

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शाखाभूत-
वैदिक-संशोधन-मण्डलेन प्रकाशिता

कृष्णधनुर्वेदीया

तैत्तिरीय-संहिता

पदपाठयुता

भट्टभास्कर-सायणाचार्य-विरचित-भाष्याभ्यां समेता

प्रथमखण्डस्य प्रथमो भागः
[प्रथमकाण्डे आदितः चत्वारः प्रपाठकाः]

सोनटके श्रीपादसूनुः नारायणशर्मा
धर्माधिकारी नारायणसूनुः त्रिविक्रमशर्मा
इत्येताभ्यां संपादिता

शके १८९२

Printed by :

i) Shri S R Sardesai, B.A., LL.B.,
Veda Vidya Mudranalaya
Poona 2

Shri S H Dhupkar
Tilak Vidyapeeth Mudranalaya
Poona 9

Price Rs. 40

Published by :

N. S. Sontakke and T. N. Dharmadhikari
Secretaries, Vaidika Samśodhana Maṇḍala
Poona 9.

Tilak-Maharashtra-Vidyapeeth
VAIDIKA SAMŚODHANA MANDALA
POONA

TAITTIRĪYA SAMHITĀ

WITH THE PADAPĀṬHA
AND THE COMMENTARIES OF
BHAṬṬA BHĀSKARA MIŚRA AND ŚĀYAṆĀCĀRYA

Vol. I
(Kāṇḍa I Prapāṭhakas 1-4)

Edited by
N. S. Sontakke
T. N. Dharmadhikari

1970

INTRODUCTION

We have great pleasure in presenting to the world of scholars the first part of the first volume of the *Kṛṣṇa-Yajurveda-Taittirīya-Saṁhitā* (*Kāṇḍa I Prapāṭhakas 1-4*) with critically edited texts of the commentaries of Bhaṭṭa-Bhāskara Mīśra and Sayāṇācārya thereon.

The project of the present publication was contemplated long long ago in 1944, when the fourth volume of the critically edited text of Sāyaṇa's commentary on the *Ṛgveda* was in press. The plan of the *Ṛgveda* was brought to a successful completion in 1951 with the publication of its Index Volume and thereafter, after a pretty long period, the scheme of the present publication began to take shape. The publication of this part is an outcome of the same.

We are aware of the fact that the publication of this volume is much delayed. This delay which is caused by various factors over which we had no control, is sincerely regretted. The delay was mainly caused by shortness of funds. Secondly, the Poona floods in 1961 also gave a severe blow to our efforts in enlisting public support and the progress of the printing. The working of the printing press—*Veda Vidyā Mudraṅālaya*—where we used to get the work done, was utterly deranged and it could not be restored to its usual capacity. No other press in the city and in the nearby localities was prepared to undertake the complicated work of Sanskrit printing. Fortunately our parent-body, the Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Poona, came to our help by erecting a small printing press, especially to execute the Sanskrit work and in course of time, after many a difficulty, the printing work was commenced. On account of the fact as noted above and many other unforeseen difficulties, the *Maṇḍala* could not present to the world of scholars, even a part of the present work so long.

Before the undertaking of this project, the commentary of Bhaṭṭa Bhāskara and that of Sāyaṇa on the *Taittirīya Saṁhitā* (TS) had already appeared in printed form. Bhaṭṭa Bhāskara Mīśra's Commentary on the TS was printed in *Bibliotheca Sanskrita* of the Government Oriental Library Series, Mysore, during 1894-98, and was based on the then available few manuscripts. But it had gone out of print.

Sāyaṇa's commentary on the TS was first published in *Bibliotheca Indica* of Calcutta. The work was originally commenced by Dr. Roer in 1855; and was continued later on by Dr. Cowell, Shri. Ram Narayan Śāstri and Shri. Maheśā-candra Nyāyaratna and was brought to completion in 1899. Thereafter the Ānandāśrama Edition of Sāyaṇa's commentary on the TS appeared between 1900-1908. Though Dr. A. B. Keith remarked that 'neither edition can be said to present an ideal text of Sāyaṇa', the two editions have well served the purpose

1. Keith—*Taittirīya Saṁhitā*—Translation, Harvard Oriental Series 18. p. clxxiv.

in their own way. The criticism of Keith directed against the two previous editions of Sāyana's commentary on the TS seems to have been due to the fact that the editors of those editions could not or did not consult the sources of the citations. In our edition, we have made utmost efforts to find out the sources of the citations appearing in both the commentaries and have tried to meet Keith's criticism.

Further, the editors of the previous editions of Sāyana's commentary could procure and use a small number of Devanāgarī MSS only. For our edition, we have, besides a number of Devanāgarī MSS, used the valuable group of manuscripts written in southern scripts, which forms a school distinct from that of Devanāgarī MSS. This group of MSS in southern scripts has helped us in correcting and reconstituting the passages of the commentary of Sāyana.

Likewise the editors of the previous edition of Bhaṭṭa Bhāskara's commentary on the TS also could procure only a very small number of manuscripts. We are fortunate in procuring few more valuable manuscripts, which have been very useful in giving better and correct readings in the commentary of Bhaṭṭa Bhāskara. A section discussing some variants adopted by us in our edition is separately appended.

For the collation purpose we have used even the printed editions of the commentaries of Bhaṭṭa-Bhāskara and Sāyana with a view to utilising the manuscript-traditions which are represented by them, but which may not have come down to us. The detailed description of the critical apparatus is given on pages VII-X.

The commentary of Bhaṭṭa Bhāskara on the TS known as Jñānayāna, is brief in comparison with that of Sāyana, to which it is anterior in date. But it is a creditable production owing to some of its peculiarities. Despite its noteworthy precision and brevity, it fully explains the passages with its usual ease and lucidity and hence serves as a short gloss on the TS. Besides giving in brief the *viṃśyoga* of the Mantras (in the Mantra Section), the commentary fully furnishes minute and scientifically accurate grammatical and etymological exegesis of the Vedic words in the traditional way. The commentary also, to a great extent, elucidates the *chandās* and accents. Bhaṭṭa Bhāskara has claimed that his commentary on the TS is *sarvāpathina*. This claim however cannot be easily accepted, because the commentary pays very little attention to the ritualistic explanations.

It appears that the extant text of Bhaṭṭa Bhāskara's commentary is, at places abridged to a great extent. Parts of grammatical explanations as well as the Brāhmana quotations seem to have been omitted in some passages. It is interesting to note in this connection, the variant 'पयमाऽनुवाकमापसकोच' in the colophon of this commentary on the TS 1.1.5.

Sāyana's commentary on the TS, known as *Vedārthaprakāśa*, is an extraordinary and outstanding production, especially because it deals in detail with the sacrificial procedure which is the cardinal theme of the *Adhvaryu-Samhitā*s. The text of the commentary is replete with citations from the

Introduction

Brāhmaṇas and the Śrautasūtras, especially the Baudhāyana and the Āpastamba, in support of the ritual, and with the Pūrva-Mīmāṃsā explanations. Since the scientific presentation of the traditional lore of the sacrifice was the main object of the great commentator, grammatical explanations and such other allied matters did not constitute the main theme of the commentary, though grammatical exegesis is not altogether neglected. For the precise understanding of the sacrificial system in the Adhvaryu-Saṁhitās, the commentary of Sāyaṇa is indispensable.

The two commentaries are thus supplementary to each other and when put together give a complete and comprehensive exegesis of the TS.

Since the authoritative and critical edition of the Taittirīya Saṁhitā together with the above-mentioned two commentaries thereon had been a desideratum for a number of years, the Maṇḍala undertook the gigantic task of critically editing the text of the two commentaries based upon ample MSS-material which was available from many sources. The following gives the detailed account of the printed editions and the manuscripts collated for the purpose.

Sāyaṇa's Commentary Printed Texts

- अ- Ānandāśrama edition. Ānandāśrama Sanskrit series No. 42. Part I, II. Printed in 1900-1901, Poona. Edited by Shri Kashinatha shastri, Agashe.
क- Calcutta edition. Bibliotheca Indica. Asiatic Society of Bengal. No. 203, Vol. I. Printed in 1864. Edited by Dr. E. Roer, E. B. Cowell etc.

Manuscripts

Bhāṇḍārkar Oriental Research Institute, Poona :—

- अ- MS. No. 249. (Kāṇḍa I Prapāthaka I); MS. No. 250 (Kāṇḍa I Prapāthaka II), (subsequent part to 249); MS. No. 247 (Kāṇḍa I Prapāthaka III); MS. No. 251. (Kāṇḍa I Prapāthaka IV). Paper MSS written in Devanāgarī script. The first fifteen pages of MS. No. 249 are missing and the MS. No. 251 is incomplete.

Bhārata Itihāsa Saṁsodhaka Maṇḍala, Poona :—

- द- Ms. No. 217. (Kāṇḍa I). Paper MS. written in Devanāgarī script. Pages 305.

Theosophical Society's Library, Adyar, Madras :—

- ख- MS. No. 9 H 5. (Kāṇḍa I Prapāthaka I Anuvākas 1-12). Paper MS. written in Telugu script. Pages 166, Incorrect copy of अ.
ग- MS. No. 21 G 35. (Kāṇḍa I Prapāthakas I-III). Palm leaf MS. written in Telugu Script. Old. Small letters. Identical with च, म१, म२. Folios 21-35 and 59-104 missing. Incomplete.

Serbia Oriental Institute Ujjan —

३- MS No 1410 (Kānda I Prapāthaka I) and MS No 1406 (Kānda I Prapāthakas II-VIII) Paper MSS written in Devanāgarī Script.

Tanjore Mahārājā sarfojī's Sarasatī Mahāl Library, Tanjore —

४- MS No 657 (Burnell's catalogue No 9041) (Kānda I Prapāthaka I-IV) Palm leaf MS written in Grantha Script Folios 406 Incomplete About 150 years old Worm-eaten Incorrect to a great extent

Truandrum Oriental Manuscript Library Truandrum —

त्रि१-MS No 10560 (Kānda I Prapāthakas I-IV) Palm leaf MS written in Malayalam Script) Folios 315-Folios 4 and 56 lost Identical with ४

त्रि२-MS No 12420 (Kānda I Prapāthakas I-IV) Palm leaf MS written in Malayalam Script 30 pages in the middle portion damaged

त्रि३-MS No 12451 (Kānda I complete) Palm leaf MS written in Malayalam Script

Oriental Library, Baroda —

५- MS No 6328 (Kānda I Prapāthaka I Anuvākas 1-13) Palm leaf MS written in Grantha Script

Government Oriental Manuscript Library, Madras —

म१-MS No D 107 (Kānda I Prapāthakas I, II, IV, V, VI) Palm leaf MS written in Devanāgarī Script Prapāthakas I, IV and V are complete, but Prapāthaka III contains only 13th and 14th Anuvākas Identical with ८ and ९ and also agrees with म३ Incorrect

म२-MS No D 15900 (Kānda I Prapāthakas II-III) Palm leaf MS written in Grantha Script Agrees with ४ Correct Incomplete

म३-MS No R 1256 (Kānda I Prapāthakas I-VI) Palm leaf MS written in Telugu Script Much injured and worm-eaten Incorrect to a certain extent Agrees with ८ in general Agrees much with म१

म५-MS No D 16885 (Kānda I Prapāthakas IV-VIII) Palm leaf MS written in Grantha Script Agrees fully with ८ Incorrect

Mysore University Oriental Research Library, Mysore —

मै१-MS No 3465 (Kānda I Prapāthakas I-IV) Palm leaf MS written in Grantha Script Agrees fully with ४ Incomplete

मै२-MS No 1559 (Kānda I Prapāthakas I-II), Palm leaf MS written in Telugu Script Gives identical text and fully agrees with ४ Incomplete

The following manuscripts have been procured from private sources —

गो- belonging to Dattatreya Mahābāleshvar Dixit of Gokarna (Kānda I Prapāthakas I and II) Palm leaf MS written in Tulu Script

ना- belonging to Vedamurti Neelakantha Vishnu alias Annambhat Sathe of Nasik (Kānda I complete) Paper MS written in Devanāgarī Script Somebody has carried out corrections in the original MS The readings prior to the corrections are identical with those in ४

- पा- belonging to Srautācārya Dhundirāja Śāstri Bapat of Panchwad. Complete manuscript of Sāyaṇabhāṣya on the TS. Paper MS. written in Devanāgarī Script.
- घा- belonging to Vedamūrti Girish Dixit. Hangal. Procured through Vedamurti Bishtesh Dixit, Hangal. Complete MS. of Sāyaṇabhāṣya. on the TS. Paper MS. written in Devanāgarī Script.

Bhaṭṭa Bhāskara's Commentary
Printed Text--

- मै- The Taittiriya Saṃhitā of the Black-Yajurveda with the commentary of Bhaṭṭa Bhāskara Miśra. Government Oriental Library Series, Bibliotheca Sanskrit No. 4. (Vol. I. Kāṇḍa I Prapāthakas I-IV). Edited by A. Mahādeva Śāstri, Curator, Government Oriental Library, Mysore. Printed in 1894.

Manuscripts--

Tanjore Mahārāja Sarfoji's Sarasvatī Mahāl Library, Tanjore:--

- तं१- MS. No. 661. (Burnell's catalogue No. 2484). (Kāṇḍa I Prapāthakas I-IV). Paper MS. written in Devanāgarī Script. Exactly identical with ङ.
- तं२- MS. No. 659. (Burnell's catalogue No. 9034). (Kāṇḍa I complete). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Identical with ङ.
- तं३- MS. No. 662 (Burnell's catalogue 9053). (Kāṇḍa I, Prapāthakas I-IV) Palm leaf. MS written in Granth Script. Copy of तं१.

Veṅkateshvara Oriental Institute, Tirupati:--

- ति- MS. No. 4439. (Kāṇḍa I complete). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Identical with ङ.

Travancore University Manuscript Library, Trivandrum:--

- त्रि- MS. No. 3094. (Kāṇḍa I Prapāthakas III-VIII). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Agrees with ङ.

Punjab University Library, Lahore:--

- पं- MS. No. A 4747. (Kāṇḍa I complete). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Identical with ङ.
- पं१-MS. No. A 6210 (Kāṇḍa I Prapāthaka III). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Incorrect.

Oriental Institute, Baroda:--

- ब- MS. No. 6398. (Kāṇḍa I Prapāthakas I-IV). Palm leaf MS. written in Grantha Script. Condition fair.

Government Oriental Manuscript Library, Madras:--

- मं- MS. No. D 99. (Kāṇḍa I complete). Paper MS. written in Grantha Script. Incorrect.
- मं१- MS. No. D 100. (Kāṇḍa I complete). Palm leaf MS. written in Telugu Script. Small letters. Identical with ङ.

Taittirīya Samhitā

Mysore University Oriental Research Institute Mysore —

मै१-MS No 473 (Kāṇḍa I Prapāthakas I-IV) Palm leaf MS written in Telugu Script Small letters Correct text

मै२-MS No A 2 (Kāṇḍa I complete) Paper MS written in Telugu Script

मै३-MS No 1013 (Kāṇḍa I and II complete) Palm leaf MS written in Grantha Script Good and correct hand-writing Identical with मै१ and मै२

The MSS of Sāyana's commentary as detailed above in their description can be broadly divided into two schools, viz (1) the manuscripts written in Devanāgarī Script and (2) the manuscripts written in Southern Scripts

The MSS of Bhatta Bhāskara's commentary may be divided into the following two schools —

(१) म, म१, मै१, मै३, मै४

(२) त२, २, ३, त्रि, त्रि, प, प२, घ

Keith has already remarked that, 'preserved by the influence of a Pada text and a Prāṭisākhya, the text of the TS possesses no real variants' However we have consulted, besides the printed texts, a number of manuscripts of the Samhitā and the Padapāṭha, though we have mainly relied on the traditional oral recitation, for presenting the text of the Samhitā and the Padapāṭha

Before commencing the editing work, the broad principles, governing the the constitution and presentation of the texts of the two commentaries, were discussed in detail with Dr R N Dandekar of Poona University, and also in a meeting of the Advisory Committee of the Taittirīya Samhitā Project, held under the chairmanship of late Prof H D Velankar, who was also then the Vice-President of the Vaidika Samśodhana Mandala The Editorial work was carried out in the light of those principles After the close scrutiny of the readings in the manuscripts, we arrived at the conclusion, that, despite the genealogical relationship amongst the manuscripts of the same school, each manuscript, if it was not a direct copy of the another in that school, had its own peculiarities and individuality Accordingly, while recording the variants in the texts of the two commentaries, each manuscript is individually represented. In the presentation of the text of the Samhitā and the Padapāṭha, the number indicative of the end of set of 50 words is inserted after that set Despite this indicative number, the *Sardhi* in that portion of Samhitā is maintained and the signs of the accents are given accordingly

In conclusion it is our sincere duty to acknowledge with thanks the guidance and suggestions we received from time to time from the members of the advisory committee for the TS-project Especially we record our gratitude to Dr R. N Dandekar and late Prof H D Velankar, for their

1) Keith-Taittirīya Samhitā-Translation. Harvard Oriental Series 18, p clxxxii.

erudite suggestions in editing the texts of the two commentaries. Our thanks are also due to Ācārya V. P. Limaye, who, while going through the proofs of the texts of the commentaries made valuable suggestions regarding the grammatical portions. M. M. Prof. K. V. Abhyankar, Pt. V. B. Bhagvat of T. M. V. and Dr. S. D. Joshi of the Centre of Advanced Study in Sanskrit of the Poona University frequently gave us the benefit of their deep and profound knowledge of Paṇṇiya Grammar for which our thanks are due to them. Vedamūrti Vasudeva Gokhale Guruji of the Veda Pāṭhaśālā, Poona, rendered assistance in going through the proofs of the Saṁhitā and the Padapāṭha of the Taittirīya-Saṁhitā and enabled us to present the same accurately and faultlessly and we thank him for the same. Our colleague Shri. H. N. Joshi, M. A., who joined us in 1965, was also helpful to us in the task of editing and proof-reading. We have tried to make this Volume as faultless as possible. But in spite of close scrutiny and vigilance, a few misprints have crept in, some owing to our oversight and some due to the accidents of printing. A complete list of these misprints will be found at the end.

It is our pleasant duty to thank the Institutions and individuals who have either lent, procured or presented to us the manuscripts of the TS or the Padapāṭha or of the commentaries of Bhaṭṭa Bhāskara and Sāyaṇa for the preparation of this Volume. Mention must be specially made of His Holiness the Jagadguru Shri Śaṅkarācārya of Śringeri Mutt, who very kindly made available the manuscript-material owned by the Mutt. We have also to thank the authorities of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona; Bharata Itihasa Samshodhaka Mandala, Poona; Mysore University, Oriental Research Library, Mysore; Government Oriental Manuscript Library, Madras; Adyar Theosophical Society, Adyar; Tanjore Maharaja Sarfoji's Sarasvatī Mahāl Library, Tanjore; Central Library and Oriental Institute, Baroda; Shri Venkateshvara Oriental Institute, Tirupati, Scindia Oriental Institute, Ujjain; the then Punjab University Library, Lahore; Travancore University MSS. Library, Trivandrum; Shri Dattatreya Mahabaleshvar Dixit, Gokarna; Shri Girśa Dixit, Hangal; Vedamurthi Nilakantha Visnu alias Annambhat Sathe, Nasik; Late Śrautācārya Dhundiraja Śāstrī Bapat, Panwad for kindly giving the manuscripts in their possession for the collation purpose.

We cannot conclude without acknowledging with gratitude the financial help received by us from the Government of Maharashtra. But to the Government of India we feel especially indebted for according approval to our projects of the Taittirīya Saṁhitā with the commentaries of Bhaṭṭa Bhāskara and Sāyaṇa, the Śrautakośa and the Avesta in Devanāgarī, and for making suitable grants available for these projects.

In addition to the grants received from the Government of Maharashtra and the Government of India, mention must be made of the patronage received from time to time to our cause from the enlightened Trustees of the Parsee Panchayet, Bombay, Sir Dorabji and Ratan Tata Trusts, the N. M. Wadia

Tattviriya Samihitā

Charities, Lady Hirabai Cowasji Jehangir Trust, the Ichalkaranji Trusts, Shri Sadguru Sewa Samiti and other individual donors We feel very grateful to all these for their financial assistance We express our deep sense of gratitude to Shri S L Limaye, Chairman of Brihan Maharashtra Sugar Syndicate and Shri J C Agashe, Shri D C Agashe and other enlightened and liberal-minded Directors of the Brihan Maharashtra Sugar Syndicate who extended their generous and philanthropic support during the year 1969, when the Mandala suffered from a grave financial crisis Their generous support proved a great relief

Shri M S Parakhe of the Papco Mills, Ltd Khopoli relieved us from the anxiety by specially manufacturing the required quantity of paper for this volume, and he must be thanked for this very kind help

The printing of this volume was carried out in two printing concerns. The printing of Pages 1-240 was done in the Veda Vidya Mudranalaya, and the printing of the Introductory portion and the remaining pages was done in the Tilak Vidyapeeth Mudranalaya, Poona We acknowledge the helpful co-operation of these two presses

Poona, July 18, 1970
Guru-pūrnimā
Śaka 1892

N S Sontakke
T. N. Dharmadhikari

प्रास्ताविकम्

अथेमं कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाः प्रथमकाण्डस्यप्रथमादित्तुर्थेप्रपाठात्मकं पदपालयुतं श्रीमद्भट्टभास्कर-सायणाचार्यविरचितभाष्यद्वयालंकृतं प्रथमं भागं विमलमतीनां निरवद्यवेदविद्याचणानां विचक्षणानां करकमलेषु सादरमुपहारीकृपेतां नो मानसमनन्दमानन्दमनुभवति ।

उपक्रान्तपूर्वस्य सायणभाष्यसहितस्य ऋग्वेदप्रकाशनकार्यस्यावसितप्रायतां विचिन्त्य भाष्य-द्वयालंकृततैत्तिरीयसंहिताप्रकाशनस्य अनलपायाससाध्या योजना मण्डलेन बुद्धयधिरूढा कृताऽऽसीत् । कयाचन कालकलया योजनेयं सुबद्धसाकारं जग्राह, यस्याः परिणतिर्नाम भागस्यास्य प्रकाशनम् ।

भाष्यभूषिता तैत्तिरीयसंहिता इतःपूर्वं नैकवारं मुद्राप्य प्रकाशं गतेति प्रज्ञातचरमेव । तथाहि— कलकत्तानगरे सायणभाष्यसमेता तैत्तिरीयसंहिता १८५४ तः १८९९ ख्रिस्ताब्दाभ्यन्तरे प्रकाशिता । पुण्यनगरे १९०० तः १९०८ ख्रिस्ताब्देषु धानन्दाश्रमेणापि संहितेयं ससायणभाष्यं मुद्राप्य प्रकाशिता । भट्टभास्करभाष्येण सहितेयं मैसूरुनगरे १८९४ तः १८९८ ख्रिस्ताब्देषु प्रकाशिता । एवं यथाप्रासल्लिखित-पुस्तकप्रामाण्येन पूर्वं प्रकाशिता अपि भाष्यद्वययुता संहितैषा मुद्रितपुस्तकरूपेण चिट्टुषां दुष्प्रापिव आसीत् । अत एव पूर्वतनैः संपादकैः अलक्ष्यमानरूपां लिखितपुस्तकसामग्रीमुपयुज्य संशोधित-भाष्यद्वयस्य प्रकाशनं नितरामावश्यकमासीदिति उपक्रमोऽयमुपक्रान्तोऽस्माभिः । सानन्दं च श्रूमहे—यत् पूर्वप्रकाशितेषु तैत्तिरीयसंहिताभाष्यग्रन्थेषु अनुपयुक्ता, अस्माभिः नूतनतयाऽऽसादिता इदंप्रथमतया चोप-युक्ता लिखितपुस्तकसामग्री शुद्धतरपाठान्तरनिर्धारणे बद्धादरेवालक्ष्यत । सायणभाष्यस्य मुद्रितावृत्ती निशिष्य अन्यग्रन्थोद्धारणादित्यलेषु तन्मूलानवेषणात् मनसस्तोपमुपजनयत इति *कीयमहाशयेन यद्यपि प्रतिपादितं तथापि पूर्वतनावृत्तिद्वयेन यथासामर्थ्यं बहूपकृतं विद्वत्तज्ज्ञानामित्यत्र कः संदिहीत ? अस्मन्मुद्रितावृत्तौ हि भाष्यद्वयस्थानि सदृशश उद्धारणानि बहुतरायासावेक्षिततन्मूलानि अधिकतरं शुद्धतं विभ्रति ।

पदप्रातिशाख्याभ्यां नितरामुपकृतत्वाद् न कचिदपि संहितापाठः पाठान्तरमुपकल्पयति । संहिता-पदपाठशुद्धयर्थं चास्माभिर्यद्यपि संहिता-पद-पाठयोः नैकानि लिखितपुस्तकानि मुद्रितपुस्तकानि चानु-सृतानि तथापि अनादिकालपरम्परापूता वैदिकानां मौखिकी परिपाटयेव मुख्यतः प्रमाणमिति शरण्यत्वेनाश्रिता ।

हस्तामलकीकृतशब्दशास्त्रेण भट्टभास्करेण विरचितं ज्ञानयज्ञार्थं तैत्तिरीयसंहिताभाष्यं सायणीयमपेक्ष्य लघुतरकायमपि लीलथैव संहितापदानां निरुक्तस्वरव्याकरणद्वियुतं विवरणं संपादयत् कामपि भवत्तन्मासादयति । अयापि यजुरादिवेदेषु प्राधान्येन प्रतिपादितां यज्ञपद्धतिं विस्तरेण अविवृण्वत् 'सर्वपथीनम्' इति व्यपदेशमर्हति ।

सायणीयं वेदार्थप्रकाशाख्यं भाष्यं हि अकृतवहुनिरुक्तव्याकरणप्रपञ्चमपि बौधायनाद्यनेकश्रौत-सूत्रोद्धारणैरलंकृतम् अनुकूलब्राह्मणव्याख्यायुतं पूर्वमीमांसाविवरणसमन्वितं सत् श्रौतवज्रधर्ममन्त्रगतं नितान्तमुपकुर्यादित्यत्र न कश्चित् यज्ञचर्चाचणः विमतिं विदध्यात् ।

एवं भाष्ये हस्ते अन्योन्यश्रुत्यपाकरणदृशे इव वेदार्थविज्ञानसूत्रं बहुपकृतं इति स्थितम् ।

* तैत्तिरीयसंहिता-आङ्ग्लभाषानुवादः—

.Harvard Oriental series 18. Introduction—p clxxiv .

तैत्तिरीय-संहिता

भागन्यास्य सशोधने आहताना भाष्यद्वयलिखितपुस्तकाना संज्ञाद्यधो निर्दिश्यते—

सायणीयं भाष्यम्

मुद्रितपुरतःसामग्री

भा— आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थमाला अनुक्रम ४२ ।

प्रथमद्वितीयभागौ ।

क — बिल्डिअथेका इडिका, वगोव एडिशनाटिक सोसायटी, कलकत्ता—अनुक्रम २०३,
प्रथमो भाग

लिखितपुस्तकसामग्री

भांडारकरप्राच्यविद्यासशोधनमन्दिरम्, पुणे —

भा— क्र २४९ प्रथमकाण्डे प्रथम. प्रपाठक । अपूर्णम् ।

क्र २५०. प्रथमकाण्डे द्वितीय प्रपाठक ।

क्र २४७ प्रथमकाण्डे तृतीय. प्रपाठक. ।

क्र २५१ प्रथमकाण्डे चतुर्थ प्रपाठक । अपूर्णम् । देवनागरी लिपि. ।

भारत-इतिहास-संशोधक-मण्डलम्, पुणे —

इ — क्र २१७ प्रथम काण्डं संपूर्णम् । देवनागरी लिपि ।

थिऑसॉफिकल-सोसायटी-लायब्ररी, अड्यार —

ग — क्र ९ इ ५ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके आदित आरभ्य द्वादशानुवाका. । तेलुगुलिपि ।

अ' — क्र २२ ग ३५ प्रथमकाण्डे प्रथमद्वितीयतृतीयप्रपाठका । तालपत्राणि । तैलुगुलिपि. ।

शिन्दे-ओरिण्टल-इन्स्टिट्यूट, उज्जैन —

उ — क्र १२२० प्रथमकाण्डे प्रथम प्रपाठक

क्र १४०६. प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकमारभ्य अष्टमप्रपाठकान्तम् । देवनागरी लिपि ।

सरस्वतीमहालग्न्यसंग्रहालयः, तन्जौर —

त — क्र ६५७ (बनेल-सूची क्र ९०४१), प्रथमकाण्डे आदित आरभ्य चत्वार. प्रपाठका. ।

तालपत्राणि । ग्रन्थलिपि । उपदीकभक्षितम् ।

त्रिवन्द्रम्-ओरिण्टल-भैन्युस्क्रिप्ट-लायब्ररी, त्रिवन्द्रम् —

त्रि१— क्र १०५६० प्रथमकाण्डे आदित आरभ्य चत्वार. प्रपाठका । तालपत्राणि । मल्याळम्-लिपि ।

त्रि२— क्र १२४२० प्रथमकाण्डे आदित आरभ्य चत्वार प्रपाठका । तालपत्राणि । मल्याळम्-
लिपि ।

त्रि३— क्र १२४५१. प्रथम काण्ड संपूर्णम् । तालपत्राणि । मल्याळम्-लिपि ।

ओरिण्टल-लायब्ररी, चडोडा --

ब — क्र ६३२८, प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके आदित प्रयोदशानुवाका । तालपत्राणि ग्रन्थलिपि ।

गार्हर्नमेंट-ओरिण्टल-भैन्युस्क्रिप्ट-लायब्ररी, मद्रास —

म१— क्र ६१०७ प्रथमकाण्डे प्रथमतृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठप्रपाठका । तालपत्राणि । देवनागरी लिपि. ।

म२— क्र ६५९०० प्रथमकाण्डे द्वितीयतृतीयप्रपाठकौ । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।

म३— क्र २१२५६ प्रथमकाण्डे आदित आरभ्य चत्वार प्रपाठका. । तालपत्राणि । तेलुगुलिपि ।
उपदीकभक्षितम् ।

प्रास्ताविकम्

अ५— क्र १६८८५. प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकम् आरभ्य काण्डसमाप्तिपर्यन्तम् । तालपत्राणि ।
ग्रन्थलिपिः ।

मैसूरु-युनिवर्सिटी-ओरिएण्टल-रीसर्च-लायब्ररी, मैसूरु—

मै१— क्र ३४६५. प्रथमकाण्डे आदित आरभ्य चत्वारः प्रपाठकाः । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।

मै२— क्र १५५९. प्रथमकाण्डे प्रथमद्वितीयप्रपाठकौ । तालपत्राणि । तेलुगुलिपिः ।

अधोनिर्दिष्टानि लिखितपुस्तकानि कुलक्रमागतवेदादिविद्येभ्यः सज्जनेभ्यः उप-
लब्धानि—

गो — गोकर्णक्षेत्रस्थैः श्रीमद्भिः दत्तात्रेय महाबलेश्वर दीक्षितमहाशयैः प्रदत्तम् । प्रथमकाण्डे प्रथम-
द्वितीयप्रपाठकौ । तालपत्राणि । तुलुलिपिः ।

ना — नासिकक्षेत्रस्थैः वेदमूर्तिभिः नीलकण्ठ विष्णु (अणभट) साठेमहाशयैः प्रदत्तम् । प्रथमं काण्डं
संपूर्णम् । देवनागरी लिपिः ।

पा — पांचवहग्रामस्थैः श्रीताचार्यैः पुंडिराजनास्त्री चापटमहाशयैः प्रदत्तम् । संपूर्णं सायणीयं
भाष्यम् । देवनागरी लिपिः ।

हा — हानगलग्रामस्थैः वेदमूर्तिभिः गिरीशदीक्षितमहाशयैः प्रदत्तम् । संपूर्णं सायणीयं भाष्यम् ।
देवनागरी लिपिः ।

सायणभाष्यलिखितपुस्तकसामग्री देवनागरीलिपिनिबद्धानि दाक्षिणात्यलिप्युद्धृष्टितानीति द्वे सूती
दर्शयति ।

भट्टभास्कर-भाष्यम्

मुद्रितपुस्तकसामग्री

मै — मैसूरावृत्तिः, गवर्नमेंट ओ. लायब्ररी सेरीज् विल्डिअर्थेका-तंस्कृत-अनुक्रमः ४ । प्रथमो
भागः । संपादकः—ए महादेवशास्त्री । १८९४ ख्रिस्ताब्दे मुद्रितम् ।

लिखितपुस्तकसामग्री

सरस्वती-महाल-ग्रन्थसंग्रहालयः, तञ्जौर—

तं१— क्र. ६६१. (वनेल-सूची २४८४), प्रथमकाण्डे आदित आरभ्य चत्वारः प्रपाठकाः ।
देवनागरी लिपिः ।

तं२— क्र ६५९. (वनेल-सूची ९०३४), प्रथमं काण्डं संपूर्णम् । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।

तं३— क्र ६६२. (वनेल सूची ९०५३), प्रथमे काण्डे आदित आरभ्य चत्वारः प्रपाठकाः ।

श्रीवैकटेश्वर-ओरिएण्टल-इन्स्टिट्यूट, तिरुपति—

ति — क्र ४४३९. प्रथमं काण्डं संपूर्णम् । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।

त्रावणकोर-युनिवर्सिटी-भैरुस्क्रिप्ट लायब्ररी, त्रिचन्द्रम्—

त्रि — क्र ३०९४. प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकमारभ्य काण्डसमाप्तिं यावत् । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।

पंजाव-युनिवर्सिटी-लायब्ररी, लाहोर—

पं — क्र ४७४७. प्रथमं काण्डं संपूर्णम् । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।

पं१— क्र ६२१०. प्रथमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।

ओरिएण्टल-इन्स्टिट्यूट, बडोदा—

ब — क्र ६३९८. प्रथमकाण्डे आदित आरभ्य चत्वारः प्रपाठकाः । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपिः ।

गव्हर्नमेंट-ओरिएण्टल-मैन्स्युस्क्रिप्ट-लायब्ररी, मद्रास—

म — क्र ६९९ प्रथमं काण्ड सपूर्णम् । ग्रन्थलिपि ।

म१— क्र ६१०० प्रथमं काण्डं सपूर्णम् । तालपत्राणि । तेलुगुलिपि ।

मैसूरु-युनिवर्सिटी-ओरिएण्टल-रीसर्च-इन्स्टिट्यूट, मैसूरु—

मै१— क्र ४७३ प्रथमकाण्डे आदित् भारभ्य चत्वार प्रगठका । तालपत्राणि । तेलुगुलिपि ।

मै३— क्र ४२२ प्रथमं काण्डं सपूर्णम् । तेलुगुलिपि ।

मै४— क्र १०१३ प्रथम द्वितीयं च काण्डम् । तालपत्राणि । ग्रन्थलिपि ।

भट्टभास्कररीयभाष्यलिखितपुस्तकानां सामग्री पाठनिर्देशनादिसादृश्याद्द्विधा विभागमवाप्नोति । तद्यथा—

१) म, म१, मै१, मै३, मै४.

२) त१, त२, त३, त्रि, प, प१, व

भाष्यद्वयसंशोधनकार्यं प्रारभमाणैरस्माभिः प्रथममेव भाष्यसंपादनविषयिणी सुदृढा सरणि-
अङ्गीकृता । तदनुसारं लिखितपुस्तकेषु प्रत्येक पुस्तक स्वीय विशेष विभर्तिति मनसि कृत्वा पाठान्तर-
विवरणे तत् पार्थक्येन निर्दिष्टम् ।

सहिताया पदेषु च पञ्चाशच्छब्दानन्तरं तत्समाप्तिदर्शकं अङ्कं निर्दिष्टोऽस्ति । तथापि तत्र
सहिताया सहिताविच्छेदम् अकृत्यैव स्वराङ्कनं विहितम् ।

ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनविषये बहुविध साहाय्य वितन्वता सज्जनानां कृतज्ञताभरान् सानन्द
निर्दिशाम । भाष्ययो संपादनघोरिणीं निर्धारयितुं नियुक्ताया मन्त्रसमित्या सदस्यै यद् यथासमयं
सारवन्मन्त्रित तदर्थं ते धन्यवादार्हाः । आचार्य-लिमये-महाशयै ग्रन्थस्यास्य मुद्रित (Proof)
दृष्ट्वा काश्चन व्याकरणविषयिण्य सूचना कृता इति ते सविदोष धन्यवादानर्हन्ति । म म काशिनाथ-
शास्त्रिण अभ्यकरमहाशया, प शिवरामशास्त्रिण जोशीमहाशया, प वामनशास्त्रिण भागवत-
महाशया अपि भट्ट-भास्करभाष्यस्थाना व्याकरणविषयराणां दुरूहाणामर्थानामाकलने बहुपकृतवन्त
इति तेषामुपकृतिमपि सविदोष निर्दिशाम । वेदमूर्तिभि गोपले-महाशयै सहितापदपाठयो मुद्रापणस्य
शुद्धिरासादितेति तेषामपि ऋणभारमङ्गीकुर्म ।

ग्रन्थस्यास्य संशोधनार्थं नैके परंपरासाक्षानेकहृद्यानवधवेदादिविधै सज्जनै, लिखितपुस्तकान-
स्यैश्च लिखितपुस्तकसाहाय्यमकारिंति तेषां साधुवादपुर सरमधमर्णत्व स्वीकुर्म ।

ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनार्थं भारतशासनेन तथा महाराष्ट्रशासनेन च विशिष्ट तथा नावरसरीण
वित्तसाहाय्यं न वित्तीर्णमिति तत्सवधिनीं कृतज्ञतां निर्दिशाम । तथा च मण्डलकार्यार्थं धनसाहाय्यं
वितन्वन्नि मण्डलस्य वित्तविपत्तिमशतोऽप्यपाङ्कुरिन्द्रि यै वयमनुगृहीताः । तेषामनुत्तमानां सुदृढुत्तमानां
उदारतायानां कृतज्ञता सानन्दं निर्दिशाम ।

मुद्रणविधिषु विहितादरै वेदविद्यामुद्रणालयाधिकृतैः तिलकविद्यापीठमुद्रणालयाधिकृतैश्च
ग्रन्थस्यास्य मुद्रणं ससाधयान पारितमिति ते नितान्तं नो ह्यार्दन् धन्यवादान् अर्हन्ति ।

सोऽयं भाष्यद्वययुताया तैत्तिरीयसहिताया प्रथमखण्डस्य प्रथमो भाग वेदविदुषा-श्रुत-
श्रीताना च तोषाय भवतादित्याशास्महे ।

पुणे, जुलै १८, १९७०

गुरुपूणिमा-शके १८९२ १७

ना. श्री. सोनटके

त्रि. ना. धर्माधिकारी

पाठभेदविषयकः विचारः

अस्मिन्नावृत्तौ स्वीकृताः भाष्यद्वयस्थाः नैके पाठाः पूर्वप्रकाशितभाष्याद्विच्छिन्नास्वीकृतपाठापेक्षया विभिन्नाः सन्ति । सर्वेऽपि भाष्यस्थाः पाठाः लिखितपुस्तकसामग्र्याधारवशादेव संगृहीताः । पूर्वतनावृत्ति-पाठानपेक्ष्य भिन्नानां केपांचन भाष्यस्थानां पाठानां स्वीकृतिविषयकः संक्षेपेणात्र विचारः प्रस्तुतः—

卐 = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु पाठः उपलभ्यते ।

× = कस्मिन्नपि लिखितपुस्तके पाठः नोपलभ्यते ।

सायणभाष्यम्

२.१६-१७ भाविजन्मगतमप्यनुमानगम्यमिति-अ. अ१. तं. त्रि२. म१. म३. मै. व; आ. क × । ६.२१ प्रतिनियतं卐; आ. क × । ७.११ छाया गन्ध इत्यन्तुपधैते-अ. अ१. क. तं. त्रि२. म१. मै१; आपस्तम्बधर्मसूत्रानुसारित्वादयं पाठोऽस्माभिः स्वीकृतः; आ × । ३०.२० ऐशान-दिशि प्रवृत्ता शाखा-तं; आ. क-स्वीकृतो पाठो न स्वरसौ । ३१.२८ हृत्पादेरपशब्दत्वप्रसङ्गात्-तं. व; आ. क × । ४६.२० व्रजति-इ. उ. तं. ना. पा. भां. हा; आ. क × । ६६.२४ अइमानमुपवेपम्-तं. व; आ. क-स्वीकृतपाठो न आपस्तम्बसूत्रपाठमनुसरतः; क × । ७३.१९ प्रत्यवरोह-इ. उ. ना. पा. भां. हा; सूत्रपाठानुसारित्वात् स्वीकृतः । ७७.२२ मिथानि-इ. उ. तं. ना. पा. भां. हा; आ. क × । ७८.४ योग्यम्-इ. उ. तं. ना. पा. भां. हा; आ. क × । ८९.२४ उत्तुपात्-तं. व; आ. क-स्वीकृतपाठः न श्रौतसूत्रमनुसरति । ९७.१६ प्रोषतेषु-इ. उ. तं. पा. भां. मै२; पाठोऽयं श्रौतसूत्रमनुसरति; आ. क × । १०३.२३ अपजहि-इ. उ. व. हा; आ. क-स्वीकृतपाठः न संहिताप्रतीकप्रदर्शकः; × । १२७.११ निगूढानाम्-उ. तं. पा. भां. हा; आ. क × । १३१.३-४ इति प्रोक्षणीनां... संतत्ये इति-हा; अस्मत्स्वीकृतपाठः आ. क-पाठस्थां वृद्धिं परिहरति; आ. क × । १३७.२५ अपमृशुरूपः-तं. व; आ. क-स्वीकृतपाठमपेक्ष्य स्वरसः पाठः । १३९.१२ सुक्ष्मसर्मानेवदक्षिं-उ. पा. भां. हा; आ. क × । १५५.२६ वृष्टया सस्यं न विनाशयति; आ. क × । १६७.२६ आघारमाघारयति-पाठोऽयं आ. क-पाठस्थितां वृद्धिं परिहृत्य श्रौतसूत्रमनुसरति । १६९.२५ तत्त्वम्-तं. व; आ. क-स्वीकृतपाठापेक्षया स्वरसः । १७९-१० समवद्यति-इ. उ. तं. पा. भां. हा; स्वरसोऽयं पाठः श्रौतसूत्रमनुसरति; आ. क × । १९३.१४ पत्नीकैतैव्यस्यावसाने यद्विदम्-इ. उ. तं. त्रि१. पा. हा; आ. क × । १९३.१६ अभिप्रायः-इ. उ. तं. त्रि१. पा. हा; आ. क × । २३०.१८ इत्यपरेणाऽऽहवनीयम्-इ. उ. तं. त्रि१. ना. पा. भां. मै. मै १. हा; पाठोऽयं श्रौतसूत्रपाठमनुसरति; आ. क-स्वीकृतपाठः केवलेन म२-पुस्तकेनोपगृहितः न श्रौतसूत्रमनुकरोति । २३६.२० सुखम्-तं. म २; आ. क-स्वीकृतपाठापेक्षया स्वरसः पाठः । २५१.२० व्रतपानद्वयसंपादने अभिधीयते-इ. उ. तं. ना. पा. भां. म २. हा; आ. क × । २५५.२१ चन्द्रमसीत्येतैः卐; आ. क ×; अस्मत्स्वीकृतपाठः श्रौतसूत्रमाद्रियते । २६७.१३ देवेष्वनुरक्तया-卐; आ. क × । २६८.९ प्रग्रथ-卐; पाठोऽयं श्रौतसूत्रमनुसरति; आ. क × । २८६.१६ मिनीते卐; 'मिनीते' इत्यस्यानन्तरम् आ. क-सुद्धितपुस्तकाभ्यां 'तस्मान्नानावीर्यां ककुलयः' इति पाठः संगृहीतः यः अस्मदुपयुक्तेषु पुस्तकेषु न वचन उपलभ्यते, नापि श्रौतसूत्रमनुसरति नापि च वयम् अथवादात्म-कस्य ब्राह्मणवाक्यस्यास्य श्रौतसूत्रान्तर्भावे विशेषं प्रयोजनमुत्प्रेष्यामः । ३२९.११ सहोष्यन्ते卐; आ. क × । ३४९.३१ मालाम्卐; आ. क × । ३७५.२० तद्वन्नम्-इ. उ. तं. त्रि२. ना. पा. म २. मै १. हा; पाठोऽयं श्रौतसूत्रमनुसरति; आ. क × । ४४६.१५ तस्याधस्तात्-तं. म २; पाठोऽयं श्रौतसूत्रमनुसरति । ४६१.२९ अवितुम्-तं. म २; 'अवले' इति संहितास्थपदस्य व्याख्यानत्वात् आ. क-पाठमपेक्ष्य स्वरसोऽयं पाठः । ५१५.२६ सुजन्तुरिव-इ. उ. तं. पा. म १. म ५; श्रौतसूत्रानुसारी पाठोऽयम्; आ × । ५१९.२०-२१ यत्तं धत्त-तं. म ५; संहितास्थपदप्रतीकत्वात् स्वरसः पाठः । ५४१.१८ सोमं राजानम्-तं; आ. क-पाठापेक्षया मूलानुसारित्वात् सरसः । ५५५.२८ चाग्रहितः-उ. पा. भां. ना. हा; आ. क-स्वीकृतपाठौ लिखितपुस्तकोपगृहणयार्जितौ अर्थदृष्ट्या च अस्मज्जसौ । ५७८.२१ मेक्षयित्वा-इ. उ. पा. भां; पाठोऽयं आपस्तम्बसूत्रमनुसरति । ५९३.११-२३ उन्नैवान्यचिन्वितम् ..

तस्माद्भिर्नोपलक्ष्य - त्रि १ त्रि २, आ क-पुस्तकयो मीमांसाधिकरणमत्रत्य नास्त्येय, अन्येष्वपि लिखितपुस्तकेषु अत्रत्याना मीमांसाधिकरणाना संग्रहो यथायथ नाकारिति स्पष्टं स्यात् अत्रत्यपाठभेदाव-
लोकनात् । ६४९ २ एकादशातिरिक्त - त्रि १, आ-पाठापेक्षया समञ्जसः ॥

भट्टभास्करभाष्यम्

१२ शब्दमहातनु - तं १ तं ३ ति प व म म १ मै ४, मै-पाठमपेक्ष्य स्वरस पाठ ।
३२ दण्डनेतृत्वम् अर्हति-तं १ तं २ त ३. ति. प. व. म म १, मै. ×, अन्तस्वीकृतपाठ
मनुस्मृतिपाठ संबद्धति । ३५ आगमविधिम्-त १ त २ त ३ ति पं म म १, मै-पाठमपेक्ष्य स्वरस
पाठ । ६०१ एवेति ५, मै × । १२५ युष्मच्छब्दादृत्त्या-त १ तं २ त ३ ति पं व म म १, मै-
पाठस्तु लिखितपुस्तकद्वयाम्बामेवोपबृंहित नातीव स्वरसश्च । १२१० इत्येव योग्यत्रियाध्याहारेण-त १.
त २ त ३. ति प व म म १ मै ४, पाठोऽयं मै-पाठापेक्षया समञ्जसः । १६७ य-त १.
त २ तं ३ ति प व म म १. मै ४, मै-स्वीकृतपाठस्त्वशुद्ध । १७१३ वचलक्षणे-त १ त २ त ३.
ति प व म म १ मै ४, मै-स्वीकृतपाठमपेक्ष्य समञ्जसः । १७१३ स -त १ त २ त ३ ति प य.
म. म १ मै ४, मै-स्वीकृतपाठस्त्वशुद्धिवहुल इव लक्ष्यते । ६६३ व्याप्नोतीति वेप-मै १, च्युत्पत्ति-
दर्शकोऽयं पाठ भट्टभास्करीयां व्याख्यानरीतिमनुसरति । ७२१० अर्ते - तं ति प व, मै-पुस्तके
अनन्तर्भावित । ९८११ शुभ्रादे-ति प, मै-पुस्तकेऽनन्तर्भावितः । १२००६ अनेकपरिपाक-त ति व,
पाठोऽयं 'सहस्रमृष्टि' इति संहितास्यपद यथा निरक्तं विचिन्त्य व्याख्याति न तथा मै-स्वीकृत 'अनेक-
परिवार' इति पाठ । १५४९ बर्हि-य, मै-पुस्तकेनास्वीकृत । १६११८ अभिमृशति-ति. व;
बौधायनश्रौतसूत्रानुसारी पाठ । १६२१ स्तुदित्वाद्-त ति प व, मै-पाठमपेक्ष्य साधुतर' पाठ' ।
१६९७ सुप्तु निर्वातिते यज्ञफले-तं ति व, मै × । १८५६ हे भूमे त्व ध्रुवा अचञ्चलसि-त ति व,
मै-पाठमपेक्ष्य सविस्तर स्पष्टतरश्च पाठ । १८५१४ य परिधिम्-त ति व, मै-पुस्तके नान्तर्भावितः,
वानयरचनादृष्ट्या सर्वथैवापरिहार्योऽपि मै-पुस्तकेनानुपलब्धत्वाज्जान्तर्भावितः । १८७१३ बाह्वपि यज्ञे-
तं ति प व, मै-पुस्तके 'यज्ञे' इति नान्तर्भावितम् । १८८१२ सुस्यिष्यी-त ति, मै-पाठमपेक्ष्य
स्वच्छार्थं पाठ । १९१७-८ अन्तरारमतया मनसोऽपि पते-त ति, मै-पाठमपेक्ष्य सविस्तर अत एव
स्पष्टार्थप्रतिपादक पाठ । २०७१२ सस्यनिष्पत्त्याधारस्य-त ति प व, मै-पाठ अस्पष्टार्थं । २२४११
अशादेश - त ति, मै-पाठमपेक्ष्य पाठोऽयं शुद्धतर । २२९१३ प्रस्तावम्-त ति, मै-पाठापेक्षया
अस्मत्स्वीकृत पाठ पूर्वापरसद्वर्भाविरोधी । २४२१२ धिमाव -तं ति, मै-पाठस्त्वशुद्ध । २७१५
तस्थेन-त ति, मै-पाठमपेक्ष्य साधु । २८८१७ सोम मिमीते तेनोपसमूहति-त ति म म १,
मै × । २९३९-१० सोमविमयिणि इति स्थिति-ति, पाठोऽयं यथा भट्टभास्करीया व्याख्यानरीतिमनु-
सरति न तथा मै-पाठ । ४३२९ उवघादीर्घत्वाभावात् -त, मै-पाठमपेक्ष्य स्पष्टार्थं पाठ । ४५६७
महता यत्नेन विभजति-पाठोऽयं पूर्वोपरसद्वर्भाविरोधी, मै-पाठमपेक्ष्य स्पष्टतरश्च । ४९९१४-१५ यक्ष्म
रोगम्-त ति, मै-पाठस्तु न संहितास्य 'यक्ष्मम्' इति पद व्याख्याति । ५०३१७ प्रयाजादिभि -ति;
मै-पाठस्तु अस्पष्टार्थं । ५१६७ सुपुत सुप्तु अभिपुतम्-तं ति त्रि व, मै-पाठापेक्षया स्पष्टार्थाभिघायक ।
५१९११ पूर्ववद्धिमाव -त ति त्रि, मै-पाठस्त्वत्रत्य संसंगत इव । ५२४७ पालकत्वात्-त ति पं.
य, निर्वचनानुसारी पाठोऽयम् । ५२९५ आग्रयणस्थात्वाम् अवनयति-त ति व बौधायनश्रौतसूत्रा-
नुक्तं पाठ इत्यस्माभिरादृत । ५३५१४ वायोरथा नियुत-त ति पं व, मै-पाठापेक्षया स्वच्छतर'
निघण्ट्वनुसारी च पाठ । ५७८१७ विच्छिद्यते-त ति प व, पाठोऽयं भट्टभास्करव्याख्यानपद्धत्यनुकूल
इति स्वीकृत ॥

विषयानुक्रमणी

विषयः

पृष्ठानि

विषयः

पृष्ठानि

दर्शपूर्णमासौ (मन्त्रभागः)

[भाष्यभूमिका	१-११]
शाखाहरणादिः	१२-३५
चंद्रिराहरणम्	३६-४९
सार्यदोहः	५०-६४
हविर्निर्वापः	६५-८०
हविःप्रोक्षणादिः	८१-९६
हविःपेषणम्	९७-१०२
कपालोपघानम्	१०३-१०९
पुरोडाशश्रवणम्	११०-११९
वेदिकरणम्	१२०-१३४
आज्यग्रहणम्	१३५-१५२
इध्मावर्हिःपूर्वकं वेद्यां	
हविरासादनम्	१५३-१६३
आधारः	१६४-१७६
सुग्ध्यह्नम्, सूक्तवाकः,	
शंयुवाकः, संस्वावाहुतिः,	
फलीकरणहोमः, समिष्टयजूषि	१७७-१९८
*कास्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः	१९९-२१९
अग्निष्टोमः (मन्त्रभागः)	
प्राचीनवंशप्रवेशः, यजमानस्य	
क्षौरादिसंस्काराः	
(अप्सु दीक्षा)	२२०-२३४
यजमानस्य दीक्षा	२३५-२५०
सनीहारः, देवयजनस्वीकारः	२५१-२६३
[प्रायणीया], सोमक्रयणीहोमः	२६४-२७६
सोमक्रयण्याः पदसंग्रहः	२७७-२८३
सोमोन्मानम्	२८४-२८९
सोमक्रयः	२९०-२९५
सोमस्य शकटारोपणम्	२९६-३००
सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति	
गमनम्	३०१-३०५

आतिथ्येष्टिः, सोमस्य प्राचीनवंश- प्रवेशः, सोमोपस्थानम्, तानूनप्त्रम्	३०६-३१६
सोमाप्यायनम्, निह्ववः, अवान्तर- दीक्षा, उपसवः सौमिकी वेदिः, दीक्षितस्य व्रतनिर्णयः, काग्यानि देवयजनानि	३१७-३३१
उत्तरवेदिः	३३२-३४०
हविर्धानप्रवर्तनम्, हविर्धाननिर्माणम्	३४१-३५२
*कास्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः अग्निष्टोमः (मन्त्रभागः)	३५३-३७४
सदोमण्डपनिर्माणम्	३७५-३८४
उपरवाः	३८५-३९३
धिरिण्याः	३९४-४०३
वैसर्जनहोमः, अवान्तरदीक्षा- विसर्गः, अग्नीषोमप्रणयनम्	४०४-४१२
यूपच्छेदनम्	४१३-४१९
अवटे यूपस्थापनम्	४२०-४२९
पञ्चपाकरणम् (अग्निमन्थनादि)	४३०-४३७
पशोः संज्ञपनम्	४३८-४५०
पशोः प्राणानामाप्यायनम्, नपायागः	४५१-४५७
वसाहोमः	४५८-४६९
उपयङ्गोमः	४७०-४७४
वसतीवरीग्रहणम्, सोमावरोहणम्, प्रचरणीहोमः	४७५-४७९
क्रतुकरणहोमः, अर्पां ग्रहणम्	४८०-४८७
*कास्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः अग्निष्टोमः (मन्त्रभागः)	४८८-५१४
सोमाभिपवः	५१५-५२३
उर्पांशुग्रहः	५२४-५२९

*प्रपाठकानामन्त्यानुवाकेषु प्रायशः कास्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्यानां संग्रहः ।

तैत्तिरीय-संहिता

विषय	पृष्ठानि	विषय	पृष्ठानि
अन्तर्यामिग्रह	५३०-५३४	पातनीवतग्रह	५८९-५९३
पेन्द्रवायवग्रह	५३५-५३९	हारियोचनग्रह	५९४-५९९
सैत्रावरणग्रह	५४०-५४१	अतिग्राह्यग्रहा	६००-६०२
आश्विनग्रह	५४२-५४५	[केचन आरण्यसंवेद्या अनुवाकः ।]	६०३-६०६
शुक्रग्रह	५४६-५४७	पोडशिग्रह	६०७-६११
मन्थिग्रह	५४८-५५१	दक्षिणा	६१२-६२०
आप्रयणग्रह	५५२-५५६	सन्निष्टयजुर्दोम	६२१-६२८
उबल्यग्रह	५५७-५५९	अग्रभृथ	६२९-६३७
ध्रुवग्रह	५६०-५६२	[यूपैकादशिनी (ब्राह्मणम्)	६३८-६३९
शरतुग्रहा	५६३-५६६	पञ्चकादशिनी (")	६३९-६४०
पेन्द्रादाग्रह	५६७	पातनीवतपशु (")	६४०-६४१
वैश्वदेवग्रह	५६८-५६९	सौम्यघट (")	६४१-६४२
नरन्दनीषग्रहा	५७०-५७३	अतिग्राह्यग्रहा (")	६४२-६४३
गाहेन्द्रग्रह	५७४-५७७	अठाभ्यग्रह (")	६४३-६४४
आदित्यग्रह	५७८-५८३	अंशुग्रह (")	६४४-६४५
सावित्रग्रह	५८४-५८६	पोटशिग्रह (")	६४५-६५३]
वैश्वदेवग्रह	५८७-५८८	काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्या	६५४-६६४

संक्षेपविवरणम्

आपधसू	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्	पिसू	पिङ्गलसूत्राणि
आपश्रौ	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्	प्रउ	प्रश्रोपनिषद्
आद्या	आर्षेयब्राह्मणम्	फि	फिट्सूत्राणि
आश्वश्रौ	आश्वलायनश्रौतसूत्रम्	वृउ	वृहदारण्यकोपनिषद्
उ	उणादिसूत्राणि	वृदे	वृहदेवता
ऋप्रा	ऋग्वेदप्रतिशाख्यम्	वौध	वौधायनधर्मसूत्रम्
ऋसं	ऋग्वेदसंहिता	वौश्रौ	वौधायनश्रौतसूत्रम्
ऐआ	ऐतरेयारण्यकम्	ऋसू	ऋक्सूत्राणि
ऐउ	ऐतरेयोपनिषद्	भाश्रौ	भारद्वाजश्रौतसूत्रम्
ऐद्या	ऐतरेयब्राह्मणम्	भारद्वाजपैतृ	भारद्वाजपैतृमेधिकसूत्रम्
कपिसं	कपिष्ठलसंहिता	मनु	मनुस्मृतिः
काण्वसं	काण्वसंहिता	मभा	महाभारतम् (BORI)
कासं	काठकसंहिता	मुउ	मुण्डकोपनिषद्
कौठ	कौपीतक्युपनिषद्	मैउ	मैत्रायण्युपनिषद्
छाउ	छान्दोग्योपनिषद्	मैसं	मैत्रायणीसंहिता
जैन्या	जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः	याज्ञस्मृ	याज्ञवल्क्यस्मृतिः
जैसू	जैमिनीयसूत्राणि	योसू	पातञ्जलयोगसूत्राणि
तांत्रा	ताण्ड्यमहाब्राह्मणम्	वा	वातिकम् (पाणिनीयसूत्रेषु)
तैआ	तैत्तिरीयारण्यकम्	वासं	वाजसनेयिसंहिता
तैउ	तैत्तिरीयोपनिषद्	वैखाश्रौसू	वैखानसश्रौतसूत्रम्
तैप्रा	तैत्तिरीयप्रतिशाख्यम्	वैन्या	वैयासिकनृपायमाला
तैत्रा	तैत्तिरीयब्राह्मणम्	शश्रा	शतपथब्राह्मणम्
तैसं	तैत्तिरीयसंहिता	शांवा	शाङ्खायनब्राह्मणम्
द्र.	द्रष्टव्यम्	श्वेउ	श्वेताश्वतरोपनिषद्
नि	निरुक्तम्	श्रौ, श्रौसू	श्रौतसूत्रम्
पञ्चविंशत्या	पञ्चविंशत्याहणम्	पद्या	पद्मविंशत्याहणम्
पा	पाणिनीयाष्टाध्यायी	सासं	सामवेदसंहिता
पाम }	पातञ्जलमहाभाष्यम्	हिश्रौ	हिरण्यकेशीयश्रौतसूत्रम्
पाभा }	पाणिनीया शिक्षा	*	सनुपन्नदर्शकं चिह्नम्

कृष्णयजुर्वेदीया

तैत्तिरीय-संहिता

पदपाठ्युता

भट्टभास्कर-सायणभाष्य-समेता

कृष्णयजुर्वेदीया

तैत्तिरीय-संहिता

भट्टभास्करभाष्य-सायणभाष्य-समेता

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

*ईशानः सर्वविद्यानां भूतानामीश्वरः परः ।
पुनातु सर्वदा चास्मान्^१ शब्दब्रह्मतनुः^२ शिवः ॥

† वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेष्व्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

यरकटाक्षेण^३ तद्रूपं दधद्दुक्कमहीपतिः^४ ।

^१आदिशान्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने^२ ॥ ३ ॥

* मै४ पुस्तकारम्भ उपलभ्यमानोऽधिकः श्लोकः— 'सम्यह्न्वायकलापेन महता भारतेन च । उपवृंहित-
वेदाय नमो व्यासाय विष्णवे ।' १. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. न१. मै४ - युष्मान् ।
२. तं२. मै - ब्रह्मनयः ।

† आ. ३. पा - पुस्तकेषु प्रारम्भ उपलभ्यमाना अधिकाः श्लोकाः—

" गजवदनमश्रित्यं तीक्ष्णदन्तं त्रिनेत्रं बृहदुदरविशेषं भूतराजं पुराणम् । अमरवरसुपूज्यं रत्नवर्णं सुरेशं
पशुपतिसुतमीशं विष्नुराजं नमामि ॥ १ ॥ मूलाधारे चतुष्पत्रे पद्मकिञ्चनत्कशोभिते । दाडिमीकुसुमप्रख्ये तरुणा-
दित्यसंनिभे । भगाल्ये कुण्डलीचके पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥ २ ॥ अङ्कुरं चाक्षसृजं च पाशपुस्तकधारिणीम् ॥ मुक्ता-
हारसमायुक्तां देवीं ध्यायेच्चतुर्भुजाम् ॥ ३ ॥ कपिलसदृमुद्बलकर्णमश्रीन्दिनाक्षं विद्युत्तवदनविद्युजिह्वसुरकुलना-
सम् । अरिदरकरयुग्मं योगपद्मज्ञानुस्थितकरमरुणाङ्घ्रिं श्रीगृसिंहं नतोऽस्मि ॥ ४ ॥ नमामि विष्णुं विधियन्नरूपं
सरस्वतीं चापि तदीयजिह्वाम् । त्रैविद्यब्रह्मान् विदुषो गुरुंश्च वौधायनाचार्यपदद्वयं च ॥ ५ ॥

तं. मै. - पुस्तकयोः प्रारम्भ उपलभ्यमानोऽधिकः श्लोकः—

' कमलाकुचकूर्पूरकस्तूरीवासितोरसम् । संपूर्णसुभगं देवं भजे नरहरिं हरिम् ' ॥

१. आ. गो. पा - तत्कटाक्षेण । २. गो - युष्मन्भूपतिः । ३. आ. पा - अन्वशान्मा^० ।

४. आ. पा - अस्य श्लोकस्थानन्तरम्— " स प्राह नृपतिं राजन् सायणार्यो समातुजः । सर्वं वेदेषु वेदानां
व्याख्यातृत्वे नियुज्यताम् ॥ इत्युक्तो माधवायेण वीरसुक्कमहीपतिः । अन्वशात् सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ॥

अत्राहुः^३—“ यदधीतमविज्ञातं निगदेनेव शक्यते । अनग्राविव शुष्कैधो न तच्छ्रुति
 कार्हिचित् ” ॥ (नि १-१८) इति । किंच- “ स्याणुरय भारहार. ४ किलाभूदवीत्य ५ वेद
 न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थज्ञ इत्सकल भद्रमस्तुते स नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ” ॥
 (नि १-१८) इति । “ स्याव्यायोऽध्येतव्यः ” (तैआ २-१५) इति विधिना चार्थज्ञान-
 ५ पर्यन्तमध्ययन विधीयत इति न्यायसिद्धम् । श्रूयते च— “ यदेव विधया करोति ... तदेव
 वीर्यवत्तर भवति ” (छाउ १ १-१०), “ य उ चैनमेव वेद ” (तैसं ५.३-१२) इति च ।
 मन्त्रा पुनरविदिनार्थाः नानुप्रेयार्थप्रकाशनसमर्था । तस्मात् प्रतिपन्नवेदार्थोऽनुप्राताऽ-

ये पूर्वात्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।

कृपालुमांधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यत ॥ ४ ॥

प्राक्षण कल्पसूत्रे द्वे मीमांसां व्याकृतिं तथा ।

उदाहृत्पाथ तै सर्वैर्मन्त्रार्थं स्पष्टमीर्यते ॥ ५ ॥

१०

अनु कोऽय वेदो नाम ? ‘ के वा तस्य ’ विषयप्रयोजनसबन्धाधिकारिणः ? कथं वा तस्य
 प्रामाण्यम् ? न खल्वेतस्मिन् सर्वस्मिन्नसति वेदो व्याख्यानयोग्यो भवति । अत्रोच्यते—इष्टप्राप्य-
 निष्टपरिहारयोरलौकिकमुपाय यो प्रन्यो वेदयति स वेदः । अलौकिकप्रदेन प्रत्यक्षानुमाने व्याखर्यते ।
 १५ अनुभूयमानस्य^१ स्रक्चन्दनधनितादे इष्टप्राप्तिहेतुत्वम्, औषधसेवादेशनिष्टपरिहारहेतुत्व च प्रत्यक्षत.
 सिद्धम् । स्वेनानुभवविद्यमानस्य पुरापान्तरगतस्य च तथावमनुमानगम्यम् । एव तर्हि भावि-
 जन्मगतमप्यनुमानगम्यमिति^{१०} चेत् । न । तद्विशेषस्थानधरमात् । न यत्तु ज्योतिष्टोमादिरिष्ट-
 प्राप्तिहेतुः, कलत्रभक्षणवर्जनादिरनिष्टपरिहारहेतुरित्यमुमर्थं वेदव्यतिरेकेणानुमानसहस्रेणापि तार्किक-
 शिरोमणिरप्यवगन्तु^{११} शक्नोति । तस्मादलौकिकोपायबोधको वेद इति^{१२} लक्षणस्य नातिव्याप्ति^{१३} ।
 २० अत एवोक्तम्—“ प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तुपायो न बुध्यते । पुनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य
 वेदता ” ॥ इति ॥ स एवोपायो वेदस्य विषय । तद्बोध एव प्रयोजनम् । तद्बोधार्थं चाधिकारी ।
 तेन सहोपकार्योपकारकभाव स्रबन्ध । नन्वेव सति स्त्रीशूद्रसहिताः^{१४} सर्वेऽपि वेदाधिकारिणः^{१५}
 स्युः । इष्टमे^{१६} स्यादनिष्ट मा भूदित्याशिय- सर्वजनीनत्वात् । भवम् । स्त्रीशूद्रयोः सत्यप्युपाय-
 बोधार्थिष्वे हेत्वन्तरेण वेदाधिकारस्य प्रतिषेद्धत्वात् । उपनीतसर्वैषाच्ययनाधिकार शुवच्छास्त्रम्

३. त१ त२. त३. ति. य. म. म१ - ‘ अत्राहु ’ नास्ति । ४. ति - किलाभीदर्थीत्य ।
 ५. ति. प. व - वेदान् ।

५ आ गो. त्रि. पा - वेदार्थं । ६. आ. पा - कि च तद्वर्णं के । ७. अ. तं. त्रि१. त्रि२.
 त्रि३ व. मै १ - अस्य । ८. आ. पा - विषयसबन्धप्रयोजनाधिकारिण । ९. आ. इ. उ - अनुभूय-
 मान* । १० आ - भाविजन्मगतसुखादीनामप्यनुमानगम्यतेति, इ उ. पा - भाविजन्मान्तदु खान्तगतं
 सुखादीनामप्यनुगम्यतेति, क - भाविजन्मगतसुखादिकमपि अनुमानगम्यमिति, गो - भाविजन्मगतमप्यनुमानं
 गम्यनामिति, त्रि१ - भाविजन्मगतमनुमानसाम्यमिति, त्रि२ - भाविजन्मगतमनुमानगम्यमिति । ११. आ.
 इ. उ पा - प्यनुमादुम् । १२-१२ आ, पा - न लक्षणस्यातिव्याप्ति । १३-१३. आ, इ उ. पा -
 सर्वेऽधिकारिणः । १४. आ. इ उ. पा - भवत्वनिष्ट मे ।

भिलषितानि कर्मफलानि प्राप्नोति, न च प्रत्यवैति, इति ६-वेदार्थः प्रतिपत्तव्यः-६ । अत्र मनुः—
 “सैनपात्यं च राज्यं च ७-दण्डनेतृत्वमेव च । सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविद्वर्हति-७” ॥ (मनु
 १२-१००) इति । अत्र च— “ इतिहासपुराणज्ञः पदवाक्यप्रमाणवित् । “अर्थोप-
 कारवेदी च वेदार्थं ज्ञातुमर्हति ” ॥ इति । अनेवंविधा अल्पश्रुता नाधिक्रियन्ते ॥

मन्त्राणां विनियोगमागमविधिं ७-छन्दांस्युपीन् देवताः १०

११-काण्डर्षान् १२-निगमं निरुक्तमितिहासाख्यायिका ब्राह्मणम् ।

१३-वाक्यार्थस्वरूपवृत्तिमनन्यायांश्च वक्ष्ये पृथक्

शब्दानामनसूयवः सुमनसः शृण्वन्तु जिज्ञासवः ॥

५

अनुपनीतयोः स्त्रीशुद्धयोर्वेदाध्ययनमनिष्टप्राप्तिहेतुरिति बोधयति । कथं तर्हि तयोस्तदुपाधावागमः ?
 पुराणादिभिरिति ब्रूमः । अत एवोक्तम्— “स्त्रीशुद्धद्विजवन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा । इति १०
 भारतमाख्यानं ११-कृपया मुनिना-११-कृतम् ॥ (श्रीमद्भागवत, १-४-२५) । तस्मादुपनीतैरेव १६
 १७-त्रैवर्णिकैर्वेदस्य संबन्धः । तत्राप्राप्त्यं तु १८-बोधकत्वात् एवत एव सिद्धम् । पौरुषेयवाक्यं तु
 बोधकमपि सत् पुरुषगतभ्रान्तिमूलकत्वसंभावनाया १९-तत्परिहाराय २०-अन्यप्रमाणमपेक्षैव प्रमाणं,
 न तु वेदः मूलप्रमाणमपेक्षते २१-तस्य निश्चयत्वेन २२-कर्तृदोषशङ्काया अनुदयात् २३-। एतदेव
 जैमिनिना सूत्रितम्— “ २४-तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात् २५-” (मीसू १-१-५) इति ॥

१५

ननु वेदोऽपि कालिदासादिवाक्यवत् पौरुषेय एव, ब्रह्मकार्यत्वध्वजान् । “ ऋचः सामानि
 जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्माद्जायत ” (ऋसं १०-१०-९) इति २६-हि श्रुतम् २७-।
 अत एव भगवान् वादरायणः “ शास्त्रयोनित्वात् ” (ब्रसू १-१-३) इति सूत्रेण २८- ब्रह्मणो
 वेदकारणत्वमवोक्तम् । मैवम् । श्रुतिस्मृतिभ्यां निश्चयत्वावगमात् । “ वाचा विरूप निश्चया ”
 (ऋसं ८-७-५) इति श्रुतिः । “ अनादिनिधना नित्या चागुरसृष्टा स्वयंभुवा २९-” २०
 (मभा १२-२२४-५५) इति स्मृतिः । वादरायणोऽपि देवताधिकरणे सूत्रयामास— “ अत एव च
 नित्यत्वम् ” (ब्रसू १-३-२९) इति । तर्हि परस्परविरोध इति चेत् । न ३०- । नित्यत्वस्य व्याव-

६-६. पं - वेदार्थाः प्रतिपत्तव्याः । ७-७. मै - वेदविद्ब्राह्मणोऽर्हति । ८. तं१. तं२. तं३.
 ति. पं. ब. म. म१. मै४ - अज्ञोपकारं । ९. मै४ - मक्षरविधिम् । १०. तं१. तं२. तं३. ति. पं.
 म. म१-देवताम् । ११. तं१. ति. पं - काण्डविम् । १२. मै - निगमात् । १३. तं१. तं२. तं३.
 ति. पं. ब. म - वाक्यार्थस्वरूपमर्थमननं ।

१५-१५. अ. अ१. तं. त्रि१. त्रि३. म१. म३. मै१ - मुनिना कृपया । १६. गो. त्रि१. त्रि२.
 त्रि३. व- ' एव ' नास्ति । १७. त्रि१. त्रि२. व - त्रैवर्णिकैरेव वेदस्य । १८. इ. उ. पां - ' तु ' नास्ति ।
 १९. आ. इ. उ. पा- ' मूलत्वसंभवात् ; त्रि१. त्रि२. त्रि३ - मूलत्वसंभावनाया । २०-२०. आ. इ. उ. पा-
 मूलप्रमाणमपेक्षते न तु वेदः । २१-२१. आ. क. पा - वक्तृदोषशङ्कानुदयात् ; अ. म३ - कर्तृदोषशङ्का-
 नुदयात् । २२. व- तत्रप्रमाण्यम् । २३. आ. क. म३ - ' स्थानपेक्षितत्वात् । २४-२४. आ. इ. उ.
 क. पा - श्रुतेः ; गो - श्रुतम् ; म३ - इ श्रुतम् । २५. आ. इ. उ. पा - सूत्रे । २६. व - ' स्वयंभुवा '
 इत्यस्यानन्तरम् ' आदौ वेदमयी दिव्या ततः सर्वाः प्रवृत्तयः ' । २७. इ. उ. पा - ' न ' नास्ति ।

एतै. १४-पोटशभिश्च तत्त्वविदितः-१४ पुंसा भवेच्छ्रयसे
वेदार्थः सपडङ्ग एव खलु सोऽध्येयः श्रुतौ चोद्यते ।
वाक्यार्थकपराण्यधीत्य च भवस्वाम्यादिभाष्याण्यतो
भाष्य सर्वपथीनमेतदधुना १४-सर्वार्थमारभ्यते ॥
प्रणम्य शिरसाऽऽचार्यान् वौधायनपुरःसरान् ।
१५-व्याख्या चाख्युर्वेदस्य-१६ १७-यथामति विरच्यते-१७ ॥

- हारिकरवात् । सृष्टेरूर्ध्वं सहारात् पूर्वं व्यवहारकालः । तस्मिन् २८-उत्पत्तिविनाशादर्शनात् ।
कालाकाशादयो यथा नित्या एव वेदोऽपि व्यवहारकाले २९ कालिदासादिवाक्यवत् पुरस्परवितरवा-
भावात् ३० शिर्य । आदिसृष्टौ तु कालाकाशादिवदेव ब्रह्मण सकाशात् वेदोऽपत्तिराभ्यायते । अतो
१० विषयभेदान्न परस्परविरोधः । ब्रह्मणो निर्दोषत्वेन वेदस्य ३१-कर्तृदोषात्संभवात् स्वतः सिद्धं प्रामाण्य
तदवश्यम् ३२ । तस्मात् ३३-लक्षणसद्भावात्, विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिसद्भावात् ३४ प्रामाण्यस्य
सुस्थितत्वाच्च वेदो व्याख्यातव्य एव । यथोक्तविषयादिसद्भावमभिप्रेत्य- “स्वाध्यायोऽध्येतव्य”
(तैत्ति १ १५) इत्यध्ययनं विधीयते । पाठमात्रस्याध्ययनशब्दाच्चयत्वेन अर्थावबोधस्याविहित-
त्वात् वेदव्याख्यानम् ३५-अयुक्तमिति चेत् । न । विधेर्बोधपर्यवसायित्वात् । एतच्च ३६-गुरुमतानुसारिभिः
१५ बहुधा प्रपञ्चितम् । आम्नायते च-“यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शक्यते । अनभ्यावि व शुक्लैधो व
तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥ स्याणुर्यं भारद्वाज किलामूढधीय वेदे न विज्ञानाति योऽर्थम् ।
योऽर्थश्च इत्यसकल भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविभूतपाप्मा ॥ (नि १ १८) ; “ब्राह्मणेन
निष्कारणो धर्मः पटङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च” (पाम पस्पशा) इति । एव तर्हि ज्ञानस्य पृथग्विधाना-
दध्ययनं ३६ पाठमात्रमिति चेत् । अस्तु नाम । वर्णयन्ति ३७-त्वमेव ३८-शाकरदर्शानुसारिणः । ऋषु-
२० विधिभिरेवानुष्ठानान्यधानुपपत्त्या वेदार्थज्ञानस्य प्रापितत्वात्तद्विधेयमिति चेत्, तर्हि तद्विधिबलात्
वेदनमात्रेण स्वतन्त्रं किञ्चिदपूर्वमस्तु । श्रूयते ह्यनुष्ठानज्ञानयोः स्वतन्त्रं पृथक् फलम्-“सर्वं
पाप्मानं तरति, तरति ब्रह्महत्या योऽश्रमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद” (तैत्ति ५-३-१२) इति ।

१४-१४. मै. मै १ मै ४ - पोटशभिः सहैव, ५ - पोटशभिश्च तत्त्वविदितम्, ति-पोटशभिश्च सहैव
तत्त्वविदितः । १५. ति - सर्वं समारभ्यते । १६-१६. मै. मै १ - व्याख्येयाख्युर्वेदस्य,
५ - व्याख्यामध्युर्वेदस्य । १७-१७. मै. मै १ - यथानुद्धि विधीयते, ५ - यथामति विचयते,
मै ४ - यथामति विचिच्यते ।

२८. आ. उ पा. उत्सादवि०, ३-‘उत्पत्ति’ नास्ति । २९. इ गो. त्रि. १ त्रि. २, त्रि. ३. पा. म १ -
व्यवहारो । ३०. आ. इ उ पा-‘भवेन । ३१. आ. पा- वनतृदोपा० । ३२ त्रि. २. व - तदवश्यमेव
३३-३३. आ - लक्षणप्रमाणसद्भावात् विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिसत्त्वाच्च, त. मै १ - लक्षणसद्भावात्
विषयप्रयोजनाधिकारिसंबन्धसद्भावात्, व - लक्षणविषयप्रयोजनसद्भावात्, इ उ - लक्षणप्रयोजनसद्भावात्;
क - लक्षणप्रमाणसद्भावात् विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिसद्भावात् । ३४. आ इ. उ. पा - अत्रसकमिति ।
३५ आ इ. उ पा म १ - भट्टमता० । ३६. आ इ उ. पा - ‘अध्ययनम्’ इत्यख्यानन्तरं ‘तस्य’ ।
३७. गो म १ - धेवमेव, त्रि. १. त्रि. २ त्रि. ३ - एवमेव, त. व - एवमेव च, इ उ. पा. म ३ - त्वेवमेव ।
३८. त्रि. २ - शाटीरकदर्श० ।

१८-अपि च-१८, “यो ह वा अविदितापैयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण^{१९} याजयति
 २० वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्छति गर्तं वा पथते प्र वा मीयते पापीयान् भवति यातयामान्यस्य
 छन्दांसि भवन्ति अथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेद स सर्वमायुरेति ” (आत्रा १.१) इत्यादिदर्शनात्
 २१ प्रतिमन्त्रमापैयादीनि ज्ञातव्यानि । तत्र^{२२} मन्त्राणामृपिर्द्रष्टा । अक्षरसंख्याविशेषश्छन्दः ।
 मन्त्रवाच्योऽर्थो देवता । विनियोजकं ब्राह्मणम् । तत्रैकैव महती देवता अग्निवायुसूर्यरूपेण^{२३} ५
 विभक्ता सर्वत्र ध्यातव्या; तासां विभूतयः पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थाना^{२४} अन्या^{२५} अपि^{२६} देवता-इति

१९-अल्पप्रयाससाध्येन वेदनेन तस्मिन्ही बह्वायाससाध्यमनुष्ठानं व्यर्थं स्यादिति चेत् । न । तरणीयाया
 प्रहृष्टायाया २०-मानसकायिकवादिभेदेन तारतम्योपपत्तेः । २१-मनसा संकल्पिता, वाचाऽभ्यनुज्ञाता,
 परहस्तेन कारिता स्वयं कृता, पुनः पुनः कृता चेत्पेवं तारतम्येन अवस्थिता^{२२} प्रहृष्टायाऽनेकविधा ।
 अतः २३-तरणमप्यनेकविधम्, यथा स्वर्गो बहुविधस्तद्वत् । “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः”, २०
 “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत”, “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” २४-इत्यादावुच्चावच-
 कर्मणामेकविधफलासंभवात् स्वर्गो बहुविधः । यत्तु कर्मानुष्ठानकालीनं वेदनं तत् कर्मफल एवातिशयं
 जनयति । “उभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद” (छाड १.१.१०) इति विद्वद्विद्वत्प्रयोगौ
 २५-प्रस्तुतय—“यदेव विद्याया करोति”-तदेव वीर्यवत्तरं भवति” (छाड १.१.१०) इत्याम्नानात् ।
 अज्ञोपास्तिविषयमेतद्वाच्यमिति चेत् । न । न्यायस्य समानत्वात् । अस्ति ह्यस्यार्थस्थोपोद्बलकं २५
 लिङ्गम् । प्रजापतिः किल सोमयागेभ्योऽर्वाचीनानग्निहोत्रपौर्णमास्यमावास्थानामकान्^{२६} परस्पर-
 मुच्चावचान् यज्ञान् ससर्ज । सोमयागांश्चाग्निहोत्रादिभ्यः प्रौढान्^{२७} अग्निष्टोमोषध्यातिराध्रनामकान्
 परस्परमुच्चावचान् सृष्ट्वा प्रथमसृष्टेः अग्निहोत्रादिष्वभिमानविशेषेण वर्गद्वयं तुल्योद्-
 मिमीत । एतं^{२८} वृत्तान्तं २९-विज्ञानतः ५०-अग्निहोत्रादिभिः अग्निष्टोमादिफलं भवति ।
 तथा च ब्राह्मणमांन्यायते—“प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमे च पौर्णमासीं २०
 ऋषिर्वाचं चामावास्थां चातिरात्रं च तातुदमिमीत यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोमो यावती
 पौर्णमासी तावानुक्थो यावत्प्रमावास्था तावानतिरात्रो य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ।

१८-१८. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. मै४-‘अपि च’ नास्ति; १९. तं१. तं२. तं३. ति.
 पं. व. म. म१. मै४-‘मन्त्रेण’ इत्यस्थानान्तरं ‘यजति’ । २०. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१.
 मै४-‘वाऽध्यापयति’ नास्ति । २१. मै. मै१-प्रतिमन्त्रम् ऋष्यादीनि । २२. मै-अत्र ।
 २३. तं१. तं२. तं३. ति. व. म. म१. मै४-‘सूर्यादिरूपेण । २४. मै. मै१-‘द्युस्थानस्था; पं. व.
 मै४-‘द्युस्था; ति-‘द्युस्थाना । २५. ति-‘अन्या’ नास्ति । २६. पं. व. ति-‘अपि’ नास्ति ।

२९. इ. उ. पा-अस्यत्वं । ४०. क-मानसिकायिकवादि°; आ. इ. उ. पा-मानसवाचिक-
 त्वादि°; म१-मानसवाचिककायिकवादि° । ४१. म३-‘मनसा’ इत्यस्य पूर्व ‘पुरूपेण’ । ४२. अ.
 अ१. आ. पा-व्यवस्थिता; म३-अवस्थितत्वात् । ४३. आ. पा-तत्तरण° । ४४. आ. पा-इत्याद्यु-
 च्चावच°; तं. मै१-इत्येवमादावुच्चावच° । ४५. आ. त्रि१-प्रकृत्य । ४६. आ-‘पौर्णमास्यामावा-
 स्थनामकान्; म१-‘पौर्णमास्यामावास्त्वनामकान्; तं-‘पौर्णमास्यानामकान् । ४७. आ. इ. उ. पा-
 श्रेष्ठान् । ४८. अ. वा. इ. उ. चो. पा. म१. म३-एवम् । ४९. आ. पा-जानतः । ५०. तं. मै-
 ‘अग्निहोत्रादिभिः’ इत्यस्थानान्तरं ‘प्रौढाभिः’ ।

नैरुक्ताः (नि ७.५) । ताश्च प्रतिमन्त्र लिङ्गैर्विनियोगेन च गम्यन्त एवेति^{३७} न तासां पृथगभिधानाय प्रयस्याम । ऋषय प्रजापत्यादयः प्रतिकण्ड भिद्यन्ते । ते च होमनर्पणाद्यर्थ^{३८} ज्ञातव्याः । ^{३७}यथाह — “ अथ काण्डरुग्नीनेनानुदकाञ्जलिभिः शुचि । ^{३८}अव्यप्रस्तर्पयेन्नित्यमन्नैः पर्वष्टमीपु च ॥ काण्डोपाकरणेष्वेतान् पुरस्तात् सदसस्पते । जुहुयात् काण्डसमाप्तौ च श्रुतिरेया सनातनी ” ॥ (काण्डानुक्रमणी २.१०-११) ॥

यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एव विद्वान् पौर्णमासी यजते यावदुक्थेनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एव विद्वानमावास्या यज्ञने यावदतिरात्रेणोपाप्नोति तावदुपाप्नोति ” (तैस १.६.९) इति । तदेतदेवेदस्य सर्वत्र^{३९} स्वनम्रफलरवे लिङ्गम् ॥ किं च तत्तद्विधिसमीपे ‘ य एव विद्वान्^{४०} ’ इति वचनानि वेदनादपि फलं ब्रुवते । तान्यर्थवाद इति चेत् । ^{४१}अस्तु नाम^{४२} । “सहामह एवैतमपरार्थं तेषां वचनानां विधेयार्थप्रशस्तपरत्वात् । तर्हि ‘ यत्पर^{४३} शब्दः स शब्दार्थः ’ इति न्यायेन स्वार्थं प्रामाण्य नास्तीति चेत् । न । महातात्पर्यस्य विधेय-विषयावेऽप्यचान्तरतात्पर्यस्य स्वार्थविषयत्वानिवारणात् । “प्रावाण प्लवन्ते ” इत्याद्यर्थवादस्यापि स्वार्थं प्रामाण्य प्रसज्येतेति चेत् । न । प्रमाणान्तरबाधितत्वात् । “ द्वि सवत्सरस्य सस्य पच्यते ” इत्याद्यर्थवादस्य तु बाधाभावेऽयनुवादात्वात् स्वार्थं प्रामाण्यम् । वेदनफलवचनानि तु नानुवादकानि । ^{४४}नापि बाध्यानि^{४५} । ^{४६}तस्मादर्थवादवेऽप्यस्येपा स्वार्थं प्रामाण्यम् । अन्यथा मन्त्रार्थवादादिभ्यो देवादीनां^{४७} विग्रहादिमत्त्वं न सिंयेत् । अत एवोक्तम् — “ विरोधे गुणवाद स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्वानादर्थवादस्त्रिधा मत ” ॥ इति । किं बहुना विद्यत एवात्रश्यं वेदनमात्रादपूर्वम्, अतो वेदनाय वेदो न्यास्यायते । योऽय विषयरूप इष्टप्राप्यनिष्टपरिहारोपाय सामान्यतो निर्दिष्ट. स विरोधेण स्पष्टीक्रियते । वेदस्तावत् काण्डद्वयात्मक । तत्र पूर्वस्मिन्^{४८} कण्ठे नित्यनैमित्तिककाम्यनिषिद्ध-रूप चतुर्विधं फलं प्रतिपाद्यम् । “ यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोति ” इत्यादिकं नित्यम्, तस्य प्रतिनियतनिमित्तत्वात् । “ यस्य गृहान् दहस्यश्रये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेत् ” (तैस २.२.२) इत्यादिकं नैमित्तिकम्, तस्यानियतनिमित्तत्वात् । “ चित्रया यजेत पशुकाम ” (तैस २.४.६) इत्यादिकं काम्यम् । “ तस्मान्मलवद्गाममा न म वटेत न सहाऽऽसीत ” (तैस २.५.१) इत्यादिकं निषिद्धम् । तेषु^{४९} नित्यनैमित्तिकानुष्ठानादकरणे प्रत्ययवारूपमनिष्टं परिद्वियते । स च प्रत्ययवायो थाजवत्त्वेन स्मर्यते — “ विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहा-

* ‘ प्रयत्नियाम ’ इति शाु। २७. मै - च ज्ञायन्ते च । २८. तं१. तं२. तं३. ति. पं. म म१ - तर्पणाद्यर्थम् । २९. मै मै१ - तदाहु । ३०. त. म१ - अव्यप्र तर्पं ।

५१. त्रि०. व- ‘ सर्वत्र ’ नास्ति । ५२. आ. त्रि१. त्रि२. पा म१. म३-वेद । ५३. अ. आ त्रि१ त्रि० पा. म१-वेदनादेव । ५४-५८. त त्रि०. व. म३. मै१-‘ अस्तु नाम ’ नास्ति । ५५. क-सहमे हि । ५६. गो. त त्रि१. त्रि० त्रि३ म१-मै१ यत्तो हि । ५७. व-‘ वाद्वाक्यस्यापि, आ अ१ इ. उ. त पा म१ म३. मै१- इत्यर्थवादस्यापि । ५८. इ उ गो. त पा हा- इत्यर्थवादस्य । ५९. व- बाधितानि । ६० गो- तस्मादर्थवादत्वे सत्तप्यं । ६१. आ. इ. उ. त्रि१ पा हा- रेवानाम् । ६२. आ. इ. उ पा हा - पूर्वत्र । ६३. आ. क- नियतं । ६४. आ- नित्यनैमित्तिकानुष्ठानेन तदकरणे, इ. उ पा. हा- नित्यनैमित्तिकानुष्ठानेन तदकरणे ।

तत्र प्रजापतेर्नैव काण्डानि—पौरुडाशिक्षम्, याजमानम्, होतारः, इष्टिहोत्रम्, चतुर्णां ब्राह्मणानि, पितृमेधश्चेति । सोमस्य नव काण्डानि - ३१ अध्वरप्रहृदाक्षिणानि, तेषां त्रयाणां ब्राह्मणमेकम्, वाजपेयः, तस्य च ब्राह्मणम्, सवाः, शुक्तीयं “ नमो वाचे ” (तैसं ४.२.१) इत्यादिकम्, तस्य च ब्राह्मणमिति ॥ ३३ अग्नेः सप्त काण्डानि—अग्न्यायेयम्, पुनरायेयम्, अग्न्यु-
पस्थानम्, अग्निः, तस्य च ब्राह्मणं “ सावित्राणि जुहोति ” (तैसं ३.१.१) इत्यादि, तस्यैव द्वितीयं ब्राह्मणं “ यदेकेन ” (तैसं ५.५.१) इत्यादि, अग्निहोत्रब्राह्मणमिति ।
अथ विश्वेषां देवानां पौडश काण्डानि— राजसूयः, तस्य च ब्राह्मणम्, काम्याः पशवः, काम्याः इष्टयः, उपानुवाक्यं “ प्रजापतिरकामयत ” (तैसं ३.१.१) इति प्रथमपञ्चकं, याज्याः,

प्रेनेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ (याज्ञ ३.२.१९) इति । चावृज्जीवादिवाक्येष्वनुक्तोऽप्य-
वर्जनीयतया स्वामीष्टः स्वर्गः प्राप्यते । तथा चाऽऽपस्तम्बः—‘ तद्यथाऽऽग्ने फलायैः निर्मिते १०
६७ छाया गन्ध इत्यनूपद्यते ६७ एवं ६७ धर्म चर्यमाणमर्थाः ६७ अनुपचरन्ते ॥ [आपष्वनु १-२०.३] इति ।
काम्यस्य इष्टप्राप्तिहेतुर्थः ६९ तद्विधिवाक्ये ७० एव स्पष्टम् ७० । ७१ इच्छाविधातलक्षणम् अनिष्टे
चायान्त परिहियते । ७२ निषिद्धवर्जनेन रागप्राप्तनिषिद्धानुष्ठानजन्यो नरकपातः ७३ परिहियते । न केवलं
निष्यनैमित्तिकान्यामानुषङ्गिकस्वर्गप्राप्तिः किं तु धीशुद्धया विविदिपयोःपावनद्वारा ब्रह्मज्ञानहेतुत्वमपि
तयो रस्ति । तथा च वाजसनेयिनः समामन्त्रित—“ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन १५
दानेन तपसाऽनाशकेन ” (बृह ४.४.२२) इति । एवं तर्हि पूर्वकाण्ड एवाशेषपुरुषार्थसिद्धेः कृत-
मुत्तरकाण्डेनेति चेत् । न । अपुनरावृत्तिलक्षणस्याऽऽत्यन्तिकपुरुषार्थस्य तत्रासिद्धेः । अतः पश्चात्तदर्थ-
गिकाः कर्मिणो दक्षिणमार्गेण चन्द्रप्राप्तिं पुनरावृत्तिं चाऽऽमन्त्रित—“ स सोमलोके विभूतिमनुभूय
पुनरावर्तते ” (प्रठ ५.४) इति । अत उत्तरकाण्डस्तदर्थको ७३ द्रष्टव्यः ७३ । ७४ आत्यन्तिकपुरुषार्थ-
सिद्धिश्च द्विविधः ७५ सद्योमुक्तिः क्रममुक्तिश्चेति । वर्तमानदेहपातानन्तरमेव सिध्यति सद्योमुक्तिः । ३६
उत्तरमार्गेण गत्वा ७७ ब्रह्मलोके चिरं भोगाननुभूय तत्रोत्पन्नज्ञानस्य ब्रह्मलोकावसाने सिध्यति क्रममुक्तिः ।
तस्मादुत्तरकाण्डे ब्रह्मोपदेशो ब्रह्मोपास्तिसिद्धयुक्त्यर्थं प्रतिपाद्यते । ब्रह्मोपास्तिसिद्धयुक्त्यर्थं प्रतिपाद्यते । प्रतीक-
मुपास्यत्वेन सांसारिकफलकामिनमुद्दिश्य प्रतिपाद्यते । ब्रह्मोपासकप्रतीकोपासकयोः समानेऽप्युत्तरमार्गे

३१. तं१. तं२. तं३. ति. पं. म. म१. मै४ - अध्वरोऽग्रहा दक्षिणानि । ३२. मै. मै४ - अथाग्नेः ।

६५. त्रि१. त्रि२. त्रि३. व- ‘ फलायैः ’ नास्ति । ६६. आ- निर्मिते । ६७-६७. आ- छाया-
गन्धावन्तूपद्यते; गो. त्रि१. त्रि३. हा - छाया गन्ध इत्यनूपद्यते; इ. उ. पा. व- छायागन्ध इत्यनूपद्यन्ते ।
६८-६८. आ. पा- धर्ममपि चर्यमाणमर्थाः; त्रि२. व- धर्म चर्यमाणमर्थाः; क. हा- धर्मेऽपि चर्यमाणे अर्थाः ।
६९. आ. इ. उ. पा. हा - इष्टफलहेतुत्वम् । ७०-७०. आ. इ. उ. पा. हा - स्पष्टमेव । ७१. आ. उ.
उ. हा - इष्टविधातरूपम्; अ. म३ - इष्टविधातरूपम्; पा - इच्छाविधातरूपम्; क - इष्टविधातम् ।
७२-७२. आ. इ. उ. पा - निषिद्धवर्जनाच्च रागप्राप्तानुष्ठानजन्यो नरकः । ७३. अ. क. त्रि१. त्रि२. त्रि३.
व. म३ - ‘ तदर्थको ’ नास्ति । ७४. त्रि१. त्रि२. त्रि. ३ व - ज्ञातव्यः; अ. क. म३ - आत्यन्तिकः ।
७५. इ. उ. पा. हा - अत्यन्तपुरुषार्थश्च; आ - पुरुषार्थश्च । ७६. आ. इ. पा. हा - द्विविधः । ७७. क,
तं. त्रि१. त्रि२. त्रि. ३ व. म. ३. मै१ - ‘ गत्वा ’ नास्ति । ७८. आ. पा - ‘ प्रसक्तौ ’ ।

अक्षमेधः, तस्य च ब्राह्मणम्, सत्राणि, उपहोमाः, सूक्तानि, नक्षत्रेष्टयः, सौत्रामणिः, अष्टि-
 ट्राणि, पशुहोत्रम्, ११ पुरुषमेव इति । साहितीनामुपनिषदा साहित्य उपनिषद ऋषयः "श
 नो मित्रः" (तैआ ७.१.१) इत्यादीनाम् । याज्ञिकीनामुपनिषदां याज्ञिक्य. "अभ्रमस्यपारे"
 (तैआ १०.१.१) इत्यादीनाम् । वारुणीना वारुण्य "सह नायतु" (तैआ ८.२.१) इत्यादीनाम् ।
 ५ इत्येवं तित्तिरिशाखायाः चतुश्चत्वारिंशत् काण्डानि । अथ काठके काण्डान्यष्टौ ११ हव्यवाटादी-
 नाम् । अत्र ११ हव्यवाह ११ चत्वारि काण्डानि- सावित्रचित्यम्, नाचिकेतचित्यम्, चातुर्होत्र-

प्रतीकोपासकस्य विद्युहोकादूर्ध्वं प्रहलोकगमनाभावेन क्रममुक्तेरप्यभावात्^{१०} अस्ति पुनरावृत्तिः ।
 एतत् "अप्रतीकालम्बनाश्रयति" (मन् ४.३.१५) इत्यधिकरणे दृश्यम् ॥

- ननु अरथेव पूर्वोत्तरकाण्डयोः श्रियविशेष प्रयोजनविशेषश्च^{१०}, तथापि पूर्वकाण्डस्याऽऽदौ
 १० कमान्तरं परिश्रय्य दर्शपूर्णमासेष्टिरेव कुतः प्रसिपाद्यत इति चेत् । प्रकृतित्वाच्चिरपेक्षत्वाच्चेति मूम ।
 प्रकृष्येणाहोपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृति । कृ-स्नाहविषयवधुमुपदेशस्य प्रकृषं । विवृतिपु तु^{११} विशेषाङ्ग-
 माप्रत्योपदेशः श्रियते । अङ्गास्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते । अत उपदेशस्य^{१२} प्रकृषाभावः । प्रकृति-
 खिविधा अग्निहोत्रमिति सोमश्चेति । शिष्व-येतेषु अन्यनैरपेक्षेण स्वाङ्गमात सर्वमुपदिष्टम्^{१३} । तत्र
 सोमयागस्य स्वरूपेणान्यनैरपेक्षेऽप्यङ्गेषु दीक्षणीयाम्रावणीयादिषु दर्शपूर्णमासेष्टिसापेक्षात्^{१४} न
 १५ पूर्वमाशिव युक्तम् । इष्टेस्तु सोमयागनैरपेक्षयात्^{१५} सोमात् प्राचीनत्व युक्तम् । यद्यप्यग्निहोत्रस्य
 स्वरूपेऽङ्गेषु^{१६} च नास्त्यपेक्षा,^{१७} तथाप्यग्निसिद्धयपेक्षत्वात्, आहवनीयाद्यग्नीनां च^{१८} पवमानेष्टि-
 साध्यत्वात्, "पवमानेष्टीनां च दर्शपूर्णमासविकृतित्वात्, परपरयाऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासापेक्षाऽस्तीति
 प्रथममाशिवं न^{१९} युक्तम् । १० दर्शपूर्णमासयोरग्निसापेक्षत्वात्प्रसिद्धत्वात् प्रथमतो वक्तव्यमिति
 चेत् । मैवम्^{२०} । भाषानमात्रेणात्रय सिध्यन्ति किंतु पवमानेष्टिभिरपि । ताश्चेष्टयो दर्शपूर्णमास-
 २० विवृतिवात् साक्षादेव^{२१} दर्शपूर्णमासावपेक्षन्ते । दर्शपूर्णमासी त्वग्निद्वारा^{२२} पवमानेष्टिसापेक्षावपि न
 साक्षात् पवमानेष्टीपेक्षेते । अतो निरपेक्षत्वात् दर्शपूर्णमासेष्टिरेव प्रथमं वक्तव्या । ऋग्वेदसामवेद-

३३. मै. मै१ - नरमेवः । ३४. मै१ - हव्यवाहनादीनाम् । ३५. मै. मै१. मै४ - तत्र ।
 ३६. पं. व. मै१. मै४ - हव्यवाहनस्य ।

७९. आ. इ. उ. पा. हा - ०र्यसिद्धत्वात्, त्रि१. त्रि२. त्रि३. व. म१. म३ - ०त्वात् ।
 ८०. गो - तत्रारोपित प्रयोजनविशेषश्च, त्रि१. त्रि१. त्रि३. व - तत्र
 सत्रोचिनः प्रयोजनविशेषश्च, अ ४१. क. म३ - तत्र तत्र उचितप्रयोजन फलविशेषश्च ।
 ८१. आ. इ. उ. पा - विशेषाङ्गोपदेश एव, त्रि१. त्रि० व - विशेषाङ्गमात्रोपदेश । ८२. आ. इ. उ-
 अनिर्देशस्य । ८३. त. म१ - सर्वमुदिष्टम्, त्रि१. त्रि२. त्रि३. व - समुदिष्टम् । ८४. आ - दर्शपूर्णमासा-
 पेक्षत्वात्; इ. उ. पा हा - दर्शपूर्णमाससापेक्षत्वात् । ८५. आ. इ. उ पा - ०निरपेक्षत्वात् ।
 ८६-८६. आ. इ. उ. पा - वा नान्यपेक्षा, त्रि१ - नान्यपेक्षा, म१ - वा नान्यनपेक्षा, गो - वा नान्यन्यपेक्षा,
 अ. म३ - च नास्त्यपेक्षा । ८७. आ. पा - पात्रमानेष्टि^१ । ८८. आ पा - पात्रमानेष्टीनाम् । ८९. इ.
 गो. त्रि१ त्रि३. पा. हा - 'न' नाम्नि । ९० म३ - 'दर्शपूर्ण' इत्यस्य पूर्व 'नतु', आ पा - दर्शपूर्ण-
 मासयोरप्यग्नि^१ । ९१ आ - नैवम् । ९२ त्रि२. व - 'पव' नास्ति । ९३. आ. इ. उ. पा - त्वग्नि-
 योनिद्वार, मै१ - त्वग्निद्वारा ।

चित्यम् वैश्वसृजचित्यमिति । अथारुणकैतुकचित्यस्वारुणाः काण्डपर्यः । अथ विश्वेषां देवानां द्वे काण्डे—दिवः इत्येनेष्टयः “ तुभ्यम् ” (तैत्रा ३.१२.१), “ देवेभ्यः ” (तैत्रा ३.१२.२) इत्यनुवाकौ; अपाद्येष्टयः “ तपसा ” (तैत्रा ३.१२.३), “ देवेभ्यः ” (तैत्रा ३.१२.४) इत्यनुवाकौ । अथ स्वाध्यायब्राह्मणस्य स्वयम्भूः^{१५} ऋषिः । अथैकाग्रिकाण्डस्य “ प्रसुमन्ता ” (आपस्तम्बमन्त्रपाठ १.१.१) इति प्रश्वद्वयम्, वैश्वदेवाग्रिमन्त्राश्च; तस्य विश्वेदेवा ऋषयः ॥ ५

योरार्दौ^{१६} दशपूर्णमासेष्टिर्नाम्नातेति^{१७} चेत् । वाहम् । यजुर्वेदमपेक्ष्य दशपूर्णमासयोरार्दिसृष्टुकं, कर्मकाण्डविषये यजुर्वेदस्यैव प्राधान्यात्^{१८} । आनुपूर्व्या^{१९} कर्मणां स्वरूपं यजुर्वेदे समाप्नातम् । तत्र सत्र विशेषपापेक्षायामपेक्षिता याज्यापुरोनुवाक्यादयः ऋग्वेदे समाप्नायन्ते, स्तोत्रार्दीनि तु सामवेदे । तथा सति भित्तिस्थानीयो यजुर्वेदश्चित्रस्थानीयाचित्तरी । तस्मात् कर्मसु^{२०} यजुर्वेदस्यैव^{२१} प्राधान्यम् । तस्मिंश्च दशपूर्णमासेष्टिरार्दौ समाप्नाता । यद्यपि मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदस्तथापि ब्राह्मणस्य मन्त्र- १७
व्याख्यानरूपत्वात्^{२२} मन्त्रा एवाऽऽर्दौ समाप्नाताः । ते^{२३} च त्रिविधाः । ऋचः सामानि
यजुषि चेति । तत्र यजुषामध्वर्युवेदे बहुलत्वात्, कश्चिदचा^{२४} सद्भावेऽपि यजुर्वेद इत्येव^{२५}
आख्यायते^{२६} । अध्वर्युवेदस्य चास्य अनादिसिद्धयाज्ञिकसमाख्यायत्वात्^{२७} अवगन्तव्यम् ।
^{२८} अस्मिन् वेदे समाप्नाता दशपूर्णमासेष्टिमन्त्रास्त्रिविधाः आध्वर्यवाः, याजमानाः, हौत्राश्चेति^{२९} ।
“ इषे स्वा ” (तैसं १.१) इत्यादौ पठिता आध्वर्यवाः । “ सं स्वा सिञ्चामि ” (तैसं १.६.१-६) इत्यादौ पठिता याजमानाः । “ सत्यं प्रथे ” (तैत्रा ३.५) इत्यादौ पठिता हौत्राः ।
^{३०} एतेषां मध्ये याजमानानां हौत्राणां च चित्रस्थानीयत्वात्^{३१} भित्तिस्थानीयानामाध्वर्यवाणा-
मेवादौ पाठो युक्तः । ते चाप्याध्वर्यवाः “ इषे स्वा ” इत्यादिषु त्रयोदशस्वनुवाकेष्वाम्नाताः । तत्र
प्रथमेऽनुवाके वस्त्रापाकरणार्थां मन्त्राः । द्वितीये बर्हिराहरणार्थाः^{३२} । तृतीये दोहणार्थाः । चतुर्थे
हविर्निर्वाणार्थाः^{३३} । पञ्चमे श्रीष्टवघातार्थाः । षष्ठे तण्डुलपेपणार्थाः । सप्तमे कपालोपधानार्थाः ।
अष्टमे श्रीपुरोडाशनिष्पादनार्थाः; नवमे वेदिकरणार्थाः । दशमे प्राधान्येनाऽऽज्यग्रहणार्थाः, ^{३४} प्रसङ्गात्
पत्नीसंनहनार्थाश्च^{३५} । एकादशे प्राधान्येनेभमसंनहनार्थां बर्हिरास्तरणार्थांश्च^{३६} । द्वादशे आचारार्थाः ।

३७. मै - ब्रह्मा स्वयंभूः ।

१४. इ. उ - *सामयोरार्दौ । १५. व - *भ्नायत इति; आ. इ. उ. पा - *ष्टिरनाम्नातेति ।
१६. आ- पा. हा- प्रधानत्वात् । १७. आ. इ. उ. त्रि३, पा. म३- आनुपूर्व्यात् । १८. त्रि१,
त्रि३- सर्वकर्मसु । १९. अ. गो. तं. त्रि१. त्रि३, व. म१. म३. मै१- 'एव' नास्ति । १००. तं. म१,
म३. मै१ - नस्वरूपत्वात् । १०१. अ. अ१. गो. तं. त्रि१. त्रि२. त्रि३. व. म१. म३. मै१- मन्त्राः ।
१०२. क. त्रि१. त्रि२. त्रि३. व. म१. कश्चित् कश्चिद्वचाम् । १०३. इ. उ. गो. म१ - 'एव' नास्ति ।
१०४. गो- व्याख्यायते; तं. मै१-अथमभिवीचयते; त्रि१. त्रि२. व. म३- आम्नायते । १०५. आ. इ. उ.
तं. मै१. पा- *समाख्यया; व- *याज्ञिकव्यवहारत्वात् । १०६-१०६. व- ते चाध्वर्यवा याजमाना हौत्राश्चेति
त्रिविधाः । १०७-१०७. व- तेषु । १०८. आ. क. पा. म१, म३- वह्निःसंपादनार्थाः । १०९. म१-
*निर्वाणितार्थाः; त्रि२. व - *निर्वाणार्थाः । ११०. तं- प्रीक्षणार्थाः; मै१- अवघातार्थाः । १११. मै१-
पेपणार्थाः; तं- अधिदापार्थाः । ११२. तं- संवापापार्थाः; मै१- पुरोडाशप्रणयार्थाः । ११३-११३. इ.
उ. पा. हा - 'प्रसङ्गात् पत्नीसंनहनार्थाश्च' नास्ति; आ. क. त्रि१. त्रि२. त्रि३ - 'च' नास्ति । ११४. इ.
उ. पा. हा - बर्हिरास्तरणार्थाश्च; तं. मै१ - बर्हिरास्तरणार्थाश्च; म३- बर्हिरास्तीर्णार्थाश्च ।

अत्र च काण्डानां सकीर्णत्वेऽपि ययान्नायमेवाध्येय^{१८}, सारस्वतत्वादस्य पाठस्य । सरस्वती हि स्वसुताय सारस्वतायेम पाठमुपदिदेश । स च सर्वविद्यानिधिरमुमेव पाठमभ्यैष्ट । तस्माद-
नतिक्रमणीय इति । ^{१९}किंच — पूर्वं भगवता व्यासेन जगदुपकारार्थमेकीभूय स्थिता वेदाः
व्यस्ताः, शाखाश्च परिच्छिन्नाः । तत्र वैशंपायनं नाम शिष्यं यजुःशाखानामाधिपत्ये
नियुञ्ज । स चैत पाठं ^{२०}यास्काय, यास्कश्च^{२१} तित्तिरये, सोऽपि चोखाय, उखश्चात्रेपाय
ददौ येन पदविभागश्चेत् । अतश्चेयं शाखा आत्रेयीत्युच्यते । उक्तं च— “एतानृपीन् यजुर्वेदे यः
पठेद्वै स वेदवित् । ऋषीणामेति सालोक्यं” स्वयमोश्चैति सामताम्^{२२} ॥ (काण्डानुक्रमणी
३.३४) इति ॥

७) अत्र सामिधेनीप्रयाजाज्यभागप्रधानयामादिमन्त्राणां प्राप्तावसरस्वेऽपि तेषां^{१९} हीत्रत्वात् ^{२०}तान्
१० ^{२१}उपेक्ष्योपरितनप्रयोगाद्भूता भावध्वंवा^{२२} सुगम्यहनादिमन्त्राख्योदक्षे समान्नाता । ^{२३}तदेतत्
सर्वं विनियोगमंत्रहकारेणैवं संगृहीतम् —

“ ये दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्रा एते समासत ।

इये एवाद्यजुवाकेषु त्रयोदशानु वर्णिताः ॥

वासापाकरणं घर्दिर्दोहो निर्वापकण्डने^{१९} ।

पेषणं च कपालानि पुरोहाडाश्च वेदिका ॥

आज्यग्रहेष्मसंवाहावाधारोपरितन्त्रके^{२०} ।

इत्युक्ता अनुवाकार्या प्रतिमन्त्र क्रियीष्यते ॥ इति ।

किमिदं वासापाकरणं नाम^{२१}? कथं वा तस्य प्राथम्यमिति चेत् । ^{२२}उच्यते—सन्ति

१२२-दर्शयागे त्रीणि प्रधानानि हवींषि, पूर्णमासयागे च त्रीणि^{२३} । आग्नेयोऽष्टाकपाल^{२४}, ऐन्द्रं

२० दधि, ऐन्द्रं पय इति दर्शो^{२५} । आग्नेयोऽष्टाकपाल^{२६}, आज्येन प्राजापाय उपांशुयाज, अग्नीषोमीय

एकादशकपाल इति पूर्णमासे । तत्र प्रतिपदिने ^{२७}दधि होतुं दधि सपादनीयं, तदर्थम्^{२८} अमावा-

स्यायां रात्री गायो दोग्धया । ^{२९}तदोहार्यं प्रातः काले लौकिकदोहादूर्ध्वं^{३०} स्वमातृभिः सह

^{३१}चरन्तो वसा मातृभ्योऽपाकरणीयाः तदिदं ^{३२}वासापाकरणं, यथोक्तरीत्या तस्य प्राथम्यं च । तच्च^{३३}

३८. ति - वायेतव्यम् । ३९. त १ तं २ त ३. म - 'किंच' नास्ति । ४०-४०. तं १ त २.

तं ३. ति प व म म १ मै ४ - याज्ञवल्क्याय प्रोवाच स च । ४१-४१. त १ न २. तं ३. म - स्वयमोश्चैक-
स्रप्रताम्, ति म १ मै १ मै ४ - स्वयमोश्चेति सामताम् ।

११५. च - 'तेषाम्' नास्ति । ११६. च - 'तान्' नास्ति । ११७-११७. व - उपेक्ष्योपरितन-

प्रयोगाद्भाव्यत्वा । ११८. आ. पा-एतत् । ११९. त्रि २. त्रि ३. व - 'निर्वापडुग्ने' । १२०. अ. म ३ - 'तन्त्रकौ' ।

१२१. आ. इ उ. त. म १ म ३ हा - 'नाम' नास्ति । १२२. इ. उ. प. व. हा - 'उच्यते' नास्ति ।

१२३-१२३. व - दर्शयागे पूर्णमासे च त्रीणि त्रीणि प्रधानहवींषि, इ. उ - दर्शे त्रीणि प्रधानानि हवींषि

पूर्णयागे च त्रीणि, पा. हा - दर्शे त्रीणि प्रधानानि हवींषि पूर्णमासे च त्रीणि, क - दर्शयागे त्रीणि प्रधानहवींषि

पूर्णमासयागे च त्रीणि । १२४ आ क - दर्शयागे । १२५-१२५. आ. पा - दधिदोमे दधिसपादनार्थम्;
क - दधि होतुं दधिसपादनाय । १२६-१२६. व - तदर्थं प्रातः लौकिकदोहादूर्ध्वम् । १२७. आ. क. गो त्रि २.

म १, म ३ - संचरन्त । १२८. व - अज्ञापाकरणं नाम । १२९. आ. क - तत्र, इ. उ. पा. श - 'तश्च' नास्ति ।

अथैषां काण्डानामाद्यवसानावगमः परस्तात् व्याख्यानावसरे भविष्यति । अयं च वेदो विध्यर्थवादमन्त्रात्मना त्रेधा भवति । विध्यधोदनाः । अर्थवादाः स्तुतयः । मन्त्रा अनुष्ठेयार्थप्रकाशकाः । एते च ऋग्यजुषविभागेन द्वेधा वर्तन्ते । ऋचः पादवद्वाः । अतोऽन्यानि यजुषि । ४२अब्राहुः— “ पदक्रमविशेषज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः । स्वरमात्राविभागज्ञो गच्छेदाचार्य-संसदम् ” ॥ (तैप्रा २४.६) तस्मात्—

विनियोगस्य मन्त्राणां भेदस्यर्ग्यजुषस्य च ।

पदार्थस्वरूपाणामभिव्यक्तयै च यत्यते ॥

वत्सापाकरणं सद्यश्छिन्नया^{१३०} पलाशशाखया कर्तव्यमिति ^{१३१}तच्छेदनार्थोऽयम् “ ह्ये एवा ” इति मन्त्र आदौ समाम्नायते । तस्य^{१३२} च मन्त्रस्य तच्छेदनाह्वयं ब्राह्मणे द्रष्टव्यम् । अत एव सत्राह्मणे ^{१३३}मन्त्रो ज्ञातव्य इति छन्दोगा अधीयते— “ यो ह वा अविदितार्थेयच्छन्दोदेवतब्राह्मणेन मन्त्रेण^{१३४} याजयति १० वाध्यापयति वा स्थानुं वच्छति गते^{१३५} वा पद्यति^{१३६} १३७प्र वा मीयते^{१३८} पापीयान् भवति^{१३९}... तस्मादेतानि ^{१४०}मन्त्रे मन्त्रे^{१४१} विधात् ” (आत्रा १.१) इति । आर्षेय ऋपिसंबन्धः^{१४२} । अतीन्द्रियार्थद्वयद्वारे ऋपयः^{१४३} । तेषां वेदद्रष्टृत्वं स्मर्यते— “ युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् १४४ महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ” ॥ (समा १२.२०३.१७) इति ।

ह्ये स्वादीनां च मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः । तथा च काण्डानुक्रमणिकायामुक्तम्—

“ शाखादिं धाजमानं च होतृन् हौत्रं च दार्शिकम् ।

तद्विधीन्^{१४५} पितृमेधं च नवाऽऽहुः क्रस्य तद्विदः^{१४६} ॥ (काण्डानुक्रमणी २.१) इति ।

शाखादिः “ ह्ये एवा ” (तैसं १.१) इत्यादिप्रपाठकः । धाजमानं “ सं एवा सिञ्चामि ” (तैसं १.६.१-६) इत्याद्यनुवाकपदकमन्त्राः । होतारः “ चित्तिः सुक् ” (तैप्रा ३.१-१३) इत्याद्यो मन्त्राः । “ सत्यं प्रपद्ये ” (तैप्रा ३.५) इत्यादिकं दार्शिकं हौत्रम् । तद्विधयः प्रोक्तानां चतुर्विध-^{१४७} मन्त्राणां चत्वारि ब्राह्मणानि । पितृमेधः “ परे युवांसं प्रवतो महीः ” (तैप्रा ६.१-१२) इत्यादि । तान्व्येतानि नव काण्डानि प्रजापतिना दृष्टानि । छन्दोविशेषाश्च वेदाङ्गभूते छन्दोनामके^{१४८} ग्रन्थे द्रष्टव्याः । मन्त्रपदव्याख्यानोदेव तत्प्रतिपाद्यार्थरूपा देवता विज्ञायते । ब्राह्मणविशेषस्तु तत्तन्मन्त्र-व्याख्यानावसरे एवोदाह्रियते । यद्यपि मन्त्रविनियोगा ब्राह्मणे सर्वेऽपि नाऽऽमनास्तास्तथापि कल्प-सूत्रकारैर्ब्राह्मणान्तरपर्यालोचनया ते सर्वेऽभिहिताः । अतो बौधायनादिसूत्रोदाहरणपूर्वकं ब्राह्मणानुसारेण^{१४९} मन्त्रार्थं^{१५०} योजयामः ॥

४२. तं१. तं२. तं३. ति. म१-तत्राहुः ।

१३०. आ. इ. उ. पा- सद्यश्छिन्नं । १३१. आ. इ. उ. पा- तच्छेदनायः व- तच्छेदनार्थमयम् । १३२. गो- अस्य । १३३. अ. इ. उ. गो. तं. त्रि१. त्रि२. पा. व. म१. म३. मै१ - ‘मन्त्रः’ नास्ति । १३४. आ. पा. मै१ - ‘मन्त्रेण’ इत्यस्यानन्तरं ‘यजति’ । १३५. क. त्रि२. व-गते । १३६. आ. त्रि२. पा. हा- पायते; गो. त्रि१ - पद्यते; तं. म१. मै१-प्रपद्यते; अ. अ१. म३ - पायते; (आर्षेयब्राह्मणमनुसत्या-स्माभिरत्र पाठः स्वीकृतः) । १३७-१३७. आ. इ. उ. त्रि१. त्रि२-प्रमीयते वा । १३८. व- ‘भवति’ इत्यस्यानन्तरम् ‘इति विज्ञायते’ । १३९-१३९. आ. इ. पा. म३-मन्त्रे । १४०. आ. इ. उ. पा- ऋपिभिः संबन्धः । १४१. आ. इ. उ. पा- हि ऋपयः । १४२. त्रि. व- तद्विधिम् । १४३. त्रि२. त्रि३. व- छन्दोविनित्-तामके । १४४. व-मन्त्रार्थान् ।

हरिः ॐ ॥

इपे त्वोर्जे त्वा वायवः स्थोपायवः स्थ

इपे । त्वा । ऊर्जे । त्वा । वायवः । स्थ । उपायव इत्युप-आयवः । स्थ ।

तत्रामावास्याया संनयतः शाखामाच्छिनस्यध्वर्युः—‘इपे त्वोर्जे त्वा’ इति ॥
 “ उभा वामिन्द्राग्नी ” (तैस १.१.१४) इत्यतः प्राक् इतः प्रभृति ये मन्त्रास्तेषां प्रजापतिः
 ५ काण्डर्षिः । अत्र केचित् ^{१५}युष्मच्छब्दावृत्त्या द्वे यजुषी आहुः । तदानीं छेदने द्वयोः समुच्चयः ।
 अपरे तु द्वितीयेन संनमनादि कुर्वन्ति । मन्त्रार्थस्तु—इडञं सर्वरेणीयत्वात् । इह तु सानाम्य-
 लक्षणं गृह्यते । ऊर्क् रसः ^{१६}बलप्राणयोः उद्दीपकः । इषु इच्छायाम् । ऊर्जं बलप्राणनयो । आम्नां
 कर्मणि करणे च सपदादिलक्षणः ^{१७}स्त्रिया क्विप्प्रत्ययः (पा ३.३.१०८ वा ९) । उमयत्र
 तादर्थ्यं चतुर्था । “ सावेकाच.० ” (पा ६.१.१६८) इति विमक्तेरुदात्तत्वम् । हे शाखे,
 १० इडर्यं त्वामाच्छिनन्ति, ऊर्णर्यं त्वामाच्छिनन्ति, ^{१८}इत्येव योग्यक्रियाप्याहारेण ^{१९}व्याख्येयम् ।
 मयोगकाले तु तदर्थं स्मृतिमात्रमेव । ऊहप्रवरनामधेयेषु ^{२०}श्रुतपदस्थाने योग्यपदान्तरप्रयोगो
 युज्यत एव ॥

इपे स्वेति ॥ दर्शयामं चिकीर्षुरमावास्यायां ^{२१}प्रातर्निर्यामिहोत्र ^{२२}हुत्वा ^{२३}ततो दर्श-
 यागार्थं “ ममामे वर्च ” (तैसं ४.७.१४) इत्यादिभिर्मन्त्रैर्वह्निषु समिदाधानरूपमन्वाधानं कृत्वा
 १५ परसायाकरणार्थं मन्त्रेण पलाशाशाखा छिन्द्यात् । तदाह ऋषिपायनः—“ तामाच्छिनन्तीपे त्वोर्जे त्वा ”
 (ऋषी १.१) इति । आपस्तम्बस्तु तदेतदभिधाय मन्त्रभेदपक्षमपि कंचिदाश्रित्य विनियोग-
 भेदमाह—“ इपे त्वोर्जे स्वेति तामाच्छिनन्ति । अपि वा इपे स्वेत्याच्छिनत्पूर्वं स्वेति संनमयत्यनुमादिं
 वा ” (आपधौ १.१.१०-११) इति ॥ संनमनश्रुत्करणम् । अनुमार्जनमानुलोभ्येन संलग्नपूज्याद्यप-
 नयनम् । सोऽथ मन्त्रभेदपक्षो जैमिनिना द्वितीयाध्यायप्रथमपादे (मीशू २.१.४७) स्वीकृतः ॥
 २० ^{२४}तत्र ^{२५}पलाशाशाखायां प्राशस्त्यं-^{२६}ब्राह्मणे समाम्नातम् । “ तृतीयस्यामितो दिवि सोम
 आसीत् । तं गायत्र्याहरत् । तस्य पर्णमच्छिद्यत । तत्पर्णोऽभवत् । तत्पर्णस्य पर्णवम् ” (तैत्रा
 ३. २. १) इति । घुशब्दस्याऽऽकाशे प्रसिद्धत्वात् तत्परित्यागेन स्वर्गलोकाविवक्षां दर्शयितुमितः

४३. मी. मै१. मै३ - युष्मच्छब्दद्वयान् । ४४ त१. त२ त३. व. म. म१ मै४ - बलप्राणनयो ।
 ४५. त१. त२. त३ प. मै४ - लक्षणे । ४६-४६ मै. मै१, मै३ - एवं योग्यक्रिया संपाद्य अप्याहारेण ।
 ४७. त१. त२. त३ पं. व. म - श्रौत० ।

१४५. आ. तं. पा मै१ - प्रातर्निहोत्रम् । १४६ अ. तं. गो१ त्रि१, त्रि२. म१, म३ - कृत्वा ।
 १४७. आ. पा - ‘ततो’ नास्ति । १४८. अ इ. उ. गो. त. त्रि२. पा. व. मै१. हा - अत्र ।
 १४९-१४९. त. मै१ - पलाशाशाखायां कर्मावाकरणप्राशस्त्यम् ।

शाखाहरणादिः]

वत्सानपाकरोति—‘वायवः स्य’ इति ॥ ४८ अत्र केचित् आख्यातावृत्त्या द्वे^{४९} यजुषी
आचक्षते । ^{५०}वायवः गन्तारः । वातेर्गतिकर्मणः “कृवापाजि^०” (उ १) इत्युण्प्रत्ययः ।
^{५१}उपायवः उपगन्तारः । उपपूर्वात् इणः “छन्दसीणः” (उ २) इत्युण्प्रत्ययः । ^{५२}उभयत्र
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । उत्तरत्र ^{५३}गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ^{५४}स्य इति अस्तेः
^{५५}पञ्चमलकाररूपम्* । ^{५६}हे वत्साः, मातृसकाशाद्गन्तारो भवत । पुनर्दोहकाले उपगन्तारो
भवतेति । वायुशब्देनैपामभिधानं वाय्वधिष्ठातृकत्वमेपां प्रदर्शयितुम् । “वायुर्वा अन्तरिक्ष-
स्याव्यक्षाः” (तैत्रा ३.२.१) इति ब्राह्मणम्^{५७} ॥

^{५८}पृथिवीत आरभ्य ^{५९}गणनया वृत्तधियां दिवि सोमलता पूर्वमासीदित्युक्तम् । गायथ्याः सोमा-
हरणं “कद्रुश्च वै सुपर्णा च” (तैसं ६. १. ६) इत्यस्मिन्ननुवाके—“सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वाम-
सीत्” (पैशा १. २७) ^{६०}इत्यस्मिन् बह्वृचब्राह्मणे च प्रपञ्चितम्—“तदहरणान्निवातेन सोमस्य १०
पर्णं भूमौ पतितम् । ^{६१}पक्षिरूपाया गायथ्याः पक्षः ^{६२}पतित इति केचित् । पतितस्य ^{६३}पर्णस्य
^{६४}पलाशवृक्षरूपेण आविर्भावात् तस्य वृक्षस्य पर्णनाम ^{६५}संपन्नम् । न चात्र पर्णस्य कथं वृक्षत्वं
संपन्नमिति विस्मयेष्यम्, विधातुरीश्वरस्याचिन्त्यशक्तित्वात् । अन्यथा ^{६६}बीजात् वृक्ष इत्यत्रापि
‘क बीजं ^{६७}क वा-^{६८}वृक्षः’ ^{६९}इत्यपि विस्मयः केन वार्येत । सर्वत्र पर्णस्यो वृक्षः ^{७०}प्रसज्येत
इत्ययमतिप्रसङ्गोऽपीश्वरसंकेतभावानेन ^{७१}परिहृत्यैवः । ^{७२}‘स च-^{७३}संकल्पः कार्यैकसमधिगम्यः । १५
तस्माद्देवार्थं ^{७४}कुतर्केन चोदनीयम्-^{७५} ॥ शाखया वत्सापाकरणं विधत्ते—“ब्रह्म वै पर्णः । वत्सपर्ण-
शाखया वत्सानपाकरोति । ब्रह्मण्यैवाननपाकरोति” (तैत्रा ३. २. १) इति । यथा जगत्ति-
ष्पादकं ब्रह्म प्रशस्तं तथा यागनिष्पादकस्य पलाशस्य प्रशस्तत्वात् ब्रह्मत्वेन स्तुतिः । ^{७६}वैशतदेन अर्थ-
वादान्तरोपपादिता ^{७७}पलाशस्य ब्रह्मसंबन्धप्रसिद्धिः-^{७८}सूच्यते । देवेषु परस्परं ब्रह्मत्वं निरूपयन्तु
पलाशवृक्षस्तत्त्वमशृणोदित्येतादृशो ब्रह्मसंबन्धः । औपानुवाक्यकाण्डे जुह्वाः पर्णनयीवविधिश्चैषै- २०
ऽर्थवादे श्रूयते—“देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत्पर्णं उपाशृणोत् सुश्रवा वै नाम यस्य पर्णमयी
जुहूर्भवति न पापं श्लोकं शृणोति” (तैसं ३. ५. ७) इति । एवं यत्र यत्रार्थवादे प्रसिद्धिसूचका

४८. मै. मै१, मै३, मै४ - ‘अत्र’ नास्ति । ४९. व - हेया । ५०. तं१, तं२, तं३, पं. न.
पूर्वत्र; व - यत्र । ५१. तं१, तं२, तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ - गतिसमासे कृते । ५२. तं१, तं२,
तं३. ति. पं. व. म. म१ - पञ्चमे लकारे रूपम्; मै३ - पञ्चमलकारे रूपम्; मै४ - पञ्चमलकारोऽयम् ।
*पञ्चमलकारोऽत्र व्यत्ययेन द्रष्टव्यः । ५३-५३. तं१, तं२, तं३. ति. पं. व. म. मै४ - ‘हे वत्सा...
ब्राह्मणम्’ नास्ति ।

१५०. तं. मै१ - पृथिवीतलात् । १५१. व. त्रि२ - गणनायाम्; आ. इ. उ. पा - ‘गणनया’ नास्ति ।
१५२. आ. इ. उ. पा - इति; म३ - इत्येतद्विभम् । १५३. व - पक्षिरूपं । १५४. इ. उ. पा -
‘पतितः’ नास्ति । १५५. इ. उ. पा. हा - तस्य; आ - ‘पर्णस्य’ नास्ति । १५६. आ. पा -
पलाशरूपेण । १५७. अ. तं. त्रि१, त्रि२, व - ‘संपन्नम्’ नास्ति । १५८. इ. उ. पा - वेत्रबीजात्;
हा - दग्धकदलीवेत्रबीजात् । १५९-१५९. आ. इ. उ. गो. पा - क्व; त्रि१, त्रि२, त्रि३. व - कुत्र; अ.
अ१. क. म१. म३ - कुत्र वा । १६०. गो१, त्रि२, त्रि३ - इत्ययम् । १६१. आ. पा - ‘प्रसज्येत’ नास्ति ।
१६२. त्रि२, व - परिहरणीयः । १६३-१६३. इ. त्रि१, त्रि२, त्रि३, व - ‘स च’ नास्ति । १६४-१६४.
इ. उ. पा - तर्कानुचोदनीयम् । १६५. तं - वैशतार्थेन । १६६-१६६. तं - पलाशब्रह्मसंबन्धस्य प्रसिद्धिः ॥

- १६० वैशाखदृष्टिश्चन्द्रादथ पठ्यन्ते तत्र सर्वत्र सति मन्त्रे लौकिकप्रसिद्धिः । अन्यथाऽर्थेवादान्तर-
प्रसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ वत्सापाकरण इव गोप्रस्थानेऽपि शाखां विनियुङ्क्ते—“ गायत्री वै पर्णः ।
गायत्रा पशवः । तस्मात् त्रीणि त्रीणि पर्णस्य पलाशानि । त्रिपदा गायत्री । यत् पर्णशास्त्रया गा
प्रापयति । स्वयैवैना देवतया प्रापयति ” (तैत्रि ३. २. १) इति । पर्णस्य गायत्रीमन्त्रो
५ वेदगम्य सोमाहरणद्वारक १८ । १९-स च-१९ पूर्वमुदाहृतः । अनुमानगम्योऽप्यपर सयन्धोऽस्ति,
“ गायत्रीपादेष्विव पलाशपर्णेषु त्रिधावगमात् । पशूना च गायत्री देवतेऽयमर्थोऽन्यत्र द्रष्टव्यः ।
१७० उद्याया पलाशशाखाया ऋणपर्वप्रामाप्रैवादिगुणान्-१० विधत्ते—“ य कामयेतापशु स्यादिति ।
अपर्णा तस्मै शुष्नाप्रामाहरेत् । अपशुरेव भवति । यं कामयेत पशुमान्स्यादिति । बहुपर्णा तस्मै
बहुशाखामाहरेत् । पशुमन्तमेतन्न करोति । यत् प्राचीमाहरेत् । दवलोरमभिजयेत् । यदुदीचीं मनुष्य-
१० लोकेम् । प्राचीमुदीचीमाहरेत् । उभयोर्लोकयोरभिजित्य ” (तैत्रि ३. २. १) इति । य यजमानमुद्दिश्या-
ध्वर्युं कामयेत् । स्पष्टमन्यत् । यथोक्तशाखाच्छेदने कं मन्त्र पठेदियाशाह्वयोदाहरति—“ इषे
८० ष्वोर्जे वेश्याह ” (तैत्रि ३. २. १) इति । अरिमन् मन्त्रे विनियोगानुसारेण ‘ आच्छिनन्नि ’ इति
पदमध्याहृत्य वाक्य पुरणीयम् । इच्छिनन्मन्त्रं, सर्वं. प्राणिभिरिच्छ्यमाणत्वात् । ऊर्गुं बलहेत् रसः ।
“ ऊर्जं बलप्राणनयो. ” इति घातु । ऊर्जयते बलं संपाद्यतेऽनया रससंप्रयेत्पूर्कं । हे पलाशशाखे,
१५ १० देवान्तरूपद्वयर्थं त्वामाच्छिनन्नि । तस्य देवस्य बलप्रदसार्धं त्वामाच्छिनन्तीति वाक्यार्थः ।
११० मन्त्रद्वयपक्षे विनियोगानुसारेण ‘ ऊर्जं त्वामनुमार्जिम् ’ १० इत्यध्याहृतव्यम् । एतन्मन्त्रस्तापकमर्थ-
१५ चादमाह—“ इपनेवोर्जे यजमानं दधाति ” (तैत्रि ३. २. १) इति । ११० एतन्मन्त्र पठन्-११० अध्वर्यु-
भोजिनायाज्ञ घलाय रस च यजमाने संपादयति । न चात्र प्रत्यक्षविरोध आशङ्कनीयः । “ प्रावाण.
प्लवन्ते ” ह्याद्यादिवदस्यार्थादास्य प्रसासरूपगुणवादाद्याङ्गीकारात् ॥
- २० वायव इति ॥ मन्त्रान्तरविनियोगमाह वौधायन - “ तथा वत्सानपाकरोति वायव स्योपायव.
स्येति ” (वौध्वा १. १) इति ॥ वाग्नि गच्छन्ति इति ॥ वायव गन्तार । उप समीपे यजमान-
१५ गृहे पुनरायन्यागच्छन्तीति ॥ उपायव । हे वत्सा, वृणभक्षणाय प्रथमं मानुमकानादपरेय स्वेच्छयैवा-
रन्ध्रे गन्तारो भवतः । साय पुनर्यजमानगृहे समागन्तारो भवतः । अथवा वत्साना परपरया
वायुदेवताकत्वात् तदभेदविषयत्वात् वायुरुपायव इत्युत्पत्त्युः तद्रक्षार्थं वत्सान् वायुदेवतायै समर्पयति ॥
- २५ अनेनेव प्रकारेण मन्त्रस्य पूर्वभासो ब्राह्मणेन व्याख्यायते— “ वायव स्येत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्ष-
स्थापक्षणाः । अन्तरिक्षदेवत्या. रज्जु वै पशवः । वायव पूर्वान् परिददाति ” (तैत्रि ३. २. १)
इति । अध्वर्या इति वचनव्यत्ययः । वायु स्वप्रचारेणान्तरिक्षमधिपतिष्ठति । अन्तरिक्षे च विष्वम्भ-
संचाराय ११ बहुलमयकानां प्रचच्छन् वत्सान् ११० पालयति । सेव प्रत्यक्षप्रसिद्धिरर्थेवादान्तरगत-
स्वस्वामिभावो ११० वा निपतिष्ठास्यते-११० । तस्यैव मन्त्रमागस्य प्रकारान्तरेणाभिप्राय आम्नायते-
१० “ प्र वा एनानेतदाकरोति । अथाह । वायव. स्येति ” (तैत्रि ३. २. १) इति । अध्वर्युरिमं
भागमुच्चारयतीति ११० यदेहेनोच्चारणेन वत्सान् वायुतादात्म्यलक्षणप्रकृष्टाकारयत करोति । उसरमाग
स्याच्छेत्—“ उपायव स्येत्याह । यजमानार्थेव पशुनुपह्वयते ” (तैत्रि ३. २. १) इति ॥

१६७ त्रि० त्रि०. व हा - वेदान्दादयः । १६८ आ. इ उ पा - शारत, अ. क. म१ -
द्वारत । १६९-१६९. इ. उ पा - 'स च' नास्ति । १७०-१७०. गो त्रि० - छेत्राया पलाशाशाखाया
बहुपर्णाप्रामाप्रैवादीन् गुणान्, त्रि० व - पलाशाशाखाया बहुपर्णत्वादिगुणान् । १७१. आ. इ. उ. पा.
हा - देवानां भागरूपः । १७२. आ. इ उ - मन्त्रद्वित्वपक्षे । १७३ आ इ. उ पा - इत्यत्राह्वर्युम् ।
१७४-१७४ आ इ उ पा - एतन्मन्त्रपाठेन, त्रि० भि० - एतन्मन्त्र पठन् । १७५ त्रि० त्रि०. त्रि०.
व. म१ - एतन्कारणाय । १७६ आ. पा - चालयति, गो - चालयति । १७७-१७७. आ. पा - वाच्छेत्प्रसिद्धिः,
क - वेदान्दादयः । १७८ आ. इ उ. पा - 'इनि' नास्ति ।

देवो वः सविता प्रार्थयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आ प्यायध्वमग्निना

देवः। वः। सविता। प्रोतं। अर्पयतु। श्रेष्ठतमायेति श्रेष्ठ-तमाय। कर्मण। एति। प्यायध्वम्। अग्निनाः।

गोचराय गाः प्रस्थापयति—‘ देवो वः ’ इत्यादिभिस्तिरुभिः ऋग्भिः । तत्र प्रथमया सवितारमभ्यर्थयते । इयं च द्विपदा विराड्गायत्री जागतगायत्रपादत्वादिति^{१७} ॥ पू प्रेरणे ।
 १७ देवः १ सविता सर्वस्य प्रेरकः, येन विना तृणाग्रमपि न चलति, स १ वः १ युष्मान् १ प्रार्थयतु ५
 प्रस्थापयतु । अर्तेणां पुगागमः (पा ७.३.३६) । किमर्थम् ? १ श्रेष्ठतमाय १ कर्मणे १ यज्ञायः ।
 “ यज्ञो हि श्रेष्ठतमं कर्म ” (तैत्रा ३.२.१) । प्रकर्षवतामपि पुनः प्रकर्षवित्रक्षायां^{१८} द्वितीयः
 आतिशायनिको भवत्येव । तृणादिभक्षणेन सांताप्यनिष्पत्त्यर्थत्वात् यज्ञार्थं प्रेरणम् ॥

देव इति ॥ विनियोगमाह वीधाचनः—“ अथेषां मातृः प्रेरयति देवो वः सविता प्रार्थयतु
 श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमग्निना देवभागमूर्जस्वतीः पयस्वतीः प्रजावतीरनमीत्रा अयक्ष्मा मा वः १६
 स्तेन इहात माऽघसऽशो रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तिवति ” (वीथौ १.१) इति । आपस्त-
 म्बस्तु^{१७} श्रीमितान् मन्त्रानभिप्रेत्य विनियोगग्रयमाह—“ देवो वः सविता प्रार्थयतिवि शिशाखा गोचराय
 गाः प्रस्थापयति । प्रस्थितानामेकां गां शाखयोपस्पृशति दर्मैर्दमपुञ्जीलैर्वा । १७ आप्यायध्वमग्निना
 देवभागमिति^{१८} ... । रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तिवति प्रस्थिता अनुमन्त्रयते ”
 (आपथ्री १. २. ४-८) इति ॥ हे १७ गावः, प्रेरकः १ देवः अन्तर्यामी परमेधरोऽत्यन्तश्रेष्ठायैन्द्रदधि- १५
 रूपाय १ कर्मणे युष्मानरण्ये १ वासमत्तुं १ प्रार्थयतु १ प्रेरयतिवति प्रथममन्त्रस्यार्थः १८ ॥ तस्य १७
 १७ मन्त्रस्य पूर्वभागे- १८ स्थितस्य सवितृपदस्य तात्पर्यं व्याचष्टे—“ देवो वः सविता प्रार्थयतिवत्याह
 प्रसूत्यै ” (तैत्रा ३. २. १) इति । प्रेरणार्थेत्यर्थः । उत्तरभागं व्याचष्टे—“ श्रेष्ठतमाय कर्मण इत्याह
 यज्ञो हि श्रेष्ठतमं कर्म । तस्मादेवमाह ” (तैत्रा ३. २. १) इति ॥ द्वितीयमन्त्रस्याऽयमर्थः—
 “ हे १ अग्निनाः गावः, देवस्येन्द्रस्य^{१९} दधिरूपं भागम् १ आप्यायध्वं प्रभूतवासभक्षणेन प्रवृद्धं २०
 कुस्त । युष्मान् १ अपहर्तुं १ स्तेनः चोरः १ मा १ इहात शक्तो मा भूत् । कीदृशीयुष्मान् ? अत्यन्तरसा
 अधिकक्षीरा यज्ञपत्याः किमिदीपरहिता रोगान्तरहीनाश्च । १ अघसऽसः भक्षणादिना तीव्रपापेन २१
 घातको व्याघ्रादिरपि शक्तः १ मा भूदिति ॥ अस्य मन्त्रस्य १७ प्रथमभागे ‘ देवभागम् ’ इति पदस्य
 तात्पर्यं व्याचष्टे—“ आप्यायध्वमग्निना देवभागमित्याह । वरसेभ्यश्च वा एताः पुरा मनुष्येभ्यश्चाऽऽ- २१

५४. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ - ‘ पादत्वात् ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ दधिरूरोनत्वाच्च ’ ।
 ५५. म१. मै. मै१. मै३. मै४ - ‘ वः ’ नास्ति । ५६. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१.
 मै४ - ‘ यज्ञाय ’ नास्ति । ५७. ति. व. म. म१. मै४ - ‘ द्वितीयः ’ नास्ति ।

१७९. इ. उ. म१ - आपस्तम्बसूत्रे । १८०-१८०. आ. पा - आप्यायध्वमिति । १८१.
 व - ‘ गावः ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ वः सविता ’ । १८२. इ. उ. पा. हा - ‘ वासमत्तुम् ’ नास्ति । १८३.
 त्रि१. त्रि२. त्रि३. व. म१. म३ - ‘ प्रार्थयतु ’ नास्ति । १८४. आ. पा - मन्त्रार्थः । १८५-१८५.
 इ. उ. गो. पा. हा - मन्त्रपूर्वभागे । १८६. इ. उ. पा. हा - ‘ इन्द्रस्य ’ नास्ति । १८७. आ. इ. उ.
 पा - अपाहर्तुम् । १८८. त्रि२. व - पूर्वभागे ।

देवभागमूर्जस्वतीः पर्यस्वतीः प्रजावतीरनमीवा अयुक्ष्मा मा वः

देवभागमिति देव-भागम् । ऊर्जस्वती । पर्यस्वतीः ।

प्रजावतीरिति प्रजा-वती । अनमीवाः । अयुक्ष्माः । मा । व ।

अथ प्रस्थाप्यमाना गा एव प्रार्थयते द्वितीयया । ५८ इय च भववसुरुदेशपादत्वात्
 ६ मध्येष्वोत्तिष्ठिष्टुप् ५८ ॥ हे १ अग्निया. गात्र १ अहननार्हाः । अहननम् अघ्नः । “घर्ष्ये
 कविधानं स्यान्नापाव्यधिहनियुष्यर्धम्” (पा ३.३.५८ वा ४) इति हन्ते. क । अन्-
 मर्हन्तीति “छन्दसि च” (पा ५.१.६७) इति ६० य । यद्वा—“अध्यादयश्च” (उ ५६१)
 इति यक्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ६१ इकारश्छन्दसः । तदा गत्रामिधं सज्ञा । सर्वदा प्रत्ययो-
 दात्तत्वम् । इह तु आष्टमिकम् “आमन्त्रितस्य च” (पा ८.१.१९) इति सर्गानुदात्त-
 ३० त्वम् । ६२ देवभागं देवस्येन्द्रस्य भागं सानाय्यलक्षणं ६३ यूयम् १ आप्यायध्वम् आप्याययत ।
 अन्तर्भावितव्यर्थात्, प्यायतेर्ष्यन्ताद्वा छोट् । “बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाच्छन्दसो” (उ १९०)
 इति णेरुक् । अण्यन्तस्याच्चित्तरक्तृकात् “अणानकर्मकात्” (पा १.३.८८) इति
 परस्मैपदाभारः । “ऐन्द्र दध्यमानास्यायाम्” (तैस २.५.४) इति सानाय्यस्येन्द्रत्वम् ।
 ४ “वत्सेम्यश्च वै” (तैसा ३.२.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ६३ । ऊर्जस्वत्यादिगुणयुक्ता
 ३५ यूयमाप्यायन्म् । यद्वा—ऊर्जस्वत्यादिगुणयुक्तान् १ वः ६४ युष्मान् १ स्तेन. १ मा १ ईशत इति ।
 शेषत्वाविवक्षाया “अधीगर्थम्” (पा २.३.५२) इति पष्ठ्यभारः । प्रथमपक्षे “वा

प्यायन्त । देवेभ्य एषीना इन्द्रायाऽऽप्याययति” (तैसा ३. २. १) इति । यागाथंप्रवृत्तेः पूर्व
 ५ गोप्राप्तेन वरसभागो मनुष्यभागश्च प्रवृद्धो भवति । ऊर्ध्वं तु क्षीराज्यरूपो ६० देवान्तरभागो दधिरूप
 इन्द्रभागश्च प्रवर्धते । ६१ एवकारेण मनुष्यमप्यायति. ६२ द्वितीयं भागमुपपादयति—“ऊर्जस्वतीः
 ३० पर्यस्वतीरित्याह । ऊर्जस्व हि पयः संभरन्ति” (तैसा ३. २. १) इति । प्रभूतघासमक्षणेन
 रसाधिक्यसंपादनं क्षीराधिक्यसंपादनं च लौकिकदोहे प्रसिद्धमिति हिदान्दस्यार्थः । तृतीयभागस्य
 प्रयोजनमाह— “प्रजावतीरनमीवा अयुक्ष्मा इत्याह प्रजावत्यै” (तैसा ३. २. १) इति ।
 ६३ वन्ध्यात्वे किमिदोपे रोगान्तरे ६४ च नास्ति प्रजोत्पत्तिः । तदभावे तु विद्यते । अतुष्यंभागस्य

५८-५८. तं - ' इय .. त्रिष्टुप् ' नास्ति । ५९ त१ तं०. त३. ति. प. व. म. म१ मै४-
 अहननार्हा' नास्ति । ६०. मै. मै१. मै३ - घप्रत्यय । ६१. त१. त२. त३ ति. प. व. म. म१.
 मै४ - ' इकारश्छन्दस' नास्ति । ६२ मै. मै१. मै३ - ' देवभागम् ' नास्ति । ६३-६३. त१ तं२.
 त३. ति. प. व. म. म१. मै४ - ' यूय .. ब्राह्मणम् ' नास्ति । ६४. मै. मै१. मै३. मै४ - ' व ' नास्ति ।

१८९ गो - देवभागः, तं. मै१ - देवान्तरभाग । १९०-१९०. पा. हा-देवतीकरणे मनुष्यो
 निवर्तते, इ. उ- देवतीकरणे मनुष्यो निवर्तते, त. त्रि१. म१. म३-एवकारेण मनुष्यमायुति । १९१-१९१.
 भा. हा - वन्ध्यात्वेन किमिदोपेण रोगान्तरेण ।

स्तेन ईशत् माऽघशंसो रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तु

स्तेनः । ईशत् । मा । अघशंस इत्यघ-शंसः । रुद्रस्य । हेतिः । परीति । वः । वृणक्तु ।

छन्दसि ” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः^{६५} । ऊर्जस्वत्यो बलवत्यः^{६६} बहुरसा वा । पयस्वत्यः बहुपयस्काः । असुन्नतस्य^{६७} आबुदात्तत्वम् । मत्पृष्ठीपोरनुदात्तत्वम् । प्रजावत्यः बह्वपत्याः । “ उपसर्गे च संज्ञायाम् ” (पा ३.२.९९) इति उप्रत्ययस्योदात्तत्वात् कृदुत्तर-^५पदप्रकृतिस्वरत्वे^{६८} प्रजाशब्दः अन्तोदात्तः ।^{६९-७०} अनमीवाः अरोगाः । “ शेषयहजिह्वाग्री-वात्रामीवाः ” (उ १६०) इति वन्प्रत्ययान्तो भिनोतेरङ्पूर्वस्यामीवशब्दो निपातितः । अमीवा उदरव्याधिः । तद्रहिता अनमीवाः^{७१} ।^{७२} अयक्षमाः, यक्षमा व्याधिः तद्रहिताः । पृथगुपादानं प्राधान्यात् । “ डाबुमाम्यामन्यतरस्याम् ” (पा ४.१.१३) इति^{७३} बह्व्रीहिः डाप्^{७४} । उभयत्र “ नबुसुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२) इति^{७५} बह्व्रीहौ (पा ६.२.१६२) उच्यमानम्^{७६} उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्तेनः,^{७७} स्तेन चौर्ये इति चुरादेरच्^{७८}, अपहर्ता मा युष्माकम् ईशत्^{७९} ईशित् स्ववशान्^{८०} युष्मान् मा कार्यात् । व्यत्ययेन च्लेरडादेशः ।^{८१} किञ्च -^{८२} अघशंसः अपि युष्मान् मा ईशित्, मा वो जिघांसीत् । अघे पापे^{८३} अघलक्षणे शंसा अभिलापो यस्य सः^{८४} पापतत्परः । बह्व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अघशब्दोऽयमन्तोदात्तोऽप्यस्ति, यथा-“ अर्प नः शोशुचद्घम् ” (तैआ ६.१.१) इति ।^{८५} अह्वते गच्छति दानादिना । आगमशास्त्रस्य अनित्य-^{८६}त्वात् (व्याडिपरिभाषा ७६) न सुम् । पचादित्वादच् (पा ३.१.१३४) । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ॥

प्रयोजनमाह-“ मा चः स्तेन ईशत् माऽघशंस इत्याह गुप्स्ये ” (तैआ ३.२.१) इति । चोरव्याघ्रादेशकौ गावो रक्षिता भवन्ति ॥ तृतीयमन्त्रस्यायमर्थः-रुद्रनामकस्य क्रूरदेवस्याऽऽयुधं धुष्मान् परिहरत्विति ॥ एतन्मन्त्रपाठफलमाह-“ रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तिवत्याह- रुद्रादेवैना-स्त्रायते ” (तैआ ३.२.१) इति ॥

२०

६५. म - दीर्घत्वम् । ६६. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ - ' बहुरसा वा ' नास्ति । ६७. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ - आबुदात्तत्वे । ६८. मै. मै१. मै३ - ' स्वरणे । ६९-६९. तं१. तं२. तं३. पं - उदरस्थाः कृमयः तद्रहिताः ; ति. व. म. म१. मै४ - अनमीवाः, अमीवाः उदरस्थाः कृमयः तद्रहिताः । ७०. मै. मै३ - ' बह्व्रीहिः ' नास्ति । ७१. मै. मै१ - डापि । ७२. मै. मै१ - ' बह्व्रीहौ ' नास्ति । ७३-७३. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ - ' स्तेन चौर्ये इति चुरादेरच् ' नास्ति । ७४. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ - ' ईशित् ' नास्ति । ७५. म. मै. मै१. मै३ - स्ववशाः । ७६. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ - ' किञ्च ' नास्ति । ७७. मै. मै१. मै३ - अघलक्षणे । ७८. मै. मै१. मै३ - नियोगेन सोऽघशंसः । ७९-७९. तं१. तं२. तं३. ति. पं. व. म. म१. मै४ - ' अह्वते...अय ' नास्ति ।

ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात् बह्वीर्यजमानस्य पशून् पाहि ॥ १ ॥

[इषे त्रिचत्वारिंशत्]

ध्रुवाः । अस्मिन् । गोपताविति गो-पतौ । स्यात् । बह्वी । यजमानस्य । पशून् । पाहि ॥ १ ॥

[मेष १.१.१, कांसं १.१, कपिस १.१, वाच १.१]

५ अयं न केवलं मनुष्य एव, अपि तु देवोऽपि युष्मान् मा हिंसीत् इति तृतीयपा-^१शास्ते-‘ रुद्रस्य ’ इति ॥ इयं चैकपदा त्रिष्टुप्, “ एकद्वित्रिचतुष्टुपदीत्युक्त-पादम् ” (पिसू ३.७) इति वचनात् । हेतिः आयुधम् । “ ऊतियूति ” (पा ३.३.९७) इत्यादिना क्तिन्नन्तोऽन्तोदातो निपातितः । सा रुद्रस्य हेतिः युष्मान् परि वृणक्तु सर्वतो वर्जयतु ॥

१० यजमानं ध्यायति ईक्षते वा-‘ ध्रुवा ’ इत्यृचा त्रिष्टुभैकपदया ॥ गवा पतिगो-पतिः यजमानः । “ पत्यावैश्वर्ये ” (पा ६.२.१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अस्मिन् यजमाने ध्रुवाः अग्निनाशाः स्यात् भवतः, बह्वयश्च सतानवृद्धया भवतः । “ वा रुन्दसि ” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसर्णदीर्घता ॥

ध्रुवेति ॥ बौधायन-“ ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात् बह्वीरिति यजमानमीक्षते ” (बौध्री १.१) इति । आपस्तम्ब-“ ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात् बह्वीरिति यजमानस्य गृहानभिपर्यावर्तते ” (आपध्री १.२.९) इति ॥ हे गावः, भवत्यो भवस्त्वामिनि यजमाने रिधरा भवतः, न तु अनीतिदानापहाराख्यायुभिः यजमानं परित्यजत^{११२}, अपत्यपरपरया बह्वयश्च भवतः ॥ एतन्मन्त्रपाठे प्रशासति-“ ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात् बह्वीरिद्याह ध्रुवा-एवास्मिन् बह्वी करोति ” (तैत्ति ३.२.१) इति ॥

२० यजमानस्येति ॥ बौधायन-“ अथैता शाखामग्नेनाऽऽहवनीय पर्याहर्य पूर्वाया द्वारा प्रपाद्य जघनेन गार्हपत्यमग्निष्टेऽन्युत्तरार्धे वाऽन्यागारस्योद्गृह्णति यजमानस्य पशून् पाहोति ” (बौध्री

८०-८०. तृ१. त२. त३. ति. प व. म. म१. मै४ - ‘ एव, अपि तु ’ नास्ति । ८१. तृ१. त२. त३. ति. प. म. म१. मै८ - अनुशास्ति । ८२. ति. व. म. म१. मै४ - चतुष्पादुक्तम् । [चतुष्पादुक्तपादम् ’ इति पिद्वलीयच्छन्दसुत्तरे ।] ८३-८३ तृ१. त२. त३. ति. प. म. म१ - रुद्रस्य आयुधं युष्मान् परिबृणक्तु सर्वतो परिवर्जयतु । परिवर्जनार्थं । ऊतियूतिजुनिसातिहेतिर्वीर्ययेति क्तिन्नन्तोऽन्तोदातो निपातितः । ८४-८४ तृ१. त२. त३. ति. प व. म - ‘ ईक्षते वा ’ नास्ति । ८५-८५ तृ१. त२. त३. ति. प व. म. म१ - गोपतौ गवा पतौ यजमाने, मै४ - गवा पतौ यजमाने ।

१९२-१९२. आ. पा - प्रीतिदानानपहारायुभिर्भयजमानं मा त्यजत, त त्रि१. त्रि३. व. म१. म३ - न तु प्रीतिदानानपहारायुष्वादिना यजमानं परित्यजत, गो. मै१ - न तु प्रीतिदानापहारायुभिर्भयजमानं परित्यजत ।

शाखामुद्गृहति—“यजमानस्य” इति ॥ हे शाखे यजमानस्य पशून् पाहि रक्ष । “तास्यनुदात्तेऽन्विददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमहन्विदोः” (पा. १.१.१.६६) इति-“लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यजमाने धातुस्वरः । “तस्मात् सायं पशवः” (तैत्रा ३.२.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

१. १.) इति । आपस्तम्बः—“यजमानस्य पशून् पाहीत्यग्निष्टेऽनस्यग्न्यगारे वा पुरस्तात् प्रतीचीन् शाखामुपगृहति पश्चात् प्राचीं वा” (आपश्रौ १. २. १०) इति ॥ अग्निष्टम् अने व्रीहिरूपस्य हविषो १९३ धारकं शकटम् ॥ मन्त्रपाठप्रयोजनमाह—“यजमानस्य पशून् पाहीत्याह । पशूनां गोपीथाय । तस्मात् सायं पशव उपसमावर्तन्ते” (तैत्रा ३. २. १) इति । गोपीथो रक्षणम् । तस्माच्छाखाया रक्षितत्वात् शाखाया भृशं स्थापनं १९४-निवार्यते । निवारणं तत्फलं-१९५ चाऽऽह- १० “अनधः सादयति । गर्भाणां धृत्या अप्रपादाय । तस्माद्भ्रमोः प्रजानामप्रपादुकाः” (तैत्रा ३. २. १) इति । उच्चदेशस्थापनं तत्फलं चाऽऽह- “उपरीध निदधाति । उपरीध हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै” (तैत्रा ३. २. १) इति । इवशब्द एवकारार्थः । समष्टिः सम्यग्व्याप्तिः ॥

अस्मिन्ननुवाके स्थितानां मन्त्राणां विनियोगः संगृह्यते-

“इपे शाखां छिनत्यूर्जे १९६-माष्टिं वायेति १९७ वत्सकान् ।
अपाकृत्वाथ देवो गाः प्रस्थाप्याऽऽप्येति १९८गां स्पृशेत् ॥ १ ॥
रुद्रस्येत्यभिमन्थ्यैता भुवेति गृहमात्रजेत् ।
यजेति शाखोपगृह इत्यष्टावनुवाकगाः” ॥ २ ॥ इति ॥
सूत्रद्वयं ब्राह्मणं च १९९-विधो धार्थमुदाहृतम् ।
संदेहस्याऽपनुत्तर्यथ मीमांसाऽप्यत्र वर्ण्यते ॥

लोके तानद्विचारेण संदेहनिवृत्तिः प्रसिद्धा । वेदेऽपि तत्र तत्र १९६-तरवधिचारपूर्वकं संदेहापनयन-
मुपलभामहे । तथा हि-अग्न्युपस्थानविषयो १९७ विचारः प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमेऽनुवाके श्रूयते-
“उपस्थेयोऽग्नीर्ज्ञोपस्थेयाऽ इत्याहुर्मैनुष्याग्नेन्वै षोऽहरहराहत्याऽथैनं याचति स इन्वै तमुपा-
च्छेत्थ को देवानहरहर्थाधिप्यतीति तस्मान्नोपरस्थेयोऽथो खत्याहुराशिपे धै कं यजमानो यजत इत्येपा
खलु वा आहिताग्नेराश्रीर्यद्विमुपतिष्ठते तस्मादुपस्थेयः” (तैसं १. ५. ९) इति । अस्यायमर्थः- २५
प्रतिदिनं सायं प्रातरग्निहोत्रमनुष्टाय “उप प्रयन्तो अप्वरम्” (तैसं १. ५. ५) इत्यादिभिः

८६. मै. मै १, मै ३ - शाखामुपगृहति । ८७-८७. तं. ति. व. म. म १, मै ४ - अहुपदेशात् ।

१९३. आ. इ. उ. पा. हा - वाहकम् । १९४-१९४. अ. अ १, गो. तं. त्रि १, त्रि २, त्रि ३, म १, म ३, मै १ - निवार्य तन्निवारणफलम् । १९५-१९५. इ. उ. पा. हा - ल्यनुमाष्टिं च; म ३ - माष्टिं वायव; त्रि १ - माष्टिं वायवेति । १९६. आ. इ. उ. त्रि १ - गाः । १९७. म ३ - विभागार्थम् । १९८. अ. अ १, गो. तं. त्रि १, त्रि २, व. म १, म ३, मै १ - ‘तरव’ नास्ति । १९९. आ. पा. हा - विषये विवादे; क - विषयविवादे ।

- मन्त्रैरभिप्रार्थनलक्षणमुपस्थानं कर्तव्यं न वेति संशयः । न कर्तव्यमिति तावत् प्राप्तम् । कुतः ? २०० उप-
स्थानेन अग्नेरुपद्रवप्रसङ्गात् । तथा हि—“ आमुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि वचोदा अग्नेऽसि वचो मे देहि
तन्पा अग्नेऽसि तनुव मे पाहि ” (तैसं १.५.५) इत्यादिपुपस्थानमन्त्रोच्चार्यादीनि बहूनि
याच्यन्ते । तत्र यजमान स्वल्पं हविर्देखा बहूनि याचमान कथमग्निं न बाधेत ? लोकेऽपि २०१
५ य. कश्चिद्द्विदो मनुष्यो यच्छिजस्वीरफलादिक मनुष्यायैव राज्ञे २०२ प्रतिदिनमुपायनमानीय २०२
दत्त्वा त राजान प्रति सहस्रसंख्याकं धन २०३ याचति । स याचकस्त राजानं पीडयत्येव । स च
राजा २०४ तस्मै कुप्यति । यदा मनुष्येष्वप्येवं तदा को नाम २०५ अग्न्यादिदेवान् २०६ अमेयप्रभावान्
प्रतिदिनं याचिन् पृष्टो भवेत् ? तस्माद्गिननोपस्थेय इति पूर्वपक्षे प्राप्ते राद्धान्तोऽभिधीयते—इदं मे
भूयादिदं मे भूयादित्येवं स्वाभीष्टमखिलमाप्तमित्युमेव यजमान. प्रजापतिरूपमिममग्निं यजते ।
१० आहिताग्नेयंजमानस्य मन्त्रैरुपस्थानमेवाऽऽशी । न चाऽत्र हविष २०७ अरुपत्वं शङ्कनीयं २०८
मन्त्रसामर्थ्येन वर्धमानःवात् । तथा च ध्रुयते—“ धान्यमसि धिनुहि देवान्तिवाह । एतस्य यजुषो
वीर्येण । यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुति प्रयते । न हि तदस्ति । यत्तावदेव
स्यात् । यावज्जुहोति ” (तैसा ३.२.६) इति । तस्मात् मनुष्याणां ऋषयिक्रयादिव यजमान-
देवतयोः यागतःफले २०९ विश्रमणे २१० व्यचहर्तुं शक्यते २१० अत एव भगवद्गीतायां तृतीयाध्याये
१५ कर्मानुष्ठानप्रसङ्गेन २११ स्मर्यते—“ देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु व. । परस्पर भावयन्तः
श्रेय परमवाप्स्यथ ॥ ” (भगवद्गीता ३.११) इति । तस्मात् हविषो जम्बीरफलादिवैलक्षणेन २१२
उक्तदोषाभावादभिरुपस्थेय एवेति राद्धान्त. २१३ । एतमेव २१४ द्रवयितुं वाच्यदोषे राज्ञ इव देवतायाः
कोपप्रसङ्गे नास्तीत्यभिप्रेष्य श्रयते—“ न तत्र जाग्यस्तीरयाहुयोऽहरहरप तिष्ठते ” (तैस १.५.९)
इति । तथा पञ्चमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके प्रथमानुवाकेऽभिरुपस्थेयतस्य कस्यचित् पशोर्देवताविशेषो
२० विचारितः—“ वायस्य. कार्याऽ प्रजापत्याऽ इत्याहुयद्वाप्यय कुर्वात् प्रजापतेरियात् ” (तैसं
५.५.१) इति । तत्रैव तृतीयाऽनुवाके चीयमानस्याऽभेरधोमुखरवमूर्ध्वमुखरत्वं वेति विचारितम्—
“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति न्यहृष्टमिश्रेतव्याऽ उत्तानाऽ इति ” (तैसं ५.५.३) । षष्ठाण्डस्य २१५
प्रथमप्रपाठके षष्ठ्याऽनुवाके होमो विचारितः—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति होतव्यं दीक्षितस्य गृहाऽह
न होतव्याऽमिति ” (तैसं ६.१.४) इति । तत्रैव नवमानुवाके २१६ क्रेतव्ये सोमे पतितं २१६
२५ गृणादिकमपनेन न वेति विचारितम्—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति विक्षिप्य सोमाऽ न विक्षिप्याऽ
इति ” (तैसं ६.१.९) इति । तस्मिन्नेव काण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमानुवाकेऽप्ययं यजमानयो. पशुस्पर्शो

२०० इ. उ - अग्न्युपस्थानेन । २०१ आ. पा - लोके हि । २०२-२०२. इ. उ पा. हा - प्रतिदिनमुपनीय । २०३ गो-याचते । २०४ आ. इ. उ. तं. त्रि१. त्रि२ पा मै१. हा - तम् । २०५. गो. क. त्रि१. त्रि२. व - अग्न्यादीन् देवान् । २०६. गो. क. तं. त्रि१. त्रि२ व मै१ - महाप्रभावान् । २०७-२०७. त्रि२ व - अल्पत्वमेवाशङ्कनीयम्, त्रि१ - अल्पत्वमुपाशङ्कनीयम् । २०८ गो- यागतःफलं, इ. उ - यागतःफले, त्रि१- यागतःफल्यो । २०९. गो - विशेषप्रबोधेन । २१०. आ. क. गो त्रि१. पा - शक्यते । २११. अ. गो१. त्रि१. त्रि२. व. मै१ - *गानकर्त्तव्यताप्रसङ्गे, इ. उ. पा. हा - *गानप्रसङ्गे, क - *गानकर्त्तव्यताप्रसङ्गे, त - *गानकर्त्तव्यताप्रसङ्गे । २१२ आ. इ. उ. पा - *वैदव्येण । २१३. आ. इ उ पा - सिद्धान्त । २१४ आ. क - एतदेव । २१५. इ. उ. हा - षष्ठाण्डस्य, पा - ' षष्ठाण्डस्य ' नास्ति । २१६ इ. उ. हा - नवमेऽनुवाके, पा - ' नवमानुवाके ' नास्ति । २१७ आ. क - पतितं, पा - ' पतितम् ' नास्ति ।

शाखाहरणादिः]

विचारितः—“ ब्रह्मवादिनो षट्स्थान्वारभ्यः पञ्चदशान्वारभ्याश्च इति ” (तैसं ६.३.८) इति ।
 तत्रैव^{२१०} पञ्चमे प्रपाठके नवमानुवाके सोमयागस्य तृतीयसवने हारियोजननामकं ग्रहं प्रति होमी
 विचारितः—“ तं ध्यचिकित्सञ्जुहवानीश्ना होपाश्मिति ” (तैसं ६.५.९) इति । तत्रैव
 षष्ठप्रपाठके द्वितीयानुवाके देवभागनामकं मुनिं प्रति सायहव्यनामको मुनिः पप्रच्छ । यज्ञाद्दे
 “ देवाः गातुविदः ” (तैसं १.७.४४) इत्येतन्मन्त्रहोमे सोमयागं समापितवानसि यजमाने वेति^{२११} ५
 प्रश्नार्थः । स प्रश्न एवं श्रूयते—“ वासिष्ठो ह सायहव्यो देवभागं पप्रच्छ यत् सृज्यान् बहु-
 याजिनोऽथीयजो यज्ञे यज्ञे प्रयतिष्ठिपाश्च यज्ञपताश्चिति स होधाच यज्ञपताविति ” (तैसं ६.६.२)
 इति । सप्तमकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके सप्तमानुवाके गार्गत्रिरात्रनामकस्य यागस्य दक्षिणारूपे गोलहले
 चरमधेनोरनुगमनं न^{२१०} वेति विचारितम्—“ सहस्रं सहस्रतन्मन्वेतीश्च सहस्रतमीश्च सहस्राश्मिति ”
 (तैसं ७.१.७) इति । तत्रैव^{२१२} पञ्चमप्रपाठके सप्तमानुवाके गवामयनविकृतिरूपस्थोऽसिनिगामयनस्य १०
 संघन्धि किंचिदहः परित्याज्यं न वेति विचारितम्—“ उरस्य्यांश्च नोऽस्य्याश्मिति नीमाऽसन्ते
 ब्रह्मवादिनस्तद्वाहुस्त्वस्यमेवेत्यभावास्वाथां च पौर्णमास्यां धोऽस्य्यमित्याहुः ” (तैसं ७.५.७)
 इति । एवं ब्राह्मणान्तरेऽपि विचारा उदाहरणीयाः । तदेवं वेदवादिनां विचारपूर्वकेऽर्थनिर्णये
 तात्पर्यातिशयदर्शानात् सर्वोऽपि वेदायां विचार्य निर्णेतव्य^{२१३} इत्यवगम्यते । तथा सति पुनः संशयो
 नोदेष्यति^{२१३} । अन्यथा कदाचिद् स्वतुद्धौ पूर्वपक्षयुक्तिप्रतिभाने सति विपरीतनिर्णयः संशयो वा १५
 प्रसज्येत । अत एवोक्तम्—“ धर्मं प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना । इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा
 पूरयिष्यति ”* ॥ इति । स्मृतिरपि—“ आपं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राधिरिधिना । यस्तर्केणाऽनुसंधत्ते
 स धर्मं वेद नेतरः ” ॥ (मनु १२.१.०६) इति । आपं ब्रह्मज्ञानम् । तस्मात्^{२१४} जैमिनिवाद्रायणाभ्यां
 मीमांसा प्रवर्तिता । येषु वाक्येषु संशयो नास्ति तेऽपि मीमांसया किंचिदपूर्वं व्यज्यते । अत एव
 स्मर्यते—“ यश्च व्याकुलते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् । तावुभौ पुण्यकर्माणौ पङ्क्तिपावनपावनौ ” ॥ २०
 इति । तस्मादस्मान्भिस्तत्तदनुवाकेषु संभावितमीमांसीदाहियते ॥
 प्रथमं तावत् सर्ववेदसाधारणान् विचारान् उदाहरित्वाः^{२१५} यदुक्तम्—“ अलौकिकार्थयोधको
 वेदः ” इति, तत्र वेदार्थो द्विविधो धर्मो ब्रह्म च । तयोर्धर्मं प्रति विचारितम्—
 “ प्रत्यक्षादिभिरप्येव गम्यते विधिनैव^{२१६} वा ।
 अक्षरादीनां प्रमाणत्वान्मेयो धर्मोऽवभासते ॥ २५
 वर्तमानकविपयमक्षं धर्मस्तु भाव्यसौ^{२१७} ।
 अक्षमूर्खोऽनुमानादिस्तेन विध्येकमेयता ” ॥ (जैमिना १.१.४५-४६) इति ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

ब्रह्मसत्त्वं^{२१८} प्रत्यप्येवं विचारितम्—

“ अस्यन्यमेयताऽप्यस्य किं वा वेदैकमेयता ।

घटवत् सिद्धवस्तुत्वाद्ब्रह्मान्येनापि मीयते ॥ ३०

२१८. आ. इ. उ - तस्यैव; पा - ' तत्रैव ' नास्ति । २१९. पा - ' वेति ' नास्ति; इ. उ - न
 वेति । २२०. तं. त्रि १. व. मै १ - पुरोगमनम्; पा - ' न ' नास्ति । २२१. इ. उ. हा - अत्रैव ।
 २२२. इ. उ - वर्णितव्यः । २२३. उ - भावतरतीति; पा - नावतरतीति । * [भट्टवार्तिककृतः श्लोकोऽयमिति
 मनुस्मृतौ (१२-१-०६) कुल्लुकाः] २२४. आ. पा - तस्य । [मनोरथं श्लोक इति मीमांसासूत्रे (१-३-२४-२९)
 कुमारिलः] २२५. गो. तं. त्रि १. व - उदाहरणम् । २२६. आ - विधिनाऽथ । २२७. आ - भाव्यते;
 इ. उ. पा. हा - नेदशः । २२८. व - प्रत्येवम्; आ. पा - प्रत्यपि ।

रूपलिङ्गादिरादित्याच्चास्य मान्तरयोग्यता ।

त खौपनिपदेश्यादीं प्रोक्ता वेदैकमेयता ॥ (वैश्या १.१.१७-१८) इति ॥

५ " तं खौपनिपदं पुरप पृच्छामि " (वृ० ३.१.२६) इति याज्ञवल्क्य शक्यार्थं पप्रच्छ । तत्रोपनिपदस्त्वेव अधिगतः^{२२९} पुरप औपनिपद । आदिशब्देन " नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् " (तैशा ३.१.२.९) इति श्रुतिविवक्षिता । तस्मादलौकिकार्थबोधको वेद ॥

तस्य प्रामाण्य विचारितम्—

१ " वेदवाक्यममान स्याममान वा नास्य मानता ।

पृथक् सकेतवीक्षायामनपेक्षरवर्जनात् ॥

वेदेऽपि लोकवसैव वाक्यार्थे संगति पृथक् ।

६ ६ " प्रहीतव्या ततो वाक्य प्रमाण नैरपेक्ष्यत ॥" (जैश्या १.१.५१-५२) इति ॥

७ "अग्निमीळे पुरोहितम्" (ऋस १.१.१), "हृषे स्वा" (तैम. १.१.१) इत्यादि पदानां पृथक्पकेतापेक्षैः स्वार्थैः सह सगतिर्बृहस्प्यवहारैर्गृहीतेति पदार्थां लुप्यन्ते । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य सत्यज्ञानादिवाक्यस्य च स्वार्थान्यां धर्मब्रह्मत्या संगतेरगृहीतत्वात्सि पृथक्पकेतापेक्षा ^{२३०} इत्यनपेक्षरवलक्षण प्रामाण्य नास्तीति चेत् । भैवम् । लोके तावत् गवादिपदानामेव स्वार्थे सगतिर्गृह्यते, न तु 'गामानय' इत्यादि प्राक्यानाम् । तथाऽपि वाक्यार्थां युध्यत एव । तद्भेदेऽपि ^{२३१} बोधसम्भवादस्त्वेव नैरपेक्ष्यम् ॥

८ बृहस्प्यवहारे लौकियोक्तेरैव पदपदार्थयोः सगतिर्गृह्यते, न तु वैदिकयोरिति शङ्का निवारयितुं विचार्यते । इदं विचारितम्—

९ " लोके पदपदार्थां यौ न तौ वेदेऽथ वाऽप्र तौ ।

रूपभेदात् पद भिन्नमुत्तानादिभिदा स्फुटा ॥

१० ^{२३२} वर्णैः करवात् ^{२३३} पदैकत्वं ^{२३४} क्वाचिरकी रूपभिन्नता ^{२३४} । ^{२३५} प्रायिकेण पदैक्येन ^{२३५} पदार्थैक्यं तथाविधम् ॥ (जैश्या १.३.३१-३२) इति ॥

११ वैदिकौ^{२३६} पदपदार्थां लौकिकाम्या भिन्नौ । कुत ? रूपभेदात् । ' ब्राह्मणाः ' इति लौकिकपदस्य रूपं वेदे " ब्राह्मणास पितर " (ऋस ६.७.५.१०) इत्याम्नायते । अर्थभेदोऽप्यस्ति । अवाजो लौकिका गावो वहन्ति, वेदे तु " उत्ताना हि^{२३७} देवगावा वहन्ति " (द्र. आपश्रौ ११.७.६) इति श्रुतम् । अत्रोच्यते— ^{२३८} य एव लौकिकाः पदपदार्थांसि एव वैदिकाः । कुत. ? प्रायभिज्ञानात्^{२३८} यदा प्रयोक्तृणां^{२३९} पुरुषाणां भेदेऽप्येकैकपुत्रस्य बहु^{२४०} उच्चारणभेदेऽपि त एवैते वर्णा इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञानाद्दर्शनैकत्वं ^{२४१} तस्मिन्निवारवादिभिर्न्युपगतम् । तथा ^{२४२} गवाभ्यादिपदानां लोकवेदयोरबाधितप्रत्यभिज्ञानात् पदैकत्वम् । ^{२४३} क्वाचिरकी रूपभेदो बहुतरप्रत्यभिज्ञया बाध्यते । उत्तानवहनाद्यर्थभेदश्च क्वाचिरकः ।

२२९. गो-अभिहित । २३०. त्रि१ - तस्मान्नपेक्षत्व । २३१ इ उ. पा हा- 'बोव' नास्ति । २३२. इ उ. गो पा. हा - वर्णैक्यवत् । २३३ गो- पदैक्यम् । २३४-२३४. गो - क्वचिद्रूपविभिन्नता । २३५-२३५ इ उ पा हा- प्रायिकैक पदैक्येन । २३६ इ. उ पा. हा - वैदिक । २३७. इ. उ तं त्रि१ - धै । २३८. इ उ. पा- प्रत्यभिज्ञानेन । २३९. इ उ. पा हा - प्रयोगाणाम् । २४० इ. उ पा. हा - उच्चारणोच्चारणम् । २४१ इ उ. त. त्रि१. पा हा - नित्यत्वम् । २४२. क - गवावादि । २४३. इ उ पा हा - क्वचित् ।

शाखाहरणादिः]

कचिदुत्तानशब्दवहनशब्दयोस्तदर्थयोश्च भेदो नास्ति । २४४ तस्मात् वेदे पृथग्व्युत्पत्तिर्नापेक्षिता । तथा चोक्तम्— “ लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकः ” इति ॥

२४५ कर्तृदोषेण अप्रामाण्यं निवारयितुमिदं विचारितम्—

“ पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात् पौरुषेयता ।

काठकादिसमाख्यानात् वाक्यत्वात् चान्यवाक्यवत् ॥

समाख्यानं प्रवचनात् वाक्यत्वं तु पराहत्सम् ।

तत्कर्तृनुपलब्धेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ” ॥ (जैम्या १.१.५३-५४) इति ॥

‘ वाग्मीकीयं, वैयासिकम् २४६ ’ इत्यादिसमाख्यानात् रामायणभारतादिकं यथा पौरुषेयं, तथा ‘ काठकं, कौथुमं, तैत्तिरीयम् ’ इत्यादि समाख्यानाद्वेदः पौरुषेयः । किंच वेदवाक्यं पौरुषेयम् । वाक्यत्वात् । २४७ कालिदासादिवाक्यवत्, इति चेत् । नैवम् । संप्रदायप्रबुद्ध्या समाख्यानोपपत्तेः । वाक्यत्वं हेतु- १०
स्वनुपलब्धिपरिरुद्धकालाख्ययापदिष्टः । यथा व्यासवाग्मीकीकिप्रभृतयोऽत्र तत्तद्ग्रन्थनिर्माणवसरे कैश्चिदुपलब्धा अन्यैरप्यविच्छिन्नसंप्रदायेनोपलभ्यन्ते, न तथा वेदकर्ता पुरुषः कचिदुपलब्धः । प्रत्युत वेदस्य नित्यत्वं श्रुतिस्मृतिभ्यां पूर्वमुदाहृतम् । परमात्मा तु वेदकर्ताऽपि न लौकिकः पुरुषः । तस्मात् कर्तृदोषाभावात् २४८ नास्याप्रामाण्यशङ्का । तेष्वेतेषु विचारेषु ब्रह्मणो मानान्तराणोचरत्वं वैयासिके शास्त्रे प्रथमाध्यायप्रथमपादे “ शास्त्रयोनिर्वात् ” (ब्रह्म. १.१.३) इत्यस्य सूत्रस्य द्वितीय- १५
वर्णकेऽभिहितम् । अवशिष्टं तु जैमिनीये । तत्रापि लोकवेदाधिकरणं २४९ प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे, इतरत् प्रथमपादे । तस्यैतस्य प्रमाणभूतस्य वेदस्य भागद्वयं २५० कल्पसूत्रकार आह— २५०— ‘ मन्त्र-
ब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ’ (आपश्चौ २४.१.३१) इति । तयोर्मध्ये मन्त्रसामान्यस्य ‘ मन्त्रविशेषाणाम्
ऋगादीनां च लक्षणं द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे विचारितम्—

“ अहे बुध्निय मन्त्रं स इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।

नास्त्यस्ति वाऽस्य नास्त्येतद्व्याप्त्यादेरवारणात् ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ।

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुञ्जते ” ॥ (जैम्या २.१.२२-२३) इति ॥

साधानप्रकरण इदमन्त्याये— “ अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय ” (तैत्रा १.२.१) इति । तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति । कुतः ? अद्याप्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । ‘ विहितार्थस्याभिधायको २५
मन्त्रः ’ इत्युक्ते “ चसन्ताय कविल्ललानालभेत (द्र. भैसं ३.१४.१; बार्सं २४.२०) इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । गननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिरिति चेत् । नैवम् । याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रार्थं गमयति । “ उरु प्रथस्व ” (तैसं १.१.८) इत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । “ अग्निमीळे पुरोहितम् ” (ऋसं १.१.१) इत्यादयः स्तुति-
रूपाः । “ इषे एवा ” (तैसं १.१.१) इत्यादयस्त्वान्ताः । “ अन्न आ वाहि वीतये ” (तैत्रा ३.५.२) ३०
इत्यादयश्चामन्त्रणोपेताः । एवमन्येऽप्युदाहाराः । इदंशेषव्यन्तविजातियेषु समाख्यानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत । तस्मात् समाख्यानं मन्त्रलक्षणम् ॥

२४४. तं. त्रि१ - ' तस्मात् ' इत्यख्यानन्तरं ' भेदात् ' । २४५. तं. त्रि१. व - कर्तृदोषात् ।

२४६. इ. उ. तं. त्रि१. पा. हा - वैयासिक्यम्; क- वैयासिकीयम् । २४७. इ. उ. पा. हा - कालिदास-

वाक्यवत् । २४८. त्रि१ - नास्त्यप्रामाण्यं । २४९. इ. उ. तं- ' करणे । २५०-२५०. आ. इ.

उ. पा. हा - कल्पसूत्रकारकृतम् ।

ऋगादिलक्षणे पूर्वोत्तरपक्षावाह—

“ २११-नक्षत्रामयजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति-२५१ शङ्किते ।

पादश्च गीतिः प्रच्छिष्टपाठ इत्यस्त्वसकर. ” ॥ (जैन्या २.१.२७) इति ॥

इदमाग्नायते—“ अहे बुध्निय मन्त्र मे गोपाय । यमृपयस्त्रिविदा विदुः । ऋषः सामानि

५ यजूंषि ” (तैत्रा १.२.१) इति । ग्रीन् वेदान् विदन्तीति त्रिविद् । त्रिविदां सवन्धिर्नोऽध्ये-

तारश्चैविदा । ते च य मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविध विदन्ति त गोपायेति योत्रना । त्रिविधा-

नामृषसामयजुषां व्यवस्थित लक्षणं नास्ति । कुन. ? साकर्यस्य दुष्परिहायत्वात् । अध्यापकप्रसिद्धेषु

ऋग्वेदादिषु पठितो मन्त्र २१२-ऋगादिरूप इति-२१२ वक्तव्यम् । तच्च सकीर्णम् । तथा हि—“ अग्रये

मध्यमानायानुग्रूहि ” (ऐत्रा १.१.६), “ २१३-हविर्धानाम्यां प्रोक्षमाणान्यामनुग्रूहि ” (ऐत्रा १.२.९)

१० इत्यादीनि-२१३ यजूंषि ऋग्वेदे समाग्नात्तानि । “ देवो च सवितोऽपुनारवच्छिष्टेण पवित्रेण वसोः

सूर्यस्य रश्मिमि ” (तैत्र १.१.५) इत्यय मन्त्रो यजुर्वेदे संप्रतिपत्रयजुषां मध्ये पठितः । न च

तस्य यजुष्टवमस्ति ऋप्रपूर्वेन तद्ग्राहणे व्यवहृतत्वात् । “ *सावित्रिषर्वा ” (तैत्रा १.२.५) इति हि

ग्राहणम् । “ पत्साम गायत्रास्ते ” इति प्रतिज्ञाय—“ हाश्चु हाश्चु ” (तैत्रा १.१.०) इत्यादिक

साम यजुर्वेदे गीतम् । “ अक्षितमसि । अच्युतमसि । प्राणसंशितमसि ” (छाउ ३.१७.६) इति

१५ ग्रीणि यजूंषि सामवेदे समाग्नायन्ते । तदमात्तास्तिलक्षणमिति चेत् । न । पादादीनामसकीर्णलक्षण-

त्वात् । पादेनाध्वेन चोपेता घृतयद्वा मन्त्रा ऋष, गीतिरूपाः^{२१४} मन्त्रा सामानि, घृत्तगीतिवर्जित-

त्वेन प्रच्छिष्टपठिता मन्त्रा यजूंषि इति व्यवस्थित लक्षणम् ॥

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे मन्त्रेष्वन्यद्विचारितम्—

“ मन्त्रा उरु प्रयस्वेति किमदष्टैकहेतवः ।

यागोपूत पुरोडाशप्रथमादेश्च भासकाः ॥

ग्राहणेनापि तद्गानात् मन्त्राः २१५पुण्यैकहेतवः ।

न तद्गानस्य दृष्टत्वाद्दृष्ट वरमदृष्टत् ” ॥ (जैन्या १.२.११-१२) इति ॥

“ उरु प्रयस्व ” (तैत्र १.१.८) इत्यय कश्चिन्मन्त्र । तस्यायमर्थ — भो पुरोडाश, त्वमुरु विपुलं यथा भवति तथा कपालेषु प्रयस्व प्रसरोति । ईदशा मन्त्रा यागप्रयोगेपूर्वाद्येमाणा अदृष्टमेव

२५ जनयन्ति न २१६अर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम्^{२१७} । पुरोडाशप्रथमरूपाथस्य ग्राहणवाक्येनापि

२१८भासमानत्वात् । “ उरु प्रयस्वेति पुरोडाशं प्रथयति ” इति हि ग्राहणवाक्यमिति चेत् ।

नैतद्युक्तम् । अर्थप्रत्यायनस्य^{२१९} दृष्टप्रयोजनस्य संभवे सति केवलादृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् ।

तस्मात् २१९दृष्टमर्थानुस्मरणमेव यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् । ग्राहणवाक्येनाप्यर्थानुस्मरण-

२५१-२५१. इ. उ. पा. हा - ऋक्सामयजुषा लक्ष्म किं कुर्यादिति । २५२-२५२. आ- ऋगादिरिति

हि लक्षणम् । २५३-२५३ इ उ. पा. हा- इति हविर्धानस्य प्रोक्षमाणस्यानुग्रूहीति प्रथतीनि । * [लिखित-

पुरतकेषु - 'सावित्र्यर्वा'] २५४. आ. इ. उ. पा. हा- गीत्युपेता । २५५ इ उ पा. हा- दृष्टैकं । २५६. इ. उ. पा-

पा- त्वर्थप्रकाशनानि, तं- तु दृष्टप्रकाशनाय । २५७ इ. उ पा- त्वच्चाण विनापि, हा- तदुच्चारणं विनापि ।

२५८. आ इ उ. पा- विदे, त्रि १ व - भासनात् । तथा हि अग्रये मध्यमानायानुग्रूहि हविर्धानाम्यां

प्रोक्षमाणान्यामनुग्रूहि इत्यादीनि यजूंषि ऋग्वेदे समाग्नात्तानि । २५९. इ. उ. पा, हा - अर्थप्रकाशस्य,

तं- अर्थप्रकाशनाय । २६० इ उ, त. पा, हा- दृष्टार्थानुस्मरणमेव ।

शाखाहरणादिः]

संभवे 'मन्त्रेणैवानुस्मरणीयम्' इति यो नियमः २६१ तत्पराष्ट्रं प्रयोजनमस्तु । ननु २६२ मन्त्रस्य अनुष्ठेयार्थ-
स्मारकत्वं क्वचित् २६३ व्यभिचरितम् । तथा हि—' दिवो वा विष्णुवुत वा पृथिव्यो महा वा विष्णुवुत वा
वाऽन्तरिक्षाद्देवतां पृणस्व बहुभिर्ब्रह्मैररा प्र यच्छ दक्षिणादीत स्वयं २६४ (तैसं १-२-१३)
इत्यस्मिन् मन्त्रे धनमाशास्त २६५ इत्यथमर्थः प्रतीयते । अनुष्ठेयार्थस्तु शकटस्थापनाय २६६ आधारभूत-
काष्ठस्थापनम् । तत्तु ब्राह्मणेन विधीयते—' दिवो वा विष्णुवुत वा पृथिव्यो महा वा विष्णुवुत वा
दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेथो नि हन्ति ' (तैसं ६-२-९) इति । नायं दोषः । अस्याधिकरणस्य
लिङ्गविनियोगविषयत्वात् । उदाहृतस्तु मन्त्रः श्रुत्या विनियुज्यते ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे मन्त्रेष्वन्यद्विचारितम्—

“ देवांश्च यामिर्न्यजत इत्याख्यातं तु मन्त्रगम् ।

विधायकं न वाऽन्येन २६९ समत्वात् तद्विधायकम् २६९ ॥

१०

२६५ यच्छब्दादेः क्षीणशक्तिर्न विधिखिन्निव ततः ।

२६८ आख्यातमभिधानं च प्रधानगुणकर्मणौ ” ॥ (जिन्या २-१-२०-२१) इति ॥

अयं मन्त्र आन्नायते—' देवाश्च यामिर्न्यजते ददाति च । ज्योतिष्तामिः स्रजते गोपतिः
सह ” (तैसा २-४-६) इति । अयमर्थः—गोपतिर्व्यजमानो यामिर्गोभिर्देवान् यजते, याश्च गा
ब्राह्मणेभ्यो ददाति २६७ चिरमेव ताभिः २६९ सह परलोकैऽवतिष्ठत इति । तत्र यथा ब्राह्मणगत- १५
गत्यात्तपदं प्रधानगुणकर्मणोरन्यतरस्य २७० विधायकं तथा मन्त्रगतमपीति चेत् । मैवम् । यच्छब्दादिना
विधिशक्तेः क्षीणत्वात् । सति हि यच्छब्दे तस्य वाक्यस्यानुवादकत्वं प्रतीयते न तु विधायकत्वम् ।
यच्छब्दादेरित्यादिशब्देनाऽऽमन्त्रगोचमपुत्रपादयः । “ वायवः स्वोपायवः स्व ” इत्यामन्त्रगम् ।
“ अग्नये जुष्टं निर्वपामि ” (तैसं १-१-४) इत्युक्तमपुरुषः । तस्मादाख्यातस्य प्रधानकर्मविधायकत्वं
गुणकर्मविधायकत्वं चेत्येवं द्वावेव प्रकारौ न भवतः । किं २७१ त्वभिधायकत्वमिति २७१ तृतीयोऽपि २०
प्रकारः । ततो मन्त्रगतमाख्यातं न विधायकम् । प्रधानगुणकर्मणोस्तु लक्षणं चक्ष्यते । एवमेतैर्विचारैरर्थं
निर्णयः प्रकृते संपन्नः—“ इये त्वोर्जे त्वा ”, “ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ” (तैसा ८-२) इति
काण्डद्वयप्रतिपाद्यार्थो न मानान्तरगम्यः । काण्डद्वयगतवाक्यस्य नास्ति पृथक् संकेतपेक्षा । तत्रत्यौ
पदपदार्थौ लौकिकावेव । तद्व्याक्यं च न पीरुषेयम् । अभियुक्तमाल्यानां मन्त्रस्य लक्षणम् । प्रलिष्टपाठो
मन्त्रविशेषस्य यजुषो लक्षणम् । २७२ मन्त्रस्य च अनुष्ठानकाले स्वार्थस्मरणं २७२ प्रयोजनम् । मन्त्रगतं २५
च “ वायवः स्व ”, “ सविता प्रार्थयतु ” इत्यादिकं न विधायकमिति ॥

इयं मन्त्रे सामान्यं विचार्य विशेषो विचार्यते—

“ इये त्वादिर्मन्त्र एको भिन्नो वैकः क्रियापदे ।

अस्यार्थस्मारकत्वादेकादष्टस्य कल्पनात् ॥

२६१. हा- तस्मात् इष्टासंभवाददष्टम् ; इ. उ. पा- तस्माददष्टम् । २६२. तं. त्रि १- मन्त्राणाम् ।
२६३. शा. पा- अनुपपन्नम् । २६४. आ. पा- इत्यर्थः । २६५. व- शक्रे विशेषस्थापनाय ; इ.
उ. त्रि १. पा. हा- शकटविशेषस्थापनाय ; तं- शकटविशेषस्थापनाय । २६६-२६६. इ. उ. पा. हा-
समवायात् विधायकम् । २६७. इ. उ. पा- यच्छब्दादौ । २६८. इ. उ. पा. हा- आख्यानमभिः ।
२६९-२६९. इ. उ. पा. हा- चिरमेतत्ताभिः । २७०. पा. हा- अभिधायकम् । २७१-२७१. तं.
त्रि १- त्वभिधायकत्वमपीत्यस्ति । २७२-२७२. आ. पा- निर्दोषत्वात् मन्त्रस्य स्वार्थानुष्ठानकाले
स्वार्थस्मारकत्वम् ; क- निर्दोषत्वादिति मन्त्रस्य स्वार्थानुष्ठानकाले स्वार्थस्मारकम् ।

छेदने मात्रने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे ।

अध्याहने स्मारकवात् मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः ॥ (जैन्या २.१.३२-३३) इति ॥

“ ह्ये एवोपै एवा ” इत्यत्र क्रियापदाभावेन “ उर प्रथस्व ” इति मन्त्रवदर्थस्मारकवाभावाद्-
 ५ दृष्टार्थे सत्येकादृष्टकल्पने लाघवादेक एव मन्त्र इति चेत् । मैवम् । शाखान्तरे—“ ह्ये खेत्या-
 च्छिन्नन्ति । ऊर्जं स्त्रेयनुमार्ष्टि ” इति विनियोगभेदश्रवणात् तदनुमारेण “ ह्ये खेत्याच्छिन्नन्ति, ऊर्जे
 स्त्रेयनुमार्ष्टिम् ” इति क्रियापदे अध्याहते सति ३३ अर्थद्वयस्मारकवात् भिन्नोऽयं मन्त्रः ॥

अथ ब्राह्मणविषया विचारा । तल्लक्षण द्वितीयाऽध्यायप्रथमपादे विचारितम्—

“ नास्वेतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथ वा ।

नास्तीयन्तो वेदभागा इति कश्चेरभावत ॥

१० मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ।

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भवेद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥ (जैन्या २ १.२४-२५) इति ॥

चातुर्मास्येऽपिऽदमाभ्यायते—“ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हर्वाऽपि ” (तैत्रा १.७.१.१) इति ।

तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुत । त्रैदभागानामियत्तान्दवधारणेन ब्राह्मणभागोऽन्यमागेषु च
 लक्षणस्य अध्यापयतिऽयापयो ३३ निराकर्तुम् अभावयत्वादिति चेत् । न । भागद्वयाङ्गीकारेण मन्त्र-

१५ व्यतिरिक्तो भागो ब्राह्मणमिति लक्षणस्य निर्द्वापत्वात् । ननु ब्रह्मवज्रप्रकरणे मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्ता
 इतिहासादयोऽपि भागा भ्रान्नायन्ते—“ यद्ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कथ्यान् गाथा नारादाश्मी ”
 (तैशा २.९) इति । मैवम् । विप्रपरिनाजकस्यायेन ब्राह्मणाद्यन्तरभेदानामेवेतिहासादीना
 पृथगभिधानात् । “ देगामुरा मयत्ता आसन् ” (तैम १.५.१) इत्याद्य इतिहासाः । “ इदं वा अग्रे
 मैव किञ्चनाऽऽसीत् । न क्षीरामीत् ” (तैत्रा २.२.९) इत्यादिकं जगतः ३५ प्रागवस्यामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं

२० वाक्यजातं पुराणम् । कल्पस्तु भ्रान्णकृतकचयनप्रकरणे समान्नायते—“ इति मन्त्राः कथोऽस्त
 ऊर्ध्वं यदि बलिः हरेत् ” (तैशा १.३१.२) इति । अग्निचयने “ यमगाथाभि परिगायति ”
 (तैतं ५.१.८) इति विद्विता मन्त्रविदोपा गाथाः । मनुष्यवृत्तान्तप्रतिपादिका क्रुधो नारादास्य ।
 तस्मान्मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्तभागाभावात् लक्षणं ३६ सुम्नितम् । तत्र ब्राह्मणं द्विविधम्—विधि-
 रूपमर्थवादरूप चेति । “ यरणंशास्त्रया वरसानपाकरोति ” (तैत्रा ३.२.१) इति विधिः ।

२५ “ तृतीयस्यामितो द्विवि सीम आसीत् ” (तैत्रा ३.२.१.१) इत्यादिकोऽर्थवादः ॥

तत्र विधेः प्रामाण्य प्रथमाध्याये प्रथमपादे ३७ प्रतिपादितम्—

“ अबोधको बोधको वा न तावद्बोधको विधिः ।

शक्तेरलौकिके धर्मे ग्रहण दुर्धट यत् ॥

समभिव्याहृते धर्मे शक्तिग्रहणसंभवात् ।

३० ३७ बोधकस्य विधेर्मात्स्वमनपेक्षतया ३८ श्रितम् ॥ (जैन्या १.१.४७-४८) इति ॥

धर्मो नाम ३९ अनुष्ठानजन्यमपूर्वं तदेतुयांगो वा । तत्त्वार्लौकिकत्वेन गवाधर्धवत् शूद्रव्यवहारा-
 विषयत्वात् सगतिग्रहणं नास्ति । ततो विधेरबोधकरत्वाद्प्रामाण्यमिति चेत् । मैवम् । प्रतिद्वार्थं

१. २७३-आ. इ. उ. पा. हा - क्रियाभेदात् । २७४. तं. व. - शोधयितुम् । २७५. व -
 प्रागवस्थानमुपक्रम्य । २७६. व - लक्षणमिदम् । २७७. तं. व. - विचारितम् । २७८-२७८. इ.
 उ. पा. हा - बोधकर्तुं विधेर्मात्स्वमनपेक्षतया । २७९. आ. इ. उ. पा. हा - अनुष्ठानजन्यापूर्वम् ।

शाखाहरणादि.]

पणशाखादिपदैः समभिव्याहृतस्य 'अपाकरोति' इति पदस्यापूर्वपर्यवसायिन्यर्थे २०० शक्तिग्रहणसंभवात् । यथा 'प्रभिलजकमलोदरे मधुकरो मधुनि पिबति' इत्यत्र मधुकरशब्दस्यार्थमजानान इतरपदानाम् २०१ अर्थमधगस्य तत्समभिव्याहारात् कमलमध्यगते मधुपानं कुर्वति भ्रमरे मधुकरशब्दस्य २०२ शक्ति गृह्णाति तद्वत् । अतो बोधकत्वात् मूलप्रमाणानपेक्षत्वाच्च विधिः स्वत एव प्रमाणम् । न च " वत्सानपाकरोति " (तैत्ति ३.२.१) इत्यत्र विधायकानां लिङ्गलोटव्यप्रत्ययानामभावाद् विधित्वमिति ५ शङ्कनीयम्, क्त्वङ्गोपवीतवत् २०३ अपूर्वार्थत्वे सति २०३ पञ्चमलकाराश्रयणेन २०४ विधित्वसंभवात् । एतच्च तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे २०५ विचारितम्--

“ उपन्यानेऽनुवादो वा विधिर्वाऽद्यो यतः स्मृतौ

प्राप्तं मैवमपूर्वत्वात् क्रतौ २०६ लोटा विधीयते ” ॥ (जैन्या ३.४.५) इति ॥

दशपूर्णमासप्रकरणे क्त्वङ्गत्वेन वत्सस्योपवीतत्वम् एव २०७ आम्नायते--“ देवानामुपव्ययते १० देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते ” (तैत्ति २.५.११) इति । तदिदं वाक्यम् २०८ उपवीतत्वस्यानुवादकं वा विधायकं वेति संशयः । “ नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती ” (बौध ३.१.१) इति स्मृत्या प्राप्तत्वात् विधायकानां लिङादीनामभावाच्चानुवादकमिति प्राप्ते द्रूमः--पुरुषार्थस्य स्मृत्या प्राप्तावपि क्त्वङ्गस्य प्राप्यभावात् । पञ्चमलकारेण दशपूर्णमासाङ्गतया विधीयते इति राद्धान्तः । तेनैव न्यायेन “ वत्सानपाकरोति ” इत्ययं न प्रथमलकारः, किं तु पञ्चमलकारः । तस्य च विधायकत्वं “ लिङ्गं १५ लेट् ” (पा ३.४.७) इति सूत्रेण सिद्धम् । नन्वेवमपि “ यत् पूर्णशाखाया ” (तैत्ति ३.२.१) इत्यनुवादकत्वगमकेन यच्छब्देन २०९ विशिष्टः प्रतिपद्यते २०९, “ देवाश्च धामिर्जते ” (तैत्ति २.४.६) इत्यादिवदिति चेत् । मैवम् । उपरिधारणन्यायेन यच्छब्दस्य २१० बाधितत्वात् । स च न्यायस्तस्मिन्नेव पादेऽभिहितः--

“ धारश्च्युपरिष्ठाद्धि देवेभ्य इति संखवः ।

विधिवोऽसद्यो दृतेः पिब्ये प्रोक्ताया पूर्ववत् स्तुतिः ॥ २०

२११ ऊर्ध्वं २१२ विधारणं प्राप्तं समिधो २१३ नान्यमानतः ।

अतो हिशब्दसंख्यागादपूर्वार्थो विधीयते ” ॥ (जैन्या ३.४.८-९) इति ॥

प्रेतामिहोत्रे श्रूयते--'अधस्तात् समिधं धारश्च्युत्पुपरिष्ठाद्धि देवेभ्यो धारयति' (द्र.भापत्रौ १.१.१.९-१०) इति । अत्र पिब्यं हविर्होतुं हस्ते धारयन् यदा मन्त्रं पठति तदानीम् २१४ उद्धृतस्याधस्तात् समिधं धारयेत्, इति यद्विधीयते तदेतद्विकेनोपरिधारणेन स्तूयते । कुतः ? २१५ हिशब्देन अनुवादस्वप्रतीतेः । तत्रत्ये पूर्वधिकरणे (मीम् ३.४.९[५-६])--“प्राचीनावीती दोहयेत्तज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति”, “ये पुरोद्वडो दर्भास्तान् दक्षिणाप्राग् स्तृणीयात्” (द्र.भापत्रौ १.१.१.९) इत्यस्मिन्नुदाहरणद्वये यज्ञोपवीत-त्वोदगप्रववाक्ययोः २१६ हिशब्दयच्छब्दशुक्तयोः विधायकत्वमपवादार्थवादस्य निर्णीतं तद्वदत्रापि प्राप्ते

२८०. व- शक्तेः ग्रहणं । २८१. धा. तं. पा. हा - °पदार्थानाम् । २८२. तं. व-संपत्तिम् ।

२८३-२८३. तं. व- अपूर्वार्थेन । २८४. क. तं. व- °श्रयणे । २८५. तं - चिन्तितम् ।

२८६. इ. उ. हा - वैदात् । २८७. आ - ' एव ' नास्ति । २८८. इ. उ. तं - उपवीतस्यानु° ।

२८९-२८९. आ. इ. उ - विशिष्टप्रतिपातः; क - विशिष्टः प्रतिपाद्यते; पा. भां. हा - विशि-

शक्तिप्रतिपाते । २९०. तं. व - अवाधकत्वात् । २९१. तं - उर्ध्वं । २९२. तं - तु धारणम्; इ.

उ - हि धारणम् । २९३. इ. उ. पा. भां. हा - नान्यथा ततः । २९४. तं. व - क्षुद्रपुंसस्य ।

२९५. आ. पा. - हिशब्दात् । २९६. तं - हिशब्दशुक्तयोः; इ. उ. पा. भां. हा - हिशब्दयच्छब्दयोः ।

ब्रूमः-विषमो दृष्टान्तः। दैविके यज्ञोपरीतिःषोडशग्रन्थयोर्मानान्तरप्राप्तत्वात् हिशब्दयच्छब्दौ अवाधिवात्
 तत्रार्थवादस्य यत्तुमुचितम् । उपरिधारणे एवप्राप्तत्वात् हिशब्द परिशयस्य विधिरेवाऽभ्युपगन्तव्यः ।
 एव सति वरसापाकरणस्याप्यपूर्वार्थेवाच्छब्दपरिचयागेन विधिरेव युक्तः । ननु लोके सायदोद्दार्धिभिः
 प्रातर्वेसा गोम्योऽपाक्रियन्तेऽतो लोकेत एव प्राप्तत्वात् वरसापाकरणं विधेयमिति चेत् । मैवम् ।

५ अवघातवशियमापूर्वहेतुत्वेन विधेयत्वात् । अवघातन्यायश्च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे २०^०वर्णित -

“ अवघातादिनाऽपूर्वमुत्पाद्य विद्यते न या ।
 यजत्यादिवदस्त्येय वाक्यवैयर्थ्यमन्यथा ॥
 दृष्टे तुपविमोकेऽस्ति नापूर्वं द्रव्यतन्त्रता ।
 स्याद्यजस्यादिवैयर्थ्यं नियमापूर्वकृद्भव ” ॥ (जैन्या २-१-१३-१४) इति ॥

१० यथा “ समिधो यजति ” (तैस २-६-१) इत्यत्र यागजन्यमपूर्वमस्ति, तथा “ २०^०म्रीहीनव-
 हन्ति ” इत्यत्रापि तदभ्युपेयम्, अन्यथा विधिवाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति चेत् । न । दृष्टे संभवत्यष्ट-
 कणनस्यान्यादयत्वात् । न चात्र यजत्यादिविधिसाम्यमस्ति, गुणकर्मरेवावघातस्य द्रव्यतन्त्रत्वात् ।
 यागस्तु प्रधानकर्म । अथ च कर्मणा भेदो जैमिनिना सूत्रत्रयेण स्वीकृत - “ तानि द्वैध गुणप्रधान-
 भूतानि ” (मीसू २-१-६), “ यैस्तु द्रव्य चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् ”

१५ (मीसू २-१-८), “ यैस्तु द्रव्य न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ” (मीसू
 २-१-७) इति । यैस्तु कर्मभिर्द्रव्यमुत्पादयितुं संस्कर्तुं वेत्यते तेषु कर्मसु गुणत्वम् । कुत ? तस्य
 कर्मणो द्रव्यप्रधानत्वात् । द्रव्य प्रधानम् अस्य^{२०१} इति बहुब्रीहि । “ यूप तक्षति ”, “ आहवनीय-
 मादधाति ” (तैसा १-१-४) इत्यादौ यूपआहवनीयादि द्रव्यमुत्पादयितुमिष्यते। “ म्रीहीनवहन्ति ”, “ तण्डुलात्
 पिनष्टि ” इत्यत्र म्रीह्यादि द्रव्य संस्कर्तुमिष्टम् । “ आज्येन प्रयाजा इज्यन्ते ” (तैस ६-३-११) इत्यादिपुक्त-

२० वैपरीत्यात् प्रधानकर्मत्वम् । अतो यजतिवैषम्यान्नावघातोऽपूर्वजनक । न च ३०^०विधिवाक्यवैयर्थ्यं, नख-
 विदलनादिनाऽपि तण्डुलनिपत्तिमन्त्रे सत्यवघातेनैव तण्डुला निष्पादनीया इति तन्नियमजन्यमपूर्व
 षोडशयितु विधेरपेक्षितत्वात् । तद्गच्छास्त्रीयापाकरणेनैव सायं दोहः संपादनीय इति नियमविधिरस्तु^{३०१}
 उक्तेषु विधिसामान्यविचारित्वेत्ते निर्णया सपन्ना - विधिरलौकिकधर्मषोडकः । पञ्चमलकाराश्रयणेन
 विधायकत्वम् । अप्राप्तार्थं यच्छब्दादयो न विधिवाधका । ३०^२-संस्कारकर्म दृष्टार्थसमवेऽपि-^{३०२}

२५ नियमापूर्वार्थमपीति ॥

३०^१शाखाहरण एव^{३०२} चतुर्थाध्याये विचारितं किंचिद्द्वितीयपादे-

“ प्राचीमाहरतीत्यत्र दिक्शाखा वाऽस्तु दिक्श्रुते ।
 आहार्यंश्व दिशो नास्ति शाखा तेनोपलभ्यते ” ॥ (जैन्या ४-२-३) इति ॥

“ यत्प्राचीमाहरेत् ” (तैसा ३-२-१) इति वाक्ये प्राचीनत्वेन मुख्यार्थत्वात्^{३०३} दिग्विष-

३० क्षितेति चेत् । न । दिश आहर्तुमशक्यत्वेन दिक्संबन्धिन्या शाखाया उपलक्षणीयत्वात् ॥

२९७. इ उ. पा. भा. हा - निर्णीत । २९८ आ. पा. हा- म्रीहीनवहन्त्यात् । २९९. इ उ. पा.
 भा हा - यस्य । ३०० इ उ भा हा - विधिवैयर्थ्यम् । ३०१ इ. उ पा. भा. हा- ' अस्तु ' नास्ति ।
 ३०२-३०२ क - संस्कारकर्म दृष्टार्थं समवेऽपि, त- संस्कारकर्मण दृष्टार्थसमवेऽपि, व- संस्कारकर्मस्विदार्थं
 समवेऽपि । ३०३-३०३. व - शाखाहरणे तु, हा - शाखाहरणेनैव । ३०४. आ. पा हा - सुत्पा ।

शाखाहरणादिः]

तस्मिन्नेव पादेऽन्यद्विचारितम्—

“शाखां छिन्वोपवेपं च मूले कुर्वीत शाखया ।

नुवेद्द्रक्षान् कपालानि स्थापयेदुपवेपतः ॥

द्वयं प्रयोजनं छित्तेर्वासापाकृतिरेव वा ।

आद्योऽग्रमूलयोत्र विभज्य विनियोगतः ॥

उपवेपं करोतीति साकाङ्क्षोऽन्यार्थमूलतः ।

पूर्यतेऽतोऽनुनिष्पादो न तस्माद्युज्यतेऽन्तितः” ॥ (जैन्या ४-२-४-६) इति ॥

इदमाम्नायते—“मूलतः शाखां परिवास्योपवेपं करोति” (आपश्रौ १-६-६) इति ।

अस्यायमर्थः—येयम् “इपे एवा” इति मन्त्रेण ३०५ छिन्ना शाखा तां पुनर्मूले छित्वा तं मूल-
भागमुपवेपं कुर्यादिति । अत्र तथोर्मूलप्रयोः पृथग्विनियोग आम्नायते—“उपवेपेण कपालान्नु- १०
पदधाति”, “शाखया वसमानवाकरोति” इति । अत्र कपालोपधानं, वससापाकरणं चेत्युभयं

शाखाच्छेदनस्य प्रयोजकम् । कुतः ? अग्रमूलयोः साम्येन विभज्य विनियोगात् इति चेत् । भैवम् ।

‘उपवेपं करोति’ इत्ययं विश्वरूपवेपस्य प्रकृतिद्रव्यमपेक्षते । सा चापेक्षा मूलेन पूर्यते । तच्च मूलं

शाखायम् । “इपे एवोर्जे त्वेति तामाच्छिन्नति” (आपश्रौ १-१-१०) ३०६ इत्यत्र छिन्नायाः समुलायाः

शाखायाः सौकर्यार्थं परिवासनवाक्येन ३०७ पुनर्मूलापादानकं छेदनं श्रूयते । न चाऽसति मूले मूला- १५
पादानकं छेदनं संभवति । तस्माच्छाखायार्थमेव मूलं, न तु उपवेपार्थम् । अतोऽन्यार्थमूलानुनिष्पादोप-

वेपेण ३०८ क्रियमाणं कपालोपधानं न शाखाच्छेदनस्य प्रयोजकं, किंतु वससापाकरणमेव तत्प्रयोजकम् ।

तथा सति यत्र शाखायाः प्रथमच्छेदनैव सौकर्यं संपद्यते तत्रोपवेपसिद्धये पुनः प्रयत्नेन मूलं न

संपादनीयम् । किं तु लौकिकेनैव ३०९ केनचित् काष्ठेन कपालान्दुपपधेयानीति विचारस्य फलं सिद्धम् ॥

३१० इत्थं ब्राह्मणे विश्विभागस्य सामान्यविशेषविचाराः प्रदर्शिताः ३११ ॥

अथ ३१२ अर्थवाद्विचाराः प्रदर्श्यन्ते ३१३—

“वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ।

न विधेयेऽस्ति धर्मं किं किं वाऽसौ तत्र विद्यते ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोपेक्षापरिक्षयात् ।

नास्त्येकवाक्यता धर्मं प्रामाण्यं संभवेत् कुतः ॥

विध्यर्थवादौ साकाङ्क्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः । २५

तेनैकवाक्यता तस्मात् वादानां धर्ममानता” ॥ (जैन्या १-२-१-३) इति ॥

काम्यपशुकाण्डे विध्यर्थवादौ श्रूयते—“वायव्यश्चेतमालभेत भूतिकामः” (तैत्ति २-१-१)

इति विधिः । “वायुर्वं क्षेपिष्ठा देवता” इत्यर्थवादः । तत्र वायव्यादिशब्दा अर्थवादशब्दनैरपेक्ष्येणैव

विशिष्टमर्थं विद्ध्यते ३१३ । अर्थवादशब्दाश्चेतरनैरपेक्ष्येणैव ३१४ श्रीप्रगामित्वादि देवतालक्षणं सिद्धार्थ- ३०

माचक्षते । अत एव एकवाक्यत्वाभावाच्चास्त्यर्थवादानां धर्मं प्रामाण्यमिति चेत् । न । पदेकवाक्यत्वा-

३०५. तं - आच्छिन्ना । ३०६. इ. उ. पा. भां. हा - इति तथा । ३०७. तं. व- वाक्ये ।

३०८. इ. उ. पा. भां. हा - ‘निष्पन्नेनोपवेपेण । ३०९. इ. उ. पा. भां. हा - ‘एव’ नास्ति । ३१०. आ.

इ. उ. क. पा. हा - ‘इत्थं’ नास्ति । ३११. आ. इ. उ. पा. भां. हा - प्रकाशिताः ३१२-३१३. इ. उ. तं.

पा. व. भां - अर्थवादविचारः प्रदर्श्यते । ३१३. व. तं - विद्ध्यति । ३१४. आ - श्रीप्रगामिः क.

तं. व - द्विप्रगामित्वादि ।

भावेऽपि वाक्यैकवाक्यत्वात्^{२१५} । विधिवान्वायेन पुरूपप्रवृत्तिभिद्वये स्तावकमर्थवादावाक्यमपेक्ष्यते । अर्थ-
वादावाक्यस्याऽपि पुरूपार्थपर्यवसानाय विधिवान्वायेन । अतो वाक्ययोः परस्परमन्वयादेकवाक्यत्वे
सति विधिमागवत्^{२१६} अर्थवाद्भागोऽपि धर्मे प्रमाणम्^{२१६} । अनेनैव न्यायेन “ तृतीयस्यामितो
दिवि सोम भासीत् ” (तैत्रा ३ २ १) इत्याद्यर्थवादास्य “ यत्पर्णशाखया चत्स्तानपाकरोति ” (तैत्रा
३ २ १) इत्येतद्विधस्तावकवाद्भिन्नमित्ये नियमापूर्वे प्रामाण्यमस्ति । नन्वर्थवादास्य विधि-
स्तावकत्वं^{२१७} क्वचित् व्यभिचरति^{२१८}, “ प्राचीमुदीचीमाहरति । उभयोर्लोकयोरभिजित्यै ” (तैत्रा
३ २ १) इत्यत्र फलविधिप्रतिमानादिति चेत् । नैवम् । औदुम्बराधिकरणन्यायेन स्तावकत्वात् । स
च न्यायस्तस्मिन्नेव पादेऽभिहित —

“ ऊर्णोऽवरद्धया इत्येष विधिप्रतिगद्गो^{२१९} न किम् ।

यूपौदुम्बरा स्तीति स्तीति वा तद्विधिसमया ॥

चतुर्थ्यां फलताभानापूर्वौदुम्बराफलम् ।

ऊर्णोऽवरोधं कथयन् कथं स्तुतिपरो भवेत् ॥

^{२२०} अस्तुतौदुम्बरावस्याविधानात् कस्य तत् फलम् ।

अर्थद्वैधे वाक्यभेदस्तेन स्तावक एव स ” ॥ (जैन्या १ २.५-७) इति ॥

इदमाग्नायते—“ औदुम्बरो यूपो भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्णशव ऊर्णवास्मा ऊर्णं पशुनाप्नोत्यूर्णोऽ-
वरद्धयै ” (द्र. तैसं २ १ १) इति । अत्राऽवरोधवाक्येन किं फलमेव विधीयते किं वा यूपौदुम्बरा-
त्वमपि स्तूपते । नाऽऽद्य । औदुम्बरावधिष्यभावेन तत्फलकधनाऽयोगात् । न चाऽत्रौदुम्बरावस्य
प्रत्यक्षो विधिरस्ति लिटाद्यश्रजणात् । ^{२२०} अत स्तुत्यैवाऽत्र विधिरश्लेष्यः । न चाऽत्र स्तुतिमहो-
करोपि । न द्वितीय । अर्थभेदेनाऽऽवृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्ते । तस्मादूर्णवरोध स्तावकः । ^{२२१} तद्वत्
उभयलोकाऽभिजयेनापि ^{२२२} ऐशानदिशि प्रवृत्ता शाखा^{२२२} विधानाय स्तूपते । तदेव वेदसामान्य-
तद्विशेषयोर्मन्त्रद्राक्षणाधोर्मन्त्रविशेषाणामृगादीनां ब्राह्मणविशेषयोर्विध्यर्थवादाद्योश्चापेक्षिता सामान्य-
विशेषविचारा अस्मिन्नुवाक उदाहृताः । वक्ष्यमाणानुवाकेऽपि ते सर्वे यथायोगमुदाहरणीयाः ।

उदाहर्याऽत्र^{२२३} मीमासा प्रकृतिप्रत्ययस्थितिम् ।

अर्थं व्याकरणे सिद्धं बोद्धुं^{२२४} तत्प्रक्रियोच्यते ॥

न च ^{२२५} व्याकरणप्रामाण्ये तत्प्रयोजने^{२२६} वा विचदित्तर्ष्यं तत्प्रामाण्यर्थं स्मृतिपादे (मीम्
१.३.२४-२९) निर्णीतत्वात् । तत्प्रयोजनस्य च कात्यायनेनाभिहितत्वात् ।
तथा हि—

“ गोगान्यादिपु^{२२६} साधुर्ये प्रयोगे वा न कश्चन ।

^{२२७} नियमोऽस्ति वा नास्ति व्याकृतेर्मूलवर्जनात् ॥

३१५. व - वाक्यार्थत्वात् । ३१६-३१६. आ - अर्थवाद्भागोऽपि धर्मे प्रामाण्यम् । ३१७-३१७. त व-न नियतम् । ३१८ इ उ पा भा- विविचिगदे । ३१९ हा - अश्रुती° । ३२०. हा-तत, इ. उ. पा मा - ' अत ' नास्ति । ३२१ त-तस्मात् । ३२२-३२२. आ- ऐशानदिक्प्रवृत्तापेवणादिभिः प्रवृत्ता, व - ऐशानादिशिप्रवृत्त°, क हा - ऐशानदिक्प्रवृत्तापेवणादिभिः प्रवृत्ता । - ३२३. इ. उ. पा. हा - उदाहृत्याथ । ३२४ त - वेत्तुम् । ३२५-३२५. इ. उ - व्याकरणप्रामाण्यं तत्प्रयो- जनम्; त - प्रकरणप्रामाण्ये तत्प्रयोजने । ३२६. इ उ पा- गोगान्यादिपु, क - गवाद्यादिपु । ३२७. इ. उ. पा - नियमोऽस्ति, हा - नियमो वाऽस्ति ।

शास्त्राहरणादिः]

साधूनेव प्रयुज्जीत गवाद्या एव साधवः ।

इत्यस्ति नियमः पूर्वपूर्वव्याकृतिसूत्रतः ॥ (जैन्या १.३.२८-२९) इति ॥

निर्मूलत्वेन विगीतत्वाद्यः पूर्वपक्षहेतवोऽप्युपलक्ष्यन्ते- “निर्मूलत्वाद्द्विगीतत्वात् वैकल्यात्^{३२८} वेदवाधनात् । पूर्वापरविरोधाच्च नास्य प्रामाण्यसंभवः ” ॥ इति^{३२९} हेतव उक्ताः । व्याकरणस्य पौरुषेयत्वात्^{३३०} मूलप्रमाणमपेक्षितम् । अत एव बुद्धादिवाक्यानां प्रामाण्यं दूषितम्^{३३१} ५-
 -“ प्रायेणाऽनृतवादिष्वान् पुंसां भ्रान्त्यादिसंभवात् । बोधनानुपलब्धेश्च श्रद्धासात्राप्रमाणता ॥” । न तावत् प्रत्यक्षं मूलम् । गवादिशब्दा एव साधवो न गवादिशब्दाः । साधूनेव प्रयुज्जीत नासाधून्^{३३२}, इत्यस्यार्ध्वस्य केनापीन्द्रियेण ग्रहीतुमशक्यत्वात् । योगिप्रत्यक्षस्य^{३३३} अतीन्द्रियत्वात् तद्ग्राहकत्वमिति चेत् । न । “^{३३४} यत्राप्यतिशयो इष्टः स स्वार्थान्तिलङ्घनत्वात् ।^{३३५} अयोग्यं नेन्द्रियग्राह्यं न^{३३६} रूपे भ्रान्तवृत्तित्वात् ॥” ३३६ इत्याचार्योक्तिः । विगीतत्वमपि^{३३७} व्याकरणे बहुश उपलभ्यते । अनादिसिद्धेऽभिव्यक्त्यवहारे गृहीतसंगतिका गवादिशब्दा एव साधव इति^{३३८} भवतो मतम् । पाणिनिस्तु^{३३९} शास्त्रस्याऽऽमूलचूडं तद्विपरीतानेवापशब्दान् जगौ, “अहउण्” (माहेश्वर सूत्र १), “^{३४०} वेडिति ” (पा. ७.३.१११), “^{३४१} स्तोत्रिणोऽप्युः ” (पा. ८.४.४०), “^{३४२} धुना घुः ” (पा. ८.४.४१) इत्यादिप्रयोगात् । न च धर्मायकाममोक्षेषु^{३४३} किञ्चित् फलं व्याकरणस्य प्रथमः । वेदस्तु प्रत्येनेन व्याकरणं वाधते- “^{३४४} तस्माद्ब्राह्मणेन न स्लेच्छित्तवै नाऽपभाषितवै ।^{३४५} स्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः ” (पाम परपशा) इति । परस्परविरोधश्च भूयानस्ति । त्रिसुनिव्याकरणमित्यभ्युपगच्छन्ति ।^{३४६} तत्र पाणिनिना यदुक्तम्-^{३४७} “^{३४८} इन्द्रिभवतिभ्यां च ” (पा. १.२.६), “^{३४९} कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ” (पा. ३.१.८७) इति तत्^{३५०} कात्यायनो दूषयति-^{३५१} “^{३५२} इव्येदच्छन्दोविषयत्वाद्भुयो युको नित्यत्वात्तभ्यां लिटः किद्वचनार्थक्यम्, लिट् तु प्राकृतकर्मत्वात् ” (पा. १.२.६वा१) इति । क्वचिच्च^{३५३} पाणिनिः स्वोक्तं स्वयमेव^{३५४} दूषयामास - “^{३५५} तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ” (पा. १.२.५३) इति । तस्माच्च व्याकरणं प्रमाणमिति प्राप्ते भ्रमः न तावदिदं निर्मूलं पूर्वव्याकरणाना-^{३५६} मेव मूलत्वात् । सन्ति हि पूर्वव्याकरणानि^{३५७}, पाणिनिर्नैव तत्तन्मतानामुदाहृतत्वात् । “^{३५८} तृपिष्टपिष्टुः काश्यपस्य ” (पा. १.२.२५), “^{३५९} अतो भारद्वाजस्य ” (पा. ७.२.६३), “^{३६०} त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ” (पा. ८.४.५०), “^{३६१} लोपः शाकटयस्य ” (पा. ८.३.१९), “^{३६२} ओतो गार्ग्यस्य ” (पा. ८.३.२०) इति हि^{३६३} उदाहृतम् । तत्तद्व्याकरणानां पूर्वपूर्वव्याकरणमूलत्वेऽपि^{३६४} श्रीजाङ्गुरवदनादित्वेन मूल-^{३६५} क्षयाभावात्तानवस्था दोषः । न च “^{३६६} वेडिति ” (पा. ७-३-१११) इत्यादेरपशब्दत्वं, सांकेतिकानामपि स्वस्वविषये गवादिपदवत् सुशब्दत्वात् । अन्यथा- “^{३६७} यवतः प्रावाहगिरिकमयत ” (तैत्ति ७.१.१०) इत्यादेरपशब्दत्वप्रसङ्गात्^{३६८} । नापि निष्फलत्वम् । “^{३६९} एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः^{३७०} स्वर्गे लोके

३२८. क. तं-नैपल्यात् । ३२९. क. तं-इति ते । ३३०. इ. उ. हा-मूलप्रामाण्यम् । ३३१. इ. उ. हा. पा-नेपितम् । ३३२. आ. तं. पा-नापशब्दान् । ३३३. इ. उ. पा. हा-अतिशयित्वात् ; तं-अतिशयित्वात् । ३३४. आ. क-यत्रास्यातिशयः । ३३५-३३५. तं. व-दूरसूत्रादिदृष्टौ स्यात् । ३३६. तं-इत्याचार्योक्तत्वात् । ३३७. आ. क-भगवतः । ३३८. इ. उ. पा-शास्त्रस्यामूलभूतम् ; हा-शास्त्रस्य मूलभूतान् । ३३९. आ. इ. उ. पा-मोक्षादिषु । ३४०-३४०. क-तत्र पाणिनीय उक्तम् ; आ-यत् पाणिनिना प्रयुक्तम् ; इ. उ. पा. हा-तत्र पाणिनिना प्रयुक्तम् । ३४१-३४१. तं. व-काल्पायनेन दूषितम् । ३४२. आ. इ. उ. पा. हा-पाणिनिना । ३४३. आ. इ. उ. हा-दूषयते ; पा-दूषयम् । ३४४. आ. इ. उ. पा-तानि । ३४५. इ. उ. पा. हा-‘हि’ नास्ति । ३४६. इ. उ. पा. हा-वर्जाङ्गुरवदनादित्वेन । ३४७. आ-इत्यादिरपशब्दः स्यात् ; क-इत्यादेरपशब्दप्रसङ्गात् । ३४८. क. तं. व-सुख प्रयुक्तः ।

- कामधुक् भवति" (द्र. पाम ६.१.८४) इति ३४ साधुशब्दावगमत्प्रयोगाभ्यां धर्मोऽपत्तिश्चणात् । नाऽपि वेदवाचः, "न श्लेच्छित्तवै" इत्यादिर्गाव्यात्पशब्दविषयत्वादिनाऽप्युपपत्तेः । "नानुध्यायाद्बह्वृच्छ्वान् वाचो विगलपनं हि तत्" (वृत् ४.४.२१) इति ३५ निषेधः समाधिनिष्ठप्रज्ञयोगिविषयः । नापि परस्परविरोधः । ३५ उक्ताऽनुक्तदुरकचिन्तारूप वार्तिकं कुर्वत कात्यायनस्य क्वचित् क्वचित् दूषयितुम् उचित्वात् । नापि स्वोक्तव्याहृतिः । पूर्वोत्तरपक्षाभिप्रायेण तदुपन्यासात् । तस्मात् प्रमाणभूत-
 ५ व्याकरणानुसारेण गवादिशब्दा एव साधवस्तानेन प्रयुज्यीतेति नियमद्वय सिद्धम् । प्रकृतिप्रत्ययविभागोऽपि ज्ञातव्य इत्यनेनैवाभिप्रायेण वेदे तत्र तत्र शब्दनिर्धेचनमुदाह्रियते । तथा हि ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके श्रूयते - " प्रजापती रोहिण्यामग्निमसृजत । तं देवा रोहिण्यामादधत । ततो वै ते सर्वान् रोहानरोहन् । तद्रोहिण्यै रोहिणिस्वम् । (तैत् १.१.२) इति । तत्रैव तृतीयेऽनुवाके प्रजापतिं
 १९ प्रस्तुत्य श्रूयते - " स वराहो रूप कृवोपन्यमज्जत् । स पृथिवीमथ आच्छेत् । तस्या उपहत्योद्गमज्जत् । तत् पुष्करपर्णेऽप्रथयत् । यदप्रथयत् । तत् पृथिवीं पृथिविस्वम् । अभूद्वा इदमिति । तद्भूम्यै भूमिस्वम् ।" (तैत् १.१.३) इति । एव सर्वत्रोदाहार्यम् । व्याकरणपूर्वकस्य पदार्थज्ञानस्यावश्यभाविस्त्वादेव देवै प्राथित इन्द्रो व्याकरणं निर्भेमे । एतच्च पष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके ऐन्द्रवायवमह-
 १५ ब्राह्मणे श्रूयते - " वाग्वै पराच्यव्याकृताऽवदते देवा इन्द्रमशुक्लिमा नो वाच व्याकृतिं सोऽवकीद्वर वृणं मयां चैवैष वाचवे च सह गृह्णाता इति तस्मादैन्द्रवायव. मह गृह्णाते तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्समादिधं व्याकृता चागुद्यते " (तैत् ६ ४ ७) इति । पराची प्रकृतिप्रत्ययविभागरहिता । मध्यतोऽवक्रम्य विभाग कृतेत्यर्थः । आधर्षणिक्त्वात् ऋग्वेदादिवत् व्याकरणमपि वेदितव्यमित्यामनन्ति - " द्वे विद्ये वेदितव्ये इति इ स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा पैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेद. सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कर्त्तव्या व्याकरण निरुक्त छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यथा
 २० तदक्षरमधिगम्यते " (मुञ्ज १.१.४-५) इति । कात्यायनोऽपि व्याकरणप्रयोजनान्युदाजहार - " रक्षोहागमलध्वसदेहा. प्रयोजनम् " (द्र. पाम परपक्षा) इति । स्वरवर्णविपर्यासरूपो विप्लवो वेदस्य सा मूदिति व्याकरणेन वेदो रक्षणीय । विप्लवे तु वार्ध ११ पठन्ति - " मन्त्रो हीन. स्वरतो वर्णतो वा मिष्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । न वाग्वस्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रु. स्वरतोऽपराधात् " ॥ (पाशिक्षा ५२) इति । ३३ इन्द्रस्वप्नु पुत्रं विश्वरूपाय जघानेति त्वष्टा सोमयागे नेन्द्रमुपाह्वयत् ३३
 २५ इन्द्रश्च यजुर्विष्णु कृत्वा बलात् सोम पीत्वा जगाम । अवशिष्टेन १५ सोमसेन इन्द्रस्याभिचारं कर्तुं " स्वाहेन्द्रशत्रुर्धरेव " (तैत् २ ४.१२) इत्यनेन मन्त्रेणाजुहोत् । तत्र शत्रुशब्दो घातकमाचष्टे । भो तवपरस्यमानपुरुष, इन्द्रस्य घातकस्व वधंस्व इति विवक्षित्वा मन्त्रमुच्चारितवात् । तदानीं सपुरुषसमाप्तत्वादन्तोदात्तेन भवितव्यम् । प्रमादात्तु अनेनाऽऽद्युदात्तो मन्त्र प्रयुक्तः । स च स्वरो बहुवीहो समासे लभ्य । ततश्चेन्द्रो घातको यस्येत्यस्मिन्नर्थे पर्यवसानादिन्द्रेण वध्यो वृत्र उदपद्यत ।
 ३० तस्माच्च वेदस्य रक्षा कर्तव्या । तथा प्रकृती दर्शपूर्णमासेर्हो - " अग्नये जुष्टं निर्वपामि " (तैत् १ १.४) इति मन्त्र आम्नात । स च विकृतां ऐन्द्राग्नेर्हो अतिद्रिष्ट । तत्र कर्मसमवेतार्थप्रकाशनायाऽऽग्निपदपरित्यग्य " इन्द्राग्नि्या जुष्टं निर्वपामि " इत्यूहनीयः । स चोहो व्याकरणानभिज्ञेन कर्तुमशक्यः । तथा " वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च " (द्र. पाम परपक्षा) ३३ " इत्यागमेन ज्ञेयस्य विहितम् ३३ । तच्च प्रकृतिप्रत्ययदिशिर्ण्य

३४२. त. व - साधुशब्दावगमत्प्रयोगाभ्याम्, क - साधुशब्दावगमत्प्रयोगाभ्याम् । ३५०. क तं - इत्यर्थं तु । ३५१ इ. उ. पा - उक्ताऽनुक्तचिन्ता । ३५२ इ. उ. पा हा - वाचकम् । ३५३-३५३. क. तं व - विश्वरूपनामान लघु पुत्रमिन्द्रो जघान स च त्वष्टा सोमयागे तमिन्द्र नोपाह्वयत् । ३५४ इ. उ. पा. हा - सोमेन । ३५५-३५५ त. व - इत्यागमो ज्ञान विधत्ते ।

श्रास्त्राहरणादिः]

३५६ विना न संभवति । तथा बृहस्पतिनाऽध्याप्यमान इन्द्रो दिव्यं वर्षसहस्रमधीयानोऽपि यदा शब्दानामन्तं न जगाम तदानीमिन्द्रादिभिर्धातुप्रातिपदिक^{३५७} प्रत्ययादेशादिरूपा लघूपयाः कल्पिताः । उपायमन्तरेण^{३५८} सर्वे शब्दाः कथं^{३५९} बोद्धुं शक्यन्ते । तथा “स्थूलपृषतीमालमेत” (द्र. पाम पञ्चत्रा) इत्यत्र स्थूला चासौ पृषती^{३५९} चेति विग्रहे^{३५९} पञ्चशरीरगतं स्थूल्यमुक्तं भवति । स्थूलानि पृषन्ति यस्मैऽयुक्ते^{३६०} शरीरगतवर्णविशेषरूपानां विन्दूनां स्थूल्यमुक्तं^{३६१} भवतीत्यर्थं संदेहः स्वरनिगममन्तरेण^५ नापैति । तस्मात् रक्षोहादीनि पञ्च प्रयोजनानि ।^{३६२} तदेवं प्रमाणत्वात् सप्रयोजनत्वाच्च व्याकरणसारवधव्यम् ॥

इपे त्वेत्यादिशब्दानां प्रक्रियां शब्दसंग्रहे ।

अवोचं स्वरमात्रं तु वैषाद्याय पुनर्बुधे ॥

३६३ इपि प्रातिपदिके गत^{३६३} इकारः “फिपोऽन्त उदात्तः” (फि १) इत्युदात्तः । फिदिति ३१० प्रातिपदिकस्य संज्ञा^{३६४} इधिस्यत्र पकारस्यान्तिमः^{३६५} ऽपि “स्वरविधौ व्यञ्जनमन्विद्यमानवत् भवति^{३६५}” (व्याखिपरिभाषा ३३) इत्युक्तत्वादिकार^{३६६} एवान्तिमः । एकारस्य सुपत्रात् “अनुदात्तौ सुपिती” (पा ३.१.४) इत्यनुदात्तत्वे प्राप्ते तदुपवाद्: “सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः” (पा ६.१.१६८) इति सप्तमीबहुवचने परतः स्थिते यत्प्रातिपदिकमेकारकं तस्मादुत्तरा तृतीयादिविभक्तिः उदात्ता भवति । “अनुदात्तं पदमेकवर्णम्” (पा ६.१.१५८) उदात्तः स्वरितो वा यस्य वर्णस्य विधीयते तं वर्णयित्वा^{३६५} शिष्टं पदमनुदात्तं भवति । तत्रास्मिन् पद एकारस्योदात्तत्वविधानादिकारोऽनुदात्तः । नन्विकारस्यापि पूर्वमुदात्तत्वं विहितं ततस्तं वर्णयित्वा विभक्तेरनुदात्तत्वमस्ति चेत् । सैवम् । प्रथमतः प्रातिपदिकस्वरैऽवस्थिते सति पञ्चाद्विधीयमानत्वेन विभक्तिस्वरस्य प्रबलत्वात् । “सतिप्रिष्टस्वरो^{३६७} वलीयान्” (पा ६.१.१५८वा८) इति हि मर्यादा । तस्मादनुदात्तादिकमुदात्तान्तम् इप इति पदं सिद्धम् । त्वा इति पदमनुदात्तम् । युष्मच्छब्दस्य आष्टमिकापादादौ आदेशत्वात् । “अनुदात्तं सर्वमपादादौ” (पा ८.१.१८) २७ इति हि तत्रानुवर्तते । संहितायामुदात्तादेकारादुत्तरत्वेन तस्य “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (पा ८.४.६६) इति स्वरितत्वम् ।^{३६८} ततः स्वरितान्तमिदं वाक्यम् । एवं ‘ऊर्जे त्वा’ इति वाक्यं शीघ्रम् । तथोक्तियथोः संहितायाम् “आद्गुणः” (पा ६.१.८७) इत्योकारे, गुणे,^{३६९} स्वरिते प्राप्ते, “पूर्वत्रासिद्धम्” (पा ८.२.१) इति स्वरितस्यासिद्धत्वादानुदात्तयोः पूर्वोत्तरवर्णयोः स्थाने विहित ओकारोऽनुदात्तः । तस्य^{३७०} उदात्तादुत्तरत्वेन स्वरितत्वे प्राप्ते तदुपवाद्: “उदात्तः स्वरितपरस्य सन्नतरः”^{३७५} (पा १.२.४०) इति । यस्मादनुदात्तात् परत उदात्तः स्वरितो वा वर्तते तस्याऽनुदात्तस्यातिनीचोऽनुदात्तो भवति । एतावता यथाम्नामम् ‘इपे त्वोर्जे त्वा’ इति सिद्धम् ।^{३७१} उणादीन्यनुपज्ञानि

। ३५६. तं - अन्तरेण । ३५७-३५७. तं - प्रत्ययादेशादिरूपलघूपयमन्तरेण; आ. पा - प्रत्ययादिरूपा उपायाः कल्पिताः । उपायमन्तरेण । ३५८. आ. पा - शातुम् । ३५९-३५९. तं - इत्युक्ते । ३६०. आ. पा - यस्यामित्यत्र । ३६१. क. व. तं - भवति, सोऽयम् । ३६२. आ. पा - तस्मात् । ३६३-३६३. क. तं - इपिति प्रातिपदिकगतम् । ३६४. इ. उ. पा. भा. हा - इपि इत्यत्र । ३६५. क. तं - 'भवति' नास्ति । ३६६. तं - एवेहान्तिमः । ३६७. आ. इ. उ. पा. भा. हा - यलवान् । ३६८. इ. उ. पा. भा. हा - तत्र । ३६९. क. पा. भा. हा - 'स्वरिते' नास्ति । ३७०. इ. उ. पा. भा. हा - उदात्तादनुदात्तत्वेन । ३७१. इ. उ. पा. भा. हा - औणादीन्यम् ।

- प्रातिपदिकानि' (हैमपरिभाषा १०३) इति मते वायुशब्दस्य फिट्स्वरेणान्तोदात्तत्वादवशिष्ट आकारोऽनुदात्तः । विभक्ते सुप्रवादनुदात्तत्वे सत्युदात्तादुत्तरत्वेन स्वरितत्वम् । स्व-शब्दस्य " तिङ्ङित्ठिः " (पा ८.१.२८) इति [निघातः] । अतिदन्तात् पर तिङ्ङन्तं निह्नयते । निघातो नामानुदात्तः । " स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम् " (पा १.२.३९) इति स्व-शब्दगतस्यानुदात्तस्य स्वरितादुत्तरत्वे-
 ५ नैकप्रतिभवंति । तां प्रचय २०२ इत्याचक्षते भष्यापकाः । एवम् ' उपायस्य स्य ' इति वाक्यं योज्यम् । तयोर्वाक्ययो महितायामोकारः प्रचय । २०३ यद्यप्ययोकार प्रचयानुदात्तयोस्मयो स्थाने २०४ विहित-
 तथापि-२०५ द्वैरूप्यस्य युगपदसंभवात् पर्यायेण २०६ तथात्वे स्थानिवद्भावादेवैकस्मिन् पक्षे प्रचय । पक्षान्तरे तु स्थानिवद्भावात् अनुदात्तत्वे " स्वरितात् संहितायाम् " (पा १.२.३९) इति सूत्रेण २०६ प्रचयः । पा-
 शब्दस्य सन्नतरत्वम् । देवशब्दस्य फिट्स्वरेणान्तोदात्तत्वात् संहितायामोकारोऽनुदात्तः । युष्मच्छब्दा-
 १० देशानुदात्तः । संहिताया स्वरितम् । " चित्. " (पा ६.१.१६३) चित्प्रत्यययुक्तस्य समुदायस्यान्त उदात्त-
 स्यात् । तत सर्वतृशब्दे तृचूप्रत्ययस्य चकारेत्वात् सचिदुपस्य कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाद्वाऽन्तोदात्त-
 त्वम् । संहितायां सेत्यस्य प्रचयः । विशब्दस्योदात्तपरत्वाधिकारः सन्नतरः । " ३०७ उपसर्गाश्चाभिवर्जम् " (कि ८१) अभिव्यतिरिक्ता उपसर्गाश्चाऽनुदात्ताः ३०८-स्युरिति प्रशब्दस्य-३०९ उदात्तः । अर्थावति-
 त्यस्य निघाते " एकादेश उदात्तेनोदात्त " (पा ८.२.५) उदात्तेन सह य एकादेशः सः उदात्तः
 १५ स्यादिति सघर्षोर्दीर्घ उदात्तः । तस्मानुत्तरेषा स्वरितप्रचयौ । सु-शब्दस्य संहिताया सन्नतरत्वम् । श्रेष्ठतमायोगेयत्र " म्नित्यादिर्नित्यम् ३१० " (पा ६.१.१९७) जिति निति च प्रत्यये परत पूर्वस्याऽऽ-
 दिरुदात्तः स्यादिति श्रेष्ठशब्दगतस्य इष्टप्रत्ययस्य निस्वाच्छ्रेष्ठशब्दस्याऽदिरुदात्तः । छेत्स्यानुदात्त-
 स्वरितौ । तमप पिषाद्विभक्तेः सुप्रवाच्चानुदात्तत्वे सति पश्चात् प्रचयसन्नतरत्वं पूर्ववत् । " नच्चि-
 पथस्यानिसन्तस्य " (कि २६) ३१० इत्यन्तस्यतिरिक्तस्य नपुंसकलिङ्गविषयस्य प्रातिपदिकस्यादिरुदात्तः
 २० स्यादित्यनेन कर्मन्व्यञ्जस्यदिरुदात्तः ३११ उत्तरयोर्ध्यायोगमनुदात्तत्वे ३१२ सति स्वरितप्रचयौ सन्नतरत्वं च-
 पूर्ववत् । आप्यायध्वमित्यत्रोपसर्ग उदात्तः । ३१३ शिष्टस्य " तिङ्ङित्ठिः " (पा ८.१.२८) इति निघाते ३१४
 सति स्वरितप्रचयौ । " आमन्त्रितस्य च " (पा ८.१.१९) पदानुत्तरस्य च संशोधनान्तरस्य सर्वस्याऽनुदात्तः
 स्यादिति अग्निशास्त्रस्य निघाते सति संहिताया पूर्वाभ्यां प्रचयाम्नां सह प्रचयः । ३१५ देवभागशब्दे
 " समासस्य " (पा ६.१.२२३) इत्यन्तोदात्ते सति विभक्त्या सहैकादेशस्वरः । संहितायामापी द्वौ
 २५ प्रचयौ । तृतीय सन्नतरः । ३१६ ऊर्जे ष्य शब्दयोः नपुंसकत्वादायुदात्तत्वम् । मनुषो हीपश्च पिस्वाद्-
 नुदात्तत्वम् । ततो यथायोगे स्वरितप्रचयसन्नतराः । प्रजाशब्दे प्रातिपदिकमन्तोदात्तम्, टापनु-

३५२. त- इत्याहु ।

३५३. आ. इ. पा. मां. हा - ' यद्यप्ययोकार ' नास्ति ।

३५४-३५४ आ. इ उ पा मां हा - विहितस्यापि । ३५५. आ. इ. पा. मां - तथातयात्वे ।

३५६ आ पा - ' सूत्रेण ' नास्ति । ३५७. इ. उ. पा. मा. हा - ' अभिवर्जम् ' इत्यस्यान्तरम् ' इति ' ।

३५८-३५८. आ. पा - इति प्रदब्दः । ३५९ इ. उ पा. मां. हा - ' नित्यम् ' इत्यस्यानन्तरम्

' इति ' । ३६०. इ उ पा. मां. हा - इति इदन्तः । ३६१-३६१. आ. पा - उत्तरयोर्ध्यायोगमनुदात्तौ ।

३६२-३६२ आ. पा. मा हा - इदरयानुदात्तत्वे रुति, क त - किष्ठाच निघाते सति । ३६३. इ.

उ - देवभागशब्दस्य । ३६४. इ. उ - ऊर्जस्वत्-दयस्वत्-दधरस्य नच्चिपथत्वात् (ऊर्जप-दधरयोः ।

शाखाहरणादिः]

दात्तस्तथोरिकादेश उदात्तः । शेषं पूर्ववत् । “ नन्सुभ्याम् ” (पा ६.१.१७२) बहुव्रीहिसमासे
 नन् सु इत्येताभ्याम् उत्तरस्य^{३८५} पदस्थान्त उदात्तः स्यादित्यनर्मीवायक्षमशब्दयोरन्तोदात्तत्वे सति
 शेषमुक्तेयम् । न चात्र “समाप्तस्य” (पा ६.१.२२३) इत्यन्तोदात्तत्वं सिध्यति, “बहुव्रीहौ प्रकृत्या
 पूर्वपदम् ” (पा ६.२.१)^{३८६} इत्युक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादेन “ नन्सुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२)
 इति सूत्रस्यापेक्षितत्वात् । “ निपाता आद्युदात्ताः ” (फि ८०) इति माशब्द उदात्ताः । व इत्येतत्^{३८७}
 पूर्ववत् । स्तेनशब्दस्य फिट्स्वरः । ईशतेत्यस्य^{३८८} निघातः । मा इति पूर्ववत्^{३८९} । अथेन क्रौञ्च
 शंसो विशासनं यद्यो यस्य सोऽयमघशंसः । ततो^{३९०} बहुव्रीहिस्वरेणाघ इत्यन्तोदात्तः^{३९१} । रुद्रहेति-
 शब्दयोः फिट्स्वरः । परिशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । यो वृणक्तिवति शब्दाच्चनुदात्ता । ध्रुवशब्दस्य
 फिट्स्वरे सति टाप्प्रत्ययेन विभक्त्या सहैकादेशस्वरः । अस्मिन्नित्यत्र विभक्तेः^{३९२} साधेकांशः^{३९३}
 (पा ६.१.१६८) इत्युदात्तत्वम् । गोपतावित्यत्र “ वत्यावैश्वर्ये ” (पा ६.२.१८) ऐश्वर्याथे पतिशब्दे १०
 परतः पूर्वपदस्य, प्रकृतिस्वरात् भवति ततो गोशब्दस्योदात्तत्वे सतिशिष्टस्यानुदात्तस्वरितप्रचयाः ।
^{३९४}स्यातेति निघात^{३९५}चर्वा । बह्वीरिति लीप्प्रत्ययस्योदात्तत्वे सवर्णदीर्घोऽप्युदात्तः । यजमानस्येत्यत्र
 “ धातोः ” (पा ६.१.१६२) धातोरेत उदात्तः स्यादिति जकारात्^{३९६} पूर्वाकार उदात्तः । शपः
 पिश्वानुदात्तत्वम् । शानघः “ चितः ” (पा ६.१.१६३) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादः
 “ तास्यनुदात्तेऽन्विदुपदेशाहसार्वाधानुकमनुदात्तमहन्विद्योः ” (पा ६.१.१६६) तासि प्रत्ययादनुदा- १५
 जेतो धातोर्दितो धातोरकारोपदेशाच्चेत्तरस्य लकारस्य स्थाने विहितं यत् सार्वाधानुकं तदनुदात्तं भवति,
 ‘ हुङ् अपहवे, इङ् अध्ययने, इत्येतां धात् वजंयित्वा । अत्र शचन्तस्य^{३९७} यजेत्यस्यादुपदेशत्वात्
 तदुत्तरः शानजनुदात्तः । पञ्चनित्यत्र फिट्स्वर एकादेशस्वरश्च । पाहीत्यस्य निघाते सति स्वरितप्रचयौ ।

संबन्धश्च श्रुतिन्यास्यामीनांसाध्याकृतिस्वरैः ।

चतुष्कारैराद्योऽयमनुवाकः^{३९८} निरूपितः ॥ १ ॥

३०

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
 संहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

३८५. तं - परस्य । ३८६. आ - इत्युक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरात्त्वमपवादितुम् ; क - इत्युक्तम् ।
 पूर्वपदप्रहृतिस्वरत्वमपवादितुम् । ३८७-३८७. इ. उ. पा. भां. हा - निघाते सति पूर्ववत् । मा गतः ।
 ३८८-३८८. तं. व - बहुव्रीहिसत्वात् पूर्वपदप्रहृतिस्वरेण येत्ययमुदात्तः । ३८९. आ. क - स्यातेत्यस्य ;
 तं - स्यातेत्यत्र । ३९०. इ. उ. पा. भां. हा - पूर्वाकारस्य । ३९१. तं - यजशब्दस्यादुप ।
 ३९२. आ. इ. उ. तं. पा. भां - समापितः ।

यज्ञस्य घोपदसि प्रत्युष्ट ५ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः

यज्ञस्य । घोपत् । असि । प्रत्युष्टमिति प्रति—उष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टा इति प्रति—उष्टा । अरातयः ।

अश्वपशुमसिदं वाभिमन्त्रयते—'यज्ञस्य' इति ॥ "चतुर्थ्ये बहुलं छन्दसि"

(पा २.३.६२) इति तादर्थ्ये (पा२.३.१३ वा १) पद्यी । घुपेर्ष्यन्ताच्छतरि "छन्दस्युभयथा"

(पा ३.४.११७) इति शप आर्धवातुकत्वाणिलोप. (पा ६.४.५१) । "अदुपदेशात्"

प्रथमानुवाके वरसापाकरणमुक्तम् । द्वितीये बहिराहरणमुच्यते । तयोरनुक्रमे पाठ प्रमाणमिति मीमामिष्यते । पीणमास्या सानाख्याभावे वरसापाकरणप्रयोजनाभावात् अन्वाधानस्यानन्तरम् अनावास्यायामसंनयतोऽपि बहिरैव प्रथमं सपादनीयम् । अत एव बौधायन—

"यसु वै न संनयति बहिः प्रतिपदेव भवति" (बौश्री १ १) इति । अस्मिन्ननुवाके "यज्ञस्य घोपदसि" इत्ययमाद्यो मन्त्रः । ब्राह्मणेन तु तस्मात् पूर्वमन्यो मन्त्र १शाखान्तरात् (कास १ २) इहानीय^२ च्याल्यात् ।

तस्य विनियोगमाह बौधायन— "अथ जघनेन गार्हपत्ये तिष्ठस्यसिद वाऽश्वपशुं वाऽऽदत्ते देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्यामादट इति" (बौश्री १.२) इति । आपस्तम्ब—

"उच्यते गार्हपत्यमसिदोऽश्वपशुरनदुपशुंवां निहितो भवति । देवस्य त्वा सवितु प्रमथ इति असिदमश्वपशुं वाऽऽदत्ते । तूणीमनदुपशुंम्" (आपश्री १.३.१-२) इति ॥ अमिदो दम्भच्छेदनसाधन शस्त्रम् । पशुं १पाश्रांस्यि । तच्च १तीक्ष्णधारत्वात् १लवने समर्थम् । १मन्त्रार्थस्तु—

मो लवनमाघन, प्रेरकस्य देवस्य प्रेरणे सति देवतासबन्धिभ्यां बाहुभ्या हस्ताभ्या च त्वा स्वीकरोमीति । मणिवन्धादधस्तनी बाहू, उपरितनी हस्ता । अत्र ब्राह्मणम्—

"देवस्य त्वा सवितु प्रसव इत्यश्वपशुंमादत्ते प्रसूयै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनो हि देवानामध्वर्यु आस्ताम् । पूजो हस्ताभ्यामित्याह यथै" (तैमा ३.२ २) इति । यतिनिधति । यद्यद्यज्ञसाधनमुपादेय तत्सर्वं पोपकस्य देवस्य हस्ताभ्यामेवेति १नियमः । अश्वपशुना सह बहिः प्राप्नु गच्छेदिति सार्धवादेन वाक्येन १विधिरधीयते—

"यो वा ओषधी पर्वशो वेद । नैना स हिनस्ति । प्रजापतिर्वा ओषधी पर्वशो वेद । स एना न हिनस्ति । अश्वपशुर्वा बहिरच्छेति । प्राजापरयो वा अश्व सयोनिरवाय । ओषधीनामहिःसार्धं" (तैमा ३ २ २) इति । १प्राजापत्यक्षिपरिणामोऽथ इत्यश्वमेधविधौ श्रूयते—

"प्राजापतेरस्यश्वयत् संपरापतत् तदश्वोऽभवत् यदश्वयत् तदश्वस्याश्वत्वम्" (तैस ५ ३ १२) इति । ततोऽश्वस्य प्राजापत्यत्वात् प्राजापतेश्रीपधीपु १तत्तत्पर्वोभिजघ्वेन पर्वणो संघौ छेत्तु प्रतृसरथ पर्वमञ्जकत्वाभावेनाश्वपशुं प्राजापतिरूपया दर्भच्छेदे हिंसा न भवतीति । द्रव्यान्तरपरित्यागेनाश्वपशुंस्वीकारस्तद्धोनिभूतप्राजापतिसाहित्यार्थम् । अस्ति च तत्साहित्य कारणस्य कार्येऽनुगतत्वात् । तस्मात् प्राजापतिद्वारेण कर्तुं हिंसादोषाभाव उपपद्यते ॥

१. त व-वत्सापाकरणे प्रयोजनाभावात्, आ इ उ ना. पा. भां-वत्सापाकरणभावात् । २-२. आ इ. उ. ना. पा. भां-शाखातरादियानेन, हा-शाखातराधिकरणयानेन । ३. आ. इ. उ. ना. पा. भां. हा-पार्श्वगताश्वखण्डम् । ४. स-सङ्गतीक्ष्णं, व-सङ्गवत् तीक्ष्णं । ५. आ. ना. पा. लवनः । ६. क-मन्त्रस्यायमर्थः । ७. व-नियति । ८. क. त. व-विधत्ते । ९. इ उ. ना. पा. भां. हा-प्राजापतिपरिणामोऽथ । १०. इ उ. ना. पा. भां. हा-तत्त्वामिश्रत्वेन ।

वर्हिंराहणम्]

प्रेयमंगाद्विपणां वर्हिंरच्छ मनुना कृता स्वधया विर्तष्टा

प्रेति । इयम् । अगात् । विपणां । वर्हिः । अच्छं । मनुना ।

कृता । स्वधयेति स्व-धया । वितृष्टेति वि-तृष्टा ।

(पा ६.१.१८६) इति शतुरनुदात्तत्वम् । उदात्तनिवृत्तित्वरेण (पा ६.१.१६१) ङाप उदात्तत्वम् । असिदाश्वपश्वोः वस्तुत्वेन विवक्षितत्वात् नपुंसकत्वम् । छिन्नव्यत्ययो वा । वर्हिर्लवन द्वारेण मयैव शीघ्रं यज्ञं संपादयस्त्रेति यज्ञार्थम् आघोपयत् असि इति स्तुतिः । घोपत् इति धननामेति केचित् ॥

गार्हपत्ये प्रतितपति— 'प्रत्युष्टम्' इति ॥ केचित्तु 'प्रत्युष्टा अरातयः' इति गायत्र्येकपदा यजुरादिकत्याहुः । रक्षोरसुनि अर्थविपर्यासः । क्षर भूच्छेने इत्यस्य वर्णविपर्यासो वा । यदत्र छिद्रान्वेषि रक्षः तदनेन प्रतितपनेन प्रत्युष्टं प्रतिमुखीकृत्य दग्धमस्तु । उप. दाहे । "आदिनश्च" (पा ७.२.१६) इति चकारात् आश्वस्तादिवत्* इत्प्रतिपेधः । "गतिरनन्तरः" (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किंच, अरातयः अपि प्रत्युष्टाः सन्तु । रातयो धनस्य दातारः सुहृदः । "कृत्यल्युटो बहुलम्" (पा ३.३.११३) इति बहुलवचनात् कर्तरि क्तिन् । अतोऽन्येऽरातयः । अन्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) ॥

यज्ञस्येति ॥ अश्वपश्वभिमन्त्रणे प्रथममन्त्रं विनियुक्ते यौधायनः— "आदात्याभिमन्त्रयते यज्ञस्य घोपदसीति" (बौधौ १.२) इति । आपस्तम्बस्तु सूते— "यज्ञस्य घोपदसीति गार्हपत्यमभिमन्त्र्य" (आपश्वौ १.३.३) इति ॥ घोपत् इति धनस्य नाम । भो अश्वपश्वो, त्वं यज्ञस्य साधनं द्रव्यम् असि । भो गार्हपत्य, इति वा योजनीयम् ॥ अत्र ब्राह्मणम्— "यज्ञस्य घोपदसित्याह । यजमान एव रथि दधाति" (तैत्ति ३.२.२) इति । रथि धनम् ॥

प्रत्युष्टमिति ॥ यौधायनः— "गार्हपत्ये प्रतितपति प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इति" (बौधौ १.२) । आपस्तम्बस्तु— "प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये वाऽसिदं प्रतितपति । न पशुम्" (आपश्वौ १.३.३-४) इति ॥ अस्मिन् लवनसाधने निगूढं रक्षसामथ वैरिणां च स्वरूपमत्यन्तं दग्धं भवतु ॥ मन्त्रप्रयोजनमाह— "प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्षसामपहृत्यै" (तैत्ति ३.२.२) इति ॥

१. पं. व-सनापयतीति; ति. तं. म. म१. मै४-संपादयतीति; मै१-संपादयेति । २. मै४-आघोपयति वा; पं-आघोपयति वा; ति. तं. व. म. म१-आघोपयति वा; मै१-आघोपयती । ३. तं. म-संबलने । छं. ति. तं. व. म-प्रतपनेन । ५. ति. तं. पं. व. म. म१-मै४-आश्वस्तादिवत् नास्ति । * ['आदितश्च' इति पाणिनिसूत्रे काशिकाः प्रष्टव्याः ।] ६. ति. तं. पं. म. म१. मै४- 'किंच' नास्ति ।

११. तं-अश्वपरशोरभिमन्त्रणे । १२. क. तं-योज्यम् । १३-१३. व-राक्षसस्य रिपूणाम् ; क. तं-राक्षसस्य वैरिणाम् ।

त आ वहन्ति कवयः पुरस्ताद्देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिंरासद्

ते । एति । वहन्ति । कवयः । पुरस्तात् । देवेभ्यः । जुष्टम् । इह । बर्हिः । आसद् इत्या-सद् ।

- गार्हपत्यप्रदेशादाहवनीय गच्छति- 'प्रेयम्' इति त्रिष्टुभा ॥ 'इयम् अश्वपशुः' प्र
अगात् प्राचीं गच्छति । "छन्दसि छद्च्छुद्धिः" (पा ३.४.६) इति छद् ।
५ "किंविशिष्टाः" विषयणा घृष्टा लनसमर्था । "घृषेधिष् च सज्ञायाम्" (उ २४९) इति
क्युप्रत्यय । 'बर्हिः' अञ्च आप्तु मनुना प्रजापतिना सर्वस्य कर्त्रा कृता । स्वधया
अनेन मासलक्षणेन कारणेन मनुना कर्त्रा कृता । दधते "आतोऽनुसर्गे कः"
(पा ३.२.३) । क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । विनष्टा विशेषेण तनुकृता
अतिनिश्चिता । "यस्य त्रिभाषा" (पा ७.२.१५) इतीट्-प्रतिषेधः । "गतिरन्तरः"
१० (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

कस्मात् पुनरियं प्राचीं गच्छतीत्याह- 'ते' इति ॥ ते खलु कवयः मेधाविनः
यज्ञकर्मविदः पुरस्तात् पूर्वस्या दिशः बर्हिं वा वहन्ति । पञ्चम्यन्तात् अस्तातिः
(पा ५.३.२७) । 'देवेभ्यः', पृथगर्थे चतुर्थी वक्तव्या (पा २.३.६२ वा १) ।
'जुष्टं देवानां प्रियम्', एवं हि क्रियमाणं देवानां प्रियं भवतीति । "नित्यं

- १५ प्रियमिति ॥ बौधायन- "अथ आहवनीयमग्निं प्रैति प्रेयमगादिषणा बर्हिंरच्छ मनुना
कृता स्वधया वितष्टा त आ वहन्ति कवयः पुरस्ताद्देवेभ्यो जुष्टमिति" (बौध्री १.२) इति । स एव
मन्त्रोप प्रयगिवनियुक्ते- "इह बर्हिंरासद् इति वेदिं प्रत्यवेक्षते" (बौध्री १.२) इति ।
आपस्तम्बस्तु कस्मिन्मन्त्रस्थैकमेव विनियोगमाह- "प्रेयमगादिरयुक्ता उर्वन्तरिक्षमग्निवहीति
प्राचीमुदीचीं वा दिशमभिप्रव्रज्य यतः कुतश्चिद्भूमय बर्हिंराहरति" (आपध्री १.३.५) इति ॥ 'इयम्'
२० अश्वपशुर्विद्यारूपत्वेन अभिज्ञानवती बर्हिं प्राप्नु प्राचीं गच्छति । कीदृशी सा ? प्रजापतिरूपेण
'मनुना स्वधध्रुषो निदिता । अथ भक्षितान्नलक्षणया स्वधया विशेषेण तीक्ष्णीकृता । यस्मात् ते

७. मै. मै१. मै३. मै४- 'किंविशिष्टा' नास्ति । ८. मै. मै१. मै३- लवने समर्था । ९. ब-
सर्व । १०. मै४- अनेन । ११. मै४- वा सलक्षणेन, ति. त. प. ब. म म१- वा स्वज्ञानाप्यलक्षणेन ।
१२. ति. तं म. म१- कारणेन स्वमखिनलक्षणेन । १३. ति. व. म- 'कर्त्रा' नास्ति । १४. ति. म.
२५ म१- धान्वातो ; व-धाघातो । १५. ति. त प. ब म. म१. मै४- यजमानकर्मविद । १६. ति. त.
म म१ मै४- 'देवेभ्यः' नास्ति, व- 'देवेभ्यः' इत्यस्थानन्तरं 'देवानाम्' । १७-१७. मै. मै१.
मै३- देवेभ्यो जुष्टम् । १८. मै. मै१. मै३- क्रियमाणे ।

१४. क-अभिज्ञा वती, व-विज्ञाता वती, त-अभिज्ञाता वती । १५-१५ आ. इ. उ. ना. पा. ; मां,
ह-आप्तम् ।

बर्हिंराहुरणम्]

देवानां परिषूतमसि वर्षवृद्धमसि

देवानाम् । परिषूतमिति परि-सूतम् । असि । वर्षवृद्धमिति वर्ष-वृद्धम् । असि ।

मन्त्रे ” (पा ६.१.२१०) इति जुष्टशब्द आद्युदात्तः^{१९} । वेदिं प्रत्यत्रेक्षमाणो मन्त्रशेषं
ब्रवीति—^{१९}इह अस्यां खलु वेद्यां तत् लत्रिष्यमाणं ^{१९}वर्हिः ^{१९}आसदे आसादयिनव्यम् ।
एवमिदमर्हति । सदेर्ण्यन्तात् “ कृत्यार्थे तवैकेन ” (पा ३.४.१४) इति केनप्रत्ययः । ५
“ बहुलं संज्ञाच्छन्दसोः ” (द्र. उ १९०) इति ^{२०}जेर्लुक् । “ न लुमता ”
(पा १.१.६३) इति वृद्धयभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण “ ^{२१}ञित्यादिः ” (पा
६.१.१९७) इति-^{२१} आद्युदात्तत्वम्^{२१} ॥

प्रस्तरार्थान् दर्भान् प्रतिगृह्णाति—‘ देवानाम् ’ इति ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (पा २.३.६२) ।

पूर्वं ^{१९}कवयः विद्वांसोऽनुयातारः पूर्वस्यां दिशो ^{१९}बर्हिंराहुरन्ति स्म^{१९} तस्मादिद्यं ^{१९}प्राह्ममुखी गच्छति । १०
^{१९}देवेभ्यः^{१९} हविर्भुग्भ्यः प्रियं ^{१९}वर्हिः ^{१९}इह वेद्यामासादयितव्यम् । अस्य मन्त्रस्य प्रथमभागे पदार्थं
^{१९}तात्पर्यार्थं चाऽऽह—“ प्रियमगाधिपणा बर्हिंरच्छेद्याह । विद्या वै धिपणा । विद्यथैवैनदच्छेति ” (तैत्रा
३.२.२) इति । द्वितीयभागस्यार्थं श्रुत्यन्तरप्रतिदिग्मनुमानप्रसिद्धिं चाऽऽह—“ मनुना कृता स्वधया
वितथेत्याह । मानवी हि पशुः स्वधाकृता ” (तैत्रा ३.२.२) इति । ^{१९}अग्नेनाख्याद्युपचयोऽन्वय-
व्यतिरेकसिद्धः । तृतीयभागे पदार्थं पुरस्ताच्छब्दतात्पर्यं चाऽऽह—“ त आ बहन्ति कवयः १५
पुरस्तादित्याह । ब्रुधुवाश्शो वै कवयः । यज्ञः पुरस्तात् । सुखत एव यज्ञमारभते ”
(तैत्रा ३.२.२) इति । होमाधारस्याऽऽहवनीयस्य पूर्वदिक्स्थयाद्यज्ञः पुरस्तात् वर्तत इत्युच्यते ।
तच्छब्दपठेन पुरस्तादेव यज्ञ ^{२१}आरब्धो भवति । अपि च तत्पठे विद्यन्तरप्रयुक्तं चैकल्यं
नास्तीत्याह—“ अथो यदेतद्ब्रुवा यतः कुतश्चाऽऽहरति । तत्प्राच्या एव दिशो भवति ” (तैत्रा ३.२.२)
इति । चतुर्थभागे आसद् ^{२२}इति पदस्य^{२२} तात्पर्यमाह—“ देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिंरासद् इत्याह । २०
बर्हिपः समृद्धयै । कर्मणोऽनपराधाय ” (तैत्रा ३.२.२) इति । ‘ आसादयितव्यम् ’ ^{२३}इत्युक्ते
यावद्देद्यामास्तरणाय^{२३} पर्याप्तं तावत् सूचितत्वादेतत् पदोच्चारणं समृद्धयै संपद्यते । ततो न्यूनत्व-
लक्षणः कर्मणोऽपराधो न भविष्यति ॥

देवानामिति ॥ बौधायनः—“ दर्भस्तन्धं ^{२४}परिगृह्णाति यावन्तमलं ^{२४}प्रस्तराय मन्थते ।
देवानां परिषूतमसीति । अथैनमूर्ध्वमुन्मार्ष्टि वर्षवृद्धमसीति ” (बौधाय १.२) इति । आपस्तम्बस्तु २५

१९-१९. ति. तं. पं. व. म. मै४- ‘ नित्यं मन्त्रे इति जुष्टशब्द आद्युदात्तः ’ नास्ति । २०. तं. पं.
व. म. म१. मै४-णिलुक् । २१-२१. मै. मै१. मै३. मै४-नित्वात् । २२. मै. मै१. मै३-आद्युदात्तः ।

१६. १६. आ. इ. उ. क. ना. पा. भा. हा-बर्हिंरानयन्ति; तं- बर्हिंराहुरन्ति आनयन्ति । १७. आ. पा.
प्राक् । १८. आ. ना. पा. भा. ‘ देवेभ्यः ’ नास्ति । १९. आ. क. ना. पा.-तात्पर्यम् । २०. तं-अग्नेनाख्याद्युपचयोऽन्वयः ।
२१. ना. पा. हा-आख्यव्यः । २२-२२. आ. इ. उ. ना. पा. भा. हा-इत्यर्थः । २३. आ. इ. उ. ना. पा.
भा-इत्युक्ते यावद्देद्यामास्तरणाय युक्तम् । २४. आ. इ. उ. ना. पा. भा-एकीवे । २५ आ.
तं. पा. भा-प्रस्तरणाय ।

देवबर्हिर्मा त्वाऽन्वङ्मा तिर्यक्

देवबर्हिरिति देव-बर्हिः । मा । त्वा । अन्वक् । मा । तिर्यक् ।

- देवार्थं परिपूत परिगृहीतम् असि, नात्मार्यम् । अतो मामय वृथैर लविष्यतीति त्वया-^{२३}
नोद्वेजितव्यम् । ^{२४}प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वात् उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४७) ।
५. “ परेरभिर्नोमावि मण्डलम् ” (पा ६.२.१८२) इति वा । “ अयो यथा वस्यसे ”
(तैत्रा ३.२.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥
दर्मस्तम्बमुन्मार्ष्टि ‘ वर्षवृद्धमसि ’ इति ॥ वर्षेण ^{२५}वृद्धमसि । पूर्वपण्डित्वात्
(उ १९०) । “ तृतीया ‘ कर्मणि ’ ” (पा ६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
वर्षशब्द उञ्छादिपदान्तोदात्तः (पा ६.१.१६०) ॥

१० असिदादिना बर्हिः सल्लेप्रयति- ‘ देवबर्हिः ’ इति ॥ देवाना बर्हिः तल्पभूतम् ।

- द्वयोरेकमन्त्रत्वमभिमेरुमेव विनियोगमाह— “ देवानां ^{२६}परिपूतमसीति दर्मान् परिचीति ”
(भाष्यी १.३.६) इति ॥ सो दर्भजात, एव ^{२७}देवानाम् अर्थे ^{२८}परिगृहीतम् असि, न तु मया
स्वगृहाच्छादनाद्यर्थम् । अतो न म लवनदोषोऽस्ति । वर्षेण पुनर्वृद्धितमत्वात् तवापि न हानिः ॥
२) परिगृहीतस्य कृत्स्नस्याऽपि ^{२९}देवार्थेव न त्वेकदेशस्येत्येव मन्त्राभिप्राय दर्शयति— “ देवानां
१५ परिपूतमसीत्याह । यद्वा हृदं किं च । तद्देवाना परिपूतम् ” (तैत्रा ३.२.२) इति । अपि च यथा
लोके कश्चिद्भूयो राजनियोगात् प्रामेयु गत्वा बलाद्गृह्यमाणं दधिक्षीरादिद्रव्यं वसुमत्तमाय राज्ञे, न
तु मर्त्यमिति प्रजानामग्रे प्रतिप्रोच्य निर्भय ^{३०}सर्वथेव हरिष्यामीति श्रूते, तद्वदिदमित्यभिप्रायान्तर-
माह— “ अथो यथा वस्यसे प्रतिप्रोच्याऽऽहेद करिष्यामीति । एवमेव तद्व्ययुर्देवस्य. प्रतिप्रोच्य
७) बर्हिर्दाति । आरामनोऽहिरसायै ” (तैत्रा ३.२.२) इति ॥ स्वीकार्यस्य स्तम्बस्यैकत्वं कृत्स्नलवनं
२० च विधत्ते— “ यावत् स्तम्बान् परिदिशेत् । यत्तेषामुच्छिद्यन्त्यात् । अति तद्यज्ञस्य रेचधेत् ।
एकं स्तम्बं परिदिशेत् । तं सर्वं दायात् । यज्ञस्यानतिरेकाय ” (तैत्रा ३.२.२) इति ।
यज्ञस्य मयभिय यद्द्रव्यं तस्य यज्ञात् ^{३१}बर्हिर्मावोऽतिरेक, स त्वयुक्त । अकृष्टपद्यानां दर्मादीनां
^{३२}तदाऽऽयुक्तकमनयेष्व वर्षेण वृद्धि मसिद्धेऽयाह— “ वर्षवृद्धमसीत्याह । वर्षवृद्धा वा औपधय. ”
१) (तैत्रा ३.२.२) इति ॥

२५ देवबर्हिरिति ॥ वीवाचन— “ असिदेनोपयच्छति देवबर्हिर्मा त्वाऽन्वङ्मा तिर्यक् पूर्व ते
शाष्यासमिति ” (भाष्यी १.२) । विनियोगद्वयमाहाऽऽपस्तम्ब— “ देवबर्हिर्मा त्वाऽन्वङ्मा

२३-२३ मै. मै१. मै३-हनिष्यतीति । २४ ति-परिवृत्तेः । २५. मै. मै१. मै३-वर्षितम् ।

२६. आ- ‘ परिपूतमसि ’ इत्यस्यानन्तर ‘ वर्षवृद्धमसि ’ । २७. इ. उ. ना. पा. भां. हा-गृहीतम् ।
२८. आ. ना. पा-सर्वथे । २९. क-सर्वथेदेवम् । ३०. आ. इ. उ. पा. भां. हा-बर्हिर्मावोऽतिरेकः ।
३१. इ. उ-तद्भाग्यम् ।

पर्वं ते राध्यासमाच्छेत्ता ते मा रिपुं

पर्वं । ते । राध्यासम् । आच्छेत्तेत्या-च्छेत्ता । ते । मा । रिपुम् ।

पाठिकम् “ २६-आमन्त्रितस्य° ” (पा ६.१.१९८) इत्याद्युदात्तत्वम्-२६ । २७प्रत्ययलक्षणं तत्र नास्तीति २८-चेत् । सोः-२८ व्यत्ययेन “ हल्ङ्याभ्यः° ” (पा ६.१.६८) इति लोपः २९ करिष्यते । १अन्वक् पर्वणोऽधस्तात् । २तिर्यक् तिरश्चीनम् । यत्र क्वापि एवं ३त्वा ४मा ५ आच्छिदम् । “ अहिंसायै ” (तैत्रा ३.२.२) इति ब्राह्मणदर्शनात्, ‘ आच्छेत्ता ’ इति वक्ष्यमाणत्वाच्च माशब्देन छेदनं निषिध्यते इति वेदितव्यम् । कस्मात् पुनरन्वकुञ्चेदादि ३०वर्ज्यत इत्याह- ३१-पर्वं इत्यादि-३१ । १ते तत्र खलु २पर्वं प्ररोहस्थानं ३राध्यासं पुनरपि प्ररोहार्थम् अविनष्टं स्थापयामीतीयमाशीः ॥

आच्छिनन्ति- ‘ आच्छेत्ता ’ इति ॥ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मर्यादायामाकारः । १० मर्यादा च विधानम् । यस्मादहं विधानेन तत्र छेत्ता, न तु कृथा, तस्मादहं १मा २रिपुं विनाशं

तिर्यगिति संयच्छति । पर्वं ते राध्यासमित्यसिद्धमभिनिदधाति ” (आपश्री १.३.११) इति ॥ हे १देववाहिः, २त्वा ३अन्वक् अपि ४मा हिंस्रसिपं, ५तिर्यक् अपि ६मा हिंस्रसिपम् । किं तु ७ते तत्र ८पर्वं पुनः प्ररोहस्थानमविनष्टं यथा ९स्थात्तथा १०संपादयामि । हिंसाया अन्वक्त्वं द्वेष्येण द्वेषीभावः । तिर्यक्त्वं हस्वान्तो खण्डानां ११सादनम् ॥ बहिपो देवसंबन्धस्तादर्थ्यरूप इत्यभिप्राय- १५ माह- “ देववाहिंस्त्रियाह । देवेभ्य एवैतत् करोति ” (तैत्रा ३.२.२) इति । निषेधो दोष-परिहारार्थेत्याह — “ मा त्वाऽन्वक्त्वा तिर्यगित्याहाहिंस्रायै ” (तैत्रा ३.२.२) इति । पुनः १२प्ररोहरूपसमृद्धपर्वं पर्वसादनमित्याह — “ पर्वं ते राध्यासमित्याहृद्वयै ” (तैत्रा ३.२.२) इति ॥

आच्छेत्तेति ॥ वीधायनः — “ आच्छिनन्त्याच्छेत्ता ते मा रिपमिति ” (वीश्री १.२) इति । तद्गदापस्तम्बोऽपि (आपश्री १.३.१२) ॥ इत् ऊर्ध्वं यत्र द्वयोर्विशेषाभावस्तत्रान्यतरस्यैव विनियोग २० ३६उदाहरिष्यते । हे देववाहिः, तवाहम् १आच्छेत्ता अपि मन्त्रसामर्थ्यात् २मा हिंस्रसिपम् ॥ अत्र ‘ मा रिपम् ’ इत्येतं मन्त्रं पठतस्तदर्थोभिज्ञस्य च स्वकीयं किमपि न विनश्यतीत्याह- “ आच्छेत्ता ते मा रिपमित्याह । नास्याऽऽत्मनो मीयते । य एवं वेद ” (तैत्रा ३.२.२) इति ॥

२६-२६. ति. तं. पं. व. म. म१. मै४- आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । २७. ति. व. म. मै४- प्रत्यय-लक्षणत्वम् । २८-२८. मै१- वचनं; ति. तं. पं. व. मं. म१. मै४-चेत् । सोः नास्ति । २९. ति. तं. म. म१- सुलोपः । ३०. ति. तं. म-व्यत्यये । ३१. ति. व. म. म१. मै४- ‘ पर्वं इत्यादि ’ नास्ति ।

३२. क-भवति तथा । ३३. तं-साधयामि; क-स्थापयामि । ३४. क. व-संपादनम् । ३५. आ-प्ररोहसमृद्धपर्वम्; ह. ल-प्ररोहार्थ-समृद्धपर्वं च; भां. हा-प्ररोहार्थसमृद्धपर्वम् । ना-प्ररोहार्थ समृद्धपर्वम् । ३६. तं-उदाह्रियते ।

देवबर्हिः शतवल्शं वि रोह सहस्रवल्शा (१) वि वयम् रुहेम

देवबर्हिरिति देव-बर्हि । शतवल्शमिति शत-वल्शम् । वीतिं । रोह ।

सहस्रवल्शा इति सहस्र-वल्शा. (१) । वीतिं । वयम् । रुहेम ।

मा गाम् । रिपेर्लुडि व्यत्ययेन च्छेरादेशः । ३२केचिदस्य पुपादित्त्र मिच्छन्ति, यथा—“३१त्तेन
५ गच्छन् रिप्यति” (मनु ४.१.७८) इति । तदा पुपादित्वादेवाङ्गसिद्धिः ३३ (पा ३.१.५५) ॥

आच्छिन्नानभिपृशति—‘ देवबर्हिः ’ इति ॥ हे देवाना बर्हिः, १ शतवल्शम् अनेक-
प्ररोहणं यथा तथा १ वि १ रोह । एकत्र ३३पूर्वपदामन्त्रिनाघुदात्तत्वम् । अन्यत्र बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१) ॥

आत्मान प्रत्यभिपृशति—‘ सहस्रवल्शाः ’ इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ १ वयम् अपि
१० १ सहस्रवल्शाः पुत्रपौत्राघनेकप्ररोहवन्तो १ वि १ रुहेम विरुडा भूयास्म । “ लिङ्घ्याशिप्यद् ”
(पा ३.१.८६) इत्यङ्प्रत्ययः । यासुडादि (पा ३.४.१०३) । “ छन्दस्युमयथा ”
(पा ३.४.११७) इति सार्वधातुकत्वात् ३३-इय् । यस्य लोपः ३३ (पा ६.१.६६) ॥

देवबर्हिरिति ॥ कल्पसूत्रम्—“ देवबर्हिः शतवल्शं विरोहेःपालवानभिपृशति ” (भाष्यी
१.४.६) इति ॥ ३३ल्लनावशिष्टवल्शान्यालक्ष । १ शतवल्शम् ३३अनन्तशास्त्रम् ॥ बर्हिप पुत्रादिव-
१५ दुपकारकत्वात् ३३त प्ररोहार्थं यतः ३३ पुत्रीः परवै भवतीति व्याघते—“ देवबर्हिः शतवल्शा विरोहे-
त्याह । प्रजा वै बर्हि । प्रजानां प्रजननाय ” (तैत्रा ३.२.२) इति ॥

सहस्रवल्शा इति ॥ कल्प—“ सहस्रवल्शा वि वयम् रुहेमेत्यात्मानं प्रत्यभिपृशति ”
(बौध्नी १.२) इति ॥ मन्त्रस्याशी-परत्वे ऋषिमिःयाह—“ सहस्रवल्शा वि वयम् रुहेमेत्याह ।
आशिपमेवैतामाशास्ते ” (तैत्रा ३.२.२) इति ॥

२० पृथिव्या इति ॥ कश्च—“ पृथिव्या संवृच पाहीत्यनघो निदघाति ” (भाष्यी १.४.१)
इति ॥ भोस्तृणकाष्ठाद्याधार, १ पृथिव्या सपर्कादिमं दर्भं रक्ष ॥ द्रव्यान्तरस्योपरिस्थापने प्रयोजन-
माह—“ पृथिव्याः संवृच पाहीत्याह प्रतिष्ठित्यै ” (तैत्रा ३.२.२) इति । यदि लज्जमिमं दर्भं
पृथिव्या निदघ्यात् तदानीमुच्छिष्टादिस्पर्शेन त्याज्यत्वे सति दर्भोऽप्रतिष्ठित स्यात् । पूर्वं प्रस्त-
रात्स्यस्य दर्भमुष्टे समन्त्रकलवनं प्रपञ्चितम् । इदानीं मुष्टयन्तराणां मन्त्रमन्तरेणैव लवनं विघते—
२५ “ अयुक्ताऽयुक्ताः सुष्टीर्लुनोति । मिथुनः चाय प्रजास्यै ” (तैत्रा ३.२.२) इति । अयुक्तरव १०युगस्वरूप-

३२ ति. त प व म म१, मै४-केचिदत्र । ३३. तं. व. म. म१-ते । ३४. मै. मै१. मै१.
मै४.-सिद्धि । ३५ ति त प. व. म म१, मै४-प्ररोहम् । ३६. ति. तं. व. म. म१, मै४-
पूर्वपदप्रदात्तत्वम् । ३७-३७. ति तं. पं. व. म. म१, मै४-सलोप ।

३७ ना. पा. हा-लूनसिष्टं । ३८. क. व-उत्तशास्त्रम् । ३९-३९. क. व-प्ररोहार्थमाशी ।
४०. इ व. ना पा. मां हा-युगस्वरूपं ।

बर्हिताहरणम् ।

पृथिव्याः संपृचः पाहि सुसंभृता त्वा सं भ्राम्यादित्यै

पृथिव्याः । संपृच इति सं-पृचः । पाहि । सुसंभृतेति सु-संभृता । त्वा । समिति । भ्रामि । अदित्यै ।

प्रस्तरं निदधाति—‘पृथिव्याः’ इति ॥ ङीप उदात्तत्वात् “उदात्तयणो हल्पूर्वात्”

(पा ६.१.१७४) इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । ३०संपृचन्तीति ३१संपृचः । “किप् च”

(पा ३.२.७६) इति किप् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । नित्यसमासत्वात्

विभक्तिस्वराभावः । पृथिवीसंपृचानस्मान् पाहि । दिविष्ठः त्वम्, उपरि ३०निधानात् ५

३१निधानानि संभरति—‘सुसंभृता’ इति ॥ ३२सुपु संभ्रियन्ते ३३अनया इति

सुसंभृत् । पूर्ववत् किप् । तादृश्या रण्ज्वा त्वा त्वा सं भ्रामि इतरमुष्टिभिः सह भ्रामि भृत् ।

३४भरणे मौवादिकः ॥

रास्तां करोति—‘अदित्यै’ इति ॥ पठयथे चतुर्थी (पा २.३.६२ वा १) । कर्मणि १०

क्तिन् । अखण्डनीया पृथिवी अदितिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । रास्ता

शुञ्चम् । अदित्याः रास्ता त्वम् असि, यामदिनिरकरोदिनि स्तुतिः । सामर्थ्याच्चायं मन्त्रः

संभरणमन्त्रात् पूर्वं द्रष्टव्यः ॥

समसंख्याराहित्यम् । अत्र विषमसंख्यापक्षणां बहुविधत्वात् ३५अशेषसंप्रदाहार्था वीप्सा । तात्

पक्षान् दर्शयति बोधायनः—“तृणीमत कर्ष्वनयुजो सुष्टीर्लुनोति, श्रीन् वा पञ्च वा सह वा १५

नवैकादश वा” (वीथी १.२) इति । अमन्त्रकलवने ब्राह्मणान्तरमुद्राजहारोऽऽपस्तम्बः—“प्रस्तर-

मेव मन्त्रेण दाति तृणीभिर्जदिति वाजसनेयकम्” (भाष्यौ १.४.६) इति । समन्त्रकामन्त्रकयोश्च

लवनयोर्द्विवेन मिथुनत्वं तेन च लौकिकबोपुहपरूपमिथुनस्मरणात् तद्द्वाराऽऽमन्त्रोपस्तये लवनद्रयं

संपद्यते ॥

सुसंभृतेति ॥ अथ दर्भमयं शुद्धं भूमौ प्रसार्य तर्हिमच्छन्ता सुष्टयो विघातव्याः । तत्र २०

‘पाठकमादर्यक्रमो बलीयात्’ इति न्यायेन मन्त्रद्वयस्य व्यरयासेन विनियोगः कल्पे दर्शितः—

“अदित्यै रास्तासीत्युद्रगमे वितत्य सुसंभृता त्वा संभरामीति तस्मिन्निघनानि ३२संभृत्य”

(भाष्यौ १.४.९) इति ३२ ॥ हे रज्जो, त्वं भूमेः काञ्चीगुणस्थानीया रशना असि । हे

दर्भमुष्टिसमुदाय, त्वां सुपु संभ्रितुं योग्यया रशनया संगृह्णामि ॥ ब्राह्मणं तु पाठकमेणैव व्याचष्टे—

“सुसंभृता त्वा संभरामीत्याह । ब्रह्मणैवेनत् संभरति । अदित्यै रास्तासीत्याह । इयं वा अदितिः २५

अस्या एवैवद्रास्तां करोति” (तैत्ति ३.२.२) इति । दर्भमयत्वेन प्रशस्तत्वात् रज्जोर्नैव्यत्वम् ।

एनदर्भजातम् । एनदेनां रशनाम् ॥

३८. मै४-संपृचन्तीति । ३९. मै४-संपृत् । ४०. पं-कवनात् । ४१. म१. मै. मै१. मै३. मै४-

‘निघनानि’ नास्ति । ४२-४२. व-सुसंभ्रियन्ते । ४३. पं-अनेन । ४४. तं. क. न. म१. मै४-

‘भरणे’ नास्ति ।

४१. धा-अशेषार्थसंप्रदाहार्था । ४२-४२. इ. उ. ना. पा. भौ. द्वा-संभरति ।

रास्नाऽसिन्द्राण्यै संनहनं पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नातु ।

रास्ता । असि । इन्द्राण्यै । संनहनंमिति संनहनम् । पूषा । ते । ग्रन्थिम् । ग्रथ्नातु ।

संनहति—“इन्द्राण्यै” इति ॥ सैव चतुर्थी । इन्द्रस्य पत्न्याः ^१संनहनं ^२सयमन-
मसीति स्तुति । “इन्द्राणी वा अग्ने देवतानां समनहति” (तैत्रा ३.२.२) इति
५ ब्राह्मणम् । प्रथमे “उदात्तयणो हल्पूर्वात्” (पा ६.१.१७४) इति विभक्तैरुदात्तत्वम् ।
द्वितीये तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्मरेण “छिति” (पा ६.१.१९३) प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तत्वम् ।
संनहनं च शुल्बान्तयोः सङ्ख्येयणम् । ग्रन्थिकरणस्य विवाह्यमानत्वात् ॥

ग्रन्थिं करोति—‘पूषा’ इति ॥ ^१पूषा आदित्य । स ^२ते तत्र ^३ग्रन्थिं ^४ग्रथ्नातु^५ ॥

शुल्बान्तमुपगूहति—‘स ते’ इति ॥ ^१स ^२ते तत्र ग्रन्थिः ^३मा ^४आ ^५स्थात् मा

१० इन्द्राण्या इति ॥ कल्प—“इन्द्राण्यै संनहनमिति ^१संनहति” (आपश्रौ १.४.९)
इति ॥ शुक्लमूलाप्रयोर्मेघकारुव बन्धनं ^२संनहनम् ॥ तस्येन्द्राणीमित्यखं विशदयति—“इन्द्राण्यै
संनहनमित्याह । इन्द्राणी वा अग्ने देवतानां समनहति । साऽस्नात् । ऋद्धयै संनहति”
(तैत्रा ३.२.२) इति । येषामिदानीमिन्द्राणी इन्द्राणी देवतानां मध्ये श्रेष्ठा वसन्ते सा पूर्वस्मिन्
जन्मनि शतसत्प्रायान् ऋतूननुतिष्ठता यजमानेन तत्तत्कृतौ योषत्रेण बद्धाऽभूत्, तद्वन्धनसामर्थ्यात्
१५ इन्द्राणीष्वरूपा समृद्धिं प्राप्तवती । तस्मात् समृद्धयर्थमेवाध्वयुर्दमं संनहते । किं च बर्हिषः प्रजा-
रूपवादिर्दं संहर्षं प्रजानाम् ^१अपराधापाय अदौधित्याय^२ भवति । तस्मात् ब्रह्मसृष्टावपि प्रजा
धमनीभिर्व्यासा जायन्त इत्याह—“प्रजा वै बर्हिः । प्रजानामपराधापाय । तस्मात् स्नावसंतताः
प्रजा जायन्ते” (तैत्रा ३.२.२) इति ॥

पूषेति ॥ कल्प—“पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नातिविति ग्रन्थिं करोति” (आपश्रौ १.४.१०) इति ॥

२० हे संनहरज्जो, तव ^१ग्रन्थिं योषको देव करोतु । हे दमं, इति वा योज्यम् ॥ देवताविवक्षया^२
पृषन्धस्वैव प्रयोगोऽभिप्रायमाह—“पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नातिवित्याह । पुष्टिमेव यजमाने दधाति”
(तैत्रा ३.२.२) इति ॥

स इति ॥ कल्प—“स ते माऽस्थादिति पुरस्तात्प्रत्यक्षं ग्रन्थिमुपगूहति पश्चात्प्राञ्च वा”
(आपश्रौ १.४.१०) इति ॥ हे दमं, तव निर्वन्धकारि ^१स. ^२रज्जुग्रन्थिश्चिर ^३मा तिष्ठतु ॥
२५ दमोपद्रवपरिहाररूपमित्येधफलमाह—“स ते माऽस्थादित्याहाहिरसायै” (तैत्रा ३.२.२) इति ।
^१गूहनं विवते—^२पश्चात्प्राञ्चमुपगूहति । पश्चाद्देवैः प्रधीयते । पश्चादेवामैः प्रधीयन्

१५. ति च. म १. मै४-सयमनमिति । १६. मै १. मै३-‘ग्रथ्नातु’ इत्यस्यानन्तरं
‘करोतु, सामान्येभ्यो विशेषग्रन्थिं कर्म’ ।

१३. त-‘संनहति’ नास्ति । १४-१५. आ. ना पा भा हा-वररावापाय, क. तं ब-अदौधित्याय ।
१५. आ. ना पा हा-‘विरश्याम् । -१६. ह. उ-रज्जुश्चिरम् । -१७. त-निगूहनम् ।

वर्हिहिरण्यम्]

स ते माऽऽस्थादिन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छे वृहस्पतेर्मूर्ध्ना

सः । ते । मा । एति । स्थात् । इन्द्रस्य । त्वा । बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् ।

उदिति । यच्छे । वृहस्पतेः । मूर्ध्ना ।

प्रदेशान्तरमातिष्ठतु ^{४७}यावद्विमोक्षं शिथिले मा भूत् । “ गातिस्था ” (पा २.४.७७) इति सिचो लृक् ॥

वर्हिरुद्यच्छेते—‘ इन्द्रस्य त्वा ’ इति ॥ ^{४८}इन्द्रस्य ^{४९}बाहुभ्याम् ^{५०}त्वा ^{५१}त्वाम् ^{५२}उत् ^{५३}यच्छे उत्क्षिपामि, नाम्नीयाभ्यामिति स्तुतिः । “ समुदाङ्म्यो यमोऽग्रथे ” (पा १.३.७५), इत्यात्मनेपदम् ॥

शीर्षत्रधि निधत्ते—‘ वृहस्पतेः ’ इति ॥ ^{५४}वृहस्पतेः एव ^{५५}मूर्ध्ना ^{५६}त्वा ^{५७}हरामि, नाम्नीयेनेति-^{५८}स्तुतिः । “ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ” (पा ६.२.१४०) इति युगे-^{५९}पदुभयोः ^{६०}प्रकृतिस्वरत्वम् । वृहच्छब्दो वृत्तित्रिपये आद्युदात्त इष्यते, पतिशब्दश्च । प्रत्ययाद्यु-^{६१}दात्तत्वेन मूर्धञ्छब्दोऽन्तोदात्तः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण त्रिभक्तोरुदात्तत्वम् ॥

रेतो दधाति ” (तैत्रा ३.२.२) इति । तं ग्रन्थिशेषं ^{६२}रज्जोरग्रतो द्विगुणीकृत्य रज्जुवेष्टनेस्थानात् पश्चादाकृत्य यथा प्रागग्रं भवति तथोपगृहेत् । पुरुषोऽपि पश्चादवस्थाय प्राचीनः रेतः सिद्धतिः । तस्मादीदृशं गृह्णन्मपत्यार्थियजमानार्थं ^{६३}रेतःसिञ्चनरूपेण पर्यवस्यति-^{६४} ॥

इन्द्रस्येति ॥ कल्पः—“ इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छ इत्युद्यच्छेते ” (आपश्रौ १.४.११) इति ॥ इन्द्रशब्दप्रयोगेन्द्रशब्दस्य सामर्थ्यस्य सिद्धिं दर्शयति—“ इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छ इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति ” (तैत्रा ३.२.२) इति ॥

वृहस्पतेरिति ॥ कल्पः—“ वृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीति शीर्षत्रधि निधत्ते ” (आपश्रौ १.४.११) इति ॥ प्राशस्स्यात् ब्रह्मत्वेन वृहस्पति स्तौति—“ वृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीत्याह । ब्रह्म वै देवानां ^{६५}वृहस्पतिः ब्रह्मर्षीर्ब्रह्मरति ” (तैत्रा ३.२.२) इति ॥

उर्वन्तरिक्षमिति ॥ कल्पः—“ एयुर्वन्तरिक्षमन्विहीति ” (वीश्रौ १.२) इति । एत्यागच्छेदित्यर्थः । हे दुर्भ, विस्तीर्णत्वात् ^{६६}उर्वन्तरिक्षं गमनायादुक्त्वम्, अतस्त्वं गच्छ ॥ इहीत्यस्य शब्दस्य विवक्षां दर्शयति—“ उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह गत्यै ” (तैत्रा ३.२.२) इति ॥

४७. मै. मै१. मै३- यावद्विमोक्षम् । ४८-४८. ति. तं. व. म. म१. मै४- इयं च । ४९. ति. तं. व. म. म१. मै४- उभयपदं ।

४८. तं- रज्जोरग्रभागम् । ४९-४९. आ- रेतःसिञ्चनरूपेण पर्यवस्यति; क- रेतःसिञ्चनरूपेण व्यवस्यन्ति ।

हराम्युर्वन्तरिक्षमन्विहि देवंगममसि ॥ २ ॥

[सहस्रवत्सा अष्टात्रिंशच्च]

हरामि। उरु। अन्तरिक्षम्। अन्विति। इहि। देवगममिति देव-गमम्। असि ॥ २ ॥

[मैस १ १.२; कास १.२, कपिसं १.२]

५ प्रत्यागच्छति—‘उरु’ इति गायत्र्यैकपदया ॥ ^vउरु विस्तीर्णम् ^vअन्तरिक्षम् ^vअन्विहि अनुगच्छ। महान् पत्याः, सुखेन गच्छेति मानः ॥

उपरि सादयति—‘ देवंगममसि ’ इति ॥ देवान् गच्छतीति ^vदेवगमम् ॥ “ गमश्च ” (पा ३.२.४७) इति खच्। ओ देवगामि ^vअमि भवितासि। ‘वर्तमानसामीप्ये (पा ३.३.१३१) लट्। तत्र हविषो धारणाद्वर्हिषो देवंगमश्च भविता, ^{५०}प्रस्तरस्य त्वग्री-^{५०}प्रहरिष्यमाणत्वात्। “ दिव गच्छ ” (तैस १.४.४३) इति च मन्त्रलिङ्गम्। “ अनवः सादयति ” (तैत्रा ३.२.२) इति ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमे द्वितीयोऽनुवाकः ॥

१५ देवंगममसि ॥ कल्प —“ पृथोरारेण गार्हपत्यमनघ सादयति देवंगममसीति ” (बौध् १.२) इति ॥ ^{५०}असीत्यस्य अभिप्रायमाह—“ देवगममसीत्याह देवानेनैन्द्रमयति ” (तैत्रा ३.२.२) इति। पलाशाशाखाया इव बर्हिषो भूसी स्थापन निषिध्य उच्चप्रदेशस्थापनं विधत्ते—“ अनघः सादयति। गर्भानां पृथ्या अमपादाय। तस्मान्नर्भा. प्रजानामप्रपाटुकाः। उपरीव निदधति। उपरीव हि सुवर्गा लोकाः। सुवर्गस्य लोकस्य समष्टे ” (तैत्रा ३.२.२) इति ॥

अत्र विनियोगसमूहः—

२० ^{५१}वज्रस्येयमिमामन्वय ^{५२}प्रथु दाप्रस्य-^{५३}तापनम् ।

प्रेयं ^{५३}मजति देवानां दर्भसीमाऽथ मुष्टित ॥ १ ॥

देवेति दर्भान् सयम्य पर्वं सरवाप्य दाप्रकम् ।

आच्छेत्विच्छेद्यादेव मूलं सृष्टोस्त्व घ सहेत्यत ॥ २ ॥

पृथिव्युपर्यवस्थाप्यादियै रज्जु प्रसारयेत् ।

सुसभृद्भर्ता. संभार्या इन्द्राण्या इति धग्धनम् ॥ ३ ॥

२५ पूषा प्रन्थि स ते गृह इन्द्रोद्यम्य वृद्धरपतेः ।

सूच्याघायोर्धेत्य षोर्ध्वं स्थापयेदेवमित्यत ॥

अनुवाके ^{५४}द्वितीयोऽस्मिन्नुक्ता एकोनविंशतिः ॥ ४ ॥ ”

५०. मै १- प्रस्तरं त्वमे ।

५० क. तं-तस्य ऋदस्य । ५१. तं-देवत्येत्वामि° । ५२-५३. इ. उ. ना. पा. भा हा-प्रत्युष्टं तस्य । ५३ आ. क-उपति । ५४. घ-द्वितीयोऽस्मिन्नुक्ता ।

अथ मीमांसा—^{५५}तत्र ^{५६}पाठस्याऽनुक्रमे प्रामाण्यम्^{५७} इत्ययमर्थः पञ्चमाऽध्यायस्य प्रथम-
पादे विचारितः—

“ प्रयाजेषु क्रमो नास्ति विद्यते वा न विद्यते ।

श्रुत्यर्थाभावतो मैवं क्रमः पाठान्निभ्यते ” ॥ (जैन्या ५.१.९) इति ॥

यथा “अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्मार्णं दीक्षयति । तत उद्गातास्म । ततो होतास्म” (आपश्रौ ५
२१.२.१६) इत्यत्र क्त्वाश्रुत्या पञ्चमीश्रुत्या च क्रमः प्रतीयते न तथा प्रयाजेषु श्रुतिरस्ति । “ समिधो
यजति ” (तैसं २.६.१) “ तनूनपातं यजति ” (तैसं २.६.१) इत्यत्र समिध्यागतनूनपाद्यागयोः
क्रमवाचिनः शब्दस्यादर्शनात् । यथा वा “ अग्निहोत्रं जुहोति ” (तैसं १.५.९) “ यवागूं पचति ”
इत्यत्र यवाग्वा होमसाधनत्वेन पूर्वभावित्वमार्थिकं न तथा समिध्यागस्येतरयागसाधनत्वमस्ति । अतोऽ-
र्थापत्तेरप्यभावात्तास्ति क्रम इति चेत् । मैवम् । वाक्यपाठेन ^{५८}प्रतीत्यर्थं क्रमस्य ^{५९}वाधाभावेन १०
अभ्युपेयत्वात् । अनेनैव न्यायेन प्रथमद्वितीयाभ्यामनुवाकान्यामुक्तयोर्द्वैसापाकरणवर्हिःसंपादनयोः
क्रमो द्रष्टव्यः ॥

‘ पाठादर्थक्रमो वलीयान् ’ इत्येतदपि तत्रैव विचारितम्—

“ अग्निहोत्रं जुहोतीति यवागूं पचतीति च ।

क्रमः पाठादर्थतो वा पाठात् सर्वत्र दर्शनात् ॥

होमद्रव्यसमुत्पत्त्यर्थं पूर्वं पाकोऽवशम्यते ।

यवाग्वेति श्रुता होमद्रव्यताऽतोऽर्थतः क्रमः ” ॥ (जैन्या ५.१.६-७) इति ॥

“ यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति ” इति होमद्रव्यत्वं श्रुतम् । अनेनैव न्यायेन “ अद्विदै
रस्तास्ति ” (तैसं १.१.२) इति मन्त्रेण रज्जुप्रसारणं पूर्वभावि “ सुसंभृता एवा संभरामि ”
इति मन्त्रेण ^{६०}दर्मेसंभरणं ^{६१}पश्चाद्भावीति द्रष्टव्यम् ॥

१५

२०

‘ धिषणा बर्हिरच्छ ’ इत्यादौ बर्हिःशब्दार्थो प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे विचारितः—

“ बर्हिराज्यपुरोडाशाशब्दाः संस्कारवाचिनः ।

जात्यर्था वा शास्त्ररुदेस्ते स्थुः संस्कारवाचिनः ॥

जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्ता लोकेवेदधोः ।

विनाऽपि संस्कृतिं लोके दृष्ट्वाज्जातिवाचिनः ” ॥ (जैन्या १.४.२२-२३) इति ॥ २५

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ बर्हिर्लूनाप्याज्यं विलापयति पुरोडाशं पर्यग्निं करोति ” इति ।
सत्र ^{६२}बर्हिरादिशब्दानां शास्त्रे सर्वत्र संस्कृतेष्वेव वृणादिसु प्रयोगात् पीठवादिशब्देषु शास्त्रीयरुदि-

५५. क-अत्र । ५६-५६. इ. उ. हा-पाठोऽनुक्रमे प्रमाणम्; तं-पाठानुष्ठानक्रमे प्रमाणम्; क-पाठोऽनुष्ठान-
क्रमे प्रामाण्यम् । ५७. हा-इ.मितरय । ५८. भा. ना. पा. हा-वाधकाभावेन । ५९. क. तं-दर्मेसंभरणम् ।
६०. इ. उ. ना. पा. भा. हा-पश्चाद्भवतीति । ६१. भा. ना. पा. हा-बर्हिराज्यादि० ।

प्रावत्यस्योक्तग्राह्याहवनीयादिशब्दवत् संस्कारवाचिनो बर्हिरादिशब्दा इति चेत् । मैवम् । अन्वय-
व्यतिरेकान्या जातिवाचित्वात् । यत्र यत्र बर्हिरादिशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र जातिरित्यस्या व्यासैल्लोके
वेदे च नास्ति व्यभिचार । संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते । कश्चित् ६२-देशविशेषे
लौकिकव्यवहारे-६२ जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं ते शब्दाः प्रयुज्यन्ते । ६३-बर्हिरादाय गावो
५ गता, ६४-गव्यमाज्यम्, पुरोडाशेन-६५ मे माता ६६-प्रहेलकं ददातीति । तस्माज्जातियोगिनः ।
विचारप्रयोजनं तु 'बर्हिषा यूपावटमवस्तृणानि' इत्यत्र विना संस्कारेणाऽऽस्तरणसिद्धिः ॥

अथ व्याकरणम्— यज्ञस्यैयत्र फिट्स्वरशेषानुदात्तसुबनुदात्तस्वरिता । घोषदियत्र फिट्-
स्वरानुदात्तसन्नतरा । अस्ति यत्र निघातस्वरितप्रचयसन्नतराः । अथ विशेषमेव वदाम— प्रत्युष्टमित्यत्र
० "ममासस्य" (पा ६.१.२२३) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेनाध्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य प्राप्तम् ।
१० तस्याप्यपवाद "गतिरारकोपपदात् कृत्" (पा ६.२.१३९) त'पुरपसमासे गतेः कारकादुपपदा-
च्चोत्तरं कृतप्रत्ययान्त पदं प्रकृतिस्वर भवतीत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवाद "गतिर-
नन्तर" (पा ६.२.४९) कर्मवाचिनि कान्त षत्तरपदे परतः प्रत्यासन्न पूर्वभाविगतिस्वकः शब्द-
प्रकृतिस्वरो भवतीति । प्रतिशब्दस्य "उपसर्गाश्चाभिवर्जम्" (फि ८१) इत्याद्युदात्त
प्रकृतिस्वर । 'रक्षः' इत्यत्र "नच्चिपचरथ" (फि २६) इत्याद्युदात्त । रातयो धनस्य
२० दातास्तद्विपरीता अरातयो धनापहारिण शत्रवः "सगुरुषे तुत्यार्थतृतीयानासस्युपमानाव्ययद्वितीया
कृथा." (पा ६.२.२) त'पुरपसमासे ६६-तुत्यार्थतृतीयान्त-६६ ६७-सप्तम्यन्तमुपमानवाचकमध्यय
द्वितीयान्त कृतप्रत्ययान्त च यापूर्वपद त'प्रकृतिस्वरं भवतीति ६८-पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वम् । तच्च
समासस्वरस्यापवादः । नञश्च "निपाता आद्युदात्ता" (फि ८०) इति आद्युदात्तः । त्रिपणेत्यत्र
"वृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्" (पा ६.३.१०९) इति मध्योदात्तत्वम् । बर्हिःशब्दस्येति सन्तत्वेन
३० नपुसकस्वराभावेन फिट्स्वर एव । अच्चेति निपातस्वरः । ६९-मनुनाशब्दो "वृषादीनां च"
(पा ६.१.२०३) इत्याद्युदात्त । वितष्टेति प्रत्युष्टवत् । पुरस्तादित्यत्र "आद्युदात्तश्च"
(पा ६.१.३) य प्रत्ययः स आद्युदात्तो ७० भवतीत्यस्तातिप्रत्ययस्याऽऽदिरुदात्त । जुष्टशब्दस्य
"नित्य मन्त्रे" (पा ६.१.२१०) इति मन्त्रविषये "जुष्टार्पिते च छन्दसि" (पा ६.१.२०९)
इति जुष्टार्पितशब्दो नित्यमाद्युदात्तो भवत इत्याद्युदात्तत्वम् । इहवाच्चे इत्यय उदात्त ।
२५ भामद इत्यत्र आभादाद्यित्यमित्यस्मिन् कृतप्रत्ययस्यार्थे दिहितस्य केन्द्रप्रत्ययस्य निष्वात्
नद इत्येतत् पदमाद्युदात्तम् । ७१-ततः समासान्तोदात्तत्वं याचित्वा तस्यैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे

६२-६२ क-देशविशेषायां लौकिकव्यवहारे, इ उ. भा. हा-देशविशेषव्यवहारे, ना-देशविशेषे
भ्यनहारे । ६३. व-बर्हिरादात्तत्वम् । ६४. त-वार्थमाज्य पुरोडाशेन मे, व-कर्म्यमाज्य पुरोडाशेन मे,
क-कर्म्याज्यपुरोडाशार्थमेता । ६५. व-पमेएक । ६६. धा-तुत्यार्थतृतीयानासु, त-तुत्यार्थे तृतीयान्तम् ।
६७. त- "सप्तम्यन्तम्" इत्ययानन्तर 'च' । ६८. त-नञ्प्रदस्य, पा-पूर्वपदं । ६९. इ उ.
७०. ना. पा. भा. हा-मनुशब्द । ७०-७०. इ उ. भा-प्रत्यया आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तस्वरः, ना. हा-
प्रत्यय आद्युदात्त । ७१. इ. उ. ना. भा. तत् ।

बहिर्वाहरणम्]

प्राप्ते तदपोथ गतेरुत्तरस्य कृदन्तस्य प्रकृतिस्वरत्वम् । परिपूतमित्यत्र परिशब्दो निपातत्वादाद्यु-
दात्तः । पूत-शब्दः “ पू प्रेरणे ” ७२ इत्यतो धातोरुत्पन्नः कप्रत्ययान्तः । “ धातोः ” (पा
६.१.१६२) धातोरन्त उदात्तः । कप्रत्ययोऽपि “ ७३ आद्युदात्तश्च ” (पा ३.१.३) इत्याद्युदात्तः ।
सतिशिष्टत्वात् अयमेव शिष्यते । ततः “ समासस्य ” (पा ६.१.२२३) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते
तदपवादत्वेन “ तरुरूपे तुल्यार्थे ” (पा ६.२.२) इति सूत्रेणाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्ति-
तदपोथ “ गतिकारकं ” (पा ६.२.१३९) इति सूत्रेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, तत्रित्वात्
“ गतिरनन्तरः ” (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, ७४ तदपूर्वाद् “ परैरभितोभावि
मण्डलम् ” (पा ६.२.१८२) ७५ परिशब्दाद्भितो भाव्यर्थवाचकं पदं मण्डलपदे चास्तोदात्तं स्यात् ।
परितोऽभितः सर्वतः सूतं स्वीकृतमिति हि तस्य पदस्यार्थ इति । ७६ वर्षेण वृद्धं वर्षवृद्धम् ।
तत्र ७६ कारकाद्युत्तरकृदन्तस्य प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपूर्वाद् “ तृतीया कर्मणि ” (पा ६.२.४८) १०
कर्मवाचिनि कान्त उत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । देववहिरित्यत्र पष्ठाध्यायोक्तैः
“ आसन्निगतस्य च ” (पा ६.१.१९८) इति सूत्रेणाऽऽद्युदात्तः । पूर्वानुवाकगतस्वाभिया इत्यस्य
पदात् परत्वेनाष्टमाध्यायोक्तैः “ आसन्निगतस्य च ” (पा ८.१.१९) इति सूत्रेण निघातः । इह तु
वाक्यादित्वात् पदात्परत्वम् । आच्छेत्तेति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । शतवल्गमित्यत्र “ बहुव्रीहौ
प्रकृत्या पूर्वपदम् ” (पा ६.२.१) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शतशब्दस्य ७७ फिट्स्वरः । १५
तद्वल्गशब्दः प्रपोदरादिस्वात् मध्योदात्तः । पृथिवीशब्दे लीपः प्रत्ययस्वरः । “ उदात्तयो हलपूर्वात् ”
(पा ६.१.१०४) उदात्तस्य स्वाने यो यण् हलपूर्वस्तस्माद्युत्तरस्य नदीसंज्ञकस्य प्रत्ययस्याजादि-
विभक्तेश्चोदात्तस्वरत्वं स्यात् । संपृच इत्यत्र किंप्रत्ययान्तत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तद्वत्
सुसंभृतेति शब्देऽपि । दितिः खण्डिता, न दितिरदितिः । “ तत्पुरुषे तुल्यार्थे ” (पा ६.२.२)
इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रास्नाशब्दो वृषादिः । इन्द्राप्या इत्यत्रोदात्तचय इति विभक्तिरुदात्ता । २०
संनहनमित्यत्र “ लिति ” (पा ६.१.१९३) ७८ इत्येजकलकारोपेते प्रत्यये परतः ७९ पूर्वसुदात्तं
स्यात् । नल्लिधातोरुपरि ल्युट्प्रत्ययस्यानादेशोऽपि लिङ्भवति । ततः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
इन्द्रशब्दो वृषादिः । वृहस्पतेरित्यत्र “ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ” (पा ६.२.१४०) वनस्पत्यादिषु
समासेषु पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः । वृहच्छब्दः पतिशब्दश्च वृषादिः । मूर्ध्नेत्यत्र
“ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलीपः ” (पा ६.१.१६१) ७९ अस्मिन्ननुदात्ते परतः उदात्तो लुप्यते तस्य २५
अनुदात्तस्य उदात्तः स्यात् इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ७९ । अन्तरिक्षशब्दः प्रपोदरादिः । सर्वत्रागतिक
आद्युदात्तो वृषादिः । ८० अगतिकमध्योदात्तः प्रपोदरादिरिति द्रष्टव्यम् । देवंगमित्यत्र प्रातिपदिकत्वात्
समासत्वात् कृदुत्तरपदत्वाद्वाऽन्तोदात्तत्वम् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

संहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

३०

७२. क. तं-इत्यस्मात् । ७३-७३. इ. उ. पा. ना. भा- उदात्तः; आ- आद्युदात्तश्चेत्युदात्तः ।

७४. तं-तस्याव्यपवादः । ७५. तं-परिशब्दाद्युत्तराभितः । ७६-७६. आ. ना. वर्षवृद्धमित्यत्र; पा-वर्षवृद्ध-
मिति, तत्र । ७७. इ. उ. ना. पा. भा. हा-शब्दस्यापि । ७८-७८ तं-लकारोपेतप्रत्ययपरतः; ना. पा. हा-
लकारोपेतप्रत्यये परतः । ७९-७९. आ. ना. पा. हा-इति विभक्तिरुदात्ता । ८०. तं-अगतिको मध्योदात्तः ।

शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै

शुन्धध्वम् । दैव्याय । कर्मणे । देवयज्याया इति देवयज्यायै ।

सानार्यपात्राणि प्रोक्षति—‘ शुन्धध्वम् ’ इति ॥ शुन्ध शुद्धौ । उदात्तेत् । व्यत्यये-
नाग्नेपदम् । यद्वा—शुन्ध शौचकर्मणि, अस्माण्यन्तात् कर्मकर्तार्याग्नेपदम् । “ यक्चिणोः
५ प्रतिपेने णिअन्यिअन्यि० ” (पा ३ १.८९ वा १) इत्यादिना यक्प्रतिपेधः । “ बहुल
सज्ञाच्छन्दसो ” (द्र उ १९०) इति णिल्लक् । लसार्धवातुकानुदात्तत्वे (पा ६ १ १८६) धातुस्वरः ।
देवानामिदं दैव्यम् । “ देवाद्यज्यौ ” (पा ४ १.८५ वा ३) इति प्राग्दीव्यतीयः यज्प्रत्ययः ।
जित्त्वादाद्युदात्तत्वेम् । “ छन्दसि निष्टव्यम् ” (पा ३.१.१२३) इत्यादौ देवयज्याशब्दो

द्वाभ्यामनुवाकाभ्याममावास्यायामहनि यत्कर्तव्यं तद्गुप्तम् । तृतीयेन रात्रौ कर्तव्यो दोह
१० उच्यते । आदौ तावत् ब्राह्मणेन इध्मावर्हिष कालो विधीयते — “ पूर्वैशुरिध्मावर्हि करोति ।
यज्ञमेवाऽऽरभ्य गृहीरुोपवसति ” (तैत्रा ३.२ ३) इति । यद्यपि दशैर्पूर्वमासेष्टि प्रतिपदि
कर्तव्या तथाऽपि पूर्वपयेवेध्म बर्हिश्च सपादयेत् । तावता यज्ञ प्रारब्ध एव भवति । न केवलं
प्रारम्भं किं तु देवताश्च गृहीत्वा तासां समीपे निवासः कृतो भवति । अनेन देवतापरिग्रहस्यापि
पूर्वैशुरेव काल इति सूच्यते । तत्प्रकारस्तु याजमानकाण्डे (तैस १.६ ७) उच्यते । इध्ममन्त्रास्तु
१५ “ यत्कृष्णो रूप कृत्वा ” (तैत्रा ३.७ ४) इत्येवमादयः । ते धान्यत्र आम्नात्तथात्तत्रैव
ध्यात्यास्यन्ते । अथ दोहनार्थं “ कुम्भीद्वयं विधत्ते—“ प्रजापतिर्यज्ञममृजत । तस्योत्ते अन्नसंसेताम् ।
यज्ञो वै प्रजापति । धरसानार्योत्ते भवत । यज्ञस्यैव तदुत्ते उपवधारयप्रसस्त्वाय ” (तैत्रा ३.२.३)
इति । यज्ञो दर्शष्टि । सानार्यमिति दुधिययसोर्नाम । “ यज्ञसवन्धिन्व्यो कुम्भ्यो नाशे यज्ञस्य
नष्टत्वात् सष्ट प्रजापतेरपि नाश । कुम्भ्यो सपादने यज्ञस्य सपादितत्वात् प्रजापतेरेवाविना-
२० शायैतत् सपद्यते । ‘ यदुत्ते भवत ’ इति यदस्ति तत् ‘ तेनोष्ठासपादनेन ’ इति योजयम् ॥

शुन्धध्वमिति ॥ धीघायन—“ उत्तरेण गार्हपत्यं तृणानि सशस्तीर्यं तेषु चतुष्टयं सध्यादयति
दोहनं पवित्रं सानार्यतपन्धौ स्थात्याविति । अथैतान्ध्वजि प्रोक्षति शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे
देवयज्याया इति त्रि ” (यौथी १ ३) इति ॥ आपस्तम्ब—“ सानार्यपात्राणि प्रक्षाद्योत्तरेण
गार्हपत्यं दर्मान् सशस्तीर्यं द्वन्द्वं यजि पात्राणि प्रयुनक्ति । कुम्भीश्च शारापवित्रमभिधानीं निदाने
२५ दारपात्रं दोहनमयस्यात्र दारपात्रं वा पिधानार्थमग्निहोत्रहवणीमुपवेप पणवल्क च तृण च । शुन्धध्वं
दैव्याय कर्मणे इति त्रि प्रोक्षति” (आपथ्री १.११.५-६, ९) इति ॥ हे पात्राणि, देवयज्याग्नेने दैव्याय
‘ कर्मणे शुन्धध्वं शुद्धानि भवत ॥ विदोपेण प्रयोजनमाह—“ शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया
हृत्पाह । देवयज्याया एवैतानि शुन्धति ” (तैत्रा ३.२.३) इति । शोधयतीत्यर्थः । तेन दानवता-
दिरूप स्मात्तंमपि कर्म दैविकमस्ति तन्मा भूदिति विशेषणम् ॥

१. आ क पा-वर्हिष । २. द. उ ना. पा भा हा-भवतीति । ३. इ उ-वास । ४. इ उ ना. हा-
आम्नात्तत्रैव, पा भा-आम्नात्तात् तत्रैव । ५. तं-कुम्भद्वयम् । ६-६. इ. उ. त. ना. पा भां हा-यज्ञमन्यिनी
कुम्भयोः । ७. इ उ त ना. पा भां-कुम्भयोः ।

सान्नाय्यं, पात्रप्रोक्षणादि]

मातरिश्वनो घर्मोऽसि घौरसि पृथिव्यसि विश्वधाया असि परमेण धाम्ना दृहस्व

मातरिश्वनः । घर्मः । असि । घौः । असि । पृथिवी । असि । विश्वधाया इति विश्व-धायाः ।

असि । परमेण । धाम्ना । दृहस्व ।

यप्रत्ययान्तो निपातितः । हे पात्राणि, देवयज्यात्मने ^Vद्वैव्याय ^Vकर्मणे ^Vशुन्धध्वं शुद्धानि भवत । स्वयमेवात्मानं शोधयतेति वा । प्राधान्यख्यापनार्था देवशब्दादृत्तिः, साकल्यार्था वा, यथा—“ निधीनां त्वा निधिपतिं हवामहे ” (तैसं ७.४.१२) इति ॥

अङ्गारान् ^१निरूहते.—‘मातरिश्वनः’ इति ॥ मातरि सर्वस्य परिच्छेदके अन्तरिक्षे शेत इति मातरिश्वा । “अनुक्षन्” (उ १५७) इत्यादिना शीङः कनिनप्रत्यये वकारोऽन्तादेशो^३ निपात्यते । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” (पा ६.३.१४) इत्यलुक् । निपातनसामर्थ्यादेव सप्तम्या उदात्तत्वम् । वायुरुच्यते । तस्य यो ^Vघर्मः अश्रिर्वैद्युताख्यः स एव त्वम् ^Vअसि इति पार्थिवोऽग्निः स्तूयते । यद्वा घरणाधिकरणं घर्मः । घृ क्षरणदीप्योः । क्षरणं संचलनम् । घर्म इति मप्रत्ययान्तो निपातितः (द्र. उ १४६) । वायोरपि संचलनाधारभूतम् अन्तरिक्षमेव त्वमसीति कुम्भ्याधारोऽङ्गारः^४ स्तूयते धारणसामर्थ्यख्यापनार्थम् । “अन्तरिक्षं वै मातरिश्वनो घर्मः । एषां लोकानां विध्वस्त्यै” (तैत्रा ३.२.३) इति^५ ब्राह्मणम् ॥

सान्नाय्यतपनीमधिभ्रयति—‘घौरसि’ इति ॥ घुप्रभृतीनां कार्यभूता स्थाली कारणात्मना स्तूयते । “दिवश्च होषा पृथिव्याश्च संभृता” (तैत्रा ३.२.३) इति ब्राह्मणम् । लोकाधिकारात् ^Vविश्वधायाः इत्यन्तरिक्षमुच्यते । “वृष्टिर्षं विश्वधायाः” (तैत्रा ३.२.३) इति दर्शनात् । विश्वस्य धायो धारणं यस्या इति बहुव्रीहिः । विश्वं धीयतेऽनया इति । “वहिहाधान्-भ्यश्छन्दसि” (उ ६६०) इत्यसुनप्रत्ययः । णिदित्यनुवृत्तेर्युक् (पा ७.३.३३) । तत्र हि

मातरिश्वन इति ॥ बौधायनः—“अथ जघनेन गार्हपत्यसुपविश्योपवेपेणोदीचोऽङ्गारान् निरूहति मातरिश्वनो घर्मोऽस्तीति । तेषु सान्नाय्यतपनीमधिभ्रयति घौरसि पृथिव्यसि विश्वधाया असि परमेण धाम्ना दृहस्व मा हारिति” (बौधौ १.३) इति । आपस्तम्बस्त्वैकमन्त्रवमा-त्रिध्याऽऽइ—“मातरिश्वनो घर्मोऽस्तीति । तेषु कुम्भीमधिभ्रयति” (आपत्रौ १.१२.१) इति ॥ हे कुम्भ, धायोः संचारस्थानप्रदानेन दीपको योऽन्तरिक्षलोकस्तद्रूपस्त्वम् ^Vअसि । तत्रोदरेऽप्यन्तरिक्ष-सद्भावात् । किंच बुलोकजन्यवृष्ट्युदकात् भूलोकस्थसृत्तिकायाश्च संपादितधेन लोकद्वयरूपः ^Vअसि । किंच विशदेन बहुक्षीरधारणसामर्थ्येन विश्वधारकवृष्टिरूपः ^Vअसि । ततो ददो भव । भग्नः ^Vमा

१. मै- निरूहति । २. ति. व. मै४- इत्यादौ । ३. ति. तं. व. मै४- वकारान्तः । ४. ति. तं. प. व. मै४- कुम्भ्याधारोऽग्निः । ५. मै. मै१- इत्यादि ।

मा ह्यवर्धनां पवित्रमसि शतघोरं वर्धनां पवित्रमसि महसंधारः

मा । हाः । वर्धनाम् । पवित्रम् । असि । शतघोरमिति शत-धारम् ।

वर्धनाम् । पवित्रम् । असि । सहसंधारमिति सहस्र-धारम् ।

- “ गतिकारयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च ” (द्र उ ६६६) इत्युक्तम् । तेन कारकपूर्वादपि
 ५ मवत्येव । पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रहणस्य च बहुव्रीहिस्वरस्योपलक्षणत्वात्, “ बहुव्रीहौ विश्वं
 सज्ञायाम् ” (पा ६-२-१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सा त्वमीदृशेन ^१परमेण प्रकृष्टेन
^२धाम्ना वारणशक्त्या ^३दृहस्व ^४वर्धस्व दृटा भव । दृह दृहि वृद्धौ । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ।
 केचिदाहर्षधनाया वर्तत इति । ‘ यद्वा-‘ दृह्या ’ (?) इतिवत् ^५प्यन्तात् कर्मकर्तार्यात्मनेपदम् ।
 १० पूर्वपदप्रतिपेधादि वा (पा ३-१ ८९ वा १) । ^६मा ^७ह्या । मा कुटिल भूः । हु कौटिल्ये ।
 लुङ्मध्यमपुरुषैकवचने, सिचि वृद्धौ “ बहुल छन्दसि ” (पा ७ ३ ९७) इतीडभावे; हल्दया-
 दिलोपे, “ रासस्य ” (पा ८-२-२४) इति सकारलोपः । अत्र “ चादिलोपे विभाषा ”
 (पा ८-१-६३) इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्त्यते-“ दृहस्व मा ह्या. ” इति ॥ ३

उखाया शाखापवित्रं निदधाति—‘ वर्धनाम् ’ इति ॥ ^१प्राणिना वासहेतुत्वात्-
 पयःप्रभृतीनि धनानि वसुशब्देनोच्यन्ते प्राणाश्च, “ प्राणा वै वसवः ” (तैत्रा ३-२ ३)

- १५ म् ॥ ‘ वयोवताथो व्राक्षणेन विशदाश्रियते— “ मातरिश्वो घर्मोऽमीश्याह । अन्तरिक्ष वै मात-
 रिश्वो घर्मः । १५ लोकाणा विश्वर्यै । शीरसि पृथिव्यमीश्याह । दिवश्च ह्येष पृथिव्याश्च सभृता ।
 पदुखा । तस्मादवमाह । विश्वधाया अनि परमेण धाम्नेश्याह । वृष्टिर्न विश्वधाया । वृष्टि-
 मेवावरभ्ये । दृहस्व मा ह्याशियाह श्र्यं ” (तैत्रा ३ २-३) इति । ‘ शीरसि पृथिव्यसि ’ इति
 २० द्वयोर्लोकयोर्वावस्वदादेनोपात्तत्वात् ^१तस्मादवचयेन घर्मशब्देऽन्तरिक्षपरं सति ^२बुग्भे त्रयाणां लोकानां
 विशेषेण धारण सिध्यति । ‘ विश्वधाया ’ इत्युच्चारणात् वृष्टेरवरोध ^३स्वाधीनता भवति ॥

- वसूनामिति ॥ कथं — “ तस्या प्राचीनायं दासापवित्रं निदधाति वसूना पवित्रमसि
 शतघार वसूना पवित्रमसि सहसंधारमिति ” (बर्धो १-३) इति ॥ भो. शालापवित्रं, कुम्भीमुष्मे
^१भवस्थापित त्व-^२प्राणनिवासहेतुना ^३वसूना ^४पवित्र शोधकम् ^५असि । त्वद्व्यवधानेन तृण-
 पर्णादीनां क्षीरण सह बुग्भ्या पतता प्रतिबध्यमानत्वात् । न च क्षीरमप्येव प्रतिबध्यतेति शङ्कनीयम् ।
 २५ सूदमे. पवित्रच्छिष्टं- बुग्भ्या पतन्तीनां शतसहस्रसदयानां क्षीरधारणां सज्ञात्वात् । शोधकत्वमादत्तै

६ ति मं-‘ वर्धस्व ’ नारित । ७. ति य मी-यथा । ८. ति. त. य-इति तदा ।
 ९-९. ति त. मी-प्राणानां स्थानभूतत्वात् ।

८. य-उपायं । ९. आ. इ. उ. क. त. हा-साहचर्येण । १० इ. त. ना. पा. भा. हा-उम्भरय ।
 ११ य-रकार्यं नतया । १२-१२. तं-अवरथापितत्वात् । १३. य त-क्षीरशान्ताम्, द-वसूनां क्षीरशान्ताम् ।

संनान्दय, पात्रप्रोक्षणादि]

इति दर्शनात् । तेऽपि हि वासहेतवः । “शुश्रूषित्विह्रिष्यसिद्धिनिह्रिष्यन्निवन्मिष्यश्च ”
(उ १०) इति वसेः करणे उपप्रत्ययः । “धान्ये नित् ” (उ ९) इत्यतो निदिति हि
तत्रानुवर्तते । निस्त्वादाबुदात्तः (पा ६.१.१९७) । पयःप्रभृतीनां वसूनां शतधारम्
अनेकप्रकारं पवित्रं पावनम् असि । प्राणात्मनां वसूनां सहस्रधारं पूर्वस्मादपि बहुप्रकारं
पावनम् असि यागसाधनद्वारेण । “पुत्रः संज्ञायाम् ” (पा ३.२.१८५) इति इत्रप्रत्ययः ॥ ५

“वसूनां पवित्रमसि ” इति द्विरुक्तिः ॥ वसुशब्दार्थं पृथग्भिन्नेतं संबन्धविशेषं चाऽऽह—“ वसूनां
पवित्रमसीत्याह । प्राणा वै वसवः । तेषां वा एतद्भागधेयम् । यत्पवित्रम् । तेष्य एवैतत्
करोति ” (तैत्ति ३.२.३) इति । धनवाचिना वसुशब्देनेह विवक्षितानां क्षीरावधचानां प्राणनिवास-
लक्षणजीवनहेतुत्वात् प्राणरूपत्वम् । शोधकं पवित्रमिति यदस्ति तत्प्राणानामेव संबन्धि । कुतः ?
प्राणार्थमेव हि सर्वो जनः विपालिकामक्षिकाद्यपनयनेन क्षीरशोधनं करोति । शतसहस्रशब्दसूचितम् १०
अर्थमाह— “ शतधारं सहस्रधारमित्याह । प्राणेष्वेवाऽऽयुर्दधाति सर्वं वायु ” (तैत्ति ३.२.३)
इति । ‘ शतायुर्भव, सहस्रायुर्भव, इत्येवमाशीर्वादौ लोके प्रसिद्धः । स चाऽपमृत्युपरिहारेणाऽऽयुषः
कास्त्न्याय संपद्यते । गुणत्रयविशिष्टं पवित्रं विधत्ते— “ त्रिवृत् पलाशाशाखायां दर्भमयं भवति ”
(तैत्ति ३.२.३) इति । क्रमेण त्रीनर्थवादानाह— “ त्रिवृद्धिं प्राणः । त्रिवृत्तमेव प्राणं मध्यतो यजमाने
दधाति । सौम्यः पर्णः सयोनित्राय । साक्षात् पवित्रं दर्भाः ” (तैत्ति ३.२.३) इति । प्राणापान- १५
व्याननामकैः उर्ध्वोर्धोमध्यवृत्तिलक्षणैः भवान्तरभेदैः प्राणवायोस्त्रिवृत्त्वम् । कार्यं पलाशो कारणस्य
सौमस्यानुगतियोनिसहितत्वम् । तदर्थमेवात्र पलाशाशाखायामादरः । दर्भाऽस्तु साक्षादेव ह्यद्विहेतवो
न तु अन्तरेसंपादनेन । एतच्च संध्यावन्दनादिशास्त्रेषु प्रसिद्धम् । शाखापवित्रस्य निर्माणप्रकारः
सूत्रे दर्शितः— “ त्रिवृद्धिमयं पवित्रं कृत्वा वसूनां पवित्रमसीति शाखायां शिथिलमवसृजति
मूले मूलाभ्यग्रेऽग्राणि न ग्रन्थि करोति ” (आपश्चौ १.६.८) इति । तस्य शाखापवित्रस्य काल- २०
भेदेन कुम्भीमुखे स्थापनप्रकारभेदं विधत्ते— “ प्राक् सायमधिनिदधाति । तत् प्राणापानयो रूपम् ।
तिथं प्रातः । तद्दर्शस्य रूपम् । दार्श्यं ह्येतद्दहः । अन्नं वै चन्द्रमाः । अन्नं प्राणाः । उभयमेवोपैत्य-
जामित्वाय । तस्माद्वयं सर्वतः पवते ” (तैत्ति ३.२.३) इति । अमावास्यादिने सार्थदोहे
कुम्भ्या उपरि- १५ शाखापवित्रं प्रागग्रं पश्चान्मूलं निदध्यात् । तथा सति प्राणापानसदृशं भवति ।
प्राणवायुः पूर्वरूपे मुखद्वारे निःसरति । अपानवायुः पश्चिमरूपेऽधोद्वारे मूलं निःसारयति । २५
तस्मादस्ति सादृश्यम् । प्रतिपदि प्रातर्दोहे तिथं निदध्यात् । प्रागग्रत्वस्य दीर्घत्वादुदग्रत्वं
तिथंत्वम् । तच्च १५-दर्शनविषयेण चन्द्रेण १७ सदृशम् । इत्यते हि ह्युपक्षे द्वितीयादिषु दक्षिणो-
त्तरवर्तिशुक्लद्वयोपेतश्चन्द्रमाः । यद्यपि प्रतिपदि न दृश्यते तथाप्येकया कलयामि चन्द्रोत्पत्तेः शास्त्र-
सिद्धत्वेन दर्शनयोग्यत्वादेतद्दृश्यश्चन्द्रदर्शनसंबन्धि भवति । न च चन्द्रप्राणरूपत्वे प्रयोजनाभावः ।
तयोरन्यरूपत्वेन सप्रयोजनत्वात् । ओषधीरनुगृह्णानश्चन्द्रमास्तद्द्वारेणाग्रं भवति । प्राणस्याप्यन्तेन ३०
आप्यायमानत्वात् अन्नत्वम् । तद्युभयोरपि कालयोः प्रागग्रत्वमेवास्तु, तावत्तैवात्रत्वसिद्धेरिति
चेत् । मैवम् । अनालस्याय विलक्षणयोः प्रागग्रत्वोदग्रत्वयोः कर्तव्यत्वात् । यस्मादात्मत्वमवश्यं
स्याज्यं तस्मादेवायं वायुरनलसः सर्वेषु देशेषु सर्वेषु कालेषु पवते ॥

१४. इ. उ. क. तं-अर्थ दर्शयति । १५-१५. इ. उ. ना. पा. भां. हा-कुम्भ्यामुपरि । १६. क-निवसति ।
१७-१७. इ. उ. तं-दर्शविषयेण चन्द्रेण; ना. पा. भां. हा-दर्शविषयत्वे । १८. आ. क. तं-उपचीयमानत्वात् ।

हुतः स्तोको हुतो द्रप्सोऽग्रये वृहते
हुत । स्तोको । हुत । द्रप्सः । अग्रये । वृहते ।

स्तोकाननुमन्त्रयते—‘ हुत ’ इति ॥ अल्पो विन्दुः ^१‘स्तोको’ महान् विन्दुः ^२‘द्रप्सः ।
^१‘दोहनकालेऽमहान् विन्दुः पात्राद्द्विर्निपतितः स्तोको, स ^२‘हुत’ अस्तु देवतोद्देशेन परि-
त्यक्तोऽस्तु । द्रप्सोऽपि हि ^३‘हुत’ अस्तु । कस्मै ? ^४‘अग्रये’ ^५‘वृहते’ ^६‘नाकाय नाकनाम्ने, कं
सुखम्, तदस्य नास्तीत्यकः । तस्मादन्यो नाकः । “ नभ्राण्नपात् ” (पा ६.३.७५)

हुत इति ॥ बीधायनः—“ दोहमानमनुमन्त्रयते हुतः स्तोको हुतो द्रप्सोऽग्रये वृहते नाकाय
स्वाहा धावापृथिवीभ्याम् ” (वीप्रौ १३) इति । आपस्तम्बस्तु दुग्धस्य क्षीरस्य कुम्भ्यां
शायापवित्रे सेचनकाले यहिः पतता विन्दूनामभिमन्त्रणे विनियुङ्क्ते^१—“ हुतः स्तोको हुतो द्रप्स
इति विमुपोऽनुमन्त्रयते ” (आपश्रौ १.१३ ४) इति ॥ अस्यो विन्दु ^२‘स्तोकोः, प्रौढो ^३‘द्रप्सः^{२०} ।
तदुभय नाकनाम्ने स्वर्गोपासिने प्रौढाय ^४‘अग्रये हुतमस्तु । तथा ^५‘धावापृथिवीभ्याम् अपि ^६‘स्वाहा
हुतमस्तु ॥ अत्र हुतशब्दप्रयोगात् हृदिष्ट्वेन प्रतितिष्ठति, ततः स्कन्दापो न भवतीत्याह—“ हुत-
स्तोको हुतो द्रप्स इत्याह प्रतिष्ठिर्यै । इविपोऽस्कन्दाय । न हि हुतस् स्वाहाकृतस् स्कन्दति ”
(तैत्रा ३ २ ३) इति । इविपोऽग्री प्रक्षिप्तव हुतत्वम् । देवतोद्देशपूर्वकरयागवाचकस्वाहाशब्द-
प्रयोगेण विषयीकृतत्व स्वाहाकृतत्वम् । न च स्वाहाकारमन्तरेण इविप्रक्षेपो नास्तीति शाङ्कनीयम् ।
षपट्कारेणापि तत्प्रक्षेपात् । अत एव वाजसनेयिनो वायेनोरुपास्ती समामनन्ति—“ तस्यै द्वौ
स्तनी देवा षपटीरन्ति । स्वाहाकारं च षपट्कारं च ” (घृउ ५ ८.१) इति । विकल्पश्च तयो शाखे
चिन्तित । एव च सति द्विधाऽपि देवतानामुपयुक्तयोर्हुतस्वाहाकृतयोर्नास्ति नादादौप । न खलु
लोकै कश्चिदपि भुक्तमन्न नष्टमिति मृते ॥ नाकीयविमुपा होममुपपादयति—“ दिवि नाको नामाऽग्निः ।
तस्य विमुपो भागधेयम् । अग्रये वृहते नाकायेत्याह । नाकमेवाऽग्नि भागधेयेन समर्धयति ”
(तैत्रा ३ २.३) इति । नाकस्य भागः कथं धावापृथिवीभ्या दत्त इत्याशङ्क्य न तयोर्नाकवद्वीकृतत्वं
किंतु स्थान्याधारत्वेन पालकत्वमित्याह—“ स्वाहा धावापृथिवीभ्यामित्याह । धावापृथिवीभ्योरैवेनए
प्रतिष्ठापयति ” (तैत्रा ३ २.३) इति । सपवित्रे कुम्भे क्षीरसेचनं विधत्ते—“ पवित्रवत्यानपति ।
अपा चैवीपधीना च रसस् सस्सृजति । अयो ओपवीधेव पशून् प्रतिष्ठापयति ”
(तैत्रा ३.२ ३) इति । वर्षवारामभिरागतानामपां रमो दमंः । गोभिर्भक्षितानामोपधीनां
रमः क्षीरम् । तदुभयमत्र ससृष्ट भवत्येव । किंच दमोपलक्षितस्वापोपवीपु

१०. मै१- दोऽत्र दोहन° ।

१९. धा- मन्त्रं विनियुङ्क्ते । २०. धा. क. तं-विन्दुर्द्वयः । २१. तं-विदितः ।

संनार्य, पात्रभोक्षणादि]

नाकाय स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम्

नाकाय । स्वाहा । द्यावापृथिवीभ्यामिति द्यावापृथिवीभ्याम् ।

इति ^{११}निपातिनः । अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । “ बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ” (पा ६.१.१७३ वा १) इति बृहनः परस्याजादेर्विभक्तैरुदात्तत्वम् । “ दिवि नाको नामाऽग्निः ” (तैत्रा ३.२.३) इत्यादि ब्राह्मणम् । एवं ‘हुतोऽस्तु’ इति संकल्पेन ^५ हविषोऽस्कन्ता क्रियते । कः पुनरित्यं ^{१२}धदतीत्याह—^{१३}स्वाहा स्वयमेव सरस्वती आह व्रूते । “ स्वैव ते वागित्यब्रवीत् ” (तैत्रा २.१.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । ‘स्वयमेवाह’ इत्यस्थायस्य चोतकोऽयं निपातः । आह स्वेत्यस्य प्रतिलोमपाठे स्वाहेति भवति । “ निपाता आधु-
दात्ताः ” (फि ८०) । न केवलं नाकायैत्रापि तु, ^{१४}द्यावापृथिवीभ्याम् अपि हुतोऽस्त्विति । “ दिवो द्यावा ” (पा ६.३.२९) इति द्यावादेशः आधुदात्तः । “ देवताद्भन्दे च ” ^{१०} (पा ६.२.१४१) ^{१५}इत्युभयपदयोः प्रकृतिस्वरम् ॥

क्षीरोपलक्षितान् पशून् प्रतिष्ठापयत्येव ॥ दोहनकाले कुम्भीस्पर्शनपूर्वकं मौनं विधत्ते—“अन्वारभ्य वाचं यच्छति । यज्ञस्य ह्यस्यै ” (तैत्रा ३.२.३) इति । पवित्रधारणं विधत्ते—“ धारयन्नास्ते । धारयन्त इव हि दुहन्ति ” (तैत्रा ३.२.३) इति । लोके दोग्धारी वामहस्तेन वा जानुभ्यां वा पात्रं धारयन्त एव दुहन्ति । तथा ^{१६}अत्रापि पवित्रं धारयन्नेवाऽसीत् । कुम्भीस्पर्शपवित्रधारणयो- ^{१५}र्विकल्पः सूत्रे दर्शितः—“ कुम्भीमन्वारभ्य वाचं यच्छति पवित्रं वा धारयन्नास्ते ” (आपश्रौ १.१२.३) इति । गां दुग्ध्वा कुम्भीं प्रति क्षीरमानयन्तं दोग्धारं पृच्छेदिति विधत्ते—“ कामधुक्ष इत्याहाऽस्तुतीयस्यै । त्रय इमे लोकाः । इमानेव लोकान् यजमानो दुहे ” (तैत्रा ३.२.३) इति ॥ विद्यमानानां गवां मध्ये कां गां दुग्धवानसि । लोऽयं प्रश्नस्तृतीयगोपर्यन्तः ^{१७} । गोभूरादिलोक-
रूपत्वात् ^{१८} गवां त्रित्वेन लोकत्रयदोहो लभ्यते । दोग्धरुत्तरं विधत्ते—“ अनूमिति नाम गृह्णाति । ^{२०} मद्रमेवाऽऽसां कर्माऽऽविष्करोति ” (तैत्रा ३.२.३) इति । अनूमित्यङ्गुल्या ^{१९}निर्दिशन् व्यावहारिकं तदीयं नाम गृह्णीयात् । सन्ति हि गवां व्यवहाराय तत्तत्स्वामिभिः संकेतितानि गङ्गायमुना-
सरस्वतीःत्यादीनि नामानि । तत्तन्नामग्रहणाद्बहुक्षीरप्रदानलक्षणमासां मद्रं कर्माऽऽविष्कृतं भवति ।
अथवा मन्त्रद्वयमच्छिद्रकाण्डे समान्नातम्—“ कामधुक्षः प्र णो बृहि । इन्द्राय हविरिन्द्रियम् ”
(तैत्रा ३.७.४) इति, “ अम् । अस्यां देवानाम् । मनुष्याणां पयो हितम् ” (तैत्रा ३.७.४) ^{२५}
इति च । तयोरेव प्रश्नोत्तरवाक्याभ्यां प्रतीकग्रहणमस्तु, आपस्तम्बेन (आपश्रौ १.१३.२) तयोः पठित्वात् ॥

११. ति. व. मै४- निपात्यते । १२. ति. त. व. मै४- कर्तव्यमित्याह । १३. मै. मै१- इति पूर्वोत्तरपदयोः ।

२२. आ. ना. पा. हा- ‘अत्रापि’ नास्ति । २३. आ. इ. उ. ना. पा. भा- ‘तृतीयलोकपर्यन्तः ।
२४. इ. उ. लोकत्वात् । २५. आ. क- निर्दिश्य ।

सा विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मा

सा । विश्वायुरिति विश्व-आयुः । सा । विश्वव्यचा इति विश्व-व्यचा । सा । विश्वकर्मेति विश्व-कर्मा ।

५ प्रथमदुग्धा गाम् १५ अनुमन्त्रयते—‘ सा विश्वायु ’ इति ॥ या प्रथमं दुग्धा गौः
 १५ सा विश्वायुः नाम । १६ विश्वस्य आयुर्जीवनं यस्यामिति पृथिव्यभिधीयते । तदात्मना च गौः
 ५ स्तूयते । “ इय वै विश्वायु ” (तैत्रा ३ २ ३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

द्वितीयाम् १७ अनुमन्त्रयते—‘ सा विश्वव्यचा ’ इति ॥ “ १८-अन्तरिक्ष विश्वव्यचाः-१८ ”
 (तैत्रा ३.२.३) । विश्व व्यचति प्राप्नोतीति विश्वव्यचाः । अञ्चु गतौ, १९ अञ्चु इत्येके-१९ ।
 अञ्चु इत्येतस्मात् २० धातो अञ्चुम् । शिष्टं २१ विश्वधायाशब्दवत् ॥

तृतीयामनुमन्त्रयते—‘ सा विश्वकर्मा ’ इति ॥ विश्वानि २३ कर्माणि कर्मफलानि यस्यां
 १० सा विश्वकर्मा षुलो क । पूर्वत् स्वरः । “ इमानेवैतामि. ” (तैत्रा ३.२.३) इत्यादि
 ब्राह्मणम् ॥

सा विश्वायुरिति ॥ कल्पः—“ अथ पुरस्तात् प्रत्यगानयन्त पृच्छति कामपुक्ष इति ।
 अमृमितीतरः प्रत्याह । २६ तामनुमन्त्रयते सा विश्वायुरिति । द्वितीयमानयन्त पृच्छति कामपुक्ष इति ।
 अमृमिषेवेतरः प्रत्याह । तामनुमन्त्रयते सा विश्वव्यचा इति । तृतीयमानयन्त पृच्छति कामपुक्ष
 १५ इति । अमृमिषेवेतरः प्रत्याह । तामनुमन्त्रयते सा विश्वकर्मेति ” (चौथी १ ३) इति ॥
 विश्वं कृत्स्नमायुर्वस्या. १५ सा विश्वायु । १७ विश्वस्य व्यचो व्याप्तिर्वस्या. १५ सा विश्वव्यचाः ।
 विश्वानि कर्माणि यस्याः १५ सा विश्वकर्मा ॥ पृथिव्यन्तरिक्षषुलोऽभिमानिदेवतानां क्रमेणोक्तगुणो-
 पेतत्वात् तदभेदेन गाव स्तूयन्त इत्यमुं मन्त्राभिप्रायं दर्शयति—“ सा विश्वायु. सा विश्वव्यचा.
 सा विश्वकर्मेत्याह । इय वै विश्वायुः । अन्तरिक्ष विश्वव्यचाः । असा विश्वकर्मा । इमानेवैतामिलोकान्
 २० यथापूर्वं दुहे ” (तैत्रा ३ २-३) इति । दुग्ध इत्यर्थः । किञ्च बहुक्षीरप्रदानेन संतुष्टो विश्वायुर्दुग्धादि-
 क्माशीर्वाद् प्रयुङ्क्त इत्यभिप्रायान्तरमाह—“ अथो यथा प्रदात्रे पुण्यमाशास्ते । पृथमेवैना
 पृतदुपर्णीति । तस्मात् प्रदादिरयुधीय चन्दमाना उपस्तुवन्त. पश्यन् दुहन्ति ” (तैत्रा ३.२.३)
 इति । यथा लोके प्रभूत धन दत्तवते राज्ञे चिरं जीवेत्याशीर्वाद् पुरोधाः करोति, पृथमेवैतेन मन्त्रेण
 गाः स्तौति । यस्माच्छास्त्रीयदोहने स्तुतिराग्नायते तस्मात्क्षीरदोहनेऽपि प्रभूत क्षीरं पूर्वैशुरादादिति

१४ गै मै १-प्रथमा दुग्धाम् । १५ व मै मै-अभिमन्त्रयते । १६. मै. मै १-विश्वम् ।
 १७ व मै. अभिमन्त्रयते । १८-१८. मै. मै १-‘ अन्तरिक्ष विश्वव्यचा. ’ नास्ति । १९-१९. मै.
 मै १-‘ अञ्चु इत्येके ’ नास्ति । २० मै. मै १-‘ धातो ’ नास्ति । २१ मै. मै १-‘ विश्वधाया-
 शब्दवत् ’ इत्यस्यानन्तरम् ‘ अन्तरिक्ष विश्वव्यचा ’ । २२ नि. व. मै ४-‘ कर्माणि ’ नास्ति ।

२६ ना. पा-‘ ताम् ’ नास्ति । २७. व-विश्वम् ।

सान्त्वय, पात्रप्रोक्षणादि]

निधाय हस्तेन वन्दमानाः त्राचा 'मम माता मम भगिनी' इत्येवं २०गाः स्तुवन्तो दुहन्ति । एतत्काण्ड-
गतेषु मन्त्रेष्वनाम्नात् कंचिमन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते—“ बहु दुरधीन्द्राय देवेभ्यो हविरिति वाचं
विस्त्रजे । यथादेवतमेव प्रसूति । देवस्य च मानुषस्य च व्यावृथे ” (तैत्रा ३.२.३) इति । हे
दोग्धः, स्वमिन्द्राय तदनुचरेभ्यश्च देवेभ्यः पर्याप्तं बहुक्षीरं संपादयितुं २१तिसृम्य उत्तरा गा ३०दुग्ध ।
तत्र समन्त्रकं गोत्रयदोहनमिन्द्रार्थम्, अमन्त्रकमितरगोदोहनं तदीयानुचरेभ्य इति यथादेवतत्वम् । ५
प्रभूतत्वेन मानुषदोहनादव्यावृत्तिः । कल्पे त्वच्छिद्रकाण्डोक्त एव तत्समानायां मन्त्रो विनियुक्तः—
“ बहु दुरधीन्द्राय देवेभ्यो हव्यमाप्यायतां पुनः । वस्त्रेभ्यो मनुष्येभ्यः पुनर्दीहाय कल्पतामिति
त्रिवाचं २१विस्त्रज्य ” (आपश्रौ १.१३.५) इति । ब्राह्मणेऽप्येतस्यैव मन्त्रस्य प्रतीकमस्तु । अर्थतो
निर्देशात् हविरिति पदं पाठभेदः । मन्त्रानुक्तिं विधत्ते—“ त्रिराह । त्रिपत्या हि देवाः ” (तैत्रा
३.२.३) इति । त्रिरुक्तं सत्यत्ववृत्तियंतां ते त्रिपत्याः । मौनं कुम्भीस्पर्शनं च विनय तिसृम्योऽधिका १०
३२गाः दोहयेदिति विधत्ते—“ अवाचंयमोऽनन्वारभ्योत्तराः । अपरिमितमेवाऽवकल्पे ” (तैत्रा
३.२.३) इति । उत्तरासामपि गवरां दोहने बहुदेवसहितान्येन्द्रावापरिमितं क्षीरं संपादितं भवति ।
“ तूष्णीमुत्तरा दोहयित्वा ” (यौश्री १.३) इत्यमन्त्रकदोहनं कल्पे दक्षितम् । पूर्वपक्षत्वेन दारुपात्रं
निषेधति—“ न दारुपात्रेण दुह्यात् । अग्निवह्नौ दारुपात्रम् । अहारुपात्रेण दुह्यात् यातयाम्ना हविषा
यजेत् ” (तैत्रा ३.२.३) इति । ३३मन्थनेन अभिव्यज्यमानोऽग्निः पूर्वं गूढो दारुणि वतंत इत्यग्निहितं १५
दारुपात्रं तत्रत्येनाग्निना क्षीरस्य स्वीकृतत्वात् हविषो ३४गतसारत्वम् । ३५सिद्धान्तरूपेण तत्पात्रं
विधत्ते—“ अयो खल्वाहुः । पुरोडाशमुखानि वै हवीऽपि । नेत इतः पुरोडाशम्, हविषो यामोऽ-
स्तीति । काममेव दारुपात्रेण दुह्यात् ” (तैत्रा ३.२.३) इति । पूर्वं निषेधवादिनो हविषस्तत्त्वं न
जानन्ति । अतस्तदव्यावृत्त्यर्थमयोशब्दः । अग्निज्ञास्त्रेवमाहुः—लोकं तावदपूर्वोदनादीनां ३६शुक्तिव-
त्कवेन प्राचान्त्रं दृष्टम् । दधिशीरादीनां तु महकारित्वमेव । ततो यागेऽपि पुरोडाशचरुसांस्यान्वेव २०
सारवन्ति हवीऽपि । न तु पुरोडाशादर्वाचीनस्य क्षीरादिहविषः कश्चित् सारोऽस्ति योऽग्निना स्वीक्रियेत ।
तस्माद्दारुपात्रदोहनं न विरुध्यत इति । “ यदुपयुं परि शिरो हरत् । प्राणान् विच्छिन्ध्यात् । अधोऽधः
शिरो हरति ” (तैत्रा १.१.५) इत्यादायिव, “ नेत इतः पुरोडाशम् ” (तैत्रा ३.२.३) इति
चीप्सा द्वितीया च चरुपुरोडाशादाःयन्तमर्वाचीनस्येत्यर्थे । पुनरप्यम्यं पूर्वपक्षमाह—“ अद्द एव
न दुह्यात् । असतो वा एष संभूतः । अच्यूद्दः । अहविरिव तदित्याहुः । अच्यूद्दो दोग्धीति ” २५
(तैत्रा ३.२.३) इति । असतोऽधमात्रयवात् पादाजातः । राद्धान्तमाह—“अग्निहोत्रमेव न दुह्याच्छ्यूद्दः ।
तद्धि नोऽपुनन्ति । यदा खलु वै पवित्रमत्येति । अय तद्वविरिति ” (तैत्रा ३.२.३) इति ।
अग्निहोत्रहविष उरुपवनाभावात्तस्ति शूद्रस्पर्शशुद्धिः । इदं तु हविरुपवनस्य त्रिरावृत्त्या पवित्रमति-
शयेन प्राप्नोतीति शुद्धमेव ॥

२८. ना. पा. भां. हा-गात् । २९. इ. उ. ना. पा. भां. हा-तिस्रः । ३०. इ. उ. क. ना. भां. हा-
दोधि । ३१. आ. ना. हा-विस्त्रजेत् । ३२. इ. उ. ना. पा. भां. हा-गाः नास्ति । ३३. इ. उ.
ना. पा. भां. हा-मथनेन, त-मन्थनेन नास्ति । ३४. आ. इ. उ. ना. पा. भां. हा-गतरखत्वम् । ३५.
आ. ना. पा. हा-सिद्धान्तरूपत्वेन । ३६. क. तं-शुक्तिवर्तकत्वात् ।

सं पृथ्वध्वमृतावरीरूर्मिणीर्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य सातये

समिति । पृथ्व्यम् । ऋतावरीरित्यृत-वरी । ऊर्मिणी ।

मधुमत्तमा इति मधुमत्-त्तमा । मन्द्रा । धनस्य । सातये ।

३१ गोदोहनसञ्चालनीया अप । पयस्यानयति—‘सपृथ्वध्वम्’ इति गायत्र्या ॥ हे

- ५ ^Vऋतावरी ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा तद्वत्यः ऋतसपादिका आप, यूय पयसा ^Vस ^Vपृथ्वध्वसंपृक्ता भवत । कर्मणि लकार । “^{३१}छन्दसीवनिर्पा^०” (पा ५.२.१०९ वा २) इति वनिप्-^{३१} । “वनो र च” (पा ४.१.७) इति ङीपूरेफौ । “अन्येषामपि दृश्यते” (पा ६.३.१३७) इति दीर्घः । “वा छन्दसि” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आष्टमिकम् आमन्त्रितानुदात्तत्वम् (पा ८.१.१९) । ऊर्मिभरत्रादिगुणयुक्ताः सत्यः संपृथ्वध्वम् । एतेषामामन्त्रितत्राभावाद्यथायय स्वरा भवन्ति । पय संपूर्वेण वा ह्येते गुणा अपामुपजायन्ते ।
- १० महद्भिर्रूर्मिभिरुत्तद्वत्य ऊर्मिण्य । तुन्दादिषु “स्नाङ्गाद्विवृद्धौ” (गणसूत्रम्—पा ५.२.११७) इति पाठादिनिमित्त्ययः । स्वमङ्ग स्वाङ्गम् । पूर्वसदीर्घत्वम् (पा ६.१.१०६) । ^Vमधुमत्तमाः मधुमत्तमाः । ^Vमन्द्राः मादयिष्य । यदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । “स्फायिनश्चि^०” (उ १७०) इत्यादिना रक्प्रत्ययः । किमर्थं सपृथ्व्यन इत्याह ‘धनस्य’ इति । ^Vधनस्य सांनाय्यलक्षणस्य ।
- १५ ^Vसातये व्यापय । ^{३१}वन पण समत्तौ । “जनसनखना सञ्चलो” (पा ६.४.४२)

संपृथ्वध्वमिति ॥ कल्प — “दोहनेऽप आनीय सञ्चालनमानयति सपृथ्वध्वमृतावरीरूर्मिणी-मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य सातय इति” (वीथी १.३) इति ॥ ऋतवन्देन सत्यवाचिना जलेऽत्र इत्यभाषि क्षालनसामर्थ्यमुपलक्ष्यते । हे सामर्थ्येतरय आप, यूय कुम्भीगतेन क्षीरेण संपृक्ता भवत । कीदृशो यूयम् ? ऊर्मिमुखेनारयन्तमाधुर्येण हर्षहेतुस्तेन च क्षीरमदश्य । किमर्थमयं संपृकं ? सांनाय्यलक्षणधनलाभाय ॥ सामर्थ्योर्मिमाधुर्यगुणोपन्यासादत्र रससंपर्को विवक्षित, न तु ^{३१}द्रव्यमात्रसंपर्कम् इत्याह— “सपृथ्वध्वमृतावरीरित्याह । अपा चैवीपवीनां च रसः सपृजति । तस्मादपा चैवीपवीना च रसमुपजीवामः” (तैत्रा ३.२.३) इति । दोहपाप्रक्षालनेन स्वादुतमोऽप रसः । कुम्भीगतक्षीरस्वरूपमेव ^{३१} गोभिर्भक्षितानामोपवीनां रसः । तद्रूपद्वयं कुम्भ्यां सपृष्टम् । यस्मादुभयमेलन प्रसक्त तस्माद्वयं सर्वे तदुभयमुपजीवाम । एतच्च ^{३१}लोकप्रसिद्धम् ।

२३. त. व मै४ - गोदोहनसञ्चालनं निनीय । २४-२४. ति. व मै४- छन्दसि वनिपि । २५. मै मै१- धन वन ।

३७. आ ना पा हा - किमर्थः क - किमर्थोऽयम् । ३८. आ ना पा - द्रव्यसंपर्कमात्रम् । ३९. इ. व. ना. पा भा हा - क्षीरवस्वरूपमेव । ४०. त-लोके प्रसिद्धम् ।

सांनाख्यं, पात्रप्रोक्षणादि]

सोमैन् (१) त्वाऽऽतनुष्मीन्द्राय दधि

सोमैन् । त्वा । एति । तनन्मि । इन्द्राय । दधि ।

इत्यात्वम् । “ उतियुति° ” (पा ३.३.९७) इत्यादिना किन्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तो निपातितः । युष्मत्संपके हि तस्सिद्धिरिति भावः ॥

दध्नाऽऽतनक्ति—‘ सोमैन् ’ इति ॥ सोमसदृशेन दध्ना ^१त्वा त्वाम् ^२धातनन्मि घनी- ५
करोमि । यद्वा-सोमैन् सदृशत्वात् सांनाख्यमेव सोमः । “ सोमः खलु वै सांनाख्यम् ”
(तैत्रा ३.२.३) इति च श्रूयते । सोमशब्दात् “ तत्करोति ” (जुवाथन्तर्गणसूत्रम्) इति णिच्,
“ एरजण्यन्तानाम्* ” इति वचनात् करणे घञ् । जित्वात् आद्युदात्तत्वम् । किमर्थमित्याह—

छन्दोगास्तुभयोपजीवनं विशादीकृत्याऽऽमनन्ति—“ अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो १०
धातुस्तत् पुरीषं भवति । यो मध्यमस्तन्मांसम् । योऽणिष्ठस्तन्मनः । आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते ।
तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति । यो मध्यमस्तत्लोहितम् । योऽणिष्ठः स प्राणः ” (छाउ
६.५.१-२) इति । धनलाभोक्तिप्रयोजनं दर्शयति—“ मन्द्रा धनस्य सातय इत्याह । पुष्टिमेव
यजमाने दधाति ” (तैत्रा ३.२.३) इति ॥

सोमैनेति ॥ कथं—“ अथैतत् तत्त्वोद्गुहास्य शीतं कृत्वा तिरःपवित्रं दध्नाऽऽतनक्ति सोमैन् १५
त्वाऽऽतनष्मीन्द्राय दधीति ” (योश्रौ १-३) इति ॥ हे क्षीर, दधिरूपेण ^१सोमैन् त्वाम् ^२आ ^३तनन्मि ।
तेनाऽऽतननेन निष्पन्नं ^४दधि ^५इन्द्राय होष्यते । नन्वत्र सोमशब्देन मुख्यं सोमं परित्यज्य कुतो
दध्नुपलक्ष्यते ? ब्राह्मणान्तरबलादिति ब्रूमः । ^६तत्र ख्यातञ्जनद्रव्यविशेषैर्देवताविशेषाणां
प्रीतिं द्युयती श्रुतिर्देव्येन इन्द्रप्रियत्वं दर्शयति—“ यत् पूतीकैर्वा पर्णवल्कैर्वाऽऽतन्व्यात् सौम्यं
तद्यत् कर्कै राक्षसं तद्यत् तण्डुलैर्वैश्वदेवं तद्यदातननेन मानुषं तद्यद्दध्ना तत् २०
सेन्द्रं दध्नाऽऽतनक्ति सेन्द्रत्वाय ” (तैसं २.५.३) इति ॥ अत्राऽऽतनने मुख्यं दधिशब्दं
परित्यज्य गौणस्य सोमशब्दस्योपादाने प्रयोजनमाह—“ सोमैन् त्वाऽऽतनष्मीन्द्राय दधीत्याह ।
सोममेवैतत् करोति ” (तैत्रा ३.२.३) इति । सांनाख्यस्य सोमीकरणं प्रयोजनम् ; तस्याऽपि
प्रयोजनमाह—“ यो वै सोमं भक्षयित्वा । संवत्सरं सोमं न पियति । पुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीयो
भवति । सोमः खलु वै सांनाख्यम् । य एवं विद्वान्सांनाख्यं पियति । अपुनर्भक्ष्योऽस्य सोम- २५
पीयो भवति ” (तैत्रा ३.२.३) इति । सोमपीयः पातयत्वेन विहितः सोम इत्यर्थः । अग्निष्टोमम्

* [मैत्रस्युद्धृतपुस्तके लिखितपुस्तकेषु च ‘ एरजण्यन्तानाम् ’ इति पाठः । अस्माभिस्तु शुद्धीकृत्य पाठः
संगृहीतः । ‘ उच्छ्रदीनां च ’ (पा ६.१.१६०) इति सूत्रे काशिकात्र द्रष्टव्या । वचनस्यात्वार्षत्वमाह कैवटः
‘ एरत् ’ (पा ३.३.५६) इति सूत्रे ।]

विष्णो हव्यं रक्षस्व ॥ ३ ॥

[सोमनाथौ च]

विष्णो इति । हव्यम् । रक्षस्व ॥ ३ ॥

[मस १ १०३, कास १ ३, कपिष १०३, वास १०३]

५ इन्द्राय यथा त्वं दधि भवसि तथा तदर्यमातनश्मि । “ ऐन्द्रं दध्यमानास्यायाम् ” (तैसं २.५.४) इत्यैन्द्रत्वं दध्न । तच्चू सकोचने । “ शान्नछोप ” (पा ६.४.२३) ॥

उपरि निदधाति—‘ विष्णो ’ इति ॥ हे विष्णो सर्गस्य रक्षक, इदं दुग्धलक्षणं हव्यं रक्षस्व । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । हवमर्हतीति हव्यं होमार्हम् । “ छन्दसि च ” (पा ५.१.६७) इति यत्प्रत्ययः ॥ ३ ॥

१०

॥ इति प्रथमे तृतीयोऽनुनाकः ॥

अनुष्ठाय सवससमविवाह्य यः सोमयाग न करोति तेनाऽवश्यमसौ कर्तव्यः, “ वसन्ते वसन्ते ऋज्योतिष्टोमेन यनैत ” इति तद्विधानात् । यदि द्रव्याभावादिनिमित्तेन ऋज्वन् प्रतिपद्येत तदा तद्भावनाया सोमोद्वृत्त सांनार्य विवतस्तद्वैकल्प परिह्रियते । अस्मिन् अनुष्ठानात्प्रसक्तस्य सर्वत्र भावनाया तापार्ति । अत एव बृहदारण्यके सृष्टिकरणे ब्रह्मचारिणो गार्हस्थ्यधर्मं याज्यतस्तदसंभवे सति

१५ उपासनया तापूतिराग्नापते—“ एकाकी कामयते । जाया मे स्यादय प्रजायेयाय वित्तं मे स्यादय कर्म कुर्वीयेति । स यावदप्येतेपामेकैक न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते । तस्यो कृत्स्नता । मन एवास्याऽऽश्नता । वाज्राया । प्राणः प्रजा । चक्षुर्मानुष वित्तम् । चक्षुर्पा हि तद्विन्दते । श्रोत्रं देवम् । श्रोत्रेण हि तच्छृणोति । आग्नेवास्य कर्म । आग्नेना हि कर्म करोति ” (बृव १.४.१७) इति । आग्ना देह । वदगम्य मन्त्रादिकं देवं वित्तम् । अत सोमभावनाया

२० वैकल्पपरिहारो युज्यते ॥ कुम्भया ऋषिधानाय पात्रविशेष विधत्ते—“ न मृन्मयेनापिदध्यात् । पन्मृन्मयेनापिदध्यात् । पितृदेवस्य स्यात् । अयस्पात्रेण वा दारपात्रेण वाऽपिदधाति । तद्धि सदेवम् ” (तैत्रा ३.२.३) इति । पितृणां मृत्पात्रमुदकुम्भश्चाद्वादौ ऋषिद्वयम् । दारुपात्रस्य सदेवार्थं दोहनवायावगत मन्त्रान्तराद्वा । तत्रैवमाग्नापते—“ अमृन्मय देवपात्र यज्ञस्याऽऽयुषि प्रयुज्यताम् ” (तैत्रा ३.७.४) इति । अयस्पात्रस्याप्येतत् द्रष्टव्यम् ॥ पिधानपात्रस्य सोदकाव विधत्ते—“ उद्वन्व-

२५ जवति । आपो वै रक्षोष्णी । रक्षसामयह्यम् ” (तैत्रा ३.२.३) इति । स्वामिमानिदेवतामुत्तेनापौ रक्षोम्नसम् । विधानाय मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—“ अदस्तममि विष्णवे स्वैत्याह यज्ञो वै विष्णुः ।

४२. आ. इ. उ. तं ना. पा. मी. हा-ज्योतिषा । ४३-४३, ना-न प्रतिपद्यते, क. य. तं-प्रतिपद्यते । ४४. य-अपिधानाय । ४५ ना य-प्रसिद्धम् ।

सांनाश्यं, पात्रप्रोक्षणादि]

यज्ञायैवैनददस्तं करोति” (तैत्रा ३.२.३) इति । अदस्तमनुपक्षीणम् । कल्पे तु प्रतीकमिदमित्यभि-
प्रेत्याच्छिद्रकाण्डमन्त्रो^{४६} विनियुक्तः—“अथैनदुदन्वता क०सेन चमसेन वाऽपिदधास्यदस्तमसि
विष्णवे स्वा यज्ञायपिदधाम्यहम् । अन्निररिक्तेन पात्रेण याः पूताः परिशेरेते” (थीश्री १.३) इति ।
प्रथमपक्षे ‘हे सांनाश्य, विष्णवे^{४७}स्वाऽपिदधामि’ इत्यध्याहारः ॥

विष्णो इति ॥ कल्पः—अथ “^{४८}तदुपरीव निदधाति यत्र गुप्तं मन्यते विष्णो हव्यश्च^{४९}
रक्षस्वेति” (थीश्री १.३) इति ॥ अत्र रक्षणार्थमेव विष्णुसंबोधनं, न तु इन्द्रवत् हविःस्वीकाराय
इत्यमुमभिप्रायं विशदयति—“विष्णो हव्यश्च रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै” (तैत्रा ३.२.३) इति ॥
शाखावर्हिपोरिव सांनाश्येऽपि विधत्ते—“अनधः सादयति । गर्भाणां धृत्या अप्रपादाय । तस्मा-
द्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः । उपरीव निदधाति । उपरीव हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयं”
(तैत्रा ३.२.३) इति ॥

१०:

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“शुन्ध सांनाश्यपात्राणि प्रोक्ष्य मातेति कुम्भिकाम् ।
संस्थाप्याश्रीं वसू शाखापवित्रं तत्र निक्षिपेत् ॥ १ ॥
हुतो विन्दून् सेति गाश्च दुग्धास्तित्तोऽभिमन्त्रयेत् ।
संपृ संक्षालनं क्षिप्यवा सोमे दध्नाऽऽतनक्ति हि ।
विष्णोऽनधो दधाद्यस्मिन्स्तुतीये दश वर्णिताः” ॥ २ ॥

१५.

अथ नीमांसा— तत्र तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे विचारितम्—

“शुन्धध्वमिति^{५०}मन्त्रोऽयं पौरोडाशिकशोधने ।
सांनाश्यपात्रशुद्धौ वा, प्रथमोऽस्तु समाख्यया ॥
पौरोडाशिकमित्यत्र प्रकृत्या तद्धितेन वा ।

२०:

“^{५१}संनिध्यनुविततः कल्प्यः बल्लस्तथात् चरमा क्रमात्” ॥ (जैम्या ३.२.२७-२८) इति ॥

“शुन्धध्वं देव्याय कर्मणे” (तैत् १.१.३) इत्ययं मन्त्रः पौरोडाशिकमिति याज्ञिकैः समा-
ख्याते काण्डे पठितत्वात् समाख्यया पुरोडाशकाण्डोक्तानाम् उल्लेखकजुह्वादीनां शोधनेऽङ्गमिति चेत् ।
मैद्यम् । पौरोडाशिकमिति समाख्ययां प्रकृतिः पुरोडाशमात्रमभिधत्ते, तद्धितप्रत्ययश्च तत्संबन्धि-
काण्डम् । न चैतावता पुरोडाशपात्राणां मन्त्ररूढिमिधिः प्रत्यक्षो भवति, किंवायांप्रत्या कल्प्यते । २५-
यद्युक्तः संनिधिर्न स्यात्तदा मन्त्रग्रन्थस्य “^{५३}पौरोडाशिकम्” इति समाख्या^{५३} न स्यात् । नद्यमौ

— ४६. तं—काण्डगतो मन्त्रः । ४७. इ. उ. ना. पा. भा. हा—त्वामपि । ४८. धा—एत-
दुपरीव । ४९. तं. व—मन्त्रोऽङ्गम् । ५०. इ. उ. उ. ना. पा. भा. हा—निध्यनुविततः । ५१-५३. वा. क. तं. ना. भा.
हा—पौरोडाशिकसमाख्या ।

[सांनाय्य, पात्रप्रोक्षणादि

अर्धेनिहितानां इषे त्वादिमन्त्राणाम् आग्नेयकाण्डसमाप्त्या भवति । संनिहितानां तु “युञ्जानः प्रथमम्” (तैत् ४.१.१) इत्यादिमन्त्राणां भवत्वेपा समाप्त्या । तस्मात् काण्डसमाप्त्यया संनिधिं परिकल्प्य तामनिध्यन्वयानुपपत्त्या परस्परकाङ्क्षारूपं पौरोडाशिकपात्रप्रकरणं कल्पयित्वा तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुती कल्पयित्वा तथा धुर्या विनियोग इति समाप्त्याया विप्रकर्षः । सांनाय्यपात्राणां शोधनमन्त्रसंनिधिन्तु प्रायश्च । इध्माबर्हिःसपादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य ^{५२}चान्तरालं सांनाय्यपात्राणां देशः । उक्तमन्त्रश्च इध्माबर्हिर्निर्वापविषययोर्मन्त्रानुवाकयोर्मध्यमेऽनुवाकं पठ्यते । तेन च प्रायश्च-संनिधिना प्रकरणादीनां चतुर्णामिव कल्पनात् संनिधिः संनिकल्प्यते । तस्मात् क्रमेण समाप्त्यां वाधित्वा सांनाय्यपात्रशोधनशोपो मन्त्र इत्यर्थं चरमं पक्षीऽभ्युपेतव्य ॥

तस्मिन्नेवाऽप्याये पठ्यादे विचारितम्—

- १० “शाखाच्छेदादयो दोहधर्मा सायं स्ववस्थिताः ।
 प्रातश्च सन्ति वा सायं स्थानास्ते पूर्ववत् स्थिताः ॥
 धानर्थक्यप्रतिहतिः ^{५३}पूर्ववत्तद्द्वि विधते ।
^{५४}बलिनोऽत प्रकाणात् प्रातर्द्वेऽपि सन्ति ते” ॥ (जैन्त्या ३-६ १६-१७) इति ॥
- दर्शपूर्णमासप्रकरणे पलाशाशाखाच्छेदनं, तथा शाखया वत्सापाकरणनिर्यादयो दोहधर्मा समागताः । दोही च द्वौ विधेते । अभावास्याया रात्रावेको दोहः । प्रतिपदि प्रातरपरो दोहः । तत्र ^{५५}पूर्वन्यायेन स्थानबलात् प्राथमिके सायदोहे प्रथमश्रुतास्ते धर्मा व्यवतिष्ठन्त इति चेत् । नैवम् । नैवम् । पूर्वत्र हि सोमे विनासनादिधर्माणामनन्वयात् प्रकरणमानर्थक्यप्रतिहतम् । अतोऽऽग्नी-योमीयपशो स्थानबलात् ते धर्मा व्यवस्थिताः । इह तु नास्त्यानर्थक्यप्रतिहतिः । तत्र प्रकरणेन स्थानं वाधित्वा द्वयोर्दोहयोस्ते धर्मा अभ्युपेया ॥

- २० दशमाऽऽप्यायस्याऽष्टमे पादे विचारितम्—
 “स्वाहेत्युकिर्द्विहोमे सहारः स्यान्न वाऽग्निम ।
 पूर्वन्यायान्न तन्मन्त्रे स्वाहाकाराविधिरवत्तः ॥
^{५६}विधिन्वेऽपि नियत्यै स्यात् स्वत्यासवपट्टकृती-^{५७}
 होमान्तरे षपट्टकारस्वाहाकारविकल्पनम्” ॥ (जैन्त्या १०.८.१९-२०) इति ॥

- २५ अनारम्य श्रूयते— “षपट्टकारेण स्वाहाकारेण वा द्वेभ्योऽन्नं प्रहीयते” इति । द्विहोमविशेषे श्रूयते— “श्रुत्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा” (तैत्सं १-८.१३) इति । तत्र पूर्वधिकरणे यथाऽनारम्य

^{५२} इ. उ ना. पा. भा. हा-चान्तराले । ^{५३} आ. फ ना. पा. हा-पूर्ववत्तद्द्वि । ^{५४} त-विहितोऽतः । ^{५५} इ. उ. पा भा हा-पूर्वव-यायेन । ^{५६-५७} इ-विधित्वेऽपि नियत्यै न बाध्या स षपट्टकृति, इ पा हा-विधित्वोपनियत्यै स्वाहा व्यत्यासवपट्टकृती ।

सान्नाय्यं, पात्रप्रोक्षणादि]

विहितस्य सासदृश्यस्य प्राकरणिकेन सासदृश्यविधिनोपसंहारे सति विकृत्यन्तरे सासदृश्ये नास्ति तथेहाप्यनारब्धवादेन विहितस्य स्वाहाकारस्य द्विहोमप्रकरणपठितमन्त्रगत्येन स्वाहाशब्देनोपसंहारे सति होमान्तरेषु नास्ति स्वाहाकार इति प्राप्ते ब्रूमः— “पृथिव्यै स्वाहा” (तैसं १.८.१३) इति मन्त्रपाठोऽयम् । न तत्र स्वाहाकारोऽनारभ्याधीतब्राह्मणवाक्येनैव विधीयते । न खलु— “यमादित्या अश्रुमाप्यायन्ति” (तैसं २.४.१४) इत्यादि याज्यामन्त्रगतादित्यादिशब्दाः कस्यचिदर्थस्य विधायका दृष्टाः । यथा “सिद्धार्थवाचकादित्यशब्दो न विधत्ते, यथा वा क्रियावाचित्वेऽपि वर्तमानार्थ आप्यायन्तीति न विधायकः, तथा वैदिकहविर्विषयो “देवस्य दत्तम्” इत्यस्मिन्नर्थे वर्तमानः स्वाहाशब्दो नोच्चारणं विदधाति । तथा सत्युपसंहार्योपसंहारकथोरेकविषयत्वशब्दाया अप्यभावात्तास्येवात्र पूर्वन्यायः । ननु प्रकरणादिना मन्त्रस्य होमे विनियुक्तत्वात् स्वाहाकारविधिरथाह्वयत इति चेत् । एवमपि ब्राह्मणवाक्येन पक्षे प्राप्तः स्वाहाकारो नियम्यते— “अस्मिन्नप्युपहोमे स्वाहाकारेणैवात्र प्रदीयत इति । ततः पाक्षिको वपट्कारोऽर्थान्वितैः किंच “पुरस्तात् स्वाहाकारा वा अन्ये देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकारा अन्ये” (तेज ३.९.१०) इति ब्राह्मणोक्तन्यायेन “स्वाहा पृथिव्यै” इत्यपि पाठः पक्षे प्राप्नोति । तत्र “पृथिव्यै स्वाहा” इत्येव पठेदिति नियम्यते । अर्थात् अथवासो नियतैः । तस्माद्विधिविधिविधयोरुपसंहाराभावेन होमान्तरेष्वनारभ्य विहितो वपट्कारस्वाहाकारविकल्पः सुस्थितो भवति । एवं च सति “हुतः स्तोत्रः” (तैसं १.१.३), “स्वाहा धावापृथिवीभ्याम्” (तैसं १.१.३) इति मन्त्रांशभ्यां सूचितस्य स्वाहाकारविकल्पस्य न कदाचिदप्यनुपपत्तिः ॥

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे किञ्चिद्विचारितम्—

“तेन ह्यन्नमिति प्रोक्तो वादो हेतुरुत स्तुतिः ।

हिना श्रुता हेतुताऽतः शूर्पादन्यच्च साधनम् ॥

शूर्पसाधनता श्रौती ६१नाश्रौतैः सा विकल्प्यते ।

अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तु रथात् प्रवर्तिका” ॥ (जैम्या १.२.९-१०) इति ॥

इदमन्नायते— “शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते” (द्र. श्रामा २.५.२-२३) इति ।

अयमर्थवादो ६३-विधेयशूर्पे हेतुत्वेनान्वेति-६२ । हिशब्दस्य हेतुवाचिन्वात् । यस्मादन्नसाधनं तस्माच्छूर्पेण हीतव्यमित्युक्ते यद्यदन्नसाधनं दर्वापिटरादिकं तेन सर्वेण हीतव्यमिति लभ्यते । ततः पिटरादयः शूर्पेण सह विकल्प्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः— शूर्पस्य होमसाधनत्वं ६३श्रौतं, तृतीयया तदवगमात् । पिटरादीनां ध्वानुमानिकमतोऽस्तमानवत्त्वात् विकल्पो युक्तः । ततो हेतुर्व्यर्थः । स्तुतिस्तु

५७. क-सिद्धार्थवाचक आदित्यशब्दः । ५८. तं. ना. हा-‘देवस्य’ नास्ति । ५९. तं-अस्मिन् दार्धहोमे । ६०. इ. उ. पा. भां. हा-काचिदप्यनुपपत्तिः ६१. इ. उ. ना. पा. भां. हा-नाश्रुतैः ६२-६३. इ. उ. तं. ना. भां. हा-विधेयशूर्पहेतुत्वेनान्वेति । ६३. तं. श्रुतम् ।

प्ररीचनायोपयुक्ता । तस्मात् स्तुतिरेनान्वयः । अनेनैव न्यायेन प्रकृतेऽपि “अग्निहोत्रमेव न
हुद्वाच्छुद्धं । तद्धि नोऽपुनन्ति” (तैत्ति ३.२.३) इत्यत्र हिशब्दस्य हेतुत्वाच्च यत्र नास्त्युपवन
तत्र तत्र शूद्रस्पर्शो निषिद्ध इति व्याप्ती सध्यामुपवनरहिताना ग्रीहियवादीना कदाचिच्छूद्रेण स्पृष्टाना
यागयोग्याव न स्यादिति पूर्वं पक्षः । ‘तद्धि नोऽपुनन्ति’ इत्यस्यार्थावादस्य स्तावकत्वेन
५ हेतुप्रतिपादकत्वाभावात् ६४ नोको दोष इति राद्धान्तः ॥

- अथ व्याकरणम्— शुन्धध्वमित्यत्र धातुरदात् । शप्प्रत्ययः पितृदानुदात्तः । अद्बुपदेशाद्बुत्तरं
लसावैधातुरूमप्यनुदात्तम् । देव्यशब्दो यनन्तत्वेन “ग्नित्यादि” (पा ६.१.१९७) इत्याद्युदात्तः ।
मातृशब्दश्चोदो धिपणेतिवत् मध्योदात्तः । घर्मांसीत्योकारस्योदात्तानुदात्तयोरोकाराकारयोः स्थाने
पनिष्ठावादेशादेशत्वेन नियमुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादः “स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ” (पा ८.२.६)
१० उच्चरपदस्याऽऽदावनुदात्ते परत उदात्तानुदात्तयोर्थे एकादेशः । न विकल्पेन स्वरित स्यादित्योकारः
स्वरितः । पृथिव्यतीत्यत्र “उदात्तस्वरितयोर्थेण स्वरितोऽनुदात्तस्य” (पा ८.२.४) उदात्तस्य वा
स्वरितस्य वा स्थाने यो यण् तस्माद्बुत्तरस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यादित्यकार स्वरितः । विश्वस्य
घायो धारण यस्या वृष्टे सा विश्वघाया । तत्र पूर्वपटप्रकृतिस्वर प्राप्तः । विश्वशब्दश्च स्वत
भानुदात्तः । “विधे देवा ऋतावृषे” (तस २.४.१४) इत्यादौ ६५ तया दर्शनात् ६५ । इह तु
१५ “यद्व्याही विश्व सज्ञायाम्” (पा ६.२.१०६) इति विधमित्येतत् पूर्वपदमन्तोदात्तम् । परमशब्दो
मपुसकलिङ्गोऽपि निश्चयनपुसकत्वाभावात् किट्टस्वोणाऽन्तोदात्तः । ट्स्वस्वे यत्र ६५ पृथग्वावयत्वेन पदात्
परत्वाभावात् न निपातः, किंतु धातुस्वरशब्दपरलसावैधातुकस्वराः । ‘परमेण घाम्ना ट्स्वस्व’
इत्येकत्रायवेऽपि ‘ट्स्वस्व मा ह्याश्च’ इति समुच्चयविवक्षया चकारस्य लुप्तत्वेन “चादिलीये
विमाया” (पा ८.१.६३) इति निघातस्य विकल्पो ब्रह्मव्यः । वसुशब्दो वृषादिः । पवित्रमित्यत्र
२० “पुष सज्ञायाम्” (पा ३.२.१८५) इति पूष्धातोर्निप्रत्यये सतीकार उदात्तः । शतधारशब्द-
शतवदन्तशब्दवत् । इप्सोऽग्रय इत्यत्र घर्मांसीतिवदोकार स्वरितः । “बृहन्नहतोरपसस्थानम्”
(पा ६.१.१७३ वा १) इति बृहच्छुद्धाद्बुत्तरस्या भजादिदिमक्तेरुदात्तत्वम् । क सुप्रम्, अक दु ख तत्र
विघते यस्यामां नाक, पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । स्वाहाशब्दो निपातः । चावापृथिवीशब्दस्य “देवताद्वन्द्वे
ष” (पा ६.२.१४१) इत्युभयपदप्रकृतिस्वत्वादाद्यन्तानुदात्ता । विश्वघाया इतिवद्विधापुरित्थाद्यः ।
२५ ऋतावरोशब्दस्य आमन्त्रितत्वात्क्रियात् । ऊर्मिशब्दस्य किट्टस्वरः । बीजनुदात्तः । मपुसशब्दो वृषादिः ।
मपुसत्तमपावनुदात्ता । धनशब्दो नपुमकस्वरः । सोमैन्द्रविष्णुशब्दा वृषादिगताः । इवस्य होमस्य
योग्य इत्यम्, प्रायमस्वराः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे वृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

संहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

६४ य-न कथिन् । ६५-६५ आ-दर्शनात् ; क ना पा. हा- तर्क्षनात् । ६६. क तं-
पृष्वाभ्येन । ६७. आ. इ. छ ना. पा. मा हा-प्रजावरी, व-ऋतावरीरिति ।

कर्मणे वां देवेभ्यः शक्यं

कर्मणे । वाम् । देवेभ्यः । शक्यम् ।

यागदिवसे कर्मरभ्मे हस्तौ संमृशति — ' कर्मणे वाम् ' इति ॥ ^vदेवेभ्यः इति पष्ठये चतुर्थी (पा २.३.६२ वा १) । हे हस्तौ, देवानां संबन्धिने ^vकर्मणे ^१कर्मसिद्धयर्थं ^vवां युवयोः ^vशक्यं युवां विनियोकतु समर्थो भूयासम् । " छिड्याशिष्यद् " (पा ३.१.८६) इत्यह्प्रत्ययः । " छन्दस्युभयथा " (पा ३.४.११७) इति सार्थधातुकत्वात् सलोपः ॥

अनुवाकत्रयेण ^१पूर्वदिनकत्वव्यं समापितमुत्तरं दशभिरनुवाकैः प्रतिपदिनकर्तव्यमभिधातव्यम् । तत्र प्रथमं तावदहिंश्रुतुर्थेऽनुवाके हविर्निर्वापोऽभिधीयते ।

कर्मण इति ॥ बौधायनः— " अथ प्रातर्हुतेऽग्निहोत्रे हस्तौ संमृशते कर्मणे वां देवेभ्यः शक्यमिति " (बौध्री १.४) इति । आपस्तम्बः— " कर्मणे वां देवेभ्यः शक्यमिति हस्ताव-
वनिज्य " (आपध्री १.१५.४) इति ॥ हे हस्तौ, देवानां संबन्धिने ^vकर्मणे प्रक्षालितौ युवां प्रयोक्तुं शक्तो भूयासम् ॥ चिनाऽपि प्रक्षालनं लौकिकशक्तेः सद्भावाच्छास्त्रीयशक्त्यर्थोऽर्थं मन्त्रः प्रक्षालन-
हेतुरित्यभिप्रेत्याह— " कर्मणे वां देवेभ्यः शक्यमित्याह शक्यं " (तैत्रा ३.२.४) इति ।
^१कंचिन्मन्त्रमुत्पाद्य ^२युगास्तरणे विनियुद्धक्ते— " यज्ञस्य वै संततिमनु प्रजाः पशवो यजमानस्य संतायन्ते । यज्ञस्य विच्छिन्नमनु प्रजाः पशवो यजमानस्य विच्छिद्यन्ते । यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य
त्वा संतत्यै स्तृणामि संतत्यै त्वा यज्ञस्येयाऽऽहवनीयात् संतनोति । यजमानस्य प्रजायै पशूनां
संतत्यै " (तैत्रा ३.२.४) इति । ' यज्ञस्य त्वा संतत्यै ' इत्येषां पदानामादरायैव द्विरभ्यासेन
भूमिर्यथा न दृश्यते तथा स्तरणीयमिति सूच्यते । अत एवाऽन्यत्राऽऽम्नातम्— " अनतिदक्ष
स्तृणाति " (तैसं २.६.५) इति । स्तरणप्रदेशक्याऽऽद्यन्ती कल्पे दक्षितौ— " गार्हपत्यात् प्रकन्य
संततामुलपराजीं स्तृणात्वाऽऽहवनीयात् " (आपध्री १.१५.४) इति । उलपराजिस्तृणविशेषः
प्रणयनं विधत्ते— " अपः प्रणयति " (तैत्रा ३.२.४) इति । तत्प्रकारः कष्टो दक्षितः— " अथो-
त्तरेण गार्हपत्यमुपविश्य कश्चं वा चमसं वा प्रणीताप्रणयनमाचोय तस्मिंश्स्तिरःपवित्रमप आनयन्नाह
ब्रह्मजपः प्रणोद्यामि यजमानं वाचं यच्छेति । प्रसूतः समं प्राणैर्धारयन्नागोऽविपिञ्जन् हृत्कोत्तरेणाऽऽ-
हवनीयं दग्धेण सादयित्वा " (बौध्री १.४) इति । प्रणयनविधेरर्थवादमाह— " अद्वा वा आपः ।
अद्वामेवाऽऽरभ्य प्रणीय प्रचरति " (तैत्रा ३.२.४) इति । अपां अद्वाजनकत्वेन अद्वात्प्रव-
मुपचयते । तज्जनकत्वं च श्रुत्यन्तरे समाग्नातम्— " आपो हारसै अद्वां संनमन्ते पुण्याय कर्मणे " (पैवा २.१.७) इति । दृश्यते च स्नानाचमनोपेतस्य अद्वातिशयः । पूर्वोक्तमेष प्रणयनविधिं पुनः

१. मै. ध- तस्तिद्वयर्थम् ।

१. इ. उ. तं. ना. पा. भा. हा-पूर्वदिन° । २. इ. उ. पा. भा. हा-किंचिन्मन्त्र° । ३. इ. उ. पा. भा. हा-तृणस्तरणे । ४. इ. उ. भा. हा-शक्तिरतरेण विशेषः । ५. ध-अपरेण । ६. पा. व-संस्तृणतः
क-संश्लेषम् ।

तैत्र्यं

वेपाय त्वा
वेपाय । त्वा ।

शूर्पमादत्ते— 'वेपाय त्वा' इति ॥ व्याप्नोतीति वेपः विष्णुर्यज्ञः इति पर्यायाः ।
पचाद्यजन्तः । वृषादित्वादाघुदात्तत्वम् (पा ६.१.२०३) । सर्वव्यापिने विष्ण्वात्मने यज्ञाय
५ त्वाम् 'आददे' इति शेषः ॥

पुनरनूय बहुधा स्तीति— 'अप प्रणयति । यज्ञो वा आप । यज्ञमेधारम्य प्रणीय प्रचरति । अप.
प्रणयति । वजरो वा आप । वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्रहृत्य प्रणीय प्रचरति । अप. प्रणयति । आपो वै
रक्षोमी । रक्षसामपहत्यै । अप. प्रणयति । आपो वै देवाना प्रिय धाम । देवानामेव प्रिय धाम प्रणीय
प्रचरति । अप प्रणयति । आपो वै सर्वा देवताः । देवता एवाऽऽरभ्य प्रणीय प्रचरति' (तैत्रा ३.२.४)
१० इति । यज्ञा यथाऽभीष्टस्वर्गसाधन तद्ददामभीष्टप्रतीत्यादिसाधनत्वाद्यज्ञत्वम् । प्रणीताभिरग्नि-
पिष्टमयवन प्रचरणम् । यथा वजरो वैरिण वारयति तद्ददापः शत्रु वारयन्ति । रक्षोऽप्यन्ति पुरोक्तम् ।
वृष्टुदकस्य देवप्रियधाम्नो शुलोकादुत्पन्नत्वात्पदा तद्धामत्वम् । देवास्तावदग्नि प्रविश्य तज्जाव प्राप्ता ।
तथा च श्रूयते— 'देवासुराः सद्यत्ता आसन् ते देवा क्षिम्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुर्गग्निं सर्वा
देवता इति' (तैस ६.२.२) इति । स चाग्निरभ्यु प्रविष्ट । 'स निलायत । सोऽपः प्राविशत्' (तैस २.६.६) इति श्रुते । तस्मादप्या सर्वदेवतात्वम् । ब्राह्मणान्तराडा (तैत्रा ३.२.४, ७.३)
१५ तयास्व द्रष्टव्यम् ॥

वेपायेति ॥ कथं— 'आदत्ते दक्षिणेनाग्निहोत्रहवणी सव्येन शूर्पं वेपाय त्वेति'
(षोड्शी १.०.४) इति ॥ तदेतदुभय यज्ञायुधमप्यपाति । तानि यज्ञायुधान्यन्वयैवमात्मानानि—
२० 'स्वयश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाग्निं च शम्या चोदुखलं च मुसलं च
स्वचोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि' (तैस १.०.८) इति । तेषां प्रयोगप्रकारः— 'सूत्रे दर्शितं—
'उत्तरेण गार्हपत्याहवनीयां दमान् सस्तीयं द्वन्द्वं न्यञ्जि पात्राणि प्रयुनक्ति दशापरणि दश
पूर्वाणि । स्वयश्च कपालानि चेति यथासामान्नातमपराणि प्रयुज्य स्रुव जुहुसुपमृत ध्रुवां वेदं पात्रीमाज्य-
स्थालीं प्राक्षिग्रहरणमिदापात्रं प्रणीताप्रणयनमिति पूर्वाणि । तानि उत्तरेणावशिष्टानि अन्वाहव्य-
स्थालीमद्मानमुपवेप' प्रातर्दोहपात्राणीति । प्रणीताप्रणयन पात्रमसादनात् पूर्वमेके सामानगति'
२५ (आपश्री १ १५ ६-९) इति । तत्राग्निहोत्रहवण्यादाने शास्त्रान्तरमन्त्र उदाहृत— 'घानस्पत्याऽसि
दक्षाय त्रेत्यग्निहोत्रहवणीमादत्ते' (आपश्री १ १७ १) इति । तस्मात् 'वेपाय त्वा' इति मन्त्रेण
शूर्पम् आदत्ते^७ । वेपो व्याप्तिमान् यज्ञस्तदर्थं भो शूर्पं, त्वामाददे ॥ अत्राऽर्थावबोधकाल एव

२ मै व- 'व्याप्नोतीति' नास्ति ।

७ आ. त-पिष्टस्य सयवनम्, क-पिष्टस्य सयवनम् । आ. ह. उ. ना. पा. मां. हा. तत्रैव ।
८ आ. इ. वे. ना. पा. मां. हा. स्थाली मरुतीमुपवेपम्; क-स्थाली मरुतीमुपवेपम् ।
९ त-आदधीत, क. व-आदधीत ।

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो धूर्सि धूर्व
धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व

प्रत्युष्टमिति प्रति-उष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टा इति प्रति-उष्टाः । अरातयः । धूः ।

असि । धूर्व । धूर्वन्तम् । धूर्व । तम् । यः । अस्मान् । धूर्वति । तम् । धूर्व ।

‘ प्रत्युष्टम् ’ इति प्रतितपनमन्त्रो व्याख्यानः (तैसं १.१.२) ॥

धुरमभिमृशति—‘ धूः ’ इति ॥ धूःस्थोऽभिरुच्यते । ‘ धूः हिंसकः त्वम् असि । युगप्रदेशस्य धूर्भूत्वा स्थितस्त्वम् । हे अग्ने धुर्य । “ एष वै धुर्योऽग्निः ” (तैत्रा ३.२.४) इति ब्राह्मणम् । धूर्वा हिंसायाम् । कर्तरि क्प् (पा ३.२.७६) । ३-“ राहोपः ” (पा ६.४.२१) । उपधादीर्घः-३ (पा ८.२.७६) । यत् ईदृशस्त्वं तस्मात् ‘ धूर्वन्तं यज्ञस्य हिंसकं राक्षसादिकं तावत् ‘ धूर्व नाशय । किं च ‘ तं च ‘ धूर्व ‘ यः १०

वाक्यपूर्तये पदाध्याहारः । अनुष्ठानकाले तु न लौकिकं पदमध्याहस्तव्यम् । अनाम्नातस्योद्गादिवद्-मन्त्रावात् । अवबुद्धस्वार्थस्य वाक्यैकदेशेनापि संस्कारोद्घे सति स्मृत्युत्पत्तेः । ११अमन्त्रत्वादेव तद्द्वारकस्मृत्या नास्त्वदृष्टं १२किंचित् । ‘ सूर्याय जुष्टं निर्वपामि ’ इत्युद्गादीनमन्त्रानपि १३प्रयुज्जीत । अन्यथा ‘ अग्नये जुष्टम् ’ इत्येवमाम्नातस्यैव प्रयोगे सौर्यकर्मसमवेतस्वार्थस्य स्मृत्यभावप्रसङ्गात् ॥ शूर्पस्य यज्ञार्थत्वं निर्वापाववातादाौ प्रसिद्धमित्याह—“ वेपाय त्वेवाह । वेपाय ह्येनदादत्ते ” १४ (तैत्रा ३.२.४) इति ॥

प्रत्युष्टमिति ॥ कल्पः—“ प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवर्गीये गार्हपत्ये वा प्रतितप्य ” (आपश्रौ १.१७.१) इति । व्याचष्टे—“ प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै ” (तैत्रा ३.२.४) इति ॥

धूर्विति ॥ कल्पः—“ जघनेन गार्हपत्यमग्निष्टमनो भवति । तस्यैत्योचरं युगधुरमभिमृशति धूर्सि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वाम इति ” (श्रौश्रौ १.४) इति ॥ ब्रीहिरूपहविर्धारकशकटसंघन्धिना युगस्य बलीवर्दवहनप्रदेशे कश्चिद्विसकीऽग्निः शास्त्रदृष्टोऽस्ति । तं प्रायथत्ते- १५भो वक्षे, त्वं हिंसकः असि । ततः पापरूपं हिंसकं विनाशय । किं च ‘ यः ’ राक्षसादिः यानाधिष्णेन ‘ अस्मान् ’ जिवांसति ‘ तम् ’ अपि विनाशय । ‘ यं ’ वाऽऽल्ल्यादिरूपं धैरिणं ‘ वयं ’

३-३ ति. तं. पं. व- राहोपोपधादीर्घत्वे ।

११. इ. उ. अमन्त्रकत्वादेव । १२. इ. उ. पा- क्वचित् । १३. आ. इ. उ. क. पा. ना. भां. हान- प्रयुज्यते । १४. क. तं. च-हे ।

यं वयं धूर्वामस्त्वं देवानामसि सस्नितमं
परितमं जुष्टमं वह्नितमं देवहृतममहुतमसि

यम् । वयम् । धूर्वाम् । त्वम् । देवानाम् । असि । सस्नितममिति सस्नि-तमम् ।

परितममिति परि-तमम् । जुष्टममिति जुष्ट-तमम् । वह्नितममिति वह्नि-तमम् ।

देवहृतममिति देव-हृतमम् । अहुतम् । असि ।

५

१ अस्मान् धूर्वति जिघासति अपि च तम् अपि धूर्वं यं वयं धूर्वामः जिघासामः । सर्वत्र “ उपधाया [या] च ” (पा ८.२.७८) इति दीर्घत्वम् ॥

अनोऽभिमन्त्रयते—‘त्वम्’ इति ॥ हे शकट, त्वं देवानाम् असि । देवसंबन्धसि
‘देवतायै हविर्धारणेन । अत एव ‘सस्नितमं शुद्धतमं इदानीमसि । घ्णा शौचे । “आद्यम्”

१० (पा ३.२.१७१) इत्यादिना किन् “छिद्बन्ध । ‘परितमं पूर्णतमं ब्रीह्यादिभिः । प्रा पूर्णे । स एव प्रत्ययः । ‘जुष्टमं प्रियतमं देवानाम् । “ नित्यं मन्त्रे ” (पा ६.१.२१०) इत्याद्युदात्तत्वम् । ‘वह्नितमं वोढृतमं हविषाम् । “ वह्निश्चयुद्गुह्यम् ” (उ ५००) इत्यादिना ‘निप्रत्ययः । स च नित्-’ । ‘देवहृतमं देवानामाह्वातृतममिनासि हविर्धारणेन । किपि

‘धूर्वाम् जिघासामः तम् अपि विनाशय ॥ बह्वधाधारमूलाया युगपुरः सत्पशं विधत्ते—

१५ “ धूर्वनीयाह । एष धै घुर्योऽसि । तं यदनुपस्पृश्यातीयात् । अध्वर्युं च मज्जमानं च प्रदहेत् । उपस्पृश्यात्येति । अध्वर्योश्च यजमानस्य चाप्रदाहाय ” (तैत्रा ३.२.४) इति । ‘तं धूर्वं’ इति धात्वययोः पीनस्त्रस्यभ्रम निवारयति— “ धूर्वं त योऽह्मान् धूर्वति तं धूर्वं य वय धूर्वाम इत्याह । द्वी वाव पुरगौ । यं धैव धूर्वति । यश्चैनं धूर्वति । तान्धुमी शुचाऽप्ययति ” (तैत्रा ३.२.४) इति । शोकेन योचयतीत्यर्थः ॥

२० त्यमिति ॥ कतः— “ अनोऽभिमन्त्रयते एव देवानामसि सस्नितमं परितमं जुष्टमं वह्नितमं देवहृतममहुतममि हविर्धानं दृष्टव्यं मा ह्यः । ” (बौध्नी १ ४) इति ॥ ११ भो. शकट, त्वं देवानां संबन्धि मयमि । ततः शुद्धितमं ब्रीहिति पूर्णतमं प्रियतमं हविषो वाह्नितमं देवानामाह्वातृतमं च असि । किं च ब्रीहिसारापादितवक्रश्चरदितं हविषो धारवन् असि । अतो हर्षं भव, मज्ज मा मूः ॥ मन्त्रस्य मयममागे स्पष्टार्थैव दर्शयति— “ त्वं देवानामसि सस्नितमं परितमं जुष्टमं वह्नितमं देवहृतममित्याह । यथायजुरेवैतत् ” (तैत्रा ३.२.४) इति । मन्त्रपदैर्वोऽर्थो यथा प्रतीयते स तथैव,

२५

४. ति. त. मे १. यं. य- देवार्थम् । ५. ति. त प य- प्रत्यय । ६-६ ति. यं व- निप्रत्ययः ।

१५. ८. तं-हे ।

हविर्धानं दृ९ ह्रस्व मा ह्वामिन्नस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा भेर्मा सं विकथा

हविर्धानमिति हविः-धानम् । दृ९ ह्रस्व । मा । ह्वाः । मिन्नस्य ।

त्वा । चक्षुषा । प्रेति । ईक्षे । मा । मेः । मा । समिति । विन्धाः ।

संप्रसारणे, “हलः” (पा ६.४.२) इति दीर्घः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।

अहुतम् अकुटिलम् असि धृतिमत्तया । ‘हु हरेरुन्दसि’ (पा ७.२.३१) इति हुभावः । ५

हविर्धानं, हविर्भूता व्रीह्यादयो निधीयन्तेऽस्मिन्निति हविर्धानम् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण

प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । यतस्त्वमेवंविधस्तस्मात् दृ९ ह्रस्व । मा ह्वाः इति व्याख्यातम्-”

(तैसं १.१.३) ॥

पुरोडाशीयान् प्रेक्षते—‘ मिन्नस्य ’ इति ॥ जगतां मिन्नभूतस्य ‘जगद्वन्धोरादित्यस्य

चक्षुषा त्वां पुरोडाशीयसमूहं प्रेक्षे । नात्मीयेन । ततश्च त्वं मनुष्येण दृष्टोऽहमिति मा १०

मेः मा भैपीः । “चहुळं छन्दसि” (पा ७.३.९७) इतीडभावः । सिचि वृद्धि वाधित्वा

व्यत्ययेनान्तरङ्गो गुण एव क्रियते । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” (व्याडिपरिभाषावृत्ति ५३)

इति वा वृद्धयभावः । मा च सं विकथाः मा च कम्पिष्ठाः । ओविजी भयचक्षणयोः । छुडि

“छिड्सिचावात्मनेपदेषु” (पा १.२.११) इति सिचः कित्त्वम् । “झलो झळि”

(पा ८.२.२६) इति सिचो लोपः । अत्र ‘मा च मेः मा च सं विकथाः’ इति चार्थस्य १५

गम्यमानत्वात् “चादिलोपे विभाषा” (पा ८.१.६३) इति प्रयमा तिङ्विभक्तिर्न

निहन्वते । गम्यमानार्थस्याप्रयोग एव लोपः । नन्ववघातादिना पीडां कर्तुमारभते भवान्,

न एवत्र १६-कश्चिदन्यो विवक्षाविशेषोऽस्ति-१६ । द्वितीयभागे व्रीहिभारप्रयुक्तं शैथिल्यं वार्यत

इत्याह—“अहुतमसि हविर्धानमित्याहानात्स्यै” (तैत्रा ३.२.४) इति । तृतीयभागे स्वयमन्वारोहुं

शकटस्य धैर्यं संपाद्यत इत्याह—“दृ९ ह्रस्व मा ह्वारित्याह ह्रस्वै” (तैत्रा ३.२.४) इति । अतः २०

पृथाऽऽपस्तम्ब उत्तरस्य भागस्य मन्त्रान्तररथमभिप्रेत्याऽऽह—“अहुतमसि हविर्धानमित्यारोहति”

(आपश्चौ १.१.७.७) इति ॥

मिन्नस्येति ॥ कल्पः—“अथ पुरोडाशीयान् प्रेक्षते मिन्नस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा भेर्मा सं

विकथा मा त्वा हिंसिपमिति” (वौश्री १.५) इति ॥ हे व्रीहिसमूह, जगन्मिन्नस्य सूर्यस्य

चक्षुषा त्वामवलोकयामि, न तु वैरिचक्षुषा । ततः मा भैपीः, मा अत्र कम्पिष्ठाः । अहं तु त्वां २५

७-७. ति. तं- ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्, शेषं गतम् ; व- ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं, शेषं सुगमम् ।

८. व. मै. मै १- सर्वजगद् ।

१६-१६. आ. ना. हा-कश्चिद्विवक्षाविशेषोऽस्ति; क-कश्चिदन्यो विवक्षाविशेषोऽस्ति ।

मा त्वा (१) हिंसिपमुरु वाताय देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां

मा । त्वा (१) । हिंसिपम् । उरु । वाताय । देवस्य । त्वा ।

सवितु । प्रमन इति प्रसवे । अश्विनो । वाहुभ्यामिति वाहुभ्याम् ।

तत्किमुच्यते—‘ मा मे ’ इति । तत्राऽऽह—‘ मा ’ त्वा ’ हिंसिपम् । अत्रघातादिना न त्वामहं
नाशयामि । किंतु हविर्भूत त्वा देवनायै सकन्ध उच्छ्रितं स्थान प्रापयामि । ययोक्तम्—
‘ यज्ञार्थं निधनं प्राप्ता प्राप्नुवन्त्युच्छ्रिति पुनः ’ (इ मनु ५.४०) इति ॥

तृणानि निरस्यति—‘ उरु ’ इति ॥ वातार्थं वातप्रवृत्त्यर्थं उरु महद्भव । एतेन
अरुणत्व हविष कृत्त भवति । ‘ यद्वा किंच वातो नाभिराति ’ (तैत्रा ३.२.४)
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१० निर्वपति—‘ देवस्य त्वा ’ इति ॥ सवितु सर्गप्रेरकस्य देवस्य प्रसवे प्रेरणायाम्
तेनैव प्रेरितोऽहं त्वाम् अग्नये अभ्यर्थं जुष्ट प्रिय निर्वपामि निष्कृष्य शूर्पे निक्षिपामि ।
‘ यायध्वक्तान्वित्रकाणाम् ’ (पा ६.२.१४४) इति मूत्रेण प्रसवशब्दोऽन्तोदात्तः ।
‘ अश्विनोः वाहुभ्या, न त्वात्मीयाम्यामिति स्तुतिः । ‘ अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु आस्ताम् ’

न मारयामि ॥ अनुकूलोऽयम् इति बुद्धयुगादनाय मिश्रशब्दप्रयोग इत्याह—‘ मिश्रस्य त्वा चक्षुषा
१५ प्रेक्ष ह्याह मिश्राय ’ (तैत्रा ३.२.४) इति । भयकम्पयोरपि हिंसावात्तरभेदत्वमित्यभिप्रेत्याह—
‘ मा मेमां सवित्रया मा त्वा हिंसिपमित्याहाहिसार्यै (तैत्रा ३.२.४) इति ॥

उर्ध्वति ॥ कल्प—‘ उरु वातायेति शरीणाहम् अपच्छाद्य ’ (आपधौ १.१०.८)
इति ॥ हे करिष्यमाणद्वार, त्वमेनेन विधानभूलगुणाद्यपनयनेन वायुप्रवेशार्थं त्रिस्तीर्णं भव । वायुप्रदेशे
प्रयोजनमाह—‘ यद्वा किंच वातो नाभिराति । तत्सर्वं वरुणदेवत्वम् । उरुवातायेत्याह । अवारुण-
२० मेवैतत् करोमि ’ (तैत्रा ३.२.४) इति । यद्भव्यमाहुतत्वेन वायुर्न स्पृशति तस्य सर्वस्याऽऽवरुणो
वरुण स्वामी । तच्च स्वाभिरुं वायुना निवर्धते ॥

देवस्येति ॥ कल्प—‘ अथ निर्वपति देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूजो
हस्तान्यामग्नये जुष्ट निर्वपामीति ’ (वीधौ १.५) इति ॥ तत्रकारः सुत्रे दृशित—‘ शूर्पे पवित्रे
निधाय तस्मिन्निक्षिपेत्तद्वयस्या हरीऽपि निर्वपति तथा वा पवित्रवरया ’ (आपधौ १.१०.९)
२५ इति ॥ व्याचष्टे—‘ देवस्य त्वा सवितु प्रसव इत्याह प्रसुवै । अश्विनोर्वाहुभ्यामित्याह । अश्विनो

९-९. पं. हविर्भूतवात् । १०. मै१-समर्थः । ११-११. व. मै. मै१- प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितं पदम् ।
१२. ति व- वातप्रवृत्त्यर्थम् ।

१७ आ पा. हा-परिणाहम् । १८ व-अपाच्छाद्य, त- अत्रच्छेद्य, क-अववाह । १९ क-
व- पवित्रम् ।

पूष्णो हस्ताभ्यामुग्रये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामिदं देवानामिदमुं नः सह

पूष्णः । हस्ताभ्याम् । अग्रये । जुष्टम् । निरिति । वपाभि । अग्नीषोमाभ्यामित्यग्नी-सोमाभ्याम् ।

इदम् । देवानाम् । इदम् । उ । नः । सह ।

(तैत्रा ३.२.४) । तथा पूष्णः एव हस्ताभ्यां पाणितलाभ्याम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण पृथया उदात्तत्वम् (पा ६.१.१६१) ॥

अग्नीषोमीयं निर्वपति—‘अग्नीषोमाभ्याम्’ इति ॥ ‘देवताद्वन्द्वे च’ (पा ६.२.१४१) इति १२-पूर्वोत्तरपदयोः युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । अत्र च ‘देवस्य त्वा’ इत्यादि, ‘जुष्टं निर्वपामि’ इति चानुपज्यते-१३ ॥

निरुतानभिष्टुति—‘इदं देवानाम्’ इति ॥ इदं निरुतं धान्यं देवानां स्वं, तदुद्देशेन निरुतत्वात् । अन्यस्मात् व्यावृत्तमभूदित्यर्थः ॥

निरुतशेषमभिष्टुति—‘इदमु नः सह’ इति ॥ इदं निरुतशेषं नः अस्माकं भवतु । उशब्दः पूर्वस्माद्वावृत्त्यै । तुशब्दो वा लुप्तकारः । किमस्माकमेव ? नेत्याह । सह एव देवैः इदमस्माकं स्वम् । न निरुतवदेवानामेव । न चास्माकमैहिकभोगायैव । तत्र शेषस्य निरुते यदा आवापः, तदा यागोत्तरकालं शेषभक्षणेन साधारणत्वम् । यदा तु कोप्रादौ, तदा तदुत्तरस्यामिष्ट्यामुभयं भविष्यतीति साधारण्यम् ॥

हि देवानामध्वर्युं आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्थै । अग्रये जुष्टं निर्वपामीत्याह । अग्रय एवैनां जुष्टं निर्वपति ” (तैत्रा ३.२.४) इति । पुनान् व्रीहीन् प्रियं हविर्विधा भवति तथा निर्वपति । आवृत्तिं विधत्ते—“त्रियंजुपा । त्रय हमे लोकाः । एषां लोकानामाप्यै । तूष्णीं चतुर्थम् । अपरिमित-मेवावरुन्धे ” (तैत्रा ३.२.४) इति ॥

अग्नीषोमाभ्यामिति ॥ आपस्तम्बः—“एवमुत्तरं यथादेवतमग्नीषोमाभ्यामिति षीर्णमा-स्याम्” (आपश्नी १.१.८.१) इति । तदिदं स्पष्टीचकार बौधायनः—“एतामेव प्रतिपदं कृत्वाऽग्नी-षोमाभ्यामिति षीर्णमास्यामिन्द्राय वैष्टुत्रायेति चेन्द्राक्षिम्यामित्यमावास्त्रायामसंनयत इन्द्रायेति संनयतो महेन्द्रायेति वा यदि महेन्द्रयाजी भवति ” (वीश्नी १.५) इति ॥ ‘देवस्य त्वा’ इत्येतमेव भागमुपक्रमं कृत्वा ‘जुष्टं निर्वपामि’ इत्युपसंहारं कृत्वा तयोर्मध्ये ‘अग्नीषोमाभ्याम्’ इति प्रयोक्तव्यम् । एतत्सर्वमभित्रेत्याऽऽह—“स एवमेवाऽनुपूर्वश्च हवींषि निर्वपति ” (तैत्रा ३.२.४) इति ॥

इदमिति ॥ कल्पः—“इदं देवानामिति निरुतानभिष्टुति । इदमु नः सहेत्यवशिष्टान्” (आपश्नी १.१.८.३) इति ॥ शूर्पे निरुतम् इदं देवानाम् एव स्वम् इदं तु षाकट्यस्य देवैः

१३-१३. ति. तं. य- उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । देवस्याद्यनुपज्ञः ।

५

१०

१५

२०

२५

स्फात्यै त्वा नारात्यै सुवराभि वि र्व्येपं वैश्वानरं ज्योतिर्दृष्ट्वान्तां

स्फात्यै । त्वा । न । अरत्यै । सुवः । अभि ।

चीतिं । ल्येपम् । वैश्वानरम् । ज्योतिं । दृष्ट्वान्ताम् ।

निरुते कोष्टादौ वा १४ अत्रशिष्टम् आवपति—‘ स्फात्यै त्वा ’ इति ॥ स्फात्यौ ओप्यायी

५ वृद्धौ । ष्यन्तात् क्तिन् । “ नितुत्रनवसिसुमरकसेपु च ” (पा ७.२.९) इति इट्प्रतिषेधः ।
णिलोपयलोपां । उदात्तनिवृत्तिस्त्रेण क्तिन् उदात्तत्वम् । “ उदात्तयणो हृल्यूवात् ”
(पा ६.१.१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । १ स्फात्यै उर्वनाय अस्नदीयं धान्यं वर्षयितु
त्याम् ‘अत्रशिष्टमावपामि’ इति शेषः । १ नारात्यै, १ तत्र वर्धित-१ नादानाय, अपि तु दानार्थव
१ दानार्थमेवेति । राते क्तिनि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

१० आहवनीयमन्वीक्षते—‘ सुव ’ इति ॥ सुपु श्रेयासि गमयतीति १ सुवः । १ अतः
अन्तर्भाषितव्यथात् “ अन्येभ्योऽपि दृश्यते [न्ते] ” (पा ३.२.७५) इति विच्प्रत्यय १ ।

“ इयदुद्धप्रकरणे तस्यादीना छन्दासि बहुलम् ” (पा ६.४ ७७ वा १) इत्युपजादेशः ।
“ न्यहृस्वरौ स्वरितौ ” (फि ७४) इति व स्वरितत्वम् । एवविधं १ वैश्वानरं विधेया नराणां
स्वामिभेन सवन्निवन् १ ज्योति. द्योतनशील आहवनीयम् १ अभि १ वि १ ल्येपम् अभिमुख्येन

१५ पश्यामि । “ अभिरभागे ” (पा १.४.९१) इति लक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वेन गतित्वाभावाद्
“ गतिर्गता ” (पा ८.१.७०) इति निघाताभावात् । “ छिद्ध्यशियद् ” (पा ३.१.८६),
“ यासुट् ” (पा ३.४.१०३), “ अतो येयः ” (पा ७ २.८०) । “ नरे सज्ञायाम् ”

सहितानामस्माकं स्व यामास्तराणामस्माभि करिष्यमाणत्वात् भोक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ भाग्योरसां कर्षाय
मन्त्रद्वयमित्याह—“ इद देवानामिदमु न सहेत्याह व्यापृश्यै ” (तैत्रा ३ २.४) इति ॥

२० स्फात्यै त्वेति ॥ कृत् — “ स्फात्यै त्वा नारात्या इति निरुत्तानेवाऽभिमन्त्र्य (आपधौ
१.१८३) इति ॥ हे हवि, अभियुद्धये त्वामभिमन्त्रयामि । तत्राभिवर्धनमदानाय न भवति किंतु
देवेभ्यो दातुमेव ॥ सोऽथ मन्त्रो हविषोऽस्त्वन्दनेन क्षयो मा भूदित्येव रक्षार्थं इत्याह—“ स्फात्यै
त्वा नारात्या इत्याह गुप्यै ” (तैत्रा ३ २ ४) इति ॥

सुपरिति ॥ औघायनः—“ अथाहवनीयमीक्षते सुवरभि विर्येप वैश्वानर ज्योतिरिति ”

२५ (बार्धौ १ ५) इति । आपस्नम्बस्वु मन्त्रभेदमभिप्रेत्याऽऽह—“ सुवरभि विर्येपमिति सर्वं विद्वार-
मनुवीक्षते वैश्वानर ज्योतिरित्याहवनीयम् ” (आपधौ १ १८ ४) इति ॥ स्वर्गसाधनत्वेन स्वर्गरूप
सर्वथागप्रदेशममितो विदोषेण पश्यामि । आहवनीयासि स्वर्गप्रकाशकज्योति स्वरूपं पश्यामि ॥

१४ मै १-अप्रेपम्, व- शिष्टम् । १५-१५. वि त, व- तद्वर्धितम् । १६. वि. तं. व-
‘ दानार्थमेवेति ’ नास्ति । १७ मै मै १- ‘ अन् ’ नास्ति । १८. मै. व- विच् ।

दुर्या घावापृथिव्योरुर्वन्तरिक्षमन्विह्यदित्यास्त्वोपत्ये
दुर्याः । घावापृथिव्योरिति घावा-पृथिव्योः । उरु । अन्तरिक्षम्

अन्विति । इहि । अदित्याः । त्वा । उपस्य इत्युप-त्ये ।

(पा ६.३.१२९) इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । “ तस्येदम् ” (पा ४.३.१२०) इत्यण्
अन्तोदात्तो वैश्वानरशब्दः । “ तमसीव वा एपोऽन्तश्चरति ” (तैत्रा ३.२.४) इति ब्राह्मणम् ॥

गृहाननुवीक्षते—‘दृ५हन्ताम्’ इति ॥ १ दुर्याः गृहाः । दुर्वा हिंसायाम् । २ क्तिप्रत्यये,
३ राल्लोपापृक्तलोपयोः (पा ६.४.२१, ६.१.६७) कृतयोः, दृः हिंसा । तस्मात् “ तत्र साधुः ”
(पा ४.४.९८) इति यत् । “ न भकुर्कुंराम् ” (पा ८.२.७९) इति दीर्घाभावः ।
“ यतोऽनावः ” (पा ६.१.२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । दुरि साध्नो दुर्याः दुःखहेतवः । दिवि च
पृथिव्यां चास्माकमुपभोगार्थं २ गृहाः १ दृ५हन्तां वर्धन्ताम् । दृ५हस्वेतिवत् पदस्वरूपमनुसरणीयम् । १०
“ घावापृथिवी हविषि गृहीत उदवेपेताम् ” (तैत्रा ३.२.४) इति ब्राह्मणम् । “ देवताद्वन्द्वे
च ” (पा ६.२.१४१) इति ३ उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ; “ उदात्तयणः ” (पा ६.१.१७४)
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ; “ दिवो घावा ” (पा ६.३.२९) इति घावादेशः ॥

२४. ‘ उर्वन्तरिक्षमन्विह्ये ’ इति गमनमन्त्रो व्याख्यातः—२४ (तैसं १.१.२) ॥

शकटस्योपरिभागे परितः कटवेष्टिते तमस्विनि प्रदेशेऽवस्थितस्य बहिरवलोकनमप्यपेक्षितमित्याह— १५
“ तमसीव वा एपोऽन्तश्चरति । यः परीणहि । सुवरभि वि ल्येयं वैश्वानरं ज्योतिरित्याह । सुवरेवाभि
वि पश्यति । वैश्वानरं ज्योतिः ” (तैत्रा ३.२.४) इति ॥

दृ५हन्तामिति ॥ बौधायनः— “ अथ गृहाननुवीक्षते दृ५हन्तां दुर्यां घावापृथिव्योरिति ”
(यौथी ३.५) । आपस्तम्बः— “ दृ५हन्तां दुर्यां घावापृथिव्योरिति २ प्रत्यचरोह ” (आपथी
१.१८.४) इति ॥ इहलोकपरलोकयोस्मद्गृहा ३ गृहीभवन्तु ॥ अदाहर्षशाक्ताया ३ सन्नावात् २०
दाहर्षमाशंसनीयमित्याह— “ घावापृथिवी हविषि गृहीत उदवेपेताम् । दृ५हन्तां दुर्यां घावा-
पृथिव्योरित्याह । गृहाणां घावापृथिव्योरुर्वत्ये ” (तैत्रा ३.२.४) इति । ३ गृहीतहविष्कः किं बोद्धव्य
यक्ष्यतीत्यज्ञानाल्लोकयोर्भयेन कम्पः प्राप्तः । ‘ दृ५हन्ताम् ’ इत्युक्ते सत्येतद्विनाश उद्देश्यो न भवतीति
निश्चयाद्धैर्यं भवति ॥

१९. ति. क्तिप्रत्यये । २०. ति. तं. व- वल्लोपापृक्तलोपयोः । २१. मै. मै१- इत्युदात्तत्वम् ।
२२. मै- ‘ गृहाः ’ नास्ति । २३. मै. मै१- घावापृथिवीद्वन्द्वे पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ।
२४-२४. ति. तं. व- उर्विति गतम् ।

२०. आ. क. तं-प्रत्यचरोह । २१. तं. व-दृडा भवन्तु । २२. व-संमवात् । २३. व-गृहीते हविषि ।

सादयाम्यग्नें हव्यं रक्षस्व ॥ ४ ॥

[मा त्वा पद्वत्वारिंशच्च]

सादयामि । अग्ने । हव्यम् । रक्षस्व ॥ ४ ॥

[मैत्र १.१.४-५, काम १.४, कपिं १.४, काश १.६-११]

- ५ हविः सादयति—'अदित्या.' इति । धते कर्मणि २१क्तिन् । २२-दितिः खण्डनीया-२३, अदितिः अखण्डनीया पृथिवी । " इय वा अदिति " (तैत्रा ३.२.४) इति दर्शनात् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम् (पा ६.२.२) । तस्याः १ उपस्ये उत्सङ्गे ता स्थापयामीति स्तुतिः । उपस्थीयते अस्तिन् इत्युपस्य । " धनये कविवान स्यास्नापाव्यधिहिनियुष्यम् " (पा ३.३.५८ वा ४) इति २१धनये क । " स्याङ्गानामनुर्वादीनाम् " (फि ५२) इति १०, द्वितीयमक्षरमुदात्तम् ॥

गार्हप यमभिमन्त्रयते—'अग्ने' इति ॥ हे १ अग्ने गार्हपत्य, इद १ हव्यं हवनाय निरुतं १ रक्षस्व । व्यत्ययेनाग्नेपदम् । " छन्दमि च " (पा ५.१.६७) इति यः ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमे चतुर्थोऽनुगाकः ॥

- १५ अदितिः ॥ कल्प — " उर्वन्तरिक्षमन्विहीति हरति " (आपश्री १.१८.४) इति ॥ व्याचष्टे—
१५ " उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह ग य " (तैत्रा ३.२.४) इति ॥

अदित्या इति ॥ कल्प — " पश्योत्तरेण गार्हपत्यमुपसादयत्यदित्यास्त्वोपस्ये सादयामीति " (बौश्री १.५) इति ॥ अतिशब्दस्य भूमिरयं इत्याह— " अदित्यास्त्वोपस्ये सादयामीत्याह । इषं वा अदितिः । जस्याः पूर्वैन्दुपस्ये सादयति " (तैत्रा ३.२.४) इति ॥

- २० अग्ने इति ॥ गार्हपत्यमभिमन्त्रयते— " अग्ने हव्यं रक्षस्वेति " (बौश्री १.५) इति ॥
२० अत्र हवियो रक्षामात्र विवक्षितमियाह— " अग्ने हव्यं रक्षस्वेत्याह गुष्यै " (तैत्रा ३.२.४) इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रह —

" कर्मणे हस्तयो शुद्धिर्वेपा शूर्पपरिग्रह ।

प्रशुभमिति सतप्य धू सृष्टोत् १४-शकटे धुरम् २४ ॥ १ ॥

त्वमीया भंसृष्टोद्देह शकट त्वधिरोहति ।

उर्वन्तर्धिमपच्छाद्य मित्रेति हविरीक्षते ॥ २ ॥

देवेति निर्वपेदग्नीथयि पूर्वानुपज्जनात् ।

इद निरस्तच्छेपी सृष्टोत् स्फात्यभिमन्त्रणम् ॥ ३ ॥

२५. मै. मै १- क्तिनि । २६-२६. ति. व- 'दिति खण्डनीया' नास्ति । २७. ति- 'धनये' नास्ति ।

२४-२४. व- शकटं धुवम् ।

सुवर्वाहारं वीक्ष्याथ वैश्वान् पूर्वाग्निवीक्षणम् ।

६२. हावख्योह गच्छेद्वि भूमौ हि साद्येत् ॥

अग्नेऽभिमन्त्रणं मन्त्रा उक्ता एकोनविंशतिः ॥ ४ ॥

अथ नीमांसा— तत्र केचित् सामान्यविचारा उच्यन्ते । यद्यपि ' ह्ये स्वा ' इत्यत्रैवैते षक्तव्यास्तथापि सर्वत्र संचारव्युत्पत्तये तत्तदनुवाक्येषु वर्णयन्ते ।

द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे विचारितम्—

“ अनध्याये मन्त्रपाठः क्रतौ नास्त्यस्ति वा न सः ।

तत्पाठस्य निषिद्धत्वादस्ति तत्रानिषेधतः ॥ (जैन्या १२.३.८) इति ॥

“ पर्वणि नाध्येतव्यम् ” इति निषिद्धत्वादनध्यायेषु क्रतुप्रयोगे मन्त्रपाठो नास्तीति चेत् । नैवम् । निषेधस्य प्रहणार्थाध्ययनविषयत्वात्^{२८}, क्रतुप्रयोगे तदभावात् । अन्यथा प्रतिपदि एव इष्टेर्बिहितत्वेन मन्त्रपाठोभावे तदध्ययनम् अनर्थकं स्यात् । तस्मात् प्रतिपदि “ कर्मणे वाम् ” (तैसं १.१.४) इत्यादयो मन्त्राः पठितव्याः ॥

तत्रैवान्यद्विचारितम्—

“ स्वरो मन्त्रे भाषिकः किं स्यात् प्रावचनिकोऽथ वा ।

ब्राह्मणोक्तेरादिमोऽन्यस्तदुक्तेर्लक्षणत्वतः ॥ (जैन्या १२.३.९) इति ॥

तत्तद्देशीयब्राह्मणस्वरो भाषिक इत्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः— “ छन्दोगा बह्वृचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः । उच्चनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते ॥ ” । सोऽर्थं भाषिकः स्वरोः क्रतौ मन्त्रेषु प्रयोक्तव्यः । कुतः ? ब्राह्मणोक्तत्वात् । “ मन्त्रस्य लिङ्गविनियोज्यतया^{३२} स्वरविशेषविधानायाैव ब्राह्मणे मन्त्र उपादीयत इति प्राप्ते द्रूमः— न हि ब्राह्मणे मन्त्रः पठ्यते । किंतु प्रवचनप्रसिद्धस्वराद्युपेतं^{३३} मन्त्रकाण्डोत्पत्तं मन्त्रमुपलक्षयितुं तदुपलक्षणसमर्थानि मन्त्रोपक्रम-सदृशानि कानिचिदक्षराण्युच्चारयन्ते । तद्यथा— “ इमामगृभ्णन् रक्षानामृतस्येयश्वाभिघानीमा दत्ते ” (तैसं ५.१.२) इति । एतमेवाभिप्रायं धोतयितुं क्वचिच्छब्दान्तरेण उपलक्ष्यते । तद्यथा— “ सावित्राणि जुहोति प्रसूयै ” (तैसं ५.१.१) इति । यत्र लिङ्गसिद्धौ विनियोगस्तत्र ब्राह्मणमनुवादकमस्तु । तस्मात् प्रावचनिकः स्वरः क्रतौ ‘ कर्मणे वाम् ’ इत्यादिमन्त्राणां प्रयोक्तव्यः ॥

तत्रैवान्यद्विचारितम्—

“ ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्य त्रैस्वर्यं भाषिकोऽथ वा ।

आद्योऽन्यमन्त्रवन्मैवं स्वरान्तरविचर्जनात् ॥ (जैन्या १२.३.१०) इति ॥

२५. व— तथापि ' इत्यस्यानन्तरं ' न्यायस्य । २६. तं—मन्त्रानिषेधतः; ना—पाठानिषेधतः । २७. इ. उ. मा. पा. भां. हा—प्रहणाध्ययनं । २८. तं—विषयत्वेन । २९. तं—तथाभावात् । ३०. इ. उ. ना. भां. हा—अध्ययनम् । ३१. आ. क. तं. ना. पा. भां. हा—स्वरः नास्ति । ३२—३२. तं—मन्त्रविनियोगस्य लिङ्गसन्तिसिद्धत्वात् । ३३. इ. उ. ना. पा. भां. हा—प्रवचनसिद्धं । ३४. क. तं—मन्त्रकाण्डे समुत्पन्नम् । ३५. तं—क्वचित् क्वचिच्छब्दान्तरेण । ३६. व—भाषिको न ।

“ वानहरस्योऽसि ” (तामा १.२.४; १.५.३) इत्यय मन्त्रो ब्राह्मण एवोत्पन्नः। तस्याप्यन्यमन्त्र-
यत् प्रायश्चित्तकश्चरः इति चेत्। सैवम्। मन्त्रकण्ठे तद्वपादेन तद्वपराभावात्। तस्मात्तान्यिकश्चरः।
यथापि “ यशस्य संततिरसि ” (तैत्रा ३.२.४) इति तैत्तिरीयब्राह्मणोत्पन्नो मन्त्रः। त्रैलोक्येणाऽऽ-
म्नायते तथापि “ सोमाय ३०-राज्ञे क्रीताय ३० मोक्षमाणायानुद्दि ” (पिमा १.१३) इत्येवमादीनां

५ बह्वृषमाहणोरपशमन्त्राणामय भाषिक. स्वरः ॥

३८ अन्यदपि तत्रय चिन्तितम्—

“ यदा कदापि मन्त्रान्ते वा कर्मान्वयमाहवेत् ।

आद्यो मैव कृत्स्नजन्मपशुतेः कृतोऽन्विम. ” ॥ (जैन्या १२.३.११) इति ॥

१० “ ह्ये स्या ” (तैम १.१.१) इति मन्त्रं शाखाच्छेदे करणम्। “ ह्यममृष्णन् ” (तैसं
४.१.२) इति रक्षानाऽऽदाने। तत्र संक्षयः—किं मन्त्रादौ कर्म कर्तव्यम्, १३ उत अगृष्णन् रक्षानम्
इत्येवमिदस्य कर्मवहाशकमन्त्रवदस्योच्चारणकाले १० किं वा यस्य कस्यचित् पशुस्योच्चारणकाले,
आहोसिन् मन्त्रान्ते, अथवा ततोऽपि ११ किंचिदकालं विलम्ब्येति ११। तत्र नियामकाभावात्
यदाकदाचिदिति प्राप्ते ब्रूमः— १२ कृत्स्नमन्त्रजन्ममर्थस्मरणं कर्मणोऽङ्गम्। तच्च मन्त्रवपनात्
पूर्वं नोदेति। विलम्बे त्वत्पूर्वं स्मरणं विनश्यतीति १३ परिशेषात् ‘ कर्मणे पाम् ’ इत्यादिमन्त्रान्ते
१५ कर्म संनिपतेत् ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे १३ चिन्तितम्—

“ हस्ती द्वापयनेनिके स्तृणाग्युलपराजिकाम् ।

इर्भास्तरण प्पासं हस्तशुद्धिदधारिते ॥

हन्माप्राङ्गणमत्र स्यादानन्तर्परामकात् क्रमात् ।

२० लिङ्गप्रकरणार्था तु सर्वाणुष्ठानक्षोपता ॥ (जैन्या ३.१.३२-३३) इति ॥

१४ दर्शपूर्णमासप्रकरणे ध्रुयते—“ हस्तापयनेनिके। उलपराजोऽस्तृणाति ” (प्र.भाष्यी १.१५.४)
इति। वेद्यामास्तृणुं सपादित इत्यय उलपराजो। १५ तत्र हस्तशुद्धिदर्भास्तरणवाक्ययोः १६ तैरन्तर्पण
१७ पाठात् क्रमप्रमाणेन हस्तशुद्धिदस्तास्तरणमाप्रस्याङ्गमिति चेत्। भैवम्। अयनेजनं हस्तसंस्कारः। संस्कृतौ

३७-३७ इ. उ. ना. पा. भां. हा- ‘ राज्ञे क्रीताय ’ नास्ति। ३८. इ. उ. ना. पा. भां. हा-
‘ अन्यदपि ’ नास्ति। ३९. आ. ना. हा- क्तिता। ४०. आ. फ. ‘ मन्त्रस्योच्चारणकाले ।
४१-४१. आ. इ. उ. ना भां हा- किंचिद्विलम्ब्येनेति । ४२-४२ इ. उ. ना. पा. भां हा- कृत्स्नमन्त्र-
पशुस्योपरिपतिर्मन्त्रवपाने पूर्वं नोदेति। विलम्बे त्वत्पश्चापि विनश्यतीति, क- कृत्स्नमन्त्रजन्ममर्थस्मरणं
कर्मणोऽङ्गम्। तच्च मन्त्रवपनात् पूर्वं नोदेति। विलम्बे त्वत्पश्चापि विनश्यतीति ततः। ४३. आ. ना. हा-
‘ विचारितम् । ४४. आ. इ. उ. ना. भां. हा- दर्शपूर्णमासयो । ४५. इ. उ. ना. भां. हा- ‘ वृत्र ’
नास्ति। ४६. प- आनन्तर्मणः। ४७. सं- पठितात्वात्।

हविर्निर्वापः]

य हस्तौ सर्वांशुष्ठानयोर्ग्यावित्प्रेतादशं सामर्थ्यं क्षिद्रम् । ४८-प्रकरणं च दर्शपूर्णमासयोः स्फुटम् । अतः-४८
प्रथमाम्यां लिङ्गप्रकरणाभ्यां क्रमवाधात् सर्वशेषो हस्तशुद्धिः । ४९-अयं न्यायो वाग्यमेऽपि द्रष्टव्यः-४९॥

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ मृन्मये प्रणयेत् कामी १०नित्येऽप्येतदुतेतरत् ।

आकाङ्क्षा संनिधिश्चास्ति तस्मान्नित्येऽपि मृन्मयम् ॥

कामार्थत्वाद्योग्यत्वं सामान्यविहितेन च ।

आकाङ्क्षाया निवृत्तत्वाच्चित्त्यार्थमितरद्भवेत् ॥ (जैन्या ४-३-३-४) इति ॥

“ अपः प्रणयति ” इति प्रकृत्य श्रूयते—“ मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य प्रणयेत् ” (इ. आपत्री
१-१-६-२) इति । १-तत्रापां प्रणयनस्य नित्येऽपि प्रयोगे मृन्मयपात्रमेव साधनम् । कुतः ? नित्येऽपि
पात्रस्याऽऽकाङ्क्षितत्वात् । न च लोकसिद्धं किञ्चित् पात्रमुपादीयत इति वाच्यम् । श्रौते कर्मण्यश्रुतात् १०
श्रुतस्य संनिहितत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः— कामार्थं मृन्मयमाग्नातम् । तच्च सति कामे योत्यम् । न
हि पाक्षिकं कामं निमिचीकृत्य प्रवृत्तं नित्यस्य योग्यं भवति । पात्राकाङ्क्षा तु सामान्यतो विहितेन
निवर्तते । “ अपः प्रणयति ” इति हि पात्रमनुपन्यस्य विहितम् । तच्च १२-अन्वयाऽनुपपन्नं सत्-१२
पात्रं १३ सामान्येन १४आक्षिपति । तस्मात् १५नित्यप्रयोगे तत्काम्यं मृन्मयं नान्वेति । किञ्चित्तरत्पात्रं
किञ्चिदुपादेयम् । “ चमसेनापः प्रणयेत् ” इति नित्ये पात्रं विधीयत इति चेत् । तर्हि कृत्वाचिन्ताऽस्तु ॥ १५

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ देवस्य त्वेति १६वाक्यस्य भिन्नत्वमथवैकता ।

१७वैक्यप्रयोजकस्यात्र दुर्बोधत्वेन भिन्नता ॥

विभागे सति साकाङ्क्षस्यैकार्यत्वं प्रयोजकम् ।

तस्माद्वाक्यव्ययमेतेन यजुरन्तोऽत्रधार्यते ॥ (जैन्या २-१-३०-३१) इति ॥ २०

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽधिनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्रये
शुष्टं निर्वपामि ” (तसं १-१-४) इति । तत्र वाक्यानि १६भिन्नानि । कुतः ? एकत्वनियामकस्य
दुर्बोधत्वात् । अर्थव्यं वाक्यव्ये प्रयोजकमिति चेत् । न । एकस्मिन् पदेऽतिव्याप्तेः । पदसमूहस्य
वाक्यत्वे समूहानामत्र बहूनां संभवात् १७वाक्यभेद इति प्राप्ते ब्रूमः— “ अग्निभागे साकाङ्क्षम-
विभागे चैकार्यं तदेकं वाक्यम् ” इति नियामकम् । ‘ विभागे साकाङ्क्षम् ’ इत्येवोक्तेऽतिव्याप्तिः २५
स्यात् । “ स्यान् ते सदर्शनं करोमि । घृतस्य धारया सुशोचं कल्पयामि । तस्मिन्गोक्षीदामृते प्रतिदिष्ट ।

४८-४८, क- दर्शपूर्णमासयोः स्फुटम् अतः; ड, ड. तं. ना. पा. भा. इ- ‘प्रकरणं च दर्शपूर्ण-
मासयोः स्फुटम् । अतः’ नास्ति । ४९-४९, इ, ड. तं. ना. पा. भा. हा- ‘अयं न्यायो वाग्यमेऽपि द्रष्टव्यः’
नास्ति । ५०-तं. व-नित्येऽप्येतदुदीर्यते । ५१, ड, ड. ना. पा. भा. हा-अत्रापाम् । ५२, ५२, वा, ना. पा,
हा-अन्वयानुपपत्त्या । ५३, क- ‘पात्रम्’ इत्यस्यानन्तरं ‘किञ्चित्’ । ५४, क. तं- कल्पयति ।
५५, त-नित्येऽपि प्रयोगे । ५६, आ, इ, ड. क. ना. पा. भा. हा-अन्वयस्य । ५७, व-वैक्यप्रयोजनस्यात्र ।
५८, आ, क- ‘भिन्नानि’ इत्यस्मान्तरं ‘अविदुर्मन्ति’ । ५९, आ, ना- वाक्यं पापधार्यते ।

व्रीहीणां मेघ सुमनस्यमान ” (तैत्रा ३.७.५) इत्यत्र ‘ तस्मिन्सीद ’ इत्यादिपदसमूहस्य साकाङ्क्षत्वमस्ति अतः तद्व्यवच्छेत्तुमेकार्थमित्युक्तम् । न हि तत्रैकार्थत्वमस्ति । “ पूर्वसमूहस्य सदनकरणमर्थ । उत्तरसमूहस्य पुरोडाशप्रतिष्ठापनमर्थः । स्योनें समीचीनं सुदोवे ६१ सुष्ठु सेधितु योग्यम् ६२ । व्रीहीणां मेघ व्रीहिसारभूत पुरोडाशोत्थम् । अत्र द्वयोः समूहयोर्भाव्यद्वयत्वमुभयवादि-
 ५ सिद्ध तदेकार्थमित्यनेन व्याख्येते । ‘ एकार्थम् ’ इत्युक्तेऽप्यतिव्याप्तिः । “ भगो वा विभजतु पूषा वा विभजतु ” (ऋ. म. या. पा. ऋ. १. ६. २०) इत्यनयोर्भिन्नमन्त्रत्वेन संमतयोः पदसमूहयोः तावप्य-
 विषयस्य द्वयविभागरूपस्यार्थस्यैकत्वात् तद्व्यवच्छेत्तु ६३ विभागे साकाङ्क्षम् ’ इत्युक्तम् । प्रकृते तु ‘ अग्रे लुष्टम् ’ इत्यादिसमूहे षष्ठकृते, पूर्व. ‘ देवस्य स्वा ’ इति समूहः न निराकाङ्क्षः । एकीकृते तु कृन्तनस्यैक प्रार्थो निर्वापः । एतेनैकवाक्यत्वनिर्णयेनानियतपरिमाणस्य यज्ञोऽवसानं
 १० ६४ निश्चेतुं शक्यम् ॥

तत्रैवान्यद्विचारितम् —

“ या ते अग्ने रजोऽध्याहारो यद्वाऽनुपजनम् ।

तनूश्चित्यशोपनादध्याहारोऽत्र लौकिकः ॥

वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्युपजनम् ।

अन्यशोपोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादा ” ॥ (जैम्या २.१.३४-३५) इति ।

ज्योतिष्टोम उपसर्गोन्वेवमागनायते— “ या ते अग्नेऽध्याशया तनूर्धर्षिष्ठा गह्वरीष्टं प्र वचो

अपावधो ध्वेष वचो अपावधोऽस्वाहा या ते अग्ने रजाशया या ते अग्ने हराशया ” (तैत्ति १.२.११) इति । अयमर्थः—अयसा रजतेन हिरण्येन च निर्मिता अग्नेरित्यस्तनवः । तास्वाद्या वेद्यमुक्ता

साऽतिशयेन ६५ प्रवृद्धा गह्वरे तीक्ष्णद्रव्ये लोहेऽवस्थिता तथा तन्वा क्षुत्पिपासे गोवधायुपपातक

धीरहत्यादिक च ६६ महापातक इत्यनस्मीति । तथा च ब्राह्मणम्— “ उग्र वचो अपावधो ध्वेष

वचो अपावधोऽस्वाहेति । अशनयापिपासे इ वा उग्र वचः । पुनश्च धीरहत्या च ध्वेष वचः ”

(तैत्रा १.५.९) इति । तत्र ६७ स्वाहान्त प्रथमो मन्त्रः सपूर्णवाक्यस्वाशिराकाङ्क्षः । द्वितीयवृत्तीय-

मन्त्रयोराकाङ्क्षा पूरयितुमुचितो ६८ लौकिक वाक्यशोपोऽध्याहृतस्य । न हि ‘ तनूर्धर्षिष्ठा’

इत्यादिभागस्तथोर्न्वेतु योग्यः । तस्य प्रथममन्त्रोपस्थादिति प्राप्ते द्रुमः । वैदिकयोर्मन्त्रयोराकाङ्क्षा

६९ वैदिकेनैव वाक्यशोपेण ६९ पूरणीया । तत्र ‘ तनूर्धर्षिष्ठा ’ इत्यादिभाग ७० इतरयोः मन्त्रयोः

अनुपज्यते । यद्यप्यसावन्वशोपस्तथाऽपि बुद्धिस्थः सन् कल्पनीयादध्याहारो संनिकुप्यते । तस्मा-

६० त-पूर्वपदसमूहस्य । ६१ उ. ना पा. भा. हा-‘ सुष्ठु ’ नास्ति । ६२ वा. क-‘ योग्यम् ’

इत्यन्यानन्तरम् ’ इति प्रथमवाक्यस्यार्थः । ६३. त-‘ विभागे ’ इत्यस्मान्तरं ‘ सेति ’ । ६४. त-

निर्गन्तुम् । ६५. त-प्रसिद्धा । ६६ इ. उ. तं ना पा. भा. हा-‘ महापातक ’ नास्ति । ६७. इ-

उ-स्वदाकारान्तः । ६८ इ. उ. तं ना पा. भा. हा-‘ लौकिक ’ नास्ति । ६९-७०. व-वैदिक-

मन्त्रेषु । ७०. धा. ना-उत्तरयोः । ७१. भा-‘ मन्त्रयोः ’ नास्ति ।

हविर्निर्वापः]

दनुपङ्गः कर्तव्यः। एवं च सति प्रकृतेऽपि 'अग्नीषोमाम्याम्' इत्यस्मिन् मन्त्रे 'देवस्य त्वा' इत्यादि-
पूर्वभागे 'जुष्टम्' इत्याद्युत्तरभागश्चानुपङ्गनायः ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“सवित्रइत्याद्युहनीयं न वाऽर्थः संगतस्ततः।

ऊहो नाविकृतस्येव निर्वापान्वयसंभवात्” ॥ (जैम्या १.१.१७) इति ॥

“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे” (तैल्लं १.१.४) इत्यस्मिन्नेव मन्त्रे सवित्रश्विपूर्ववृद्धाः
कर्मसंगतं देवतारूपमर्थमभिधानुमहन्ति। तथा सति इष्टप्रयोजनलाभात् अग्निश्च कर्मसमवेता
देवता। ततः कयाचिदपि व्युत्पत्त्या सवित्रादिशब्दैरग्निरभिधीयताम्। अथोच्यते—अग्निशब्दे-
नैवाग्नेरभिधानात् पुनस्तदभिधानं व्यर्थम्। किंच देवतान्तरेषु रूढास्ते शब्दा नाग्निमभिदध्युरिति।
एवं तर्हि तास्तिष्ठा देवता अभिनना सह कर्मणि विकल्प्यन्ताम्। ततः प्राकृतस्य मन्त्रस्य विकृतिष्वतिदेशे
सति सवित्रादिशब्दस्थाने तत्तद्देवतावाचकशब्दः ऊहनीय इति प्राप्ते श्रुमः—नाग्नेहः कर्तव्यः।
कुतः? अविकृतस्यैव मन्त्रस्य निर्वापश्लेषत्वेनान्वयसंभवात्। न हि प्रकृतावन्तिना सह सवित्रादि-
देवतानां विकल्पो, वाक्यभेदादिदोषप्रसङ्गात्। तस्माच्चिर्वापस्तावकानां सवित्रादिशब्दानां कर्मण्य-
समवेतार्थत्वात्तस्यैव ॥

तत्रैवान्वयचिन्तितम्—

“तत्राग्निशब्दो नोह्यः स्यादूहो वा स्तावकवतः।

सवित्रादिवदार्थो नो समवेतार्थवर्णनात्” ॥ (जैम्या १.१.१८) इति ॥

तस्मिन् पूर्वोक्त एव मन्त्रे 'अग्नये जुष्टम्' इत्ययमग्निशब्दो विकृतिषु नोहनीयः। कुतः?
देवतान्तरवाचिसवित्रादिशब्दवृद्धिश्च शब्दस्याप्यत्र निर्वापस्तावकत्वेन पाठादिति प्राप्तेः श्रुमः—विषमो
इष्टान्तः। कर्मण्यसमवेतार्थाः सवित्रादिशब्दाः। अग्निशब्दस्त्राग्नेये कर्मणि समवेतमर्थं श्रूते।
नन्वत्र जुष्टशब्दोऽसमवेतार्थः, निर्वापात् पूर्वं हविषो जुष्टत्वाभावात्। तद्योगाद्दग्निशब्दोऽपि
तथा स्यादिति चेत्। मैवम्। जुष्टं यथा भवति तथा निर्धामाति क्रियाविशेषणत्वेन सविष्यजोपण-
परत्वे सति समवेतार्थत्वात्^{७२}। तस्मात् सूर्य्याग्रे 'सूर्याय जुष्टं निर्धामि' इत्येवमूहनीयम्। एवं
च सति प्रकृतेऽपि 'इन्द्राय वैशुधाय' इत्याद्युहः कर्तव्यः ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ऊहप्रवरनाम्नां किं मन्त्रताऽस्यथ वा न हि।

मन्त्रस्तदेकवाक्यत्वाच्च तद्व्युत्पत्तिर्नानात्” ॥ (जैम्या २.१.२६) इति ॥

“अग्नये जुष्टं निर्धामि” (तैल्लं १.१.४) इत्यस्य सूर्य्यचरौ 'सूर्याय जुष्टम्' इत्येवं
पदान्तरप्रक्षेप ऊहः। “अदीक्षिष्टार्थं ब्राह्मणः” (तैल्लं ६.१.४) इत्यस्य मन्त्रस्य श्लेषत्वेन प्रयोगकाले
देवदत्तोऽयमिति ब्राह्मणनामधेयविशेषं पठन्ति। तथा वरणमन्त्रेषु 'आङ्गिरसब्राह्मणस्य भारद्वाजयोर्ब्र-
ह्महर्षणं त्वा वृणीमहे' इति प्रवरं पठन्ति। एतेषामूहप्रवरनामधेयानां मन्त्रत्वमस्ति। कुतः? मन्त्रेण
सहैष्टव्राक्यत्वात् इति चेत्। मैवम्। काञ्चिकप्रतिद्विरूपस्य मन्त्रलक्षणस्योहादावभावात्। न-
ह्येवैतारः

७२-७२, इ. उ. तं. ना. पा. भां. हा- 'मन्त्रे' ... समवेतार्थत्वात्, नास्ति !

ऊहादीन् ७३ मन्त्रकाण्डेऽधीयते । तस्मान्नास्ति मन्त्रधम् । तथा सति 'इन्द्राय वैमृधाय जुष्टम्' इत्यादिहस्य मन्त्रवाभावात् स्वरवैकल्येऽपि " मन्त्रो हीन " (पाशिक्षा ५२) इत्यादिनोक्तदोषो न भविष्यति । ७४ तदेव मन्त्रर्भाविता विचारा दर्शिताः ॥

- ५ अथ व्याकरणम्— 'कर्मणे वाम्' इत्यादिशब्देषु " नञ्विपयस्य " (फि २६) इत्यादिकं पूर्वोक्तं यथायोगमनुसंधेयम् । वेपशब्दो वृषादि । प्रथमटितोषयोर्ध्वंशब्दयोर्वाक्यादित्येन पदात्परत्व नास्त्येति निघाताभाव । तृतायस्य तु 'त भूव' इत्येव पदाद्दुत्तरत्वादस्ति निघात । 'योऽस्मान् पूर्वति', 'य भूर्वाम्' इत्यनयोर्ध्वच्छब्दयोगान्निघातो निषिद्धः । " निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्वेचण्-कच्चिद्यत्रयुक्तम् " (पा ८.१.३०) एतेर्धदादिभिः ७५ युक्तं न निहन्यते । सस्तिनपिशब्दयो विवन्-प्रत्ययस्य निरवादानुदात्त । जुष्टशब्दो गतः । वद्विशब्दो वृषादिः । ७६ देवानाह्वयतीति देवहृत्स्वित् ७७ 'तरुपुरे तुल्यायं' (पा ६.२.२) इति द्वितायान्तपूर्वपदप्रकृतिस्वर प्राप्तिः । स च कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरान् याच्यते । अद्भुतमित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर । हविर्वाणमित्यत्र ह्युट्प्रत्ययत्वं पूर्वस्य धाशब्दस्योदात्तत्वात् समास कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । इहस्विति गतम् । प्रेक्ष इत्यत्रोत्तरपदादे-रनुदात्तत्वेऽपि " स्वरितो वाऽनुदात्ते " (पा ८.२.६) इत्यस्य विकल्पितत्वात् " एकादेश " (पा ८.२.५) इत्युदात्त । मा भेरित्यत्र चादिहोपसूत्रेण निघातस्य विकल्पितत्वात् धातुस्वर ।
- ४५ धातुशब्दो वृषादि । सविहृत्स्वित् प्रातिपदिकान्तोदात्तस्य विभक्त्या सहैकादेशो सत्युकार उदात्तः । प्रसथ इत्यत्र सुधातोरप्रत्यये सति तस्य पित्रत्वात् धातुस्वर एव शिष्यते । तत समासे कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरे प्राप्ते तदपवाद् " थाथघन्ताजवित्रकाणाम् " (पा ६.२.१४४) गते कारकादुप-पदाच्चोत्तरया यादीनामपान्ता ७८ प्रत्ययान्ताभामन्त उदात्त स्यात् । पूष्ण इत्यत्र " अनुदात्तस्य च यत्र " (पा ६.१.१६१) इति विभक्तिरुदात्ता । अग्नीषोमाभ्यामित्यग्निस्तब्दस्यान्तोदात्तत्वात्
- २० सोमशब्दस्य चाऽऽद्भुदात्तत्वात् समास " देवताह्वये च " (पा ६.२.१४१) इति युगपद्भयोः प्रकृतिस्वरत्वम् । उशब्दस्यानुदात्तत्वं स्वरादिपाठे निपातितम् । सहस्रशब्दस्य निघातत्वाभावेन किट्-स्वरः । स्काय्या इत्यत्र स्कायाघोतापर्यन्तादुत्तरस्य क्तिन्प्रत्ययस्य निरत्वेन स्काशब्दस्योदात्तत्वप्राप्ता-वप्युदात्तस्य णिचो ह्रस्वाद्भुदात्तनिष्कृतिस्वरेण क्तिन्नुदात्त इति " उदात्तयण " (पा ६.१.१७४) इति विभक्तिरुदात्ता । अरातिशब्दस्य नन्तत्वरूपत्वाच्चयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुवर्णित वृषादिः ।
- २५ अर्माति किट्स्वर । वीयुपसर्गस्वर । इहन्तामित्यत्र वाक्यादिवाचिघाताभाव । घावापृथिव्योः इत्यत्र " उदात्तयण " (पा ६.१.१७४) इति विभक्तिरुदात्ता । उपस्यशब्दः श्रुषोदरादिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मान्वायमे वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-संहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

७३ इ. उ. मां. हा- मन्त्रकाण्डेऽधीयते । ७४ इ. उ. पा. मां. हा- तस्मादेव, ना- तस्मादेवम् । ७५ त- 'युक्तम्' इत्यस्यान्तरं 'पदम्' । ७६-७६. इ. उ. पा. भा- देवान् ह्वयतीति देवहृत्स्वित् । ७७, भा. त- प्रत्ययानामन्त ।

हविःप्रोक्षणादिः]

देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य

देवः । वः । सविता । उदिति । पुनातु । अच्छिद्रेण । पवित्रेण । वसोः । सूर्यस्य ।

अप उपुनाति—‘ देवो वः ’ इति गायत्र्या ॥ “ सावित्रियर्चा ” (तैत्रा ३.२.५) इति ब्राह्मणम् । हे आपः, देवः सविना सर्वस्य प्रेरकः वः सुम्नान् उपुनातु ऊर्ध्वं शोधयतु । अच्छिद्रेण पवित्रेण जगता पावनेन आदित्यात्मनाऽनेन; छिन्नं छिद्रम् अतोऽन्यत् अच्छिद्रम्, अविच्छेदेन वर्तमानम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा६.२.२) । “ पुवः संज्ञायाम् ” (पा ३.२.१८५) इति पुनातेरित्रप्रत्ययः । “ असौ वा आदित्योऽच्छिद्रं पवित्रम् ” (तैत्रा ३.२.५) इत्यादि ब्राह्मणम् । वसोः जगतां वासहेतोः सूर्यस्य मण्डलात्मनः

चतुर्थानुवाके व्रीहिनिरावपः प्रोक्तः । निरुक्षे तुपस्य रक्षोभागत्वात् तदपनयनार्थोऽवघातः पञ्चमेऽनुवाकेऽभिधीयते । प्रोक्षितानामेव व्रीहीणामत्रावघातयोग्यत्वात् प्रोक्षणस्य चोत्पूतोदक-साध्यत्वाद्दुत्पवनमन्त्रस्य चाङ्गभूतस्याद्विन्युत्पवने साकाङ्क्षत्वाद्दुत्पवनमन्त्रव्याख्यानात् प्रागेवोत्पवनं विधत्ते—“ इन्द्रो वृत्रमहन् । सोऽपः । अभ्यजियत । तासां यन्मेध्यं यज्ञियम् सदेवमासीत् । तदपोदकामत् । ते दर्भा अभवन् । यद्भैरप उपुनाति । या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा आपः । ताभिरेवैना उत्पुनाति ” (तैत्रा ३.२.५) इति । इन्द्रेण हतस्य वृत्रस्योदका-भिमुख्येन सृत्त्वाद्दुदकस्य सारं निर्गतम् । तच्च सारं द्विविधम्—दैवं मानुषं च । तत्र मलप्रक्षालनोप-शुक्तं मानुषम् । दैवं च द्विविधम्—स्नानादिना पापशोधकं, प्रोक्षणादिना द्रव्यशोधकं च । तदुभयमत्र मेध्ययज्ञियशब्दाभ्यां विवक्षितम् । तच्च निर्गत्य भूर्मी दर्भरूपेणाऽऽविर्भवत् । तस्माद्भैरपुनीयात् । दर्भसंख्यां विधत्ते—“ द्वाभ्यामुत्पुनाति । द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ” (तैत्रा ३.२.५) इति । अनेन विधीयमानद्वित्वेन विरोधात् पूर्वस्मिन् चाक्ये दर्भैरिति बहुवचनं जात्यभिप्रायं व्याख्येयम् । यजमानो ह्येकेन पादेनोत्तिष्ठन् प्रतिष्ठां न लभते, द्वाभ्यां तु लभते । ततो दर्भद्वित्वमपि प्रतिष्ठित्यै भवति ॥

देव इति ॥ कल्पः—“ अथैतस्यामेव सृष्टि तिरःपवित्रमप आनीचोदीचीनाभ्यां पवित्राभ्यां त्रिरुत्पुनाति देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति पच्छः ” (वीथी १.६) इति । अत्र सृष्टशब्देन निर्धापहेतुरग्निहोत्रहवणी विवक्षिता । “ सशूकाग्रामि-होत्रहवण्यामप आनीय ” (आपथी १.१२.१) इत्यन्यत्राभिधानात् ॥ हे आपः, अथसृष्टिहृदयेऽवस्थितः प्रेरकोऽन्तर्यामी सुम्नान् ऊर्ध्वं पुनातु । केन साधनेन ? आदित्यरूपत्वभाषनावलात् अच्छिद्रेण दर्भपवित्रेण । पुनरपि केन ? जगन्निवासहेतोः सूर्यस्य रश्मिभ्येन भावितैर्दर्भावयवैः ॥ यद्योवत्

१. ति. व. भिन्नम् ।

१-१. इ. उ. पा. हा-तु तल्लभते; मां-तल्लभते ।

रश्मिभिरापो देवीरग्रेषुवो अग्रेगुवोऽग्र इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं घत्त

रश्मिभिरिति रश्मि-भि. । आपः । देवी. । अग्रेषुव इत्यग्रे-पुन. । अग्रेगुव इत्यग्रे-गुवः ।

अग्रे । इमम् । यज्ञम् । नयत । अग्रे । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । घत्त ।

५ रश्मिभि जगता शुद्धिहेतुभिः उःपुनातु । वसेः करणे उ. (उ १०), स च नित् । एव
“ यद्भरप उःपुनाति ” (तैत्रा ३.२.५), “ द्वाय्माःपुनाति ” (तैत्रा ३.२.५) इति
प्रातयोर्दंभयोरादित्यात्मना मण्डलरश्मितया च स्तुतिः ॥

उन्महयन्नुपोत्तिष्ठति—‘ आपः ’ इति ॥ हे आपः, आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ।
उत्तरेषामामन्त्रितानामाष्टमिक सर्गानुदात्तत्वम् (पा ८.१.१९), “ विभाषित विशेषवचने
बहुवचनम् ” (पा ८.१.७४) इति पूर्वस्य विद्यमानत्वात् । हे देवीः देव्यः देवनगुण-
१० युक्ता । “ वा छन्दसि ” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । हे अग्रेषुव. भरमादेः

मन्त्रार्थं विशदयति—“ देवो व सवितोःपुनास्वित्वाह । सवितृप्रसूत पृथ्वीना उःपुनाति ।
अच्छिद्रेण पवित्रेणेत्याह । असीं वा आदित्योऽच्छिद्र पवित्रम् । तेनैवैना उःपुनाति । वसोः सूर्यस्य
रश्मिभिरित्याह । प्राणा वा आप । प्राणा वसव । प्राणा रश्मयः । प्राणैरेव प्राणान्ससृण्वति ’
(तैत्रा ३.२.५) इति । उदकेनाऽऽप्यायिताः प्राणा इत्येषा प्राणत्वम् । आदित्याद्यच्छिद्रादेवतापु-
१५ ऋक्षधुरादीनां प्राणानां देहे वासितेऽद्याद्दसुक्ष्णदाभिधेयानां देवतानुग्रहाणां प्राणत्वम् । आदित्य-
रश्मीनां प्राणव्यवहारोपकारित्वात् प्राणत्वम् । ततः सूर्यरूपप्राणत्वेन भावितैर्दंभप्राणैः सहोदकरूपाः
प्राणा उपपन्नकाले सृष्टवता भवन्ति ॥ मन्त्रस्य ‘ सविता ’ इत्यनेन लिङ्गेन एतसावितृव, एष्व
पादबद्धरवाद्ग्रूपस्य तदुभयमत्र सप्रयोजनमित्याह—“ सावित्रियर्था । सवितृप्रसूत मे कर्मांसदिति ।
सवितृप्रसूतमेवास्य कर्म भवति । एषो गायत्रिया त्रिप्सृद्धावय ” (तैत्रा ३.२.५) इति । ममेदं
२० कर्म निखिलं सवित्रा प्रेरितमस्तिवायमिग्रेस्य सावित्रमन्त्रेणोःपुनीयात् । तेन तत्तथैव सपद्यते ।
ऋष्यत्वेन तत्रस्य छन्दो ज्ञातुं शक्यते । छन्दसश्चात्र त्रैलक्षण्यतो गायत्रीत्वाद्गायत्र्याश्च त्रिपात्वात्
प्रतिपादमुत्पद्यते इति त्रिरावृत्त्या शुभ्यति । अतिशयेन कर्मफलं समृद्धं भवति । आवृत्तिप्रकार
सूत्रे दर्शितः—“ देवो व. सवितोःपुनास्विति प्रथमम्, अच्छिद्रेण पवित्रेणिति द्वितीय, वसो
सूर्यस्य रश्मिभिरिति तृतीयम् ” (आपधौ १.११.८) इति ॥

२५ आप इति ॥ वीषायन—“ अथैना उन्महयन्नुपोत्तिष्ठत्यापो देवीरग्रेषुवो अग्रेगुवोऽग्र इमं
यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं घत्त युमानिन्द्रोऽगृणीत वृत्रतृष्यं यूयमिन्द्रमगृणीष्वं वृत्रतृष्यं इत्यग्निरेवाप’

२ ति तं म-‘ एवम् ’ नास्ति । ३. ति-‘ देवीः ’ नास्ति ।

२. इ. उ. मां. हा- तथैव । ३. इ. उ. पा. मां. हा-लक्षणं यच्छत ।

हविःप्रोक्षणादिः]

युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यं यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्यं

युष्मान् । इन्द्रः । अवृणीत । वृत्रतूर्यं इति वृत्र-तूर्यं ।

युयम् । इन्द्रम् । अवृणीध्वम् । वृत्रतूर्यं इति वृत्र-तूर्यं ।

शुद्धिकारणात् प्रथममेव वस्तूनां शोधिकाः। किपि “ तयुरूपे कृति बहुलम् ” (पा ६.३.१४) इत्यलुक् । हे ^१अग्नेगुवः प्रथमं स्नानकाल एव यागसाधनत्वं गच्छन्त्यः । “ ऊह्व च गमादीना- ५
मिति वक्तव्यम् ” (पा ६.४.४० वा २) इति कौ अनुनासिकलोपः ऊकारश्च । ईदृश्यो यूयम्
^२इमं प्रस्तुतं ^३यज्ञम् ^४अग्ने नयत यज्ञानामग्रं प्रापयत । ^५यज्ञपतिं यजमानं च ^६अग्ने ^७धत्त
यजमानानामग्रण्यं कुरुत । “ पर्यावैश्वर्ये ” (पा ६.२.१८) इति यज्ञपतौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । किं हि नाम भवतीनामशक्यमित्याह—‘ युष्मान् ’ इति । ^८युष्मान् खलु ^९इन्द्रः
^{१०}वृत्रतूर्यं ^{११}वृत्रवधार्थं संप्राप्ते ^{१२}अवृणीत ^{१३}वृत्रवान् । ^{१४}यूयम् अपि ^{१५}इन्द्रं ^{१६}वृत्रतूर्यं ^{१७}अवृणीध्वं १०

प्रोक्षति प्रोक्षिताः स्येति त्रिः ” (वीथी १.६) इति । आपस्तम्बस्तु मन्त्रैक्यमभिप्रेत्याह— “ आपो
देवीस्येपुव इत्यभिमन्थ्य ” (आपथी १.११.९) इति ॥ हे जलदेव्यः, यूयम् ^१इमं ^२यज्ञम् अविष्नेन
परिसमाप्तिं ^३नयत । यजमानं च ^४स्वर्गं ^५प्रापयत । कीदृश्य आपः ? ^६शुद्धिहेतुभूतानां ^७दर्भादीनामपि
प्रोक्षणेन शोधकत्वाद्ये पुनन्तीति ^८अग्नेपुवः तेन यज्ञं समापयितुं समर्थाः । पुनरपि कीदृश्यः ?
प्रवाहरूपेण शीघ्रगामित्वात् गन्तव्यो मनुष्यादिभ्योऽप्यग्ने गच्छन्तीति ^९अग्नेगुवः तेन यजमानं १५
^{१०}स्वर्गं नेतुं समर्थाः । किं च वृत्रासुरवधे युष्माकमिन्द्रस्य च परस्परमपेक्षा जाता । तत इन्द्रसमाना
यूर्यं किं नाम कर्तुमसमर्थाः ? अस्य मन्त्रस्य पूर्वभागे तत्रत्यशब्दस्वरूपमेवापां महिमानमभिधातृत्वा
स्पष्टयति, “ ततोऽत्र किंचिद्वाक्येयं नास्तीत्याह— “ आपो देवीस्ये पुवो अग्ने गुव इत्याह ।
रूपमेवाऽऽसामेतन्महिमानं व्याचष्टे ” (तैत्रा ३.२.५) इति । मध्यमभागे प्रार्थितं कार्यसापो
नोपेक्षन्त इत्याह— “ अग्र इमं यज्ञं नयताग्ने यज्ञपतिमित्याह । अग्र एव यज्ञं नयन्ति । अग्ने २०
यज्ञपतिम् ” (तैत्रा ३.२.५) इति । ब्राह्मणान्तरप्रसिद्धं परस्परसापेक्षत्वमेव वृत्तीयमग्रे दर्शयती-
त्याह— “ युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यं यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्यं इत्याह । वृत्र ५ ह हनिष्यसिन्द्र
आपो वने । आपो हेन्द्रं चरिरे । संज्ञामेवाऽऽसामेतत्सामानं व्याचष्टे ” (तैत्रा ३.२.५) इति ।
‘ आपो वने ’ इति छान्दसो दीर्घः । वृत्राह्नीतायेन्द्राय प्रजापतिर्वजरमग्निः प्रक्षाल्य ददां ^१दृश्यती

४. भै- वृत्रवधार्थं । ५. भै- वृणीतवान् ।

४. इ. क. तं-स्वर्गं । ५. क. तं-स्यापयत । ६. आ. क. हा-शुद्धिहेतुताम् । ७. इ. ट. पा.
भा. हा-‘ स्वर्गम् ’ नास्ति । ८. तं-ततो नात्र । ९. तं-अस्तीत्याह । १०. हा-इत्यस्ति ।

प्रोक्षिताः स्थाग्रये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्याम्

प्रोक्षिता इति प्र-उक्षिता । स्थ । अग्रये । व । जुष्टम् । प्रोते । उक्षामि ।

अग्नीषोमाभ्यामित्यग्नी-सोमाभ्याम् ।

वृत्राय । युष्माकमिन्द्रो यूय चेन्द्रस्य सहाया इति स्तुतिः । वृत्र. तूर्यते हिंस्यतेऽस्मिन्निति
५ वृत्रतूर्यं युद्धम् । १-तुर्वी त्वरणहिंसयोः-१। “हन्ययर्थाश्च”* इति चुरादिपाठात् स्वार्थिकण्यन्तात्
“अचो यत्” (पा ३.१.९७) इति यत् । “यतोऽनाव” (पा ६.१.२.१३)
इत्याद्युदात्तत्वम् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व (पा ६.२.१३९) तेन । “वृत्रं ह हनिष्यन्तिन्द्र
आपो वने” (तैत्रा ३.२.५) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

प्रोक्षणीं प्रोक्षति—‘ प्रोक्षिताः स्थ ’ इति ॥ स्वत एव शुद्धा यूयम् । ‘शुद्धाः स्थ’
१० इति मन्त्रोच्चारणमेव आसा प्रोक्षणम् । “अङ्घ्रिर्होव हवीःपि प्रोक्षति ब्रह्मणाऽपः”
(तैस २.६.५) इत्यादि ब्राह्मणम् । “प्रोक्षिता. स्थ इत्याह । तेनापः प्रोक्षिताः”
(तैत्रा ३.२.५) इति च । “गतिरनन्तर.” (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

पुरोडाशीयान् प्रोक्षति—‘ अग्रये ’ इति अग्र्यर्थं युष्मान् १ प्रोक्षामि अङ्घ्रिः

इन्द्रस्योदकापेक्षावप्रसिद्धिः. ‘वृत्रं ह’ इति वाच्येन सूच्यते । अत एव श्रूयते—“ तस्मादिन्द्रो-
१५ बिभेत् स मन्त्रापतिमुपाधावच्छुभेऽजनीति तस्मै वज्रं सिकवा प्रावच्छदेतेन जहीति तेनाभ्यापत् ”
(तैस २.५.२) इति । प्रक्षालितस्याऽपि घञस्वेन्द्रेण प्रयोज्यत्वादपामिन्द्रापेक्षेत्येषा प्रसिद्धिः
‘आपो ह’ इत्यत्र हवाच्येन सूच्यते । आपो मम सहकारिण्य इत्येतदिन्द्रस्य सम्यग्ज्ञानम् ।
इन्द्रोऽस्माकं सहकारीत्येतदुक्तदेवताना सम्यग्ज्ञानम् । तामेतामपा सज्जामिन्द्रेण समानां मन्त्रा
१ प्रस्थापयति । दीर्घव्यत्यासुऽञ्जन्दस ॥ मन्त्रपाठ एवापां प्रोक्षणमित्याह—“ प्रोक्षिता स्थ
२० इत्याह । तेनाऽऽपः प्रोक्षिता.” (तैत्रा ३.२.५) इति । “अङ्घ्रिर्होव हवीःपि प्रोक्षति । ब्रह्मणाऽप
इत्सामाङ्घ्रिं प्रोक्षति” (तैस २.६.५) इति हि^{१२} श्रुत्यन्तरम् । ब्रह्मणाऽभिमन्त्रणमन्त्रेणेत्यर्थः ॥

अग्रय इति ॥ “अग्रये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्याम्” इत्यस्य शेषं पूर्वमिवा विनिधोगः
कल्पे दर्शित—“अथ पुरोडाशीयान् प्रोक्षति देवस्य एवा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पूष्णो हस्ता-
भ्यामग्रये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्याममुष्मा अमुष्मा इति यथाशेषतं त्रिः” (बौश्री १.६) इति ॥

६-६. ति -तुर्वी गतिस्वरणहिंसनयो । * [चुरादौ ‘घट सधाते’ इति घातोऽनन्तरं गणसूत्रम्] ।

११. ३. उ-स्थापयति । १२. आ, क, त-‘ दि ’ नास्ति ।

हविःप्रोक्षणादिः]

शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया अवधूतः रक्षोऽवधूता

अरातयोऽदित्यास्त्वगमि प्रति त्वा (१) पृथिवी

शुन्धध्वम् । दैव्याय । कर्मणे । देवयज्याया इति देव-यज्यायै । अवधूतं मित्यव-धूतम् । रक्षः ।
 अवधूता इत्यव-धूताः । अरातयः । अदित्याः । त्वक् । असि । प्रतीति । त्वा (१) । पृथिवी ।

सिद्धामि । ^vजुष्टं प्रियं यथा भवति तथा सिद्धामि । “नित्यं मन्त्रे ” (पा ६.१.२१०) इति ५
 जुष्टशब्द आद्युदात्तः । ‘अग्नीषोमाम्याम्’ इत्यत्र ‘वो जुष्टं प्रोक्षामि’ इत्यनुबज्यते ।
 “देवताद्वन्द्वे च ” (पा ६.२.१४१) इति युगपत्स्वरः ॥

पात्राणि प्रोक्षति—‘शुन्धध्वम्’ इति ॥ गतम् (तैसं १.१.३) ॥

कृष्णाजिनमवधूनोति—‘अवधूतम्’ इति यजुरादिकयैकपदया गायत्र्या ॥

^vअवधूतं विनाशितम् । ^vशिष्टं व्याख्यातं प्रत्युष्टादिमन्त्रेण (तैसं १.१.२) । “गतिरन्तरः” १०
 (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

कृष्णाजिनमवस्तृणाति—‘अदित्याः’ इति ॥ अदितिः अखण्डनीया । कर्मणि
 क्तिन् । अवयवपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । अखण्डितायाः पृथिव्याः ^vत्वक् इव प्रियतमम्

इदमेव तात्पर्यं दर्शयति—“अज्ञये चो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाम्यामित्याह । यथादेवतमेवैनान् प्रोक्षति”
 (तैत्रा ३.२.५) इति ॥ आवृत्तिं विधत्ते—“त्रिः प्रोक्षति । त्र्यावृद्धिः यज्ञः ॥ अथो रक्षसाम- १५
 पहत्यै ” (तैत्रा ३.२.५) इति । तिस्र आवृत्तयो यस्य यज्ञस्याग्नी व्यावृत् । “त्रिः प्रथमामन्वाह
 त्रिरुत्तमाम् ” (तैसं २.५.७) इत्यादिश्रौतप्रसिद्धिं हिशब्दो द्योतयति । रक्षोऽन्वत्वमपामसकृदुक्तम् ॥

शुन्धध्वमिति ॥ कल्पः—“उत्तानानि पात्राणि कृत्वा प्रोक्षति शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे
 देवयज्याया इति त्रिः ” (वाँश्री १.६) इति ॥ पूर्वचद्व्याचष्टे—“शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया
 इत्याह । देवयज्याया एवैनानि शुन्धति । त्रिः प्रोक्षति । त्र्यावृद्धिः यज्ञः । अथो मेध्यस्वाय ” २०
 (तैत्रा ३.२.५) इति । मेध्यत्वं यज्ञार्हत्वम् ॥

अवधूतमिति ॥ कल्पः—“कृष्णाजिनमादायाऽवधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इत्युक्ते त्रिरव-
 धूनोति ” (आपश्री १.१९.३) इति ॥ ^vअवधूतं विनाशितम् ॥ प्रत्युष्टमितिव्याचष्टे—“अवधूतः
 रक्षोऽवधूता अरातयः इत्याह । रक्षसामपहत्यै ” (तैत्रा ३.२.५) इति ॥

अदित्या इति ॥ कल्पः—“अथैनपुरस्तात् प्रतीचीनग्रीधसुत्तरलोमोपस्तृणाति अदित्यास्त्वगमि २५
 प्रति त्वा पृथिवी वेरिवति ” (वाँश्री १.६) इति ॥ हे कृष्णाजिन, एवं ^vभूदेवतायाः एवकस्वरूपम्
^vअसि । ततो भूमिस्त्वां प्रतिपृष्ट मदीयेयं स्वगित्येवं जानातु ॥ मन्त्रस्योक्तार्थपरत्वे दर्शयति—
 “अदित्यास्त्वगसीत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनत्वं करोति । प्रति त्वा पृथिवी वेरिव-

७-७. तं. घ- गतिरन्तरः । अन्यद्गतम् ; ति- गतिरन्तरः इति । अन्यद्गतम् ।

१३. क. तं. घ-भूमिदेवतायाः ।

वेत्त्वधिपर्वणमासि वानस्पत्यं प्रति त्वाऽर्दित्यास्त्वर्ग्वेत्त्वधेस्तनूरांसि

वेत्तु । अविपर्वणमित्यधि-सर्वनम् । असि । वानस्पत्यम् । प्रतीतिं ।

त्वा । अर्दित्याः । त्वक् । वेत्तु । अग्नेः । तनूः । असि ।

५ असि । अतस्त्वामास्तीणां^१ पृथिवी^२ प्रति^३ वेत्तु । आत्मन उपरि तत्रावस्थानमनुजानातु । न न्यकारपतु । सा तु माऽवमंस । पृथिवीशब्दो ढीपन्तोऽन्तोदात्तः ॥

उल्लखलमप्यूहति—‘ अधिपवणम् ’ इति ॥ अभिपूयते अभिपीटयते अग्रहण्यतेऽस्मिन्निति सुनोतेरधिकरणे ल्युट् (पा ३ ३ ११७) । “ उपमर्गात् सुनोति ” (पा ८.३.६५) इत्यादिना पत्वम् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण (पा ६.२.१३९) “ छिति ” (पा ६.१.१९३) प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । वनस्पतेर्विकार इति “ पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य (पा ४.१.८५) । ईदृशं १० महामागं त्वम्^४ असि । तस्मात्^५ अर्दित्या^६ त्वग्भूतं कृष्णाजिनं त्वा^७ प्रति^८ वेत्तु अनुजानातु । आत्मोपरित वावस्थानं क्षमताम् ॥

पुरोडाशीयानावपति—‘ अग्नेः ’ इति ॥^९ अग्नेः^{१०} तनूः^{११} शरीरमिव^{१२} असि, उदीपक-

त्याह प्रतिष्ठायै ” (तैत्रा ३ २ ५) इति । यदि स्वकीयावप्रपेण न स्वकीकृतदानीमपसारयेत् । ततो न प्रतिष्ठेत् । अत प्रतिष्ठार्थोऽथ स्वीकार ॥ देशादिगुणविशिष्टमास्तरणं विधत्ते- १५ “ पुरस्तात् प्रतीचीनप्रीवमुत्तरलोमोपस्त्रुणाति मेध्यवधाय । तस्मात् पुरस्तात् प्रत्यञ्च पशवो मेधमुपतिष्ठन्ते । तस्मात् प्रजा मृगाम्राहुकाः ” (तैत्रा ३.२.५) इति । यस्मादाहवनीयस्य पूर्वमागे कृष्णाजिनं पश्चिमदिशस्त्वर्ध्वलोमकमास्तुत तस्मात् तादृशा एव सन्तो यूपे बद्धाः पशवो यज्ञ सेवन्ते । यस्मादयं पशुभि मेध्यो यज्ञस्तस्मादेव^{१६} प्रत्यवापरहिता सत्य. प्रजा यज्ञार्थं मृगमहणशीला भवन्ति ॥ कृष्णाजिनस्याऽऽदरे हेतुं मुवस्तद्विदिष्टमवघात विधत्ते— “ यज्ञो देवेभ्यो निलायत । २० कृष्णो रूप कृष्वा । यत्कृष्णाजिने हविरध्यवहन्ति । यज्ञादेव तद्यज्ञ प्रयुङ्क्ते । हविषोऽस्त्वन्दाय ” (तैत्रा ३.२.५) इति । यज्ञपुरुष केनापि निमित्तेन देवेभ्यो^{१७} विमुखोऽग्नात् तदा^{१८} तिरोधाय स्वय कृष्णमृगो भूत्वा तदीयरूपमारमन सपूर्णं कृतवान् । तत कृष्णाजिनस्योपरि हविरध्यवहन्तीति यदस्ति तेन यज्ञशरीरात् कृष्णाजिनादादाय हवीरूपो यज्ञ प्रयुक्तो भवति ।^{१९} किंचिदध पतितमपि विहितत्वात्^{२०} कृष्णाजिनेनावरुद्धत्वात् हविरस्त्वधमेव भवति ॥

२५ अधिरवणमिति ॥ कल्पः— “ तस्मिन्नुल्लखलमधिवतंयस्यधिपवणमसि वानस्पत्यं प्रति

८ ति- उत्तर* ।

१४. या क-प्रत्यवापरहिताः । १५. क. त. विमुखोऽगच्छत् । १६. क. त. व-तिरोधानाम् । १७-१८. त-कथयिदय पतितेष्वपि प्रीहिषु ।

हविःप्रोक्षणादिः]

वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णाम्यद्रिरसि वानस्पत्यः

वाचः । विसर्जनमिति वि-सर्जनम् । देववीतये इति देव-वीतये ।

त्वा । गृह्णामि । अद्रिः । असि । वानस्पत्यः ।

त्वात् । हे पुरोडाशीयसमूह । “ कृषिचमितनि* ” (उ ८४) इत्यादिना तनोतेरुप्रथयः ।
स्तुत्यर्थत्वात् १-अग्निशब्दोपादानस्य विकृतौ नोहः-१ । “ अग्नेर्वा एषा तनुः । यदोपधयः ” ५
(तैत्रा ३.२.५) इति ब्राह्मणम् । किं च १वाचः १विमर्जनम् असि । विसृज्यते वागनेन इति
कारणे ल्युट् (पा ३.३.११७) । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण (पा ६.२.१३९) छित्स्वरः
(पा ६.१.१९३) । “ सावेकाचः* ” (पा ६.१.१६८) इति वाचः परस्य विमर्क-
रुदात्तत्वम् । “ यदा हि प्रजा ओपधीनामश्नन्ति । अथ वाचं विसृजन्ते ” (तैत्रा ३.२.५)
इति ब्राह्मणम् । एवं विश्वजननं त्वा १देववीतये देवानां भक्षणार्थं १गृह्णामि उलूखले त्वा १०
प्रक्षिपामि । दासीभारादित्वात् (पा ६.२.४२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

मुसलमवदधाति—‘ अद्रिरसि ’ इति ॥ अत्ता आहर्ता तुपाणाम् १अद्रिः ।

त्वादित्यास्ववैरिति ” (वीथी १.६) इति ॥ हे उलूखल, त्वमधिपवणस्यावधानस्य १८ आधारभूतं
वनस्पतिजन्यं च १असि । तादृशं त्वां कृष्णाजिनरूपेयं भूमेः स्वक् प्रतिगृह्य मदीयमिति जानातु ॥
अवघाताधारं कर्तुमधिपवणविशेषणमित्याह—“ अधिपवणमसि वानस्पत्यमित्याह अधिपवणमेवैवन् १५
करोति ” (तैत्रा ३.२.५) इति ॥ अविरोधेन संबन्धायेचनादीरित्याह—“ प्रति त्वादित्या-
स्ववैरित्याह सयत्वाय ” (तैत्रा ३.२.५) इति । सयः संयन्धवान् । ‘ पिन्व वन्धने ’
इत्यस्माद्दातो रूपञ्चत्वात् ॥

अग्नेरिति ॥ कल्पः—“ तस्मिन् पुरोडाशीयानावपत्यग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये
त्वा गृह्णामीति ” (वीथी १.६) इति ॥ ११भोः पुरोडाशीयग्रीहिसमूह, त्वम् १अग्नेः शरीरम् २०
१असि । यतो दाहं काष्ठमिन्न त्वां स्वीकृत्योदराभिराहवनीयामिश्रोपचितवपुर्भवति । किं च १वाचः
प्रवृत्तिकारणमसि । त्वदीयरसेओपचिताया वाचः शब्दोच्चारणे प्रवृत्तत्वात् । अत इदंशं त्वां देव-
भक्षणायोलूखले प्रक्षिपामि ॥ यथोक्तं मन्त्रार्थं दर्शयति—“ अग्नेस्तनूरसीत्याह । अग्नेर्वा एषा तनुः ।
यदोपधयः । वाचो विसर्जनमित्याह । यदा हि प्रजा ओपधीनामश्नन्ति । अथ वाचं विसृजन्ते ।
देववीतये त्वा गृह्णामीत्याह । देवताभिरैवैवन् समर्धयति ” (तैत्रा ३.२.५) इति । देवैर्भक्षितत्वे २५
सति “ यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः प्रथते ” (तैत्रा ३.२.६) इति न्यायेनाभि-
वृद्धिः ॥

अद्रिरिति ॥ कल्पः—“ १०मुसलमवदधात्यद्रिरसि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो हव्यं सुवामि

९-९, तं. व- अग्निशब्दोऽस्य विकृतौ नोहते ।

१८. इ. व. भां. हा-‘अवघातस्य’ नास्ति । १९. इ. च-हे । २०. इ. व. भां. हा-मुसलमाद्वात्यद्रि १।

स इदं देवेभ्यो हव्यं सुशामिं शमिष्वेपमा वृदोर्जमा

स । इदम् । देवेभ्यः । हव्यम् । सुशामीति सु-शामि ।

शमिष्व । इषम् । एति । वृद । ऊर्जम् । एति ।

“ अदिशदिभूयुभिम्य किन् ” (उ ५०५) इति किन्प्रत्यय । नित्वादाद्युदात्तत्वम्, ईदशो वनस्पतेर्विकारत्वम् अस्ति । स तादृशस्त्वम् इदं हव्यं हवनाहम् । “ छन्दसि च ” (पा ५.१.६७) इति यत्प्रत्यय । सुशामि सुष्टु स्वयमेव शाम्यतीति सुशामि । “ शमित्य-ष्टाम्यो धिनुण् ” (पा ३.२.१४१) । “ पगादिश्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ईदशमिदं हव्यं देवेभ्य देवनाथं शमिष्व शामय सुखहेतुं कुरु । शमयते लोट् । “ बहुल छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् ॥

१० घृपारवेण द्यपदुपले समाहन्ति—‘ इषम् ’ इति ॥ हविर्लक्षण यदिदमन्नम् आ वृद देवेभ्य आवेदय, युष्मदर्थम् इदमनेन यजमानेन संस्क्रियते इति । एवम् ऊर्जम् आ वृद इति व्याख्यातम् । ऊर्क् रसः । इदानीं यज्ञायुधान्युच्यन्ते—द्युमत् टीप्तिमत् । दिवे क्षिप-प्रत्ययान्तात् मतुपि “ दिन उक्त ” (पा ६.१.१३१) इत्युक्त्वे “ हस्वनुट्या मतुप् ” (पा ६.१.१७६) इति मतुप उदात्तत्वम् । ईदशमिदमन्नं संस्क्रियमाणं देवेभ्य वृदत

१५ शमिष्वेति ” (चौथी १-६) इति ॥ हे सुसलपदाथं, एव वनस्पतिज-योऽपि दाढयेण पापाणः अस्ति । म एवं देवार्थम् इदं हव्यं मङ्गलविरोधुप्रतुपामपनयनेन सुष्टु शान्तं यथा भवति तथा शमय ॥ एतदेवाभिप्रेत्याह—“ अद्विरमि वानस्पत्य इत्याह । प्रावाणमेधैवत् करोति । म इदं देवेभ्यो हव्यं सुशामि शमिष्वेत्याह शान्थै ” (तैत्ति ३.२.५) इति ॥ मन्त्रमुखाद्य लिङ्गसूचितं विनियोग प्रकटयति—“ हविष्कृदेहीत्याह । य एत देवानां हविःकृत । तान् ह्वयति । त्रिह्वयति । त्रिपत्या २० हि देवा. ” (तैत्ति ३.२.५) इति ॥

इपमिति ॥ रूप —“ अथ द्यपदुपले घृपारवेगोचै समाहन्तीपमा वदोर्जमा वृद द्युमद्दत्त वयं सघात जेमेति ” (चौथी १-६) इति । तत्रकारोऽन्यत्र स्पष्टीकृतम्—“ आग्नीषोऽश्मानमादायेपमा वदेति द्यपदुपले समाहन्ति । द्विदंदि, सकृदुपलाया, त्रि सचारयन्नवकृत्व संपादयति ” (आपथी १.२०.२-३) इति ॥ हे पापाण, हवि स्वरूपम् वृद इषम् अन्नं, तदीय स्वादुतर रस च यजमान २५ आने प्रतीति देवेभ्य वृद । हे यज्ञायुगानि, सर्वाणि यूयं रमाभिव्यक्तिमदिदं हविरिति देवेभ्यो

१० ति त प व-लोटि । ११. ति त.प व-अस्मदर्थम् ।

२१ त-अभ्यम् । २२. आ. इ. उ. क त. मा. इ. इदम् ।

वद द्युमद्वदत् वयः संघातं जैष्म वर्षवृद्धमग्निं प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु

वद । द्युमदिति द्यु-मत् । वदत् । वयम् । संघानभिर्नि सं-घानम् । जैष्म ।

वर्षवृद्धमिति वर्ष-वृद्धम् । अस्ति प्रतीतिः । त्वा । वर्षवृद्धमिति वर्ष-वृद्धम् । वेत्तु ।

वेदयत । ननु देवाः स्वयमेव ज्ञास्यन्ति तस्मिन्नेन द्योपणेनेत्यत्राह—^१वयं द्युष्मदीयेन शब्देन^२संघातं भ्रातृव्यसमूहं^३जैष्म जयेम । जयतेलेटि “सिञ्चहुळं लेटि” (पा ३.१.३४) ५ इति सिक्प्रत्ययः । “बहुळं छन्दसि” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । ^४संघातशब्दस्य धायादिस्वरेण (पा ६.२.१४४) उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्^५ । “मनोः श्रद्धादेवस्य” (तैत्रा ३.२.५) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

शूर्पमुपयच्छति—‘वर्षवृद्धमग्निं’ इति ॥ व्याख्यातम् वहिषि (तैसं १.१.२) । इह तु शूर्पमुच्यते ॥

पुरोडाशायानुद्वपति—‘प्रति त्वा’ इति ॥ हे पुरोडाशायसमूह, ^१वर्षवृद्धं त्वां शूर्पः

वदत् । ^१वयं स्वनेन पापाण्योषेयाविनीतं वैरिसंघानं^२जैष्म^३ ॥ अनेन ^४मन्त्रेणैष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहारं च दर्शयति—“हपमा वदोर्जमा वदेत्याह । हपमेवोर्जं यजमाने दधाति । द्युमद्वदत् वयः संघातं जैष्मेत्याह । भ्रातृव्याभिभूत्यै” (तैत्रा ३.२.५) इति । उपाख्यानेन भ्रातृव्याभिभूतिं दृश्यति—“मनोः श्रद्धादेवस्य यजमानस्यासुरघ्नी वाक् । यज्ञायुधेषु प्रविष्टाऽऽसीत् । तैःसुरा यावन्तो यज्ञा-^५युधानामुद्वदतामुपायुष्वन् । ते पराभवन् । तस्मान् स्वानां मध्येऽवसाय यजेत । यावन्तोऽस्य भ्रातृव्या यज्ञायुधानामुद्वदतामुपयुष्वन्ति । ते पराभवन्ति” (तैत्रा ३.२.५) इति । श्रद्धालुत्वेन यागं कुर्वती मनोः प्रभावादिदं ^६सर्वं संपन्नम् । ततो ज्ञातीनामनुकूलानां प्रतिकूलानां च मध्ये य इमं वृत्तान्तं निश्चित्य श्रद्धालुर्यजेत तस्य भ्रातृव्याः ^७पराभवन्ति ॥ प्रैपमन्त्रमुत्पाद्य विनियोगं तास्यै च दर्शयति—“उच्चैः समाहन्तवा आह विजित्यै । वृहत्तं पूषामिन्द्रियं वीषेम् । श्रेष्ठं एषां भवति” ^८ (तैत्रा ३.२.५) इति । हे आग्नीध्र, स्वदीयहस्तगतैः पापाण्येन द्रव्यपलायुगममुच्चैस्तादृशीयमिति मन्त्रार्थः । तं मन्त्रमध्ययुः पठेत् । स च पापाण्येन विजित्याय भवति । यजमानश्चैषां वैरिणामिन्द्रियं यत्नं च विनाशयति । स्वयं चैषां ज्ञातीनां मध्ये श्रेष्ठो भवति ॥

वर्षवृद्धमिति ॥ कल्पः—“अथहय ^९उत्तुपान् कृत्वोत्तरतः शूर्पमुपयच्छति वर्षवृद्धमसीति” (वीथौ १.६) इति ॥ हे शूर्प, ^{१०}वर्षवृद्धं वेत्तुनिष्पन्नतया स्वमपि वर्षवृद्धम्^{११}अस्ति ॥

प्रतीतिः ॥ कल्पः—“तस्मिन् पुरोडाशायान् ^{१२}उद्वपति प्रति त्वा चपेवृद्धं वैरिवति”

१२. ति. तं. पं. व-संघातशब्दः । १३. ति. तं. पं. व-उत्तरपदान्तोदात्तः ।

२३. तं-जैष्मः । २४. तं-मन्त्रेणैष्टप्राप्तयनिष्टपरिहारौ । २५. इ. च. भां. हा-‘सर्वम्’ नास्ति । २६. तं-प्राप्तमङ्गोति । २७. आ. उ. भां. हा-विदुश्वः ; इ-‘उत्तुपान्’ नास्ति । २८. उ. पा. भां. हा-उपवपति ।

परापूतः रक्षः परापूता अरातयो रक्षसां भागो(२)ऽसि वायुर्वो वि विनक्तु

परापूतमिति परापूतम् । रक्षः । परापूता इति परा-पूताः । अरातयः । रक्षसाम् । भागः । असि ।

वायु । वः । वीर्ति । विनक्तु ।

प्रति वेत्तु अनुजानातु, आत्मोपरि तव प्रक्षेपणं क्षमनाम् ॥

५ परापुनाति—‘परापूतम्’ इति यजुरादिकैकपदया गायत्र्या ॥ ^१परापूतं परास्तम् । शिष्टं प्रत्युष्टादिना व्याख्यातम् (तैस १.१.२) । “ गतिरनन्तरः ” (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिसरस्यम् । “ यज्ञः रक्षाःस्पनु प्राविशन् ” (तैसा ३.२.५) इति ब्राह्मणम् ॥

तुपान्निरस्पति—‘रक्षसाम्’ इति ॥ सुबोधम् । “ कर्पावितः ” (पा ६.१.१५९) इति भागशब्दोऽन्तोदात्त ॥

१० त्वचं विविनक्ति—‘वायुः’ इति ॥ ^१वायुः ^२वः युष्मान् ^३वि ^४विनक्तु तण्डुलेभ्यः कणान् पृथक्करोतु ॥

(बीश्री १.६) इति ॥ हे वीहिममूह, ^१वर्षवृद्धं त्वा स्वकीयत्वेन द्रुपं ^२प्रतिमन्यताम् ॥ मन्त्रद्वये वृद्धाब्देन समृद्धिर्घोषत इत्याह—“ वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेरिवाद्याह । वर्षवृद्धा वा ओपधय । वर्षवृद्धा इपीका समृद्धयै ” (तैसा ३.२.५) इति । इपीका वेणवः ॥

१५ परापूतमिति ॥ कथं — “ अथोद्भूत पर्यावृष्य परापुनाति परापूतः रक्ष परापूता अरातय इति ” (बीश्री १.६) इति ॥ रक्षसोऽत्र प्रसङ्गमुपन्यस्य मन्त्रं व्याचष्टे—“ यज्ञः रक्षाःस्पनु प्राविशन् । तान्यस्ना पशुभ्यो निरवादयन्त । तुपैरोपधीम्यः । परापूतः रक्षः परापूता अरातयः इत्याह । रक्षसामपहर्य ” (तैसा ३.२.५) इति । देवाः पशुभागेषु रुधिर तन्नागत्वेन ^३वहिस्यक्त्वा पशुभागेषु रक्षासि निष्कासितवन्तस्तुपस्यागेन चौपप्युपलक्षितेभ्यः ॥

२० रक्षसामिति ॥ कथं — “ मध्यमे पुरोडाशकवाले तुपानोप्य रक्षसा भागोऽसीपघस्ताप कृणात्रिनस्योपवपति उत्तरमपरमवान्तरदेशम् । इत्येनोरवपतीति बहुचक्राह्वणम् ” (आपश्री १.२०.९-१०) इति ॥ निष्कासनायं भागप्रदानमिति दर्शयति—“ रक्षसां भागोऽसीत्याह । तुपैरेव रक्षाःसि निरवादयते ” (तैसा ३.२.५) इति ॥ विधत्ते—“ अप उपस्पृशति मेष्परावाप ” (तैसा ३.२.५) इति ॥

२५ वायुचित्ति ॥ कथं — “ वायुर्वो विविनक्तिविति विधिष्य ” (आपश्री १.२०.११) इति ॥ हे तण्डुलाः, ^१व युष्मान् ^२वायु कमेभ्य पृथक् करोतु ॥ शुद्धयापादकत्वेन वा वायावाद् इत्याह—“ वायुर्वो विविनक्तिवत्याह । पवित्र वै वायु । पुनारथेवैनात् ” (तैसा ३.२.५) इति ॥

२९. तं-अभिमन्यताम् । ३०. तं-बहुशस्यस्ता ।

हविःप्रोक्षणादिः]

देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु ॥ ५ ॥

[त्वा भाग एकादश च] ॥ ५ ॥

देवः । वः । सविता । हिरण्यपाणिरिति हिरण्य-पाणिः । प्रतीति । गृह्णातु ॥ ५ ॥

[मंसं १.१.६-७; कासं १.५; कपिसं १.५; वासं १.१२-१६]

तण्डुलान् प्रस्कन्दयति—‘ देवो वः ’ इति ॥ ^१देवः ^२सविता सर्वस्य प्रेरकः ^३हिरण्यपाणिः हिरण्याभरणपाणिः ^४वः युष्मान् ^५प्रति ^६गृह्णातु प्रतिगृह्य रक्षतु । हिरण्यस्य विकारो बलयाङ्गुलीयकादिः पाण्योर्यस्य इति समुदायविकारपद्यथा (द्र. पा २.२.२४ वा १३) विगृह्य “ सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिव्राच्यो व्राचोत्तरपदलोपश्च ” (द्र. पा २.२.२४ वा १२) इति बहुव्रीहौ, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ उशीरदाशेरकपालपलाञ्चैवालक्ष्यामाकशारीर-शराबहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम् ” (फि ६७) इति हिरण्यशब्द आद्युदात्तः । १० “ अन्तरिक्षादिव ” (तैत्रा ३.२.५) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमे ११पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

देव इति ॥ कल्पः— “ देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णादिविति पाण्यां तण्डुलान् प्रस्कन्दयित्वा ” (भाष्यश्री १.२०.११) इति ॥ हिरण्यमङ्गुलीयकं पाणीं यस्यासौ ^१हिरण्यपाणिः ॥ अन्तरिक्षात् पततां वर्षोपलादीनामिबोच्चस्थानस्थिताच्छूर्पात् पततां ^२तण्डुलानामितस्ततः पाते १५ सत्यप्रतिष्ठितत्वेन हविर्विनाशो सा भूदित्यभिप्रेत्य सवितुः प्रतिग्रह इत्याह— “ अन्तरिक्षादिव वा पते प्रस्कन्दन्ति । ये शूर्पात् । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णादिवत्याह प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दाय ” (तैत्रा ३.२.५) इति ॥ प्रैपमन्त्रमुत्पादयति— “ त्रिफलीकर्तवा साह । श्यावृद्धि यज्ञः । लयो मेध्वत्वाय ” (तैत्रा ३.२.५) इति । हे यजमानपति, त्वया तण्डुलास्त्रिवारं फलीकर्तव्याः । श्वेत्याच्छादकतुपापनयनं ^३फलीकरणम् ॥ २०

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ देवो व उरपुनात्यंशैस्त्रिभिरापोऽनुमन्त्रयेत् ।

अग्नेयेऽग्नी हविः प्रोक्ष्य शुन्धोक्षेत् यागपात्रकम् ॥ १ ॥

१४. तं. ति. व- पञ्चमोऽनुवाकभाष्यसंकोचः ।

३१. तं-तण्डुलादीनामितस्ततः ।] ३२. तं-श्वेत्याच्छादकद्वेषोपापकरणम् ।

अथ चर्मोकरे ध्रुवा ह्यदिरयाश्चर्ममस्तुति ।
 अथ्युद्धलमादध्यादमेस्तत्र हविः क्षिपेत् ॥ २ ॥
 अद्रिसुंमलमादत्त इष ह्यदि वादनम् ।
 वर्षं शूर्पमुपोह्यात्र प्रति स्वा हविराययेत् ॥ ३ ॥
 २३ परा मीहीन् २३ परापूय रक्षसामिति चर्मणः ।
 अथस्तुर्धं कपालेन क्षिपेद्रायुर्विविष्यते ॥
 देवः क्षिपेद्दधि वाग्वा मन्त्राः सप्तदशोरिताः ॥ ४ ॥

अथ मीमामा—मृनीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ हविष्कृदेहीति मन्त्रात् त्रिरवधनम् समाह्वयेत् ।
 विनियोगोऽवघाते स्यादाह्वाने वाऽवघातके ॥
 ऐन्द्रीवन्मान्त्रमाह्वानं गौणं हन्तिर्वृथाऽभ्यथा ।
 पाठेन प्रापित त्रिश्व ह्यतेरुपचारगीः ॥
 त्रिश्व्यासो विघातस्यो निश्वप्राप्तेरभाषतः ।
 हन्तिना लक्ष्यते कालः प्रातोऽसौ ह्यतिस्तथा ॥

विनियोगे वाक्यभेदो लिङ्गादाह्वानक्षेपता ।
 नैन्द्रीन्याय श्रुत्यभावाद्दिर्न्यायेन सुख्यगः ॥ (जैन्या ३.२.५-८) इति ॥

दशपूर्णमासयो श्रूयते—“ हविष्कृदेहीति त्रिरवधनमाह्वयति ” (ब्रांश्री १.६, आपश्री १.१९.७)
 इति । देवानामर्थे या इति. संपादयति सा हविष्कृत् । तामेनां सर्वोध्याध्वयुरेहीति श्रूते । तथा
 ध्याय मन्त्रो माह्वगेन ध्याध्यायते—“ हविष्कृदेहीध्याह । य एव देवानाह हविष्कृतः । तात्
 २० ह्वयति ” (तैत्ति ३.२.५) इति । तमिधं मन्त्रमुच्चार्याध्वयुस्त्रिश्वरमवघात कुर्वेन्नाह्वयतीत्यर्थं ।
 अनेन वाक्येन मन्त्रोऽवघाते विनियुष्यते न स्वाह्वाने । एहीयेतत् मन्त्रगतं पदमाह्वाने समर्थं न
 अवघात इति चेत् ३४ न । तस्यावघातलक्षकत्वात् । यथा पूर्वादाहृतयामैन्ध्यामृचीन्द्रशब्दो गौणस्त्वद्भव
 ‘एहि’ इति पदं मन्त्रगतत्रेनावघाते गौणं भविष्यति । अन्यथा मन्त्रनाह्वणयोराह्वानपरत्वाच्चूयमाणम्
 ‘अवधनम्’ इति ३५ पदम् अनर्थकं स्यात् । प्राप्तमवघातमुद्दिश्य तत्र मन्त्रस्य त्रिश्वस्य च विधी
 २५ वाक्यभेद इति चेत् । न । त्रिश्वस्य प्राप्तत्रेनानुवाद्कत्वात् । कस्याचिच्छाखायामय मन्त्रो मन्त्रकाण्डे
 त्रिश्वरमन्वस्याऽऽभनात् । ह्यतिपद एवेहीतिवदवघातपरतया ३६ उपचारेण नेधमिति ३६ प्राप्ते श्रूम-

३३-३३. ब-मपाकीनात् । ३४. इ. त. पा. भा. हा-‘ न ’ नास्ति । ३५. इ. उ. भा. हा-मन्त्रपदम् ।
 ३६-३६. तं- उपचरणीयमिति ।

हविःप्रोक्षणादिः]

त्रिरम्यासस्य नित्यव्यप्राप्तिः पाठमात्रेण न सिध्यति । कस्यांचिच्छाखायां (चासं १-१५) द्विःपाठात्, कस्यांचित् (काण्वसं १-५) सकृत् पाठात् । अतोऽसौ नित्यवद्विधीयते । न च 'अवधनन्' इत्यस्य वैयर्थ्यं, तस्य काललक्षकत्वात् । कालस्याऽपि विधौ वाक्यभेद इति चेत् । न । प्राप्तत्वात् । न ह्यवघाते सहायाह्वानमन्यस्मिन् काले भवति । ततोऽर्थप्राप्तः कालः । आह्वानमपि मन्त्रसामर्थ्यादेव प्राप्तत्वात् विधेयम् । न हि 'एहि' इति मन्त्रपाठ आह्वानमन्तरेणोपपद्यते । मन्त्रव्याख्यानं चोदाहृतम् । तत्रार्थं वाक्यार्थः संपन्नः—अवघातकाले यदाह्वानं तस्य त्रिरम्यासः कर्तव्य इति । अत एव ३०-शाखान्तरेऽपि स्पष्टम्-^{३०} आह्वानानुवादेनाम्यासो विधीयते—“त्रिह्वयति । त्रिपत्या हि देवाः” (मैसं ४-१-६) इति । एवं सति मन्त्रस्यापि विनियोगे वाक्यभेदः स्यात् । लिङ्गेन त्वाह्वाने विनियुज्यते ३८-नावघाते । न चैन्द्रीन्यायोऽत्र प्रसरति तृतीयाश्रुत्यभावात् । “वर्हिद्वेवसदनं दामि” (मैसं १-१-२) इत्यत्रोक्तेन न्यायेन मुख्य एवाऽऽह्वाने लिङ्गेन मन्त्रविनियोगो न त्ववघातरूपे गौणाह्वाने । १० तस्मान्नावघातशेषोऽयं मन्त्रः ॥

द्वादशाध्यायस्य द्विर्ताथपादे चिन्तितम्—

“सघनीये पुरोडाशे स्यादाहुतिर्हविष्कृतः ।

न वाऽतिदेशात् रथान्मैधं पश्वाह्वानात् प्रसक्तितः” ॥ (जैन्या १२-२-३) इति ॥

सघनीयपुरोडाशस्याऽऽशेषपुरोडाशविकृतित्वाद् प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यतिदेशेन हविष्कृदा- १५ ह्वानं तत्र कर्तव्यमिति चेत् । मैधम् । पशौ कृतेन हविष्कृदाह्वानेन ३९-तत्कालीने पुरोडाशोऽपि प्रसक्त-सिद्धत्वात् । ३०-प्यधर्षाद्यर्थं हविष्कृदाह्वानं पशौ नास्ति तथाप्येवा कृत्वाचिन्ता ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“अस्याहुतिश्चरी सौम्ये नास्ति वा पशुपाकतः ।

निवृत्तत्वाद्दस्ति मैधमनिवृत्तेः पुरोस्थितेः” ॥ (जैन्या १२-२-४) इति ॥ २०

तृतीयसघने ये सौम्यचर्वादयः तेषु हविष्कृदाह्वानं पुनः कर्तव्यं, पश्वाह्वानायास्तस्याः पशुपाके निवृत्तत्वात्, इति चेत् । मैधम् । प्रकृती पशुसंथाजेभ्य ऊर्ध्वं हविष्कृतः पश्या उत्थानकालत्वेन ३९ पश्वावपि ततः पूर्वं निवृत्त्यभावात् । तस्मात् तत्कालीनेषु सौम्यचर्वादेषु नास्ति पुनराह्वानम् ॥

एकादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“अवघातः सकृद्भूयो वा सकृद्विधिसिद्धितः ।

इष्टा ३२-तण्डुलनिष्पत्तिः ३२-तदन्तोऽभ्यस्यतामयम्” ॥ (जैन्या ११-१-७) इति ॥ २५

३७-३७. आ. क. तं- शाखान्तरे विस्पष्टम् । ३८. तं- न त्ववघाते । ३९. उ. हा- तत्कालिके । ४०. घ- यज्ञायोपधाङ्गम् । ४१. इ. उ. भां. हा- कालत्वे । ४२. व- तस्यैव निष्पत्तिः । ४३. इ. उ. भां. हा- तदन्तोऽभ्यस्यतामिति ।

“ मीहीनवहन्ति ” इत्यत्र सकृन्मुसलघातमात्रेण विधिप्रयुक्तस्यापूर्वस्य सिद्धेर्नास्त्यावृत्तिरिति चेत् । मीवम् । तण्डुलनिष्पत्तेर्दृष्टप्रयोजनत्वेन ४४-तावपर्यन्तं तस्याभ्यासस्य ४४ अद्युतस्यापि कल्पनीयत्वात् । एव तण्डुलपेपणादावपि द्रष्टव्यम् ॥

तत्रैवान्यत् ४१ चिन्तितम्—

५

“ सर्वोपधावघात किमावर्यं सकृदेव वा ।

आवृत्ति पूर्ववन्मैव ४१-दृष्टार्थस्यात्र वर्जनात् ४२ ॥ (जैन्या ११-१-८) इति ॥

अग्निचयने ध्रुयते— “ आदिगन्तरमुल्लखत् सर्वोपधस्य पूरयित्वाऽवहन्त्यथैनद्रुपदघाति ”

(द्र. आपधौ १६-२६-२) इति । अत्रादृष्टमात्रप्रयोजनत्वात् सकृदेवावघातः ॥

एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

१०

“ अवघातार्थमन्त्रं किमसकृत् सकृदेव वा ।

प्रहारभेदादावृत्तिः कर्मवयेण सकृन्नवेत् ” ॥ (जैन्या ११-४-१९) इति ॥

“ अत्र रक्षो दिव सपरानं वध्यासमित्यवहन्ति ” (आपधौ १-१९-१०) इत्यवघाते ४१ विनियुक्तो मन्त्र आवर्तनीयः । कुतः ? अवघातस्य प्रहाररूपत्वात्, प्रहाराणां च भिन्नत्वात्, इति प्राप्ते मूलम्. — तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तत्वेनाऽऽक्षिसप्रहाराभ्यासयुक्तस्यावघातस्यैकत्वात् तत्र विनियुक्तत्वात्.

१५ घातोपक्रमे सकृदेव पाठः ॥

तत्रैवान्यचिन्तितम् ।

“ नानार्थजेषु तन्मन्त्रं सकृद्भूयोऽथ वा सकृत् ।

चिकीर्षिष्यात् प्रयोगाणां भिन्नत्वात्सकृन्नवेत् ” ॥ (जैन्या ११-४-२०) इति ॥

राजसूये शानार्थजेषु तन्मन्त्रं सकृद्भूयोऽथ वा सकृत् ।
२० मीहीर्णां सोमाय वनस्पतये इयामाक चरम् ” (तैत् १-८-१०) इत्यादि । तत्र सोऽवघातमन्त्र-सकृदेव ४१-वक्तव्यम् । कुतः ? सर्वोपघातविषयायामेकस्या चिकीर्षायां प्रयुक्तत्वात्, इति प्राप्ते मूलम्. — समन्त्रोऽवघातश्लोकान्तिदेशेन “ चद्वीजेषु ४१ प्रयुज्यते ४२ तद्वीजेषु तण्डुलनिष्पत्तौ स कृतार्थः संपन्नः । पुनर्वाज्ञान्तरे तण्डुलनिष्पत्तये समन्त्रस्यावघातस्य प्रयोजितत्वात्सकृन्मन्त्रपाठः ॥

४४-४४ आ- तत्पर्यन्तस्याभ्यासस्य । ४५. तं- विचारितम् । ४६-४६. त- दृष्टार्थस्य प्रवर्तनात् । ४७ आ. क त- विहितः । ४८ त व- प्रयोक्तव्यम् । ४९. इ- पर्वपातः, उ. मीः हा- वर्तमानः । ५०. आ. इ. व. भा हा- र्थजेषु । ५१. आ हा- युज्यते । ५२. आ इ. उ. भा. हा- संपन्नत्वं ।

हविःप्रोक्षणादिः]

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् —

“ अवघातः कृष्णलानामस्ति नो वाऽस्ति पाकवत् ।

प्रत्यक्षोक्त्या चरेत् पाकमवघाते तु नास्ति सा ” ॥ (जैन्या १०.१.४) इति ॥

विकृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्डे पठयते—“प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेत् शतकृष्णलमायुष्कामः”
(मंस २.२.२) इति । कृष्णलशब्दः सुवर्णशकलघाची । प्रकृतौ ‘ व्रीहीनवहन्ति ’ इति पुरोडाश-
हेतूनां व्रीहीनामवघातो विहितः । सोऽत्र चरुहेतूनां कृष्णलानां चोदकवशादस्ति नो वेति संशयः ।
अस्तीति पूर्वपक्षप्रतिज्ञा । विहुपीकरणं तत्कृतचरुपकारः । लुप्तेऽप्युपकारे तत्सत्त्वायां ‘ पाकवत् ’ इति
निदर्शनम् । लुप्तेऽपि विक्लेदनोपकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः तद्द्वघातोऽप्यस्तु । ‘ घृते ’ श्रवयति
इति प्रत्यक्षोक्त्या पाकोऽभ्युपगतः । अवघाते तु लोकिनास्तीति वैषम्यादवघातो नास्ति ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

१०

“ अवघाते व्रीहिरूपविवक्षोत न वा श्रुतेः ।

आद्यः साधनतामात्रमवर्ण्यत्वाद्विचक्षते ” ॥ (जैन्या ९.१.३) इति ॥

“ व्रीहीनवहन्ति ” इत्यत्र व्रीहीणां स्वरूपं श्रूयमाणत्वात् विचक्षितम् । तथा सति
“ नीवारश्चरुर्भवति ” (तैत्र्या १.३.६) इत्यत्र नीवाराणामव्रीहिरवावघातो नास्तीत्युहो
नाऽऽरभ्येत । प्राकृतानामवघातविषयाणां व्रीहीणां परिस्थानेन व्रीहिरवावघातविषयत्वेन नीवाराणां
प्रयोग ऊहः । यदा व्रीहिष्वेव नियतोऽवघातो व्रीहिनिवृत्तो निवर्तते तदा कुत ^{५३}ऊहावसर इति
प्राप्ते ब्रूमः— व्रीहिरूपविवक्षायामपि व्रीहिगतोऽपूर्वसाधनस्वाकारो न वर्जयितुं शक्यः ।
अन्यथाऽवघातवैचर्यापत्तेः । ततोऽपूर्वसाधनस्वाकारोऽवश्यं विचक्षितव्यः । तत्र व्रीहिरूपस्यापि
विवक्षायाम् गौरवं स्यात् । तद्विवक्षार्यां तु नीवाराणामपि विहितत्वेनापूर्वसाधनस्वाकारसद्भावावघा-
तात्विषयत्वेनोहः सिध्यति ॥

२०

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ मुसलाद्युक्षणं हृत्स्यै स्यादपूर्वाय घोषिततः ।

आद्यः प्रकरणादन्यो व्यर्थं ^{५४}तस्यादिहान्यथा ” ॥ (जैन्या ९.१.५) इति ॥

“ प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति ” इति श्रूयते । तत्र प्रोक्षणमुलूखलमुसलद्रव्य-
हारावघातार्थम् । कुतः ? वाक्येन तच्छेषवप्रतीतिरिति चेत् । सैवम् । प्रकरणेनापूर्वोपस्थावगमात् ।
न च वाक्यं प्रकरणात् बलीय इति वाच्यम् । अपूर्वोपस्थाभावे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । पूर्वपक्षे यत्राव-

५३. तां-ऊहावकोशः । ५४. इ. उ. भौ. हा-दरेमादिहान्यथा ।

घातस्तत्रैव प्रोक्षणम् । तथा सति नैर्ऋतधरो " वृष्णाता श्रीडीणां नयनिभिद्यम् " (तैष १ ८ ९) इति श्रुतेषु ननु प्रोक्षणं नोद्यते । सिद्धान्ते स्वपूर्वस्य प्रयोजकत्वादस्ति तत्रोह । तदयमवघात सवद्धा विचारा वदाहता ॥

अथ व्याकरणम् - ' दवो व ' इत्यादिषु '१' स्वरः गता '१' । अष्टिउत्रेणेश्यत्र बहुमीहिपक्षे

- ५ " न-सुस्थाम् " (पा ६ २ १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तं प्राप्नोति । ततस्तत्पुरुष एव कर्तव्यः । उत्रे ऐदनीवेत न भवती यच्छ्रुत्, तत्राध्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पवित्रशब्दे प्राययस्वरः । वसुसूर्यशब्दौ वृषादी । आप इत्यत्र वाक्यादिवाचामन्त्रनिवात् । देवीरित्यादीनां मोऽस्ति । यज्ञपत्तिमित्यत्र " पायावैश्वर्ये " (पा ६ २ १८) इति पूर्वपदप्रकृतस्वरः । वृत्रस्तूर्यते हिंस्यतऽस्मिन्निति वृत्रतूर्यं युद्धम् । सुधापाता स्वार्थण्य तस्याजन्तवन् " अचो यत् " (पा ३ १ ९७) इति यःप्रत्यये सति प्राययस्वरः
- ६० वार्धवा " तित्स्ववितिम् " (पा ६ १ १८५) इति स्वरिते प्राप्ते तदपवादा " यतोऽनाव " (पा ६ १ २१३) नाश-दध्यतिरिक्तस्य अप्रत्ययान्तस्याऽऽदिश्वात्तो भवति । तत्रा वृत्रेण्युप पदसन्नावात् समासान्तादात्तत्वं वाधित्वा " गतिकारकापपदात् इत् " (पा ६ २ १३९) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्राक्षिता इत्यत्र " गतिरन्तर " (पा ६ २ ४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भवधूतमित्यत्रापि तद्वत् । अधिपवणमित्यत्र सवनशब्दस्य ल्युट्प्रत्ययान्तत्वं " तिति " (पा ६ १ १९३) इति प्रत्ययात् पूर्वपदस्योदात्तत्वं सति समास कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वानस्पत्य
- १५ मित्यत्र वनस्पतविकार इत्यस्मिन्नर्थे विहितस्तद्विदित्प्रत्यय उदात्तः । वाच इत्यत्र " सावेकाच " (पा ६ १ १६८) इति विभक्तिरुदात्ता । अधिपवणवद्विसर्जनम् । दववीतव इत्यत्र दासोभारादित्वात् " दासोभाराणां च " (पा ६ २ ४२) इति सूत्रादीन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व सति समासस्वरो वाध्यत । सुभामोत्युत्तरपदस्य प्रत्ययस्वरान्तादात्तत्वात् " वृत्तुत्तरपदस्त्वेनापि " तथैव प्राप्नोति " परादिभ्यश्च वहुलम् " (पा ६ २ १९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । लुगदित्यत्र मत्तुप पितृदा दनुदात्तत्वं प्राप्ते तदपवाद " इस्वनुद्भ्या मत्तुप् " (पा ६ १ १७६) इत्यान्तादन्तोदात्तानुक्तागमाच्चात्तरो मत्तुपुदात्तत्वात् । भवधूतवत् परापूतम् । हिरण्यपारित्यत्र बहुमीहिवात् पूर्वपदस्वरः । हिरण्यशब्दाद्युदात्तेषु निपातितः ॥

इति श्रीमासायणाचार्यविरचित माधवीये धर्माधर्मप्रकाशे वृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

संहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठक पञ्चमोऽनुवाकः ॥

भीहिपेणम्]

अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्यास्त्वगसि प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु

दिवः स्कम्भनिरसि प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्तु

अवधूतमित्यव-धूतम् । रक्षः । अवधूता इत्यव-धूताः । अरातयः ।

अदित्याः । त्वक् । असि । प्रतीतिं । त्वा । पृथिवी । वेत्तु ।

दिवः । स्कम्भनिः । असि । प्रतीतिं । त्वा । अदित्याः । त्वक् । वेत्तु ।

अवधूननोपस्तरणमन्त्रौ व्याख्यातौ (तैसं १.१.५) ॥

शम्यां निदधाति— 'दिवः' इति ॥ "ऊडिदम्" (पा ६.१.१७१) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । ^१दिवः यागसाधनद्वारेण ^२स्कम्भनिः ^३असि धारयिष्यसि । स्कम्नातेः करणे ल्युटि (पा ३.३.११७) छीपि षण्व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् । "गर्भिण्यो भवन्ति" (तैसं २.१.२) इति यथा । यद्वा— "वृतेश्च" (उ २.६३) इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् स्कम्नातेः अनिप्रत्ययः । सर्वत्रोच्चादित्वात् (पा ६.१.१६०) अन्तोदात्तत्वम् । हे शम्ये, ^४अदित्याः ^५त्वक् पूर्वभूतां त्वाम्, अदित्यास्त्वग्भूतं कृष्णाजिनं ^६प्रति ^७वेत्तु अनुजानातु आत्मोपरि तवावस्थानम् । "वावापृथिवी सहास्ताम्" (तैशा ३.२.६) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

पञ्चमेऽनुचाके ब्रीह्यववात उक्तः । अवहतानां च तण्डुलानां पेपणात् पूर्वं कपालोपधानस्य निष्प्रयोजनत्वेन तदुपघानात् पूर्वं पष्ठे पेपणमभिधीयते ॥

अवधूतमिति ॥ कल्पः— "अथ श्रोत्रेषु त्रिफलीकृतेषु तथैव कृष्णाजिनमवधूनोऽसूध्व-^१श्रीवमुददृङ्गाव्यावधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इति त्रिः। अथैतन् पुरस्तात् प्रतीचीनश्रीवमुत्तरलोमोप-^२सृणात्प्रदिर्यास्त्वगसि प्रति त्वा पृथिवी वेत्तिवति" (चौश्री १.७) इति ॥ पूर्ववद्दद्याच्चष्टे— "अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै । अदित्यास्त्वगसीत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या पूर्वैरवचं करोति । प्रति त्वा पृथिवी वेत्तिवत्याह प्रतिष्ठित्यै । पुरस्तात् प्रतीचीनश्रीवमुत्तरलोमोप-^३सृणाति मेधरवाथ । तस्मात् पुरस्तात् प्रत्यङ्गः पशवो मेधमुपतिष्ठन्ते । तस्मात् प्रजा मृगं प्राहुकाः । यज्ञो देवेभ्यो निलायत । कृष्णो रूपं कृत्वा । यत् कृष्णाजिने हविरधिपिनष्टि । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । हविषोऽस्कन्धाय" (तैशा ३.२.६) इति । अवघातस्थेवात्र पेपणस्य त्रिविष्टाधिविधिः ॥

दिव इति ॥ कल्पः— "तस्मिन्नुदीचीनकुम्बात् शम्यां निदधाति दिवः स्कम्भनिरसि प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्तिवति" (चौश्री १.७) इति । गदवा समानाकारो व्यामार्धपरिमितः काष्ठविशेषः ^४शम्या । तां कृष्णाजिनस्थोपबुद्धीचीनशिररकां निदध्यात् । सा च पेपणहेतोर्द्विपदः पञ्चाङ्गाधारणेन ^५तद्भागस्थीत्यं करोति ॥ हे शम्ये, त्वं शुलोक्तस्य धारयित्री ^६असि । तस्मात् कृष्णाजिनरूपायाः

१. आ. क-प्रोक्षितेषु ।

२. आ. इ. ङ. क. भा. हा-^०श्रीवमुदगाचूया^० ।

३. त-विधिः ।

४. मै२. त-तद्भागस्थोक्तमित् ।

तैषं ७

धिपणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेत्तु धिपणाऽसि पार्वतेयी

धिपणा । असि । पर्वत्या । प्रतीति । त्वा । दिवः । स्कम्भनिः । वेत्तु ।

धिपणा । असि । पार्वतेयी ।

शम्याया द्यदमत्यादधाति—‘ धिपणा ’ इति ॥ ^१धिपणा धृष्टा त्म ^२असि हे
५ द्यत् । ^३पर्वत्या, पर्वतमर्हतीति पर्वतशब्दात् “ छन्दसि च ” (पा ५.१.६७) इति
^४यत्प्रत्यय । धिपणाशब्दे व्युत्पादित प्राक् (तैसं १.१.२) । त्वामीदृशी ^५दिवः ^६स्कम्भनिः
शम्या ^७प्रति ^८वेत्तु अनुजानातु उपरिनिधानम् ॥

द्यदुपलमत्यादधाति—‘ धिपणा ’ इति ॥ ^१धिपणा धृष्टा ^२असि हे उपले ।
^३पार्वतेयी, पर्वतिः परिपूर्णा महाशिया द्यलक्षणा । पूर्व पर्व मर्व पूरणे । “ वहिदस्यतिम्यधित् ”
१० (उ ५.००) इति वहतिर्वेत्तरितरिति विधीयमानोऽतिप्रत्ययो बहुलचक्रनात् पर्वतेरपि भवति ।
तस्यागत्य पार्वतेयी । ^४शुभ्रादेः आकृतिगणत्वात् (पा ४.१.१२३) ढकि “ कितः ”

भूमे ^१एवक् इय एवामभिमन्यताम् ॥ शम्याया तुलोकधारतवमपवादयति — “ चावीवापृषि
सहाऽऽस्ताम् । ते शम्यामाश्रमेकमहर्ष्येता शम्यामाश्रमेकमह । दिव स्कम्भनिरसि प्रति
१५ एवाऽदित्यास्वधेऽिवत्याह । चावापृषिय्योर्वीत्यै ” (तैत्रा ३.२.६) इति । प्रजापतिना सृष्टे चावा-
पृषिय्यो पूर्वं जनुकाष्टवत् परस्पर संश्लिष्टे अभूताम् । ^२ते पश्चादेकस्मिन् दिने शम्याप्रमाणेन परस्परं
वियुक्ते अभूताम् । प्रतिदिनं तथेति विवक्षया धीप्सोऽज्ञता । तयो पुनः संश्लेषे यागस्यावकाशो न
स्यात् । ततो ^३विश्लेषार्थो दिवः स्कम्भनिरियुच्यते ॥

धिपणेति ॥ कल्प — “ तस्यां प्राचीं द्यदमध्यूहति धिपणासि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः
स्कम्भनिर्वेत्तु ” (वीश्री १.७) इति ॥ हे वेपणसाघनभूते द्यद्रूपे, एवं वेष्टुमभिज्ञतया ^१धिपणा
२० ^२असि । ^३द्वदतया ^४पर्वतावस्थानम् अहंसि । तदृशी एवा तुलोकधारिका शम्याऽभिमन्यताम् ॥
सेवं द्यत् द्वदतया लोक्रद्वयधारणाय कल्पत इत्याह— “ धिपणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः
स्कम्भनिर्वेत्तुत्याह । चावापृषिय्योर्वीत्यै ” (तैत्रा ३.२.६) इति ॥

धिपणेति ॥ कल्प — “ द्यदुपलमत्यूहति धिपणाऽसि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तुति ”
(वीश्री १.७) इति ॥ पूर्वेष्व् । ^१पर्वति पर्वतसबन्धिनी द्यत् ॥ तथैव व्याचष्टे— “ धिपणाऽसि
२५ पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तुत्याह । चावापृषिय्योर्वीत्यै ” (तैत्रा ३.२.६) इति ॥

१. नि. त प. व- य. २ मै- ‘ शुभ्रादे ’ नास्ति ।

५ उ मां. हा-तत. ६. मै२. त-विश्लेषाय । ७ त-श्रद्धितया । ८ व-पर्वतावस्थाम्,
व-पर्वतरथानम्; मै२. त-पर्वतावस्थानम् ।

वीहिपेयम्]

प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तु देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां

पूष्णो हस्ताभ्यामसि वपामि धान्यमसि धिनुहि देवान्

प्रतीति । त्वा । पर्वतिः । वेत्तु । देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे ।

अश्विनोः । वाहुभ्यामिति वाहु-भ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । अधीति । वपामि ।

धान्यम् । असि । धिनुहि । देवान् ।

५

(पा ६.१.१६५) इत्यन्तोदात्तत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरैण ङीप उदात्तत्वम् (पा ६.१.१६१) ।

१-शिलापुत्रे तदपत्यत्वमुपचर्यते-३ । यस्मात् त्वं धिपणाऽसि पर्वतेयी, तस्मात् त्वां दुहितुः-
स्थानीयां सा १०पर्वतिः द्रपत् १प्रति १वेत्तु, त्वां मातेव दुहितरमुत्सङ्गस्यामनुजानातु ॥

पुरोडाशीयानधिपति—‘ देवस्य त्वा ’ इति ॥ साधित्रो व्याख्यातः (तैसं १.१.४)।

अधिपपनं द्रपदि प्रक्षेपणम् ॥

१०

अधिपति—‘ धान्यम् ’ इति ॥ १धान्यं पोपकम् १असि । दधातेः पोपणकर्मणः

“ दधातेर्यन्नुट् ” (उ ७.२६) इति यत्प्रत्ययः । बहुलवचनात् “ यतोऽनावः ”

(पा ६.१.२१३) इत्याद्युदात्तत्वं वाधित्वा “ तिस्वरितम् ” (पा ६.१.१८५) ।

यद्वा— “ तिल्यशिक्यमर्त्यैर्कार्म्यैर्धान्यकन्याराजन्यमनुध्याणामन्तः ” (फि ७६) इति

अन्तस्वरितत्वम् । धिनोत्वर्थे प्रीणने वा दधातिर्वर्तते । यस्मात् त्वमीदृशमसि तस्माद्देवानां १५

देवस्येति ॥ वीधायनः—“ तस्यां पुरोडाशीयानुधिपति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-

र्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामसये जुष्टमधिपपाम्यग्नीषोमाभ्याममुष्मा असुष्मा इति

यथादेवतम् । *अधिपति धान्यमसि धिनुहि देवानिति ” (धौश्री १.७) इति ।

आपस्तम्बस्तु ‘ धान्यमसि ’ इत्यनेन सह १०एकमन्त्रत्वमभिप्रेत्याऽऽह—“ देवस्य स्वेत्यनु-

हुत्यासये जुष्टमधिपपामीति यथादेवतं द्रपदि तण्डुलानधिपति त्रियैजुपा तूर्णां चतुर्थम् ” (आपथी २०

१.२.१.५) इति ॥ अत्र वाक्यपूरणाय ‘ असये ’ इत्यादिकमध्याहृतम्, अतो यथात्मनात्मेवाऽनुष्ट

न्याचष्टे—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्यै । अश्विनोर्वाहुभ्यामित्याह । अश्विनो हि

देवानामश्वर्यु आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । अधिपपामीत्याह । यथादेवतमेवैतानधि-

पति ” (तैत्ति ३.२.६) इति ॥ ‘ देवान् प्रीणय ’ इति यदुक्तं तस्य नास्त्यनुपपत्तिः, आहुति-

रूपस्य १३धान्यस्य अस्वरत्वेऽपि मन्त्रतामर्थेन तदभिष्टुदेरित्याह—“ धान्यमसि धिनुहि देवानित्याह । २५

३-३. मी- शिलापुत्रकवपत्यत्वमुपचर्यते । ४. ति. पं. व-ःपार्वती ।

९. उ. भा. हा-पुरोडाशीयानुधिपति; क-पुरोडाशीयान् निर्वपति, (वीश्रीसूत्रे ‘ पुरोडाशीयानधि-
पति ’) । * (वीश्रीसूत्रे ‘ अधिपदते ’) । १०. भा. क. हा-एकमन्त्रतामाधित्य । ११. व-साधनस्य ।

प्राणाय त्वा(१)ऽपानाय त्वा व्यानाय त्वा दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धां
प्राणायेति प्र-अनाय । त्वा (१) । अपानायैत्यप-अनाय । त्वा । व्यानायेति वि-अनाय ।
त्वा । दीर्घम् । अन्विति । प्रसितिमिति प्र-सितिम् । आयुषे । धाम् ।

५ धिनुहि प्रीणय । यद्वा-धात्यं पोषणशीलं वर्धिष्णुस्वमावं हव्यमसि । तस्मात्^१ देवान् यावदभिलाषं
प्रथित्वा प्रीणय । “ एतस्य यजुषो वीर्येण ” (तैत्रा ३.२.६) इत्यादि ब्राह्मणम् । हि वि
दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्या । “ धिन्विकृष्योर च ” (पा ३.१.८०) इति उपत्ययः ।
“अतो लोपः” (पा ६.४.४८) । “उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम्” (पा ६.४.१०६ वा १)
इति हेर्लुक् न क्रियते । पितृनिषेधात् (पा ३.४.८७) द्वित्वात् उदात्तत्वं च हे ॥

१० विनष्टि—‘ प्राणाय त्वा ’ इति ॥^१ प्राणाय प्राणायं त्वा प्राचीनं विनष्टि, अपानायं
प्राचीनं व्यानायं तिरश्चीनं, प्राणादिवृत्तीनामेवंरूपत्वात् । सर्वत्र यावादिस्वरेणाऽन्तो-
दात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । घञर्थे क, घञ् वा । बहुलमिति वचनाद्बहुवचनभावः । व्याने
सहिताया छान्दसं दीर्घत्वम् ॥

वाहू अन्ववेक्षते—‘ दीर्घामनु ’ (तैसं १.१.६) इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ प्रसितिः

१५ एतस्य यजुषो वीर्येण । यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिं प्रथते । न हि तदस्ति ।
यावत्तदेव स्यात् । यावच्छुहोति ” (तैत्रा ३.२.६) इति । वीर्येण सर्वत्राऽनुगमार्था ।^{१२} यदि द्रव्य
यावत् शुहोति तावदेव देवान् प्राप्नुयात् तदा कथमिदमर्थं देवान् प्रीणयेदित्याशङ्क्येत, न तु
तावदेवेति नियमोऽस्ति, किं तु यावत् काम्यते तावत् प्रवर्धते । ततः संभवत्येव प्रीणनम् ॥

२० प्राणायेति ॥ वीघायन—“ विरपति प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वेति ” (वीघौ
१.७) इति । भावस्तस्य —“ प्राणाय त्वेति प्राचीमुपला प्रोहयपानाय त्वेति प्रतीची व्यानाय त्वेति
मध्यदेशे व्यवधारयति, प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वेति सततं विनष्टि ” (आपश्रौ १.२.१६)
इति ॥ उच्छ्वासनिश्वासासत्सन्धिगता वृत्तयः ।^{१३} प्राणापानव्याना । “ अथ च प्राणापानयो सधिः
स व्यान ” (छाउ १.२.३) इति श्रुत्यन्तरात् । हे हृदि, घृत्तिग्रयं^{१४} यजमाने विर^{१५} स्यापधितुं त्वं
विनष्टि ॥ एतदेव दर्शयति—“ प्राणाय त्वाऽपानाय त्वेत्याह । प्राणानेव यजमाने दधाति ” (तैत्रा
३.२.६) इति ॥

२५ दीर्घामिति ॥ वीघायनः—अथ “ वाहू अन्ववेक्षते दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धामिति ”

५. मै-‘ प्राणाय ’ नास्ति ।

१२. ६ उ त. स-यदीदम्, क मै-यदिदम् । १३. मै-प्राणापानव्यानोदानादयः ।
१४-१५ य-यजमानोचितम् ।

देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु ॥ ६ ॥

[प्राणार्यं त्वा पञ्चदश च]

देवः । वः । सविता । हिरण्यपाणिरिति हिरण्य-पाणिः । प्रतीतिं । गृह्णातु ॥ ६ ॥

[मंसं १ १०६-७; कासं १०६; कपिसं १०६; वासं १०१९-२०]

प्रबन्धः कर्मसंतानः । पित्र् बन्धने । “ तादौ च निति कृत्यतौ ” (पा ६.२.५०) इति ५
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । १ दीर्घाम् अविच्छिन्नां १ प्रसितिम् १ अनु युवां १ धां दधामि अविच्छिन्नेन
कर्मसंतानेन युवां संवध्नामि । “ तृतीयर्थे ” (पा १.४.८५) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
धामिति दधातेल्लेट् । “ इतश्च छोपः परस्मैपदेषु ” (पा ३.४.९७) । “ बहुलं छन्दसि ”
(पा २.४.७३) इति शपो लुक् । १ आयुषे आयुर्यं यजमानस्याविच्छिन्नमायुर्भूयात् इति ।
यद्वा— आयुः अन्नं पुरोडाशशक्षणं तस्मिद्ध्यर्थम् ॥ १०

कृष्णाजिने पिष्टानि प्रस्कन्दयति—“ देवः ’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.१.५) ।
“ अन्तरिक्षादिव वै ” (तैत्रा ३.२.६) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमे पष्ठोऽनुवाकः ॥

(वीश्री १-७) इति । आपस्तम्बः—“ प्राचीमन्ततोऽनुब्रूह्य ” (आपश्री १-२१-७) इति ॥
प्रसितिः प्रबन्धः कर्मसंतानः । यजमानस्याऽऽयुरभिबृद्धयर्थमिमामविच्छिन्नकर्मसंततिहेतुरूपायुषलां १५
धारितवानस्मि ॥ तदेतदाह—“ दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धामिस्थ्याह । आयुरेवास्मिन् दधाति ”
(तैत्रा ३.२.६) इति ॥

देव इति ॥ कहरः—“ देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णात्विति कृष्णाजिने पिष्टानि
१ प्रस्कन्दयित्वा ” (आपश्री १-२१-७) इति ॥ पूर्ववत् व्याचष्टे—“ अन्तरिक्षादिव वा एतानि
प्रस्कन्दयन्ति । यानि हृपदः । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णात्वित्याह प्रतिष्ठित्यै २०
हृविपोऽस्कन्दाय ” (तैत्रा ३.२.६) इति ॥ पत्नीं दासीं वा प्रति प्रैपमन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—
“ असंवपन्ती पिष्पाणूनि कुरुतादित्याह मेध्यव्याय ” (तैत्रा ३.२.६) इति । तथा च सूत्रितम्—
“ असंवपन्ती पिष्पाणूनि कुरुतादिति संप्रेष्यति । दासीं पिनष्टि पत्नीं वा । अपि वा पत्न्यवहन्ति
शूद्रा पिनष्टि ” (आपश्री १-२१-७-९) इति । हे दासि, तण्डुलेष्वन्यद्रव्यं किमप्यप्रवेद्यायन्ती पेपणं
कुरु । तानि च पिष्टानि सूक्ष्माणि कुरु । तमिमं प्रैपमन्त्रयुः पठेत् । पिष्टस्य सूक्ष्मादि पुरोडाशद्वारा २५
यज्ञयोग्यता भवति ॥

अत्र १६ विनियोगसंग्रहः—

“ अवेति पूर्ववत्तत्र क्षम्यां स्थापयते दिवः ।

१० धिपणा द्वे १० तथाऽऽमानौ देवेत्यधिवपेद्विः ॥ १ ॥

१५, आ-प्रस्कन्दयति । १६, तं, मै-विनियोगमन्त्रसंग्रहः । १७-१७, तं, मै- धिपद्वयात् ;
३, उ, भां, हा-धिपणद्वे ।

१-प्राणायेति त्रिमिः १-पिष्ट्वा दीर्घेऽन्त उपोहति ।

देवोऽग्निने २-स्कन्दयेत प्रोक्ता ३-एकादश खिह-३१ ॥ २ ॥ इति ॥

अथ मीमांसा—यद्यप्यत्र विशेषाकारेण विचारा बहवो नोपलभ्यन्ते तथाऽपि सामान्य-
विचारा पूर्वोक्ता अनुमधेयाः । ‘ ह्ये ध्वा ’ इत्यत्र वाक्यपूर्तये यथाऽप्याहार तथैव ‘ अधिवपामि ’
५ इत्यत्रापि ‘ अग्नये जुष्टम् ’ इत्यादिकमप्याहृतव्यम् । अप्याहृतस्य चानाम्नात्त्वेनामन्त्रवाद्वाहादिरिव
स्वरावपराधो नास्ति । किं च नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ नोह्य ऊहोऽथ धा धान्यशब्दो नासगतोक्तितः ।

२२ऊहो लक्षणयाऽर्थस्य गोपानस्येव संगते. ” ॥ (जैन्या ९.१.१९) इति ॥

इयदि पेपणाय तण्डुलावापेऽयं मन्त्रो विहित — “ धान्यमसि धिनुहि देवान् ” (तैस १.१.१६)
१० इति ॥ सोऽय २२ धान्यशब्दोऽसमवेतमर्थं वृत्ते, निस्तुपाणा तण्डुलाना धान्यशब्दार्थधामावात् ।
२३ तदय सविप्रादिशब्दवन्नोहनीय इति चेत् । मैवम् । लक्षणावृत्त्या धान्यशब्दस्य तण्डुलरूपेऽर्थे
समवेतत्वात् । यथा ‘ गाव पीयन्ते ’ इत्यत्र मुख्यवृत्त्यभावेऽपि नासमवेतार्थैव लोका वर्णयन्ति,
किंतु पयो लक्षयित्वाऽर्थं समवेतमेव प्रतीयन्ति तद्वत् । तस्मात् २४ शाक्यनामयने पट्टप्रशास्वराक्षरे
धान्यशब्द ऊहनीय । तत्र होवमाम्नायते— “ २५ सस्यितेऽहनि गृहपतिर्मुग्धां याति । स तत्र यान्
१५ मृगान् हन्ति, तेषा तरसा मवनीया पुरोडाशा भवन्ति ” इति (द्र. आपथी २३ ११.१२-१३) । तत्र
इयदि पेपणाय मासमावपन् ‘ मासमसि धिनुहि देवान् ’ इत्येव मन्त्रमूहेत् । न च धान्यशब्दलक्षको
मृगशब्द ऊहे प्रयोक्तव्य इति वाच्यम्, लक्षणाद्युक्ते प्रकृतानार्थिकत्वेनातिदेशानर्हत्वात् । तस्मात्
मासमित्येव धान्यशब्दस्योऽऽ ॥

अथ व्याकरणम्—अवधूतमित्याद्यो गताः । पर्वत्येत्यहय पर्वतमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे छन्दोवियये
२० तकारहितस्य प्रथमस्यस्य विधानात् प्रथमस्वर । पावंतेथीत्यत्र ङीपुदात्त । पर्वतिरित्यत्र तद्वर्हती-
त्यस्मिन्नर्थे छान्दस्य इकारप्रत्ययोऽप्युदात्त । धान्यशब्दस्य “ तित्त्वशिवमर्त्यकाभर्म्येधान्यकन्याराज
न्यमनुष्याणाम् ” (फि ७६) इत्यन्तस्वरितत्वम् । धिनुहीत्यत्र “ सेहोषिञ्च ” (पा ३.४.८७) इति
मिप ह्यान आदिष्टस्य शब्दस्य पिष्वनिपेधात् प्रथमस्वर । यद्यपि विकरणप्रत्ययस्योकारस्य
स्वर सतिसिष्टस्तथाऽपि व्यत्ययो द्रष्टव्य । प्रसितिमित्यत्र कृत्तरपदमकृत्तिस्वरेऽऽ प्राप्ते २६ तदपवादः
२५ “ तार्दो च निति कृत्यता ” (पा ६.२.५०) तुप्रत्ययव्यतिरिक्ते तकारादौ निति इति प्रथमे परत
पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते साधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

संहिताभाष्ये प्रथमपाण्डे प्रथमपाठके षष्ठोऽनुवाक ॥

१८. व-प्राणायदि, त. मं२-प्राणाय तेति । १९. मै२- ‘ पिष्ट्वा ’ नास्ति । २०. व-स्कन्दयेत्तव ।
२१-२१. क-एकादशेह तु । २२. इ. उ पा. मां. हा-ऊह । २३. आ. पा-धान्यशब्दोऽसमवेतार्थम्; क-
धान्यशब्द समवेतमर्थम् । २४. क त व. मै२-तत । २५. त-जान्यानामयने । २६. व हा-सस्यिते
सस्यितेऽहनि । २७. व-स्वराक्षरे, इ पा. मां. हा-स्वराक्षरे । २८. इ. उ. मां. हा-तदपवादात् ।

कपालोपधानम्]

घृष्टिरसि ब्रह्मं यच्छापाग्नेऽग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं^१ सेधाऽऽ देवयजं वह

घृष्टिः । असि । ब्रह्मं । यच्छ । अपेतितं । अग्ने । अग्निम् । आनादमित्याम-अदम् । जहि ।

निरिति । क्रव्यादमिति क्रव्य-अदम् । सेध । एति । देवयजमिति देव-यजम् । वह ।

घृष्टिमादत्ते—‘ घृष्टिः ’ इति ॥ ^१घृष्टिः उपवेपः । घृष्टिर्घर्षणे समर्था ^२असि शत्रू-
णाम् । अतो ^३ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नं ^४यच्छ देहि । किं हि नाम त्वया न शक्यते कर्तुमिति ॥ ५

गार्हपत्यमभिमन्त्रयते—‘ अप ’ इति ॥ हे ^१अग्ने गार्हपत्य, यस्त्वयि आमात् अग्निः
तं ^२जहि नाशय । आमात् अपक्वाशी हविषो विनाशकः । “ अदोऽनने ” (पा ३.२.६८)
इति विट्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ॥

अङ्गारं निरस्यति—‘ निः ’ इति ॥ ^१क्रव्यादम् अग्निं ^२निः ^३सेध निष्क्रव्य
वहिरपनय । पिधू गत्यां भौवादिकः । आममांसभक्षकः क्रव्यात् चिताग्निः । “ क्रव्ये च ” १०
(पा ३.२.६९) इति विट्प्रत्ययः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अङ्गारमन्यमावर्तयति—‘ ^१आ देवयजं वह इति ^२॥ देवान् यजतीति देवयत् ।
हविषां सम्यक् संपादकः । “ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ” (पा ३.२.१७८) इति किप्-

पष्ठानुवाके पेयणसुक्तम् । यद्यप्यनन्तरं पुरोडासो निष्पादनीयस्तथाऽप्यतप्तेषु कपालेषु
पुरोडासस्य श्रयितुमशक्यत्वात् सप्तमे कपालोपधानमभिधीयते ॥ १५

घृष्टिरिति ॥ कल्पः—“ घृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्युपवेपमादाय ” (आपथी १.२.२) इति ।
पलाशाशत्वामूले छिन्नः प्रादेशपरिमितः उपवेपः ॥ हे उपवेप, त्वमङ्गाराणां धर्षणे समर्थः ^१असि ।
अतो महाशब्दोदितं ^२पुरोडास्यरूपं देवान् ^३प्रयच्छ ॥ घृष्टिशब्दो धैर्यद्योतनायेत्याह—“ घृष्टिरसि
ब्रह्म यच्छेत्याह ह्यै ” (तैत्ति ३.२.७) इति ॥

अपाग्ने इति ॥ कल्पः—“ अपाग्नेऽग्निमामादं जहीति ^१गार्हपत्यात् प्रत्यङ्गावङ्गारैर् निर्वर्त्य २०
निष्क्रव्यादं सेधेति तथोरन्यतरमुत्तरमपरमवान्तरदेशं^३ निरस्याऽऽदेवयजं वहति दक्षिणमवस्थाप्य ”
(आपथी १.२.२) इति ॥ हे गार्हपत्य ^४अग्ने, योऽग्निः क्षात्रीयं पाकमन्तरेणाऽऽसं द्रव्यमसि
न तु ^५पाकार्यं स्थापितस्य पाकं करोति तम् ^६अप ^७जहि ^८भारय । यत्र लौकिकं मांसमसि तमपि
निषेधय । यस्तु देवान् यजति तम ^९आ ^{१०}वह ॥ यथोक्तस्य अन्याययनस्य कपालोपधानार्थतां
दर्शयन् प्रशंसति—“ अपाग्नेऽग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेधाऽऽ देवयजं वहेत्याह । प २५
एवाऽऽमात् कवात् । तमपहत्य । मध्येऽनौ कपालमुपदधाति ” (तैत्ति ३.२.७) इति ॥

१-१. नै- एति ।

१. व-पुरोडासं देवानाम् । २. आ-‘ गार्हपत्यात् ’ इत्यन्यतन्तरम् ‘ आहवनीयाद्वा ’ । ३. आ-
‘ देशम् ’ इत्यन्यतन्तरं ‘ वा ’ । ४. आ, इ. उ. भां. ह्-पाकार्यं । ५-६. आ. क-अपनय; तं-अपनीय ।

निर्दग्धश्च रक्षो निर्दग्धा अरातयो ध्रुवमसि पृथिवीं दृग्हाऽऽयुर्दृग्हा

प्रजां दृग्हा सजातान्स्मै यजमानाय पर्युह

निर्दग्धमिति निः-दग्धम् । रक्षः । निर्दग्धा इति निः-दग्धा । अरातयः ।

ध्रुवम् । असि । पृथिवीम् । दृग्हा । आयु । दृग्हा । प्रजामिति प्र-जाम् ।

५ दृग्हा । सजातानिति स-जातान् । अस्मै । यजमानाय । परीतिम् । ऊह ।

प्रत्यय २ । स एव प्रकृतिस्वरः । १ देवयजम् अग्निम् १ आ १ वह आनय । “ य एवामात्
कृष्यात् ” (तैत्रा ३.२.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अङ्गारमधिवर्तयति—“ निर्दग्धम् ” इति ॥ प्रत्युष्ठादिना व्याख्यातम् (तैसं १.१.२) ।

“ अग्निस्त्युपदधाति ” (तैत्रा ३.२.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१० मध्यमकपालमुपदधाति—“ ध्रुवम् ” इति ॥ १ ध्रुव निश्चल मध्यमं सर्वकपालानाम् १ असि ।
२ सर्वं तद्वत् ३ । १ पृथिवीं दृढा कुरु । दृह दृहि वृद्धौ । अन्तर्भावितण्यर्थः । पृथिवीशब्दो ङीप्त्तोऽ-
न्तोदात्तः । यजमानस्य १ आयुः १ प्रजा च १ दृह । प्रजाशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण (पा
६.२ १ ३९) अन्तोदात्तः । किं च १ अस्मै १ यजमानाय । पष्ठ्यर्थे चतुर्थ्यां (पा २.३.६२ वा १) ।
अस्य यजमानस्य १ सजातान् समानजन्मनः १ पर्युह परितः सेवमानान् कुरु । “ सजातानस्मा

१५ निर्दग्धमिति ॥ “ निर्दग्धश्च रक्षो निर्दग्धा अरातयः ”, “ ध्रुवमसि पृथिवीं दृग्हाऽऽयुर्दृग्हा प्रजा दृग्हा
सजातान्स्मै यजमानाय पर्युह ” इत्येतयोर्मन्त्रयोर्थक्रमेण विनियोगः कल्पे दक्षितः—“ ध्रुवमसीति
तस्मिन् १ मध्यमपुरोडाशकपालमुपदधाति । निर्दग्धश्च रक्षो निर्दग्धा अरातय इति कपालेऽङ्गारमत्याघाय ”
(भाष्यौ १.२२ २-३) इति ॥ हे कपाल, एव दृग्हा १ असि, अतः पृथिव्यादीन् दृढीकुरु । अस्य
यजमानस्य ज्ञातीन् परितः सेवकान् कुरु । अस्मिन् कपालेऽवस्थितं १ रक्ष नि शेषेण दग्धम् ॥ आम्नान-

२० क्रमेण निर्दग्धमन्त्रमादौ व्याचष्टे—“ निर्दग्धश्च रक्षो निर्दग्धा अरातय इत्याह । रक्षाश्चैव निर्दग्हाः ”
(तैत्रा ३ २ ७) इति ॥ “ कपालोपधानं विधत्ते—“ अग्निवस्त्युपदधाति । अग्निवसेव लोके ज्योतिर्धत्ते ”
(तैत्रा ३.२.७) इति । यथोक्ताङ्गारयुक्ते प्रदेशे कपालमुपदध्यात् ॥ “ कपालस्योपरि अन्यस्याङ्गारस्य
स्थापनं विधत्ते—“ अङ्गारमधिवर्तयति । अन्तरिक्ष एव ज्योतिर्धत्ते ” (तैत्रा ३ २.७) इति ॥ कपाल-
स्थापनं ऊर्ध्वं च स्थिताभ्यामङ्गाराभ्यां लोकद्वयस्य ज्योतिष्मत्वे ततोऽप्यूर्ध्वमङ्गारस्य स्थापनात्तन्मवात्

२५ दिवो ज्योतिर्न स्थादिति न शङ्कनीयमित्याह—“ आदित्यमेवामुष्मिँल्लोके ज्योतिर्धत्ते ” (तैत्रा
३ २.७) इति ॥ एतद्वृत्तान्तज्ञानं प्रशंसति—“ ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति । य एव
वेद ” (तैत्रा ३.२.७) इति ॥

२. त. ति. पं ब- विच् प्रत्ययः । ३-३. त. ति. प. ५- स लद्वत् ।

६ त-दत्यनयोर्मन्त्रः । ७. आ का. पा. हा-मध्यम पुरोडाशः । ८. आ, उ, भा-कपालानामुपधानम् ।
९. आ. इ, उ. भा. हा-कपालोपरि ।

कपालोपधानम्]

धूर्त्रर्मस्यन्तरिक्षं दृ२ह प्राणं दृ२हापानं दृ२ह सजातानस्मै
यजमानाय पर्युह धरुणममि दिवं दृ२ह चक्षुः(१)दृ२ह श्रोत्रं दृ२ह

धूर्त्रम् । असि । अन्तरिक्षम् । दृ२ह । प्राणमिति प्र-अनम् । दृ२ह ।

अपानमित्यप-अनम् । दृ२ह । सजातानिति स-जातान् । अस्मै । यजमानाय । परीति ।

ऊह । धरुणम् । असि । दिवम् । दृ२ह । चक्षुः(१) । दृ२ह । श्रोत्रम् । दृ२ह ।

अभितो बहुलान् करोति ” (तैत्रा ३.२.७) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ समानस्य छन्दसि ”
(पा ६.३.८४) इत्यादिना समावः । “ वा जाते ” (पा ६.२.१७१) इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । जात्यादिप्रहर्णं नानुवर्तिष्यते । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना अस्मा
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे (पा ६.१.१८६) यजमाने धातुस्वरः ।
“ उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा वचनम् ” (पा १.३.२९ वा ३) इत्यूहत्वेः परस्मैपदत्वम् ॥

पूर्वार्धमुपदधाति— ‘ धूर्त्रम् ’ इति ॥ ^vधूर्त्रं धारकं पुरस्तात् पुरोडाशस्य ^vअसि ।
धृञ् धारणे । “ गुधुवीपचि ” (उ ६.०.६) इत्यादिना ऋप्रत्ययः । ^vत्वम् अन्तरिक्षादिकं ^vदृह
निश्चलं धारय । प्राणापानशब्दौ धायादिस्वरेण (पा ६.२.१४४) अन्तोदात्तौ । समानमन्यत् ॥

अपरार्धमुपदधाति— ‘ धरुणम् ’ इति ॥ ^vधरुणं धारकम् अपरतः पुरोडाशस्य

धर्ममिति ॥ वीधायनः—“ अथ पूर्वार्धमुपदधाति धूर्त्रमस्यन्तरिक्षं दृ२ह प्राणं दृ२हापानं दृ२ह
सजातानस्मै यजमानाय पर्युहेति । अथापराध्वंमुपदधाति धरुणमसि दिवं दृ२ह चक्षुःदृ२ह श्रोत्रं
दृ२ह सजातानस्मै यजमानाय पर्युहेति । अथ दक्षिणाध्वंमुपदधाति धर्ममिति दिवो दृ२ह योनिं
दृ२ह प्रजां दृ२ह सजातानस्मै यजमानाय पर्युहेति । ^{१०}अथ पूर्वार्धमुपदधाति-^{१०} चितः स्य
प्रजामस्मै रथिमस्मै सजातानस्मै यजमानाय पर्युहेति ” (वीश्रौ १.८) इति । आपस्तम्बः—
“ धूर्त्रमसीति पूर्वं द्वितीयं स एष्ट्ये धरुणमसीति पूर्वं तृतीयम् ” (आपश्रौ १.२.२.३) इति । ^{२०}
“ धर्माऽसीति सप्तमं चितः श्येत्यष्टमम् ” (आपश्रौ १.२.३.१) इति ॥ तत्र धूर्त्रधर्मधरुणशब्दा
धारकर्तृत्वं भुवन्तो दृष्टत्वं लक्षयन्ति । हे अष्टमकपाल, त्वं ^{११}चितरूपोऽसि । ततो यजमानस्य प्रजादिकं
परितः संपादय । प्रजादेः प्रत्येकमुपचयविचक्षया पृथग्वाक्यत्वं धोतयितुम् ‘ अस्मै ’ इति पदस्या-
ऽऽवृत्तिः । ‘ चितः स्य ’ इति बहुवचनमादरार्थम् ॥ क्रमेण मन्त्रान् व्याचष्टे— “ भुवमसि पृथिवी
दृ२हेत्याह । पृथिवीभेदेन दृ२हति । धूर्त्रमस्यन्तरिक्षं दृ२हेत्याह । अन्तरिक्षमेवैतेन दृ२हति । ^{२५}

४. नै-‘ त्वम् ’ नास्ति ।

१०-१०. इ. पा. हा- अयोःपूर्वार्धमुपदधाति; [वीश्रौश्रुते ‘ पूर्वार्धमुपदधाति ’] ।

११. आ. इ. उ. कं. पा. भा. हा-उपचित ।

सज्जातान्स्मै यजमानाय पर्युह धर्मांसि दिशो दृह ह योनिं दृह ह
 प्रजां दृह ह सज्जातान्स्मै यजमानाय पर्युह चित्तः स्य प्रजाम्स्मै रयिमुस्मै
 सज्जातानिति स-ज्जातान् । अस्मै । यजमानाय । परीति । ऊह । वर्म । असि । दिशः ।
 दृह ह । योनिम् । दृह ह । प्रजामिति प्र-जाम् । दृह ह । सज्जातानिति स-ज्जातान् । अस्मै ।
 ५ यजमानाय । परीति । ऊह । चित्त । स्य । प्रजामिति प्र-जाम् । अस्मै । रयिम् । अस्मै ।

असि । “ धारोणिलुक्च ” इति उनन्प्रत्यत्ययः । तत् त्वं द्युप्रभृतीनि दृह ह । समानमन्यत् ॥

दक्षिणार्धमुपदधाति—‘ धर्म ’ इति ॥ धर्म धारकं दक्षिणतः पुरोडाशस्य असि ।
 धृणो मनिन् । अत्र तु प्रजननशक्तिः प्रजा ॥

अन्यान्यमुपदधाति—‘ चित्त ’ इति ॥ चीयन्ते उपचीयन्ते इति चित्तः चित्तपः ।

१० यस्मात् चित्त स्य, तस्मादस्य यजमानस्य प्रजायं पर्युहत् परितश्चिनुत् । प्रत्येकमभिधानात्
 एकवचनम् । शिष्ट स्पष्टम् ॥

घरुणमसि दिव दृहेत्याह । दिवमेवैतेन दृह इति । धर्मांसि दिशो दृहेत्याह । दिश एवैतेन दृह इति”
 (तैत्रा ३.२.७) इति ॥ उपसंहरति—“ इमानेवैतैर्लोकान् दृह इति ” (तैत्रा ३.२.७) इति ॥

पतद्रेदनं प्रशंसति—“ दृहन्तेऽस्मा इमे लोका प्रजया पशुभि । य एव वेद ” (तैत्रा ३.२.७)

१५ इति । सर्वत्र विधेयार्थं केनापि प्रकारेण स्तुत्वा श्रद्धोत्पादनीयेति द्युत्पादयितुं कपालोपधानं बहुधा
 स्तौति । तत्राऽयमेक प्रकार — “ श्रीयमे कपालान्युपदधाति । अथ इमे लोकाः । एषो लोका-
 नामापर्यै ” (तैत्रा ३.२.७) इति । मध्यमपूर्वापरकपालगतं १२श्रित्वमपि प्रशस्तम् ॥ अथापरः

प्रकारः—“ एकमग्रे कपालमुपदधाति । एक वा अग्रे कपाल पुरपस्य संभवति । अथ द्वे । अथ
 त्रीणि । अथ चत्वारि । अथाष्टौ । तस्मादष्टाकपाल पुरपस्य शिरः ” (तैत्रा ३.२.७) इति । प्रथमं

२० ‘ ध्रुवमसि ’ इत्येक कपालमुपधीयते । ततो ‘ धर्ममसि ’ इत्यनेन सह द्वे । ‘ घरुणमसि ’ इत्यनेन सह
 त्रीणि । ‘ धर्मांसि ’ इत्यनेन सह चत्वारि । ततः केषाञ्चित् मते ‘ चित्तः स्य ’ इत्यनेनैकोपरितनानि चत्वारि-
 त्यष्टौ भवन्ति । पुरपस्यापि गर्भे प्रथमं शिरोरूपमखण्ड कपालमुत्पद्यते । पश्चात् क्रमेण देवाभिरष्टया
 भिद्यते ॥ कपालेषु मरुतो स्तुत्वा तदुपपानं स्तौति—“ यदेव कपालान्युपदधाति । यज्ञो वै प्रजापतिः । यज्ञ-
 मेव प्रजापतिर सृष्टकरोति । आत्मानमेव तत्सृष्टकरोति । तत् सृष्टकृतमात्मानम् । अमुर्विलोकेऽनुपरोति”

२५ (तैत्रा ३.२.७) इति । उपधानेन कपालेषु संस्कृतेषु तद्द्वारा तत्साध्यो यागः सस्त्रियते । यज्ञद्वारा तत्सृष्ट-

५. ब- अन्यत् ।

१२. क- श्रित्वमपीत्यम् ; तै- श्रित्वमित्यम् ।

कपालोपधानम्]

सजातानस्मै यजमानाय पर्युह भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वं

सजातानिति स—जातान् । अस्मै । यजमानाय । परीतिं । ऊह ।

भृगूणाम् । अङ्गिरसाम् । तपसा । तप्यध्वम् ।

अङ्गारैरभिव्रासयति—‘ भृगूणाम् ’ इति ॥ भृगवोऽङ्गिरसश्च तपस्विनः प्रसिद्धाः । तेषां तपसा तप्यध्वं तप्तानि भवत । कर्मणि लकारः । “ देवतानामेव ” (तैत्रा ३.२.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ ५

कपालानि विमुञ्चति—‘ यानि ’ इति । इष्टिसंस्थानकालभाविनोऽपि विमोकमन्त्रस्य प्रासङ्गिकमिहाऽऽम्नानम् । इयं चतुष्पदानुष्टुप् । यणादेशाकरणेन प्रथमतृतीयौ पूरणीयौ ।

प्रजापतेः संस्कारः । तेन कपालयज्ञप्रजापतिसंस्कारेण तेषां संस्कृतत्वाद् यजमानः स्वयं संस्कृतो भवति । तं च संस्कृतं १३वर्गं लोके गच्छन्तमनु फलदानाय यज्ञः प्रजापतिरूपधारी कश्चिद्देवो गच्छति ॥ अपरः प्रकारः—“ यदष्टावुपदधाति । गायत्रीया तसंसमितम् । यन्नव । त्रिवृता तत् । यद्दश । विराजा तत् । यदेकादश । त्रिष्टुभा तत् । यद्द्वादश । जगत्या तत् । छन्दःसंमितानि स उपदधत्कपालानि । इमौलोकाननुपूर्वं दिशो विध्वंस्यै दृशति । अथाऽऽयुः प्राणान् प्रजां पशून् यजमाने दधाति । सजातानस्मा अभितो बहुलान् करोति ” (तैत्रा ३.२.७) इति । त्रिवृच्छन्दः स्तोमवाची । स च स्तोमः “ उपास्मै गायता नरः ” (ऋसं १.११.१) इत्याद्युग्भिर्नैवभिः संपद्यते । छन्दःशब्दश्च स्तोम-मप्युपलक्षयति । गायत्रीविराट्त्रिष्टुब्जगतीनां चाष्टवाचक्षरसंख्या प्रसिद्धा । १३तथा संख्यया छन्दःसादृश्यम् । नन्वत्राऽऽश्रेयस्याष्टौ कपालान्धस्त्रीपोमीयस्य चैकादश, न तु नवादिसंख्या लभ्यत इति चेत् । बाहम् । तथाऽपि संख्याऽन्यत्र १५विद्यमाना प्रसङ्गादिह स्तूयते । त्रयोदशसंख्या न काप्यस्ति । एकादिका सप्तपर्यन्ता संख्याऽन्यत्रास्तीति चेत्तर्हि तस्या अप्यनेन न्यायेन स्तुतिरुच्येया । ईदृशानि कपालान्युपदधानोऽध्वर्युरनुक्रमेण पृथिव्यादिलोकान् प्रागादिदिशश्च दृशीकरोति । लोकबुद्ध्या कपालानां स्थापितत्वात् । अत इदमुपधानं लोकबुद्धयै भवति । किं चाऽऽयुरादीन् भ्रातृपुत्रांश्च यजमाने संपादितवान् भवति । क्रमप्राप्ते मन्त्रे स्पष्टार्थत्वं दर्शयति—“ चितः स्येत्याह । यथा यजुरेवैतत् ” (तैत्रा ३.२.७) इति ॥ १० १५ २०

भृगूणामिति ॥ कल्पः—“ भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमिति वेदेन कपालेवङ्गारानध्यूल ” (आपत्रो १.२.३.६) इति ॥ हे कपालानि, देवतातपोरूपेणाऽग्निना तप्तानि भवत ॥ इममेवार्थं दर्शयति—“ भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमित्याह । देवतानामेवैतानि तपसा तपति ” (तैत्रा ३.२.७) इति ॥ २५

यानिति ॥ अयं मन्त्रो यद्यपि यागसमालौ पठनीयस्तथाऽपि १६कपालप्रसङ्गादिहाऽऽम्नातः ।

६. ति. व- पूर्यौ ।

१३. इ. उ. भां. हा-स्वर्गं । १४. क- तथा ' नास्ति; तं. व.- तथा । १५. व-स्तुमाना ।

१६. तं- कपालं ' नास्ति ।

यानि घर्मं कपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः ।
पूष्णस्तान्यपि व्रत इन्द्रवायू वि मुञ्चताम् ॥ ७ ॥

[चक्षुरष्टाचत्वारिंशच्च]

यानि । घर्मं । कपालानि । उपचिन्वन्तीत्युप-चिन्वन्ति । वेधसः ।

पूष्णः । तानि । अपीति । व्रते । इन्द्रवायू इतीन्द्र-वायू । वीति । मुञ्चताम् ॥ ७ ॥

[मैत्र ११०८, कांस १७, कपिस १७, वास ११७-१८]

विवायको वेधाः अध्वर्यु । विध्र विधाने । असुन्प्रत्यय. (उ ६६४) । उञ्छादित्वात् (पा ६.१.१६०) अन्तोदात्तः । व्यत्ययेन बहुवचनम् । एको ह्यध्वर्युरुपदधाति । यानि कपालानि घर्मं अङ्गारे वेधस उपचिन्वन्ति उपहितवन्तः । वर्तमानसामीप्ये (पा ३.३.१३१)

१० लट् । यानि कपालानि इन्द्रवायू वि मुञ्चताम् । 'ध्रुवमसि' इत्यादि मन्त्रैरुपहिताना तावेत्र विमोचकापिति भावः । " नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ " (पा ६.२.१४२) इत्युभयपदप्रकृति-स्वरत्वे निषिद्धे समासान्तोदात्तत्वम् । किमुपवानं विमोकार्थमित्यत आह-पूष्ण. पोपकस्याप्तेः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा ६.१.१६१) निभक्तेरुदात्तत्वम् । तस्य व्रते हविःश्रपणलक्षणे कर्मणि अपीते समाप्ते इदानीं विमुञ्चतामिति । " स ते मनसा मनः " (तैस १.३.१०) इत्यादिवद्

१५ ' अपि ' इति उपसर्गश्रुनेयोग्य क्रियापदमव्याह्रियते । उपचिन्वन्ति इत्यत्र " सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरौ लसार्वावातुकस्वरं न वाधते " इति वचनात् लसार्वावातुकाद्युदात्तत्वम् । " चतुष्पदयर्चा " (तैसा ३.१.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमे सप्तमोऽनुवाकः ॥

तद्विनियोगश्च दक्षितः— " यानि घर्मं कपालानीति चतुष्पदयर्चा कपालानि विमुच्य संख्यायोद्गा-सयति । सतिष्ठेते दर्शपूर्णमासी " (आपर्धौ ३.१४.४-५) इति । अध्वर्युरूपा वेधसः यानि घर्मं कपालानि आदीप्ते वद्मो ' ध्रुवमसि ' इत्यादिमन्त्रैरुपस्थापितवन्तः । पूजार्थं बहुवचनम् । सादृशान्यपि कपालानि विमोक्तु समर्थौ इन्द्रवायू पोपकस्य यज्ञमानस्य चाग्नरूपे व्रते समाप्ते सति वि मुञ्चताम् ॥ अनेकगुणविशिष्टे विमोक्त विधत्ते— " तानि ततः सःस्थिते । यानि घर्मं कपालान्युपचिन्वन्ति वेधस इति चतुष्पदयर्चा विमुञ्चति । चतुष्पाद. पशवः पशुष्वेवोपरिष्टाद् प्रवितिष्ठति " (तैसा ३.२.७) इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रह —

" छष्टिरादायोपवेपमपाङ्गारी विद्योजयेत् ।

निष्क्रापसारवेदेकमा देवान्यं तु दोषयेत् ॥ १ ॥

१७. धा. क-तद्विनियोगः सूत्रे ।

ध्रुवं कपालमापाय निर्दाङ्गारं तथोपरि ।
धर्मं द्वितीयं धरुणं तृतीयं धर्मसप्तमम् ॥ २ ॥
चित्तोऽष्टमं भृगू तेषु सर्वेष्वङ्गारोपणम् ।
यानि स्वकाले संप्राप्ते कपालानि विमुञ्चति
अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्नुक्ता द्वादश मन्त्रकाः ॥ ३ ॥ इति ॥

अथ मीमांसा— चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ श्रपणं तुपवापश्च कपालस्य प्रयोजकौ ।
उत श्रपणेनैवाऽऽद्यो वापार्थस्वात्तृतीयया ॥
पुरोडाशकपालेति नाम्ना स्याच्छ्रपणार्थता ।
प्रयुक्तस्य प्रयुक्तिर्नो तस्य वापे 'असङ्गनम्' ॥ (जैन्या ४.१.२२-२३) इति ॥ १०

“ कपालेषु श्रपयति ” इति श्रपणं पुरोडाशस्य श्रुतम् । तथा “ पुरोडाशकपालेन तुपातुपवपति ” इति कपाले तुपधारणं श्रुतम् । ते च तुपाः सकपालाः “ रक्षसां भागोऽस्ति ” इति मन्त्रेण कृष्णाग्निनस्याघस्ताद्भवस्थापनीयाः । तत्र श्रपणं यथा कपालसंपादनस्य प्रयोजकं तथा तुपवापेऽपि प्रयोजकः । “ एकहायन्या ” (तैत्ति ६.१.६) इति तृतीयया यथा गोः क्रयार्थत्वं तथा “ कपालेन ” इति तृतीयया कपालस्य “ तुपवापार्थत्वावगमादिति चेत् । नैवम् । नात्र कपालमात्रस्य तुपोपवापत्वाधनत्वं श्रुतम् । किं तर्हि ? यत्कपालं पुरोडाशश्रपणयोपात्तमासादितं च तस्यैव कपालस्य साधनत्वम् । एतच्च पुरोडाशकपालेनेति सविशेषणनाम्ना तद्विधानादवगम्यते । तथा सति प्रथमं श्रपणेन कपालं प्रयुज्यते । न च प्रयुक्तस्य पुनः २० तुपवापेन प्रयुक्तिः २० संभवति । तस्माच्छ्रपणेनैव प्रयुक्तं कपालं तुपोपवापेऽपि 'असङ्गात्' सिध्यति । ईदृशमेवाङ्गत्वं तृतीयाश्रुत्या बोध्यते ॥

अथ व्याकरणम्— दृष्टिद्वन्द्वः कित्तन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । आमाच्छब्दे कृत्स्वरः । तथैव देवयजूशब्दः । निर्देशमिति प्रत्युष्टवत् । सजातानिधर्मैः समानं जातं जन्म येषां ते सजाताः । “ वा जाते ” (पा ६.२.१७१) जातशब्द उत्तरपदे बहुव्रीहौ २१ समासे विकल्पेनान्तोदात्तो २१ भवति । भृग्वङ्गिरःशब्दौ वृषादी । उपचिन्वन्तीत्यत्र यानीत्यनेन यच्छब्दयोगान्निघाताभावः । विकरण-प्रत्ययस्वरस्य सतिशिष्टस्यापि अवलीयस्त्वेन “ उदात्तयणः ” (पा ६.१.१७४) इति उपरि-तनस्याकारस्योदात्तः । पूष्ण इत्यत्र “ अनुदात्तस्य च यज्ञोदात्तलोपः ” (पा ६.१.१६१) इति विभक्तित्वात्ता । इन्द्रवायू इत्यत्र “ देवताद्वन्द्वे च ” (पा ६.२.१४१) इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदुपवापः “ नोत्तरपदेऽनुदात्तादाद्यग्रथिवीरुद्रूपमन्थिषु ” (पा ६.२.१४२) अनुदात्तादीं पृथिव्यादिव्यतिरिक्त उत्तरपदे देवताद्वन्द्वस्वरो न भवति । ततः “ समासस्य ” (पा ६.१.२२३) इत्यन्तोदात्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

संहिताभाष्ये प्रथमप्रकाशे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

१८. व- प्रयोजनम् ।

१९. क- तुपोपवापार्थवगमादिति; तं-तुपवापार्थत्वावधारणात् ।

२०-२०. तं-तुपवापेन प्रयुक्तिः, व-तुपवापेनऽदृष्टिः । २१-२१. क-समासान्तोदात्तः ।

सं वपामि समापो अद्भिरग्मत समोपधयो रसेन

समितिं । वपामि । समितिं । आपं । अद्भिरित्यत्-भि । अगमत । समितिं । ओपधयः । रसेन ।

पिष्टानि सवपति—'सम्' इति ॥ समित्येकीभावे; सह प्रक्षिपामि । सावित्र-
शेषधायम् । "अग्रयये जुष्टम्" (तैसं १.१.४) इत्यपि छम्यते ॥

प्रणीता मदन्तीरानीयमाना प्रतिमन्त्रयते—'समाप.' इति वस्वष्टवस्त्रादित्यपदया
उपरिष्ठाद्बृहत्या ॥ आप प्रणीतालक्षणा । अद्भिः मदन्तीलक्षणाभि ॥ सम् अगमत
संगच्छन्ताम् । "ऊडिदम्" (पा ६.१.१७१) इत्यादिना असर्वनामस्यानविभक्तेरुदा-
त्त्वम् । "छन्दसि वृहद्वृद्धिः" (पा ३.४.६) इति वृद्धिः । "समो गम्यच्छि-
म्याम्" (पा १.३.२९) इत्यात्मनेपदम् । "बहुल छन्दसि" (पा २.४.७३) इति
शपो लुक् । "आत्मनेपदेष्वनत" (पा ७.१.५) इत्यदादेशः । यद्वा तेनैव वृद्धिः ।
"मन्त्रे घस" (पा २.४.८०) इत्यादिना लृट् लुक् । "गमहन" (पा ६.४.९८)
इत्युपधाद्योपः । किं च ओपधयः पिष्टलक्षणा अनेन आनीयमानेन द्विप्रकारेण रसेन
जलेन संगच्छन्ताम् । ओपा धीयन्त आस्वित्योपधयः । दासीभारादित्वात् (पा ६.२.४२)
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ओपशब्दो घञन्त आद्युदात्तः । "कर्मण्यधिकरणे च" ॥

सप्तमे कपालोपधानमुच्यते । ततस्तत्तेषु लब्धावसरत्वाद्दष्टमे पुरोडाशश्रयणमभिधीयते ॥
समिति ॥ 'सवपामि' इत्यस्याऽऽम्नातस्य मन्त्रस्य शेष पूरयित्वा विनियोग कर्त्तव्ये
दर्शितः—'अधोत्तरेण गार्हपत्यमुपविश्य वाचयम तिर पवित्र पाश्यां कृष्णाजिनात् पिष्टानि संवपति
देवस्य एवा सवितु प्रसवेऽधिनोर्बाहुभ्या पूजो हस्ताभ्यामग्रये जुष्टस स वपामि अग्नीयोमाम्भ्याममुष्मा
अमुमा इति" (बौश्री १.९) इति ॥ अपेक्षितस्थाने प्रयोक्तव्य इत्येतमर्थं दर्शयितुमेव निर्वाप-
पेणयो 'देवस्य एवा' इति मन्त्रो द्विराम्नात । अत्रानाम्नातमप्यनेनैवाभिप्रायेण व्याचष्टे—
'देवस्य एवा सवितु प्रसव इत्याह प्रसूयै । अधिनोर्बाहुभ्यामित्याह । अधिनो द्वि देवामाम्भ्वर्षु
आस्ताम् । पूजो हस्ताभ्यामित्याह ययै । स वपामि इत्याह । यथादेवतमेवैवानि सवपति" ॥
(तैसं ३.२.८) इति ॥

समाप इति ॥ बौधायनः—'प्रणीताभ्य श्रुत्रेणोपहृत्य घेदेनोपयस्य पाणि चान्तर्धानैव मदन्तीभ्यः
ता उभयोरानीयमाना प्रतिमन्त्रयते समापो अद्भिरग्मत समोपधयो रसेन स रेवतीजगतीभिर्मधुमती-
मधुमतीभि सृज्वष्वमिति" (बौश्री १.९) इति । पूर्व चमसे संशुद्धीता आपः प्रणीता । तत्र आपो

१. ति व- 'संगच्छन्ताम्' इत्यस्यानन्तर 'अद्भिः' । २. मे- रसेन ।

१. इ. उ. त. पा. मा. हा-इयोक्तव्यम् । २-२ इ पा हा-अनेनैव प्रयोक्तव्यमित्यभिप्रायेण

स५ रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमद्भ्यः

समिति । रेवतीः । जगतीभिः । मधुमतीरिति मधु—मतीः । मधुमतीभिरिति मधु—मतीभिः ।

सृज्यध्वम् । अद्भ्य इत्यत्—भ्यः ।

(पा ३.२.९३) इति दधातेः किप्रत्ययः । एवं परोक्षवदभिधायेदानीं प्रत्यक्षवदभिधीयते^१ ।
 १ रेवतीः रेवत्यः घनवत्यः सर्वघनकारणत्वात् । “ रयेर्मती बहुलम् ” (पा ६.१.३७ वा ६) ५
 इति संप्रसारणम् । “ वा छन्दसि ” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ।
 “ ह्रस्वनुड्यां मत्तुप् ” (पा ६.१.१७६) इत्यत्र “ रेशब्दाच्चोपसंख्यानम् ”
 (द्र. पा ६.१.१७६ वा १) इति मत्तुप उदात्तत्वं वत्वं च । ईदृशो यूयं १ जगतीभिः
 १ सं १ सृज्यध्वम् संसृष्टा भवत । कर्मणि लकारः । जगतीभिः जङ्गमस्वभावाभिः । “ वर्तमाने
 पृषद्वृहन्महज्जगच्छतृवच्च ” (उ २४१) इति गमेरतिप्रत्ययः, मकारलोपः, द्विवचनं च १०
 निपात्यते । “ उगितश्च ” (पा ४.१.६) इति ङीप् । “ अम्यस्तानामादिः ”
 (पा ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । शतृवद्भावेन लसार्धधातुकत्वात् (पा ६.१.१८६) प्रत्यय-
 स्यानुदात्तत्वम् । तथा १ मधुमतीः मधुमत्यः मधुरा यूयं १ मधुमतीभिः संसृज्यध्वम् । एतदुक्तं
 भवति— हे आपः रेवत्यो मधुमत्यश्च, यूयं जगतीभिर्मधुमतीभिश्च ओपधीभिः संसृज्यध्वमिति ।
 “ आपो वा ओपधीर्जिन्वन्ति ” (तैत्रा ३.२.८) इत्यादि, “ आपो वै रेवतीः ” (तैत्रा १५
 ३.२.८) इत्यादि च ब्राह्मणम् ॥

अपः परिप्लवयति— ‘ अद्भ्यः ’ इति गायत्र्यैकपदया यजुरन्तया ॥ हे ओपधयः, यूयं

मदन्त्यः । आपस्तम्बेन तु प्रणीतामात्रेऽयं मन्त्रो विनियुक्तः । “ सुवेण प्रणीताम्य आदाय वेदेनोप-
 यम्य समापो अक्षिरमतेति १ विष्टेज्वानीय ” (आपश्री १.२४.५) इति ॥ प्रणीताः १ आपः मदन्तीभिः
 १ अक्षिः संगच्छन्ताम् । पिष्टरूपाः १ ओपधयः द्विविधोदकरत्वेन संगच्छन्ताम् । किं च हे आपः, यूयं २०
 १ सर्वसस्याऽभिष्टुद्धिहेतुत्वात् तद्द्वारा घनवत्यः स्वभावतो माधुर्यवत्यश्च । ओपधयोऽपि जङ्गमरूप-
 पश्वभिष्टुद्धिहेतुतया पञ्चरूपधनयुक्ताः स्वभावसिद्धस्वादुत्वेन माधुर्यवत्यश्च । ततः पिष्टरूपानिस्ताभिः
 ओपधीभिः १ संसृष्टा भवत ॥ मन्त्रस्य पूर्वभागे जलौपधिसंगमस्य फलमाह— “ समापो अक्षिरमत्
 समोपधयो रसेनेत्याह । आपो वा ओपधीर्जिन्वन्ति । ओपधयोऽपो जिन्वन्ति । अन्या वा एता-
 सामन्या जिन्वन्ति । तस्मादेवमाह ” (तैत्रा ३.२.८) इति । जिन्वन्ति प्रीणयन्ति । यद्यप्यचेतना- २५

३. मै— प्रत्यक्षवदुच्यते ।

३. आ. इ. उ. क. तै. पा. भां. हा— पिष्टेज्वानयति । ४. इ. उ. पा. भां. हा— सर्वस्याऽभि^१ ।
 ५. उ. पा. भां. हा— संसृष्टा ।

परि प्रजाताः स्य समाद्भिः पृच्यध्वं जनयत्यै त्वा सं यौम्यग्र्यै

परीतिं । प्रजाता इति प्र-जाता । स्य । समितिं । अद्भिःरित्यत्-भिः ।

पृच्यध्वम् । जनयत्यै । त्वा । समितिं । यौमि । अग्र्ये ।

- ५ अद्भ्यः परि प्रजाता अद्भ्य एव सर्वा संभूता । यस्मादेव स्य तस्मादाभिः सं
 पृच्यध्वम् सपृक्ता भवत । कर्मणि लकारः । अद्भिः संपर्केण युष्माकमगिवृद्धिरिति ।
 “ यया मुवृष्टे ” (तैत्रा ३.२.८) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ ऊढिदम् ”
 (पा ६.१.१७१) इत्यादिना अद्भ्यो विभक्तैरुदात्तत्वम् । प्रकृष्टा जाता प्रजाता इति
 प्रादिसमाप्त, प्राचार्यवत् । गतित्वाभावात् अव्ययपूर्वपदप्रकृतित्वात्त्वम् (पा ६.२.२) ।
 यद्वा-अन्तर्भाषितव्यर्थात् कर्मणि निष्ठाया “ गतिरनन्तर ” (पा ६.२.४९) इति
 १० पूर्वपदप्रकृतित्वात्त्वम् ॥

आलोचयति—‘ जनयत्यै ’ इति । ‘ जनयत्यै प्रजाना जननाय त्वा स्यौमि’
 मिश्रीकरोमि । “ अमेरति. ” (उ ४९९) इति विधीयमान अतिप्रत्ययो बहुलरचनात्

- नामपामोपधीना च नास्ति प्रीतिस्तथाऽपि पुरोडाशरूपेण देवप्रियहेतुत्वात् तदुपचार । न हि
 केवलेन जलेन विष्टेन वा पुरोडाश संभवति, किंत्वन्योन्यमेलनरूपेण प्रीणनेन । यस्मात् तासाम-
 १५ पामोपधीना च मध्येऽन्या आपोऽन्या ओपधी प्रीणयन्ति । अन्याश्रीपधयोऽन्या अप. प्रीणयन्ति ।
 तस्मान्मन्त्र ‘ समोपधयो रसेन ’ इत्येवं व्रते ॥ उत्तरभागे माधुर्यमपादनं फलमाह—“ स ए रेववी-
 जंगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभि सृज्यध्वमि-याह । आपो वै रेवती । पशवो जगती । ओपधयो
 मधुमती । आप ओपधी पशुन् । तानेवारमा एकया स ए सृज्य । मधुमत करोमि ” (तैत्रा
 १.२.८) इति ॥

- २० अद्भ्य इति ॥ यौपायन — “ अथानुपरिष्ठावयत्यद्भ्य परि प्रजाता स्य समाद्भिः पृच्य-
 ध्वमिति ” (बौध् १.९) इति । आपस्तम्ब — “ अद्भ्य परि प्रजाता इति तस्माभिरनुपरिष्ठाव्य ”
 (आपधौ १.२४.५) इति ॥ परिष्ठावन विष्टस्य सर्वत आर्दीकरणम् ॥ हे विष्टरूपा ओपधय, यूय
 पूर्वम् अद्भ्य उदयन्ता. स्य । ततोऽद्यापि अद्भिः संपृक्ता भवत ॥ मन्त्रेण परिष्ठावन विधत्ते—
 “ अद्भ्य परि प्रजाता स्य समाद्भिः पृच्यध्वमिति पर्याष्ठावयति । यथा मुवृष्ट इमामनुविष्टत् ।
 २५ आप ओपधीर्महयन्ति । तादृगेव तत् ” (तैत्रा ३.२.८) इति । यथा यज्ञे मुवृष्टे सत्यापो भूमिमनु-
 प्रविश्यौपधीर्बंधयन्ति तथाविधमिदं परिष्ठावनम् । जलेन विष्टे सर्वत प्लाविते सति पुरोडाशनिष्पत्तेः ॥

जनयत्या इति ॥ रूप — “ स यौति जनयत्यै त्वा सं यौमितीति ” (बौध् १.९) इति ॥

४. तै. नि. व-‘ स्यौमि ’ इत्यस्यानन्तर ‘ स्योजयामि ’ । ५. ति. व-‘ स्मेर्णिव् ।

६ क-‘ विमिह ।

त्वाऽग्नीपोमाभ्यां मुखस्य शिरोऽसि घर्मोऽसि विश्वायुरु उरु प्रथस्वोरु

त्वा । अग्नीपोमाभ्यामित्यग्नी-सोमाभ्याम् । मुखस्य । शिरः । असि ।

घर्मः । असि । विश्वायुरिति विश्व-आयुः । उरु । प्रथस्व । उरु ।

जनेर्ष्यन्तादपि भवति । “ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.११७) इति तस्य सार्वधातुकत्वात्
णिलोपाभावः ॥

व्युहामिमृशति—‘ अग्रये ’ इति ॥ अग्न्यर्थं त्वामिमृशामीति शेषः ॥

‘ अग्नीपोमाभ्याम् ’ इत्यत्र ‘ त्वा ’ इत्यनुपपद्यते । पूर्ववच्छेषः । अभिमर्शेन चान्यस्मात्
व्यावृत्तिः क्रियते ॥

पिण्डं करोति—‘ मखरय शिरोऽसि ’ इति ॥ “ दज्ञो वै मखः ” (तैत्रा ३.२.८) ;
तस्य शिरः मुख्यमङ्गम् असि, प्राधान्यात् ॥

अविश्रयति—‘ घर्मः ’ इति ॥ घर्मः प्रवर्ग्य आदित्यो वा, स एव असि,
उष्णत्वात् । विश्वमायुर्येन क्रियत इति विश्वायुः, विश्वायुर्नामाऽसि । “ बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायाम् ” (पा ६.२.१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

प्रथयति—‘ उरु ’ इति ॥ उरु यथा भवति तथा प्रथस्व । यज्ञपतिः यजमानः

हे परिह्लावितपिष्ट, त्वां हस्ताङ्गुलिमर्देन सम्यक् मिश्रीकरोमि । एतच्च यजमानस्य शुक्रशोणित-
मिश्रणेनैव प्रजोत्पत्तये संपद्यते ॥ एतदेव विशदयति—“ जनयत्यै त्वा सं यौमीत्याह प्रजा एवैतेन
दाधार ” (तैत्रा ३.२.८) इति ॥

अग्रय इति ॥ कल्पः—“ संयुत्य व्यु(व्यु)हामिमृशाल्यग्रये त्वाऽग्नीपोमाभ्याममुष्मा अमुष्मा
इति यथादेवतम् ” (बौश्री १.९) इति ॥ त्वामर्हः स्पृशामीति शेषः ॥ असांकर्यं मन्त्रद्वयप्रयोजन-
मित्याह—“ अग्रये त्वाऽग्नीपोमाभ्यामित्याह व्यावृत्त्यै ” (तैत्रा ३.२.८) इति ॥

मखस्येति ॥ कल्पः—“ पिण्डं करोति मखस्य शिरोऽसीत्याह ” (बौश्री १.९) इति ॥
विदाङ्गुल्य व्याचष्टे—“ मखस्य शिरोऽसीत्याह । यज्ञो वै मखः । तस्यैतच्छिरः । यत् पुरोडाशः ।
तस्मादेवमाह ” (तैत्रा ३.२.८) इति ॥

घर्म इति ॥ कल्पः—“ घर्मोऽसि विश्वायुरित्याग्नेयं पुरोडाशमष्टासु कपालेष्वविश्रयति । एवमुत्तर-
मुत्तरेषु ” (आपश्री १.२.४.६-७) इति ॥ हे पुरोडाश, त्वं तस्यकपालावस्थानेन दीप्तो देवतायोग्यत्वेन
कृत्स्नायुःप्रदश्च असि ॥ विश्वमायुर्यस्येति बहुव्रीहेरायुःप्रदत्वमित्येवात्रार्थ इत्याह—“ घर्मोऽसि
विश्वायुरित्याह । विश्वमेवाऽयुर्यजमाने दधाति ” (तैत्रा ३.२.८) इति ॥

उर्विति ॥ कल्पः—“ उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयन् सर्वाणि

ते यज्ञपतिः प्रथतां त्वचं गृह्णीष्वान्तरित् रक्षोऽन्तरिता अरातयो
ते । यज्ञपतिरिति यज्ञ-पति । प्रयताम् । त्वचम् । गृह्णीष्व ।

अन्तरितमित्यन्तः—इत्म् । रक्षः । अन्तरिता इत्यन्तः—इता । अरातयः ।

अनेन तवोरुप्रयनेन उरु प्रयता पश्चादिभिः । “ पत्यावैश्वर्ये ” (पा ६.२.१८) इति
५ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

श्रक्षणीकरोति—‘ त्वचम् ’ इति ॥ ‘ त्वच ’ गृह्णीष्य त्वचा अतिश्रक्षणात्पूर्वम् ।

“ सर्वमेवैनं सतनुम् ” (तैत्रा ३ २.८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

पर्यग्निकरोति—‘ अन्तरितम् ’ इति यजुरादिकथैकपदया गायत्र्या ॥ ‘ अन्तरितं तिरोहितम्
अपनीतम् । “ अन्तरपरिग्रहे ” (पा १.४.६५) इति गतिस्ङ्गकत्वात् “ गतिरनन्तरः ”

१० (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्याख्यातमन्यत् (तैस १.१.२) । “ धर्मो
वा एषोऽशान्तः ” (तैत्रा ३ २.८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

कपालान्यभिप्रथयति । अनुज्ञमनपूर्वाकृति कर्मस्येव प्रतिकृतिमश्वशफमात्र करोति ” (आपश्रौ
१ २५.३-४) इति ॥ हे पुरोडाश, त्व बहु यथा भवसि तथा विस्तीर्णो भव । त्वदीयो यजमानोऽपि

प्रजाविभि प्रथितोऽस्तु ॥ यज्ञपतेर्विस्तार दर्शयन्—“ उरु प्रयस्वोर ते यज्ञपति प्रयतामित्याह ।
१५ यजमानमेव प्रथया पशुभि प्रथयति ” (तैत्रा ३ २.८) इति ॥

त्वचमिति ॥ कल्प—“ त्वच गृह्णीष्वेत्यग्नि श्रक्षणीकरोत्यनतिक्षारयन् ” (आपश्रौ १.२५ ७)
इति ॥ हे पुरोडाश, त्वमग्नि श्रक्षणीभूता त्वच स्वीकुरु ॥ निम्नोच्चभावपरिहारेण त्वकृसादश्ये सति
पुरोडाश सद्वदो भवतीत्याह—“ त्वच गृह्णीष्वेत्याह । सर्वमेवैनं सतनु करोति ” (तैत्रा ३.२.८)

इति ॥ श्रक्षणीकरण विधत्ते—“ अथाप आनीय परिमाष्टि । मांस एव त्वचं दधाति । तस्मात्त्वचा
२० मांसं छन्नम् ” (तैत्रा ३.२.८) इति । तत् तेन मार्गनेन पिष्टरूपे मास एव श्रक्षणत्वरूपत्वचं
स्थापयति । ततो लोह साऽपि तथा दृश्यते ॥

अन्तरितमिति ॥ कल्प—“ अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातय इति सर्वाणि हवीरपि
त्रि पर्यग्निकृत्वा ” (आपश्रौ १.२५.८) इति ॥ ‘ ईर्मेदीष्टे पुरोडाशस्य परितो रक्षसा सरोधर्न
पर्यग्निकरणम् । अनेन पर्यग्निकरणेन राक्षसजातिर्व्यग्रहिता, शत्रवोऽपि ” व्यग्रहिता । तदेतद्विधत्ते—

२५ “ धर्मो वा एषोऽशान्तः । अधेमासेऽधेमासे प्रवृज्यते । यत् पुरोडाश । म ईश्वरो यामानः शुचा प्रदह ।
पर्यग्निकरोति । पशुमेवैनमत्र । शान्त्या अप्रदाहाय ” (तैत्रा ३ २.८) इति । पुरोडाशो योऽस्ति स
एष दीप्यमानोऽग्निभूत्वा कदाचिदपि न क्षाम्यति । प्रनिपक्षं तस्य कपाले सतप्यमानत्वात् । स च

६. मै-°सशिकृत्वात् ।

८ आ इ उ. पा हा-°त्यनभिक्षारयन्, व-°त्यनतिवर्षयन् । ९ त. व-°उत्तद्भिर्ईर्मेदीष्टे ;
उ व. पा मां-°उत्तद्भिर्ईर्मेदीष्टे ।

देवस्त्वा सविता (१) श्रपयतु वर्षिष्ठे अधि नाकेऽग्निस्ते तनुवं माऽति धागिने

देवः । त्वा । सविता (१) । श्रपयतु । वर्षिष्ठे । अधिति ।
नाके । अग्निः । ते । तनुवम् । मा । अतीति । धाक् । अग्ने ।

श्रपयति—‘ देवः ’ इति ॥ ^१देवः ^२सविता सर्वस्य प्रेरकः त्वां ^३श्रपयतु पक्वं करोतु ।
किमर्थम् ? ^४वर्षिष्ठे वृद्धतमे ^५नाके सुखरूपे स्वर्गे निमित्ते । “ निमिच्चात् कर्म(सं)योगे ”
(पा २.३.३६ वा६) इति सप्तमी । नाके स्वर्गार्थं त्वां श्रपयतु । सप्तमर्थमेवाधिशब्दो द्योतयति ।
“ अधिपरी अनर्थकौ ” (पा १.४.९३) इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । यद्वा—देवः सविता त्वां
श्रपयतु । कीदृशम् ? वर्षिष्ठे अधि नाके; योऽयं दिवि नाको नामाऽग्निः वृद्धतमो रक्षसां हन्ता
तस्मिन्नधि तेनेश्वरेण रक्ष्यमाणं त्वां श्रपयतु । “ अधिरीश्वरे ” (पा १.४.९७) इति
कर्मप्रवचनीयत्वम् । “ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ” (पा २.३.९) इति १०
स्वामिविशेषे द्योत्ये स्वामिविशेषात् सप्तमी । यथा “ अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालः ” इति । “ पुरो-
डाशं वा अधिश्रितम् ” (तैत्रा ३.२.८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ किं च—^१अग्निः ^२ते ^३तनुवं
^४मा ^५अति ^६धाक् कृशावस्थामतीत्य मा धाक्षीत् । दहेर्छुडि, च्लेः सिचि, हलन्तलक्षणा वृद्धिः
(पा ३.२.११०; ३.१.४४; ७.२.३) “ बहुलं छन्दसि ” (पा ७.३.९७) :

तापेन यजमानं प्रदग्धुं समर्थः । ^१तत्र ^२पशुप्रचारेण पर्यग्निकरणेन पुरोडाशे पक्षी कृते सति १५
प्रदीप्ताशिरूपपरित्यागेन शान्तो भूत्वा यजमानं न प्रदहति ॥ आवृत्ति विधत्ते—“ त्रिः पर्यग्निक-
करोति । त्र्यावृद्धि यज्ञः । अथो रक्षसामपहत्यै ” (तैत्रा ३.२.८) इति । मन्त्रं व्याचष्टे—“ अन्तरितः
रक्षोऽन्तरिता अरातय इत्याह । रक्षसामन्तर्हित्यै ” (तैत्रा ३.२.८) इति ॥

देव इति ॥ बोधायनः—“ पुरोडाशः श्रपयति देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठे अधि
नाकेऽग्निस्ते तनुवं माति धागिति ” (बौश्रो १.१०) इति । आपस्तम्बस्तु मन्त्रभेदमाह—
“ देवस्त्वा सविता श्रपयति त्वुस्तुकेः प्रतिपति । अग्निस्ते तनुवं माऽति धागिति दर्भैरभिज्वलयति ”
(आपश्रो १.२५.८-९) इति ॥ हे पुरोडाश, अतिप्रवृद्धे नाकनाम्यग्नौ त्वामधिश्रित्य ^१सविता
^२देवः पक्वं करोतु । अयम् ^३अग्निः तव शरीरस्य भस्मीभावरूपमतिदाहं मा करोतु ॥ सवितृपदस्य
नाकपदस्य, माऽतिधागित्यस्य चाभिप्रायमाह—“ पुरोडाशे वा अधिश्रितः रक्षाःस्वजिघासन् ।
दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहा । स एवास्माद्रक्षाःस्यपाहन् । देवरत्वा सविता श्रपयति त्वयाह । सवितृप्रसृत
पुत्रैश्च श्रपयति । वर्षिष्ठे अधि नाक इत्याह । रक्षसामपहत्यै । अग्निस्ते तनुवं माऽति धागित्याहानतिदाहाय ”
(तैत्रा ३.२.८) इति ॥

हृव्यं रक्षस्व सं ब्रह्मणा पृच्यस्वैकृताय स्वाहा ।

हृव्यम् । रक्षस्व । समितिं । ब्रह्मणा । पृच्यस्व । एकृताय । स्वाहा ।

इति इडभावः । हलृत्यादिलोपसंयोगान्तलोपौ । घत्वचत्वमभूमात्राः (पा ८.२.३६, ८.४.५५; ८.२.३७) । “ तन्वादीना छन्दसि बहुलम् ” (पा ६-४.७७ वा १)

इति तनोतेरुण्डादेशः ॥

गार्हपत्यमभिमन्त्रयते—‘ अग्ने ’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैस १ १.४) ॥

भस्मनाऽभिवासयति—‘ सम् ’ इति ॥ ^vब्रह्मणा बृहता अनेन भस्मना ^vस ^vपृच्यस्व

अग्ने इति ॥ बोधायन—“ गार्हपत्यमभिमन्त्रयतेऽग्ने हृव्यं रक्षस्वेति ” (बौधौ १.१०)

इति । आपस्तम्बस्तु पूर्वमन्त्रस्यैव शेष मन्यते ॥ पूर्वपदव्याचष्टे—“ अग्ने हृव्यं रक्षस्वेत्याह गुण्यै । ”

१० (तैत्रा ३.२.८) इति ॥ आग्नीध्रं प्रति ^{११}प्रेषमन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे ^{१२}—“ अविद्वहन्तः अप्रयतेति वाच

विस्तृजते । यज्ञमेव हवींष्यमिष्याहृत्य प्रतनुते । पुरोरचमविदाहाय शूर्पं करोति ” (तैत्रा ३.२.८) इति ।

संवपनछाले यो वाङ्मनियमस्तमिदानीं परित्यजेत् । ^{१३}विशेषेण दाहो भस्मीभाव ^{१४}तं परित्यज्य सम्यक्

पार्कं श्रपणं कुरुत । अत एवाऽऽश्रापते—“ यो विदग्ध स नैर्ऋतो योऽश्रुत स रौद्रो य श्रुत स सदेव-

स्तम्मादविद्वहता श्रुतवृत्त्य सदेवत्वाय ” (तैस २.६.३) इति । अविद्वहन्त इति बहुवचन पूजार्थम् ।

१५ अस्मिन् काले चाग्निमोके स्मिन् यज्ञमेवासिलक्ष्य तत्रापि प्रधानभूतानि हवींष्यमिलक्ष्य ^{१६}वाचमुच्चार्य यज्ञ

विस्तारितवान् भवति । किं च ^{१७}विदाहदोपनिवृत्तये सम्यक्पाकगुणसिद्धये चैनं प्रेषमुच्चारयन् ^{१८}हवि-

स्वीकारात् पुंसि देवेभ्यो रचिं कृत्वान् भवति ॥ पुरोडाशाच्छादन विधये—“ मस्तिष्को वै पुरोडाशः । तं

यन्नामिवाभयेत् । आविर्मस्तिष्क स्यात् । अभिवासयति । तस्माद्गुहा मस्तिष्क ” (तैत्रा ३.२.८)

इति । मस्तिष्क शिरस्यस्येत्यतो मेदस रण्ड । गुहा ^{१९}गूढ आच्छादित ^{२०}इत्यर्थः ॥ छादनयोग्यं द्रव्यं

२० विधत्ते—“ भस्मनाऽभिवासयति । तस्मान्मासेनाऽस्थि छलम् ” (तैत्रा ३.२.८) इति । यस्मान्मेद-

न्यानीय पुरोडाशो मांसस्थानीयेन भस्मनाऽऽच्छादितस्तस्माद्दोषेऽप्यस्थिसिद्धि मेदो मासेन छन्नं

भवति ॥ पुरोडाशस्योपरि ^{२१}भस्मनोऽध्युहने साधन विधत्ते—“ वेदेनाऽभिवासयति । तस्माद् केशै

शिरद्वलम् ” (तैत्रा ३.२.८) इति । दर्भमुष्टिमिमित्तो वेदिसमाजंनहेतुर्वेद । ^{२२}अस्ति हि तस्मिन् ^{२३}

दभांशो केशैः साम्यम् ॥ एतद्देदन प्रशसति—“ अखलतिभायुको भवति । य एन वेद ” (तैत्रा ३.२.८)

२५ इति । केशरहितगिरोयुक्तः ^{२४}खलति, तद्गमनशीलो ^{२५}भवति ॥

समिति ॥ कल्प—“ स ब्रह्मणा पृच्यस्वेति वेदेन पुरोडाशो साङ्गार भस्माध्युहनि ” (आपग्नी

१२-१२ इ. उ-प्रेषमुपादयति, भा-प्रेषमन्त्रमुत्पादयति, पां. हा-प्रेषमन्त्रमुत्पादयेति । १३-

१३ व-अविशेषेण दाहो मपीदाह; त-विशेषेण दाहो मपीभाव, क-विशेषेण दाहो मपीभाशो भस्मीभाव ।

१४ त-अप्यभिवाच्य । १५ आ. इ. उ पा भां. हा-विशेषेण दाहनिवृत्तये । १६. इ. उ. पा. भां.

हा-प्रेषमुच्चारयेत् । १७-१७ व-गूढमाच्छल । १८ त-भस्माध्युहने, क-भस्मनोऽध्युहने । १९-१९ आ.

भां. हा-तस्मिन्, क त. व-अस्ति हि । २० व-खलति इत्यस्यानन्तरम् । तदर्थः अखलति ।

२१. व-‘न’ नास्ति ।

द्विताय स्वाहा त्रिताय स्वाहा ॥ ८ ॥

[सविता द्वाविंशतिश्च]

द्विताय । स्वाहा । त्रिताय । स्वाहा ॥ ८ ॥

[मंसं १.१.९; कांसं १.८; कपिसं १.८; वासं १.११-२३]

संपृक्तो भव हे पुरोडाश । पूजेः कर्मणि लकारः । “ मस्तिष्को वै पुरोडाशः ” (तैत्रा ३.२.८) ५
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ “ पशोर्वै प्रतिमा पुरोडाशः ” (तैत्रा ३.२.८) इति च ब्राह्मणम् ॥

पात्रनिर्णोजनीरपो निनयति—‘ एकताय ’ इति ॥ एकतादयः संज्ञाशब्दाः “ तत
एकतोऽजायत ” (तैत्रा ३.२.८) इत्यादि ब्राह्मणे प्रसिद्धाः तद्वाच्याः “ पित्रादयः अग्निष्वात्ता-
दयः ” १। तेभ्य इना आहुनयः सन्त्विति स्वयमेव सरस्वत्याह, न त्वं मनुष्य इति । एकतोऽ-
भिपातादस्यास्ति जन्मेत्येकतः । अर्श आदेराकृतिगणत्वात् अचूप्रत्ययः (पा ५.२.१२७) । १०

१.२५.१२) इति ॥ हे पुरोडाश, मन्त्रेण संपृक्तो भव ॥ समन्त्रकत्वप्रकाशकं मन्त्रमन्वयव्यतिरेकाभ्यां
व्याचष्टे—“ पशोर्वै प्रतिमा पुरोडाशः । स नाथयुष्कमभिव्यास्यः । बुधेव स्यात् । ईश्वरा यजमानस्य पशवः
प्रमेतोः । सं ब्रह्मणा पुष्यस्वेत्याह । प्राणा वै ब्रह्म । प्राणाः पशवः । प्राणैरेव पशुन्त्संश्रुणक्ति । न प्रमायुका
भवन्ति ” (तैत्रा ३.२.८) इति । पर्यक्षिकरणेन पुरोडाशस्य पशुकृतत्वात्, पशोश्च मन्त्रसंस्कार्यत्वात्,
यजुषा विनाऽभिवासनमनर्थकं स्यात् । न केवलं वैयर्थ्यं किन्तु यजमानस्य पशवश्च मर्तुं समर्था १५
भवन्ति । सोऽयं व्यतिरेकः । उक्तद्वोपपरिहाराय मन्त्रेण ‘ संपृच्यस्व ’ इत्येवमयं मन्त्रो द्रुते । तत्र
संपर्कप्रतियोगी मन्त्रः पशुन् मरणात् पालयतीति प्राणस्वरूपः । पशवश्च २३प्राणाधारत्वात् प्राणस्वरूपाः ।
अतो योग्यत्वात् २३तत्संपर्कं सति पशवो मरणशीला न भवन्ति । सोऽयमन्वयः ॥ मन्त्रेण यथा
संपर्कस्तथा भस्मनाऽपि संपर्को युक्त २५इत्येत्याह—“ यजमानो वै पुरोडाशः । प्रजाः पशवः पुरीपय् ।
यदेवमभि वासयति । यजमानमेव प्रजया पशुभिः समर्धयति ” (तैत्रा ३.२.८) इति । पुरीपं भस्म ॥ २०

एकतायेति ॥ कल्पः—“ अत्रैतत् पात्रीसंक्षालनं गार्हपत्यादङ्गरेणामित्यत्र हृत्वान्तर्वेदि प्रतीचीनं
तिस्रु लेखानु निनयत्येकताय स्वाहा द्विताय स्वाहा त्रिताय स्वाहा ” (वौश्री १.१०) इति ॥ तेभ्य इदं
पात्रीप्रक्षालनोदकं हुतमस्तु ॥ एकतादीनामुत्पत्तिप्रकारमाह—“ देवा वै हविर्मृत्वाऽशुवन् । कस्मिन्निदं
ब्रह्म्यामह इति । सोऽग्निर्ब्रवीत् । मयि तनुः संनिद्रध्वम् । अहं वस्तं जनसियामि । अस्मिन् ब्रह्म्यध्व इति । ते
देवा अग्नी तनुः संन्यदधत । तस्मादाहुः । अग्निः सर्वा देवता इति । सोऽङ्गरेणाऽपः अभ्यपातयत् । तत एकतोऽ- २५
जायत । स द्वितीयमभ्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमभ्यपातयत् । तत्तस्त्रितोऽजायत । यद्वभ्यो-
ऽजायन्त । तदाप्यानामाप्यत्त्वम् । यदात्मभ्योऽजायन्त । तदात्म्यानामात्म्यत्वम् ” (तैत्रा ३.२.८) इति । देवाः
पूर्वं व्रीह्यवघातादिना हविः संपाद्य वीजब्रधादिपापलेपः कस्मिन् २५पुरुषे मार्जनीय इति २५विचार्य अग्निवचनेन

७-७, तं, ति, पं, व- ‘ पित्रादयः अग्नेर्वा भ्रातरः ’ ।

२१. तं-प्रागाराधितः । २३. आ, इ, उ, तं, मां, हा-लोकं । २४. इ, उ, पा, मां, हा-
पुत्रेणसाह । २५. मां-पुरोडाशे । २६. तं-विचारात् ।

“तद्धितश्चासर्गविभक्तिः” (पा १.१.३८) इत्यव्ययत्वात् “*अव्ययानां भमात्रे टिलोपः” (पा ४.२.१०४ वा २) । अस्तिसामानाधिकरण्याभावेऽपि “ बहुलं छन्दसि ” (पा ५.२.१२२) इति मत्वर्थीयो दृश्यते । यथा—“ सोऽन्तर्धानमवत् ” (तैत्रा २.२.९) इति । एव दितक्षितोऽपि दृष्टव्य । “ देवा वै हविर्भृत्वाऽद्भुजन् ” (तैत्रा ३.२.८) इति

५ ब्राह्मणम् ॥

इति प्रथमेऽष्टमोऽनुवाकः

स्वर्षीदेमसौ स्यापितवन्त । तत सोऽभि सर्वदेववीर्यघोरिणाऽज्ञारेणान्देवतामभिलक्ष्य तद्दीर्यमपातयत् । उत्पन्नानामेकतादिनामकानां देवविशेषाणामायो मातरः, देवा आत्मान पितर इत्याप्यनामवरवमारम्य-
नामकरं च युक्तम् ॥ स च लेप परंपरया ^१ब्रह्मचानिनि पुरपे पर्यवसित इत्याह—“ ते देवा आभ्ये-
१० ष्वज्जत। आभ्या अमृजत सूर्याभ्युदित । सूर्याभ्युदितः सूर्याभिमिन्श्चते । सूर्याभिमिन्श्चत कुनन्विनि । कुनन्वी श्यावदति । श्यावदक्षप्रदिधिषी । अम्रदिधिषु परिविचते । परिविचते वीरहणि । वीरहा ब्रह्महणि । तद्ब्रह्महणं नात्मप्यवत् ” (तैत्रा ३.२.८) इति । आभ्या एकतादय । उदयास्तमयकालयो सुप्तौ पुरपा-
वभ्युदित्वाभिमिन्श्चौ । तथा चोक्तम्—“ सुप्ते यस्मिन्श्चस्तमेति सुप्ते यस्मिन्पुदेति च । अष्टुमाभिमिन्श्चाना-
भ्युदितौ तौ यथाक्रमम् ” (अमरकोश—काण्ड २ ब्रह्मवर्ग ५) इति ॥

१५ नववक्त्रं दन्तमालिन्धं चात्र रोगजिरोपकृतम् । ज्येष्ठायामनुदायां कनिष्ठामुद्वाऽवस्थितोऽप्रदिधिषु । ऊढवनि कनिष्ठे सति विशाहरहितो ज्येष्ठ परिविचि । वीरस्य क्षत्रियस्य हन्ता वीरहा । ब्राह्मणस्य हन्ता ब्रह्महा । पुत्रेष्वभ्यानामैकतादीनां देवानां पापलेपमात्रेणायैव सृष्ट्वाचेपु तन्मात्रेणमुचितम् । ^२सूर्याभ्यु-
दितदीनां ब्रह्महान्तानां पापप्रवणत्वात् निम्नगामिनो जलस्यैव लेपस्यापि तेषु प्रवाहो युक्तः । ब्रह्महत्यायां पापाधिश्चतारतम्यविभ्रान्तिभूमित्वाद्यैषो ब्रह्महणं नातिक्रामति । प्रक्षालनोदकस्य लेखासु नितयन विधत्ते—
२० “ अन्तर्वेदि नितयत्यवच्छ्रयै ” (तैत्रा ३.२.८) इति । एतेन नितयनेन कर्मफलप्रतिबन्धकपापलेपस्याप-
नीतरवात् फलसंपादनायेद् नितयनं संपद्यते । तस्य जलस्य वक्षितार्प विधत्ते—“ उरमुक्तेनाऽमिपृङ्गानि शृतवायं शृतकामा इव हि देवा ” (तैत्रा ३.२.८) इति । शृत पक्वम् । “ य शृत स संदेव ” (तैम ०.१.३) इति हि ^३पूर्वमुदाहृतम् ।

अत्र विनियोगसंग्रह —

२५

“ संवपासि हविर्वाप समा तत्र जलं क्षिपेत् ।

अद्भ्य संप्लाय्य तस्मामिर्जन ^१संवैत्यशेषत ॥ १ ॥

अमात्री निदिशेद्भागो मस्य पिण्डं करोति हि ।

धर्मं कपाले निदिक्ष्य ^२प्रथयेदुत्तमन्त्रत ॥ २ ॥

* “ अव्ययानां भमात्रे टिलोपः”, इत्याकारं वार्तिकं कौमुद्याम् “ अव्ययात् स्युः ” (पा ४.२.१०४) इत्यस्मिन् सूत्रे विद्यते । आभ्ये तु “ अव्ययानां च ” इत्येव वार्तिकं “ नस्तद्धिते ” (पा ६.४.१४४ वा ४) इत्यस्मिन् सूत्रे दृश्यते ।

२० आ इ. उ पा भा हा—त्रीह्रवपातिनि, क—त्रीवपातिनि । २८. इ. उ. पा. मां. हा—सूर्याभ्यु-
दितानाम् । २९. इ. उ—पूर्वमुदाहृतात् । ३०. व—स व पात्रे । ३१. इ. उ. पा. मां हा—
धर्मोऽयं श्रेष्ठः । ३२. व. प्रववयुङ् ।

त्वचं श्लक्ष्णीकरोत्यग्निरन्तः पर्यग्नये कृतिः ।
अपयत्युल्लुकेद्वेवो ह्यग्निस्ते ज्वालयते कुक्षौ ॥ ३ ॥
सं वेदेन च साङ्गारभस्मनाऽऽच्छाद्यैद्विधिः ।
एकान्तर्वेदि लेखासु क्षालनं निनयेत्त्रिभिः ॥
अनुवाकंऽष्टमे सप्तदशमन्त्राः प्रकीर्तिताः ॥ ४ ॥ ” इति ॥

५

अथ मीमांसा—^{३३}अत्र ‘अविद्वहन्तः अपयत ’ (तैत्रा ३.२.०८) इति कश्चिन्मन्त्र उक्तः ।
‘ श्रुतकामा इव हि देवाः ’ (तैत्रा ३.२.०८) इत्यर्थवादश्च । एतद्विषये ब्राह्मणान्तरवाक्यमपि ‘यो विदग्धः’
(तैसं २.६.३) इत्यादिकमुदाहृतम् । तत्र किञ्चित्तीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ परुषि छिन्नमित्युक्त्वा बर्हिपस्तु समूलताम् ।
घृतं दैवं मस्तु पित्र्यमित्युक्त्वा नवनीतकम् ॥
यो विदग्धः स इत्युक्त्वा पुरोडाशस्य पक्वताम् ।
स्तौति पूर्वोत्तरौ पक्षौ योजनीयौ निवीतवत् ॥ ” (जैन्या ३.४.१२-१३) इति ॥

१०

चातुर्मास्येषु महापितृयज्ञे श्रूयते—‘यत्परुषि ^{३४}दिनं तद्वैवानाम् । यदन्तरा तन्मनुष्याणाम् । यत्स-
मूलं तत् पितृणाम् । समूलं बर्हिभवेति व्यावृत्त्यै ” (तैत्रा १.६.०८) इति । परुः पर्व । ^{३५}दिनं छिन्नम् ^{३६} ।
ज्योतिष्टोमे दीक्षाभ्यङ्गे श्रूयते—“ घृतं देवानां मस्तु पितृणां निष्पक्वं मनुष्याणां तद्वा एतत् सर्वदेवतत्वं ^{३५}
यन्नवनीतं यन्नवनीतेनाभ्यङ्गे सर्वो एव देवताः प्रीणाति ” (तैसं ६.१.१) इति । मस्तु ^{३६}दधिभवं
मण्डम् । निष्पक्वं शिरसि प्रसेप्तुमीपद्विहीनं नवनीतं तर्कं वा । दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशश्रवणे श्रूयते—
“ यो विदग्धः स नैर्ऋतो ओऽश्रुतः स रौद्रो यः श्रुतः स सदेवस्तस्मादनिदहता श्रुतं कृत्यः सदेवत्वाय ”
(तैसं २.६.३) इति । विदग्धः ^{३७}अतिपक्वः । अश्रुतोऽपक्वः । तत्र बर्हिपि समूलच्छेदनस्याभ्यङ्गे नवनीतस्य ^{३८}
पुरोडाशे यथोचितपाकस्य च विधेयतया सर्वमवशिष्टं स्तावकम् । तत्र पूर्वोत्तरपक्षौ न प्रपञ्चितौ । अस्यैव ^{३९}
पादस्य प्रथमाधिकरणे निवीतवाक्ये प्रोक्तयोरेवापि योजनीयत्वात् । तस्यैवाधिकरणस्योदाहरणब्राह्मणस्यने-
नैवाधिकरणेन प्रपञ्चयते ॥

१५

२०

अथ व्याकरणम् ॥ संवपासीत्यादौ स्वरा गताः । आप इत्यत्र फिट्स्वरः । अङ्गिरित्यत्र “ऊर्ध्वेपदाद्यप्-
पुरैद्युभ्यः” (पा ६.२.१७१) इति ऊडादेशात्, इदंशब्दात्, ‘पद्द्’ (पा ६.१.६३) इत्याद्यादेशेभ्य
अप्शब्दात्, पुंशब्दात्, रैशब्दात्, दिव्रशब्दाच्च उत्तरमसर्वनामस्थानमुदात्तं भवति । यद्यपि “सावेकाच- ^{२५}
स्तृतीयादिः” (पा ६.१.१६८) इति सूत्रेणैतत् सिद्धं तथाऽपि द्वितीयावहुवचनार्थमस्य सूत्रस्य
अवश्यवक्तव्यत्वाद्देनेन ^{३०} विशेषसूत्रेणोदात्तो विधेयः । रेवतीरित्यत्र “रेवद्याद्योपसंख्यानम् ” (द्र. पा
६.१.१७६ वा१) इति ^{३१}मनुद्युदात्तः । प्रजाता इत्यत्रान्तर्भाषितपर्यायात् कर्मणि ^{३२}निष्ठायां “ गतिरनन्तरः ”
(पा. ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वम् । जनयत्या इत्यत्र क्तिन्प्रत्ययान्तत्वेन “ क्तिन्त्यादि-
नित्यम् ” (पा. ६.१.१९७) इत्याद्युदात्तः । उरुशब्दस्य ^{३३}नियतनुसकलिङ्गत्वाभावात् फिट्स्वरः । ^{३०}
यज्ञपतिरित्यत्र “पत्यावैश्वर्ये” (पा. ६.२.१८) इति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वम् । अन्तरिगमित्यत्रान्तः-
शब्दस्य गतित्वात् “ गतिरनन्तरः ” (पा. ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वम् । वरिपे इत्यत्र इण्
प्रत्ययस्य नित्वात् आद्युदात्तः । एवं सर्वैमुज्ज्वयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

३५

३३. व-दर्शपूर्णमासे । ३४. आ-दितम् । ३५-३५. आ-दितं खण्डितम् ; क-दिनं खण्डितम् ।
३६. इ. उ. भां. हा-दधिसंभवम् । ३७. क. व-अधिकपक्वः ; तं-अधिकपाकः । ३८. धा. इ. उ. भां.
हा-वक्तव्यत्वाद् ; य-आवश्यकत्वाद् । ३९. आ. क. हा-मनुष्याद्युदात्तः । ४०. पा-चान्ते । ४१. भा.
क. हा-नित्येन पुंशकत्वभावात् ।

आ दद् इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजाः

एति । ददे । इन्द्रस्य । बाहुः । असि । दक्षिणः । सहस्रभृष्टिरिति सहस्र-भृष्टिः ।

शततेजा इति शत-तेजाः । वायु । असि । तिग्मतेजा इति तिग्म-तेजा ।

स्वयमादत्ते—‘ आददे ’ इति ॥ सावित्रशेषोऽयम् (तैस १.१.४) ॥

- ५ स्वयमनुमन्त्रयते—‘ इन्द्रस्य ’ इति ॥ “ स्वाङ्गात्यायामादिर्वा ” (फि ९) इति दक्षिणगन्ध आघुदात्तः । बाहुर्विशेष्यते ^vसहस्रभृष्टिः अनेकपरिपाक ^१ अनेकप्रकार शत्रणा पीडकः । ^vशततेजाः ^२बह्वनथान तद्वत् त्वमपीति । उभयत्रापि “ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्व-पदम् ” (पा ६.२.१) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

तीक्ष्णीकरोति—‘ वायुः ’ इति ॥ ^vवायु. ^vअसि वायुरिव क्षिप्रकार्यसि । वृत

- १० इत्यत आह—^vतिग्मतेजाः तीक्ष्णदीप्ति निशितधारत्वात् । तादृशो हि त्वमसि । पूर्ववत् प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अष्टमे पुरोडाशप्रणमुषत् । अथ पक्वस्य हवियो वेद्यामासादनीयत्वात् नवमे वेदिरच्यते ॥

आदद इति ॥ ‘ आददे ’ इत्याम्नातस्य मन्त्रस्य शेषं प्रत्ययान् विनियोग कल्पे दर्शित—

- १५ “ अथ जयनेन वेद्ये तिष्ठन् स्वयमादत्ते देवस्य रसा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामादद इति ” (बौश्री १.१.१) इति ॥ ययोक्तमादानं विधत्ते—“ देवस्य रसा सवितु प्रसव इति स्वयमादत्ते प्रसूरये । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामप्यर्थं आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यस्यै ” (तैत्ति ३.२.९) इति ॥

इन्द्रस्येति ॥ बौधायन—“ आदायामिमन्त्रयत इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण सहस्रभृष्टि शततेजा इति ।

- अथैते बर्हिषा स२इयति वायुरसि तिग्मतेजा इति ” (बौश्री १.१.१) इति । संशयति सम्यक् तनूकरोति ।
२० एकमन्त्रत्वमाहाऽऽपस्तम्ब—“ इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्यभिमन्त्रयते ” (ड आपश्री २.१.१) इति । हे स्वय, त्वम् ^vइन्द्रस्य ^vदक्षिण ^vबाहुरिव समर्थोऽसि । कीदृशो बाहु ? ^vसहस्रभृष्टिपाकानां शत्रुणां भृष्टि पाकी भारण यस्यामी ^vसहस्रभृष्टि । पुन ^vकीदृश ? शतसत्याकान्यायुधानि तेभ्योयुक्तानि यस्यासी ^vशततेजा । न केवलमिन्द्रबाहुसदृश किन्तु वायुसदृशोऽप्यसि । यथा वायुस्तीक्ष्णामसि-ज्वालाभ्युत्पादयति तिग्मतेजास्तथा स्वप्नोऽपि वक्ष्यमाणस्तम्बच्छेदरूप तीव्रं कर्म कुर्वन् ^vतिग्मतेजा इत्युच्यते ॥ मन्त्रस्य प्रथमभाग इन्द्रशब्दविवक्षामाह—“ आदद इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्याह । इन्द्र-पमेव यजमाने दधाति ” (तैत्ति ३.२.९) इति । अत्र ‘ आददे ’ इति पदं पूर्वमन्त्रस्वरूपम् । तच्च स्पष्टार्थम् । ‘ इन्द्रस्य ’ इति मन्यादिः ॥ द्वितीयभागे मन्त्रगतशब्दस्वरूपमेव बाहुमहदास्य स्वयस्य महिमाम् व्यापयतीत्याह—“ सहस्रभृष्टि शततेजा इत्याह । रूपमेवास्यैतत् महिमाम् व्याचष्टे ” (तैत्ति ३.२.९) इति ॥

१. मै- अनेकपरिपाकः । २. ति. व- बहुपादानः ।

१ आ- वेद्या । २. आ. पा. हा-उत्सर्वशानाम् । ३. इ उ- ‘ कीदृश ’ इत्यभ्यान्तरं ‘ शततेजा ’ ।

पृथिवि देवयजन्योर्पंध्यास्ते मूलं मा हिंसिपमपहतोऽरुः पृथिव्यै

पृथिवि । देवयजनीतिं देव-यजनि । ओर्पंध्याः । ते । मूलम् ।

मा । हिंसिपम् । अपहत् इत्यप-हत्तः । अरुः । पृथिव्यै ।

वर्हिः प्रहरति—' पृथिवि ' इति । हे 'पृथिवि ' देवयजनि देवयागाधिकरणभूते, त्वदीयायाः 'ओर्पंध्याः ' मूलं 'मा ' हिंसिपम् । अनेन स्फ्यप्रहारेण न विनाशयामि । प्रथमस्थामन्त्रितस्य पाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । "नाऽऽमन्त्रिते समानाधिकरणे" । पा ८.१.७३ इति पूर्वस्याविद्यमानव्रत्तनिषेधात् द्वितीयः पदात् परत्वान्निहन्त्यते । ओर्पंधिशब्दस्य दासी-भारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'ओर्पंध्योऽयं घञन्त आद्युदात्तः । " विपाद्वै नामाऽसुरः " (तैत्रा ३.२.९) इति ब्राह्मणम् । तेन ब्राह्मणोक्तनेष्यत्वाभिप्रायं पृथिव्या देवयजनत्वम् । यथा—" मेध्यामेवैनां देवयजनीं करोति " (तैत्रा ३.२.९) इति ॥

सतृणं पुरीपमादत्ते—' अपहत्तः ' इति ॥ 'अपहत्तः ' अपनीतः । " गतिरनन्तरः " (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । " अरुर्वै नामासुर आसीत् " (तैत्रा ३.२.९) इत्यादि^३ ब्राह्मणप्रसिद्धोऽसुरविशेषः 'अरुः ' अरणशीलः गूढचारी । " अर्तरुः " (उ ५.२८) इत्यरुप्रत्ययः । स इतः पृथिव्या अपहत्तः । अपादानस्य 'शेषत्वेन विवक्षायां' पष्ठर्थे चतुर्थी । " उदात्तयणो हलपूर्वात् " (पा ६.१.१.७४) इति विभक्त्युदात्तत्वम् ॥

तृतीयभागे तेजोजनकतया तेजोरूपेण वायुना स्फ्यरूप उपमिते सति यजमाने तेजो भवतीत्याह—" वायुरसि तिग्मतेजा इत्याह । तेजो वै वायुः । तेज सुवास्मिन् दधाति " (तैत्रा ३.२.९) इति ॥

पृथिवीति ॥ कल्पः—अथान्तर्वेद्युदीचीनाथं दग्धं निधाय तस्मिन् स्फ्येन प्रहरति पृथिवि देवयजन्यो-र्पंध्यास्ते मूलं मा हिंसिपमिति " (द्र. बौध् १.११) इति ॥ हे देवयागाश्रयभूते 'पृथिवि, त्वदीयायाः 'ओर्पंध्याः ' मूलं 'मा ' विनाशयामि ॥ अत्र ' देवयजनि ' इति विशेषणेन 'वान्तिलोहिताभ्यामापा-दितमद्युचित्वं 'निवारयतीत्याह—" विपाद्वै नामासुर आसीत् । सोऽविभेत् । यज्ञेन मा देवा अग्निभविष्य-न्तीति । स पृथिवीमभ्यवसीत् साऽमेध्याऽभवत् । अथो यदिन्द्रो वृत्रमहन् । तस्य लोहितं पृथिवीमनु च्यधावत् । साऽमेध्या अभवत् । पृथिवि देवयजनीत्याह । मेध्यामेवैनां देवयजनीं करोति " (तैत्रा ३.२.९) इति । 'विपमतीति विपात्' ६ । इतरभागप्रयोजनमाह—" ओर्पंध्यास्ते मूलं मा हिंसिपमित्याह । ओर्पंधीनामहिंसलायै " (तैत्रा ३.२.९) इति ॥

अपहत्त इति ॥ कल्पः—" अपहत्तोऽरुः पृथिव्या इति स्फ्येन सतृणान् पाऽसूनपादाय " (आपश्री २.१.५) इति । 'अरुः ' नामकोऽसुरः । सोऽत्र रजोपनयनेन पृथिव्याः सकाशात् 'अपहत्तः ॥

३. मै- ओर्पंध्यः; पं. व- ओर्पंध्यः । ४-४. ति- भ्रातृभ्यो वा अरुहरिति । ५-५. तं. ति- शेषत्वे तद्विवक्षायाम् ।

४ २-२२१ को १' । १. १-१११ । इत्याह । ६-६. इ. उ. पा. भा. हा- 'विपमतीति विपात्' नास्ति ।

ब्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्विधान देव सवितः परमस्यां
परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो

ब्रजम् । गच्छ । गोस्थानमिति गो-स्थानम् । वर्षतु । ते । द्यौः । विधान ।
देव । सवितः । परमस्याम् । परावतीति परा-वति । शतेन । पाशैः ।
य । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । तम् । अतः ।

हरति—' ब्रजम् ' इति ॥ ब्रजन्यस्मिन्निति ब्रजः । " गोचरसंहर " ॥

(पा ३.३.११९) इत्यादौ घप्रत्ययान्तो निपातितः । यस्मिन् प्रदेशे पासवः सधीभूता
उत्करभावमापद्यन्ते, तं देशं गच्छति । कीदृशम् ? गोस्थानम्, गोशब्दस्य प्रत्याश्रानण-
लक्षणस्य संबन्धि स्थानम् ॥ " छन्दाश्सि वै ब्रजो गोस्थानः " (तैशा ३.२.९) इति
ब्राह्मणम् । छन्दस्त्वेन तस्य स्तुतिः । तान्यपि हि गोशब्दानां स्थानानि । कृदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वम् । स्थानशब्दो लिट्स्वरेणाऽद्युदात्त (पा ६.१.१९३) । ननु " मन्क्त्विन्या
स्थानशयनम् " (पा ६.२.१५१) इत्यादिना कृदुत्तरपदान्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । तर्हि
" परादिश्छन्दसि बहुलम् " (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं भविष्यति ॥

वेदिं प्रत्यवेक्षते—' वर्षतु ' इति ॥ ते तव स्फयेन प्रहनायाः शान्त्यर्थं द्यौः वर्षतु

दिविष्टपर्जन्यद्वारेण ॥

निवपति—' विधान ' इति द्विपदया गायत्र्या यजुरन्तया ॥ हे देव सवितः

ब्रजमिति ॥ कल्प — " वयं गच्छ गोस्थानमिति हरति " (आपधौ २.१.५) इति ॥ ' असु
ध्रौपद् ' इत्यनेन मन्त्रेणाऽऽशीघ्रं प्रत्याश्रानणं वक्ति । सेयं वागत्र गोशब्देन विवक्षिता । तस्या वाच
स्थानभूत उत्करदेशो ब्रजः । हे वृणसहितपांसो, तं ब्रजं गच्छ ॥ ' अहृतोऽरर वृषिभ्यै ' इत्येवं पूर्वं
मन्त्रं स्वार्थैतवाहुपेक्ष्योत्तर मन्त्रं व्याचष्टे— " ब्रजं गच्छ गोस्थानमित्याह । छन्दाश्सि वै ब्रजो गोस्थान ।
छन्दाश्स्येवास्मै ब्रजं गोस्थानं करोति " (तैशा ३.२.९) इति । गायत्र्यादीनि छन्दास्येव गोशब्दामिधे-
यानां वाचामन्स्थानयोग्यो ब्रजशब्दामिधेयो देवाविशेषः । तत्रार्थद्वयसाधारणशब्दोपेतं मन्त्रं पठन्नुत्तरदेशं
छन्दोरूपं संपादितयान् भवति ॥

धर्मविविति ॥ कल्प — " वर्षतु ते द्यौरिति वेदिं प्रत्यवेक्षते " (आपधौ २.१.५) इति ॥ हे वेदे,
तवाऽऽप्यायनाय वृषद्वोपलक्षितं पर्जन्यं वर्षतु ॥ पर्जन्याधारतया तद्गुप्तोपचारो दिव इत्याह— " वर्षतु
ते द्यौरित्याह । वृष्टिर्देवैर्द्यौः । वृष्टिमेवावदन्धे " (तैशा ३.२.९) इति । वर्षतीति वृष्टिं पर्जन्यं ॥

विधानेति ॥ कल्प — " हत्वोत्करे निवपति विधानं देव सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्यो-
ऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगिति " (बौधौ १.१.१) इति ॥ हे सवित देव, अनेन

वेदिकरणम्]

मा मौगर्पहतोऽरुः पृथिव्यै देव्यर्जन्यै ब्रजं (१) गच्छ गोस्थानं
 वर्षतु ते द्यौर्विधान देव सवितः परमस्यां परावतिं श्रुतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि
 मा । मौक् । अपहत इत्यप-हतः । अरुः । पृथिव्यै । देव्यर्जन्या इति देव-र्जन्यै ।
 ब्रजम् (१) । गच्छ । गोस्थानमिति गो-स्थानम् । वर्षतु । ते । द्यौः । विधान । देव ।
 सवितः । परमस्याम् । परावतिं परा-वतिं । श्रुतेन । पाशैः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि ।

५

सर्वस्य प्रेरक, परमस्यां परावतिं सुदूरेऽपि देशे स्थितं जनम् । “ उपसर्गाच्छन्दसि
 धात्वर्थे ” (पा ५.१.११८) इति वतिः । छान्दसश्चाडागमः । श्रुतेन पाशैः बहुभिः
 पाशैः तं विधान अस्मिन्नुत्करे तं निधेष्टे स्थापय । कम् ? यः अस्मान् द्वेष्टि यं च
 वयं द्विष्मः तमस्माकं द्वेष्टारं द्वेष्यं च विधान । वद्धं तम् अस्मादुत्करात् मा मौक् मा
 मुचः । यद्वा—परमस्यां परावतिं पराजयौ पराजये श्रुतेन पाशैः अस्माकं द्वेष्टारं द्वेष्यं च
 विधान । वद्धं च तम् अस्मात् पराजयात् मा मौक् मा मुचः । यद्वा—परमस्यां परावतिं पराजये
 पराजयार्थं तस्मिन्नुत्करे विधान । वद्धं च तं मा मुचः उत्करात् पराजयाद्वा । मुचेर्लुङि
 व्यत्ययेन अर्द्धं वाधित्वा च्लेः सिच्चादेशः । “ वहुलं छन्दसि ” (पा ७.३.९७) इति
 इडभावः । हलन्तलक्षणा वृद्धिः, हल्ह्रस्वादिषोपसंयोगान्तलोपो । द्वितीये पर्याये ‘ देव्यर्जन्यै ’
 इति पृथिव्या विशेषणम् । ‘ अपहतः ’ इत्यादौ प्रथमप्रहारेण देवयागयोग्यत्वस्यापादितत्वात् ।
 तृतीये च पर्याये अदेव्यजनत्वम् असुरस्य विशेषणम् । यस्मिन् वेदिदेशमनुप्रविश्य शयाने

१०

१५

सत्पणपांसुरूपेणावस्थितं द्वेष्टारं द्वेष्यं च पादाश्रितेनात्यन्तदूरदेशे विधान । तं पुरुषद्वयम् अतो बन्धनात्
 मा मुच ॥ अत्र ‘ योऽस्मान् यं च ’ इति न पुनरुक्तिः, द्वेषं प्रति कर्तृत्वेन कर्मत्वेन च पुरुषमेवादि-
 त्याह—“ विधान देव सवितः परमस्यां परावतीत्याह । द्वौ वाच पुरुषौ । यं चैव द्वेष्टि । यस्मिन् द्वेष्टि ।
 तावुभौ धन्याति । परमस्यां परावतिं श्रुतेन पाशैः । योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगि-
 त्याहानिम्बुत्स्यै ” (तैत्रि ३.२.९) इति । परावतिं दूरभूमौ । अनिम्बुक्तिरनिर्गोक्षः ॥ व्याख्यातात्
 भन्त्रत्रयात् पूर्वभाषी यो मन्त्रः स्पष्टार्थबुद्धवोपेक्षितस्तं पुनः सिंहावलोकितन्यायेन^{१०} स्मृत्वा च्याचष्टे—
 “ अरुर्वं नामाऽसुर आसीत् । स पृथिव्यामुपग्लुप्तोऽज्ञायत् । तं देवा अपहतोऽरुः पृथिव्या इति पृथिव्या
 अपाघ्नन् । आतुव्यो वा अरुः । अपहतोऽरुः पृथिव्या इति यदाह । भातुव्यमेव पृथिव्या अपहन्ति ”
 (तैत्रि ३.२.९) इति । उपग्लुप्तस्तिरोहितः । यज्ञविघ्नात्वाय गूढरूपेण भूमौ शयानत्वात् । अत एवायं
 आतुव्यः शत्रुः । तं च देवबन्धनत्रोच्चारणपूर्वकेण सत्पणानां पांसूनामपनयनेनापहन्ति ॥

२५

७. पा. °रूपेणास्थितम् । ८. इ. उ. पा. मां. हा-‘ च ’ नास्ति । ९. तं -मन्त्रत्रितयात् ।

१०. आ- सिंहावलोकितन्यायेन; क-सिंहावलोकितन्यायेन अनिर्गोक्षः स्यादिति ।

यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौर्गर्पहतोऽररुः पृथिव्या अदेवयजनो
व्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्विधान देव सवितः परमस्यां परावति
यम् । च । वयम् । द्विष्म । तम् । अतः । मा । मौक् । अर्पहत इत्यर्प-हृतः । अररुः ।
पृथिव्याः । अदेवयजन इत्यदेव-यजनः । व्रजम् । गच्छ । गोस्थानमिति गो-स्थानम् ।
वर्षतु । ते । द्यौः । विधान । देव । सवितः । परमस्याम् । परावतीति परा-वति ।

५

तस्या मुषि देवयजनं नास्ति, तेन^१ अदेवयजनोऽसुरोऽपहत इति । नब्रूमामसे कृते
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तृतीय एव शेष - ' अररुस्ते दिव मा स्कान् ' इति । अत
एवोत्तरस्य योऽयम्^२ अररुः त्वयि वद्धः स^३ दिव स्वर्गं^४ मा^५ अस्कान्* मा गात् ।
स्कन्देष्टेडि ह्यन्तलक्षणा वृद्धि । " वहुलं छन्दसि " (पा ७.२.९७) इति इडमान ।
१० " झलो झलि " (पा ८.२.२६) इति सिचो लोप । ह्यन्तवासयोगान्तलोपो ।
" भ्रातृज्यो वा अररु " (तैत्रा ३.२.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अपहत इति ॥ कल्प — " द्वितीय प्रहरति पृथिवि देवयजन्योपध्यास्ते मूलं मा हिंसिपमिति ।
अपहतोऽररु पृथिव्यै देवयजन्या इत्यादत्ते । व्रज गच्छ गोस्थानमिति हरति । वेदिं प्रत्यवेक्षते वर्षतु ते
१५ द्विष्मस्तमतो मा मौर्गिति । तृतीय प्रहरति पृथिवि देवयजन्योपध्यास्ते मूलं मा हिंसिपमिति । अपहतोऽ-
ररु पृथिव्या अदेवयजन इत्यादत्ते । व्रज गच्छ गोस्थानमिति हरति । वेदिं प्रत्यवेक्षते । वर्षतु ते द्यौरिति ।
हर्तवोत्करे निवपति विधान देव सवित परमस्यां परावति ज्ञातेन पार्श्वयोऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो
मा मौर्गिति " (बौश्री १.१.१) इति ॥ " यद्यपि^१ अपहत " ११ इत्यनयोर्द्वितीयतृतीययो ' पृथिवि
देवयजनि ' इत्ययमाद्यमन्त्रो नाऽऽन्नातस्तथाऽपि प्रथमपर्यायादनुपजनीय । यथा वाक्यस्य परिपूर्तये
२० शब्दान्तरमनुपज्यते तथा प्रयोगपरिपूर्तये^२ मन्त्रानुपज्ञे न्याय्य । " अररुशयनेनोपहतवेदिभूमिपासव
क्रियन्तोऽपि प्रथमपर्यायेऽपनीतास्तामता वेदिभूम्येकदेशो यागयोग्य सपञ्च । अनेनैवाभिप्रायेण द्वितीयपर्याये
' अपहतोऽररु पृथिव्यै देवयजन्यै ' इति पृथिवी^३ विशेष्यते । तृतीयपर्याये तु ' अदेवयजन ' इत्यर-
विशेषणम् । तदेवमुपहत्वास्तृणपासवो यजभूमेरुद्धृत्य यस्मिन्नुददेशे निरस्यन्ते स देशः^४ उत्कर^५ इत्युच्यते ॥

अररुरिति ॥ कल्प — " अररस्ते दिव मा स्कामिति न्युसमाम्रीशोऽञ्जलिनाऽमिपुह्वानि " (आपश्री
२.१.८) इति ॥ द्वे पांसुममृदरूपोत्कर, तव संबन्धी य^१ अरर स स्वर्गं^२ मा गच्छतु ॥ द्वितीयतृतीय-

५

७. तै. ति व- स । [*पदभाटे ' स्कान् ' इति ।]

११-११ क- ' यद्यपि अपहत इति ' नास्ति । १२. आ. इ उ पा. भा. हा- ' परिव्रज्यापर्यम् ।
१३. इ. उ. पा. भा- अररुशयनेनोपहत्वा वेदिं, हा- अररुशयनेनोपहत्वा वेदिं । १४ इ. उ. पा. भा. हा-
विशिष्यते । १५. आ. पा. हा- ' देश ' नास्ति । १६ आ इ उ. पा. भा. हा- उच्यते ।

श्रुतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा (२) मौगुररुस्ते
दिवं मा स्कान् वसवस्त्वा परि गृह्णन्तु गायत्रेण छन्दसा रुद्रास्त्वा परि
गृह्णन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽऽदित्यास्त्वा

श्रुतेन । पाशैः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । तम् । अतः ।
मा (२) । मौक् । अरुः । ते । दिवंम् । मा । स्कान् । वसवः । त्वा । परीतिं । गृह्णन्तु ।
गायत्रेण । छन्दसा । रुद्राः । त्वा । परीतिं । गृह्णन्तु । त्रैष्टुभेन । छन्दसा । आदित्याः । त्वा ।

वेदि परिगृह्णाति— 'वसवः' इति ॥ वसवः अष्टौ । अष्टाक्षरा गायत्री । ते च
गायत्रेण छन्दसा त्वां दक्षिणतः परि गृह्णन्तु । एकादश रुद्राः । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् ।
ते एकादशाक्षरेण त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वां पश्चात् परि गृह्णन्तु । द्वादश आदित्याः ।
ते द्वादशाक्षरेण जागतेन छन्दसा त्वामुत्तरतः परि गृह्णन्तु । " छन्दसः प्रत्ययविधाने १०

पर्याययोः १० प्रथमव्याख्ययाऽवबोद्धुं शक्यतया तावुपेक्ष्य मन्त्रमेतं व्याचष्टे— " तेऽमन्यन्त । दिवं वा
अयमितः पतिष्यतीति । तमररुस्ते दिवं मा स्कानिति दिवः पर्यवाघन्त । भ्रातृव्यो वा अररुः । अररुस्ते दिवं
मा स्कानिति यदाह । भ्रातृव्यमेव दिवः परिवाघते ॥ (तैत्ति ३.२.९) इति । ते देवाः वेनाप्युपायेनाररु-
वैन्धनं १० छित्वा फलविवाताय स्वर्गं गामिष्यतीति भत्वा मन्त्रेण वन्धनं दृढीकृत्य दिवः सकाशाधया परितो
याधितो भवति तथा यत्नं कृतवन्तः । तस्मादाग्नीध्राञ्जलिना पांसुरागौ निरद्धे सति भ्रातृव्यः ११ स्वर्गात्
वाधितो १२ भवति ॥ मन्त्रान् व्याख्यायानुष्ठानं विधत्ते— "स्तम्बयजुर्हरति । ग्रथिव्या एव भ्रातृव्यमपहन्ति ।
द्वितीयं हरति । अन्तरिक्षादेवैनमपहन्ति । तृतीयं हरति । दिव पर्यैनमपहन्ति । तूर्णां चतुर्थं हरति ।
अपरिमितादेवैनमपहन्ति " (तैत्ति ३.२.९) इति । यजुर्मन्त्रेण छिन्नो दग्धः स्तम्बयजुः । तच्च स्तम्बरूपं
स्फयेन छित्वात्करदेशे हरेत् । त्रिधारमेवं हरणेन "लोकत्रये भ्रातृव्यो हतो भवति । अमन्त्रकेण चतुर्थहरणेन
अपरिमितात् ब्रह्माण्डात् सर्वस्मात् भ्रातृव्यावधातः ॥

वसव इति ॥ कल्पः— " अथ पूर्व परिग्राहं परिगृह्णाति वसवस्त्वा परिगृह्णन्तु गायत्रेण छन्दसेति
दक्षिणतः, रुद्रास्त्वा परिगृह्णन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसेति पश्चादादित्यास्त्वा परिगृह्णन्तु जागतेन छन्दसेत्युत्तरतः ॥
(बोधो १.११) इति ॥ आहवनीयगाहपर्ययोर्मध्ये वेदिं खलितुं वेदिस्तीम्नोऽवबोधाय ११ स्फयेन द्विक्रये
रेखात्रयं कर्तव्यम् । सोऽयं वेदेः परिग्राहः । परिग्रहीताऽध्वर्षुद्विक्रये क्रमेण भावनया वस्वादिरूपः, १२ परि-
ग्राहसाधनभूतः स्फ्यश्च छन्दस्वरूपः । तमिमं परिग्राहं विधत्ते— "असुराणां वा इयमग्र आसीत् । यावदा-
सीनः परापहयनि । तावदेवानाम् । ते देवा अभ्रुवन् । अस्त्वेव नोऽस्यामपीति । क्ये नो दास्ययेनि । यावन्
स्वयं परिगृह्णीयेति । ते वसवस्त्वयेति दक्षिणतः पर्यगृह्णन् । रुद्रास्त्विति पश्चात् । आदित्यास्त्वित्युत्तरतः ।
तेऽग्निना प्राञ्चोऽजयन् । वसुभिर्दक्षिणा । रुद्रैः प्रत्यङ्गः । आदित्यैः रुद्रैः । यत्त्रैवं विदुषो वेदिं परिगृह्णन्ति ।
भवत्यात्मना । पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति " (तैत्ति ३.२.९) इति । पुरा कदाचिदसुराणां विजये सति

१७. क. तं-प्रथमपर्यायवत् बोद्धुम् । १८. आ. हा- वन्धम् । १९-१९. आ. इ. उ. पा. भां.
हा-स्वर्गवाधितः । २०. आ. इ. उ. पा. भां. हा-लोकैर्भ्यः । २१. आ. इ. उ. भां. हा-वेदिमानाय ।
२२. इ. उ. क. पा. भां. हा-परिग्रहणसाधनभूतः ।

परिं गृह्णन्तु जागतेन छन्दसा देवस्य सवितुः सवे कर्म कृष्वन्ति वेधसं

परीतिं । गृह्णन्तु । जागतेन । छन्दसा । देवस्य । सवितुः । सवे । कर्म । कृष्वन्ति । वेधसं ।

नपुसके स्वार्थ उपसंह्यानम्* ” (पा ४.२.५५ वा १) इति गायत्रादिभ्यः स्वार्थेऽणप्रत्ययः । तत्र त्रिष्टुप्-जगतीशब्दाभ्याम् उत्सादित्वाद्बु (४.१.८६), प्राग्दीव्यतीयत्वात् तस्योपसंह्या-
५ नस्य । “ असुराणा वा इयमप्र आसीत् ” (तैत्रा ३.२.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

खनति— ‘ देवस्य ’ इति द्विपदया गायत्र्या ॥ सवितु सर्वप्रेरकस्य देवस्य सवे अनुज्ञायाम् अनुज्ञा उच्चैव वेवस विधायका ऋत्विजः, कर्म कृष्वन्ति । यत एवं, तस्मात् अहमपि देवेन सवित्राऽनुज्ञात एव वेदि खनामि । ततो मम नापराध इति । कृषि जिघा-
१० त्यय । “ अतो छोपः ” (पा ६.४.४८) । “ स्रवजवौ छन्दसि ” (पा ३.३.५६ वा ४) इति सप्तशब्दोऽजन्तत्वादन्तोदात्तः ॥

एषा पृथिवी कृत्स्नाऽपि तेषामेव स्वभूताऽऽसीत् । देवानां कोऽपि भूम्यशो नाभूत् । किंतु यो देवो यत्र यदोपविष्टो यानद्दूरं^{२४} पश्यति तत्र तावान् देवा तस्य देवस्य तदा स्वाधीनोऽभवत् । ततो देवा अमुरानयाचन्त ३ युष्मदधीनायामस्या पृथिव्यां कोऽप्यशोऽस्माकं नियतोऽपेक्षितस्तत्र ५ कियत्स्थानमस्मभ्य दास्येति । ततोऽमुरैरनुज्ञाता देवा मन्त्रैर्देदि स्वकीयत्वेन स्वीकृतवन्त । तस्याश्च वेदे प्राच्यानाहव-
१५ नीयोऽग्निं पालको दक्षिणादिषु वस्वाद्यय । ततश्चतुर्दिश्ववस्थितानां देवानामग्न्यादिमुखेन त्रिजय एव । तस्मादेवं त्रिष्टुपो यस्य यज्ञमानस्याध्वर्यवो ययोक्तमन्त्रैर्देदि परिगृह्णीतु स यज्ञमानं स्पेनैर रूपेणाभि- प्रख्यातो भवति । तस्य भ्रातृष्य परा भवति । परिगृह्णन्तीति बहुवचनं पूजार्थं, प्रयोगनेदामिप्रायेण वा ।

देवस्येति ॥ योधायन — “ अथ प्राचीं स्पयेन वेदिमुदन्ति देवस्य सवितु सवे कर्म कृष्वन्ति
२० वेधस इति ” (बौधौ १.११) इति । आपस्तम्बस्तु शापान्तरमन्त्रेण भूमेरपरिभागावस्थितायासृण- सादिवापा भूद उद्वननमभिधाय ह्यते— “ देवस्य सवितु सव इति खनति ” (आपधौ २.२.७) इति ॥ परमेश्वरानुज्ञाया सत्या वेधस्य समाना अप्ययं इदमुद्वननरूपं पवनरूपं वा कर्म कृष्वन्ति ॥ ईश्वरानु-

* महामाथ्ये ‘ छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुसकात् स्वार्थ उपसंह्यानम् ’ इति वार्तिककारः ।

१. जवसवौ छन्दसि इति महामाथ्ये ।

२४. आ. इ. उ. त. भां हा-भूम्यशभूतः । २४. आ हा-यावदेशम् । २५. व-शुष्मदीयायाम् । २६. आ. व- कियद्मूलाऽऽन्तरमध्यम्, इ. उ. पा. मां- कियत्तथमरमध्यम्, हा- कियत्तथमरमध्यम् । २७. व-रूपेण प्रख्यातः ।

वेदिमानम्]

इत्या सर्वजनैः स्वाभीष्टं कर्म क्रियत इत्येतद्विदुषां प्रसिद्धमित्याह—“देवस्य सवितुः सव इत्याह प्रसृत्यै । कर्म कृण्वन्ति वेधस इत्याह । इपितः हि कर्म क्रियते ” (तैत्रा ३.२.९) इति ॥ वेदेद्विद्वद्ये निम्नतां विधत्ते—“ पृथिव्यै मेध्र्यं चामेध्र्यं च व्युदक्रामताम् । प्राचीनमुदीचीनं मेध्यम् । प्रवीचीनं दक्षिणाऽमेध्यम् । प्राचीमुदीचीं प्रवर्णां करोति । मेध्यामेधैनां देवयजनीं करोति ” (तैत्रा ३.२.९) इति । व्युदक्रामतां विभागमाप्नुताम् ॥ अंसाकारेण श्रोण्याकारेण च कोणेण चतुर्विंशत्यं विधत्ते—“प्राज्ञो वेधःसाधुःसविति । आहवनीयस्य परिगृहीत्यै । प्रनीची श्रोणी । गार्हपत्यस्य परिगृहीत्यै । वयो मिधुनत्वाय ” (तैत्रा ३.२.९) इति । अंसयोः श्रोण्याश्च प्रत्येकं युगमत्या मिधुनत्वम् । यद्वा पुमानंसो ऽस्त्री श्रोणिरिति मिधुनत्वम् ॥ भूमैरूर्ध्वभागस्य त्वनस्थानीयस्य स्फ्येनापसारणं विधत्ते—“उद्वन्ति यदेवास्या अमेध्यम् । तदपहन्ति । ” (तैत्रा ३.२.९) इति ॥ तमेव विधिमनूयार्थवादान्तरमाह—“उद्वन्ति । तस्मादोषधयः पराभवन्ति । ” (तैत्रा ३.२.९) इति । तस्मादुद्वननात् भूमिष्ठास्तृणस्तम्बा वहिरास्तरणहविरासाद्वनविरोधिना विनश्यन्ति ॥ १० भूमावत्यन्तं ३६ निगृहानां वृणमूलानाम् ३१ उद्वननमात्रेण अपगमाभावात् पृथग्व्यत्नेन छेदनं विधत्ते—“ मूलं छिनत्ति । आतृष्यस्यैव मूलं छिनत्ति । मूलं वा अतितिष्ठद्रक्षाऽस्वन्त्पिपते ” (तैत्रा ३.२.९) इति । वैरिणो मूलं निवासाधिकरणं गृहादिकम् । यदि वृणमूलं भूमिमतीत्य किञ्चिदवतिष्ठेत तदा तदणु रक्षाऽस्त्युद्भव्युः । तस्मान्मूलं छेदनीयम् ॥ छेदनसाधनं विधत्ते—“यदस्तेन छिन्धात् कुनखिनीः प्रजाः स्युः । स्फ्येन छिनत्ति । वज्रो वै स्फ्यः । वज्रेणैव यज्ञाद्रक्षाऽस्वपहन्ति ” (तैत्रा ३.२.९) इति । स्फ्यस्य वज्रत्वमन्यत्र स्पष्टमाग्नातम्— १५ “इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् ” (तैत् ५.२.६) इति ॥ प्रादेशपरिमितं ३२ वेदिखननं विधत्ते—“ पितृदेवत्वाऽतिखाता । इयतीं खनति । प्रजापतिना यज्ञमुलेन संसिताम् ” (तैत्रा ३.२.९) इति । ३३ यद्विधं वेदिः प्रादेशपरिमाणमतीत्य खाता स्यात्तदा पितृदेवत्वत्वादिभ्यं ३४ वैविकी न भवेत् । ‘ इयतीम् ’ इति प्रादेशपरिमाणाभिनयः ३५ । प्रजापतिसृष्टतया तदपं यज्ञपुरूपस्य सुखम् । तच्च प्रादेशपरिमितम् । अतस्तत्संमितां वेदिं खनेत् ॥ पक्षान्तरं विधत्ते—“वेदिद्वैभ्यो निलायत । २० तां चतुरङ्गुलेऽन्वविन्दन् । तस्मात् चतुरङ्गुलं खेया ” (तैत्रा ३.२.९) इति । केनापि निमित्तेन देवेभ्यो ३६ विमुक्तीभूता वेदिदेवता भूमौ ३७ निलीनाऽसति ३८ चतुरङ्गुलमात्रखननेन लब्धा । तस्माच्चतुरङ्गुलं खनेत् ॥ तं विधिमनूयार्थवादान्तरमाह—“ चतुरङ्गुलं खनति । चतुरङ्गुले श्लोषधयः प्रतितिष्ठन्ति ” (तैत्रा ३.२.९) इति । औषधिमूले भूमेरन्तश्चतुरङ्गुलं प्रसृते सति ता औषधयो वायुना नोन्मूल्यन्ते ॥ पक्षान्तरं विधत्ते—“ आ प्रतिष्ठायै खनति । यजमानमेव प्रतिष्ठां गमयति ” (तैत्रा ३.२.९) इति । यदि २५ चतुरङ्गुलप्रमाणेन ३९ प्रादेशप्रमाणेन वा सिकतादिप्रयुक्तैरियत्परहिता ४० भूमिर्न लभ्यते तदा तल्लामपर्यन्तं खनेत् ॥ दक्षिणस्यां दिश्यौचत्यं विधत्ते—“ दक्षिणतो वर्षायासीं करोति । देवयजनस्यैव रूपमकः ” (तैत्रा ३.२.९) इति । ‘ प्राचीमुदीचीं प्रवर्णां करोति ’ (तैत्रा ३.२.९) इत्यनेनैव सिद्धेऽप्यौचत्ये पुनरपि कुड्याकारेण सृत्तिकाप्रक्षेपोऽत्र विधीयते । अकः कृतवान् भवति ॥ लोष्टभावरहिता ४१ सिकतया सदृशीं सदृशं देवां सर्वत्र ४२ परिकिरेदित्याह—“पुरीषवतीं करोति । प्रजा वै पशवः पुरीषम् । प्रजवैवं ३० पशुभिः पुरीषवन्तं करोति ” (तैत्रा ३.२.९) इति ॥

२८. क-‘ सर्वैः ’ नास्ति । २९. आ-योषित् । ३०. आ-निरुद्धानाम् । ३१. व-उद्वरणमात्रेण । ३२. व-‘प्रादेशसंमितम् । ३३. आ, क-वदेयम् ; तं-वदीयम् । ३४. व-द्वैवी । ३५. क-‘परिमाणस्याभिप्रायः ; तं-‘परिमाणस्याभिनयः । ३६. क. तं-विमुखा ३७. ड. उ. तं-विलीना । ३८. आ, क-चतुरङ्गुलमात्रं खननेन ; तं-चतुरङ्गुलखननेन । ३९. तं-प्रादेशपरिमाणेन । ४०. आ, इ. उ. पा. मां. हा-‘प्रयुक्तैरियत्वात् । ४१. तं-सितायाः । ४२. आ, क. तं-विकिरेदित्याह ।

ऋतमस्युत्सर्दनमस्युत्श्रीरसि धा असि स्वधा अस्युर्धा चासि वस्वी चासि
ऋतम् । असि । ऋतसर्दनमित्युत्-सर्दनम् । असि । ऋतश्रीरित्युत्-श्री । असि । वा ।
अमि । स्वधेति स्व-धा । असि । उर्वी । च । असि । वस्वी । च । असि ।

उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति— ' ऋतमसि ' इति ॥ हे वेदे, ऋतं सत्य यज्ञो वा त्वम्

- ५ असि तदाधारत्वात् । तदेवाह— ' ऋतसदनमसि ' इति । ऋतस्य सदनम् असि गृहमसि ।
ऋतवादी ऋत्विक् यजमानो यज्ञो वा सीदति अस्मिन् इत्यधिकरणे ल्युट् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । ऋत्नं श्रयति साधनत्वेन इति ऋतश्रीः । " किञ्चि " (पा ३.२.१७८ वा २)
इत्यादिना किप् दीर्घश्च । स एव स्वरः । टक्षिणत्त. पश्चाद्दुत्तरतश्च त्रय एवैते परिग्रहे मन्त्राः ।
" एतामती वै पृथिवी " (तैत्रा ३.२.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

- १० समीकरोति— ' धा ' इति यजुरादिकया ' पुरा क्रूरस्य ' इत्यादिकया त्रिष्टुभा चतु-
ष्पदया ॥ दधातीति षधा । " किप् च " (पा ३.२.७६) इति किप् । ह्रिषामाधारः
त्वम् असि । स्वधा अन्नं स्वं पुरुष दधातीति । " आतोऽनुपसर्गे कः " (पा ३.२.३) ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्वधा एव त्वम् असि तत्साधनत्वात् । " ईषा अक्षादिपु

ऋतमिति ॥ कल्प— " उत्तर परिग्राहं परिगृह्णात्युत्तमसीति दक्षिणत ऋतसदनमसीति पश्चाद्व-

- १५ श्रीरसीत्युत्तरत " (चौथो १.११) इति ॥ ऋतं सत्यम् । तच्च सत्यत्वं त्रिष्वस्ति घेषां हविषि फले च ।
असुरदागात् पूर्वमाग्नीनो वेदो याजन्तं भूदेन पश्यति न तस्य देवयजनत्वं नियतम् । अतोऽनृतत्वम् । वेदेर-
दत्तत्वात् तत्र पुन पराजयत इत्युत्तरत्वम् । ततो हे वेदे, त्वम् ऋतम् असि । ह्रिषि फल्हेतुर न
कदाचित् व्यभिचरति " इत्यस्ति सत्यत्वम् " । तच्च सत्यं हविरेत्या घेषा सीदति । ततो हे वेदे, त्वम्
ऋतमस्युत्सर्दनम् असि । फल्हेत्यादेरमात्रित्वाद्दृष्टत्वरम् । तच्च फल हविर्द्वारेण घेषा श्रियते । ततो हे वेदे,
२० त्वम् ऋतश्री असि ॥ विधत्ते— " उत्तर परिग्राहं परिगृह्णाति । एतावती वै पृथिवी । यावती वेदि
सत्या एतावत् एव धानृष्यं निर्भन्त्य । आत्मन उत्तर परिग्राहं परिगृह्णाति " (तैत्रा ३.२.९) इति ।
वेदिष्यतिरिक्ताया भूमेश्चतुर्वेदेन कर्मभ्यनुपयोगानुपयुक्ता भूमिर्वेदरेण । तथा सति ष्वध्वैपरिग्राहेण महाभूमौ
संबन्धिनी वेदिरुपादेव तावत् प्रदेगाद्वैरेण नि मार्गं स्वार्थमुत्तरपरिग्राहं कुर्यात् ॥ मन्त्रार्थो मन्त्रपदेष्वेवा-
भिन्त्यक्त इत्याह— " ऋतमस्युत्सदनमस्युत्श्रीरसीत्याह यथायजुरैवेतन् " (तैत्रा ३.२.९) इति ॥
२५ धा इति ॥ बोधाप्यन— " अथ प्रतीचीम् स्प्येन वेदिं योयुष्यते धा असि स्वधा अम्युरी चासि
वस्वी चासि पुरा क्रूरस्य क्रिष्यो विरिषिन्नुद्रादाय ह्रिषीं जीरदानुर्गामैरयश्चन्द्रमसि स्वधामिस्तां धीरासो
अनुददय वान्त इति " (चौथो १.११) इति । आपस्तम्बो मन्त्रमेवमाह— " धा असि स्वधा असीति
प्रतीचीं वेदिं स्प्येन योयुष्यते । उदादाय पृथिवीं जीरदानुरिति वेदिमनुवीक्षते " (आपथो २.३ ८-९) इति ॥

पुरा क्रूरस्य विसृप्तौ विरप्शिशि(३)नुदादायं पृथिवीं

पुरा । क्रूरस्य । विसृप्त इति वि-सृप्तः । विरप्शिशिति वि-रप्शिन । उदादायेत्युत्-आदायं । पृथिवीम् ।

छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यम् ” (पा ६.१.१२७ वा २) इति पदयोः सवर्णदीर्घत्वाभावः ।
 १ उर्वा महती १ च १ असि । १ वस्वी वासहेतुः १ च १ असि । पुरोडाशादिधनवत्त्वेन देवतानां
 धारकत्वात् । अत्र “ गुणवचनात् ङीष्वाद्युदात्तार्थम् ” (पा ४.१.४४ वा १) इति ५
 वसुशब्दात् ङीप् । उरुशब्दात् ङीप् ङीप् वा । न कश्चन विशेषः । ङीष्पि “ उदात्तपणो
 हलपूर्वात् ” (पा ६.१.१७४) इति नचा उदात्तत्वेन भाव्यम् । अत्र “ चयायोगे प्रथमा ”
 (पा ८.१.५९) इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते ।

अथ कुतोऽवगम्यते ईदृशी वेदिरिदानीमभूदिति तत्राह— ‘ पुरा ’ इति ॥ १ क्रूरस्य
 अररुनाम्नोऽसुरस्य उत्करवद्वस्य १ विसृप्तः विसर्पणात् १ पुरा पूर्वमेव । “ सृपितदोः कसुन् ” १०
 (पा ३.४.१७) । व्यत्ययेन प्रथमा । १ पृथिवी प्रथिताम् । १ जीरदानुः जीरोऽग्निः बुद्धिर्वा ।
 ‘ जु ’ इति सौत्रो धातुः । तस्मात् “ जोरी च ” (उ १९१) इति रक्प्रत्ययः । जीरस्य
 दानुः दात्री जीरदानुः । “ दामाभ्यां नुः ” (उ ३१९) इति नुप्रत्ययः । ततः “ अन्तोदात्त-
 प्रकरणे मरुद्बुधादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ” (पा ६.२.१०६ वा २) इति पूर्वपदस्या-
 न्तोदात्तत्वम् । यद्वा—जीवनशीलाः जीराः । “ स्फापितश्चि ” (उ १७८) इति रक्प्रत्ययो १५
 बहुलवचनात् जीवैरपि भवति । दानवः दातारः हविषां, यजमानाः । जीरा दानवो यस्यामिति

ययुष्यते समीकरोति ॥ विविधं ११११११ शब्दगमसुवैरुपांशुत्वादिभेदेन मन्त्रोच्चारणं विरप् १६ । तद्वन्त
 क्रत्विजो विरप्शाः । लोमशाशब्दवद्द्रष्टव्यम् । विरप्शा क्रत्विजो यस्यां वेद्यां सा वेदिविरप्शनी । तस्याः
 संश्लेषं छान्दसं १ विरप्शिन इति । हे वेदे, १ क्रूरस्य उत्कारे पार्श्वैर्द्व्यारोविसर्पणात् १० निर्गमात् १ पुरा त्वं
 दैविकहविषां धारयिषी १ असि । स्वधाशब्देन “ एतत्ते तत ये च त्वामनु ” (तैसं १.८.५) इत्यादिनोक्तं २०
 पैतृकपिण्डादिकमुपलक्ष्यते । तेनाऽपि युक्ता १ असि । अत एव कृत्स्नधारणाद्विस्तीर्णं १ च १ असि
 पुरोडाशादिरूपधनवत्त्वात् १ वस्वी १ च १ असि द्रव्यवत्यसि । जीरा जीवनशीला दानवो हविषां दातारो
 यावज्जीवादिशास्त्रप्रेरिता यजमाना यस्यां पृथिव्यां सा पृथिवी १ जीरदानुः । द्वितीयार्थे प्रथमा । यद्वा—
 जीराश्च ते दानवश्च । छान्दसो वचनव्यत्ययः । तादृशाः पूर्वे यजमाना वेदिरुपां १ यां १ पृथिवीं कृत्स्न-
 भूमेरासुयाः सकाशाद्भवन् १ आदाय १ चन्द्रमसि १६ अमृतकिरणैः सार्धं स्थापितवन्तः । इदानींतनास्तु २५

८. मै- ‘ ततः ’ नास्ति ।

४५. इ. उ. भां- स्वणम् ; क-ईरणम् । ४६. इ. उ. भां-विरप्शनम् । ४७. क-निर्गमनात् ।

४८. व-चन्द्रमसः ।

जीरदानुर्गामैरयञ्चन्द्रमसि स्वधामिस्तां धीरांसो अनुद्दश्य यजन्ते ॥ ९ ॥

[देवयर्जन्यै ब्रज तमतो मा विरश्शिक्षेकादश च]

जीरदानुर्गामि जीर-दानु । याम । ऐरयन् । चन्द्रमसि । स्वधामिरिति स्व-धामिः ।

ताम् । धीरांसः । अनुद्दश्येत्यनु-द्दश्यं । यजन्ते ॥ ९ ॥

५ [मेष १.१.१०, वास १.९, कपि १.९, वास १.२४-२८]

- बहुवीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशीं^१ या त्वा^२ स्वधामिः अन्नैरोपधिविकारैः सहिताम्^३ उदादाय उक्क्षिप्य^४ चन्द्रमसि ओषधीशे^५ ऐरयन् स्थापितवन्तः यज्वानः । हे^६ विरश्शिन्, वेधाः सनोधनम् । विविधं रपणं शब्दन विरप्^७, उपाशुत्वादिभेदेन मन्त्राणामुच्चारणम् । तद्वन्तो विरश्शाः ऋत्विज उच्यन्ते । लोमादित्वाच्छः (पा ५.२.१००) । तद्वति विरश्शिन् ।^८ अन्वसः १० लीप्रत्ययामान् ।^९ ता तादृशीं त्वा चन्द्रमसि स्थापिता देवयजनीभूताम्^{१०} अनुद्दश्य अन्वीदय^{११} 'सैवेयमस्माभिः सस्कृता^{१२} 'वेदिः' इति विज्ञाय, धीरांसः प्रज्ञावन्तो यजमानाः यजन्ते । 'आज्जेसरसुक्' (पा ७.१.५०) । तस्माद्द्वयमपि तथैव विज्ञाय यजामः । यद्वा- हे विरश्शिन् वेदे, क्रूरस्य अररुनाम्नोऽसुरस्य विसर्पणात् प्रागेव या त्वाम् उदादाय चन्द्रमसि स्थिताभिः स्वधामिः अमृतेहेतुभिः जीरदानुभूता पृथिवीम् ऐरयन् प्रापयन् । ता तयाविधां त्वाम् अनुद्दश्य १५ धीराः यजन्ते । तस्माद्द्वयमपि तादृशीं त्वामवगम्य यजाम इति । दासीभारादित्वात् (पा ६.२.४२) 'चन्द्रमसि' इति पदे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । "यदेवास्या अमेध्यम्" (तैत्रा ३.२.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमे नवमोऽनुवाकः ॥

- धीमन्त^१ त्वाम् इमा वेदिं मनयाऽनुचिन्त्य तस्यां^२ यजन्ते ॥ समीकरणं विधत्ते— "क्रूरमिव वा एतत् करोति । यदेदि करोति । धा असि स्वधा असीति योयुष्यते शान्त्यै" (तैत्रा ३.२.९) इति ॥ २० विशेषणद्वयेन शृत्स्नभूमिरूपत्वमशेषधनोपेतत्वं च सपाद्यत इत्याह— "उर्वी चासि, वस्वी धानीत्याह । उर्वमिवैना वस्वीं करोति" (तैत्रा ३.२.९) इति ॥ 'विष्प पुरा' इत्युक्त्या^३ क्रूरप्रयुक्तमशुचित्वं निवार्यत इत्याह— "पुरा क्रूरस्य वित्तुषो विरश्शिक्षित्याह मेष्यत्वाय" (तैत्रा ३.२.९) इति ॥ चन्द्रमस्यै^४ रयक्षित्यनुसंधानस्य प्रयोजनमाह— "उदादाय पृथिवीं जीरदानुर्गामैरयञ्चन्द्रमसि स्वधामिरित्याह । यदेवास्या अमेध्यम् । तदपहत्य । मेध्या देवयजनीं कृत्वा । यदुद्दश्यन्द्रमसि मेध्यम् । तदस्यामेरयति" (तैत्रा ३.२.९) इति । एरयति आनयतीत्यर्थे ॥ अनुद्दश्येति पदस्याभिप्रायमाह— "हा धीरासो अनुद्दश्य यजन्त इत्याहानुष्यात्यै" (तैत्रा ३.२.९) इति । अनुसन्धानावेत्यर्थे । आमीध प्रति प्रैपमुत्पादयति— "प्रोक्षणीरासादय । इष्मावहिरूपसादय । कुर्व च

१. य-इह । १०. य-छान्दसत्वात् । ११. य-भूमिः ।

३० ४९. आ. पा हा-अररुपु, त-क्रूरप्रवृत्तमशु ।

वैदिककरणम्]

लुचश्च । संमृष्टि । पत्नीश्च संनद्य । आग्नेनोदेहीत्याहालुपूर्वतयै ” (तैत्रा ३.२.९) इति ।
 वद्वर्थविषयप्रैपोऽनुक्रमेणानुष्टोत्रोपयुज्यते ॥ आग्नीध्रस्वानुष्टानं विधत्ते— “ प्रोक्षणीरासादयति । आपो वै
 रक्षोष्नीः । रक्षसामपहत्यै ” (तैत्रा ३.२.९) इति ॥ प्रोक्षणीनां स्थानं विधत्ते— “ स्फ्यस्य
 वर्त्मन्सादयति यज्ञस्य संतत्यै ” (तैत्रा ३.२.९) इति ॥ प्रोक्षणीनामपां वाहुल्यं विधत्ते—
 “ उवाच ” हासितो देवलः । एतावतीर्वा अमुष्मिः श्लोक आप आसन् । यावतीः प्रोक्षणीरिति ।
 तस्माद्दहीरासाधाः ” (तैत्रा ३.२.९) इति । अस्मिन् यामो यावत्स्यः प्रोक्षण्य आसाद्यन्ते तावत्स्य
 एवासुष्मिः श्लोक आपो भवन्तीति देवलैकोक्त्वाद्वाहुल्यमत्र ५१ कर्तव्यम् ॥ उत्करे स्फ्यस्य परित्यागं
 ध्यानविशिष्टं विधत्ते— “ स्फ्यमुदस्यन् । यं द्विप्यात् तं ध्यायेत् । जुषेदैनमर्पयति ” (तैत्रा ३.२.९)
 इति ॥ ययोक्तप्रैपकाले स्फ्यस्य/तिर्यग्धारणं विधत्ते— “ वज्रो वै स्फ्यः । यदन्वजं धारयेत् । वज्रोऽध्वर्युः
 क्षण्वीत पुरस्तात्तिर्यञ्च धारयति । वज्रो वै स्फ्यः । वज्रोऽयं यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाऽस्यपहन्ति । अग्निभ्यां १०
 प्राचश्च प्रतीचश्च । स्फ्येनोदीचश्चाधराचश्च । स्फ्येन वा एषं वज्रेणास्यै पाप्मानं भ्रानृच्यमपहत्य ।
 उत्करेऽधि प्रवृश्चति । ययोपधाय वृश्चन्त्येवम् ” (तैत्रा ३.२.१०) इति । स्फ्यस्य वज्रत्वप्रतिपादकं
 ध्रुत्यन्तरं पूर्वमुदाहृतम् । अन्वजमभिमुखम् । क्षण्वीत त्रियेत् । तत्परिहाराय वेद्यां पूर्वभागे तिर्यञ्च
 धारयेत् । तथा सति दक्षिणायत्वेन ५२ वेदेर्दक्षिणदिग्भवस्थितानि रक्षांसि हतानि भवन्ति । आहवनी-
 यादिना पूर्वदिग्भवस्थितानसुरान् हन्ति । गार्हपत्यादिना पश्चिमदिग्भवस्थितान् । स्फ्यस्य मूलोत्तरदिग्- १५
 भस्थितानसुरान् हन्ति । स्फ्यस्य ५३ अगोधारणया ५४ अधस्तनान्, ५५ ऊर्ध्वधारणया उपरितनानि-
 त्यपि द्रष्टव्यम् । एवं तिर्यञ्च धारयन्नध्वर्युः पापस्य वैरिणमस्या वेदेरपहस्योत्करे छिनत्ति । यथा काष्ठं
 कस्मिंश्चिदाधरेऽवस्थाप्य लोकादिच्छन्दन्ति तद्वत् ॥ हस्तप्रक्षालनं विधत्ते— “ हस्ताववनेनिकै ।
 आत्मानमेव पबयते ” (तैत्रा ३.२.१०) इति ॥ स्फ्यस्यापि तद्विधत्ते— “ स्फ्यं प्रक्षालयति मेधत्वाय ।
 अयो पाप्मन एव भ्रानृच्यस्य न्यङ्गं छिनत्ति ” (तैत्रा ३.२.१०) इति । प्रक्षालितः स्फ्यो यज्ञयोष्यो २०
 भवति ॥ किं चानेन पापरूपस्य वैरिणः शरीरं छिन्नं भवति ॥ ५६ आग्नीध्रस्यानुष्टानं विधत्ते— “ इध्मा-
 वाहिरुपसादयति युक्त्यै । यज्ञस्य मियुक्त्याय । अयो पुरोरुचमेवैतां दृषाति । उत्तरस्य कर्मणोऽनुक्त्यात्यै ”
 (तैत्रा ३.२.१०) इति । ५७ इध्मस्य बहिषश्च सद्योपसादनं ५८ परस्परं योगाय । तेन च योगेन यज्ञसंबन्धि
 मिथुनं भवति । किं चैतामुपसादनरूपां दीक्षिं पुरः करोति । तथा दीप्योत्तरं कर्तव्यं ख्यापितं भवति ॥
 तयोर्ह्युपसादने प्रागग्रत्वं विधत्ते— “ न पुरस्तात् प्रत्यगुपसादयेत् । यत्पुरस्तात्प्रत्यगुपसादयेत् । २५
 अन्यत्राऽऽहुतिपथादिर्धमं प्रतिपादयेत् । प्रजा वै बहिः । अपराऽनुयाद्बहिषा प्रजानां प्रजननम् । पश्चात्-
 प्रागुपसादयति । आहुतिपथेनेधमं प्रतिपादयति । संमलेव बहिषा प्रजानां प्रजननमुपैति ”
 (तैत्रा ३.२.१०) इति प्रागग्रत्वम् । प्रत्यगग्रेण बहिषा प्रजानामुत्पत्तिः ५९ न स्यात् ६० । ततः स्वयं

५०-५०, आ. क- इति । प्रोक्षणीनां स्थानं विधत्ते नारित्, इ. तं. पा. भा- प्रोक्षणीनां स्थानं
 विधत्ते- स्फ्यस्य वर्त्मन् सादयति यज्ञस्य संतत्यै इति नारित् । ५१. तं-प्रथमम् । ५२. इ. पा. भा. हा- ३०
 वेदेर्दक्षिणस्यामवस्थितानि । ५३. इ. तं. पा. भा. हा-अगोधारणया । ५४. तं-अधःस्थितान् । ५५. इ. तं. पा.
 भा-ऊर्ध्वधारणया । ५६. तं-आग्नीध्रेनानुष्टेयम् । ५७-५७. आ-इध्मस्य बहिषश्चोभयोः सद्यो सादनम् ;
 इ. पा. भा. हा-इध्मावाहिरुभयोः सद्योपसादनम् । ५८-५८. आ. क. तं-विनश्येत् ।

पश्चादवस्थायोर्भयं प्रागग्रमुपसादयेत् । तथा सतीभ्रमस्याऽऽहुतिपयो नपैति । “सप्रत्येव समीचीनेन
बहिषा प्रजोत्पत्तिं प्राप्नोति । इष्मार्वाहियो परस्परं तिग्मेर्द्धं विधत्ते—” दक्षिणमिभ्रम् । उत्तरं बर्हि ।
आत्मा वा इभ्रम् । प्रजा बर्हि । प्रजा ह्यात्मन उत्तरतरा तीर्थे । ततो मेधमुपनीय । ययादेवतमेवैनत्
प्रतिष्ठापयति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्व्यजमान ” (तैत्रा ३.२.१०) इति । पितृव्यजमातस्य
५ दक्षिणभागो युक्तः । ६० प्रजानाम् उत्तरभाग । तथा सत्युर्भयं तीर्थे ६१ योग्यस्थाने संपद्यते ६१ । ततस्तदुर्भयं
यज्ञं नीत्वा तच्चद्वैवतामनतिक्रम्य स्थापितवान् भवति । ६२ एतेन यज्ञमानस्य प्रजापशुसमृद्धिर्भवति ॥
अत्र विनियोगसंग्रह —

“ आदद् रूपं समादत्तं इन्द्रस्येत्यभिन्नन्वयेत् ।
पृथिवि स्वल्पपशुदक्षिणा इपगृह्णाति भूरज ॥ १ ॥
१० यज्ञं गच्छेदुदरदेशं वर्षं वेदिं समीक्षते ।
बया धूर्लिं क्षिपेदेवं पुनः स्तम्बद्विद्वयम् ॥ २ ॥
अयात्र पूर्ववन्मन्त्रा ६३ अराऽऽग्नीध्रोऽञ्जली धरेत् ६३ ।
वस त्रिमिर्ग्रहो वेदेदेवं वेदिं खनेदमृषु ॥ ३ ॥
अतोचरपरिग्राहो धा असीति समीकृति ।
१५ ६४ उदादायेतीक्षते ता ६४ मन्त्रोक्ता पञ्चविंशति ॥ ४ ॥ ” इति ॥

अथ मीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ मुख्याङ्गत्वे चेषादेः प्रयाजाद्यज्ञानाऽपि वा ।
तद्वाक्यं प्रक्रियायुक्तं मुख्याङ्गत्वस्य बोधकम् ॥
“मुख्याङ्गस्यापि चेषादेः प्रयाजादिषु चाङ्गता ।
२० मुख्यार्थत्वाद् प्रयाजादेश्चापूर्वव्यवधानत ॥ ” (जैम्या ३.७.१-२) इति ॥
दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते— “ वेद्यां हवींष्यासादयति, बर्हिषि हवींष्यासादयति ” इति ।
तथा तद्वर्णां श्रूयन्ते— ‘ वेदिं खनति, बर्हिर्लुनाति ’ इत्यादयः । ६५ मुख्याहवींष्याग्नेयपुरोडाशादीनि ।
अमुख्याहवीषि तु प्रयाजाद्यर्थानि । तत्र स्वस्वधर्मसहितानि ६५ वेद्यादीनि प्रकरणत्वाद् मुख्याहवियामेव
अङ्गानि । ‘ वेद्या हवींष्यासादयति ’ इति वाक्यात् ६६ सर्वद्विविद्वत्त्वमिति श्लेत् । न । प्रकरणेन ६७ वाक्यस्य
२५ संकोचनीयत्वात् ६७ । यदि वाक्यं प्रकरणनैरपेक्ष्येण स्वतन्त्रं स्यात्, तथा ६८ सादनमात्रपर्यवसानेन
यागाभावे वैयर्थ्यं स्यात् । सौमिकहवियामप्येतद्वेद्यामादन प्रसज्येत । तस्माद् मुख्यं हवि, अङ्गं
वेद्यादिकमिति भासे भ्रम—अस्तु वैयर्थ्यातिप्रसरपरिहारेण प्रकृतापूर्वसाधनभूतहविषु वेद्यादेरङ्गत्वम् ।

५९. त-‘ संप्रत्येव ’ नास्ति, ६. पा. मां. हा-‘ संप्रत्येव ’ इत्यध्यामन्तरम् ‘ इति ’ । ६०. आ. क. त-
प्रजाया । ६१-६१. ६. पा. मां. हा-योग्ये स्थाने संपद्यते । ६२ त-तेन, व-तेन च, पा. हा-एतेन च ।
३० ६३-६३ इ उ. पा. मां. हा-अराग्नीध्रोऽञ्जली क्षिपेत्, क-त-अराग्नीध्रोऽञ्जली धरेत् । ६४-६४ आ-
उदादायेति वेदीक्षा, इ उ. पा. मां. हा-उदादायेतीक्षते ता । ६५ व-मुख्याङ्गस्यैव । ६६ आ. क.
त-मुख्यानि हवींष्यामेव । ६७. इ. उ. पा. मा. हा-‘ धर्मविहितानि । ६८. आ. क. त-सर्वद्विविद्वतेति ।
६९-६९ उ. हा-वाक्यसंकोचात् । ७०. पा. मा-सादनमात्रकर्मपर्यवधानेन ।

वेदिकरणम्]

प्रयाजीदिहर्वीप्यपि ७१-स्वकीयान्तरापूर्वद्वारा मुख्यापूर्वसाधनान्येवेति ७१ तदङ्गत्वमपि वेद्यादेर्गुक्तम् । एवं सति वाक्यस्यात्यन्तसंकोचो न ७२ भवति ॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ पुरोडाशासिवासान्तस्यापकर्पोऽस्ति दर्शके ।

न वाऽऽघोऽस्त्रपङ्कष्टायां वेदेवैगुण्यङ्गानये ॥

अभिवासात् परा वेदिरिति ७३ तत्कमबोधतः ।

प्रागेव विहिता दर्शं वेदिर्नातोऽपकर्पणम् ॥ ” (जैन्या ५.१.३२-३३) इति ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशास्य कपालेषु श्रुपितस्य ७४ श्राद्धाद्वनमांन्नातम्—“ भस्मनाऽभिवासयति ” (तैत्रा ३.२.८) इति । तत ऊर्ध्वं वेदिराम्नातो ७५ । तत्रैव क्रमेण पौर्णमासीयागे प्रतिपद्यनुष्ठानं कृतम् । दर्शयागे तु वेदेरपकर्प आम्नातः—“ पूर्वसुरमावास्यायां वेदिं करोति ” इति । तत्र वेदेः पूर्व- १०
भादिनोऽसिवासान्तस्याङ्गसमूहस्यार्पकः कर्तव्यः, अन्यथा वेदेवैगुण्यप्रसङ्गादिति प्रति धूमः—यदि दर्शः पूर्णमासीविकारः स्यात्तदा पौर्णमास्यां बल्लसः क्रमो दर्शेऽतिदिश्येत । न त्वसौ विकारः । तस्मात् कश्चित्कमोऽत्र स्वातन्त्र्येणोद्भेद्यः । क्रमोद्ययनं च सर्वेषु ७६ धर्मेष्वाम्नातेषु पश्चात्पाठादिभिः संपद्यते । वेदिपदारथेऽभिवासनादूर्ध्वं दर्शपूर्णमाससाधारण्येनाऽऽम्नातः । विशेषतस्तु दर्शयागे पूर्वेषुरवाऽऽम्नायते । तथा संत्यमिवासंसन्धेयोः क्रमबोधोऽत्र प्रागेव दार्शिकवेदेः पूर्वदिनसंबन्धावगमनात् तदेव तस्याः १५
स्यानमिति वेदेरपि तावन्नोपकर्पः । ७७ तत्र कुर्वः ७८ अभिवासान्तस्याङ्गसमूहस्याऽपकर्पः ॥

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ प्रोक्षणीः संस्कृतिर्जातियोगो वा सर्वभूमिषु ।

७९ तथोक्तेः संस्कृतिर्जातिः स्याद्भूटेः प्रबलत्वतः ॥

अन्योन्याश्रयतो नाऽऽघो न जातिः कल्प्यशक्तिः ।

योगः स्यात् बलसशक्तित्वात् बलसिर्व्याकरणाद्भवेत् ॥ ”

(जैन्या १.४.२४-२५) इति ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुयते—“ प्रोक्षणीरासादयति ” (तैत्रा ३.२.९) इति । तत्र प्रोक्षणी-
शब्दस्य ८० अग्निमन्त्रपासादनादिसंस्तुतिः ८० प्रवृत्तिनिमित्तम् । कुतः । सर्वेषु वैदिकप्रयोगप्रदेशेषु ८१
संस्कृतानामेवापि प्रोक्षणीशब्देनोच्यमानत्वादित्येकः पक्षः । लोके बलकीडायाम् प्रोक्षणीसिद्धेजिताः स्म २५
श्रुत्यसंस्कृतास्वप्सु प्रयोगाद्द्विर्द्विरादिशब्दव्यञ्जनात् संबन्धाद्बलत्वजातिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । न च प्रकर्षणोद्भेद्यते
सिन्धत् आभिरिति योगोऽत्र शङ्कनीयः, रुढेः प्रबलत्वादिति पक्षान्तरम् । तत्र न तावत् संस्कारो

७१-७१, इ, उ, पा. भा. हा-स्वकीयान्तरापूर्वसाधनान्येवेति । ७२, आ. तं-मनिष्यति । ७३, इ, उ. हा-तत्कमबोधनम् । ७४, इ, उ, पा. भा. हा-छादनम् । ७५, इ, उ, पा. भा. हा-‘वेदिराम्नायते’
७६, तं, व-पदारथेष्वाम्नातेषु । ७७-७७, आ-तत्कुतः; इ, उ, क. भा. ३०. हा-ततः । ७८, क, ३०.
व-प्रोक्षणी । ७९, इ, उ, पा. भा.-तथोक्तेः, तं-तथोक्तं । ८०-८०, व-मन्त्रपासादनादिकम्;
मा-मन्त्रपासादनादिसंस्तुतिः । ८१, इ, उ, पा. भा. हा-वैदिकप्रदेशेषु ।

द्विग्रहणम्]

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयोऽग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामि
गोष्ठं मा निर्मुक्षं वाजिनं त्वा सपत्नसाहं सं माञ्जिम्

प्रत्युष्टमिति प्रति-उष्टम् । रक्षः । प्रत्युष्टा इति प्रति-उष्टाः । अरातयः । अग्नेः ।
वः । तेजिष्ठेन । तेजसा । निरिति । तपामि । गोष्ठमिति गो-स्यम् । मा । निरिति ।
मुक्षम् । वाजिनम् । त्वा । सपत्नसाहमिति सपत्न-साहम् । समिति । माञ्जिम् ।

गार्हपत्ये सुवादीन् प्रतितपति—‘प्रत्युष्टम्’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.१.२) ।
‘तेजिष्ठेन तेजितृत्तमेन तीक्ष्णतमेन’ अग्नेः ‘तेजसा’ वः युष्मान् ‘निष्टपामि निष्कृष्य दोषेभ्यः
तपामि । “ निस्तपतावनासेवने ” (पा ८.३.१०२) इति पत्वम् । तेजितृशब्दात्
“ तुश्छन्दसि ” (पा ५.३.५९) इतीष्टनि, “ तुरिष्ठेमेयःसु ” (पा ६.४.१५४) इति
तृशब्दलोपः ॥

१०

सुवं संमार्ष्टि—‘गोष्ठम्’ इति ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्र स गोष्ठो देशः । “ ष्वर्थे कवि-
धानम् ” (पा ३.३.५८ वा ४) इति कः । थायादिसूत्रेण (पा ६.२.१४४) अन्तोदात्तत्वम् ।
“ अम्बाम्ब ” (पा ८.३.९७) इत्यादिना पत्वम् । यस्मादहं गवां स्यान् वमा निर्मुक्षं मा विनी-
नशम् इति प्रार्थयसे, तस्मात् ‘वाजिनम् अन्नवन्तम् अन्नसाधनभूतं’ सपत्नसाहं सपत्नानां शत्रू-
णाम् अभिभूतितारं त्वां सं माञ्जिम् शोषयामि । सुवादिसंमार्गाभावे यागाभावेन वृष्टयर्थात् १५
गवादयो विनश्येयुरिति भावः । ‘निर्मुक्षम्’ इति ‘शुशत्तेर्लुङि’ “ शल इगुपधादनिटः क्सः ”
(पा ३.१.४५) इति ष्लेः क्सादेशः । ‘सपत्नसाहम्’ इति कर्मण्यणन्तोऽन्तोदात्तः ॥

नयसे वेदिरुक्ता । दशमे वेद्यामासादनीयस्याऽऽज्याद्विहविषो ग्रहणम्मभिधीयते ॥

प्रत्युष्टमिति ॥ औघायनः—“ अर्थताः सुचः समादत्ते दक्षिणेन सुवं जुहूपभृतौ सन्धेन ध्रुवं
प्राक्षिन्नहरणं वेद्यपरिवासनानीति । गार्हपत्ये प्रतितपति प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयोऽग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा
निष्टपामि इति ” (औश्रौ १.२२) इति । आपस्तम्बस्य मते ‘प्रत्युष्टम्’ (आपश्रौ २.४.२),
‘अग्नेर्वः’ (आपश्रौ २.४.१०) इत्येतौ द्वौ मन्त्रौ । तौ च संमार्जनात् प्राक् पश्चाच्च क्रमेण सुवां
तापने विनियुञ्चते ॥ प्रत्युष्टमन्त्रो व्याख्यातः ॥ हे सुचः, युष्मान्तित्तीक्ष्णेन अग्नेः तेजसा निःशेषेण
तपामि । अनिष्टपरिहारयेष्टसिद्धये षोभौ मन्त्रावित्याह—“ प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह ।
रक्षसामपहृत्यै । अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामीत्याह मेध्यत्वाय ” (तैत्ति ३.३.१) इति ॥ २५

गोष्ठमिति ॥ कल्पः—“ अथ सुवं संमार्ष्टि गोष्ठं मा निर्मुक्षं वाजिनं त्वा सपत्नसाहं
सं माञ्जिम्ति । ... । अथ सुवं संमार्ष्टि वाचं प्राणं मा निर्मुक्षं वाजिनं त्वा सपत्नसाहं सं माञ्जिम्ति । ... ।
अथोपभृतं संमार्ष्टि चक्षुः श्रोत्रं मा निर्मुक्षं वाजिनं त्वा सपत्नसाहं सं माञ्जिम्ति । ... । अथ ध्रुवां-

१. ति. व- थायादिस्वरेणान्तो । २. व- सुवेर्लुङि ।

१-१. आ-वाजि त्वा सपत्नसाहम् ।

३०

वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं प्रजां योनिं मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहीः
वाचम् । प्राणमिति प्र-अनुम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । प्रजामिति प्र-जाम् ।
योनिम् । मा । निरिति । मृक्षम् । वाजिनीम् । त्वा । सपत्नसाहीमिति सपत्न-साहीम् ।

जुहूं समाधि— ' वाचम् ' इति ॥ अत्र ' मा निर्मृक्षम् ' इत्यादि वक्ष्यमाणमनुपज्यते ।

५ पापादिस्वरेण (पा ६ २.१४४) प्राणशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

उपशृत समाधि— ' चक्षुः ' इति ॥ पूर्ववद्रक्ष्यमाणस्यानुपङ्गः ॥

ध्रुवां समाधि— ' प्रजाम् ' इति ॥ ' सपत्नसाहीम् ' इति उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
(पा ६.१.१६१) ङीप उदात्तत्वम् ॥

समाधि प्रजां योनिं मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहीः स माऽर्जमिति " (बौध् १.१२) इति ॥ हे जुह्व,
१० गवा स्थानं मा विनाशयामीत्यग्निप्रत्याक्षवन्तं वैरिणमभिभवितार त्वा सम्यक् शोधयामि । एवमन्येऽप्यु
योज्यम् । द्वितीयतृतीयमन्त्रयो ' मा निर्मृक्षम् ' इत्यादिरनुपज्यते ॥ मन्त्राणां स्पष्टार्थत्वमग्नेत्य
तद्व्याख्यानमुपेक्ष्यानुष्ठान विधत्ते " सुच समाधि " (तैमा ३.३.१) इति ॥ तत्र क्रमं विधत्ते—
" सुवमेमे । पुर्मांसमेवाऽऽभ्य सःइयति मिथुनत्वाप " (तैमा ३.३.१) इति । सुव पुमान् ।
जुह्वायाः स्त्रिय । ततस्ताम्य पूर्वभावेत्वं सुवस्य युक्तम् । सःइयति सम्यक् तनुकरोति विवाहार्थं
१५ संस्क्रोतीत्यर्थं ॥ जुह्वादीनां पौर्वापर्यं विधत्ते— " अथ जुह्वम् । अथोपशृतम् । अथ ध्रुवाम् " (तैमा ३.३.१) इति ॥

प्रशंसति— " अमो वै जुह्व । अन्तरिक्षमुपशृतम् । श्रियिषी ध्रुवा । इमे वै लोकाः सुचः ।
वृष्टिं संमार्जनानि । वृष्टिर्वा इर्माँल्लोकाननुपूर्वं कल्पयति । ते ततः कल्पसा समेधन्ते " (तैमा ३.३.२)
इति । श्रमावस्थानसाम्येन सुचां लोकत्वम् । संसृज्यन्ते सुचो र्वैर्वेदाग्निस्तानि संमार्जनानि । पूर्वं इर्वैर्वेद
२० वृत्ता तदप्राणि परिव्यास्य तानि वेदपरिवासनानि सुचां संमार्जनाय स्थापितानि । तेषां वृष्टिजन्यतया
वृष्टिरूपत्वम् । वृष्टिरूपैर्वेदाग्निर्लोकरूपाणां जुह्वादीनां क्रमेण संमार्जने सति वृष्टिरेवानुक्रमवर्तिनो लोकान्
घाम्यादिसंपन्नान् करोति । ततस्ते लोकाः संपन्ना सम्यगभिवर्धन्ते ॥ वेदं प्रशंसति— " सुमेधन्तेऽस्मा
इमे लोकाः प्रजया पशुभिः । य पुं वेद " (तैमा ३.३.२) इति ॥ वेदपरिवामनानामप्रमूलभागयो
भ्यवस्था दर्शयति— " यदि कामयेत वयुं क पर्जन्यः स्यादिति । अग्रतः संसृज्यात् । वृष्टिमेव निष-
२५ ष्यति । अर्वाचीनामा हि वृष्टिः । यदि कामयेत वयुं क स्यादिति । मूलतः संसृज्यात् । वृष्टिमेवोपश्रुति " (तैमा ३.३.२) इति । निष्यच्छति न्यग्भावेन प्रवर्तयति । उपश्रुति ऊर्ध्वाकारेण वारयति ॥
तस्मिन्नेव विषये संप्रदायविदां मतमाह— " तदु वा बाहु । अग्रतः एवोपरिष्ठात् संसृज्यात् । मूलतोऽप-
स्तात् । तदनुपूर्वं कल्पते । वयुंको भवतीति " (तैमा ३.३.२) इति । उपरिष्ठादिति सुचो
बिलभाग । अधस्तादिति वरुणभाग । एवं सति परिव्यासनात् सुचसुचां चाग्रमग्रेण संबध्यते मूलं
३० मूलेनेत्यानुपूर्वी समा भवति । पर्जन्यश्च दर्पति ॥ बिलभागे विशेषमाह— " प्राचीमन्याकारम् ।

२. क-न्यवहापर्यम् । ३. क-सुचसंमार्जनानि । ४-४. त-सुचसंमार्जनाय । ५. भा. इ उ पा.
भा. हा-मूलावयवयो । ६. क.क-ऊर्ध्वाकारेण; त-ऊर्ध्वकारेण । ७. उ. भा. हा-सुचाम् ।
८. तं. व-सुचः ; इ उ. पा. भा. हा-सुचस्य ।

द्विर्भ्रष्टम्]

अग्रैरन्तरतः । एवंमिव एवमव्यते । अथो अग्राद्वा औपधीनामूर्जे प्रजा उपजीवन्ति । ऊर्जे एवाशाद्यस्यावस्तुधै ”
 (तैत्रा ३.२.१) इति । विलभागे पश्चिमोपकर्मां प्रागवसानां सुक्संमार्जनक्रियां कृत्वा विलस्याभ्यन्तरे
 सर्वत्र आकृष्याऽऽकृष्य संसृज्यात् । यथा भुजानः पुमान् हस्तं पुरतः पात्रे प्रसार्योभितो १० नोऽथानि
 आकृष्याऽऽकृष्य मुखविले प्रक्षिपति तद्वत् । किंच प्रजा औपधीनामग्रभागादानीय रसमुपजीवन्ति तद्वत् ।
 अत्र परिवासनाग्रैः संमार्जनं रसरूपस्थात्तुं योग्यस्यात्रस्य ११संप्रत्यै भवति ॥ दण्डभागे विशेषमाह—
 “ अथस्ताव प्रतीचीम् । दण्डमुत्तमतः । मूलेन मूलं प्रतिष्ठित्यै ” (तैत्रा ३.३.१) इति । अथस्तादवस्थितं
 दण्डं प्रति प्रागुपकर्मां पश्चिमावसानां संमार्जनक्रियामुत्तमेन दर्भभागेण कुर्वीत् । तथा सति दर्भमूलेन सुचो
 मूलं संबध्यते । तत्र १२प्रतिष्ठित्यै भवति ॥ विलदण्डयोरुक्तां व्यवस्थां लौकिकलिङ्गेन द्रवयति—“ तस्माद्-
 रत्नौ प्राञ्च्युपरिष्ठाहोमानि । प्रत्यन्व्यधस्तात् । सुग्ध्येपा ” (तैत्रा ३.३.१) इति । मणिवन्धाधूर्ध्वं
 सूक्ष्मरोमानि प्राङ्मुखानि, अधस्तात् प्रत्यङ्मुखानि । एषा हि लौकिकी सुक्, तद्दृष्टान्तेन १०
 वैदिक्यामपि सुचि यथोक्तप्रकारे द्रष्टव्यः । अत्र केचिदाहुः—ऊर्ध्वविलत्वेन १३हस्ताद्यथाः सुच ऊर्ध्वो-
 भागी कृत्स्नावप्युपरिष्ठादधस्ताच्छब्दाभ्याम् विवक्षितौ, न तु विलभागदण्डभागौ । एवं धारकहस्तेऽ-
 प्यूर्ध्वोधोदौ । तथा सत्युक्तं लोमलिङ्गमनुकूलमिति । तर्हि तथैवास्तु ॥ सुचस्य प्रथमतः संमार्जनं
 १४रूपककल्पनायोपपादयति—“ प्राणो वै सुचः । जुहूर्दक्षिणे हस्तः । उपभृत् सव्यः । आत्मा ध्रुवा ।
 अक्षरं संमार्जनानि । मुखतो वै प्राणोऽपानो भृत्वा । आत्मानमन्नं प्रविश्य । बाह्यतस्तनुवत् शुभयति । १५
 तस्मात् सुचमेवाग्रे संनाधि । मुखतो हि प्राणोऽपानो भृत्वा । आत्मानमन्नमाविंदति ”
 (तैत्रा ३.३.१) इति । आत्मा हस्तयोर्मध्यवर्ति शरीरम् । १६मुखे संचारिणो १७ वायोः
 प्राणापानाभिधेये द्वे वृत्तौ । उच्छ्वासरूपेण १८वह्निर्निर्गच्छतीति प्राणवृत्तिः । निश्वासरूपेणान्तः
 १९प्रविशतीत्यपानवृत्तिः । तत्र प्राणरूपो वायुः प्राणतां परित्यज्य स्वयमपानो भृत्वा मुखे
 प्रक्षिप्तम् २०अन्नमात्रं मध्यशरीरे प्रवेद्य २१वाह्यं हस्तादिरूपं शरीरं पुष्टया शोभितं करोति ।
 तस्माद्गुरुवैदाग्रैः प्राणरूपस्य सुचस्यादौ संमार्जनं कर्तव्यम् । तथा कृते सति प्रथमतोऽन्नप्रवेशः, पश्चात्
 बाह्यहस्तरूपस्य जुहादेः शोभेत्येतदुपपन्नम् ॥ प्रसङ्गात् प्राणापानवेदनं प्रशंसति—“ तौ प्राणापानौ ।
 अव्ययुक्तः प्राणापानाभ्यां भवति । य एवं वेद ” (तैत्रा ३.३.१) इति । प्रकर्षेण बहिरनितीति प्राणः ।
 अपकर्षेणान्तरनितीत्यपानः । इत्येवं वृत्तिभेदात् तौ प्राणापानौ संपन्नाविति वेदितुरकाले प्राणापानाभ्यां
 २२वियोगोऽपमृत्त्युरूपो न भवति ॥ मन्त्रमुत्पाद्य विनियुह्यते—“ दिवः शिल्पमवततम् । पृथिव्याः ककुभि
 श्रितम् । तेन वयं सहस्रवल्दोन । सपत्नं नाशयामसि स्वाहेति । सुक्संमार्जनान्यग्रौ प्रहरति ”
 (तैत्रा ३.३.२) इति । दिवः सकाशात् वृष्टिरूपेणाधः प्रवृत्तमिदं दर्भरूपं चित्रं वस्तु भूमिरूपयोध्रितं,
 शतशालेन तेन दर्भेण वयं वैरिणं नाशयामः । इदं दर्भरूपं हुतमस्तु । अनेन मन्त्रेण वेदपरिवासनाति
 अग्नौ प्रक्षिपेत् ॥ अस्मिन् मन्त्रे संमार्जनानि न प्रवीयन्त इति शक्यां वारयति—“ आपो वै दर्भाः ।
 रूपमेवैषामेतन्माहिमानं व्याच्छे ” (तैत्रा ३.३.२) इति । २३अत्र ‘ दिवोऽवततम् ’ इत्यनेन ३०
 वृष्टिरूपा आपः प्रतीयन्ते । २४आपं च २२ दर्भरूपेणोत्पत्तिः पूर्वमेवोत्पन्नवाह्येण (तैत्रा ३.२.५)
 दर्शिता । तस्मादेतन्मन्त्रगतशब्दस्वरूपमेवैषां दर्भाणां २३दिवःशिल्पत्वादिलक्षणं महिमानं प्रत्यापयति ॥

९. व-पुनः पुनः । १०. तं-भोज्याम् । ११. आ. पा. हा-प्राप्त्यै । १२. तं. व-प्रतिष्ठायै ।
 १३. तं. व. हा-हस्ते वृतायाः । १४. इ. उ. पा. भां.—रूपकल्पनायोप०; तं-रूपकल्पनयोप० । १५-१५. आ.
 मुखसंचारिणः; तं-मुखसंचारिणे । १६. आ-वह्निर्निर्गच्छन्ती तं-वह्निर्गच्छन्ती; १७. आ-प्रविशत्यपानवृत्तिः; ३५
 तं-प्रविश्य(ः)त्यपानवृत्तिः । १८. व-अक्षरसम् । १९. तं-‘वाह्यम्’ इत्यत्योन्नतरं ‘तव्यम्’ ।
 २०. आ. इ. उ. क. पां. भां. हा-वियोगो मृत्त्युरूपः । २१. आ. पा. हा-‘अत्र’ नास्ति । २२-२२. आ. इ.
 उ. पा. भां. हा-आपश्च दर्भरूपाः । २३. तं. व-बुशिल्पं ।

- अस्य मन्त्रस्यानुष्टुप्छन्दस्त्वमृत्पत्वं धानुसंधेयमित्याह—“अनुष्टुभर्मा” (तैत्रा ३.३.२) इति । तमृज्यादिति शेषः । विधेयमनुष्टुप्च स्तौति—“धानुष्टुभः प्रजापति । प्राजापत्यो वेदः । वेदस्याप्र सुवर्त्ममार्जनानि । इन्दैवैतानि छन्दसा । स्वया देवतया समर्धयति” (तैत्रा ३.३.२) इति । जगत्सद्यो प्रजापतेरनुष्टुप् सहकारिणीति तापनीयोपनिषदि श्रूयते—“स एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभम-
 ५ पश्यत । तेन वै सर्वमिदममृजत” (नृसिंहपूर्वापनीयोपनिषद् १.१) इति । तस्मात् प्रजापतेरानुष्टुभ-
 स्वम् । “प्रजापतेर्वा एतानि इमश्रूणि । यद्देव” (तैत्रा ३.३.९) इति वक्ष्यति । तस्मात् वेदस्य
 प्राजापत्यत्वम् । तथा सति वेदाप्रस्य स्वकीयं छन्दः स्वकीया ध देवतेत्युभयं समृद्धिहेतुर्भवति ॥ न
 केवल छन्दसः प्राप्तस्य किं तु ऋचोऽपीत्याह—“अथो ऋग्वाव योषा । दधौ वृषा । तग्निधुनम् ।
 मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । प्रजापते प्रजया पशुमिर्धजमानः” (तैत्रा ३.३.२) इति ।
 १० वृषा सेचनममर्थः पुमात् ॥ अत्र सुवसंमार्जनानानुक्रमेणोप्राप्तौ प्रक्षेप इत्येकः पक्षः । अग्निः प्रक्षाल्य
 ११ उत्करे १२ प्रक्षिपेत् इत्यपरः पक्षः । अत एव सूत्रकारः—“अग्नौ प्रहरति” इत्युक्त्वा पुनरप्याह—
 “उत्करे वा न्यस्यति” (आपश्रौ २.५.१) इति । तस्मिन् पक्षे विद्यते—“तान्येके वृथैवापास्यन्ति ।
 कृत्वा न कार्यम् । आरब्धस्य यज्ञियस्य कर्मणः स विदोहः । यद्येनानि पशवोऽसितिष्ठेयुः । न तत्पशुम्यः
 कम् । अग्निर्मानित्योत्करे न्यस्येत् । यद्दे यज्ञियस्य कर्मणोऽन्यत्राहुतीभ्यः सतिष्ठेत् । उत्करो वाव तस्य
 १५ प्रतिष्ठा । एतार हि तस्मै प्रतिष्ठा देवाः समभरन् । यदग्निर्मानयति । तेन शान्तम् । यदुत्करे न्यस्यति ।
 प्रतिष्ठामेवैतानि तद्गन्धयति । प्रतिष्ठितप्रजया पशुमिर्धजमानः” (तैत्रा ३.३.२) इति । केचिदग्निः
 प्रक्षालनमकृतैव यत्र क्षापि परित्यजन्ति तदयुक्तम् । य एषोऽनुष्ठानप्रकारः स कर्मणो विपरीतः फल दोग्धिः ।
 १६ अनवक्षालितदर्माक्रमणेन पशूनां रोगोत्पत्त्या सुखं न भवेत् । मार्जनेन तच्छान्तं भवति । आहुतिय्यति-
 रिक्तस्य १७ यज्ञियद्रव्यस्योत्करः समाप्तिन्यानमिति देवैः सपादितत्वात् तत्रैव परित्यागे प्रतिष्ठा भवति ॥
 २० अग्निहरणपक्षमेव द्रव्यमितुम् उत्करे परित्यागं दूषयति—“अथो स्तम्बस्य वा एतद्रूपम् । यत् सुवसंमार्ज-
 नानि । स्तम्बस्यो वा ओषधयः । तामां जरत्क्षे पशवो न रमन्ते । अग्निषो ह्येगा जरत्क्षः । यानद्रिषो
 ह वै जरत्क्षः पशूनाम् । तावद्रिष्य पशूना भवति । यथैतान्यन्यत्राग्नेदयति” (तैत्रा ३.३.२) इति ।
 अथोषधम् उत्करपक्षस्यावृत्त्यर्थः । ओषधयो द्विविधाः — स्तम्बरूपा नवदाभ्यरूपाश्च । कोमलरूपाभावाद-
 स्वादुर्जरत्क्षः स्तम्बः । दावाग्निदग्धमदेशे वृष्ट्या समुत्पन्नः १८ कोमलस्वादुत्पन्नसमूहो नवदाभ्यः । तत्र
 २५ सुवसंमार्जनानि १९ स्तम्बलतया स्तम्बरूपाणि । यथैतान्यग्नेरन्यत्रोत्करे त्यज्येरन् तदा तत्र तत्र
 रिकीर्णानि तानि बहुस्तम्बा ओषधयः संपद्यन्ते । तासामोषधीना सपञ्चिनि जरत्क्षे प्रीत्यभावात्
 जरत्क्षवत् यजमानोऽपि पशूनामपि इत्यपशुरेव स्यात् ॥ अग्निहरणपक्षं द्रव्ययति—“नवदाभ्यासु वा
 ओषधीषु पशवो रमन्ते । नवदावो ह्येगा प्रिय । यानद्रिषो ह वै नवदावः पशूनाम् । तावद्रिष्य पशूनां
 भवति । यथैतान्यत्राग्नेदयति । तस्मादेतान्यत्राग्नेव प्रहरेत् । यतरस्मिन्संस्तम्ब्यात् । पशूना एतैः”
 ३० (तैत्रा ३.३.२) इति । नव प्रत्यासन्नपूर्वकालमात्रे दावाग्निष्यस्य कोमलस्योपधिसमूहस्य सोऽयं
 नवदावः । २० तावदोषधिवत् यजमानोऽपि समार्जनानाम् अग्नौ प्रहरणे पशूना प्रियो भवति । तस्मादाव-
 नीये गाईपत्ये वा यस्मिन्प्राप्तौ सुखं प्रतिवप्य समृष्टास्त्वस्मिन्नेव अग्नौ २१ प्रहरणं यजमानगृहे पशूना बहूना

२४. क-उदक् । २५. आ. क-परित्यजेत् । २६. आ-अप्रक्षालितदर्माक्रमणे, क. त-अप्रधा-
 २७. इ. उ-यज्ञियस्य द्रव्यस्य । २८. इ. उ. मा-कोमलत्वात् स्वादुत्पन्नसमूहः ।
 २९. त-स्तम्बे मूलतया इ. उ-स्तम्बमूलतया । ३०. इ. त. पा. दा-तादग्निषधिवत् । ३१. आ.
 इ. उ. क. त. पा. मा. हा-‘अग्नौ’ नास्ति ।

सं मांज्युशासाना सौमनसं प्रजाꣳ सौभाग्यं तनुम् ।

अग्नेरनुव्रता भूत्वा सं नह्ये सुकृताय कम् ॥

समितिं । मांजि । आशासानेयां-शासाना । सौमनसम् । प्रजामितिं प्र-जाम् । सौभाग्यम् ।

तनुम् अग्नेः । अनुव्रतेत्यनु-व्रता । भूत्वा । समितिं । नह्ये । सुकृतायेति सु-कृताय । कम् ।

पत्नी योक्त्रेण संनहति—‘आशासाना’ इति चतुष्पदयाऽनुष्टुभा । ‘संनह्ये’ ५
इत्युत्तमपुरुषश्रवणात् पत्नी मन्त्रं ब्रवीति । ^vआशासाना प्रार्थयमाना । अनुदात्तेत्वात् छसार्ध-
धातुकात्तदात्तत्वम् (पा ६.१.१८६) । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६.२.१३९) । किम् ?
^vसौमनसं शोभनं मतः सौमनसम् । “ प्रज्ञादिभ्यश्च ” (पा ५.४.३८) इति मनस्-
शब्दात् स्वार्थे विधीयमानोऽण्प्रत्ययः तदन्तादपि भवति । छन्दसि दृष्टानुविधानात्
(पा १.१.०६ वा १) । ^vप्रजां ^vप्रजादिकाम् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । १०
^vसौभाग्यं मर्तुरिष्टत्वम् । “ सुभग मन्त्रे ” इति विधीयमानस्यौद्गात्रादिलक्षणस्याः अभावे

धारणाय भवति ॥ ३^१लुकसंमार्जनवदभिसंमार्जनानामपि कंचिनमन्त्रसुत्पाद्य विनियुक्ते—“ यो भूतानामधि-
पतिः । रुद्रस्तन्त्रिचरो वृषा । पशुनस्माकं मा हिंसीः । एतदस्तु हुतं तव स्वाहेत्यभिसंमार्जनाग्न्यग्नी
प्रहरति ” (तैत्ति ३.३.२) इति । ३^२तन्त्रिः कर्मसंतानं, तत्र ३^३चरतीति तन्त्रिचरः । वृषा
देवेषु श्रेष्ठः । हे रुद्र, स त्वमस्माकं पशुन् मा हिंसीः । एतदभिसंमार्जनव्रत्तं तव हुतमस्तु । तस्यै- १५
वार्थस्यानुवादकः स्वाहेति शब्दः । ३^४दैर्घ्यैरिष्मः संनह्येत्सैरेवाग्निं संमृज्य स्वकाले संप्राप्ते तानि
संमार्जनाग्न्यग्नीं प्रहरत् । प्रथमतोऽग्नीं संमृष्टे प्रधानयागादूर्ध्वमन्वाहार्यरूपायां वृक्षिणायागृत्विग्भ्यो दत्तायाम-
नृयाजहोमात् पूर्वं द्वितीयमग्नीं संमृष्टे सति तद्यहरणकालः ॥ अग्निदग्धप्रदेशे ३^५पुनस्तप्य सम्यक्
वर्धमानत्वादग्नीं दर्भाणां प्रहरणं युक्तमित्याह—“ एषा वा एतेयां योनिः । एषा प्रतिष्ठा । स्वामेवैनानि ०८
योनिम् । स्वां प्रतिष्ठां गमयति । प्रतिष्ठितं प्रजया पशुमिर्यजमानः ” (तैत्ति ३.३.२) इति । एषा २०
यद्विरूपा । न चाग्निप्रहरणे रुद्रविषयो मन्त्रो व्यधिकरण इति वाच्यम् । अग्नेरेवाग्र रुद्रत्वात् । “ रुद्रो
वा पुषः । यदग्निः । स एतर्हि जातः ” (तैत्ति ५.४.३) इति श्रुत्यन्तरात् । “ यदरोदीत् तदुद्रस्य
रुद्रत्वम् ” (तैत्ति १.५.१) इति निर्वचनाच्च ।

आशासानेति ॥ कल्पः—“ अथैतां पत्नीमन्त्रेण चेशुत्करी प्रपाद्य जयनेन दक्षिणेन गार्हपत्य-
मुदीचीमुपवेद्य योक्त्रेण संनहति आशासाना सौमनसं प्रजाꣳ सौभाग्यं तनुम् । अग्नेरनुव्रता भूत्वा सं नह्ये ३५
सुकृताय कमिति ” (वौश्री १.१२) इति ॥ या पत्नी बह्वैरनुसारिणी ^vभूत्वा सौमनस्याधि-
फलानि ३५ ^vआशासाना वर्तते ३^६तामेतां शोभनकर्मणे सुखं यथा भवति तथा बध्नामि ॥

३. म- अपत्यम् । * उद्वनात्रादिगणे गणसूत्रम् (ब्र. पा ५.१.१२९) ।

३२. आ. क-लुकसंमार्जनप्रसज्ञादग्निः; तं-लुकसंमार्जनादग्निः । ३३-३३. व-तन्त्यां कर्मसन्ताने ।
३४. इ. उ. पा. भां. हा-नुनस्त्वाद्य । ३५. आ. उ. पा. भां. “ फलानि ” नास्ति । ३६. उ. क. पा. ३०
य. भां. हा-तोगिनाम् ।

प्यजेत् क्रियते ॥ दिश्वादाद्युदात्तत्वम् । “ हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ” (पा ७.३.१९) इत्युभयपदवृद्धि । “ तन् ऋरीम् अविनाशाम् । “ कृपिचमितनि ” (उ ८४) इत्यादिना ऊप्रन्यय । “ अग्ने परिचरणलक्षणानि यानि व्रतानि तैरनुगता अनुव्रता । “ अवाद्य-कुथाद्यर्थे तृतीयया ” (पामा २.२.१८ वा ४) इति तत्पुरुष । “ तत्पुरुषे तुल्यार्थ ” (पा ६.२.२) इत्यादिनाऽन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ सुकृताय शोभनाय कर्मणे स नह्ये वध्ने । शोभन कर्म सुकृतम् । भावे निष्ठा । “ सूपमानात् क्तः ” (पा ६.२.१४५) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । “ कं सुख यया भवति तथा वध्ने । कर्मणि लकारः । यदा-कम् आ मान सनह्ये वध्नामि । नह्यति स्वरितेत् । “ एतद्वै पत्नियै व्रतोपनयनम् ” (तैत्रा ३.३.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

- १० योऽनुव्रतन्वनाय गार्हपत्यसमीपे पत्न्या उपवेशन विधत्ते— “ अयज्ञो वा पृष । योऽपत्नीक । न प्रजा प्रजायेत् । पत्न्यन्वास्ते । यज्ञमेवात् । प्रजानां प्रजननाय ” (तैत्रा ३.३.२) इति । अकः कृतवान् भवति ॥ यन्धनफालेऽप्युपवेशनमेव, न तृथानमित्याह— “ यतिष्ठन्ती संनह्येत । प्रिय ज्ञानिन् रुन्ध्यात् । आसीना सनह्यते । आसीना हेया धीर्य करोति ” (तैत्रा ३.३.३) इति । रुन्ध्यात् नाशयेत् । चिरमप्यन्ध्यात् शक्यरवादासीनाया सामर्थ्यमस्ति ॥ विदेदौ विधत्ते—
- १५ “ यत् पश्चादाप्यन्वासीत् । अनया समदं दधीत् । देवानां पत्निया समदं दधीत् । देशाक्षिणत उदीप्यन्वास्ते । आत्मनो गोपीयाय ” (तैत्रा ३.३.३) इति । समदः कल्ह । गार्हपत्यस्य पश्चाद्भागो प्राङ्मुखत्वे सति प्राचीनप्रवणया वेदिरूपया पृथिव्या मह कल्ह स्यात् । पत्नीसंयाज्जोमेषु तृतीयाहुतेयां देवता देवपत्नी तस्या अपि तदेव स्थानमिति तयाऽपि मह कल्हं बुधात् । अतो दक्षिणदेशे स्वरक्षार्थ-मुद्गमुरी तिष्ठत् ॥ ननु मर्वा अपि योषित सोमनस्यादिकामात्^{३०} आवासास्ते, तत्र को विरोपोऽस्या
- २० इत्यासाह्वय मन्त्रे पूर्वोऽस्याभिप्रायमाह— “ आनासाता सोमनसमित्याह । मेध्यामेधैनां केवली इत्या । आशिषा समर्थयति ” (तैत्रा ३.३.३) इति । देवयजनप्रवेशेन यज्ञयोग्यां पापक्षयेण केवली इत्या^{३१} पश्चादात्तामानेति मुवन् सत्ययाऽऽशिषा समृद्धा करोति ॥^{३२} अनुव्रतस्त्वित्तमयमाह— “ अग्नेनुयता मूत्वा स नह्ये सुकृताय वमित्याह । एतद्वै पत्नियै व्रतोपनयनम् । तेनैवैवाम व्रतमुपनयति ” (तैत्रा ३.३.३) इति । पत्न्या स्वातन्त्र्येण कर्माधिकाराभावात् पत्न्या सह तदधिकारे सत्यतदेव योऽनुव्रतस्या अनुव्रतस्वीकरणलिङ्गम् । यथा विवाहे स्त्रियाः कण्ठे^{३३} मङ्गलसूत्रं लिङ्ग^{३४} तद्वत् ॥ अस्मिन्पूर्णे लौकिकवैदिकप्रसिद्धि दर्शयति— “ तस्मादाहु । यश्चैवां वेद यश्च न योक्त्रमेवं युते । यमन्वास्ते । तस्यानुमिर्लक्षणेकं सवतीति योक्त्रेण ” (तैत्रा ३.३.३) इति । यस्मात् सूत्रधारणं लोकवैदयोर्नियम-स्वीकारे लिङ्गम् । लोके हि दूरदेशावर्तितेनतादर्शनं संकल्पयन्त सूत्रं बध्नन्ति । धेदेऽप्युपनयनव्रते मीम्बी बध्नन्ति । तस्माद्यो यार्गं जानाति यश्च न जानाति तादृशा सर्वेऽप्येवमाहुः । इयं पत्नी योक्त्रमवश्यं युते
- ३० मिधयति बध्नानि यं पतिमन्वेया वत् स्वीकृत्याऽऽस्ते तस्य संबन्धिना मङ्गलसूत्रेणाऽनुमिर्लक्षणेकं युक्ता भवतीति ॥ प्रकारान्तरेण^{३५} योक्त्रवर्धनं स्वीति— “ यद्योक्त्रम् । स योग । यदास्ते । स क्षेम ।

३०. क-सोमनस्यादिकम् । ३८. धा. पा हा-पश्चात् नास्ति । ३९. क-अनुव्रतस्यन्दरवि-
 तार्थक इत्याह । ४०-४०. सं. क-मङ्गलसूत्रधारणम् । ४१. धा. इ. उ. पा. भा. हा-योक्त्रम् ।

सुप्रजसस्त्वा वयम्, सुपत्नीरूपं (१) सेदिम ।

अग्रे सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यम् ॥

सुप्रजस इति सु-प्रजसः । त्वा । वयम् । सुपत्नीरिति सु-पत्नीः । उपेतं (१) ।

सेदिम । अग्रे । सपत्नदम्भनमिति सपत्न-दम्भनम् । अदब्धासः । अदाभ्यम् ।

पत्नी गार्हपत्यमुपसीदति-- 'सुप्रजसः' इति चतुष्पदयाऽनुष्टुभा । 'सुप्रजसः ५
शोभनापत्वाः । "नित्यमसिच् प्रजामेवयोः" (पा ५.४.१२२) इति असिच् समासान्तः ।
'सुपत्नीः सुपत्न्यः । "वा छन्दसि" (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । शोभनः
पतिः 'यस्याः इति बहुव्रीहौ "विभाषा सपूर्वस्य" (पा ४.१.३४) इति नकारोऽन्ता-
देशः । "ऋन्नेभ्यः" (पा ४.१.५) इति ङीप्-६, "आद्युदात्तं द्वयच् छन्दसि" (पा ६.२.११९)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्, पतिश्चन्दस्याद्युदात्तत्वात् । ईदृश्यः 'वयं हे १०
'अग्रे, त्वाम्' उप 'सेदिम उपसीदामः । "छन्दसि षुञ्जिच्छिटः" (पा ३.४.६) इति

योगक्षेमस्य क्लृप्त्यै" (तैत्ति ३.३.३) इति । अप्राप्तस्य वस्तुनः प्राप्तियोगः । प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः ।
अतो योक्त्रवन्धनमुदङ्मुखसासनं चोभयसिद्धये भवति ॥ मनसि किमभिप्रेत्यासौ बध्यत इत्याशङ्क्याह—
"युक्तं क्रियाता आशीः कामे युज्याता इति । आशिपः समृद्धयै" (तैत्ति ३.३.३) इति । मया
शास्त्रीयं कर्म क्रियतेऽतः सौमनस्यादिरूपा ममेयमाशीः फले युज्यताम् । अनेनाभिप्रायेणाऽऽशीः १५
'समृद्धा भवति ॥ विधत्ते-४२—"प्रन्थिं प्रथनाति । आशिप एवास्यां परिगृह्णाति । पुमाञ् वै
प्रन्थिः । स्त्री पत्नी । तन्मिथुनम् । मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । प्रजायते प्रजया पशुभि-
र्यजमानः । अथो अर्थो वा पृष आःमनः । यत्पत्नी । यज्ञस्य पृथ्या अशियिलंभावाय" (तैत्ति ३.३.३)
इति । सौमनस्याद्याशिपः सर्वा अपि योक्त्रप्रन्थिना ४३तस्यां परिगृहीता भवन्ति । यज्ञकर्तृरथे-
स्वरूपभृता पत्नी । ततस्तदीयप्रन्थिना यज्ञो ध्रियते न तु शियिलो भवति ॥ २०

सुप्रजस इति ॥ कल्पः— "जवनेन ४४गार्हपत्यमुपसीदति सुप्रजसस्त्वा वयम् सुपत्नीरूप सेदिम ।
अग्रे सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यमिति" (बौध्रौ १.१२) इति । हे 'अग्रे, 'वयं' त्वामुपसीदामः ।
कीदृश्यो वयम् ? 'सुप्रजसः ४५ शोभनप्रजोपेताः । शोभनः पतिर्यासां ताः सुपत्न्यः । स्वत्वसादात्
'अदब्धासः ४६ केनाप्यतिरस्कृताः । कीदृशं त्वाम् ? 'सपत्नदम्भनं ४७ वैरिनाशिनम्, 'अदाभ्यं ४८
केनाप्यतिरस्कार्यम् ॥ पत्न्या उपसदने प्रयोजनं दर्शयति— "सुप्रजसस्त्वा वयम् सुपत्नीरूप सेदिमेत्याह । २५
यज्ञमेव तन्मिथुनीकरोति । जनेऽतिरिक्तं धीयाता इति प्रजात्यै" (तैत्ति ३.३.३) इति । शोभनः

४. मै- 'असिच्' नास्ति । ५. म- यासाम् । ६-६. म. व- ऋन्नेभ्यः ङीप् ।

४२-४२. इ. उ. पा. भां. हा-समृद्धा एव भवतीति विधीयते । ४३ इ. उ. पा. भां. हा-तस्याः । ४४, क-
गार्हपत्यमुपविशति । ४५. इ. उ. तं. पा. भां. हा- 'सुप्रजसः' नास्ति । ४६. इ. उ. तं. पा. भां. हा- 'अद-
ब्धासः' नास्ति । ४७. इ. उ. तं. पा. भां. हा- 'सपत्नदम्भनम्' नास्ति । ४८. इ. उ. तं. पा. भां. हा- 'अदाभ्यम्' ३०
नास्ति ।

इमं वि प्यामि वरुणस्य पाशं यमबन्धीत सविता सुकेतः ।

धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं मे सह पत्या करोमि ॥

इमम् । वीति । स्यामि । वरुणस्य । पार्श्वम् । यम् । अबन्धीत । सविता । सुकेत इति सुकेतः ।
धातुः । च । योनौ । सुकृतस्येति सुकृतस्य । लोके । स्योनम् । मे । सह । पत्या । करोमि ।

५ वर्तमाने ङिङ् । कीदृशम् ? ^१सपलदम्भनं शत्रूणां विनाशसाधनम् । करणे - ल्युटि, कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) । यस्मादीदृशास्त्वम् तस्मात् त्वामुपसीदामः । ^२अद्व्यास-
त्वप्रसादेन ^३केनचिदप्यहिंसिताः । “ आजसेरसुकु ” (पा ७-१-५०) । ^४अदाम्यं
केनचिदप्यनभिभजनीयं त्वाम् । दभिः प्रकृत्यन्तरमस्तीति केचिदाहुः । “ दमेध्वेति वृत्तव्यम्* ”
(पा ३-१-१२४ वा ३) इति ष्यत् । उभयत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) ॥

१० योक्त्रं पत्नी विमुञ्चति—‘ इमम् ’ इति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ संनहनप्रसङ्गादह
आम्नातोऽप्यय मन्त्रः सामर्थ्याद्बुद्धकथ्यते । वृणोति छादयतीति वरुणं वब्रम् ॥ ^१कृत्वादारिम्य
उनन् ” (उ ३४०) इत्युनन् प्रत्ययः । तस्य धारणार्थो यः पाशास्तम् ^२इमं योक्त्रं ^३वि ^४प्यामि
^५विमुञ्चामि । पोऽन्तकर्मणि, “ उपसर्गात् सुनोति ” (पा ८-३-६५) इत्यादिना परम् ।
कीदृशं ^६पाशमिति तत्राह—‘ सुकेतः’ ^७सविता सर्वस्य मेरक ^८यम् ^९अबन्धीत वद्भान् ।

१५ ^१यन्नातेर्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३-१-८५) । सुकेतः सुज्ञान । कित ज्ञाने । घञ् । “ आद्युदात्त

पतिर्यस्या इत्यभिधानाद्यश्च मिथुनवन्तं करोति । तस्मिन् मिथुने पत्या कर्मण्यनुष्ठीयमाने सति ^२यद्
यशाङ्गं तेनानुष्ठितं सद्गन् भवति, तत्रोनप्रदेशे तदङ्गमतिरिक्तं तेनानुष्ठितमनया पत्या प्रियतेऽनुष्ठीयते ।
अत एव पत्नीकृत्यैव पूर्णपात्रनिवयनमाप्नायते ^३— “ अङ्गलौ पूर्णपात्रमानयति । रेत एवास्या प्रजा
^४दधाति ” (वेमा ३-३-१०) इति । एवमन्यदपि ^५तत्कर्तव्यमुदाहार्यम् । अत उक्तं ^६पत्नी परिपूरयतीति
२० प्रयोजनेन पत्या प्रवेशने सति तस्मिन् प्रजननाय सपद्यते ॥

इममिति ॥ यया सप्तमेऽनुवाके कपालोपधानप्रसङ्गेन तद्विमोचनमन्त्रोऽप्याम्नात एवमत्रापि
योक्त्रबन्धनप्रसङ्गेन ^१योक्त्रविमोचनमन्त्र आम्नायते—“ इमं विप्यामि वरुणस्य पाशं यमबन्धीत सविता
सुकेतः । धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं मे सह पत्या करोमि ” इति ॥ ^२वि ^३प्यामि विमुञ्चामि ।
^४सुकेतः सुज्ञानः । सविता बद्धेऽस्मिन् योक्त्ररूपे वरुणपाशे विमुक्ते सति ^५धातुः प्रहणः ^६योनौ
२५ स्थानेऽनुष्ठितस्य कर्मण फलभूते ^७लोके ^८पत्या ^९सह ^{१०}मे सुप्तं ^{११}करोमि ॥ अस्य च योक्त्रस्य ^{१२}विमोचः

७, म-केनाप्यहिंसिताः । * लपिदभिभ्या षं इति भाष्ये । ८, म-धारणहेतु । ९, मे-प्रमुञ्चामि ।
१०-१०, म-पाशम् । ११, मे-यन्नातेरत्यनेपदम् ।

४९, आ. ‘ यद् ’ नास्ति । ५० तं, ब-पात्रधारणमाप्नायते । ५१, उ. पा. मां. हा-‘ तद् ’
नास्ति, इ-‘ तत्कर्तव्यम् ’ नास्ति । ५२, उ. तं. पा. मां. हा-‘ पत्नी ’ नास्ति । ५३, ब-योक्त्र-
३० विमोचनमन्त्रः । ५४, तं-विमोचः ।

समायुपा सं प्रजया समग्ने वर्चसा पुनः ।

सं पत्नी पत्याऽहं गच्छे समात्मा तनुवा मम ॥

समित्तिं । आयुपा । समितिं । प्रजयेति प्र-जया । समितिं । अग्ने । वर्चसा । पुनः ।

समित्तिं । पत्नी । पत्या । अहम् । गच्छे । समितिं । आत्मा । तनुवा । मम ।

द्वयच् छन्दसि ” (पा ६.२.११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा-अनेन योक्त्रविमोकेन मम ५
वरुणपाशं तमोरूपम् ईश्वरेण बद्धं विमुञ्चामि । किञ्च-^१धातुः प्रजापत्तरेपि ^२वोनौ स्थाने
^३सुकृतस्य ^४लोके शोभनकर्मसंवन्धिनि लोके ^५पत्या ^६सह ^७मे ^८स्योन-सुखं ^९करोमि । योक्त्र-
विमोकेन सम्यक् यज्ञनिष्पत्तेः । सुकृतशब्दोऽन्तोदात्तस्वरः ॥

सयोक्त्रेऽञ्जलौ उदपात्र आनीयमाने ^{१२}पत्नी 'गार्हपत्यमुपतिष्ठते' ^{१३} 'सम्' इति
चतुष्पदयाऽनुष्टुभा ॥ हे ^१अग्ने गार्हपत्य, यदिदमुदपात्रेण योक्त्रं संगच्छते, तेनाहम् ^२आयुपा १०
तावत् ^३सं ^४गच्छे संगता भूयासम् । “ आशंसायां भूतवच्च ” (पा ३.३.१३२) इति
छट् । “ समो गम्यृष्टिम्याम् ” (पा १.३.२९) इत्यात्मनेपदम् । किञ्च ^५प्रजया अपत्येन
^६वर्चसा बलेन च ^७सं गच्छे । ^८पुनः उपर्युपरि । किञ्च-^९अहं ^{१०}पत्नी भूत्वा ^{११}पत्या सह ^{१२}सं गच्छे,
न वियोक्ष्ये । किञ्च ^{१३}मम ^{१४}आत्मा क्षेत्रज्ञः ^{१५}तनुवा ^{१६}तन्वा अविकलेन्द्रियेण शरीरेण ^{१७}सं गच्छ-
ताम् । अनेन कर्मणा एतत्सर्वं ममास्त्विति । तनुवेति । “ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ” १५
(पा ६.४.७७ वा १) इत्युबडादेशः । ममेति । “ युष्मदस्मदोर्ईसि ” (पा ६.१.२११)
इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

स्वकाले कर्तव्यः । पिष्टलेपफलीकरणहोमाभ्यामूर्ध्वं प्रायश्चित्तहोमेभ्यः पूर्वमस्य स्वकालः । अत एव
कल्पसूत्रकारस्त्वस्मिन् प्रदेशे पठति-“ इमं वि प्र्यामीति पत्नी योक्त्रपाशं विमुञ्चते । तस्याः सयोक्त्रे-
ऽञ्जलौ पूर्णपात्रमानयति । समायुपा सं प्रजया इत्यानीयमाने ऋपति ” (भाष्यौ ३.१०.६-८) इति ॥ २०

समायुपेति ॥ सोऽपि मन्त्रोऽत्रैवान्तरमाग्नात्-“ समायुपा सं प्रजया समग्ने वर्चसा
पुनः । सं पत्नी पत्याऽहं गच्छे समात्मा तनुवा मम ” इति ॥ हे ^१अग्ने, ^२अहम् ^३आयुपा ^४सं ^५गच्छे,
^६प्रजया ^७सं गच्छे, पातिभ्रत्यलक्षणेन ^८वर्चसा ^९सं गच्छे । अनेन ^{१०}पत्या पुनः पुनः ^{११}पत्नी भूत्वा ^{१२}सं
गच्छे, वियोगः कदाचिदपि मा भूदित्यर्थः । ^{१३}मम शरीरेण जीवात्मा चिरं संगच्छताम् ॥

१२-१२. ति, व- पतिं गार्हपत्यं योपतिष्ठते ।

१३. मे- 'तन्वा' नास्ति ।

२५

५५. इ. उ. पा. मां. हा- भूत्वा नास्ति ।

महीनां पयोऽस्योपधीना^१ रसस्तस्य तेऽक्षीयमाणस्य नि(२)^२पामि

महीनाम् । पर्य० । असि । ओपधीनाम् । रसः ।

तस्य । ते । अक्षीयमाणस्य । निरिति (२) । वपामि ।

आज्यं निर्वपति—‘ महीनाम् ’ इति ॥ ^१महीना गवा ^२पर्य० ^३असि । पयसो घृतात्मना

परिणतत्वात् कारणरूपेण घृत व्यपदिश्यते । भवति हि विकारे प्रकृतिशब्दः । यथा ‘ शालीन् मुद्गैः ’ (पाभा ४.३.१५५ वा २) इति ओदने शालिशब्दः । “ ङवाङ्ङन्तसि बहुलम् ”

(पा ६.१.१७८) इति नामुदात्त० । किञ्च—^४ओपधीना ^५रसः असि रसभूतमसि, भक्षित-

तृणादिपरिणामत्वात्तस्य । दासीमारादित्वात् (पा ६.२.४२) ओपधिशब्दस्य पूर्वपदप्रकृति-

स्वरत्नम् । “ नामन्यतरस्याम् ” (पा ६.१.१७७) इति वचनादत्र नाम उदात्तत्वं न भवति ।

१० ^६तस्य एतादृशस्य ^७ते तव ^८अक्षीयमाणस्य ^९निर्वपामि । आज्यराशेर्निष्कृष्य ^{१०}स्थान्या प्रक्षिपामि ।

महीनामिति ॥ कल्प—“ महीना पयोऽस्योपधीना^१ रसस्तस्य तेऽक्षीयमाणस्य निर्वपामि

देवयज्याया इति तस्या पवित्रान्तर्दितायामाज्यस्याख्यामाज्यं^२ निरस्य ” (आपत्रौ २.६.१) इति ।

यद्यप्यत्र मन्त्रकाण्डे ‘ देवयज्याया ’ इति पदं नाऽस्मात्, तथापि ब्राह्मणानुसारेण तत्पठितम्^३ ॥

१५ महीनादस्य गौरित्यर्थः । अत एव सप्तमकाण्डे गा प्रस्तुत्वाऽऽस्नायते—“ तस्या उपोष्याय कर्णमा

जवेदिडे रन्तेऽद्विते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अक्षिन्ये नामानि ” (तैस ७.१.६)

इति । हे आज्यं, त्वं ^४महीना^५ गवा ^६पर्य० ^७असि, साक्षात् तज्जन्यत्वात् । ^८ओपधीना ^९रस^{१०} चासि,

परंपरया तज्जन्यत्वात् । तादृशस्य क्षयेण रदितस्य तत्र स्वरूपं देवयागार्थं पाश्या ^{११}निर्वपामि ॥ ‘ इमं

वि ध्यामि ’, ‘ समाधुपा ’ इत्यस्य मन्त्रद्वयस्यात्राप्रसङ्गत्वात् तद्ब्याख्येनमुपेक्ष्यानन्तरस्य मन्त्रस्य

२० पूर्वभागे स्पष्टार्थता दर्शयति—“ महीना पयोऽस्योपधीना^१ रस इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं

व्याचष्टे ” (तैमा ३.३.३) इति ॥ ^२उत्तरभागस्य ‘ तेऽक्षीयमाणस्य ’^३ इति पदस्याभिप्रायमाह

“ तस्य तेऽक्षीयमाणस्य निर्वपामि देवयज्याया इत्याह । आशिपमेवैतामारास्ते ” (तैमा ३.३.३)

इति ॥ ^४आज्यस्य यागाहृता^५ विधत्ते—“ घृतं च वै मधु च प्रजापतिरासीत् । यतो मध्वासीत् ।

२५ इति । प्रजापतिं पूर्वं यागसाधनं सृष्टिसाधनं चाभिप्रेत्य स्वयमेव सत्यसकल्पतया ^६घृतरूपेण मधुरूपेण

च^७ परिणतोऽभूत्, यस्मादुत्पत्तिबीजत्वमभिप्रेत्य मध्वभूत् तस्मात् मधुबीजेन प्रजा असृजत् । अत एव

१४. तै. ति. व- आज्यंस्थान्याम् ।

१६ आ पा. हा पवित्रान्तर्दितायामाज्यम् । ५७. आ. इ. उ. पा. मां हा-पठितव्यम् । ५८. इ.

उ. तै. पा. मां. हा- ‘ महीनाम् ’ नास्ति । ५९-५९. त व-उत्तरभागेऽक्षीयमाणस्य । ६०-६०. आ इ

२० उ. वा. मां-आज्यभागान्नत्वम् । ६१-६१. आ. इ. उ. मा. हा-घृतमधुरूपेण, पा-घृतरूपेण ।

[द्विर्ग्रहणम्]

महीनां पयोऽस्योपधीनां रसोऽदब्धेन त्वा चक्षुपाऽवेक्षे सुप्रजास्त्वाय
तेजोऽसि तेजोऽनु प्रेह्यग्निस्ते

महीनाम् । पर्यः । असि । ओपधीनाम् । रसः । अदब्धेन । त्वा । चक्षुपा । अवेति । ईक्षे ।

सुप्रजास्त्वायेति सुप्रजाः— त्वाय । तेजः । असि । तेजः । अनु । प्रेति । इहि । अग्निः । ते ।

यागार्थं हि निरुक्तमक्षयं संपद्यते । अत एवमुक्तम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अन्नं ५
“ क्रियाग्रहणं च कर्तव्यम् ” (द्र. पाभा १.४.३२) इति घृतस्य संप्रदानत्वात् “ चतुर्थी
बहुलं छन्दसि ” (पा २.३.६२) इति पृथी ॥

“पत्नी आज्यमवेक्षते” १५—‘महीनाम्’ इति ॥ रसान्तं व्याख्यातम् (तैसं १.१.१०) ।
अदब्धेन तिमिरादिभिरनुपहतेन चक्षुपा त्वाम् अवेक्षे पर्यायि, सुप्रजास्त्वाय शोभना-
पत्यत्वाय । “ नित्यमसि च प्रजाभेदयोः ” (पा ५.४.१२२) इति समासान्तः । १०
“ अत्वसन्तस्य च ” (पा ६.४.१४) इति विधीयमानं दीर्घत्वं व्यत्ययेन त्वेऽपि १६ भवति ॥

गार्हपत्येऽधिश्चरति—‘तेजोऽसि’ इति ॥ तेजः उज्ज्वलम् असि एधि । पञ्चमलकारे
रूपम् । “ अमेधं वा एतत् करोति ” (तैत्रा ३.३.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

आहरति—‘तेजः’ इति ॥ ते तत्र आहवनीयाख्यं तेजः अनु प्रेहि अनुक्रमेण
गच्छ ॥

६२—मधुना नानावीजेन जन्तूत्पादनं १२ विद्यते । तेनोत्पादनेन यतो गतसारं ततो मधुना यागं न कुर्वन्ति ।
६३—सारवत्त्वात् आज्येन यागं कुर्युः । सर्वथज्ञहेतुत्वाद्वाज्यस्य यज्ञत्वं तद्धेतुत्वं च वक्ष्यते—“ सर्वस्मै वा
पृत्यज्ञाय गृह्यते । यद्धुवायामाज्यम् ” (तैत्रा ३.३.५) इति । अतो यज्ञयोग्यसाधनेनैव यज्ञस्यानु-
ष्ठानात्प्रसिद्धं गतसारत्वज्ञेयः ॥

महीनामिति ॥ कल्पः—“ अथैनामाज्यमवेक्षयति महीनां पयोऽस्योपधीनां रसोऽदब्धेन २०
त्वा चक्षुपाऽवेक्षे सुप्रजास्त्वायेति ” (यौश्री १.१२) इति ॥ अदब्धेन रोगानुपहतेन ॥ विद्यते—
“ पत्यवेक्षते । मिथुनत्वाय प्रजात्वे । यद्दे पत्नी यज्ञस्य करोति । मिथुनं तत् । अथो पत्न्या पत्यैप
यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्यते ” (तैत्रा ३.३.४) इति । यज्ञस्य १६ पुरुरूपत्वात् तेन सह पत्न्या मिथुन-
त्वम् । किं च पत्न्या आज्यावेक्षणरूप एव एव यजमानमनु यज्ञारम्भः । इंपत्योर्द्वयोरप्यारम्भे सति यज्ञो
न विच्छिद्यते ॥

तेज इति ॥ कल्पः—“ अथैतत् गार्हपत्येऽधिश्चरति तेजोऽसि ॥ १५—समिधमुपयाय प्राह हरति । २५

१५. तं. ति. व—पत्नी आज्यमवेक्षयति । १६. तं—सुमिधेऽपि ।

६२—६२. आ—मधुना नानावीजोत्पादनम्; क.व—मधूनि नानाजन्तूत्पादनम्; तं—मधुपि नानाजन्तूत्पा-
दनम् । ६३. व—यागवीजत्वेन; इ. उ. पा. दा—असारत्वात्; भां—आसारत्वात् । ६४. भा.च.तं. हा—पुरुरत्वात् ।

६५. व—समीपमुपयाय ।

तेजो मा वि नैद्ग्रेजिह्वाऽसि सुभूर्देवानां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे भव
तेजः । मा । वीति । नैत् । अग्ने । जिह्वा । असि । सुभूरिति सु-भू- । देवानाम् ।
धाम्नेधाम्ने इति धाम्ने-धाम्ने । देवेभ्यः । यजुषेयजुष इति यजुषे-यजुषे । भव ।

आहवनीयेऽधिभ्रयति—‘ अग्निः ’ इति ॥ १ते तव १तेजः औज्ज्वल्यम् १अग्निः मा
५ १वि १नैत् मा विनैपीत् १मा विनीनशत् १॥ माडि नयतेर्छुडि “ बहुलं छन्दसि ” (पा
७.३.९७) इति इडभावे, सिचि वृद्धौ, “ स्कोः संयोगाधोरन्ते च ” (पा ८.२.२९)
इति सलोपः ॥

आज्यमवेक्षते—‘ अग्नेः ’ इति । १अग्नेः त्वं १जिह्वा १अग्निः; १जिह्वास्थानीयज्वालाहेतु-
त्वात् । १सुभू सुष्टु भूत जातं सर्वोत्कषेणोत्पन्नम् । १देवाना स्वभूत, देवार्थं वा जातम् । यस्मात्
१० त्वमीदंशं तस्मात् १देवेभ्यः देवानाम् । पृष्ठपथे चतुर्थी (पा २.३.६२ वा १) । देवार्थं वा । १धाम्ने-
धाम्ने सर्वस्ते धारणाय । “ अनुदात्त च ” (पा ८.१.३) इति द्वितीयस्याग्नेऽहितस्य अनु-
दात्तत्वम् । यथायथं स्वस्वपटस्थितये देवाना प्रभूतं १भव । तदर्थं १यजुषेयजुषे भन पर्यातिं १त्वभव ।

तेजोऽनुप्रेहीत्यथैनदाहवनीयेऽधिभ्रयत्यग्निस्ते तेजो मा नि नैदिति ” (बौध्नी १ १२) इति ॥ हे आज्य,
त्वं तेजोरूपम् १असि । तेजोरूपमाहवनीयमनुप्रेष्यं गच्छ । अयमाहवनीय १अग्नि त्वदीयं १तेजः १मा
१५ अपनयतु ॥ अनुष्ठानविधिपूर्वकं १मन्त्रं व्याचष्टे— “ अमेध्य वा पृथक् करोति । यत्पत्न्यवेक्षते ।
गाईपत्येऽधिभ्रयति मेध्यं वाय । आहवनीयमभ्युद्भवति । यज्ञस्य सतत्यै । तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहीत्याह ।
तेजो वा अग्निः । तेन आज्यम् । तेजमेव तेज समर्धयति । अग्निस्ते तेजो मा वि नैदित्याहाहिसायै ”
(तैत्रा ३.३.४) इति ॥

अग्नेरिति ॥ बौधायन — “ अथैनद्यथाहृत प्रति *परिहृत्योत्तरार्धे देवै निघायाध्वपुरुषेक्षते
२० अग्नेजिह्वासि सुभूर्देवाना धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे भवेति ” (बौध्नी १ १२) इति । आपस्तम्ब —
“ अग्नेजिह्वासीति स्फयस्य वरुमन्त्साद्रयति ” (आपस्तम्ब २.६.५) इति ॥ आहवनीये स्थितस्याज्यस्योद्गदेशे
समानेतु स्फयेन काचिद्रेषां वृत्रा तस्यां साद्रयेत् ॥ हे आज्य, ज्वालारूपाया जिह्वाया उत्पादकत्वात्
१अग्ने १जिह्वा १असि । १देवाना सुखाय भवतीति १सुभू, १उ-ईदं त्वं १तत्तद्राहुनिस्थानाय तत्तन्मन्त्र-
पूर्वकग्रहणाय च पर्यात् १भव ॥ १व्याचष्टे— “ अग्नेजिह्वासि सुभूर्देवानामित्याह । यथायजुषेयत्वात् ।
२५ धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे भवेत्याह । आदिपमेवेतामाशास्ते ” (तैत्रा ३.३.४) इति ॥

१७-१७ मै- ‘ मा निर्वाणशत् ’ नास्ति । १८. त. ति. ब- रसप्रधानत्वात् । १९. तं.
ति. ब- भव ।

६६ ब-मन्त्रान् । * श्रौतमूत्रे- ‘ पर्याहृत्यो ’ इति । ६७-६७ क-ईदंशस्त्वमिति । विषते-
‘ स्फयस्य वरुमन्त्साद्रयति । यस्व सतत्यै ’ इति । ६८. क-भवतिविति । ६९. ब-मन्त्र व्याचष्टे ।

शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसि

देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रुक्षिमिभिः

शुक्रम् । असि । ज्योतिः । असि । तेजः । असि । देवः । वः । सविता ।
उदिति । पुनात् । अच्छिद्रेण । पवित्रेण । वसोः । सूर्यस्य । रुक्षिमिरिति रुक्षिमिभिः ।

पूर्ववदाग्नेदितस्यानुदात्तत्वम् । “ शुक्रं त्वा शुक्रायाम् ” इत्यादिना येन येन यजुषा पुनर्ग्रही- ५
प्यते १० येन चावद्यते २० तस्मै सर्वस्मै यजुषे प्रभूतं भव । यदि च यजुषेयजुषे प्रभवेत् ततो
धान्नेधान्ने प्रभवतीति भावः । “ ब्रह्मवादिनो घदन्ति यदाज्येनान्यानि ” (तैत्रा ३.३.५)
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

उत्पुनाति—‘ शुक्रम् ’ इति ॥ १ शुक्रं शुद्धं पूर्वमेव १ असि । यद्वा—शुक्रं भव ।
पञ्चमो लकारः । ज्योतिः १ असि दीप्तमसि १ तेजः १ असि तेजनं दीपनं देवानामसि । १०
“ तद्वा अतः पवित्राम्याम् ” (तैत्रा ३.३.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

प्रोक्षणीरुत्पुनाति—‘ देवः ’ इति गायत्र्या त्रिपदया ॥ ११ सा च व्याख्याता ११

शुक्रमसीति ॥ कल्पः—“ अथैन्दुदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारमुत्पुनाति । शुक्रमसीति
प्रथमं ज्योतिरसीति द्वितीयं तेजोऽसीति तृतीयम् ” (आपश्रौ २.६.७-७.१) इति ॥ १ शुक्रं
दीप्तिमत् ॥ आज्यस्योत्पवनं विधत्ते—“ तद्वा अतः पवित्राभ्यामेवोत्पुनाति । यजमानो वा आज्यम् । १५
प्राणापानौ पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ दधाति ” (तैत्रा ३.३.४) इति । यतो योपिद्वीक्षणेन
अमेध्यस्याज्यस्य मेध्यत्वाय गार्हपत्याद्यधिभ्रयणं कृतमत एवात्पन्तशुद्धयर्थमुत्पुनीयात् ।
प्रकारविशेषं विधत्ते—“ पुनराहारम् । एवमिव हि प्राणापानौ संचरतः ” (तैत्रा ३.३.४) इति ।
आज्यस्थापिते पवित्रे प्राच्यां १० प्रोक्ष्य पुनः पश्चाद्गार्हपत्य मध्याह्न्यर्थमुत्पुनीयात् । एवं त्रिवारमित्यभिप्रायेण
वीप्सार्थो णमुलङ्घ्ययः ११ प्रयुक्तः ॥ मन्त्राणां स्पष्टार्थतां दर्शयति—“ शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसीत्याह । २०
रूपमेवास्मैतन्महिमानं व्याचष्टे ” (तैत्रा ३.३.४) इति ॥ १२ प्रतिमन्त्रं पृथक्कियां १२ विधत्ते—
“ त्रिथंजुषा । त्रय इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्यै (तैत्रा ३.३.४) इति । त्रित्यमनूद्यार्थवादान्तरमाह—
“ त्रिः । त्र्याबुद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय ” (तैत्रा ३.३.४) इति ॥

देव इति ॥ कल्पः—“ अथ प्रोक्षणीरुत्पुनाति देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः
सूर्यस्य रुक्षिमिरिति पच्छः ” (वौश्रौ १.१२) इति ॥ तदेतदुत्पवने पवित्रविशिष्टं विधत्ते— २५
अथाज्यवतीभ्यामवः । रूपमेवास्मात्तद्वर्णं दधाति । अपि वा उताऽऽहुः । यथा वै योषा सुवर्णं हिरण्यं
पेशलं विभ्रती रूपाण्यस्ते । एवमेता एतर्हीति ” (तैत्रा ३.३.४) इति । याम्यां पवित्राभ्यामाज्य-
मुत्पूतं ताभ्यामेवाऽऽज्यलिप्ताभ्यामप उत्पुनीयात् । व्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गत्वम् । एतद्वाज्यं स्वविन्दुभिरास्तामपां

२०-२०. तं. ति. व- येन येन भाविष्यसे । २१. व- गतम् ।

७०. व-प्राप्त्य । ७१. ह. उ. पा. भां. हा-‘ प्रयुक्तः ’ नास्ति । ७२-७२. आ. इ. उ. पा. भां. ३०

७१-प्रतिमन्त्रक्रियाम् ।

शुक्रं (३) त्वां शुक्रायां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामि

शुक्रम् (३) । त्वा । शुक्रायां । धाम्नेधाम्न् इति धाम्ने-धाम्ने ।

देवेभ्यः । यजुषेयजुष इति यजुषे-यजुषे । गृह्णामि ।

(तैत्ति १.१.५) । “ अधान्यनतीन्वाम् ” (तैत्रा ३.३.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ।

५ “ तत्रोभयोर्मीमांसा ” (तैत्रा ३.३.४) इत्यादि च ॥

जुह्वामान्य गृह्णाति—‘ शुक्रम् ’ इति ॥ ‘ शुक्रं शुद्धं त्वा ’ शुक्राया शुद्धाया जुह्वा
‘ गृह्णामि । शिष्टं व्याख्यातम् । आधारार्थत्वात् प्रयाजार्थत्वाच्च ‘ धाम्नेधाम्ने ’ इत्याद्युपपद्यते ।
एतमुपपृद्धुमयोरपि वेदितव्यम् ॥

वर्णविशेषोपेत रूपं संपादयति । अपि च ताम्रादिकालुष्यराहित्येन शोभनवर्णोपेत ऋत्वाद्याकार-
सौकर्येण पेशलं हिरण्यं निघ्नती योषेव इमा आप आज्यदिन्दुयुक्ता नेत्रप्रिया भवन्ति ॥ ५३ मन्त्रगत-
च्छन्दः प्रभृत्यनुसन्धेयतया विघ्नते—“ आपो वै सर्वा देवताः । एषा हि विश्वेषा देवाना
तनूः । यदाज्यम् । तत्रोभयोर्मीमांसा । जामिः स्यात् । यद्यजुषाऽऽज्यं यजुषाऽप

उत्पुनीयात् । छन्दसाऽप उत्पुनात्यजामित्वाय । अयो मियुनतराय । सावित्रियर्चा । सवित्रप्रसूत मे
कमांसदिति । सवित्रप्रसूतमेवास्य कर्म भवति । पच्छो गायत्रिया त्रिःपृष्टदत्त्वाय । अग्निरेवीपयीः

१५ सनयति । ओषधीमि पश्य । पशुमिर्भजमानम् ” (तैत्रा ३.३.४) इति । उदकरूपेण वीर्येण
देवताशरीरमुत्पाद्यते । आहुतिरूपेणाऽऽज्येन तस्योप्यते । तस्मादाज्योदकयोः सर्वदेवतारूपेण समे सति
किमेतदुभय ५५ यजुषेवोत्पुनीयात्, उत आप ऋचेति मीमांसायामालस्यनिवारणार्थमुचेति युवतम् ।
ऋग्यजुष्यां मियुनत्वर्माप सपद्यते । त्रिगारम् उत्पुनासु अप्सु आदरातिशयात् तामिरन्दि । क्रमेणोषधी-
पशुयन्मानाः समृद्धा भवन्ति ॥

२० शुक्रमिति ॥ कल्प—“ आदत्ते दक्षिणेन सुव सच्येन जुहू वेदे प्रतिष्ठाप्य तस्या गृह्णीते शुक्र

त्वा शुक्राया धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामीत्येतेन यजुषा चतुर्गृहीत गृहीत्वा समृश्योत्पद्यच्छति ।
अयोपशुनि गृह्णीते ज्योतिस्त्वा ज्योतिषि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामीत्येतेन यजुषाऽष्टगृहीतं
गृहीत्वा भूपसो प्रदानं गृह्णान् । कनीय आज्य गृह्णीते तथैव समृश्योत्पद्यच्छति । अथ ध्रुवाया गृह्णीतेऽ-
चिस्त्वाऽचिषि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृह्णामीत्येतेन यजुषा चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽमिष्यं तथैव
२५ समृश्योत्पद्यच्छति ” (वीथी १.१२) इति ॥ अत्र मध्यमन्त्रे ‘ धाम्नेधाम्ने ’ इत्यादिकमनुपपद्यते ॥

द्वे आज्य, दीप्त रत्ना दीप्ताया जुह्वा ५५ तत्तन्मन्त्रपूर्वप्रवृत्त्याय तत्तद्व्योमस्थानाय पर्याप्तं गृह्णामि ।
एवमितरयोर्व्योमम् ॥ त्रिव्यपि मन्त्रेषु धामयजुःशब्दयोर्मीमांसायास्तात्पर्यमाह—“ शुक्रं त्वा शुक्रायां
ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्यचिस्त्वाऽचिषीत्याह सर्वत्वाय । पर्याप्या अजन्तरायाय ” (तैत्रा ३.३.४)
इति । आहुतियाहुत्य सर्वत्वम् । एवैकस्यामाहुतागज्यवाहुत्य पर्याप्तं । आहुते. कस्या अप्यलोपोऽन

३० न्तराय ॥ यदेतद्वाज्यनेक्षण पूर्वमुक्तं तत्र विशेषं वस्तु तद्व्यस्तौति—“ देवासुरा सयत्ता आयन् । स
एतमिन्द्र आज्यस्थानकाशमपद्यत् । तेनावैश्वत । ततो देवा अभवन् । पराऽसुरा । य एव विद्वानाज्यम-
येक्षते । भवत्यात्मना । पराऽस्य आट्ठो भवति ” (तैत्रा ३.२.५) इति । अत्राशः प्रकाशको मन्त्रः ।

७३ ब-मन्त्रगत तत्र प्रमृत्तिकमनु°, क-मन्त्रगतच्छन्द प्रमृत्तिकमनु° । ७४. इ. इ. पा. भा. इ-
यजुषोऽर्चनायात् । ७५ आ. इ. पा. हा-‘ लुद्धाम् ’ नास्ति ।

ज्योतिष्यं चिस्त्वाऽर्चिपि धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुपेयजुपे गृह्णामि ॥ १० ॥

[उप नी र्दिमभिश्शुक्र षोडश च]

ज्योतिः । त्वा । ज्योतिषि । अर्चिः । त्वा । अर्चिपि । धाम्ने धाम्ने इति धाम्ने धाम्ने ।

देवेभ्यः । यजुपेयजुप इति यजुपे यजुपे । गृह्णामि ॥ १० ॥

[मीसं १.१.११, कासं १.१०, कपिसं १.१० वासं १.२४-२८]

उपभृति गृह्णाति—' ज्योतिः ' इति ॥ 'ज्योतिः दीप्तं त्वां, 'ज्योतिषि दीप्तायामुप-
भृति गृह्णामि । ' धाम्ने धाम्ने ' इत्यनुपज्यते ॥

ध्रुवायां गृह्णाति—' अर्चिः ' इति ॥ अर्चिपो हेतुत्वादर्चिः शब्देनोच्यते । तादृशं त्वाम्
' अर्चिपि देवानामर्चनसाधने ध्रुवायां ' गृह्णामि । शिष्टं स्पष्टम् (तैसं १.१.१०) ॥

॥ इति प्रथमे दशमोऽनुवाकः ॥

१०

स च ' भद्रोजिह्वासि ' इत्यादिकः ॥ अभिचारणरूपवकथनेनावेक्षणं प्रशंसति—' ब्रह्मवादिनो
वदन्ति । यदाज्येनाग्न्यानि हवींष्यभिचारयति । अथ केनाऽऽज्यमिति । सत्येनेति ब्रूयात् ।
चक्षुर्वै सत्यम् । सत्येनैवेनदमिधारयति " (तैत्रा ३.३.५) इति । वक्तुर्विप्रलभसंभवात्
श्रुतोऽर्थः कदाचित् व्यभिचरत्यपि, दृष्टस्तु न तथेति चक्षुः सत्यम् । श्रुक्तिरजतरज्जुसर्पव्यभि-
चारस्तु १६ काचकामलादिदोषप्रयुक्तः ॥ अवेक्षणे निमीलनरूपं विशेषं विधत्ते—' ईश्वरो वा एषोऽन्वो
भवितोः । यश्चक्षुषाऽऽज्यमयेधत्ते । निमील्यावेक्षते । दाधाराऽऽत्मन्चक्षुः । अभ्याज्यं धारयति "
(तैत्रा ३.३.५) इति । आज्यस्याऽऽदित्यमण्डलवत् तेजस्वित्वात् नैरन्तर्यवीक्षणान्धो भवितुं प्रशुर्भवति ।
तत्र निमीलनेन १७ स्वात्मन्यङ्गो धारणादग्निपचक्षुष्ठादनन्धो १८ न भवति ॥ वीक्षणेनाऽऽज्यमभिचार-
यति । विधत्ते—' आज्यं गृह्णाति । छन्दाऽसि वा आज्यम् । छन्दाऽस्येव प्रीणाति " (तैत्रा ३.३.५)
इति । आज्यस्य यज्ञसाधनत्वेन छन्दःसादृश्यम् ॥ सुर्विधेषेणाऽऽश्रुतिविशेषं विधत्ते—' चतुर्जुहो
गृह्णाति । चतुष्पादः पशवः । पशुनैवावस्त्वे । अष्टावुपभृति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रः प्राणः ।
प्राणमेव पशुषु दधाति । चतुर्भुवायाम् । चतुष्पादः पशवः । पशुन्वेवोपरिष्ठात् प्रतिष्ठति "
(तैत्रा ३.३.५) इति । गायत्र्या रक्षितत्वात् प्राणो गायत्रः । तथा वाजसनेयिनः समाप्तमन्त्रि—' प्राणा
वै गयास्तत् प्राणाऽस्तरे तद्यद्वाऽस्तरे तस्माद्गायत्री नाम " (श्रवा ५.५.५) इति । स्वाधीनत्वेनावस्त्वेषु
पशुषु पश्चात्प्रयोगेण प्रतिष्ठति ॥ ब्राह्मस्याऽऽज्यस्य सुर्विधेषेणाग्न्याधिकपरिमाणं विधत्ते—' यजमानं
देवत्या वै जुहूः । आनृज्यदेवत्योपभृत् । चतुर्जुहो गृह्णत् भूयो गृह्णीयात् । अष्टावुपभृति गृह्णत् कनीयः ।
यजमानायैव आनृज्यमुपस्ति करोति " (तैत्रा ३.३.५) इति । उप समीपे भृत्यत्वेनास्ति १९ तिष्ठतीत्यु-
पस्तिः ॥ संख्यां पुनः प्रकारान्तरेण स्तोति—' गौर्वै सुचः । चतुर्जुहो गृह्णाति । तस्माच्चतुष्पादी ।
अष्टावुपभृति । तस्माद्दष्टाशपा । चतुर्भुवायाम् । तस्माच्चतुस्तना । गामेव तत्संस्करोति । साऽस्मै
संस्कृतेपमूर्जे दुहे " (तैत्रा ३.३.५) इति । अभिमतदोहनात् सुचां गौरुपत्वं संख्यया तदवयवत्तान्यं
च । ततः सुचामाज्यपूर्तिरूपो यः संस्कारस्तेन गामेव संस्करोति सा च गौः २० पयोरूपमज्ञामाज्यरूपं रसं च

११

१५

२०

२५

३०

७६. इ. उ-काचकामलादि ।

७७-७७, आ. पा. हा-

स्वात्मप्रविष्टान्चक्षुषो धारणादन्धः ;

त-स्वात्मन्यग्निपचक्षुषो धारणादनन्धः ।

७८. इ. उ. क-तिष्ठतीत्युपभृत् ।

७९, त-पयोरूपमज्ञामाज्यरूपं ।

दुग्धे ॥ गृहीतस्याऽऽज्यस्य यथोचितमाहुल्यह्रस्व दर्शयति—“ यजुह्वा गृह्णाति । प्रयाजेभ्यस्तत् । यदुपभृति । प्रयाजानूयाजेभ्यस्तत् । सर्वस्मै वा पृतघञाय गृह्यते । यद्भ्रुवायामाज्यम् ” (तैत्रा ३.३.५) इति । पञ्चसु प्रयाजेषु त्रय जौह्वाज्येन निष्पाद्यं, द्वय त्वौपभृतार्धेन, शिष्टेन त्वनूयाजाः । यत्र द्रव्यापेक्षा तत्र सर्वत्र धौवम् ॥

५ अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ प्रत्यु सुचस्तपेदग्नेर्मृष्टेरूर्ध्वं पुनस्तपेत् ।

गोष्ठ वाचं तथा चतुः प्रजां माष्टिं क्रमात् ॥ सुचः ॥ १ ॥

शुद्धपभृद्भ्रुवा, आशा पत्नीं योक्त्रेण नहति ।

सुमेति पत्न्युपविशोद्विमं काले विमोचनम् ॥ २ ॥

समा पत्नी पूर्णपात्र जपेदथ महीद्वयात् ।

घृत निरुप्य वीक्षेत तेजोऽधिश्रित्य पश्चिमे ॥ ३ ॥

अग्नौ, तेजो हरेदग्निः पूर्वाग्नावधिसश्रयेत् ।

अग्नेः स्फयन्तर्मनि क्षिपया शु ज्यो ते त्रिमिराज्यकम् ॥ ४ ॥

उत्पूय देवो जलमुत्पुनान्याज्यपवित्रत ।

शु ज्योऽच्छिमिराज्यस्य प्रहो जुह्वादिके त्रये ॥

दशमे ॥ त्वनुवाकेऽस्मिन्न्योर्विशतिरीरिता ॥ ५ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ॥ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ समाष्टिं सुच इत्यत्र किं प्रधानाल्पकर्मता ।

गुणकर्मत्वमथवा दृष्टाभावेऽवधातवत् ॥

गुणत्वं न हि ॥ समाज्य प्राधान्यं तु प्रयाजवत् ।

अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्याद्द्वितीयया ॥ ” (जैन्या २ १ १६-१७) इति ॥

दशपूर्णमासयोर्जुह्वादीना दर्भे समार्जनेनमाभ्यायते—“ सुच संमाष्टिं ” (तैत्रा ३.३.१) इति ।

तत्र समार्जने प्रधानकर्म । कुत । गुणकर्मलक्षणरहितत्वात् प्रधानकर्मलक्षणगुणत्वाच्च । तथा हि—

अवधातेन धीहीणा तुपनिमोको दृष्टः सस्कारः । तथा समार्जनेन जुह्वादेषु कंचिदतिशयं न पश्यामः ।

२५ अतोऽवधातवद्गुणकर्मत्वं नास्ति । “ यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते ” (मीन् २ १.८) इति

गुणकर्मलक्षणस्याभावात् । प्रयाजादिनदृष्टदृष्टार्थत्वेन प्रधानकर्मत्वमस्ति । “ यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि

प्रधानमूतानि ” (मीन् २.१.७) इत्येतस्य प्रधानकर्मलक्षणस्य सद्भावादिति प्राप्ते भ्रूम—सुच इति

द्वितीया कर्मकारके विहिता । कर्मत्वं चेप्सिततमत्वे सति भवति । “ कर्तुरीप्सिततम कर्म ”

(पा १ ४.४९) इति कर्मसंज्ञाविधानात् । कर्तृसाधनत्वेन च सुचां युक्तमीप्सिततमत्वम् । अत

३० प्रधानमूता, सुच । तथा सति समार्जनेनक्रियाया गुणकर्मत्वमवधातवत् भविष्यति । यदि सुषु दृष्टार्थो न

स्यात् दर्भेपूर्वं कल्पनीयम् ॥

द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ पत्नीसनहन् कार्यं चोदकादिति चेन्न तत् ।

बन्धवास्तोषारणयोर्वेत्त्रबन्धनसिद्धितः ॥ ” (जैन्या १२.१.१७) इति ॥

हविर्ग्रहणम्]

दर्शपूर्णमासविकारेषु सौमिकेषु प्रायणीयादिषु चोदकातिदेशात् पत्नीसंनहनं कार्यमिति चेत् । मैवम् । प्रसङ्गसिद्धत्वात् । यद्यदष्टाय वन्द्यो यदि वा वासोधारणं ^{६४}दृष्टं प्रयोजनमुभयथाऽपि सौमिकेन योक्त्रवन्दनेनैव ^{६५}तत् सिध्यति । “ योक्त्रेण परनीं संनहति ” (द्र. तैत् ३.१.३) इति हि सोमे विधीयते । तस्माद्दृष्टिकं पत्नीसंनहनं प्रयक् न कार्यम् ॥

नवमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ पत्नीमिति द्विपत्न्यादाबूहं नो बोध्यतेऽर्थतः ।

नोपदेशस्य सामान्यादतिदेशाप्रवृत्तितः ॥ ” (जैम्या १.३.८) इति ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्र आम्नायते— “ पत्नीं संनह ” (तैत्रा ३.२.९) इति । तत्रैकपत्नीकस्य यजमानस्य प्रयोगे समवेतार्थं एकवचनान्तः पत्नीशब्दः । स च द्विपत्नीकस्य बहुपत्नीकस्य च प्रयोगेऽर्थवशाद्बहुनीय इति चेत् । मैवम् । किमुपदेशप्राप्तस्योद्देशातिदेशप्राप्तस्य वा । नाऽऽद्यः । उपदेशस्य सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् । यद्येकपत्नीकप्रयोगार्थमेवायं मन्त्रोपदेशः स्यात्तदानीमेकवचनं चिद्व्येते । न त्वेवमस्ति । अन्यथा द्विवहुपत्नीकप्रयोगयोर्मन्त्र एव नोपदिश्येत । तत्र कुत ऊहानुहचिन्तावकाशः । साधारणोपदेशे सर्वप्रयोगसमवेतार्थतया ‘ पत्नीम् ’ इति पदे प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्रेयुभयमेव विवक्षितम् । एकवचनं द्रवदृष्टार्थतया सर्वप्रयोगेषु ^{६६}यथावस्थितमेव पठनीयम् । नाप्यतिदेशप्राप्तस्योद्देश इति द्वितीयः पक्षः । द्विवहुपत्नीकप्रयोगयोरविकृतित्वेनातिदेशायोर्भावात् । तस्मादत्र नास्त्यूहः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

“ ऊहो नो वैप विकृताबूहोऽपाटेन ^{६७}पाशवत् ।

नादृष्टच्छान्दसत्याभ्यां ^{६८}पाशे छान्दसता न हि ॥ ” (जैम्या १.३.९) इति ॥

एष एकवचनान्तः पत्नीमन्त्रो विकृतौ द्विवहुपत्नीकप्रयोगयोरर्थानुसारेणोहनीयः । कुतः ? पाशभावात् । प्रकृतावर्थानुसारेण प्राप्तोऽप्यूहः सर्वप्रयोगसाधारणेन मन्त्रपाटेन बाधितः । विकृतौ तु वाचकस्य पाठस्याभावेन, अस्मदायत्ते प्रयोगेऽर्थानुसारेणोद्देशो युक्तः । अत एव पूर्वत्र द्विपत्युक्तार्था विकृतौ “ अदितिः पाशं प्रसुमोक्तु ” (तैत् ३.१.४) “ अदितिः पाशान् प्रसुमोक्तु ” इत्येकवचनान्तो बहुवचनान्तश्च पाशमन्त्र उहित इति चेत् । मैवम् । परनीमित्येकवचनस्याविवक्षितत्वेन प्रकृतावदृष्टार्थतया यथावस्थितपाठे सति विकृतावप्यदृष्टार्थं यथावस्थितत्वेव पठितव्यत्वात् । अथोच्येत प्रकृतौ छान्दसत्वेनैकवचनमेव व्यत्ययेन द्वित्वबहुत्वयोरर्थयोर्वर्तते इति । एवं तर्हि विकृतावप्यूहमन्त्रेणैव द्वित्वबहुत्ववाचि- ^{२५}त्वात् मा भूद्यूहः । न चैवं पाशेऽप्यूहो मा भूदिति शङ्कनीयम् । प्रकृताव्येकवचनबहुवचनयोरैकस्मिन्नेव पाशे वैदिकप्रयोगदर्शनात्, द्वित्वे तु तदभावात् । तस्मात् पाशस्योद्देशो विकृतावस्ति न तु पत्नीशब्दस्य । यद्यप्यस्मिन्नुवाके ‘ पत्नीं संनह ’ (तैत्रा ३.२.९) इत्ययं ^{६९}प्रैपमन्त्रो नाऽऽन्नातस्तथाऽपि पूर्वानुवाक- ^{३०}ब्राह्मणे (तैत्रा ३.२.९) तदाम्नानादिह पत्नीसंनहनप्रसङ्गेन विचारद्वयं दर्शितम् ॥

चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ जुहुपभृद्भुवास्वाज्यं सर्वार्थं वा व्यवस्थितम् ।

सर्वार्थमविशेषात् स्यात् प्रयाजार्थं हि जौहवम् ॥

प्रयाजानूयाजहेतुः स्यादौपश्रुतमाज्यकम् ।

ध्रौवमन्यार्थमित्येषा व्यवस्था वचनैर्मता ॥ ” (जैम्या ४.१.३३-३४) इति ॥

“ चतुर्जुह्वानं गृह्णाति ” (तैत्रा ३.३.५), “ अष्टानुपश्रुति ” (तैत्रा ३.३.५), “ चतुर्भुवायाम् ” ^{३५}(तैत्रा ३.३.५) इत्येषु ग्रहणवाक्येषु ‘ एतदर्थम् ’ इति विशेषनिधामकस्याप्रवणत्वात् पात्रत्रयगतमाज्यं सर्वार्थमिति चेत् । मैवम् । “ यज्जुह्वानं गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तत् ” (तैत्रा ३.३.५) इत्यादिवास्त्यै- ^{३०}व्यवस्थावगमात् ॥

८४. तं. व-३८० । ८५. इ. उ. पा. भां. हा-‘ तत् ’ नास्ति । ८६-८६. इ. उ. तं. पां. भां-
यथावस्थित एव पठनीयः । ८७. इ. उ. फ. पा. भां. हा-विकृताबूहो पाशो न । ८८. इ. उ. फ. तं. पा. ४०
इ. भां. हा-पाठे । ८९. इ. उ. पा. भां. हा-मन्त्रः ।

तत्रैवान्यधित्तितम्—

“ अष्टातुपभृतीत्यत्र किमष्टैकग्रहे विधिः ।

०० चतुर्दशग्रहे वाऽऽद्यः ०० स्यादष्टश्रुतिमुत्पत्तयत् ॥

चतुर्गृहीत होमाङ्ग फलरत्वात् न बाध्यते ।

चतुर्द्वित्वं लक्ष्यतेऽतः सहानीत्यर्थमष्टता ॥ ” (जैन्या ४.१ ३५-३६) इति ॥

५

ग्रहणवाक्ये “ चतुर्गृह्णा गृह्णाति ” (तैत्रा ३.३.५) इत्यत्र यथा चतुर्भ्योऽपि शिष्टमेकहविर्ग्रहण विरहितं तथैव “ अष्टातुपभृति ” (तैत्रा ३.३.५) इत्यत्र यथा चतुर्भ्योऽपि शिष्टमेकहविर्ग्रहण विरहितम् ।

तथा सत्यष्टरश्रुतेर्मुत्पत्त्यलाभात् । अष्टसंख्यावयवभूतयोश्चतुर्भ्योऽपि विधाने ०० सत्यष्टशब्दस्यावयव-
लक्षणा ०३ प्रसज्येतेति प्राप्ते द्रुम् । प्रसज्यता नाम लक्षणा । सुत्पत्त्यर्थरीकारे ०४ ह्येवं वाक्यविरोधापत्तिः ०४ ।

१० “ चतुर्गृहीतं गृह्णाति ” इत्यनारभ्य श्रुतं वाक्य होममात्रोद्देशेन चतुर्गृहीतं विदधाति । यत्-
प्येतत् सर्वहोमविययतया सामान्यरूपम्, औपभृते तु प्रयाजान्वाजविययतया विशेषरूपं, तथापि होमस्य
फलरत्नेन प्राधान्यात् ग्रहणस्य होमार्थरत्नेनोपसर्जनत्वात् प्रधानानुसारेण चतुर्गृहीतमेव युक्तं न तूपसर्जनानु-
सारेणाष्टगृहीतम् । तस्मादुपभृति चतुर्गृहीतद्वयं विधीयते । तत्रैकं चतुर्गृहीतं हविश्चतुर्थपञ्चमप्रयाजार्थमपरं
०३ त्वनूयाजायम् । नन्वेव ०३ सति चतुर्गृहीतस्यैव हविर्द्वारात् ‘ चतुर्पभृति ’ इत्येव त्रियातस्य न तु

१५ ‘ अष्टातुपभृति ’ इति विधिर्युक्तं इति चेत् । मैवम् । तथा सत्यनूयाजायं द्वितीयं चतुर्गृहीतं न सिध्येत् ।
अथ तदपि वाक्यान्तरेण विधीयते तदानीमुपभृते प्रथमेन चतुर्गृहीतेनारत्नत्वात् द्वितीयस्यै पात्रान्तरमन्वि-
ष्येत । यद्युपभृति चतुर्गृहीतं विधीयते तदा चतुर्गृहीतद्वयस्य धृयनोरानुष्ठानात् उपभृतेकप्रयत्नेनाऽऽनयनं
न सिध्येत् । अत उभयस्य सहोपभृत्यानयनार्थम् ‘ अष्टातुपभृति ’ इत्युच्यते । तस्मान् साहित्यार्थमष्ट-
शब्दप्रयोगेऽपि हविष्ट्वन्निद्वये द्वे चतुर्गृहीते अत्र विधीयते ॥

२० अथ व्याकरणम् ॥ प्रतुष्टमित्यादिषु स्मरा गता । घाजिनमित्यत्र प्रत्ययस्वर । सपत्नान् महत् इति
सपत्नसाह इत्यत्र अणि प्रत्ययान्तत्वान् प्रत्ययस्वर । सपत्नमाहीमिथ्योदात्तनिष्ठस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् ।
आशासानेत्यत्र शानचक्षिवादान्तोदात्तत्वे (पा ६.१.१६३) प्राप्ते लसार्थधातुकाणुदात्तत्वे (पा ६.१.१८६)
धातुस्वरसोपे समामे कृत्स्वर (पा ६.२.१३९) । सौभाग्यशब्दस्य प्यन्प्रत्ययान्तस्य (पा ६.१.१९७)
कृत्स्वरः । श्रुतमनुगताऽनुव्रतेत्यत्रान्वयपूर्वपदमकृत्स्वर (पा ६.२.२) । मुकृतायेत्यत्र “ गतिरनन्तर ”

२५ (पा ६.०.४९) इति ०३ गतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवाद “ सूप्रमानात् क्त. ” (पा ६.२.१४५) ‘ सु’
इत्येतस्मात्पमानात् पर षतान्तमुत्तरपदमन्वोदात्तं भवति । सुप्रजम् इत्यत्रासिचूप्रत्ययान्तस्य (पा ५.०.१२२)
चित्स्वरे (पा ६.१.१६३) समामे कृत्स्वर. (पा ६.०.१३९) । शोभन पतिर्यामा ता सुपत्नीरित्यत्र
“ नन्मुम्यान् ” (पा ६.२.१०२) इत्युत्तरपदान्वोदात्तस्यापवाद — “ आद्युदात्त द्वयच् छन्दसि ”

३० (पा ६.२.११९) आद्युदात्त द्वयश्च यदुत्तरपदं तदद्भुमीही समामे शोभन्तमाद्युदात्तं भवति । मुकेत्
इत्यत्रापि तद्वत् । महीनामित्यत्र “ ह्याश्छन्दसि षडुहम् ” (पा ६.१.१०८) छन्दस्तां छन्दसि विषये
षडुहं नामुदात्तो भवति । धाम्नेघान्न इत्यत्र “ अनुदात्तं च ” (पा ८.१.३) इत्याश्रेष्ठितमनुदात्तम् ।
ज्योतिरित्यत्रेसुन्प्रत्ययान्तत्वाच्चित्स्वर. (पा ६.१.१९७) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
शृण्वत्यनुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

३५ १०-१० आ. हा-चतुर्दशग्रहे वाद्य, क-चतुर्दशग्रहे वाद्य, इ. उ मां-चतुर्दशे द्वय बोध, तै-
चतुर्दशग्रहे वा नाद्य । ११. इ. उ पा. मां. हा-इत्यत्राष्टं । १२. इ. उ पा. मां. हा-विधीयते ।
१३-१३. इ. उ पा. मां. हा-सत्यवयवत्वमुगा । १४-१४. आ. त-होमवाक्यविरोधापत्तेः । १५. त-तर्हि ।
१६. त. क-पूर्वपदमकृत्स्वरत्वे ।

३५ १०-१० आ. हा-चतुर्दशग्रहे वाद्य, क-चतुर्दशग्रहे वाद्य, इ. उ मां-चतुर्दशे द्वय बोध, तै-
चतुर्दशग्रहे वा नाद्य । ११. इ. उ पा. मां. हा-इत्यत्राष्टं । १२. इ. उ पा. मां. हा-विधीयते ।
१३-१३. इ. उ पा. मां. हा-सत्यवयवत्वमुगा । १४-१४. आ. त-होमवाक्यविरोधापत्तेः । १५. त-तर्हि ।
१६. त. क-पूर्वपदमकृत्स्वरत्वे ।

३५ १०-१० आ. हा-चतुर्दशग्रहे वाद्य, क-चतुर्दशग्रहे वाद्य, इ. उ मां-चतुर्दशे द्वय बोध, तै-
चतुर्दशग्रहे वा नाद्य । ११. इ. उ पा. मां. हा-इत्यत्राष्टं । १२. इ. उ पा. मां. हा-विधीयते ।
१३-१३. इ. उ पा. मां. हा-सत्यवयवत्वमुगा । १४-१४. आ. त-होमवाक्यविरोधापत्तेः । १५. त-तर्हि ।
१६. त. क-पूर्वपदमकृत्स्वरत्वे ।

३५ १०-१० आ. हा-चतुर्दशग्रहे वाद्य, क-चतुर्दशग्रहे वाद्य, इ. उ मां-चतुर्दशे द्वय बोध, तै-
चतुर्दशग्रहे वा नाद्य । ११. इ. उ पा. मां. हा-इत्यत्राष्टं । १२. इ. उ पा. मां. हा-विधीयते ।
१३-१३. इ. उ पा. मां. हा-सत्यवयवत्वमुगा । १४-१४. आ. त-होमवाक्यविरोधापत्तेः । १५. त-तर्हि ।
१६. त. क-पूर्वपदमकृत्स्वरत्वे ।

३५ १०-१० आ. हा-चतुर्दशग्रहे वाद्य, क-चतुर्दशग्रहे वाद्य, इ. उ मां-चतुर्दशे द्वय बोध, तै-
चतुर्दशग्रहे वा नाद्य । ११. इ. उ पा. मां. हा-इत्यत्राष्टं । १२. इ. उ पा. मां. हा-विधीयते ।
१३-१३. इ. उ पा. मां. हा-सत्यवयवत्वमुगा । १४-१४. आ. त-होमवाक्यविरोधापत्तेः । १५. त-तर्हि ।
१६. त. क-पूर्वपदमकृत्स्वरत्वे ।

३५ १०-१० आ. हा-चतुर्दशग्रहे वाद्य, क-चतुर्दशग्रहे वाद्य, इ. उ मां-चतुर्दशे द्वय बोध, तै-
चतुर्दशग्रहे वा नाद्य । ११. इ. उ पा. मां. हा-इत्यत्राष्टं । १२. इ. उ पा. मां. हा-विधीयते ।
१३-१३. इ. उ पा. मां. हा-सत्यवयवत्वमुगा । १४-१४. आ. त-होमवाक्यविरोधापत्तेः । १५. त-तर्हि ।
१६. त. क-पूर्वपदमकृत्स्वरत्वे ।

३५ १०-१० आ. हा-चतुर्दशग्रहे वाद्य, क-चतुर्दशग्रहे वाद्य, इ. उ मां-चतुर्दशे द्वय बोध, तै-
चतुर्दशग्रहे वा नाद्य । ११. इ. उ पा. मां. हा-इत्यत्राष्टं । १२. इ. उ पा. मां. हा-विधीयते ।
१३-१३. इ. उ पा. मां. हा-सत्यवयवत्वमुगा । १४-१४. आ. त-होमवाक्यविरोधापत्तेः । १५. त-तर्हि ।
१६. त. क-पूर्वपदमकृत्स्वरत्वे ।

३५ १०-१० आ. हा-चतुर्दशग्रहे वाद्य, क-चतुर्दशग्रहे वाद्य, इ. उ मां-चतुर्दशे द्वय बोध, तै-
चतुर्दशग्रहे वा नाद्य । ११. इ. उ पा. मां. हा-इत्यत्राष्टं । १२. इ. उ पा. मां. हा-विधीयते ।
१३-१३. इ. उ पा. मां. हा-सत्यवयवत्वमुगा । १४-१४. आ. त-होमवाक्यविरोधापत्तेः । १५. त-तर्हि ।
१६. त. क-पूर्वपदमकृत्स्वरत्वे ।

३५ १०-१० आ. हा-चतुर्दशग्रहे वाद्य, क-चतुर्दशग्रहे वाद्य, इ. उ मां-चतुर्दशे द्वय बोध, तै-
चतुर्दशग्रहे वा नाद्य । ११. इ. उ पा. मां. हा-इत्यत्राष्टं । १२. इ. उ पा. मां. हा-विधीयते ।
१३-१३. इ. उ पा. मां. हा-सत्यवयवत्वमुगा । १४-१४. आ. त-होमवाक्यविरोधापत्तेः । १५. त-तर्हि ।
१६. त. क-पूर्वपदमकृत्स्वरत्वे ।

३५ १०-१० आ. हा-चतुर्दशग्रहे वाद्य, क-चतुर्दशग्रहे वाद्य, इ. उ मां-चतुर्दशे द्वय बोध, तै-
चतुर्दशग्रहे वा नाद्य । ११. इ. उ पा. मां. हा-इत्यत्राष्टं । १२. इ. उ पा. मां. हा-विधीयते ।
१३-१३. इ. उ पा. मां. हा-सत्यवयवत्वमुगा । १४-१४. आ. त-होमवाक्यविरोधापत्तेः । १५. त-तर्हि ।
१६. त. क-पूर्वपदमकृत्स्वरत्वे ।

३५ १०-१० आ. हा-चतुर्दशग्रहे वाद्य, क-चतुर्दशग्रहे वाद्य, इ. उ मां-चतुर्दशे द्वय बोध, तै-
चतुर्दशग्रहे वा नाद्य । ११. इ. उ पा. मां. हा-इत्यत्राष्टं । १२. इ. उ पा. मां. हा-विधीयते ।
१३-१३. इ. उ पा. मां. हा-सत्यवयवत्वमुगा । १४-१४. आ. त-होमवाक्यविरोधापत्तेः । १५. त-तर्हि ।
१६. त. क-पूर्वपदमकृत्स्वरत्वे ।

हविरासादनादिः]

कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्नये त्वा स्वाहा

कृष्णः । असि । आखरेष्ट इत्याखरे-स्यः । अग्नये । त्वा । स्वाहा ।

इधम् प्रोक्षति—‘ कृष्णः ’ इति । ^vकृष्णः कृष्णमृगः । “ * कृष्णस्वामिप्राक्सिया चेत-
(फि ११) इति वचनात् मृगाख्यायामाद्युदात्तत्वम् । ^vआखरेष्टः आखनति समन्ताद्भुव मूलैरवद्वास्
यतीत्याखरो वनस्पतिः । “ ऽखनतेर्बरो वक्तव्यः ” (द्र. पामा ३.३.२३) इति खनतेर्ब-
प्रत्ययः । तत्र तिष्ठतीत्याखरेष्टः । “ सुपि स्वः ” (पा ३.२.४) इति कः । “ तेषुरूपे कृति
वहुलम् ” (पा ६.३.१४) इत्यलुक् । सुपामादित्वात् पत्वम् (पा ८.३.९८) कर्त्तव्यो-
दिसूत्रेण (पा ६.२.१४४) उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । “ अग्निदेवैभ्यो निलायत । कृष्णो
रूपं कृत्वा । स वनस्पतीन् प्राविशत् ” (तैत्रा ३.३.६) इत्यादिब्राह्मणोक्तो योऽग्निः
स एव त्वमसीति तदाधारभूतेभ्यस्तुतिः । एवंभूतं त्वाभिधम् ^vअग्नये अग्न्यर्थं प्रोक्षामीति १०
शेषः । एवं कर्त्तव्यमिति स्वयमेव सरस्वत्याह । विभक्त्यन्तसमुदायात्मा निपातः ^vस्वाहा इति ।
संस्कारविशेषानयधारणात् नावगृह्यते ॥

दशमेऽनुवाके आज्यहविवो ग्रहणमुक्तम् । एकादश इध्मार्वाहिःपूर्वकं वेद्यां हविरासादनमुच्यते ।
तत्र ‘ कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्नये ’ इत्याद्यो मन्त्रः । ततः पूर्वम् ‘ आपो देवीः ’ (तैत्ति १.१.५) इत्यय-
मुदकाभिसन्ध्रणमन्त्र आम्नातव्य इत्यभिप्रेत्य पूर्ववत् व्याचष्टे—“ आपो देवीरग्ने पुत्रो अग्ने गुव इत्याह । १५
रूपमेवासातेतन्महिमानं व्याचष्टे । अग्र इधं यज्ञं नयताग्ने यज्ञपतिमित्याह । अग्र एव यज्ञं नयन्ति ।
अग्ने यज्ञपतिम् । युष्मानिन्द्रोऽवृष्णीत वृत्रतयै यूयमिन्द्रमवृष्णीष्व वृत्रतयै इत्याह । वृत्र इ हिनित्यग्निन्द्र
आपो बभूव । आपो हेन्द्रं बविरे । संज्ञामेवाऽऽसातेतत् सामानं व्याचष्टे । प्रोक्षिताः स्थेत्याह । तेनापः
प्रोक्षिताः ” (तैत्रा ३.३.६) इति ॥

कृष्ण इति ॥ कल्पः—“ अयेषम् विलस्य प्रोक्षति कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्नये त्वा स्वाहेति ” (बौध्वा २०
१.१३) इति ॥ हे इधम्, त्वं वह्निरियत्तमत्वात् तद्भेदोपचारेण ^vकृष्णमृगः ^vअसि । तथा वनस्पति-
स्योऽसि । अतः ^vअग्नये प्रियं त्वां प्रोक्षामि । तद्भेदत् कर्त्तव्यमिति स्वकीया सरस्वती वृते, सोऽयमर्थः
स्वाहाशब्दवाच्यः । अत एवाग्निदेवोऽप्यग्ने प्रजापतेः स्वकीयया वाचा सह संवाद एवमन्नायते—“ तं
वाग्भ्यवदञ्जुहोषीति । सोऽववीत् कस्तवमसीति । स्वैव ते वागित्यववीत् । सोऽजुहोव स्वाहेति ” तत्स्वाहा-
कारस्य जन्म-^२ ” (तैत्रा २.१.२) इति । अथवा नानार्थवाची स्वाहाशब्दः प्रोक्षणं वृते ॥ ^vअथोक्त- २५
मन्त्रार्थं दर्शयति—“ अग्निदेवैभ्यो निलायत । कृष्णो रूपं कृत्वा स वनस्पतीन् प्राविशत् । कृष्णोऽ-
स्याखरेष्टोऽग्नये त्वा स्वाहेत्याह । अग्नय एधेनं जुष्टं करोति । अग्ने अग्नेरेव मेधमवरुधे ” (तैत्रा
३.३.६) इति ॥

* शुद्धीकृतोऽयं वाः । मुद्रितपुस्तके लिखितपुस्तकेषु च ‘ कृष्णस्य मृगख्या चेत ’ इति पाठः, वर्तते ।

ऽकाशिकादिषु भिन्नाकारमिदं वार्तिकम् । १. पं. व- याथावित्त्वरण ।

१. आ.भा- कृष्णो मृगः । २-२. आ.पा.हा- तत्स्वाहाकारस्य जन्म नास्ति । ३०

३. तं-यथोक्तं मन्त्रार्थम् ।

वेदिरसि बृहिये त्वा स्वाहा बृहिरसि सुगम्यस्त्वा स्वाहा

दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा

वेदिः । असि । बृहिये । त्वा । स्वाहा । बृहिः । असि । सुगम्य इति सुक्-भ्यः ।
त्वा । स्वाहा । दिवे । त्वा । अन्तरिक्षाय । त्वा । पृथिव्यै । त्वा ।

५ वेदिं प्रोक्षति—‘वेदि’ इति ॥ ^१वेदिः वेदयित्री हविषामाधारत्वेन प्रकाशयित्री
^२असि । “सर्वधातुम्य इन्” (उ ५.६७) इति विदेरिन्प्रत्यय । ता तादृशीं त्वा ^३बृहिये
बृहिः स्तरणार्थं प्रोक्षामि । एतच्च स्वयमेव वागाह ॥ “प्रजा वै बृहिः” (तैत्रा ३.३.६)
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१६ बृहिः प्रोक्षति—‘बृहिः’ इति ॥ ^१बृहिः ^२बृहत् पर्याप्तम् ^३असि । “बृहेर्नलोपश्च”
(उ २.७४) इतीमिप्रत्ययः । तादृश त्वा ^४सुगम्य सुगमं सुचा धारणार्थं प्रोक्षामीत्याह स्वय
सरस्वती । “सावेकाचः” (पा ६.१.१६८) इति म्यस उदात्तत्वम् । “प्रजा वै बृहिः ।
यजमानः सुचः” (तैत्रा ३.३.६) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अन्तर्वेषुर्ग्राम बृहिः स्थापयित्वा प्रोक्षति—‘दिवे’ इति ॥ अग्रमध्यमूलेषु क्रमेण
प्रोक्षणम् । सर्वत्र प्रोक्षामीति शेषः । यागनिर्वृत्तिद्वारेण घुप्रभृतीनां लोकानां धारणार्थं प्रोक्षणं

१५ वेदिरिति ॥ कल्प—“वेदिं प्रोक्षति । वेदिरसि बृहिये त्वा स्वाहेति” (बौध् १.१.३)
इति ॥ हे वेदे, त्व ^१लब्ध्या ^२असि । “तदिमामविन्दन्, यदिमामविन्दन् तदेतं वेदित्वम्”
(तैम ६.२.४) इति श्रुते । अतो बृहियोरयितु त्वा प्रोक्षामि ॥ रूपकेणाऽऽधाराधेयभावं दर्शयति—
“वेदिरसि बृहिये त्वा स्वाहेत्याह । प्रजा वै बृहिः । पृथिवी वेदिः । प्रजा एव पृथिव्या प्रतिष्ठापयति”
(तैत्रा ३.३.६) इति ॥

२० बृहिरिति ॥ कल्प—“बृहिः प्रोक्षति । बृहिरसि सुगम्यस्त्वा स्वाहेति” (बौध् १.१.३)
इति ॥ हे दर्मे, वेदेस्त्र बृहणम् ^१असि । अतस्त्वयि सुचः स्थापयितु त्वा प्रोक्षामि । पूर्ववदाधारकत्वं
दर्शयति—“बृहिरसि सुगम्यस्त्वा स्वाहेत्याह । प्रजा वै बृहिः । यजमानः सुचः । यजमानमेव प्रजासु
प्रतिष्ठापयति” (तैत्रा ३.३.६) इति ॥

२५ दिव्य इति ॥ कल्प—“अन्तर्वेदि पुरोमन्थि बृहिरासाद्य दिवे स्वेरग्रं प्रोक्षत्यन्तरिक्षाय स्वेति
मर्च्यं पृथिव्यै स्वेति मूलम्” (आपध् २.८.१) इति ॥ बृहियेव लोकत्रयं भावयित्वा लोकार्यत्रा
प्रोक्षणस्येत्याह—“दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै स्वेति बृहिरासाद्य प्रोक्षति । एष्य पूर्ववद्वेदिकेभ्यः
प्रोक्षति” (तैत्रा ३.३.६) इति ॥ विष्यते—“अथ ततः सह सुचा पुरस्तात् प्रत्यञ्च मन्थि प्रस्तुञ्चति ।
प्रजा वै बृहिः । यथा सूर्ये काल आपः पुरस्ताद्यन्ति । तादृगेव तत्” (तैत्रा ३.३.६) इति ॥ अत्रादि-
श्रयप्रोक्षणानन्तर यः शेषस्तेन प्रोक्षणदोषेणोद्वेगेन स्वयं हस्तस्थितप्रोक्षणपात्रेण सह बृहियं पुरस्तात् हस्त

३० २. मे—‘बृहिः’ नास्ति ।

हविरासादनादिः]

स्वधा पितृभ्य ऊर्भेव बर्हिषद्भ्य ऊर्जा पृथिवीं गच्छत्

स्वधेति स्व-धा । पितृभ्यः इति पितृ-भ्यः । ऊर्क् । भव ।

बर्हिषद्भ्य इति बर्हिषत्-भ्यः । ऊर्जा । पृथिवीम् । गच्छत् ।

भवति । “ऊडिदम्” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना दिव इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पृथिव्या इत्यादौ “उदात्तयणो हल्पूर्वात्” (पा ६.१.१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

दक्षिणस्याः श्रोणेऋतरस्याः प्रोक्षणीशेषं निनयति—‘स्वधा’ इति ॥ “मासा वै पितरो बर्हिषदः” (तैत्रा ३.३.६) इत्यादि ब्राह्मणप्रसिद्धा ये मासनामानः पितरो बर्हिष्यागत्य सीदन्ति, तेभ्यः स्वधा अन्नम् । कीदृशम् ? ऊर्क् बलप्राणनयोः उदीपकं भव इति । समुदायापेक्षमेकत्रचनम्, अन्नापेक्षं वा । किंच—ऊर्जा रसेन सह पृथिवीं गच्छत प्रविशत । अवयवापेक्षं बहुवचनम् । बर्हिषद इति पृषोदरादिस्वात् (पा ६.३.१०९) सलोपः । “सस्-द्विष” (पा ३.२.६१) इत्यादिना क्विप् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।

प्रसार्य उदकं यथा प्रत्यक् सिच्यते तथोरिक्षिपेत् । यथा मनुष्याणां गवादीनां च प्रसूतिकाले प्रथमतः आपो निर्गच्छन्ति । तस्योक्षणं ताडनोव भवति ॥

स्वधा इति ॥ कल्पः—“अतिशिष्टाः प्रोक्षणीनिनयति दक्षिणायै श्रोणेरोत्तरस्यै* श्रोणेः स्वधा पितृभ्य ऊर्भेव बर्हिषद्भ्य ऊर्जा पृथिवीं गच्छतेति” (बौश्री १.१३) इति ॥ हे जल, “मया त्वं पितृभ्यः दत्तमसि”^७ । अतो बर्हिष्यवस्थितेभ्यः पितृभ्यो रसरूपं भव । हे जलावयवाः, भवदीयोद्भूतरसरूपेण पृथिवीं गच्छत ॥ मन्त्रव्याख्यानपूर्वकं विधत्ते—“स्वधा पितृभ्य इत्याह । स्वधाकारो हि पितृणाम् । ऊर्भेव बर्हिषद्भ्य इति दक्षिणायै श्रोणेरोत्तरस्यै निनयति संतत्यै । मासा वै पितरो बर्हिषदः । मासानेव प्रीणाति । मासा वा ओषधीर्वर्धयन्ति । मासाः पचन्ति समृद्धयै । अनतिस्कन्दन् ह पर्जन्यो वर्धति । यत्रैतदेवं क्रियते । ऊर्जा पृथिवीं गच्छतेत्याह । पृथिव्यामेवोर्जा दधाति । तस्मान् पृथिव्या ऊर्जा भुञ्जते” (तैत्रा ३.३.६) इति । स्वधाकारः पितृणां प्रिय इत्यर्थो “वाजसनेयिनां प्रतिहः । “देवा उपजीवन्ति । स्वाहाकारं च वपट्कारं च । इन्तकरं मनुष्याः । स्वधाकारं पितरः” (वृड ५.८.१) इति श्रुतिः पूर्वमुदाहृता । वेदेर्दक्षिणश्रोणिमारभ्योत्तरश्रोणिपर्यन्तं^९ निनयनेन^{१०} यजमानस्या-विच्छिन्ना प्रजा भवति मासाभिमानिदेवा^{११} एव बर्हिषदः पितर इति तत्प्रतीती सत्यामभिमन्त्रव्यकालात्मका मासा ओषधीर्वर्धयित्वा फलं संपादयन्ति । ततोऽन्नसमृद्धिः । यस्मिन् देशे एतन्नियममेवं क्रियते तस्मिन् देशे पर्जन्यो^{१२} वृष्टया सस्यं न विनाशयति^{१३} । यथाकालं यथोचितं

५. व-तयोक्षेत । ६. तं-तत्प्रत्युक्षणम् । * श्रोतसूत्रे तु ‘श्रोणेरोत्तरायै’ इति । ७-७. व-त्वं पितृणामसमसि । ८. तं-वाजसनेयिशाखायाम् । ९. तं-पर्यन्तेन । १०. तं-यजमानेनावि° । ११. इ.उ. भा.हा-‘एव’ नास्ति । १२-१२. वा. क-अतिवृष्ट्या सस्यमविनाशयन्; तं-सत्याम्बविनाशयन् ।

विष्णोः स्तूपोऽस्त्यूर्णांभ्रदसं तत्रा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्यो

विष्णोः। स्तूपः। असि। ऊर्णांभ्रदसभित्यूर्णां-भ्रदसम्।

त्वा। स्तृणामि। स्वासस्थमिति सु-आसस्थम्। देवेभ्यः।

- ऊर्जेति । “सात्रेकाच०” (पा ६ १.१ ६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । “आतोऽनुपसर्गे कः”
 ५ (पा ३.२.३) इति कप्रत्ययान्त स्वधाशब्दः । धायादिस्वरणान्तोदात्त. (पा ६.२.१४४) ॥
 प्रस्तर गृह्णाति-‘विष्णो’ इति ॥ विष्णु व्यापको यज्ञः । “यज्ञो वै विष्णुः”
 (तैत्रा ३.३.६) इति ब्राह्मणम् ॥ तस्य स्तूपः सघात. असि । त्वादात्मना यज्ञः सहत
 इति स्तुतिः । “स्त्यः सप्रमारणमुच्च” इति पप्रत्ययः, उकारश्चान्तादेशः । “दीर्घश्च”
 इति तत्रानुवर्तते । वृषादिस्वादाद्युदात्तत्वम् (पा ६.१ २०३) ॥
 १० वहिं स्तृणाति-‘ऊर्णांभ्रदसम्’ इति ॥ ऊर्णा अत्रिसूत्रम् । तद्वन्मृदुः ऊर्णांभ्रदाः ।
 भ्रद मर्दने घटादि । यस्मात् “प्रथिभ्रदि” (उ २८) इत्यादिना उः विधीयते,

वर्षति । उद्वन्मस्य^{१३} षृथित्रीगतदयान षृथित्रीजन्येनाश्ररसेन जना भोगं सपादयन्ति ॥ शैथिल्यं
 विप्रते-“प्रन्थिश्च विन्थश्चयति । प्रननयत्येव तत” (तैत्रा ३.३ ६) इति । वन्धनरूपे षृथोऽ-
 वस्थितस्य वहिषो निम्नमनमेवोत्पादनम् ॥ शिथिलस्य निमोचन विप्रते-“ऊर्ध्वं प्रावमुद्गुदं प्रत्यञ्च-
 १५ मायच्छति । तस्मात् प्राचीनश्च रेतो धीयते । प्रतीची प्रजा जायन्ते” (तैत्रा ३.३ ६) इति । ‘पश्चात्
 प्राञ्चमुपगृह्णाति’ इति हि पूर्व १-मिहितस्य प्राञ्चमुद्गुदस्य ग्रन्थेरग्र धरोर्ध्वमुत्कृत्य प्रत्यश्मुपत्वेन कर्षत् ॥

विष्णोरिति ॥ कर्ष-“विष्णो स्तूपोऽसीति कर्षन्निवाहवनीय प्रति प्रस्तरमुपादत्ते”
 (आपश्रौ २.८०) इति ॥ हे प्रस्तर, त्वं ध्यापिनो यज्ञस्य सघातरूपो धारक असि ॥ तत्प्रेत-
 दर्शयति-“विष्णो स्तूपोऽसीत्याह । यज्ञो वै विष्णु । यज्ञस्य षृथे” (तैत्रा ३.३ ६)
 २० इति ॥ विप्रते-“पुरस्तात् प्रन्तरं गृह्णाति । मुरयमेवैत्र करोति” (तैत्रा ३.३ ६) इति ।
 वेदे पूर्वभागे ब्रह्मा यजमानो वा प्रन्तरं धारयेत् । तत्र सूत्रेऽभिहितम्-“ब्रह्मा प्रस्तरं धारयति
 यजमानो वा” (आपश्रौ २.८६) इति ॥ धारणाय मुरयमानमौगत्य हस्तेनाग्निनीय विप्रते-
 “इयन्तं गृह्णाति । प्रचापनिना यजमुत्सेन समिनम्” (तैत्रा ३.३ ६) इति । वेदिसननगम्य हवायम-
 मिनय प्रादेशामात्रपरत्वेन षृथ्यात्वेय ॥ तत्रेयान्धु प्रदायति-“इयन्तं गृह्णाति । यज्ञपरपा समितम् ।
 २५ इयन्तं गृह्णाति । पत्तावद्दं पुरये वीर्यम् । वीर्यममितम्” (तैत्रा ३.३ ६) इति । परं परं । १० तत्र
 यज्ञपुरपस्य हस्तकूर्परयोःरभयत. प्रादेशामात्र भयति । प्रस्तरितयोःरङ्गुष्ठमिष्टिनयोःरङ्गुष्ठयोर्वीर्यमाप्य तापदेव
 पुरये सामर्थ्यम्, हानोपादानाद्यदोषन्यापाराणां तत्रैव निष्पत्तेः ॥ पश्चान्तरं विप्रते-“अपरिमितं
 गृह्णाति । अपरिमितस्यानश्चर्यै” (तैत्रा ३.३ ६) इति । यान् वीर्यये स्वस्य सौम्यं तावदेव गृह्णीयात् ।

* इदमाकारं सूत्रादि नोत्पद्यते । प्र. उ ३१२-‘स्तुवो दीर्घश्च’ ।

- ३० १३ त- उद्वकस्य, क-उद्वकसस्यथो । १४. इ.उ पा भा-रतें रिधतरय । १५. त-गृहीतं
 तस्य । * धीर्यस्ये वृ ‘मपादत्ते’ इति । १६. इ.उ.पा-वेदे व्याख्येयः । १७. इ.उ पा भा.दा-तत्र ।

हविरासादनादिः]

गन्धर्वोऽसि विश्वावसुर्विश्वस्मादीपतो यजमानस्य परिधिरिड ईडित

गन्धर्वः । असि । विश्वावसुरिति विश्व-वसुः । विश्वस्मात् ।
ईपतः । यजमानस्य । परिधिरिति परि-धिः । इडः । ईडितः ।

तस्मादसुन् । “ उपमानानि सामान्यवचनैः ” (पा २.१.५५) इति तत्पुरुषः । “ तत्पुरुषे तुल्यार्थः ” (पा ६.२.२) इत्यादिना उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ ऊर्णोतिश्च ” (उ ७.२.५) इति उप्रत्ययान्तः ऊर्णाशब्दः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.२.०३) । तादृशं त्वां वृत्तुणामि । पुनश्च विशेष्यते—स्वासस्यं शोभनाः सुखवन्तः आसितारः स्थातारश्च यस्मिन् स्वासस्यः, आसितारः आसाः । आस उपवेशने । पचाद्यच् । स्थातारः स्याः, विच् (पा.३.२.७४) । समाहारद्वन्द्वः । सु आसस्यं शोभनमासस्यं यस्मिन्निति स्वासस्यम् । “ नञ्सुम्याम् ” (पा ६.२.१७२) इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—आसनमासस्यम् । “ ईदृशसद्वमितिमिम्यश्च ” इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादासेरथप्रत्ययः । बहुलवचनात् सकारश्च मध्यम उपजायते । शोभनमासस्यं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । स एव स्वरः । देवेभ्यः इति पठ्यर्थे चतुर्थी (पा २.३.६२ वा १) । देवानां स्वासस्यम् । यद्वा—स्वासस्यं त्वां देवार्थं वृत्तुणामि । तादर्थ्ये चतुर्थी (पा २.१.३६) ॥

मध्यमं परिधिं परिदधाति—‘गन्धर्वः’ इति ॥ विश्वानि वसून्यस्मिन्निति विश्वावसुः ॥ १५

तस्यापरिमितसंपत्तये भवति ॥ उत्पन्नहेतवोः पवित्रयोः प्रस्तरं स्थापनं विधत्ते— “ तस्मिन् पवित्रे अपिच्युजति । यजमानो वै प्रस्तरः । प्राणपानी पवित्रे । यजमान एव प्राणापानी दधाति ” (तैत्ति ३.३.६) इति । प्रस्तरस्य यजमानवत् यज्ञसिद्धिहेतुतया तद्भेदोपचारः ॥

ऊर्णोति ॥ कल्पः “ वर्हिधेद्यां वृत्तुणाति देवर्वाहिरुर्णाभ्रदले त्वा वृत्तुणामि स्वासस्यं देवेभ्य इति ” (वींश्री १.५३) इति । अत्र शास्त्रान्तरानुसारेण ‘ देवर्वाहिः ’ इत्येतत् पदं पूरितम् ॥ हे देवर्वाहिः, त्वं कम्बलवत् मृदुसुखं, देवानां सुखेनाहितुं स्थानभूतं त्वां देवां वृत्तुणामि ॥ व्याचष्टे—“ ऊर्णाभ्रदलं त्वा वृत्तुणामीत्याह । यथायजुर्वेदवत् । स्वासस्यं देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य एवैतत् स्वासस्यं करोति ” (तैत्ति ३.३.६) इति ॥ विधत्ते—‘वर्हिः वृत्तुणाति प्रजा वै वर्हिः । पृथिवी देविः । प्रजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति ” (तैत्ति ३.३.६) इति । तत्रैव विशेषं विधत्ते—“ अनविद्वदश्च वृत्तुणाति । प्रजयैवेनं पशुभिरनतिद्वन्द्वं करोति ” (तैत्ति ३.३.६) इति । भूमिस्वरूपमत्यन्तं यथा न दृश्यते तथा बहुलं स्तुषीयात् । बहुप्रजापक्षाद्भूतो यजमानोऽपि वैदेषिकैरदृश्यमानः प्रभुर्भवति ॥

गन्धर्व इति ॥ कल्पः—“ अथ प्रस्तरपाणिः प्रागभिस्यप्य परिधीन् परिदधाति गन्धर्वोऽसि

* विश्विष्ठाकारं सूत्रमिदमुणादी । † इदमाकारं सूत्रादि नोपलभ्यते । उणादी “ शीह्यपि ” (उ ३.१.३) इत्यादीनि चत्वारि सूत्राणि अथप्रत्ययविधायकानि दृश्यन्ते । ३-३, व- शोभमानमासस्यमस्मिन्निति । ४. म- ‘ विश्वावसुः ’ नास्ति ।

* श्रौतसूत्रे तु ‘ वर्हिर्मुष्टिम् ’ इति । १८. क-सुवुरोमरूपः । १९. आ. पा. हा-स्थानरूपम् । * श्रौतसूत्रे तु ‘ प्रागभिस्यप्य ’ इति ।

इन्द्रस्य बाहुरसि (१) दक्षिणो यजमानस्य परिधिरिड ईडितो मित्रावरुणौ
त्वोत्तरतः परि घत्तां ध्रुवेण धर्मणा यजमानस्य परिधिरिड ईडितः
इन्द्रस्य । बाहु । असि (१) । दक्षिण । यजमानस्य । परिधिरिति परि-धिः । इड ।
ईडितः । मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणौ । त्वा । उत्तरत इत्युत्-तरतः । परीति ।
५ घत्ताम् । ध्रुवेण । धर्मणा । यजमानस्य । परिधिरिति परि-धिः । इड । ईडितः ।

बहुव्रीहौ “ विश्वस्य वसुराटो ” (पा ६.३.१२८) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । “ बहु-
व्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ” (पा ६.२.१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । विश्वावसु नाम
वगन्धर्वः । स शत्रुनिग्रहसमर्थः, स एव त्वम् असि इति परिधेः स्तुतिः । यस्मादेवं तस्मात्
विश्वस्मात् ईयतः हिंसकात् राक्षसादेर्जनात् । ईय गतिहिंसादानेषु, अनुदात्तेत्, मौवा-
१० दिकः । व्यत्ययेन शतृप्रत्यय । “ अद्भुपदेशात् ” (पा ६.१.१८६) इति लमार्व-
धातुकानुदात्तत्वेन धातोरेव स्वरः । यजमानस्य परिधिः परितः सर्वतो धाता रक्षकस्त्वमसि ।
“ उपसर्गे घोः किः ” (पा ३.३.९२) इति किप्रत्यये ऋदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वम् । किच-
इडञ पशवश्च, तद्वान् इडः, तत्साधनत्वात् । अर्शआदित्वादच् (पा ५.२.१२७) । अत
एव सर्वैः ईडितः स्तुतः ॥

१५ दक्षिणं परिदधाति-‘ इन्द्रस्य ’ इति ॥ इन्द्रस्य य दक्षिणं बाहु महावीर्यः,
स एव त्वम् असि इति दक्षिणस्य परिधेः स्तुतिः । “ स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा ” (फि ९)
इति दक्षिणशब्द आधुदात्तः । गतमन्यत् (तैस १.१.११) ॥

उत्तरं परिदधाति-‘ मित्रावरुणौ ’ इति ॥ ध्रुवेण अचलेन नित्येन धर्मणा
कर्मणा मित्रावरुणौ एव च त्वामुत्तरतः परि घत्ताम् । समानमन्यत् (तैस १.१.११) ॥

२० विश्वावसुविश्वस्मादीपतो यजमानस्य परिधिरिड ईडित इति मध्यमम् । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो यजमानस्य
परिधिरिड ईडित इति दक्षिणम् । मित्रावरुणौ रतोत्तरतः परिघत्ता ध्रुवेण धर्मणा यजमानस्य परिधिरिड
ईडित इत्युत्तरम् ” (-बौश्री १.१३) इति ॥ हे मध्यमपरिधे, त्व विश्वावसुनामा^{१०} गन्धर्व असि,
वद्वत् रक्षकत्वात् । तेन सर्वस्मात् हिंसकात् यजमानस्य परिपोषकोऽन्नरूपः स्तुतो भव ॥ एवमुत्तरयो-
योऽयम् ॥ ध्रुवेण धर्मणा अनुष्ठीयमाननित्यकर्मनिमित्तम् ॥ विधिपूर्वकं ध्याचष्टे-“ धारयन् प्रस्तरं
२५ परिधीन् परिदधाति । यजमानो वै प्रस्तरः । यजमान एव तत्स्वयं परिधीन् परिदधाति । गन्धर्वोऽसि
विश्वानुरित्याह । विश्वमेवायुषंजमाने दधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्याह । इन्द्रयमेव यजमाने
दधाति । मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिघत्तामित्याह । प्राणापानौ मित्रावरुणौ । प्राणापानावैवास्मिन् दधाति ”
(तैसा ३.३.९) इति ॥

हविरासादनादिः]

सूर्येस्त्वा पुरस्तात् पातु कस्याश्चिदभिशस्त्या
वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तः समिधीमहर्षे बृहन्तमध्वरे

सूर्यः । त्वा । पुरस्तात् । पातु । कस्याः । चित् । अभिशस्त्या इत्यभि-शस्त्याः ।
वीतिहोत्रमिति वीति-होत्रम् । त्वा । कवे । द्युमन्तमिति द्यु-मन्तम् । समिति । इधीमहि ।
अग्ने । बृहन्तम् । अध्वरे ।

५

“ देवताद्वन्द्वे च ” (पा ६.२.१४१) इति मित्रावरुणशब्दे पूर्वोत्तरपदयोः “ युगपत्प्रकृति-
स्वरत्वम् ॥

सूर्येण पुरस्तात् परिधानकार्यं करोति-‘सूर्यः’ इति ॥ ’ सूर्यः एव त्वां
पुरस्तात् पातु रक्षतु । कस्मात् ? कस्याश्चित् यतः कुतश्चित् अभिशस्त्याः
अपरिमितायाः अभिशापात् रक्षःप्रभृतिप्रयुक्तात् । शसु हिंसायाम् । “ तितुन्नतयसि ” १०
(पा ७.२.९) इति इष्टप्रतिषेधः, “ तादौ च निति कृत्यती ” (पा ६.२.५०)
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । “ निपाता आद्युदात्ताः ” (फि ८०), “ उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ”
(फि ८१) इत्यभिशाब्दोऽन्तोदात्तः । एवं कस्याश्चिदित्यत्र “ सावेकाचः ” (पा ६.१.१६८)
इति प्राप्तं विभक्त्युदात्तत्वं “ न गोधन् ” (पा ६.१.१८२) इति प्रतिषिष्यते ।

ऊर्ध्वं समिधावादधाति-“ वीतिहोत्रम् ’ इति त्रिपदया गायत्र्या ॥ वीतिहोत्रम् १५
इष्टस्तोत्रम् । वीतेः कान्तिकर्मणः “ मन्त्रे वृषे ” (पा ३.३.९६) इत्यादिना कर्मणि क्तिन्-
प्रत्यय उदात्तः । वेतव्या कभिनव्या होत्रा वाक् स्तोत्ररूपा होतृव्यापारो वा यस्य तं त्वा हे
कवे मेधाविन् अग्ने, द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् । “ हस्वनुड्यां मतुप् ” (पा ६.१.१७६)
इति मतुप् उदात्तत्वम् । बृहन्तं महान्तं समिधीमहि प्रागेव दीप्तिमन्तं सन्तम् अनया समिधा

सूर्य इति ॥ वीधायनः-“ अथ सूर्येण पुरस्तात् परिदधाति सूर्येस्त्वा पुरस्तात् पातु २०
कस्याश्चिदभिशस्त्या इति ” (वौश्रौ १.१३) इति । आपस्तम्बः-“ आहवनीयमभिमन्त्र्य ”
(आपश्रौ २.९.७) इति ॥ कस्याश्चित् अभिशस्त्याः सर्वस्या अपि हिंसायाः ॥ अनेनैवामित्रायेण
व्याचष्टे-“ सूर्येस्त्वा पुरस्तात् पातिवत्याह । रक्षसामपहायै । कस्याश्चिदभिशस्त्या इत्याह ।
अपरिमितादेवैर्न पाति ” (तैत्र्या ३.३.६) इति ॥

वीतिहोत्रमिति ॥ कल्पः-“ ऊर्ध्वं आचारसमिधावादधाति वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तः २५
समिधीमहर्षे बृहन्तमध्वरे इति ” (वौश्रौ १.१३) इति ॥ हे विद्वन् अध्वरे, त्वामध्वरं निमित्तीकृत्य
समिधीमहि । कीदृशं त्वाम् ? वीतये व्याप्तये समृद्धये होत्रं होमो यस्य तं वीतिहोत्रम् ॥ एतमेवार्थं
दर्शयति-“ वीतिहोत्रं त्वा कव इत्याह । अग्निमेव होत्रेण समर्धयति । द्युमन्तः समिधीमहीत्याह
समिधै । अग्ने बृहन्तमध्वरे इत्याह वृद्धयै ” (तैत्र्या ३.३.६) इति ॥

५. षै-प्रकृतिस्वरत्वम् । ६-६. व- ऊर्ध्वा समिधमादधाति ।

३०

* श्रौतसूत्रे ‘ आचारः ’ इति पदं नास्ति ।

विशो यन्त्रे स्थो वसूनां रुद्राणामादित्यानां सदांसि सीद

ॐ जुहूरुपभृद् ॐ ध्रुवाऽसि घृताची

विश । यन्त्रे इति । स्य । वसूनाम् । रुद्राणाम् । आदित्यानाम् ।

सदांसि । सीद । जुहू । उपमृदित्युप-भृत् । ध्रुवा । असि । घृताची ।

- ५ सम्यक् दीपयाम । इन्धेर्लिङि “बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति विकरणस्य छद् । यद्वा—“ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.११७) इत्यार्धधातुकत्वात् विकरणाप्रसङ्गः । सार्धधातुकत्वेन छित्त्वादानुनासिकलोप । १ अध्वरे अध्वरार्थम् । निमित्तात् सप्तमी । (पा २.३.३६ वा ६) धृ हृष्ठने । हृष्टन कौटिभ्यम् । ध्वरन्तीति ध्वराः रक्ष.प्रभृतयः । पचाच्च । २ ते यत्र न भवन्ति स अध्वरः । बहुव्रीहौ “ नञ्मुभ्याम् ” (६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
- १० तादृशाय यज्ञाय त्वा समिधीमहि ।

विभृती सादयति—‘ विशः ’ इति ॥ ‘ विशः प्रजायाः यन्त्रे यमने धारिके १ स्वः । ‘ गुष्टवीपचि ” (उ ६.१६) इत्यादिना यमेक्षप्रत्यय । “ सावेकाच ” (पा ६.१.१६८) इति विशः परस्या पष्ठ्या उदात्तत्वम् ॥

तपोः प्रस्तर सादयति—‘ वसूनाम् ’ इति ॥ वस्वाद्यप्य प्रसिद्धा देवताः यज्ञभागिन्यः ।

- १५ तासां सदस्त्वेन त्रिभृत्योः स्तुति ॥

तत्र जुहू सादयति—‘ जुहू ’ इति ॥ ‘ असि घृताची ’ इत्यादिकं वक्ष्यमाणं जुह्वादिभि प्रत्येकमभिसंभव्यते । ह्यतेऽनया इति जुहू । “ जुहोतेर्दीर्घश्च ” (द्र पाभा ३.२.१७८ वा ३) इति क्विप्प्रत्ययः, “ द्वे च ” इति तत्रानुवर्तते ८ । ‘ जुहू न्यम् १ असि । त्वया खलु ह्यते । पुनश्च विशेष्यते—‘ घृताची रमम् । घृतमश्नति गच्छति धारकत्वेनेति घृताची ।

- २० विश इति ॥ कल्प — “ अन्तर्बहुदीर्घानाम्ने विष्टनी तिरथी आमाद्यपि विशो यन्त्रे स्य इति ” (बौध् १ १३) इति ॥ हे उर्मरूपे विश्वी, युवा प्रजाया नियामिके भवथ ॥ एतदेव दर्शयन्— “ विशो यन्त्रे स्य इत्याह । विशा यत्यै ” (तैत्त्वा ३ ३ ६) इति ॥ त्रिपते— “ उदीर्घानाम्ने निदधानि प्रतिष्ठत्यै ” (तैत्त्वा ३ ३ ६) इति ॥

- वसूनामिति ॥ कल्प — “ वसूनां रुद्राणामादित्यानां सदांसि सीदति तयोः प्रस्तरमत्यादयति ” (आपत्री २.९.१२) इति ॥ विष्टनिद्वयमेव सद् इत्यभिप्रेत्याऽऽह— “ वसूनां रुद्राणामादित्यानां सदांसि सीदत्याह । देवतानामेव सद्ने प्रस्तरं सादयति ” (तैत्त्वा ३.३ ६) इति ॥

जुहूरिति ॥ कल्प — “ प्रस्तरे जुहू १ सादयति जुहूरामि घृताची नाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये

७-७ मै-ते यत्र न सन्ति, व- यत्र नामवन् । ८-८ मै-‘ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ’ इति क्विप् । ‘ जुहोतेर्दीर्घश्च ’ इति दीर्घोऽनुवर्तते ।

- ३० २१. आ.पा ह्य-मभ्यादयति । * धीतसूत्रे द्व ‘ सादयति ’ नास्ति-।

हविरासादनादिः]

नाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि (२) सीद्वैता असदन्त्सुकृतस्य लोके
ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं पाहि मां यज्ञनियम् ॥ ११ ॥

नाम्ना । प्रियेण । नाम्ना । प्रिये । सदसि (२) । सीद । एताः । असदन् । सुकृतस्येति सुकृतस्य ।
लोके । ताः । विष्णो इति । पाहि । पाहि । यज्ञम् । पाहि । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् ।

पाहि । माम् । यज्ञनियमिति यज्ञ-नियम् ॥ ॥ ११ ॥

५

[बाहुरसि प्रिये सदसि पञ्चदश च]

[नैसं १-१-११-१२; कासं १-११; कपिसं १-११; वासं २-१-६]

ऋत्विगादिना किन् (पा ३.२.५९) । अनुनासिकलोपे, “ अचः ” (पा ६.४.१३८)
इत्यकारलोपे, “ चौ ” (पा ६.३.१३८) इति दीर्घः । सा त्वं ^१प्रियेण ^२नाम्ना वृत्-
संबन्धेन सर्वस्य ^३प्रीतिहेतुना वृताचीतिनाम्ना उपलक्षितासि । “ तासामेतदेव प्रियं नाम १०
यद्ब्रुताची ” (तैत्रा ३.३.६) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ ईदृशेन नाम्ना ^४प्रिये ^५सदसि
प्रस्तराख्येऽस्मिन् सदने ^६सीद । “ यजमानो वै प्रस्तरः ” (तैत्रा ३.३.६) इति यज-
मानत्वसंस्तवानाममात्रेण प्रस्तरस्य प्रियत्वम् ॥

उपभृतं सादयति—‘ उपभृत् ’ इति ॥ उपेत्य जुहूं विभर्तीति ^१उपभृत् । “ अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यते ” (पा ३.२.१७८) इति क्प्र । ईदृशी त्वम् असि । समानमन्यत् ॥ १५

ध्रुवां सादयति—‘ ध्रुवा इति ’ ॥ ^२ध्रुवा ^३निश्चला । यत्रैव साद्यते तत्रैव धार्यते, न
चाल्यते प्राक् समिष्टयजुष इति ध्रुवा । तादृशी त्वम् ^४असि । शिष्टं स्पष्टम् ॥

सुचोऽभिगृह्णाति^१ ‘ एताः ’ इति यजुरन्तया त्रिष्टुभैकपदया ॥ ^२सुकृतस्य शोभनस्य
कर्मणः यागलक्षणस्य ^३लोके स्थाने । “ सूपमानात् कः ” (पा ६.२.१४५) इति
कान्तमन्तोदात्तम् । ^४एताः सुचः ^५असदन् ^६आसीदन्ति मयाऽन्वासादितत्वात्^७ । छान्दसो २०

सदसि सीदति । उत्तरासुपभृतसुपभृदसि वृताची नाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि सीदति । उत्तरां
ध्रुवां ध्रुवाऽसि वृताची नाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि सीदति ” (चौश्लो १-१३) इति ॥
प्रथमद्वितीययोः ‘ असि वृताची ’ इत्यादिकमनुपपद्यते ॥ व्याचष्टे—“ जुहुरसि वृताची नाम्नेत्याह ।
असौ वै जुहूः । अन्तरिक्षसुपभृत् । प्रथिवी ध्रुवा । तासामेतदेव प्रियं नाम । यद्ब्रुताचीति । यद्ब्रुताची-
त्याह । प्रियेणैवैना नाम्ना सादयति ” (तैत्रा ३.३.६) इति ॥

२५

एता इति ॥ कल्पः—“ अथ सुचः सत्त्वा अभिमृशत्येता असदन्त्सुकृतस्य लोके ता विष्णो

१. च- प्रियहेतुना । १०. तं. ति. य- ईदृशी सती । ११. क- अचला । १२. सै-सुचोऽभि-
मन्त्रयते । १३-१३. सै-सदसि मया सादितत्वात् ।

लुह् । १४दित्वाद् (पा ३.१.५५) । १ताः सुचः हे १विष्णो सर्वस्य पाळक, १पाहि, १यज्ञ
१पाहि, १यज्ञपतिं यजमानं च १पाहि । “ पत्यावैश्वर्ये ” (पा ६.२.१८) इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । १यज्ञनियं यज्ञस्य नेतारं १मा च १पाहि । यज्ञं नयतीति “ सत्सुद्विप ” (पा
३.२.६१) इत्यादिना किम् । “ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.४.७७ वा १)
५ इति इयञादेशेन “ एरनेकाच ” (पा ६.४.८२) इति यणादेशो बाध्यते । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् (६.२.१३९) । “ समानवाक्ये पदात् परत्वामानात् ” प्रथमवर्ज-
तिदन्ताना निघाताभावः ॥

॥ इति प्रथमे एकादशोऽनुनाकः ॥

पाहि पाहि यज्ञ पाहि यज्ञपतिं पाहि मां यज्ञनियमिति ” (बौध्मी १.१३) इति ॥ लोकेऽवर्धमानि फले,
१० तद्रूपत्वेन भाविते प्रस्तरे सुचोऽवस्थिता ॥ पृथदेव दर्शयति—“ एता असदन्तुकृतस्य लोक इत्याह ।
सत्यं वै सुकृतस्य लोक । सत्य एवैता सुकृतस्य लोके सादयति । ता विष्णो पाहीत्याह । यज्ञो वै
विष्णु । यज्ञस्य धृत्यै । पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं पाहि मा यज्ञनियमित्याह । यज्ञाय यजमानायात्प्रने ।
तेभ्य एवाऽऽशिपमाशास्तेऽनात्यै ” (तैमा ३.३.६) इति । धृतिर्व्यशुपरपकर्तृकं सुचां पोषणम् ॥

अत्र विनियोगसप्रदः—

१५ “ कृष्ण इध्म वेदिवेदिं यद्विर्बेदिं समुकृति ।
दिवे त्रिभिर्बेदिषोऽप्रमथ्यमूलानि चोक्षति ॥ १ ॥
स्वया शोप शिपेद्भूमौ विष्णो प्रस्तरमुज्जयेत् ।
उर्णां बर्हिस्तृतिर्तन्ध त्रिभिस्त्रीन् परिधीन् शिपेत् ॥ २ ॥
सूर्योऽस्मिमन्थ पूर्वाग्निं वीत्याचारसमित्स्थितिः ।
२० विदो आधाय विष्टी वसू प्रस्तरसादनम् ॥ ३ ॥
लुहपशुभिरासाध सुच एतास्तु मन्त्रयेत् ।
एकादशागुवाकेऽस्मिन्धीरिता मन्त्रविशतिः ॥ ४ ॥ ” इति ॥

अथ भीर्मा ॥ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

२५ “ यजमानः प्रस्तरोऽत्र गुणो वा नाम वा स्तुतिः ।
सामानाधिकरण्ये न स्यादेकस्यान्यनामता ॥
गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्ये प्रस्तरलक्षिते ।
अंशांशि पाधभावेन पूर्ववद्भात्र सस्तुतिः ॥

हविरासादनादिः]

अर्थभेदादानासत्त्वं गुणश्चेत् प्रहियेत सः ।

यागसाधकताद्वारा^{२३} विधेयप्रस्तरस्तुतिः ” (जैम्या १.४.३६-३८) इति ॥

इदमाग्नायते— “ यजमानः प्रस्तरः ” (ऋ. तैद्या ३.३.६) इति । तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयं, प्रस्तरस्य वा यजमानशब्दो नामधेयम् । कुतः ? ‘ उद्भिदा यागेन ’ इत्यादाविव सामानाधिकरण्यादित्येकः पक्षः । गुणविधिरप इत्यपरः । तथाऽपि यजमानकार्ये जपादौ प्रस्तरस्याचितनस्य सामर्थ्याभावात् प्रस्तरकार्ये लुग्धारणादौ यजमानस्य शक्तत्वात् यजमानरूपो गुणो विधीयते । एवं सति पश्चात् श्रुतस्य प्रस्तरशब्दस्य कार्यलक्षकत्वेऽपि प्रथमश्रुतो यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भविष्यति । न चात्र पूर्वान्यायेन स्तुतिः संभवति । अष्टाकपालद्वादशकपालयोरेव प्रस्तरयजमानयोरेवाङ्कित्वाभावात् । “ बायुर्वं क्षेपिष्ठा देवता ” (तैसं २.१.१), “ ऊर्जोऽवस्वद्वयै ” (सैसं १.११.८) इत्यादिवत् स्तुतिरिति चेत् । न । क्षिप्रत्वादिधर्मवत् कस्यचिदुपर्यस्याप्रतीतिः । तस्मान्नामगुणयोरन्यतरत्वमिति प्राप्ते न्यूनः— गोमहिषयोरेवार्थभेदस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वात् नामत्वं युक्तम् । गुणपक्षे त्वसौ प्रहरणस्य प्रस्तरविषयत्वात् यजमाने प्रहृते सति कर्मलोपः स्यात् । तस्मात् विधेयः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते । यथा ‘ सिद्धो देवदत्तः ’ इत्यत्र सिद्धगुणेन शौर्यादिनोपेतो देवदत्तः सिद्धशब्देन स्तूयते तथा यजमानगुणेन यागसाधनत्वेन युक्तः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते । एवं “ यजमानो वा एककपालः ” (सैसं १.१०.७) इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥

अथ न्याकरणम् ॥ “ कृष्णत्याग्राख्या चेत् ” (फि ११) इति कृष्णशब्दस्याऽऽद्युदात्तः । आन्वरेण इत्यत्र प्रातिपदिकस्वरेण वा समासस्वरेण वा कृत्स्वरेण वा कृत्प्रत्ययान्तत्वेन याथादिस्वरेण (पा ६.२.१४४) वाऽन्तोदात्तत्वम् । वेदिशब्दस्येत्प्रत्ययान्तत्वेन नित्स्वरः (पा ६.१.१९७) । विष्णुशब्दो नुप्रत्ययान्तः । स्तूपशब्दो वृषादिः (पा ६.१.२०३) । ऊर्णाशब्दस्य वृषादित्यादाद्युदात्तत्वे (पा ६.१.२०३) सत्युपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा. ६.२.२) । स्वासस्थमित्यत्र “ नन्मुभ्याम् ” (पा. ६.२.१७२) इत्यन्तोदात्तः । विश्वावसुरित्यत्र “ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ” (पा ६.२.१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । इष्टो यजमानस्येलुभयत्र लसार्वाधातुकस्वरः (पा ६.१.१८६) । मिश्रावरुणावित्यत्र देवताद्वन्द्वस्वरः (पा ६.२.१४१) । उत्तरत इत्यत्रातसुच्प्रत्ययान्तत्वेन चित्स्वरः (६.१.१६३) । धर्मणेत्यत्र मनिन्प्रत्ययान्तत्वात् नित्स्वरः (पा ६.१.१९७) । सूर्यशब्दो निपातनादाद्युदात्तः (पा ३.१.११४) । कस्या इत्यत्र “ सावेकाचः ” (पा. ६.१.१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते “ न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कुङ्गयः ” (पा ६.१.१८२) इति प्रथमैकवचने साववर्णान्तत्वेन निगिष्यते । अग्निशस्या इत्यत्र “ तादौ च ” (पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरः । वीतिहोत्रमित्यत्र “ मन्त्रे ध्रुपेपचमनविदभूवीरा उदात्तः ” (पा ३.३.९६) इति वीथातोरुदात्तत्वे किन्प्रत्यये सति बहुव्रीहिस्वरः । घृताचीत्यत्र कृत्स्वरः (पा ६.२.१३९) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

२२. तं^१साधनताद्वारा । * शुद्धीकृतोऽयं पाठः । मुद्रितपुस्तके लिखितपुस्तकेषु च ‘ कृष्णस्य मृगाण्याचेत् ’ इति पाठः वर्तते । २३. आ.पा.दा-सूर्यशब्दे ।

भुवनमसि वि प्रथस्वाग्ने यष्टरिदं नमः ।

भुवनम् । असि । वीतिं । प्रयस्व । अग्ने । यष्टः । इदम् । नमः ।

अग्नेण जुहूपभृतौ प्राञ्चमज्जलिं करोति—'भुवनम्' इति यजुरादिकयैकपदया गायत्र्या ॥ हे अग्ने यष्ट. यागस्य निर्वर्तक । " अग्निर्वै देवाना यष्टा " (तैत्रा ३.३.७) इति ५ ब्राह्मणम् । 'अत्र पादादित्वात् 'अग्ने' इति न निहन्यते । " आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् " (पा ८.१.७२) इति तस्याविद्यमानत्वात् ' यष्टः ' इत्यपि न निहन्यते । द्वयोरपि पांशिक-माद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । त्वं भुवनम् असि, त्वदायत्तत्वात्, समस्तभूतजातस्य । तस्मात् भुवनमिव वि प्रयस्व विस्तीर्णो भव । तुभ्यम् इदं नमः । अयमज्जलिस्त्वा प्रीणयितुं क्रियते ॥

१० एकादशोऽनुवाक इभ्भावर्हि कुचा प्रोक्षणादितन्त्रमुक्त्वम् । तत्राज्यहविषा पूर्णाना कुचा यदासादन-मुक्तेन पुरोडाशसामान्ययोरपि वेद्यामासादनमुपलक्ष्यते । ते मन्त्रास्तच्छिद्रकाण्वाद्गौ (तैत्रा ३.७.५) द्रष्टव्याः । सर्वेषु हविष्यसादितेष्वग्नाभ्याहितानामिभ्रमराष्टानामुपरि 'होतृमाधारी द्वादशे विधीयते' ॥

भुवनमिति ॥ कल्प— " अथाग्नेण जुहूपभृतौ प्राञ्चमज्जलिं करोति भुवनमसि वि प्रथस्वाग्ने यष्टरिदं नम इति " (यौथी १.१.५) इति ॥ जुहूपभृत्या पूर्वस्मिन् वेदा आहवनीयं प्रययमज्जलि । हे यागनिष्पादकाग्ने, त्वं भुवनम् असि । भवन्यस्माद्भूतानीति भुवनम् । अतो भूतवारणत्वात् विसृष्टो भव । तुभ्यमिदमज्जलिरूपं नमः अस्तु ॥ अस्य मन्त्रस्य द्वितीयाधारोपत्वाद्मन्त्रकस्य प्रथमाधारस्य पूर्वमनुष्ठेयत्वात् त विधिसु. ततः पूर्वं होतारं प्रति प्रथममन्त्रमुत्पादयति— " अग्निना वै होता । देवा असुरानभ्यभयन् । अग्नेय ममिष्यमानाथानुग्रहीत्याह आनृप्यामिभूत्यै " (तैत्रा ३.३.७) इति । हे

१५ होत, इह्मकाष्टे. समिष्यमानास्यग्निरनुग्रहान् मन्त्रान् गृह्णीति । तस्मिन् प्रथममन्त्रमुत्पादयति । देवा पूर्वं स्वकीयेषु यागेषु बद्धि होतारं कृत्वा तन्मुखेनासुरानभयन् । अतोऽद्यापि वैरिनिरस्तराय समन्त्रकैः काष्टैरसि प्रज्जलि कार्यः ॥ सत्याविशिष्टमिष्य विद्यते— " एकत्रिंशदितिभ्रमदाहणि भवन्ति । एकविंशतो वै पुण्य । पुरथस्याप्त्यै " (तैत्रा ३.३.७) इति । " दश इत्या अङ्गुल्यो दश पद्या आत्मैकविंशतः " (तैत्रा

३.३.१) इत्यन्यत्राऽऽम्नातम् ॥ होता " प्र वो वाजा अमिधयः " (ऋस ३.७.१) इत्यादिषु सामिधेनीसंज्ञकस्वल्पमानानामु काष्ठानामग्नी प्रक्षेप विधत्ते— " पञ्चदशोभ्रमदाहण्यभ्यादधाति । पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः । अर्धमासस्य सवासर आप्यते " (तैत्रा ३.३.७) इति । " क्रियन्तंस्त्वैरर्धमानैः ।

२५ धतुर्विदाहिसध्याकैरित्यर्थः ॥ अवशिष्टाना पण्णा काष्ठाना विनियोगमाह— " त्रीन् परिधीन् परिदधानि । ऊर्ध्वं समिधावाद्धाति । अनूयानेभ्यः समिधमतिदिनष्टि । षट् मपदन्ते । पद्ना प्रतवः । ऋतुदेव प्रीणाति " (तैत्रा ३.३.७) इति । ' गन्धर्वोऽसि ' (तैत्रा १.१.११) इत्यादयः परिधिमन्त्राः । ' धीतिहोत्रम् ' (तैत्रा १.१.११) इत्यादिरुर्ध्वसमिधमन्त्रः । ते एव पूर्वानुवाकेऽभिहितानि ॥ अग्निप्रज्जलिनाय वायुत्पादनं विद्यते— " वेदेनोपवाजयति । प्राजापत्यो वै वेदः । प्राजापत्यः प्राणः । यजमान

३० १. मै- 'अत्र' नास्ति । २. मै- 'भुवनमिव' नास्ति ।

१-१. ब-होतृमाधारी द्वादशे विधीयते । २ इ.उ.पा.मां हा-प्रत्यञ्जलि । ३. तं-इति ह्यन्यत्रा । ४. इ.उ.मां-क्षेपम् । ५ ब-वैस्तेर्यथ । ६. आ इ.उ.पा.मां हा-अग्निप्रज्जलिनाय ।

शुद्धेह्यमिस्त्वा ह्यति देवयज्याया

शुद्धु । एति । इहि । अग्निः । त्वा । ह्यति । देवयज्याया इति देव-यज्यायै ।

दक्षिणेन शुद्धमादत्ते— 'शुद्ध' इति ॥ हे 'शुद्ध' एहि अस्मद्वस्तमागच्छ । यतः 'अग्निः
त्वां 'देवयज्यायै देवयागार्थमाह्वयति । "छन्दसि निष्टवर्थे" (३.१.१२३) इत्यत्र देवयज्या-

आहवनीयः । यजमान एव प्राणं दधाति" (तैत्रा ३.३.७) इति । वेदस्य प्रजापतिश्मश्रुत्वात् प्रजापत्य-
त्वम् । प्राणवायोः प्रजापतिसृष्टतया प्राजापत्यत्वम् । आहवनीयस्य प्रस्तरन्यायेन यजमानत्वम् ॥ आहुतिं
विधत्ते— " त्रिरुपवाजयति । ग्रयो वै प्राणाः । प्राणानेवास्मिन् दधाति" (तैत्रा ३.३.७) इति ।
प्राणोऽपानो व्यानश्चेति प्राणानां त्रित्वम् । अनेकगुणविशिष्टं प्रथमाधारं विधत्ते— " वेदेनोपयत्य
शुद्धेन प्राजापत्यमाधारमाधारयति । यज्ञो वै प्रजापतिः । यज्ञमेव प्रजापतिं मुखत आरभते । अथो प्रजापतिः
सर्वा देवताः । सर्वा एव देवताः प्राणाति" (तैत्रा ३.३.७) इति । उपयत्य वेदस्योपरि सुवमवस्था- १०
प्येत्यर्थः । आहुतीनामादित्वात् अयमाधारो यज्ञस्य मुखम् । तस्मिन् मुखे यज्ञसृष्टत्वेन यज्ञरूपं
प्रजापतिमेवाऽऽरब्धवान् भवति ॥ प्रजापतेः सर्वदेवतारूपत्वोपपादनं वाजस्तनेयिन एवमाननन्ति—
" तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं ७ देवमेतस्यैव सा विसृष्टिः । एष उ होव सर्वे देवाः"
(बृह १.४.६) इति ॥ आग्नीध्रं प्रति प्रेषमन्त्रमुत्पादयति— " अग्निमग्नीद्विद्विः संमृद्धीत्याह ।
ध्यावृद्धि यज्ञः । अथो रक्षसामपहरथै" (तैत्रा ३.३.७) इति । वैदर्भैरिध्मः पूर्वं संनद्धसौरभिज्जालायां १५
संमार्जनमग्निनेतव्यम् । ' हे अग्नीद् ' इति संशोध्य तत्रासौ प्रेष्यते । ' त्रिस्त्रिः ' इति वीप्सा परिधि-
संमार्जनापेक्षा । तद्विधत्ते— " परिधीन्त्संमाष्टि । पुनात्येवैतान्" (तैत्रा ३.३.७) इति ॥ प्रतिपरिधि
त्रिराहुतिं विधत्ते— " त्रिस्त्रिः संमाष्टि । ध्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय । अथो एते वै देवाश्वाः ।
देवाश्वातेव तसंमाष्टि । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै" (तैत्रा ३.३.७) इति । देवाश्चत्वेन भाविताः
स्वर्गप्राप्तये भवन्ति । द्वयोरधारयोः क्रमेण गुणभेदं विधत्ते— " आसीनोऽन्यमाधारमाधारयति विष्टन्नन्यम् । २०
यथाऽनो वा रथं वा युञ्ज्यात् । एवमेव तदध्वर्युर्वर्जं युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्याभ्युदयै" (तैत्रा ३.३.७)
इति ॥ शकटस्य प्राथमिकं बलीवर्दयुगम् ७ उपर्वासीनेन प्रेष्यते । द्वितीयतृतीयादिकं तु भूमौ
स्थितेन । तद्द्वयाधाररथः स्वर्गलोकमभिलक्ष्य बहनाय भवति । एतद्रथवेदनं प्रशंसति— " बहन्त्येनं ग्राम्याः
पशवः । य एवं वेद" (तैत्रा ३.३.७) इति । बलीवर्दाश्वादयो ग्राम्याः ॥ " तिष्टन्नन्यम् " इति
विहितस्य द्वितीयाधारस्य संबन्धिषु मन्त्रेषु प्रथमं मन्त्रं ध्याचष्टे— " भुवनमसि वि प्रथस्वेत्याह । यज्ञो वै २५
भुवनम् । यज्ञ एव यजमानं प्रजया पशुभिः प्रथयति । अग्रे यष्टरिदं नम हृत्याह । अग्निर्वै देवानां यष्टां । य
एव देवानां यष्टा । तस्मा एव नमस्करोति" (तैत्रा ३.३.७) इति । पूर्वोक्तिनिर्वचनेन भूतोत्पत्तिकारण-
त्वादन्यमिज्ञो यज्ञो भुवनम् । यथा देवपूजकः । अग्निश्च हव्यवहनेन देवान् पूजयति ॥

शुद्धेहीति ॥ कल्पः— " अथाऽऽदत्ते दक्षिणेन शुद्धं शुद्धेह्यमिस्त्वा ह्यति देवयज्याया इति ।

७. आ. इ. उ. क. पा. भा. हा.—दैवमेतस्यैव; य—दैवतमेतस्यैव; तं—वेदमेतस्यैव; [अस्मानिः स्वीकृतः ३०
पाठः नृद्धदारण्यकमतुस्तस्य शुद्धीकृत्य दत्तः] । ८. तं. व.—युगम् ।

उपभृदेहि देवस्त्वा सविता ह्यति देवयज्याया अग्नाविष्णु मा वामव क्रमिपं
वि जिहाथां मा मा सं तासं लोकं मे लोककृतौ कृणुतं

उपभृदित्युप-भृत् । एति । इहि । देव । त्वा । सविता । ह्यति । देवयज्याया इति
देव-यज्यायै । अग्नाविष्णु इत्यग्ना-विष्णु । मा । वाम् । अवेति । क्रमिपम् । वीति । जिहायाम् ।
५. मा । मा । समिति । त्वात् । लोकम् । मे । लोककृताविति लोक-कृतौ । कृणुतम् ।

शब्दो यप्रत्ययान्तो निपातितः । “ आग्नेयी वै जुहुः ” (तैत्रा ३.३.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥
सव्येनोपभृतमादत्ते-‘ उपभृत् ’ इति ॥ हे उपभृत्, एहि । यतः सर्वस्य प्रेरकः
‘ सविता ’ देवयज्यायै आह्वयति । ‘ सावित्र्युपभृत् ’ (तैत्रा ३.३.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥
अत्याक्राम अपनि-‘ अग्नाविष्णु ’ इति ॥ अग्निराहवनीयः, विष्णुर्यज्ञः, यज्ञश्चान्तैदि
स्तुचामप्रत आस्ते । तासाह-हे अग्नाविष्णु, युगामह मा अव क्रमिपम् अक्रम्य मा गाम् ।
१०. “ नेटि ” (पा ७.२.४) इत्यनेन वृद्धिप्रतिषेधः । तदर्थं युवा वि जिहाथां मम मार्ग-
प्रदानार्थं विगच्छतम् । मा मा च मा स तास संतासं मा काष्टम् । “ झलो झलि ”
(पा ८.२.२६) इति सिचो छोपः । “ वदन्नजहल ” (पा ७.२.३) इति वृद्धिः ।

सव्येनोपभृतमुपभृदेहि देवस्त्वा सविता ह्यति देवयज्याया इति ” (चौथी १.१५) इति ॥
१५. अनयोर्मन्त्रयोरभिनावित्यनस्या युक्तेत्याह-“ जुह्वेहाग्निस्त्वा ह्यति देवयज्याया इत्याह । आप्रेयी ई
जुहुः । सावित्र्युपभृत् । ताभ्यामेवैने प्रसूत आदत्ते ” (तैत्रा ३.३.७) इति । अभिसवितारी जुहूपभृतोः
सुचोरभिनाविदेवते १० ॥

अग्नाविष्णु इति ॥ बोधायन-“ अत्याक्रामअपत्यग्नाविष्णु मा वामवक्रमिपं वि जिहाथां मा
मा संतासं लोकं मे लोककृतौ कृणुतम् ” (चौथी १.१५) इति । अत्याक्रमणप्रकार आपस्त्वग्नेन दक्षितः-
२०. “ अग्नाविष्णु मा वामवक्रमिपमित्यग्रेण *सुचोऽपरंण मध्यम परिधिमनवक्रामं प्रस्तर दक्षिणेन परा
दक्षिणाऽतिक्रामति । उद्गृह मध्येन ” (आपश्रौ २.१३.५) इति ॥ १२ मध्यमपरिधेः पुरतोऽवस्थित
आहवनीयोऽग्निः ततः पश्चात्सुचामप्रमग्ने शास्त्रदृष्ट्यावस्थितो यज्ञाभिमानी विष्णु । हे अग्नाविष्णु,
आधारहोमार्थं युगयोर्मन्त्रे गच्छन्नयह पादेन युवा मा अव क्रमिपम् । मम गमनावकाशव युवा
विपुक्तौ मनतम् । मा प्रति सतार्प मा कुरुतम् । किं च स्थानकारिणी युवा मम गमनस्थानं कुरुतम् ॥
२५. यथोक्तमर्थं दर्शयति-“ अग्नाविष्णु मा वामवक्रमिपमित्याह । अग्निः पुरस्तात् । विष्णुर्देवः पश्चात् ॥
वाभ्यामेव प्रथिषोप्यात्वाक्रामति । जिहाथां मा मा स तासमित्याहाहिसामै । लोकं मे लोककृतौ
कृणुतमित्याह । आशिपमेवैतामाशस्ते ” (तैत्रा ३.३.७) इति ॥

३. य-तदेवाह । ४. य. मे-इत्यादिना । ५. त, ति-मार्गप्रदर्शनार्थम् ।

९. इ. व. पा. मा. हा-‘ जुहूपभृतो. ’ नास्ति । १०. त-न्देवो । * श्रौतसूत्रे ‘ सुचोऽपरं ’ इति
३६. पाठः । ११. आ. इ. मा-परिधिमनवक्रामम्, क-परिधिमनवक्रामम् । १२. उ. पा. मा-मध्यमं परिधिम् । १३.
मध्यमपरिधिम् । १३. आ. इ. उ. पा. मा. हा-‘ काशुणो ।

विष्णोः स्थानमसीत् इन्द्रो अकृणोद्वीर्यीणि समारभ्योर्ध्वो
अध्वरो दिविस्पृशमहुतो (१) यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रावान्त्स्वाहा

विष्णोः । स्थानम् । असि । इतः । इन्द्रः । अकृणोत् । वीर्यीणि ।

समारभ्येति सम्-आरभ्य । ऊर्ध्वः । अध्वरः । दिविस्पृशमिति दिवि-स्पृशम् ।

अहुतः (१) । यज्ञः । यज्ञपतेरिति यज्ञ-पतेः । इन्द्रावानितिन्द्र-वान् । स्वाहा ।

हे^१ लोककृतौ स्थानप्रदौ, मम च^२ लोकं स्थानं कृणुतं कुरुतम् । “ धिन्विहृण्वोर च ”
(पा ३.१.८०) इत्युप्रत्ययः । “ अतो लोपः ” (पा ६.४.४८) ॥

स्थानं कल्पयति—‘ विष्णोः’ इति ॥^३विष्णोः यज्ञात्मनः^४ स्थानम्^५ असि । अतः
प्रशस्तेऽस्मिन् स्थाने स्थित्वा यागं निर्वर्तयामीति भावः ॥

आधारमाधारयति—‘ इतः ’ इति ॥^६इतः अस्मादाधारात् समारभ्य^७ इन्द्रः^८ वीर्यीणि^९
वृत्रवधादीनि^{१०} अकृणोत् करोति स्म । “ अनुदात्ते च कुधपरे ” (पा ६.१.१२०) इति
प्रकृतिभावः । पूर्वबहुप्रत्ययः । किञ्च अयमाधारः^{११} ऊर्ध्वः^{१२} ऊर्ध्वलोकगामी भूत्वा,^{१३} अध्वरः
अध्वर्यः । “ नञ्युभ्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तादात्तत्वम् । पूर्ववत् प्रकृति-
भावः । हिंसकरहितः केनचिदप्यहिंसितश्च भूत्वा^{१४} तमिन्द्रं^{१५} दिविस्पृशम् अकरोत् ।
“ स्पृशोऽनुदंके किन् ” (पा ३.२.५८), “ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ” (पा ६.३.१४)^{१६}
इत्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः (पा ६.२.१३९) । “ आधारमाधार्यमाणमनु समारभ्य ”
(तैत्रा ३.३.७) इत्यादि ब्राह्मणम् । कोऽस्य विशेषः यत एवमकरोदित्याह—^{१७}इन्द्रावान् इन्द्रेण

विष्णोरिति ॥ बौधायनः—“ स्थानं^{१८} कल्पयते विष्णोः स्थानमसीति ” (बौधौ १.१५)
इति । आपस्तम्बः—“ विष्णोः स्थानमसीत्यवतिष्ठते । अन्तर्वेदि दक्षिणः पादो भवत्यवग्रः सत्यः ।
“ अयोर्ध्वंस्तिष्ठत् दक्षिणं परिधिसंधिमन्वबहुत्वं ” (आपधौ २.१३.७-८) इति ॥ हे भूप्रदेश, त्वं^{१९}
यज्ञपुरुषस्य^{२०} स्थानम्^{२१} असि ॥ यज्ञपुरुषप्रयुक्तमतिदार्यं दर्शयति—“ विष्णोः स्थानमसीत्याह । यज्ञो वै
विष्णुः । एतत् खलु वै देवानामपराजितमायतनम् । यद्यज्ञः । देवानामेवापराजितं आयतने
तिष्ठति ” (तैत्रा ३.३.७) इति । देवयजनभूयतिरिक्तभूमोरसुरापीनतया तत्र देवानां पराजयेऽपि
यज्ञप्रदेशोऽपराजितः ॥

इत इति ॥ बौधायनः—“ अन्वारब्धे यजमाने मध्यमे परिधौ *संस्पृशान्नुत्तिष्ठन्नुत्तु-^{२५}
साधारमाधारयति संततं प्राब्रमव्यवच्छिन्दन्नित इन्द्रो अकृणोद्वीर्यीणि समारभ्योर्ध्वो अध्वरो दिविस्पृशमहुतो
यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रावान्त्स्वाहेति ” (बौधौ १.१५) इति । आपस्तम्बः—“ समारभ्योर्ध्वो अध्वरः इति

६. मै-वाम् । ७. व- एनमिन्द्रम् ।

१४. आ.क-कल्पयति । १५. आ.क-‘ अय ’ नास्ति । *सौश्रैसूत्रे ‘ संस्पृशन्नुत्तु ’ इति ।

बृहद्भाः पाहि मांश्रे दुश्चरितादा मा सुचरिते भज
 बृहत् । भाः । पाहि । मा । अग्ने । दुश्चरितादिति दुः-चरितात् ।
 एति । मा । सुचरित इति सु-चरिते । भज ।

५ देवतया तद्वान् । “ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा ६.३.१३७) इति दीर्घः । यतोऽयमाधार
 ५ इन्द्रावान्, तस्मादयमेव खलु यज्ञपते यजमानस्य । “ पत्यावैश्वर्ये ” (पा ६.२.१८)
 इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अहुत अकुटिलः निश्चितफलः । यज्ञः । स्वाहा स्वयमेवेत्य
 मरस्वत्याह । अहुत इति, “ हु हुरेश्छन्दसि ” (पा ७.२.३१) इति हुभासः । होमपक्षे
 स्वाहेति प्रक्षेपार्थो निपातः ॥

सुचमुद्गृह्णाति-“ बृहत् ” इति ॥ क्रियाविशेषणम् । भासते इति भा । “ भान-
 १० भास ” (पा ३.२.१७७) इत्यादिना क्प् । यस्मादयमग्निरेनाधारेण मृशं भासते
 ष्वलति तस्मात् सुचमुद्गृह्णामीति भावः ॥

उदहृत्याक्रामं जपति-“ पाहि ” इति द्विपदया गायत्र्या ॥ हे अग्ने, नः दुश्चरि-
 तात् प्रमादकृतनिन्दिताच्चरितात् कर्मापराधात् मां पाहि । यया कर्मापराधो न भवति

प्राज्ञमुद्गृह्णाति सततं ज्योतिःमत्याधारमाधारयन् सर्वाणीन्मन्त्रानि सस्पर्शयति ” (आप्तौ २.१७.१)
 १५ इति । अस्य मते “ इत् इन्द्रः ” इति वाक्यं पूर्वमन्त्रदोषः । इत् देवयजनस्थानबलात् इन्द्रः असुरवध-
 रूपाणि वीर्याणि अकरोत् । यज्ञपते यजमानस्य यज्ञः आधारः स्वाहा देवतायै दत्तः । कीदृशो यज्ञः ।
 इन्द्रदेवताकवेनेन्द्रवान् । नैर्ऋतीं राशर्मां दिवं समारम्य ऊर्ध्वं, दीर्घः अध्वरः हिंसाखेपे विच्छेदेन
 रहितं पेशानीं दैर्घ्यां दिशं स्पृशति । अहुतः अकुटिलः ॥ इन्द्रशब्दसूचितं दर्शयति-“ इत् इन्द्रो
 अकृणोद्वीर्याणीत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने ददाति ” (तैत्रा ३.३.७) इति ॥ ऊर्ध्वशब्देन बुद्धिः
 २० सूचिनेत्याह-“ समारम्योर्ध्वो अधरो दित्रिस्पृशामिरयाह बृहद्वै ” (तैत्रा ३.३.७) इति ॥ समारम्येति
 पदसूचिर्-“ दर्शयति-“ आधारभाषार्थमागमनुसमारम्य । एतस्मिन् काले देवाः सुवर्गं लोकमायन् । साक्षा-
 देव यजमानः सुवर्गं लोकमेति । अपो समृद्धेनैव यज्ञेन यजमान सुवर्गं लोकमेति ” (तैत्रा ३.३.७) इति ।
 देवाः स्वर्गं याग ऊर्ध्वतोऽप्यर्चयन्तु तमाधार स्पृष्ट्वा विलम्बमन्तरेण स्वर्गं गताः । साक्षादेवाविलम्बेनैव ।
 किं च सम्पत्कारम्येत्यनेन समृद्धिः सूचिता ॥ अहुतशब्दार्थं दर्शयति-“ अहुतो यज्ञो यज्ञपतेरित्याहानार्थे ”
 २५ (तैत्रा ३.३.७) इति ॥ इन्द्रशब्दार्थमाह-“ इन्द्रावान्स्वाहेत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने ददाति ”
 (तैत्रा ३.३.७) इति ॥

बृहद्भा इति ॥ कथम्-“ बृहद्भा इति सुचमुद्गृह्णाति ” (बौध्नी १.१.५) इति ॥ अनेनाऽऽ-
 धारेण ऋणात्स्य यया बृहत् भवति, तयाऽयमभिभाषते । ततो शङ्कर्म दह्यतामित्युद्गृह्णाति ॥

८. त नि व-प्रदानार्थः । ९. ति, पं, व-माति ।

आधारः]

मुखस्य शिरोऽसि सं ज्योतिपा ज्योतिरङ्कताम् ॥ १२ ॥

[अहर्कृत एकविंशतिश्च]

मुखस्य । शिरः । असि । समिति । ज्योतिपा । ज्योतिः । अङ्कताम् ॥ १२ ॥

[भैतं १.१-१३; फालं १.१२; कपितं १.१९; वासं २.८-९]

तथा कुरु । “दुर्निन्दायाम्” (द्र.पाभा २.२.१८ वा ४) इति प्रादिसमासः ॥ दुःशब्देन चरितं विशेष्यते न तु चरणम्; तेन गतित्वाभावादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । किञ्च सुचरिते ^{१०}सुष्टु निर्वर्तिते यज्ञफले ^{१०}मा मां ^{१०}भज स्थापय । विद्यमानोऽप्यपराधो गुणत्वेन ग्रहीतव्य इति भावः । “सुः पूजायाम्” (पा १.४.९४) इति कर्मप्रवचनीयत्वात् यद्यपि प्रादिप्रसङ्गे “कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः” (द्र.पाभा २.२.१८ वा १) इत्यस्ति, तथापि “स्वती पूजायाम्” (द्र.पाभा २.२.१८ वा ४) इति प्रादिसमासः । तेन गतित्वाभावात् “गतिरनन्तरः” (पा ६.२.४९) इत्यस्यापवादः, “सूपमानात् कः” (पा ६.२.१४५) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं न प्रवर्तते । तेन पूर्ववदव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । “अग्निर्वाव पवित्रम् । वृजिनमनृतं दुश्चरितम्” (तैत्रा ३.३.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ।

शुद्धा ध्रुवां समनक्ति—‘मुखस्य’ इति ॥ निर्वर्तिलाधारा शुद्धरभिमन्त्र्यते । हे शुद्ध, ^{१५}मुखस्य यज्ञस्य ^{१५}शिरः शिर इव ^{१५}त्वम् उक्तमाङ्गम् ^{१५}असि । तस्मात् तव ^{१५}ज्योतिपा दृतेन

अधिकभासनेन स्वर्गः स्मार्यत इत्याह—“बृहन्ना इत्याह । सुवर्गो वै लोको बृहन्नाः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै” (तैत्रा ३.३.७) इति ॥

पाहीति ॥ कल्पः—“अथासस्पर्शयन् सुचानुदङ्कृत्याक्रामन्नपति पाहि माऽग्ने दुश्चरितादा मा सुचरिते भजेति” (वौश्री १.१५) ॥ ^{१५}भज स्थापय ॥ शुद्धपशुतोः परस्परमसंस्पर्शवन्नविशिष्टं प्रतिनिवृत्त्याऽऽगमनं विद्यते—“यजमानदेवत्या वै शुद्धः । आनुव्यदेवत्योपश्रुत् । प्राण आधारः । यव संस्पर्शयेत् । आनुव्येऽस्य प्राणं दध्यात् । अस्सस्पर्शयन् अत्याक्रामति । यजमान एव प्राणं दधाति” (तैत्रा ३.३.७) इति । यजमानयत् पागे प्रत्यासन्नत्वात् ^{१५}शुद्धैर्वजमान इति ^{१५}मन्त्र्यते । औपश्रुतस्य स्वाज्यस्य शुद्धद्वारा होम इति व्यवहितत्वमुपश्रुतः । ^{१५}ततो आनुव्यो देवता । अर्थवादान्तरे वा एतदेव ^{१५}तत्त्वं द्रष्टव्यम् ॥ मन्त्रस्य पदार्थवाप्याधौ दर्शयति—“पाहि माऽग्ने दुश्चरितादा मा सुचरिते भजेत्याह । अग्निर्वाव पवित्रम् । वृजिनमनृतं दुश्चरितम् । ऋजुकर्म सत्यं सुचरितम् । अग्निरेवै न वृजिनादनुत्ताद्दुश्चरितात् पाति । ऋजुकर्म सत्ये सुचरिते भजति । तस्मादेवमाशास्ते । आत्मनो गोपीयाय” (तैत्रा ३.३.७) इति । कायिकं निपिद्वाचरणं वृजिनं, विहिताचरणमृजुकर्म, वाचिकं सत्यानृते ॥

मुखस्येति ॥ कल्पः—“शुद्धा ध्रुवां समनक्ति मुखस्य शिरोऽसि सं ज्योतिपा ज्योतिरङ्कता-

१०-१०. भै- शोभनचरिते कर्मणि । ११. भै- ‘त्वम्’ नास्ति ।

१८-१८. क-शुद्धः यजमानोऽभि; तं. व-शुद्धं यजमानोऽभि; १९. व-अतोऽस्य । २०. आ, इ, उ, ऋ, पा, ना, दा-‘तस्वम्’ पाठित ।

इदं ध्रौवं ज्योतिः घृतं सम् अहृक्ता संगच्छताम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । “ शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यदाधारः ” (तैत्रा ३.३.७) इति ब्राह्मणम् ॥

॥ इति प्रथमे द्वादशोऽनुवाकः ॥

मिति त्रिः ” (षोडशी १.१५) इति ॥ हे आधारशेष, त्वं यज्ञस्य शिरोवदुत्तममङ्गम् असि ।

- ५ अतस्त्वद्रूपेण ज्योतिषा ध्रौवाज्यरूपं ज्योतिः सम् अहृक्ता संयुज्यताम् ॥ समञ्जनं विधत्ते—“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यदाधारः । आत्मा घृवा । आधारमाधार्यं घृवा समनक्ति । आत्मशेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति ” (तैत्रा ३.३.७) इति । २१ गलादधस्तनो देहः २१ आत्मा ॥ पूर्वेष्वश्रत्वेन द्विराहुँत्ति विधत्ते—“ द्विः समनक्ति । द्वौ हि प्राणापानी ” (तैत्रा ३.३.७) इति ॥ सिद्धान्तमाह—“ तदाहुः । त्रिरेव समञ्ज्यात् । त्रिघानु हि शिर इति । शिर एवैतद्यज्ञस्य । अथो त्रयो वै प्राणाः । प्राणानेवास्मिन् दधाति ”
- १० (तैत्रा ३.३.७) इति । स्वगच्छगस्थिरूपा विस्पष्टास्त्रयो घातवो यस्य चरित्रघानु ॥ मन्त्रगतज्योति शब्दविवक्षां दर्शयति—“ मणस्य शिरोऽसि न ज्योतिषा ज्योतिरहृक्तामित्याह । ज्योतिरेवास्मा उपरिदधाति । सुवर्षस्य लोहस्यानुप्यार्यै ” (तैत्रा ३.३.७) इति । अस्य ध्रौवाज्यशेषस्योपरि स्थापितेनाऽऽधारशेष-ज्येन २२ अत्युज्ज्वलसत्प्रदीपनैव स्वर्गलोकः प्रकाशितो भवति ॥

अत्र विनियोगसमग्रः—

- १५ “ घृवामेरजलिं हृत्वा २३ जूपद्मान्यां तयोर्ग्रहः ।

अमा दक्षिणदिग्गामी विष्णोः स्थित्वा २४ समाहतिः ॥ १ ॥

शृद्धना. श्रुचमुद्गहा पाहि प्रतिनिवर्तते ।

मण घृवामनक्ति त्रिर्नर मन्त्रा इहेरिता ॥ २ ॥ ” इति ॥

अथ मीमासा ॥ “ अग्ने यष्टरिदं नमः, “ अग्निं देवाना यष्टा ” (तैत्रा ३.३.७)

- २० इत्यनयोर्मन्त्राद्ब्राह्मणयोरभिदेवताया यागाधिकारः प्रतीयते तदयुक्तं, २१ नवमाध्यायप्रथमपादोक्तदेश-परिहरणविरोधप्रसङ्गात् । २६ तत्र ह्येवं चिन्तितम्—२६—

“ देवः प्रयोजकोऽपूर्वं वाऽऽद्योऽस्य फलदत्तवः ।

न विधेये गुणो ह्योपोऽपूर्वस्य फलितोचिता ॥ ” (जैन्वा ९.१.८) इति ॥

‘आत्मेयोऽष्टारूपायः’ इत्यादिषु सर्वेषु कर्मसु मन्त्रतन्त्ररूपाणामनुष्ठेयानामङ्गानामभ्यासिर्देवः

- २५ प्रयोजकः । कुत । यागेन पूजिताया देवताया फलप्रदत्वात् । समवति च फलप्रदत्वं मन्त्रार्थवाद्वाग्निभ्यो विप्रहादिपञ्चकावगमात् । विप्रहो हविस्वीकारस्तन्नोर्जनं तृप्तिः २० प्रसादश्चेति घृतस्योचितं २१ पञ्चकम् । “सहभासो गोरभिद्वज्रबाहुः” (तैत्र २.३.१४) इति विप्रहः । “अग्निरिदं हविरजुपत” (तैत्रा १.५.१०) इति हविस्वीकारः । “अदीदिन्द्रं प्रस्रियतेमा हवीं पि” (ऋ १०.११६.८) इति हविर्नोर्जनम् । “कृत् पूर्वनासिन्द्रं प्रजया पशुमिस्तर्ययति” (तैत्र २.५.४) इति तृप्तिप्रसादौ । ततः सेवितराजादिवत् पूजित-
३० देवताया फलप्रदत्वेन प्राधान्यात् सैवाज्ञाना प्रयोजिकेति प्राप्ते मूमः—“ किं देवताया. २८ फलप्रदत्त्वदर्शनात्

२१-२१. आ-गलाधस्तनो देहः, क-धीवादधस्तनो देहः । २२. क-अत्युज्ज्वलं सन् प्रदीपिवेन,

२३. क-अत्युज्ज्वलं सत्प्रदीपेन, इ.भा हा-अत्युज्ज्वलं सत्प्रदीपेन । २३. तं-जूपमृद्भ्याम् । २४. त.भा-समाहुति । २५. इ.उ.भा हा-नवमाध्यायस्य प्रथमः । २६-२६. इ.उ.पा भा.हा-अत्र श्वेतद्विचिन्तितम् ।

२७-२७. आ.क त-प्रसादश्चेत्येतन्चेतनस्थोचितम् । २८. इ.उ.पा भा-तल्लक्षणम् ।-

भाषारः]

प्राधान्यं शब्दादापाद्यते, वस्तुसामर्थ्याद्वा । नाऽऽद्यः । 'स्वर्गकामो यजेत' इति शब्दे विधेयस्य यागस्यैव फलप्रदत्वावगमात् । द्रव्यदेवते तु सिद्धत्वेन विध्यनर्हः । तत्र यथा द्रव्यस्य विधेयं प्रति गुणभावः तथा देवताया अपि । यदि यागस्य कालान्तरभाविफलं प्रति व्यवहितत्वं तर्हि तत्सामर्थनभूता देवता ततोऽपि ध्यवहिता । का तर्हि फलस्य गतिः । अपूर्वमिति वदामः । तच्च श्रुत्या श्रुतार्थोपत्या वा प्रतीयमानत्वाच्छब्दमिति तस्य फलप्रदत्वमुचितम् । नापि वस्तुसामर्थ्यात् २० देवस्य फलप्रदत्वं, निग्रहादिपञ्चकप्रतिपादकयोर्मन्त्रार्थ-वाद्योः स्वार्थे तात्पर्याभावात् । अन्यथा 'वनस्पतिभ्यः स्वाहा, मूलेभ्यः स्वाहा, मूलेभ्यः स्वाहा' इत्यादि-मन्त्रेष्वपि देवत्वं निग्रहादियुक्तं कल्पयेत् । तच्च प्रत्यक्षविरुद्धम् । अतो न राजादिवत् फलप्रदत्वम् । किंच निग्रहादिमद्देवतावापि न विना कर्मणा फलमभ्युपगच्छति । ततः प्राप्ताप्राप्तविवेकेनोभयवादिस्तिद्धस्य यागस्यैव फलप्रदत्वमस्तु । किं च मातापितृगुर्वादिब्रह्मधृपाया देवतां विनैव फलप्रदत्वमुभयवादिस्तिद्धम् । तस्मात् फलप्रदमपूर्वमेवाङ्गनुष्ठाने प्रयोजकम् । देवस्य प्रयोजकत्वे सत्याग्नेययाग उपदिष्टानि प्रयाजाद्यङ्गानि १० सीर्षादियागेष्वग्न्यभावादनूह्यानि । अपूर्वस्य प्रयोजकत्वे ३० तत्सत्त्वाद्दूह्यानीति विशेषः । तदिदं देवताधिकरणमग्न्यादिदेवतानां ३१ कर्माधिकारे विरुध्यते । अत एव वैयासिकदेवताधिकरणसूत्रेषु जैमिनिपञ्च एवमुपन्यस्तः—“मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः” (ब्रसू १.३.३१) इति । अस्यायमर्थः—अस्ति हि ३२ काचन मधुविद्या, छन्दोगैराम्नातत्वात् । तस्यामादित्यो मधुत्वेन ध्यातव्यः । अस्यो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्चेत्येते देवगणाः । परित उपविश्य तन्मधूपजीवन्ति । इन्द्रशेनोपासनेन १५ वस्वादिमहिमानं प्राप्नुवन्तीति श्रूयते । तस्यां विद्यायां मनुष्याणामधिकारः संभवति । वस्वादिदेवतास्तु कानन्त्यात् वस्वादीनुपासीतरू कं चान्यं वस्वादिमहिमानं प्राप्नुयुः । आदित्यश्च कनन्यमादित्यं मधुत्वेनोपासीत । तस्माद्देवानामनधिकारं जैमिनिर्नन्यत इति । तर्हि ३३ विद्यान्तरेऽधिकारोऽस्त्वित्याशङ्क्योत्तरमेवं सूचितम्— “ज्योतिषि भावाच्च” (ब्रसू १.३.३२) इति । न खल्व्यादित्यो नाम कश्चिचेतनो विग्रहवान् देवोऽस्ति किं त्वस्मिन् दृश्यमाने ज्योतिर्मण्डले भवत्यादित्यशब्दप्रयोगः । एवमज्ञोरेष्वग्निशब्दः । यदि विग्रहवती २० देवता स्यात्तदानीमृत्विगादिवत् कर्मण्युपलभ्येत । किंचैकस्य यजमानस्य यागे हविः स्वीकर्तुं गत्वा तदानीमेवान्येषां यागेषु गन्तुं न शक्नुयात् । अत एवाऽऽम्नायते—“कस्य वाऽह देवा यज्जमा गच्छन्ति कस्य वा न यद्गनां यजमानानाम्” (तैसं १.६.७) इति । किं च विग्रहवसु देवेषु मृतेषु वैदिकानामग्नीन्द्रादिशब्दानामभिधेयाभावाद्देवस्याप्रामाण्यं प्रसज्येत । तस्मात् मृगवृष्णादियाक्येष्विव “सहस्राक्षो शोत्रभिद् ३४ वज्रबाहुः” (तैसं २.३.१४) इत्यादि वाक्येषु कश्चिद्विकल्पप्रत्ययो जायते । २५ 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुग्रन्थो विकल्पः’ (योसू १.९) इति तल्लक्षणम् । 'मृगवृष्णांमसि स्वातः खपुष्पकृतदोस्वरः । एष वन्ध्यासुतो याति शशवृक्षवतुर्धरः’ ॥ इत्यत्र विनैव बालवस्तुना यथा कश्चिदाकार-विशेषो मनसि प्रतिभासते तथैव देवतावाक्येषु । तस्मात् “अग्निवै देवानां यथा” (तैसा ३.३.७) इति चाक्यबलात् देवानां यागाधिकारो वक्तुं न शक्यः ।

२९. ब-एव स्यात् । ३०. ब-तत्सामर्थनभावाद्दूह्यानीति । ३१. भा.पा.हा-‘देवानाम् । ३२. तं-काचिव । ३३. तं-विद्यान्तराभिः । ३४. भा.क.पा.हा-‘वज्रबाहुः’ नास्ति ।

- अत्रोच्यते— देवानामधिकाराभासः कुत इति वक्तव्यम् । देहाद्यभावाद्वा, मत्स्यपि देहादावधिकृत-
सामर्थ्यविधाख्याणामधिकारहेतुनामभावाद्वा, सत्त्वपि तेषु शास्त्रेण निषिद्धत्वाद्वा । प्रथमपक्षेऽपि देहाद्यभावाः
कुत इति वाच्यम् । प्रमाणाभावाद्वा बाधकसद्भावाद्वा । नाऽऽद्य । अन्वार्थेनात्रेतिहासपुराणयोगिप्रत्यक्ष-
लोकप्रसिद्धीनां तत्प्रमाणत्वात् । “ देवो व सविता प्रार्पयतु ” (तैस १.१.१) , “ रद्रस्य हेतिः परि वो
५ घृणन्तु ” (तैस १.१.१) इत्यादयश्चेतनोचितव्यवहारामिधायिनो बहवो मन्त्राः पूर्वमुदाहृताः । ‘ अग्ने
यष्टरिदं नमः ’, ‘ इत इन्द्रो अकृणोद्वीर्याणि ’ इत्यादय उदाह्रियन्ते । “ अथा सपत्नान्निद्रान्नी मे
विपूचीनान् व्यस्यताम् ” (तैस १.१.१३) , “ अग्ने स्व९ सु जागृहि ” (तैस १.१.२३) इत्यादय उदाह-
रियन्ते । “ तं गायत्र्याहरत् ” (तैत्र ३.०.१) , “ ३१ पुरप वै देवाः पशुमालभन्त ” ३१ (द्र. मैस ३.१०.२)
‘ देवामुराः सयत्ता आसन् ’ (तैस २.३.७) इत्यादयोऽर्थमादाः । इतिहासो भारवातिः । पुराण
१० ब्राह्मपात्रवैष्णवादि । योगिप्रत्यक्षं ३६-योगशास्त्रे “ मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ” ३६ (योगसू ३.३२)
इत्यादिस्त्रेषु प्रसिद्धम् । लोऽप्रसिद्धिश्च ३७-चित्रकारादिषु तत्तन्मूर्च्छित्तेरनादिभिर्दृष्टव्या । नापि द्वितीयो
बाधकस्यानुपलब्धत्वात् । वनस्पतितन्मूलादीनामपि विप्रहादिमत्त्वप्रसङ्गो बाधक इति चेत् । न । तस्येष्टत्वात् ।
प्रत्यक्षविरोध इति चेत् । न । स्यान्नररूपस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तद्भिमिनिदेवतानामप्रत्यक्षत्वात् । सन्ति हि
सर्वेषु वस्तुष्वभिमानिदेवता । अत एव श्रूयते—“ अन्तरिक्षदेवत्या खलु वै पशवः ” (तैत्र ३.२.१) ,
१५ “ यजमानदेवत्या वै जुहूः । आभूज्यदेवत्योपभृत् ” (तैत्र ३.३.५) इति । नात्र दृश्यमाना अन्तरिक्षयज-
मानभ्रातृव्या गिरक्षिताः किं तु तद्भिमिनिदेवता । एव च सत्यभिमानिनीमिः सहाभेदविरक्षया “ वायवः
स्योपायवः स्य ” (तैस १.१.१) , “ जुह्वेद्यमिस्तमा ह्ययनि देवयज्याया उपभृदेहि देवस्तमा सविता ह्ययति
इत्यादीनि चेतनोचितानि सजोधनान्युपपद्यन्ते । किं निमित्तोऽय देवतामिष्यकृत्यमिनिवेद इति चेत् । तत्र किं
निमित्तोऽय देवताप्रद्वेषामिनिवेदः । “ ज्योतिषि भावाच्च ” (ब्रसू १.३.३२) इति जैमिनिमतस्य स्मृतत्वा-
२० दिति चेत् । किं चादरायणस्य मत्तं न पश्यसि ? स ह्येव सूत्रयामास—“ अभिमिनिष्यपदेशस्तु विशेषानुग-
तिभ्याम् ” (ब्रसू २.१.५) इति । अस्यायमर्थः— चाकचक्षुरादीन्दिवायाणा परस्परकल्हेषु ३६ “ मृद
मधीत् ” (शत्रा ६.१.३.४) “ आपोऽमुचन् ” (शत्रा ६.१.३.२) इत्यादिषुनिषु चाभिमिनिदेवता व्यप-
दिश्यन्ते । इन्द्रियसंसादाप्यस्यत्वाऽऽद्वायेव आह—“ एता देवताः ” (ऐउ १.२.१) इति ३७-देवतानाद्वेद-
विरोधितत्वात् ३९ । अन्वय च “ अग्निर्वाग्मूत्वा सुपं प्राथित्वात् । वायुः प्राणो मूत्वा नामिके प्रातिनात् ”
२५ (ऐउ १.२.४) इत्यादिना सर्वेऽप्येवेन्द्रियेषु देवतानुगतिध्रवणादिति । बाधकान्तर तु यादरायण
एवाशङ्क्य निराचष्टे । तदीय सूत्रमेतत्— ‘ विरोध कर्मणोनि चेतानिकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ’ (ब्रसू १.३.२७)
इति । ऋत्विगृष्टान्तेन य कर्मणि विरोध -सोऽपि नास्त्येकस्य युगपद्बहुगृहमोजनार्थमवेऽपि
बहुकृतकनमस्कारस्वीकारः सम्भजनीयनेऽकारदर्शनात् । इह च यागस्योद्देशत्वागात्मत्वात् नमस्कार-
न्यायेन बहवो यजमाना युगपदेका देवतासुद्दिश्य हवींषि त्यजेयुः । अथवा देवताना योगसामर्थ्यायुगपद-

- ३० ३५-३५. त-‘पुरप वै देवा पशुमालभन्त’ नास्ति । ३६-३६. इ.उ तं.पा.हा-योगशास्त्रे सिद्धे
ज्योतिर्दर्शनम्, क-योगशास्त्रप्रसिद्धपूर्वम् ज्योतिषम् । ३७ आ-चित्रकारादि । ३८. आ.क-
‘कल्हद्युतिषु । ३९-३९. त-देवताशब्दो विवक्षितत्वात् ।

आवारः]

नेकदरीरप्राप्तिः श्रुतिस्मृत्योर्दृश्यते । तैश्च दरीरैर्युगपद्बहुषु यागेषु युगपद्गच्छेद्युः । न चानुभवविरोधः, वासामन्तर्धानादिशक्तिसम्बन्धेनायोग्यानुपलब्धेः । नापि विग्रहवतीषु देवव्यक्तिषु मृत्तासु वैदिकशब्दस्वार्थाभावः जातेरेव शब्दार्थत्वात् । अतो ^{४०}वनस्पतिमूलकजुहूपशुदाद्यचेतनद्रव्येषु सर्वेष्वभिमानितीनां विग्रहवतीनां चेतनानां देवतानामभ्युपगमेऽपि न बाधः कश्चित् । नृगृह्णिकाखण्ड्यादिष्वपि वनस्पत्यादिष्विव देवताभ्युपगमः प्रसज्येतेति चेत् । न । यदा 'नृगृह्णायै स्वाहा खण्ड्याय स्वाहा' इति वेदवाक्यं ^{४१}दर्शयिष्यसि तदाऽभ्युपगमिष्यामः । अतः प्रमाणतद्वादाद्यधकाभावाच्च सन्त्येव देवतानां विग्रहादयः ॥ नाप्यधित्वाद्यधिकारकारणाभावादिति द्वितीयः पक्षो युक्तः । आदित्यवस्वादीनां स्वल्पपदस्य प्राप्तयेन तद्यासिहेतादुपासने यागे वाऽर्थित्वाभावेऽपि फलान्तरहेतौ तत्संभवात् । सत्यसंकल्पानां तेषां संकल्पपदेन फलसिद्धौ न यागादिप्रवृत्तिरिति चेत् । न । संकल्प इव यागादावपि प्रयासबुद्धयभावेन प्रवृत्तिसंभवात् । श्रूयन्ते हि बहुषो वेदवाक्यानि— "अग्निद्योमेत वै प्रजापतिः प्रजा असृजत । तां अग्निद्योमेनैव पर्यगृह्णात्" (तैसं ७.१.१) इति । ^{१०} "वृहस्पतिरकामयत । अन्ने देवा दधीरन् । गच्छेयं पुरोधामिति । स एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत् । तमाहरत् । तेनासृजत । ततो वै तस्मै श्रद्धेया अद्वयतागच्छत् पुरोधाम्" (तैसं ७.४.१) इति । इदानीं मनुष्य एव सत्रे भाविसंज्ञया प्रजापतिवृहस्पत्यादिशब्दैरुच्यते इति चेत् । अस्त्वेवं नक्षत्रेषु । तत्र हि यजमानो देवता चेत्युभयमेकेनैव शब्देन व्यवहृतम्— "अग्निर्वा अकामयत । अघ्रादो देवानां स्यामिति । स एतमश्रये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्" (तैत्रा ३.१.४) इति । इह तु ^{४२}बाधकानावात् ^{१५} मुख्या एव प्रजापतिवृहस्पत्यादयः । अन्यथा वसिष्ठविशेषणं विरुध्यते । तच्चैवमान्नायते— "वसिष्ठो हतपुरोऽकामयत विन्देय प्रजाभू" (तैसं ७.४.७) इति । तस्मादयिनो देवा यागादिषु प्रवर्तेरन् । सामर्थ्यमपि ^{४३}धनवत्त्वं तेषामस्त्येव । उपनयनपूर्वकाध्ययनाभावेऽपि ^{४४}स्वयंभातवेदानामस्त्येव ^{४५}विद्या ॥

निषेधं च न पश्यामः, "तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनक्वल्लसः" (तैसं ७.१.१) इतिवत् 'देवा अनव-
 क्लृप्ताः' इत्यश्रवणात् । प्रत्युत "देवा वै यज्ञेऽनक्वर्षत तदुपुरा अक्वर्षत" (तैसं १.७.३) इति बहुधाः ^{२०}
 श्रुतम् । आधारब्राह्मणेऽपि ^{४६}"प्रदेशान्तर एव" ^{४७}श्रूयते— "देवा वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञं नान्वपश्यन्त्स
 प्रजापतिस्तूष्णीमाधारमावारयत्ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन्" (तैसं २.०.११) इति । "असुरेषु
 वै यज्ञं धासीत् तं देवास्तूष्णीं ह्योमेनासृजत" (तैसं ६.३.७) इति । सर्वोऽप्ययमर्थवादः
 इति चेत् । वाङ्म । न खलु ययमप्येतमनर्थवाद् भूसः । महात,त्वर्थेण विधिं प्रशंसतोऽवान्तरतात्पर्येण
 स्वार्थेऽपि ग्रामाण्यात् भूतार्थत्वात्त्वे का तव हातिः । यदा प्रजापतिरमन्त्रकं प्रथममाधारं प्राजापत्यमनुतिष्ठति ^{२५}
 तदा कमन्वं प्रजापतिं मनसा ध्यायेदिति चेत् । पूर्वकल्पेऽतीतं ब्राह्मणान्तरे वर्तमानं वा ध्यायतु । यथा
 देवदत्तः स्वयमन्वस्य पिताऽपि सन् निष्ठाधनादिसिः स्वपित्रा समानोऽपि सन् स्वपितरं नमस्करोति । यथा
 वा ब्राह्मणकर्तृके श्राद्धे ब्राह्मणान्तरं भोज्यते तद्वत् । यदि तत्र स्वसमानस्य पितुः ब्राह्मणान्तरस्य च पूजया मुष्टः
 परमेश्वरः फलं दद्यात्, तर्हि स किमस्य प्रजापतेः फलदाने विस्मरिष्यति निद्रास्यति वा । "वृष

^{४०} ड. ड. तं. पा. हा—वनस्पतिमूलकजुहू; आ—वनस्पतिमूलकजुहू । ^{४१} ड. ड. पा. हा—दर्शयिष्यसि । ^{२०}
^{४२} ड. ड. पा. व. हा—बाधाभावात् । ^{४३} तं. व. धनवताम् । ^{४४} ड. ड. आ—स्वयंभातत्वाद्देवानामस्त्येव
 विद्या; 'क—स्वयंभूतवेदानामपीदप्येत्वमस्त्येव । ^{४५} ड. ड. आ—'प्रदेशान्तर एवम्' नास्ति ।

पूर्वमिन्द्रः प्रजया पशुमिस्तर्पयति ” (तैसं २.५४) इत्यग्रापीन्द्रविग्रहोऽवस्थितोऽन्तर्गम्येव फलस्य दाता । अत एव यादरायण — “ फलमत उपपत्तेः ” (ब्रह्म ३.२.३८) इति सूत्रप्रामास । ईश्वरस्य फलदात्वोऽपि नापूर्ववैयर्थ्यं फलविशेषे तत्तारतम्ये चापूर्वस्यैव नियामकत्वात् । जैमिनिश्रा-पूर्वाहीकारेण परितुष्टो न देवतां द्वेष्टि । तावतैव स्वापेक्षितोहाध्यायस्याऽऽरम्भसिद्धेः । न च प्रजापतिकर्तृके याग ऋत्विजामभावः । देवतान्तराणामृत्विक्त्वात् । नन्वास्त्वित्यज्य विप्रस्यैव । तथा च द्वादशाध्यायस्यावसाने चिन्तितम् —

“ आर्त्विज्य किं त्रिवर्णस्यं विप्रगाम्येव वाऽग्निमः ।

विद्यावत्त्वात् तद्युक्तं ब्राह्मणस्यैव तत्स्मृते ” ॥ ” (जैम्या १२.४ १०) इति ।

“ प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ” (याज्ञस्मृ १.११८) इति स्मृतिः । नाप दोषः ।

१० तत्र क्षत्रियवैश्ययोरार्त्विज्य नास्त्येतावदेव विवक्षितं न तु देवानां तद्विचार्यते, मन्त्रब्राह्मण्योस्तद् वगमात् ३२ । “ पृथिवी होता । चौरध्वयुं । रजोऽग्नीत् । बृहस्पतिर्यवका ” (तैसा ३.२) “ अग्निर्होता । अश्विनाऽध्वर्युं । स्वष्टाऽग्नीत् । मित्र उपवका ” (तैसा ३.३) इति मन्त्रा । “ अश्विनौ हि देवानामध्वर्युं आस्ताम् ” (तैसा ३.२.२) इति ब्राह्मणम् । त्रैवर्णिकानामेव वसन्तादिकालेऽध्यायानविधानात् देवानां वर्णाश्रमामावात् ३३ नास्त्याधानमिति चेत् । न । तद्विधानस्य मनुष्य- १५ विषयत्वात् । वर्णाश्रमप्रयुक्ता विधयो मनुष्याणामेव ३४ सन्ति । देवास्तु न वर्णाश्रमधर्ममनुविद्वन्ति । किन्तु काम्यकर्मप्याधानमपि देवानामाग्नातम् — “ प्रजापती रोहिण्यामग्निमसृजत । त देवा रोहिण्यानाङ्घत । त पूषाऽऽघत । तं स्वष्टाऽऽघत । त मनुरोऽत । त घाताऽऽघत ” (तैसा १.१.२) इति । ३५ तदेव देवानां यागाधिकारे विष्णामावात् “ अग्निर्वै देवानां यथा ” (तैसा ३.३.७) इत्येतदिह मुस्यितम् । सर्वत्र च मन्त्रब्राह्मणेतिहासपुराणादिमादा सुतरामुज्जीविता ॥

प्रथमाध्यायस्य अनुष्यपादे चिन्तितम् —

“ अग्निद्वोर जुहोत्याधारमाधारयतीत्यम् ।

विश्वेयौ गुणसस्कारावाहोस्वित् कर्मनामनी ॥

अप्रये होत्रमत्रेति बहुव्रीहिसतोऽनलः ।

गुणो विश्वेयो नामत्ये रूपं न स्यात् क्षरद्भृते ॥

सस्त्रियाऽऽधारमाधारयतीत्युक्ता द्वितीयया ।

आधारित्यग्निद्वोरेति यौगिके कर्मनामनी ॥

विश्वोतिरिति प्रोक्तो मन्त्रादेवस्तथा धृतम् ।

यद्दीतवाक्योक्तं द्वितीयायास्त्वयं गतिः ॥

विधिते हि धात्वर्थे करणत्व ततोऽस्य सा ।

विध्यां वक्ति सस्कारो नैवाऽऽशङ्क्यः क्रियात्वतः ॥ ”

(जैम्या १.४.८-१०) इति ॥

त-पुर

मिनात् ।

३२-

४७. इ च पा मां, दानास्त्यपूर्वमाधानमिति ।

४८. तं-सन्तु ।

आधारः]

‘ अग्निहोत्रं जुहोति ’ इत्यग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामत्वे द्रव्यदेवतयोरभावाद्यागस्य स्वरूपमेव न सिध्येत् । ततोऽग्निदेवतारूपो गुणोऽनेन दर्बिहोमे विधीयते । आधारशब्दश्च ‘ घृ धरणदीप्तयोः ’ इत्यस्माद्गतोरुत्पन्नः क्षरद्घृतमाचष्टे । तस्मिंश्च घृते ^{५०}द्वितीयाग्निभक्त्या संस्कार्यत्वं प्रतीयते । तच्च संस्कृतं घृतमुपांशुयागे द्रव्यं भवति । तस्माद्अग्निहोत्राधारशब्दौ गुणसंकारयोर्विधायकत्वमिति प्राप्ते ह्यमः-
 “ अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सार्यं जुहोति । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः ” ५
 (तैत्रा २.१.९) इति विहितेन मन्त्रेण प्रासत्वाद् देवता न विधेया । ततोऽग्निः सूर्यदेवताकस्य सार्यप्रातःकालयोनियमेनानुष्ठेयस्य कर्मणोऽग्निहोत्रमिति यौगिकं नामधेयम् । योगश्च बहुव्रीहिणा दर्शितः । ‘ चतुर्घृहीतं वा एतद्भूक्तस्याऽऽधारमाधार्य ’ इत्याज्यद्रव्यस्य प्रासतया क्षरद्-
 घृतसंस्कारस्याविधेयत्वादावारशब्दोऽपि यौगिकं कर्मनामधेयम् । यस्मिन् कर्मणि नैर्ऋतीं दिशमारभ्यैतानां दिशमवधिं कृत्वा संतत्या घृतं क्षायते तस्य कर्मण एतन्नाम । ननु नामत्वे सति “ उद्धिदा १०
 यजेत ” (द्र. तांत्रा १९.७.३) “ ज्योतिष्टोमेन यजेत ” (द्र. श्रवा. १०.१.२.६) इत्यादाविव धात्वर्थेन करणेन सामानाधिकरण्याय ‘ अग्निहोत्रेण जुहोति ’, ‘ आधारेणाऽऽधारयति ’ इति तृतीयया भवितव्यम् । नैष दोषः । अनुष्ठानादूर्ध्वं धात्वर्थस्य सिद्धत्वाकारेण करणत्वेऽपि ततः पूर्वं साध्यत्वाकारं वक्तुम् ‘ अग्निहोत्रम् ’ ‘ आधारम् ’ इति द्वितीयाया युक्तत्वाद् । न चात्र द्वितीयानुसारेण ‘ ग्रीहीन् प्रोक्षति ’ इत्यादाविव संस्कारः शङ्कनीयः । धीदिशब्दवदग्निहोत्राधारशब्दयोः प्रसिद्धद्रव्यवाचकत्वाभावेन क्रिया- १५
 वाचित्वाभ्युपगमात् । तस्मादग्निहोत्राधारशब्दौ दर्बिहोमोपांशुयागयोर्गुणसंस्कारविधायिनौ न भवतः किंतु कर्मान्तरयोर्नामनी ॥

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् —

“ अग्निहोत्राधारवाक्यमनुवादोऽथ वा विधिः ।

धरूपत्वात्तु ^{५१}द्रव्यूर्ध्ववाक्येनोक्तमनूयते ॥^{५२}गुणसिद्धौ न दध्याद्विर्गुणो दृष्टा विशिष्टता ।

रूपं दध्यादिमन्त्राभ्यामतोऽसौ गुणिनो विधिः ॥ ” (जैन्या २.२.१३-१४) इति ॥

इदमाम्नायते—“ अग्निहोत्रं जुहोति ” इति, “ दध्ना जुहोति ” इति, “ पयसा जुहोति ” (द्र. कां. ६.३) इति च । इदमपरमाम्नायते “ आधारमाधारयति ” (तैत्रा ३.२.७) इति, “ ऊर्ध्वमाधारयति ” (तैत्रं ४.१.१४) इति, “ ऋजुमाधारयति ” (तैत्रं २.५.११) इति च । तत्राग्निहोत्रवाक्यं २५
 दध्यादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायत्यानुवादः । आधारवाक्यं तु ऊर्ध्वदिवाक्यविहितस्य तस्येति । न त्वेतद्वाङ्मयं कर्मविधायकम् । कुतः ? द्रव्यद्वजतालङ्घनस्य यागरूपस्थाभावादिति चेत् । तत्र वक्तव्यम्— किं दध्यादिवाक्येन गुणमात्रं विधीयते किंवा गुणविशिष्टं कर्म । नाद्यः । अग्निहोत्रादिवाक्यस्य त्वन्मते कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः कस्यचिदसिद्धौ गुण्यनुवादपुरःसरस्य गुणमात्रविधानस्यासंभवात् । द्वितीये विधिगौरवं स्यात् । तत्र सत्यां गतावयुक्तम् । ततोऽग्निहोत्रादिवाक्यं कर्मविधायकम् । तत्र द्रव्यं ३०
 दध्यादिवाक्यैर्दृश्यते । देवता तु मान्त्रवर्णिनी । आधारोऽप्येवं द्रव्यदेवते उच्येत ॥

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ हिरण्यगर्भं आचारे पूर्वस्मिन्नुत्तरेऽथ वा ।

लिङ्गादाथे सम लिङ्ग बलसकार्यत्वतोऽन्तिमे ॥ ” (जैत्र्या १०.३.३) इति ॥

वायव्यपदाौ “ हिरण्यगर्भं समग्रतवाग्र इत्याचारमा धारयति ” (तैसं ५.५१) इति

- ५ श्रुतो मन्त्रः पूर्वस्मिन्नाचारे स्यात् । कुत ? मन्त्रलिङ्गात् । प्रकृतौ प्राजापत्यः पूर्व आचारः । अस्मिन्नपि मन्त्रे हिरण्यगर्भंशब्देन प्रजापतिरभिधीयते । “ प्रजापतिर्वं हिरण्यगर्भः ” (तैसं ५.५१) इति वाक्यशेषादिति प्राप्ते भूमः । अन्तिम आचारेऽथ मन्त्रः । “ कुत ? ” ५४ बलसकार्यत्वात् । प्रकृतावमन्त्रकः प्रथम आचारः, ‘ प्रजापतिं मनसा ध्यायन्नाधारयति ’ इति ध्यानमात्रस्याभिधानात् । ‘ तूष्णीमाधारयति ’ इत्यमन्त्रत्वं साक्षादेव श्रुतम् । द्वितीये त्वाचारं “ ऊर्ध्वो अश्वरः ” (तैसं ११.१२) इत्याद्यैन्द्रो १० मन्त्रो विहितः । अतो मन्त्रकार्यं तत्र बलसम् । तस्माद्द्वितीयाचारे हिरण्यगर्भमन्त्रविधिः । यत्तु प्रजापति-देवतालिङ्ग तदिन्द्रेऽपि समानम् । इन्द्रोऽपि हि प्रजानां पतिः । तस्मात् ‘ ऊर्ध्वो अश्वरः ’ इति मन्त्रं बाधित्वा “ हिरण्यादिमन्त्रः तत्र निधीयते ॥

तृतीयाध्यायस्याष्टमे पादे चिन्तितम्—

“ मा मा सं साप्तमित्येतत् कस्मिन् “स्यादिति पूर्ववत् ।

- १५ अर्ध्वर्यावस्तु तत्रेन स्वामिकर्मोपयोगतः ॥ ” (जैत्र्या ३.८.३) इति ॥

‘ मा मा ’ इति मन्त्रोक्तं संतापामावस्व फलं यजमाने स्यादध्वर्यो वेति सदेहः । पूर्वाधिकरणे “ ममाप्ते वर्चः ” (तैसं ४.७.१४) इत्यध्वर्युणा पठ्यमानेऽपि मन्त्रे ‘ मम ’ इति शब्दोऽध्वर्युस्वामिनः यजमानं लक्षयति । ‘ स्वर्गकामो यजेत ’ इत्यात्मनेपदेन साङ्गत्यागफलस्य स्वर्गस्य यजमानगामिताया भवगमात् । ततो यथा वर्चो यजमाने भवति तथा संतापामात्रोऽपि यजमानगामीति प्राप्ते भूमः-

- २० अध्वर्यावसतप्ते सत्यविघ्नेन स्वामिनः कर्म समाप्यते । तस्मादध्वर्युगतोऽपि संतापामावो यजमानस्यैव फलमिति नात्र पूर्ववदस्योपचारः ॥

अथ व्याकरणम् ॥ भुवनशब्दो नियतनपुंसकलिङ्गत्वादाद्युदात्तः । अग्र इत्यग्र वाक्यादित्वाच्च निघातः । “ आमान्त्रित पूर्वमविद्यमानम् ” (पा ८.१.७७) इति तस्याविद्यमानवद्भावात् यद्यदित्येतस्य पदात्परत्वाभावाच्च निघातः । किन्तु पाठमामन्त्रित्वाद्युदात्तम् (पा ६.१.१९८) । अत्राविष्णु २५ इत्यत्रापि तद्वत् । न विद्यते ध्वरो “ त्रिजो हिमा ” यस्य सोऽश्वरः । “ नक्षत्रम्याम् ” (पा ६.०.१७०) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । द्विमिस्पृशमित्यत्र कृत्स्वरः (पा ६.०.१३९) । अहुत इत्यत्राभ्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरः (पा ६.२.२) । दुश्चरितादित्यत्रापि तद्वत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधर्षीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-संहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वात्रिंशोऽनुवाकः ॥ १० ॥

- ३० ५३ आ इ.उ.पा मां.हा-‘ वृशः ’ नास्ति । ५४ इट-बलसत्वात् । ५५, ६-हिरण्यगर्भमन्त्रः । ५६ ट-वामिति । ५७-५७. आ इ.उ.पा मां.हा-विघ्नः ; तं.व-हिंस ।

वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्रभीत् ।

अर्था सपत्न्याः इन्द्रो मे निग्राभेणार्धराः अकः ।

वाजस्य । मा । प्रसवेनेति प्र-सवेन । उद्ग्राभेणेत्युत्-ग्राभेण । उदिति । अग्रभीत् ।

अर्थ । सपत्न्यान् । इन्द्रः । मे । निग्राभेणेत्येति नि-ग्राभेण । अर्धरान् । अकः ॥

सुचौ व्यूहति— 'वाजस्य' इत्यनुष्टुप्पद्यां चतुष्पदाभ्याम् ॥ ^१वाजस्य अत्रस्य ^२प्रसवेन उत्पत्तिहेतुना । आथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । ^३उद्ग्राभेण अनेन जुहा ऊर्ध्व-ग्रहेण माम् ^४उदग्रभीत् । "छन्दसि लुब्बल्लुब्धः" (पा ३.४.६) इति लुब् । उद्ग्राहात् उपरि स्थापयत् । कः ? इन्द्रः, अर्धर्चान्तरे श्रुतत्वात् । "छन्दस्युत्पूर्वादपीष्यते सुगुद्यमननिपातनयोः" इति ग्रहेः षष्प्रत्ययः । "ह्रप्रहोर्भश्छन्दसि" (पा ८.२.३२ वा १) इति भत्वम् । स एव स्वरः ॥

एवमनेनार्धर्चेन दक्षिणेन जुहूसुदग्राह्य अर्धर्चान्तरेण सव्येनोपभृतं निगृह्णाति - ^{१०}
^१अय अनन्तरं ^२निग्राभेण सव्येनोपभृतो नीचैर्ग्रहणेन ^३मे मम ^४सपत्न्यान् शत्रून् ^५इन्द्रः ^६अधरान् निगृह्णात् ^७अकः करोतु । तेनैव लुब् । "मन्त्रे षत्तह्र" (पा २.४.८०) इत्यादिना लेर्लुक् । गुणहल्ङ्यादिलोपी (पा ७.३.८६), (पा ६.१.६८) । संहितायां "निपातस्य च" (पा ६.३.१३६) इत्यथशब्दस्य दीर्घः । "व्यन् सपत्ने" (पा ४.१.१४५) इति ^१सपत्नीव सपत्नः ^२इत्युपमायाम् अकारः, ^३निपातनात् । ^{१५}
"परादिश्छन्दसि बहुलम्" (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । द्वितीयावहुवचन-

द्वादशेऽनुवाक आधारावुक्तौ । अथ पञ्च प्रयाजाः, द्वावाज्यभागौ, त्रयोः प्रधानयागाः, एकः स्विष्टकृत्, इडाभागभक्षणं त्रयोऽनूयाजा इत्येतावदनुष्टुप्प्रत्ययम् । तन्मन्त्रास्तु हौत्रत्वाद्भर्तृकाण्ड पृतस्मिन्नाऽऽम्नाताः । उपरितनास्तु सुग्व्यूहनादिमन्त्रा भाष्यवत्त्वादिह त्रयोदशेऽनुवाक आम्नायन्ते ॥

वाजस्येति ॥ कल्पः— "अथोद्ग्राह्यत्वात्कर्म यथायतनं सुचौ सादयित्वा वाजवतीभ्याम् ^{२०}
सुचौ व्यूहति वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोदग्रभीदिति । दक्षिणेन जुहूसुदग्राह्यत्वात् सपत्याः इन्द्रो मे

* इदमाकारं वार्तिकं नोपलभ्यते । काशिकायां "छन्दसि निपूर्वाद" (पा ३.३.३५ वा १) इत्यादिः वार्तिककारः । भाष्ये च "समि सुष्टौ" (पा ३.३.३६) इति सूत्रे "उद्ग्राभनिग्राभौ च छन्दसि", इत्यादि भिन्नाकारं वार्तिकं लभ्यते । वस्तुतस्तु "उदि ग्रहः" (पा ३.३.३५) इत्यनेनैव उत्पूर्वादग्रहेः षष्पि कृते 'उद्ग्राभः' इति लभ्यते । महाभाष्ये परंपराहिके प्रयोजनाधिकरणे 'रक्षोहागम' इत्यत्र शब्द- ^{२५}
कौस्तुभः— "उदि ग्रहः" इति सूत्रे 'उद्ग्राभनिग्राभौ च छन्दसि सुगुद्यमननिपातनयोः' इति वचनात् निपूर्वात् ग्रहैर्ध्वम् । तत्र उत्पूर्वात् सूत्रेण लोकेऽपि सिद्धे षष् । निपूर्वात् तु वार्तिकोक्तञ्छन्दस्येव" इति । १. तं. ति. व- 'इति' इत्यस्थानन्तरं 'सपत्नशब्दस्य साधुत्वम्' । २. तं. ति. व- इत्युपमाधीयः । * अत्र काशिका-
'सपत्नीशब्दादपरेऽकारम् इवार्थं निपातयन्ति' ।

उद्ग्राभञ्च निग्राभञ्च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ।

अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विपूचीनान् व्यस्यताम् ।

उद्ग्राभमित्युत्-ग्राभम् । च । निग्राभमिति नि-ग्राभम् । च । ब्रह्म । देवाः । अवीवृधन् ।
अथ । सपत्नान् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । मे । विपूचीनान् । वीति । अस्यताम् ॥

५ सवन्धिनो नकारस्य “ दीर्घादिति समानपादे ” (पा ८.३.९) इति रुत्वम् । “ आतोऽटि
नित्यम् ” (पा ८.३.३) इति पूर्वस्यानुनासिकत्वम् । “ भोभगोअधो ” (पा ८.३.१७)
इति यत्वम् । “ अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ” (पा ८.३.४) इति केचित् ॥

एवं जुहुपभृतोः उद्ग्रहणनिग्रहणे कृत्वा प्राचीं जुहु व्यूहति - “ उद्ग्राम च निग्राम
च देवा इहागता अवीवृधन् वर्धयन्तु । “ नित्यं छन्दसि ” (पा ७.४.८) इति
१० षौ चड्युपधाया ह्रस्व-हकारः । ब्रह्म परिवृढ इष्टसाधनसमर्पणं उद्ग्रामं च निग्रामं च ।
यद्वा-परं वस्तु देवाश्चाप्ये वर्धयन्तु इदमुभयमिति ॥

एव च प्रतीचीमुपभृत प्रत्यूहति - “ अथ ” इति ॥ “ अथ अनन्तरम् इन्द्राग्नी मे मम
सपत्नान् विपूचीनान् विपुङ्गताम् व्यस्यताम् स्वस्यानात् इतश्चेतश्च विगमयताम् । विपु
नाना अश्नतीति ऋत्विगादिना (पा ३.२.५९) क्तिन्प्रत्यय । “ विभावाश्चेरदिकृत्रियाम् ”

१५ निग्रामेणाधरा अकारिति सप्येनोपभृत निगृह्णात्युद्ग्रामं च निग्राम च ब्रह्म देवा अवीवृधति
प्राचीं जुहुमूहत्यथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विपूचीनान् व्यस्यतामिति प्रतीचीमुपभृत प्रत्यूहति ”
(षौष्ठी १.१९) इति ॥ अक्षस्य प्रत्यवेतुना अमुष्या जुहा अर्घ्यग्रहणेन इन्द्रो मामूर्ध्वमग्रहीत् ।
अधोपभृतो नीचग्रहणेन मम वैष्णो निगृह्णात् रज्जान् अकरोत् । पर ब्रह्म देवाः च ममोत्कर्षं वैष्णो
निकर्षं च वर्धयन्तु । “ अथ इन्द्राग्नी मम सपत्नान् विपुङ्गताम् स्वस्थानभ्रष्टा यथा भवन्ति तथा विदोषेण

२० प्रवर्तयेताम् ॥ पृथग्मन्त्रव्याख्यानात् पूर्वमिन्द्राभक्षणदिकृ विधीयते, तस्य शुक्ल्यहनात्
प्रागनुष्टेयत्वान् । तत्रेन्द्राभागस्य पुरोडासात्पञ्चेद् विद्यते—“ धिष्ण्या वा एते न्युप्यन्ते ।
यद्ग्रामा । यद्दोता । यदध्वर्यु । यद्ग्रीन् । यद्यजमान । तान् यदन्तरेयात् । यजमानस्य
प्राणान्तसर्कषेत् । प्रमायुक् स्यात् । पुरोडासात्पञ्च सत्सरस्यध्वर्यु । यजमानायैव तल्लोकर
शिःपनि । नास्य प्राणान्तसर्कषेति । न प्रमायुको भवति ” (तैत्रि ३.३.८) इति ।

२५ धिष्ण्यानामकाः केचन देवा सोमरक्षका । तथा च श्रूयते—“ धिष्ण्या वा अमुर्ध्विहोके सोममरक्षन् ”
(तैत्रि ६.३.१) इति । ते च धिष्ण्याः सोमयागे “ वेदिकासददा मृन्मया आनायन्ते ” । “ चात्वाला-
द्विष्ण्यानुपवपति ” (तैत्रि ६.३.१) इति श्रुतेः । तेषां च धिष्ण्यानामतिश्रमण एतैव निषिद्धम्—

• “ लोपः शाकल्यस्य ” (पा ८.३.१९) इति षलोपोऽत्र द्रष्टव्यः ।

२. आ इ उ पा भां हा-सुष्टया । ३. आ.इ.पा हा-इत । ४. इ उ क त.त्रि.१.पा भां हा-प्रवर्तयेताम् ।
३०-५-५. क.व-वेदिषा मृन्मयाः क्रियन्ते, तं त्रि.१-वेदिषासददा मृन्मया क्रियन्ते ।

(पा ५.४.८) इति खप्रत्ययः स्वार्थिकः । अनुनासिकलोपः । “अचः” (पा ६.४.१३८) इत्यकारलोपः । “चौ” (पा ६.३.१३८) इति दीर्घत्वम् । इन्द्रश्चाग्निश्च । “देवताद्वन्द्वे च” (पा ६.२.१४१) इति पूर्वोत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे “नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ” (पा ६.२.१४२) इति विप्रतिपिद्धे समासान्तोदात्तत्वम् । “अथ सुचावनुष्टुम्यां वाजवतीम्याम्” (तैत्रा ३.३.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

“ प्राणा वा पृते यद्विष्णिया यदध्वर्युः प्रत्यङ् विष्णियानतिसंपत् प्राणान्तंकर्येत् ” (तैसं ६.३.१) इति । तद्वदत्रापीडाभागभक्षणाय वेद्या उत्तरभागे स्थितानां ब्रह्मादीनां मध्ये संचरि प्राणापहारं वाधकमुपन्यस्य तत्परिहाराय भक्ष्यं पुरोडाशभागमपच्छिद्य तेभ्यः प्रदानाय हस्ते धृत्वा संचरेदिति विधीयते । तेन यज्ञविन्नाभावाद्यजमानस्य स्वर्गं लोकमवशेषयति । इह लोकेऽपि प्राणवाधो न भवति । अत्र सूत्रम्—“ इडापात्र-
शुपस्तीर्य सर्वभ्यो हविर्भ्य इडां समवधति ” (आपश्रौ ३.१.६) इति ॥ अवात्सरेडां विधत्ते— १०
“ पुरस्तात्प्रत्यङ्गुसीनः । इडाया इडामादधाति । हस्त्याः होत्रे । पशवो वा इडा । पशवः पुरुषः । पशुपेव पञ्चुः प्रतिष्ठापयति । इडार्थं वा एषा प्रजातिः । तां प्रजातिं यजमानोऽनु प्रजायते ” (तैत्रा ३.३.८) इति । पात्रस्थिताया इडायाः पूर्वभागे प्रत्यङ्मुख उपविश्य सर्वसाधारण्या इडायाः सकाशाद्धोत्रे विभज्य प्रदातुं तद्वस्तयोग्यामल्पामिडामवदाय होत्रहस्त आदध्यात् । “ गौर्वो अस्थै ऋरीरम् ” (तैसं १.७.२) इतीडाभिमानिदेवतारूपभ्रवणात् पशुत्वम् । नरमेधे पुरुषस्याऽऽलभ्यत्वात् सोऽपि १५
पशुः । महत्या इडाया एषाऽनान्तरेडा प्रजाता । ततो यजमानस्य प्रजा भवति । अत्र सूत्रम्—
“ पुरस्तात्प्रत्यङ्गुसीन इडाया होत्रहस्तेऽवान्तरेडामवधति ” (आपश्रौ ३.२.५) इति ॥ होत्रः
प्रदेशिन्या द्वयोः पर्वणोरान्येनाञ्जनं विधत्ते—“ द्विरङ्गुलवनचिक पर्वणोः । द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठस्यै ”
(तैत्रा ३.३.८) इति । द्वाभ्यां पादाभ्यां स्वैर्येणाथस्थानं प्रतिष्ठितिः ॥ अवान्तरेडार्थं प्रकारविशेषं
विधत्ते—“ सङ्गुपुपुष्णाति । द्विरादधाति । सङ्गुदमिधारयति । चतुः संपद्यते । चत्वारि वै पशोः २०
प्रतिष्ठानानि । यावानेव पशुः । तमुपह्वयते ” (तैत्रा ३.३.८) इति । प्रतिष्ठानं पादः । अनेन चतुरवत्तेन
तं चतुष्पादं पशुमुपह्वयते । इडाभागभक्षणायानुज्ञापितवान् भवति । अत्र चतुरवत्तं पुरोडाशभागं होता हस्ते
धृत्वा भक्षणानुज्ञार्थं हौत्रकाण्डे पठितमनुवाकम् “ उपहृतं रथन्तरम् ” (तैत्रा ३.५.८) इत्यादि पठेत् ।
तन्मध्येऽध्वर्युर्यजमानश्च प्रत्युपह्वानरूपं मन्त्रान्तरं पठेत् ॥ तदिदं विधत्ते—“ मुखमिध प्रत्युपह्वयेत् । संमुखानेव
पशुमुपह्वयते ” (तैत्रा ३.३.८) इति । होत्रमुखमेवाभिधीक्ष्य पठेदित्यर्थः ॥ अध्वर्युयजमानयो- २५
र्होत्रहस्तगतदास्यर्शनं विधत्ते—“ पशवो वा इडा । तस्मात् साऽन्वारभ्या । अध्वर्युणा च यजमानेन च ”
(तैत्रा ३.३.८) इति ॥ “ पाठे तन्मन्त्रान्तरम् ” उत्यादयति—“ उपहृतः पशुमानसानीत्याह ।
उप हौतो ह्वयते होता । इडार्थं देवतानामुपहवे ” (तैत्रा ३.३.८) इति । अहमध्वर्युर्देवेरनुज्ञातस्तत्
इडाभक्षणेन पशुमात् भवति । यजमानेऽध्येवं चोज्यम् । कस्मिन् कालेऽथं मन्त्रपाठः ? इडार्थं देवताना-
मनुज्ञापने होत्रा क्रियमाणे सति तन्मध्ये घृनावध्वर्युयजमानौ यदोपह्वयते तदा पठेत् । “ दैव्या अध्वर्यव ३०

३. ति. व- अनुनासिकलोपे ।

६. आ-इडापात्र उप । ७. आ.क-अवधति । ८. तं-इति दागभिमानी । ९-२. आ-
पाठर्थं मन्त्रान्तरम् ; तं.त्रि १-पाठवत्तन्मन्त्रान्तरम् ।

- उपहूताः, उपहूतोऽय यजमानः” (तैत्रा ३.५८) इति मन्त्रावययाम्याम्या तयोरपहवः । तदन्तर
पठेदित्यर्थः ॥ १० तद्वेदन प्रशंसति—“ उपहूतः पशुमान भवति । य एव वेत् ” (तैत्रा ३.३.८) इति ॥
अवान्तरेडाया अवदान तुषुपाह्वान च वाक्प्राणदेवतयो प्रियमिति स्तौति—“ या वै हस्त्यामिडायादधाति ।
वाचः सा भागधेयम् । यासुपह्वयते । प्राणान्तर सा । वाच चैव प्राणाऽश्वावरुणे ” (तैत्रा ३.३.८)
इति ॥ पुरोडाशस्य बर्हिषि स्थापन विधानु प्रस्तौति—“ अथ वा एतद्बुपहूतायामिडायाम् । पुरोडाशास्यैव
बर्हिषदो मीमांससा ” (तैत्रा ३.३.८) इति । इडावदानानन्तर होत्रा तस्यामिडायामुपहूताया
सत्यामवशिष्टस्य पुरोडाशास्यैतस्मिन्नेव काले बर्हिस्थापनसंबन्धिनी कान्तिमीमासा भवति । किं पुरोडाशो
बर्हिषि स्थापनीयो न वेति । तत्र प्रयोजनाभावाद्प्रस्थापनमिति प्राप्ते प्रयोजन देवताना सभागत्यमिति मत्वा
विधत्ते—“ यजमान देवा अनुवन् । हविर्नो निर्पेपि । नाहमभागो निर्पेप्यामीत्यवर्त्तन् । न मयाऽ-
१० भागयाऽनुवद्भ्ययेति वागनवीत् । नाहमभागा पुरोऽनुवाक्या भविष्यामीति पुरोऽनुवाक्या । नाहमभागा
याज्या भविष्यामीति याज्या । न मयाऽभागेन वपद् कल्पयेति वपद्कार । यद्यजमानभाग निधाय पुरोडाश
बर्हिषदं करोति । तानेव तद्भागिन करोति ” (तैत्रा ३.३.८) इति । यजमानवागाद्यभिमानिदेवता
भागरहिता । स्वस्वव्यापार न कुर्वन्ति । ततो यजमानस्यैव पुरोडाशभागं पृथङ्निर्वायावशिष्ट पुरोडाश बर्हिषि
स्थापयेत् । तेन स्थापनमात्रेण वय भागिन इति देवताना तुष्टिर्भवति ॥ स्थापितस्य विभाग विधत्ते—“ चतुर्धा
१५ करोति । चतस्रो दश । दिक्षेत्रे प्रतिविष्टति ” (तैत्रा ३.३.८) इति ॥ पुन पूर्वविधिमनूय प्रशंसति—
“ बर्हिषदं करोति । यजमानो वै पुरोडाशः । प्रजा बर्हि । यजमानमेव प्रतिष्ठापयति । तस्मादस्त्वाऽन्या
प्रजा प्रतिविष्टन्ति । माऽसेनान्या ” (तैत्रा ३.३.८) इति । यस्मान् कठिनस्य बर्हिषि स्थापितस्य
पुरोडाशस्य मृदुनो बर्हिषश्च सयोगस्तस्मान् कृशदहा काश्चित् कठिनेनास्त्वा प्रतिविष्टन्ति स्थूलकायास्तु
मासेन ॥ प्रकृष्टान्तरेण तमेव विधिं प्रशंसति—“ अथो सत्वाहु । दक्षिणा वा एता हविर्यज्ञस्यान्तर्वेद्य-
२० वरुष्यन्ते । यत्पुरोडाश बर्हिषदं करोति ” (तैत्रा ३.३.८) इति । पुरोडाशहविर्यज्ञो हविर्यज्ञः ।
तस्य बर्हिषि पुरोडाशस्थापन ११ यत् एतास्तृत्विजा वेदिमध्ये दक्षिणा एवावहन्ता ११ ॥ विध्यन्तरमनूय
प्रशंसति—“ चतुर्धा करोति । चत्वारो ह्येते हविर्यज्ञस्यन्विज । ब्रह्मा होताऽध्वर्युरनीन् ” (तैत्रा ३.३.८)
इति ॥ तत्तद्भागस्य निर्देश विधत्ते—“ तमन्विष्टोन् । इदं ब्रह्मण । इदं होतु । इदमध्वर्यो ।
इदमग्नीध इति । अथेवाद्. सौम्येऽपरे । आदेशमृत्विगभ्यो दक्षिणा नीयन्ते । ताद्योऽन्तु ” (तैत्रा
३.३.८) इति । यथा सोमयागे माष्यदिनसवने दक्षिणार्थानि द्व्य्याणि १२ वेद्या १३ कृष्णाग्निं प्रसार्य
१४ इदमस्येदमस्य १५ इत्यादिस्य दक्षिणा नीयन्ते, तद्वद्विदं निर्देशान् ब्रह्मण्यम् । निर्दिष्टाना भगाना
योगपचनितारणाय क्रमं विधत्ते—“ अग्नीधे प्रथमायाऽऽदधाति । अग्निमुखा ह्यद्वि । अग्निमुगामेवदि
यजमान क्रधोति ” (तैत्रा ३.३.८) इति । अग्नि कृत्नयागानिष्यादकत्वात् १६ समृद्धिहेतु । तमग्निमन्ध
इत्यग्नीत् १७ अतोऽस्य प्रायस्य युक्तम् १८ आग्नीध्रस्य इस्ते भागाधानप्रकार १९ विधत्ते—“ सत्तुपस्तीर्य
२० द्विरादधत् । उपस्तीर्य द्विरभिघारयति । पद् सपद्यन्ते । पद्वा क्रतव । क्रतुनेऽप्रीणानि ” (तैत्रा ३.३.८) इति ।
अस्य विधेस्तात्पर्यं सौधायन एकप्रकारेणाऽऽह—“ उपहूतायामिडायामग्नीध आदधानि पडवत्सुपसृणुतात्या-
दधात्यभिघारयति ” (सौधौ १.१८) इति । आपस्तम्बस्त्वन्यथा वृत्ते—“ द्विरुपसृणाति द्विरादधानि
द्विरभिघारयति ” (आपश्चौ ३.३.७) इति ॥ विधत्ते—“ वेदेन ब्रह्मणे ब्रह्मभाग परिहरति । शानापरयो
वै वेद । प्राजापत्यो ब्रह्मा । सविता यज्ञस्य प्रसूर्य ” (तैत्रा ३.३.८) इति । परिहार प्रधानम् । यथा
३५ १० त-वेदनम् । ११-११. त-एता ऋत्विजो अन्तर्वेदिमध्ये दक्षिणा एवाहुर्वृद्धा । ११-एता
ऋत्विजो अन्तर्वेदिमध्ये दक्षिणा एवावहन्ता । १२. त-वेद्याम् नास्ति । १३. इत्त पा हा-
‘ कृष्णाग्निने ’ नास्ति । १४ इत्त त्रि१. प्रा-इदमस्य । १५. इ. उ. त. क. पा हा-द्व्यादिस्यादिस्य ।
१६ क-यागनिष्यादकत्वात्, आ. पा हा-यागहेत्वात् । १७. आ. पा-एतोऽस्य । १८. त-प्रधानम् ।

प्रजापतिरन्तर्यामितया प्रेक्ष एवं ब्रह्माऽपि तदा तदाऽनुज्ञया यज्ञस्य प्रवर्तक इति ब्रह्मणः प्राजापत्यत्वम् ॥
वेदव्यतिरिक्तसाधनेन येन केनापि १० प्रक्रान्तपात्रेण भगानन्तरं देयमित्याह—“अथ काममन्वेन”
(तैत्रा ३.३.८) इति ॥ होतुर्व्रह्मानन्तर्यं विधत्ते—“ततो होत्रे । मध्यं वा एतद्यज्ञस्य यद्धोता ।
मध्यत एव यज्ञं प्रीणाति ” (तैत्रा ३.३.८) इति ॥ सामिधेनीरारभ्योपरिष्टादेव होतु-
र्व्यापारात् यज्ञमध्यत्वम् । अध्वर्योर्होत्रानन्तर्यं विधत्ते—“अथाध्वर्यवे । प्रतिष्ठा वा एषा यज्ञस्य । ५
यदध्वर्युः ” (तैत्रा ३.३.८) इति । प्रतिष्ठा समाप्तिः । समिष्टयजुर्होमपर्यन्तं यज्ञमध्वर्युः समापयति ॥
आग्नीध्रमारभ्याध्वर्युपर्यन्तं क्रममन्वाहायांदिदक्षिणायामितिदिशति—“तस्माद्वाध्वर्युःस्यैतामेवाऽऽबुत्त-
मनु । अन्या दक्षिणा नीयन्ते । यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै ” (तैत्रा ३.३.८) इति । आबुत् प्रकारः ॥
आग्नीध्रं प्रति प्रैषमुत्पादयति—“अग्निमग्नीत् सकृत् सकृत् संसृद्द्वीत्याह । परादिव होतर्हि यज्ञः ”
(तैत्रा ३.३.८) इति । १० वीप्सया परिधिर्संमार्जनमपि लभ्यते । अस्मिन् काले समाप्तप्रायत्वात् यज्ञः १०
पराऽसुख इव वर्तते । ततः सकृत् संमार्जनं पर्योक्तम् । अथ होतारं प्रत्यस्ति कश्चित् प्रैषमन्त्रः—“इषिता
दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि” (वौश्री १.१९, द्र. शत्रा १.९.१-१)
इति । भद्रं फलं तस्य वाच्यं वचनं तदर्थम् “अग्निर्होता ११ ” (तैत्रा ३.३) इत्यादिश्रुतिसिद्धा
दैव्या होतारः परमेश्वरेण प्रेषितः ११ । “इदं धावापृथिवी भद्रमभूत् ” (तैत्रा ३.३) इत्याद्यनुवाकः सूक्तं,
तस्य वाको वचनं, तदर्थं मानुषो होता प्रेषितः । अतो हे होतः, त्वं तत् सूक्तं ब्रूहि ॥ तमिमं मन्त्रमुत्पाद्य १५
तत्र इषितपदस्य भद्रवाच्यायेति पदस्य च १२ तात्पर्यं व्याचष्टे—“इषिता दैव्या होतार इत्याह ।
इषित इ हि कर्म क्रियते । भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहीत्याह । आशिपमेवै-
तामाशास्ते ” (तैत्रा ३.३.८) इति । अस्ति होतारं प्रत्यपरः प्रैषमन्त्रः—“स्वगा दैव्या होतुभ्यः
स्वस्तिर्मानुपेभ्यः शंयोर्ब्रूहि ” (वौश्री १.१९, शत्रा २.६.१-४७) इति । दैव्यानां होतृणामयं यज्ञः स्वर्धीनः,
मानुपेभ्यो होतुभ्यः स्वस्त्वस्तु । हे होतः, त्वं शंयुदेवस्य संवन्धिर्न “तच्छंयोरा वृणीमहे” (तैत्रा ३.५.११) २०
इत्यनुवाकं ब्रूहि । अस्मिन् मन्त्रे स्वगाशब्दस्वस्तिशब्दशंयुशब्दानामभिप्रायं क्रमेण दर्शयति—“स्वगा
दैव्या होतुभ्य इत्याह । यज्ञमेव तत्स्वगा करोति । स्वस्तिर्मानुपेभ्य इत्याह । आशिपमेवैतामाशास्ते । शंयोर्ब्रूही-
त्याह । शंयुमेव वार्द्धस्पत्यं भागधेयेन समर्धयति ” (तैत्रा ३.३.८) इति । शंयुर्ब्रूहस्पतेः पुत्रः ॥ इत्यमिदाभागा-
द्यनुष्ठानं विधायाम्स्मिन् काण्डे भान्नाताभ्यां ‘वाजस्य सा’ (तैत् १.१.१३) इत्येताभ्यामनुष्ठानां सुगन्धूहनं
विधत्ते—“अथ सुचावनुष्ठानां वाजवतीभ्यां व्युहति । प्रतिष्ठा वा अनुष्ठुक् । अन्नं वाजः प्रतिष्ठित्यै । अघ्रा- २५
द्यस्यावरुद्धयै ” (तैत्रा ३.३.९) इति । चतुर्भिः पादैर्गवादीनां प्रतिष्ठितत्वात् तद्वदनुष्ठुभः प्रतिष्ठाहेतुत्वम् ।
वाजशब्दस्यान्नवाचित्वात् तद्वत्स्यौ ऋचौ अंशुं योग्यस्यान्नस्यावरुधाय भवतः ॥ सामान्वाकारेण विहितं
सुगन्धूहनं विशेषाकारेण विशदयति—“प्राचीं सुहसूहति । जातानेव आतृभ्यान् प्रणुदते । प्रतीचीमुपभृत्त्वम् ।
जनिप्यमाणानेव प्रतिनुदते । स विपूच एवापोष्ट सपत्नान् यजमानः । अस्मिँछोके प्रतिष्ठितिः ” (तैत्रा
३.३.९) इति । वैरिणः परस्परवियुक्ता विविधादिक्पलायिता एव यथा भवन्ति तथा तामपोष्ट प्रतिष्ठितिः ॥ ३०
वाजवतीभ्यामिति द्विवचनार्थमनुष्ठु प्रदर्शयति—“द्वाभ्याम् । द्विप्रतिष्ठो हि ” (तैत्रा ३.३.९) इति ।
द्वाभ्यां पादाभ्यां प्रतिष्ठा यस्यासौ द्विप्रतिष्ठः ॥

१९. तं-पात्रेण । २०. इ.उ.हा-त्रोत्पाद्याम् । २१. इ-अग्निर्होता । पृथिवी होत्रा; क.तं.त्रि१.पा.हा-
अग्निर्होता पृथिवी होता । २२. इ.उ.क.पा.हा-प्रेरिताः । २३. तं.त्रि१-अभिप्रायम् ।

वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वाऽऽदित्येभ्यस्त्वाऽऽक्त-रिहाणा वियन्तु वयः ।

वसुभ्य इति वसुभ्यः । त्वा । रुद्रेभ्यः । त्वा । आदित्येभ्यः । त्वा ।

अक्तम् । रिहाणाः । वियन्तु । वयः ।

शुद्धा परिधीननक्ति — ' वसुभ्यः ' इति ॥ ' वस्वर्थं त्वाम् ' अनन्मीति शेषः ।

५, वस्वादित्युत्तये^५ त्वामनन्मि इति^६ मध्यमदक्षिणोत्तराणा क्रमेण मन्त्रा, वस्वादयश्च वेदिपरिमहार्थ-
मागता एतेन परिष्यञ्जनेन प्रीयन्त इति ॥

सुक्षु प्रस्तरमनक्ति, तत्र शुद्धामप्राण्यनक्ति — ' अक्तम् ' इति परोष्णिहा त्रिपदया
मूतेन्द्रियवस्वक्षारया ॥ ' अक्तं कृताञ्जनमिमं प्रस्तरं ' रिहाणा लिहाना आस्वादयन्तः, ते
वक्ष्यमाणा रक्षयः । लिह आस्वादने, स्वरितेत् । वर्णव्यत्ययेन लकारस्य रेफः । व्यत्ययेनानुदात्ते-

१० स्वमाश्रित्याऽऽत्मनेपदम् (पा १.३ १२), लसार्वाधातुकानुदात्तत्वं (६.१.१८६) च कृतमिति
मन्यामहे । ' वृनादिषु (पा ६.१.२०३) वाऽयम् ' द्रष्टव्यः ॥

उपभृति मध्यान्मनक्ति — ' वियन्तु ' इति ॥ ' वयः ' इति वेर्वह्वनचनमिति यास्क.
(नि २.६) । " वातेर्द्विच " (उ ५८३) इति विधीयमान इणप्रत्ययो वेतेरपि भवति ।

डित्वाडिहोप (पा ६.४.१४३) । ' वयः ' प्रजनिष्णवः आदित्यरक्षयः एतल्लेहनेन

१५ ' वियन्तु ' वृद्धयर्थं गर्भं धारयन्तु । पादादित्वाञ्ज निहन्यते । वी गतिप्रजननकान्त्यमनखादनेषु ॥

वसुभ्य इति ॥ कल्प — " शुद्धा परिधीननक्ति वसुभ्यस्त्वेति मध्यमं रुद्रेभ्यस्त्वेति दक्षिण-
मादित्येभ्यस्त्वेत्युत्तरम् " (बौध्री १.१९) इति ॥ त्रिव्यपि ' अनन्मि ' इत्यध्याहार ॥ स्पष्टार्थतां
दर्शयति — " वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वाऽऽदित्येभ्यस्त्वेत्याह । मथायजुरैवैतत् " (तैमा ३.३.९) इति ॥

अफतमिति ॥ बौधायन — " सुक्षु प्रस्तरमनक्त्यक्तम् रिहाणा इति शुद्धामप्राणि वियन्तु

२० षप इत्युपभृति मध्यानि प्रजा योनि मा निर्मृक्षमिति ध्रुवाया मूलानि " (बौध्री १.१९) इति ।

आपस्तम्बस्त्वाद्यद्वितीयमन्त्रावेकीकृत्याऽऽह — " अक्तम् रिहाणा इति^{२४} शुद्धामप्र प्रजा^{२५} योनिमित्युपभृति

मध्यम् । धा प्यायन्तामाप ओपधय इति ध्रुवाया मूलम् " (आपश्री ३.६.१) इति ॥ पक्षिण आन्वेन

' अक्तं प्रस्तराम् लेलिहाना विविधं मार्गं गच्छन्तु । अहं तु ' प्रजां तत्कारणं च ' मा त्रिनाशयामि । आन्यस्या

' आप प्रस्तरमूला ओपधीराप्याययन्तु ॥ विधत्ते — " सुक्षु प्रस्तरमनक्ति । इमे वै लोका सुचः । यजमान

२५ प्रस्तर । यजमानमेव तेजसाऽनक्ति । प्रेषाऽनक्ति । त्रय इमे लोका । एभ्य एवैव लोकेभ्योऽनक्ति । अमि-
पूर्वमनक्ति । अमिपूर्वमेव यजमान तेजसाऽनक्ति " (तैमा ३.३.९) इति । अमिमुत्तमप्र पूर्वं यथा

४-४ मै- ' वस्वर्थं त्वाम् ' नास्ति । ५. व- ' वृप्यर्थम् । ६. व- ' इति ' इत्यस्यानन्तर

' मन्त्रव्यम् ' । ७-७. तं ति. ५. व- ' वृपोदरादिषु वा । * सर्वत्र लिखितपुस्तकेषु यद्यपि ' वैजो द्वि ' इति लभ्यते,

तथाप्यत्र शुद्धाङ्कस्य पाठो निर्धारितः । ' वैजो द्वि ' इत्याकार मूत्रादिषु नोपलभ्यते । ' वैजो

३० द्विच ' (उ. ५.२१) इत्युणादिभ्यश्च तु तन्नुवन्तानेऽर्धे विद्यमानस्य वेवः परस्य ईचि-प्रत्ययस्य द्विस्र विदधाति ।

' वातेर्द्विच ' (उ ५८३) इति सुगन्धनादिभ्योर्विद्यमानस्य वाते इण विदधत् तस्य इणः द्विस्रमपि

प्रतिपादयति । अनेन सुश्रेण विहित इण वातेरिव अत्र वेतेरपि भवतीत्याशयः । ८ ति. व-प्रजनमिष्णवः ।

९. पं- वृष्टयर्थम्, तं ति व- प्रजायतां वृष्टयर्थम् ।

२४. आ.क-वियन्तु वय इति । २५. आ.क-योनि मा निर्मृक्षमित्युपभृति ॥

[सुन्वृहनादिः]

प्रजां योनिं मा निर्मृक्षमा प्यायन्तामाप ओषधयो

मरुतां पृषतयः स्थ दिवं (१) गच्छ ततो नो वृष्टिमेरय ।

प्रजामिति प्र-जाम् । योनिम् । मा । निरिति । मृक्षम् ।

एति । प्यायन्ताम् । आपः । ओषधयः । मरुताम् । पृषतयः । स्थ ।

दिवम् (१) । गच्छ । ततः । नः । वृष्टिम् । एति । ईरय ।

ध्रुवायां ^{१०}मूलान्यनक्ति - 'प्रजाम्' इति ॥ अहं ^{१०}प्रजां ^{१०}योनिं च तत्कारणभूतमन्ना-
दिकं ^{१०}मा ^{१०}निर्मृक्षं मा विनीनशम्, अपि तु वर्धयितुमिच्छामि, तस्माद्बुद्धयर्थं 'वियन्तु वयः'
इति । यशोः "शरु इगुपषादनटिः कसः" (पा ३.१.४५) इति श्लेः कसादेशः ।
ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण (पा ६.२.१३९) प्रजाशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

अत्र, प्रथमद्वितीयपादावधक्षरौ ^{११}तृतीयो द्वादशाक्षरो यस्यास्तां परोधिगहमाचक्षते ^{११} १०
(पिसू ३.२१) । इह तु ^{१२}तृतीयोऽष्टाक्षरः पादः, 'द्वादशाक्षरः आऽष्टाक्षरतायाः प्रतिक्राम-
मति' इति; प्रथमद्वितीयौ पञ्चाक्षरौ, 'अष्टाक्षर आ चतुरक्षरतायाः प्रतिक्रामति' इति ^{१३} ॥

आहवनीये प्रस्तरं प्रहरति - 'आप्यायन्ताम्' इति ^{१४}यजुरादिकया, 'दिवं गच्छ'
^{१५}इत्येकपदया जगत्या, 'ततो नः' इत्येकपदया च गायत्र्या ॥ हे प्रस्तर, अनेन त्वप्रहरणेन
^{१६}आपः ^{१६}ओषधयः च ^{१६}आ ^{१६}प्यायन्ताम् वर्धन्ताम् । वर्षणे ह्यपानोपधीनां च वृद्धौ प्रजा योनयश्च १५

भवति तथा प्रस्तरमन्वयात् । यजमानोऽपि मुख एव सभासु वफवृत्त्येन तेजस्वी भवति ॥ मन्त्रगतस्याफ-
शब्दस्याभिप्रायसाह - "अफत् रिहाणा इत्याह । तेजो वा काज्यम् । यजमानः प्रस्तरः । यजमानमेव
तेजसाऽनक्ति" (तैत्रा ३.३.९) इति ॥ विशाब्दसूचितं दर्शयति - "वियन्तु वय इत्याह । वय एवैतं कृत्वा ।
सुवर्गं लोकं गमयति" (तैत्रा ३.३.९) इति । मन्त्रे प्रथमाहवचनान्तो विशाब्दः पश्चिवाप्ती, आरणे तु
द्वितीयैकवचनान्तो वयःशब्दः ॥ 'मा निर्मृक्षम्' इत्येतस्याभिप्रायम् ^{१६}आह - "प्रजां योनिं मा निर्मृक्षमित्याह । २०
प्रजायै गोपीयाय" (तैत्रा ३.३.९) इति ॥ ओषधय इत्यत्र द्वितीया विवक्षितेत्याह - "आ प्यायन्ता-
माप ओषधय इत्याह । आप एवौषधीराप्याययति" (तैत्रा ३.३.९) इति । अत्र षडुवचनं द्रष्टव्यम् ॥

आ प्यायन्तामिति ॥ दौधावनः - "तमुपरीव प्रहरति" नात्यत्रं प्रहरति न पुरस्तात् प्रत्यत्यति
न प्रतिशृणाति न विच्छन्नं विधौत्सृष्ट्वमृशोत्स्याप्यायन्तामाप ओषधयो मरुतां पृषतयः स्थ दिवं गच्छ ततो नो
वृष्टिमेरयेति" (श्रौत्रौ १.१.९) इति । आपस्तम्बः - "अनूच्यमाने सूक्तवाके मरुतां पृषतयः स्येति २५
सशाखया प्रस्तरमाहवनीये प्रहरति" (आपश्रौ ३.६.६) इति । अत्र प्रस्तरग्रहणौ 'नात्यत्रम्' इत्यादयो

१०. मै- मूलाननक्ति । ११-११. तं. ति-तृतीयद्वारौ द्वादशाक्षरौ यस्यास्तां परोधिगहमाचक्षते ।
१२-१२. तं. ति. पं. ब-अष्टाक्षरः प्रथमः पादः आचतुरक्षरतायाः प्रतिक्रामन्तीति प्रथमद्वितीयौ पञ्चाक्षराव-
भूताम् । द्वादशाक्षर अष्टाक्षरतायाः प्रतिक्रामन्तीति तृतीयोऽष्टाक्षरोऽभूत् । [मैसूरुपुस्तके तलटिप्पण्याम् -
'अष्टाक्षराः आ चतुरक्षरतायाः प्रतिक्रामन्ति' इति प्रथमद्वितीयौ पञ्चाक्षरावभूताम् । 'द्वादशाक्षरः आऽष्टाक्ष- ३०
रतायाः प्रतिक्रामन्ति' इति तृतीयोऽष्टाक्षरोऽभूत् ।] १३. तं. ति. ब- यजुषा । १४. तं. ति-इत्येकपदया

२६. तं. त्रि- दर्शयति । *श्रीतसूत्रे वृ 'मां प्रहरति' ।

आयुष्पा अग्नेऽस्यायुर्मे पाहि चक्षुष्पा अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहि ध्रुवाऽमि

आयुष्पा इत्यायु - पा । अग्ने । असि । आयुः । मे । पाहि ।

चक्षुष्पा इति चक्षु - पाः । अग्ने । असि । चक्षु । मे । पाहि । ध्रुवा । असि ।

- वर्धयितुं शक्यन्त इति । ओषधिशब्दस्य दासीभारादित्वात् (पा ६.२.४२) पूर्वपदप्रकृति-
 ५ स्वरत्वम् । ओषशब्दो घञन्त । कथमेतत् प्रहरणेन तासामाप्यायनमित्यत आह - 'मरुता
 'पृपतय अश्वा 'स्य, मरुतामश्वा इव शीघ्रगतिस्त्वमसीति यावत् । 'अश्वापेक्षया बहुवचनम् ।
 पृपु वृपु सेचने । " वर्तमाने पृपद्वृहन्महज्जगच्छतृवच " (उ २.५०) इत्यतिप्रत्ययान्तो
 निपातितः । व्यत्ययेन श । " उगितश्च " (पा ४.१ ६) इति ङीप् । वर्णव्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् ।
 छसार्वाधातुकानुदात्तत्वे (पा ६.१ १८६) धातुस्वरः । " शतुर्नुमः " (६.१ १७३) इति
 १० ननुदात्तत्व^{११} बहुलवचनादेव न क्रियते शस्वरश्च । वृषादिर्वाऽयं द्रष्टव्य (पा ६.१.२०३) ।
 भवत्वेवं शीघ्रगतित्वं, किमेतावता तामा वृद्धिरित्यत आह - 'दिवम् आदित्य शीघ्र 'गच्छ । ततः
 किमित्यन आह - 'तत आदित्यमण्डलादस्माक 'वृष्टिम् 'परय आगमय । एव च कृते
 अपामोपधीनां चाप्यायन भविष्यति । ततश्च प्रजायोन्योर्वृद्धिश्च भविष्यति । " मन्त्रे वृष " (पा ३.३.९६) इति वृषेः क्तिन् उदात्तत्व विधीयमान बहुलवचनात् क्रियते ।
 १५ यद्वा - वृष्टिहेतुरादित्यरश्मि वृष्टिः । करणे क्तिन् । तामेरय अस्मदभिमुखं प्रेरय । उदात्तविधौ
 भावाधिकारादत्र न भवति ॥

- आहवनीयमुपतिष्ठते - ' आयुष्पा ' इति ॥ हे 'अग्ने, 'आयुष्पाः सर्वेषामायुषो रक्षक.
 'असि । पातेर्विच् (पा ३.२.७५) । " निरयं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य " (पा ८.३.४५) इति
 विसर्जनीयस्य सः । " आदेशप्रत्यययोः " (पा ८.३.५९) इति पत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृति
 २० स्वरत्वम्^{१२} (पा ६.२.१३९) । तस्मात् 'आयुः 'मे 'पाहि । चक्षुषश्च त्व रक्षिनासि, तस्मात्

- नियमविशेषा । आहवनीयात्वय प्रस्तराग्रस्य न कार्यं । प्रस्तरस्य पुरस्तादन्यत् किमपि न प्रक्षिपेत् ।
 'दूर्ध्वस्य कस्यचिच्छेदरूपा हिंसा न कार्या । दूर्ध्वाणा परस्परविधोगो न कार्यः । किन्तु कृत्स्न प्रस्तर
 मुपच्छेत् । आपस्तम्बस्य '६तु 'मरुताम्' इति 'प्रस्तरमन्त्रादि । सह शरण्या वत्सापाकरणहेतुभूतया ॥
 हे प्रस्तरावयवा दूर्ध्वा, यूर्यं वायुमेरितवृष्टिनन्यतया वायूना विन्द्व 'स्य । हे प्रस्तर, स्वं 'दिव गत्वा^{१०}
 २५ 'वृष्टि प्रेरय ॥ व्याचष्टे - " मरुता पृपतय स्येत्याह । मरुतो वै वृष्टया ईषते । वृष्टिमेवावरुन्धे । दिवं
 गच्छ ततो जो वृष्टिमेरयेत्याह । वृष्टिर्वै धौ । वृष्टिमेवावरुन्धे " (तैत्रा ३ ३ ९) इति ॥

- आयुष्पा इति ॥ कल्प - " अयोपोत्थायाऽऽहवनीयमुपतिष्ठत आयुष्पा अग्नेऽस्यायुर्मे पाहि
 चक्षुष्पा अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहिति " (बौध्ने १.१९) इति ॥ आयुश्चक्षुषो पालनीयता दर्शयति -

१५. व-अघोषस्य । १६. मे-आद्युदात्तत्वम् । १७. व-प्रकृतिस्वर ।

- ३० २७. इ व वा हा-अन्यस्य । २८. इ.उ.तं.त्रि१.पा हा-'ह्र' नास्ति । २९. त.त्रि१.पा.हा-
 मन्त्रादिः । ३०. त्रि१-गच्छ ।

तं तं एतमनु जोषं भरामि नेदेप त्वदपचेतयातै

यज्ञस्य पाथ उप समितं सस्त्रावभागाः स्येषा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठा बर्हिपदश्च (२) देवा

तम् । ते । एतम् । अन्विति । जोषम् । भरामि । न । इत् । एपः । त्वत् ।

अपचेतयाता इत्यप-चेतयातै । यज्ञस्य । पार्थः । उप । समिति । इतम् ।

५ सस्त्रावभागा इति सस्त्राव-भागा । स्य । इया । बृहन्तः ।

प्रस्तरेष्ठा इति प्रस्तरे-स्याः । बर्हिपद् इति बर्हि-सर्द । च (२) । देवा ।

पर्यधत्या । व्येप कर्मणि लकारः । व्यत्ययेन णकारः । वध्यादिसूत्रेण (पा ६.१.१५) संप्रसार-

णम् । तम् एत मध्यम परिधि तव जोषम् इष्टम् । कर्मणि घञ् (पा ३.३.१९) । अनु भरा-

मित्वाभेवानुगतं हरामि प्रहरामि । “ ह्यप्रहोर्मरुन्दसि ” (पा ८.२.३२ वा १) इति मत्वम् ।

१० युक्तमेव एतन्नेवं कर्तुमित्याह-एपः अय परिधिः, एवं नाम त्वाभिमनः त्वत्तो हेतोः न इत्

अपचेतयातै नैवापरक्तचित्तो भवेत् । यद्यपि न प्रहियेत, उपेक्षितोऽहमनेनाग्निनेति त्वत्तोऽ-

पचेतयेत । नस्मात्त्रय्येवैनमनुप्रहरामि । चित्त संचेतने, चुरादिः, अनुदात्तेत् (पा १.३.२) ।

तस्माद्धेति “ लेटोऽङ्गटौ ” (पा ३.४.९४) इत्याडागमः । “ वैतोऽन्यत्र ” (पा ३.४.९६)

इत्येत्वम् । “ निपातैर्यत् ” (पा ८.१.३०) इत्यादिना निघातप्रतिषेधः । पूर्ववत् गति-

१५ निघातसमासौ । णिचश्चित्रादुदात्तत्वम् (पा ६.१.१६३) ॥

इतरावुपसमस्यति - ‘ यज्ञस्य ’ इति ॥ यज्ञस्य साव्यतया सबन्धि यत् पापः अत्र

तद्युनामपि उप समितम् उपसप्तानुमितम् । अचेतनानामपि यज्ञोपयुक्ताना पृष्ठसबन्ध-

प्रतिपादितो भवति । ‘ उदके धृत् च ’ (उ ६.५३) इत्यधिकृत्य ‘ अत्रे च ’

(उ ६.५४) इति पातेरमुन् प्रत्ययः ॥

२० एतान् संधावेणाभिधारयति - ‘ संज्ञानभागाः ’ इति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ सस्त्राव्यत

“ तं तं एतमनु जोषं भरामीत्याह । सजातानेनास्मा अनुकान् करोति ” (तैत्रा ३.३.९) इति ॥

अपरागनिषेध आनुकृत्यार्थ इत्याह - “ नेदेप त्वदपचेतयाता इत्याहानुकृत्यार्थ ” (तैत्रा ३.३.९)

इति ॥ अनेकयो परिधौ सहकथनं बहुदिन्यानुकृत्यापेत्याह-“ यज्ञस्य पाथ उपसमितमित्याह ।

भूमाभेवोपैति ” (तैत्रा ३.३.९) इति ॥ विधत्ते-“ परिधीन् प्रहरति । यज्ञस्य समिष्टै ”

२५ (तैत्रा ३.३.९) इति । समिष्टि सपृष्टि ॥

सस्त्रावभागा इति ॥ कव्य - “ अथेनान् सस्त्रावेणामिजुहोति । जुहानुपभृत्

* सस्त्रावयति सस्त्रावभागा स्येषा बृहन्त प्रस्तरेष्ठा बर्हिपदश्च देवा इमां वाचममि विश्वे गृणन्त

आसद्यास्मिन् बर्हिपि आदयिष्यमिति ” (बौध्नी १.१९) इति ॥ हे विश्वे देवा, यूर्य सस्त्रावभागा

२०. व- त्वदमितम् । २१. मे- उपसप्तानुमितम् ।

३० ३६. त- धनीबाहुभ्यार्थमित्याह, त्रि १- धनादिबाहुभ्यार्थमित्याह । * बौध्नीषुत्रे ‘ सप्रज्ञावयति ’ ।

बौध्नीषुत्रे ‘ भादयन्त्वादेति ’ ॥

[सुगन्धनादिः

मादयध्वमग्नेर्वाभर्षन्नगृहस्य सर्दसि सादयामि सुम्नाय सुम्निनी सुम्ने मा धत्त धुरि धुर्यौ पातमग्नेऽदब्धायोऽशीततनो पाहि माऽद्य दिवः

मादयध्वम् । अने । वाम् । अर्षन्नगृहस्येत्यर्षन्न-गृहस्य । सर्दसि । सादयामि ।

सुम्नाय । सुम्निनी इति । सुम्ने । मा । धत्तम् । धुरि । धुर्यौ । पातम् ।

५ अग्नेः अदब्धायो इत्यदब्ध-आयो । अशीततनो इत्यशीत-तनो । पाहि । मा । अद्य । दिव ।

वास्य उपविश्य मादयध्वं तृप्यत । मद तृप्तियोगे, चौरादिकः, *आकुस्मीयः आत्मनेपदी । आसद्येति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २.१३९) । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना इदमः सप्तम्या उदात्तत्वम् । “ सुचौ सप्रज्ञावयति ” (तैत्रा ३.३.९) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ वैश्वदेव्यर्चा ” (तैत्रा ३.३.९) इत्यादि च ॥

१० धुरि रूपे वा सुचौ विमुञ्चति — ‘ अग्ने ’ इति ॥ हे जुहूपभृतौ, वा युवाम् अग्ने अपन्नगृहस्य अपन्नस्थानस्य मदसि सद्ने निश्चलभूते धुरादौ सादयामि स्थापयामि । किर्ष्यम् : सुम्नाय सुम्नाय यजमानस्य सुखं यथा स्यादिति । हे सुम्निनी सुखयिष्यी । “ वा छन्दसि ” (पा ६ १.१०६) इति पूर्वसवर्णादीर्घत्वम् । मामच्चर्युं सुम्ने धत्तं स्थापयतम् । किं च धुरि यागलक्षणावामस्या वर्तमानौ धुर्यौ अस्या धुरो बोढारौ पत्नीयजमानौ १५ पात रक्षतम् । “ धुरो यदुक्कौ ” (पा ४.४ ७७) इति यत्प्रत्ययः । “ तित्स्वरिनम् ” (पा ६.१.१८५) इति स्वरितत्वम् । “ यतोऽनायः ” (पा ६ १.२१३) इत्याद्युदात्तत्वम्

अग्नेरिति ॥ बौधायन — “ अथ प्रदक्षिणमात्रस्य प्रत्यङ्गुहाद्रुस्य धुरि सुचौ विमुञ्चत्यर्षोमपन्नगृहस्य सर्दसि सादयामि सुम्नाय सुम्निनी सुम्ने मा धत्त धुरि धुर्यौ पातमिति ” (बौधाय १ १९) इति ॥ हे जुहूपभृतौ, युवामभिनधरगृहस्य पृथिव्यभिमानिनो बह्वे स्थाने शकृत्स्ये यजमानस्य सुखाय स्थापयामि । हे सुगन्धौ, सुप्ते मा स्थापयत यज्ञभारवाहिनावेतौ देवती रक्षतम् ॥ यथोक्त मन्त्रार्थं दर्शयति — “ अग्नेर्षोमपन्नगृहस्य सर्दसि सादयामीत्याह । इयं वा अग्निपन्नगृह । अस्या पूर्वने सद्ने सादयति । सुम्नाय सुम्निनी सुम्ने मा धत्तमित्याह । प्रजा वै पशवः सुम्नम् । प्रजामेव पशून्मरुतं घते । धुरि धुर्यौ पातमिरत्याह जायापत्न्यौर्गौपीयाय ” (तैत्रा ३.३.९) इति । अत्राऽऽपत्तयो मन्त्रमेवमाश्रित्य ‘ अग्नेर्षोम ’ इति शकृत्स्य पूर्वभागे सुचौ सादयित्वा ‘ धुरि धुर्यौ ’ इति युगधुरो प्रोहेत् इति मन्यते (आपथी ३ ८४) ॥

२५ अद्य इति ॥ कल्प — “ अपरं चतुर्गुहीतं गृहीत्वाऽन्वाहार्यपचनं पृथेन्मप्रत्रश्चनान्यभ्याधाय फलीकरणानोप्य फलीकरणान्जुहोत्यग्नेऽदब्धायोऽशीततनो पाहि माऽद्य दिवः पाहि प्रसित्यै पाहि

* ‘ चित्तं सचेतने ’ इत्यस्मिन् धातौ ‘ आकुस्मादात्मनेपदिन ’ इति गणसूत्रं द्रष्टव्यम् ।

२६ मै- सुम्नवत्यौ, व-सुखवत्यौ ।

४०. इ उ पा हा-मुचयमेद् । ४१. इ उ पा भां हा-स्थापयतः । ४२. व-फलीकरणं

४३. जुहोत्यग्ने, बौधायने ‘ फलीकरणद्वयं जुहोत्यग्ने ’ ।

सुगन्धूहनादिः]

पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरन्न्यै पाहि दुश्चरितादविषं
नः पितुं कृणु सुपदा योनिः स्वाहा

पाहि । प्रसित्या इति प्र-सित्यै । पाहि । दुरिष्ट्या इति दुः-इष्ट्यै ।

पाहि । दुरन्न्या इति दुः-अन्न्यै । पाहि । दुश्चरितादिति दुः-चरितात् ।

अविषम् । नः । पितुम् । कृणु । सुपदेति सु-सदा । योनिम् । स्वाहा ।

वहुलवचनात् न भवति । “ धुरि धुर्यौ पातमित्याह । जायापत्योगोपीयाय ”
(तैत्रा ३.३.९) इति ब्राह्मणम् ॥

अन्वाहार्यपचने फलीकरणहोमं जुहोति - ‘ अग्ने ’ इति यजुरादिकया, ‘ अविषं नः

पितुं कृणु ’ इति गायत्र्यैकपदया, ‘ सुपदा ’ इति यजुरन्तया ॥ हे ^vअग्ने ^vअदब्धायो अर्हिसित-

जीवित । “ छन्दसीणः ” (उ २) इत्युण्प्रत्ययः । हे ^vअशीततनो उष्णशरीर । “ नामन्त्रिते

समानाधिकरणे ” (पा ८.१.७३) इति पूर्वस्याविद्यमानत्वनिषेधात् उभयत्राप्याष्टमिको निघातः

(पा ८.१.१९) । ^vअद्य अस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे मां ^vपाहि । आमन्त्रितत्रयस्याविद्य-

मानत्वात् “ तिङ्ङितिङः ” (पा ८.१.२८) इति निघाताभावः । ^vदिवः शुलोकात् शुलोक-

वासिभ्यो देवेभ्यः, यथा ते कर्मापराधेन क्रुद्धा न हिंसन्ति तथा कुरु । “ ऊडिदम् ”

(पा ६.१.१७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । किञ्च - ^vपाहि ^vप्रसित्यै । प्रसितिः प्रकर्षेण

नाशः कर्मणोऽत्यन्तलोपः । स्यतेः क्तिनि “ घतिस्यति ” (पा ७.४.४०) इत्यादिना इत्वम् ।

“ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ” (पा २.३.१४) इति चतुर्थी । प्रसितिं निवारयितुं

मां पाहीति । व्यत्ययेन वाऽपादाने चतुर्थी (पा ३.१.८५, २.३.२८) । अपदात्परत्वात् पाहीति

दुरिष्ट्यै पाहि दुरन्न्यै पाहि दुश्चरितादविषं नः पितुं कृणु सुपदा योनिः स्वाहेति ” (बौश्रौ १.२०)

इति ॥ तण्डुलेषु ^{४३}शुभ्रीक्रियमाणेष्वपनेया मालिन्यांशाः फलीकरणाः । हे ^vअग्ने, मां ^vदिवः ^vपाहि

शुलोकवासिनो देवा मध्यपराधं यथा न गृह्णन्ति तथा कुरु । ^vअदब्धायो अर्हिसितजीवित

^vअशीततनो उष्णशरीर, ^vप्रसित्यै प्रकृष्टात् बन्धात् फलविघ्नात् ^vपाहि^{४४} । ^vदुरिष्ट्यै दुष्टादयथा-

शास्त्रानुष्ठानात् ^{४४}^vपाहि । ^vदुरन्न्यै यागाधिकारविरोविदुष्टवस्तुभोजनात् ^{४४}^vपाहि ।

^vदुश्चरितात् ^{४५}निषिद्धाचरणात् ^v^{४४}पाहि । ^vपितुम् अन्नमस्मदीयम् ^vअविषम् असृतं

कुरु । ^vसुपदा सुखोपवेदानेन निमित्तेन ^vयोनिं स्थानं कुरु । इदं फलीकरणद्वयं तुभ्यं ^vस्वाहा

हुतमस्तु ॥ मन्त्रव्याख्यानपूर्वकं होमं विधत्ते— “ अग्नेऽदब्धायोऽशीततनो इत्याह । यथा-

यजुरेवैतत् । पाहि माऽद्य दिवः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरन्न्यै पाहि दुश्चरितादित्याह । आशिप-

मेवैतामाशास्ते । अविषं नः पितुं कृणु सुपदा योनिः स्वाहेतिभ्रसंघुंश्चान्मन्वाहार्यपचनेऽभ्याधाय

फलीकरणहोमं जुहोति । अतिरिक्तानि वा इभ्रसंघुंश्चानानि । अतिरिक्ताः फलीकरणाः । अतिरिक्तमाज्यो-

च्छेपणम् । अतिरिक्तं पृवातिरिक्तं दधाति । अथो अतिरिक्तेनैवातिरिक्तमात्वाऽवरुन्धे ” (तैत्रा ३.३.९) इति । ३०

४३. आ.क.दा-रुहे क्रियमाणेष्वप° । ४४. इ.उ तं.त्रि.१.पा.भां.हा-‘ पाहि ’ नास्ति ।

४५. तं-दुष्टाचरणात् । “^vब्रथनानि ’ इति साधुः स्यात्

- न निहन्त्यते । “ नादौ च निति कृत्यतौ ” (पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । एवं
 ५ “दुरिष्ट्यै इत्यत्रापि स्वरचतुर्थ्यां । दुरिष्टिरेकाङ्गविकलं कर्म । यद्वा—“ दुर्निन्दायाम् ” (द्र. पाभा
 २.२.१८ वा ४) इति प्रादिसमासे अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । दुराकानी दुष्टा
 मुक्ति अभोग्यभोजनम् । “ अदेर्मुट् च ” (उ२७०) इत्यनिप्रत्ययः, गतिसमासः (पा२.२.१८)
 प्रादिसमासापवाटः । “ कृदिकारादक्चिनः ” (गणपाठः पा ४.१.४५) इति ङीप् । पितः
 इत्युदात्तः (पा ३.१.३), दीर्घः । पूर्वसञ्चतुर्थी (पा २.३.१४) । “ उदात्तयणो हृत्पूर्वात् ”
 (पा ६.१.१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । “ दुश्चरितम् अयथानुष्ठितम् ” । “ दुर्निन्दायाम् ”
 (द्र. पाभा २.२.१८ वा ४) इति प्रादिसमास । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) ।
 ततः मा पाहि । “ भीत्रार्थानाम् ” (पा १.४.२५) इत्यपादानत्वम् । अनुष्ठितस्य
 १० निवारयितुमशक्यत्वात् तन्निमित्तानर्थपरिहार एव ततो रक्षणम् । गतिसमासपक्षे “ गतिरनन्तरः ”
 (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च “ न. अस्माकम् ” “ अविपं विषयद्विप
 वाधकम् ”, “ अतोऽन्यदविपम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । ‘ पितुम् अन्न
 कृणु देहि । पितुरित्यन्ननाम (निघण्टु २.७.६) । पुनश्च विशेष्यते — सुपदा । योनिं, सुखेन
 सदनमवस्थानं सुपत् । “ सन्सूदिप ” (पा ३.२.६१) इत्यादिना क्प् । “ सदिरप्रतेः ”
 १५ (पा ८.३.६६) इति पत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । तेन हेतुना योनि
 समस्तस्योत्पत्तिस्थानम् । अत्रेन हि सर्वं सुखेन सीदति । यथा “ अन्नाद्भूतानि जायन्ते ”
 (मैउ ६.१२, द्र. तैउ २ २) इत्यादि ब्राह्मणम् । तुभ्यमिदं स्वाहा सुखेन हृतमस्तु ।
 यद्वा—इत्यमिदं कर्तव्यम् इति सरस्वत्यपि स्वयमेवाऽऽह (द्र. निरुक्त ८ २०) ॥

- इध्मे “ शास्त्रोक्तप्रमाणेन छिन्ने सति तच्छेषकाष्ठानीध्मसदृशानि । तानि दक्षिणाग्रीं प्रक्षिप्य
 २० तेषामुपरि बुद्ध्युगताज्ये स्थापित्वा फलीकरणान्बुद्ध्युवात् । “ यागोपयुक्तद्रव्यादधिष्ठत्वमतिरिक्त-
 त्वम् । अधिकद्रव्यहोमेनाधिकं फलं प्राप्य तस्वाधीनं करोतीत्यर्थः ॥ “ इत्य फलीकरणहोमे निष्पन्ने
 सत्यनन्तरं पत्न्या समीपे वेदप्रासनं विधातव्यम् । तद्विधौ बुद्धिस्ये सति तत्प्रसङ्गात् वेदस्य
 प्रशंसकं कश्चिन्मन्त्रं उत्पाद्यते । स च भेदेनान्तरविषयतया विनियुज्यते — “ वेदिर्देव्यो निलायत । तां
 वेदेनाम्बविन्दन् । वेदेन वेदिं विविन्दुः पृथिवीम् । सा प्रपद्ये पृथिवीं पार्थिवानि । गर्भं विभर्ति मुवनेष्वन्न ।
 २५ ततो यज्ञो जायते विश्वदानिरिति पुरस्तात् स्तम्बयज्ञो वेदेन वेदिं समाहर्षनुवित्यै । अथो यद्देवश्च
 वेदिश्च भवत । नियुत्तवाय प्रजात्यै ” (तैमा ३.३.९) इति । चेनापि कारणेन देवेभ्यस्तिरोहिता
 वेद्यभिमानिदेवता वेदाभिमानिदेवतासुखेन देवा अलभन्त । तमेव वेदस्य महिमानं ‘ वेदेन ’ इत्यादिको

२७-२७. ब- विनिन्दितं चरितं दुश्चरितम् । २८-२८. मै- ‘ न अस्माक ’ नास्ति । २९. तं.
 ति. ब- बाधकत्वात् । ३०. ति- ततोऽन्यदविपम् ।

३०. ४६. त-शास्त्रोक्तप्रकारेण । ४७. आ-यज्ञोपयुक्तं । ४८. द्र. उ. पा मां, हा- ‘ इत्यम् ’ नास्ति ।

जुगम्यूहनादिः]

देवां गातुविदो गातुं विच्चा गातु(३)मित् मनसस्पत

देवाः । गातुविद् इति गातु-विद्ः । गातुम् । विच्चा । गातुम् (३) । इत् । मनसः । पते ।

समिष्टयजूषि जुहोति - ' देवाः ' इति ॥ हे देवाः १ गातुविदः गतिज्ञाः । गाद् गतौ ।

" कमिमनिजनि " (उ ७२) इत्यादिना तुप्रत्ययः । " विभापितं विशेषवचने बहुवचनम् "

(पा ८.१.७४) इति पूर्वस्याविद्यमानत्वनिषेधात् निहन्यते । १ गातुं १ विच्चा मार्गं लब्ध्वा ५

आगमनकाले यत्र स्थिताः ते यूयं १ गातुम् १ इत्, येन मार्गेणाऽऽगताः तमेव मार्गं भजत, समाप्ते

कर्मणि तेनैव प्रतिनिवर्तध्वम् । किंच हे १ मनसः १ पते, सर्वभूतानाम् ३१ अन्तरात्मताया

मनसोऽपि पते ३१ । " सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् " (पा २.१.२) इति षष्ठ्यन्तस्य परामन्त्रितानु-

मन्त्रः प्रकाशयति । ४ अस्य ध्यमर्थः—असुरैर्देवां पृथिवीं देवाः पूर्वोत्तरभागान्त्वां संस्कृत्य वेदिमकुर्वन् । तां च वेदिं देवाः पुनर्वेदेनालभन्त । सा च वेदिः पृथिवीरूपा सती पार्थिवानि व्रीह्यादीनि विस्तारितवती । किंच १०

सा पृथिवीदेवता सर्वेषु भुवनेष्वन्तः ५ उदरान्तर्यं गभं विभर्ति । तस्मात् गर्भोत् सर्वस्य फलस्य दाता यज्ञपुरुष उत्पन्न इति । अनेन मन्त्रेणाष्टमातुवाकोक्तात् पुरोडाशनिष्पादनादूर्ध्वं नवमानुवाके षड्यभाणात्

स्वमयजुर्हरेणात् पुरस्तात् दर्भमयेन वेदेन वेदिस्थानं संसृज्यात् । तच्च वेदिस्याभाय । किं च वेदवेदिरूपं

मिथुनं प्रजननाय भवति ॥ प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतमनुसरति— " प्रजापतेर्वा पृतानि इमश्रुणि । यद्देवः ।

परिनया उपस्य आस्यति । मिथुनमेव करोति । विन्दते प्रजाम् " (तैत्रा ३.३.९) इति ॥ पत्नीसमीपे १५

प्रासस्य वेदस्य पुनरास्तरणं विधत्ते— " वेदश्च होवाऽऽहवनीयात् स्तृणोति । यज्ञोव तत्संतनोत्योत्तरस्मादर्ध-

मासात् । तश्च संततमुत्तरेऽर्धमास आलभते । तं कालेकाल आगते यजते " (तैत्रा ३.३.९) इति । वेदस्य

बन्धनं विमुच्य गार्हपत्यमात्स्याऽऽहवनीयपर्यन्तास्तरणेनाऽऽगामिपर्वपर्यन्तं यज्ञः संततो भवति । पुनः पर्वण्य-

न्वाधानादिकं कृत्वा प्रतिपदि तं संततं यज्ञं कर्तुमारभते । एवं १ पुनः पुनस्तत्काले १ समागते सति यजत इत्यविच्छिन्नो यज्ञो भवति ॥ २०

देवा इति ॥ बौधायनः— " अथोर्थाय दक्षिणेन पदा वेदिमवग्रम्य ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोति देव

गातुविदो गातुं विच्चा गातुमित् मनसस्पत इमं नो देव देवेषु यज्ञश्च स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः स्वाहेति " (वौश्रौ १.२.१) इति । आपस्तम्बः— " देवा गातुविद इत्यन्तर्वेयुर्ध्वं स्तिष्ठन् ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोति ।

मध्यमे स्वाहाकारे अर्हिरनुप्रहरति " (आपश्रौ ३.१.३.२-३) इति ॥ अन्तेऽपि बौधायनेन स्वाहाकारस्य-

ध्याहृतत्वात् तेनावशिष्टं सर्वं होतव्यमिति लभ्यते । जुह्यादीनि तु यजमानेन यावदायुः १ संभार्योणि । ' तमा. २५

हिताग्निमग्निभिर्देहन्ति यज्ञपात्रैश्च ' (द्र. वैखात्रोसू २.१.९) इति शास्त्रान् ३२ । हे १ गातुविदः १ मार्गविदः देवाः, पूर्वं यं ५४ गातुं ५ मार्गं लब्ध्वा समागताः, पुनः प्रतिनिवृत्त्य तं ५६ गातुं ५ मार्गं गच्छत ।

३१-३१. मै- अन्तरात्मन् ; व- अन्तरात्मना मनसोऽपि पते ।

४९. तं-तस्य । ५०. तं. त्रि १—आदरणीयम् । ५१-५१. तं-पुनः तत्काले; त्रि-पुनः तत्र तत्र

काले । *वौश्रौसूत्रे ' अथोपोत्थाय ' । ५२-५२. तं. त्रि-संप्राद्याणि, तं यज्ञपात्रैः दहन्तीति शास्त्रात् । ३०

५३. इ.उ.पा.भां- ' मार्गविदः ' नास्ति । ५४. तं. त्रि १. हा- ' गातुम् ' नास्ति । ५५. इ.उ.पा.भां- ' मार्गम् ' नास्ति । ५६. तं-त्रि १- ' गातुम् ' नास्ति । ५७. इ.उ.पा.भां. हा- ' मार्गम् ' नास्ति ।

इमं नो देव देवेषु यज्ञं स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः ॥ १३ ॥

[दिवं च त्रित्वा गातु त्रयोदश च]

इमन् । न. । देव । देवेषु । यज्ञम् । स्वाहा । वाचि । स्वाहा । वाते । धा. ॥ १३ ॥

[मैत्र १.१.१३, फामं १.१२, कपिष १ १२, वासं २.१६-१८, शत्रा १.८.३]

- ५ प्रवेशात् । पठ्याऽऽमन्त्रिनसमुदायस्य पाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । पदात्परत्वामावात् निघातामात्रं “ पठ्या. पति° ” (पा ८.३.५३) इत्यादिना विसर्जनीयस्य सकारः । हे देव, इमम् अस्माकं यज्ञं देवेषु अग्न्यादिषु धा. घेहि स्थापय । एवं हि सरस्वत्याह । तदनन्तरं वाचि वाग्देवतायां शब्दब्रह्मणि च धाः । “ सावेकाच. ° ” (पा ६.१.१६८) इति त्रिमक्तेरुदात्तत्वम् । ‘ वाचि धाः ’ इति
- १० सरस्वत्याह । ततः पश्चादिमं यज्ञं वाते सर्वक्रियाधारे धा स्थापय । यस्मादयं यज्ञं प्रवृत्तं तत्रैव वाते स्थापय । “ वाताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुङ्क्ते ” (तैत्रा ३.३.९) इत्यादि ब्राह्मणम् । दधाते. छेति “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । “ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ” (पा ३.४.९७) इति इकारलोपः ॥

॥ इति प्रथमे त्रयोदशोऽनुशाकः ॥

- १५ हे मनसस्पते देव, इन्द्रव्यमोकृषु देवेषु इमं न यज्ञं निघेहि । इन्द्रमज्यं हुतमस्तु । सर्वक्रियाप्रवर्तके वायौ निघेहि इन्द्रमज्यं हुतमस्तु ॥ वायुवियेगानेन मन्त्रेण यज्ञसमाप्तिमुपपादयति—“ प्रह्ववादिनो बद्धन्ति । स स्वा अध्वर्युः स्यात् । यो यतो यज्ञं प्रयुङ्क्ते । तदेन प्रतिष्ठापयतीति । वाताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । देवा गातुविद्वां गातु विवा गातुमिनेत्याह । यत एव यज्ञं प्रयुङ्क्ते । तदेन प्रतिष्ठापयति । प्रतिनिष्ठानि प्रजया पशुभिर्यजमान ” (तैत्रा ३.३.९) इति । योऽध्वर्युर्यस्मात् देवात् यज्ञमुपक्रमते तस्मिन्नेव देवे यदि यज्ञं
- २० ममापयेत् तर्हि स एव मुख्योऽध्वर्युः स्यादिति ब्रह्मणादिनामुक्तिः । अत्राप्यध्वर्युः सर्वक्रियाप्रवर्तकात् वायोरेव यज्ञमुपक्रमते । “ देवा गातुविद्वां । गातु यज्ञाय मन्त्रतः । मनसस्पतिना देवेन । वाताद्यज्ञं प्रयुज्यताम् ” (तैत्रा ३.३.९) इत्येतस्याच्छिद्रकाण्डगतस्य मन्त्रस्य प्रथमं जपितत्वात् । अतः समाप्तानपि ‘ देवा गातुविद्वां ’ इत्येष वायुक्रिययो मन्त्रो युक्तः ।

- यद्यप्येतावता त्रयोदशानुशाकानां मन्त्राणां व्याख्यानं समाप्तं तथापि दशमानुशाके
- २५ पत्नीसनहनप्रसन्नेन पत्नीत्रियया ह्रीं मन्त्रावान्नावां । तदानीमनुपयोगात् ब्राह्मणेन तौ “ तत्र न ध्यास्यातौ । उपनेपरथागार्थं मन्त्रोत्पत्तिरपि कर्तव्येति तदुभयमत्र “ व्याक्रियते । प्रथमं तावत्

३२ मै- प्रयुक्तः ।

५८ भा.क पा हा-मवतोकेषु ।

५९. इ.उ.त्रि.१.पा हा-‘ तत्र ’ नास्ति ।

६०. इ.उ.त.

त्रि.वा.हा.-क्रियते ।

सुन्वहनादिः]

६१ योक्त्रविमोक्तमन्त्रस्य पूर्वार्धं व्याचष्टे—“ यो वा अथवादेवतं यज्ञमुपचरति । आ देवताभ्यो वृक्षयते । पापीयान् भवति । यो यथादेवतम् । न देवताभ्य आवृक्षयते । वसीयान् भवति । वारुणो वै पाशः । इमं विप्यामि वरुणस्य पाशमित्याह । वरुणपाशादेवैर्नां मुञ्चति । सवितृप्रसूतो यथादेवतम् । न देवताभ्य आवृक्षयते । वसीयान् भवति ” (तैत्रा ३.३.१०) इति । योक्त्रपाशस्य वरुणो देवता, तद्वन्धस्य च ६२ सविता देवता । ततो ‘ वरुणस्य पाशं , यमवधीत सविता ’ (तैसं १.१.२०) इति पदाभ्यां यथादेवतं यज्ञोपचारात् न देवताभ्य आवृक्षयते न विच्छिन्नो भवति । नापि दरिद्रो भवति । सवितृप्रसूतो यथादेवतमुपचरतीति शेषः ॥ तृतीयपादे पदार्थवाक्याद्यौ दर्शयति—“ धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोक इत्याह । अग्निर्वै धाता । पुण्यं कर्म सुकृतस्य लोकः । अग्निरेवैनां धाता । पुण्ये कर्मणि सुकृतस्य लोके दधाति ” (तैत्रा ३.३.१०) इति ॥ दुःखनाशाय सुखप्राप्तये च चतुर्थपादोक्तिरित्याह—“ स्योर्न मे सह पत्या करोमीत्याह । आत्मनश्च यजमानस्य चानात्म्यं संखाय ” (तैत्रा ३.३.१०) इति ॥ पत्न्याः पूर्णपात्रविमोक्तार्थो यो मन्त्रस्तं व्याचष्टे—“ समायुषा सं प्रजयेत्याह । आशिपमेवैतामाशास्ते पूर्णपात्रे ” (तैत्रा ३.३.१०) इति । समानीयमान इति शेषः ॥ मन्त्रगतं छन्दः प्रशंसति—“ अन्ततोऽनुष्टुभा । चतुष्पदा एतच्छन्दः प्रतिष्ठितं पत्न्यै पूर्णपात्रे भवति । अस्मिँल्लोके प्रतिष्ठितातीति । अस्मिँश्च लोके प्रतिष्ठितेति ” (तैत्रा ३.३.१०) इति । पत्नीकर्तव्यस्यावसाने^{६३} यदिदं पूर्णपात्राभिमन्त्रणमनुष्टुभा क्रियते तदिदं छन्दः पादचतुष्टयोपेतत्वात् गौरिव प्रतिष्ठितं भवति । कस्मिन् विषये ? पत्न्याः संवन्धिनि पूर्णपात्रे विषये । मन्त्रं जपन्त्याः कोऽभिप्रायः ? इह लोके प्रतिष्ठिता स्यामित्यभिप्रायः^{६४} । मन्त्रसामर्थ्यात् सा प्रतिष्ठितस्येव ॥ प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“ अथो वाग्वा अनुष्टुक् । वाङ्मिथुनम् । आपो रेतः प्रजननम् । एतस्मात् वै मिथुनात् विद्योतमानः स्तनयन् वर्षति । रेतः सिद्धन् । प्रजाः प्रजनयन् ” (तैत्रा ३.३.१०) इति । न केवलमनुष्टुभश्छन्दोरूपत्वं किन्तु वाङ्मूल्यमप्यस्ति । सा च वाग्वापित् छन्दोरूपेण पुरुषेण सह मिथुने संपद्यते । यास्तु पूर्णपात्रगता आपस्ताः प्रजोत्पत्तिसाधनं रेतः । एतस्मादेव यागानुष्ठानगतात् मिथुनाद्दुत्पन्न आदित्यप्रेरितो मेघो वृष्टिद्वारेण प्रजोत्पत्तौ पर्यवस्यति । तथा च ह्यर्थे—“ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याजायते वृष्टिर्द्वैष्टेरन्नं ततः प्रजाः ” (मनु ३.७६) इति ॥ विमुक्तयोक्त्रस्य पूर्णपात्रोदकस्य च ६५ सह स्वीकारः^{६५} पत्न्या कर्तव्य इत्याह—“ यद्वै यज्ञस्य ब्रह्मणा युज्यते । ब्रह्मणा वै तस्य विमोक्तः । अग्निः शान्तिः । त्रिमुक्तं वा एतर्हि योक्त्रं ब्रह्मणा । आदायैतन् पत्नी सहाप उपगृह्णीते शान्त्यै ” (तैत्रा ३.३.१०) इति । यथा मन्त्रेणोपहितानां कपालानां मन्त्रेणैव विमोक्तः कर्तव्यस्तथा योक्त्रस्यापि योगविमोक्तवत्या रज्ज्वा कृतस्योपद्रवस्याग्निः शान्तिः युक्ता । योक्त्रं चेदानीं मन्त्रेण सुकमतोऽञ्जलौ तद्योक्त्रमादाय तेन सहापो गृह्णीयात् ॥ तद्ब्रह्मणात्पानयनं विधत्ते—“ अञ्जलौ पूर्णपात्रमानयति । रेत एवास्यां प्रजां दधाति । प्रजया हि मनुष्यः पूर्णः ” (तैत्रा ३.३.१०) इति । शोभत इति शेषः ॥ पूर्णपात्रोदकेन पत्न्या सुखप्रक्षालनं विधत्ते—“ मुखं विमृष्टे

६१. इ.उ.पा.हा-योक्त्रविमोक्तं । ६२. पा.हा-सूर्यः । ६३. आ.क-‘कर्तव्यस्यावसाने’ इत्यस्यान्तरं ‘विहितम्’ ६४. आ.क-‘अभिप्रायः’ इत्यस्यान्तरं ‘तत्र’ । ६५-६५. आ.क-स्वीकारः ।

- अवमृद्यस्यैव रूपं कृत्वोत्तिष्ठति ” (तैत्र्या ३.३.१०) इति । उत्तिष्ठेदिति विधिः ॥ अथोपवेपो मन्त्रेण पतित्यक्तव्योऽत प्रस्तौति- “ परिवेषो वा एष वनस्पतीनाम् । यदुपवेप ” (तैत्र्या ३.३.११) इति । पलाशादापामूलैः ध्यक्तो भाग उपवेप । स च सर्वेषां वनस्पतीनां परितो न्याप्नोति । वनस्पतिभिर्दुःसाध्यस्याङ्गारवियोजनवत्कपालोपधानादेरनेन कृतरमात् ॥ वेदनं
- ५ प्रदीसति - “ य एवं वेद । विन्दते परिवेषारम् ” (तैत्र्या ३.३.११) इति । सेवकजनमित्यर्थः ॥ मन्त्रोत्पादनपूर्वकमुपवेपत्यागं विधत्ते - “ तमुत्करे । य देवा मनुष्येषु । उपवेपमधारयन् । ये अस्मदपचेतस । तानस्मभ्यमिहाऽऽकुर । उपवेपोपविद्धि न । प्रजां पुष्टिमयो धनम् । द्विपदो नश्चतुष्पद । ध्रुवाननपगान् कुर्वति पुरस्तात् प्रत्यङ्मपगुहति । तस्मात् पुरस्तात् प्रत्यङ्गः शूद्रा अवस्यन्ति ” (तैत्र्या ३.३.११) इति । तमुत्कर उपगृहीतः यन्वय । ‘ य देवा. ’
- १० इत्यादिर्मन्त्रः । य पलाशादापामूलभागं देवा मनुष्यसंज्ञिधयज्ञेषु कपालोपधानाद्युत्क्रमकारिणमुपवेपम-
कल्पयन्, हे उपवेप, स त्वं ये पुत्रभार्याद्वयोऽस्मत्तोऽपरत्वात्तानस्मदूर्ध्वमिहाऽऽनीयानुत्कृतान् कुर । हे उपवेप, अस्माकं समीपे प्रजादिकं विद्धि व्याप्त कुर । मनुष्यान् पदूश्च चिरजीविनो वियोगरहिवांश्च कुर । अनेन मन्त्रेण तमुपवेपम् “ उत्करे मृतपानादित्ये तृणादित्यागस्थाने ”^{६६} पूर्वभागे श्रवण्मुखं^{६७} गृह्ण कुर्यात् । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽप्युपवेपवत्कर्मकरा शूद्रा स्वान्यभिमुगा स्वामिनः पुरस्तात्
- १५ सर्वेऽऽवतिष्ठन्ते ॥ निःशेषेण गृह्णन् विधत्ते - “ स्यविमत उपगृहति । अप्रतिवादिन एषैतान् कुरते ” (तैत्र्या ३.३.११) इति । अग्रमुत्करे प्रवेद्य मूलं वहिर्नौवशोपयेत् । किन्तु स्यविद्यान्मूलादारभ्य कृत्स्नं प्रवेदायेत् । तथा मत्येतान् मृतपानप्रतिवादिन उत्सकारिण कुरते ॥ अग्निचाराय मन्त्रान्तर-
मुत्पादायितुं प्रस्तौति- “ षष्टिर्गं उपवेप । शुचवो वज्रो ब्रह्मणा सरदितः ” (तैत्र्या ३.३.११) इति । अयमुपवेप स्वत एव घाटयुक्त, “ तत् ऊर्ध्वं बह्निमतापेन युक्त । पुनरपि मन्त्रेण तीक्ष्णीकृतमात यत्र. सपशोऽतोऽग्निचारयोग्य ॥ तत्र मन्त्रमुत्पाद्य निमित्तयुक्ते - “ योपवेपे शुक् । साऽमुच्छ्रुत्तु यं द्विष्म इति । अथास्मै नाम गृह्य प्रहरति ” (तैत्र्या ३.३.११) इति ॥ युक् संवापः । ‘ अमुग् ’ इत्यत्र यं द्वेष्यस्तस्य नाम गृहीत्वा तमुपवेपमसौ प्रहरेत् ॥ पुनरप्युवा श्रयमग्नि-
चारार्थमुत्पादयति - “ निरम् नुद धोकस । सपलो य शृहन्वति । निर्वाप्येन हविषा । इन्द्र एषं परादारीह् । इदि दिक्षः परावत । इदि पञ्च जनाः अति । इदि तिस्रोऽसि रोचना यावत् । सूर्यो असद्विधि । परमा त्या परावतम् । इन्द्रो नयतु वृषदा । यतो न पुनरागमि । शश्वतीस्य समास्य इति ” (तैत्र्या ३.३.११) इति । यः द्राघुर्धुयुस्तसि अमु स्वगृह्णात् त्वं नि माग्य । नि शेष जगत् कार्थ्यं येन तद्विर्वाप्य तादृशं हरिरपनेपस्यं, तेनेन्द्र एव शत्रु पराहृत्य हिमितवान् । पराच्छन्दो दूरेदेतावासी ऋषिद्वयः । हे शत्रो, त्वं त्रिभ्यो लोकेभ्यो निर्गत्य ग्रीन् दूरवेदान् माहाणादीनतिशम्य चाण्डालादिषु गच्छ । यावत् सूर्यो दिव्यस्ति तावन्वं कालमभिमुख्यं चन्द्ररूपास्तिवन्वो वीसीगतिशम्य महत्यन्धकारे गच्छ । वृषहेन्द्र त्वामत्यन्तदूरदेशं नयतु । यस्मान् दूरदेशाद्गतेनेभ्यः सर्वसंभ्य ऊर्ध्वमपि न पुनरागमिष्यमि ॥
- २० धृत्वाभिस्तिग्भिर्भूमिभ्यस्वेपेप गृह्णात् दूरतो निरत्येदित्येव विधिः स्तावकनाथेनाद्येनोद्ययति - “ त्रिवृदा एष

६६-६६. त-तृणादिरादिरूपे, पा,हा-तृणादिरूपे । ६७. इ उ हा -गृहणम् । ६८. आ त-अत ।

* ६. “ तैत्तिरीयाः कृत्वाऽवनमिनश्चमुत्पादयन्ति ” (महाभाष्यदीपिका मनुहरिश्चटा BOR; पृ १) ।

सुच्यहनादिः]

वज्रो ब्रह्मणा सशितः । शुचैवेनं विद्भवा । पृथ्वी लोकेभ्यो निर्णुद्य । वज्रेण ब्रह्मणा सृणुते ”
 (तैत्रा ३.३.११) इति । मन्त्रत्रयेण तीक्ष्णीकृत एष उपवेपरूपो वज्रस्त्रिगुणो भवति । एतस्त्रिष्टेन
 शोकेनैनं वैरिणं लोकत्रयात् ६९निःसार्य मन्त्रात्मकेन ७०वज्रेणाभिहितस्ति ॥ त्रिभूमिं ७१ स्वात्वा तत्रोपवेपं
 ७२प्रतिशेषुं यजुर्ह्यवरुपं मन्त्रमुत्पादयति — “ इतोऽसाववधिष्मामुमित्याह स्तृत्य ” (तैत्रा ३.३.११)
 इति । स्तृतिर्हिंसा । अत्र सूत्रम् — “ पञ्चमिर्निरस्येति खनेत् वा ” (आपश्रौ ३.१४.२) इति । ५
 उपवेपस्यानौ ७३क्षेपणे ७४दूरदेशनिरसने भूमौ खनने च ध्याना विधत्ते — “ यं द्विप्यात् तं ध्वायेत् ।
 शुचैवेनमर्षयति ” (तैत्रा ३.३.११) इति ॥

अत्र ७५विनियोगसंग्रहः—

“ वाज्रद्वार्यां सुचोर्ध्वो घस्त्वन्त्यात् परिधींस्त्रिमिः ।

७६अक्त प्रा प्या त्रिमिः सुक्षु प्रस्तराग्रादिकाङ्गनम् ॥ १ ॥

मरु प्रस्तरहोनोऽयमायुरग्न्यभिमन्त्रणम् ।

ध्रुवा भूमिं सृशेवं प मध्यस्य परिधेर्हुतिः ॥ २ ॥

यज्ञान्ययोर्द्वयोर्होमः ७७संज्ञा संज्ञावकाहुतिः ७८

भग्नेः सुचौ सादयित्वा धुरि ते मोहयेत् ७९ सुचौ ॥ ३ ॥

अग्ने फलीकृतेर्होमो देवा इष्टयजुर्हुतिः ।

वाचि वहिर्हुतिर्वाते सर्वहोमोऽत्र विशतिः ॥ ४ ॥ ”

अथ सीमांसा ॥ दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् —

“ क्रयाय प्रतिपत्त्यै वा चमसेवादिभक्षणम् ।

क्रयाय पूर्ववन्मैवं यागीये स्वस्ववर्जनात् ॥

अक्रीतयजमानस्य भक्षसत्वाच्च तेन सा ।

प्रतिपत्तिः संस्कृतित्वात् सत्रेषु न निवर्तते ॥ ” (जैम्या १०.२.११-१२) इति ॥

अस्ति सोमे चमसभक्षः । अस्ति च इष्टां इडाप्रशिन्नादिभक्षः । तत्र भक्षेण क्रीतानामुत्स्विजां
 स्वाधीनत्वसंभवात् दक्षिणेव क्रयार्थं भक्ष इति पूर्वः पक्षः । यागवेवतायै संकल्पिते द्रव्ये स्वत्वमलभमानो
 यजमानो न तेन क्रेतुं शक्नोति । किंच—“ यजमानपञ्चमाः समुपहृयेदां प्राशन्ति ” (ऋ. आपश्रौ ३.२.११)
 इत्यक्रीतस्यापि यजमानस्य भक्षः श्रूयते । तत्साहचर्यात् अक्रीतजामपि भक्षणं न क्रयार्थमिति वक्ष्यते । २५
 तस्मात् प्रतिपत्त्यर्थो भक्षः । तेन क्रयार्थत्वाभावेन परिशिष्यमाणा सा प्रतिपत्तिर्यागोपयुक्तद्रव्यसंस्कारत्वेन
 सत्रेषु न वाच्यते ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् —

“ वतुर्धो कार्ये आग्नेयः पुरोडाश इतीरितम् ।

चतुर्धो कर्णं सर्वशेषो वाऽऽग्नेयमात्रणम् ७९ ॥

३०

६९. तं-निरस्य । ७०-७०. तं-वज्रेण-हितस्ति भूमिम् । ७१. तं-प्रक्षेप्तुम् । ७२. तं-प्रहरणे ।
 ७३. आ.तं-दूरदेशे निरसने । ७४. उ.पा.भां.हा-विनियोगः । ७५. आ-अक्तमाया ; तं-अक्तं प्राप्य ।
 ७६-७६. आ-संज्ञाव संज्ञावकाहुतिः । ७७. इ.उ-प्रेरयेत् । ७८. इ.उ.पा.भां.हा-संस्काररूपत्वेन ।
 ७९. इ.उ.क.पा.भां.हा-मात्रणः ।

उपलक्षणाऽऽग्नेये युक्ताऽतः सर्वदीपता ।

अग्नीषोमीय ऐन्द्रान्ने यतोऽस्त्याग्नेयता तत ॥

आग्नेयत्वं तयोर्मुप्यै केवलान्यनुपाश्रयात् ।

तेनैकस्मिन् पुरोडाशे चतुर्थीकरणस्थिति ॥ ” (जैन्या ३.१.३४-३६) इति ॥

- ५ । दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “ आग्नेयं चतुर्थी करोति ” (द्र. तैम्ना ३.३.८, आपश्रौ ३.३.२) इति । तत्राऽऽग्नेयदैन्द्राम्नीषोमीययोरपि पुरोडाशयोरभिसम्बन्धाद्भाग्यशब्देन पुरोडाशत्रयमुपलक्ष्यते । ततस्त्रयाणां शेष इति चेत् । मैवम् । न ह्याग्नेय इत्ययं तद्धित सम्बन्धमात्रेऽभिहित, किंतु देवतासंबन्धे । अग्निश्च केवलो द्विदेवत्ययो पुरोडाशयोर्न देवता । अतो देवतैकदेशेन वृत्स्नदेवतोपलक्षणादाग्नेयत्वं तयोर्न मुख्यमिति मुख्य एवाऽऽग्नेये चतुर्थीकरणं व्यवतिष्ठते ॥

- १० । तत्रैव चतुर्थीपादे चिन्तितम् —

“ इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः क्रयार्थां भक्षणया वा ।

भक्ष्याश्रुते श्रयार्थाऽस्तौ ययेष्टं तैमियुज्यताम् ॥

देवतायै समस्तस्य बलसत्त्वात् स्वामिता न हि ।

शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं भक्षणं तत्र युज्यते ॥ ” (जैन्या ३.४.३७-३८) इति ॥

- १५ । चतुर्थीकृतस्य पुरोडाशस्य भागान् यजमान “ एवं निर्दिशेत् — “ इदं ब्रह्मण । इदं होतुः । इदमभ्यर्थो । इदमभीष्टं ” (तैम्ना ३.३.८) इति । सोऽयं निर्देशो न भक्षणार्थं । भक्षणस्याश्रुतत्वात् । ततो मृत्तिदानेन तानृत्विजं परिश्रेतुमयं निर्देष्टुं । अथश्च तदङ्गीकारात्सारेण स्वल्पेनाप्युपपद्यते । तस्मात् स्वकीयभागास्तैरिच्छयोपयोश्चु दधया इति प्राप्ते इमं — “ अग्नेये लुष्टं निर्दिशामि ” (तैत् १.१.४) इति वृत्स्नस्य हविषो देवतायै सङ्घट्टितत्वेन तत्र यजमानस्य स्वामित्वाभावात् २० । युक्तं परिक्रयं । भक्षणं तु प्रतिपत्त्यर्थमात् युक्तम् । अत्रिष्टस्य य कोऽप्युपयोगं प्रतिपत्ति । पुरोडाशस्य भक्षणार्हत्वात्, भक्षणेन कर्मकराणामुत्साहजननात् च १८ तद्भक्षणार्थो निर्देशो युज्यते ॥

- ११ । तत्रैवाष्टमपादे चिन्तितम् ।

“ धात्रस्य मेत्यमुं द्यावदको ह्यौ वा इत्यर्थतः ।

एकं काण्डद्वये पाठा दध्युर्द्वामिनालुमौ ॥ ” (जैन्या ३.८.१९) इति ॥

- २५ । दर्शपूर्णमासयोः “ यजस्य मा ” (तैत् १.१.१३, १.६.४) इत्यर्थं मन्त्रोऽप्युक्ताण्डे यजमानकाण्डे चाऽऽग्नेयात् । तत्रैकेन पद्विने सति मन्त्रस्य अतिवर्धितान्तरस्त न पठेदिति चेत् । मैवम् । काण्डान्तरपाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मादुभय्या पठनीय । तयोः पठतोराशयभेदोऽस्ति । अनेन मन्त्रेण “ प्रकाशितमर्थमनुष्ठास्यामीत्यप्यर्थुर्भनते । अत्र न प्रनष्ट्विधानीति यजमान ॥

चतुर्थस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् —

- ३० । “ प्रस्तरं शालाया सार्धं प्रहरेत् प्रहृतिरित्ययम् ।

शालाया अर्थकर्म स्यात् प्रतिपत्तिस्तोचिता ॥

प्रहृति प्रस्तरं यान् शालाया साहचर्यतः ।

तयात्वादर्थकर्मत्वे इति शालां प्रयोजयेत् ॥ ”

हरतिर्थागवाची नो प्रतिपत्तिस्त्वतो भवेत् ।

पौर्णमास्यां ततो नैव हतिः शाखां प्रयोजयेत् ॥ ” (जैम्या ४.२.७-९) इति ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते— “ सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति ” (आप्तौ ३.६.६) इति । तत्र शाखाप्रहरणमर्थकर्म । कुतः ? प्रहृतिशब्देन यागस्याभिधानात् । एतच्च— ‘ सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति ’ इत्येतद्वाक्यमुदाहृत्य चिन्तितम् । प्रस्तरप्रहरणस्य यागत्वे तस्माद्दर्श्यात् शाखाप्रहरण- ५ मपि याग एवेत्यर्थकर्म स्यात् । अर्थय क्रतुसाफल्यप्रयोजनाय* क्रियमाणमर्थकर्म । ततः प्रहरणेन पौर्णमास्यामपि पलाशाशाखा प्रशुभ्यत इति प्राप्ते द्रूमः— ‘ सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति ’ इत्यत्र हरतिधातोर्थागवाचित्वं नोक्तं किंतु मान्त्रवर्णिकद्रवतामुपलभ्य द्रव्यदेवताभ्यां यागः कल्पितः । शाखाप्रहरणे तु नास्ति देवता । ततो यागस्य कल्पयितुमशक्यतया हरतिधातुरत्र स्ववाच्यार्थपरित्यागे- १० न्नाऽऽचष्टे । तथा सति वत्सापाकरण उपयुक्तायाः पलाशाशाखाया उपयोगान्तराभावात् यागदेशे अवकाशाभावात् यत्र क्वाप्यवश्यं परित्यागे प्राप्ते शाखेणाऽऽह्वनीये त्यागो निनियम्यते । तेन च शाखीय- त्यागेन शाखायाः प्रतिपत्तिर्भवति । प्रतिपत्तिर्नाम संस्काररूपो दृष्टार्थः । यथा राज्ञा चर्चितस्य ताम्बूलस्य सौवर्णे पतद्ग्रहे प्रक्षेपस्तद्दृष्ट्वा । ततः प्रहरणं प्रतिपत्तिकर्मतया तद्भावेऽपि^६ क्रतुवैफल्यभावात् पौर्णमास्यां स्वसिद्धयहेतुभूतां शाखां न प्रयोजयति ॥

“पष्टाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ क्षिया नास्ति स्वामिभावः पुंलिङ्गन तदीरणात् ।

प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्याचक्षाविवक्षितम् ॥

कस्त्युद्देश्यगतत्वेन संख्यया सदृशत्वतः ।

द्राव्यभक्तिकारिणादेरर्थस्त्वप्रकृतेर्न तु ॥ ” (जैम्या ६.१.६-७) इति ॥

‘ स्वर्गकामो यजेत ’ इति पुंलिङ्गशब्देनाधिकारिणो विधानात् सोऽधिकारः क्षिया नास्ति । २०

न च अर्थकत्ववत् लिङ्गमविवक्षितमिति वाच्यम् । एकत्ववत् लिङ्गस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् प्रकृत्यर्थतया तु प्रहृत्ववत् विवक्षितं पुंलिङ्गमिति प्राप्ते द्रूमः— नास्ति क्षियाः^९ कर्मसु अधिकारः । कुतः ? पुंलिङ्गस्या- विवक्षितत्वात् । न श्लोकत्वस्य प्रत्ययार्थत्वमविवक्षायां निमित्तं किंतुद्देशगतत्वम् । इहापि यः स्वर्गकामः स यजेतेति वचनव्यक्तौ पुंलिङ्गस्योद्देश्यगतत्वेनैकत्वसदृशत्वात् नास्ति विवक्षितत्वम् । न च प्रकृत्यर्थो लिङ्गम् । स्त्रीलिङ्गं तावद्वादिभिः स्त्रीप्रत्ययैरभिधीयते । पुंलिङ्गं तु ‘ वृक्षान् ’ इत्यस्मिन् २५ द्वितीयाबहुवचने विभक्तिकारेण नकारादेशालक्षणेनाविद्यते । एवं ‘ कुलम् ’ इत्यस्मिन् प्रथमैकवचने नपुंसकाभिव्यक्तिः । तस्मात् लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावाद्दुद्देश्यगतत्वेनाविवक्षितत्वाच्च क्षिया धस्त्यधिकारः ॥

तत्रैवान्यथिन्तितम्—

“ दंपतिभ्यां पृथक् कार्यं सह वाऽख्यातसंख्याया ।

११-पृथक् मैवमवैगुण्यात्^{११} कर्त्रेण्यं देवतैश्वर्यवत् ॥ ” (जैम्या ६.१.८) इति ॥ ३०

यजेतेत्याख्यातप्रत्ययगतायाः संख्याया उद्देश्यगतत्वाभावेन विवक्षायां चारयितुमंशस्यत्वा- देककर्तृत्वान्न दंपतिभ्यां^{१२} पृथगेव कर्मास्तुष्टेयमिति चेत् । मैवम् । वैगुण्यप्रसङ्गात् । कर्मणि तत्र तत्र

* जैन्याविस्तरे— ‘ क्रतुसाफल्यप्रयोजनाय ’ इति । ८५. उ-विनियम्यते । ८६. आ-‘ अपि ’ नास्ति । ८७. तं-स्वसिद्धये (हे)तुभूतां ; भा-स्वसिद्धिहेतुभूताम् । ८८. इ.उ.पा.भां.दा-यष्ट्या- ध्यायस्य । ८९. तं-अभिधानात् । ९०. तं-कर्मणि । ९१-९१. इ.उ.क.तं.पा.भां.दा-पृथगेववैगुण्यात् । ९५ ९२. इ.उ-सकृदेव ।

पत्न्यवेक्षण ! यजमानावेक्षणं चेत्युभयमप्याम्नातम् । तत्र यजमानप्रयोगे पत्न्यवेक्षणं लुप्येत
पत्नीप्रयोगे यजमानावेक्षणं लुप्येतैत्येवैगुण्याय द्वयोः सहाधिकारः । न च यजेतेत्येकवचनं विरुद्धम् ।
'अग्नीषोमीं देवता' इत्यत्र यथा व्यासक्तयोर्वैवत्वात् देवैकैक्यं तथा दपत्योरेकमेव कर्तृत्वमिरयज्ञोकारात् ।
तस्मात् दपत्योः सहाधिकारः । तथा सति "उत्तेऽनिरिक्तं धीयाता" (तैत्रा ३.३.५) इति वाक्येन
५ कर्मणि न्यूनाह्नपूरणं मत्स्या क्रियत इति यदुक्तं तत्सुस्थितम् ॥

अथ न्याकरणम् ॥ वानस्येत्यत्र "यत्र यज गवौ" इत्यस्मात् धातोस्तत्सु कर्मणि घञन्त
(पा ३.३.१९) । ततो जित्वादाद्युदात्त (पा ६.३.१९७) । प्रसक्ताच्चेऽप्ययान्त. (पा ३.३.५७) ।
ततस्तत्र थायादिस्वर (पा ६.२.१४४) । पूर्व सर्वं "यथायोग्यमुज्ञेयम्" ॥

इये स्वाद्या यजुर्मन्त्रा. काचिद् काचिदुदीरिता ।

१० तां सामृचं विविच्यात्र वन्मि^{१५} छन्दोऽथदुद्धमे ॥

"सावित्रियर्चा" (तैत्रा ३.३.४), "अनुष्टुभर्चा" (तैत्रा ३.३.२), "वैश्वदेव्यर्चा"
(तैत्रा ३.३.९) इति ब्राह्मणेन व्याकृतात्तत्वात् सन्ति^{१५} यजुषा मध्ये समागता क्रचः । देवो व सविता
११ प्राणैरिति द्विपदा विराद् गायत्री । आप्यायध्वमिति मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् । रत्नस्य द्वैतित्येकपदा त्रिष्टुप् ।
ध्रुवा अस्मिन्नित्यपि तद्वत् । प्रेयसगादिति त्रिष्टुप् । सहस्रवक्ष्या इत्येकपदा त्रिष्टुप् । उर्वन्तरिक्षमित्येकपदा
१५ गायत्री । मं पृथ्वध्वमिति गायत्री । देवो व सवितोऽतुनात्विनि गायत्री । अवधूतमित्येकपदा गायत्री ।
परापूर्वमित्यपि । दीर्घामन्वित्येकपदा त्रिष्टुप् । यानि घर्म इत्यनुष्टुप् । समापो अङ्गिरित्युपरिष्ठाद्गृहवी ।
अदभ्यं परित्येकपदा गायत्री । अन्तरितमित्येकपदा गायत्री । देरस्य सवितुः सव इति द्विपदा गायत्री ।
पुरा क्रूरस्येत्येकपदा त्रिष्टुप् । उदादायेति त्रिपदा त्रिष्टुप् । आशासाना, सुप्रजसस्स्येत्यनुष्टुभी ।
२० इमं वि व्यामीति त्रिष्टुप् । समायुत्पत्यनुष्टुप् । देवो व. सवितोऽतुनात्विनि गायत्री । वीतिहोत्रमिति
गायत्री । एता असदक्षित्येकपदा त्रिष्टुप् । अग्ने यष्टरित्येकपदा गायत्री । पाहि माऽम इति द्विपदा
गायत्री । वाजस्य मोद्ग्राभ चेत्यनुष्टुभी । ये परिधिमिति पुरस्ताज्योतिस्त्रिष्टुप् । सस्त्रारमाना इति
त्रिष्टुप् । नन्वितरपामपि मन्त्राणामनेन न्यायेनाक्षरमात्रासंख्याविशेषमुपजीव्य यत्किञ्चित् छन्दः
१५ कश्च्यतामिति चेत् । न । यजुषा छन्दःकरणे श्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । तथा च ब्राह्मणं पूर्वमेवोदाहृतम्—
"तन्नोभयोर्मीमांसा" । जामि स्यात् । यद्यजुषाऽऽज्यं यजुषाऽप उखुनीयात् । छन्दसाऽप उखुनात्य-
२५ जामित्वाय" (तैत्रा ३.३.४) इति । तत्र यजुर्निषेध्य छन्दोऽभिधीयते^{१६} । ततो यजुषा छन्दो न श्रुतेरभि-
मतम् । तथा "सति स्वशक्त्या" १७ किञ्चिन्नूतनं छन्दः कल्पयितुं न शक्यते । किन्तु पूर्वनिर्द्धसंप्रदायागत
छन्दोऽवलक्षणं यत्र यत्रास्ति तस्या तस्यामुचि छन्दो जानीयात् ॥ १८ क्रचामेव छन्दोविधानात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माघधीये वेदायैकप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदायैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

। प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

३० १३-१३. उ. तै. हा- 'यथायोग्यम्' नास्ति, इ- 'यथायोग्यमुज्ञेयम्' नास्ति । १४-१४ आ पा.
हा- 'तायामृचं विविच्यात्र वन्मि' ; उ- तां तामृचं विविच्यात्र तस्मिन् । १५. आ पा हा- 'सर्वं' । १६. तै-
छन्दो विधीयते । १७-१७. त- च त्वदुक्त्या १८-१८. इ. उ. त. पा. मां हा- 'क्रचामेव छन्दोविधानात्' नास्ति ।

काम्बेष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

त्रयोदशानुवाके दर्शपूर्णमासमन्त्राः १समाप्ताः । अथ तद्विकृतमन्त्रा वक्तव्याः । विकृतिषु

चाऽऽध्वर्यवमन्त्राणाम् २-अतिदेशे वैधप्रासत्वात् ३ होत्रा एवानुशिष्यन्ते । ततः प्रपाठकानामन्त्यानुवाकेषु

काम्बेष्टीनां याज्यापुरोनुवाक्याः क्रमेणोच्यन्ते । ताम्बेष्टयो द्वितीयकाण्डस्य द्वितीयतृतीयचतुर्थप्रपाठकेषु क्रमो

विधीयन्ते । ४ तत्रास्मिन्ननुवाके द्वितीयकाण्डस्यद्वितीयप्रपाठकस्य साधप्रयुग्मनुवाकेषु क्रमांशेष्टीनां

याज्यापुरोनुवाक्या उच्यन्ते ५ । काम्या याज्या इति याज्ञिककलमाख्याब्राह्मिणिकृष्णार्णवस्य याज्याकाण्डस्य

च परस्परं संबन्धः । इष्टिविशेषमन्त्रविशेषसंबन्धस्तु लिङ्गक्रमान्यामवगन्तव्यः । यद्यप्येकैकं पुत्रं मन्त्रः

स्वस्वदेवताप्रकाशकस्तथापि दर्विहोमत्वध्यातृत्वे प्रतीष्टि मन्त्रद्वयं प्रयोक्तव्यम् । एतच्च वास्तोष्पतीय-

होमप्रस्तावे समाग्न्यास्यते — “ यदेकया जुहुयात्, दर्विहोमं कुर्यात् । पुरोनुवाक्यामन्त्रस्य याज्या जुहोति

सदेवत्वाय ” (तैसं २.४.१०) इति । एतयोश्च लक्षणमाज्यभागदाक्षणं पठित्यन्ते — “ पुरस्ताद्धन्मा-

पुरोनुवाक्या भवति । जातानेव भ्रातृव्यान् प्र शुद्धते । उपरिष्टाद्धन्मा याज्या जित्कृष्णार्णवेन प्रति

शुद्धते ” (तैसं २.६.२) इति । यस्या ऋचः पूर्वार्धे देवतालिङ्गं सा पुरोनुवाक्या । उत्तरार्धे तु लिङ्गं

चेत् याज्या सा भवति । एतस्य लक्षणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कचिदेतत् व्यभिचरति । तत्र सर्वत्रा-

म्नानक्रमो नियामकः । पुरस्तादान्ताः पुरोनुवाक्याः, पश्चादान्ताः याज्याः । तस्माद्विष्टकं

मन्त्रकृतं च परीक्ष्यैकैकस्याम् इष्टावैकैकं मन्त्रयुग्मं प्रयोज्यम् । ननु यत्र युग्मादधिकस्तद्युग्मसमान-

लिङ्गको मन्त्र आम्नायते तत्र क्रमानुसारेणोत्तरैष्टौ ५ “ मन्त्रयोलने लिङ्गं ” वाच्येत, पूर्वैष्टौ तद्योजने

क्रमो वाच्येतेति चेत् । न । वाच्यतां नाम ६ “ क्रमः, अत्यं ” दुर्बलत्वात् । “ यदि पूर्वैष्टौ तृतीयमन्त्रस्य

“ पृथक्प्रयोजनाभावः तर्हि तत्र याज्या विकल्पताम् । यत्र तु युग्मान्तरं पूर्वयुग्मेण समानलिङ्गं तत्र

याज्यापुरोनुवाक्यायुग्मस्यैव विकल्पोऽस्तु । यद्द्विष्टयैक्ये मन्त्रयुग्माधिक्ये युग्मविकल्पस्त्वह्नमन्त्रयुग्म-

स्यैकत्वे सति तदीयदेवताविषयाणामिष्टीनाम् ७ “ अधिक्ये ता इष्टयोऽपि विकल्पन्ताम् । तद्यथा— इद्वैव

तावत्तादृशम् ८ “ उपलभ्यते । “ उभा वामिन्द्राग्नी ” इत्यादय इन्द्राग्निलिङ्गाकश्वारो मन्त्राः । २०

ऐन्द्राग्नेष्टयस्तु फलभेदेन पदान्ताः । तत्र ११ “ प्रथममन्त्रयुग्मविषये तिस्र आधा इष्टयो विकल्पन्ते ॥

तासु तिस्रसु प्रथमाभिष्टि विधातुं प्रस्तौति— “ प्रजापतिः प्रजा अञ्जत ताः सृष्टा इन्द्राग्नी

अपागृहता १२ सोऽचायत् प्रजापतिरिन्द्राग्नी वै मे प्रजा अपागृहतामिति स एतमेन्द्राग्नेकादशकपालमपदयत्

तं निरवपत् तावस्मै प्रजाः १३ प्रासाधयताम् ” (तैसं २.२.१) इति । अपागृहतामाच्छादितवन्तो २५

अचायदचिन्तयत् । प्रासाधयतां प्रकटीकृतवन्तौ ॥

प्रस्तौतामिष्टि विधत्ते — “ इन्द्राग्नी १४ वा एतस्य प्रजामपगृहता योऽलं प्रजायै सन् प्रजां न

विन्दत ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति तायेवास्मै

प्रजां प्र साधयतो विन्दते प्रजाम् ” (तैसं २.२.१) इति । यः पुरुषो यौवनादिना प्रजोत्पादनसमर्थोऽपि प्रजां

न लभते तस्येन्द्राग्नी प्रतिबन्धकौ । तयोस्तुः पुरोडाशो भागस्तेन तौ सेवते ॥

द्वितीयाभिष्टि विधत्ते — “ ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत् स्पर्धमानः क्षेत्रे वा सजातेषु

ऐन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ताम्भ्यामेवेन्द्रियं वीर्यं आतृच्यस्य हृत्के वि पाप्मना आतृच्येण

१. तं-समापिताः । २-२. तं-अतिदेशेनैव प्रासत्वात् । ३-३. इ.उ.तं.पा.भा.हा-‘ तत्रा-

त्मिन्ननुवाके... उच्यन्ते ’ नास्ति । ४. इ.उ.पा.भा.हा-वास्तीप्यतीये होम’ । ५-५. तं-तन्मन्त्र-

योजनलिङ्गम् । ६-६. अ१.तं-क्रमस्य । ७. आ-यदि न; इ.उ.हा-यदि तु; पा.भा.-यदि ननु ।

८. आ.पा-पृथक्प्रयोजनता । ९. तं-बाहुष्ये । १०. तं-उपपद्यते । ११. इ.उ-प्रथममन्त्रविषये; २५

तं-प्रथमयुग्मविषये । १२-१२. इ-‘ प्रासाधयताम्... इन्द्राग्नी ’ नास्ति; उ.पा.भा.हा-प्रासाधयतामिन्द्राग्नी ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः

उ॒भा वा॑मिन्द्रा॒ग्नी आ॒हुव॑ष्या उ॒भा रा॑र्षसः स॒ह मा॑द्व्य॒ष्यै ।

उ॒भा दा॒तारा॑वि॒पाꣳ र॒यीणा॑मु॒भा वा॑र्जस्य सा॒तये॑ हु॒वे वा॑म् ॥

उ॒भा । वा॑म् । इन्द्रा॒ग्नी इतीन्द्र-अ॒ग्नी । आ॒हुव॑ष्यै । उ॒भा । रा॑र्षसः । स॒ह । मा॑द्व्य॒ष्यै ।

उ॒भा । दा॒तारा॑ । इ॒षाम् । र॒यीणाम् । उ॒भा । वा॑र्जस्य । सा॒तये॑ । हु॒वे । वा॑म् ॥

- ५ " प्रजापति. प्रजा असृजत । ता सृष्टा इद्राग्नी अपागूहताम् " (तैस २.२.१) इत्यस्मिन् प्रश्ने काम्या इष्टय आम्नाताः । तत्र " ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः " इति प्रथमा । तस्यामियं पुरोनुवाक्या — ' उभा वामिन्द्राग्नी ' इति त्रिष्टुप् चतुष्पदा ॥ अयं च सर्वोऽनुवाको वैश्वदेवकाण्डम् । हे ' इन्द्राग्नी, ' वा ' युवा ' उभा उभौ । द्वितीयाद्विवचनस्य " सुपां सुदृक् " (पा ७.१.३९) इत्याकारः । " एकादेश उदात्तेनोदात्त " (पा ८.२.५) इत्युदात्तत्रयम् एकादेशस्य । ' हुवे ' इति वक्ष्यमाणेन सबन्धः । युवाम् आह्वयामि । किमर्थम् ' आहुवष्ये आमिनुत्प्येन होतु आहुतिप्रदानेनाराधयितुम् । जुहोते " तुमर्थे सेसेनसेअसेनूस्सेकसेनथैअथैन्कथैकथैन्शथैशथैन्तवैतवेइतवेनः " (पा ३.४.९) इति कथ्येप्रत्यय । किंच राधः ' अन्नं हविर्लक्षणम् । " सुपा सुपो भवन्ति " (द्र. पाभा ७.१.३९) इति

जयते " (तैस २.२.१) इति । सजाता समानजन्मानो ' इत्यनुभृत्यादयः । अचेतनं क्षेत्रवियर्थं, १५- ' अचेतनं भूत्यनियर्थं ' च वैरिणो यत्सामर्थ्यं तदुभयमिन्द्राग्नी बलात् विनाशयतः । स्वयं तु पापिष्टेनैव वैरिणा विरुध्यमानो जयं प्राप्नोति ॥

तृतीयामिष्टि विधत्ते — " अप वा एतस्मादिन्द्रियं धीर्यं क्रामति यः संग्राममुपप्रयात्यैन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् सग्राममुपप्रयास्यश्चिन्द्राग्नी एव स्तेन भागधेयेनोप श्रावति तथेवारिमहिन्द्रियं धीर्यं घत्तं सष्टेन्द्रियेण धीर्येणोप प्र याति जयति सः सग्रामम् " (तैस २.२.१) इति । युवार्थं

- २० ' परमैस्य प्रति ' प्रयास्यतो भयाधेसात् ' इत्युवादादांन्द्रियगता शक्तिरपक्रामति । इन्द्राग्नी तस्य धैर्यमुत्साधेन्द्रियशक्तिं समापत्त १ ॥

उमेति ॥ एतासु तिसृष्विष्टिषु पुरोनुवाक्यामाह — " उभा वामिन्द्राग्नी आहुवष्या उभा राधम् सह माद्व्यष्यै । उभा दाताराविपाꣳ रयीणामुभा वानस्य सातये हुवे वाम् " इति ॥ हे ' इन्द्राग्नी, युवामुभौ ' हुवे आह्वयामि । किमर्थम् ? आहुवष्ये सारूप्येन होतुम् । न चाग्राधमेचपुरप्रमेघादावधादेरिव

- २५ युवयोर्धामिन्द्रव्यत् ' शङ्कनीयम् । अत्रि ह्यत्र राधशब्दवाच्यं पुरोदाशद्वय्यरूपमग्रम् । तेनाग्नेन युवामुभौ ' परपरयुक्तौ हर्षयितुमाह्वयामि । इष्टाम्यामात्राभ्यां किं तवेति चेत् । युवामुभान्नानां धनानां च ' दातारो, अतोऽन्नस्य लाभाय युवामुभावाह्वयामि ॥

१. नै- ' अस्मिन् ' नास्ति । २. नै- ' युवाम् ' नास्ति । ३. तं, ति- इन्द्राग्नी इत्यस्य । ४. नै- अोदनम् ।

- १३ तं- व' युवामुभ्यादयः । १४-१४ तं- चेतनविषयम् । १५-१५ अ१, आ कं तं, पा, मां हा- पर- ३० चैत्यवनीम् । १६ इ, त, पा, मां हा- हस्तपारादिगता । १७ तं- समादायते । १८ इ, त, पा, मां, हा- ' द्रव्यम् । १९, अ, उ- नरत्नं मुक्तौ ।

काम्येष्टियान्वापुरोनुवाक्याः]

अश्रव॑ हि भूरिदाव॑त्तरा वां विजा॑मातुरुत वा या स्या॒लात् ।

अथा सोम॑स्य प्रय॑ती युव॒भ्यामिन्द्रा॑ग्नी स्तोमं॑ जनयामि नव्य॑म् ॥

अश्रव॑म् । हि । भूरिदाव॑त्तरेति॑ भूरिदाव॑त्-तरा । वाम् ।

विजा॑मातुरिति॑ वि-जामातुः । उत । वा । घ । स्या॒लात् ।

अर्थ । सोम॑स्य । प्रय॑तीति॑ प्र-यती । युव॒भ्यामिति॑ युव-भ्याम् ।

इन्द्रा॑ग्नी इतीन्द्र-अग्नी । स्तोमं॑ । जनयामि॑ । नव्य॑म् ॥

तृतीयायै पृष्ठी । हेतौ वा पश्चमी । ^१उभा युवां ^२सह एव यौगपद्येनैव नैकैकश्रेण राधसा ^३मादयथै मादयितुं सहैव तर्पयितुं वा आह्वयामि । मदेर्ष्यन्तात् तेनैव सूत्रेण शश्वैप्रत्ययः (पा ३.४.९) । सार्वधानुकत्वात् णिबोपो (पा ६.४.५१) न क्रियते । अनयोरेवाह्वाने कारणमाह— युवामेव ह्युभौ ^४इयाम् अन्नानां ^५रयीणां धनानां क्षेत्रपुत्रपश्वादीनां ^६दातारौ । “ सानेकाचः ” ^{१०} (पा ६.१.१६८) इति, “ नामन्यतरस्याम् ” (पा ६.१.१७७) इति च पृष्ठीवहुवचनस्योदात्तत्वम् । तस्मात् ^७वाजस्य अन्नस्य ^८सातये ङामाव । “ ऊतियूति ” (पा ३.३.९७) इत्यादिना उदात्तः क्तिन्निपातितः । “ जनसनलनां सञ्जलोः ” (पा ६.४.४२) इत्यात्वम् । तौ तादृशौ उभौ युवां ^९हुवे आह्वयामि । ह्वयतेः “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । “ हः संप्रसारणम् ” (६.१.३२), “ अभ्यस्तस्य च ” (पा ६.१.३३), “ बहुलं छन्दसि ” (पा ६.१.३४) इति संप्रसारणम् ॥

तत्रैव याज्या—‘ अश्रवम् ’ इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ इतश्च युवामेवाह्वयामीति हेत्वन्तरमाह— भूरि ददातीति भूरिदावा । “ आतो मनिन् ” (पा ३.२.७४) इत्यादिना वनिप्प्रत्ययः ।

अश्रवमिति ॥ अथ याज्यामाह — “ अश्रव॑ हि भूरिदाव॑त्तरा वां विजा॑मातुरुत वा या स्या॒लात् । अथा सोम॑स्य प्रय॑ती युव॒भ्यामिन्द्रा॑ग्नी स्तोमं॑ जनयामि नव्य॑म् ” इति ॥ लोके हि ^{२०} स्वदुहितुरत्यन्तप्रियो विशिष्टो जामाता दौहित्रादिरूपाः प्रजा बह्वीर्ददाति, स्यालश्च स्वयं दक्षो भगिनीस्नेहेन गृहधनरक्षणाय दासदासीरूपाः प्रजाः बह्वीः प्रददाति । ताभ्यामपि ^{२१}वाम् अतिशयेन बहुप्रजाप्रदौ युवामित्यष्टणवम् । ^{२२}अतो हे ^{२३}इन्द्राग्नी, युवाभ्यां ^{२४}सोमसदृशस्य पुरोडाशस्य प्रदानेन भवदीये चित्ते नूतनं हर्षरूपचित्तवृत्तीनां ^{२५}स्तोमं संपादयामि ॥ अत्रोदाहृतयोराधो मन्त्रः पुरोनुवाक्या । यागात् पुरस्ताद्देवताह्वानायाध्वर्युर्गैपमनु होत्रा वक्तव्यत्वात् । ‘ इन्द्राग्निभ्यामनुबृहि ’ इत्येतादृशोऽध्वर्युर्गैपः । ^{२६}द्वितीयो मन्त्रो याज्या । इज्यतेऽनयेति तद्व्युत्पत्तिः । अत एवात्र ‘ यज ’ इति गैपः पठ्यते ॥

उत्तरासु तिसृष्विष्टिषु प्रथमां विधत्ते — “ वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण ध्येते यः संग्रामं जयत्यैन्द्राग्निमेकादशकपालं निर्वपेत् संग्रामं जित्वेन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति । वादेवास्मिन्निन्द्रियं

२०. आ.क.—‘ वाम् ’ इत्यस्थानन्तरं ‘ भूरिदावत्तरौ ’ । २१. आ.क.—अथातः । २२. आ. क.—‘ इन्द्राग्नी ’ इत्यस्थानन्तरं ‘ युवभ्याम् ’ । २३. आ.क.—‘ युवाभ्याम् ’ इत्यस्थानन्तरं ‘ सोमस्य प्रयती ’ । २४

- ततः प्रकर्षविवक्षायां तरपुप्रत्ययः । “ भूरिदाब्जस्तुट् ” (पा ८.२.१७ वा २) इति तुडांगमः । द्वितीयाद्विवचनस्य “ सुपा सुट्क् ” (पा ७.१.३९) इत्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्^५ (पा ६.२.१३९) । यस्माद्दृष्टं युवां भूरिदात्तरौ^५ अथत्र युवा दातृतमात्रशृणवम् । शृणोतेर्लटि शपो लृक् (पा २.४.७३) । कस्मात् पुनरतिशयिनावित्यत आह—^५ विजामातु । विद्यावयोरुपादि-
- ५ भिर्गुणैः^६ विहीनो जामाता विजामाता । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । विजामाता हि कन्यालोमात् कन्यापते भूरि धन ददाति, तस्मै यथा वैगुण्यमनादृत्य कन्यां प्रयच्छति, तस्मादपि युवा दातृतमात्रशृणवम् ।^५ उत^५ वा अपि वा^५ स्यात्तात् युवां दातृतमात्रशृणवम् । स्यालो “ मार्यायां भ्राता ” । सोऽपि मग्निनीस्नेहेन^६ तद्भ्रं भूरि धन ददाति । यस्मादेवाम्यामपि युवां दातृतमात्रशृणवम्, तस्मात् युवामेवाह्वयामि । घशब्दः पादपूरणे प्रसिद्धौ वा ।
- १० “ ऋचि तुनुघ ” (पा ६.३.१३३) इत्यादिना तस्य संहिताया दीर्घः । “ अयादातुत्तरे विभागे ह्रस्व व्यञ्जनपर । देवाशीकासुग्नाश्चर्तानयुनाहृदयाघोक्वयाशुद्धा* ” (तैप्रा ३.१-२) इति पदकाले ह्रस्वत्वम् ।^५ अय एतस्मात् कारणात् । “ निपातस्य च ” (पा ६.३.१३६) इति संहिताया दीर्घत्वम् ।^५ सोमस्य सोमसदृशस्यास्य ह्रिपिः^५ प्रयती प्रयत्या प्रदानेन । “ तादौ च निति कृत्यतौ ” (पा ६.२.५०) इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । तृतीयकवचनस्य
- १५ “ सुपा सुट्क् ” (पा ७.१.३९) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । हे^५ इन्द्राग्नी । पादादिनात् पाठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) ।^५ युवम्यां युगम्याम् । आत्वाभावाद्द्वन्द्वसः ।^५ स्तोमं स्तोत्रं^५ जनयामि करोमि^५ नव्यम् अभिनवम् । “ वस्वपसोककविक्षेमनचोनिष्केवलोक्यजनपूर्वनवसूरमर्तयविष्टेभ्यश्चन्दसि स्वायें यद्वक्तव्यः ” (द्र. पाभा ५.४.३०) इति यध्रत्ययः । “ यतोऽनार ” (पा ६.१.२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । एवमनेन स्तोत्रेण तृप्तौ
- २० युवां दातृतमौ प्रजा मे दत्तमिति । “ इन्द्राग्नी वा एतस्य प्रजामपगृहृतः ” (तैस २.२.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

धीर्यं घत्तो नेन्द्रियेण धीर्येण ष्यृष्यते^५ (तैस २.२.१) इति । युद्धश्रमेणेन्द्रियगतस्य धीर्यस्य ष्यृषिः ॥

द्वितीयामिष्टि विधत्ते — “ अप वा एतस्मादिन्द्रियं धीर्यं भ्रामति य एति जनतामैन्द्राग्रमेका-
२५ द्वाकपालं निर्वपेज्जनतामेप्यिन्द्राग्नी एव स्येन भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रिय धीर्यं घत्तः

^५ व-‘रवर । ६. मी-‘ गुणै ’ नास्ति । ७ व-‘ तस्मै ’ नास्ति, त. ति. घ-‘ स । ८-८. मी-मार्याभ्राता । ९. त. नि. व-‘ स्नेहात् । १०. ‘ हृदया अया ’ इत्यादिशब्दे- तैप्रा-भ्याप्याकर्त्रा माहिषेयेणेव्यते । सूत्रेणानेन, संहितायां दीर्घ ‘अयात्’ पदकाले ‘अयपु’ इति द्रुस्तो भवतीति माहिषेयस्य धमिप्रायः ।

काल्ये ष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः ।

इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधुनतम् । साकमेकेन कर्मणा ॥

शुचिं नु स्तोमं नवजातमधेन्द्राग्नी वृत्रहणा जुषेथाम् (१) ।

उभा हि वाꣳ सुहवा जोहवीमि ता वाजꣳ सद्य उशते घेष्ठा ॥

इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । नवतिम् । पुरः । दासपत्नीरिति दास-पत्नीः । अधुनतम् ॥

साकम् । एकेन । कर्मणा ॥

शुचिम् । नु । स्तोमम् । नवजातमिति नव-जातम् । अध ।

इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । वृत्रहणोति वृत्र-हन्ता । जुषेथाम् (१) ।

उभा । हि । वाम् । सुहवेति सु-हवा । जोहवीमि ।

ता । वाजꣳम् । सद्यः । उशते । घेष्ठा ॥

अथ “ ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत् संप्रामं जित्वा ” (तैसं २.२.१) इत्यस्य १०
पुरोनुवाक्या— “ इन्द्राग्नी नवतिम् ” इति गायत्री त्रिपदा ॥ हे इन्द्राग्नी । पाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम्
(पा ६.१.१९८) । नवतिं नवतिसंख्याकाः १० पुरः असुराणां पुरीः शत्रूणां वा । दासपत्नीः
दासाः उपक्षपयितारः प्रजानां, तादृशाः पतयः स्वामिनो यासां पुराम् । दंसिः सौत्रो धातुरूप-
क्षयवृत्तिः । “ दंसेष्टनौ न आ च ” (उ ६.९८) इति टप्रत्ययः । बहुव्रीहौ “ विभाषा
सपूर्वस्य ” (पा ४.१.३४) इति नकारः । साकं सहैव एकेन कर्मणा प्रहरणलक्षणेन १५
तादृशीः पुरः अधुनतम् अकम्पयते नाशितवन्तौ । धूञ् कम्पने त्वादिः । वर्षणव्यत्ययेन दीर्घः ।
क्रीयादिकाद्वा धूञो विकरणव्यत्ययेन श्लुप्रत्ययः । तस्मादेवं महानुभावौ युवाम् इमं यजमानं
संप्रामे जितवन्तमनुगृहीतम् अस्मिन्निन्द्रियादिकं धत्तम् । “ वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्षते ”
(तैसं २.२.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याव्या— “ शुचिम् ” इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ शुचिं निर्दोषं स्तोमं स्तोत्रं नव- २०
जातं नवम् अभूतपूर्वं जातं जननम् अस्येति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१) ।

सहेन्द्रियेण वीर्येण जनतामेति ” (तैसं २.२.१) इति । २४विजिगीषुकथार्थं स्वविद्याप्रकटनाय वा
सभां जिगमिषोर्धैर्यशंशरूपं २५वीर्योपक्रमणं भवति ॥

वृत्तीया त्वैन्द्राग्नेष्टिः षोष्णवक्षैत्रपत्यचरुभ्यामुपरिष्ठात् २६ विधात्यन्ते ॥

इन्द्राग्नी इति ॥ तासु त्रिवृष्विष्टिषु पुरोनुवाक्यामाह — “ इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधु- २५
नतम् । साकमेकेन कर्मणा ” इति । दासाः प्रजानामुपक्षपयितारस्वरूपप्रभवस्ते पतयो यासां पुरीणां ता
दासपत्न्यः । हे इन्द्राग्नी, तादृशीर्नवतिसंख्याकाः पुरः युगपत् एकेनैव प्रहारकर्मणा युवां क्षपयतम् ॥

शुचिमिति ॥ याज्यामाह — “ शुचिं नु स्तोमं नवजातमधेन्द्राग्नी वृत्रहणा जुषेथाम् ।
उभा हि वाꣳ सुहवा जोहवीमि ता वाजꣳ सद्य उशते घेष्ठा ” इति ॥ हे वृत्रहणौ इन्द्राग्नी ,

१०. व- संख्यायुक्ताः ।

२४. आ.पा.हा-विजिगीषुकथासु । २५. तं-वीर्योपकुण्ठनम् । २६. अ१.तं- चरुभ्यामुर्ध्वम् ।

५ अथ अस्मिन्नहनि । हे इन्द्राग्नी, पादादित्वात् न निहन्यते । पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । वृत्रहणा वृत्रस्य पापस्य हन्तारौ युवाम् । “ सुपा सुलृक् ” (पा ७.१.३९) इत्यादिना आकार । “ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ” (पा ८.१.७३) इति पूर्वस्यात्रिधमानवत्त्वनियेयात् निहन्यते । जुपेयां सेवेयां, नु क्षिप्रम् । “ आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत् ” (पा ८.१.७२) इत्यविद्यमानवत्त्वात् न निहन्यते । छसार्वाधातुकानुदात्तत्वे (पा ६.१.१८६) विकरणस्वर । हि यस्मात् उमा उमौ वा युवा सुहवा स्वाह्वानौ आह्वयमानावप्येवौ । “ बहुल छन्दसि ” (पा ६.१.३४) इति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेः अनैमित्तिके संप्रसारणे कृते, आतोयुचोऽप्रसङ्गात् (पा ३.३.१२८) “ ईषदुःसुपु कृच्छ्राकृच्छ्राथेषु खळ् ” (पा ३.३.१२६) इति खळ्प्रत्यय । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् १०. (पा ६.२.१३९) । उमा सुहवा इति “ सुपा सुलृक् ” (पा ७.१.३९) इत्याकार । ईदृशी वा युवा जोहवीमि मृशमाह्वयामि ह्यतेर्यदुलृक् । “ अम्यस्तस्य च ” (पा ६.१.३३) इति संप्रसारणम् । “ यञो वा ” (पा ७.३.९४) इति ईडागम । “ हि च ” (पा ८.१.३४) इति निघाते निषिद्धे “ अम्यस्तानामादिः ” (पा ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । ता तौ युवा वाजम् अन्नम् उशते कामयमानाय यजमानाय । “ शतुरनुमौ नद्यजादी ” (पा ६.१.१७३) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सद्यः तदानीमेव १५ धेया धातुतमौ । धानकर्मणो दधातेस्तृचि “ तुश्छन्दसि ” (पा ५.३.५९) इति इष्टन्प्रत्यय । “ तुरिष्ठेमेयःसु ” (पा ६.४.१५४) इति तुशब्दस्य लोपः । पूर्वमत् विभक्तेराकार । तौ तादृगुणौ युवा यस्मात् जोहवीमि, तस्मादिम स्तोमं जुपेयाम् । अस्मिन्निन्द्रियादिक च घचमिति ॥

२० अथ स्तोमं जुपेयां सेवेनाम् । कीदृशम् ? शुचि निर्दोष, नवैः शक्तिविशेषैर्जातं जन्म यस्य च नवजातम् । सुहवा रोपगर्वादिरहितवया मुखेन होतुं शक्यौ युवायुमौ, यस्मात् जोहवीमि आह्वयामि तस्मात् तातुमौ युवां कामयमानाय यजमानाय वाज सद्यः प्रथमम् । तदिदमुत्तरार्थोक्तम् ३० अन्नं, न स्तोत्रम् ॥

ययोक्तकर्मप्रयोगान्त्पातिनमपर यामं विद्यते — “ पीया चरमनु निर्दोषं पूषा वा इन्द्रियस्य वीर्यस्यानुप्रदाता पूषणमेव स्तेन भागधेयेनोप धारति स पवास्मा इन्द्रियं धीर्यमनु प्र यच्छनि ” (सै० ३.२.१) इति । वीर्यं प्रददानाविन्द्र्यानी अनु पूषा प्रयच्छति ॥

११-११ त. ति य-द्वयोरप्यामन्त्रितयोरविद्यमानवत्त्वात् । शूद्धोक्तोऽय पाठः । मैसूर पुस्तके लिखितपुस्तकेषु ‘ आतोयुचोऽ ’ इति अभ्यते ।

२७. आ.क पा.हा-अन्नविधेयै । २८. वा.इ उ व.मां हा-सुहवा नास्ति । २२. क-घत्तम् । ३० इत्यास्तानन्तरं दत्तम् । ३०-३०. हा-अन्नमेव न ; वा.त-नूतनं, क-नूतनमन्न न ।

कान्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

वयमु त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये । धिये पूषन्नयुज्महि ॥
पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानडर्कम् ।
स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियैधियः सीपधाति प्र पूषा ॥

वयम् । उ । त्वा । पथः । पते । रथम् । न । वाजसातय इति वाजसातये ।

धिये । पूषन् । अयुज्महि ॥

पथस्पथ इति पथः—पथः । परिपतिमिति परिपतिम् । वचस्या ।

कामेन । कृतः । अभीति । आनट् । अर्कम् ॥

सः । नः । रासत् । शुरुधः । चन्द्राग्रा इति चन्द्र-अग्राः ।

धियैधियमिति धियै-धियम् । सीपधाति । प्रेति । पूषा ॥

अथ संग्रामं जित्वा जनतामेष्यतः “पौष्णं चरमनु निर्वपेत्” (तैसं २.२.१) इति १०
पौष्णश्चरुः अनुनिर्वाप्यत्वेनान्नातः । १३तत्रैयं पुरोनुवाक्या—“वयम्” इति गायत्री त्रिपदा ॥
हे पथः पते १३सन्मार्गस्य १४दर्शयितः । “पष्ठयाः पतिपुत्र” (पा ८.३.५३) इत्यादिना
विसर्जनीयस्य सकारः । “सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे” (पा २.१.२) इति पष्ठवन्तस्य
पराङ्गवद्भावात् पष्ठयन्तामन्त्रितसमुदायो निहन्यते । हे पूषन्, वयम् उ वयमेव त्वाम्
अयुज्महि योजयामः । “छन्दसि लुद्धल्लुहितः” (पा ३.४.६) इति लड् । “बहुलं १५
छन्दसि” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । कमिव ? रथं न रथमिव । उपरिष्ठादुपा-
चारत्वात् उपमानार्थो नशब्दः (द्र. निरुक्त १.४) । किमर्थम् ? धिये कर्मणे कर्मसिद्धयर्थम् ।
“सान्नेकाचः” (पा ६.१.१६८) इति विभवतेरुदात्तत्वम् । धीर्विशेष्यते, वाजसातये
वाजोऽन्नं स सन्यते लभ्यते अस्याम् इति । १५अधिकरणार्थं क्तिनि-१६ “जनसनखनाम्”
(पा ६.४.४२) इत्यात्वम् । “मन्क्तिन्व्याह्यानशयनासनत्यानयाजकादिक्रीताः” २०
(पा ६.२.१५१) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं १६ बाधित्वा दासीभारादित्वात् (पा ६.२.४२)
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशकर्मसिद्धयर्थं त्वां योजयाम इति ॥

तत्रैव याज्या—‘पथस्पथः’ इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् । पथस्पथः सर्वस्य मार्गस्य ।

वयमिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—“वयसु त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये । धिये पूषन्नयु-
ज्महि” इति ॥ हे सुमार्गपते पूषन्, वयम् एव त्वां रथम् इव योजयामः । किमर्थम् ? धिये धीयते २५
अनुधीयत इति धीः कर्म । कीदृश्ये धिये ? वाजस्याशस्य सानिर्लाभो यस्याः सा वाजसानिरस्यै ॥

पथस्पथ इति ॥ याज्यामाह—“पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यान-
डर्कम् । स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियैधियः सीपधाति प्र पूषा” इति ॥ फलकामेन प्रेरितोऽई

१२. भै-तत्र । १३. व- सर्वस्य मार्गस्य ; भै- मार्गस्य । १४. भै- पालयितः । “निरुक्त-
मनुस्यश्च दृष्टतामापादितोऽयं पाठः । मैसूरपुराते क्विजितपुरातेषु च ‘उपरिष्ठादुपाचारत्वात्’ इत्यतित् । ३०
१५. ति-अधिकरणे किन् । १६-१६. ति. व- मन्क्तिन्व्याह्यानशयनादिनोत्तर” ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्या

- “कत्कादिषु च” (पा ८.३.४८) इति विसर्जनीयस्य सकारः । “अनुदात्तस्य च यत्रोदात्त-
लोपः” (पा ६.१.१६१) इति विभक्ततेरुदात्तात्वम् । “अनुदात्तं च” (पा ८.१.३) इत्यामेदित-
स्यानुदात्तात्वम् । परिपति परिपालयिनारम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) ।
“अर्कं स्तोत्रत्वम् । अर्कं स्तवने । कर्मणि घञ् (पा ३.३.१९) । अर्चतेर्वा घञ् । “ चञो-
५ लु धिष्यतो ” (पा ७.३.५२) इति कुन्त्वम् । उभयत्रापि उञ्छादित्वात् (पा ६.१.१६०)
अन्तोदात्तात्वम् । ईदृशं हि पूषणम् । “कामेन कृत. कामेन वशीकृतो जनः । वचस्या वचसा
स्तोत्ररूपेण । तृतीयैकचनस्य याजादेशः (पा ७ १.३९) । “अम्यान्ट् अभिप्राप्नोति तस्मादहमपि
“अघ त्वाम्” उपगतोऽस्मीति मान् । अशू व्याप्तौ । “छन्दसि छुड्छट्छिट्.” (पा ३.४.६)
इति छट् । अम् । परस्मैपदे व्यत्ययेन हल्ङ्यादिलोपे (पा ६.१.१६८) अथादिना पत्वम्
१० (पा ८.२.३६) । यद्वा नशेर्गतिकर्मण लुङि “मन्त्रे घस” (पा २.४.८०) इति
लृट्कु । “ छन्दस्यपि दृश्यते ” (पा ६.४.७३) “इत्याङागमः । “स पूषा न. अस्मभ्यं
“रासत् ददातु । रातेर्लेटि “ सिञ्चहुळ् लेटि ” (३.१.३४) इति सिप् । “ लेटोऽडाटौ ”
(पा ३.४.९४) इत्याङागमः । किं ददातु ? “शुरुषः शोकस्य रुषः निवारयित्रीः ।
क्विप् (पा ३.२.१७८), छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २.१३९) । घृषोदरादित्वात्
१५ (पा ६.३.१०९) व्यञ्जनस्य लोप । काः पुनस्ता. “चन्द्राप्राः ओपधी, चन्द्रः हिरण्यम् असित-
जातिर्वा चन्द्रः, स अग्रं प्रधानमीश्वरो वा यासा ता, अस्मभ्यं ददातु” इदानीं प्रज्ञानतामेन धननक्षया
प्रयोजनमिति ता प्रार्थयते ‘ धियं वियम् ’ इत्यादिना चतुर्थेन पादेन ॥ सर्वो धिय प्रज्ञाम् ।
स. “पूषा प्रसीपधाति” प्रकर्षेण सीपधाति साधयत्वस्माकम् । सिष्यतेर्ष्वन्तात्, धातुत्वे
“कृते लेटि “ बहुल छन्दसि ” (पा २.४.७६) इति शप. श्रु, द्विर्वचनादि, “ बहुलं
२० छन्दसि ” (पा ७.४.७८) इत्यास्यासत्प्रेत्यम् । तुजादित्वात् (पा ६.१.७) अम्यासस्य
दीर्घत्वम् । वर्णव्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वम् । “ लेटोऽडाटौ ” (पा ३.४.९४) इत्याट् ।
“ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.११७) इति लेट आर्धधातुक्त्वात् णिलोप । “ इण्को ”

तस्य तस्य सन्मागस्य पतिपत्कं पूषापरपर्यायमर्कं स्तोत्ररूपेण वचसाऽमिःयाज्ञवानस्मि । सोऽस्मभ्यं
शोकमितोषिका “रासत् प्रयच्छतु । कास्ताः “ चन्द्राप्राः “ चन्द्रबदाहादनसाधनमग्रं यासा ता
२५ भोषधी. । किं च “पूषा “सिष्यधियं तत्तद्विषया प्रज्ञा “प्र “सीपधाति प्रकर्षेण साधयतु ॥

१७-१७. मै- कामेन कृत ' नास्ति । १८-१८. ति. प. व- अनुम् । १९ व- अथादिनाऽऽ
ङागम । २०-२० न ति. प व- शुरुष छुषुषो निरोध्रीरेव चन्द्राप्रा निर्मला । यद्वा लु छुप
दारिद्र्यं वा निरुण्डीति शुरुष । २१ मै- 'प्रसीपधाति' नास्ति । २२ त. ति व- आत्वे । २३-२३
मै- रापच्छद्विर्वचनानि । २४ मै- दीर्घ । -२५ मै- इत्याहम् ।

३० ३१. आक. पा. हा- मार्गस्य । ३२. अ१. इ. उ त. मा. हा- ' चन्द्राप्र ' नास्ति । ३३ वा मां
हा- यन्द्रवदास्तादन । ३४-३४ इ. उ हा- धियं तत्तद्वियम्, पा. मां- धियं न तत्तद्वियम् । ३५-३५. अ१.
इ. उ. त. पा. म. हा- ' प्रसीपधाति ' नास्ति ।

कान्धेष्टियाज्यापुरोवाक्याः]

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि ।

गामश्च पोपयित्वा स नो (२) मृडातीदृशे ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूमि धेनुरिव पयो अस्मासु धुक्ष्व ।

मधुश्चुतं धृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृडयन्तु ॥

क्षेत्रस्य । पतिना । वयम् । हितेन । इव । जयामसि ।

गाम् । अश्वम् । पोपयित्वा । पति । सः । नः (२) । मृडाति । ईदृशे ॥

क्षेत्रस्य । पते । मधुमन्तमिति मधु-मन्तम् । ऊर्मिम् । धेनुः । इव । पयः । अस्मासु । धुक्ष्व ।

मधुश्चुतमिति मधु-श्रुतम् । धृतम् । इव । सुपूतमिति सु-पूतम् । ऋतस्य । नः । पतयः । मृडयन्तु ॥

(पा ८.३.५७) इति षत्वम् । यद्वा—विकरणव्यत्ययेन ष्लेः “ णिश्रि° ” (पा ३.१.४८)

इत्यादिना चङ्द्विवचनादिः । षौ चङ्वुपधाया ह्रस्वत्वम् (पा ७.४.१) ॥

“ क्षेत्रपत्यं चरुं निर्वपेत् जनतामागत्य ” (तैसं २.२.१) इत्यस्य पुरोनुवाक्या

२६- क्षेत्रस्य इति २६ चतुष्पदाऽनुष्टुप् ॥ क्षेत्रस्य २७ सत्यनिष्पत्याधारस्य । पतिना पत्या-

धिष्ठात्रा । “ पथीयुक्तश्छन्दसि वा ” (पा १.४.९) इति विसंज्ञा । तेनानुगृह्यमाणा वयं

जयामसि जयामः । “ इदन्तो मसि ” (पा ७.१.४६) इति इकारः । केनेव ? हितेन

इव । यथा हितेन मित्रेण जनेन २८ अमित्रं जयति, एवं क्षेत्रपतिना जयेम । किं जयेम ?— १५

गाम् अश्वं पोपयित्वा पोपकमन्नादिकं प्रजाम् । आकारः समुच्चये । गां चाश्वं च पोपयित्वा

च । पुपेर्णन्तात् “ स्तनिद्विपुपि° ” (उ ३.१६) इत्यादिना इन्तुच्प्रत्ययः । “ अयाम-

न्ताल्यायेस्विष्णुपु ” (पा ६.४.५५) इति णेर्यादेशः । सः च क्षेत्रपतिः नः अस्मान्

मृडाति मृडयतु सुखयतु । मृड सुखने तौदादिकः । “ लेटोऽडाटौ ” (पा ३.४.९४) इत्याडा-

गमः । ईदृशे ययोक्ते २९ गवादावर्थे अस्मान् स्वामित्वेन स्थापयित्वा सुखयतु । “ त्यदादिपु दृशः ” २०

(पा ३.२.६०) इति कञ् । इदम ईशादेशः (पा ६.३.९०) । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्

(पा ६.२.१३९) । अत्र यणादेशसवर्णदीर्घयोरकरणेन ३० तृतीयचतुर्थपादौ ३१ पूरयितव्यौ ॥

तत्रैव याज्या—क्षेत्रस्य पते इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ हे क्षेत्रस्य पते । पराङ्-

दृष्टयन्तरं विधत्ते—क्षेत्रपत्यं चरुं निर्वपेत् जनतामागतयेयं च क्षेत्रस्य पतिरस्यामेव प्रतिष्ठितः ॥

(तैसं २.२.१) इति ॥ क्षेत्राणां भूभागत्वात् भूमेः क्षेत्रपतित्वम् । ३२ अर्थवादागतप्रतिष्ठाकामोऽग्राधिकारी ॥ २५

क्षेत्रस्येति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि । गामश्च पोप-

यित्वा स नो मृडातीदृशे इति ॥ हितेन पुत्रादिना यथा गवादिजयस्तथा क्षेत्रस्य पतिना गाम् अश्वं

पोपकमन्नादिकं च वयम् अशा समन्तात् जयामः । सः क्षेत्रस्य पतिः ईदृशे गवाटौ मां सुखयतु ॥

क्षेत्रस्य पते इति ॥ याज्यामाह—क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूमि धेनुरिव पयो अस्मासु

२६-२६. मै- क्षेत्रस्य इति नास्ति । २७. मै-निष्पत्याधारस्य । २८. पं. अपिष्ठाता; तं. ति. ३०

पं-अधिष्ठाता । २९. तं. ति. व-गवाद्यश्वार्थे । ३०. तं. ति-ईदृश्ययोरकरणेन । ३१. य-पूर्वा ।

३६. इ.उ.पा.भरं.हा-अर्थवादागतं ।

वद्भावेन पद्यभामन्त्रितसमुदायस्य पाठिकभामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्- (पा ६.१.११८) । ^१मधु-
मन्तम् ^२ऊर्मि मधुरेण क्षीरादिना तद्वन्तमूर्मिम् । अरणशील गवादिसमुदायम् । “ अर्तेरूच ”
(उ ४९३) इति ऋ गतौ इयस्मात् मिप्रत्यय । ऊकारश्चान्तादेश । ^३मधुश्रुत मधुर
क्षीरादिकमासिञ्चन्त ^४न केवल मधुमन्तम्, अपि तु ^५सर्वदा प्राणिभ्य स्रजन्तम् । ऋचुतिर्
५ आसेचने । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्नम् (पा ६.२.१३९) । ^६घृतम् ^७इन ^८सुपूतम् ।
“ सु पूजायाम् ” (पा १.४.९४) इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । “ स्वती पूजायाम् ”
(द्र. पाभा २.२.१८ वा ४) इति प्रादिसमासः । तेनाल्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम्
(पा ६.२.२) । गतित्वाभावात् “ सूपमानात् क्तः ” (पा ६.२.१४५) इत्येवं न
भ्रति । ईदृश गवादिसमुदायम् ^९अस्मासु ^{१०}धुक्ष्व ^{११}स्वयमेव धुक्ष्व अस्मद्वात्सल्येन, यथा
१० ^{१२}धेनु. ^{१३}पयः स्वयमेव दुग्धे दोग्धवात्सल्येन । कर्मकर्तारि लकारः । “ न दुहस्नुनमाम् ”
(पा ३.१.८९) इति यक्प्रतिषेधः । ^{१४}यद्वा-‘ क्षेत्रम् ’ इत्यध्याहियते । गवादिसमुदाय क्षेत्राणि ।
दुहि. स्वरितेत् (पा १.३.७२) । किञ्च ^{१५}ऋतस्य ^{१६}यज्ञस्य पतय. अन्यादयो देवाः ^{१७}नः
अस्मानस्मदीयं वा त्वया दीयमान गवादिसमुदायं ^{१८}मृदयन्तु । सुखयन्तु । “ छन्दस्युभयथा ”
(पा ३.४.११७) इति णिच् सार्वधातुकत्वेन टित्त्वाच्छूपवगुणाभावात् (पा ७.३.८६) ॥

१५ धुक्ष्व । मधुश्रुत घृतमिव सुपूतमृतस्य न. पतयो मृदयन्तु ” इति ॥ हे ^१क्षेत्रस्य ^२पते, ^३धेनु
^४पय ^५इव त्वम् ^६अस्मासु माधुर्यरसोपेतमूर्मिवत् पुन पुनराह्वयुपेत द्रव्यान्तरेष्वपि स्वमाधुर्य-
त्वाविण घृतवत् पर्युपितत्वदोषाभावेन ^७सुपूत नास्तिवेरफलेक्षुत्तुगुणादिभोग्यपदार्थसमूह ^८धुक्ष्व ।
यज्ञस्य ^९पतय. अस्मान् ^{१०}मृदयन्तु ॥

अत्रशिष्टामैन्द्राग्नेष्टि विधत्ते — “ येन्द्राग्नेकादृशकपालमुपरिष्टाञ्चिर्वपेदस्यामेव प्रतिष्टयेन्द्रिय
२० धार्यमुपरिष्टादात्मन् घत्ते ” (तैस २.२.१) इति । क्षेत्रपत्यचरोरुर्ध्वमियमिष्टि । अत्रापि धीर्धकामोऽधि-
कारी । जनतामागार्येति क्षेत्रपत्यस्य काल उपरिष्टादादित्यस्य काल । अत्र याज्यानुवाक्ये
पूर्वमेवोक्ते ॥

इष्टयन्तर विधत्ते — “ अग्नये पदिष्टते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेधो ददपूर्वमासयाजी
२५ सन्नमाजस्या वा पौर्णमासीं वातिपाद्यैत् पथो वा एषोऽध्यपथेनैति । यो ददीपूर्वमासयाजी
सन्नमावास्याया वा पौर्णमासीं वातिपाद्ययग्निमेव पदिष्टत्स् र्वेन मागधेयेनोप धावति स
पूर्वैनमपयात् पन्यामपि नयत्यनङ्मान्न दक्षिणा बहो हृदेष समृद्धयै ” (तैस २.२.२) इति ।

३२. तं. ति प- तसर्वदा । ३३. तं. ति. ब-‘ धुक्ष्व ’ इत्यर्यानन्तर ‘ तं गवादिसमुदायं कर्म
दुग्धः वत्सम् ’ । ३४. ति. ब- यथा ।

कान्धेष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्टां ते नमउक्ति विधेम ॥

अग्ने । नय । सुपथेति सु-पथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् । युयोधि । अस्मत् । जुहुराणम् । एनः । भूर्यिष्टाम् । ते । नमउक्तिमिति नमः—उक्तिम् । विधेम ॥

“ अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेथो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा ५
पौर्णमासी वाऽतिपादयेत् ” (तैसं २.२.२) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ अग्ने नय ’ इति
त्रिष्टुप् चतुष्पदा ॥ हे ^१अग्ने ^२देव, ^३सुपथा शोभनेन मार्गेण शाखाविरुद्धेन । “ परादि-
श्छन्दसि ” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । “ आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि ”
(पा ६.२.११९) इति तु न भवति, अन्तोदात्तत्वात् पथिन्शब्दस्य, क्त्वादिवर्षा द्रष्टव्यः
(पा ६.२.११८) । “ न पूजनात् ” (पा ५.४.६९) इति समासान्तप्रतिषेधः । ईदृशेन १०
मार्गेण ^४अस्मान् ^५नय । किमर्थम् ? ^६राये धनाय हविल्लक्षणाय; त्वदीयहविःसंपादनयोग्या वयं यथा
भवामः तथा कुर्वित्यर्थः । त्वं हि ^७विश्वानि ^८वयुनानि ज्ञानान्यभिप्रायान् ^९विद्वान् । “ अजिय-
मिशीद्धम्यश्च ” (उ ३४८) इत्यजेरुनन्प्रत्ययः । “ अजेर्व्यघपोः ” (पा २.४.५६)
इति वीभावश्च । किंच—^{१०}एतः पापं दर्शपूर्णमासातिपात्तिलक्षणम् ^{११}अस्मत् अस्मत्तः ^{१२}युयोधि
अपनय । यौतिः पृथग्भावे । लोटि “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७६) इति शपः श्लः । १५
“ वा छन्दसि ” (पा ३.४.८८) इत्यपित्त्वाभावेन अडित्त्वात् “ अडितश्च ”
(पा ६.४.१०३) इति धिभावः । कीदृशमेनः ? ^{१३}जुहुराणं कुटिलस्वभावम् । हुच्छां
कौटिल्ये इत्यस्मात् धातोः ^{१४}“ हुच्छेः सनो लृक् छलोपश्च ” (उ २५७) इत्यानच्प्रत्ययः ।

पर्वणि पर्वण्यप्रमादेन तद्विष्टेरनुष्ठानं ^{१५}विद्यमानः पन्थाः । कस्मिंश्चित् ^{१६}पर्वणि प्रमादेनानुष्ठा-
नाभावोऽपयः । ^{१७}अस्मिन् त्रिपये प्रायश्चित्तरूपेयसिष्टिः । यस्मादेवोऽनड्वान् भारं वहति तस्मात् २०
समुद्रयै भवति ॥

अग्न इति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह —“ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव
वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्टां ते नमउक्ति विधेम ” इति ॥ हे ^१अग्ने,
त्वं दर्शपूर्णमासेष्टिकलरूपाय धनाय ^२अस्मान् अतिपाद्दोपरहितेन सुमार्गेण ^३नय । हे ^४देव, त्वं
विद्वान् मार्गान् वेत्सि । नरकहेतुत्वेन ^५कुटिलम् अतिपाद्दरूपं पापमस्मत्तो वियोजय । बहुतमां २५
नमस्कारोक्तिं तव करवाम ॥

३५. मै-‘ धातोः ’ नास्ति ।

३७. वा.पा.भां.हा-विद्यमानम् । ३८. इ.उ.पा.भां.हा-कस्मिन् । ३९. तं-‘ पर्वणि ’ नास्ति ।
४०. तं-तस्मिन् । ४१. इ.उ-कूलम् ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्या

आ देवानामपि पन्थामगन्म् यच्छन्नवाम् तदनु प्रवोढुम् । -

अग्निर्विद्वान्त्स रयजात् (३) सेदु होता सो अध्वरान्त्स ऋतून् कल्पयाति ॥

एति । देवानाम् । अपीति । पन्थाम् । अगम् ।

यत् । शकनवाम् । तत् । अन्विति । प्रवोढुमिति प्र-वोढुम् ॥

५ अग्नि । विद्वान् । स । यजात् (३) । स । इत् । उ । होता ।

स । अध्वरान् । स । ऋतून् । कल्पयाति ॥

- द्विच्छन्नुमिच्छति जुहुराणम् । यद्वा—द्व प्रसहकरणे, ^{३३}जौहोत्यादिकः, तस्मात् ताच्छीलिके (पा ३.२.१२९) चानशि शप इत् (पा २.४.७५) । “ बहुल छन्दसि ” (पा ७.१.१०३) इत्युत्वम् । तदर्थं यय ^४ते तुम्प ^५भूयिष्ठा बहुतमा ^६नमउक्ति नमस्कारोक्ति १० ^७विधेय क्रियासम् । विध विधाने । आशिषि लिङ् । “ लिडयाशिषि ” (पा ३.१.८६) इत्यद् । यासुडादिः (पा ३.४.१०३) । “ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.११७) इति सार्धातुकत्वात् सलोप । अव्ययपूर्वपदप्रवृत्तिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । नमस आद्युदात्तत्वम् । “ पयो वा एयः ” (तैस २.२.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या— ‘ आ देवानाम् ’ इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ ^१देवाना ^२पन्था पन्थान कर्म-

- १५ मार्गं वयम् ^३आ ^४अग-न आगता भूयासम् । “ मन्त्रे घसह्र ” (पा २.४.८०) इत्यादिना लेलेक् । यद्वा—“ बहुल छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लृक् । “ पथिमयो सर्व-नामस्थाने ” (पा ६.१.१९९) इति पथिन्शब्दस्याद्युदात्तत्वम् । द्वितीयैकमचनेऽपि व्यत्ययेन (पा ३.१.८५) “ पथिमध्यमूक्षामात् ” (पा ७.१.८५) इत्यात्वम् । ये वय काळातिपत्या कर्ममार्गात् प्रच्युतास्तेऽपि उयम् । यद्वा—यत् कर्ममार्गात् प्रच्युता- तमपि पन्थानमागन्म् । २० किं कार्त्स्न्येन सर्वं निर्वोढुं शक्यत इत्यत आह—^१यत् ^२शक्त्याम् याजत किंचिदेष्ट रिपये अनुष्ठानु शक्युयाम् । लोब्धाटागम् (पा ३.४.९२) । सतिशिष्टो विकरणरत्न (पा ६.१.१५८ वा ९) । ^३तत् ^४अनु ^५प्रवोढु तच्छक्य कर्मजातम् अनुक्रमेणात्रिच्छेदेन निर्वोढु पन्थानमगन्म् । अत्रिच्छेदेन च अनुष्ठान प्रवाह । प्रवोढुमित्यत्र “ तादौ च निति वृत्तौ ” (पा ६.२.५०) इति गते प्रवृत्तिस्वरत्वम् । शक्या कर्मप्रवाहो लक्ष्यत इति लक्षणे अनो कर्मप्रवचनीयत्वम्

- २५ आ देवानामिति ॥ तत्र याज्यामाह—“ आ देवानामपि पन्थामगन्म् यच्छन्नवाम् तदनु प्रवोढुम् । अग्निर्विद्वान्त्स यजात् सेदु होता सो अध्वरान्त्स ऋतून् कल्पयाति ” इति ॥ यस्मात् पयो वय पूर्वं भ्रष्टा तम् ^१अपि ^२देवानाम् पन्थानमिदानीमागता । किं कर्तुम् ? ^३यत् कर्मा नुष्ठानु शक्युम् ^४तद् ^५अनु क्रमेण ^६प्रवोढुम् । अत्रिच्छेदेनानुष्ठान प्रवाह । यद्यप्यहं न जानामि तथाप्यय पथिहृत् ^७अग्नि अपराध समाधानु घेति । अत ^८स अस्मदर्थं यक्ष्यति । ३० ^१स पूव देवानामाह्वाता । स पूवातिपद्वाद् यजानुवादिवाक्यैश्च कल्पयित्ति ॥

३६. मै- जुहोत्यादिक । ३७ मै- ‘ वयम् ’ नास्ति ।

काम्येष्टियान्यापुरोनुवाक्याः]

(पा १.४.८४) । यद्वा-तदिति लिङ्गव्यत्ययेन (पा ३.१.८५) नपुंसकत्वम् । तं पन्थानमनु प्रवोढुं यस्माद्दृश्यं शक्तवाम । संभावने लोट् । तस्मात् तमागन्म^{३६} वयमिति । ननु तदवस्थमेव कर्मणो वैकल्यं, कथं वा ^{३७}तन्निर्वोढुं शक्यत इत्यत आह-^५ सः एव खल्व^५ अग्निः पयिकृत्नामा^५ यजात् यजेत् । अविगुणं यागं निर्वर्तयिष्यति अनतिपन्नतां कर्मणः संपादयिष्यति । लेट आडागमः (पा ३.४.९४) । कोऽस्य विशेष इत्यत आह-^५ विद्वान् सम्यग्वागसंपादनोपायज्ञः । ननु देवानां यागेऽतिपन्ने किमग्निना शक्यमित्यत आह-^५ सः एव खल्वग्निः^५ होता देवानां साधु आह्वाता । ह्यतेस्तृनि “ बहुलं छन्दसि ” (पा ६.१.३४) इति संप्रसारणम् । देवाः खल्वग्निना ह्यमानाः कर्मणो वैगुण्यमनादस्य आगमिष्यन्तीति । अधुना किमग्निना ^{३७}अशक्यं कर्तुमिति प्रतिपाद्यते । सः खल्वग्निः^५ अध्वरान् यागान्^५ कल्पयाति कल्पयति अकालकृतानपि फलप्रदानसमर्थान् करोति । यद्वा-^{१०} अध्वरान् ध्वरैः कर्मणो वारकैः कालातिपत्त्यादिदोषैः रहितानस्मान् अस्मद्यागान् वा करोतु । एवं हि “ नञ्मुन्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं लभ्यते । ननु कालो बलवान्, तत् कथं तदतिपत्तिः अग्निना परिहर्तुं शक्यत इत्यत आह-^५ सः एव खल्वग्निः^५ ऋतून् कालवयवान् कल्पयाति, आदित्यात्मनाप्यग्नेरेवावस्थितत्वात् । यः कालस्यैव स्रष्टा स कथं ^{३८}विपन्नं कालम्^{३८} अविपन्नं कर्तुं न शक्नुयात् इति भावः । ^{३९}अत्र ‘ सः ’ इति पदं^{१५} चतुः प्रयुज्यते । तत्र संहितायां प्रथमस्य “ एतत्तदोः ” (पा ६.१.१३२) इति प्रथमा लुप्यते । द्वितीयस्य तु “ सोऽचि लोपे चेत् ” (पा ६.१.१३४) इति लुप्यते । तृतीयस्य तु “ अतो रोः ” (पा ६.१.११३) इति रोरुत्वे गुणे च कृते, “ अनुदात्ते च कुधपरे ” (पा ६.१.१२०) इति रोः प्रकृतिभावः । चतुर्थस्य तु “ भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ” (पा ८.३.१.७) इति यत्वे कृते, “ लोपः शाकल्यस्य ” (पा ८.३.१९)^{२०} इति लुप्यते । लोपस्य च असिद्धत्वात् (पा ८.२.१) गुणो न क्रियते ॥

दृष्टयन्तरं विधत्ते — “ अग्नये द्यतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य आहितानिः सन्न-
वत्यमिव चरेदग्निमेव द्यतपति^{१९} स्येन भागधेदेनोप धावति स पृथ्वेनं द्यतमा लम्भवति । वत्यो
भवति ” (तैत्ति २.२.२) इति । अत्रत्यं यागव्रतविरोध्यवृत्तवादादिकं सोऽग्निरेवैनमवत्यचारिणं
व्रतं प्रापयति । तत उत्तरेषु यागव्रतेषु योग्यो भवति । अत्र मन्त्रकाण्डे पयिकृत्स्निकं मन्त्र-^{२५}
युग्मं पूर्वमाज्ञातमुदाहृतम् । ^{३७}व्रतलिङ्गमुपर्युदाहरिष्यते । ^{३८}मध्यवर्तिनि तु युग्मे विशेषलिङ्गाभावेऽ-
प्युभयसाधारणलिङ्गदर्शनात्^{३९} पूर्वत्र विकल्पितमित्याहुः केचित् । अपरे तूत्तरत्र विकल्पितमिति
मन्यन्ते । आचार्यास्तु पूर्वत्रैव स्विकृततः संयाज्ये इति मन्यन्ते ॥

३८. मै-तमागताः । ३९. मै-निर्वोढुम् । ४०. व-न साधु शक्यम् । ४१-४१. मै-विपन्नकालम् ।
४२. ति. व-तत्र ।

४२. क-व्रतलिङ्गकमुप । ४३. आ. भां-मध्यवर्ति । ४४. जा-^{३७}तावारणलिङ्गदर्शनात् ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्या

यद्वाहिष्ठं तद्गन्धे बृहदर्चं विभावसो । महिषीव त्वद्व्यिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥

यत् । वाहिष्ठम् । तत् । अग्नये । बृहत् । अर्चं । निभासो इति निभा-सो ॥

महिषी । इव । त्वत् । रुषि । त्वत् । वाजा । उदिति । ईरते ॥

तत्रैव स्विकृत पुरोनुवाक्या—‘यद्वाहिष्ठम्’ इति चतुष्पदानुष्टुप् ॥ ‘वाहिष्ठ

- ५ वाहयितृत्तम प्रीते प्रापयितृ । स्तोत्रमेव चेदृश भवति । तस्मादीदृश यत् स्तोत्रं तत्
 ५ अग्नये अग्न्यर्थमेव । अग्निरेव रमणीय स्तोत्रमर्हति । तस्मादीदृशेन स्तोत्रेण तामेव स्तौमीति
 भाव । वाहयितृशब्दात् “तुरदन्दसि” (पा ५.३.५९) इति इष्टन्प्रत्यय ।
 “तुरिष्ठेमेव सु” (पा ६.४.१५४) इति तृशब्दलोप । व्यत्ययेन तस्यासिद्धत्वम्
 ५ अनादृत्य “टे” (पा ६.४.१५५) इति टिलोप । यद्वा—वाह प्रयत्ने इत्यस्मात् धातो
 १० तृजन्तात् इष्टन्प्रत्यय । अभीष्टनिर्वाहण प्रयत्न । हे विभावसो तेजोधन, त्वमपि बृहत्
 प्रशस्त मदीय स्तोत्रम् अर्चं बहू मन्यस्व अङ्गीकुरु । किमिति देवतान्तरं मुक्त्वा अग्निरेव
 स्तुयत इत्यत आह—‘तत् त्वत् रयि धनम् उत्पद्यते । उदीरते इति वक्ष्यमाणबहुवचनान्त-
 मन्तमत्र एकाचनान्तविपरिणामेन सवध्यते । कस्मादित् ? महिषी इव । महान् ऋषि महर्षि
 महेश्वर । घृषोदरादित्वात् (पा ६.३.१०९) आकारस्येत्वम्, रेफलोपश्च । तत्-
 १५ पञ्चम्येकचनस्य “सुषा सुलृक्” (पा ७.१.३९) इति लृक् । महाराजादिव-
 त्वतो धनमुपद्यते । घृषादित्वात् (पा ६.१.२.०३) आद्युदात्तम् । यद्वा—महिष्येन गृह्यते,
 यथा राजभार्याया स्नादिक धनं लभन्ते एव त्वतोऽपि । “अविमहोष्टिपच्”
 (उ ४८) इति महे ष्टिपचि कृते, ष्टित्वात् ङीव (पा ४.१.१५) । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
 (६.१.१.७४) ङीव उदात्तत्वे प्राप्ते, “महिष्यपाढयोर्जापेष्टकारया चेत्” (फि ६८)
 २० इत्याद्युदात्तत्वम् । किंच—‘वाजा अन्नान्यपि तत्त उदीरते उत्पद्यन्ते । ईर गतौ कम्पने
 च, इत्यदादिकोऽनुदात्तेत् ॥ “आत्मनेपदेष्वनत” (पा ७.१.५) इत्यदादेश ॥

यद्वाहिष्ठमिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—“यद्वाहिष्ठं तद्गन्धे बृहदर्चं विभावसो ।

महिषीव त्वद्व्यिस्त्वद्वाजा उदीरते” इति ॥ यन् प्रापणीय हविः तत् अग्नये बृहत् भवतु । हे
 विभावसो, परप्रदानेन मा पूज्य । यथा महिषी मया दत्त कार्पासवीचं निलपिष्टादिकं भक्षयित्वा

२५ बहुशीरादिना पचयति तद्वत् । तथा सति त्वदनुमहात् धने लभ्यनेऽप्राणि चोत्कर्षेण सपद्यन्ते ॥

४३ व-अनाश्रित्य । ४४-४४. तं. ति, प, व-पूर्वसर्गणे इकार आनुदात्तप्रकारेण दिवोदासादीनां

(व-दिवोदासादीनां) छन्दरूपसंख्यानम् । यद्वा—महिषाव राजभार्या, साऽपि महिषा । मन्वथीय ईकारः ।

पञ्चम्येकचनस्य “सुषा सुलृक्” इति लृक् । महाराजादिवत् । ४५. मे-‘धन’ नास्ति । ४६. मे-‘लभते’ ।

* अनुदीहृतोऽयं पाठः । मैत्रुपुस्तके त्रिचितपुरतकेषु च ‘महिष्यापाढोरिष्टकार्यायाम्’ इति पाठः दृश्यते ।

४. बौ. देवस्यद्वो-वनादित-विद्वन्वाङ्मौत्तौ ष्टिपच्य (पृ ५३, १२१) ।

काम्येष्टियाज्यापुरोलुवाक्याः]

अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरिति दुर्गाणि विश्वा ।

पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः ॥

अग्ने । त्वम् । पारय । नव्यः । अस्मान् ।

स्वस्तिभिरिति स्वस्ति-भिः । अतीति । दुर्गाणीति दुः-गानि । विश्वा ॥

पूः । च । पृथ्वी । बहुला । नः । उर्वी ।

भवा । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥

तत्रैव याज्या- 'अग्ने त्वम्' इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ हे ^१अग्ने, ^२त्वं ^३नव्य, ^४नव एव नव्यः-^५ "वस्वसोककविक्षेमवचोनिष्केयलोक्त्यजनपूर्वनवसूरमर्तयविष्टेय-
श्छन्दसि स्वार्थे बहुक्तव्यः" (द्र. पाभा ५.४.३०) इति स्वार्थे यत्प्रत्ययः ।
"यतोऽनावः" (पा ६.१.२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । ^६अस्मान् ^७अति ^८पारय १०
अतिक्रम्य पारय । पार तीर कर्मसमाप्तौ । अविकलकर्मणः कुरु । किमतिक्रम्य ? ^९विश्वा
विश्वानि । "शेच्छन्दसि बहुलम्" (पा ६.१.७०) इति लोपः । ^{१०}दुर्गाणि दुःखेन गच्छन्ति
येषु तानि दुर्गाणि विध्यपराधलक्षणानि पापानि । "सुदुरोरधिकरणे" (पा ३.२.४८ वा ३)
इति गमेर्डेः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । तान्यतिक्रम्यास्मान् पारय ।
"अन्येषामपि दृश्यते" (पा ६.३.१३७) इति संहितायां दीर्घत्वम् । नव्यो अस्मानिति १५
"प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे" (पा ६.१.११५) इति प्रकृतिभावः । ^{१६}स्वस्तिभिः शोभनैर्मानैः
दुर्गातिक्रमणोपायभूतैः । ^{१७}अस गतौ-^{१८} "क्विचूतौ च संज्ञायाम्" (पा ३.३.१७४)
इति क्विच् । "तितुव" (पा ७.२.९) इतीट्प्रतिषेधः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्
(पा ६.२.१३९) । किञ्च ^{१९}नः अस्माकं तत्र वसतां ^{२०}पूः नगरी निवासस्थानं ^{२१}पृथ्वी
विस्तीर्णा महावकाशा अविकलकर्मफलोपभोगयोग्या भवत्विति शेषः । पृथुशब्दः कुप्रत्ययान्त-
त्वादान्तोदात्तः । "वोतो गुणवचनात्" (पा ४.१.४४) इति ङीष् । "उदात्तयो

अत्र इति ॥ याज्यामाह — "अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरिति दुर्गाणि
विश्वा । पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः" इति ॥ हे ^१अग्ने,
^२मत्क्रियापराधपरिहारायेदानीं प्रवृत्तत्वात् नूतनः ^३त्वम् ^४अस्मान् फलपर्यन्तानां कर्मणां पारं
नय । किं कृत्वा ? ^५स्वस्तिभिः यथाशास्त्रानुष्ठानैरितिपादरूपाण्यव्ययरूपाणि वा ^६दुर्गाणि पापानि
विश्वान्यतिक्रमय्य । किञ्च—अस्माकं निवासाय नगरी विस्तृता भवतु । ^७सत्यसंपत्त्वर्थम् ^८उर्वी
^९बहुला भवतु । किञ्च—त्वमस्मदीयाय पुत्राय दुहितृरूपायत्याय च सुखप्रदो भव ॥

४७-४७. सं. ति.पं.च- नित्ययुवा । ४८-४८ ति- अस्तेः ।

४५. आ.क.तं-मदीयापराध^० । ४६. सं-अत्यनिभ्यत्पर्थम् ।

[काम्येष्टियान्यापुरोनुवाक्याः]

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ (४) मर्त्येष्व्वा । त्वं यज्ञेष्वीड्यः ॥

त्वम् । अग्ने । व्रतपा इति व्रत-पा । असि । देवः । एति (४) । मर्त्येषु । आ ॥

त्वम् । यज्ञेषु । ईड्यः ॥

- हृत्पूर्वात् " (पा ६.१.१७४) इति नद्या उदात्तत्वम् । किञ्च—अस्माक तत्र वसताम् ^१उर्वी
 ५ मेदिनी । स एव स्वरः । सा ^२वहुला भवतु । बहुभिर्धनधान्यपञ्चादिभिस्तद्वती भवतु ।
 सिष्मादिलक्षणो ङच् (पा ५.२.९७) । यद्वा—वहूनामर्षानां छात्री आदात्री उत्पादयित्री
 भवतु । छाते " आतोऽनुपसर्गे " (पा ३.२.३) इति कः । किञ्च ^३तोकाय
 अस्मदीयाय अपयाय ^४तनयाय तस्यापत्याय अस्मर्त्यात्राय ^५श शमयिता रोगाणा ^६भन ।
 शमेर्ष्यन्तात् क्विप् (पा ३.२.७६) । " मिता ह्रस्व " (पा ६.४.९२), " णेरनिटि " ^७
 १० (पा ६.४.५१) इति णिलोपः । किञ्च—^८यो-^९यापयिता प्रयक्कर्ता आगामिनां भवानाम्
 अस्मदीयजनसकाशादपनेता च भव । यैते " अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते " (पा ३.२.७५)
 इति निच् । " ओतो गित् " (द्र. पा ७.१.९०) इति बहुलवचनान्न^{१०} भवति । " पष्ठर्थे
 चतुर्थी वक्तव्या " (पा २.३.६२ वा १) इति वा, " क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः " ^{११}
 (पा २.३.१४) इति वा चतुर्थी । तोक तनयं च रक्षितुं श योश्च मन । " दृष्योऽ-
 १५ तस्तिडः " (पा ६.३.१३५) इति संहितायाम् ' अ 'स्य दीर्घत्वम् ॥

- " अग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेद्य आहिताग्नि सन्नत्रत्यमिन् चरेत् " ^{१२}
 (तैसं २.२.२) इत्यस्य पुरोनुवाक्या— ' त्वमग्ने ' इति त्रिपदा गायत्री ॥ " अष्टकसप्तक-
 पट्कमदा प्रतिष्ठान्मनी, पट्कसप्तकाष्टकैर्बर्धमाना । विपरीता प्रतिष्ठा " (पिसू ३.१४.१५)
 इति वचनात् । ' देव ' इति सप्तमीबहुवचनस्य " सुपां सुलक् " (पा ७.१.३९)
 २० इत्यादिना स्वादेशः । आकारी समुच्चयवाचिना । हे ^{१३}अग्ने, देवेषु च ^{१४}मर्त्येषु मनुष्येषु^{१५} च
^{१६}त्वम् एव ^{१७}व्रतपा व्रताना पाता रक्षक नान्य कश्चित् । पातेः ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते " ^{१८}
 (पा ३.२.७५) इति वचनात् निच् । कृदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।
 किञ्च—^{१९}त्वम् एव ^{२०}यज्ञेषु ईड्यः स्तुयः । " ईड्यन्द्बृशंसदुर्हा ष्यतः " (पा ६.१.२१४)
 इत्याद्युदात्तत्वम् । अतोऽस्मान्बण्डितव्रतान् पाहि । त्वामेव वयं स्तुम इति भावः ॥

- २५ त्वमग्ने इति ॥ अथ व्रातपत्यपागस्थासाधारणे युग्मे पुरोनुवाक्यामाह — " त्वमग्ने
 व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्व्वा । त्वं यज्ञेष्वीड्यः " इति ॥ हे ^{२१}अग्ने ^{२२}त्वम् आगत्य मनुष्येषु
 व्रतपालकः ^{२३}देवः ^{२४}असि । ^{२५}आ समन्तात् ^{२६}यज्ञेषु^{२७} ^{२८}त्वं स्तुस्योऽसि ॥

४९. त. ति- यावयिता । *३. " औतोऽम्प्यतो " इति सूत्रे सिद्धान्तर्नीमुदी । " औतो गित् " ^{२९}
 इत्यनेन व्रत- गित्प्रदावो न भवतीत्यर्थः । ५०. म- ' मनुष्येषु ' नास्ति ।

४७. इ व-देवेषु ।

काम्येष्टियाज्यापुरोक्तुवाक्याः]

यद्द्वौ वयं प्रमिनामं व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।
अग्निष्टद् विश्वमा पृणाति विद्वान् येभिर्देवाः ऋतुभिः कल्पयाति ॥

[जुपेयामास नो यज्ञा दा त्रयोविंशतिश्च]

यत् । वः । वयम् । प्रमिनामेति प्र-मिनामं । व्रतानि ।
विदुषाम् । देवाः । अविदुष्टरास इत्यविदुः-तरासः ॥
अग्निः । तत् । विश्वम् । एति । पृणाति । विद्वान् ।
येभिः । देवान् । ऋतुभिरित्यृतु-भिः । कल्पयाति ॥ १४ ॥

[इपे त्वा यज्ञस्य शुभं कर्मणे देवोऽवधृतं घृष्टिः सं वपाम्या ददे प्रत्युष्टं
कृष्णोऽसि भुवनमसि वाजस्योभा वां चतुर्दश]

[इपे दृष्टं भुवनमष्टाविंशतिः] [इपे त्वा कल्पयाति]

१०

तत्रैव याज्या- ' यद्द्वः ' इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ हे 'देवाः, 'वः युष्माकं 'विदुषाम्
अखण्डितज्ञानानां संबन्धीनि व्रतानि कर्माणि वयम् 'अविदुष्टरासः अविद्वत्तराः क्षणे क्षणे
संभान्यमानप्रमादाः । अयस्मयादित्वेन (पा १.४.२०) 'भत्त्वात् वसोः संप्रसारणम् ।
" आञ्जसेरसुकु " (पा ७.१.५०) । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) ।
ईदृशा वयं 'यत् यस्मात् 'प्रमिनाम हिंसितवन्तः' ५२ । मीड् हिंसायां 'त्रयादिः । तस्मात् १५
" उपसंवादाशङ्कयोश्च " (पा ३.४.८) इत्याशङ्कायां लेट् । 'कारणात् कार्यानुमान-
माशङ्का । अज्ञानातिशयेन कर्मलोप आशङ्क्यते । " लेटोऽडाटौ " (पा ३.४.९४)
इत्याडागमः । " स उत्तमस्य " (पा ३.४.९८) इति सकारलोपः । " मीनातेर्निगमे " (पा ७.३.८१) इति धातोः ह्रस्वत्वम् । " हिनुमीना " (पा ८.४.१५) इति
गत्वं बहुलवचनान्न भवति । 'तत् तस्मात् कारणात् 'विश्वम् अखण्डितं सर्वं कर्मजातम् २०
'अग्निः एवायमिज्यमानः व्रतपतिनामा 'व्या 'पृणाति 'आभिसुख्येन पूरयतु, अखण्डित-
मापादयतु । पृ पालनपूरणयोः । लेट् । " ध्वादीनां ह्रस्वः " (पा ७.३.८०) इति ह्रस्वत्वम् ।
विकरणव्यत्ययो वा । तत्रैव हेतुः, 'विद्वान्, यस्मादयमग्निर्विद्वान्, " विदेः शतुर्वसुः "

यदिति ॥ याज्यामाह — " यद्द्वौ वयं प्रमिनामं व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।
अग्निष्टद्विश्वमापृणाति विद्वान् येभिर्देवाः ऋतुभिः कल्पयाति " इति । हे 'देवाः, 'विदुषां युष्माकं
संबन्धीन्यस्मदनुष्ठेयव्रतान्यत्यन्तमविद्वांसः 'वयं प्रकर्मणे विनाशयाम इति 'यत्, 'तत् सर्वं 'विद्वान् 'अग्निः
आपूरयतु । 'यैर्दत्तपलक्षितकालविशेषैः 'देवान् हविर्भोक्तुं कल्पयति तैः कालविशेषैः 'व्रतं पूरयतु ॥

५१. व-संज्ञकत्वात् । ५२. तं. ति. व-लुप्तवन्तः । ५३. व-कियादिकः । ५४. सै-
कारणतः । ५५. ति- 'आभिसुख्येन' इत्यत आरभ्य अनुवाकसमाप्तिं यावत् नास्ति ।

४८. उ-प्रीतम् । हा-प्रीतिम् ।

३९

- (पा ७.१.३६) । “ उगिदचाम् ” (पा ७.१.७०) इति नुम् । “ सान्तमहनः संयोगस्य ” (पा ६.४.१०) इति दीर्घ । संयोगान्तलोप. (पा ८.२.२३) । सर्वज्ञ इत्यर्थ. । तस्मादापूरणोपायज्ञो यथा स्यात्तथा कर्तुं समर्थ एवेति भावः । के पुनस्त उपाया इत्यत आह—
 ‘येभि यै. । “ बहुल छन्दसि ” (पा ७.१.१०) इति भिस् ऐस् । ‘ऋनुभिः कालावयवैः
 ५ पौर्णमास्यादिभि युग्मान् ‘देवान् अग्न्यादीन् कल्पयति । देवशब्दवाच्यहविर्लाजाद्यैः
 [दीन् यै] कल्पयति कल्पयितुमर्हति । “ अर्हे कृत्यतृचश्च ” (पा ३.३.१६९) इति छिह्ये
 लेट् । पूर्वमदाडागमः (पा ३.४.९४) । तत्कालादीनवयवान् विदुषोऽग्ने व्रतस्याखण्डित-
 द्वापादनमात्रं कियदिनि भावः । तस्मात् व्रतमनेन खण्डितमिति भवद्विरुद्धेनो न कार्यः ।
 अत्र संहितायाम् ‘अग्निष्टत्’ इति “ युग्मतत्तक्षुःधन्त पादम् ” (पा ८.३.१०३) इति
 १० प । ऋनुभिरित्यत्र “ दीर्घादटि समानपादे ” (पा ८.३.९) इति रुवम् । “ आतोऽटि
 नित्यम् ” (पा ८.३.३) इत्यनुनासिकः । एतदुक्तं भवति—अयमग्नि यै पर्नभिरस्माभिः
 अननुष्टितैरसंतुष्टस्तद्विद्वान् वर्तते । तैः सर्वैरदुष्टै[नुष्टितै]रिव अस्मदनुग्रहाय सतुष्टः स
 देवानपीधानिव इष्टानस्मद्विषये प्रसन्नान् करोतु ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

- १५ इति “भट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये “प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः” ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अन्त्यानुवाके याज्यानुवाक्या काम्येष्टिसगताः ।

काण्डस्य तु द्वितीयस्य द्वितीये प्रश्न इष्टयः ॥ १ ॥

उभेन्द्राम्रप्रये युग्ममिन्द्रैन्द्राम्रप्रये तथा ।

वयं पौष्णे ५९ चरी क्षेत्र क्षेत्रपत्यचरी ५९ तथा ॥ २ ॥

अग्ने पाथिहृते यत्रा मातपत्ये द्वियुग्मकम् ।

विरुद्धेनेति मन्त्रा स्वरुवाके चतुर्दश ॥ ३ ॥

अथ भीर्मासा ॥ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् —

“ ऐन्द्राम्रादीष्टयः काम्या याज्या अप्युदिवा. क्रमात् ।

काण्डयोस्ता ययालिङ्गं संचार्यो नियमोऽथ वा ॥

छिद्रं क्रमसमाख्याभ्यां प्रयत्नं वद्वशादम् ।

अकाम्यास्तपि संचार्यो याज्या. सर्वत्र का क्षतिः ॥

५६. तं ति. प-भट्टकौशिकभास्कर°; व-भट्टकौशिकभास्करमिश्र°. ५७-५७. ति व- प्रथमे काण्डे प्रथमे प्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः । इति समाप्त प्रथम प्रश्नः (ति-इति प्रथम प्रश्न समाप्त) ।

कान्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

समाख्यामात् काण्डयोगः क्रमादिष्टिषु योजनम् ।

अपेक्षते "देवमात्रं शक्तिः" कायैकगास्ततः" ॥ (जैम्या ३.२.१६-१८) इति ॥

कान्येष्ट्यस्तत्काण्डे क्रमेणान्नाताः— " ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्य सजाता वी(या)युः "

(मैसं २.१.१) इत्यादिना । सजाता ज्ञातयो वीयुः विभक्ताः^{१३} विप्रतिपत्ता इत्यर्थः । " इन्द्राग्नी रोचना "

(मैसं ४.१.१.१) इत्यादिके मन्त्रकाण्डे याज्यानुवाक्याः क्रमेणाऽऽन्नाताः । तत्रेदं कान्येष्टियाज्यानुवाक्याकाण्ड-

मिति याज्ञिकानां समाख्ययाऽवगम्यते । तयोरिष्टिकाण्डमन्त्रकाण्डयोः प्रथमायामिष्टौ प्रथमपठिते याज्या-

नुवाक्ये इत्यादिष्ववस्था ।^{१३} कर्मस्वरूपमात्रप्रकाशनं लिङ्गम् । न च तावन्मात्रेण मन्त्रकर्मणोरङ्गाङ्गिभावः ।

ततः समाख्याबलात् मन्त्रकाण्डकर्मकाण्डयोः^{१४} संबन्धावगमेन सामान्येन मन्त्रकर्मणोः संबन्धोऽव-

गम्यते । विदोपतस्त्वस्मिन् प्रथमे कर्मणि अयं मन्त्र इति क्रमादवगम्यते । ऐन्द्राग्नेष्टावैन्द्राग्रमन्त्रः,

वैश्वानरेष्टौ वैश्वानरमन्त्र इत्येतादृशो विदोपो^{१५} लिङ्गेनैवावगम्यत इति चेत् । न । लिङ्गसाधारण्ये क्रमा-

पेक्षणात् । " ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् आतृष्यवाच " (मैसं २.१.१) इति द्वितीयेष्टिरपि ।

तत्रेन्द्राग्नी पठितौ । मन्त्रकाण्डेऽपि " इन्द्राग्नी नवतिम् " (मैसं ४.१.१.१) इत्यादिकमपरमैन्द्राग्नं

याज्यानुवाक्यायुगलम्^{१६} आन्नातम् । न हि तत्र क्रममन्तरेण निर्णेतुं शक्यम् । न च क्रमेणैव तस्तिदे-

लिङ्गमप्रयोजकमिति वाच्यम् । क्वचित् लिङ्गस्यैव व्यवस्थापकत्वात् । ऐन्द्राग्नेष्ट्येष्टिरेकैवाग्नाता—

" यं कामयेत राजन्यमनपोब्धो जायेत वृत्रान् भृशश्चरेदिति तस्मा एतमैन्द्राग्नेष्ट्यं चरं निर्वपेत् " ^{१५}

(तैसं २.४.१३) इति । यं राजपुत्रं जायमानं राज्ञः पुरोहितस्य वा काम एवं भवति—

अयं मातृगर्भं देवकृतविघ्नेन केनाप्यप्रतिबद्धो जायतां, जातश्च शत्रून् मारयन् संचरेदिति ।

तद्वाजपुत्रार्थेयमिष्टिः । मन्त्रकाण्डे तदिष्टिक्रमे याज्यापुरोनुवाक्ये ऐन्द्राग्नेष्ट्ये द्विविधे आन्नाते ।

" इदं वामास्ये हविः " (तैसं ३.३.११) इत्येकं " युगलम् । " अस्ये इन्द्रावृहस्पती " (तैसं

३.३.११) इत्यादिकम् अपरम्^{१६} । तयोः प्रथमयुगलस्य^{१७} क्रमेण विनियोगेऽपि द्वितीययुगलं ^{२०}

लिङ्गेनैव विनियोक्तव्यम् । तस्मात् क्रमसमाख्यातवृत्तेन लिङ्गेन कान्येष्टिष्वैता याज्या नियम्यन्ते ॥

द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् —

" इदं वां युग्मयोः किं स्यात् साहित्यं वा विकल्पनम् ।

साहित्यं पूर्ववन्मैवं देवताबोधनैक्यतः " ॥ (जैम्या १२.४.२) इति ॥

ऐन्द्राग्नेष्ट्ये कर्मणि " इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्रावृहस्पती " (तैसं ३.३.११) ^{२५}

इति याज्यानुवाक्ये द्विविधे आन्नाते । तयोः सारस्वरत्नादिवत् समुच्चयः । यथा " सारस्वतीमनूष्य

वाग्यन्तव्या, वैष्णवीमनूष्य वाग्यन्तव्या " (मैसं ३.६.८) इत्यत्र अष्टार्थत्वात्^{१८} समुच्चयस्तद्वदिति

चेत् । मैवम् । दृष्टप्रयोजनस्य देवताबोधनस्यैकत्वात् । तस्मात् विकल्पः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् —

" पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता ।

पुरेवाऽऽयाः समाख्यानात् वचनात् तु समुच्चयः " ॥ (जैम्या १२.४.३) इति ॥

^{१९} देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वात् युग्मयोर्थथा न समुच्चयः, किन्तु विकल्प एव तथैवैक-

युग्मतयोरिति चेत् । मैवम् । पुरोनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकालीनयाज्यामन्तरेण^{२०} अनुपपत्तेः ।

५०-५०. आ.भां.हा-देवमात्रतवितः; इ.उ.क-देवमात्रशक्तिः । ५१. इ. उ. पा.भां.हा-विभक्ताः ।

५२. तं-क्रमत्वं । ५३. तं-संबन्धावगतौ । ५४. तं-लिङ्गेनैव गम्यते आ; इ.उ.पां भां.हा-लिङ्गादवगम्यते । ^{३५}

५५. आ-युगलम् । ५६. इ.उ.पा-अपरम् इत्यस्थानन्तरं ' युगलम् ' । ५७. आ-युगलस्य ।

५८. इ.उ-अदृष्टहेतुत्वात्; तं-अदृष्टभेदात् । ५९. आ-देवताप्रकाशनरूपकार्यं; उ.पा.भां.हा-देवता-

प्रकाररूपकार्यं । ६०. इ.उ.पा.भां.हा-कालीनयागमन्तरेण ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्या.

किञ्च “पुरोनुवाक्यामनृच्य याज्यया जुहोति” (तैस ३.४.१०) इति प्रत्यक्षवचनेन देवतोप-
लक्षणद्वित्रिपदानकार्यमैदोक्तिपुरस्पर स्थाप्य विधीयते । तस्मात् समुच्चयः ॥

दशमाध्यायस्य चतुर्थपात्रे चिन्तितम् —

“ पर्यायेणापि देवोक्तिर्वैधेनैव पदेन वा ।

५ अर्थामेवादादिमोऽन्त्य शब्दपूर्वान्त्वित्त्वत्” ॥ (जैन्या १०.४.०२) इति ॥

दशपूर्णमासयोर्न निगमास्नेव्यग्न्यादिदेवता किं पावकशुच्याग्निना येन वेनापि पर्यायेणाभि-
घातव्या किञ्चा तत्तद्विद्युद्देशगतेन^{६१} अग्न्यादिपटनैरेति संशयः । तत्र शब्दस्वार्थप्रत्यायनार्थ-
त्वान् पर्यायाणा स्वरूपेण भेदेऽप्यर्थभेदाद्येन वेनाप्यभिधानमिति^{६२} प्राप्तं पूर्वपक्ष^{६३} । यत्र
ह्येव^{६४} कार्यमासज्यते तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थो^{६५} भवति । यत्र पुन ६१-शब्द एव^{६६} कार्य
१० तत्र कार्यमर्थव्यर्थे शब्द एव प्रत्याययितव्यः । तद्यथा—देवदत्ते गौरवमापादयितुं^{६७} शान्मभायामा-
चार्योपाध्यायादिशब्दैस्त एवद्वहन्ति । ६-पितृभ्रातृमानुलादयश्च तत्तत्प्रत्ययविदापवाचिशब्देन यथा
तुप्यन्ति तथा न नामप्रहणेन, प्रत्युत कुप्यन्ति, तद्दशमाप्यग्न्यादिशब्द एव कार्यमासनव,
विधि विना यागदेवतयो मन्त्रनामात्वात् । विधिकृते तु तत्प्रत्यये वैधशब्दस्य प्रयोजकत्व दुर्घो-
रम् । अत्र एवायादृशवाहाकारोऽजित्वादिनिगमेषु नियमेन वैधा एवाग्न्यादिशब्दा प्रयुज्यन्ते—“ अया-
१५ इमे प्रिया धामानि अयाइ सोमस्य प्रिया धामानि ” (तैसा ३.०.०), “ स्वाहाग्निं स्वाहा सोमम् ”
(तैसा ३.०.६), “ अग्नेरहमुजित्मिन्नृज्जेपर सोमस्याहमुजित्मिन्नृज्जेनपम् ” (तैस १.६.४) इत्यादिना ।
तस्माद्वैधपदेरेव तत्तदेवताभिधानम् ॥

तत्रैवान्यस्त्विन्तितम् —

“ निगमे पावकाम्यो त्रिमग्निः स्यादयवोमयम् ।

२० अग्निश्चोदकतो मंत्रं वैधोऽग्निं सगुणो यत ” ॥ (जैन्या १०.४.२४) इति ॥

आधाने श्रूयते — “ अग्रेय पत्रमानाय पुरोडाशमष्टाकपाल निर्दिष्टेदग्रेय पावकायाग्रेय शुचये ”

(त्र. तैस ३.०.३, तैसा १.१.५) इति । तत्र ६-गुणगुणिनो पावकाम्योमंत्स्येऽग्निशब्द एव निगमेषु
प्रयोज्यः । कुत ? तस्यैव शोदकप्रसक्तमन्त्रपठितत्वात्^{६८} । मैवम् । पावकगुणयुक्तस्यानेवैवनेन सर्वप्रयोगेषु
वैधैव प्राप्तत्वात् । तस्मात् शब्दद्वय पठितव्यम् । अनेन न्यायेन प्रकृतेऽप्यन्त्राप्रयाग इन्द्राग्निदानदेवैव

२५ निगमेषु देवताऽभिघातव्या । पायितृयामो त्वग्निपथिकृत्शब्दद्वयेनेति प्रष्टव्यम् ॥

अथ च्याकरणम् ॥ उभेत्यत्र पूर्वसर्वणकारिदशस्वरी । इन्द्रा शब्दे स्वाष्टमिकामन्त्रित-
निघात (पा ८.१.१९) । आहुग्या इत्यत्र तुमर्थे विहितस्य (पा ३.४.९) कथ्यप्रत्ययग्न्याऽऽतिरकार

उदात्तः । ततः समापं शृत्स्वर (पा ६.०.१३९) । एव सर्वमुच्चयम् । अस्मिन् प्रथमप्रपादके शब्दस्वर-
प्रक्रिया लेशत प्रदर्शिता ॥ साकल्येन तु प्रकृतिप्रत्ययविक्रमणतत्तद्देशादिपरिज्ञानमन्त्रेण दुर्बोधत्वात्
३० तस्य च सर्वस्यास्माभिर्निर्दिशन्तद्रक्रासे निरूपितत्वाद्वापि तद्विरुपणे अग्न्यगौरवप्रमज्ञात् तत्रैव
मर्वमवगन्तव्यम् ॥

६१ इ उ त पा मां-नतद्विद्युद्देशगतेन । ६२-६२ आ-पूर्वपक्ष, पा.हा-प्राप्त पूर्वः पक्ष, क त-
पूर्व पक्ष । ६३. आ क, पा हा-कार्यमासाद्यते । ६४ इ उ क पा मां, हा-प्रत्ययनाथं । ६५-६५ त-
शब्दे । ६६ इ उ.मा-गौरवादिमापादयितुम्, आ क-गौरवातिशयमापादयितुम्, हा-अतिगौरवमापादयितुम् ।

३५ ६७ इ उ-पितृभ्रातृमानुलादयश्च । ६८ इ.उ पा मां, हा-गुणिनो । ६९ तं-मन्त्रे पठितत्वात् ।
७० इ.उ पा मां हा-शब्दप्रक्रिया, तं-स्वरप्रक्रिया ।

कान्धेष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

तदिदं याज्याकाण्डं वैश्वदेवम् । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तम् —

“ राजसूयः सत्राहणः पशुबन्धः सहेष्टिभिः^{७१} ।

उपानुवाक्यं याज्याश्च अश्वमेधः सत्राहणः ॥

सत्रायणं च होमाश्च सूक्तानि च सहेष्टिभिः ।

सौत्रामणी सहाच्छिद्रैः पशुर्मेघश्च पौडश ” ॥ (काण्डानुक्रमणी २.५-६) इति ॥ ५

“ अनुमरये पुरोडाशम् ” (तैसं १.८) इत्यादिको मन्त्रकाण्डस्योऽष्टमप्रपाठको

राजसूयः । “ अनुमर्ये ” (तैत्रा १.६-८) इत्यादिका विधिकाण्डस्थाः पटलसप्तमाष्टमप्रपाठकाः

त्रयो राजसूयस्य ब्राह्मणम् । “ वायव्यश्च श्वेतमालभेत ” (तैसं २.१) इत्यादिप्रपाठकोक्ताः

पशुबन्धाः । “ प्रजापतिः प्रजा असृजत ” (तैसं २.२-४) इत्यादि प्रपाठकप्रयोक्ता इष्टयः ।

“ प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेय ” (तैसं ३.१-५) इत्यादिकमुपानुवाक्यम् । “ उभा १०

वामिन्द्राग्नी ” (तैसं १.१-१४) इत्यादयो याज्याः । “ जीमूतस्य ” (तैसं ४.६-६) इत्यादिकस्तत्र

तत्रोक्तोऽश्वमेधः । “ सांघ्रहृष्येष्ट्या ” (तैत्रा ३.८.१) इत्यादिकं तद्ब्राह्मणम् । “ प्रजननं ज्योतिः ”

(तैसं ७.१-५) इत्यादिप्रपाठकपञ्चकं सत्रायणम् ॥ “ जुष्टो दमूनाः ” (तैत्रा २.४-५) इत्यादि-

प्रपाठकद्वयोक्ता मन्त्रा होमाः । “ पीवोऽन्नां रविबृधः सुमेधाः ” (तैत्रा २.८) इत्यादिप्रपाठकोक्तानि

सूक्तानि । “ अग्निर्वा अकामयत ” (तैत्रा ३.१.४-६) इत्याद्यर्धप्रपाठकोक्ता इष्टयः । “ स्वार्हो त्वा स्वाहुना ” १५

(तैत्रा २.६, १.४.२; तैसं १.८.२१, तैत्रा १.८.५-६) इत्यादिः सौत्रामणी । “ सर्वान् वा एषोऽग्नी

कामान् प्रवेनयति ” (तैत्रा ३.७) इत्यादीन्यच्छिद्राणि । “ अन्जन्ति त्वाम् ” (तैत्रा ३.६)

इत्यादिकः पशुः । “ ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते ” (तैत्रा ३.४) इत्यादिर्मेघः ॥

अत्र याज्यानां विश्वे देवा ऋषयः ॥ ‘ उभा वाम् ’ इति द्वे त्रिष्टुभौ । ‘ इन्द्राग्नी नवतिम् ’

इति गायत्री । ‘ शुचिं नु स्तोमम् ’ इति त्रिष्टुप् । ‘ क्षेत्रस्व पतिना ’ इत्यनुष्टुप् । ‘ क्षेत्रस्य पते ’ इति तिस्रः २०

त्रिष्टुभः । ‘ यद्वाहिष्ठम् ’ इत्यनुष्टुप् । ‘ अग्ने स्वम् ’ इति त्रिष्टुप् । ‘ त्वमग्ने ब्रतपाः ’ इति गायत्री । ‘ यद्दो

वयम् ’ इति त्रिष्टुप् । देवतास्तु तत्तन्मन्त्रव्याख्यानैव प्रकाशिताः । ता एता ऋषिच्छन्दोदेवता

अनुष्ठानकाले स्मरणीयाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये २५

प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

शुमर्यांश्चतुरो देवात् विचातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विचातीर्थमहेश्वरपरवतारस्य श्रीमद्राजधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरशुभमहाराजस्या-

ऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ३०

प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः)

अत परम् अग्निष्टोममन्त्रा येपाम् आन्वरिका इत्यास्या । एषां च सोमः काण्डऋषिः
' कृष्ण पाज ' (तैसं १.२.१४) इत्यतः प्राक् अध्वरग्रहदाक्षिणार्ता मोमार्पेयत्वात् ॥

- यस्य नि शसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमई वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
आद्यप्रपाठके दर्शपूर्णमासेष्टिरीरिता ।
प्रपाठकप्रयेणाथ सोमयागः प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥
तदिद् 'सौम्य काण्डम् । तथा चानुकमणिकायामुक्तम्—
“ अध्वरप्रभृतिश्रीणि तद्विधिर्वाजपेयिके^१
सवा. शुक्रियकाण्डे च नवेन्द्रोरिति धारणा ” ॥ (काण्डानुक्रमणी २.२) इति ।
“ आप उन्दन्तु ” (तैसं १.२.१-१३, १.३.१-१३, तैमा १.४.८, १.१.१) इत्यादिकमध्वर-
काण्डम् । “ आ ददे प्रावांसि ” (तैसं १.४.१-४२, तैमा ३.१६) इत्यादिकं प्रदकाण्डम् । “ उदु र्षं
जातवेद्यम् ” (तैसं १.४.४३-४५) इत्यादिकं दक्षिणाकाण्डम् । तान्येतानि श्रीणि । “ प्राचीनवरसं
करोति ” (तैसं ६.१-६, ७.१.१-३, तैमा १.४.१, १.५.४, १.५.९-१२) इत्यादिकं त्रयाणामेतेरां^२
विधि ॥ “ देव सवित प्रसुव ” (तैसं १.७.७-१२) इत्यादिकं वाजपेयस्य मन्त्रकाण्डम् । “ देवा वै
यथादर्शं यजानाहरन्त ” (तैमा १.३.२-९) इत्यादिकं वाजपेयस्य विधिकण्डम् । “ त्रिरस्तोमो भवति ”
(तैमा २.७) इत्यादिका सवा. । “ नमो वाचे या चोदिता ” (तैमा ४.१-४२) इत्यादिकं
शुक्रियमन्त्रकाण्डम् । “ देवा वै सप्रमासत ” (तैमा ५.१-१२) इत्यादिकं तद्विधिकण्डम् । तान्येतानि
नरसण्याकानि चन्द्रस्य काण्डानि । अतस्तेषु ' चन्द्र ऋषि ' इति ध्यायेत् ।
सोमाह्वरो दीश्रणीयादौ दर्शमन्त्रातिदेशानात् ।
दर्शोर्ध्वत्वं "तत्र युक्तमग्निष्टोमोऽत्र वर्ण्यते ॥

- ^१त्रिविध. सोमयाग एकाहाहीनसत्रनामक^३ । एकस्मिन्नेवाहुनि सवनप्रयेण निष्पद्य एकाहः ।
द्विरात्रमारभ्यैकादशरात्रपर्यन्ता अहीना । त्रयोदशरात्रमारभ्य सहस्रसवरसंरपर्यन्तानि सत्राणि । द्वादशाहस्त
द्विरूप । सत्राहीनरूपेण द्विरात्रादीनां प्रकृतिः, सत्ररूपेण त्रयोदशरात्रादीनाम् । तस्य च द्वादशा-
हस्यैकाह्रूपो ज्योतिष्टोम प्रकृतिः । अत एवाऽऽम्नायते—“ एष वाव प्रथमो यज्ञो यजानां यज्योति-
ष्टोम ” (ऋ. ताया १६.१.२) इति । यद्यपि सप्तसत्यो ज्योतिष्टोमः— अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्तव्य

१. आ क ना-सौम्य^४ । २. आ क. ना. पा-^५पेयकौ । ३. उ. त्रि २. ना. पा. मं. १. १-
दाक्षिणकाण्डम् । ४-५. इ. उ. त्रि १ ना. पा. मे. १. मे १-त्रयाणां तेषाम्; मं १-त्रयाणाम् । ५. क. तं. मं १.
मे. १. मे १-तस्य । ६-६. मे १-त्रिविधाः सोमयागाः एकाहाहीनसत्रनामकाः ।

यजमानस्य क्षौरादिसंस्काराः]

षोडश्यतिरात्रोऽप्तोर्यामो वाजपेयश्चेति, तथाप्यग्निष्टोमे कृत्स्नाङ्गजातस्योपविष्टत्वात् स एवेतरेषां प्रकृतिः । अतः प्रथमं स एवाभिधीयते । तत्र ^१प्रपाठकत्रयस्यानुवाकानां चार्थभेदो विनियोगसंग्रहे दर्शितः —

“ द्वितीयप्रश्नमारभ्य प्रश्नत्रय उदीर्यते ।

सोमयागे मन्त्रजातं तत्रावान्तरभेदतः ॥ १ ॥

ऋयः पशुग्रहश्चेति^२ प्रश्नभेदोऽवगम्यताम् ।

ऋयप्रश्नेऽनुवाकाः स्युरर्थभेदात् चतुर्दश ॥ २ ॥

प्राग्वंशावेशानं दीक्षा स्यात् देवयजनग्रहः ।

सोमऋयण्यानयनं तदीधपदसंग्रहः ॥ ३ ॥

सोमोन्मानं ऋयस्तस्य शकटारोपणं गतिः ।

आतिथ्योपसदस्तद्दत्त्वं भवेदुत्तरवेदिका ॥

एविधानं काम्ययाज्या इत्यर्था अनुवाकगाः ” ॥ ४ ॥

तत्र प्रथमानुवाके ^१क्षौरादिभिः संस्कृतस्य^२ यजमानस्य प्राचीनवंशाख्यशालाप्रवेशोऽभिधीयते ।

‘ आप उन्दन्तु ’ इत्यादयः क्षौरमन्त्राः । क्षौरात् प्रागेव शाला निर्मातव्या । ततो बौधायनो दीक्षासाधन-
द्रव्यसंपादनपूर्वकं शालानिर्माणमाह—“ अग्निष्टोमेन यक्ष्यमाणो भवति । स उपकल्पयते कृष्णाजितं च
कृष्णविपाणं च वासश्च मेखलां च ” (बौधौ ६.१) इति, “ जुष्टे देवयजने शाला कारिता भवति ” १५

(बौधौ ६.१) इति च । आपस्तम्बोऽपि—“ सोमेन यक्ष्यमाणो ब्राह्मणानां पियाचृरिवजो वृणीते ”
(आपश्रौ १०.१.१) इत्युपक्रम्य वरणं देवयजनाध्यवसानं दीक्षणीयेष्टिं चाभिधायेदमाह—“ प्राचीनवंशं
करोति पुरस्तादुन्नतं ^{१०}पश्चात्तलं सर्वतः परिभ्रितम् ” (आपश्रौ १०.५.१) इति । एतदेवामिष्टेत्य वपन-

विधेः पूर्वं शालां विधत्ते—“ प्राचीनवंशं करोति देवमनुष्या विशो ध्यमजन्त प्राचीं देवा दक्षिणा पितरः
प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा यत् प्राचीनवंशं करोति देवलोकमेव तद्यजमान उपावर्तते ” (तैसं ६.१.१) २०

इति । प्रागायतः षष्ठवंशो यस्य गृहविदोपस्य स प्राचीनवंशः । केचित्तु ‘ यस्य देवयजनस्य ’ इति
विगृह्य कृत्स्नदेवयजनविधिमेतमाहुः । देवयजनैकदेशरूपगृहसंबन्धो वंशो देवयजनसंबन्धो भवति ।
वंशस्य प्रागाग्रत्वेन तद्गृहं यजमानो देवलोकं करोति ॥ गृहस्य कुटवस्थानीयमावरणं विधत्ते—

“ परि श्रयत्यन्तर्हितो हि देवलोको मनुष्यलोकात् ” (तैसं ६.१.१) इति । स्वर्गस्य मनुष्यैरदृश्यत्वाद्-
त्रापि तदर्थं परिश्रयणम् ॥ द्वाराणि विधत्ते—“ नास्माह्लोकात् स्वेतव्यमिवेत्याहुः को हि तद्वेद यद्य- २५
मुष्मिँह्लोकेऽस्ति वा न वेति दिश्वतीकाशान् करोत्युभयोलोकयोरभित्यै ” (तैसं ६.१.१) इति । इह

लोके तावत् सुखं प्रत्यक्षत्विद्म । गृहक्षेत्रपुत्रमित्राद्विस्तदुत्पादात् । स्वर्गे तु संदिग्धम् । यद्यधिनेनेदं
कर्म साहस्रं समाप्येत तदा सुखमस्ति नान्यथा । भवदपि तत् सुखं नैदानीं भवति किंतु मरणादूर्ध्वम् ।
तदापि प्रवलेन केनचित् नरकप्रदेन कर्मणा प्रतिबन्धे सति ततोऽपि बिलम्ब्येत । तस्माद्दिदानीमेवास्माह्लो-
कात् सर्वात्मना निर्गन्तव्यमिति बुद्धिमन्त आहुः । तत एतल्लोकदर्शनाय द्वारेषु कृतेषु लोकद्वयजन्तो भवति ॥ ३०

७. मै २-प्रथमप्रपाठके क्रमस्य । ८. आ-पशुग्रहश्चेति; तं-पशुग्रहश्चेति; मै १.मै २-पशुग्रहश्चेति ।

९-९, इ.उ.पा.भां.हा-क्षौरादिसंस्कृतस्य; ना-क्षौरादिना संस्कृतस्य । १०.त्रि २-पश्चादवनतम् ।

[यजमानस्य क्षौरादिसंस्कारा

हरिः ॐ ॥ आप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे
 ओपधे त्रायस्वैन स्वधिते मैन हिंसी-

आपः । उन्दन्तु । जीवसे । दीर्घायुत्वायेति दीर्घायु-त्वाय । वर्चसे ।
 ओपधे । त्रायस्व । एनुम् । स्वधित इति स्व-धिते । मा । एनुम् । हिंसी ।

- ५ तत्र दीक्षिष्यमाणस्य यजमानस्य दक्षिणं गोदानमुनक्ति ' आप. ' इति द्विपदया गायत्र्या ॥ ^१आप ^२उन्दन्तु क्लेदयन्तु आर्द्धिकुर्वन्तु । उन्दी क्लेदने रौवादिकः । " असोरल्लोप " (पा ६.४.१११), " श्रात्रल्लोपः " (पा ६.४.२३) । ^३जीवसे जीवयितुम् इमं यजमानम् । जीवेष्यन्तात् " तुमथे सेसेन् " (पा ३.४.९) इत्यादिना असेप्रत्ययः । णिलोप (पा ६.४.५१) । किं दिवसमात्र जीवयितुम् ? नेत्याह । ^४दीर्घायुत्वाय । १० बहुव्रीहेर्भावप्रत्ययः । दीर्घमायुरस्य यथा स्यादित्येवमर्थम् । " इणश्छन्दसि " (द्र. उ २) इत्युण्प्रत्ययः । किं च ^५वर्चसे दीप्ये ।

ऊर्वाप्र बर्हिनूच्छ्रयति ' ओपधे ' इति ॥ हे ^१ओपधे बर्हिरात्मिके । आमन्त्रिता-
 युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । ^२एन यजमान ^३त्रायस्व रक्ष । स्वधितिर्व्यवधानमेव
 रक्षणं बर्हिषा ॥

- १५ - तस्मिन् बर्हिषि स्वधिति तिर्यश्च निदधाति ' स्वधिते ' इति ॥ स्वस्मिन् प्रयोजने
 धिति अस्थानमस्येति स्वधिति स्वकार्यसमर्थः । धाञ आकारस्येकार । बहुव्रीहित्वात्
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१) । इह तु आमन्त्रितायुदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) ।
 हे ^१स्वधिते क्षुर, ^२एनं यजमान ^३मा ^४हिंसीः । हिंसाप्रतिपेधो वस्तुप्रमादाय ।

- आप इति ॥ कल्प — " अथास्य प्राङ्मुगस्य दक्षिणं गोदानमद्विरनक्ति^१ । आप उदन्तु
 २० जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे इति " (बौध् ६.१-२) इति ॥ गोदान क्षिरमो भागः । जीवनायुर्वृद्धि
 म्हावर्चसेभ्य आपः क्षिर आर्द्धिकुर्वन्तु ॥

ओपध इति ॥ कल्प — " ऊर्वाप्रं बर्हिनूच्छ्रयत्योपधे त्रायस्वैनमिति । स्वधिति तिर्यश्च
 निदधानि स्वधिते मैन हिंसीरिति । प्रवपति देवश्रूणामि प्र वप इति " (बौध् ६.२) इति^२ ॥
 स्वधिति क्षुर । देवेषु प्रसिद्धत्वेन श्रूयत इति ^३देवश्रू. देवनापितस्तद्द्रवोऽह यपनं कुर्वे । ^४पूतानि वेसादीनि ॥

- २५ १ मै-तेजसे, ति. प - जीवसे ।

११. आ.इ.वा.पा-गोदानमद्विरनक्त्य, हा-गोदानमद्विरनक्त्य, मै २-गोदानमद्विरनक्ति । १२ इ उ.
 तं. त्रि१ पा मां. न३ हा- इति नारित ।

यजमानस्य क्षौरादिसंस्काराः]

देवश्रूरेतानि प्र वपे स्वस्त्युत्तराण्यशीयाऽऽपो

अस्मान् मातरः शुन्धन्तु घृतेन नो घृतपुत्रः पुनन्तु

देवश्रूरिति देव-श्रूः । एतानि । प्रेति । वपे । स्वस्ति । उत्तराणीत्युत्-तराणि । अशीय । आपः । अस्मान् मातरः । शुन्धन्तु । घृतेन । नः । घृतपुत्र इति घृत-पुत्रः । पुनन्तु ।

प्रवपति 'देवश्रूः' इति ॥ देवश्रूर्नाम देवनापितः देवेषु श्रूयते । तत्र प्रसिद्धिं गच्छतीति कृत्वा । शृणोते: "अन्वेभ्योऽपि दृश्यन्ते" (पा ३.२.७५) इति कर्मणि विच् । दृशिप्रहणस्य विध्यन्तरोपसंप्रहणार्थत्वात् दीर्घत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । 'देवश्रूः एव भूत्वा अहम् एतानि श्मश्रूप्रभृतीनि प्र वपे प्रकृष्टं वपे छिनक्षि । वपतिः स्वरितेत् । "केशश्मश्रू वपते" (तैसं ६.१.१) इत्यादिब्राह्मणम् ॥

उक्तदेशं यजमानोऽभिपृशति 'स्वस्ति' इति ॥ 'स्वस्ति' अविधेन उत्तराणि कर्माणि अशीय व्याप्नुयाम् । अश्रोतेलिङि "वहुलं छन्दसि" (पा २.४.७३) इति शपो लृक् । सीयुडादि (पा ३.४.१०२) ॥

यजमानमभिपिञ्चति 'आपो अस्मान्' इति द्विपदया विराजा ॥ आपः मातरः नाटस्थानीयाः अस्मान् यजमानान् शुन्धन्तु शोधयन्तु ॥ किञ्च घृतेन उदकेन पुनन्तीति घृतपुत्रः । "तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्" (पा ६.४.७७ वा १) इत्युक्तादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । पर्जन्यादय उच्यन्ते । ते चास्मान् घृतेन उदकेन पुनन्तु अपापान् कुर्वन्तु । घृ क्षरणे । घृतं क्षरणात् । "अपु दीक्षातपसी प्रावेशयन्" (तैसं ६.१.१) इत्यादिब्राह्मणम् ॥

स्वस्तीति ॥ वौधायनः — "स्वस्त्युत्तराण्यशीयेत्युक्त्वा तं प्रथमिस्तृशते" (वौश्रौ ६.२) इति । आपस्तम्बः— "स्वस्त्युत्तराण्यशीयेति यजमानो जपति" (आपश्रौ १०.५.१०) इति ॥ अविधेन उत्तराणि कर्माणि प्राप्नुयाम् ॥ विधत्ते— "केशश्मश्रू वपते नखानि नि कृन्तते मृता वा एषा स्वगमेध्या यन् केशश्मश्रु मृतामेव त्वयममेध्यामपहव्य यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैति" (तैसं ६.१.५) इति ॥

आप इति ॥ वौधायनः — "अथैनमग्निरभिपिञ्चत्यापो अस्मान् मातरः शुन्धन्तु घृतेन नो घृतपुत्रः पुनन्त्विति । संप्रधाव्य रजः प्रप्लवयति विश्वमस्मत् प्रवहन्तु रिप्रमिति" (वौश्रौ ६.२) इति । आपस्तम्बस्त्वक्कमन्त्रतां मन्वते (आपश्रौ १०.६.५) ॥ अस्मान् अस्मदीयान् यजमानान् । क्षरद्दुद्रकमत्र घृतम् । तेन पुनन्ति पर्जन्यादयो घृतपुत्रः । रिप्रं पापम् । इमाः आपः सर्वं पापमस्मत्तोऽपनयन्तु ॥

२. मै-क्षमद्वार्थत्वात् । ३. मै-'प्रावेशयन्' नास्ति ।

१३-१३. इ.उ.नं.त्रि.२.नां.म२ म३.मै१-येत्युक्त्वा तम् (वौश्रौसूत्रे "येत्युक्तान्तम्") । ३०
१४. आ.पा.हा-प्रक्षालयति ।

[यजमानस्य क्षौरादिसंस्काराः]

विश्वमस्मत् प्र वहन्तु रिप्रमुदाभ्यः शुचिरा पूत एमि
सोमस्य तनूरमि तनुवै मे पाहि

विश्वम् । अस्मत् । प्रेति । वहन्तु । रिप्रम् । उदिति । आम्य । शुचिः । एति । पूतः । एमि ।
सोमस्य । तनू । असि । तनुवम् । मे । पाहि ।

५ संप्रधान्य रज प्लागयति— ' विश्वम् ' इति विराजैकपदया ॥ ' अस्मत् ' अस्मत्तः
अस्मदीयेभ्यो यजमानेभ्यः ' विश्व ' रिप्र पापमिमा अपः ' प्र ' वहन्तु देशान्तरं प्रापयन्तु
नाशयन्ति यिवत् ॥

एति यजमान.— ' उदाम्यः ' इति विराजैकपदया ॥ ' शुचिः ' स्नानेन वाह्यत. शुद्धः ।

' पूतः ' आचमनेनान्तरत शुद्धः । " अपोऽश्नात्यन्तरत एव मेव्यो भवति " (तैस ६.१.१)

१० इति ब्राह्मणम् । एवभूत सन् अहम् ' आम्य. ' अद्भ्य उतीर्य ' आ ' एमि आगच्छामि ' ।
आम्य इति " इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादी " (पा २.४.३२) इत्यन्वादेशोऽनुदात्तः ।

वासः परिधत्ते— ' सोमस्य ' इति ॥ ' सोमस्य ' तनूः शरीरम् ' असि शरीरमत्र
प्रियतममसि, तदेतत्पद्याद्वाससः । " सोम्य वै क्षौम देवतया " (तैस ६.१.१) इति च
ब्राह्मणम् । ईदृश त्व ' मे मम ' तनुव शरीर ' पाहि पाठय । " कृपिचमितनि " (उ ८४)

१५ इत्यादिना तनोतिरूपत्ययः । " तन्वादीना छन्दसि बहृलम् " (पा ६.४.७७ वा १)
इत्युपटादेशः । " अग्नेस्तुपाधानम् " (तैसं ६.१.१) इत्यादिब्राह्मणम् ॥

उदाम्य इति ॥ कटप— " उदाम्य. शुचिरापूत एमीत्युदगाहमानो जपति " (आपश्रौ १० ६.२)
इति ॥ स्नानाचमनाभ्या यहिरन्तश्च ' शुद्ध सन्नद्ध उदगम्याऽऽगच्छामि ॥ विधत्ते— " अत्रिस सुवर्गो
लोक यन्तोऽनु दीक्षातपमी प्रावेशयन्नप्यु स्नाति साक्षादेव दीक्षातपमी अत्र रुचे " (तैस ६.१.१) इति ।

२० मुण्डनादिमस्वातो दीक्षा । आहारादिनियमस्तप । अप्यु ' स्नानेन तदुभयमप्यवधानेनैव प्राप्नोति ॥
' अवतरणप्रश्ने विधत्ते— " तीर्थे स्नाति तीर्थे हि ते वा प्रावेशयन् " (तैस ६ १.१) इति ॥ ' ता
दीक्षाम् ' । उचमेवार्थमनूय स्वाति— " तीर्थे स्नाति तीर्थमेव समानाना भवति " (तैस ६ १.१) इति ।
ज्ञातिसंख्यादीनां तीर्थम् सेव्यो भवति ॥ आचमन विधत्ते— " अपोऽश्नात्यन्तरत एव मेव्यो भवति " (तैसं ६.१.१) इति ॥

२५ सोमस्येति ॥ कटप. — " अथ प्रदक्षिणमहृतं वासः परिधत्ते सोमस्य तनूरसि तनुव मे पाहति " (बौश्री ६०) इति ॥ क्षौमवस्त्रस्य सोमोऽभिमानी देव इति ' तस्य वस्त्र शरीरम् ॥ विधत्ते—
" वाम्या दीक्षयति सोम्यं वै क्षौमं देवतया सोममेव देवतामुपैति यो दीक्षते " (तैसं ६ १.१) इति ।

४. मै-अस्मभ्यम् । ५. मै-आचमनेनात् । ६-६. मै-एमि गच्छामि । ७. मै-इत्येकादेशो ।

१५. इ.उ.पा मां हा-वहिरन्तः । १६. इ उ त.त्रि २.ना.पा.मां म १.मै १ हा- ' स्नानेन ' नास्ति ।

२० १७. ना-अवान्तरप्रदेशम्, पा हा-अवतरप्रदेशम् । १८-१८. आ- ' तां दीक्षाम् ' नास्ति, क-तामेव
दीक्षाम् । १९. वा-सन्वादीनां समानानां, म ३-जातिमत्त्वादिना, त्रि २-ज्ञातिमत्त्वादीनाम्, क-ज्ञाति-
मत्त्वादीनां समानानाम् । २० इ.उ.ना.पा मां हा- ' तस्य ' नास्ति ।

चञ्जमानस्य क्षौरादित्सकाराः]

महीनां पयोऽसि वर्चोधा असि वर्चो (१) मयि धेहि

महीनाम् । पयः । असि । वर्चोधा इति वर्चः-धाः । असि । वर्चः (१) । मयि । धेहि ।

नवनीतेन 'मुखमन्यद्भक्ते 'महीनाम्' इति ॥ 'महीनां गवाम् । " नामन्यतरस्याम् " (पा ६.१.१७७) इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । 'पयः' 'असि । 'पयसो जातत्वात्' 'पय इत्युच्यते । तत्कार्यत्वात् ताच्छब्दश्चम् । किञ्च वर्चसो दीप्तेः 'धाः धारकं च 'असि । लिङ्गव्यत्ययेन (पा ३.१.८५) 'पुङ्लिङ्गता । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । 'ईदृक्' खं 'मयि' 'वर्चः' 'धेहि । " घृतं देवानां मस्तु पितृणाम् " (तैसं ६.१.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

दीक्षयति संस्क्रोति ॥ मन्त्रस्य पूर्वोत्तरभागौ व्याचष्टे— " सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहीत्याह स्वामेव देवतामुपेत्यथो आक्षिपमेधेतामा शास्ते " (तैसं ६.१.१) इति । 'वृक्षस्य परिहितस्य सोम एव 'स्वा देवता' २२ ॥ प्रकारान्तरं स्तौति— " अग्नेस्तृपाधानं प्रायोर्वीतपानं पितृणां नीविरोपधीनां प्रघात आदिष्वानां प्राचीनतानो विधेयां देवानामोतुर्नक्षत्राणामतीकाशास्तेत्वा एतत् सर्वदेवस्य पद्मातो यद्वाससा दीक्षयति सर्वाभिरैवेन देवताभिर्दीक्षयति " (तैसं ६.१.१) इति । शलाकोपधानं तृपाः । तत्र तन्वनां पूरणं तृपाधानम् । बाहुना शोषणं वातपानम् । नीविर्न्यविशेषः । प्रघातो दण्डेन शलाकोपधानेन वा प्रहारः । प्राचीनतानो दीर्घतन्तुप्रसारणम् । शोतुस्तिर्यक्तन्तुप्रसारणम् २३ । अतीकान्नादिद्विद्राणि । एतेषु क्रमेणान्यादयोऽभिमानीदेवताः ॥ भोजनं विधत्ते— " वहिःप्राणो वै मनुष्यस्तस्यापानं प्राणोऽश्नाति सप्राण एव दीक्षते " (तैसं ६.१.१) इति । प्राणस्थितिहेतुत्वाद्भजनस्य प्राणत्वम् । मित्रवन्ध्वादिभिः प्राथितो बहु भुञ्जति ॥ विधत्ते— " आक्षितो भवति यावानेवारय प्राणस्तेन सह मेधमुपैति " (तैसं ६.१.१) इति ॥

महीनामिति ॥ बौधायनः— " अथास्यैतन्नवनीतं विञ्चितमुद्गराव उपरोते २४ । तस्य पाणिभ्याम् संश्रलाय मुखमेव प्रथममभ्यङ्गते महीनां पयोऽसि वर्चोधा असि वर्चो मयि धेहीति । अनुलोममा पादाभ्याम् " (बौधो ६.२) इति । आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह— " महीनां पयोऽसीति दर्भपुङ्गिलाभ्यां नवनीतमुच्यते । वर्चोधा 'असीति तेन पराचीवं त्रिरभ्यङ्गते " (आपश्रौ १०.६.२८-२९) इति ॥ हे नवनीत, त्वं गवां 'पयः' कार्यम् 'असि । स्निग्धतरुणं वर्चो धारयसि । अतो 'मयि' ब्रह्मवर्चसं 'धेहि ॥ अभ्यङ्गं विधत्ते— " घृतं देवानां मस्तु पितृणां निष्पकं मनुष्याणां तद्वा एतत् सर्वदेवस्य यन्नवनीतं यन्नवनीतेनाभ्यङ्गते सर्वा एव देवताः श्रीणासि " (तैसं ६.१.१) इति । नवनीतस्य पाकजन्यास्तिशोऽवस्थाः—पक्वम्, 'इष्टपकं, निःशेषपकं चेति २५ । द्रव्यान्तरद्रक्षेण सुरभि निःशेषपक्वम् । अत एव बहुवृचः पदन्ति— " आर्ज्यं वै देवानां सुरभि घृतं मनुष्याणामायुतं पितृणां नवनीतं गर्भाणाम् " (ऐन्द्रा १.३) इति ॥ प्रकारान्तरं 'नवनीताभ्यङ्गं प्रस्तौति' २६— " प्रच्युतो वा षणोऽस्माहोकादगतो देवलोकं यो दीक्षितोऽन्तरेव नवनीतं तस्मान्नवनीतेनाभ्यङ्गते " (तैसं ६.१.१) इति । दीक्षितस्य स्वर्गलाभेन प्रवृत्तत्वादेतल्लोकप्रच्युतिः । यागरस्यासमाप्तत्वाद् देवलोकप्राप्यभावः । नवनीतमपि क्षीरभावात् प्रच्युत्य

८. तं. ति-रुखाः इके । ९-९. मै-पयोजातत्वात् । १०. मै-पुङ्लिङ्गत्वम् । ११. मै-ईदृशम् ।

२१. । आ.क.त्रि२. पा.मै १.मै२-वल् २२-२२. तं.त्रि२.मै१.मै२-देवता; इ.उपा.भां.म३-स्वदेवता । २३. इ.उ.तं.पा.भां-प्रसरणम् । २४. आ.ष.व-उपशेरते । २५. इ.उ-असि वर्चो मयि धेहीति । २६. आ. ना.पा-विबिदकम् । २७. आ.क.त्रि२.म३.म३-च । २८-२८. क-नवनीताभ्यङ्गनं स्तौति ।

[यजमानस्य क्षौरादिसंस्काराः

वृत्रस्य कनीनिकाऽसि चक्षुष्या असि चक्षुर्मे पाहि
 वृत्रस्य । कनीनिका । असि । चक्षुष्या इति चक्षु-पा. । असि । चक्षुः । मे । पाहि ।

अञ्जनेनाङ्क्ते ' वृत्रस्य ' इति ॥ ' वृत्रस्य असुरस्य ' कनीनिका अक्षिस्यकृष्ण-
 मण्डलम् ' असि । " इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य कनीनिका परापतत् " (तैस ६.१.१) इत्यादि-
 ब्राह्मणम् । किञ्च ' चक्षुष्या. चक्षुषः ' १' पाठयित् त्वम् ' असि । पातेर्निचि (पा ३.२.७४)
 पूर्ववद्विह्वल्यत्ययः स्वरक्ष । " नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य " (पा ८.३.४५) इति
 विसर्जनीयस्य पत्वम् १३ । " आदेशप्रत्यययोः " (पा ८.३.५९) इति (वा) पत्वम् ।
 ईदृशस्त्वं मम ' चक्षुः ' पाहि पाठन कुरु । दोषरहितं कुरु ॥

घृतमा४ न प्राप्नोति । अतः २' अन्तरालवर्तित्वसाम्यात् तेन तस्याभ्युद्गो युक्तः ॥ गुणद्वय विधत्ते-
 १३ " अनुलोम यज्ञपा व्यावृथै " (तैस ६.१.१) इति । मनुष्याणां नास्यानुलोम्ये नियमः ।
 न चाऽभ्यङ्गः १० मन्त्रोऽस्ति । तस्मान् व्यावृथै तदुभयमत्रेति नियम्यते ॥

वृत्रस्येति ॥ कल्प. — " अथास्थैतदाञ्जनं पिष्ट द्रुपदरोते ११ " सत्त्व्या च शरेयीक्यास्य १२
 प्राङ्मुगस्य प्रत्यङ्मुग उपविश्य सत्येन पाणिना दक्षिणमक्ष्यनक्ति वृत्रस्य कनीनिकाऽसि चक्षुष्या
 असि चक्षुर्मे पाहीति " (बौध् ६२) इति ॥ मन्त्रार्थं विशदयद्यञ्जनं विधत्ते — " इन्द्रो
 १५ वृत्रमहन् तस्य कनीनिका परापतत् तदाञ्जनमभवत् यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृष्यस्य वृद्धेः
 (तैस ६.१.१) इति । विनाशयतीत्यर्थः ॥ क्रमेण गुणान् विधत्ते — " दक्षिण पूर्वमाऽङ्क्ते सत्यं
 हि पूर्वं मनुष्या आजते न नि धावते नीव हि मनुष्या धावन्ते पञ्च कृत्व आऽङ्क्ते पञ्चाक्षरा
 पश्चितः पाङ्क्ते यज्ञो यज्ञमेवाव रन्ध्रे परिमितमाऽङ्क्तेऽपरिमितं हि मनुष्या आजते सत्त्व-
 याऽऽङ्क्तेऽपत्त्व्या हि मनुष्या आजते व्यावृथै " (तैस ६.१.१) इति । १३ मनुष्येषु १४ योपि-

१६ ताम् अञ्जे वामभागापूर्वर्धं प्ररिद्धम् । अङ्गनोपेताङ्गलेश्चक्षुषि सहसा पुन पुन. पर्यावर्तनं निधावतं
 तच्च मनुष्या कुर्वन्ति । यज्ञे १३ ' सवनीयपुरोडाशद्रव्याणां पञ्चमंष्यया पश्चित्चन्द्रोगतशरसाम्यात्
 यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् । तथा च पञ्चमप्रपाठके दक्षयति — " अक्षवादिनो वदन्ति नर्वा न यज्ञपा
 पश्चित्तराप्यतेऽथ किं यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमिति धाना करम्भ परिवार पुरोडाश ष्यस्या तेन
 पश्चित्तराप्यते वयज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् " (तैस ६.५.११) इति । परिमितमत्यं पञ्चसंख्यानियमो
 वा । न १४ ' त्वयं नियमो मनुष्येष्वस्ति । अग्रमहिता शरेयीका सत्त्वा । मनुष्याणामिपीकानियम एव
 १५ इव स्यात् सत्त्व्याऽऽङ्क्ते मित्रत्वाय " (तैस ६.१.१) इति । तत्सहितशरकाष्ठस्य १६ तीक्ष्ण-
 प्रत्वात् वज्रसमत्वम् ॥

१२. तै. ति-पाठ् । १३. मै-सत्त्वम् ।

३०. २९. इ.उ.ना.पा.मां-अन्तरावर्तित्वं । ३०. आ.पा-वाऽभ्यङ्गः । ३१. आ.क-द्रुपदो।
 * (बौध् ६२) ' सत्त्वा ' । ३२. आ.क-शरेयीक्या चास्य, मै.१.मै.२-शरेयीक्या (बौध् ६२
 ' शरेयीका तस्य ') । ३३. आ-मनुष्यस्य । ३४. क-योपिषु । ३५. तं मै.१.मै. २-
 सान्नायपुरो । ३६. आ.ना.पा.हा-ह्यमम् । ३७. आ-विपक्षे बाधपूर्वकम्, त्रि.१.मै.१.मै.२-
 विपक्षबाधपूर्वकम् । ३८. इ.उ.ना. पा. मां हा-रहितकाष्ठस्य ।

यजमानस्य क्षौरादित्संस्काराः]

चित्पतिस्त्वा^{३९} पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु^{४०} देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण
पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभि-

चित्पतिरिति चित्-पतिः । त्वा । पुनातु । वाक्पतिरिति वाक्-पतिः । त्वा ।

पुनातु । देवः । त्वा । सविता । पुनातु । अच्छिद्रेण । पवित्रेण ।

वसोः । सूर्यस्य । रश्मिभिरिति रश्मि-भिः ।

५

दर्भपुञ्जीलैर्यजमानं पवयति— 'चित्पतिः' इत्यादिभिः त्रिपदाभिर्गायत्रीभिः ॥
'अच्छिद्रेण' इति सर्वत्रानुषज्यते । चित् चैतन्यं ज्ञानं चेतयते । "अन्येभ्योऽपि दृश्यते"
(पा ३.२.१७८) इति किप् । तस्य पतिरुत्पादकः पालकः चित्पतिः मनइन्द्रियमुच्यते ।
"मनो वै चित्पतिः" (तैसं ६.१.१) इति ब्राह्मणम् । स त्वां पुनातु मानसा दोषा यथा
न स्युः तथा करोतु । किञ्च वाचः शब्दस्य पतिरुत्पादकः वाक्पतिः वागिन्द्रियमुच्यते,
मनोऽनन्तरं यस्य प्रवृत्तिः । "यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति" (तैसं ६.१.७) इति
ब्राह्मणम् ॥ स च त्वां पुनातु, वाचिकेभ्यो दोषेभ्यो निवृत्तिं करोतु । "वाचैवैनं पवयति"
(तैसं ६.१.१) इति ब्राह्मणम् । अत्र "न भूवाक्चिदिधिषु" (पा ६.२.१९)

चित्पतिरिति ॥ कल्पः— "अथैनमेकविंशत्या दर्भपुञ्जीलैः पवयति चित्पतिस्त्वा पुनातु
वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति" १५
(यौथी ६.२) इति ॥ प्रथमद्वितीयमन्त्रयोः 'अच्छिद्रेण' इत्यनुषज्यते । हे यजमान, चित्तां
ज्ञानानां पतिर्मनो देवः त्वां पुनातु^{३९} । वाचां जब्दानां पतिः सरस्वती । असौ वा आदित्यः,
अच्छिद्रे पवित्रे, तद्रूपोऽयं दर्भस्तोमः । जगज्जिवात्सहेतोः सूर्यस्य रश्मिरूपा दर्भाः ॥ दर्भस्तोमत्रिंशिष्टं^{४०}
मार्जनं त्रिधत्ते— "इन्द्रो वृत्रमहन्तोऽपोऽभ्यत्रियत तासां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवसासीद तद्रूपोदक्रामत्
ते दर्भा अभवन् यद्दर्भपुञ्जीलैः पवयति या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा आपस्ताभिरैवैनं पवयति" २०
(तैसं ६.१.१) इति । मेध्यं शुद्धं, यज्ञियं यज्ञार्हं, सदेवं देवताप्रियम् । उत्पन्नब्राह्मणेऽ-
पीर्यं^{४१} (तैसा ३.२.५) दर्भात्पत्तिर्व्याख्याता । ^{४२}दर्भस्तोमस्य ^{४३}संख्याविशेषान् विधत्ते—
"द्वाभ्यां पवयत्यहोरात्राभ्यामेवैनं पवयति त्रिभिः पवयति त्रय इमे लोका एभिरैवैनं लोकैः पवयति
पञ्चभिः पवयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पादको यज्ञो यज्ञयैवैनं पवयति पद्भिः पवयति पद् वा ऋत्तव
ऋत्तभिरैवैनं पवयति सप्तभिः पवयति सप्त छन्दांसि छन्दोभिरैवैनं पवयति नवभिः पवयति
नव वै पुरुषे प्राणाः सप्राणैरेवैनं पवयत्येकविंशत्या पवयति दश हस्या अङ्गुलयो दश पदा आत्मैकविंशो
यावानेव पुरुषस्तमपरिवर्गं पवयति" (तैसं ६.१.१) इति ॥ "गायत्री त्रिष्टुब्जगत्वनुष्टुप् पङ्क्त्या सह ।
बृहद्वृष्णिहा ककुब् सूर्वाभिः क्षिगन्तु त्वा" (तैसं ५.२.११) इत्यथमेवे^{४४} कश्चिन्मन्त्र आजायते ।
तत्रोष्णिक्कुभोरवान्तरमेदपरित्यागेन सप्त छन्दांसि । संचारस्थानभूतच्छिद्रामिप्रायेण प्राणानां नवत्वम् ।

१५

२०

२५

०० ३९. क. तं. त्रि २. म. २. मै १. मै २-शोधयतु । ४०. इ. इ-^०स्तोमनिष्ठम् । ४१. आ. ना. पा- ३०
ब्राह्मणे । ४२. तं. त्रि २. मै १. मै २-दर्भस्तोमस्य^० । ४३. तं. त्रि २. मै १. मै २-संख्याविकल्पिताम् ।
४४. आ. ना. पा-इति ।

स्वस्य ते पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छक्रेयमा
 तस्य । ते । पवित्रपत इति पवित्र-पते । पवित्रेण । यस्मै ।
 कम् । पुने । तत् । शक्रेयम् । एति ।

इत्युत्तरपदलक्षणे पूर्वपदप्रकृतिसरे निषिद्धे “ परादिदृष्टन्दसि बहुलम् ” (पा ६.२.१९९)
 ५ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्^{१४} । किञ्च-^{१५}देव^{१६}सविता सर्वस्य प्रेरक^{१७}मनप्रभृतीनां च
 प्रवर्तक^{१८}, स च त्वा पुनातु । ‘ अच्छिद्रेण ’ इति व्याख्यात^{१९} “ देवो व सवितोऽपुनातु ”
 (तैसं १.१.५) इत्यत्र । “ इन्द्रो वृत्रमहन् सोऽपोऽम्यन्त्रियत ” (तैसं ६.१.१) इति
 ब्राह्मणम् ॥

यजमानं वाचयति स च ब्रूते- ‘ तस्य ते ’ इति ॥ हे पवित्रपते, अच्छिद्रेण पवित्रा-
 १० षका आदित्यस्य रश्मय इत्युक्ता, तेषां पते, तस्य^{२०}जगत्पालयितृत्वगुणविशिष्टस्य^{२१}तत्र
 पवित्रेण रश्मिलक्षणेन^{२२}यस्मै प्रयोजनाय^{२३}कम् आत्मानमह^{२४}पुने शोधयामि ।^{२५}आप्रत्ययस्यो-
 दात्तत्वे शेषस्य चानुदात्तत्वे^{२६} “ नाम्नास्तयोरात् ” (पा ६.४.११२) इत्याकारलोपे
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोत्तमैकत्रचनस्योदात्तत्वम् । यद्वा- ‘ सतिशिष्टस्वरो बलीयानन्यत्र विकरणेभ्यः ’
 १५ (द्र.पाभा ६.१.१५८ वा ११) इति आस्वर बाधित्वा लसार्धघातुक्स्वर (पा ६.१.१८६)
 एत्र प्रवर्तते । तत् अह न्य प्रसादात् शक्रेयम् निर्भर्तयितुम् शक्तो भूयासम्^{२७} । शकेराशिपि

अपरिवर्गं निशोपम् । एकविंशतिपञ्च एवात्रानुष्ठेयः । “ एकविंशत्या दमं पिन्जूलैः पावयन्ति ”
 (ऐवा १.३) इति बहुवृचब्राह्मणे तस्यैव^{२८}आम्नातत्वात् । तदप्रशसार्धमितरे पक्षा अवयुत्पयानुवाद ॥

मन्त्र व्याचष्टे- “ चिपतिस्त्वा पुनातिस्त्वाह मनो धै चित्पतिर्मनसंवेन पवयति वाक्पतिस्त्वा
 पुनातिस्त्वाह वाचंवेन पवयति देवस्त्वा सविता पुनातिस्त्वाह सवितुप्रसूत एवैन पवयति ” (तैसं ६.१.१)

२० इति ॥

तस्येति ॥ कल्प — “ यजमानं वाचयति तस्य ते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छक्रेयमिति ”
 (बौध्री ६.) इति ॥ आदित्यरूपस्याऽच्छिद्रेण पवित्रस्य पति प्रेरकोऽन्तर्यामी । हे पवित्रपते,
 तादृशस्य तव पवित्रेण यस्मै अग्निहोमत्रमणे कम् आत्मानं शोधयामि तत् कर्तुं शक्तो
 भूयासम् ॥ एतमभिप्राय दर्शयति — “ तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छक्रेयमित्याहाऽऽ-
 २५ चिपमेवैवात्मा शास्ते ” (तैसं ६.१.१) इति ॥

१४. त. ति-इत्यानुदात्तत्वम् । १५-१५. मै-मन-प्रभृतेषु प्रेरक । १६ ति-गतम् । १७. तं. ति-जगद्भासयितृव^१ । १८ मै-‘ तव ’ नास्ति । १९-१९. त-उदात्तस्य इतोऽनुदात्तत्वे, ति-उदात्तस्य चानुदात्तत्वे । २०. मै-मवेयम् ।

१५. आ.ना.पा-‘ तस्यैव ’ नास्ति । * बौध्रीसूत्रे ‘ अग्निं वाचयति ’ ।

यजमानस्य क्षौरादिसंस्काराः]

वौ देवास ईमहे सत्यधर्माणो अध्वरे यद्वो देवास आगुरे यज्ञियासो हवामह

वः । देवासः । ईमहे । सत्यधर्माण इति सत्य-धर्माणः । अध्वरे ।

यत् । वः । देवासः । आगुर इत्या-गुरे । यज्ञियासः । हवामहे ।

लिङि “ लिङ्घाशिष्यह् ” (पा ३.१.८६) इत्यह् । “ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.११७) इति सार्वधातुकत्वात् सलोपः ।।

शालां यजमानमानयति— ‘ आ वः ’ इति चतुष्पदयाऽनुष्टुभा । हे ‘ देवासः । “ आज्ञेरेसुक् ” (पा ७.१.५०) । ‘ वः युष्मान् एमहे ’ आभिमुल्येन ईमहे याचामहे । ईह् गतौ दैवादिकः (पा ३.१.६९) छन्दसि याञ्चाकर्मा । “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । यद्वा—भजामहे । ‘ सत्यधर्माणः सदा सत्यशीलाः । “ धर्मादिनिच् केवलात् ” (पा ५.४.१२४) इति समासान्तः । किमर्थमित्यत आह—‘ अध्वरे यज्ञे निमित्तभूते । “ निमित्तात् कर्मसंयोगे सप्तमी ” (पा २.३.३६ वा ६) । अध्वरसिद्धयर्थमीमहे । बहुव्रीहौ “ नञ्बुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एवं देवान् याचित्वा इदानीं तस्याध्वरस्य प्रस्तावं देवेभ्यो निवेदयति—हे ‘ देवासः ’ यज्ञियासः यज्ञार्हाः । “ यज्ञत्विग्न्यां घखञौ ” (पा ५.१.७१) इति घप्रत्ययः । उभयत्रापि पूर्ववदसुक् (पा ७.१.५०) ‘ आगुरे उद्योगे यज्ञमावधुम् । गुरी उद्यमने । “ घखे कविधानम् ” (पा ३.३.५८ वा ४) इति कः । धायादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । यद्वा क्विपि (पा ३.२.७६) छन्दसं विभक्त्युदात्तत्वम् । चतुर्थ्या उदात्तत्वम् (पा ६.१.१६८) । ‘ यत् यस्मात् ’ वः युष्मान् ‘ हवामहे आह्वयामः । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ६.१.३४) इति संप्रसारणम् । पूर्वस्यामन्त्रितस्याधिबमानत्वान्निष्ठाताभावः (पा ८.१.७२) । “ “ अहुपदेशात् ” (पा ६.१.१८६) इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । यस्मादेवं तस्मादस्माभिः प्रस्तूयतेऽध्वरः । अतस्तत्सिद्धयर्थं याचामह इति ।

पति ॥ वौधायनः—“ अथैतत् सव्ये पाणावभिपाद्यः शालामानयत्या वो देवास ईमहे सत्यधर्माणो अध्वरे यद्वो देवास आगुरे यज्ञियासो हवामह इति ” (वौश्रौ ६.२) इति । आपस्तम्बः—“ आ वो देवास ईमहे इति पूर्व्या द्वारा प्राग्वंशं प्रविश्य ” (आपश्रौ १०.८.१) इति ॥ हे देवाः युष्माकं संघमिति भरिसन् अध्वरे वयं सत्यधर्माणः अविश्यंभाव्यनुष्ठानपरा आगच्छामः । हे यज्ञसंविधिनो देवाः, यस्माद् आगुरे कर्मोद्यमे युष्मानह्नास्यामस्तस्माद्वयमत्राऽऽगच्छामः ।

२१. मै-‘ एमहे ’ नास्ति । २२. मै-भौवादिकः । २३. मै-प्रस्थानम् । २४. [शुद्धीकृतः पाठः] मै-चतुर्थ्यां युदात्तत्वम् ।

४६. मै-पाणी बर्हिः प्रतिशायः तं-गणावर्हिषाद्य (?) ; (वौश्रौ ६.२ ‘ पाणावभिपाद्य ’) । ४७. धा.ना.पा.द्वा-प्राग्वंशे ।

इन्द्राग्नीं धावापृथिवीं आपं ओषधीं (२) स्त्वं दीक्षाणामधिपतिरसीह मा सन्तं पाहि ॥१॥

[वर्षं ओषधीरष्टौ च]

इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । धावापृथिवी इति धावा-पृथिवी । आपः । ओषधी (२) । त्वम् । दीक्षाणाम् । अधिपतिरित्यधि-पति । अस्ति । इह । मा । सन्तम् । पाहि ॥ १ ॥

५ [मेषं १.२.१, काशं २.१; कपिसं १.१३; वास ४.१-५]

शालां यजमानं प्रवेशयति- 'इन्द्राग्नी' इति । हे इन्द्राग्नी । पाठिक्रमामन्त्रिता-
घुदात्तत्वम् (६.१.१९८) । हे धावापृथिवी धावापृथिव्यौ । " दिवो धावा " (पा ६.३.२९)
इति धारादेशः । " वा छन्दसि " (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । पूर्वस्या-
विद्यमानत्वात् (पा ८.१.७२) इदमप्याद्युदात्तमेव । हे आपः । पूर्वत् स्वरः, द्वयोरप्य-
१० विद्यमानत्वात्^{१०} । हे ओषधीः ओषध्यः । " कृदिकाराद्वितन. " (गणसूत्रम् पा ४.१.४५)
इति ङीप् । पूर्वसवर्णदीर्घत्वं पूर्ववत् (पा ६.१.१०६) । ओषधिशब्देनोपधिकारणभूता
आप एव^{११} उच्यन्ते । तेन सामानाधिकरण्यात् " विभाषित प्रिशेषनचने बहुवचनम् " (पा ८.१.७४) इति पूर्वस्य विद्यमानत्वात् ओषधीरित्यामन्त्रित निहन्त्यते । अयं यजमानः
शालां प्रविशति एनमनुजानीतेति भावः । " बहिः पवयित्वास्त. प्र पादयति " (तैत्त ६.१.२)
१५ इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

आहवनीयमन्वीक्षयति- ' त्वम् ' इति ॥ हे आहवनीय त्वं दीक्षाणाम् अधिपतिः

इन्द्राग्नीति ॥ बौधायनः- " पूर्वया द्वारा शालां प्रपादयतीन्द्राग्नीं धावापृथिवीं आप
ओषधीरिति " (बौध्री ६.२) इति । आपस्तम्ब- " इन्द्राग्नीं^{१४} धावापृथिवीरपरेणाऽऽहवनीयं
दक्षिणाऽतिक्रम्य " (आपश्री १०.८.१) इति ॥ हे इन्द्रावय, ^{१५} एनमनुजानीतेति शेष ॥

२० त्वमिति ॥ बौधायनः- " अथैनमग्नेणाऽऽहवनीयं^{१६} पर्याणीयं दक्षिणत उदहसुत्सुपवेद्याहव-
नीयमीक्षयति । त्वं दीक्षाणामधिपतिरसीह मा सन्तं पाहीति " (बौध्री ६.२) इति । आप-
स्तम्बः- " त्वं दीक्षाणामधिपतिरमीत्याहवनीयसुपोपवितरति " (आपश्री १०.८.१) इति ॥ हे
आहवनीय, ^{१७} त्वं दीक्षारूपाणां नियमानां पालकः^{१८} अस्ति, - अतस्त्वत्समीपे स्थितं मां पाठय ॥
पूर्वोक्तपूतत्वप्रशक्षापूर्वकं प्राचीनवशाप्रवेशं विधत्ते- " यावन्तो वै देवा यज्ञायानुत त पृथाऽभवन्
२५ य एवं विद्वान्, यज्ञाय पुनीते भवत्येष बहिः पवयित्वाऽन्तं प्र पादयति मनुष्यलोकं पुनैव पवयित्वा
पूर्वं देवलोकं प्र णयति " (तैत्त ६.१.२) इति । अभवत्सैश्वर्यं प्राप्ता. । मवश्वैश्वर्यं
प्राप्नोत्येव ॥

२४. ति-^{१९}प्यविद्यमानत्वम् । २५. मे-^{२०} एव^{२१} नारित ।

१. ४८. आ.क.म.२- ' धावापृथिवी ' इत्यस्यानन्तरम् ' आप ओषधी. ' । ४९. तं-एतदु^{२२} ;
३०. मे-यामदु^{२३} । ५०. आ-पर्याहव^{२४} ।

यजमानस्य क्षौरादिसंस्काराः]

स्वामी^१असि । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । ^{२६}अतो मामपि दीक्षितं कुर्विति भावः ।

यजमान आत्मानमीक्षते— ' इह ' इति ॥ ^१इह एतस्यां दीक्षायां^१ सन्तं वर्तमानं^१ मामं^१ पाहि ॥

॥ इति प्रथमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

अत्र^१ विनियोगसंग्रहः—

“ आपः शिर उन्त्रयोप दर्भोऽन्नान्तर्हितः स्वधि ।

क्षुरं निधाय देवधूर्वपैव स्वस्ति तदा जपेत् ॥ १ ॥

आपः स्नायाद्बुदा जप्यं सोम वस्त्रपरिग्रहः ।

महीति गवनीतस्य ग्रहो वचोऽतिलेपनम् ॥ २ ॥

बृत्रेत्याहुन्ते विरपतिस्त्वा त्रिमिर्द्वेभ्य पावयेत् ।

तरयेति जपति स्वामी ह्या वः प्राग्वंशवेशनम् ॥ ३ ॥

इन्द्रामी दक्षिणे गत्वा त्वमित्युपविशेदिह ।

प्रथमे ह्यनुवाकेऽस्मिन् मन्त्रा अष्टादशेरिताः ” ॥ ४ ॥ इति ॥

अथ मीमांसा ॥ चतुर्थीध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ किं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यागकः^२ ।

^{५३}अङ्गाङ्गिभावः कालो वा ह्यपारार्थ्याय चारूवा ॥

दर्शादिलक्षिते काले सोमयागो विधीयते ।

स्वतन्त्रफलवत्त्वेन^{५४} न युक्ताऽङ्गाङ्गिता तयोः ॥ ”

(जैम्या ४.३.२४-२५) इति । २०

इदमन्नायते—“ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत ” (द्र. तैसं २.५.६) इति ।

तत्रोभयोरान्निमारुतान्नुयाजवदन्याधीनत्वाभावात् दर्शपूर्णमासोक्तेः पारार्थ्यपरिहाराय सोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वबोधकोऽयं संयोग इति चेत् । नैवम् । स्वतन्त्रफलवतः सोमयागस्याङ्गत्वासंभवात् ।

“ ^{५५}फलवत्संनिधावफलं तदङ्गम् ” (द्र. मीसू ४.४.३४) इति म्याप्यात् । न चात्र बृहस्पतिसव-

न्यायेन सोमधर्मकमफलं कर्मान्तरं विधीयत इति शक्यं वक्तुम् । सोमशब्दस्य बृहस्पतिसवशब्द-

वक्षामत्वाभावेन धर्मातिदेशकत्वाभावात् । क्त्वाप्रत्ययस्तु असत्यङ्गाङ्गिभावे कर्त्रैक्यमात्रेणोपपद्यते ।

तस्मात् दर्शपूर्णमासशब्दस्य पारार्थ्यमभ्युपेत्यापि तद्विष्टयुपलक्षित उत्तरकाले सोमविधिरयम् । एतदेवानि-

श्रेय्य रथरूपकमन्नायते—“ एष वै देवस्थो यद्दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेत रथस्पष्ट

पुत्रावसाने वरे देवानामव स्यति ” (तैसं २.५.६) इति । अवसाने निश्चिते, वरे मार्गे, यथा

रथेन क्षुण्णे मार्गे गन्तुः कण्टकपापाणादिवाधराहित्येन सुखं भवति तथा प्रथमं ^{५६}दर्शपूर्णमासा-

विष्टवतः तदुत्तरकाले^{५७} तद्विष्टिविकृतिषु सोमाङ्गभूतदीक्षणीयाप्रायणीयादिषु कर्मानुष्ठानं सुकरं भवती-

त्यर्थः । तस्मात् कालार्थः संयोगः ।

२६ तं.ति-अनेन ।

५१. तं.मै १.मै २-अथ । ५२. मै १.मै २-याजकः । ५३. आ.ना.पा.हा-अङ्गाङ्गिता वा । ५४. वि २-

फलवत्त्वेन । ५५. म ३-फलवत्त्वस्य सं । ५६. तं.मै २-दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टवतः । ५७. आ. तं-उत्तरकाले । ३५

५० पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे ५० चिन्तितम् —

“ ५१ दर्शादीणां सोमयाग क्रमोऽयं नियतो न वा ।

उत्तेराद्यो न सोमस्याऽऽधानान्तरता श्रुते ॥ ” (जैम्या ५.४.५) इति ॥

“ दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेत ” (ऋ तैस २.५ ६) इति षट्पात्रल्ययेनावगम्यमानः क्रमो

५१ नियत इति चेत् । मैत्रम् । “ सोमेन यज्ञ्यमाणोऽग्नीना दधीत ” (ऋ. कांस ८.१) इत्याधानान्तरतायां
अपि ध्रवणात् । तस्माद्विष्टिसोमयोः पौर्वापर्यं न नियतम् ।

५२ तत्रैवान्यचिन्तितम् —

“ विप्रस्य सोमपूर्वदेव नियत या न वाऽग्रिमः ५२ ।

उत्कर्षतो नैवमग्नीषोमीयस्यैव तच्छ्रुते ॥ ” (जैम्या ५.४.६) इति ॥

१० इष्टिपूर्वदेव सोमपूर्वस्य च विकल्पितमिति यदुक्तं तत्र ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतम् ।

५३ कुत ? उत्कर्षध्रवणात् । “ आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया स सोमेनेष्ट्वाऽग्नीषोमीयो भवति यदेवाद्
पौर्णमास इविस्त्वत् तद्धेतु निर्दिपेत् तद्गुरुंमयदेवतो भवति ” (ऋ कांस ८.१०, तैत्रा २.७.३) इति ।
अस्यायमर्थः— प्रजापतेर्मुखादग्नीर्गोहृणश्चेत्याजुस्त्वन्नो । ५३ ततो ब्राह्मणस्यैवैव देवतेत्याग्नेय एव ब्राह्मणो न
तु सौम्यः । सोमस्य तदेवतारामावात् । यदा स ब्राह्मणः सोमेन ५३ यजति तदा सोमोऽप्यस्य

१५ देवतेत्यग्नीषोमीयो भवति । तस्याग्नीषोमीयस्य ब्राह्मणस्यानुत्कर्षं पौर्णमासमग्नीषोमीयपुरोडाहारूपं हविः

सोमादूर्ध्वमनुनिर्दिपेत् । तदा स ब्राह्मणो देवताद्वयसम्बन्धी भवतीति । यद्यप्यत्र कर्मन्तरं विचित्रं
विधीयत इति कश्चित् मध्येत तथाऽपि पौर्णमास इविरिति ५४ विस्त्वत् प्रथममिच्छानात्र कर्मन्तरं किन्तु
दर्शपूर्णमासयोः सोमादूर्ध्वमुत्कर्षः । तस्मान् विप्रस्य सोमपूर्वत्वेन नियतमिति प्राप्ते घ्नमः—

नात्र दर्शशब्दः पूर्णमासशब्दो वा कश्चित् यागशची श्रूयते । पौर्णमासमित्येष तद्विद्वान्तो इविदिशोपणये-

२० नोपन्यस्यते । तच्च हविरग्नीषोमीयपुरोडाहारूपमिति देवताद्वयेन सप्तमादवगम्यते । तस्मादेवस्यैव हविय

५५ उत्कर्षो न तु कृत्स्नयोर्दर्शपूर्णमासयोः । तथा सति ब्राह्मणस्यैकस्मिन्नेवाग्नीषोमीयपुरोडाशे सोमपूर्वत्व-
नियतम् । ५६ इतरत्र क्षत्रियवैदवयोस्त्वि ५७ अत्रापीष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्वे विष्णुत्प्येते ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् —

“ दिशं प्रतीचीं ५८ मनुजा व्यमजन्तेत्यसौ विधि ।

२५ चादो वाऽत्र पुरारूपस्तुत्ययो विधिमर्हति ॥

प्राचीनवंशवाक्योक्तेर्विधानस्यैकराश्वयतः ।

“ ५९ दिग्भिर्भागार्थेगादोऽयमुपवीते निवीतम् ॥ ”

(जैम्या ३.४.१०-११) इति ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ प्राचीनवन्श करोति देवमनुष्या दिशो व्यमजन्त प्राचीं देवा दक्षिणा

३० पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं ५८ इदं यत् प्राचीनवन्श करोति देवलोकमेव तद्यजमान उपा-
वर्तते ॥ ” (तैस ६.१.१) इति । तत्र देवार्दीना कर्मानधिकारात् न तत्र विधिराहता । मनुष्या

प्रतीचीं विभजेयुरित्येव ५९ विधिः स्यात् । कुत । पुरारूपरूपेणार्थेवादेन स्तूपमानत्वात् । पूर्व-
पुराचारित्वात्प्रामिधानं पुरारूपः । व्यमजन्तेत्यनेन भूतार्थेवाचिना तद्विधीयते । तस्मात् विधि

५८-५८, इ.उ-पञ्चमस्य चतुर्थे । ५९, इ.उ.पा-मासाविष्ट्वा । ६०, इ.उ.ना.पा.हा-तत्रैव
चिन्तितम् । ६१, त्रि.१-शान्तिम् । ६२, इ.उ.त्रि.१.ना.पा-तत्र । ६३, त्रि.१-यजेत । ६४, इ.उ.
३५ तं ना.पा.हा-सप्तम् ; मा-‘ त्रिरात्रम् ’ नास्ति । ६५, इ.उ-उत्कर्षः । ६६, म.उ-वत्तरत् । ६७, आ.
-अश्वयतीष्टि ६८, ना.हा-मनुष्या । ६९, आ.क.ना.पा.हा-दितिवाक्यं । ७०, त्रि.२.१.१-२-रित्येवम् ।

यजमानस्य क्षौरादिसंस्काराः]

वयमिति पूर्वः पक्षः । तस्य मण्डपविशेषस्योपरि वंशाः प्राग्राया भवन्ति स प्राचीनवंशः । तद्विध्वे-
कवास्यत्वाद्यगमात्^{१३} अथवाद्यः । सायंकालीनार्घ्यादौ प्रतीची प्राप्ता ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“^{१४}वपनाद्युपकारः किं द्वयोर्मुख्याङ्गयोस्तु ।

मुख्य एव^{१५} द्वयोरस्य कृत्स्नकर्तृगतत्वतः ॥

युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो मुख्यस्य^{१६} फलभोगिनः^{१७} ।

विनाऽपि^{१८} संस्कृतिं दृष्टं^{१९} कर्तृत्वं तस्य नास्ति सः ॥” (जैम्या ३.७.३-४) इति ॥

उद्योतिष्टोमे केशश्मश्रुवपनपयोव्रताद्यो यजमानसंस्कारा आम्नाताः । ग्रहैः सोमहोमो ज्योतिष्टोमे मुख्यः । अग्नोर्भोमोयपश्चादिक्रमश्च । तत्र द्वयोर्मुख्याङ्गयोरिते वपनादय उपकुर्वन्ति । कुतः ? कर्तृधर्मत्वात् । यजमानो हि कर्तृत्वया वपनादिभिः संस्क्रियते । कर्तृत्वं च यथा मुख्यं प्रति तस्य विद्यते तथाऽहं १०
प्रत्यप्यस्ति । तस्माद्बुभयोव्युपकार इति चेत् । नैवम् । द्वौ हि यजमानस्याकारौ^{२०} क्रियाकर्तृत्वं फलभोगित्वं चेति । तयोरदृष्टः फलभोगः । क्रियानिष्पत्तिश्च दृष्टा । तथा सति वपनादिकृतोपकारस्याप्यदृष्टत्वात् भोक्तृशेषा वपनादयः फलभोगसाधने मुख्य एव पर्यवस्यन्ति । वपनादिसंस्काररहितैर्ऋत्विग्भिः कुरीवला-
दिभिश्च क्रिया निष्पाद्यमाना दृश्यते । ततस्तत्र कर्तृत्वाकारे वपनादिकृतः स उपकारो नास्ति । तस्माद्-
दृष्टफलभोगिनो यजमानस्य योऽयमदृष्टरूपः ग्राह्योपसंस्कारः सोऽयं मुख्ये कर्मणि युक्तो नाहेत्यु । १५
नात्र पूर्ववत् वाक्यमस्ति येन परंपरया फलसाधनाहेत्यु^{२१} वपनाद्युपकारः शङ्क्येत । प्रकरणं तु मुख्यस्यैव न त्वङ्गानाम् । तस्मान्न तेषूपकारः ।

तत्रैवाष्टमे पादे चिन्तितम्—

“ संस्कारा वपनाद्याः किमध्वर्योः स्वामिनोऽथ वा ।

अध्वर्योस्तत्र शक्तत्वात् तद्देवोक्तिश्च तस्य ते ॥

संस्कारैर्योग्यतां प्राप्य स्वकार्यं कर्तुमृत्विजः ।

“^{२२}क्रीणास्ततः क्रिया तेषां^{२३} संस्क्रिया यजमानगा ॥” (जैम्या ३.८.४-५) इति ॥

“ भाप उन्दन्तु जीवसे ” इत्याद्याः संस्कारमन्त्राः । तद्विषयश्चाध्वर्युवेद्येदे समान्नाताः—

“ केशश्मश्रु वपते नखानि नि कृन्तते ” (तैसं ६.१.१) इति । शक्तश्चाध्वर्युर्वपनादौ । तस्मात्
तस्याध्वर्योर्वपनादिसंस्कारा इति चेत् । नैवम् । वपनादिसंस्कारा यजमानगतमालिन्धमपनीय याग- २५
योग्यतामुत्पादयितुं क्रियन्ते । तथा च ग्राह्यणम्—“ केशश्मश्रु वपते नखानि नि कृन्तते मृता वा
एवा त्वगमेव्या यत् केशश्मश्रु मृतामेव त्वचममेध्यामपहरथ यजिषो भूत्वा मेघमुपैति ” (तैसं
६.१.१) इति । न ह्यध्वर्युवपनेन यजमानगाता मृता त्वगपैति । योग्यस्य हि कर्माधिकारे सति पश्चात्
प्रयासरूपेषु व्यापारेषु स्वयमशक्तः सन् कर्मकरानृत्विजः परिकीणाति । लोकेऽपि रोगिणः स्वामिन^{२४} औपधा-
द्यानयन एव भृत्यो^{२५} जीवितदामेन^{२६} परिकीयते । न तु तदीपर्वं^{२७} भृत्यः सेवते^{२८} । “ तस्मादितरा ३०
क्रिया ऋत्विजान्^{२९} । ” संस्कारारस्य यजमानस्य । कचिन् तु वचतादितिजामपि संस्कारोऽस्तु ।

७१. आ.क.ना.पा.हा-^१वाक्यवशाद्वापुष्यमात् । ७२. आ.पा.हा-वपतीत्युपकारः । ७३. त्रि२.म२.

म३.मै१.मै२-द्वयोरस्तु । ७४. आ.ना.पा. म२-मुख्येऽस्य । ७५. म३-फलभागिनः । ७६. तं.त्रि२.

म३.मै१.मै२-संस्कृतम् । ७७. त्रि२-कर्तृत्वात् । ७८. इ. उ-कर्तृत्वम् । ७९. त्रि२.मै१.मै२-

साधनेभ्योऽहेतुः । ८०. आ-क्रीणारमन्त्रः; ना.हा-क्रीणारमन्त्र्या । ८१. त्रि२-संस्कृतिः । ८२-८२. आ-

र्थावश्यात्तत्र एव मृताः; हा-प्रोत्पन्नानयन एव मृताः; ना-ओत्पन्नानयन एव भृत्याः; उ-ओत्पन्नानयन

एव चेन्न एव मृताः । ८३. आ.ना.पा.हा-परिकीयन्ते । ८४-८४. आ.ना.पा.हा-मृताः सेवन्ते ।

८५-८५. आ.त्रि२.म२.म३.मै१-उत्पन्नानयनकारिणाम् । ८६. आ.ना.पा.मै१.मै२.हा-संस्कारस्तु ।

षतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् —

“ जुह्वाः पर्णमधीरत्वेन न पापञ्जितिरञ्जनात् ।

धीरिहवर्जनं “ध्वमं प्रयात्रैः पुरुषाय किम् ॥

कतवे वाऽग्निमो भानात् फलस्य न हि साध्यता ॥ ”

५ विभाति कतवे “तस्मादर्थवादः फल भवेत् ॥ ” (जैमि ४.३.१-२) इति ॥
इदमाग्नायत्वे—“ यस्य पर्णमयी जुहुमं वति न पापः श्लोकरं शृणोति ” (तैत्ति ३.५.७),

“ यदाह्वते चक्षुरेव भातुव्यस्य वृहज्जे ” (तैत्ति ६.१.१), “ यत् प्रयाजान्याजा इज्यन्ते वर्मं व

तद्यज्ञाय क्रियते वर्मं यजमानाय भ्रातृव्याग्निभूरये ” (तैत्ति २.६.१) इति । तत्र यजुह्वाः

प्रकृतिभूतं पर्णद्रव्यं यथाज्ञानेन चक्षुःसंस्कारो यस्य प्रयाजान्याजस्य “वर्मं तत् प्रितये पुरुषाय-

१० त्वेन विधीयते । कुत ? पापश्लोकप्रवणराहित्यादेः पुरुषसंश्लेषफलस्य प्रतिभानादिति चेत् ।

सैवम् । फले हि साध्यं भवति । न चात्र साध्यता प्रतिमासते । ‘ न शृणोति, ’ ‘ वृहज्जे, ’

‘ वर्मं क्रियते ’ इति वर्तमानत्वनिर्देशात् । अतः कतव्यां एते विप्रयः । तत्र पर्णमधीरत्वस्यानारभ्या-

धीतस्यापि वाच्येन क्रतुसंबन्धः । “ संस्कारवर्मणोस्तु प्रकरणेन । कतव्यां नां क्रतुलिप्यादनव्यतिकेण

१५ तस्मात् “ फलवत्त्वमभेदेतुः पापश्लोकप्रवणराहित्यादिरर्थवादः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् —

“ नानुपज्ञोऽनुपज्ञो वाऽच्छिद्रेणोऽस्य शेषिणौ ॥

चित्पतिस्त्वेत्यनाकाङ्क्षावतो नात्रानुपज्यते ॥

करणत्वं “ क्रियापेक्षं क्रिया चैका पुनारिवति ।

२० मन्त्रश्रयेऽतस्त्वद्द्वारा सर्वदोषोऽनुपज्यते ॥ ” (जैमि ३.१.३६-३७) इति ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे पठ्यते—“ चित्पतिस्त्वा पुनातु वाचरतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सवित्वा

पुनातच्छिद्रेण पवित्रेण वसतोः सूर्यस्य रदिममिः ” (तैत्ति १.२.१) इति । तत्र तृतीयमन्त्रश्रयः

‘ अच्छिद्रेण ’ इत्यादिभागः प्रथमद्वितीयमन्त्रयोर्नानुपज्यते । “ कुतः ? “ निराकाङ्क्षत्वात् । न हि

“ चित्पतिस्त्वा पुनातु वाचरतिस्त्वा पुनातु ” इत्यनयोर्मन्त्रयोः शेषिणोः संपूर्णवाक्ययोः काचित् दोष-

२५ काङ्क्षाऽस्तीति प्राप्ते मम — मा भूत् शेषिणोराकाङ्क्षा तथाऽपि दोषस्याऽऽकाङ्क्षाऽस्ति । “ पवित्रेण,

रदिममिः ’ ह्युक्तं करणत्वं क्रियामपेक्षते । क्रिया च ‘ पुनातु ’ इत्येवा द्विष्वपि मन्त्रेष्वेका । तथा च क्रियाया

संबन्धः शेष क्रियाद्वारा तृतीयमन्त्रे निरपेक्षेऽपि यथाऽन्वेति तथा पूर्वशेषोऽन्वेतु । तस्मादस्यनुपज्ञः ॥

अथ छन्दः ॥ “ आप उन्दन्तु ” इति द्विपदा गायत्री । “ आपो अस्मान् ” इति

द्विपदा विराट् । “ विश्वम् ” इत्येकपदा विराट् । “ उदात्म्यः ” इति तद्धत् । “ चित्पतिः ”

३० इत्यनुपज्ञो एति तिष्ठो गायत्र्यः । “ आ वो देवाः ” इत्यनुपज्ञः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदांगप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

८७. उ पा.भा-कर्म । ८८ त्रि२.पा.म२ म३- साध्यत । ८९. मै१.मै२-तत्सादर्थं ।

९०. इ उ.क त.त्रि२ ना.पा.मै१.मै२.भा.हा-कर्म । ९१. म३-प्रतिमातीति, तं.मै१.मै२-प्रतिपादनात् ।

९२. आ क.पा-कर्मणोऽस्तु, त.म.म३.मै१.मै२-कर्मणस्तु । ९३. तं मै१.मै२-अनानात्;

त्रि२.म२.म३-अमावाय । ९४. इ.उ.क तं त्रि२.ना.पा मां म२.म३.मै१.मै२.हा-फलत्वं । ९५. इ.उ.

पा.भां म२ म३-शेषिता । ९६. म१-क्रियापेक्षि । ९७. मै१ मै२.हा-‘ कुतः ’ नास्ति । ९८. आ.पा-

‘ निराकाङ्क्षत्वात् ’ नास्ति । ९९. आ.ना.पा.हा-तस्मादनुपज्ञः ।

आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा

दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये

आकृत्या इत्या-कृत्यै । प्रयुज इति प्र-युजे । अग्नये । स्वाहा । मेधायै । मनसे । अग्नये ।
स्वाहा । दीक्षायै । तपसे । अग्नये । स्वाहा । सरस्वत्यै । पूष्णे । अग्नये ।

सुत्रेण चतस्रो दीक्षाहुतीर्जुहोति-‘ आकृत्यै ’ इति ॥ आकृतिः संकल्पः । “ तादौ च ५
निति कृत्यनौ ” (पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रयुङ्क्ते इति प्रयुङ्, कर्मणां
प्रयोक्ता । किपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । य आकृतिर्भूत्वा कर्माणि प्रयुङ्क्ते
प्रवर्तयति तस्मै अग्नये स्वाहा हुतमिदमस्तु । “ आकृत्या हि पुरुषः ” (तैसं ६.१.२) इत्यादि
ब्राह्मणम् । मेधा ग्रन्थार्थधारणशक्तिः । मनुत इति मनः । मनोतेरसुन् (उ ६३८) । यो मेधा
भूत्वा सर्वान् दुर्वोधानपि मनुते जानाति तस्मै अग्नये स्वाहा इति । दीक्षा मौण्ड्यस्तानादि- १०
लक्षणा । तपतीति तपः । तपतेरसुन् (उ ६३८) । यो दीक्षा भूत्वा तपति दुःखयति तस्मै
अग्नये स्वाहा । सरस्वती वाक् । पुष्णाति इति पूषा । “ अन्नुक्षन् ” (उ १६५) इति पुष्णातेः
कनिन्प्रत्ययो निपातितः । यः सरस्वती भूत्वा सर्वानर्थान् पुष्णाति । यद्वा-पृथिवी पूषा,
सर्वार्थपोषणत्वात् । “ पृथिवी पूषा ” (तैसं ६.१.२) इति च ब्राह्मणम् । यः सरस्वत्यात्मना
पृथिव्यात्मना च स्थित्वा यागं निर्वर्तयति तस्मै अग्नये स्वाहा । “ वाचैव पृथिव्या यद्वा १५
प्रयुङ्क्ते ” (तैसं ६.१.२) इति ब्राह्मणम् । पूष्णे इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा ८.२.४)
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

प्रथमानुवाके प्राचीनवंशप्रवेशोऽभिहितः । अथ प्रविष्टस्य दीक्षानियमरूपेण तपसा शरीर-
शुद्धौ सत्यां पश्चात् देवयजनस्त्रीकारादियोग्यतेति द्वितीयानुवाके दीक्षा विधीयते^२ । तत्र दीक्ष-
णीयेष्टी^३ अध्वरमन्त्राणामतिदेशतः प्राप्तत्वात् दीक्षाहुत्यादिमन्त्रा एवोच्यन्ते । २०

आकृत्या इति ॥ कल्पः-“ आज्यस्थाल्याः सुत्रेणोपचातं दीक्षाहुतीर्जुहोति । आकृत्यै
प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति ।
अथ सुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा सुचा पञ्चमीं जुहोति आपो देवीर्जुहतीर्बिभ्रशंभुवो चाद्यापृथिवी
उर्वन्तरिक्षे बृहस्पतिर्नो हविषा वृधातु स्वाहेति ” (बौश्री ६.३-४) ॥ यज्ञं करिष्यामीत्येवंविधो
मानसः संकल्प आकृतिः । तस्मिन्पूर्त्यर्थमविष्नेन मां प्रेरयते बह्वये हविरिदं हुतमस्तु । श्रुतयोः २५
फलसाधनयोर्धारणाशक्तिर्मेधा । तस्मिन्पूर्त्यर्थं मदीयमनोभिमानिने बह्वये हुतमस्तु । दीक्षा व्रतनियमः ।
तस्मिन्पूर्त्यर्थं मदीयशरीरतपोभिमानिने बह्वये हुतमस्तु । मन्त्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती । तस्मिन्पूर्त्यर्थं

१. तं.पं-अर्थानवबोधानपि ।

१. तं-शिरःशुद्धौ । २. तं-अभिधीयते । ३. क.तं.म१-अध्वर्यवमन्त्राः । ४. तं-मन्त्रतन्त्र- ३०
योर्धारणाः; म२-मन्त्रतन्त्रयोर्धारणः; द्वा. ना-फलसाधनयोर्धारणः ।

दीक्षा]

(तैसं ६.१.२) इति ब्राह्मणम् । बृधेर्ण्यन्ताल्लोट् (पा ३.३.१६२) । “बहुलमन्यत्रापि” (उ १९०) इति णिल्लुक् । विकरणव्यत्ययेन शः । आगमव्यत्ययेनाडागमः (पा ३.४.९४) उत्तमस्योक्तः प्रथमस्यापि भवति ॥ यद्वा लोट उक्तो लोटोऽपि भवति । एवं यज्ञस्यैव बृद्धयर्थं तदाधाराणां लोकानां वृद्धिः प्रार्थ्यते । “द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञः” (तैसं ६.१.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । वनस्पत्यादित्वात् बृहस्पतिशब्दे पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१४०) । बृहच्छब्दो बृत्तानाद्युदात्त- (द्र.पा ६.१.१७३ वा १) । स्वाहा “सुहुतं चेदमस्तु” । युष्मभ्यं वर्धयितव्येभ्यो लोकेभ्यः वर्धयित्रे च बृहस्पतये । एवं स्वाहाकाराधिकात् यजुरन्ता त्रिराडियं वेदितव्या । एवं ऋग्यजुषसमुदायत्वादस्य यजुरित्यपि व्यपदेशेऽपि शक्यते । यथा “यदेतद्यजुर्न ब्रूयात्” (तैसं ६.१.२) इति । भवति ह्यवयवघर्षेणापि “समुदायव्यपदेशः यथा ‘कृष्टेषु’ चूर्णम्” इति । अनवसानत्वाद्वा यजुष्टम् ॥

प्रतिपद्यते । तपोऽभिमानिनो बह्वेरनुग्रहेण दीक्षासिद्धिः स्पष्टेत्यभिप्रेत्य तृतीयमन्त्रो न ध्याख्यातः ॥ चतुर्थमन्त्रे पदवाक्ययोरर्थमाह—“सरस्वत्यै पूर्णोऽनये स्वाहेत्याह वाग्यै सरस्वती पृथिवी पूषा वाचैव पृथिव्या यज्ञं प्र युङ्क्ते” (तैसं ६.१.२) इति । वाचा मन्त्रोच्चारणसिद्धिः ॥ पृथिव्या यज्ञस्य देवयजनवीह्यादिद्रव्यसिद्धिः ॥ पञ्चममन्त्रस्य पूर्वभागे बहुविशेषणान्निप्रायमाह—“आपो देवीर्बृहती विश्वशंभुव इत्याह या वै वर्वास्ता आपो देवीर्बृहती विश्वशंभुवः” (तैसं ६.१.२) इति । वर्षे भवा वर्वाः ॥ विपक्षे वाधमाह—“यदेतद्यजुर्न ब्रूयादित्या आपोऽशान्ता इमं लोकमा गच्छेयुः” (तैसं ६.१.२) इति । दिव्यत्वादशनिवृत्तामशान्तत्वम् ॥ यस्मान्मन्त्रोक्तगुणस्तुत्या जलदेवतायाः शान्तिस्तरस्माच्छान्ताः सुखकारिण्य इत्येतं स्वपक्षमुपसंहरति—“आपो देवीर्बृहती विश्वशंभुव इत्याहास्मा पुर्वेना लोकाय शस्यति तस्माच्छान्ता इमं लोकमा गच्छन्ति” (तैसं ६.१.२) इति । मन्त्रस्य द्वितीयतृतीयभागवोत्पयोगमाह—“द्यावापृथिवी इत्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ उर्ध्वन्तरिक्षमित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञः” (तैसं ६.१.२) इति । भूमौ देवयजनमन्तरिक्षेऽनुष्ठानाय संचारो द्विवि फलमिति यज्ञस्य लोकत्रयवर्तित्वम् ॥ मन्त्रस्य चतुर्थभागान्निप्रायमाह—“बृहस्पतिर्नो हविषा बृधात्कित्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै यज्ञमव रुन्धे” (तैसं ६.१.२) इति । देवानां मध्ये बृहस्पतेर्गुरुत्वेन परब्रह्मस्वरूपत्वम् ॥ ‘हविषा विधेः’ इति शाखान्तरे मन्त्रपाठः^{१०} । तं निन्दित्वा स्वपाठं प्रशंसति—“यद् ब्रूयाद्विधेरिति यज्ञस्याणुष्टुप्त्वे बृधात्कित्याह यज्ञस्याणुमेव परि वृणक्ति” (तैसं ६.१.२) इति । ‘बृहस्पतिर्विदधात्’ इत्युक्ते सत्यमिद्वेदरसुचितत्वात् यज्ञविघ्नं यजमानः प्राप्नुयात्, ‘बृधात्’ इत्युक्त्या तत्परिहारः ॥

५-५, तं.ति-स्वाहुतमिदमस्तु । ६, तं.ति-वर्धयितृभ्यः । ७-७, तं-समुदायस्य तथा व्यपदेशः तदणैतत् ; ति-समुदायस्य तथा व्यपदेशः तदणैतत् ।

८, उ.वा.पा.भा.हा-^{१०}दीह्यादिसिद्धिः । ९, तं-बहुविशेषणान्नि । १०-१०, आ-शाखान्तर-मन्त्रपाठः ।

[दीक्षा

विश्वे देवस्य नेतुर्मर्तो वृणीत सख्यं विश्वे राय इपुष्यसि द्युभ्रं वृणीत पुष्यसे

विश्वे । देवस्य । नेतुः । मर्तः । वृणीत । सख्यम् । विश्वे । रायः । इपुष्यसि ।

द्युभ्रम् । वृणीत । पुष्यसे ।

सुचैवौद्ग्रहणं जुहोति- ' विश्वे देवस्य ' इत्यनुष्टुभा चतुष्पदया यजुरन्तया ।

- ५ " सा वा एपर्गनुष्टुक् " (तैसं ६.१.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । सप्ताक्षर प्रथम पदम् अष्टाक्षराणि त्रीण्यन्यानि ॥ ' विश्वे प्राणिनः । देवस्य नेतुः प्रेरयितुः स्वमूलाः वशावर्तिनः नेतव्यस्त्वेन वर्तन्ते अस्वतन्त्रा वर्तन्त इति यावद् । कोऽसौ नेता ? सवितेति म्रमः । कुत एतद् ? " विश्वे देवस्य नेतुरित्याह सावित्र्येतेन " (तैसं ६.१.२) इति ब्राह्मणदर्शनात् । स हि सर्वस्य प्रेरकः । येन यत्र मदा कृने कर्म भोक्तव्यं तत्र नयति प्रामाद् ग्रामः, जागरितात्
- १० स्वप्नं, स्वप्नाच्च जागरितम्, इतो लोकादसुं लोकम्, अमुतश्चेमम् इति । एवं तेन सर्वस्ये-
शानेन अस्वतन्त्रा जन्तवः, इतश्चेतश्च पशुवनीयन्ते । किमधुना ' विज्ञानना प्रतिपत्तव्यमित्याह-
' मर्तः ' वृणीत ' सख्यम् । मरणधर्मा मनुष्यः । " हसिमृषिण् " (उ ३७३) इत्यादिना त्रियतेः तन्प्रत्ययः । यत एवं देवः करोति अतोऽसौ मर्तो विज्ञानन् देवेन सख्यं वरित्तुमर्हति त्वत्सकाशात् । " अहं कृत्यत्तुचक्ष " (पा ३.३.१६९) इति लिङ् ।
- १५ समानख्यानः सखा । " समाने ख्यः स चोदातः " (उ ५८६) इति ख्यातेरिण्प्रत्ययः ।

विश्व इति ॥ बोधायनः- " अपरं चतुर्गृहीतं ' गृहीत्वाऽऽज्यपूर्णं सुचमौद्ग्रहणं ' जुहोति

विश्वे देवस्य नेतुर्मर्तो वृणीत सख्यं विश्वे राय इपुष्यसि द्युभ्रं वृणीत पुष्यसे स्वाहेति " (बौधो १.७)

इति । आपस्तम्ब- " द्वादशगृहीतेन रुचं पूरयित्वा विश्वे देवस्य नेतुरित पूर्णाहुतिर पृष्टीम् "

(आपश्रौ १०.८.६) इति ॥ ' विश्वे विश्वात्मकस्य नेतुः जगन्निर्वाहकस्य देवस्य सख्यम् अतुमर्तं

- २० ' मर्तं मरणवान् यजमान सहसा वृणीत । तच्च सत्यमीदृशेन स्तोत्रेण स्मरते । ' विश्वे, हे विश्वात्मक,

' रायः धनस्य इपुष्यसि ईतिषे । स्तुत्वा ' पुष्यसे यज्ञपोषणाय ' द्युभ्रं घन याचेत् । इद इविस्तर

हुतमस्तु । तमिममौद्ग्रहणदोमं ' विश्वास्त्याख्यापिकया ' पद् निर्दिष्टि- " प्रजापतिर्यज्ञमनुजत सोऽस्माद्

सृष्टं पराहेत् स प्र यज्ञाप्तीनात् प्र साम तमृगुदयच्छयस्त्रयच्छतदौद्ग्रहणस्यौद्ग्रहणत्वम् "

(तैसं ६.१.२) इति । पलायमानं यज्ञपुरप महीतु प्रजापतिना प्रेरिताना त्रिविधमन्त्रपुरदानां मध्ये

- २५ यज्ञसामपुरषी स यज्ञः प्रकर्षेणाप्लीनाद् भावृणोत् । ऋदेवता तु तं यज्ञसुदृक्कात् । तस्माद्देवससाध्यम्

८. त-तस्य । ९. ति-प्रज्ञानता । १०. त.ति-देवस्य । ११. त.ति-तत्सकाशात्

११-११. आ.क-गृहीत्वाऽऽज्यपूर्णं सुचौद्ग्रहणम् ; पा-गृहीत्वाऽऽज्यपूर्णं सुचमौद्ग्रहणम् ; म२-गृहीत्वाऽऽज्यपूर्णं सुचमौद्ग्रहणम् ; मा- ' आज्यपूर्णं सुचमौद्ग्रहणम् ' नास्ति, (बौधोसूत्रे ' गृहीत्वाऽऽज्यरत्न पूर्णां सुचमौद्ग्रहणम् ') । १२. इ-तमिममौद्ग्रहणस्य होमम् । १३. म२-औद्ग्रहणपदम् ।

'समानस्य छन्दसि' (पा ६.३.८४) इति समावः । यलोपः इति तत्रानुवर्तते । तस्य भावः सख्यम् । "सख्युर्यः" (पा ५.१.१२६) इति यः । अयमर्थः—देवेन सवित्रा यत्समानाख्यायानत्वं सारूप्यमेकत्वं वा, यस्मिन् सति स एव भूत्वा पारतन्त्र्याद्विमुक्तः सर्वस्य स्वयं नेता संपद्यते^{१२}, ^{१३}तद्विप्रमयं ^{१४}मर्त्यः त्वत्सकाशात्^{१५} वरीतुमर्हतीति । इदानीमस्य देवेन^{१६} सख्यं वृत्तवतः^{१७} मर्त्यस्याग्निस्काशात् समुपजायमाना^{१८} सिद्धिरुच्यते । ^{१९}इषुष्यसि त्वमपि देवसख्यं वृत्तवन्तमिमं ^{२०}जनमिषुधिभिन्नाचरसि, यथा इषुधिरिषूणां निधानं भवति, एवमिमं ^{२१}सर्वसिद्धीनां भाजनत्वेनाचरसि; तादृशमेनं करोषीति यावत् । "उपमानादाचारे" (पा ३.१.१०) इति क्यच् । "कण्वचरवृत्तनस्य" (पा ७.४.३९) इति विधीयमानो लोपो व्यत्ययेन अस्यापि^{२२} भवति । अथवा इषुध शरधारणे, इति कण्ठ्यादिरयं द्रष्टव्यः (पा ३.१.२७) । देवसख्यं वृत्तवतोऽस्य^{२३} त्वमिषुष्यसि, इषूणांमिषुधिरिव इषुस्यानीयानां सिद्धीनामपादानत्वेना-^{२४}धारत्वेन च वर्तते इत्यर्थः । एवमामुष्मिकानां(कीणां) सिद्धीनामग्निरेव दातेत्युक्तम् । इदानीमैहि-का(की)नामपि दातृत्वं प्रतिपाद्यते । तत्र धनाधीनत्वात् सर्वसिद्धीनां तन्माहात्म्यं ^{२५}प्रदर्शयति— 'विश्वे रायः' इति । ^{२६}रायः धनस्य ^{२७}गोभूमिहिरण्यौदनादिलक्षणस्य, ^{२८}विश्वे प्राणिनः । किम् ? बशवर्तिनः तत्परतन्त्राः सर्वे इतश्चेतश्च नीयन्ते देवा अपि, किं पुनर्मनुष्याः ? कुत एतत् ? "वैश्वदेव्येतेन" (तैसं ६.१.२) इति ब्राह्मणदर्शनात् । यत एवं तस्मादयं मर्त्यः शीघ्रमेव ^{२९}त्वत्सकाशात् ^{३०}द्युम्नं धनं ^{३१}वृणीत वरितुमर्हति । स एव लिङ् । त्वमपि तत् द्युम्नं वृणानं

अनुष्ठानमौद्ग्रहणम् ॥ तदेतद्विधत्ते— "ऋचा जुहोति यज्ञस्योद्यत्वे" (तैसं ६.१.२) इति ॥ तदीयं छन्दः प्रशंसति— "अनुष्टुप्छन्दसामुद्यच्छदित्याहुस्तस्मादनुष्टुभा जुहोति यज्ञस्योद्यत्वे" (तैसं ६.१.२) इति ॥ एतन्मन्त्रगतभृक्त्वं छन्दश्च यथा प्रशस्तं तथैव पदसंख्यामपि प्रशंसति— "द्वादश वात्स-बन्धानुद्यच्छदित्याहुस्तस्मात् द्वादशभिर्वात्सबन्धविदो दीक्षयन्ति" (तैसं ६.१.२) इति । यथा ^{३२}वत्स एकैकेन पाशेन प्रबध्यते तथा 'विश्वे देवस्य' इत्यादिषु द्वादशानु पदेष्वेकैकेन पदेन यज्ञो बध्यतेऽतस्तानि पदानि वात्सबन्धानि । वत्सस्येव बन्धो वत्सबन्धः । तदीयानि पदानि यज्ञमुद्गृह्णन्तीत्याहुः^{३३} पूर्वोऽभिज्ञाः । तद्विदोऽथर्वयं इदानीमपि तैः पदैर्जुहोति ॥ पूर्वमभिज्ञप्रसिद्ध्या छन्दसः प्रशंसा कृता । इदानीं वागात्मकत्वेन ^{३४}तच्छन्दः स्तूयते— "सा वा एपर्गनुष्टुग्वागनुष्टुग्यदेतयर्चा दीक्षयति वाचैवैनं सर्वया दीक्षयति" (तैसं ६.१.२) इति । अनुष्टुभो वाग्विशेषत्वेन ^{३५}वाग्पत्वम् । छन्दोऽन्तरस्यापि तस्सममिति चेत् तर्हि प्रसङ्गे सति तदपि तथा स्तोत्रव्यम् । लिङ्गोपजीवनेन मन्त्रं स्तौति— "विश्वे देवस्य नेतुरित्याह सावित्र्येतेन मर्तो वृणीत सख्यमित्याह

१२. तं.ति-भवति । १३. तं.ति.पं-तच्छीघ्रमयम् । १४-१४. तं--अमर्त्यः तत्सख्यम्; ति-मर्त्यः तत्सख्यम् । १५. तं.ति-देवस्य । १६. मै-वृत्तवतः । १७. ति-जायमाना । १८. ति-इषुधिरिव । १९. तं.ति-सर्वधनस्य । २०. मै-'अस्यापि' नास्ति । २१. मै-गतवतोऽस्य । २२. मै-प्रतिपाद्यति । २३. तं-गोभूमिहिरण्यौदनादि^०; ति-गोभूमिहिरण्यौदनादि^० ।

१४. इ.उ.ना.हा-मङ्गमुद्ग्रहणित्याहुः । १५. आ.तं.म२-छन्दः ।

[वीक्षा

मर्त्यं पुण्यसे पोषयसि । पुष पुष्टौ दैवादिक उदात्तेत् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । सर्वाभिमत-
 धनसंपत्तिः पुष्टिः । यद्वा-तस्य पुरुषस्य घुम्न त्वया पुण्यते । पुरुषव्यत्ययेन मध्यम., स च तिङ्:
 परत्वान्न निहन्यते (पा ८.१.२८) । “^०अट्टपदेशात्^०” (पा ६.१.१८६) इति लसार्कधातुक-
 त्वानुदात्तत्वे कृते विकरणस्यैव स्वर । “^०स्वाहा सुहुतमिदमोद्ग्रहणाख्य हनिरस्तु । यज्ञस्योद्-
 ग्रहणहेतुत्वादियम् ऋक् उद्ग्रहणी, इदं हविरौद्ग्रहणम् यदनया दीयते । “ प्रजापतिर्यज्ञम-
 सृजत सोऽस्मात् सृष्टः पराङ्केत् स प्र यत्तुर्ध्वानात् ” (तैस ६.१.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

पितृदेवत्वैतेन विश्वे राय इषुभ्यसीत्याह वैश्वदेव्येतेन हुम्न दृषीत पुण्यस इत्याह पौण्येनेन सा व
 पुषर्षवदेवत्या यद्वेतयर्चा दीक्षयति सर्वोभिरवेन देवताभिर्दीक्षयति ” (तैस ६.१.२)
 इति । प्रथमपादे सन्निवर्णयस्य नेतृशब्दस्य प्रयोगेण “सावित्रत्वम् । द्वितीयपादे मर्त्यश्चेन
 १०. सृत्पितृवचनात् “पितृदेवत्वम् । तृतीयपादे विश्वशब्दस्य । प्रयोगात् वैश्वदेवत्वम् ।
 चतुर्थपादे “पुण्यसे” इत्युक्तत्वात् “^०पौष्णत्वं ॥ अक्षररूपयामुपजीव्य स्तौति—
 “ सप्ताक्षरं प्रथमं पदमष्टाक्षराणि त्रीणि यानि त्रीणि तान्यष्टासुपचरितं यानि चत्वारि तान्यष्टौ यदष्टाक्षरा
 तेन गायत्री यदष्टाक्षराक्षरा तेन त्रिष्टुब्धद् द्वाष्टाक्षरा तेन जगती सा वा पुषर्षवणि
 छन्दोऽपि यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वोभिरवेन छन्दोभिर्दीक्षयति ” (तैस ६.१.२) इति ।

१५. प्रथमं पदमृचि प्रथमं. पादः । द्वितीयविषु त्रिषु पादेष्वस्ति प्रत्येकमक्षरगताष्टसंख्या । द्वितीय-
 पादे ‘ मरितयम् ’ इत्यक्षरत्रयेणाष्टव पूर्णायम् । प्रथमपादं त्रैधा विभज्य त्रीण्यक्षराणि तृतीयपादे
 चत्वारि चतुर्थपादे गणनीयानि । तथा सति द्वितीयतृतीयचतुर्थपादा अक्षरसंख्याभिर्गोप्यादिसमा इति
 छन्दस्त्वयसपत्ति । गायत्र्यादीनां त्रयाणां समप्रये प्राधान्यात् सर्वेच्छन्दःसपत्ति ॥ सप्तसंख्यामुप-
 जीव्य स्तौति—“ सप्ताक्षरं प्रथमं पदं सप्तपदाक्षरी पत्तव. दाधरी पञ्चनेवार रन्ध्रे ” (तैस ६.१.२)

२०. इति । “ विश्वे देवस्य नेतृ ” (तैस १.२.२) इत्यत्र यस्मात्प्राणि, “ प्रो ष्वस्मै पुरोरथम् ”
 (ऋस १०.१.३३.१) इत्यथा च शक्यंमृचि सप्त पादाः । शक्यं पशुप्रदत्त्वात् पशुरूपत्वम् ॥
 अक्षेपजगद्भ्यवहारसमत्वेन मन्त्र स्तौति — “ एकस्माद्दशरादास्य प्रथमं पदं तस्माद्वाचोऽनात्
 तन्मनुष्या उप जीवन्ति पूर्णया जुहोति पूर्णं इव हि प्रजापति. प्रजापतेरापथं न्यूनया जुहोति
 न्यूनान् प्रजापति प्रजा असृजत प्रजानां सृष्टै ” (तैस ६.१.२) इति । यस्माद्दशमृचि

२५. प्रथमं पादं पृष्ठेनाऽरेण न्यूनस्वस्मान्मनुष्या वाच स्वस्वमनासमसपूर्णमुपजीवन्ति । मूलाधारादुत्पन्नो
 “ वायुर्मुर्धपर्यन्तं प्रसृतो दक्षरे तत्तस्मान्नेषु वर्णानुत्पादयति । तदिदं वर्णान्निष्कन्तिदक्षणे वाचश्चतुर्थं
 पदम् । पूर्वाणि तु त्रीणि “ पदानि कण्ठादध एव गृह्यताम् ” नामि-यज्ञयितुं दाक्यन्ते । तथा
 चाऽऽम्नायते—“ गृहा त्रीणि निदिहा नेह्यन्ति तृतीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ” (ऋसं
 १.१.६४ २५) इति । पृष्ठेनाऽपूर्णवाच्यवहारसाम्यं दर्शिनम् । किंचेयमृगुत्तरेषु पादेष्वक्षरपूर्णं,

३०. तेन सृष्टिपूर्णप्रजापतिसाम्यात् तत्रास्ये मन्त्रः । प्रथमपादे यद्दक्षरन्यूनत्वं तेन सृष्टिशब्दग-
 ढीजसाम्यात् प्रजोत्पत्तये भवति ॥

१६. म२-सवितृत्वम्, उ.क.ना पा.हा-सावित्रात्वम् । १७. २.८-पितृदेवत्वम्, हा-पितृदेवत्वम् ।
 १८-१८. इ.व.न.पा.हा-पुण्यशब्दप्रयोगात् । १९. उ.ना पा हा-वयु सूर्यपर्यन्तम्; इ-वायुसूर्यपर्यन्तम् ।
 २०. आ.ना.पा हा-‘पदानि’ नास्ति । २१. धा-रूढत्वात् ।

दीक्षा]

स्वार्हक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामा रभे ते मां (१) पातमाऽस्य यज्ञस्योदच
 स्वाहा । ऋक्सामयोरित्यृक्-सामयोः । शिल्पे इति । स्थः । ते इति । वाम् । एति । रभे ।
 ते इति । मां (१) । पातम् । एति । अस्य । यज्ञस्य । उदच इत्युत्-ऋचः ।

कृष्णाजिनस्य शुक्रकृष्णे अङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां संमृशति- ' ऋक्सामयोः ' इति । अचतुरा-
 दिसूत्रेण . (पा ५.४.७७) . ऋक्सामशब्दोऽचप्रत्ययान्तो निपातितः । हस्तविषयं कौशलं
 शिल्पम् । हे शुक्रकृष्णे, -' ऋक्सामयोः ' शिल्पे ' स्थः । तत्र ऋचः शिल्पं शुक्रम् । साम्नः
 कृष्णम् । " एष वा ऋचो वर्णो यच्छुद्धं कृष्णाजिनस्य " (तैसं ६.१.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ।
 ' ते तादृशे ' वां युवामहम् ' आं ' रभे आलभे स्पृशामि । रलयोरेकत्वं स्मर्यते । ' ते च मया
 स्पृष्टे ' युवां मां ' पातं रक्षतम् । कुत इत्यत आह- ' अस्य ' यज्ञस्य ' आ ' उदच आ ' उदकात्
 ' आ समातेरिति यावत् । ऋच स्तुता, इह तु धातुनामनेकार्थत्वात् गतौ वर्तते । स्तोमामिप्रायं
 वा । तत उत्पूर्वात् संपदादिलक्षणः क्तिप् (पा ३.३.१०८ वा ९) । कृदुत्तरपदप्रकृतिरवरत्वम्
 (पा ६.२.१३९) । " ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायप्रतिष्ठमाने " (तैसं ६.१.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

ऋषिति ॥ कल्पः— " जय यजमानायतने कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमोपसृणाति^{२३} ।
 तस्य शुक्रकृष्णे संमृशति शुद्धेऽङ्गुष्ठो भवति^{२४} कृष्णेऽङ्गुलिक्रंक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामा रभे ते मां
 पातमाऽस्य यज्ञस्योदच इति " (बौश्री ६.५) इति । हे शुक्रकृष्णे रभे, युवाम् ' ऋक्सामयोः संबन्धिनी
 चिरेण भवथः । एतच्च ब्राह्मणे स्पष्टीभवित्यति । तादृशौ ' ते युवां स्पृशामि । ' अस्य ' यज्ञस्य ' येयमुगु-
 च्मा तयोपलक्षिता या कर्मसमाप्तिस्तत्पर्यन्तं^{२५} ते युवां पालयतम् ॥ इमे मन्त्रमन्वतारचक्षत्राख्यायिकया
 ' शिल्पत्वं विशदयति^{२६}— " ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायप्रतिष्ठमाने कृष्णे रूपं कृत्वाऽपक्रम्यातिष्ठतां
 तेऽमन्वन्त यं वा इमे उपावत्स्यंतः स इदं भवित्यतीति ते उपामन्त्रयन्त ते अहोरात्रयोर्महिमानमपनिधाय
 देवानुपावर्ततामेप वा ऋचां वर्णो यच्छुद्धं कृष्णाजिनस्यैप साम्नो यत् कृष्णम् " (तैसं ६.१.३) इति । २०
 ' ऋक्सामे देवते^{२७} केनापि निमित्तेन देवयज्ञार्थमारमानप्रकाशयमाने^{२८} धातमतिरोधानाय कृष्णसुपो
 भूत्वा तदीयं ' च रूपं संपूर्णं^{२९} कृत्वा देवेभ्योऽपक्रम्य क्वचिद्गृहे जातिष्ठताम् । देवा विचारितवन्तो यं
 पुरुषमिमे ऋक्सामे प्राप्स्यतः^{३०} स इदं^{३१} यज्ञफलं प्राप्स्यतीति । देवास्तु ऋक्सामे रहसि केनाप्युपाये-
 नोपच्छन्दितवन्तः । ते उभे अहोरात्रमहिमानं शुक्रकृष्णवर्णद्वयं स्वकीये मृगागरीरे स्थापयित्वा देवसानीय-
 मानच्छताम् । कृष्णाजिनस्य यत् शुद्धं स एष ऋचा स्वीकृतोऽहो वर्णः । यत् कृष्णं स ष्य ' साम्ना २५

२४. संभावितोऽर्थ पाठः । तं, ति-उदयनादुत्थानात्; मै-उदयान् । २५. मै ' आ ' नास्ति ।

२२. इ.उ-लोमासृणाति । २३. उ.ना.पा.हा-कृष्णेऽङ्गुलिरिति ऋक्सामयोः । २४-२४.क-
 येयमुगुत्तमा तयोपलक्षिता या आकर्मसमाप्तिस्तत्पर्यन्ताम् । २५-२५. इ.उ.ना.पां-शिल्पं दर्शयति । २६-
 २६. इ.उ.तं.ना.पा.हा-ऋक्सामदेवते । २७. इ.उ.पां-मप्रकाशम् । २८-२८. आ.पा.हा-संपूर्णं रूपम्;
 इ.उ.पां-संपूर्णम्; क.नां-संपूर्णरूपम् । २९-२९. तं-सदृशम्; इ.उ.नां.पां.हा-सः । ३०. इ.उ.पां- ३०
 साम्नाम् ।

तैसं १५॥

इमां धियं शिक्षमाणस्य देव क्रतुं दक्षं वरुणं सः शिशाधि
ययाऽति विश्वां दुरिता तरेम सुतर्माणमधि नारं

इमाम् । धियम् । शिक्षमाणस्य । देव । क्रतुम् । दक्षम् । वरुण । समितिं । शिशाधि ।
यया । अतीतिं । विश्वां । दुरितेति दु-इत्वा । तरेम । सुतर्माणमिति सु-तर्माणम् । अधीतिं । नारम् ।

- ५ कृष्णाजिनमभिसर्पति—' इमाम् ' इति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ तत्र देवशब्दान्त. प्रथमः ।
' इमाम् अग्निष्टोमत्रिपयां ' धिय प्रज्ञा ' शिक्षमाणस्य उपादानस्य पुरुषस्य । शिक्ष विश्वोपादाने ।
" अदुपदेशात् " (पा ६.१.१८६) इति छसार्नधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर (पा ६.१.१६२) ।
' दक्षम् अभिवृद्धिकरम् । दक्ष बृहो शीघ्रार्थे च । २' प्रत्येक वा । ' क्रतुम् अग्निष्टोमात्प्वमिममर-
दीय याग हे ' देव ' वरुण, ' स ' शिशाधि सशित कुरु । स्वकार्यसमर्थमित्यर्थः । इत्येतेऽदि " बहुल
२० छन्दसि " (पा २.४.७६) इति शप. क्षु, " बहुल छन्दसि " (पा ७.४.७८) इत्यन्यासस्येयम्,
" सेर्वापिच " (पा ३.४.८७) इति, " वा छन्दसि " (पा ३.४.८८) इत्यपिचप्रतिषेधात्
पित्वेन डित्वाभावात् " अडितश्च " (पा ६.४.१०३) इति विमान. २५ । इदानीं धीविशेष्यते—
' यया धिया ' विश्वा ' दुरिता विश्वानि दुरितानि । " शेदछन्दसि बहुलम् " (पा ६.१.७०) इति
शिलोप २६ । दु खेन यन्ति एतेऽपि दुरितानि । " वतोऽधिकरणे च " (पा ३.४.७६)
२५ इत्यधिकरणे निष्ठा । यायादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । श्रेयसो प्रिवातकानि
कर्माण्युच्यन्ते । तानि सर्गाणि यया ' अति ' तरेम अतिक्रम्य गच्छेम तामिमा धियमिति सवच्यते ।

स्वीकृतो रात्रिर्वर्ण ॥ शिल्पत्वमुपपाद्य मन्त्र व्याचष्टे— " ऋक्सामयो शिल्पे स्य इत्याहर्क्सामे एवात्र रुधे " (तैस ६.१.३) इति ॥ न केवलं ऋक्सामप्राप्तिः । किंत्वहोरात्रसारप्राप्तिश्चेत्याह— " एष वा अहो वर्णो यच्छुद्धं कृष्णाजिनस्यैव रात्रिषा यत् कृष्ण यदेवैनयोस्तत्र न्यक्त तदेवाव रुधे " (तैस ६.१.३) इति ।

- २० एतयोरहोरात्रयो मयन्त्रिय यत् सार ३१ तत्रर्क्सामयो गृह्णं ३३ तदपि प्राप्नोति । विधत्ते— " कृष्णाजिनेन
दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतदुप यत् कृष्णाजिनं ब्रह्मणैवैने दीक्षयति " (तैस ६.१.३) इति । ब्रह्म वेदस-
दुपादे कृष्णाजिनस्य । ऋक्सामशिल्पधारित्वात् तदुपपन्नम् । दीक्षयति कृष्णाजिनेन यन्मान योजयति ।
योजन द्विविधम् । आस्तीर्णस्य कृष्णाजिनस्याऽऽरोहणमन्यस्य कृष्णाजिनस्य प्रावरण च । तत्रकार
आपस्वग्नेन दर्शित — " कृष्णाजिनेन यजमानं दीक्षयति । द्वाभ्यां समस्य दीक्षेतान्तर्मांससाम्या
२५ बहिलोमाम्याम् । यत्रेक स्याद्दक्षिणं ३१ पूर्वपादे प्रतिपिच्येत् ३१ " (आपश्रौ १०.८.११-१३) इति ॥

इमामिति ॥ कल्प — " अथ दक्षिण जान्वाच्यामिसर्पतीमा धियं शिक्षमाणस्य देव क्रतुं
दक्षं वरुणं सः शिशाधि ययाऽति विश्वा दुरिता तरेम सुतर्माणमधि नारं रहेमेति " (बौश्री ६.५) इति ।

२६ त वि-शीघ्रप्रवर्तकम् । २७. मै-ईडमाव । २८. मै-सालोप ।

- ३१-३३. आ-तत्रर्क्सामयोर्न्येकर्तं गृहम् ; ना पा हा-न्यक्त्न गृहम्, द.उ-न्यक्त्नगृहम्, मा-
३० ' तत्रर्क्सामयो गृहम् ' नास्ति । ३२-३२. आ ना-पूर्वं पादे प्रतिपिच्येत्, त-पूर्वं पादे प्रतिपिच्येत्, नर-
-पूर्वपादे प्रतिपिच्येत् ।

रुहेमोर्गस्याङ्गिरस्यूर्णप्रदा ऊर्जं मे यच्छ पाहि मा मा मा

रुहेम । ऊर्क । असि । आङ्गिरसी । ऊर्णप्रदा इत्यूर्ण-प्रदाः ।

ऊर्जम् । मे । यच्छ । पाहि । मा । मा । मा ।

ननु दुरितसागरं तितीर्षुणां सम्यक्प्रज्ञावतामपि^{२९} ^{३०}कयाचिन्नात्रा भवितव्यमित्यत आह—

सुतर्माणम् इति । सुप्यु दुरितानां तारणकुशलम् । “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ” (पा ३.२.७५) ५

इति तर्तेर्मनिन्त्राययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । ईदृशीं^{३१} नावम् अग्निष्टोमा-

त्मिकां वयम्^{३२} अथि^{३३} रुहेम आरूढा^{३४} भूयास्म अनेन चर्माधिरोहणेनेति । रुहेराशिपि लिङ् ,

“ लिङ्याशिप्यद् ” (पा ३.१.८६) । “ यज्ञो वे सुतर्मा नाः ” (पेन्ना १-१३) इति ब्राह्मणम् ॥

“ कृष्णाजिनेन दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनम् ” (तैसं ६.१.३) इति ब्राह्मणम् ॥

मेखलां पर्यस्यति—‘ ऊर्जासि ’ इति ॥ ऊर्जपतेः संपदादिलक्षणः क्तिप् (पा ३.३.१०८ वा ९) । १०

बलं रसो वाऽभिधीयते । अङ्गिरसामिधम् आङ्गिरसीति यामङ्गिरसो व्यभजन्त । “ अङ्गिरसः सुवर्गं

लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त ” (तैसं ६.१.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ हे मेखले, आङ्गिरसी ऊर्क-

त्वम् असि । ऊर्कपरिणामभूतैः शरैः निर्मितत्वात् ऊर्ण्यपदेशः । पुनश्च विशेष्यते, ऊर्णप्रदाः

हे वरुण देव इमाम् अग्निष्टोमविद्यया धियम् उपाददानस्य यजमानस्य संयन्धिन्^{३५} वृक्षं

समृद्धमग्निष्टोमं क्रतुं^{३६} वृक्षं^{३७} शिश्राधि सम्यगुपदिश्य पारं नय । वयमपि पारं गन्तुं सर्वाणि विघ्नरूप- १५

दुरितानि यथा नावाऽत्यन्तं^{३८} वतरेम तां सुखेन तरणे समर्थाभिमां कृष्णाजिनरूपां^{३९} नावम् अथि^{४०} रुहेन ॥

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामाह—“ इमां धियं शिक्षमाणस्य देवेत्याह यथायज्ञुरैवैतत् ” (तैसं ६.१.३) इति ॥

ऊर्गिति ॥ औघायनः—“ प्रदक्षिणं मेखलां पर्यस्यतूर्गस्याङ्गिरस्यूर्णप्रदा ऊर्जं मे यच्छ ।

पाहि मा मा मा हिंसीरिति ।..... । अथ यजमानं वाससा प्रोर्णोति विष्णोः शर्मांसि शर्म यजमानस्य

शर्म मे यच्छेति । वसनस्वातीकाशेषु यजमानं वाचयति नक्षत्राणां माऽतीकाशात् पाहीति ” (वौश्री ६.५) २०

इति ॥ हे मेखले, स्वमङ्गिरसां संवन्विन्यन्नरसरूपा कम्बलवन्मृदुः^{४१} वासि । अतो अन्नरसं^{४२} मे प्रयच्छ । मां

पालय । हिंसां^{४३} त्वद्वन्धनेन वेदनारूपां^{४४} वमा कुरु । हे वरु, त्वं^{४५} विष्णोः सुखप्रदम्^{४६} असि । यजमानस्य

सुखं प्रयच्छ, ममापि सुखं प्रयच्छ । हे वरु मां नक्षत्रप्रकाशात्^{४७} पाहि । शास्त्रान्तरानुसारेण हे उष्णीप इति

वा^{४८} इयाख्येयम् ॥ तदिदं औघायनेन मन्त्रक्रममनुसृत्योक्तम् । आपस्तम्बस्तु ब्राह्मणक्रममनुसृत्य वरुमेख-

लयोः पौर्वापर्यमाह—“ विष्णोः शर्मांसोत्यनेन वाससा दक्षिणमक्षं यजमानः प्रोर्णुति । नक्षत्राणां माऽती-

काशात् पाहीति शिरः । उष्णीपेण^{४९} प्रदक्षिणं शिरो वेष्टयत इति वाजसनेयकम् । शरमयी मौक्षी वा २५

मेखला त्रिवृत् पृच्छ्यन्त्यतःपाशा । तथा यजमानं दीक्षयति । योन्त्रेण पत्नीम् । ऊर्जासीति ” (आपश्री

१०.९.८-१४) इति । रज्जुसदृशी मेखला । जटासदृशं योक्त्रम् ॥ वरुप्रावरणं विधत्ते—“ गर्भो वा गुप

२९. पं-सम्यक्, ज्ञानवताम् । ३०. तं. ति-कयापि नावा । ३१. मै-अधिरूढाः । ३२. शूर्वाकृतः

पाठः । लिखितपुस्तकेषु मुद्रितपुस्तके च ‘ सुतर्माणम् ’ इत्यस्ति । ३०

३३. आ.ना.पा.हा-वन्धनेन । ३४. आ.ना.पा.हा-‘ वा ’ नास्ति । ३५. आ.ना.पा.हा-

‘ प्रदक्षिणम् ’ नास्ति ।

[कक्षा

हिंसीविष्णोः शर्माऽसि शर्म यजमानस्य शर्म मे यच्छ नक्षत्राणां माऽतीकाशात्

हिंसी । विष्णोः । शर्म । असि । शर्म । यजमानस्य । शर्म । मे ।

यच्छ । नक्षत्राणाम् । मा । अतीकाशात् ।

उणा अविमूत्र तद्वन्मृद्धी । म्रद मर्दने । असुप्रत्यय (उ ६३८) । “ ढयापो सज्ञाञ्दसो-
१५ बह्वलम् ” (पा ६ ३ ६३) इति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् । उपमानपूर्वपदप्रकृतिरत्रत्वम्
(पा ६ २ २) । देहशी त्वम् ^१ऊर्जं बल मद्य ^२यच्छ देहि ^३पाहि च माम् । णिड परत्वान्त
निट्त्वन्यते (पा ८ १ २८) । ^४मा च ^५मा हिंसी ॥

वासमा च यजमान प्रोणोति-‘ विष्णो ’ इति । ^१विष्णो अपि ^२शर्म सुखम् ^३असि सुख-
हेतुरमि । “ यज्ञो न विष्णु ” (तैस ६ १ ४) । किंच ^४यजमानस्य ^५शर्म असि । छर्मान्धातुकानु-
२० दात्तत्वे (पा ६ १ १८६) धातुस्वर (पा ६ १ १६२) । ईदृशस्त्व मद्यमपि ^६शर्म ^७यच्छ देहि ॥

यमनच्छिद्रेषु यजमान वाचयति-‘ नक्षत्राणाम् ’ इति ॥ अतीकाशश्चिद्वन् अतीत्य
काशात् इत्यतीकाश । पचायच् (पा ३ १-१३४) । घञ् वाऽनिक्रान्ते (पा ३ ३ १२१) ।
उभयत्रापि थायादिस्त्ररेणान्तोदात्तत्वम् (पा ६ २ १४४) । “ इक. काशे ” (पा ६ ३-१२३)
इति दीर्घत्वम् । नक्षत्राणां सप्तमी योऽतीकाश. नक्षत्रदेवत्वत्वात् ^८नक्षत्राणाम् अतीकाश इति ।

२५ बद्धिश्चित उख वाम प्रोणुते तस्माद्गर्भां प्रावृता जायन्ते ” (तैस ६-१३) इति । दीक्षितस्य
गर्भरूपत्वं बद्धचत्राक्षणे प्रपञ्चितम्- “ पुनर्वां पुत्रसृष्टिजो गर्भं पुनरिति य दीक्षयन्ति ” (पृष्ठा १-३)
इति । पदमदशा गर्भवेष्टनमुख्यम् ॥ ^{१६}विपक्षवाधपुर सरमाच्छादनस्यापनयनकाल विधत्ते-“ न पुरा
सोमस्य ऋयादपोर्णीत यत् पुरा सोमस्य क्रयादपोर्णीत गर्भां प्रजाना परापातुका स्य ऋते सोमेऽपोर्णीते
जानत पुर तद्यो यथा वसोयास्सं प्रत्यपोर्णुते तादगेव तत् ” (तैस ६ १ ३) इति । सोमे ऋते

२० तत् तदैव जायते ततो वद्यापनयनं शुक्रम् । निचात्यन्तघनवन्त रान्नात्रिक प्रति जनानां दिदृक्षाया
पाश्चर्यं *याष्टीरादिभि ३७ सभायाः३ आवरणपटो यथाऽपनीयते तादगेव तदिति दृष्टव्यम् ॥ ‘ उर्गस्या-
क्षिरसी ’ इत्यस्यार्थमाप्यायिकया दर्शयन् मेखला विधत्ते-“ अक्षिरसं मुग्गं लोकं यन्त ऊर्जं व्यमज्जन्त
तनो यदत्यग्निं यन्त ते शरा अभगन्तूर्ध्वं शरा यच्छरमयी मेग्गला भरत्सूर्णमेगार रुधे ” (तैस ६-१३)
इति । अक्षिरानामकानामृशीणां परस्परमन्त्ररसे विभज्यमाने यत्रवशिष्टं तच्छरानामकनृणविकोपरपेणाऽऽदि-

२५ भूत तस्मात् ‘ उर्गसि ’ इत्यादिमन्त्र उपपद्य । मेखलगन्धनप्रदेशं विधत्ते-“ मध्यत म नहानि मध्यत
पुरास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जां मुज्जते ” (तैस ६ १ ३) इति । अस्य यजमानस्य शरीरमध्ये
रस स्थानयति । तस्मान्मर्देषुपि मध्य ऊर्जो मुज्जते रस धारयन्तीत्यर्थे ॥ प्रकारान्तरेण मध्यदेशं स्तौति-
“ ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाम्ये मेध्यमराचीनममेव्यं यन्मध्यत मज्जति मेध्यं चैवान्यामेध्यं च व्यावर्तयति ”
(तैस ६ १ ३) इति ॥ शरमयत्वं प्रशामति-“ इन्द्रो घृत्राय वज्रं प्राहरत् म घ्रेथा म्यमज्ज
३० स्यसृतीयद स्यसृतीय यूपसृतीय येऽन्त-शरा अशीयन्त ते शरा अभगन्तु तच्छरणांशरत्त वज्रो वै शरा

३६. आ-विपक्षे वाधपुर* । *शुद्धीकृतः पाठ । लिखितपुस्तकेषु मुद्रित-पुस्तकयोस्तु ‘ याष्टिवा-
दिभि ’ इत्यग्नि । ‘ अक्षिरस्योरीकृत् ’ (पा ४ ४ ५९) इति स्त्रेण ‘ याष्टीक ’ इत्येव साऽऽ । ३७. उ-
वाचकादिभि । ३८. उ ना पामां हा-सभायाम् ।

पाहीन्द्रस्य योनिरसि (२) मा मा हिंसीः
पाहि । इन्द्रस्य । योनिः । असि (२) । मा । मा । हिंसीः ।

तस्मात् मां पाहि । हे वासः, अतीकाशनिमित्तमनाच्छादनं दोषत्वेन न मन्तव्यम् । नक्षत्राण्येव हि तं दोषं परिहरिष्यन्तीति भावः ॥

कृष्णविपाणे यजमानाय प्रयच्छति—' इन्द्रस्य ' इति ॥ इन्द्रस्य अपि योनिः कारणम् ५
असि त्वम् । ईदृशी ३२३ मा मा हिंसीः । त्वां यजमानाय प्रयच्छामीति भावः । " यज्ञो
दक्षिणामभ्यध्यायत्तां समभवत् " इत्यारभ्य " सा कृष्णविपाणाऽभवत् " (तैसं ६.१.३) इत्यन्ते
ब्राह्मणे स्पष्टमिन्द्रयोनित्वमस्याः ॥

क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृष्यो यच्छरमयी मेखला भवति वज्रेणैव साक्षात् क्षुधं भ्रातृष्यं मध्यतोऽप
हते " (तैसं ६.१.३) इति । ये वज्रस्यान्तःशीर्णाः क्षुद्रावयवास्ते शराख्यास्तृणरूपाः शरा लभन्वन् । १०
गुणं विधत्ते— " त्रिवृद्भवति त्रिवृद्दे प्राणस्त्रिवृत्तमेव प्राणं सध्यते यजमाने दधाति " (तैसं ६.१.३)
इति । प्राणापानव्यानवृत्तिभिः प्राणस्त्रिवृणरवम् ॥ गुणान्तरं विधत्ते— " पृथ्वी भवति रज्ज्वां व्यावृत्तै " (तैसं ६.१.३) इति । रज्ज्वां सूक्ष्माणां खट्वादिस्थितानाम् ॥ मेखलायोवन्नयोर्व्यवस्थां विधत्ते—
" मेखलाया यजमानं दीक्षयति योक्षेत्रेण पत्नीं मिथुनत्वाय " (तैसं ६.१.३) इति । मेखला यजमानस्य
स्त्री, योक्षेत्रूपः पत्न्याः पुमानिति प्रत्येकं मिथुनरवम् ॥ १५

इन्द्रस्येति ॥ बौधायनः— " अथास्यैषा कृष्णविपाणा त्रिवलिर्वा पञ्चवलिर्वा प्राण्या रज्ज्वा
परितृष्णां तां यजमानाय प्रयच्छतीन्द्रस्य योनिरसि मा मा हिंसीरिति यजमानः प्रतिशृणोति " (बौधाय ६.५) इति । आपस्तम्बो मन्त्रैक्यं मेने (आपश्रौ १०.९.१७) ॥ कृष्णविपाणाय इन्द्रयोनित्व-
माख्यायिकया विशदयन् विधत्ते— " यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत् तां समभवत् तदिन्द्रोऽचायत् सोऽमन्यत
यो वा इतो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तां प्राविशत् तस्या इन्द्र एवाजायत सोऽमन्यत यो वै २०
मदितोऽपरो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तस्या अनुष्टय्य योनिमाच्छिनत् सा सूतवगाऽभवत् तत्
सूतवगायै जन्म तां हस्ते न्यवेष्टयत् तां मृगेषु न्यदधात् सा कृष्णविपाणाऽभवदिन्द्रस्य योनिरसि मा मा
हिंसीरिति कृष्णविपाणां प्र यच्छति सयोनिमेव यज्ञं करोति सयोनिं दक्षिणां सयोनिमिन्द्रं सयोनि-
त्वाय " (तैसं ६.१.३) इति । यज्ञदेवस्य दक्षिणादेव्या संयोगमिन्द्रोऽवगत् २१ ततो जातः सर्वमिद-
मैश्वर्यं प्राप्स्यतीति निश्चित्य स्वयमेव दक्षिणां प्रविश्य ततोऽजायत । पुनरपि स्वस्मादपरः तथा २२ जनिष्य-
माणः सर्वं प्राप्स्यतीति मत्वा मातुर्योनिमाच्छिनत् । सा च माता सहस्रसूता पश्चात् वियोनित्वेन
यन्व्याऽभवत् । ततो लोके पश्चान्नष्टवीजा सूतवगा संपन्ना । ततस्तां योनिं हस्ते वेष्टित्वा पश्चात् बलिभिः २५

३२. तं-त्वमतः ।

" बौधायस्यै परितृष्णा मण्डचरवद्विप्रथिता " । ३९. आ.इ.पा.-सह योगिम् ; ना.हा.-सह
संयोगिम् । ४०. आ.ना.पा.हा.-वगम्य । ४१. तं.म२-ततः । ४२

कृष्यै त्वा सुसस्यायै सुपिप्पलाम्यस्तवौपधीभ्यः

कृष्यै । त्वा । सुसस्याया इति सु-सस्यायै । सुपिप्पलाम्य इति सु-पिप्पलाम्य ।
त्वा । ओर्पधीभ्य इत्योर्पधि-भ्य ।

तथाऽन्तेऽपि लोटमुद्धन्ति ' कृष्यै त्वा ' इति ॥ हे पृथिवि, या सुसस्या शोभनसस्या

५ कृषि । " न-सुम्याम् " (पा ६.२ १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तदर्थं ३३त्वामुद्धरामीति
शेषे । " इगुपमात् कि (कित) " (उ ५.६९) इति क्लृप्त्ययान्तोऽन्तोदात्त कृषिप्रत्ययः ।
" उदात्तयो ह्यसूनात् " (पा ६.१ १७४) इति तत् परस्याश्चतुर्ष्या उदात्तत्वम् ॥

तया दक्षिण गोदान कण्डूयते- ' सुपिप्पलाम्य ' इति ॥ या सुपिप्पला शोभनफला-
शोभनकर्मणोऽशा " ओपप्रय, तदर्थं त्वा कण्डूये इति शेष । पूर्वस्य स्वरः । ओपपिशब्दे
१० तु दासीभारादित्वात् पूर्वपठप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२ ४२) । " ओपघेश्च विभक्तानुप्रयमायाम् " (पा ६.३ १३२) इति दीर्घः । " यद्वस्तेन कण्डूयेत " (तैस ६.१ ३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

युक्ता ता योनि कृष्णामृतोपु निर्द्वा । तत् इय कृष्णविषाणा यज्ञस्य भोग्या योनिर्दक्षिणाया अययवमूला योनिरिन्द्रस्य कारणभूता योनि ॥

कृष्या इति ॥ कृष्यै — " कृष्यै त्वा सुसस्याया इति तथा वेदलोष्टमुद्धन्ति " (आपश्रौ
१५ १०.१० १) इति ॥ हे लोट शोभनसस्योपेत, कृष्यर्थं त्वामुद्धन्मि ॥ मन्त्रमामर्ष्यं दर्शयन्ति — " कृष्यै
त्वा सुसस्याया इत्याह तस्माद्दृष्टपच्या ओपघय पच्यन्ते " (तैस ६.१ ३) इति । नीवारादयोऽङ्ग-
पच्या ॥

सुपिप्पलाम्य इति ॥ कष्य — " सुपिप्पलाम्यस्तवौपधीभ्य इत्यर्थे प्राप्ते शिरसि कण्डूयते " (आपश्रौ
२० १०.१० २) इति । यदा कण्डूयनप्रयोजनं प्रसक्तं तदा कण्डूयेत । हे शिर, त्वां शोभनसस्यो-
पेतौपघ्यर्थं कण्डूये ॥ पिप्पलान्तसूत्रमाह — " सुपिप्पलाम्यस्तवौपधीभ्य इत्याह तस्माद्दोपघय कण्डू-
गृह्णन्ति " (तैस ६.१.३) इति ॥ विपक्षबाधपुर सर इय विघ्नते — " यद्वस्तेन कण्डूयेत पामने-
भायुका प्रया स्वर्यन्त स्वर्येन नम्रभायुका कृष्णविषाणया कण्डूयतेऽपिगृह्य सयते प्रजानां गोपीयाय " (तैस ६.१ ३) इति । पामालस्येगपुनः दारिद्र्येण वस्त्ररहितश्चेत्यर्थः ॥ विपक्षबाधपूर्वकं कृष्णविषाणया

स्यात्वं विघ्नते — " न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतो कृष्णविषाणामव चूतेद्यत् पुरा दक्षिणाभ्यो नेतो कृष्णविषाणा-
२५ भव चूतेद्योनि प्रजाना परापानुका स्याञ्चानासु दक्षिणासु चारवाले कृष्णविषाणा प्रास्यति योनिर्दक्षिण्य
चारवाले योनि कृष्णविषाणा योनावेव योनिं दधाति यज्ञस्य मयोन्मिवाय " (तैस ६.१.३) इति ।
दक्षिणाभ्यो नेतोर्दक्षिणाभ्योऽन्तर्विभ्रपनयनान् । अत्रचूतेन परित्यजत । " चात्वालादिविषाणानुप षपति " (तैस ६.३.१) इति ।
चारवालस्य प्रज्ञयोनिस्त्वम् ।

दीक्षा]

सूपस्था देवो वनस्पतिरूर्ध्वो मा पाह्योदचः स्वाहा यज्ञं मनसा स्वाहा
धावापृथिवीभ्यां स्वाहोरोरन्तरिक्षात् स्वाहा यज्ञं वातादा रभे ॥ २ ॥

[मा योनिरस्ति त्रिंशच्च ।]

सूपस्था इति सु-उपस्थाः । देवः । वनस्पतिः । ऊर्ध्वः । मा । पाहि । एति । उदच इत्युत्-ऊर्ध्वः ।
स्वाहा । यज्ञम् । मनसा । स्वाहा । धावापृथिवीभ्यामिति धावा-पृथिवीभ्याम् । स्वाहा ।
उरोः । अन्तरिक्षात् । स्वाहा । यज्ञम् । वातात् । एति । रभे ॥ २ ॥

[मैसं १.२.२; कासं २.२-३; कपितं १.१४-१५; वासं ४.७-१०.]

औदुम्बरं दण्डं यजमानाय प्रयच्छति—'सूपस्थाः' इति ॥ सुष्ठु उपस्थीयते अवष्टभ्य स्थीयते
मैत्रावरुणेन प्रैपे कृते । तिष्ठते: " अन्येभ्योऽपि दृश्यते " (पा ३.२.१७८) इति कर्मणि क्विप् ।
द्वदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । यद्वा उपस्थानमुपस्थाः । भावे क्विप् (द्र.पा ३.३.१८; १०
पा ३.३.१०८ वा ९) । शोभनमुपस्थानं यस्मिन् इति बहुव्रीहौ " नञ्सुभ्याम् " (पा ६.२.१७२)
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अलीप्रत्ययान्तत्वात् हस्त्राभावः (द्र.पा.मा १.२.४८ वा २) । 'देवः दीप्तिमान्
' वनस्पतिः वनस्पतिविकारः, कार्ये कारणशब्दः । " उमे वनस्पत्यादिषु युगपत् " (पा ६.२.१४०)
इति पूर्वोत्तरपदयोः युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । पारस्करप्रभृतित्वात् (पा ६.१.१५७) सुट् । 'ऊर्ध्वः
अकुटिलः । ईदृशास्त्वं मां पाहि रक्ष । ' आ उदचः आसमातेर्यज्ञस्य । पूर्ववत् प्रत्ययः स्वरश्च । ईदृशं त्वां
यजमानाय प्रयच्छामीति भावः । " वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामत् " (तैसं ६.१.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

यजमानं वाचयति—'स्वाहा' इति ॥ आ रभ इति सर्वत्र संबध्यते । यस्मादित्यं

सूपस्था इति ॥ बौधायनः—“ अथास्मा ऊर्ध्वामौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छति मुखेन संमितं
सूपस्था देवो वनस्पतिरूर्ध्वो मा पाह्योदच इति यजमानः प्रतिगृह्णाति ” (बौधौ ६.५) इति ।
आपस्तम्बो मन्त्रैवयमाह—“ सूपस्थाः देवो वनस्पतिरिति । तं यजमानः प्रतिगृह्णाति ” (आपधौ १०.१०.६) २०
इति ॥ दण्डरूपो वनस्पतिकार्यः देवः 'सूपस्थाः सुष्ठुपस्थीयतेऽवष्टभ्यते मैत्रावरुणेन प्रैपकाल इति
सूपस्थाः । हे तादृग्दण्ड, स्वमूर्ध्वस्थित जा समक्षेर्मां पालय ॥ यजमानाय दण्डप्रदानं विधत्ते—“ वाग्वै
देवेभ्योऽपाक्रामत् यज्ञायातिष्ठमाना सा वनस्पतीन् प्राविशत् सैषा वाग्मनस्पतिषु वदति या दुन्दुभौ या
तूण्ये या व्रीणायां यद्दीक्षितदण्डं प्रयच्छति वाचमेवाव रूपे ” (तैसं ६.१.४) इति । तूण्यो चेणुः ॥
क्रमेण गुणौ विधत्ते—“ औदुम्बरो भवत्यूर्ध्वो उदुम्बर ऊर्ध्वमेवाव रूपे मुखेन संमितो भवति । मुखत
पुत्रास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मुखत ऊर्जा भुञ्जते (तैसं ६.१.४) इति ॥ यजमानस्य दण्डत्वाय विधत्ते—
“ ऋते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्र यच्छति मैत्रावरुणो हि पुरस्तादस्तिवभ्यो वाचं निभजति तामृत्विजो
यजमाने प्रति घ्रापयन्ति ” (तैसं ६.१.४) । मैत्रावरुणस्तत्र प्रैपेस्तेभ्यः ऋत्विग्भ्यो मन्त्रान् विभजति ।
ते च ऋत्विजो यजमानार्थं तान् मन्त्रान् पठन्ति । अतो मैत्रावरुणस्य वाग्रूपो दण्डो युक्तः ॥

स्वाहेति ॥ बौधायनः—“ अथैनं यज्ञस्थान्नारम्भं वाचयति स्वाहा यज्ञं मनसा स्वाहा धावा-
पृथिवीभ्यां स्वाहोरोरन्तरिक्षात् स्वाहा यज्ञं वातादा रभ इति ” (बौधौ ६.५) इति । आपस्तम्बः—

विष्णोर्वस्त्रेणोर्णते तं नक्षत्रयावेष्टयेच्छिरः ।

इन्द्र दद्यात् कृष्णशृङ्गं कृष्यै लोटोद्दतिस्तथा ॥ २ ॥

सुपि कण्डूयनं मृष्टिं सुप दण्डपरिग्रहः ।

स्वाहाऽऽङ्गुलीर्द्वयोन्मञ्जोत् पञ्चभेदेन विंशतिः ॥ ३ ॥” इति ॥

अथ मीमांसा ॥ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ इष्टिदण्डादिभिर्दीक्षा किं वेष्टयैवोक्तितः क्रमात्”

युक्तः संस्कार इष्टयैव दण्डादेर्व्यञ्जकत्वतः ॥” (जैन्या ५:२:१६) इति ॥

ज्योतिष्टोमे “दीक्षाप्रकरणे श्रूयते—“ आनावैष्णवमेकादशकपालं निवैपेदीक्षिव्यमाणः”

(द्र. तैत्रा १-५-९; मैसं ३-६-१) इति । अन्यत्रपि “श्रुतम्—“ दण्डेन दीक्षयति” । “मेलथया दीक्षयति”

(तैसं ६-१-३) “कृष्णाजिनेन दीक्षयति” (तैसं ६-१-३) इति । तत्र “इष्टिवत् दण्डादीनामपि साधन-

त्वाभिधानात् सर्वैरियं दीक्षेति चेत् । मैत्रम् । इष्टेः क्यारूपत्वात् संस्कारहेतुत्वं युक्तम् । दण्डाद्व्यस्तु

द्रव्यरूपा न पुरुष संस्कर्तुं प्रभवन्ति । न चैतावता दण्डादिवैयर्थ्यम् । ‘दीक्षितोऽयम्’ इत्यभिव्यक्तिरुपस्य

“दण्डस्य प्रयोजनस्य सद्भावात् । तस्मादिष्टयैव दीक्षा सिध्यति ॥

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ दण्डदीक्षा दक्षिणा तु शतं द्वादशभिर्युतम् ।

द्वयार्थमुत् मुख्यार्थं सोमस्येयुक्तिसंभवात् ॥

मुख्याङ्गद्वयं नैवं पारंपर्यविदम्बना ।

वचनस्य न युक्ताऽतः प्रधानार्थमिदं स्थितम् ॥”

(जैन्या ३-७-९-१०) इति ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षादक्षिणे श्रूयते—“ दण्डेन दीक्षयति” इति । “तस्य द्वादशशतं दक्षिणा” २०

(तांत्रा १६-१-११) इति च । तत्र दीक्षा “मुख्याङ्गयोरुभयोरुपकरोति । तथा दक्षिणाऽपि । न

च वाच्यं ‘दीक्षा सोमस्य, दक्षिणा सोमस्य’ इति वाक्ये पृथया मुख्यसंबन्ध एवावगम्यते

न त्वङ्गसंबन्ध इति । दीक्षादक्षिणे साक्षात् सोमेनैव संबन्धीताम् । स सोमः पुनरङ्गैः संबन्धत इति परं-

परया दीक्षादक्षिणयोरुपैरपि संबन्धोऽस्ति । तस्मादुभयार्थं दीक्षादिकमिति प्राप्ते द्दमः—अध्यवहितसंबन्ध

एव पृथया अभिधेयोऽर्थः । तदसंभवे तु परंपर्या” संबन्धः कथञ्चित् गृह्येत । इह तु तत्संभवात् पारंपर्यं

न युक्तम् । तस्मात् प्रधानार्थं दीक्षादिकम् ।

“चतुर्थस्य द्वितीयपादे” चिन्तितम्—

“मैत्रावरुणके दण्डदानस्य प्रतिपत्तिता ।

उत्तार्थकर्मताऽऽद्योऽस्तु धारणे कृतकृत्यतः ॥

४५. ना.म२-अग्रिमः । ४६. इ.उ.तं.ना.पा.भां.म२.हा- ‘दीक्षाप्रकरणे’ नास्ति । ४७. इ. ३०

उ.ना.पा.भां.हा- ‘श्रुतम्’ नास्ति । ४८. इ.उ.ना.पा.भां.हा- ‘इष्टिवत्’ नास्ति । ४९. तं.म२-दण्ड”

५०. आ.तं.ना.म२.हा-मुख्याङ्गयोरुप” । ५१. तं-परंपरा” । ५२-५२. इ.उ-चतुर्थस्य द्वितीये पादे ;

आ.क-चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे ।

युक्तोपयुक्तसंस्कारानुपयोक्तव्यसंस्त्रिया ।

रित्यत्र प्रैपानुवचने दण्डोऽपेक्ष्योऽर्थवर्म्मं तत् ॥ ” (जैत्र्या ४ २ १२-१३) इति ॥

- ज्योतिष्टोमे ध्रुयते—“ क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्ड प्रयच्छति ” (तैस ६.१.४) इति । तदेत-
दण्डदानं प्रतिपत्तिकर्म । कुतः ? दण्डस्य यजमानधारणेन कृतकृत्यत्वात् । यजमानो श्वर्ष्युणा दीक्षाविद्वर्ष्य
५ दत्त दण्डमा सोमक्रयाद्धारयति । अत एवाऽऽम्नातम् “ दण्डेन दीक्षयति ” इति, “ यद्दीक्षित-
दण्ड प्रयच्छति ” (तैस ६.१.४) इति च । तस्मादुपयुक्तस्य “ दण्डस्य दान प्रतिपत्तिरिति चेत् ।
नैवम् । दण्डे भविव्यदुपयोगस्यापि “ सद्भावात् । यदा मैत्रावरुण स्थिरवा प्रैपाननुवक्ष्यति नदानीभवल्भ्रवाय
दण्डोऽपेक्षित । अत एवाऽऽम्नातम्— “ दण्डी प्रैपानन्वाह ” इति । तथा “ प्रतिपत्तिकर्मरूपादुपयुक्त-
संस्कारार्थकर्मस्य उपयोक्तव्यमाण संस्कार प्रशस्त । उपयोनयितुमेव हि सर्वत्र संस्कारस्य प्रवृत्तिः ।
१० उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपस्य संस्कारस्याऽऽदरमात्रपर्यवसायित्वेन तत्कार्यपर्यवसानाभावादप्रशस्तत्वम् ।
तस्मात् मैत्रावरुणसंस्काराय “ दण्डदानमर्थकर्म । तथा सति निरूढपशानसत्यपि दीक्षिते दण्डसंपादनम्येतत्
दान “ प्रथोक्तम् ॥

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

- “ उत्तिष्ठन् प्रवदेदग्नीदग्नीनित्यादिकं तथा ।
२५ कृणुत घतमित्येवं पठन् वाचो विमुञ्चते ॥
मन्त्रौ विधेयौ कालो वा मन्त्रावुत्थानमौक्यो ।
विनियोन्यौ न कालस्य लक्षणा युज्यतं विधौ ॥
मन्त्रार्थानन्वयात्तत्र तद्विधिर्नैव शक्यते ।
अगत्या लक्षणाऽप्यन्तु तेन कालो विधीयते ॥ ”
२० (जैत्र्या ३ २ ९-११) इति ॥

- ज्योतिष्टोमे समामनन्ति—“ उत्तिष्ठश्चाह्नाग्नीदग्नीन् विहर ” (अ तैस ६.३.१) इति । तथा
“ घतं कृणुतेवि वाचं विसृजति ” (तैस ६.१.४) इति । तत्राऽऽग्नीं सबोध्यासिद्विद्वर्णादिमैपरूपो मन्त्रो-
ऽनेन वाच्येनोत्थानङ्गोपतया विनियुज्यते । तथा मुष्टिं कृत्वा तिस्रमिन्द्राञ्चो दीक्षितस्य वाग्विमोके “ घतं
कृणुत ” (तैस ६ १ ४) इति मन्त्रो विनियुज्यते । न चाग्नीदग्नीविमोकादग्नी काललक्षकौ । “ तत्कालयो-
२५ विधेयत्वे सन्ति लक्षणाया “ अन्यायत्वादिति प्राप्ते भ्रम—अग्निविहरणप्रैपे पयःपानरूपव्रतसंपादनप्रैपे
चान्द्रिनाथेतौ मन्त्रौ, न तृत्याने वाग्विमोके च । अतोऽसमर्थयोर्विनियोगामभवादगत्या लक्षणामप्यङ्गीकृत्य
कालो विधीयते ॥

अय छन्द ॥ ‘ आगो देवी ’ इति त्रिपदा विराट् । ‘ विश्व देवस्य ’ इत्यनुष्टुप् । ‘ इमां
धियम् ’ इति त्रिष्टुप् ॥

- ३० इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाक ॥ २ ॥

५३. ड उ-“ दण्डस्य ” नास्ति । ५४. म२-संभवात् । ५५. आ ड ना पा हा-प्रतिपत्तिरूपम् ।
५६. सं-तदण्डोपादानं, म२-दण्डप्रदानं । ५७. त-प्रयोजनं । ५८-५९. इ उ.भा-तत्कालयोर्विधेयवाचके
लक्षणाया, ना पा हा-तत्कालयोर्विधेयवाचके लक्षणाया ।

देवयजनस्वीकारः]

दैवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिर्ये वर्चोधां यज्ञवाहसं सुपारा नो असद्वशै ।
दैवीम् । धियम् । मनामहे । सुमृडीकामिति सु-मृडीकाम् । अभिर्ये । वर्चोधामिति वर्चः-धाम् ।
यज्ञवाहसमिति यज्ञ-वाहसम् । सुपारेति सु-पारा । नः । असत् । वशै ।

मध्वरात्रे प्रबुद्धो यजमान आचामति — 'दैवीं धियम्' इत्यनुष्टुभा चतुष्पदया ॥ देवानामियं
दैवी, यया देवान् यष्टुं शक्नोति । " देवाद्यजत्रौ " (द्र. पाभा ४-१-८५ वा ३) इत्यञ् । भित्त्वा- ५
दाद्युदात्तत्वम् । (पा ६-१-१९७) । तां धियं मनामहे अभ्यस्यामः, भूयो भूयोऽपि संपा-
दयामः । " पात्राभ्यास्याम्नादाण्ड्यतिर्सतिशदसदां पिवजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपदयच्छैषीशीयसीदाः " (पा ७-३-७८) इति मनादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । सा पुनर्धीः कीदृशीत्याह—'सुमृडीकाम् ।
शोभना मृडीका यस्यामिति बहुव्रीहौ " नञ्सुभ्याम् " (पा ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
मृड सुखने । तस्मात् " मृडेरीकनूकननौ " (द्र. उ ४७२) इति (ई) ऋप्रत्ययः । सुखयितारः सुख- १०
हेतवः उच्यन्ते । 'वर्चोधां वर्चसो दीपेर्धात्रीम् । " आतोऽनुपसर्गे कः " (पा ३-२-३) । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) । 'यज्ञवाहसं यज्ञं बहतीति यज्ञवाहाः, 'तां यज्ञनिर्वहणक्षामाम् ।
" गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च " (द्र. उ ६७६) इति वचनात् " बहिहाधान्भ्यश्छन्दसि " (उ ६७०) इत्यनुप्रत्ययः कारकपूर्वादिपि भवति । " वसेर्णित् " (उ ६६७) इति तत्रानुवर्तते । 'ततो
वृद्धिः । यज्ञशब्दो नडप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः (पा ३-३-९०, ३-१-३) । किमर्थं मनामहे ? 'अभिर्ये १५
आभिमुख्येन या इष्टिः देवानां तदर्थम् । " एमन्नादिषु पररूपं वक्तव्यम् " (द्र. पाभा ६-१-९४ वा ६)
इति पररूपत्वम् । वर्णव्यत्ययेन वा ह्रस्वः । " तादौ च नििति कृत्यतां " (पा ६-२-५०) इति

द्वितीयोऽनुवाके दीक्षा वर्णिता । दीक्षितेन देवयजने स्वीकृत सति सोमक्रयणादिरूपः क्रतुव्यवहार-
स्तत्र कर्तुं शक्यते इति तृतीयेऽनुवाके देवयजनस्वीकारो 'वर्ण्यते । तत्स्वीकारादूर्ध्वं सोमार्थं देवयजने
सोमक्रयस्थैव वक्तुमुचितत्वात् तत्स्वीकारात् पूर्वमनुवाकादौ व्रतपानद्रव्यसंपादने' अभिधीयते' । २०

दैवीमिति ॥ धौभायनः— " अथाप आचामति दैवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिर्ये वर्चोधां
यज्ञवाहसं सुपारा नो असद्वश इति " (धौश्रौ ६-७) इति । आपस्तम्बः— " दैवीं धियं मनामह इति
हस्ताववनिज्य " (जाषश्रौ १०-१७-९) इति ॥ अभीष्टार्थसिद्धये वयं 'देववाविषयां कर्मानुष्ठानबुद्धि-
मनया' बुद्ध्यां संपादयामः । कीदृशां बुद्धिम् ? 'सुमृडीकां सुखहेतुं ब्रह्मचर्यखाधारणहेतुं यज्ञ-
निर्वहणक्षामाम् । सेयं बुद्धिः सुष्टु पारं गताऽस्मान्कं वशे भवतु ॥ सुमृडीकामिति पदस्याभिप्रायमाह— " दैवीं २५
धियं मनामह इत्याह यज्ञमेव तन्मृदयति " (तैस ६-१-४) इति । मृदूकरोतीत्यर्थः ॥ सुपारेति पदेन
चत्सुचितं तदाह— " सुपारा नो असद्वश इत्याह व्युष्टिमेवाव रूधे " (तैस ६-१-४) इति । व्युष्टिः
सुप्रभातं 'कृत्स्नयज्ञप्रकाशनमित्यर्थः ॥

* 'मृडः कीकृच्कृणौ' इति कौमुदीस्थः पाठः । सूत्रेऽस्मिन् 'मृडः कीकृन्नित्युज्ज्वलदत्तादिपाठः
प्रामादिकः' इत्यादिका तत्त्वबोधिनोऽभ्याख्यापि परामर्शमर्हति । १. मै- 'ताम्' नास्ति । २. तं-ति-तस्मात् । ३०

१. इ. उ-वक्ष्यते । २. आ-संपादनम् । ३. आ. क.-अभिधीयते । ४-४. ना-देवताविषयकामनु-
ष्ठानबुद्धिम् । ५. म२-शुद्धया; ना. हा- 'बुद्धया' नास्ति । ६. म२-धियम् । ७. तं-कृत्स्नप्रकाश
इत्यर्थः; म२-कृत्स्नयज्ञप्रकाश इत्यर्थः; क-कृतयज्ञप्रकाशनमित्यर्थः ।

ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा दक्षपितारस्ते नः पान्तु ते

नोऽयन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा-

ये । देवा । मनोजाता इति मने-जाता । मनोयुज इति मन-युज । सुदक्षा इति सु-दक्षो ।

दक्षपितार इति दक्ष-पितार । ते । न । पान्तु । ते । न । अयन्तु ।

तेभ्य । नम । तेभ्य । स्वाहा ।

५

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ उपमर्गाश्वाभिर्जम् ” (फि ८१) इत्यमिशब्दोऽन्तोदात्त । व्युत्पत्त्य-
नवराणात् नामगृह्यते । आभिमुख्येन देवान् यष्टुं देवीं धियं मनामहे । सा च धीं सुपारा
शोमनासना सुष्टु कर्मणा समाहितसाधनभूता । “ नन्सुम्याम् ” (पा ६ २ १७२) इत्युत्तरपदान्तो-

१०

दात्त्वम् । यद्वा-पार तीर कर्मसमाप्तौ । सुष्टु पारयित्री कर्मण । पचावच् (पा ३ १ १३४) ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २ १३९) । याथादिस्वरो वा (पा ६ २ १४४) । ईदृशी
भूत्या न अस्माकं वशे असत् अस्तु अस्मद्वशे वर्तताम् । अस्तेर्छति “ लेटोऽडाटो ”
(पा ३ ४ ९४) इत्यङगम । “ इतश्च लोप. परस्मैपदेषु ” (पा ३ ४ ९७) ॥

व्रतयति—‘ ये देवा ’ इति ॥ “ प्राणा वै देवा मनोजाता मनोयुज ” (तैस ६.१४)

इति ब्राह्मणदर्शनात् चक्षुरादय प्राणा देवा, ते हि देवनन्त । मनोजाता जातमनस,

१५

मनोव्यापारमन्तरेण स्वकार्यकरणासभयात् । “ निष्ठाया पूर्वापिपते जातिकालसुखादिभ्यः

परवचनम् ” (पा २ २ ३६ वा १) इति जातशब्दस्य परवचनम् । “ वा जाते ” (पा ६ २ १७१)

इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वाभावे “ बहुव्रीहौ प्रकृत्या ” (पा ६ २ १) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

मनस्शब्दोऽभ्युत्पत्त्यन्त आद्युदात्तः । मनोयुज मनसा मननेन विषयाभ्यारणलक्षणैः युजन्त

इति । “ ममृद्दिप ” (पा ३ २ ६१) इति विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २ १३९) ।

२०

य इति ॥ कल्प—“ अथास्मै कश्ये वा चमसे वा निधिष्य धर्मं ग्रयच्छति । तदक्षिणः

परिधिर्ये धतयति ये देवा मनोजाता मनोयुज सुदक्षा दक्षपितारस्ते न पान्तु ते नोऽयन्तु तेभ्यो

नमस्तेभ्य स्वाहेति ” (वैश्वो ६.७) इति ॥ चक्षुरादिप्राणाभिमानिनो ये देवा सन्ति तेऽस्मान्

पथ पानस्वरुपतानुष्ठापिनोऽन्तर्बहिश्च शुद्धिसपादनेन पात्यन्तु । कीदृशा देवा उर्यत्तिकात् मन्मा

२५

सहोत्पत्ताः । स्वबह्वारकालेषु मनसा युजन्ते । अन्यमनस्कस्य चक्षुरादिभिः सनिहितविषयाणामप्यनव-

गमान् । सति तु मनमाहास्ये स्वम्बनिर्येषु सुदक्षा कुशला । दक्षः प्रजापतिस्त्वापञ्चो येषां ते

दक्षपितारः ॥ विचारपुरसर/धत विधत्ते—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति होतव्य दीक्षितस्य गृहाद् न

होतव्या इति हविर्वै दीक्षितो यज्जुहुवाद्यजमानस्यात्रदाय जुहुयान् यद् जुहुवाद्यत्रपरन्तरयोरे देवा

मनोजाता मनोयुज इत्याह प्राणा वै देवा मनोजाता मनोयुजस्तेनेव परोर्धं जुहोति । तत्रैव हुतं नेयाहुतम् ”

३०

(तैस ६.१४) इति ॥ हविष्टवमर्थेऽदान्तरे भूयते—“ पुरा गच्छु वावैप मेघायाऽऽमानमारभ्य वरति

यो दीक्षितो यदग्नीषोमीय पशुमाळभत आत्मानिष्यथण प्रयास्य स तस्मात् तस्य नाऽऽश्य पुर्यनिष्यथण इव

देवयजनस्वीकारः] :

ऽग्ने त्वं सु जागृहि वयं सु मन्दिपीमहि गोपाय नः स्वस्तये प्रबुधे नः पुनर्ददः ।

अग्ने । त्वम् । स्विति । जागृहि । वयम् । स्विति । मन्दिपीमहि । गोपाय । नः । स्वस्तये ।
प्रबुध इति प्र-बुधे । नः । पुनः । ददः ॥

सुदक्षाः, दक्षन्त इति दक्षाः निपुणाः प्रतिपत्तारः । दक्ष बृहौ । पचाद्यच् (पा ३.१.१३४) । वृषा-
दित्यादाद्युदात्तः (पा ६.१.२०३) । शोभना दक्षा येषु मनोयुक्तेषु प्रवर्तमानेषु ते सुदक्षाः । “आद्यु-
दात्तं द्व्यच् छन्दसि” (पा ६.२.११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—दाक्षिण्यं दक्षः । वचन्त
आद्युदात्तः (पा ६.१.१९७) । सुष्टु दाक्षिण्यं येषामिति बहुव्रीहौ पूर्ववदुत्तरपदाद्युदात्ता
(पा ६.२.१) । यद्वा—सुष्टु दक्षाः सुदक्षाः । “परादिश्छन्दसि बहुलम्” (पा ६.२.१९९)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दक्षपितारः, दक्षं पिता पितृस्थानीयं मनो येषां ते दक्षपितारः । “ऋत-
श्छन्दसि” (पा ५.४.१५८) इति कपः प्रतिषेधः । वर्णव्यत्ययेन उपधादीर्घत्वम् । ते तादृशां १०
देवाः नः अस्मान् पान्तु रक्षन्तु । पा रक्षणे । किञ्च ते नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु
अनुप्रविशन्तु सदा अस्मासु तिष्ठन्तु । अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितुप्त्यक्वामप्रवेशरवाम्यर्थश्रवणयाचन-
क्रियेच्छावाप्यालिङ्गनहिंसादानभाववृद्धिषु^४ । तेभ्यः नमः नमरकुर्मः । किञ्च तेभ्यः स्वाहा
स्वाहुतमिदं पीतं पयोऽस्तु^५ । एतौ चाचमनव्रतमन्त्रौ पातुः सामर्थ्यादिति संवेशनप्रबुधयजुर्न्याम्
उत्तरो द्रष्टव्यौ । सुप्या प्रबुद्ध्वा(ध्य) चाचम्य व्रतयितव्यमिति क्रमः । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति १५
होतव्यं दीक्षितस्य गृहाइइ” (तैसं ६.१.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

संविशति—‘अग्ने त्वम्’ इति अनुष्टुभा चतुष्पदया ॥ हे अग्ने, त्वं सु जागृहि
अग्निद्र आरुख । त्वयि तथाकारिणि सति वयं सु मन्दिपीमहि सुष्टु निर्भयाः स्वप्यास्म । मदि

ह्यथो खल्व्याहुरग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहञ्जति यदग्नीषोमीथं पशुमालभते वार्त्रेण प्वास्व स तस्माद्वाऽऽर्ष्य
वारुण्यर्चा परि चरति स्वथैवेन देवतया परि चरति” (तैसं ६.१.११) इति ॥ शास्त्रान्तरेऽपि— २०
“सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्य आत्मानमालभते यो दीक्षितः” (द्र. मैसं ३.६.७) इति । तथा सति
दीक्षितस्य गृहे यद्यग्निहोत्रं जुहुयात् तर्हि यजमान एव हुतो भवेत् । “अहोमे तु^६ निर्याग्निहोत्रस्य परः
प्रतिदिनानुष्ठानरूपं पर्वं विच्छिद्येत । तत्र पूर्वप्रसिद्धेन मन्त्रेणाऽऽहवनीयाग्नौ^७ यो होमः स प्रत्यक्ष इत्युच्यते
अयं तु परोक्षोऽग्निहोत्रहोमः । अन्यमन्त्रेण प्राणाग्निषु ह्यमानत्वात् । अतस्तृतीयकोदित्वेन मुख्ययोर्होमा-
होमयोरभावाद्योक्तदोषद्वयम् । तस्मादनेन मन्त्रेण व्रतं जुर्गदित्यभिप्रायः ॥ २५

अद्र इति ॥ वौधायनः—“अथ संवेशनब्रजुर्जपति । अग्ने त्वं सु जागृहि वयं सु मन्दिपीमहि
गोपाय नः स्वस्तये प्रबुधे नः पुनर्दद इति” (वौश्रौ ६.६-७) इति । आपस्तम्बः—“अग्ने त्वं सु
जागृहीति स्वप्स्यन्नाहवनीयमभिमन्त्रयते” (आपश्रौ १०.१.८-९) इति ॥ सु मन्दिपीमहि निर्भयाः

३. मै—इत्युदात्तत्वम् । ४-४. ति-रक्षणगतीत्यादिषु । [कौमुदीस्थो धातुपाठस्तु भट्टभास्करायात्
किञ्चिद्विद्यते ।] ५-५. ति-किञ्च तेभ्यो नमः तेभ्यश्च स्वाहा । ६. मै-चाचमनमन्त्रौ । ३०

९-९. इ.उ.पा.भां-अहुते । १०. आ.तं-‘यः’ नास्ति ।

[देवयजनस्वीकार-

त्वमग्ने व्रतुपा असि देव आ मर्त्येष्वाम् । त्वम् (१) यज्ञेष्वीड्यः ॥

त्वम् । अने । व्रतुपा इति व्रत-पा । असि । देव । एति । मर्त्येषु । आ ॥

त्वम् (१) । यज्ञेषु । ईड्यः ॥

- स्तुतिमोदमदस्वनकान्तिगतिषु । “ स्वपन्त वे दीक्षितम् ” (तैस ६ १.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ।
- ५ चारुमान् स्वपतो गोपाय रक्ष । “ सनायन्ता धातव ” (पा ३ १ ३२) इति धातुच्चात्, “ धातो ” (पा ६.१ १६२) इत्यन्तोदात्तत्वम् । पादादित्वात् न निहन्यते । स्वस्तये अविनाशार्थम् । विभक्तयन्तप्रतिरूपको निपातः । यद्वा-अस गता इत्यस्मात् सुपूर्वात् “ किञ्चतौ च सज्ञायाम् ” (पा ३ ३ १७४) इति किच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २.१ ३९) । व्युत्पत्त्यनगरणान्नामगृह्यते । शोभनगल्यर्थं गोपाय यथा रक्षोभिर्न बाध्यामहे । किञ्च न अस्मान्
- १० पुन पश्चात् मथ्यरात्रे प्रबुधे प्रबोयनाय । सपदादिच्चात् किप् (पा ३.३ १०८ वा ९) । कृदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २ १ ३९) । प्रबोयार्थं दद देहि, प्रबुधान् कुर्विति यावत् । ददातेर्लेटि “ लेटोऽडाटो ” (पा ३ ४ ९४) इत्यडागमः । “ घोर्लोपो लेटि वा ” (पा ७ ३ ७०) इत्याकारलोपः । “ इतश्च लोपः ” (पा ३ ४ ९७) इतीकारलोपः ॥

- प्रबुद्ध यजमान वाचयति—‘ त्वमग्ने ’ इति गायत्रीं त्रिपदा प्रतिष्ठानाम्नीम । “ त्रिपरीता
- १५ प्रतिष्ठा ” (पिसू ३ १५) इति वचनात् । व्याख्याता चैयमृक् “ उभा वामिन्द्राम्नी ” (तैस १ १ १४) इत्यनुनासिके । “ अत्रत्यमित्र वा एष करोति यो दीक्षितः ” (तैस ६ १ ४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

- सन्त स्वप्याम । न अस्माकं स्वन्धे विनाशाभ्यर्थम् । प्रबुधे जागरण्याय दद सामर्थ्यं देहि ॥
- स्तोमप्रसक्तिं दर्शयन् मन्त्र व्याचष्टे—“ स्वपन्न वै दीक्षितश्च रक्षासि जिषास्यन्त्यग्निं खलु पै
- २० रक्षोहाऽग्ने दन्तु सु जागृहि वयन्तु सु मन्त्रिणीमहोत्थाहाग्निमेवाधिपा कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहस्यै ” (तैस ६ १.४) इति ॥

- त्वमिति ॥ वरुप —“ अयाध्वयुर्मथ्यरात्र आद्रुव प्रबुधयजुर्वाचयति त्वमग्ने व्रतुपा असि देव आ मर्त्येष्वाम् त्व यज्ञेष्वीड्य इति ” (श्रीसू ६ ७) इति ॥ यान्यासु (तैस १.१.१४) “ व्याख्यातो मन्त्रः ” ॥ व्रतव्रतप्रसक्तिं दर्शयन् प्रथमं पादं व्याचष्टे—“ अद्यत्यमित्र वा एष करोति यो दीक्षितः स्वपिति त्वमग्ने व्रतुपा अमीत्याहाग्निर्न देवानां व्रतपति स एवैनं व्रतमालम्बयति ” (तैस ६ १ ४) इति । अत्रिक्रमं करोतीत्यर्थः ॥ मनुष्येषु ऋषिषु च व्रतं मनुष्यान्तारेण पालयन्तीति दाह्या वारयन् द्वितीयपादं व्याचष्टे—“ देव आ मर्त्येष्वेत्याह देवो होष सन् मर्त्येषु ” (तैस ६.१.४) इति । अतो व्रतं समाधातुं शक्नोति ॥ ‘ अग्निमूर्धो दिव कञ्जुन् ’ (तैस १.५ ११) इत्यादियाज्यापुरोनुवाक्यादिमन्त्रेष्वग्निं स्वयत् इत्यभिप्रायं तृतीयपादे स्वयं दर्शयति—“ त्व यज्ञेष्वीड्य इत्याहैतश्च हि यज्ञेष्वीड्यते ” (तैस ६.१.४) इति ॥

- ३० ७ ति—इत्यस्मात् इत्यस्यानन्तरं ‘ धातो ’ ।

११-११. आ ना-व्याख्यातम् । १२. तं मन्त्र-रियतम् ।

देवयजनस्वीकारः]

विश्वे देवा अभि मामाऽववृत्रन् पूषा सन्या सोमो राधसा देवः सविता वसोर्वसुदावा

विश्वे । देवाः । अभीति । माम् । एति । अववृत्रन् । पूषा । सन्या । सोमः ।

राधसा । देवः । सविता । वसोः । वसुदावेति वसु-दावा ।

सनिहारान् प्रहिणोति—“ विश्वे देवाः ” इत्येकपदया त्रिष्टुभा यजुरन्तया ॥ विश्वे सर्वेऽपि देवाः । माम् । अभि । आ । अववृत्रन् । व्यत्ययेन (पा ३.१.८५) परस्मैपदम् । अभिमुख्येन मां प्रत्या- ५
वर्तन्ताम् । धनान्यादाय । अभ्यागच्छन्त्विति यावत् । वृतेर्लुङि “ बुद्म्यो लुङि ” (पा १.३.९१) इति परस्मैपदम् । व्यत्ययेन च्छेश्चलादेशः (पा ३.१.८५) । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ६.४.७५) इत्यडागमः । को देवः केन धनेनेत्याह—पूषा सन्या सनिना सनिमादाय मामागच्छतु । याच्ञालब्धं हिरण्यादिधनं सनिः । याच्ञानन्तरं दीयत इति कृत्वा । पणु दाने । “ खनिकपि ” (उ ५.८९) इत्यादिना कर्मणि इप्रत्ययः । “ उदात्तयणः ” (पा ६.१.१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । १०
सोमः । राधसा आगच्छतु । राधो वासः श्रौमदुक्कलादि, राध्यते प्रसाध्यते अनेन देह इति कृत्वा । यश्च देवः सविता सर्वस्य प्रेरकः । वसुदावा वसूनां प्रशस्तानां उन्नादिचेतनपदार्थानां दाता । “ आतो मनिन् ” (पा ३.२.७४) इति वनिपि^१, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । सोऽपि वसोः वसुनाऽऽगच्छतु^२ । “ सुपां सुपो भवन्ति ” (ब्र.पाभा ७.१.३९) इति तृतीयैकवचनस्य पष्ठ्येकवचनम् । यद्वा—^३ वसोर्वसुसमुदायात् कांचिदुक्ता^३ हयं छागं वाऽऽद्यागच्छतु । १५

विश्व इति ॥ यौघायनः—“ अथ सनिहारान् प्रहिणोति । स यं मन्यते न मा प्रत्याख्यास-
तीति तं प्रथममभि प्रहिणोति^१ विश्वे देवा अभि मामाऽववृत्रन् पूषा सन्या सोमो राधसा देवः सविता
वसोर्वसुदावेत्याहरन्तं दृष्ट्वा जपति नाताहरन्तं रास्वेयत्सोमाऽऽभूयो भर मा घृणन् पूर्या वि राधि
माऽहमायुषेति ” (श्रौश्रौ ६.७) इति ॥ सनिशब्देन हिरण्यवस्त्रादि देयद्रव्यमुच्यते । सनिहारा द्रव्याणा-
मानेतारः ॥ आपस्तम्बस्तु प्रकारान्तरेण मन्त्रविनियोगविच्छेदावाह—“ विश्वे देवा अभि मामाऽ- २०
ववृत्रन्निति प्रयुज्य जपति ।..... पूषा सन्येति सनिहारान् स^२ आस्ति । चन्द्रमसीत्येतैः^३ यथालिङ्गं
प्रतिगृह्णाति । देवः सविता वसोर्वसुदावेत्यन्यानि^४ ” (आपश्रौ १०.१.८३; ५-७) इति ॥ सर्वे देवाः
“ अभितः पालयितुं ”^५ माम् आहृत्य तिष्ठन्तु । पूषा सन्या पोषको देवो देयेन हिरण्यद्रव्येण सहाऽऽयातु ।
सोमः राधसा^६ सायकेन वस्त्रेण सहाऽऽयातु । वसोः वस्त्रन्तरस्य गवादेः प्रेरकः देवः वसुप्रदः सत्तायातु ।

८. तं.ति-मागच्छन्त्विति । ९. तं.ति-प्रयवित्ता । १०. तं.ति-इति क्कपि । ११. तं.ति- २५
वसुमादाय मामागच्छतु । १२-१२. ति- वसोः सर्वस्य समुदायात् काञ्चिदुक्ताः ।

१३. तं-प्रथममतिप्रहिणोति । १४. आ.क-‘ चन्द्रमसीत्येतैः ’ इत्ययानन्तरम् ‘ प्रतिमन्त्रम् ’ ।
१५. तं.म.२.हा.ना-अन्याविति । १६-१६. इ.उ.ना.पा.भां.हा-अभिपालयितुम् । १७. तं-राधनेन ।

[दिव्यजनस्वीकार.

'रास्वेयत् सोमाऽऽभूयो भर' मा पूणन् पूर्या वि राधि माऽहमापुपा ।

राखं । इयत् । सोम । ण्ति । भूमं । भर । मा । पूणन् । पूर्या ।

वीनि । राधि । मा । अहम् । आपुपा ।

- “चन्द्रमसि मम भोगाय भव” (तैस १-२३) इत्यादि ग्रहणमन्त्रानुसारेण “च एतेषां”
 ५ त्रिशष्टत्रिपद्यत् द्रष्टव्यम् । “अप वै दीक्षितात् सुपुपुष” (तैम ६-१-४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥
 आहरन्त दृष्ट्वा जपति—‘रात्’ इति गायत्री त्रिपदाम् ॥ तत्र प्रथमे पादे आड
 सवर्णदीर्घचमद्वया छन्दो गणयेत् । द्वितीयस्तु “इयादेशेन पूर्यितव्य” “भर मा पूणन् पूर्या”
 इति । “त्रि राधि माहमापुपा” इति तृतीय स्वयमेगृष्टाक्षर । केचित्तु यजुरादिका एकपदा
 गायत्रीयाह । आह च “यदेतद्यजुर्न ब्रूयात्” (तैस ६-१-४) इति । अस्मिन् पक्षे “‘भर’
 १० इत्यस्य” अपादादिनात् (पा ८-१-१८) निघातो (पा ८-१-२८) न दुर्लभ । पूर्वतु
 ८ पादादिनात् व्यत्ययेन (पा ३-१-८५) निघातो वेदितव्य । हे सोम, इयत् एता
 धत इद मया लब्धमिति हस्ताभिन्वयेन दर्शयन्नाह । इद परिमाणमस्य इति मनुषि,
 “किमिदंभ्या वो घ” (पा ५-२-४०) इति षकारस्य च “घादेशे “इद त्रिमोरीक्षी”
 (पा ६-३-९०) उतीशादेशस्य “यस्य” (पा ६-४-१४८) इति लोपे प्रत्ययमात्रमश्लिष्यते ।
 १५ तस्य सत्यपि पितृ उदात्तनिवृत्तिरसरेण (पा ६-१-१६१) इयादेश उदात्त । एताश्चमे रात्
 देहि । रा दाने । व्यत्ययेनामनेपदम् । सतिशिष्टोऽपि एसात्प्रातुकरत्त धात्प्रातुरेण वाच्यते
 १५ (द्र पाभा ६-१-१५८ वा ११) व्यत्ययेन (पा ३-१-८५) । यद्वा रात् शब्दे, अनुदात्तेत् ।
 “बहुल छन्दमि” (पा २-४-७३) इति शपो लुक् । “तास्यनुदात्तेत्” (पा ६-१-१८६)
 इत्यादिना एसात्प्रातुकानुदात्तम् । अथर्ष्य — हे सोम, यदिद मया लब्धम एतन्मे शब्दय यथा मयै

- २० हे सोम, अस्मिन् कर्मण्यपेक्षितम् इयत् देहि । मपूर्या मा पूर्यन् भूय वा भर” “अहम् आपुपा मा
 वि राधि त्रियुक्तो मा भूयम् ॥ प्रयुक्ते । जपेदित्येतत् च्याच्छे—“अप वै दीक्षितात् सुपुपुष इन्द्रिय देवता
 क्रामन्ति विश्वे देवा अभि मामाऽऽवृत्तव्येन्द्रियैर्गर्भेन देवताभि सं जपति” (तैस ६-१-४) इति ॥
 सुपुपुष सुज्ञान । “अर्नान्द्रियस्तामर्थ्येन तदभिमानिदेवताभिश्चाय मन्त्र सेयोनयति ॥ विपश्चयाप्रुर मरम्
 ‘आ भूयो भर’ इत्यसुं मन्त्रमार्गं च्याच्छे—“यदेतद्यजुर्न ब्रूयादावत् एव पशून्नि दीक्षेत तावन्तोऽस्य
 २५ पदात् स्य रास्वेयत्सोमाऽऽभूयो भरैत्याहापरिमितानेव पशून्व रन्धे” (तैस ६-१-४) इति । दीक्षाकाले
 विद्यमानान् यावत् पशून्भिप्राप्य दीक्षेत मन्त्रानुक्तौ तावन्त् एव स्य । मन्त्रोक्तौ तु तत्त्वामर्ष्यादपरिमिता

१३-१३ त ति-तेषां पदार्थानाम् । १४. त ति-इदञ्चदेशेन । १५-१५. त ति-विरागीये-
 तस्य । १६. त ति-‘घादेशे’ इत्यन्वयान्तर ‘घस्य च इयादेशे’ । १७ ति-मत्वेपि ।

१८. म२-हर । १९. म२-अप्रमानेन इन्द्रियगामर्थ्येन ।

देवयजनस्वीकारः]

चन्द्रमसि मम भोगाय भव वस्त्रमसि मम भोगाय भवोच्चाऽसि मम भोगाय भव
चन्द्रम् । असि । मम । भोगाय । भव । वस्त्रम् । असि । मम । भोगाय । भव ।

उच्चा । असि । मम । भोगाय । भव ।

भवति तथैव वक्तुमर्हतीति । यद्वा-रासतिरयं छन्दसि दाने वर्तते । दानार्थेषु नैरुक्तैः पठितत्वात्
(निघण्टु. ३.२.०.५) । किञ्च इतोऽपि भूयः बहुतरं धनम् आ भ्रं । “ ह्रप्रहोर्मः ”
(पा ४.३.३२ वा १) इति भवम् । “ यावत् एव पशुभि दीक्षितं ” (तैसं ६.१.४)
इति ब्राह्मणम् । किञ्च इदं चाप्यस्तु-अस्मान् वृणन् धनेन पूरयन् पूर्वा धनपोषणेन मा
वि राधि धनपोषेण वियुक्तो मा कारि । अहं च आयुषा मा विरात्सि वियुक्तो मा
कारि । पृ पालनपूरणयोः क्रैयादिकः । धादित्वात् ह्रस्वः (पा ७.३.८०) । शतरि कृते
*लसार्वाधातुकस्वरस्तु विकरणस्वरेण न बाध्यत इति शतुरेवोदात्तत्वम् । सत्यामपि सतिशिष्टेन बाधायां
“ श्वाभ्यस्तयोरातः ” (पा ६.४.११२) इत्याकारलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा ६.१.१६१) शतुरेवो-
दात्तत्वम् । ततः किञ्चि तु सति “ ऋकारत्वादिभ्यः ” (पा ८.२.४४ वा १) इति निष्ठावद्भावे प्राप्ते
“ न ध्यात्स्यापमूर्च्छिमदाम् ” (पा ८.२.५७) इति प्रतिषिध्यते । तत्र व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
यद्वा-पूर्यते पुरुषोऽनया इति पूर्तिः । धनस्येयं संज्ञा । “ किञ्चतौ च संज्ञायाम् ” (पा ३.३.१७४)
इति किञ्चि “ उदात्तयोः ह्रस्वपूर्वात् ” (पा ६.१.१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

हिरण्यं प्रतिगृह्णाति-“ चन्द्रमसि ” इति ॥ चन्द्रं ह्यादनम् असि सर्वेषाम् ।
चदि आह्लादने । “ स्फायितश्चि ” (उ १७८) इत्यादिना रक् प्रत्ययः । ईदृक् त्वं प्राणिनां
क्षीरप्रदानेनासि । मम भोगाय दानाद्युपभोगाय भव पर्यानुहि ॥

वस्त्रं प्रतिगृह्णाति-“ वस्त्रम् ” इति ॥ वस्त्रं छादनम् । वस आच्छादने । येन देहः
संछाद्यते । समानमन्यत् । “ हुयानाश्रुवसिभ्यस्त्रन् ” (द्र. उ ६.१७) इति त्रन्प्रत्ययः ॥

उच्चां प्रतिगृह्णाति-“ उच्चा ” इति ॥ उच्चा वासहेतुः त्वं प्राणिनां क्षीरादिप्रदानेन असि ।
शिष्टं स्पष्टम् । वस निवासे । “ स्फायितश्चि ” (उ १७८) इत्यादिना रक् प्रत्ययः । वच्यादिना
(पा ६.१.१५) संप्रसारणम् । बहुल्वचनात् “ शासिप्रसिधसीनां च ” (पा ८.३.६०) इति
षत्वामावः ॥

परिलोके भवन्ति ॥ पशुभिर्द्रव्यान्तराण्युपलक्ष्यन्ते-“ चन्द्रमसि मम भोगाय भव वस्त्रमसि मम भोगाय
भवोच्चाऽसि मम भोगाय भव ह्योऽसि मम भोगाय भव छागोऽसि मम भोगाय भव सेपोऽसि मम
भोगाय भव ” इत्येभिर्मन्त्रैर्यथालिङ्गं वस्तु स्वीकर्तव्यम् । चन्द्रं हिरण्यम् । उच्चा गौः । तेन तेन मन्त्रेण
तत्तद्द्रव्याभिमानिदेववास्तुप्यन्तीत्याह-“ चन्द्रमसि मम भोगाय भवेत्याह यथादेवतमेवैनाः प्रति
गृह्णाति ” (तैसं ६.१.४) इति । एना हिरण्यादिरूपा दिस्तिता दक्षिणाः ॥

१८. मै- पूरयन् इत्यस्यानन्तरं ‘ पुर [न ?] स्वयमपि ’ । १९. तं. ति- धनपोषणेन । * [संभा-
धितोऽयं पाठः । लिखितपुस्तकेषु मैसूरुमुद्रितपुस्तके च ‘ विकरणस्वरस्तु लसार्वाधातुकस्वरेण ’ इति पाठः । द्र.
पाभा ६.१.१५८ वा ११.] २०. तं. ति. प- उच्चाम् । इत्यस्यानन्तरं ‘ गाम् ’ ।

२०. आ. ना. हा- बहु ।

तैसं १६॥

हयोऽसि मम भोगाय भव (२) छागोऽसि मम भोगाय भव मेयोऽसि मम भोगाय भव

वायवे त्वा वरुणाय त्वा निर्ऋत्यै त्वा रुद्राय त्वा

हय । असि । मम । भोगाय । भव (२) । छाग । असि । मम । भोगाय । भव ।

मेय । असि । मम । भोगाय । भव ।

५ वायवे । त्वा । वरुणाय । त्वा । निर्ऋत्या इति नि — ऋत्यै । त्वा । रुद्राय । त्वा ।

अश्व प्रतिगृह्णाति—' हय ' इति ॥ हय गतिकान्यो । हयिता विप्रमिता असि । पचाद्यचि (पा ३ १ १३४), " वृषादीना च " (पा ६ १ २०३) इत्याद्युदात्तचम् । गतमन्यत् । " विश्वजनादीना छन्दसि तुमा " वक्तव्यम् " (द्र. पा ६ १ ७६ वा १) इति भवेत्यस्य संहिताया " छे च " (पा ६.१.७३) इति तुगभाप ॥

१० छाग प्रतिगृह्णाति—' छाग ' इति ॥ छदनमगतिर्मा छातेरथे । छातीति छाग । यद्वा-छादन छेदन गच्छति करोति जानातीति वा छाग । " अन्यत्रापि दृश्यते " (द्र. पाभा ३ २.४८ वा ४) इति गमेडं । पृषोदरादित्वात् (पा ६ ३ १०९) स्वरूपनिशेष । स्वरनिशेषश्चानुसरणीय । सस्कारनिशेषानिर्णयान्नामगृह्णाते । ईदृशस्त्व 'मम भोगाय भव छेत्ता मा भू ॥

मेय प्रतिगृह्णाति—' मेय ' इति ॥ मेय अभिममिता । मिष स्पर्शयाम् । पचाद्यच्

१५ (पा ३ १ १३४) । असीत्यनेन संहिताया " स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ " (पा ८ २ ६) इति स्वर्थेति । शिष्ट स्पष्टम् । सर्वत्र लिङ्गसंययोरविक्षा ॥

नष्टा मृता वाऽनुदिशति—' वायवे ' इति ॥ त्वा नष्टा मृता वा वायवे अनुदिशामीति शेष । दद्रामात्यर्थ । " यदेवमेता नानुदिशेत् " (तैस ६ १ ४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अप्सु वा पात्रे वा मृतामनुदिशति—' वरुणाय त्वा ' इति ॥

२० या स वा शीर्यते गर्तं वा पथते तामनुदिशति—' निर्ऋत्यै त्वा ' इति ॥ प्रादिसमास (द्र. पाभा २ २ १८ वा ४), निर्गता ऋते निर्ऋति । अन्ययपूर्वपदप्रवृत्तिस्वरत्वम् (पा ६ २ २) ॥ यामहिव्याघ्रो वा हन्ति तामनुदिशति—' रुद्राय त्वा ' इति ॥

वायव इति ॥ कल्प—' ता समुदायुत्थ ' रक्षन्ति । तासां या नश्यति म्रियते वा वायवे त्वेति तामनुदिशति । याऽप्यु वा पात्रे वा वरुणाय त्वेति ताम् । या सं वा शीर्यते ' गर्तं वा ' पतति निर्ऋत्यै त्वेति ताम् । ' यामहिवं व्याघ्रो वा हन्ति ' रुद्राय त्वेति ताम् " (यौश्रौ ६८) इति ॥ अनुदिशामीति शेष ॥ विपलस्वपक्षयोर्दूषणभूषणे दर्शयति—' वायवे रता वरुणाय त्वेति यदेवमेता नानुदिशे दपथादेवत दक्षिणा गमयेदा देवताभ्यो वृक्षयेत यदेवमेता अनुदिशति यथादेवतमेव दक्षिणा गमयति न देवताभ्य आ वृक्षयेत " (तैस ६.१.४) इति ॥

२१. मे-नुवेति ।

३० २१ आ पा-रक्षति । २२-२२. आ त-गते वा इ उ आ हा- ' वा ' नास्ति । २३-२३ आ ना हा-अहिव्याघ्रो वा हन्ति, त-अहिवं व्याघ्रोऽवहन्ति ।

देवयजनस्वीकारः]

देवीरापो अपां नपाद्य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान् मदिन्तमस्तं
वो माऽव क्रमिपमच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनु गेपं

देवीः । आपः । अपाम् । नपात् । यः । ऊर्मिः । हविष्यः । इन्द्रियावान् इन्द्रिय—वान् ।
मदिन्तमः । तम् । वः । मा । अवेति । क्रमिपम् ।
अच्छिन्नम् । तन्तुम् । पृथिव्याः । अन्विति । गेपम् ।

५

दीक्षितोऽप उच्यते— ' देवीरापः ' इति उपरिष्टाज्योतिषा त्रिष्टुभा अष्टाक्षरचतुर्थया ॥
केचिदिमामनुष्टुभं यजुरन्तामाचक्षते, तेषाम् ' अच्छिन्नम् ' इत्यादि यजुः । हे देवीः आपः ।
" विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् " (पा ८.१.७४) इति पूर्वस्य विद्यमानत्वात् ' आपः ' इति
निहन्यते । हे अपां नपात्, चतुर्थो नहा, अपां नतः । अप्रेराहुतिः, आहुत्या आदित्यः,
आदित्याद्बृष्टिः, अद्भ्य ओषधयः, ओषधीभ्योऽन्नम्, अन्नादग्निः, इत्युभयथाऽपि अपां नपात् १०
अग्निः । न पातयतीति नपात् । विषि णिलोपः (पा ३.२.७६, ६.४.५१) । नञ्समासे " नभ्राण्-
नपात् " (पा ६.३.७५) इति नलोपाभावः । ' आपो ' इत्यस्य संहितायां " आपो जुषाणो " (पा ६.१.११८) इत्यादिना प्रकृतिभावः । " सुवामन्त्रिते पराङ्गत्त्वे स्वरं " (पा २.१.२) इति
' अपाम् ' इत्यस्य पराङ्गत्वात् । तेन पठग्रामन्त्रितसमुदायो निहन्यते (पा २.१.२ वा १, पा
८.१.१९) । युष्मदीयः यः ऊर्मिः हविष्यः । हविर्हतीति " छन्दसि च " (पा ५.१.६७) इति १५
यत्प्रत्ययः । इन्द्रियावान् वीर्यवान् । " मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियं " (पा ६.३.१३१) इति दीर्घः । मदि-
न्तमः मादयित्तमः । नदी हर्षे । अस्मादन्तर्भावितप्रत्ययात् " शमित्यष्टाभ्यो विनुण् " (पा ३.२.१४१)

देवीरिति ॥ बौधायनः— " अथ यद्यपरियाणा आप उपाधिगच्छन्ति तज्जपति देवीरापो अपां
नपाद्य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्मदिन्तमस्तं वो माऽव क्रमिपमच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनु गेपमिति सं वा गाहते
सं वा तरति " (श्रौ ६.९) इति ॥ अपरियाणा गमनविरोधिभ्यो मार्गप्रतिरोधिकाः ॥ आपस्तम्भः— २०
" * प्रयाणे देवीराप इत्यपोऽवगाहते । अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनुगेपमिति हस्तेन लोष्टं विमृदुनात्पारात् " (आपश्रौ १०.१९.८-१०) इति ॥ यदा केनाऽपि निमित्तेन देवयजनादन्यत्र दीक्षेत तदानीं पृथ-
गरणोन्वशीन् समारोप्य देवयजनं गच्छन् मध्ये प्रासायां नद्यामवगाहोत्तरेत् । ' अपां नपात् ' इत्यभिसंबन्धो-
धनम् । हे देव्यः आपः, युष्माकं यः ऊर्मिः तं पादेन वना अव क्रमिपम् । कौट्य ऊर्मिः ? प्रोक्ष्याद्युत्पा-
दनेन हविर्योग्यः । स्वकीयजलपानेनेन्द्रियशक्तिकारी तृषां " निवर्तयन् सतिहर्षदः । सृष्टि लोष्टरूपं २५
पृथिव्याः अच्छिन्नं तन्तुं सेतुम् अनु प्राप्य तस्योपरि गच्छामि ॥ हविष्यशब्दाभिप्रायमाह— " देवीरापो
अपां नपादित्वाह यद्वो मेभ्यं यज्ञियं सदेवं तद्वो माऽव क्रमिपमिति वावैतदाह " (तैसं ६.१.४) इति ।
इति वाव इत्येव ॥ तन्तुशब्दाभिप्रायमाह— " अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनु गेपमित्याह सेतुमेव कृत्वाऽत्येति " (तैसं ६.१.४) इति ॥

[श्रौ ६.९ सूत्रे " यद्यपरियाणा अप उपाधिगच्छति "] २४. म२— " प्रतिबन्धिकाः । [* आपश्रौ- ३०
सूत्रे ' भद्रादभि श्रेय इति प्रयाणः ' इति सूत्रच्छेदः ।] २५. इ.उ.ना.पा.भां.हा-मृद्वात्या । २६. इ.उ.
ना.पा.भां.हा- स्वकार्यजल । २७. इ.उ.पा-निवर्तयन्- । २८. आ.ना.पा- अनु ' नास्ति ।

भद्राद्भि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः पुरएता ते अस्त-

भद्रात् । अर्भीति । श्रेयः । प्रेति । इहि । बृहस्पति । पुरएतेति पुर - एता । ते । अस्तु ।

- इति विनुष् । घटादित्वात् “ मिता हस ” (६ ४ ९२) इति हसत्वम् । “ नाद् घस्य ”
 , (पा ८ २ १७) इति तमपो नुडागम । त तादृश व युष्मत्सन्धिनमूर्मि ष्मा अव
 ५ क्रमिष पद्भ्यामवक्रम्य मा गाम् । “ नेटि ” (पा ७ २ ४) इति वृद्धिप्रतिषेध । ननु
 क्रियमाणमेव कथम् अपहियते ? तत्राह—युष्मत्प्रसादात् अहम् अच्छिन्न तन्तु यज्ञाख्यम् अनु
 गेयम् अनुगतौ भूयासमविग्नेन प्राप्यासम् । को हि हन्मिष्यत्वादिगुणविशिष्ट युष्मदीयमूर्मि
 वृथाप्रक्रमेत् ? तस्माद्यज्ञ एवाय मया युष्मदन्तर्गणरूपोऽनुष्ठीयत इति भाव । गा स्तुतौ ह्यन्दसि
 जौहोत्यादिक । तस्माद्वातूनामनेकार्थत्वात् गतिकर्मण आशिपि लिङि “ लिङ्यादिप्यद् ”
 १० (पा ३ १ ८६), आतो छेप (पा ६ ४ ६४), यासुडादि (पा ३.४.१०३) । यद्वा—
 “ दृष्टानुविधिः ह्यन्दसि ” (पामा १.१.६ वा १) इति इण एव चाशिपि लिङि गादेश । कस्यायम-
 च्छिन्नस्तन्तुत्वेन यज्ञो रूप्यते तत्राह—“ पृथिव्या अयमच्छिन्नस्तन्तु, पृथिव्यनयनानुस्यूता-
 वयनत्वात् । ‘ अन्यत्र हि दीक्षन्ते अन्यत्र देवान् यजन्ते अन्यत्रानमृयमनपति ’ इति पृथिव्या
 तायमानत्वात् ” तन्तुरेवाय पृथिव्या । “ उदात्तयण ” (पा ६ १.१७४) इति पृथिव्या.
 १५ परस्या विभक्तेरुदात्तत्वम् । तस्माद्यज्ञरूपत्वात् युष्मामिर्युष्मदन्तर्गण सोढव्यमिति । यद्वा—
 सेतुत्वेनाय यज्ञो रूप्यते । स हि पृथिव्या उभयतीरस्पर्शित्वात् अच्छिन्नस्तन्तु इति वक्तुं शक्यते ।
 “ तमेवाहमनुगच्छामि । सेतुना हि गच्छन्तपोऽतिक्रामन्नप्यपो नातिक्रामति । तस्माद्यज्ञाख्येन सेतुना
 युष्मानतिक्रमतो मे नापराध इति । “ सेतुमेव कृत्वाऽप्येति ” (तैस ६ १ ४) इत्यादि
 ब्राह्मणम् ॥
- २० प्रयाणे कर्तव्ये प्रयाति—‘ भद्रात् ’ इति विराजा गायत्र्या, वस्वेकपादत्वात् ॥ अप
 च मन्त्र सामर्थ्यात् नदीतरणमन्त्रात् पूर्वो द्रष्टव्य ॥ भद्रात् प्रशस्तादस्मात् स्थानात् श्रेय
 प्रशस्यतर स्थान योगक्षेमोपपन्नम् अमि प्रेहि आमिमुल्येन गच्छ । अन्तरात्मानमाह, समारूढ
 वाऽग्निम् । किञ्च बृहस्पति । “ तद्बृहतो करपत्यो ” (द्र. पामा ६ १ १५७) इति सुट् ।
 यनस्यत्वादित्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्गुणपत्प्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२ १४०) । पुरएता अग्रगामी ते तत्र
 २५ अस्तु । प्रातःकाले छोट् । “ पुरोऽप्ययम् ” (पा १ ४.६७) इति गतित्वात् “ गतिकारकोपपदात्
 कृत् ” (पा ६ २ १३९) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ ब्रह्म वै देवाना बृहस्पति
 तमेवाचारभते ” (तैस ३.१.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

देवयजनस्वीकारः]

-थेमव स्य (३) वर आ पृथिव्या आरे शत्रून् कृणुहि सर्ववीर

अर्थ । ईम् । अवेति । स्य (३) । वरे । एति । पृथिव्याः ।

आरे । शत्रून् । कृणुहि । सर्ववीर इति सर्व-वीरः ।

देवयजनादर्वाक् यत्र वत्स्यन् भवति तदवस्थिति—' अथ ' इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ अत्रापि स्वात्मानमाह । 'अथ इत्यानन्तर्ये । 'ईम् इति खल्वर्थे । 'आ इत्युपसर्गास्य श्रुतेः योग्यं क्रियापद- ५
मध्याह्नियते । 'पृथिव्याः पृथिवीमात्रात् स्थानान्तरादागतत्वं यदि देवयजनादर्वाक् वस्तुमिच्छसि, अथेदानीं खलु 'वरे उक्कष्टेऽस्मिन् प्रदेशे 'अव 'स्य अवसितो भव । यद्वा-पृथिव्या उक्कष्टेऽस्मिन् प्रदेशे आगतत्वमिदानीम् अत्रैवाव स्य ॥

आदित्यमुद्यन्तमुपतिष्ठते—' आरे ' इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ सर्वेऽप्यात्मीयाः पुरुषा वीरा यस्य तादृशत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१) । सर्वानस्मदीयान् 'शत्रून् १०
'आरे दूरे 'कृणुहि स्यापय । कृषि हिंसाकरणयोः । " धिन्विहृण्वोर च " (पा ३.१.८०) इत्युप्रत्ययः । " उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवावचनम् " (पा ६.४.१०६ वा १) इति हेर्लुगभावः ॥

यत्र यक्ष्यमाणो भवति तदभिप्रेतं देवयजनमधिपतिष्ठति—' एदम् ' इति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ देवा इत्यन्तेऽस्मिन्निति 'देवयजनम् । अधिकरणे ल्युट् (पा ३.३.११७) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । ईदंशम् 'इदं स्थानम् 'अगन्म अगन्महि १५
आगता वयम् । गमेर्लुङि* " बहुलं छन्दसि " (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । यद्वा-लुङि

भद्रादिति ॥ वौषाथनः—" वृहस्पतिवत्स्यर्चा प्रयाति भद्रादिभि श्रेयः प्रेहि वृहस्पतिः पुरस्ता ते अस्तिवति । अथ यत्र वत्स्यन् भवति तदवस्थत्यथेमव स्य वर आ पृथिव्या इत्यथाऽऽदित्यमुद्यन्तमुपतिष्ठत आरे शत्रून् कृणुहि सर्ववीर इति " (वौश्रौ ६.९) इति । आपस्तम्बस्तु ब्रह्म मन्त्रानेकीकृत्य विनियुङ्क्ते— २०
" पृथगरणीष्वशीन् समारोप्य रथेन प्रयाति । " तदभावे रथान्नादाय । भद्रादिभि श्रेय इति " (आपश्रौ १०.१९.६-८) इति ॥ अत्रार्थक्रमेण ' देवीरायः ' इत्यस्मात् पूर्वमेवायं मन्त्रोऽवगन्तव्यः । हे रथ, 'भद्रात् प्रशस्तादस्मात्प्रियाग्निहोत्रस्नानादतिप्रशस्तं सौमिकं देवयजनमभिप्रयाहि । 'वृहस्पतिः तव पुरतो गन्ता भवतु । 'अथ प्रयाणादूर्ध्वं 'पृथिव्याः संवन्धिनी 'आ समन्तात् 'वरे श्रेष्ठे स्थाने 'ईम् इमां गतिम् 'अव 'स्य समापय । हे रथामिमानिब्राह्मिण्य, 'शत्रून् राक्षसादीन् 'आरे देवयजनाद्दूरे कुरु ॥

एदमिति ॥ 'कल्पः—" अथ यत्र यक्ष्यमाणो भवति तदवस्थत्येदमगन्म देवयजनं पृथिव्या २५
इत्यन्तादनुवाकस्य " (वौश्रौ ६.९) इति ॥ स च मन्त्र 'एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या विश्वे देवा यदनुपन्त पूर्वं ऋक्सामान्यां यजुषा सन्तरन्तो रायस्पोषेण समिषा मदेम " इति ॥ 'पृथिव्याः संवन्धि यत् 'देवयजनं तद् 'इदम्' 'आ 'अगन्म' 'वरे प्राप्ताः । 'यत् देवयजनं

*[संभावितोऽयं पाठः । लिखितपुस्तकेषु मैसूरुसुदितपुस्तके तु 'लुङि' इत्युपलभ्यते । अत्र विषये 'म्वोध' (पा ८.२.६५) इति सूत्रे काशिका द्रष्टव्या ।] ३०

२९. आ.ना.भां.हा-एतदभावे । ३०. इ.ज.तं.पा.भां.म२-'कल्पः' नास्ति । ३१. तं.म२-एवमान्तातः । ३२-३२. तं.म२-आगल ।

[देवयजनस्वीकार

एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या विश्वे देवा यदजुपन्त पूर्वे
ऋक्सामाम्यां यजुषा सन्तरन्तो रायस्पोषेण समिपा मदेम ॥

[त्व भव स्य पञ्चविंशच्च ।]

एति । इदम् । अगन्म् । देवयजनमिति देव-यजनम् । पृथिव्या । विश्वे । देवा ।

५

यत् । अजुपन्त । पूर्वे ।

ऋक्सामाम्याभिर्युक्साम-भ्याम् । यजुषा । सन्तरन्त इति स-तरन्त ।

राय । पोषेण । समिति । इपा । मदेम ॥

[मैसं १२३, काम २४; कपि ११६, वास ४११-१६.]

“मन्त्रे घस” (पा २.४.८०) इत्यादिना लेख्क् । “म्योश्च” (पा ८.२.६५) इति

१० मकारस्य नकार । कीदृशम् ? पृथिव्या. सत्रन्धि । यद्वा-पृथिवीमात्रात् प्रदेशान्तरात् इदं
देवयजनमागता । “उदात्तयण.” (पा ६.१.१७४) इति विभक्तोरुदात्तत्वम् । पुनश्च
विशेष्यते—विश्वे पूर्वे अस्मदीया. पित्रादय देवा. भूमिदेवा. यत् अजुपन्त यादृशमसेवन्त ।
आधुदात्तत्वम् (पा ६.४.७१) । अत्र चागता वय ऋक्सामाम्या यजुषा सतरन्त सम्यक्
याग निर्वर्तयन्त । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । अचतुरादिसूत्रेण (पा ५.४.७७)

१५ ऋक्सामशब्दोऽप्यल्पयान्तो निपातित । राय वनस्य पोषेण पृथुषा इपा अनेन च सम्यक्
मदेम हृष्टा भवेम । मदी हर्षमृष्टपनयो इति भाषादिक उदात्तेत् । “पृथुषा पतिपुत्र”
(पा ८.३.५३) इत्यादिना पोषे विसर्जनीयस्य सत्वम् । “सावेकाच्च” (पा ६.१.१६८)
इतीर्ष परस्यास्तृतीयया उदात्तत्वम् । “ऋक्सामाम्या” होष यजुषा सतरति, यो यजते ”
(तैसं ३.१.१) इति ब्राह्मणम् ॥

२०

॥ इति द्वितीये तृतीयोऽनुवाक ॥

पूर्वे सर्वे देवा अजुपन्त असेवन्त तद्वयमागत्य वेदग्रयणमैमन्त्रै सोमयागं सतरन्त सम्यक्पार नयन्तः
रायस्पोषेण धनममृष्टया सम इषा समीचीनेनाद्येन च मदेम हृष्याम् । भद्रादमि इत्यादि-
मन्त्रार्थं स्पष्ट इत्यभिप्रेत्य ब्राह्मणेनात्र व्याख्यानसुपेक्षितम् । औपानुगाक्यग्रन्थे तु (तैम ३.१.१)
दीक्षितनियमप्रसङ्गाद्ब्राह्मण्यार्थं कृतम् । उत्र बृहस्पतेरुपयोगमाह—“अग्निर्देवो दीक्षितस्य देवता सोऽसादेवर्हि

२५ निर इव यर्हि याति तमीश्वरं रक्षांसि हन्तोर्भद्रादभि श्रेय. प्रेहि बृहस्पति पुरएवा ते अस्तिगत्याह प्रह
वै देवाना बृहस्पतिस्त्वमेवान्वारभते स एनं सं पारयति” (तैसं ३.१.१) इति । यदा दीक्षितोऽग्नि-
स्थानात् प्रयाति तदाग्निरितरोहित इव नैन पालयति । ततो रक्षांस्येन मार्गे हन्तुमीश्वराणि भजन्ति । तत्र
बृहस्पतौ पुरवो गच्छति सत्यनुगच्छन्तमेन रक्षोनाथपरिहारेण बृहस्पति सम्यक् पार नयति ॥ उत्तरमन्त्रस्य
षण्णुषु भागेषु प्रतिपाद्योऽर्थं प्रतिबद्ध इत्याह—“एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या इत्याह देवयजनं होष पृथिव्या

३० २५ तति-सेवन्ते ।

३३ इ उ. न ना पाभा मर हा- रायस्पोषेण नास्ति । ३५. त ना मर हा- मदेम नास्ति ।

३५ आ तं मर- परिहारेण इत्याख्यानन्तरं स ।

देवयजनस्वीकारः]

आगच्छति यो यजते विश्वे देवा यदनुपन्त पूर्व इत्याह विश्वे होतृदेवा जोषयन्ते यद्ब्राह्मणा ऋक्सामाभ्यां यजुषा सन्तरन्त इत्याहस्तांमाम्नां एष यजुषा संतरति यो यजते रायस्पोषेण समिषा मदेमेत्याहाऽऽशिष-
भवेवतामा शास्ते ” (तैसं ३.१.१) इति । अध्वर्युप्रभृतयो ब्राह्मणा यद्देवयजनमिदानीमधितीकृन्ति तद्देवाः
स्वयं सेवमाना एतान् सेवन्ते । यो यजते स एष संतरतीत्यन्वयः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

दैवीं हस्तौ शोधयित्वा ये दे व्रतपयः पिबेत् ।

अग्ने स्वप्नन्नग्निमाह त्वं प्रयुद्धो जपेत्तथा ॥ १ ॥

विश्व इत्यपि पूषेति सनिहारानुशासनम् ।

देवो वसुग्रहश्चन्द्रं पद्भिसुत्र प्रतिग्रहः ॥ २ ॥

वाय नमामप्सु मृतां सन्नामृग्भ्यां च गां स्पृशेत् ।

देवीरापो विगाह्लाच्छि^{११} लोष्टमप्सु विमर्दयेत् ॥ ३ ॥

भद्राद्रथेन यात्येदं^{१२} यागभूमिव्यवस्थितिः ।

अनुवाके तृतीयेऽस्मिन्नुदिता एकविंशतिः ॥ ४ ॥” इति ॥

अथ मीमांसा ॥ एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ स्वप्नादिमन्त्रा नावर्त्या नो वाऽऽद्योऽस्त्वन्तरायतः ।

कृत्स्नोद्देशप्रवृत्तवागिमित्तामेदतः सकृत् ॥” (जैम्या ११.४.२४) इति ।

दीक्षितस्य स्वप्ननसुत्तरणवृत्तिकेदनामेध्यदर्शननिमित्तकालतन्मन्त्रज्ञापाः पठिताः । “ त्वमग्ने

व्रतपा असि ” (तैसं १.२.३) इत्यादिकः स्वप्नमन्त्रः । “ देवीरापो अपां नपात् ” (तैसं १.२.३)

इत्यादिर्नदीतरणमन्त्रः । “ उन्दतीर्वलं धत्त ” (तैसं ३.१.१) इत्यादिर्वृत्तिकेदनमन्त्रः । “ अथर्द्धं मनः ”

(तैसं ३.१.१) इत्यादिरमेध्यदर्शनमन्त्रः । यदा निद्रा नव्ये प्रयोधैरल्पैर्व्यवधीयेत, नदी च^{१३} बहुजःस्रोतो-

युक्ता द्वीपैः, वृष्टिश्च विच्छेदः^{१४}, अमेध्यानि च देवैस्सदा तैरन्तरायैर्निमित्तेषु^{१५} भिद्यमानेषु^{१६} नैमित्तिका मन्त्राः

आवर्तनीया इति प्राप्ते श्रमः—रात्रिगतं कृत्स्नां निद्रामुद्दिश्य मन्त्राभिधानात्रिमित्तमेकम् ।^{१७} एवमन्यत्रापि

शोध्यम् । तस्मान्नास्त्यावृत्तिः ।

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“ प्रयाणे प्रत्यहं मन्त्रो भिक्षो नो वाऽत्र विश्रजेः ।

प्रयाणमेदाङ्गितो नो गत्यैवधादा निवृत्तितः ॥” (जैम्या ११.४.२५) इति ।

“ भद्राद्वाग्नि श्रेयः ” (तैसं १.२.३) इत्यादिः प्रयाणमन्त्रः । तत्र दीक्षितस्य निर्गमनमारभ्य

पुनः प्रवेष्टापर्वन्तं विश्रमव्यवधानेऽपि प्रयोजनैकयादिकमेव प्रयाणम् । ततो न मन्त्रावृत्तिः ॥

अथ छन्दः ॥ ‘ दैवीं श्रियम् ’ इति ‘ अग्ने त्वम् ’ इति चैते अनुष्टुभौ । ‘ त्वमग्ने ’ इति

गायत्री । ‘ विश्वेदेवाः ’ इत्येकपादा^{१८} । ‘ एदमगन्म ’ इति त्रिष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

३६. इ-विगाह्लाप्सु । ३७. तं-यागभूमि व्यवस्थिति; मर- यागभूमि व्यवस्थिति; क-याग-

भूमि व्यवस्थितः । ३८. तं.मर-बहु^{१९} । ३९. [जैमिनीयन्यायमालाविस्तरमनुसृत्य संभावितोऽयं पाठः], ३५

इ.उ.क.तं.ना.पा.भां.मर.हा-शेसैः । ४०. [जैमिनीयन्यायमालाविस्तरमनुसृत्य संभावितोऽयं पाठः],

इ.क.तं.ना.पां.मर.हा-विद्यमानेषु । ४१. इ.उ.ना.पा.भां.हा-नैमित्तिक^{२०} । ४२. तं.मर-एवमित्तरत्रापि ।

४३. तं.मर-इत्येकपात् त्रिष्टुप् ।

तृतीये देवयजन स्त्रीष्टनम् । अथ तस्मिन्नेव देवयजने सोमयागोपयोगिसोमं क्रतुं सोमत्रयणी-
विषयं होमादिकं चतुर्थेऽभिधीयते । ' इय ते शुभ्र ' (तैस २.२.४) इत्याद्यस्तन्मन्त्रा । प्रायणीया-
स्यन्यि ध्रौवाज्यम् । तेनाऽऽज्येन सोमत्रयणीमीक्षमाणो जुहुयान् । ततो मन्त्रप्याख्यानात् पूर्वं प्रायणीया
सोमत्रयणी चानुवाकद्वयेन ब्राह्मणेऽभिधीयते ।

- ५ प्रायणीया प्रस्तौति—“ देवा वै देवयजनमध्यस्माय दिशो न प्राजानन् तेष्वन्योऽन्यमुपा-
धावन् त्वया प्र जानाम स्वयेति तेषुदित्याः समभ्रियन्त त्वया प्र जानामिति साऽप्रतीत् वरं वृष्ये
मत्प्रायणा एव वो यज्ञा मद्दुदयना अनन्त्रिति तस्मादादित्य प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदय-
नीय ” (तैस ६.१.५) इति । देवयजनायंमयं प्रदेश समीचीनो न रिक्तर इति निश्चेत् परिभ्रम्य
१० त 'प्रदेश निश्चित्य परिभ्रमणेन दिग्भ्रम प्राप्य प्राचीनवशादात्समया सपञ्चा । तत्रस्वमेव ' दिशं
ज्ञापय ' इत्येवं परस्परं वदन्तो दिग्बोधकृत्सश्चिमदित्या निश्चितवन्त । सा चादिति सोमयागारम्भ-
समाप्तयोरहमेव देवता भूयासमिति घरमयाचत । प्रयन्ति प्रारभन्तेऽनेन देवतारूपेणेति प्रायणम् । उच्यन्ति
उत्तिष्ठन्ति समापयन्ति अनेनेति उदयनम् । अहमेव " प्रायणमारम्भदेवता येषां " यज्ञानां ते मत्प्रायणा ।
" अहमेवोदयन समाप्तिदेवता येषां यज्ञानां ते मद्दुदयना " । तस्मादेव धृतत्वादितिदेवताक प्रायणीयायाग-
कर्तव्य । सत्प्रमद्गद्दुदयनयागोऽपि विधीयते । अदितिरना प्रधानदेवता चतसस्वबद्धदेवता इत्यभिप्रेत्य
१५ संख्या विधत्ते—“ एव देवता यजति पञ्च दिशो दिशां प्रज्ञाया अयो पञ्चाक्षरा पद्भिः पाद्भ्यां यज्ञो
यज्ञमेवार स्थे ” (तैस ६.१.५) इति ॥ दिग्विदोषेषु देवताविशेषान् ' विधातु प्रस्तौति—“ पथ्याः स्वस्ति-
मयजन् प्राचीमेव तथा दिश प्राजानन्नक्षिणा दक्षिणा सोमेन प्रतीचीः सवित्रोदीर्घामदित्योर्ध्वम् ”
(तैस ६.१.५) इति । स्वस्तिस्त्रया देवता, पथ्या पथि साऽऽ. ॥ दिग्विदोषबोधनरूपे मां कुशलान्
विधत्ते—“ पथ्याः स्वस्ति यजति प्राचीमेव तथा दिश प्रजानाति पथ्याः स्वस्तिमिष्ट्वाऽज्ञोपोमौ यजति
२० चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदग्नीपोमौ तान्वामेवानु पश्यत्यग्नीपोमादिष्ट्वा सवितारं यजति सनिगृहसूत एवानु
पश्यति सवितारमिष्ट्वाऽदिति यजतीयं वा अदितिरस्यामेव प्रतिष्ठायानु ' पश्यति " (तैस ६.१.५)
इति । " अर्थानुसारेण होमविशेषो दिग्विदोषेषूपेक्षेया । चक्षुर्द्रवरूपेण प्रससितुमग्नीपोमयो सह निर्वेश ।
होमस्तु तपो क्रमभावी, दिग्मेदात् वाज्यानुवाक्यामेदाद्य । तत ' अग्निमिष्ट्वा सोम यजति ' इत्यपि
वाक्य द्रष्टव्यम् । तयोश्चक्षुष्वं दार्शिन्याज्यनाहणे (तैस २.६.२) प्रपञ्चितम् । अजादितेश्वरहोम ।
२५ " आदित्य प्रायणीय पथि चर " (द्र. सैस ३.७.१, २) इति शाखान्तरे समाग्नानात् । आज्येन तु
देवतान्तराणां । तथा च सूत्रम्—“ चतुर आज्यभागानु प्रतिदिशं यजति " (आपधौ २०.२१.११)
इति ॥ ऋगनुवचनमध्ययोरिति चत्ते—“ अदितिमिष्ट्वा मास्तीमृचमन्वाह मस्तो वै देवानां दिशो देवदिशं
रज्जु वै कल्पमान मनुष्यविशमनु कल्पते यन्मास्तीमृचमन्वाह विशा बलप्यै " (तैस ६.१.५) इति ।
" मस्तो यद् व " (तैस १.५.११) इत्येवा मास्ती । तथा च सूत्रम्—“ मास्तीमृचमन्वाह मस्तो
३० यद् वो दिव इति " (वौश्रौ ६.११) इति । एकोनपञ्चाशत्संख्यायाः सप्तगणरूपा मस्तो मनुष्यवैश्व-
१ इ. उ. ना पा भा हा-देवताम् । २. इ. उ. ना पा भा हा-एवम् । ३. आ-दिग्बोधकृत्सश्चि,
तै म२-दिग्बोधकृत्सश्चि क-दिग्बिलोकनसश्चि ४-४ इ. उ. पा भां-प्रायणमेवाम् । ५-५ इ. उ.
तं पा भां म२- अहमेवोदयनं मद्दुदयना ' नास्ति । ६ इ. उ. ना पा. भां हा.- ' विधातुम् ' नास्ति । ७ तै.
म२-अर्थवादात्सारेण ।

सोमाहरणम्]

वदेवानां धनसंपादकाः प्रजाः । अनेन 'मन्त्रानुवचनेन देवविश्रां समूहः स्वध्यापारे वल्लो भवति । तं च कल्पमानमनुसृत्य मनुष्यप्रजासंबन्धः कल्पते । अतो मन्त्रानुवचनं प्रजानां वल्लुष्यै भवति ॥ पूर्वपक्षत्वेन चोदकप्राप्तं किंचिद्ब्रह्मण्यवदति—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्रयाजवदनन्याजं प्रायणीयं कार्यमनूयाजवदप्रयाजमुदयनीयमित्तीमे वै प्रयाजा अमी अनूयाजाः सैव सा यज्ञस्य संवतिः ” (तैसं ६.१.५) इति । प्रमुखे यष्ट्याः समिदादिनामकाः पञ्च प्रयाजा अनु पश्चात् समाप्तौ यष्ट्या वदिरादिनामकास्तयोऽनूयाजाः । तदुभयं प्रायणीयोदयनीययोरिष्टयोरतिदेशतः प्राप्तम् । यत्र प्रायणीयेष्टयामनूयाजानुष्णने यागः समाप्येत, तदुदयनीयायां प्रयाजानुष्णने यागान्तरं प्रारभ्येत । तथा सति सोमयागो मध्ये विच्छिद्येत । उभयवर्तने तु सोमयागस्य प्रारम्भरूपायां प्रायणीयेष्टाविदानीमनुष्णियमाना इमे अत्यक्षाः प्रयाजाः समाप्तिरूपायामुदयनीयेष्टावनुष्णियमाना अमी परोक्षा अनूयाजाः । तथा सति प्रयाजानुष्णयज्ञेन दर्शयागस्य या संवतिः सैवास्य सोमयागस्य मध्ये विच्छेदराहित्यलक्षणं सा संवतिः संपद्यते ॥ पूर्वपक्षं दूषयति—“ तत्तथा न कार्यमात्मा वै प्रयाजाः प्रजाऽनूयाजा यत् प्रयाजानन्तरियादात्मानमन्तरियाद्यदनूयाजानन्तरियात् प्रजामन्तरियाद्यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञः परा भवति यज्ञं परामवन्तं यजमानोऽनु परा भवति ” (तैसं ६.१.५) इति । आत्मनो वा पुत्रादेवां नान्तरायः सोऽहं शक्यते यतो ह्ययं तद्ब्रह्ममित्यर्थः ॥ सिद्धान्तमाह—“ प्रयाजबदेवाननूयाजवदप्रायणीयं कार्यं प्रयाजवदननूयाजवदुदयनीयं नाऽऽत्मानमन्तरेति न प्रजां न यज्ञः परामवति न यजमानः ” (तैसं ६.१.५) इति । विच्छेदपरिहाराय विधत्ते—“ प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमभि निर्वपति सैव सा यज्ञस्य संवतिः ” (तैसं ६.१.५) इति । प्रायणीययागसंयन्त्रिच चरुयागप्रमक्षाल्य निष्काले पात्रलिङ्गेऽग्ने निर्वापाश्लेषस्य या संवतिः सैव सोमयागस्याविच्छेदरूपा 'सा संवतिर्भवति ॥ प्रायणीयोदयनीययोर्देवतैक्येन याज्याया अन्त्येकत्वप्राप्तौ व्यत्यासं विधत्ते—“ याः प्रायणीयस्य याज्या यत् ता उदयनीयस्य याज्याः ऊर्ध्वात् पराऽसुं लोकना रोहेत् प्रमायुक्तः स्वाद्याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता उदयनीयस्य याज्याः करोत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति ” (तैसं ६.१.५) इति । “ स्वस्तिरिद्धिं प्रपथे श्रेष्ठा ” (ऋ १०.६३.१६ ऋ. पेट्रा १.९) इत्याद्याः प्रायणीयस्य याज्याः । उदयनीयस्यापि तथेत्येवं केचिदाहुः । तथा सति प्रतिनिवृत्तेरभावात् यजमानोऽस्माहोकात् पराऽसुक्तः स्वर्गमारोहं सहसा क्रियेत । तस्मात् तेषां पक्षो न युक्तः । यास्तु “ स्वस्ति नः पथ्या(सु) ” (ऋ १०.६३.१५ ऋ. पेट्रा १.९) इत्याद्याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्तासां याज्यात्वे सति “ स्वस्तिरिद्धिं ” इत्यादीनां पूर्वोक्तानां पुरोनुवाक्यात्वाय प्रतिनिवृत्तेर्यजमानोऽप्यस्मिंल्लोके प्रति तिष्ठत्येव ॥

“ इत्थं प्रायणीयेष्टिसमुत्त्वा सोमक्रयणीं वक्तुं सोमाहरणं सोपाख्यानमाह— “ कद्रुश्च वै सुपर्णी चाऽऽत्मरूपयोरस्वर्धेताः सा कद्रुः सुपर्णीमजयत् साऽयवीत् तृतीयास्यामितो दिवि सोमस्तमा हर तेनात्मानं निष्क्रीणीष्वेति ” (तैसं ६.१.६) इति । कद्रुः सुपर्णी योमे सपत्न्यौ पराजये द्रासीत्वमभ्युपेत्य ममैव सौन्दर्यं ममैवेत्यस्पर्धेताम् । तत्र मन्थस्याः कद्रुवा जयमूचिरे । सा च कद्रुः “ सुपर्णी दासीत्वेन परिगृह्य तस्मोचनोपायं स्वयमेवोपदिदेश । इतोऽस्माहोकादारभ्य गणनायां तृतीया द्यौः स्वर्गलोकेऽस्तस्मिन् सोमो वर्तते । महर्जनस्तपः सत्यमित्येतेऽपि लोका युगवदाभिधेयास्तस्मादितस्तृतीयास्यामिति विशेषते ।

८. इ. उ. मन्त्रेणानुवचनेन; तं-मन्त्रेऽनुवचनेन । ९. इ. उ. पा. भां. ना. हा- सति ' नास्ति । १०. तं- ' सा ' नास्ति । ११. म. २-अथ । १२. आ. ना. हा-तपतीम् ।
तैसं १८

सोम आहृत्य दत्ते सति स्वा मुञ्चामीति ॥ सोमाहरण संभावितुं धुतिराह—“ ह्य वै कद्रसौ सुपर्णी छन्दारसि सौपर्ण्या ” (तैस ६ १.६) इति । मूलोकरूपत्वात् कद्र. स्वयमाहृतं न शक्नोति । सुपर्णी तु शुलोकरूपत्वात् उत्पत्तनसमर्थानां गायत्र्यादिरूपाणामपत्यानां सद्भावाच्च शक्नोति ॥ अथ सा सुपर्णी स्वपुत्राणां गायत्र्यादीनामग्रे स्वपुत्रान्तं स्पष्टीकरोतीत्याह—“ साऽमवीदस्यै वै पितरौ पुत्रान् विश्रुवत्स्वृतीयस्यामितो दिवि सोमस्तमा हर तेनाऽत्मानं निष्क्रीणीष्वेति मा कद्र-वोचदिति ” (तैसं ६ १.६) इति । पुनामनरकोपलक्षितादशोपात् दुखात् प्रायन्त इति पुत्रास्त्वान् पुत्रानस्मा एतादशोपद्रवपरित्राणाय मातापितरौ पुष्पीत । हे गायत्र्यादिपुत्रा, कद्रवचनमवगत्य यदुचित तत् “रुरध्वम् । गायत्र्यादीनामैच्छिकशरीरधारित्वात् पुत्रत्वमविरुद्धम् । तत्र ग्रीढत्वादादौ जगती प्रवृत्त इत्याह—“ जगत्पुदपत्तच्छतुर्दशाक्षरा सती साऽप्राप्य न्यवर्तत तस्यै हे अक्षरे अमीयेताः सा पशुभिश्च द्वीक्षया चाऽऽगच्छत् तस्माज्जगती छन्दसा पशान्यतमा तस्मात् पशुमन्नं शीलोप नमति ” (तैस ६.१.६) इति । पुरा जगतीपादस्य चतुर्दशाक्षरत्वात् । तादृशी जगती “शुलोकरूपत्वात्तन्नात्रादिसोमरक्षकै सह युद्ध्वा सोममप्राप्याप्रियोमीयसवनीयानूषन्प्याख्यपशुनिष्टिषाध्यां दीक्षा च गृहीत्वा ” “स्वकीये चाक्षरद्वये” “ स्वानादिभिर्गृहीते सति पराजित्य समागता । यस्माज्जगती पशुनानयत् तस्मात् सैवात्पन्न पशुप्रदा । यत् पशुभि सह दीक्षाऽऽनीता तत् “स्वाधीनसंपत्तौ सत्या दीक्षया प्रवर्तते ॥ तस्यै त्रियुभो युद्धं दर्शयति—“ त्रिष्टुगुदपत्तत् त्रयोदशाक्षरा सती साऽप्राप्य न्यवर्तत तस्यै हे अक्षरे अमीयेताः सा दक्षिणाभिश्च तपसा चाऽऽगच्छत् ” (तैसं ६.१.६) इति । गौश्राधश्चेत्यादयो दक्षिणा । अदानपरित्यागमुष्टिबन्धवाग्यमनवनीताम्यङ्गुष्पाजिनप्रावरणादिक्लेशसिद्धिषुर्व तप । प्राण-वक्षिप्रस्य गमाश्चदेर्दानमधिक तप ॥ त्रिष्टुभा तदानयनमुपपादयति—“ तस्मान् त्रिष्टुभो लोके माप्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्त एतत् खलु वाच तप इत्याहुयै स्व ददाति ” (तैस ६ १.६) इति । “माप्यन्दिन-सवनस्य त्रिष्टुगभिमानिनी देवता । तत्सन्देतत् त्रिष्टुभो लोक स्थानम् । शरीरप्रयात्मादपि धनहानिकृतस्य मानसप्रयात्मस्याधिकत्वात् दत्तेन धनेन परोपजीवनाच्च दानमेव महत् तप इत्यभिज्ञाना मतम् ॥ गायत्र्या युद्धं जय दर्शयति—“ गायत्र्युदपत्तच्छतुरक्षरा सत्यजया ज्योतिषा तमस्या अत्राऽभ्यरुच्य तदज्ञाया अजत्व-सा सोम चाऽऽहरच्छतारि चाक्षराणि साऽष्टाक्षरा समपद्यत ” (तैसं ६ १.६) इति । सहायरहितयो पूर्वयो “पराजय दृष्ट्वा गायत्री स्वयमजया सहोदपत्तत् । सा त्वजा गायत्र्यर्थं स्वकीयेन तेजसा” त सोममभितो

२५ स्तोत्र । तस्मान् रोधनपर्यायक्षेपणार्थात् अजघातोरजेति नाम निष्पन्नम् ॥ प्रभोचराम्यां गायत्रीं प्रदंसति— “ ब्रह्मरादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यात् गायत्री कनिष्ठा छन्दसाः सती यज्ञमुख परीयायेति यदेनाद सोममाहरत् तस्माद्यज्ञमुखं पर्यत् तस्मात् तेजस्विनीतमा ” (तैस ६ १.६) इति । सत्यात् कारणात् । कनिष्ठा न्यूनाक्षरा । यज्ञमुख प्रातः सवनम् । तत्र बहिष्पवमाननाम्नि प्रथमस्तोत्रे “ उपास्मै गायता नर ” (भास २.१.१) इत्याद्या ऋचो गायत्र्य । सेयं यज्ञमुखप्राप्ति । ब्रह्मवादिष्वेव बुद्धिमन्तो ‘यदेव’

३० इत्याद्युत्तरमाहु । यस्मादियमदोऽमुष्मालोकात् सोममाहरत् तस्मादस्या मुखप्राप्तिसुंक्ता । मुखत्वादेवास्या-स्तेजोगाहुल्यम् । आहरणप्रकार दर्शयति—“ पद्म्या द्वे सवने समगृह्णामुखेनैकं यन्मुखेन समगृह्णात् तदधयत् तस्माद्द्वे सवने शुक्रवती प्राञ्च सवनं च माप्यन्दिनं च तस्मात् वृतीयसवन ऋजीपमभि पुण्वति घीतमिव हि मन्यन्ते ” (तैस ६.१.६) इति । पक्षिरूपा गायत्री सवनद्रव्यपर्याप्तौ सोमभागौ “पद्म्या

१३ इ उ पा.भां-कुरुष्व । १४. आ.क-शुलोक गत्वा स्वान, त म २-शुलोके गत्वा स्वान, भां-

३५ लोकगतस्वान । १५-१५ इ उ ना.पा भां हा-स्ववीयाक्षरद्वये । १६ क-पश्वधिकस्वाधीनसंपत्तौ, इ.उ-पश्वधीनसंपत्तौ । १७ तं-माप्यन्दिने सवने । १८ ना हा-परिधयम्; इ.उ पा भां-परीक्षयम् । १९ त-ज्योतिषा । २०-२० इ उ ना पा भां हा-‘पद्म्या... सोमभागौ’ नास्ति ।

इयं तं शुक्र तनूरिदं वर्चस्तया सं भव भ्राजं गच्छ

इयम् । ते । शुक्र । तनू । इदम् । वर्च । तथा । समिति । भ्र । भ्राजम् । गच्छ ।

हिरण्य सुध्वनदधाति—' इयम् ' इति ॥ हे शुक्र शुद्धहिरण्य, इयं सुकुतम् तनू शरीरम् ।

उप्रत्ययान्तस्तनूशब्द (उ ८१) । इदं सुकस्यमाज्यं तम् वर्चं बळम् । अतस्त्वं तथा

५ शरीरभूतया सुचा स भ्रमं सगच्छस्व । अन्तं प्रविश्येत्यर्थः । भ्राजं गच्छ प्रज्वलीभ्यः ।

" तद्विरण्यमभवत् " (तैस ६ १ ७) इत्यादि ब्राह्मणम् । " आपो वरुणस्य पत्न्य आसन् "

(तैत्रा १ १ ३) इत्यादिरस्य शेषः ॥

इयमिति ॥ " अथैतद्भुवाज्यमाध्याय्यं सुचि चतुर्गृहीतं गृहीतना सुध्वेण हिरण्यं निष्टव्यं

यद्भवा " दमनाङ्गां प्रमण्य " सुध्वनदधातीत्येते शुक्र तनूरिदं वर्चस्तया सं भव भ्राजं गच्छेति "

२० (बौश्री ६ १२) इति ॥ हे शुक्र, दीप्तिमाद्विरण्यं, तव इह्यं उहूः तनू, इदं धृतं तव तेजोऽस्तवत्या

जुह्वा " स गच्छ म भव । हे हिरण्यं, आज्यरूपा भ्राजं दीप्तिं प्राप्नुहि " । अथना—हे शुक्र वद्वे,

इयमाज्यरूपा तव तनू, इदं हिरण्यं तव तेन, इत्येव ब्राह्मणानुसारेण व्याख्यातव्यम् । आधानमाहणोक्तं

हिरण्यस्य महिमानं तत्रत्यपद्रयोच्चारणेन प्रत्यभिज्ञाप्यं प्रशंसति— " तद्विरण्यमभवत् तस्मादन्नयो

२५ आसन् । ता अग्निरस्यध्यायत् । ता समभवन् । तस्य देव परापत् । तद्विरण्यमभवत् " (तैत्रा

१ १ ३) इति । तस्माद्विरण्यस्य वद्वि पितृणां आपो मातरः । तस्मात् स्वतः शुद्धं हिरण्यं यदि कदाचिद्

रत्नस्वलादिस्येनैव शोधनीयं भवेत् तदाऽप्यङ्गं पुनश्चि जलेनैव शोधयन्ति न तु कास्यताप्रादेरिव

२० भस्मान्ग्यादिकमपेक्षन्ते ॥ जुह्वा हिरण्यप्रक्षेपेण विरिष्टं होमं विधत्ते— " ब्रह्मवादिनो बहन्ति कस्माद्

सत्यादनस्थियेन प्रजा प्रधीयन्तेऽस्थन्वतीर्णयन्ते इति यद्विरण्यं धृतेऽवघाय जुहोति तस्मादनस्थियेन प्रजा

२५ प्रधीयन्तेऽस्थन्वतीर्णयन्ते " (तैस ६ १ ७) इति । तस्मादनस्थियेन धीयेण प्रजा प्रधीयन्ते गर्भा

क्रियन्ते । उत्पत्तिकाले त्वस्थियुक्ता जायन्ते । तत्र धीर्यसद्ब्रह्माज्यमस्यसद्ब्रह्म हिरण्यम् । तद्विदं साहस्य

निर्वाहुमीश्वरेणास्थि निर्मायत इत्यर्थः ॥ १० बह्विभयन्धोघनपरतया मन्त्रं व्याचष्टे— " एतद्वा वद्वे प्रिय

२५ धाम यद्घृतं तेजो हिरण्यमियं ते शुक्र तनूरिदं वर्चं इत्याह सतेजसमेवैव स तनु करोत्ययो स भरत्येवैनम् "

(तैस ६ १ ७) इति । एनमग्निं समरति सम्यक् करोत्येव । बह्विर्ध्वोघनेन तदीयतेजोरूपेण हिरण्यमत्र

प्रकाश्यते ॥ हिरण्यस्य सुध्वेण यन्धनं विधत्ते— " यद्बद्धमज्जध्याद्गर्मां प्रजानां परापत्किं सुर्वदमव

दधानि गर्भाणां धृत्यै " (तैस ६ १ ७) इति ॥ सूत्राग्राह्येण यथा सहसा मुच्यते तथा वर्ज्यायादिति

विशेषं विधत्ते— " निष्टव्यं वज्ज्नाति प्रजानां प्रवचनाय " (तैस ६ १ ७) इति । निन्दीयेण सहसा

मोचनयोग्यं निष्टव्यम् ॥

१ तं ति—उज्वगीभम् ।

३० २८-२८ आ क-दमार्भ्यां प्रमण्य । २९-२९ म-सगच्छ स्वहिरण्यरूपां भ्राजं दीप्तिं प्राप्नुहि,

उ-भंगच्छति आज्यरूपा भ्राजं दीप्तिमाप्नुहि, हा-संगच्छते आज्यरूपां भ्राजं दीप्तिमाप्नुहि । ३०-३०. था

क-भवति तदाह्वय । ३१ आ क-भस्मान्ग्यादिकमपेक्षते, म२-भस्मान्ग्यादिकमपेक्षन्ते, उ उ ना पा भा

हा-भस्मान्ग्यादिकमपेक्षते । ३२. तं-बह्विध्वंघ्नो धनपरतया । ३३-३३ तं-नोपयत्येव बह्विर्ध्वोघनेन,

म२-करोति एव क्षेत्रं बह्विर्ध्वोघनेऽपि, व-करोति । एव क्षेत्रं बह्विर्ध्वोघनेन । ३४ तं-मुच्यन्ते ।

सोमक्रयणीहोमादिः]

जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे वाचो यन्त्रमशीय स्वाहा
जः । असि । धृता । मनसा । जुष्टा । विष्णवे । तस्याः । ते । सत्यसवस इति सत्य-सवसः ।

प्रसव इति प्र-सवे । वाचः । यन्त्रम् । अशीय । स्वाहा ।

तदाज्यमाहवनीये जुहोति—‘ जूरसि ’ इति ॥ जूरिति सोमक्रयण्युच्यते । तस्याश्च वाग्रूपत्वात् तद्रूपेण वर्ण्यते । यथा—“ ते वाचं खियमेकहायनीं कृत्वा ” (तैसं ६.१.६)
इत्यादि । “ वाग्वा एषा यत्सोमक्रयणी ” (तैसं ६.१.७) इत्यादि ब्राह्मणम् । सोमक्रयणि वाग्रूपे,
‘जः’ असि प्रत्ययं गन्त्रसि । जवतेर्गतिकर्मणः “ क्विच्चिप्रच्छि ” (द्र. पा ३.२.१७८ वा २)
इत्यादिना निबन्दीर्षा । “ यद्धि मनसा जवते तद्वाचा वदति ” (तैसं ६.१.७) इति ब्राह्मणम् ।
मनसो यत्र जवः वागपि तत्र जवं करोतीत्यर्थः । कीदृशी पुनरसौ ? आह—‘ धृता ’ मनसा त्वमसि
मनःपूर्वकत्वात् । “ मनसा हि वाग्धृता ” (तैसं ६.१.७) इत्यादि । ‘ जुष्टा ’ सेवित्वात्सामिः ।
‘ विष्णवे व्यापकाय ’ यज्ञाय प्रिया वाऽसि । “ यज्ञो वै विष्णुयज्ञायैवेनां जुष्टां करोति ”
(तैसं ६.१.७) इत्यादि । ‘ तस्याः ’ तादृश्यास्तत्र वाग्रूपत्वात् एकहायनीभावमापन्नाया यन्त्रं यमनं
स्थितिम् अशीय प्राप्नुयाम् । अश्रोतेर्लिङि “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् ।
“ गुबृयीपचि ” (उ ६.१.६) इत्यादिना यमेलप्रत्ययः । “ सावेकाचः ” (पा ६.१.१६८)
इति वाचः परस्याः पठथा उदात्तत्वम् । आत्मन्येव स्थापनं यमनम् । यद्यपि त्वया सोमं क्रीणामि
तयापि त्वद्विरहो मे मा भूदित्यर्थः । “ पुनरोहि सह रथ्या ” (तैसं १.२.४) इत्यस्मिन्
‘ मन्त्रेऽप्ययमर्थः ’ स्पष्टो भविष्यति । “ वाचैव विक्रीय ” (तैसं ६.१.७) इत्यादि ।
कथमस्या यमनं लभत इत्याह—‘ सत्यसवसः ’ प्रसवे । सत्यममोघं सवः प्रेरणं यस्य स सत्य-
सवाः सविता । सुचतेरसुन् (उ ६.३.८) । तस्य देवस्य प्रसवे अनुज्ञाने छन्दे सर्वमिष्टं संपद्यत इति ।

जूरसिति ॥ कल्पः—“ ‘ इमं नार्हीं सुग्दण्डे ’ उपसंगृह्याहवनीये जुहोत्यन्वारुधे यजमाने
जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसवे वाचो यन्त्रमशीय स्वाहेति ” (यौत्रो ६.१.२)
इति ॥ हे सोमक्रयणि, वाग्रूपा त्वं ‘जः’ वेगयुक्ता असि । ‘ मनसा नियमिताऽसि । यज्ञाय प्रियाऽसि ।
तादृश्या अमोघप्रेरणयास्तत्र प्रेरणे सति मन्त्रोच्चारणरूपाया ‘ वाचः ’ यन्त्रं नियमम् अशीय प्राप्नुयाम् ।
इदमाज्यं हुतमस्तु ॥ यथोक्तार्थं मन्त्रे दर्शयति—“ वाग्वा एषा यत्सोमक्रयणी जूरसौत्याह यद्धि मनसा
जवते तद्वाचा वदति धृता मनसेत्याह मनसा हि वाग्धृता जुष्टा विष्णवे इत्याह यज्ञो वै विष्णुयज्ञायैवेनां
जुष्टां करोति तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसव इत्याह सवितृप्रसूतामेव वाचमवरूपे ” (तैसं ६.१.७)
इति । जवते ३^६ पूर्णं कर्तव्यमित्यवगच्छति ॥

२. तं—सखि सोमक्रयणि; ति—मन्त्रे सोमक्रयणि । ३. तं. ति—वृत्त्यर्थम् । ४. मं—व्यापनाय ।
५. तं. ति—मन्त्रे त्वयमर्थः ।

३५—३५. आ. पा—नाडीसुग्दण्डे; क—दर्मकाण्डे सुग्दण्डे । ३६. इ. उ. पा. भां—जूर्णम् । ३७

शुक्रमस्यपुमृत्तमासि वैश्वदेव- हविः
सूर्यस्य चक्षुराऽरुहमग्नेरक्षणः कनीनिकां
यदेतंभिरीर्यसे भ्राजमानो निपश्चिता

शुक्रम् । असि । अमृत्तम् । असि । वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । हविः ।

सूर्यस्य । चक्षुः । एति । अरुहम् । अग्ने । अक्षणः । कनीनिकाम् ।

यत् । एतंभिः । ईर्यसे । भ्राजमान । निपश्चिता ।

षायादिस्वरेण प्रसन्नशब्दोऽन्तोदात्त (पा ६ २ १४४) । “ सत्रितृप्रसूतामेव वाचमन रुन्धे ”
(तैस ६ १ ७) इति ब्राह्मणम् ॥

अपर चतुर्गृहीत गृहीत्या तद्यजमानमवेक्षयति—‘ शुक्रम् ’ इति । ‘ शुक्रम् । शुचे-
१० दीतिकर्मण सपदादिलक्षणं त्रिप (पा ३ ३ १०८ वा ९) । “ छगकारेकाररेफाश्च वक्तव्या । ”
(द्र पा ४ ४ १२८ वा २) । यद्वा-मन्वर्थे स्प्रत्यय । ‘ अयस्मयादित्वात् (पा १ ४ २०)
पदत्वात् कुन्वम् । किञ्च ‘ अमृत्तम् ’ असि देवानाममरणहेतुत्वात् । “ नञो जरमरमित्प्रमृता ”
(पा ६ २ ११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ‘ वैश्वदेव, विश्वेदेवय ’ हविः । त्वमसि ॥

हिरण्यमन्तर्धाय यजमानमादित्यमुदीक्षयति—‘ सूर्यस्य ’ इति चतुष्पदया अनुष्टुभा ॥
१५ सूर्यो मण्डलान्तर्गतः पुरुष स्यात्परजङ्गमानामामा । यथा “ सूर्य आमा ” (तैस १ ४ ४३) इति ।
तस्य तत्र चक्षुर्भूतं यदेतन्मण्डलं आ अरुहम् आरुढोऽस्मि । रुहेर्लुटि “ वृमृदुरुहिस्य-
इन्द्रसि ” (पा ३ १ ५९) इति च्लेरडादेशः । पुनरपि विशेष्यते—‘ अग्ने स्प्रभूतस्य ’ अक्षः

शुक्रमिति ॥ बौधायन—“ अग्नेण ३ऽशाला तिष्ठन् यजमानमाज्यमवेक्षयति शुक्रमस्यसूतमामि
वैश्वदेव- हविरिति ” (बौश्री ६ १२) इति ॥ आपन्नम्य—“ सोमप्रयणीमीक्षमाणो जुहोति
२० जूरसीति । अपर चतुर्गृहीत गृहीत्या शुक्रमसीति हिरण्यं *घृताटुबुल्य वैश्वदेव- हविरित्याज्यमवेक्ष्य ”
(आपश्री १० २२ ६-७) इति ॥ ‘ शुक्र दीप्तिमत् । ‘ अमृत्तं नामरहितम् । हे आज्य हे हिरण्य इति वा
योज्यम् । हे आज्य, त्वं सर्वदेवप्रियं ’ हविः असि ॥ तदिदं स्पष्टरात्रं ब्राह्मणे व्याख्यातम् ॥

सूर्यस्येति ॥ कव्य—“ अधैनदिरण्यमन्तर्धायोऽसिदित्यमुदीक्षयति सूर्यस्य चक्षुराऽरुहमग्ने-
रक्षण कनीनिका यदेतदोमिरीर्यसे भ्राजमानो विपश्चितेति ” (बौश्री ६-१२) इति ॥ सूर्यसन्धि मदीय
२५ चक्षुरिन्द्रियं, कनीनिका त्वग्निमन्त्रिणी, तदुभयम् आ अरुहं प्राप्नोऽस्मि । यतो हे सूर्ये, त्वमेतदनामकै
अश्वर्गच्छसि, हे वहे, त्वं विपश्चिता तेजसा आजमान असि तस्मात् रक्षोनिवारणाय युवायुषौ
प्राप्नोऽस्मि *घृतदभिप्राय दर्शयति—“ काण्डेकाण्डे वै त्रियमाणे यज्ञ- रक्षारसि त्रिषारसन्त्येव खलु वा
अरक्षोहत् पन्था योऽग्नेश्च सूर्यस्य च सूर्यस्य चक्षुराऽरुहमग्नेरक्षण कनीनिकामित्याह य प्रवारक्षोहत्
पन्थाम् समारोहति ” (तैस ६ १०) इति । काण्डेकाण्डे तत्तदुपाङ्गैर्युक् षडैकस्मिन् यज्ञात् ॥

३० ६ तं-‘ अयस्मयादित्वात् ’ इत्यस्यान्तरं ‘ भत्वान् जन्त्वाभाव ’, ति-‘ अयस्मयादित्वात् ’
इत्यस्यान्तरं ‘ भत्वाभाव ’ । ७. तं-ति-‘ चक्षुर्भूतम् ’ इत्यस्यान्तरं ‘ सर्वेषां वा चक्षुर्भूतम् ’ ।

३७ इ उ क पा मां-शागयाम् । * [आपश्री ३६ ‘ पथाडुद्बल ’] । ३८. तं म२-एतमेवाभिगयाम् ।

सोमक्रयणीहोमादिः]

चिदासि मनाऽसि धीरसि दक्षिणा(१)ऽसि यज्ञियाऽसि

क्षत्रियाऽस्यदितिरस्यभयतःशीर्ष्णी सा नः सुप्राची सुप्रतीची सं भव
चित् । असि । मना । असि । धीः । असि । दक्षिणा । (१) असि । यज्ञिया । असि ।
क्षत्रिया । असि । अदितिः । असि । उभयतःशीर्ष्णीत्युभयतः-शीर्ष्णी ।
सा । नः । सुप्राचीति सु-प्राची । सुप्रतीचीति सु-प्रतीची । समिति । भव ।

कानीनिकां तारकास्थानीयमेतत् मण्डलमारूढोऽस्मि । उदात्तनिवृत्तिस्वरैणाक्षः परस्याः षष्ठ्या
उदात्तत्वम् (पा ६.१.१६१) । तदारोहणं च तत्रथेन पुरुषेण सह स्वात्मैक्यम् । यथा—
“ स यश्चायं पुरुषे ” (द्र. तैउ २.८) इति । तस्मिन् सति सूर्यस्याग्नेश्च पन्थानमारूढो
रक्षोभिर्न बाध्यते । “ एष खलु वा अरक्षोहतः पन्थाः ” (तैसं ६.१.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥
कीदृशस्य सूर्यस्य इत्याह—यत् यस्त्वम् । यच्छब्दात् परस्य सोः “ सुपां सुलृक् ”
(पा ७.१.३९) इत्यादिना लृक् । चक्षुष्वापेक्षया नपुंसकत्वं वा । यस्त्वम् एतशमिः
शुक्लवर्णरश्मैः ईयसे गच्छसि । ईद् गतौ देवादिः । एतशब्दाच्छोमादित्वाच्छः (पा ५.२.१००) ।
वृपादित्वादाद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.२०३) । यद्वा—“ एतेः “ तशन्तशसुनौ ” (उ ४७३)
इति तशन्प्रत्ययः* । गमनकुशलाः । यद्वा—एतशरीराः एतशाः । पृषोदरादित्वात् (पा ६.३.१०९)
यथाभिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः । पुनश्च विशेष्यते—विपश्चिता मेधाविना महर्षिगणेन आजमानः
शोभमानः । सह वा तेन । यस्त्वमीयसे तस्य ते मण्डलमारूढमिति ॥

सोमक्रयणीमनुमन्त्रयते—‘ चिदासि ’ इति ॥ चेतयतीति चित् । “ बहुलं संज्ञाछन्दसोः ”
(द्र. उ १९०) इति गिण्लक् । हे सोमक्रयणि वामूपे, चेतयमाना असि चैतन्यकार्यत्वात् ।

चिदासीति ॥ बौधायनः—“ अथैताः सोमक्रयणीमग्नेण शालासुदीचीमभिवित्सयन्ति* ।
मामनुमन्त्रयते चिदासि मनाऽसि धीरसि दक्षिणाऽसि यज्ञियाऽसि क्षत्रियाऽस्यदितिरस्यभयतःशीर्ष्णी सा नः सुप्राची
सुप्रतीची संभव मित्रस्त्वा पदि बध्नात् वृपाऽध्वनः पात्विन्द्रायाध्यक्षायानु त्वा माता मन्वतामनु पिताऽनु
धाता सगर्भोऽनु सखा सयूप्यः सा देवि देवमच्छेद्दीन्द्राय सोमं रुद्रस्त्वाऽऽवर्तयतु मित्रस्य पथा स्वस्ति
सोमसखा पुनरेद्दि सह रय्या ” इति ॥ आपस्तम्बस्तु त्रेधा विभज्य विनियुक्ते—“ चिदासि मनासीति
सोमक्रयणीमभिमन्त्रयते । कर्णगृहीता पदिबद्धा भवति । मित्ररत्वा पदि बध्नात्त्विति दक्षिणं पूर्वपाद् प्रेक्षते ।
पूर्वाध्वनः पात्त्विति प्राचीमायतीमनुमन्त्रयते ” (आपश्चौ १०.२२.७-९) इति ॥ हे वाग्देवतारूपे
सोमक्रयणि, त्वं ४०-चित् असि* चिदादिशब्दप्रतिपाद्यासि । अन्तःकरणस्य चित्तं मनो बुद्धिरिति

८. मै-सत्प्रधाने । * [तैत्तिरीयोपनिषदि ‘ सः ’ नास्ति ।] ९. मै-चक्षुरपेक्षया । * * * [शुद्धीकृतः
पाठः । लिखितपुस्तकेषु मैसूरुमद्रितपुस्तके तु ‘ एतेरतशतशुनौ इति तमुन्प्रत्ययः ’ इत्युपलभ्यते ।]

३९. आ.क.—मभिवर्तयन्ते; ते-मभिवर्तयति; हा-मभिवित्सयति; [बौधायने-‘ मतिवित्स-
यन्ति ’] । ४०-४०. आ.क.नं.२-‘ चित् असि ’ नास्ति ।

[सोमप्रयणीहोमादि.

- “यद्धि मनसा चेतयते तद्वाचा वदति” (तैस ६ १ ७) “इति ब्राह्मणम्” । किंच “मना मन्याना असि मन पूर्णकत्वात् मनसा सह प्रवृत्ते । “यद्धि मनसाऽभिगच्छति” (तैस ६ १ ७) इति । मन अमोत्रने । पचाचच् (पा ३ १ १३४) । “अपि च” “धी प्रज्ञा असि” “यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति” (तैस ६ १ ७) इति । “ध्यायते सप्रसारण च”
- ५ (पा ३ २ १७८ वा ४) इति क्विपि सप्रसारणम् । एव चेतनचिदात्मकतया^१ सर्गप्रवृत्तिहेतुत्व-मस्या उक्तम् । यद्वा—धी कर्मासि । अस्मिन् पक्षे कर्तृकरणक्रियारूपतया सर्गार्थसाधनत्वमस्या-प्रतिपाद्यते । “दक्षिणा शीघ्रगामिनी च असि । दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । “द्वुदक्षिभ्यामिनन्” (उ २ १८) इति शीघ्रार्थकटक्षे इनन्प्रत्यय । एव यज्ञिया यज्ञकर्माहो च असि । “यज्ञ-विभ्या त कर्माहोतीत्युपसख्यानम्” (पा ५ १ ७१ वा १) इति घ^२ । यज्ञसपादिनीत्यर्थ । एव
- १० “क्षत्रिया च असि, क्षत्र धन सोमलक्षण तस्यापत्यमसि । तत्र भवत्वात् बलप्रभवत्वाच्च । “क्षत्वाद्घ” (पा ४ १ १३८) । अपि च “अदिति अखण्डिता देवमाता च असि । नवसमास (पा २ २ ६) । अन्वयपूर्वपदप्रवृत्तिस्वरत्वम् (पा ६ २ २) । कीदृश्यदिति ? “उभयत शीर्ष्णी उभयत शिरस्का यज्ञानामाधन्तयोरुभयो “शिरस्थानीयौ प्रधानभूतौ प्रायणीयोदयनीयास्त्यौ”^३ चरु यस्यास्तादृशी । “शीर्षश्चन्दसि” (पा ६ १ ६०) इति शीर्षनादेश । “नित्य सञ्जाच्छन्दसो” (पा ४ १ २९)
- १५ इति डीप् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २ १) । उभयशब्दात् ‘इतराम्योऽपि दृश्यन्ते” (पा ५ ३ १४) इति सप्तम्यर्थे तसिष् । (लिति) प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् (पा ६ १ १९३) । “यदेना-दित्य प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनीय” (तैस ६ १ ७) इत्यादि ब्राह्मणम् । तादृशी सा च “न स भव सगच्छ स्वात्मनाऽस्मत्पकारे वर्तस्व । यद्वा—न अस्माक सम । मा कदाचिदुपेक्षिष्य । विदो वृत्तय । देहासिष्यातस्याचेतनत्व न्यायस्य चेतनत्व सपादयन्ती बाह्यवस्तुषु वा निर्विकल्परूप
- २० सामान्यप्रज्ञान जनयन्ती वृत्तिश्चित्तम् । अथ पदार्थे एव भवति वा न चेति विचाररूपा वृत्तिर्मेन । भवत्येवेति निश्चयरूपा बुद्धि । एतद्विदितयमिह चिन्मनोधीमन्दैरच्यते । “दक्षिणा कुशला देयद्रव्यरूपा वा” । “यज्ञिया सोमप्रयण्यद्वारेण यज्ञसबन्धिनी । “क्षत्रिया देवेषु सोम “क्षत्रियजात्यमिनानी । तथा ध धानमनेयिन आमनन्ति—“यान्वेतानि “क्षेत्र(ग्रा) क्षत्राणीन्द्रो वरुण सोमो रत्र पर्वण्यो यमो मृत्यु रीतान” (बृ १ ४ ११) इति । तेन सोमेनाभिमन्तव्यस्य सोमलताद्रव्यस्य प्रयहेतुत्वेन क्षत्रिया ।
- २५ ज्योतिष्टोमस्याऽऽधन्तयो प्रायणीयोदयनीययोरदितेर्देवतात्वात् सेषम् “उभयत-शीर्ष्णी तद्रपा त्वमसि । “सा तादृशी स्वमस्मदर्थं मुपाची मुसुनीधी वस भव । प्रथमं सोमस्य जेतार”^४ प्रति मुहु
- १०-१० मै- इति ब्राह्मणम् नास्ति । ११-११ मै- ‘अपि च’ नास्ति । १२ मै- चासि । १३ मै- (चित्तमनो) ध्यात्मकतया, त ति-चेतनचिदात्मतया । १४ मै- यत्प्रत्यय । १५-१५ मै- शिरस्थानीयना प्रधानभूता ।
- ३० ४१ इ उ ते ना पा मां भर हा- वा’ नास्ति । ४२. इ उ त पा मां भर-कथ्यद्वारेण । ४३ इ- उ पा.भर-क्षत्रजात्यमिनानी । ४४ इ उ पा मां हा-देवनक्षत्राणीन्द्र; क-दैवतानि क्षत्राणीन्द्र । ४५. इ उ- ना.पा.मां हा- प्रति’ नास्ति ।

सोमकृपणी होमादिः]

मित्रस्त्वां पदि वध्नातु पूपाऽध्वनः पात्विन्द्रायाध्वक्षायाचुं त्वा माता

मन्यतामर्तुं पिताऽनु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सय्यूथ्यः

मित्रः । त्वा । पदि । वध्नातु । पूपा । अध्वनः । पातु । इन्द्राय । अध्वक्षायेत्यर्धि-अक्षाय ।

अन्विति । त्वा । माता । मन्यताम् । अन्विति । पिता । अन्विति । भ्राता ।

सगर्भ्य इति स-गर्भ्यः । अन्विति । सखा । सय्यूथ्य इति स-य्यूथ्यः ।

५

कथंभूता इत्याह—सुप्राची सुप्रतीची च भूत्वा । प्रांगद्धतीति प्राची । सोमकृपणं प्रति प्रथमं

प्राचीनगतिर्भूत्वा पुनरपि प्रतीची अस्मत्सकाशं प्रत्यागता भूत्वाऽस्माकमेव भवेति । “ ऋत्विक् ”

(पा ३-२-५९) इत्यादिनाऽञ्जेः विवन्त्रत्ययः । “ अञ्जतेश्चोपसंस्थानम् ” (पा ४-१-६ वा २)

इति ङीप् । नकाराकारयोर्द्वित्योः “ चां ” (पा ६-३-१३८) इति दीर्घः । ततः शोभना प्राची

शोभना प्रतीची । “ प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः ” (द्र. पाभा २-२-१८ वा १) १०

इति प्राप्ते “ स्वती पूजायाम् ” (द्र. पाभा २-२-१८ वा ३, ४) इति प्रादिसमासः । “ सुः

पूजायाम् ” (पा १-४-९४) इति कर्मप्रवचनीयत्वेन गतित्वाभावादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्

(पा ६-२-२) । किञ्च मित्रः त्वा पदि पादे वध्नातु । “ ऊडिदम् ” (पा ६-१-१७१)

इत्यादिना उदात्तत्वम् । “ पदन् ” (पा ६-१-६३) इत्यादिना पदभावः । “ यदवद्वा स्यात् ”

(तैसं ६-१-७) इत्यादि ब्राह्मणम् । अपि च पूपा त्वाम् अव्वनो मार्गात् मार्गस्याद्भयहेतोः १५

पातु । अपि चास्या इन्द्रः अध्वक्षः स्वामी, इन्द्राय सोमस्वामिने त्वां माता अनु मन्यताम् ।

इन्द्रार्थं त्वया सोमकृपणं क्रियमाणम् अनुजानातु । पिता चानु मन्यताम् । भ्राता चानु

मन्यताम् । कीदृशः ? सगर्भ्यः समाने गर्भे भवः । “ समानस्य हृन्दसि ” (पा ६-३-८४) इति

समावः । “ सगर्भसयूय ” (पा ४-४-११४) इत्यादिना भवार्थे यन् । समावस्योत्पत्तिकाल

एवोदात्तविधानात् सत्यामपि तद्धितवृत्तौ उदात्तत्वं न निवर्तते । यद्वा—“ पूर्वोदयश्च दृश्यते ” २०

(द्र. पाभा ६-२-१९९) इत्याद्युदात्तत्वम् । सखा चानु मन्यताम् । कीदृशः ?—सय्यूथ्यः समाने

प्राङ्मुखी गत्वा पश्चादस्मान् प्रति सुवृत् प्रत्यङ्मुखी समागम्यास्माभिः संगच्छस्व ॥ यथोक्तमर्थं

मन्त्रे दक्षयति—“ वात्वा पृषा यत् सोमकृपणी चिदसि मनाऽसीत्याह शास्त्रेयैवनामेतत् तस्मा-

च्छिष्टाः प्रजा जायन्ते ” (तैसं ६-१-७) इति । एतेन मन्त्रेण वागारिम्कां सोमकृपणीं

‘ चिदादिगच्छद्वाच्या ’ भव इत्येवमनुशास्ति । यस्मादेवं तस्माद्धोक्तेऽपि प्रजा जनुशियन्ते ॥ २५

‘ हृत्स्नागस्तारपर्यमुपत्वा प्रत्यवयवं व्याचष्टे—“ चिदसीत्याह यदि मनसा चेतयते तद्वाचा

वदति मनाऽसीत्याह यदि मनसाऽभिगच्छति तत् करोति घोरसीत्याह यदि मनसा ध्यायति

तद्वाचा वदति दक्षिणाऽसीत्याह दक्षिणा क्षेपा यज्ञियाऽसीत्याह यज्ञियामेवैनां करोति क्षत्रियसीत्याह

१६-१६. तं-सोमं क्रियमाणम् ।

४६. तं. म२- समागत्यास्माभिः । ४७. तं. म२- हृत्स्नात्पर्यम् ।

३०

सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोमं रुद्रस्त्वाऽऽवर्तयतु मित्रस्य पथा

स्वस्ति सोमसखा (२) पुनरेहि सह रय्या ॥ ४ ॥

[दक्षिणा सोमसखा पथं च]

सा । देवि । देवम् । अच्छ । इहि । इन्द्राय । सोमम् । रुद्र । त्वा । एति । वर्तयतु । मित्रस्य ।
५ पथा । स्वस्ति । सोमसखेति सोम-सखा (२) । पुन । एति । इहि । सह । रय्या ॥ ४ ॥

[तैस १.२.४, ५, कास २५, कपि १.१७, वास ४.१७-२०]

यूये भन, सगर्भ्यत् । हे देवि सोमक्रयणि, सा तादृशी त्व मात्रादिभिरनुज्ञाता देव सोमम्
अच्छ आभिमुख्येन इहि गच्छ । “ देवी क्षेपा देव सोम ” (तैस ६ १ ७) इति ब्राह्मणम् ।
इन्द्राय इन्द्रायम् । “ इन्द्राय हि सोम आहियते ” (तैस ६ १ ७) इति ब्राह्मणम् । किञ्च रुद्र
२० त्वा आ वर्तयतु कृतकृत्यानस्मान् प्रति अग्निप्रामानयतु । “ यदेतद्यजुर्न ब्रूयात् पराच्येव
सोमक्रयणीयात् ” (तैस ६ १ ७) इत्यादि ब्राह्मणम् । रुद्रोऽपि न रौद्रभावेन, किं तु मित्रस्य पथा
त्वामावर्तयतु निजकीर्तिनापराधमनाहत्य शान्तो भूत्वाऽऽवर्तयतु । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा ६ १ १६१)
तृतीयाया उदात्तम् । “ ऋमिन् वा एतत् करोति यद्बुदस्य कीर्तयति ” (तैस ६ १ ७) इत्यादि
ब्राह्मणम् । हे सोमक्रयणि, त्व च स्वस्ति अविष्नेन पुन एव सोमविक्रयिण सकाशात्
२५ अस्मसकाशाम् एहि आगच्छ । कीदृशी भूत्वा ? सोमसखा भूत्वा, सोम सखा यस्यास्तादृशी
भूत्वा । सोमेन सत्या सहागच्छेत्यर्थ । बहुव्रीहौ पूर्णपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २.१) । अत एव
टजभाज (पा ५.४.९१) । अपि च रय्या धनेनास्मदीयेन “ सह एगगच्छ ” ।
“ उदात्तयो ह्युप्रात् ” (पा ६ १.१७४) इति विभक्तोरुदात्तत्वम् । “ वाचा वा एष वि
क्रीणीति ” (तैस ६ १ ७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीये चतुर्थोऽनुनाक ॥ ४ ॥

२० क्षत्रिया क्षेपाऽदितिरस्युभयत शीर्ष्णीत्याह यदेवाऽऽदित्य प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनीयन्मादेव-
माह ” (तैस ६ १ ७) इति । मनसा बुक्तिप्रयसाधाणेनान्त करणेन चेतयते सामान्यतो जानात्यभि-
गच्छति निचारयति ध्यायति निश्चिनोति ॥ उत्तरमन्त्रस्यायमर्थ । हे सोमक्रयणि, मित्र हितकारी
देवस्त्वा दक्षिणापादे बध्नातु ॥ एतन्मन्त्रिस्तु पक्षत्रयं व्यावर्तयन् मन्त्र ध्यायच्छे— “ यद्बद्धा
२५ स्यादयता स्याद्यत् पदियदाऽनुस्तरणी स्यात् प्रमायुको यज्ञमानः स्याद्यत् कर्णगृहीता वार्जनी स्यात् स
वाऽन्यं जिनीयात् त वाऽन्यो जिनीयानिम्रस्त्वा पदि बध्नादित्याह मित्रो वै क्षिप्रो देवाना सेनैवैना पदि
बध्नाति ” (तैस ६ १ ७) इति । अत्र पाद्वन्धने कर्णग्रहण चामन्त्रकर्मक्षेत्रादित्यविरोध * । अथवा,
अकर्णगृहीता, अपदिबद्धा इति तत्र पदच्छेद । तृतीयमन्त्रस्यायमर्थ — हे सोमक्रयणि, त्वा पूषा पोषको
देवो भयोपेवात् मार्गान् पालयतु । यागाध्यक्षाय इन्द्राय त्वा सोमक्रयसाधनत्वेन मातुं ता वित्रादय

३० १७ त ति-अभिमुखम्, प-अभिमुखात् । १८ मै-सहागच्छ, प-सहैवागच्छतु ।

४८. क-द्विनिवृत्तारणेनान्त * । ४९. आ.क,म२-दक्षिणे पादे । * [आपस्तम्ब अर्होचकार
इत्यर्थ । २७१ पृष्ठे २५ पश्चि द्रष्टव्या ।] ५०. आ.ना.हा-‘तत्र’ नास्ति । ५१. आ.क ना हा-‘सायनेन ।

सोमक्रयणीहोमादिः]

अनुमन्यन्ताम् । १सगर्भैः त्वया सहैकरिम्नं गर्भेऽवस्थितः । हे १देवि, १सा त्वमिन्द्रार्थं सोमं १देवम् अनु गच्छ । तां र्वां १रुद्रः देवोऽस्मान् प्रति पुनः १वा १वर्तयतु । आवर्तयन्नपि न रौद्रेण मार्गेण किं तु १मित्रस्य १पया । ततस्ते १स्वस्ति सुखं भवतु । सोमः सखा यस्यास्तव सा त्वं १सोमसखा भूत्वा धनेन १सह अस्मान् प्रति १पुनः आगच्छ ॥ अत्र ' रुद्रस्त्वा ' इत्यादिना पृथङ्मन्त्रेण सोमक्रयादूर्ध्वमेतस्याः प्रत्यावर्तनमिति केचित् ॥ मन्त्रस्य भागान् क्रमेण व्याचष्टे—“ १याऽध्वनः पारिवरयाहेयं वै पूपेमामेवास्या १ ५
अधिपामकः समष्टया इन्द्रायाध्यक्षयेत्याहेन्द्रमेवास्या अध्यक्षं करोत्यनु त्वा माता मन्यतामनु पिते-
त्याहानुमतयैवैनया क्रीणाति सा देवि देवमच्छेहीत्याह देवी हेपा देवः सोम इन्द्राय सोममित्याहेन्द्राय
हि सोम आहियते यदेतद्यजुर्न द्रूयात् पराच्येव सोमक्रयणीयाद् रुद्रस्त्वाऽऽवर्तयस्वित्याह रुद्रो वै क्रूरो
देवानां तमेवास्यै परस्ताद्धात्पावृत्तै क्रूरमित्र वा एतत् करोति यद् रुद्रस्य कीर्तयति मित्रस्य पथेत्याह शान्त्यै
वाचा वा एष वि क्रीणीति यः सोमक्रयण्या स्वस्ति सोमसखा पुनरिहि सह रय्येत्याह वाचैव विक्रीय १०
पुनरात्मन् वाचं धत्तेऽनुपदासुकाऽस्य वागभवति य एव वेद् ” (तैलं ६.१.७) इति । समष्टयै सम्यक्प्राप्तये ।
एतत् ' रुद्रस्त्वा ' इति यजुः । तमेव क्रूरं रुद्रम् । अस्याः सोमक्रयण्या आवृत्तये परस्तात् तामतिलङ्घ्य
परभागे स्थापयति । अनुपदासुका क्षयरहिता । तदेतद्देदनस्य प्रशंसनम् ॥

अथ चिनियोगसंग्रहः —

“ इयं क्षिप्त्वा घृते स्वर्णं जूरसीति जुहोति हि । १५
शुभ्रेति स्वर्णमुद्भृत्य वैश्वेत्याज्यमवेक्षते ॥ १ ॥
सूर्यं सूर्यमुपस्थाप्य चित्सोमक्रयणीं जपेत् ।
मित्रो दृष्ट्वा बद्धपादं पूपा तामनुमन्त्रयेत् ॥
रुद्रस्तामावर्तयित मन्त्राः संकीर्तिता नव ॥ २ ॥ ” इति ॥

अथ मीमांसा ॥ एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ प्रायणीयस्य निष्काले यो निर्वापोऽर्थकर्म तत् ।
निष्कालप्रतिपत्तिर्वैदथनीयस्य संस्कृतिः ॥ १ ॥
उत्ताऽऽद्यः पूर्वदन्मैव मुख्यस्य प्रकृतित्वतः ।
मध्योऽस्तु नोपयोक्तव्यसंस्कारस्य गुरुत्वतः ॥ २ ॥ ”

(जैम्या १.१.२.१-२.२) इति ॥ २५

ज्योतिष्मोमे श्रूयते—“ प्रायणीयस्य निष्काल उदथनीयमभि निर्वापति ” (तैलं ६.१.५) इति ।

अत्र पूर्वन्यायेन निष्कालद्रव्यकमुदथनीयसमानक्रमैकमन्यदर्थकर्मत्वाद्यः पक्षः । मुख्यस्योदथनीयस्य
प्रकृतत्वात्, भिन्नप्रकरणान्नातावमृथधर्मातिदेशवत् उदथनीयधर्मातिदेशासंभवात् नार्थकर्मत्वं १० यदि,
तर्हि निष्कालप्रतिपत्तिरिति मध्यमः पक्षोऽस्तु । सोऽपि न संभवति, उपयुक्तसंस्कारादुपयोक्ष्यमाणसंस्कारस्य
गरीयस्त्वात् । तस्मात् उदथनीयस्य संस्कारः ॥ ३०

११ तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ क्रीणात्यहणयेत्येतत् १संकीर्णं वा १क्रथैकमाक् ।
क्रथेणानन्वयात् कीर्णः सर्वद्रव्येषु रक्तिमा ॥

५२. आ-‘ यदि ’ नास्ति । ५३. इ.उ-उदथनीय । ५४. इ.उ.न.पा.हा-तृतीयस्य ।

५५. इ.उ-संपूर्णम् । ५६. क.म२-क्रथैकता ।

द्रव्यद्वारा त्रये योगात् तद्भागो नान्यथ पुन ।

साक्षात्त्रये गुणन्यार्याद्द्रव्ये सनिहितेऽस्तरमौ ॥ ”

(तैष्या ३ १.११-१२) इति ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते-“ अरणया पिङ्गाश्वैकहायन्या मोमं त्रीणाति ” (ऋ तैस ६ १-६) इति ।

- ५ तत्राऽऽरणाद्बोऽरुणिमान गुणमाचष्टे । गुणिविपयतया प्रयुज्यमानस्याऽपि “ नागृहीतविशेषणा विदिष्टे बुद्धि ” (ऋ तत्रा-तैसू १ ३३) इति न्यायेन गुणबोधकत्वात् अन्वयव्यतिरेकाम्यां गुणमात्रे “ व्युत्पत्तेश्च । तस्य चारणिमगुणस्य तृतीयाश्रुत्या सोमत्रयसाधनत्वं प्रतीयते । तच्चानुपपन्नम् । अमृतं स्य गुणस्य वासोहिरण्वादिभ्यः त्रयसाधनत्वासभवात् । तत्तस्त्वृतीयाश्रुतेर्विनियोजकत्वाभावेन प्रकरणस्य अत्र “ विनियोजनत्वं वक्तव्यम् । प्रकरणं च प्रहचमसाद्यगिरिद्रव्येष्वरणिमान विनिवेशयति । न चात्रेन न्यायेन
- १० पिङ्गाश्वैकहायनीशब्दयोरपि सर्वद्रव्यगामित्वं “ शब्दानीयम्, तयो शब्दयोर्द्रव्यवाचित्वात् । पिङ्गलवणे वक्षिणी यस्या गो “ सा गौ पिङ्गाक्षी । एवमेकहायनी । यद्यप्येकगोवाचिनी शब्दौ तथाऽपि विशेषणी-भूतधर्मभेदान् शब्दद्वयम् । तच्च युगपत् भ्रूच सत् धर्मद्वयविशिष्टं गोऽप्यत्र त्रयसाधनत्वेन विद्वाति । न चैतद्द्रव्यमितरद्रव्ये विनिवेशयितुं शक्यम् । अरणिमगुणे द्रव्येषु विशेषणत्वेनात्रेण योष्यत्वात् तेषु निवेश्यते । तत्रैपाऽक्षरयोजना-“ अरणया ” इत्येतत् पृथग्वाक्यम् । तत्र तृतीयाश्रुत्या प्राकरणिकानि
- १५ साधनद्रव्याणि सर्वाण्यनूद्य प्रातिपदिभ्येन गुणो विधीयते यानि ज्योतिष्टोमे साधनद्रव्याणि तानि सर्वाण्य-रुणानि कर्तव्यानीति । तस्माद्गुण सफीण इति प्राप्ते द्रूम-—यद्यप्यमूर्तो गुणन्याऽपि हायनवदक्षिणश्च गोद्रव्यमवच्छिनत्ति । तच्च द्रव्यं साधनमिति तद्द्वारा गुणस्य^१ त्रयेणात्वयो भवति । एव सनि वाक्यभेदेन न भवित्पति^२ । ननु वाक्यभेदात्मावेऽपि लक्षणा दुर्वारा । गुणवाचिनं शब्दस्य गुणिद्रव्य-परस्वाङ्गीकारात् । सैवम् । गुणस्यैवात्र तृतीयाश्रुत्या साधनत्वमुच्यते । “ तच्च द्रव्यद्वारमन्तरेण ”
- २० न समानीत्यर्यापत्त्या द्रव्यान्च्छेदकं कल्प्यते । तर्हि प्रहचमसाद्यिद्रव्यमवच्छिद्यतामिति चेत् । न । तस्य द्रव्यस्य त्रयसाधनत्वाभावेन “ तदवच्छेदः गुणस्य श्रूयमाणत्रयसाधनत्वासिद्धे । तर्हि “ वामसा त्रीणाति ”, “ अजया त्रीणाति ” (तैस ६.१.२०) इति वस्त्रादीनां त्रयसाधनत्वात् तदवच्छेदोऽस्त्विति चेत् । न । तेषां त्रयान्तरसाधनत्वात् । न हि तत्राग्निहोत्रे “ पयोद्रव्यादिकल्पनम् त्रयानुवादेन वस्त्रादिक्रियते युक्तं । अनुवाद्यस्य त्रयमात्रस्याग्निहोत्रद्रव्यत्राविधानात्^३ । ततो वस्त्रादिद्रव्यविशिष्टा त्रयान्तरत्रिषयः । न हि
- २५ स्वत्रायगतमेकहायनीद्रव्यमुपेक्ष्य वस्त्राद्यच्छेदो युक्तः । तस्मात् त्रयेण साक्षादन्वितयोः द्रव्यगुणयोः प्रश्नादन्यथाऽनुपपत्त्या परस्परवच्छेदकत्वेनान्यथ । तथा सत्यारण्यविदिष्टयैकहायन्या त्रीणातीत्यर्थं पर्यवश्यति । तस्मादाख्यगुण त्रयहेतुमेकहायनीमेव भवते ॥

अथ छन्दः ॥ “ सूर्यस्य चक्षुरारहम् ” इत्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माघनीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदावतैत्तिरीयसंहितानाम्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुपाठः ॥ ५ ॥

५७. न-तद्द्रव्युत्पत्तेश्च । ५८. इ.उ.तं ना पा हा-अत्र नास्ति । ५९. न म२-“ शब्दानीयम् ” नास्ति । ६०. आ-“ गो ” नास्ति । ६१. इ.उ.ना पा हा-अरण्यम् । ६२. इ.उ.ना पा हा-भवति । ६३-६३ ना हा-नभ द्रव्यमन्तरेण, द.उ.पा-तद्द्रव्यमन्तरेण, भा-“ तत्र द्रव्यद्वारमन्तरेण ” नास्ति । ६४. इ.उ.ना पा म२-तदवच्छेदे गुणस्य । ६५. त-पयोद्रव्यादि । ६६. इ.उ.पा-“ त्रयसाधनत्वात् ” नास्ति ।

सोमक्रयण्याः पदसंग्रहः]

वस्व्यासि रुद्राऽस्यदितिरस्यादित्याऽसि शुक्राऽसि चन्द्राऽसि
बृहस्पतिस्तथा सुम्ने रण्वतु रुद्रो वसुभिरा चिकेतु

वस्वी । असि । रुद्रा । असि । अदितिः । असि । आदित्या । असि । शुक्रा । असि । चन्द्रा ।
असि । बृहस्पतिः । त्वा । सुम्ने । रण्वतु । रुद्रः । वसुभिरिति वसु-भिः । एति । चिकेतु ।

षट्पदान्यनु नि क्रामति सोमक्रयणीं गच्छन्तीमनुगच्छति 'वस्व्यासि' इत्यादिभिः ॥ एते च
पदसु पदेषु पण्मन्त्राः । तत्र वसुरुद्रादित्याः सवनत्रयस्य देवताः । अदितिः प्रायणीषोदयनीययोः ।
शुक्रः सोमः । चन्द्रं हिरण्यं दक्षिणादिरूपम् । वस्वादिमतो यज्ञस्य साधनत्वात् सोमक्रयण्यपि
तद्वतीत्युच्यते । 'वस्वी वसुभिर्देवैः तद्वती त्वम्' असि । " छन्दसीवनिषौ " (पा ५.२.१०९
वा २) इतीकारो मत्वर्थीयः । आद्युदात्तत्वं चिन्त्यम्, वृषादिर्वा द्रष्टव्यः (पा ६.१.२०३) ।
यद्वा—वस्वी प्रशस्ता, प्रशस्तता च वसुभिः संबन्धात् । " बोतो गुणवचनात् " (पा ४.१.४४) १०
इति ङीप् । तत्र हि " गुणवचनान्डीवाद्युदात्तार्थम् " । (पा ४.१.४४ वा १) इत्युक्तम् । 'रुद्रां
रुद्रवती । " छुगकारेकाररेफाश्च " (पा ४.४.१२८ वा २) इति मत्वर्थीयोऽकारः । 'अदितिः
अदितिमती । तेनैव मत्तुपो छक् (पा ४.४.१२८ वा २), अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
(पा ६.२.२) । 'आदित्या आदित्यवती । तेनैवाकारः । शुक्रवती 'शुक्रा । स एवाकारः ।
यद्वा—शुक् दीप्तिः तद्वती । तेनैव रेफः । चन्द्रवती 'चन्द्रा । स एवाकारः । यद्वा—आह्लादिनी । १५
" स्फायितश्चि " (उ १७८) इत्यादिना रक्प्रत्ययः । " षट्पदान्यनु नि क्रामति " (तैसं ६.१.८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

सप्तमं पदमभिगृह्णाति—' बृहस्पतिः ' इति ॥ ' बृहस्पतिः प्रह्ला । " ब्रह्म वै देवानां
बृहस्पतिः " (तैसं ६.१.८) इति । वनस्पत्यादित्वाद्दुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१४०) ।
स त्वां 'सुम्ने सुखे प्रवेशे' रण्वतु गमयतु पदं कारयतु । रवि मवि धवि गत्यर्थाः भौवादिकाः । २०

चतुर्थेऽनुवाके क्रयप्रवेशे प्रति सोमक्रयणीगमनमुक्तम् । गतायां तस्यां क्रयाय सोमोन्मानस्य
अवसरः । सप्तमपदसंग्रहस्तु गमनमध्य एव कर्तव्यः । ततः पञ्चमे सोऽभिधीयते ।

वस्वीति ॥ कल्पः—“ तस्यै षट्पदान्यनु नि क्रामति वस्व्यासि रुद्रास्यदितिरस्याऽदित्याऽसि
शुक्राऽसि चन्द्राऽसीति ” (बौश्रौ ६.१.२-१३) ॥ गच्छन्तीं सोमक्रयणीमनुगच्छन् पदसु तदीयपदेषु पदभि-
रेतैर्मन्त्रैः स्वपादं प्रक्षिपेदिति ॥ वसुरुद्रादित्याः सवनत्रयदेवताः । 'अदितिः प्रायणीषोदयनीययोर्देवता । २५
शुक्रशब्देन ङीसिनात् सोमो विवक्षितः । चन्द्रशब्देनाह्लादकारि सुवर्णम् । हे सोमक्रयणि, त्वं वस्वादीनां
स्वरूपम् 'असि । तद्वपेक्षितसोमयागसाधनत्वात् ॥

बृहस्पतिरिति ॥ कल्पः—“ सप्तमं पदमङ्गलिनाऽभिगृह्णाति' बृहस्पतिस्तथा सुम्ने रण्वतु रुद्रो
वसुभिरा चिकेतिवति ” (बौश्रौ ६.१.३) इति ॥ हे सोमक्रयणीपद, त्वां 'बृहस्पतिः अस्मिन् सुखप्रदेशे
रमयतु । 'वसुभिः सहितः' रुद्रः त्वामनुजानात् आवर्तयतु वा ॥ ३०

१. आ.इ.उ.त.पा.भा.म.र.हा-पदमङ्गलिना गृह्णाति; [बौश्रौश्रौ-पदमभिगृह्णाति] ।

[सोमक्रयण्या. पदसंग्रहः]

पृथिव्यास्वा मूर्धन्ना जिघर्मि देवयर्जन इडायाः पदे घृतवति स्वाहा

पृथिव्या । त्वा । मूर्धन् । एति । जिघर्मि । देवयर्जन इति देव-यर्जने ।

इडाया । पदे । घृतवतीति घृत-वति । स्वाहा ।

इदित्त्वान्नुम् (पा ७ १ ५८) । तच्च ' न्रियमाण ' वसुभि सह ' रुद्र ' आ ' चिकेतु अनुजानातु
५ य. पशूना पति । * ' कि ज्ञाने ' ' जौहोत्यादिक , तस्य ' प्रथमस्येद छोटि रूपम् ॥

तरिम्न् पदे जुहोति—' पृथिव्या ' इति ॥ ' पृथिव्या ' त्वा मूर्धन् ' मूर्धनि मूर्धस्थानीये
पदे । " सुपा सुलुक् " (पा ७ १ ३९) इति सप्तम्या लुक् । " न डिस्वुद्धयो " (पा ८ २ ८)
इति नलोपाभात् । ' देवयर्जने देवा इज्यन्ते अरिम्न् इत्यधिकरणे ल्युट् (पा ३ ३.१.१७) ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्नम् (पा ६ २ १ ३९) । " पृथिव्या होप मूर्धा यदेवयर्जनम् " (तैस ६.१.८)
१० इत्यादि ब्राह्मणम् । ' इटाया ' पदे, इडा सोमक्रयणी । " पशवो वा इडा " (तैस २ ६ ८) ।
तस्या सप्तमे पदे । कीदृशे ? ' घृतवति । " यदेवास्ये पदाद्घृतमपीड्यत " (तैस ६ १ ८) इति
ब्राह्मणम्, " मा यत्रयत्र न्यक्रामत् ततो घृतमपीड्यत " (तैस २ ६ ७) इति च । हे आज्य,
तरिम्न् तादृशे पदे त्वाम् ' आ ' जिघर्मि मर्यादया क्षारयामि । घृ क्षरणदीप्यो जौहोत्या-
दिक । " बहुल छन्दसि " (पा ७ ४ ७८) इत्यन्यासस्येत्त्वम् । ' स्वाहा ' स्वाहुत भव ।
१५ यद्वा—इत्य कर्ताव्यमिति स्वयमेव खलु सरस्वत्याह ॥

पृथिव्या इति ॥ कल्प —' अथैतरिम्न् पदे हिरण्य निधाय सपरिस्तीर्षाभिजुहोति पृथिव्या-
स्वा मूर्धन्ना जिघर्मि देवयर्जन इडाया पदे घृतवति स्वाहेति " (बौश्री ६ १३) इति ॥ हे घृत, स्वाम्
' इडाया ' सोमक्रयण्या ' पदे ' समन्तात् क्षारयामि । कीदृशे पदे ? ' पृथिव्या मूर्धस्थानीये देवताना'
यागस्थाने घृतयुक्ते । तयाऽन्यथाऽऽस्मनात्—' सा यत्रयत्र न्यश्रामत्ततो घृतमपीड्यत तस्माद्घृत-
२० पद्युच्यते " (तैस २.६.७) इति ॥ मन्त्रान् व्याचिख्यासु ' आदानुष्ठान विधत्ते—' पट् पदान्यनु नि क्रामति
पडं वादान्ति वदत्युत सवत्सरस्यायने यात्रत्येव वान्नामवरुन्धे " (तैस ६.१.८) इति । अस्ति कश्चित्
पृष्ठय पडहायो याग । तत्र पड्विधानि पृष्ठस्तोत्राणि बृहद्रथन्तरं रूपैरापनाकरैरुतनामकै
नामभि साध्यानि । तानि च व्रमेण पट्सु दिनेषु गीयन्ते । न तु सप्तम ' पृष्ठस्तोत्रं किंचिदप्यस्ति । तत्
प्रधानभूतपृष्ठस्तोत्ररूपा ' वाग्देवता पडइत्यता सत्रश्रामतीत्य न ऽपि वदति । अपि च संवत्सरकाल-
२५ सबन्धिनि गवामयनेऽपि नाधिक ' पृष्ठस्तोत्रं वदति । तस्माद्वाग्देवताया सोमक्रयण्या पट्पदानानुष्ठानम्
युक्तम् । तस्माद्वाग्देवताया सर्वा वाचमन्त्रे ॥ निधत्ते—' सप्तमे पदे जुहोति सप्तपदा शकरी पशवः शकरी
पशुनेवाव रुन्धे सप्त ग्राम्या पशवः सप्ताऽरण्या सप्त छन्दाऽस्त्युभयस्वावरुन्धे " (तैस ६.१.८) इति ।
' गराश्वादयो ग्राम्या । कृष्णमृगादय आरण्या । तथा च बौधायन—' सप्त ग्राम्या " पशवोऽश्वो
गौर्महिषी " वराहो हस्त्यश्चरी चेत्यथ ' सप्ताऽरण्या त्रिभुराश्वैकगुराश्च पक्षिपश्च सरीसृपाश्च षापदाश्च

३० १ भे-किंच । * * * [मैसूर-मुद्रितपुस्तके ' न्रियतपुस्तके च ' न्रित ज्ञाने ' इत्युपभ्रश्यते ।]
२-२ ति-जौहोत्यादिक तयो , मै-जौहोत्यादिकी तयो । ३ त ति-तत्र त्वं स्वाहा ।

२ तं म२- ' इडायाः ' इत्यस्थानन्तर ' गोष्पाया ' । ३ इ उ पा भां-पादे । ४ म२-देवानाम् ।
५. आ इ. उ पा भां हा-व्यात्र । ६. आ-स्तोत्राणि । ७. आ क-पृष्ठयस्तोत्रम् । ८. आ क-पृष्ठय-
स्तोरूपा । ९. आ क-पृष्ठयस्तं म२ । १०. आ हा-गवादय । ११-११. आ-पशवोऽजाऽश्वो गौर्महिषी,
इ उ हा-पशवो गौरजाश्वो महिषी ; क म२-पशवोऽजाश्वो गौर्महिषि । १२. इ. उ पा भां म२-हा-आरण्या ।

सोमक्रयण्याः पदसंग्रहः]

परिलिखितं रक्षः परिलिखिता अरातय इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि
योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा (१) अपि
परिलिखितमिति परि-लिखितम् । रक्षः । परिलिखिता इति परि-लिखिताः । अरातयः । इदम् ।
अहम् । रक्षसः । ग्रीवाः । अपीति । कृन्तामि । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् ।
द्विष्मः । इदम् । अस्य । ग्रीवाः (१) । अपीति ।

पदं परिलिखितं—‘ परिलिखितम् ’ इति । ^vपरिलिखितं परितो नाशितं ^vरक्षः अस्तु यदत्र
छिद्रान्नेपि । “ गतिरनन्तरः ” (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च ^vअरातयः
धनस्यादातारः शत्रवः । बहुलवचनात् कर्तारि क्तिन् (पा ३.१.८५, ३.३.९६) । अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् (पा ६.२.२) । तेषुपि ^vपरिलिखिताः सन्तु अनेन पदविलेखनेन^४ । कथमित्याह—
यदेतत् परिलिखामि ^vइदं खलु ^vअहं ^vरक्षसः ^vग्रीवाः ^vअपि ^vकृन्तामि यथेष्टं कृन्तामि छिनन्नि । १०
अपिशब्दः कामचारं धोतयति । ग्रीवाशब्दो धमनिवचनः । तासां बहुत्वात् बहुवचनम् । यथा—
“ ग्रीवाम्योऽण् च ” (पा ४.३.५७) इति । कृती छेदने । “ शे मुचादीनाम् ” (पा ७.१.५९)
इति लुम् । तथा ^vयः ^vअस्मान् ^vद्वेष्टि ^vयं ^vच ^vवयं ^vद्विष्मः, तस्य द्वेषुः द्वेष्यस्य शत्रोः
ग्रीवाः इदमपि कृन्तामि यदेतत् परिलिखामि । “ द्वौ वाव पुरुषौ ” (तैसं ६.१.८) इत्यादि
ब्राह्मणम् ॥ ‘ इदम् ’ इति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वम् ॥ १५

दारभाश्च मर्कटाश्च ” (बौश्रौ २४.५) इति । गायत्रीत्रिद्वयित्वादीनि ^३सप्त छन्दांसि । पञ्चजातीयं छन्दो-
जातीयं चेत्युभयमपि सप्तसंख्ययाऽवरुध्यते ॥ प्रथममन्त्रगतशब्दस्वरूपेणैव सोमक्रयण्या ^३महिमाऽऽख्यायत
इत्याह—“ वस्यसि ख्दाऽस्तीत्याह रूपमेवासा एतन्महिमानं व्याचष्टे ” (तैसं ६.१.८) इति ॥ द्वितीयमन्त्रे
बृहस्पतिशब्दम् वा चिकेस्त्विति शब्दं च व्याचष्टे—“ बृहस्पतिस्त्वा सुम्ने रण्वत्स्वित्वाह ब्रह्म वै देवानां
बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवासमै पशून्व न रण्वे रुद्रो वसुभिरा चिकेस्त्वित्वाहाऽऽवृष्यै ” (तैसं ६.१.८) इति ॥ २०
तृतीयमन्त्रार्थस्य प्रसिद्धिं दर्शयति—“ पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्ना जिबर्नि देवयजन इत्याह पृथिव्या छेप मूर्धा
यदेवयजनमिदायाः पद इत्याहेढाद्यै हेतत् पदं यत् सोमक्रयण्यै घृतवति स्वाहेत्याह यदेवास्यै पदाद्घृत-
मपीक्यत तस्मादेवमाह ” (तैसं ६.१.८) इति ॥ सोमक्रयणीपदे ^३हिरण्यप्रक्षेपं विधत्ते—“ यदध्वर्युर-
नभावाहुर्ति लुह्यान्नघोऽध्वर्युः स्याद्रक्षांसि यज्ञं । हन्सुर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्सेव जुहोति नान्योऽ-
ध्वर्युर्भवति न यज्ञं रक्षांसि धन्ति ” (तैसं ६.१.८) इति ॥ २५

परिलिखितमिति ॥ कल्पः—“ ^३अपोद्घृत्य ^३हिरण्यं शकलेन^१ वा कृष्णत्रिपाण्या वा
पदं परिलिखति परिलिखितं रक्षः परिलिखिता अरातय इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्
द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा अपि कृन्तामीति ” (बौश्रौ ६.१३) इति ॥ ^vपरिलिखितं

४. तं. ति-पदपरिलेखनेन ।

१३. तं-‘ सप्त ’ नास्ति । १४. तं-महिमा प्रख्यायते; म२-महिमा प्रख्यायते । १५. इ.उ- ३०
हिरण्यनिक्षेपम् । १६. आ.इ.क.हा-अपोद्घृत्य । १७-१७. आ.क.म२-हिरण्यशकलेन; [बौश्रौसूत्रे
‘ हिरण्यं स्पयेन ’ इति] ।

कृन्ताम्यस्मे रायस्त्रे रायस्तोते रायः

कृन्तामि । अस्मे इति । रायं । त्वे इति । रायं । तोते । रायं ।

पदपासून् धरण्या सप्तपति—‘अस्मे’ इति ॥ ‘अस्मे अस्मासु । “सुपा सुलुक्” (पा ७.१.३९) इति सप्तमीवहवचनस्य शे-आदेश । अनेन पदपासुसमापेन अस्माकं राय धनानि पञ्चान्मकानि सन्तु । “पशवो वै सोमक्रयण्यै पदम्” (तैस ६.१.८) इत्यादि ब्राह्मणम् । अत्र चाध्यर्थात्मार्थमेवाशास्ते, न यजमानार्थम् । “आत्मानमेवाध्यर्षुः पशुभ्यो नान्तरेति” (तैस ६.१.८) इति दर्शनात् ॥

यजमानाय प्रयच्छति—‘त्वे’ इति ॥ ‘त्वे तत्र । “त्वामेकवचने” (पा ७.२.९७) इति त्वादेश । पूर्ववत् सप्तम्येकवचनस्य शे-आदेश (पा ७.१.३९) । हे यजमान, त्वयि च राय सन्तु ॥

यजमान पत्न्यै प्रयच्छति—‘तोते’ इति ॥ ऊत रक्षितम् । अवतेर्निष्ठाया “ज्वरन्” (पा ६.४.२०) इत्यादिना ऊठादेश । त्वया ऊत त्वेतम् । ‘त्वदूतम्’ इति वक्तव्ये व्यञ्जनद्वयं लुप्यते । पृषोदरादिवात् रूपमिद्दि (पा ६.३.१०९) । “तृतीया कर्मणि” (पा ६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हे पत्नि, त्वया रक्षिते च गृहे राय सन्तु । “अर्षो वा एष आत्मन्” (तैस ६.१.८) इत्यादि ब्राह्मणम् । आहुश्च—“तत्सा गृहेषु निदधाति” (आपश्रौ १०.२.३.९) इति ॥

नाशितम् । रक्ष इति ज्ञात्यभिप्रायेणैकवचनम् । ग्रीवा इति व्यक्त्यभिप्रायेण बहुवचनम् । इदम् इति हस्ताभिनयः । कृन्तामि छिनन्ति ॥ रक्षस प्रसक्तिं पूर्वोक्ता स्मारयन् मन्त्रं व्याचष्टे—“वाण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञे रक्षासि जिवांससि परिलिप्तिन् रक्ष परिलिप्तिना करातय इत्याह रक्षसामपहत्या इदमहं रक्षसो ग्रीना अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि य च जय द्विष्म इत्याह द्वौ वाय पुर्यौ य चैर द्वेष्टि यश्चैर द्वेष्टि तयोरेवानन्तराय ग्रीना कृन्वति” (तैस ६.१.८) इति । अनन्तराय द्वयोर्मध्यं पृष्ठतरस्याप्यन्तरायो यथा न भवति तथेतर्यर्थः ॥

अस्मे इति ॥ क्त्वर—“अस्मे राय इति स्यादया याजन्मूत् सप्तोप्य त्वे राय इति यजमानाय प्रयच्छति । तोते राय इति पतिन्त्रे” (आपश्रौ १०.२.३.३-४) इति । स्मृत घृतेनाऽऽप्युत्तम् । तादृशं रज सोमक्रयण्या सप्तमपदस्थाने यावदस्ति तावत् सर्वं पात्रे क्षिपेत् ॥ अस्मिन्नध्यर्षो राय रजोऽस्य धनं विष्टु । त्वे रायि यजमाने । तोते क्त्वर ॥ अनुष्ठानत्रिधिपुर सर “मन्त्रान् व्याचष्टे—“पशवो वै सोमक्रयण्यै पदं याजन्मूत् स यपति पशून्वेदाय रुधेऽस्मे राय इति स यपत्यात्मानमेवाध्यर्षुः पशुभ्यो नान्तरेति त्वे राय इति यजमानाय प्र यच्छति यजमान एव रथि दधाति तोते राय इति पतिन्त्राय अर्षो वा एष आत्मनो यत्पत्नी यथा गृहेषु निधत्ते तादृगेन वत्” (तैस ६.१.८) इति ॥

सोमक्रयण्याः पदसंग्रहः]

सं देवि देव्योर्वश्या पश्यस्व त्वष्टीमती ते सपेय सुरेता
रेतो दधाना वीरं विदेय तव संदृशि

समिति । देवि । देव्या । उर्वश्या । पश्यस्व । त्वष्टीमती । ते । सपेय । सुरेता इति सु-रेताः ।
रेतः । दधाना । वीरम् । विदेय । तव । संदृशीति सं-दृशि ।

पत्नी सोमक्रयण्या समीक्षयति—‘सं देवि’ इति ॥ उरूणि महान्ति श्रेयांसि अश्रुते ५
‘प्राप्नोतीत्युर्वशी । अश्रुतेः “कर्मण्यण्” (पा ३.२.१) । “संज्ञापूर्वकौ विधिरानित्यः” (परिभाषेन्द्र-
शेखर ९३.१) इत्युपधाया वृद्धिर्न क्रियते । वर्णव्यत्ययेन वा ह्रस्वत्वम् । “परादिदृष्टन्दि
बहुलम्” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । “देव्या द्योतनकया त्वया दृश्यमानया । हे
‘देवि सोमक्रयणि, ‘सं पश्यस्व सम्यग्दर्शनवती भव । यथेयमुत्तुणि श्रेयांस्यश्रुते तया पश्येति
भावः । “दृशेश्चेति वक्तव्यम्” (द्र. पा १.३.२९ वा २) इत्यात्मनेपदम् । “उदात्तयो १०
ह्रस्वपूर्वात्” (पा ६.१.१७४) इति देव्याः परस्यास्तृतीयायाः उदात्तत्वम् ॥

पत्नी यजमानमीक्षते—‘त्वष्टीमती’ इति आस्तारवृहत्या वस्रष्टदशपङ्क्त्यक्षरया ॥ तक्षू
त्वक्षू तनुकरणे । त्वक्षेः क्तिनि (पा ३.३.९४) त्वष्टिः प्रजननविपर्यं नैशित्यं सामर्थ्यविशेषः, तद्वती
‘त्वष्टीमती मिथुनीभावयोग्या । अहं ‘ते तुभ्यं ‘सपेय मिथुनीभवेयम् । पप समवाये भौवादिकः ।
व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) । “क्रियाग्रहणं च कर्तव्यम्” (द्र. पाभा १.४.३२) इति १५

समिति ॥ कल्पः—“अथ पत्नी सोमक्रयण्या समीक्षयति” सं देवि देव्योर्वश्या
पश्यस्वेति ” (बौश्री ६.१३) इति ॥ हे ‘देवि सोमक्रयणि, त्वम् उर्वश्या देव्या सहैर्मां पश्य ॥ अयं
मन्त्रः “स्पष्टार्थत्वात् ब्राह्मणेनोपेक्षितः ॥

त्वष्टीमतीति ॥ बौधायनः—“अथ पत्नी यजमानमीक्षते त्वष्टीमती ते सपेय सुरेता रेतो
दधाना वीरं विदेय तव संदृशीति ” (बौश्री ६.१३) इति । आपस्तम्बः—“त्वष्टीमती ते सपेयेति २०
पत्नी सोमक्रयणीमभिमन्त्रयते ” (आपश्री १०.२३.७) इति ॥ हे यजमान, त्वया सह ‘सपेय
संगच्छेय । अथवा हे सोमक्रयणि, ‘ते तवानुग्रहेणाहं पत्या संगच्छेय । कीदृशी ? ‘त्वष्टीमती, स्त्रीपुरुष-
मिथुनरूपाणां पद्ममनुष्यादीनां शरीरनिर्माता त्वष्टा । तथा चान्युपस्थानप्रकरणे श्रूयते—“यावच्छो वै
रेतसः सिकस्य त्वष्टा रूपाणि वि करोति तावच्छो वै तत् प्रजावते ” (तैसं १.५.९) इति । तादृशस्य
त्वष्टुरनुग्रहेणोपेता जोमनममोहं स्वकीयं रेतो यस्याः सा ‘सुरेताः । तादृगमेव पत्युः ‘रेतः ‘दधाना । ‘तव २५
पत्युः सोमक्रयण्या वा ‘संदृशि अभीक्षणं बीक्षणं वर्तमाना ‘वीरं स्वोचितगुणैरुपेतं’ शूरं पुत्रं ‘विदेय
रुमेय ॥ त्वष्टीमतीत्येतस्य पदस्याभिप्रायमाह—“त्वष्टीमती ते सपेयेत्याह त्वष्टा वै पश्यां मिथुनानां
रूपकृद्गममेव पशुषु दधाति ” (तैसं ६.१.८) इति ॥

५. सं.ति.वं-संख्यापयति । ६. मै-व्याप्नोती । ७. मै-मिथुनीभवने योग्या । ८. मै-

‘भौवादिकः’ नास्ति ।

३०

१९-१९. इ.उ.पा.भां-सोमक्रयणीमीक्षयति; हा-सोमक्रयण्या ईक्षयति । २०. इ.उ.तं.पा.भां.

म.र.हा-स्पष्टत्वात् । २१. आ.क.म.र.हा-स्वोचितगुणेषु ।

तैसं १८

माऽह२ रायस्पोषेण वि योपम् ॥ ५ ॥

[अस्य ग्रीया एकानत्रिंशद्वर्ष]

मा । अहम् । राय० । पोषेण । वीर्ति । योपम् ॥ ५ ॥

[मस १२४, कास २५, कपिस ११८, वास ४२१-२३]

- ५ सप्रदानत्वात् 'ते' इति चतुर्थी (पा २ ३ १३) । " पत्ये शेते " (द्र पाभा १ ४-३२) इति यथा । यद्वा—त्वष्टुर्व्यापारास्त्वष्टय । निविधप्रजानिर्माणशक्तयः । " त्वष्टा वै परशूना मिथुनाना रूपकृत् " (तैस ६ १-८) इति ब्राह्मणमप्युपपद्यते । त्वष्टारमाचक्षते (द्र.पा ६-१-२६ वा ६) इति त्वष्टीयते ' सर्गधातुभ्यः० " (उ ५६७) इतीन्द्रत्वय । तद्वती त्वष्टीमती । सर्गत्र " अन्येषामपि दृश्यते " (पा ६ ३ १३७) इति दीर्घ । किञ्च १ सुरेता. शोभनममोघ यस्या निषिक्त शुक सा सुरेता. ।
- ३० " सोमर्नसी अलोमोपसी " (पा ६-२-११७) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । १ रेत च त्वया निषिक्त १ दधाना गर्भार्थमन्तर्विभ्रती । " अम्यस्तानामादि " (पा ६-१-१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । अहमीदृशी भूत्वा १ वीर पुत्र १ विदेय लभेय । वेते प्रजननवृत्ते औणादिको रक्षप्रत्ययः (उ १७८) । १ विदिलीमे स्वरितेत् । आशिपि लिङि " छिड्याशियड् " (पा ३-१-८६), " सीयुट् " (पा ३ ४ १०२) । " छन्दस्युभयया " (पा ३-४ ११७) इति सार्गधातुकात्वात्
- ३५ सलोप । अतो लोपामान्द्राजन्दस । १ तत्र १ सद्गशि सद्दर्शने सन्नेहदृष्टिलामे । सपदादिवात् क्तिप् (पा ३ ३ १०८ वा ९) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २ १३९) ॥
- यजमान. सोमऋषणीमीक्षते—' माऽहम् ' इति चतुर्थेन पादेन ॥ १ अह १ राय धनस्य १ पोषेण पुष्टया १ मा १ वि १ योप विद्युक्तो मा भूवम्, हे सोमऋषणि, त्वत्प्रसादात् । यौतेलिङि " छन्दस्युभयया " (पा ३-४-११७) इति सिच सार्गधातुकात्वात् इडभाज (द्र पा ७ २ ३५) । " सज्ञापूर्वको
- २० विधिरनिय " (परिभाषेन्दुशेखर ९३ १) इति सिचि वृद्धिर्न क्रियते । यद्वा—युङ् वन्धने क्रैयादिक अनुदात्त, " युण्क्षण " (द्र पाभा, काशिका ७ २ १०) इत्यत्र हि कारिकाया सामुन्धस्य प्रष्टणात् । वृद्धयभाज पूर्ववत् । यद्वा—" छेटोऽडातौ " (पा ३-४-९४) इत्याऽडागम । " इतश्च लोप " (पा ३ ४ ९७), " सिञ्चहुल लेटि " (पा ३-१ ३४) । " ऊट्टिदम् " (पा ६-१ १७१) इत्यादिना राय परस्या पष्ठया उदात्तत्वम् । " पष्ठया पतिपुत्र " (पा ८ ३-५३) इत्यादिना विसर्जनीयस्य संहिताया सकार ॥

॥ इति प्रथमऋण्डस्य द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुगाक ॥ ५ ॥

माऽहमिति ॥ बौधायन— " सोमऋषणीमीक्षते माऽह२ रायस्पोषेण वि योपमिति " (बौधाय ६ १३) इति । आपन्नम्— " माऽह२ रायस्पोषेण वि योपमिति परती पद् प्रदीयमानमनु-मन्त्रयते " (आपन्नो १०-२३-५) इति ॥ १ वि १ योप विद्युक्तो १ मा भूवम् ॥ अयं मन्त्रो ब्राह्मणेन

सोमक्रयण्याः पदसंग्रहः]

उपेक्षितः ॥ एतस्य सोमक्रयणीपदरजसस्तृतीयं भागं गार्हपत्ये प्रक्षिपेत् । भागान्तरमाहवनीय इति विधत्ते—
“ अस्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्मा आहवनीयो चद्गार्हपत्य उपवपेदस्मिँल्लोके पशुमान्त्स्याद्यदा-
हवनीयेऽमुष्मिँल्लोके पशुमान्त्स्यादुभयोरुप वपस्युभयोरैवैनं लोकयोः पशुमन्तं करोति ” (तैसं ६.१.८)
इति । अत्र सूत्रम्—“ ^{१३}पदं त्रेधा ^{१२} त्रिभज्य तृतीयमुत्तरतो गार्हपत्यस्य ^{१३}शीते भस्मन्युपवपति ।
तृतीयमाहवनीयस्य । तृतीयं पत्यै प्रयच्छति । तत्सा गृहेषु निदधाति ” (आपश्रौ १०.२३.९) इति ॥ ५.

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ षट्पदानुक्रमो ^{१४} वस्वी बृहस्तपदसंग्रहः ।

पृथिव्यास्तपदे हुत्वा परि संवेष्ट्य रेखया ॥ १ ॥

अस्मे स्थाल्यां पदं क्षिपत्वा त्वे दद्यात् स्वामिने पदम् ।

तोते पत्यै पदं दद्यात् सं क्रयण्या ह्यवेक्षयेत् ॥ २ ॥

त्वष्टी तां मन्त्रयेत् पत्नी माऽहं तदीयते यदा ।

पदं तदा मन्त्रयेत् मन्त्राः पद्मदशेरिताः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

अथ भीमांसा ॥ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ सोमक्रयण्यानयने पदकर्म प्रयोजकम् ।

न वाऽऽद्योऽक्षाञ्जनस्यापि क्रयवत् संनिकर्षतः ॥

तृतीयया क्रयार्थो गौस्तद्द्वाराऽऽनयनस्य च ।

तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तत्वं न प्रयोजकता पदे ॥ ” (जैल्या ४.१.२०—२१) इति ॥

ज्योतिष्योमे सोमक्रय आम्नायते—“ एकहायन्या क्रीणाति ” (तैसं ६.१.६) इति । ^{१५}“ सेयमेक-
हायनी गौर्यदा सोमं क्रेतुम् ^{१६}आनीयते तद्वाऽध्वर्युस्तस्याः पृष्ठतोऽनुगच्छति ^{१७} । तदप्याम्नातम्—“ षट् पदान्यनु
नि क्रामति ” (तैसं ६.१.८) इति ^{१८} । ततः सप्तमे पदे हिरण्यं निधाय हुत्वा तरपदगतं रजो गृह्णीयात् । २०
एतदपि श्रूयते—“ सप्तमपदमध्वर्युरङ्गलिना गृह्णाति ” (द्र.आपश्रौ १०.२३.२) इति । यदेतत् रजः
संगृह्यते हविर्धानयोः शकटयोरक्षे तेन रजसा युक्तमञ्जनं क्षिपेत् । एतदपि श्रुतम्—“ यज्ञं वा एतत् सं
भरन्ति यत्सोमक्रयण्यै पदं यज्ञमुखं हविर्धाने यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्तयेयुस्तर्हि तेनाक्षमुपाञ्चयात् ”
(तैसं ३.१.३) इति । तत्र यथा क्रयः संनिकृष्टस्तथैव पदकर्मोप्यक्षाञ्जनं संनिकृष्टम् । अधोच्येत
दध्यानयनमामिक्षया यथा संयुक्तं न तथाऽक्षाञ्जनं सोमक्रयण्यानयने संयुक्तमिति । तत्र । क्रयेऽपि २५
पदसंयोगस्य तुल्यत्वात् । अथाऽसंयुक्तोऽपि क्रयो गवानयनेन निष्पाद्येत तर्ह्यक्षाञ्जनमपि तेन निष्पाद्यत
इति समानत्वात् क्रयवत् पदकर्मोपि सोमक्रयण्यानयनस्य ^{१९} प्रयोजकमिति प्राप्ते द्रूमः—“ एकहायन्या
क्रीणाति ” इति तृतीयश्रुत्या गोः क्रयार्थत्वं गम्यते । गोद्वारा तद्दानयनमपि क्रयार्थमेवेति क्रय एवाऽऽनयने
प्रयोजकः । न च पदकर्मार्थत्वं गोर्वा तदानयनस्य वा क्वचित् श्रुतं तस्मात्तदप्रयोजकम् ॥

अस्मिन्ननुवाके सर्वाणि यर्जयेवेति ^{२०}नात्र छन्द इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वरीथे वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पद्मसोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

२२-२२. आ.क.हा-पदरजत्वेधा; [आपश्रौसूत्रे 'पदं त्रैधम्' इति ।] । २३. तं-शान्ते ।

२४. आ.क.पा.भां.हा-‘नुकमा । २५-२५. इ.उ.पा.भां.हा-‘सेयमेकहायनी ... इति' नास्ति । २६. आ.
क-नीयते । २७. -आ.क-गच्छति । २८. तं-सोमक्रयण्यानयनेऽस्य । २९. तं.म.२-नास्ति ।

अशुनां ते अशुः पृच्यतां परुषा परुर्गन्धस्ते काममवतु
मदाय रसो अच्युतोऽमात्योऽसि शुक्रस्ते ग्रहो-

अशुनां । ते । अशु । पृच्यताम् । परुषा । परु । गन्ध । ते । कामम् । अवतु ।
मदाय । रस । अच्युतः । अमात्यः । असि । शुक्र । ते । ग्रह ।

- ५ सहिरण्येन पाणिना राजानमभिमृशति—'अशुना' इति ॥ अशुः सूक्ष्मावयव । त्वदीय. अशु अशुना अश्वन्तरेण पृच्यता सर्वदा संयुज्यताम् । प्राणादिना निमित्तेन मा कदाचिदपि तेन विच्छिद्यो भूत् । किञ्च परु पर्व, तच्च परुषा पर्वणा सपृच्यताम् । अङ्गच्छेदादिना कदाचिदपि तेन विच्छिद्य मा भूत् । अपि च यागमधिष्णेन निर्वर्तयेमेत्येव योऽयमस्माकं काम इच्छा त ते तत्र गन्ध अवतु रक्षतु उदीपयतु वा । मदाय देवतातृप्तये त्वदीयः रस अच्युत भवतु यागान्मादकरणाद्वा मा च्योष्ट । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६२२) । कस्मादेवमुच्यत इति चेत् । अत आह—'अमात्यः असि' इति । अमा सह भवतीति अमात्य । "अव्ययात्प" (पा ४२१०४), "अमेहकृतसिन्धेय एव" (द्र. पाभा ४२१०४) । यज्ञस्येन्द्रस्य यजमानस्य वा सहायस्त्वमसि । किञ्च शुक्र हिरण्य तत्र ग्रह. परिग्रह., हिरण्येन त्व प्राप्यसे गृह्यसे वा । सहिरण्येन पाणिना ग्रहणात् क्रयणाद्वा ॥

- १५ पञ्चमेऽनुवाके सोमत्रयण्या पदसग्रहो मार्गमध्वेऽभिहित । अथाऽऽगतया सोमत्रयण्या सोम क्रेतव्य । स च सोमत्रय उन्मानपूर्वक इति पष्ठे सोमोन्मानमभिधीयते ।

- अशुनेति ॥ बौधायन—'हिरण्यवता पाणिना राजानमभिमृशत्यशुना ते अशु पृच्यता परुषा परुर्गन्धस्ते काममवतु मदाय रसो अच्युतोऽमात्योऽसि शुक्रस्ते ग्रह इति" (बौधौ ११४) इति । आपस्तम्ब—'अशुना ते अशु पृच्यतामिति यजमानो राजानमभिमन्त्रयते" (आपश्रौ १०२४५) इति ॥ अशु सूक्ष्मोऽवयव । परु पर्व । हे सोम, तवैकेन अशुना अन्य अशु संयुज्यताम् । कोऽप्यशुर्व्यालुपयतेन मा विपुज्यताम् । तथा परुषा परु संयुज्यताम् । कस्यापि परुषो भद्रो मा भूत् । त्वदीय गन्ध यजमानस्य कामं पालयतु । त्वदीय रस मदाय देवाना हर्षाय विनाशारहितो भवतु । त्वम् अमात्य असि यत्रमानेन देवताभिश्च सह सर्वदा तिष्ठसि । तव स्वीकार शुक्र हिरण्य-साध्य ॥ एवं मन्त्रं च्याचिरयासुरादौ सोमविप्रयिण प्रत्यध्वर्यो प्रैषमन्त्रमुत्पादयति—'ग्रहवातिनो २५ वदन्ति विचिन्व सोमां न विचित्यां इति सोमो वा ओषधीनां राजा तस्मिन् यदापद्यं प्रमितमेवास्य तद्यद्विचिन्वयाद्ययाऽऽस्याद्रमित निविशति तादृगेव तद्यच्च विचिन्वयाद्ययाऽऽक्षरापद्यं विधावति तादृगेव तत् क्षोषुकोऽध्वर्यु स्यात् क्षोषुको यजमान सोमविक्रयिन्सोमं शोषयेत्येव द्रूपाद्यदीतर यदीतरसुमयेनैव सोमविक्रयिणमर्पयति तस्मात् सोमविक्रयी क्षोषुक" (तैस ६.१९) इति । विचयो नाम सोमपतितस्य नृणां देवपत्नयन्म् । तस्मिन्क्षोषधीनां रात्रि सोमे यत्तृणादिक्रमापद्यं पतित तत्तृणादिक्रमस्य सोमस्य प्रमितमेव

- ३० १ आ इ पा—भाग ; क हा—विभाग । २. इ उ पा भां हा—त्वम्' नास्ति । ३ क त म२—व्याचिकीर्णुरादौ । ४. आ इ. क हा—सोमन्ध, म२—सोमे पतितस्य ।

सोमोन्मानम्]

प्रास एव भवति । तथा सति यदि विचिनुयात् तृणादिकमपनयेत् तदानीं यथा लोके असितमन्त्र-निष्पन्नदृष्टि-
 मक्षिकाद्युपद्रवेण बभूविति तत् "तृणापनयनं तादृक् स्यात् । यदि न विचिनुयात् तदानीं यथा चक्षुषि पतित-
 मितस्ततो विधावनेन व्यथां जनयति तद्विवेचनं तादृक् स्यात् । ततो दोषद्वयपरिहाराय सोमविक्रयिन्
 इत्यादिप्रैपमान्त्रं ब्रूयात् । तस्मिन्नुक्ते सति 'यदीतरं विचयदोषः यदीतरं त्वविचयदोषस्तन्नोमयेने' दोषेण
 सोमविक्रयिणमेव योजयति । तस्मादसौ क्षोधुको न रक्षितो भवेत् ॥ अत्र सूत्रम्— "उत्तरवेदिदेश उपरवदेशे
 वा 'लोहितं चर्माऽऽनहुहं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य दक्षिणे चर्मपक्षे राजानं निवपति । उत्तरास्मिन्नुप-
 विशति सोमविक्रयी । उदकुम्भश्च राजानं सोमविक्रयिणमिति सर्वतः परिश्रित्योत्तरेण द्वारं कृत्वा विचित्र्यः
 सोमाश्च इत्युक्तम् । सोमविक्रयिन् सोमं शोधयेत्युक्त्वा पराङ्मवर्तते" (आपश्चौ १०.२.०.१३-१५)
 इति ॥ ययोक्तं कर्म विधत्ते— "अरुणे ह स्माऽऽहौपवेशिः सोमक्रयण एवाहं तृतीयसवनमव रूध इति
 पशूनां चर्मनिममिती पशूनेवाव रूधे पशवो हि तृतीयसवनम्" (तैसं ६.१.९) इति । अरुणनामकः
 कश्चिदुपवेशस्य पुत्रः पशुचर्मणि सोमं मिमीते । अत्रैव हि तृतीयसवनं संपादयिष्यामीति तस्याभिप्रायः ।
 सबनीयानुवन्ध्याख्ययोः पशवोस्तृतीयसवने सज्जावात् पशवस्तृतीयसवनम् । अतः पशुचर्मणा तत्प्राप्तेः
 सोमोन्मानं तत्र कुर्यादित्यर्थः ॥ चर्मण उत्तरलोमास्तरणं विधत्ते— "यं कामयेतापशुः स्यादित्यूक्षतस्तस्य
 मिमीतैर्ह वा अपशव्यमपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्स्यादिति लोमतस्तस्य मिमीतैतद्वै पशूनां रूपं
 रूपेणैवास्मै पशून्व रूधे पशुमानेव भवति" (तैसं ६.१.९) इति । ऋक्षतो रूधे परुषे निलोमभागे ।
 लोमतः सलोमभागे ॥ उदकुम्भसंनिधिं विधत्ते— "अपामन्ते क्रीणाति सरसमेवैनं क्रीणाति"
 (तैसं ६.१.९) इति ॥ मन्त्रे दुर्योधभागं व्याचष्टे— "अमात्योऽसीत्याहामैवेनं कुरुते शुक्रतो ग्रह इत्याह
 शुक्रो ह्यस्य ग्रहः" (तैसं ६.१.९) इति । अमैव सदैव स्थितं हरयर्थः । सोमस्वीकारः शुक्रो हि
 सुवर्णसाध्वो हीत्यर्थः ॥ शकटेन सह सोमं प्राप्तुं गच्छेदिति विधत्ते— "अनसाऽच्छ याति महिमानमेवा-
 स्याच्छ याति" (तैसं ६.१.९) इति । शकटरूपेण बहुमानेन सोमस्य महिमा प्रकाशितो भवति ॥
 तमेव विधिमुच्य प्रशंसति— "अनसाऽच्छ याति तस्मादनोवाह्यस्य समे जीवनम्" (तैसं ६.१.९) इति ।
 समे प्रदेशे जीवनसाधनं धान्यं शकटवाह्यं तद्वत् सोमः ॥ विपन्ने तु प्रदेशे शिरसा सोमवाहनं विधत्ते—
 "यत्र खलु वा एतस्य शीर्ष्णा हरन्ति तस्माच्छीर्षहार्यं गिरौ जीवनम्" (तैसं ६.१.९) इति । यत्र यदा
 पचैते सोमलतोत्पत्तिप्रदेशे सोमं क्रीणन्ति तदेति शेषः । लोकेऽपि दुरीमे गिरौ धान्यं शिरसा वहन्ति ।
 अत्र सूत्रम्— "उद्धतपूर्वफलकेनानसा परिश्रितेन छदिग्मता प्राब्रः सोममच्छ यान्ति । शीर्ष्णा गिरौ क्रीत
 हरन्ति । अपरेणोत्तरेण वा राजानं प्राणीपसुदगीषं वा नद्धयुगस्य शकटं खलुक्रमतिष्ठतम्"
 (आपश्चौ १०.२.४.२-४) इति । तस्मिन्शकटे पूर्वस्थापितं मध्यमफलकमुद्धृत्य नूतनं फलकं स्थापनीयम् ।
 अथतोद्धृतमुन्नतं पूर्वफलकरूपं मुखं यस्य शकटस्य तदुद्धृतपूर्वफलकम् । परिश्रयः शकटस्योपरि गृहकुड्यवत्
 परितो वेष्टनम् । छदिरपरितनमाच्छादनम् ॥

५. आ-तृणाद्यपनयनम् ; क-तृणाद्यपनयने । ६. आ-यदीतरमितरः । ७. इ.तं.पा.भां.म२- ३०

'दोषेण' नास्ति । ८. आ.इ.पा.हा-रोहितम् । ९. तं-अवस्थितः । १०. तं.म२-हरन्ति ।

-ऽभि त्वं देवः सवितारमूर्ण्योः क्विक्रतुमर्चामि

सत्यसवसः रत्नधामभि प्रियं मतिमूर्ध्वा

अभीति । त्वम् । देवम् । सवितारम् । ऊर्ण्यो । क्विक्रतुमिति क्वि-क्रतुम् । अर्चामि ।

सत्यसवसमिति सत्य-सवसम् । रत्नधामिति रत्न-धाम् । अभीति । प्रियम् । मतिम् । ऊर्ध्वा ।

५ अतिच्छन्दसर्चा सोम मिमीते—' अभि त्व देवम् ' इति ॥ अस्यष्टिरिय षोडशाक्षरपादा । ' अर्चामि ' इति द्वितीयस्यादि; ' ऊर्ध्वा यस्य ' इति तृतीयस्य, ' हिरण्यपाणि ' इति चतुर्थस्य ॥ " अतिच्छन्दा वै सर्वाणि छन्दासि " (तैस ६ १ ९) इति ब्राह्मणम् । ' अभि ' त्वं ' देव ' सवितार सर्वस्य प्रेरयितारम्, ' ऊर्ण्यो सर्वस्याविष्यो, चात्रापृथिव्यो, । अवतैरौणादिकेऽनि-प्रत्यये (उ २ ६ ७), " अत्रत्वर " (पा ६ ४ २०) इत्यादिना ऊठि छान्दस णत्वम् ।

१० " उदात्तम्बरितयो " (पा ८ २ ४) इत्योकारः स्वर्धते । " उदात्तयण. " (पा ६-१ १ ७ ४) इति व्यत्ययेन प्रवर्तते । ' क्विक्रतु कवीना मेवाविनामिन् क्रतु कर्म यस्य तादृश कमनीयकर्माण वा । ' सत्यसवस सत्यानुज्ञ सत्यप्रेरण वा । ' रत्नधा रत्नाना रमणीयाना धनाना धारयितारं ' रत्नानि धारयन्त वा ' । " आतो मनिन् " (पा ३-२ ७ ४) इति निच् । ' अभि ' प्रिय प्रियमभि, प्रिय लक्ष्यीकृत्य सर्वस्य प्रियमुत्पादयामीति रत्नानि धारयन्तम् । यद्वा- आभिमुत्प्रेने

१५ अभीति ॥ बोधायन—' अथैनमतिच्छन्दसर्चा मिमीते । एक्यैकयोत्सर्गं मिमीते । अयात-याम्निषायातयाम्निर्बवैनं ' मिमीते सर्वास्वहुष्टमुपनिगृह्णात्यभि त्व देवः सवितारमूर्ण्यो क्विक्रतुमर्चामि सत्यसवसः रत्नधामभि प्रिय मतिमूर्ध्वा यस्यामतिर्भा अद्रिष्टतत् सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत मुञ्चतु कृया सुवरिति । पञ्चरुगे यजुषा " मिमीते पञ्चकृत्वस्तूर्ण्योम् " (धौधौ ६ १ ४) इति । आपस्वम्—

२० " क्षौम वासो द्विगुण त्रिगुण वा प्राग्दशमुत्तरदशं चर्मण्यास्तृणाति । उदग्दृशं वा । तरिमन् हिरण्यपाणि-रुष्टेन कनिष्ठेन्या चान्द्रक्याऽऽश्चून् मृगुध्यान्यचक्राभि त्वं देवः सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा मिमीते " (आपश्चौ १० २ ४ ७-८) इति ॥ त ' देवम् ' अभि ' अर्चामि । कीदृशम् ? ' ऊर्ण्यो चात्रापृथिवीरूपयोर्हस्तयो ' सवितारं प्रेरकम् । कवीना वेदायंविदा क्रतुधीनो यस्य प्रेरकस्य सौंस्य क्विक्रतु । अत एव सत्य-फलपर्यंबलार्था सव प्रेरणं यस्यामी सत्यसवा । रत्नानि दधाति इति रत्नधा । आभिमुत्प्रेने सर्वेषा प्रिय । मति. सर्वैर्मन्तव्य । तादृशं देवमर्चामि । यस्य सवितुरुर्ध्वलोकवर्तिनी दीप्ति ' अमति. मन्नुमदाव्या

२५ घोतं प्रकाशते, स्वर्गार्थो स देव. कृपया मा समागत्य ' हिरण्यपाणि सोम मिमीताम् ॥ पृतस्यापृथि पतमान छन्दं प्रशंसति—' अभि त्व देवः सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा मिमीतेऽतिच्छन्दा वै सर्वाणि छन्दासि सर्वैर्भिरवैनं छन्दोभिर्मिमीते चर्मं वा मृषा छन्दसा यदतिच्छन्दा यदतिच्छन्दसर्चा मिमीते चर्मवैवैन् समाप्तानां करोति " (तैस ६ १ ९) इति । अक्षराभिक्रयेन गापण्यादीनि छन्दारत्यतिच्छन्द

१-१ तै ति म म१-दातारं वा ।

११ आ क- ' मिमीते ' इत्यस्यानन्तरं ' तस्मान्मानादीनां अङ्गुल्य ' । [धौधौ ' मिमीते ' नास्ति ।]

सोमोन्मानम्]

यस्यामतिर्भा अदिद्युत्त् सर्वीमनि हिरण्यपाणिरामिमीत् सुक्रतुः कृपा सुवः ।

यस्य । अमतिः । भाः । अदिद्युत्त् । सर्वीमनि ।

हिरण्यपाणिरिति हिरण्य-पाणिः । अमिमीत् । सुक्रतुरिति सु-क्रतुः । कृपा । सुवः ।

सर्वस्य प्रियम् । असमस्त एव धात्वर्थं विशिनष्टि । मति सर्वैर्मन्तव्यं सर्वस्य वा ज्ञातारम् । “ मन्त्रे वृष ” (पा ३.३.२६) इति क्तिन् उदात्तत्वम् । ईदृशं देवम् अभि अर्चामि अभिमुख्येन पूजयामि । पादादित्वात् न निहन्यते (पा ८.१.१८) । पुनश्च देवोऽपि विशेष्यते । यस्य देवस्य अमतिः अमनशीला व्यापनशीला भाः दीप्तिः ऊर्ध्वा उत्कृष्टा अदिद्युत्त् द्योतयति विश्वं, तमन्यर्चामि । “ गौ चड्वुपधाय ह्रस्वः ” (पा ७.४.१), “ द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ” (पा ७.४.६७) । अमतेर्गतिकर्मण औणादिकोऽतिप्रत्ययः (उ ५.०८) । भासते “ भ्राजभास ” (पा ७.४.३) इति क्विप् । पुनश्च देवो विशेष्यते—यस्य देवस्य सर्वीमनि सत्रे अम्यनुज्ञायां सत्यां येनाभ्यनुज्ञातः सन् । मनिनि (पा ३.२.७५, उ ५.९४), छान्दसमिडो दीर्घत्वम् । यद्वा—इमनिचि (पा ५.१.१२२) “ तुरिष्टेमेयःसु ” (पा ६.४.१५४) इति छेपः । अस्मदादिः सोमस्य माता हिरण्यपाणिः हिरण्यसहितपाणिः अमिमीत् मिमीते सोमम् । छान्दसो लृट् । सुक्रतुः शोभनकर्मा माता । यद्वा—ईदृशोऽहम् अमिमि इति पुरुषव्यत्ययः ।

वर्तत इत्यतिच्छन्दाः । वर्ष्म शरीरम् ॥ अङ्गुलीषु प्रकारविशेषं विधत्ते—“ एक्यैकयोत्सर्गं मिमीतेऽयात्-याम्निषयात् याम्निष्यैवैनं मिमीते तस्माद्यानावीर्या अङ्गुल्यः ” (तैसं ६.१.९) इति । उत्सर्गमुत्सृज्योत्सृज्य कनिष्ठिकैव प्रथमपर्यायेऽनामिकैश्च द्वितीये मध्यमैव तृतीये तर्जन्येव चतुर्थे । एवं सति सङ्कल्पवृत्ताया अङ्गुल्याः—^{१३} पुनःप्रवृत्त्यभावाद्यात् याम्त्वं ^{१४} गतरसत्वं न भविष्यति । यस्मात् पर्यायेण प्रवृत्तास्तस्मात् प्रत्येकमङ्गुल्येन संयोक्तुं पृथक्सामर्थ्योपेताः ॥ अङ्गुल्यस्य पर्यायो नास्तीत्यमुमर्थं विधत्ते—“ सर्वास्वङ्गुल्येषु नि गृह्णाति तस्मात् समावर्दीर्याऽन्यामिरङ्गुलिभिस्तस्मात् सर्वा अनु सं चरति ” (तैसं ६.१.९) इति । कनिष्ठिकादिषु सर्वास्वङ्गुलीषु प्रत्येकमङ्गुल्यं संयोजयेत् । समावर्दीर्यस्तुल्यसामर्थ्यः । तस्माल्लोकव्यवहारेऽपि प्रत्येकं सर्वा अङ्गुलीरनुसंचरति ॥ विपक्षबाधपूर्वकं पूर्वोक्तं स्वपक्षमुपसंहरति—“ यत् सह सर्वाभिर्मिमीत् सक्षिष्टा अङ्गुल्यो जायेरन् एक्यैकयोत्सर्गं मिमीते तस्मात् विभक्ता जायन्ते ” (तैसं ६.१.९) इति ॥ समन्त्रकामन्त्रकयोः सोमोन्मानयोराद्युत्तिसंख्यां विधत्ते—“ पञ्च कृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रन्ध्रे पञ्च कृत्वस्तुष्णीं दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडङ्क विराट् विराजैनाशाद्यमव रन्ध्रे यद्यजुषा मिमीते भूतमेवाव रन्ध्रे यजुष्णीं भविष्यत् ” (तैसं ६.१.९) इति । यद्यपि ‘ अतिच्छन्दसर्चा ’ इत्याम्नानात् पदार्थरूपस्य लक्षणस्य सन्नावाच ‘ अभि त्यम् ’ इत्येपर्येव, तथाऽपि ‘ युज्यते प्रयुज्यते ’ इति ध्युत्वत्तमभिप्रेत्य ‘ यजुषा ’ इत्युक्तम् । अङ्गुल्यस्य क्रमेण कनिष्ठिकादिभिः सह

* [शुद्धीकृतः पाठः । लिखितपुरतकेषु ‘ अमिमे ’ इत्यस्ति ।]

१२-१२ तं-कृत्यप्रवृत्तायाः अङ्गुलेः ; उ.पा.भां.हा-‘ अङ्गुत्याः ’ नास्ति । १३. म२-गत-स्वारत्वम् । १४. आ.क.हा-सामर्थ्येऽर्पिताः ।

प्रजाभ्यस्त्वा प्राणाय त्वा व्यानाय त्वा
प्रजास्त्वमनु (१) प्राणिहि प्रजास्त्वामनु प्राणन्तु ॥ ६ ॥

[अनु सत च]

प्रजाम्य इति प्र-जाम्य । त्वा । प्राणायेति प्र-अनाय । त्वा । व्यानायेति वि-अनाय । त्वा ।

प्रजा इति प्र-जा । त्वम् । अनु (१) । प्रेति । अनिहि ।

प्रजा इति प्र-जा । त्वम् । अनु । प्रेति । अनन्तु ॥ ६ ॥

[मैस १ २५, काम २६; कपिस १०९, वास ४२४-२५]

“ क्रवादयश्च ” (पा ६ २ ११८) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । कृपा कल्पनयाङ्गुल्यादिनिपयया सुम. सुष्ठु वृत आगतोऽहम् । यद्वा—कृपा सामर्थ्येन सुव सुष्ठु प्राप्तः यस्य प्रसवेनेति । अन्य

आह —सर्वमनीति निमित्तसप्तमी । सर्वस्य प्रसवार्थं यस्य भा(सो) निश्च चोत्तयन्ति स देवो हिरण्यपाणि अपहरणशीलश्चि सुकृतु शोभनकर्मा सुम आदित्य कृपया मामप्युमादिभ्य स्वयमेव सोम मिमीते । अत्र वा सर्वमनीति संव्यते, सर्वस्य प्रसवार्थं स्वयमेव कृपया मामादिभ्य सोम मिमीते इति । कृपू सामर्थ्ये । त्रिपू (पा ३ २ ७६) । “ सावेकाच ” (पा ६ १-१६८) इति निभक्तोरुदात्तत्वम् । पक्षान्तरेऽपि क्विन्तमेव कृपाया वर्तते । तृतीयाया वा आकार ।

सुपूर्वादतैर्विचि (पा ३ २ ७५) गुणे स्व । “ तन्वादीना छन्दसि बहुलम् ” (द्र. पा ६-४-७७ वा १) इत्युपदेश । “ न्यह्रस्वसौ स्वरितौ ” (फि ७४) इति स्वारितत्वम् ॥

अनदिष्ट सोम मिमीते, तेन उपसमूहति—‘ प्रजाम्य ’ इति ॥ प्रजाना सदरयानाम्

अर्थाय त्वामग्निष्टम् उपसमूहामि मित प्रापयामि । “ यद्वै ताननेन सोम स्यात् ”

(तैस ६-१ ९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

चत्वार पर्याया । समन्त्रके प्रयोगे क्विन्टिकाव्यतिरिक्त्या कयाचिन् सह पञ्चम पर्याय । अमन्त्रके तु क्विन्टिकयैव सह । तथा च सूत्रम्—“ यथा प्रथमं न तथा पञ्चम तद्वैकोत्तमम् ” (आपश्रौ १० २४ ११) इति । विराट्छन्दसोऽक्षप्रदत्वाद्बलत्वम् । समन्त्रकामन्त्रकयो प्रयोगयो पूर्वोत्तरमाद्यमाथेन भूतभविष्यद्वस्तुप्राप्तिः ॥

प्रजाभ्य इति ॥ कल्प —“ अथातिदिष्ट राजानं प्रजाभ्यस्त्वेत्युपमयूहति । समुच्चित्य वमन-स्यान्वान् प्रदक्षिणमुष्पीवेणोपनद्यति प्राणाय त्वेति । व्यानाय त्वेत्यनुदान्यति । अयोपरिष्टाद्गुल्याऽवक्रान्तं

सिष्ट्वा यत्रमानमौक्षयति* प्रजाम्यस्त्वा प्राणाय त्वा व्यानाय त्वा प्रजास्त्वमनु प्राणिहि प्रजास्त्वामनु

२-२ मं-मितेन । ३-३ तं-यं त्वामवमाति दिष्टम् ; ति.म.म १-यं त्वामवमेति(?)दिष्टम् ।

१५ उ तं पा भां मर-तथातिदिष्टम् । * [बौधैसूत्रे ‘ इत्वा ’ इति ।] । * [बौधैसूत्रे ‘ अवेक्षयति ’ ।] । * [बौधैसूत्रे ‘ प्रजाम्यस्त्वा व्यानाय त्वा ’ नास्ति ।] ।

सोमोन्मानम्]

उष्णीषेणोपसंनहति—‘ प्राणाय ’ इति ॥ प्राणार्थं त्वां सोममुपनह्यामीति । “ प्राणमेव पशुषु दधाति ” (तैसं ६.१.९) इति ब्राह्मणम् ॥

बन्धनं शिथिलीकरोति—‘ व्यानाय ’ इति ॥ व्यानार्थं त्वामनुशृण्वाम्यमीति । “ व्यानमेव पशुषु दधाति ” (तैसं ६.१.९) इति ब्राह्मणम् ॥

यजमानमवेक्षयति सोमम्—‘ प्रजाः ’ इति ॥ हे सोम, प्रजाः अनु त्वं प्राणिहि ५
प्रजार्यं जीनेत्यर्थः । प्रजाः च त्वा प्राणन्तम् अनु प्राणन्तु त्वयि प्राणति ताः प्राणन्तीति ॥

॥ इति प्रथमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

प्राणन्तिवति ” (वौश्रौ ६-१४) इति ॥ हे सोम, अशेषप्रजार्यं त्वां समूह्यामि । प्राणार्थं त्वामुपनह्यामि । व्यानार्थं त्वां विश्लसयामि । प्राणतीः प्रजाः अनु त्वं प्राणिहि । प्राणन्तं त्वाम् अनु प्रजाः प्राणन्तु । “अनवशेषे चाधं ब्रुवन् यथोक्तं समूहनादिकं विधत्ते—“ यद्दे तत्त्वानेव सोमः स्याद्यावन्तं मिमीते यजमान- १०
स्यैव स्यान्नापि सदस्यानां प्रजाभ्यस्त्वेत्युप समूहति सदस्यानेवान्वाभजति वाससोप नहति सर्वदेवतं वै वासः सर्वाभिरैवैनं देवताभिः समर्धयति पशवो वै सोमः प्राणाय त्वेत्युपनहति प्राणमेव पशुषु दधाति व्यानाय त्वेत्यनु शृण्वति व्यानमेव पशुषु दधाति तस्मात् स्वपन्तं प्राणा न जहति ” (तैसं ६.१.९) इति । दशकृत्वोऽङ्गुलिभिर्मितात् सोमस्थानाधिष्ये सत्येतस्मिन् सदस्यवस्थितानामपि सोमो न स्यात् । मन्त्रेण समूहने तु यजमानमनु सदस्यान् सोमं प्रापयति । प्राणव्यानयोः पशुषु स्थापितत्वात् स्वामेऽपि नास्ति १५
प्राणपरित्यागः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ अनु सोमं मन्त्रयेताभि त्वं क्रेतुं मिमीत तम् ।

प्रजा समुह्य तच्छेषं प्राणायत्तेषु बधयते ॥

ज्या विश्वस्य प्रजेसेत पणमन्त्रा इह वर्णिताः ॥ १ ॥ ” इति ॥ २०

अस्मिन्ननुवाके संदिग्धार्थोदाहरणाभावात्प्रायः विशेषेण किञ्चिदपि ‘ मीमांस्येते । सामान्य-
विचारास्तु पूर्वोक्ताः ‘ यथायोगमनुसंधेयाः । छन्दस्तु श्रुतायेव ‘ अतिच्छन्दसर्वाः ’ इति स्पष्टमुदाहरणम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पर्यस्वन्तं वीर्यावन्तमभिमातिपाहं

शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन सम्यत्ते गोरस्मे चन्द्राणि

सोमम् । ते । क्रीणामि । ऊर्जस्वन्तम् । पर्यस्वन्तम् । वीर्यावन्तमिति वीर्य-वन्तम् ।

अभिमातिपाहमि र्यभिमाति-साहम् । शुक्रम् । ते । शुक्रेण । क्रीणामि । चन्द्रम् । चन्द्रेण ।

अमृतम् । अमृतेन । सम्यत् । ते । गो । अस्मे इति । चन्द्राणि ।

हिरण्येन पणते- 'सोम ते' इति ॥ हे सोमविक्रयिन्, ते तत्र सकाशात् 'सोम' क्रीणामि ।

ऊर्जस्वन्तं रसयन्तं बलवन्तं वा । ऊर्जयतेरसुन्प्रलय (उ ६३८) । 'पर्यस्वन्तं क्षीरवन्तम् उदकवन्तं वा, तद्वेतुवात् । 'वीर्यावन्तं वीरकर्मवन्तम् । " अन्येषामपि दृश्यते " (पा ६ ३ १३७) इति दीर्घ । 'अभिमातिपाहं अभिमाति. पाप्मा तस्याभिमात्रितार नाशयितारम् । " छन्दसि सह "

शुक्रं सोमम् । 'ते' इति पुनर्वचनमादारार्यम् । 'शुक्रेण हिरण्येन' क्रीणामि । आह्वयातावृत्तिरप्या-

दरार्यम् । यद्वा-क्रीत्यन्तरारम्भादुभय पुनरुपादीयते मूल्यमपि हिरण्यप्रमृति निर्दिश्यते । 'चन्द्रम् आहादकर सोम' चन्द्रेण तादृशेन हिरण्येन । 'अमृतं देवानां यजमानस्य वा अमरणहेतु सोमम्

'अमृतेन तथाविधेन हिरण्येन । मृत मरण 'यस्य सकाशे नास्तीत्यमृतम् । " नञो जरममिन्नमृता "

शुक्रं (पा ६ २ ११६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तवम् । स्तुत्यर्थमनेकविशेषणोपादानम् । किञ्च-हे सोमविक्रयिन्,

'ते तत्र' गो वाच 'सम्यत् सयतं सङ्गतं यथा तथा क्रीणामीति क्रियाविशेषणम् । सपूर्वाद्यमे किप् (पा ३ २ ७६) । छान्दसे अनुनासिकलोपे (पामा ६ ४ ३७, ४०) तुक् (पा ६ १ ७१) । समो

मकारस्य चानुस्वाराभासश्छान्दस । यद्वा-तत्र गो सम्यत् तत्र वाच सङ्गच्छते यथा तथा क्रीणामि ।

पठेऽनुवाके क्रयाय सोमस्योन्मानमुक्तम् । सप्तमे लृधावसर क्रयोऽभिधीयते ।

सोममिति ॥ वीचायनं - " अथैनं स हिरण्येन पणते । सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं 'पर्यस्वन्तं

वीर्यावन्तमभिमातिपाहं शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन सम्यत् ते गोरिति " (बाधौ ६ १४-१५) इति । आपस्तम्बो मन्त्रमेदमाह - " सोमविक्रयिणे राजानं प्रदाय पणते । सोम-

विक्रयिन् क्रयस्ते सोमा इति । श्रय इतीतरं प्रत्याह । सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पर्यस्वन्तमित्युक्तत्वा

कृत्या ते क्रीणानीत्येवमाह । मूयो वा अत सोमो राजाऽहतीति सर्वेषु पणनेषु सोमविक्रयी प्रत्याहा

सपद् गवा ते क्रीणानीत्यन्तत शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामीति जपित्वा हिरण्येन क्रीणति " (आपश्रौ १० २५ १-८) इति ॥ हे सोमविक्रयिन्, अह त्वदीय 'सोमं' क्रीणामि । कीदृशम् ?

'ऊर्जस्वन्तं शारीरबलप्रदं 'पर्यस्वन्तं प्रमृतरसोपेतं 'वीर्यावन्तम् इन्द्रियपाटयहेतुम् 'अभिमातिपाहं

पापरूपस्य वैरिणो हन्तारम् । शुक्रचन्द्रामृतममृतेरभिधेयास्तेषु सुखाविनाशास्त्वदीयसोमेऽस्मदीयहिरण्ये च

समा । अतो हिरण्येन सोमं क्रीणामि, न केवलं हिरण्यं तुभ्यं दीयते किन्तु समीचीनं गोरैकहायनीत्वस्व-

मपि पूर्वं दत्तं तस्मात्तव हिरण्यदामोऽधिक ॥

१. त ति-अस्य ।

१ आ पा मा हा- 'पर्यस्वन्तम्' नास्ति ।

सोमक्रयः]

तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णस्तस्यास्ते सहस्रपोषं पुष्यन्त्याश्चरमेण पशुना
क्रीणाम्यस्मे ते वन्धुर्मयि ते रायः श्रयन्तामस्मे ज्योतिः

तपसः । तनूः । असि । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । वर्णः । तस्याः । ते ।

सहस्रपोषमिति सहस्र-पोषम् । पुष्यन्त्याः । चरमेण । पशुना । क्रीणामि । अस्मे इति । ते ।

वन्धुः । मयि । ते । रायः । श्रयन्ताम् । अस्मे इति । ज्योतिः ।

५

एतेल्लटः शत्रादेशः (पा ३.२.१२४) । गोः कर्मणि पठ्ठी (पा २.३.६५) । “ न लोकाव्यय ”

(पा २.३.६९) इति प्रतिषेधः व्यत्ययेन न प्रवर्तते । तत्र वाचा संगच्छमानं क्रीणामीत्यर्थः ।

अथवा—सम्यगित्यस्यान्यविकारश्चान्दसः । तत्र वाचः समीचीनमिति यावत् । “ समः समि ”

(पा ६.३.९३) इति समिरादेशः । “ अन्य आह ”—षम षम अवैकल्ये । व्यत्ययेन (पा ३.१.८५)

श्यन् (पा ३.१.६९) । “ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.११७) इति शत्रुवर्धधातुकत्वात् १०

अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावः (पा ६.१.१८६) । तत्र वाचोऽविकलं क्रीणामीति ॥

यजमानाय प्रयच्छति हिरण्यम्—‘ अस्मे ’ इति ॥ अस्माकमेव चन्द्राणि हिरण्यानि, न

सोमविक्रयिणः । ‘ चन्द्रेण क्रीणामि ’ इति तु छलमात्रमुक्तम् इति । “ सुपां छुल्लक् ”

(पा ७.१.३९) इति षष्ठीबहुवचनस्य ‘ शे ’ इत्यादेशः । अस्मानेव हिरण्यं पुनः प्राप्नोत्वित्यर्थः ।

“ देवा वै येन हिरण्येन ” (तैसं ६.१.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ १५

अजया क्रीणाति—‘ तपसः ’ इति ॥ अजा जातिरुच्यते ॥ तपसः यज्ञस्य तनूः शरीरं त्वम्

असि । यागसाधनानां प्रधानभूतासीत्यर्थः । ऊप्रत्ययान्तस्तानुशब्दः (उ ८१) । किञ्च प्रजापतेः

वर्णः स्वरूपं त्वमसि । प्रजापतेः सर्वदेवतात्मकत्वात् सर्वेषां देवानां रूपं त्वमसीत्युक्तं भवति । अस्याश्च

सर्वदेवत्वत्वात् सर्वदेवस्वरूपता । यथोक्तम्—“ सा वा एषा सर्वदेवता यदजा ” (तैसं ३.४.३) इति ।

“ पत्यावैश्वर्ये ” (पा ६.२.१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तस्याः तादृश्याः ते तत्र सहस्रपोषं २०

सहस्रस्य पुष्टिं वर्ही वा पुष्टिं पुष्यन्त्याः पुष्टिमुत्पादयन्त्याः कुर्वन्त्या वा संबन्धी यश्चरनः

पशुव्यक्तिरूपेण पश्वाजातः तेन सोमं क्रीणामि । तत्र कलामात्रेण क्रीणामीति महिमातिशयप्रदर्शनार्थं

चरमग्रहणम् । यथा—“ पशुभ्य एव तदव्ययुर्निहृते ” (तैसं ६.१.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

यजमानगीक्षते—‘ अस्मे ते ’ इति । प्रथमाबहुवचनस्य ‘ शे ’ इत्यादेशः (पा ७.१.३९) ।

हे यजमान, वयं तव वन्धवः । वष्यतेऽस्मिन् कर्मणि वन्धुरव्ययुर्बुध्यते । तेनैव सूत्रेण जसः २५

अस्म इति ॥ कल्पः—“ अस्मे चन्द्राणीति सोमविक्रयिणो हिरण्यमपादते ”

(आपश्रौ १०.२.६.६) इति ॥ अस्मात्त्वेव हिरण्यानि चन्द्राणि तिष्ठन्तु । बहुवचनं व्यत्ययेन द्रष्टव्यम् ॥

२. ति.म.—सम्यादेशः । ३-३. मै—अन्य आह नास्ति । ४. मै—पुक्कटमुत्पाद । ५. मै—

प्रतिपादनार्थम् ।

२. इ.उ.त.पा.भां.म२.हा—राजानमपादते ।

३०

- तपस इति ॥ यौधापान - " अथैन प्रनीचोनप्रीवयाऽजया पणते तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वेण-
स्तस्यास्ते सहस्रगोपं पुष्यन्त्याश्वरमेण पशुना क्रीणामीति । अस्मे ते वन्धुरिति यजमानमीक्षते । मयि ते
राय श्रयन्तामित्यात्मानम् " (बौश्री ६ १५) इति । आपस्तम्बस्यैकमन्त्रवामाह - " तपसस्तनूरसीति
जपित्वाऽजया क्रीणामि " (आपश्री १० २५ ८) इति ॥ हे अजे, ए तपस पुष्यस्य शरीरम् अंसि ।
५ यज्ञनिपादकस्य सोमस्य शुलोके त्वयैवावच्छत्वान् । वष्येत इति वर्णो देहः, प्रजापते वर्णो अंसि,
प्रजापतिवत् सर्वदेवतामकावात् । तच्चौपात्रुवाक्यकाण्ड आग्नातम् - " सा वा एषा सर्वदेवता यद्वा " (तैम ३ ४ ३) इति । किंच त्वमपत्यपरंपरया सहस्रसख्यात् पुष्यसि । तादृश्यास्तव सबन्धिना धरमेण
सहस्रतमेन पशुना सोमं क्रीणामि न तु त्वया । अह तव वन्धु त्वत्सपादितस्य सोमस्य कर्मणि
प्रवृत्तवान् मयि त्वदीयान्यपत्यरूपाणि धनान्यवतिष्ठन्ताम् ॥ मन्त्रान् व्याखियासुरादावनभिमत्
३० निराहृत्य स्वाभिमत् पणनमन्त्रमुत्पाद्य विनियुङ्क्ते - " यत् कल्या ते शफेन ते क्रीणामीति पणतागोअर्धं
सोमं कुर्याद्गोअर्धं यजमानमगोअर्धमध्वर्युं गोस्तु महिमान नाव तितेद्गारा ते क्रीणामीत्येव म्र्याद्गोअर्धमेव
सोमं करोति गोअर्धं यजमानं गोअर्धमध्वर्युं न गोर्महिमानमव तिरति " (तैस ६ १.१०) इति ॥ " कला
अन्पादप्यलपीय " कोऽप्यवयवत्वेश । कल्या शफेन वा पणने दोषत्रय स्यात् । सोमो गोरूपं मूल्य
नाहति, यजमानस्तद्वातुं न शक्नोति, अध्वर्युश्च न दापयतीत्येव सोमयजमानाज्वर्यवो गोअर्धरहिता इति
३५ दोषत्रयम् । किंच " सोमो गोमूल्य इत्युक्ते " गोर्महिमाऽधिको भवेत् । तं नावजानीयात् । परमते
त्सवाववज्ञातो भवेत् । " गवा ते क्रीणानि " (तैस ६ १.१०) इत्यनेन मन्त्रेण सर्वं समाहित भवति ॥
अथेय सोमक्रयणी गौस्तथैवाजादीनि नव द्रव्याणि क्रयसाधनानि क्रमेण विधत्ते - " अजया क्रीणाति
सतपसमेवैनं क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति सनुजमेवैनं क्रीणाति धेन्वा क्रीणाति माशिरमेवैनं क्रीणात्यु-
पमंण क्रीणाति सेन्द्रमेवैनं क्रीणात्यनदुहा क्रीणाति वह्निर्गो अनदुवान् वह्निर्नैव वह्नि यज्ञस्य क्रीणाति
२० मिथुनाभ्या क्रीणाति मिथुनस्याऽऽरुद्धयै वाससा क्रीणाति सर्वदेवत्यं वै वास सर्वाभ्यं एवैनं देवताभ्य
क्रीणाति दशा स पचन्ते दशाक्षरा विराडब्रं विराड् विराजैवात्राद्यमव रुन्धे " (तैस ६ १.१०) इति ।
' तपसस्तनूरसि ' इत्युक्तत्वाद्जया क्रीतस्य सोमस्य सतपस्त्वम् । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । माशिरं
त्रय्यादिगोरसोपेतं, सेन्द्रमिन्द्रियवर्धकं, वह्निर्वाहक यज्ञस्य वह्नि यज्ञनिर्वाहक सोमं, मिथुनाभ्यां
वत्यतरो वत्सतरी चेत्येताभ्या मिथुनात्रयवाभ्या, धेनो सवत्साया विवक्षितत्वाद्दशद्रव्यसप्तति ॥
२५ मन्त्रत्रय स्पष्टार्थत्वरुद्धगोपेक्ष्य चतुर्थमन्त्रस्वाभिप्रायमाह - " तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वेण इत्याह पशुभ्य एव
वदध्वर्युमिं ह्यत आत्मनोऽनावस्काय " (तैस ६.१.१०) इति । तत्तेन मन्त्रपाठेन पशुभ्योऽजाप्रमृतीक्षि-
ह्नुनेऽपत्पत्ति । न बाजा परमार्थत तपस तनूर्भवति, नापि प्रजापतेर्वेणो रूपम् । तेनापलापेन अजोपचरिता
भवति । स चोपचार स्वस्यापराधराहित्याय क्रियते ॥ एतुपचारवेदनं प्रशंसति - " गच्छति श्रियं प्र
पशुनाप्नोति य एव वेद " (तैस ६.१.१०) इति ॥ दत्तस्य हिरण्यस्य पुनरादान त्रिधित्तुहिरण्यप्रकाशक
३० द्वितीयमन्त्रं स्पष्टार्थमपि पुनरनुसंधत्ते - " शुक्रते शुक्लेण क्रीणामीत्याह यथायजुरैवैतत् " (तैस ६.१.१०)
इति ॥ ' पुनरादानं विधत्ते - " देवा वै येन हिरण्येन सोममक्रीणन् तदमीपहा पुनराऽदत्त को हि तेजसा
विक्रेष्यत इति येन हिरण्येन सोमं क्रीणीयात् तदमीपहा पुनरा ददति तेज एवात्मन् धत्ते " (तैस ६.१.१०) इति । अमीपहा यथात्करणे । ' को हि ' इत्यादिदेवाभिप्राय ॥

३ आ इ पा-प्राचीन । ४ इ पा हा-क्रीणानि, [आपगौस्तुते तु- ' क्रीणाति '] । ५-५ आ-

३५ ऋणापादप्ययो य, क-दाकः तस्याष्टमावयव कला । ६-६ क-सोमस्य गोमूल्य इत्युक्ते, ६-सोमो
गोमूल्यमित्युक्ते, म२-सोमस्य गोमूल्यमित्युक्ते । ७ म२-प्रजापते स्वरूपम्, त-प्रजापते सख्या ।

८ तं म२-पुनराधानम् ।

सोमविक्रयिणि तमो मित्रो न एहि सुमित्रधा

सोमविक्रयिणीति सोम-विक्रयिणि । तमः । मित्रः । नः । एति । इहि । सुमित्रधा इति सुमित्र-धाः ।
खादेशः (पा ७.१.३९) । यद्वा—' अस्मे ' इति व्यत्ययेन (पा ३.१.८५) बहुवचनम् ।
अहं तव वन्धुः इत्यर्थः ॥

आत्मानमीक्षते—' मयि ' इति ॥ ' मयि तव ' रायः अपत्यलक्षणानि धनानि श्रयन्तां
वर्तन्तां ममैव याज्या भवन्त्विति यावत् । ' ते ' इति वचनात् पूर्वशेषत्वं युक्तमिव लक्ष्यते ॥

यजमानं शुक्लोर्णुकया क्षिपति—' अस्मे ज्योतिः ' इति ॥ अस्माकमेव प्रकाशः । पूर्ववत्
आमः शे इत्यादेशः (पा ७.१.३९) ॥

कृष्णोर्णया सोमविक्रयिणं विध्यति—' सोमविक्रयिणि ' इति ॥ हे सोमविक्रयिन्, त्वयि
' तमः अस्तु ' । " कर्मणीनिर्विक्रियः " (पा ३.२.९३) इतीनिप्रत्ययः ॥

१०

सोमविक्रयिणः सोममादत्ते—' मित्रः ' इति ॥ हे सोम, ' सुमित्रधाः शोभनानां मित्राणां
यजमानानां धारयिता त्वम् अस्मान् मित्रो भूत्वा एहि आगच्छ । व्यत्ययेन कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं
वाधित्वा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । यद्वा—मित्राणां सुधारयिता सुमित्रधाः ।
सुमित्रधा इति प्रादिसमासे (द्र. पामा २.२.१८ वा ४) गतित्वाभावादव्ययादिस्वरत्वम्
(पा ६.२.२) । " आतो मनिन् " (पा ३.२.७४) इति विच् । " वारुणो वै क्रीतः १५
सोम उपनद्धः " (तैसं ६.१.११) इति ब्राह्मणम् ॥

अस्म इति ॥ कल्पः—' अस्मे ज्योतिरिति शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानाय प्रयच्छति । तां ' स
काले दद्यात्पवित्रस्य नाभिं कुरुते " (आपश्रौ १०.२६.७) इति ॥ अविष्टोमभिर्निमित्ततन्तुस्पर्णास्तुका ।
सा च शुक्ला ज्योतिःस्वरूपा । तत् ' ज्योतिः अस्मास्वपतिष्ठताम् ॥

सोमविक्रयिणीति ॥ कल्पः—' कृष्णामूर्णास्तुकामग्निः हेन्द्रियरवेदमहर् सर्पाणां दन्द्रशुकानां २०
ग्रीवा उपग्रन्थामीत्युपग्रन्थ ' तथा सोमविक्रयिणं विध्यति सोमविक्रयिणि तम इति " (आपश्रौ
१०.२६.१०) इति ॥ मन्द्रद्वयं व्याचष्टे—' अस्मे ज्योतिः सोमविक्रयिणि तम इत्याह ज्योतिरिव
यजमाने दधाति तमसा सोमविक्रयिणमर्पयति " (तैसं ६.१.१०) इति ॥ विपक्षे वाधपुरःसरं प्रधानमन्त्र-
मुत्पादयति—' यदनुपग्रन्थ हन्याद्दन्द्रशुकास्तां समां सर्पाः स्युरिवमहर् सर्पाणां दन्द्रशुकानां ग्रीवा
उपग्रन्थामीत्याहाद्दन्द्रशुकास्तां समां सर्पा भवन्ति तमसा सोमविक्रयिणं विध्यति " (तैसं ६.१.१०) २५
इति । कृष्णया विध्यते । तां समां तं संवत्सरं कृत्स्नम् । ' इदमदम् ' इत्यादिमन्त्रेण सर्पदंशस्य परिहारः ॥

मित्र इति ॥ कल्पः—' कौत्सात् राजानमादत्ते मित्रो न एहि सुमित्रधेनि तं यजमानस्योरो
दक्षिणत आसाद्यतीन्द्रस्योरुमादिश दक्षिणमुशन्नुशन्तं स्थोनः स्थोनमिति " (बौश्रौ ६.१५) इति ॥
शोभनं मित्रं सोमस्ये यस्य यजमानस्य स यजमानः सुमित्रस्यं दधाति पोषयतीति सुमित्रधाः । हे
सोम, ' सुमित्रधाः त्वमस्मानं ' मित्रः प्रियो भूत्वा समागच्छ । हे सोम, ' हेन्द्रस्य यजमानस्य ' दक्षिणम् ३०
' ऊरुम् ' वा ' विज । कीदृशम् ? ' उदन्तं कामयमानं ' स्थोनं सुत्वरम् । स्वमपि वाहगः ॥

६-६. ३-सोमविक्रयिणि तमोऽनु; तं-हे सोमविक्रयिन् त्वसि तमोऽनु ।

९. आ.क.ए- ' उः ' नास्ति । १०. वा.पा.द्वा- ' तथा ' नास्ति ।

[सोमश्रय

इन्द्रस्योरुमा विश्व दक्षिणमुशन्नुगन्तः स्योनः स्योनः स्वान् भ्राजाह्वरि वम्भारि
हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणास्तान् रक्षध्वं मा वो दमन् ॥ ७ ॥

[ऊरु द्वारिः शक्तिश्च]

इन्द्रस्य । ऊरुम् । एति । विश्व । दक्षिणम् । उगन् । उगन्तम् । स्योन । स्योनम् ।

५ स्वान् । भ्राज । अह्वरि । वम्भारि । हस्त । सुहस्तेति सु-हस्त । कृशानमिति कृश-अनो । एते ।

व । सोमक्रयणा इति सोम-क्रयणा । तान् । रक्षध्वम् । मा । व । दमन् ॥ ७ ॥

[मैत्र १ २ ५-६, काम २ ६, कपि १-१९, वास ४-२६-२७]

यजमानस्य दक्षिण ऊरायासादयति—'इन्द्रस्य' इति ॥ 'इन्द्रस्य ईश्वरस्य यजमानस्य
'ऊरु' 'दक्षिणम्' 'उशन्तः वामेन कामयमान त्वमेन कामयमानस्व' 'स्योन सुखस्व' 'स्योन तादृश तम्'
२० 'आ' 'विश्व' । * 'स्यमु स्वन घन शब्दे । "श्रमेश्च" " इति नप्रत्यय । "प्रहिय्या" (पा ६ १ १६)
इत्यादिना षटे सप्रसारणम् । "देना वै य९ सोमम्" (तैस ६ १ ११) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

स्नानादिभ्य सोमक्रयणान् परिददाति—'स्नान' इत्यादिना ॥ स्नानादय सोमस्य
रक्षितार देना । स्वान् शब्दयिता । स्ननेर्ष्यन्तात् पचाषच् (पा ३ १ १३४) । भ्राजत इति
भ्राज दीप्तिमान् । स एवाच् (पा ३ १ १३४) । अहसामरि, अह्वभानदृष्टान्दस । यद्वा-अधि
१५ गयाक्षेपे । अह्वरि अह्वमाना अरयो यस्येयह्वरि पछायमानशत्रु । वम्भारि वम्भ्रम्य-
माणोऽरि । तरिमन्नेनाचि (पा ३ १ १३४) षृपोदरादित्यात् (पा ६ ३ १०९) रूपसिद्धि ।
हस्त हसनशील अनादृतशत्रुवीर्य । सहर्गा आद्यन्तप्रियय । अभिमप्रिता शत्रूणाम् । सुहस्त
कल्याणपाणि शोभनहस्तकृत्यो वा । कृशानु नाशयिता शत्रूणाम् । कृश तनूकरणे । तस्मात्
आनुकूप्यत्यय (उ ४५०) । यद्वा—कृशान् अनयति जीरयति इति अन्तर्भाषितप्रथित

२० अनिते उपप्रत्यय । यद्वा—कृशा रम्यरीर्या अनन प्राणिनो यरिमन् तादृश । सर्व
चात्र पाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । (पा ६ १ १९८) । "आमन्त्रित पूर्वमन्त्रियमानवत्"
(पा ८ १ ७२) इति पूर्वपूर्वाभिधानता । हे स्नानादय , 'एते' 'सोमक्रयणा , सोम क्रीयते व
ते गनादय 'व युष्मभ्य समर्पिता रक्षार्थम् । अत 'तान् यूय' 'रक्षध्वम् । युष्माभिरैते रक्षणीया ये
यूय सोम रक्षध्वम् । व्यत्ययेनामनेपदम् (पा ३ १ ८५) । 'मा' 'व युष्मान् सोमक्रयणान् रक्षत
२५ केचिदपि 'दमन्' अहिसिपु । दम्भेदृष्टान्दस च्चेरडादेश । " एते वाऽमुष्मिन् लोके सोममरक्षन्"
(तैस ६ १-१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीये प्रपाठके सप्तमोऽनुयाक ॥

स्थानेति ॥ कल्प— "अथ सोमक्रयणाननुदिशति स्वान् भ्राजाह्वरि वम्भारि हस्त सुहस्त
कृशानवेते व सोमक्रयणास्तान् रक्षध्वं मा वो दमक्षिति" (बौध् ६-१५) इति ॥ स्नानादय

३० * "श (स्य?) मेध" इत्यनुपलक्ष्यमूलम् । स्यमे स्योनं व्युत्तिपादयिष्यन्ति मद्यमास्त्राचार्या
इत्यमत्यात् व्याख्यानात् स्पष्टीभवति । वस्तुनस्तु 'सिचैर्युं च' (उ २९६) इत्यनेन सिचैरीणादिके
< नप्रत्यये स्योनशब्दः सिच्यति । "च्छो श्रद्धनुनासिके च" (पा ६-४ १९) इत्यस्मिन्मध्ये काश्चिन्न
द्रष्टव्या । 'स्यानु स्वन घन शब्दे' इत्याकारं व्याख्यातं द्वादशपङ्क्तौ 'स्वान् शब्दयिता' इत्यमत्यात्
संभाव्यते । ७ तं ति -अस्येत्य' । ८ त-हननशील ।

[सोमक्रयः]

सोमरक्षकाः । सोमः क्रीयते यैर्गवादिभिस्ते सोमक्रयणाः । हे स्वानादयः, वान् सोमक्रयणान् पालयत । केऽपि वैरिणो युष्मान् मा हिंसिपत । अत्र मूल्यभूतान् सोमक्रयणाननुदिश्य पश्चात् सोमस्वीकारो युक्तः । अत्रोक्तक्रमेण^१ ‘ मित्रो नः ’, ‘ इन्द्रस्योरुम् ’ इति मन्त्रद्वयमुपरिष्ठाद्व्याख्यास्यते (तैसं ६.१.११) ॥
^२ इमं मन्त्रं व्याचष्टे—“ स्वान् आजेत्याहैते वा अमुष्मिँहोके सोममरक्षन् तेभ्योऽपि सोममाऽहरन् ” (तैसं ६.१.१०) इति । अधि अधिकं प्रभूतम् ॥ विपक्षस्वपक्षयोर्दोषतत्समाधाने दर्शयति—“ यदेतेभ्यः ५
 सोमक्रयणात्रानुदिशेदक्रीतोऽस्य सोमः स्यात्तास्यैतेऽमुष्मिँहोके सोमं रक्षेयुर्थदेतेभ्यः सोमक्रयणाननु-
 दिशति क्रीतोऽस्य सोमो भवत्येतेऽस्यामुष्मिँहोके सोमं रक्षन्ति ” (तैसं ६.१.१०) इति । सोमं
 सोमयागफलम् ॥ अथ सोमस्वीकारस्य प्राप्तवसरत्वात् मन्त्रं व्याचष्टे—“ वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो
 मित्रो न एहि सुमित्रथा इत्याह शान्त्यै ” (तैसं ६.१.११) इति ।^३ वन्धनस्य वरुणपाशरूपत्वात्
 तद्युक्तः सोमो वारुणः । अतो वरुणवत् कूरत्वप्राप्तौ तच्छान्त्ये मित्रत्वं^४ प्राच्यते ॥^५ ऊरुस्थानं पूर्वाचार- १०
 प्राप्तमित्याह—“ इन्द्रस्योरुमा विश्व दक्षिणमित्याह देवा वै यं सोममक्रीणन् तमिन्द्रस्योरौ दक्षिण
 आऽसादयत्रेष खलु वा एतर्हीन्द्रो यो यजते तस्मादेवमाह ” (तैसं ६.१.११) इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः —

“ सोमं जपेत् क्रयात् पूर्वं शुक्रं स्वर्णं तत्क्रये ।

अस्मे स्वर्णमपादसे तप जप्यं क्रयेऽजया ॥ १ ॥

१५

अस्मे ज्यो स्वामिने दधाच्छुक्रानूर्णास्तुकामय ।

सोम विष्येत् कृष्णयोर्णास्तुकया क्रयकारिणम् ॥ २ ॥

मित्रः सोममुपादायेन्द्रस्योरानुपवेशयेत् ।

स्वान् मूल्याननुदिशेदिमे^६ मन्त्रा नवोदिताः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

अथ मीमांसा ॥ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

२०

“ क्रयणेपु विकल्पः स्यात् साहित्यं वाऽग्रिमो यतः ।

कार्यैक्यमानतेर्लाभात् दशोक्तेश्च समुचयः ॥ ” (जैन्या १२.४.४) इति ॥

“ अजया क्रीणाति ” (तैसं ६.१.१०), “ हिरण्येन क्रीणाति ” (तैसं ६.१.१०), “ वाससा
 क्रीणाति ” (तैसं ६.१.१०) इत्यादीनि बहूनि सोमक्रयसाधनद्रव्याण्यान्नातानि । तेषां कार्यैक्याद्विकल्प
 इति चेत् । नैवम् । बहुभिर्द्रव्यैर्विक्रेतुरानतेः सौलभ्यात् । “ दशभिः क्रीणाति ” (तैसं ३.७.७) इति २५
 संख्योक्तेश्च समुचयः ॥ अत्र सर्वाणि^७ “ यजंषीति नास्ति कश्चिच्छन्दोविशेषः ”^८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविराचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

११. आ.म.२.हा-अतोऽर्थक्रमेण । १२. तं.म.२-इमं तु । १३. तं-संनद्धस्य । १४. आ.पा.
 हा-प्रतिपादयति । १५. म.२-ऊरुस्थापनम् । १६. तं-दिशेदिति । १७-१७. आ.हा-यजूपि; ३०
 क-यजूपि नास्ति कश्चिच्छन्दोविशेषः ।

उदायुषा स्वायुषोदोषधीनाः रसेनोत्पर्जन्यस्य शुष्मेणोदस्थाममृताः अनु ।

उर्वन्तरिक्षमन्विह-

उदिति । आयुषा । स्वायुषेति सु-आयुषा । उदिति । ओषधीनाम् । रसेन ।

उदिति । पर्जन्यस्य । शुष्मेण । उदिति । अस्याम् । अमृतान् । अनु ।

उरु । अन्तरिक्षम् । अन्विति । इहि ।

५

सोममादापोत्तिष्ठति—' उदिति ' अनवसानयानुप्रभा । उच्छब्दादयश्चत्वारोऽपि पादाः । ' अस्याम् ' इति वक्ष्यते, तेन ' उद् ' इत्यस्य सन्नन्व- । आयु सोम । अयनीय-त्वादायुषोऽस्य वा हेतुत्वात् । स एव विशेष्यते—' स्वायुषा शोभनमायुर्देवमस्मिन्निति स्वायुः । " नवसुप्त्याम् " (पा ६२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तादृशेन त्वया सहस्रम् ' उद् ' अस्याम् उत्तिष्ठामि । छान्दसो, लुङ् । " गातिस्था " (पा २४७७) इति सिचो लुक् । १० तदिदम् ' ओषधीना ' रसेन सारेण ' उद् ' अस्याम् । ' पर्जन्यस्य ' शुष्मेण वलेन ' उद् ' अस्याम् । तदुभयस्यापि तदधीनत्वात् । किंच—' अमृतान् अमरणान् देवान् ' अनु लक्ष्मीहृत्य उदिस्य वा त्वया सह ' उद् ' अस्याम् अमरणान् देवान् कर्तुमिति यावत् । उत्तरपदाद्युदात्तत्वे (पा ६२११६) पूर्ववत् रुत्वानुनासिकौ साहितिकौ (पा ८३९, ३) । " देवता एवान्वारभ्योत्तिष्ठति " (तैस ६१११) इति ब्राह्मणम् ॥ १५

सोमवाहनमनोऽभिप्रैति—' उरु ' इति गायत्र्यैकपदया ॥ निर्गतीर्णमाकाशमनुगच्छ निर्वाध गच्छेति । व्याख्याता चैयम् (तैस १-१-२) । " अन्तरिक्षदेवत्यो ह्येतर्हि सोम " (तैस ६१११) इति ब्राह्मणम् ॥

सप्तमेऽनुवाके ' सोमक्रयोऽभिहित । अथ क्रीत सोम ' प्राचीनवशे नेतुमष्टमे शकटारोपण सोमस्योच्यते ॥ २०

उदायुषेति ॥ कल्प —" अथैनमादापोत्तिष्ठति उदायुषा स्वायुषोदोषधीनाः रसेनोत्पर्जन्यस्य शुष्मेणोदस्थाममृताः अन्विति " (बौध् ६१५) इति ॥ ३० अथ ' अमृतान् देवाननुलक्ष्याऽऽपुरादिविशेषण-विमिश्रेण सोमेन सह ' उद् ' अस्याम् उत्तिष्ठामिति । ' चिरजीवनमायु । तत्रापि रोगाद्युपद्रवद्विह स्वयु । तदुभयप्रदत्वात् सोमस्य तदुभयरूपत्वम् । ' ओषधीना ' पर्जन्यस्य च सोम- सार । इतरौपधिवत् भूमिविशेषे जायमानत्वात् वृष्ट्या वर्धमानत्वाच्च । चतुर्भिर्दिशेषु ' पृथक् क्रियापदमन्वेतुं चत्वार उव-शब्दाः ॥ अमृतशब्दानुशब्दयोरर्थमाह—" उदायुषा स्वायुषेत्याह देवता एवान्वारभ्योत्तिष्ठति " (तैस ६-१-११) इति ॥ २५

उर्विति ॥ कल्प —" उर्वन्तरिक्षमन्विहीति शकटयाभिप्रनञ्जति " (आपधौ १०-२७-९) इति ॥ उत्थापनमारभ्य पुनर्ममौ स्थापनपर्यन्तं सोमोऽन्तरिक्षाधार इत्यभिप्रायं दर्शयति—" उर्वन्तरिक्ष-मन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवत्यो ह्येतर्हि सोम " (तैस ६-१-११) इति ॥ ३०

१. आ इ. पा हा-सोमक्रयणमभिहितम् । २. क-प्राचीनवशम् । ३. आ हा-' अय ' नास्ति, क-अहम् । ४. म२-उत्तिष्ठामि । ५. म२-चिर जीवनमायु, आ इ हा पा-जीवनमायु ।

सोमस्य शकटारोपणम्]

-ऽदित्याः सदोऽस्यदित्याः सद आ सीदास्तंभ्नाद्द्यामृषभो अन्तरिक्षममिमीत वरिमाणं पृथिव्या आऽसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि
 अदित्याः । सर्दः । अस्ति । अदित्याः । सर्दः । एति । सीद । अस्तंभ्नात् । द्याम् ।
 ऋषभः । अन्तरिक्षम् । अमिमीत । वरिमाणम् । पृथिव्याः । एति । असीदत् ।
 विश्वा । भुवनानि । सम्राडिति सम्-राट् । विश्वा । इत् । तानि । वरुणस्य । व्रतानि ।

५

नीडे कृष्णाजिनमास्तृणाति—‘अदित्याः’ इति ॥ ^१अदित्याः देवमातुः ^२सदः सदं लोकलक्षणं त्वम् ^३अस्ति ॥

तस्मिन् सोमं निदधाति—‘अदित्याः’ इति ॥ ^१अदित्याः ^२सदः सदंनस्थानीयेतत् कृष्णाजिनम् ^३आ ^४सीद उपविश अस्मिन् ॥

सोममुपतिष्ठते—‘अस्तंभ्नात्’ इति त्रिष्टुभा ॥ अमिमीत इति द्वितीयस्य पादस्यादिः, १०
 अत एव न निहन्यते (पा ८०१-१८) । ^१अस्तंभ्नात् स्तब्धां दृढामकरोत् । ^२द्यां बुलोकम् ।
^३ऋषभः वर्षिता ^४अन्तरिक्षम् ^५अमिमीत मितवान् निर्मितवान् । ^६वरिमाणं ^७पृथिव्याः, वरिमाणम्
 उरुत्वम् । “ प्रियस्थिर ” (पा ६०१-५७) इत्यादिना वरादेशः । यद्वा—वरिमाणं वारक-
 त्वम् । “ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ” (पा ३०२-७५) इति मनिन् । उञ्छद्विर्दृष्टव्यः
 (पा ६०१-६०) । ^१आसीदत् व्याप्तवान् वर्षेण । ^२विश्वा विश्वानि च ^३भुवनानि भूतजातानि १५
 आसीदत् इत्येव । यद्वा—अन्तरिक्षममिमीत वरिमाणं च पृथिव्या अमिमीतेत्येव । विश्वानि
 भुवनानि आसीददिति, अन्तर्भावितप्यर्थो वा आसादयति विश्वानि भुवनातीति । “ शेष्टन्दसि
 बहुलम् ” (पा ६०१-७०) इति लुक् । ^१सम्राट् संगतदीतिः । “ मो राजि समः कौ ”
 (पा ८०३-२५) इति मकारः । यान्येवंविधानि ^२तानि विश्वान्येव ^३वरुणस्य वारकस्य सोमस्य
^४व्रतानि वीर्याणि कर्माणि । त्वमेवेन्द्रो भूत्वा तथा तथा कृतवानित्यर्थः । “ वारुण्यर्चाऽऽसादयति ” २०
 (तैसं ६०१-११) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अदित्या इति ॥ बौधायनः—“ तस्य नीडे^१ कृष्णाजिनमास्तृणारयदित्याः सदोऽसीति । अदित्याः
 सद आ सीदेति कृष्णाजिने राजानम् । अथैनमुपतिष्ठतेऽस्तंभ्नाद्द्यामृषभो अन्तरिक्षममिमीत वरिमाणं
 पृथिव्या आऽसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानीति ” (बौश्रौ ६-१५) इति ।
 आपस्तम्बो द्वितीयवृत्तीयमन्त्रावेकीचकार (आपश्रौ १०-२७-१०) ॥ हे कृष्णाजिन, त्वम् ^१अदित्याः भूमेः २५
^२सदः स्थानम् ^३अस्ति । हे सोम, तस्याः ^४सदः प्राप्नुहि । ^५ऋषभः श्रेष्ठोऽथ सोमो यथा ^६बुलोको न
 पतति तथा ^७स्वभनं संचस्कार, ^८अन्तरिक्षम् एतावदिति ^९अमिमीत, ^{१०}पृथिव्याः ^{११}वरिमाणं गुस्त्व-
 चामिमीत । स सोमदेवः स्वमहिम्ना सम्पक् राजमानः विश्वानि ^{१२}भुवनानि ^{१३}आऽसीदत् व्याप्तवाद् । ^{१४}विश्वा
^{१५}वृत् ^{१६}तानि सर्वाण्येवोक्तानि कर्माणि सर्वैवरकत्वेन वरुणनाम्नः सोमस्य ^{१७}व्रतानि व्रतवृत्तित्तानि ॥

६. आ.इ.पा.हा-छिद्रे । ७. तं-बुलोकात् । ८. तं-चकार ।

३०

[सोमस्य ऋकदारोपणम्

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान् वाजमर्वत्सु पयो अघ्नियासु ह्रत्सु(१) ऋतुं वरुणो विश्वमि
द्विवि सूर्यमदधात् सोममद्रावु-

वनेषु । वीर्ति । अन्तरिक्षम् । ततान् । वाजम् । अर्धस्त्रियार्द-सु । पर्य । अघ्नियासु ।

ह्रस्वित्ति ह्रत्-सु (१) । ऋतुम् । वरुणः । विश्वः । अग्निम् ।

द्विवि । सूर्यम् । अदधात् । सोमम् । अद्रौ । उदिति ।

सोम वाससा वेष्टयति—' वनेषु ' इति त्रिष्टुभा ॥ ' वाजम् ' इति द्वितीयस्यादि ' ,
' ह्रत्सु ' इति तृतीयस्य , ' दिवि ' इति चतुर्थस्य ॥ ' वनेषु वृक्षेषु वृक्षपण्डेषु वा ' अन्तरिक्ष
भूताकाश ' वि ' ततान् विस्तारितवान् । ' वाज वेगम् ' अर्वत्सु अश्वेषु वि ततान् । " अरण्यस-
वनज " (पा ६.४.१२७) इति ऋदेशः । ' पय क्षीरम् ' अघ्नियासु गोषु वि ततान् ।
१०. अहन्तव्या अघ्निया । " अघ्न्यादयश्च " (उ ५.६.१) इति निपात्यते । ' ह्रत्सु हृदयेषु ' ऋतु
विज्ञानं वि ततान् । ' वरुण वरुणशब्दवाच्यः । सोम ' विश्व मर्त्येषु ' अग्निं विततान् । ' दिवि
' सूर्यम् ' अदधात् स्थापितवान् । ' सोम छत्वारूपमात्मानं ' अद्रौ अदधादित्येव । त्वमेव यथैतत्
सर्वमकरो तथा वाससा आत्मानं वेष्टयामीति ॥

प्रथमद्वितीयमन्त्रयो स्पष्टार्थता दर्शयति— " अदित्याः सदोऽस्त्यदित्याः सद आ सीदेत्याह ययापजुरेवैतत् " (तैस ६.१.११) इति ॥ द्वितीयमन्त्रसार्थं यदासादनं तदेव तृतीयमन्त्रेणापि कर्तव्यमित्यमुमयं हेतुपन्यास-
पुर सर विधत्ते— " वि वा एनमेतदध्वयति यद्वाहणः सन्त मैत्र करोति वाहण्यचोऽससादयति स्वयैवैन
देवतया समध्वयति " (तैस ६.१.११) इति । उपनद्ध सोमो वरुणः, यद्विषये " मित्रो न एहि " (तैस १.२.७) इति मन्त्र पठन् मैत्रं करोतीति " यदास्ति , एतेनैव " सोमं व्यध्वयति समृद्धिहीनं करोति,
वारण्यचो तु समध्वयति ॥

२०. चनेष्विति ॥ कल्प— " अथैनं वाससा परितनोति वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान् वाजमर्वत्सु पयो
अघ्नियासु ह्रत्सु ऋतुं वरुणो विश्वमि द्विवि सूर्यमदधात् सोममद्राविति " (बौध्मी ६.१.५) इति ॥
' विततान् ' इति प्रतिवाक्यमन्वैति । वरुणनामक सोमदेवो जगदीश्वरेणामिदं सर्वं निर्गमे । तत् ' किम् ?
' वनेषु वृक्षमध्येषु ' अन्तरिक्षम् अत्रकाश ' वि ' ततान् । " ' अर्वत्सु वाजिषु ' वाज गतिविशेषम् " , ' पय
गोषु , हृदयेषु चित्तेषु ' ऋतु सकल्पः , ' विश्व प्रजासु जाडराशिं " ' भौमाग्निं वा " , शुलोकं ' सूर्यं , पर्वते सोम-

२५. वह्योम् ' अदधात् अस्यापयत् ॥ अनेन मन्त्रेण कर्तव्यं विधत्ते— " वाससा पर्यान्हाति सर्वदेवत्यं वै वास
सर्वाभिरैवैन देवताभि समध्वयत्ययो रक्षसामपहृथै " (तैस ६.१.११) इति ॥ मन्त्रार्थो लोकप्रसिद्ध
इत्याह— " वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेत्याह वनेषु हि व्यन्तरिक्षं ततान् वाजमर्वत्सु इत्याह वाजम् अर्वत्सु
पयो अघ्नियासु इत्याह पयो अघ्नियासु ह्रत्सु ऋतुमित्याह ह्रत्सु हि ऋतु वरुणो विश्वमित्याह वरुणो
हि विश्वमि द्विवि सूर्यमित्याह दिवि हि सूर्यं सोममद्रावित्याह प्रावाणो वा अद्रयस्तेषु वा पय सोम
३०. दधाति यो यजते तस्मादेवमाह " (तैस ६.१.११) इति । अद्रिशब्देनात्र पापाण्यबहुलो गिरिविश्वो ।
पापाण्यमधिषु सोमस्योत्पत्तेः । यजमानस्तेषु पापाण्येषु सोमं प्राप्नोति ॥

१ त-द्वितीयस्य पादम्यादि ।

९-९. उ पा भा-यदेनम्, हा-यदेतेनम् । १०. क-किम् । ११-११. इ.उ नं पा मा-

' अर्वत्सु गतिविशेषम् ' नास्ति । आ क.-अर्वत्सु वाजिषु वाजं वेग गतिविशेषम्, मर- वाज वेगमध्येषु ।
१२-१२ आ क.हा- ' भौमाग्निं वा ' नास्ति ।

सोमस्य शकटारोपणम्]

दु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥

उच्चावेतं धूर्पाहावनश्रु अवीरहणौ ब्रह्मचोदनौ

उ । त्वम् । जातवेदसमिति जात-वेदसम् । देवम् । वहन्ति ३केतवः । दृशे । विश्वाय । सूर्यम् ।

उच्चौ । एति । इत्म् । धूर्पाहाविति धूः-साहौ । अनश्रु इति । अवीरहणावित्यवीर-हनौ ।

ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्म-चोदनौ ।

सौर्यर्चा कृष्णाजिनं पुरस्तात् प्रत्यानह्यत्पूर्ध्वग्रीवम्-‘उदु त्वम्’ इति गायत्र्या ॥ ११ तं १जातवेदसं जातानां वेदितारम् । “ *गतिकारकयोरपि ” (उ.उ ६७६) इत्यसुन्यायः* । जातप्रज्ञानं वा । १सूर्यं १देवं देवनादिगुणयुक्तं १उद् १वहन्ति ऊर्ध्वं वहन्ति १केतवः रश्मयः १दृशे द्रष्टुम् । “ दृशे विश्वे च ” (पा ३.४.११) इति निपात्यते । १विश्वाय विश्वार्थम् । विश्वं लोको यथा एनं पश्येत् तदनुरूपमुद्ब्रह्मन्ति । रमैभावाभावश्चान्दसः । क्रियमाणेन का संगतिः ? १० उच्यते- एतस्य कर्मणः १सामर्थ्यादितदेवं भवतीति १ ॥

सोमवाहनावानीयमानौ प्रतिमन्त्रयते-‘उच्चौ’ इति विराजैकपदया यजुरन्तया ॥ हे १उच्चौ वलीवर्दी, १एतम् आगच्छतम् । १धूर्पाहौ धूर्पाहौ धुरः सोढारौ धुरं वोढुं समर्थौ । “ छन्दसि सहः ” (पा ३.२.६३) इति ष्विः । पूर्ववत् षत्वम् (पा ८.३.५६) । १अनश्रु अश्रुवर्जितौ अखिनौ सन्त्वावागच्छतम् । “ नञ्सुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । १५ यद्वा-अनसि शकटे वोढ्वेन श्रुतौ विल्यातौ । क्तिपि (पा ३.२.७६) तुगभावश्चान्दसः । अनो वोढ्वेन श्रितौ वा । श्रयतेः क्तिपि (पा ३.२.७६) वर्णव्यत्ययः तुगभावश्चान्दसः । १अवीरहणौ अहिंसकौ दान्तौ सन्तौ । यजुरादित्वान् निहन्यते । १ब्रह्मचोदनौ ब्रह्म अन्नम्, तत्साधनत्वादिह सोम उच्यते । तस्य चोदनौ प्रस्थापयितारौ सन्तौ । कर्तारि कारणे वा ल्युटि (पा ३.३.११३) कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ॥ २०

उदिति ॥ कल्पः-“ उदु त्वं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णाजिनं पुरस्तात् ११ प्रत्यानह्यत्पूर्ध्वग्रीवं घृहिःष्यात् विशसनम् ” (आपश्रौ १०.२७.२०) इति ॥ स च मन्त्र एवं पठ्यते-‘उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम्’ इति ॥ १केतवः रश्मयः १त्वं तं परोक्षं १जातवेदसम् उत्पन्नस्य सर्वस्य जनतो वेत्तारं १सूर्यं १देवम् १उद् १वहन्ति ऊर्ध्वं प्रवेक्षं प्रापयन्ति । १किमर्थम् ? १विश्वाय १दृशे सर्वस्य जनतो दर्शनार्थम् ॥ सौर्यमन्त्रेण रक्षांसि निवार्यन्त इत्याह-“ उदु त्वं जातवेदसमिति सौर्यर्चा १५ कृष्णाजिनं प्रत्यानह्यति रक्षसामपहस्यै ” (तैसं ६.१.११) इति ॥ २५

उच्चाविति ॥ कल्पः-“ अथ सोमवाहनावानीयमानौ प्रति मन्त्रयते उच्चावेतं धूर्पाहावनश्रु अवीरहणौ ब्रह्मचोदनाविति ” (बौश्रौ ६.१५) इति ॥ हे १उच्चौ वलीवर्दी, १एतम् आगच्छतम् । कीदृशौ ? १धूर्पाहौ भारं सहमानौ १अनश्रु अनसि १शकटे श्रुतौ ख्यातौ १अवीरहणौ वीरं शकटस्थितं सोममवाधमानौ १ब्रह्मचोदनौ, ब्रह्म अन्नम्, कृपिद्वारेणान्नप्रवर्तकौ ॥ मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामाह-“ उच्चावेतं ३० धूर्पाहावित्याह यथायजुरेवैतत् ” (तैसं ६.१.११) इति ॥

*-“ गतिकारकोपपदयोः... ” (उ ६७६) इत्यनेन असिबिधीयते । ऋग्वेद १.४४.१ इत्यत्र सायणाचार्यैरपि “ गतिकारकयोरपि... इति असुन्न ” इत्येव व्याख्यातम् । २-२, ति-सामर्थ्यादित एवं वहन्ति ।

१३. आ.म.२.हा-‘पुरस्तात्’ नास्ति । १४. इ.उ.पा.भा.हा-‘किमर्थम्’ नास्ति । १५. इ. उ.पा.भा.हा-‘शकटे’ नास्ति । ३५

[सोमस्य शकटारोपणम्
वरुणस्य स्कम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसि प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशः ॥ ८ ॥

[हस्तु पञ्चत्रिंशच्च]

वरुणस्य । स्कम्भनम् । असि । वरुणस्य । स्कम्भसर्जनमिति स्कम्भ-सर्जनम् ।

असि । प्रत्यस्त इति प्रती-अस्त । वरुणस्य । पाशः ॥ ८ ॥

५ [मैस १-२६, कास २-६-७, कपि १-१९, २-१, वास ४ २८-३३]

दक्षिण युनक्ति—‘ वरुणस्य ’ इति ॥ वरुणस्य स्कम्भन स्तम्भनमुत्पादयिता त्वम्
असि यागद्वारेण । यद्वा—वरुणस्य वरणीयस्य वारयितुर्वा सोमस्य स्कम्भन धारयिता असि ॥

शम्यामन्नगृहति—‘ वरुणस्य ’ इति ॥ वरुणस्य सोमस्य स्कम्भन स्कम्भ अविचलितमव-
स्थान तस्य सर्जनम् उत्पादयिता च असि त्वदधीनत्वात् स्कम्भनस्य ॥

१० योत्रेण वज्जाति—‘ प्रत्यस्त ’ इति ॥ प्रत्यस्त. उक्थित वरुणस्य पाश त्वमसि ।
यद्वा—त्वया बन्धने कृते वरुणस्य पाश प्रत्यस्त ॥

॥ इति द्वितीयेऽष्टमोऽनुवाक ॥ ८ ॥

वरुणस्येति ॥ बौधायन —“ तयोर्दक्षिण पूर्व युनक्ति वरुणस्य स्कम्भनमसीति । वरुणस्य
स्कम्भसर्जनमसीति शम्यामन्नगृहति । प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इति योत्रम् ” (यौध्रौ ६-१५) इति ।

१५ आपस्तम्ब —“ वरुणस्य स्कम्भनमसीति शम्या प्रतिमुच्योस्त्राजेत धूर्पाहावित्यनद्वाहायुपाज्य’ वारण-
मसीति “ योत्रपाशं परिहृत्य ” प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इत्यभिधानीं प्रत्यस्यति ” (आपधौ १०-२८ १)

इति ॥ द्वापान्तरानुसारेण “ वारुणमसि ” (मैसं १-२६, कास २ ७, कपिसं २-१) इत्युक्तम् ।
एतच्छात्रानुसारेण ‘ वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसि ’ इति द्रष्टव्यम् । युगच्छिडे प्रक्षेप्य शङ्कु शम्या । हे

२० शम्ये, त्वं वरुणस्य उक्षणे निवारणीयस्य बलीवर्द्धस्य स्कम्भन निवारण कुर्वती अमि । गत्वन्धनसाधनं
योत्रम् । हे योत्र, त्वमपि पलायनाश्विवारणीयस्य शम्येव निवारण सृजसि । दीर्घरज्जु पाश । स च
प्रत्यस्त शकटस्योपरि प्रसारित ॥ एते त्रयो मन्त्रा स्पष्टार्था इति ब्राह्मणेनोपेक्षिता ॥

अत्र विनियोगसम्यक्—

“ उदायु सोममादायोर् गच्छेच्छकट प्रति ।

अदि सृत्वाऽजिनं सोममदित्या सेति सादयेत् ॥ १ ॥

२५ वने वस्त्रेण बद्ध्वोऽनु प्रत्यानहति धर्मणा ।

उत्सावनहुहोयौगो वरु शम्यां विनिक्षिपेत् ॥ २ ॥

वरु बद्ध्वा योत्रपाश प्रति धानीमुपास्यति ।

अनुवाके द्वाष्टमेऽस्मिन् मन्त्रा एते दशोदिया ॥ ३ ॥ ” इति ।

“ अत्र भीमासा नास्ति ” ॥

३० अथ छन्द । ‘ उदायुषा ’ इत्यनुष्टुप् । ‘ उरु ’ इत्येकपदा गायत्री । ‘ अस्तग्नात् ’ इति,

‘ वनेषु ’ इति च त्रिष्टुप् । ‘ उदु रयम् ’ इति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायैप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाक ॥ ८ ॥

१६. आ पा हा-प्रतिमोच्यो । १७ त-‘तुपयुज्य । १८-१८ त-‘योत्रेण संहत्य ।

३५ १९ इ च त.पा भा म२-सत्वाजिनम् । २० म२-सदित्ते । २१-२१. इ उ.पा.भा-‘ अत्र भीमासा
नास्ति ’ नास्ति, तं म२- अत्र विशेषविचारो नास्ति ।

सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनम्]

प्र च्यवस्व भुवस्पते विश्वान्याभि धामानि मा त्वा परिपरी विदन्मा त्वा
परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अधायवो मा गन्धर्वो विश्वावसुरा

प्रेति । च्यवस्व । भुवः । पते । विश्वानि । अभीति । धामानि । मा । त्वा ।

परिपरीति परि-परी । विदत् । मा । त्वा । परिपन्थिन इति परि-पन्थिनः । विदन् ।

मा । त्वा । वृकाः । अधायव इत्यव-यवः । मा । गन्धर्वः । विश्वावसुरिति विश्व-वसुः । एति । ५

शकटेन सोमं प्रचावयति—‘प्रच्यवस्व’ इति तिसृभिः ॥ तत्र प्रथमा पट्पदा अति-
जगती । ‘प्र च्यवस्व’ प्रकर्षेणास्मात् देशात् गच्छ भुवः भुवनस्य पते सोम । “पष्टथाः
पतिपुत्र” (पा ८.३.५३) इत्यादिना सत्वम् । “सुवामन्त्रिते” (पा २.१.२) इति
पराङ्मन्त्रात् पष्टथामन्त्रितसमुदायो निहन्यते (पा २.१.२ वा १) । विश्वानि धामानि
गन्तव्यानि स्थानानि अमि लक्ष्मीकृत्य गच्छ । “अभिरभगे” (पा १.४.९१) इति १०
कर्मप्रवचनीयत्वम् । किञ्च—तथा गच्छन्तं त्वां परिपरी मा विदत् मा प्रापत् । विन्दतेर्लुङि
लृटित्वाद्ङ् (पा ३.१.५५) । “छन्दसि परि” (पा ५.२.८९) इत्यादिना पर्यवस्थातरि
निपात्यते । योऽध्वन्याक्रम्य वाधते स पर्यवस्थाता । स विश्वावसुर्गन्धर्वोऽभिप्रेतः यः पूर्वं सोमं
पर्यमुष्णात् । ब्राह्मणं च भवति—“मा त्वा परिपरी विददित्वाह यदेनादः सोममाहियमार्णं गन्धर्वो
विश्वावसुः पर्यमुष्णात् तस्मादेवमाहापरिमोषाय” (तैस ६.१.११) इति । स इदानीं त्वां मा १५
विददिति । किञ्च सर्व एव परिपन्थिनः विश्वावसोरन्येऽपि त्वां मा विदन् । तेनैव निपात्यते
(पा ५.२.८९) । किञ्च—वृकाः आदाय गन्तारः । कुक वृक आदाने । इगुपधात्कः
(पा ३.१.१३५) । *पचाथच् (वा ?) (पा ३.१.१३४) । *पुपादिर्द्रष्टव्यः । अधायवः
अयं पापं वधादिकं तत्रेच्छन्तः । “छन्दसि परेच्छायाम्” (द्र.पामा, काशिका ३.१.८)
इति क्यच् । “अश्वाघस्यात्” (पा ७.४.३७) इत्यात्वम् । येऽन्विनि पीडां कुर्वन्तोऽन्यत्र वाधितुम् २०
अध्वनोऽपनयन्ति ते त्वां मा दधत् मा आत्मसात्कार्पुः । दध पालने । छन्दसः च्छेरडादेशः । एवं
तु वक्ष्यमाणस्थैकवचनस्य विपरिणामेन संवन्धः छिट्टः स्यात् । तस्माद्वृका अपि त्वां मा
विदन्नित्येव । किञ्च—विश्वावसुनामा गन्धर्वः त्वां मा दधत् परिपरी च मा भूत्, आदधिता च मा
भूत् इति द्वयमस्य निषिध्यते । चतुर्यपादो विवृद्धाक्षरः ॥

अष्टमे सोमस्य शकटारोपणमुक्तम् । आरोपितस्य नवमे गमनमुच्यते ।

२५

प्रेति ॥ अधायवः—‘सुप्रहृण्योमिति त्रिल्वतायां प्रचावयन्ति प्र च्यवस्व भुवस्पते विश्वा-
न्याभि धामानि मा त्वा परिपरी विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अधायवो मा गन्धर्वो
विश्वावसुरा दधच्छपेनो भूत्वा परा पत यजमानस्य नो गृहे देवैः संस्कृतमिति प्रदक्षिणं राजानं परि-

१. तं.ति—प्रकर्षेणात्मनात्यात् । २. तं.ति—‘सर्वे’ इत्यस्यानन्तरं ‘ते’ । *पचाथचि वृका
इत्यत्र गुणाभावश्चिन्त्यः । *पुपादिर्द्रष्टव्यः (पा ६.१.२०३) इति पाठः संभाव्यते । तेन वृका ३०
इत्यस्यानुदात्तत्वं सेत्स्यति । ३. मै—‘अधाववः’ नास्ति । ४. तं.ति—‘वचनान्तस्य । ५. ५. ति—विपरिणामः ।

१. क.म२—‘अष्टमे’ इत्यस्यानन्तरम् ‘अनुवाके’ ।

[सोमस्य प्राचीनवशं प्रति गमनम्

अथ द्वितीया— 'श्येन' इत्यनुष्टुप् । अत्र तृतीय. पादो हसिष्ठः, चतुर्थो वरिष्ठः ॥ 'श्येन इव शीन' भूत्वा परा पत नि सकट गच्छ अस्मदीयस्य यजमानस्य गृहे प्राग्गो । तत्र दैत्रै ऋत्विग्भि सस्कृतम् आसन्दीस्थानम् । प्रबुद्धादित्वाद्दुत्तरपदान्तोदात्तन्वम् (पा ६ २ १४७) ॥

अथर्युयजमानौ गच्छत— 'यजमानस्य स्वस्त्ययनी' इति ॥ स्वस्त्ययनमग्निनाशप्रापणं तद्वान् ५ असि । यजमानस्य स्वस्त्ययनकारी असि, हे साम । यद्वा—स्वरितमद् अयनम् आश्रय, तद्वान् । अग्निश्वराश्रयत्वात् यजमानस्याप्यग्निश्वराश्रयोऽसीति यावत् । सर्वाया " परादिश्चन्दसि बहुलम् " (पा ६ २ १९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तन्वम् । सतिशिष्टत्वादीनि स्वस्य (पा ६ १ १५८ वा ९) ।

अथ तृतीया — 'अपि पन्याम्' इत्यनुष्टुप् । केचिदाहु — " प्रथमा धृतिर्नृपदा । यजमानस्य स्वस्त्ययनी' इत्यादिका तु पञ्चपदा पङ्क्ति " इति ॥ अपि च वय अपि पन्या २० *पन्यानम् अगस्महि सप्राप्ता वप्रसादेन सोम । कीदृशम् ? स्वस्तिगा, स्वरित अग्निनाश गम्यते येन

वहन्ति । अथैतावन्जसोपमक्रामतोऽध्वर्युयजमानश्च यजमानस्य स्वस्त्ययन्यस्यापि पन्यामगस्महि स्वस्तिगा-मनेहस येन विश्वा परि द्वियो वृणक्ति विन्दते वस्ति " (बौथ्री ६.१.६) इति । आपस्तम्बो "मन्त्रद्वय त्रेधा विभक्तवि— " प्र च्यवस्व सुवस्वत इति प्राज्ञोऽभिप्रयाथ प्रदक्षिणमावर्तन्ते " । इयेनो भूत्वा परा पतेत्यध्वर्यु राजानमभिमन्त्रयते । अपि पन्यामगस्महीत्यध्वर्युयजमानश्च दक्षिणेनोत्तरेण " वा राजानमतिक्रामत " ।

१५ (आपथ्री १० २९ १-३) इति ॥ भूशब्देन भूमौ स्थितानि भूतानि यजमानाध्वर्युप्रभृतौन्युपलक्ष्यन्ते । तेषां च भूतानां पालकत्वात् पति सोम । हे भूतपते सोम, विश्वानि धामानि प्राचीनवशहविर्धानादिस्थानानि अभिलक्ष्य प्रकर्षेण च्यवस्व गच्छ । परिपरी मार्गं बाधकस्करप्रभु स त्वा मा जानातु । परिपन्यन तद्भूत्वास्तेऽपि त्वा मा जानन्तु । वृका अरण्यधानः । अध पाप वधरूपमिच्छन्तीति अघाय । तेऽपि त्वा मा जानन्तु । विश्वावतु गन्धर्वं स्वर्गमार्गं सोमस्थापहर्ता । सोऽपि त्वा मा आ दयन्तु ।

२० मा प्रतीक्षताम् । हे सोम, इव श्येनवदुत्तरपदसमर्थो भूत्वा अस्मद्यजमानस्य गृहे प्राचीनवशे परा पत शीघ्रं गच्छ । देवमदृशैरध्वर्युप्रभृतीभि तपोपवेशनायाऽऽमन्दरूपं स्थान सस्कृतम् । स्वस्ति श्रेयोरूपो यन तस्यायनं प्राप्तिम्दत्त्वास्तीति स्वस्त्ययनी यजमानस्य यज्ञप्रापक आसि । अपि च वय पन्यानम् अनुष्ठानरूपम् अगस्महि प्राप्ता । कीदृशम् ? स्वस्तिगा श्रेय प्रापकम् । अनेहस, नकारस्य च्यवयेन हकार, अनेनस पापरहितम् । येन पथा विश्वा द्विप मर्षान् वैरिण परि वृणक्ति सर्वतो

२५ वर्जयति । किंच येन पथा द्रव्य लभने तादृश पन्यान प्राप्ता ॥ प्रथममन्त्रे यथोक्तमर्थं प्रसिद्धतया स्पष्टयति— " प्र च्यवस्व सुवस्वत इत्याह भूतानां ह्येव पतिर्विश्वान्यभि धामानीत्याह विश्वानि ह्येपोऽभि धामानि प्रच्यवते मा त्वा परिपरी त्रिददित्याह यदेवाद्. सोममाहियमाण गन्धर्वो विश्वावसु पर्यमुष्णात् तस्मादेवमाहापरिमोपाय " (तैस ६.१.११) इति । पूर्वं गन्धर्वेण सोमस्थापहृतत्वाद्दस्ति तस्करप्रसन्नित । तस्मात् 'मा' त्वा इत्यादिक वक्तव्यम् ॥ द्वितीयमन्त्रे स्वस्त्ययनीशब्देन यज-

३० प्राप्तिर्विदक्षितेत्याह— " यजमानस्य स्वस्त्ययन्यसीत्याह यजमानस्यैव यजस्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्यते " (तैस ६ १ ११) इति ॥ तृतीयमन्त्रो ब्राह्मणेनोपेक्षित ॥

२ वा क-उक्कमन्त्रयम् । ३ वा.क भा. हा-आवर्तते । ४. म२-'पत' इत्यस्यानन्तर 'यजमानस्य नो गृहे' । ५. क-हि । ६ तं-ममिक्रामत । ७ त-भूपते । ८ क-वीशीम् । ९. क-धेयःप्रातिकरीम्, म२-धेयस प्रापकम् । १०-१० इ.उ.पा.भां-विश्वा परिद्विप, हा-जन विश्वाः ३५ परिद्विप, क-जन विश्वा द्विप. ११ इ.उ.पा.भां-'मा' नास्ति ।

सोमस्य प्राचीनबंधं प्रति गमनम्]

दधच्छुयेनो भूत्वा परां पतु यजमानस्य नो गृहे देवैः संश्रुतं
यजमानस्य स्वस्त्ययनीत्यस्यपि पन्थीमगस्महि स्वस्तिगामनेहसं
येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु

दधत् । श्येनः । भूत्वा । परेति । पतु । यजमानस्य । नः । गृहे । देवैः । संश्रुतम् ।

यजमानस्य । स्वस्त्ययनीति स्वस्ति-अयनी । असि । अपीति । पन्थीम् । अगस्महि ।

स्वस्तिगामिति स्वस्ति-गाम् । अनेहसम् । येन । विश्वाः । परीति । द्विषः । वृणक्ति । विन्दते । वसु ।

तादृशम् । ' गार्ह गतो ' इत्यस्मात् धातोः चिच् (पा ३.२.७४) । अनेहसम् अपापां
पापकल्हितं पन्थानम् अगमाम । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) । " वा गमः "
(पा १.२.१३) इति सिचः कित्वादनुनासिकलोपः । " पथिमथ्यमुक्षामात् " (पा ७.१.८५)
इत्यात्वं व्यत्ययेन (पा ३.१.८५) द्वितीयायामपि भवति । यद्वा— " आशंसायां भूतवच्च " १०
(पा ३.३.१३२) इति लुङ् । तमपि पन्थानं गम्यास्म स्वस्तिगामनेहसम् । पुनश्च पन्था
विशेष्यते । येन पथा गच्छन् विश्वाः द्विषः विश्वान् द्वेषन् । लिङ्गव्यत्ययेन स्त्रीत्वम् । यद्वा—
संपदादिलक्षणः लियां किप् (पा ३.३.१०८ वा ९) । परि वृणक्ति परितो वर्जयति ।
किञ्च— विन्दते लभते च वसु धनं तं पन्थानम् अगमाम गम्यास्म वा ॥

राजानं प्रत्युपतिष्ठते— " नमो मित्रस्य " इति जगत्या ॥ सूर्यात्मना सोमः स्तूयते । १५
नमस्कारोऽस्तु तस्मै मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे चक्षुःस्थानीयाय । महः चतुर्थ्यर्थे षष्ठी
(पा २.३.६२) महते देवाय तत् ऋतं यज्ञं सपर्यत तस्मै देवाय सपर्ययं यज्ञमपि
प्रयुङ्क्ष्वम् । सपर पूजायां कण्डवादिः । विभक्तिव्यत्ययेन (पा ३.१.८५) वा चक्षुःस्थानीयं तं
ऋतेन परिचरतेति । एवं नमस्कारेण यज्ञेन च महान् देव आराध्यत इत्युक्तम् । अधुना
स्तोत्रेणाप्याराधनीय इत्याह— " दूरेदृशे दूरे सर्वदा दृश्यत इति दूरेदृक् । दूरे स्थित्वा सर्वं २०
पश्यतीति वा । " तत्पुरुषे कृति बहुलम् " (पा ६.३.१४) इत्यलुक् । देवजाताय जाता
देवा यस्मिन् । " मित्रायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादित्यः परवचनम् " (पा २.२.३६ वा ९)
इति परनिपातः । कृतेने रस्मिभते, मत्वर्थीयो लुप्यते । यद्वा— केतुः प्रज्ञा, तद्वेतवे
तदात्मने वा दिवः पुत्राय दीप्तेः पुत्रस्थानीयाय, सदा तत्रभ्रवत्वात् । यद्वा—
दिवो ब्रुलोकस्य दुःखात् त्रायकाय । " षष्ठ्याः पतिपुत्र " (पा ८.३.५३) इत्यादिना २५
सत्वम् । ईदृशाय सूर्याय विश्वस्य सवित्रे शंसत शस्त्राणि कुरुत स्तुवतेति यावत् । एवं
लिङ्गात् सूर्योपस्थानमिदं प्रतीयते, सोमोपस्थाने तु विनियुज्यते— " राजानं प्रत्युप-
तिष्ठते " इति । तत्र चक्षुःस्थानीयस्य सूर्यस्य नमस्कारादिना चक्षुष्मान् देव आराधितो
भवतीति आचार्यस्याभिप्रायः । इयं चोपपत्तिः— अत्र प्रकरणे " मित्रवरुणशब्दौ सोमवचनौ
मन्त्रेषु प्रसिद्धौ । यथा— " मित्रो न एहि " (तैसं १.२.७) इति सोम उच्यते । ३०

६-६. मै-इत्यतः । ७. मै-द्वेषान् । ८. तं-सर्वतः । ९. तं,ति.पं- ' पन्थानम् ' नास्ति ।

१०. तं,ति.पं.-मित्रावरुणम् ।

[सोमस्य प्राचीनशं प्रति गमनम्

नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तद्वत् संपर्यत
दूरेदृशो देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसत ॥

नम । मित्रस्य । वरुणस्य । चक्षसे मह । देवार्य । तत् । ऋतम् । संपर्यत दूरेदृश
इति दूरे-दृशे । देवजातायेति देव-जाताय । केतवे दिव । पुत्राय । सूर्याय । शंसत ॥

- ५ मिते त्रायने इति मित्र । “ वरुणो वा एष यजमानमभ्यैति यक्रीत सोम उपनद्ध ”
(तैस ६.१.११) इति च । वरुण इतीदानीं सोमाभिगानम् । वरणीं संभर्ततीति वरुण ।
देवायेति पृथगर्थे चतुर्थी (पा २ ३ ६२ ञ १) । अय भाग - मित्रादिगुणत्रिंशदस्य महतो देवस्यास्य
त्वम् चक्षु स्थानीय [इति] सूर्याय नमस्कारादिक कुरुतेति । अनेनेवाभिप्रायेण “ राजान प्रत्युप-
तिष्ठते ” इति प्रतिशब्द प्रयुक्त । राजान प्रति राजानमुद्दिश्य सूर्यमुपतिष्ठत इति लिङ्गमप्यनिरुद्धम् ॥
- १० नम इति ॥ कल्प - “ अयाग्रेण शाला तिष्ठन्नोक्षमानं राजान प्रति मन्त्रयते नमो मित्रस्य
वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तद्वत् संपर्यत दूरेदृशो देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसतेति ”
(बौश्री ६.१.६) इति ॥ अस्मिन् मन्त्रे सूर्यरूपेण सोम स्तूयते । मित्रस्य मित्राय नम । कीदृशाय ?
वरुणस्य स्वरश्चिभिर्जगदावृणते । पुन कीदृशाय ? चक्षसे सर्वज्ञाय । हे ऋवित्र, मह महते
तस्मै देवाय देवप्रीत्यर्थं संपर्यत सपर्यां सेत्रा कुरुत । किं कृत्वा ? तत् ज्योतिष्टोमरूपम् ऋत
सत्यमवश्यफलप्रद कर्म कृत्वा । किंच सूर्याय शंसत सूर्यप्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । कीदृशाय सूर्याय ?
दूरे दृश्यमानाय देवत्वेन जाताय केतवे अहो लक्षणभूताय ध्रुलोकस्य पुत्रवत् त्रियाय ॥ अस्मिन् मन्त्रे
वरुणदान्दिभिप्रायमाह - “ वरुणो वा एष यजमानमभ्यैति यक्रीत सोम उपनद्धो नमो मित्रस्य वरुणस्य
चक्षस इत्याह दान्दर्थ ” (तैस ६.१.११) इति । य सोम उपनद्ध एष वरुणरूप सन् यजमानमभिलक्ष्य
समागच्छति अतो वरुणनमस्कारेण तद्वत् उपद्रव शान्प्यति ॥
- २० यद्यप्यग्नीषोमीयस्य पशोर्नायमनुष्ठानकालमन्याऽपि प्रसङ्गात् त पशु विधित्सु प्रसङ्ग तावद्दर्शयति-
“ आ सोमं बहन्व्यग्निना प्रति तिष्ठते तौ संभवन्तौ यजमानमभि स भवत पुरा खलु वार्षेय मेधायाऽऽत्मान-
मारभ्य चरति यो दीक्षित ” (तैस ६.१.११) इति । ऋवित्र प्राचीनवरागतस्याऽऽहवनीयस्याग्रे समीप प्रति
सोममानयन्ति । स च सोमोऽग्निना समेत्य प्रतिष्ठितो भवति । तौ चाग्नीषोमौ परस्पर यदा सगच्छेते तदा
यजमानमभिलक्ष्य सगतौ भवत । तद्वत्तदवगम्य किल पुरा यो दीक्षित, स एष यज्ञार्थं स्वात्मानमेवाऽऽलभ्य
पशुत्वेनोपाहरय प्रचरति, सोऽय प्रसङ्ग ॥ इदानीं विधत्ते - “ यदग्नीषोमीय पशुमालभत आत्मनिःकषयण
एवास्य स ” (तैस ६.१.११) इति । अस्य यजमानस्य पश्चालम्भ आत्मनिःकषयण । “ पशुं मूल्यत्वेनाग्नी-
षोमाभ्या दत्त्वा तयो ” स्वभूतमात्मान निष्क्रीणाति ॥ अत्र हवि शेषमक्षणे पूर्वपक्षतया निषेधेति -
“ तस्मात् तस्य नाऽऽश्व पुरयनिःकषयण इव हि ” (तैस ६.१.११) इति । यस्मादय पशु पुरयस्य
मूल्यमिव तस्मात् तस्य पशो सन्नधि हविर्न भक्षणीय तदक्षणे मूल्यनाशप्रसङ्गात् ॥ सिद्धान्तामाह -
“ अयो खल्वहुरग्नीषोमाभ्या वा इन्द्रो वृत्रमहञ्जित यदग्नीषोमीयं पशुमालभते वार्षेय एवास्य स
तस्माद्वादयम् ” (तैस ६.१.११) इति । अयोशब्द पूर्वपक्षव्याहृत्पर्यं । अभिज्ञास्तु अग्नीषोमार्यमिन्द्रो
- १२-१२ इ उ नै पा भा म२ - पुन सर्वज्ञाय नास्ति । १३ आ क हा - तत्त्वत । १४-१४
आ क - पशु मूल्यत्वेनाग्नीषोमाभ्यां दत्त्वा तेन तयो , इ पा मां हा - पशुं मूल्यत्वेनाग्नीषोमाभ्यां दत्त्वा तयो ,
उ - पशु तयो नास्ति । १५ इ त पा भा हा - हवि शेषम् , उ - हवि शेषमन्नम् नास्ति । १६ उ -
१५ मूल्यमिव नास्ति, क हा - मूल्यमेव ।

सोमोन्मोमानत्]

वरुणस्य स्कम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भसर्जनमस्युन्मुक्तो वरुणस्य पाशः ॥ ९ ॥

[मित्रस्य त्रयोविंशतिश्च]

वरुणस्य । स्कम्भनम् । असि । वरुणस्य । स्कम्भसर्जनमिति स्कम्भ-सर्जनम् । असि ।

उन्मुक्त इत्युत्-मुक्तः । वरुणस्य । पाशः ॥ ९ ॥

[मैत्रं १.२.६; काशं २.७; कपिसं २.१; वासं ४.३४-३७]

शकटमुदगीपमुपस्तम्भयति— वरुणस्य स्कम्भनम् असि इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.२.८) । इह त्वयं विशेषः — ईपावा उपस्कम्भनमभिषेयम्, तत्र तु गौः ॥

शम्भामुदबृहति— वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसि इति ॥ व्याख्यातमेतत् (तैसं १.२.८) । अत्रापि स एवार्थः ॥ सर्जनं विसर्जनं वेदितव्यम् ॥

योक्त्रमपनयति— उन्मुक्तो वरुणस्य पाशः इति ॥ अपर्नीतोऽसीत्यर्थः । यद्वा— १०
त्वय्यपर्नीते वरुणस्य पाशः उन्मुक्तः भवतीति ॥

॥ इति द्वितीये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

वृत्रं हतवान् इत्याहुः । अथ वृत्तान्तो द्वितीयकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके “ त्वाद्य हतपुत्रः ” (तैसं २.५.२) इत्यस्मिन्ननुवाके प्रपञ्चितः । यस्मादग्नीषोमार्थमिन्द्रो वृत्रं हतवान् तस्मादग्नीषोमीयपञ्चालम्भो यः सोऽस्य यजमानस्य वैरिघातो । तस्मान् तदीयं ^{१०} हविर्भक्षणायम् ॥एवं ^{११} प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेव ‘ नमो मित्रस्य ’ इति मन्त्रं विनियुङ्क्ते— “ वारुण्यर्चा परि चरति स्वयैवेन देवतया परि चरति ” (तैसं ६.२.११) इति । उपनदस्य सोमस्य वरुणो देवता । परिचरणं नमस्काराद्युपचारः । ततो वरुणमन्त्रेण तदनुष्ठानं युक्तम् । अथ प्राग्देशे सोममासन्धां प्रतिष्ठाप्य तस्मिन् काले, “ एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तम् ” (तैत्रा २.५.८) इत्येतया, “ तत्त्वा यामि ” (तैसं २.२.११) इत्यनया वा वारुण्यर्चोपस्थानरूपं ^{१२} परिचरणं कर्तव्यम् ॥वरुणस्येति ॥ यौधायनः— “ अथैतत् सोमवाहनमग्नेण शालामुदगीपमुपस्थापयन्ति । तदुपस्तम्भयति वरुणस्य स्कम्भनमसीति । वरुणस्य स्कम्भसर्जनमसीति शम्भामुदबृहत्यनुमुक्तो वरुणस्य पाश इति योक्त्रम् ” (यौधौ ६.१६) इति । आपस्तम्बः (१०.२.९.८) तु ^{१३} शम्भायोक्त्राभिधानीनां क्रमेणोन्मोचनं मन्यते ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः —

“ प्र च्य प्राग्देशगमनं श्येनोऽध्वर्युस्तु मन्त्रयेत् ।

अप्यतिक्रम्य राजानं नम एनं प्रतीक्षते ॥

वरुत्रयेण शम्भादीन् मुञ्चेत् सहात्र मन्त्रकाः ॥ १ ॥ ” इति ॥

अत्रापि नास्ति भीमांसा ॥

अथ छन्दः ॥ “ प्र च्यवस्व ” इति षट्पदाऽतिजगती । ‘ श्येनो भूर्वा ’, ‘ अपि पन्थाम् ’ इत्येते अनुष्टुभौ । ‘ नमो मित्रस्य ’ इति जगती ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयवैजिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

१७-१७. आ.इ.उ.तं.पा.भां.म.२.हा-हविर्भक्षणायमेव । १८. इ.उ.पा.भां.हा-परित्रमणम् ।

* [यौधौसूत्रे ‘ मनोऽग्नेण ’ इति ।] * [यौधौसूत्रे ‘ त्त्वभ्नोति ’ इति ।] १९. क-शम्भामुदबृहत्यात्सु ; ३५

[यौधौसूत्रे ‘ शम्भामुदबृहत्यात्सु ’ ।] . २०. इ.उ.पा.भां.हा-‘तु’ नास्ति ।

तैसं १९॥

अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वाऽतिथेरातिथ्यमसि
विष्णवे त्वाऽग्नये त्वा रायस्पोपदान् विष्णवे त्वा
श्वेनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वा

अग्ने । आतिथ्यम् । असि । विष्णवे । त्वा । सोमस्य । आतिथ्यम् । असि । विष्णवे । त्वा ।
५ अतिथे । आतिथ्यम् । असि । विष्णवे । त्वा । अग्नये । त्वा । रायस्पोपदान् इति रायस्पोप-दान् ।
विष्णवे । त्वा । श्वेनाय । त्वा । सोमभृत इति सोम-भृते । विष्णवे । त्वा ।

आतिथ्य निर्पति—‘अग्नेरातिथ्यमसि’ इत्यादिभि ॥ “अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवति”

(नि ४५) इति यास्क । अतेरिधिन् (उ ४५०) । अतिथये इदमातिथ्यम् । “अतिथेर्य”

(पा ५ ४ २६) । अत्र सर्वदेवतात्मनो विष्णोरगृहभूता एते अग्न्यादयो रात्रि गृहमागते आगता

३० भवन्ति । ते च केवल निर्पणनिशेषणतयोपादीयन्ते । यथा—“यदग्नावग्निं मयिवा प्रहरति
तेनैवाग्नय आतिथ्य क्रियते” (तैस ६ २.१) इति । अत्र नाग्नेर्हविषा सवन्ध । एवमेते

अग्न्यादयो न हविर्मजन्ते, विष्णोरेव केवलस्य सर्वदेवतासमाधिष्णस्य हविषा सवन्ध । ननु

निर्पणमन्त्रेष्वग्न्यादयोऽपि प्रतीयन्ते, तत्कथं केवल विष्णु स्यात् हविष सवन्धी ? उच्यते

अग्न्यादिग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादन्येषामपि राज्ञा सहस्रगतानामतिथीनाम्, अत्रागतानामध्ये कैश्चिन्नि-

२५ र्वाप क्रियते इति । अत्र हि ब्राह्मण “यापद्भिर्व राजाऽनुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य

आतिथ्य क्रियते” (तैस ६.२.१) इत्युक्त्वा “अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया

एतैरेन करोति” (तैस ६ २ १) इत्यादिना अग्न्यादीनामुपलक्षणभूतानां हविषा सवन्धो

नास्तीति प्रतिपादयति । तत्राग्न्यादयस्त्रिस्रो देवता विष्णुना व्यधिकरणभूता निर्दिष्टा, अग्न्यास्तु

मामानाधिकरण्येन, आतिथ्यपद च तयोर्मन्त्रयोर्नास्ति । तत्र वेचित्र्यकारणं मृग्यम् । मन्त्रार्थस्तु

२० निरूप्यमाणं द्रव्यमुच्यते । अग्ने अग्न्यामनो विष्णवशस्य आतिथ्यम अनिधिप्रयुक्तं निर्वाप्य

त्वम् असि, तत् त्वा विष्णवे हविष्यते निर्पामि ॥ सोमस्य सोमख्यामनो विष्णवशस्य । अथ

समानम् ॥ अतिथिरतनशील, “य सदा” गच्छति, आदित्य उच्यते वायुर्वा । ममानमन्यत ॥

रायस्पोपदानां नामाग्निविशेष, तदात्मने विष्णवे त्वा निर्पामि । रायो धनस्य पोषो रायरपोष ।

छन्दस षष्ठ्या अलुक् । “षष्ठ्या पतिपुत्र” (पा ८ ३ ५३) इति सत्रम् । त ददार्ताति ।

२५ “आतो मनिन्” (पा ३ २ ७४) इति वनिप् । वृद्धुत्तरपदप्रकृतिसंश्लेषम् (पा ६ २-१ ३९) ॥

श्वेन सोमभृदेवताविशेष । गायत्रीयेके । श्वेन असनीय इत्याहु (नि ४ २४, उ २१३) ।

श्वेनात्मना या मोम विभर्तीति सोमभृत् । गायत्रीपक्षे सोम हरतीति मोमभृत् ।

“हप्रतोर्मच्छन्दसि” (पा ८ २ ३२ या १) इति भक्त्वम् ॥

आतिथ्येष्टिः]

नवमेऽनुवाकं सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनमुक्तम् । दशमे तु समीपमागतस्यातिथिरूपस्य सोमस्य सत्कारायाऽऽतिथ्येष्टिरुच्यते ।

अग्नेरिति ॥ कल्पः—“ आतिथ्यं निर्वपत्यन्वारब्धायां पत्न्याम् । अथ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति प्रतिपदं कृत्वा । अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामीति । एतामेव प्रतिपदं कृत्वा सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामीति । एतामेव प्रतिपदं कृत्वाऽऽग्नये त्वा रायस्पोपदाने विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामीति । एतामेव प्रतिपदं कृत्वा श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामीति । पञ्चकृत्वो यजुषा ” (बौध् ६-१६-१७) इति ॥ प्रकृतिगते “ अग्नये जुष्टं निर्वपामि ” (तैसं १-१-४) इत्येतस्मिन् मन्त्रेऽतिदेशात् प्राप्ते सति तत्रत्यदेवतापदस्यैवात्र पञ्चभिः पर्यायैरपोदितत्वात्^१ पञ्चस्वपि सावित्रं जुष्टं चानुपजति । अत्र विष्णुः एक एव इवियो देवता । अग्न्यादयस्तु तदनुचराः । अतः सततं गच्छतीत्यतिथिः । तदर्थं क्रियमाणं सत्काररूपं कर्म^२ आतिथ्यम् । लोके स्वामिने^३ दीयमानेन द्रव्येण तदनुचरा^४ अपि परितुष्यन्ति । तस्माद्ब्रह्मणादीनामिदं हविर्भवत्यातिथ्यम् । हे हविः, त्वमतिथिरूपस्य^५ अग्नेः सत्काररूपम्^६ असि । तादृशं त्वां विष्णुशब्दाभिधेयाय सोमाय निर्वपामि । ‘सोमस्य’ इत्यत्र प्रधानभूतः सोमो न त्वपरः कश्चित् तन्नामाऽनुचरः, अतिथिनामकोऽग्न्यः । रायस्पोपदावा धनसमृद्धेर्दाता कश्चिदग्निनामकोऽग्न्यः । सोमं विभक्तिं पोषयतीति सोमभृत् श्येननामकोऽग्न्यः । एतावुभावपि सोमस्य राज्ञोऽतिप्रत्यासन्नानुचरावित्यभिप्रेत्य^७ “ अग्नये त्वा ’, ‘ श्येनाय त्वा ’ इति^८ चतुर्थ्या त्वाशब्देन च प्रधानसमतया निर्दिश्येते ॥ मन्त्रान् व्याचिख्यासुरादौ कालविशेषसहितमातिथ्यं कर्म विधत्ते—“ यदुमौ विमुच्याऽऽतिथ्यं गृह्णीयाद्यज्ञं विच्छिन्त्यात् यदुभावविमुच्य यथाऽनागतायाऽऽतिथ्यं क्रियते तादृगेव तद्विमुकोऽग्न्योऽनद्वान् भवत्यविमुकोऽग्न्योऽथाऽऽतिथ्यं गृह्णाति यज्ञस्य संतरथै ” (तैसं ६-२-१) इति । द्वयोर्बलीवर्दयोर्विमुक्तयोः सतोः सोमगमनरूपं कर्म सर्वथा परित्यक्तं भवति । जातिथ्यकर्म तु^९ नोपक्रान्तम्^{१०} । ततो यज्ञमध्ये यज्ञो विच्छिद्येत । अविमुक्तयोस्तु द्वयोर्गमनस्यासंपूर्णत्वाद्नागताय सोमाय आतिथ्यं कृतं भवेत् । एकस्मिन् विमुक्ते च विमुक्तत्वादेव गमनं संपूर्णं भवति । इतरस्य विमोकाभावात् पूर्वकर्मापि न त्यक्तम् । अतस्तस्मिन् काले निर्वापाद्यज्ञः संततो भवति ॥ निर्वापकालेऽध्वर्युमनु पत्न्याः शकटस्पर्शं विधत्ते—“ पत्न्यन्वारभते पत्नी हि पारीणह्यस्येते पत्न्यैर्दानुमतं निर्वपति यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तदयो पत्न्या एवैप यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्ये ” (तैसं ६-२-१) इति । पारीणत्^{११} गृहं, तत्र भवं व्रीह्यादिद्रव्यं पारीणह्यं तस्येदानीं पत्नी । किंच यज्ञः पुमान् पत्नीं स्त्री इत्येतत् मिथुनम् ।

१. क-पर्यायैरापादितत्वात् । २-२. तं-दीयमाने द्रव्ये एतदनुचराः । ३-३. आ.हा-अग्नये श्येनायेति । ४. आ.क.हा- उपक्रान्तम् ।

- किंच योऽथ पत्न्या "शकृत्स्य यज्ञाङ्गस्य स्पर्शं स यज्ञस्य निच्छेदराहित्याय भवति ॥ मन्त्रान् व्याचष्टे—
 " यावन्नित्यं राजाऽनुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनु-
 चराभ्यमेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया पूर्वैतेन करोति सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह
 त्रिष्टुभ् प्रवृत्तेन करोत्यतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह जगत्या पूर्वैतेन करोत्यभ्ये त्वा रायस्योपवाञ्चे
 ५ विष्णवे त्वेत्याहानुष्टुभ् पूर्वैतेन करोति श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया पूर्वैतेन करोति " (तैस ६२१) इति । सोमस्य मृत्यैरग्न्यादिभिः मृत्यान्तराणि गायत्र्यादीन्पुण्ड्रयन्ते । उपलक्षक-
 विशेषाणाभग्न्यादीनामुपलक्ष्यविशैर्गोर्गायत्र्यादिभिः प्रातिस्थिकसबन्धविशेषे प्रमाणमितमेव ब्राह्मणम् ॥
 निर्वापात्तिसप्त्या विधत्ते— " पञ्च कृत्वां गृह्णाति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव सन्धे " (तैस ६२१) इति । आद्यन्तयोर्मन्त्रयोर्गायत्र्या द्विरपङ्कितत्व प्रभोत्तराभ्यामुपपादयति— " ब्रह्म-
 २० वादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यात्रायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियत इति यदेवाद सोममाऽहरत् तस्मा-
 त्रायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियते पुरस्ताद्योपरिष्ठाच " (तैस ६२१) इति । आतिथ्यं क्रियत
 इत्यर्थं ॥ निस्सैकण्डुदैनैरकपाल पुरोडाश " कार्यं इति विधत्ते— " शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं
 नवकपाल पुरोडाशो भवति तस्मान्नवधा शिरो विप्युतम् " (तैस ६२१) इति । आतिथ्येष्टे
 सत्काररूपत्वेन शिरोवदुत्तमाङ्गत्वम् । यस्माद्द्वय कपालेषु नवसंख्या तस्मात् दृष्टान्तमूत शिरोऽपि नवभिः
 २५ कपालैर्विशेषेण स्यूतम् । पुरोडाशिकब्राह्मणेऽप्येवमात्मनातम्— " तस्माद्दृष्टाकपाल पुरुषस्य शिर " (तैसा ३२७) इति । ततोऽष्टाभा कपालाभा परस्परमष्टधा स्युनि तत्तत्तत्समद्वरूपस्य शिरसोऽधमनेव
 कवचधेन सहैकधा स्यूति ॥ उक्तमेव विधिमनूय प्रशंसति— " नवकपाल पुरोडाशो भवति ते त्रयस्त्रि-
 कपालास्त्रिष्टुता स्तोमेन समितारतेजस्त्रिवृत् तेज एव यज्ञस्य शीर्षं दधाति " (तैस ६२१) इति ।
 त्रिष्टुतामके स्तोमे शीणि सृजानि । तेष्वेकैकस्मिन् सूक्ते तिष्ठस्तिष्ठ ऋच । अतः सत्यासाम्याह्वय-
 २० कपालस्य त्रिष्टुद्रूपारम् । त्रिष्टुच्च प्रजापतेर्मुखादग्निना सह जातत्वाद तेजोऽनपम् । तथा मति यज्ञ-
 शिरोरूप आतिथ्ये तेज स्थापित भवति ॥ पुनरप्यनूय प्रशंसति— " नवकपाल पुरोडाशो भवति ते
 त्रयस्त्रिकपालास्त्रिष्टुता प्राणेन समितारस्त्रिष्टुद्वै प्राणस्त्रिवृत्तमेव प्राणमभिपूर्वं यज्ञस्य शीर्षं दधाति " (तैस ६२२) इति । त्रिभिः कपालैः संहृत पुरोडाशस्त्रिकपालः । तादृशाश्च पुरोडाशास्यप ।
 नवसंख्यायां विमज्यमानायामेवं सपद्यते । तथा मति यत्कपालात् तं त्रिष्टुर्द्वै यत्क पुरोडाशात् तेन सहर्शी
 २५ प्राणसप्त्या प्राणस्योर्ध्वाधोमप्युत्तिभिस्त्रिगुणत्वात् । अथ वा नवसु छिद्रेषु वर्तमानतया नवसंख्याक
 प्राण । तस्य त्रैधा विभागो सति षड्दत्तनवकपालसाहस्य भवति । तादृश प्राणमभिपूर्वमनुब्रमेण

५ कत म२—शकृत्स्यस्य । ६ इ उ पा. भां हा—अवच्छेदकत्वाय, म२—अवच्छेदकराहित्याय ।

७. क—कार्यते । ८ आ इ उ व पा यां म२ हा—ब्राह्मणे होत्रमात्मनातम् । ९. त म२—त्रिबन्, हा—त्रिष्टुम् ।

१० आ इ उ पा भां हा—वर्तमान ।

आतिथ्येष्टिः]

यज्ञस्य शिरस्यातिथ्ये स्थापयति ॥ अस्यामातिथ्येष्टौ प्रकृतवत् प्रस्तरस्य विद्यत्येव कुत्रामयत्वे प्राप्ते तद्वाधितुं द्रव्यान्तरं विधत्ते—“ प्रजापतेर्वा एतानि पक्ष्माणि यदश्वबाला ऐक्षत्री तिरक्षी यदाश्वबालः प्रस्तारो भवत्यैक्षवी तिरक्षी प्रजापतेरेव तच्छुः सं भरति ” (तैसं ६.२.१) इति । पक्ष्माण्यक्षिरोमाणि । अश्वबालाः काशाख्या दग्धविद्योपाः । ऐक्षवी इक्षुपत्रिके । तिरक्षी चक्षुपश्चर्मपुष्टिके । यथा सोमपर्णस्य पलाशवृक्षरूपेणोत्पत्तिर्यथा चाप्सु मेघ्यांशो दग्धरूपेणोरपञ्चस्तथैव “ प्रजापतेः पक्ष्मणां ” ५
 “ चर्मपुष्टयोश्च काशरूपेणैक्षुपत्ररूपेण चाऽऽविर्भावोऽर्थवादान्तरे द्रष्टव्यः । एवं सति प्रगमात्वाद्वा प्रस्तराख्यस्तृणमुष्टिराश्वबालः कर्तव्यः । तस्याधस्तात् “ तिर्यक्त्वेन स्थापनीये विद्यती ऐक्षव्यौ कुर्यात् । तावता प्रजापतेः तच्चक्षुः संपादितं भवति ॥ परिधिषु श्रीपर्णावृक्षं विधत्ते—“ देवा वै या आहुतीर-
 जुह्वुस्ता असुरा निष्कावमादन् ते देवाः कार्मर्यमपश्यन् कर्मण्यो वै कर्मैनेन कुर्वीतेति ते कार्मर्यमयान् परिधीनकुर्वन्त तैर्वै ते रक्षाःस्थपावन्त यत् कार्मर्यमयाः परिधयो भवन्ति रक्षसामपहत्यै ” (तैसं १०
 ६.२.१) इति । निष्कावं निःशब्दं चर्वाणादिजन्तुदेव जास्पन्तीति मत्वा चौर्येणामक्षयन् । कार्मर्यवृक्षो रक्षोनिवारकत्वेन कर्मण्यः । तस्मात् तैर्नैव कर्म कुर्वीतेति मत्वा तन्मयान् परिधीनकुर्वन्त । तथैवान्येनापि कर्म कर्तव्यम् ॥ मध्यमपरिवेदश्रिणोत्तरपरिधिभ्यां सह संस्पर्शं विधत्ते—“ सःस्पर्शयति रक्षसामनन्व-
 चारात् ” (तैसं ६.२.१) इति । स्पर्शाभावे परिध्योः संधौ रक्षसामन्तरनुप्रवेशः स्यात् ॥ पूर्वस्यां द्विषि रक्षःप्रवेशनिवारणाय प्रसक्तं चतुर्थपरिधिं निषेधति—“ न पुरस्तात् परि दधात्यादित्यो ह्येवोचन् १५
 पुरस्ताद्रक्षाःस्थप हन्ति ” (तैसं ६.२.१) इति ॥ आवारसमिधोर्द्वयोराहवनीयपूर्वभागे “ स्थापनं विधत्ते—
 “ ऊर्ध्वं समिधावा दधात्युपरिष्टादेव रक्षाःस्थप हन्ति ” (तैसं ६.२.१) इति । यद्यप्यूर्ध्वायां द्विषि रक्षसां निवारणायोपरिष्टादेव समिधौ स्थापनीये तथापि व्योम्नि स्थापयितुमशक्यत्वात् ऊर्ध्वद्विषि “
 स्थापनीये ॥ तत्र कंचिद्विशेषं विधत्ते—“ यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां मिथुनत्वाय ” (तैसं ६.२.१) इति । “ वीतिहोत्रे त्वा कथे ” (तैसं १.१.११) इति मन्त्रेण दक्षिणामादृष्यात् तूष्णीमुत्तराम् २०
 समन्त्रकामन्त्रकयोः स्त्रीपुरुषलक्षणत्वान् मिथुनत्वम् ॥ समित्संख्यां विधत्ते—“ द्वे आ दधाति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठिर्यै ” (तैसं ६.२.१) इति । द्वित्वं पादद्वयप्रतिष्ठाभै भवति । ननु संस्पर्शादिविधयः प्रकृतौ दर्शपूर्णमासेष्टावपि सन्तीत्यतिदेशादेव तदनुष्ठानस्यात्र प्राप्तत्वात् न “ पृथग्विध्यपेक्षेति चेत् । न । उपसदर्थं विधेयत्वात् । तर्हि तत्रैव विधेयतामिति चेत् । न । आतिथ्योपसदोः परिध्यादिभेदं वारयितुं साधारणत्वेनात्रैव विधेयत्वात् ॥ २५

~~~~~

११-११. इ.उ.तं.पा.भां.म.२.हा-प्रजापतिपक्ष्मणाम् । १२. तं-चर्मपुष्टिकायाश्च । १३. क-
 तिर्यग्वाधारत्वेन । १४. क.तं.म.२-आहवनीयात् पूर्वभागे । १५. म.२.क-ऊर्ध्वदिशुद्धया दूरे;
 तं-इध्मादूरे (?) । १६. क-पृथग्विध्यन्तरापेक्षेति ।

[सोमस्य प्राग्ब्रह्मप्रवेश

या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञं

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्या-

या । ते । धामानि । हविषा । यजन्ति । ता । ते । विश्वा । परिभूरिति परि-भू । अस्तु ।

यज्ञम् । गयस्फान् इति गय-स्फान् । प्रतरण इति प्र-तरण । सुवीर इति सु-वीर ।

५ अवीरहेत्यवीर-हा । प्रेति । चर । सोम । दुर्यान् ।

यजमान सोममादत्ते—' या ते ' इति त्रिष्टुभार्धर्चेन ॥ हे सोम, 'या यानि तव

'धामानि स्थानानि नामानि जन्मानि वा 'हविषा 'यजन्ति 'ता तानि विश्वान्यपि यामानि 'परिभू

परितो भावयिता रक्षिता 'अस्तु । क ' भवान् । यद्वा—पुरुषव्यलय (पा ३.२.८५) ।

एर्धात्यर्थे । 'यज्ञ च परिभूरस्तु । " ततोऽन्वजापि दृश्यते " (द्र पाभा २.३.२ वा १)

१० इति द्वितीया । तसिल्प्रत्ययलोपो वा (द्र.पा ५.३.९) । तत्र " अभित परित समयानिकपाहाप्रति-

योगेष्वपि दृश्यते " (पाभा, काशिका २.३.२ वा १) इति द्वितीया । यद्वा—लक्षणे परे कर्म-

प्रवचनीयसंज्ञा (पा १.४.९०) । " कर्मप्रवचनीयाना प्रतिषेध " (द्र पाभा २.२.१८ ग १)

इत्येतद्वावित्वा व्यत्ययेन समासः ॥

शाखा प्रवेशयति—' गयस्फान ' इति द्वितीयेनार्धर्चेन ' ॥ गय इति गृहनाम । गयाना

१५ गृहाणा स्फायिता वर्धयिता 'गयस्फान । ओस्तायी वृद्धौ । " कृयव्युदो बहुलम् " (पा

३.३.११३) इति कर्तारि ह्युट् । धातोरेत्यलोपञ्चान्दमः । आकारान्त बालन्तर वा द्रष्टव्यम् ।

'प्रतरण प्रकर्षेण दुग्म्यस्तारयिता । 'सुवीर शोभनैः पुत्रपौत्रादिभिरस्मदीयैस्तद्वा । " वीरवीर्यौ

च " (पा ६.२.१२०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तम् । 'अवीरहा कस्यचिदप्यस्मदीयस्य पुत्रपौत्रादेरहन्ता

सर्वदा प्रसन्न एव सन्, हे 'सोम, 'दुर्यान् प्राग्ब्रह्मादीन् गृहान् 'प्र 'चर प्रकर्षेण प्रविश्य चर ॥

२० यति ॥ बौधायन—' अथ यजमानो नीडात् राजानमादत्ते ' या ते धामानि हविषा यजन्ति

या ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञमिति । । पूर्व्या द्वारा शाला प्रपादयति गयस्फान. प्रतरण सुवीरोऽवीरहा

प्र चरा सोम दुर्यानिति " (बौधौ ६.१०) इति । आपस्तम्बो मन्त्रैक्य मन्वते—' या ते धामानीति

पूर्व्या द्वारा प्राग्ब्रह्म प्रविश्य " (आपश्वा १०.३.१२) इति ॥ हे 'सोम, 'या 'ते 'धामानि त्वदीयेषु

२५ येषु ' स्थानेषु प्रातः सवनादिषु 'हविषा 'यजन्ति यज्ञमुद्दिश्य 'ता 'ते 'विश्वा त्वदीयानि तानि सर्वानि

'परिभू. 'अस्तु परित प्राप्तवान् भव । हे सोम, त्व 'दुर्यान् गृहान् प्राचीनवदारूपान् 'प्र 'चर प्राप्तुहि ।

कीदृशस्त्वम् ? 'गयस्फान गृहाभिवर्धक । 'प्रतरण प्रकर्षेण यज्ञपार प्रति अस्मास्तारयिता । 'सुवीर-

शोभना त्वत्प्रसादलब्धा धीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तज स त्व सुवीर । 'अवीरहा यथोक्ताना वीराणांश्च

अहन्ता परिपालक इत्यर्थः ॥

३ धे-तसिप्रत्ययान्तो ।

३० १७ आ.पा हा-राजानमपादते । १८. इ.उ.पा.ते.हा-' येयु ' नास्ति ।

श्रोमोपस्थानादि]

-नदित्याः सद्दोऽस्यदित्याः सद् आ (१) सीद् वरुणोऽसि धृतव्रतो वारुणमसि
शंयोर्देवानां सख्यान्मा देवानामपसंछित्स्महि आपतये

अदित्याः । सद्दः । असि । अदित्याः । सद्दः । एति (१) । सीद् । वरुणः ।
असि । धृतव्रत इति धृत-व्रतः । वारुणम् । असि । शंयोर्दिति शं-योः । देवानाम् ।
सख्यात् । मा । देवानाम् । अपसः । छित्स्महि । आपतये इत्यां-पतये ।

कृष्णाजिनस्तरणसोमस्थापनमन्त्रौ व्याख्यातौ—‘ अदित्याः सद्दः ’ (तैसं १.२.८) इति ॥
सोममुपतिष्ठते—‘ वरुणोऽसि ’ इति गायत्र्यैकपदया यजुरन्तया ॥ हे सोम, वरुणः त्वम्
असि । वरणीयत्वात्, वृतत्वाद्वा वाससा आच्छादितत्वात् । “ वरुणो वा एष यजमानमभ्यैति
यन्कीतः सोम उपनद्धः ” (तैसं ६.१.११) इति ब्राह्मणम् । धृतव्रतः धृतकर्मा धारणत्वात्
कर्मणाम् । वारुणं वरुणस्य तत्र यत् स्वभूतं द्रव्यमिति सर्वं त्वमेव, त्वदधीनत्वात् ॥

वंशे वन्नाति—‘ शंयोः ’ इति ॥ शं च योश्च देवानां भव । समाहारद्वन्द्वः
(पा २.२.२९) । छान्दसं पुंछिङ्गत्वम् । विद्यमानानां रोगादीनां शामनं शम् । आगामिनां
यावनं पृथक्करणं उत्पत्तिनिरोधः योः । उभयत्रापि शान्मतेर्यौतेश्च विच् (पा ३.२.७५) ॥

सोमस्य पादौ प्रक्षालयति—‘ सख्यान्मा देवानाम् ’ इति ॥ देवानां संबन्धि यत् अपः
कर्म ततः सख्यात् च तत एव हेतोः मा छित्स्महि विच्छिन्ना मा भूम । “ सख्युर्यः ”
(पा ५.१.१२६) ॥

अदित्या इति ॥ कल्पः—“ अथैनामासन्द्वीमग्नेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य दक्षिणतो निदधति ।
तस्यां कृष्णाजिनमास्तृणात्यादित्याः सद्दोऽसीति । अदित्याः सद् आ सीदिति कृष्णाजिने राजानम् ”
(बौध् ६.१७) इति ॥ “ उदायुषा ” (तैसं १.२.८) इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातौ मन्त्रौ ॥

वरुण इति ॥ बौधायनः—अथैनमुपतिष्ठते वरुणोऽसि धृतव्रतो वारुणमसीति । समुच्चित्त
कृष्णाजिनं तस्यान्तत्वात् स्पन्दया विग्रह्य वंशे प्रव्यज्जाति शंयोर्देवानां सख्यादित्यथ
परावासन्द्वीपादावन्तरेण ब्राह्मणोऽभिपिञ्चति शूद्रः प्रक्षालयति मा देवानामपसंछित्स्महीति ”
(बौध् ६.१७) इति । आपस्तम्बोऽत्र प्रथममन्त्रोत्तरार्धस्य द्वितीयवृत्तीयमन्त्रयोश्चैकतां मन्यते—
“ वरुणोऽसि धृतव्रत इति राजानमभिमन्त्रयते । वारुणमसीति वाससा पर्यानद्यति ” (आपधौ
१०.३.१.४-५) इति ॥ हे सोम, त्वं वरुणपाशस्य निवारकः असि । धृतं यज्ञरूपं व्रतं येन त्वया स
धृतव्रतः । हे सोम, त्वमुपनद्धस्वरूपत्वात् वरुणसंबन्धी असि । तथा सति त्वद्देवात्
शंयोः सुखमिश्राद्देवणादिदेवानां सख्यात् वयम् अपसः मा छित्स्महि । सकारान्तः

४. ति. पं-द्रव्यं तदिति ; तं-द्रव्यमिति नास्ति ।

१९. आ.तं.पा.म२-निदधाति ; इ.उ.पा-दधाति । २०-२०. आ.क-उदायुषा...मन्त्रौ
नास्ति । २१-२१. इ.उ.पा-बौधायनः...कृष्णाजिनम् नास्ति । २२. म२-विग्रह । २३. क-
पाशेषु । २४. इ.उ.पा-ब्राह्मणो निविञ्चति । २५. इ.उ.पा.हा-मन्त्रयोस्त्वैकताम् । २६. इ.उ.पा.
हा-त्वम् नास्ति । २७. तं-त्वम् नास्ति ।

त्वां गृह्णामि परिपतये त्वा गृह्णामि तनूनप्ये त्वा गृह्णामि
शाक्वरार्यं त्वा गृह्णामि शकमुन्नोर्जिष्ठाय त्वा

त्वा । गृह्णामि । परिपतय इति परि-पतये । त्वा । गृह्णामि । तनूनप्य इति तनू-नप्ये ।

त्वा । गृह्णामि । शाक्वरार्यं । त्वा । गृह्णामि । शकमुन् । ओर्जिष्ठाय । त्वा ।

- ५ तानूनप्य गृह्णाति—' आपतये ' इति ॥ आरुत्या आभिमुख्येन वा पतति पातीति वा आपति प्राण । " प्राणो वा आपति " (तैस ६२२) इति च ब्राह्मणम् ॥ अव्ययपूर्व पदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६२२) । तस्मै तृदविनागाय त्वा ' गृह्णामि ध्रुवात् सुवेण गृह्णामि हे आस्य । परिते सर्पत पाति पततीति वा परिपति मन । पातेर्ङिति (उ ५०६) । पते " इन् सर्वमातुष्य " (ड उ ५६७) इति इन् । " मनो वा परिपति " (तैस ६२२) इति च ब्राह्मणम् ॥ तस्मै त्वा ' गृह्णामि तनूनामपा नप्ता चतुर्य तनूनप्ता अग्नि शरीरस्य । तस्मै ' गृह्णामि । वनस्पत्यादिवात् पूर्वोत्तरपदयो युगपप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६२१४०) ॥ ' शाक्वराय शक्यं । शकनशीत् शक्वर , तस्य भाग शाक्वर शक्तिरेव । " शक्यं हि ते ता समनाद्यन्त " (तैस ६२२) इति च ब्राह्मणम् । तस्मै ' गृह्णामि ' शकमुन् शक्येषु, जातानेकनचनम् (पा १२५८) । शकैर्मनिन् (पा ३२७४) । " सुपा सुलुक् " १५ (पा ७१३९) इति डेरुक् । " न डिसुद्रयो " (पा ८२८) इति नलोपप्रतिषेध । शक्ताना मध्ये ' ओनिष्ठाय अनिशेनेन प्लवते प्राणाय त्वा ' गृह्णामि । ओजस्विन्द्रादिष्टमि (पा ६४१५४), " त्रिन्मनोर्लुक् " (पा ५३६५) । " टे " (पा ६४१५५) इति

अपम् शब्द कर्मवाचो । अस्माक कर्मविच्छेदो भा भूदित्यर्थ । ' या ते धामानि ' इत्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणेनोपेक्षिता ॥ आतिथ्येष्टिमध्ये यद्धिमन्थनपूर्वकमाहवनीये मयितामिप्रक्षेप विधत्ते—

- २० वदन्त्वसिश्च वा पूतो सोमश्च कया सोमायाऽऽतिथ्य क्रियते नाप्रय इति यदप्रावर्षि मयित्वा प्रहरति तेनैवाप्रय आतिथ्य क्रियते " (तैस ६२१) इति । अग्निश्च सोमश्चेर्येतापुमावपि यागनिर्वाहको देवो । तयो साम्ये सति कयमप्रय आतिथ्य नेति प्रश्न । अग्निं मयिदेवाऽऽहवनाये प्रहरेत् । तदिदमाहवनी यागैरातिथ्यम् ॥ " मन्थनस्य काल विधत्ते— " अयो सत्प्राहुर्गग्निं सर्वा देवता इति यद्विरामानायाग्निं मन्यति हव्यायैवाऽऽमन्त्राय सर्वा देवता जनयति " (तैस ६२१) इति । अपि चैते मद्रवादिन २५ कालप्रिक्षावन्तस्तदुपोद्घातत्वेन वद्धे सर्वात्मभस्वमाहुः । तच्च सर्वदेवतात्मभवमेकतद्वितत्रितानामुत्पत्तौ " विस्पष्टमान्नातम् (तैसा ३२९) । " यदातिथ्यपुरोडासं वेद्यामानाद्य तस्मिन् कालेऽग्निं मन्त्रीयात् तथा ' मन्थनानाम्नावन्तर्भूता सर्वा अपि देवता आसन्नहविर्भोतुमुत्पत्तिवा भवन्ति " इत् स एव काल इत्यर्थ । मन्थनमन्त्रास्त्वध्वर्षेवा अग्नीषोमीयपशुप्रस्तावे (तैस १३७) समाग्नान्त्वन्ते । दौर्गह्य बहुवृचब्राह्मण आतिथ्येष्टिसमीपे (ऐसा ११६) एवोदाहता ॥

- २० २८. आ पा मथनस्य । २९. आ क — भेदद्वित्रितानामुत्पत्तौ हा— भेकनादीनामुत्पत्तौ । ३०. ता- मर-यथा । ३१. त म२ हा-तदा । ३२. इ व हा-तुस्मान् ।

[तानूनप्त्रम्]

आपतयं इति ॥ कल्पः—“अथैतद्ब्रह्मैवासाद्यमाप्यास्य कश्चं वा चमसं वा आवति । तमन्तवैदि निधाय तस्मिन्नेतत्तानूनप्त्रं *समवद्य विगृह्णाति* । आपतये त्वा गृह्णामि परिपतये त्वा गृह्णामि तनूनप्त्रे त्वा गृह्णामि शाकराय त्वा गृह्णामि शकमन्नोजिष्ठाय त्वा गृह्णामि ॥ (बौध् ६.२.२-२९) इति । आपतितिः श्वासरूपेण बहिर्गतः पुनरभिमुख्येनान्तः पततीत्यापतिः प्राणः । १६ आस्य, प्राणार्थं स्वामस्मिन् पात्रे गृह्णामि । परितो नानात्रिपयेषु पततीति परिपतिर्मनः । १७ तन् शक्यं न पातयति न विनाशयतीति तनूनप्त्रा जाडरोऽग्निः । शकनशीलः शाकरः शक्तिमान् पुष्टपस्तस्य संवन्धिः १८ शक्तिः स्वरूपम् । १९ शकमन् शक्तिमत्सु यदोजिष्ठं तस्मै । ओजो नामाद्यमो धातुस्तस्य सारमोजिष्ठम् । तद्वद्यन्मेनेव शक्तिरवतिष्ठते । एतैर्मन्त्रैस्तानूनप्त्रं ग्राह्यम् ॥ तनूनप्त्रसंज्ञकाडरवह्निविषयस्य शपयकर्मणो हेतु-भूतमाज्यं तानूनप्त्रम् । तस्य ग्रहणं विधातुं २० प्रस्तौति— “ देवापुराः संयत्ता आसन् ते देवा मियो विप्रिया आसन् तेऽन्योऽन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाः पञ्चधा व्यकामन्ननिर्वसुभिः सोमो रश्मिर्न्द्रो मरुद्वैरुण जादित्यैर्बृहस्पतिविश्वदेवैस्तेऽमन्यन्तासुरेभ्यो वा इदं आतृष्येभ्यो रष्यामो यन्मियो विप्रियाः स्मो या न इमाः प्रियास्तनुवस्ताः समवद्यामहे ताम्यः स मिर्कच्छाद्यो नः प्रथमोऽन्योऽन्यस्मै दुह्यादिति तस्माद्यः सतानूनप्त्रिणां प्रथमो दुह्यति स आदिमाच्छेति ” (तैसं ६.२.२) इति । संयत्ताः संग्रामं प्राप्ताः । मियोः परस्परं ते च देवाः सर्वेऽपि स्वातिरिक्तस्य ज्यैष्ठ्यमनङ्गीकुर्वाणाः पञ्चगृहा भवन् । तेषु बृहेष्वग्न्याद्यैः पञ्च देवाः २१ सेनान्यः, वस्वाद्यैः पञ्च गणाः २२ सेनाः । ते २३ कंचित् कालं परस्परविरोधिना भूत्वा पश्चादेवं विचारितवन्तो यदि वयमन्योन्यविरोधिनास्तदा वैरिणामसुराणामिदं जयस्वं कार्यं वयमेव साधयामः । ततस्तद्विरोधपरिहारहेतुं शपयं कर्तुमस्मदीयाः प्रियाः पुत्रभार्यादिरूपा इमास्तनूरेकत्र संघीकुर्म इति विचार्य संघीकृत्य शपयमेवं परिभाषितवन्तः । अस्माकं मध्ये यः प्रथमं दुह्यति स ताम्यस्तनूभ्यो २४ निर्गच्छतु अष्टो २५ भवत्विति । यस्माद्देवानामेवं घृत्तं तस्मान्मनुष्याणामपि शपयं कृतवतां मध्ये यः प्रथमं दुह्यति स विनाशं प्राप्नोति । समान एकस्मिन् विषये तानूनप्त्रिणः शपयवन्तः सतानूनप्त्रिणः ॥ २० इदानीं विधत्ते— “ यत् तानूनप्त्रं समवद्यति आतृष्याभिभूर्यै भवत्यात्मना पराऽस्य आतृष्यो भवति ” (तैसं ६.२.२) इति ॥ समवद्यति संभूयावदानं कुर्यात् । स्वयं भूतिमाद् भवति । वैरी तु परामवति । ह्यमेव आतृष्याभिभूतिः ॥ अवदानसंख्यां विधत्ते— “ पञ्च कृत्वोऽवद्यति पञ्चधा हि ते तत् समवाद्यन्तायो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रूपे ” (तैसं ६.२.२) इति । ते देवाः तत् तदानीं पञ्चधा विभक्ताः पश्चात् संमूर्त्यैकवत् २६ प्रियतनूरवाद्य(न्त) स्यापितवन्तः ॥ मन्त्रान् व्याचष्टे— “ आपतये त्वा गृह्णामीत्याह प्राणो वा आपतिः प्राणमेव प्रीणाति परिपतय इत्याह मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणाति तनूनप्त्र इत्याह तनुवो हि ते ताः समवाद्यन्त शाकरायेत्याह शक्यै हि ते ताः समवाद्यन्त शकमन्नोजिष्ठायेत्याहौजिष्ठं हि ते तद्वात्मनः समवाद्यन्त ” (तैसं ६.२.२) इति २७ । २८ तन्शाकरौजिष्ठञ्चैद्वैद्वृत्तान्त । सूच्यते २९ । ते देवास्तदानीं स्वात्मसंयन्धं पुत्रादितनुरूपमोजः सारं समवाद्यन्त ॥

[बौध् ६.२.२] । *...* [बौध् ६.२.२] । ३३. इ.उ.पा.हा-तनुः; ३० म.२-तनुम् । ३४. इ.उ.पा.हा-विधातुम् नास्ति । ३५. क-देवताः । ३६-३६. आ.इ.उ.पा.हा-ततस्ते । ३७-३७. आ.पा.हा-निर्गच्छेतिर्ब्रष्टः; त-निर्गच्छेत् अष्टः । ३८. म.२-संमूर्त्यैकवत् । ३९. म.२-प्रियतनूरेवा । ४०. क- इति । इत्यन्यन्तरम् ‘ आपतिपरिपतितनूनप्त्रशाकरशकमन्नोजिष्ठश्चैद्वैद्वृत्तान्तः सूच्यते ’ । ४१-४१. इ.उ.पा-तनुशकमन्नोजिष्ठ... सूच्यते; हा-‘ तनु...सूच्यते ’ नास्ति । तैसं २०

गृह्णाम्यनाघृष्टमस्यनाघृष्ट्यं देवानामोजोऽभिशास्तिपा अनभिशास्तेन्यमनु

गृह्णामि । अनाघृष्टमिन्या-घृष्टम् । असि । अनाघृष्टमित्यना-घृष्टम् । देवानाम् । ओज ।

अभिशास्तिपा इत्यभिशास्ति-पा । अनभिशास्तेन्यमिन्यनभि-शास्तेन्यम् । अन्विति ।

टिलेप । अयमेककार्यानुवृत्त्यर्थं समय क्रियते । यत्र समयो न क्रियेत तदा परस्पराभिप्रायेण
५ द्रोहेण विप्रल्लिपद्यमाना याग न कुर्युः । अतस्तन्मा भूदिति तानूनपत्र गृह्यते ॥

अमृशति—‘ अनाघृष्टमसि ’ इति ॥ आयमुच्यते । ‘ अनाघृष्ट क्वचिदप्यनभि
भूतम् ’ असि । ‘ अनाघृष्ट्य केनचिदप्यभिभ्रितुमशक्य चासि । “ ऋदुपधाच्चात्कपिचूते ”
(पा ३ १ ११०) इति क्यप् । “ यतेश्चातदर्थे ” (पा ६ २ १५६) इत्युत्तरपदान्तो
दात्त्वम् । ‘ देवानाम् ’ ओज उळ चासि । त्वया हि देवा ऋषिजो बल्वन्तो यजन्ते । यद्वा—
१० त्वया हि देवा इन्द्रादयो उळ्वन्तो भरन्ति । ‘ अभिशास्तिपा अभिशास्तिरभिशासनमभिशाप ।
अतस्त्व पासि । त्रिचि लिङ्गव्यत्यय (पा ३ २ ७४, ३ १ ८५) । ‘ अनभिशास्तेन्यम्
अनभिशासनीय केनचिदपि नाभिशास्यते, न दूष्यत इत्यर्थे । एन्यप्रत्ययस्तुडागमश्च ।
उत्तरपदान्तोदात्तश्च च छन्दसि । [यद्वा]—अभिशास्तेन योग नार्हति इत्यनभिशास्तेन्यम् ।
“ छन्दसि च ” (पा ५ १ ६७) इति य । विभक्तेर्लुगाभावश्छन्दस । योग नार्हतीत्यर्थे
१५ तद्धित, “ यतेश्चातदर्थे ” (पा ६ २ १५६) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ यद्वा—अभिशासनम्
अभिशास्त तन्नार्हतीति एन्यप्रत्ययश्छन्दस । “ नञो गुणप्रतिषेधे ” (पा ६ २ १५५)
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ईदृश त्वमसीति आज्यस्तुति ॥

यजमान प्राचयति—‘ अनु ’ इति ॥ ‘ दीक्षापति विष्णु स मम दीक्षाम् ’ अनु
‘ मन्यताम् अनु नानातु । “ पत्याश्चर्ये ” (पा ६ २ १८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तप
२० उपसत् तस्य पति तपस्पति अग्नि । मोऽपि मम तप अनु मन्यताम् । ‘ अन्नसा ऋजुना
आशास्त्येन सत्य समय तानूनपत्रामिमर्शनेन ’ उप ‘ गीयम उपसप्राप्तोऽस्मि । अत एतद्विज्ञाय

अनाघृष्टमिति ॥ कल्प —“ स यावन्तः^{३२} *ऋविजस्त एतत् सममृशन्त्यनाघृष्टमस्यनाघृष्ट्यं
देवानामोजोऽभिशास्तिपा अनभिशास्तेन्यमिति ” (बौध्नी ६ १९) इति । हे तानूनपत्र आज्य, त्वमित
पूर्वं केनाप्यतिरस्कृतम् असि । इत परमप्यतिरस्कार्यं^{३३} ‘ देवानाम् ’ ओज सारमसि । अभिशास्तेर्दिसा
२५ रूपादन्धोन्विरोधादस्मान् पाल्यसि । त्व पुनरभिशास्तेरविषयभूतमसि^{३४} ॥ मन्त्रस्य यथोक्तार्थं प्रति-
इत्याह—“ अनाघृष्टमस्यनाघृष्टमित्याहानाघृष्टश्च छेतदनाघृष्ट्यं देवानामोज इत्याह देवानाम् छेतदोजोऽ
भिशास्तिपा अनभिशास्तेन्यमित्याहानभिशास्तिपा छेतद्वनभिशास्तेन्यम् ” (तैस ६ २ २) इति ॥

१ ४२ ना-यावन्तः । [बौध्नीयैरे ‘ एनन् ’] । ४३ क-‘रकृतम् । ४४ क हा-‘विषयमिति ।

मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्पतिरञ्जसा
सत्यमुप नेप५ सुविते मा धाः ॥ १० ॥

[आ मैकं च]

मे । दीक्षाम् । दीक्षापतिरिति दीक्षा-पतिः । मन्यताम् । अन्विति । तपः । तपस्पतिरिति
तपः-पतिः । अञ्जसा । सत्यम् । उपेति । नेपम् । सुविते । मा । धाः ॥ १० ॥

[मैसं १-२-४; कासं २-५; कपिसं १-१८; वासं ४-२१-२३]

मां सुविते धाः घेहि स्थापय । हे आज्य, सुविते सूता अपत्ये मां घेहि अपत्यवन्तं मां कुरु ।
छान्दस इडागमः । यद्वा—सुविते स्विते सुष्टुप्राप्ते अस्मत्प्राप्ते अस्मत्पूर्वचरिते यज्ञे वा मां
घेहि । स्थाने वा सुखवति अस्मत्पूर्वरिते मां स्थापय । “तन्वादीनां बहुलं छन्दसि”
(पा ६-४-७७ वा १) इत्युवडादेशः । “सूपमानात् क्तः” (पा ६-२-१४५) इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । अन्य आहुः—अञ्जसा ऋजुना यथाशास्त्रीयेण सत्यं सति साधु परानिन्दात्मकं
वस्तु उपगेषम् उपगतो भूयासम् । तदर्थमामन्त्रितं श्रेयोऽर्थिभिः सुष्टु सेविते सुष्टु ज्ञाते वा पयि
मां ज्ञा[स्था]पयतेति । अस्मिन् पक्षे इणो गादेशः छान्दसः (द्र.पा २-४-४५) ।
“आशिषि छिड्” (पा ३-३-१७३), “छिड्याशिष्यङ्” (पा ३-१-८६) । “आतो
लोपः” (पा ६-४-६४) । यासुट् (पा ३-४-१०३) । “अतो येवः” (पा ७-२-८०)
आर्धधातुकत्वात् सलोपाभावः (पा ७-२-७९) । बहुल्वचनाद्यलोपः । पूर्वस्मिन् पक्षे छुडि “इणो
गा छुडि” (पा २-४-४५) इति गादेशः, छान्दसः इत्वं विकारः । व्यत्ययेन “गातिस्था”
(पा २-४-७७) इति न प्रवर्तते । “बहुलं छन्दस्वमाद्योनेऽपि” (पा ६-४-७५)
इत्यडभावः ॥

॥ इति द्वितीये प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

२०

अन्विति ॥ कल्पः—“यजमानमतिवाचयति अनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्तप-
स्पतिरञ्जसा सत्यमुप नेप सुविते मा धा इति” (चौश्री ६-१९) इति ॥ दीक्षणीयेष्टौ सो देवः स
दीक्षापतिः ममेमां दीक्षाम् अनुजानातु । तप उपसज्, तत्रत्यो देवः तपस्पतिः मदीयं तपः
अनुजानातु । अहं चः अञ्जसा सत्यम् उप नेपम् ज्ञानेन वातूनप्त्रस्पर्शस्वरूपं तपस्यं प्राप्तोऽस्मि ।
हे वातूनप्त्र, मां सुविते शोभनमार्गे यज्ञकर्मणि स्थापय ॥ मन्त्रस्य स्पष्टार्थनामाह—“अनु मे दीक्षां
दीक्षापतिर्मन्यतामित्याह यथायज्ञरथेवत” (तैसं ६-२-२) इति ॥

४५. आ- तपस्पतिः नास्ति । ४६. तं, म२, हा-ञ् । ४७. म२-चयम् ।

अत्र विनियोगमग्रह —

“ अग्रे पञ्चकनिर्वापो या ते प्राग्वशवेशानम् ।
अद्यामन्द्या क्षिपेच्चर्म इदि सोम तु सादयेत् ॥ १ ॥
वर त मन्त्रयेद्गारु वाससा परिणहति ।
आप तानूनपत्रमाज्य समवद्यति पञ्चभिः ॥ २ ॥
अना सर्व ऋविजस्तु तानूनपत्रं स्पृशन्ति हि ।
अनु स्वामी स्पृशेदेतद्रिति सप्तदशेरिता ॥ ३ ॥ ” इति ॥

अथ मीमासा ॥ सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ वैष्णवे त्रिकपाले वैष्णवाश्रवकपालतः ।
धर्मातिदेश स्यान्नो वा विद्यतेऽग्राभिहोत्रवत् ॥
” श्रुत्या वैष्णवशाब्दोऽर्थं देवताया विधायक ।
न गौणवृत्तिमाश्रित्य धर्मानतिदिशत्यत ॥ ” (जैन्या ७३ १४-२५) इति ॥

आतिथ्येष्टौ वैष्णवो नवकपालो विहित (तैस ६-२-१) । तत्र श्रुत्या वैष्णवशाब्दो
राजसूयगते वैष्णवे त्रिकपाले (तैस १८८) प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रवश्रवकपालधर्मानतिदिशतीति पूर्व-पक्षे ।
१५ “ “विष्णुर्देवतास्य ” इति विग्रहे सति विहितस्तद्विदितप्रत्ययो (पा ४-२-२४) देवतामभिधत्ते न तु
धर्मान् । “ तस्मात्तातिदिशति ” २ ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ यदातिथ्य बहिरितदुपमत्स्वतिदेशानम् ।
साधारण्यविधिर्वाऽऽद्यस्तद्वीयस्योपसंहते ॥
बहिर्भ्रूयकताभानात्तातिदेशस्य लक्षणा ।
आतिथ्ययोपमद्विभ्र बहिरितत् प्रयुज्यते ॥ ” (जैन्या ४ २-२४-२५) इति ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ यदातिथ्य बहिरितदुपमदा तदग्नीषोमीयस्य च ” (द्र आपश्री ११२ ११)
इति । भीत सोम शकटेऽवस्थाप्य प्राचीनरंशं प्रत्यानीयमानेऽभिमुखे यामिष्टिं निर्वपति सेयमातिथ्या । तत
उर्ध्वं त्रिषु दिनेष्वनुष्ठीयमाना उपसद् । औपवसथ्ये त्रिनेऽनुष्ठेयोऽग्नीषोमीय । तत्राऽऽतिथ्येष्टौ विहिते

२५ यद्बहिर्वादि “ तस्या इष्टेराच्छिद्योपसत्सु विधीयेत तदानीमातिथ्याया विधानमनर्थक स्यात् । यद्दि च
तत्रोपयुक्तमितरत्र विधीयेत विनियुक्तविनियोगरूपो विरोध स्यात् । तस्मादातिथ्यबहिर्पो ये धर्मा
“ आश्वत्थराद्यस्ते धर्मा उपसत्सु आह्वियन्त ” इत्यतिदेशपर वाक्यमिति प्राप्ते श्म — बहिर् शब्दस्य

धर्मातिदेशपरत्वे लक्षणा प्रसज्येत । श्रुत्या तु बहिर्पु आतिथ्योपसदग्नीषोमीयेषु ण्वक्तव्यं प्रतिभाति । अत
माधारण्यमत्र विधेयम् । आतिथ्यार्थं यद्बहिरपादीयते तन्न केवलमातिथ्यार्थं किं तपमदर्थमग्नीषोमीयार्थं
३० चोपादेयमिति विधिवाक्यार्थं । तस्मादातिथ्योपसदग्नीषोमीयाश्रयोऽप्यस्य बहिर्पु प्रयोजका । एव परिधि-
सम्पर्शाद्विधीना साधारण्यं द्रष्टव्यम् ॥

अथ छन्दः ॥ ‘ या ते धामानि ’ इति त्रिष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपुर्वेदायतत्तिरीयसहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

३५

४८-४८ त म२-मवऽयुत्विजस्तन् । ४९ इ उ पा-वृत्त्या । ५० त म२-धुन । ५१ त-
विष्णुदेवता सम्प्रेति । ५२-५२ इ उ पा-धर्मानतिदिशति । ५३ आ त म२-यदातिथ्या । ५४ त म२-
साधारणावि । ५५ क-उतरस्ता । ५६ इ उ क पा म२-हा-आश्वत्थराद्य । ५७ आ क-उपवसथ्येति ।

सोमाप्यायनम्]

अंशुरंशुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिन्द्रायैकधनविद्वि

आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वाऽऽ

प्यायय सखीन्सन्त्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशीयेष्टा

अंशुरंशुरित्यंशुः—अंशुः शुः । ते । देव । सोम । एति । प्यायताम् । इन्द्राय । एकधनविद्वि

इत्येकधन—विदे । एति । तुभ्यम् । इन्द्रः । प्यायताम् । एति । त्वम् । इन्द्राय । प्यायस्व । ५

एति । प्यायय । सखीन् । सन्त्या । मेधया । स्वस्ति । ते । देव । सोम । सुत्याम् । अशीय । एष्टः ।

सोममा प्याययति—' अंशुरंशुः ' इति ॥ हे देव सोम, ते त्वदीयः अंशुरंशुः सर्वो-
ऽयवः आ प्यायतां वर्धताम् । वीप्सायां द्विवचनम् (पा ८.१.४) । " अनुदात्तं च "

(पा ८.१.३) इति द्वितीयस्थानुदात्तत्वम् । इन्द्राय इन्द्रार्थम् । इन्द्रो विशेष्यते—' एकधनविदे,

एकं प्रधानं धनम् उदकं येषु वटेषु ते एकधनाः । तान् विन्दति लभत इत्येकधनवित् । इन्द्रो हि २०
तान् विन्दति, इन्द्रार्थत्वात् । इन्द्रः अपि तुभ्यं त्वदर्थं त्वत्पानार्थम् आ प्यायतां पातुं समर्थो
भवतु । त्वं चाप्यायमानसर्वांशुः इन्द्रार्थम् आ प्यायस्व पर्याप्तो भव ॥

यजमानं वाचयति—' आ प्यायय ' इति ॥ सखीन् समानख्यायानान् ऋत्विजः सन्त्या
धनेन मेधया च यागनिर्वर्तनसमर्थया आ प्यायय संपन्नान् कुरु । सनिशब्दोऽन्तोदात्तः ।

तेन " उदात्तयणः " (पा ६.१.१७४) इति ततः परंस्या विभक्तैरुदात्तत्वम् । किञ्च— २५

हे देव सोम, स्वस्ति ते अविनाशेन अविघ्नेन तव सुत्याम् अभिषवम् अशीय प्राप्नुयाम् ।

आशिपि लिङ् (पा ३.३.१७३) । " छन्दस्युभयया " (पा ३.४.११७) इति सार्वधातुकात्वात्

सीधुटि (पा ३.४.१०२) सलोपः (पा ७.२.७९) । सुनोतेः " संज्ञायां समजनिपदं "

(पा ३.३.९९) इति क्यप् । ' उदात्तः ' (पा ३.३.९६) इति हि तत्रानुवर्तते ।

दशमेऽनुवाकं वातिश्रयेष्टिरुक्ता । तन्मध्ये सोमः प्रारंभोऽथ स्थापितः । तेन सोमेन करिष्यमाणस्य २०

' यागस्य विष्णुकारिणोऽसुराः प्रथमं जेतव्या इति तद्विजयार्थमुपसद एकदशो वर्णयन्ते । तत्रादौ तावद-

तिथेः सोमस्य बन्धनोपद्रवपरिहारेणाप्यायनाद्युपचाराः क्रियन्ते ॥

अंशुरिति ॥ वीर्धायनः—' अंशुरंशुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिन्द्रायैकधनविद्वि आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा

त्वमिन्द्राय प्यायस्वेति । ' यजमानमतिवीचयत्यां प्यायय सखीन्सन्त्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्या- २५
मशीयेति " (वीश्रौ ६.१.९) इति । आपस्तम्बस्य तु एकं पुत्र मन्त्रः (आपश्रौ ११.१.११) ॥ मदन्तीः

१. इ.उ.पा.भां.हा—' आगस्य ' नास्ति । २-२. आ.इ.उ.पां.भां—' बन्धनोपद्रवपरिहारेणाप्या-

प्यायनाद्युपचारः क्रियते ; तं.म२—' बन्धनोपद्रवपरिहारेणाप्यायनाद्युपचारः क्रियते । ३. आ.कं—' आप्याययति ।

४. आ.क.पा—' यजमाननि ' ।

रायः प्रेषे भगायुर्तमृतवादिभ्यो नमा दिवे नमः पृथिव्या
 रायं । प्रेति । इषे । भगाय । ऋतम् । ऋतवादिभ्य इयुतवादिभ्य ।
 नम । दिवे । नम । पृथिव्य ।

- प्रस्तरे पाणि निधाय नमस्कुर्वन्ति—‘ एषा राय ’ इति ॥ प्रस्तर उच्यते—ह १०१
 ५ एषणशीठ, प्रयोगनिवृत्तिद्वारेण १ फल प्रापयितु त्वरमाण, यस्मादीदृशस्त्वमसि तस्मात् १ राय
 धनानि अस्माक सन्तु त्वन्महिम्ना । यद्वा—इदृशस्त्वमेव रायो धनानि, रैहेतुत्वात् त्वमुपचर्यते ।
 इषेस्तुन् (पा ३ २ १३५) । “ तीपसहस्ररुपरिष ” (पा ७ २.४८) इतीडमात्र ।
 पाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६ १ १९८) । सञ्जुद्विगुणे (पा ७ ३ १११), “ रो रि ”
 (पा ८.३ १४) इति लोपे, “ ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण ” (पा ६.३ १११) इति दीर्घत्वम् ।
 १० वेचिनिष्ठाया (पा १.१.२६) ऋणव्यत्ययेन इकारस्यैकारमाह, अनामन्त्रित्व च मन्यन्ते,
 तदा आद्युदात्तत्वं दुर्लभम् । रेकस्य सहिताया “ हशि च ” (पा ६ १.१११) इत्युत्त
 प्राप्नोति । शाखान्तरे तु—आ इष्ट ष्ट इति मत्या अत्रप्रह कुर्वन्ति (वाम ५७) ।
 तदा—“ गतिरनन्तर ” (पा ६ २.४९) इत्याद्युदात्तं सिद्धम् । राय इति च पठयन्त
 केचिदाह । तेपा “ ऊडिदपदाद्यपु ” (पा ६ १ १७१) इति निभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्नोति ।
 १५ आमन्त्रितेन तु सन्धे “ परमपि च्छन्दसि ” (पा २ १ २ वा ६) इत्यामन्त्रितानुप्रवेशात् पृथक्
 खरत्वाप्रसङ्ग । एव प्रस्तर स्तुवेदानीं स्वाभिलषितं प्रार्थयते । तत्र ‘ ससाधना त्रियामुपसर्ग आह ’

- तसा अप् । अशु सूक्ष्मोऽवयव । हे सोम देव, ते य अशु शुष्यति, यश्च अशु क्षीयते त
 सर्वोऽप्यशुर्वर्धताम् । निमर्थम् ? इन्द्रार्थम् । कीदृशायेन्द्राय ? एकं सुग्य शोभन सोमस्य धन येत्ती
 त्वेकधनवित् तस्मै । हे सोम, तुभ्य त्वदर्थम् इन्द्र वा १ व्यायता त्वा पातुमुत्सहवाम् । १ त्वम्
 २० अपि इन्द्रार्थम् वा १ व्यायस्व वर्धस्व । १ सरीत् ऋतिरन १ सन्या धनलाभेन १ मेधया प्रज्ञया च वर्धस्व ।
 हे सोम देव, ते स्वस्ति शुभमस्तु । त्वत्प्रसादेनाह सुत्याम् अभिपयसन्त्यम् अशोय प्राप्नवामि ॥
 घृत्मन्त्रं व्याख्यातु प्रस्तीति—“ घृत् वै देवा वज्र हृत्वा सोममध्वन्तिकमिव रत्न वा अस्थैत्स्वरन्ति
 यत् तानून्येण प्रचरन्ति ” (उैस ६ २०) इति । पुरा कदाचित् स्वसामध्वीव वज्रीहृतेन घृतेन
 सोमस्य देवैस्ताद्विवत्वात् सोमो घृत्वा त्रिभेति । अस्त्रिजश्च वेद्या तानून्येणाऽऽज्येन प्रचरन्तीति यत्
 २५ द्रय सोमस्यान्तिक यथा भवति तथा चरन्ति, आहवनीयदक्षिणभागे सोमस्य स्थितत्वान् । “ अतो भीव ”
 सोम आप्यायितव्य । आप्यायनस्य प्रसङ्गं दर्शयित्वा तन्मन्त्रं व्याचष्टे—“ अशुश्चरन्त्युस्ते देव सोमाऽऽ
 प्यायतामित्याह यदेवास्यापुवायते यन्मीयते तदेवास्तेनाऽऽप्याययता तुभ्यमिन्द्र प्यायतासा त्वमिन्द्राय

१-१ तति ५-एषण भगानिष्पत्तिद्वारेण । २ ति. ५-वर्णव्याप्या ।

५ क-यजमानेन । ६ आ-यदेतदस्य । ७-७ तं म-अताऽमित ।

निहवः]

(द्र. पाभा ५.२.२८) इति योग्यं क्रियापदमध्याह्नियते । १ इषे अन्नाय, २ भगाय ऐश्वर्याभाय च ३ प्र भव तत्संपादनसमर्थोऽस्माकं भव । “ सावेकाचः ” (पा ६.१.१६८) इतीषो विभक्तिरुदात्ता । “ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥ ” (विष्णुपुराण ६.५.७४) ॥ यद्वा—भगम् एतुं प्रभवतु । “ तुमर्थे.सेसेन् ” (पा ३.४.८) इति क्सेप्रत्ययः । किंच १ ऋतं सत्यम् २ ऋतवादिभ्यः सत्यवादिभ्यः अस्मभ्यं भव, ऋतवदनफलेन ३ अस्मान् योजय । ५ यद्वा—ऋतं यज्ञः यज्ञवादिभ्योऽस्मभ्यं यज्ञो भव । शीघ्रं यज्ञं निर्वर्तयेति यावत् । किंच १ नमः २ दिवे द्युरूपाय । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । १ नमः १ पृथिव्यै पृथिवीरूपाय, द्यावापृथिवीभ्यामेव वा नमस्कारः । “ द्यात्रापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिँह्लोके प्रतितिष्ठन्ति ” (तैसं ६.२.२) इति ब्राह्मणम् ॥ “ उदान्तयणः ” (पा ६.१.१७४) इति पृथिव्या विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ १०

प्यायस्वेत्याहोभावेवेन्द्रं च सोमं चाऽऽप्यायत्याप्यायय सखीन्सन्ध्या मेघयेत्याह्स्विजो वा अस्य सखाय-
स्त्वानेवाऽऽप्याययति स्वस्ति ते देव सोम सुखामशीयेत्याहाऽऽशिपमेवैतामा शास्ते ” (तैसं ६.२.२)
इति । अस्य सोमस्य यदङ्गमपुवायते शुष्यति यच्च मीयते ॥

एष्टेति ॥ कल्पः—“ न प्रस्तरायाऽऽश्रावयति । न बर्हिरेनुप्रहरति । तं दक्षिणार्धे वेद्यै निधाय
तस्मिन् दक्षिणोत्तरेण निह्ववत् एष्टा रायः प्रेपे भगायतैश्चतुर्वादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्या इति ” १५
(औश्रौ ६.१९) इति ॥ अतिथ्येष्टौ यः प्रस्तरो यच्च तत्रत्यं बर्हिस्तद्बुभयमग्नौ न प्रहरणीयं किंतु
तं प्रस्तरं वेद्या दक्षिणार्धे निधाय तस्मिन् प्रस्तरे दक्षिणपाणीनुत्तानान् कृत्वा सव्यालीचैः कृत्वा सर्वं
निह्ववमपलापसदृशं नमस्कारोपचारं कुर्युः । मन्त्रार्थस्तु—पृष्टशब्द इच्छावन्तं द्यावापृथिव्यभिमानिनं
देवमाचष्टे । स हि द्यालुतया भक्तेषु पुरुषैर्विच्छावान् । हे तावदेव, त्वम् १ ऋतवादिभ्यः यज्ञवादिभ्योऽ-
स्मभ्यम् २ ऋतं यज्ञं प्रकृष्टं देहीत्यध्याहारः । किमर्थम् ? १ रायः राये धनार्थम्, २ इषे अन्नार्थम्, ३ भगाय २०
ऐश्वर्यादिषड्गुणार्थम् । ते च गुणा एवं स्मरन्ते—“ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य १ धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञान-
वैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ” ॥ (विष्णुपुराण ६.५.७४) इति ॥ त्रयं पुनर्युदेवतायै भूदेवतायै
च नमस्कृत्यैः ॥ नायमकाण्डे नमस्कारः । किंतु तस्य निमित्तमस्तीत्याह—“ प्र वा एतेऽस्माँह्लोकाच्छयवन्ते
ये सोममाप्यायन्त्यन्तरिक्षदेवत्वो हि सोम आप्यायित एष्टा रायः प्रेपे भगायेत्याह द्यावापृथिवीभ्यामेव
नमस्कृत्यास्मिँह्लोके प्रति तिष्ठन्ति ” (तैसं ६.२.२) इति । आप्यायितस्य सोमस्य नाभिदक्ष्याम् २५
आसन्धाः १ पर्यवस्थितत्वादनतरिक्षदेवत्वम् । तादृशस्य सोमस्याऽऽप्यायितारोऽपि तथाविधा इत्यस्मा-
ँह्लोकात् प्रच्युताः, अतोऽस्मिँह्लोके प्रतिष्ठित्यै नमस्कारः क्रियते ॥

३. तै. ति—वदनफलेन ; मै—वदनफले ।

४. इ. उ. पा. भां—‘दक्षिण’ नास्ति । १. इ. उ. क. तै. पां. भा. म. २—नीचः ; हा—नीचाः । १०. क-
वीर्यस्य । ११. तं—आसन्धा उपरि ।

अग्नें व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि
या मम तनूरेपा सा त्वयि (१)
या तव तनूरियं सा मयि
सह नौ व्रतपते व्रतिनोर्व्रतानि

- ५ अग्नें । व्रतपत् इति व्रत-पते । त्वम् । व्रतानाम् । व्रतपतिरिति व्रत-पति । असि ।
या । मम । तनू । एपा । सा । त्वयि (१) ।
या । तव । तनू । इयम् । सा । मयि ।
सह । नौ । व्रतपत् इति व्रत-पते । व्रतिनौ । व्रतानि ।

यजमानमवान्तरदीक्षामुपनयति—' अग्ने ' इति ॥ हे 'अग्ने' व्रतपते व्रतानां 'पाळयित्,

- १० 'त्व' व्रतानां सर्वेषां 'सवन्धिना' व्रतपति 'अग्नि' न पुनरेकस्य, व्रतस्य पतिव्यात्, व्रतपतिरुच्यते ।
समासे मत्वाभिद्योपस्थाप्रतिपत्ते बहुत्वप्रतिपादनाय व्रतानामियुक्तम् । निव्यसवन्धा
पिप्रतिपत्त्यर्थं वृत्तिश्च कृता । पति पाळयिता रजामी वा । सर्वेषां व्रतानां सर्वदा सर्वमना च
पति त्वमग्नि । 'या' मम यजमानस्य 'तनू' शरीर 'सा' त्वयि मया निवेशिता । 'एपा
इत्यङ्गुल्या अग्नेरतनुं दर्शयति । 'या' तत्र 'तनू' सा 'मयि' त्वया निवेशिता । 'इयम्' इत्याम-
१५ शरीरमङ्गुल्या दर्शयति । 'प्रत्यक्पराग्रूपसनिहितत्रिपयत्रात्' 'इदमेतदादीनामेभुक्तम् । परमादेव
तस्मात् हे 'व्रतपते' अग्ने, 'नौ' आरयो 'व्रतिनो' व्रतानि अत पर 'सह' भवन्ति । न परस्पर-
व्यावृत्तानि । यन्मया व्रत तत्त्वपाऽपि कृत भवतीति । " आमाननेन दीक्षया पाति "
(तैम ६ २ २) इति ब्राह्मणम् ॥

अङ्ग इति ॥ कथं —" अथ यजमानमवान्तरदीक्षामुपनयत्यग्ने व्रतपते त्व व्रतानां व्रत-

- २० पतिरसि या मम तनूरेपा सा त्वयि या तव तनूरियं सा मयि सह नौ व्रतपते व्रतिनोर्व्रतानीति "
(बौध् ६-१९) इति ॥ अनेन अन्वेषण ' आहवनीयस्योपस्थानम् । अत्रावान्तरदीक्षोपक्रम " ११ । हे 'अग्ने
'व्रतपते, 'त्व' व्रतपति 'असि' । नैकस्य व्रतस्य पति किंतु सर्वेषामिति विवक्षा द्योतयितुं 'व्रतानाम्'
इत्युक्तम् । व्रतमाचरन्ती मदीया 'तनू' त्वयि मनुसा समर्पिता । श्वदीया तु व्रत पालयन्ती 'तनू' 'मयि'
मनुसा स्थापिता । तथा सति आत्रामुभावपि व्रतिनौ सपद्यारहे । तयो 'व्रतानि' सह प्रवर्तन्ताम् ॥

- २५ ४ मै-पते । ५ तं ति प-व्रतानाम् । ६ त ति.प-अथवा अथरागूर्ध्वं संनिहितम् । ७. ति.
पं-इदमेव तदसाधिव कर्तव्यम्, त-इदमेव तदावाभ्यामेव कर्तव्यम् । ८-८ तं ति-त्वया कृतं मया ।

१२-१२. त म२ हा-आहवनीयोपस्थानमन्वर्द्धोपक्रम, इ उ पा भा-आहवनीयस्योपस्थानम्,
अत्र दीक्षोपक्रम ।

उपसदः]

या ते अग्ने रुद्रिया तनूस्तया नः पाहि तस्यास्ते स्वाहा

या । ते । अग्ने । रुद्रिया । तनूः । तथा । नः । पाहि । तस्याः । ते । स्वाहा ।

उपसत्सु व्रतयति—‘या ते’ इति ॥ हे अग्ने, रुद्रिया रुद्रार्हा, यो रुद्रस्त्विहोऽसुरपुरीर-
दहत् तद्दीर्घानुरूपा ते तत्र तनूः महावीर्या । तथा नः अस्मान् पाहि । रुद्रशब्दादहृत्यये
छान्दसो वः । यद्वा—“रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ घोराऽन्या शिवाऽन्या” (तैसं ५.७.३.) ५
इत्युक्तम् । तत्र घोरा तनूः रुद्रिया क्रूरा । “रुद्रो वै क्रूरः” (तैसं ६.२.३) इति । तदर्हत्वात्
तथा तन्वा नः अस्मान् पाहि भ्रातृव्यादिभ्यो रक्ष । तस्याः तन्वाः पतिभूताय ते तुभ्यं स्वाहा
हुतमिदं पयोऽस्तु । चतुर्थ्यर्थे वा पष्ठी (पा २.३.६२) । तदीयायै तस्यै तन्वै स्वाहेति ॥

येति ॥ कल्पः—“अथैनं संदास्ति संतरां मेखला समायच्छस्व संतरां मुष्टी कुरुष्व तप्तव्रत पृथि
मदन्तीभिर्माजैर्जयस्वोत्पूर्वं १३-व्रतनं सृज १४ या ते अग्ने रुद्रिया तनूस्तया नः पाहि तस्यास्ते स्वाहेत्येतेनै- १०
वातोऽधिप्रव्रतय ” (यौश्रौ ६.१९) इति ॥ या मेखला पूर्व १३-मध्ये संनद्धा १४ सा संकुचिततरा यथा
भवति तथा नियन्तव्या, ये च मुष्टी कृते ते अप्यतिसंकोचेन दृडीकर्तव्ये, १३-उष्णक्षीरो भवेदुष्णोदकेर्माजयेत्,
पूर्वं व्रतमुत्सृजेत् १५ ॥ तत्र ‘या ते अग्ने’ इत्यर्थे मन्त्रः । अनेनैव मन्त्रेणात ऊर्ध्वं व्रतं पिबेत् । हे अग्ने,
या तव तनूः स्विय रुद्रिया क्रूरा तथा अस्मान् पालय । त्वदीयायाः तस्याः तन्वा इदं हुतमस्तु ॥
‘अग्ने व्रतपते’ इत्यस्य मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामभिप्रेत्यावान्तरदीक्षासम्भं विधत्ते—“देवासुराः संयत्ता १५
आसन् ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति तेऽग्निमेव वरुधं कृत्वाऽसुरानभ्य-
भ्रवन्नग्निमिव खलु वा एष प्र विशति योऽवान्तरदीक्षामुपैति भ्रातृव्याभिभूयै भवत्यात्मना पराऽस्य
भ्रातृव्यो भवति ” (तैसं ६.२.२) इति । परकायप्रवेशहेतुना (योसू ३.२८) योगशास्त्रप्रसिद्धेन
संयमविशेषेण (योसू ३.४) देवा अग्निमग्निशरीरं प्राविशन् । तपोरूपत्वेनाग्निसमानाऽवान्तरदीक्षा,
ततस्तामुपेयात् ॥ पूर्वोक्तां दीक्षामिदानीमुच्यमानावान्तरदीक्षां च प्रशंसति—“आत्मानमेव दीक्षया २०
पाति प्रजामवान्तरदीक्षया ” (तैसं ६.२.२) इति ॥ अवान्तरदीक्षानियमान् विधत्ते—“संतरां मेखला
समायच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तप्तव्रतो भवति मदन्तीभिर्माजैर्जयते निर्दोषिः शीतेन वायति समिद्ध्यै ”
(तैसं ६.२.२) इति । सर्वो जनः स्वस्मान् क्लेशयित्वाऽप्यपत्यानि सन्म्यक् परिपालयति । अतः स्वस्मादपि
१३-प्रजाऽभ्यन्तरतरा । मेखलायान्तु प्रजास्थानीयत्वेनान्तरतरत्वात् संश्लिष्टतरं यथा भवति तथा समा-
च्छाद्येत् । शीतेन क्षीरेण शीताभिरग्निशिक्षाग्निनिर्वायति । तस्माद्दुराग्निसमिन्धनाय पेयस्य क्षीरस्य २५
माजैर्नहेतोरुदकस्य चोष्ण्यं कर्तव्यम् ॥ व्रतमन्त्रे रुद्रियाशब्दाभिप्रायमाह—“या ते अग्ने रुद्रिया
तनूरिरथाह स्वथैवैनद्देवतया व्रतयति सयोनिस्त्राय शान्त्यै ” (तैसं ६.२.२) इति । स्वोदराग्नेरपरं
रूपं रुद्रिया १६-तनूस्तया हुग्धे तसे १६ सति स्वया देवतया सह पुनत् हुग्धं व्रतयति मुञ्क्ते । तच्च भोजनं
सयोनिस्त्राय योनिभूतेनाग्निना साहित्याय । तच्च साहित्यमुद्रयाग्नेः शान्त्यै भवति ॥

१३-१३. आ-व्रतं सृज ; क-तद्रतं संसृज । १४-१४. म२-मध्ये संनता ; क-मध्येसंनद्धा । ३०

१५-१५. आ.इ.उ.पा.भां-उष्णक्षीरो भवेदुष्णोदकेर्माजयेत् । पूर्वचमसमुत्सृजेत् ; क-उष्णक्षीरो भवेदुष्णोदकेन
माजयेत् पूर्व व्रतं मन्त्रमुत्सृजेत् ; हा-उष्णक्षीरो भवेत् उष्णोदके च भवेत् पूर्व मन्त्रमुत्सृजेत् । १६. आ.
म२.हा-हेतुत्वात् । १७. आ-प्रजाऽभ्यन्तरा ; इ.उ.पा.भां.हा-प्रजाः अभ्यन्तरा ; क-प्रजाया
अभ्यन्तरतप्तव्रतम् । १८-१८. त.म२-तनूः तपठे (?) ।

तैसं २०॥

या ते अग्नेऽयाशया* रजाशया* हराशया* तनूर्वापिष्ठा
या । ते । अग्ने । अयाशयेर्वया-शया । रजाशयेति रजा-शया ।
हराशयेति हरा-शया । तनू । वापिष्ठा ।

उपसदाहुतीर्जुहोति—तिस्रूपससु अनुक्रमेण 'या ते' इति तिस्रमिरनुष्टुभिः । तत्र
५ प्रथमायां 'या तेऽग्नेऽयाशया' इति ॥ 'तनूर्वापिष्ठा' इत्यादि तिस्रष्वपि सन्व्यते । हे 'अग्ने, 'या
'ते त्वदीया 'तनू' अयाशया, अस्या पृथिव्या शेते इत्ययाशया । इदम सप्तम्येकचनस्य "सुपा
सुलुक्" (पा ७ १-३९) इति यादेशः । "हलि लोपः" (पा ७-२-११३) इति इद्रूपस्य
लोप । त्वदाद्यत्वम् (पा ७ २-१०२) । अस्यां शेते इति "अविकरणे शेते" (पा ३ २ १५)
इत्यच् । "शयमासनासिष्वकालात्" (पा ६ ३ १८) इत्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा
१० ६ २-१३९) । 'वापिष्ठा' बृहत्तमा । "प्रियस्त्रियर" (पा ६ ४ १५७) इत्यादिसूत्रेण बृहदशब्दस्य
वर्षादेशः । गह्वरे गह्वने, तिष्यतीति 'गह्वरेष्ठा' । "सुपि स्व" (पा ३-२ ४) इति क । "तत्पुरुषे
कृति बहुलम्" (पा ६ ३ १४) इत्यलुक् । 'तया' इत्यध्याह्रियते, तया तन्वा 'उग्रम् उदरूर्ण-
मविक्षेप 'वच' अपानधीम् अपहन्मि, तस्य प्रयोक्तारमपहन्मीति यावत् । "अशनयापिपासे ह
वा उग्र वच." (तैत्ति १ ५ ९) इत्यादि ब्राह्मणम् । तन्निमित्तत्वात्तादृशचनश्रुते । छान्दसो
१५ लुङ् (पा ३-४ ६) । "हनो वध छिडि" (पा २ ४-४२) इति वधादेशः । "अमो मश्" (पा ७-१ ४०) इति मशादेशः । 'क्षेप' दीप्तं क्रूरं राक्षसादिसमीरितं श्रुत्या मीतिजनकम् ।
"एनश्च वैरह्य च त्वेप वच" (तैत्ति १ ५ ९) इत्यादि ब्राह्मणम् । एनस्त्रिमिरीरह्यादिभिश्च
प्रयोग्यत्वात् । "तच्च 'वच' अपानधीम् । तस्य प्रयोक्तारं च अपहन्मि त्वत्प्रसादात् नाशयेयम्" ।
इदमुच्यते तदर्थं 'तस्यै तन्वै' स्वाहा "सुहुतमिदमस्तु ॥ ११ ॥

२० द्वितीयस्यां जुहोति—'या ते अग्ने रजाशया तनू' इत्यादि ॥ रजोऽन्तरिक्ष, तस्मिन् शेते
इति 'रजाशया मध्यमात्मिका । रज.शब्दात्, परस्या सतम्या टादेश (पा ७ १-३९) ।
पूर्वपदलुक् (पा ६-३ १८) । शेष समानम् ॥

तृतीयाया जुहोति—'हराशया तनू' इत्यादि ॥ भौमान् रसान् हरतीति हरो बुलोक,
तस्मिन् शेते 'हराशया सूर्यात्मिका । षादेशादि समानम् (पा ७ १-३९, ६-३ १८) ॥ यद्वा—
२५ 'या सा' इत्यध्याह्रियते । 'अपानधीम्' इति च पुरुषव्यत्ययः (पा ३ १-८५) 'अपानवीत्' इति ।

९. तं वि—वर्षादेश 'इत्यस्यानन्तरं 'गह्वरेष्ठा' । * [संबन्धु लिखितपुस्तकेषु मुद्रितपुस्तके च
'हनो वध छिडि' इत्युपस्यते, सूत्रपाठमनुसृत्य शुद्धीकृतं पाठः । वचुनस्तु 'छिडि च' (पा २ ४ ४३)
इत्येतेनायं वर्षादेशो द्रष्टव्यः ।] । १०. तं वि—'दीप्तम्' इत्यस्यानन्तरम् 'उग्रम्' । ११. तं वि—तस्य ।
१२. तं वि—नाशयामि । १३. त-अस्यै । १४. तं वि. प-स्वाहुतम् ।

उपसदः]:

गहरेष्टोत्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधीं स्वाहा ॥ ११ ॥

[त्वरिं चत्वारिंशच्च]

गहरेष्टेति गहरे-स्था । उग्रम् । वचः । अपेति । अवधीम् । त्वपम् ।

वचः । अपेति । अवधीम् । स्वाहा ॥ ११ ॥

[मंसं १.२.७: कासं २.८; कपिसं २.२-३; वासं ५.७-८]

सा उग्रं त्वेषं वचो अपहन्विति । शाखान्तरे च (कासं २.८, कपिसं २.३, वासं ५.८)
 'अपावधीत्' इति पाठः । "तेपामसुराणां तिलः पुर आसन्नयस्मयवमास्य रजतास्य हरिणी" (तसं ६.२.३) इति ब्राह्मणानुसारेणाऽन्यथा व्याख्यायते । अयसि अयस्मयां पुरि शेतं
 इत्ययाशया । ङादेशादि समानम् (पा ७.१.३९, ६.३.१८) । रजतं रजस्तन्मयां पुरि
 शेत इति रजाशया । हरितं हरः तन्मयां पुरि शेत इति हराशया । गतमन्यत् ॥

॥ इति द्वितीये एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

येति ॥ कल्पः— "आज्यस्याख्याः क्षुत्रेणोपहृत्य प्रथमामुपसदं जुहोति या ते "अग्नेऽया-
 शया तन्वर्षिष्ठा गहरेष्टोत्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधीं स्वाहेति" (यौधौ ६.२.१) इति ॥
 अत्र 'या ते अग्नेऽयाशया रजोद्वया हराशया तन्वर्षिष्ठा गहरेष्टा' इत्येतादृशाः (मन्त्रः) आम्नातः,
 तस्मिन् अयाशयादिपदत्रयेण त्रयो मन्त्रा भवन्ति । तेषु प्रथममन्त्रे 'तनूः' इत्यादिरनुपज्यते, द्वितीये तु
 'या ते अग्ने' इति 'तनूः' इति चोभयमनुपज्यते, तृतीये तु 'या ते अग्ने' इत्ययमेवानुपज्यते । तैत्ति-
 ऋभिर्मन्त्रैस्त्रिषु दिनेषु क्रमेणोपसदाख्या आहुतयो होतव्याः । अयसि शेत इति अयाशया लोह-
 निमित्ता । तथा 'रजते शेत इति रजाशया । हिरण्ये शेत इति हराशया । वर्षिष्ठा बृद्धतमा । गहरे
 स्पष्टमशब्दे "तसलोहे तसरजते तसरहिरण्ये वा तिष्ठतीति गहरेष्टा । अन्नपानयोरलामेन क्षुधितोऽहं पिपा-
 सितोऽहमित्युक्तिः । उग्रं वचः, तदेतदैहिकम् । आमुष्मिकं तु त्वेषं दीपकं मनसः संतापजनकं वचः । तनु
 जना इत्थं वदन्ति-अय गोवधासुपपातकलक्षणमेतः प्राप्तं, विद्वद्ब्राह्मणवधादिरूपा वीरहत्याप्राप्ता इति । इदं
 तु पदव्याख्यानमन्यत्र ब्राह्मणे स्पष्टमन्नातम्— "अक्षनयापिपासे ह वा उग्रं वचः । पुनश्च वैरहस्यं च त्वेषं
 वचः" (तैत्ति १.५.९) इति । अत्रार्थं वाक्यार्थः । हे अग्ने, या तव अयाशया तनूः तथाऽहं हे अपि
 वचसी अपावधीं नाशितवानस्मि । एवमितरयोरपि योज्यम् । तस्मा अग्रय इदं हुतमस्तु ॥ त्रीनेतान्
 उपसदोमान् विधातुं प्रतीति— "तेपामसुराणां तिलः पुर आसन्नयस्मयवमास्य रजतास्य हरिणी ता
 देवा जेतुं नाशकनुवन् ता उपसद्वैवाजिगीषन्, तस्मादाहुर्षश्वेषं वेदं यश्च नोपसदा वै महापुरं जयन्तीति त
 इषु समस्तुर्ववाग्निमनीकं सोमं शल्यं विष्णुं तेजन् तेऽद्भुवन् क इमामसिष्यतीति रुद्र इत्यद्भुवन् रुद्रो
 वै क्रूरः सोऽस्यरिवति सोऽवधीर्द्रं वृणा अग्नेमेव पशुनामधिपतिरसानीति तस्माद्भुद्रः पशुनामधिपतित्वा
 रुद्रोऽवाञ्जत् स तिलः पुरो भित्तैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदत्" (तैत्ति ६.२.३) इति ॥ ये पूर्वमग्निना
 वरुण्येन पराभूता असुरास्तेपामसुराणां पृथिव्यन्तरिक्षशुलोकैषु स्वरक्षार्थं तिलः पुरो दुर्गरूपा आसन् ।
 तासु पृथिवीवर्तिनी लोहप्राकारवेष्टिता । अन्तरिक्षवर्तिनी रजतप्राकारवेष्टिता । शुलोकवर्तिनी हिरण्यप्राकार-
 वेष्टिता । तादृशीः पुरो देवा भिन्ना वरुण्येनापि जेतुमशक्ताः शुद्धं परित्यज्योपसदं जेतुमैच्छन् । दुर्गा

१९. क.हा-अग्नेऽयाशया रजाशया । २०-२०-इत्येतादृशमाम्नायते । २१. इ.
 उ.तं.पा.भां.मं.२.हा-रजसि । २२. आ.क.हा-उग्रे लोहे । २३. आ.क-एवमुत्तरयोरपि ।

[उपसद्

- परितोऽवरुष्य चिरं तत्समीपेऽवस्थाय तमुपासन् । चिरकालावस्थाने सति दुर्गमध्वेऽक्षपानादिक्षयादन्त-
र्मेदाद्वा जपो भवतीति । यस्माद्द्वैश्विरवासो जयोपाथस्वेन विचारितस्तस्मात्लोकोऽप्याहुः । के किमाहुः ? यश्च
ब्राह्मणादिवेदाध्ययनेन वेदविचार जानाति यश्च धृद्वादिनं जानाति ते सर्वेऽपि युद्धेनाजये महापुरमुपसदा
जेतुं शक्यमित्याहुः । ततो देवा कालत्रिलम्यो मा भूदिति विचार्य युद्धेनैव जेतुमिपु ससृष्टवन्त । अग्नि
५ सोमं रिप्यु च सम्यैकगण कृत्वा तेन जेतुमुच्यता । अनीकशब्दो बाणस्य प्रथमभागकाष्ठमाचष्टे,
शरयशब्दो लोहश्च, तेनशब्दस्तदग्रम् । तामिमा देवताप्रयसमष्टिरूपामिपु खोवालसहितकृत्स्नासुर-
घातिनीं क्रौ नाम मोक्षयनीनि ११ विचार्य शफो निर्घृणश्च रद् १२ एवेति निश्चित्य तस्मै वर दत्तवन्त । स
रुजस्तामिपु सुवरवा तथा प्राकारत्रयं विभिद्य त्रिम्यो लोकेभ्योऽसुराग्निं सारयामास ॥ विधत्ते—“ यदुपसद्
उपसद्यन्ते भ्रानृष्यपराशुच्यै ” (तैस ६-२-३) इति । वैरिदुर्गोपसदनकार्यकारित्वादेता आहुतय उपसद्
२० इत्युच्यन्ते । तत्राग्निं सोमो विष्णुरित्येवरूपास्तिथो देवता , तासा यान्यापुरोनुवाक्या १३ हीत्र एवाऽऽ-
म्नायन्ते १४ । अयाशयादितनुधारी बद्धिक्षतुर्थी देवता । तद्रीयमन्त्रं आर्ष्यवत्वाद्देवताऽऽम्नात ॥ उपसदाश्च
१५ आज्यहविष्वेनोपाशुपाचवत् प्रयाजज्यभागाद्याहुतिप्रसक्तौ प्रतिवेधति—“ नान्यामाहुतिं पुरस्ताद्गुह्या-
यदन्यामाहुतिं पुरस्ताद्गुह्यादन्यमुप कुर्वात् ” (तैस ६-२-३) इति । ‘ अग्निमनीकम् ’
(तैस ६-२-३) इति १६ बाणव्याघेनाग्ने १७ प्रथममावित्त्वक्षणं मुखरमुच्यम् । तत्र प्रयाचादिहोमे
२५ वेदेषुत्वं हीयेत ॥ आहुत्यन्तराणां सर्वेषां निषेधप्राप्तौ काचिदाहुतिं विधत्ते—“ सुवेणाऽऽधारमा
धारयति यज्ञस्य प्रजात्यै ” (तैस ६-२-३) इति । दुर्गोपमासादियज्ञानामाधारोपेतत्वा
दुपसदाभिः १८ यज्ञप्रत्यभिज्ञानाय १९ सुवाधार ॥ तिसृणामुपसदा होमप्रकारं विधत्ते—“ पराऽतिक्रम्य
शुद्धोति पराच एवैभ्यो लोकेभ्यो यजमानो भ्रातृव्यान् प्र शुद्धे ” (तैस ६-२-३) इति । पराद् पुनरा-
शुत्तराहितो वेदाहवनीययोर्मध्यमतिक्रम्य दक्षिणस्यां विशुद्धमुखं स्थित्वा क्रमेणोमे सोमस्य विष्णोश्च
२० तिस्र आहुतीर्नुह्यात् । तथा सति वैरिणोऽपि पुनराशुत्तरहितानेव कृत्वा लोकत्रयाग्निं सारयति ॥ चतुर्था-
हुतिप्रकारं विधत्ते—“ पुनरत्याक्रम्योपसद् जुहोति प्रणुर्धवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्याच्चित्वा भ्रातृष्यलोक-
भग्न्यारोहन् ” (तैस ६-२-३) इति । दक्षिणदेशादुत्तरस्यां दिशि समागत्य चतुर्थामुपसद् जुह्यात् ।
तथा मति वैरिणो नि मार्यं ११ स्वयं जित्वा १२ वैरिस्थानं पुरप्रयमभितिष्ठति । अत्र सूनम्—“ प्रौत्रादद्यौ
जुह्वा गृह्णाति । चतुरभृति । घृतवति शब्दे जुहूपभृतावादाय दक्षिणा सृष्टतिप्रान्त उपारमुपामवत्
२५ प्रचरति । अर्धेन जौहवस्याग्निं यजति । अर्धेन सोमम् । औपभृते जुह्वापानीयं विष्णुमिष्ट्वा प्रयाक्रम्य या
ते अग्नेऽयाराया तनूरिति सुवेणोपसद् जुहोति ” (आपश्रौ ११ ३-९-१२) इति । कालद्वये तदनुष्ठानं
विधत्ते—“ देवा वै या प्रातरुपसद् उपासीदब्रह्मस्मामिरसुरान् प्राणुदन्त या सायं रात्रियै तामिभ्यं सार्यं
प्रातरुपसद् उपसद्यन्तेऽहोरात्राम्यामेव तद्यजमानो भ्रातृव्यान् प्र शुद्धे ” (तैस ६-२-३) इति । उपासीदन्
अनुष्ठितवन्त । प्रातरनुष्ठिताभिरहो वैरिणि सारण, सायमनुष्ठिताभिरनु रात्रे ॥ कालद्वये यान्यापु-
३० वाक्ययोर्ध्वेऽयास विधत्ते—“ या प्रातर्याज्या स्युस्ता सायं पुरोनुवाक्या कुर्वांदायातामत्वाय ”
(तैस ६-२-३) इति । यातयामत्वं गतरसत्वं, उद्धृतेनायं ध्यस्यास ॥ दिनत्रये तदनुष्ठानं विधत्ते—
“ तिस्र उपसद् उपैति त्रय इमे लोकान् इमानेव लोकान् प्रीणाति ” (तैस ६-२-३) इति ॥ त्रिपु दिनेषु
कालद्वयेऽनुष्ठानं प्रशमति—पद् स पद्यन्ते पद्मा क्रतव क्रतून्वै प्रीणाति ” (तैस ६-२-३) इति ॥

२४ इ उ.पा.भा.हा-‘ विचार्य ’ नास्ति । २५ आ क म र हा-‘ एव ’ नास्ति । २६-२६ त

२५ म र-हौश्रवात्साम्नायन्ते । २७ क त म र-आज्यहवित्स्वेन । २८ तं-ब्राह्मणं । २९ तं-३.पा
प्रथममागतं । ३० इ उ.पा.भा.हा-‘त्वा दुपसद्यपि । ३१ क म र-सौवाधार । ३२-३२ आ
मां हा-स्वर्गं गत्वा ।

सौमिकी वेदिः]

प्रसङ्गादहीने द्विरात्राद्ब्रह्मसहिनसंख्यां विधत्ते—“द्वादशाहीने सोम उपैति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणाति” (तैसं ६.२.३) इति । अहःसंधेन निष्पाद्यः सोमयागोऽहीनः । सत्रमप्यनेनोपलक्ष्यते । अहःसमुहस्य समानत्वात् ॥ द्वादशदिनेषु कालद्वयानुष्ठानं प्रशंसति—“चतुर्विंशतिः सं पद्यन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासा अर्धमासानेव प्रीणाति” (तैसं ६.२.३) इति ॥ एतेषूपसह्निनेष्ववान्तरदीक्षाङ्गैर्व्रतपाने स्तनसंख्यां विधत्ते—“आराग्रामवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतास्मिन् मे लोकेऽर्धुकं स्यादित्येकमग्रेऽथ द्वावथ त्रीनथ चतुर पृथा वा आराग्राऽवान्तरदीक्षाऽस्मिन्नेवास्मै लोकेऽर्धुकं भवति” (तैसं ६.२.३) इति । वलीवर्द्धप्रतोदनं लोहम् आरं, तद्ददल्पसत्रं मुखं यस्याः साऽऽराग्रा । अर्धुकं ससृद्धिशीलं फलम् । सोमक्रयदिने सायमेकं स्तनं द्रुह्यात्^{१५}, अपरेद्युः प्रातर्द्वौ रूनौ, सायं त्रीन् स्तनात्, परेद्युः प्रातश्चतुरः ॥ यस्तु परलोकससृद्धिकामः तस्योक्तवैपरीत्यं विधत्ते—“परोवरीयसीमवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतामुस्मिन् मे लोकेऽर्धुकं स्यादिति चतुरोऽग्रेऽथ त्रीनथ द्वावथैकमेवा वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षाऽमुस्मिन्नेवास्यै लोकेऽर्धुकं भवति” (तैसं ६.२.३) इति । परःशब्देनात्र श्रेष्ठत्वात् उपक्रमो^{१६} विवक्षितः । उपक्रमे वरीयोऽधिकं यस्याः सा परोवरीयसी । अयं पक्षः सूत्र उपन्यस्तः—“यद्दहः सोमं *ऋणीयुस्तदहश्चतुरः* सायं द्रुह्यन्तीन् प्रातर्द्वौ सायमेकमुत्तमे” (आपश्रौ ११.४.१०) इति ॥ अथाक्तस्य क्षीरव्रतादूर्ध्वमाहारमल्पमनुजानाति—“सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति य उपसद उपयन्ति तेषां य उन्नयते हीयत एव स नोदनेपीति सूक्ष्ममिव” (तैसं ६.२.४) इति । उपसदां स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वात् तदनुष्ठाधिभिरवहितैर्भैवितम्यम् । तेषां मध्ये यः कोऽपि हीनमनस्को यथोक्तव्रतादूर्ध्वमोदनादिकमन्तर्नयेत् स स्वर्गादीयत एव । तस्मादशक्तोऽपि श्रद्धालुतया नोदनेपि न किञ्चिदपि व्रतादूर्ध्वमन्तर्नयेत्सीति यदि मन्येत तेन सूक्ष्ममिव शोभनं वाक्यान्तराम्यनुज्ञातं वस्तुज्ञातमिव कुर्यात् । अशक्तिपरिहारमात्रोपयुक्तं किञ्चिदेव स्वीकर्तव्यम् । वाक्यान्तरं तु कृष्माण्डहोमप्रकरणे समान्नायते—“पयो ब्राह्मणस्य व्रते यवागू राजन्यस्याऽऽमिक्षा वैश्यस्यायो सौम्येऽप्यध्वर एतद्व्रतं ब्रूयाद्यदि मन्येतोपदस्यामीत्योदनं धानाः सकृन् वृत्तमित्यनुव्रतयेदात्मनोऽनुपदासाय” (तैसा २.८) इति । उपदस्याभ्युपक्षीणो भवामि ॥ अनुव्रते कृतेऽपि फलभ्रंशो नास्तीत्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह—“यो वै स्वार्थेतां यताः श्रान्तो हीयत उत स निष्पाद्य सह वसति” (तैसं ६.२.४) इति । स्वार्थं यन्ति गच्छन्तीति स्वार्थेतरस्तेषां स्वार्थेताम् । यतन्त इति यतः तेषां यतान् । मकरमासे प्रयागज्ञानं केषांचित् स्वार्थः, तं प्राप्तुं प्रयतमानानां स्वप्नमाश्रित्य गच्छतां मध्ये यः कश्चिद्द्वान्तो गन्तुमशक्तः संक्रान्तिकालीनज्ञानात् हीयते सोऽपि निष्पाद्य परेद्युर्निर्गत्य तीर्थं गत्वा तैस्तीर्थेयांसिभिः सहावशिष्टं मांसं वसति तद्दृश्यमध्येकेनानुव्रतेनाशक्तिं परिहृत्य शिष्टं नियममनुसिषेत् । तमिममर्थं निगमयति—“तस्मात् सकृदुन्नय नोपसृजयेत् (तैसं ६.२.४) इति ॥ सकृदुन्नयने द्रव्यं विधत्ते—“दन्मोन्नयेतैतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैव पशून्व रन्धे” (तैसं ६.२.४) इति ॥

अथ सौमिकीं वेदिं विधातुं प्रस्तौति—“यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णु रूपं कृत्वा स पृथिवीं प्राविशत् तं देवा हस्तान्तस्परश्चैच्छन् तमिन्द्र उपर्युपर्यत्यकामत् सोऽश्रवीत् को माऽथमुपर्युपर्यत्यकमीदित्यहं दुर्गे हन्तेत्यथ कस्त्वमित्यहं दुर्गादाहंति सोऽश्रवीद्दुर्गे वै हन्ताऽश्रोचथा वराहोऽथं वाममोषः सप्तानां गिरीणां परत्वाद्द्विचं वेधमसुराणां विभक्तिं तं जहि यदि दुर्गे हन्ताऽसीति स दुर्भे-पुञ्जीलमुद्बुध्व सह गिरीन् भित्त्वा तमहन्सोऽश्रवीद्दुर्गाद्वा आहताऽश्रोचथा एतमा हरति तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञमाहरत्यत्तद्विचं वेधमसुराणामविन्दन् तदेकं वेद्यं वेदित्वम्” (तैसं ६.२.४) इति । स्वर्गलोके स्थितो यज्ञपुरुषस्तिरोधानाय विष्णुर्भूत्वा वैष्णवं रूपं संपूर्णं कृत्वा देवेभ्यः पलाय्य पृथिवीं प्राविशत् ।

३३. आ.इ.उ.पा.भा.हा-‘दीक्षा’ । ३४. इ.उ.पा.भा.हा-‘द्रुह्यात्’ नास्ति । ३५. इ.उ.पा.भा.हा-‘प्रातः’ नास्ति । ३६. इ.उ.पा.भा.हा-उपक्रमकम् । ३७-‘[आपश्रौसूत्रे ‘ऋणीयुश्चतुरः’] ।

[काम्यानि देवयजनानि

- प्रातश्च मायं चासुराणा निर्मथ्यं क्षुधोरूपं ततस्ते पराऽभवन् मध्यदिने मध्यरात्रे देवानां ततस्तेऽभवन् सुवर्गं लोकमायन् " (तैसं ६-२-५) इति । अहनि त्रिषु कालेषु घटं भोजनं कुर्वतो मनोरेकस्मिन्नेव काले मत् कुर्वता देवाना च मध्याह्नकाले मत्मास्ति । स च काल क्षुध स्वरूपम् । तस्मिन् प्रतरहिता असुरा पराम्वा मत्तयुक्तास्तु मनुर्देवाश्च पुष्टिं स्वर्गं च प्राप्ता । ततो मध्याह्नकालः प्रशान्तः ॥ विघत्ते—
- ५ "यदस्य मध्यदिने मध्यरात्रे घटं भवति मध्यतो वा अन्नेन भुञ्जते मध्यत एव तदूर्जं घत्ते भ्रातृव्यामि-
मृत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति " (तैसं ६-२-५) इति । मुरप्रमथ्येऽद्यस्य भोजनम् उदरमध्ये " च धारण यथा लोके, तथैवाग्रापि मध्याह्ने मध्यरात्रे च घटं कर्तव्यम् ॥ दीक्षितस्य स्वनिवास-
स्थानात् प्रवासं निषेधति— "गर्भो वा एष यदीक्षितो योनिर्दीक्षितविमित यदीक्षितो दीक्षितविमिगात् प्रवसेद्यथा योनेर्गर्भं रून्द्दति तादृगेव तन्न प्रवस्तव्यमात्मनो गोपीयाय " (तैसं ६-२-५) इति ।
- १० दीक्षितो विशेषेण मीयते प्रक्षिप्यते "यस्मिन्मालास्थाने तदीक्षितविमितं तस्य योनिरूपत्वात् । ततोऽस्य निगमनं गर्भंघ्राससम् ॥ तत् आत्मरक्षणार्थं न निर्गन्तव्यम् ॥ एतमेव निषेधं प्रकारान्तरेण प्रशसति—
" एष वै घ्यान्न कुलगोपो यदग्निस्तस्माद्यदीक्षितः प्रवसेत् स एनमीश्वरोऽनूयाय हन्तोर्न प्रवस्तव्यमात्मनो गुप्ये " (तैसं ६-२-५) इति । एष एवाऽऽहवनीयोऽग्निं प्रवसतो व्याघ्रवद् हिंसको निव्रतत कुलरक्षकः । तस्मात् सोऽग्निं " प्रवसन्तमेनमनु स्वयमुत्थाय हन्तुं " समर्थः । प्रवासा-
भावस्त्वात्मनो रक्षणाय भवति ॥ आहवनीयस्य दक्षिणदेशं शयनार्थं विघत्ते— " दक्षिणत शय एतद्वै यजमानस्याऽऽयतनम् स्व एवाऽऽयतने शये " (तैसं ६-२-५) इति । शेत हरयर्थः ॥ "शयनस्याऽऽहव-
नीयामिमूल्य विघत्ते— " अग्निमभ्यागृत्य शये देवता एव यज्ञमभ्यागृत्य शये " (तैसं ६-२-५) इति ॥
- १५ अथ काम्यानि देवयजनानि विधीयन्ते । तत्र पुरोहविरादयः सज्ञाविदोषा वक्ष्यन्तेऽप्यति-
रात्राभुत्तरयज्ञाः । स्वर्गक्रामिणं प्रति विघत्ते— " पुरोहविरि देवयजने याजयेद्य काम्येनोपैतमुत्तरो यज्ञो नमेदमि सुवर्गं लोकं जयेदिति " (६-२-६) इति । अनेन प्रकारेण यं यजमानमुद्दिश्य कामयेत सं "पुरोहविरिनामके याजयेत् ॥ तस्य लक्षणमाह— " एतद्वै पुरोहवि-
देवयजन यस्य होवा प्रातरनुवाकमनुवृषप्रिमप आद्रिस्वमभि विपश्यति " (तैसं ६-२-६) इति ॥ यस्य देवयजनस्य हविर्घोनमण्डप आसीन प्राहृम्यो होता प्रातरनुवाकनामक शब्धं "पठन् पुरोवर्ति-
माहवनीयार्णि तत् प्रागवर्तिन नदीतडागादिजलं ततोऽपि प्राग्दिश्युद्यन्तमादित्य चाऽऽभिमुख्येन पुगपत् पश्यति, एतादृक् देवयजन पुरोहविरित्युच्यते ॥ कामितफलसिद्धिं दर्शयति— " उपैतमुत्तरो यज्ञो नम-
स्यमि सुवर्गं लोकं जयति " (६-२-६) इति ॥ अन्यद्विघत्ते— " आसं देवयजने याजयेद्भ्रातृव्य-
यन्तम् " (तैसं ६-२-६) इति ॥ आसनामकस्य लक्षणमाह— " पन्मो वाऽधिस्यर्शयेत् कर्त्तं वा यावद्वातसे यावतै न रथापितद्वा आसं देवयजनम् " (तैसं ६-२-६) इति । प्रौढ राजमार्गं प्रौढं गतं वा विलोक्याऽऽधिवयेन तत्तत्पशो यथा भवति तथा देवयजनं निर्मातव्यम् । देवयजनपर्वधोर्मये षाकटस्य वा रथस्य वा यावतै गन्तुं " यादन्तरं न पर्योसं तावदेवान्तरं कर्त्तव्यम् । सोऽयमधिस्यर्शः । एतदेवाऽऽसनामकम् ॥ कामितार्थसिद्धिं दर्शयति— " आप्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्यं आप्नोति " (तैसं ६-२-६) इति । जयतीत्यर्थः ॥ विघत्ते— " एकोद्यते देवयजने याजयेत् पनुकामम् " (तैसं ६-२-६) इति ॥ प्रशसति— " एकोद्यताद्वै देवयजनादङ्गिरस पशून्तृजन्त " (तैसं ६-२-६) इति ॥ लक्षणमाह— " अन्तरा सद्योहविर्घोने उन्नतः स्यादेतद्वा एकोद्यते देवयजनम् " (तैसं ६-२-६)
- ३० ५१ आ पा हा— उदरमध्ये " इत्यस्यानन्तरम् " अन्नस्य " । ५२ उ.पा मां हा— अस्मिन्माला " । ५३ ५३ इ उ पा मां हा— अग्निः । ५४ पा मां— सवनाथम् (?) । ५५ क— यजमानस्यां । ५६ त— पुरोहविरिनामकेन । ५७ क हा— पठेत् । ५८ म२— याजुम् ।

उपसदः]

इति । प्राचीनवंशात् पुरतः प्रत्यासन्नं सद्यः, उत्तरवेदेः पश्चात् प्रत्यासन्नं हविर्धानं, तयोर्मध्यमुन्नतं कुर्यात् ॥ फलमाह—“पशुमानेव भवति” (तैसं ६.२.६) इति ॥ विधत्ते—“व्युन्नते देवयजने याजयेत् सुवर्गकामम्” (तैसं ६.२.६) इति ॥ प्रशंसति—“व्युन्नतद्वै देवयजनाद्भिरसः सुवर्ग लोकमायम्” (तैसं ६.२.६) इति ॥ लक्षणमाह—“अन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धानं चोन्नतं स्यादन्तरा हविर्धानं च सदक्षान्तरा सदक्ष गार्हपत्यं चैतद्वै व्युन्नतं देवयजनम्” (तैसं ६.२.६) ५
इति ॥ उत्तरवेदिहविर्धानसदःप्राचीनवंशानां चतुर्णामन्तरालप्रदेशेषु त्रिपुन्नतं कुर्यात् ॥ फलमाह—
“सुवर्गमेव लोकमेति” (तैसं ६.२.६) इति ॥ विधत्ते—“प्रतिष्ठिते देवयजने याजयेत् प्रतिष्ठाकामम्” (तैसं ६.२.६) इति ॥ लक्षणमाह—“एतद्वै प्रतिष्ठितं देवयजनं यत् सर्वतः समम्” (तैसं ६.२.६) इति ॥ फलमाह—“प्रत्येव तिष्ठति” (तैसं ६.२.६) इति ॥ अथ नामविशेषमनुक्त्वा लक्षणपुरःसरं विधत्ते—
“यत्रान्या अन्या ओषधयो व्यतिपकाः स्युस्तथाजयेत् पशुकामम्” (तैसं ६.२.६) इति । यव- १०
गोधूममियङ्गुकोद्रवादिबीजानि परस्परविलक्षणानि यस्मिन् प्रदेशे सहोप्यन्ते तत्र पशुकामं याजयेत् ॥ प्रशंसति—“एतद्वै पशुनाम् रूपं रूपैर्वास्मै पशुनाव रूधे” (तैसं ६.२.६) इति ॥ फलमाह—
“पशुमानेव भवति” (तैसं ६.२.६) इति ॥ विधत्ते—“निर्कृतिगृहीते देवयजने याजयेत् यं कामयेत् निर्कृत्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेयमिति” (तैसं ६.२.६) इति । निर्कृतिर्जन्विवाती राक्षसः ॥ लक्षणमाह—“एतद्वै निर्कृतिगृहीतं देवयजनं यत् सद्दृश्यै सत्या ऋक्षम्” (तैसं ६.२.६) इति । १५
“निम्नोन्नतभावरहित्येन सदृश्याः सत्या भूमेः संबन्धि यद्दलं कृणादिद्रुष्यं स्थानं तस्मिन्निर्कृतिगृहीतम् ॥ कामितार्थसिद्धिमाह—“निर्कृत्यैवास्य यज्ञं ग्राहयति” (तैसं ६.२.६) इति ॥ विधत्ते—“व्यावृत्ते देवयजने याजयेद् व्यावृत्तकानं यं पात्रे वा तल्पे वा भीमांसरेन्” (तैसं ६.२.६) इति । पात्रोपलक्षिते सदपक्षिकभोजने तल्पोपलक्षिते विवाहे वा बन्धुमित्रादयो यं पुरुषमुद्दिश्य भीमांसरेन् संदिहीरन् स पुरुषः संदेहहेतोरपवादादेः पाप्मनो व्यावृत्तिं कामयेत् तं व्यावृत्ते याजयेत् ॥ व्यावृत्तस्य लक्षणमाह— २०
“प्राचीनमाहवनीयात् प्रवणं स्यात् प्रतीचीनं गार्हपत्यादेतद्वै व्यावृत्तं देवयजनम्” (तैसं ६.२.६) इति । उभयतःप्रवणं “क्रमनिम्नम् ॥ फलसिद्धिमाह—“वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽवर्तते नैनं पात्रे न तल्पे भीमांसरन्ते” (तैसं ६.२.६) इति । पापरूपेण वैरिणा व्यावर्तते त्रियुज्यते ततो न संदिहते ॥ विधत्ते—“कार्यं देवयजने याजयेद्मृतिकामम्” (तैसं ६.२.६) इति । कार्यं^{१३} मृच्छिवादिभिरुत्तरी- २५
करणीये ॥ प्रशंसति—“कार्यो वै पुरुषः” (तैसं ६.२.६) इति । उपनयनादिसंस्कारैरुत्तरीकरणियः^{१४}
पुरुषः तत्तत्स्येदं योग्यम् ॥ फलसिद्धिं दर्शयति—“भवरथेव” (तैसं ६.२.६) इति । ऐश्वर्यं प्राप्नोत्येव । तदेतत् सर्वं “या ते अग्नेऽयाज्ञया रजाज्ञया” इत्यनेन मन्त्रेण साध्ययोः^{१५} प्रातःकालीनसायंकालीनोप-
सदोर्मध्ये कर्तव्यम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“अंशुराप्याययेत् सोममेधा प्रस्तरनिह्ववः ।

अग्नें पूर्वशिमांमन्थ या ते माज्यते तथा ॥ १ ॥

घृतं च तेन कुरुते या ते व्युपसदाममी ।

“बाज्यहोमा अयाशेति रजेति च हरेति च ॥ २ ॥

त्रिविधो मन्त्रमेदः स्यान्मन्त्राः सतेह^{१६} “वर्णिताः ॥” इति^{१७} ॥

३०

५९. आ.क.—सहोपसदन्ते । ६०. आ.उ.भा.हा.—निम्नोन्नतत्वराहित्येन; क.—निम्नोन्नतभागरहित्येन । ३०
६१. आ.पा.हा.—निम्नम् । ६२. इ.उ.पा.भा.हा.—कार्यं नास्ति । ६३. इ.उ.त.म.२—कर्तव्यः । ६४. इ.
उ.—प्रातःकालीनसायंकालीनो । ६५. तं.म.२—अन्त्या होमाः । ६६—६६. आ.इ.उ.पा.भा.हा.—इरिताः ।

अथ मीमांसा ॥ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ आहुतिर्यसस्त्रेपा संघस्यैकैवगाऽथ वा ।

त्रिरध्याय पठेत्यादावपि स्यात् समुदायगा ॥

प्रथमा मध्यमाऽन्वयेति प्राहृत्क्रमसिद्धये ।

एकैकस्या द्विरभ्यासे षट्सख्याऽपि प्रसिध्यति ॥ ” (जैम्या ५ ३-३-४) इति ॥

५

अग्रे श्रूयते—“ षडुपसद ” (आपश्रौ १६-३-५ ६) इति । तत्र चोदकप्राप्तानां तिसृणामुपसदां पूर्वन्यायेनाऽऽवृत्त्या षट्सदया सपादनीया । यथा पूर्वाधिकरणे प्रयाजेषु सवावृत्त्यैकादशसख्या सपादिता तद्वदत्रापि “ साऽऽवृत्तिर्दण्डकलितवत् समुदायस्य ” युक्ता । यथा दण्डेन भूपदेरा समिमान् पुररप आमुलाप्र कृत्स्नदण्ड पुन पुन पातयति, न तु दण्डस्य प्रत्यवयव पृथगाहुतिं करोति, यथा वा ‘ त्रिवार रक्षाभ्याय जपति ’ इत्यत्र कृत्स्न एवाध्याय आचरयते, न त्र्यध्यायैकदेश एकैकोऽनुवाक “ पृथगाहुतिं पठते तथा तिसृणामुपसदा समुदाय आवर्तनीय इति चेत् । मैवम् । प्राहृत्क्रमवाधप्रसङ्गात् । प्रकृतं हि दीक्षानन्तर-भाविनि दिने होतव्या प्रथमोपसत् । तत् ऊर्ध्वदिने द्वितीया । ततोऽप्यूर्ध्वदिने तृतीया । ता एता सकृदनु-ष्टाय पुनरपरितनदिनेष्वनुष्टीयन्ते चेत् । पुनरनुष्टीयमानाया प्रथमाया प्रथमात्वमर्पणि चतुर्थोत्वमायाति । तस्मान् प्राहृत्क्रमसिद्धये प्रथमां द्विरभ्यस्य ततो द्वितीयां द्विरभ्यस्येत्येव स्वस्थानवृद्धया तासामाहुति कार्या । न चाध्यायदृष्टान्तो युक्तः, अनुवाकसमुदायस्यैवाध्यायत्वात् तस्यैव चाऽऽवृत्तिविधानात् । न त्विह समुदायस्योपमात्वमस्ति । तस्मान् प्रत्येकमुपसदावर्तनीया । अनेन न्यायेन “ द्वादशाहीनस्य ” (तैसं ६ २-५) इत्यग्रैकैकोपसच्चतुर्वावर्तनीया ।

२०

१५

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ तिस्र एव हि साह्ये स्मुरहीने द्वादशोत्पद ।

ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वमथ वाऽहर्गणे भवेत् ॥

अस्तु प्रकरणादाद्यो नाहीनत्वं विरध्यते ।

प्रकृतित्वाच्च केनापि हीनोऽतोऽत्र विकल्प्यताम् ॥

साहाय्यिन्द्राऽहीनसजा रुद्रेपाऽहर्गणे भवेत् ।

पृष्टीश्रुत्या द्वादशत्व प्रक्रियातोऽपकृष्यताम् ॥ ” (जैम्या ३ ३ ३१-३३) इति ॥

२०

२५

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—“ तिस्र एव साह्यस्योपसदो द्वादशाहीनस्य ” (तैसं ६ २-५) इति ।

एकेनाह्वा निष्पाद्यत्वात् साह्यो ज्योतिष्टोम । वीक्षादिदसावृत्त्यै “ सोमभिपवदिवमात् पूर्वं कर्तव्या होमा

उपसद, तासा द्वादशत्व प्रकरणबलात् ज्योतिष्टोमे निविशते । अहीनशब्दश्च तस्मिन्नवकल्प्यते । ज्योति-

ष्टोमस्य निरिहसोमयागप्रकृतित्वेन संबोधामह्वाना तत्रोपदेदो सति तदुपदेदाधिकृतविशृतीनामिव हीनत्वा-

भावान् । अतो द्वादशत्वप्रितययोर्विकल्प इति प्राप्तं ह्यम् — आवृत्त सोमयागरूपो द्विरात्रिप्राप्रतिरहर्गणः ।

३० तस्मिन्नहीनशब्दो रुद्रे । योगिकस्ये नु ‘ न हीन ’ इति विग्रह समासे कृते सति अथशादिशब्दवदाहुति

स्यात् । मध्योऽत्रात्स्वामनायते । रुदिश्च त्रिभृन्निरपेक्षत्वात्पृष्टीश्रुतिहेतुः । अतो ज्योतिष्टोमवर्गाघनः साह-

शब्दादिभ्येयमहीनसजा ज्योतिष्टोमादिभ्यमहर्गणमभिधत्ते । तस्मिन्नहर्गणे पृष्टीश्रुत्या तदुक्त द्वादशत्व

निवेशयते । तस्मिन्नहर्गणे प्रकरणादिदमपनेतव्यम् ॥

२७-२७ उ-ना वृत्तिं करोति । यथा वा त्रिषां दण्डकलितं समुदायस्य, त-वृत्तिर्दण्डकलितवत्

३५ समुदायस्य । ६८ इ उ पा भा हा-पृथगैकैकं त्रि, आ ऋ म२-पृथगोर त्रि । ६९ त म२-‘दिवसेभ्य

उ चम् । ७० इ उ पा भा हा-प्रकरणादपनेतव्यम्, क-प्रकरणादिदमुन्नेतव्यम् ।

उपसदः]

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ मुख्यार्था सौमिकी वेदिरुभयाथौत मुख्यगा ।

चिकीर्षितत्वात् मुख्यस्य वेद्यां तत्कृतिसंभवात् ॥

मुख्यपौष्कल्यहेतुत्वात् तदङ्गं च चिकीर्षितम् ।

मुख्यवत् तेन तद्वेदिरङ्गेष्वप्युपकारिणी ॥ ” (जैन्या ३.७.५-६) इति ॥

दार्शिकीं वेदिं मध्येऽन्तर्भाष्यं प्राचीनवंशो मण्डपोऽवस्थितः । ततः पूर्वस्थां दिशि सदो-
हविर्धानादीनां पर्याप्तो भूभागविशेषः । तैः सदःप्रभृतिभिः सह सौमिकी वेदिरित्युच्यते । सेषं मुख्यस्य
सोमयागस्यैवोपकारं करोति, न त्वमुख्यानामसीपोमीयावद्भानाम् । कुतः ? मुख्यस्य चिकीर्षितत्वात् । न
चाज्ञान्यपि चिकीर्षितानीति चाच्यन् । चिकीर्षास्वरूपस्य वेदेनैवाभिहितत्वात् । एवं श्रूयते—“ पृत्रिंशत्-
प्रक्रमाः प्राचीं चतुर्विंशतिरग्रेण त्रिंशत्सज्जघनेन ” (मैसं ३.८.४), “ इयति शक्ष्यामहे ” (द्र. तैसं ६.२.४)
इति । अस्यायमर्थः—श्रूयमाणेनानेन दैर्घ्यप्रमाणेन तिर्यक्प्रमाणेन च प्रमिते भूभागे फलहेतुं सोमयागं कर्तुं
शक्ष्यामहे इति निश्चित्य तत्तथैव कुर्यादिति । सेषं चिकीर्षां मुख्यविषया । “ इयति शक्ष्यामहे ” इति परिमाणस्य
शक्तेश्चोपन्यासात् । अज्ञानां तु पशूनामिष्टीनां च सदोहविर्धानादिमण्डपनिरपेक्षाणां यथोक्तपरिमाणमन्त-
रेणाप्यनुष्ठानं चाक्यत्वात् स उपन्यासगलत्र निरर्थकः । सोमस्य त्वनुष्ठानं यथोक्तवेद्यामेव संभवति न
त्वन्धत्र । तस्मात् सा वेदिमुख्यस्यैवोपकरोतीति प्राप्ते ध्रुमः—“ इयति शक्ष्यामहे ” इत्यत्र साज्ञप्रधानानु-
ष्ठाने शक्तिरुक्ता । तादृशस्यैव फलं प्रति “ पुष्कलहेतुत्वात् । अतो मुख्याङ्गयोश्चिकीर्षायास्तुल्यत्वाद्देदिरुभ-
यार्था । न चात्र वपनादिसाम्यं शङ्कनीयम् । दृष्टोपयोगाभावस्य तत्रोक्तत्वात् । इह तु हविरासादनादिदृष्ट
उपयोगः । स च मुख्याङ्गयोः सम इत्युभयार्थत्वम् ॥

पद्याध्यायस्याष्टमे पादे चिन्तितम्—

“ अन्याभावेऽन्यभावेऽपि पयोभक्षादयोऽग्निमः ।

निमित्ते सत्यनुष्ठानान्नियमादृष्टतोऽन्तिमः ॥ ” (जैन्या ६.८.९) इति ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ पयो ब्राह्मणस्य व्रतम् ” (तैशा २.८) इति । तदेतदसत्यन्यस्मिन्
भक्ष्ये कर्तव्यम् । कुतः ? अन्याभावस्य निमित्तत्वात् । निमित्ते सति नैमित्तिकस्यावश्यानुष्ठेयत्वात् इति
चेत् । मैवम् । न ह्यत्रान्याभावो निमित्तत्वेन श्रुतः । तस्मात् सत्यप्यन्यस्मिन् भक्ष्ये नियमादृष्टाय पय
पृब भक्षयेत् ॥

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“ अजीर्तिसंभवे कार्यं ” “ व्रतं नो वाग्निमो विधेः ” ॥

रोगोत्पत्त्या प्रधानस्य विरोधात् पयोव्रतम् ॥ ” (जैन्या ६.८.१०) इति ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ मध्यदिने मध्यरात्रे व्रतं व्रतयति ” (द्र. तैसं ६.२.५) इति ।
तत्र “ यस्याजीर्तिः संभाविता तेनापि विहितत्वात् पयो व्रतयितव्यमेवेति चेत् । मैवम् । प्रधानानुष्ठान-
विघ्नप्रसङ्गात् । तस्मात् तथाविधवैध्यायां पयो वर्जयेत् ॥

अत्र सर्वाणि यजुष्येवेति नास्ति छन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥

७१. क-दृष्टफलेतुत्वात् । ७२. क.म२-व्रतयेत् । ७३. आ-अजीर्णिसंभवे । ७४-७४. क-
व्रतं नैवाग्निमो विधिः ; इ.उ.त.पां.म२.हा-व्रतं नैवाग्निमो विधेः । ७५. आ-यस्याजीर्णिः ।

विचार्यनी मेऽसि तिक्तायनी मेऽस्यवेतान्मां नाथितमवेतान्मा व्यथितं
 विचार्यनीति वित्त-अर्यनी । मे । असि । तिक्तायनीति तिक्त-अर्यनी । मे । असि ।
 अरतात् । मा । नाथितम् । अवेतात् । मा । व्यथितम् ।

शम्यया चात्वाल परिमिमीते—' विचार्यनी ' इति ॥ शम्यया परिमीयमाणा
 भूमिरुच्यते । वित्त धनमग्निलक्षण, तस्यायनी प्रापणी त्वम् असि । एते करणे व्युट्
 (पा ३ ३-११७) । ममाग्निप्रातिहेतुस्त्वमसि ॥

दक्षिणतो मिमीते—' तिक्तायनी ' इति ॥ तिक्त तेज । तिज निशाने । अग्नि-
 लक्षणस्य तेजसो मे प्रापणी असि ॥

पश्चान्मिमीते—' अवतात् ' इति । अवतात् रक्षतात् तर्पयताद्वा । मा नाथितम् ।
 १० कर्तारि निष्ठा (पा ३ २ १०२) । नाथमानमग्निं याचमान तद्वदानेनावतात् ॥

उत्तरतो मिमीते—' अवतात् ' इति ॥ अवतात् रक्षतात् मा व्यथित भीतम् ।
 किमग्निर्लभ्यत उत न लभ्यत इति सङ्गयेन भीत चकित वाऽग्निप्रदानेन रक्षतु ॥

एकादशोऽनुवाक उपमदोऽभिहितः । तत्र मध्यमोपसदिने पद्मिनात्पदपरिमितो योऽयं वेदि-
 प्रदेश स्वीकृतस्तस्य पूर्वभाग उत्तरवेदिर्द्वादशोऽनुवाकेऽभिधीयते ।

१५ विचार्यनीति ॥ बौधायन —“ उत्तरेण वेदिं द्रुयोर्वा त्रिषु वा प्रक्रमेषु स्पयेनोद्धत्वावोक्ष्य
 शम्यया चात्वाल परिमिमीते । विचार्यनी मेऽसीति पुरस्तादुदीचीनकुम्बयाऽन्तरत स्पयेनोद्धत्वा
 तिक्तायनी मेऽसीति दक्षिणतः प्रास्कुम्बयाऽन्तरत स्पयेनोद्धत्वा । ' अवतान्मा नाथितमिति पश्चादुदी-
 चीनकुम्बयाऽन्तरत स्पयेनोद्धत्वाति अवतान्मा व्यथितमित्युत्तरत प्राचीनकुम्बयाऽन्तरत स्पयेनोद्धत्वाति ”
 (बौधाय ४ २) इति १ । आपस्तम्ब —“अपरेण यूपावददेशं संचरमवशिष्य वेद्यामुत्तरवेदिं दशपदा सोमे
 २० करोति । अर्धायसं पुरस्तादित्येके । तां युगेन यजमानस्य वा पदैर्विमाय शम्यया परिमिमीते । शम्ययाऽपि
 निरुद्धपशुबन्धस्योत्तरवेदि । शम्यया पुरस्तादुदगमा निधाय स्पयेनोदीचीमभ्यन्तरमुपलिखति विचार्यनी
 मेऽसीति । एव दक्षिणत प्राचीं तिक्तायनी मेऽसीति । पश्चादुदीचीमवतान्मा नाथितमिति । उत्तरत -
 प्राचीमवतान्मा व्यथितमिति । उत्तरस्माद्द्वैघंसादुदक्प्रक्रमे चात्वालः । तमुत्तरवेदिबद्धं तूर्णां शम्यया परि-
 २५ मित्य ” (आपस्तम्ब ७ ३-१०-७-४ २) इति । अत्रोत्तरवेदिर्द्वादशकारौ । महावेद्या प्राग्भागे मृत्तिकाप्रक्षेपेण
 निष्पाद्यमान एक आकार । आपस्तम्बमते तद्विषया मन्त्रा उक्ताः । ' मृत्तिका चात्वालगतेति तद्गुणोपर
 आकार । तद्विषया बौधायनमते मन्त्रा ॥ हे उत्तरवेदि, त्वं मम विचार्यनी बद्धिरूपस्य वित्तस्य
 प्रापिका असि । तिक्तस्य बद्धितेजसो ज्वालारूपस्य प्रापिका असि । नाथित बद्धियाचकं
 माम् अवतात् रक्ष । व्यथित बह्वहलामाद्गोव मा रक्ष ॥ मन्त्रान् व्याधिख्यासु शम्यया वेदिपरिमार्गं
 ३० विधातुमाख्याधिकया वेदिं प्रस्तुवन् प्रसङ्गाद् व्याधारणमभिधत्ते—“ तेष्य उत्तरवेदि मिही स्पं
 कृत्वोभयानन्तराऽपक्रम्यातिष्ठत् से देवा अमन्यन्त यतरान् वा इयमुपावदस्वर्षति त इदं भवित्वन्तीति

१ प-निशाने; मै-निशाने ।

१-१ इ.उ पा हा- ' अवतान्मा . इति ' नास्ति । २. इ उ- ' उत्तरवेदिम् ' इत्यन्यानन्तर
 ' करोति ' । ३ आ-प्राग्भागे । ४. इ उ. पा-उक्तमृत्तिका । ५. त-वेद्वेस्तेजस । ६ इ. उ. क पा-
 बह्विन्मात् । ७ क न म-विधत्ते ।

उत्तरवेदिः]

विदेरग्निर्नभो नामान्ने अङ्गिरो योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुपा नाम्नेहि

विदेः । अग्निः । नभः । नाम् । अग्ने । अङ्गिरः । यः । अस्याम् । पृथिव्याम् । अस्मि ।
आयुपा । नाम्ना । एति । इहि ।

चात्वालस्थे वहिषि स्थयेन प्रहरति—' विदेः ' इति ॥ हे ^१अग्ने ^२अङ्गिरः अङ्गनादिगुण-
युक्त । *अङ्गिरसुनि (उ ६३८) इरुडागमः । ^३यः त्वम् ^४अस्यां ^५पृथिव्याम् ^६अस्मि वर्तसे स त्वं
^७विदेः वेदितुमर्हसि । कथम् ? ^८नभः ^९नाम् ^{१०}अग्निः अहम् इति । यद्वा—नभो नामाग्निस्त्वमसि,
एतद्वेदितुमर्हसि । वेतेलिङि विकरणव्यत्ययेन (पा ३.१.८५) शः । एवंनामानमग्निं यागसिद्धयर्थम्
आदातुं स्थयेन वहिषि प्रहरामि । तस्मात् तन्नामाहमिति यत्ते वेदनं प्रयोजनवदेवेति अवश्यं त्वमेवं
वेदितुमर्हसीत्यर्थः । नहनात् नभः (द्र. उ ६६१) । तत्र पुरीषनद्धोऽग्निर्नभ इत्येके । लोक-
त्रयनद्धः सूक्ष्मोऽग्निस्त्वियपरे । पुरीषादाने^१ पृथिवीस्थस्य तस्याग्नेरादानं भवतीति तदर्थं मया स्थयेन
वहिषि प्रहारः क्रियत इति ॥

पुरीषमादत्ते—' आयुपा ' इति ॥ हे अग्ने पार्थिव, ^२आयुपा अस्मभ्यं देयस्यायुपः साधनेन
^३नाम्ना नभ इत्यनेन त्वया विदितेनोपलक्षितः ^४आ ^५इहि आगच्छ । त्वामहं प्रहीतुमारभ इति ॥

तामुपामन्त्रयन्त साऽब्रवीद्वरं वृणे सर्वान् मया कामान् व्यभवथ पूर्वा तु माऽग्नेराहुतिरभवता इति
तस्मादुत्तरवेदिं पूर्वामग्नेर्व्याधारयन्ति वारेवृत्तं छस्यै ” (तैसं ६.२.७) इति । अत्रोभयोरन्तरेण
इत्यभिधानात्तैभ्यो देवासुरेभ्य इति लभ्यते । ते देवास्तामुपामन्त्रयन्त प्रार्थितवन्तः । मया मदनुग्रहेण
भ्रातृव्याभिभवात् सर्वान् कामान् यूयं व्यभवथ विशेषेण प्राप्स्यथ, तदर्थं तु आद्याऽऽहुतिर्व्याधारणरूपां
युष्माभिर्हुता प्रणेद्यमाणादग्नेः पूर्वभाविनीं मां व्यभवतै विशेषेण व्याप्नोतु मामेवोद्दिश्य ह्ययताम् ।
सोऽयं वरः । यस्मात् वरो वृत्तः तस्मात् तथा व्याधारयेयुः । तत्प्रकारस्तु ' सिः हीरसि ' इत्यादि-
मन्त्रव्याख्यानावसरे^१ वक्ष्यते ॥ विधत्ते—“ शम्यया परि भिमिती मात्रैवास्यै साऽथो युक्तेनैव युक्तमव-
रुधे ” (तैसं ६.२.७) इति । ^२गदया सदृशी^३ बाहुपरिमिता शम्या । तथा चतुर्दिक्षु उत्तरवेदिं
परिभिमिती । अस्या उत्तरवेदेः ^४“लेयं भूमिः”^५ शम्यया ^६परिमिता निर्णीता मात्रैव न न्युना ब्रह्मचमसादि-
प्रचारस्य पर्यासरवात् । ताप्यधिका यथोक्तप्रचारानुपयुक्तभागस्याभावात् । किंतु युक्तेनेव योष्येनैवो-
त्तरवेदिप्रमाणेन योग्यफलं प्राप्नोति ॥ मन्त्रान् व्याचष्टे—“ वित्तायनी मेऽसीत्याह वित्ता ह्येनानावत् तित्ता-
यनी मेऽसीत्याह तित्तान् ह्येनानावदवतान्मा नाथितमित्याह नाथितान् ह्येनानावदवतान्मा व्यथितमित्याह
व्यथितान् ह्येनानावत् ” (तैसं ६.२.७) इति । वित्तं बहिरूपम् । वित्तायिनि एतान् यज्ञक्रतून् बहि-
प्रापणेनेयमुत्तरवेदिरक्षत् । तिक्तं बहिर्ज्वालारूपं तेजनं तदर्थिन एतान् ^१यागकर्तृन् ॥

विदेरिति ॥ बौधायनः—“ अथ चात्वाले वहिर्निधाय तस्मिन् स्थयेन प्रहरति विदेरग्निर्नभो
नामान्ने अङ्गिरो योऽस्यां *पृथिव्यामस्यायुपा* नाम्नेहीति । *तत् हृत्वोत्तरवेद्यां निवपति यत्तेऽनाद्यष्टं नाम

*[अङ्ग तेरसिरिरुडागमथ ' (उ ६८५) इत्यनेनापि अङ्गिरस-शब्दः स्थित्यति । तथापि अङ्गिरस-
शब्दस्य आद्युदात्तत्वं विचिन्त्य अनुशन्तत्वेन भट्टभास्करमिश्रैर्व्याख्यातः इति प्रतीयते ।]

२. ति.तं-यज्ञे । ३. मै-नभनान् । ४. ति-इत्युच्यते । ५. तं.ति.पं-पुरीषनामाग्नेः ।

८. आ.क- ' सिहीरसि ' इत्यस्यानन्तरं ' महिपीरसि ' । ९. इ.उ.पा.म२- ' व्याख्याने । १०-१०.
तं.म२-गदासदृशा । ११-११. इ.उ.तं.पा.म२-सा । १२. आ- ' परिमिता ' नास्ति । १३. तं.म२-
यज्ञकर्तृन् । * * [वौश्रैस्ते ' पृथिव्यामसीत्यादत्त आयुपा '] । * [बौध्रैस्ते ' तत् ' नास्ति ।]

यत् तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽद्धे*ऽग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां* तृतीयस्यां*

पृथिव्यामस्यायुषा नाम्नेहि यत् तेऽनाधृष्टं नाम (१) यज्ञियं तेन त्वाऽऽद्धे

यत् । ते । अनाधृष्टमित्यर्ना-धृष्टम् । नाम । यज्ञियम् । तेन । त्वा । एति । दधे । अग्ने ।

अङ्गिर । य । द्वितीयस्याम् । तृतीयस्याम् । पृथिव्याम् । अस्ति । आयुषा । नाम्ना । एति ।

५ इति । यत् । ते । अनाधृष्टमित्यर्ना-धृष्टम् । नाम (१) । यज्ञियम् । तेन । त्वा । एति । दधे ।

उत्तरवेद्या निरपति—‘ यत्ते ’ इति ॥ हे अग्ने, ‘ यत् ’ ते तत्र ‘ अनाधृष्टम् ’ अत्रभिभूत

केनचिदपि राक्षसादिना, ‘ यज्ञिय यज्ञाहं यज्ञसपादनसमर्थ ’ नाम नभ इत्येतत्, ‘ तेन त्वाम् ’ आ

‘ दधे ’ स्थापयामि । उत्तरवेद्यामाहवनीयधारणार्थं पुरीषात्मना त्वयेयाय धारयितुं शक्यते । न हि

त्वदन्यस्तद्धारयितुं समर्थ । तस्मादेतन्नाम निभ्रदुत्तरवेद्यामात्मनो महिमानमाहृणीय धारयितुं

१० सनिहितो भूत्वा यज्ञ सपादयेति भाव । एव द्वितीय तृतीय च करोति । ‘ विदेरग्निर्नभो नाम ’

इत्यादिकं सर्वत्रानुवर्तते । अयं तु विशेष, द्वितीयपर्यये— ‘ अग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्या

पृथिव्यामसि ’ इति भवति । द्वितीया पृथिवी अन्तरिक्षम् । तृतीये तु— ‘ अग्ने अङ्गिरो यस्तृतीयस्या

पृथिव्यामसि ’ इति । तृतीया पृथिवी ब्रुलोक । पृथुत्वात् पृथिवी । समानमन्यत् । “ विदेरग्निर्नभो

नामाग्ने अङ्गिर इति त्रिह्ररति ” (तस ६.२ ७) इति ब्राह्मणम् ॥

१५ यज्ञिय तेन त्वाऽऽद्ध इति ” (यौश्रौ ४ २) इति । आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रतामाह—“ तृष्णां जातुदध्न

त्रिरितस्त ” वा ग्वात्त्रोत्तरवेद्यार्थं पासून् । ‘ हरति विदेरग्निरिति ” (आपश्रौ ७ ४.२) इति ॥ ‘ विदे

उत्तरवेदे मन्वधी य अङ्गि तस्य नभ इत्येतत् ’ नाम । अङ्गानां रस इत्यङ्गिर शब्दस्य निर्वचनम् ।

तथा च छन्दोगे प्राणोपास्तावामन्वन्ति—“ एतमु एवाऽऽङ्गिर मन्वन्तेऽङ्गानां यद्रस । तेन ” (छाउ

१२ १०-११) इति । वाचसनेयिनोऽयधीयते—“ ‘ सोऽयास्य अङ्गिरसोऽङ्गानां (हि) रस ”

(बृउ १३ १९) इति । अथ चाङ्गि सोमाहुत्याधारत्वात् गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याद्यद्गानां ” मध्ये सार ।

२० हे अङ्गिर, ‘ य त्वम् ’ अस्या चार्यालगतमृद्गपाया ‘ पृथिव्याम् ’ अस्ति चर्तसे स स्वमायुष्यदेन नभो-

नाम्ना सहितं ‘ पुहि उत्तरवेद्यामागच्छ । ‘ यन् तत्र ’ अनाधृष्टं वनाप्यतिरस्कृतं नाम यज्ञसंयत्तं ‘ तेन

नाम्ना व्यग्रहृत्य त्वामुत्तरवेद्याम् ’ वा ‘ दधे ’ ॥

अग्न इति ॥ औषायन—“ द्वितीय प्रहरति विदेरग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्या

२५ पृथिव्यामसीति । आदत्त आयुषा नाम्नेहीति । ह्रस्वोत्तरवेद्या निरपति यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वा

दध इति । तृतीया प्रहरति विदेरग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिरो यस्तृतीयस्या पृथिव्यामसीति । आदत्त आयुषा

नाम्नेहीति । ह्रस्वोत्तरवेद्या निरपति यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वा दध इति । तृष्णां चतुर्थं ‘ हरति

सह बर्हिषा ” (यौश्रौ ४ २) इति । आपस्तम्ब—“ एतेनैव यो द्वितीयस्यामिति द्वितीयं यस्तृतीय-

स्यामिति तृतीयम् । तृष्णां चतुर्थं “ ह्रत्वा ” (आपश्रौ ७.४ ४-५) इति । अत्र ‘ अग्ने अङ्गिरो यो

३० १४ आ क म २-त्रिवितस्तिम् । १५. हा-प्रहरति । १६ आ क-य अङ्गि, इउ-योऽस्याङ्गि, पा हा-या अङ्गि । १७. आ हा-दक्षिणाग्न्यादीनाम् । १८ आ-हरति ।

सिंहीरसि महिपीरस्युरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथता
ध्रुवाऽसि देवेभ्यः शुन्धस्व

सिंहीः । असि । महिपीः । असि । उरु । प्रथस्व । उरु । ते । यज्ञपतिरिति यज्ञ-पतिः ।
प्रयताम् । ध्रुवा । असि । देवेभ्यः । शुन्धस्व ।

पुरीषं संप्रयौति—' सिंहीः ' इति ॥ हे उत्तरवेदे, 'सिंहीः' 'असि । सहनात् सिंहीः ५
शत्रूणामभिभित्रीति । हिनस्तेर्वाऽऽद्यन्तविपर्ययः (नि ३-१८) । सिंहीरूपं कृत्वा वा सिंहीः ।
ब्राह्मणं च भवति—“ तेभ्य उत्तरवेदिः सिंही रूपं कृत्वा ” (तैसं ६-२-७) इत्यादि । व्यत्ययेन
(पा ३-१-८५) “ हल्लङ्गाम्यः ” (पा ६-१-६८) इति सुलोपो न प्रवर्तते । किंच
'महिपीः' 'असि महती महनीया वा । “ अविमहोष्टिपच् ” (उ ४८) । महति वा यागे
सीदतीति महिपी । पृषोदरादिः (पा ६-३-१०९), पूर्ववत् सुलोपाभावः (पा ३-१-८५ ; १०
६-१-६८) । यस्मादीदृशी त्वमसि, तस्मात् त्रिलोकान्निभिः पुरीपरूपैस्त्वां संप्रयौतीति ॥

प्रथयति—' उरु ' इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १-१-८) ॥

स्वयेन दृढीकरोति—' ध्रुवासि ' इति ॥ 'ध्रुवा निश्चला 'असि' भवेत्यर्थः । लेटि
लोपाभावे रूपम् (द्र. पा ३-४-९७) ।

अद्विरयोक्षति—' देवेभ्यः ' इति ॥ देवार्थं 'शुन्धस्व शुद्धा भव । शुन्ध शौचकर्मणि १५
चुरादिराधृपीयः ॥

'द्वितीयस्याम्' इत्यान्नातो द्वितीयमन्त्रः, तस्याऽऽदौ ' विदेः ' इत्यादिरनुपज्यते । अवसाने च 'पृथिन्याम्'
इत्यादिरनुपज्यते । 'तृतीयस्याम्' इत्यादिश्रममन्त्रः, तस्य 'विदेः' इत्यादिरनुपज्यते । चात्वाल-
स्थितायाः पृथिन्या अंशभेदेन द्वितीयत्वं तृतीयत्वं च द्रष्टव्यम् ॥ विधत्ते—“ विदेरभिर्भो नामाग्ने अद्विर
इति त्रिहंरति य पूर्वेषु लोकेष्वप्रयस्तानेवाव रुन्धे तूर्णां चतुर्थं हरति अनिरुक्तमेवाव रुन्धे ” २०
(तैसं ६-२-७) इति । लोकत्रयवर्तिनां त्रयाणामग्नीनामवरोधाय त्रिहंरणमेतद्लोकवर्तीति निश्चित्य
वक्तुमशक्यत्वेनानिरुक्तस्याप्रिसामान्यस्यावरोधाय तूर्णां हरणम् ॥

सिंहीरिति ॥ वीधायनः—“ अथाऽध्वरुहत्तरवेद्यै पुरीषं संप्रयौति सिंहीरसि महिपी-
रसीति ” (वीधौ ४-२) इति । संप्रयौति मिश्रयति । आपस्तम्बः—“ सिंहीरसीत्युत्तरवेद्यां निवपति ”
(आपश्रौ ७-४-३) इति ॥ वेदेः सिंहशृगत्वं दर्शयति—“ सिंहीरसि महिपीरसीत्याह सिंहीरलोपा रूपं २५
कृत्वोभयानन्तराऽपक्रम्यातिष्ठ ” (तैसं ६-२-७) इति । “ 'महिपीः महती महनीया वा' । ब्राह्मणान्तरे
वा 'महिपीजातित्वं द्रष्टव्यम् ॥

उर्विति ॥ कल्पः—“ उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति प्रथयिवा ध्रुवाऽसीति त्रयया
संहय* देवेभ्यः शुन्धस्वेत्यद्विरवोदय* देवेभ्यः शुम्भस्वेति सिकताभिरवकीर्य ” (आपश्रौ ७-४-५) इति ॥

१९-१९. आ.हा—महिपीर्महनीया; म२-महिपीर्महतीर्महनीया वा । २०. तं.म२-महिपजाति- ३०
त्यम् । * [आपश्रौश्रौ 'संहय' इत्यस्यानन्तरं 'देवेभ्यः कर्परवैलभिमन्त्र'] । २१. आ.पा.हा—प्रोक्ष्य ।

[उत्तरवेदि-

देवेभ्यः शुम्भस्वेन्द्रघोपस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पातु मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः

पातु प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात् पातु विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः पातु

देवेभ्यः । शुम्भस्व । इन्द्रघोप इतीन्द्र-घोप । त्वा । वसुभिरिति वसु-भिः । पुरस्तात् । पातु ।

मनोजवा इति मन-जवा । त्वा । पितृभिरिति पितृ-भिः । दक्षिणत । पातु ।

५ प्रचेता इति प्र-चेता । त्वा । रुद्रैः । पश्चात् । पातु । विश्वकर्मेति विश्व-कर्मा ।

त्वा । आदित्यै । उत्तरत इत्युद-तरत । पातु ।

सिकताभिरनुप्रकीरति—' देवेभ्यः ' इति ॥ देवार्थं 'शुम्भस्य गोभस्य उज्ज्वला भव । शुभ शुम्भ शोभनार्थे ॥

उत्तरवेदे प्रागभागे प्रोक्षति—' इन्द्रघोप ' इति ॥ इन्द्रस्य घोप 'इन्द्रघोपः स्तनयिन्नुः'

१० स 'वसुभिः सह त्वा 'पुरस्तात् पूर्वस्या दिशि 'पातु रक्षतु । अनेन प्रोक्षणेन हे उत्तरवेदे, त्वदीय पूर्वभागे पातु ॥

दक्षिणभागे प्रोक्षति—' मनोजवा ' इति ॥ मनसो जन इव जवो नेगो यस्य स

'मनोजवा यम । तस्य हि मनस इव जवो भवति । जनतेरसुनि (उ ६३८) जनः । स-

'पितृभिः सह त्वा 'दक्षिणतः 'पातु त्वदीय दक्षिणभागे पातु ॥

१५ पश्चिमभागे प्रोक्षति—' प्रचेता ' इति ॥ प्रकृष्टचेताः प्रकृष्टज्ञानो वरुण । स 'रुद्र-

सह त्वा 'पश्चात् 'पातु पश्चाद्भाग पातु ॥

उत्तरभागे प्रोक्षति—' विश्वकर्मा ' इति ॥ विश्वानि कर्माण्यस्मिन्निति 'विश्वकर्मा त्वया ।

लोकपालाधिकाराद्वैश्रवणो वा । " बहुमीहौ विश्व सज्ञायाम् " (पा ६.२.१०६) इति

पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । स 'आदित्यै सह त्वाम् 'उत्तरत 'पातु तवोत्तरभागे पातु । " असुता

२० वज्रमुत्थल देवानभ्यायन्त " (तैस ६.२.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

'प्रथस्य प्रसरः । 'धृत्वा ददा । 'शुग्धस्य शुद्धा भव । 'शुग्भस्व शोभिता भव ॥ व्याचक्षण क्रमेण विद्यते—

" उह प्रयस्वोरे ते यज्ञपति प्रथतामित्याह यजमानमेव प्रजया पशुभिः प्रयपति धृत्वामीऽति सः इन्वि

धृत्यै देवेभ्यः शुग्धस्व देवेभ्यः शुग्भस्वेत्येव घोक्षति प्र च किरति शुद्धयै " (तैस ६.२.७) इति ॥

इन्द्रघोप इति ॥ कल्प —" प्रोक्षणीभिरुत्तरवेदिं प्रोक्षति । इन्द्रघोपस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्

२५ पात्विति पुरस्तात् । मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पात्विति दक्षिणतः । प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात् पात्विति

पश्चात् । विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः पात्वित्युत्तरतः " (बौध्नी ४.२-३) इति ॥ इन्द्रघोपादिनामका देवा

परिवृदास्तद्गुणरा वस्त्वादिनाणा तैरंगैः सङ्गितास्ते देवाः पान्तु ॥ 'पुरस्तात् ' इत्यादिदिग्वाचकान्द-

प्रयोगेण दिग्देवताशुद्धिकरं प्रोक्षणमित्याह—' इन्द्रघोपस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पात्वित्याह दिग्भ्य एवैवां

प्रोक्षति " (तैस ६.२.७) इति ॥ प्रोक्षणं विधातुं प्रस्तौति—' देवाः श्वेदुत्तरवेदिरसाववर्तादिव वि जयामहा

इत्यसुरा यज्रमुत्थय देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोपो वसुभिः पुरस्तादपानुदत मनोजवा पितृभिर्दक्षिणतः

प्रचेता रुद्रैः पश्चात् विश्वकर्माऽऽदित्यैरुत्तरतः " (तैस ६.२.७) इति । अथक्रम्य देवासुरसेनयोर्मध्ये

उत्तरवेदिः]

सिंहीरसि सपत्नसाही स्वाहा सिंहीरसि सुप्रजावनिः स्वाहा
सिंही(२)रसि रायस्पोषवनिः स्वाहा

सिंहीः । असि । सपत्नसाहीति सपत्न—साही । स्वाहा । सिंहीः । असि । सुप्रजावनिरिति
सुप्रजावनिः । स्वाहा । सिंहीः (२) । असि । रायस्पोषवनिरिति रायस्पोष—वनिः । स्वाहा ।

उत्तरवेदिमक्षण्या व्यापारयति—‘सिंहीः’ इति पञ्चभिः ॥ तत्र दक्षिणेंऽसे—‘सिंहीः’
त्वम् असि सपत्नसाही सपत्नानां शत्रूणामभिभवित्री । स्वाहा सुहुतं तवेदमस्तु ॥ उत्तरस्यां
श्रोण्याम्—‘सिंहीः’ त्वम् असि सुप्रजावनिः शोभनानां प्रजानां संभक्त्री त्वमसि । “ छन्दसि
वनसन ” (पा ३.२.२७) इतीन् ॥ दक्षिणस्यां श्रोण्याम्—‘सिंहीः’ त्वम् असि रायस्पोषस्य
धनपुष्टेः संभक्त्री त्वमसि । छान्दसः पष्ठया अल्लक् । “ पष्ठयाः पतिपुत्र ” (पा ८.३.५३) इति
सत्वम् ॥ उत्तरेंऽसे—‘सिंहीः’ त्वम् असि आदित्यवनिः अदितिपुत्राणां संभक्त्री ॥ मध्ये—
‘सिंहीः’ त्वम् असि सा त्वम् आ वह देवान् यजमानाय यजमानार्थम् । कीदृशाय ? देवयते
देवान् कामयमानाय । देवानात्मन इच्छतीति क्यच् (पा ३.१.८) । “ न छन्दस्यपुत्रस्य ”
(पा ७.४.३५) इतीत्वाभावो दीर्घश्च निषिध्यते । “ शतुरनुमः ” (पा ६.१.१७३)
इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । “ सोत्तरवेदिरब्रवीत् ” (तैसं ६.२.८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

तिष्ठन्तीमुत्तरवेदिं यदा देवा उपामन्त्रयन्त तदानीमसुरा एवमचिन्तयन् । यद्येषा देवानुपावर्तेत तदा त
पुत्र विजयेन् । तस्मादिदं देव इदानीमेव तदुपावर्तनात् प्रागेव देवान् विजयामह इति विचिन्त्य वज्रमुद्यत्य
देवानभिलक्ष्य प्रहर्षमागताः । तानसुरानिन्द्रघोषादयो दिग्भ्योऽपाकुर्वन् ॥ विधत्ते—“ यदेवमुत्तरवेदिं
प्रोक्षति दिग्भ्य एव तद्यजमानो आतृष्यान् प्र णुदते ” (तैसं ६.२.७) इति ॥ प्रोक्षणशेषस्य निनयनं
विधत्ते—“ इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् तान् दक्षिणत उत्तरवेद्या आदन् यत्प्रोक्षणीनामुच्छिष्येत
तद्दक्षिणत उत्तरवेद्यै नि नयेद्यदेव तत्र क्रूरं तत्तेन शमयति ” (तैसं ६.२.७) इति । यतयो देवान् हस्तुं
सर्वदा प्रयत्नमाना उत्तमाश्रमेण प्रच्छन्नवेद्या असुरास्तान् इत्वा सालावृकेभ्यः आरण्येभ्यः शम्भो दत्तवान् ॥
निनयनकाले ध्यानं विधत्ते—“ यं द्विष्यात् तं ध्यायेत् शुचैर्बैतमर्षयति ” (तैसं ६.२.७) इति । शुचा
शोकेनार्षयति योजयति ॥

सिंहीरसीति ॥ कल्पः—“ अथैनां हिरण्यमन्तर्धायाद्वण्या पञ्चगृहीतेन व्याचारयति । सिंही-
रसि सपत्नसाही स्वाहेति दक्षिणेंऽसे । सिंहीरसि सुप्रजावनिः स्वाहेत्युत्तरस्यां श्रोण्याम् । सिंही-

६. तै.ति.—स्वाहुतम् । ७-७. मै.—शोभनानामपत्यानां संभक्त्री; पं.—शोभमानानां प्रजानां
संभवित्री ।

२२. इ.उ.पा.भां.हा.—‘अभिलक्ष्य’ नास्ति । २३. आ.पा.हा.—‘आरण्येभ्यः’ नास्ति; क-
आरण्य’ ।
तैसं २१॥

मि॒ः॒हीर॑स्यादित्यवनिः स्वाहा॑ सि॒ः॒हीर॑स्वा

वह॑ देवान् देवयते यजमानाय॑ स्वाहा॑ भूतेभ्यस्स्वा

सि॒ः॒ही । असि॑ । अ॒दित्य॑वनिरित्यादित्यवनि॑ । स्वाहा॑ । सि॒ः॒ही । असि॑ । एति॑ । वृह॑ ।

देवान् । देवयत इति देव-यते । यजमानाय । स्वाहा॑ । भूतेभ्य॑ । त्वा॑ ।

५ सुचमुद्गृह्णाति—' भूतेभ्य ' इति ॥ सर्वभूतार्थं त्वामुद्गृह्णामि । यागसाधनद्वारेण सर्वभूतार्थतोद्ग्रहणस्य । " य एव देवा भूता " (तैस ६२८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

२० रसि रायस्योपवनि स्वाहेति दक्षिणस्याः श्रोण्याम् । सि॒ः॒हीर॑स्यादित्यवनि स्वाहेत्युत्तरंसे । मि॒ः॒हीर॑स्या वह देवान् देवयते यजमानाय स्वाहेति मध्ये " (चौथी ४३) इति ॥ हे उत्तरवेदे, त्व ३१मिहीरूप-धारिणी १असि । १मपन्नसाही वैरिघातिनी । १मुप्रजावनि शोभनापत्यभृत्यप्रदा । १रायस्योपवनि पश्चाद्विधनसमृद्धिदा । १आदित्यवनि १भूमिसन्धिप्रतिष्ठाप्रदा । १देवयते देवानिच्छते १यजमानाय १देवान् १आ नय, तवेदं हुतमस्तु ॥ उत्तरवेदेर्वरवाक्यमनुसृत्य पर्वकं काम पर्वकादृत्या प्राप्नुवन्नित्येत मन्त्रसूचितमर्थं दर्शयति—" सोत्तरवेदेर्वरवाक्यमनुसृत्य पर्वकं काम पर्वकादृत्या प्राप्नुवन्नित्येत मन्त्रसूचितमर्थं भवेमेति तेऽजुहवुः सि॒ः॒हीर॑सि सपत्नमाही स्वाहेति तेऽमुरान् भ्रातृव्यातभ्यभवन् तेऽमुरान् भ्रातृव्यातभिमूयाकामयन्त प्रजा विन्देमहीति तेऽजुहवुः सि॒ः॒हीर॑सि सुप्रजावनि स्वाहेति ते प्रजाम-विन्दन्त ते प्रजा वित्वाऽकामयन्त पशून् विन्देमहीति तेऽजुहवुः सि॒ः॒हीर॑सि रायस्योपवनि स्वाहेति ते पशून्विन्दन्त ते पशून् वित्वाऽकामयन्त प्रतिष्ठा विन्देमहीति तेऽजुहवुः सि॒ः॒हीर॑स्यादित्यवनि स्वाहेति त इमां प्रतिष्ठामविन्दन्त त इमां प्रतिष्ठां वित्वाऽकामयन्त देवता आशिप उपेयामेति तेऽजुहवुः सि॒ः॒हीर॑स्या वह देवान् देवयते यजमानाय स्वाहेति ते देवता आशिप उपाऽऽचन " (तैस ६२८) इति । ३१आशिप हृष्यमाणा ३१ हविस्वीकारिणीदेवता उपेयाम प्राप्नुयाम इति कामयमाना यद्यारस्ते देवाश्चरमादुत्या तथैव प्राप्नुवन् । कर्मफलानि वाऽप्राऽऽप्नी शब्देनोच्यन्ते ॥ ३१आहुतिसय्या विघत्ते—" पञ्च हृत्वो व्याघारयति पञ्चाक्षरा पङ्क्ति पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रन्धे " (तैस ६२८) इति ॥ ३१गुण विघत्ते—" अक्षण्या व्याघारयति तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै " (तैस ६२८) इति । अक्षण्या वक्रमाला । दक्षिणेऽऽस उत्तरश्रेणिरित्यादिका वक्रमाला । पशव राशनकाले पादाद्यङ्गानि वक्रत्वेन प्रहरन्ति सकोचयन्ति । अत आहुतिवक्रत्व प्रतिष्ठित्यै भवति ॥

२५ भूतेभ्य इति ॥ कथं —" भूतेभ्यस्त्वेति सुचमुद्गृह्ण " (आपथी ७७५) इति ॥ हे जुहू, त्वा १भूतेभ्य चिरतनेभ्यो देवेभ्य उद्गृह्णामि ॥ विघत्ते—" भूतेभ्यस्त्वेति सुचमुद्गृह्णाति य एव देवा भूतास्तेषा तद्गोपय तानेव तेन प्रीणाति " (तैस ६२८) इति । भूतोद्देशेन सुगुह्यग्रहणे मङ्कृता मन्त प्रीयन्ते ॥

३० २५ आ क म२-निरूप० । २५ आ ता-भूतिमन्धि० । २६-२६ इ.उ पा मां हा-आशिपमाणा । २७ः इ उ हा-आहृत्या सय्याम्, पा भा-आहृत्या सय्याम्, २८ कज म२-गुणान्तरम् ।

उत्तरवेदिः]

विश्वायुरसि पृथिवीं दृह ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृह्याच्युतक्षिदसि दिवं
दृह्याग्नेर्भस्मास्पग्नेः पुरीषमसि ॥ १२ ॥

[नाम सिंहीः पञ्चत्रिंशच्च]

विश्वायुरिति विश्व-आयुः । असि । पृथिवीम् । दृह । ध्रुवक्षिदिति ध्रुव-क्षित् । असि ।
अन्तरिक्षम् । दृह । अच्युतक्षिदित्यच्युत-क्षित् । असि । दिवम् । दृह ।

अग्नेः । भस्म । असि । अग्नेः । पुरीषम् । असि ॥ १२ ॥

[मैसं १.२.८; कासं २.९; कपिसं २.३; वासं ५.९-१३]

पौतुद्रवान् परिधीन् परिदधाति । “अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन्” (तैसं ६.२.८)
इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्र मध्यमं परिदधाति—‘विश्वायुः’ इति ॥ विश्वमायुर्जीवनमन्नं वा
अस्मिन्निति यागसाधनद्वारेण तादृशः असि, स त्वं पृथिवीं दृह दृहामग्निधारणसमयां कुरु ॥
दक्षिणं परिदधाति—‘ध्रुवक्षित्’ इति ॥ ध्रुवे निश्चलेऽन्तरिक्षे क्षियतीति ध्रुवक्षित्, तादृशः
असि । स त्वमन्तरिक्षे वसन् अन्तरिक्षं दृह ॥

उत्तरं परिदधाति—‘अच्युतक्षित्’ इति ॥ अच्युतेऽविनष्टे दिवि क्षियतीति अच्युतक्षित् ।
“स त्वं दिवं दृह ॥

संभाराद्विवपति—‘अग्नेः’ इति ॥ अग्नेः भस्म दीप्तिसाधनं त्वम् असि । भस भस्मन-
दीप्त्योः । अग्नेः पुरीषं पूरणं प्रीणनं वा त्वम् असि । तस्मादग्निं भासय पूरय प्रीणय वा ।
“यदेतान् संभारान् संभरति” (तैसं ६.२.८) इति ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीये द्वादशोऽनुवाकः ॥

विश्वायुरिति ॥ कल्पः—“अथ पौतुद्रवान् परिधीन् परिदधाति । विश्वायुरसि पृथिवीं दृहेति
मध्यमम् । ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृहेति दक्षिणम् । अच्युतक्षिदसि दिवं दृहेत्युत्तरम्” (बौश्रौ ४.३) इति ॥
हे मध्यमपरिधे, त्वं कृत्स्नायुःप्रदः असि, पृथिवीं दृह कुरु । हे दक्षिणपरिधे, त्वं स्थिरनिवासः असि ।
हे उत्तरपरिधे, त्वमविनष्टनिवासः असि ॥ विधत्ते—“पौतुद्रवान् परिधीन् परिदधात्येषां लोकानां
विष्टस्य” (तैसं ६.२.८) इति । परिधित्रयेण त्रयो लोका विधृता भवन्ति । पृथुद्वैवदारुः ॥

अग्नेरिति ॥ कल्पः—“अथातिथिष्टान् संभाराद्विवपति गुग्गुलु सुगन्धिजेजनं शुक्रा-
मूर्णास्तुकामग्नेर्भस्मास्पग्नेः पुरीषमसीति” (बौश्रौ ४.३) इति ॥ हे संभारस्वरूप, त्वम् अग्नेः
भासकं पूरकं च असि ॥ संभारान् विधातुं प्रस्तौति—“अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन् ते

८-८. पं-तादृशः स त्वम्; तं-ति-तादृशः असि स त्वम् ।

२९. इ.उ.पा.भां.हा-पौतुद्रुः । ३०. इ.उ.क.पा.हा-गुग्गुलु ।

[उत्तरवेदि

- देवैर्म्यो हृद्यं वहन्त प्रामीयन्त सोऽग्निरविभेदित्यं वाय स्य आर्तिमाऽऽरिष्यतीति स निलायत स यां वनस्पतिष्ववसतां पृतुद्वौ यामोपधीषु ता ए सुगन्धिजेजने यां पशुषु वा पेतृस्थानतरा श्द्वे तं देवता प्रैपमैच्छन् तमन्वविन्दन् तमगुन्य उप न आ वर्तस्व हन्यं नो वहेति सोऽग्रवीद्वर वृणै यदेव गृहीतस्या-
 हुतस्य वहि परिधि स्कन्दात् तन्मे भ्रातृणा भागधेयमसदिति तस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य वहि परिधि
 ५ स्कन्दति तेषा तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति सोऽमन्यतास्थन्वन्ती मे पूर्वं भ्रातरं प्रामेपतास्थानि श्रातया इति म यान्यस्थान्यनातयत तत् पृतुद्वभमरघामाएरसमुपमृते तद्गुल्लुलु ” (तैस ६.२.८) इति ।
 भ्रातरो हविर्वहनेप्रयासेन यथा मृता इत्यमेव स्य ११ अन्य, अपि मृति १२ प्राप्स्यतीति भीतोऽग्निनिगृहो वनस्पत्योपाधिपशुष्वैका रात्रिमवसत् । देवदाग्ने सुगन्धयुक्ततृणे पेतृस्य १३ मेपस्य १४ श्द्वयोर्मध्ये च क्रमेण त वसन्तं देवा हविर्वहने प्रेरयितुमैच्छन् । तमन्विष्यालभन्त । सुगुद्गृहीतस्य हवियो यहेशरूप
 २० होमात् पूर्वं परिधिर्म्यो वहि ह्रि म्कन्देत् स भ्रातृभागोऽस्त्विति १५ अग्नेर्वर । अत्यन्वन्त १६ त्वगस्थि-
 मामोपेताः प्रामेपत मृतास्तदीयान्यस्थीनि मासानि च श्रातयै परित्यजानि । १७ परित्यक्तानि तानि पृतुद-
 गुल्लुष्वभ्रताम् १८ ॥ विधत्ते— “ यदेतान्सभारान् सभरत्याग्निमेव तत् स मरति ” (तैस ६.२.८)
 इति ॥ मन्त्राग्नेन पुरीषदादनेन संभाररूपं वह्निपूरणं विरक्षितमित्याह—“ अग्ने पुरीषमन्तीत्याहामिहैतत् पुरीष यत्सभारा ” (तैस ६.२.८) इति । १९ गुद्गुल्लुसुगन्धिजेजनेन श्द्वोर्णास्तुका संभारा ॥ किंच देवदार-
 २५ परिधिरूपेण वह्निना भ्रातरोऽस्य सनिधीयन्त इत्याह—“ अथो खल्व्वाहुरेते वादेन ते भ्रातर परि शेरे यत् पृतुद्वया परिधय इति ” (तैस ६.२.८) इति । एनमग्निं परित शेरते ॥

अत्र ८ विनियोगसमग्र —

“ विस्रोत्तराप्यवेद्यं चतुर्भिः परितो लिखेत् ।

निदेस्त्रिभिर्हिरिक् पांसून् सिन्हीर्वेद्या विनिक्षिपेत् ॥ १ ॥

२०

उरु प्रथयते वेदिं ध्रुवा सहस्य दान्यया ।

द्वेत्रे प्रोक्ष्य तथा देवे सिकताऽत्रावकीर्यते ॥ २ ॥

इन्द्र प्रोक्ष्य चतुर्दिक्षु सिन्हीरसद्वये तथा ।

श्रोणिद्वये च मध्ये च न्याधारयति पञ्चभि ॥ ३ ॥

भूतेभ्य स्वचमुद्गृह्य निष्ठा परिधयन्नय ।

२५

अग्ने सस्याप्य सभारान् मन्त्रा पद्विदातिमंता ॥ ४ ॥ ” इति ॥

नात्र शिषोपमीमासा ॥ नापि छन्द ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयब्रह्मण्डके द्वादशोऽनुवाक ॥ १२ ॥

३१. आ पा — स.; क-अन्य । ३२ इ उ पा भां-प्रारयामीति । ३३ त.म.२-‘ देवय ’

- ३० नास्ति । ३५ इ उ पा भां हा-‘ मेपस्य ’ नास्ति । ३५-३५ इ उ पा भां हा-‘ अग्नेर्वर । अत्यन्वन्त ’
 नास्ति । ३६-३६ इ उ पा भा म.२-‘ परित्यक्तानि अमवताम् ’ नास्ति । ३७ इ उ पा भां हा-
 गुग्गुड । ३८ आ क-अय ।

हविर्धानम्]

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धियः । विप्राः । विप्रस्य । बृहतः । विपश्चितः ॥

वीति । होत्राः । दधे । वयुनाविदिति वयुन-वित् । एकः । इत् ।

मही । देवस्य । सवितुः । परिष्टुतिरिति परि-स्तुतिः ।

शालामुखीये सावित्रं जुहोति—'युञ्जते' इति जगत्या ॥ 'युञ्जते' मनः विषयेभ्यः प्रत्या-
हृत्य इष्टे विषये स्थापयन्ति । 'उत अपि च, 'धियः च युञ्जते यागादिलक्षणानि कर्माणि कुर्वते ।
यद्वा—धियः प्रज्ञाः धर्मायकाममोक्षविषयाः युञ्जते भावयन्ति । यद्वा—धिय इतीन्द्रियाण्युच्यन्ते,
तानि युञ्जते इष्टे विषये प्रवर्तयन्ति, अनिष्टेभ्यश्च निवर्तयन्ति । 'विप्राः मेधाविनः 'विप्रस्य
मेधाविनः 'बृहतः यजमानस्य संबन्धिनः 'विपश्चितः पण्डिता ऋत्विजः । " बृहन्महतोरुपसंख्यानम् " २०
(पा ६-१-१७३ वा १) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । एवमेतत्कुर्वाणा बृहतो विपश्चितो भवन्ति ॥
'एक' इत् एक एव, 'वयुनावित् वयुनानां ज्ञानोपायानां वेदिता । " अन्येषामपि दृश्यते "
(पा ६-३-१३७) इति दीर्घत्वम् । वयुनावित् एक एव 'होत्राः स्तुतिरक्षणं वाचः 'वि' 'दधे
विदधाति विविधमुत्पादयति । छान्दसो छिद् । यद्वा—होत्राः ऋत्विग्विशेषान् होमस्य कर्तॄन्
मैत्रावरुणादीन् विदधाति विभज्य स्थापयति । 'युञ्जते मनश्च धियश्च युञ्जानाः । एतत्तु न २५
कर्तुं सर्वे शक्नुवन्ति । एक एव वयुनाविदेवविधं कर्तुं शक्नोतीति कारणमाह—'मही महती
महनीया खलु 'देवस्य 'सवितुः 'परिष्टुतिः परितः सर्वतः रूपकर्मबन्धवाच्यवसायेन कर्तुं न
शक्यते, तस्मादेक एव वयुनावित् होत्रा विधातुं शक्नोति । तस्मात् महानयं देव इति सवितुः
प्रशंसा । तस्मै सवित्रे इदं स्थाहुतमस्त्विति । अन्य आह—मेधाविनो यजमानस्य संबन्धिनो
विपश्चितो विप्रा युञ्जते । एक एव वयुनावित् होत्रा विदधाति । सा खलु सर्वा देवस्य सवितुः महती २०
परिष्टुतिः सर्वतः प्रस्तुतिः प्रेरणेति यावत् । तस्मात्तदनुज्ञाता वयमिदं कर्मारभामहे इति भावः ।
" तादौ च " (पा ६-२-५०) इति परेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

द्वादशेऽनुवाक उत्तरवेदिरभिहिता । तत्समीपवर्ति हविर्धानं त्रयोदशेऽनुवाकेऽभिधीयते ॥

युञ्जते इति ॥ कल्पः— " गार्हपत्य आज्यं विलाप्योरपूय लुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा शाला-
मुखीये सावित्रं जुहोत्यन्वारब्धे यजमाने युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहता विपश्चितः । २५
वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहेति " (वीश्रौ ६-२४) इति । होमार्थं
स्वाहाशब्दोऽप्याहृतः ॥ 'विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य संबन्धिनः 'विप्राः ब्राह्मणा ऋत्विजः 'मनः
'युञ्जते लौकिकचिन्ताभ्यो मनो निवार्य यज्ञचिन्तायां तत् प्रथमं नियमयन्ति । ततः 'धियः इन्द्रियाण्यधि

१. मै-शामिवम् । २. तं.ति.पं -युञ्जताम् । ३. तं.ति-युञ्जताम्; ५-युञ्जतां मनः ।

१ सुवाग्देव दुर्याँ आ वद देवश्रुतौ देवेष्वा घोषेयाम्

सुमगिति सु-वाक् । देव । दुर्याँ । एति ॥ वद ।

देवश्रुताविति देव-श्रुतौ । देवेषु । एति । घोषेयाम् । एति ।

अक्षोत्सर्जने जपति—' सुवाक् ' इति ॥ हे 'देव देवनशील, अक्षेष्टु 'सुवाक् शोभनवाक्

५ भूत्वा 'दुर्याँ गृहान् यजमानस्य सवन्विन 'आ 'वद आभिमुख्येन वद । कल्याणीं गृहाणा

शान्तिकरीं वाच वदेत्यर्थ । " नजसुम्याम् " (पा ६.२ १७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

सुमगिति । दुर्याँ इति नकारस्य पूर्वप्रत् रुत्वादि (पा ८ ३ ९, २, १७, १९) । " वरुणो वा एष

दुर्वागुभयतो बद्धो यदक्ष " (तैस ६ २ ९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ अथ " देवश्रुतौ देवेष्वाघोषेयाम् "

इत्यस्य द्विवचनान्तत्वात् पूर्वण सवन्व । आचार्यवचनाच्च— " सुवाग्देव दुर्याँ आ वद " इत्येव

१० यज्ञार्थेषु स्वस्वव्यापारेषु नियमयन्ति । कीदृशास्य विप्रस्य ? 'बृहत' विप्रश्चित । अधीतवेदव्याद्

बृहत्त्वम्, अधीभिज्ञत्वात् विप्रश्चित्वम् । कीदृशा विप्रा ? 'होथा होमकर्तार । तदिद विप्राणा मनो-

नियमनादिसामर्थ्यम् 'एक' इत् 'त्रि' दूषे एक एव ससर्ग । कीदृश एव ? 'वयुनावित् मार्गान् वेत्ति

सर्गज्ञ इत्यर्थ । न चैकस्य 'सर्वेष्टष्टी विस्मेतः' इत्यम् । यत् 'सवितु प्रेरकस्यान्तर्गामिण' 'देवस्य' परिश्रुति

सर्ववेदोक्तस्तुति 'महा' महती । तथा चाऽऽथर्वणिष्ठा अधीयते— " य सर्वज्ञ सर्वविद्यस्य ज्ञानमय तप "

१५ (मुञ्ज १.१ ९) इति । वाजसनेयिनश्च— " स एष सर्वस्येशान ' सर्वस्याधिपति । सर्वमिन्द्र प्रशस्ति

यन्दि क्विच " (श्रुट ५ ६.१) इति । श्वेताश्वतराश्च— " पराऽस्य शक्तिर्विधिष्य ध्रियते स्वामाविकी

ज्ञानबलद्विधा च " (श्वेड ६.८) इति । एवं सर्वत्रोदाहार्यम् ॥ एत मन्त्रे विनियोक्तमुपोद्घातत्वेनालुप्येयं

विधत्ते— " बद्धमत्र स्यति वस्त्रणादादिवने मुञ्जति प्र णेनेकि मेध्ये एवैने करोति " (तैस ६ २ ९)

इति । हविर्धाननामकुर्यो शकटयो यदक्षं पूर्वं बद्धमासीत् तदत्रस्यति मुञ्जते । प्र णेनेकि प्रक्षालयेत् । अत्र

२० सूत्रम्— " 'प्रयुक्तपूर्वं शकटे' नद्वयुगे 'प्रतिहतस्ये प्रक्षाल्य तयो प्रथमप्रथितान् प्रन्वीन् विक्षस्य नवान्

प्रज्ञातान् हृत्वाऽधेण प्राग्वाशमभित शृष्टगामप्यनयन् परिश्रिते सच्छदिपी भवस्थापयति " (आपश्रौ

१.१.६ ३) इति । शृष्ट्या चेदिमन्थे प्राग्प्रतीच्यो शकटोर्बद्धा रज्जु मन्थेऽप्यवनयन् व्यवधानमर्ह्येत् ॥ मन्त्र-

विनियोगपूर्वकं शान्त्प्रेरण विधत्ते— " सागिर्त्रयर्चा हुत्वा हविर्धाने प्र वर्तयति सवितृप्रभृत एवैने प्र

वर्तयति " (तैस ६ २ ९) इति ॥

२५ । सुवागिति ॥ क'प— " स्यात्वेदक्षशब्द सुवागित्यनुमन्त्रयते* " (आपश्रौ १.१.१२)

इति ॥ स च मन्त्र एवमाभात्— " सुवाग्देव दुर्याँ आ वद देवश्रुतौ देवेष्वा घोषेयाम् " इति ॥

हे अक्षदेव, 'दुर्याँ गृहान् प्रति 'सुवाक् भूत्वाऽऽसमन्ताच्छ्रेयस्करां वाच 'वद । हे 'देवश्रुतौ 'देवै-

श्रुतौ' प्रत्यानी अक्षौ, यजमानोऽय युष्मान यजतीति 'देवेषु 'वा 'घोषेयाम् ॥ सुवाक्शान्दोपयोग

दर्शयति— " वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो बद्धो यदक्ष स यदुत्सर्जयजमानस्य गृहानन्युत्सर्जेत् सुवाग्देव

३० ४ मै-इत्येवम् ।

१. इउ पा भां हा- यज्ञार्थेषु ' नास्ति । २ त-स्वष्टौ । ३ आ हा- 'सर्ववेदोक्तस्तुति' नास्ति । ४ इउ पा. भा हा-सर्वस्य वशी सर्वस्येष्टा, त म२-सर्वस्य वशी सर्वस्येशान, क-सर्वस्य वशी सर्वस्य सष्टा । ५ आ- 'अक्ष' नास्ति । ६-६. आ.पा-प्रयुक्तपूर्वशकटे । ७ आ पा भा-प्रविहित, क हा-अप्रतिहित, म२-परिहित । * [आपश्रौस्ते ' अनुमन्त्रयते'] । ८-८ आ क.हा- 'देवै ध्रुतौ' नास्ति ।

इविधौनम्]

नो वीरो जायतां कर्मण्यो यः सर्वेऽनुजीवां यो बहुनामसद्दृशी ।

नः । वीरः । जायताम् । कर्मण्यः । यम् । सर्वे ।

अनुजीवामेत्यनु—जीवांम् । यः । बहुनाम् । असत् । दृशी ॥

तत्र जपतीति । द्विवचनसंबन्धादेवोपरितनेनाक्षधुरोऽवाञ्जने न च संबन्ध्यते । न च प्रकरणादृच्छ्य विवृतिमासाद्य यदयं करिष्यति तत्रतीयते । तस्मादत्रैव विनियोगः कल्पयितव्यः । स च द्विवचनात् पुंलिङ्गाच्चाक्षधुरोत्सर्जनजपे युक्त इव लक्ष्यते । अयमर्थः—देवाः शृण्वन्ति यौ तौ देवश्रुतौ । कर्मणि क्तिप् (पा ३.२.७६) । निष्ठायां वा । “ परादिदृष्टदसि बहुलम् ” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हे अक्षा, ईदृशा युवाम् आत्मीयोत्सर्जनेन देवेषु आ बोधेषाम् । अयं यजमानो युष्मान् यजते इत्येवं महता अन्धेन धोषणं कुरुतम् । धुपि कान्तिकरणे उदात्त अनुदात्तेत् मौत्रादिकः ॥

अक्षधुरमवाञ्जयति— आ नः इति ॥ नः अस्माकं वीरः पुत्रादिकः कर्मण्यः कर्मयोग्यः आ जायताम् । कर्मणि साधुः इति यत् (पा ४.४.९८) । पुनरपि विशेष्यते—यं सर्वे अपि च यम् अनु जीवांम् । छोटि सलोपः (पा ३.४.९९) । यः च बहुनां वशी नियन्तृत्वादिशक्तिमान् असत् स्यात् । अस्तेल्लेटि “ इतश्च लोपः ” (पा ३.४.९७) । “ लेटोऽडाटौ ” (पा ३.४.९४) इत्यडागमः । इयं च विराड्गायत्री, प्रथमे पादे बक्षराधिक्यात् । पुरउष्णिक् वा, प्रथमस्य पादस्य द्वादशाक्षरत्वात्, द्वाभ्यामूनत्वाच्च विराडुष्णिक् । तत्र ‘ यं सर्वेऽनुजीवांम् ’ इति द्वितीयः पादः ॥

दक्षिणस्यां चक्रवर्तिन्यां जुहोति— इदम् इति गायत्र्या ॥ इदं विश्वं विष्णुः व्यापी भवान् वि चक्रमे विभज्य क्रमते स्म । “ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ” (पा १.३.३८) इति वृत्तावात्मनेपदम् । “ वेः पादविहरणे ” (पा १.३.४१) इति वा । कतिधा विचक्रम इत्यत आह—त्रेधा त्रिधा पदं पादं नि दवे स्थापयामास । प्रथिव्यामन्तरिक्षे दिवि चेत्याधारः

दुर्याः आ वदेत्याह गृहा वै दुर्याः शान्त्यै ” (तैसं ६.२.९) इति । अक्षस्य बन्धनहेतुपाशोपेतत्वात् वरुणात्वम् । वरुणश्च क्रूरत्वात् दुर्याक् । उत्सर्जन्तं शब्दे कुर्यात् ॥

आ न इति ॥ कल्पः—“ अथने पत्नी पद्मतीयेणाऽऽज्यमिश्रेणोपागन्ति । आ नो वीरो जायतामिति ” (आपश्रौ ११.६.४-५) इति ॥ स चैवमाग्नातः—“ आ नो वीरो जायतां कर्मण्यो यः सर्वेऽनुजीवां यो बहुनामसद्दृशी ” इति ॥ कर्मणि साधुः कुशलः वीरः आलस्यरहितः पुत्रोऽस्माकम् आ जायताम् । यं जीवांम् यश्च बहुनां वशी नियमनशक्तिमान् असत् भवेत्, तादृशो जायताम् । अत्र कल्पे पद्मतीयशब्देन सोमकयणीपदरजसस्त्वतीयांशः पूर्वं संगृहीतो विवक्षितः ॥ अश्रोपान्जने विद्यन्ते—“ पल्लुपानाङ्गितः पत्नी हि सर्वस्य मित्रं मित्रत्वाय यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तदयो पत्नियः पृथैय यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्यै ” (तैसं ६.२.९) इति ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् । समूढमस्य (१) पा२सुरे

इदम् । विष्णु । वीर्ति । चक्रमे । त्रेधा । नीति । दधे । पदम् ।

समूढमिति सम-ऊढम् । अस्य (१) । पा२सुरे ।

- मेदेन पदस्य त्रैविध्यम् । त्रीणि पदानीति यावत् । यथा—“ त्रीणि पदा नि चक्रमे ” (तैत्रा २.४ ६) इति । “ एवाञ्च ” (पा ५.३.४६) इत्येवाञ्चप्रत्यय । यस्मादेव तस्मात् अस्य विष्णो पासुरे पासुमति पादे । र मत्वर्थीय (द्र पा ५ २ १०७ काशिका, पाभा ८ २ १८) । यद्वा—सिन्धादिलक्षणो ल (पा ५ २.९७), रलयोरेकत्व मर्थते (द्र पाभा ८ २.१८) । पासुरो ‘ रजासि लोका ’ (नि ४ १९) उच्यन्ते । तै रेणुकल्पे तद्वति विष्णो पदकमले समूढ सम्यग्गूढ तेनैव समनस्थापितम् । किमिदं विश्व यदिचक्रमे । “ गतिरन्तर ” (पा ६ २ ४९) इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । अस्येति “ इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्त ” (पा २ ४.३२) इत्यशा-देशोऽनुदात्त । य इत्यमर्थमकरोत् स विष्णुरनेन होमेनेम यज्ञ समापयत्विति भाव । अपरा योजना—इदं विष्णुरेव स्वयं नि चक्रमे विक्रमते यद्विधानं विक्रमते गच्छति । “ छन्दसि लुङ्-लुङ्ळिट् ” (पा ३ ४ ६) इति ङिट् । विष्णोरेवेद क्रमण यद्विधानस्येति यावत् । विष्णु-र्विशेष्यते—त्रेधा निदधे पद तस्मादस्य हविर्धानस्य पासुरे पासुमति च मार्गं समूढ सम्यग्गूढ प्रापित- १५ मिदमाज्यमस्त्विति । अन्ये पुनराहुः—इदं विश्वं विष्णुव्यापी आदित्यात्मा नि चक्रमे विक्रमते विभज्य प्राप्नोति, त्रेधा पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि च पद निदधाति अग्निदित्यसूर्यात्मना त्रिषु स्थानेषु पादन्यास करोति । अस्य विष्णो पासुरे त्वन्तरिक्षे यत्पदं त्रिधद्रूपं तदेव समूढ सम्यग्गूढ कारणाण्यत्वात् सर्वदा न दृश्यते, यथेतेरे ज्योतिषी सम्यग्गृह्येते दृष्टया । सोऽयमादित्य इमं यज्ञमनेन होमेन समापयत्विति ॥

- २० इदमिति ॥ कटप —“ दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षमुपसृष्य दक्षिणस्यां वर्तन्त्यास्वयेनो-द्धत्यावोद्ध्य हिरण्यं निधाय सपरिस्तीर्षाभिनुहोतीर्दं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पा२सुरे स्वाहेति । अपरं चतुर्गृहीतं गृहीन्वोत्तरस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षमुपसृष्योत्तरस्या वर्तन्त्यास्वयेनो-द्धत्यावोद्ध्य हिरण्यं निधाय सपरिस्तीर्षं अभिनुहोतीरावती धेनुमती हि भूतस्वयवमिती मनवे यशस्ये । व्यस्कन्नाद्रोदसी विष्णुरेते द्वापार पृथिवीमभितो मयूखै स्वाहेति ” (बीश्रौ ६ २४) इति ॥ विष्णु २५ त्रिविक्रमावतार एतथा इदं विश्वं विभज्य क्रमते स्म । भूमावेकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमित्येव त्रेधा पदं नि दधे । पासुरो भूम्यादिलोकस्था यस्य पदस्य सन्ति तत् पांसुरम् । अस्य विष्णोऽस्मिन्

६ मै-रज करणकथ्ये । ७ मै-इर्ममर्थ । ८ त ति-‘ विक्रमते ’ नास्ति । ९ तं वि- प मै-आदित्यात्मना । लिखितपुस्तकेषु ‘ सत् पदम् ’ इत्युपलभ्यते १०. मै-समूढम् ।

९ आ पा हा-पश्चादुपसृष्यो । १०.-आ.हा जुहोतीरा ।

इरावती धेनुमती हि भूतं सूयवसिनी मनवे यशस्ये ।
व्यस्कन्नाद्रोदसी विष्णुरेते दाधारं पृथिवीमभितौ मयूखैः ।
इरावती इती-वती । धेनुमती इति धेनु-मती । हि । भूतम् ।
सूयवसिनी इति सु-यवसिनी । मनवे । यशस्ये इति ।
वती । अस्कन्नात् । रोदसी इति । विष्णुः । एते इति ।
दाधारं । पृथिवीम् । अभितौ । मयूखैः ॥

उत्तरस्यां वतेभ्यां जुहोति— 'इरावती' इति त्रिष्टुभा ॥ धावापृथिव्यात्मना स्तुयते । हे हविर्धानात्मिके धावापृथिव्यौ 'इरावती इरावत्यौ अन्नवत्यौ' भूतं भवतं यज्ञसाधनद्वारेण । छेदि "बहुलं छन्दसि" (पा २-४-७३) इति शपो लृक् । "हि च" (पा ८-१-३४) इति निघातप्रतिषेधः । 'धेनुमती धेनुमत्यौ च भवतम् । "हस्तनुड्भ्यां मतुप्" (पा ६-१-१७६) इति मतुप उदात्तत्वम् । हिशब्दश्चार्थे । इरावती धेनुमती च भवतमिति । "वा छन्दसि" (पा ६-१-१०६) इति द्वयोरपि पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । हविर्धानविशेषणत्वे "नपुंसकाच्च" (पा ७-१-१२९) इति शीभावः । 'सूयवसिनी शोभनैर्वयसैरभ्यवहार्यैस्तद्वत्यौ, सूयवसित्यौ च भवतम् । सोः सांहितिको दीर्घः । 'यशस्ये यशसो निमित्ते च भवतम् । "गोद्व्यचः" (पा ५-१-३९) इति यत्प्रत्ययः । 'मनवे मन्त्रवते मनववते यजमानाय' इत्यमित्थं भवतमिति । कस्मादेवमुच्यते इति चेत् ? श्रूयतां युवयोर्महाभाग्यम्—'एते युवां' रोदसी रोदःसंज्ञां भजमाने 'विष्णुः एव' प्रजापत्यात्मा स्वयं व्यस्कन्नात् विभज्य स्थापितवान् अधः उपरि च । यथा—'यदप्यत्रवापद्यत । सा पृथिव्यभवत्' (तैत्रा २-२-९) इत्यादि । तदानीं युवां पदं विश्वं 'समूहं सम्यगन्तुं भूतम् । 'किंच' इरावती अन्नवती 'धेनुमती धेनुर्वहुक्षीरा गौस्तद्वत्यौ' 'सूयवसिनी शोभनैर्वयसैरभ्यवहार्यैरुक्ते' 'मनवे मानवप्रजार्थम्' 'यशस्ये यशोनिमित्ते भवतम् । 'एते' रोदसी धावापृथिव्यौ 'विष्णुः व्यस्कन्नात् विभज्य स्थापितवान् । तां च 'पृथिवीं' मयूखैः स्वकीयतेजोरूपैर्नानाजीवैः 'अभितः' 'दाधारं पुपोप । स विष्णुरनयोत्तरहविर्धानमार्गोद्गत्या प्रीयताम् ॥ विधत्ते—'वर्त्मना वा अन्वित्व यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति वैष्णवीभ्यामृग्भ्यां वर्त्मनोर्जुहोति यज्ञो वै विष्णुर्भृजादेव रक्षांस्यप हन्ति' (तैसं ६-२-९) इति । वर्त्मना शकटमार्गेण । अन्वित्यानुप्रविश्य । "यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णु रूपं कृत्वा" (तैसं ६-२-४) इत्युक्तत्वाद्यज्ञस्य विष्णुत्वम् । अत एव वैष्णवमन्त्रोऽत्र न व्यधिकरणः । यज्ञादेव विष्णुरूपयज्ञद्वारेणैव ॥ होमाधारत्वेन हिरण्यप्रक्षेपं विधत्ते—'यदध्वर्युरनमावाहुतिं जुहुयादन्धोऽध्वर्युः स्यात् रक्षांसि यज्ञं हन्तुर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञं रक्षांसि हन्ति' (तैसं ६-२-९) इति ॥

११. मे-इत्यम् । १२. तं.पं-प्रजापत्यात्मना ।

११-११. इ.उ.तं.पा.भा.म२-हा- 'इरावती.....गौस्तद्वत्यौ' नास्ति । १२-१२. इ.उ.तं.पा. ३०-

भा- 'मनवे मानवप्रजार्थम्' नास्ति ।

प्राचीं प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं नयतं मां जीह्वरत्नम्
प्राची इति । प्रेति । इतम् । अध्वरम् । कल्पयन्ती इति । ऊर्ध्वम् ।
यज्ञम् । नयतम् । मा । जीह्वरत्नम् । अत्र ।

- ५ रोदसज्ञे चामृतमिति भावः । किञ्च—विस्तीर्णां वा पृथिवीम् अन्तरिक्षे च । पृथिवीशब्देन पृथुत्वात्
त्रयो लोका उच्यन्ते । यथा—“ यो द्वितीयस्यां तृतीयस्या पृथिव्याम् ” (तैस १.२.१२)
इति । इमां च विष्णुः दाधार अविचलिता स्थापयामास । अमित अधस्तादुपरिष्ठाञ्च मयूखै
अशुभिः ” । “ पर्यभिभ्या च ” (पा ५.३.९) इति तसिल् । धारयतेऽद्यान्दसे लिटि व्यत्ये-
नाम्प्राययो न क्रियते (पा ३.१.३५) । यद्वा—“ बहुलमन्यत्रापि सज्ञाञ्दसो ”
(उ १.९०) इति प्रत्ययोत्पत्ते प्रागेव गेर्लोप । “ तुजादीनाम् ” (पा ६.१.७)
इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । एव महाभागधेयाम्या युवाभ्यां किं नाम कर्तुं न शक्यते ? तस्माद्योक्त
भवतमिति । आदित्यपक्षे—व्यस्कन्नात् रोदसी विष्णुरादित्य एते युजा विविध स्थापयति । तत्
एते एव स्थापिते दाधार धारयति पृथिवीममितः पृथिव्यामन्तरिक्षस्याधस्तादुपरिष्ठाञ्च । “ अमित-
परितः ” (ड. पाभा २.३.२ वा १) इति द्वितीया । मयूखै. रस्मिभिरधोमुखैः पृथिवीम्, ऊर्ध्वमुखैश्च
दिव, स्वयं मध्ये अन्तरिक्षे वर्तमान इति । तस्मादनयाऽऽहुत्या युवामन्नादिमल्यौ भयतम् ।
२५ युजा युवयोर्न्तरालं च विष्णुरपि दृढीकरोत्विति ॥

- हविर्धाने प्रवर्तयन्ति—‘ प्राची ’ इति द्विपदया त्रिष्टुभा जगत्या वा ॥ हे हविर्धाने
प्राचीं प्रागश्चित्तगमनवती । प्रेतं प्रकर्षेणेति गच्छतम् । अध्वरं वापकरोति यज्ञं कल्पयन्ती
अभिमतसंपादनसमर्थं कुर्वाणे । “ शपश्यनोर्नित्यम् ” (पा ७.१.८१) इति जुम् । —किञ्च
ऊर्ध्वम् उपरि देवान् प्रति यज्ञं नयतं प्रापयतम् । किञ्च—‘ मा जीह्वरत्नं मा कुटिलं कार्दम्,
मा अदेवगामिनं कुरुतम् । ह्रु कौटिल्ये, हेतुमण्यन्ताल्लडि चडादि (पा ३.१.२६,
३.२.११०, ३.१.४८) ॥

- प्राचीति ॥ कल्प. —“ अथैने सपरिगृह्य संप्रयमाह । हविर्धानाम्या प्रवर्त्यमानाम्यामनु-
मूहीति त्रिरुक्ताया प्रवर्तयन्ति । प्राचीं प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वं यज्ञं नयतं मा-जीह्वरत्नमिति ”
(बौधे ६.२४, २५) इति ॥ हे शक्रे, प्रादुमुखे गच्छतम् । कीदृशे ? अध्वरं कल्पयन्ती देवकर्म-
वाधारहितं कुर्वाणे । किञ्च ऊर्ध्वम् उपरिवर्तिदेवान् प्रति यज्ञं नयतं मा कुटिलं भवतमनुवादं मा
प्रापयतम् ॥ “ प्राचीशब्दतारपर्यमाह—“ प्राचीं प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती इत्याह स्वर्गमेवैतं लोकं गमयति ”
(तैस ६.२.९) इति ॥

१३ त ति-शक्नुमि ।

१३ कर्त-प्रवर्तमाना । १४ म२-द२ कर्म । १५ आ-प्राशब्द ।

रमेथां वर्ष्मन् पृथिव्या

दिवो वा विष्णवुत वा पृथिव्या महो वा विष्णवुत वाऽन्तरिक्षा-
द्वस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसुधैरा प्र यच्छ (२) दक्षिणादौत सुव्यात् ।

रमेथाम् । वर्ष्मन् । पृथिव्याः ।

दिवः । वा । विष्णो । उत । वा । पृथिव्याः । महः । वा । विष्णो । उत । वा । अन्तरिक्षात् । ५

द्वस्तौ । पृणस्व । बहुभिरिति बहु-भिः । वसुधैः ।

आ-। प्रेति । यच्छ (२) । दक्षिणात् । एति । उत । सुव्यात् ॥

अध्वर्युं हविर्धाने स्थापयतः—‘ अत्र ’ इति विराजैकपदया ॥ ‘ अत्र एतस्मिन् ’ वर्ष्मन्
‘ पृथिव्याः संबन्धिन्युच्छित्ते देशे ’ रमेथाम् अत्रैव स्यात् रुचिं भजतम् । “ सुपां सुलुक् ”
(पा ७.१.३९) इति वर्ष्मणः सप्तम्याः लृक् । “ न हिंस्वुद्धयोः ” (पा ८.२.८) इति १०
नलोपाभावः । “ उदात्तयणः ” (६.१.१७४) इति पृथिव्या विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

अध्वर्युं हविर्धानयोर्मैथौ निहतः—‘ दिवः ’ इति त्रिष्टुभा ॥ हे विष्णो व्यापकात्मन्,
‘ दिवः ’ वा देवलोकाद्वा ‘ उत ’ वा अपि वा ‘ पृथिव्याः ’ महः ‘ वा महतो वा इतो दिवः पृथिव्याश्च
महतोऽप्यस्माद्वा कुतश्चिन्महल्लोकादेः । महतेः क्विन्तात् पञ्चम्येकवचने “ सावेकाचः ”
(पा ६.१.१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । हे विष्णो, पुनरामन्त्रणमादरार्थम् । अथवा १५

अत्रेति ॥ कल्पः—“ आहवनीयात् त्रीन् प्रतीचः प्रक्रमानुच्छिष्यात्र रमेथामिति नभ्यस्ये
स्थापयित्वा ” (आपश्रौ ११.७.३) इति । नभ्यशब्देन फलकत्रयोपेते चक्रे नाभियुक्तं नभ्यमफलकम्
उच्यते । तस्मिन् यथा शकटं तिष्ठति तथा स्थापयेत् । प्राचीनवंशस्यो यः पुरातन आहवनीयस्तस्यैत
ऊर्ध्वं गार्हपत्यत्वम् । आहवनीयस्त्वरवेदिस्थ पुत्र । “ तत्रत्यपुरातनगार्हपत्यस्य शालामुखीयत्वमिति ”
तथा च सूत्रम्—“ प्रबन्धेमुद्वास्य पशुबन्धवदग्निं प्रणयति । एष सोमस्वाऽऽहवनीयः । यतः प्रणयति स
गार्हपत्यः ” (आपश्रौ ११.७.९-१०) इति ॥ मन्त्रपाठस्तु—“ अत्र रमेथां वर्ष्मन् पृथिव्याः ” इति ॥
हे शकटे, देवयजनाख्ये पृथिव्याः शरीर उत्तरवेद्याः पश्चिमभागे प्रक्रमत्रयमवशेष्य यत् स्थानमस्ति ‘ अत्र
स्थाने क्रीडतम् । देवयजनरूपाया वेदेः पृथिवीशरीरस्य “ यदिमामविन्दन्त तद्द्वेषै वेदित्वम् ” (तैस
६.२.४) इत्येतस्मिन् ‘ ब्राह्मणे प्रसिद्धम् ॥ आह—“ अत्र रमेथां वर्ष्मन् पृथिव्या इत्याह वर्ष्मं ह्येतत्
पृथिव्या यदेवयजनम् ” (तैस ६.२.९) इति ॥ २५

दिव इति ॥ कल्पः—“ दिवो वा विष्णवित्यध्वर्युर्दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणं कर्णोत्तर्दमनु
मेथीं नि हन्ति । तस्यामीयां निनद्यति । एवमुत्तरस्य प्रतिप्रस्थाता विष्णोर्भुक्तमित्युत्तरस्योत्तरं कर्णोत्तर्दमनु ”
(आपश्रौ ११.७.३-४) इति । युगस्य दक्षिणोत्तरभागौ शकटस्य कर्णस्थानीयौ । तयोरात्तर्दं ईशाम्नां
सह हृदयन्धनम् । दक्षिणवन्धनसंघौ मेथी निस्त्रातव्या ॥ मन्त्री त्वेवं पठितौ—“ दिवो वा विष्णवुत वा
पृथिव्या महो वा विष्णवुत वाऽन्तरिक्षाद्वस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसुधैरा प्रयच्छ दक्षिणादौत सुव्यात् ॥ ३०

१६-१६. इ.उ.त.पा.भां.म२-‘ तत्रत्य... शालामुखीयत्वम् ’ नास्ति । १७. इ.उ.पा.भां.म२-
‘ ब्राह्मणम् ’ ।

विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्र वीचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि

यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगाया

विष्णो । नुकम् । वीर्याणि । प्रेति । वोचम् । य । पार्थिवानि । विमम इति वि-ममे ।

रजांसि । य । अस्कभायत् । उत्तरमित्युत्-तरम् । सधस्थमिति सध-स्थम् ।

५ विचक्रमाण इति वि-चक्रमाण । त्रेधा । उरुगाय इत्युरु-गाय ।

अन्तरिक्षात्, आनीतेरित्यग्रम्यते, बहुभि बहुभि असव्यं बहुना धनाना समूहं । “उतो समूहे च” (पा ४ ४ १४०) इति यत् । हस्ता मदीयौ पृणस्व पूरय । महाधन मा कुत्रियर्थ ।

हस्तपूरणत्वेन महाधनत्वं लक्ष्यते । लोके हि महाधन पूर्णहस्त इत्युच्यते, धनहीनो रिक्तहस्त इति ।

तस्मात् बहुभि अनराशिभि वर्धमान मा कुत्रिति प्रतिपादित भवति । पुनरपि देवस्यादार्यानि

२४ शयप्रकटनार्थमाह—आ दक्षिणात् हस्तात् प्रसारितात् उत अपि च आ च सव्यात्

हस्तात् वमुराणि प्र यच्छ, प्रसारितयोर्दक्षिणसव्ययोर्हस्तयो अन्तराल यात्रता धनपुञ्जेन पूर्यते

तावद्देहीत्यर्थ । अथवा बहुभिर्सव्यं द्युलोकादिभ्य आनीतेस्त्वदीयौ हस्ता पूरय, प्रभूत धनराशि

हस्ताभ्या गृह्णाणेयर्थ । ततरत् प्रभूत धनराशि दक्षिणात् हस्तादाप्रयच्छ सव्याच्चाप्रयच्छ ।

तस्मादामिसुर्येन अनराशि नि सारय । हस्त(वि)शेषो न निरूपणीय । आ-कारेणामिसुख्य,

२५ योऽस्याब्धनो ग्रामादागच्छतीति यथा । अत एव द्वाभ्यामपि पक्षम्यन्ताभ्यामावृत्त सग्न्यते । प्रगच्छन्तु

विपर्यासान्नामर्तते । “दक्षिणस्यादिगारयाथाम्” (इ. फि ८, ९) इति दक्षिणशब्द आद्युदात्त ।

अथयू मेयौ वधीत — ‘विष्णोर्नुकम्’ इति त्रिष्टुभा ॥ नुकम् इति क्षिप्रनाम । विष्णो

वीर्याणि शीरकर्माणि प्र वोच प्रकपेण व्रीमि । छन्दसो लुट । “बहुल छन्दस्यमाद्योगेऽपि”

(पा ६ ४ ७५) इत्यडभात् । विष्णुविशेष्यते—य पाथिवानि पृथिव्यतरिक्षलोकमभ्यानि,

२० पृथिवीशब्देन त्रयो लोका उच्यन्ते । यथा—“यो द्वितीयरया तृतीयरया पृथिव्याम्” (तैम

विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्र वोच य पार्थिवानि विममे रजांसि यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगाया

गाय ” इति ॥ हे विष्णो, द्युलोकात् वा भूलोकात् वा महर्लोकात् वा अन्तरिक्षलोकात् वा ममा

नीते बहुभि धनसमूहे स्वहस्तौ पूरय । हे विष्णो, पृथिव्यात् दक्षिणात् मयात् च इतरात् आ प्र

यच्छ बहुदत्त आवृत्य प्रहृष्टं मणिमुक्तादिकं देहि ॥ नुकम् इत्यथय कर्मवाचकम् । विष्णो

२५ वीर्याणि कर्माणि प्र वोच व्रीमि । कानि तानि कर्माणि ? य विष्णु पार्थिवानि

रजांसि परमाणु विममे निर्मितवान परिगणितवाञ्छ । पुनरपि य विष्णु उत्तरम्

उपरिवर्ति सधस्थ देवाना महावासस्थानं द्युलोकम् अस्कभायत्, यथाऽधो न पतति तदा

[सुदीहस्ताऽय पाठ । लिखितपुरतकेषु मुद्रितपुस्तक च ‘अभिकारेण’ इत्युपभ्रयते ।]

३० १८ आ-‘तानि’ नास्ति । १९ इ उ पा भा-परिगणितवाच ।

विष्णो रराटमसि

विष्णोः । रराटम् । असि ।

१२-१२) इति । “ पृथिव्या जाञौ ” (पा ४-१-८५ वा २) इत्यब्रूपत्ययः । यः पार्थिवानि
रजांसि ज्योतीषि अग्निविद्युत्सूर्यात्मकानि विममे विनिर्मितवान् । यद्वा—पार्थिवानि पृथुपु
भवानि रजांसि वसूनि विममे । किञ्च—यः उत्तरं सधस्थं सहस्थानं सर्वंपामन्तरिक्षम् । ५
“ सुपि स्थः ” (पा ३-२-४) इति कः । “ सध मादस्थयोः ” (पा ६-३-९६) इति
सधादेशः । तत् अंस्कभायत् अस्तम्भयत् अधारयत् अस्काभ्नादिति वक्तव्ये । “ स्तम्भुस्तुम्भु-
स्कम्भुंस्कम्भुस्कुम्भ्यः स्तुश्च ” (पा ३-१-८२) इति श्राप्रत्ययः ॥ “ छन्दसि शायजपि ” (पा
३-१-८४) इति व्यत्ययेन हेरभावेऽपि श्रः शायजादेशः । किं कुर्वन्नित्याह— “ विचक्रमाणः त्रेधा
त्रिषु लोकेषु विभज्य क्रममाणः पदत्रयं कुर्वन् । लिटः कानजादेशः (पा ३-२-१०६) । उरुगायः १०
उरुभिर्महात्मभिर्गीयत इति उरुगायः । कै गै शब्दे । षञि “ आतो युक्चिचण्कृतोः ” (पा
७-३-३३) इति युक् । याथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६-२-१४४) । यद्वा—उरुमि-
र्गन्तव्यः । गाड् गतो । य इत्यमित्यमकरोत् तस्य विष्णोर्धोर्याणि प्रवोचम् । स मे यीदादर्थं करोत्विति ॥

रराटीमासज्जयति—“ विष्णो रराटमसि ” इति ॥ हे रराटि, विष्णोः यज्ञात्मनो ललाटमिव
प्रधानम् असि । कपिलकादित्वाल्लवं विकल्प्यते (द्र. पौमा ८-२-१८) ॥ १५

च ॥ मेथ्या निखननं विधत्ते—“ शिरो वा पृथञ्जस्य यद्विधानं दिशो वा विष्णुवुत वा पृथिव्या इत्यादी-
पदयर्चा दक्षिणस्य द्विधौनस्य मेथीं नि हन्ति शीर्षत पृथ यज्ञस्य यजमान आशिपोऽवरुन्धे ”
(तैस ६-२-९) इति । यथा शिरसि चक्षुरादीनि गोलकानि निधीयन्ते तथा द्विधौन्याणि शकटे निधीयन्त
इति द्विधौनस्य यज्ञशिरस्त्वम् । ‘ हस्तौ घृणस्व ’, ‘ आ प्रयच्छ ’ इत्यादीर्यस्यां ऋचः पदेषु प्रतीयते २०
सेयमृगाशीर्षदा । यद्यप्येता मेथीं न प्रकाशयति तथाऽपि वाचमिकोऽत्र विनियोगः । अनेन मन्त्रेण यज्ञ-
शिरसो द्विधौनाद्यजमान आशिपः प्राप्नोति ॥ आच्छादकं विधत्ते—“ दण्डो वा औपरस्तृतीयस्य द्वि-
धौनस्य वर्षेकारेणाक्षमच्छिनद्यत् तृतीयं छदिर्द्विधौनयोरुदाहियते तृतीयस्य द्विधौनस्यावरुन्धे ” (तैस
६-२-९) इति । दण्डो नाम कश्चिदसुर उपरनामकस्यासुरस्य पुत्रो वपट्कारदेवेन सह मैत्रीं कृत्वा
तद्द्वारा प्रविश्य तृतीयस्य शकटस्याक्षमच्छिनत् । अतस्तृतीयस्य शकटस्य प्रतिनिधित्वेनैकैकस्य शकटस्योर्ध्वं
तृणादिनिर्मितं छदिः स्थापयेत् । तत्र दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः परिश्रयणाथे द्वे छदिषी अपेक्ष्य तृतीयम् २५
शकटे अन्तर्भाव्य द्विधौनाख्यं मण्डपं निर्मातव्यम् । तत्र दक्षिणशकटात् पुरतो प्रहासादनायावकाशं
स्थित्वा दक्षिणोत्तररूपेण पदसंख्याकाः स्थूणा निखातव्याः । एवं पश्चाद्भागं पट् स्थूणा निखातव्याः २२ ।
तयोः स्थूणापङ्क्तयोर्दृष्टौ वंशावाद्धाति २३ ॥

विष्णोरिति ॥ अत्र कल्पः—“ तासुदञ्जौ वंशौ प्रोहत्वथ्यस्यति पुरस्ताद्द्वारतीं विष्णो रराटम-
सीति ” (चौश्रौ ६-२५) इति ॥ द्विधौनमण्डपस्य विष्णुदेवताकत्वाद्दिष्टुत्वम् । पूर्वद्वारवर्ति- ३०
स्तम्भयोर्मध्ये काचिद्दर्भमाला अग्र्यते, तां मालां तद्वन्धनाधारं तिर्यग्वंशं वा संबोध्य पुरुषललाटत्वेनोप-
चरितुं ‘ विष्णो रराटमसि ’ इत्युच्यते ॥

१४. ति-इत्यम् ।

२०. तं- तृतीयम् नास्ति; इ.उ.पा.भां-तृतीये । २१. म२-दक्षिणोत्तरपङ्क्तिरूपेण । २२. इ.
स्तं.पा.भां.म- निखातव्याः नास्ति । २३. तं.म२-वंशावलाद्धाति । २४. आ.क-दर्भमालाम् । ३५

विष्णोः पृष्ठमसि विष्णोः *अत्रे स्थो विष्णोः स्यूरसि

विष्णोर्ध्रुवमसि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ १३ ॥

[अस्य यच्छेकान्नचत्वारिंशदशब्च]

विष्णो । पृष्ठम् । असि । विष्णो । अत्रे इति । स्थः । विष्णोः । स्युः । असि ।

५ विष्णो । ध्रुवम् । अमि । वैष्णवम् । असि । विष्णवे । त्वा ॥ १३ ॥

[मेष १-२ ९, वास २-१०, कपिसं २-४, वासं ५-१४-२१]

मध्यम छदिरविनिदधाति—' विष्णो ' इति ॥ 'विष्णो ' पृष्ठ पृष्ठसदृशम् 'असि ॥,

पार्श्वयोश्छदिषी निदधाति—' विष्णो 'अत्रे स्थ ' इति ॥ 'अत्रे शोधके 'स्थ. ।

सकारस्य शकारापत्ति । रूपतिदृष्टान्दस. शुद्धिकर्मा, औणादिक ध्रुवप्रत्यय' (उ ६०८) ।

१० स्नातेर्ना णिचि पुगादि (पा ७३३६) ॥

दक्षिणबाहौ^{१५} कुशामुपसगृह्य सन्वा प्रतर्तयति—' विष्णो स्यु ' इति ॥ 'विष्णो

'स्यु सेवनी त्वम् 'असि यज्ञस्य । पितु तन्तुसन्ताने । " किप् च " (पा ३२-७६) इति

किप् । " च्छो गृहनुनासिके च " (पा ६४१९) इत्युट् ॥

द्वारप्रान्थ करोति—' विष्णोर्ध्रुवमसि ' इति ॥ विष्णुना 'ध्रुवम् अचलित करणीयम् 'असि ॥

१५ हविर्धानमण्डपमभिमृशति—' वैष्णवम् ' इति ॥ 'वैष्णव विष्णुदेवत्व त्वम् 'असि । अतो

'विष्णव त्वामभिमृशामि । " वैष्णव हि देवतया हविर्धानम् " (तैस ६२०) इति ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीये प्रपाठके त्रयोदशोऽनुनासक ॥

विष्णोरिति ॥ कथ्य — " प्राचो वदानस्याधाय विष्णो पृष्ठमसीति तेषु मध्यमं छदिरभ्युह्य-

रतिविस्कार* नवायामम् " (आपश्रौ ११-८०१) इति ॥ यज्ञपुरुरस्य हविर्धानस्य मण्डपं दित

२० उत्साम्यं मन्त्रैरुच्यत इत्याह— " शिरो वा षतचञ्जस्य यद्विधानं विष्णो रराटमसि विष्णो पृष्ठमसीत्याह

उत्सादितावद्धा शिरो विष्णुत्वम् " (तैस ६२-९) इति । एका रराटी, एकं छदिः, द्वौ रराट्यन्ताविति

यावन्तो मण्डपस्य प्रकारा एतावद्धा एतावत्प्रकार शिरो विश्वकर्मणा विशेषेण स्युत्वम्, शिरस्याच्छादिका

त्वगेव "छदिःस्थानीया ॥

विष्णोरिति ॥ कथ्य — " पार्श्वयोश्छदिषी निदधाति विष्णो 'अत्रे स्थ इति " (द्र. बीश्रौ

२५ ६-२५) इति ॥

विष्णोरिति ॥ कथ्य — विष्णो स्यूरसीत्याध्वयुर्दक्षिण बाहु* स्युत्वा विष्णोर्ध्रुवमसीति प्रजात

मन्थि करोति वैष्णवमसि विष्णवे त्वेति समितमभिमृशति " (आपश्रौ ११-८५, ११) इति ॥ सीच्यते

अनया रज्ज्वेति 'स्यु । हे वन्धनहेतो, एव विष्णुदेवताकस्य रज्जु. 'असि । हे मन्थिरूप, विष्णुसमन्धि इदम्

'असि । हे मण्डप, एव विष्णुदेवताकम् 'असि अत विष्णुप्रीत्ये एवा सृष्टामि ॥ अत्र 'विष्णो ' इति

३० [लिपितपुस्तान्पु मुद्रितपुस्तकेषु च 'अत्रे' इत्यपि पाठ उपलभ्यते, तथापि भट्टभास्कर-

भाष्यमनुसर्य, " वात् तैत्तिरीयके नयं नो भवेत् काठके न चेत् " इति व्यासशिक्षा (१६९) चाप्य

स्वीकृतोऽत्र पाठ ।] ।

१५. ति-दक्षिणे ।

* [आपश्रौसुते 'शरतिविस्कारम्' ।] । २५. आ.क. हा-उदि-स्थानीया । * [आपश्रौसुते

३५ 'दक्षिणा द्वाणोद्गम्' ।] ।

हविर्धानम्]

पठ्या देवतास्वलक्षणः संबन्धो विवक्षित इत्याह—'विष्णोः स्पृशसि विष्णोर्ध्रुवमसीत्याह वैष्णवश्च हि देवतया हविर्धानम् (तैसं ६.२.९) इति । ^{२६}प्रज्ञातग्रन्थैर्विलंसनं विधत्ते—“ यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रन्थीयाद्यत्तं न विस्वस्येदमेहेनाध्वर्युः प्र मीयेत तस्मात् स विस्वस्यः ” (तैसं ६.२.९) इति । अमेहेन मूत्रनिरोधेन ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ युञ्ज हुत्वा सुवागक्षे शव्यश्चेन्मन्त्रयेत तम् ।

आ नोऽक्षमञ्ज्याञ्जुह्यात् पथोरिदमिराह्यात् ॥ १ ॥

प्राची प्रवर्त्थे शकटे अत्रेति स्थापयेदिमे ।

द्विवो विष्णोर्द्वैयान्मेध्यावनसो विनिहन्त्युभे ॥ २ ॥

विष्णोर्मण्डपनिर्माणं पञ्चमिर्द्वारि वंशकः ।

मध्यच्छदिल्लट्यन्तौ रज्जुस्पृतिश्च वन्धने ^{२७} ॥वैष्ण स्पृशोन्निर्मितं ^{२८}तन्मन्त्राः पञ्चदशोदिताः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

अथ मीमांसा ॥ दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“ विकल्प्यते ^{२९}वाध्यते वाऽऽहवनीयः पदादिभिः ।^{३०}सामान्यस्य विदोषेण प्रत्यक्षोक्तिवसान्यतः ॥लिङ्गचोदकवद्वाधो नास्ति तेन विकल्प्यते ^{३१} ।

विशेषार्थे लक्षणा स्यादतो मुख्येन वाध्यते ॥ ” (जैन्या १०.८.१५-१६) इति ॥

अनारभ्य श्रूयते—“ यदाहवनीये जुह्वति । तेन सोऽस्यामीष्टः प्रीतः ” (तैत्र्या १.१.१०) इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ पदे जुहोति ” (तैसं ६.१.८, मैसं ३.७.६), “ वर्त्मनि जुहोति ” (द्र. तैसं

६.२.९, मैसं ३.८.७) इति । राजसूये श्रूयते—“ बल्मीकवपामुत्सृज्य जुहोति ” (द्र. मैसं ४.३.१)

इति । तथाऽन्यत्र श्रूयते—“ गार्हपत्ये पत्नीसंयाजान्जुहोति ” (द्र. शांभा ३.९) इति । तत्रानारभ्य-^{२७}

वादेन होमसामान्यमनूयाऽऽहवनीयो विहितः । प्रकरणनियमितैः पदादिवाक्यैस्तत्तदनुबन्धविशिष्टा होमा

विहिताः । गार्हपत्यवाक्येन होमविशेषमनूय गार्हपत्यो विहितः । तत्र पदादिहोमेषु सामान्यशास्त्रेण^{३२} प्राप्त

आहवनीयो विशेषशास्त्रप्राप्तैः पदादिभिः सह विकल्प्यते । कुतः ? प्रत्यक्षवचनोक्तत्वेन समानबलत्वात् । ननु

“ ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते ” (मैसं ३.२.४) इत्यत्र यथा श्रुत्या लिङ्गं वाध्यते, यथा वा चोदकाति-^{२५}

दिष्टानां कुशानामुपदिष्टैः शरैर्वाधस्तथा सामान्यस्य विशेषेण वाधोऽस्तिवति चेत् । न । वैषम्यात् । लिङ्गं

विलम्बितत्वात् दुर्बलम् । चोदकश्चानुमेयतया दुर्बलः । न त्वेवं सामान्यशास्त्रं विलम्ब्यते, नाप्यनुमीयते ।

^{३३}अतो दौर्बल्याभावाद्दिकल्प इति प्राप्ते भ्रमः—होमसामान्यानुवादकं यच्छास्त्रं तत्सामान्ये मुख्यत्वाद्धोम-

विशेषानुवादे लाक्षणिकतया दुर्बलम्, विशेषशास्त्रं तु मुख्यवृत्त्या विधायकत्वात् प्रबलम् । न च पदादि-

शास्त्रमपि होमसामान्यमेवानूय पदादिविधायकं सत् समानबलं स्यादिति शङ्कनीयम् । प्रकरणनियमित-^{३०}

त्वेन विशिष्टविधायकस्य सामान्यानुवादयोगात् । तस्मात् प्रबलेन विशेषेण सामान्यं वाध्यते ॥

२६. तं-प्रतिज्ञात् । २७. म२-वन्धनम् । २८. तं.हा-ते मन्त्राः । २९. तं.म२-विकल्पिते ।

३०. हा-बोध्यते । ३१. म२-समानस्य । ३२. तं.म२-विकल्पिते । ३३. ड.उ.पा.भां-मुख्यं न ।

३४. तं-शास्त्रं । ३५. आ.हा-ततः ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ हविर्धाने स्थितो ब्रूयात् सामिधेनीरिहाङ्गता ।
हविर्धानस्य तास्वाहो तद्देशोऽनेन लक्ष्यते ॥
वाक्यैक्याद्गङ्गाता मैव प्रकृत्या पश्चिमोऽग्निः ।
देशः प्राप्तो टायधेन लक्ष्य शकटमनिधि ॥ ”

(जैन्था ३ ७-१३-१४) इति ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः ” इति । हविर्धानमण्डप-
गतयोर्दक्षिणोत्तरभागावस्थितयोर्हविर्धाननामकयो शकटयोर्मध्ये दक्षिणं शकटमत्र यत्च्छादा-
श्याममिपीयते । तस्य समीपे सोमस्याभिषवः । उतैत्यर्थं शब्दोऽवशब्दाद्यैर्बतते । अथ यस्मिन् हविर्धाने
१० सोममभिपुण्वन्ति तस्मिन् सामिधेनीरनुश्रूयुरित्यर्थः । इह दक्षिणस्य हविर्धानस्य सामिधेनीष्वङ्गत्वं
प्रतीयते । न चाऽत्र “ अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्तर्धं वहिर्वेदि ” (मैसं ३ २ ४, ३ मैसं ३-८ ९) इत्युदाहरण इव
वाक्यभेदे दोष शङ्कितुं शक्यः । एकवाक्यतायाः स्पष्ट प्रतिभासादिति प्राप्ते श्रुतम् । सामिधेनीनामिष्टयत्तया
दर्शपूर्णमासावत्र प्रकृतिः । प्रकृतौ चाऽऽहवनीयाग्रे पश्चिमो देश सामिधेनीना स्थानम् । इहोत्तरवेदेराहव-
नीयत्वात् । तदपेक्षया हविर्धानस्य ‘पश्चिमदेशोऽस्यानात् स देशश्चोदकेन प्राप्त इति न देशस्य
२५ सामिधेन्यङ्गत्वं विधातव्यम्, किंतु दक्षिणोत्तरहविर्धानसमीपदेशयोरनियमप्राप्तौ’ दक्षिणस्य हविर्धानस्य
समीपदेशं नियन्तु हविर्धानेन सनिधित्त्वं इत्यतः । तथा सति नियममात्रविधानाद्वाधव भवति । इवत्यङ्गे
त्वभिषवोपलक्षितस्य दक्षिणस्य हविर्धानस्यात्यन्तमप्राप्तं सामिधेन्यङ्गत्वं विधीयत इति गौरवम् ।
तस्माद्देशलक्षणा ॥

द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

२० “ हविर्धानोर्ध्वकाले किमौर्ध्वार्धमनोन्तरम् ।
नास्त्यस्ति ना न शकत्वाद्देशभेदादितोऽन्तिम ॥ ”

(जैन्था २२-१-११) इति ॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धाननामकयो शकटयो प्रवर्तनादूर्ध्वमौर्ध्वध्वकाणा पुरोडाशादीना निर्वाणाय
तयोरेव शकत्वाच्च शकटान्तरमन्वेष्टव्यमिति” चेत्, न । देशभेदात् । महावेद्या मन्त्रपूर्वकं प्रवर्त्य हविर्धान-
मण्डपे हविर्धानाख्ये शकटे स्थापिते । निर्वापस्तु मुख्यगार्हपत्यात् पश्चिमदेशे । किंचास्त्यत्र तृतीय
२५ शकटम् । “ अनासि प्र वर्तयन्ति ” (मैस ६-३ २) इति बहुवचनोक्तेः । तस्माच्छकटान्तरे निर्वापः ॥
अथ छन्दः ॥ ‘ सुन्वते मन ’ इति जगती । ‘ आ नो धीर ’ इति विराड्गायत्री । ‘ इदं विष्णु ’
इति गायत्री । ‘ इरावती ’ इति त्रिष्टुप् । ‘ प्राची प्रेतम् ’ इति द्विपदा त्रिष्टुप् । ‘ अत्र रमेयाम् ’ इत्येकपदा
विराट् । ‘ द्विवो वा विष्णोः ’, ‘ विष्णोर्मुक्म् ’ इति त्रिष्टुभौ ॥
इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
३० प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

३६ आ.हा.—पश्चिमदेशावस्थानात् । ३७. तं म०—नियमेन प्राप्ता । ३८ इ उ क त भां मं ।
हा—शक्यत्वात् । ३९. तं म०—मन्वेष्टव्यमिति ।

कान्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवा ५ इभेन ।

तृथ्वीमनु प्रसितिं दृणानोऽस्ताऽसि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥

कृणुष्व । पाजः । प्रसितिमिति प्र-सितिम् । न । पृथ्वीम् ।

याहि । राजा । इव । अमवानित्यम-वान् । इभेन ॥

तृथ्वीम् । अन्विति । प्रसितिमिति प्र-सितिम् । दृणानः ।

अस्ता । असि । त्रिच्य । रक्षसः । तपिष्ठैः ॥

“अग्नये रक्षोवने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य रक्षासि सचेरन्” (तैसं २.२.२) इत्यस्या इष्टेः पञ्चदश सामिधेन्यः । ततः परे याज्यानुवाक्ये । उपहोमार्था ततः परा, याज्याविकल्पो वा । सर्वा अग्निदेवत्याः, ‘तपृथ्वी’ (तैसं १.२.१४) इत्यादिदर्शनात् ।

वैश्वदेवं काण्डम् । त्रैष्टुभः सर्वोऽनुवाकः ॥

तत्र प्रथमा—‘कृणुष्व पाजः’ इति ॥ हे अग्ने, कृणुष्व कुरुष्व । कृषि हिंसा-करणयोः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) । “विन्विकृण्वोर च” (पा ३.१.८०)

अयोदशोऽनुवाके हविर्धानमण्डपनिर्माणमुक्तम् । यद्यपि नैतावता किञ्चित् प्रनेयं परिसमाप्तं तथाप्यध्यापकसंप्रदायपरंपरया प्रपाठक उत्तरानुवाके समाप्यत इत्यन्तिमानुवाकत्वाच्चतुर्दशे काम्याः सामिधेन्यः पुरोनुवाक्या याज्याश्रोच्यन्ते । तत्रैष्टिकाण्डे प्राप्तपत्येष्टेरुर्ध्वं रक्षोवनेष्टिरेवाम्नायते— “अग्नये रक्षोवने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य रक्षासि सचेरन् इमेव स्वैन भागधेयेनोप धावति स एवास्माद्रक्षास्य हन्ति” (तैसं २.२.२) इति । सचेरन् समवेयुर्वाधेरन्नित्यर्थः ॥ मध्यरात्रिकालं विधत्ते—“निशितायां निर्वपेन्निशिताया र हि रक्षासि प्रेरते संप्रेण्यैवैवानि हन्ति” (तैसं २.२.२) इति । प्रेरते प्रकपेण चरन्ति । अतस्तस्यां चेलार्यां निर्वापेण प्रचारवन्त्येवैवानि रक्षांसि हन्ति । यागभूमेः परितो वेष्टनं विधत्ते—“परिश्रिते याजयेद्रक्षसामनन्ववचाराय” (तैसं २.२.२) इति । अनुप्रवेशाम्नायेत्यर्थः । ‘रक्षोद्वेषं वाजिनम्’ (तैसं १.२.१४), ‘विज्योतिषा बृहता’ (तैसं १.२.१४) इत्येतौ मन्त्रौ विधत्ते—“रक्षोष्मी याज्यानुवाक्ये भवतो रक्षसा र सृष्ट्यै” (तैसं २.२.२) इति । हिंसार्थमित्यर्थः ॥

कृणुष्वेति ॥ अस्वामिद्यौ ‘कृणुष्व पाजः’ इत्यनुवाकः कृत्स्नो विनियुक्तः । तस्मिन्बृचोऽष्टादश । तासु पञ्चदश सामिधेन्य एका पुरोनुवाक्या, द्वे याज्ये विकल्पिते ॥ तत्रेयं प्रथमा—‘कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवा ५ इभेन । तृथ्वीमनु प्रसितिं दृणानोऽस्ताऽसि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः’ इति । कृणुष्व कुरुष्व, पाजः चलम्, प्रसितिं न मृगबन्धनहेतुमुतपाश्यामिन् पृथ्वीं प्रसारिताम्, अमवान् अमात्ययुक्तः इमेन हस्तिना तृथ्वीं क्षीप्रगामिनीं प्रसितिं प्रकृष्टसेनां दृणानः हिंसन्, अस्ता क्षेप्ता धावयिता, रक्षसः राक्षसान्, तपिष्ठैः अतिसंतापकैर्बाणैः । हे अग्ने, मृगबन्धनाय प्रसारितां पाश्यामिन् रक्षोनिरोधनाय प्रौढं बलं कुरु । अमात्ययुक्तो गलेन सहितः राजा इव रक्षसामुपरि याहि । क्षिप्रगामिनीं परकीयसेनानु प्रकृष्टतो गत्वा मारयन्नवशिष्टायाः धावयिता भव । पलायमानानपि राक्षसान् बाणैस्तीक्ष्णैः विध्य ॥

१. तै-प्रमेयजातम् । २-२. इ.उ.पा-काम्या याज्या उच्यन्ते; मां-काम्ययाज्या उच्यन्ते ।

३. म२-क्षिप्रगामिनीम् ।

तैसं २२॥

[काम्येष्टियान्यापुरोनुवाक्या

- इत्युप्रत्यय । अकारोऽन्तादेश । करोतेविकरणव्यत्ययेन (पा ३ १ ८५) वा झु । सतिशिष्टो विकरणस्वरो छसार्वावातुक्स्वरेण (इ पाभा ६.१ १५८ ग ११, पा ६ १ १८६) वाच्यते । 'पाज बलम् । ' पातेर्जुट् च* ' (इ. उ ६५२) इत्यसुन् । बलेन हि पात्यते जन 'प्रसितिं न प्रसितिमिव, उपरिष्टादुपचारत्वात्कार उपमार्याय (निरुक्त १ ४) । प्रसिति प्रसयनात् (निरुक्त ६ १२) । प्रकर्षेण सीयते व्यत्यत इति प्रसिति । बहुसूत्रनिर्मिता मृगप्राहिणी पाश्या नाम, मन्स्यग्रहण जाल नाम, पक्षिग्रहण च निसरो नाम प्रसितिरुच्यते । " तादा च निति कृत्यता " (पा ६ २.५०) इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । 'पृथ्वा विस्तीर्णाम् । यथा लुब्धको मृगग्रहणार्थं पाश्या करोति वनगहनेषु स्थापयति, यथा ग मन्स्यग्रहणार्थं जाल करोति जले प्रसारयति, यथा च पक्षिग्राही तद्ग्रहणार्थं निसर करोति नदीपच्छिनादां निसारयति, तथा त्वमपि महद्रथ रक्षासि हन्तु कृणुष्व, अप्रतो निसारयेत्यर्थः । अथ तथा कुर्वन् 'याहि 'राजा 'त्र । केचिदाहु —आङ्पूर्वो यातिर्द्रष्टव्य । यागसाधनार्थमागमनस्याभिप्रेतत्वात्, यागोत्तरकाल हि रक्षोहननार्थं गन्तव्यमिति । अत्र ब्रूम —याहीत्येव समीचीनम् । ननु यागोत्तरकाल गन्तव्य तेन रक्षोहननार्थम् । मैत्र बोच । न हि देवो त्रिभ्रात्मा कुतश्चिदायाति, न क्वचिदाति । स्तुति खल्विय क्रियते स्वाभिलषितसपाददानुरूपा 'याहि, आयाहि, उत्तिष्ठ, प्रत्यातनुष्व, ऊर्ध्वो भ्र' इत्यादिस्वरूपा । एतैश्च स्तुतिपटैस्तुष्टा देवता पुरुषमभिलषितेन फलेन योजयति । तस्मात् रक्षोहननार्थं त्वरित यातव्यमायातव्य वा, यागो निर्वर्तित एव मन्तव्य इत्येवरूपा स्तुतिर्भवत्येवेति किमश्रुतपदाव्याहारेणेति । किंच—यागमागच्छतो देवस्य किं बलादिपरिग्रहेण । हन्तव्यमकाश गच्छतो हि बलादिना कार्यम् । तस्माद्यथोक्त बलमादाय हन्तव्यसकाश गच्छ, राजेव, राजा यथा महतीं मेना कर्षन् शत्रुदेश गच्छति । राजा विशेष्यते—'अमरान् अमालयान् (इ निरुक्त ६.१२) । अमा वर्तन्त इत्यमा । अप्रत्यप-
इष्टान्दम । " तद्धिताः " (पा ४ १ ७६) इति बहुवचननिर्देशाद्वा । यद्वा—शत्रूणा मनआदि-
भङ्गनान्यापुधानि अमशब्देनोच्यन्ते । अमरानिति बृहच्चमावच्छान्दस । " न कम्पमिचमान " इति वचनात् । पचाद्यचि (पा ३ १ १३४) वा वृथादिर्द्रष्टव्य (पा ६.१ २०३) । अमन-
शब्दस्यैव माऽन्याश्ररणेण । यदाहु —" द्वां चापरौ घर्षविकारनाशां " (इ काशिका पा ६ ३.
२५ १०९) इति । 'उभेन । अत्र नैरुक्ता बहुधा वदन्ति—' इत्यात्रेनेतोभयेन' भयनिवृत्त्यर्थं प्रात

~~~~~

* [शुद्धीहोतोऽय पाठ । ' पातेर्बले जुट् च ' (उ ६५२) इति औणादिक सूत्रम् । लिखित-
पुस्तकेषु मैत्रसुदितपुस्तके च ' पातेर्जुट् च ' इति पाठ । [मिदान्तश्रीमुखां ' व्यथो लिटि ' (पा
७ ४ ६०) इति मूने गणसूत्रमेतन् । इ काशिका, पाभा ७.३ ३५] । १ मै-इडोमयेन ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

इभः, इतमपगतं भयमस्येति वा, इभः धीतभयः हस्ती वा' (द्र. निरुक्त ६.१२) इति । एतदुक्तं भवति—यथा राजा अमात्ययुक्तः शत्रूणां भङ्गनैरायुधादिभिस्तद्वान् इमेन हस्तिना शत्रुवधादिकं सावयितुं युक्तो गच्छति, तथा त्वं महद्वल्गमादाय शत्रुवल्गनाशनसमर्थेन रोगादिना तद्वान्, इमेन इरापुष्टेन धीतभयेन गजेन तद्वान् वा सह रक्षांसि हन्तुं याहीति । अमवानिति संहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकौ पूर्ववत् (पा ८.३.९, ३) । ^१तृष्वां क्षिप्रनामैतत् । प्रकृष्टा सितिः सेना प्रसितिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । ^२अनु ^३द्रूणानः अनुद्रवन्ननुधावन् । एतदुक्तं भवति—मन्त्रिभिर्वहुलं ^४समस्तं बलमप्रतः प्रसारयेतिरितां क्षिप्रगामिनीं प्रकृष्टां सेनामप्रतः प्रसारितां द्रवन्तीमनुद्रवन् राजेवं याहीति । यद्वा—तृष्वां क्षिप्रमागच्छन्तीं प्रसितिं परसेनां अनुद्रूणानः अनुक्रमेण हिंसन् याहीति । द्रून् हिंसायां क्रैयादिकः । पूर्वस्मिन् पक्षे द्रवतेस्ताच्छीलिकश्चानश् (पा ३.२.१२९) । न्वत्ययेन श्वावातोश्च दीर्घत्वम् । अथैवं यात्वा ^५रक्षसः राक्षसान् ^६विध्य ताडय । ^७तपिष्टैः तप्तमैः । तप्तशब्दादिप्रतिनि “ तुरिष्टेमेघःसु ” (पा ६.४.१५४) इति तुशब्दस्य लोपः । कस्मादित्यमुच्यत इति चेत्, ^८अस्ता ^९असि साधु निरसितासि शत्रूणाम् । यद्वा—शत्रुसंवन्धिनाममोधानां शस्त्राणामस्ता निरसिता निवारयिता त्वमसि । तस्मात् तपिष्टैस्त्वदीयैरायुधैः तान् विध्य इति । अस्यतेः साधुकारिणि तृन् (पा ३.२.१३५) । रधादित्वादिङ् विकल्प्यते (पा ७.२.४५) । विध्येति परत्वात् निहन्यते (पा ८.१.२८) । रक्षःशब्दोऽयमसुन्नन्तः रक्षाहेतुत्वात् अपादाने असुन् (उ ६.३.८) । क्षरेर्वा हिंसार्थात् कर्तर्यसुनि (उ ६.३.८) आधन्तविपर्ययः । यथोक्तं—“ वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च ” (काशिका पा ६.३.१०९) इति । अयं चार्धर्चादित्वादुभयलिङ्गः (पा २.४.३१) । तत्र नपुंसकत्वे “ नव्विषयस्यानिसन्तस्य ” (फिट् २६) इत्याद्युदात्तत्वम् । यथा—“ रक्षसामपहृत्यै ” (तैसं ६.६.३), “ रक्षांसि जिघांसन्ति ” (तैसं ६.६.३) इति । पुल्लिङ्गे अस्य त्वन्तोदात्तत्वं भवति, यथा—“ रक्षसः पार्श्वस्मान् ” (तैसं १.२.१४) इत्यादौ । एवमस्यापि पुल्लिङ्गत्वादन्तोदात्तत्वम् । “ नव्विषयस्य ” इति नियमेन नित्त्वरो (पा ६.१.१९७) वाध्यते; यथा दक्षेरिन् (उ २.१.८) विवीयते इति दक्षिणशब्देनान्तोदात्तेन भवितव्यम् । यथा—“ दक्षिणा दिक् इन्द्रो देवतां ” (तैत्रा ३.१.१.५) इत्यादौ । “ दक्षिणस्यादिगाख्यायाम् ” (फि ८, ९) इति नियमादिगाख्याया अन्यत्राद्युदात्तत्वम् । यथा “ दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन् ” (तैत्रा २.३.२), “ आ प्र यच्छ दक्षिणात् ” (तैसं १.२.१३) इत्यादिपु । एवमत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्या

तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनु स्पृश धृपता शोशुचानः ।

तपूष्यग्ने जुह्वा पतद्भानसन्दिता वि सृज विष्वगुल्काः ॥

तव । भ्रमास । आशुया । पतन्ति । अन्विति । स्पृश । धृपता । शोशुचानः ॥

तपूष्यग्ने । अग्ने । जुह्वा । पतद्भान् । असन्दिता इत्यसन्-दित् । धीति । सृज । विष्वक् । उल्काः ॥

५ अथ द्वितीया—' तव ' इति ॥ हे 'अग्ने, 'तव 'भ्रमास भ्रमणशीलः विस्फुलिङ्गा । पचाद्यच् (पा ३-१ १३४) । " आज्ञसैरसुक् " (पा ७ १०५०) । 'आशुया आशनः । " सुपा सुलृक् " (पा ७-१-३९) इत्यादिना जसो याजादेशः । 'पतन्ति निष्पतन्ति । यद्वा-आशु निष्पतन्ति । क्रियाविशेषणत्वात् नपुसकत्वम् । द्वितीयकचचनस्य लृगपवादे याजादेशः (पा ७ १ ३९) । 'अनु 'स्पृश ये निष्पतन्ति तैर्भ्रमे रक्ष'शरीराप्यनुभ्रमेण स्पृश दहेति यावत् ।

१० 'धृपता अभिमवित्रा । धृप प्रसहने चुरादिराधृपीय । व्यत्ययेन श (पा ३ १ ८५) । " शतुरुनुम " (पा ६-१ १७३) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भावप्रधानोऽयम्, धर्पकत्वेनेत्यर्थः । 'शोशुचान भृश दीप्यमानः । यद्भृगुन्तात् (पा २ ४ ७४) व्यत्ययेनाभ्रनेपदम् (पा ३ १-८५) । " अभ्यस्तानामादि " (पा ६ १ १८९) इत्याद्युदानत्वम् । इदानीं दहनोपाय उच्यते । 'तपूषि तापान् औष्ण्यलक्षणान् तपनशीलान्, तपेरुसिप्रत्ययः (उ २ ८२) ।

१५ पतद्भान् पतनशीलान् । पतेरङ्गप्रत्ययः (उ १ २४) । 'उल्काः उज्जला महाज्वाला । पृषोढराटि (पा ६ ३-१०९) । एवमेतत् त्रितय 'विष्वग् 'वि 'सृज । इतश्चेतश्च नि साय । विषु नाना अञ्चतीति " 'कृत्विग् " (पा ३-२ ५९) इत्यादिना ' क्लिन्प्रत्ययः । " न्यधी च " (पा ६-२ ५३) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चपार्यत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । व्यत्ययेन वा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २ २) । 'जुह्वा 'असन्दिता, अयन्त्रिता, अग्निर्हि जुहू दृष्ट्वा

२० नवेति ॥ अथ द्वितीया—" तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनु स्पृश धृपता शोशुचानः । तपूष्यग्ने जुह्वा पतद्भानसन्दिता वि सृज विष्वगुल्काः " इति । 'भ्रमास 'भ्रमणशीलः विस्फुलिङ्गा, 'आशुया शीघ्रगामिणः, 'धृपता धाष्ट्येन, 'शोशुचान भृश दीप्यमानः, 'तपूष्यग्ने सतापान्, 'पतद्भान् पतनशीलान्, 'असन्दिता अल्पदितः, 'वि 'सृज विनोवेणोत्पादय, 'विष्वक् सर्वतः, 'उल्का महाज्वाला । हे 'अग्ने, 'तव सबन्धिनी विस्फुलिङ्गा शीघ्रगामिणः सर्वतः 'पतन्ति । स्वमपि भृश दीप्यमानस्तै' २५ विस्फुलिङ्गैस्त्वानुसुरान् धाष्ट्येनात्यन्तगादम् 'अनु 'स्पृश । पुनरपि जुह्वा हुतेन हविषा स्वमविच्छिन्नं सत् सतापान् विस्फुलिङ्गान् महाज्वालाश्चासुरबाधनाय सर्वतो बाहुरयेनोत्पादय ॥

३-३ मै ति- ' ऋत्विगादिना ।

४-४ आ-भ्रमणशालिनो विस्फुलिङ्गाः, उ-भ्रमणशालिनः सर्वतः विस्फुलिङ्गाः, क हा-भ्रमणशालिनो विस्फुलिङ्गाः । ५-५ इ उ पा मा- 'आशुया . पतनशीलान्' नास्ति । ६ इ उ पा भो-

३० हा-दीप्यमाने ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अर्दब्धः ।

यो नो दूरे अवशंसो (१) यो अन्त्यग्ने मार्किष्टे व्यथिरा दधर्षीत् ॥

प्रतीति । स्पशः । शीति । सृज । तूर्णितम इति तूर्णि-तमः ।

भव । पायुः । विशः । अस्याः । अर्दब्धः ॥

यः । नः । दूरे । अवशंस इत्यध-शंसः (१) । यः । अन्ति ।

अग्ने । मार्किः । ते । व्यथिः । एति । दधर्षीत् ॥

यन्त्रित इव भवति, न कच्चिद्याति, न चान्यकरोति, तामेवाज्यवती व्याप्रियमाणां पश्यन् तथा वद्ध इव भवति । तस्मात् तथा मा भूरिति प्रार्थयते । जुहा । विभक्तेः “ उदात्तयोरो हल्पूर्वात् ” (पा ६-१-१७४) इत्युदात्तस्य “ नोड्धात्वोः ” (पा ६-१-१७५) इति प्रतिषेधे “ उदात्त-स्वरितयोर्णः ” (पा ८-२-४) इति स्वरितत्वं प्रवर्तते । संपूर्वात् घतेः निष्ठायां “ घतिस्यतिमा-स्यामिति किति ” (पा ७-४-४०) इतीत्वम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-२) । अन्य आह—असन्दिताः केनचिदप्यखण्डितप्रसरः सन् इत्थं कुरु । तत्र कारणमाह—जुहा जुहूत्येनाज्येनेत्यर्थः ॥

अथ तृतीया—‘ प्रति ’ इति ॥ ‘ अग्ने ’ इति चतुष्पादादिः । अत एव न निहन्यते । हे अग्ने, नः अस्माकं यः दूरे स्थितः अवशंसः यः वा अन्ति अन्तिके । कादिलोपो बहुलम् (पा ६-४-१४९ वा ८) इति कलोपः । अवं पापात्मकं शंसनमभिलापः कीर्तनं वा यस्य सोऽवशंसः वधाधिकारी दुरुक्तवादी बोध्यते । तथा प्रति स्पशः पाशान् वि सृज विस्तारय । पाशैस्तं वधानेत्यर्थः । स्पश ग्रहणशोषणयोः । करणे संपदादिर्लक्षणः क्तिप् (पा ३-३-१०८ वा ९) । यद्वा—स्पश वधाने । वधाकान्यायुधादीनि तं प्रति वि सृज । तूर्णितमः त्वरिततमः सन् । त्वरतेः क्तिनि (पा ३-३-९४) निष्ठावद्भावेन निष्ठानत्वे (ड्र. पाभा ८-२-४४ वा १) “ ज्वरत्वरश्रिव्यविमन्नामुपधायाश्च ” (पा ६-४-२०) इत्युट् । किञ्च—भव पायुः पालयिता अस्याः विशः प्रजायाः । कस्याः ? त्वामनुगतायाः अस्मदादिकायाः, न पुनः प्रकृतायाः । अत एवान्वादेशाभावात् “ ऊडिदम् ”

प्रतीति ॥ अथ तृतीया—“ प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अर्दब्धः । यो नो दूरे अवशंसो यो अन्त्यग्ने मार्किष्टे व्यथिरा दधर्षीत् ” इति ॥ स्पशः पाशान्, तूर्णितमः अतित्वरितः, पायुः पालयिता विशः प्रजायाः, अर्दब्धः केनाप्यर्हिंसितः, अवशंसः विचित्र-वधकारी, अन्ति समीपे, मार्किः मा व्यथिः व्यथाकारी, आ दधर्षीत् सर्वतो “ शृष्टो भवतु ” । हे अग्ने, चित्रवधकारी राक्षसः यः अस्माकं वैरी दूरे वर्तते तं प्रति त्वमतित्वरितो बन्धनहेतुः पाशान् विविधात् सृज । केनाप्यर्हिंसितस्त्वमस्मदादिकायाः अस्याः प्रजायाः पालको भव । कोऽपि व्यवयिता राक्षसः ते समीपे सर्वत्र शृष्टो मा भवतु ॥

७-७. तं-शृष्टोऽभवत् । ८. पा.भा.हा—त्वमतित्वरितः ।

उदग्ने तिष्ठ प्रत्याऽऽ तनुष्व न्यमित्रान् ओपतात् तिग्महेते ॥

यो नो अरातिर समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् ॥

उदिति । अग्ने । तिष्ठ । प्रति । एति । तनुष्व ।

नीति । अमित्रान् । ओपतात् । तिग्महेत इति तिग्म-हेते ।

५ य । न । अरातिम् । समिधानेति सम्-इधान् । चक्रे ।

नीचा । तम् । वक्षि । अतसम् । न । शुष्कम् ॥

- १ (पा ६ १.१७१) इति विभक्तोरुदात्तत्व प्रवर्तते । “ सायेकाच.” (पा ६ १.१६८) इति विशो विभक्तोरुदात्तत्वम् । “ द्वचचोऽस्तन्तिड ” (पा ६ ३.१३५) इति संहितायामास्यातस्य दीर्घत्वम् । “ पाते “ कृनापाजिमि ” (उ० १) इत्युणप्रत्यय । “ अदब्ध अनुपहिसितः केनापि । किञ्च—माकि मा कश्चिदपि तं त्वाम् आ दधर्षात् आधर्षयतु तत्र कश्चिदपि परिभ्रम मा कार्पादित्यर्थ । शृप प्रसहने चुरादिराशृपाय । द्विविकरणता । शप इच्छ (पा २ ४.७६) । तत्र पर सिच् (पा ३ १.४४) । “ नेटि ” (पा ७ २ ४) इति वृद्धि-प्रतिषेध । मिच्येय वा व्यत्ययेन द्विवचनम् । “ व्यधि व्यथयिता । व्यथेरन्तर्भावित्यर्थात् ‘ इन् सर्वनातुभ्य ” (उ ५.६७) इति इन् । ण्यादेव वा “ अच इ ” (उ ५.८८) इति ष्रल्यये १५ “ बहुलमन्यवापि सज्ञाच्छन्दसो ” (उ १.९०) इति णिलोप । यथा—“ वरन्तु त्वा सुपुतय. ” (तैस २ २ १२) इति । वृपादिर्दृष्टव्य (पा ६ १.२०३) । ते इति “ त्रित्याग्रहण कर्तव्यम् ” (द्र. पासा १.४.३२.) इति सप्रदानत्वात् चतुर्षां । “ चतुर्थ्ये बहुल छन्दसि ” (पा २.३.६२) इति षष्ठी चतुर्थ्ये वा । कर्मणि षष्ठी षा (पा २ ३ ६५) । ते व्यधि इति सवन्धात् । “ शुभ्रत्ततक्षु धन्त पादम् ” (पा ८ ३ १०३) इति ते इयस्मिन् परत पूर्वस्य २० सकारस्य पत्वम् ॥

अथ चतुर्थी—‘ उदग्ने ’ इति ॥ हे अग्ने उत् तिष्ठ उताय प्रति आ तनुष्व शत्रून् प्रत्यात्तेजा भव । तथा च भूत्वा हे तीक्ष्णायुध, अमित्रान् अस्मच्छत्रून् नि ओपतात् नियमेन दह । उप दाहे । अमेरित्रप्रयय (उ ६.२३) । किञ्च—‘ य न अस्माकम् अरातिन्

- उदग्ने इति ॥ अथ चतुर्थी—‘ उदग्ने तिष्ठ प्रत्या तनुष्व न्यमित्रान् ओपतात् तिग्महेते । यो नो अरातिर समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् ’ इति । हे अग्ने, त्वम् उत् तिष्ठ शत्रून् प्रति सर्वत प्रवर्तस्व । हे तीक्ष्णायुध, त्वम् अमित्रान् नितरां दह । हे समिध्यमान वहे, य अस्माकं शत्रुत्वं चक्रे त नीच वृत्ता “ वृत्तम् अतस न शुष्कनाधिमिव ” भरतीकुर ॥

४ मै-‘ पाते ’ नाम्नि । ५-५ ये-इत्ययु, ति-इत्ययुनि ।

९-९. आ इ उ.त पा.नी हा-शुष्कतमामिन् षाष्मिन् ।

कान्धेष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

ऊर्ध्वो भव प्रति विध्याध्यस्मदाविकृणुष्व दैव्यान्ग्रने ।

अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्र मृणीहि शत्रून् ॥

ऊर्ध्वः । भव । प्रतीति । विव्य । अधीति । अस्मत् । आविः । कृणुष्व । दैव्यानि । अग्ने ।

अवेति । स्थिरा । तनुहि । यातुजूनाम् । जामिम् । अजामिम् । प्रति । मृणीहि । शत्रून् ॥

अरातित्वम्, अस्मभ्यं वा अरातिम् अदानं चक्रे कुरुते । योऽस्मभ्यं न किञ्चिदपि ददाति तं नीचा न्यग्भूतं धक्षि दह । अतसं न काष्ठमिव शुष्कम् । दहेल्लेष्टि “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । न्यक्शब्दात् व्यत्ययेन तृतीया । “ अञ्जेद्वन्दस्यसर्वनामस्यानम् ” (पा ६.१.१७०) इति तस्या उदात्तत्वम् । हे समिधान सामिवेनीसमिद्धिर्दीप्यमान । पूर्ववत् शपो लुक् (पा २.४.७३) ॥

अथ पञ्चमी—“ ऊर्ध्वः ” इति ॥ हे अग्ने, ऊर्ध्वः उन्धितः भव । उथाय च प्रति विव्य प्रत्येकं ताडय । यद्वा—प्रतियोद्धा भव । कस्यार्थे ? अधि अस्मत् अस्मत् उपरि अस्मत्पक्षे तिष्ठन् अस्मदर्धमित्यर्थः । यद्वा—अस्मत् उपरि ये तिष्ठन्ति अस्मान् न्यग्भावयन्तः तान् प्रति विव्य प्रत्येकं ताडय । यद्वा—सप्तम्या लुक् (पा ७.१.३९) । अस्मास्ववि

प्रति विव्य अस्मन्निमित्तं प्रतियोद्धा भव । अविशब्देनापि सप्तम्यर्थ एव धोत्यते । तदर्थं किं कर्तव्यम् इति चेत् । आविः कृणुष्व प्रकाशय दैव्यानि देवस्य तव स्वभूतानि वीर्याणि यानि तवैव सन्ति तानि प्रकाशय । “ देवाद्यजौ ” (द्र. पा ४.१.८५ वा ३) इति यञ् । “ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ” (पा ८.३.४१) इति पत्वम् । किञ्च—यातुजूनां यातयितुं क्लेशयितुं प्राणिनो ये जवं कुर्वन्ति ते यातुजुवः । “ किञ्चि ” (उ २२५) इत्यादिना किप्दीर्घा । अमि छान्दसो नुट् । तेषां यातुधानानां स्थिराणि वीर्याणि अव तनुहि अवाचीनं कुरु नाशय ।

“ शेषद्वन्दसि बहुलम् ” (पा ६.१.७०) इति लुक् । “ उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवाचनम् ” (पा ६.४.१०६ वा १) इति हेर्लोपो न क्रियते । एवं त्वदीयानि वीर्याण्यविकृत्य यातुधानानां च वीर्याणि शिथिलीकृत्य पश्चादित्थं प्रवर्तितव्यमित्याह—जामिं च अजामिं च शत्रून् प्र मृणीहि प्रकर्षेण मारय । म्रियतेरन्तर्भावितव्यर्थात् लोटि (टः) व्यत्ययेन श्वा (पा ३.१.८१) ।

ऊर्ध्व इति ॥ अथ पञ्चमी—“ ऊर्ध्वो भव विध्याध्यस्मदाविकृणुष्व दैव्यान्ग्रने । अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्र मृणीहि शत्रून् ” इति । हे अग्ने, त्वम् ऊर्ध्वः भव उद्युक्ते भव । अस्मत् अधि अस्माकमुपरि ये शत्रवः संयुक्तास्मान् प्रति विव्य । हे अग्ने, दैव्यानि वीर्याण्यविकृ-
कुरु । यातुजूनां यातुधानानां स्थिराणि वीर्याणि अवमत्तानि यथा भवन्ति तथा तनुहि कुरु । जामिः पुनःपुनस्ताडितः, अजामिरताडितः, ताडयान् सर्वान् प्र मृणीहि मारय ॥

ऊर्ध्व इति ॥ अथ पञ्चमी—“ ऊर्ध्वो भव विध्याध्यस्मदाविकृणुष्व दैव्यान्ग्रने । अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्र मृणीहि शत्रून् ” इति । हे अग्ने, त्वम् ऊर्ध्वः भव उद्युक्ते भव । अस्मत् अधि अस्माकमुपरि ये शत्रवः संयुक्तास्मान् प्रति विव्य । हे अग्ने, दैव्यानि वीर्याण्यविकृ-
कुरु । यातुजूनां यातुधानानां स्थिराणि वीर्याणि अवमत्तानि यथा भवन्ति तथा तनुहि कुरु । जामिः पुनःपुनस्ताडितः, अजामिरताडितः, ताडयान् सर्वान् प्र मृणीहि मारय ॥

स ते (२) जानाति सुमतिं यत्रिष्टु य ईरते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।
विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो युम्नान्यर्यो वि दुरो अभि धौत् ॥

स । ते (२) । जानाति । सुमतिमिति सु-मतिम् । यत्रिष्टु ।

य । ईरते । ब्रह्मणे । गातुम् । ऐरत् ॥

विश्वानि । अस्मै । सुदिनानीति सु-दिनानि । राय ।

युम्नानि । अर्य । धीति । दुर । अभीति । धौत् ॥

हेः पिच्छाभावे डिच्चादीत्वम् । यद्वा—मृण हिंसायाम् । छोटि हेरञ्जन्दस ईडागम । विकरणस्य
लृक् । यत्कृतमेव क्रियते तज्जामि । अत्र प्र मृणीहीयाख्यातसनिचेर्रणविषय पानरुक्त्व विज्ञायते ।
उपचारेण तद्वति वृत्ति । एतदुक्त भवति । शत्रुं प्रमृणीहि । किं विशेषेण ? जामिं चाजामिं च
शत्रु मारय । य पूरं प्रहृतस्तमपि प्रहर, हतोऽयमिति मोपेक्षिष्ठा । यश्च न प्रहृत, कुतश्चित्
कारणात् तमपि प्रहर, वराकोऽय न हन्तव्य इत्यादि चेतसि मा वृथा । इदमेव काल्पर्यं प्रतिपाद-
यितु बहुचचन प्रयुक्तम् । एकेन च जामिमारेण एकेनाजामिमारेण देवस्य कृतार्थता मा
विज्ञायीति । यद्वा—द्वे अध्येते क्रियाविशेषणे । व्ययेन “ स्वमोर्नपुसकात् ” (पा ७ १ २ ३)
इति न क्रियते । पुनरुक्तमपुनरुक्त च शत्रुं मारयेति ॥

अथ षष्ठी—‘ स ते ’ इति ॥ हे अग्ने यत्रिष्टु युक्तम् । यद्वा—हृदिदेवाना मिश्रयितुतम् ।
यौते वृजन्तादिष्टुन् (पा ५-३-५५, ५९) । स ते तत्र जानाति सुमतिं शोभना कल्याणकारिणी
मतिं स एव तवानुग्रहबुद्धिं यथायत् भजत इति यावत् । यद्वा—स एव लक्षप्रसादात् सुमतिमाम
हित जानाति, स एवामहिते प्रवर्तत इति यावत् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्नम् (पा ६ २ १ ३ ९) ।
“ मन्त्रे वृष ” (पा ३ ३ ९ ६) इति मतिशब्दोऽन्तोदात्त । क इत्याह—य ईरते गमनते
प्रशस्तागतये कल्याणहेतुभूतागमनाय । यद्वा—गृहमागताय ब्रह्मणे परिबृढाय । तुभ्य गातुम् अत्र
हृदिलक्षणम् । ऐरत् ईरयति ददाति । ईर क्षेपे चुरादिराशृषीय । छान्दसो लृङ् । ईङ् गतौ । किञ्चान्तात्

स इति ॥ अथ षष्ठी—“ स ते जानाति सुमतिं यत्रिष्टु य ईरते ब्रह्मणे गातुमैरत् । विश्वान्यस्मै
सुदिनानि रायो युम्नान्यर्यो वि दुरो अभि धौत् ” इति ॥ हे यत्रिष्टु युक्तम्, य यजमान ईरते स्वगृह
प्रति गमनवते ब्रह्मणे परिबृढाय तुभ्य गातुं हृदिलक्षणमश्वम् ऐरत् प्रददाति स पूर्वयजमान तवानु
ग्रहयुक्ता सुमतिं जानाति । स्वमपि अर्थे स्वामी भूत्वा राय धनानि युम्नानि यदासि दुर-
गृहाश्चाभिलक्ष्य अस्मै यजमानाय विश्वानि सुदिनानि यथा भवन्ति तथा धौत् प्रकाशयानुगृहण ॥

६ त ति-तत्त्व । ७ त ति-शत्रुन् ।

११. आ-क-स्वदशुग्रहयुचाम्, हा-तवानुग्रहयुच ।

काण्डेष्टियान्वापुरोनुवाक्याः]

सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः ।

पिप्रीपति स्व आर्युपि दुरोणे विश्वेदस्मै सुदिना सासदिष्टिः ॥

सः । इत् । अग्ने । अस्तु । सुभग इति सु-भगः । सुदानुरिति सु-दानुः ।

यः । त्वा । नित्येन । हविषा । यः । उक्थैः ॥

पिप्रीपति । स्वे । आर्युपि । दुरोण इति दुः-ओने ।

विश्वान् । इत् । अस्मै । सुदिनेति सु-दिना । सा । असत् । इष्टिः ॥

प्रशंसायां मत्तुप् (द्र. पाभा ५.२.२४ वा १) । “ छन्दसीरः ” (पा ८.२.१५) इति मत्तुपो वत्त्वम् । यद्वा—ईवते गमनवते गमनकारिणे तुभ्यं यो गातुं मार्गमैरत् करोति, मार्गं हविरादिसंपन्नं प्रवर्तयति, अलंकृतमिव राजमार्गम् । स एव सुमर्ति जानाति । तस्मात्त्वया इत्थमस्यैवोपकर्तव्य-

मित्याह—^१अस्मै इत्थं स्वयि श्रद्धां कुर्वते यजमानाय यजमानार्थम् । अन्वादेशविषयत्वाद्-^{१०}नुदानत्वम् (पा २.४.३२) । ^२रायः धनानि ^३द्युम्नानि यशांसि ^४दुरः गृहान् एतानि ^५विश्वानि अपि ^६सुदिनानि शोभनानि दिनानि ^७अभि लक्ष्यीकृत्य त्वं ^८वि ^९धौत् विशेषेण द्योतस्व ।

यैर्द्युम्नादिभिः शोभनानि दिनानि क्रियन्ते तानि सुदिनानि । “ आधुदात्तं द्व्यच् छन्दसि ” (पा ६.२.११९) इत्युत्तरपदाधुदात्तत्वम् । “ नपुंसकमनपुंसकेन ” (पा १.२.६९) इति नपुंसकस्यैकशेषः । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इति रायो विभक्तेरुदात्तत्वम् । दुर्वैर्हिंसा-^{१५}कर्मणः क्विपि (पा ३.२.७६) वलोपः (पा ६.१.६६) । द्योततेऽछन्दसो लुङ् (पा ३.४.६) ।

“ द्युद्भ्यो लुङि ” (पा १.३.९१) इति परस्मैपदम् । सिचि वृद्धिः (पा ७.२.१) । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ७.३.९७) इति ईडभावः । “ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ” (पा ६.४.७५) इत्यडभावः । यथैतानि विश्वान्यपि सुदिनानि भवन्ति इष्टदिनानि भवन्ति तथा विद्योतस्व अर्थस्त्वम् । अर्थः स्वामी । “ अर्थः स्वामिवैश्ययोः ” (पा ३.१.१०३) इति ^{२०}

यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते । अपरा योजना—विश्वानि द्युम्नानि दीप्तिमन्ति सुदिनानि शोभनदिनानि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया (पा २.३.५) । यथा शोभनानि विश्वानि दिनानि भवन्ति तथा तेषु

सेदिति ॥ अथ सप्तमी—“ सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः ।

पिप्रीपति स्व आर्युपि दुरोणे विश्वेदस्मै सुदिना सासदिष्टिः ” इति । हे ^१अग्ने, ^२यः यजमानः ^३स्वे ^४आर्युपि यावज्जीव ^५दुरोणे स्वगृहे ^६नित्येन प्रतिदिनमनुष्ठेयेन ^७हविषा त्वां ^८पिप्रीपति प्रीणयितुमिच्छति । ^{२५} ^९यः ^{१०}च ^{११}उक्थैः शस्त्रैः पिप्रीपति ^{१२}सः एव ^{१३}सुभगः सौभाग्यवान् ^{१४}सुदानुः शोभनदानवानपि ^{१५}अस्तु । ^{१६}अस्मै अस्य यजमानस्य ^{१७}सा सर्वाऽपि ^{१८}इष्टिः ^{१९}सुदिना एव ^{२०}असत् भवति ॥

८. तं.ति-द्योतयस्व ।

१२. उ.पा.भा.हा-यथा ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्यम्]

विद्योतस्व 'स त्वमयं स्वामी' । ' ' परादिश्छन्दसि बहुलम् " (पा. ६२ १९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुरोऽभि गृहानभि, छत्रीकृत्य विधानि दिनानि द्योतस्व । रायो धनस्य स्वामी त्वम् । अन्ये तु वाक्यभेदेन व्याचक्षते—विश्वान्यपि सुदिनान्यस्मै भवन्ति, धुम्नानि यशासि च भवन्ति, रायो धनस्य स्वामी भवति, गृहानभि विद्योतते, गृहस्यश्च भवतीति ॥

- ५ अथ सप्तमी—'सेद्' इति ॥ हे अग्ने, 'स' इत् स एव 'सुभग' अतु सौभाग्यवान् भवतु । 'सुदानु' शोभनदानश्च । उभयत्रापि " आद्युदात्त द्वयञ्छन्दसि " (पा. ६२ ११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । " सोऽचि लोपे चेत् " (पा. ६.१.१३४) इति स इत्यस्य संहिताया सोर्लोपः । क इत्याह—'य' 'त्वा' नित्येन अविच्छिन्नेन यावज्जीवसकल्पनो परिपाल्यन् 'हविषा' 'पिप्रीपति' प्रीणयितुमिच्छति, न कदाचिदपि इमा हित्वा यजमानो भवति । प्रीब् तर्पणे । 'य' च 'उक्यै' शक्रेस्त्वा पिप्रीपति स एव । कस्मिन्निमित्त इत्याह—'स्वै' 'आयुषि आत्मीये जीवितेऽग्री वा निमित्ते' । निमित्तात् कर्मसयोगे सप्तमी (पा. २.३.३६ वा ६) । आत्मार्यं न परार्थमिति स्वग्रहेण दर्शयति । कुत्र स्थित इत्यत आह—'दुरोगे गृहे' " स्व इत्येव " । आत्मीये गृहे स्थित त्वा पिप्रीपति, न तु ऋत्विजाम् । दु खेन रक्ष्यत इति दुरोणम् । अवतरौणादिको नप्रत्यय (द्र. उ. २९३) । " ज्वरवर " (पा. ६.४.२०) इत्यादिना ऊठि गुणः । " पूर्वपदात् सज्ञायामग " (पा. ८.४.३) इति णत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिरत्वरत्वम् (पा. ६.२.१३९) । किंचेत्याह—सा तादृशी इत्यभूतेन क्रियमाणा 'विश्वान्' इत् विश्वेन न पुनरैकैव इष्टिः यागः । 'सुदिना' शोभनदिना 'असत्' भवति 'अस्मै' अस्य । पृष्ठवर्धे चतुर्थी (पा. २.३.६२ वा १) । पूर्ववदुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् (पा. ६.२.१३९) । यद्वा—अस्य यजमानस्य विश्वान्यपि सुदिनानि भवन्ति । किंच 'सा तादृशेन क्रियमाणा इष्टि' 'असत्' भवेत् । अतादृशेन क्रियमाणा इष्टिरेव न भवति । तस्मात् स एव सुभगः सुदानुश्चास्तु । मगो रूपमन्वयं वा । दानुर्दानशील दातृत्व वा । अस्तंलेंटि " लेट्रोऽडार्टा " (पा. ३.४.९४) इत्यडागमः । " इत्श्च लोप " (पा. ३.४.९७) ॥

- अषाष्टमी—'अर्चामि' इति ॥ हे अग्ने, 'ते तं' 'सुमति' शोभना मतिमुपकर्त्री बुद्धिम् 'अर्चामि' पूजयामि मनसा बहु मन्ये । सुष्टु मन्यतेऽनयेति सोपसर्गात् क्तिनि (पा. ३.३.९६), समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा. ६.२.१३९) । " मन्त्रे वृष् " (पा. ३.३.९६) इति क्तिन उदात्तत्वम् । 'इय मदीयं' 'गी' च 'ते' त्वा 'स' 'जरता' सम्पृक् स्तौतु । जरति स्तुतिकर्मा छन्दसि । कीदृशी गी 'त्वाभेन' 'वापाता' पुनः पुनस्त्वामेवोपगच्छन्ती क्षणमपि त्वा हातुमशक्नुवन्ती

९-९ धै ति- 'स त्वमयं स्वामी' नास्ति । १०-१० ति-स्वे स्थित एव ।

११ मे-अर्चयामि ।

काम्येष्टियाञ्यापुरोनुवाक्याः]

अर्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वाक् सं ते वावाता जरता(३)मियं गीः ।

स्वश्वास्त्वा सुरथा मर्जयेमास्मे क्षत्राणि धारयेरनु द्यून् ॥

अर्चामि । ते । सुमतिमिति सु-मतिम् । घोषि । अर्वाक् ।

समिति । ते । वावाता । जरताम् (३) । इयम् । गीः ॥

स्वश्वा इति सु-अश्वाः । त्वा । सुरथा इति सु-रथाः । मर्जयेम ।

अस्मे इति । क्षत्राणि । धारयेः । अन्विति । द्यून् ॥

वातेर्यङ्लगन्तात् (पा २.४.७४) निष्ठा (पा ३.२.१०२) । व्यत्ययेन धातुस्वरः (पा ३.१.८५) । त्वां सं वावाता त्वां संगच्छन्ती वान्वीधते । यद्वा—त्वामश्चिता वा अवगच्छन्तीति वा । “ वष्टि भांगुरिरछोपम् ” (द्र.कारिका-सिकौ-पा २.४.८२) इत्यवशब्दाकारो लुप्यते । “ अन्येषामपि ”

(पा ६.२.१३७) इति साहितिकं दीर्घत्वम् । यद्वा—आद्यन्तविपर्ययो वा अवशब्दस्य-। यथा—

‘श्वात्रोऽसि’ (तैत्त १.३.३) इत्याशुशब्दस्य । “ परादिच्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—अतिशयेन वननीया । यद्बहुकि (पा २.४.७४) छान्दसी

रूपसिद्धिः । स्तुतिर्विशेष्यते—घोषि, ध्रुष्यत इति घोषि । “ इन् सर्वधातुन्यः ” (उ ५.६७) इति इन् । क्रियाविशेषणत्वान्पुंसकत्वम् । अर्वाक् अर्वाचीनमस्मादशानजोचितं यथास्माभिर्घोषयितुं

शक्यते तथा घोषयित्वा त्वद्गुणानियं स्तौतु । अथ कायिकीं परिचर्यामाह— स्वश्वाः सुरथाः च सन्तः त्वत्प्रसादेन महाधनाः पुत्रपौत्रादिसहिताश्च सन्तस्त्वां मर्जयेम अलंकुर्मः परिचरेमेति

यावत् । मज्ज शौचालंकरणयोः । वृद्धचभावश्छान्दसः । शुद्धिकर्मण एव वा वृद्ध्या भाष्यम् । “ आद्युदात्तं द्वयञ्छन्दसि ” (पा ६.२.११९) इति बहुव्रीहेरुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मे

अस्मभ्यमेवं वर्तमानेभ्यः क्षत्राणि वलानि धारय । यद्वा—अस्मदयं क्षत्राणि धारय । “ सुपां सुलृक् ” (पा. ७.१.३९) इति शे-आदेशः । अनु द्यून् दिनेदिने । लक्षणादिना कर्म-प्रवचनीयत्वम् (पा १.४.९०) ॥

अर्चामीति ॥ अथाऽष्टमी—“ अर्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वाक् सं ते वावाता जरतामियं गीः ।

स्वश्वास्त्वा सुरथा मर्जयेमास्मे क्षत्राणि धारयेरनु द्यून् ” इति । हे अग्ने, सुमतिम् अनुग्रहत्वात् अर्चामि मनसा पूजयामि । अर्वाक् अर्वाचीनाऽपि घोषि घोषवती इयं स्तुतिरूपा मदीया गीः वावाता पौन-पुन्येन प्रसृता ते त्वयि सम्यक् जरतां जीर्यतां, त्वां विहाय अन्यत्र मा गच्छतु । वयं तु

त्वत्प्रसादाच्छोभनेरथै रथैश्च युक्ताः सन्तः त्वा मर्जयेम सेचेमहि । त्वमपि अनु द्यून् अनुदिनम् अस्मे अस्मासु क्षत्राणि सामर्थ्यानि धारयेः ॥

१२. मे-अर्चयेम ।

१३. इ.उ.पा.भा.हा-‘ अन्यत्र ’ नास्ति । १४-१४. इ.उ.पा.भा.हा-‘ वयं तु ’ नास्ति । १५. इ.उ.पा.भा.हा-नगैश्च; तं.क२-‘ रथैश्च ’ नास्ति । १६. भा.क-‘ धारयेः ’ इत्यत्वानन्तरं ‘ धारय ’ ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाच्याः

इह त्वा भूर्या चरेदुप त्मन् दोषावस्तर्दीदिवाःसमनु घृन् ।

क्रीडन्तस्त्वा सुमनसः सपेमाभि घृम्ना तस्थिवाःसो जनानाम् ॥

इह । त्वा । भूरि । र्ति । चरेत् । उपेति । त्मन् ।

दोषावस्तरिति दोषा-वस्त । दीदिवाःसमं । अन्विति । घृन् ॥

क्रीडन्तः । त्वा । सुमनस इति सु-मनस । सपेम ।

अभीति । घृम्ना । तस्थिवाःस । जनानाम् ॥

अथ नवमी—' इह ' इति ॥ 'इह अस्मिन् कर्मणि रक्षोवधलक्षणे त्वामेव 'भूरि भूयिष्ठ

'उप 'आ 'चरेत् उपचरितुमर्हति पुरुष, 'त्मन् आत्मनि 'दोषावस्त 'दीदिवासम् 'अनु 'घृन्

रात्रानहनि च सर्वेषाम् अन्तर्दीदिवास सदीप्यमानम् । "आडोऽज्यत्रापि दृश्यते" (द्र काशिका, पामा

२० ६४-१४१) इत्यात्मन आकारस्य लोप । दीप्यते कसी (पा ३ २ १०७) "तुजादीनाम्" (पा ६ १ ७) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । छान्दसो वा दीदिनि " दीप्तिकर्मा कृतद्विर्चन एव ।

"कार्तिकौजपादयश्च " (पा ६ २ ३७) इति दोषावस्तरित्यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पद-

समुदायात्मको वा एको निपात । " निपाता आद्युदात्ता " (फि ८०) इति तस्याद्युदात्तत्वम् ।

यद्वा—इहास्मिन् लोके त्वामेव भूरि उपाचरेत् पुरुष आत्मनिमित्तमात्मनोऽभिमतसपादनापं

२५ दोषावस्त दीप्यमानम् । 'अनु घृन्' इत्युपचरण विशेष्यते अनुदिनमुपाचरेदिति । तस्माद्वय

'क्रीडन्तः तृप्यन्त 'सुमनसः अप्रतिक्लमनस शोमनमनसो वा । 'त्वा त्वामेव 'सपेम भजेम । पप

समयाये । " सोर्मनसी " (पा ६-२-११७) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्व सुमनशब्दस्य । 'जनानां

घृम्नानि धनानि यथासि वा 'अभि तस्थिवाःस अभितिष्ठन्त त्वत्प्रसदानामसात्कुर्वन्त ।

त्वत्सन्नधिन् एव सर्वदा भवेमेति । " शोदन्दसि बहुलम् " (पा ६ १ ७०) इति घृम्नैत्र

२० शोषोप । " वस्वेकाजाद्वषसाम् " (पा ७ २-६७) इति तिष्ठतरेडिगम ॥

इहेति ॥ अथ नवमी—'इह त्वा भूर्या चरेदुप त्मन् दोषावस्तर्दीदिवाःसमनु घृन् । क्रीडन्तस्त्वा

सुमनस सपेमाभि घृम्ना तस्थिवाःसो जनानाम्" इति । इ अग्ने, 'इह अस्मिँहोके श्रेयोऽर्थी दुग्ध-

स्त्वामेव 'भूरि बाहुल्येन सर्वत 'उप 'चरेत् । 'त्मन् आत्मनि स्वनिमित्तम् । कीदृश त्वाम् ? 'दोषावस्त

'दीदिवाःसम् रात्रिदिवं दीप्यमानम् । कियन्त कालमुपचार ? 'अनु 'घृन् अनुदिनम् । तस्माद्वय

२५ 'क्रीडन्तः तृप्यन्तसस्त्वा 'सपेम संगच्छेम भजेम । किं कुर्वन्त ? 'जनानां मध्ये घृम्नानि धनानि

'अभि तस्थिवाःसः शरत्प्रसादादधिष्ठितवन्त ॥

१३. त ति—दितिः ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

यस्त्वा स्वश्वः सुहिरण्यो अग्न उपयाति वसुमता रथेन ।
तस्य ज्ञाता भवसि तस्य सखा यस्त आतिथ्यमानुषगुजोपत् ॥

यः । त्वा । स्वश्व इति सु-श्वः । सुहिरण्य इति सु-हिरण्यः । अग्ने ।

उपयातीत्युप-याति । वसुमतेति वसु-मता । रथेन ॥

तस्य । ज्ञाता । भवसि । तस्य । सखा ।

यः । ते । आतिथ्यम् । आनुषक् । गुजोपत् ॥

अयं दशमी—“ यस्त्वा ’ इति ॥ हे ^१अग्ने, ^२स्वश्वः शोभनाश्वः महाधनः यागयोग्य इति यावत् । “ आद्युदात्तं द्वयच् छन्दसि ” (पा ६.२.११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुहिरण्यः । “ नञ्सुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ^३यः ईदृशः सन् ^४वसुमता व्रीह्यादिधनवता ^५रथेन त्वाम् ^६उपयाति ^७तस्य ^८ज्ञाता ^९भवसि सर्वदुरितेभ्यः । किंच ^{१०}तस्य ^{११}सखा भवसि । कस्य ? ^{१२}यः त्वाम् ^{१३}आनुषक् अनुपक्तं नित्यम् ^{१४}आतिथ्यम् अतिथि-सत्कारम् । यद्वा—अनुपक्तं यथाभिलषितमातिथ्यं ^{१५}गुजोपत् जोषयति प्रांपयति । जुषेरन्त-र्भावितप्यर्थात् लेटि “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७६) इति शपः श्लुः । “ छेटोऽडाटौ ” (३.४.९४) इत्यडागमः । “ अन्यस्तानामादिः ” (पा ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । ते इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (पा २.३.६२) । “ अतिथेर्ष्यः ” (पा ५.४.२६) ॥ ^{१६}

अथैकादशी—‘ महो रुजामि ’ इति ॥ हे अग्ने, ^१बन्धुता बन्धुतया बन्धुभावेन । “ सुपां सुलुक् ” (पा ७.१.३९) इति-तृतीयाया आकारः । ^२वचोभिः स्तुतिभिरुपजातया त्वद्वन्धु-तया ^३महः महतः असुरान् ये धनादिना मामतिशेरेते तान् ^४रुजामि भक्षयामि मत्तो न्यक्षरोमि । महतेः क्तिप् (पा ३.२.७६) “ सावेकाचः ” (पा ६.१.१६८) इति व्यत्ययेन (पा ३.१.८५) विभक्तैरुदात्तत्वम् । ^५तत् तादृशं ज्ञानं गोतमनाम्नः गोतमसदृशाद्वा मम ^६पितुः सकाशात् माम् ^७

यस्त्विति ॥ अथ दशमी—“ यस्त्वा स्वश्वः सुहिरण्यो अग्न उपयाति वसुमता रथेन । तस्य ज्ञाता भवसि तस्य सखा यस्त आतिथ्यमानुषगुजोपत् ” इति । हे ^१अग्ने, त्वत्प्रसादाच्छोभनैरश्वैः समी-चीनेन हिरण्येन च युक्तः ^२यः यज्ञमानः हविःस्वरूपधनवता ^३रथेन सह त्वाम् ^४उपयाति ^५तस्य त्वं ^६ज्ञाता ^७भवसि । किंच ^८यः ^९तवातिथिसत्कारम् ^{१०}आनुषक् प्रतिदिनं ^{११}गुजोपत् प्रीतिपुरःसरं करोति, ^{१२}तस्य त्वं सखिवत् स्वाचीनो भवसि ॥

१७. हा-तवातिथ्यं सत्कारम् ।

महो रुजामि (४) बन्धुता वचोभिस्तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय ।

त्वं नो अस्य वचसश्चिकिद्धि होतर्यविष्ट सुक्रतो दम्नाः ॥

महः । रुजामि (४) । बन्धुता । वचोभिरिति वच-भि ।

तत् । मा । पितु । गोतमात् । अन्विति । इयाय ॥

त्वम् । न । अस्य । वचसः । चिकिद्धि ।

होतः । यविष्ट । सुक्रतो इति सु-क्रतो । दम्नाः ॥

५

१०

१५

अन्वियाय अन्वगच्छत् । येन त्वां वाग्भिर्बन्धुत्वाय करोमि । यद्वा—वचोभिरिति व्यत्ययेन

(पा ३.१.८५) बहुवचनम् । स्तुतित्रयसा उपजातेन तत्र बान्धवेन महो रुजामि प्रथमम् ।

तदनु तस्मात् गोतमात् त्वद्बान्धवहेतुभूतगोतमात् साधुतमात् स्तुतिवचसो हेतुभूतात् पितुरज-

मपि माम् इयाय एति उपगच्छति तेनैव बान्धवेन । यद्वा—तत्तादृश वचो गोतमात् पितु सका-

शात् मामन्वियाय सा स्तुतिशक्तिर्मा उपसक्रान्ता इत्यर्थः । त्वम् एव खलु अस्य स्तुति-

वचसः अस्मदीयस्य चिकिद्धि जानासि एतत् ज्ञातुं शक्नोषि । किं ज्ञाने, जुहोत्यादिकः । अस्येति

स्तोत्ररूप निर्दिशति, न तु प्रकृत वच । तेनान्वादेशाभावात् (पा २.४.३२) । यद्वा—प्रथम-

पक्षे एकवचनान्तरस्य वचःशब्दस्याप्रकृतत्वादस्येति प्रथमादेशत्वेनान्वादेशाभावात् (पा २.४.३२) ।

तत्र “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इति विभक्तेशुदात्तत्वम् । इतरयोस्तु पशुयोर्व्यत्ययेना-

न्वादेशाभावः । कृते वाऽनुदात्तत्वाभावात् । कस्तव विशेष इत्याह—हे होतः देवानामाहात्

यविष्ट युजतम् सुक्रतो शोभनप्रज्ञ । “ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ” (पा ८.१.७३) इति

प्रथमस्थानिधमानत्वनिपेधात् परमामन्त्रितद्वय निहन्यते । दम्नाः दान्तमना दानमना वा

(नि ४.४) प्रूपोदरादिः (पा ६.३.१०९) । ईदृशारम्भेनैतच्चिकिद्धि किमन्येनज्ञानिना इति ॥

२०

मह इति ॥ अथैकादशी—“ महो रुजामि बन्धुता वचोभिस्तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय । त्वं

नो अस्य वचसश्चिकिद्धि होतर्यविष्ट सुक्रतो दम्नाः ” इति । हे अग्ने, बन्धुता त्वदीयेन महः अनुराजो

तेजोऽधिष्ठेपरुष्यै वचोभि एव रुजामि मज्जयामि । तत् त्वदीय बन्धुत्व गोतमात् गोतमसस्ताद-

ध्यापकात् पितु मामनुप्राप । हे होत देवानामाहात् यविष्ट युजतम् सुक्रतो शोभनक्रतो याग-

निष्पादक, दम्ना दान्तमना एव न अस्मदीयस्य वचसः अपीतवेदस्य रहस्य चिकिद्धि,

२५ जानासि ॥

कान्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अस्वप्नजस्तरणयः सुशेवा अतन्द्रासोऽवृका अश्रमिष्ठाः ।

ते पायवः सध्रियञ्चो निषद्याऽग्ने तव नः पान्त्वमूर ॥

अस्वप्नज इत्यस्वप्न-जः । तरणयः । सुशेवा इति सु-शेवाः । अतन्द्रासः । अवृकाः । अश्रमिष्ठाः ॥

ते । पायवः । सध्रियञ्चः । निषद्येति नि-सद्य । अग्ने । तव । नः । पान्तु । अमूर ॥

अथ द्वादशी—‘अस्वप्नजः’ इति ॥ अस्वप्नशीलः । “स्वपितृपोर्नजिङ्” (पा ३. २.१७२) । पदकारानभिमतत्वात् अन्यथा व्याख्यायते—स्वप्नजन्मानो न भवन्तीत्यस्वप्नजाः । “सुपां सुलुक्” (पा ७.१.३९) इति जसः स्वादेशः । सतिशिष्टत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् (पा ६.२.२) । तरणयः द्रुरिततरणहेतवः । तस्तेरनिप्रत्ययः (उ २६७) । सुशेवाः सुसुखाः । “शेवयह्” (उ १-६०) इति निपात्यते । अतन्द्रासः अलसत्वरहिताः । “आज्जसेरसुक्” (पा ७.१.५०) । अवृकाः वृकत्वं हिंस्रत्वं, तदहिताः । “नञ्सुभ्याम्” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अश्रमिष्ठाः अखेदयितृत्माः । श्रमु खेदे । तृजन्तात् “तुश्छन्दसि” (पा ५.३.५९) इति इष्टन् । “तुरिष्ठेमेयःसु” (पा ६.४.१५४) इति लोपः । एवंस्वभावाः ते तादृशाः, हे अग्ने, ते तव पायवः जगत्पालनशीलाः रश्मयः । “कृवापांजि” (उ १) इत्युणप्रत्ययः । सध्रियञ्चः सहाश्चन्तः संभूयकारिणः । “सहस्य सधिः” (पा ६.३.९५) । निषद्य अस्मद्यज्ञे निपीदन्तो भूत्वा सर्वे अस्मद्यज्ञमागस्य त्वयि निषण्णास्वामुदीपयन्तः नः अस्मान् पान्तु रक्षन्तु । हे अमूर अमोहनशील । मुच्छी मोहसमुच्छ्राययोः । किपि “राहोपः” (पा ६.४.२१) । ततो मत्वर्थायोऽप्रत्ययः (पा ५.२.१२७) । मोहनशीलो मूरः ततोऽन्योऽमूरः । यद्वा—मूङ् बन्धने, औणादिको रक् (उ १७८) । अमूर अवन्धनीय अनिप्राह । यद्वा—अमतेरूरनप्रत्ययः अमूरः । अप्रतिहतगतिः ॥

अस्वप्नज इति ॥ अथ द्वादशी—“अस्वप्नजस्तरणयः सुशेवा अतन्द्रासोऽवृका अश्रमिष्ठाः । ते पायवः सध्रियञ्चो निषद्याग्ने तव नः पान्त्वमूर” इति । हे अग्ने, तव ते नः पान्तु, स्वदीयास्तथा-विधा रश्मयोऽस्मान् पालयन्तु । अमूर इत्यग्निविशेषणम् । मूः मुच्छी, तद्वा न मूरः, ततोऽन्यत्वादमूर-स्तस्य संबोधनम् । कीदृशास्ते रश्मयः ? स्वप्नजन्मानो मिथ्याभूता न भवन्तीति अस्वप्नजः । व्यत्ययेनैक-वचनम् (पा ३.१.८५) । तरणयः द्रुरितरूपं तमस्तारयन्ति । सुशेवाः सुखेन सेवितुं शक्याः । अतन्द्रासः अप्रमत्ताः अवृकाः अहिंसकाः अश्रमिष्ठाः श्रमरहिताः पायवः पालकाः सध्रियञ्चः सह प्रवर्तमानाः निषद्य यागप्रदेशे स्थित्वा ॥

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाचया

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद्रिपवो ना ह (५) देभुः ॥

ये । पायवः । मामतेयम् । ते । अग्ने ।

पश्यन्तः । अन्धम् । दुरितादिति दुः-इत्तात् । अरक्षन् ॥

५ ररक्ष । तान् । सुकृत इति सु-कृतः । विश्ववेदा इति विश्व-वेदाः ।

दिप्सन्तः । इत् । रिपवः । न । ह (५) । देभुः ॥

- अथ त्रयोदशी—' ये पायवः ' इति ॥ हे 'अग्ने, 'ते तव 'ये 'पायव रमय 'अन्ध चक्षुर्हीन 'मामतेय, ममता नाम काचित्पिपली तस्या अपरय मामतेयम् । " स्त्रीभ्यो ढक् " (पा ४-१-१२०) । तन्ध 'पश्यन्त 'दुरितात् श्वभ्रपतनलक्षणात् 'अरक्षन् प्रकाशाप्रदानेन १० दुरितहीनमकुर्वन् । दुरितशब्दः प्रवृद्धादिर्द्रष्टव्य' (पा ६-२-१४७) । 'तान् रस्मीन् 'सुकृत तथा शोभन कर्म कृतवतः, 'विश्ववेदा एव विश्वस्य वेदयिता । " गतिकारकयोरपि " (द्र उ ६७६) इत्यसि । निश्चानि वेदामि वा यस्य तादृशो भवान् तान् ररक्ष । 'रक्ष पालने' ६ । " परोक्षे छिट् " (पा ३-२-११५) । आदरेण परिगृह्य पालयेति । " छन्दसि छुड्छुड्छिट्. " (पा ३-४-६) इति छिट् । परोक्ष एव ररक्ष विशेषेण परिजग्राहेत्यर्थः । कथं ररक्षेत्याह—यथा 'रिपव राक्षसादयः १५ 'दिप्सन्त 'इत् रिपु दम्भितुमिच्छन्त परिभवितुमिच्छन्त एव सन्त 'न एव 'देभुः । न परिवभूवुः । ततः प्रभृति तथा ररक्षेति । दग्धे सनि " सनीयन्तर्ध " (पा ७-२-४९) इतीडागमः । " दग्ध इच्च " (पा ७-४-५६) इतीकारः । भयभायलान्दस' । दग्धेर्हलप्रहणस्य जातिवाचिन्त्वात् " हलन्ताच्च " (पा १-२-१०) इति सनः । 'क्वित्त्वम् । देभुरिति " दग्धेभ्येति वक्तव्यम् " (द्र- पाभा ६-४-१२० वा ४) इति छिट् कित्त्वादुपधाजोपः । दग्धिः प्रकृत्यन्तर वा । २० " अन्येषामपि दृश्यते " (पा ६-३-१३७) इति नशब्दस्य संहितायां दीर्घत्वम् ॥

- य इति ॥ अथ त्रयोदशी—“ ये पायवो मामतेय ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् । ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद्रिपवो ना ह देभुः ” इति । हे 'अग्ने, तव संगन्धिनः पालका 'ये रमय ममताशयाया कस्याश्चित्तोषितोऽपत्य क्वचित् 'अन्ध 'पश्यन्त 'दुरितात् आन्ध्यलक्षणात् 'अरक्षन् । इष स्वाख्यायिका कापि ब्राह्मणान्तरे द्रष्टव्या (द्र. वृदे ४-११-१५) । विश्व वेतीति 'विश्ववेदा । तादृशो भवान् 'सुकृत शोभनकर्मकारिण 'तान् रस्मीन् 'ररक्ष । 'ते' 'रिपव राक्षसा तान् 'दिप्सन्त 'इत्' परिभवितुमिच्छन्तोऽपि 'ना 'ह 'देभुः नैव परिवभूवुः ॥ २५

१६-१६ मं-ररक्षते ।

१९ म२-तत । २०. आ-इदिव ।

कान्धेष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

त्वया वयं सधन्यस्त्योतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजान् ।

उभा शंसा सुदय सत्यतातेऽनुष्ठुया कृणुह्यहायण ॥

त्वया । वयम् । सधन्य इति सध-न्यः । त्योताः ।

सर्व । प्रणीतीति प्र-नीती । अश्याम् । वाजान् ॥

उभा । शंसा । सुदय । सत्यतात इति सत्य-ताते ।

अनुष्ठुया । कृणुहि । अहायण ॥

अथ चतुर्दशी—‘त्वया’ इति ॥ हे अग्ने, ^१त्वया ^२सधन्यः सहनेतारः ^३वयं त्वं च वयं च सहाभिमतानि नयाम इत्यर्थः । “सध मादस्ययोः” (पा ६-३-९६) इति विधीयमानः सधादेशो व्यत्ययेनात्रापि भवति । “एरनेकाचः” (पा ६-४-८२) इति यणादेशः । “उदात्तस्वरितयोर्धणः” (पा ८-२-४) इति विभक्तिः स्वर्यते । ^४त्योताः त्वया कृताः रक्षिताः । छान्दसी रूपसिद्धिः । “तृतीया कर्मणि” (पा ६-२-४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ब्रह्मविकारत्वात् अनवग्रहः । ^५त्वव ^६प्रणीत्या प्रणयनेन अनुज्ञानेन परिचरणेन वा वयं ^७वाजान् अन्तानि ^८अश्याम भक्षीमहि । “सुपां सुलुक्” (पा ७-१-३९) इति प्रणीतिशब्दात् परत्यां-स्तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । “तादौ च” (पा ६-२-५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । किंच—हे ^९सत्यताते सत्यकारिन् । व्यत्ययेन तात्तुल्यप्रत्ययः (द्र.पा ४-४-१४३, ३-१-८५) । यद्वा—तनोतेः क्तिनि (पा ३-३-९४) छान्दसं दीर्घत्वम् । हे सत्यविस्तारः । ^{१०}उभा ^{११}शंसा उभौ शंसनीयौ अर्थावैहिकमामुपिकं च । “सुपां सुलुक्” (पा ७-१-३९) इत्याकारः । तौ ^{१२}सूदय आनय । पुद क्षरणे । ^{१३}अनुष्ठुया अनुक्रमेण स्थितौ ^{१४}कृणुहि कुरु । “उतश्चप्रत्ययाच्छन्दो-वावचनम्” (पा ६-४-१०६ वा १) इति हेर्लुगभावः । अनुक्रमेण स्थापनमनुष्ठु । “अपदुःसुपु स्यः” (उ २५) इति विधीयमानः कुप्रत्ययो व्यत्ययेनानुपूर्वादिपि भवति ।

त्वयेति ॥ अथ चतुर्दशी—“त्वया वयं सधन्यस्त्योतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजान् । उभा शंसा सुदय सत्यतातेऽनुष्ठुया कृणुह्यहायण” इति । हे अग्ने, ^१वयं ^२त्वव ^३प्रणीती प्रेरणया ^४वाजान् अन्तान् ^५अश्याम । कीदृशा वयम् ? ^६त्वया ^७सधन्यः, सह अन्नकर्म नयन्तीति सधन्यः । ^८त्योताः त्वया रक्षिताः । हे ^९सत्यताते सत्यविस्तार, ^{१०}उभा ^{११}शंसा त्वदग्रेऽस्माभिः शंसनीयौ ऐहिकामुपिकौ पुरुषार्थौ उभौ ^{१२}सूदय रक्ष । हे ^{१३}अहायण भक्तानामलज्जाकर, ^{१४}अनुष्ठुया ^{१५}कृणुहि स्थापनानुष्ठानेन तावुभौ कुरु ॥

२१. हा-क्षारय; आ-सूदय [क्षर देहि]; इ.उ-सूदयश्च (?) ।

अया ते अग्ने समिधा विधेम प्रति स्तोमं शस्यमानं गृभाय ।

दहाशसो रक्षसः पाह्यस्मान् द्रुहो निदो मित्रमहो अवघात् ॥

अया । ते । अग्ने । समिधेति सम्-इधा । विधेम ।

प्रतीति । स्तोमम् । शस्यमानम् । गृभाय ॥

दह । अशस । रक्षस । पाहि । अस्मान् । द्रुह* ।

निद । मित्रमह इति मित्र-मह । अवघात् ॥

सुषामादित्वात् पत्वम् (पा ८३.९८) । तत् परस्या तृतीयाया. “ सुषा सुलुक् ”

(पा ७१.३९) इति याजादेश । अह्याण भक्तानाम् अहेपयित. विजयकरत्वात् । जिहेते-

व्यत्ययेन शपो लुक् (पा २४७४) । “ छन्दस्युभयया ” (पा ३.४.११७) इति चानशः

आर्धधातुकत्वात् डित्वाभान् । व्यत्ययेन वा शपि सुगभात् (पा ७२.८२, ३.१.८५) ॥

अय पञ्चदशी—‘ अया ’ इति ॥ हे अग्ने, अया अनया समिधा समिन्धनेन सामिधेनी-

कृत्येन । इदमस्तृतीयाया. “ सुषा सुलुक् ” (पा ७१.३९) इति याजादेश । त्यदापत्वम्

(पा १.१.७४) । “ अतो गुणे ” (पा ६१.९७) इति पररूपत्व हलि छोपश्च । “ अनाप्यक ”

(पा ७.२.११२) इति व्यत्ययेन न प्रवर्तते । ते त्वा विधेम परिचरेम । पूर्ववत्

कर्मण सप्रदानत्वम्* । स्तोमं स्तोत्र शस्यमान प्रति । गृभाय प्रतिगृहाण । “ छन्दसि

शायजपि ” (पा ३.१.८४) इति शायच् । “ ह्रप्रहोर्मः ” (पा ८.२.३२ वा १) इति

भवम् । अशस अशसनान् अस्मद्द्वेष्यान् । वट्टव्रीहिर्या । अशोर्मा असुन् (उ ६३.८) । व्यापकान्

हिंसाद्वारा । रक्षस राक्षसान् । पूर्ववत् नव्विषयत्वाभावात् आद्युदात्तत्वाभान् । किंच अस्मान्

पाहि रक्ष । कस्मादित्याह द्रुह द्रोहात् परकर्तृकात् । निद । निन्दते क्तिप् (पा ३.२.७६) ।

अयेति ॥ अय पञ्चदशी—‘ अया ते अग्ने समिधा विधेम प्रति स्तोमं शस्यमानं गृभाय ।

दहाशसो रक्षस पाह्यस्मान् द्रुहो निदो मित्रमहो अवघात् ” इति । हे अग्ने, अया समिधा अनया

सामिधेन्या ते त्वा विधेम परिचरेम । अस्मामि शस्यमान स्तोमं स्तोत्र प्रति गृभाय

प्रतिगृहाण । अनाय अप्रदास्तान् रक्षस राक्षसान् दह । मित्रमुपकारक महस्तेजो यस्यामौ मित्रमह ।

हे मित्रमह, द्रुह वैरिहृत्वात् द्रोहात् निद. निन्दाया अवघात् अशस्त्रीयानुष्ठानद्रोपाच्च

अस्मान् पाहि ॥

* [३. पा.मा १.४.३२] ।

२२ इ ३ पा भा.हा—‘ स्तोमम् ’ नास्ति । २३. भा.पा हा—अनुष्ठानद्रोपाच्च ।

कान्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

रक्षोहर्षं वाजिनमा जिघर्षि मित्रं प्रथिष्टमुप यामि शर्म ।

शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा (६) स रिपः पातु नक्तम् ॥

रक्षोहर्षमिति रक्षः-हर्षम् । वाजिनम् । एति । जिघर्षि ।

मित्रम् । प्रथिष्टम् । उपेति । यामि । शर्म ॥

शिशानः । अग्निः । क्रतुभिरिति क्रतु-भिः । समिद्ध इति सम्-इद्धः ।

सः । नः । दिवा (६) । सः । रिपः । पातु । नक्तम् ॥

निन्दायाः परकर्तृकायाः । ^१अवधात्^२ परिवदात् परकर्तृकात् ^३अस्मान् ^४पाहि । उभयत्र
“ सावेकाचः ” (पा ६-१-१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तृतीयस्य तु “ अवधपण्य ”
(पा ३-१-१०१) इति निपातनात्, “ ययतोश्चातदर्थे ” (पा ६-२-१५६) इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् ॥ हे ^५मित्रमहः, सर्वस्य मित्रवदुपकारकं महस्तेजो यस्य स तादृशः ॥

अय पुरोनुवाक्या—‘ रक्षोहर्षम् ’ इति ॥ “ रक्षोहर्षो याज्यानुवाक्ये भवतः ” (तैसं
२-२-२) इति च ब्राह्मणम् । रक्षसां हन्तारं ^१वाजिनम् अन्नवन्तम् अन्नस्य दातारम् ^२आ ^३जिघर्षि
अनेन हविषा आमिमुख्येन संदीपयामि । घृ क्षरणदीप्योः जुहोत्यादिकः । “ बहुलं छन्दसि ”
(पा ७-४-७८) इत्यभ्यासस्येत्वम् । ^४मित्रं सर्वेषां सुहृद्भूतम् । मीतेः^५ दुःखात् त्रायकम् ।
^६प्रथिष्टं पृथुतमम् । यद्वा—प्रथयित्तमम् । प्रथितृशब्दात् “ तुदछन्दसि ” (पा ५-३-५९)
इतीष्टन्, “ तुरिष्टेमेयःसु ” (पा ६-४-१५४) इति त्रुलोपः । ईदृशं तं ^७शर्म शरणम्
^८उप ^९यामि रक्षकं भजे । स च ^{१०}क्रतुभिः ^{११}समिद्धः प्रज्ञाभिः संदीप्तः अस्मदीयैर्वा यजनैः
प्रवृद्धतेजाः । ^{१२}अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तः, ^{१३}शिशानः तीक्ष्णीभवन् । इत्येतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम्

रक्षोहर्षमिति ॥ अय घोदृशी । सा तु पुरोनुवाक्या—“ रक्षोहर्षं वाजिनमा जिघर्षि मित्रं
प्रथिष्टमुप यामि शर्म । शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिपः पातु नक्तम् ” इति ।
रक्षसां हन्तारमन्नवन्तमग्निमाभिमुख्येन दीपयामि । जगतां ^१मित्रं ^२प्रथिष्टं विस्तीर्णतमं ^३शर्म
शरणम् ^४उप ^५यामि भजामि । एतदादिभिः ^६क्रतुभिः ^७समिद्धः संज्वलितः ^८शिशानः तीक्ष्णः ^९सः
^{१०}अग्निः ^{११}दिवा ^{१२}रिपः द्विसकात् अस्मान् ^{१३}पातु, ^{१४}स एव ^{१५}नक्तम् अपि पातु ॥

* [द्र. पा. ६-१-११६] १७. मी-मिदः (?) ; तं-मिदोः (?) ।

२४-२५. इ.ल.पा.भां-पृथु प्रथनेन । २५. आ.क-संज्वलितः ; इ.उ.तं.पा.भां,हा-ज्वलितः । २५

वि ज्योतिषा बृहता मात्पग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।

प्रादेवीर्मायाः सहते दुरेवाः शिशीति शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ॥

वीति । ज्योतिषा । बृहता । भाति । अग्निः ।

आविः । विश्वानि । कृणुते । महित्वेति महि-त्वा ॥

प्रेति । अदेवीः । मायाः । सहते । दुरेवा इति दु-एवाः ।

शिशीति । शृङ्गे इति । रक्षसे । विनिक्षे इति वि-निक्षे ॥

(पा ३.१.८५) । “ बहुल छन्दसि ” (पा २ ४.७६) इति शप. श्लु । अम्यासस्येत्वम्

(पा ७ ४ ७८) । “ अम्यस्तानामादि. ” (पा ६ १ १८९) आद्युदात्तत्वम् । ईदृशाम्

न अस्मान् दिवा च नक्त च रिप पातु दुखात् रक्षतु । हिंसाद्वा रक्षप्रमृतेरस्मान्

१० पातु । पूर्वम् विभक्तेरुदात्तत्वं “ सावेकाच. ” (पा ६.१ १६८) इति ॥

अथ याज्या—‘ वि ’ इति । अयम् अग्निः । बृहता ज्योतिषा महता तेजसा इत्यमृत
सून् वि भाति विशेषेण भाति महाननेनास्मदीयेन हविषा । “ बृहन्महतोरुपसाप्तानम् ”

(पा ६ १.१७३ वा १) इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । किञ्च विश्वानि महित्वा माहात्म्यानि ।

“ श्रेष्ठन्दसि ” (पा ६-१ ७०) इति खोप । आनि. कृणुते आनिष्कुरीति । किञ्च

२५ अदेवी अदेवनशीला. आसुरी माया. प्र सहते अभिमवेत् । दुरेवा. दु.खेनैतव्या. दुप्रधर्मा

इति यावत् । एतेर्व (उ १५८ निरुक्त २.२५), कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२. १३९) ।

किञ्च शृङ्गे शृङ्गस्थानीये प्रधाने आत्मीये ज्वाले शिशीति तीक्ष्णीकुरुते । स्यतेर्व्यययेन

आमनेपदम् (पा ३ १.८५) । पूर्वम् शप. श्लु (पा २ ४ ७६), इत्व चाभ्यासस्य

(पा ७ ४ ७८) । “ तास्यनुदात्तेत् ” (पा ६ १ १८६) इति खसार्जगतुकानुदात्तत्वे

२० अनुदात्ते च ” (पा ६ १ १९०) इत्याद्युदात्तत्वम् । किमर्थं शिशीति इयाह—रक्षसे

वीति ॥ अथ सप्तदशी । सा तु याज्या—“ वि ज्योतिषा बृहता मात्पग्निराविर्विश्वानि कृणुते

महित्वा । प्रादेवीर्माया सहते दुरेवा शिशीति शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ” इति । अयम् अग्निः । बृहता

ज्योतिषा वि भाति । विश्वानि महित्वा माहात्म्येनाऽऽविष्कुरुते । अदेवी आसुरी दुरेवा दुरत्यया

माया “ प्र सहते विनाशयति । रक्षसे रक्षसान् विनिक्षे विनाशयितुं शृङ्गे द्वे ज्वाले शिशीति

२५ सीक्षणीकरोति ॥

काम्येष्टियाज्यापुरोलुवाक्याः]

उत स्वानासो दिवि पन्त्वग्नेस्तिग्मायुधा रक्षसे हन्तवा उ ।

मेदं चिदस्य प्र रुजन्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अदेवीः ॥ १४ ॥

[अघर्शास्सः स ते जस्ता रुजामि ह दिवैकचत्वारिंशच्च]

उत । स्वानासः । दिवि । सन्तु । अग्नेः ।

तिग्मायुधा इति तिग्म-आयुधाः । रक्षसे । हन्तवै । उ ॥

मेदं । चित् । अस्य । प्रेति । रुजन्ति । भामाः ।

न । वरन्ते । परिबाध इति परि-बाधः । अदेवीः ॥ १४ ॥

[आप उन्दन्त्वाकूयै देवीमियं ते वर्यस्य शुना ते सोमं त उदायुपा प्र च्ववस्त्राग्रेरतिथ्यमश्-
शुरं शुर्विचायमी मेऽसि युद्धते कृष्ण्य पाजश्वतुर्दश]

[आपो वर्यसि या तवेयं गीश्वतुलिंशत्] [आप उन्दन्वदेवीः]

विनिक्षे रक्षोविनाशार्थम् । पूर्ववत् कर्मणः संप्रदानत्वम् । विनिक्षे । णिक्षि चुम्बने । “ कृत्यार्थे तवैकेन् ” (पा ३.४.१४) इति केन्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । ज्वालाभ्यां रक्षसश्चुम्बनं दाह एव । रक्षसो दाहार्थं शृङ्गे तीक्ष्णीकरोत्विति । यद्वा— णिजेः शोभनकर्मणः “ तुमर्थे सेसेनसे ” (पा ३.४.९) इति क्सेप्रत्ययः । “ परादिस्त्रन्दसि बहुलम् ” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सनि (पा ३.१.७) वा व्यत्ययेन गुणाभावः । विनाशे बन्धनं विनाशनमेव ॥

अथ याज्याविकल्पः, उपहोमार्था वा—‘ उत ’ इति ॥ स्वानासः स्वनं कुर्वन्तः हविः-
प्रक्षेपसमुपजनितमहाशब्दाः । स्वनतेर्व्यत्ययेन कर्त्तरि घञ् (पा ३.१.८५) । “ आज्ञसेरसुकु ”

उत्तेति ॥ अथाष्टादशी । सा तु विकल्पिता याज्या—“ उत स्वानासो दिवि पन्त्वग्नेस्तिग्मा-
युधा रक्षसे हन्तवा उ । मेदं चिदस्य प्र रुजन्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अदेवीः ” इति । तिग्मं
तीक्ष्णत्वमेवाऽऽयुधं येपां रक्ष्मीनां ते तिग्मायुधाः । ते तव स्वानासः अनेन पुरोडाशेन ध्वमिं कुर्वन्तः
सादृशाः अग्नेः रश्मयः उत दिवि पन्तु शुल्लोकेऽपि प्रसरन्तु । किमर्थम् ? रक्षसे हन्तवै उ राक्षसान्
हन्तुमेव । अस्य अग्नेः भामाः भालो रश्मयो मेदं चित् अस्मद्दर्पायैव प्र रुजन्ति प्रतिपक्षिणो
भजयन्ति । अदेवीः वासुर्थः परिबाधः सर्वतः कृताः बाधाः न वरन्ते नैवास्मान्बाधन्ति ॥ अत्र
षोडशीः विकल्पिता सामिधेनी । उत्तरे याज्यानुवाक्ये इति केचित् । तथा वाऽस्तु ॥

[काम्येष्टियान्यापुरोनुवाक्या

- (पा ७ १ ५०) । “ कषांन्वत् ” (पा ६ १ १५०) इत्यन्तोदात्तत्वम् । ईदशा अग्रे रस्मय उत विदि दिव्यपि सत्तु मर्गकाशे रिजृम्भन्ताम् । छान्दस पत्वम् । “ ऊडिदम् ” (पा ६ १ १७१) इति निभक्नेरुदात्तत्वम् । स्वाना इति रश्मिनामेति केचित् । तिग्मायुधा तीक्ष्णायुधा । तिग्म तैश्च्यमेव आयुधस्थानीय शत्रूणा वैधकत्वात् येषां ते तप रस्मय दिव्यपि प्रकाशन्ताम् । किर्मर्षम् ? रक्षसे हन्तम रक्षोपधार्षम् । हन्ते कृत्यार्थे भावे तत्रैप्रत्यय (पा ३ ४ ९) । प्र रुजन्तु प्रकषण भक्षयन्तु हर्षापि । रुजो भङ्गे तोदात्तिक । यद्वा— भामा क्रोवनशीला अस्य रस्मय प्र रुजन्तु प्रकषेण रक्ष प्रभृत्यपि भक्षयन्तु । मदे चित् मदायैव अस्य । यद्वा— उपमानार्थश्चिच्छब्द (ट्र नि १ ४) । महसि वर्तमानस्यास्य यथा रस्मयो विश्व दहन्ति, एवमस्मद्विपून् भक्षयन्तिवति । एवमस्मद्विपये प्रवर्तमानमेतमग्निम् अदेवी अदेव्य आसुर्य परिवाध पीडा न वरन्ते न वृष्यन्तु न प्राप्नुवन्तु । वृषो वृषो वा व्यत्ययेन शप् । परिपूर्वाद्धाधते सपदादिलक्षण खिया क्विप् (पा ३.३ १०८ वा ९) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २ १३९) ॥

॥ इति श्रीभट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये
प्रथमे काण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाक ॥

॥ प्रथमकाण्डे द्वितीय प्रपाठक समाप्त ॥

१५

अत्र विनियोगसंग्रह —

“ कृणु राक्षोघ्नके यागे सामिधेन्यस्तु पोदश ।

याज्यानुवाक्ये द्वे षष्टादशमन्त्रा इहेरिता ॥ १ ॥ ” इति

- मीमांसा तु ‘ उमा वामिन्द्राग्नी ’ (तैसं १.१.१४) इत्यत्रैव सर्वत्र याज्याकाण्डे योजनीयाः ॥

छन्दोऽपि मर्वासायुचामत्र त्रिष्टुबव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाक ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तयो हार्दं निवारयन् ।

२५

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विघातीर्धर्मद्वेषर ॥

इति श्रीमद्विघातीर्धर्मद्वेषरापरामत्तारस्य श्रीमद्वाजापिशाचपरमेश्वरस्य श्रीवीरब्रह्महाराजस्याऽज्ञा
परिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठक ॥ २ ॥

* [शुद्धीकृत पाठ । लिखितपुस्तकेषु भैरुसुदितपुस्तक च ‘ महस्मे ’ इत्युपलभ्यते ।] ।

३०

२९-२९ पा-इत्यत्रैव याज्याकाण्डे योजनीयम्, त म२-इत्यत्रैव सर्वत्र याज्याकाण्डे योजनीया,
श-इत्यत्रैव याज्याकाण्डे योजनीया ।

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः)

हरिः ॐ ॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा ददे-
देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे । अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् ।
पूष्णः । हस्ताभ्याम् । एति । ददे ।

अतः परमध्वरकाण्डं सोमार्थेयम् । तत्रौदुम्बर्यवटपरिलेखनार्थमग्निमादत्ते—‘ देवस्य त्वा ’
इति ॥ व्याख्यातं (तैसं १.१.४) चैतत् । हे अग्ने, त्वाम् आ ददे इति । ‘सावित्रस्यै-
वायं शेषः’ ॥

यस्य निश्चितं वेदा घो वेदेभ्योऽखिले जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्थीमहेश्वरम् ॥ १ ॥

‘द्वितीये प्रपाठके सोमक्रयं प्राधान्येन प्रतिपाद्य ततो २हविर्धानमण्डपनिर्माणपर्यन्तं कर्मजातं
प्रतिपादितम् । अथ तृतीयेऽस्मिन् प्रपाठकेऽग्नीषोमीयपशुः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते । आदौ तावत् पूर्वशेषः
सदोमण्डपनिर्माणः प्रतिपाद्यते । तत्रानुवाकार्था विनियोगसंग्रहकारेणामिहिताः—

“ पशुपक्षे तृतीयेऽस्मिन्ननुवाकाश्रनुदश ।

सदश्रोपरवा धिष्ण्या वैसर्जनहुतिस्तथा ॥ १ ॥

यूपच्छेदस्तत्प्रतिष्ठा पशुपाकृतिर्हिसने ।

वपोरखेदो वसाहोनो गुदकाण्डाहुतिस्तथा ॥ २ ॥

वसतीवर्धुपादानं सोमोपावहतिस्तथा ।

काम्ययाज्या इति प्रोक्ता अर्था अत्रानुवाकगाः ” ॥ ३ ॥

देवस्येति ॥ कल्पः—“ अथाध्वर्युः प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्यङ्घ्नादुत्स शालामुखीयाच्छङ्कोरनुस्पन्ध्या
वट् प्राचः प्रकम्पात् प्रकामति दक्षिणा सप्तमम् । तदग्निं निदधाति । स औदुम्बर्यै कालः । औदुम्बर्यै
कालादग्निमादत्ते । देवस्य त्वां सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामादद इति ” (बौश्रौ
६-२५-२६) इति ॥ ‘अत्रयादानं विधत्ते—‘देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे’ इत्यग्निमादत्ते प्रसृत्यै अश्विनो-
र्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्युं आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै ” (तैसं ६-२-१०) इति ॥

१-१. ति-सावित्रमभ्ये वा अयं विधोपः ।

१. आ-द्वितीयस्मिन् । २. इ.उ.तं.वि२.पा.म२.मै.हा-हविर्धाननिर्माणं । ३. आ.क-
तत्राग्निम् ; म३-ततोऽग्निम् । ४. इ.उ.तं.वि२.पा.म२.म३.मै१-कालस्थानम् । ५. तं.म२-इति
स्फ्यमादत्ते ।

[यद्गोमण्डपनिर्माणम्

-ऽभ्रिरसि नारिरसि परिलिखित- रक्षः परिलिखिता अरातय इदमह- रक्षसो
 ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा अपि कृन्तामि
 अभ्रि । अमि । नारि । असि । परिलिखितमिति परि-लिखितम् । रक्षः । परिलिखिता इति
 परि-लिखिता । अरातय । इदम् । अहम् । रक्षस । ग्रीवा । अपीर्ति । कृन्तामि । य ।
 ५ अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्म । इदम् । अस्य । ग्रीवा । अपीर्ति । कृन्तामि ।

ताममिमन्त्रयते—' अभ्रिरसि ' इति ॥ 'अभ्रि कठिनमपि प्रदेश मिल्वानुप्रवेष्टु समर्था

'असि । एष नाम तीक्ष्णासीत्यर्थ । अभ्र गतां । " इन् सर्पधातुभ्य " (उ ५६७) इति
 इन्प्रत्यय । यद्वा—अपो निभर्तात्व्यभ्रि । यागसाधनद्वारेण वृष्टिहेतुत्वात् तीक्ष्णीकरणाय कर्म-

कारेण पायितोदकत्वाद्वा । अप् शब्द उपपदे विभर्ते " अच इ " (उ ५८८) इतीप्रत्यय ।
 १० बहुल्यचनाद्गुणो न क्रियते । स्वरानुग्रहो चिन्त्यौ, व्यत्ययो वा (पा ३ १-८५) । कथ

पुनरिय तीक्ष्णेति ज्ञायते इत्याह—' नारि ' असि । नू नये । " पुसि सज्ञाया घ " (पा ३ ३-

११८) । नर नेता निपुण कर्मकार, तस्याप्यममि, तेनोत्पादितत्वात् । यद्वा—

" नयतेष्टिषोपश्च " (पा ६ ४ १४४) इति ऋप्रत्यये ना, तस्याप्यममिति बाह्यदेराकृतिगणत्वात्

(पा ४ १ ९६) इन्प्रत्ययः । एष वा—यद्यपि त्वं तीक्ष्णतया हिंसिकामि, तथापि मम

१५ नारिरसि अरेर्न मरसि मित्रमेवासि । " सुप्सुपा " (द्र. पामा २ १४ वा १) इति

प्रतिषेधरचनो नशब्द समस्यते । सानुन्वकक्षेत्रलोपेन भाव्यम् (द्र पा ६ ३ ७३) ।

अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व (पा ६ २-२) व्यत्ययेन, " अव्यये नञ्जुनिपातानाम् "

(पा ६ २-२ वा ३) इति वचनात् । शान्त्यर्थं चैवमियमुच्यते—" वज्र इव वा एषा यदभ्रिरभ्रिरसि

नारिरसीयाह शान्त्यै " (तैस ६ २-१०) इति ब्राह्मणम् ॥

२० तथापि परिलिखित—' परिलिखितम् ' इति ॥ ' अपि कृन्तामि ' इत्यन्तो मन्त्रो व्याख्यात

(तैस १ २ ५) ॥

अभ्रिरिति ॥ कल्प—" आद्रायाऽभिमन्त्रयतेऽभ्रिरसि नारिरसीति " (बौश्री ६-२६) इति ॥

खननसाधनमृता काठमयी तीक्ष्णप्राऽभ्रिरित्युच्यते । यद्यपि त्वम् 'अभ्रि ' असि तथाप्यस्मान् प्रति ' नारिः

'असि' अशानु असि ॥ नारिशब्दप्रयोजनमाह—" वज्र इव वा एषा यदभ्रिरसि नारिरसीयाह शान्त्यै "

२५ (तैस ६ २-१०) इति ॥

परिलिखितमिति ॥ कल्प—" तयौदुग्धव्या अत्र परिलिखति परिलिखित- रक्ष परिलिखित्य

अरातय इदमह- रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा अपि

कृन्तामिति " (बौश्री ६ २६) इति ॥ परिलेखनप्रयोजनमाह—" काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे कल्प-

रक्षः इति त्रिवारसन्नि परिलिखित- रक्ष परिलिखिता अरातय इत्याह रक्षसामपहत्या इदमह- रक्षसो ग्रीवा

३० २ मै- ' त्वम् ' नास्ति । ३ मै- ' तथापि ' इत्यन्धानन्तरं ' त्वम् ' ।

६ आ क ना हा-तीक्ष्णमुन्वाप्रा । ७ आ क ना हा- ' असि ' नास्ति ।

[विधिर्धानमण्डपनिर्माणम्]

दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा शुन्धतां लोकः पितृपदेनो

यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो (१) यवयारातीः

दिवे । त्वा । अन्तीक्षाय । त्वा । पृथिव्यै । त्वा । शुन्धताम् । लोकः ।

(पितृपदेन इति पितृ-सर्दनः । यवः । असि । यवयै । अस्मत् । द्वेषः (१) । यवयै । अरातीः ।

अप्रादारभ्यौदुम्बरां प्रोक्षति—‘दिवे त्वा’ इति ॥ वहिःप्रोक्षणे व्याख्यातम् (तैसं १.१.११) । शुलोकादिस्थित्यर्थं त्वां प्रोक्षामि इत्यौदुम्बरा अप्रमथ्यमूलानि पृथक् पृथक् प्रोक्षन्ते । “परस्तादर्वावीम्” (तैसं ६.२.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अवटे अपोऽनयति—‘शुन्धताम्’ इति ॥ पितरः सीदन्त्यस्मिन्निति पितृपदनः । अधिकरणे ल्युट् (पा ३.३.११७) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । लिट्स्वरेण (पा ६.१.१९३) सदनशब्द आद्युदात्तः । सुषामादित्वात् षत्वम् (पा ८.३.९८) । १० ईदृशोऽयं लोकः अवटाख्योऽवकाशः शुन्धतां शुद्धो भवतु । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) । “अदुपदेशात्” (पा ६.१.१.८६) लसार्धाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । “ऋमिष वा एतत् करोति यत्खनत्यपोऽनयति शान्त्यै” (तैसं ६.२.१०) इति ब्राह्मणम् ॥

अवटे यवान् प्रक्षिपति—‘यवोऽसि’ इति ॥ यावयति अपनयति क्षुधमिति यवः । यौतेः पृथग्भावकर्मणोऽन्तर्भावितण्ययात् “पुंसि संज्ञायां वः” (पा ३.३.११८) । वृषादित्वा-

अपि कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वधं द्विह्न इत्याह द्वौ वाव पुर्यौ यं चैव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तयोरैवान्-न्तरायं ग्रीवाः कृन्तति” (तैसं ६.२.१०) ॥

दिच इति ॥ बौधायनः—“औदुम्बर्येषां स्थूणा प्रक्षालिता प्रपञ्चा प्रागवटानुपशेते तां परस्ता-दर्वाचीं प्रोक्षति दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति” (बौश्रौ ६.२.६-२७) इति । आपस्तम्बः—“दिवे त्वेत्यग्रं प्रोक्षति अन्तरिक्षाय त्वेति मध्यं पृथिव्यै त्वेति मूलम्” (आपश्रौ ११.९.१२) इति ॥ २० प्रोक्षामीत्यध्याहारः । औदुम्बरीभागानां लोकत्रयात्मकत्वं मन्त्रेणाभिप्रेतमित्याह—“दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्यादौम्यं पुरैनां लोकभ्यः प्रोक्षति” (तैसं ६.२.१०) इति ॥ अग्रमारभ्य मूलपर्यन्तं प्रोक्षणं विधत्ते—“परस्तादर्वाचीं प्रोक्षति तस्मात् परस्तादर्वाचीं मनुष्या ऊर्जमुप जीवन्ति” (तैसं ६.२.१०) इति । ऊर्ध्ववर्तिनो मुस्तादारभ्य अर्वाचीमुदरावसानम् ॥

शुन्धतामिति ॥ कल्पः—“अवटेऽपोऽनयति शुन्धतां लोकः पितृपदन इति” (बौश्रौ ६.२.७) इति । पितरः सीदन्त्यस्मिन्निति पितृपदनः अवटाख्यः लोकः शुद्धो भवतु ॥ “अववनयनं विधत्ते—“ऋमिष वा एतत् करोति यत्खनत्यपोऽनयति शान्त्यै” (तैसं ६.२.१०) इति ॥

यवोऽसिति ॥ कल्पः—“यवान् प्रस्कन्दयति यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीरिति” (बौश्रौ ६.२.७) इति । द्वे धान्य, त्वं यवः असि अमिश्रीकर्ताऽसि । अयो द्वेषिणो राक्षसानिवरानपि

८. इ.उ.क.ना.पा.म३.हा—उदुम्बर्येषा । ९. म३—अशत्रयात्मकत्वम् । १०. आ.क.हा—मुल्या-दारभ्य । ११. आ.कं.त्रि२.ना.हा—वसानम् । १२. ना—अपां नयनम् ।

[हविधानमण्टपनिर्माणम्]

पितृणां सदनमस्युदिवं स्तभानाऽन्तरिक्षं पूर्णं पृथिवीं दृष्ट्व

पितृणाम् । सदनम् । असि । उदिति । दिवंम् । रतभान् । एति ।

अन्तरिक्षम् । पूर्णं । पृथिवीम् । दृष्ट्व ।

दाद्युदात्तत्वम् (पा ६१२०३) । बहुलग्रहणाद्वा कर्तरि “ ऋदोरप् ” (पा ३३५७)

- ५ इत्यप् । जात्याख्यायामेकवचनम् (द्र पा १२५८) । ईदृशत्वम् अस्मत् अस्मत् द्वेष्य रक्षप्रभृति यवय अपनय विनाशय । यैतेर्णिचि “ सज्ञापूर्वको विधिरित्यः ” (व्याडिपरिभाषा ६४) इति वृद्धिर्न क्रियते । तिड परत्वान्न निहन्यते (द्र. पा ८.१२८) । यद्वा—द्विषे “ अन्येष्वोऽपि दृश्यन्ते ” (पा ३२७५) इति त्रिच् । द्वेष्य * द्वेष्यन् विनाशय । किञ्च अराती अदातून् शत्रूश्च यवय । राते कर्तरि क्तिनि (द्र. पा ३.३९४) क्तिचि (द्र ३.३१७४)
- १० वा नञ्समासेऽययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२२) । अस्मदीयाश्च शत्रून् नाशयेत्यर्थ । अपदात् परत्वादिदमाख्यात न निहन्यते (द्र. पा ८१.२८) । “ ऊर्ध्वं यव ” (तैस ६.२१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

तरिम्न् व्यतिपज्य बर्हिर्मुष्टिं निदधाति—‘ पितृणाम् ’ इति ॥ सीदन्यस्मिन्निति

सदनम् आसनम् । अधिकरणे ल्युट् (पा ३३११७) । छिन्वरेणाद्युदात्तत्वम् (पा ६१.

- १५ शत्रून् अस्मत्तो वियोजय ॥ पूर्वोक्तास्वप्सु यवप्रस्कन्दन विधत्ते—“ यवमतीरव नद्यत्पूर्वं यव ऊर्गुदुम्बर ऊर्ध्वोर्गं समर्धयति ” (तैस ६.२.१०) इति ॥ औदुम्बरां निष्पातभागदूर्ध्वभागे प्रमाणं विधत्ते—“ यजमानेन संमितौदुम्बरी भवति यावानेव यजमानस्त्वावतीमेवास्मिन्जं दधाति ” (तैस ६.२.१०) इति । यजमानस्य यावत् पर्याप्तं तावदन्न भवतीत्यर्थं ॥

पितृणामिति ॥ ऋप —“ बर्हिर्हेस्त व्यतिपज्यावस्तृणाति पितृणां सदनमसीति ।”

- २० (बौश्रौ ६२०) इति ॥ बर्हिर्हेस्तो बर्हिर्मुष्टि । “ हे बर्हि १३, ” पितृणा स्थानम् असि ॥ विधत्ते—“ पितृणां सदनमसीति बर्हिरस्तृणाति पितृदेवस्य षेत्तद्यन्निष्पातम् ” (तैस ६.२.१०) इति । ‘ निष्पातस्य पितरो देवता ’ (द्र तैस ६३४) इत्यर्थेनादान्तरादावगन्तव्यम् ॥

उदिवमिति ॥ ऋप —“ अथैनामुच्छ्रयति उदिवं स्तभानान्तरिक्षं पूर्णं पृथिवीं दृष्ट्वेति ”

- (बौश्रौ ६.२०) इति ॥ हे औदुम्बरी, छुलोक्मूर्ध्वदेशे विधायय अन्तरिक्षं पूरय * पृथिवीं दृष्ट्वेति ॥ उच्छ्रयण विधत्ते—“ यद्बर्हिर्नवस्तोयं मिनुयात् पितृदेवस्य निष्पाता स्याद्बर्हिर्नवस्तीयं मिनोस्वस्यामेवैना मिनोस्वयो भ्याहमेवैना करोति ” (तैस ६.२.१०) इति । “ यदि बर्हिर्नस्तीत्यां प्रथमत एव तामुच्छ्रयेत् तदा पितृणा निष्पात, मनुष्याणामूर्ध्वं निष्पातात् इत्ययं विभागो न स्यात्, किंतु वृत्ताऽपि पितृदेवस्यैव स्थापिता भवेत् । बर्हिय पृथिवीन्मन्त्रत्वेन “ तत्पृथिव्यामेव वृत्तं भवति । किञ्च स्वसवद्वामेवैना ऋरोऽतीति नोनद्रोप ॥ मन्त्रे ‘ दिग्म् ’ इत्यादिपदानाम् उपयोगमाह—“ उदिवं स्तभानाऽऽन्तरिक्षं पूर्णेत्यादौवा लोकानां विशरयै ” (तैस ६२१०) इति ॥

* [द्वेष द्वेष्यन् द्वेष्यन्त्यर्थः] । ४ त.ति ५—‘ निदधाति ’ इत्यस्यानन्तरम् ‘ अवस्तृणाति ’ ।

१३-१३ इ.उ.नि.२.ना पा हा- ‘ हे बर्हि ’ नास्ति । १४ इ.उ.ना पा हा-येत् । १५. नि.२- तत्पितृणामेव, क-तत्पितृदेवस्येवम् ।

द्विर्धानमण्डपनिर्माणम्]

द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणयोर्ध्रुवेण धर्मणा

द्युतानः । त्वा । मारुतः । मिनोतु । मित्रावरुणयोरिति मित्रावरुणयोः । ध्रुवेण । धर्मणा ।
 १९३) । "पितृणाम् आसनम्" असि । " नामन्यतरस्याम् " (पा ६-१-१७७) इति
 पश्रीबहुवचनस्योदात्तत्वम् । " छन्दस्युभयया " (पा ६-४-५) इति " नामि " (पा ६-४-३)
 इति दीर्घत्वं न क्रियते । " पितृदेवत्वं हेतत् " (तैसं ६-२-१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

औदुम्बरीमुच्छ्रयति—' उद्विम्व ' इति ॥ हे औदुम्बरी, ' दिवं दिविष्ठान् ' उत ' स्तमान
 उत्तमभय धारय । स्तम्भुः सौत्रो धातुः । " स्तम्भुस्तुम्भु " (पा ३-१-८२) इति श्राप्रत्ययः ।
 " हलः श्नः शानञ्ज्ञौ " (पा ३-१-८३) इति शानजादेशः । तथा ' अन्तरिक्षम् अन्तरिक्षस्थान्
 ' पूण प्रीणय । पूण प्रीणने इति तौदादिकः । तथा ' पृथिवीं पृथिवीस्थान् ' दृह वर्धय । दृह दृहि
 वृद्धौ । पृथिवीशब्दो ङीपन्तोऽन्तोदात्तः ॥

प्राचीनकर्णामौदुम्बरीं मिनोति—' द्युतानस्त्वा ' इति द्विपदया विराजा जगत्या वा ॥
 द्युतानशीलो द्युतानः । द्युतेस्ताच्छीलिकश्चानश् (पा ३-२-१२९) । " बहुलं छन्दसि " (पा २-४-७३) इति शपो लृक् । यद्वा—" युधिवुधिवृशां किञ्च " (द्र. उ २५६) इति
 विधीयमान आनच्प्रत्ययो बहुल्वचनात् द्युतेरपि भवति । सर्वथा सार्वधातुकत्वाभावात्
 " अनुदात्तैः " (पा ३-२-१४९) इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वस्याप्रवृत्तेः " चितः " (पा ६-
 १-१६३) इत्यन्तोदात्तत्वमेव प्रवर्तते । हे औदुम्बरी, ' द्युतानः ' मारुतः ' त्वां ' मिनोतु अवटे
 प्रक्षिपतु । द्युताननामा वा मारुतस्त्वां मिनोतु । " द्युतानो ह स्म वै " (तैसं ६-२-१०)
 इत्यादि ब्राह्मणम् । डुमिन् प्रक्षेपणे सौवादिकः । मरुच्छब्दात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकोऽणप्रत्ययः
 (पा ५-४-३८) । मित्रावरुणसंबन्धिना ' ध्रुवेण नित्येन ' धर्मणा कर्मणा धारणेन वा त्वां
 मिनोतु । " देवताद्वन्द्वे च " (पा ६-२-१४१) इति मित्रावरुणशब्दे पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्
 प्रकृतिस्वरत्वम् । " उदरं वै सदः " (तैसं ६-२-१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

द्युतानस्त्विति ॥ कल्पः—" अथैनां प्राचीनकर्णां मिनोति^१ द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु
 मित्रावरुणयोर्ध्रुवेण धर्मणेति " (बौश्री ६-२७) इति^२ ॥ हे औदुम्बरी^३, मित्रावरुणयोः संबन्धिना
 दृहेन स्वदीयधारणेनेतस्ततः पतित्वां त्वां मरुत्पुत्रो द्युताननामको देवोऽवटे प्रक्षिपतु ॥ इतरपरित्यागेन
 द्युतानस्त्रीकारकारणमाह—" द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोरिवत्याह द्युतानो ह स्म वै मारुतो देवानामौदुम्बरीं^४
 मिनोति तेनैवैनां मिनोति " (तैसं ६-२-१०) इति ॥

५-५. तै.ति.पं-पितृणां त्वं सदनम् । ६. पं-परिमिनोति ।

१६. वा.इ.क.ना.पा.हा-उच्छ्रितामवटे प्रक्षिपतु । १७. वि२.भै- ' इति ' इत्यस्यानन्तरं ' कण्ठो-
 प्रता तिर्यक्शाखा सा यथा प्राचीना भवति तथा तामुच्छ्रितामवटे प्रक्षिपेत् । १८. इ.उ.ना.पा.हा-
 उदुम्बरी ।

[हविर्धानमण्डपनिर्माणम्

ब्रह्मवर्निं त्वा क्षत्रवर्निं सुप्रजावर्निं रायस्पोपवर्निं पर्यूहामि ब्रह्मं दृष्ट्व ह क्षत्रं दृष्ट्व

प्रजां दृष्ट्व रायस्पोपं दृष्ट्व घृतेन द्यावापृथिवी आ पूणेथामिन्द्रस्य

ब्रह्मवर्निमिति ब्रह्म-वर्निम् । ए॒या । क्षत्रवर्निमिति क्षत्र-वर्निम् । सुप्रजावर्निमिति सुप्रजा वर्निम् ।

रायस्पोपवर्निमिति रायस्पोप-वर्निम् । परीति । ऊहामि । ब्रह्मं । दृष्ट्व ह । क्षत्रम् । दृष्ट्व ह ।

प्रजामिति प्र-जाम् । दृष्ट्व ह । राय । पोपम् । दृष्ट्व ह । घृतेन ।

द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । एति । पूणेथाम् । इन्द्रस्य ।

पुरीषेणोदुम्बरा प्रदक्षिण पर्यूहति—' ब्रह्मवनिम् ' इति ॥ ब्रह्म ब्राह्मणान् वनति

समजत इति ब्रह्मवनि । " छन्दसि वनसनरक्षिमयाम् " (पा ३ २ २७) इति इन्द्रप्रत्यय ।

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २ १३९) । एव 'क्षत्रवर्निं सुप्रजावर्निं रायस्पोपवर्निम्

इति । " पृथया आक्रोशे " (पा ६-३ २१) इत्यनाक्रोशेऽपि बहुल्वचनात् पृथया अलृक् ।

" पृथया पतिपुत्रं " (पा ८-३-५३) इति विसर्जनीयस्य सन्धम् । एवगुणा त्वामोदुम्बरी

परित सर्जत ऊहामि स्थापयामि, पुरीषेणावट पूरयित्वा स्थिरा करोमीत्यर्थ ॥

" उपसर्गादस्यत्यूहोर्भावचनम् " (पा १ ३ २९ वा ३) इति परस्मैपदम् ॥

मैत्रावरुणदण्डेन सहन्ति—' ब्रह्म दृष्ट ' इति ॥ हे मैत्रावरुणदण्डे, ब्राह्मणादीन् ' दृष्ट

वर्धय । प्रजाशब्द कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्त (पा ६ २ १३९) । रैशब्दात् परस्या

पृथया " ऊडिदम् " (पा ६ १ १७१) इत्यादिनोदात्तत्वम् ॥

औदुम्बरीविशाखयोर्मध्ये विशाखाप्रयोर्मा हिरण्य निधाय सुवेणाभिजुहोति—' घृतेन '

इति ॥ हे द्यावापृथिवीस्यानीये औदुम्बरीमूलाग्रे, ' घृतेन आत्मानम् आपृणेष्या प्रीणयतम् ।

द्यावापृथिव्यामेव वा उदकेन प्रीणयतम् । " द्यावापृथिवी एव रसेनाननित " (तैस ६-२-१०)

इति ब्राह्मणम् । पूणातेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३-१-८५) ॥

ब्रह्मवर्निमिति ॥ कल्प — " अथैना " प्रदक्षिण पुरीषेण " पर्यूहति ब्रह्मवर्निं त्वा क्षत्रवर्निं

सुप्रजावर्निं रायस्पोपवर्निं पर्यूहामीति " (बौश्री ६ २७) इति ॥ ब्रह्म ब्राह्मणान् वनति मनरीति

ब्रह्मवनि । हे औदुम्बरी, ब्राह्मण्यादिप्रदा रवा परितो मुत्तिका प्रक्षिपामि ॥ मन्त्रस्य स्पष्टार्थता दर्शयति—

" ब्रह्मवर्निं त्वा क्षत्रवर्निमित्याह यथापुनरेवैतत् " (तैस ६-२-१०) इति ॥

ब्रह्मेति ॥ कल्प— " मैत्रावरुणदण्डेन सहन्ति ब्रह्म दृष्ट्व क्षत्रं दृष्ट्व प्रजां दृष्ट्व रायस्पोपं

दृष्ट्वेति " (बौश्री ६-२७) इति ॥ हे दण्डे, ' ब्राह्मण्यादीन् दृष्ट्व ह । मन्त्रोऽयं ब्राह्मणेनोपेक्षित ॥

घृतेनेति ॥ कल्प — " तस्या विशाखे हिरण्य निधाय घृतेन द्यावापृथिवी आ पूणेथामिति

सुवेण हिरण्ये " जुह्वान्तमौदुम्बरीमन्ववन्नावयति " (आपश्रौ ११-१०-४) इति ॥ हे द्यावापृथिवीभ्ये

१९-१९ इत् पा-पुरीषेण प्रदक्षिणम्; त म३ मै-प्रदक्षिण पुरीषे, क-प्रदक्षिण पुरीषे ।

३० २० इत् पा-ब्राह्मणानिम् । २१ नि२-ब्राह्मणादीन् । २२ क-जुहा आन्त ।

[इविधानमण्डपनिर्माणम्]

सदोऽसि विश्वजनस्य छाया

सदः । असि । विश्वजनस्येति विश्व-जनस्य । छाया ।

मध्यमं छदिर्निदधाति—' इन्द्रस्य ' इति ॥ ' इन्द्रस्य ' सदः सदं गृहम् ' असि ।

" ऐन्द्रं हि देवतया सदः " (तैसं ६-२-१०) इति ब्राह्मणम् ॥

पार्श्वयोश्छदिर्निदधाति—' विश्वजनस्य ' इति ॥ ' विश्वजनस्य सर्वजनस्य ' छाया ५
गृहमसि । " विश्वजनस्य द्योपा छाया " (तैसं ६-२-१०) इति ब्राह्मणम् ॥ ' छायाशब्दो
गृहनामसु निरुक्तकारैः (निघण्टु ३-४-२०) पठ्यते ॥

औद्गम्यया अग्रमूले, ' वृतेन अनेन समन्तात् कृष्येयाम् ॥ विधत्ते—' वृतेन धावापृथिवी. आ पृथेधामि-
स्यौद्गम्यया जुहोति धावापृथिवी एव रसेनानक्ति " (तैसं ६-२-१०) इति । अग्रे हुतस्याज्यस्य मूल-
पर्यन्ततां विधत्ते—' आन्तमन्ववत्त्वावयत्नान्तमेव यजमानं तेजसाऽनक्ति " (तैसं ६-२-१०) इति । १०
यजमानस्य शिर आरभ्य पादपर्यन्तं तेजः संपादितं भवति ॥

इन्द्रस्येति ॥ औधायनः—' तस्या उच्छ्रयणमनु प्राचीनकर्णाः स्थूणा उच्छ्रयन्ति । तासूदीधो
वंशान् प्रोहन्ति । अध्यस्थन्ति मध्यमं छदिरेन्द्रस्य सदोऽसीति । विश्वजनस्य छायेति ये अभितो
भवतः " (यौत्रौ ६-२७) इति । आपस्तम्बः—' उदञ्जः ३ प्राचक्ष ३ वंशानत्याधाय ऐन्द्रमसीति तेषु
मध्यमानि त्रीणि छदीप्यध्यहति । विश्वजनस्य छायेति त्रीणि दक्षिणानि । इन्द्रस्य सदोऽसीति त्रीण्युत्तराणि " १५
(आपश्चौ ११-१०-८-९) इति ॥ ' ऐन्द्रमसि ' इति ३ ' शास्त्रान्तरेऽवगतो मन्त्रः । उत्तरयोर्मन्त्रयोरथैवा-
म्नातयोर्ब्राह्मणान्तरानुसारेण क्रमव्यत्ययः ॥ विधत्ते—' ऐन्द्रमसीति छदिरेषि नि दधात्यैन्द्रं हि देवतया
सदो विश्वजनस्य छायेत्याह विश्वजनस्य द्योपा छाया यत्सदः " (तैसं ६-२-२०) इति । ' इन्द्रस्य सदोऽसि '
इत्ययं मन्त्रः उपेक्षितः ॥ सदःस्थानां कामनाभेदेन छदिपां संख्यां विधत्ते—' नवछदि तेजस्कामस्य
मिनुयात् त्रिवृत्ता स्तोमेन संमितं तेजस्त्रिवृत् त्वेजस्व्येव भवत्येकादशछदीन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुगि- २०
न्द्रियं त्रिष्टुगिन्द्रियाभ्येव भवति । पञ्चदशछदि भ्रातृव्यवतः पञ्चदशो वज्रो भ्रातृव्याभिभूत्यै सप्तदशछदि
प्रजाकामस्य सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेरास्यै एकविंशतिछदि प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा
प्रतिष्ठत्यै " (तैसं ६-२-१०) इति । नवसंख्याकानि छदीपि यस्य सदसस्तत्रवच्छदि मिनुयात् कुर्यात् ।
त्रिवृत्पञ्चदशासप्तदशैकविंशदाद्वैः ३ ' साम्नामावृत्तिभेदेन निष्पन्ना स्तोमा उच्यन्ते । त्रिवृत्स्तोमे सामावृत्त्य-
भावेऽपि ऋचां नवत्वात् संख्यासाम्यम् । प्रजापतिमुखादग्निना सहोत्पन्नतायां ३ त्रिवृत्स्तोमस्यम् २५
वीर्यवतः प्रजापतिब्राह्मण उदरजतया पञ्चदशस्य वज्रवम् । ' आ धावय ' इत्यादि मन्त्राक्षराणां प्रजापति-

७-७ तं. ति-छायाशब्दं गृहनामसु निरुक्तकाराः पठन्ति ।

२३. आ. ना. पा. हा-उदीचः । २४. क. वि. २. हा-प्रान्ध । २५. तं. वि. २. म. र्. मं-शास्त्रान्तरगतः ।

२६. आ. इ-साम्ना आवृत्तिः । २७. आ. ना. हा-सहोत्पन्नतायात् ।

[हविर्घानमण्डपनिर्माणम्
परिं त्वा गिर्घो गिरं इमा(२)भजन्तु विश्वतो बृह्दायुमनु वृद्धयो जुष्टा भजन्तु जुष्टय
परीतिं । त्वा । गिर्घेण । गिरं । इमा (२) । भजन्तु । विश्वतः । बृह्दायुमिति वृद्ध-आयुम् ।
अन्विति । वृद्धयः । जुष्टा । भजन्तु । जुष्टयः ।

मद परिश्रयति—' परि त्वा ' इति चतुष्पदयाऽनुष्टुभा ॥ इन्द्रदेवत्वत्वात् इन्द्रत्वेन मद
उच्यते । ह गिर्घेण गीर्घिं स्तुतिभिर्जननीय सभननीय । असुन्नतस्य (उ ६३८) आमन्त्रि
तत्वादनुदात्तत्वम् (पा ८ १ १९) । इमा रक्ष्यमाणा स्तोत्रशस्त्रादिलक्षणा गिरं त्वा परि
भजन्तु व्याप्नुवन्तु विश्वतः सर्गतः । परिभजति व्याप्तिकर्मा । यद्वा—“ लक्षणेयभूतारयान ”
(पा १ ४ ९०) इति भागे लक्षणे वा घोषे परे कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ इमा गिरं त्वा परिभजन्तु
तत्र भागामना भजन्त्य त्वामेव भजन्तामिति यावत् । यत्र यत्र तत्र भजन्त्विति वा । किञ्च—
१० वृद्धायुर्दीर्घायु । “ छन्दसीण ” (उ २) इयुण्प्रत्ययान्तेन बहुव्रीहि । ईदृशं त्वाम् अनु
वृद्धयः समृद्धयो भजन्तु । अनोर्लक्षणे भागे वा कर्मप्रवचनायत्वम् (पा १ ४ ९०) । यत्र त्व
तत्र समृद्धयो भजन्त्विति यावत् । त्वामेव भजन्तामिति वा । सदसि हि सर्गां स्तुतयः क्रियन्ते,
सर्गाश्च समृद्धयः सपचन्ते । अपि च जुष्टयः सेवा अस्मामि क्रियमाणास्तत्र जुष्टा इष्टा
भवन्तु । “ नित्य मन्त्रे ” (पा ६ १ २१०) इति जुष्टशब्द आद्युदात्तः ॥

१५ स्वरूपाणां समत्वात् सप्तदशस्य प्रज्ञापित्वम् । अष्टिदादीनामन्तर्भावेनैकविंशत्यस्य प्रतिष्ठापयम् ॥ औदुम्बरी
स्थापनस्य सदोमण्डपमध्यप्रवेशे विधत्ते—“ उदरं वै सदं ऊर्गुदुम्बरो मप्यत औदुम्बरा । मिनोति मध्यत
एव प्रज्ञानामुं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्गो मुञ्जते ” (तैस ६ २ १०) इति ॥ “ दक्षिणदिग्गतच्छदिपा
ममाण्युत्तरदिग्गतच्छदिपामुपरि ” इदमन्ततया स्थापनीयानीति विधत्ते—“ यजमानलोः वै दक्षिणाति
छदिपे भ्रातृव्यलोक उत्तराणि दक्षिणाण्युत्तराणि करोति यजमानमेवायजमानानुत्तरं करोति तस्माद्यज-
मानोऽयजमानानुत्तर ” (तैस ६ २ १०) इति । लोके स्थाने, उत्तर उरदृष्ट ॥ छदिपामन्तरालच्छिद्रेषु
“ नृणाम् विधानं ” विधत्ते—“ अन्तर्वर्तान करोति व्यानृष्यै तस्माद्रण्यं प्रजा उपजीवन्ति ” (तैस ६ २ १०)
इति । पृथानां विज्ञानत्वात् छदिभ्यं व्यानृष्यैर्विति । यस्मात् नृणामरण्यजन्त्य तस्मान् नृणकाष्ठ
राभाय प्रजा अरण्यमुपजीवन्ति ॥

परि त्वेति ॥ कट्य —“ अथैतान् परिश्रवन्ति परि त्वा गिर्घो गिरं इमा भजन्तु विश्वतो
बृह्दायुमनु वृद्धयो जुष्टा भजन्तु जुष्टय इति ” (कौश्री ६-२०) इति ॥ गोर्घिं स्तुतिभिर्जननीयो भजन्तीय

२८-२८ म२-दक्षिणदिगप्रच्छदिपां भजन्तु(?) तरदिग्च्छदिपामुपरि, मै-दक्षिणदिगप्रच्छदिपाम्
प्राण्युत्तरदिग्च्छदिपामुपरि । २९-२९ आ इ. पा भा-नृणाम्पृथैराधानम्, हा-नृणाम्पृथैराधानम्, म२-अर्
(१) विधानम् । ३० आ-मूलानाम् ।

इविर्धानमण्डपनिर्माणम्]

इन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य ध्रुवमस्यैन्द्रमसीन्द्राय त्वा ॥ १ ॥

[द्वेषं इमा अष्टादश च]

इन्द्रस्य । स्यूः । असि । इन्द्रस्य । ध्रुवम् । असि ।

ऐन्द्रम् । असि । इन्द्राय । त्वा ॥ (१) ॥

[मंसं १-२-१०-११; कालं २-१२; कपिसं २-६; वासं ५-२६-३०]

दक्षिणद्वारार्हां कुशमुष्टिमुपनिगृह्य दर्भेण स्पन्त्यां प्रवर्तयति—' इन्द्रस्य ' इति ॥

" विष्णोः स्यूरसि " (तैसं १-२-१३) इत्यनेनेदं व्याख्यातप्रायम् ॥ सदस ऐन्द्रत्वादत्रैवमुच्यते ॥

ग्रन्थि करोति—' इन्द्रस्य ' इति ॥ इदमपि " विष्णोर्ध्रुवमसि " (तैसं १-२-१३) इत्यनेन व्याख्यातम् ॥

सदोऽभिमृशति—' ऐन्द्रमसि ' इति ॥ इन्द्रो देवतास्य (पा ४-२-२४) ऐन्द्रं त्वम् १०

असि । तादृशं त्वाम् ऐन्द्राय इन्द्रार्थमभिमृशामीति शेषः । " ऐन्द्रं हि देवतया सदः " (तैसं ६-२-१०) इत्यादि ब्राह्मणम् । " वैष्णवमसि विष्णवे त्वा " (तैसं १-२-१३) इत्यनेन गतप्रायम् ॥

॥ इति तृतीये प्रथमोऽनुवाकः ॥

इन्द्रः सदोभिमानी गिर्वेणाः । हे गिर्वेणः, इमाः स्तोत्रशस्त्ररूपाः गिरः सर्वतः कटकल्पेण^१ त्वां परिभवन्तु^२ वेष्टयन्तु । कीदृश्यः ? त्रीर्षायुषं त्वामनु स्वचमपि वृद्धिमत्यः । किंच जुष्टयः अस्मत्सेवास्तव जुष्टाः प्रिया भवन्तु ॥ मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—“ परि त्वा गिर्वेणो गिर इत्याह यथायजुरेवैतत् ” (तैसं ६-२-१०) इति ॥इन्द्रस्येति ॥ कल्पः—^{१३} “अथ दक्षिणद्वारार्हां कुशहस्तमुपनिगृह्य दर्भेण करोति प्रवर्तयति दर्भेण स्पन्त्यामिन्द्रस्य स्यूरसीति । इन्द्रस्य ध्रुवमसीति ग्रन्थि करोति । तं तदानीमेव विलस्याहाकुर्वन्तो हस्तात् ग्रन्थकौशलैर्निस्तृण्वि । एवमेवोत्तरं द्वारार्हमेवापरौ द्वारार्हं निस्तृण्वन्ति ” (द्र. वीथौ ६-२७) इति ॥ व्याख्यातं इविर्धानेन ॥ व्याचष्टे^{२३}—“ इन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य ध्रुवमसीत्याहैन्द्रं हि देवतया सदः ” (तैसं ६-२-१०) इति ॥ प्रज्ञातग्रन्थेर्विखंडनं विधत्ते—“ ये प्रथमं ग्रन्थि प्रज्ज्नीयाद्यत्तं न विलस्येद्वेदमेहेनाध्वर्युः प्र भीयेत तस्मात् स विलस्यः ” (तैसं ६-२-१०) इति ॥

३१. इ.उ.क.तं.ना.पा.भा.हा-करूपेण । ३२. इ.उ.ना.पा.भा.हा-परितः भवन्तु ।

३३-३३. वि२.म२-अथ...व्याचष्टे^{२३} नास्ति; मै१-इन्द्रस्य स्यूरसीति इन्द्रस्य ध्रुवमसीति प्रज्ञातग्रन्थि त्वा ऐन्द्रमसीन्द्राय त्वेति संमितमभिमृशति ।

अत्र विनियोगमग्रह—

“ देवस्थेत्यभिमादत्ते ह्यभिरित्यभिमन्त्रणम्^१ ।
 परोत्पद्यत्माखिलेय दिवेऽग्ने मध्यमूलयोः ॥ १ ॥ ,
 प्रोक्षेदीदुम्बरीं शुन्ध द्रोपो गर्तेऽवनीयते ।
 यवो यवं क्षिपेत्तत्र पितृ द्रुंशेण संस्तुतिः ॥ २ ॥
 उदौदुम्बर्युध्वयोऽथ^२ सुता तामवटे^३ क्षिपेत् ।
 मदा पांसुं क्षिपेद्गर्ते मदा^४ तत्र दृष्टीहृति ॥ ३ ॥
 घृतेनौदुम्बरीहोम हन्द्रविश्वद्वयादिशो ।
 छर्दीष्यधुष्य कर्तव्य परि ह्वेति परिश्रय ॥ ४ ॥
 हन्द्र रज्जु क्षिपेद्दिन्द्र षट्त्रैन्द्रमिति मण्डपम् ।
 स्युदोदस्तेन मन्त्रास्तु विंशति. समुदीरिता. ॥ ५ ॥ ” इति ॥

अथ भीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

“ वृष्टिकामी सद्यो नीचैर्मिनुयादिति कामेना ।
 श्वयो स्वाग्निनो वाऽघो वाक्यान्माद्र. ३७-१ स उच्यते^१ ॥
 परस्मैपदतोऽध्वर्युण्यापारस्य परार्थता ।
 १० भ्रुतितो वाक्यवाधेन तपोवत् स्वमिनोऽस्तु तत् ॥ ”
 (जैन्या ३ ८९-१०) इति ॥

उद्योतिष्टोमे भूयते—“ १५. कामयेत् यपुंक. पञ्चम्य स्यादिति नीचै सद्यो मिनुयात् ”

(द्र मैसं ३ ८९) इति । यथा पुरस्तात् पश्चाच्चामित्येतौ हविर्धानप्राचीनवशात्पुञ्चौ^२, तथा सद्यो

नोच्य, किंतु नीचं कार्यमित्यर्थः । “ अत्र वृष्टिकामनाऽध्वर्योर्धुक्ता । ‘ यः कामयेत् स मिनुयात् ’ इति
 वाक्येन कामयितृमात्रोरेकत्वावगमात् । मातृत्वं चाध्वर्योरित्यभिमादम् । तस्मात् स एव कामयितेति
 चेत् । सैवम् । मिनुयादिति परस्मैपदेनाध्वर्युण्यापारपत्न्यस्य परगामिवा प्रतीयते । ततो वृष्टिलक्षणरूपम्
 यज्ञमानगामित्वात्, परस्मैपदश्रुत्या वाक्यं बाधित्वा कामस्य यज्ञमानकर्तृकत्वं द्रष्टव्यम् । यज्ञमानकामिवा
 वृष्टिं पञ्चम्यः संपादयतिवत्येवं योऽध्वर्युं कामयेत् स नीचै मिनुयात् इत्येवं वाक्यं स्यादयेयम् ।
 १५ एवविदुःश्रुताऽऽत्मने वा यज्ञमानाय वा यं कामं कामयते तस्मागायति ” (वृ १.३.२८) इत्युक्तिरत्रोऽपि
 काम इति चेत्तर्हि तस्मिन्नुद्गीयोपासने वचनादहिनोऽपि फलमस्तु ॥

अथ छन्द ॥ ‘ परि १३१ निर्वण. ’ इत्यनुदुप् ॥

इति धीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाङ्गप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयसैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाक ॥

३४ आ.ना.—खनुमन्त्रणम् । ३५-३५. त्रि२-पुनानमवटे । ३६ आ-गर्तं । ३७-३७ त
 मै-तदुच्यते । ३८. आ-भ्रुताऽनो । ३९. तं. त्रि२. म मै १-यदि ४०. ना हा-वैशातुभौ । ४१ आ
 ना.हा-दय च ।

उपरवाः]

रक्षोहणो वलगह्नो वैष्णवान् खनामी-

रक्षोहण इति रक्षः-हर्नः । वलगहन इति वला-हर्नः । वैष्णवान् । खनामि ।

उपरवान् खनति पूर्वयोर्दक्षिणमेवाग्रे—' रक्षोहणः ' इति ॥ हन्तेः " बहुलं छन्दसि " (पा ३.२.८८) इति क्विप् । " एकाञ्चत्तरपदे णः " (पा ८.४.१२) इति णत्वम् । " सर्वे विधयच्छन्दसि विकल्प्यन्ते " (परिभाषेन्दुशेखर ३५, द्र. पाभा १.४.९, ३.१.८५) इत्युपधा-
लोपो* न क्रियते । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । वलो नामासुरमुल्यः । तद्गामिनस्तद्गृत्वा वलगाः । यद्वा—वृणोतीति वले मेवः । कपिलकादिवाल्ह्वम् (द्र. पाभा ८.२.१८) । स इव छादयन्तो ये गच्छन्ति ते वलगा असुरविशेषाः । यद्वा—जीर्णकट-
पटादिखण्डसंभृताः^१ अस्थिनखरोमपादपांसुप्रभृतयः प्राणिनां मारणार्थं ये भूमौ निखन्यन्ते ते वलगाः । ते हि प्राणिनां वाधकतया वलगामिनो बलवत् लक्ष्या भवन्ति । " अन्यत्रापि दृश्यते " (द्र. पाभा ३.२.४८ वा ४) इति गमेढः । तेषां हन्तारः^२ वलगहनः । ईदृशान् विष्णु-
देवत्वानुपरवान्^३ खनामि । " वैष्णवा हि देवतयोपरवाः " (तैसं ६.२.११) इति ब्राह्मणम् ।
देवानां नासिकादिप्राणस्थानीया उपरवाः । " शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विधिर्धानं प्राणा उपरवाः " (तैसं ६.२.११) इति ब्राह्मणम् । ते च खन्यमाना रक्षांसि धलगांश्च निघ्नन्तीति । " असुरा वै निर्यन्तः " (तैसं ६.२.११) इति ब्राह्मणम् ॥

प्रथमेऽनुवाके सदोनिर्माणमुक्तम् । एतावता षट्त्रिंशत्पदपरिमितायां महावेद्यां निर्मातव्यानि उत्तरवेदिहविर्धानसदांसि संपन्नानि । तस्याश्च महावेद्या उत्तरदक्षिणभागस्ययोरगनीश्रीयमाजालीययोर्मन्त्रा न सन्ति । अतो निर्मितेषु स्थानेष्वभ्यन्तरे यदन्यत् समन्त्रकं निर्मातव्यं भवति तदभिधेयम् । तत्रोत्तरवेद्यां सर्वस्याभिहितत्वात् हविर्धानाभ्यन्तरे उपरवा द्वितीयानुवाक उच्यन्ते ।

रक्षोहण इति ॥ कल्पः—“ दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात् पुरोऽक्षं चतुर उपरवान् भवान्तर-
देशेषु प्रादेशसुखान् प्रादेशान्तरालान् करोति ।... रक्षोहणो वलगह्नो वैष्णवान् खनामीति खनति ” (ब्रापधौ ११.११.१, ६) इति ॥ विष्णुदेवता येषामुपरवाणां ते वैष्णवाः । जीर्णकटपटादिखण्डवद्वा अस्थिनखरोमपादपांसुप्रभृतयो विरोधिनां मारणार्थं ये भूमौ निखन्यन्ते ते वलगाः । तान् घ्नन्तीति^४ वलगहनः । रक्षांसि घ्नन्तीति रक्षोहणः । वादशानुपरवनामकान् गर्तान्^५ खनामि ॥ विधत्ते—“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विधिर्धानं प्राणा उपरवा हविर्धाने खान्यन्ते तस्माच्छीर्षन् प्राणाः ” (तैसं ६.२.११) इति ।
उपरवविलानां श्रोत्रनासिकादिच्छिद्रगतप्राणस्थानीयत्वात् शिरःस्थानीय हविर्धाने खननं युक्तम् ॥ विधत्ते—
“ अधस्तात् खान्यन्ते तस्मादधस्ताच्छीर्षाः प्राणाः ” (तैसं ६.२.११) इति । यस्माद्द्विर्धानस्याधोभागे भूमौ उपरवास्तस्माच्छीर्षेऽपि शिरस्यूर्ध्वकपालाद् यद् यद् प्राणसंचारः ॥ वैष्णवानिति तद्वितो देवतावाचीत्याह—
“ रक्षोहणो वलगह्नो वैष्णवान् खनामीत्याह वैष्णवा हि देवतयोपरवाः ” (तैसं ६.२.११) इति ॥

* [' गमहनजनखनपसां लोपः ' (पा ६.४.९८) इत्यनेन प्रात इत्यर्थः ।] १. तं.ति-संभृताः । ३०

१. भा.ना.हा-षट्त्रिंशता पदैः । २. तं-आदी ।

तैसं २४॥

[उपरवाः

-दमुहं तं बलगमुद्रपामि यं नः समानो यमसमानो निचखानेदभेनुमधरं करोमि यो
नः समानो योऽसमानोऽरातीयति गायत्रेण छन्दसाऽवबाढो बलगः

इदम् । अहम् । तम् । बलगमिति बल-गम् । उदिति । वपामि । यम् । न् । समान । यम् ।
असमान । निचखानेति नि-चखानं । इदम् । एनम् । अधरम् । करोमि । य । न् । समान ।

य । असमान । अरातीयति । गायत्रेण । छन्दसा ।

अवबाढ इत्य-बाढ । बलग इति बल-ग ।

- पासुनुद्रपति—'इदमहम्' इति ॥ इदमिति क्रियाविशेषणम् । 'त वल्यम्' 'अहम्'
'इदम्' 'उद्' 'वपामि' उद्धृत्य बहि प्रक्षिपामि । कमित्याह—'न अस्माक' 'समान तुल्य' 'य
बलग' 'निचखान' । " तिडि चोदात्त्वति " (पा ८ १ ७१) इति गतेरनुदात्त्वम् । " उदात्तरता
२० तिडा " (द्र. पाभा २ २ १८ वा ४) इति समास । 'य चास्माकम् असमान अतुल्य ऊन
उक्त्यो वा बलग निचखान तमुद्रपामीति । " द्वौ वाव पुरुषौ यश्चैव समानो यश्चासमान " (तैस ६ २ ११) इत्यादि ब्राह्मणम् । किंच 'एनम्' 'अहम्' 'अधरम्' 'अधोगत' 'करोमि' ।
इदमिति पूर्ववत् क्रियाविशेषणम् । कमित्याह—'य अस्माक' 'समान' 'य च' 'असमान जन
'अरातीयति अरातिरिञ्चरति । यद्वा—अस्मानरातीयति यः समानोऽसमानो वा । " उपमा-
३५ नादाचारे " (पा ३ १ १०) इति क्यच् । 'गायत्रेण' 'छन्दसा' उद्रपामि । गायत्र्येण गायत्रम् ।
" छन्दस प्रत्ययप्रिमाने नपुसके स्वार्थ उपसत्स्थानम् " (पा ४ २ ५५ वा १) इत्यणप्रत्यय ।
एव दक्षिणपूर्वमारम्य सर्वेभ्य उद्रपति । त्रैष्टुभेन जागतेनानुष्टुभेनेति विशेषोऽप्यत्र ॥

- वितस्तित्रयप्रमाण विधत्ते—'असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु बलगान् न्यतनन् तान् बाहुमात्रेऽन्वविन्दन्
वस्मादाहुमात्रा सान्यन्ते " (तैस ६-२-११) इति । निर्यन्त पलायनोलुक्ता । प्राणेषु प्राणविनाश-
२० निमित्त न्यतनन्^१ नितरां भूमावन्तधोपितवन्तः ॥

- इदमिति ॥ बौधायन —'अथैभ्य पासुनुद्रपतीडमद् त बलगमुद्रपामि य न समानो यम-
समानो निचखानेदभेनुमधरं करोमि यो न समानो योऽसमानोऽरातीयति गायत्रेण छन्दसाऽवबाढो
बलग इति " (बौधौ ६ २८) इति । आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह—'इदमद् त वलगमुद्रपामीत्यु-
दुष्योप सान्यन्तेऽवबाधेते गायत्रेण छन्दसाऽवबाढो बलग इति " (आपधौ ११ ११८) इति ॥ असमान
२५ विनाशयितुं विद्यावित्तसौभाग्यादिभिः समान असमान वा यं वलगं निचखानं त बलगम् । अहम्
'इदम्' 'उद्' 'वपामि । किंच अस्मानुद्विष्य' 'समान' 'असमान' वा 'य कोऽप्यरातिरदाचरति' 'एनम्'
'इदम्' 'इदानीम्' 'अधर' यजमानपादस्थाधोवर्तिनं 'करोमि ॥ गायत्रच्छन्दोभिमानिन्द्रवेन 'बलग'
अवबाधित ॥ अदोपतान्मुसंमहाय ममानासमानतच्छ्दावुभावप्युपादेयाविरयाह—'इदमद् त बलगमुद्र-

२ मै-अशोमतिम् ।

- ३० ३ आ ना-न्यतनमिति, इ.उ पा हा-सनमिति, मां-'न्यतनन्' नास्ति । * [बौधौसूत्रे
तु " छन्दसेति । अवबाध "] । ४ क-बलगमुद्रपामीत्युपरवा सान्यन्ते, आ-बलगमुद्रपामीत्युदुष्योपरवा
सान्यन्ते । ५ आ ना हा-'इदानीम्' नास्ति ।

उपरवाः]

किमत्र भद्रं तन्नौ सह विराडसि सपत्नहा सन्नाडसि भ्रातृव्यहा स्वराडस्यभिमातिहा
विश्वाराडसि विश्वासां नाष्टाणां हन्ता (१)

किम् । अत्र । भद्रम् । तत् । नौ । सह । विराडिति वि-राट् । असि । सपत्नहेति सपत्न-हा ।
सन्नाडिति सम्-राट् । असि । भ्रातृव्यहेति भ्रातृव्य-हा । स्वराडिति स्व-राट् । असि ।
अभिमातिहेत्यभिमाति-हा । विश्वाराडिति विश्व-राट् ।
असि । विश्वासां । नाष्टाणाम् । हन्ता (१) ।

यजमानस्याधस्तात् पदपांसुनुद्वपति—‘अवत्रादः’ इति ॥ यजमानस्य पादयोरेधस्तात्
वाढो वद्वः वल्लगः अस्तु । बाह प्रयत्ने । “क्षुब्धस्वान्तं” (पा ७-२-१८) इत्यत्र निपातितः ।
“ गतिरन्तरः ” (पा ६-२-४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

उपरवान् क्रमेणावमृशतोऽध्वर्युयजमानौ । ते चाधस्तात् संतृष्णाः । “ तस्मात् संतृष्णा
अन्तरतः प्राणाः ” (तैसं ६-२-११) इति ब्राह्मणम् । बहिरसंभिन्नाः । “ न
संभिनसि । तस्मादसंभिन्नाः प्राणाः ” (तैसं ६-२-११) इति ब्राह्मणम् । पूर्वयोर्दक्षिणमेवा-
ध्वर्युवमृशति उत्तरं यजमानः । अथ यजमानः पृच्छति—‘अध्वर्यो, किमत्र’ इति ॥ इतर
आह—‘ भद्रम् ’ इति । ‘ भद्रं भजनीयं कल्याणम् । भदि कल्याणे । रनुप्रत्ययः (उ १९६),
उपधालोपश्च । यजमान आह—‘ तन्नौ सह ’ इति । ‘ तद् भद्रम् आवयोः सह एवास्तु ।
अथाध्वर्युः पृच्छति—‘ यजमान, किमत्र ’ इति । ‘ भद्रम् ’ इत्यादि यथायथम् । एवं सर्वत्र ॥

वपामि यं नः समानो यमसमानो निचक्षानेत्याह द्वौ वाव पुर्यौ यश्चैव समानो यश्चासमानो यमेवास्मै
तौ बलं निखनतस्त्वमेवोद्वपति ” (तैसं ६-२-११) इति ॥ चतुर्णामुपरवाणामधस्तादेकीकरणं विधत्ते—
“ सं तृष्णति तस्मात् संतृष्णा अन्तरतः प्राणाः ” (तैसं ६-२-११) इति । प्राणापानचक्षुःश्रोत्रादयः
सर्वेऽपि शरीरस्याभ्यन्तरे हृद्येकीभूय वर्तन्ते ॥ ‘उपरि चतुर्णां पृथक्करणं विधत्ते—“ न सं भिनसि
तस्मादसंभिन्नाः प्राणाः ” (तैसं ६-२-११) इति ॥ संभेद एकीभावस्तं न कुर्यात् । प्राणाश्च बहिः
स्वस्वगोलकेषु तिष्ठन्तो नैकीभवन्ति ॥

किमत्रेति ॥ कल्पः—“ दक्षिणपूर्वं यजमानोऽवमृशति । उत्तरापरमध्वर्युः । अथ यजमानः
पृच्छत्यध्वर्यो किमत्रेति । भद्रमितीतरः प्रत्याह । तन्नौ सहेत्युक्त्वा ” (भाष्ये ११-१२-३-४) इति ॥
‘ अध्वर्यो ’ इत्यध्याहियते । ‘ अत्र उपरवेत्वस्मदुपयुक्तं किम् वस्तीति प्रश्नः । ‘ भद्रं सोमाभिषवद्वारेण
भजनीयं सर्वमस्तीत्युच्यते । ‘ तत् भद्रमावयोः सह भवेदिति यजमानोक्तिः ॥

विराडसिति ॥ कल्पः—“ अथैनानमिमृशति विराडसि सपत्नहा सन्नाडसि भ्रातृव्यहा
स्वराडस्यभिमातिहा विश्वाराडसि विश्वासां नाष्टाणां हन्तेति ” (यौश्वी ६-२८) इति । दक्षिणपूर्वमुपक्रम्य

३. मे-बहिरसंतृष्णाः ।

६. आ.ना.हा-तदुपरि । ७. क-दक्षिणं पूर्वम् । ८. क उत्तरमपरमध्वर्युः । ९. क-भद्रमित्य-
ध्वर्युः । १०. अं.म.२-वर्तत्विति ।

[उपरवाः

रक्षोहणो बलग्रहणः प्रोक्षामि वैष्णवान् रक्षोहणो बलग्रहणोऽर्चं नयामि वैष्णवान्
 यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयाराती रक्षोहणो बलग्रहणोऽर्चं स्तृणामि
 वैष्णवान् रक्षोहणो बलग्रहणोऽभि जुहोमि वैष्णवान्

रक्षोहण इति रक्ष-हर्न । बलग्रहण इति बलग्र-हर्न । प्रेति । उक्षामि । वैष्णवान् ।

१ रक्षोहण इति रक्ष-हर्न । बलग्रहण इति बलग्र-हर्न । अवेति । नयामि । वैष्णवान् । यवः । असि ।

यवय । अस्मत् । द्वेषः । यवय । अरातीः । रक्षोहण इति रक्ष-हर्न ।

बलग्रहण इति बलग्र-हर्न । अवेति । स्तृणामि । वैष्णवान् । रक्षोहण इति रक्ष-हर्नः ।

बलग्रहण इति बलग्र-हर्नः । अभीति । जुहोमि । वैष्णवान् ।

उपरवानमिमृशति सर्वानेवानुपूर्वम्—' विराट् ' इति । विविध राजतीति ' विराट् ॥

२० ' सत्सुद्विष ' (पा ३ २ ६१) इति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्रत्वम् (पा ६.२.१३९) ।

सपला शत्रव. तेपा हन्ता । " बहुल छन्दसि " (पा ३ २.८८) इति क्विप् । यस्मात् त्व

त्रिभिर्ध दीप्यसे तस्मात् ' सपलहा । " सगत दीप्यत " इति ' सघाट् । " मो राजि सम कौ "

(पा ८.३ २५) इति मत्स्य म । यस्मादेव तस्मात् त्व ' भ्रातृव्यहा । भ्रातृव्या सपला ।

" व्यन् सपने " (पा ४ १ १४५) इति व्यन्प्रत्यय. । तेपा हन्ता । बाह्याभ्यन्तर्भेदेन

२५ नित्यानित्यभेदेन वा शत्रूणा पृथगभिधानम् । स्वायत्त दीप्यस इति ' स्वराट् । यस्मादेव तस्मात्

त्वम् ' अभिमातिहा । अभिमाति पाप्मा । मन्यते कित्ति (पा ३ ३.९६) नित्यमप्यनुनासिकलोप

बाधिना व्यत्ययेन " अनुनासिकस्य क्लृलो " (पा ६.४ १५) इति दीर्घत्वम् । तत.

" अनुदात्तोपदेश " (पा ६ ४ ३७) इत्यादिना अनुनासिकलोप । तस्या हन्ता । महावलेन

हि पाप्मा निहन्तु शक्यते । विश्वेषु लोकेषु राजतीति ' विश्वाराट् । " विश्वस्य ऋगुरादो " (पा ६ ३ १२८) इति दीर्घ । यस्मादेव तस्मात् ' विश्वासा ' नाष्ट्राणा नाशयितृणा दैरादि-

२० प्रवृत्तीना ' हन्ता नाशयिता त्वमसि । नशोर्ष्यन्ताद् " दादिभ्यश्छन्दसि " (उ ६ १९) इति

प्रदक्षिणक्रमेण चतुर्षु चत्वारो मन्त्रा । विविध राजते, सम्यक् राजते, स्वयमेव राजते, विश्वेषु राजत इति

विराडादय । विरुदा इन्द्रियवृत्तिरान्तर-शत्रु । " ततो बाह्यो विरुदजाति " । ततोऽपि बाह्यो ग्राम-

सीमादौ विरुदमानोऽभ्यगोश्रव । ततोऽपि बाह्या परराष्ट्रसेना सर्वनाशहेतव । एतच्चतुष्टयं मपत्नादिदास्यै-

२५ विंशतित्वम् ॥

रक्षोहण इति ॥ कल्प-—" अथैतानग्नि प्रोक्षति रक्षोहणो बलग्रहण. प्रोक्षामि वैष्णवानिति

सर्वानेवानुपूर्वम् । अथैतेष्वपोऽननयति रक्षोहणो बलग्रहणोऽर्चं नयामि वैष्णवानिति ' सर्वैवेवानुपूर्वम् ।

अथैतेषु यवान् प्रस्कन्दयति यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीरिति सर्वैवेवानुपूर्वम् । अथैतान् बर्हिषाऽव-

४-४ ति-मदीप्यते ।

३० ११ इ-ततोऽपि । १२ तं.म२-विरुदजाति । १३. आ.ना.म२.हा-सर्वैवेवम् ' ।

उपरवाः]

रक्षोहणौ बलगहनावुप दधामि वैष्णवी रक्षोहणौ बलगहनौ पर्युहामि वैष्णवी रक्षोहणौ
बलगहनौ परि स्तृणामि वैष्णवी रक्षोहणौ बलगहनौ वैष्णवी

रक्षोहणाविति रक्षः-हनौ । बलगहनाविति बलग-हनौ । उपेति । दधामि । वैष्णवी इति ।

रक्षोहणाविति रक्षः-हनौ । बलगहनाविति बलग-हनौ । परीति । ऊहामि । वैष्णवी इति ।

रक्षोहणाविति रक्षः-हनौ । बलगहनाविति बलग-हनौ । परीति । स्तृणामि । वैष्णवी इति । ५

रक्षोहणाविति रक्षः-हनौ । बलगहनाविति बलग-हनौ । वैष्णवी इति ।

त्रनप्रत्ययः । “ तितुन्नतय ” (पा ७.२.९) इति इटप्रतिषेधः । णिलोपे (पा ६.४.५१),
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा ६.१.१७४) त्रन उदात्तत्वम् । “ वश्च ” (पा ८.२.३६) इत्यादिना
षत्वम् ॥

उपरवान् प्रोक्षति—‘ रक्षोहणः ’ इति ॥ युष्मान् प्रोक्षामि इति संवन्धः ॥ १०

उपरवेष्णपोऽवनयति—‘ रक्षोहणः ’ इति । एवंविधान् युष्मान् अधस्तादपः अव नयामि
प्रापयामि अद्भिः संयोजयामि । अवनयतिस्त्रभावादद्भिरेव गम्यते । नयतेश्च द्विकर्मकत्वात्
(द्र. पाभा १.४.५१) युष्मानपोऽवनयामीति भवति, युष्मास्वपोऽवनयामीति यावत् । यथा—
‘ अजां नयति ग्रामम् ’ इति । “ तस्मादाद्वा अन्तरतः प्राणाः ” (तैसं ६.२.११) इति
ब्राह्मणम् ॥ १५

तेषु यवान् प्रस्कन्दयति—‘ यवोऽसि ’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.३.१) ।

“ प्राणेष्वेवोर्जं दधाति ” (तैसं ६.२.११) इति ब्राह्मणम् ॥

उपरवान् बर्हिषावस्तृणाति—‘ रक्षोहणः ’ इति ॥ युष्मान् अव स्तृणामि इति अध-
स्तात् छादयामीत्यर्थः । द्वाष्टे स्पष्टम् । “ तस्माद्धोमशा अन्तरतः प्राणाः ” (तैसं ६.२.११)
इति ब्राह्मणम् ॥ २०

स्तृणाति रक्षोहणो बलगहनोऽव स्तृणामि वैष्णवानिति सर्वानेवानुपूर्वम् । अथैवान् हिरण्यमन्तर्धाय सुवा-
हुस्त्याभिसुहोति रक्षोहणो बलगहनोऽभि सुहोमि वैष्णवानिति सर्वानेवानुपूर्वम् ” (यौत्रौ ६.२.८) इति ॥
‘ किमत्र ’ इत्यादिमन्त्रा उपेक्षिताः ॥ प्रोक्षणशेषस्य “ जलस्योपरवेष्णवनयनं विधत्ते—“ अपोऽव नयति
तस्मादाद्वा अन्तरतः प्राणाः ” (तैसं ६.२.११) इति । मुखनासिकाचक्षुरादिगोलकेषु द्रवदर्शनात्
प्राणानामार्द्रत्वम् ॥ अवनयति जले यवप्रक्षेपं विधत्ते—“ यवमतीरव नयत्यूर्ध्वं यवः प्राणा उपरवाः
प्राणेष्वेवोर्जं दधाति ” (तैसं ६.२.११) इति । या अपोऽवनयति ता यवयुक्ताः कुर्वादिति योजना ॥ २५
उपरवेषु दर्भप्रक्षेपणं विधत्ते—“ बर्हिरव स्तृणाति तस्माद्धोमशा अन्तरतः प्राणाः ” (तैसं ६.२.११)
इति । आक्षिपद्मनासिकादिषु होमदर्शनाद्धोमशत्वम् ॥ होमं विधत्ते—“ आज्येन व्याधाययति वेजो वा
आज्यं प्राणा उपरवाः प्राणेष्वेव वेजो दधाति ” (तैसं ६.२.११) इति ॥

१४. आ.ना-जलस्योपरवेष्णोऽव; क-जलस्योपरवेष्णप ।

बृहन्नसि बृहद्ग्रां ग बृहतीभिन्द्राय वाचं वद ॥ २ ॥

[हन्ते द्राय द्वे च]

बृहन् । असि । बृहद्ग्रावेति बृहत्-ग्रां । बृहतीम् । इन्द्राय । वाचम् । वद ॥ २ ॥

[मंस १ २१०-११ काम २११, कविस २००, वाम ५०२२-२५]

- ५ हिरण्यमन्तरीय सुनाहुत्या उपरानभिजुहोते—' रक्षोहण ' इति ॥ युष्मान् 'अभि' जुहोमि इति युष्मानाज्येन व्याघारयामीति । " प्राणेष्वेव तेजो दधाति " (तस ६ २ ११) इति ब्राह्मणम् ॥
अधिपत्रणफल्के उपदधाति—' रक्षोहणा ' इति ॥ एगुणे युष्मान् 'उप' 'दधामि' इति । ' वैष्णवी ' वैष्णव्यौ । " मा छन्दसि " (पा ६ १ १०६) इति । पुंससर्गदीर्घत्वम् ।
" हन् मा एते यज्ञस्य यदधिपत्रणे " (तस ६ २०११) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥
- १० अधिपत्रणफल्के प्रदक्षिण पुरीषेण पर्यूहति—' रक्षोहणौ ' इति ॥ युष्मा 'पर्यूहामि' इति पुरीषेण परित पूरयित्वा द्रष्टयामीति । " उपसर्गादस्यस्यह्योर्नचनम् " (पा १ ३ २९ वा ३) इति परस्मैपदम् ॥
एते बर्हिषा परिस्तृणाति—' रक्षोहणौ ' इति ॥ युष्मा परिस्तृणामीति ॥
एते अभिमृशति—' रक्षोहणौ बलगहनौ वैष्णवी ' इति ॥
- १५ फल्के प्राणोद्वादपति—' बृहन् ' इति ॥ हे मान्, 'बृहन् महान्' 'असि वीर्येण' । शतृद्ग्रात् (पा ३ २ १२५) " उगिदचम् " (पा ७ १ ७०) इति नुम् । न पर वीर्येण, अपि तु शरीरेणापि बृहन्नसीत्याह—' बृहद्ग्रां महापापाण, अययभूता ग्राणांसि गृह्यन्ते । यद्वा—गृह्यन्तीनि प्राधान शब्दकारिणोऽयया, बृहन्तो ग्राणां यस्य । गृ निगरणे । कनिप् (पा ३ २ ७५) । आटागम । यस्मादेव तस्मादिन्द्राय 'बृहती' 'वाच' 'वद । ययेन्द्र इमां वाच
- २० रक्षोहणाविति । कल्प —" अथास्यते फल्के दीर्घसोमे संतृणे भवतोऽस्तृणे एकाहे । ते ' ससृष्टे उपदधाति रक्षोहणौ बलगहनावुप दधामि वैष्णवीति । अथैने शङ्कमि परिणिहन्ति द्वाभ्या पुरस्वाद्वाभ्या पश्चाद्वाभ्यामभितोऽनवर्षणाय । प्रदक्षिण पुरीषेण पर्यूहति रक्षोहणौ बलगहनौ पर्यूहामि वैष्णवीति । अथैने बर्हिषा परिस्तृणाति रक्षोहणौ बलगहनौ परि स्तृणामि वैष्णवीति । अथैने अभिमृशति रक्षोहणौ बलगहनौ वैष्णवीति " (बौध्ना ६ २८) इति । फल्कविशेषविवक्षया रक्षोहणाविति पुंलिङ्गनिर्देश । हन्त्वेन ब्राह्मणे निरूप्यमाणत्वात् वैष्णवी इति स्त्रीलिङ्गनिर्देश ॥
बृहन्नसिति ॥ कल्प —" 'अथैतच्चमं फल्कयो' " प्राचीनप्रोक्तमुत्तरलोमोपस्तृणाति " " यज्ञ प्रतिष्ठेति " वा लोमि वा । तिरश्चमंफल्के प्राणोद्वादपति । बृहन्नसि बृहद्ग्रां ग बृहतीभिन्द्राय वाच वदेति " (बौध्ना ६-२८-२९) इति ॥ उद्वादपति पायाणेन फल्के शब्दजनयेत् । हे पायाण, एव वीर्येण 'बृहद् महान्' 'अभि । किंच बृहन्तोऽनवभूता ग्राणां यस्य स च एव 'बृहद्ग्रां ग असि । इन्द्रायभिन्द्रो यया
- १५ आना हा-सद्ये, म२-सद्ये । १६ त-वैष्णव्यौ । १७-१७ आ इ क पा-अथैने चमं फल्कयो । १८-१८ आ.क-यज्ञ प्रतिष्ठेति, त ना म२-यज्ञ प्रतिष्ठेति ।

उपरवाः]

श्रुत्वा आगच्छति । शतृषद्भावात् (पा ३.२.१२५) “ उगितश्च ” (पा ४.१.६) इति डीप् ।
 “ वृहन्महतोरुपसंख्यानम् ” (पा ६.१.१७३ वा १) इति नद्या उदात्तत्वम् । “ शिरो वा
 एतद्यज्ञस्य यद्विधिर्धानं प्राणा उपरवा हन् हन् अधिपवणे जिह्वा चर्म प्रावाणो दन्ताः ” (तैसं
 ६.२.११) इत्यादि ब्राह्मणम् । एतदुक्तं भवति—शिरःस्थानीयं हविर्धाने प्राणस्थानीयेपुपरवेपु
 हन्स्थानीयाभ्यामधिपवणफलक्राम्यां परिगृहीते जिह्वारथानीये चर्मणि दन्तस्थानीयैः प्रावभिः
 खादेनस्थानीयमधिपवं कृत्वा मुखस्थानीये आहवनीये हुत्वा प्रत्यगत्वा उदरस्थानीये सदसि
 भक्षयन्तीति । “ यो वै विराजो यज्ञमुखे ” (तैसं ६.२.११) इत्यादि च ॥

॥ इति तृतीये द्वितीयोऽनुवाकः ॥

दृणोति तथा वृहतीम् उच्चध्वनिमस्मद्यज्ञविषयां वाचं वद । त एते मन्त्रा उपेक्षिताः ॥ फलकयोरत्यन्त-
 संश्लेषं निषेधति—“ हन् वा एते यज्ञस्य यदधिपवणे न सं तृणस्यसंतृणे हि हन् ” (तैसं ६.२.११) इति । १०
 हन् “मुखस्याऽऽधारफलके सोमाभिपवाधारफलके” । संतदंनं रज्जुबन्धनादिना दृढसंश्लेषः, तमत्र न
 कुर्यात् ॥ तत् द्विरात्रादौ प्रसङ्गाद्विधत्ते—“ अथो खलु दीर्घसोमे संतृणे ष्टस्य ” (तैसं ६.२.११) इति ।
 आवृत्तत्वात् सोमस्य दीर्घत्वम् । अभिपववाहुल्यात् दाढ्यार्थं तत्र संतदंनम् ॥ अथ रूपकेणोपरवात्
 प्रशंसन् प्रसङ्गात् समिचितं सदसि सोमभक्षणं विधत्ते—“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विधिर्धानं प्राणा उपरवा
 हन् अधिपवणे जिह्वा चर्म प्रावाणो दन्ता मुखमाहवनीयो नासिकोत्तरवेदिरुदरं सदो यदा खलु वै जिह्वया
 दत्स्वधि खादत्यय मुखं गच्छति, यदा मुखं गच्छत्ययोदरं गच्छति, तस्माद्विधाने चर्मवाधि प्रावभिरभि-
 पुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्ति ” (तैसं ६.२.११) इति । अत्राभिपवहोमां
 विधेयस्य भक्षणस्य निमित्तम् ॥ पुनरप्युपरवस्तुल्यै प्रकारान्तरेण रूपकं परिकल्प्य तद्वेदंनं प्रशंसति—
 “ यो वै विराजो यज्ञमुखे दोहं वेद दुह पूर्वनामियं वै विराट् तस्यै त्ववचमोषोऽधिपवणे स्तना उपरवा
 प्रावाणो जत्सा ऋत्विजो दुहन्ति सोमः पयो य एवं वेद दुह पूर्वनाम् ” (तैसं ६.२.११) इति । २०
 अग्निष्टोमे द्वादशसु स्तोत्रेषु विद्यमाना ऋच आवर्त्यमानाः सस्यो नवतिः संपद्यन्ते । तत्र नवसु दशकेषु
 प्रत्येकं विराट्छन्दोऽक्षरसंख्याऽस्तीत्ययं यज्ञो विराडित्युच्यते । एतदेवाभिप्रेत्य सप्तमकाण्डस्य प्रथमानुवाके
 समागम्यते—“ विराजमभि संपद्यते ” (तैसं ७.१.१) इति । सोऽयं “यज्ञरूपो विराटत्र कामधेनुत्वेन
 निरूप्यते । इयं च मह्यवेदिरिव विराटाख्या धेनुस्तस्या धेनोर्या त्वक् तद्वेदमास्तृतं चर्मे । ऊच धामीनभारः
 तद्रूपं फलकद्वयम् । एवमन्धधोज्यम् । परेषुः कर्तव्यस्य यज्ञस्थायं कल्पः प्रारम्भोऽन्तःपातित्वात् मुखं,
 तस्मिन् मुखे विराजो धेनोर्दोहनप्रकारं यो वेद स एनां कामधेनुं सर्वथा वुग्धे । “ य एवं वेद दुह पूर्वनाम् ”
 इति पुनर्वचनमुपसंहारार्थम् । सेयमुपरवप्रशंसति केचित् । स्वतन्त्रोपास्तित्विधिरित्यन्ये । यथा सप्तम-
 काण्डान्तेऽश्वमेधप्रकरणे—“ उपा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः ” (तैसं ७.५.२५) इति स्वतन्त्रोपास्तित्वात्
 तद्वत् । तस्याश्च स्वातन्त्र्यं नृहदारण्यकस्याऽऽदौ (बृउ १.१) विस्वष्टम् । एतादृशानां वाचनानां कर्मप्रकरणा-
 दुत्कर्ष उत्तरमीमांसायां “ गुणोपसंहारपादे मनश्चिदाद्यधिकरणे निर्णीतः (असू ३.३.४४-५२) । तस्मादुत्कर्षे
 स्वातन्त्र्यम्, अनुत्कर्षे तु स्तुतिरथेनोपरववाक्याद्भवति, इत्याकारद्वयमभ्युपेयम् । जवेष्टेश्वानुमांस्थानां च
 राजसूयान्तःप्रयोगवह्निप्रयोगो यथा तद्वेदवद्भवति ॥

१९. कर्त्त. म२—मुखस्याधरोत्तरफलके । २०. म२—वाधारं तत्फलके । २१. आ. ना. हा—
 यज्ञः । २२. आ. ना. हा—गुणोपसंहारे । २३. इ. उ.—राजसूयान्तःप्रयोगे वह्निःप्रयोगश्च; ना. हा—राजसूयान्तः-
 प्रयोगः वह्निःप्रयोगः ।

अत्र विनियोगसंग्रह —

“स्रनेदुपरवान रक्ष इद तन्मृदमुद्वपेत् ।

गाय तत्रात्रवाधेत किं स्वामी पृच्छतीतर ॥ १ ॥

भद्रमिस्त्र्याह तत्रावित्याह स्वामीतर प्रति ।

५ विराट् चतुर्भि संस्वर्णो रक्ष पञ्चस्कृत्क्रिया ॥ २ ॥

रक्षोऽधिपवणाख्ये तु फल्के स्थापयेत्तथा ।

पर्युष्टा^{२४} परित स्तृत्वा मन्त्रयेच्च वृद्धक्षिति ॥

उपानुस्रजनाश्मानः सादयेद्दिशतिर्भेता ॥ ३ ॥” इति ॥

अथ भीर्मासा ॥ तृतीयाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम्—

१० भद्र तन्नां सहेत्येतत् कस्मिन् स्वामिनि युज्यते ।

द्विरश्रुत्या भवेदेतदध्वर्युयजमानयो ॥” (जैन्या ३.८.२२) इति ॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धानमण्डपे सोमाभिरवाधारयो फलकयोरधस्तात्तत्सुवामेष्टयादिदिक्षु^{२५}

चत्वार उपरवनामका गावां बाहुमात्रजाता अधोभागे परस्परमितलिता ऊर्ध्वभागे परस्परं प्रादेशामात्र-

व्यवहिता धर्तन्ते । तेष्वेकस्मिन्पुपरवे यजमानो दक्षिणहस्त प्रसारयति । तथैवाध्वर्युरन्यस्मिन् स्वहस्तं

१५ प्रसार्याघस्ताद्यजमानहस्तं गृह्णाति । तदा यजमान ‘क्विमत्र’ इत्यनेन मन्त्रेण फल पृच्छति । अध्वर्युश्च

‘भद्रम्’ इत्यनेन मन्त्रेणोत्तरं धृते । ततो यजमान ‘तन्नो सह’ इत्यनेन मन्त्रेण तरकले स्वकीयत्वेन

स्वीकरोति । तस्मात् यजमानस्यैतदिति चेत् । नैवम् । ‘नौ’ इत्यनेन द्विवचनेन ‘सह’ इत्यनेन चोभय-

गामितयैव स्वीकारात् ।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

२० “संतृचे दीर्घसोमे तरप्रहृतौ विहृतायुत ।

दीर्घस्य सोम इत्युक्तेः प्रहृतावस्तु तर्धनम्^{२६} ॥

मामानाधिकरणस्य पष्ठीतो बलवत्त्वत ।

दीर्घयुक्तेऽन्यसस्यादायुत्कर्षोऽन्यत्र बाधनात् ॥”

(जैन्या ३.३.३९-४०) इति ॥

२५ ज्योतिष्टोमे श्रूयते— “दीर्घसोमे सतृचे छत्तै^{२७}” (तैत्ति ६.२.११) इति । सोमयागविशेषो

दीर्घसोम । कस्मिन् सोमाभिरवाधारयोरधिपवणफलकयो संतर्दनं कार्यम् । अन्योन्यवियोगेन शैथिल्य

मा भूदिति “दृढसंश्लेष सतर्धनम् । तदेतत् प्रकरणबलात् प्रहृतौ विनिविशते । न च तत्र दीर्घसोमत्वानुप-

पत्ति । दीर्घस्य सोमः इत्येव “दीर्घशब्दस्य यजमानविशेषणत्वेनाप्युपपत्तेरिति प्राप्ते द्रूम — “पष्ठीसमासात्

कर्मधारयो बलीयान्” इति वक्ष्यते* । तथा सति दीर्घत्व सोमस्य धर्मो न तु यजमानस्य । नन्वेवमपि प्रहृ-

३० तिभूतस्य सोमस्येतिपक्षपेक्षया दीर्घत्वमस्येवेति चेत् । न । सोमशब्देनैव तद्वगतौ दीर्घशब्दवैयर्थ्यात् । न

हि इतिपक्षपेक्षया ह्रस्व कश्चित् सोमोऽस्ति, यस्य ध्यातृत्वे दीर्घशब्द प्रयुज्येत । तस्मात् प्रहृतिरूपं

ह्रस्वस्योम ध्यातृत्वमित्युक्तं दीर्घशब्द । मिहृतिपक्षपादिषु प्रहाधिक्येन दीर्घत्वम् । तस्माद्वाच्येन प्रकरण

२४ इ उ पा-पर्युष्टय । २५ क-सदनारमानम् । २६ आ-ध्यादिविदिक्षु । २७. तं. म२-

दर्शनम् । २८ इ उ ना. पा. हा-‘धृत्तै’ नास्ति । २९. आ-दृढसंश्लेष । ३०. आ-दीर्घत्वस्य, इ. उ.

३५ ना. पा. भां हा-दीर्घस्य । * [द्र. जैन्या ६.१.१८, शावरमाध्य-जैम् ६.१.५१-५२] ।

उपरवाः]

वायित्वा विकृतिषु तन्निवेदाः । प्रकृतौ तु दीर्घशब्दस्य बाधः पूर्वमुक्तः । संतर्दनबाधश्च साक्षात् श्रूयते—
“ हनू वा एते यज्ञस्य यदधिपवणे न संतृण्ण्यसंतृण्णे हि हनू ” (तैसं ६.२.११) इति । तस्मान्न प्रकृतौ
निवेदाः ।

तत्रैव पञ्चमपादे चिन्तितम् —

“ आख्यातचोवपट्कारा एव किं भक्षहेतवः ।

किं नाऽभिपवहोमौ च तत्राद्योऽस्तुक्तया दिशा ॥

हविर्धानेऽभिपुत्याय हुत्वा सदसि भक्षयेत् ।

इति श्रुतस्वतस्तौ च भक्षहेतु यथेतरे ॥ ” (जैन्वा ३.५.१८-१९) इति ॥

११-“ प्रैतु होतुश्चमसः ” (शंवा ४.२.१.२९) इत्यत्र^{११} समाख्या भक्षहेतुः; हारियोजनवाक्यं;

‘ वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः ’ इत्यत्र वपट्कार इत्येवमुक्तत्वात् त्रय एव भक्षहेतवः^{१२} इति चेत् । सैवम् । “ हवि-

र्धाने चर्मन्नाधि प्रावभिः अभिपुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्जः परेत्य सदसि भक्षयन्ति ” (तैसं ६.२.११)

इति श्रूयते । उत्तरवेद्याः प्रतीचीने सदसः प्राचीने मण्डपेऽभिपवः, उत्तरवेद्यां होमः, सदसि भक्षणम् ।

तत्राभिपवहोमयोर्वचनान्तरप्राप्तयोरविधेयतया^{१३} तौ निमित्तत्वेनानूद्य भक्षणं विधीयते तस्मात् समाख्यादि-
वत् पृतयोरपि हेतुत्वमस्ति ।

१२-“ पद्याध्यायस्य चतुर्थपादे ” चिन्तितम्—

“ अभिपुत्या ततो हुत्वा सादेदेकैकहेतुता^{१४} ।

संहत्य वा निमित्तोक्तौ साहित्याविधिलोऽग्रिमः ॥

होमाभिपवकर्ताऽत्र भक्षाङ्गत्वेन चोच्यते ।

निमित्तताऽऽर्थिकी तस्मात् साहित्यं हेतुगं मतम् ॥ ”

(जैन्वा ६.४.१०-११) इति ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ हविर्धाने चर्मन्नाधि प्रावभिरभिपुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्जः परेत्य

सदसि भक्षयन्ति ” (तैसं ६.२.११) इति । तत्राभिपवहोमयोरैकैक एव भक्षहेतुः । साहित्यस्याविधेय-

त्वात् । अभिपवहोमावत्र निमित्तत्वेनोच्येते । तत्र साहित्यविधौ वाक्यं भिद्येत । अभिपवहोमौ भक्षहेतुः ।

तौ च सहितविरत्येवं तद्भेदः । तस्मात् साहित्यस्याविधेयत्वाद्भिपवहोमयोः प्रत्येकं भक्षणनिमित्तत्वमिति

प्राप्ते द्रुमः—नात्र निमित्तमुपन्यस्यते, किंतु होमाभिपवयोः कर्ता भक्षणं प्रत्यङ्गत्वेन पूर्वमप्राप्तत्वाद्भिधीयते ।

तथा सत्पभिपवहोमयोर्भिमित्तत्वं प्रतीयते तदार्थिकमिति वाक्यभेदद्वयोपामावात् साहित्यं प्रतीयमानं

विवक्षितमिति^{१५} सहितयोरैव तयोर्निमित्तत्वम् ॥^{१६} अत्र सर्वेषां^{१७} यज्ञुष्वात् नास्ति छन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

३१-३१. इ.उ.ना.पा.हा-होतुरिलत्र । ३२. आ.ना.हा-‘ भक्षहेतवः ’ नास्ति । ३३. आ. ३०

इ.क.ना.पा.म.र.हा-अभिधेयतया । ३४-३४. इ.उ-पष्टस्य चतुर्थे । ३५. क.ना.पा-हेतुना । ३६. तं.म.र.

मै१-संहतयोरैव । ३७. इ.उ.तं.पा.भां.म.र.मै१.हा-तत्र । ३८. तं.म.र.मै१-यज्ञुषाम् ।

तैसं २५

विभूरसि प्रवाहणो*

विभूरिति वि-भू । असि । प्रवाहण इति प्र-वाहन ।

अथ धिष्ण्यनिवपनमन्त्रा । “ चात्वालाद्धिष्णियानुप वपति ” (तैस ६ ३.१) इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्राग्नीध्रीयादयोऽष्टो न्युप्यन्ते । आहग्नीयादयोऽष्टाननुदिश्यन्ते । “ न्यन्ये धिष्णिया उप्यन्ते नान्ये ” (तैस ६ ३.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ।

तत्राग्नीध्रीय निवपति । चात्वालात् पुरीष सिकता इति गृहीत्वा परिमण्डल धिष्ण्य करोति—‘ विभू ’ इति ॥ ‘ रौद्रेणानीकेन ’ इत्यादि सर्वात्रानुप्यन्ते । आधेयामिधर्मा आधारेपू-
 चर्यन्ते । विविध भवितासीति विभू । “ आग्नीध्रात् धिष्णियान् विहरति ” (तैस ६.३.१) इति सर्वाधिष्णिययोनित्वात्, विभूरित्युच्यते । “ भुव. सन्नान्तरयो ” (पा ३ २.१७९) इति
 २० क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २-१३९) । यत् एवनिधोऽसि तस्मात् प्रवाहण त्व प्रकर्षेण हविषा वाहयित्वा स्वात्मनान्यैश्च धिष्ण्याधाररग्निभिः । बहुतेर्ष्यन्ताद्बहुवचनात् कर्तरि करणे वा ल्युट् (पा ३ ३ ११३, ११७) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।
 “ लिति ” (पा ६ १ १९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । “ कृत्यच ” (पा ८ ४ २९) इति णत्वम् । यद्वा—वाह प्रपत्ने । तस्मात् ल्युट् (पा ३ ३ ११३) । यद्वायं प्रकर्षेण व्याप्रियमाण इति यावत् । रौद्रेण क्रूरेण अनीकेन सैन्येन । रौद्रमि रौद्रम् । यथा रौद्रगण मृतो भवति एवमन्यदपि यत्कूर तद्रौद्रम् । “ सत्रायां च ” (पा ५ ३ ९७) इत्युप्यन्त्यस्य क्त देवपयादित्वात् छप् (पा ५ ३.१००) । “ सत्रायामुपमानम् ” (पा ६.१ २०४) इत्याद्युदात्तत्वम् । “ स्मिगन्तस्योपमेयनामधेयस्य ” (फि ३९) इति वा । हे अग्ने, अन्याधार मा पाहि रक्ष । विपृहि पूय च मा काम । पृ पालनपूरणयो अनुदात्त उदात्तेत् जुहोत्यादिक ।
 २० “ अतिपिपल्योश्च ” (पा ७ ४ ७७) इत्यभ्यासस्य इत्वम् । यद्वा—पिपृहि तृप्य अस्मासु सानुग्रहो भव । पृ प्रीतो मौसादिक उदात्तेत् । “ बहुल छन्दसि ” (पा २ ४ ७६) इति शय इत् । “ बहुल छन्दमि ” (पा ७ ४ ७८) इत्यभ्यासस्य इत्वम् । मा च मा हिंसी । अत्र “ चादिछोपे निभाषा ” (पा ८ १-६३) इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते, अपदात् परत्वाद्द्वितीया न निहन्यते, तृतीया तु निहन्यत एव ॥

२५ द्वितीयोऽनुगर्क इविद्योन्नगतोपरवनिर्माणमुक्तम् । ध्यायशिष्टेभ्याग्नीध्रीयसद प्रभृतिस्थानेषु धिष्णियाम् तृतीयेऽनुवाकेऽभिधीयन्ते ।

१० १० १ मै-सर्वधिष्ण्यादित्वात् । २-२ तत्र वि प-छद् इव रौद्रा १; * [क्तिप्सूनपाठे ‘ छ्वन्तस्योपमेयनामधेयस्य ’ इति सूत्रम् । द्र. निकौ-स्मिगन्तस्येति पाठान्तरम् । स्मिगिति छप प्राचा सत्ता ।]
 ३ तं ति वि-आयस्व ।

धिष्णिषाः]

वह्निरसि हव्यवाहनः* श्वत्रोऽसि प्रचेतास*

वह्निः । असि । हव्यवाहन इति हव्य-वाहनः । श्वत्रः । असि । प्रचेता इति प्र-चेताः ।

होतुर्विष्णुं निवपति— वह्निरसि' इति । 'वह्निरावाहने वर्तते । "वहिष्त्रिं"

(उ ५.००) इत्यादिना निप्रत्ययः । तत्र 'हि निदित्युच्यते' । वह्निः 'असि देवानामावाहकोऽसि आह्वातासीति यावत् । आह्वय तेभ्यो हव्यानां हविषां वोढा प्रापयिता चासि । "हव्येऽन्तः-पादम्" (पा ३.२.६६) इति व्युट् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ॥

मैत्रावरुणस्य विष्णुं निवपति— 'श्वत्रोऽसि' इति ॥ आशुशब्दस्य पूर्वापरवर्णविपर्ययः । आशु व्राता 'श्वत्रः । मित्रमेव तथा करोति । "आतोऽनुपसर्गे कः" (पा ३.२.३) इति कः । "क्रियाविशेषणानामपि कर्मत्वात् । यथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४), यद्वा— "आशु सर्वदा 'अतति' गच्छतीति श्वत्रः । मित्रमेव तथा करोति । सर्वथा व्युत्पत्त्यनव-धारणाभावगृह्यते । अत सातत्यगमने । "दादिभ्यश्चसि" (उ ६.१९) इति त्रन्प्रत्ययः । "त्रिचक्रादीनामन्तः" (पा ६.२.१९९ वा १) इत्यन्तोदात्तत्वम् । "तितुत्रं" (पा ७.२.९) इतीट्प्रतिषेधः । प्रकृष्टं चेतयतीति 'प्रचेताः । चिती संज्ञाने । "गतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं च" (द्र.उ ६.७६) इति तस्मादनुप्रत्ययः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । प्रचेताः वरुणः । एवं मित्रावरुणसंबन्धिनो मैत्रावरुणस्य विष्णुं ताभ्यामभेदेन स्तुयते ॥

विभूरिति ॥ कल्पः— "आग्नीध्रं द्रुत्वा' रभ्येनोद्धत्वावोक्ष्य चात्वालुरीषं सिकवा इति निवपति विभूरसि प्रवाहणे रौद्रेणाग्नीकेन पाहि मान्ने पिष्टुहि मा मा हि'सीरिति । तं परिमण्डलं धिष्णियं करोति । अथैनं सिकताभिराभ्राशितं करोति । अथान्तःसदसि धिष्णियाक्षिवपति होतुः प्रथमं वह्निरसि हव्यवाहन इति । श्वत्रोऽसि प्रचेता इति दक्षिणतो मैत्रावरुणस्य । तुयोऽसि विश्ववेदा इत्युत्तरतो ब्राह्मणाच्छंसिनः । उशिगसि कविरित्युत्तरतः पितुः । अह्वारिरसि बभ्रारिरित्युत्तरतो नेष्टुः । अवस्युरसि दुवस्वानित्युत्तरतोऽच्छावाकस्य । अथ दक्षिणे वेचन्ते माजोलीयं निवपति शुन्स्युरसि माजोलीय इति । सर्वेन्वेव रौद्रमनुचतैरिति ।...। अथाष्टावमुदिशति । सत्राढसि कृशानुरित्याहवनीयमुपतिष्ठेत् । परिपद्योऽसि पवमान इत्यास्तावम् । प्रतक्रासि नभस्वानिति चात्वालम् । असंभृद्योऽसि हव्यसुद इति पशुश्रपणम् । शंथ सदसो द्वारि तिष्ठशौद्रुमरीमुपतिष्ठव ऋतधामाऽसि सुवज्योतिरिति । मरुज्योतिरसि सुवधोमेति ब्रह्म-सदनम् । अथात्रैव तिष्ठन् गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽजोस्येकपादिति । अह्निरसि दुष्पिन्य इति यं प्रहास्यन्तो भवन्ति । (यौश्रौ ६-२९) इति ॥ अत्र 'रौद्रेण' इति वाक्यं सर्वमन्त्रोपेतत्वाद्गन्ते समान्नायते आभ्राशितं समन्ताद्यथा न भ्रष्टयति तथा करोति शुभ्रं वा करोति । हे माग्नीधीय, 'स्वतोऽन्यधिष्णियं विहरंस्त्वं' 'विभूः 'असि विविधं भवसि । हविषां प्रवाहयित्वाव । प्रवहणः असि । हे होत्राय, त्वं वः 'वह्निः

४. वि-वह्निराह्वाने । ५-५. तं-वह्निरित्युच्यते; वि-ह निदित्युच्यते । * [द्र.चीरदेव-परिभाषा वृत्ति ५४— "क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता च" ।] * [द्र. निरुक्त ५.३— "आशु अतन् भवति" ।] ६. वि.मै- 'अतति' नास्ति । ७. मै-प्रकृष्टः ।

१-१. आ-आग्नीधीयं गत्वा; इ.उ-आग्नीध्रं गत्वा; तं-आग्नीध्रं गत्वा; मरु-आग्नीध्रं भूत्वा

२-२. क-स्वतोऽन्यधिष्णियविहरणात् ।

तुथोऽसि विश्ववेदा* उशिगसि कवि-*

तुय । अमि । विश्ववेदा इति विश्व-वेदा । उशिक् । असि । कवि ।

ब्राह्मणाच्छसिनो पिष्य निरपति—' तुयोऽसि ' इति ॥ १ तुय नामाम्नि दक्षिणा-

निमागकृत । " तुयो ह स्म व विश्ववेदा देवाना दक्षिणा वि भजति " (तैस ६ ६ १) इति

५ ब्राह्मणे तुय प्रसिद्धः । स एव त्वम् १ असि इति स्तुयते विमागसामर्थ्यं प्रकटयितुम् । अयमपि

हि " ब्राह्मणानि निभय " शसति । तु इति सांज्ञे धातु (पा ७-३ ९५) वृद्धिकर्मा ।

" पातृनुदि " (उ १७२) इत्यादिना पित्रत्यादिभ्यो निधीयमान यक्प्रत्ययो बहुल्यचन-

दस्मादपि भजति । महानित्यर्थ । यद्वा—स्तौते यस्याद्यर्णलोप । ययोक्तम्—" द्वां चापरौ

वर्णनिहारनाशौ " (इ काशिका पा ६ ३ १०९) इति । स्तुत्य इत्यर्थ । विश्व वेति निन्दतीति

१० वा १ विश्ववेदा । " गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च " (उ ६७६) इति कारकपूर्वादसुन्-

प्रत्यय । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरग्रहणस्य बहुव्रीहिस्वरस्योपलक्षणत्वात् " बहुव्रीहौ विश्व सजायाम् "

(पा ६ २-१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सर्वधनो वा ॥

पोतुधिष्यं निरपति—' उशिगसि ' इति ॥ पोतारौ देवकरी । यथा—" मन्त्रा पोतारा

कवी प्रचेतसा " (तैत्रा ३-६ २) इति । अतोऽस्यापि तद्रूपेण स्तुति । १ उशिक् कमनीय

१५ स्पृहणीय । वश कान्तौ । " वश किञ्च " (उ २३९) इति इजिप्रत्यय । १ कविः क्रान्तदर्शन-

सूक्तिमार्गाणा ऋषा । कु शब्दे । " अच इ " (उ ५८८) इतीप्रत्यय ॥

नेटुधिष्यं निरपति—' अङ्घारिः ' इति ॥ द्वावेताप्रतिशेषौ । यथा—" स्वान

भ्राजाङ्घारि वम्भारे " (तैस १ २ ७) इति । तावन्न स्तुयते । अङ्घमाना स्वमार्गप्रच्युता

वरयो यस्य सोऽङ्घारिः, अङ्घमानारि १ अङ्घारिः । ज्ञानचो लोप । यद्वा—पचाद्यजन्त

२० (पा ३ १ १३४) ममस्यते । एव वम्भ्रम्यमाणारि १ वम्भारि । भ्रमेर्यद्बहुव्रीहितात् पचाद्यञ्

(पा २-४ ७४, ३-१-१३४) । रेफमकारयोल्लोप । निरुष्टैर्यतया व्यावृत्त्य वम्भ्रम्य-

माणश्चम । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २-१) । " अनुपदेशात् " (पा ६ १

१८६) इति लभार्थमातुकानुदात्तने धातुस्वर । अरिमन् पक्षे वृषादिवात् (पा ६-१ २०३)

१ इष्यवाहन तद्रूप १ असि । हे मैत्रावरुणीय, १ श्वात् ३ मित्र १ प्रचेता १ वरुणः तद्रूपयस्व १ नासि ।

२५ हे ब्राह्मणाच्छसिसन्धिन्, " तुयो ह स्म वै विश्ववेदा देवाना दक्षिणा वि भजति " (तैस ६ ६-१) इत्या

न्भावो विश्वामित्रो य १ नुय तद्रूप १ असि । हे पोत्रीय, त्वम् १ उशिक् कमनीय १ कवि विद्वानमि ।

८-८. त ति-ब्राह्मणान् विष्टुय, त्रि-ब्राह्मणान् विभज्य । ९. प-शब्देने ।

३ इ-अ ना पा मां-ज्ञा—धात्रोऽसि ।

धिष्णियाः]

रह्यारिरसि वम्भारि*रवस्युरसि दुर्वस्वा*ञ्जुन्ध्यूरसि मार्जालीयः*
सुम्राडिति कृशानुः*

अह्यारिः । असि । वम्भारिः । अवस्युः । असि । दुर्वस्वान् । शुन्ध्युः । असि । मार्जालीयः ।
सुम्राडिति सम-राट् । असि । कृशानुरिति कृश-अनुः ।

पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वे द्रष्टव्यम् । यद्वा—वम्भमदरिवम्भारिः इति शत्रन्तः (पा ३.२.१२४)
समस्यते । स च “अभ्यस्तानामादिः” (पा ६.१.१८९) इति आद्युदात्तः ॥

अच्छावाकस्य धिष्यं निवपति—‘अवस्युः’ इति ॥ वातविशेषवचनावेतौ । यथा—
“अवस्यवे त्वा वाताय स्वाहा । दुवस्वते त्वा वाताय स्वाहा” (तैआ ४.९) इति ।
तत्संबन्धित्वेनास्य स्तुतिः । अत्र रक्षणे । अवतेरसुप्रत्ययः (उ ६३८) । तदिच्छति सर्वेषामिति
“छन्दसि परेच्छायामपि” (काशिका, पाभा ३.१.८) इति क्यचि, “क्याच्छन्दसि” (पा ३.२.
१७०) इत्युप्रत्ययः । *दुवस्यतिः परिचारकर्मा कण्ठवादिः (पा ३.१.२७) । प्रातिपदिकत्वपक्षे
“तदस्याल्पस्मिन्” (पा ५.२.९४) इति मत्तुप् । परिचरणवान् सर्वैः “परिचर्य इत्यर्थः ।
वृषादिवादाद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.२०३) । निपातो वायं द्रष्टव्यः ॥

मार्जालीयं निवपति—‘शुन्ध्युः’ इति ॥ शुन्ध्युः शोधयिता, पात्रप्रक्षालनस्थानत्वात् ।
“यजिमनिञ्चुन्धि” (उ ३०७) इत्यादिना युच्प्रत्ययः । वर्णव्यत्ययेन दीर्घत्वम् । मृज्यन्ते
पात्राणीति “मार्जालीयः । “स्याचतिमृजेरालञ्ज्वालजालीयचः” (उ १२१) इत्यालीयच्-
प्रत्ययः । “उपोत्तमं रिति” (पा ६.१.२१७) इत्युपोत्तमस्योदात्तत्वम् । त्वयि कृतमार्जनानां
पात्राणां शोधयितासित्यर्थः । एवमद्यौ न्युप्यन्ते ॥

आथाष्टावनुदिश्यन्तेऽनुक्रमेण संकीर्त्यन्ते उपतिष्ठमानेन । आहवनीयमुपतिष्ठते—‘सम्राट्’
इति । सम्यक् राजतीति ‘सम्राट् । “सस्मृद्विष” (पा ३.२.६१) इत्यादिना क्विप् । “मो
राजि समः कौ” (पा ८.३.२५) इति मकारः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।
कृशा अल्पा अनत्रः प्राणिनो यस्मिन् सः कृशानुः । वस्मिन् सम्यक् राजति सर्वे प्राणिनः
स्वल्पवीवशरारैश्वर्या भवन्ति तादृशः असि इत्यर्थः । कृश अल्पीभावे । इगुपधलक्षणः कः (पा
३.१.१३५) । भृमृशीप्रभृतिभ्यो विधीयमान उप्रत्ययो (उ ७) बहुल्वचनादनितेरपि भवति ॥

हे नेष्टीय, सोमरक्षकौ यौ अह्यारिवम्भारिनामकौ तद्रूपः असि । हे अच्छावाकसंबन्धिन्, “अवस्यवे त्वा
वाताय स्वाहा दुवस्वते त्वा वाताय स्वाहा” इत्याम्नातौ यौ अवस्युदुवस्वन्तौ वातविशेषौ तद्रूपः असि ।
हे मार्जालीय, त्वं शुन्ध्युः शोधकः पात्रप्रक्षालनेन लेपमार्जनस्थानभूतः धसि । हे आहवनीय, सम्यक्

*[उ. निघण्टु ३.५.५] । १०. तं-ति.धि.पं-परिचर्यते ।

४. तं.म२-नामानौ ।

परिपद्योऽसि पर्वमानः* प्रतक्कासि नमस्वान*संमृष्टोऽसि हव्यसूद*

ऋतधामाऽसि सुवर्ज्योतिर*

परिपद्य इति परि-सथ । असि । पर्वमान । प्रतक्केति प्र-तका । असि । नमस्वान् ।

असंमृष्ट इत्यसं-मृष्टः । असि । हव्यसूद इति हव्य-सूद ।

५ ऋतधामेत्यत-धामा । असि । सुवर्ज्योतिरिति सुव-ज्योति ।

आस्तावमुपतिष्ठते—'परिपद्योऽसि' इति ॥ परितः सीदन्त्यस्मिन्निति -'परिपद्य ।

"शक्तिसहोश्च" (पा ३.१.९९) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्, "कृपत्युदो बहुलम्"

(पा ३.३.११३) इति बहुल्यचनाद्वा अधिकरणे यत्प्रत्यय । "सदिरप्रते" (पा ८.३.६६)

इति पत्वम् । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । "यतोऽनात्" (६.१.२१३)

१० इत्याद्युदात्तत्वम् । पर्वमान शोधन कुर्वन् । "पूह्यजो ज्ञानन्" (पा ३.२.१२८) इति ज्ञानन्प्रत्ययः । पूह् पवने भावादिक । बहिष्पवमानसवन्नाद्वा पर्वमान इत्युच्यते ॥

चात्वाल्मुपतिष्ठते—'प्रतक्का' इति ॥ 'तकतिर्गतिकर्मा । प्रकृष्टा' गतिर्गमन प्रतक् ।

तत्र हि ऋत्विग्यजमाना 'बहिर्माजनाथं गच्छन्ति । तदस्यास्तीति 'प्रतक्का । "छन्दसीवनिर्पा" (पा ५.२.१०९ वा २) इति वनिप्रत्ययः । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।

१५ यद्वा—प्रकर्षेण गच्छन्ति ऋत्विग्यजमाना इति प्रतक्का । "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" (पा ३.२.७५) इति वनिप्रत्ययः । 'नमस्वान् उद्धृतपुरीषत्वेनावकाशान् ॥

पशुश्रपणमुपतिष्ठते—'असमृष्टः' इति ॥ असमृष्ट अविनाशितः । मृश आमर्शने ।

अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । रक्ष प्रमृतिभिरपरासृष्ट 'असि इति यावत् ।

हव्याना हृदयादीना सूद पाचक । पूद क्षरणे । पाकविशेष क्षरणम् । "कर्मण्यण्" (पा ३.२.१) । "कूलसूदस्थलकर्पा. सन्नयाम्" (पा ६.२.१२९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

सदसो द्वारि तिष्ठन्नौदुम्बरीमुपतिष्ठते—'ऋतधामा' इति ॥ ऋत सत्य यज्ञो वा, तद्

धाम स्थान यस्या सा 'ऋतधामा । यद्वा—ऋत माम तन्नाम यस्याः । तन्मूले हि साम गीयते ।

"औदुम्बरीं स्पृष्टोद्गायेत्" (द्र. छात्र्यापनश्रौसू २.६.२) इति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा.६.२.१) । ऋतशब्दो निष्ठान्तोऽन्तोदात्तः (पा ३.२.१०२) । सुन स्वर्ग आदित्यो वा ।

२५ राजमान 'कृन्नात्' असि । हे आस्ताव स्तोत्रस्थान, 'परिपद्य परितः सीदन्त्योऽसि' पर्वमान पत्

'असि । हे चात्वाल, कृष्णविषाणत्यागार्थं 'प्रतक्का 'प्रकृष्टगमनविषयः 'नमस्वान् अन्तरवकानानान् 'असि ।

हे पशुश्रपणप्रवेश, राक्षसे. 'असमृष्ट' 'हव्यसूद हृदयादिहव्यपाचकोऽसि । हे औदुम्बरी, स्वम् 'ऋत-

धामा सामयानाम् ऋतम् अवश्यभावि धामोपवेशानस्थानं यस्यास्तादृशी 'सुवर्ज्योति उद्धृतत्वेन स्वर्ग-

* [द्र. निष्कत् २.१४.५८] । ११. ति त्रि म-प्रहृष्टम् । १२ तं ति त्रि पं-हृदिर्माजनाथम् ।

** [द्र. निष्कत् ४.१९] ।

ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धामा^१ऽजो^२ऽस्येकपाद^३—*

ब्रह्मज्योतिरिति ब्रह्म-ज्योतिः । असि । सुवर्धामेति सुवर्-धामा ।

अजः । असि । एकपादित्येक-पात् ।

तत्रस्थं ज्योतिर्दीप्तिः यस्याः सा ^१सुवर्ज्योतिः उच्छ्रितत्वात् । “ सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यो वाचोत्तरपदलोपश्च ” (द्र. पाभा २-२-२४ वा १२) इति समासः । “ न्यङ्स्वरां स्वरितौ ” (फि ७४) इति स्वःशब्दः स्वर्यते ॥

ब्रह्मसदनमुपतिष्ठते—‘ ब्रह्मज्योतिः ’ इति ॥ ब्रह्म ^१बृहत् ज्योतिर्दीप्तिर्यस्य सः ^२ब्रह्म-ज्योतिः धिष्ण्यः । “ बृहेर्नलोपश्च ” (उ २७४) इति मन्त्रत्ययान्तो ब्रह्मशब्दः । यद्वा—द्योतत इति ज्योतिः । “ द्युतेरिसिन्नादेशे जः ” (उ २७५) इति इसिन्प्रत्ययः । द्योतमानो ब्रह्मा यत्र स ब्रह्मज्योतिः । द्योतमानब्रह्मेति यावत् । आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः (पा २-२-३७) । ब्रह्मसदने हि ब्रह्मा द्योतते । ^३सुवः स्वर्ग इव धाम स्थानमिवावस्थानं^४ यस्मिन् सः ^५सुवर्धामा । उपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिसमासः (पा ६-२-२) । यद्वा—सुष्ठु अर्थते गम्यते इति स्वः । अर्तेर्विचि (पा ३-२-७५) गतिसमासः (पा २-२-१८) । ^६यद्वा—सुखमुच्यते । सुखनामसु हि ‘ सुवः सुखम् ’ इति निरुक्तकाराः पठन्ति । सुखं धाम स्थानं यत्र तादृशं, तत्र हि ब्रह्मा सुखमास्ते ॥

^१अत्रैव तिष्ठन् गार्हपत्यमुपतिष्ठते—‘ अजोऽसि ’ इति ॥ जायन्ते उत्पद्यन्तेऽस्मादाहवनीयादय इति ^२अजः । “ जनेर्दश्च ” (द्र. पा ३-२-९७) इति जनेर्दप्रत्ययः । टिलोपः (पा ६-४-१४३), धातोश्चाडागमः । यद्वा—न जायत इत्यजः, नित्य इति यावत् । “ अन्येष्वपि दृश्यते ” (पा ३-२-१०१) इति डः । नञ्युपपदत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) । यद्वा—अजान्ति गच्छन्त्यस्मादाहवनीयादय इत्यजः । अज गतिक्लेषणयोः । “ वज्रैर्वैकाशियानम् ” (पा ३-३-५८ वा ४) इति कः । बहुल्लवचनार्हिभावाभावः । ष्यन्ताद्वा पचाद्यच् (पा ३-१-१३४) । “ बहुलं संज्ञाछन्दसोः ” (द्र. उ १९०) इति णिडक् । आहवनीयादीनां गमयिता अजः । एकः पादोऽस्येति ^३एकपात् । “ संख्या सुपूर्वस्य ” प्रकाशिका ^४असि । हे ब्रह्मसदन, त्वं ^५ब्रह्मज्योतिः ब्रह्मनामकस्वस्विजः प्रोक्षणादिकर्माभ्यनुज्ञानरूपं^६ ज्योति-र्यस्मिन् स्थाने तादृशमसि, ^७सुवर्धामा स्वर्गसदृशं स्थानं यस्य तवाविधमसि । हे नृत्तनगार्हपत्य, यो देवः ^८प्रोष्ठपदा नक्षत्रमज एकपादेवता (तैत्ति ४-४-१०) इत्याम्नातस्तद्रूपः ^९असि । पुरातनं गार्हपत्यमित्त ऊर्ध्वेष्टृत्विजः परित्यक्ष्यन्तो भवन्ति । हे त्याज्यगार्हपत्य, यो देवः “ प्रोष्ठपदा नक्षत्रमहिर्बुधिनयो देवता ”

१३. मै—‘ बृहत् ’ नास्ति । १४-१४. मै—स्वर्गावस्थानमिवावस्थानम् ; पं—स्वर्गो वासस्थानमिति वाऽवस्थानम् । १५. मै—‘ यद्वा ’ नास्ति । १६. तं.ति—तत्रैव । १७. ति—‘ जनेर्दश्च ’ नास्ति ।

५. तं—‘कर्मणा अभ्यनुज्ञानरूपम् ; म२—‘कर्माभ्यनुज्ञानरूपम् ।

-हिरसि बुद्धिनो रौद्रेणानीकेन (१) पाहि मांऽग्ने पिपुहि

मा मा मां हिंसीः ॥ ३ ॥

[अनीकेनाष्टां च]

अहिं । असि । बुद्धिन्य । रौद्रेण । अनीकेन (१) । पाहि । मा ।

अग्ने । पिपुहि । मा । मा । मा । हिंसी ॥ ३ ॥

[मंस १.२.१२, नाम २.१३; कविं २७; वास ५.३१-३८]

(पा ५४ १४०) इत्यन्तलोपः समासात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६२२) । “ इण्भी-
कापा ” (उ ३३०) इत्यादिना कन्प्रत्ययान्त एकशब्दः । एको ह्यस्य पादो देवाना यथा
देवयणामा, यथोक्तम्—“ आ देवयज वह ” (तैस १.१७) इति । “ पद्यते प्रतिपद्यते ”
हसीपीति पाद । “ पदरुजविशस्पृशो घञ् ” (पा ३३ १६) इति घञ् । अग्नेरशा पादा ।
“ अपानेऽग्निमामाद जहि निष्कृत्वाद्ये संधाऽऽ देवयज वह ” (तैस १.१७) इत्यशान्तर-
निवारणात् हव्याना वोढुरेकपात्त्वम् ॥

पुराणगार्हपत्यमुपतिष्ठते य प्रहारयन्तो भवन्ति—‘ अहिरसि ’ इति ॥ आगत्य
हन्तीत्यहिः । अय खल्वग्निः स्वकार्यं प्रत्यागत्य तद्विरोधिनमामाद हन्ति । यथा—“ अपानेऽग्नि-
मामाद जहि ” (तैस १.१.७) इति । “ आडि श्रिहनिम्या हस्त्वथ ” (उ ५८७) इति
इण्प्रत्ययः, स च डित् । ‘ उदात्तश्च ’ (ड. उ ५८६) इत्यनुवृत्ते कृत्तरपदप्रकृतिस्वर
वात्रित्वा आड उदात्तत्वं हस्त्वत्वं च । ‘ अहिं असि यजमानस्याभिमतसपादनाय तानदा-
गच्छसि । ’ ‘ तद्विरोधिनश्च हसीत्यर्थः ॥ यद्वा—न हन्तीयहि, अहिंसकोऽमीत्यर्थः । केवलदेव
हन्तेर्बहुल्यचनादयमिण्प्रत्ययः (उ ५८७) लिप्त्वं । अहिरहन्ता । अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
(तैस ४.४.१०) इत्याम्नातस्त्वन् असि । आर्षाष्टीयमारभ्य पुराणगार्हपत्यान्तेषु ‘ पादशान्दानेऽग्नि-
मन्यमान हेऽग्ने, त्वदीयेन रौद्रेण सैन्येन राक्षसेभ्यो मा पाहि । कर्मकर्मदानेन मा पिपुहि पूर्ण-
मनोरथं कुरु । महिनाशरूपा हिंसा मा कुरु ॥

‘ तानेताम् सर्वान्वेषेक्ष्यानुष्ठानं विधत्ते—“ चावाडाद्विष्णयानुप वपति योनिर्वं यज्ञस्य चात्मान
यज्ञस्य सयोनित्वाय ” (तैस ६.३.१) इति । ततः पुरीयमाद्यापोत्तरवेद्या करणाच्छात्वाड यज्ञस्य
योनिः । तादृशाच्छात्वान्नाद्विष्णयानामकाना स्वरविशेषाणा निवपने यज्ञः सर्वोऽपि स्वयोनियुक्तो भवति ॥

१८-१८ त.ति मि पं-पद्यन्ते प्रतिपद्यन्ते । १९. त.ति-तद्विरोधिन च ।

६ आना हा-वोडशसु स्थाने । ७ इ.त.ता.पा मर मां हा-तद्विनाशः ।

धिष्णिषाः]

स्वरत्वम्^१ (पा ६-२-२) । वृष्णं मूलकारणं सर्वकर्मणाम् । स्वार्थे यत् (पा ४-३-५४) ।
 छान्दस इकारोपजनः । यद्वा—बुद्धिर्वृष्णम् । तत्र भवो बुष्ण्यः । सर्वदा श्रद्धावतां हृदतोऽसी-
 त्पर्ययः । “ भवे छन्दसि ” (पा ४-४-११०) इति यत् । “ यतोऽनात्रः ” (पा ६-१-२१३)
 इत्याधुदात्तत्वं वाधित्वा व्यत्ययेन “ तित् स्वरितम् ” (पा ६-१-१८५) इति स्वरितत्वम् ।
 ‘ रौद्रेण ’ इत्यादि व्याख्यातं सर्वत्रानुपज्यते ॥

॥ इति तृतीये तृतीयोऽनुवाकः ॥

कालान्तरंऽनुष्ठेयान्यपि कानिचिद्विष्णियप्रसङ्गादिह विधीयन्ते । तत्राऽऽग्नीध्रीयधिष्णियस्थितादृह्ये-
 ह्यौत्रीयादिविष्णियेष्वग्निस्थायनं विधत्ते—“ देवा धै यज्ञं पराऽजयन्त तमाग्नीध्रात् पुनरपाजयन्तेतद्वै यज्ञस्या-
 पराजितं यदाग्नीध्रं यदाग्नीध्राद्विष्णियान् विहरति यदेव यज्ञस्यापराजितं तत एवैनं पुनस्तनुते ” (तैसं
 ६-३-१) इति । पराऽजयन्त पराजितमकुर्वन्त । यज्ञमसुरा अगृह्णन् । पुनस्तं यज्ञमाग्नीध्रदेवतासामर्थ्येन
 असुरेभ्योऽपच्छिद्यं देवा अजयन् । आग्नीध्रस्यापराजितस्थानत्वात् ततो विहरणं युक्तम् ॥ प्रैषमन्त्रमुत्पाद-
 यति—“ पराजितस्यैव खलु वा एते यन्ति ये वहिष्पवमानः सर्पन्ति वहिष्पवमाने स्तुत व्याहारीदग्नीन्
 वि हर बर्हिः स्तृणाहि पुरोवाशाः अलंकुर्विति यज्ञमेवापाजित्य पुनस्तन्वाना यन्ति ” (तैसं ६-३-१) इति ।
 यहिष्पवमानं नाम प्रातःसवने सामनैर्गीयमानम् “ उपसमै गायता ” (सासं २-१-१०१) इत्यादिकं स्तोत्रम् ।
 तत्तु गायन्त ऋत्विजो धावन्ति, यथा लोकं पराजित्य पलायन्ते तद्वत् । ततः स्तोत्रे “ समापिते सत्याग्नीध्रं
 संवोभ्यासि विहरणाद्वैप्रैष उक्ते यज्ञं पराजयादपरात्तुव पुनः प्रसारितवन्तो भवन्ति ॥ विहरणे विशेषं विधत्ते—
 “ अङ्गारैर्द्वे सवने वि हरति शालाकामिस्तृतीयः सशुक्रत्वायायो सं भरत्येवैनत् ” (तैसं ६-३-१) इति ॥
 प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनयोरग्नीध्रीयगतैः अङ्गारैः^१ दुग्धकाष्ठैर्विहरेत् । तृतीयसवने तु शालाकामि-
 र्दासतृणमुष्टिभिर्विहरेत् । अत्र सोमस्य गायत्रीमुखेन पीतत्वात् “ नास्ति सोमे^२ तेजः । दीप्तासु
 शालाकासु साररूपं तेजोऽस्तीति सशुक्रत्वाय सतेजस्त्वाय तथा कुर्यात् । किंच एनत् तृतीयसवन-
 मितरसदृशं कृत्वा संभरति सम्यक् पोषयति ॥ पूर्वोक्तं^३ धिष्णियसंबंधं प्रशंसति—“ धिष्णिषा वा
 अमुर्ध्विलोके सोममरक्षन् तेभ्योऽधि सोममाऽऽहरन् तमन्ववापन् तं पर्वधिशान् ” (तैसं ६-३-१) इति ।
 स्वानघ्राजादय^४ इव धिष्णियदेवता अपि सोमं रक्षन्ति । आह्वियमाणं सोममनु स्वयमप्यागत्य परित
 उपविष्टाः । तस्मात् प्रशस्ता धिष्णिषाः ॥ एतद्वेदं प्रशंसति—“ य एवं वेद विन्दते परिवेशरम् ”
 (तैसं ६-३-१) इति । सेवकजनमित्यर्थः ॥ केषुचिद्विष्णियेषु सोमाहुतिं विदधाति^५—“ ते सोमपीथेन
 व्याधन्ते ते देवेषु सोमपीथमैस्त्वं तान् देवा अमुवन् द्वेदे नामनी कुरुष्वमथ प्र वाऽऽप्यथ न नैत्यमयो

२०. ति-^१ ‘स्वरत्वम्’ इत्यस्यानन्तरं ‘आच्छेदात्त्वम्’ इति ।

८. आ-पराजयमकुर्वन्त; क-पराजितमकुर्वन्तम् । ९. इ.उ.ना.पा.भां.हा-^२भ्योऽपरिच्छिद्य ।

१०. क.ना.पा.भां.हा-समापिते; इ-‘समापिते’ नास्ति । ११. आ.ना.हा-‘अङ्गारैः’ नास्ति । १२-१२.

इ.उ.ना.भां.हा-नाग्निष्टोमे । १३. इ.उ.ना.पा.भां.हा-धिष्णियसंबन्धम् । १४. इ.उ.ना.पा.भां.हा-

‘इव’ नास्ति । १५. तं.म२-विधत्ते ।

तैसं २५॥

- । वा अथ धिष्णियास्तस्माद्द्विनामा ग्राहणोऽर्धुकस्तेषा ये नेदिष्ट पर्यवसान् ते सोमपीथ भाऽऽपुनराहवनीय
 आग्नीध्रीयो होत्रीयो मान्नीयस्त्वस्मात् तेषु ब्रुहति " (तैस ६३१) इति । ते धिष्णिया सोमपानेन
 विद्युत् । तत्रते देवेषु मध्ये सोमपानमस्मान्मस्तिरवैच्छन्त । एकैकनाममात्रधारणेन युष्माक सोम-
 पानयोग्यता सर्वथा नास्ति । नामद्वये तु स्वीकृते "पाक्षिकी तद्व्योग्यतेति देवैरक्ता अग्निनाम धिष्णिय-
 ५ नाम च कृतवन्त । यस्मान्नामद्वयमुत्कर्षहेतु वस्मान्नोक्तेऽपि देवदत्तादिनाम प्रथम धृत्वा पश्चात्
 तपोविधादिभिराचार्योपाध्यायादिक द्वितीय नाम दधत् सत्कारेण समृद्धो भवति । नामद्वयधारिणा
 तेषा मध्ये ये चत्वार आह्वनीयादय सोमस्यायन्तसमीपे निविष्टास्ते समीपवर्तिरत्वेन सोमपानयोग्या
 इति तेषु सोम ब्रुह्यु ॥ द्विनामधारित्वेन इतरेषामपि^{१०} प्रसक्तं सोमपान वारयति—“ अतिहाय वपट्-
 करोति वि ह्येते सोमपीथेनाऽऽर्च्यन्त ” (तैस ६३१) इति । ये दूरवर्तिनो भैत्रान्दणधिष्णियादय ,
 १० तानविलङ्घ्य समीपस्थेभ्य एव वपट्कारस्तथाऽपि शत्रुवपट्कारप्रदानाहुतिनाह्वण पेटरेयधुती तदाहुति-
 देवतात्वेन चतुर्णामेव श्रवणात् तानविहाय वपट्करोतीत्युक्त युक्तम् । सा च धृति —“ यदेव सोमस्याने
 यीर्हास्तनुजपट्करोति तेन धिष्यन् प्रीणाति ” (ऐना ३५) इति । तस्मात्तेषां वपट्कारपूर्वको होम ।
 इतरे तु सोमपानेन व्याध्वन्त, हि यस्मात् पूर्वोक्तस्य वियोग्य प्रतीकार सामीप्यलक्षण न संपादितवन्व ।
 द्वितीयनामप्रयुक्तस्वरूपस्तेषा सोमाभावेऽप्याज्यव्याधारणादेवोपपद्यते ॥ सोमाहुतीना "दिग्भ्यवस्था
 १५ विधत्ते—“ देवा वै या प्राचीराहुतीरनुदुष्ये पुरस्तादसुरा आस्तन् तारस्ताभि प्रणुदन्त या प्रतीचीर्ये
 पश्चादसुरा आस्तन् ता स्वाभिरपानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो ह्यन्ते प्रत्यङ्गासीनो धिष्णियात् व्याधार-
 यति पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यमानो यानृष्यान् प्रणुदन्ते तस्मात् पराचीं प्रजा प्रवीयन्ते प्रतीचीर्ण्यन्ते ”
 (तैस ६३१) इति । प्रादसुतेन ह्यमाना प्राचीरुत्तरवेदिगता । यस्मादाहुतिषु द्वैत्रिय तस्मान्नोक्तेऽपि
 प्रजा पित्रा यन्मुदेन प्रवीयन्ते निधिष्यन्ते तद्विपरीतदह्मुरा उत्पद्यन्ते ॥ अध्वर्यो "प्रत्यागमननिषेध
 २० निन्दाम्यामुद्ययति—“ प्राणा वा एते यद्धिष्णिया यदध्वर्यं प्रत्यङ्धिष्णियात्तिमर्षेत् प्राणान्त वपेत्
 प्रमायुक्त स्वाद्याभिर्वा एषा यज्ञस्य यदोतोर्षं तनु वै नाम्यै प्राणोऽवाऽपानो यदध्वर्यं प्रत्यङ्होषर
 मतिसर्पेदवाने प्राण इष्यात् प्रमायुक्त स्यात् ” (तैस ६३१) इति ॥ अतिसर्पेदतिग्रम्य गच्छेत् ।
 होषा यज्ञस्य नामिमेध्वेदेशे वर्तते । प्राणवत् प्रागवर्तिनोऽध्वर्यो प्रत्यागमनमनुक्तम् ॥ “ क्ररित्र
 उपगयन्ति ” इति ' विधिप्राप्तसुपगानमध्वर्योनिषेधति—“ नाऽध्वर्युपगयादेहाम्नीयो वा
 २५ अर्ध्वर्युर्देव्युत्सगापेदुदुगात्रे वाच ” म प्र यच्छेदुपदासुकाऽस्य गम् स्यात् ” (तैस ६३१) इति ।

१६. म२-पाक्षिकी । १७, त म२-एतेषामपि, इ उ पा भां हा-तेषामपि । १८ इ. त वा
 पा भा म३ हा- ' तस्मात्तेषाम् ' नाम्नि । १९ आ ना हा-स्वयश्चाम् । २०. इ उ ना पा भां हा-
 प्रत्यागमननिषेधम्, क-प्रत्यागमनं निषेधं । २१-२१ इ उ ना पा भां हा- ' इति ॥ अतिसर्पेदतिग्रम्य
 निषेधति ' नास्ति । २२ आ क-विधिप्राप्तगानम् ।

धिष्णिग्याः]

उद्गात्रा सामनि गीयमाने घृष्टस्तदङ्गीकरणमुपगमनम् । उपदासुकोपक्षयदीला ॥ प्रकारान्तरेणाध्वर्योः
प्रत्यगमनं विधातुं चोद्यमुद्गात्रयति—“ ब्रह्मवादिनो बद्धन्ति नासःस्थिते सोमेऽध्वर्युः प्रत्यङ्गसदोऽवीयाद्य
कथा दाक्षिणानि होतुमेति ” (तैसं ६.३.१) इति । अध्वर्योः सद उल्लङ्घ्य प्रत्यगमनं निषिद्धम् ।
दाक्षिणहोमस्तु प्राचीनवंशे नूतनगार्हपत्ये कर्तव्यः । तत् कथं घटते । असंस्थितेऽसमाप्ते । कथा केन
प्रकारेण ॥ उक्तचोद्यस्य परिहाराभासमाशङ्कते—“ यामो हि स तेर्षाम् ” (तैसं ६.३.१) इति । याम
उपरमः । तस्मात् स दाक्षिणहोमस्तेषां देवानां संवन्धिनः कर्मण उपरमकालीनोऽतो ^{२३}लौकिकगमनत्वात्
देवा अनुज्ञास्यन्ति ^{२४} ॥ ^{२५}इत्थमुत्तराभासं दूषयति—“ कस्मा अइ देवा यामं वाऽयामं वाऽनु ज्ञास्य-
न्तीति ” (तैसं ६.३.१) इति । अहेत्युक्तनिषेधे । यदुत्तरवादिनोक्तं तन्न भवति, देवाः कस्मै प्रयोजनाय
कर्मण उपरतिमनुपरति वाऽनु ज्ञास्यन्ति, न हि तदनुज्ञया देवानां किञ्चित् प्रयोजनं पश्यामः । ततः
प्रत्यगमनस्य निषिद्धत्वादाक्षिणहोमो न घटत एवेति चोद्यं सुस्थितम् ॥ तस्य ^{२६}सुख्यं परिहारं दर्शयन्
प्रत्यगमनं विधत्ते—“ उत्तरेणाऽऽग्नीध्रं परीस्य जुहोति दाक्षिणानि न प्राणान्सं कर्षति ” (तैसं ६.३.१)
इति । आग्नीध्रहविर्धानयोर्मध्ये गत्वा यत् सदोऽतिक्रमणं तदेव निषिद्धम् । अयं त्वाग्नीध्रं वामतः परित्यज्य
तदुत्तरतः ^{२७} प्रत्यङ्मुखो गत्वा प्राचीनवंशे दाक्षिणानि जुहुयात् । ततो नोक्तदोषः ॥ ^{२८}इत्थं प्रासङ्गिकं
परिसमाप्य प्रकृतमनुसरति । तत्र “ चात्वालाद्धिष्णिग्यानुप वपति ” (तैसं ६.३.१) इति सामान्य-
शास्त्रेणाग्नीध्रीदीनां प्राजहितान्तानां पौडशानामपि निवपने प्रसक्तं मार्जालीयान्तानामष्टानामेवेति ^{२९} विदोषं
विधत्ते—“ न्यन्ये धिष्णिग्या उपग्रन्ते नान्ये यान्निवपति तेन तान् प्रीणाति ” (तैसं ६.३.१) इति ॥
इतरेषामाहवनीयादीनां प्राजहितान्तानामष्टानामुपस्थानं विधत्ते—“ यात्र निवपति यदनुदिशति तेन तान् ”
(तैसं ६.३.१) इति । प्रीणातीत्यनुवर्तते । अनुदेशनं मन्त्रेणोपस्थानम् ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ विभूपदत्रयात्मानो मन्त्राः पौडश ^{३०}निर्वपेत् ।

२०

धिष्णयान् दिशेच्च सर्वेषु रौद्रेणेत्यनु दिश्यते ^{३१} ” ॥ १ ॥ इति ॥

अत्र मीमांसाच्छन्दसी न स्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

२३-२३. इ.उ-लौकिकगमनमुखा देवा अनुज्ञास्यन्तीति; क-लौकिकगमनत्वाद्देवा अनुज्ञास्यन्तीति । २५

२४. म२-इदमुक्तं । २५. इ-सुख्यम् नास्ति; ना.हा-पुष्टम् । २६. आ.क.ना.हा-तस्मादुत्तरतः ।

२७. आ.ना.हा-इत्थम् नास्ति । २८. आ.ना.म२.हा-मार्जालीयान्तानामेवेति । २९. तं.म२-

तैर्वपेत् । ३०. तं.म२-नुवर्तते ।

त्व॑ सोम॑ तनू॑कृद्म्यो द्वेषो॑भ्योऽन्यकृ॑तेभ्य उरु॑ यन्तामि॑ वरू॑थ्य॑ स्वाहा॑

जुपा॑णो अ॒प्तुरा॑ज्यस्य वेतु॑ स्वाहा-

त्वम् । सोम । तनूकृद्म्य इति तनूकृत्-म्य । द्वेषोभ्य इति द्वेष-म्य । अन्यकृतेभ्य इत्यन्य-कृतेभ्य । उरु । यन्ता । अस्ति । वरूथ्यम् । स्वाहा । जुपाण । अप्तुः । आन्यस्य । वेतु । स्वाहा ।

सुचि चतुर्गृहीत गृहीत्वा शालामुखीये वैसर्जन जुहोति- 'त्व सोम' इति यजुरन्तथा त्रिपदया गायत्र्या ॥ तनू शरीरम् । " कृपिचमि " (उ० ८१) इत्यादिना ऊप्रत्ययः । ता कृन्तन्ति छिन्दन्तीति तनूकृन्ति । " क्विप् च " (पा ३ २ ७६) इति क्विप् । कृन्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २ १३०) । द्विपन्तीति द्वेषासि । अन्यैर्दुरात्मभिरभिचारादि-प्रवृत्त कृतान्यन्यकृतानि । " तृतीया कर्मणि " (पा ६ २ ४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।

यानि शरीरमपि नाशयन्ति तेभ्यो रक्ष प्रभृतिभ्य यन्ता 'तत्पीडापगमद्वारेण रक्षक' । हे 'सोम, ईदृश 'त्वम् एव खलु न 'उरु महत् 'वरूथ्य गृह धन वा, वरणीयन्वात् । " जृबृज्-म्याम्यन् " (उ १७१) इत्युयन्प्रत्ययः । धनानि छिप्समानो हि स्तुभ्य तद्रूपेण रतांति । तस्मात् महद्भन मे देहीति भावः । " उरु णस्कृतीति वारैतदाह " (तैस ६ ३ २) इति ब्राह्मणम् । ईदृशाय तुभ्य 'स्वाहा 'स्वाहुतमिदमस्त्विति प्रदानार्थो निपातः । कथमत्र " तनूकृद्भयेप. " (तैस ६ ३ २) इति ब्राह्मणमुपपद्यते ? उच्यते—तनूकृतामपि रक्ष प्रभृती-नामेप हि तनूकृत् । तस्मात् किमनेन कर्तुं न शक्यत इति प्रतिपाद्यते । यद्वा—करोतेरेव त्रिपदम् । तत्र हि बहवस्तनूकृन् शरीरस्योत्पादयितारः । प्रजानां पिता रेतः सिञ्चति प्रजनने । सोमः सिक्त रेतो दधाति । यथा— " सोमो वै रेतोधा " (तैम २ १ १), " त्रष्टा वै रेतम् "

तृतीयानुवाकं धिष्ण्या वर्णिताः । एतारता वैदिगतविशेषनिर्माणं समाप्तम् । अथ तस्या

वेषामग्नौषोमीयपनुवैवतव्य । तस्य चाग्नीषोमयो प्रणीतयो पश्चात् यक्तुमुचितत्वात् तद्व्ययनाय वैसर्जन-होमश्चतुर्थेऽनुवाकेऽभिधीयते ।

त्वमिति ॥ कल्प— " सुचि चतुर्गृहीत गृहीत्वा शालामुखीये 'वैसर्जन जुहोति' त्वं

सोम तनूकृद्म्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यन्तासि वरूथ्यस्व स्वाहेति । सुवेणाप्तुः प्ररुद्रन्त्यति जुपाणो अप्तुराज्यस्य वेतु स्वाहा स्वाहेति । । पूर्वया द्वारोपनिष्क्रामत्ययं नो शशिरिति कृणोत्ययं सूध पुर पतु प्रभिन्दन् । अथ जृबृज्यन्तु जहंपाणोऽयं वाज जयतु वाजमाताविति । । तथाऽऽहवनीये सुगार्होति जुहोति उरु विष्णोः विक्रमस्त्वोरु क्षयाय न हृषि । पृथं घृतयोनि पिव प्रय यजपतिं निरु स्वाहेति " (चाग्नी ६ ३०) इति ॥ तनू शरीरं कृन्तन्ति छिन्दन्तीति 'तनूकृन्ति रक्षामि । द्विपन्तीति द्वेषानि । अन्यैरसमद्विरोधिभिरभिचरन्ति । कृतानि प्रेरितानोत्थन्यकृतानि । हे 'सोम, 'एव तादृशेभ्यो नियन्ता 'असि ।

१-१ तं नि-तत्पीडोपरमणक्षम । २ ति नि प-महद्भनादि, त-महद्भनानि । ३ ई-सुत्वा ।

१. क त म२-वैदिगतहृत्स्वनिशेषः । २-२ आ ऋ-वैसर्जनहोम जुहोति, ना हा-वैसर्जनहोम करोति, तं पा भां म२-वैसर्जन भवति, (यौधेयपुरे-वैसर्जनानि जुहोति) । ३ इ उ ना पा भां हा-तनूकृत् ।

वैसर्जनहोमः]

-अयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ।

अयं शत्रूञ्जयतु जहंपाणोऽयं वाजं जयतु वाजसातौ ॥

अयम् । नः । अग्निः । वरिवः । कृणोतु । अयम् । मृधः । पुरः । एतु । प्रभिन्दन्निति प्र-भिन्दन् ।

अयम् । शत्रून् । जयतु । जहंपाणः । अयम् । वाजम् । जयतु । वाजसाताविति वाज-सातौ ॥

सिक्तत्स्य रूपाणि वि करोति ” (तैसं ६.६.६) इति । अयमर्थः—हे सोम, त्वं खलु ५

तनूद्भयोऽपि तनूद्गतोऽनुप्रविश्य स्थितोऽसि । अत्र ‘ प्रासादात् प्रेक्षते ’ इतिवत् ल्यब्लोपे

कर्मणि पञ्चमी (पा २.३.२८ वा १) । त्वमपि तनूद्गतौ मध्ये कश्चिदेक इत्यर्थः । यद्वा—

“ सुपां सुपो भवन्ति ” (द्र. पाभा ७.१.३९) इति सोम्यसादेशः । यथा—“ तनूद्भयोः ”

(तैसं ६.३.२) इति ब्राह्मणम् । यस्मादेवं तस्मादन्यैर्युष्मद्व्यतिरिक्तैः दुरात्मभिः कृतानि यानि

द्वेषांसि युष्मकृततनूविरोधीनि ज्वरादीनि व्यसनानि नेभ्यो यन्ता त्वमेवास्माकमुरु वरुयमिति । १०

“ सुवर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्ते यद्वैसर्जनानि ” (तैसं ६.३.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अवान्तरदीक्षां विसृज्य सुवेणाप्तुं प्रस्कन्दयति—‘ जुषाणः ’ इति विराजा यजुस्तया एक-

पदया ॥ १ अतुः विन्दुः । विभक्तियत्ययः (पा ३.१.८५) । १ आज्यस्य अतुं १ वेतु पिचतु । कः ?

१ जुषाणः प्रीयमाणः । ताच्छ्रील्लिकश्चानश् (पा ३.२.१२९) । “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३)

इति शं वाधित्वा शपो लुक् । उसावर्धातुकानुदात्तत्वाभावात् “ चितः ” (६.१.१६३) १५

इत्यन्तोदात्तत्वम् । यद्वा—आप्तव्योऽतुः । “ आप्नोतेह्रस्वश्च ” (उ ७७) इत्याप्तोतेस्तुप्रत्ययः ।

आप्तव्योऽयं सोमः प्रीयमाण आज्यस्य वेतु पिचतु । “ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ” (द्र. पाभा १.४.३२)

इत्याज्यस्य संप्रदानत्वम् । “ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ” (पा २.३.६२) इति पठौ । “ देवान्

वै सुवर्गं लोकं यतो रक्षांस्यजिघांसन् ” (तैसं ६.३.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । १ स्वाहा इति पूर्ववत् ॥

पूर्यया द्वारा शालाया उपनिष्क्रामति—‘ अयं नः ’ इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ १ अयम् २०

अग्नीषोमाख्यः प्रणीयमानः १ अग्निः १ वरिवः १ कृणोतु अभीष्टानि धनानि ददातु १ कृवि

हिंसाकरणयोः । “ चिन्विकृण्वोर च ” (पा ३.१.८०) इत्युप्रत्ययः । किंच—१ अयं १ मृधः

संप्रामान् १ प्रभिन्दन् प्रकर्षेण विनाशयन् १ पुरः अप्रतः १ एतु गच्छतु । ततश्च १ अयम् अग्नि-

रस्माकं १ शत्रून् १ जयतु । १ जहंपाणः जयेन मृशं हृष्टान्तःकरणः । हृषेर्घड्लुगन्तात् (पा २.४.७४)

यथा १ तादृशानि नास्मान् बाधन्ते तथास्मानन्यत्र सुरक्षितप्रदेशे स्थापयित्वा पालयसि । तस्मात् त्वमेव २५

अस्माकम् १ उच प्रभूतं १ वरुयं बलमसि तस्मै तुभ्यमिदं हुतमस्तु । ‘ अप्तुं प्रस्कन्दयति ’ इत्यत्राप्तुत्वाद्

आज्यविन्दुवाची । मन्त्रे स्वल्पदेहवाची । हे सोम, त्वं १ जुषाणः अस्मास्तु प्रीतिमान् रक्षसानदर्शनाय

१ अप्तुः अल्पदेहः सन् १ आज्यस्य १ वेतु विन्दुं पिच, तवेदं हुतमस्तु । पूर्वद्वारेण निष्क्रामन्तो यमार्शि

प्रणयन्ति १ अयम् १ अग्निः अस्माकं १ वरिवः १ कृणोतु श्रेयः करोतु । १ अयं १ मृधः वैरिणः १ प्रभिन्दन्

१ पुर १ एतु अग्ने गच्छतु । १ अयं १ जहंपाणः हृष्टान्तःकरणः १ शत्रून् १ जयतु । वाजस्याज्ञस्य सातिर्लोभो ३०

४. तं. ति. त्रि. घं-दधातु ।

४. इ. उ. ना. पा. भां. हा—‘ तादृशानि ’ इत्यन्वान्तरं ‘ तानि ’ । ५. इ. उ. तं. पा. भां-आज्यम् ।

उरु विष्णो वि क्रमस्वोरु क्षयाय नः कृधि । घृतं घृतयोने पित्र प्रप्रं यज्ञपतिं तिर ॥

उरु । विष्णो इति । पतिं । क्रमस्व । उरु । क्षयाय । न । कृधि ॥

घृतम् । घृतयोने इति घृत-योने । पित्र । प्रप्रेति प्र-प्र । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । तिर ॥

व्यत्ययेन (पा ३ १ ८५) आमनेपदम् । “ अम्पस्तानामादि ” (पा ६ १.१८९)

- ५ इत्याद्युदात्तत्वम् । किञ्च 'अयम् अग्निं राजम अन्नं जयतु अस्मदर्थं मामगश करोतु । कः राजमातो । “ ऊतियुति ” (पा ३ ३ ९७) इत्यादिना निपालनात् सनोते कर्मणि वित्तम् । “ जनसन ” (पा ६ ४ ४२) इत्यात्वम् । राजो ळभ्यते यस्मिन् तरिस्मिन् वाजसातो सप्रामे वाज जयतु । राजशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्त (पा ६ १ २०३) ॥

आहवनीये सूत्राहुति जुहोति—‘ उरु विष्णो ’ इति चतुष्पदयाजुष्टुभा ॥ हे अग्ने

- १० 'विष्णो व्यापक । “ विषे ऋचि ” (उ ३२६) इति नुपत्यय । 'उरु' वि क्रमस्व महा-
विक्रमो भव । संप्राप्रतिहता भव । “ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम ” (पा १-३ ३८) इत्यामने-
पदम् । किञ्च—'न' अस्माकं श्रयाय निशामाय निशामस्व । ' पृथयै चतुर्था वक्तव्या ”
(पा २ ३ ६२ वा १) । “ क्षयो निशासे ” (पा ६ १ २०१) इत्याद्युदात्तत्वम् । 'उरु' कृधि
- बहुवचनदिक देहि । 'अरिक्वतमस्माक निवास कुरियर्थ' । “ क करतकरतिवृषिष्णोन्धनदिते ”
१५ (पा ८ ३ ५०) इति संहिताया नम सकारस्य सकारो व्यत्ययेन न प्रवर्तते । उक्त च
प्रातिशाख्ये—“ न सकारकारपरे ” (तैत्रा ८ २५) इति । अपि च—हे 'घृतयोने अपा योने,
“ अग्रेराप ” (तैत् २ १) इति । इदं ह्यवमान घृतम् 'आज्य' 'पित्र । अपि च 'यज्ञपति
यजमान प्र' 'तिर' वर्तते । प्रपूर्वस्तिरतिवृद्धिकर्मा । “ प्रसमुपोद पादपूरणे ” (पा ८-१-६)
इति प्रशब्दस्य द्विचनम् । “ अनुदात्त च ” (पा ८ १ ३) इति द्वितीय प्रशब्दोऽनुदात्त ।
२० “ पयानैश्वर्ये ” (पा ६ २ १८) इति प्रवृत्तिश्रव्येन यज्ञशब्दोऽन्तोदात्त , “ यजयाच ”
(पा ३ ३-९०) इति नङ्प्रत्ययान्तत्वात् ॥

यस्मिन् सप्रामे स गान्वाति , तस्मिन् 'अयम् अस्मदर्थं' वाजं 'जयतु वशीकरोतु । हे 'विष्णो व्यापिन्
आहवनीय, अस्मदनुग्रहायम्' उरु' वि 'श्रमरप वैरिषु बहुल पराक्रम उरु । 'न अस्माकं' 'क्षयाय
निशामार्थम्' उरु' कृधि बहु' 'गृह्यनादिक संपादय । घृतेन उवाचोऽववात् घृतयोनि । हे घृतयोने, ह्यवमान-
२५ मित्र' घृत' 'पित्र, 'यज्ञपतिं यजमान' 'प्र' 'तिर' अविशयेन वर्धय ॥ मन्त्रान् व्याज्यामुरादी होम'
निधत्ते—“ सुवर्गाय वा पृथानि लोकाय ह्यन्ते यद्वैसर्जनानि ” (वस ६ ३ २) इति । अवांतरदीक्षा-
विमर्शानर्थक्याद्दानि होमकर्मणि वैसर्जनानि । तत्रकार सूत्रे दर्शित—“ उपस्ये ब्रह्मा राजानं कुरुते ।

५ नि नि ५५१-अतिारत्तम् ।

६. २ उ ना पा मां हा-वनादिक्म् । ७. व-हेतुम् । ८ ट उ. ना पा मां हा-स्येण ।

वैसर्जनहोमः]

समपि ऋत्वात् ह्यध्वमिति संप्रप्यति । यजमानस्यामात्यान् १० ह्यध्वमध्वर्युं यजमानोऽन्वारभते । यजमानं पत्नी । पत्नीमितरे पुत्रभ्रातरः । अहतेन वाससोऽमात्यान् संप्रच्छाद्य वाससोऽन्ते नुदन् ३ सुपनिद्यम्य प्रचरण्या वैसर्जनानि जुहोति ” (आपश्रौ ११-१६-११-१५) इति । यतामात्यशब्दौ बन्धुवाचकौ । प्रचरणी जुह्वा सत्पत्नी ॥ विशेषान् क्रमेण विधत्ते—“ द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽक्रमत आहवनीये जुहोति सुवर्गमेधनं लोकं गमयति ” (तैसं ६-३-२) इति । ५
द्वाभ्यां ‘ त्वं सोम ’, ‘ जुपाणः ’ इत्येताभ्याम् । आग्नीध्रे होमस्य मन्त्रो विधास्यते । आहवनीये तु ‘ उरु विण्यो ’ इति मन्त्रः ॥ होमान् पूर्वमेव ब्रह्मणा सोम आदातव्यः ११ इति विधत्ते—“ देवान् वै सुवर्गं लोकं यतो रक्षाः स्पृजिवाः सन् तं सोमेन राज्ञा रक्षाः स्वपदहत्यापुन्यमात्मानं कृत्वा सुवर्गं लोकमायन् रक्षसामनुपलाभायाऽऽस्यः सोमो भवत्यथ वैसर्जनानि जुहोति रक्षसामपहस्यै ” (तैसं ६-३-२) इति । यतः गच्छतः । अर्धुं रक्षोभिरुपलब्धुमशक्यमल्पदेहम् । १२ आतो भवति स्त्रीकृतो भवेत् । तत १०
कथं कृतो होमो रक्षाः स्वपदहति ॥ प्रथममन्त्रस्य पूर्वभागेऽभिप्रेतं सोमस्य सामर्थ्यमुपपादयति—“ त्वं सोम तनुकृन्नय इत्याह तनुकृद्वेषः ” (तैसं ६-३-२) इति । तनुच्छिदां रक्षसामपि तन् कृणुति छिनत्तीत्येष सोमोऽत्यन्तं तनुकृत् तस्माद्रक्षोभ्योऽस्मान् पालयितुं समर्थः ॥ द्वितीयभागे विशेष्यं पूरयति—
“ द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य इत्याहान्यकृतानि हि रक्षाः सि ” (तैसं ६-३-२) इति । तृतीयभागे “ उरु वत्स्यम् ” इत्यस्य वाच्यस्य शेषं पूरयति—“ उरु यन्ताऽसि वरुथमित्याहोरु णत्कृधीति वायवदाह ” (तैसं ६-३-२) १५
इति । बहुलमस्मदर्थं कुर्वित्येतदेव स भागो द्युते ॥ द्वितीयमन्त्रेऽमुशब्दसूचितमाह—“ जुपाणो अमुराज्यस्य वेदित्याहातुमेव यजमानं कृत्वा सुवर्गं लोकं गमयति रक्षसामनुपलाभाय ” (तैसं ६-३-२) इति ॥ प्राचीनवंशादिः क्रम्याऽऽग्नीध्रे जिगामिषुभिरनुष्ठेयानि सोमस्वीकारादीनि पद्विधत्ते—“ आ सोमं इदं वा प्राण आ वायव्याभ्या द्रोणकलशामुत्पत्नीमा नयन्त्यन्वनाः सि प्र वर्तयन्ति यावदेवाऽस्ति तेन सह सुवर्गं लोकमेति ” (तैसं ६-३-२) इति । सोमं हविधाने नेतुमाददीरन् । प्रावाणोऽभिपवायाः । वायव्या- २०
न्युद्वलसदृशानि ब्रह्मप्राणि । द्रोणकलशाः प्रौढं काष्ठपात्रम् । एतान्याददीरन् । पत्नीं स्वस्थानादुरथा-
प्याऽऽनयेयुः । ग्रीह्याथौपध्वन्नाथं यत्तृतीयं शकटं तदेवासकृदाह्वत्तवादान्सीति बहुवचनेनोच्यते । तदनु पुनःपुनः प्रवर्तयेयुः । एवं सति यजमानस्य स्वं यावदस्ति तेन सर्वेण सह स्वर्गं प्राप्नोति ॥ विधत्ते—
“ नयवत्स्योऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै ” (तैसं ६-३-२) इति । “ अग्ने नय सुपथा ” (तैसं १-१-१४) इत्यसौ नयवती । अत्र सूत्रम्—शालामुखीये प्रणयनीयमिभ्यमादीप्य-सिकताभिरुपयन्या- २५
ग्नीपोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुवृहि इति संप्रप्यति । प्रणीयमानाभ्यामनुवृहीति वा । प्रथमायां त्रिरनुक्ता-
यामयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वित्यग्निप्रथमाः सोमप्रथमा वा प्राञ्चोऽभि प्रव्रजन्ति । आग्नीध्रोयेऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्ने
नयत्यर्थमाज्यशेषस्य जुहोति ” (आपश्रौ ११-१७-२-४) इति ॥ १३ प्रचरण्या चतुर्गृहीतस्याऽऽज्यस्यार्धं
गार्हपत्ये मन्त्रद्वयेन हुतम् अवादिष्टेऽप्यर्धमाज्यमाग्नीध्रे हुत्वा इतरदाहवनीये होतुं शेषयेत् ॥ विधत्ते—“ प्राणो
वायव्यानि द्रोणकलशमाग्नीध्रमुप वासयति ” (तैसं ६-३-२) इति । स्थापयेदित्यर्थः ॥ तदहं सोमस्याऽपि ३०
स्थापनप्राप्तौ तद्वारयितुं ब्रह्मणं विधत्ते—“ वि छेनं तैर्गृह्णते यत्सहोपवासयेत्पुवायेत ” (तैसं ६-३-२)
इति । एवं सोमं तैर्वादिभिर्वियुज्य नेतुं गृह्णीरन् । यदि कश्चित् तैः सह स्थापयेत्तदानीमभिपवभीत्या
सोमस्योदरं पूति भवेत् । अत्राऽऽज्यशेषस्याऽऽहवनीये होमाय ‘ उरु विण्यो ’ इति यो मन्त्रः, यश्च
ततः पूर्वः ‘ अयं नो अग्निः ’ इति मन्त्रस्तापुपेक्षितौ ॥

९. क-प्रतानाम् । १०. म२-संचरयन्, (आपश्रौसूत्रे ‘ संहवन्ति । अर्ध्वर्युम् ’) । ११. क-
थाहर्तव्यः । १२. क.म२-आतः । १३. आ.ना.हा-भागस्य । १४. क-प्रचरण्याम् । ३५

मोमो जिगाति गातुविद्(१)देवानामिति निष्कृतमुत्स्य
योनिमासदमदित्याः सदोऽस्यदित्याः सद आ सीद्वै
सोम । जिगाति । गातुविदिति गातु-विद्(१) ।

देवानाम् । ण्ति । निष्कृतमिति नि-कृतम् । ऋतस्य । योनिम् । आसदमित्या-सदम् ।

५ अदित्या । सद । असि । अदित्या । सद । ण्ति । सीद्व । एष ।

ब्रह्मणो राजानमादाय पूर्वया द्वारा हविर्धानं प्रपादयति—‘सोमो जिगाति’ इति त्रिपदया गायत्र्या ॥ गातुर्मर्गि । गाद् गतो । “कमिमनिजनि” (उ ७२) इत्यादिना तुप्रत्यय । गातु वेत्ति विन्दतीति वा ऽगातुविद् । किपि ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ३ २ ७६, ६ २-१३९) । ईदृशोऽयं सोम ऽजिगाति गच्छति । गा स्तुतो छन्दसि इति जुहोत्यादिक उदात्तेत् ।

१० “बहुल छन्दसि” (पा ७ ४.७८) इत्यभ्यासस्थेत्वम् । इह त्वय गतिकर्मा । गतिकर्ममु हि ‘जिगाति’ (निघण्टु २ १४ ११३) इति निरुक्तकारा पठन्ति । क देश गच्छतीत्याह—
‘देवानाम् इति । देवानाम् आसदम् आसमन्तात् सीदन्त्यस्मिन्नित्यासद । “घञर्थे कविधानम्” (पा ३-३ ५८ वा ४) इति क । “परादिदञ्दसि” (पा ६ २-१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
‘निष्कृतम् अलङ्कनम् । प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वात् (पा ६ २-१४७) उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
१५ ऽऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा ऽयोनिम् उत्पत्तिस्यान हविर्धानम् ऽएति ऽप्रपद्यते । “सौम्यर्चा प्र पादयति” (तैस ६ ३.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

दक्षिणस्य हविर्धानस्य नाडे कृष्णाजिनमास्तृणाति—‘अदित्या’ इति ॥ अदितिर्देवमाता, तस्या ऽसदः ऽअसि आमनमसि । सीदन्त्यस्मिन्निति सद ॥

कृष्णाजिने राजानमासादयति—‘अदित्या.’ इति ॥ ऽअदित्या. सदोभूतमेतद् कृष्णाजिन हे सोम, ऽआ ऽसीद्व अधितिष्ठ । प्रागेव (तैस १-३ ८) व्याख्यातमिदं मन्त्रद्वयम् ॥

२० सोम इति ॥ कल्प —“ ब्रह्मणो राजानमादाय पूर्वया द्वारा हविर्धानं प्रपादयति सोमो जिगाति गातुविदेवानामेति नि-कृतमुत्स्य योनिमासदमिति ” (बौश्री ६ ३१) इति । गातुविद् मार्गं ऽसोम ऽजिगाति गच्छति । क देश गच्छति ? ‘आसीद्वर्यस्मिन् हविर्धानं देवा इत्यामद् । ऽदेवानाम् ऽआसदम् ऽएति । कीदृशम् ? नि-कृतमलङ्कनम् । ऽऋतस्य ऽयज्ञस्य ऽयोनि कारणं प्रहृष्यमसादिदिविवाग् अत्रास्तिउत्तरान् ॥ विषये—“सौम्यर्चां प्र पादयति स्वयैव देवतया प्र पादयति” (तैस ६ ३ २) इति ॥

२५ अदित्या इति ॥ कल्प —“ अथ दक्षिणस्य हविर्धानस्य नाडे कृष्णाजिनमास्तृणाति अदित्या सदोऽसीद्वर्यदित्या सद आ सीद्वैति कृष्णाजिने राजानम् ” (बौश्री ६ ३१) इति । स्पष्टार्थता दर्शयति—
“अदित्या मत्रोऽस्यदित्या सद आ सीद्वैत्याह यथायजुर्वैतन् ” (तैस ६ ३-२) इति ॥

६ तं नि-प्रतिपद्यते, वि-प्रतिपाद्यते ।

३० १५. त म २-आसीदन्त्यस्मिन् ।

वैसर्जनहोमः]

वीं देव सवितुः सोमस्तः रक्षध्वं मा वीं दभदेतर्चवं सोम देवो
देवानुपागा इदमहं मनुष्यो मनुष्यान्त्सह प्रजया सह रायस्पोषेण

वः । देव । सवितुः । सोमः । तम् । रक्षध्वम् । मा । वः । दभत् । एतत् । त्वम् । सोम ।
देवः । देवान् । उपेति । अगाः । इदम् । अहम् । मनुष्यः । मनुष्यान् । सह ।
प्रजयेति प्र-जया । सह । रायः । पोषेण ।

राजानं देवताभ्यः सं प्रयच्छति—' एष वः ' इति ॥ हे देव सवितः सर्वस्य प्रेरक,
'एषः सोमः वः युष्मभ्यं देवेभ्यो न्यासभूतः परिधीयते । यद्वा—युष्माकमेव सोमः,
युष्मत्पानार्थत्वात्; अतो युष्मभ्यमेव परिधीयत इति भावः । सवितुः प्राधान्यात् तन्मुखेन देवेभ्यः
परिधीयते । 'तं च सोमं हे सवितः, यत्त्वं ये चान्ये देवाः ते यूयं रक्षध्वम् । व्यययेनात्मने-
पदम् (पा ३.१.८५) । रक्षतश्च युष्मान् कश्चिदपि हिंसो मा दभत् मा हिंसीत् । दम्भेर्लुङि १०
(पा ३.१.५२-५९) व्यत्ययेन च्छेळ् । " यजमानो वा एतस्य पुरा गोहा भवति " (तैसं
६.३.३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

राजानमुपतिष्ठते—' एतत्त्वम् ' इति ॥ 'एतत् एतस्मिन् काले । इदम् इत्यपि तथा ।
ठभयत्र " सुपां सुलुकु " (पा ७.१.३९) इति सतम्या लुकु । हे सोम, एतस्मिन् काले
देवः त्वं देवान् उपागाः उपसंप्राप्तोऽसि ।

अस्मिन् काले अहम् अपि मनुष्यः मनुष्यान् उपागाम् । क्रियाविशेषणं चोभयम् ।
सर्वत्र प्रायेणात्मद्विषयः इदंशब्दः, युष्मद्विषयः एतच्छब्दः । यथा " एषा सा त्वयि ",
" इयं सा मयि " (तैसं १.३.४) इति । ' उपागाम् ' इत्यत्र " गातिस्था " (पा २.४.७७)
इति सिचो लुकु । " देवो ह्येष सन् " (तैसं ६.३.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । किं केवल एव
मनुष्यानुपैति ? नेत्याह—' प्रजया सह रायः धनस्य पोषेण च सह मनुष्यानुपागामिति । २०
" यदेतद्यजुर्न न्यादप्रजा अपशुर्यजमानः स्यात् " (तैसं ६.३.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । प्रजाशब्दः
ऋत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः (पा ६.२.१३९) । " उपसं च संज्ञायाम् " (पा ३.२.९९)
इति उप्रत्ययः । " ऊडिदम् " (पा ६.१.१७१) इत्यादिना रैशब्दात् पष्ठया उदात्तत्वम् ॥

एष इति ॥ कल्पः—" भवैनं देवताभ्यः संप्रयच्छत्येषं वो देव सवितः सोमस्तः रक्षध्वं
मा वो दभदिति " (बौश्री ६.३.१) इति । एतावन्तं कालं यजमानः सोममरक्षत् । इत् ऊर्ध्वं हे देवाः,
युष्मदीयं सोमं यूयमेव रक्षध्वम् । यद्यपीन्द्रादयः सर्वे संशोधनीभाल्याऽपि परिदृष्ट्वादेशेपोपलक्षणार्थं
सवितैव संबोध्यते ॥ ' मा वः दभत् सोमं रक्षमाणान् युष्मान् कश्चिदपि मा हिंसीत् ॥ सवितुसंबोधन-
त्वात्पर्यमाह—" यजमानो वा एतस्य पुरा गोहा भवति एष वो देव सवितः सोम इत्याह सवितुप्रसूत
भवैनं देवताभ्यः सं प्र यच्छति " (तैसं ६.३.२) इति ॥
तैसं २६

[वैमर्शनहोम

नमो देवेभ्यः मृधा पितृभ्य इदमहं निर्वरुणस्य पाशात् सुवराभि(२)वि ग्व्यैपं
नम । देवेभ्य । स्वधेति स्व-धा । पितृभ्य इति पितृ-भ्य । इदम् । अहम् । निरिति ।
वरुणस्य । पाशात् । सुव । अभि (२) । वीति । स्व्येपम् ।

प्राश्नमञ्जलि करोति—“नमो देवेभ्यः” इति ॥ अस्मिन्नि जेप । “नमस्कारो हि
देवानाम्” (तैस ६ ३ २) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अञ्जलि दक्षिणा न्यञ्जति—‘ स्वधा पितृभ्य ’ इति ॥ स्वमात्मान दधातीति स्वया ।
“आतोऽनुपसर्गे क ” (पा ३ २ ३) । थायादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् (पा ६ २ १४४) । अत्र-
मुच्यते । स्वया पितृभ्य अस्तु । “ स्वयाकारो हि पितृणाम् ” (तैस ६ ३ २) इति ब्राह्मणम् ॥

उपनिष्कामति—‘ इदम् ’ इति ॥ क्रियाविशेषणम् । निरित्युपसर्गसामर्थ्यात् गच्छामीति
योग्य क्रियापदमध्याहियते । अहं वरुणस्य पाशात् इदं निर्व गच्छामि । वरुणस्य पाशादिव
ममेद् निर्गमनम् । शालाया वद्ध इय (वद्धस्येय) स्थितस्य उदानां निर्गमनादेरुच्यते । वरुण-
पाशादेव निर्मुच्यते । (तैस ६ ३ २) इति ब्राह्मणम् ॥

आहवनीयमीक्षते—‘ सुव ’ इति ॥ स्वर्गसाधनत्वेन स्तुति । विश्वेषा नराणां ज्योतिष्ट्व
नयतीति वैश्वानरं द्योतमानमाहवनीयमाभिमुख्येन पश्यामीति । व्याख्यातम् (तैस १ १०४) ।
ख्यातेराशिषि ऋद्धि “ ऋद्ध्याशिष्यद् ” (पा ३ १ ८६), “ अतो येय ” (पा ७-२-८०) ॥

पुनरिति ॥ औघायन —“ सप्रदायोपतिष्ठत् एतत्स्व सोम देवो देवानुपागा इदमहं मनुष्यो
मनुष्यान्सह प्रजया सह रायस्योपेणेति ” (औश्री ६ ३१) इति । हे सोम, स्व देवः सन् भवदीयान्
देवान् एतत् इदानीं प्रातोऽस्मि । अहम् अपि मनुष्य सन् मदीयान् मनुष्यान् इदम् इदानीं
प्रातोऽस्मि । कीदृशोऽहम् ? पुत्रादिप्रजया पश्चाद्विधनपुष्ट्या च सह वर्तमान ॥ मन्त्रभागयोर्द्वयो प्रमिद्धि
तृतीयभागे त्रिपञ्चम्य च दर्शयति—“ एतत्स्व सोम देवो देवानुपागा इत्याह देवो जेप सन् देवानुपैतीदमहं
मनुष्यो मनुष्यानिरवाह मनुष्यो जेप सन् मनुष्यानुपति यदेतद्यजुर्न ब्रूयात्प्रजा-अपशुयन्मान स्यात् सह
प्रजया सह रायस्योपेणेत्याह प्रजयैव पशुभि सहैव लोकमुपावर्तेते ” (तैस ६ ३ २) इति ॥

नम इति ॥ औघायन —“ नमो देवेभ्य इति प्राश्नमञ्जलिं करोति स्वधा पितृभ्य इति
दक्षिणाप्रत्ययमधोपनिष्कामतीदमहं निर्वरुणस्य पाशादित्यथाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते सुवराभि वि ग्व्येप
वैश्वानरं ज्योतिरिति ” (औश्री ६ ३१) इति । आपस्तम्ब—“ इदमहं मनुष्यो मनुष्यानिति प्रदक्षिण-
मावृष्य नमो देवेभ्य इति प्राचीनमञ्जलिं कृत्वा स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणदमहं निर्वरुणस्य पाशादि-
त्युपनिष्काम्य ” सुवराभि वि ग्व्येपमिति सर्वं विश्वरमनुवीक्षते वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयम् ”
(आपश्री ११ १८-२) इति ॥ मन्त्रद्वयार्थप्रतिद्धिं दर्शयति “ नमो देवेभ्य इत्याह नमस्कारो हि देवान्

७. ५ भू-निर्गमदि । ८-८ ति वि-रवर्गस्य दृष्टमविशेषाधाराणाम् ।

३० : १६ इ उ भा-एतद्विदम् । २७ इ उ भा-‘ उपनिष्काम्य ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ प्राक् प्रेशते ’,
[आपश्रीपुत्रे ‘ उपनिष्काम्य ’ इत्यस्यानन्तरं भ्वरमित्युच्यमिति प्राक् प्रेशते ’ दलधिकमिति ।] ।

वैसर्जनहोमः]

वैश्वानरं ज्योतिरग्नें व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि या मम तनूस्त्वय्यभूदियं सा मयि या तव तनूर्मय्यभूदेषा सा त्वयि यथायथं नौ व्रतपते व्रतिनोर्व्रतानि ॥ ४ ॥

[गालुविद्व्येकत्रिंशच्च] ॥

वैश्वानरम् । ज्योतिः । अग्नें । व्रतपत इति व्रत-पते । त्वम् । व्रतानांम् । व्रतपतिरिति व्रत-पतिः । असि । या । मम । तनूः । त्वयि । अभूत् । इयम् । सा । मयि । या । तव । तनूः । मयि । ५

अभूत् । एषा । सा । त्वयि । यथायथमिति यथा-यथम् । नौ ।

व्रतपत इति व्रत-पते । व्रतिनोः । व्रतानि ॥ ४ ॥

[तैसं १-२-१३; कासं ३-१; कपिसं २-८; वासं ५-३५-४१]

यजमानमधान्तरदीक्षां विसर्जयति — ' अग्ने व्रतपते ' इति ॥ हे अग्ने व्रतपते, त्वं हि सर्वेषां व्रतानां संबन्धी व्रतपतिः असि । " पर्यायैश्वर्ये " (पा ६-२-१८) इति पूर्वपद- १०
प्रकृतिस्वरत्वम् । अतस्त्वध्रसादादेवाहं व्रती संपन्नः । इदानीं तु विसृष्टदीक्षे मयि या मम तनूः पूर्व त्वयि अभूत् सा इयम् इदानीं मयि एव अस्तु । या च तव तनूः पूर्व मयि अभूत् सा एषा इदानीं त्वयि एवास्तु । " युष्मदस्मदोर्दसि " (पा ६-१-२११) इति त्वममशब्दावाद्बुदात्तौ । पूर्वं हि ' या मम तनूरेषा सा त्वयि या तव तनूरियं सा मयि ' (तैसं १-२-११) इत्याभ्यां तन्वोर्विनिमयः कृतः । इदानीं तु यथायथं गृह्यते । एवं गृहीतस्वरत्वत्वो- १५
रावयोः व्रतिनोः व्रतानि कर्माणि यथायथं भवन्तु । " यथास्वे यथायथम् " (पा ८-१-१४) इति निपात्यते । मदीयानि ममैव सन्तु । त्वदीयानि तथा तवैव च सन्त्वित्यर्थः । पूर्वं हि ' सह नौ व्रतपते व्रतिनोर्व्रतानि ' (तैसं १-३-११) इति परस्परकृतत्वं व्रतानामभ्युपगतं, यन्मया कृतं तच्चयापि कृतम्, यच्चया कृतं तन्मयापीति । इदानीं तु यथायथं व्यवस्थाप्यते । " अग्ने व्रतपत आत्मनः पूर्वा तनूरादेयेत्याहुः " (तैसं ६-३-३) इति ब्राह्मणम् ॥ २०

॥ इति तृतीये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

स्वधा पितृभ्य इत्याह स्वधाकारो हि पितृणाम् " (तैसं ६-३-२) इति ॥ ' निर्वरणस्य पाशात् ' इत्यत्र ' निर्मुञ्चामि ' इत्यध्याहृतत्वम् । एतमेवाभिप्रायं दर्शयति — " इदमहं निर्वरणस्य पाशादित्याह वरण-पाशादेव निर्मुच्यते " (तैसं ६-३-२) इति ॥

अग्न इति ॥ कल्पः — " अथ यजमानमधान्तरदीक्षां विसर्जयत्यग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपति- २५
रसि या मम तनूस्त्वय्यभूदियं सा मयि या तव तनूर्मय्यभूदेषा सा त्वयि यथायथं नौ व्रतपते व्रतिनो-
र्व्रतानीति " (चौबौ ६-३१) इति । अधान्तरदीक्षाया आदौ यजमानः स्वतनुमग्नौ संकल्पेनावस्थाप्यग्नि-

१-२. मै-ज्याख्यातं चेदं पूर्वम् । १०. ति. नि-प्रसादेनाहम् । ११. मै-व्यवस्थान्यन्ते ।

१८. आ. क-यजमानोऽवा ।

[वैसर्जनहोम.

- तनुं च स्वस्मिन्नवस्थाप्य 'सहस्रतनियममुपचक्रमे । इदानीं तु शरीरभ्यत्ययस्वासमाहितत्वात्' मतिनोरभियज्ञमानयोः स्वोचितप्रत्ययवाऽस्तु । अत्र 'सुवराभि वि ऋयेपम्', 'वैश्वानरं ज्योति' इत्येतौ 'मन्त्रौ पुरोवाद्याद्वाङ्मणे (तैत्रा ३ २.४) स्पष्टत्वाद्दुपेक्षितौ । अस्य तु मन्त्रस्य प्रतीकग्रहणपूर्वकं तात्पर्यमाह—'अग्ने म्रतपत आरतन पूर्वा तनुरादेपेत्याहु को हि तद्देद यद्वसीयान्त्स्वे चरो मृते पुनर्वा ददाति न वा इति' (तैसं ६ ३ २) इति । 'अग्ने म्रतपते' इत्येतावत् प्रतीकम् । स्वकीया पूर्वा तनुराग्निसकाशात् सहसा स्वीकार्येति बुद्धिमन्त्र आहुः । कुत ? वसीयान्त्स्वतन्त्रधनिकः प्रभु परकीये वस्तुनि स्ववशीभूते सति 'पुन ददाति वा न वेति यत् तत् को नाम वेद ? ततो वशीभावात् प्रागेवाऽऽदेया ॥ प्रावादीनामाग्नीध्रे स्थापने यत् पूर्वमुक्तं तत्प्रशंसति—'प्रावाणो वै सोमस्य राज्ञो मलिन्नुसेना य एव विद्वान् प्राच्या आग्नीध्र उपवासयति नैन मलिन्नुसेना विन्दति' (तैसं ६ ३.२) इति । मलिन्नुसेना विरोधितस्करसेना ॥

अत्र विनियोगसंग्रह —

"स्व० जुपा पश्चिमे वद्धौ वैसर्जनहुतिस्त्वयम् ।

शालामुखीयतो वद्धिं धत्वा प्राञ्चोऽभियान्ति हि ॥ १ ॥

उरु तृत्वा पूर्ववद्धौ सोमो राजानमम्रत ।

हविधानं नयस्वन्न चर्मं संस्तीयं साद्रयेत् ॥ २ ॥

अग्निद्रयादेप सोमं निर्दिश्यैतन्नमन्त्रयेत् ॥

इद दक्षिणमातृत्प नम प्रागज्जलि स्वघा ॥ ३ ॥

दक्षिणाजलिरेतस्मात् निर्गच्छन्मण्डपादिदम् ।

सुवविहारमीक्षित्वा वैश्वा पूर्वोत्तमीक्षते ॥

अग्ने वङ्करपस्थान मन्त्राः षोडश कीर्तिता ॥ ४ ॥" इति ॥

अथ मीमासा ॥ प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

"वैसर्जनाभ्यहोमीयवाससो ग्रहणस्मृति ।

प्रमा न वा ध्रुत्यवाधात् प्रमा स्यादष्टकादिवत् ॥

दृष्टलोमैकमूलत्वसमने श्रुत्यकल्पनात् ।

सर्ववैष्टनवद्वाघहीनाऽप्येषा न हि प्रमा ॥" (इत्या १ ३.८-९) इति ॥

इद स्मर्यते—'वैसर्जनहोमवासोऽप्ययुर्गृह्णाति" इति । सेप स्मृति सर्ववैष्टनस्मृतिवत्

प्रत्यक्षरुत्या न वाप्यते । ततोऽष्टकादिस्मृतिवत् मूलवेदानुमानेन प्रमाणमिति प्राप्ते शून्य—कदाचित्

कश्चिदध्वमुर्लोभादेतद्वासो जग्राह । सन्मूलवेद्या स्मृतिरित्यपि कल्पना सम्भवति । दृष्टानुसारिणी सेप कल्पना ।

दक्षिणया परिक्रीतानामृत्विजां लोभदानीनात् । तथा सत्यस्या स्मृतेरन्यथाप्युपपत्तानष्टकादिस्मृतिवत्

३० "मूलधुतिर्न कल्पयितुं शक्यते । अतो वाधाभावंऽपि मूलवेदानुमानेनैव स्मृति प्रमाणम् ॥

अथ छन्द —'स्व० सोम' इति गायत्री । 'अथ नो अग्नि' इति त्रिष्टुप् । 'उरु विष्णो'

इत्यनुष्टुप् । 'सोमो जिगाति' इति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं भाष्यीये वेदायंमकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितामान्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाक ॥

३५ १९. इ उ. ना पा. भा. हा—सहस्रत नियं । २० इ उ ना पा मर भा हा—'व्यत्ययस्य समाहितत्वात् ।

२१. इ उ त. ना पा भा मर हा—'मन्त्रौ' नास्ति । २२. क. त मर—'पुन' इत्यस्यानन्तरं 'स प्रभु' ।

२३. क—निर्दिश्यैते निमन्त्रयेत् । २४ आ. क ना हा—अष्टकादिमन्त्रुतिवत् ।

अत्यन्यानगां नान्यानुपांगामर्वाक् त्वा परैरविदं परोऽवरैस्तं
त्वा जुपे वैष्णवं देवयज्यायै

अतीति । अन्यान् । अगान् । न । अन्यान् । उपेति । अगाम् । अर्वाक् । त्वा । परैः ।

अविदम् । परः । अवरैः । तम् । त्वा । जुपे । वैष्णवम् । देवयज्याया इति देव-यज्यायै ।

अतः परं पाशुकं काण्डं सोमार्पणमेव ।

यूपार्थं बृहस्पतिष्ठते—' अत्यन्यान् ' इति द्वादशाक्षरत्रिपदया महाबृहत्या । ताण्डिन
एतां सतोबृहतीमाहुः, ऊर्ध्ववृहतीं बहृचाः ॥ हे बृक्षं, अन्यान् इतरान् कांश्चित् बृक्षानहम्
अति अगाम् अतिक्रम्यागतोऽस्मि । के पुनस्ते ? ये यूपार्हाः पलाशादयः, " समे जातम-
शाखाजम् " (आपश्रौ ७-१-१७) इत्यादिलक्षणहीनाः, तानुपगम्यैव वैगुण्यदर्शनेन अत्यजम् । अथ
अन्यान् कांश्चित् बृक्षान् न उप अगां नैवोपगतोऽस्मि । के पुनस्ते ? ये अयूपार्हा निम्बादयः । १०

सोऽहं यूपार्हं लक्षणवन्तं च त्वामेव अविदं लब्धवानस्मि । लृदित्वादङ् (पा ३-१-५५) । अस्य
गुणवत्त्वमाह—' परैः ' इति । परैः उत्कृष्टैः समजातत्वादिभिर्लक्षणैः अर्वाक् अविदूरे वर्तमानं
सर्वलक्षणैर्युक्तमिति यावत् । अवरैः निकृष्टैर्विषमजातत्वादिभिरसलक्षणैः परः परस्तात् दूरे वर्तमानं
असलक्षणैरस्पृष्टमित्यर्थः । " विभाषा परावराम्याम् " (पा ५-३-२९) इत्यतस्तुचि तकारस्य छान्दसो
लोपः । यद्वा-पूर्वादिभ्यो विधीयमानोऽसिप्रत्ययो बहुलवचनात् परशब्दादपि भवति (पा ५-३-३९) । तत्र प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तत्वम् (पा ३-१-३) । परशब्दो हि " स्वाङ्गशिष्टाम-
दन्तानाम् " (फि २९) इत्याद्युदात्तः । शिडिति सर्वनामान्युच्यन्ते । " एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् " (पा ८-१-६५) इति प्रथमा तिड्विभक्तिर्न निहन्यते । तं तादृशं त्वा देवयज्यायै

चतुर्थेऽनुवाके वैसर्जनहोमेऽवान्तरदीक्षां विसृज्याग्नीषोमयोरग्नीध्रीये हविर्धाने च प्रणयनमुज्जतम् ।
अथ पञ्चममारभ्यैकादशान्तेषु सप्तस्वनुवाकेषु प्रणीतयोस्तयोरग्नीषोमयोः पशुर्वक्तव्यः । तत्रास्मिन् पञ्चमे- २०
ऽनुवाके पञ्चयूपस्य छेदनमभिधीयते ।

अतीति ॥ बौधायनः—“ *पुनः पूर्व्या द्वारोपनिष्क्रम्य तां दिशं यन्ति यत्रास्य यूपस्तद्यो
भवति यत्र वा वेत्स्यन् मन्यते । स यः समे भूम्यै स्वाद्योने रुदो बहुषणो बहुशाखोऽप्रतिशुष्कामः
प्रत्यङ्गुपनत्तसुपतिष्ठतेऽन्यानगां नान्यानुपांगामर्वाक् त्वा परैरविदं परोऽवरैस्तं त्वा जुपे वैष्णवं
देवयज्याया इति ” (बौश्री ४-१) इति । आपस्तम्बः—“ अतिक्रम्य यूपान् यं जोपथते तममिन्मन्त्रयते ।
अत्यन्यानगामिति । अथैनमुपस्पृशति तं त्वा जुपे वैष्णवं देवयज्याया इति ” (आपश्रौ ७-१-१९-७-२२)
इति ॥ बृक्षा द्विविधा यूप्या अयूप्याश्च । पलाशाखदिरादयो यूप्याः । निम्बजम्बीरादयस्त्वयूप्याः । हे
पुरोवर्ति यूप्यवृक्षं, त्वत्तः अन्यान् कांश्चित् यूप्यान्पि समप्रदेशजन्मादिलक्षणरहितान् अति अगाम् ।

१. तं, ति, पं१—' इतरान् ' नास्ति ।

१. इ.उ.पा.भा.हा-अत्रास्मिन् । २. म२-पञ्चस्य यूपस्य । * [बौश्रीसूत्रे ' पुनः ' नास्ति ।] । ३०

३. क.तं, म२-यूपवृक्ष । ४. तं, म२-यूपवृक्षानपि ।

देवस्त्वा सविता मर्धाऽनुक्तोपधे त्रायस्वैनर स्वधिते भैनर हिंसीर-

देव । त्वा । सविता । मर्धा । अनुक्तु । ओपधे । त्रायस्व । एनम् ।

स्वधिते इति स्व-धिते । मा । एनम् । हिंसी ।

देवयार्थं जुषे मेवे गृह्णामीत्यर्थ । 'पुण्यं विष्णुद्वयम् । "पुण्यो वै देवतया यूप"'

५ (तैस ६ ३ ३) इति । "छन्दसि निष्कर्ष" (पा ३ १ १२३) इत्यादिना देवयज्याशब्दो यप्रत्ययान्तो निपातित । "अति हान्यानेति नान्यानुपैति" (तैम ६ ३ ३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

यूपमाज्येनानग्नि—'देवस्त्वा' इति ॥ ह वृक्ष, 'देव' 'सविता सर्वस्य प्रेरकत्वात्' 'मर्धा मन्नीयेन मधुरेणाग्नेन' 'अनक्तु रितग्ध क्रमेणु । "फलिपाटिनमिमानिजना गुम्फटिनावि-घतश्च" (उ १८) इति मयतेरप्रत्यय । धकारश्चान्तादेश । तत्र च उरित्यनुवर्तते ।

१० "जसादिषु छन्दमि गान्धन प्राट्णौ चड्युपधाया" (पा ७ ३ १०९ वा १) इति नामात्प्राप्तम् । मधुशब्देन चायमुच्यते । "तेजसैवैनमनजित" (तैस ६ ३ ३) इति ब्राह्मण-दर्शनात् । "तेनो ग आचम" (तैम ६ ३ ४) इति ब्राह्मणम् ॥

ऊर्ध्वप्र वहिरनष्ट्रयति—'जोपधे त्रायस्वेनम्' इति ॥ हे 'ओपधे वहि', 'एन' यूपार्थं वक्ष 'त्रायस्व रक्ष, यागसाधनं यापादनेन वृक्षत्वात् मोचयित्वा उत्तमा गतिं गमय ॥

१५ स्वधितिना तिर्यञ्च प्रहरति—'स्वधिते भैनर हिंसी' इति ॥ हे 'स्वधिते, त्वमपि एन' 'मा हिंसी उत्तमामेव गतिं गमय । व्याख्यातौ च प्रागेवैता मन्त्रौ (तैम १ २ १) । "अनक्षसङ्ग वृथेत्" (तैस ६ ३ २) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

'अन्यात् तु अयूप्यात्' 'न' 'उप' 'भागाम् । स्वा तु 'अविद लब्धवानस्मि । कीदृशम् ? 'पर' 'मर्धां ह उच्छेदक्षेप' प्रत्यासन्नं तदृक्षणयुक्तमित्यर्थ । पुन कीदृशम् ? 'पर' 'अवरे निहृष्टक्षेपैर्दूरवर्तिन वददित मित्यर्थ । हे वृक्ष, 'त' 'त्वा विष्णुदेवताक देवयजनार्थं लेवे ॥ विधत्ते—'देव्याग्यर्चा हुत्वा यूपमच्छेति वृण्वो हि देवतया यूप स्वयैवेन देवतयाऽच्छेति" (तैस ६ ३ ३) इति । "उरु विष्णो वि क्रमस्व" (तैस १ ३ ४) इति सुवेणाऽऽहवर्नीये यूपार्हाति हुत्वा ततो यूप प्राप्तुं गच्छेत् ॥ ययोनमन्त्रार्थे प्रसिद्धिं दर्शयति—'अत्यन्धानया नान्यामुपागामिरथाहाति हान्यानेति नान्यानुपैरयवांशत्वा परैरविद परोऽवरे रिरयाहावाग्येन परैर्विन्दति परोऽवरेस्व त्वा तुपे वैष्णव देवयज्याया इत्याह देवयजनार्थं हयेन तुपे" (तैस ६ ३ ३) इति ॥

२५ (तैस ६ ३ ३) इति ॥
देवस्त्विति ॥ कवर—'देवस्त्वा सविता मर्धाऽनक्तिवति सुपेण सर्वतो मूलं पर्थगति । जोपधे त्रायस्वेनमित्युष्मां' 'दर्भद्रयमन्तर्धांय स्वधिते भैनर हिंसीरिति स्वधितिना प्रहरति" (आपधौ ७ २ ३-४) इति ॥ मर्धा मधुरेणाऽऽग्नेन ॥ एतदेवाऽभिप्रेत्याऽऽह—'देवस्त्वा सविता मर्धाऽनक्तिव त्याह तेजसैवेनमनक्तोपधे त्रायस्वैनर स्वधिते भैनर हिंसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिं दातव्यं" (तैस ६ ३ ३) इति ॥ विधत्ते—'स्वधितेवृक्षस्य विभ्यत प्रयमेन शकलेन सह तेज परा पतति य-

२. त्. ति-यूप । ३. तं ति परै- 'ब्राह्मणम्' नास्ति ।

*[आपधौयूने 'दर्भमन्तर्धायां' ।] ।

यूपच्छेदनम्]

दिवमग्रेण मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिंसीः पृथिव्या सं भव

वनस्पते शतवल्दो वि रोह सहस्रवल्दा वि वयं रुहेम्

दिवम् । अग्रेण । मा । लेखीः । अन्तरिक्षम् । मध्येन । मा । हिंसीः । पृथिव्या । समिति ।

भव । वनस्पते । शतवल्दा इति शत-वल्दाः । वीति । रोह ।

सहस्रवल्दा इति सहस्र-वल्दाः । वीति । वयम् । रुहेम् ।

५-

पतन्तमनुमन्त्रयते—'दिवमग्रेण' इति ॥ आत्मीयेन अग्रेण दिवं मा लेखीः मा विदारीः ।

"नेटि" (पा ७-२-४) इति वृद्धिप्रतिषेधः । तयाम्नीयेन मध्येन अन्तरिक्षं मा हिंसीः ।

पृथिव्या च सं भव संयुज्यस्य पृथिवीमपि मा प्रहोसीः, *प्रमाणानतिरेकः संभवः*

पृथिवीमतिक्रम्य मा गाः । यथा त्वदीयैरग्रमध्यमूर्त्तैर्विदारणाभिघातविपाटनकारिभिः लोकत्रयं न

नश्यति तथा पतेत्यर्थः । पृथिवीशब्दो डीपन्तोऽन्तोदात्तः । तेन "उदात्तयणो हल्पूर्वात्" १०

(पा ६-१-१७४) इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । "इमे वै लोकाः" (तैसं ६-३-३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

आब्रश्चने हिरण्यं निधाय संपरिस्तीर्याभिजुहोति—'वनस्पते' इति त्रिपुष्पैकपदया ॥

वर्हिराच्छेदनाभिमर्शनेन व्याख्यातप्रायमिदम् (तैसं १-१-२) । पारस्करादिवनस्पतिशब्दः

(पा ६-१-१५७) । "तस्मादाब्रश्चनात्" (तैसं ६-३-३) इति ब्राह्मणम् ॥

प्रथमः शकलः परापतेत् तमप्या हरेत् सतेजसमेवैतमा हरति" (तैसं ६-३-३) इति । स्वधितिभयात् पतितस्य वृक्षतेजस आहरणायैहाऽऽद्यशकलाहरणम् ॥ १५

दिवमिति ॥ कल्पः— "प्राञ्चं बोद्धञ्चं वा प्रयन्तमनुमन्त्रयते दिवमग्रेण मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन

मा हिंसीः पृथिव्या सं भवेति" (वौश्री ४-१) इति ॥ हे छिन्नवृक्ष, त्वं पतन् दिवं मा लेखीः मा

विदारीः । पृथिव्या सं भव संयुज्याव्रतिष्ठस्व ॥ अप्रसक्तप्रतिषेधबुद्धिं वारयति— "इमे वै लोका

युपात् प्रयतो विभ्यति दिवमग्रेण मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिंसीरित्यादिभ्य एवेनं लोकेभ्यः

शमयति" (तैसं ६-३-३) इति । प्रयतः पततः ॥ २०

वनस्पत इति ॥ कल्पः— "अथाऽऽब्रश्चने हिरण्यं निधाय संपरिस्तीर्याभिजुहोति वनस्पते

शतवल्दो वि रोह स्वाहेति" (वौश्री ४-१) इति ॥ विधत्ते— "वनस्पते शतवल्दो वि रोहेत्याब्रश्चने

जुहोति तस्मादाब्रश्चनात् वृक्षाणां भूयांस उक्तिर्ग्रन्थि" (तैसं ६-३-३) इति । आब्रश्चयते वृक्षो

यस्मात् मूलादित्याब्रश्चनम् । भूयांसो ब्रह्मो वल्दाः शालाविदोपाः ॥

सहस्रवल्दा इति ॥ कल्पः— "सहस्रवल्दा वि वयं रुहेमेत्यात्मानं प्रत्यभिमुदते" २५

(वौश्री ४-१) इति ॥ "रुहेमेत्याद्रीरथो विवक्षित इत्याह"— "सहस्रवल्दा वि वयं रुहेमेत्याहाऽऽ-

शिपमेवैतामा शास्ते" (तैसं ६-३-३) इति ॥

* * * [इ. काशिका—पा ४-३-४१, ५-१-५२] ।

५. क-आहरणाय शकलाहरणम्; म२-आहरणं हि शकलाहरणम् । ६. तं. म२-अस्मात् ।

७. आ.क-प्रत्यभिमुदत । ८-८. आ.क.प२-त्रिरोहेत्याजीरथो विवक्षित इत्याह; ९. उ.पा.भा-विधत्ते; ३०

मा-रुहेमे...इत्याह' नास्ति ।

यं (१) त्वाऽयम् स्वधित्तिस्तोर्तिजानः प्राणिनायं महते

यम् (१)। त्वा । अयम् । स्वधित्तिरिति स्व-धितिः । तैत्तिजानः । प्राणिनायेति प्र-निनायं । महते ।

आत्मानं प्रत्यभिमुखति—'सहस्रवक्ष्या' इति त्रिष्टुभकपदया ॥ इदमपि प्रागेव व्याख्यातम् (तैम १-१-२) ।

- १ अन्वप्र शाखा प्रसूदयति—'य त्वा' इति द्विपदया त्रिष्टुभा ॥ 'तैत्तिजान निशितधारः' अय 'स्वधितिः । तिज निशातने । यद्बुद्धगन्ताद्धटो व्यन्ययेनात्मनेपदम् (पा २-४-७४, ३ १ ८५) । शानच् (पा ३-२ १२४) । "अम्यस्तानामादि" (पा ६-१-१८९) इत्याद्युदात्तम् । 'य त्वा यूपार्थं वृक्षं प्राणिनाय प्रकर्षेण नयति', शाखा 'प्रसूय विशिष्ट रूपं प्रापयेति । "छन्दसि लुब्धल्लिट्" (पा ३-४ ६) इति लिट् । किमर्थम् ? 'महते' 'सौमगाय सुभगत्वाय सुश्रीकत्वाय । उद्गात्रादिषु "सुभग मन्त्रे" इति पाठात् माते अन्प्रत्ययः (द्र. काशिका—पा ५ १ १९) । स खलु त्वमसीति शेषः । स त्वमस्मद्यज्ञ साधयेति वा ।

यमिति ॥ कल्प—'अन्वप्र शाखा' प्रसूदयति यं त्वाऽयम् स्वधित्तिस्तैत्तिजानं प्राणिनायं महते सौमगायेति" (बौध्नी ४-१) इति ॥ हे छिन्नवृक्ष, 'तैत्तिजानं तीक्ष्णं' अयं 'स्वधिति यं' त्वा 'महते' 'सौमगाय दर्शनीयत्वाय तिर्षकृशान्वाछेदनेन' प्राणिनायं प्रकृष्टं यूपत्र प्रापयामास, ततस्ताडनेन स्वया छेदनात्तं मेतय्यम् ॥

- १५ अच्छिन्न इति ॥ कल्प—'अच्छिन्नो रायः सुधीर इत्यप्र परिवासयति" (आपश्री ५-२-१०) इति । हे यूप, त्वम् 'अच्छिन्नं भव । मन्त्रमामर्ष्येण छेदनव्यथा तव मा मूर्त् । कीटास्त्वम् । सुधीर' शोभना यीरा यजमानपुत्रपौत्रादयो येन त्वया ह्यम्यन्ते स त्वं 'सुधीरः । तादृशस्त्व 'रायः' धनानि यजमानाय देहि । 'य त्वाऽयम्', 'अच्छिन्नं' इत्येतौ मन्त्रावुपेक्षितौ ॥ योऽयं 'यूपार्थं' वृक्षच्छेद पूर्वमुक्तमन्त्र छेदे छेद्य वृक्षस्य प्रदेशं विषत्ते—'अनक्षसद्ग वृक्षेत्" (तैसं ६-३ ३) इति । छिन्नावशिष्टस्य मूलशोपरि गच्छतः शक्रेत्स्याशो यथा न 'प्रसज्यते तथा नीचं मूलमवस्याप्य छिन्यात् ॥ विपक्षे "बाधकमाह—'यदक्षसद्ग वृक्षेदघर्षेय यजमानस्य प्रमायुकरं स्यात्" (तैसं ६-३-३) इति । यदि छिद्रे वृक्षमूले शक्रेत्स्याशक्रेत् । 'प्रसज्येत तदा यजमानस्य संबन्धि गोवत्मादिकमीयाया अधो मरणशीलं भवेत् । शक्रेत्स्य प्राचीनं दीर्घकाष्ठमीया ॥ शाखाया यूपार्थं छेदनं निन्दति—'य कामयेताप्रतिष्ठित स्वादित्यारोहं तस्मै वृक्षेदेप वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठितोऽप्रतिष्ठित एव भवति" (तैसं ६-३-३) इति । वृक्षमारब्धं जायत इत्यारोहं शाखा । स च भूमावनुत्पन्नावादप्रतिष्ठितः । तस्य यूपत्वे यजमानोऽप्रतिष्ठित एव भवति ॥ अपर्णमपि निन्दति—'य कामयेतापशुः स्वादित्यपणं तस्मै शुष्काम वृक्षेदेप वै वनस्पतीनामपशयोऽपशुरेव भवति" (तैसं ६-३-३) इति ॥ वनस्पतीनां मध्य एव पणेरहितं शुष्कामश्रापणस्य पशुभ्यो न हित ॥ बहुपणं विषत्ते—'यं कामयेत पशुमानस्यादिति बहुपणं तस्मै बहुशालं वृक्षेदेप वै वनस्पतीनां पदाप्य पशुमानेव भवति" (तैसं ६-३-३) इति ॥ भूमौ "समप्रदेशे स्वबीजादुत्पन्नं विषत्ते—

४ त.ति ५१-प्रापयेत । ५. नि-नाशयति, तं-आनयति । ६ मै-प्रसाय्य ।

१. आ ना हा-शाखाम् । १० इ.उ.ना पा.भा.हा-यूपार्थं । ११ त म२-सह्यते । १२ तं. म२-बाधमाह । १३ तं म-सज्येत । १४ इ.उ पा भा-सप्रदेशे, म२-संप्रदेशे, ना हा-गमानपदेति ।

यूपच्छेदनम्]

सौभंगायाच्छिन्नो रायः सुवीरः ॥ ५ ॥

[यं दर्श च]

सौभंगाया । अच्छिन्नः । रायः । सुवीर इति सु-वीरः ॥ ५ ॥

[मैसं १-२-१४; कासं ३-२; कपिसं २-५; वासं ५-४२-४३]

चतुरङ्गुलमग्रं चषालाय प्रच्छेदयति—' अच्छिन्नः ' इति ॥ ' अच्छिन्नः । अव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-२) । ' रायः धनानि, देहीति शेषः । यद्वा—अच्छिन्नो धनस्य,
सुवीरश्च, भवेत्यध्याहारः । " ऊडिदम् " (पा ६-१-१७१) इत्यादिना तृतीयादेर्विभक्ते-
रुदात्तत्वं व्यत्ययेन न क्रियते । ईदृशास्त्वमेव नो रायः । शोभना वीराः पुत्रपौत्रादयोऽस्य
यजमानस्य येन भवन्ति स ' सुवीरः । " वीरवीर्यी च " (पा ६-२-१२०) इत्युत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् । यस्मात्सया यजमानस्य आयुष्मन्तः पुत्रादय उर्यधन्ते, तस्मात्तेषामभिवृद्धयर्थं अविच्छेदेन
धनानि देहीति ॥

॥ इति तृतीये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

" प्रतिष्ठितं वृक्षेत् प्रतिष्ठाकामस्यैष वै वनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः समे भूम्यै स्वाद्योने रुढः प्रत्येव तिष्ठति "
(तैसं ६-३-३) इति । स्वाद्योनेरित्यनेन वृक्षजन्या शाखा न्यावत्यैते ॥ पश्चिमदिश्वानतं विधत्ते— " यः
प्रत्यङ्मुपगतस्तं वृक्षेत् स हि मेधमभ्युपगतः " (तैसं ६-३-३) इति । मेधो यज्ञः । स चोत्तरवेद्यां
क्रियमाणो यूपस्थानात् प्रत्यङ्भवति । अतो " मेधमुपलक्ष्यैवोपगतः ॥ यूपस्य काम्यानि परिमाणानि
विधत्ते— " पञ्चारारिं तस्मै वृक्षेचं कामयेतोपैनमुत्तरो यज्ञो नमेदिति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्को
यज्ञ उपैनमुत्तरो यज्ञो नमति पञ्चारिं प्रतिष्ठाकामस्य पङ्क्त्वा ऋतव ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति सप्तारिं
पशुकामस्य सप्तपदा शकरी पशवः शकरी पशूनेवाव रुधे नवारिं तेजस्कामस्य त्रिष्टुता स्तोमेन संमितं
तेजस्त्रिष्टुतेजस्येव भवत्येकादशारिंमिन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुगिन्द्रियान्येव भवति
पञ्चदशारिं भ्रातृव्यवतः पञ्चदशो वज्रो भ्रातृव्याभिमृत्यै सप्तदशारिं प्रजाकामस्य सप्तपदाः प्रजापतिः
प्रजापतेराप्यै षड्विंशत्यारिं प्रतिष्ठाकामस्यैषड्विंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै " (तैसं ६-३-३)
इति । चतुर्विंशतिरङ्गुलयोऽरतिः । उत्तरो यज्ञः सोमविकृतिः ॥ विधत्ते— " अष्टाश्रिभवंत्यष्टाक्षरा गायत्री
तेजो गायत्री गायत्री यज्ञमुखं तेजसैव गायत्रिया यज्ञमुखेन संमितः " (तैसं ६-३-३) इति । गायत्र्याः
तेजस्त्वमग्निना सहोत्पन्नत्वात्, यज्ञमुखत्वं च प्रातःसवने प्रयोज्यत्वात् । अतोऽष्टसंख्याद्वारा तेजोगायत्री-
यज्ञमुखैः समानो भवति । तस्मात् तक्षणेन यूपस्थाष्टावध्रयः कार्याः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

" अति वृक्षं मन्त्रयित्वा तं त्वा यूपतर्हं स्पृशेत् ।

देवस्तन्मूलमभ्यग्य क्षोप दर्भान्तरायतः ॥ १ ॥

१५. आ.क.—मेधमसिल ।

तैसं २६॥

३०

स्यधि छिन्द्यादिव भाव्या पातयेद्वन जेषिते ।

मूले हुत्वा सहेत्यतिमस्पर्शो य रत्राऽङ्गानि च ॥

अन्तीन्यग्र च सच्छिन्द्यादहा मन्त्रा उदीरिता ॥ २ ॥ इति ॥

अथ मीमांसा ॥ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

- ५ “यूपच्छेदापकर्षं किं तदन्ते श्रुत एव वा ।
प्रयाजवत् ॥ तदन्तस्त्वान् नयनं चापकृत्यताम् ॥
अग्नीषोमप्रणयनं सौमिक पाणुकी छिदा ।
प्रयाजाधारवैषम्याच्छ्रुतमात्रापकर्षणम् ॥ (जैम्या ५ १ २८-२९) इति ॥

ज्योतिष्टोमं वैसज्जनहोमकाले प्राचाववंशागतो वह्निराग्नीध्रीये प्रणेतव्यः । सोमश्च प्राचीनवरो

- १० पूर्वं स्थापित इदानीं हविर्धाने प्रणेतव्यः । तयोश्च यो प्रणयनादूर्ध्वं यूपच्छेद आम्नात् । तदेतत्सर्वं
सुत्यादिनात् प्राचीन औपनस्ये दिने प्रातम् । तत्र यूपच्छेदो दिनत्रयात् पूर्वस्मिन् दीक्षाकालेऽपकृतः ।
“दीक्षासु यूप छिनत्ति” (भाश्रौ १२-१९ २ अ आपश्रौ १० ४ ४६) इति तद्विधानात् । तस्मिन्नपकृष्टे
प्रयाजन्यायेन तदन्ताङ्गसमुहस्यापकर्षात् प्रणयनमप्यपकृत्यतामिति प्राप्ते भूम — प्रयाजाधारादीनानेकमेव
प्रधानं प्रत्यङ्गत्वेनैकप्रयोगान्तं पातित्वाद्दवश्यंभावी परस्परक्रम इति प्रयाजापकर्षं तदन्ताङ्गसमुहापकर्षो
१५ युक्तः ॥ इह तु प्रणयनं, सोमयागाङ्गम् । यूपच्छेदस्तत्राग्नीषोमीयपक्षोरङ्गमिति प्रणयनच्छेदनयोर्नान्योऽन्य-
क्रमोऽपेक्षितः । तस्मात् श्रुतस्य यूपच्छेदनमात्रस्यापकर्षं ॥

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“अग्नीषोमीयमुख्येषु यूपो भिक्षोऽथ तन्वता ।

उपदेशातिदेशाभ्यां भिक्षो नो कालभेदतः ॥ (जैम्या ११-३-३) इति ॥

- २० ज्योतिष्टोमे पदान्तोऽग्नीषोमीयमवनीयानूचन्यास्त्रयो विहिता । तेषु यूपभेदो युक्तः । कुत ?
अग्नीषोमीये प्रत्यक्षवचनेन तदुपदेशादितरयोश्चादृश्यामतिदेशादिति प्राप्ते भूम — न तावदाग्नीषोमीयपक्षो
कर्मण काले यूपस्योत्पत्तिः, किन्तु एत प्रागेव यूपोत्पत्तिकालः । “दीक्षासु यूप छिनत्ति। श्रौते वा रात्रिम्”
(अ आपश्रौ १० ४ २६-४७, हिश्रौ ७ ३) इति तत्कालविधानात् । अत आधानवत् सर्वार्थैव समवति ।
यथा एककाले संपन्नमाधानं तत्तद्वनयनिर्देशेऽप्येतेषु तेषु कर्मसु संवध्यते तथा एककाले छेदनादिना नियष्टो
२५ यूप प्रत्यक्षवचनेऽग्न्या तत्र तत्र विनियुज्यते । तस्मात् तन्त्रेण यूप सपादनीयः ॥

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“यूपैकादशानी यूपानुतेभंदोऽथ तन्वता ।

सामीप्यभेदादाद्योऽन्य सामीप्य दृष्टिग मत् ॥ (जैम्या ११ २-९) इति ॥

यूपैकादशिन्या चोदकप्राप्ता यूपानुति प्रति यूप भिद्यते । कुत ? “यूपस्यान्तिकेऽग्निं मन्विता

- ३० यूपानुतिं नुदोति” (अ. मसं ३ २-२) इति तद्विधानात्, सामीप्यानां च भेदादिति प्राप्ते भूम —

२६ क-तदन्तस्त्वान् ।

यूपच्छेदनम्]

न तावद्वहन्तसामीप्यं संभवति यूपदाहप्रसङ्गात् । नतो यानता च्यवधानेन य्वा दृष्टिनोचरा भवन्ति तावतो देशस्य समीपत्वमभ्युपेयम् । तथा सति देशैक्यमभवादाहुनेस्तन्त्रता ॥

पष्ठत्र तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ वसुपये संस्कृते मुख्यत्वात् किं ब्राह्ममेतयोः ।

गमुष्यस्त्वक्षणाद्यूपः खादिरस्तदागान् पुनः ” ॥ (जैन्वा ६.३.१८) इति ॥ ५

यदा यूपार्थं खादिरमल्लब्धा कदरे तक्षणादिसंस्कृते सति पश्चात् मुख्यः खादिरो यदि पशुनियोजनात् प्रागेव लभ्यते तदा तक्षणादिसंस्कृतः प्रतिनिधिः कदर एव प्राह्यः । जसंस्कृतात् संस्कृतस्य प्रदास्तत्वात् इष्टिं चेत् । मैवम् । मुख्ये खादिरे लब्धे पुनस्तक्षणादिसंस्कारः कर्तव्यः । तथा सति संस्कृतस्य मुख्यस्य लाभात् प्रतिनिधिः संस्कृतोऽपि परित्याज्यः ॥

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“ पशौ नियुक्ते खादिरलाभे कार्यं पुनर्न वा ।

साद्गुणयाय पुनः कार्यं मुख्यानृत्तिगुणात्त हि ” ॥ (जैन्वा ६.३.१९) इति ॥

यदा संस्कृते प्रतिनिधौ पशुनिद्युज्यते तत्र ऊर्ध्वं खादिरो यदि लभ्येत तदाऽपि पूर्वन्यायेन मुख्यलाभात् साद्गुणयाय मुख्ये यूपे पुनर्नियोजनं कार्यमिति चेत् । मैवम् । गुणमृतौ यूपः, पशुनियोजनं प्रधानं, न हि गुणानुसारेण प्रधानस्याऽऽवृत्तिर्भुक्ता । तस्मान्न नियोजनं पुनः कार्यम् ॥

तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“ धमुख्यमुख्ये संस्कारयोग्यायोग्ये तदा तु किम् ।

धावो बहुगुणालोपान्न मुख्यायास्तु लोपनम् ” ॥ (जैन्वा ६.३.२०) इति ॥

“ यदा धमुख्यः कदरः स्थूलत्वात् तक्षणादिसंस्कारयोग्यः, मुख्यस्तु खादिरः सूक्ष्मत्वाद्योग्यस्तदा तक्षणादिवहुगुणलोपो ना भूदिति प्रतिनिधिरेवाऽऽदरणीय इति चेत् । मैवम् । मुख्यसिद्धये गुणलोपस्य सोढुं शक्यत्वात् । तस्मात् कृशोऽपि मुख्य पत्रोपादेयः ।

तत्रैवाऽन्यचिन्तितम्—

“ नियोजनेऽप्ययोग्यश्चेत् खादिरः किं तदा भवेत् ।

मुख्यत्वेन स एव स्यात् तद्वैयर्थ्येन हीतरः ” ॥ (जैन्वा ६.३.२१) इति ॥

यदा स्वत्यन्त्रकृशरत्वात् तक्षणादिरहितोऽपि खादिरो नियोजनेऽप्ययोग्यस्तदाऽपि मुख्यत्वात् खादिरपत्रोपादेय इति चेत् । मैवम् । उपात्तस्य प्रयोजनाभावाश्लियोजनयोग्यः प्रतिनिधिरेव ब्राह्मः ॥

अत्र नास्ति छन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा शुन्धतां लोकः पितृपदंनो

यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीः पितृणां सदनमसि

पृथिव्यै । त्वा । अन्तरिक्षाय । त्वा । दिवे । त्वा । शुन्धताम् । लोकः । पितृपदंन इति पितृ-
सदनम् । यम् । असि । यवयम् । अस्मत् । द्वेषः । यवयम् । अरातीः । पितृणाम् । सदनम् । असि ।

५ यूप पराञ्च प्रोक्षति—‘ पृथिव्यै त्वा ’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैस १.१.११) ।
प्रोक्षामीति शेष । पृथिव्यादीना स्थित्यर्थं त्वा प्रोक्षामीति ॥

अनटेऽपोऽनयति—‘ शुन्धताम् ’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैस १.३.१) ॥

यवान् प्रस्कन्दयति—‘ यवोऽसि ’ इति ॥ व्याख्यातमेव (तैस १.३.१) । “ ऊर्वे
यवो यजमानेन यूप समित् । ” (तैस ६.३.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

२० बर्हिर्हस्त व्यतिपज्यावस्तृणाति—‘ पितृणाम् ’ इति ॥ व्याख्यातमेव (तैस १.३.१) ।
“ यद्बर्हिर्नवस्तीर्य मिनुयात् पितृदेवत्यो निखात स्यात् । बर्हिर्वस्तीर्य मिनोति ”
(तैस ६.३.४) इति ब्राह्मणम् ॥

पञ्चमेऽनुगके यूपच्छेदो वर्णित । छिन्नस्य यूपस्य स्थापनं ‘ पटेऽनुयाके वर्णयते ’ ।

पृथिव्या इति ॥ कल्प.—“ यूप एष प्रक्षालित प्रपन्नः सपन्नचपाल प्रागवदानुपरोते ।

१५ तमुत्तरेणाऽऽहवनीय तिष्ठन् पराञ्चं प्रोक्षति पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेति ” (बौश्री ४.४)
इति ॥ प्रोक्षामीति शेष । चपालो यूपोमे प्रतिमुच्यमान कटकः ॥ लोकत्रयाभिमानिदेवताप्रीत्यर्थं प्रोक्षण-
मित्याह—“ पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेरायहैभ्य एवैतन् लोकैभ्य प्रोक्षति ” (तैस ६.३.४)
इति ॥ नाश्रीदुग्धवर्षा इवाप्रमारभ्याधोमुत्प्र प्रोक्षणं किन्तु मूलभारभ्योर्ध्वमुखमिति विधत्ते—“ पराञ्च
प्रोक्षति परादित्र हि सुवर्गो लोक ” (तैस ६.३.४) इति ॥

२० शुन्धतामिति ॥ कल्प—“ अनटेऽपोऽनयति शुन्धतां लोक पितृपदंन इति । यवान्
प्रस्कन्दयति यवोऽसि यवयारास्मद्द्वेषो यवयारातीरिति । बर्हिर्हस्त व्यतिपज्यावस्तृणाति पितृणां सदनम-
सिति ” (बौश्री ४.४) इति ॥ यूपस्थापनार्थो योऽनटस्तस्मिन् प्रोक्षणशेष निनीय यवान् प्रक्षिप्य

बर्हिर्मुष्टेरर्थं प्रागप्रमधंमुद्गप्रमित्येव व्यतिपज्य बर्हिर्वस्तृणीयात् ॥ एतानर्थान् विधत्ते—“ भूरमिव वा
एतत् करोति यत् स्तनरयोऽन नयति शान्त्यै यपमनीरव नयत्यर्थं यवो यजमानेन यूप संमितो यावानेव
२५ यजमानस्तावर्णामेरास्मिन्नुवं दधाति पितृणां सदनमसिति बर्हिर्वस्तृणाति पितृदेवत्यं ह्येतच्छिन्नार्तं
यद्बर्हिर्नवस्तीर्य मिनुयात् पितृदेवत्यो निखात स्यात् बर्हिर्वस्तीर्य मिनोत्यस्यामेवेन मिनोति ” (तैस
६.३.४) इति । यद्यप्यत्र यूपान्कलनन नाऽऽन्नात् तद्यप्यौदुग्धवर्षाम् आग्नातस्वेहानुवृत्तिनामिदस्य ‘ यत्
खनति ’ इत्यनुष्ठते । तदनुवृत्तये समानविषयस्य प्रत्यभिज्ञापयितुं तत्र विहितमप्यवयवनादिकं पुनरत्र
विधीयते ॥

३० १-१ मे-‘ बर्हिर्वस्तीर्य मिनोति ’ नास्ति ।

१-१. म२-पटेऽभिधीयते । २ आ ना हा-‘ मुत्रप्रोक्षणम् । ३ आ ना हा-आग्नात तस्येहानु-’

४-शान्तान् तस्येवानु ।

यूपस्थापनम्]

स्वावेशोऽस्यग्रेणा नेतृणां वनस्पतिरधि त्वा स्थास्यति तस्य वित्ताद्-
स्वावेश इति सु-आवेशः । असि । अग्रेणा इत्यग्रे-गाः । नेतृणाम् । वनस्पतिः ।
अधीति । त्वा । स्थास्यति । तस्य । वित्तात् ।

यूपशकलमवास्थिति—‘स्वावेशः’ इति ॥ सुष्ठु आविश्रये स्थीयतेऽस्मिन्निति स्वावेशः ।
अधिकरणे घञ् (पा ३-३-१२१) । थायादिसूत्रेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६-२-१४४) । ५
यूपस्य सुखासनम् असि इत्यर्थः । नेतारो यागस्य निर्बोदारः यूपशकलः । “ छन्दस्युभयथा ”
(पा ६-४-५) इति, “ नामि ” (पा ६-४-३) इति दीर्घाभावः । “ नामन्यतरस्याम् ”
(पा ६-१-१७७) इति नाम उदात्तत्वम् । तेषां मध्ये अग्रेणाः त्वमसि । अग्रे प्रथमं यूपात्
गच्छति परापततीत्यग्रेणाः । “ यः प्रथमः शकलः परापतेत् तमप्या हरेत् ” (तैसं ६-३-३)
इति गृहीतत्वात् । यद्वा—नेतृणामग्रे गच्छतीत्यग्रेणाः, मुख्य इत्यर्थः । “ प्रथमपतितत्वादेव । १०
यद्वा—नेतृणां मध्ये अग्रे गच्छति यागसाधनत्वं, यूपादपि पूर्वमुपयुज्यमानत्वादवत्प्रवेशेन ।
“ जनसनखनक्रमगमो विट् ” (पा ३-२-६७) इति विट्प्रत्ययः । “ विड्वनोरनुनासिक-
स्यात् ” (पा ६-४-४१) इत्यात्वम् । “ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ” (पा ६-३-१४)
इत्यलुक् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) । यद्वा—यूपस्य ये नेतारः परिकर्तारः
प्रथमशकलः, स्वरुः, चपालम् इति, तेषां मध्ये अग्रे प्रथमं यूपं गच्छतीति । किञ्च— १५
वनस्पतिविकारो यूपः । विकृतौ प्रकृतिशब्दः । पारंकरप्रभृतित्वात् सुट् (पा ६-१-१५७) ।
“ उमे वनस्पत्यादिषु युगपत् ” (पा ६-२-१४०) इति पूर्वोत्तरपदयोर्द्विगुणत्वकृतिस्वरत्वम् ।
“ स त्वाम् अधि स्थास्यति, त्वयि स्थास्यति, यूपस्यापि धारकोऽसीत्यर्थः ” । “ अधिशीङ्-
स्थासां कर्म ” (पा १-४-४६) इत्याधारस्य कर्मसंज्ञा । “ तस्य वित्तात् तद्विजानीहि तं ते
महिमानमवगन्तुमर्हसीति । “ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ” (द्र. पाभा. १-४-३२) इति संप्रदान- २०
त्वात् “ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ” (पा २-३-६२) इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । “ यूपशकलमवा-

स्वावेश इति ॥ कल्पः—“ यूपशकलमवास्थिति स्वावेशोऽस्यग्रेणा नेतृणां वनस्पतिरधि त्वा
स्थास्यति तस्य वित्तादिति ” (चौधौ ४-४) इति ॥ जोभन कावेशो यूपावस्थितलक्षणो वस्मिन्
प्रथमशकले स स्वावेशः । हे शकल, त्वं स्वावेशः असि । यूपस्य त्रयो नेतारः प्रथमशकलः स्वर-
श्चपालश्चेति । तेषां नेतृणां मध्ये त्वम् अग्रेणाः प्रथमभावी । वनस्पतिरूपो यूपस्त्वामधिष्ठास्यति । २५
“ वित्तात् तं यूपमनुजानीहि ॥ विधत्ते—“ यूपशकलमवास्थिति सत्तेजसमेवैनं भिनोति ” (तैसं ६-३-४)
इति । यत् पूर्वोक्तम्—“ स्वधितेर्बुक्षस्य विभ्यतः प्रथमेन शकलेन सह तेजः परा पतति ” इति शकले
शक्षिसे सति तेन तेजसा सहितमेवैनं यूपं स्थापितत्वाद् भवति ॥

२. तं.ति.५१-प्रथमशकलः । ३-३. तं.ति.५१-यूपस्य वा विकारोऽसीत्यर्थः ।

४. क.तं.म२-पूर्वोक्तम् ।

देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्त सुपिप्पलाम्यस्तृतीयधीभ्यं
उद्दिर्वं स्तभानान्तरिक्षं पृण पृथिवीमुपरेण दृह

देव । त्वा । सविता । मध्वा । अनक्त । सुपिप्पलाम्य इति सु-पिप्पलाम्यं । त्वा । ओपवीभ्य
इत्योपवीभ्य-भ्य । उदिति । दिर्वम् । स्तभान् । एति । अन्तरिक्षम् । पृण । पृथिवीम् । उपरेण । दृह ।

५ स्यति सतेजममेन मिनोति " (तैस ६ ३-४) इति ब्राह्मणम् ॥ " स्वधितेईशस्य विभ्यत-
प्रयमेन शक्रेन स तेजः परा पतति " (तैस ६-३ ३-) इत्यादिब्राह्मणेन तस्य
तेजस्त्वमगन्तव्यम् ॥

यूपस्याग्रमग्नि—' देवस्त्वा ' इति ॥ व्याख्यातम् (तैस १-३ ५) ॥

चपाळ प्रतिमुञ्चति—“ सुपिप्पलाम्य ” इति ॥ व्याख्यातमेव (तैस १ २ २) ।

१० शोभनफलानामोपधीनामर्थाय त्वा चपाळ यूपस्याग्रे प्रतिमुञ्चामीनि शेष । “ तस्माच्छीर्षित
ओपय फल गृह्णन्ति ” (तैस ६ ३ ४) इति ब्राह्मणम् ॥

यूपमुच्छ्रयति—' उद्दिर्वम् ' इति ॥ व्याख्यानम् (तैस १-३-१) । अतएव—प्रदेश

उपर । “ मूलनोऽस्तमुपरम् ” (आपश्नां ७ ३ १)—इति । उपरमते तक्षणमस्मिन्निति,

“ उपसर्गो च सज्ञायाम् ” (पा ३-२ ९९) इति जनेर्विधीयमानो टप्रत्यय बहुलवचनात्

१५ (पा ३-१ ८५) स्मेरपि भवति । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्व वाकित्या (पा ६ २-१ ३०)

अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २ २) । व्युत्पत्त्यनन्वयवधारणाच्च नामगृह्यते । तेन ' पृथिवी
' दृह दृढा कुरु ॥

- देवस्त्रेति ॥ कल्प—“ अथ “प्रवृष्य चपाळ यूपस्याग्रमग्नि देवस्त्वा सविता मध्वाऽन-
क्त्रिति ” (यौश्री ४-४) इति ॥ म-ना मयुरेण ते गोखेणाऽऽग्नेन ॥ तदिदं दर्शयति—“ देवस्त्वा

२० सविता मध्वाऽनक्त्रित्याद् तेजसैवेनमग्निक ” (तैस ६-३-४) इति ॥

सुपिप्पलाम्य इति ॥ कल्प—“ अन्तरिक्षं पाह्यतश्च हन्यक्त कुरसा चपाळ प्रतिमुञ्चति
सुपिप्पलाम्यस्तृतीयधीभ्य इति ” (यौश्री ४-४) इति ॥ यूपस्याग्रमाग पूर्वम् “ अच्छिदो राय सुवीर ”

(तैस १-३-५) इति मन्त्रेण छिन्न । तेन निग्नादितश्चतुरङ्गलोच्छ्रितः सच्छिन्नश्चपाळः । हे चपाळ, एव
यूपाम् प्रतिमुञ्चामि । किमर्थम् ? शोभनफलस्युक्तौपधीभ्यम् ॥ विधत्ते—“ सुपिप्पलाम्यस्तृतीयधीभ्य इति

२५ चपाळ प्रति मुञ्चति तस्माच्छीर्षितं शेषययः फलं गृह्णन्ति ” (तैस ६-३-४) इति । यस्मान् फलव्यंममे
चपाळ प्रतिमुञ्चन्तस्माच्छिन्नस्यै फलप्रदणम् ॥ विधत्ते—“ अनक्तिः तैजो वा ण्यस्यै यत्रमानेनाग्निष्ठाऽग्नि-
समिता यद्भिष्टामभिमर्शति यजमानमेव तेजसाऽनक्त्याऽतमनक्त्यान्तमेव यजमानं तेजसाऽनक्ति ” (तैस

६-३-४) इति । तक्षणेन निग्नादितास्त्रयाम् यूपान्त्रिषु मध्ये येयमाद्भवनीयासितमीपे स्थिता साऽग्निष्ठा,
सामान्येनानक्तिः । तदिदमज्जनममन्त्रमिति यौधावनस्य मतम् । “ अथ सुवेणाऽग्निष्ठाभिमर्शे धारयन्नाऽऽ-
यूपान्त्रिषुमानानानुद्धति ” (यौश्री ४-४) पर्येतान्तर्वाभिधानान् । आपस्त्रभस्तु समन्त्रकतामाह—

३० “ देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्त्रिति सुवेण सततमविच्छिन्नश्चभिष्टामभिमर्शयोपरात् ” (आपश्नां ७-१-३)

यूपस्थापनम्]

ते ते धामान्युद्मसी (१) गमध्वे गावो यत्र भूरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमत्र भाति भूरैः ॥

ते । ते । धामानि । उद्मसि (१) । गमध्वे ।

गावः । यत्र । भूरिशृङ्गा इति भूरि-शृङ्गाः । अयासः ॥

अत्र । अहं । तत् । उरुगायस्यैर्युरु-गायस्य । विष्णोः ।

परमम् । पदम् । अवेति । भाति । भूरैः ॥

यूपं वैष्णवीभ्यामुद्मसी कल्पयति स्थापयति—‘ते ते धामानि’; ‘विष्णोः कर्माणि पश्यत’ इति ॥ तत्र प्रथमा चतुष्पदा छिष्टुप् । द्वितीया त्रिपदा गायत्री । ‘वैष्णव्यर्चा कल्पयति वैष्णवो वै देवतया’ (तैसं ६-३-४) इत्यादि ब्राह्मणम्, ‘द्वाभ्यां कल्पयति’ (तैसं ६-३-४) इत्यादि च । वैष्णवत्वाद्युपो विष्णुरूपेण रक्षते । ‘ते’ इति द्वितीयाबहुवचनस्य “सुपां सुलुक्” (पा ७-१-३९) इति शेषादेशः । प्रगृह्यत्वाभावाद् व्यत्ययेन, छिन्नविभक्ति-व्यत्ययेन वा । हे विष्णो, तत्र तानि धामानि स्थानानि गमध्वे गन्तुं यजमानो गच्छेदिति यावत् । तुमर्थे अध्येन्द्रत्ययः (पा ३-४-९) । अध्येप्रत्ययस्य वा षण्णव्यत्ययेन एकारः । तत्र तानि धामानि गन्तुम् उद्मसि उद्मः कामयामहे । बध्रेग्रहिज्यादिना (पा ६-१-१६) संप्रसारणम् । “इदन्तो मसि” (पा ७-१-४६), “अन्येषामपि दृश्यते” (पा ६-३-१३७) इति तस्य संहितायां दीर्घः । कानीत्याह—‘यत्र येपु धामसु गावः रमयः भूरिशृङ्गाः बह्वग्राः अयासः गमनशीलाः । एतेः पचाद्यच्’ (पा ३-१-१३४) । “आञ्जसेरसुक्” (पा ७-१-५०) । यत्र बहुमुखा रमयो विसर्पन्तीति । यद्वा—यत्र गावो गन्तारो जनाः । “गमेदोः” (उ २३५) इति डोप्रत्ययः । भूरिशृङ्गाः महादीप्तयो भवन्तीति । दीप्ति-इति । अष्टे क्षिप्तमाणो मूलभाग उपरम् । मूलतोऽतष्टमुपरमिति ॥ विधत्ते—“सर्वतः परि मृशस्यपरिवर्ग-मेवास्मिन् तेजो दधाति” (तैसं ६-३-४) इति । यजमाने कर्मण्ययवमवर्जयित्वा तेजो दधाति ॥

उद्वियमिति ॥ कल्पः—“उच्छ्रययुद्वियं स्वभानान्तरिक्षं पृष्ण पृथिवीसुपरेण हृद्देति” (चौश्रौ ४-४) इति ॥ चाप्यत्रयप्रयोजनमाह—“उद्वियं स्वभानान्तरिक्षं पृष्णत्वाद्देवां लोकानां विश्वस्ये” (तैसं ६-३-४) इति ॥

त इति ॥ चौषायनः—“अथैनं वैष्णवीभ्यामुद्मसी कल्पयति ते ते धामानि, विष्णोः कर्माणि पश्यतेति द्वाभ्याम् । स यत्राग्निष्टामाश्रमाहवनीये* संपादयति तदुपस्य चपाहं परिक्षयति तद्विष्णोः परमं पदम् सदा पश्यन्ति सूरयः । द्विवीच चक्षुरात्तन्मिति” (चौश्रौ ४-४) इति । आपस्तम्बः—“ते ते धामानि हृदयवटेऽवदधाति । विष्णोः कर्माणि पश्यन्तेति द्वाभ्यामाहवनीयेनाग्निष्टाम संमिनोति” (आपश्रौ ७-१०-८-९) इति ॥ आद्यो मन्त्र एवमान्नातः—“ते ते धामान्युद्मसी गमध्वे गावो यत्र भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमत्र भाति भूरैः” इति ॥ एते तानि एते तत्र धामानि स्थानानि उद्मसि कामयामहे गमध्वे गन्तुं, गावः गन्तारः भूरिशृङ्गाः बहुर्दासयः

*[चौश्रौसूत्रे ‘आहवनीयेन’ ।] । *[चौश्रौसूत्रे ‘तदुपस्ये’ ।]

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥

विष्णो । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे ॥ इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥

नामसु हि ' शृङ्गाणि ' इत्यव्यायान्ते (निघण्टु १.१७ ११) पठ्यते । पुनश्च विशेष्यन्ते—

अयासः अनपायाः अप्रच्युताः । यातेरसुनि (उ ६३८) याः, नञ्बहुव्रीहौ " नञ्सुभ्याम् "

५ (पा ६२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । धामानि पुनर्विशेष्यन्ते—^१अत्र ^२अह

अत्रैव । अहेत्यनधारणे । येष्वेव धामसु ^३उरुगायस्य, उरुभिर्महात्मभिर्गीयत इत्युरुगाय ।

गायते कर्माणि घञ् । यायादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । ^४भूरेः

महतो महाबलस्य विष्णोः विश्व व्याप्नुवतः । " रिपे किच्च " (उ ३२६) इति नुप्रत्ययः,

तत्र हि निदिदि वर्तते । यस्त्व महाबलो महात्मभि स्त्वयमानो विश्व व्याप्नुवन्नभू , " विचक्र-

१० माणल्लेधोरुगाय " (तैस १२.१३) इति मन्त्रप्रसिद्धः । तस्य तत्र ' तत्तादृशविक्रमकृत्

^१परमम् उत्तम ^२पद स्वरूपं तदप्येष्वेव धामसु ^३अत्र ^४भाति दीप्यते । तस्मात्तानि धामानि

गन्तुमुस्म इति । एव प्रत्यक्षकृतोऽय मन्त्रः । द्वितीय तेशब्दोऽस्मिन् पक्षे युष्मदादेशः

(पा ८.१.२२) । यद्वा—परोक्षकृत् एवायम् । ते ते इति वीसा । तानि तानि धामानि

गन्तुमुस्म । " नित्यवीसयो " (पा ८.१.४) इति शेषप्रत्ययान्तस्य द्विर्वचनम् । " अनुदात्त

१५ च " (पा ८.१.३) इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ द्वितीया ॥ विष्णोः कर्माणि चरितानि पश्यत हे जना । कीदृशानीत्याह—

^१यत थै । " इताभ्योऽपि दृश्यन्ते " (पा ५.३.१४) इति तृतीयान्तात् तसि । ^२व्रतानि

युष्मदीयानि कर्माणि थैः कर्माभि पस्पशे स्पृशति वचनातीति वा युष्मासु । ^३स्पश बाधनादौ

स्वरितेत् । " छन्दसि लुङ्लट्छिट् " (पा ३.४.६) इति लिट् । " शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते " ^४

२० (द्र पा ७.४.६१) इति पकारशेषः । पुनश्च विशेष्यन्ते—^१इन्द्रस्य ^२युज्यः योग्यः ^३सखा ।

योगो युक् । सपदादित्वात् युजे क्तिप् (पा ३.३.१०८ वा ९) । युजि साधुर्ज्य । " तत्र

^४अयासः अनपाया ^५अह एव ^६उरुगायस्य महात्मभिर्गीयमानस्य ^७भूरेः महत् । हे यूपभिमामिन्

विष्णो, तत्र तानि स्थानानि गन्तु कामयामहे । येन गन्तारो बहुव्रीहयो वर्तन्ते " न कदाचिदप्यन्वि^१,

२५ प्राप्तिहेतवे कर्मणे यूपोऽस्मिन्नबदे तिष्ठतु ॥ विधत्ते—^२वैष्णव्यर्था कल्पयति वैष्णवो धै देवतया यूप

स्वयैवं देवतया कल्पयति " (तैस ६.३.४) इति ॥ ' ते ते धामानि ' इत्यसौ वैष्णवी । कल्पयति उच्छ्रयेत् ॥

विष्णोर्विति ॥ मन्त्रान्तर स्वेवमाग्नातम्—^३विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे ।

^४इन्द्रस्य युज्य सखा " इति । हे जना, ^५विष्णो ^६कर्माणि सृष्टिस्यक्सिद्धारचरितानि ^७पश्यत, ^८यतः

धै कर्माभिः ^९व्रतानि भवदीपलौकिकनैदिककर्माणि ^{१०}पस्पशे सृष्टवाक्निर्मितवान् स विष्णु ^{११}इन्द्रस्य-

३० ^{१२}युज्य योग्यः ^{१३}सखा ॥

४ ति-तत्तादृशकम् । ५ धै- ' स्वरूपम् ' नास्ति ।

६-६.ना हा-तेषु विचिद्दृशयति ।

यूपस्थापनम्]

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूर्यः । दिवीव चक्षुराततम् ॥

ब्रह्मवर्नि त्वा क्षत्रवर्नि सुप्रजावर्नि रायस्पोषवर्नि पर्यहामि

ब्रह्म इह क्षत्रं इह प्रजां इह रायस्पोषं (२) इह

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूर्यः ॥

दिवि । इव । चक्षुः । आतत-मित्या-ततम् ॥

ब्रह्मवर्निमिति ब्रह्म-वर्निम् । त्वा । क्षत्रवर्निमिति क्षत्र-वर्निम् । सुप्रजावर्निमिति
सुप्रजा-वर्निम् । रायस्पोषवर्निमिति रायस्पोष-वर्निम् । परीति । उहामि । ब्रह्म । दूह ।
क्षत्रम् । दूह । प्रजामिति प्र-जाम् । दूह । रायः । पोषम् (२) । दूह ।

साधुः ” (पा ४.४.९८) इति यत् । “ यतोऽनावः ” (पा ६.१.२१३) इत्याद्युदात्त-
त्वम् । यद्वा—युञ्जाना युजः योगिनः । “ सत्सूद्विष ” (पा ३.२.६१) इत्यादिना क्विप् ।
तत्र भवः । दिगादिर्द्रष्टव्यः (पा ४.३.५४) । तादृशस्यास्य तादृशानि कर्माणि पश्यतेति ॥

चपालमीक्षते—‘ तद्विष्णोः ’ इति त्रिपदया गायत्र्या ॥ ‘ विष्णोः परमं पदमवभाति
भूरेः ’ इति यत् पूर्वोक्तं तत् एव हि विष्णोः परमं पदं सदा सर्वदा सूर्यः मेधाविनः
पश्यन्ति इति । कीदृशम् ? दिवि चक्षुः इव आततम् । सर्वेषां चक्षुःस्थानीयं सूर्यमण्डल-
मिह चक्षुरुच्यते । आततं समन्ताद्विस्तारितप्रकाशं सर्वत्र प्रकाशकत्वात् । “ गतिरनतरः ”
(पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सूर्यमण्डलमिव यदात्मप्रकाशस्वरूपं तत्सूर्यः
सदा हृदि पश्यन्ति । तस्मात् त्वमपि विष्णोः परमपदस्थानीयं चपालं पश्येति ॥

तद्विष्णोरिति ॥ ‘ तद्विष्णोः ’ इति मन्त्रत्वायमर्थः—‘ सूर्यः विद्वांसो वेदान्तपारंगताः
विष्णोः तत् परमं पदं स्वरूपं सदा पश्यन्ति । कीदृशम् ? दिव्याकाशे निरावरणे प्रसृतं चक्षुरिव
आवृत्तं व्याप्तम् । तादृशस्य विष्णोरनुग्रहाद्द्विगवस्य यूपस्याग्निष्टामभ्रिमाहवनीयेन संमितां स्थापयामी-
त्यर्थः ॥ अस्मिन् स्थापने ‘ विष्णोः कर्माणि ’, ‘ तद्विष्णोः ’ इति मन्त्रद्वयं विनियुङ्क्ते—“ द्वाभ्यां कल्पयति
द्विषाद्यजमानः प्रतिष्ठिये ” (तैसं ६.३.४) इति ॥ ‘ ते ते धामानि ’ इत्यादीनां श्रयाणां मन्त्राणां
पदार्था उपेक्षिताः ॥ अग्निष्टामभ्रिस्थापने ‘ पूर्वपदं दर्शयति—“ यं कामयेत् तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण
समर्धयेत्मित्यग्निष्टां तस्याभ्रिमाहवनीयादित्यं चेत्यं वाऽति नावयेत् तेजसैत्रेण देवताभिरिन्द्रियेण समर्धयति ”
(तैसं ६.३.४) इति । तक्षणेलेलायामष्टास्त्रभ्रिषु कांचिदभ्रिमियमग्निष्टेति प्रज्ञातां कुर्वात् । तामभ्रि-
यूपस्य पश्चिमभागे स्थितमाहवनीयमसिलरूप्य दक्षिणत उत्तरतो वा नावयेत् प्रापयेत् । तथा
सति तेजभादिभिर्यर्धयति वियोजयति ॥ सिद्धान्तं दर्शयति—“ यं कामयेत् तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण
समर्धयेत्मित्यग्निष्टां तस्याभ्रिमाहवनीयेन सं मितुयात् तेजसैत्रेण देवताभिरिन्द्रियेण समर्धयति ” (तैसं ६-
३.४) इति । सं मितुयात् संमुखां स्थापयेत् ॥

ब्रह्मवर्निमिति ॥ कल्पः—“ अथैनं प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्युहति ब्रह्मवर्नि त्वा क्षत्रवर्नि
सुप्रजावर्नि रायस्पोषवर्नि पर्यहामीति । मैत्रावरुणदण्डेन सहस्मिन् ब्रह्म इह क्षत्रं इह प्रजां इह

७. तं-पक्षम् । ८. आ.इ.क.पां-‘ पुरीषेण ’ नाम्नि ।

[यूपध्यापनम्

परिवीरसि परि त्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां परीम२ रायस्पोपो यजमानं मनुष्यां
 परिरीरिति परि-वी. । असि । परीति । त्वा । देवीं । विशः । व्ययन्ताम् । परीति । इमम् ।
 रायः । पोषः । यजमानम् । मनुष्याः ।

प्रदक्षिण पुरीषेण पर्यहति—' ब्रह्मवनिम् ' इति ॥ व्याख्यातम् (तैस १-३ १) ॥

मंत्रानरुणदण्डेन सहन्ति—' ब्रह्म दृह ' इति ॥ व्याख्यातमेव (तैस १-३ १) ॥

रशनया त्रि. प्रदक्षिण परिव्ययति—' परिवीरसि ' इति ॥ ' परिवीरयत इति परिरीः ।

" अन्येभ्योऽपि दृश्यते " (पा ३ २ १७८) इति कर्मणि क्विप् । यजादित्वात् सप्रसारणम्

(पा ६ १ १५) । " हठ " (पा ६ ४ २) इति दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिसारत्वम् (पा

६-२-१३९) । परितो रशनया वेष्टनीयोऽस्मि । हे यूप, अतस्त्वा 'दैवी दैव्यः ' विशा देवाना

३० स्त्रभूता प्रजा मरुदादयः, " मरुतो वै देवानां विशाः " (तैस २-२-५) इति । " देवाद्यजन्तौ "

(पा ४ १ ८५ वा ३) इति देवशब्दादञ् । " वा छन्दसि " (पा ६-१ १०६) इति

पूर्वसर्वर्णदीर्घत्वम् । परि व्ययन्ता सर्ततोऽजया वेष्टयन्तु ॥ इमं च यजमानं रायो धनस्य

'पोषः ' मनुष्या च परि वेष्टयन्तु । आद्य 'प्रजानामुपजीव्यश्च मन्वित्पर्य' । " उद्धिदम् "

(पा ६ १ १७१) इत्यादिना रशब्दात् पठथा उदात्तत्वम् । " पठथा पतिपुत्रं " (पा

१५ ८-३ ५३) इति विसर्जनीयस्य सञ्चम् । " अधुपुपदेशात् " (पा ६ १ १८६) इति

छमार्प्रधातुप्रानुदात्तवे धातुस्वरेण यजमानशब्द आद्युदात्तः । " ऊर्ध्वं रशाना " (तैस ६ ३ ४)

इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

रायस्पोपो इति " (औश्री ४-४) इति ॥ मन्त्रयो स्प्रष्टार्थतां दर्शयति—' ब्रह्मवनिं त्वा क्षरन्ति

मित्वाह यथायपुरेणवन् " (तैस ६ ३-४) इति ॥

३० परिवीरिति ॥ क्वच —' त्रिः प्रदक्षिण परिव्ययति परिवीरसि परि त्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां

परीम२ रायस्पोपो यजमानं मनुष्या इति " (औश्री ४-४) इति ॥ यूप, तं परिवीः धामि । परितो

रशनया वीतो वेष्टितोऽस्मि । दैवी विशाः देवसंघन्विष्य प्रजा मरुदङ्गणादयस्त्वा परितः व्ययन्तां

वेष्टयन्तु । तद्दिनं यजमानं घनपुत्रमृत्पादिमनुष्याश्च परिव्ययन्तु ॥

अन्तरिक्षस्येति ॥ क्वच —' स्वन्मादायान्तरिक्षस्य त्वा सानामवगृह्णामीत्युत्तरेणामिहां

३५ मध्यमे रसानागुणेऽङ्गुहति " (आश्री ७ ११-९) इति ॥ हे मरुतो, स्वामन्तरिक्षलोका मध्यमर्दिनो

रसानागुणस्य स्थानौ पार्थेऽवगृहं करोमि । मन्त्रयोरर्थं उपेक्षित ॥ विधत्ते—' परि ध्ययत्पूर्वं रसाना

यजमानेन यूप संमितो यजमानमेशंजं समर्पयति " (तैस ६ ३ ४) इति ॥ ओषधिर्विशोर्दैवैरत्यङ्ग-

स्त्वान् रसानाया ऊर्ध्वपरम् । तथा यूपस्य सन्धे सति यूपप्रमाणेत्तुयजमानं, एवाद्येन सङ्गृहो भवति ।

६-६ त ति प-प्रजानामुपास्य इत्यर्थः ।

३० १. आ इ पा हा- ' त्रिः ' नाम्नि । १०. इ ङ ना पा.भां हा-व्ययन्तु । ११ ना.हा-

' वेष्टयन्तु ' नाम्नि । १२ म२-घनपुष्टिपुत्रं ।

अन्तरिक्षस्य त्वा सान्नायवं गूहामि ॥ ६ ॥

[उ॒म॒सी पो॒पमे॒का॒न्वि॒शति॑श्च]

अन्तरिक्षस्य । त्वा । सानौ । अवेति । गूहामि ॥ ६ ॥

[मैसं १-२-१४; कांसं ३-३; कपिसं २-१०; वासं ६-१-६]

मध्यमे रशनागुणे स्वरुमत्रगूहति— 'अन्तरिक्षस्य त्वा' इति ॥ मध्यमत्वसाधर्म्यात् ५

अन्तरिक्षस्थानीयस्य मध्यमस्य रशनागुणस्य स्थाने त्वाम् अव गूहामि सुगुप्तं स्थापयामि । हे स्वरो । कीदृशे स्थाने ? सानौ समुन्नते स्वस्थानत्वादेव समुच्छ्रिते । यद्वा—सननीयः सानुः मध्यमेन गुणेन संभक्ते प्रदेशे । "दूसनिजनिं" (उ ३) इत्यादिना सनो जुष्प्रत्ययः । "ऊदुपधाया गोहः" (पा ६-४-८९) इत्युकारः ॥

॥ इति तृतीये पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

१०

रशनाया मध्यमगुणस्य देशं विधत्ते— "नाभिदघ्ने परि व्ययति नाभिदघ्न एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्माद्नाभिदघ्न ऊर्जा भुञ्जते" (तैसं ६-३-४) इति । अस्मा अस्य यजमानस्य नाभिदघ्न उदर ऊर्जं स्थापयति । ततः सर्वे तत्रोर्जा भुञ्जते, भुक्ततामूर्जं धारयन्ति ॥ नाभिदघ्नप्रशंसार्थं निन्द्यं पक्षमुपन्यस्यति— "यं कामयेतोर्जनं व्यर्धयेयमित्यूर्ध्वा वा तस्यावाचीं वाऽत्रोहेदूर्जेन व्यर्धयति" (तैसं ६-३-४) इति ॥

उदरसदृशाद्नाभिदघ्नादूर्ध्वमधो वा रशनावष्टमे यजमानमन्त्रेण व्यर्धयति^{१३} विपोजयति ॥ कामनाभेदेन १५
देशविशेषं विधत्ते— "यदि कामयेत वर्तुकः पर्जन्यः स्यादित्यवाचीमधोदेदूर्ध्वेव नियच्छति यदि कामयेता-
वर्तुकः स्यादित्यूर्ध्वामुद्वेद्वेव वृष्टिमेवोच्यच्छति" (तैसं ६-३-४) इति । नाभिदघ्नदेशादवाचीमधोदेशे
अर्धं पुनरप्यधोदेदपकर्षेत् तेन वृष्टिं नियच्छति न्यग्भावेन प्रवर्तयति । ऊर्ध्वप्रदेशे अर्धं पुनरप्यूर्ध्वेदुत्कर्षेत्
तेन वृष्टिमुच्यच्छति ऊर्ध्वं प्रवर्तयति निवारयतीत्यर्थः ॥ यूपं सर्वदेवताप्रीतिहेतुतया स्तौति— "वितृणां निखातं

मनुष्याणामूर्ध्वं निखातादा रशनाया ओपधीनां रशना विशेपां देवानामूर्ध्वं रशनाया आ चपाला- २०
दिन्द्रस्य चपालं साध्यानामतिरिक्तं स वा एव सर्वदेवतो यद्यूपो यद्यूपं मिमोति सर्वा एव देवताः
प्रीणाति" (तैसं ६-३-४) इति । निखातमुपरं वितृणां प्रियं, निखातरशनादेशपोर्मध्यं मनुष्याणां,
रशनादेश ओपधीनां, तद्देशचपालयोर्मध्यं विशेपां देवानां, चपालदेश इन्द्रस्यै, अतिरिक्तं तु साध्यानाम् ।

तच्च सूत्रे दर्शितम्— "यावदुत्तममङ्गलिकाण्डं तावदूर्ध्वं चपालायूपस्यातिरिक्तं व्यङ्गुलं व्यङ्गुलं वा" २५
(आपधौ ७-३-६ द्.भाश्रौ ७-२-११) इति ॥ पुनरपि स्वर्गलोकावगतिहेतुतया यूपं स्तौति । "यज्ञेन वै
देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभवन्प्यन्तीति ते यूपेन योपयित्वा सुवर्गं लोकमायन्

७. तै.ति-तस्य स्थानत्वादे' ।

१३. आ.क.ना.हा—'व्यर्धयति' नास्ति ।

[यूपस्थापनम्

- तमृपयो यूपेनैवानु प्राजानन् तद्यूपस्य यूपत्वं यदप्यं भिनोति सुवर्गस्य लोकस्य प्रजास्यै” (तैस ६३४) इति । देवा पुरा कदाचिद्यज्ञं दृष्ट्वा तेन यज्ञेन स्वर्गं गच्छन्तो भनुष्या अप्यस्मानन्वाग-
त्यास्मत्सदृशास्ते भविष्यन्तीति भत्वा यूपेन भनुष्यान् योपयित्वा स्वयमेव स्वर्गं गता । यूपं सर्वदेवत्व
इत्यज्ञात्वा काष्ठमाग्रस्य इति बुद्धिर्भोह । क्रपयस्तु यूपभाहात्पयस्यातीन्द्रियस्यापि द्रष्टारस्वेनैव विदित-
१५ तत्वेन यूपेन देवाननु तं स्वर्गं प्रजातवन्त । तत्तस्मान्भनुष्यमोहनहेतुत्वाद्यूपस्य “यूपनाम संपन्नम् ।
“युप विमोहने” इत्यस्मादातोर्यूपशब्दो निष्पन्नः । एव च सति विदितमाहात्म्यस्य “यूपस्य
स्थापनेन स्वर्गं प्रजायते ॥ आहवनीयात्” पूर्वदेशं यूपस्थापनाय विधत्ते—“पुरस्तात् भिनोति पुरस्तादि
यज्ञस्य प्रजायते प्रजातश्च हि तद्यद्यतिपन्न आहुरिदं कार्यमासीदिति” (तैस ६३४) इति । अत्र
सूत्रम्—“अप्रेणाऽऽहवनीयं यूपवाटं” परित्तिपत्यधमन्तवैद्यं यद्विदि” (आपधौ ७९६) इति ।
२० विधिवाक्ये पुरस्ताच्छब्दं पूर्वदेशवाची, अर्थवादे तु पूर्वकालवाची । यज्ञस्य संबन्धि यत्कर्तव्यमज्ञातं
तत्सर्वमनुष्ठानात् पूर्वमेव प्रजायते । तथाच “ब्राह्मणान्तरम्—“आ चतुर्थात् कर्मणोऽभिसमीक्षितेदं
करिष्यामीदं करिष्यामि” (द्र आपधौ १-२१ भाश्रौ १-३४) इति । यत्तु पूर्वं न ज्ञातं तत्
पश्चाद्बुद्धमपि सदृशात्मेन यस्माद्धोके विस्मरणेनान्यथाकरणेन वा कर्मिभश्चिदनुष्ठेयस्यतिपन्नं विनष्टे वा सति
पश्चात्कृद्ध्यन्त आहुरिदं गमनादिकमप्ययनादिकं तस्मिन्नेव दिने कार्यमासीत्, “न च अस्माभिस्तदानीं
२५ प्रजातमिति । तस्मात् पूर्वकालस्य प्रज्ञानाहंत्वेन प्रज्ञास्त्वत्वात् पूर्वदेशोऽपि पूर्वत्वसाध्येन प्रज्ञास्त्वत्वात् ॥ अयं
यदुक्तं चणालादतिरिक्तं साध्यानामिति तत्समर्प्यते—“साध्या वै देवा यज्ञमत्यमन्यन्त तान्
यज्ञो नास्पृशात् तान् यज्ञस्यातिरिक्तमासीत्तदस्पृशादतिरिक्तं वा एतद्यज्ञस्य यदग्नावग्निं भयित्वा
प्रहरण्यतिरिक्तमेतद्यूपस्य यदूर्ध्वं चणालात् तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति” (तैस ६३४) इति ।
साध्यनामका देवा पुरा यज्ञं कृत्वा यज्ञभागमतिर्लुब्धाधिको भागोऽस्माकमस्त्वत्यमन्यन्त । “तानधिक
३० लिप्समानान् यज्ञो नास्पृशात् ? तर्हि किमस्पृशात् ? यज्ञस्यातिरिक्तमिहासीत् तत् तानस्पृशात् ।
किमतिरिक्तम् ? यदग्नावग्निं भयित्वा प्रहरणमस्ति तदन्ययज्ञेऽभावादिहातिरिक्तम्” १ । यदपि चणालादूर्ध्वं
यूपाम् तदपि २ यजमानपरिमाणोद्धिक्तत्वात्तिरिक्तम् । तन्मुभय साध्यानां प्रीतिहेतु ॥ यूपप्रसङ्गान्
स्वकाले स्वरहोमं विधत्ते—“देवा वै सस्थिते सोमे प्र सुचोऽहरन् प्र यूपं तेऽमन्यन्त यज्ञयेदास वा
इदं कुर्मं इति ते प्रस्तरं सुचा नित्रयणमपश्यन् स्वहं यूपस्य सस्थिते सोमे प्र प्रस्तरं हरति जुहोति
३५ १४ आ-यूपत्वं यूपनाम । १५ त म२-यूपस्थापनेन, इ उ क ना भा-यूपस्थानेन । १६ आ-
इ.पा हा-पूर्वदेशे । १७ क-स्वनत्यर्थः । १८ आ ना.हा-ब्राह्मणान्तरे । १९ क तं म२-न तु; ना-न वा ।
२० आ ना हा-‘अयं’ नास्ति । २१-२१ तं म२-तानधिक लिप्समानान् यज्ञं कृत्वा यज्ञभागो नास्पृशात्
नानर्पयन् यज्ञस्यातिरिक्तमिहासीत् तानस्पृशात् अतर्पयन् । किं तदतिरिक्तम् ? मयित्तस्याग्ने पूर्वाग्नीं प्रहरणं
यदस्ति(स्ति ?) तदन्ययज्ञेवभावादिहातिरिक्तम्, हा-तान् यज्ञो नास्पृशात् । तर्हि किमस्पृशात् ? एतदस्याति-
३० रिक्तं तन् यदग्नावग्निं भयित्वा प्रहरणं यदस्ति तदन्ययज्ञेऽभावादिहातिरिक्तम्; क-तानधिकलिप्समानान्
यज्ञो नास्पृशात् । तर्हि किमस्पृशात् ? एतन् यज्ञस्यातिरिक्तमिहासीत् तत् तानस्पृशात् । किमतिरिक्तम् ?
यदग्नावग्निं भयित्वा प्रहरणमस्ति तदन्ययज्ञेऽभावादिहातिरिक्तम् । २२ आ-एतदपि ।

यूपस्थापनम्]

स्वस्मयज्ञपेशसाय " (तैसं ६.३.४) इति । पुरा देवाः समासे ^{३३}सोमयागे जुचो यूपे चासौ प्राहरत् ^{३४}असौ प्रहसुं ^{३५}संकल्पितवन्तः । ततो यज्ञविनागो मा भूदिति विचार्य प्रस्तरेण जुचः स्वरुणा यूपं च निष्क्रीतवन्तः । तस्मात् सोमसमासौ प्रस्तरमसौ प्रहरेत् । स्वरं च जुहुयात् । स्वरूपतक्षणे ^{३६}प्रथम-
पाकलः । तथा च सूत्रम्— " अवतक्षणानां स्वरुमधिमन्थनशकलम् " (इ. भाष्यौ ७.३.३) इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

" पृथिपट्कं पुरेवात्र स्वावे प्रथमपातितम् ।

शकलं चावटे क्षिप्त्वा देवोऽग्निष्ठाश्रिकाञ्जनम् ॥ १ ॥

मुष्यारोपश्रपालाग्रे लुद्धि यूपं समुच्छ्रयेत् ।

ते तेऽवटे क्षिपेद्विष्णोर्हाम्यां यूपस्य कल्पनम् ॥ २ ॥

ब्रह्मद्वयं गतो ^{३७}यूपो रज्ज्या संयेष्टनं परि ।

अन्त स्वरं तत्र गृहेदिति सप्तदशेरिताः " ॥ ३ ॥ इति ॥

१०

अथ मीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

" अन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं यूपान्मुत लक्षयेत् ।

देवो यूपान्भावेन वेदिभागोऽत्र चोद्यते ॥

यद्विधेद्यर्धमित्येतद्वाच्यं भिद्येत तद्विधौ ।

मीयमानस्य यूपस्य तावान् देशोऽत्र लक्ष्यते " ॥

(जैन्या ३.७.११-१२) ॥

१५

अग्नीषोमीये पदौ 'यूपं मिनोति' इति प्रकृत्य ध्रुयते— " अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं यद्वि-
धेदि " (तैसं ३.९.४) इति ॥ यूपं स्थापयितुं क्रियद्विन्द्वारवानयदोऽपेक्षित इति तुमुत्तरायां ^{३८}तन्निर्णयार्थतन्मूलस्य स्वोक्त्यमद्गत्यादिभिर्मातृव्यम् । तस्य च मीयमानस्य वेद्यभ्यन्तरभागोऽद्वन्द्वेन ^{२०}
विधीयत इति चेत् । मैवम् । यथा संस्कृतो वेद्यभ्यन्तर भागः ' अर्धमन्तर्वेदि ' इत्यनेन वाच्येन विधीयते
तद्भद्रसंस्कृतो वेदिविभागोऽपि ' अर्धं यद्विधेदि ' इत्यनेन वाच्येन विधातव्यः । ततो वाच्यं भिद्येत ।
यदा तु वेदेरभ्यन्तरबाह्यभागान्यामुपलक्षिताः असंस्कृतो ^{३९}लौकिको देशो मीयमानयूपोपिनो विधीयते
तदा नास्ति वाच्यसेद्दः । तस्मात्लौकिकदेश एवाऽत्र यूपान्त्वेन विधीयते न तु संस्कृतवेदिभागः ॥

अथ छन्दः ॥ ' वे ते धामानि ' इति त्रिष्टुप् । ' विष्णोः कर्मणि ', ' तद्विष्णोः ' इत्युभे ^{२५}
गायत्र्यौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदाधर्मशास्त्रे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

२३. आ.ना.हा.—सोमयागे । २४-२४. तै.म२-प्रक्षेप्तुम् । २५. ट.उ.तं.पा.भां-स्वरनेधये ।

२६. आ.इ.हा.—गतम् । २७. तं.—नासिर्वर्तमानं यूपमूलस्य । २८. ट.उ.ना.पा.मां.पा.—' अर्धमूलः ' ३०
नास्ति ।

[पशोरुपाकरणम्]

इपे त्त्रोपवीरस्युपो देवान् दैवीर्विशः प्रागुर्वह्नीरुशिजो बृहस्पते धारया वसूनि

हव्या ते स्वदन्तां देवं त्वष्टर्वसु रण् रेवती रमध्व-

इपे । त्वा । उपवीरित्युप-वी । असि । उपो इति । देवान् । दैवी ।

विश । प्रेति । अगु । वही । उशिजः । बृहस्पते । धारय । वसूनि ।

५ हव्या । ते । स्वदन्ताम् । देवं । त्वष्ट । वसु । रण् । रेवती । रमध्वम् ।

वर्हिषी आदत्ते— 'इपे त्वा' इति ॥ व्याख्यातम् (तैस १११) । इह तु पशु-
लक्षणमनम् । तदर्थं तदुपाकरणार्थं त्वामादद इति शेषः । जातावेकचनम् (पा १२.५८) ।
“इपे त्वेति बर्हिषादत्ते” (तैस ६३.६) इति ब्राह्मणम् ॥

पशुमुपाकरोति— 'उपवीर' इति ॥ उपवीर्यते उपसगम्यते उपाक्रियत इति उपवीर ।

१० वेते किप् (पा ३२.७६) । हे पशो, देवेभ्यस्त्वमुपाकृत 'असि इत्यर्थः । “उप
होनानाकरोति” (तैस ६३.६) इति च ब्राह्मणम् । 'तत्र हि देवाना समीपे आभिमुख्ये-
नैनान् पशुन् करोति । जातावेकचने बहुवचनम्' (पा १२.५८) । तस्मात् स्वदीया
अत्रप्रमा अवदानभावमापन्ना 'देवान् अर्धपोमादीन् उप प्रागु. उपप्रयन्तु प्रकपेणोपगच्छन्तु ।
'उपो इति निपातसमुदाय उपशब्दस्यार्थं वर्तते । “छन्दसि छुड्छुडि” (पा ३४.६)

१५ इति छुड् । “इणो गा छुडि” (पा २४.४५) इति गादेशः । “गातिस्था” (पा
२४.७७) इत्यादिना सिचो छुक् । कथभूता इत्याह— 'दैवी. विश देवानामिमा दैव्य ।

पशेऽनुवाके यूपस्थापनमुक्तम् । तस्मिन् यूपे पशुं नियोजतमुपाकरणमस्मिन् ससमेऽनुवाकेऽभि-
धीयते ।

इप इति ॥ बौधायन— “अथैत' पशु पटपूहितमन्तरेण चात्वालोत्करी प्रपाद्याग्रेण यूपं

२० पुरस्तात् प्रथममुपस्थापयति' । तमिपे स्वेति बर्हिषो आशयोपाकरोति उपवीरस्युपो देवान् दैवीर्विश
प्रागुर्वह्नीरुशिजो बृहस्पते धारया वसूनि हव्या ते स्वदन्ता देवं त्वष्टर्वसु रण् रेवती रमध्वमिति”
(बौध ४५) इति ॥ पटपूहितं स्नापितम् । आपस्तम्ब— “इपे स्वेति बर्हिषी आदत्त उपवीरसीति
लक्षणशास्त्रम् । बर्हिष्या लक्षणशास्त्रया च पुरस्तात् प्रत्यञ्च पशुमुपाकरोति । उपो देवान् दैवीर्विश इति”

(आपधौ ७.१२.५-८) इति ॥ हे बर्हि, 'इपे पशुलक्षणाया देवाणां हव्यमाणाया त्वामाददे । बर्हिषिति
जातावेकचनम् । उपाकृतं वेति गच्छतीत्युपवी । हे लक्षणशारे, त्वम् 'उपवी' 'वसि । 'उपो समीपे
'प्रागु. प्रासा । के' उपाक्रियमाणपशुसंनिधिहृदयाद्यवयवा इत्यर्थोऽभ्यन्ते' । कान् प्रासा ? 'देवान्
अर्धपोमादीन्' 'दैवी विश तदेवसंनिधिनी प्रनाश्च । किंच 'वही' धामनिर्वाहकान् 'उशिज शेष-

मक्षणकामान् प्रासा । हे बृहस्पते, 'वसूनि हृदयादिद्रव्याणि धारय पोषय । हे पशो, 'ते स्वदीयानि
हव्यानि' 'स्वदन्ता स्वादूनि भवन्तु । हे 'देवं स्वष्टुनामक, 'वसु पशुद्रव्यं 'रण्य रमणीयं कुव । हे

३० 'रेवती क्षीरादिधनन्त हे पशव, 'रमध्व यजमानगृहे क्रीडन्ध्वम् ॥

१ त ति—मुपवीन । २-२ त ति.प१—उपशब्दस्य भागे लक्षणादिना कर्मप्रवचनीयत्वम् । आ
आभिमुख्ये । यस्मादेवम् ।

१ आ.त ना—अथेनम् । २ आ.पा हा—'मुखं' म्यापयति । ३ आ.म२—स्नापितम् । ४ इ.उ-
ना.पा.गा हा—स्वर्वात्तभ्यन्ते; तं म२—इत्यर्थं लभ्यते ।

पशोरुपाकरणम्]

“ देवाद्यजो ” (पा ४.१.८५ वा ३) इत्यञ् । “ वा छन्दसि ” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । विशः प्रजाः दैव्यः प्रजा भूत्वा देवानुपगच्छन्वित्यर्थः । “ दैवीर्हिता विशः सतीर्देवानुपयन्ति ” (तैसं ६.३.६) इति च ब्राह्मणम् । यद्वा—दैवीर्विशः इति द्वितीया, देवान् दैवीश्च विशः उपगच्छन्तु । किञ्च—^१वह्नीः ^२उशिजः यज्ञस्य वोढारः ऋत्विजो वहयः । “ वहिश्श्रियुद्गुला ” (उ ४९१) इत्यादिना वहेर्निप्रत्ययः । निदिति हि तत्रोच्यते । ५
 “ तस्माच्छसो नः ” (पा ६.१.१०३) इति नत्वं न क्रियते “ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ” (परिभाषेन्दुशेखर ३५; द्र. पामा १.४.९) इति । उशिजः कामनावन्तः भक्षणरुचयः । यद्वा—कमनीयाः स्पृहणीया इत्यर्थः । शेषभक्षणादिना तानप्युपगच्छन्तु । “ ऋत्विजो वै वहय उशिजः ” (तैसं ६.३.६) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ वशेः किञ्च ” (उ २२९) इति वष्टेरिजिप्रत्ययः । अतःपरं विराड्केपदा । हे ^३वृहस्पते, त्वमपि ^४वसूनि ^५धनानि पशुलक्षणानि यजमानार्थं धारय । “ ब्रह्म वै देवानां वृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशूनवरुन्धे ” (तैसं ६.३.६) इति ब्राह्मणम् ॥ यद्वा—ब्रह्मा वृहस्पतिः । हे ब्रह्मन्, भवदानलक्षणानि वसूनि धनानि धारय अवधारयेत्यर्थः । ब्रह्मा हि कर्मणामध्यक्षः । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वात् धारयेति न निहन्यते (पा ८.१.७२) । “ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा ६.३.१३७) इति संहितायां दीर्घत्वम् । हे पशो, ^६ते तव ^७हव्या हव्याम्यवदानलक्षणानि । “ श्रेष्ठन्दसि बहुलम् ” (पा ६.१.७०) इति लुक् । ^८स्वदन्तां रवाद्गानि भवन्तु । ष्वद् आस्वादने अनुदात्तेत् भौवादिकः । ^९देव ^{१०}त्वष्टः । “ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ” (पा ८.१.७३) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात् द्वितीयं निहन्यते । त्वमपि क्षीरादीनां सर्वेषां वासहेतुं पशुलक्षणं धनं ^{११}रथ रमथ सर्वेषां स्पृहणीयरूपं कुरु । “ त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु दधाति ” (तैसं ६.३.६) इति ब्राह्मणम् । रवि २०
 गतौ । इदित्वान्नुम् (पा ७.१.५८) । इह त्वयं रमत्यर्थे वर्तते । यद्वा—वसु वरिष्ठं रूपं रथ रमथ । पशून् वरिष्ठं हि वासयति । “ शृत्स्वृष्णिहि ” (उ १०) इत्यादिना वसेरुप्रत्ययः । निदिति तत्रानुवर्तते । यद्वा—पशुलक्षणं धनं यजमाने रथ रमथ स्थीरिः कुरु । यजमानं वा प्रापय । हे ^{१२}रेवतीः रेवत्यः क्षीरादिधनवत्यः पशवः । “ पशवो वै रेवतीः पशूनेवास्मै रमयति ” (तैसं ६.३.६) इति ब्राह्मणम् । रैशब्दात् मनुषि “ रयेर्मतौ बहुलम् ” (पा ६.१.३७ वा ६) २५
 इति संप्रसारणम् । “ संज्ञायाम् ” (पा ८.२.११) इति मनुषो वत्वम् । षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । तस्याविद्यमानत्वात् (पा ८.१.७२) ^{१३}रमत्वम् इति न निहन्यते । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे (पा ६.१.१८६) धातुरवरः । यूयमपि रमध्वम्, अरिमन् यजमाने अनुरक्ता वर्तध्वम् । अरमसंवन्धिपशुरनेन हिंस्यत इति युष्माकं ^{१४}विरतिर्मा भूदित्यर्थः ॥

३. ति.पं-अस्य दीर्घः । क्षीरादिधनवत्यः; तं-अस्य दीर्घः क्षीरादिधनवन्ति । ४. तं.ति.पं-रमय । २०

५. तं-अरतिः ।

-मग्नेर्जनिर्त्रमसि वृषणौ स्थ

अग्ने । जनिर्त्रम् । असि । वृषणौ । स्थ ।

अधिमन्यनशकल निदधाति—‘अग्नेर्जनिर्त्रमसि’ इति ॥ १ अग्ने १ जनित्र जनक प्रजननस्थानायम् १ असि हे शकल । “अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ” (उ ६२२) इति ५ जनेरित्रप्रत्यय ॥

वृषणावन्त्रन्चौ निदधाति—‘वृषणौ स्थ’ इति ॥ हे शकलौ, १ वृषणा वृषणस्थानीयो यागस्य युजा १ स्थ । यागद्वारेण वा र्षितारो कामाना स्थ । “कनिन् युवृषि” (उ १६२) इत्यादिना वृषे कनिन्प्रत्यय । वृषण्णन्दात् द्विवचने “वा पर्पूर्स्य निगमे” (पा ६४९) इति उपधादीर्घत्वाभावात् १ ।

- १० अग्नेरिति ॥ कल्प —“अग्नेर्जनिर्त्रमसीत्यधिमन्यनशकल निदधाति । वृषणौ स्थ इति प्राञ्चो द्रमौ । उवैश्यसीत्यधरारणिमादत्ते’ । पुरुरवा इत्युत्तरारणिम् । । वृतेनाक्ते वृषण दद्यायामिस्तुभे ऋभि-मन्यायुरसीति समवधाय” (आपश्रौ ७ १२.१२-१४) इति ॥ हे शकल, स्वम् १ अग्ने जनकम् १ असि । हे द्रमौ, युवा १ वृषणौ वीर्यसेचकौ १ स्थ । हे अधरारणे, स्वमुवैश्या सदसी भवसि । हे उत्तरारणे, तं पुरुरवसा समानाऽसि । हे उभे अरणी, युवा १ वृषतेन १ अक्ते सत्यौ सेचनं पोषयतम् । हे अरणीद्वय मावापितृस्थानीय, स्वम् १ आयु १ असि यज्ञस्याऽऽयु-स्थानीयम् असि । पुत्रस्थानीय बह्निपुराद्य यज्ञसि वृद्धिकरत्वात् ॥ यद्यप्यत्र पाठक्रमेण ‘इषे त्वा’ इत्यादय उपाकरणमन्त्रा १ घ्याख्यातव्यास्तथाऽपि पूर्वानुवाक प्रसङ्गान् यत्कृतं—“अतिरिक्त वा एतद्यज्ञस्य यदभ्रावर्षि मथित्वा प्रहरति” (तैस १३.४) इति तद्विस्मयितुमाद्रावर्षिमन्यनमन्त्रान् घ्याचिख्यासुमन्यनविशिष्टमग्निप्रहरण विचत्ते—“साध्या वै देवा अस्मिंहाक आसन्नान्यत् किंचन मियत्तेऽग्निमेवाऽऽग्नये मेधायाऽऽलमन्त न हान्यदाग्न्यमविन्दत् २० ततो वा इमा प्रजा प्राजावन्त यदभ्रावर्षि मथित्वा प्रहरति प्रजाना प्रजननाय” (तैस ६३.५) इति । मनुष्यपश्चादित्ते पुरा लोके साध्यनामका देवा एवाऽऽमन् । अन्वत् किमपि मियत् प्राणिजात नाऽऽसीत् । ते च साध्या प्रजाकामास्तदेतदे यज्ञायाऽऽलमन्तयागवमन्यत् पशुनातमल्लब्धाऽग्निमेव पशुरवेनाग्नये देवताया आलमन्त, पुरुरारण्यपशुनायायेन पर्यग्निकरणान्तान् सत्कारानकुर्वत । तथा चाश्वमथ काण्ड ध्रुयते—“पर्यग्निकृत पुरुरा चाऽऽरण्यारक्षारसृजन्द्यद्विःसायै” (तैस ३.९८) इति । २५ ततोऽग्न्यालमन्तरूपाद्यज्ञादेव प्रजा अस्तृजन्त । तस्मान् पूर्वसिद्धाग्नौ मथिताग्नौ प्रहरण प्रजोरत्तवै भवति ॥ अत्र मयनकालश्चिन्त्यत । उपाकरणमारभ्य मारणपर्यन्तो व्यापार आलमन्तशब्दार्थे, किं तस्मा दालमन्तादूर्ध्वमग्निमन्यनीय आहोस्विदुपाकरणानन्तरमित । तत्र प्रथमपक्षे दोषमाह—“रदो वा प्य यदभ्रिर्जमान पशुर्धत् पशुमालम्भानि मन्येत् रद्राय यजमानमपि दध्यात् प्रमायुक स्यात्” (तैस ६३.६) इति । रद्र शूर । पशार्थजमाननिष्क्यणरूपत्वात् पशुरेव यजमान । तत आलमन्त

३० ६ भै-‘दार्थाभावः ।

५ इउ.ना पा भां हा-‘आदत्ते’ नास्ति । ६ क त म२-‘उपाकरणमन्त्रा’ इत्यस्थानान्तर-

१ ‘प्रथमम्’ । ७ इउ.ना पा भां हा-‘उचम् । ८ था-‘अथ मन्यन्’, त-‘अथ मथन्’ ।

पद्योरुपाकरणम्]

उर्वश्यस्यायुरसि पुरूरवा

उर्वशी । असि । आयुः । असि । पुरूरवाः ।

अरणी आदत्ते अधरोत्तरौ क्रमेण—‘उर्वश्यस्यायुरसि पुरूरवाः’ इत्येताभ्याम् । यथाहुः—“उर्वश्यसीत्यधरारणिमादत्ते पुरूरवा इत्युत्तरारणिम्” (आपश्रौ ७.१२.३) इति । हे अधरारणे, ‘उर्वशी’ असि । “घृतेनाक्ते” (तैसं १.३.७) इत्यादिनिदर्शनात् खीलिङ्गोऽ-
 प्यरणिशब्दश्चन्दसि । उरु महान्तमस्याधारवेनाश्रुते व्याप्नोतीत्युर्वशी । अश्रुतेः कर्मण्यण्
 (पा ३.२.१) । “संज्ञापूर्वको विधिरन्त्यः” (परिभाषेन्दुशेखर ९४; द्र. काशिका—पा
 ६.४.१४६) इति वृद्धिर्न क्रियते । यद्वा—परोक्षवृत्त्या इदमुच्यते । यथा—“तं वा पृतं पडूदृतं
 सन्तम् । पडूदोतेत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षमिया इव हि देवाः” (तैत्रा २.३.११) इति ।
 “परादिश्चन्दसि बहुलम्” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ १०

अघोत्तरारणिमादत्ते—‘आयुरसि’ इति ॥ एति विश्वं क्षणेन कर्मणा इति ‘आयुः’,
 आयन्ते प्राप्यन्तेऽभिमतानीति वा आयुः, अग्निरुच्यते । “छन्दसीणः” (उ २) इत्यण्प्रत्ययः ।
 तद्वती उत्तरारणिः आयुरुच्यते । “आत्मा वै पुत्रनामासि” (कौउ २.११) इति पितापुत्रयोरभेदेन
 निर्देष्टुं शक्यत्वात् । उर्वशीपुरूरवसोः आयुर्नाम पुत्रो बभूव, तद्रूपेणारण्योरग्निः स्वरूपेण वा क्रियते ।
 तत्राधरारणिः उर्वशी माता, उत्तरारणिः पुरूरवाः पिता, अग्निरायुः पुत्र इति । “उर्वश्यस्या-
 युरसीत्याह मिथुनत्वाय” (तैसं ६.३.५) इति ब्राह्मणम् । तस्मात् पितापुत्रयोरैकशब्दम् ।
 यद्वा—ईयते अनया अग्निः इत्यायुः । उत्तरारणिरग्रेरानयनहेतुरिति यावत् । तादृशी त्वम्
 ‘असि’ हे उत्तरारणे । अपि च ‘पुरूरवाः’, पुरु बहु रौति मन्थनवेलायां शब्दं करोतीति
 पुरूरवाः । पुरुपूर्वात् रौतेरसुनि (उ ६.३.८) उपपदस्य दीर्घत्वं निपायते पुरूरवा इति ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । “परादिश्चन्दसि बहुलम्” (पा ६.२.१९९) २०
 इति वा उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

ऊर्ध्वं मन्थने^१ हविर्भूतं यजमानमपि रुद्राय दद्यात् । ततो यजमानो मरणशीलः स्यात् ॥ तस्मिन्नेव पक्षे
 गुणमपि दर्शयति—“अथो खलवाहुरग्निं सर्वा देवता हविरेतद्यत् पशुरिति यत् पशुमालभ्याऽग्निं मन्थति
 हव्यायैवाऽऽसन्नाय सर्वा देवता जनयति” (तैसं ६.३.५) इति । “ते देवा अग्नौ तनुः संन्यदधत् ।
 तस्मादाहुः अग्निः सर्वा देवताः (तैसं ६.३.५) इति श्रुतेरग्नेः सर्वदेवतारूपत्वम् । पशोर्हविर्द्वं
 प्रसिद्धम् । तथा ^२“सत्यालभ्य मन्थने^३ प्रत्यासन्नाय हविये सर्वा देवता जनयति संनिधापयति ॥
 द्वितीयपक्षं सिद्ध्वाऽऽस्वेनोपादत्ते—“उपाकृत्यैव मन्थ्यस्तत्रेऽऽसलब्धं नेवानालभ्यम्” (तैसं ६.३.५)
 इति । उपाकरणेनालभ्य उपक्रान्तोऽतो यथोक्तगुणः सिध्यति । अमारणेनासमासत्वाद्यथोक्तदोषो न

९. आ-अग्निमन्थने । १०-१०. तं-आलभ्यमाने; म२-आलभ्य मन्थने ।

घृतेनाक्ते वृषणं दधाथां गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्व त्रैष्टुभं* जागतं
छन्दोऽनु प्र जायस्व

घृतेन । अक्ते इति । वृषणम् । दधाथां । गायत्रम् । छन्दः । अनु । प्रेति । जायस्व ।
त्रैष्टुभम् । जागतम् । छन्दः । अनु । प्रेति । जायस्व ।

- ५ आज्यस्थाल्यामरणी समनक्ति—‘ घृतेन ’ इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ ‘ घृतेन ’ अक्ते । घृ
क्षरणे । ‘ वृषण वधिं तार कामानामग्निं वृष्टिप्रद वा ’ दधाथा धारयत धत्त वा । “ वृषण ह्येते
दधाते ये अग्निम् ” (तैस ६.३.५) इति ब्राह्मणम् । पूर्ववदीर्घाभावः (पा ६.४.०) ॥
प्रजातीर्वाचयते—‘ गायत्रम् ’ इति ॥ हे अग्ने, मध्यमानस्व गायत्र छन्द अनु
प्र जायस्व । गायत्र हि छन्दोऽनूच्यमान श्रुत्वा त्व जायसे । “ अनुलक्षणे ” (पा १.४.८४)
२० इत्यनो कर्मप्रवचनीयत्वम् । यथा—“ शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् ” (द्र. पाभा १.४.८४)
इति ब्राह्मणम् । “ छन्दोभिरेवैनं प्र जनयति ” (तैस ६.३.५) इति ब्राह्मणम् । एव ‘ त्रैष्टुभ
छन्दोऽनु प्र जायस्व ’ इत्यनुपप्यते । अत्र “ छन्दस प्रत्ययविधाने नपुसके स्वार्थ उप-
सस्यानम् ” (पा ४.२.५५ वा १) इति स्वार्थे प्रत्ययः । तत्र गायत्रशब्दात् प्राग्दीव्यतीयोऽण्
(पा ४.१.८३-४.४.२) । इतराण्यामुत्सादित्वाद् न (पा ४.१.८६) । “ उप-
२५ सस्यानम् ” इति प्राग्दीव्यतीयत्वात् ॥

- भविष्यति ॥ इयोमन्त्रयोरर्थे प्रसिद्धिं दर्शयति—“ अग्नेर्निग्रमसीत्याहाग्नेर्ह्येतज्जनित्रं वृषणी स्य हत्याह
वृषणी ह्येतौ ” (तैस ६.३.५) इति ॥ स्त्रीमन्त्रपुरयमन्त्रवत्समवधानमन्त्रैर्मिथुनस्वसिद्धिं दर्शयति—
“ उच्यं दयस्यायुरसीत्याह मिथुनस्वाय ” (तैस ६.३.५) इति । वृषणशब्देन निपिक्तवीर्यस्थालीय उरगाद्यो-
वह्निर्विदधित इत्याह—“ घृतेनाक्ते वृषण दधाथामित्याह वृषण ह्येते दधाते येऽग्निम् ” (तैस ६.३.५)
२० इति । ये अघरोच्छराणी वह्निं धारयत ते वृषणं सिक्वतवीर्यं दधाते इति मन्त्रेणोच्यते ॥
गायत्रमिति ॥ बौधायनः—“ अथ ‘ प्रजातीर्वाचयति गायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्व त्रैष्टुभं
छन्दोऽनु प्र जायस्व ’ जागत छन्दोऽनु प्र जायस्वेति ’ ” (बौधौ ४.५) इति । “ त्रैष्टुभमिदं च छन्द
इत्यनुपपत्तः ” । चापस्तम्ब—“ अग्नये मध्यमानायानुब्रूहीति वा, प्रथमाया त्रिरनूक्याया चि प्रदक्षिण-
मग्निं मन्यति गायत्र छन्दोऽनु प्र जायस्वेति प्रथमम् । त्रैष्टुभमिति द्वितीयम् । जागतमिति तृतीयम् । ततो
२५ यथाप्रागु मन्यति ” (चापश्रौ ७.१.३-१-३) इति ॥ हेऽग्ने, होत्रा पठ्यमान गायत्र छन्द अनुलक्ष्य त्व
प्र जायस्व । पूर्वमितरत्रापि योजयम् ॥ छन्दसा माघनत्त्वमनेन मन्त्रेण दर्शितमित्याह—
“ गायत्र छन्दोऽनु प्र जायस्वेत्याह छन्दोभिरेवैनं प्र जनयति ” (तैस ६.३.५) इति ॥ होतरं
प्रत्यक्षयैः । प्रथममन्त्रमुत्सादयति—“ अग्नये मध्यमानायानु ब्रूहीत्याह ” (तैस ६.३.५) इति ॥ होत्रः

- २१ आ कं ते म२-एते । २२ तं म२-प्रजापतिर्वाचयति । २३ आ- छन्दोऽनु प्र जायस्व
३० नास्ति । १४ क ना- ‘ प्रजायस्वेति ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ प्रदक्षिणमग्निं मन्यति ’ । १५-१५ तं-त्रैष्टुभं
छन्द इत्याद्यनुपपत्तः, क- ‘ त्रैष्टुभमित्यत्र छन्द इत्यनुपपत्तः ’ नास्ति । १६ वा क- ‘ योजयम् ’ इत्यस्या-
नन्तरं- ‘ प्रागु क्षिप्रमित्यर्थः ’ ।

पशोरुपाकरणम्]

भवतं (१) नः समनसौ समोकसावरेपसौ ।

मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमथ नः ॥

भवतम् (१) । नः । समनसाविति स-मनसौ । समोकसाविति सम्-ओकसौ । अरेपसौ ॥

मा । यज्ञम् । हिंसिष्टम् । मा । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् ।

जातवेदसाविति जात-वेदसौ । शिवौ । भवतम् । अथ । नः ॥

५

जातमग्निमाहवर्नीये प्रहरति—' भवतं नः ' इति पठ्क्या पञ्चपदया वस्वष्टकतुदशाष्टा-

क्षरया ॥ योऽग्निः पुरा भवत्याहवर्नीये, यश्चेदानीं मथित्वा प्रणीयते, हे तौ द्वावग्नी^{१०}, 'भवतं भूयास्तं नः अस्माकं समनसौ समानमनस्कौ अविप्रतिपन्नमनस्कौ । " समानस्य छन्दसि " (पा ६.३.८४) इति समावः । समोकसा सहसमवेतौ समाननिवासाविति यावत् । उच समवाये । संपूर्णत् असुप्रलयः (उ ६३८) । बहुलवचनात् कुत्वम् । समुच्येते इति १६. 'समोकसौ । " गतिकारकयोरेपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च " (उ ६७६) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—संशब्दस्य समानार्थवृत्तेर्बहुव्रीहिः । संभावो वा समानस्य छन्दसः । 'अरेपसौ अपापौ पापामिनिवेशे रहिता । " नञ्मुभ्याम् " (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यस्मादरेपसौ तस्मात् 'यज्ञं इमं मा हिंसिष्टम् । मा च यज्ञपतिं यजमानम् । " पत्यावैश्वर्ये " (पा ६.२.१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हे जातवेदसौ जातप्रज्ञानौ जातधनौ^{१५} वा । वेत्ते किन्दतेर्वा असुन् (उ ६३८) । यद्वा—जातं विश्वं वित्तो विन्दत^{१५} इति वा कारकपूर्वादसुन् । पूर्ववत् प्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । इह तु आद्यमिकमाबुदात्तत्वम् (पा ८.१.१९) । तादृशौ युवाम्^{१५} अथ अस्मिन् कर्मकाले नः अस्माकं शिवौ शान्तौ भवतम् । " सवःपरुत् " (पा ५.३.२२ वा ५) इत्यत्र इदमोऽद्यशब्दो निपात्यते । " अग्निः पुरा भवत्यग्निं मथित्वा प्रहरति " (तैसं ६.३.५) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

२०

" अग्निं त्वा देव सवितः " (तैसं ३.५.११) इत्येतामृचं विधत्ते—" सावित्रीमृचमन्वाह सवितुप्रसूत एवैनं मन्यति " (तैसं ६.३.५) इति ॥ पुनः प्रैपद्वयमुत्पादयति—" जातयानु ब्रूहि प्रहियमाणायानुदृहीत्याह काण्डेकाण्ड एवैनं क्रियमाणे समर्धयति " (तैसं ६.३.५) इति । मन्यनकाण्ड एकः । मथितस्य जन्मकाण्डोऽपरः । जातस्य पूर्वार्धे प्रहरणकाण्डोऽन्यः^{१०} । तत्र सर्वत्र प्रैपे सति मन्त्रैरग्निः समृद्धो भवति ॥ होतृमन्त्रान् विधत्ते—" गायत्रीः सर्वा अन्वाह गायत्रच्छन्दा वा अग्निः स्वेवैवैनं छन्दसा समर्धयति " २५. (तैसं ६.३.५) । मन्यनकालेऽनुवचनीयाः " अग्निं त्वा देव सवितः " (तैसं ३.५.११) इत्यायाः । जाते सति " उत द्रुवन्तु जन्तवः " (तैसं ३.५.११) इत्यादिकमनुब्रूयात् । ताः सर्वा ऋचो गायत्र्यः । अग्निश्च गायत्र्या सहोत्पन्नत्वात् गायत्रच्छन्दाः ॥

भवतमिति ॥ कल्पः—' भवतं नः समनसावित्यग्नेषोत्तरं परिधिमाहवर्नीये प्रहरति संधिना वाऽग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट इति प्रहरत्य न्रुवेणाभिबुहोति " (आपश्रौ ७.१३.६-७) इति ॥ मन्त्रौ ३० स्वेवमान्तातौ—' भवतं नः समनसौ समोकसावरेपसौ । मा यज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ

७. तं-युवाम् । * [द्र. निरुक्त ७.१९] ।

१७. तं-काण्डोऽपरः ।

अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः ।

स्वाहाकृत्य ब्रह्मणा ते जुहोमि मा देवानां मिथुया कर्भागधेयम् ॥ ७ ॥

[भवंतमेकैत्रिंशच्च]

अग्नौ । अग्नि । चरति । प्रविष्ट इति प्र-विष्ट । ऋषीणाम् । पुत्र । अधिराज इत्यधि-राज । एष ॥

स्वाहाकृयेति स्वाहा-कृत्य । ब्रह्मणा । ते । जुहोमि । मा ।

देवानाम् । मिथुया । क । भागधेयमिति भाग-धेयम् ॥ ७ ॥

[तैस १ २ १५, १-२-७, राम ३-४, कपिस २ ११, वासं ६ ७-८, ५-२]

- प्रह्वय स्रुवेणामिजुहोति— 'अग्नावग्नि' इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ 'अग्नौ आहवनीये
 'प्रविष्ट मयित्वा तत्र प्रह्वतोऽयम् 'अग्नि. 'चरति चरतु भक्षयत इदमान्यम् । " प्रह्वय जुहोति
 २० जातायैनास्मा अन्नमपि दधाति " (तैस ६ ३.५) इति च ब्राह्मणम् । चरते. पश्चमो छकार ।
 प्रविष्ट इति " गतिरनन्तर " (पा ६ २ ४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ऋषयो ज्ञातार
 ऋषिज. । ऋषन्तीति ऋषय । " इगुपधात् कित् " (उ ५ ६९) इति इन् । वृषादिर्द्रष्टव्य
 (पा ६-१ २०३) । तेषां 'पुत्र । ते ह्येन जनयन्ति । 'अधिराजः 'एष. अधिक राजत
 इत्यधिराज. । पचायच् (पा ३-१ १३४) । कृनुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २ १३९) ।
 २५ यद्वा—अध्वारुढो राजा अधिराज दीप्तिमतामुत्तम । " राजाह सखिम्यष्टच् " (पा ५ ४-९१) ।
 'स्वाहाकृत्य स्वाहाकारं कृत्वा । यद्वा—स्वाह्वतिः, स्वाहा इति जुहोतेः स्वाडुपसृष्टादीनादिको
 ङाप्रत्यय । 'ब्रह्मणा मन्त्रेण शोभनामाहुति कृत्वा इमामाज्याहुति 'ते तुभ्यं 'जुहोमि
 इति । स्वाहाशब्दस्योर्थादित्वात्* गतिसज्ञा । गतिसमासे (पा २-२-१८) कृदुत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२ १३९) । यद्वा—ब्रह्म बृहत् इदमान्य जुहोमि । " तृतीया च
 २० होऽष्टन्दसि " (पा २-३ ३) इति तृतीया । त्व च तथा हुत 'सन् 'देवानां 'भागधेय भाग
 'मिथुया 'मा 'क मिथ्या माक मा कार्पी , मिथ्याकरणं स्तेयम् । " मन्त्रे घस " (पा २ ४ ८०)
 इत्यादिना च्छेष्टुक् । " भागरूपनामभ्यो धेय " (पा ५ ४ ३६ वा २) इति स्वार्थे धेय-
 प्रत्यय । यद्वा—मिथकरण मिथुयाकरण परस्परसकरो 'भागाना, यथा—वायव्यमिन्द्राय
 प्रदीयते', पेन्द्र वायवे इति, तथा मा कार्पी । " अव्ययादाप्नुव " (पा २ ४ ८२) इति
 २५ छक वाधित्वा " सुपा सुष्टुक् " (पा ७ १-३९) इत्यादिना विभक्त्याजादेशः ॥
 ॥ इति तृतीये सप्तमोऽनुवाक ॥ ७ ॥

शिवो भद्रतमघ म ॥, अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एष । स्वाहाकृत्य ब्रह्मणा ते जुहोमि
 मा देवानां मिथुया कर्भागधेयम् " इति ॥ योऽग्नि पुराऽऽहवनीये वर्तते, यश्चेदानीं मयितरत्स्मिन्
 प्रहिते, तौ युवामस्मान् प्रति 'समन्तौ समानमनस्कां विप्रतिपत्तिरहितौ 'समोक्तौ समाननिवासस्थानौ

३० * [पा १४ ६१] । ८ तं-अभिहुत , ति-हि हुत । ९. ये- 'प्रदीयते' इत्यस्यानन्तरं 'तथा' ।

पदारुपाकरणम्]

‘अरेपसौ पापचित्तरहिता भवतम् । यज्ञस्य यज्ञपतेश्च’^{१८} हिसां ‘मा कुरुतम् । ‘अथ अस्मिन् कर्मणि
 ‘नः अस्मान् प्रति ‘दिवौ ज्ञान्तौ भवतम् । एष मथितोऽक्षिराइवनीयात्रां प्रविष्टश्चरति । कीदृशः ?
 ऋषीणां मन्त्राणामृत्विजां वा पुत्रः, तैस्तपादितत्वात् । अधिकं राजत इत्यधिराजः । हे मथितोऽत्र, ‘ते तुभ्यं
 स्वाहाहावदसुचार्यं मन्त्रेण ‘जुहोमि । ‘देवानां ‘भागधेयं ‘मित्युया ‘मा ‘कः, मिध्याभूतं मा कुरु ॥
 ‘शिवौ भवतम्’ इति प्रार्थनायाः प्रसङ्गित् दर्शयति—“अग्निः पुरा भवत्यग्निं मथित्वा प्र हरति तौ ५
 संभवन्तौ यजमानमग्निं सं भवतो भवतं नः समनसावित्याह ज्ञान्त्ये” (तैसं ६-३-५) इति ॥ यजमानं
 भक्षयितुमभिलक्ष्य परस्परसंयुक्तत्वाच्छान्त्यै प्रार्थनीयौ । ‘अग्नावग्निः’ इति मन्त्र उपेक्षितः ॥ विधत्ते—
 “प्रहृत्य जुहोति जातायैवात्मा अन्नमपि दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवं
 धाम्ना समर्धयत्यथो तेजसा” (तैसं ६-३-५) इति । समर्धयतीत्यन्वयः ॥ उत्तरभाविनोऽपि मन्धवमन्त्रा
 औत्सुक्येनाऽऽदौ व्याख्याताः । अथ पूर्वभाविन उपाकरणमन्त्रान् व्याचिख्यासुर्विधत्ते—“ह्ये त्वेति १०
 वहिरा दत्त इच्छत इव ह्येष थो यजते” (तैसं ६-३-६) इति । एष यजमानो देवेभ्यो दानुं पशुरूपं
 हविरिच्छत्येव । तस्मादिष ह्ययुच्यते ॥ पशुसमीपे देवानाह्वयतीति पृश्नगाखोपवीरित्युच्यते, तदेनहर्षयति—
 “उपवीरसीत्याहोप ह्येनानाकरोति” (तैसं ६-३-६) इति ॥ हृदयाद्यवयवा देवान् देवप्रजाश्च प्रासाः
 इति यत् व्याख्यातं तस्प्रसिद्धमित्याह—“उपो देवान् देवींश्चः प्रागुरित्याह देवीर्शोता विराः सतीर्देवा-
 नुपयन्ति” (तैसं ६-३-६) इति ॥ यद्वा हृदयादय एव “देवायैत्वेन देवप्रजा भूत्वा देवान् प्राप्नुवन्ति ॥ २५
 वह्निसव्दो चाहकवाचीत्यभिप्रेत्याह—“वह्निसिञ्ज इत्याहस्विजो वै बह्वय उशिजस्तस्मादेवमाह”
 (तैसं ६-३-६) इति ॥ अत्र पशुप्रदत्वेन बृहस्पतिप्रार्थनमित्याह—“बृहस्पते धारया वसूनीत्याह ब्रह्म वै
 देवानां बृहस्पतिर्बृहणैदास्मै पशून्व व सन्धे” (तैसं ६-३-६) इति । हृदयादीनि स्यादृकर्तुमियमाशीरित्याह—
 “हृद्या ते स्वदन्तामित्याह स्वदन्त्येवैवान्” (तैसं ६-३-६) इति ॥ मिथुनरूपपशुप्रदत्तेन त्वष्टुः
 प्रार्थनमित्याह—“देव त्वष्टर्वसु रण्वेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपरूपमेव पशुपु दधाति” २०
 (तैसं ६-३-६) इति ॥ रेवतीशब्दः पशुपर इत्याह—“रेवती रमध्वमित्याह परावो वै रेवतीः पशुनैवास्मै
 रमयति” (तैसं ६-३-६) इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ह्ये वरिहः समादत्त उपेति पृश्नशाखिकाम् ।
 उपो पशुनुपाहृत्य ह्यग्नेः अकलसंस्थितिः ॥ १ ॥ २५
 वृषात्र दभौ संस्थाप्य सुर्वारणिमधः क्षिपेत् ।
 पुरुत्तरां समादत्त धातुरित्युपरि क्षिपेत् ॥ २ ॥
 घृते संमन्थ गायेति त्रिभिर्मध्नाति निक्षिपेत् ।
 भव पूर्वानलेऽथाम्नौ होमो मन्त्राश्चतुर्दश ॥” ३ ॥ इति ॥

अथ छन्दः—‘भवतं नः समनसौ’ इति पङ्क्तिः । ‘अग्नावग्निः’ इति त्रिष्टुप् ॥ ३०

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

१८. इ.उ.ना.पा.भा.हा.—‘यज्ञपतेश्च’ इत्यस्यानन्तरं ‘मा हिसिष्टम्’ । १९. म२-अथ;

इ.उ.ना.पा.भा.हा.—‘अयं’ नास्ति । २०. आ.क.ना.हा.—पदार्थत्वेनः हा—वेदार्थत्वेन । २१. आ.क.

ना.हा.—‘प्रेत्य दर्शयति ।

आ ददं ऋतस्य त्वा देवहविः पादोनाऽऽरभे धर्षा

एति । ददे । ऋतस्य । त्वा । देवहविरिति देव-हविः । पादोना । एति । रभे । धर्षे ।

अय पशुरक्षानामादत्ते—‘आ ददे’ इति ॥ गृह्णामीत्यर्थे । अस्य जेयभूतं सावित्रो
“ देवस्य त्वा ” इत्यादिना व्याख्यात एव (तैस १.१४) ॥

५ तथा अक्षण्या पशुमभिनिदधाति—‘ ऋतस्य त्वा ’ इति ॥ हे देवहवि देवाना हरि-
भूत पशो, ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा पाशेन वन्विक्रयानया रक्षनया त्वाम् आरभे वन्वामि ।
यद्वा—ऋतस्य यज्ञस्यावर्षाय त्वा पाशेन वन्वामि । “ सत्यं वा ऋतम् ” (तैस ६.३.६)
इत्यादि ब्राह्मणम्, “ अक्षण्या परि हरति ” (तैम ६.३.६) इत्यादि च ॥

‘यूपे पशु नियुजित—‘ धर्षा मानुषान् ’ इति ॥ मनुष्येभ्य आगता उपद्रवा मानुषाः ।

१० अत्र “ हलस्तद्धितस्य ” (पा ६.४.१५०) इति यलोपः । वृषादिवादाद्युदात्तत्वम् (पा
६.१.२०३) । उसादिर्जा द्रष्टव्यः (पा ४.१.८६) । तान् धर्ष अभिभय, यागसाधनत्वेन
देवत्वप्राप्तया मानुषोपद्रवरहितो भवेत्यर्थे । धृष प्रसहने चौरादिक उदात्तेदाधृषीय ।
प्रसहनमभिभय । “ द्व्यचोऽतस्तित् ” (पा ६.३.१३५) इति संहिताया दीर्घत्वम् । यद्वा—
मनुष्या एव मानुषाः । “ मनोर्जाती ” (पा ४.१.१६१) इत्यञ् । तान् धर्ष देवत्वप्राप्तये ॥

१५ सप्तमेऽनुवाके पशोरुपाकरण प्राधान्येनोक्तम् । अथोपाकृतस्य विशसनमष्टमेऽनुवाके विधीयते ।

आ दद इति ॥ वौधायनः—“ अय रक्षानामादत्ते देवस्य त्वा सवितु प्रस्येऽश्विनोर्वाहुभ्या
पूष्णो हस्ताभ्यामा दद इति ” (वौश्रौ ४.५) इति । ‘अत्र आम्नातः ‘आ ददे’ इति मन्त्रः । देवस्य
त्वा’ इत्यनेन पूर्यते । आपस्तम्ब — “ सावित्रेण रक्षानामादाय पशोर्दक्षिणे बाहौ परिवीथोर्ध्वमुख्यतस्य
त्वा देवहवि पादोनाऽऽरभ इति ’दक्षिणेऽर्धेतिरसि पादोनाऽङ्गण्या प्रतिमुख्य धर्षा मानुषानित्युच्यते

२० यूपस्य नियुजित । दक्षिणत एकदक्षिमान् ” (आपश्रौ ७.१३.८-९) इति ॥ हे रक्षाने, त्वाम् आ
‘ददे । हे देवहवि पशो, ऋतस्य यज्ञस्य सिद्धयर्थं एव पाशेन ‘त्वा’ रभे वन्वामि । हे वितियुज्य-
मानपशो, देवत्वप्राप्तया ‘मानुषान्’ उपद्रवास्तावनादीन् धर्षे अभिभव ॥ निघण्टे—“ देवस्य एव
सवितु प्रस्य इति रक्षानामा दत्ते प्रमूल्या अश्विनोर्वाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्यु आस्ता पूष्णो
हस्ताभ्यामित्याह यथै ” (तैम ६.३.६) इति ॥ ऋतशब्दार्थमाह—“ ऋतस्य त्वा देवहवि पादोनाऽऽरभ
इत्याह मरय वा ऋतस्य सत्येनैवेणमृतेनाऽऽरभते ” (तैम ६.३.६) इति । अवश्यमाविक्रमेपेतत्वायज्ञ

२५ स्वरूप मत्स्यम्, तेन निमित्तेनैव पशुं वन्वति ॥ वन्धनप्रकारं विघण्टे—“ अक्षण्या परिहरति वष्य दि
प्रत्यञ्च प्रतिमुञ्चति व्यावृष्ये ” (तैस ६.३.६) इति । अक्षण्या पूर्वजनया दक्षिणपादाद्विदिरोर्भागपर्यन्तया
‘वन्वत्या परिहरति वेष्टयति । लोके तु मासभक्षिणे वष्य पशु प्रत्यञ्च स्वाभिमुपमरस्ताप्य गन्ते

१. मै-तेन यूपे ।

३० १ तं म२-अभिधीयते । २ इत्.पा भां म२ हा-‘अत्र’ नास्ति । ३ क-दक्षिणे अथ-
धिरसि । ४. द पा भां हा-प्रतिमुञ्चन्ति । ५-५. आ पा-अववन्वामि, इ-आवन्वामि । ६. आ.क-
हा-वक्रया ।

पशोः संज्ञपनम्]

मानुपानुद्भ्यस्त्वौपधीभ्यः प्रोक्षाम्यपां पेरुरसि

मानुपान् । अद्भ्य इत्यत्-भ्यः । त्वा । ओपधीभ्य इत्योपधी-भ्यः ।

प्रेति । उक्षामि । अपाम् । पेरुः । असि ।

पशुं प्रोक्षति—' अद्भ्यस्त्वा ' इति ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी (पा २.३.१३ वा १) ।

आप ओषधयश्च भूयासुरित्येवमर्थम् । हे पशो, त्वां प्रोक्षामि प्रकर्षेण सिञ्चामि । पशोरपामोष- ५
धीनां कार्यत्वात् कार्यकारणयोश्चाभिन्नत्वात् कार्यभूतपशुप्रोक्षणेन तत्कारणानां सिद्धिरिति भावः ।“ अद्भ्यो होप ओषधीभ्यः संभवति यत्पशुः ” (तैसं ६.३.६) इति च ब्राह्मणम् । यद्वा—
अद्भ्य ओषधीभ्यश्च जातं त्वां प्रोक्षामि; कारणेन हि कार्याणां शुद्धिः । पवित्रेणोत्पूतत्वादोपधि-
संबन्धोऽप्यस्ति । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना अद्भ्यः परस्या विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । ओषधिशब्दस्य दासीभारादित्वात् (पा ६.२.४२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'ओष- १०'
शब्दो घञन्त आद्युदात्तः ॥

पाययति—' अपां पेरुरसि ' इति ॥ हे पशो, अपां पेरुः पातासि त्वम्, तत इमाः

पिवेति गम्यते । यद्वा—असीति पञ्चमो लकारः । अपां पाता भव । पूर्ववदद्भ्यो विभक्तेरुदात्त-
त्वम् (पा ६.१.१७१) । पा पाने । “ मापो रुरिच्च ” (द्र.उ ५५१) इति पिवते रुप्रत्ययः
इकारश्च, पेरुः । “ एप ह्यापां पाता ” (तैसं ६.३.६) इत्यादि ब्राह्मणम् । पानेन चान्तः— १५
शुद्धिः क्रियते । “ पाययत्यन्तरत एवैनं मेध्यं करोति ” (तैसं ६.३.६) इति च ब्राह्मणम् ॥पशं प्रतिमुञ्चन्ति । अतस्तद्यावृत्त्ये वक्रवन्धनम् ॥ विधत्ते—“ घर्षां मानुपानिति नियुनक्ति घृत्थं ”
(तैसं ६.३.६) इति । नियुनक्ति यूपे निरन्तरं घष्नीयात् । तच्च वन्धनं घृत्थर्थं पलायननिवारणार्थम् ॥अद्भ्य इति ॥ कल्पः—“ अद्भ्यस्त्वौपधीभ्यः प्रोक्षामीति प्रोक्षति । अपां पेरुरसीति पाययति ।
स्वात्तं चित्सदेव इत्यमापो देवीः स्वदत्तैर्नमित्युपरिष्टादधस्तात् सर्वतश्च प्रोक्ष्य ” (आपथी ७.१३.१०- २०
१२) इति । हे पशो, स्वामिन्द्रोपधीभिश्च प्रोक्षामि । इमैरपामुत्पूतत्वाद्भ्योपधीनामपि प्रोक्षणसाधन-
त्वम् ॥ 'पितृस्वीकृताभ्यां तृणोदकाभ्यां पशोरुत्पन्नत्येनोभयेन' प्रोक्षणं युक्तमित्याह—“ अद्भ्यस्त्वौप-धीभ्यः प्रोक्षामीत्याहाङ्गयो होप ओषधीभ्यः संभवति यत्पशुः ” (तैसं ६.३.६) इति ॥ पेरुशब्दः
पातृवाचीत्याह—“ अपां पेरुरसीत्याहैप ह्यापां पाता यो मेघायाऽऽरभ्यते ” (तैसं ६.३.६) इति । यजार्थ-
मालभ्यमानस्य पशोरित ऊर्ध्वमुदकपानाभावादिदानीमेव पातृत्वम् । हे आपः देव्यः, स्वात्तं चित् २५
स्वादुभूतमपि सदेवं देवतार्थं वृद्ध्यं होतुं योग्यम् एतन्म पशुं स्वदत्त स्वादुकुरुत ॥ अनेन मन्त्रेण स्वादुता
नवतीत्याह—“ स्वात्तं चित्सदेव इत्यमापो देवीः स्वदत्तैर्नमित्याह स्वदयत्येवैनम् ” (तैसं ६.३.६)

इति ॥ त्रिभिर्मन्त्रैरुपेयानि विधत्ते—“ उपरिष्टात् प्रोक्षत्युपरिष्टादेवैनं मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत

२. ति.पं-ओषधिशब्दः ।

७. आ.हा- 'यूपे' नास्ति । ८. आ-पातृ; तं-स्वमातृ; क-पितृमातृ । ९. क- 'उभयेन' ३०

नास्ति ।

स्वातं चित् सदैव हृद्यमापो देवीः स्वदेतैनु-

स्वात्तम् । चित् । सदैवमिति स-देवम् । हृद्यम् । आप । देवी । स्वदेत । एनम् ।

- अनस्तादुपोक्षति— 'स्वात्तम्' इति द्विपदया गापय्या ॥ 'स्वात्तम्' आस्ताद्यमान स्वादुभूतमिन्यर्थे । स्वाद आस्वादाने । " आदितश्च " (पा ७ २ १६) इति 'चकारस्या
- ५ नुक्तसमुच्चयार्थत्वादाश्रयतादिनदिडभाप । चिदियप्ये ष्वार्थे वा । पूर्वमेव स्वादु सन्तमेन हृद्य पशु स्वदेत स्वादयत् स्वादुतम कुरुत । ष्वद स्वद आस्वादाने अनुदात्तत् । तस्मात् ष्यन्ताछोमि " बहुल सज्ञाछन्दसो " (ऋ उ १९०) इति षेङ्क् । " अणान कर्मकात् " (पा १ ३ ८८) इति परस्मैपदम् । स्वदमानस्य पशोश्चित्तनत्वात् । " स्वदय-त्येवैवान् " (तस ६ ३ ६) इति च ब्राह्मणम् । हे 'आप' 'देवी' देव्य । " वा छन्दसि " (पा ६ १ १०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अत्र आप इति पादादित्वात् निहन्त्यते । पाष्ठिक मामन्त्रिताद्युदात्त प्रवर्तते (पा ६ १ १९८) । " त्रिभाषित विज्ञेयवचने बहुवचनम् " (पा ८ १ ७४) इति तस्याप्रियमानरत्ननिषेधात् 'देवीरिति निहन्त्यते । " आमन्त्रित पूर्वम विद्यमानयत् " (पा ८ १ ७२) इति तयोर्द्वयोरप्यप्रियमानवचनेन पादादिभूत स्वदेतेन तिङन्त न निहन्त्यते । एनादेशोऽनुदात्त एव । हृद्य पशुनिशेष्यते— 'सदेव देवसहित देवाभिष्टितम् ।
- १५ " तेन सहेति तुल्ययोगे " (पा २ २ २८) इति बहुव्रीहि । " बोपसर्जनस्य " (पा ६ ३ ८२) इति सभाष । सदैवत्वस्थानाशासनीयत्वात् 'तेन' " प्रकृत्याशिष्यगोत्रसहलेषु " (पा ६ ३ ८३) इति प्रकृतिभाषाभाष । पुनश्च निशेष्यते— 'हृद्य हविर्भूतम् । जुहोते " अचो यत् " (पा ३ १ ९७) इति यत् । उञ्छादिर्द्रष्टव्य (पा ६ १ १६०) । यद्वा—हृन्महतीति हृद्यम् । " छन्दसि च " (पा ५ १ ६७) इति यत्प्रत्यय ॥

- २० एवैन मेष्य करोत्यथस्तादुपोक्षति सर्वत एवैन मेष्य करोति " (तैस ६ ३ ६) इति ॥ अथ होतार प्रत्यष्वर्यो 'प्रैयमन्त्रम्' इत्युच्यते— " अग्निना वै होत्रा देवा असुरानम्यमवब्रजये ममिष्य-मानापानु यद्दीर्यद्वा भ्रातृष्याभिमूर्त्यै " (तैस ६ ३ ७) इति । अग्नि समिद्धो भ्रातृष्यान्भिमवति ॥ अग्निमन्त्रिन्याय हात्राऽनूच्यमानानामृचा चोदकप्रासा पञ्चदशसहस्रामपोय सप्तदशसहस्रा विधत्ते— " सप्तदश सामिधेनीरन्वाह सप्तदश प्रजापति प्रणपतरार्थम् " (तैस ६ ३ ७) इति । " वा ध्राय " (तैस १ ६ ११) इत्यादिमिरक्षरै प्रजापते सप्तदशत्वम् ॥ तमेव त्रिधिमनूय प्रशसति— " सप्तदशान्वाह द्वादशामासा पञ्चदश स सप्तसप्त सवत्सर प्रजा अनु प्र नायन्त प्राना प्रजननाय " (तैस ६ ३ ७) इति । " हेमन्तशिदिरयो समासेन " (षेष्ठा १ १) इति बहुवचनान्वाहान्वाहत्वात् पञ्चमश्या । " प्रजा सवत्सर गभ स्थित्या पञ्चात् प्रजायन्त ॥ अमन्त्रक प्रथममाधार विधत्ते— " देवा वै सामिधेनीरनूच्य यज

- * [अत्र 'आदितश्च' (पा ७ २ १६) इति सूत्रकाशिका द्रष्टव्या ।] ३ मै-आस्वादयत् । ४ मै-मानत्वनिषेधात् । ५ [ऋ पा २ ४ ३२-३४] । ५ प-स्थानुशर्मनीयत्वात् ।

१० आ हा-अपमुत्पादयति । ११ इ उ पा भा म उ हा- 'प्रजा' नास्ति ।

पशोः संज्ञपनम्]

जुहा पशुं समनक्ति ललाटे ककुदि श्रोण्यां च— ' सं ते प्राणः ' इति पुरउष्णिहा त्रिपदया द्वादशवस्त्रधाराक्षरया ॥ तत्र ललाटे समनक्ति—' सं ते प्राणो वायुना गच्छताम् ' इति । हे पशो, त्वदीयः 'प्राणः वायुः ' वायुना वहिष्ठेन भूतात्मना सह संगच्छतामेकीभवतु । " समोग्म्यृच्छि " (पा १.३.२९) इत्यात्मनेपदम् । " वायुदेवायो वै " (तैसं ६.३.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

५.

नान्वपश्यन्स प्रजापतिस्तूष्णीमाधारमाधारयत् ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन् यतूष्णीमाधारमाधारयति यज्ञस्यानुक्यार्थं " (तैसं ६.३.७) इति । ' यदुनियमोपेतं सामिधेन्यनुवचने ' इत्याष्टा बुद्धिः श्रान्ता सती पश्चात् कर्तव्यं यज्ञं नान्वपश्यत् । ततः प्रजापतिस्तूष्णीमाधारं मन्त्रविषयव्यापारजन्यं ' बुद्धेः श्रममपनीतवान् ॥ तमेव विधिमनूय प्रदंसति—' असुरेषु वै यज्ञं आसीत् सं देवास्तूष्णीं होमेनावृज्जव यत् तूष्णीमाधारमाधारयति भ्रातृष्वस्यैव तद्यज्ञं वृद्धं " (तैसं ६.३.७) इति । असुरा " गृहचारिणो भूत्वा देवैरनुष्ठितमवगत्य स्वयमपि तथैवानुतिष्ठन्ति । तथा च श्रुतयन्तरम्—' देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त " (तैसं १.७.३) इति । सं वृत्तान्तमवगत्य देवा गृहचारिणामग्रे ' प्रथममाधारमन्त्रकं हुतवन्तः । सं वृष्टवन्तोऽसुराः सहसा गत्वा कृत्स्नं यज्ञं तूष्णीं हुत्वा ' नादितवन्तः । ' तदिदमभिप्रेत्य ' सं देवास्तूष्णीं होमेनावृज्जव ' इत्युच्यते ॥ त्रयाणां परिधीनां मार्गं प्रत्येकं तदावृत्तिं च विधत्ते—' परिधीन्सं मार्गं पुनारथेवैवान्निश्चिः सं मार्गं श्यावृद्धि यज्ञोऽथो रक्षसामपहर्यं द्वादश सं पचन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै " (तैसं ६.३.७) इति । परिधिषु पतितस्य भस्मादेरपनयनेन ते शुद्धा भवन्ति । तिस्र आहुतयो चर्यासौ श्यावृत्, " त्रिः प्रथमामन्वाह " (तैसं २.५.७) इत्यादियु तद्यत्सिद्धम् । श्यावृत्त्या तदादरं दृष्ट्वा रक्षसां भयातिशयो भवति । त्रिषु परिधिषु नव संमार्जनाण्युक्तानि । अत्रानुक्तैस्त्रिभिर्वह्निसंमार्जनैः सह द्वादशसंपत्तिः । अत एव दर्शपूर्णमासब्राह्मणे श्रूयते—' परिधीन्सं मार्गं पुनारथेवैवान् त्रिर्मध्यमं त्रयो वै प्राणाः प्राणानेवाभि जयति त्रिर्दक्षिणार्थं त्रय इमे लोका इमानेव लोकानभि जयति त्रिस्तारार्थं त्रयो वै देवयानाः पन्थानस्तानेवाभि जयति त्रिषु वाजयति त्रयो वै देवलोका देवलोकानेवाभि जयति द्वादश सं पचन्ते " (तैसं २.५.११) इति । तथा संख्यया संवत्सरदेवतां तोपयति । किं चास्य यजमानस्य स्वर्गप्रापणाय तां संवत्सरदेवतामुपदधाति समीपे समानयति ॥ पूर्वं सौवाचारो विहितः । अथ ' श्रुत्याचारं विधत्ते—' जित्रो वा एवद्यज्ञस्य यदावारोऽग्निः सर्वा देवता यदावारमाधारयति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमानः सर्वा देवता अव स्न्धे " (तैसं ६.३.७) इति । आधारस्य होमेषु प्रथमभावेत्वेन जित्रो रूपत्वम् । अद्यपि पशोरिति वृद्धित्वादेवाऽऽवारद्वयं प्राप्नोति तथाऽपि तं द्विकृतित्वमेव निश्चेत्तु तदीयलिङ्गत्वेनात्र पुनर्विहितम् ॥

१०.

१५.

२०.

२५.

१२. क.पां-वदुनियमोपेतं । १३. तं-व्याहृता । १४. तं-बुद्धिं । १५. तं-हृत् ।

१६. आ-चारिणां समीपे । १७. आ.हा-हृत्वा । १८. आ.क.हा-तमभिं । १९. इ.उ.क.पा.भा.हा-शुचाधारम् ।

तैसं २८

३०

पशोः संज्ञपनम्]

घृतेनाक्तौ पशुं त्रायेथाम्

घृतेन । अक्तौ । पशुम् । त्रायेथाम् ।

‘स्वरुं च शासं च’ जुहामङ्क्त्वा ताभ्यां पशुं समनक्ति—‘घृतेन’ इति ॥ हे ‘स्वरुशासौ,
‘घृतेन प्रयाजशोषेणानेन’ अक्तौ सन्तौ पशुं ‘त्रायेथां समञ्जनेन रक्षतम् । “ वज्रो वै
स्वधित्तिर्वज्रो यूपशकलः ” (तैसं ६-३-७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

पशुमुदञ्चनीयमानमनुमन्त्रयते—‘ रेवतीर्षज्ञपतिम् ’ इति यजुरादिकथा, ‘ उरो अन्तरिक्ष ’
इति पञ्चपदया रुद्रेशवसुमुनिस्वराक्षरथा ॥ क्षीरादिरयिमन्तः पशवो रेवतीशब्देनोच्यन्ते । “ पशवो
वै रेवतीः ” (तैसं ६-३-६) इति च ब्राह्मणम् । “ रथेर्मतौ बह्वलम् ” (पा ६-१-३७ वा ६)
इति संप्रसारणम् । “ संज्ञायाम् ” (पा ८-२-११) इति मत्तुपो ब्रह्मम् । “ वा छन्दसि ”
(पा ६-१-१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६-१-१९८) ।
अवयवेषु समुदायशब्दस्तद्धर्मश्चोपचर्यते । हे ‘ रेवतीः रथिमन्तः पञ्चवयसाः, ‘ यज्ञपतिं यजमानं
‘ प्रियधा प्रियं धारयन्तः ‘ आ ‘ विशत यजमानस्य यागसिद्धयर्थं अवदानात्मना प्रीतिपूर्वकं तिष्ठत ।
चेति’ । सप्त ग्राम्यादिकं च्याख्यातम् ॥ चोदकप्रातेषु ‘ प्रवाजेषु संख्यां विधत्ते—“ एकादश प्रयाजान्
यजति दश वै पशोः प्राणाः भ्रातृमैकादशो यावानेव पशुस्तं प्र यजति ” (तैसं ६-३-७) इति । प्राणशब्देन
तदाधारभूतानि छिद्राण्युच्यन्ते । तानि च गिरसि सप्त, अधन्ताद् द्वे, नाभिर्दशमी, आत्मा देहः । एत
एकादशसंख्यया कृत्स्नं पशुं प्रयजति ॥ अन्तिसप्रयाजस्य काष्ठान्तरं त्रिघत्ते—“ वपानिकः परि शय
भ्रातृमैवाऽऽत्मानं परि शये ” (तैसं ६-३-७) इति । वपां परि वपाहोमसमीपे शये शोते तस्मिन् काले
यजेदित्यर्थः । चरमः प्रयाजो देहस्येन निरूपितत्वात् पशोरत्ना, वपाऽपि मुख्याऽवयवत्वादात्मा, अतस्तयोः
सामीप्यं युक्तम् ॥

घृतेनेति ॥ कल्पः—“ जुह्वा स्वरुस्वधितौ अनक्ति । द्विः स्वरं सकृत् स्वधितेरन्यतरं धाराम् । २०
स्वरमन्तर्धाय स्वधितिना पशुं समनक्ति घृतेनाक्तौ पशुं त्रायेथामिति क्षिरसि ” (आपश्चौ ७-१४-१०-
११) इति । ‘ हे स्वरुस्वधितौ ’ इति संबोधनीयम् ॥ स्वरुस्वधितिवृत्तानामुपयोगं दर्शयति—“ वज्रो
वै स्वधितिर्यज्रो यूपशकलो घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन् घृतेनाक्तौ पशुं त्रायेथामित्याह
वज्रेणैवैनं यशो कृत्वाऽऽलभते ” (तैसं ६-३-७) इति । “ त्रिघितेन वज्रेणैनं पशुं वशीकृत्य मारयति ।
विघत्ते—“ पर्यग्निं करोति सर्वहुतमेवैनं करोत्यस्कन्दायास्कन्धं हि तद्यद्दुत्तरय स्कन्दति ” (तैसं ६-३-८) २५
इति । “ तत्प्रकारः सूत्रेऽभिहितः—“ आहवनीयादुल्मुकमादायाऽऽग्नीध्रः परि वाजपतिः कविरिति त्रिः
प्रदक्षिणं पर्यग्निं करोति पशुं यूपमाहवनीयं ग्रामिन्द्रशं चारवाऽग्नायानि चेत्येके ” (आपश्चौ ७-१५-२)
इति ॥ तेन पर्यग्निकरणेनैनं पशुं सर्वमपि हुतमेव करोति । “ तच्च हुतस्य ” स्कन्दनदोषराहित्याय
भवति । होमादूर्ध्वं स्कन्दनेऽपि तदोपो न भवति ॥ आहृतिं विघत्ते—“ त्रिः पर्यग्निं करोति वपावृद्धि
यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै ” (तैसं ६-३-८) इति ॥ ३०

६-६. मै-स्वधितिं स्वरुं च । ७. मै-स्वरो स्वधिते । ८. तं. ति-‘शब्दस्तद्धर्मोपचर्यन्ते ।

२४. आ.इ.पां.हा-इति । [२७८-२७९ पृष्ठयोः (तैसं १-२-५) सायणभाष्यं द्रष्टव्यम् ।] ।

२५. इ.उ.पा.भां.हा-प्रयाजेषु नास्ति । २६. इ.उ.पा.भां-विघितेन । २७. आ.क.हा-अथ प्रकारः ।

२८-२८. आ.हा-तद्भुतत्वम्; तं-तच्च सर्वहुतत्वम् ।

रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽ विशतोरौ

रेवती । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । प्रियधेति प्रिय-या । पति । विशत । उरो इति ।

- प्रिय दधातीति दधाते "आतोऽनुपसर्गे क" (पा ३.२.३) इति क । टाप (पा ४.१.४),
 क्रुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । "सुपा सुलुक्" (पा ७.१.३९) इति जसो
 ५ लुक् । यद्वा—प्रियधा प्रियस्य वारणेन आविशत प्रिय धारयित्वेन यजमाने तिष्ठत । प्रियस्य धान
 प्रियधा । तृतीयेकवचने आतो लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरत्वम् (पा ६.१.१६१) । यद्वा—न्यत्ययेन
 असखयाया अपि विवाधे धाप्रत्यय. (पा ३.१.८५, ५.३.४२) । प्रियप्रकारेणेत्यर्थः । यज्ञदेवता
 या यज्ञपतिस्ता प्रीतिपूर्वकं भक्षयित्वेन सयुग्माधेन वा आविशत । यद्वा—सर्गे पशव उच्यन्ते, अयम-
 स्माकमेको हन्तु नीयत इति उद्वेगं मा कार्षे । यजमानस्योपभोगाय प्रीतिपूर्वकं तस्मिन् वर्तयन् ।
 १० अन्तरिक्षशब्देन पशो सुपिराणि श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्युच्यन्ते । समुदायापेक्षमेकवचनम् (पा १.२.५८
 वा १) । हे उरो विस्तीर्णं अन्तरिक्षं श्रोत्रादीन्द्रियसमुदाय, त्वं सज्जु समानप्रीतिर्भूया । "ममा-
 नस्य छन्दसि" (पा ६.३.८४) इति सभामः । "ससजुषो" (पा ८.२.६६) इति रूपम् ।
 "त्रिचक्रादीनामन्तः" (पा ६.२.१९९ वा १) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । केन सज्जु देवेन
 दीप्तिमता वातेन पशुप्राणैः । किञ्च—त्मना आत्मना पशुक्षेत्रज्ञेन च सज्जु । "मन्त्रेष्व्याद्वादे-
 १५ रामन" (पा ६.४.१४१) इत्याकारलोपः । एकाम्यामपि सह त्वं समानप्रीतिर्भूत्वास्य
 हवियः यज इदं पञ्चात्मकं हविर्देहि "यागार्यमिदानीं सर्वेऽपि" यूपमनुजानीतेत्यर्थः ।
 "नियामहणं कर्त्तव्यम्" (ङ. पाभा १.४.३२) इति कर्मणः सप्रदानत्वात् "चतुर्थ्यर्थं बहुल

- रेवतीरिति ॥ कल्प—"रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽविशतेति" वपाश्रपणीभ्यां पशुमन्त्रारभेते
 अध्वर्युर्जमानश्च" (आपश्रौ ७.१५.७) इति ॥ हे रेवती धनवन्तः पञ्चदशवा, यजमान प्रति प्रिय-
 २० धारिण्यो भवत । हविष्वेषु यज्ञम् यथा विशत ॥ अत्र विचारं दर्शयति—"मन्त्रादिनो वदन्त्यन्वारस्य
 पशुर्नान्वारभ्या इति" (तैसं ६.३.८) इति ॥ प्रथमपक्षे दोषमाह—"शूरवये वा पशु नीयते
 यत् पशुस्त्वं यदन्वारभेत प्रमायुको यजमान स्यात्" (तैसं ६.३.८) इति ॥ द्वितीयपक्षेऽपि
 दोषमाह—"अथो यत्वाहु सुवर्गाथ वा ण्य लोकाय नीयते यत् पशुरिति यज्ञान्वारभेत सुवर्गाथोवायज-
 मानो हीयेत" (तैसं ६.३.८) इति ॥ दोषद्वयपरिहाराय प्रकारान्तरे विधत्ते—"वपाश्रपणीभ्या-
 २५ मन्वारभते तत्रेवान्वारब्धं नेवान्वारब्धम्" (तैसं ६.३.८) इति । याम्भ्यां द्वास्वर्गीभ्यां वपा वरयते
 ते वपाश्रपणी ॥ प्रथमन्त्रमुत्पादयति—"उप प्रेष्य होतृहत्या देवेभ्य हत्यादेवितरं हि कर्म क्रियते" (तैसं ६.३.८) इति । हे होतृ, देवेभ्यो वपादीनि हृत्मानि कर्तुमुपप्रेष्य पशुसर्वापि क्षमितुं प्रेरय ।
 लोके हि प्रशुणा प्रेषितं कर्म सद्गता क्रियेते ॥ मन्त्रस्तु स्पष्टार्थं इत्याह—"रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधा विशत
 इत्याह यथायजुरैवेत्त" (तैसं ६.३.८) इति ॥

- ३० ९ तं ति-प्रियाकारेण । १० तं ति-इदानीम् । ११-११ तं, नि-य-यागार्यमिदं सर्वमपि ।
 २९ आ हा-अपि नाम्नि ।

पशोः संज्ञपनम्]

अन्तरिक्षं सृजृद्वेवेन (१) वातेनास्य हविपस्मना यज समस्य तनुवा भव
वर्षीयो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः

अन्तरिक्ष । सृजृरिति स-जृः । देवेन (१) । वातेन । अस्य । हविषः । स्मना । यज । समिति ।
अस्य । तनुवा । भव । वर्षीयः । वर्षीयसि । यज्ञे । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिन् । धाः ।

छन्दसि ” (पा २.३.६२) इति पृष्ठी । यजतिदीनकर्मा । ‘ उरो ’ इति पादादित्वालिघाताभावे
पाठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । “ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ” (पा
८.१.७३) इति तस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात् परमामन्त्रितं निह्न्यते । किञ्च—^vअस्य पशोः तन्वा
शरीरेण ^vसं भव संयुज्यस्व । देवभूतस्याप्यस्य पशोः शरीरं मा हिंसीः । अपि च हे ^vवर्षीयः
प्रवृद्धतर श्रोत्रादीन्द्रियसमुदाय, ^vवर्षीयसि प्रवृद्धतरे ^vयज्ञे ^vयज्ञपतिं यजमानं ^vधाः धारय ।
अविघ्नेन स्थापय । हविष्यमस्य अनुभावय शीघ्रं यज्ञं निर्वर्तय । यद्वा—यज्ञफले स्थापय । १०
यागसाधनद्वारेण यजमानं यज्ञफलभाजं कुरु । अथवा—अस्य हविषो यजेति पूर्वं हविषः प्रार्थना
कृता, अधुना तदेव हविरुच्यते । हे हविः, अस्य पशोस्तन्वा संभव पौष्कल्येन संपद्यस्व ।
पुनरपि तदेवामन्त्र्यते । हे ^vवर्षीयो हविः, वर्षीयसि यज्ञे यागसाधनद्वारेण यज्ञपतिमविघ्नेन
स्थापय । ‘ धाः ’ इति दधातेल्लेडि “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लृक् ।
“ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ” (पा ३.४.९७) इतीकारलोपः । तनुवेति “ तन्वादीनां छन्दसि
बहुलम् ” (पा ६.४.७७ वा १) इत्युबलादेशः । यज्ञपतिशब्द उक्तस्वरः ॥

उर इति ॥ कल्पः—“ आहवनीयादुल्मुकमाद्याऽऽग्नीध्रः ^vपूर्वः प्रतिपद्यते । दामिवा पशुं
नयति । उरो अन्तरिक्षेत्यन्तरा चात्वालोत्करादुदञ्चं पशुं नयति ” (आपश्री ७.१५.८-१०) इति ।
मन्त्रस्त्वेवमान्नातः—“ उरो अन्तरिक्षं सृजृद्वेवेन वातेनास्य हविपस्मना यज समस्य तनुवा भव वर्षीयो
वर्षीयसि यज्ञपतिं धाः ” इति । अन्तर्नरिक्षशब्देन पशोः श्रोत्रादिच्छिद्रेष्ववस्थित इन्द्रियसमुदाय उप- २०
लक्ष्यते ॥ हे ^vउरो ^vअन्तरिक्षं विस्तीर्णैन्द्रियसमुदाय, अस्य पशोरभिमानिदेवेन ^vवातेन प्राणवायुना ^vत्सना
जीवात्मना च ^vसृजृः सह ^vहविषो ^vयज हविर्देहि । किञ्चाह्यं पशोः ^vतनुवा भविष्यता देवशरीरेण
^vसं भव संयुज्यस्व । हे ^vवर्षीयः अतिविस्तीर्णैन्द्रियसमुदाय, ^vवर्षीयसि अतिविस्तीर्णं ^vयज्ञे ^vयज्ञपतिं
यजमानं ^vधाः स्थापय । मन्त्रोऽयमुपेक्षितः ॥ विधत्ते—“ अग्निना पुरस्तादेति रक्षसामवहस्यै ” (तैसं
६.३.८) इति । उल्मुकेन सह पशोः पुरस्तादाग्नीध्रो गच्छेत् ॥

३०. तं-पूर्वम् ।

रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽ विशतरो

रेवती । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । प्रियधेति प्रिय-वा । एति । विशत । उरो इति ।

- प्रिय दधातीति दधाते “आतोऽनुपसर्गं क ” (पा ३.२.३) इति क । टाप् (पा ४ १.४),
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २.१३९) । “ सुपा सुलुक् ” (पा ७ १ ३९) इति जसो
 लुक् । यद्वा—प्रियधा प्रियस्य धारणेन आविशत प्रिय धारयित्वैव यजमाने तिष्ठत । प्रियस्य धान
 प्रियधा । तृतीयैकानचने आतो लोपे उदात्तनिबृत्तिस्वरत्वम् (पा ६ १ १६१) । यद्वा—व्यन्ययेन
 असख्याया अपि निवार्ये धाप्रत्यय. (पा ३ १ ८५, ५ ३ ४२) । प्रियप्रकारेणैत्यर्थः । यज्ञदेवता
 वा यज्ञपतिस्ता प्रीतिपूर्वक मन्व्ययेन सयुग्भावेन वा आविशत । यद्वा—सर्गे पशु उच्यन्ते, अयम-
 स्माकमेको हन्तु नीयत इति उद्देश्ये मा कार्ष्ण । यजमानस्योपभोगाय प्रीतिपूर्वक तस्मिन् वर्तयन्म ।
 १० अन्तरिक्षशब्देन पशो सुपिराणि श्रोत्रादीनिन्द्रियाण्युच्यन्ते । समुदायापेक्षमेकत्रचनम् (पा १ २ ५८
 वा १) । हे “उरो विस्तीर्ण ” अन्तरिक्ष श्रोत्रादीन्द्रियसमुदाय, त्व “सजू समानप्रीतिर्भूजा । “ समा-
 नस्य हृन्दसि ” (पा ६ ३.८४) इति समात्र । “ ससजुपो ” (पा ८ २ ६६) इति रुन्म् ।
 “ त्रिचक्रादीनामन्त ” (पा ६ २ १९९ वा १) इत्युत्तरपदान्तोदात्तम् । केन सजू / देवेन
 दीप्तिमता “वातेन पशुप्राणेन । किञ्च—त्मना आत्मना पशुक्षेत्रज्ञेन च सजू । “ मन्त्रेष्वद्वादे-
 १५ रात्मनः ” (पा ६ ४ १४१) इत्याकारलोपः । एवमाम्यामपि सह त्व समानप्रीतिर्भूत्वास्य
 “हृनिप” यज “इद पश्चात्मक हृदिदेहि ” यागार्थमिदानी सर्वेऽपि ” यूयमनुजानीतेत्यर्थः ।
 “ क्रियाग्रहण वर्तयन्म् ” (द्र पाभा १.४.३२) इति कर्मण सप्रदानत्वात् “ चतुर्थ्यर्थे बहुल

- रेवतीरिति ॥ कल्प.—“ रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽविशतेति वपाश्रपणीभ्यां पशुमन्वारभेते
 भव्ययुर्गजमानश्च ” (आपशौ ७.१५७) इति ॥ हे रेवती. धनदान्त. पशवयवा, यजमानं प्रति प्रिय-
 २० धारिण्यो भवत । इविष्टयेन यज्ञम् “धा विशत ॥ अत्र विचार दर्शयति—“ ब्रह्मणाद्दिनो वदन्त्यन्वारम्य
 पशुर्नान्वारभ्याऽ इति ” (तैसं ६ ३८) इति ॥ प्रयत्नपक्षे दोषमाह—“ शूरपये वा एष नीयते
 यत् पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमायुको यजमान स्यात् ” (तैसं ६ ३.८) इति ॥ द्वितीयपक्षेऽपि
 दोषमाह—“ अथो खत्वाहु सुवर्गाय वा एष लोकाय नीयते यत् पशुरिति यशान्वारभेत सुवर्गाहोकायन-
 मानो हीयेत ” (तैसं ६.३.८) इति ॥ “दोषद्वयपरिहाराय प्रकारान्तर विधत्ते—“ वपाश्रपणीभ्या-
 २५ मन्वारभते तद्वेवादास्वधे नेद्यानन्वारस्वधम् ” (तैसं ६ ३८) इति । “याम्यां दारमयीभ्या वपा पर्यते
 ते वपाश्रपण्यौ ॥ प्रैमन्त्रमुत्पादयति—“ उप प्रेष्य होतर्ह्येषा देवेभ्य इत्याहृषियत् हि कर्म क्रियते ”
 (तैसं ६.३८) इति । हे होत., देवेभ्यो वपादीनि हयमानि कर्तुमुपमेव्य पशुसमीपे शमितृन् प्रेरय ।
 लोपे हि प्रमुणा मेषित कर्म सहसा क्रियते ॥ मन्त्रस्तु स्वद्यार्थ इत्याह—“ रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधा विशत
 इत्याह ययापशुरिवैतन् ” (तैसं ६ ३.८) इति ॥

- ३० ९ तं ति-प्रियाकारेण । १० तं ति-इदानीम् । ११-११ त ति-यागार्थमिदं सर्वमपि ।
 २९. आ हा-’ अपि ’ नास्ति ।

पशोः संज्ञपनम्]

अन्तरिक्षं सृजद्वेवेन (१) वातेनास्य हविषस्तमना यज समस्य तनुवा भव
वर्षीयो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः

अन्तरिक्षं । सृजति स-ज्-ः । द्वेवेन (१) । वातेन । अस्य । हविषः । तमना । यज । समिति ।
अस्य । तनुवा । भव । वर्षीयः । वर्षीयसि । यज्ञे । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । धाः ।

छन्दसि ” (पा २.३.६२) इति पठ्यते । यजतिर्दानकर्मा । ‘ उरो ’ इति पादादित्वात्रिधाताभावे
पाठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । “ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ” (पा
८.१.७३) इति तस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात् परमामन्त्रितं निहन्यते । किञ्च—^vअस्य पशोः तन्वा
शरीरेण ^vसं ^vभव संयुज्यस्व । देवभूतन्यायस्य पशोः शरीरं मा हिंसीः । अपि च हे ^vवर्षीयः
प्रवृद्धतर श्रोत्रादीन्द्रियसमुदाय, ^vवर्षीयसि प्रवृद्धतरे ^vयज्ञे ^vयज्ञपतिं यजमानं ^vधाः धारय ।
अविधनेन स्थापय । हविष्यमस्य अनुभात्रय शीघ्रं यज्ञं निर्वर्तय । यद्वा—यज्ञफले स्थापय । २०
यागसाधनद्वारेण यजमानं यज्ञफलभाजं कुरु । अथवा—अस्य हविषो यजेति पूर्वं हविषः प्रार्थना
कृता, अधुना तदेव हविरुच्यते । हे हविः, अस्य पशोस्तन्वा संभव पाप्कल्येन संपद्यस्व ।
पुनरपि तदेवामन्त्र्यते । हे ^vवर्षीयो हविः, वर्षीयसि यज्ञे यागसाधनद्वारेण यज्ञपतिमविधनेन
स्थापय । ‘ धाः ’ इति दधातेर्लोटि “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लृक् ।
“ इतश्च छेपः परस्मैपदेषु ” (पा ३.४.९७) इतीकारलोपः । तनुवेति “ तन्वादीनां छन्दसि
बहुलम् ” (पा ६.४.७७ वा १) इत्युबडादेशः । यज्ञपतिशब्द उक्तस्वरः ॥

उर इति ॥ कल्पः—“ आहवनीयाहुत्सुकमाद्याऽऽग्नीध्रः ^vपूर्वः प्रतिपद्यते । अमिता पशुं
नयति । उरो अन्तरिक्षेत्वनन्तरा चारत्नालोत्करावुदबं पशुं नयति ” (आपश्रौ ७.१५.८-१०) इति ।
मन्त्रस्त्वेष्वेवामान्तात्—“ उरो अन्तरिक्षं सृजद्वेवेन वातेनास्य हविषस्तमना यज समस्य तनुवा भव वर्षीयो
वर्षीयसि यज्ञपतिं धाः ” इति । मन्त्रान्तरिक्षाब्देन पशोः श्रोत्रादिच्छिद्रेष्ववस्थित इन्द्रियसमुदाय उप- २०
लक्ष्यते ॥ हे ^vउरो ^vअन्तरिक्षं विस्तीर्णोन्द्रियसमुदाय, अस्य पशोरभिमानिद्वेवेन ^vवातेन प्राणवायुना ^vतमना
जीवात्मना च ^vसज्-सह ^vहविषो ^vयज हविर्देहि । किञ्चास्य पशोः ^vतनुवा भवित्येता देवशरीरेण
^vसं ^vभव संयुज्यस्व । हे ^vवर्षीयः अविधस्तीर्णोन्द्रियसमुदाय, ^vवर्षीयसि अविधस्तीर्णे ^vयज्ञे ^vयज्ञपतिं
यजमानं ^vधाः स्थापय । मन्त्रोऽयमुपेक्षितः ॥ विधत्ते—“ अग्निना पुरस्तादेभि रक्षामामपहस्य ” (तैसं
६.३.८) इति । उत्सुकेन सह पशोः पुरस्तादाग्नीध्रो गच्छेत् ॥

३०. तै-पूर्वम् ।

पृथिव्याः संपृचः पाहि नमस्त आतानान्वा

पृथिव्या । संपृच इति स-पृच । पाहि । नम । ते । आतानेत्या-तान । अनर्वा ।

पशुनिहननस्थाने विहन्यमानाय बर्हिरपास्यति 'पृथिव्या' इति । प्रस्तरनिश्राने व्याख्या-
तम् (तैस ११-२) । अत्रैव वा पृथिवीसपर्कदोषात् पशु रक्ष इति । " पृथिव्या संपृचः
पाहीति बर्हिरुपास्यत्यस्कन्दायास्कन्ध हि तद्यद्वर्हिषि स्कन्दति " (तैस ६३-८) इति च
ब्राह्मणम् । यद्वा—^१"पृथिव्या. सपर्कादन्यान्^२" पशून् रक्षेति ॥

पत्नीमादित्यमुदीक्षयति—' नमस्त आतान ' इति ॥ हे आतान आदित्य, तुभ्य नमः
इदमस्तु । आतन्वन्ति विस्तारयन्ति त्रिष्व जगदिवातानां । आदित्यरश्मयः । " आदित्यस्य वै
रश्मय आतानास्तेभ्य एव नमस्करोति " (तैस ६३-८) इति ब्राह्मणम्, " पथाह्लोका वा
१० एषा प्राच्युदानीयते यत्पत्नी " (तैस ६३-८) इति च । तनोतेराडपूर्णात् पचाद्यच्
(पा ३११३४) । यद्वा—आतन्वन्ते विस्तारयन्ते भास्करेणोयाताना रश्मयः । कर्मणि घञ्
(पा ३३१९) । धायादिस्त्रेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६-२-१४४) । अत्र तु तद्वानादित्य
एवातान इत्युच्यते ॥

पृथिव्या इति ॥ कल्पः—' अभिपर्यभिहृते देश उल्मुक निदधाति । स शामिप्रः । ८

१५ दक्षिणेन प्रत्यङ्ग पशुमवस्थाप्य पृथिव्या संपृच पाहीति "सत्पाद्यस्वान् बर्हिःरास्यत्युपाकरणयोरन्यतरत् " (आपश्रौ ७१६२-४) इति । हे बर्हिः, ^१पशुं ^२संपृचोत् पालय^३ ॥ विधत्ते—' पृथिव्या. संपृच पाहीति बर्हिरुपास्यत्यस्कन्दायास्कन्ध हि तद्यद्वर्हिषि स्कन्दत्ययो बर्हिपदमेवैतं करोति " (तैस ६३-८) इति । पशुमरन्धि यद्वद् बर्हिषि स्कन्देत् तद्भूमौ ^४पतनाभावादस्कन्धमेव । अथ 'क्यचिदथ 'पतितेऽप्येन बर्हिपदमेव करोति ॥ विधत्ते—' पराडा वर्ततेऽप्यर्थुं पशो संज्ञप्यमानात् पशुभ्य एव तच्चिह्नं आरमनोऽभानस्काय " (तैस ६३-८) इति । अर्थुंमार्थमात्रं पशुमदृष्ट्वा तत्र पराङ्मुखः, ^५प्रत्यावर्तते । तेन पशुभ्यो निद्रुते पशुं न ^६मारयामीत्येवमलङ्कति । स चापलाय स्वस्य दोषाभावाय भवति ॥ वेद्म प्रमंसति—' गच्छति शिष्यं प्र पशुनाप्नोति य एवं वेद् " (तैम ६-३-८) इति ॥ अत्र सूत्रम्—' प्रत्यङ्गिरसमुदीचीनपादम् । अन्त्यां वृषण्तं सज्ञपयतेत्युक्त्वा पराङ्गवर्ततेऽप्यर्थुं " (आश्रौ ७१६५-६) इति ॥

२५ नमस्त इति ॥ कल्पः—' तत्र. प्रतिप्रस्थात्वा पत्नीमुद्धानयति । नमस्त आतानेति पत्न्यादि-
स्यमुपतिष्ठते " (आपश्रौ ७-१८-१-२) इति । आ समन्वान् राज्ञो न्यासिष्यस्य सूर्यरश्मेः स
आतान ॥ पृचदेव दानयति—' पथाह्लोका वा एषा प्राच्युदानीयते यत्पत्नी नमस्त आतानेत्याहाऽऽ-
दित्यस्य वै रश्मय आतानास्तेभ्य एव नमस्करोति " (तैस ६३-८) इति । पशून् प्रतीच्यां दिति

१२-१२. त ति-पृथिवीसंपृक्तानन्यान्, मे-पृथिवीसंपर्कादन्यान् ।

३० ३१. आ ऊ.हा- 'तम्याधन्वान्' नास्ति । ३२. आ ७ हा- 'पशुम्' नास्ति । ३३-३३ क-भूने सपर्का रक्षस्व । ३४. आ हा-अपतनाद् । ३५ त-किचिदथ । ३६. त-पतति चेदप्येनम्, पा-पतितेऽर्थेनम् । ३७. ७-पर्यावर्तते । ३८. त-मारयामीत्ये ।

पयोः संज्ञपनम्]

प्रेहि वृतस्य कुल्यामनु सह प्रजया सह रायस्पोषेणा-
 प्रेति । इहि । वृतस्य । कुल्याम् । अन्विति । सह । प्रजयेति प्र-जया ।
 सह । रायः । पोषेण ।

प्राचीमुदानयन् वाचयति—‘ अनर्वा प्रेहि ’ इति ॥ कुत्सितम् अरणं गमनमर्वा ।
 “ आतृष्यो वा अर्वा ” (तैसं ६.३.८) इति च ब्राह्मणम् । “ अवधावमाधमावरेफाः कुत्सिते ”
 (उ ७४२) इत्येतैः कनिन्प्रत्ययोऽर्वादिशश्च निपात्यते । तद्रहित अनर्वा । बहुव्रीहौ “ नन्-
 सुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यस्मात् त्वम् अनर्वा अनवधा सदा
 भर्तृवर्शंगता तस्मात् प्रेहि प्राचीं गच्छ । प्राच्यां हि स्वर्गो लोकः । प्रशब्देन प्राक्त्वं द्योत्यते ।
 यथा “ प्रेयमगात् ” (तैसं १.१.२) इति । अधुना परमसुखस्वरूपस्वर्गप्राप्तिहेतुत्वं गमनस्याह—
 ‘ घृतस्य कुल्यामनु ’ इति । घृतकुल्योपलक्षितस्वर्गास्वस्थानविशेषो घृतकुल्यशब्देनोच्यते,
 तामनु गच्छ तत्र गच्छेत्यर्थः । अनोर्लक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वम् (पा १.४.८४) । किमेकाकिली
 सती ? नेत्याह—‘ सह ’ प्रजया सह ’ रायस्पोषेण गच्छ । यद्वा—किं केवलं घृतकुल्योपलक्षितं
 स्थानमेव प्राप्यते ? नेत्याह । सह प्रजया सह रायस्पोषेण प्रजां धनपोषं च प्राप्नुहीति ।
 प्रजाशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः” (पा ६.२.१३९) । “ ऊडिदम् ” (पा
 ६.१.१७१) इति रैशब्दात् परस्या विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥

निर्मितां शालां लोको निवासस्थानं यस्याः सा पश्चाद्धोका । तादृशी यदा प्राचीं गच्छति तदानी-
 नाभिसुख्येन सूर्यरश्मिर्भवतीति तन्नमस्कारो युक्तः ॥

अनर्वा इति ॥ यौधायनः—“ अथैनानन्तरेण चात्वालोत्कराबुद्धुपनिष्क्रमस्य प्राचीमुदानयन्
 वाचयति अनर्वा प्रेहि घृतस्य कुल्यामनु सह प्रजया सह “ रायस्पोषेणेत्यागतामध्वर्युरप्नु वाचयत्यावो देवीः
 शुद्धायुवः शुद्धा यूयं देवाः ऊडुङ्गं शुद्धा ययं परिविष्टाः परिविष्टारो वो भूयास्मेति ” (बौध्रौ ४.६) इति ।
 आपस्तम्बः—“ अनर्वा प्रेहीति प्राचीमुदानयत्यनुमन्त्रयत इत्येके । आपो देवीः शुद्धायुव इति चात्वाले
 पत्न्यपोऽवमृशति ” (आपध्रौ ७.२.८.३-४) इति ॥ हे पति, त्वम् अनर्वा शत्रुरहिता सती घृत-
 प्रवाहमनु प्रजया सह धनपुष्ट्या च सह प्र याहि । घृतस्य, कुल्याम् इत्यनेन सर्ववस्तुसंपूर्णं
 स्थानमुपलक्ष्यते । हे आपः देव्यः, यूयं देवाम् ऊडुङ्गं यागप्रदेशे प्रापयत । कीदृश्यो यूयम् ? शुद्धायुवः
 शुद्धिस्मदीयामिच्छन्तीति शुद्धायुवः । यूयं तु स्वत एव शुद्धाः । वयम् अपि युष्माभिः परिविष्टाः
 शुद्धाः सन्तो युष्माकं परिविष्टारो भूयास्म ॥ पूर्तो मन्त्रौ व्याचष्टे—“ अनर्वा प्रेहीत्याह आतृष्यो वा
 अर्वा आतृष्यापनुस्यै घृतस्य कुल्यामनु सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याहाऽऽशिपमेवैतामा शास्त आपो
 देवीः शुद्धायुव इत्याह यथायजुरेवैतत् ” (तैसं ६.३.८) इति ।

१३. तं.ति—स्वरत्वेनान्तोदात्तः ।

३९. इ.क.पा.भा.हा-लोकः । ४०. तं-रायस्पोषेणेत्याह तामध्वं ।

-ऽऽपो देवीः शुद्धायुवः शुद्धा युयं देवा ऊड्डुवः

शुद्धा युयं परिबिष्टाः परिवेष्टारो वो भूयास्म

[देवेन चतुश्चत्वारिंशच्च ।] ॥ ८ ॥

आपः । देवी । शुद्धायुव इति शुद्ध-युवः । शुद्धा । युयम् । देवान् । ऊड्डुवम् । शुद्धाः ।

५ युयम् । परिबिष्टा इति परि-विष्टा । परिवेष्टार इति परि-वेष्टार । वोः । भूयास्म ॥ ८ ॥

[मैत्रे १.२.१५-१६, वास ३.५-६, वपिम २.१२-१३, वास ६.८-१३]

अपोऽवेक्षमाणा पत्नी वाचयति— ' आपो देवी ' इति चतुष्पदयानुष्टम्भानिष्पन्माळया ॥

हे ' आप ' देवी देव्य । " वा छन्दसि " (पा ६ १.१०६) इति पूर्ववर्णदीर्घत्वम् । ' शुद्धा-
युव शुद्धा आप शुद्धान् देशकालादीनिच्छन्ति आत्मनः परेषा वा । " छन्दसि परेच्छायामपि "

१० (द्र पामा ३ १८) इति क्यच् । " न छन्दस्यपुत्रस्य " (पा ७ ४.३५) इतीत्वप्रतिषेधे
" अह्साविसातुकयो " (पा ७ ४.२५) इति दीर्घ । " क्याच्छन्दसि " (पा ३ २.१७०)

इत्युप्रत्यय । " जसादिषु वाचनन प्राङ्णौ चङ्युपधाया " (पा ७ ३.१०९ वा १) इति
" जसि च " (पा ७ ३ १०९) इति गुणो न क्रियते । अथवा—अञ्जाते. शुद्धायुरिति सज्ञा,
व्युत्पत्तिमात्र तु क्रियते । तत्र " अप्राणिजातेश्चारञ्जादीनाम् " (पा ४.१.६६ वा १)

१५ इत्युङ्प्रत्यय । " तन्वादीनां छन्दसि " (पा ६.४ ७७ वा १) इत्युवङ् । " निभाषितं
विशेषयन्चने बहुवचनम् " (पा ८.१ ७४) इति आप इत्यस्यामन्त्रितस्यानिधमानत्वनियेयात्

परमामन्त्रितद्वय निहन्यते (पा ८ १.१०.) । ' शुद्धा. स्वयमपि सर्वदा शुद्धाः यूय
देवान् पशोर्मागादीनीन्द्रियाणि ऊड्डुवम् "वहत स्वं स्व कारणस्थान" प्रापयत । यद्वा—

इम पशु देवान् ऊड्डुव वाहयत प्रापयत, यथा देवा भजन्ते तथा कुरुत । बहतिः स्वरितेत् ।

२० तस्मात्प्यन्ताहोष्टि " बहुल सज्ञाछन्दसो " इति णिलुक् (द्र. उ १९०), " बहुल छन्दसि "

इति शपो लुक् (पा २.४ ७३) । इत्यपि बहुलवचनात् " वच्चिरवपि " (पा ६.१ १५)
इत्यादिना सप्रसारण, ट्यादि, " द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घाञ्ज " (पा ६ ३.१११) इति दीर्घत्वम् ।

यद्वा—ऊहतेरनुदात्तेत. प्रातिकर्मणो ह्येति पूर्वच्छपो लुक् (पा २ ४.७३) । यद्वा—देवान्
प्रति ऊड्डुव यथेन पशु देवा मुञ्जते तथा ऊड्डुव यतत्वमिति यावत् । अत्र देवानित्यत्र नकारस्य

२५ संहितायाम् " आतोऽष्टि नित्यम् " (पा ८.३.३) इति रुत्वम् । " अत्रानुनामिक. पूर्वस्य तु वा "

(पा ८.३.२) इत्यनुनासिकम् । " अनुनासिकात् परोऽनुरार " (पा ८ ३.४) । यमपि
युष्माभिः ' परिबिष्टा ' सर्वतोऽनुप्रविष्टा. अत एव शुद्धा ' युष्मदवेक्षणादियोग्या ' ' व युष्माव
' परिवेष्टार. सर्वत ' परिवेष्टारो ' भूयास्म अवेक्षणादिना । " गतिरनन्तर " (पा ६ २.४९) इति

परिविष्टगन्धे " पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । परिवेष्टान्धे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ॥

॥ इति तृतीयोऽष्टमोऽनुवाक ॥

१४-१४ मै-प्रापयत् स्वकारणस्थानम् । १५ मै-यन्यादिना । १६ तैत्ति-अवेक्षणनियो-
यान् । १७ तैत्ति-प्रवेष्टार । १८ मै-परिबिष्टे ।

पशोः संज्ञपनम्]

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आ ददे रज्जुमाद्द्वयं क्रतुं बध्नाति तं पशुम् ।

धर्मं यूपे नियुङ्क्तेऽद्रुभ्यः प्रोक्ष्यापां पाययेदपः ॥ १ ॥

स्थात्तं सर्वत्र संप्रोक्ष्य सं ते मूर्ध्नि समञ्जनम् ।

सं यांसिधोः सं यं पश्चाद्घृते सस्वस्तस्रक्के ॥ २ ॥

रेव ध्रपण्युपस्पशं उरो उत्तरतो नयेत् ।

धृथि चर्हिरेवस्थाप्य नमः परतो रविं भजेत् ॥

अनं परतो नयेदापः स्पृशेत् मन्त्रास्तु पौड्या ॥ ३ ॥ इति ॥

अथ मीमांसा ॥ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ गच्छतामिति शब्दस्याऽनुपज्ञोऽस्ति न वोपरि ।

सं यज्ञपतिरित्यत्र योग्यत्वात् सोऽस्ति पूर्ववत् ॥

तदेकवचनं मध्ये मन्त्रेऽङ्गानीत्यनेन हि ।

नान्वेति तद्व्याख्येन नोपर्यध्यनुपज्यते ॥”

(जैन्या २.१.३८-३९) इति ॥

अग्नीषोमीयपशौ क्षूयते— “ सं ते प्राणो वायुना गच्छतां सं यज्ञैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिपा ” १५

(तैसं १.३.८) इति । अयमर्थः— भोः पशोः, तत्र ‘प्राणवायुर्वायुना संगच्छतां, तव हृदया-

अङ्गानि यागविशेषैः संयुज्यन्ताम्, यज्ञपतिराशिपा संयुज्यताम् इति । तत्र ‘यज्ञपतिः’ इत्यस्मिन्स्वृतीय-

मन्त्रे समित्युपसर्गस्य क्रियापदाकाङ्क्षात्वात् प्रथममन्त्रगतस्य गच्छतामिति पदस्यैकवचनान्तस्य यज्ञपति-

शब्देनान्वेतुं योग्यत्वात् पूर्ववद् बुद्धिस्थत्वेन संनिहितत्वादाकाङ्क्षासंनिधियोग्यतानां सद्भावेन

‘तरिक्रियापदमनुपज्यते इति प्राप्ते द्रूमः—मध्यममन्त्रे बहुवचनान्तेनाङ्गानीत्यनेनान्वेतुमयोग्यत्वात् तद्य-

वायेन बुद्धिसंनिधिलोपास्यस्त्वनुपज्ञः । ततो द्वितीयवृत्तीयमन्त्रयोर्धोचितं वाक्यशेषोऽध्याहर्तव्यः ॥ २७

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ न पशवैष्टिकः^१ स्याद्वा न कपालाद्यभावात् ।

स्याद्यज्ञस्यैवदेवत्वप्रयोज्यत्वसाम्यतः ॥ (जैन्या ८.१.८) इति ॥

अग्नीषोमीयपशवैष्टिको विध्यन्तो नास्ति । कुतः ? पूर्ववद्भ्रमनिर्वापकपालाद्विलिङ्गाभावादिति २५

ष्येत् । नैवम् । “ आग्नेयमष्टाकपालम् ” (तैसं १.३.८, २.२.५) इत्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते

व्यक्ते तथा “ अग्नीषोमीयं पशुम् ” इत्यत्रापि । न तु ‘सोमेन यजेत’ इत्यत्रैव देवताया अण्यक्तत्वम् ।

तदेतद्यज्ञस्यैवदेवत्वमेकं लिङ्गम् । “ एकादश प्रयाजान् यजति ” (तैसं ६.३.७) इति प्रयाजवत्त्वं

द्वितीयम् । “ सुच्यमाचार्यं जुह्वा पशुमनक्ति ” (द्र. तैसं ६.३.७) इत्याचाराजने लिङ्गान्तरे । आलम्भो

लिङ्गान्तरम्, इष्टावपि ‘इषामालभते’ इति दर्शनात् । तस्मादस्ति पशवैष्टिको विध्यन्तः ॥ ३०

४१. तं-प्राणो वायुः वाहवायुना । ४२. आ.क-‘तन्’ नास्ति । ४३. आ.इ.पां.भां.हा-

पशौ चोदकम् ।

तैसं २.८॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ प्रयाजेष्वपकपोऽनुयाजेपूर्त्कर्ष इत्यम् ।

श्रुतमात्रे तदन्तेषु तदाद्येषु च वाऽग्निम् ॥

अन्वेषा मुख्यकालत्वात् मैव द्युत्क्रमनास्ति ।

५

प्रयाजान्ते हानूयाजदिने चैतौ समूहके ” ॥ (जैम्या ५ १ २४-२५) इति ॥

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानामपकर्षं श्रूयते—“ विष्टन्व पशु प्रयजन्ति ” (ऋ आपश्रौ ७ १४ इ)

इति । प्रकृतौ हविष्यासादिते पश्चात् प्रयाजा इज्यन्ते । इहापि पशुसंज्ञपनादूर्ध्वं हविष्यासादिते पश्चादेव

प्रयाजाश्रोदकेन प्राप्ता । ते पश्चात् वचनाज्जीवत्येव पशावपकृष्यन्ते । तथा सबनीयपशावनूयाजानामुत्कर्षो

श्रूयते—“ आग्निमाहतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्ति ” इति । तत्र ^{५५}प्रयाजमात्रस्थापकर्षं श्रुतः । अनूयाजमात्रस्य

१० चोत्कर्षं । तालुभौ श्रुत्यनुसारेण तथैवाङ्गीकर्तव्यौ । यदि प्रयाजान्तस्थाङ्गकलापस्थापकर्षं स्यात् तदा

प्रयाजेभ्य पूर्वभाविनामाधारसामिधेन्यादीना ततोऽप्यपकर्षादत्यन्तम्यवदिहाना प्रधानकालीनत्वं न स्यात् ।

प्रयाजमात्रेऽपकृष्टे सत्याकारादीना मुरयकालीनत्वं न लुप्यते । एवमनूयाजमात्रं उरकृष्टे तत् ऊर्ध्वभाविनां

सूत्रवाकशयुवाकादीनामनुत्कर्षात् प्रधानसनिधिर्न विनश्यति । तस्मात् प्रयाजमात्रस्थापकर्षोऽनूयाजमात्र

स्योत्कर्षं इति प्राप्ते भूम—प्रकृतौ पदार्थानुष्ठानक्रमस्य बलसत्त्वात् सन्नभाणामेव पदार्थानां चोद्वेषाति-

१५ देशाद्भ्युत्क्रमे सति पूर्वेण पदार्थेनोत्तरपदार्थस्य शुद्धावनुपस्थापितत्वादनुष्ठानमेव लुप्येत । तस्मात्

प्रयाजान्तस्य कर्मसमूहस्थापकर्षं, अनूयाजादेरङ्गसमूहस्योत्कर्षं ॥ ...

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ एकादश-प्रयाजा किं प्रत्येकं स्यादुक्तान्यथा ।

सत्यावृद्धिरिहाऽद्योऽस्तु प्रतिमुख्य गुणो यत् ॥

प्रत्येकं समुदायं वा स्वरूपेण न सिध्यति ।

सत्यावृद्धिं प्रयोगात् साऽऽवृत्त्या संभविष्यति ” ॥

(जैम्या ५ ३ १-२) इति ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“ एकादश प्रयाजान् यजति ” (तैस ६ ३ ७) इति । तत्र

चोदकमात्रेषु पञ्चसु प्रयाजेष्वेकैकस्य ^{५६}“प्रयाजस्येयमेकादशत्वसत्या युक्ति । कुत ? प्रयाजानुद्दिश्य सत्या-

२५ गुणे विहिते सति प्रतिप्रधान गुणस्यानूप्येयत्वादिति ^{५६}प्राप्ते भूम—न एकैकस्य प्रयाजस्य स्वरूपमात्र

मुपनीत्येयमेकादशत्वसत्या सपादयितुं शक्या । नापि ^{५७}“पञ्चप्रयाजसमुदायस्य स्वरूपे साऽस्ति ।

तस्मात् प्रयोगद्वारा सा सपादनीया । प्रयोगस्य चाऽऽवृत्तयितुं शक्यत्वान् । पञ्च प्रयाजान् द्विरावर्त्य

पुनरपि धरमप्रयाजे सङ्घावर्तिने सत्येकादशत्वसत्या ^{५८}संपद्यते ॥

अथ छन्द ॥ ‘ उरो अन्तरिक्ष ’ इति त्रिष्टुप् । ‘ आपो देवी शुद्धायुव ’ इत्यनुष्टुप् ॥

३० इति श्रीमत्सायणाचार्यरिराच्ये माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयनैत्तिरीयसहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाक ॥ ८ ॥

४४ इ उ पा भां हा-प्रयाजमात्रापकर्षं । ४५ त-प्रयाजस्यैवमेका । ४६ त-श्रुतेनात्ता
रिति । ४७ आ.नं मर-‘ पञ्च ’ नाम्नि । ४८ इ उ पा भां हा-एकादशसंख्या ।

पशोर्वेप]

वाक्त् आ प्यायतां प्राणस्त आ प्यायतां चक्षुस्त आ प्यायतां श्रोत्रं त
 आ प्यायतां या ते प्राणाञ्छुञ्जगाम या चक्षुर्या श्रोत्रं यत् क्रूरं यदास्थितं तच्च
 आ प्यायतां तत् एतेन शुन्धतां नाभिस्त आ प्यायतां पायुस्त आ प्यायतां

वाक् । ते । एति । प्यायताम् । प्राण इति प्र-अनः । ते । एति । प्यायताम् ।

चक्षुः । ते । एति । प्यायताम् । श्रोत्रम् । ते । एति । प्यायताम् । या । ते ।

प्राणानिति प्र-अनान् । शुक् । जगाम । या । चक्षुः । या । श्रोत्रम् । यत् । ते । क्रूरम् । यत् ।
 आस्थितमित्या-स्थितम् । तत् । ते । एति । प्यायताम् । तत् । ते । एतेन । शुन्धताम् । नाभिः । ते ।

एति । प्यायताम् । पायुः । ते । एति । प्यायताम् ।

पत्नी अनुपूर्वं पशोः प्राणानाप्याययति । तत्र वाचमाप्याययति—‘वाक् ते’ इति ॥
 हे पशो, त्वदीया वाक् धारस्थानम् आ प्यायतां शुच्यतु । वृद्धिहेतौ शुद्धौ प्यायतिर्लक्षणया
 वर्तते । यद्वा—जननान्तरे देवत्वं गतस्य या तत्र वाक् सा वर्धताम् । “पशोर्वा आलव्यस्य
 प्राणान्” (तैसं ६.३.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

प्राणानाप्याययति—‘प्राणस्ते’ इति ॥ स्पष्टम् । थाथादिस्वरेण प्राणशब्दोऽन्तोदात्तः
 (पा ६.२.१४४) ॥

चक्षुराप्याययति—‘चक्षुस्ते’ इति ॥ गतम् ॥

श्रोत्रमाप्याययति—‘श्रोत्रे ते’ इति ॥ सुबोधम् ॥

पुनर्वागादीनभिमृशति—‘या ते प्राणान्’ इति बृहत्या पञ्चपदया अर्धतुनसुषडष्टाक्षरया ॥
 हे पशो, त्वदीयान् प्राणान् या शुक् जगाम प्राप या चक्षुः जगाम या च श्रोत्रे
 जगाम, यत् च ते क्रूरम् अस्माभिः कृतम् । किं पुनस्तत् ? निकर्तनमेव । यत् चान्यद्रक्षः-
 प्रभृति मांसलोभेन त्वाम् आस्थितं आश्रित्य स्थितम् । “गतिरनन्तरः” (पा ६.२.४९)
 इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत् ततः । “सुपां सुलुक्” (पा ७.१.३९) इति पञ्चम्या
 लुक् । ततः शुचः क्रादास्थातुश्च त्वदीयं प्राणादिकं सर्वम् आ प्यायतां तस्मादनिष्टरूपात्
 निर्मुक्तं वर्धताम् । किञ्च—तस्मादेव निर्मुक्तम् एतेन प्रक्षालनेन शुन्धतां शुद्धं भवतु ।
 व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) ॥

नाभिं संमृशति—‘नाभिस्ते’ इति ॥ गतम् ॥

पायुं संमृशति—‘पायुस्ते’ इति ॥ गतमेव ॥

अष्टमेशुवाके संज्ञपनमुक्तम् । ‘संज्ञपितस्य पशोर्वपोत्वेदो नवमेऽभिधीयते’ ।

वागिति ॥ वौधायनः—‘सात्पूर्वं पशोः प्राणानाप्याययति । वाक्त् आ प्यायतामिति वाचम् ।
 प्राणस्त आ प्यायतामिति प्राणम् । चक्षुस्त आ प्यायतामिति चक्षुः । श्रोत्रं त आप्यायतामिति श्रोत्रम् ।

१. तं. ति. पं-अङ्गिः । २. मै-वा । ३. मै-‘सा’ नास्ति ।

१. हा-नवमे संज्ञपितस्य । २-२. आ. हा-पशोर्वपोत्वेदनमभिधीयते ।

शुद्धाश्चरित्राः शमद्भयः (१) शमोर्षधीभ्यः शं पृथिव्यै शमहोम्यामोर्षधे

शद्धा । चरित्रा । शम । अद्भय इत्यत्-म्य (१) । शम् । ओर्षधीभ्य इत्योर्षधि-म्य ।

शम् । पृथिव्यै । शम् । अहोम्यामिषहं -म्याम् । ओर्षधे ।

- सप्रगृह्य पद प्रक्षालयति सहेव 'शुद्धा' इति ॥ चरित्रा चरणा । " अतिद्धू-
 ५ सूखनसहचर इत्र " (पा ३ २ १८४) इतीप्रत्यय । ते शुद्धा अनेन क्षालनेन भव
 न्विति शेष । 'श सुख शातिर्मा । शाम्यतेविच् (पा ३ २ ७५) । 'अद्भ्यम् ओर्षधीभ्य
 पृथिव्याश्च हेतुभ्य । अस्य पशो श भग्नत्विति शेष । तादर्थ्ये वा चतुर्थी (पा २ ३ १३
 वा १) । अवाचयं शमस्त्विति । " ऊडिदम् " (पा ६ १ १७१) इत्यादिना अद्भयो
 निभक्तेरुदात्तम् । ओर्षधीशब्दो दासीभारादि (पा ६ २ ४२) । " ओर्षधेश्च निभक्ताव
 १० प्रथमायाम् " (पा ६ ३ १३२) इति दीर्घ । " उदात्तपणो हल्पूर्वात् " (पा ६ १ १७५)
 इति पृथिव्या निभक्तेरुदात्तम् ॥

- 'अशशिष्टा दक्षिणतोऽनुपृष्टमपो निनयति—' शमहोम्याम् ' इति ॥ 'अहोम्याम्' अह
 रात्र्या च ' हेतुभ्यां पृथिव्या ' श भन्तु ॥ कुत एतत्^२ तस्या अनन्तरप्रकृतावात् । " अहो
 रात्र्याभ्यामेव पृथिव्यै श्च शमयति " (तैस ६ ३ ९) इति च ब्राह्मणम् । अह सहचरिता रात्रिरप्यह
 १५ इत्युच्यते । तत एकशेष (पा १ २ ६९) । यद्वा—व्यत्ययेन विरूपपोरप्येकशेष प्रवर्तते
 (पा १ २ ६४ वा २३) । " सा प्राणेभ्योऽपि पृथिवीम् " (तैस ६ ३ ९) इयादि ब्राह्मणम् ॥

- पशोर्षधीषु पुन समुदाति । या ते प्राणान्द्रुजगाम या चतुर्व्या धोत्रम् यत्ते मूर यदास्थित वत्त आ
 प्यायता वत्त एतेन शुन्धतामिति । नाभिस्त आ प्यायतामिति नाभिम् । पायुस्त आ प्यायतामिति
 पायुम् । "सप्रगृह्य पद प्रक्षालयति शुद्धाश्चरित्रा शमद्भय शमोर्षधीभ्य श पृथिव्या इति । शमहोम्या
 २० मिति शिष्टा दक्षिणतोऽनुपृष्ट निनयेत् " (यौथी ४ ६) इति । आपस्तम्बोऽप्यचिद्विशेषमाह—' वा
 ते प्राणान्द्रुजगामिति हृदयदेशम् । शुद्धाश्चरित्रा इति पादान् । एकैस्माप्याप्य त्वपि

- शमद्भय इति पुता स्तोत्रानां भूमि प्रापणान् । शमोर्षधीभ्य श पृथिव्या इति भूम्या शप निनीय
 (आपश्री ७ १८८-१२) इति ॥ हे पशो, त्वदीय वागिन्द्रिय गालकपरित्यागशोके सत्यस्य स्वाकरिष्य
 माणदेनवादेहे सुखेन 'आ' प्यायता वर्धताम् । एवमन्वयप्रापि । किंच 'निर्याणकाले हृन्वयपुण्डरीक
 २५ सवुचिर्वास्त्व प्राणवायुश्चक्षुरादीन्द्रियाणि च या शको 'जगाम, यत्थ दन्धनमुत्सन्नोऽधनात्किं 'हूरम्
 अस्माभि कृत, 'यद् अपि छदादिकम् 'आस्थित कर्तुमुपस्थित तव 'तत् सर्वम् 'आ प्यायता शाम्यतु ।
 किं च तव तत् प्राणादिकम् 'एतेन जनेन 'गुन्धतां भाविदेहप्रवेशाय शुद्धं भवतु । चरयेमिभिरिति 'चरित्रा
 पादास्तेऽपि 'शुद्धा भन्तु । याभिरदि शोक्षणं क्रियत, याश्चौपघयो बहि स्वरूपेण पशोरघ स्यापिता,

४ त ति-अतिशिष्टा । ५-५ त ति-अहो रात्रेश्च । —

- ३० ३ आ क हा-तानेव । ४ इ उ पा भां हा-प्रगृह्य, क-मगृह्य । 'यौथीसुडे' निनयति ।
 ५ इ उ पा भां हा-निर्वाण ।

पञ्चोर्वेषा]

त्रायस्वैन९ स्वधिते मैन९ हि९सी रक्षसां भागोऽसीदमह९ रक्षोऽधमं तमो नयामि
योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इदमैनमधमं तमो

त्रायस्व । एनम् । स्वधित् इति स्व-धिते । मा । एनम् । हि९सीः । रक्षसाम् । भागः । असि ।
इदम् । अहम् । रक्षः । अधमम् । तमः । नयामि । यः । अस्मान् । द्वेष्टि ।

यम् । च । वयम् । द्विष्मः । इदम् । एनम् । अधमम् । तमः ।

५

वपाग्रहणदेशे प्राचीनाग्रं बहिर्निदधाति—‘ ओपधे त्रायस्वैनम् ’ इति ॥ व्याख्यातम्
(तैसं १.३.५) ॥

स्वधितिं निदधाति—‘ स्वधिते मैन हि९सीः ’ इति ॥ व्याख्यातमेव (तैसं १.३.५) ॥

उपाकरणबहिर्षोर्मूलं लोहितेनाङ्क्त्वा इमां दिशं निरस्यति—‘ रक्षसां भागोऽसि ’ इति ॥

रक्षसां भागः त्वम् असि । भागशब्दः “ कर्षात्वतः ” (पा ६.१.१.५९) इत्यन्तोदात्तः । २०

यत् पुनरिह लोहितभक्षणे व्यापृतं रक्षः तत् इदम् अधमं निकृष्टं तमः नरकम् अहम् अर्ष्युः

नयामि प्रापयामि । किञ्च—यः अस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः तमप्येनं द्वेषारं

द्वेष्यं च इदम् एव प्रसिद्धम् अधमं तमः नरकाख्यं नयामि । “ द्वौ वाव पुरुषौ ”

(तैसं ६.३.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

या च पृथिवी त्रियमाणं पशु विमर्ति, यौ चाहोरात्रौ पशुमारणकालतया स्थितौ, तेषां सर्वेषां शं १५

सुखं भवतु ॥ शोकप्रसक्तिं दर्शयन् व्याचष्टे—“ पशोर्वा कालाब्धस्य प्राणान्द्रुगृच्छति वाक् आ प्यायतां

प्राणस्त आ प्यायतामित्याह प्राणेभ्य एवास्य शुचश् शमयति ” (तैसं ६.३.९) इति ॥ शुचश्चर्था

विधत्ते—“ सा प्राणेभ्योऽधि पृथिवीं शुक् प्र विशति शमहोभ्यामिति नि नयत्यहोरात्राभ्यामेव पृथिव्यै

शुचश् शमयति ” (तैसं ६.३.९) इति । प्राणेभ्योऽपनीता शुक् पृथिवीमधिष्ठाय तदीयदेवताग्ररीर्षं

प्रविशति । एवं कालादौ प्रवेशः । प्रविष्टायाः शुचः शान्तिर्निनयनेन भवति ॥ २०

ओपध इति ॥ कल्पः—“ ओपधे त्रायस्वैनमित्युपाकरणयोरवशिष्टं दक्षिणेन नाभिमन्तर्धाय

स्वधिते मैन हि९सीरिति स्वधितिना पार्श्वतस्तिर्गच्छयति ” (आपश्रौ ७.१८.२२) इति ॥ ‘ मा

हि९सीः ’ इत्येतस्याभिप्रायमाह—“ ओपधे त्रायस्वैन स्वधिते मैन हि९सीरित्याह वज्रो धै स्वधितिः

शान्त्यै ” (तैसं ६.३.९) इति ॥ विधत्ते—“ पार्श्वत आच्छयति मध्यतो हि मनुष्या आच्छयन्ति तिर- २५

श्रीनमाच्छयत्यनूचीन हि मनुष्या आच्छयन्ति व्यावृत्तै ” (तैसं ६.३.९) इति । वपोत्खेदनार्थं

दक्षिणपार्श्वं छिन्द्यात् । मांसाहारास्तु मनुष्या नाभिदेशे छिन्दन्ति । तत्राप्यनूचीनं पशोर्द्वेषमनुसृत्यं

तदुभयदैलक्षण्यमिह कार्यम् ॥

रक्षसामिति ॥ यौघायनः—“ अर्धतस्य बहिर्षोऽणिमत् सचते । स्थविमदुभयतो लोहिते-
नाङ्क्त्वेमां दिशं निरस्यति रक्षसां भागोऽसीदमह९ रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं

६-६ आ.इ.पा.हा-पशुमारणकाल उपस्थितौ; क-पशुमारणकालतया उपस्थितौ । ७. आ- ३०

शुगव्यधाम् । ८. आ.क.हा-‘शरीरे । ९. इ.उ.तं.पा.भां.म२.हा-‘शुचः’ नास्ति । १०. तं-

‘करणयोरवशिष्टेन; क-‘करणतृणयोरवशिष्टम् । ११. तं-दक्षिणम् ।

नयामीपे त्वां घृतेन' धावापृथिवीं

नयामि । इपे । त्वा । घृतेन । धावापृथिवी इति धावा-पृथिवी ।

वपामुत्पिदति—' इपे त्वा ' इति ॥ इत् अन्नं, यजमानस्यैवणीयत्वात् । " इच्छत इव ह्येप यो यजते " (तैस ६.३.९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ यद्वा—'कर्मसिद्ध स्वर्गादिक 'कर्म-निवृत्ति वा इच्छतीतीद् यजमान , तदर्थं तस्याभिमतसिद्धयर्थं त्वामुत्पिदामीति शेषः ॥

नपया वपाश्रपण्यौ प्रोर्णोति—' घृतेन ' इति ॥ हे 'धावापृथिवी धावापृथिव्या धावापृथिव्यात्मके वपाश्रपण्यौ । " वा छन्दसि " (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । धावापृथिव्यात्मना वपाश्रपण्यौ रतयेते । यद्वा—घृतनात् घो । दिवैर्द्विप्रत्ययः । पृथुत्वात् पृथिवी । " "प्रये पित्रन् सप्रसारण च " (उ १.५.८) इति पित्रन्प्रत्ययः । हे ईदृशी वपा-
१० श्रपण्या, घृतेन 'स्निग्धत्वात् घृततुर्यया वपयात्मान प्रोर्णया प्रकर्षेणाच्छादयतम् । यद्वा—घृतेन सलिलेन स्रं जगत् 'प्रोर्णायाम् । अथवा—धावापृथिव्यावेवोच्येते । हे धावापृथिवी, घृतस्थानीयया वपया नपाश्रपण्यौ प्रोर्णायाम् । एव वा—हे धावापृथिव्या, घृतेन सलिलेन मिश्र प्रोर्णायाम् । अनेन 'वपाश्रपण्याच्छादनेन आत्मानमेव वा प्रोर्णायाम् । " धावापृथिवी एव रसेनानकित " (तैस ६.३.९) इति ब्राह्मणम् ॥ " दिवो धावा " (पा ६.३.२.९) इति धावादेशः ॥

२५ द्विष्म इदमेनमधमं तमो नयामीति " (बौधौ ४.६) इति । आपस्वम् —" बर्हिषोऽग्रं सप्येन पापिनाऽऽदत्ते । अथ मर्ष्यं यत् आच्छयति तदुभयतो लोहितेनाद्कृत्वा रक्षया भागोऽसीयुत्तरमपरमवा-न्तरदेशं निरस्वायैतत् मध्येन पदाऽधिविष्टीदमद्दं रक्ष इति " (आपश्रौ ७.१८.१३-१४) इति ॥ विधत्ते—' रक्षसा भागोऽसीति स्थविमतो बर्हिषक्त्वाऽपारशयस्यैव रक्षारसि निरवदपते " (तैस ६.३.९) इति । स्थूलस्य भाव स्थविमा, तस्मान् "सप्तमर्थे तसि " २ । स्थविमतः । स्थविमदात्तदेन
२० बर्हिषो मूलभाग स्थूलमादुपलभते । तस्मिन् भागे रक्तेन बर्हिषक्त्वा निरस्येत् । तथा सत्यघृतेन रक्षारसि नि शेषेण भागवन्ति कृत्वाऽपनयति ॥ द्वितीयमन्त्र स्याद्यष्टे—' इदमद्दं रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान् द्वेष्टि य च वप द्विष्म इत्याह द्वौ वा न पुरुषौ य चैव द्वेष्टि यश्चैव द्वेष्टि तातुमात्रधर्मं तमो नयति " (तैस ६.३.९) इति । अथम तमो महद्दुःखम् ॥

इप इति ॥ कवच—' ह्ये स्वेति वपामुत्पिद्य' घृतेन धावापृथिवी प्रोर्णायामिति वपया दिवला प्रच्छाद्य " (आपश्रौ ७.१९.१) इति ॥ हे वपे, यजमानस्य देवतायाश्चेत्यभागाश्चसिद्धयर्थं त्वामुत्पि-
२५ दामि । हे स्थूलद्रवरूपे धावापृथिवीतुर्ये वपाश्रपण्यौ, घृतसमानया वपया भवदीयस्वरूपे 'प्रोर्णायाम् आच्छादयतम् ॥ विधत्ते—' ह्ये स्वेति वपामुत्पिदतीच्छत इव ह्येप यो यजते " (तैस ६.३.९) इति ॥

६ त ति-कर्मनिद्धिम् । ७. कर्मनिवृत्तिम् । [इ उ. ६.१०] । ८-८. मै-प्रये, विवन्प्रत्ययः । ९. त ति-मिद्धत्वान् । १० त ति-वपाश्रपण्यो छादनेन ।

३० १२-१२. इ उ. ३. ५. भा मउ- ' गतमर्ष्यं तमि ' नास्ति । १३. इ उ. पा- 'दुपलभ्यते । १४. आ. हा-वपामुत्पिदति ।

प्रोर्ध्वार्थामाच्छिन्नो रायः सुवीर उर्वन्तरिक्षमन्विहि वायो वीहि (२) स्तोकानां
प्रेति । ऊर्ध्वार्थाम् । अच्छिन्नः । रायः । सुवीर इति सु-वीरः । उरु । अन्तरिक्षम् । अन्विति ।
इहि । वायो इति । वीति । इहि (२) । स्तोकानाम् ।

अधस्ताद्वापां परिवासयति—' अच्छिन्नः ' इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १-३-५) ॥

एति—' उर्वन्तरिक्षमन्विहि ' इति ॥ व्याख्यातमेव (तैसं १-१-२) । हे वपे उत्खेदन-
विनाशिते^{११}, अधुना महान्तम् अन्तरिक्षाख्यं पन्थानम् अनुगच्छेति विशेषः । " क्रूमिव वा एतत्
करोति यद्वपामुत्खिदति " (तैसं ६-३-९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

आहवनीयस्यान्तिमेष्वहारेषु वपायै प्रतिनप्यमानायै अधस्ताद्वाहिपोऽग्रमुपास्यति—
' वायो ' इति ॥ हे वायो, ' स्तोकानां ' वीहि स्तोकान् वीहि । " क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् "
(द्र. पाभा १-४-३२) इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये पठ्यी (पा २-३-६२) । वीहि विविचं १०

अत्र शृङ्गाग्रेण वपां भिन्वात्^{१२} न वेति विचारं हृदि निधाय पक्षद्वयेऽपि वृषणमुपन्यस्यति—' यदुपवृन्धा-
द्द्रोऽस्य पथम् वातुकः स्याद्यद्योपवृन्थादयथा स्यात् " (तैसं ६-३-९) इति । भेदनमन्तरेण धृत्वाऽपि
नियन्तुमशक्यत्वादितस्ततः पठेत् ॥ दोषद्वयास्पृष्टं पक्षान्तरं विधत्ते—' अन्ययोपवृणत्यन्यया न धृत्यै "
(तैसं ६-३-९) इति । एकया शाखया ' भिन्वात् ' इतरया न भिन्वात्^{१३}, तथा सति धृत्वाऽपि भवति
रुद्रश्च न हिनस्ति ॥ वपाशब्दशृङ्गाशब्दौ परित्यज्य धृतशब्दप्रयोगस्य धावापृथिवीशब्दप्रयोगस्य ' च तात्पर्य-
माह—' धृतेन धावापृथिवी प्रोर्ध्वार्थामित्याह धावापृथिवी एव रसेनान्क्ति " (तैसं ६-३-९) इति ॥

अच्छिन्न इति ॥ कल्पः—' अधस्तात् परिवालयत्यच्छिन्नो रायः सुवीर इति " (द्यौर्ध्रौ
४-६) इति । अयं वपाभागदिच्छमानोऽपि सन्प्रसामर्थ्येन व्यधानुत्पत्तेर्न छिन्नः । कीदृशो भागः ?
शोभना वीरा यजमानस्य पुत्रपौत्रादयो यस्य सः ' सुवीरः । तादृजः ' रायः घनानि प्रयच्छतु ॥ स्पष्टार्थ-
तामाह—' अच्छिन्नो रायः सुवीर इत्याह यथायजुरेवैतत् " (तैसं ६-३-९) इति ॥ २०

उर्विति ॥ कल्पः—' उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्यभिप्रव्रजति " (द्यौर्ध्रौ ७-१९-४) इति । हे
वपे, स्वमुखेद्वेदनरूपस्य क्रौर्यस्य शान्तये विस्तीर्णम् ' अन्तरिक्षम् धनुप्रविश्याऽऽहवनीयदेजं गच्छ ॥
हममेवार्थं दर्शयति—' क्रूमिव वा एतत् करोति यद्वपामुत्खिदति उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह धान्त्यै "
(तैसं ६-३-९) इति ॥ वपाश्रपण्योः रपशं विधत्ते—' प्र वा एषोऽस्मात्लोकात् च्यवते यः पर्शुं सृत्यवे
नीयमानमन्वारभते वपाश्रपणी पुनरन्वारभतेऽस्मिन्नेव लोके प्रसि तिष्ठति " (तैसं ६-३-९) इति ॥ २५
वपायाः पुरतः पशोरिव वह्निं विधत्ते—' अक्षिना पुरस्तादिति रक्षसामपहत्या अयो देवता एव हव्येना-
न्वेति " (तैसं ६-३-९) इति । अग्नेः सवेदेवतात्मकत्वान् तस्य वृष्टतो वपानयने सर्वो अपि देवता^{१४}
हव्येनानुगता भवन्ति ॥

वायो वीहिति ॥ कल्पः—' आहवनीयस्यान्तिमेष्वहारेषु वपायै प्रतिनप्यमानायै वहिपोऽ-
ग्रमुपास्यति वायो वीहि स्तोकानामिति " (द्यौर्ध्रौ ४-७) इति ॥ द्विशृङ्गाया शाखया धार्यमाणया ३०

११. तं. ति- ' विवोधिते । १२. नै-प्रतिपाद्यमानायै; ति-प्रतिपद्यमानायै ।

१५. क-छिन्वात् । १६. मर-वाः ड. उ. तं. पा. भा. हा- ' च ' नास्ति । १७. ड. उ. तं. पा. भा.
-मर. हा- ' देवताः ' नास्ति ।

स्वाहोर्ध्वनमसं मारुतं गच्छतम् ॥ ९ ॥

[अद्रयो वीहि पञ्च च]

स्वाहा । ऊर्ध्वनमसमित्यूर्ध्व-नमसम् । मारुतम् । गच्छतम् ॥ ९ ॥

[मंस १-२ १६, काम ३-६, कपिम २-१३, वास ६ १४-१७]

५ गच्छ पृथक् पृथक् सर्वान् स्तोकान् विभजेति यावत् । “ तस्माद्विभक्ता स्तोका अत्र पद्यन्ते ” (तैस ६ ३ ९) इति ब्राह्मणम् । प्रथम स्तोकान् गृह्णाति, ततो वृष्टिरूपेण विसृजति— ततो १^म महता बलेन विभजति २^म, ततः स्तोकात्मना अत्रपद्यन्ते पृथिव्यामाप इति । एव बर्हिर्प्रदहनजन्मा वायुरामन्त्रयते । “ अत्र वा एतत्पराना यद्वपाप्रम् ” (तैस ६ ३ ९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१० वपाश्रपण्यो प्रहरति—‘ स्वाहा ’ इति ॥ हे वपाश्रपण्यौ, युवा स्वाहा स्वाहुते भूत्वा ऊर्ध्वनमस ऊर्ध्वनमसत् मारुतं गच्छत, यथा तेनैव प्रहते स्याताम् । ऊर्ध्वं नमत् इत्यूर्ध्वनमा । णम हिंसायाम्, अत्र तु गतिकर्मा । तस्माद् “ गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्न च ” (उ ६ ७ ६) इत्यसुत्रव्यय । “ ऊर्ध्वनमा ह रम वै मारुतो देवानाम् ” (तैस ६-३-९) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१५ ॥ इति तृतीये नवमोऽनुवाक ॥

वपाया उपरि “ त्वामु ते दधिरे ” (तैस ३-१ ४, द्र. आपभौ ७-२०-२) इति मन्त्रेणाऽऽग्ने हुते सति तस्यकाशात् पतन्तो विन्दुव- स्तोकाः । हे वायो, तान् स्तोकान् वीहि विभक्त्या उरु पिनेत्यर्थः ॥ अतिरिक्तमुत्तेणाऽऽहुवनीयस्योत्तरपाश्र्ववर्तिव्यङ्गारेषु वपाया- अपण विधत्ते—“ नात्तम- मद्गारमति हरेद्यद्वममद्गारमति हरेदेयता कति मन्येत ” (तैस ६-३-९) इति । “ अत्रा- रस्य ” सर्वदेवतात्मकत्वेन तद्वज्रया देवता एवावज्ञाता भवन्ति तस्मादस्मिन्नेवाङ्गारे वपा श्रपयेत् ॥ ‘ वीहि ’ इत्यप्र विशब्दस्यार्थं दर्शयति—“ वायो वीहि स्तोकाणामित्याह तस्माद्वि- भक्ता- स्तोका अत्र पद्यन्ते ” (तैस ६-३-९) इति । पतन्तीत्यर्थः । वपाया अधस्ताद्बर्हिर्प्रस्थापन विधिमर्थवादेनोच्यति—“ अत्र वा एतत् पराना यद्वपाऽप्रमोपधीना बर्हिर्प्रणैवाम् ” समर्थव्ययौ

१३-१३ मे-महाजलेन विभ्राजति ।

२५ १८ इत्त. पा भौ-अङ्गारकम् । १९ व-पर्वदेवतात्मस्त्वात् ।

पशोर्वेषा]

शोषधीष्वेव पशून् प्रति द्यावप्रति " (तैसं ६.३.९) इति । अग्रं श्रेष्ठम् । जोषध्यग्रेण बर्हिषा पश्वप्ररूपाया
 वषायाः समृद्धयर्थमोषधीषु पशुप्रतिद्यावप्रति च बर्हिरग्रं वषाया अथः स्वापयेदित्यर्थः ॥ अथान्तिम-
 प्रयाजार्थं मैत्रावरुणं प्रत्यध्वर्योः प्रेषमन्त्रमुत्सादयति—“ स्वाहाकृतीभ्यः प्रेष्येत्वाह यज्ञस्य समिष्ट्यै ”
 (तैसं ६.३.९) इति । स्वाहाशब्दबहुला कृतिर्मन्त्रप्रयोगो यासामन्तिमप्रयाजदेवतानां ताः स्वाहाकृतयः,
 तदर्थं हे मैत्रावरुण, होतारं-प्रेरय । मैत्रावरुणस्तु “ होता यक्षदग्निं स्वाहाऽज्यस्य ” (तैत्रा ३.६.२)
 इत्यादिमन्त्रेण होतारं प्रेष्यति । स च होता “ सद्यो-जातो व्यमिमीत यज्ञम् ” (तैत्रा ३.६.३)
 इत्यादिकां याज्यां पठति । ततोऽध्वरुन्तिमप्रयाजं यजति । एवमयं प्रेषो यज्ञस्य सम्पन्नित्यर्थं
 संपद्यते ॥ प्रयाजशेषेण हविरभिवारुणं विधत्ते—“ प्राणापानौ वा पृथौ पशूनां यत् पृषदाज्यमात्मा वषा
 पृषदाज्यमभिवारुं वषामभि धारयत्यात्मशेषं पशूनां प्राणापानौ दद्याति ” (तैसं ६.३.९) इति ॥ द्विषिमिश्र-
 भाज्यं पृषदाज्यम् । “पृषदाज्यस्य वषायाश्चाभिवारणेन वषारूपे पश्चात्तमिनि पृषदाज्यरूपी पशूनां
 प्राणापानौ स्यादयति ॥

स्वाहेति ॥ कल्पः—“ प्रतिप्रस्याताऽऽहवनीये वषाश्रपणी प्रहरति । स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं
 गच्छतमिति प्राचां द्विशूलां प्रतीचीमेकशूलाम् ” (आश्रौ ७.२१.३) इति ॥ हे वषाश्रपणी, युवां
 स्वाहुते सत्याध्वनभःसंज्ञकं मरुत्पुत्रं गच्छतम् । तस्यास्तावुपयोगं दर्शयति—“ स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं
 गच्छतमित्स्वाहोर्ध्वनमा ह स्म वै मारुतो देवानां वषाश्रपणी प्र हरति तैनेवैने प्र हरति ” (तैसं ६.३.९)
 इति ॥ व्यत्यस्ताम्रतां विधत्ते—“ विपृची प्र हरति तस्माद्विष्वञ्चौ प्राणापानौ ” (तैसं ६.३.९) इति ॥
 प्राण ऊर्ध्वद्वृत्तिरपानोऽधोद्वृत्तिरिति तयोर्ध्वत्वासः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ वागष्टाऽप्यायने शेषं शमहो निनयेद्भुवि ।

जोष स्वधि यथापूर्वं रक्ष दर्भं सलोहितम् ॥ १ ॥

त्यजेदिदं वाधनीयमिप उत्तिक्रते वषा ।

धृते श्रपण्यावाच्छाद्ये अच्छि सा कृत्यते वषा ॥ २ ॥

उरु पूर्वानलं गत्वा वायो दर्भमधः क्षिपेत् ।

स्वाहा श्रपण्युपक्षेपो मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

अत्र श्रीमांसाच्छन्दसी न स्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कुण्डयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

; प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

२०. इ.उ.पा.भा.म.२-‘पृषदाज्यस्य’ नास्ति । २१. आ.हा-उभयोर्ध्वत्वासः । २२.त.म.२-

घोषम् । २३. वन्धनीं ।

तैसं २९

सं ते मर्नसा मनः सं प्राणेन प्राणो जुष्टं देवेभ्यो हव्यं घृतवत् स्वाहैन्द्रः
समिति । ते । मर्नसा । मर्न । समिति । प्राणेनेति प्र-अनेन । प्राण इति प्र-अन ।
जुष्टम् । देवेभ्य । हव्यम् । घृतवदिति घृत-वत् । स्वाहा । ऐन्द्रः ।

- पृषदाज्येन हृदयमभिधारयति—‘ स ते मनसा ’ इति ॥ हे हृदय, ते तत्र मनसा
५ मन स्थानीयेन मननीयेन वा अनेन पृषदाज्येन देवाना मन संगतमस्तु । तथा देवानामिद
स्पृहणीयमस्तु यथा तेपा मनो न जहातीति । समित्युपसर्गश्रुतेयोमं क्रियापदमप्याह्रियते ।
किंच—त्वदीयेन प्राणेन प्राणस्थानीयेन प्राणसाधनेन वा अनेन पृषदाज्येन देवाना प्राण.
सगतोऽस्तु । प्राणशब्दः याथादिस्वरेणान्तोदात्त (पा ६२१४४) । एतादृशेन देवाना
प्रियतमेन पृषदाज्येन त्वामभिधारयामीति भाव । त्व च तादृशेनानेनाभिधारित देवाना जुष्ट
१० प्रियतम भविष्यसि । “ पष्टयथं चतुर्थी वक्तव्या ” (पा २३६२ वा १) इति चतुर्थी ।
“ नित्य मन्त्रे ” (पा ६१२१०) इति जुष्टशब्द आद्युदात्त । किंच—हव्यं घृतवत्
अनेन पृषदाज्येन तद्वत्कृत हवनाहं च भविष्यसि । “ छन्दसि च ” (पा ५१६७)
इति हवशब्दात् य । यद्वा—“ अचो यत् ” (पा ३१९७) इति यत् । तदा
उञ्छादिर्द्रष्टव्य (पा ६११६०) । स्वाहा इत्य त्वामभिधारयामीति स्वैव प्रजापतेर्वागाह ।
१५ यद्वा—ईदृश त्व स्वाहाकार्यं च भविष्यसीति । “ प्राणापानौ वा एतौ पशूना यत्पृषदाज्यं
पशो खलु वा आल्लक्ष्यस्य हृदयमात्माभि समेति ” (तैस ६३१०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

नवमेऽनुवाके वपाशयोमोऽभिहित । दशमे तु वसाहोमोऽभिधीयते ॥

- समिति ॥ कल्पः—“ शमितुर्हृदयन्लमादाय तेन हृदयमुपवृत्तं तं शमित्ते प्रदाय पृषदा
ज्येन हृदयमभिधारयति स ते मनसा मन स प्राणेन प्राणो जुष्टं देवेभ्यो हव्यं घृतवत्स्वाहैन्द्रः ” (बौध
२० ४-८) इति । हे हृदय, ते मन स्थानीयेन पृषदाज्येन देवाना मन संगतमस्तु । एव प्राणेऽपि योजयत् ।
हव्यं एतां देवाना प्रियं घृतवत् यथा भवति तथा स्वाहा अभिधारयामि । सोऽय मन्त्र उपेक्षितः ।
अभिधारणं विधित्सुरादौ वपाश्लेदप्रयुक्तछिद्रापिधानरूप पशुं पुरोडासा विधत्ते—“ पशुमाल्म्य पुरोडासा
निर्वपति समेधमेवैना लभते ” (तैस ६३१०) इति । मेघ. सारः । पुरोडासास्य मीहिसारत्वात्
सारीयेत पशुमाल्म्यवान् भवति ॥ निरुहस्य होमकालं विधत्ते—“ वपया प्रथमं पुरोडासेन प्र चारुं
२५ पुरोडासा ऊर्ध्वमेव पशूना मध्वतो दधात्ययो पशोरेव छिद्रमपि दधाति ” (तैस ६३१०) इति । “ जात-
षेदो वपया गच्छ देवान् ” (तैस ३-१०४) इति मन्त्रेण वपा हुत्वा पश्चात् पुरोडासाहोमः । वपाहृदयदि-
होमयोमं पशूनामुदरस्थानमठस्त्वैव ऊर्ध्वं पुरोडासारूपमत्र स्थापितवान् भवति । किंच वपाश्लेदेन मत्

१. त.ति-तादृशेन । २-२. त-घृतवत् मध्वतं त्वं महणाहम्; ति-घृतवत् घृतस्त्वं मत्-
नार्यम् । ३ नि-हवि शब्दात् । ४ ति-ईदृश ।

वत्साहोमः]

पशोश्चिद्रं उत् पिहितं भवति ॥ उत्तरदेशे हृदयादिहविः पचन्तं शमितारं प्रति प्रथममन्त्रमुत्पादयति—

“पृषदाज्यस्योपहृत्य त्रिः पृच्छति शृतम् इवीः३ शमितरिति त्रिपत्या हि देवाः” (तैसं ६.३.१०)

इति । पृषदाज्यस्य पात्रगतस्यांशं सूत्रेणोपहृत्य पृथक् स्वीकृत्य मन्त्रेण त्रिः पृच्छेत् । शृतं पक्वम् । प्लुतिः

प्रथार्था । त्रिरुक्तं सत्यमिति बुद्धिर्भेदं ते त्रिपत्याः ॥ स्पतिरेकमुखेणोत्तरविधिमुखयति—“योऽशृतम्

शृतमाह स पनसा” (तैसं ६.३.१०) इति । युज्यत इति शेषः । तस्माच्छृते सत्युत्तरं त्रयादिति विधिः । ५

अत्र सूत्रम्—“अथ प्रतिप्रत्यावा १-पृषदाज्यं विहृत्य २-जुह्वां समानीयान्तरेण चात्वालोरकराबुद्गुह्य-

निष्क्रम्य पृच्छति शृतम् इवीः३ शमितरिति । शमितैव उत्तरतो हृदयशूलं धारयन्तिष्ठति स शृतमिति

प्रत्याह । तं तथैव द्वितीयमुत्क्रम्य पृच्छति । तं तथैवेतरः प्रत्याह । तं तथैव तृतीयमुत्क्रम्य पृच्छति तं तथैवेतरः

प्रत्याह” (वौश्री ४.८) इति ॥ अत्र ‘सं ते मनसा मनः’ इत्यस्य मन्त्रस्यायमुपेक्षपाभिधारणं

विधत्ते—“प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत् पृषदाज्यं पशोः खलु वा आलब्धस्य हृदयमात्माऽभि समेति २०

यत् पृषदाज्येन हृदयमभिधारयत्यात्मज्ञेव पशूनां प्राणापानौ दधाति” (तैसं ६.३.१०) इति ॥ अभि-

समेति आभिमुख्येनाऽऽत्मा ३ हृदयदेशमागच्छति ॥ अथ ब्रह्मनामकस्य शाखावदानाधारत्वेन विधत्ते—

“पशुना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेऽमन्यन्त मनुष्या मोऽन्वाभविव्यन्तीति तस्य शिरदिच्छ्वा मेधं

प्राक्षारयन्तस्य प्रक्षोऽभवत् तत् प्रक्षस्य प्रक्षत्वं यत् ब्रह्मशाखोत्तरवर्हिर्भवति समेधस्यैव पशोरव द्यति”

(तैसं ६.३.१०) इति । पशुना सह स्वर्गं गच्छन्तो देवा मनुष्याणां स्वैः सहागमनं मा भूदित्यभिप्रेत्य २५

वद्वारयितुं पशोः शिरदिच्छ्वा मेधं रसं प्राक्षारयन्नलावयन् । स रसो भूमौ पतित्वा ब्रह्मबृक्षोऽभवत् ।

तस्मात् ‘प्राक्षारणादुत्पन्नस्य ब्रह्मनाम संपन्नम् । तच्छाखा वर्हिद ऊर्ध्वम् १भवत्स्यापनादुत्तरवर्हिरित्युच्यते ।

तदवस्थापनेन सरसस्यैव पशोर्हविरवत्तं भवति । अत्र सूत्रम्—“जुहूपभृतोर्हिरण्यशकलमवधाय वर्हिपि

ब्रह्मशाखायामवदानान्यवद्यम् संप्रेष्यति । मनोतायै हवियोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति । हृदयस्याग्नेवद्यत्यय

जिह्वाया अथ वक्षसो *याथाकामितरेयाम् । मध्यतो गुदस्यावद्यतित्युक्तम्” (आपश्री ०.२.३.१२- २०-

७.२.४.३) इति । पक्वस्य हृदयादिहविय आहवनीयं प्रत्यानयने मार्गविशेषं विधत्ते—“पशुं वै हियमाणम्

रक्षारस्यन्नु.सञ्चन्तेऽन्तरा यूपं चाऽऽहवनीयं.च इरति.रक्षसामपहत्यै” (तैसं ६.३.१०) इति । अनुसञ्चन्ते

अनुगच्छन्ति । पृषदाऽऽहवनीयस्य च रक्षोघातित्वात् तयोरन्तराले भयं नास्ति ॥ होतारंप्रति प्रैषमन्त्रमुत्पाद-

यति—“पशोर्वा आलब्धस्य मनोऽप क्रामति मनोतायै हवियोऽवदीयमानस्यानु-ब्रूहीत्याह मन पवास्याव

रूपे” (तैसं ६.३.१०) इति । अभिदेवता मनोता । “त्वम् शप्ते प्रथमो मनोता” (तैत्रा ३.६.१०) इति २५

मन्त्राभ्यानात् । मनस्यूता संबद्धेति मनोता ॥ संख्याविशिष्टान्यवदानानि विधत्ते—“एकादशावदानान्यव

द्यति दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तस्याव द्यति” (तैसं ६.३.१०) इति । नाभि-

सहितानि दश छिद्राणि प्राणा देह आत्माऽत एकादशसंख्यया कृत्स्नोऽपि पशुरवतो भवति । तान्येका-

दशाहानि सूत्रेऽभिहितानि—“हृदयं जिह्वा वक्षो यकृत् वृष्यौ सन्यं दोरुभे पार्श्वे दक्षिणा श्रोणिर्गुद-

तृतीयमिति दैवतानि” (आपश्री ७.२.२.६) इति ॥ क्रमं विधत्ते—“हृदयस्याग्नेऽव द्यत्यय जिह्वाया ३०-

२-२. क-पृषदाज्यस्योपहृत्य; (वौश्रीसूत्रे ‘पृषदाज्यं विहृत्य’); ३. क.सं.म२-‘मुख्येन जीवात्मा ४. छ. आ.हा-क्षरणाहु’ । ५. आ.क.हा-‘स्थापनात् । * [आपश्रीसूत्रे-‘याथाकामीतरेयाम्’] ।

अथ वक्षसो यद्वै हृदयेनाभिगच्छति तज्जिह्वया वदति यज्जिह्वया वदति तदुरसोऽधि निर्वदत्येतद् पशो-
यंयापूर्वम्” (तैस ६.३.१०) इति । लोकं प्रथमं हृदयेन यज्जिह्वीति तत्पश्चाज्जिह्वया वदति । पुनरपि
तदेव ति श्लेषेणोच्चध्वनिना यदा वदति तदानीमुरस उर्ध्वदेशगतवलेन वदति । तस्मान् हृदयेयादीना-
‘त्रयाणामना क्रमेणावयेत्’ । एतदेव ‘त्रमावदान पशोरङ्गेषु’ यथापूर्वं भवति । यथा लोकैऽभिवदन-
५५ न्यवहारं पूर्वं प्रवृत्तस्तथैव भवति ॥ ‘उत्तरेष्वष्टस्वङ्गेषु हृदयादिवत् प्रभवत्तं त्रम वारयति—’ यत्स्यैवम-
दाय यथाकाममुत्तरेषामव दति यथापूर्वमेवास्य पशोरवत् भवति ” (तैस ६.३.१०) इति । उक्त-
प्रकारेण यस्य पशोर्हृदयादीनि श्रीयद्भान्वयद्यायोत्तरेषामेच्छिक्रममेऽपि पूर्वं हृदयाद्यङ्गं यथा न दोषकारि
तथैत्रोत्तरमपि भवति ॥ एकादशस्वङ्गेषु शुद्धकाण्डरूपमङ्गमुत्तममप्यमाधमभागौछेद्या विभक्त्यं त्रिषु तेषु
भागेषु मध्यमोत्तमभागयोर्विकल्पेनावदानं विधत्ते—“ मध्यतो शुद्धस्याव दति मध्यतो हि प्राण उच्यते-
२०० स्याव दत्युत्तमो हि प्राणो यदीतर यदीतरमुमयमेवाजामि ” (तैस ६.३.१०) इति । प्राणवासुमंसेमद्ये
वर्तते, स्वयं जीवन्हेतुत्वाच्चधुरानिषु सर्वेषुत्तमश्च । अतो यदीतर मध्यमभागं स्वीकुर्यात्, यदीतरमुत्तम-
भागं तदुभयमपि जातिवृत्तं भवति, किं एतानालस्य दोषरहितमित्यर्थं ॥ हृदयाद्यवदानानि प्रदासति—
“ जायमानो वै ब्राह्मणं स्त्रिमङ्गणवा जायते ब्रह्मचर्येणं क्रुपिभ्यो यज्ञेन देवेभ्य प्रत्या पितृभ्य एष वा
अङ्गो य पुत्री यद्वा ब्रह्मचारिवासी तदवदानैरेवाव द्यते तदवदानानामवदानत्वम् ” (तैस ६.३.१०)
इति । ब्रह्मचर्येण वेदाभ्यासेन, ब्रह्मचारित्वेन गुरुगृहे वसतीति ब्रह्मचारिवासी ॥ वेदाभ्यासादिभिरपा-
कर्त्तव्यं ‘यज्ञं तत्’ हृदयाद्यवदानैरेवापात्रोति । क्रणमवद्वयत् एभिरित्यवदानत्वम् ॥ स्विकृत्य द्यं
भ्यङ्गायदानं विधत्ते—“ देवासुरा मयत्ता आसन् तं देवा अग्निमुद्वन् स्वया धीरेणापुत्रानभिभवामेति
मोऽप्रवीद्वर वृणै पशोरद्वारमुद्वरा इति स एतमुद्वारमुद्वरत् दो पूर्वाधेन्यं गुहं मयत्त श्रोणि जघनाधेन्यं
ततोऽदेवा अभवेन् पराऽसुरा यत् श्यङ्गाणां समव दति भ्रातृयामिनृचै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृयो
२०१ भवति ” (तैस ६.३.१०) इति ॥ उद्वारमुद्वरं धियमाणमुत्तम भागमुद्वरं स्वीकरवाणि । पशो
पूर्वाधेन्यं संवन्धिं दोर्हंस्त्वम् । मयत्त एतुमायभागसंवन्धिं रुदम् । अपराधेन्यं संवन्धिनीं श्रोणिम् ॥
वम्रगतिं विधत्ते—“ अक्षययाऽव दति तस्मादक्षयया पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिपित्यै ” (तैस
६.३.१०) इति । गवाद्य शयनकालेऽङ्गानि पाठानक्षय्या’ वम्रवेनावस्थापयन्ति । अत्र वम्रगतिः सुत्रं
दर्शिता—“ दक्षिणं दो. सव्या श्रोणिर्गुदरुनीयमिति सौविद्वृष्टानि ” (आपश्रौ ०.२२.६) इति ॥
२५५ विधत्ते—“ मेदसा सुचौ प्रोणोति मेदोरुपा वै पशवो रूपमेव पशुषु दधाति ” (तैस ६.३.११)
इति । ‘जीर्णपटमदसा हृदयवद्वेनं मेदु । सुचौ’ जुहुपमृष्टी । ‘उभय मेदसाऽऽच्छादयेत्’ । सति
मेदोषाहुत्ये पशवो रूपवन्तो भवन्ति ॥ अत्र कंचिद्विद्वेषोप विधत्ते—“ दृषन्नवघाय प्रोणोति रसो वा एषं
पन्नां यद् रममेव पशुषु दधाति ” (तैस ६.३.११) इति । स्पृशयेत्तं मासेन सह एकं उरमुच्यते ।
तस्मिंङ्गले मेद प्रक्षिप्य तेनाऽऽच्छादयेत् ॥

३६
३० ६-६. आ ५-त्रयाणामेवाक्रमेण’, ७ इ.उ पा.भा-कमादानम् । ८. इ.उ पा.भा-पुच्छात्पूर्वम् ।
९. आ क.हा-उपारेणङ्गेषु । १०-१० इ.उ.पा.भा-तत्राणम् । ११ मर-‘अक्षयया’ नास्ति । १२. पा.
भा-‘उर्ध्वपश्यात्’ । १.३.१३-१३. इ.उ.पा.भा-हा-उभयमेवाऽऽच्छादयेत्, १. क-हृदयमेदसाऽऽच्छादयेत् ।

वसाहोमः]

प्राणो अङ्गेअङ्गे नि देध्यदैन्द्रोऽपानो अङ्गेअङ्गे वि वोभुवदेवं स्वष्टभूरिं ते स२समेतु
विपुरुषा यत् सलक्ष्माणो भवथ देवता यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरौ मदन्तु
प्राण इति प्र-अनः । अङ्गेअङ्गे इत्येङ्गे-अङ्गे । नीति । देव्यत् । ऐन्द्रः । अपान इत्यप-अनः ।
अङ्गेअङ्गे इत्येङ्गे-अङ्गे । नीति । वोभुवत् । देवं । स्वष्टः । भूरिं । ते । स२समिति सं-सम् ।
एतु । विपुरुषां इति विपु-रूपाः । यत् । सलक्ष्माण इति स-लक्ष्माणः । भवथ । ५
देवत्रेति देव-प्रा । यन्तम् । अवसे । सखायः । अन्विति । त्वा । माता । पितरः । मदन्तु ।

पशोरवदानानि संमृशति— ' ऐन्द्रः प्राणः ' इत्यनुष्टुभा पदपदया ॥ इन्द्रः ईश्वरः शारीर
आत्मा तस्यायम् । ऐन्द्रः प्राणः । " ऐन्द्रः खलु वै देवतया " (तैसं ६-३-११) इति ब्राह्मणम् ।
स अस्य पशोः अङ्गेअङ्गे सर्वेष्ववयवेषु नि देव्यत् नियमेनात्यर्थं ध्रियतां तिष्ठत्वित्यर्थः ।
ऐन्द्रत्वादेव । धीङ् आधारे । यद्बुलुगन्ताहेट् (पा २-४-७४) । " लेटोऽडाटौ " (पा ३-४-९४) १०
इत्यङागमः । " नाम्यस्तस्याचि पिति सार्वावातुके " (पा ७-३-८७) इति गुणाभावः अलघुप-
धस्यापि बहुल्यचनात् (पा ७-३-८७ वा १) । यद्वा—लटः शत्रादेशः (पा ३-२-१२४) ।
अस्त्विति शेषः । यद्वा—विकरणव्यन्ययेन शः (पा ३-१-८५) । " एरनेकाचः " (पा
६-४-८२) इति यणादेशः । " इतश्च लोपः " (पा ३-४-९७) । प्राणशब्द उक्तस्वरः
(पा ६-२-१४४) । " अङ्ग इत्यादौ च " (पा ६-१-११९) इति संहितायां प्रकृतिभावः । १५
आङ्गण्डितस्य (पा ८-१-२) , " अनुदात्तं च " (पा ८-१-३) इत्यनुदात्तायम् । " धन्ति
वा एतत् पशुं यत् संज्ञपयन्ति " (तैसं ६-३-११) इत्यादि ब्राह्मणम् । अपानः अघ्नोऽस्ति-
र्वायुः, सोऽय्यैन्द्रः । " ऐन्द्रोऽपानः " (तैसं ६-३-११) इति च ब्राह्मणम् । सः अङ्गेअङ्गे
अस्य पशोः वि वोभुवत् अत्यर्थं विभवत् तिष्ठत्विति यावत् । भवतेयद्बुलुगन्तात् (पा
२-३-७४) लेडादि सर्वं पूर्ववत् । " भूसुवोस्तिङि " (पा ७-३-८८) इति हि यद्बुलुगन्ते २०

ऐन्द्र इति ॥ कल्पः— अथ पशोरवदानानि संमृशत्यैन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे नि देध्यदैन्द्रोऽ-
पानो अङ्गेअङ्गे वि वोभुवदेवं स्वष्टभूरिं ते स२समेतु विपुरुषा यत्सलक्ष्माणो भवथ । देवता यन्तमवसे
सखायोऽनु त्वा माता पितरौ मदन्त्विति " (वौश्री ४-९) इति । इन्द्रदेवताकः प्राणः अस्य
पशोस्त्रिंस्तस्मिन्स्त्रिंस्तस्मिन् हृदयाद्यङ्गे नि देव्यत् नितरां धीयतां स्थाप्यताम् । तद्वत् अपानः अपि वि
वोभुवत् विदोषेण भवन् १५ । हे देव स्वष्टः, एते त्वयानुग्रहेण मूरि सर्वमङ्गजातं संसमेतु हेन्द्रनेन २५
विश्लिष्टमपि समयेतं भवतु । हे हृदयाद्यवयवाः, यूयं विपुरुषा विलक्षणरूपा अपि सलक्ष्माणः इविष्ट्वेन
समानलक्ष्माणः भवथ । यत् यत्मात् पूर्वं विपुरुषा तस्मादित ऊर्ध्वं सलक्ष्मणत्वं संपादनीयम् ।
हे पशो, देवघ्रा देवेषु यन्तं गच्छन्तं त्वां सखायः इतरे पशवः माता पितरश्च अनु मदन्तु ।
किमर्थम् ? अवसे त्वन्मुखेन इवर्गमापया स्वबुद्धं सर्वमवितुम् ।

५. तं.ति-तुल्य । ६. तं.ति-नियमेनात्यन्तम् । १५. शत्रादेशे । अभ्यस्तानामादिः (पा ३-९-१८६) इति आद्युदात्तत्वं प्रसज्येतेति विन्यमिदं व्याख्यानम् ।]

१४. क.तं.म२-तिष्ठतु । १५. इ.उ.पा.मां-हेदचे । १६. आ.क-समानलक्षणम् । १७. आं. क.हा-सर्वं सेवितुम् ।

[वसाहोमः

नास्ति^१ । पूर्ववदपानशब्दोऽपि याथादिस्वरेणान्तोदात्त (पा ६२.१४४) । एष प्राणापान-
वत्त्व पशो सपाद्यते^२ । तेन सर्वेऽपि पशवः प्राणापानवन्त कृता भवन्ति । “ प्राणापानावेव
पशुषु पधाति ” (तैस ६३.११) इति ब्राह्मणम् । हे देव त्वष्टः । पादादित्वात् प्रथम न
निहन्यते । “ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ” (पा ८१.७३) इति तस्याविद्यमानत्व-
५ निषेधात् द्वितीय निहन्यत एव । भूरि सर्वं ससम् एतु सगच्छताम् । ते त्वत्त एव प्रसादादिति
यावत् । “ त्वाष्ट्रा हि देवतया पशवः ” (तैस ६३.११) इति ब्राह्मणम् ।

- एतदुक्तं भवति—“यद्विकर्तने पञ्चङ्ग मिच्छिन्नमग्निष्ट” तस्य त्वया आर्द्रतया एकी-
कार्यमिति । एव हि कृत्स्नेन पशुना याग कृतो भवति । “ प्रसमुपोद पादपूर्णे ” (पा
८१.६) इति समो द्विवचनम् । “ अनुदात्त च ” (पा ८१.३) इति द्वितीयस्थानुदात्तत्वम् ।
१० किंच—हे पशो, सर्वेऽपि यूय विपुरूपा नानारूपा अतुल्यस्वरूपा अपि सन्त इदानीं
सलक्ष्माण समानलक्षणा हवीरूपेण वाऽऽदानरूपेण वा देवान् गच्छन्त तुल्यस्वरूपा यत्
यस्मात् भयम् । तत्र खलु हविष्ट्यापत्तौ सर्वेऽपि युष्मत्सन्निधेः पशो जालभेदात् हवि-
स्वरूपाः सपद्यन्ते । “ समानस्य छन्दसि ” (पा ६.३.८४) इति समात्रः । यद्वा—सह
लक्ष्मणा वर्तन्त इति सलक्ष्माण, “सलक्ष्णोपेता..हविष्ट्वापस्या सर्वेऽपि यूय भयम् । “ योप-
१५ सर्जनस्य ” (पा ६.३.८२) इति सहस्य समात्रः । “ अदुपदेशात् ” (पा ६.१.१८६)
इति लसार्थात्तुकानुदात्तत्वम् । “ विपुरूपा ह्येते सन्त सलक्ष्माणः एतर्हि भवन्ति ” (तैस
६.३.११) इति ब्राह्मणम् । तस्मात् देवत्रा यन्त देवान् गच्छन्तम् । “ देवमनुष्यपुरुष ”
(पा ५.४.५६) इति त्राप्रत्ययः । सखाय समानस्थाना बन्धव । “ समाने ह्य स
चोदात्तः ” (उ ५.८६) इति इणप्रत्ययः । ते च मातरश्च पितरश्च त्वाम् अनुमदन्तु
२० अनुमन्यन्ताम् अनुमोदन्ताम् इति यावत् । अहो ! अयमस्मात्सन्धी पशुर्हिवीरूपमापन्नो देवारतर्प-
यितु याति, तत स्वयमपि देवो भविता । ततो वयमपि देवीभूय तेन सह स्वर्गं मोदितास्महे ।
तत सर्वं कुलमनुगृहीत भविष्यतीति । तदेवाह—असौ रक्षणाय तत्र चामनश्च तृप्यर्थं वा ।
अवतिर्हि वृत्तौ च पद्यते । तस्मादसुन् (उ ६.३.८) । “ अनुमतमैत्रेण मात्रा पित्रा सुवर्गं
लोकं गमयति ” (तैस ६.३.११) इति च ब्राह्मणम् । मदी हर्षं देवादिक्, विकरणव्यत्ययेन
२५ शप् (पा ३.१.८५) ॥

*[६. ' यथो वा ' (पा ७.३.१४) इति सूत्रे निक्ती- ' भूयवो ' इति-गुणनियेषो यन्तुकि
नास्ति ' इति । ' देव्यन् ' इत्यनेव ' बोमुवत् ' इत्यपि ' नाभ्यस्तस्याधि ' (पा ७.३.८७) इत्यनेनैव
गुणाभाव इति महभास्कराचार्यैरभिप्रेयते इति प्रतिभाति ।] ७. ति-संपद्यते । ८ मै-तस्याविद्यमानत्वम् ।
९-९. ५-यद्विकर्तव्ये (?) पशुहर्षं विशिष्टम्, तं-यद्विकर्तितव्यं पशुहर्षं विशिष्टम्, ति-यद्विकर्तितव्ये
३० पशुहर्षं विशिष्टम् । १० त-वाऽऽदानम् । ११ त-सर्वलक्ष्णोपेता ।

श्रीरस्यग्निस्त्वा श्रीणात्वापः समरिणन् वार्तस्य (१)
त्वा ध्रज्यै पूष्णो र२ह्या अपामोषधीना२ रोहिष्यै

श्रीः । असि । अग्निः । त्वा । श्रीणात् । आपः । समिति । अरिणन् । वार्तस्य (१) । त्वा ।
ध्रज्यै । पूष्णः । र२ह्यै । अपाम् । ओषधीनाम् । रोहिष्यै ।

“पाश्चैन होमार्था वसां प्रयौति” — ‘श्रीरसि’ इति ॥ श्रीः श्रयणीया पचनीया ५

असि हे वसे । पक्वं हि हूयते । आलोडनजन्मा विशेषः पाकः । श्रीञ् पाके क्रैयादिकः ।
तस्मात् संपदादिलक्षणः कर्मणि क्विप् (पा ३.३.१०८ वा ९) । यत् एवं तस्मात् अग्निः
एव स्वयमागत्य त्वां श्रीणात् पाकविशेषशालिनीं करोतु, यः सर्वस्य पाकहेतुरिति
भावः । किञ्च—तथा क्रियमाणां त्वाम् आपः समरिणन् संगच्छन्तु त्वा मा मुचन्
मा शोषं गमन् इति । री गतिरेषणयोः क्रैयादिकः उदात्तेत् षादिः । तस्मात् १०

“छन्दसि छुड्छड्छिटः” (पा ३.४.६) इति छड् । “वादीनां हस्त्रः” (पा ७.३.८०)
इति हस्त्रत्वम् । “श्राम्यस्तयोरत्तः” (पा ६.४.११२) इत्याकारलोपः । अद्भिः संगतायां
मयि के गुणाः ? इति चेदाह—वातस्य त्वा ध्रज्यै गमनाय । अशुष्कायां हि त्वपि याग-
निर्वृत्या वातो गच्छति “सदागतिर्भवतीत्यर्थः । तरमाद्वातस्य ध्रज्यै त्वामापः समरिणन् इति ।
ध्रज ध्रजि गतौ । तस्मात् “इन् सर्वधातुभ्यः” (उ ५.६७) इति इन्प्रत्ययः । किञ्च पूष्णः १५

आदित्यस्य र२ह्यै रंहणाय उदयाय । रहि गतौ । इदित्वाञ्चुम् (पा ७.१.५८) । पूर्ववत्
इन्प्रत्ययः (उ ५.६७) । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा ६.१.१६१) पूष्णो विभक्तिरुदात्ता । किञ्च
अपां च ओषधीनां च रसं रोहिष्यै रोहणाय उत्पत्तये । “प्रथं रोहिष्यै अव्ययिष्यै” (पा
३.४.१०) इति निपात्यते । तरमाद्वातादिप्रवृत्तये अग्निस्त्वां श्रीणात् आपश्च त्वां समरिणन्
इति । “ऊडिदम्” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना अद्भ्यो विभक्तिरुदात्ता । ओषधिशब्दो २०

दासीभारादित्वादाच्चुदात्तः (पा ६.२.४२) । “पाश्चैन वसाहोमं प्रयौति मथ्यं वा एतत्
पश्याम्” (तैसं ६.३.११) इत्यादि ब्राह्मणम् । यद्वा—श्रीः श्रयणीया पाश्चैन मिश्रचित-
व्यासि । “क्विव्यचि” (उ २.२५) इत्यादिना श्रयतेः क्विपि दीर्घत्वम् । तस्मादा-
ह्वनीयोऽग्निस्त्वां श्रीणात् सेवतां भक्षयतु । श्रयतेर्व्यययेन श्राप्रत्ययः (पा ३.१.८१, ८५),

श्रीरिति ॥ यौघायनः—“अथ दक्षिणेन पाश्चैन वसाहोमं प्रयौति कुन्वतः श्रीरस्यग्निस्त्वा
श्रीणात्वापः समरिणन् वातस्य त्वा ध्रज्यै पूष्णो र२ह्या अपामोषधीना२ रोहिष्या इति” (यौश्री ४.९) २५
इति । आपस्तम्बः—“श्रीरसिति पाश्चैन वसाहोमं प्रयौति । वातस्य त्वा ध्रज्या इति तैनेवापि दधाति”

१२. पं—पाश्चैन नास्ति । १३. मै—प्रयौति इत्यस्यानन्तरम् आलोडयति । १४. तं.
इति—सतां गतिर् ।

घृतं घृतपावानः पित्रु वसां नसापावानः पित्रान्तरिक्षस्य
हविरसि स्वाहा त्साऽन्तरिक्षाय

पुनम् । घृतपावान इति घृत-पावान । पित्रु । वसाम् । नसापावान इति वसा-पावान् ।
पित्रु । अन्तरिक्षस्य । हवि । अमि । स्वाहा । त्वा । अन्तरिक्षाय ।

- ५ धाताश्च टीघनम् । आपश्च समरिणन् त्वय्येकीभन्तु । मा मुचन्नित्येयमर्थं त्वा मिश्रयामीति शेष,
पुनश्च त्वाशब्दश्चते । एव क्रियमाण क गुणा लोऽस्य ? इत्याह—'वातस्य' इत्यादि ॥ सुबोधम् ॥
वसा जुहोति—'घृतम्' इति ॥ ह 'घृतपावान घृतस्य पातारो देवा, यूयं घृत
प्रमागतं पित्रु । ह 'वसापावान वसाया पातार' यूयमपि 'वसा' पित्रु । पित्रु "आतो
मनिन्" (पा ३२७४) इत्यादिना वनिपू । ह वने, त्वम् 'अन्तरिक्षस्य अन्तरिक्षामिनो
१० देवगणस्य 'हवि' असि । यस्माद् य तस्मात् अन्तरिक्षाय त्वा स्वाहाकरोमीति शेष ।

(आपथो ७ २५ ४-५) इति ॥ मासपाकभाण्डे स्थित स्नंहात्मको द्रवविधयो वसा । सा च हृत इति
हामशब्दाभिधेया । पार्श्वशब्देन तत्रत्यमस्थि विवक्षितं, तस्यास्थनोऽग्रभाग स्यू कुम्बदाब्दाभिधेयं ।
तत्र वसारूपं हामद्रव्यं मात्र गृह्यते प्रथैत्यालोडयेदिति वीघायनशाक्याथं । मन्त्रार्थस्तु—'हं वसे, श्री
'अमि आश्रयणावांसि तस्माद्वाइवयीय' धमि त्वा 'श्रीणातु आश्रयतु स्वीकरोतु । 'आप च त्वा

- १५ 'समरिणन् सम्यक् प्राप्नुवन्तु तत्र शोपा मा भूत् । हे वसे, स्वामपिदुभ्रामि । किमर्थम् ? 'वातस्य
'भ्रु' वायोर्गतये । 'पू' 'हं' आदित्यस्य गतये । अस्म्यन्धिनीनाम् 'भो'पपीता 'राहित्यै
प्रराहार्यम् । स्वधि विधानेन सुरक्षितायां त्वदीयहोममुकृतेन वायुगमनादिरूपो जगदस्यवहारः 'सुरियतो
भवतीति स्तूयते ॥ आडाडन विधत्ते—'पार्थेन वसाहोम प्र योति मय्यं वा एतत् पदानां यत्वाथं' रस
एव पदाना यद्वासा यत् पार्थेन वसाहोम प्र योति मय्यत एव पदाना रस दधाति " (तैस ६ ३-११)
२० इति । भवदानसमर्पणमन्त्रस्य पूर्वभागे श्रुत 'ऐन्द्र' इत्यसौ तद्वितो देवतावाचीत्याह—'घ्नन्ति वा
एतत् पन् यत्सद्यपयन्त्येन्द्र खलु वै देवतया प्राण ऐन्द्रोऽपान ऐन्द्र प्राणा अन्नेमन्ने नि देव्यदित्याह
प्राणापानावेव पशुषु दधाति " (तैस ६ ३-११) इति । सद्यपन् "हनन, तत्" गलनिरोधनाद्यु
घातन संपद्यते । तनापत्रवर्णापनीतयो प्राणापानयो पुन स्थापन कर्तव्यम् ॥ द्वितीयभागे त्वष्टुस्यदभि
प्रायसाह—'देव त्वष्टुर्नि ते सः समेदित्याह त्वाष्टु हि देवतया पशत " (तैस ६ ३-११) इति ।
२५ तृतीयभागे हृदयाकारेण बलक्षण्य हविर्हृदेन सालक्षण्य च प्रतिबन्धित्याह—'विपुरुषा यत् सलक्ष्मणो
भवथेत्वाह निपुरुषा षोते सन्त सलक्ष्मण एतर्हि भगन्ति " (तैस ६ ३-११) इति ॥ चतुर्थभागेऽनु
मदन्तुत इत्थाभिप्रायसाह—'देव्या भन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मर्दान्तवत्याहानु
मवमवैन मात्रा पित्रा सुवर्गं लोक गमयति " (तैस ६ ३-११) इति । 'श्रीरसि', 'वातस्य त्वा'
इत्येतौ मन्त्रानुषोक्तौ ॥

- ३० घृतमिति ॥ वीघायन — " सोऽर्थेचं वाज्यायै वसाहोम जुहोति ध्रुव घृतपावान पिबत वसां
वसानागान विवक्तान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा त्वान्तरिक्षाय स्वाहेति । वषट्कृते हवितुर्होत्येतस्य होमस्तु

वसाहोमः]

दिशः प्रदिशं आदिशो विदिश उदिशः

स्वाहा दिग्भ्यां नमो दिग्भ्यः ॥ १० ॥

[वातस्थाष्टाविंशतिश्च]

दिशः । प्रदिश इति प्र-दिशः । आदिश इत्या-दिशः । विदिश इति वि-दिशः । उदिश इत्यु-दिशः । स्वाहा । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः । नमः । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः ॥ १० ॥

[मैसं १-२-१७; कासं ३-७; कपितं २-१४; वासं ६-१८-२०]

वसाहोमोद्रेकेण दिशो जुहोति, दिग्भ्यो जुहोति— 'दिशः प्रदिशः' इति ॥ यद्यप्येकैव नित्या सर्वगता दिक् तथाप्युपाधिभेदेन सा भिद्यते । यथा—यत्रादित्य उदेति सा प्राची, यत्रास्तमेति सा प्रतीची, यत्र ^{१५}दृश्यमानो गच्छति सा दक्षिणा, यत्रादृश्यमानो गच्छति सोदीची, अवागता अधरा । उद्रता ऊर्ध्वत्यादि । तत्र दिक्शब्देनाविशेषात् सर्वासां ग्रहणम् । प्रदिगा- १०.
दयस्तु शब्दा विशेषवचनाः । 'याः' इति चाध्याहिते । अयमर्थः—प्रदिगादिविशेषभिन्ना याः १५.
दिशः ताम्यो दिग्भ्यः स्वाहा स्वाहुतोऽयं वसाशेषोऽस्तु, नमश्चास्तु ताम्यो दिग्भ्यः । अत्र प्रधानभूताः दिशः प्राच्यादयः १ प्रदिशः । आस्थिता दिशः १ आदिशः, या जन्तुभिरास्थीयन्ते । आगता वा अपोदिशो मध्यदिशश्च । विगता विविधस्वभावा वा दिशो १ विदिशः । ताः पुनर्दक्षिणपूर्वादयः कोणदिशः । उद्रता दिशः १ उदिशः ऊर्ध्वदिशः । सर्वत्र "परादिश्वन्दसि १५.
बहुलम्" (पा ६-२-१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—प्राधान्येन दिशन्तीति प्रदिशः । आगत्य दिशन्तीति आदिशः । विविधं दिशन्तीति विदिशः । ऊर्ध्वं दिशन्तीत्युदिशः । ऋत्विगा- दिना दिशोः किन् (पा ३-२-५९) । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) । ईदृशो या दिशस्ताम्यः १ स्वाहा १ नमः च १ दिग्भ्यः इति । "सावेकाचः" (पा ६-१-१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । "दिशो जुहोति दिश एव रसेनान्वित" (तैसं ६-३-११) इति ब्राह्मणम् । २०.

॥ इति तृतीये दशमोऽनुवाकः ॥

प्रतिप्रस्थाता वसाहोमोद्रेकेण दिशो जुहोति दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उदिशः स्वाहा दिग्भ्यो नमो दिग्भ्य इति " (औश्रौ ४-९) इति ॥ आपस्तम्बः— "याऽग्राया अर्धेण प्रतिप्रस्थाता वसाहोमे जुहोति घृतं घृतपावानः पिबतेति । उद्रेकेण दिशः प्रदिश इति प्रतिदिशं जुहोति मध्ये पश्यमेन । प्राञ्चमुत्तमं संस्थाप्य नमो दिग्भ्य इत्युपतिष्ठते " (आपश्रौ ७-२५-१०-१२) इति । उद्रेकः शेषः । हे १ घृतपावानः देवाः, २५.
अत्रत्यं १ घृतं १ पिबत । १ हे १ वसापावानः, इमां १ वसां १ पिबत । हे १ पशो, त्वमन्तरिक्षवासिनो देवगणस्य १ हविः १ असि अतोऽन्तरिक्षवासिने त्वां १ स्वाहा जुहोमि ॥ १ दिशः प्राच्यै दिशो स्वाहेति शेषः ।

१५. तं. ति. घं-प्रकाशमानः ।

१९-१९. आ. हा-एवमुत्तरत्र । २०. क-हे वसे ।

तैसं २९॥

[वसाहोमः

- प्रदिशः दक्षिणाय । एवमन्यथापि । पद्ये तु "मन्त्रे सर्वान्योः । द्विरेभ्यः । स्वाहा इति योज्यम् । मन्त्रा उपेक्षिता ॥ विधत्ते— "अर्घ्यं वसाहोम जुहोत्यसौ वा अर्घ्यं इयमर्घ्यं इमे एव रसेनानक्त दिवो जुहोति दिवा एव रसेनानक्तप्रथो दिग्भ्यं एवोर्जर रमभव रूपे ३३ (तैस ६३ ११) इति । याज्यायाः पूर्वोत्तरयोरर्घ्यं चो "अग्निमानिनौ देवा" धावापृथिव्याविति मध्ये होमिनोभे अपि रसेनाक्तं भवतः ।
- ५ उदकहोमेन दिग्देवतास्तुष्यन्ति । यजमानस्यापि दिशां सकादादधरसप्राप्तिर्भवति ॥ अवदानपूर्वकं ही प्रैपमन्त्रौ मैत्रावरुणं प्रत्युत्पादयति— "प्राणापानौ वा पृथौ पशाना यत् प्रपदाज्यं धानस्पत्या स्तुतु वै देवतया पशवो यत् प्रपदाज्यस्योपहस्याऽऽह धनस्पतयेऽनु इहि धनस्पतये प्रियेति प्राणापानान्वेत् पशुषु दधाति " (तैस ६३ ११) इति । प्रपदाज्यस्योपहृत्य पात्रगतं प्रपदाज्यं सुषेण ३३ जुहामवदायेत्यर्थं ३३ । प्रैपयोरयमर्थ— हे मैत्रावरुण, धनस्पतिदेवतायै स्वमनुग्रहि, पुरोनुवाक्यां पठ, ततो याज्यां पठितुं होतार २० धरयेति । एव सति धनस्पतिदेवतायेषु पशुषु प्रपदाज्यरूपौ प्राणापानौ दधाति ॥ अथेदार्थं तस्य तस्य हृदयाद्यज्ञस्यानामेकत्र समवधानीति विधत्ते— "अन्यस्यान्यस्य समवत्तत् समवयति तस्माद्धानारूपा पशवः " (तैस ६३ ११) इति । समवत्तमवत्तशोपम् । अवदेयानामद्धानां बहुविधप्रगत्य होमत्प्रत्या पशवोऽपि बहुविधा । संश्लेषवदानेषु मांसनिःसृतजलेनोपसेचनं विधत्ते— "यृष्णोपं सिञ्चति रसो वा ०३ एष पशूनां यक्ष रसमेव पशुषु दधाति " (तैस ६३ ११) इति । इति शेषव्येष्टामासस्य भक्षणायदो- २५ पाहानं होतुर्विधत्ते— "इदामुप ह्यते पशवो वा इडा पशूनेवोप ह्यते चतुरप ह्यते चतुष्पादो हि पशवः " (तैस ६३ ११) इति ॥ इदादेवताया गोस्पृशत् ३३ "पशवो वा इडा" ३३ (तैस २-६-८) इदं पुत्रम् । यथायेतत्तच्चोदकोदेव प्रांसं तथाऽप्याघातवद्विष्टविकृतिवद्योतनाय ३३ पुनर्विधानम् ॥ अत्रेदावदाने मेदसोऽप- र्वतराभिधारणे विधातुं तदस्यतिरेकं निन्दति— "यं कामयेतापशु म्यादित्यमेदरकं तस्मा आ देप्यामेदोरूपा वै पशवो रूपेणैवं पशुभ्यो निर्भेज्यपशुरेव भवति " (तैस ६३ ११) इति । दिनघ- २० द्रवरहितं मासममेदस्त्वम् । एन यजमान पशूनां (शुभ्यो) निर्भेजति निरस्यति । "अतो यजमान पशुरहितो भवति" ॥ विधत्ते— "यं कामयेत पशुमास्स्यादिति मेदस्वत्तस्मा आ देप्यामेदोरूपा वै पशवो रूपेणैरासै पशूनाव रूपे पशुमानेव भवति " (तैस ६३ ११) इति । अत्र सूत्रम्— "मेदमोप- स्तीयं मेदसाऽभिधारयति " (आपश्रौ ७-२ ६३) इति । प्रपदाज्येनानूयाजहोमं विधत्ते— "प्रनापति- यं जमसृजत स आज्यं पुरभादेसृजत पशुं मथ्यतः प्रपदाज्यं पशान् तस्मादाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते पशूना २५ मथ्यतः प्रपदाज्येनानूयाजास्तस्मादेतन्निश्रममिव पश्चात् सृष्टः, हि " (तैस ६३ ११) इति ।
- यथा प्रथमसृष्टेनाऽऽज्येन प्रथमभाविनः प्रयाजा इज्यन्ते, तथा वा मथ्यतः सृष्टेन पशूना २५ मथ्यतो यजेत, तथा पश्चात् सृष्टेन प्रपदाज्येन पश्चाद्भाविनोऽनूयाजा यष्टव्या । यस्मादेकं द्रव्यं न पर्याप्तमिति शुद्धया पश्चाद्द्रव्यान्तरेण ३३ सहोत्पादितं तस्मादेतत्प्रपदाज्यं दधिमिश्रमेव योदकप्रसक्तम् ॥ त्रित्वसंख्यामपोद्य संख्यान्तरं विधत्ते— "एकादशानूयाजाञ् यजति दश वै पशो प्राणा आत्मैकादशो ३० यानानेव पशुस्त्वमनु यजति " (तैस ६३ ११) इति ॥ प्रपदाज्यं प्रांसति— "स्मिन्ति वा एतत्पशु यत् संज्ञपयन्ति प्राणापानौ स्तुतु वा पृथौ पशूना यत् प्रपदाज्यं यत् प्रपदाज्येनानूयाजान् यजति प्राणापानान्वेद पशुषु दधाति " (तैस ६३ ११) इति ॥
२१. इ उ पा भां हा- मन्त्रे । नास्ति । २२-२२. तं म२-अग्निमानिन्यौ, क-अग्निमानिन्यौ २३ देवौ । २३. तं-जुहामादाय । २४. इ उ त. पा. भां. म२ हा- इत्यर्थं नास्ति । २५-२५ आ हा- पशव इडा । २६. तं-विहृतिव्यववर्तनाय । २७-२७. इ उ पा भां- अतो यजमान पशुरहितो भवति नास्ति । २८. तं म२-मथ्यकाळे । २९. आ क पां-सहैतद्विहितम्, इ हा-सहैतद्विहितम् ।

वसाहोमः]

अत्र विनियोगप्रहः—

“ सं तेऽभिचार्यं हृदयमैन्द्रोऽवन्ताभिमर्शनम् ।

श्रीः पार्थेन वसां यौति वात पार्थावृत्ता वसा ॥ १ ॥

वृत्तं वसाहुतिः पङ्क्तिर्दिग्दोमा नम इत्यतः ।

दिश्युपस्थानमत्रैते मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ” ॥ २ ॥ इति ॥

अथ मीमांसा ॥ द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ पश्चार्थानुष्ठितैर्नास्ति पुरोडाश उपक्रिया ।

अस्ति वा विष्यभावाद्भो * इत्यवधार्यत्वतोऽप्यवत् ” ॥ (जैन्या १२-१-२) इति ॥

३०-अग्नीषोमीयस्य पशोर्यानि”३० चोदकप्राप्तानि प्रयाजादीन् प्रदान्यनुष्ठितानि. तैः पशुपुरोडाश उपकारो नास्ति । कुतः ? तदुपकारयोधकस्य विधेरभावात् । चोदकस्तु ‘ दर्शपूर्णमासवत् पशुरनुष्ठेयः ’ इत्येवंरूपत्वात्^{३१} पश्चादेव तदुपकारं बोधयति । ननु पशुपुरोडाशस्यापीष्टिविकृतित्वात् तत्रापि चोदकोऽस्तीति चेत् । बाधम् । अत एव भिन्नचोदकबलात् पुरोडाशोपकाराय प्रयाजाद्यङ्गानि पृथगनुष्ठेयानीति प्राप्ते द्रूमः । यद्यपि पश्वर्थैः पुरोडाशस्योपकार इत्येतादृशं शास्त्रं नास्ति तथाऽप्ययमुपकारोऽर्थैतः प्राप्तो न वारयितुं शक्यते । यथा प्रदीपस्य वेदिप्रकाशार्थं निर्मितस्वार्थसिद्धं मार्गप्रकाशकत्वमनिवार्यं तथा पशुत्तन्त्रमध्येऽनुष्ठीयमानस्य पुरोडाशस्य पश्वर्थैरङ्गोपकारः केन वार्येत । तस्मादश्वार्थैरुपकारः ॥

तत्रैवोक्तचिन्तितम्—

“ आज्यभागौ पुरोडाशे न स्वः स्तो वाऽस्य चोदकः ।

लुप्तस्ततो न तौ भवैर्^{३३} प्रयोगोदास्य लोपनात् ” ॥ (जैन्या १२-१-३) इति ॥

“ तौ न पशौ करोति ” (आपश्रौ ७-२०-८) इति निषेधाद्वाज्यभागयोः पसावभावेन पुरोडाशे प्रसन्नसिद्धिर्नास्ति । ततस्त्वौ विचार्यते । तत्र पुरोडाशं आज्यभागौ न स्व इति तावत् प्राप्तम् । कुतः ? पुरोडाशविषयस्य चोदकस्य लुप्तत्वात् । अन्यथा प्रयाजादीनामपि पुनरनुष्ठानापत्तेरिति प्राप्ते द्रूमः— ‘ न तावत्^{३१} पुरोडाशे चोदको लुप्यते चोद(वाध)काभावात् । पूर्वोक्तप्रसन्नसिद्धिस्तु प्रयोगवचनमेव बाधते न चोदकम् । अन्यथा प्रयाजादीनां पुरोडाशाद्भवाभावेन प्रसन्नसिद्धेरप्यवक्तव्यत्वात् । ननु^{३२} प्रयोगवाधेऽप्यज्यभागौ न स्व इति चेत् । न^{३३} । आज्यभागौ प्रति षाधिक्रियाः^{३४} प्रयोगसिद्धेरभावात् । ततः^{३५} प्रसन्नसिद्धाद्भविष्यप्रयोगस्यैव याधादवाधितेन प्रयोगवचनार्थेनाज्यभागानुष्ठाप्येते । यथा देवदत्ते यज्ञदत्तयानमारुहे देवदत्तयानं निवर्तयेत् न तु वखालंकारादि सद्दत्त्वात् ॥

*** जैमिनीयन्यायमालायां तु ‘ त्वयितस्त्वस्तु लोकावत् ’ ३०-३०. तं. म२-अग्नीषोमीयपशौ यानि ;

क-अग्नीषोमीयपशोर्यानि । ३१. तं-इत्येवंपरत्वात् । ३२. तं-प्रयोगोदास्य । ३३. क. हा-पुरोडाशांशे ।

३४. क. हा-प्रसन्नबाधेऽप्या ; (जैमिनीयन्यायमालायां तु-‘ प्रयोगवचनवाधेऽप्या ’) । ३५. इ. उ. पा. मां. हा-

‘ न ’ नास्ति । ३६. म२ प्रसन्नसिद्धे । ३७. इ. उ. पा. मां-प्रसिद्धसिद्धाङ्ग ; तं. म२-प्रसिद्धिसिद्धाङ्ग ; ३०-

क. हा-प्रसिद्धाङ्ग ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ प्रयाज्ञैकादशत्वादिविशेषविधिभिर्भुंते ।

पश्वाद्गौ सामिधेन्यादिविष्यन्तो नास्त्युनास्त्यसौ ॥

विशिष्टाङ्गविधौ नासौ चोदकस्याप्रवृत्तितः ।

५

लाघवाद्गुणमात्रस्य विधे सोऽस्त्यतिदेशतः ” ॥ (जैन्वा १०.३ १-२) इति ॥

अग्नीषोमीयपश्वावेकादश प्रयाजाः श्रुता, चातुर्मास्येषु नव प्रयाजा, वायव्यपशौ “ हिरण्यगर्भं ”

(तैसं ५.५ १) इत्याधारमन्त्र, इत्यादिविभुंतेषु पश्वादिषु प्राकृतेतिरुतंष्यता सामिधेन्यादिर्नास्ति ।

कुत ? संख्यामन्त्रादिगुणविशिष्टस्य प्रयाजावाराधनस्य प्रत्यक्षविधौ सत्युपदिष्टैर्वाङ्गेन निराकाङ्क्षे पश्वाद्गौ

चोदकस्याप्रवृत्तेरिति पूर्वं पक्षः । पश्वादिविधिस्तावदितिकर्तव्यतामाकाङ्क्षति । तत्र प्राकृताङ्गान्यतिविद्य

२० वा तदाकाङ्क्षा पूर्वार्था विधास्यमानान्यङ्गान्तराण्युपदिश्य वंति विवक्षाया बल्लप्तोपकारतया प्राकृताङ्गातिदेश

एव न्याय्यः । ततश्चातिदेशतः १० प्रासप्रयाजाद्यङ्गमनूद्य गुणमात्रविधौ लाघव भवति । गुणविशिष्टाङ्गविधौ

सु गौरवं स्यात् । तस्मात् सङ्ख्यानन्तरमन्त्रान्तराभ्यां पूर्वयो संख्यामन्त्रयोर्गोर्गोऽपि प्रयाजाधार-

सामिधेन्यादीतिकर्तव्यता प्राप्नोत्येतिदेशादिति ११ राङ्गान्तः ॥

दशमाध्यायस्य^{१०} सप्तमे पादे चिन्तितम्—

१५

“ पशुः कृत्स्नो हवि किंवा प्रत्यङ्ग हविरन्यता ।

आघश्रोदनया मैवमवदानपृथक्त्वत् । ” ॥ (जैन्वा १०.७ १) इति ॥

‘ अग्नीषोमीयं पशुमालभेत ’ इत्यत्र कृत्स्नस्य पशोरेकहविर्द्वं युक्तम् । कुत ? अग्नीषोमीय-

देवतां प्रति द्रव्यत्वेन पशोश्चोदितात्वात् । न हि हृदयाद्यङ्गं साश्नात् पशुर्भवतीति प्राप्ते मूम.—“ हृदय-

स्वामिऽवद्यस्य जिह्वाया अथ वक्षसः ” (तैसं ६.३.१०), “ श्रोणोरवद्यति पार्श्वोरव यति ”

२० (मृ सैसं ३.१०.३) इत्यादिना हृदयाद्यङ्गानामवदानानि पृथगान्तामन्ते । अवदान च हविर्द्वप्रयोजक

सस्कारः । पुरोडाशाद्गौ होतुमवधीयमानसवदर्शनात् । ^{११}‘ हवि शब्दश्च ’ कर्मणि द्युत्पत्त्या होमयोग्यं द्रव्य

युते । ^{१२}‘ पश्वाङ्गितोदना तु हृदयाद्यङ्गद्वारेण देवतासम्बन्धादुपपद्यते । तस्मात् प्रत्यङ्गं हविर्भेदः ।

- तत्रैवान्यचिन्तितम्—

“ एकेनाङ्गेन^{१५} सर्वेषां यद्वैकादशभिर्भुंति ।

२५

एकेन यागससिद्धेहविषा भेदतोऽङ्गिष्ठे ॥

एकादशभिरन्येषा परिसंख्या भवेद्यतः ।

न त्रिदोषी गत्यभावाद्दशोक्तेश्च सोषिता ” ॥ (जैन्वा १०.७ २-३) इति ॥

प्रत्यङ्गं हविर्भेदे स्थिते सति त्रेधा यागे संशयः । तद्यानिर्दिष्टविशेषेण येन केनाप्यङ्गेन याग

कन्येयः, तावदेव यागस्य ^{१६}‘ सिद्धेरित्येक पक्षः ’ । चोदितपश्वाङ्गत्वं परिगणितेषु हृदयादिषु, ^{१७}‘ अन्येषु

३०

३८ तं म२-प्राप्तं प्रया^१ । ३९. त-मिदान्तः । ४०. म२-तत्रैव । ४१ उ.क.प.भा हा-

हवि शब्दस्य । ४२. आ-कर्म^१ । ४३. त-पश्वादिचोदना । ४४ उ.पा.भा हा-एकेन तेन ।

४५ तं म२-सिद्धत्वादित्येकः । ४६ उ.पा.भा हा-‘ पक्ष ’ नास्ति । ४७. आ.क.हा-अङ्गेषु ।

वसाहोमः]

चांसशिरःप्रभृतिषु समानम् । ततो हृदयादिवदंसादीनां हविर्मेदंश्चोदवाद्यगमन्तरेण हृदयमानत्वंक्षणइविष्टव-
स्यापर्यवसानात् सर्वैरङ्गैर्याग इति द्वितीयः पक्षः । हृदयादिभिरेकादशभिरेवाङ्गैर्यागः कर्तव्यः । कुतः ?
अन्येषामंसादीनां परिसंख्यातत्वात् । कुतः ? चोदकेन सर्वेषामंजानामवदाने प्राप्ते हृदयादिवाक्येनांसाद्यः
परिसंख्यायन्ते । ननु परिसंख्यायां त्रिभिः स्वार्थं जग्यात्, परार्थः कल्पेत, प्राप्तं च वाधेतेति दोषत्रयं
प्रसज्येत । प्रसज्यतां नाम । सति हि गत्यन्तरे तेषां दोषत्वम् । परिसंख्यायास्तु ते त्रयः स्वरूपमिति
कृत्वा न दोषतां भजन्ते । किंच 'द्रव्यानि मांसान्यभिमृशन्ति श्रुताश्रुतानि' इति केषांचित् मांसानाम-
पक्षत्वमुच्यते । पाकस्तु हविषो मांसस्य प्रतिनियतः । तस्माद्द्रव्यत्वोक्तिरंसादिपरिसंख्यां गमयति ।
एवमेवाभिप्रेत्यांसादिप्रतिषेधः^{४८} श्रुत्या वर्णयते— " मांसयोस्वद्यति न शिरसः " (द्र. आपश्रौ ७-२५-६)
इत्यादिना । तस्मादेकादशभिरेव यागः कर्तव्यः^{४९} ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

" हृदयाद्योपरशेषैर्वा श्वङ्गैः स्विष्टकृतो हुतिः ।

आद्यः प्रकृतिवन्मैत्रं पूर्वार्धेत्युक्तितोषतः " ॥ (जैन्या १०-७-४) इति ॥

पशौ श्रूयते—' श्वङ्गैः स्विष्टकृतं यजति ' इति । तत्रेज्यार्थानां हृदयाद्येकादशाङ्गानां मध्ये
यैः कैश्चित् श्वङ्गैरिज्याशेषभूतैः स्विष्टकृतोत्थयः । कुतः ? प्रकृताविज्याशेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृतो
हुतत्वादत्रापि चोदकेन तथात्वादिति प्राप्ते द्रूमः— " द्रोणः पूर्वार्धाद्द्रव्यं समवधति गुदस्य मध्यतः
श्रोण्या जघानतः " (मैत्रं ३-१०-३) इति वाक्यशेषेण हृदयादिभ्य एकादशभ्योऽन्यानि त्रीण्यङ्गानि
स्विष्टकृते समाम्नायन्ते । न च हृदयादिष्वपि गुदादीन्याम्नायानीति शङ्कनीयम्, तद्विशेषस्य कल्पसूत्रकारेण
दर्शितत्वात् । " हृदयं जिह्वा वक्षो यकृद्वृक्षयौ सव्यं दोरुभे पाशैर् दक्षिणा श्रोणिर्गुदतृतीयमिति दैवतानि ।
दक्षिणं द्रोः सव्या श्रोणिर्गुदतृतीयमिति सौविष्टकृतानि " (आपश्रौ ७-२२-६-७) इति । तस्मादविज्या-
शेषैः श्वङ्गैः स्विष्टकृतोमः ॥

अष्टमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

" पुरोडाशस्य सांनार्यस्य वा धर्मः पशौ यतः ।

देवैक्यमाद्यस्तस्मादो हविर्जन्मादिसाम्यतः " ॥ (जैन्या ८-२-२) इति ॥

अग्नीषोमीये पशावग्नीषोमीयपुरोडाशस्य धर्मः कार्यः । कुतः ? " देवैक्यक्यादिति चेत् । नैवम् ।
सांनार्यं पशोरुत्पन्नं, पशुरपि पशोरुत्पन्नः ।^{५१} "अपणार्थम् उखा सांनार्यपशोः समा । हविःसाम्यं"^{५२} च
बलीय इत्युक्तम् (द्र. आपश्रौ २४-३-४६; शारवरभाष्य मीष् ८-१-३२-३४) । तस्मात् सांनार्यस्य धर्मः ॥
अत्र छन्दो नास्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

४८. उ.पा.मां-प्रतिनिषेधः । ४९. म२-कार्यः । ५०. क.पा.भां.हा-दैव^{५१} । ५१-५१. क-

श्रवणार्थमुक्त्वात् । साक्षात्पशवोः समो हविःसाम्यम् ।

[उपपददोमा

समुद्रं गच्छ स्वाहाऽन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा देवः सवितारं गच्छ स्वाहाऽहोरात्रे
 गच्छ स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा
 छन्दांसि गच्छ स्वाहा धार्यापृथिवी गच्छ स्वाहा
 नमो दिव्यं गच्छ स्वाहाऽग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा-

५ समुद्रम् । गच्छ । स्वाहा । अन्तरिक्षम् । गच्छ । स्वाहा । देवम् । सवितारम् । गच्छ ।
 स्वाहा । अहोरात्रे इत्यहं-रात्रे । गच्छ । स्वाहा । मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणौ ।
 गच्छ । स्वाहा । सोमम् । गच्छ । स्वाहा । यज्ञम् । गच्छ । स्वाहा । छन्दांसि । गच्छ ।
 स्वाहा । धार्यापृथिवी इति धार्या-पृथिवी । गच्छ । स्वाहा । नमः । दिव्यम् । गच्छ ।
 स्वाहा । अग्निम् । वैश्वानरम् । गच्छ । स्वाहा ।

१० उपपद्योपयजति—गुदस्य प्रच्छेदात् 'समुद्र गच्छ स्वाहा' इत्येकादशभिर्मन्त्रैः ॥
 समुद्रादिशब्दवाच्यांश्च देवताः प्रसिद्धाः । गुदावदानं चेह गच्छेत्युच्यते । समुद्रवाच्यां देवता
 'गच्छ स्वाहा' करोमीति शेषः । समुद्राय त्वा स्वाहुत करोमीति । एवमन्तरिक्षादिष्वपि
 योज्यम् । "समुद्र गच्छ स्वाहेत्याह रेत एव तदधाति" (तैस ६.४.१) इति ब्राह्मणम् ।
 प्रजावृद्धिहेतुत्वाद्गुपयजामेयमुक्तम् । "यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता उपपद्यन्तिरेव" ॥
 १५ (तैस ६.४.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

अन्तरिक्षं प्रजानां प्रजननम्, "अन्तरिक्षं ह्यनु प्रजा प्र जायन्ते" (तैस ६.४.१) ॥
 सविता देवः सर्वस्य प्रेरकः । तेन सवित्रा प्रसूत एवास्यै प्रजा प्र जनयति ॥
 अहोरात्रे प्रजानामाधारत्वेन जन्महेतुः । "अहोरात्रे ह्यनु प्रजां प्र जायन्ते" (तैस
 ६.४.१) । "अह सर्वकदेश" (पा ५.४.८७) इत्येव समासोक्तः । "हेमन्तशिशा-
 २० बहोरात्रे" (पा २.४.२८) इति निपात्यते ।

प्रजानां प्राणापानौ मित्रावरुणौ । तेन—"प्रजास्वेदं प्रजातासु प्राणापानौ दधाति" ॥
 (तैस ६.४.१) । "देवताहन्द्रे च" (पा ६.२.१४१) इति - पूर्वोत्तरपदयोर्गुणपद
 प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

दशमेऽनुराद्धे यत्ताहोमो वर्गिनः । एकादशे गुदकाण्डेनोपपद्यत्संज्ञका होमा उपपन्ते ।
 २५ समुद्रमिति ॥ कल्प — "आग्नीध्रादोपयजानङ्कारानाहरति । होत्रीय उपयज उपपन्ति ।
 शामिप्राञ्चिस्त्वय्युपयज उचरत्या वेदिश्रोण्याम् । गुदकाण्डमेकादशाया तिर्यङ्गिष्ठवाऽसंभिन्दुष्वपयजत्संज्ञका
 नृवात्राना उपपद्यते उपपद्यते एकैकं गुदकाण्डं प्रतिप्रस्थाया हस्तेन जुहोति समुद्रं गच्छ स्वाहोरेवैः प्रति-
 मन्त्रम् । सर्वाणि हुत्वाऽन्यस्त्वयोरुपयज इति बार्हृषि लेखं निमृश्व मनो मे हार्दि यच्छेति अर्पति" ॥

उपयद्दोमाः]

सोमः प्रजानां देवता । “ सौम्या हि देवतया प्रजाः ” (तैसं ६-१-४) इति ॥

यज्ञः प्रजानामभ्युदयकारी । तेन “ प्रजा एव यज्ञियाः करोति ” (तैसं ६-४-१) इति ॥

छन्दांसि स्वयं पशवः । तेन— “ पशवो वै छन्दांसि ” पशुत्वाव रुन्धे ”

(तैसं ६-४-१) । यजमानः प्रजानामेव पुष्टयर्थम् ॥

। धावापृथिव्यौ प्रजानां वृद्धिहेतुः । तेन “ प्रजा एव प्रजाता धावापृथिवीभ्यामुभयतः परि ५

गृह्णाति ” (तैसं ६-४-१) इति । “ दिवो धावा ” (पा ६-३-२९) इति धावादेशः ।

पूर्ववदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२-१४१) ॥

। नमः सल्लिखन् । दिवे हितं दिव्यं, देवेभ्यो हितं सत्याद्युत्पत्तिहेतुत्वेन यागहेतुत्वात्

वर्षजलमुच्यते । “ प्रजाम्य एव प्रजाताभ्यो वृष्टिं नि यच्छति ” (तैसं ६-४-१) इति ।

समुद्रे निषेकः । तस्य दिव्येव रक्षा । “ भवे छन्दसि ” (पा ४-४-११०) इति यत्प्रत्ययः ॥ १०

त्रिशेषां नराणां संवन्धी अग्निर्वैश्वानरो जाठर उच्यते । तेन “ प्रजा एव प्रजाता अस्यां

प्रति घ्रापयति ” (तैसं ६-४-१) इति । आयुष्मतीः करोति । “ नरे संज्ञायाम् ” (पा

६-३-१२९) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ॥

(आनश्रौ ७-२६-९-१२) इति ॥ अन्तारिक्षेवमाग्नाताः— समुद्रे गच्छ स्वाहाऽन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा देव र सवितारं गच्छ स्वाहाऽहोरात्रे गच्छ स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ त्वाहा सोमं गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ २५
स्वाहा छन्दांसि गच्छ स्वाहा धावापृथिवी गच्छ स्वाहा नभो दिव्यं गच्छ स्वाहाऽग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा-
ऽज्यस्त्वौषधीभ्यो मनो मे हादिं चक्षु तनुं त्वचं पुत्रं नतारमणीय ' इति । हे हविः, त्वं समुद्रादिनाम-
कात् देवान् गच्छ । हे छेप, स्वाम्पकार्यौपधिसिद्धयर्थं वदिपि निमग्निं । इदये भवो हादौ हर्षः
सोऽस्वास्तीति हादिं । हे समुद्रादिदेवतासमुद्र मे हादिं मनः प्रयच्छ । रत्नप्रसादात् तन्मू उत्तम-
जातियुक्तं शरीरं त्वचं कान्तिमद्रूपं तथा गुणवन्तं पुत्रं तत्पौत्रं च अश्रीय प्राप्नुयाम् ॥ उपयजो २०
विधत्ते— “ यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता उपयद्भिरेवाऽसृजत यदुपयज उपयजति प्रजा एव
तजजमानः सृजते ” (तैसं ६-४-१) इति । ज्योतिष्टोमयज्ञस्य सृष्टिसाधनत्वेऽपि साक्षारत्वाधनत्वमुप-
सृजामेव । अग्न्याजसमीप इज्यन्त इत्युपयजः ॥ पशोः पाश्चात्यभागं द्रव्यत्वेन विधत्ते— “ जघनाघाद्व
सृति जघनाघाद्वि प्रजाः प्रजायन्ते ” (तैसं ६-४-१) इति ॥ त्रैधा विभक्ते गुदकाण्डे स्थूलभारी ५-
विधत्ते— “ स्थविमतोऽग्रं यति स्थविमतो हि प्रजाः प्रजायन्ते ” (तैसं ६-४-१) इति । निर्गन्तुं २५
सुकरात् स्थूलच्छिद्रात् प्रजा उत्पद्यन्ते ॥ क्रमेण छिन्नानां भागानां सांकर्यं वारयति— “ असेमिन्द्रस्रव
सृति प्राणानामसंभेदाय ” (तैसं ६-४-१) इति । अग्रभागं प्रथमतोऽवदाय पश्चान्मूलभागमित्येतादृशं
विपर्यासं निषेधति— “ न पर्यावर्तयति यत् पर्यावर्तयेदुदावर्तः प्रजा प्राहुकः स्यात् ” (तैसं ६-४-१)
इति । उदावर्तो रोगविशेषः ॥ समुद्रादिमन्त्राणां सर्वेषां प्रजोत्पत्त्यावययोगं विवक्षुः समुद्रजलस्य रेतः-
साम्यमभिप्रेत्याऽऽह— “ समुद्रे गच्छ स्वाहा इत्याह रेत एव तदभाति ” (तैसं ६-४-१) इति ॥ ३०
‘ अन्तरिक्षस्यावकाशप्रदात्त्वेनोपयोगे ’ दर्शयति— “ अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षेणैवास्मै प्रजाः

१-१. मै- पशवो वै छन्दांसि नास्ति । २. तं. ति-दिव्येन ।

१-१. आ. हा-अन्तरिक्षशब्दस्यावकाशप्रदानेनोपयोगम् ; क. म. २-अन्तरिक्षन्यावकाशप्रदानेनोपयोगम् । १.

।-ऽद्भ्यस्त्वौपधीभ्यो मनो मे हार्दिं यच्छ तनूं त्वचं पुत्रं नर्तारमशीय

(अद्भ्य इत्यत्-भ्य. । त्वा । ओपधीभ्य इत्योपधि-भ्य । मन. । मे । हार्दिं । यच्छ ।

तनूम् । त्वचम् । पुत्रम् । नर्तारम् । अशीय ।

वर्हिपि हस्तौ निमार्ष्टि—‘ अद्भ्यस्त्वा ’ इति ॥ हस्तगतो गुदावदानलेप उच्यते । अपामोपधीना च सिद्धिर्यजमानस्य स्यादिति त्वा निमार्ष्टीति शेष । वर्हिप्युदकेन शोषया-
मात्यर्थ । उक्तस्वरौ चैता । स त्व मे हार्दिं हर्षवत् मन ३ यच्छ देहि । मदीय मनो हृष्ट
कुर्विति यावत् । हृदि भयो हार्दिः हृदयविकार. प्रार्थनीय. । स च हर्षः प्रसादो वा ।
सोऽस्यास्तीति हार्दि । “ हृदयस्य हृद्रेखपदण्डसेषु ” (पा ६.३.५०) इति ह्रस्वान् ।
वृषात्रित्वादापुदात्तव द्रष्टव्यम् (पा ६.१.२०३) । “ प्राणाना वा एषोऽव चति योऽवचति
१० गुदस्य मनो मे ” (तैस ६.४.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

धूममन्वीक्षते—‘ तनूम् ’ इति ॥ शोभनतन्वादीनामाशासनस्य युक्तत्वात् शोभनाः
तन्वादयो गृह्यन्ते । तन्वादीनि शोभनानि अशीय प्राप्नुयाम् । अश्रोतेर्लिङि “ बहुल छन्दसि ”
(पा २.४.७३) इति शपो लृक् । सीयुडादि (पा ३.४.१०२) । “ कृषिचमितनि ”
(उ ८४) इत्यादिना तनोतेरूपत्ययः ॥

१५ प्र जनयत्यन्तरिक्षं ह्यनु प्रजा प्रजायन्ते ” (तैस ६.४.१) इति ॥ प्रेरकत्वेन सविनुस्ययोग इत्याह—
“ देवस सवितार गच्छ स्वाहेत्याह सनिगृह्यत एवासौ प्रजा. प्र जनयति ” (तैस ६.४.१) इति ॥
उत्पत्तिवालदेवनाद्दीरायोपयोगमाह—“ अहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्याहाहोरात्राभ्यामेवासौ प्रजाः प्र जनय-
त्यहोरात्रे ह्यनु प्रजा प्रजायन्ते ” (तैस ६.४.१) इति ॥ प्राणायानप्रदत्वेन मित्रावरुणयोः उपयोगमाह—
“ मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहेत्याह प्रजास्येव प्रजायासु प्राणायानौ दधाति ” (तैस ६.४.१) इति ॥ देवता-
त्वेन सोमापयोगमाह—“ सोम गच्छ स्वाहेत्याह सोम्या हि देवतया प्रजा ” (तैस ६.४.१) इति ॥
२० प्रजाप्रदत्वेन यज्ञस्योपयोगमाह—“ यज्ञ गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव यज्ञिया करोति ” (तैस ६.४.१)
इति ॥ पशुप्रदत्वेन छन्दसामुपयोगमाह—“ छन्दसि गच्छ स्वाहेत्याह पशवो वै छन्दारमि पशुनेवाव-
रुन्धे ” (तैस ६.४.१) इति ॥ धारणाय धानापृथिव्योरुपयोगमाह—“ धानापृथिवी गच्छ स्वाहेत्याह
प्रजा एव प्रजाता धानापृथिवीभ्यामुभयत परि गृह्णाति ” (तैस ६.४.१) इति ॥ वृष्टिप्रदानेन नमस-
उपयोगमाह—“ नमो दिव्य गच्छ स्वाहेत्याह प्रजाभ्य एव प्रजातामनो वृष्टिं नि यच्छति ” (तैस ६.४.१)
२५ इति ॥ प्रतिष्ठाप्रदानेन वैश्वानरस्योपयोगमाह—“ अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता अस्यां
प्रति ष्ठापयति ” (तैस ६.४.१) इति ॥ “ अद्भ्यस्त्वौपधीभ्यः ” इति मन्त्र उपेक्षिव ॥ “ मनो मे
हार्दिं यच्छ ” इति प्रार्थनावा प्रसङ्गमाह—“ प्राणाना वा एषोऽव चति योऽवचति गुदस्य मनो मे हार्दिं

३. त ति प-‘ मन ’ इत्यभ्यानन्तर ‘ देहम् ’ ।

उपयङ्गोमाः]

शुगसि (१) तमभि शोचु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो धाम्नो धाम्नो राजशितो वरुण नो मुञ्च यदापो अधिनया वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ॥११॥

[असि पङ्क्तिशक्तिश्च]

शुक् । असि (१) । तम् । अभीति । शोच । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । धाम्नो धाम्न इति धाम्नः-धाम्नः । राजन् । इतः । वरुण । नः । मुञ्च । यत् । आपः । अधिनयाः । वरुण । इति । शपामहे । ततः । वरुण । नः । मुञ्च ॥ ११ ॥

[तैसं १-२-१८ ; कासं ३-८ ; कपिसं २-१५ ; वासं ६-२१-२२]

हृदयशूलमुद्रासपति—‘ शुगसि ’ इति ॥ हे हृदयशूल, ‘ शुक् शोकत्वम् असि, तस्मात् वयः अस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः तम् अभि शोच अभिमुख्येन शोचय । “ पशोर्वा आलम्बस्य हृदयं शुगृच्छति सा हृदयशूलमभि समेति ” (तैसं ६-४-१) इत्यादि २० प्राक्षणम् ॥

सर्वं एवाङ्गिर्माजयन्ते—‘ धाम्नो धाम्नः ’ इति ॥ धाम्नो धाम्नः स्थानात् स्थानात् । कस्य ? शुगसीति प्रकृतत्वाच्छोकस्य । शोकस्थानं च द्वेष्टा द्वेष्यश्च । ‘ योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ’ इति यो प्रकृतौ । अयमर्थः—इतः प्रकृतात् शोकस्य स्थानात् द्वेष्टलक्षणात् द्वेष्यलक्षणात् च हे राजन् वरुण, अस्मान् मुञ्च द्वेष्टादिलक्षणात् सर्वस्मात् शोकस्थानात् अस्मान् मुञ्चेति । वीप्सायां द्विर्वचनम् (पा ८-१-४) । आनेङ्कितस्य चानुदात्तत्वम् (पा ८-१-३) । किञ्च—हे वरुण, ततः अभिप्राशादस्मान् मुञ्च । कुतः ? शोकाभितप्ता वयं हे आपः, हे अधिनयाः, हे वरुण, इति यत् शपामहे, यच्छापेनारमाभिः पापमुपार्जितं तस्मादपीत्यर्थः । शापो हि

यच्छेत्वाद् प्राणानेव यथास्थानमुप ह्ययते ” (तैसं ६-४-१) इति ॥ गुदस्य प्राणधारत्वेन तदवदाने सति स्थानभ्रष्टाः प्राणाः पुनर्मन्त्रेण यथास्थानं स्थापिता भवन्ति ॥

शुगसीति ॥ कल्पः—“ अग्नेण सूर्यं सप्येनोद्धत्यावोक्ष्य शुष्कस्य चाऽऽर्द्रस्य च संधौ हृदय-शूलमुद्रासपति । शुगसि तमभि शोच योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति । अथाङ्गिर्माजयन्ते धाम्नो धाम्नो राजशितो वरुण नो मुञ्च यदापो अधिनया वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्चेति ” (वौश्रौ ४-१०-११) इति ॥ हे हृदयशूल, त्वं शुक् असि शोकरूपमसि । अतो द्वेष्टारं द्वेष्यं च अभि शोच अभिप्राप्य शोचय । हे वरुण, त्वम् इतो धाम्नो धाम्नः तत्तद्द्वेष्टद्वेष्यस्थानाच्छोकप्रापकादस्मान् शोचय । किञ्च हे आपः, हे अधिनयाः, हे वरुण, इत्येवं वयं तदाऽस्माकमित्थप्राप्त्यनिवृत्तिवारणार्थं देवं त्वां शपामहे तैसं ३०

[उपपद्मोमा

प्रशस्तदेवतानामसकीर्तनेन परेपामनर्याशसनम् । यथा—कश्चिच्छोकाभित्त आह—हे आप, यूयमेवेह जाल्म द्रष्टुमर्हथ । “ आपो वै सर्गा देवता ” (तेना ३.२.४) इति मन्यामह इति । एव गत्रादिष्वपि द्रष्टव्यम् । निदर्शनं चेतत् प्रशस्तदेवतानामन्यासामपि । यथा—हे ईश्वर, हे तपन, हे त्रिगत इति । तत्र लोकिकाना कृताद्युदात्तानाम् आमन्त्रणपदानामिदमनुकरणम् । ततश्च सत्यपि पदात् परत्वे आमन्त्रितनिघातो न प्रवर्तते । न ह्यत्र मार्जयमाना अत्रादीन् आमन्त्रयन्ते । शप आक्रोशे । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । यद्वा—“ शप उपलम्बने ” (पा १.३.२१ वा ८) इत्यात्मनेपदम् । वाचा शरीरम्पर्शनमुपालम्भः । अतोऽयमर्थः—हे आप, युष्मन् शपामहे नेदमस्माभिर्ज्ञातमिति । एव यच्छपामहे सयसति वा त्रिपये शोकावेगेन ततोऽपि पापादस्मान् मुञ्चेति । अग्नियागव्दो यत्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त (पा ६.२.१५६) । यथा—“ पतिरग्नियानाम् ” (तैस ३.१.१) इति । तस्य पाठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । वरुणेऽपि अग्नियागव्दानन्तरम् आमन्त्रितानुकरणत्वात् न निहन्यते । अन्यस्तु निहन्यत एव ॥

॥ इति तृतीये एकादशोऽनुवाकः ॥

वाधामहे । महता प्रत्यक्षं नामग्रहणमेव तावत् महान् द्रोहः । तथा च श्रूयते—“ यो वै वसीयासं ययानाममुपचरति । पुण्यातिं वै स तस्मै कामयते ” (तैमा ५.११) इति । न केवलमत्र नामग्रहणं किं स्वस्मदपेक्षिततत्तत्कार्येमाघनप्रयासश्च । तेनोभयेन जन्यं यत् पापमस्ति हे वदण, तत् पापादस्मान् मोचय । मन्त्रावेतावुपेक्षितौ ॥ शृगोद्वासन विधत्ते—“ पशोर्वा आलव्यस्य हृदयं शुगृच्छति सा हृदयशूलमभि समेति यत् पृथिव्यां हृदयशूलमुद्वासयेत् पृथिवीं शुचाऽर्पयेद्यदस्वप शुचाऽर्पयेद्युक्त्स्य चाऽऽर्पयेत् च संघातुद्वासत्युभयस्य शान्त्यै ” (तैस ६.४.१) इति ॥ उद्वासनकाले ध्यातं विधत्ते—“ यं द्विष्यात् त ध्यायेच्छुर्ध्वनमर्पयति ” (तैम ६.४.१) इति ॥

२० अत्र विनियोगसमूहः—

“ समुद्रं गुदकाणहस्य होमा अन्नरस्तु यर्हिपि ।

लेपं मार्ष्टि मनो जप्यः शुषमंघावाङ्गुष्कयो ॥

“स्यरत्वा शूलं घाम्नो मृज्यं भवेत् पञ्चदशोदिता ” ॥ १ ॥ इति ॥

अत्र भीमासाच्छन्दमी न स्त ॥

२५ इति श्रीमत्पाण्युपाध्यायैरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमभाण्डे तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

४. तं-आमन्त्रितं । ५. तं ति-अयमर्थः ।

- ४ इ उ पा हा-रत्वा । ५-५ म-धाम्नस्यम्, क.हा-धाम्नस्यम् ।

वसतीवरीग्रहणम्]

हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान् देवो अश्वरो

हविष्माँ आ विवासति हविष्माँ अस्तु सूर्यः ॥

हविष्मतीः । इमाः । आपः । हविष्मान् । देवः । अश्वरः ।

हविष्मान् । एति । विवासति । हविष्मान् । अस्तु । सूर्यः ॥

‘वसतीवरीग्रहाति—‘हविष्मतीः’ इति चतुष्पदया ॥ “अनुष्टुभा गृह्णाति” (तैसं ६.४.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ इमाः वसतीवरीसंज्ञाः । आपः । हविष्मतीः हविष्मत्यः हविषा सोमेन संस्कार्येण तद्वत्यः सोमसंस्कारकारका इत्यर्थः । “वा इन्द्रासि” (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । एताभिश्च सोममनुप्रविश्य स्वयमपि हविष्वृत्मापन्नाभिः हविष्मान् अस्तु । देवः देवनादिगुणः । अश्वरः यागः, हिंसकरहितत्वात् । “नञ्सुभ्याम्” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—योगेनाराथो देवः सर्वविजयी हविष्मानरतु । “अनुदाचे च कुभपरे” (पा ६.१.१२०) इति संहितायां ‘देवो’ इति प्रकृत्या भवति । ततश्चानेनैव प्रकारेण यजमानोऽपि हविष्मान् सन् आ विवासति आविवासतु परिचरतु देवान् । “आतोऽटि नित्यम्” (पा ८.३.३) इति संहितायां नकारस्य रुत्वम् । “अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा” (पा ८.३.२), “अनुनासिकात् परोऽनुत्वारः” (पा ८.३.४) । तदर्थमेताभिर्गृह्यमाणभिः हविष्मान् भगवान् सूर्यः अस्तु, एतासां हविष्वसंपादनाय यावद्ग्रहणमस्तं नेयादित्यर्थः ॥ “यस्यागृहीता अभि निञ्चोचेत्” (तैसं ६.४.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ पूर्ववत् संहितायां रुत्वम् (पा ८.३.९, २—४) । “देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यत” (तैसं ६.४.२) इत्यादि ब्राह्मणं समस्तोऽनुवाकः ॥

एकादशेऽनुवाके गुदकाण्डहोमो वर्णितः । एतावताऽग्नीयोमीयः पशुः समाप्तः । अथ सोमाभि-
पवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञकानामपासुपादानं द्वादशेऽनुवाकेऽभिधीयते ।

हविष्मतीरिति ॥ कल्पः—“अथ यो वीडितः कुम्भस्तं याचति । तमादायान्तरेण चात्वालो-
स्कराबुद्धुपनिष्कम्य यत्राऽऽपस्तदेति* । नान्तमा वहन्तीरत्येति । न स्वावराणां गृह्णाति । प्रतीपं
तिष्ठन् गृह्णाति । छायायै चाऽऽपस्ततश्च संघौ गृह्णाति हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान् देवो अश्वरो
हविष्माँ आ विवासति हविष्माँ अस्तु सूर्य इति” (बौध् ६.३२) इति ॥ वीडितो दृढः । इमाः
गृह्यमाणा वसतीवरीसंज्ञकाः । आपः स्वसंस्कारेण सोमेन हविष्मत्यो भवन्तु । देवः इन्द्रोऽपि हविष्मा-
नस्तु । अश्वरः यागोऽपि हविष्मान् आ विवासति समन्तादिशेषेण प्रवर्तताम् । वसतीवरीणां

१. तं.ति—‘वसतीवरीः’ इत्यस्य पूर्वं ‘समाप्तं पाशुकमतः परमश्वरकाण्डमेव’ । २. तं.ति.पं१
—‘संस्कारार्थाः । ३. तं.ति—‘दानादिगुणयुक्तः ; पं.१—‘दानादिगुणः । * [वस्तुतस्तु ‘दीर्घादिति’ (पा ८.३.९)
इत्यादिना नकारस्य हः ।] ।

* [वीधौसृष्टे ‘यत्राऽऽपस्तचन्ति’ ।] ।

[वसतीवरीग्रहणम्]

- प्रकाशकत्वेन मूयं. अपि हृविष्मान् वस्तु ॥ विघत्ते—“ देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यभजन्त ततो यदत्य-
 दिप्यत तद्व्युत्पन्नं वस्तु नु न इदमिति तद्वसतीवरीणां वसतीवरीर्यं तस्मिन् प्रातर्न समशक्नुवन् तद्वपु
 प्रावेशयन् ता वसतीवरीरभवन् वसतीवरीर्गृह्णाति यज्ञो वै वसतीवरीर्यं यज्ञमेवाऽऽरम्य गृहीतोप वसति ”
 (तैस ६४२) इति । पुरा कदाचित् देवा आग्नीध्रमण्डपे स्थित्वा यज्ञशालामशेनेद् मम इदं
 ५ मनेत्येव व्यभजन्त । तत मवै स्वस्वभागेषु विभक्तेषु यद्वशिष्टं तदुद्दिश्य परस्परमवुवद्विदमवशिष्ट-
 मिदानीं साधारण्येनास्माकमेव तिष्ठन् प्रातर्विभागं करिष्याम इति । अस्मात् ‘वस्तु’ इति द्वैष्यत
 तस्मात्तस्यांशस्य ‘योगात् ‘वसतीवरी’ इति नाम सपद्यम् । वसतिर्वस्तुपत्या ‘उर्वरित यत् शेषयुत
 तद्वत्त्व आपो वसतीवर्यं । तत प्रात काले पुन समागत्य तस्मिन्नावशिष्टे विभागं कर्तुं नाशक्नुवन् ।
 तस्याल्परेण बहुनामपर्याप्तत्वात् । तस्य साधारणस्यैकेन ग्रहीतुमशक्यत्वात् अप्यु तन् परित्यक्तवन्त ।
 २० ताश्चाऽऽपो वसतीवर्योऽभवन् । ततो यज्ञशालात् वसतीवरीर्गृह्णीयात् । तद्ग्रहणेन यज्ञमेवोपकष्य एद धार-
 यित्वा तत्समीपे वसति ॥ तस्य ग्रहणस्य सूर्योस्तमयात् पूर्वकाले व्यतिरेकमुत्पेन विघत्ते—“ यस्यागृहीता
 क्षभि निम्नोचेदनारब्धोऽस्य यज्ञ स्याद्यज्ञं वि च्छिन्धात् ” (तैस ६४२) इति । अगृहीता पत्वा ‘अभि-
 लक्ष्य यत् नि म्नोचेदस्तमियात् तटा पूर्वदिने यज्ञोऽनारब्धो भवेत् । “तत परेषु अनुष्ठितेऽपि” निच्छिन्न
 एव स्यात् ॥ कथंचिदस्तमये सति त्रेधा प्रतीकार विघत्ते—“ ज्योतिष्या वा गृहीयाद्विरण्यं वाऽऽप्याय
 २५ सशुक्राणामेव गृह्णाति यो वा ब्राह्मणो बहुयात्री तस्य कुम्भ्याना गृह्णीयात् स हि गृहीतवसतीवरीक ”
 (तैस ६४२) इति । उल्क्या घोषिता इत्याद्य पक्ष । कुम्भे हिरण्यमवघाय तत्संहिता इति द्वितीय
 पक्ष । सोमयाजिगृहं कुम्भगता इति तृतीय पक्ष । उक्तमेव विधिमत्यु प्रदंमति—“ वसतीवरीर्गृह्णाति
 पत्वा वै वसतीवरी पशून्वेवाऽऽरम्य गृहीतोप वसति ” (तैस ६४२) इति । पशुप्राप्तिहेतुतया पशुत्वम् ॥
 ग्रहणकाले प्रवाहामिमुख्य विघत्ते—“ यदन्वीप तिष्ठन् गृह्णीयाच्चिमांशुंका अस्मात् पत्वा स्यु प्रतीपं
 २० तिष्ठन् गृह्णाति प्रतिरुच्यैवास्मै पशून् गृह्णाति ” (तैस ६४२) इति । प्रगहो यन्मुक्ष तन्मुत्पत्तेनावस्थान-
 मन्वीपर्ये, तद्वैपरीत्यं प्रतीपत्व, निर्मांशुका विनश्वरा, प्रतिरुच्य त्रिनाशं निवार्यं ॥ प्रगहगतोदक विघत्ते—
 “ इन्द्रो वृत्रमहन्ततोऽपोऽभ्यध्रियत तासा यन्मेध्य यन्निषर सदेवमासीत् तदत्यमुच्यत ता बहुन्तीरभवन्
 बहुन्तीनां गृह्णाति या एव मेध्या यन्निषा सदेवा आपस्तासामेव गृह्णाति ” (तैस ६४२) इति ।
 प्रवाहोऽभ्यन्तसमीपस्थं जलं व्यतिरेकमुत्पेन विघत्ते—“ नान्तमा बहुन्तीरतीयात्तदन्तमा बहुन्तीरतीया-
 २५ यज्ञमति मन्येत ” (तैस ६४२) इति । अन्तमा अन्तिकतमा । अतिमन्येतवान्जानीयात् ॥ बहुन्तीरपि
 नदीषु या हृदवर्तिन्य स्थावरा आपो याश्च “तटाकालिस्थिता तासां ग्रहण निषेधति—“ न स्थावरणां गृही-
 याद्ग्रहणगृहीता वै स्थावरा यत्स्थावराणा गृह्णीयाद्ग्रहणेनास्य यज्ञ ग्राहयेत् ” (तैस ६४२) इति ॥ अती
 ग्रहणाप छागतापयो संघिदेश विघत्ते—“ यद्वै दिना भरत्यपो रात्रि प्र विशति तस्मात् वात्रा क्षाते दिवा
 ददश्रे यन्नक भरत्यपोऽह प्र विशति तस्माच्चन्द्रा आपो नक ददश्रे छायायै चाऽऽतपतश्च संघो गृह्णात्यदो-
 ~~~~~
 ३० १. आ हा-‘ विमक्तेषु’ नास्ति । २. इ.उ.पा.हा-‘ इति’ नास्ति । ३. आ क-‘देवोक्ति-
 योगात् त मर-‘ योगात्’ नास्ति । ४. आ-‘ उर्वरितम्’ नास्ति । ५. आ हा-‘ तत्’ नास्ति ।
 ६. त-‘ उपवीक्ष्य । ७. इ.उ.क.त.पा.मर.हा-‘ यत्’ नास्ति । ८. आ क-‘ यज्ञोऽनुपकान्त । ९-९. आ
 हा-‘ तदाऽपरेशुनुष्ठितोऽपि । १०. आ हा-‘ तटाकादित्या ।

वसतीवरीग्रहणम्]

अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदासि सादयामि सुम्नाय सुम्निनीः सुम्ने मा धत्ते-

अग्नेः । धः । अपन्नगृहस्येत्यपन्न-गृहस्य । सदासि । सादयामि ।

सुम्नाय । सुम्निनीः । सुम्ने । मा । धत्त ।

ता जघनेन शालामुखीयं वेधां संसृष्टाः सादयति—‘अग्नेर्वः’ इति ॥ अपन्नगृहस्य अविपन्नगृहस्य नित्यगृहस्य च सदासि तदधिष्ठिते तत्समीपस्थाने युष्मान् सुम्नाय सुखार्थं सादयामि ॥ यजमानस्य सुखं स्यादिति । हे सुम्निनीः सुम्निन्यः सर्वदा सुखहेतुभूताः । पूर्ववत् पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् (पा ६.१.१०६) । मामध्वर्युमपि सुम्ने धत्त स्थापयत । “अस्मै वै लोकाय गार्हपत्य आधीयते” (तैसं ६.४.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

ता आदाय दक्षिणया द्वारोपनिर्हृत्य सर्वेऽसे निधाय दक्षिणेन परित्य दक्षिणतो यूपेन संसृष्टाः सादयति—‘इन्द्राग्नीयोः’ इति ॥ इन्द्राग्न्योः भागधेयीः भागभूता यूयं स्थ । “भागरूपनामभ्यो धेयः” (पा ५.४.३६ वा २) इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः । “केचल्लामक-भागधेय” (पा ४.१.३०) इत्यादिना ङीप् । इन्द्राग्नीशब्दस्य “देवताद्वन्द्वे च” (पा ६.२.१४१) इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्कृतिस्वरत्वे “नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ” (पा ६.२.१४२) इति प्रतिपिद्धे समासान्तोदात्तत्वमेव । तत्र “उदात्तयणः” (पा ६.१.१७४) इति विभक्ते-रुदात्तत्वम् । “सर्वतः परिहरति रक्षसामपहृत्यै” (तैसं ६.४.२) इति ब्राह्मणम् ॥

रात्रयोरेवास्यै वंशं गृह्णाति” (तैसं ६.४.२) इति । अहर्षदा बर्धते तदानीमप्यु रात्रिः प्रविशति । तत्र जलवर्णस्य शुक्रस्य रात्रिवर्णस्य कृष्णस्य च मेलनात् ईषत्तात्रा इवाऽऽपो दिने दृश्यन्ते । यथा राहुग्रस्ते चन्द्रे ताम्रस्यं तद्वत् । यदा तु रात्रिः प्रयतते तदानीमहोऽप्यु प्रविशति । तत्र शुक्रवर्णयोर्मेलनादापो रात्रौ चन्द्रवदतिशेता दृश्यन्ते । तस्माद्गर्णद्वयोपेते संघिदेशे गृहीयान् ॥ “अद्विद्वोपणेन मन्त्रगतहविष्मच्छन्देन हविःसंपादत्वं विवक्षितमित्याह—“हविष्मतीरिमा आप इत्याह हविष्कृतानामेव गृह्णाति” (तैसं ६.४.२) इति ॥ सूर्यशब्देनापां प्रकाशोपेतत्वं विवक्षितमित्याह—“हविष्माः षस्तु सूर्य इत्याह सशुक्राणामेव गृह्णाति” (तैसं ६.४.२) इति ॥ मन्त्रगतस्य छन्दस उपयोगमाह—“अनुष्टुभा गृह्णाति वाग्या अनुष्टुभाचैवेनाः सर्वया गृह्णाति” (तैसं ६.४.२) इति ॥

अग्नेरिति ॥ कल्पः—“अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदासि सादयामि त्वयपरेण शालामुखीयमुपसादयति । सुम्नाय सुम्निनीः सुम्ने मा धत्तेति सर्वेषु वसतीवरीणां सादनेषु यजमानो जपति ।...। निदायां वसतीवरीः

४. तं. ति. पं१-संसृष्टाः ।

११. आ.क.—जलविशेषणेन ; उ-अम विशेषेण ; म२-अविशेषणेन ; पा.हा-अत्र विशेषणेन ।

-न्द्राग्नियोर्भागधेयीः स्थ मित्रावरुणयोर्भागधेयीः स्थ
विश्वेषां देवानां भागधेयीः स्थ यज्ञे जागृत ॥ १० ॥

[हृषिर्मतीश्वस्तुखि५शत]

इन्द्राग्नियोरितीन्द्र-अग्नियो. । भागधेयोरिति भाग-धेयी । स्थ । मित्रावरुणयोरिति

मित्रा-वरुणयो । भागधेयोरिति भाग-धेयी । स्थ । विश्वेषाम् । देवानाम् ।

भागधेयोरिति भाग-धेयी । स्थ । यज्ञे । जागृत ॥ १२ ॥

[मेम १३०१, काम ३०५, ऋषिसं २०१६; वासं ६२३-२४]

दक्षिणेऽसे निधाय एतेनैव यथोक्तमस्य जघनेन गार्हपत्यं पूर्ववत् सादयति—' मित्रा-
वरुणयोर्भागधेयी स्थ ' इति ॥ सुबोधम् ॥ " मित्रानरुणौ वा अपां नेतारौ " (तैस ६४३)

इति ब्राह्मणम् । " देवताद्वन्द्वे च " (पा ६२१४१) इति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिसखलम् ॥

पूर्वया द्वारोपनिर्हृत्य दक्षिणेऽसे निधायोत्तरतः परीत्य उत्तरतो यूपेन सप्तश्रु सादयति—

' विश्वेषा देवानां भागधेयी. स्थ ' इति ॥ गतम् ॥

सन्ध्येऽसे निधायैतेनैव यथेतमेत्य जघनेनैवाग्नीषीथं धिष्यन् सप्तश्रु सादयति—' यज्ञे

जागृत ' इति ॥ हे वसतीवरी, ' यज्ञे अस्मिन् ' जागृत यज्ञार्थमप्रमत्ता भवत । " आग्नीषीथं
उपवासपत्येतद्वै यज्ञस्यापराजितम् " (तैस ६०४२) इत्यादि ब्राह्मणम् । " आ वृत्तीयसप्तनाद
परि शोरे यज्ञस्य सतये " (तैस ६०४२) इत्यन्तम् ॥

॥ इति वृत्तिये द्वादशोऽनुनाकः ॥

परिहरत्यन्तरेणार्थानि यजमाने पत्न्या च । नार्दाक्षितमग्निं परिहरेत् । सन्ध्येऽसेऽस्याघायापरेण मार्जहितं परिक्रम्य

पूर्वया द्वारोपनिर्हृत्य दक्षिणेन वेदिं गत्वा दक्षिणेन मार्जोत्तीयं धिष्यन् परीत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिमोष्णं

सादयतीन्द्राग्नियोर्भागधेयी स्थिति । दक्षिणेऽसेऽस्याघाय यथेतं गत्वा पूर्वया द्वारोपनिर्हृत्योत्तरेण वेदिं

गत्वा उत्तरेणाऽग्नीषीथं धिष्यन् परीत्योत्तरस्यामुत्तरवेदिमोष्णया सादयति मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थिति ।

सन्ध्येऽसेऽस्याघाय यथेतं गत्वाऽपरेणाऽग्नीषीथं धिष्यन्मुपसादयति विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थिति । यज्ञे

जागृतेति सद्वा " अभिमन्त्रयते " (आप ११००१३-११०२१६) इति ॥ हे वसतीवरीः युष्मानविनश्वर-
गृहस्य शाठ्यामुत्तीयस्य वज्रमे ' सऽग्निं ' सादयामि सनीपस्थाने स्थापयामि । हे आप, ' सुमनाय सर्वपाणि-

२५ १ १२. आ.इ पा हा-अमुमन्त्रयते ।

वसतीवरीग्रहणम्]

सुखाय प्रवृत्ताः सुगुणिनीः स्वयमपि सुखवत्यो यूयं मां यजमानं सुगुणे सुखे षडक्ष स्थापयत । यूयं यद्दय-
माणानामिन्द्रादिदेवतानां^{१३} भागरूपाः षडक्ष । तस्मात् षडक्षे जागृत रक्षोनिवारणाय सावधाना भवत ।
'पद्मेवः', 'सुग्नाय' इति द्वौ मन्त्राण्युपेक्षितौ ॥ 'हविष्मतीः' इत्यारभ्य ऋचः पादेषु या चतुःसंख्या या च
शालामुखीयोत्तरवेद्याग्नीध्रीयस्थानत्रयविशिष्टा सादनसंख्या^{१४} तदुभयं प्रशंसति—“चतुष्पदयच्चो गृह्णाति
त्रिः सादयति सप्त सं पद्यन्ते यसपदा शकरी पत्रवः शकरी पशुनेवाव रुन्धे ” (तैसं ६.४.२) इति ॥ ५
शालामुखीयोत्तरवेद्योः सादनं त्रिधत्ते—“अस्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्मा आहवनीयो
यद्गार्हपत्य उपसादयेदस्मिँल्लोके पशुमान्स्याद्यदाहवनीयेऽमुष्मिँल्लोके पशुमान्स्यादुभयोरुप सादयत्यु-
भयोरिवैनं लोकयोः पशुमन्तं करोति ” (तैसं ६.४.२) इति ॥ स्थानत्रये यत्सुत्रोक्तं परिभ्रामणं
तद्विधत्ते—“सर्वतः परि हरति रक्षसामपहृत्यै ” (तैसं ६.४.२) इति । मन्त्रचतुष्टये स्पष्टार्थतां
दर्शयति—“इन्द्राग्नीयोभार्गधेयीः स्थेत्याह ययायजुरेवैतत् ” (तैसं ६.४.२) इति ॥ विधत्ते— १०
“आग्नीध्रे उप वासयत्येतद्द्वै यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रे यदेव यज्ञस्यापराजितं तदेवैना उप वासयति ”
(तैसं ६.४.२) इति ॥ तदेव सस्मिन्नेव ॥ यद्विहितं 'वहन्तीनां गृह्णाति' इति तदेव प्रशंसति—
“यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञं रक्षांस्त्वय चरन्ति यद्दहन्तीनां
गृह्णाति क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्ववचाराय ” (तैसं ६.४.२) इति ।^{१५} 'विततस्य विस्तीर्णस्य
यज्ञस्य यतो यद्दङ्गं विस्मृत्य न क्रियते तदेव छिद्रमनुप्रविश्य रक्षांस्यनचरन्ति अपकूर्वान्ति । वहन्ती-
ग्रहणेन तद्दङ्गं क्रियमाणमेव शये शेते भवति ॥ आग्नीध्रे सादितानां तृतीयसवनगताभिपवपर्यन्तं धारणं
विधत्ते—“न होता ईलयन्त्या तृतीयसवनात् परि शैरे यज्ञस्य संतत्यै ” (तैसं ६.४.२) इति । एता
आपो न ह्यपगमयन्ति, किं तु परिशैरेऽवतिष्ठन्ते, स्वापयेदित्यर्थः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“हविर्गृह्णाति वसतीवरीरभ्रेऽनु सादयेत् ।

२०

शालामुखीयतः पश्चात् सुग्ना स्वामी जपेत् पुनः ॥ १ ॥

इन्द्रमिन्द्रहयाद्वेदिश्रोणयोरासादयेत् क्रमात् ।

विश्वे ह्याग्नीध्रचिन्ध्यस्य पश्चादासादयेत् पुनः ।

यज्ञेति मन्त्रथेत् सन्नाः सप्तमन्त्रा इहोदिताः ” ॥ २ ॥ इति ॥

अत्र^{१६} नास्ति मीमांसा ॥

२५

अथ छन्दः ॥ 'हविष्मतो' इत्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणचार्यधिरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

१३. आ.क.हा.—विधानाम् । १४. क.तं.म२—'तदुभयम्' इत्यस्थानन्तरं—'सह' । १५. इ.तं.

म२—'विततस्य' नास्ति ; उ.पा.हा.—विकीर्णरथः ; १६. आ.क.—विमृश्य, म२—विमृग्य । १७ आ.हा.—न । ३०

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वोर्ध्वमिममध्वरं कृधि
दिवि देवेषु होत्रा यच्छ सोमं राजन्नेद्वरं रोह मा भेर्मा सं विक्या

हृदे । त्वा । मनसे । त्वा । दिवे । त्वा । सूर्याय । त्वा । ऊर्ध्वम् । इमम् । अध्वरम् । कृधि ।
दिवि । देवेषु । होत्रा । यच्छ । सोमं । राजन् । एति । हृदि ।
अवेति । रोह । मा । भे । मा । समिति । विक्या ।

- दक्षिणस्य हविर्धानस्यान्तरेणै राजानमुपाग्रहरति अन्तारयति हविर्धानात्—' हृदे त्वा ' इति ॥ हे सोम, त्वा हृदे हृदयप्रज्ञयो मनुष्येभ्य उपाग्रहरामीति शेषः । " हृदे त्वेव्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति " (तैस ६.४ ३) इत्यादि ब्राह्मणम् । 'मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यश्च । " पितृभ्य एवैतेन करोति " (तैस ६.४ ३) इत्यादि ब्राह्मणम् । 'दिवे दिविष्ट्यो देवेभ्यश्च त्वामुपाग्रहरामि । 'सूर्याय च त्वामुपाग्रहरामि । प्राधान्यात् पुनरुपादानम् । " देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्ष देवतास्ताभ्य " (तैस ६.४ ३) इत्यादि ब्राह्मणम् । हृदे दिवे इति " ऊडिदम् " (पा ६ १ १७१) इत्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वम् । हे सोम, अरोप्यमाणश्च त्वम् इमम् अन्तर यज्ञम् ऊर्ध्वं कृधि अग्निनेन समाप्त कुरु । ऊर्ध्वं देवाभिमुख वा कुरु । यद्वा—इम यज्ञमन्तर बाधकारहित कुरु । " बहुल छन्दसि " (पा २.४.७३) इति शपो ऋक् । " शृणुणुपृकृन्म्यदृन्दसि " (पा ६.४.१०२) इति हेर्धिभान । किञ्च 'दिवि दिवि स्थितेषु देवेषु होत्रा अस्मदीया वाच स्तुतिरूपाः यच्छ अन्तरथापय । तदर्थं हे सोम राजन्, एहि आगच्छ मम हस्तम् । अत्र ' सोम राजन् ' इत्यारभ्य मन्त्रान्तरम् । यथाह भगवान्—' हृदे त्वा मनसे त्वा सोम राजन्नेद्वरं रोहेति द्वान्याम् " (वांश्री ७.१) इति । सतश्चापदात् परत्वात् सोमशब्दो न निहन्त्यते (द्र पा ८ १.१७-१९) । " नामन्त्रिते समानाधिकरणे " (पा ८ १.७३) इति
- २० तस्यानियमानश्चत्वनिषेधात् राजन् इति निहन्त्यते । आगम्य च मम हस्त हविर्धानात् अन्तारोह । अन्तरोहश्च मा भे मा च मेपाः मामय भेत्स्यतीति । " बहुल छन्दसि " (पा ७.३.९७) इति ईडभान । व्यर्थेन सिचि वृद्धि (पा ७.२.१) न क्रियते । 'मा स विक्याः मा च

- द्वादिशब्दुपात् सोमाभिपदार्थांता वसतीरणीया ग्रहणमुत्तरम् । अभिपोतव्यस्य सोमस्य दाक्या-दुपात्तरोहश्च योद्देशोऽनुवाकैऽभिधीयते । अथ महारात्रे प्रबुध्य सोमपात्राण्यासाद्य सोममवरोहयेत् ॥
- २५ हृदे त्वेति ॥ कथं — " अर्थतत्त्वेन पल्लवयो प्राचीनम्रीमन्तरलोमीपस्तृणाति यज्ञ प्रवि-तिष्ठेति वा तूर्णां वा । वस्मिन् संमुखान् प्राण्य हृत्वा दक्षिणस्य हविर्धानस्यान्तरेणै राजानमुपाग्रहरति हृदे त्वा मनसे त्वा सोम राजन्नेद्वरं रोहेति द्वान्याम् " (वांश्री ७.१) इति ॥ मन्त्रो त्वेवमाग्नावी—' हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वोर्ध्वमिममध्वरं कृधि दिवि देवेषु होत्रा यच्छ, सोमराजन्नेद्वरं रोह मा भेर्मा स विक्या मा त्वा हिरसिय प्रजास्तवमुपावरोह प्रजास्तवामुपावरोहन्तु ' इति । हे सोम, त्वा हृदे हृदयप्रज्ञयो मनुष्येभ्य मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्य दिवे शुद्धोक्त्वासिभ्यो देवेभ्यो विज्ञेयव

सोमावरोहणम्]

मा त्वां हिंसिषं प्रजास्त्वमुपावरोह प्रजास्त्वामुपावरोहन्तु

मा । त्वा । हिंसिषम् । प्रजा इति प्र-जाः । त्वम् । उपावरोहेत्युप-अवरोह ।

प्रजा इति प्र-जाः । त्वाम् । उपावरोहन्तिक्युप-अवरोहन्तु ।

कम्पिष्ठाः । कस्मादित्याह—^१मा खलु त्वामहं हिंसिषम् । यागसाधनत्वापत्त्या उच्चमा गतिस्त्वया प्राप्स्यत इति । का पुनः सोत्तमा गतिरित्याह—^२प्रजाः सर्वा देवीर्मानुषीश्च ^३उपावरोह अनुप्रवेश । ^४प्रजाः च ^५त्वाम् ^६उपावरोहन्तु अनुप्रविशन्तु । अतः सर्वासामेव प्रजानामाधिपत्ये वर्तितुमारभसे । स कथं मया हिंस्यसे ? अतो मा भैषीरिति । अत्र कृधि यच्छेति द्वे तिङ्बिभक्ती, तत्र कृधि यच्छेति चार्थस्य गम्यमानत्वात् “ चादिलोपे विभाषा ” (पा ८-१-६३) इति प्रथमा तिङ्बिभक्तिः निहन्यते ; एवं मा च भेर्मा च संविक्थाः इत्यत्र तेनैव सूत्रेण प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्न निहन्यते । एहि चावरोह च इत्यत्रापि प्रथमायास्तेन निघातः प्रवर्तत एव । ननु गत्यर्थलोटा युक्तत्वात् द्वितीयायास्तिङ्बिभक्तेः “ लोट् च ” (पा ८-१-५२) इति निघातेन न भवितव्यम् । “ विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ” (पा ८-१-५३) इति निहन्यत एवेत्यदोषः । उपावरोहेत्यत्र “ गतिर्गौ ” (पा ८-१-७०) इति पूर्वस्यानुदात्तत्वम् । “ उदात्तता तिडा ” (द्र.पाभा २-२-१८ वा ४) इति समासः । तथा उपावरोहत्वित्यत्रापि । “ ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा अर्ध्र्युः स्याद्यः सोममुपावहरन् ” (तैसं ६-४-३) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^१सूर्याय चोपावहरामि । त्वम् ^२इहं प्रवृत्तम् ^३अध्वरं विनाशरहितम् ^४ऊर्ध्वम् उन्नतं समाप्तं ^५कृधि कुरु । दिविष्टेषु ^६देवेषु ^७होत्रा अस्मदीयान्वाह्यानानि स्तोत्ररूपाणि ^८यच्छ अथस्थापय । हे ^९सोम ^{१०}राजन्, ^{११}एहि अग्निपवस्थाने समागच्छ । शकटात् ^{१२}अव ^{१३}रोह । ^{१४}मा भैषीः । ^{१५}मा च ^{१६}सं ^{१७}विक्थाः कम्पिष्ठाः । अहं तु द्वां ^{१८}मा ^{१९}हिंसिषम् । अतः ^{२०}त्वं देवल्लोके गत्वा देवीः ^{२१}प्रजाः ^{२२}उपावरोह प्राप्नुहि । ^{२३}प्रजाः च ^{२४}त्वाम् ^{२५}उपावरोहन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ अत्रोपावहरेदिति विधिं सूचयन् हृदयादिग्रन्धानां यथोक्तार्थं दर्शयति—
“ ब्रह्मवादिना वदन्ति स त्वा अर्ध्र्युः स्याद्यः सोममुपावहरन्त्सर्वभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति हृदे स्वेत्याह भनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे स्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे स्वा सूर्याय स्वेत्याह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्न देवतास्ताभ्य एवैतश्च सर्वाभ्य उपावहरति ” (तैसं ६-४-३) इति । यः ‘ हृदे त्वा ’ इति मन्त्रेण सर्वदेवतार्थमुपावहर्तुं जानाति स एव मुख्योऽध्वर्युरिति ब्रह्मवादिनामुक्तिः । ‘ सोम राजन् ’ इति मन्त्र उपेक्षितः ॥ विधेचे— “ पुरा वाचः प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति चायत्येव वाक् तामव रूप्ये ” (तैसं ६-४-३) इति ॥ रात्रौ निद्रां कुर्वन्तो मनुष्या उपःकाले प्रबुध्य परस्परं वाग्व्यवहारं कुर्वन्ति, पक्षिणः शब्दं कुर्वन्ति, तद्वि वाचः प्रवदन्म् । प्रातःकालात् पूर्वं होत्राऽनुचकष्य अक्षसमूहः प्रातरनुवाकः । उपाकरणं नाम होतारं प्रति प्रैषोक्तिः । अत्र सूत्रम्— “ पुरा वाचः पुरा वा वयोभ्यः

१. मन्-^१प्रवृत्तम्^२ इत्यस्यानन्तरं ‘ यज्ञम् ’ । २. ह.उ.तं.पा.भा.हा-सर्वदेवार्थम् । ३. वा.

वाक्प्रसरम्; क-वाक्प्रवचनम् । ४. तं.-तदिदम् ।

तैसं ३०॥

शृणोत्वग्निः ममिधा हवं मे शृण्वन्त्वार्षो धिपर्णाश्च देवीः ।

शृणोतं ब्रावाणो विदुषो नु (१) यज्ञ- शृणोतुं देवः संविता हवं मे ।

शृणोतुं । अग्नि । समिधेति सम्-इर्वा । हवंम् । मे । शृण्वन्तु । आर्ष । धिपर्णा । च । देवी ।

शृणोतं । ब्रावाण । विदुषं । नु (१) । यज्ञम् । शृणोतुं । देवः । ममिता । हवंम् । मे ॥

५ एकधनादिलक्षणा अपो जिघृक्षन् सूचि चतुर्गृहीत गृहीत्वा आहवर्गये जुहोति

‘ शृणोत्वग्नि ’ इति त्रिष्टुमा चतुष्पटया ॥ समिध्वतेऽनयाग्निरिति समिध्, आज्याहुतिरुच्यते । इन्वे

किप् (पा ३ २ ७६) । अनुनासिकलोप (पा ६ ४ ३७) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्

(पा ६ २ १३९) । अनया सदीप्तया आज्याहुत्या तृतोऽग्निर्मदीय हवम् आह्वान शृणोतु ।

“ बहुल छन्दसि ” (पा ६ १ ३४) इति ह्यते. प्राक्प्रत्ययोत्पत्ते. सप्रसारणे वृते “ ऋदो-

१० त्प ” (पा ३ ३ ५७) इत्यप् । यद्वा—“ भग्नेऽनुपसर्गास्य ” (पा ३ ३ ७५) इत्यप्,

सप्रसारणे च । किञ्च—याश्च आप मया ग्रहीष्यन्ते ताश्चाऽनयाऽऽहुत्या मम हव शृण्वन्तु ।

कीदृश्य. १ धिपर्णा वृष्टा यागसंपादननिपुणा । “ धृपेधिष् च सज्ञायाम् ” (उ २ ४९)

इति क्युप्रत्यय । २ देवी देव्य दानादिगुणयुक्ता । “ वा छन्दसि ” (पा ६ १ १०६)

इति पूर्वसर्गादीर्धत्वम् । यद्वा—धिपर्णा त्रिधा । “ त्रिधा वै धिपर्णा ” (तैत्ति ३ २ २)

१५ इति । दानादिगुणयुक्ताश्च शृण्वन्त्विति । चञ्चद्देन तासा समुच्चय । अधुना प्रत्यक्षानुद्व्युच्यते ।

हे ब्रावाण । ब्रावाणो ब्रावकल्या इत्येके । वर्षणशीला मेवा इत्यन्ये । ब्रावाण एवेत्यपरे ।

यूयमपि शृणोत शृणुत । “ तत्तनत्तनयनाश्च ” (पा ७ १ ४५) इति तप् । किम् १

विदुष अस्य यजमानस्य यज्ञम् । नु इति त्रितर्के । ननु विदुषोऽस्य यज्ञः श्रोतव्य इति ।

‘ प्रवदितो ’ . प्रातर्वावन्वो वेद्येभ्योऽनुगृही ” (धापथौ १२ ३ १४-१५) इति । प्रवदितो प्रवदनात् ॥

२० प्रातरनुवाकस्य प्रथमामृच विधत्ते—“ अपोऽग्नेऽभिलक्ष्य तत्प्रतिपादिकामृचमग्रे प्रथम व्याहरेत् । “ वापो रेवती

क्षयया हि वर ” (ऋस १० ३० १२) इत्येतामृचभिलष्येः ॥ तत ऊर्ध्वं वक्तव्या ऋचो विधत्ते—

“ सर्वानि छन्दारस्यन्याद् पशवो वै छन्दासि पशूनेराव रुधं ” (तैत्ति ६ ४ ३) इति । तत्तच्छन्दो-

२५ युक्ता ऋग्विद्योपा ग्रन्थबाहुत्तरमयाद्वहृचब्राह्मणे* स्पष्टवाच्येनात्र उदाहियन्ते ॥ प्रातरनुवाकस्य

यमाप्तौ पशूनामृच कामनामेदेन विकल्पित्वा विधत्ते—“ गायत्रिया तेजस्कामस्य परि दध्यात् त्रिष्टुभे-

न्द्रियनामस्य जगत्या पशुकामस्यापुष्टुमा प्रतिष्ठाकामस्य पक्त्र्या यज्ञकामस्य विराजाऽश्वनामस्य ”

(तैत्ति ६ ४ ३) इति । परिदध्यात् समापयेत् ॥

शृणोत्विति ॥ कल्प —“ यत्राभिजानात्यमृदुपा रुतस्यश्रुति तस्यचरणया जुहोति शृणोत्वग्नि

समिधा हव म इति ” (धापथौ १२ ५ १) इति ॥ “ अमृदुपा ” (ऋस ५ ७ ५ ९) इत्येषा प्रातरनु-

३० वाकस्य परिधानीया, वा होत्रा पठ्यमाना यदाऽध्वर्युर्जानाति तदा जुहुयात् । मन्त्रस्त्वेवमाग्न्यायते—

५. आ हा—‘ प्रवदितो ’ नास्ति । ६ आ हा—प्रदर्शयते । ७ आ हा—प्रातरनुवाक* ।

* [द. ऐरा २ १ ५-१८] ।

सोमावरोहणम्]

देवीरापो अपां नपाद्य ऊर्मिहविष्यं इन्द्रियावान् मदिन्तमस्तं देवेभ्यो देवत्रा घत्त
शुक्रं शुक्रपेभ्यो येषां भागः स्थ स्वाहा

देवीः । अपः । अपाम् । नपात् । यः । ऊर्मिः । हविष्यः । इन्द्रियावानितीन्द्रिय-वान् ।
मदिन्तमः । तम् । देवेभ्यः । देवत्रेति देव-त्रा । घत्त । शुक्रम् ।
शुक्रपेभ्य इति शुक्र-पेभ्यः । येषाम् । भागः । स्थ । स्वाहा ।

क्षिप्रं शृणुतेति वा । यद्वा—प्रथमावहुवचनस्य व्यत्ययेन शस् । नुशब्दश्च इवार्ये । विद्वांस
इव शृणुत इत्यर्थः । किञ्च देवः सविता सर्वस्य प्रेरकः मे मदीयं हवं शृणोतु ।
“ सन्वितृप्रसूत एव देवताभ्यो निवेद्यापोऽञ्छैति ” (तैसं ६.४.३) इति ब्राह्मणम् । अग्न्यादयो
मे हवं श्रुत्वा आगच्छन्तु । यज्ञं निर्वर्तयन्त्विति भावः ॥

अप्सु बर्हिः प्रास्य अभिजुहोति—‘ देवीरापः ’ इति यजुस्तथा गायत्र्या ॥ ‘ मदि- १०
न्तमः ’ इत्यन्तं व्याख्यातम् (तैसं १.२.३) ॥ ‘ तं यथोक्तगुणविशिष्टमूर्तिं देवत्रा देवेषु घत्त
स्थापयत । किमर्थम् ? देवेभ्यः देवार्थं देवानामेवोपभोगार्थम् । “ देवमनुष्यपुरुषं ”
(पा ५.४.५६) इत्यादिना त्राप्रत्ययः । यद्वा—देवाधीनं घत्त देवानामेवोपभोगार्थम् ।
“ देये त्रा च ” (पा ५.४.५५) इति त्राप्रत्ययो दधातियोगेऽपि भवति । देवयगार्थमस्मभ्यं

‘ शृणोत्वग्निः समिधा हवं मे शृण्वन्वापो धिपणाश्च देवीः । शृणोत द्रावाणो विदुषो नु यज्ञं शृणोत १५
देवः सविता हवं मे ’ इति । सम्यग्निष्यत्तेऽनयाऽऽज्याहुत्येति समिदाहुतिस्तथा समिद्धः । अग्निः मे हवं
मदीयमाह्वानं शृणोतु । हे अपः, अग्नीष्वमाणा यूयमपि शृणुत । कीदृश्यः ? धिपणाः विद्योपिताः ।
देव्यो देवतारूपाश्च । हे द्रावाणः, अभिपयार्थमिहोपस्थिता यूयं विदुषो नु विद्वांस एव सन्तः
यज्ञं शृणुत । सविता देवः मदीयमाह्वानं शृणोतु ॥ अग्न्यादिश्रवणप्रयोजनमाह—“ शृणोत्वग्निः
समिधा हवं म इत्याह सवित्रप्रसूत एव देवताभ्यो निवेद्याऽपोऽञ्छैति ” (तैसं ६.४.३) इति ॥ २०
पृक्थनसंज्ञकाः पदेऽजनीसंज्ञकाश्चाऽऽप आनेतव्याः, ‘ वतो मन्त्रेण देवताभ्यो विज्ञाप्य ता अपः प्राप्तुं
गच्छति ॥ प्रैयमन्त्रमुत्पादयति—“ अप इष्य होतरित्वाहोपितं हि कर्म क्रियते ” (तैसं ६.४.३) इति ।
हे होतः, आनेतव्या अप उद्दिश्य “ अ देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्तु ” (तैसं १०.३०.१) इत्यादिका ऋच इष्य
पठेत्यर्थः । लोकेऽपीदितमभीष्टं कर्म सम्यक् क्रियते ॥ प्रैयान्तरमुत्पादयति—“ मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवा
द्देवत्याह मित्रावरुणो वा अपां नेतारौ वाभ्यामेवैना कञ्छैति ” (तैसं ६.४.३) इति । चमसिनामृत्स्वजां २५
परिचारकाश्चमसाध्वर्यवः । तत्र मैत्रावरुणनाम्न कृत्विजो यश्चमसाध्वर्युस्तं संवोध्याऽऽगच्छेति ब्रूयात् ।
तदनेन प्रैयेणादृक्प्रवर्तकमित्रावरुणदेवद्वयेन सहैवैना अपः प्राप्तुं गच्छति ॥

देवीरिति ॥ कल्पः—“ अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा बर्हिरादाय संप्रैयमाहाप इष्य होतमैत्रा-
वरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्देवैकधनिन एत नष्टः परनीमुदानयाग्नीहोतृचमसेन वसतीवरीभिश्च चात्वाले
प्रत्युपलभ्यन्तेति । यथासंप्रैयं ते कुर्वन्ति । ... । यत्राऽपस्तह्यन्ति । अथाप्सु बर्हिः प्रास्याभिजुहोति ३०

१. तै.ति.पं१-‘पयोगार्थम् ।

८. इ.उ.पा.भां.हा-‘संज्ञिकाः । ९. इ.उ.पा.भां.हा-‘ अतः ’ नास्ति । १०. आ-आद्रवतः ;
क.हा-एतम् । * [वीथ्रैसुत्रे ‘ चमसेन च ना ’ ।] ।

कार्षिंरस्यपापां मृध्रम्

कार्षिं । असि । अपेति । अपाम् । मृध्रम् ।

धत्तेति यावत् । पुनश्च विशेष्यते—^१शुक्र सोम सोमीभविष्यन्तम् । केभ्यः । ^२शुक्रपेभ्य देवानां मध्ये ये शुक्रपा. सोमपा तेभ्यः । पुनश्च देवा विशेष्यन्ते—हे आप, ^३येषां देवानां यूप ^४भाग ^५स्य भागभूता भविष्यथ तेभ्यो धत्तेति । ^६स्वाहा स्वाहुत चेद युष्मभ्यमाज्य-मस्तु । “ आहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णात्ययो हविष्कृतानामेवाभिघृताना गृह्णाति ” (तैस ६.४.३) इति ब्राह्मणम् । भागशब्दः “ कर्पात्तन ” (पा ६.१.१५९) इत्यन्तोदात्त ॥

मैत्रावरुणचमसेनाहुतिम् ^१अपह्नायति—‘ कार्षिरसि ’ इति ॥ हे आज्य, अप्सु हुत ^२कार्षिं कर्षणीयमपनेतव्यम् ^३असि । “ कृपेरुद्धिच्छन्दसि ” (उ ५७६) इति कृपेरिञ्-
१० प्रत्ययः । यस्मादेव तस्मात्त्वामपप्रावयामि अपनयामीत्यर्थः । अपेत्युपसर्गश्रुतेर्योग्य क्रियापद-मव्याह्रियते । कुत पुनरिदमनसीयत इत्याह—^४अपा ^५मृध्र, यस्मात्त्वमपा सन्नन्व्यनिष्टरूपः युद्धाभिधापिना मृध्रान्तेनानिष्टरूपत्व लक्ष्यते, तदस्यास्तीति मृध्रम् । “ लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः ” (द्र पा ४.४.१२८ वा २) इति मन्वरीयो सप्रत्ययः । दोषरूपत्वामपनयामीत्यर्थः ॥ यद्वा—कटिनत्वं लक्ष्यते । आज्य च जल्यत चेत् कटिन भवति । ^३तस्य दोषरूपत्वादप-
२५ नयामीति^३ । “ कार्षिरसीत्याह शमलमेवासांमप प्रावयति ” (तैस ६.४.३) इति ब्राह्मणम् ॥

देवीरापो अर्पा नपाद्य ऊर्मिर्हृदिष्य इन्द्रियावाङ् मदिन्दमस्तं देवेभ्यो देवत्रा घत्त मुक्तं मुक्तपेभ्यो येषां भाग स्य स्वाहेति ” (बौश्रौ ७.३) इति ॥ न पातयत्युदकमप्ये गृहृतया स्थितोऽपि लुदुदक न निनाशयतीति नयात् । ^१अपा ^२नपात् इति बद्धिविशेषस्य सज्ञा । हे ^३आप देभ्य, हे वहे, यूपं ^४य ऊर्मि युष्मदीय ^५त देवत्रा देवेषु ^६घत्त स्थापयत । किमर्थम् ? ^७देवेभ्य देवार्थम् अस्माभि देवानुद्दिश्य होतुमित्यर्थः । कोदरा ऊर्मि ? ^८हविष्यः हविषे सोमस्याय हित, ^९इन्द्रियावान् प्रीत सखिन्द्रियवृद्धि-कारी, ^{१०}मदिन्दम पीयमानोऽत्यन्तदुर्धकारी । कोदरां घम् ? ^{११}मुक्तं दोषिमन्तम् । कोदरोभ्यो देवेभ्य । ^{१२}येषां यूपं भागभूता ^{१३}स्य तेभ्य ^{१४}मुक्तपेभ्य सोमपेभ्य, इदमज्यं युष्मभ्य हुतमस्तु ॥ इद्रीयमाण-नांमपा मूर्त्पत्वेन हविर्द्वयमपादनेन चेषमाहुतिरूपयुज्यत इत्याह—“ देवीरापो अर्पा नपादिस्थाऽऽहुत्यै-वैना निष्क्रीय गृह्णात्ययो हविष्कृतानामेवाभिघृताना गृह्णाति ” (तैस ६.४.३) इति ॥

२५ कार्षिरिति ॥ कस्य. —“ कार्षिरर्माति दमैराहुतिमपप्राव्य ” (आपश्रौ १२.५.१०) इति ॥ ‘ कार्षिरस्यपापा मृध्रम् ’ इति मन्त्रपाठः । हे आज्य, त्वमप्सु हुत सन् ^१कार्षिं कर्षणीयमपनेतव्यम् ^२असि । ^३अपा ^४मृध्रं युद्धोपलक्षितानिष्टरूपं स्वामनयामि ॥ एतमर्थं दर्शयति—“ कार्षिरसीत्याह शमलमेवासांमप प्रावयति ” (तैस ६.४.३) इति । शमल मन्त्रिनाशम् ॥

२. मै-प्रावयति । ३-३ त.ति-तदस्य दोषरूपता तदपनयामीति ।

समुद्रस्य बोक्षित्या उन्नये ।

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमावो वाजेपु यं जुनाः । स यन्ता शश्वतीरिषः ॥ १३ ॥

[तु सप्तचत्वारिंशच्च]

समुद्रस्य । वः । अक्षित्यै । उदिति । नये ।

यम् । अग्ने । पृत्त्विति पृत्-सु । मर्त्यम् । आवः । वाजेपु । यम् । जुनाः ।

सः । यन्ता । शश्वतीः । इषः ॥ १३ ॥

[भैसं १.३.१ ; कासं ३.९ ; कपिसं २.१६ ; चासं ६.२५-२९]

वर्हिष्यन्तर्थायोनयति—‘ समुद्रस्य वः ’ इति ॥ ^१समुद्रस्य उदकराशेः पूर्वेषुगृहीतस्य वसतीवरीशब्दवाच्यस्य ^२अक्षित्यै अक्षणाय युष्मान् ^३उत् ^४नये मैत्रावरुणचमसेन गृह्णामीति । “ मित्रावरुणौ वा अपां नेतारौ ” (तैसं ६.४.३), “ तस्मादद्यमानाः ” (तैसं ६.४.३) १० इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

ऋतुकरणं जुहोति—‘ यमग्ने ’ इति त्रिपदया गायत्र्या ॥ “ यद्यग्निष्टोमो जुहोति ” (तैसं ६.४.३) इति ब्राह्मणम् ॥ हे ^१अग्ने, ^२यं ^३मर्त्यं ^४पृत्सु संग्रामेषु ^५आवः रक्षसि । “ छन्दसि लुङ्लुङ्लिटः ” (पा ३.४.६) इत्यवतेर्लुङ् । आडागम उदात्तः (पा ६.४.७२) । “ मांसपृत्सुनामुपसंख्यानम् ” (पा ६.१.६३ वा १) इति पृतनाशब्दस्य पृद्वावः । १५ “ साधेकाचः ” (पा ६.१.१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । कः पुनरसौ यं पृतनासु रक्षसि इत्याह—^१वाजेपु अग्नेषु निमित्तभूतेषु । “ निमित्तात्कर्मसंयोगे ” (पा २.३.३६ वा ६) इति सप्तमी । अन्त्रार्थं ^२यं ^३जुनाः गच्छसि । जु इति सौत्रो धातुः वेगितायां गतौ वर्तते (पा ३.२.१५०) । तस्मात् पूर्ववत् लुङ् (पा ३.४.६) । श्नाप्रत्ययः (पा ३.१.८१) । “ बहुलं छन्दस्य-माद्योगेऽपि ” (पा ६.४.७५) इत्यडभावः । हवींषि ग्रहीतुं यस्य सकाशं सदा गच्छसीत्यर्थः । २० ^१स एव खलु त्वया संग्रामेषु रक्ष्यत्वेन ग्राह्यते । यश्च त्वयैवं रक्ष्यते स एव खलु त्वयानुगृहीतः ^२यन्ता यमयिता वशीकर्ता । “ न लुट् ” (पा ८.१.२९) इति निघातप्रतिषेधः । उदात्तनिवृत्ति-स्वरो (पा ६.१.१६१) व्यत्ययेन प्रवर्तते । किं वशीकरिष्यतीत्याह—^१शश्वतीः नित्याः ^२इषः अनादि प्रभूतं धनं प्राप्नोतीत्यर्थः । शश्वच्छब्दात् “ उमितश्च ” (पा ४.१.६) इति ङीप् ॥

॥ इति तृतीये त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

२५

समुद्रस्येति ॥ कल्पः—“ समुद्रस्य बोक्षित्या उन्नय इत्यभिहुतानां मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति ” (आपश्चौ १२.५.१०) इति ॥ हे आपः, समुद्रवयुष्माकमक्षीणत्वाय पूर्वेषुवसतीवरीर्गृहीत्वाऽपि पुनरिदानीमुन्नयामि ॥ अक्षितिं विधादयति—“ समुद्रस्य बोक्षित्या उन्नय इत्याह तस्मादद्यमानाः पीय-माना आपो न क्षीयन्ते ” (तैसं ६.४.३) इति । यथा चमसेन जलं गृहीतं तथा त्रिभिः कुम्भैरेकधना

[योमावरोहणम्]

- गृह्णीयात् पत्रेननीश्व गृह्णीयात् । तथा च सूत्रम् — “ अथैकधनान् गृह्णातिन्टाय यो जुष्टान् गृह्णामीति वा
 त्पणो वा । अथ पञ्चेजनीर्गृह्णाति ” (यौत्री ७ ३) इति ॥ विधत्ते — “ योनिर्दं यज्ञस्य चात्पाल यज्ञो
 वसतीवरीर्होचमसं च मैत्रावरुणचमसं च सस्पर्द्धं वसतीवरी-र्यानयति यज्ञस्य सयोनित्वायायो स्वादे-
 वैना योने प्र जनयति ” (तैम ६-४ ३) इति । उत्तरवेदिनिध्यादनतया चात्पालो यज्ञयोनि । देव-
 ५ विभक्त्यज्ञानशोपत्वात् वसतीवरीणा यज्ञरत्नम् । न्यानयति “ व्याप्त्या अधिका करोति । तत्प्रकार सूत्र
 दर्शित — “ होचमसे ज्यतीवरीभ्यो निविष्योपरि चात्पाल, होचमसं च मैत्रावरुणचमसं च संस्पर्द्धं
 वसतीवरीर्व्यानयति समन्या यन्तीत्यभिज्ञाय होचमसत्वात् मैत्रावरुणचमसं न्यानयति मैत्रावरुणचमसा-
 द्दोचमसे ” (आश्रौ १२-६-१-२) इति । प्रश्नोत्तरमन्त्राद्युत्पादयति — “ अध्वर्योऽपरेपा३ इत्याहोते-
 मनश्चमुखेना, पदोति वदितदाह ” (तैस ६ ४ ३) इति । प्लुति प्रनायां । हेऽध्वर्यो, थप किमथे
 १० लब्धवानसि ? सोऽथं होतु प्रश्न । ‘ उतेमनश्चमु ’ इत्यध्वर्योरुत्तरमन्त्र । लब्धवानन्मीत्येतावदेव न
 भवति उतापि तु ईं ता अनश्चमु उपमप्राप्ता । दूरवदितरेऽपि सत्प्रमात्रेण लाभो भवति तदुपमप्राप्ति-
 र्नाभादितिरिच्यते । ‘ उतेमा ’ इति वाच्य मन्त्रस्य व्याख्यानम् । हे होत, न केवलं मद्बचनमात्रेण
 विश्वमिदि किं त्विमा पुरोवर्तिनी पश्येत्येवमेव ‘ तं मन्त्रेणाध्वर्युर्भूते ॥

यमग्ने इति ॥ कल्प — “ अध्वर्योऽपरेपा३ इति होवाऽध्वर्युं पृच्छति । उतेमनश्चमुमिति

- १५ प्रत्युक्त्वा प्रचरणीशोमात् क्रतुकरणं जुहोति यमग्ने पृत्सु मर्त्यमिति ” (आपश्री १२ ६ ४-५) इति ॥
 ‘ यमग्ने पृत्सु मर्त्यमानो वाजेषु यं जुना । स यन्ता दश्वतीरिप ’ इति मन्त्रपाठ । हे ‘ अग्ने, ‘ य
 ‘ मर्त्यं ‘ पृत्सु सप्रामेषु ‘ आव रक्षामि, किंच ‘ वाजेषु अन्ननिमित्तं ‘ यं ‘ मर्त्यं ‘ जुना गच्छसि हनोपि
 प्रहीतु यस्य सक्रान्त गच्छनीत्यर्थं । ‘ स मर्त्यस्सद्भुप्रदेषु ‘ दश्वतीरिप ‘ ह्यप नितयान्वयानि घनरूपाणि
 ‘ यन्ता नियस्यति प्राप्स्यतीत्यर्थं । मन्त्रोऽयमुपेक्षित ॥ अस्य च क्रतुकरणावस्य होमस्य विषयनितोर-
 २० व्यवस्थितं विधत्ते — “ यद्यप्रिष्टोमा जुहोति यजुस्य परित्यौ नि मार्षिं यद्यतिरात्रो यजुर्दन् प्र पद्यते
 यज्ञरत्नत्वा व्यावृत्तं ” (तैम ६ ४ ३) इति । अनुष्ठीयमानस्य कर्मणोऽप्रिष्टोमत्वे मन्त्रेण क्रतुकरणं
 जुहुयात् । उवध्यत्वे परिधानाज्यलेपं निरुज्यात् । अतिरात्रे स्वेवं ‘ मन्त्र पठन् हरिर्धानं प्राप्नुयात् ।
 पृथ च ‘ सत्यप्रिष्टोमादीनामनुष्ठास्यमानाना परस्पर व्यावृत्तिरिदानीमेवावगता । “ स क्रतु जुर्वीत । मनो-
 मय प्राणारारो भारूप ” (छा ३ १४-१-२) इत्युपनिषदि, “ तच्छ्रु ” (मन् ४-३ १५) इति
 २५ धैयासिऋसूत्रे चोपास्तित्ववि क्रतुशब्दस्य प्रयोगात् तदुच्यतेऽन्तेऽर्थां यज्ञशब्द । “ द्रव्यवशास्तयोपेक्षा
 योगवशास्तयाऽपरे ” (गीता ४ २८) इत्यादौ तप प्रभृतिष्वपि यज्ञशब्दप्रयोगात्तत्रवच्छेदाय श्रु
 शब्दप्रयोग ॥

११ आ इ क. पा. म. २. हा-व्याता । १२. आ क. हा-सर्वं । १३. पा मा हा-परिरुज्यात् ।

१४. आ हा-‘ त्वेनम् ’ नास्ति, क-नु । १५ आ क म २-‘ च ’ नास्ति ।

सोमावरोहणम्]

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ हृदे सोमद्वयात् सोमं शकटादवरोहयेत् ।
 शृणोऽन्तौ जुहुमाद्देवीरप्सु हुत्वाऽथ दर्भकैः ॥ १ ॥
 अप्सुप्लवावयेत्कार्षिः समुद्रो गृह्यते जलम् ।
 यमग्रे क्रतुकृद्धोमो मन्त्राः सप्तह वर्णिताः ” ॥ २ ॥ इति ॥

५

अथ मीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम् —

“ चमसाध्वर्यवो नान्य ऋत्विग्भ्योऽन्येऽथ वाऽग्निमः ।
 यौगिक्या संज्ञया मैवं पठया तेभ्यो विभेदनात् ” ॥
 (जैन्या ३-७-१८) इति ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ चमसाध्वर्युन् वृणीते ” इति ।^१ ये “पूर्वत्र कार्यानुसारेणाध्वर्युप्रमुखा १०
 ऋत्विज उवतास्तेभ्यो न व्यतिरिक्त्वाश्वमसाध्वर्यवः । कुतः ? यौगिकसंज्ञया तदभेदप्रतीतेः । यथा देवदत्त
 एव पश्चिक्रियायोगात् पाचको भवति तद्वदध्वर्युप्रमुखा एव चमसयोगाच्चमसाध्वर्यवः इति चेत् । मैवम् ।
 मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवो, “होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः इति पठया भेदावभासात् । मध्यतःकारिणो
 होत्रादयः । होत्रकाः प्रतिप्रस्यानृमैत्रावरुणादयः । तस्मादृत्विग्भ्योऽन्ये ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् —

१५

“ तान् वृणीतेति बहुता नास्ति वाऽस्ति ग्रहैक्यवत् ।
 “नैवेति चेन्न वैपम्यादुत्पत्तौ बहुताश्रुतेः ” ॥ (जैन्या ३-७-१९) इति ।

‘ चमसाध्वर्युन् वृणीते ’ इति बहुवृत्तं श्रुतं तत्र विवक्षितम्, ग्रहैक्यवदुद्देश्यगतत्वादिति चेत् ।
 मैवम् । ग्रहवैपम्यात् । ‘ ग्रहं संमार्ष्टि ’ इत्येतन्न ग्रहाणामुत्पत्तिवाक्यं चमसाध्वर्युणां त्वेतद्वोत्पत्तिवाक्यं
 ततस्तेषामुपादेयत्वात् तद्गतं बहुवृत्तं विवक्षितम् ॥

२०

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् —

“ नेचत्ताऽस्त्यस्ति वा तेषां न निवामकवर्जनात् ।
 चमसानां दशत्वेन चमसाध्वर्यवो दश ” (जैन्या ३-७-२०) इति ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

अथ छन्दः ॥ ‘ शृणोत्वग्निः ’ इति त्रिटुप् । ‘ यमग्रे पृत्सु ’ इति गायत्री ॥

२५

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

१६. आ.क.हा—पूर्वं तत्र । १७. इ.उ.क.पा.भा.हा— न होत्रकाणाम् । १८. इ.उ.पा.भा.

म२—तेनैव ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्या

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्व- शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिये ।

त्वं वातैररुणैर्यासि शंगयस्त्वं पूषा विव्रतः पासि नु त्मना ॥

त्वम् । अग्ने । रुद्र । असुर । मह । दिव । त्वम् । शर्ध । मारुतम् । पृक्ष । ईशिये ।

त्वम् । वातै । अरुण । यासि । शंगय इति श-गय ।

त्वम् । पूषा । विव्रत इति वि-व्रत । पासि । नु । त्मना ॥

५

अत पर याज्याकाण्ड वेषधेनम् ॥ तत्र “अग्ने रुद्रते पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपद-
भिचरन्” (तैस २ २ २) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—“त्वमग्ने” इति जगती ॥ हे भगवन्“अग्ने, स्वयं रुद्र एव त्व, यो रोदयिता सर्वेषामुपसहारे । “रोदेर्णिष्ठकच” (उ १८९)
इति स्वप्रत्यय । रोदनहेतुमाह—“असुर निरसिता सर्गाधिकाराणाम् । “असेरन्”

१० (उ ४५) इत्युत्प्रत्यय । एव सहासमूर्तिरूपेणाग्नि स्तयते, शत्रुमारणादौ रुद्रब्रह्मात् ।

यथा—“एषा वा अस्य घोरा तन्” (तैस २ २ २) इति । यद्वा—रुद्रवान् रुद्र , मत्वर्षायोऽकार

(पा ५ २ १२७) रुद्रपराक्रममानित्वर्थ । “दिव बुलोकस्य मह उत्सवकारी त्व हविषा
प्रदानेन । “ऊडिदम्” (पा ६ १ १७१) इति निमक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा—देव उच्यते ।

दिव बुलोक्यासिना देवाना मह महान् महादेव इत्यर्थ । महतीति मह । पचायच्

१५ (पा ३ १ १३४) । त्वम् एव पृक्ष अन्नस्य ईशिये । “ईश मे” (पा ७ २ ७७)

इतीडागम । पृष्टित्यजनाम । पृक्षतिऽऽन्दस पृणक्तिपर्याय । तत किप् (पा ३ २ ७६) ।

“सावेकाच” (पा ६ १ १६८) इति निमक्तेरुदात्तत्वम् । यस्मादन्नस्येशिये, तस्मात्त्वमेव

अयोद्देशेऽनुवाक द्विर्धौलशकटाद्यधिषवणकक्रयोरुपरि सोमोऽरोहित । अयाभिपदो वक्तव्य ।

२० तयाऽप्यव्यापकसंप्रदायेन प्रयाजकसमातिरूपत्वाच्चतुर्दशोऽनुवाक काम्ययाज्यापुरोनुवाक्या क्रमप्राप्ता अग्नि

धीयन्ते । तत्र काम्येष्टिकाण्डे राक्षोघ्नेष्टेरुर्ध्वमिष्टान्तर विधत्ते—“अग्नेयं रुद्रते पुरोडाशमष्टाकपाल

निर्वपेदभिचरद्वेषा वा अस्य घोरा तन्” इत्येवमा वृक्षति तान्गार्तिमाच्छति” (तैस २ २ २)

इति । रुद्रवने धारतनुयुवताय । अभिचरन् शत्रु मारयन् । तस्मै रुद्रवतेऽग्नेये । एव शत्रुनाश्रुति

समन्वात् छित्वा प्रचच्छति । ताङ्ग तदानीमेव ॥

द्वमिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—“त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्व- शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिये ।

२५ स्व वातैररुणैर्यासि शंगयस्त्वं पूषा विव्रतः पासि नु त्मना” इति ॥ हे अग्ने, त्वं रुद्र घोरातनुयुव

“असुर शत्रुणा निरसिता । “दिव बुलोकस्य महः उत्सवस्वम् , इविदेहनेनोत्सवकारित्वात् । त्व

“मारुत शर्ध मरुता स्वबन्धि बल, बलवयेन प्रसिदाना मरुद्रुणाणानामपि त्वद्रुतप्रदेशैव बलं भवति । अत

“पृक्ष ईशिये मरुदि संष्टवस्तद्वीय मैत्र्य नियमयसि । त्रिच त्व शंगय सुख प्राप्ते वायुवैरारुण

वर्णैरथ यासि । त्रिच पोषक त्वं नु त्मना स्वयमेव पासि । कात् ? विव्रत हविषा परिचर्वा

३० विव्रततो यजमानात् ॥

१ त ति ५१—नहारकरूपेणाग्नि ।

१ पा हा-अन । २ आ-नियमय, क हा-नियमयम् ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययज्ञं रोदस्योः ।

अग्निं पुरा तनयित्त्नोरचित्ताद्धिरण्यरूपमवसे कृणुष्वम् ॥

एति । वः । राजानम् । अध्वरस्य । रुद्रम् ।

होतारम् । सत्ययज्ञमिति सत्य-यज्ञम् । रोदस्योः ।

अग्निम् । पुरा । तनयित्तोः । अचित्तात् ।

हिरण्यरूपमिति हिरण्य-रूपम् । अवसे । कृणुष्वम् ॥

मारुतं मरुतां संवन्धि शर्षः बलं च, त्वदायत्तत्वात् । वं वातैः वाततुल्यैः वातजवैः अरुणैः
संथावर्णैः अश्वैः यासि । शंगयः सुखगृहं त्वम् एव पूषा पोषको भूत्वा विधत्
परिचरतः पासि चरुपुरोडाशादिभिस्त्वामर्चयतो रक्षसि । “अनुक्षन्पूषन्” (उ १६५)
इति पुषेः कनिन्प्रत्ययो निपातितः । विध विधाने तौदादिकः । “शतुरनुमः” (पा ६-१-१७३)
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नु क्षिप्रं त्मना आत्मना स्वयमेव । “मन्त्रेष्व्याड्यादेरात्मनः”
(पा ६-४-१४१) इत्याकारलोपः । हे अग्ने रुद्ररूप, एवंगुणविशिष्टत्वं रुद्रतुल्यपराक्रमो भूत्वा
अनया घोरया तन्वा अस्माकं शत्रून् मारयेति भावः । “एषा वा अस्य घोरा तनूर्यद्रुद्रः”
(तैसं २-२-२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या—‘आ वः’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे ऋत्विग्यजमानाः, अध्वरस्य राजानं
प्रधानाधिपतिं रुद्रं होतारम् अभिमतां दातारं, आह्वतारं वा । “बहुलं छन्दसि”
(पा ६-१-३४) इति संप्रसारणम् । रोदस्योः चावापृग्विभ्योः सत्ययज्ञं सत्यस्यान्नस्य
दातारम् । “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” (पा ३-२-७५) इति विच् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वम् (पा ६-२-१३९) । यद्वा—सत्यममोघं यजनं यस्य । “परादिश्छन्दसि बहुलम्”
(पा ६-२-१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—सत्यमेव यजनं यस्य । यद्वा—सत्यस्य
परमार्थस्यानन्दलक्षणस्य संगमयितारम् । हिरण्यरूपं हिरण्यवर्णम् अग्निम् अग्निरूपेणावस्थितं वः
युष्माकम् आ अवसे रक्षणाय तृपये वा कृणुष्वम् आत्मसात् कुरुष्वम् । शत्रुमारणादियुष्मदभि-
मतसिद्धयर्थं भजष्वमित्यर्थः । कृवि हिंसाकरणयोः । “धिनिकृण्वोर च” (पा ३-१-८०)
इत्युप्रत्ययः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३-१-८५) । करोतेर्वा व्यत्ययेन श्रुप्रत्ययः (पा
३-१-७३ ; ८५) । अचित्तात् पुरा, चित्तस्याभावोऽचित्तम् अन्तःकरणोपसंहारो मरणमिति
यावद् । यद्वा—यस्मिन् सति चित्तं नास्ति तन्मरणमेव । ततः प्रागेव देवं भजष्वमिति ।
“परादिश्छन्दसि बहुलम्” (पा ६-२-१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । कीदृशादचित्तात् ?
तनयित्तोः तनयित्तुर्मेघः तादृशात्, अनिश्चितकाळत्वात् । स्तन शब्दे चुरादिरदन्तः ।
“स्तनिह्वयिपुषिगदिमदिभ्यो गेरित्नुच्” (उ ३१६) इतीत्नुच्प्रत्ययः । सकारलोपश्छान्दसः ॥

२. मै-तस्यैव । ३. तं.ति.पं१-तत्सदृशात् ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः

अग्निर्होता नि पसादा यजीयानुपस्थे मातुः सुरभाषु लोके ।

युवा कविः पुरुनिष्ठ (१) ऋतावा धर्ता कृष्टीनामुत मध्यं इन्द्रः ॥

अग्निः । होता । नीति । ससाद । यजीयान् ।

उपस्थ इत्युप-स्थे । मातु । सुरभौ । उ । लोके ।

५ युवा । कवि । पुरुनिष्ठ इति पुरु-निष्ठ (१) । ऋतावेत्युत-वा ।

धर्ता । कृष्टीनाम् । उत । मध्ये । इन्द्रः ॥

“ अग्नये सुरभिन्ते पुरोडाशमष्टाकपाळ निर्वपेद्यस्य गावो वा पुरुषा वा प्रर्मायेरन् यो वा विभीयाद् ” (तैस २.२.२) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ अग्निर्होता ’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘ होता देवानामाहाता । पूर्णवत् सप्रसारणम् (पा ६.१.३४) । ‘ यजीयान् यष्टतम् (२) मानुषाद्भेत् ।

२० “ तुष्टन्दसि ” (पा ५.३.५९) इति यष्टशब्दादीयसुप्रत्ययः, “ तुरिष्ठेमेयसु ” (पा ६.४.१.५४) इति टिष्ठेप । ‘ युवा नित्यतरुण । ‘ कवि मेधावी । ‘ पुरुनिष्ठ पुरस्य बहुषु स्थानेषु स्थित । “ आत्क्षोपसर्गे ” (पा ३.१.१.३६) इति क । ‘ याथादिरवर्णेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१.४४) । ‘ ऋतावा ऋतवान् ‘ सयमान् यज्ञमान् वा ’ । ‘ इन्द्रसीवनिपौ च ” (पा ५.२.१.०९ वा २) इति वनिप्रत्यय । “ अन्येषामपि दृश्यते ’

२५ एति ॥ अय याज्या—‘ आ वो राजानमध्वरस्य रत्र होतार सत्ययज्ञ रोदस्यो । अग्निं पुरा तनयितनोरचिन्नादिरण्यरूपमवसे कृणुध्वम् ’ इति ॥ हे कृत्विग्यजमाना, ‘ वः युष्माकम् ’ अवसे रक्षणाय ‘ अग्निम् ’ आ ‘ कृणुध्वम् ’ वशीकुरुत । कदा ? ‘ तनयितनो ’ अचिन्नात्, नै विद्यते चित्त यस्मिन् मरणे तदचित्त, शत्रुणा विस्तारितात् भवद्दीयमरणात् पूर्वमेव । कीदृशमग्निम् ? ‘ अध्वरस्य ’ राजान यज्ञ-स्वामिन् ‘ रत्र शत्रुन् प्रति क्रूर ’ होतारं पण्डानाय भक्तानामाहातार, ‘ रोदस्यो ’ सत्ययज्ञं सुलोके

२६ भूलोके च सत्यमथयभावि ‘ कर्मणः ’ यजति ददातीति सत्ययज्ञ (ज्ञ) त ‘ हिरण्यरूपं तत्सदृशम् ॥ इष्टान्तर विधत्ते—“ अग्नये सुरभिन्ते पुरोडाशमष्टाकपाळ निर्वपेद्यस्य गावो वा पुरुषा वा प्रर्मायेरन् यो वा विभीयादेषा वा अस्य भेषज्या तनूयन् सुरभिन्ती तयैवारसै भेषज करोति सुरभिन्ते भवति पूनीगन्धस्यापदेवै ” (तैस २.२.२) इति ॥ सुरभिन्ते भेषज्यतनुयुक्ताय । यस्य यज्ञमानस्य गावो वा भृत्या वा दैविकरोगबाहुल्येन बहवो त्रियेरन् स्वयं वा कदाचिदपमृतयोर्भानो भवेत् तादृशो निर्वपेत् ।

२५ पूनीगन्धस्य दावगन्धस्य निरुक्तये ‘ सुगन्धयुक्ताय कुर्यात् ॥

अग्निरिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—‘ अग्निर्होता नि पसादा यजीयानुपस्थे मातुः सुरभाषु लोके । युवा कविः पुरुनिष्ठ ऋतावा धर्ता कृष्टीनामुत मध्यं इन्द्रः ’ इति ॥ अयम् अग्निः मातुः उपस्थे वेदे समीर-वर्तिनि ‘ सुरभौ ’ उ ‘ लोके ’ सुरभिगन्धयुक्त एवाऽऽहवनीयस्थाने ‘ नि ’ पसादा उपविष्ट । कीदृशोऽग्निः ।

४-४ मे-यज्ञवान् ।

३० ३ तै म म२-पुरा न । ४ आ-‘ मवि ’ नास्ति । ५ क-पण्डम् । ६. त-सुरभिगन्ध-युक्ताय । ७ म म२-सुगन्धः ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

साध्वीमकदेववीतिं नो अद्य यज्ञस्य जिह्वामविदाम गुह्याम् ।

स आयुरागात् सुरभिर्वसानो भद्रामकदेवहूतिं नो अद्य ॥

साध्वीम् । अकः । देववीतिमिति देव-वीतिम् । नः । अद्य ।

यज्ञस्य । जिह्वाम् । अविदाम् । गुह्याम् ।

सः । आयुः । एति । अगात् । सुरभिः । वसानः ।

भद्राम् । अकः । देवहूतिमिति देव-हूतिम् । नः । अद्य ॥

(पा ६.३.१३७) इति दीर्घः । 'वर्ता धारयिता' कृष्टीनां मनुष्याणाम् । " नामन्यतरस्याम् " (पा ६.१.१७७) इति नाम उदात्तत्वम् । उतापि च 'मध्ये तेषां मनुष्याणां हृदये' इन्द्रः दीप्तः । एवं सर्वोपकारी सर्वसद्रूपान्वितोऽयम् 'अग्निः' मातुः मातृस्थानीयाया वेदेः, निर्मात्र्या वा श्रेयसाम्, 'उपस्ये' 'उपस्यस्थानीये उत्सङ्गसदृशे' 'सुरभौ शोभनहविर्गन्धयुक्ते' 'लोके आलोकवति अस्मिन् प्रदेशे' 'नि पसाद निपीदति । " हृन्दसि लुङ्लुङ्लिटः " (पा ३.४.६) इति लिट् । सोऽयमस्माकं भेषजं करोविति भावः । " एषा वा अस्य भेषज्या तनूर्वत् सुरभिमती " (तैसं २.२.२) इति ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या—' साध्वीम् ' इति त्रिष्टुप् ॥ यस्मात् 'वयं' यज्ञस्य अस्य 'जिहां जिह्वास्थानीयं भगवन्तमग्निम्' अविदाम ज्ञातवन्तः लब्धवन्तो वा । वेत्तेर्विन्दतेर्वा व्यत्ययेन शप्रत्ययः (पा ३.१.७७, ८५), नुमभावश्च । कीदृशी जिह्वाम् ? 'गुह्याम् अविदुषां गूहनीयाम् । गुहायां भवेति दिगादित्वाच्चत् (पा ४.३.५४) । " यतोऽनावः " (पा ६.१.२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । तादृशीं तां भक्तिसामर्थ्यात् वयमविदाम । तस्मात् 'अद्य अस्मिन्नहि, 'नः अस्माकमस्माभिः क्रियमाणां' देववीतिं देवभक्षं देवपूजां वा 'साध्वीं शोभनाम्' अकः करोतु । " हृन्दसि लुङ्लुङ्लिटः " (पा ३.४.६) इति लुङ् । " मन्त्रे घसं " (पा २.४.८०) इत्यादिना च्लेङ्कु । किञ्च—'सः एवाग्निः' आयुः 'वसानः आच्छादयन् आयुषा परिवीयमाणः अस्मान् वा आयुषा परिवारयन् आयुष्मतोऽस्मान् कुर्वन्, 'सुरभिः सुगन्धिः चरुपुरोडाशादि-गन्धयुक्तः अस्मान्' आ 'अगात् आगच्छतु । पूर्ववद्भुङ् (पा ३.४.६) । " गातिस्था " (पा २.४.७७) इत्यादिना सिचो लुक् । आगत्य चास्माकमायुरेयं, 'अद्य अस्मिन्नहनि' 'नः अस्माकं' देवहूतिं, देवा हूयन्ते अस्यामिति देवहूतिरिष्टिः, तां 'भद्रां शोभनां यथोक्तमनुतिष्ठताम्' 'अकः करोतु इति । स एव लुङ् (पा ३.४.६) । देववीतिदेवहूतिशब्दयोः दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.४२) ॥

५-५, तं.ति.पं१-उपस्यस्थाने कीदृशे । ६, तं.ति-देवभक्तिम् ।

[कान्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्या

“अग्रये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेत् सप्रामे सयत्ते” (तैस २.२.२) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—“अक्रन्दत्” इति त्रिष्टुप् ॥ अयम् अग्नि अक्रन्दत् क्रन्दत् शब्द करोतु । अस्मच्छत्रुकुल दहन् । छान्दसो छद् (पा ३.४.६) । स्तनयन् शौः इव यथा शौर्धन-पटलस्रष्टान्ना स्तनयति । स्तन शब्दे चुरादिरदन्तः । यद्वा—क्रन्दपत् अस्मद्रिपुकुल गर्जन्तीत्र ५ शौरन्तरिक्ष, दिवि हि गर्जन्या भयेन “जना महारव” कुर्वन्ति । किं कुर्वन्तित्याह—क्षाम क्षीण दग्धमस्मच्छत्रुकुल रेरिहत् अत्यर्थं लिहन् आस्वादयन् सर्गती दहन् इत्यर्थः । क्षयि जयि पयि क्षये । “भूतेऽपि दृश्यन्ते” (पा ३.३.२) इति भूतेऽपि कर्मणि मनिन्-प्रत्यय । रिह्येर्ङुलान्ताच्छत्रुप्रत्यय (पा २.४.७४, ३.२.१२४) । “नाभ्यस्ताच्छत्रु”

२० गृहोत्त देवानामाह्वाता यज्ञीयाद् मातृपाद्भोतुरतिशयेन यथा युवा नित्यतरुण कवि मेधावी पुरोनिष्ठ पुरुष बहुषु गार्हपत्यादिस्थानेषु स्थित ऋताना सत्यवाद् कृष्टीनां धर्ता मनुष्याणां पोषक । अपि च मध्ये मनुष्याणामुदरे इह जातरामिरूपेण दीप्त ॥

साध्वीमिति ॥ अथ यावया—‘साध्वीमकदेववीतिं नो अथ यज्ञस्य निहाममिद्राम गुधाम् । म आयुरागात् सुरभिर्वसानो भद्रामकदेवहृतिं नो अथ’ इति ॥ अथमग्नि अथ न. ‘देववीतिम् अस्माभिर्देवेभ्यो दत्ता भक्ष्या पुरोडाशाहुतिं साध्वीम् अक स्वादुमकरोत् । अत यज्ञस्य निहाम’ १५ जिह्वास्थानीयां गोप्यामग्निदेवताम् अविद्याम ययं लब्धवन्त । ‘मुरभिः पुरोडाशाज्यादिसुगन्धोपेत ॥’ स अग्नि श्वायु वसान अस्मदीयमापुराच्छादयन् गोपायन् वा अगात् आगच्छतु । अथ न अस्मदोवा देवहृतिं भद्राम् अक देवायं होमं यथाशास्त्र करोतु ॥

दृष्टघन्तर विधत्ते—“अग्रये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेत् सप्रामे सयत्ते भागधेय-नैवैन् शमयित्वा परानभि निर्दिशति यमवरेषां विध्यन्ति जीवति स यं परेषा प्र स भीयते जयति २० तत् सप्रामम्” (तैस २.२.२) इति । क्षामवते क्षुधायुक्तताय । युद्धे प्रत्यासक्तं सति जयार्थं निर्वपेत् । श्वदत्तेनाग्निभागेन स्वविययमाग्निं शान्तं कृत्वा परान् शमून् यद्भेराभिमुष्येन निर्दिशति ह्यनु प्रदर्शयति । तथा सत्यवरेषा स्वसैन्यगताना मध्ये यं पुरपमितरे विध्यन्ति स जीवति । परेषा शत्रुसैन्यगताना मध्ये यं पुरपमितरे विध्यन्ति स म्रियते^१, ततो यजमानो जयति ॥

यथा जयार्थिन उपेष्टिस्तथा बहुयन्धुमरणनिवारणार्थिनोऽप्येतामिष्टिं विधत्ते—“अभि वा एष २५ एतानुच्यति येषा पूर्वापरा अन्वञ्ज प्रमीयन्ते पुरपाहुतिर्द्वैस्य प्रियतमान्ये क्षामवते पुरोडाशमष्टा-कपाल निर्वपेद्भागधेयनैवैन् शमयति नैषा पुराऽऽयुषोऽपर प्र भीयते” (तैस २.२.२) इति । पूर्वापरा ज्येष्ठा कनिष्ठाश्च । अन्वञ्जो विच्छेदकञ्जिता । येषा बन्धूना मध्ये बहवो विच्छेदमन्तरेण त्रियन्त एतानभिरक्षेप क्षामवानाग्निरच्यति समवैति । कुत ? पुरुषाहुतेरेतत् प्रियत्वात् पुरोडाशेनाग्निं शाम्यति । तत एषा बन्धूना मध्ये ज्येष्ठ जीवति सत्यपर कनिष्ठ आयु संपूर्ते, पूर्वमपमृत्युना न म्रियते ॥

३० गृह्वादाहादिनिमितीकृत्वापि तामेवेष्टिं विधत्ते—“अभि वा एष एतस्य गृह्वानुच्यति यस्य गृह्वाद् दक्षरयग्रेषु क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेद्भागधेयनैवैन् शमयति नास्यापर गृह्वाद् दहति” (तैस २.२.२) इति । अपर यथा भवति तथा न दहति न पुनर्दहतीत्यर्थः ॥

७ तं-क्रन्दत् । ८-८. तं-जना हाहारवम्; ति-जनता हाहारवम् ।

८ आ क हा-नित्यं तरुण । ९ आ हा-‘बहुषु’ नास्ति । १० आ इ, पा हा-‘जिह्वाम्’ नास्ति । ११ तं-दिगन्धोपेत । १२ इ, उ त पा, भा म २-यापयन्, म २-व्यापारयन् । १३ आ-प्रम्रियते, क-प्रमीयते ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निधु द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् ।

सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्वो अख्यदा रोदसी भानुना मात्यन्तः ॥

अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयन् । इव । द्यौः ।

क्षाम । रेरिहत् । वीरुधः । समञ्जन्ति सम-अञ्जन् ।

सद्यः । जज्ञानः । वीति । हि । ईम् । इद्धः । अख्यत् ।

एति । रोदसी इति । भानुना । भाति । अन्तः ॥

(पा ७.१.७८) इति नुमभावः । “ अन्यस्तानामादिः ” (पा ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । “ कपिलकादीनां संज्ञाछन्दसोर्वा लो रमापद्यते ” (इ. पाभा, काशिका ८.२.१८) इति रत्वम् । “ अन्येपामपि दृश्यते ” (पा ६.३.१३७) इति क्षामशब्दस्य संहितायां दीर्घत्वम् । पुनश्च विशेष्यते—^१वीरुधः ^२समञ्जन् ^३संमृक्षन् ^४संदहन्, उपलक्षणं चैतत्, तृणगुरुमल्लावनस्पतीन् १०
^५व्याप्नुवन्नित्यर्थः । किमीदृशी शक्तिरप्यस्य विद्यत इत्याह— ‘ वि हीम् ’ इति । ^६हि यस्मादर्थे वर्तते, ^७ईम् इत्यवधारणे । यस्मादयमग्निः ^८जज्ञानः जायमानः । जनी प्रादुर्भावे दैवादिकः । “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७६) इति शपः श्लुः । यद्वा—जन जनने जुहोत्यादिकः ।
 व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) ^९सद्यः एव तक्षणादेव । ^{१०}इद्धः दीप्तः ^{११}रोदसी द्यावापृथिव्यां ^{१२}व्यख्यत् ^{१३}व्यचेष्टत व्यपश्यत् ^{१४}छान्दसो लुङ् (३.४.६) । “ अस्यतिवन्तिख्यातिभ्योऽङ् ” १५
 (पा ३.१.५२) । “ हि च ” (पा ८.१.३४) इति निघातप्रतिषेधः । स्वयं च ^{१६}भानुना तेजसा ^{१७}अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये ^{१८}आ ^{१९}भाति समन्तात् प्रकाशते । यद्वा—रोदसी ^{२०}व्यख्यत् विचष्टे ^{२१}यथावत् प्रकाशयति । स्वयमपि तयोर्मध्ये भाति । तस्मात् महत्तेजसानेन किं हि नाम कर्तुं न शक्यते इति भावः । “ भागधेयैर्नैवैतं शमयित्वा परानभि निर्दिशति ” (तैसं २.२.२) इति ब्राह्मणम् ॥ २०

“ अभि वा एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्जः प्रसीयन्ते पुरुपाहुतिर्ह्यस्य प्रियतमान्ये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ” (तैसं २.२.२) इत्यस्यापीधमेव पुरोनुवाक्या ।

अक्रन्ददिति ॥ अस्यां त्रिविधया क्षामवतीष्टौ^१ पुरोनुवाक्यामाह— ‘ अक्रन्ददितिस्तनयन्निधु द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्वो अख्यदा रोदसी भानुना मात्यन्तः ’ इति ॥ अथम् ^२अग्निः ^३अक्रन्दत् अस्मद्व्यतिनिवारणार्थं गर्जतु । किमिव ? ^४स्तनयन् ^५इव ^६द्यौः यथा २५
^७शुलोक्तस्यो मेवो गर्जेत् सस्यप्रोपभीतिं निवारयति तद्वत् । किं कुर्वन् ? ^८क्षाम दाहकमस्मद्विरुद्धं ^९रेरिहत्

९. तं-संमक्षयन्; ति-संमृक्षन् नास्ति । १०. मै-आप्ठव । ११. तं.ति-जौहोत्यादिकः । १२-१३. तं.ति.पं-विचष्टे विपर्ययति । १३-१४. तं.ति-व्याख्यन् व्याचष्टे ।

१४. आ.क-क्षामवतेष्टौ ।

त्वे अक्षानि पुर्वणीक (२) होतदोपा वस्तोरेरिरे यज्ञियासः ।

क्षामेव विश्वा भुर्वनानि यस्मिन्त्स सौमगानि दधिरे पावके ॥

त्वे इति । वसूनि । पुर्वणीकेति पुरु-अनीक (२) । होत ।

दोपा । वस्तो । ण्ति । ईरिरे । यज्ञियास ।

५

क्षामं । इव । विश्वा । भुर्वनानि । यस्मिन् ।

समिति । सौमगानि । दधिरे । पावके ॥

तदैन योजनीयम्— 'अयमेवगुणविशिष्ट' अग्नि अस्माक पूर्वापरप्रमादहेतु पाप 'क्षाम क्षीण यथा तथा 'रेरिहत् आस्वादयन् नाशयन् अनेन हविषा समिद्ध शब्द करोति । " भागधेये- नयन शमयति नैषा पुराऽऽयुषोऽपर प्र मीयते " (तैस २.२.२) इति ब्राह्मणम् ॥

१० " अभि वा एष एतस्य गृहानुच्यति यस्य गृहान् दहत्यग्नेये पुरोडाशमष्टाकपाळ निर्वपेत् " (तस २ २ २) इत्यस्यापीधमेव पुरोनुवाक्या । तत्र त्वेव च्यायेयम्— 'क्षाम क्षीण दग्धमस्मद्गृह 'रेरिहत् आस्वादयन् 'वीरुष गृहावयान् रथूणानशादीन् 'समञ्जन् भक्ष- यन्नय खलु 'अग्नि 'अक्रन्दत् । तस्मादिममिदानीमेतानेन हविषा प्रसन्न करोमि, यथा पुनरस्मद्- गृह न धक्ष्यतीति । " भागधेयेनैत्रेन शमयति नास्यापर गृहान् दहति " (तैस २ २ २) इति ब्राह्मणम् ॥

१५ तेषु त्रिष्वपि याज्या— 'त्वे वसूनि' इति त्रिष्टुप् ॥ हे 'पुर्वणीक बहुबल, 'होत देवानामाहात्, 'त्वे त्वपि खलु 'परिरे । " सुपा सुलुक् " (पा ७ १ ३९) इति शे आदेश । 'वसूनि धनानि वासहेतुत्वात् वरिष्ठानि वा धनानि हविर्लक्षणानि 'दोपा 'वस्तो रात्रानि च 'यज्ञियास यज्ञार्हा आ ईरिरे आभिमुख्येन प्रेरयन्ति प्रक्षिपन्तीत्यर्थ । ईर गतौ अनुदात्तेत् ।

२० लेलिहानः 'वीरुष 'समञ्जन् पुष्यत्वावदस्मदनुष्टुपानि सग्यगमिभ्यञ्जन । 'हि यस्मात् 'ज्ञान उरयमान 'स्य 'ईम् 'इदानीमेव 'इह दीप्त 'वि 'अख्यत् विविधे जगत् प्रख्यापयति । 'रोदती धावाशुष्यो 'अन्त 'भानुना रश्मिना स्वयम् 'आ 'भाति समन्वात् प्रकाशते ॥

२५ त्व इति ॥ अय याज्या— 'त्वे वसूनि पुर्वणीक होतदोपा वस्तोरेरिरे यज्ञियास । क्षामेव विश्वा भुर्वनानि यस्मिन्त्स सौमगानि दधिरे पावके' इति ॥ हे 'पुर्वणीक अत्यन्तबहुल, 'होत देवानामाहात्, 'दोपा रात्रौ 'वस्तो दिवा च 'यज्ञियास यज्ञार्हाणि 'वसूनि हवीषि 'परिरे आ- गच्छन्ति । स्वदनुप्रहात् पूर्वे 'क्षाम 'इव दग्ध पटादिकमिव 'विश्वा 'भुवनानि नि साराणि भूत्वा 'पावके स्वयनुगृह्णति सति पश्चात् 'सौमगानि 'स 'दधिरे सौमाय प्राप्नुवन् तादृशस्वमश्माननुगृह्णोत्यर्थ ॥

१४ तै ति ष-तैवम्; षं-तैवम्' नास्ति । १५. त ति-य एवगुण' ।

१५. इ उ पां भां हा-नदानीमेव ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक् ।

अग्ने कामाय येमिरे ॥

तुभ्यम् । ताः । अङ्गिरस्तमेऽङ्गिरः-तम् ।

विश्वाः । सुक्षितय इति सु-क्षितयः । पृथक् ।

अग्ने । कामाय । येमिरे ॥

“ यज्ञत्विम्यां वृख्यौ ” (पा ५.१.७१), “ आज्ञसेरसुकू ” (पा ७.१.५०) । कीदृशे त्वयीत्याह—^१यस्मिन् ^२पावके त्वयि सति ^३विश्वा ^४भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि ^५सौभागानि सौभाग्यानि ^६सम् ^७दधिरे सम्यक् धारयन्ति । ‘ *सुभग मन्त्रे ’ इत्यम् । त्वदनुग्रहात् पूर्वं किमिवावस्थितानीति चेत् ? उच्यते—^८क्षाम ^९इव । क्षाम क्षीणं दग्धवहुलमस्माकं शत्रुबलं [बलेन] यादृशं बलं, पूर्वापरजनभरणं वा यादृशं, गृहं वा दग्धं यादृशं तदिव पूर्वमसुभगानि भुवनानि त्वत्प्रसादेन भवन्तीति । तस्मादस्माकं शत्रुबलं पूर्वापरभरणं गृहदाहं च शमयित्वा सुभगानस्मान् कुरु श्रीमतो यशस्विनश्च कुरु । पुनातेर्ष्यन्तात् (पा ३.१.२६) ष्वुल् (पा ३.१.१३३), उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (पा ६.१.१६१) पावकशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् ॥

“ अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेत् ” (तैसं २.२.३) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—^१तुभ्यं ताः ’ इति गायत्री ॥ हे ^२अङ्गिरस्तम गन्तव्यतम गतिमत्तमेति वा । अगि रगि लघि गत्यर्थाः । अस्मादसुनि इरुडागमो (उ ६.८५) निपाल्यते । हे ^३अग्ने, ^४तुभ्यं ^५ताः प्रसिद्धाः ^६विश्वाः ^७सुक्षितयः शोभना क्षितिर्गतिर्यासां ताः प्रजाः । “ नञ्सुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—शोभनं ^८क्षियन्ति वसन्तीति सुक्षितयो मनुष्याः । “ मन्क्तिन् व्याख्यानं ” (पा ६.२.१५१) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ^९पृथक् ^{१०}कामाय नानाविधेभ्यः कामेभ्यः कामसिद्धये ^{११}येमिरे यमन्ति त्वामाराधयितुमात्मानं विषयेभ्यो व्यावर्तयन्ति । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३.१.८५) । यद्वा—पृथक् यमयन्ति नानाविधैरुपायै-^{१२}रात्मानं यमयन्ति ^{१३}त्वामाराधयितुम् । तस्मात् व्यमप्यस्मत्कामसिद्धये त्वामेव भजामह इति भावः । “ सं एवैनं कामेन समर्धयत्युपैतं कामो नमति ” (तैसं २.२.३) इति ब्राह्मणम् ॥

इष्टयन्तरे विधत्ते—“ अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेद्भिमेव कामः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं कामेन समर्धयत्युपैतं कामो नमति ” (तैसं २.२.३) इति । कामाय कामप्रदाय, कामितार्थो यं यजमानं न प्राप्नुयात् स निर्वपेत् ॥

तुभ्यमिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—^१तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय येमिरे ’ इति ॥ हे ^२अङ्गिरस्तम अतिशयेनाज्ञसारोपेताग्ने, ^३सुक्षितयः वेदिरूपशोभनभूमियुक्ता ^४विश्वाः सर्वाः ^५ताः प्रजाः पृथक्कामयमाना विविधकामितार्थसिद्धिप्रदाय तुभ्यं ^६येमिरे-नियमं स्वीकृतवन्तः ॥

* [श्र. पा ५.१.१२९ सूत्रे णपाठः ।] । १६. मे-क्षयन्ति । १७. तं-निवर्तयन्ति ; ति-निवर्तयन्ति ।

[काम्येष्टियान्यापुरोनुवाक्या

अश्याम तं काममग्ने तवोत्यश्याम रयि- रयिवः सुवीरम् ।

अश्याम वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम द्युम्नमजरजरं ते ॥

अश्याम । तम् । कामम् । अग्ने । तम् । ऊती ।

अश्याम । रयिम् । रयिव इति रयि-व । सुवीरमिति सु-वीरम् ।

अश्याम । वाजम् । अभीति । वाजयन्त ।

अश्याम । द्युम्नम् । अजर । अजरम् । ते ॥

- तत्रैव याज्या— 'अश्याम' इति त्रिष्टुप् ॥ ऊत्यन्त प्रथम पाद ॥ हे 'अग्ने, 'त कामम् 'अश्याम अशुवीमहि, यदर्धमात्मा तुम्य निवेदित । अशु व्याहता । व्यत्ययेन परस्मैपदम् (पा ३ १ ८५) । " बहुल छन्दसि " (पा २ ४ ७३) इति शपो लृक् ।
- १० यासुडादि (पा ३ ४ १०३) । 'तम्' ऊती तम् रक्षया । अतते तितनि (पा ३ ३ ९४, ९७) ज्वरत्वादिना ऊतादेश (पा ६ ४ २०) । " ऊतियूतिजृति " (पा ३ ३ ९७) इति त्रितन उदात्तत्र निपात्यते । तृतीयैकत्रचनस्य " सुपां सुलृक् " (पा ७ १ ३९) इति पूर्वसर्गादेश । किञ-हे 'रयिव रयिमन् । " मतुनतो " (पा ८ ३ १) इति रुत्वम् । " छन्दसीर " (पा ८ २ १५) इति मतोर्वत्वम् । 'सुवीर' 'रयिम्' 'अश्याम प्राप्नुयाम, १५ शोभना वीरा पुत्रादयो यस्मिन् त पुत्रपौत्रादिसमृद्धिरेतु धन प्राप्नुयाम । " वीरवीर्यौ च " (पा ६ २ १२०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तम् । किञ- 'वाजयन्त वाजमन्नमामन इच्छन्त । क्यचि " न छन्दस्यपुत्रस्य " (पा ७ ४ ३५) इतीत्वप्रतिषेध । यदा वय वाज लिप्तामहे तदा 'वाजम् अन्नम् आभिमुद्येनाशुनीमहि लिप्सेमहि । स्वराणप्रहो दुर्घटा । यदा-वाजमा चक्षते' इति णिच् किञ हे 'अजर जराहित, 'अजरम्' 'अक्षय्य' 'द्युम्न यश' 'ते २० त्वप्रसादात् 'अश्याम विभ्रुयाम । " नञो जरमरमिप्रभृता " (पा ६ २ ११६) इत्यजरशब्दे उत्तरपदाद्युदात्तम् ॥

- अश्यामिति ॥ अथ याज्या— 'अश्याम त काममग्ने तवोत्यश्याम रयि- रयिव सुवीरम् । अश्याम वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम द्युम्नमजरजरं ते' इति ॥ हे 'अग्ने 'तव 'ऊती 'वदीवरक्षया 'त 'कामम् अभीष्टकम् 'अश्याम व्याप्नुयाम । किञ हे 'रयिव हे धनवन्, 'सुवीर शोभनपुत्रपौत्राद्युपेत २५ 'रयि धनम् 'अश्याम । किञ वाजयन्तोऽन्नमिच्छन्तो वय 'वाजम् 'अन्नम् अभित 'अश्याम । किञ हे 'अजर, तव प्रसादात् 'अजरम् अक्षय्य 'द्युम्न यश 'अश्याम ॥

दृष्टयन्तर विधत्ते— " अग्रये यविद्याय पुरोदाशमष्टाकपाल निर्वपेत् स्वर्धमान क्षेत्रे वा सजातेषु वाऽग्निमेव यरिष्ट-स्वेन मागधेयेनोप धावति तेनैवेन्द्रिय वीर्यं आतृष्यत्य सुवते रि पाप्मना आतृष्येज

१८ मे-अश्याम् । [३.सि कौमुया 'कत्र शैथिन्य' इति घातौ गणसूत्रम्, पा ३-१ २६

३० वा ६] ।

१६ इत् वा मा- 'अन्नम्' नास्ति ।

काभ्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

श्रेष्ठं यविष्ट भारताग्नें धुमन्तमा भरं (३) ।

वसो पुरुस्पृहं रयिम् ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ट । भारत । अग्ने । धुमन्तमिति धु-मन्तम् । एति । भरं (३) ।

वसो इति । पुरुस्पृहमिति पुरु-स्पृहम् । रयिम् ॥

“ अग्नये यविष्टाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् स्पर्धमानः क्षेत्रे वा सजातेषु वा ” ५
 (तैसं २.२.३) इत्यस्य पुरोनुवाक्या-‘ श्रेष्ठम् ’ इति गायत्री ॥ भारतेति प्रथमपादान्तः । हे
 अग्ने यविष्ट युवतम् । यौतिः पृथक्करणे । “ कनिन् युवृषि ” (उ १६२) इत्यादिना
 यौतेः कनिन्प्रत्ययः । पृथक्कृतम् आदाय दातः । यद्वा-तरुणतम् भारत यज्ञस्य भर्तारः
 ऋत्विजो भरताः । “ भृमृदशि ” (उ ३९७) इत्यादिना विभर्तेतरुणप्रत्ययः । एतैरुपादितं भारत
 हे वसो वासहेतो । “ शृचृस्निहि ” (उ १०) इत्यादिना वसेरुप्रत्ययः । श्रेष्ठं प्रशस्य- १०
 तमं धुमन्तं दीप्तिमन्तं पुरुस्पृहं पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीयम् । कर्मणि क्विप् (पा ३.२.७६) ।
 यद्वा-बह्वयः स्पृहा यस्मिन् । “ परादिश्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदान्तो-
 दात्तत्वम् । ईदृशं रयिं धनमस्मभ्यम् आ भर स्पर्धमानेभ्य आच्छिद्यास्मभ्यं देहि । “ स
 एवास्माद्रक्षांसि यवयति नैनमभिचरन् स्तृणुते ” (तैसं २.२.३) इति ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या-‘ स श्रितानः ’ इति त्रिष्टुप् ॥ यः पावकः पावयिता शोषयिता । १५
 पुनातेर्षन्तात् ष्वुलि (पा ३.१.२६ ; ३.१.१३३) णिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्
 (पा ६.१.१६१) पुरुतमः बहुतमः सर्वात्मकत्वात् । छान्दसं प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । यद्वा-
 पुरुणां पूरणः छान्दसस्तमप्रत्ययः । पुरुणि बह्विनि पृथुनि विस्तीर्णानि पुरोडाशादीनि
 हवीषि भर्वन् भक्षयन् । भर्वं हिंसायाम् । अनुयाति अनुक्रमेण गच्छति यजमानगृहान् । सः
 जयते ” (तैसं २.२.३) इति ॥ यविष्टायातिशयेन वियोगकारिणे युवते वियोजयति । यजमानः पापिना २०
 वैरिणा वियुक्तो जयति ॥

‘ एतामेवेष्टिं ’ परप्रयुक्ताभिचारनिवारणाय विधत्ते-“ अग्नये यविष्टाय पुरोडाशमष्टाकपालं
 निर्वपेदभिचर्यमाणोऽग्निमेव यविष्टं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्माद्रक्षांसि यवयति नैनमभि-
 चरन्स्तृणुते ” (तैसं २.२.३) इति । यवयति वियोजयति । अभिचरन् वैरी पनमिष्टिकारिणं न स्तृणुते
 हन्तुं न शक्नोति ॥ २५

श्रेष्ठमिति ॥ एतस्यां द्विविधायामिष्टौ पुरोनुवाक्यामाह-‘ श्रेष्ठं यविष्ट भारताग्नें धुमन्तमा
 भर । वसो पुरुस्पृहं रयिम् ’ इति । हे अग्ने, रयिम् आ भर धनमाहर । यविष्ट अतिशयेन
 वियोगकारिन् भारत ऋत्विग्भिर्भरणीय वसो आहुतिनिवासभूत । कोदशं रयिम् ? श्रेष्ठं प्रशस्ततमं
 धुमन्तं दीप्तिमन्तं पुरुस्पृहं पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीयं मणिमुक्तादिरूपम् ॥

१७. म२-तामेवेष्टिम् । १८. म२-पापयुक्ता ।

३०

[कान्येष्टियान्यापुरोनुवाक्याः]

स श्वितानस्तन्यत् रोचनस्था अजरेभिर्नानदद्विर्विष्टः ।

यः पावकः पुरुतमः पुरुणि पृथून्यग्निरनुयाति भवेन् ॥

स । श्वितान् । तन्यतुः । रोचनस्था इति रोचन-स्था ।

अजरेभि । नानदद्विरिति नानदत्-भिः । यविष्टः ।

य । पावक । पुरुतम इति पुरु-तम । पुरुणि ।

पृथूर्नि । अग्नि । अनुयातीत्यनु-याति । भवेन् ॥

- खल्वयमग्निर्हवि प्रियोऽस्माभिः हविषाराध्यत इत्यर्थं , तस्मादयमरमच्छत्रून् विनाशयत्विति भावः । अधुना तस्यैव हवीषि मुद्धानस्य गुणानाह— श्वितान् दीप्यमान । श्विता वर्णे अनुदात्तेत्, ताच्छ्रील्लिकश्चानश् (पा ३.२.१२९) । छ्मावधातुकानुदात्तत्वाभावात् “ चित ” (पा १०.६.१.१६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । “ बहुल छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । तन्यतु तन्विता विस्तारयिता सिद्धीना दीप्तीना वा । “ ऋतन्यञ्जि ” (उ ४.५०) इत्यादिना तनोते-र्यतुश्चल्ययः । रोचनस्था रोचनेषु दीप्तिमत्स्थानेषु स्थितः । “ अनुदात्तेतश्च ह्रज्जदे ” (पा ३.२.१४९) इति रोचतेर्युश्चल्ययः । रोचनेषु तिष्ठतीति वा तिष्ठतेः क्विप् (पा ३.२.७६), कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । अजरेभि जरारहितैः अक्षीणै । “ नञो जरमर-मित्रमृता ” (पा ६.२.१.१६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । “ बहुल छन्दसि ” (पा ७.१.१०) इत्यैसभावः । नानदद्वि अत्यर्थं नदद्वि स्तुवद्विः ऋत्विग्भिः यजमानगणैर्वा परिवृतः । यद्भ्रुगन्तात् शतरि (पा २.४.७४, ३.२.१.२४) “ अम्यस्तानामादि ” (पा ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । यनिष्ट युजतमः सोऽयमेवविधोऽस्मदीयेन हविषा तृप्तोऽस्मच्छत्रून् विनाशयत्विति शेषः ॥

- २० स इति ॥ अय याज्या— स श्वितानस्तन्यत् रोचनस्था अजरेभिर्नानदद्विर्विष्टः । य पावकः पुरुतम पुरुणि पृथून्यग्निरनुयाति भवेन्' इति ॥ य य अग्नि पावक शोधयिता पुरुतम आहवनीय-गाईपाद्यादिनामभिर्यविष्टादिविशेषगणैश्चारयन्त बहुमिधः पुरुणि बहूनि पृथूनि विस्तृतानि पुरोडाशादि-हवीषि भवेन् भक्षयन् अनुयाति यजमानगृहमनुदिन गच्छति स अग्निर्वक्ष्यमाणगुणोपेतः । श्वितान् दीप्यमान , तन्यतु फलाना विस्तारयिता , रोचनस्था दीप्तिमत्सु देवयजनेष्ववस्थित , अनग्नि जरारहितै नानदद्वि स्तुतिं बुवांगेदेवै संयुत , यविष्ट अतिज्ञानेन वैरिभ्यो गकर्ता ॥
- २५ इष्टयन्तर निघण्टे—“ अग्नय आयुष्मते पुरोडाशामष्टाकपालं निर्वपेद्य कामयेत सर्व-मायुरियमित्यग्निमन्त्राऽऽयुष्मन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नायुदेधानि सर्वमायुरेति ” (तैस २.२.३) इति ॥ आयुष्मत् आयुष्प्रदाय ॥

१९ तं ति-इति भिस ऐसभावः । २०. तं ति-मुनिगणैर्वा ।

- ३० १९ क-वैरिभ्योऽकाः ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

आयुष्टे विश्वतो दधद्यमग्निर्वरेण्यः ।

पुनस्ते प्राण आयति परा यक्ष्मं सुवामि ते ॥

आयुः । ते । विश्वतः । दधत् । अयम् । अग्निः । वरेण्यः ।

पुनः । ते । प्राण इति प्र-अनः । एति । अयति ।

परेति । यक्ष्मम् । सुवामि । ते ॥

५

“अग्रय आयुष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेत सर्वमायुरियाम्” (तैसं २.२.३) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘आयुष्टे’ इत्यनुष्टुप् ॥ हे यजमान, ‘अयम्’ अग्निः ‘वरेण्यः’ स्वर्णियः । “वृज एण्यः” (उ ३.८५), वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.२०३) । ‘ते’ तुभ्यं ‘विश्वतः’ विश्वम् ‘आयुः’ दधत् दधातु । “इतराम्योऽपि दृश्यन्ते” (पा ५.३.१४) इति द्वितीयान्तात् तसिह् । दधातेल्लेटि “लेटोऽडाटौ” (पा ३.४.९४) इत्यङागमः । १०
“घोर्लोपो लेटि वा” (पा ७.३.७०) इत्याकारलोपः । “युष्मत्तत्तक्षुःष्वन्तःपादम्” (पा ८.३.१०३) इति संहितायाम् आयुःसकारस्य पत्वम् । यदायं प्रसीदति तदानीं गतोऽपि ‘ते’ प्राणः पुनः ‘आ’ अयति पुनराभिमुख्येन ‘त्वामागच्छति’ । इ गतौ भौवादिक उदात्तेत् । यद्वा—‘पुनरपि त्वदीयः प्राण आयतु’ अस्य प्रसादेन । अहमपि तदर्थं त्वदीयं ‘यक्ष्मं रोगं’ परा ‘सुवामि’ नाशयामि । घू प्रेरणे तौदादिक उदात्तेत् । “स एवास्मिन्नायुर्दधाति” (तैसं २.२.३) इति ब्राह्मणम् ॥ १५

तत्रैव याज्या—‘आयुर्दा’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने, ‘आयुर्दाः’ अस्य यजमानस्य आयुषो दाता एषि भव । “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” (पा ३.२.७५) इति ददातेर्विचि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । ‘हविषः’ जुषाणः हविः सेवमानः भुजानः । “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” (द्र.पाभा १.४.३२) इति संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (पा २.३.६२) । जुषी प्रीतिसेवनयोः तौदादिक अनुदात्तेत् । ताच्छ्रील्लिकश्चानश् (पा ३.२.१२९) । हविःसेवनशीलः । लसार्धधातुकत्वाभावात् “चितः” (पा ६.१.१६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । २०

आयुरिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—‘आयुष्टे विश्वतो दधद्यमग्निर्वरेण्यः । पुनस्ते प्राण आयति परा यक्ष्मं सुवामि ते’ इति ॥ हे यजमान, ‘ते’ तुभ्यं ‘वरेण्यः’ श्रेष्ठः ‘अयम्’ अग्निः ‘विश्वतः’ ‘आयुः’ दधत् संपूर्णमायुर्दधातु । अपमृत्युना गृहीतोऽपि ‘ते’ प्राणः ‘पुनः’ अस्यानुग्रहेण ‘आ’ अयति त्वद्देहे समागच्छतु । ‘ते’ तव ‘यक्ष्मं’ व्याधिं ‘परा’ सुवामि विनाशयामि ॥ २५

२१. मै-‘ते’ नास्ति । २२. मै-अस्मान् प्राप्नोति । २३-२३. तं-यतः प्राण आयति; ति-अयमितः प्राण आयति । २४-२४. मै-शत्रुपक्षम् ।

[काम्येष्टियाख्यापुरोनुवाक्या

आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि ।
 घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेवं पुत्रमभि (४) रक्षतादिमम् ॥
 तस्मै ते प्रतिहर्ष्यते जातवेदो विचर्षणे । अग्ने जनामि सुष्टुतिम् ॥

आयुर्दा इत्यायु-दा । अग्ने । हविषः । जुषाण ।

५ घृतप्रतीक इति घृत-प्रतीकः । घृतयोनिरिति घृत-योनिः । एधि ।

घृतम् । पीत्वा । मधु । चारु । गव्यम् ।

पिता । इव । पुत्रम् । अमीति (४) । रक्षतात् । इमम् ॥

तस्मै । ते । प्रतिहर्ष्यते इति प्रति-हर्ष्यते ।

जातवेद इति जात-वेद । विचर्षणे इति वि-चर्षणे ।

१० अग्ने । जनामि । सुष्टुतिमिति सु-स्तुतिम् ॥

“ बहुल छन्दसि ” (पा २ ४ ७३) इति शपो लुक् । घृतप्रतीक. घृतारम्भ, घृत

खल्वग्रेरारम्भ । यद्वा—आधारामिप्रायमिदं घृतयागारम्भः । घृतयोनि. घृतकारणक, ईदश-

स्वमस्यायुर्दा एधि इदं घृतं पीत्वा । कीदृशम् ? मधु मधुर चारु शोभन निर्मल गव्यम् ।

“ गोपयसोर्यत् ” (पा ४-३-१६०) । “ यतोऽनामः ” (पा ६ १ २१३) इत्याद्युदात्तत्वम् ।

२५ किं बहुनेत्याह—पिता पुत्रम् इव इमं यजमानम् अमि रक्षतात् आमिसुहृद्येन रक्षतु ॥

“ अग्रये जातवेदसे पुरोटाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भूतिकामः ” (तैस २-२-३)

इत्यस्य पुरोनुवाक्या—“ तस्मै ते ” इति गायत्री ॥ हे अग्ने जातवेदः जातप्रज्ञ । यद्वा—

जाताना भूताना वेदितः । “ गतिकारकयोरपि ” (द्र.उ ६७६) इत्यसुन् । विचर्षणे विविध-

दर्शनं विविधमनुष्य, (निघण्टु २-३ ८), एतेषामुत्पादकत्वात् । तस्मै ते तादृशाय तुभ्य प्रति-

२० आयुर्देति ॥ अथ याज्या—आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि । घृत

पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेवं पुत्रमभि रक्षतादिमम् इति ॥ हे अग्ने, त्वम् आयुर्दा एधि यज-

मानस्याऽऽयुष्मदो भव । कीदृशस्त्वम् ? हविष जुषाण पुरोडाशं सेवमान । घृतप्रतीकं घृतोपक्रम

आधारप्रयाजादीनां घृतेन ह्यमानस्वान् । घृतयोनिः श्वसनेऽप्यनूयाजादौ घृतमेव योनिर्गम

उत्पत्तिकारणं यस्यासां घृतयोनि, तादृशस्त्व मधु स्वादुत्तम चारु शोधितत्वेन निर्मल गव्यं घृतं

२५ पीत्वा पिता पुत्रम् इव इमं यजमानमभितो रक्ष ॥

इष्टयन्तर विधत्ते—“ अग्रये जातवेदसे पुरोटाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भूतिकामोऽग्निमेव जात-

वेदसः स्वेन भागधेनोप धावति स एवैवं भूतिं गमयति भवत्येव ” (तैस २-२-३) इति । जातवेदस

उत्पन्नधनाय । भवत्येव भूतिं प्राप्नोत्येव ॥

३० तस्मा इति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—“ तस्मै ते प्रतिहर्ष्यते जातवेदो विचर्षणे । अग्ने जनामि

सुष्टुतिम् इति ॥ विविधाश्रपणयो मनुष्या यजमाना यस्यासौ विचर्षणिः । हे विचर्षणे जातवेद

अग्ने, प्रतिहर्ष्यते प्रतिदिनं यजमानगृहं गच्छते तस्मै ते शोभना स्तुतिं जनामि जनयामि ॥

२०-२० तं-योनिर्जालोत्पत्तिकारणम्, म२-योनिर्जालोत्पत्तिकारणम् ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

दिवस्परिं प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्द्वितीयं परिं जातवेदाः ।

तृतीयमप्सु नमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥

दिवः । परीतिं । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः ।

अस्मद् । द्वितीयम् । परीतिं । जातवेदा इति जात-वेदाः ।

तृतीयम् । अप्स्वत्यप्-सु । नमणा इति नृ-मनाः । अजस्रम् ।

इन्धानः । एनम् । जरते । स्वाधीरिति स्व-धीः ॥

हर्यते कामयमानाय वक्ष्यमाणां स्तुतिम् । यद्वा—प्रतिगन्तुमिच्छते । यद्वा—प्रतिगृह्णते । हर्यं गतौ । सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जनामि जनयामि । जनेर्ष्यन्ताल्लट् (पा १.४.५५) । “ बहुलं सन्नाल्लन्दसोः ” (द्र.उ १.९.०) इति णिलुक् । जातवेद इत्यस्यामन्त्रितस्याप्यविद्यमानवत्त्वात् (पा ८.१.७२) विचर्षण इत्येतदपि न निहन्यते । अग्ने इत्यस्याविद्यमानत्वत्वात् (पा ८.१.७२) १०
जनामीति तिङन्तं न निहन्यते । “ मन्वितन्व्याख्याम् ” (पा ६.२.१५१) इति सुष्टुति-शब्दस्यान्तोदात्तत्वम् । अन्ये खलु दुराराधाः स्तुतिमपि न गृह्णन्ति, त्वं तु स्तुतिं च प्रतिगृह्णासि, ददासि चेप्सितानि । तस्मात् स्तुतिप्रियाय ते स्तुतिं जनयामि । त्वं च तां प्रतिगृह्य यजमानं भूतिं गमयेति भावः । “ स एवैतं भूतिं गमयति भवत्येव ” (तैसं २.२.३) इति ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या—‘ दिवस्परि ’ इति त्रिष्टुप् ॥ अर्धये परिशब्दः । दिवः परि ब्रुलोक- १५
स्योपरि दिवः अधि अग्निः प्रथमं जज्ञे आदित्यात्मना अजनिष्ट । “ पञ्चम्याः परावध्यर्थे ” (पा ८.३.५१) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । अत एव ज्ञापकात् “ पञ्चम्या अलुक् ” । अस्मद् अस्मत्तः परि अस्मास्वधि द्वितीयं जज्ञे द्वितीयं जन्माकरोत् वैश्वानरात्मना । जातवेदाः जातानां भूतानां वेदिता, जातधनो वा । अप्सु अन्तरिक्षे तृतीयं जज्ञे जन्म चकार वैद्युतात्मना । यद्वा—अप्सु सलिले और्वात्मना जज्ञे । अजस्रं सर्वदा सर्वेष्वपि २०
जन्मसु नृमणाः नृपु मनो यस्योपकरोतीति स नृमणाः । “ परादिश्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । “ छन्दस्यृदवप्रहात् ” (पा ८.४.२६) इति णत्वम् ।

दिवस्परिति ॥ अथ याज्या—‘ दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्द्वितीयं परि जातवेदाः । तृतीयमप्सु नमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ’ इति ॥ अग्निः प्रथमं दिवस्परि ब्रुलोकस्योपरि जज्ञे सूर्यरूपेणोत्पन्नः । अस्मद् परि अस्मदीयस्य मनुष्यलोकस्योपरि जातवेदाः द्वितीयं जज्ञेऽति- २५
प्रसिद्धम् अग्निरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । अप्सु समुद्रे तृतीयं जज्ञे बह्वानलरूपेणोत्पन्नः । अजस्रं त्रिष्वपि जन्मसु नृमणा नृपु यजमानेषु मनोऽनुग्रहवृद्धिर्यस्यासौ नृमणाः । एनम् ईदृशमग्निम् इन्धानः पुरोडाशादिभिर्दीपयन् स्वाधीः स्वायत्तचित्तः जरते जीर्यते जरापर्यन्तं परिवर्ततीत्यर्थः ॥

२५-२५. पञ्चमी । २६. ति.मं-करोमीति ।

२१. आ.क.तं.म२- जज्ञे प्रसिद्धम् । २२. तं.म२-बहिरूपेण ।

[काम्येष्टियाग्यापुरोनुवाक्या

शुचिः पावकं बन्धोऽग्नें बृहद्वि रोचमे । तं घृतेभिराहुतः ॥

शुचिं । पावक । बन्धं । अग्नें । बृहत् । वीतिं । रोचसे ।

त्वम् । घृतेभि । आहुत इत्या-हुत ॥

- सर्वदा प्रजानामेवोपकारायै जज्ञ इति । तम् एनम् एमगुणकम् इन्धान समिच्चरुपुरोडाशाथै १०
 ५ सदीपयन् । इन्धी दीप्ता रौघादिक अनुदात्तेत् । “ श्रानल्लेप. ” (पा ६ ४ २३),
 “ विभाषा वेष्टिन्धानयो. ” (पा ६ १-२१५) इत्याद्युदात्तत्वम् । स्वाधी- स्वा आत्मीयैव
 धीर्यस्य स स्वाधी स्वकर्मनिरत । “ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा ६ ३-१३७) इति पूर्व-
 पदस्य दीर्घत्वम् । पूर्वदुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् (पा ६-२-१९९) । यद्वा—स्वमात्मान ध्यायतीति
 स्वाधी आत्मनिष्ठ । “ ध्यायते सप्रसारण च ” (पा ३-२ १७८ वा ४) इति क्विप् ।
 १० इन्धान. कर्मनिष्ठ, इन्धानश्च स्वाधीश्च एन जरते स्तोति । जृ षयोहानौ छन्दसि स्तुतिकर्मा
 चौरादिक आधृषीय । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पा ३-१-८५) ॥

- “ अग्रये रुक्मरते पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेद्ब्रह्मणम् ” (तैस २-२-३) इत्यस्य
 पुरोनुवाक्या—‘ शुचि. ’ इति गायत्री ॥ बन्धोऽन्त प्रथम पाद ॥ हे अग्ने । पादादिलान्न
 निहन्यते । पाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६-१-१९८) । पावक शोकक,
 १५ त्व खलु शुचि शुद्ध न केचल शोधयिता बन्ध. स्तुत्यश्च सर्वेषाम् । “ ईडयन्दबृशस ”
 (पा ६-१ २१४) इत्याद्युदात्तत्वम् । स त्व घृतेभि घृतं । “ बहूल छन्दसि ” (पा ७-१-१०)
 इत्यैसभाय । अनेकपात्रगतत्वाद्बहुवचनम् । तै आहुत आभिमुख्येन मर्यादया वा हुत ।
 “ गतिरन्तर ” (पा ६ २ ४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बृहत् भृश नि रोचसे
 २० विविधमनेकप्रकार- दीयसे । त्व हि शुचित्वादिगुणै. प्रागेव रोचसे, अधुना तु घृतेरप्याहुतो
 २० बृहद्विरोचसे । स एमस्मिन् यजमाने रुच देहीति भाय, शेषो वा । “ स एमस्मिन् रुच
 दध्रानि रोचत एव ” (तैस २ २ ३) इति ब्राह्मणम् ॥

दृष्टयन्तर निधत्—“ अग्रये रुक्मरते पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेत् रुक्मामोऽग्निमेव रुक्मन्वर
 र्वेन भागधेयेनोप घ्रावति स एवास्मिन् रुच दधाति रोचत ष्व ” (तैम २ २ ३) इति । रुक्मरे
 कान्तिमते । रोचते कान्तिमान् भवति ॥

- २५ शुचिरिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—‘ शुचि. पावकं बन्धोऽग्नें बृहद्वि रोचमे । त्व घृतेभिराहुत ’
 इति ॥ हे पावक शोधयित अग्ने, शुचि बन्ध च त्व घृतप्रवृत्तिभिर्हम्यै समन्ताद्दुत सन् बृहद्व
 वि रोचमे ॥

२७. तं-पुरोडाशादिभि, ति-पुरोडाशै । २८ तं.ति-शोधयितः । २९-२९ तं-त्वं केच
 प्रकारेण, ति-त्वमनेकप्रकारम् ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यधौदुर्मर्पमायुः श्रिये रुचानः ।

अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर् (५) यदेनं धौरजनयत् सुरेताः ॥

दृशानः । रुक्मः । उर्व्या । वीति । अद्यौत् ।

दुर्मर्पमिति दुः-मर्षम् । आयुः । श्रिये । रुचानः ।

अग्निः । अमृतः । अभवत् । वयोभिरिति वयः-भिः (५) ।

यत् । एनम् । द्यौः । अजनयत् । सुरेता इति सु-रेताः ॥

तत्रैव याज्या—' दृशानः ' इति त्रिष्टुप् ॥ अत्र " प्रयाजान्मे " (ऋसं १०-५१-८)

इत्यग्निना हवीषि प्रार्थयता " अग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः " (ऋसं १०-५१-८) इत्यायुश्च प्रार्थितम् । " तत्र प्रयाजाः " (ऋसं १०-५१-९) इत्यादिना च देवैः प्रक्षानीति दाशतये श्रूयते । तदिदमत्रोच्यते—' दृशानः साव्यंशनिरूपकः । " युधिवुधिशः किच्च " (द्र.उ.२५६) १०

इत्यानचूप्रत्ययः । रुक्मः रोचनशीलः दीप्तिमान् उर्व्या महत्या । तथा दीप्तयेति सामर्थ्यात् गम्यते । अयं व्यद्यौत् विविधं प्राप्तवान् । द्यु अभिगमने आदादिकः । " शपो लुक् " (पा २-४-७२) । " उतो वृद्धिर्लुकि हलि " (पा ७-३-८९) इति वृद्धिः । किं प्राप्तवान् ?

' दुर्मर्षं दुर्धर्मम् अन्यैरप्रभृष्यम् ' आयुः जीवनमत्रं वा । कीदृशः ? ' श्रिये श्रयणाय सेवायै तादृश-स्यायुषो लाभाय ' रुचानः इच्छन् । व्यत्ययेन लसार्वाधातुकानुदात्तत्वाभावः (पा ३-१-८५, १५

६-१-१८६) । ताच्छ्रीलिको वा चानश् (पा ३-२-१२९) । किञ्च-अतोऽयम् ' अग्निः ' अमृतः अभवत् अमरणधर्मा वभूव । ' वयोभिः अन्नैर्देवदत्तैः ' प्रयाजादिभिः । ' यदि अस्मात् ' एनम् अग्निं ' द्यौः द्युलोकवासी देवगणः, तात्स्थ्याल्लक्षणया द्यौरिति व्यपदिश्यते । ' अजनयत् एवंगुणम-

करोत् । ' सुरेताः अमोवनीजः । " सोमंती " (पा ६-२-११७) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तस्मादमृतो भवेति । यद्वा—अयमग्निः दुर्मर्षमायुर्जीवनमत्रं वा श्रिये श्रयितुं देवेभ्यो लब्धुं रुचान २०

इच्छन् । तुमर्थे (पा ३-४-९) केप्रत्ययः, " दृये विरुये च " (पा ३-४-११) इति चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् । रुक्मः पूर्वमेव द्योतनशीलः अधुनाभीष्टव्रलामेन उर्व्या

दृशान इति ॥ अथ याज्या—' दृशानो रुक्म उर्व्या व्यधौदुर्मर्पमायुः श्रिये रुचानः । अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं धौरजनयत्सुरेताः ' इति ॥ ' दृशानः दुर्गतीत्यरूपः ' रुक्मः सुवर्णसदृशः ' उर्व्या महत्या दीप्त्या ' व्यद्यौत् विशेषतः । किं क्वंम् ? ' दुर्मर्षम् ' ' उत्तरैः क्षतिरस्कार्यम् ' ' आयुः जीवनं ' २५

' श्रिये श्रयितुं ' रुचानः चाच्छन् । तथाविधोऽग्निः ' वयोभिः अन्नैर्देवदत्तैः ' ' अमृतः ' ' अभवत् । ' यद्य-स्मात् ' ' एनम् अग्निं ' ' द्यौः द्युलोकवासी देवगणः ' ' सुरेताः सन् ' ' अजनयत् ' तस्मादस्यामृतत्वं युक्तम् ॥

३०-३०. ति-अतो लुक्; नै-अतो लुक् । ३१. तं-प्रजाभिः; नै-प्रजातिभिः ।

३३. तं-परैः ।

[कामयेष्टियाज्यापुरोनुवाक्या

आ यद्विपे नृपतिं तेज आनद्दृष्टुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीकं ।

अग्निः शर्धमनवद्यं युवान् स्वाधियं जनयत् सूदयञ्च ॥

पति । यत् । इपे । नृपतिमिति नृ-पतिम् । तेज । आनद् ।

शुचि । रेतः । निषिक्तमिति नि-सिक्तम् । द्यौः । अभीकं ।

५ अग्नि । शर्धम् । अनवद्यम् । युवानम् ।

स्वाधियमिति स्व-धियम् । जनयत् । सूदयत् । च ॥

महत्या दीप्त्या व्यद्यौत् व्यद्युतत् विविध दीप्तवान् । द्युत दीप्तौ । “ द्युद्यो लुडि ” (पा १ ३ ९१) इति परस्मैपदम् । विकरणव्यत्ययेनाड बाधित्वा च्ते सिजादेश (पा ३.१.८५, ३ १ ४४) । तस्य “ छन्दस्यभयथा ” (पा ३ ४ १ १७) इति सार्धातुकत्वादिडभाजः । हलन्त-

१० लक्षणा वृद्धि (पा ७ २ ३) । “ बहुल छन्दसि ” (पा ७.३.९७) इतीडभाजः । हलन्तवादि-सयोगान्तलोपौ (पा ६ १ ६८, ८ २ २९) । अत्रैव हेतुमाह—अमृत खल्यय कयोभिरभव-दिति । तदपि कुत इत्याह—यदेन द्यौरैवविधमजनयदिति । तस्मादयमस्मद्दत्तान्यामीपानि हवीपि गृहीन्वा यजमाने रुच दधान्विति शेषः ॥

“ अग्नये तेजस्वते पुरोडाशमष्टाकपाल निषेतेजस्काम ” (तैस २ २.३) इत्यस्य

१५ पुरोनुवाक्या—‘ आ यत् ’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘ यत् तेजः ’ शुचि शुद्ध, ‘ नृपतिं मनुष्याणां रक्षकम् ।

“ पातेडंति ” (उ ५.०६), “ परादिद्वन्दसि ” (पा ६ २ १ ९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।

‘ निषिक्तं वृष्ट रेत उदकम् ’ आनद् अश्नुते व्याप्नोति, ‘ इपे अन्नाय सत्यादिनिष्पत्तये । न हि

वृष्टमान्मुदकं तदुत्पादने शक्तमपि तु पार्थिवेनाग्निना सयुक्तम् ” । अशू व्याप्तौ । व्यत्ययेन

परस्मैपदम् (पा ३ १ ८५) । व्यत्ययेनैव (पा ३ १ ८५) श्रमप्रत्ययः । ब्रह्मादिना पत्वम्

२० (पा ८.२.३६), आडागमः । आड् अभिमुख्ये । अयम् आभिमुख्येन प्रापत् । ‘ स अग्नि

इष्टयन्तर विधत्ते—“ अग्नये तेजस्वते पुरोडाशमष्टाकपाल निषेते तेजस्कामोऽग्निमेव तेज-

स्वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् तेजो दधाति तेजस्वैव भवति ” (तैस २.२.३)

इति । तेजस्वते प्रभारते नियमनसामर्थ्यव्रते वा ॥

पति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—‘ आ यद्विपे नृपतिं तेज आनद्दृष्टुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीकं ।

२५ अग्नि शर्धमनवद्यं युवान् स्वाधियं जनयत्सूदयञ्च ’ इति ॥ ‘ यत् तेजः ’ इपे अभीष्टसिद्धये ‘ नृपतिं

यजमानपालकमग्निम् ’ वा समन्तात् ‘ आनद् व्याप्नोत् । यदपि ‘ शुचि रेतः शुद्धं यीजं मातापितृभ्या

‘ निषिक्तं तेन तेजसा तेन च यीजेन ’ द्यौः सुलोकस्थ ‘ अग्नि ’ अभीके प्रत्यासन्नकाले शर्धादिविदोपगो-

पेर्षं पुरय ‘ जनयत् तत्पादयति, ‘ सूदयत् ’ च विरोधिपाप नाशयत्यपि । ‘ शर्धं बलवन्तम् ’ अनवद्य

दोपरहित ‘ युवानं तस्य ’ स्वाधियं स्वायत्तचित्तम् । अतो यजमानाय तेजो दानुमग्निं शक्नोति ॥

३० ३२ पं-संयुक्तम् । केवलोदकेनास्त्वित्तो नश्येत् । पुरेवतर्षय (१), त ति-संयुक्तम् । केवलोऽप्युद-

केनास्त्वित्तो नश्येत् । पुरेवतर्षय (१) ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

स तेजीयसा मनसा त्वोत् उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः ।

अग्नें रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्त्रः ॥

सः । तेजीयसा । मनसा । त्वोतः । उत । शिक्ष । स्वपत्यस्येति सु-अपत्यस्य । शिक्षोः ।

अग्नें । रायः । नृतमस्येति नृ-तमस्य । प्रभूताविति प्र-भूतौ ।

भूयाम । ते । सुष्टुतय इति सु-स्तुतयः । च । वस्त्रः ॥

द्यौः दीप्यमानः । दिवेः क्विप् (पा ३.२.७६) । 'अभीके आसन्ने काले अचिरादेव वक्ष्य-
माणगुणत्रिशिष्टं यजमानं जनयत् जनयतु । जनेलेट् । 'शर्ध बल्यन्तम् 'अनवचम् अवधरहितम् ।
" नञ्सुभ्याम् " (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'युवानं तरुणं 'स्वाधियं स्वकर्म-
निरतं स्वात्मनिष्ठं वा । ईदृशं यजमानं कुर्यात् । 'सूदयत् 'च सूदयतु च । किम् ? यजमानस्य
पापम् । पूर्वबलेट् । तिडः परत्वान् निहन्यते (पा ८.१.२८) । ईदृशो हि पुरुषः तेजस्वी
भवतीति । " स एवास्मिन् तेजो दधाति तेजस्व्येव भवति " (तैसं २.२.३) इति ब्राह्मणम् ।
केचिदाहुः— 'यदिदि लिङ्गव्यत्ययः, यमग्निं शर्धमनवचं युवानं स्वाधियं 'नृपतिं बृष्टमुदकमानट्
सोऽग्निर्दीप्यमानः क्षिप्रमेव यजमानस्य तेजो जनयतु, 'तेजोविरोधि च सूदयतु इति । " चादिपु
च " (पा ८.१.५८) इति द्वितीयस्य तिडो निघातप्रतिषेधः, तिडः परत्वात् ॥

तत्रैव याज्या— ' स तेजीयसा ' इति त्रिष्टुप् ॥ हे 'अग्ने, स यजमानः पूर्वोक्तगुण-
त्रिशिष्टो यस्त्वया तेजस्वी भवति " 'सः 'तेजीयसा तेजस्वितरेण 'मनसा, तेजनं तेजः, तद्वता
निश्चितरेण सावधानेनेत्यर्थः । " अस्मायामेधास्रजो विनिः " (पा ५.२.१२१) । " विन्मतो-
र्लूक् " (पा ५.३.६५) । " टेः " (पा ६.४.१५५) इति टिलोपः । 'त्वोतः त्वया
ऊतस्त्वयैव रक्षितोऽस्त्विति शेषः । " तृतीया कर्मणि " (पा ६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । तत्र त्वदूत इति वक्तव्ये षष्ठोदरादित्वात् व्यञ्जनलोपः (पा ६.३.१०९) । 'उत
अपि च 'स्वपत्यस्य शोभनपुत्रपौत्रादेः । " नञ्सुभ्याम् " (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तो-

स इति ॥ अथ याज्या— ' स तेजीयसा मनसा त्वोत् उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः । अग्ने
रायो नृतमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्त्रः ' इति ॥ 'सः यजमानः 'स्वोतः त्वया रक्षितः । केन
साधनेन ? 'तेजीयसा अस्वन्तेजोयुक्तेन 'मनसा । किंच हेऽग्ने, 'स्वपत्यस्य शोभनपुत्रपौत्राद्रियुक्तस्य
'शिक्षोः शक्नुमिच्छतः 'नृतमस्य 'मनुष्यतमस्य मनुष्येषु श्रेष्ठस्य यजमानस्य 'रायः 'शिक्ष धनानि
देहि । 'ते 'प्रभूतौ त्वदनुग्रहेण प्रभुर्ये सति वयं 'वस्त्रः वसुमत्तमाः 'सुष्टुतयश्च शोभनस्तुतियुक्ता
बहुयागानुष्ठानेन स्तोत्रशस्त्रैः प्रभूता भूयास्म ॥

३३. तं.ति-स इति । ३४. तं.ति-गृहपतिम् । ३५. तं.ति-तेजोरोधि । ३६. मै.ति-इति ।

३४. पा.हा- 'मनुष्यतमस्य ' नास्ति ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः

अग्ने सहन्तमा भर धुम्नस्य प्रासहा रयिम् ।

विश्वा यद् (६) चर्षणीरभ्यासा वाजेषु सासहत् ॥

अग्ने । सहन्तम । एति । भर । धुम्नस्य । प्रासहेति प्र-सहा । रयिम् ।

विश्वाः । य (६) । चर्षणी । अभीर्ति । आस्ता । वाजेषु । सासहत् ॥

- ५ दात्तत्वम् । शिक्षो शक्तुमिच्छत । “ सनि मीमा ” (पा ७ ४ ५४) इत्यादिना इत्भावो-
ऽन्यासलोपश्च (पा ७ ४ ५८) । “ सनाशसमिक्ष उः ” (पा ३ २ १६८) । “ नृतमस्य
मनुष्यतमस्य मनुष्योत्तमस्य यजमानस्य रायः धनानि शिक्ष यजमानकार्यसमर्थान् कर्तुं
“ कृतसकलो भव ” । सन्नत्ताहोत् । जिज्ञासाया अविशक्षितत्वात् “ शिक्षेर्जिज्ञासायाम् ”
(पा १ ३ २१ वा ३) इत्यात्मनेपदाभावः । यजमानाय देहीति विवक्षितम् । प्रभूतो प्रभापार्थं
- १० यजमानस्य, यथाय लोके तेजस्वी भवति तदर्धमित्यर्थः । “ निमित्तात् कर्मसयोगे सप्तमी ”
(पा २ ३ ३६ वा ६) । “ तादौ च ” (पा ६ २ ५०) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किंच—
“ ते तत्र प्रसादात् वय सुष्टुतयः शोभना स्तुतिर्येषा तादृशास्वद्विपयामेव शोभना स्तुतिं सदा
कुर्वन्तः, वस्वः वसुमन्तः भूयाम भवेम ” अमोघप्रयत्नाः स्यामेति भावः । भवतेर्विष्यादिति
(पा ३ ३ १६१), “ बहुल छन्दसि ” (पा २ ४ ७३) इति शपो लृक् । “ लृगकारेकाररेफाश्च ”
१५ (पा ४ ४ १२८ वा २) इति वसुशब्दात् परस्य मत्वर्थीयस्य लृक् । “ जसादिपु वावचन
छन्दसि प्राङ्णौ चङ्बुपधायाः ” (द्र. पा ७ ३ १०९ वा १) इति गुणामान । “ वा छन्दसि ”
(पा ६ १ १०६) इति पूर्वस्वर्णदीर्घाभ्याः ह्रस्वादपि भविष्यतीति । यद्वा—तत्र प्रभूतो
प्रभावे वय भूयाम प्रभावानुगुणमस्मासु कुर्विति भावः । तदेनाह—सुष्टुतयस्त्वामेव “ स्तुप्रन्तो वय
वसुमन्तः स्याम, यथा ते प्रभावो न हीयत इति ॥

- २० हृष्टपन्तर विधत्ते—“ धान्ये साहन्याय पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेत् भीक्षमाणोऽग्निमेव
साहन्यश्च स्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैव सहते यश्चीक्षते ” (तैत्ति ३ २ ३) इति । साहन्याय
सहिष्णवे वैरिणामभिभवित्वा । सीक्षमाण सोढुमभिभ्रितुमिच्छु । यं वैरिण सीक्षते त तेनाऽनुष्टुहीतो-
ऽभिभवति ॥

अग्नि इति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—‘ अग्ने सहन्तमा भर धुम्नस्य प्रासहा रयिम् । विश्वा

- २५ यश्चर्षणीरभ्यासा वाजेषु सासहत् इति ॥ हे अग्ने, धुम्नस्य अस्मदीयस्य यज्ञसः । सहन्तम्
अभिभवितारं वैरिण प्रासहा प्रसभम् वा अर अस्मद्देशे समानय । रयिं तदीय धनं धानय । व.
भगात् चर्षणी मनुष्यसेना विश्वा अस्मदप्रतिपक्षसुता सर्वा अग्नि सासहत् अभिभवेत् । किंनिमि-
त्तम् ? वाजेषु अस्मद्वाप्येष्वेषु निमित्तभूतेषु । केन साधनेन ? आसा दरसनिधानेन । पराभिभवाय
दरसनिध्यतिरिक्तदयस्तो मापेक्षित इत्यर्थे ॥

- ३० ३७-३७ तं ति-हृतसंकयोऽपि । ३८, ३-प्रमवार्थम् । ३९-३९ तं ति-मोघप्रयत्ना मा
भूमेति । ४०. तं ति-‘ मविष्यतीति ’ इत्यस्यान्तरं ‘ वक्ष्याम ’ । ४१. तं ति-स्तुतवन्त ।

काम्येष्टियाज्यापुरोजुवाक्याः]

तमग्ने पृतनासहस्रं रयिं सहस्रं आ भर ।

त्वंहि सत्यो अद्भुतो दाता वाजस्य गोमतः ॥

तम् । अग्ने । पृतनासहस्रमिति पृतना-सहस्रम् । रयिम् । सहस्रः । एति । भर ।

त्वम् । हि । सत्यः । अद्भुतः । दाता । वाजस्य । गोमत इति गो-मतः ॥

“अग्नये साहन्याय पुरोडाशमष्टाकपाठं निर्वापेत् सीक्षमाणः” (तैसं २.२.३) इत्यस्य पुरोजुवाक्या—‘अग्ने सहन्तम्’ इत्यनुष्टुप् ॥ हे अग्ने, सहन्तम् अभिभक्तं पराभिभवक्षमं पर्याप्तमित्यर्थः । ईदृशं रयिं धनम् आ भर आहर । “ह्यप्रहोर्भृच्छन्दसि” (द्र. पा ८.२.३२ वा १) इति भः । धुमन्स्य यशस्विनः पुरुषस्यास्मदमित्रभूतस्य प्रासहा प्रसहनेन तादृश-मस्मदमित्रमभिभूय तदीयं रयिम् अस्मभ्यमाभर आहर । पह मर्षणे चौरादिकः उदात्तेत् आधृषीयः । तस्माद्भावे क्प् (पा ३.२.७६) । “नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिपु कौ” (पा ६.३.११६) इत्युपसर्गस्य दीर्घत्वम् । वः भवान् विश्वाः चर्षणीः मनुष्यसेनाः अस्मद्वि-पक्षभूताः वाजेपु अत्रेषु निमित्तभूतेषु । उपलक्षणं चैतत् । अस्माकमत्रादिकं साधयितुम् अभि सासहत् अभिभवतु^{४२} । किं कुर्वन्जिह्वाह^{४३}—आसा आसनमात्रेणैव । आसेः क्प् (पा ३.२.७६) । “सावेकाचः” (पा ६.१.१६८) इति त्रिभक्तेरुदात्तत्वम् । सहैर्लेटि “बहुलं छन्दसि” (पा २.४.७६) इति शपः श्लुः । द्विर्वचने तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् (पा ६.१.७) । यद्वा—यद्बल्लगन्तात् (पा २.४.७४) “लेटोऽडाटौ” (पा ३.४.९४) इत्याडागमः । तुजादित्वाभावे, अजादेरभावात् “अभ्यस्तानामादिः” (पा ६.१.१८९) इत्याधुदात्तत्वाभावः । “अच्यनिटि” (पा ६.१.१८८) इत्यत्र हि “डित्यजादौ” (द्र. काशिका-पा ६.१.१८८ वा) इत्युक्तम् । “अनुदात्ते च” (पा ६.१.१९०) इति तर्हि प्राप्नोति । “छन्दस्युभयथा” (पा ३.४.११७) इत्यार्धधातुक्त्वात् न भविष्यतीत्यदोषः । यद्वा—चुरादिप्यन्तात् “छन्दसि लुङ्लङ्लिटः” (पा ३.४.६) इति लुङ्लङ्वादि, वर्णव्यत्ययेन अभ्यासस्य आकारः, “चडयन्तरस्याम्” (पा ६.१.२१८) इत्युपोत्तमस्योदात्तत्वम् ॥

तत्रैव याज्या—‘तमग्ने पृतनासहस्रं’ इत्यनुष्टुप् ॥ हे अग्ने, सहस्रः महावल् । “मत्वसोः” (पा ८.३.१) इति रुत्वम् । पृतनासहं सर्वशत्रुसेनाभिभवनसमर्थं तत्र पर्याप्तं रयिं धनम् आ भर आहर । पूर्ववद्भवम् (पा ८.२.३२ वा १) । सहेः क्प् (पा ३.२.७६), कृदुत्तरपदप्रकृतिरवरत्वम् (पा ६.२.१३९) । यस्मात् त्वम् एव सत्यः ध्वितयः अद्भुतः आश्चर्यभूतः वाजस्य अन्नस्य दाता गोमतः गोसहितस्य वाजस्य दातेत्यर्थः । तस्मात् तादृशमन्नमस्मभ्यं देहि येन वयं शत्रून्मिभविष्याम इति ॥

४२. मै-प्रहसनेन । ४३. तं-वाधयितुम् । ४४. तं.ति-अभिभवेत् । ४५. तं.ति.पं-आह इत्यस्यानन्तरम् ‘अभिभवितुम्’ । ४६. तं.ति.पं-गवां च ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्या

उक्षान्नाय वक्षान्नाय सोमपृष्टाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमान्नये ॥

उक्षान्नायेत्यक्ष-अन्नाय । वक्षान्नायेति उक्षा-अन्नाय । सोमपृष्टायेति सोम-पृष्टाय । येरसे । स्तोमै । त्रिमे । अन्नये ॥

“ अग्नयेऽन्नयते पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेद्य कामयेतान्नवान्तस्याम् ” (तैस २.२.४)

- ५ इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ उक्षान्नाय ’ इति गायत्री ॥ उक्षा अन्न यस्य तस्मै । एष वक्षान्नाय । सोमपृष्टाय सोमे हनिषि स्थितानि पृष्ठानि स्तोत्राणि यस्य स सोमपृष्ठ, पृष्ठस्तोत्रेण सोमेनाराध्यत इत्यर्थ । व्यधिरूपो बहुव्रीहि । मत्वर्थीयो वाऽकार. (पा ५.२.१२७), सोमयन्ति पृष्ठानि यस्येति । वेरसे विधारे मेधायने । उज्यादिवादान्तोदात्तत्वम् (पा ६.१.१६०) । ईदृशाय अग्नये तुभ्य व्रतोमै स्तोत्रै विधेम परिचरेम, एरगुणक त्वा परिचरेम” इत्यर्थ ।
- २० विध निवाने तौदादिक । “ क्रियाग्रहण कर्तव्यम् ” (द्र पामा १.४.३२) इति सप्रदानत्वात् चतुर्थी । द्वितीयार्थे वा निमित्तव्यययेन । एवमस्माभि स्तुतस्व यजमानमन्नयत कुरु । “ स एनमन्नयन्त करोयन्नानेन भवति ” (तैस २.२.४) इति ब्राह्मणम् ॥

तमिति ॥ अय याज्या—‘ तमग्ने पृतनासह रविः सहस्व आ भर । त्वं हि साधो अद्भुतो दाना वाजस्य गोमत्र ’ इति ॥ “ हे सहस्व महाच(ब)ल अग्ने ”, एत पृतनासह परकीयसेना-भिभवक्षम रवि धनम् आ भर आहर । हि यस्मात् त्व सत्य परमार्थमूर्तो बाधरहित अद्भुत आश्चर्यचरित्रस्वरमात् गोमत्र बहुगोयुनतस्य वाजस्य अन्नस्य दाता इमेव ॥

- १५ इष्टान्तर विधत्ते—“ अन्नयेऽन्नयते पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेद्य कामयेतान्नवान्तस्यामित्तिग्न-मेवाऽन्नयन्त म्येन भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नयन्त करोत्यन्नवानेव भवति ” (तैसै २.२.४) इति ॥ अन्नयने बह्वज्युनताय ॥

- २० उक्षान्नायेति ॥ तत्र पुरोनुवाक्या—‘ उक्षान्नाय वक्षान्नाय सोमपृष्टाय वेधसे । स्तोमैर्विधे-मान्नये ’ इति ॥ अन्नये व्रतोमै स्तोत्रै विधेम परिचर्यां कुर्याम । कीदृशाय ? उक्षान्नाय वक्षान्नाय ‘ उक्षा यूपम, वशा वन्ध्या । तत्पशुद्वय कचिद्यागे हविह्वेन श्रूयते—“ धो भ्रातृव्यमानस्यात् स स्पधमानो वैष्णववर्णी वशामा लभेनैन्द्रमुक्षणम् ” (तैस २.१.४) इति । यद्यप्यत्र देवतान्या तथापि हविःप्रावेव हृत इत्यग्निम्क्षान्ना वशान्नश्च । एतदन्नान्तरस्यात्पुलक्षणम् ” । सोमयुवतानि पृष्ठस्तोत्राणि यस्यामै सोमपृष्ठ । अनेकस्तोत्रसहृन्देवतामयुक्त सोमोऽयस्यान्नमित्यर्थ । विधत्ते अन्नस्य विधायै ॥

४७ त-म्युमे, ति-म्युम ।

२५-२५ आ-हेऽग्ने [महस्वा वयन्] तम्, इ पा-हे अग्ने तम्, हा-ट अग्ने त दाशुम् अभिमवत्, व-हे अग्ने त शत्रु सहस्व अभिमवत् । २६ इ उ न पा भा म र हा- वगात्राय नास्मि । २७ आ हा-लवगार्थम् ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

वद्वा हि सूनुो अस्यञ्चसद्वा चक्रे अग्निर्जनुपाज्मानम् ।

स त्वं न ऊर्जसन् ऊर्जे ध्वा राजैव जेरवृके क्षेप्यन्तः ॥

वद्वा । हि । सूनुो इति । असि । अञ्चसद्वेत्यञ्च—सद्वा । चक्रे । अग्निः । जनुषा । अजम् । अन्नम् ।

सः । त्वम् । नः । ऊर्जसन् इत्यूर्ज—सने । ऊर्जेम् । ध्वाः ।

राजा । इव । जेः । अवृके । क्षेपि । अन्तः ॥

५

तत्रैव याज्या— 'वद्वा हि' इति त्रिष्टुप् ॥ हे सूनुो पुत्र । कस्य ? सहसः यजमानस्य वा । यद्वा—पुत्रवत् सर्वेषामभिमतकारिन् । सूनुवत् सूनुः^{५०} उपचारपदं वा । अथवा सोता सूनुः सर्वस्योत्पादकः । सूतेः “सुवः कित्” (उ ३२२) इति नुप्रत्ययः । स त्वं^{५१} वद्वा^{५२} असि, वदत्यन्येति वद्वा वाक्, त्वं वागिन्द्रियम् । तस्यापि कारणं प्राणो वा, त्वया हि सर्वं वदन्ति । असीत्यस्य “हि च” (पा ८.१.३४) इति निवातप्रतिषेधः । १०
वद्वाशब्द उच्छ्वादिषु द्रष्टव्यः । पुनश्चाग्निर्विशेष्यते—^{५३}अञ्चसद्वा । अद्यत इत्यञ्च अञ्चम् । अर्देर्मनिप्रत्ययः (पा ३.२.७५) । अद्यनि^{५४} सीदतीत्यञ्चसद्वा । “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” (पा ३.२.७५) इति सदेर्मनिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । “सोऽग्रभुविभजन्तिष्टनाहारमजरः कविः” (तैआ १०.११) इति जन्तूनां स्थितिहेतुत्वेन^{५५} “प्रवर्तक इत्यर्थः । यद्वा—हवीरूपेऽजे प्राणिनां स्थित्यर्थमेव त्वं सीदसीति ॥ यस्मादेवमत एव खलु अग्निः भगवान्^{५६} जनुषा जन्मना जायमान एव^{५७} अन्नं^{५८} चक्रे उत्पादितवान् । मध्यमस्य वा प्रथमव्यत्ययः । “जनेरुसिः” (उ २८०) इत्युसिप्रत्ययः । कीदृशमन्नम् ?^{५९} अज्म अजन्त्येतत् सर्वेऽपि भोक्तृत्वेन इत्यज्म, सर्वाभिलषितमित्यर्थः । अजेर्मनिन् (पा ३.२.७५) । “बलादानार्धधातुके वेप्यते” (द्र.पा १.१.२१ पा ८) इति वीभावाभावः । यस्मादेवं त्वं सर्वेषां प्राणभूतोऽसि प्राणस्य च स्थित्यर्थमन्नमुत्पादितवान् तस्मात् स तादृग्विधः^{६०} त्वं^{६१} नः अरमभ्यम् २०
^{६२}ऊर्जेम्^{६३} “अन्नं रसं”^{६४} वा^{६५} ध्वाः देहि । दधातेल्लेटि “बहुलं छन्दसि” (पा २.४.७३, ७६) इति शपो लृक् । हे^{६६} ऊर्जसने ऊर्जसोऽन्नस्य दाता संभक्ता वा । “छन्दसि वनसन्” (पा ३.२.२७) इत्यादिना इन्प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् व्यञ्जनस्य लोपः (पा ६.३.१०९) । यद्वा—ऊर्जा रसेन तद्दत्तां रसत्रताम् अन्नादीनां दातः । ऊर्कशब्दात् मन्वर्थायोऽकारः (पा ५.२.१२७) । पुनरपि प्रार्थितस्य शीघ्रप्रदानार्थं प्ररोचयन् रतौति—हे अग्ने, राजा^{६७} इव^{६८} जेः, २५
यथा राजा^{६९} संनिधिमात्रेणानायासेन शत्रुं^{७०} जयत्येवं त्वं^{७१} शत्रुं जयसि । जयतेल्लेटि पूर्वबच्छपो लृक्

४८. तं-‘सूनुः’ इत्यस्यानन्तरम् ‘अथ’ । ४९. मै-‘सीदन्तीत्य’ । ५०. तं.ति-वर्तसे । ५१-५१. तं.ति-ऊर्जितमन्नमजरसम् । ५२-५२. तं-संनिधिमात्रतो नैव आयासेन शत्रुम्; ति-संनिधिमात्रेण नैव आयासेन शत्रुम् । ५३. तं.ति-शत्रुम् ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्या

(पा २ ४ ७३) । किञ्च अट्टके, वृका हिंसका कामप्रोधादय, तद्वहिते पुरुषे स्वाम-
निरते अन्त मध्ये तदीये हृदये क्षेपि क्षयसि निवससि तमनुग्रहीतुम् । क्षि निजासगत्यो ।
पूर्णच्छपो लुक् (पा २ ४ ७३) । स त्व यजमानमन्नत कुर्विति ॥

वञ्जेति ॥ अथ याग्या—' वज्रा हि सूनो अत्यमसद्वा चक्रे अमिर्जनुपाऽज्जमाजम् । स त्व न

- ५ ऊर्ध्वसन ऊर्जं धा राजेव जेरवृके क्षेप्यन्त ' इति ॥ हे सूनो पुत्रवदभिमतकारिन् अग्रे, एव वज्रा अस्ति
वदत्यनयेति वज्रा धाक् तदभिमानीदेवत्येन तद्रूपोऽसि । अस्मिन्नर्थे श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनाय हिशब्द ।
" अग्निर्वाग्भूत्वा सुप्त प्राविशत् " (ऐत १ २ ४) इति श्रुत्यन्तरम् । स अग्नि अस्मदर्थम् अजम्
अजम् च चक्रे । अजम् गृहम्, " तन्नामसु पाठात् (निघण्टु ३ ४ २२) । विवाहाग्निर्जोयमान एव गृहा
श्रमं कारयति ? । कीदृशोऽग्नि ? अजसद्वा, अद्यत इत्यभान्न, तस्मिन्नग्निः सीदतीत्यजसद्वा, भुक्तवन्मन्
१० जरयितु जठराग्निरूपेणात्र सीदति । केन व्यापारेणाश्रमम् च चक्रे । जनुपा जन्ममात्रेण न तु व्यापारा
न्वरेण । न हि सकल्पसिद्धस्य व्यापारेपेक्षाऽस्ति३३ । हे ऊर्ध्वसने रसप्रद, एव न अस्मभ्यम् ऊर्जं
रसं ध्या भेदि३४ । राजा ह्ये जे राजा यथा जयति तद्गजय । वृकवर्द्धिन्नको वृक । अट्टके
हिंसादिदोपरहिते यजमाने त्वमनुग्रहीतुम् अन्त क्षेपि निवससि ॥

इष्टन्तरे३५ विधत्ते—' अन्नयेऽज्ञादाय पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेद्य कामयेताज्ञाद

- १५ स्यामित्यग्निमेवाज्ञाद स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमज्ञाद करोत्यज्ञाद एव भवति । अन्नयेऽन्नपतये
पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेद्य कामयेताज्ञपति स्यामित्यग्निमेवाज्ञपति स्वेन भागधेयेनोप धावति स
एवैनमज्ञपति करोत्यज्ञपतिरेव भवति " (तैस २ २ ४) इति । अन्नमतीत्यज्ञादस्तीत्यदीपनमुक्त ।
अन्नपतिर्द्विह्रद्ववामी । अन्नयोरपीष्टयोरन्नमात्रलिङ्गसाधारण्यत्वे याज्यापुरोनुवाक्यायुगल द्रष्टव्यम् ।
यद्वा शास्त्रान्तरेऽज्ञादलिङ्गकमन्नपतिलिङ्गक चान्वेपणीयम् ॥ इष्टन्तर हविस्त्रयोपेत विधत्ते—' अग्रे
२० पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेदग्रये पावकाय अग्रये शुचये उयोगामयात्री यदग्रये पवमानाय निर्वपति
प्राणमेवारिम्न तेन दधाति यदग्रये पावकाय वाचमेवारिम्न तेन दधाति यदग्रये शुचये आयुरेवारिम्न तेन
दध्यालुत् यदीत्वासुर्भवति नीवत्येव " (तैस २ २ ४) इति । पवमानाय पापाना शोधयित्रे, पावकाय
पापाना शुद्धिहेतवे, शुचये भौज्ज्वल्यहेतवे । द्वितीयवृतीयवाक्ययोरपि ' पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेत् '
इत्यनुवर्तते । उयोगामयात्री दीर्घरोगमुक्त । उतापि च यद्यनीतासुर्गंतप्राणो भवेत् तथापि जीवत्येव । तत्र
२५ नीरागो भवतीति किमु वक्तव्यम् ॥

पुनरपि तामेवेष्टिं पशान्तराय विधत्ते—' एतामेव निर्वपेच्चतुष्कामो यदग्रये पवमानाय
निर्वपति प्राणमेवारिम्न तेन दधाति यदग्रये पावकाय वाचमेवारिम्न तेन दधाति यदग्रये शुचये
चपुरेवारिम्न तेन दध्यालुत् यद्यथा भवति प्रैव पश्यति " (तैस २ २ ४) इति ॥

५४ त ति—स्वधर्मनिरते ।

- ३० २८-२८ इ उ त पा म२-अन्न चके, क-अजम् अजम् गृह चने, हा-अजम् । २९-२९ इ
उ त पा भा म२- तन्नामसु कारयति नास्ति । ३० आ हा-तस्मिन् । ३१ त म२-तप । ३२ इ त
पा भा म२- अजम् नास्ति । ३३ भा-व्यापारोऽस्ति । ३४ इ उ पा भा म२-हे रसप्रद । ३५ आ
म२-हा-दहि । ३६ त म२-वृकवर्द्धिसक । ३७-३७ इ उ पा भा म२-यजमाने तमनुग्रहीतुम्,
त-यजमानमनुग्रहीतुम् । ३८ आ हा-इष्टन्तरम्, म२-द्वे इष्टयतरम् । ३९ म२-युगले,
३५ इ उ-आज्यानुवाक्या ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अग्न आयूँषि (७) पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे वाधस्व दुच्छुनाम् ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधत् पोषं रयिं मयि ॥

अग्ने । आयूँषि (७) । पवसे । रति । सुव । ऊर्जम् । इषम् । च । नः ।

आरे । वाधस्व । दुच्छुनाम् ॥

अग्ने । पवस्व । स्वपा इति सु-अपाः । अस्मे इति । वर्चः । सुवीर्यमिति सु-वीर्यम् ।

दधत् । पोषम् । रयिम् । मयि ॥

“ अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचये ज्योगामयावी ” (तैसं २.२.४) इत्यस्ति त्रिहविष्केष्टिः । तत्र ‘ अग्नये पवमानाय ’ इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ अग्न आयूँषि ’ इति गायत्री ॥ हे अग्ने, आयूँषि जीवनान्यन्नानि वास्मदीयानि त्वं खलु पवसे शोधयसि, यथा वर्धन्ते यथा वा न क्षीयन्ते । अत ऊर्ज रसं क्षीरादिकम् इषम् अन्नं च अस्मभ्यम् आ सुव आभिमुख्येन सुव प्रेरय उत्पादयेत्यर्थः । आरे दूरे नीत्वा वाधस्व बाधय नाशय दुच्छुनाम् उपद्रवं ज्योगामयावित्वलक्षणम् । “ उत यदीतासुर्भवति जीवत्येव ” (तैसं २.२.४) इति ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या—‘ अग्ने पवस्व ’ इति गायत्री ॥ हे अग्ने, स त्वं पवस्व स्वपाः शोभनकर्मा । “ सोमनसी अलोमोषसी ” (पा ६.२.११७) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अस्मे अस्मभ्यम् । “ सुपां सुलुक् ” (पा ७.१.३९) इति ‘ शे ’ आदेशः । वर्चः बलं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं पवस्व शोधय वर्धय । “ वीरवीर्यौ च ” (पा ६.२.१२०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अग्ने इत्यस्याविविधानवत्त्वात् (पा ८.१.७२) पवस्वेति न निहन्यते । किं कुर्वन्नित्याह—‘ पोषं पुष्टि रयिं धनं च मयि दधत् धारयन् स्थापयन् वर्चो मे वेहीति । “ अम्यस्तानामादिः ” (पा ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वम् । “ यदग्नये पवमानाय निर्वपति पुनात्येवैनम् ” (तैसं २.२.४) इति ब्राह्मणम् ॥

अग्न इति ॥ तत्र फलभेदेन द्विविधायामस्यामिष्टौ प्रथमहविषः पुरोनुवाक्या—‘ अग्न आयूँषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे वाधस्व दुच्छुनाम् ’ इति ॥ हे अग्ने, आयूँषि अस्मदीय-जीवनानि पवसे यथा वर्धन्ते तथा शोधयसे । ऊर्जं क्षीरादिरसम् इषम् अन्नं च नः अस्माकम् आ सुव आभिमुख्येन प्रेरय । दुच्छुनाम् उपद्रवम् आरे दूरे नीत्वा वाधस्व विनाशय ॥

अग्ने पवस्वेति ॥ अथ याज्या—‘ अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधत् पोषं रयिं मयि ’ इति ॥ हे अग्ने, शोभनमपः कर्म यस्यासौ स्वपाः, तादृशत्वम् अस्मे अस्मदीयं वर्चः ब्रह्मवर्चसं सुवीर्यं शोभनं सामर्थ्यं च पवस्व शोधयस्व वर्धयेत्यर्थः । पुष्टि रयिं धनं च मयि दधत् स्थापय ॥

४०. तं.म२-शोधय । ४१. इ.उ.पा.भां.हा-‘ धनम् ’ नारित ।

अग्नें पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान् वक्षि यक्षि च ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्नें देवा इहा वह । उप यज हविश्च नः ॥

अग्नें । पावक । रोचिषा । मन्द्रया । देव । जिह्वया । एति । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥

स । न । पावक । दीदिव । अग्नें । देवान् । इहा । एति । वह ।

उपेति । यजम् । हवि । च । न ॥

५

‘अग्नये पावकाय’ इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘अग्ने पावक’ इति गायत्री ॥ हे अग्ने पावक शोधक । “नामन्त्रिते समानाधिकरणे” (पा ८ १ ७३) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्तन्निषेधात् परमामन्त्रित निहन्यते । ‘रोचिषा रोचनशीलया मन्द्रया श्लक्षण्या मदनशीलया वा, हे देव, जिह्वया त्वदीयया वाचा वा देवान् आ वक्षि आवह आह्वय यक्षि च यज च । उभयत्रापि लेटि “बहुल छन्दसि” (पा २ ४ ७३) इति शपो लुक् । तिड पर्यात् (पा ८ १ २८) यक्षीति न निहन्यते । “चादिषु च” (पा ८.१.५८) इति द्वितीया तिङ्-विभक्तिर्न निहन्यते । इष्ट्वा च देवान् यजमानस्य अभिमत रस सपादयेति भाव । “पूत एवास्मिन्नग्राह्य दधाति” (तैस २ २ ४) इति च ब्राह्मणम् ।

तत्रैव याग्या—‘स नः पावक’ इति गायत्री ॥ हे अग्ने पावक शोधक, दीदिव दीप्यमान । “छन्दसि लुङ्लुङ्लिट्” (पा. ३ ४ ६) इति दिवेर्लेट् । “क्वसुश्च” (पा ३ २ १०७) इति ‘क्वसुरादेशः । “वस्वेकाजाद्वसाम्” (पा ७ २ ६७) इति नियमादिभ्यः । वळि लोप (पा ६ १ ६६) । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घ (पा ६ १ ७) “उगिदचाम्” (पा ७ १ ७०) इति नुम् । “मतयसो” (पा ८ ३ १) इति रुवन् ।

अग्ने पावकेति ॥ द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या—‘अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान् वक्षि यक्षि च’ इति ॥ हे अग्ने पावक शोधक देव घोटनात्मक, रोचिषा व्रीहितमत्या मन्द्रया श्लक्षण्या जिह्वया वाचा देवान् आ वक्षि यक्षि आवह यज च ॥

स इति ॥ अथ याग्या—‘स न पावक दीदिवोऽग्नें देवा इहा वह । उप यज हविश्च न’ इति ॥ हे पावक शोधक दीदिव दीप्यमान अग्ने, न. अस्मदर्थम् देवान् इहा कर्मणि आ वह । अस्माकमिमं यज्ञं हविश्च उप देवसमीपे प्रापय ॥

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अग्निः शुचिर्व्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः (८) कविः । शुचीं रोचत आहुतः ॥

उदग्ने शुचयस्तत्र शुक्रां भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतींश्च्यर्चयः ॥ १४ ॥

[पुरुनिष्ठः पूर्वणीक भ्राजन्ति क्वीर्भिर्य आर्युषि विप्रः शुचिश्चतुर्दश च]

अग्निः । शुचिर्व्रततम इति शुचिर्व्रत-तमः । शुचिः । विप्रः । शुचिः । कविः ।

शुचिः । रोचते । आहुत इत्या-हुतः ॥

उदिति । अग्ने । शुचयः । तत्र । शुक्राः । भ्राजन्तः । ईरते । तव । ज्योतींश्च्यर्चयः ॥ १४ ॥

[देवस्य रक्षोहणो विभूस्त्व सोमात्यन्यातर्गा पृथिव्या इषे त्वाऽऽ ददे वाक्ते सं ते समुद्र हविष्मतीर्हृदे त्वमग्ने रुद्रश्चतुर्दश]

[देवस्य गमर्थे हविष्मतीः पवस एकत्रिंशत्] [देवस्यार्चयः]

सः त्वं नः अस्माकम् इह अस्मिन् कर्मणि देवान् आ वह । आहूय च नः अस्माकमिं १०
यज्ञं च हविः च उप आबह देवेभ्य उपहर देवान् प्रापयेत्यर्थः । 'देवान्' इत्यस्य
नकारस्य संहितायां पूर्वबहुत्वानुनासिकानुस्वाराः (पा ८-३-३, ९) ॥

"अग्नेय शुचये" (तैसं २-२-४) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—'अग्निः शुचिर्व्रततमः' इति
गायत्री ॥ अयम् अग्निः स्वयमेव तावत् शुचिर्व्रततमः शुद्धकर्मतमः शुद्धाश्रितो वा । अग्नि-
त्वादेव सर्वमेतत्संवन्धि शुद्धमित्यर्थः । किञ्च—यस्मादयं विप्रः मेधावी ब्राह्मणो वा ततोऽपि १५
शुचिः शुद्धः, तदस्य द्वितीयं शुद्धिकारणमित्यर्थः । किञ्च—यतश्चायं कविः क्रान्तदर्शनः
वशीकृतवाङ्मयो वा ततश्च शुचिः शुद्धः, तृतीयमिदं शुद्धिकारणम् । अथ चतुर्थमुच्यते—
यस्मादयम् आहुतः मर्यादायां शालोक्तविधिना हुतस्ततोऽपि हेतोरिदानीं शुचिः भूत्वा
रोचते । " गतिरन्तरः " (पा ६-२-४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

तत्रैव याज्या—'उदग्ने' इति गायत्री ॥ हे अग्ने, तव शुक्राः तेजोविशेषाः २०

अग्निरिति ॥ ४^३ तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या—'अग्निः शुचिर्व्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः ।
शुची रोचत आहुतः' इति ॥ अयम् अग्निः प्रथमं तावत् शुचिर्व्रततमः स्वत एव शुचिर्व्रततमोऽस्तिरायेन
शुद्धं व्रतमाचरणं दाहपाकप्रकाशरूपं यस्यासौ तादृशः । ४^३ तत ऊर्ध्वं विद्वद्भिमानित्वादिपि शुचिः । तत
ऊर्ध्वं विद्वद्भिमानित्वेन शुचिः । ततोऽप्यूर्ध्वमाभिमुख्येन हुतः शुचिः दीप्तिमान् रोचते शोभते ॥

उदिति ॥ अथ याज्या—'उदग्ने शुचयस्तत्र शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतींश्च्यर्चयः' २५
इति ॥ हे अग्ने, शुचयः शुद्धाः तव शुक्राः रश्मयः भ्राजन्तः प्रकाशमाना उत ईरते
उदगाच्छन्ति । ४^३ तव अर्चयः पूजकाः ज्योतीषि भासकानि देवतारूपाणि प्राप्नुवन्ति ॥

५६. तै.ति-मर्यादातः ।

४२ इ.उ.पा.भा.हा-तृतीय । - ४३. तै.म२-ततोऽपि । ४४. आ.क.-तया; इ.उ.पा.भां.

हा- 'तव' नास्ति ।

तैसं ३२॥

[काम्येष्टियाज्यापुरोत्रुवाक्या

शुचय शुद्धा भ्राजन्त दीप्यमाना । व्यषयेन परस्मैपदम् (पा ३ १ ८५) । उक्त ईरते उद्गच्छन्ति । ईर गतो आदादिक अनुदात्तेत् । “ आमनेपदेष्वनत ” (पा ७ १ ५) इत्यदादेश । किंच तत्र एव स्वभूतानि सर्गाणि आदित्यादीनि ” ज्योतीषि अर्चय अचिपश्च त्वदीया ण्य । यद्वा—तत्रार्चय अर्चयितार यागादिभिराशयितार योलायि भरन्ति ज्योतीरूपा सपद्यन्ते । अर्च्यन्तात् (पा ३ १ २६) “ अच इ ” (उ ५८८) इती प्रत्यय । यत एव महाप्रभास्त्व तस्मादस्मदभिमत शीघ्र सपादयेति भाव ॥

॥ इति तृतीये चतुर्दशोऽनुवाक ॥

इति भद्रकाशिकभास्करमिश्ररिचिते ज्ञानयज्ञाख्ये यजुर्वेदभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीय प्रपाठक ॥

अत्र विनियोगसंग्रह —

२०

“ त्व याज्या रज्रवधागे ह्यग्नि सुरभिसयुते ॥

अक्रन् क्षामयुजे तुभ्य कामिनि श्रेष्ठमित्यसौ ॥ १ ॥

यविष्टयुत आयुष्टे आयुष्मति तयोपरि ।

नामवेदयुते तस्मै शुची स्वमयुते तथा ॥ २ ॥

आ यत्तेजोयुते ह्यग्ने साहन्त्यगुणसयुते ।

२५

उक्षास्रसंयुते ह्यग्ने पवमानयुते तथा ॥

अग्ने पावकत्रयग्नि शुचावर्णं च विंशति ” ॥ ३ ॥ इति ॥

— अत्र भीमासा नास्ति ॥

अथ छन्द ॥ ‘ स्वमग्ने रुद्र ’ इत्याद्य पद् । ‘ अश्याम तं ’, ‘ स श्वितान ’, ‘ आयुदां अग्ने ’, ‘ दिवस्परि ’, ‘ दशानो रवम ’, ‘ आ यद्रिषे ’, ‘ स तेनीयसा ’, ‘ वधा हि स्रगे ’, इति च त्रिष्टुभ । ‘ तुभ्य ता ’, ‘ श्रेष्ठ यविष्ट ’, ‘ तस्मै ते ’, ‘ शुचि पावक ’, ‘ उक्षाश्राय ’ इत्येता ‘ अत्र आर्थयि ’ इत्याद्यश्च पद्यायाम् । ‘ आयुष्टे ’, ‘ अग्ने साहन्तम् ’, ‘ तमग्ने वृत्तनासहम् ’ इत्येता अनुष्टुभ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाक ॥ १४ ॥

२५

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयद् ।

पुमयांश्चतुरो देवाद्विचालीयमहेश्वर ॥

इति श्रीमद्विद्यार्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिरानपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठक ॥ ३ ॥

३०

५७ मैन्तानि । ५८ ति मै—इति इत्यर्थान्तरं यजुर्वेदानवरणे

सोमाभिषवः]

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः)

हरिः ॐ ॥

आ ददे प्रावांस्यध्वरकृद्देवेभ्यो गम्भीरमिमध्वरं

एति । ददे । प्रावां । असि । अध्वरकृदित्यध्वरं—कृत् । देवेभ्यः । गम्भीरम् । इमम् । अध्वरम् ।

अतः परं प्रहकाण्डे सोमार्पणम् । उपांशुसवनं प्रावाणमादत्ते—‘ आददे ’ इति ॥
प्रावाणमिति शेषः । “ देवस्य त्वा ” (तैसं १.१.४) इति सावित्रः, अस्य शेषो व्याख्यात एव । ५
“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति प्रावाणमा दत्ते प्रसूयै ” (तैसं ६.४.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ।
“ पशवो वै सोमो व्यान उपांशुसवनः ” (तैसं ६.४.४) इत्यादि च ।

तमभिमन्त्रयते—‘ प्रावासि ’ इति त्रिष्टुभा पञ्चपदया ॥ यथोक्तं—“ चतुर्भिरष्टाक्षरैः
द्वादशाक्षरेण चैकेन त्रिष्टुप् ” (द्र. ऋषा १६.४.८) इति । हे उपांशुसवन, अध्वरकृद्
अध्वरस्य यज्ञस्य कर्ता अभिषवद्वारेण संपादयिता प्रावा त्वम् असि । एवं नाम प्रशस्तोऽसि । १०
यद्वा—अध्वरकृत्वात् स्तोतव्यस्त्वमसि । गृणातेः स्तुतिकर्मणः “ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ”
(पा ३.२.७५) इति क्वनिप् । आडागमः इत्वाभावश्च दृशिग्रहणात् । गिरत्वा,
गिरति सोममभिषवकाल इति । स त्वं देवेभ्यः देवार्थम् । पष्ठर्थे वा चतुर्थी
(पा २.३.६२ वा १) । देवानां संबन्धिनं गम्भीरं गहनम् इमं प्रस्तुतम् अध्वरं कृधि

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

१५

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

तृतीयप्रपाठके प्राधान्येनाग्नीपोमीयपशुः प्रतिपादितः । ‘ तत ऊर्ध्वं ’ वसतीवरीग्रहणं चोक्तम् ।
वावत्वा सुत्यादिवसात् पूर्वदिवसेषु यत् कर्तव्यं तत् समाप्तम् । तत उपरितनेनानुवाकेन सुत्यादिवस-
कर्तव्यप्रारम्भाय सोमोपावहरणमुक्तम् । अथ चतुर्थप्रपाठके सुत्यादिने कर्तव्या ग्रहाः प्राधान्येन प्रति-
पाद्यन्ते । तत्रानुवाकार्यां विनियोगसंग्रहे दर्शिताः—

२०

“ ग्रहप्रभेऽनुवाकास्तु चत्वारिंशदिहोदिताः

सोमाभिषव एकस्मिन् पञ्चत्रिंशत्सु तद्ग्रहाः ॥ १ ॥

‘ दक्षिणानि समिष्टाख्ययज्ञं पयवभृथस्तथा ।

काम्यायाज्या इति प्रोक्ता ’—अथौ अत्रानुवाकगाः ३ ” ॥ २ ॥ इति ॥

प्रथमानुवाके पात्रेषु “ रसग्रहणाय पूर्वमुपावहतस्य ” सोमस्याभिषवोऽभिषीयते । २५

आ दद इति ॥ कल्पः—“ अथैतेषां प्राणां यः सुजन्तुरिव तमादत्ते देवस्य त्वा सवितुः

प्रसवेऽखिनोर्ब्राह्मण्यं पूष्यो हस्ताभ्यामादद इति । आदायाभिमन्त्रयते प्रावांस्यध्वरकृद्देवेभ्यो गम्भीरमिमध्वरं
ध्वरं कृष्युत्तमेन पविनेन्द्राय सोमं सुपुतं मधुमन्तं पयस्वन्तं वृष्टिवनिमिति ” (यौश्रौ ७.५) इति ॥

१. य—यज्ञस्य कृत् । २. मै—अध्वरकृत्वात् ।

१-१. इ.उ.ना.पा.हा—तदूर्ध्वम्; म१-अत ऊर्ध्वम् । २. तं.म१.म५-दक्षिणानि । ३-३. म३-

अर्थास्तत्रानुवाकगाः । ४-४. इ.उ.ना.पा.हा—ग्रहणाय पूर्वमुपावहतस्य । ५. आ.ना.हा—अथैषाम्; म५-

अथ तेषाम् । ६. आ—सजन्तुरिव; क.ना.हा—सुतन्तुरिव ।

कृद्ध्युत्तमेन पविनेन्द्राय-सोमं सुपुतं मधुमन्तं, पर्यस्वन्तं

कृधि । उत्तमेनेयुत्-तमेन । पविना । इन्द्राय । सोमम् । सुपुतमिति सु-सुतम् ।

मधुमन्तमिति मधु-मन्तम् । पर्यस्वन्तम् ।

- सपादय । करोतेऽँटि “ बहुल छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लृक् । “ श्रुगृणुपृक्-
 ५ वृम्यदछन्दसि ” (पा ६.४.१०२) इति हेर्धिभावः । पादादिरपि व्यत्ययेन निहन्यते
 (पा ३.१.८५) । तदर्थं किं क्लिप्तायमित्यत आह—“ उत्तमेन उत्कृष्टेन पविना पापनेन
 शोधनेन अभिषवात्मना त्वत्कर्तृकेण । इन्द्राय इन्द्रायं सोमं सुपुतं सुपुतं अभिषुतं कृधीय-
 त्रापि सव्यते । “ गतिरनन्तर ” (पा ६.२.४९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ उप-
 सर्गात् सुनोति ” (पा ८.३.६५) इति पत्वम् । यद्वा—इन्द्राय इन्द्रस्य य परि वज्र
 ३० उत्तम तेन सोमं सुपुतं कुरु । तेनैव खल्विदं कृतं भवति यत्पया मित्यत इति भावः । “ अच
 इ ” (उ ५.८.८) इति पवतेरिप्रत्ययः । उत्तमशब्द उच्छादिरन्तोदात्त (पा ६.१.१६०) ।
 सोमो विशेष्यते—“ मधुमन्तं मधुररसमन्तं रत्नादुभूतं पयस्वन्तं क्षीरवन्तम् ; “ पयसा श्रीणाति ”
 (तैम' ६.४.८) इति श्रवणात् । यद्वा—पयः पिवतेः प्यायतेर्ना (निरुक्त २५) इति
 ३५ निर्वचनात् “ सेचनवन्तं वृद्धिमन्तं वा । उभयत्राप्यसुनि (उ ६.३.८) पीमान । वृष्टिर्नि याग-
 साधनद्वारेण वृष्टेर्दातारं समकतारं वा । “ छन्दसि वनसन् ” (पा ३.२.२७) इतीप्रत्ययः ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ॥

- ‘ आ ददे ’ इत्यात्मनो मन्त्र ‘ देवस्य स्वा ’ इत्यनेन पूरितः । हे प्रावन् अभिषवसाधनं, त्व यज्ञ-
 ५ निष्पादको ह्य पापाण अस्ति । तत इमं यज्ञं देवेभ्यः देवाय गम्भीरं गहनं कुरु । उत्कृष्टेन
 वज्रसहस्रेण त्वयाहं श्लोमम् इन्द्रो करोमि । कीदृशम् ? सुपुते सम्यगभिषुतं मधुमन्तं स्वादुत्वोपेतं
 २० पर्यस्वन्तं, क्षीरवज्रसोपेतं वृष्टिर्वाग्मिन् आहुतिसूर्यद्वारा वृष्टिप्रदम् । तथा च स्मर्यते—“ अग्रा
 प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिवृष्टेरन ततः प्रजा ” (मनु ३.७६)
 इति ॥ इन्द्रायमेव सोमं करोमि ॥ विधत्ते—“ देवस्य त्वा सवितु प्रसव इति प्रावाणमा दत्ते प्रमृष्या
 ५ अश्विनोवाहुतिस्यामित्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्यु आस्ता पूणो हस्ताभ्यामित्याह यत्सै ” (तैसं ६.४.४)
 इति । “ प्रावाऽसि ” इति मन्त्र उपेक्षितः ॥

- २५ ३ मै-पवनेन । ४ मै-तरकृत्केण । ५ मै-अमिमतम् । ६ व-उपयते । ७ त.ति.
 विव-वचनान् ।

७ म१.म३-प्रावन् नास्ति; इ उ त पा म५-अग्ने । ८-८. इ उ त पा.म१ म३ म-
 ‘ देवेभ्यः गहनम् ’ नास्ति, आ-देवाय गहनम् । ९ त म५-यज्ञसहस्रेण । १० त-‘ आहुति ’
 नास्ति ।

सोमाभिषवः]

वृष्टिवनिमिन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इन्द्राय त्वा वृत्रतुर इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्न
इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवत इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावते

वृष्टिवनिमिति वृष्टि-वनिन् । इन्द्राय । त्वा । वृत्रघ्न इति वृत्रघ्ने । इन्द्राय । त्वा ।
वृत्रतुर इति वृत्र-तुरे । इन्द्राय । त्वा । अभिमातिघ्न इत्यभिमाति-घ्ने । इन्द्राय । त्वा ।
आदित्यवत इत्यादित्य-वते । इन्द्राय । त्वा । विश्वदेव्यावत इति विश्वदेव्य-वते ।

तमभिमिमीते राजानम् — ' इन्द्राय त्वा ' इति । ' इन्द्राय ' त्वा ' वृत्रघ्ने वृत्रमसुरं हतवते
त्वा सोमं मिमे इति शेषः । " ब्रह्मभ्रूण " (पा ३.२.८७) इति क्विप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
विभक्तैरुदात्तत्वम् (पा ६.१.१६१) ॥

द्वितीयं मिमीते — ' इन्द्राय त्वा वृत्रतुरे ' इति । तुर त्वरणे । वृत्रं वाधितवत इत्यर्थः ।
" बहुलं छन्दसि " (पा ३.२.८८) इति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ॥ १०
तृतीयं मिमीते — ' इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्ने ' इति ॥ अभिमातिः पाप्मा । ' पाप्मानां हन्त्रे ।
द्वितीयवत् प्रलयः (पा ३.२.८८) , प्रथमवत्स्वरः (पा ६.१.१६१) ॥

चतुर्थं मिमीते — ' इन्द्राय त्वा आदित्यवते ' इति ॥ आदित्यैस्तद्गते ॥
पञ्चमं मिमीते — ' इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावते ' इति ॥ विश्वे देवा एव विश्वदेव्याः ।
स्त्रार्थिको यत्प्रत्ययः । " मन्त्रे सोमाश्च " (पा ६.३.१३१) इति दीर्घः । मरुद्बुधादित्वात् १५
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१०६ वा २) । यद्वा—देवार्ह देव्यम् । " छन्दसि च " (पा ५.१.६७) इति यत्प्रत्ययः । देवेषु वा साधु देव्यम् (पा ४.४.९८) । विश्वं देव्यं
येषामिति विश्वदेव्याः देवविशेषाः, तद्गते । " बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् " (पा ६.२.१०६) इति
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । " इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति मिमीते " (तैसं ६.४.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इन्द्रायेति ॥ कल्पः — " अथैनं प्राञ्जं प्रश्रित्य विश्वस्य राजानं ब्रावाणमुपांशुसवनमभि २०
मिमीते इन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इन्द्राय त्वा वृत्रतुर इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्न इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवत इन्द्राय
त्वा विश्वदेव्यावत इति " (यौथौ ७.५) इति ॥ हे सोम, त्वामिन्द्रार्थं मिमे । कीदृशायेन्द्राय ? " वृत्रघ्ने
मेवविदारयित्रे वृत्रतुरे वृत्रासुरघातिने " , ' अभिमातिघ्ने पापघातिने, आदित्यार्थं तृतीयसवने गृह्यमाण-
त्वात् ' आदित्यवते, प्रातःसवने विश्वान् देवानुद्दिश्य गृह्यमाणत्वात् ' विश्वदेव्यावते ॥ विधत्ते — " पशवो वै
सोमो ध्यान उपांशुसवनो यदुपांशुसवनमभि मिमीते व्याजमेव पशुषु दधाति " (तैसं ६.४.४) इति २५
पशुप्राप्तिहेतुत्वात् सोमस्य पशुवन्म् । " प्राणापानौ वा एतौ यदुपांशुन्तर्योमौ ध्यान उपांशुसवनः " (तैसं ६.४.६) इति रूपकं ब्रह्मयति । अतोऽस्य ध्यानत्वम् । उपांशुनामकप्रहार्थं सोमः सूयते येन
पापाणेन स उपांशुसवनः । तमभिलक्ष्य सोमो मातृष्यः ॥ सर्वमन्त्रेष्विन्द्रशब्दप्रयोगस्य तात्पर्यमाह—
" इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति मिमीते इन्द्राय हि सोम आहियते " (तैसं ६.४.४) इति । सौमिकदेवेषु

८. मे-तस्य । ९. ति.त्रि-साध्यम् ।

११-११. इ.उ.पा-वृत्रघ्ने असुरघातिने; तं.म१.म३.म५-वृत्रघ्ने असुरघातिने वृत्रतुरे शत्रुघातिने ।

[सोमामिषव

श्रात्राः स्थं वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य पत्नीस्ता देवीदेवत्रेभं यज्ञं घृत्तोपहृताः

सोमस्य पिबतोपहृतो युष्माकः (१) सोमः पिबतु

श्रात्रा । स्थ । वृत्रतुर इति वृत्र-तुर । राधोगूर्ता इति राध-गूर्ता । अमृतस्य । पत्नी । ता । देवी । देवत्रेति देव-त्रा । इमम् । यज्ञम् । घृत्त । उपहृता इत्युप हृता । सोमस्य । पिबत ।

उपहृत इत्युप-हृत । युष्माकम् (१) । सोम । पिबत ।

त राजान होतृचमसीयाभिरुपसृजति 'सोमेऽनयति—' श्रात्रा स्थ ' इति ॥ 'श्रात्रा +

स्थ आशुत्रा स्थ आशु त्रायका स्थ, आशु वा अभिमतसपादने वर्तमाना स्थ । यूय हे होतृचमसीया आप. । आशुपूर्वात् त्रायते " आतोऽनुपसर्गे क " (पा ३.२.३) । अततेर्ना आणादिकलप्रत्यय (उ ६.१९) । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ((पा ६.२.१३९) । 'वृत्र-
१० तुर. वृत्रमसुर बाधितत्रय । 'राधोगूर्ता राधोऽन्न सोमलक्षण, तस्मिन् गूर्तमुद्योगो यासा ता राधोगूर्ता तसपादनायोद्युक्ता इत्यर्थ । गुरी उच्यमाने । भावे निष्ठा (पा १.१.२६) । " श्रीदितो निष्ठायाम् " (पा ७.२.१४) इतीट्प्रतिषेध. । " हलि च " (पा ८.२.७७) इति दीर्घ । " नसत्तनिपचानुत्तप्रवर्तमूर्तगूर्तानि छन्दसि " (पा ८.२.६१) इति नत्वाभाज । 'अमृतस्य मृतिरहितस्य सोमस्य, अमृतत्वस्य वा पत्न्य पालयित्र्य । " पत्युर्नो यज्ञसयोमे "

२० (पा ४.१.३३) इति नकार । 'ता पत्नी पत्न्य । " वा छन्दसि " (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसर्गदीर्घत्वम् । या यूयमीदृश्य 'स्थ, ता- हे 'देवी देव्य देवनादिगुणयुक्ता । पूर्ववदीर्घत्वम् (पा ६.१.१०६) । 'इम यज्ञ देवत्रा देवेषु घृत्त ग्यापयत । " देवमनुष्य " (पा ५.४.५६) इति त्राप्रत्यय । किञ्च 'उपहृता ' देवेभ्यनुज्ञाता यूय 'सोमस्य 'पिबत' । क्रियामहणेन सप्रदानत्वात् (द्र पाभा १.४.३२) " चतुर्थ्यर्थे बहुल छन्दसि " (पा २.३.६२) इति षष्ठी । सोऽपि 'उपहृत 'युष्माक' पिबतु युष्मान् पिबतु । " गतिरनन्तर " (पा ६.२.४९) इन्द्रस्य प्राधान्यम्, " इन्द्रपीतस्य " (तैम ३.२.५) इत्यादिमन्त्रस्य च प्रसिद्धिं हिराद्वो घोतयति ॥ विधत्ते— " पञ्च इत्सो यजुरा मिमीते पञ्चाक्षरा पङ्क्ति पाङ्क्तो यजो यज्ञमेवाव रूपे पञ्च इत्सवर्णा दत्त स पचन्ते दशाक्षरा विराडञ्ज विराड् विराजैवाञ्जायमव रूपे " (तैम ६.४.४) इति । सोमो यथा श्रीतस्तद्द्रव्यमपि मातम्य ॥

२५ . श्वात्रा इति ॥ कल्प — " अथ मित्त् रानानर होतृचमसीयाभिरुपसृजति श्रात्रा स्थ वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य पत्नीस्ता देवीदेवत्रेभं यज्ञं घृत्तोपहृता सोमस्य पिबतोपहृतो युष्माकः सोम पिबतु इति " (बौश्री ७.५) इति ॥ हे आर, यूयमेवविधा. स्थ । 'त्रिविधा १. श्रात्रा श्रात्र-

३० [द्र निषण्डु २.१५.१५-१६, निरुक्त ५३] । १० त ति त्रि-सोमे चमसे वाप उपानयति, व-सोमचमसे वा अप आनयति । ११ म- 'पत्न्य ' नास्ति । १२-१२ त.ति.त्रि-स्थिता । १३. म- 'उपहृताः' इत्यस्यानन्तरम् 'उपगामत्व चापि इचिदपवादस्तेनोपदिष्टास्ते । १४ व-सोमं पिबत, तं ति त्रि-पिबत योर्धं पिबतेति ।

१२. आ ना हा-वीर्य, क-त्रिविधा स्थ वीर्य ।

सोमाभिषवः]

यत् ते सोम दिवि ज्योतिर्यत् पृथिव्यां यदुरावन्तरिक्षे तेनास्मै

यजमानायोरु राया कृध्याधि दात्रे वोचो

यत् । ते । सोम । दिवि । ज्योतिः । यत् । पृथिव्याम् । यत् । उरौ । अन्तरिक्षे । तेन । अस्मै ।

यजमानाय । उरु । राया । कृधि । अधीति । दात्रे । वोचः ।

इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ एष वा अपां सोमपीथो य एवं वेद नाप्स्वार्तिमाच्छति ” (तैस ६.४.४) इति ब्राह्मणम् ॥

सोमं प्रयौति—‘ यत्ते ’ इति चतुष्पदया सतोवृहत्या दशाक्षरयुतायुक्पादया, सतः-
 पृथ्व्या वा द्वादशाक्षरयुगयुक्पादया ॥ हे सोम, तव यत् दिवि ज्योतिः यत् च पृथिव्यां
 यत् उरौ विस्तीर्णं अन्तरिक्षे तेन राया तव धनभूतेन तेजसा अस्मै यजमानाय उरु कृधि
 भूरि देहि । यद्वा—इदं कर्म उरु विस्तीर्णं कुरु । यद्वा—इदं कर्म, राया धनेन उरु कुरु । १०
 पूर्ववद्विभावः (पा ६.४.१०२) । “ ऊडिदम् ” (पा ६.१.१७१) इति रँबुम्यां विभक्ते-
 रुदात्त्वम् । “ उदात्तयणः ” (पा ६.१.१७४) इति दातृपृथिवीभ्याम् । किञ्च दात्रे इन्द्राय
 इमं यजमानम्, इदं वा कर्म, आधिक्येन वोचः ब्रूहि सर्वयजमानानाम् अधि उपरि यजमाना-
 नामयं यजमान इति, सर्वयागानामुपर्ययं याग इति वा, इन्द्राय निवेदय । यद्वा—यजमानायोरु
 श्रवीत्युक्तम्, कस्मात् पुनरेवं क्रियत इत्याह—दात्रे चरुपुरोडाशादीनि देवेभ्यो १५
 ददते धार्मिकाय यजमानाय अधिब्रूहि अधिकं ब्रूहि एतत्पक्षपातेन ब्रूहि । यद्वा—स्वामि-
 त्वेन वचनमधिवचनं तत् सर्वदा कुर्वस्मै यजमानाय । “ बहुलं छन्दस्यमाह्योगेऽपि ”
 (पा ६.४.७५) इत्यडभात्रः । “ छन्दसि लुड्लड्लिटः ” (पा ३.४.६) इति लुड् ।

कारिण्यः, वृत्रतुरः वृत्रवातिन्यः, राधः अजं गृताः संपादयितुमुद्यताः, अमृतस्य सोमस्य
 परनीः पालयिष्यः । वाः तथाविधा यूयं देवीः देवतारूपा देवत्रा देवेषु इमम् अस्मदीयं यजं
 धत्तः स्थापयत । किञ्च उपहृताः अनुज्ञाताः सत्यः सोमस्य लंशं पिवत । सोमश्चानुज्ञातो युष्माकर्मणं
 पिवतु ॥ उपहृताः सोमस्य पिवत इत्यस्य मन्त्रांशस्यैवाभिप्रायमाह—“ आत्राः स्व वृत्रतुर इत्याहैप
 वा अपां सोमपीथः ” (तैस ६.४.४) इति । अस्मिन् मन्त्रे ‘ पिवत ’ इति यदुच्यते तदेवान्देवतानां
 सोमपानम् ॥ वेदं प्रशंसति—“ य एवं वेद नाप्स्वार्तिमाच्छति ” (तैस ६.४.४) इति । जले मरणं
 च प्राप्नोति ॥ २५

यदिति ॥ औघान्तः—“ अथैनं संप्रयौति यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत् पृथिव्यां यदुरावन्त-
 रिक्षे तेनास्मै यजमानायोरु राया कृध्याधि दात्रे वोच इति ” (वौश्रौ ७.५) इति । आपस्तम्बः—

१५. तं, ति, त्रि, व- ज्योतिः इत्यस्यानन्तरं तेन । १६. मं-कुरुष्वेति भावः ।

[३. पा १.४.९.७ अधिरीश्वरे ।] ।

१३. आ.क.ना.म१.म३.हा-‘ धत्त ’ नास्ति । १४. तं.म३.म५-‘ मन्त्रांशस्य ’ गोरित् ; म१- ३०
 मन्त्रस्य । १५. तं.म५-तद्देवतानाम् ; आ.ना.म१.हा-एतदेवान्देवतानाम् ।

धिपणे वीडू सती वीडयेथामूर्जे दधाथामूर्जे मे धत्तं मा वा२ हि२सिपं मा मा हि२सिष्टं
धिपणे इति । वीडू इति । सती इति । वीडयेथाम् । ऊर्जम् । दधाथाम् । ऊर्जम् ।

मे । धत्तम् । मा । वाम् । हि२सिपम् । मा । मा । हि२सिष्टम् ।

यद्वा—युप्रमृतिषु स्थित तेज एकत्र समृत्य तेन यजमानस्याभिमत साधयेति "त्सरेयैव मया
५ त्रियत इति यजमानाय ब्रूहि । "अध्यागच्छेत्यादिनदधिरनर्थक । "एभ्य एवैनं लोकेभ्यः
स भरति" (तैस ६.४.४) इति ब्राह्मणम् ॥

अधिषवणफलके अभिमृशति—' धिपणे ' इति त्रिपदया निराजा । हे 'धिपणे सोम चर्म
वा धारयितुं धृष्टे । " धृषेधिषु च सज्ञायाम् " (उ २.४.९) इति ऋषुप्रत्यय । आमन्त्रिता-
द्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । ईदृश्यौ अधिषवणफलके युजा 'वीडू विष्टव्ये दृढे अपि 'सती
१० सयौ । " वा छन्दसि " (पा ६.१.१०६) इति पूर्वसर्णदीर्घत्वम् । 'वीडयेथाम् आत्मान
सस्तम्भयत दृढ कुरुतम् । यथाभिषवकाले अभिघातेन युवयोर्विश्वेषो न भवति तथा कुरुतम् ।
वीडुशब्दात् दृढनाचिन. " तत्करोति " (पा ३.१.२६ वा ५) इति णिच् । किञ्च 'ऊर्जं
रसं सोमलक्षणं दधाथा धारयतम् । किञ्च 'ऊर्जं बलं मे मद्वा ' धत्तं दत्तम्, यजमानस्य याग
साधयितुमग्निष्ट कुरुतमित्यर्थ । किञ्च 'मा ' वा ' हिंसिपम् अभिषवकालेऽभिघातेन युवयोर्हिंसां
१५ मा कार्षम् । अत एव मामपि युजा 'मा ' हिंसिष्टम् ॥

" यत्ते सोम दिवि ज्योतिरिति राजानमभिमन्त्रयते " (आपधौ १२.९.१०) इति ॥ हे 'सोम त्रिषु
लोकेषु स्वदीयं 'यत्' 'ज्योति अस्ति 'तेन ज्योतिषा 'अस्मै' यजमानाय 'राया ' 'धनेन समृद्धम्
'उरु विस्तीर्णं स्थानं 'कृधि कुरु' । किञ्च अधिनोऽर्थं यजमानो भवत्येति 'दात्रे फलप्रदायेन्द्राय ब्रूहि ॥
'दिवि' इत्यादिस्तात्पर्यमाह—" यत्ते सोम दिवि ज्योतिरित्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यः सं भरति "
२० (तैस ६.४.४) इति । लोकात्रयेणैतं सोमं सम्यक् पोषयति ॥

धिपण इति ॥ कल्प — " तिरश्चर्मफलके अभिमृशति धिपणे वीडू सती वीडयेथामूर्जे
दधाथामूर्जे मे धत्तं मा वा२ हि२सिपं मा मा हि२सिष्टमिति " (वीधौ ७.५) इति ॥ हे 'धिपणे
सोमस्य चर्मणो वा धारयिष्वौ, 'वीडू 'सती विष्टव्ये सयौ 'वीडयेथा पुनरप्यभिषवादिघातेन विश्वेषो
मा भूदिति दृढ स्तम्भयतम् । 'ऊर्जं सोमरसं दधाथा युवा धारयतम् । 'ऊर्जं मे मद्वा ' धत्तं प्रयच्छ
२५ तम् । अह युवा 'मा ' हि२सिपम् । युवामपि 'मा ' मा ' हि२सिष्टम् । मन्त्रोऽयमुपेक्षितः ॥

प्रागिति ॥ "कल्प — " एरुप्रहायाऽऽसत् राजानमुपरि न्युप्य होतृचमसेऽऽज्ञानवचाय तस्मिन्
प्रावाणमुपा२ऽऽसत्वनमुपरि धारयन् " त्रि प्रदक्षिणं परिष्वावयद्विग्राममुपैति प्रागपायुद्गधरागिति ।

१७ व-तत्सर्वम् । १८ व-अत्राधिरनर्थक अध्यागच्छतीत्यादिबत् । [३. पा १.४.१३
अधिपरी अनर्थकौ ।]

३० १६ इ उ ना. मा हा- 'यत्' नास्ति । १७-१७ आ-धनेनोह समृद्धम्; क ना हा-धनेन
सृद्धिं कुरु, इ उ. पा-धनसमृद्धं कुरु । १८ इ उ. तं पा. मां मप- 'कय' नास्ति । १९. आ ना हा-
'मुपनिषाय; क-मुपरि निषाय । २०. आ क ना. हा- 'प्रदक्षिणम्' इत्यस्यानन्तरम् 'उपरि' ।

प्रागपागुदगधराक् तास्त्वा दिश आ धावन्त्वम्बं नि प्वर ।

प्राक् । अपाक् । उदक् । अधराक् । ताः । त्वा ।

दिशः । एति । धावन्तु । अम्बं । नीति । स्वर ॥

होतृचमसेऽशून् परिप्लावयति ' प्राग् ' इति ॥ प्राञ्चतीति प्राक् प्राची दिक् । ऋत्विगा-
दिना (पा ३.२.५९) किन्प्रत्ययः । " वस्तुत्वेन विवक्षितत्वात् " नपुंसकत्वम् । " अनिगन्तो-
ऽञ्चतौ वप्रत्यये " (पा ६.२.५२) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपाक् प्रतीची । पूर्व-
वत् प्रत्ययः (पा ३.२.५९) स्वरश्च (पा ६.२.५२) । उदक् उदीची । पूर्ववत् प्रत्ययः स्वरश्च ।
अधराक् अधोदिक् । पूर्ववत् प्रत्ययः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । प्रदर्शनार्थं
चासामुपादानमन्यासामपि । एवंप्रकारा या दिशः ताः सर्वास्त्वाम् आ धावन्तु त्वत्समीपं
गच्छन्तु । हे सोम, ताभिरागताभिः तत्स्थाः त्वदीया अंशवः सर्व एव समागता भवन्तीत्यभिप्रायः । १०
" सोमो वै राजा दिशोऽभ्यध्यायत् स दिशोऽनु प्राविशत् " (तैसं ६.४.४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥
किंच, अम्ब, हे मातृस्थानीय सोम । " अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः " (पा ७.३.१०७) । लता-
मन्त्रणं वा । नि प्वर अंशुभ्यो रसात्मना निर्गच्छ । सुषामादित्वात् षत्वम् (पा ८.३.९८) ।
, ' अम्ब नि प्वरेत्याह कामुका एनः खियो भवन्ति य एवं वेद " (तैसं ६.४.४) इति
ब्राह्मणम् ॥

१५.

धां भार्या कामयेत तां मनसा ध्यायेदम्बं नि प्वरेति " (ऋषिः १२.९.८-९) इति ॥ ' प्राग-
पागुदगधराक् तास्त्वा दिश आ धावन्त्वम्बं नि प्वर ' इति मन्त्रपाठः । प्रागादयो या दिशः ताः सर्वाः
हे सोम, र्वां प्रत्याभिमुख्येन धावन्तु । हे अम्ब मातृस्थानीय सोम, नि प्वर अंशुभ्यो रसात्मना
निर्गच्छ । प्रागादिमन्त्रः सोमनिग्रहणहेतुत्वात् ' निग्राभः ' इत्युच्यते । उपरोऽभिषवाधारः पाषाणः, तस्मिन्
सोमसवस्थाप्य निग्राभमन्त्रं पठेत् ॥ दिशामाधावनोक्तेस्तात्पर्यमाह— " सोमो वै राजा दिशोऽभ्यध्यायत्
स दिशोऽनु प्राविशत् प्रागपागुदगधरागित्याह दिग्भ्य एवैतः सं भरत्ययो दिश एवास्मा अ व रुन्धे " २०
(तैसं ६.४.४) इति ॥ अम्ब मातरित्यादयः शब्दाः " स्त्रीणामुपलालनाय प्रयुज्यन्ते अतोऽम्बशब्द-
प्रयोगेणात्र ध्यानविधिः सूच्यत इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— " अम्ब नि प्वरेत्याह " (तैसं ६.४.४) इति ।
यस्मादग्नेरुपलालनमाह तस्मात् ध्यायेदित्यभिप्रायः ॥ वेदनं प्रशंसति— " कामुका एनः खियो भवन्ति
य एवं वेद " (तैसं ६.४.४) इति ॥

२५

१९-१९. य-वस्तुविवक्षया ।

२१. इ.उ.ना.पां.हा-स्त्रीणां लालनाय ।

यत् ते (२) सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा ॥ १ ॥

[युष्मार्कः, स्वर यत्ते नर् च]

यत् । ते (२) । सोम । अदाभ्यम् । नाम । जागृवि । तस्मै । ते । सोम । सोमाय । स्वाहा ॥ १ ॥

[तैस १३-३, वास ३-१०, कपिस २-१७, वास ६-३०, ३२-३६]

- ५ राजन्येव षण्णामशूना द्वौद्वाभ्यश्च अपि सृजति प्रक्षिपति—'यत्ते सोमादाभ्यम्' इति द्विपदया निराजा ॥ हे सोम, यत् ते नाम अभिधानम् । कीदृशः ? अदाभ्यम् अनुपरिहस्यम् । दमि प्रकृत्यन्तरमस्तीत्याहुः । "दमेधेति वक्तव्यम्" (द्र पाभा ६ ४-१२० वा ४) इति ततो ष्यत् (पा ३-१ १२४) । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २ २) । जागृवि जागरणशील पापनिर्हरणादौ । "नृशस्तृजागृम्य क्विन्" (उ ५०३) इति क्विन्प्रत्यय । "जाग्रोऽग्निचिण्-णल्लुत्सु" (पा ७ ३ ८५) इति प्रतिप्रभूय गुण प्रतिपिच्यते । यदीदृश तस्मे ते तस्मात्साधारणाय नाम्ने स्वाहा स्वाहुताग्निमाशू स्याताम् । किं पुनस्तन्नामेयाह—सोमाय सोमेत्येनरूपाय । स्वरूपप्रधानोऽयं शब्दो विशेषणत्वात् । 'कथमस्यैतन्नामेति यो ब्रूयात् त प्रति नामन्वाभिव्यक्तये पुनरपि तेनैव राजाऽऽमन्त्र्यते सोम इति । अयं भाव—'घ्नन्ति वा एतद् सोम यदभिपुष्यन्ति" (तैस ६-४-४) इत्यभिपुत राजानं नामैतज्जह्यात् । कपाळावस्थाया
- १५ घटमिव घटशब्द । ततश्च "प्राणा वा अशश पशय सोम" (तैस ६ ४ ४) इति सोमे अशुहीने पशय प्राणहीना स्युः, तस्मात् "अशूतप गृह्णाति त्रायत एवैनम्" (तैस ६ ४ ४) इति प्राणमृता अशय प्रथम गृह्णन्ते । तस्यैनाभिपूयमाणस्य सघातस्याप्राणत्वप्रसङ्गात् । तन्मा भूदिति द्वाद्वाभ्यश्च अपि सृज्येते । एव च सयय प्राणवान् भवति, सोमशब्दश्चैनं न जहति, पशयश्च प्राणान्तो भवतीति प्राणमृताभ्यामशुभ्या सहभिपुतत्वात्, अभिपुतस्यापि सोमशब्द-
- २० नत्वात् अभिपुतमपि सोमशब्दो न जहतीति सोमाय स्वाहेति । "नम स्वस्तिस्वाहा" (पा २ ३ १६) इत्यादिना चतुर्थी । यथाग्न्यादीनां स्वाहाकारेण स्थितिरेवमस्यापि । तादर्थ्यं चतुर्थी वा (पा २ ३ १३ वा १) । सोमाय सोमशब्दस्वित्यर्थं ण्तौ प्रक्षिप्येते इति । ततश्च निभक्तिसंयोगात् स्वाहेत्यागत । द्वाग्यामेव च प्राणवत्त्वस्य सिद्धे द्वौद्वाभ्यश्च प्रक्षिप्येते । तस्मात् द्वौद्वाभ्येन पशुना चक्षुरादय प्राणा । अत्राशूनामनमग्रहणप्रदेशे महाभिषयकालमिव
- २५ अपिसर्जनमन्त्रस्य प्रासङ्गिकमाग्नानम्, यद्योपधानप्रदेशे "यानि घर्म" (तैस १-१-७) इति कपाळनिमोकमन्त्रस्य ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाक ॥

२० त ति मि-स्वाहा । २१ त ति मि व-क आहाद्यैतम् । २२ त ति मि प-राजानमभि-मन्त्रयते । २३ त ति मि न-तर्धवाभि । २४ व-सोमत्वात् । २५ मै-द्वाभ्येनाह ।

यत्त इति ॥ कल्पः—“ प्रतिप्रस्थाता *राजन्येव१३ द्वौ द्वावपि सृजति यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहेति ” (वौश्री ७-६) इति । यः सोमः उपांशुप्रहाय पयोस उपरे न्युसः, ' श्रात्राः स्य ' इति मन्त्रेण वसतीवरीभिरुपसृष्टस्तस्मान् सोमादादाय पदंशवः स्थापिताः । तथा चोक्तम्—“ उपसृष्टस्य राज्ञः पठ१३शूनार्दान् ^{१३}असंक्षिप्तानादाय चर्मणि निधाय ” (आपश्री १२-९-१०) इति ॥ त्रिष्वपि सबनेषु ^{१४}महाभियवे तेषां पण्णामंशूनां मध्ये द्वौ द्वावंशु संसृजेत् । हे ^{१५}सोम, ^{१६}ते त्वदीयं ^{१७}यत् ^{१८}नाम शशुभिः ^{१९}अदाभ्यम् अतिरस्कार्यं ^{२०}जागृवि जागरुकं, हे ^{२१}सोम, तस्मै ^{२२}सोमाय ^{२३}ते तादृक्सोमनाम-धारिणे तुभ्यमिदं सोमांशुद्वयं ^{२४}स्वाहा हुतमस्तु ॥ सोमायेत्युत्तरेभिर्प्रायमाह—“ यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीत्वाहंष वै सोमस्य सोमपीपः ” (तैसं ६-४-४) इति । यथाऽप्री होममन्तरेणैवापां सोमपानमुक्तं तथा सोमस्याप्येव एव मन्त्रेणांशुद्वयप्रक्षेपः ॥ सोमपानवेदनं प्रशंसति—“ य एवं वेद न सौम्यानाति-माच्छेति ” (तैसं ६-४-४) इति । सोमयागविनाशं न प्राप्नोति ॥ पण्णामंशूनां संवातात् पृथक्करणं ^{२५}विधत्ते—“ घ्नन्ति वा मृतसोमं यदभियुष्वन्त्य१३शूनय गृह्णाति प्रायत एवैनम् ” (तैसं ६-४-४) इति । अंशूनामपनयनेनाभियवरूपाद्बद्धादेनं सोमं पालयति ॥ महाभियवे ^{२६}तत्संसर्गं विधत्ते—“ प्राणा वा अशशवः यथावः सोमोऽ१३शून् पुनरपि सृजति प्राणानेव पशुषु दधति ” (तैसं ६-४-४) इति ॥ त्रिषु सबनेषु पृथगंशुसंसर्गं विधत्ते—“ द्वौ द्वावपि सृजति तस्माद्द्वौ द्वौ प्राणाः ” (तैसं ६-४-४) इति ॥ चक्षुःश्रोत्रप्राणेन्द्रियरूपाः प्राणाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ ^{२७}भूत्वा तत्तच्छिद्रेषु ^{२८}वर्तन्ते ॥ १५

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आददेऽश्मानमादाय प्रावाऽसीत्यभिमन्त्रयेत् ।

इन्द्रा सोममिति पञ्च श्रात्रा निप्राम्यलेचनम् ॥ १ ॥

यत्ते सोमं मन्त्रयित्वा धिपेति फलके स्पृशेत् ।

प्राक्त्रिः प्रदक्षिणाह्वावो ह्यम्व पत्नीं विचिन्तयेत् ॥ २०

यत्ते महाभियवे हंशुयोगो नवेरिवाः ” ॥ २ ॥ इति ॥

^{२९}अत्र श्रीमांसाच्छन्दसी न स्तः ^{३०} ॥

इति श्रीभरत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

*[वौश्रीसूत्रे ' राजन्येवाशून्याम् '] । ^{१३}[आपश्रीसूत्रे ' संक्षिप्तानादाय '] । २२. क- २५. महाभियवेषु । २३-२३. पा.भा-तत्र छिद्रेषु; इ.उ-छिद्रेषु; ना.हा-' भूत्वा ' नास्ति । २४-२४. भा. ना.हा-' अत्र... स्तः ' नास्ति ।

वाचस्पतये पवस्व वाजिन् वृषा वृष्णो अशुभ्यां गर्भस्तिपूतो
वाच । पतये । पस्व । वाजिन् । वृषा । वृष्ण । अशुभ्यामित्यशुभ्याम् ।
गर्भस्तिपूत इति गर्भस्ति-पूत ।

- उपाशुग्रह^१ गृह्णाति । “ प्राणो वा एष यदुपाशु ” (तैस ६ ४ ५) इत्यादि
ब्राह्मणम् । अथ च विहंस्तेन गृह्यते । “ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यात् त्रय पशूना
हस्तादानाः ” (तैस ६ ४ ५) इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्र प्रथममष्टकलोऽभिपुत प्रथमाम्याम्
अशुभ्यामन्तर्थाय उपाशु गृह्णाति—‘ वाचस्पतये ’ इति ॥ वाचस्पति प्राण वाच पाळकत्वात् ।
“ पृथवा पतिपुत्र ” (पा ८ ३ ५३) इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । वाचस्पतय इति “ सावे-
काच ” (पा ६ १ १६८) इति पृथवा उदात्तत्वम् । तदर्थं हे सोम पवस्व आम्भ्यामशुभ्याम्
२० आत्मान शोधय । हे वाजिन् वेगन् नि सरणे, यद्वा अन्नन् यागद्वारेण । “ अरुणो ह
स्माऽऽहौपवेशि ” इत्यारभ्य “ प्रात सन्नमेव तेनाऽऽप्नोति ” (तैस ६ ४ ५) इत्यन्त ब्राह्मणम् ।
“ ब्रह्मादिनो वदन्ति पत्रित्रन्तोऽन्ये ग्रहा गृह्णन्ते ” इत्यारभ्य “ वाचैरेव पवयति ” (तैस
६ ४ ५) इत्यन्त च “ पद्भिरशुभि पवयति ” (तैस ६.४.५) इत्यादि च ॥

- एकादशकृत्वोऽभिपुत मध्यमाम्यामन्तर्थाय द्वितीय गृह्णाति—‘ वृषा वृष्ण ’ इति ॥ हे
२५ सोम, वृषा वर्षिता उत्पादकस्त्वममीष्टानाम् । “ कनिन् युवपि ” (उ १६२) इत्यादिना
कनिन्प्रत्यय । स एव वृष्ण तत्रैव अशुभ्या पवस्व आत्मान गर्भस्तिपूत गर्भस्तिभिः रश्मिभिः
पूर्वमेव पूत शोधितः सन् इदानीमशुभ्या पवस्वेति । “ तृतीया कर्मणि ” (पा ६ २ ४८)
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । “ वृष्णो द्योतानशु ” (तैस ६.४.५) इत्यादि ब्राह्मणम् ।
“ एकादशकृत्वो द्वितीयम् ” (तैस ६ ४ ५) इत्यादि च ॥

- २० प्रथमेऽनुचार उपाशुग्रहणाय सोमाभिपवसनाहोऽभिहित । अथ द्वितीये तु उपाशुग्रहोऽभिधीयते ।
वाचस्पतय इति ॥ वौषादन — “ अन्तर्दधाति प्रतिप्रस्थाता । प्रथमाम्यामशुभ्यामानयत्पुंरुपा वृष्णो
अशुभ्या गर्भस्तिपूत इति । अन्तर्दधाति प्रतिप्रस्थाता उच्चमाम्यामशुभ्यामानयत्पुंरुदेवो देवानां
पत्रित्रमसि येषा भागोऽसि तैभ्यस्तेति ” (वौश्री ७ ५) इति ॥ आपस्तम्बस्त्वेवमन्त्रतामाह—“ अष्टौ
२५ हृत्वोऽग्नेऽभिपुणोति । अथ प्रतिप्रस्थातोपाशुपात्र धारयन्नपात्तानामुपरि द्वादश अन्तर्दधाति । तस्मिन्नभि-
पुतमध्यैरञ्जलिना गृह्णाति वाचस्पतये पवस्व वाजिन् इति । एव विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च ।
अपि वैकादशहृत्वो द्वितीयमभिपुणोति । द्वादशहृत्वस्तृतीयम् ” (आपश्री १२-१० ४-९) इति ॥
१ त नि पं व-उपाशुम् । २ त.ति-विहंविहंस्तेन । ३. मै-प्रापकरत्वात् । ४ नि व मै-
इनि । ५ य-तस्य । ६ मै-अशुभि ।

- ३० १. इ उ ना हा-उत्तमाम्यामशुभ्यामवनय* । २ क ना.हा-धारयन्नुपा । ३ क-अभिष्टुति ।

उपांशुग्रहः]

देवो देवानां पवित्रमसि येषां भागोऽसि तेभ्यस्त्वा

देवः । देवानाम् । पवित्रम् । असि । येषाम् । भागः । असि । तेभ्यः । त्वा ।

द्वादशकृत्वोऽभिषुतमुक्ताम्यामन्तर्थाय तृतीयं गृह्णाति—‘ देवो देवानाम् ’ इति ॥ हे सोम, देवः “ देवनादिगुणयुक्तत्वं देवानां पवित्रं पावनकारणम् असि । “ पुनः संज्ञायाम् ” (पा ३.२.१८५) इतीत्रप्रत्ययः । त्वं हि देव एव सन् देवानां पवित्रमसीति भावः । “ केषाम् ? ” येषां त्वं देवानां भागः असि तेषां पवित्रमसि । भज्यत इति भागः । कर्मणि ष्व् (पा ३.३.१९) । “ कर्षावत्वः ” (पा ६.१.१५९) इत्यन्तोदात्तत्वम् । तस्मात् तेभ्यः त्वां गृह्णामीति शेषः । त्वं चाभ्यांशुभ्यां पवस्वाभ्मानमिति संबध्यते । “ देवो ह्येष सन् देवानां पवित्रम् ” (तैसं ६.४.५) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ द्वादशकृत्वस्तृतीयम् ” (तैसं ६.४.५) इत्यादि च ॥

हे वाजिन अन्नप्रद सोम, पतये पालकदेवार्थं वाचः संबन्धिना मन्त्रेण पवस्व शुद्धो भव । वृषा रस- १०
रूपत्वेन वर्षणसमर्थत्वं गभस्तिपूतः पूर्वमरण्ये सूर्यरश्मिभिः पूत इदानीं तु वृष्णः वर्षणसमर्थस्य सोमस्य अंशुभ्याम् अन्तर्धापिताभ्यां पवस्व । किंच त्वमपि देवः एव सन् देवानां सोमपां पवित्रं शुक्तिहेतुः असि । येषां देवानां भागः असि तेभ्यः त्वा गृह्णासि ॥ विधत्ते— “ प्राणो वा एष यदुपांशुर्षुयदुपांशुमा ब्रह्मा गृह्णाते प्राणमेवानु प्र यन्ति ” (तैसं ६.४.५) इति ॥ यज्ञस्य प्राणस्थानीय उपांशुः । अपानवागादिस्थानीयास्त्वन्तर्थांमैन्द्रवायवाद्यः । अतः प्राणत्वेन मुख्यत्वात् प्रथमतस्तद्ग्रहणं युक्तम् ॥ त्रिषु पर्यायेषु विलक्षणसंख्याविशिष्टमभिपवं विधत्ते— “ अरुणो ह स्माऽऽहौपवेशिः प्रातःसवन १५
पवाहं यज्ञं सस्थापयामि । तेन ततः सस्थितेन चरामीत्यष्टौ कृत्वोऽग्नेऽभि पुणोस्वष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवने प्रातःसवनमेव तेनाऽऽप्नोत्येकादश कृत्वो द्वितीयमेकादशक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं माध्यन्दिनमेव सवनं तेनाऽऽप्नोति द्वादश कृत्वस्तृतीयं द्वादशक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेनाऽऽप्नोत्येताऽह वाव स यज्ञस्य सस्थितिमुवाचास्कन्दायास्कन्दा हि तद्यज्ञस्य स- २०
स्थितस्य स्कन्दति ” (तैसं ६.४.५) इति । उपवेशस्य पुनः कश्चिदरुणनामा यथोक्तत्रिविधामिषवरूपामेव यज्ञस्य समाप्तिमुवाच । तदेतद्विनाशाय संपद्यते । समाप्तस्य यज्ञस्य संबन्धि यद्भूत् नश्यति-तद्विनष्ट-मेव ॥ त्रिष्वपि पर्यायेष्वष्टसंख्यैवेति पक्षान्तरं विधत्ते—“ अथो खल्व्याहुर्गायत्री वाव प्रातःसवने नातिवाद-इत्यनतिवादुक्त एनं प्रातृष्यो भवति य एनं वेद तस्मादष्टावष्टौ कृत्वोऽभियुत्यम् ” (तैसं ६.४.५) इति । अतिवादे गायत्र्येव न वर्तते । त्रिष्टुप्जगतौ तु वर्तते । अधिकाक्षरयुक्ततया पश्यमानत्वमतिवादः । २५
न चासावरुपाक्षरायां गायत्र्यां संभवति । यद्यपि प्रातःसवने छन्दोन्तराण्यपि संभवन्ति तथापि गायत्र्ये-वाभिमानिदेवता गायत्र्या एवातिवादाभावं यो वेद तं प्रति “ शशुरप्यनतिवादुक्तो भवति, अनिन्दको भवतीत्यर्थः ” । यस्माद्गायत्र्येव सवनमभिमान्यते तस्मात्तदीयैव संख्यया प्रातःसवने त्रिष्वपि पर्यायेष्वभि-पोतव्यम् ॥ मन्त्रस्य प्रथमभागे वाकशाब्दतात्पर्यमाह—“ ब्रह्मवादिनो ध्रुवन्ति पवित्रवन्तोऽन्ये ब्रह्मा गृह्णाते किंपवित्र उपांशुरिति वावपवित्र इति श्रूयात् वाचस्पतये पवस्व वाजिनित्याह वाचैवेन पवयति ३०

७. ति.पं-दानादि । ८-८. च-वेषां च ।

४. तं-यथोक्तं त्रि । ५. क-क्षराया गायत्र्याः । ६. आ.क.ना.हा-‘ एव ’ नास्ति । ७-७. तं-शशुरप्यनिन्दको भवति ।

[उपागुग्रह

स्वाकृतोऽसि मधुमतीर्न इपस्कृधि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो

स्वाहृत् । असि । मधुमतीरिति मधु-मती । न । इप । कृधि । विश्वेभ्य ।

त्वा । इन्द्रियेभ्य । दिव्येभ्य । पार्थिवेभ्य ।

प्रतिप्रस्थातुर्हस्तात् ग्रहमादत्ते— 'स्वाकृतोऽसि' इति ॥ स्वीकृतोऽसि इत्यर्थः । 'अस्व
५ स्वो भवतीति स्वाहृत् । च्वि (पा ५ ४ ५०) । ईन्वापमाद-^१ आभात छान्दस ।
" ऊर्वादिच्विडाचश्च " (पा १ ४ ६१) इति गति मात " गतिरनन्तर " (पा ६ २ ४९)
इति पुनपदप्रकृतिस्वरत्वम् । " प्राणमेव स्वमकृत " (तैस ६ ४ ५) इति ब्राह्मणम् ॥

ग्रहमवेक्षते— 'मधुमती' इति ॥ 'मधुमती मधुरसा-^२ इप अन्नानि न
अस्माक कृधि कुरु । मधुमती कुरिति वा । प्राणालम्बना ग्रह उच्यते । " प्राणो वा एष
१० मधुपाशु " (तैस ६ ४ ५) इति चामेद प्रतिपादयति । " सर्वमेवात्मा इदं स्वदयति " (तैस ६ ४ ५) इति ब्राह्मणम् । करोतेल्लेदि " बह्वृह छन्दसि " (पा २ ४ ७३) इति शपो
लुक् । " शृशृणुपवृम्यइच्छन्दसि " (पा ६ ४ १०२) इति हेर्धिमात्र । " क करत " (पा ८ ३ ५०) इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

एनमूर्ध्वमुन्माष्टि— 'त्रिश्वेभ्य' इति ॥ 'त्रिश्वेभ्य इन्द्रियेभ्य इन्द्रेणेश्वरेण सृष्टेभ्य ।
१५ " इन्द्रियमिन्द्रच्छिद्रम् " (पा ५ २ ९३) इत्यादौ निपात्यते । के पुनस्ते? देवा मनुष्याश्च ।
" उभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान् दधाति " (तैस ६ ४ ५) इति ब्राह्मणम् । तानेवाह
'दिव्येभ्य पार्थिवेभ्य इति । दिवमर्हन्तीति दिव्या (पा ५ १ ६३) । " छन्दसि च " (तैस ६ ४ ५) इति । उपागुग्रहविरिषता ग्रहा दत्तापविग्रनामकेन वक्षेण शोधिता गृह्यन्ते न द्वागु ।

तस्य किं शोधकमिति प्रश्नः । मन्त्र एव 'शोधकमित्युत्तरम् ॥ भागान्तरागामर्थं प्रसिद्ध इत्याह—
२० " वृष्णो अन्ध्यामिरयाह वृष्णो ह्येतावश्य यौ सोमस्य गभस्तिपूत इत्याह गभस्तिरता ह्येन पवयति
देवो देवाना पवित्रमसीत्याह देवो ह्येष सन् देवाना पवित्र येषा भागोऽसि तेभ्यस्त्वेत्याह येषा ह्येष
भागस्तेभ्य एन गृह्णाति " (तैस ६ ४ ५) इति ॥

स्वाहृत् इति ॥ बौधायन — " अथ प्रतिप्रस्थातुर्ग्रहमादत्त स्वाकृतोऽसीति । । अप्येन
मवेक्षते मधुमतीर्न इपस्कृधीति । अप्येनमूर्ध्वमुन्माष्टि त्रिश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्य पार्थिवेभ्य इति "
२५ (बौधौ ७ ५) इति । आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रतानाह— " स्वाकृतोऽसीत्यर्च्युर्ग्रहमादाय " (आपस्तौ
१२ १० १३) इति ॥ हे उपागुग्रह, त्वं स्वाकृत असि । मधुमती इप मधुराण्यन्नानि न अस्मदर्थं
कृधि कुरु । देवन्मनि मनुष्यन्नमनि च स्थितेभ्य सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्य हिताय त्वां स्वीकरोमि ।
स्वाकृतशब्देन प्राणरूपस्य ग्रहस्य स्वाधीनत्व विवक्षितम् । मधुमतीशब्देन स्वादुत्वम् ॥ दिव्यपार्थिवशब्देन
जन्मद्रयमिति दर्शयति— " स्वाकृतोऽसीत्याह प्राणमेव स्वमकृत मधुमतीर्न इपस्कृधीत्याह सर्वमेवात्मा
३० इदं स्वदयति विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्य पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान् दधाति "
(तैस ६ ४ ५) इति ॥

९. त-अस्य स्वाधीनत्व भवतीति स्वाधीनत्वापवाद । १०-१० मै-मधुमत्व मधुरसा ।

८ इत्-शोधक इत्युत्तरम् ।

मनस्त्वाऽष्ट्वैन्तरिक्षमन्त्रिहृि स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यीय

मनः । त्वा । अष्टु । उरु । अन्तरिक्षम् । अन्त्रिर्ति । इहि ।

स्वाहा । त्वा । सुभव इति सु-भवः । सूर्यीय ।

(पा ५.१.६७) इति यत्प्रत्ययः । पृथिव्यां भवाः पार्थिवाः । “ पृथिव्या आजौ ” (पा ४.१.८५ वा २) इत्यञ्प्रत्ययः । एतेभ्यस्त्वामुपांशुग्रहं प्राणभूतमुन्माज्मीति शेषः । एतेषां प्राणस्थित्यर्थम् । यदाह—“ उभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान् दधाति ” (तैसं ६.४.५) इति । यद्वा—इन्द्रियशब्देन चक्षुरादीनामधिपतय आदित्यादय उच्यन्ते । तत्र दिव्यानि ज्ञानेन्द्रियाणि, पार्थिवानि कर्मेन्द्रियाणि, तदर्थं त्वामुन्माज्मीति ॥

तमादायोत्तिष्ठति—‘ मनस्त्वाष्टु ’ इति ॥ मननधर्मा प्राणो मन इत्युच्यते । सूर्यात्मना हे ग्रहः, मनः त्वा त्वाम् अष्टु अद्भुतां व्याप्नोतु । अन्तेतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् (पा ३.१.८५) । “ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७३) इति शपो लृक् । ब्रह्मादिना पत्वम् (पा ८.२.३६) । “ मनस्त्वाष्टुवित्याह मन एवास्तुते ” (तैसं ६.४.५) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

आहवनीयं प्रति गच्छति—‘ उरु ’ इति ॥ व्याख्यातम् (तैसं १.१.२) । “ अन्तरिक्षदेवत्यो हि प्राणः ” (तैसं ६.४.५) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

जुहोति—‘ स्वाहा त्वा ’ इति । हे ग्रह उपांशो, त्वा त्वां स्वाहा स्वाहुतं करोमीति शेषः । हे सुभवः हे प्राणात्मक । उक्तं हि—“ प्राणो वा एष यदुपाशुः ” (तैसं ६.४.५) इति । तत्र स्वस्मादात्मनो जाताः स्वभवसः प्राणाः । “ गतिकारकयोरपि ” (द्र. उ ६.७६) इति भवतेरसुन्प्रत्ययः । “ प्राणा वै स्वभवसो देवाः ” (तैसं ६.४.५) इति च ब्राह्मणम् । तत्र स्वभवसो देवान् सुभव इत्याचष्टे परोक्षत्वाय । “ तेष्वेव परोक्षं जुहोति ” (तैसं ६.४.५) इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्र पूर्वपदस्य संप्रसारणम्, उत्तरपदस्य विभक्तिव्यत्ययः कृतः । सूर्याय प्राणानामात्मभूताय त्वां स्वाहुतं करोमीति ॥

मन इति ॥ बौधायनः—“ उपोत्तिष्ठति मनस्त्वाऽष्टुविति । पुस्तुवैन्तरिक्षमन्त्रिहृिति । एत्याऽऽहवनीये जुहोत्यन्वारब्धे यजमाने स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यीय स्वाहेति ” (बौधौ ७.६) इति ॥ आपस्तम्बः—“ उर्वैन्तरिक्षमन्त्रिहृिति दक्षिणेन होतारमतिक्रामति । येन वा होता प्रतिपादयेत् । मनस्त्वाष्टुविति दक्षिणतोऽवस्थाय दक्षिणपरिधिसंधिमन्ववहस्य । स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यीयेति दक्षिणतः प्राञ्चसुलु संततं वीथं जुत्वा द्वैदभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इति मध्यमे परिधौ लेपं निमार्ष्टि ” (आपश्चौ १२.१०.१३-१२.१२.१) इति ॥ हे प्राणरूपोपांशुनामक ग्रहः, त्वां मनः अष्टु व्याप्नोतु । विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् अनुसृत्य स्वमाहवनीयदेशे गच्छ । हे सुभवः, शोभनं भवः सद्भावो शोभनमध्यावस्थितिलक्षणो यस्य प्राणस्य सोऽयं सुभवाः । हे प्राण, त्वा स्वद्रुपं ग्रहं सूर्यीय बहिष्प्राणरूपाय स्वाहा जुहोमि । सूर्यस्य प्राणरूपत्व-साधर्वणैरान्नातम्—“ आदित्यो हे वै वाद्यः प्राण उच्यति । एष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः ”

११. आ.ति.व—‘ प्रत्ययः ’ नास्ति ।

१. तं-परिधिसधौ । १०. इ.उ.जा.पा.हा-‘ ग्रहः ’ नास्ति । ११. तं-स्वदेह । १२. आ-‘ शोभनं ’ नास्ति ।

देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यं

देवेभ्यः । त्वा । मरीचिपेभ्य इति मरीचि-पेभ्यः ।

ग्रहलेप पाणिना मध्यमे परिधौ निमार्ष्टि—‘देवेभ्यस्त्वा’ इति ॥ मरीचिशब्देन मरीचिमान् सूर्य उच्यते, यस्मै ग्रह पूर्वं इत । “लुगकारेकारारेफाश्च” (पा ४ ४ १२८ वा २) इति मत्वर्थीयस्य लुक् । साहचर्याद्विच्यते । मरीचिमसूर्यमण्डल पान्ति रक्षन्तीति मरीचिपा रश्मयः । “आदित्यस्य वै रश्मयो देवा मरीचिपा ” (तैस ६-४ ५) इति ब्राह्मणम् । यद्वा—आदित्यस्य मरीचिनैव विश्व पान्ति तामेव पिबन्तीति वा मरीचिपा देवविशेषा । “आदित्यस्य वै रश्मय ” (तैस ६-४ ५) इति च गुणभूतत्वमुच्यते । आदित्यस्य रश्मि-स्थानीया इति यानत् । तेभ्यो देवेभ्यस्त्वा ग्रहलेप निमार्ज्मिति शेषः ॥

- १० (प्र ३-८) इति । हे लेप, त्वां मरीचिपेभ्यः^१ मरीचिपालकदेवायं परिधौ मार्ज्मि ॥ क्रमेण मन्त्रान् व्याचष्टे—“मनस्त्वाष्ट्वित्याह मन एवास्तुत उर्वन्तरिक्षमन्विहीरयाहान्तरिक्षदेवयो हि प्राण स्वाहा त्वा सुभव सूर्याथेत्याह प्राणा वै स्वभवसो देवास्तेष्वेव परोक्ष जुहोति देवेभ्यस्त्वा मरीचिभ्य इत्याहाऽऽदित्यस्य वै रश्मयो देवा मरीचिपास्तेषा तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति ” (तैस ६-४ ५) इति । स्वभवस स्वशरीरेऽवस्थिता देवाः प्राणवायवः । तत्र ‘प्राणेभ्य स्वाहा’ इत्युच्यते तेषा प्रत्यक्ष होमो भवतीति तत्परित्यज्य ‘सूर्याय’ इत्युक्तत्वादयं परोक्षहोम । यद्वा—स्वभवस इति वक्तव्ये सति ‘सुभवस’ इत्युक्त्वा परोक्षत्वम् । रश्मिनामकाश्रेतना देवा अचेतनाना मरीचीना पालका ॥ लेप-मार्ज्मि हेऽस्तस्याघोमुखत्वमूर्ध्वमुखत्वं च फलेभेदेन विधत्ते—“यदि कामयेत वर्षुकः पत्रेभ्य स्यादिति नीचा हस्तेन नि मृज्याद्बृष्टिमेव नि यच्छति यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्युक्तानेन नि मृज्याद्बृष्टि-मेवोद्यच्छति ” (तैस ६-४ ५) इति ॥ वैरिणं प्रत्यभिचरता पुरपेण होमात् पूर्वं पार्थ्यं मन्त्रप्रतिशेष-
- २० मत्पादयति—“यद्यभिचरेदमु जहाय त्वा होष्यामीति मृयादाहुतिमेवैनं प्रेप्तन् हन्ति ” (तैस ६-४ ५) इति ॥ हे प्राणरूप सूर्य, अमु देवदत्तनामक वैरिणं प्रयमतो मारय पश्चान् त्वा प्रति होष्यामीति मृयात् । एत मन्त्र श्रुत्वा देव आहुतिमपेक्षमाणं एन वैरिण मारयत्येव ॥ वैरिणो दूरदेशवर्तिभ्ये सत्यभिचरतो-ऽजुष्णतविदोष विभक्तं—“अदि दूरे स्वादा तमित्तोस्त्रिज्जेत्र प्राणमेकास्त्वास्तुतः इति ” (तैस ६-४ ५) इति । आ तमितो आ ग्लाने, यावन्त काल निरुद्धवास स्थानु शक्नोति तावत् तिष्ठत् । ततोऽय
- २५ निरोधोऽस्य वैरिण प्राणमनुगत्य मारयत्येव ॥

- एष इति ॥ औघायन — “अथ प्रदक्षिणमात्रस्याप्रयणस्याल्पा ग्रहस्य सत्त्वावमवनयत्येव ते योनिरिति । अथैतस्मिन्नुपाऽनुपात्रेऽर्धुं प्राश्यति अथैन दक्षिणत उपानुसवनेन सप्तष्टष्टसादयति प्राणाय श्वेति ” (बौश्रं ७-५) इति ॥ आपस्तम्ब — “सर्वमाप्रयणस्याल्पा सपातमवनीय एष ते योनि प्राणाय श्वेति रिकतं पात्रमावत्तने सादयित्वा तस्मिन्नुमवास्थ त तृतीयसवनेऽपिसृज्यामिणुणुयात् ” (आपधौ १२ ११ ५) इति ॥ हे सत्त्वाव सपात, ‘एष’ आप्रयणाल्प इति तत्र योनि स्थानम् । अथवा हे उपानुपात्र, एष रश्मस्य दक्षिणासप्रदेशः ते स्थानम् । अतः प्राणदेवतासतोपार्थं स्वामत्र सादयामि । खरो नाम दक्षिणस्य हविर्धानस्य पुरस्तात् मृद प्रक्षिप्य निष्पादितो देवा पात्रप्रयोगार्थं । तथा च सूत्रम्—“खरे पात्राणि प्रयुनक्ति । । अग्निर्देवतेति दक्षिणेऽस उपानुपात्रम् । सोमो देवतैर्युच्यतेऽसोऽन्तर्यामस्य । इदंक्षसीति ते अन्तरेण प्राणानुपादानुसवनेन दक्षिणामुखं संसृष्ट पात्राम्याह ।

- ३५ १३ आ हा—‘मरीचिपेभ्य’ नास्ति । १४. आ पा ना.हा—प्रास्य । १५ इ उ ना.पा.हा—‘एष.’ नास्ति ।

उपांशुग्रहः]

एष ते योनिः प्राणाय त्वा ॥ २ ॥

[वाचः सप्तचत्वारिंशत्]

एषः । ते । योनिः । प्राणायैति प्र-अनार्य । त्वा ॥ २ ॥

[मैसं १.३.४ ; कसं ४.१ ; कपिसं ३.१ ; वास ७.१.३]

आप्रयणस्थाल्यां^{१२} ग्रहस्य संज्ञावमवनयति^{१३}—‘ एष ते योनिः ’ इति ॥ हे ‘उपांशुसंज्ञाव-
 १२ एषः आप्रयणस्थाल्याख्यः १३ ते तत्र १ योनिः स्थानम्, यत्र निहितस्त्वं यागसिद्धये संपत्क्यसे ।
 अतस्तं प्रविशेति शेषः ॥

उपांशुपात्रं दक्षिणत उपांशुसवननेन संस्पृष्टं सादयति—‘ प्राणाय त्वा ’ इति ॥ प्राणाय^{१४}
 त्वां सादयामीति शेषः । थायादिस्वरैणान्तोदात्तः प्राणशब्दः (पा ६.२.१४४) । “ प्राणा-
 पानौ वा एतौ यदुपांश्वन्तयौमौ व्यान उपांशुसवनः ” (तैसं ६.४.६) इत्यादि ब्राह्मणं १०
 “ सर्वमायुरेति ” (तैसं ६.४.६) इत्यन्तम् ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

तमपरेण प्रत्यञ्चि द्विदेवस्थपानाणि ” (आपश्रौ १२.१.६-१०) इत्यादि ॥ ‘ एष ते योनिः प्राणाय
 त्वा ’ इत्येष मन्त्र उपेक्षितः ॥ अभिचरतः पात्रासादनाय मन्त्रान्तरमुत्पादयति—“ यद्यभिचरेदमुष्य
 त्वा प्राणे सादयामीति सादयेत्सन्नो वै प्राणः प्राणमेवास्य सादयति ” (तैसं ६.४.५) इति । हे १५
 उपांशुपात्र, प्राणरूपं स्वामनुष्य वैरिणः प्राणे “सादयामि स्थापयामीत्युक्ते सत्यसन्नो विनाशरहितो
 यजमानप्राणो वैरिणः प्राणं सादयति विनाशयति ॥ अभिपुतः सोमरसः प्रतिप्रस्थातृहस्तगत उपांशुपात्रे
 यदा गृह्यते तदा ग्रहान्तरबद्धखण शोधनं न भवति किं त्वंशुभिरिति विधत्ते—“ पृथग्भिरंशुभिः पवयति
 पृथ्वा ऋतव ऋतुभिरैवैनं पवयति ” (तैसं ६.४.५) इति । नात्र पण्णामंशूनां युगपत् प्रयोगः किं तु
 त्रिभु पयंयेष्विति विधत्ते—“ त्रिः पवयति त्रय इमे लोका पृथग्भिरैवैनं लोकेः पवयति ” (तैसं ६.४.५) २०
 इति ॥ नात्र वक्ष्यमाणग्रहेष्विव दशापवित्रनाभिलुतया धारया ग्रहणं किं तु त्रिष्वपि पयंयेष्वध्वयोरञ्जलि-
 नेति विधत्ते—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्यात् त्रयः पशूनां हस्तादाना इति यत् त्रिरुपांशुः
 हस्तेन विगृह्णाति तस्मात् त्रयः पशूनां हस्तादानाः पुरुषो हस्ती मर्कटः ” (तैसं ६.४.५) इति ।
 गोमहिपादयः सर्वे पशवो मुखादानाः । एते तु त्रयो हस्तादानाः । पुरुषोऽपि “ ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते ”
 (तैसा ३.४.१) इत्यादावाल्भ्यमानत्वात्^{१६} पशुः^{१७} ॥ २५

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ वाचो ह्युपांशुग्रहणं स्वामादत्तेऽन्यहस्ततः ।

उरु गत्वा मनस्वेति वेदेर्दक्षिणतः स्थितिः ॥ १ ॥

स्वाहा जुहोति देवेभ्यो मध्यमे परिधौ तया^{१८} ।

लेपं निमाष्टयेप पात्रं सादयेत् सप्त वर्णिताः ” ॥ २ ॥ इति ॥ ३०

१० अत्र मीमांसा नास्ति^{२०} ॥इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

१२. मै-स्थाल्याः । १३. मै-पनयति ।

१६. आ.पा.हा-‘सादयामि’ नास्ति । १७. आ.क.ना.हा-‘मध्यत्वात् । १८. इ.उ.ना.पा.हा-

‘पशुः’ नास्ति । १९. इ.उ.तं.ना.पा.हा-तदा । २०-२०. आ.पा.हा-‘अत्र मीमांसा नास्ति’ नास्ति । ३५

तैसं ३.३ ॥

। उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ ।

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः। असि । अन्तः । यच्छ ।

- उदित आदित्येऽन्तर्यामं गृह्णाति 'अतिधारायाः पवमानस्य राज्ञः—' उपयामगृहीतो-
ऽसि ' ॥ उपयाम्यन्ते स्वात्मन्येव नियम्यन्ते भूतजातान्यस्मिन् 'अभिन्नेऽधिकरणे इत्युपयामः' २
५ पृथ्वी । " इय वा उपयाम " (तैस ६.५८) इति ब्राह्मणम् । " हलश्च " (पा ३.३.१२१)
इति षञ् । याथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) । तेन गृहीत त्वम् 'असि ।
कोऽन्यस्तां गृहीतु क्षम इति भावः । पृथिव्यापो ग्रहीष्यामीतिवत् " तृतीया कर्मणि "
(पा ६.२.४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—उपयामार्यं पृथिव्यर्थं गृहीतोऽमीति
हे सोम । ननु " स्वाहा ला सुभम सूर्याय " (तैस १.४.२) इति मन्त्रवर्णात् सूर्यदेवस्य
१० क्य पृथिवीदेवस्य स्यात् ? नैतदेवताभिधानम् । पृथिवीवासिनां प्रजानां यागद्वारेण स्थित्वर्यं
गृहीतोऽसीति स्तूपते । यद्वा—पृथिव्यपि देवतैरास्य " उपयामगृहीतोऽसीत्याहादितिदेवत्यास्तेन "
(तैस ६.४.७) इति, अदिति पृथ्वी । " चतुर्थी " (पा २.१.३६) इति योगविभागात्
समासः । " क्ते च " (पा ६.२.४५) इति ३ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । " इय वा उपयाम-
स्तस्मादिमा प्रजा अनु प्र जायन्ते " (तैस ६.५.८) इति ब्राह्मणम् ॥

१५ द्वितीयेऽनुवाक उपानुग्रहोऽभिहित । अथ तृतीयमारभ्य षड्विंशान्तेष्वनुवाकेष्वन्तर्व्यामादिका-
पोदश्यन्तां महा अभिधीयन्ते । तत्र पौर्यापथे पाठ एव नियामकः ॥

- उपयामगृहीत इति ॥ कल्प — " उदित आदित्येऽन्तर्यामं गृह्णात्यतिपवमानस्य राज्ञः उप-
यामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मघवन् पाहि सोममुत्स्य राय सन्निपो यज्ञान्तस्ते दधामि धावापृथिवी
'अन्तर्यन्तरिक्षं सजोपा देवैरवैरै परैश्चान्तर्यामि मघवन् माद्वयस्तेति " (शौधौ ७६) इति ॥
२० अतिपवमानस्य दवापनिन्नेणात्यन्तशुद्धस्य । हे सोमरस, त्वम् 'उपयामगृहीत 'अमि । उपयाम
पृथिवी । " इय वा उपयाम " (तैस ६.५८) इति श्रुते । पृथिव्यामुत्पद्ये दास्यमयमन्तर्व्यामभज्ज
'पात्रमुपयामगृह्णातेन 'अत्रोपलक्ष्यते । हे 'मघवन् 'अन्तः । 'यच्छ, दद पात्रमरसाक आनृत्येभ्योऽन्तर्व्याम
'यथा भवति तथा नियमय । तत् 'सोम पालय । 'राय धनानि 'उत्स्य दक्ष । 'सम् 'इय समीचीन्य-
क्षानि 'यस्वर देहि । यात्रापृथिव्यौ तवानुग्रहात् 'अन्तः 'दधामि व्यवधायिके करोमि । वित्तीकम्

२५ १ म-अतिधाराया, त-धाराया । २-२ त तित प.व-अनेन वा उपयामः । ३-३, त तित ४-
तृतीयेति ।

१. अ-पात्रमन्तर्यामं । २ आ क ना पा-उत्स्यते ।

अन्तर्यामग्रहः]

मधवन् पाहि सोमं सुरूप्य रायः समितिं यजस्वा-

मधवन्निति मध-वन् । पाहि । सोमम् । उरूप्य । रायः । समितिं । इषः । यजस्व ।

संप्रति सोमस्य स्वामिनं प्रार्थयते—‘अन्तर्यच्छ’ इत्यादिकयाऽप्युक्त्या^१ षट्पदया । ‘अन्तर्यन्तरिक्षम्’ इति चतुर्थः पादः । अन्य एकादशाक्षराः । ननु पुरस्तादुपयामत्वाच्चक्षुपाऽनेन भवितव्यम्, यथा—“पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्यन्ते” (तैसं ६.५.१०) इति । नैवम् । ५
वृत्तिसंयोगाद्देवानया भवितव्यम् । किंच पुरस्तादुपयामान्मानमेवास्य^२ ऋक्त्वे लिङ्गम् । तथा हि ‘ये यजुषा गृह्यन्ते ते पुरस्तादुपयामाः कार्याः’ इति वचनप्राप्तत्वादेव पुरस्तादुपयामस्य^३ पाठोऽनर्थकः स्यात् । ऋक्त्वे तु ‘ये ऋचा गृह्यन्ते ते उपरिष्ठादुपयामाः कार्याः’ इति प्राप्ते तदपवादत्वेन पुरस्तादुपयामस्य पाठो युज्यते । एष एव न्यायः “उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा वृहद्भते” (तैसं १.४.१२) इत्यत्रापि । “आ वायो भूष शुचिपाः” (तैसं १.४.४) १०
इत्यादय ऋच उपरिष्ठादुपयामाः पठ्यन्ते । ऋचामेव हि पुरस्तादुपरिष्ठाद्वा उपयामः पठ्यते ; यजूंषि पुनः निरुपयामान्येव पठ्यन्ते “सुशर्मासि” (तैसं १.४.२६) इत्यादीनि । तेषां तु वचनप्राप्तं पुरस्तादुपयामत्वम् । तत्रापि क्वचिदपवादत्वेन उपरिष्ठादुपयामत्वमारभ्यते—“मधुश्च माववक्ष” (तैसं १.४.१४) इत्यादौ । अन्ये तु—तान्यपि^४ पुरस्तादुपयामान्येवेत्याहुः ; यथा—
“उपयामगृहीतोऽसि” इति “मधुश्च” (तैसं १.४.१४) इत्यादि ॥ मन्त्रार्थस्तुच्यते— १५

^१अन्तरिक्षम् अपि अन्तः दधामि । हे^५ मधवन्, ^६अद्वैरैः ^७परैः ^८च सवैः ^९देवैः ^{१०}सजोषाः सह अस्मिन्नन्तर्यामग्रहे^{११} मादयस्व, ^{१२}त्वं हृष्टः सन्नन्यानपि हर्षय ॥ अन्तर्यामपात्रे सोमरसग्रहणं विधत्ते—“देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुराऽकुर्वन्त ते देवा उपाऽशौ यज्ञः सःस्थाय्यमपश्यन् तमुपाऽशौ समस्थापयन् तेऽसुरा वज्रमुद्यत्वा देवानभ्यायन्त ते देवा विभ्यत इन्द्रमुपाधावन् तागिन्द्रोऽन्तर्यामेषान्तरधत्त तदन्तर्यामस्यान्तर्यामत्वं यदन्तर्यामो गृह्यते आतृष्यानेव तद्यजमानोऽन्तर्यत्ते” (तैसं ६.४.६) इति । देववद्यजमनुतिष्ठ- २०
तामसुराणां न्यामोद्धार्यमुपाशुग्रहे यज्ञं समापनीयं मत्वा रहसि देवास्तं तथा चक्षुः । तं प्रकारमज्ञात्वा क्रुद्धानसुरानिन्द्रोऽन्तर्यामग्रहेणान्तर्यामोऽग्रहीतव्यः ॥ मन्त्रभागे षावावृथिव्युक्तेः प्रयोजनमाह—“अन्तस्ते दधामि षावावृथिवी अन्तर्यन्तरिक्षमित्याहैभिरैव लोकैर्जजमानो आतृष्यान्तर्यत्ते” (तैसं ६.४.६) इति ॥ ‘सजोषाः’ इत्यादेः प्रयोजनमाह—“ते देवा अमन्यन्तेन्द्रो वा इदमभ्यूद्यद्यः स्म हति तेऽब्रुवन् नभवन्ननु न आ भजेति सजोषा देवैरवैरैः परैस्त्रैत्यव्रवीथे २५

[१. ३. ५. १६. ५४] । ४. तं. ति-^१यामान्मानादिदमेवास्य ; व-^२यामत्वाम्नानादिदमेवास्य ।

५. ति-^३यामत्वस्य । ६. तं. ति-^४तान्येव ; व-^५तान्यपि^६ नास्ति ।

३. इ. उ. ना. पा. हा-^७त्वम्^८ नास्ति । ४. इ. उ. ना. पा. हा-^९तथा^{१०} नास्ति ।

न्तस्ते दधामि द्यावापृथिवी अन्तरुर्धामन्तरिक्षम्

अन्त । ते । दधामि । द्यावापृथिवी इति द्यावा—पृथिवी । अन्त । उरु । अन्तरिक्षम् ।

हे मधवन् मनवन् इन्द्र, सोमेन धनेनानेन वा, इम गृह्यमाण सोम होमकाले सूर्यात्मना स्थित्वा,
पाहि पिव, पीत्वा च अन्त उदरस्य मध्ये यच्छ स्थापय । पिवतेळोटि “ बहुलं छन्दसि ”

५ (पा २ ४ ७३) इति शपो लुक् । वाक्यादित्वात् निहन्यते । एम उरुप्य रक्ष राय
धनानि च यजमानस्य स्वभूतानि । छन्दस कण्डवादियगन्त उरुप्यति. (पा ३.१.२७) ।

किञ्च इप अन्नानि स यजस्व सम्यक् सगमय, देहि वा यजमानाय । यद्वा-इप. प्रजा
एषणीयन्वात्, ता सम्यक् याजय, यथा यजनशीला भवन्ति तथा कुरु । अन्तर्भाषितपर्योऽत्र
यजि (पा १ ४ ५५) । णिलुग्न “ बहुलं सजाच्छन्दसो ” (उ १९०) इति । किञ्च

२० ते त्वं प्रसादादह द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ उरु च अन्तरिक्षम् अनेन ग्रहेण अन्त
दधामि अन्तर्हितं करोमि भ्रातृव्याणां, यथा भ्रातृव्यैरदृश्यमाना एषु लोकेषु यजेम । यद्वा—
भ्रातृव्याणामस्माकं च मध्ये इमान् लोकान् दधामि एम्यो लोकेभ्य तानपसारयामीत्यर्थं ।
यद्वा—धुप्रभृतिमि शन्दैस्तस्या भ्रातृव्या उच्यन्ते । तानन्तर्दधामि अन्तरितान् करोमि
नाशयामीत्यर्थं । “ एभिरेव लोकैर्यजमानो भ्रातृव्यानन्तर्धत्ते ” (तैस ६.४.६) इति ब्राह्मणम् ।

२५ यद्वा—धुप्रभृतीन् लोकान् मदीयेन तेजसाऽन्तर्दधामि द्यादयामि यथाहमेनेदं सर्वं स्या,

चैव देवा परे ये चावरे तानुभयानन्वामन्नत् सजोपा देवैरवरे परंश्चेत्याह ये चैव देवा परे ये चावरे
तानुभयानन्वामन्नति ” (तैस ६.४.६) इति । यदैश्वर्यं प्राप्नु वयमिच्छामन्त स्म इदं सर्वमिन्द्र प्रवाप्तुं
प्राप्तवानिति भत्वा ते देवा अयुवन्—हे मधवन्, स्वामन्वस्मानपि भागिन कुर्विति । तव इन्द्र

२० “ सजोपा ” इत्यादि जन्वेनानुज्ञा । तयाऽनुज्ञया ये चोच्छ्रया देवा ये च निवृष्टास्तान् सर्वान्
भागिनोऽकरोत् । अतोऽत्रापि “ सजोपा ” इत्याद्युक्तया सर्वान् भागिन करोति । “ मादयस्व ” इत्यथ
यथा भागलाभेन देवानां हर्षस्तथा यजविष्णुभावेन यजमानस्यापि हर्षं शोद्यति—“ अन्तर्धामं मधवन्
मादयस्वत्याह यज्ञादेव यन्मानं नान्वरेति ” (तैस ६ ४ ६) इति । मन्त्रोपक्रमगतस्य गृहीतशब्दस्य
प्रयोजनमाह—“ उपयामगृहीतोऽसीत्याहापानस्य ह्यस्य ” (तैस ६ ४ ६) इति । अपानदेवताया अन्त
धामंभिर्मानिनया हस्मिन्न गृहीते प्राणित्यमपानो ह्यहो भवति । नात्रोपरान्तरिवाङ्गलिना प्रह्ण किं तु
२५ दशापविग्रनाभिसूत्रया धारयेत्पश्चिन्नेत्याह—“ यदुभापविग्रो गृह्येवाता प्राणमपानोऽनु न्यृच्छेत् प्रमायुक्

[३ निरुक्त १.७३-उच्यन्ति रक्षाकर्माः] ।

५. त-जने । ६. त-हर्षतामन्वया । ७. इ उ ना पा हा-विष्णुभावेन । ८. त-मानित्वात् ।

९. इ उ त पा-दशापविग्रगतया, ना हा-दशापविग्रगतनाभिरु(सु)नया ।

अन्तर्यामग्रहः]

सुजोषा देवैरर्चरैः परैश्चान्तर्यामि मघवन् मादयस्व

सुजोषा इति स—जोषाः । देवैः । अर्चरैः । परैः । च ।

अन्तर्याम इत्यन्तः—यामे । मघवन्निति मघ—वन् । मादयस्व ।

यथान्तर्यामिण सर्वमन्तर्याय त्वमेव सर्वमभूः । यथा—“ ते देवा अमन्यन्तेन्द्रो वा इदमभूद्यद्वयस्म इति तेऽब्रुवन् मघवन्नसु न आ भज ” (तैसं ६.४.६) इति । इन्द्र एवेदं सर्वमभूत्, यद्वयमपि भवितुमिच्छामः, तस्मात् मघवन्, अस्मानाभज विभक्तान् कुर्विति तेऽब्रुवन् देवाः, मघवांस्तानपि ये चैव देवाः परे उपरि स्थिताः उत्तमाः ये चावरे अधः स्थिता निकृष्टाः तानुभयानन्वाभजत् विभक्तानकरोदिति । तदिदमाह—^१अर्चरैः ^२परैः ^३च ^४देवैः ^५सजोषाः सह प्रीयमाणः सेवमानो वा । “ परादिश्चन्द्रसि बहुलम् ” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ^६अन्तर्यामि हूयमाने ^७मघवन्, ^८मादयस्व तर्पयस्व यज्ञात्मना स्थितमात्मानं द्विप्रकारांश्च देवान् १० न केवलमात्मानमेव । “ यज्ञादेव यजमानं नान्तरेति ” (तैसं ६.४.६) इति ब्राह्मणम् । “ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा उपांशां यज्ञं सस्थाप्यमपश्यन् ” (तैसं ६.४.६) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ यदुभावपवित्रौ गृह्येयाताम् ” (तैसं ६.४.६) इत्यादि च । केचिदाहुः— हे मघवन्, सोममिममन्तर्यच्छ आस्यादौ निधाय तिरोहितं कुरु । तथा च कृत्वा पाहि रक्ष यथा न मे भ्रातृव्याः पश्येयुः । “ उरुष्य रायः ” (तैसं १.४.३) इत्यादि १५ पूर्ववत् ॥

स्यात् पवित्रवानन्तर्यामो गृह्यते प्राणापानयोर्विद्यत्यै ” (तैसं ६.४.६) इति । प्राणवृत्तिः स्वभावतो बहिर्गच्छत्यतः प्राणरूपस्योपांशोः पवित्रेण नियमनं नापेक्षितम् । यथान्तर्यामोऽपि तद्वदपवित्रः स्यात् तर्हानियमितत्वात् तद्रूपोऽपानोऽपि निर्गच्छन्तं प्राणमनु निर्गच्छेत् । ततः प्राणापानयोरभावात् त्रिचेत । पवित्रेण नियमिते स्वपानेऽग्रे तद्विनाभूतः प्राणो निर्गच्छन्नपि नात्यन्तं देहं परित्यजेत् । तस्मादुभयोर्धारणाय दशापवित्रेणान्तर्यामि गृह्णीयात् । तदप्रकारः सूत्रेऽभिहितः— “ ऋदाभ्यांशुसुपांशुपावनौ^{१०} चापिसुय सर्वेऽध्वर्यवो दिग्भ्यो महाभिपद्यमभिपुण्वन्ति । .... । अभिपुतमध्वर्युरञ्जलिना संसिञ्चति । तसुक्नेताऽन्तरेपेणोद्भृत्योत्तरत आधवनीयेऽवनयति । .... । उद्रातारो द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुद्गीचीनं दशापवित्रं वितन्वन्ति । .... । पवित्रस्य यजमानो नाभिं कृत्वा तस्मिन् होतृचमसेन धारां स्नायति । उदञ्चनेनोन्नेताऽधवनीयाद्दोतृचमस जानयति । संतता धारा स्नायति । .... । धाराया अन्तर्यामिं गृह्णाति । २५ सर्वाश्वातो ग्रहानां भुवात् ” (आपञ्चौ १२.१२.१-१२; १३.१-५) इति ॥

७. तं.ति.पं.व-यं सूर्यात्मना । ८. व-स्थित्वात्मानम् । ९. मं-तस्याधोदिशे ।

१०. ना.हा-सवनौ ।

स्वांकृतोऽसि मधुमतीर्नि इपस्कृधि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो
मनस्त्वाऽर्ध्वन्तरिक्षमन्विहि स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय देवेभ्यस् (१) त्वा मरीचिपेभ्य
'एष ते योनिरपानाय त्वा ॥ ३ ॥

[देवेभ्यं सुत च]

५ स्वांकृत । असि । मधुमतीरिति मधु-मती । नः । इप । कृधि । विश्वेभ्य । त्वा । इन्द्रियेभ्य ।
दिव्येभ्यः । पार्थिवेभ्यः । मनः । त्वा । अपृ । उरु । अन्तरिक्षम् । अन्विहि । इहि । स्वाहा ।
त्वा । सुभव इति सु-भवे । सूर्याय । देवेभ्यः (१) । त्वा । मरीचिपेभ्य इति मरीचि-पेभ्यः ।
एष । ते । योनिः । अपानायेयप-अनाय । त्वा ॥ ३ ॥

[तैस १०३-५, कासं ४१, कपिसं ३१; वास ७४-६]

१० 'स्वांकृतोऽसि' इति प्रहमादत्ते ॥ 'मधुमतीर्निः' इतीक्षते ॥ 'विश्वेभ्यः' इत्युन्माष्टिं ॥
'मनस्त्वा' इत्युत्तिष्ठति ॥ 'उर्वन्तरिक्षम्' इत्येति ॥ 'स्वाहा' इत्याह्ननीये जुहोति ॥
'देवेभ्यः' इति परिवौ निमाष्टिं ॥

'एष ते योनिः' इति आप्रयणस्याख्या सत्त्वावमवनयति ॥

उत्तरत उपाशुसवनेन सस्पृष्ट सादयति—'अपानाय त्वा' इति ॥ व्याख्याता

१५ मन्त्रा. (तैस १४२) ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाक ॥

स्वांकृत इति ॥ ग्रहणादूर्ध्वमन्तर्यामस्तोपासुवत् स्वांकृतादिमन्त्रप्रयोगः कर्तव्यः । 'स्वांकृतो-
ऽसि मधुमतीर्नि इपस्कृधि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाऽर्ध्वन्तरिक्षमन्विहि स्वाहा
त्वा सुभव सूर्याय देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य एष ते योनिरपानाय त्वा' इति । एते मन्त्रा उपेक्षिता ॥

२० उपांश्वन्तर्यामपात्रयोरासादने मध्यगतोपाशुसवनेन सह स्पृष्टं विधत्ते—'प्राणापानौ वा पौतौ यदुपा-
श्वन्तर्यामौ भवान उपाशुसवनो यं कामयेत प्रमायुक्त स्यादित्यसस्पृष्टौ तस्य सादयेभ्यानेनैवास्य
प्राणापानौ विच्छिनत्ति वाज्ज् प्र भीयते य कामयेत सर्वमायुरियादिति सस्पृष्टौ तस्य सादयेभ्यानेनैवास्य
प्राणापानौ सं वनोति सर्वमायुरिति' (तैसं ६०४६) इति । अत्र सूत्रम्—'सर्वमाप्रयणस्याख्या
संपातमानीयैष ते योनिरपानाय खेति रिक्त पात्रमायतने सादयित्वा' व्यानाय त्वेति ते अन्तरेण
२५ प्रावाणमुपाशुसवनं दक्षिणामुखं संस्पृष्टं पात्राम्याम्' (आपथ्यौ १२ १३-९) इति ॥

अत्र विनियोगसप्रह —

"उपान्तर्यामकस्तत्र स्वांकृतादि तु पूर्ववत्" ॥ इति ॥

"अत्र भीमासाच्छन्दसी न स्त" ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

३० प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाक ॥

१० तं ति. च—उन्माष्टिं । ११ मै—मपनयति ।

"आपथ्ये सूत्रे तु 'असर्व' इति पाठः । ११. आ—सादयति । १२-१२. आ. पा हा-
'अत्र . स्त' नास्ति ।

ऐन्द्रवायवप्रदः]

आ वायो भूप शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववारः ।

उपो ते अन्धो मर्द्यमयामि यस्य देव दधिपे पूर्वपेयम् ॥

उपयामगृहीतोऽसि वायवे

एति । वायो इति । भूप । शुचिपा इति शुचि-पाः । उपेति । नः ।

सहस्रन् । ते । नियुत इति नि-युतः । विश्ववारेति विश्व-वारः ।

उपो इति । ते । अन्धः । मर्द्यम् । अयामि । यस्य ।

देव । दधिपे । पूर्वपेयमिति पूर्व-पेयम् ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । वायवे ।

ऐन्द्रवायवपात्रेण वायव्यं गृह्णाति—' आ वायो ' इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ हे वायो,

शुचिपाः शुचेः शुद्धस्य पातः । उपेत्युपसर्गाश्रुतेर्योग्यं क्रियापदमप्याह्रियते । नः अस्मानु- १०

पेत्य, इमस्मदीयं ' यज्ञं सोमपानेन ' आ भूप आ समन्तादलंकुरु । यद्वा—अस्मदीयं यज्ञमागमनेनालंकुरु । भूप अलंकारे भौवादिकः । कथमनेनागमनेन यज्ञोऽलंकृत्यत इत्याह—

विश्ववार निजवलेन विश्वस्थावारक, विश्वेषां वा वरणीय, ते तत्र सहस्रं नियुतः अन्धाः,

अतस्तत्रागमनं भूपणाय भवति । वायोरन्धा नियुतः । यद्वा—वायो, आभूपय यज्ञम् ।

तदर्थं किं क्रियतामित्याह—तत्र सहस्रं नियुतः अस्मानुपागच्छन्तु । यद्वा—भूपेत्यामन्त्रितमेव, १५

भूपयतीति भूपः अलंकारता । कस्य ? तस्य यत्र यत्र गच्छतीति । हे एवंगुणक वायो, तव

आ वायव्यिति ॥ कल्पः—' ऐन्द्रवायवं गृह्णाति । आ वायो भूप शुचिपा इत्यनुद्गत्योपयाम-

गृहीतोऽसि वायवे त्वेति गृहीत्वोपयमेन्द्रवायु इमे सुता इत्यनुद्गृत्योपयामगृहीतोऽसीन्द्रवायुभ्यां त्वेति

गृहीत्वा पवित्रद्वानिः परिसृज्येप ते योनिः सजोपाभ्यां त्वेति सादयति " (आपश्री १२-१४-८-९)

इति ॥ मन्त्रास्त्वेवं पठ्यन्ते—' आ वायो भूप शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववारः उपो ते २०

अन्धो मर्द्यमयामि यस्य देव दधिपे पूर्वपेयम् । उपयामगृहीतोऽसि वायवे त्वेन्द्रवायु इमे सुताः । उप

प्रयोभिरागतमिन्द्रवो वामुग्रन्ति हि । उपयामगृहीतोऽसीन्द्रवायुभ्यां त्वैप ते योनिः सजोपाभ्यां त्वा '

इति ॥ हे वायो, त्वमागत्य प्रहान् भूप अलंकुरु । हे शुचिपाः शुद्धसोमपाः, त्वं नः अस्मानुपागच्छ ।

हे विश्ववार विश्वव्यापक, ते सहस्रं नियुतः सन्ति । नियुच्छेदेन वायुवाहनभृता अन्धा उच्यन्ते । तव २५

अन्धः सोमरसरूपमशं नद्यं हर्षकरं तस्मात् उपो समीपे त्वाम् अयामि प्राप्नोमि । हे देव, यस्य

सोमस्य संयन्धि रसद्रव्यं पूर्वपेयं प्रथममेव पातव्यमिति मनो दधिपे घृतवानसि तादृशेन सोमेन

वामुपयामीत्यन्वयः । हे सोमरस, त्वमुपयामेन पृथिवीरूपद्रास्यात्रेण गृहीतः असि । त्वां वायवे गृह्णाति ।

१-१. मै-नोमं पालेन । २-२. मै-हे वायो-नियुतमन्धा अस्मानुपयान्तु । * [इ. निप्रण्टु

१.१५.१०] ।

१. क.ना.पा.हा-सोमरसस्य, तं-सोमरस* ।

[ऐन्द्रवायवप्रह

त्वेन्द्रवायु इमे सुताः । उप प्रयोभिरा गतुभिन्द्वयो वामुशन्ति हि ।

त्वा । इन्द्रवायु इतीन्द्र-वायु । इमे । सुता । उपेति । प्रयोभिरिति प्रयः-भिः । एति । गतम् ।
इन्द्रव । वाम् । उशन्ति । हि ।

सहस्र नियुतोऽस्मानुपयन्तु तैः सहित सन्नस्मत्सकाशमागच्छेत्पर्य । उपसर्गद्वयेन क्रियापदमव्या-

- ५ ह्रियते । उपो इत्युपशब्दस्वायं वर्तते । 'उपो' अयामि समीप प्रापयामि । किं ? सोमम् । अह
तुभ्यमागताय सोममुपहरामि । इ गतौ भौमादिक । अन्तर्भावितपर्य (पा ३-१-२६),
गिल्लुग्मा (उ १९०) । कीदृशमित्याह—'अन्ध अदनीयम् । " अदेर्नुभक्ष " (उ ६५५)
इत्यसुन् । 'मघ मदकरम् । " गदमदचर " (पा ३ १ १००) इत्यादिना यत् । " यतोऽनाम् " (पा ६ १ २ १३) इत्याद्युदात्तत्वम् । पुनश्च सोमो विशेष्यते—हे 'देव वायो, 'यस्य 'पर-
२० पेय प्रथमपान त्व 'दधिपे दधासि आचरसि, य लृच्वा प्रथम पिबसि, अन्यमग्रे पिबन्त न
क्षमसे यागेषु । " छन्दसि लुङ्छड्छिट् । " (पा ३-४ ६) इति दधातेछिट् । पिबतेभवि
" अचो यत् " (पा ३ १ ९७) । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २ १३९) । " यतो-
ऽनाम् " (पा ६-१-२ १३) ॥

- एमिमामनुद्रुत्य गृह्णाति ॥ हे सोम, त्वमपि 'उपयामगृहीत, 'असि, अतो 'वायवे त्वा
१५ गृह्णामीति शेषः । जुष्टमिति केचिच्छेपमिच्छन्ति, 'इष्ट सेव्य वा गृह्णामी यर्थः ॥

- तस्मिन्नेन्द्रवायु गृह्णाति—' इन्द्रवायु ' इति गायत्र्या ॥ हे 'इन्द्रवायु, 'इमे सोमा-
'सुता अभिपुता युष्मदर्थं सम्यक् संसृता, अतः 'उप 'आ 'गतम् उपागच्छतन् । " वटुल
छन्दसि " (पा २ ४ ७३) इति शपो लृक् । 'प्रयोभिः अने सह वायवस्मर्त्य दास्यसे
तान्यप्पादाय आगच्छतमिति । प्रीणातेरसुन्प्रत्यय (उ ६३८) । 'हि यस्मादर्थे, यस्मादेते 'इन्द्र
२० सोमा 'वा युनाम् 'उशन्ति कामयन्ते युज्योरगमन प्रतीक्षन्ते, तस्मादुपागच्छतमिति । " उन्देदि-
च्छादे " (उ १२) इत्युप्रत्यय, आदे इ । " यद्वितुपरं छन्दसि " (पा ८-१ ५६) इति
निघातप्रतिषेधः ॥

- हे 'इन्द्रवायु 'इमे सोमा 'सुता अभिपुता, अतो युनां 'प्रयोभि एतैः सोमरसस्वरैर्भैर्निमित्तमृतै-
'उप समीप 'आ 'गतम् उपागच्छतम् । 'हि यस्मात् 'इन्द्रव सोमरसा 'वाम् 'उशन्ति युवा
२५ कामयन्ते । हे सोम, दास्यात्रेण गृहीत 'असि । 'इन्द्रवायुभ्या 'त्वा गृह्णामि । हे पात्र, 'एष सरस्यैक-
देश 'हे 'योनि तव स्थानम् । अतोऽत्र 'सज्जोपार्थ्यां समानप्रीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामिन्द्रवायव्यं स्वा
सादयामि । एते मन्त्रा उपेक्षिताः ॥ द्विदेवत्यप्रदेव्यस्य प्रायश्च विधत्ते—' वाग्ना एवा यदैन्द्रवायवो
यदैन्द्रवायवामा प्रहा गृह्णन्ते वाचमेवानु प्र यन्ति " (तैसं ६-४ ७) इति । ऐन्द्रवायवमैत्रावल्पाधिभ
प्रहाणामभिमानिदेवता वाक्चक्षु ओत्राभिघा । तस्मादैन्द्रवायवो वागिरयुच्यते । तस्य प्रायश्चे सति

- ३० ३ त.ति.ई व-उच्छिट् ।

[ऐन्द्रवायवग्रह.

स्थात्पादीनि तु साक्षादेव भूमेः कार्याणि । तस्मादुपयामगृहीत , इत्येव मन्त्रो ध्रूने ॥ 'इन्द्रवायो-
रेकस्मिन् पात्रे सह ग्रहणं विधत्ते—' वाय्वै पराच्यग्याहृताऽवदत् ते देवा इन्द्रममुषवस्त्रिमां नो वाचं
व्याकुर्विति सोऽप्रवीठर वृषे मद्वा चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति तस्माद्ऐन्द्रवायव सह गृह्यते
तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् तस्मादियं व्याकृता वागुधते " (तैसं ६.४.७) इति । येय वैदिक

- ५ मन्त्ररूपा वाक् सा पूर्वं पराची समुद्रघोषवद्वैक्यरूपेण दृष्टायमाना तस्या वाच्येतावदेक वाक्य, तस्मिन्
वाक्येऽप्येतावदेकं पद, तस्मिन् पठेऽपीधं प्रकृतिरयं प्रत्यय इत्येव विभज्य सर्वतः करण व्याकरण, तद्द्रवित-
त्वादन्याहृतैवावदत् प्रवृत्ता । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य वाक्यपदादिरूपेण तत्र तत्र विच्छिद्य " विभिन्नां
कृतवान् " ॥ ऐन्द्रवायवग्रहणमुपसंहरति— " तस्मात् सृष्टदिन्द्राय मध्यतो गृह्यते द्विवायवे द्वौ हि स
वराववृणीत " (तैस ६.४.७) इति । यस्मादिन्द्र एकमेव महग्रहणरूपं वरमवृणीत् तस्मात् सृष्ट्वा ऐन्द्रस्य
२० सोमग्रहणम् । यस्माच्च वाच मध्यतो विभक्तवास्तस्मादुभयोर्वार्त्वरथग्रहणयोर्मध्य इन्द्रार्थं ग्रहणम् । ' आ
वायो भूप ' इति केवलस्य वायोरादौ ग्रहणम् । ' इन्द्रवायू ह्ये सुता ' इत्यत्र वायुः पश्चात् पठ्यते ।
तस्मादिन्द्रस्य मध्ये स्थानम् । तस्माद्वायोमहाप्रत्वमेकौ वर सर्वालाणां वायव्यस्य द्वितीयो वर ।
तस्मात्तस्य द्वि. सोमग्रहणम् ॥

" इत् आरभ्य " विनियोगसंग्रहं पदत्रिंशदानुवाकस्यान्त उदाहरिष्यते ॥

- २५ अथ मीमासा ॥ दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

" पुरोपासोरुत् स्वस्य स्थाने स्यादैन्द्रवायव ।

आधोऽप्रत्नविधेर्मेव धारायुक्ताप्रतोषित " ॥ (वैश्या १०.५.३०) इति ॥

- ज्योतिष्टोमे ध्रूयते— " ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते " (तैसं ६.४.७) इति । " मन्त्रकाण्ड-
विधिकोण्डयोर्महाणामय पाठक्रम — उपाशुग्रह प्रथम, अन्तर्यामग्रहो द्वितीय, ऐन्द्रवायवस्तृतीय ,
२० नैत्रावरणग्रहश्चतुर्थ इत्यादि । तत्रैन्द्रवायवस्याप्रत्वविधानादुपाशुग्रहात् पूर्वमेव ग्रहणमिति पूर्वं पक्ष ।
नैत्रशुक्लम् । अग्रस्य धाराग्रहापेक्षत्वात् । ऐन्द्रवायवाद्यो धाराग्रहा । तद्वाक्ये ' धारया गृह्णाति '
इति श्रुतत्वात् । एव सति पाठक्रमो न बाध्यते । तस्मादैन्द्रवायव. स्वस्यैव स्थाने ग्रहीतव्यः ॥

तत्रैगान्यचिन्तितम्—

" सगोदौ स्वस्य सा स्थाने वाग्य स्यादैन्द्रवायव ।

पुनर्विधेरादिमोऽन्य कामार्थतद्विधानव " ॥ (वैश्या १०.५.३१) इति ॥

- ज्योतिष्टोम एव ध्रूयते— " ऐन्द्रवायवाग्रात् ग्रहान् गृह्णीयात् य कामयेत् यथापूर्वं प्रया-
क-पेरन् " (३ तैस ७.२.७) इति । सोऽयं वाग्य— " ऐन्द्रवायव सर्वेषामुपाशुप्रभृतीनां ग्रहाणामादौ
स्थान् । कुतः ? धाराग्रहादिरस्य पूर्वमेव सिद्धौ सत्यां पुनरप्यप्रताविधानादिति प्राप्ते श्रम — नात्र सगो-
प्रत्व विधानुं दाक्यम् । धाराग्रहाणां प्रकृतत्वात् । अतो यथाप्राप्तान्गोपेतानां धाराग्रहाणां कामयोगोऽत्र

- ३० विधीयत इति स्वस्थान एवायमैन्द्रवायवग्रहः ॥

४. क ना हा-ऐन्द्रवायो । ५-५ इ उ त ना पा हा- ' विभिन्ना कृतवान् ' नाम्नि, क-विभिन्न
कृतवान् । ६-६ इ उ ना पा हा- ' इत् आरभ्य ' नाम्नि । ७ इ उ क.पा.हा-धारायुक्तोपतो, त-
धारायुक्त्यन्तो । ८-८ इ उ तं पा हा- ' मन्त्र काण्डे वाग्य ' नास्ति ।

ऐन्द्रवायवग्रहः]

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् —

“ रथन्तरं साम सोमे भवेत्तद्दत्तं बृहज्जगत् ।

ऐन्द्रवायवशुक्राग्रयणाश्रयः प्रहाः श्रुताः ॥

रथन्तरादिसंयुक्तमन्यत्कर्माथ वा गुणः ।

गायत्रादिद्युतात् पूर्वादन्यद्दद्यावृत्तितो गुणैः ॥

सोमशब्दप्रकरणे ज्योतिष्टोमसम्पर्के ।

ग्रहाप्रत्यं गुणस्तत्र व्यावृत्तिस्तु परस्परम् ” ॥ (जैन्या २३-१-३) इति ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—“ यदि रथन्तरसामो सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् । यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् । यदि जगत्सामाऽऽग्रयणाग्रान् ” (आपश्रौ १२-१४-२) इति । सोमशब्देन सोमलतासाधनको यागोऽभिधीयते । तस्मिंश्च यागे माध्यदिनसत्रेण पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरबृहज्जगत्सामकानि सामानि विकल्पेन विहितानि । ‘अभि त्वा श्रू’ इत्यस्यां योनाद्युत्पन्नं रथन्तरम्* । ‘त्वामिन्द्रि हवामहे’ इत्यस्यामुत्पन्नं बृहत् । जगतीन्द्रस्कार्यामुत्पन्नं जगत् । ऐन्द्रवायवः सैत्रावरुणः आश्विनः शुक्रः मन्थी आग्रयणः उक्थ्यः भुव इत्यादयो ग्रहाः प्रातःसत्रेण गृह्यन्ते । दारुपात्रेषु^{१०} सोमरसस्य ग्रहणाद्ग्रहा भवन्ति । सोम-यागस्य रथन्तरसामोपेतत्वपक्षे तेषु ग्रहेर्दैन्द्रवायवः प्रथमं ग्रहीतव्यः । बृहत्सामोपेतत्वपक्षे शुक्रः प्राथमिकः । जगत्सामोपेतत्वपक्षे आग्रयणः प्राथमिक इति विपयवाक्यार्थः । तत्र प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गायत्रादिसामोपेतः । तत्राहृत्पर्यमिह रथन्तरादयो गुणाः कीर्त्यन्ते । तस्मादैन्द्रवायवाग्रवादिगुणोपेतानि कर्मान्तराणि विधीयन्त इति प्राप्ते द्रुमः—‘ यदि रथन्तरसामो सोमः स्वात्’ इत्युक्तौ यः सोमशब्दस्तेन प्रकरणेन चात्र^{११} ज्योति-ष्टोमः समर्थते । तस्मिन् समर्पिते यथोक्तग्रहाप्रत्यं^{१२} गुणो विधीयते । न च रथन्तरादिगुणानुवादेन ज्योति-ष्टोमस्य व्यावृत्तिः संभवति । तस्य प्रातःसत्रनादां गायत्रादिसामोपेतत्वेऽपि पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरादियोगस्यापि संभवात् । किं तर्हि व्याख्येयं इति चेत् रथन्तरबृहज्जगतां^{१३} परस्परव्यावृत्तिरिति^{१४} वदामः । रथन्तरादयः पृष्ठस्तोत्रे विकल्पिताः । तत्र रथन्तरानुवादेनेतरीं पक्षौ व्याख्येयौ । एवमितरत्रापि । तस्मादयं गुणविधिः । ननु यः प्रकृतो ज्योतिष्टोमः सोऽन्येषां सोमयागानां प्रकृतिः । न हि प्रकृतौ जगत्यामुत्पन्नं साम विहित-मस्ति । अत एव दशमाध्याये पञ्चमपादस्य पञ्चदशाधिककरणे प्रथमवर्णके ‘यदि जगत्सामा’ इति वाक्योक्तमाग्रयणाग्रत्वं विकृतौ^{१५} विपुवन्नामके मुखेऽहनि व्यवस्थापितम् । वादम्, तथापि नात्र कश्चिद्द्विरोधः । आग्रयणाप्रत्यवाक्यं न कर्मान्तरविधायकं किं त्वन्येन विहिते सोमयागे यत्र जगत्साम संभवति तत्र गुणविधायकमिरेयेतावत् एवात्र प्रतिपाद्यत्वात् ॥

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम् —

“ ऐन्द्रवायवशेषस्य सकृन्नक्ष उतासकृत् ।

पूर्वैन्ध्यायात् सकृद्भक्षो द्विर्भक्षो वचनाद्भवेत् ” ॥ (जैन्या ३-५-८) इति ॥

ज्योतिष्टोमे योऽयमेन्द्रवायवग्रहस्तत्र संस्कार्यस्य सोमस्यैकत्वात् सकृदेव शेषकार्यमिति चेत् । सैवम् । “ द्विरेन्द्रवायवस्य भक्षयति द्विर्भक्षो वपट्करोति ” (द्र.शास्त्रा १३-६) इति वचनात् द्विर्भक्षणम् ॥

अथ छन्दः— ‘ आ वावो भूव ’ इति त्रिष्टुप् । ‘ इन्द्रवायू ’ इति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

९. आ- इति^१ इत्यस्यानन्तरं ‘ तत्र ’ । * [सासं २-१-१-११ ऊह्य १-१-१] । * [सासं २-२-१-१२ ऊह्य १-१-५] । * [सासं २-६-३-५ ऊह्य २-१-१२] । १०. त-दारुपात्रेण । ११. इ.उ.ना. पा.हा-च । १२. आ.ना.हा-ग्रहाप्रत्यम्, इ.उ.ना.पा.हा-‘ यथोक्तग्रहाप्रत्यम् ’ नास्ति; १३. आ.क.ना. हा-परमार्थतः व्यावृत्तिरिति । १४. आ.क.ना.पा.हा-वक्ष्यामः । १५. आ.क.त.ना.पा.भा.हा-विपुवन्नामके ।

[मैत्रावरुणग्रह-

अयं वां मित्रावरुणा मुतः सोमं ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवम् ।

उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वेष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वा ॥ ५ ॥

[अयं वां विश्रति]

अयन् । वान् । मित्रावरुणोति मित्रा-वरुणा । सुतः । सोमं । ऋतावृधेत्यृत-वृधा ।

ममं । इत् । इह । श्रुतम् । हवम् ।

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीत । असि । मित्रावरुणाभ्यामिते मित्रा-वरुणाभ्याम् ।

त्वा । एष । ते । योनिः । ऋतायुभ्यामित्यृतायु-भ्याम् । त्वा ॥ ५ ॥

[मैन १.३.७, वाम ४.२, कपिसे ३ २, वाम ७.५]

मैत्रावरुण गृह्णाति—' अयं वान् ' इति गायत्र्या त्रिपदया ॥ हे 'मित्रावरुणा मित्रावरुणौ,

- १० 'ऋतावृधा ऋतावृधौ, ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारौ । उमपत्र " सुपा सुलुकु " (पा ७.१ ३९) इत्याकार । वृधे क्विप् (पा ३ २ ७६) । " अन्येषामपि दृश्यते " (पा ६ ३.१ ३७) इत्युपपदस्य दीर्घः । 'अयं सोमं वा युवयो अर्थाय सुत अभिपुत । इत् इति हेतौ । यस्मादेव तस्मात् इह अस्मिन् कर्मणि मम हवम् आह्वानं श्रुतं शृणुतम् । श्रुता चागत्य इह सोमं पिबतमित्यर्थः । " भावेऽनुपसर्गस्य " (पा ३ ३ ७५) इति ह्यते.
- १५ अप्, सप्रसारण च । गृणोतेल्लेटि " बहुल छन्दसि " (पा २ ४.७३) इति शपो लुक् ।

इमामनुद्वय " उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्या त्वा " इति गृह्णाति ॥ " देवताद्वन्द्वे च " (पा ६ २ १४१) इति पूर्वोत्तरपदयोर्धुगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

- ' एष ते योनिर्ऋतायुभ्या त्वा ' इति सादयति । ऋतं सयं यज्ञं वा आत्मनो यजमानानां वा इच्छतीति ऋतायुः । " छन्दसि परेच्छायामपि " (द्रुपामा ३.१.८) इति
- २० क्यच् । " न छन्दस्यपुत्रस्य " (पा ७ ४ ३५) इतीवप्रतिषेधः । " क्याच्छन्दसि " (पा ३ २ १७०) इत्युप्रत्ययः । " मित्रं देवा अन्नयन् " (तैस ६.४ ८) इत्यादि ब्राह्मणम् । " सोऽन्वीद्वरं वृणौ मह्यं चैष मित्राय च " (तैस ६ ४ ८) इत्यादि च । " तावमृता वरं वृणाग्रहा एक एवाऽऽत् पूजो ग्रहो गृह्णातै " (तैस ६.४ ८) इत्यादि च ।

॥ चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥

- २५ अयमिति ॥ कल्प — " अयं वा मित्रावरुणोति मैत्रावरुणं गृहीत्वा ' श्रुतसीतेन एवमा श्रीता, एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वेति सादयति " (आपधौ १२.१४.१२) इति ॥ मन्त्रपाठस्तु—' अयं वा मित्रावरुणा सुतं सोमं ऋतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवम् । उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वेष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वा ' इति ॥ हे 'ऋतावृधा सत्यस्य वर्धयितारौ मित्रावरुणौ, 'वां युवयो 'सोमः 'सुतं अभिपुत । 'इत् इति हेतौ । यस्मादभिपुतस्तस्मात् 'इह कर्मणि 'ममं 'हव मदीयमाह्वानं 'श्रुतं युवा

- ३० १-१ य-द्विवचनस्याकारः । २ यमै- 'इह' नास्ति ।

१. ३. उ. ना. पा भा. हा- ' गृहीत्वा ' नास्ति । २ इ उ ना. पा भा हा- ' मम ' नास्ति ।

मैत्रावरुणग्रहः]

शृणुतम् । ऋतायुभ्यां सत्यमिच्छद्भ्यां मित्रावरुणाभ्याम् । स्पष्टमन्यत् ॥ मन्त्रानुपेक्ष्य गृहीतस्य सोमरसस्य क्षीरेलेर्न विधित्सुः प्रस्तौति—“ मित्रं देवा बधुवन्सोमं राजानं हनामेति सोऽब्रवीन्नाह सर्वस्य वा अहं मित्रमस्मीति तमबधुन् हनामैवेति सोऽब्रवीद्दूरं वृणुं पयसैव मे सोमं श्रीणन्निति तस्मान्मैत्रावरुणं पयसा श्रीणन्ति तस्मात् पशवोऽपक्रामन् मित्रः सन् क्रूरमकरिति ” (तैसं ६.४.८) इति । हनाम त्वया सहिता वयमित्यर्थः । नाहं सोमं हन्मीति श्लेषः । सर्वमित्रत्वमहन्ने हेतुः । अत एवास्माकमपि मित्रत्वात् हनामैवास्मदीर्थं कार्यं हननरूपं त्वया सहैव कुर्मः । श्रीणन् मिश्रयन्तु^१ । क्रूरं सोमवधं कृतवतस्तस्मात् मित्राद्गीताः पशवोऽपक्रान्ताः ॥ विधत्ते—“ क्रूरमिव खलु वा एष करोति यः सोमेन यजते तस्मात् पशवोऽप क्रामन्ति यन्मैत्रावरुणं पयसा श्रीणन्ति पशुभिरेव तन्मित्रं समर्धयति पशुमिर्धजमानम् ” (तैसं ६.४.८) इति । तत् तेन श्रयणेन मित्रदेवयजमानयोः पशुसमृद्धिर्भवति ॥ अस्तु यजमानस्य पशुसमृद्धिर्मित्रस्य तु कृतस्येत्यादाहृष्य तदर्थमेव वरस्य वृत्तत्वादित्याह—“ पुरा खलु चावैवं मित्रोऽवेदप मरुत्कूरं चक्रुषः पशवः क्रमिष्यन्तीति तस्मादेवमवृणोत ” (तैसं ६.४.८) इति । क्रूरं सोमवधं कृतवतो मनोऽपक्रमिष्यन्तीत्यमुमर्थं मित्रः सोमवधात् पुरैव खल्ववेद्विदितवान् । तस्मादेव कारणात् पशुसमृद्धिहेतुं क्षीरमिश्रणमवृणीत ॥ अथ मित्रावरुणयोरेकेनैव पात्रेण ग्रहणं विधत्ते—“ वरुणं देवा अबधुन् त्वयाऽऽशुभवा सोमं राजानं हनामेति सोऽब्रवीद्दूरं वृणुं मयं चैवैप मित्राय च सह गृह्याता इति तस्मान्मैत्रावरुणः सह गृह्यते तस्माद्वा राजानमऽशुभवा ध्वन्ति वैश्येन वैश्यं शूत्रेण शूद्रम् ” (तैसं ६.४.८) इति । अंशं द्रव्यमार्गं भवते प्राप्नोतीत्यंशभूर्द्यायादः । सोमो वरुणश्च परस्परं द्यायादौ । “ इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः ” (वृ १.४.११) इत्यादिना बृहदारण्यके क्षत्रियस्त्वेककुलवर्तित्वस्य सम्मानात्त्वात् । यस्मादंशशुभा वरुणेन सह सोमं राजानं हनामेति देवैरुक्तं तस्माद्धोकेऽपि तथा कुर्वन्ति । तद्यथा—रामो विभीषणेनांशशुभा सहितो रावणे जघान । वैश्यशूद्रयोरेषुदाहार्यम् ॥ मैत्रावरुणग्रहस्यैन्द्रवायवानन्तर्यं विधत्ते—“ न वा इदं दिवा न नक्तमालीद्व्यावृत्ते ते देवा मित्वावरुणावबुधविक्रिदं नो वि वासयतमिति तावद्वृत्तं वरं वृणावहा एक एवाऽऽवत् पूर्वां ग्रहो गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः पूर्वां मैत्रावरुणाद्गृह्यते ” (तैसं ६.४.८) इति । इदं कालस्वरूपमव्यावृत्तमविभक्तं पूर्वमालीत् । एतावद्हरिति दिवा नाऽऽसीत् । एतावतो रात्रिरिति नक्तं नाऽऽसीत् । इदमविभक्तं कालस्वरूपं नोऽस्मदर्थं विवासयतं विभज्य स्थापयतम् । आवात् आवाभ्यामस्मदीयग्रहादित्यर्थः ॥ नदृष्यांश्चन्तर्यामावपि मैत्रावरुणात् पूर्वमेव गृहीतावित्याशङ्क्याह—“ प्राणापानौ श्येतौ बटुपाश्चन्तर्यामा ” (तैसं ६.४.८) इति ॥ प्राणापानयोः सतोः पश्चादितरेन्द्रियस्थितिरिति तयोः पूर्वभावित्वमविवादम् । इतरेषु तु ग्रहेष्वेन्द्रवायव एक एव मैत्रावरुणात् पूर्वः । वरं लब्ध्वाऽहोरासयोर्विभागनजनयतामित्याह—“ मित्रोऽहरजनयद्भरणो रात्रिं ततो वा इदं व्यौच्छिद्यन्मैत्रावरुणो गृह्यते व्युष्टयै ” (तैसं ६.४.८) इति । सूर्योदयमारभ्य तद्वस्तनयपर्यन्तं कालोऽहरिरयेवं मित्रः कल्पयामास । तदूर्ध्वं पुनः सूर्योदयपर्यन्ता रात्रिरित्येतद्भरणस्य कल्पनम् । तत आरभ्य^२ उभयकालस्वरूपं व्यौच्छिद्यन्मैत्रावरुणो गृह्यते । व्युष्टयै अहोरात्रविभागाय ॥

१-अथ चन्द्रः २-अथ वाग् इत्येपा गायत्री ॥

इति श्रीतत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वैदार्थ्यप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थेपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

३. आ-मिथयेयुः; इ.क.ना.पा.हा-मिथयन् । ४. आ.क.ना.हा-व तल्प । ५. आ.क.ना.हा-‘ राजानम् ’ नास्ति । ६. आ.ना.हा-‘मैत्रावरुणस्यैन्द्र’ । ७. आ.क-‘दर्थम्’ । ८. इ.उ.पा. २५
 भा-‘ आवात् ’ नास्ति । ९. इ.उ.क.ना.पा.हा-‘भागं जनयत इत्याह । १०. क.तं-उदयं । ११-१२. इ.उ.ना.पा.भा.हा-‘ अथ चन्द्रः ’ नास्ति ।

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् ।
उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैप ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा ॥ ६ ॥

[या वांमष्टादश]

या । वाम् । कशा । मधुमतीति मधु-मती । आश्विना । सूनृतावतीति सूनृता-वती ।

५ तया । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ॥ उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीत । असि ।

अश्विभ्यामियश्विभ्याम् । त्वा । एप । ते । योनिं । माध्वीभ्याम् । त्वा ॥ ६ ॥

[तैस १३८, कसं ४०२, वपिसं ३२, वासं ७११]

बहिष्पवमाने स्तुते आश्विन गृह्णाति—' या वा कशा ' इति गायत्र्या त्रिपदया ॥ हे 'अश्विना
अश्विनौ । पूर्ववदाकार. (पा ७ १ ३९) । 'मधुमती' मधुरसमती, 'सूनृतावती', 'प्रियवचन
१० सूनुत', तद्वती । " अन्येषामपि दृश्यते " (पा ६ ३ १३७) इति दीर्घन्म् । ईदृशी 'या' वा
युवयो. 'कशा' वाक्प्रवृत्ति सूक्तिरक्षणायुष्मद्विपया अस्माभि क्रियमाणा, 'तया हेतुमृतया ता श्रोतु
'यज्ञम् इम' मिमिक्षतम् आगत्योत्पादयितुमिच्छतम् । मिहे सनि (पा ३ १-७) द्वये (पा ८ २ ३१)
" पडो. कः सि " (पा ८ २ ४१) इति कत्वम् । तया वाचा' कारणभूतया यज्ञं निर्वर्तयतम् ॥
इत्यनुद्रुत्य ' उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा ' इति गृह्णाति ॥

१५ ' एप ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा ' इति सादयति ॥ मध्वस्यास्तीति मध्वम् मधुभाजनं, इति-
रूप " यो ह वा मधुनो दृति " (ऋस ८ ५ १९) इत्यादौ प्रसिद्धम् । तदन्तात् मत्वर्थाय ईकार
(पा ५-२ १०९ वा २) । " ऋष्ययास्त्वयास्त्व " (पा ६ ४-१ ७५) इत्यादौ ' माध्वी ' इति
निपात्यते । यद्वा—मध्वेन माध्वी । आग्नीध्रादिवत् स्वार्थेऽञ् (पा ५-४ ३६ वा ५), माध्वीभ्यामिति
मधुमद्भ्यामियर्थ । " यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विनावनुनन् " (तैस ६ ४ ९) इत्यादि
२० ब्राह्मणम्, " ते देवा अश्विनपूतौ वा इमौ ' (तैम ६ ४ ९) इत्यादि च, " तस्माद्बहिष्पवमाने
स्तुत आश्विनो गृह्यते " (तैस ६ ४ ९) इत्यन्तम् । " वाग्ना ऐन्द्रवायव " (तैस ६-४ ९)
इत्यादि च ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाक ॥

या वामिति ॥ कल्प —" आश्विन गृह्णाति । या वा कशोति ब्रह्मणसादनौ । द्रोणकल्या-
२५ दधारामहा परिवृत्तया गृह्णाते । वचनादन्यत " (आपधौ १२ १८ ९-११) इति ॥ पाठस्तु—' या
वा कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैप ते योनि-
र्माध्वीभ्यां त्वा ' इति ॥ हे 'अश्विना अश्विनौ देवा, 'वा युवयो' 'या' कशा या वाक् 'तया' 'यज्ञ'
'मिमिक्षतं सेक्तुमिच्छत निष्पादयितुमित्यर्थे । कशासमानया निह्नयोत्पद्मत्वाद्वाग्वाय कशा । कीदृशी ?
'मधुमती' परपशब्दरहिता । सूनृतावती प्रियवचनोपेता । मधुना पूर्णो 'इतिर्माध्वी । वादसीभ्यामश्वि-
३० मूर्तिभ्यां त्वा सोम' सादयामि ॥

१ मै-मधुकररसवती । २-२ मै-त्रिये सूनुत वचनम् । * [निघण्टु १-११-४३, निरुक्त
५-१५] । ३ व मै-वा । ४ व-इति च ।

१. इ-उ ना पा हा- ' मधुमती ' नास्ति । २ व-अतिमाध्वी । ३ आ.ना हा- ' गोमम् ' नास्ति ।

[आश्विनग्रहः]

प्रातर्युजौ वि मुच्येथामश्विनावेह गच्छतम् । अस्य सोमस्य पीतये ।
उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते योनिरश्विभ्यां त्वा ॥ ७ ॥

[प्रातर्युजावेकान्विशतिः]

प्रातर्युजाविति प्रातः-युजौ । वीति । मुच्येथाम् । अश्विनौ । एति । इह । गच्छतम् ।
अस्य । सोमस्य । पीतये ।

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । अस्ति । अश्विभ्यामित्यश्वि-भ्याम् । त्वा ।
एषः । ते । योनिः । अश्विभ्यामित्यश्वि-भ्याम् । त्वा ॥ ७ ॥

पुनरप्याश्विनग्रहणमन्त्रः—‘ प्रातर्युजौ ’ इति गायत्री त्रिपदा । पूर्वेण सहास्य विकल्पः ॥
हे अश्विनौ यौ युवां प्रातर्युजौ प्रातर्योक्तारौ तौ वि मुच्येथां यजमानान्तरैर्विमुक्ता भवतम्,
अन्यानपि यजमानान् विहाय इह अरिम्न कर्मणि आ गच्छतम् । किमर्थम् ? अस्य
सोमस्य पीतये पानाय । “ वितक्तौ च संज्ञायाम् ” (पा ३.३.१७४) इति वित्तु,
पानविशेषस्य संज्ञात्वात् ॥

इत्यनुद्रुत्य ‘ उपयामगृहीतोऽसि अश्विभ्यां त्वा ’ इति गृह्णाति ॥

‘ एष ते योनिरश्विभ्यां त्वा ’ इति सादयति ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

प्रातर्युजाविति ॥ आश्विनग्रहार्थं एवान्यो विकल्पितो मन्त्र एवमाभ्यायते—“ प्रातर्युजौ
वि मुच्येथामश्विनावेह गच्छतम् । अस्य सोमस्य पीतये । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते योनिरश्विभ्यां
त्वा ’ इति । हे अश्विनौ, युवां प्रातर्युजौ प्रातःकाल एवानेन यजमानेन युक्तौ सन्तावितरैर्यजमानैः वि
मुच्येथाम् । इह कर्मणि आ गच्छतम् । किमर्थम् ? अस्य सोमस्य पीतये पानाय । स्पष्टमन्यत् ॥
एतान् मन्त्रानुपेक्षयाऽऽश्विनग्रहणं विधत्ते—“ यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विनावयुवन् भिषजौ
वै स्य इदं यज्ञस्य शिरः प्रति धत्समिति त्वय्यूतां वरं हृणावर्हं ब्रह्म एषे नावत्रापि गृह्यतामिति ताम्यामेत-
माश्विनमगृह्णन् ततो वै तौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां यदाश्विनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै ” (तैस ६.४.९)
इति । यज्ञपुरुषः पुरा कदाचित् देवानां वस्तु गृहीत्वा देवैः सह योद्धुं सज्जं धनुर्वामहस्ते ध्रुवा धनुष
एकां कोटिं भूमौ द्वितीयां कोटिं गले च प्रतिष्कम्भातिष्ठत् । तदानीमुपद्रोकानामभिर्गन्तुभिः भूमिस्पष्टे
ज्याभागे भक्षिते सति त्रुटितउथाकस्य धनुष ऊर्ध्वं कोटिः स्वयमुद्गच्छन्ती यज्ञस्य शिरोऽपि च्छित्वा
स्वात्मना सहोर्ध्वमुदगमयत् । सोऽयं वृत्तान्तः प्रवर्ध्याह्वणे समाभ्नातः—“ तस्य धनुर्विप्रवमाणः शिर
उद्वर्तयत् ” (तैआ ५.१) इति । तदिदमत्र संगृह्यते—“ यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ” (तैस ६.४.९) इति ।

१. आ.ना.हा-भूमिष्ठे । २. आ.पां.हा-ऊर्ध्वं ।

[आश्विनप्रह

अत्राप्यग्निप्रोमेऽप्यावयोर्ग्रह एव ग्रहीतव्यः । यद्यपि “ आश्विन द्विकपालम् ” (तैस २.६.३) “ आश्विनं ध्रुवज्जलाममालमेत ” (तैम २.१.१०) इतीष्टवधोरस्त्यौवयोर्हविस्तयाऽप्यग्निप्रोमे पूर्वं नास्ति । तत्रापि लेपमार्जनदिना नाऽऽवयोः परितोप किं तु ग्रहणवेत्यभिप्रायः । तस्मादाश्विनप्रहणं यज्ञस्य निष्कृत्यै भवति ॥ आश्विनप्रहणस्य स्तोत्रादूर्ध्वकाल विधत्ते— “ तौ देवा अनुवक्षन्तौ वा इमौ मनुष्यचरी भिपत्राविति तस्माद्-
 ५ त्राहणेन मेपत्र न कार्यमप्यो होयोऽमेध्वो यो भिपक् तौ बहिष्पवमानेन पवयित्वा ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् तस्माद्बहिष्पवमाने स्तुत आश्विनो गृह्णते ” (तैम ६.४.९) इति । छन्दोगानामुत्तरप्रन्योपक्रमे” सूक्तप्रयम् “ उपास्मै गायता नरा ” (सांस २.१.१.१-३) इत्यादिकमान्नात तच्च गायत्रसाम्ना गातव्यम् । तदिदं बहिष्पवमानस्तोत्रम् । यावदश्विनो चिकित्सकरूपेण मनुष्यचारित्रेण युषतस्वादपृत्तौ तयो स्तोत्रेण शुद्ध-
 १० त्वात् तस्त्वोत्रादूर्ध्वं तद्वीथग्रहस्य कालः ॥ विधत्ते— “ तस्मादेव विदुषा बहिष्पवमान उपसद्य परित्र वै बहिष्पवमान आत्मानमेव परयते ” (तैस ६.४.९) इति । एतं विदुषा स्तोत्रस्य शुद्धिहेतुत्वं जानतो-
 पसद्योऽनुष्ठेय । तत्रकारः सूत्रे दर्शितः— “ उदञ्च प्रह्ला बहिष्पवमानाया पञ्चार्थित समन्वारब्धा सर्पन्ति । अध्वर्युं प्रस्तोताऽन्वारभते प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता प्रतिहर्तारमुद्रातोद्गातारं ब्रह्मा ब्रह्मण यज्ञमान ” (आपश्रौ १२.१६.१७-१२.१७.१) इत्यादि ॥ अथ प्रसङ्गाहोक्तिकचिन्दिस्वाम्यारशोपकारजनक किंचिदङ्ग-
 १५ विधत्ते— “ तयोस्त्रेधा मेपत्रं नि न्यदधुरश्री तृतीयमप्यु तृतीयं तस्मादुदपात्रमुपनिधाय ब्राह्मण दक्षिणतो निपाद्य मेपत्रं कुयोद्यावदेव मेपत्र तेन करोति समर्पुष्कमस्य कृतं भवति ” (तैस ६.४.९) इति । अग्न्युदकमाहोणेव्यदृष्टद्वारेणोपकारक यज्ञैपत्रं त्रेधा स्थित तदेवास्तयोरश्विनो स्थापितवन्त । तस्मादाश्विनोरनुग्रहाय लौकिको भिपयुऽङ्गुर्भं समीपे निधाय ब्राह्मणमुपेद्यासिं चोपसमिष्य भैपत्र्य-
 २० कुर्यात् । तथा सति यावद्ब्रह्मजातमावश्यक तेन सर्वेण सह कृत्वात् सद्ब्रह्मैपत्र्य भवति ॥ अत्र द्विदेवस्थानामैन्द्रवायव्यैत्रावरुणाश्विनप्रहणा तत्तत्प्रतिनिप्राह्यपारैः सह होमविधिमर्धवादेनोभेतुक्रम प्रभमुरथापयति— “ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सरवादिकपात्रा द्विदेवत्या गृह्णन्ते द्विपात्रा ह्यन्त इति ” (तैस ६.४.९) इति । प्रहणकाले सोमानामकैकपात्रत्वमुवतरीत्या द्रष्टव्यम् । होमकाले द्विपात्रत्वं सूत्रे दर्शितम्— “ हविर्षानं गच्छन् संप्रेषति वायव इन्द्रवायुभ्यामनुगृहीति । उपयामगृहीतोऽसि वाक्षसद्वी-
 २५ त्वादिरथपात्रेण प्रतिप्रस्थाता प्राणकलदादैन्रजायवस्य प्रतिनिप्राह्य गृहीत्वा न सादयति । ऐन्द्रवायव-
 मादायाध्वर्युर्दोणकलदाच्च परित्पत्रया राजानमुभौ निष्कस्य दक्षिणतोऽवस्थाप्य दक्षिण परिधिसन्धिघमन्व-
 ३० वहरयाध्वरो यज्ञाऽयमस्तु देवा इति परित्पत्रयाऽऽपारमाधारयति । । आश्राभ्य प्रस्थाश्रिते सप्रेष्यति वायव इन्द्रवायुभ्यां प्रेषेति । वयदृक्ते जुहोति । पुनरपदृक्ते जुहोत । । एवमुत्तराभ्यां प्रहाम्या प्रचरत ” (आपश्रौ १२.२०.१८-२४, १२.२१.७) इति ॥ प्रभस्यत्तर दर्शयति— “ यदेकपात्रा गृह्णन्ते तस्मादेकोऽन्तरतः प्राणो द्विपात्रा ह्यन्त तस्माद्द्वौ द्वौ बहिष्ठात् प्राणा ” (तैस ६.४.९) इति । यधुरादि-
 प्राणानामन्तरैकारमकरत्वात् बहिर्द्वारमेदेन द्विरत्वात् तस्मान्मायैकपात्रत्वं द्विपात्रत्वं च कुर्यादित्यर्थः ॥ अत्र सवनीयपुरोडाशानां स्विष्टकृति हुत सति द्विदेवस्यग्रहप्रचारो निहितः । पुरोडाशमवन्धिघ्न इदोपाह्ला-
 ३० नस्थापि स्विष्टकृदनन्तरमावी चोदकप्राप्तः कालस्त बाधित्वा द्विदेवस्योपभक्षणार्थमुपाह्लाग्नस्फोरकं विधत्ते— “ प्राणा वा एतं यद्द्विदेवत्या पशव इडा यदिवा पूर्वा द्विदेवत्येभ्य उपह्वयेत पशुभि प्राणान-
 न्तर्दधोत प्रमायुक स्याद्द्विदेवत्यान् भक्षयित्वामुप ह्वयने प्राणानेवाऽऽत्मन्धिरया पशुनुप ह्वयते ”

३ त- 'निष्कृत्यै' इत्यन्वयानन्तरं 'ह्यसमवत्यै' । ४ आ वा हा-उत्तराग्रन्योपक्रमे ।

५ त-चिकित्सकरूपे । ६ आ-मनुष्यचारित्रेण, क-मनुष्यचारित्र्येण । ७, आ ना वा हा- 'न' नास्ति ।

आश्विनग्रहः]

(तैसं ६.४.९) इति । द्विदेवत्यशेषभक्षणेभ्यः प्रागिहायाः पशुरूपाया उपाह्वाने 'प्राणैर्न्यवहितत्वात् यज्ञ-
मानो त्रियेत । पश्चादाह्वाने तु नायं दोषोऽस्ति ॥ भक्षणे विशेषं विधत्ते—' वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रा-
वरुणः श्रोत्रमाश्विनः पुरस्ताद्वैन्द्रवायवं भक्षयति तस्मात् पुरस्ताद्वाचा वदति पुरस्तात् मैत्रावरुणं तस्मात्
पुरस्ताच्चक्षुषा पश्यति सर्वतः परिहारमाश्विनं तस्मात् सर्वतः श्रोत्रेण शृणोति " (तैसं ६.४.९) इति ।
पुरस्तादप्रतो यथागृहीतमेवेत्यर्थः । सर्वतः परिहारं शिरः प्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः ॥ पात्राणां सादने पुरोबाश- ५
शकलादिसहितत्वं विधत्ते—' प्राणा वा पूते यद्द्विदेवत्या अरिक्तानि पात्राणि सादयति तस्मादरिक्ता
अन्तरतः प्राणा यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञं रक्षास्यैव चरन्ति यदरिक्तानि
पात्राणि सादयति क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्दवचाराय " (तैसं ६.४.९) इति । शकलादि-
योगः सूत्रे दर्शितः—' पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रेऽवदधाति । पयस्यां मैत्रावरुणस्य । धाना
आश्विनस्य " (आपत्रौ १२.२५.६) इति । अन्तरतः प्राणानामरिक्तत्वं नामाऽऽर्द्रस्थानोपेतत्वम् । १०
पात्राणामरिक्तत्वेन यज्ञे विस्मृतमप्यङ्गं क्रियमाणमेव संतिष्ठत इति रक्षसां संचारद्वारं नास्ति ॥ सादनस्थानं
विधत्ते—' दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्तन्त्याः सादयति वाच्येव वाचं दधाति " (तैसं ६.४.९)
इति । उत्तरस्य चक्रस्य मागं सादयेत् । वर्तन्रूपायां वाच्येव ब्रह्मरूपां वाचं स्थापयति ॥ सादितानां
ग्रहाणामवस्थानावधिं विधत्ते—' आ तृतीयसवनान्त् परि शिरे यज्ञस्य संतत्यै " (तैसं ६.४.९) इति ।
शिरे वसन्तीत्यर्थः ॥ १५

अथ मोमांसा ॥ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

" आश्विनो दशमः पाको यवाग्वा ऐच्छिकः क्रमः ।

नियतो वाऽग्निमः पाठश्रुत्यर्थानां समत्वतः ॥

पाठात् क्रमः कल्पनीयः प्रत्यक्षस्तु श्रुतेः क्रमः ।

बृहतिर्न शक्तिमुल्लङ्घ्य श्रुत्यर्थौ प्रबला ततः " ॥ (जैम्या ५.४.१-२) इति ॥ २०

ज्योतिष्टोम ऐन्द्रवायवादिग्रहेष्व्वाश्विनग्रहस्तृतीयस्थाने पठितः । तस्य च दशमस्थानत्वं वाचकेनैव
शब्देनाऽऽज्ञायते—' आश्विनो दशमो गृह्यते " (मैसं ४.६.१) इति । तत्र क्रमत्रोधकौ श्रुति-
पाठौ समबलौ । तथाऽग्निहोत्रहोमादूर्ध्वं यवागूपाकः पठितः । स चार्थवशात् पूर्वं प्राप्तेः । तत्रार्थपाठौ
समबलौ । तस्मादुभयत्रैच्छिकः क्रम इति प्राप्ते द्रुमः—पाठो हि न क्रमस्याभिधायकः, किं स्वन्यथाऽनुप-
पत्त्या क्रमं कल्पयति । ' दशमः ' इत्येषा श्रुतिस्तु साक्षादेव क्रममभिधत्ते । ततः पाठादपि श्रुतिः २५
प्रबला । अतः पाठः क्रमं कल्पयन् वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव कल्पयति । " असामर्थ्यं च " यवाग्वाः
पूर्वमग्निहोत्रे निष्पत्तुम् ; इत्यमन्तरेण होमासंभयात् । तस्मात् पाठेन वस्तुसामर्थ्यलक्षणोऽर्थ उपजीव्य
इत्यर्थस्य पाठात् प्राबल्यम् । श्रुत्यर्थौ पाठं बाधित्वा क्रमं नियच्छतः ॥

' या वां कशा ', ' प्रातर्युजौ ' इत्येते गायत्र्यौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ३०
प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पष्ठसप्तमानुवाकौ ॥८. आ.पा.हा.—प्राणानां व्यव^० । ९. तं—ग्रहाणां स्थानविधिम् । १०. तं—तत्र । ११-११. उ.

ना.पा.हा.—असमर्थम् ; उ.ना.पा.हा.—असमर्थं च ।

तैसं ३४ ॥

अयं वेनश्चोदयत् पृथ्विगर्भा ज्योतिर्जरायु रजसो विमाने ।
इममपाः संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिमीं रिहन्ति ॥
उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वैष ते योनिर्वीरतां पाहि ॥ ८ ॥

[अय वेन पञ्चविंशति]

५ अयम् । वेन । चोदयत् । पृथ्विगर्भा इति पृथ्वि-गर्भा ।
ज्योतिर्जरायुर्जिति ज्योति-जरायु । रजस । विमान इति वि-माने ।
इमम् । अपाम् । संगम इति स-गमे । सूर्यस्य ।
शिशुम् । न । विप्रा । मतिभिरिति मति-भि । रिहन्ति ।
उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीत । असि । शण्डाय । त्वा ।
एष । ते । योनि । वीरताम् । पाहि ॥ ८ ॥

२०

[मेष १३-१०, राम ४३, वपि ३३, वास ७१२]

शुक्र गृह्णाति—' अय वेन ' इति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ *वेनेते कान्तिकर्मणो वेन,
कान्त वर्षाचमीष्टप्रद उच्यते । *ज्योतिर्जरायु ज्योतिर्जरायुस्यानीयमाच्छादक, यस्य जरायुणा
गर्भ इव तेजसा वेष्टितस्तेजोराशिरित्यर्थ । ईदृश *अय वेनशब्दस्याप्य इदं पृथ्विरादित्य
२५ तस्मिन् गर्भा *पृथ्विगर्भा गर्भ्यमाणा । पचाच्च (पा ३ १ ३४) । गर्भद्वर्धमाना आप ।
भूमिगतान् हि रसान् सूर्यरश्मयो वायुना सह सूर्यमण्डले स्थापयन्ति, ते च तस्मिन् वर्जन्ते,

अयमिति ॥ कल्प —“ अयं वेनश्चोदयदिति शुक्र गृहीत्वा हिरण्येन श्रीत्वैष ते योनिर्वीरतां
पाहीति सादयति ” (आपश्री १२ १४ १३) इति ॥ पाठस्तु—' अय वेनश्चोदयत् पृथ्विगर्भा ज्योति
जरायु रजसो विमाने । इममपाः संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिमीं रिहन्ति । उपयामगृहीतोऽसि
२० शण्डाय त्वैष ते योनिर्वीरता पाहि ' इति ॥

अयमित्यन्त्रो निर्दिश्यते । वेन कान्तोऽभीष्ट । *विन कान्तो इत्यस्मादातोस्त्वन्नत्वात् ।
पृथ्विरादित्यस्वस्य गर्भभूया आप । तथा चान्यत्र प्रभोत्तरान्यामयमर्थं श्रूयते—“ केना आपो
निविशन्ते । यदीतो याति भ्रमति ” (तैसा १८) इति प्रथम । “ आप सूर्यं समाहिवा ।
अन्नाप्यप प्रपद्यन्ते ” (तैसा १८) इत्युत्तरम् । *अय वेन *पृथ्विगर्भा *चोदयत् । अपो
२५ वर्षतीत्यर्थ । कीदृशोऽयम् ? *ज्योतिर्जरायु । विद्युत्क्षण तेजो जरायुवद्वेष्टन यस्यासौ ज्योतिर्जरायु ।
तुप्राय वर्षति । *रजस *विमाने । धृष्टेर्विशेषेण निर्माणं यस्मिन्नुष्कं भूप्रदेशे तत्र वर्षति । अपां सूर्यं
*गर्भाभाव कथं संपन्न इति चेत् । अत्रोच्यते—*विप्रा क्रत्वित्त्वं *सूर्यस्य *अपा च *१ गमे निमित्तमूते
सति *इमम् इन्द्र *शिशुं मन्त्रन्धय शिशुमिव *लाल्यन्त *मतिभि मन्त्रसहिवाभिराहुतिभि *रिहन्ति
यन्न्तीत्यर्थ । आहुतिदेवताभिरमा आपो नीयन्ते । एतदेवाभिमत्य श्रूयते—“ भूमिं पञ्चन्या निन्वन्ति दिव
३० त्स्त्रिन्वन्त्यग्रय ” (तैसा १९) इति । हे शुक्रप्रद, दारपात्रेण गृहीत्व *असि । शुक्रपुत्राय *शण्डाय
इवा गृह्णासि । *एष खरैकदेशे *ते *योनि स्थानम् । तादृशस्त्व यजमानस्य *वीरता कर्मशूरत्व पालय ॥

१ त-गृह्यमाण, ति-गर्भमाण, व-गर्भ्यमाणा नास्ति । २ त ति व-अस्मिन् ।

* [पातुपाठ नोपपद्यते । द्र. निषण्डु ३ ८८] । १ क ना हा-लाग्यते ।

शुक्रग्रहः]

आगामिसंवात्सरवृष्ट्यर्थम् । यथोक्तं—“ समानमेतदुदकम् ” (तैआ १.९) इत्यादि । सप्तमी-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । ताश्च स्वकाले सूर्येण समर्पिताः चोदयत् चोदयति ।
लेट् । भुवं प्रति प्रेरयत्ययमादित्यो वेनः । तथा चोक्तम्—“ यदा खलु वा असानादित्यो
न्यङ् रश्मिभिः ” (तैसं २.४.१०) इत्यादि । कुत्र स्थितोऽयमेवं करोतीत्यत आह रजसः
उदकस्य विमाने निर्माणस्थानेऽन्तरिक्षे । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । य
एवं प्रजानामुपकरोति इमं वेनं खलु विप्राः मेधाविनः मतिभिः बुद्धिभिः रिहन्ति लिहन्ति ।
रलयोरेकत्वं स्मरन्ति । स्तुवन्ति पूजयन्ति बुद्धिपूर्वकमेव ते स्तवादि कुर्वन्तीति भावः । हविः-
प्रदानादिना संवर्धयन्तो न लजन्तीत्यर्थः । “ मन्त्रे वृष ” (पा ३.३.९६) इति क्तिन
उदात्तत्वम् । शिशुं न शिशुमिव यथा शिशुं क्षीरादिदानेन संवर्धयन्ति । किमर्थम् ? सूर्यस्य
अपां च संगमे संगमनाय सूर्यस्याद्भिः संगमो यथा स्यात् वृष्ट्यर्थं तदर्थमित्यर्थः । “ ग्रह-
वृद्धनिश्चिगमश्च ” (पा ३.३.५८) इत्यप् । थायादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् (पा ६.२.१४४) ।
यद्वा—अयं वेनः कमनीयरूपः ज्योतिर्जरायुः ज्योतिषा जरायुस्यानीयेन वेष्टितः रजसो विमाने
स्थितः । रजो नाम गर्भधारणहेतुर्योनिस्य उदकविशेषः, तन्निर्माणस्थाने प्रजननस्थानीये स्थितः ।
पृश्निगर्भाः प्रेरयति काले प्रसूत्यर्थं मातरमिव लरयति । गर्भं करोतीति गर्भयिता गर्भः ।
पचाबच् (पा ३.१.१३४) । पृश्निगर्भो यासां ताः अपः प्रेरयति काले वृष्ट्यर्थम् । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१) । ततः स पुत्रस्थानीयः प्रसूतः पर्जन्यात्मा वर्षति ।
एवमिमं वेनाख्यं सूर्यस्यापां संगमे संयोगे प्रसूतं शिशुमिव विप्रा मतिभिः पूजयन्तीति । सूर्यो
हि भार्यास्थानीया अपः संगच्छति वत्सरान्ते चायं जायते, जातश्च वर्षति । वृष्टं चोदकं रश्मय
आदाय सूर्याय समर्पयन्ति । स च ता अपः संगच्छतीति । यत एवं तस्मादहमपि तत्पूजार्थं
शुक्रं गृह्णामीति शेषः । ननु शण्डाय गृह्यते ? सत्यम् । इन्द्रायैव तु हूयते । “ इन्द्राय सुतमा
जुहोमि ” (तैत्रा १.१.१) इति होममन्त्रलिङ्गात् । “ तौ देवा अपनुद्याऽऽमन इन्द्रायानुहवुः ”
(तैसं ६.४.१०) इति च ब्राह्मणम् ॥

इमामनुद्भुत्य ' उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वा ' इति गृह्णाति । शण्डो नामासुरपुरोहितः ॥

' एष ते योनिर्वीरतां पाहि ' इति सादयति ॥ धीरता शूरता यागलक्षणं प्रति ।
“ बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत् ” (तैसं ६.४.१०) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ असौ वा
आदित्यः शुक्रश्चन्द्रमा मन्थी ” (तैसं ६.४.१०) इत्यादि, “ चक्षुषी वा एते यज्ञस्य
यच्छुक्रामन्थिनौ ” (तैसं ६.४.१०) इत्यादि च ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

३. तै.ति.—' अतः ' नास्ति । * [द्र. पा ८.२.१८] ४. तै.ति.पं.ब.—वृष्ट्यायर्थम् । ५. तै.ति.ब.—
तद्विनिर्माणं । ६. मै.—एनमिमम् । ७. तै.ति.पं.ब.—संयोगहेतौ । ८-८. तै.ति.पं.ब.—तामिः । ९. मै.—
यागलक्षणत्यागम् ।

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिपदं सुवर्दिदं
प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराऽऽशुं जयन्तमनु यासु वर्षसे ।
उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वैप ते योनिः प्रजाः पाहि ॥ ९ ॥

[त प्रलया षड्विंशति]

- ५ तम् । प्रत्नथा । पूर्वथा । विश्वथा । इमथा ।
ज्येष्ठतातिमिति ज्येष्ठ-तातिम् । बर्हिपदमिति बर्हि-सदम् । सुवर्दिदमिति सुव-विदम् ।
प्रतीचीनम् । वृजनम् । दोहमे । गिरा ।
आशुम् । जयन्तम् । अन्विति । यासु । वर्षसे ॥
उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीत । असि । मर्काय । त्वा ।
२० प्प । ते । योनिं । प्रजा इति प्र-जा । पाहि ॥

[मेष १३-११, मास ४३, कपिस ३-३, वार्स ८-१६-१७]

- मन्थिन गृह्णाति—' त प्रत्नथा ' इति चतुष्पदया जगत्या ॥ अत्रापि स एवेन्द्र प्रत्यक्षेण स्तुयते । प्रत्नशब्द. पुराणञ्चन । " प्रगत्य गलोप " (ऋ पाभा ४ ३.२३) इति व्युत्पादित । धेनुपमायाम्* । " प्रत्नपूर्वविश्वेमात्याल् छन्दसि " (पा ५ ३ १११) इति शाल् । छिति
२५ प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् (पा ६ १ १९३) । ' तम् ' इत्यत्र ' त्वा स्तुम ' इति शेषः ।
अयमर्थः — यथा ' प्रत्ना पुराणास्त्वामस्तुवन् तथा ' वयमपि त्वां ' स्तुमः । यथा च ततोऽपि पूर्वं भृगुप्रभृतयो मर्दीया पित्रादयो वा त्वामस्तुवन् तथा वयं स्तुमः । यथा विश्वेऽपि त्वा स्तुरन्ति

- तमिति ॥ कल्प — " तं प्रत्नथेति मन्थिन गृहीत्वा । सक्तुभि श्रीणाति । एष ते योनि प्रजा पाहीति सादयति " (आपश्रौ १२-१४-१५-१६) इति ॥ पाठस्तु—' त प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिपदं सुवर्दिदं प्रतीचीनं वृजन दोहसे गिराऽऽशुं जयन्तमनु यासु वर्षसे । उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वैप ते योनि प्रजा पाहि ' इति ॥ " इन्द्रायानुह्यु " (तैसं ६-४ १०) इति ' ब्राह्मणवचनादयं मन्त्र एवेन्द्रः । ' तम् इन्द्र स्तुम इति शेषः । ' प्रत्नथा इत्यादौ ' धा ' प्रत्यय उपसर्गः । प्रत्ना पुरातना भृगवादयो यथा त्वामस्तुवस्तथा वयमपि त्वा स्तुमः । ' पूर्वथा पित्रादय इव । ' विश्वथा अनीता सर्वे यज्ञमाना इव । कीदृशमिन्द्रम् ? ' ज्येष्ठतातिम् । स्वायं तातिप्रत्यय । ' बर्हिपद यागे समिहितत्वेन तिष्ठन्तम् । ' सुवर्दिदं यज्ञमानाया दातव्यात्वेन स्वर्गं वैचीति सुवर्दिदं तम् । हे इन्द्र, यस्त्वं ' प्रतीचीनं प्रतिगमनमसमत्प्रतिशूल ' वृजन वज्रनीयमालस्याध्रुवादि ' दोहसे रिक्तीक्रोपि विनाशयसि तादृश रयां स्तुमः । क पुनः स्तुमः ? ' यासु क्रियामु त्वम् ' आशुं क्षिप्रकारिण ' जयन्तं सम्यगनुष्ठानेन यज्ञमानान्तराण्यतिशयात्मेन यज्ञमानम् ' अनु सोमपानेन स्तुरथा च ' वर्षसे तासु क्रियासु

[३ निघण्टु ३-२७-१] । * [३ निघण्टु ३-१३-१२, निरुक्त ३-१६] १ वमै-

- ३० शक्त्यादय । २-२. व-वयं तं त्वाम् ।

१. व-ब्राह्मणवाक्यादयम्, आ,ना हा-ब्राह्मणादयम् । २. आ क ना हा-यज्ञमानान्तरादनि-शयनेपेतम् ।

मन्विग्रहः]

तथा च स्तुमः । यथा वा इमे वर्तमानास्त्वां स्तुवन्ति तथा स्तुमः । कीदृशम् ? १ ज्येष्ठतातिं प्रशस्त्य-
 तमम् । “ वृक्षज्येष्ठान्याम् ” (पा ५.४.४१) इति स्वार्षिकस्तातिप्रत्ययः । बहिंपि यागे
 सीदतीति १ बहिंपदम् । षुपोदरादिवात् सकारलोपः (पा ६.३.१०९) । “ ससृद्धिप ” (पा
 ३.२.६१) इत्यादिना षिष् । सुवः स्वर्गमादित्य वा वेत्तीति १ सुवर्षिदम् । अधुनार्धचरन्तरेण
 स्तुतिहेतुमाह— त्वां खलु १ प्रतीचीर्न प्रतीचीर्नगतिं पराङ्मुखमपि सामर्थ्यात् मेवम् । “ विभाषा-
 ऽश्वेदिङ्स्त्रियान् ” (पा ५.४.८) इति खः । १ वृजन् बलवन्तम् । उभयत्र मन्वर्थायोऽकारः
 (पा ५.२.१२७) । प्रतीचीना गतिरस्यास्तीति प्रतीचीनम् । मन्वर्थायोऽकारो लुप्यते । १ गिरा
 गर्जितलक्षणया शब्देन १ जयन्तं लोकानभिभवन्तम् । १ आशु शीघ्रं, व्यापक वा दिगन्तानाम् ।
 “ कृवापाजि ” (उ १) इत्युण्प्रत्ययः । ईदृशं मेघं १ दोहसे क्षारयसि । विकरणव्यत्ययेन १ शपो
 न लृक् । स्वरितेत् । ‘ यः ’ इति प्राऽव्याह्रियते, यत्स्यं धोक्षि तं स्तुमः । क्व पुनः स्तुमः इति १०
 चेदाह— १ यासु क्रियासु यागलक्षणाम् त्वम् १ अनु १ वर्धसे अनुक्रमेण वृद्धि गच्छसि, तासु स्तुमः ।
 यद्वा— यासु स्तुतिषु त्वमनुवर्धसे स्तुतो वृद्धि गच्छसि ताः स्तुतीः कुर्म इति शेषः । स्तुत्या हि
 स्तोतव्यो वर्धते, यथा— “ वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः ” (तैसं २.२.१२) इति । यद्वा— ईदृशं
 नेव दोहसे । कम् ? वृजन् बलकरमुदकं, गिरा गर्जितेनोपलक्षितः ॥

इमामनुवृत्त्य ‘ उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वा ’ इति गृह्णाति ॥

१५

‘ एष ते योनिः प्रजाः पाहि ’ इति सादयति ॥ प्रजाः यजमानस्य स्वभूताः सर्वा वा ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

तमिन्द्रे स्तुमः । हे मन्विग्रह, त्वम् १ उपयामगृहीतः १ असि, शुक्रपुत्राय मर्कनामकाय त्वां गृह्णाति । १ एष
 खरभदेशस्त्वत् स्थानम् । त्वं यजमानस्य १ प्रजाः पालय ॥ मन्त्रानुषेध्व ग्रहं विधत्ते— “ इहस्पतिर्देवानां
 पुरोहित आसीत्छण्डामर्कावसुराणां ब्रह्मण्वन्तो देवा वासन् ब्रह्मण्वन्तोऽसुरास्तेऽन्योन्यं नाशक्तुवन्नभि- २०
 नवितुं ते देवाः शण्डामर्कावुपामन्त्रयन्त्व तावद्वर्ता वरं वृणावहे ब्रह्मावेव नावत्रापि गृह्णेतामिति ताम्या-
 मेतौ शुक्रामन्विनावगृहन् ततो देवा अभवन् पराऽसुरा यत्स्यैवं विदुषः शुक्रामन्विनौ गृह्णते भवत्यात्मना
 पराऽस्य भ्रातृभ्यो भवति ” (तैसं ३.४.१०) इति ॥ ब्रह्मण्वन्तः पुरोहितानुष्ठितमन्त्रसामर्थ्योपेताः । उपा-
 मन्त्रयन्त रहस्युपच्छन्दितवन्तः । यद्यप्यन्यत्र शण्डामर्कयोरावयोर्वैश्वानरो नास्ति तथाऽप्यत्राप्यभिष्टोमे
 सोऽस्तु । तत्रापि ब्रह्मावेव न तु लेपादिः । अत्र ‘ गृह्णेतान् ’ इत्येतावदेव शण्डामर्काभ्यां धृतं न तु हृद्येतामिति २५
 ततो देवा ब्रह्मणमत्रिण पर्वं स्वकार्यं साधितवन्तः ॥ अथाथंदादेन ब्रह्मयोरवस्ताह्वानानां पांसूनामपर्वसवनविधि-
 मुन्नयति— “ तौ देवा अपनुद्याऽऽत्मन इन्द्रायाऽऽहुहुरपनुत्तौ शण्डामर्कौ सहामुनेति द्यूयार्थं द्विप्याद्यमेव
 द्वेष्टि वेदैनौ सहापनुदत्तं ” (तैसं ६.४.१०) इति । देवाः स्वकार्यंतिद्वैरुर्ध्वं तौ शण्डामर्कावपसाये स्वकीया-
 येन्द्राय तौ १ शुक्रामन्विग्रहावबुहवुः । तस्माद्ब्रह्मयोरधोलक्ष्णां धूलिमपर्वसवनमन्त्र समाप्तात्— “ अप-
 नुत्तौ ” (तैसं १.१.१) इति मन्त्रं द्यूयात् । ‘ अमुना ’ इत्यत्र द्वैत्यस्य द्वेषुश्च नाम व्यायेत् । अत्र सूत्रम्— ३०
 “ तौ प्रोक्षितान्यां शकलाभ्यामपिधायाप्रोक्षिताभ्यामघस्तात् पांसूनामपर्वसवतोऽपनुत्तौ शण्डामर्कौ सहा-

३. त. ति. ब. मै—नुवर्षिदम् । [इ. नियन्ट २.९.२१] । ४. व—मन्वर्थायः । ५. ५. मै—अप ।

३. आ. क. ना. हा—‘ एव ’ नास्ति । ४. आ. क.—‘ त्वमन् विधानुं विधिमन्नयति ; ना. हा—‘ त्वमन् विधानुं
 नमुन्नयति ; तं—‘ त्वमन् विधानुं नयति । ५. आ. ना. हा—‘ तौ ’ नास्ति । ६. ट. उ. ना. पा. हा—‘ तौ ’ नास्ति ।

[मन्थिमह

- मुनेति । अपनुत्त शण्ड इति वाऽध्वर्युर्देव्य मनसा ध्यायन् । अपनुत्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थाता ” (आपश्रौ १२ २२ २) इति ॥ अन्यत्राऽऽग्नातेन मन्त्रेण ब्रह्मोमस्य विधिमर्थवादेनात्रयति— “ स प्रथम संहृति विश्वकर्मेतदेवैनावात्सम इन्द्राद्यानुहुवुरिन्द्रा द्योतानि रूपाणि करिकदचरत् ” (तैस ६ ४ १०) इति ॥ मन्त्रपाठस्तु— “ स प्रथम संहृतिविश्वकर्मा । स प्रथमो मित्रो वरुणो अग्नि । स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकि ५ त्वान् । तस्मा इन्द्राय सुतमा जुहामि ” (तैत्रा १ ११) इति । स इन्द्र प्रथमो देवाना मुख्य सर्वाधि पतित्वात् । समीचीना इतिनिर्माण यस्मात् स सृष्टि । तादृशो विश्वकर्मानामको देवोऽपि स इन्द्र एव । मित्रो वरुणोऽग्नि स एव । चिकित्स्वानभिज्ञो बृहस्पतिरपि स एव । तादृशायेन्द्रायाभिपुत्र सोमं सर्वतो जुहोमि । यस्मादिन्द्र एतानि विश्वकर्मादीनि रूपाणि करिकदत्स्यं कुर्वन्नगदचरत्, तस्मात् तत्प्रतिपादकनानेनैव मन्त्रेण हामो युज्यते ॥ होमात् पुरा प्रहावादायाऽऽच्छाद्याध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ प्राङ्मुखौ निर्गच्छता १० मिति” विधत्— “ असौ वा वादित्य शुक्रश्चन्द्रमा मन्थयिगह्य प्राञ्चौ निक्रामतस्तस्मात् प्राञ्चौ यतौ न पश्यन्त ” (तैस ६ ४ १०) इति । पश्चिमदिश्यस्त गत्वा पुनरदयाय प्राङ्मुखतया” गच्छन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ द्रष्टुं कऽपि न शक्नुवन्ति । तस्माद्ब्रह्मयोरच्छाद्यान युक्तम् ॥ होमाय प्रत्यङ्मुखत्वं विधत्ते— “ प्रत्यङ्गावावृक्ष्य जुहुवस्तस्मात् प्रत्यङ्चौ यतौ पश्यन्ति ” (तैस ६ ४ १०) इति । उदयादूर्ध्वं प्रत्यङ्मुख्य तया गच्छन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ सर्वेऽपि पश्यन्ति । अतो “प्रह्याराच्छाद्यानमपनीय प्रत्यङ्मुखत्वंनाऽऽवृत्ति १५ ह्योभार्या युक्ता ॥ उत्तरवेदेरभित परिक्रमण विधत्ते— “ चक्षुषी वा पृते यज्ञस्य यच्चुक्रामन्थिनौ नासिको उत्तरवेदिरभित परित्रम्य जुहुवस्तस्मादमितो नासिका चक्षुषी तस्मात्नासिकया चक्षुषी विधृते संत परि क्रामतो रक्षसामपहत्यै ” (तैस ६ ४ १०) इति । अत्र सूत्रम्— “ उत्तरवेदिं परिक्रामत । सुवीरा प्रजा प्रजनयन् परीहि शुक्र शुक्रवाचिपेति दक्षिणेनाध्वर्युं प्रतिपद्यते । सुप्रजा प्रजा प्रजनयन् परीहि मन्थी मन्थिशीचिपेत्सुत्तरेण प्रतिप्रस्थाता ” (आपश्रौ १२ २२ ७-८) इति । तदेतत्सर्वं परि २० क्रमण रक्षोवचाय सपद्यते ॥ अत्र चमसहोमे प्राङ्मुखत्वं ब्रह्मोमे प्रत्यङ्मुखत्वं च विधत्ते— “ देवा वै या प्राचीराहुतीरजुहुवुर्षुं पुरस्तादसुरा आसन्तास्त्राभि प्राणुदन्त या प्रवीचीर्षुं पश्चादसुरा आसन्तास्त्रा भिरपानुदन्त प्राचारन्वा आहुतयो ह्वयन्ते प्रत्यङ्चौ शुक्रामन्थिनौ पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमाना भ्रातृन्यान् प्र शुदते तस्मात् पराची प्रजा प्र वीयन्त प्रवीचीर्षयन्ते ” (तैस ६ ४ १०) इति । अत्र सूत्रम्— “ पुरस्तात् प्रत्यङ्गावध्वर्युं जुहुव । पश्चात् प्राञ्चश्चमसैश्चमसाध्वर्युवो जुहति ” २५ (आपश्रौ १२ २३ ६) इति । वाक्य तु धिष्ण्यप्रस्तावेऽपि गतम् ॥ सूत्रकारेणोदाहृतौ परिक्रमण मन्त्री भ्रदेशान्तर आम्नाताविह स्वाच्छे— “ शुक्रामन्थिनौ वा अनु प्रजा प्र जायन्तेऽग्नीश्राऽऽद्याश्च सुवीरा प्रजा प्रजनयन् परीहि शुक्र शुक्रशोचिषा सुप्रजा प्रजाः प्रजनयन् परीहि मन्थी मन्थि शोचिपेत्पादौता वै सुवीरा या अत्ररिता सुप्रजा या आद्या ” (तैस ६ ४ १०) इति । अग्नीशोक्त्य वचम जातयो माह्वणादय आद्या भोग्या नीचगातयो भृत्यकर्मकरादय । मन्त्रार्थस्तु—शोभना वीरा उत्तमा वासो ३० वा सुवीरा । शोभना सेवाकुशला प्रजा पुत्रादयो वासा वा सुप्रजा । हे शुक्रप्रह, त्व यजमानस्य शोभनमोक्त्युक्ता प्रजा उत्पादयन्नुत्तरेदेदक्षिणत परीहि । हे शुक्रप्रह, शुक्रदेवतायबन्धिना तेजसा रक्षसामपघातं कुर्विति शेष । हे मन्थिमह, त्व यजमानस्य शोभनमेवकरुणा प्रजा उत्पादयन्नुत्तरेदेद्वत्तरत परीहि । मन्थिमहस्त्व मन्थिदेवतायबन्धिना तेजसा रक्षस्यपजहि । एता वै सुवीरा इत्यादिर्क
- ७ आ ना हा— इति इत्यन्यान्तरं तम् । ८ आ क त मै १— विश्वकर्मात्परीनि । ९. त ३५ मै १— जगदत्यचरत् । १०. तं— निर्गच्छत तमिम विधिम् । ११ उ ना पा हा— प्राङ्मुखतया नास्ति । १२ उ ना पा हा— मह्यो इत्यन्यान्तरं प्रत्यङ्मुखतया । १३ त— विपरिक्रामत । * [द तैस ६ ३ १] । १४ उ. त पा म १— सुप्रजा नास्ति । १५ त— मपयातम् ।

मन्थिग्रहः]

मन्त्रव्याख्यानम् ॥ वेदनं प्रदांसति—“ य एवं वेदान्यस्य प्रजा जायते नाऽऽद्या ” (तैसं ६.४.१०) इति ।
मन्थिपात्रस्य विकङ्कतवृक्षत्वं^१ सक्तुमैलनं च विधत्ते—“ प्रजापतेरद्वयध्वयत् तत्पराऽपतत् तद्विकङ्कतं
प्राविशत् छद्विकङ्कते नारमत् तद्यवं प्राविशत्तथवेऽरमत् तद्यवस्य यवत्वं यद्वैकङ्कतं मन्थिपात्रं भवति
सक्तुभिः श्रीणाति प्रजापतेरेव तच्चक्षुः सं भरति ” (तैसं ६.४.१०) इति । सक्तवो यवपिष्टानि ॥
“ आहवनीये हुत्वा प्रत्यङ्घ्रः परेत्य सदसि भक्षयन्ति ” (तैसं ६.२.११) इति वचनादितरपालवत्
मन्थिपात्रस्यापि सदःप्रवेशः प्राप्नोति, तन्निषेधं प्रश्नोत्तरान्ध्यामुक्तयति—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्
सत्यात् मन्थिपात्रं सदो नादनुत् इत्यर्तपात्रं^२ इति ध्रुवाद्यदनुधीतान्धोऽध्वर्युः स्यादार्तिमास्त्रैस्तस्मात्प्रा-
श्नुते ” (तैसं ६.४.१०) इति । आर्तपात्रं^३ “रोगयुक्तचक्षुःस्वरूपमिदं पात्रम् ॥

अथ भीमांसा ॥ दशमाध्यायस्य पञ्चमे पादे चिन्तितम्—

“ स्वस्थाने प्रतिकर्षो वा शुक्रादेः पूर्ववद्भवेत् ।

स्थाने मैवं तदग्रत्वाप्राप्तेः स प्रतिकृष्यताम् ॥ ” (जैम्या १०.५.३२) इति ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ शुक्राग्रान् गृहीयादभिचरतो मन्थ्यग्रान् गृहीयादभिचर्यमाणस्य ”
(द्र. तैसं ७.२.७) इत्यादि । ऐन्द्रवायवम्यायेन शुक्रादीनां स्वस्थाने ग्रहणमिति प्राप्ते ब्रूमः—
ऐन्द्रवायवस्य धाराग्रहाग्रत्वं स्वस्थाने पाठादेव प्राप्तम् । शुक्रादीनां तु^४ “तन्नेति वैपम्यम् ॥ तथा सति
विषीयमानमग्रत्वं पाठक्रमबाधमन्तरेणानुपपन्नत्वात् प्रतिकृष्यते ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ स सर्वादावैन्द्रवायवाद्यौ वाऽग्राविशेषतः ।

सर्वादावाश्रयादैन्द्रवायवाद्यौ धृतेरपि ॥ ” (जैम्या १०.५.३३) इति ॥

स पूर्वोक्तः प्रतिकर्षः सर्वेषामुपांश्यादीनां ग्रहाणामाद्यौ युक्तः । कुतः ? विशेषाश्रवणात् । सामा-
न्यतः श्रुतमग्रत्वमग्रेक्षितत्वात् सर्वाद्यौ मुख्यम् । नैतदेवम् । “प्रकृतान् धाराग्रहानाश्रित्य फलाय^५ शुक्राद्य-
ग्रत्वविधानात् । किञ्च—“ चारयेयुस्तं ये कामाद्य गृहीयुरैन्द्रवायव गृहीत्वा सादयेत् ” (द्र. तैसं ४.८.९)
इति श्रूयते । तत्र काम्यस्य शुक्रादेर्धारणाद्वाऽनन्तरमैन्द्रवायवग्रहणं विवक्षितार्थं लिङ्गम् । तस्मादैन्द्र-
वायवाद्यौ प्रतिकर्षः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ नापकर्षोऽपकर्षो वा सादनस्याश्रुतत्वतः ।

न मैवं ग्रहशेषत्वात्तच्चाश्रुतैर्ग्रहान्तरम्^६ ॥ ” (जैम्या १०.५.३४) इति ॥

सर्वत्र ग्रहो गृहीत्वा साद्यते । तथा सति यत्र काम्यस्य ग्रहत्यापकर्षस्तत्र सादनस्यापकर्षो न
शङ्कनीयः ।^७ कुतः ? अश्रुतत्वात् । शुक्राग्रानित्यग्रशब्देन^८ यथा ग्रहस्यापकर्षः श्रूयते न तथा सादनपकर्षः
अतिपादकः कश्चित् शब्दोऽस्ति । तस्मान्नापकर्षः । नैतद्युक्तम् । सादनस्य ग्रहशेषत्वात् । तच्च शेषत्वमदाकेः
अवगम्यते । न हि पूर्वं ग्रहमसादयित्वा ग्रहान्तरं ग्रहीतुं शक्यम् । अतोऽत्र ग्रहाणामपकर्षं तच्छेषभूतं^९
सादनमप्यवकृष्यते ॥

^{१०} अथ छन्दः^{११} ॥ ‘ अयं वेनः ’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘ तं प्रत्या ’ इति जगती ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्यप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमवमानुवाकौ ॥

१६. उ.तं.ना.पा.मै१.हा-‘शुक्रम् । १७. क-रोगयुक्तं चक्षुः । १८. आ.पा.हा-नैति । २५

१८. आ.पा.हा-नैति । १९. आ-प्राकृतान्; मै१-अप्राकृतत्वात् । २०. आ-शुक्राग्रत्वं । २१. आ-

‘हान्तरे । २२. आ-‘कुतः’ नास्ति । २३. क.ना.हा-‘नित्यत्र शब्देन । २४-२५. उ.त्रि१.पा.हा-

, अथ छन्दः’ नास्ति; ना-‘अथ’ नास्ति ।

ये देवा दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थाप्सुपदो महिनैकादश स्थ
ते देवा यज्ञमिधं जुषधमुपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जिन्व यज्ञं जिन्व
यज्ञपतिमभि सर्वना पाहि विष्णुस्त्वां पातु विशं त्वं पाहीन्द्रियेणैप ते
योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ १० ॥

५

[ये देवास्त्रिचन्वारिःशत् ।]

ये । देवा । दिवि । एकादश । स्थ । पृथिव्याम् । अर्गीति । एकादश । स्थ ।
अप्सुपद इत्यप्सु-सद । महिना । एकादश । स्थ । ते । देवा । यज्ञम् । इमम् । जुषधम् ।
उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीत । असि । आग्रयण । असि । स्वाग्रयण इति सु-आग्रयण ।
जिन्व । यज्ञम् । जिन्व । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । अभीति । सर्वना । पाहि । विष्णु । त्वाम् ।
१० पातु । निशम् । त्वम् । पाहि । इन्द्रियेण । एपः । ते । योनिः । विश्वेभ्य । त्वा । देवेभ्यः ॥ १० ॥
[मेस १ ३-१३, कास ४ ५, कपितं ३-४, वासं ७ १५-२०]

आग्रयण गृह्णाति ' ये देवा ' इति चतुष्पदया पङ्क्त्या ॥ हे देवा, ' ये यूय 'दिवि
चुलोके ' एकादश ' स्थ । एकश्च दश चेत्येकादश । " सत्या " (पा ६ २ ३५) इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । ये ' पृथिव्याम् ' अवि उपरि ' एकादश ' स्थ ये च ' अप्सुपद- अन्तरिक्षसद-
१५ ' एकादश ' स्थ । अप्सु सीदन्तीत्यप्सुपद । " तत्पुरुषे कृति " (पा ६ ३-१४) इत्यलुक् ।

ये देवा इति ॥ कल्प- — " ये देवा दिवीरुपरिष्ठादुपयामया पुरस्तादुपयामेन वा यज्ञया
द्राम्यां चाराभ्या स्थापयामाग्रयणं गृह्णाति । एप ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयित्वा " (आपश्रौ १२ १५ ३-९) इति । पाठस्तु- ' ये देवा दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थाप्सुपदो
२० महिनैकादश स्थ ते देवा यज्ञमिधं जुषधमुपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जिन्व यज्ञं जिन्व
यज्ञपतिमभि सर्वना पाहि विष्णुस्त्वा पातु विशं त्वं पाहीन्द्रियेणैप ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य ' इति ॥
' अप्सुपद अत्रुपलक्षितेऽन्तरिक्षे सीदन्तीति अप्सुपद । ' महिना स्वमहिम्ना तत्र सीदन्ति । हे देवा,
' ये यूय त्रिषु लोकेषु प्रत्येकम् ' एकादश अवस्थिता ' ते सर्वे ' यज्ञम् ' इमं सेवध्वम् । हे सोम,
त्वमुपयामेन स्थालीरूपेण पार्थिवपात्रेण गृहीत ' असि । आग्रयणनामा ' असि । सुप्तु अग्रं श्रैष्ट्य तस्य
२५ रक्षितस्त्व यज्ञमानस्य प्रचाम् ' इन्द्रियेण सामर्ष्यप्रदानेन पालय । ' एप ' खरप्रदेश तव ' स्थानम् ।
' विश्वेभ्य ' देवेभ्य अत्र ' त्वा सादयामि । ' ये देवा, ' आग्रयणोऽसि ' इत्येवै मन्त्रावापस्तम्बमतेन
विकरितौ । बौधायनमते- " ये देवा. " (बौश्री ७ ६) इति ग्रहणम्, " आग्रयणोऽसि " (बौश्री ७ ७)
इति अथि वदेत् ॥

१ क-स्थापयामाग्रयणग्रहम्, (आपश्रौवृत्ते- ' स्थायाग्रयणम् ') । २-२. आ ना हा-सरस्वते
३० ३. आ ना हा- ' अत्र ' नास्ति ।

आप्रयणग्रहः]

सुषामादित्वात् षत्वम् (पा ८-३-९८) । 'महिना महत्वेन । " बहुलमन्यत्रापि " (उ २१६, २१३) इति महेरिनच्प्रत्ययः । " सुषां सुळक् " (पा ७-१-३९) इति तृतीयैकवचनस्य ङादेशः । माहात्म्येन ह्यन्तरिक्षे सीदन्तीति । एवं त्रयस्त्रिंशदपि यूयं हे देवाः, 'इमम् आप्रयणसाध्यं' यज्ञं 'जुषध्वं सेवध्वम् । नन्वस्य ग्रहस्य देवः सविता, पत्नीवानग्निः, हरिवानिन्द्रः इति देवताः, न तु विश्वे देवाः । सत्यम् । सवितर्यग्नाविन्द्रे च बुधृथिव्यन्तरिक्षस्था दश दशान्ये देवा अन्तर्भूता इति तेऽपि ' जुषध्वम् ' इत्युच्यन्ते । पत्नीवदभिप्रायं वा ॥

इमामनुद्गत्य ' उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ' इति गृह्णाति । अस्य ग्रहण-मन्त्रस्य साकाङ्क्षत्वात् सादनमन्त्रे श्रुतं ' विश्वेभ्यस्त्वा ' इति संबध्यते ॥

अधिवदते— ' आप्रयणः ' असि आप्रयणाख्यो ग्रहस्त्वमसि । अग्रे ईयते गृह्यत इत्यप्रयणः' ग्रहाणामग्रेसरोऽसि । " ते देवा आप्रयणाभान् ग्रहानपश्यन् " (तैसं ६-४-११) इति ब्राह्मणम् । शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् (पा ६-१-९४ वा ४) । ' अप्रयण एवाप्रयणः । " सान्नाय्यानुजावरं " (द्र. पाभा ५-४-३६ वा ४) इत्यादिना स्वार्थिकोऽण् निपातितः । यद्वा—वाचा अग्रे प्रथममीयत इत्याप्रयणः । " वाग्वै देवेभ्यः " इत्यादि ब्राह्मणं, " तदाप्रयण-स्याप्रयणत्वम् " (तैसं ६-४-११) इत्यन्तम् । ' स्वाप्रयणः सुष्टु ' अग्र्यं श्रैष्ठ्यं यन्ति प्राप्नुवन्त्यनेनेत्याप्रयणः, शोभन आप्रयणः स्वाप्रयणः । त्वां गृहीत्वा देवा अग्रं पर्यासन्, तथा यजमानोऽपि त्वां गृहीत्वा समानानामग्रं पर्येत्विति भावः । " अग्रमेव समानानां पर्येति " (तैसं ६-४-११) इति ब्राह्मणम् । यस्मादीदृशस्त्वम् ' असि तस्मात् ' जिन्व ग्रीणय ' यज्ञं ' यज्ञपतिं च ' जिन्व । उभयत्रापि वाक्यादित्वात् न निहन्यते । जिवि ग्रीणने । ' सवना सवनानि, अभि ' पाहि आभिमख्येन पाळ्य तवाक्षीणतया । त्वयि हि क्षीणे प्रायश्चित्तप्रसंगात् अरक्षितानि सवनानि स्युः, तस्मान्मा क्षेष्टा इत्यर्थः । तदर्थं भगवान् ' विष्णुः ' त्वां ' पातु यः सर्वं पाति । ' त्वम् अपि ' विशं प्रजां यजमानस्य स्वभूतां ' पाहि सर्वा वा ' इन्द्रियेण इत्थंभूतां प्रजामविकलेन्द्रियां कुर्वित्यर्थः ॥

' एवमनुद्गत्य ' एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ' इति सादयति । " वैश्वदेवो ह्येष देवतया " (तैसं ६-४-११) इति ब्राह्मणम् । " आत्मा वा एष यज्ञस्य यदाप्रयणः " (तैसं ६-४-११) इत्यादि च ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥

१. तै.ति.पं.व-इत्याप्रयणः । २. तै.पं.व-आप्रयणग्रहः; ति-अप्रयणग्रहः । ३. मं-सुष्टु ' नास्ति । ४. च-एवमभ्युदाहल्य; तं-एवमभ्याहल्य ।
तैसं ३५

[भ्रातृव्यवत् आग्रयणग्रह]

त्रिंशत्त्रयंश्च गणिनो रुजन्तो दिवं रुद्राः पृथिवीं च सचन्ते ।

एकादशासौ अप्सुपदः सुतं सोमं जुपन्तां सवनाय विश्वे ।

उपयामर्गृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जिन्वं यज्ञं जिन्वं यज्ञपतिमभि सवना
पाहि निष्णुस्तां पातु निशं त्वं पृथिवीन्द्रियेषु ते योनिर्विश्वेभ्यस्ता देवेभ्यः ॥ ११ ॥

५

[त्रिंशद्द्विचत्वारिंशत्]

त्रिंशत् । त्रयं । च । गणिनं । रुजन्तं । दिवं । रुद्रा । पृथिवीम् । च । मचन्ते ।

एकादशासौ । अप्सुपद इत्यप्सु-सदं । मत्तम् । सोमम् । जुपन्ताम् । सवनाय । विश्वे ।

उपयामर्गृहीत इत्युपयाम-गृहीत । अमि । आग्रयण । असि । स्वाग्रयण इति सु-आग्रयण ।

जिन्वं । यज्ञम् । जिन्वं । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । अमिति । सवना । पाहि ।

१०

विष्णुं । त्वाम् । पातु । निशं । त्वम् । पाहि । इन्द्रियेषु ।

एषु । ते । योनिं । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ ११ ॥

आग्रयणमेवं भ्रातृव्यवतो गृह्णाति ' त्रिंशद् ' इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ " रुग्णयवर्चा

भ्रातृव्यवतो ' गृह्णायात् " (तस ६ ४ ११) इति ब्राह्मणम् । ' त्रिंशद् ' ' त्रयं ' च ' गणिन

गणवन्त एकादशात्मकेष्विभिर्गणेश्च तद्वन्त ' रुजन्त ' सामर्थ्यात् भ्रातृव्यान् । रुजो भङ्गे तांदा-

१५ दिक । ' रुद्रा रोदयितार शृणा नारीणान् । " रोदेर्णिलुक्च " (उ १८९) इति रक्प्रत्यय ।

एवमिमा ' एकादशास एकादशाना पुरणा (पा ५ २ ४८) । पूरणप्रत्ययान्तात् " आज्जमेरसुक् "

(पा ७ १ ५०) । एतदुक्तं भवति—ये त्रिशदेवा दशमग्रयात्मका ये च त्रयो गणिन

तत्तदशात्मकगणवन्त एकादशा स्वयमिति इत्य त्रयस्त्रिंशत् ' सपद्यन्ते । क्व पुनस्ते वर्तन्ते

इत्याह—ये ' द्वित्र ' सचन्ते मेरन्ते, ये च ' पृथिवी, ये च ' अप्सुपद ' ' अन्तरिक्षेणास्तीर्णा ,

२० पूरणप्रत्ययान्ता या ये त्रयो गणिन ", त्रयश्च गणा वर्तन्त इति, ते च ' विश्वे देवा इम ' मुत

' मोमम् आग्रयणाख्य ' जुपन्ता सेमन्ता ' सवनाय सवनायं तृतीयसवनार्थम् । तत्र हि तस्य

सावित्रपानीयतद्धारियोजनेषु विनियोगः । यद्वा—तृतीयसवने जुपन्तामिति सप्तम्यर्थं चतुर्थी ।

" भ्रातृव्यवतो गृह्णायात् " (तैस ६ ४ ११) इति ब्राह्मणम् ॥

१ त व—' आग्रयणमत्र ' इत्यम्यान्तर ' तत्र ' । २ सै—' गृह्णायात् ' नास्ति । ३. व-भवन्त,

२५ तं वि-भजन्त । ४. तं वि व-भवन्ति । ५-५ तं वि पं व-अन्तरिक्षे सीदन्ति ये त्रिषु स्थानेषु ये गणिनः ।

भ्रातृव्यवतः आग्रयणग्रहः]

‘इत्यनुद्रव्य ‘उपयामगृहीतोऽसि’ इति यजुरादिकया गृह्णाति ॥

अधिवदते— ‘आग्रयणोऽसि’ इत्यादि ।

‘एष ते योनिः’ इत्यादिना सादयति ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥

त्रिंशत्त्रयश्चेति ॥ ‘ये देवाः’ इत्येतस्य स्थाने भ्रातृव्यवतो मन्त्रान्तरमाग्नायते—
 ‘त्रिंशत्त्रयश्च गणिनो रुजन्तो दिवः रुद्राः पृथिवीं सचन्ते । एकादशासो अप्सुपदः सुतः सोमं
 जुषन्ताः सवनाय विधे । उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जिन्य यज्ञं जिन्य यज्ञपतिमभि सवना
 पाहि विष्णुस्त्वां पातु विशं त्वं पाहीन्द्रियेणैष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः’ इति । एकादशात्मकाखयो
 गणा एवां सन्तीति ‘गणिनः’ । ते च त्रयांशशतसंख्याकाः ‘रुजन्तः शत्रून् विनादायन्तो’ रुद्राः शत्रुनाशीणां
 रोदयितारः । तन्मध्ये केचन ‘दिवः’ सचन्ते सेवन्ते । ‘अपरे’ ‘पृथिवीं’ सेवन्ते । अर्वाशिष्टास्त्वेकादश-
 संख्याका अतुपलक्षितेऽन्तरिक्षे सीदन्ति । ते ‘विधे सर्वे’ ‘सुतम् अभिपुत्रमिसं’ ‘सोमं’ ‘सवनाय तृतीय-
 सवने सेवन्ताम् ॥ मन्त्रान् च्याचिष्यासुराग्रयणस्य ग्रहणं विधत्ते—“ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा
 अकुर्वत ते देवा आग्रयणाग्रान् ग्रहानपश्यन् तानगृह्णत ततो वै तेऽशं पर्यायन् यस्यैवं विदुष आग्रयणाग्रा
 ग्रहा गृह्णन्तेऽग्नेव समानानां पर्येति ” (तैसं ६.४.११) इति । आग्रयणमंत्रं (गोऽग्रः) प्रथमं (नो)
 येषां त आग्रयणाग्राः । अत्र सूत्रम्—“ यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयात् । यदि
 वृहत्सामा शुक्राग्रान् । यदि जगत्सामाऽऽग्रयणाग्रान् । यद्युभयसामा यायाकामौ ” (आपश्रौ १२.१४.२-२)
 इति । माथ्यन्दिने सवने पृष्ठस्तोत्राणामाद्ये स्तोत्रे रथन्तराख्यं साम यस्मिन् सोमयागे स यामो रथन्तर-
 सामा । एतन्नन्यत्रापि योज्यम् । एकस्मिन् भारे रथन्तरं भागान्तरं वृहदिरथेवमुभयसामत्वम् । अत्रं
 पर्यायन् श्रेष्ठं प्राप्ताः । त्रिंशत्त्रयश्चेति मन्त्रस्य विषयं दर्शयति—“ रुणवत्यर्चा भ्रातृव्यवतो गृह्णीयाद्-
 भ्रातृव्यस्यैव स्वत्वाऽग्रं समानानां पर्येति ” (तैसं ६.४.११) इति ॥ रुणे रुजिघातुः, सोऽस्या-
 मस्तीति रुणवती । ‘गणिनो रुजन्तः’ इति रुजिघातुर्मन्त्रे दृश्यते । स्वत्वा रोगमुत्पाद्य ॥ तयोर्मन्त्रयो-
 र्देवसंख्योक्तिस्तान् सर्वानुद्दिश्य अहीतुमित्याह—“ ये देवा दिव्येकादश स्य इत्याहेतावतीर्देवतास्ताभ्य
 पचैनः सर्वाभ्यो गृह्णाति ” (तैसं ६.४.११) इति ॥ सादनमन्त्रे ‘विश्वेभ्यः’ इत्यभिधानं युक्तमित्याह—
 “ एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वेवो ह्येष देवतया ” (तैसं ६.४.११) इति ॥ वाग्वि-
 ससं विधत्ते—“ वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद्यज्ञायतिष्ठमाना ते देवा वाग्व्यपक्रान्तायां तूर्णो ग्रहानगृह्णत
 साऽमन्यत वागन्तर्यन्ति वै मेति साऽग्रयणं प्रत्याऽगच्छत् तदाग्रयणस्याऽऽग्रयणत्वं तस्मादाग्रयणे वाग्वि-
 सृज्यते यस्तूर्णो पूर्वं ग्रहा गृह्णन्ते ” (तैसं ६.४.११) इति । केनापि निमित्तेन वाग्देवता यज्ञायै स्वकीयं
 रूपमप्रकाशयमाना देवेभ्योऽपक्राम्यैर्देवैर्वाग्रहितैः तूर्णमेव गृहीतेषु सा वागित्यममन्यत—एते देवा वर-
 दानादिना मां न समादधते किं तु मायि निरपेक्षा एव स्वकार्यं कुर्वन्तो मामन्तर्त्यन्ति परित्यजन्त्येवेति ।
 ततो देवैरनाहूता सा वागाग्रयणं प्रति स्वयमागच्छत्, तस्माद्ग्रमभिसुसमयति (ते) गच्छति वागित्यग्रयणं
 (वाग्व्यस्य सोऽग्रयणः) । तत्र दीर्घव्यत्ययादाग्रयणनाम संपन्नम् । यद्यस्मात् पूर्वं तूर्णो गृहीता वाक्-
 वेदानामागता तस्माद्वाचोऽस्मिन् काले समागमादाग्रयणे गृहीते वाचं विच्छेत्त तु पूर्वग्रहबहुत्तरग्रहान्स्तूर्णो
 गृह्णीयात् । ननु पूर्वग्रहेष्वपि प्रतिग्रहं मन्त्राणामाग्नात्त्वात् कथं तूर्णो ग्रहणम् ? एवं तर्हि तूर्णोऽग्रद-

६. व-इमामनु ।

१. आ.क.ना-कैचन । २. आ.क.त्रिंश.ना-पर्याप्ताः । ३. आ-देवैर्विगृहीतैः ; क-वा गृहीतैः ; ३५
 त्रि.त्रि.त्रि.वि-विगृहीतेषु ग्रहेषु गृहीतेषु । ४. आ-मुसमेति । ५. इ.उ.पा-प्रति ।

[भानृष्यवत आम्रयणग्रह

- वाग्विसर्गशब्दाभ्यामुपासूचौ ध्वनी विवक्ष्येयाताम् । अत एवौपाजुवाक्यकाण्डे समाग्न्यापते—“ यान् प्राचीनमाग्रयणाद्ग्रहान् गृह्णीयात्तानुपाशु गृह्णीयाद्यानृष्वान्स्तानुपचिदमत. ” (तैस ३.१९) इति ॥ ध्वनिद्वयं लौकिकदृष्टान्तेन विशदयति—“ यथा रसादीयति न आस्र इयति नाप रात्स्यामीत्युपावसृजत्येवमेव तदध्वर्युराम्रयण गृहीत्वा यज्ञमारभ्य वाचं वि सृजते ” (तैस ६ ४.११) इति । स्वारी छन्नगतिन्याच ।
- ५ त्सर छन्नगताविति धातु । स न्याधो मनस्यादौ विचार्य पश्चाद्वाणानुपावसृजति मुञ्चति । “ वराहान् वा गजान् वा पातयितु मागं यो गतं आयामेन रन्यते स आस्र । समैतावति दूरमास्रस्तिष्ठति अह त्वीपत पुरोगत इयति दूरे स्थितो नापरात्स्यामि । वराहादिभि स्वस्य मातणमैकोऽपराध । स्वात्मान दृष्ट्वा वराहादेः पलायनमन्योऽपराध । स्वेन सुवत्स्य वाणस्य स्वलनमपराधान्तरम् । एतत् सर्वमियति दूरे मम न भविष्यतीति निश्चित्य अगतितस्तत्र स्थित्वा पश्चादवसरे सति स्वयमुद्भूतो यथा
- १० वाणान् मुञ्चति तथैव तत्राध्वर्युर्गृह्णन्विति काश्चिद्ग्रहान् गृहीत्वा यज्ञं ददमवदष्ट्य पश्चात् ध्वनिं प्रकटी- करोतीत्येतदुपपद्यते ॥ विधत्ते—“ त्रिंहि करोत्युद्गातृनेव तदवृणीते ” (तैस ६ ४.११) इति । हिं- कारस्य सामसु प्रसिद्धत्वात् सामगाना तेन वरणं युक्तम् ॥ हिंकारस्य काल विधत्ते— “ प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणो यदाग्रयण गृहीत्वा हिं करोति प्रजापतिरेव तत्प्रजा अमि जिग्रति ” (तैस ६ ४.११) इति । आग्रयणार्हिकारयो पौर्वापर्यं यदस्ति तत्तेन प्रजापतिरेव यज्ञमानस्य प्रजाना मूर्धन्याप्राणं करोति । अत एव
- १५ पशुध्व्येतद्दीक्षते ॥ “ त्रिष्वपि सवनेषु ” आग्रयणं विधत्ते— “ आत्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयण सवनेसवनेऽभि गृह्णात्यात्मज्ञेव धत्ते यज्ञः स तनोति ” (तैस ६ ४.११) इति ॥ दशापवित्रस्योपरि सोमरसस्यानयन विधत्ते—“ उपरिष्टाननयति रेत एव तदध्याति ” (तैस ६ ४ ११) इति ॥ दशापवित्र- स्याधस्तात् स्वन्त्या “ धारया ग्रहण ” विधत्ते— “ अधस्तादुप गृह्णाति प्र जनयत्येन तत् ” (तैस ६ ४ ११) इति ॥ “ सवनप्रयगतमाग्रयणं प्रशसति— “ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मान् सत्याद्रागयत्री
- २० कनिष्ठा छन्दनात् सती सर्वाणि सवनानि बह्वीत्येष वै गायत्रियै वत्सो यदाग्रयणस्तमेव तदभिनित्वत् सर्वानि सवनानि बह्वति तस्माद्ब्रह्ममपाकृतं गौरभि नि वनेते ” (तैस ६.४.११) इति । अथ्याक्षरत्वात् कनिष्ठा । प्रात सवने बहिष्पवमानसूक्तानाम् ‘ अपारमे गायता ’ इत्यादीना छन्दो गायत्री । माध्यन्दिन- सवने माध्यन्दिनपवमानसूक्तस्य ‘ उच्चा ते ऽतमन्धस ’ इत्यस्य गायत्री । तृतीयसवनस्याऽऽभंषपवमान- सूक्तस्य ‘ स्वादिष्ट्या ’ इत्यस्य गायत्री । एवमुदाहृतव्यम् । यथा गौरपाकृतं^३ ‘ ह्योये वत्समीभलक्ष्य
- २५ तृणादिकमपि परित्यज्य निवतते तथा गायत्री स्ववत्समाग्रयणमभिलक्ष्य पुन पुनर्नित्य सवनानि निर्वहति ।

‘ ये देवा ’, ‘ त्रिःशच ’ इत्येतौ^४ त्रिष्टुभौ ॥इति श्रीमत्पायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदाग्र्यप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमेकादशावबुवाकां ॥

- ३० ६ आ क-वराहान् गजान्, त्रिःश-वराहान् गजान् वा । ७. आ-आगति । ८. आ क ना-पश्चाद्भूत । ९. त्रिः त्रिः-यागम् । १०-१० आ हा-सवननयेऽपि, ना-सवनप्रयेऽपि । ११-११ क-धारया आनयनम्, निः त्रिः त्रिः हा-धारयाग्रयणम् । १२. आ क ना हा-सवननयनम् । १३ इ उ ना पा मां हा-‘ अपाहृतम् ’ नास्ति । १४ क-स्र । १५. आ क विः त्रिः. ना मां हा-इत्येतं ।

दक्षयग्रहः]

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वते उक्थायुवे

यत् तं इन्द्र बृहद्वयस्तस्मै त्वा विष्णवे त्वैष ते योनिरिन्द्राय त्वोक्थायुवे ॥ १२ ॥

[उपयामगृहीतोऽसि द्वाविंशतिः]

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा ।

बृहद्वत् इति बृहत्-वते । वयस्वते । उक्थायुव इत्युक्थ-युवे ।

यत् । ते । इन्द्र । बृहत् । वयः । तस्मै । त्वा । विष्णवे । त्वा ।

पृषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । उक्थायुव इत्युक्थ-युवे ॥ १२ ॥

[मंसं १-३-१४; कासं ४-५; कपिसं ३-४; वासं ७-२२]

स्थाल्योक्त्यं गृह्णाति उपयामगृहीतोऽसीति यजुरादिकया 'इन्द्राय त्वा बृहद्वते' इति चतुष्पदयानुष्टुभा । ऋक्त्वादुपरिष्ठादुपयामत्वे प्राप्ते अपवादत्वेन पुरस्तादुपयामत्वमान्नायते ॥ हे सोम, 'उपयामगृहीतः' 'असि, तस्मै' त्वाम् 'इन्द्राय वक्ष्यमाणगुणाय गृह्णामीति शेषः । 'बृहद्वते बृहता साम्ना पृष्ठाख्येन तद्वते । 'वयस्वते अन्नवते, 'उक्थायुवे उक्थं शल्लं कामयमानाय । 'क्याच्छन्दसि' (पा ३-२-१७०) इत्युप्रत्ययः । " न च्छन्दस्यपुत्रस्य " (पा ७-४-३५) इतीत्वाभावः । " जसादिपु वावचनम् " (द्र. पा ७-३-१०९ वा १) इति, " घेडिति " (पा ७-३-१११) इति गुणाभावः । हे 'इन्द्र, तव बृहत् प्रभूतं यद् 'वयः अन्नं सोमलक्षणं गृह्यमाणं 'तस्मै तदर्थं तत्पानार्थं त्वां प्रार्थयामह इति शेषः । 'विष्णवे व्यापकाय तस्मै वयसे त्वां प्रार्थयामह इति । यद्वा—हे सोम, विष्णवे भगवते च त्वां गृह्णामीत्येव शेषः । अत्र विष्णुर्ग्रहणकाल एव देयता, यामकाले तु मित्रावरुणादिन्द्राग्नी च । विष्णुर्हि वृत्रवधे साहाय्यकमिन्द्रस्याचरत् । " यदेव विष्णुस्त्वतिष्ठत जहीति तस्माद्विष्णुमन्वाभजति " (तैसं ६-५-१) इति च ब्राह्मणम् । यं 'इन्द्रस्य सखा विष्णुः तस्मै तदर्थं तत्प्रीत्यर्थम् इन्द्राय त्वा गृह्णामीति ॥

'एष ते योनिरिन्द्राय त्वोक्थायुवे' इति सादयति । " इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् " (तैसं ६-५-१) इत्यादि ब्राह्मणम्, " चक्षुर्वा एतद्वज्रस्य यदुक्थ्यः " (तैसं ६-५-१) इत्यादि च ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

१. मै-तस्मात्; व-तत् । २. मै- 'यः' नास्ति ।

- उपयामगृहीतोऽसीति ॥ कल्प — “ न्याल्लोक्थ्ये गृह्णाति । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा वृहद्वते वयस्वत इति प्रदंणसादनौ ” (आपश्रौ १२-१५ ११) इति ॥ पाठस्तु—‘ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा वृहद्वते वयस्वत उक्थ्यायुवे यत् इन्द्र वृहद्वयस्मै त्वा विष्णवे स्वैप ते योनिरिन्द्राय स्वोक्थ्यायुवे ’ इति ॥ हे सोम, उपयामेन ख्यालया गृहीत वसि । इन्द्राय त्वा गृह्णामि । कीदृशाया ? वृहद्वते
- ५ वृहत्सामप्रियाय, तत् सामयोग्याम् ऋचि ‘ त्वा वृत्रेपिन्द्र सत्पतिम् ’ इति हि ध्रुतम् । वयस्वते वयोऽश्च सोमरूप तद्वते तत्प्रियाय । उक्थ शब्द ‘ तदारमन इच्छतीत्युक्थायुस्मै ते । इन्द्र वयस्वते तव वृहत् वय महदश्च सोमरूप तस्मै पानायं त्वा प्रार्थय इति शेषः । हे सोम, विष्णवे त्वा गृह्णामि । एष परप्रदेश तत्र स्थानम् । उक्थशब्दप्रियाय इन्द्राय त्वा खरे सादयामि ॥ मन्त्रव्याख्यानायाऽऽदावुक्थ्यप्रदंणं विधत्ते—“ इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स वृत्रो वज्राच्छतादविमेत् सोऽग्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इद मयि
- १० वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्य प्रायच्छत् तस्मै द्वितीयमुदयच्छत् सोऽग्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इद मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यमेव प्रायच्छत् तस्मै तृतीयमुदयच्छत् त विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति सोऽग्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इद मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यमेव प्रायच्छत् त निर्मायं भूतमहन् यज्ञो हि तस्य मायाऽऽसीच्छुक्थ्यो गृह्यत इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमानो भ्रातृभ्यस्य वृहत्के ” (तैस ६ ५-१) इति । मा मे प्रदा मा मा प्र हार्षी । वीर्यमुक्थ्यरूप श्रेष्ठ वस्तु, उक्थ्यस्थाप्या मन्त्रेण
- १५ गृहीत सोम इत्यर्थः । तस्य सचनत्रयापेक्षया त्रि प्रदानम् अग्निष्टोमे नृतीयसचन उक्थ्याभावेऽपि सस्यान्तरेषु विद्यते । अथवा प्रातः सत्रा एवोक्थ्यस्थाल्यामुक्थ्यपात्रे त्रिर्भूतीत्यम्, तदपेक्षया त्रि प्रदानम् । तृतीयपर्याये विष्णुः ‘ जहि ’ इत्येव वदन् इन्द्रमन्वतिष्ठत सहकारी सञ्चरस्यित । उक्थ्यरूपो यज्ञो वृत्रस्य माया । यस्मादुक्थ्यलोभेन मोहित इन्द्रो वृत्रं न जघान, त्रिष्वप्युक्थ्येषु दत्तेषु निर्माय मोहयितुमसमर्थं वृत्र हतवास्तस्मादिन्द्रवद्वैरिगतमिन्द्रयसामर्थ्यं त्रिनाशयितुमुक्थ्य गृह्णीयात् ॥ वृत्रेणेन्द्राय दत्तत्वात् मन्त्रेऽपि
- २० ‘ इन्द्राय ’ इत्युक्तिर्युक्तेत्याह— “ इन्द्राय त्वा वृहद्वते वयस्वत इत्याहेन्द्राय हि स तं प्रायच्छत् ” (तैस ६ ५ १) इति ॥ विष्णोरपि सङ्कारिरेन भागित्वात् तन्मन्त्रोऽपि युक्त इत्याह— “ तस्मै त्वा विष्णवे स्वेत्याह यदेव विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति तस्माद्विष्णुमन्त्राभजति ” (तैस ६ ५ १) इति ॥ ख्यालया गृहीत्वा सादितस्य सोमस्य होमकाले पुनर्दास्यात्रे त्रिवारग्रहणं विद्यते— “ त्रिर्निर्गृह्णाति त्रिर्है स तं तस्मै प्रायच्छत् ” (तैस ६ ५ १) इति । स वृत्रस्तमुक्थ्य तस्मा इन्द्राय त्रि प्रायच्छत् । तस्मात् ख्याल्यीगणं
- २५ सोमं त्रिधा निष्कृष्य पर्यायत्रयेण गृह्णीयात् ॥ दाम्पात्रे गृहीत्वाऽऽसादनमन्त्रं ख्याल्यभिर्मर्शनमन्त्रं चोत्साद्य व्याचष्टे— “ एष ते योनि पुनर्हिवरिसीत्याह पुन पुनर्हस्माच्चिर्गृह्णाति ” (तैस ६ ५ १) इति ।

उपध्वयग्रहः]

हे दासपात्रे गृहीत सोम, तव ^१पुप खरप्रदेशः स्थानम् । क्षनेन मन्त्रेण सादयेत् । हे स्थालीगत सोम, त्वं गृहीतशेषोऽपि पुनर्गृह्यमाणत्वात् हविरेवासि । अस्मात् स्थालीगतात् सोमाद्ग्रहीष्यमाणं पर्यायद्वयमपेक्ष्य पुनः पुनरित्युक्तिः । अत्र सूत्रम् — “ उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा जुष्टं गृहामि देवेभ्यो देवायुवमुवध्वेभ्य उवध्यायुवमित्युवध्यात् तृतीयं गृहीत्वैष ते योनिर्मित्रावरुणाभ्यां त्वेति सादयित्वा पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति । ... । एवं विहितानुत्तरौ पर्यायौ । ताभ्यां प्रतिप्रस्थाता चरति ” (आपश्रौ ५

१२-२८-११-१२-२९-३) इति ॥ ^२उवध्वयहोममसु चमसहोमात् विधत्ते — “ चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य यदुवध्वयस्तस्मादुवध्वयं हुतं सोमा अन्वायन्ति तस्मादात्मा चक्षुरन्वेति तस्मादेकं यन्तं बहवोऽनु यन्ति तस्मादेको बहूनां भद्रो भवति । तस्मादेको बह्वीर्वाया विन्दते ” (तैसं ६.५.१) इति । चक्षुःस्थानीय उवध्वये हुते सत्यनन्तरमेवेतरस्थानीयाश्रमसा होतव्याः । आत्मा सर्वावधवसंघातरूपः पुरुषः । अयवेषु मुख्यस्य चक्षुषो दृष्टिः पुरतो मानं प्रसरति । ततः संघातरूपः आत्माऽनुगच्छति । एकं मुख्यं परिगच्छन्तं बहवो

भूत्या अनुगच्छन्ति । एको मुख्यश्चक्षुरिव ज्ञापक आचार्यो बहूनां शिष्याणां मध्ये भद्रः पूज्यो भवति । एको मुख्यः स्वतन्त्रः पुरुषः परतन्त्रा बह्वीर्वाया लभते । एभिर्हृष्टान्तैश्चमसानामुवध्वयानन्तरं होमो युक्तः । अत्र सूत्रम् — “ ग्रहमध्वर्युरादत्ते चमसांश्चमसाध्वर्यव आधाध्य प्रथाश्रितिते संप्रेष्यति उवधया यज सोमानामिति वषट्कृतानुवषट्कृते जुह्वति भक्षान् हरन्ति ” (आपश्रौ १२-२८-१४) इति ॥ मुख्य-

चमसे संपातस्यावनयनं विधत्ते — “ यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञयशसेनार्पयेयमित्यन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धानं च तिष्ठन्नव नयेदात्मानमेव यज्ञयशसेनार्पयति ” यदि कामयेत यजमानं यज्ञयशसेनार्पयेयमित्यन्तरा सद्योहविर्धानं तिष्ठन्नव नयेद्यजमानमेव यज्ञयशसेनार्पयति यदि कामयेत सदस्यान् यज्ञयशसेनार्पयेयमिति सद आलभ्याव नयेत् सदस्यानेव यज्ञयशसेनार्पयति ” (तैसं ६.५.१) इति । यज्ञयशसं यज्ञफलम् । आलभ्य प्रविश्य । अत्र सूत्रम् — “ देवेभ्यस्त्वा देवायुवं षण्चिमि यज्ञस्याऽऽयुप इति मुख्ये संपातमवनयति यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञयशसेनार्पयेयमित्युक्तम् ” (आपश्रौ १२-२८-२-१२-२९-१) इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माघवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

३. आ.ना-उवध्वयोम^१ । ४. आ-‘ विन्दते ’ इत्यस्यानन्तरं-‘ यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञयशसेनार्पयेयमित्यन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धानं च तिष्ठन्नव नयेदात्मानमेव यज्ञयशसेनार्पयति यदि कामयेत यजमानं यज्ञयशसेनार्पयेयमित्यन्तरा सद्योहविर्धानं तिष्ठन्नव नयेद्यजमानमेव यज्ञयशसेनार्पयति ’ । ५. इ.उ. ना.पा.भा.हा-‘ पुरुषः ’ नास्ति । ६. क.त्रि२-परिवृद्धं गच्छन्तम् । ७-७. आ-‘ यदि ... नयेद्यजमानमेव यज्ञयशसेनार्पयति ’ नास्ति ।

२५

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृताय जातमग्निम् ।
कविं सस्राजमितिधिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥

मूर्धानम् । दिव । अरतिम् । पृथिव्या ।

वैश्वानरम् । ऋताय । जातम् । अग्निम् ।

कविम् । सस्राजमितिधिं सम्-राजम् । अतिधिम् । जनानाम् ।

आसन् । एति । पात्रम् । जनयन्त । देवा ॥

५५

१०

१५

२०

८

२५

स्थाल्या ध्रुव गृह्णाति 'मूर्धानम्' इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ 'मूर्धानं शिरोभूतम् । कस्य'

'दिवं ध्रुवोऽस्य । 'अरतिं गन्तारम् । "वहादिभ्यश्चित्" (द्र. उ ५०९) इत्यंतरिति प्रत्यय । 'पृथिव्या च गन्तारं प्रजाणा रक्षणार्थं पृथिव्यामपि वर्तमानम् । "उदात्तयण"

(पा ६ १ १७४) इति निमक्तेरुदात्तत्वम् । 'वैश्वानरं त्रिष्टुभा नराणा सन्निधनम् । "नरे सज्ञायाम्" (पा ६ ३ १२९) इति पूर्वपदस्य दीर्घ । 'ऋताय सत्याय यज्ञाय वा 'जातम् ।

'कविं मेराग्निम् । 'सस्राजं सम्यग्नाजन्तम् । "मो राजि सम वजो" (पा ८ ३ २५) । कटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्नम् (पा ६ २ १३९) । 'जनाना यजमानलक्षणां नाम्, अतिधिं यजमान-

गृह्णान् सातत्येन गच्छन्तम् । "ऋतन्पञ्चि" (द्र उ ४५०) इत्यादिना अततेरितिप्रत्यय । यजमानगृह्यन्तन्तमित्यर्थ । ईदृशमग्निं देवा 'पात्रम्' आ 'जनयन्त आभिमुख्येन जनितन्त ।

पिबन्त्यनेनेति पात्रम् । "ध्रुवः सर्वधातुभ्य" (द्र उ ६०८) इति ध्रुवप्रत्यय । सोमं पातु 'तत्पात्रतयाग्निं कृतयन्त इत्यर्थ । कीदृशं तत्पात्रमित्यत आह—'आसन् आस्ये । द्वितीयायं

सप्तमी, तस्याश्च लुक् । अग्निमास्यं कृतयन्त इति यावत् । "पदन्" (पा ६ १ ६३) इत्यादिना आस्यशब्दस्यासनादेश । यद्वा—निमित्तसप्तम्येवा, आस्यनिमित्त आस्यन्वाय अग्नि

रस्माकमास्यमित्रं भूयादिति । अग्निना ह्यास्येन देवा आहुतीं पिबन्ति, अग्निमुखत्वात्तेषाम् ॥

मूर्धानमिति ॥ कल्प — "मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इति स्थाल्या ध्रुव पूर्णं गृह्णाति । एतत्त योनिरग्रये रवा 'वैश्वानरायेत्यावतने हिरण्ये सादयेत्" (आपश्रौ १२-१६ १-३) इति ॥

पाठस्तु—'मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृताय जातमग्निम् । कविं सस्राजमितिधिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवा । उपयामगृहीतोऽस्यग्रये रवा वैश्वानराय ध्रुवोऽसि भुवक्षितिर्ध्रुवाणा ध्रुवत्वमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तम एष त योनिरग्रये रवा वैश्वानराय" इति । अत्र गृहीत्वा 'पश्चात्—'ध्रुवोऽसि' इत्यादिकं पठेत् । तदुक्तं यौधायनेन—'अथैनमधिवदते ध्रुवोऽसि इति" (यौश्रौ ७७) इति ॥ 'मूर्धानम्' इति मन्त्रे 'स्तुम्' इति पदमभ्याहार्य 'अग्निं वधं स्तुम् इति यान्तीधम् । कीदृशमग्निम् ? 'दिव

१ व-तत्र पात्र । २ त ति-पात्रमिति । ३ त ति-'मास्यमय ।

१ आ पा हा-वैश्वानरायेति । २ आ पा हा-'पश्चात्' नास्ति ।

ध्रुवग्रहः]

उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वैश्वानराय ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां
ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तम एष ते योनिरग्नये त्वा वैश्वानराय ॥ १३ ॥

[मूर्धानं पञ्चत्रिंशत्]

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । अग्नये । त्वा । वैश्वानराय । ध्रुवः । असि ।
ध्रुवक्षित्तिरिति ध्रुव-क्षितिः । ध्रुवाणाम् । ध्रुवतम इति ध्रुव-तमः । अच्युतानाम् । अच्युतक्षित्तम
इत्यच्युतक्षित्त-तमः । एषः । ते । योनिः । अग्नये । त्वा । वैश्वानराय ॥ १३ ॥

[मैसं १.३.१५; कांसं ४.५; कपिसं ३.५; वासं ७.२४-२५]

इमामनुद्रुत्य 'उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वैश्वानराय' इति गृह्णाति ॥

अधिबदते—'ध्रुवोऽसि' इति ॥ 'ध्रुवः त्वम् असि यो' यज्ञस्यायुष्ट्वात् ग्रहाणामुत्तमः
स त्वमसि । "आयुर्वा एतन्नस्य यद्भ्रुवः" (तैसं ६.५.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । यद्वा— १०
पृथिव्या धृतिहेतुत्वादस्य ध्रुवत्वं, ध्रुवं करोतीति ध्रुवः । "असुरा वा उत्तरतः पृथिवी पर्याचिकी-
र्षन्" (तैसं ६.५.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । 'ध्रुवक्षितिः ध्रुवनिवासः निश्चलावस्थानः यावद्द्वैश्व-
देव्या ऋचः शंसनं तावदवस्थानात्; यथोक्तम्—'वैश्वदेव्यामृचि शस्यमानायामववयति"
(तैसं ६.५.२) इति । 'ध्रुवाणाम् आदित्यस्याख्यादीनां मध्ये ध्रुवतमः त्वमसि । अच्युता-
नामच्युतस्थानानां मध्ये अच्युतक्षित्तमः त्वमसि । अच्युतं स्थानं क्षियति निवसतीति क्विप् १५
(पा ३.२.७६) । यद्वा—अच्युतानां स्थानानां मध्ये 'यदच्युतमतिशयेनाच्युततमं निषेवते
इति' अच्युततमक्षिदिति यावत् त्र्याप्तावदच्युतक्षित्तम इति । तत्र सामर्थ्यादुपसर्जनातिशयने
तमप्रत्ययः, छान्दसो वा । ईदृशस्त्वमसीत्यधिवादः ॥

'एष ते योनिरग्नये त्वा वैश्वानराय' इति सादयति ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

२०

मूर्धानं शिरोबद्धुञ्जतदेशे सूर्यरूपेणावस्थाय ब्रुलोकम्य भासकम् । अरतिं पृथिव्याः, रतिरुपरतिस्त्वद्द्रवितम् ।
न हि पृथिव्या उपरि कदाचिदग्निरुपरमते किंतु दाहपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्तते । स चाग्नि-
वैश्वानरनामकः । यथा—"दिवि नाको नामाग्नी रजोहा" (मैसं ४.१.९) इत्याम्नाते तथा पृथिव्यां वैश्वानरः ।
'ऋताय' जातं यज्ञार्थमाहवनीयादिरूपेणोत्पन्नम् । 'कर्षिं स्वभक्ताननुगृहीतुमभिज्ञम् । 'सत्राजं सम्यक्
दीप्यमानम् । 'जगानां यजमानानाम्' अतिथिं हविर्भिः सत्कारयोग्यम् । 'आसन् ईदृशस्याग्नेरास्ये हेतुं' देवाः २५
'पार्श्वं सोमप्रहचमसरूपम्' वा 'जनयन्त सर्वत ऐन्द्रवायवादिस्थानेषुत्पादितवन्तः । हे सोम, स्थालीरूपेणो-
पयामेन गृहीतः' असि । 'वैश्वानराय' अग्नये त्वां गृह्णामि । हे ऋह, त्वं 'ध्रुवः' वसि ध्रुवनामकोऽसि ।
'ध्रुवक्षितिः स्थिरनिवासः, आ वैश्वदेवशंसनमवस्थानात् । 'ध्रुवाणाम् आदित्यस्याख्यादीनां मध्येऽतिशयेन
ध्रुवः । तस्यैव व्याख्यानम्' अच्युतानाम्' अच्युतक्षित्तम इति । 'एषः अनुपोऽतश्चस्त्व स्थानं तत्र' वैश्वानराय

४. तं.ति-ध्रुवस्य; व-ध्रुवः । ५. व-इति' नास्ति; तं.ति.र्ष-इति ब्राह्मणम् । ६-६. व- ३०
यदतिशयेनाच्युतं स्थानमिति यावत् । ७. तं.ति-अर्थवादः ।

३. आ.पा.हा-तथा पृथिव्यां ऋताय ।

तैसं ३.५॥

- अप्रये त्वा सादयामि ॥ ध्रुवप्रहण विधत्ते—“आयुर्वो एतच्छस्य यद्भुव उत्तमो प्रहाणा गृह्यते तस्मादायु-
प्राणानामुत्तमम् ” (तैस ६ ५ २) इति । ऐन्द्रवायवादयो यथा यज्ञस्य वागादिप्राणरूपास्तथा ध्रुवोऽप्यायु-
स्वरूप । स च ध्रुवोऽन्तर्यामिन्द्रवायवाग्नीना धाराप्रहाणामुत्तमश्चरमो यथा भवति तथा प्रहीतव्य । अत
एव ध्रुवप्रहप्रस्तावे सूत्रकारोक्तम्—“ अत्र धारा विरमति ” (आपधौ १२.१६ ९) इति । यस्मादायु-
स्थानीयो ध्रुवो प्रहाणामुत्तमस्तस्माद्वागादीना “प्राणाना मध्ये जीवनरूपमायुरुत्तमम् । मति हि जीवने
‘प्राणा शोभन्ते’ ॥ मन्त्रे “ ‘मूर्धानम्’ इत्यादिशब्दप्रयोगेण ” ज्ञातीना मध्ये यजमान श्रेष्ठ करोती-
त्याह—“ मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्याह मूर्धानमेवैतं समानाना करोति ” (तैस ६.५ २) इति ।
आयुषो वैश्वानराभिमानिदेवत्वादायु स्थानीयध्रुवस्य प्रहणे वैश्वानरशब्दो युक्त इत्याह—“ वैश्वानर-
श्रुताय जातमग्निमित्याह वैश्वानरं हि देवतयाऽऽयु ” (तैस ६ ५ २) इति । अस्यामृच्युपरितने यजुषि च
वैश्वानरशब्दप्रयोगो नामेभ्योऽधोवर्तिप्राणसाम्यायेत्याह—“ उभयतोवैश्वानरो गृह्यते तस्माद्भुवयत प्राणा
अघस्ताच्चोपरिष्ठाच्च ” (तैस ६ ५ २) इति ॥ यथा वाक्चक्षुरादय उपरिभागवर्तिनो मन्त्वानन्त्ववधिर-
त्यादिङ्गतानत्पान् स्यवहारनिरोधान् वारयन्तो देहस्याधं कृत्य निर्वहन्ति अधोभागवर्ती तु प्राणो मलयूय-
निरोध महान्त निवारयन्नर्धकृत्यं निर्वहति तर्धवान्ये प्रहा यज्ञस्याधं निर्वहन्ति ध्रुवस्त्वधमिति प्रशसति—
“ अधिनोऽन्ये प्रहा गृह्यन्तेऽर्धं ध्रुवस्तस्मादध्यंवाह् प्राणोऽन्यया प्राणानाम् ” (तैस ६ ५ २) इति ॥
अधित्वमिति शेष ॥ ध्रुवस्येतरप्रिलक्षणं साद्वनस्थान विधत्ते—“ उपोसेऽन्ये प्रहा साद्यन्तेऽनुपोसे
ध्रुवस्तस्मादस्त्वाऽन्या प्रजा प्रतिविष्टन्ति माःसेनान्या ” (तैस ६.५ २) इति । मृदमुपोष्य खरीकृते
प्रदेदो ‘प्रहान्तरसादनम्, केवलभूम्या’ ध्रुवस्य सादनम् । यस्मादेव वैलक्षण्य तस्माद्दोकेऽपि अन्या
गवादिरूपा प्रजा अस्थिवत् वटिनःपुरेण भूमौ तिष्ठन्ति, अन्यास्तु मनुष्यरूपा प्रजा पादतलगतान् मासे-
नावतिष्ठन्ते ॥ भूमौ साद्यमानस्य ध्रुवस्योत्तरहविर्धानममीपदेश विधत्ते—“ असुरा वा उत्तरत पृथिवीं
पर्याचिकीपन् ता देवा ध्रुवेणाहं हन् तद्भुवस्य ध्रुवत्वम्, यद्भुव उत्तरत साद्यते धृत्यै ” (तैस
६ ५ २) इति ॥ पर्याचिकीपन् पर्यान्तुमुत्तरत आक्रुष्टुमिच्छन् । ध्रुवस्योत्तरदेशे सादनेन पृथिवी
धृता भवति । अत्र सूत्रम्—“ उत्तरस्य हविर्धानस्याप्रणोपस्तम्भनमनुपोसे ध्रुवस्थालीम् ” (यौधौ
७ ७) इति ॥ ध्रुवेऽवस्थितस्य सोमस्य होतृचमसेऽवनयनं विधत्ते—“ आयुर्वो एतच्छस्य यद्भुव
आत्मा होता यद्दोतृचमसे ध्रुवमवनयत्यात्मन्नेव यज्ञस्याऽऽयुर्दधाति ” (तैस ६ ५ २) इति ॥ अयन-
यनस्य कालं विधित्सुमंतान्नराण्युपनवस्यति—“ पुरस्तादृक्चस्यावनीय इत्याहु पुरस्ताद्वायुपो मुद्ने
मध्यतोऽवनीय इत्याहुर्मध्यमेन ह्यायुषो मुहृत्ते ” (तैस ६ ५ २) इति ॥ उक्थ शस्त्रम् । तस्य त्रेधा
विमज्य पूर्वभागे शस्यमानेऽवनयेत् । एवमितरयोरेपि । आयुष पूर्वभागे वाक्ये बहुङ्गवो सुज्यते ।
मध्यमे भागे बह्वङ्ग सुज्यते । उत्तमे भागे शक्यभावेऽपि बहु भोक्तुमिच्छति ॥ इदानीं विधत्ते—
“ वैश्वदेव्यामृचि शस्यमानायामव नयति वैश्वदेव्यो वै प्रजा प्रजास्वेवाऽऽयुर्दधाति ” (तैस ६ ५ ०)
इति ॥ ‘उत नोऽहिर्बुध्निय ङाणोतु’ इत्येया वैश्वदेवी ॥
“ मूर्धानं दिव ” इत्येया त्रिष्टुप् ॥
इति श्रीमत्सामयणार्च्यविरचिते माध्वरीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाक ॥

- ८ आ फ हा-ध्रुवप्रहम् । ५ इ उ वि पा मां हा-‘प्राणानाम्’ नास्ति । ६-६ हा-प्रशो-
३५ भन्ते, इ उ-यगोभते । ७-७ क-मूर्धशब्दप्रयोगेण । ८ आ पा हा-उपरिवर्तिन । ९ त्रि-अर्धमिति ।
१०. रु-स्थाययादनम् । ११ क-प्रहान्तरागादनम् । १२ उ-केवलभूम्यामेव, पा.भा हा-केवग्नेर
भूम्याम् । १३. इ उ पा भा हा-उत्तमम् ।

ऋतुग्रहाः]

मधुश्च माधवश्च शुक्रश्च शुचिश्च नभश्च नभस्यश्चेष्वोर्जश्च सहश्च सहस्यश्च
तपश्च तपस्यश्चोपयामगृहीतोऽसि स॒सर्पोऽस्य॑ ह॒स्पत्याय॑ त्वा ॥ १४ ॥

[मधुलिंशत्]

मधुः । च । माधवः । च । शुक्रः । च । शुचिः । च । नभः । च । नभस्यः । च । इषः ।

च । ऊर्जः । च । सहः । च । सहस्यः । च । तपः । च । तपस्यः । च ।

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । स॒सर्पो इति॑ सं-सर्पः । असि ।

अ॒ह॒स्पत्यायेत्य॑हः—पत्यार्थ । त्वा ॥ १४ ॥

[मैसं १-३-१६; कासं ४-७; कपिसं ३-५; वासं ७-३०]

अथ ऋतुग्रहास्तयोदश । तेषां ग्रहणमन्त्राः त्रयोदशैव यजुषि । तत्र तेषामन्यस्य
पुरस्तादुपयामत्वमान्नायते—‘उपयामगृहीतोऽसि संसर्पोऽस्यहस्पत्याय त्वा’ इति । पूर्वेऽपि “पुरस्ता-
दुपयामा यजुषा गृह्यन्ते” (तैसं ६.५.१०) इति पुरस्तादुपयामाः कर्तव्याः । तदर्थमन्यमन्त्रादौ १०
समान्नातं तैरुपनुषज्यते, तेषां साकाङ्क्षत्वाच्च; ‘उपयामगृहीतोऽसि मधुश्च’ इत्यादि । हे सोम,
‘उपयामगृहीतः’ असि, ततस्त्वां मधुश्च प्रतिपद्यतां संप्रदानत्वेन तव वर्तताम् । मधुर्नाम वासन्तिको
मासः, “मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृत्” (तैसं ४.४.११) इति । ऋत्वव्यवौ मासावित्यर्थः ।
यथा—“तस्माद् द्वाद्वौ वृत्” (तैसं ६.५.३) इति । स च मधुप्रायत्वान्मधुरुच्यते । *भूमि १५
मत्वर्धीयः “मत्वर्थे मासतन्वोः” (पा ४.४.१२८) इति । तस्य “लुगकारैकारेफाश्च”
(पा ४.४.१२८ वा २) इति लृक् । मधुमानित्यर्थः । †सोमश्च चार्थः ‡। मासाश्च चान्द्राः,
त्रयोदशस्य चान्द्रत्वाद्, पौर्णमासीनिमित्तस्य चैत्रादिव्यपदेशस्य चान्द्राणामेव संभवाद् । अत एव
मासानुविधायि मधुशब्दः । “यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्” (तैसं ६.५.३) इत्यादि ब्राह्मणं
समस्तोऽनुवाकः ॥ २०

मधुरिति ॥ कल्पः—‘ऋतुग्रहैः प्रचरतः’ । द्रोणकलशाद् गृह्यन्ते । न साधन्ते । पूर्वेपां शेषेषू-
त्तरानभिगृह्णातः । पूर्वोऽध्वर्युर्गृह्णाति ज्वन्यः प्रतिप्रस्थातोपयामगृहीतोऽसि मधुश्च...इत्येतैः प्रतिमन्त्रम् ।
...स॒सर्पोऽस्य॑ ह॒स्पत्याय॑ त्वेति त्रयोदशचतुर्दशौ गृह्यते” (आपश्रौ १२.२६.८-११; १२.२७.५) इति ॥
मन्त्रपाठस्तु—‘मधुश्च माधवश्च शुक्रश्च शुचिश्च नभश्च नभस्यश्चेष्वोर्जश्च सहश्च सहस्यश्च तपश्च तपस्य-
श्चोपयामगृहीतोऽसि स॒सर्पोऽस्य॑ ह॒स्पत्याय॑ त्वा’ इति ॥ अत्र मध्वादिशब्दाः क्रमेण चैत्रादिमासानां २५
वाचकाः । संसर्पोहस्पतिशब्दद्वयार्थोऽन्यत्र दर्शितः—“असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चैत्संसर्प आदिनः । क्षय-
मासो द्विसंक्रान्तः स चांहस्पतिसंज्ञकः” (कालमाधव १७) इति ॥ मन्त्रादौ ‘उपयाम’ इति
प्रयुज्जीत । हे सोम, त्वम् ‘उपयामगृहीतः’ मधुः च असि । पृथगन्यत्रापि योजयम् । ऋतुग्रहं (हान्)
विष्यते—“यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् तेऽमन्यन्ते ननुपया नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते संबवस्तेरेण योप-

१. पं-प्रपद्यताम् । २. तं.ति.व-‘यथा’ नास्ति । * [द्र. पाभा ५.२.९४ वा १] । ३-३. तं.ति. ३०
व-‘सोमश्च चार्थः’ नास्ति । ४. तं.ति.व-‘च’ नास्ति ।

१. इ.उ.पा.भां-प्रचरति; हा-प्रचरते ।

द्वितीय गृह्णाति—‘ उपयामगृहीतोऽसि माधयश्च ’ इति । ‘माधय च त्वा प्रतिपद्यता-
मिति शेष । एव सर्वत्र । माधय इति तस्यैव द्वितीयो मास । “मबोर्ब च” (पा ४ ४ १२९)
इति मन्वर्थे अप्रत्यय । मधुमानित्येवार्थ ॥

तृतीय गृह्णाति—‘ शुक्रश्च ’ इति ॥ शुग्दीप्तिरस्मिन्नस्तीति भूम्नि तेनैव मन्वर्थायो
५ अप्रत्यय (पा ४ ४ १२८ वा २) । प्रेम्पो मास उच्यते ॥

चतुर्थ गृह्णाति—‘ शुचिश्च ’ इति ॥ शोचयिता शोपयिता सखिलानामिति शुचि , स
हि बहृष्णत्वात् सर्ग सखिल शोपयति । “ इन् सर्वधातुभ्य ” (इ उ ५६७) इति शुचेरिन्प्रत्यय ॥

पञ्चम गृह्णाति—‘ नमश्च ’ इति ॥ नद्यति वज्जाति जन्तुनि नम । “ नहेदिति
मश्च ” (उ ६६०) इत्यसुन्प्रत्यय । वार्षिको माम उच्यते । स हि वर्षाभिभवेन जन्तु
१० प्रवृत्तिशून्यान् “वद्वानिज करोति” । यद्वा—न भातीति नम , स हि मेघाच्छादितत्वात् न
भाति । भातेरसुनि (उ ६३८) नञ्समासे नलोपाभावो बहुल्यचनत्वात् ।

षष्ठ गृह्णाति—‘ नमन्श्च ’ इति ॥ “ न भातीति ” नम . भातेरसुन् । समानमन्वत् ।
अप्रकाशो नमोऽस्यास्तीति नमस्य । “ मन्वर्थे मासतन्वो ” (पा ४ ४ १२८) इति यद् ॥

सप्तम गृह्णाति—‘ इषश्च ’ इति ॥ इडञम् । भूमि मन्वर्थायोऽकारप्रत्यय (पा ५.२ १२७) ।
१५ इष इति शारदो मास उच्यते, शरदि हि प्रायेणौषधय सपद्यन्ते ॥

अष्टम गृह्णाति—‘ ऊर्जश्च ’ इति ॥ ऊर्ग रस । स एष मन्वर्थायोऽकार (पा ५ २ १२७) ।
तत्र हि गात्रो बहृक्षारा भवन्ति । प्रसन्नाश्च सरित्छटाकादयो रसन्तो भवन्ति ॥

धित्वा सुवर्ग लोक्रमायन् तमुपय ऋतुग्रहेरेवानु प्राणानन यदनुग्रहा गृह्णन्ते सुवर्गस्य लोक्रस्य प्रजास्यै ”
(तैस ६ ५ ३) इति । “ संरसरण योपयिता कालविलम्बेन मोहयित्वा । यत ऋपयो मनुयेष्वभिज्ञा ॥

२० सप्तया विधत्ते—“ द्वादश गृह्णन्ते द्वादश मासा संरसर मरसरस्य प्रजास्यै ” (तैस ६ ५ ३) इति ।
प्रयोदशचतुर्दशयोरप्येनदुपलक्षणम् । अत एव सूत्रकार आह—“ द्वादश त्रयोदश चतुर्दश वा गृह्णन्ते ”

(आपर्श १० २७ १) इति ॥ आदावन्ते च “ द्वयोर्द्वयोर्ग्रहण विधत्ते—“ सह प्रथमौ गृह्णन्ते सहोत्तमौ
तस्माद्द्वौद्वादश ” (तैस ६ ५ ३) इति । मधुश्च माधवश्चेत्येता प्रथमौ । तपश्च तपस्यश्चेत्येतावुत्तरौ ।
यस्माद्द्वयो माहित्यमत्र रिहित तस्माद्द्वौ मासादृत्ववयौ ॥ पात्रस्थसोम बह्वौ धावयितु रिहस्य

२५ पार्श्वयोर्द्वौ मुखे ” विधत्ते—“ उभयतोमुखमनुपात्र भवति को हि तद्देव यत ऋतुना मरम् ” (तैस
६ ५ ३) इति । ऋतुना मुखमनुधर्मप्रवृत्त्यारम्भो यतो यस्मात् “ कालादारभ्य भवति तत् को नाम वेद ।
तस्माद्दुपात्रस्य मुखद्वय युयात् ॥ अन्वर्थप्रतिप्रस्यारो प्रपमन्त्रातुत्पादयति—“ ऋतुना प्रप्येति पदकृत

५ म-इति नास्ति । ६-६ म-करोतीति वज्जाति, व-वज्जाति । ७ तपय-मेघाच्छा-
दितत्वान्, त-मेघाच्छादितत्वान् । ८-८ तंति प-नभनान् । ९. ति प-प्रत्यय । शीतवानिति

३० गावन्, तं-प्रत्यय । ओपयिमानिति यावन् ।

२-२ इ उ पा भा हा-‘ सुवत्सरण इति ’ नास्ति । ३. आ क हा-‘ द्वयोर्ग्रहणम् ।
४ वि१-उत्तमौ । ५. उ उ वि१.पा भा-नेने । ६ इ उ वि१ पा.भा-कारणादारभ्य ।

ऋतुग्रहाः]

नवमं गृह्णाति—‘सहश्च’ इति ॥ हैमन्तिको मास उच्यते । सहते अभिभवतीति सहः । स हि शीतेन प्रजा अभिभवति । कर्तार्यसुन् (उ ६३८) ॥

दशमं गृह्णाति—‘सहस्यश्च’ इति ॥ प्रजानामभिभावकेन शीतेन तद्दान् । तेनैव यत्प्रत्ययः (पा ४.४.१२८) । शीतवानिति यावत् ॥

एकादशं गृह्णाति—‘तपश्च’ इति ॥ शैशिर उच्यते । तपति दहति हिमेनेति तपः । ५ कर्तार्यवासुन् (उ ६३८) ॥

द्वादशं गृह्णाति—‘तपस्यश्च’ इति ॥ तपता हिमेन तद्दान् तपस्यः । “स एव यत्” (पा ४.४.१२८) । एवं नभःसहस्तपःशब्दाः स्वरानुरोधेनासुन्प्रत्ययान्ता व्याख्याताः । तथैव चाहुर्लौकिकाः—“ नभोनभस्यौ कथिताविषोर्जा सहःसहस्यौ च तपस्तपस्यौ ” इति । आचार्याभिप्रायेण त्वेते अकारान्ता लक्ष्यन्ते ; यद्योक्तम् “ नभाय त्वा जुष्टं गृह्णामि ” (बौश्री ७.१६) इत्यादि । तदा ते इमे मत्वर्थीयाकारान्ता द्रष्टव्याः । क्रिन्नन्तेभ्यो (पा ३.२.७६) वाऽसुन् (उ ६३८) कार्यः । पचाद्यजन्तेभ्यो (पा ३.१.१३४) वा मत्वर्थीयो लुप्यते । सर्वथा त्वेते वृषादयो (पा ६.१.२०३) द्रष्टव्याः ॥ १०

त्रयोदशं गृह्णाति—‘उपयामगृहीतोऽसि संसर्पोऽस्यंहस्पत्याय त्वा जुष्टं गृह्णामि’ इति । हे सोम, उपयामगृहीतोऽसि, ततस्त्वामंहस्पत्याय त्वां जुष्टं गृह्णामीति वक्ष्यमाणेन संबध्यते । संसर्प इति त्रयोदशो मास उच्यते । स हि द्वादशेन मासेन सह संसर्पति संगच्छते । १५

आह पठ्वा ऋतव ऋतनेव प्रीणात्तृत्तुभिरिति चतुश्चतुष्पद एव पञ्च प्रीणाति द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽह द्विपद एव प्रीणाति ” (तैसं ६.५.३) इति । हे मैत्रावरुण, ऋतुना निमित्तेन होतारं प्रेष्य । तमिमं मन्त्रं प्रथम-नृतीयपञ्चमेष्वध्वर्युर्द्वयात्, द्वितीयचतुर्थेषु प्रतिप्रस्थाता द्वायात् । एवं पठ्कृत्वस्तद्वचनम् । तेन भवत्वृत्तुनां प्रीतिः । ‘ऋतुभिः प्रेष्य’ इति सप्तमनवमयोरध्वर्युर्द्वयात्, अष्टमदशमयोः प्रतिप्रस्थाता । तेन चतुरावर्तनेन पञ्चमं प्रीतिः । ‘ऋतुना प्रेष्य’ इत्यध्वर्युरेकादशे द्वायात्, प्रतिप्रस्थाता द्वादशे । तेन द्विरावर्तनेन मनुष्याणां पक्षिणां च प्रीतिः । पूर्वोक्तामेव पठ्चतुर्द्विसंख्यामुपजीव्योपजीवकभावेन प्रशंसति—“ ऋतुना प्रेष्येति पठ्कृत्व आहर्तुभिरिति चतुस्तस्माच्चतुष्पादः पञ्च ऋतुनुप जीवन्ति द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽह तस्माद्द्विपाद-श्चतुष्पदः पञ्चनुप जीवन्ति ” (तैसं ६.५.३) इति । गवाद्यश्चतुष्पादः “शीतोष्णादीन् धर्मानुप-जीवन्ति”, मनुष्याश्च द्विपादः पशुगतरक्षीरादीनुपजीवन्ति ॥ स्वर्गारोहणसोपानरूपेण प्रशंसति— २५ “ऋतुना प्रेष्येति पठ्कृत्व आहर्तुभिरिति चतुर्द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽहऽऽक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः कुर्वते सुवर्गस्य लोकस्य समग्रैः ” (तैसं ६.५.३) इति । आक्रम्यते प्राप्यते स्वर्गोऽनेनेत्याक्रमणः सेतुः । यया सेतोरधोभागो विशालः, ऊर्ध्वभागः संकुचितस्तथैवात्र पठ्चतुर्द्विसंख्या द्रष्टव्या । सोपानेव्यप्येतत् समानम् ॥ अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्ध्वगण्डगमनं निषेधति—“ नान्योऽन्यमनु प्र पचेत यद्वन्धोऽन्यमनु प्रपचेततुं-ऋतुमनु प्र पचेततवो मोहुकाः स्युः ” (तैसं ६.५.३) इति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभ्यां प्रथमद्वितीयो ३० ग्रहो सह गृहीतौ । ‘ततो हविर्धानान्निष्क्रम्य गत्वाऽऽहवनीये हुत्वा पुनः प्रत्यागत्य हविर्धाने ग्रहान्तरं

१०-१०. च-शैशिर एव; तं-स एव यत्प्रत्ययः । ११. मै-‘सह’ नास्ति । १२. ति-सर्पति ।

७-७. आ-शीतोष्णादीन्नुपवर्मानुपजीवन्ति; क-शीतोष्णादिनुधर्मानुपजीवन्ति । ८. क-‘रूपेण’ इत्यस्यानन्तरं ‘पुनः’ । ९. क.वि१-उर्ध्वप्रदेशः । १०. इ.ड.पा.हा-‘ततः’ नास्ति ।

[ऋतुप्रहा

- यद्वा—यस्मादय मासि मास्यशेनाशेन निष्पद्यते तस्मात् ससृष्ट एव मासान्तरे सर्पति । त्रिंशता च मासैर्मासत्वेन सपद्यते । ईदृशस्त्वमसि न कर्मणा त्रयोदशमासाहोऽसीति । “ परादिस्त्वंदसि बहुलम् ” (पा ६ २ १९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । “अधुना सोम उच्यते—अहस्पत्याय त्वा जुष्ट गृहामीति शेष । अहस्पत्यखयोदशो मासः । अहासि पापानि पातयति । “ अमे-
 ५ हुंक्च ” (उ ६६२) इत्यसुन् । पातयिता नाशयिता अहस्पत्य । पततेर्ण्यन्तात् (पा ३ १ २६) “ कृष्यस्युदो बहुलम् ” (पा ३ ३ ११३) इति कर्त्तरि यत्प्रत्ययः । “ बहुल सज्ञाच्छन्दसो ” (उ १९०) इति णिलुक् । “ कस्कादिषु च ” (पा ८ ३.४८) इति सन्धम् । यद्वा— अहतेर्गतिकर्मणोऽसुन् (उ ६३८) । अहसा गतीना पति पाता प्रतीक आदित्य, तदधीनत्वात् सर्वचेष्टानाम् । “ पातेर्दति ” (उ ५०६) । यद्वा—कृत्वाणु-
 १० स्वारोपजनमहरेऽग्राह इत्युच्यते, यथोक्तम् “ वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च ” (द्र काशिका पा ६ ३ १०९) इति । तस्य परिनिर्दिनपतिरादित्य एव । तत आगतस्तस्यापत्य वा अहस्पत्य । पत्युत्तरपदलक्षणो ष्य. (पा ४ १.८५) । छान्दस आदिबृहद्यभाष । “ सज्ञापूर्वको विधिरनित्य ” (द्र काशिका ६ ४.१४६, परिभाषेन्दुखर ९४) इति वा । आदित्यशेन हि त्रयोदशो मासो जायते । यथोक्तम्— “ अधिमासका युगे ते रविमासेभ्योऽधिकास्तु ये चान्द्रा ”
 १५ इति । तस्मात्तत आगत इति वा, तदपत्यमिति वा शक्यते वक्तुम् । “ अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहु ” (तैत्स ६ ५ ३) इति च ब्राह्मणम् । यद्वा—ससर्पार्थं सोम एव ससर्प इत्युच्यते ।

यद्वा—उपयामगृहीतोऽसि ससर्पार्थश्चासि, तस्मादाहस्पत्याय त्वा गृहामीति । चतुर्थ्यर्थे वा द्वितीया, अहस्पत्याय तुभ्यमिम सोम गृहामीति शेष ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुनाक ॥

- २० प्रहोतव्यम् । तत्रैक पुरतोऽन्य पृष्टत इत्येव युगपद् गन्तव्य किं तु पर्यायेण । यद्युत्तुप्रदे तयोः सहगमनं स्यात् तदानीमेकमुत्तुमन्योऽनुप्रविशेत् । “ तदा साक्योदतनो मोहहेतवो भवेयु ॥ कालमेदवदुभयोर्मागं-
 मेद विषत्ते— “ प्रसिद्धमेवाध्वर्युर्दक्षिणेन प्र पद्यते प्रसिद्ध प्रतिप्रस्थातोत्तरेण तस्मादादित्य. षण्मासो दक्षिणेनैति पदुत्तरेण ” (तैत्स ६ ५ ३) इति । प्रथमत सिद्ध प्रसिद्धमादित आरभ्येत्यर्थः । यस्मादन्विनो-
 २५ र्दक्षिणोत्तरो द्वौ मार्गौ तस्मादादित्यस्यापि दक्षिणायनोत्तरायणे भवत । अत्र सूत्रम्— “ प्रहावादा-
 योपनिष्क्रान्तः । दक्षिणेनैवाध्वर्युर्द्वौर्गोऽनु निश्रयमाण उपनिष्क्रामति । उत्तरं प्रतिप्रस्थाता द्वार्याहुं निश्रयमाण उपरमति । अथाध्वर्युराश्रावयत्यो आश्रावयात्^२ श्रौपश्रुतनाप्रत्येति । वपदृष्टे जुहोति । निष्क्रामयेव प्रति-
 प्रस्थाता । “ प्रपद्यतेऽध्वर्यु ” इति (योश्री ७.१६) ॥ यदा हविर्धानात् प्रतिप्रस्थाता निष्क्रामति तदाऽध्वर्यु-
 र्द्वौर्निर्धानं प्रविशतीत्येव च्यत्यर्थेनोभयोरगमनम् ॥ ‘ मधुश्च ’ इत्यादिमन्त्रैरेव द्वादशमासानां प्रीतत्वात् ससर्पमन्त्रस्य निर्विषयत्वमात्राङ्ग्य घ्याचष्टे— “ उपयामगृहीतोऽसि ससर्पार्थोऽस्य अहस्पत्याय त्वेत्याहास्ति
 ३० त्रयोदशो मास इत्याहुस्त्वमेव तरणीणाति ” (तैत्स ६ ५ ३) इति । अधिक्मासस्त्रयोदश ॥
 इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वरीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
 प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुनाक ॥ १४ ॥

१३ त ति-अथवा, व-अज्ञसा ।

११ क-तत । १२ आ-‘श्रावयति आश्रावयात् ॥ १३ आ-प्रपद्यते तथाऽव्यु ।

इन्द्राग्न्यः]

इन्द्राग्नी आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेपिता ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वैष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ॥ १५ ॥

[इन्द्राग्नी विश्वातिः]

इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । एति । गतम् । सुतम् । गीर्भिः । नभः । वरेण्यम् ।

अस्य । पातम् । धिया । इपिता ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि-भ्याम् । त्वा ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि-भ्याम् । त्वा ॥ १५ ॥

[मैसं १.३.१७ ; कासं ४.७ ; कपिसं ३५ ; वासं ७.३१]

ऋतुपात्रेणैन्द्राग्नं गृह्णाति ॥ “ यदैन्द्राग्नमृतुपात्रेण गृह्णाति ” (तैसं ६.५.४) इति
 ब्राह्मणम्, “ ओजोभृतौ वा एतौ देवानाम् ” (तैसं ६.५.४) इत्यादि च । ‘ इन्द्राग्नी
 आ गतम् ’ इति त्रिपदा गायत्री । हे इन्द्राग्नी, आ गतम् आगच्छतम् । “ बहुलं हृन्दसि ”
 (पा २.४.७३) इति शपो लृक् । सुतम् अगिषुतं सोमं प्रति गीर्भिः स्तुतिभिः वरेण्यं
 वरणीयं प्रार्थनीयं स्तुत्यं सोमं, नभः नहनं बन्धकं रसवत्तया मनसाम् । “ नहेदिवि भश्च ”
 (उ ६.६०) इत्यसुन् दिवोऽन्यत्रापि बहुल्वचनात् । यद्वा—गीर्भिर्नहनीयं बन्धनीयं स्तुत्यमिति
 यावत् । यद्वा—नभ इव नभः आदित्यः स इव गीर्भिर्वरणीयः । “ वृत्र एण्यः ” (उ ३.८५) ।
 वृषादिर्द्रष्टव्यः (पा ६.१.२०३) । आगत्य च अस्य सोमस्य पातं पिबतम् ।
 कर्मणः संप्रदानत्वात् (द्र. पाभा १.४.३२) चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (पा २.३.६२) । पूर्ववच्छपो
 लृक् (पा २.४.७३) । धिया बुद्ध्यास्मदीयया इषिता इषितौ प्रार्थितौ युवां पिबतम् ।
 “ सात्रेकाचः ” (पा ६.१.१६८) इति धियो विभक्तिरुदात्ता । “ तीषसहस्रम् ” (पा
 ७.२.४८) इतीडागमः । यद्वा—इष गतौ । धिया इषितौ प्रातौ ॥

इमामनुद्रुत्य ‘ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वा ’ इति गृह्णाति ॥

‘ एष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ’ इति सादयति ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥

इन्द्राग्नी इति ॥ कल्पः— “ अभक्षितेन पात्रेणाध्वर्युरैन्द्राग्नं गृह्णातीन्द्राग्नी आ गतं सुत-
 मितिः ब्रह्मणादन्नौ ” (आपश्रौ १२.२७.८) इति ॥ पाठस्तु— ‘ इन्द्राग्नी आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो
 वरेण्यम् । अस्य पातं धियेपिता । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वैष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ’ इति ॥ हे

१. मै-इषितौ अद्वेषितौ ।

ओमामश्र्वर्षणीधृतो विश्वे देवाम् आ गत । दाश्वाश्र्मो दाशुषः सुतम् ॥
उपयामगृहीतोऽभि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ १६ ॥

[ओमासो विश्वति]

ओमास । चर्षणीधृत इति चर्षणि-धृतः । विश्वे । देवास । णि । गत ।

५

दाश्वाश्र्म । दाशुष । सुतम् ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीत । अस्ति । विश्वेभ्यः । त्या । देवेभ्यः ।

एष । ते । योनि । विश्वेभ्यः । त्या । देवेभ्यः ॥ १६ ॥

[मैस १ ३०१८, ऋस ४७, कपिसं ३५, वास ७३३]

शुक्रपात्रेण वैश्वदेव कलशात् गृह्णाति—'ओमास' इति त्रिपदया गायत्र्या ॥ हे

- १० ओमास अतितार प्रजाना रक्षितार । अत्रतेर्मन्त्रत्यान्तात् "ज्वल्वर" (पा ६ ४-२०)
इत्यादिना ऊठादेशे गुण । "आजसेरसुक्" (पा ७-१ ५०) । चर्षणीधृत, चर्षणयो
मनुष्या*, तेषा प्रतिष्ठाद्यनुप्रदानेन धारयितार । "अन्येषामपि दृश्यते" (पा ६ ३ १३७)
इति पूर्वपदस्य दीर्घ । "निभाषित निशेषत्रचे बहुवचनम्" (पा ८-१ ७४) इति पूर्वस्या-
निघमानयत्तनिषेधात्^१ निहन्यते । विश्वे इति पादादित्याल निहन्यते (पा ८ १ १८) ।
१५ देवास इति पूर्वनिहन्यते (पा ८ १ ७४) । पूर्वपदसुक् (पा ७ १ ५०) । हे ईदृशा
विश्वे देवा, आ गत आगच्छत । पूर्वपत् शपो लुक् (पा २-४ ७३) । आमन्त्रितानामनिघमान-

इन्द्राग्नी, सुतम् अभिपुतं सोमं मिति आ गतम् आगच्छतम् । कीदृश सोमम् ? गीर्भि स्तुतिभिर्भुक्-
मिति शेष । नभस नभोऽवस्थितै स्वर्गनिवासिभिर्देवै वरेण्यं प्रार्थनीयम् । अस्य सोमस्य संबन्धन
स्वर्नीयमत्^२ पातं युवा पिषतम् । कीदृशा युवाम् ? धिया बुद्ध्या इयिता प्रार्थितौ । स्पष्टमन्यद् ॥

- २० ओमास इति ॥ कटप — "वैश्वदेव शुक्रपात्रेण गृह्णाति । ओमासश्र्वर्षणीधृत इति प्रहणसादनी"
(आपश्रौ १२ २८ ४) इति । पाठस्तु—'ओमामश्र्वर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत । दाश्वाश्र्मो दाशुष
सुतम् । उपयामगृहीतोऽभि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य' इति । हे विश्वे देवा,
आ गत आगच्छत । कीदृशाः ? ओमास रक्षितार चर्षणीधृत मनुष्यरोषका । अनिष्टनिवारण
रक्षणम्, इष्टप्रापण पोषणम् । सुतम् अभिपुत दाशुष दत्तवतो यत्रमानस्य दाश्वास एषं पूर्वपद-
२५ वन्त^३ । स्पष्टमन्यद् ॥ मन्त्रानुपेक्ष्यैन्द्राग्रमद् विद्यते— "सुगर्गाय वा ष्ते लोकाय गृह्णन्ते यद्गुप्रमहा

* [द्र निघण्टु २३] । १ मं-मानयनिषेधात् ।

१ क वि१-नभस्थितै । २ नि१-स्वबुद्धया, क-अम्मद्बुद्धया । ३ आ.क.वि१-पूर्वं दत्तवन्त ।

वैश्वदेवग्रहः]

वत्सेऽपि^१ आडः परत्वान्न निहन्त्यते ।^२ दाश्यांसः यूयम् । दाशु दाने । छिटः क्वसुः (पा ३-२-१०७) ।

“ दाश्वान्साहान् ” (पा ६-१-१२) इति निपातितः । यजमानेभ्यो धनानि दत्तवन्तः ।^३ दाशुषः

अस्य यजमानस्य सुतं सोमं प्रत्यागच्छत । अयं हि यजमानो युष्मभ्यं हवींषि दत्तवान् ददाति

दास्यति । तेन युष्मदुपकारिणोऽस्य सुतं प्रति दानशीला यूयं प्रत्यागच्छत । यद्वा—चतुर्थ्यर्थे

पष्ठी (पा २-३-६२) । यो नाम कश्चियुष्मभ्यं हवींषि ददाति तस्मै दाशुषे दाश्यांसो यूयं धनानि

दत्तवन्तो यूयम् । यद्वा—“ छन्दसि लुङ्लङ्लिटिः ” (पा ३-४-६) इत्युभयत्र वर्तमाने छिट् ।

युष्मभ्यं हवींषि ददतोऽस्य सुतं प्रति यूयमपि धनानि ददत एवागच्छत इति ॥

इमामनुद्रुत्य ‘ उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ’ इति गृह्णाति ॥

‘ एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ’ इति सादयति ॥ “ वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावादित्यः

शुक्रः ” (तैसं ६-५-४) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

१०

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥

उपोतिरिन्द्राग्नी यद्वैन्द्राग्नीमृतुपात्रेण गृह्णाति उपोतिरेवास्मा उपरिष्ठाह्वाति सुवर्गस्य लोकस्वानुत्पारयै ”

(तैसं ६-५-४) इति । यदेतदनुपात्रमध्वर्युहस्ते अक्षणीयेन सोमेनोपेतं तेनैन्द्राग्नें गृह्णीयात् तथा सत्युत्पर्हः

प्राप्तः स्वर्गं इन्द्राग्निज्योतिषा प्रकाशितो भवति ॥ यलप्रदत्वेनैन्द्राग्नें प्रशंसति—“ ओजोभृतौ वा एतौ

देवानां यदिन्द्राग्नी यद्वैन्द्राग्नी गृह्णात धोज एवाव रुन्धे ” (तैसं ६-५-४) इति । ग्रहणतरं विधत्ते—

“ वैश्वदेवश्च शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावादित्यः शुक्रो यद्वैश्वदेवश्च शुक्रपात्रेण गृह्णाति

तस्मादसावादित्यः सर्वाः प्रजाः प्रत्यङ्ङुदेति तस्मात् सर्वं एव मन्वते मां प्रत्युदगादिति ” (तैसं ६-५-४)

इति । शुक्रग्रहस्य यरपात्रं तेन वैश्वदेवं गृह्णीयात् । वैश्वदेवीः सर्वाः प्रजाः प्रति शुक्रग्रहाभिमान्यादित्यः प्रत्यङ्ङु

प्रत्येकमभिसुख उदेति । तदेतत् सर्वस्याप्यनुभवसिद्धम् ॥ तेजःप्रदत्वेन वैश्वदेवं प्रशंसति—“ वैश्वदेवश्च

शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तेजः शुक्रो यद्वैश्वदेवश्च शुक्रपात्रेण गृह्णाति प्रजास्त्वेव तेजो दधाति ”

(तैसं ६-५-४) इति ॥

‘ इन्द्राग्नी ’, ‘ ओमासः ’ इत्येते गायत्र्यौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माघवीथि वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षडशोऽनुवाकौ ॥

२. मी-मानत्वेऽपि ।

२६

२. इ.उ.वि१.पा.हा-तत् ।

तैसं ३६

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ १७ ॥

[मरुत्वन्तं पृथ्विःशतिः]

५ मरुत्वन्तम् । वृषभम् । वावृधानम् । अकवारिमित्यकवा-अरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् ।

विश्वासाहमिति विश्व-साहम् । अवसे । नूतनाय ।

उग्रम् । सहोदामिति सह-दाम् । इह । तम् । हुवेम ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीत । अस्ति । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ।

एष । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ॥ १७ ॥

१० [मैत्रं १-३ २१, कामं ४ ८, कपिसं ३ ६, वास ७ ३६]

त्रयो मरुत्वतीया माध्यन्दिने स्रजे गृह्णन्ते । “ इन्द्रो मरुद्भिः साविधेन ” (तैस ६ ५ ५) इत्यादि ब्राह्मणम् । ते च ऋतुपात्रेण गृह्णन्ते । “ तस्य वृत्र जन्तुषु ऋतवोऽमुब्रान् ” (तैस ६ ५ ५) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ वज्र वा एत यजमानो भ्रातृव्याय प्रहरति यन्मरुत्वतीया ” (तैस ६ ५ ५) इत्यादि च । तत्र प्रथमं गृह्णाति-‘ मरुत्वन्तम् ’ इति त्रिष्टुभा चतुष्पदया ॥ मरुतो देवविशेषा,

२५ तैस्तद्वन्तम् । “ तसो मर्व्ये ” (पा १ ४ १९) इति मथम् । “ त्रय ” (पा ८-२-१०) इति मतुपो व-म् । वृषभं वर्षितार कामानाम् अपा वा । “ ऋषिवृषिम्या कित् ” (उ ४ १०) इति वृषेरभचप्रत्यय । वावृधानम् ऐश्वर्येण । वृधेः ताच्छीलिकश्चानशु (पा ३ २ १२९) ।

मरुत्वन्तमिति ॥ कव्य — “ मरुत्वन्तमिति स्वेनर्तुपात्रेणाश्वर्यं पूर्वं मरुत्वतीये गृह्णाति । इन्द्र मरुत्व इति स्वेन प्रतिप्रस्थातोत्तरम् ” (आपथ्यौ १३-२ ४) इति ॥ पाठस्तु—‘ मरुत्वन्त वृषभं वावृ-
२० धानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम । उपयामगृहीतोऽ-
सीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते । ’, ‘ इन्द्र मरुत्व इह पादि सोम यथा शायति अपिच
सुत्वस्य । तव प्रणीतो तव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवय सुवजा । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत
एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ’ इति ॥ इहारिमन् कर्मणि तमिन्द्रमाह्वयाम् । कीदृशम् ? मरुत्पौरपेतम्,
जलस्य वर्षितार, कामाना वर्षयितारम्, अङ्गुरिसतारि वृत्रादीना दाशुणामतिप्रबलत्वात्, दिवि भवं, दुष्टानां
२५ शामितार विश्वं पालयितुं सहिष्णुमनलममित्यर्थः । अवसे रक्षणाय । नूतनाय उग्रम्, इदानीन्तनेभ्यो
वैरिभ्यो यजमान रक्षितुं तद्वैरिण्युग्रमित्यर्थः । सहोदा बलप्रदम् ।

१. ३ ८-मरुत्वन्तम् ।

पूर्वो मरुत्वतीयग्रहः]

“ बहुलं छन्दसि ” (पा २.४.७६) इति शपः श्लुः । तुजादित्वादीर्घः (पा ६.१.७) । लसार्व-
धातुकानुदात्तत्वाभावात् “ चितः ” (पा ६.१.१६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । ^१अकवारिम् अकुत्सि-
तारिम् । कुत्सिता अरयो यस्य सः कवारिः । कुशब्दस्याकारोपसर्जनो गुणश्छान्दसः, ततो
नञ्समासः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । योऽल्पान् शत्रुत्वेन विषयीकरोति
सोऽकवारिः । यद्वा—^१काविः प्रज्ञातः अरिर्यस्व^२ स कवारिः । कविशब्दस्यावडादेशश्छान्दसः । ५
ततोऽन्यो अकवारिः ^३अप्रज्ञातशत्रुत्यर्थः । दिवमर्हतीति ^४दिव्यः । “ छन्दसि च ” (पा
५.१.६७) इति यत्प्रत्ययः । ^५शासं शासकं शत्रूणाम् । पचाद्यच् (पा ३.१.१३४) ।
^६विश्रासाहं विश्वेषां शत्रूणामभिभवितारम् । “ छन्दसि सहः ” (पा ३.२.६३) इति
ष्विप्रत्ययः । “ अन्येषामपि दृश्यते ” (पा ६.३.१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ^७उग्रम्
उद्गूर्णमायुधैः, ^८सहोदां सहसो बलस्य दातारम् । “ आतो मनिन्क्वनिव्वनिपश्च ” (पा १०
३.२.७४) इति विचप्रत्ययः । ईदृशं ^९मरुत्वन्तम् इन्द्रं^{१०} ^{११}द्वेमे आह्वयाम इहारिमन् कर्मणि ।
ह्यतेराशिषि लिङ् । “ लिङ्याशिष्यङ् ” (पा ३.१.८६), यासुडादि (पा ३.४.१०३) ।
“ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.११७) इति सार्वधातुकत्वात् सलोपः । “ किदाशिषि ”
(पा ३.४.१०४) इति कित्त्वात् वचिस्त्वप्यादिना संप्रसारणम् (पा ६.१.१५) ।
किमर्थमाह्वयामः ? ^{१२}अवसे रक्षणाय । अवतेरसुन् (उ ६३८) । ^{१३}नूतनाय अभिनवाय अद्य- १५
प्रभृति विशिष्टं रक्षणं कर्तुम् । “ नवस्य नू आदेशः लप्तनपूजाश्च प्रत्ययाः ^{१४}वक्तव्याः ”
(द्र. पा ५.४.२० वा ६) इति तनपप्रत्ययः ॥

इमामनुद्गत्य ‘ उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वते ’ इति गृह्णाति ॥

‘ एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ’ इति सादयति ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥

२०

१-१. व-कवयः प्रज्ञाता अरयो यस्य । २. तं.ति.पं-अजातशत्रु । ३. तं-तमिन्द्रम् ।

४. ति.मै-‘ वक्तव्याः ’ नास्ति ।

[वक्तरो मरुत्वतीयग्रह

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः सुतस्य ।

तव प्रणीती तव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ १८ ॥

[इन्द्रैकान्त्रिंशत्]

५ इन्द्रं । मरुत्व । इह । पाहि । सोमम् । यथा । शार्याते । अपिब । सुतस्य ।

तव । प्रणीतीति प्र-नीती । तव । शूर । शर्मन् ।

एति । विवासन्ति । कवयः । सुयज्ञा इति सु-यज्ञाः ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीत । अस्ति । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ।

एषः । ते । योनि । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ॥ १८ ॥

१० [मैत्रे १३ १९, काम ४८, कपिस ३६, काम ७३५]

द्वितीय मरुत्वनीय गृह्णाति—' इन्द्र मरुत्व ' इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ हे इन्द्र मरुत्व ।

“ मनुवसो ” (पा ८ ३ १) इति रुत्वम् । “ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ” (पा ८ १ ७३)

इति पूर्वपदस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात् निहन्यते । इह अस्मिन् कर्मणि सोमं पाहि पिब ।

पूर्ववच्छपो लृक् (पा २ ४ ७३) । शर्यातिर्नाम राजा, तस्येदं शार्यातम् । यथा शार्याते

१५ यागे सुतस्य सोमस्य अपिब तथा पिब । पूर्ववत् सप्रदानत्वात् (द्र पामा

१ ४.३२) चतुर्थ्यर्थे पठ्यते (पा २ ३ ६२) । कस्मात् पुनरेवमभ्यर्थ्यत इत्याह—हे शूर

इन्द्र, तव प्रणीती प्रणीत्या । “ सुपा सुलृक् ” (पा ७ १.३०) इति तृतीयायाः पूर्वसवर्ण-

दीर्घत्वम् । तद्विपयेन प्रणयनेन तत्र एव शर्मन् शर्मणि शरणभावे । निमित्तसप्तमी (पा

२ ३ ३६ वा ६), भावे सुखे वा निमित्ते सप्तमी । त्वमेव शरण मे यथा भवसि, तदर्थं सुयज्ञा.

२० शोभनयज्ञा कवय मेवाविनस्वामेव आ विवासन्ति परिचरन्ति* । तस्मात् त्वामेव प्रार्यायामहे ॥

पूर्वप्रहण सादन च ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके अष्टादशोऽनुवाक ॥

हे मरुद्गगयुक्तेन्द्र, त्वम् इह अस्मिन् कर्मणि सोमं पाहि पिब । यथा शर्यातिनामकस्य

यज्ञमानस्य सवर्णनि कर्मण्यभिपुतस्य सोमस्यादान् अपिब, तद्वत् शूर तव प्रणीती प्रणयनेना-

२५ लुप्तया सुयज्ञा पूर्वं कवय तत्र शर्मणि सुखे निमित्तमूले सरथाभिमुख्येन विवासन्ति परिचरन्ति*

षट्पदमपि यज्ञमान इत्यर्थे । स्पष्टमन्यत् ॥

१ म-शार्याते । २-२ मै-तथा पिब' नास्ति । ३-३ ति मै-पूर्ववत्सप्रदानत्व पठ्या ।

पठ्यते च, व-पूर्ववत् . पठ्यते नास्ति । ४ म-तद्विपयेन । ५. त ति प च-प्रणयनेन ।

२ इ.उ.पा हा-निमित्तमूले' नास्ति । * [द्र निष्कन ११ २३ विवासति परिचर्यायाम् ।] ।

वृत्तीयो मरुत्वतीयग्रहः]

मरुत्वाꣳ इन्द्र वृषभो रणाय पित्रा सोममनुष्वधं मदाय ।

आ सिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मि त्वꣳ राजाऽसि प्रदिवः सुतानाम् ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ १९ ॥

[मरुत्वानेकानत्रिंशत्]

मरुत्वाꣳ । इन्द्र । वृषभः । रणाय । पित्रं । सोमम् । अनुष्वधमित्यसु-स्वधम् । मदाय । ५

एति । सिञ्चस्व । जठरे । मध्वः । ऊर्मिम् ।

त्वम् । राजा । असि । प्रदिव इति प्र-दिवः । सुतानाम् ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ॥ १९ ॥

[मैत्रं १-३-२२; कासे ४-८; कपिसं ३-६; वासं ७-३६]

तृतीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति— 'मरुत्वानिन्द्र' इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ हे इन्द्र, यस्त्वं मरुत्वान् वृषभः च स त्वं रणाय संग्रामाय पित्र सोमम् । "द्वयचोऽस्तित्ठः" (पा ६-३-१३५) इति दीर्घः । अनुष्वधं स्वधामन्नं अनुस्वदनीयं पुरोडाशात्मकमन्नं सोमम्, सुषामादित्वात् पत्वम् (पा ८-३-९८) । "अनोरप्रधानकनीयसी" (पा ६-२-१८९) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मदाय, माद्यत्यनेनेति मदः । "मदोऽनुपसर्गे" (पा ३-३-६७) इत्यप् । ईदृशाय रणाय जयकारायेत्यर्थः । "वार्त्रिणा एव ते यजमानस्य गृह्यन्ते ..... यन्मरुत्वतीयाः" (तैसं ६-५-५), "आयुधं वा एतद्यजमानः सः स्फुरते यन्मरुत्वतीयाः (तैसं ६-५-५) इत्यादि च ब्राह्मणम् । किं विन्दुमात्रमपि पीतं मदाय भवतीत्या-शङ्क्य नेति प्रतिपाद्यते—आ सिञ्चस्व आभिमुख्येन क्षारय जठरे उदरे यथा ते मदो भवति तथा प्रभूतं पिवेत्यर्थः । मध्वः मधुसदृशस्यास्य सोमस्य ऊर्मि संघातम् । "जसादिषु वाक्चनं हृन्दसि" (द्र. पा ७-३-१ ०९ वा १) इति गुणाभावः । राजा विशेष्यते—प्रदिवः पुराणः वेदानामिव । मदस्योत्पाद्यत्वे हेतुमाह—त्व राजा सुतानां सोमानां, तत्र मदाय

मरुत्वानिति ॥ कल्पः— "अभक्षितेन पात्रेणाध्वर्युस्तृतीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति । मरुत्वाꣳ इन्द्र इति ग्रहणसादनौ" (आपश्रौ १३-८-२) इति ॥ पाठस्तु— 'मरुत्वाꣳ इन्द्र वृषभो रणाय पित्रा सोममनुष्वधं मदाय । आ सिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मि त्वꣳ राजाऽसि प्रदिवः सुतानाम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते' इति ॥ हे इन्द्र, मरुद्विर्युक्तो वर्षिता च त्वं रणाय क्रीडार्थं सोमं पित्र । क्रीडशब्दः? अनुष्वधम् । स्वधाशब्दोऽश्ववाची सवनीयपुरोडाशानाच्छेदः । ताननुसृत्य वर्तमानम् । किं च मदाय हर्षाय मध्वः मधुरस्य पीतस्य सोमस्य ऊर्मि सारं त्वदीये जठरे आ सिञ्चस्व स्थापय । त्वं प्रदिवः प्राप्यस्य स्वर्गस्य सुतानां च राजा असि । अत एव प्राध्व्यसे । स्पष्टमन्यत् ॥

१-१. य-आह । * [द्र. निघण्टु ३-२७-२] ।

१. आ.पा-तामनुसृत्य ।

महान् इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमा इव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ॥
उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैव ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ २० ॥

[महानेक्रान्तिश्शक्ति]

महान् । इन्द्र । य । ओजसा । पर्जन्यः । वृष्टिमानिति वृष्टि-मान् । इन्द्र ।
स्तोमैः । वत्सस्य । वावृधे ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीत । असि । महेन्द्रायेति महा-इन्द्राय । त्वा ।
एव । ते । योनि । महेन्द्रायेति महा-इन्द्राय । त्वा ॥ २० ॥

[तैस १-३ २४, काम ४-८, कपिस ३-६, वासं ७-४०]

- १० सोमा अभिषृण्वन्ते इति भावः, अतिक्रान्तेष्वप्यहःसु त्वमेव सोमाना राजेति । यद्वा-त्वमेव
ह्यतिक्रान्तेष्वहःसु सुताना राजाऽभू, तस्मादिदानीमपि पिबेति प्रार्थ्यसे । प्रगता दिनसा
अस्पेति प्रदिव । छन्दसोऽकार समासान्तः । “ परादिश्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६ २-१९९)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मरुत्वानित्यत्र पूर्वन्त् संहिताया रुत्वादि (पा ८ ३ ९, ३) ॥
पूर्ववदेव ग्रहणसादने ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

- शुक्रपात्रेण माहेन्द्र गृह्णाति—‘ महान् ’ इति गायत्र्या त्रिपदया ॥ य ओजसा बलेन
‘ महान् ’ इन्द्रः । पूर्ववद्रुत्वादि संहितायाम् (पा ८-३ ९, ३) । स इन्द्र वत्सस्य वत्सस्थानीयस्य
यजमानस्य ऋषेर्वो वत्सनाम्न स्वभूते स्तोमैः स्तोत्रैः वावृधे वर्धताम् । “ छन्दसि लुङ्लङ्-
२५ ङिट् ” (पा ३ ४ ६) इति ङिट् । “ तुजादीनाम् ” (पा ६ १-७) इति अम्यामस्य
दीर्घः । क इत् पर्जन्य वृष्टिमा इव । यया वृष्टिमान् पर्जन्योऽभिवर्धते लोकाभिवृद्धया
तथेत्यर्थः । वृष्टिमानित्यस्य “ ह्रस्वनुङ्भ्या मतुप् ” (पा ६ १-१७६) इति मतुप उदात्तत्वम् ।
पूर्ववद्रुत्वादि संहितायाम् (पा ८ ३ ९, ३) ॥

इमामनुद्भ्य ‘ उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वा ’ इति गृह्णाति ॥

- २० ‘ एव ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ’ इति सादयति ॥ “ इन्द्रो वृत्रमहन् त देवा अनुवन्
महान् वा अयमभूत् ” (तैस ६ ५ ५) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥

- महानिति ॥ कल्पः—“ माहेन्द्र शुक्रपात्रेण गृह्णाति । महान् इन्द्रो य ओजसेति ग्रहण-
सादनौ ” (आपश्री १३ ८ ४) इति ॥ पाठस्तु—‘ महान् इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमा इव ।
२५ स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे । उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैव ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ’ इति ॥ ‘ वृष्टिमान्
पर्जन्य इव य इन्द्र ओजसा बलेन महान् स इन्द्र वत्सस्थानीयस्य यजमानस्य स्तोमैः
स्तोत्रैः वावृधे वर्धताम् । स्पष्टमन्वत् ॥

२-२ व-सोमोऽभिषृण्वते । ३ व-युतानां सोमानाम् ॥ १ व-अवर्धते ।

माहेन्द्रग्रहः]

महा९ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विवर्हा अमिनः सहोभिः ।

अस्मद्रियग्वावृधे वीर्यीयोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥

महान् । इन्द्रः । नृवदिति नृ-वत् । एति । चर्षणिप्रा इति चर्षणि-प्राः ।

उत । द्विवर्हा इति द्वि-वर्हाः । अमिनः । सहोभिरिति सहः-भिः ।

अस्मद्रियगित्यस्म-द्रियक् । वावृधे । वीर्यीय ।

उरुः । पृथुः । सुकृत इति सु-कृतः । कर्तृभिरिति कर्तृ-भिः । भूत् ॥

बृहत्पृष्ठपक्षे माहेन्द्रं गृह्णाति—‘महा९ इन्द्रो नृवत्’ इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥ महान्
अयम् इन्द्रः यः चर्षणिप्राः, चर्षणयो मनुष्याः तेषां पूरयिता कामैः । प्रा पूरणे । “आतो
मनिन्वनिन्वनिपश्च ” (पा ३.२.७४) इति विच्प्रत्ययः । नृवत् मनुष्यवत्, यथा मनुष्या
आराधयितुं कामैः पूरयन्ति तद्वदयमपि—चर्षणीनां चर्षणवतामाचारवतां कामैः पूरयिता । १०
समन्तादित्यर्थे आकारः, सर्वत्र पूरयिता, तस्मान्महान् । यद्वा—नृवत् एकस्मिन्निव नरे समन्तात्
सर्वेष्वपि लोकेषु चरणशीलानां पूरयिता, ततोऽयं महानिति । चरेनिप्रत्ययः (द्र. उ २ ६७) ।
बहुलवृत्तनात् सुडागमः (द्र. पा ६.१.१३५) । यद्वा—“कूपेरादेश्च चः ” (उ २ ६९) इति
कूपेरेतद्रूपम् । आडापि कृष्यर्थे विशेष्यते । उदात्तश्रुतेश्चायमसमस्त एव कृष्यर्थे विशिनष्टि । हविः-

महानिति ॥ अस्मिन्नेव माहेन्द्रग्रहे विकल्पितं मन्त्रान्तरमेवमाज्ञायते—‘महो इन्द्रो नृवदा १५
चर्षणिप्रा उत द्विवर्हा अमिनः सहोभिः । अस्मद्रियग्वावृधे वीर्यीयोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् । उपयाम-
गृहीतोऽसि माहेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा’ इति । अयं महान् इन्द्रः नृवत् मनुष्यवत् वा
चर्षणिप्राः चर्षणीन् मनुष्यान् प्रति तदभीष्टभोगैः पूरयतीति चर्षणिप्राः । यथा राजासायादिर्मनुष्यः
स्वैवकानभीष्टभोगैरापूरयति तद्वत् । अपि चायं दृयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमचागयोर्वहो बृद्धिर्यस्येति
द्विवर्हाः । सहोभिः बहैः अमिनः अमित उपमानरहितः । अस्मद्रियक् अस्मत्सद्वदो वावृधे बृद्धिं २०
प्राप्तः । यथा वयमस्यानुग्रहाद्बृद्धिं प्राप्तास्तथैवायमप्यस्मदीयैर्हविर्भिविबृद्धः । एतदेव प्रपञ्च्यते—वीर्यीय
स्वामर्थसिद्धये कर्तृभिः यजमानैरयं सुकृतः भूत् सुष्टु वधितोऽभूत् । कीदृशी तस्य बृद्धिः ?
उरुः यथासा त्रिपुलः पृथुः बलेन विस्तृतः । स्पष्टमन्वत् । मन्त्रा उपेक्षिताः ॥ त्रीन् मत्स्वतीयग्रहान्

१. [द्र. निघण्टु २-३-८] । १. तं.ति.पं.च-मनुष्यः । २. तं.ति.पं.व-पूरयति । ३. मै-तद्वत् ।
यद्वा । ४. तं.ति.पं-समन्तात् सर्वत्र । ५. तं-मगमर्थः ।

१. आ.हा-अभीष्टभोगैः । २. इ.उ.पा-प्रकृतिरूपयोः । ३. त्रि१-‘निर्बृद्धः’ इ.उ.पा.हा-
‘विबृद्धः’ नास्ति । ४-४. क-तस्याभिवृद्धिः ।

उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ २१ ॥

[महान्नुक्तपङ्क्तिः शतिः]

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीत । असि । महेन्द्रायोर्ति महा-इन्द्राय । त्वा ।

एष । ते । योनि । महेन्द्रायोर्ति महा-इन्द्राय । त्वा ॥ २१ ॥

[मंस १.३.५, कास ४.८, कपिम ३ ६, वास ७.३९]

५

- प्रदानादिना आकर्षयता यशीकुर्वता कामे पूरयितेति । उत अपि च द्विबर्हा द्वयोर्लोकयोर्बृंहित. प्रवृद्धस्तेजसास्मिन्नमुष्मिश्च । बृहतेरनिदितोऽसुन्प्रत्यय (उ ६३८) । “ परादिच्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६ २ १९९) । पुनश्च विशेष्यते—“सहोमि बलै अमिन. अपरिच्छेद्य ” । मान मिनम् । मातेर्निष्ठा, छान्दस निष्ठानत्वम् । तदस्य नास्तीत्यमिन., न ह्यस्यैतावत्
- १० “बहुमिति मातु” शक्यते । यद्वा—सहोमि अमिन सगत । अम गत्यादिपु । “ बहुलमन्यत्रापि ” (उ २१६) इतीनचप्रत्यय । ईदृश इन्द्र. वीर्याय वीर्यायम् । यद्वा—“वीर्यं कर्म वृत्रभग्नादि तदर्थम् । अस्मद्यक् वावृधे वर्धताम् । “ छन्दसि लुङ्लुङ्लिट्. ” (पा ३ ४ ६) इति लिट् । तुजादित्वादीर्घ (पा ६ १ ७) । “अस्मानश्चतीति अस्मद्यक् । “ निष्यदेवयोध ” (पा ६ २ ९२) इति “टेर्यादेश । क्रियाविशेषणत्वात् नपुसकत्वम् । अस्माभिर्यजमानैर्दत्तानि हवींषि गृहीन्वा वर्धतामिति यावत् । किञ्च कर्तृभि परिचरद्भि अस्माभिर्यजमानैरिन्द्र.
- १५ “उरु- विस्तीर्णो बलेन पृथु प्रथित. सर्वत्र यशसा-सुकृत सुष्ठु कृत वशीकृतश्च भूत् भवतु । भवतेर्लुङि (पा ३ ४ ६) पूर्ववच्छपो लुक् (पा २ ४ ७३) । “ भूसुोस्तिङि ” (पा ७ ३ ८८) इति गुणाभावात् । यद्वा—कर्तृभिरस्माभि सुकृत सम्पक् कृतोऽप्यमुरु पृथुश्च भवतु । “ सु पूजायाम् ” (पा १ ४ ९४) इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । “ स्वती पूजायाम् ”
- २० (द्र पामा २ २ १८ वा ३, ४) इति प्रादिसमास. । तेन गतित्वाभावात् “ सूपमानात् क्त ” (पा ६ २.१४५) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वाभावे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव (पा ६ २ २) भवति ॥

ग्रहणसादने पूर्ववदेव ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके एकविंशोऽनुवाक ॥

२५

६ मै-बहेर*, त-बहेतेर*, व-बृहतेर*. उ. मं-अपरिच्छेदः । ८. मै-द्वस्यैतादृक् । ९-९ मं-बलमस्तीति निधेदुम्, त-बहुलमिति मातुम्, व-इति मातुम् । १०. मं-“वीर्यम्” नास्ति । ११ मं-अस्मात्त्वतीति । १२ मै-अद्यादेश ।

साहेन्द्रग्रहः]

विधत्ते— “ इन्द्रो मरुद्भिः सांविधेन माध्यन्दिने सवने वृत्रमहन् यन्माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया गृह्यन्ते
वात्रंघ्ना एव ते यजमानस्य गृह्यन्ते ” (तैसं ६.५.५) इति । सांविधं, ‘संप्रतिपत्तिरैकमत्यम् ॥ तेषां
प्रदाणां पात्रं विधत्ते— “ तस्य वृत्रं जघ्नुष ऋतवोऽमुह्यन्तस ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयानगृह्णात् ततो वै स
ऋतून् प्राजानाद्यदतुपात्रेण मरुत्वतीया गृह्यन्त ऋतूनां प्रज्ञारयै ” (तैसं ६.५.५) इति ॥ ग्रहत्रयं वज्र-
रूपेण प्रशंसति— “ वज्रं वा एतं यजमानो भ्रातृव्याय प्र हरति यन्मरुत्वतीया उदेव प्रथमेन यच्छति प्र
हरति द्वितीयेन स्तृणुते तृतीयेन ” (तैसं ६.५.५) इति । स्तृणुते हिनस्ति ॥ धनुःसंपादनरूपेण पुनः
प्रशंसति— “ आयुधं वा एतद्यजमानः सꣳ स्फुरते यन्मरुत्वतीया धनुरेव प्रथमो ज्या द्वितीय इपुस्तृतीयः ”
(तैसं ६.५.५) इति ॥ संपादितस्य धनुषः प्रयोगरूपेण ‘पुनः प्रशंसति— “ प्रत्येव प्रथमेन धत्ते वि
सृजति द्वितीयेन विधयति तृतीयेन ” (तैसं ६.५.५) इति । प्रतिघत्त एव बाणं संदधत्तयेव ॥ प्राणादि-
प्रीणयित्स्वरूपेण पुनः प्रशंसां कर्तुमाख्यायिकामाह— “ इन्द्रो वृत्रꣳ हत्वा परां परावतमगच्छदपाराध-
मिति मन्यमानः स हरितोऽभवत् स एतान् मरुत्वतीयानात्मस्पर्णानपश्यत्तानगृहीत प्राणमेव प्रथमेना-
स्तृणुतापानं द्वितीयेनाऽऽत्मानं तृतीयेन ” (तैसं ६.५.५) इति । प्रथलेनारिक्कुलेन सह विरोधरूपमपराधं
कृतवानत्मीति भीत्या परां परावतमत्यन्तदूरं पलाय्य स हरितो विवर्णोऽभवत् । आत्मस्पर्णान् त्वस्य
भीतिनिवारणेन प्रीणयित्नु ” प्रतिजग्राह प्राणापानक्षेत्रज्ञानां प्रीतिरभूत् ॥ इदानीं प्रशंसति— “ क्षारम-
स्पर्णा वा एते यजमानस्य गृह्यन्ते यन्मरुत्वतीयाः प्राणमेव प्रथमेन स्तृणुतेऽपानं द्वितीयेनाऽऽत्मानं
तृतीयेन ” (तैसं ६.५.५) इति ॥ अथ साहेन्द्रग्रहं विधत्ते— “ इन्द्रो वृत्रमहन् तं देवा अद्रुवन् महान् वा
अयमभूद्यो वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वꣳ स एतं माहेन्द्रमुद्धारमुदहरत् वृत्रꣳ हत्वाऽन्यासु
देवतास्त्वधि यत् माहेन्द्रो गृह्यत उद्धारमेव तं यजमान उद्दरतेऽन्यासु प्रजास्त्वधि ” (तैसं ६.५.५)
इति । उद्भिधते गृह्यत इत्युद्धारो ग्रहः समुदहरतागृह्णात् । वृत्रहननेनोद्धारैणैवायमन्यासु देवतासु
मध्येऽध्यधिकोऽभवत् ॥ माहेन्द्रस्य पात्रं विधत्ते— “ शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमानदेवत्यो वै माहेन्द्रस्तेजः
शुक्रो यन्माहेन्द्रꣳ शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमान एव तेजो दधाति ” (तैसं ६.५.५) इति ॥

‘ मरुत्तन्तम् ’, ‘ इन्द्र मरुत्वः ’, ‘ मरुत्वान् ’, ‘ महाꣳ इन्द्रो वृवत् ’ इत्येतास्त्रिष्टुभः । ‘ महाꣳ
इन्द्रो य ओजसा ’ इति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाषवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशाष्टादशैकोनविंशतिशैकविंशानुवाकाः ॥

५. त्रि१-प्रतिपत्तिं । ६. इ.उ.त्रि१.पा.हा-‘ पुनः ’ नास्ति । ७. त्रि१-त्रिभिर्ग्रहैः ।

कदा चन स्तरीरमि नेन्द्रं सश्वसि दाशुपे ।

उपोपेन्नु मधवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥

उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा ॥

कदा । चन । स्तरी । अमि । न । इन्द्र । सश्वसि । दाशुपे ।

५ उपोपेत्युप-उप । इत् । नु । मधवन्निति मध-वन् ।

भूय । इत् । नु । ते । दानम् । देवस्य । पृच्यते ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीत । असि । आदित्येभ्यं । त्वा ॥

तृतीयसवने आदित्य गृह्णाति—' कदा चन स्तरीरसि ' इति पथ्या पञ्चपदया ।

यथोक्तम्—' पथ्या पञ्चभिरष्टाक्षरै ' इति । इय तु शङ्कुमती नाम पथ्या, यथोक्तम्—

२० " एकस्मिन् पञ्चके छन्द शङ्कुमती " (पिसू ३.५५) इति । पथ्या बृहती वा जागततृतीय-

पादत्वात् ॥ हे इन्द्र, न कदाचिदपि त्वं स्तरी असि धनानां द्यादकोऽसि । " अमितस्तृ-

तन्निभ्य ई " (उ ४४६) इतीप्रत्यय । किमनाच्छादनमात्रमेव ? नेत्याह—' मश्वसि दाशुपे ।

' सश्वतिर्गतिकर्मा । दाशुपे हवींषि दत्तवते सश्वसि द्वित्सया । " क्रियाग्रहण कर्तव्यम् " (द्र पाभा

१४३२) इति सप्रदानत्वम् । दातुमिति वा पदाध्याहार । दाशुपे दातु सश्वसि धनानि

२५ दातु दाशुप सकाश त्वमेव सश्वसि । किमुच्यते सकृद्दासीति ? हे मधवन्, तव देवस्य

' दानादिगुणयुक्तस्य दान भूय. अपि उप पृच्यते उपगृह्यते पुन पुनरपि समुपपाचते ।

न सकृदत्तमिति विच्छिद्यते, किंतु पुन पुनर्दायत एवेति भावः । पृची सपके । अत्र ' भूय

इन्नु ते ' इति चतुर्थ पादः । " प्रसमुपोद पाद पूरणे " (पा ८.१.६) इत्युपशब्दस्य द्विर्वचनम् ।

कथं — " आदित्यपात्रेण य आदित्यस्यात्त्या द्विदेवस्यग्रहसपातास्तेभ्यं सोमं गृह्णाति कदा

२० चन स्तरीरसीति । कदा चन प्र युच्छसीति श्रुतात्तद्वृत्तय दधि । यज्ञो देवानामिति पुन सोम गृहीत्या विवस्व

आदित्येति तस्मिन् भाषाणमुपाशुसजनमवधाय तेनैव मेक्षयित्वा । या दिव्या वृष्टिरनया स्वा श्रीणामीति

श्रुतात्तद्वधेन दन्वा पयसा वा वृष्टिकामस्य श्रीत्या तद्भाषाणमुद्गृह्णाति । यद्युद्गृहीतस्य ताज्जिबन्तु

प्रस्वन्देद्रुपंक परंयन् भ्यात् । यदि चिरमवपुंक । न साद्रयति " (भावश्री १३.९५-१०) इति ॥

कथेति ॥ प्रथमग्रन्थपाठस्तु—' कदा चन स्तरीरमि नेन्द्रं सश्वसि दाशुपे । उपोपेन्नु मधवन्

२५ भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते । उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा ' इति ॥ हे इन्द्र, एव कदाचिदपि

वन्नरी द्विस्रो-न भवसि । किंतु दाशुपे हविर्दत्तवते यजमानाय पञ्चप्रदानाय ' सश्वसि गच्छसि । कुत्र ?

' उपोपे इत् नु यत्नमानम्याग्नतसमीप एव । हे मधवन्, भूय इत् नु ' पुन पुनरेव ' देवस्य

तव दान हवि पृच्यते सवधयेत यजमानेन हविर्दायत इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥

[द्र निघण्टु २.१५.४१] । १. मं-देवनादि । २. मं-स्मर्यते । ३. मं-' भावः ? ' नास्ति ।

३० १ उ उ पा भा-सपातास्तरीय । २ आ हा-मेचयित्वा । ३ इ उ पा भा-यद्गृहीतस्य । ४-४. आ क पा हा-पुनरेव ।

आदित्यग्रहः]

कदा चन प्र युच्छस्युभे नि पासि जन्मनी ।

तुरीयाऽऽदित्य सर्वनं त इन्द्रियमा तंस्थावमृतं दिवि ॥

कदा । चन । प्रेति । युच्छसि । उभे इति । नीति । पासि । जन्मनी इति ।

तुरीय । आदित्य । सर्वनम् । ते । इन्द्रियम् । एति । तस्थौ । अमृतम् । दिवि ॥

“ अनुदात्तं च ” (पा ८-१-१) इति द्वितीयो निहन्त्ये । इच्छब्दोऽवधारणार्थः उपपृच्यत एव । ५
नुशब्दः प्रसिद्धौ, नन्वेवं खलु सर्वदा क्रियते । “ नु इति ” पुराणवचनो वा । पुराणोऽयं तत्र
स्वभावः । द्वितीय इच्छब्दः ‘अप्यर्थः, भूयोऽपि । द्वितीयो नुशब्दो हेतौ, दरमादेवं तस्मान्न
कदा चन स्तरीः असि इति । तस्मादेवं प्रभावः त्वम् अस्मान्प्यनुगृहाण इत्याशिषा समाप्यते ॥

इमामनुद्रव्य ‘ उपवामगृहीतोऽसि आदित्येभ्यस्त्वा ’ इति गृहाति । “ अदितिः पुत्र-
कामा ” (तैस ६-५-६) इत्यादेव ब्राह्मणम् ॥

१०

शतातड्वयन श्रीणात्— कदा चन प्र युच्छसि ’ इति पथ्येव पूर्वोक्तया ॥ अत्र तु
तृतीयपादः पञ्चाक्षरः । आदित्यग्रह एवात्राऽऽमन्व्यत । हे ग्रह, कदाचिदपि प्र युच्छसि न
युच्छसि । युच्छ प्रमादे । कस्यांचिदप्यवरथायां स्वकार्यं प्रति प्रमादं न करोपीत्यर्थः । यागसाधन-
मेव स्वकार्यमस्य । अत्र धात्वर्थस्य निवृत्तिं प्रशब्द आचष्टे, यथा—प्रस्मरणं ग्रस्थानं प्रपूरण-
मिति । यद्वा—किशब्दोऽत्र गम्यमानाथो न प्रयुज्यते । किं कदाचिच्चं प्रयुच्छसि प्रमादसि ? १५

न खल्वेतासंभाव्यते सर्वदावहितत्वादित्यथः । तदेवावयानं दर्शयितुमाह—उभे खलु जन्मनी
वर्तमानमविष्यल्लक्षणे नि पासि नियमेन रक्षसि, ऐहिकादाभूमिकात् चानर्थाद्यजमानं रक्षसी-
त्यर्थः । अधुना आदित्यग्रहमेव चतुर्थसवनत्वेन रूपयन्नामन्त्रयते—हे आदित्य । “ दित्यदित्या-
दित्यपत्युत्तरपदाण्यः ” (पा ४-१-८५) । आदित्यग्रह, तुरीय चतुर्थ चतुर्थसवनात्मक ।
आदित्यग्रहमेव चतुर्थ सवन रूपयित्वा स्तोति । तृतीयसवनात् प्रागेवेद चतुर्थ सवनं संपद्यते, २०
यदिदं तत्र ग्रहणमिति । अस्य च सवनस्य सवनान्तरेभ्यो विशिष्टतामाह—ते तत्र खल्विदं
सवनम् इन्द्रियम् इन्द्रजुष्टम् । “ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम् ” (पा ५-२-९३) इत्यादिना निपात्यते ।
इन्द्रप्रीतिकरमित्यर्थः । पुनश्च सवनं विशिनष्टि—दिवि आदित्ये ब्रुलोके वा अमृतत्वेन आ तस्थौ
आस्थितम् । नास्मिन् मृतं, मरणमस्य वा नास्तीति अमृतम् अमरणहेतुरित्यर्थः । “ नञो जरम-

कदेति ॥ उत्तरमन्त्रस्तु— ‘ कदा चन प्र युच्छस्युभे नि पासि जन्मनी । तुरीयाऽऽदित्य सर्वनं २५
त इन्द्रियमा तस्यावमृतं दिवि ’ इति ॥ प्रशब्दो निषेधार्थः । युच्छिधानुः प्रमादार्थः । हे इन्द्र, कदाचिदपि
न प्रमादसि किंतु वर्तमानमागामि चेति उभे यजमानस्य जन्मनी नि पासि नितरां पालयसि ।
तृतीयमित्यस्मिन्नर्थे वर्णन्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः । हे आदित्य, तृतीयसवनं ते स्वदीये, तस्मिन्
सवने इन्द्रियाभिवृद्धिकारणममृतसमानं दधि दिवि ब्रुलोकसमाने इतिर्धान आभिमुख्येन स्थितम् ॥

४-४. व-नुशब्दः । ५. व-अप्यर्थः । ६. व-कदाचिदप्य । ७. त-सर्वदाव, व-सर्वधाव । ३०
८. त.प.व-वानर्था । ९. मै-सवनात्मन् ।

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्तः ।

आ वो(१)ऽर्गाचीं सुमतिर्वृत्त्याद्-होश्चिद्या वरिवोवित्तराऽसत् ॥

यज्ञ । देवानां । प्रतीति । एति । सुम्नम् । आदित्यास । भवत । मृडयन्त ।

एति । व (१) । अर्गाचीं । सुमतिरिति सु-मति । वृत्त्यात् ।

५ अहो । चित् । या । वरिवोवित्तरिति वरिवोवित्-तरा । असत् ॥

मित्रमता ” (पा ६ २ १ १६) इत्युत्तरपदाधुदात्तत्वम् । यद्वा—दिवि हविर्धाने आतस्थो, इदमन हविर्धान एव समाप्यत इत्यर्थ । “ बर्हिर्धानम् ” (तत्रा २ १ ५) इति च मन्त्रार्ण । “ ऊटिदम् ” (पा ६ १ १ ७१) इत्यादिना दिवो निभन्तिरुदात्ता । यद्वा—“ तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त ” (तैस ६ ५ ६) इति तुरीयादित्योऽस्त्येव, स एजागमन्त्यते ॥

१० इमामनुद्व्य ‘ उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा जुष्ट गृह्णामि ’ इति श्रीणाति । उपयाम गृहीतोऽसि ’ इत्यस्य पूर्वत्रान्मातस्य उत्तरयानया ऋचा सवन्ध । “ पशो वा एते यदादित्य ऊर्ग दग्नि ” (तैस ६ ५ ६) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

पुनरपि तस्मिन्नेव सोम गृह्णाति—‘ यज्ञो देवानाम् ’ इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥

“ तिसुभिर्हृग्भिर्गृह्णाति ” (तैस ६ ५ ६) इति ब्राह्मणम् ॥ अय यज्ञोऽस्मदीय ” धन देवाना

२५ ‘सुम्न सुख प्रति एति एतु प्राप्नोतु सुख सपादयतु । यद्वा—अय देवाना यज्ञ अस्माक सुख प्रत्येतु प्रत्याययतु । किञ्च हे ‘आदित्यास आदित्या, अस्मान् मृडयन्त सुखयन्तो भवत । असक् (पा ७ १ १०) । आमन्त्रितस्यान्विचमानत्वात् (पा ८ १ ७२) तिङन्त न निहन्त्यते ।

“ छन्दस्युभयया ” (पा ३ ४ १ १७) इति शतुरार्धधातुकावे “ अदुपदेशात् ” (पा

६ १ १ ८६) इति छसार्षधातुकानुदात्तत्वाभात् । किञ्च ‘व युष्माक या सुमति शोभनामिकानु-

२० ग्रहपरा’ मति सा अर्गाची अस्मदभिमुखी आ वृत्त्यात् आपर्तताम् । वृतेर्यत्येन परस्मैपदम् । छिडि यासुर् (पा ३ ४ १ ०३) । “ बहुल छन्दसि ” (पा २ ४ ७६) इति शप सङ् । अर्गागच्छतीति अर्गाची । ऋन्दिगादिना विवन् (पा ३ २ ५९) । “ अञ्जते श्वोपसह्यानम् ” (पा ४ १ ६ वा २) इति ङीप् । “ मन्त्रितनव्याह्यानम् ” (पा ६ २ १ ५१) इति मुमनिशब्दस्योत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पुनरपि सुमतिर्विशेष्यते—‘या युष्माक सुमति अहो

२५ यज्ञ इति ॥ उत्तरमन्त्रस्तु—‘ यज्ञो देवाना प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्त । आ

वोऽर्गाची सुमतिर्वृत्त्याद्-होश्चिद्या वरिवोवित्तराऽसत् ’ इति ॥ अय यज्ञपुरव्य देवाना सुम्नं सुख प्रति

एति नानात्पुत्रादयतीत्यर्थ । हे आदित्या, अस्मान् मृडयन्त सुखयन्तो भवत । युष्माक सुमति

अनुग्रहदुद्धिरवाचीनेष्वरामानु प्रवृत्ता सती आ वृत्त्यात् वतताम् । या सुमतिरेव अहो चित्

अस्मदीयपापान् ध्यावतने पाप विनाशयतीत्यर्थ । सा सुमति वरिवोवित्तरा असत् कतिनाथेन परिषर्षा-

३० ऽभिज्ञा भवतु ॥

१० ति व-‘स्मदीय । ११ व-‘शामना अनुग्रहात्मिका ।

आदित्यग्रहः]

विवस्व आदित्यैष ते सोमपीथस्तेन मन्दस्व तेन तृप्य

विवस्वः । आदित्य । एषः । ते । सोमपीथ इति सोम-पीथः । तेन । मन्दस्व । तेन । तृप्य ।

हननशीलस्य दुरात्मनः चित् स्वच्छेत्री । छिदेः कर्तरि क्विप् (पा ३.२.७६) । आदि-
वर्णव्यत्ययः । हन्तीत्यंहः । हन्तोरैणादिक उप्रत्ययः (उ १) । आद्यो हकारो अन्तेऽवतिष्ठते ।
नकारस्यानुस्वारः (पा ८.३.२४) । यद्वा—अहि गतौ । स एव प्रत्ययः । गत्यर्थाश्च
बुद्धयर्थाः । ^१ज्ञातुः पुरुषस्य या चित् चेतः । चेततेः क्विप् (पा ३.२.७६) । ^१ज्ञातुर्हि
मतिः सुमतिर्भवतीति भावः । व्युत्पत्तिद्वयेऽपि चिच्छब्दस्यानुदात्तत्वं मृग्यम् । अथ ब्रूमः—चिदिति
निपातः चादित्वाद्नुदात्तः (फि ८४) अवधारणे वर्तते, इवार्ये वा । ^{१४}अहोरेव ज्ञातुरेव,
अहोरिव ज्ञातुरिव वा ^{१५} या मतिः सा आवर्ततामिति । ^{१६}वखिविचरा च ^{१७}या मतिः ^{१८}अस्त
भवेत् । अस्तेर्लङन्तस्य अडागमः (पा ३.४.९४) । सा आवर्ततामिति । ^{१९}वखिवो घनं, तस्य
वेदयित्री लम्भयित्री वखिवोवित् । बिन्दतेर्ष्यन्तात् (पा ३.१.२६) क्विपि (पा ३.२.७६)
“ बहुलं संज्ञाहन्दसोः ” (उ १९०) इति णिल्लक् । ततोऽतिशयने तरपुप्रत्ययः (पा
५.३.५७) । ज्ञातुरेव हि मतिर्वखिविचरा भवति । तस्माद्या ईदृशी मतिर्भवति सा सुमतिः
^{२०}अस्मानावर्ततामिति ।

इमामनुद्रुत्य ' उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा ' इति गृह्णाति ॥

एनमुपांशुसवनेन ^{२१}श्रीणाति—' विवस्वः ' इति ॥ हे विवस्वः, विव इति धननाम,
तद्वा न् विवस्वान्, “ ततो विवस्वानादित्योऽजायत ” (तैसं ६.५.६) इति य उच्यते । रश्मि-
लक्ष्णैर्घनैस्तद्वा न् । “ मतुवसोः ” (पा ८.३.१) इति रुत्वम् । आदित्य अदितेः पुत्र ।
“ नामन्त्रिते समानाधिकरणे ” (पा ८.१.७३) इति पूर्वस्याविवमानवत्त्वनिषेधात् द्वितीयं
निहन्यते । एषः ते तव सोमपीथः सोमपानम् । “ पातूतुदिवचि ” (उ १७२) इत्यादिना
थक्प्रत्ययः । तेन अनेन मन्दस्व मादयस्व तव भ्रातृन् । “ तस्यै चत्वार आदित्या अजा-
यन्त ” (तैसं ६.५.६) इति चत्वार आदित्या बभूवुः । तेषां चैको विवस्वान् य इहामन्व्यते ।
“ योऽतो जायाता अस्माकं स एकोऽस्तत् ” (तैसं ६.५.६) इत्यदितिं प्रथमजा आदित्याः
प्रार्थयांच्छिरे । तस्मात् मन्दस्वेति मादयस्वेति व्याख्यायते मदि स्तुतिमोदमदस्वणगतिषु । तेन
सोमपीथेन तृप्य तृप्तो भव । ते तव तर्पयितारः वयम् अपि तृप्यास्म तृप्ता भूयास्म ।
आशिपि लिङ् (पा ३.३.१७३) । तिडः परत्वात् निहन्यते (पा ८.१.२८) । किञ्चा ^{२५}या

विवस्व इति ॥ उत्तरमन्त्रस्तु—' विवस्व आदित्यैष ते सोमपीथस्तेन मन्दस्व तेन तृप्य
तृप्यास्म ते वयं तर्पयितारः ' इति । हे विवस्वः, विशिष्टनिवास आदित्य विवस्वजामक एषः तृतीयः
तव सोमपीथः पाठव्यः सोमः तेन सोमदर्शनेन मन्दस्व हृष्टो भव । तेन सोमपानेन तृप्तो भव । तव
तर्पयितारः वयमपि तृप्ता भूयास्म ॥

१२. मै- ' ज्ञातुः ' नास्ति । १३. ति, मै-ज्ञाता हि । १४-१५. मै-अहोरेव ज्ञातुरिव वा ।

* [इ. निषण्डु २.१०.५] । १५. तं. ति. व-अस्मारवाच । १६. पं- 'शुवचनेन । १७. तं-श्रीणाति ।

तृप्यास्म ते वयं तर्पयितारो या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामि ॥ २२ ॥

[व सप्तविंशतिश्च]

तृप्यास्म । ते । वयम् । तर्पयितारं । या । दिव्या । वृष्टि । तया । त्वा । श्रीणामि ॥ २२ ॥

[मैत्र १.३.२६, कास ४ १०, कपिस ३.८, वास ८.१-५]

- ५ 'दिव्या वृष्टि । दिवमर्हतीति " छन्दसि च " (पा ५ १ ६७) इति यत्प्रत्ययः । ननु " मन्त्रे वृष " (पा ३ ३ ९६) इति क्तिन् उदात्तत्वेन भवितव्यम् । भाव्य भावे क्तिन् , इह तु कारणे क्तिन् । 'तया हे सोम त्वा श्रीणामि श्रयामि । ननूपाशुसवनेन श्रीणातीत्युक्त , तत्कथं वृष्टया श्रीयत इति । नैष दोषः , " वृष्टिकामस्य श्रीणीयात् " (तैस ६ ५ ६) इति श्रयणस्य वृष्टिहेतुत्वाद्भेदोपचारः । वृष्टिहेतुनोपाशुसवनेन श्रीणामीति यावत् । " यदि ताजक् प्रस्कन्दे " १० (तैस ६ ५ ६) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥

येति ॥ उत्तरमन्त्रस्तु— ' या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामि ' इति ॥ हे सोम, दिव्यवृष्टि-हेतुना दध्ना त्वा मिश्रयामि ॥

अत्राऽऽदित्यग्रह विधातुमाख्यायिकायामाह— " अदितिः पुत्रकामा साप्येभ्यो देवेभ्यो

- १५ ब्रह्मोदनमपचत्तस्या उच्छेपणमद्दुस्तस्त्राभात् सा रेतोऽधत्त तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त " (तैस ६ ५ ६) इति । साप्येभ्य साप्यनामनेभ्य । आधानप्रकरणोक्तविधानेन सपादितो ब्रह्मोदन । उच्छेपणं हुतशिशुम् ॥ पुत्रचतुष्टयेनाप्यनुचुचे कामे पुन प्रयुक्ततीत्याह— " सा द्वितीयमपचत् साऽमन्दतोच्छेपणान्म हमेऽज्ञत यदग्ने प्राशिव्यामीतो मे वसोऽयाऽसो जनिष्यन्त इति साऽग्ने प्राभात्सा रेतोऽधत्त तस्यै स्पृष्टमाण्ड-मनायत " (तैस ६ ५ ६) इति । हमेऽज्ञत चत्वारोऽजायन्त । अत्यन्तधनिष्कपुत्रोत्पत्त्यपेक्षया होमात् प्रागेव
- २० प्रादानेनैवापराधेन तस्या आण्ड गर्भस्थान स्पृष्ट गर्भशून्यमभवत् ॥ स्पृष्टिनिवारणाय पुन प्रयुक्त-तीत्याह— " साऽऽदित्येभ्य एव तृतीयमपचत् भोगाय म हृद् " श्रान्तमस्तिविति तेऽद्युवन् वर वृणामहे योऽतो जायाता अस्माकं ए एकोऽसतोऽस्य प्रजावाश्रुध्याता अस्माक भोगाय भवादिति ततो निरस्वाना-दित्योऽजायत तस्य वा इय प्रजा यत् मनुष्यास्तास्वैक एवर्द्धो यो यजते स देवाना भोगाय भवति " (तैस ६ ५ ६) इति । इदमाण्डं * श्रान्त गर्भाभावेन पुरा * सतप्तमालीन् । इदानीं मम गर्भधारणेनादितेर्भोग-यास्तिवत्युक्त्वा ब्रह्मोदनमादित्येभ्योऽहुहोत् । 'अत *आण्डात् यो जायते सोऽस्माक मध्य एक आदित्यो-ऽस्तु । अस्याऽऽदित्यस्य सचन्धिण्या प्रजाया य समृद्ध सोऽस्माक भोगाय भवदिति धर । तत आण्डात् विवस्वत्त्वामक आदित्य उत्यन्न । ये मनुष्या ते' तस्याऽऽदित्यस्य 'प्रजावृष्टिद्वारेणोत्पादकत्वात् । तासु प्रजासु यो यजते स एव समृद्धत्वात् देवाना भोगाय भवति ॥ इत्यमाख्यायिकया ब्रह्मदेवता निरूप्य ब्रह्मणापादान निरूपयितुमाख्यायिकान्तरमाह— " देवा वै यजाद्ब्रह्मन्तरायन्त आदित्यानन्वाक्रमत ते द्विदेवतान् प्रापद्यन्त तान् प्रति प्रायच्छन् तस्मादपि धष्य प्रपन्न न प्रति प्र यच्छन्ति " (तैस ६ ५ ६) इति । देवा यज कुर्वन्त तस्मिन् यज्ञे रद्रे त्रिस्मृतवन्त । स च रद्र आदित्याननुप्राप्त्याबाधत । तेन बाधिता आदित्या येन्द्रवायवादिप्रदान् शरणं प्रपन्ना । ते च " ब्रह्मदेवा, " तानादित्यान् रद्राय नैव प्रत्यर्पितवन्त । तस्माह्लोके परैर्वेष्योऽपि चोरादिर्पदि शरणं प्राप्नुयात् तदा " तमपरेभ्यो नैव प्रत्यर्पयन्ति ॥

* [भाष्यमनुसृत ' श्रातम् ' इति सम्भाव्यते । अत्र मृष्टाएकराचार्यो— ' श्रातं प्रतितप्तम् '

- ३५ इत्याहु । ३ पा ६ १-३६] । ६ आ क-तत । ७ उ पा हा-अण्डान् । ८ इ उ पा- ' ते ' नास्ति । ९ इ- ' वृद्धिदा ' । १० क-ब्रह्मदेवता । ११. इ उ पा हा- ' तानादित्यान् ' नास्ति । १२ आ त-अपरेभ्य ।

आदित्यग्रहः]

आदित्यग्रहं विधत्ते—“ तस्माद्द्विदेवत्येभ्य आदित्यो निर्गृह्यते ” (तैसं ६.५.६) इति । यस्मादादित्या
द्विदेवत्यग्रहान् प्रपञ्चास्तस्मात् द्विदेवत्यग्रहेभ्यो निषिच्याऽऽदित्यग्रहं गृहीयात् ॥ आदित्यानां हुतदोषेण
ग्रहौदनेनोत्पन्नत्वात् तेषां द्विदेवत्यशेषो^१ युक्त इत्याह—“ यदुच्छेषणादजायन्त तस्मादुच्छेषणाद्गृह्यते ”
(तैसं ६.५.६) इति ॥ ग्रहणे ‘ कदा चन ’ इत्यादिमन्त्रान् विनियुङ्क्ते—“ तिसृभिर्ऋग्भिर्गृह्णाति माता
पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनमुत्वं गर्भो जरायु तदेव तन्मिथुनम् ” (तैसं ६.५.६) इति । मातापितृरूपं
मिथुनं पुत्रेण सह तदेकं^२ त्रयात्मकं, गर्भवेष्टनोदकमत्वं तद्वेष्टनं^३ षट्सदृशं जरायुनामकम् ; तदुभयरूपं
मिथुनं गर्भेण सह त्रयात्मकम् । तेन सहशामिदम् ऋक्त्रयात्मकम्^४ ॥ अस्मिन् ग्रहे दधिमेहनं विधत्ते—
“ पशवो वा पुते यदादित्य ऊर्ग्वधि दध्ना मध्यतः श्रीणात्यूर्ध्वमेव पशूनां मध्यतो दधाति ” (तैसं ६.५.६)
इति । आदित्यस्य^५ वृष्टिद्वारा पशूपकारित्वात् पशुत्वम् । दध्नो भोज्यत्वात् तद्रूपत्वम् । तेन दध्ना सोमं
मध्ये मेलयेत् । प्रथममन्त्रेण सकृत् सोमं गृहीत्वा तृतीयमन्त्रेण पुनर्गृहीत्यमाणे^६ मध्यममन्त्रेण दधि
प्रक्षिपेदित्यर्थः ॥ दध्नः कंचिदगुणं विधत्ते—“ श्रुतातद्भ्येन नेष्यत्वाय तस्मादात्मा पकं दुहे ” (तैसं
६.५.६) इति । ‘ शीते बुध्नमातनाकि ’ इति वचनात् सांनार्यभाण्डे क्षीरे सम्यक्कृति सति पश्चाद्वा-
तञ्जनीयम् । इह तु उष्ण एव क्षीरे यदातञ्जनेन निष्पन्नं दधि तेन मेलनीयम् ॥^७ यस्मादत्र उष्णं^८ क्षीरं
तस्माद्धोकेऽपि आत्मा पाकरहिता गौः पकं धारोष्णरूपं क्षीरं दुहे^९ दुग्धे प्रयच्छति ॥ ग्रहस्याऽऽच्छादनं
विधत्ते—“ पशवो वा पुते यदादित्यः परिश्रित्य गृह्णाति प्रतिक्रुष्यैवास्मै पशून् गृह्णाति ” (तैसं ६.५.६)
इति । अन्यतः पशुश्रुत्यैव अजमानार्थमेव तान् गृहीतवान् भवति । अत्र सूत्रम्—“ दग्भैर्हस्तेन वाऽपिधा-
-सोत्तिष्ठति ” (आपश्रौ १३.९.२२) इति ॥ तदेतदेवाऽऽदित्यग्रहपरिश्रयणमन्त्रं प्रशंसति—“ पशवो
वा पुते यदादित्य एव रुद्रो यदग्निः परिश्रित्य गृह्णाति रुद्रादेव पशून्तर्दधाति ” (तैसं ६.५.६) इति ।
अनेन ग्रहरूपाणां पशूनां घातकाद्रुद्राद्व्यवधानं भवति ॥^{१०} मन्त्रगतमादित्यपदे प्रावपरतया व्याचष्टे—
“ एव वै विवस्वानादित्यो यदुपा^{११}शुसवनः स एतमेव सोमपीथं परि श्रय आ तृतीयसवनात् विवस्व
आदित्यैष ते सोमपीथ इत्याह विवस्वन्तमेवाऽऽदित्य^{१२} सोमपीथेन समर्धयति ” (तैसं ६.५.६) इति ।
विवस्वब्रामकादित्यस्य ग्रहाभिमानित्वात् प्राणस्तद्रूपत्वम् । स च प्रावैतमेवाऽऽदित्यग्रहगतं सोमं पातुं^{१३}
तृतीयसवनसमाप्तिपर्यन्तं परितः क्षेते । अतो प्रावविषयत्वं मन्त्रस्य युक्तम् ॥ कान्यदधिश्रयणं समन्त्रकं
विधत्ते—“ या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामीति वृष्टिकामस्य श्रीणीयात् वृष्टिमेवाव रूपे यदि ताजक्
प्रस्कन्देद्रुपुकः पर्जन्यः स्याद्यदि चिरमवपुंकः ” (तैसं ६.५.६) इति ॥ अस्यार्थः पूयमेव सूत्रं स्पष्ट-
मुदाहृतः ॥ ग्रहान्तरवत् सादनादिप्रसक्तौ प्रतिषेधति—“ न सादयस्यसन्नान्नि प्रजाः प्रजायन्ते नानु
वपट्कारोति यदनुवपट्कुर्वाद्गृहं प्रजा अन्ववसृजेन्न हुत्वाऽन्वीक्षेत यदन्वीक्षेत चक्षुरस्य प्रमायुक् स्यात्त-
स्मान्नान्वीक्ष्यः ” (तैसं ६.५.६) इति । ‘ एष ते योनिः ’ इति मन्त्रस्य अनाम्नात्त्वात्^{१४} नात्र गृहीतस्य
सादनं सिद्धम्^{१५} । किं तु तथैव प्रचारः न असन्नाद्गर्भाशयघ्नतिरिक्तस्थानेऽपतितात् । यथा ग्रहान्तरं
वपट्कारानुवपट्कारयोर्भिन्नं ह्यथे नात्र तथा । किं तु सकृदेव । अनुवपट्कारे तु प्रजा अनुलक्ष्य रुद्रं
मूर्ं प्ररयेत् । अन्वीक्षणेऽध्वर्युरन्धो भवेत् ।

इत् आरभ्य^{१६} उन्धो लक्षणग्रन्थादुक्तेतव्यम् ॥

इति श्रीमन्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाय्यप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥

१३. आ.पा.हा-द्विदेवत्यशेषोऽग्रहः । १४. वि-तदेवैकं । १५. आ.क.हा-पट् । १६. इ.उ.पा-
ऋक्त्रयात्मकामिति; वि१-मन्त्रमुक्त्रयम् । १७. इ.उ.पा-वृष्टिद्वारा । १८. पा.हा-पुनर्गृहीत्यमाणे । १९. वि१-
शीतं । * [इ. अ.राहानश्रौतसूत्रम् १-१४-४, सत्यापाहश्रौतसूत्रम् १-४-५.२] । २०. इ.उ.पा-पन्मादत्र ।
२१. आ.हा-तसम् । २२. इ.उ.पा.हा-‘ दुहे ’ नास्ति । २३. वि१-मन्त्रेपट्कमादित्यपदम् ; आ-मन्त्र-
नादित्यपरम् । २४. आ.हा-‘ पातुम् ’ नास्ति । २५. वि१-आम्नात्तरवात् । २६. वि१-अस्ति ।
२७. वि१-तदेव; इ.उ.पा.हा-‘ तथैव ’ नास्ति । २८. वि१-उन्धोऽलक्षणं ग्रन्थौ ।

वाममद्य संप्रितर्गाममु श्रो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं स्यावीः ।
वामस्य हि क्षयस्य देव भूररया धिया वामभाजः स्याम ॥
उपयामर्गृहीतोऽसि देवार्य त्वा सवित्रे ॥ २३ ॥

[वाम चतुर्विंशति]

५

वामम् । अद्य । संप्रित । गामम् । उ । श्र ।

दिवेदिवे इति दिवे दिवे । वामम् । अस्मभ्यमित्यस्मभ्यम् । सावी ॥

वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूर । अया । धिया । वामभाज इति वाम-भाज । स्याम ॥

उपयामर्गृहीन इत्युपयाम-गृहीत । असि । देवार्य । त्वा । सवित्रे ॥ २३ ॥

[मैत्र १ ३-२७, काठ ४-१०, कपिथ ३ ८, वास ८-६-७]

१०

अन्तर्यामिपात्रेण सावित्रमाप्रयणाद्गृह्णाति—' वाममद्य संप्रित ' इति चतुष्पदया त्रिष्टुभा ॥

' गाममु श्र ' इति ' प्रथम पाद समाप्यते ' । हे ' संप्रित , ' अद्य अस्मिन्नहनि यद् ' वाम

वननीय मङ्गल तदेव सावीरिति वक्ष्यमाणेन सन्नव । ' वामम् ' उ ' श्र आगामिन्यप्यहनि

वाममेत । उकार समुच्चये, श्रोऽपीति । अवधारणे वा, वाममेत । किं बहुना ' दिवेदिवे

' अस्मभ्य ' वामम् एव ' सानी सुक्तु प्रेरय अनुजानीहीत्यर्थ । पूङ् प्रेरणे । " छन्दसि लुङ्-

१५ लङ्छिट " (पा ३ ४ ६) इति लुङि " बहुल छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि " (पा ६-४ ७५)

इत्यडभात् । दिवेदिन इति सप्तम्यर्थे चतुर्थी । " ऊटिदम् " (पा ६ १ १७१) इति

त्रिभक्त्युदात्तत्वम् । तादर्थ्ये वा चतुर्थी (पा २ ३-१३ रा १) । दिवसाय सर्वदिनसार्धं मङ्गलस्य

अनुज्ञा कुरु । किञ्च ' अया ' धिया अनया बुद्ध्या वामप्राप्तिमाशासनया, तादृश्या ' गामभाज

' स्याम तादृश्या वाम भजाम । कीदृशम् ? ' वामस्य ' सर्वाङ्गीणमङ्गलस्य ' भूरे अनल्पस्य

२० ' क्षयस्य निजासस्य । " क्षयो निजासे " (पा ६ १ २०१) इत्याद्युदात्तत्वम् । ईदृशस्य

' निवासस्य यद्गाम ' तद्भाज स्याम ' हे देवा, धनधान्यपशुपुत्रपौत्रादिसमृद्धिमहाभाग्यवन्त

वाममद्येति ॥ कल्प — " वाममद्य सवितरित्यन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाप्रयणाद्गृहीत्वा न

सादयति " (आपश्री १३-१३-१) इति ॥ पाठस्तु — " वाममद्य सवितर्गाममु श्रो दिवेदिवे वामम-

स्मभ्यं स्यावी । वामस्य हि क्षयस्य देव भूररया धिया वामभाज स्याम । उपयामर्गृहीतोऽसि देवार्य

२५ त्वा सवित्रे ' इति ॥ ' हे ' सवित ' अद्य अस्मभ्य ' वाम ' वननीयं कर्मणः ' सावी प्रेरय देहीत्यर्थ ।

श्रोऽपि वामं सावी । एत ऊर्ध्वं दिने दिने सावी । हे ' देव, ' वामस्य वननीयस्य ' भूरे । विस्तीर्णस्य

क्षयस्य स्वर्गनिवासस्येच्छया ' अया ' अनया श्रद्धायुक्त्या ' धिया ' बुद्ध्या ' वामभाज वननीयकर्मानुष्ठान

वन्त स्याम । स्पष्टमन्यत् ॥

१-१ व-पादान्तः । २-२ व-तद्गजामहे ।

३०

१ इउ-हे देव । २ क-' अया ' नास्ति । ३. वा त्रि१ पा हा-' धिया ' नास्ति ।

सावित्रग्रहः]

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्ट्वꣳ शिवेभिरद्य परि पाहि नो गयम् ।

हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा मार्किर्नो अघशꣳस ईशत ॥

उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे ॥ २४ ॥

[अदब्धेभिर्लघोर्विशतिः]

अदब्धेभिः । सवितः । पायुभिरिति पायु-भिः । त्वम् ।

शिवेभिः । अद्य । परीति । पाहि । नः । गयम् ।

हिरण्यजिह्व इति हिरण्य-जिह्वः । सुविताय । नव्यसे ।

रक्षे । मार्किः । नः । अघशꣳस इत्यघ-शꣳसः । ईशत ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । देवाय । त्वा । सवित्रे ॥ २४ ॥

स्यामेत्यर्थः । इदमः परस्य तृतीयैकवचनस्य “सुपां सुलुक्” (पा ७.१.३९) इति याजादेशः । १०
 “ऊडिदम्” (पा ६.१.१७१) इत्यादिना उदात्तत्वम् । विधेति तु “सावेकाचः” (पा
 ६.१.१६८) इति विभक्तोरुदात्तत्वम् । वामं भजन्तीति वामभाजः । भजेर्विप्रत्ययः (पा
 ३.२.६२) । क्षयमपेक्षमाणस्यापि गमकत्वात् समासः, यथा देवदत्तस्य गुरुकुलमिति । ‘देव
 भूरेः’ इति तृतीयपादावसानम् ॥

इमामनंब्रुत्व ‘उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे’ इति गृह्णाति । “एष वै गायत्रो १५
 देवानाम्” (तैसं ६.५.७) इत्यादि ब्राह्मणं, “विश्वे देवास्तृतीयꣳ सवनं नोदयच्छन्”
 (तैसं ६.५.७) इत्यादि च ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥

सावित्रस्यैव ग्रहणविकल्पः पूर्वेण सह विकृत्यर्थः ‘अदब्धेभिः’ इति चतुष्पद्या
 त्रिष्टुभा ॥ हे सवितः, अद्य अस्मिन्नहनि नः अस्माकं गयं गृहं परि पाहि सर्वतो रक्ष । २०
 अदब्धेभिः अदब्धैः केनाप्यहिंसितैः क्वचिदप्यप्रतिहृतेषां, पायुभिः पालनैः प्रजानां रसानाम् ।
 त्रिभिर्वा रमय उच्यन्ते । शिवेभिः शिवैः शान्तकलुषैः पावनैरिति यावत् । “बहुलं छन्दसि”

अदब्धेभिरिति ॥ अत्रैव विकल्पितो द्वितीयो मन्त्र एवाम्नायते— ‘अदब्धेभिः सवितः
 पायुभिष्ट्वꣳ शिवेभिरद्य परि पाहि नो गयम् । हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा मार्किर्नो अघशꣳस
 ईशत । उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे’ इति ॥ हे सवितः, त्वम् अदब्धेभिः अहिंसितैः पायुभिः २५
 पालकैः शिवेभिः मङ्गलैरनुग्रहविशेषैः नः अस्माकं गयं गृहं परि पाहि सर्वतो रक्ष । हिरण्यजिह्वः
 हिता रमणीया जिह्वा यस्य सोऽस्माकं हितं प्रियं च ददतीत्यर्थः । वारशस्त्रं सुविताय सुष्ठु गमनाय
 स्वर्गप्राप्तये नव्यसे नूतनाय तदिदं कर्म रक्ष । नः अस्माकं अघशंसः पापावादान्दिको भवान् मार्किः
 ईशत शक्तो मा भूत् ॥

१. तं-पायुभिर्वा ।

१. इ.उ.वि.१.पा.हा-तद्वत् ।

हिरण्यपाणिमृतये सवितारमुप ह्ये । स चेत्ता देवता पदम् ॥

उपयामगृहीतोऽसि देवार्य त्वा सवित्रे ॥ २५ ॥

[हिरण्यपाणिं चतुर्दश]

हिरण्यपाणिमिति हिरण्य-पाणिम् । उतये । सवितारम् । उपेति । ह्ये । स । चेत्ता । देवता । पदम् ॥

५ उपयामगृहीत उपयाम-गृहीत । अमि । देवार्य । त्वा । सवित्रे ॥ २५ ॥

(पा ७ १ १०) इत्यैममाम । पाषुभिरित्यत्र ' वृत्रापाजि ' (उ १) इत्यादिनोप्रत्यय ।

" युष्मत्तत्तत्तु धन्त पादम् " (पा ८ ३-१०३) इति सहिताया भिम मकारस्य पञ्च ।

पञ्चमदिकभोगस्थानगृहस्य रक्षा प्राथिता । ' आमुष्मिक्सुष्यस्थानमधुना प्रार्थयते '— ' सुविताय

मुष्टु इताय प्राप्ताय स्थानाय, मङ्गलेन प्राप्तायेति यावत् । " तन्वादीना इन्दमि ब्रह्मम् "

१० (पा ६ ४ ७ वा ?) इत्युत्प्रेषण । " मूपमानात् क्त " (पा ६ २ १४५) इत्युत्तर-

पदान्तोदात्तत्वम् । ' नव्यमे नवतराय सर्वदाभिनयाय । इयमुन ईकारस्य षकारस्य ना इन्दसो

लोप । ईदृशमस्मदीय रसगस्थान रक्षेयर्थ । ' हिरण्यजिह्व त्व रसाहरणसाजनतया जिह्वास्थानीया

रश्मयो जिह्वा उच्यन्ते, हिरण्यस्वभावा क्रमणशीला जिह्वा यस्य तादृशस्त्व रक्ष । हर्य गतिकान्त्यो ।

" हर्यते कन्वन् हिर च " (उ ७ ३ २) इति कन्वन्प्रत्यय । किञ्च ' न अस्माक कश्चिदपि

१५ अवशस अथे असनमभिलापो यस्य तादृश ' माकि ईजिता मा ईशिष्ट । ' माकिरिति इन्दस

उपजन निपातान्तरा, यथाह गणकार — " यत्र माकिर्नकिर्नभ " (उ पा १-४ ५० चादिगण)

इति । ईष्टेर्लडि विकरणव्यययेन च्छ्रेडादेश (पा ३ १ ५२ ८५) । " अनुदात्ते स्व कुम्परे "

(पा ६ १ १२०) इति सहिताया प्रकृतिभाय । " द्वयचोऽस्तितड " (पा ६ ३ १३५)

इति रक्षेयस्य दीर्घ । इत्य प्रार्थयमानानामस्माक न कश्चिदप्यनिष्टकृत रसादिप्रर्थ ॥

२० ' उपयामगृहीतोऽमि ' इत्यादि पूर्ववत् ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठने चतुर्दशोऽनुवाक ॥

पुनश्च मानिन् गृह्णाति—' हिरण्यपाणिम् ' इति त्रिपदया गायत्र्या । पूर्ववत् विकल्पेन ।

हिरण्यस्य विकार कट्टक्रेयूराड्गुलीयादीनि आभरणानि पाष्यो यस्य स हिरण्यपाणि । समु

दायविकारपश्या बट्टरीहिमोचोत्तरपदलोपश्च (उ पा २ २ ४ वा १३) । यद्वा— रमहरणार्थला

२५ हिरण्यमिति ॥ नृनायो मन्त्रो विकल्पित पञ्चमाग्नयते—' हिरण्यपाणिमृतये सवितारमुप

ह्ये । स चेत्ता देवता पदम् । उपयामगृहीतोऽमि देवार्य त्वा सवित्रे ' इति ॥ अस्मभ्य दातु हिरण्य पाणि

यस्य स ' हिरण्यपाणि । तादा ' सवितारम् उपगम्य ' ह्ये आह्वयामि । निमर्थम् ? उतये रक्षणाय ।

स मन्त्रिता देवतास्य ' पञ्च अस्मदाग्य स्थान ' चेत्ता ज्ञाता ॥

२० २ व-भो-मा-मन्त्रस्य । ३ व-आमुष्मिक्भोगस्थानम् । ४ व-प्राव्यते । ५ व-विकल्पित ।

३० ६ ति-विकल्पितम्, व-विकल्पितम्-इत् ॥ १ व-अस्मादीनि ।

वैश्वदेवग्रहः]

सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षे नम एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ २६ ॥

[सुशर्मा द्वार्दश]

सुशर्मति सु-शर्मा । असि । सुप्रतिष्ठान इति सु-प्रतिष्ठानः । बृहत् । उक्षे । नमः ।

एषः । ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः ॥ २६ ॥

[मैत्रे १-३-२८ ; कास्य ४-१० ; कपिसं ३-८ ; नारसं ८-८]

पाणयो रश्मयो यस्य । यद्वा—हितरमणीयाः पाणयो यस्य वा । तं हिरण्यपाणिं सवितारम्
 उप हृद्ये मनसा उपेलाहृयामि । ऊतये अचनाय तर्पणाय वा । “ ऊतियूति ”
 (पा ३-३-९७) इति कित्त उदात्तम् । कः पुनस्तस्य विशेष इत्याह—सः हि देवः सविता
 अस्माकं पदम् आत्पदं स्थानमित्यर्थः । कीदृशः ? चेत्ता ज्ञाता, रक्षाविधानोपायज्ञः । साधु-
 कारिणि तन् (पा ३-२-१३५) । व्यत्ययेन इडभावः (पा ३-१-८५) । देवता चारमाकम् ॥ १०-
 उपयामगृहीतोऽसि ’ इत्यादि पूर्ववत् ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुयाकः ॥

सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कलशात् गृह्णाति—“ सुशर्मा ” इति यजुषा ॥ वैश्वदेवो गण
 उच्यते । “ सुशर्मा सुसुखः शोभनग्रहो वा त्वम् असि । “ सोर्मनसी ” (पा ६-२-११७)
 इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुप्रतिष्ठानः शोभनं प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठा यज्ञाख्या यस्य त्वम् । यद्वा—
 सुष्ठु प्रतिष्ठित्यनेन सर्वे यागाभिनिर्वृतिद्वारेण इति सुप्रतिष्ठानः । “ मन्वित्तन्व्यास्थानं ”
 (पा ६-२-१५१) इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वमकारकादावपि भविष्यति । तस्मै तुभ्यम्
 उक्षे सेक्रे बृष्टिसुत्पादयित्रे । “ सावेकाचः ” (पा ६-१-१६८) इति चतुर्थ्या उदात्त-
 त्वम् । इदं बृहत् नमः । “ नञ्मुभ्याम् ” (पा ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
 अन्नं सोमाख्यं गृह्यते त्वदर्थं गृहीमः । यद्वा—सोम एवोच्यते, हे सोम, सुशर्माऽसीत्यादि समानम् । २०
 तादृशस्त्वं बृहन्नमः प्रभूतमन्नं अदनीयमस्मै उक्षे वैश्वदेवाय गणाय गृह्णस इति ॥

सुशर्मति ॥ कल्पः—“ पूतेनैव सशयेण वैश्वदेवं पूतश्रुतो गृह्णाति । उपयामगृहीतोऽसि सुशर्मा-
 ऽसीति ग्रहणलादन्नौ ” (आपश्रौ १३-१३-४-५) इति ॥ पाठस्तु—“ सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षे
 नम एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ” इति ॥ हे वैश्वदेवग्रह, शोभनं शर्म सुखं यस्य तव स त्वं सुशर्मा
 असि । सुष्ठु प्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्यासौ सुप्रतिष्ठानः असि । उक्षे शक्ये शक्यमानाय तुभ्यं बृहत् २५

२-२. व.मै-हितरमणीयापाणिर्वा; तं-हिरण्यरमणीयः(आः) पाणयो यस्य वा । [द्र. निरुक्त
 २-१०] ॥

१-१. मै-प्रतिष्ठन्ति सर्वे यागाभिनिर्वृतिद्वारेण; पं-प्रतीक्षन्त्यनेन सर्वे यागाः अभिनिर्वृतिद्वारेण ।

२. व-बृष्टेरुत्पा ।

१. इ.उ.पा-एवमेव । २. आ-‘ सुखं ’ नास्ति ।

‘ एष ते योनि ’ इत्यादि व्याख्यातप्रायमेव । “ वैश्वदेव्यो वै प्रजा वैश्वदेव कल्दा ” (तैस ६.५.७) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुनाक ॥

- ५ नम अस्तु । स्पष्टमन्यत् ॥ सावित्रग्रह विधत्ते— “ अन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाप्रयणाद्गृह्णाति प्रजा-पतिर्वा एष यदाप्रयण प्रजानां प्रजननाय ” (तैसं ६.५.७) इति । आप्रयणग्रहस्य कर्मनिष्पत्तिद्वारेण प्रजापालकत्वान् प्रजापतित्वादाप्रयणात् ग्रहण प्रजोरपचये भवति ॥ सादनादिव पूर्ववक्षिणेधति— “ न सादयत्यसन्नादि प्रजा प्रजायन्ते नानु वपट्करोति यदनुषपट्कृत्याद्ग्रह प्रजा अन्ववसृजेत् ” (तैसं ६.५.७) इति ॥ विहितं सावित्रग्रह प्रशस्तित्— “ एष वै गायत्री देवानां यत्सवितैष गायत्रियै लोके गृह्यते यदा-प्रयणो यदन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाप्रयणाद्गृह्णाति स्यादेतन् योनेर्निर्गृह्णाति ” (तैस ६.५.७) इति ।
- १० ‘ तत्सवितुर्वरेण्यम् ’ इत्याग्नातस्वादेवानां मध्ये सविता गायत्रीसवद । आप्रयणश्च गायत्र्या स्थाने प्रात-सवने गृह्यते । अनेन सवन्धेनाऽऽप्रयण सावित्रस्य स्वकीयो योनि ॥ सावित्रस्य तृतीयमवमसवन्म विधत्ते— “ त्रिधे देवास्तृतीयं सवनं नोदयच्छन् ते सवितार प्रात सवनभागं सन्तं तृतीयसवनमभि पर्यणयन् ततो वै ते तृतीयं सवनमुदयच्छन् यत् तृतीयसवने सावित्रो गृह्यत तृतीयस्य सवनस्योद्यत्सै ” (तैस ६.५.७) इति । विश्वे देवा स्वकीयं तृतीयसवनं नोदयच्छन् उद्धोदु नाशक्नुवन् प्रात सवने
- १५ भाग सवितु युक्तस्य गायत्रत्वात् । तादृशमपि सहकारित्वेन समानीय तृतीयसवनमुदयहन् । अतोऽप्र सावित्रो युक्त ॥ वैश्वदेवग्रह विधत्ते— “ सवितृपात्रेण वैश्वदेव कल्शाद्गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा वैश्वदेव-कल्शा सविता प्रसवानामीशे यत्सवितृपात्रेण वैश्वदेव कल्शाद्गृह्णाति सवितृप्रसूत एवास्मै प्रजा प्र जनयति ” (तैस ६.५.७) इति । यद्यपि पूर्वमन्तर्यामपात्र तथाऽपीदानीं सवितृपात्र सपञ्चम् । कल्शाद्गृह्णेणकल्शात् । प्रजानां विश्वेदेवै पालयत्वेन वैश्वदेवत्वम् । सर्वदेवसाधारणसोमाधारत्वात् कल्शास्य वैश्वदेवत्वम् ॥
- २० सावित्रदोषे सोमे वैश्वदेव विधत्ते— “ सोमे सोममभि गृह्णाति रेत एव तद्दधाति ” (तैस ६.५.७) इति ॥ अत एव मन्त्रे सुप्रतिष्ठान इत्येतदुपपन्नमित्याह— “ सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह सोमे हि सोममभि गृह्णाति प्रतिष्ठित्यै ” (तैसं ६.५.७) इति ॥ मन्त्रपदानां “ किञ्चिद्दोषविषयत्वं दर्शयति— “ एतस्मिन् वा अपि ग्रहे मनुष्येभ्यो देवेभ्य पितृभ्य त्रियत्तं सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह मनुष्येभ्य पूर्वतेन करोति बृहदित्याह देवेभ्य एवैतेन करोति नम इत्याह पितृभ्य पूर्वतेन करोत्येतावतीर्ष देवताभ्याम्
- २५ पूर्वतः सर्वाभ्यो गृह्णाति ” (तैस ६.५.७) इति ॥
- अपि ‘ वैतरिमन्त्रे वैश्वदेवग्रहे मन्त्रपदमनुष्यादीनां भूचितत्वात् सर्वाधीमन्त्र ग्रहणम् । तत्र सुशर्मानन्देन समीचीनसुखाधिनेो मनुष्या भूचिता , बृहच्छब्दनाधिकमहिमोपेता’ इवा , नमश्चन्देन नमस्कारप्रिया पितर । सात्रनमन्त्रे विश्वेभ्य इत्येतत्सर्वाधीत्वात्सुमित्याह— “ एष तं योनिविश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ह्येष ” (तैसं ६.५.७) इति ॥
- ३० इति श्रीमन्वायणाचार्यैरिचिते माधवीये त्रेधाथप्रकाशे षड्विंशोऽनुनाकसंहिताभाष्ये चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशमारभ्य षड्विंशान्ताश्रत्वातोऽनुनाका ॥

२ मै-‘ एव ’ नास्ति ।

३-३ आ हा-उद्धोदु नाशक्नुवन् ३-३ उद्धोदु नोदयच्छन् । ४ त्रि-‘ सवितृ ’ । ५ क-कचिद्विशेषम् । ६ त्रि-‘ चेतस्मिन्नेव । ७ २-‘ धिक्तममहिमोपेता ।

पाल्नीवत्प्रदः]

बृहस्पतिसुतस्य त इन्दो इन्द्रियावत्तुः पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णाम्यग्ना ३इ
पत्नीवा ३ः सज्जदेवेन त्वष्टा सोमं पिव स्वाहा ॥ २७ ॥

[बृहस्पतिसुतस्य पत्नीवत्प्रदः]

बृहस्पतिसुतस्येति बृहस्पति-सुतस्य । ते । इन्दो इति । इन्द्रियावत् इतीन्द्रिय-वत्तुः ।
पत्नीवन्तमिति पत्नी-वन्तम् । ग्रहम् । गृह्णामि । अग्ना ३इ । पत्नीवा ३ इति पत्नी-वा ३ः
सज्जरेति स-ज्जः । देवेन । त्वष्टा । सोमम् । पिव । स्वाहा ॥ २७ ॥

[मैसं १-३-२९ः कासं ४-११; कपिम् ३-९ः वासं ८-९-१०]

उपांशुपात्रेण पाल्नीवत्प्रदमाप्रयणात् गृह्णाति—' बृहस्पतिसुतस्य ' इति । उत्तरवा
जुहोति । तत्र प्रथमा त्रिपदा गायत्री, द्वितीया द्विपदा षोडशाक्षरा स्वाहाकारान्ता स्यंयं यजुः ॥ तत्र
' अग्ना ३इ, पत्नीवा ३ः ' इत्युभयत्रापि " दूराद् धूते च " (पा ८-२-८४) इत्युदात्तप्लुतः, १०
" एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद् धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ " (पा ८-२-१०७) इति पूर्वस्य प्लुत-
विकार इकारः । स च छन्दःसंख्याने नाद्रियते, उत्तरस्य पत्नीवा इत्यस्य " मतुवसोः " (पा
८-३-१) इति रुक्त्वम् । द्वयोरपि पाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६-१-१९८) ।
द्वितीयस्यापि पूर्वस्याविद्यमानवत्वात् (पा ८-१-७२) प्लुतस्योदात्तस्यासिद्धत्वात् कर्ष्यमान-
स्वरेण न^२ निवृत्तिः । तत्र ' बृहस्पतिसुतस्य ' इति प्रथमा व्याख्यायते । सोम उच्यते । हे १५
इन्दो सोम, ते तव बृहस्पतिसुतस्य बृहस्पतिना ब्रह्मणैव सुतस्य । यद्वा—बृहतो महतो
यज्ञाख्यस्य कर्मणः पत्या पाळ्यित्रा यजमानेन सुतस्याभिपुतस्य । " तृतीया कर्मणि " (पा
६-२-४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वपदं च वनस्पत्यादि (पा ६-२-१४०) । तस्य च
सुट्स्वराजुवत्तौ (पाभा ६-१-१५७) । तत्र वृत्तिषिपये बृहच्छन्द आद्युदात्तः । इन्द्रियावत्तुः
वीर्यवत्तुः । " मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ " (पा ६-३-१३१) इति दीर्घः । तवैकदेशेन २०
पत्नीवन्तं ग्रहं गृह्णामि । " छन्दसीरः " (पा ८-२-१५) इति मतुपो वत्वम् ॥

अथ द्वितीया—हे अग्ने पत्नीवन्, देवेन त्वष्टा सज्जः समानप्रीतिः । नास्य
पानेऽन्वयः । " ससजुषोः " (पा ८-२-६६) इति रुक्त्वम् । सोमं पिव । द्वौ प्रत्येकमुच्येते^३
स्वाहा स्वाहुतमिदं तवास्तु । " देवा वा इतइतः पत्नीः " (तैसं ६-५-८) इत्यादि
ब्राह्मणम्, " स सोमो नातिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणः " (तैसं ६-५-८) इत्यादि च ॥ २५.

॥ इति चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥

१. व-इत्यत्रापि । २. ति.मै- ' न ' नास्ति । ३. तं.ति-प्रकृत्यैकमुच्यते । * [इ.नि.स्वत् ८-२०] ।

४-४. व-सुवर्गमिति । ५-५. व-इति ब्राह्मणम् ।

[पानीवतप्रद]

- वृहस्पतिसुनस्येति ॥ ५५ — “ उपयामगृहीतोऽसि वृहस्पतिसुतस्य त इत्युपाशुपात्रेण पालीवतमाप्रयणाद्गृहीत्वा न सादयति । अग्राइह पत्नीवाइ हनि वपद्रुहते जुहोति । नानुपयत् करोति । अपि बोपाश्वनुपयत्तुयात् ” (आपश्रौ १३.१४ ७-१०) इति ॥ पाठस्तु— “ वृहस्पतिसुतस्य त इन्द्रो इन्द्रियात् पत्नीवतं ग्रहं गृह्णाम्यग्राइह पत्नीवाइ. सजूदेवेन रवडा सोम पिब स्वाहा ” इति ॥ हे इन्द्रो सोम, तन सत्रन्धिन ग्रहं गृह्णामि । कीददास्य ? पत्नीवदेवताकम् । कीददास्य तव ? इन्द्रियावत. धीर्बवत । वृहस्पतिर्यज्ञमान, वृहता यज्ञस्य परिपालनात् । तेन सुनस्याभिपुतस्य । हे पत्नीवतग्रह, स्वधा इद्वेन वसु सह सोम पिब स्वाहा दुतमिदमस्तु ॥ पत्नीवतस्य ग्रहस्य पात्रं विधत्ते— “ प्राणो वा एष यदुपाश्वनुपयत्तुयात्पात्रेण प्रथमश्चात्तमश्च ग्रहौ गृह्णते प्राणमेवानु प्रयन्ति प्राणमनुद्यन्ति ” (तैसं ६.५.८) इति । उपाशो प्राणत्वं पूर्वमुक्त्वा । “ वाचस्पतये पत्रस्य ” (तैसं १.४.२) इत्यनेन गृहीत प्रथमो ग्रह ।
- १० ‘ वृहस्पतिसुतस्य ’ इति गृह्यमाणश्रोतमो ग्रह । यद्यपि दधिग्रह पूर्वभार्गो तथापि नासौ सोमग्रह । यद्वाभ्याशु सोमग्रहायपि न तौ नित्यौ । तस्मादित्येषु सोमग्रहेषुपाशुरेव प्रथम । हारियोजनस्य पश्चाद्भक्तिरेऽप्यप्रियोमसाग्नि समसि सति यज्ञशेषत्वेनानुष्ठानम् । तस्मादप्रियोमापेक्षया पानीवतस्योत्तमत्वम् । तयो प्रथमोत्तमयोरेपाशुपात्रेण ग्रहणं कुर्यात् । तथा सति प्राणमेवानुसृत्य प्रयन्ति प्रारभन्ते । उद्यन्ति समापयन्ति ॥ पत्नीवतग्रहं विधत्ते— “ प्रजापतिर्वा एष यद्वाप्रयण. प्राण उपाशु पानी प्रजा प्रजनयन्ति यदुपाशुपात्रेण पानीवतमाप्रयणाद्गृह्णाति प्रजाना प्रजनाय तस्मात् प्राण प्रजा अनु प्र जायन्ते ” (तैसं ६.५.८) इति । पत्नीरिति प्रथमा । प्राणमनु प्राणयुक्ता प्रजा उत्पद्यन्ते ॥ निहितं ग्रहं प्रजासवि— “ देवा वा इतइत पत्नी सुवर्गं लोकमजिगात्सन् ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन् त एत पत्नीवतमपश्यन् तमगृह्णत तयो वै ते मुग्गं लोकं प्राजानन् यत्पत्नीवतो गृह्णते सुवर्गस्य लोकस्य प्रजास्ये ” (तैसं ६.५.८) इति । [देवा] पत्नीरिति इत पत्नीवतग्रहमुपेक्ष्याग्यस्माद्ग्रहात्
- २० [स्वर्गं ज्ञानमिच्छन्तोऽपि न प्रजातवन्त । पत्नीवतग्रहणेन तु प्रजातवन्त । इत्येतद्ग्रहो गृह्यते ॥ एतद्ग्रहे घृतमेलन विधत्ते— “ स सोमो नातिष्ठत् स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्त घृत यज्ञं कृत्वाऽघ्नन् त निरिन्द्रियं मृतमगृह्णन् तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादीरपि पापात् पुंस उपस्तितर वदन्ति यद्घृतेन पत्नीवतस्य श्रौणाति वज्रैर्देवेन वशे कृत्वा गृह्णाति ” (तैसं ६.५.८) इति । नातिष्ठत् स्त्रीदेवता-कृतमसहमान स्वात्मान न प्रकाशितवान् । अघ्नन्तताडयन् । निरिन्द्रियं मृतं निर्वापं जातम् ।
- २५ यस्मात् स्त्रीदेवताभ्यो गृह्यमाण सोमो नि सामर्ष्यस्त्वसाहोऽसिरेऽपि स्त्रिय मामर्षिरहिता अपत्येषु दायभाजो न भवन्ति । पापात् पतितार्द्राः पुंसोऽप्युपस्तितर शीघ्रतर स्त्रीस्वरूप वदन्ति ॥ आग्नातस्य ‘ वृहस्पतिसुतस्य ’ इति मन्त्रस्य शेषं पूरयित्वा व्याचष्टे— “ उपयामगृहीतोऽसीत्येदं वा उपयामस्तस्मादिमा प्रजा अनु प्र जायन्ते ” (तैसं ६.५.८) इति । उपेता प्रजा यमयति उत्पदानधारणादिना स्वस्यापयतीत्युपयामो भूभागविज्ञेय । वृहस्पतिशब्दस्यैव प्रयोगेऽभिप्रायमा—
- ३० “ वृहस्पतिसुतस्य त इत्याह ग्रहं वै देवाना वृहस्पतिर्गृह्णैवास्मै प्रजा प्र जनयति ” (तैसं ६.५.८) इति ॥ इन्द्रुत्तमो द्रवत्वसाम्येन रेत उपलक्षयतीत्याह— “ इन्द्रो इत्याह रेतो वा इन्द्र रेत एव

१. इ.उ पा मि१—‘ प्रजा ’ नास्ति । २-२. इ.उ पा हा—‘ निर्वापं जातम् ’ नास्ति । ३ आ-
क नि१ पा हा—‘ अपि ’ नास्ति । ४. इ.उ—भजन्ति । ५ आ पा हा—अरुति ।

पत्नीवतग्रहः]

तदधाति ” (तैसं ६.५.८) इति ॥ इन्द्रियव्यवहारेण तत्कार्यभूताः प्रजा उपलक्षयन्त इत्याह — “ इन्द्रियाव
इत्याह प्रजा वा इन्द्रियं प्रजा एवास्मि प्र जनयति ” (तैसं ६.५.८) इति ॥ अग्निव्यवहारेण तत्कार्यभूताः प्रजा उपलक्षयन्त इत्याह — “ अग्निव्यवहारेण तत्कार्यभूताः प्रजा उपलक्षयन्त इत्याह — “ अग्नाश्च इत्याहाग्निवै रेतोधाः पत्नीव इत्याह मिथुनत्वाय ” (तैसं ६.५.८) इति ॥ स्वष्टृशब्द-
प्रयोजनमाह — “ सजुर्वेने त्वष्टा सोमं पिबेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु दधाति ”
(तैसं ६.५.८) इति ॥ पत्नीवतग्रहस्य होममन्त्रे त्वष्टुः परामर्शो न युक्त इति शर्का वारयति — “ देवा ५
वै त्वष्टारमजिघासन्तस् पत्नीः प्रापयत तं न प्रति प्रायच्छन् तस्मादपि बन्धं प्रपन्नं न प्रति प्र यच्छन्ति
तस्मात् पत्नीवते त्वष्टेऽपि गृह्यते ” (तैसं ६.५.८) इति । यस्मात् पत्नीः शरणं गतस्तेस्मात्त्वष्टा पत्नी-
रनुभागी भवति ॥ साद्वनस्य प्रसक्तो तद्ववारयति — “ न मादधत्यसत्ताहि प्रजाः प्रजायन्ते ” (तैसं
६.५.८) इति ॥ अनुवपद्रुकारे नृपांशुत्वगुणं विधत्ते — “ नात् वपद्रुकरति यदनुवपद्रुकराद्गुणं प्रजा अन्वव-
पद्रुकारेणानुवपद्रुकारादन्तमश्रीत्सोमं भक्षयेदुपाः श्वतु वपद्रुकरति न रुद्रं प्रजा अन्ववपद्रुकरति दान्तमश्री- १०
त्सोमं भक्षयति ” (तैसं ६.५.८) इति ॥ अन्ववपद्रुकारेण नृपांशुत्वगुणं विधत्ते — “ अशान्तमनिष्टकरम् ॥
अश्रीत्सोमं भक्षयति ॥ प्रेषमन्त्रमुत्पादयति — “ अश्रीत्सोमं भक्षयति ॥ अश्रीत्सोमं भक्षयति ॥ अश्रीत्सोमं भक्षयति ॥
रेतो दधाति नेष्टा पत्नियाम् ” (तैसं ६.५.८) इति । हे आश्रीध्र, नेष्टुः ममीपमानयोपविश । हे नेष्टः,
पत्नीमुदानय पत्नीमुत्पाप्येहाऽऽनय । अनेन प्रेषद्वयेन रेतः प्रजोत्पादनसामर्थ्यं स्थापितं भवति ॥ नेष्टु- १५
कारयितुकमुद्गावृकवृकं पत्नीविषयं दर्शनं विधत्ते — “ उद्गात्रा सं स्थापयति प्रजापतिर्वा एष यदुद्गात्रा
प्रजानां प्रजननाय ” (तैसं ६.५.८) इति ॥ पत्नीकवृकं “ स्वगुह्यं पञ्जनीसंज्ञकस्य जलस्य ” प्रवर्तनं
विधत्ते — “ अष उप प्र वर्तयति रेत एव तत्सिञ्चति ” (तैसं ६.५.८) इति ॥ प्रवर्तनाय तज्जलप्रक्षेपस्य
स्थानं विधत्ते — “ ऊरुगोप प्र वर्तयत्यूरुणा हि रेतः सिच्यते ” (तैसं ६.५.८) इति ॥ ऊरुप्रदंशे स्थापितं
जलं गुह्यपर्यन्तं प्रवर्तते । लोकेऽप्यूरुसहितेन प्रजननेन रेतः सिच्यते ॥ ऊरुप्रदंशे वस्त्रापनयनं विधत्ते —
“ नभं कृत्योरुमप प्र वर्तयति यदा हि नभ ऊरुं भवत्यये मिथुनी भवतोऽथ रेतः सिच्यतेऽथ प्रजाः प्र २०
जायन्ते ” (तैसं ६.५.८) इति ॥

अथ मीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् —

“ द्विदशज्ञेष आदित्यस्थाल्याः^१ आश्रयणाभिधाम् ।

स्थालीं प्राप्तस्ततः पत्नीवतस्य ग्रहणे सति ॥

६. आ.पा.हा.—‘पत्नीमुदानय’ नास्ति । ७. आ.—‘मासव्योपेतम् । ८-८. आ.हा.—‘पञ्जनी- २५
संज्ञकस्य जलस्य; पा.—‘स्वपञ्जनीसंज्ञकजलस्य; इ.उ.—‘स्वपञ्जनीसंज्ञकस्य जलस्य । ९. पा.भा.—‘इति’
इत्यादिभ्य अनुवाकसमाप्तिं यावन्नास्ति । [अत्र स्थाने ‘अत्र शोधपत्रकं द्रष्टव्यम्’ इत्युपलभ्यते लिखित-
पुस्तकद्वये ।] १०. इ.उ.क.हा.—‘स्थाल्याम् ।

तद्रक्षणे द्विदेवा किं सार्धं पानीवतेन ते ।

उपलक्षया न वा पूर्वन्यायेनास्तूपलक्षणम् ॥

अन्य आग्रयणात् पानीवतो नैतस्य विद्यते^{११} ।

आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पत्नीवानेव लक्ष्यते^{१२} ॥ ” (जैन्या ३ २-३१-३३) इति ॥

- ५ ऐन्द्रवायवाद्यो द्विदेवत्या । तेषा शेष आदित्यस्थालीमागच्छति । पुनरपि^{१३} तस्या स्थात्या आग्रयणस्थालीमागच्छति । तस्या आग्रयणस्थात्या पानीवतो गृह्यते । तस्य पानीवतस्य भक्षण इन्द्र-वायवाद्य उपलक्षणीया । पूर्वाधिकरणे यथा मित्रावरणादिभिः सहेन्द्र उपलक्षितस्तद्वदिति प्राप्ते म्रम-
 “ ” यदुपाशुपात्रेण पानीवतमाग्रयणाद्गृह्णाति ” (तैसं ६ ५.८) इत्याग्रयणपात्रस्यापादानत्वप्रवणात् ततो नि सृतस्य सोमरसस्य तत्सम्बन्धेऽपेते सति पश्चात् पत्नीवदेवतायै ग्रहण भवति । तथा सत्यत्यन्तमिच्छस्य
 १० पानीवतस्य पूर्वदेवेष्वआकाङ्क्षा नास्ति । “पूर्वाधिकरणोक्तस्तु पुनरभ्युञ्जीत^{१४} सोम. ऐन्द्रशेषेण संसृष्ट । तस्य^{१५} संसृष्टस्य भक्षणे मित्रावरणादीनामिवेन्द्रस्यापि सबन्धो नापैतीति वपन्यम् । तस्मात् पानीवतभक्षण इन्द्रवायवाद्यो नोपलक्षणीया ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ सह पत्नीवता त्वष्टा^{१६} तद्ग्रहे लक्ष्यते न वा ।

सह त्वष्टा विभेत्युक्तेर्देवत्वात् सोऽपि लक्ष्यते ॥

सहत्वमात्र त्वष्टु स्यान्न पातृत्वमशब्दनात् ।

“चोदनाया अभावाच्च न देवोऽतो न लक्ष्यते ॥ ”

(जैन्या ३ २ ३४-३५) इति ॥

- तस्मिन्नेव पानीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रे पत्नीवता सह त्वष्टाऽप्युपलक्षणीय । कुत ? त्वष्टुरपि तदेवत्वात् । तच्च होममन्त्रादवगतम् । “ अग्ना ३३ पत्नीवा ३ सजुर्देवेन त्वष्टा सोमं पिब स्वाहा ”
 २० इत्यस्मिन् मन्त्रे पत्नीवन्तमग्निं प्लुतान्तेन पदेन संबोध्य त्वष्टा देवेन सह पियेत्यभिधानात् पातृत्वेन पत्नी-वत इव त्वष्टुस्तदेवत्वम् । तत् पत्नीवत्त्वष्टुपीतस्वेत्युपलक्षणमिति प्राप्ते म्रम — पानकाले सहावस्थानमात्र ‘ त्वष्टु सजू ’ इत्यनेन पदेन प्रतीयते न तु पातृत्वम् । असंबोधितस्य त्वष्टु. पियेत्यनेन शब्देन सामानाधिकरण्याभावात् । न च पातृत्वसहभावमात्रेण पातृत्व, ‘ सहैव दशभिः पुत्रैर्मरं वृहति गर्दभी ’ इत्यत्र पुत्राणा बोद्धृत्वादर्शनात् । आन्ता मन्त्र, विधिवलात् त्वष्टुर्देवत्वमिति चेत् । न ।
 २५ “ पानीवतमाग्रयणाद्गृह्णाति ” (तैसं ६ ५.८) इत्यत्र त्वष्टुरप्रतीते । तस्माद्देवत्वात् त्वष्टा नोपलक्षणीय ।

११. इ उ-गृह्यते । १२. इ उ-लभ्यते । १३. इ उ-पुनः । १४. इ उ-उपाशुपात्रेण ।

१५-१५ नि-तत पुनरभ्युञ्जीतस्तु । १६ इ उ-‘ संसृष्टस्य ’ नाम्नि । १७ इ उ-मक्षणे । १८. इ. उ.हा-चोदनायाम् ।

१० तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ पत्नीवन्तस्त्रयस्त्रिंशद्देवास्तान्मादृयेत्समी ।

लक्ष्या न वा याज्ययोवतेर्देवत्वाद्दुपलक्षणम् ॥

एकोऽग्निर्धेजमानेन मादितोऽन्ये तु वह्निना ।

अतोऽग्नेरेव देवत्वान्नयेपामुपलक्षणम् ॥ ” (जैन्या ३२३६-३७) ॥

५.

तस्यैव पत्नीवत्प्रदस्य याज्यायामग्निं संयाञ्च्य ‘ पत्नीवन्नामधारिणस्तयस्त्रिंशद्देवान् मादृय ’ इत्यभिधीयते — “ पत्नीवत्त्रिंशत् त्रींश्च देवाननुष्वधमा वह मादृयस्व ” (ऋत् ३६९) इति । अनुष्वधमनुप्रदानम् । अत्र ह्यमानेन सोमरसेन मादृनीयत्वात् त्रयस्त्रिंशत्तां तद्देवत्वम् । अतस्तेऽपि भक्षणे लक्षणोपा इति चेत् न । यजमानेन मादृनीयस्याग्नेरेव तद्देवत्वात् । त्रयस्त्रिंशद्देवास्तु वह्निना माद्यन्त इति न तेषामत्र देवत्वम् । तस्मान्नोपलक्षणम् ॥

१०.

१० तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ सोमस्याप्त इति प्रोक्त्वानुवपत्कारदेवता ।

लक्ष्या न वा देवतात्वाल्लक्ष्या त्रिमादृवलक्षणा ॥

प्रकृतौ विद्यमानोऽग्निरनुद्देशादलक्षितः ।

उद्देश्येन्द्रो लक्षितोऽतो विकृतावपि तत्तया ॥ ” (जैन्या ३२३८-३९) इति ॥ १५.

“ सोमस्याप्ते वीहीत्यनुयजति ” (ऋष्यश्रौ १९३०१) इति श्रूयते । तत्रानुवपत्कारस्य मान्त्रवर्णिकोऽग्निः देवता । न च त्रयस्त्रिंशत्तामिव वह्नेरदेवतात्वं, मन्त्रे वह्निं संयाञ्च्य सोमपावृत्ताभिधानात् । तस्मादग्निर्न लक्षणोप इति चेत् । न । प्रकृतावलक्षितत्वान् ऐन्द्रश्चमसः प्रकृतिः, इतरे विकृतिरूपाः । एया हि—ऐन्द्रः सोमो गृह्यते मीयते च तेनैन्द्रेणैव सोमः अनेन्द्रेषु सोम एव नास्तीति सर्वे सोमधर्मा ऐन्द्रेणैव । अनेन्द्रा अधर्मकाः । धर्मसाकाङ्क्षाश्चोदकन ११सधर्मका इति विकृतित्वम् । गृह्यमाणस्य १२मीयमानस्य च सोमस्यैन्द्रत्वम् “ इन्द्राय त्वा वसुमते ” (ऋत् ६३२) इत्यादि ग्रहणमन्त्रादवगम्यते । तस्य प्रकृतिभूतस्यैन्द्रचमसस्य भक्षणेऽग्निरनुवपत्कारदेवो नोपलक्षितः । कुतः ? ग्रहणे तदुद्देशाभावात् । इन्द्रस्तु देवत्वात् उपलक्षितः । एवं विकृतावप्युद्देश्यदेवानामेवोपलक्षणं न्यायम् । तस्मादग्निर्नोपलक्ष्यः ॥

२०.

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थपत्रादिके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७ ॥

२५.

१९. इ.उ.हा-^१ तत्रैवान्यच्चिन्तितम् इत्यारभ्यानुवाकसमाप्तिं यावत्तास्ति । २०. आ-^१ तत्रैवान्यच्चिन्तितम् इत्यारभ्यानुवाकसमाप्तिं यावत्तास्ति । २१. वि१-अधर्मका । २२. वि१-मीयमानस्य । तैस ३७॥

हरिरसि हारियोन्नो हयोः स्यात्ता वज्रस्य भर्ता पृथ्वेः प्रेता तस्य ते देव
सोमैष्ट्यजुषः स्तुतस्तोमस्य शस्तोकथस्य हरिन्तं ग्रहं गृह्णामि
हरीः स्थ हयोर्धानाः सहसोमा इन्द्राय स्वाहा ॥ २८ ॥

[हरिरसि पठविंशति]

- ५ हरि । असि । हारियोन्न इति हारि-योन्न । हयोः । स्यात्ता । वज्रस्य । भर्ता । पृथ्वे ।
प्रेता । तस्य । ते । देव । सोम । इष्ट्यजुष इतीष्ट-यजुष । स्तुतस्तोमस्येति स्तुत-स्तोमस्य ।
शस्तोकथस्येति शस्त-उकथस्य । हरिन्तमिति हरि-वन्तम् । ग्रहम् । गृह्णामि ।
हरी । स्थ । हयोः । धाना । सहसोमा इति सह-सोमा । इन्द्राय । स्वाहा ॥ २८ ॥

हारियोन्न गृह्णाति—‘हरिरसि’ इति ॥ सोम एवोच्यते । १ हरि इन्द्र, स पत्र लम्

- २० १ असि इति इन्द्रात्मना सोम स्तूयते । यद्वा—हरिर्हर्ता अभिमताना श्रेयसामाहर्ता त्वमसि ।
१ हारियोन्न, हरि अश्वविशेष योजनो वाहन यस्य स हारियोन्न इन्द्र, तस्य स्वभूत
हारियोन्न, ऐन्द्रोऽसीत्यर्थः । १ हयोः १ स्यात्ता, इन्द्ररूपत्वात्, हरिम्या भक्षितऋजीपरूपनादा ।
१ वज्रस्य १ भर्ता धारयिता इन्द्ररूपत्वादेव । १ पृथ्वे १ प्रेता पृथ्वेरन्नस्य यागसाधनद्वारेण १ प्रेरयिता
प्रापयिता वा । ग्रीड तर्पणे । हे १ सोम १ देव, १ तस्य तादृशस्य १ ते तत्र १ इष्ट्यजुष अन्वयुभि-
२५ यद्वे इष्टानि विनियुक्तानि सर्वाणि यजूपि प्रायेण त्वसस्कारार्थानीति इष्टयजुष्टम् । १ स्तुत-
स्तोमस्य उद्रावृमिश्च रतुवा स्तोमा स्तोत्राणि त्वदर्थमिति रतुतस्तोमन्वम् । १ शस्तोकथस्य
होवृमि । शस्तान्युक्त्यानि शस्त्राणि त्वदर्थमिति शस्तोकथम् । यद्वा—इन्द्ररूपत्वात् सर्गमुपपद्यते ।
तस्य तत्र विशेषसरकारसंस्कृतस्य १ हरिन्तं १ हरिन्तं १ ग्रहं गृह्णामि, आप्रयणस्यालीगतस्य
सर्गस्य १ गृह्यमाणत्वात् । १ तस्येयान्तात् कर्मणि पठ्यन्तत्वात् (पा २ ३ ६५) तादृश हरिन्तम्
२० इन्द्रन्तं ग्रहं गृह्णामीति । “ छन्दसीर ” (पा ८ २ १५) इति मतुपो यम् ॥

धानामि श्रीणाति—‘हरी स्थ’ इति ॥ हरिम्या तद्वानिन्द्रो लक्ष्यते । ततस्तादृशेन्द्रा-
म-
तया धाना स्तूयन्ते । तत इन्द्रप्रियतया इन्द्राभेदेन न्तुति । यद्वा—अश्वात्मतया धाना स्तूयन्ते ।
इन्द्राय हे धाना, १ हरी १ स्थ । किंच १ हयोः अश्वयो १ धाना स्थ । हरिन्त इन्द्रस्य १ इति
भाष । ‘ इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य शीर्षकपाळमुद्राञ्जत् ” (तैस ६ ५ ०) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

- २५ जुहोति—‘सहसोमा सोमेन सहिता । “ वोपसर्जनस्य ” (पा ६ ३ ८२) इति
पाशिकत्वात् समानाभाष । हे धाना, इन्द्रायो यूयम् १ इन्द्राय १ स्वाहा स्वाहुता स्थ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके अष्टाविंशोऽनुवाकः ॥

१. भे-‘द्वारण’ इत्यभ्यान्तर ‘प्रेता’ । २. व-इन्द्रवन्तम् । ३. त प-‘गवरस्य’ इत्य-
भ्यान्तर ‘ग्रहस्य’ । ४. ति मै-तस्येयान्तात् । ५. त ति प व-इन्द्रपीतस्य ।

हारियोजनग्रहः]

हरिरिति ॥ कल्पः—“ परिधिपु प्रहृतेपृथ्वेता हारियोजनं गृह्णाति । उपयामगृहीतोऽसि हरि-
रसीति द्रोणकलशेन सर्वमाग्रयणं गृहीत्वा न सावयति । बह्वीभिर्धानाभिः श्रीत्वा.... हरीः स्य हयोर्धाना
इति वपस्कृतानुवपस्कृते हुत्वा हरति मक्षम् ” (आपश्रौ १३-१७-१-२) इति ॥ पाठस्तु—“ हरिरसि
हारियोजनो हयोः स्थाता बज्रस्य भर्ता पृथ्वेः प्रेता तस्य ते देव सोमैष्टयजुषः स्तुतस्तोमस्य शस्तोव्यस्य
हरिवन्तं ग्रहं गृह्णामि हरीः स्य हयोर्धानाः सहसोमा इन्द्राय स्वाहा ’ इति ॥ हे सोम, त्वं हरीः वसि ५
हरितवर्णोऽसि । हरितमश्वं रथे युजकीति हरियोजन इन्द्रस्तस्य संबन्धी हारियोजनः । इन्द्रदेवताक
हृत्पर्यः । हयैः अश्वयोः स्थाता हरिभ्यामश्वान्यां युक्ते रथे तिष्ठतीत्यर्थः । यद्यपीन्द्र एव रथे तिष्ठति
तथापि तदीयत्वात् सोमोऽपि तिष्ठतीत्युपचर्यते । इन्द्रेण येतवादिन्द्रामेदेन बज्रस्य पोषकः । पृथिरक्षं तस्य
प्रेता यागसाधनद्वारेण प्रेरयिता । हे सोम देव, तस्य ते तादृशस्य तत्र संबन्धिनं प्रहं गृह्णामि ।
कीदृशम् ? हरिवन्तम् इन्द्रदेवताकम् । कीदृशस्य ? इष्टयजुषः । इष्टं यज्ञसाधनत्वेन प्रयुक्तं ग्रहण- १०
सादनादिमन्त्ररूपं यजुर्यस्य सोऽयमिष्टयजुः । स्तुतास्त्रिवृत्पद्मसप्तदशैर्कविंशानामकाः स्तोमा यस्यासौ
स्तुतस्त्वोमः । शस्तानि उक्थानि प्रउगायन्निष्केवल्यमस्तुतीयवैश्वदेवाग्निनाहृतनामकानि उक्थानि यस्यासौ
शस्तोक्थः । भृष्टास्तनुला धानाः । हे धानाः, सूर्यं हयोर्निन्द्ररथवाहकाधयोः संबन्धित्वेन हरीः हरिशब्दार्थेन
रूढाः स्य । सोमेन मिश्रितत्वात् ससहसोमाः स्य । तादृशमिदं हविः इन्द्राय स्वाहा हुतमस्तु ॥ हारि-
योजनग्रहविधिमर्थवादेनोन्नयति— “ इन्द्रो बृत्रमहन् तस्य शीर्षकपालमुद्वीकृत्य स द्रोणकलयोऽभवत् १५
तस्मात् सोमः समलवत् स हारियोजनोऽभवत् ” (तैसं ६.५.९) इति । उद्वीकृत्युत्तानमभवत् । तस्मात्
बृत्रशिरसो निष्पन्नात् द्रोणकलशात् स्रुतः सोमरसो हारियोजनोऽभवत् । तस्मात् द्रोणकलशेन हारियोजनं
गृह्णीयात् ॥ धानामेलेनं विधत्ते— “ तं न्यचिकित्सत् जुहवाली ३ मा हौषा २मिति सोऽमन्यत यद्वोप्या-
भ्याम होप्यामि यत्र होप्यामि यज्ञवेशसं करिष्यामीति तमध्रियत होतुः सोऽग्निरयवीक्ष मय्याम होप्य-
सीति तं धानाभिरश्रीणात् शृतं भूतमनुहोद्यद्धानाभिर्हारियोजनं श्रीणाति शृतत्वाय शृतमेवैनं भूतं २०
जुहोति ” (तैसं ६.५.९) इति । तं हारियोजनं ग्रहं प्रति । आममपक्वं । यज्ञवेशसं यज्ञविवानम् स
इन्द्रस्तं ग्रहं होतुमध्रियत निश्चयमकरोत् । न होप्यसि मा हौषीः, शृतं भूतं पक्वं जातम् ॥ धानानां
चाहुल्यं विधत्ते— “ बह्वीभिः श्रीणात्येतावतीरेवास्यामुन्मिल्लोकं कामदुघा भवन्त्यथो खल्वानुरेता वा
इन्द्रस्य पृथ्वयः कामदुघा यद्धारियोजनरिति तस्माद्बह्वीभिः श्रीणीयात् ” (तैसं ६.५.९) इति ।
संख्या यावत्सो धानास्तावत्सो यजमानस्य स्वर्गं कामधेनवो भवन्ति । किंच हारियोजनीर्धाना इन्द्रस्य २५
कामधेनवः । पृथ्वयोऽल्पतनवः ॥ सवनीयस्य पशोः परिधिपु प्रहृतेषु हारियोजनकाल इत्येतद्विधत्ते—
“ ऋक्षसामे वा इन्द्रस्य हरी सोमपानौ तयोः परिधय षाधानं यद्ग्रहृत्य परिधीन्नुहुयादन्तराधानाभ्यां
वासं प्र यच्छेत् ग्रहृत्य परिधीन्नुहोति निराधानाभ्यामेव वासं प्र यच्छति ” (तैसं ६.५.९) इति ।
ऋक्षसामवेदात्मकाविन्द्रस्यासौ । तावप्यत्र सोमं पियतः । एत एव हयोर्धाना इत्युक्तम् । सवनीयपश्व-

२. वि१.पा.भां-अग्रहं । २. आ.हा-‘ रथे ’ नास्ति । ३. इ.उ.पा.भां.हा-‘ प्रहम् ’ नास्ति । ३०

४. इ.उ.पा.भां.हा-‘ हारियोजनमर्थः ’, वि१-‘ हारियोजनग्रहमर्थः ’ । ५. इ.उ.क.पा.भां.हा-‘ यज्ञविवानकम-
ध्रियत । ६. इ.उ.क.वि१.पा.भां.हा-‘ अध्रियत ’ नास्ति । ७. वि१-‘ हारियोजनस्थाताः ।

[द्वारियोजनप्रद

- भूता ये परिधयोऽग्निं परित आवृत्य तिष्ठन्ति त तयोश्चयोराधानम् । आधीयते मुक्त प्रक्षिप्यतऽथ नियन्तु
मिस्थाधान खलीन्म् । मुखस्यात् स्थितमाधानं ययोश्चयोस्ताभ्यामन्तराधानाम्याम । परिधिप्रहरणपूर्व
होम निराधानत्वात् सुव्यनैय 'घासमच्च शक्यते ॥ नात्राध्वयौहाम किं तृक्षतुरियमुमयं विधत्ते—
" उद्येता जुहोति यातयामिव ह्येतद्वर्ष्युं स्वगाहृतो यदभ्यर्ष्यं जुहुयाद्यथा विमन्त पुनर्युनक्ति ताहोय तत् "
- ५ (तैस ६५९) इति । एतस्मिन् काले 'अध्वर्युयस्मात् स्वगाहृत स्वाधीनगति कृत प्रधानग्रहणा
समाप्तत्वेन पारतन्त्र्याभावात् तस्मादप्य गतप्यारूपं १० इव । तथा सरपध्वयाहामे विमुक्तस्य बलीपदस्य
श्रान्तस्य पुन शक्यते "योगवत् भवति ॥ गृहीतस्य द्वारियोजनस्य होमात् पुं शिरसि घारण विधत्ते—
" श्रीपशधिनिधाय जुहोति श्रीपतो हि स समभवत् " (तैस ६५९) इति । अत्र सूत्रम्— " बही-
भिर्धानाभि श्रीक्षा श्रीपशधिनिधायोपनिप्रम्य " (आपश्रौ १३ १७२) इति ॥ होमकालेष्वाश्रावण
१० देसादीप्य पुरतो चलन् ११ कृत्वा होगर्भमिति विधत्ते— " विप्रम्य न्होति विप्रम्य हीद्रो युत्रमहनस
सुदर्वे " (तैस ६५९) इति ॥ भक्षणकाले द्वारियोजनघाताना मानस चवण विधत्ते— " पशवो वै
द्वारियोऽनीर्यत् सभिन्द्यादल्पा एन पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठेन् यद्य सभिन्द्याद्वहव एन पशवोऽभुञ्जन्त
उप तिष्ठेन् मन्सा स बाधत उभय करोति बहव एवं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठन्ते " (तैस ६५९)
इति । पशुप्राप्तिहेतुत्वात् घाना पशव । सभिन्द्यादन्तै सण्ढयेत् । तथा सति कतिचित्पत्र पशव एन
१५ यन्मान क्षीरदानादिभि १२ पालयन्त प्राप्नुयु । असमेवे बहव प्राप्त्वन्तोऽपि क्षीरादिभिर्ना पालयन्ति ।
मानसचवणे तु समेदनमसमेदन चैयुभयस्य कृन्वात् पशूना नाल्पवै नापि क्षीरादिराहित्यम् ॥
उद्येत्तद्वहगत् हुतशेष सब भक्षयितुमुद्येत्तुरनश्रामपेक्षैरिति विधत्ते— " उद्येत्तयैपहवमिच्छन्ते य एव तत्र
मोमपीधरतमेवान रन्धते " (तैस ६५९) इति ॥ सर्वभक्षितायशोपाणा त्रौणकलशातसोमानां निजयन
विधत्ते— " उत्तरवेद्या नि वपति पशवो वा उत्तरवेदि पशवो द्वारियोनी पशुत्वेव पशुत् प्रति घापयन्ति
२० (तैस ६५९) इति ॥
ग्रहहोमे परिसमाप्ते सति ग्रहान् प्रशसति— " ग्रहान् वा अनु प्रता पशय प्र जायन्त "
(तैस ६५१०) इति ॥ १५ एतदेव निरपष्टयति १६— " उपाश्रान्तयोमावद्रावय गुकामन्थिनौ
पुरया क्रतुग्रहानेकशपा आदित्यग्रह गाव " (तैस ६५१०) इति ॥ आन्त्रियग्रहस्य गरा च
सातुदयप्रवृत्तना १७ च ग्रहमनु गवा जन्मोपपादयति— " आदित्यग्रहो भुविष्ठाभक्रमिर्मृष्टत
२५ तस्माद्वा पशूना भविष्ठा " (तैस ६५१०) इति । 'कदा चान् स्तरीरति' इत्यादिवा क्रचो
भूयिष्ठा ॥ उपाश्रान्तमनु जागनामजाविना 'ग्रहण सह त्रिजसाम्य' दर्शयति— " यत्रिरपागु-
इस्तेन विगृह्णाति तस्माद्द्वौ श्रीनचा जनयति " (तैस ६५१०) इति । द्वौ वा श्रीन् वा
न तु त्रिभ्याऽधिकमप्य सा मह जनयति ॥ यस्मादन्तयोप्रग्रहे सकोचस्सख्याविशेषो न श्रुतस्तस्मात्
गमनु त्रायमानामश्रीना भूयिष्ठरे " युगपद्भक्तमित्याह— " अथावयो भूयसी " (तैस ६५१०) इति ॥
३० अथ कथंचिदाप्रयणसाम क्षीयेत् तन् त्रौणकलशातद्वहण विधत्ते— " पिशा वा प्य यदाप्रदण पुत्र
कलशा यत्रामथण उपदस्येत् कलशादगन्तीयाद्यथा पिता पुत्र क्षित उपघावति लाग्नेव तत् " (तैस
६५१०) इति । प्रथमं त्पञ्चत्वादात्रयण पिता । पश्चाद्भाषितया कलशा पुत्र । क्षित शीघ्रवृत्ति । उप
- ८ न घाताऽस्तुम् । ९ इड या भां हा- 'अध्वर्युयस्मात्' नास्ति, मि१- 'स्मान्' नास्ति ।
१० मि१-नाश्रीपः । ११ आ व-योग इव । १२ आ पा-वन्मम् । १३ मि१-भारानि ।
३५ १४-१५ क-३ न १३ निजय्य ग्पष्टयति । १५ मि१-प्रदानत न-प्रदहनत । १६ आ श-
नातानामनाम् । १७ मि१ त्रिजसाम्यम् । १८ आ व-युगपद्युक्तित्याह । १९ व-
शीघ्रवृत्ति पिता ।

हारियोजनग्रहः]

धावति जीवन्तर्मुपसर्पति ॥ ^{२०}कलशसोमक्षये वैपरीत्यं विधत्ते—“यत्कलश उपदत्त्येदाग्रयणात् गृह्णीयात् यथा पुत्रः पितरं क्षित उपधावति तादृगेव तत्” (तैसं ६.५.१०) इति ॥ कलशश्चायं ग्रहेऽपि दर्शयति—
 “आत्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणो यद्गृहो वा कलशो वोपदत्त्येदाग्रयणाद्गृह्णीयात् आत्मन एवाधि यज्ञं निष्करोति” (तैसं ६.५.१०) इति । यज्ञमध्यवर्तित्वादाग्रयणो यज्ञस्याऽऽत्मा । दृष्टान्तत्वेन कलशस्य पुनरुपादानम् । नष्टं यज्ञमेनेन ग्रहणेनाऽऽत्मन उपरि पुनः संदधाति ॥ अथ स्थाल्या होमसाधनत्वाभावेन तां निन्दन्निव होमसाधनं ^{२१}दारुप्रात्रं प्रशंसति—“अविज्ञातो वा एष गृह्यते यदाग्रयणः स्थाल्या गृह्णाति वाद्यन्वेन जुहोति तस्माद्भोगाविज्ञातेन ब्रह्महा” (तैसं ६.५.१०) इति । “आ वायो भूय” (तैसं १.४.४) इत्यादि ग्रहणमन्त्रेषु यथा देवता स्वनामविशेषेण विज्ञायते न तथा “ये देवा दिव्येकादश स्थ” (तैसं १.४.१०) इत्यत्र, नामविशेषाधुतेः । तस्मादविज्ञातं आग्रयणः स्थाल्या ^{२२}मृन्मय्या गृह्णात्येव न तु जुहोति । वाद्यन्वेन तु दारुप्रात्रेण जुहोति । यस्मात् ‘ये देवाः’ ^{२३}इति मन्त्रोक्त्वात् ^{२४}अविज्ञातनामकांशयस्त्रिशतो देवानुद्दिश्य स्थाल्या ^{२५}गृहीतः सोमो ग्रहणमात्रेण ^{२६}तद्देवतातुल्यवपि होमाभावात् परित्यक्त इव, तस्माद्दोषेऽप्यविज्ञातेन गर्भेण ब्रह्महा भवति । ^{२७}श्रोषिते भर्तारि जारजन्वो गर्भो भर्तारं प्रत्यविज्ञातस्तेन गर्भेणोत्पद्यं ब्रह्म जहाति परित्यजतीति ब्रह्महा । अविज्ञातयो-
 र्गर्भाग्रयणयोः परित्यागस्तुल्यः । तं च स्थालीगतं सोमं ^{२८}पुनर्दात्मयेनान्तर्यामप्रात्रेण ^{२९}त्वित्रयं गृह्णीत्वा जुहोति । ततो दारुप्रात्रं प्रशस्तम् ॥ प्रकारान्तरेण दारुप्रात्राणि प्रशंसति—“अवभृथमव यन्ति परा स्थालीरस्यन्त्युद्वायव्यानि हरन्ति तस्मात् त्रियं जातां पराऽस्यन्त्युत्थुमाऽसं हरन्ति” (तैसं ६.५.१०) इति । यदाऽवभृथं गच्छन्ति तदानीमाग्रयणोवध्युवादित्यस्थालीश्रतलो वेद्यामेव परास्यन्ति परित्यजन्ति । वायव्यानि तु दारुप्रात्रायुद्धरन्त्यवभृथदेशे नयन्ति । तस्मात् स्थालीवत् लोकेऽपि त्रियं दुहितरं विवाहेन वरजुले परित्यजन्ति, पुमांसं तु वायव्यवदुद्धरन्ति सम्यक् पोषयन्ति ॥ पुरोरुचं ग्रहणं सादृशं च क्रमेण प्रशंसति—“यत्पुरोरुचमाह यथा वस्यस काहरति तादृगेव तद्यद्ग्रहं ^{३०}गृह्णाति यथा वस्यस आहृत्य प्राह तादृगेव तद्यत्सादृयति यथा वस्यस उपनिधायपक्रामति तादृगेव तत्” (तैसं ६.५.१०) इति । ‘उपयामगृहीतोऽसि’ इत्येतस्मात् पूर्वं पठ्यमानत्वात् ‘आ वायो भूय’ इत्यादिका पुरोरुक् । वस्यसे वसुमत्तमाय राजामत्यादिकाय ; यथा लोके धनिकायोपायनमाहृत्य तवेदमित्युवत्त्वात् ^{३१}पुरतो निधाय गच्छन्ति तथा पुरोरुगादित्रयं ब्रह्मन्व्यम् ॥ यजुःसामनी निन्दन्निव पुरोरुचं प्रशंसति—“यज्ञे यज्ञस्य साक्षा यजुषा क्विचते शिथिलं तद्यद्यथा तद्दृष्टं पुरस्तादुपयामा यजुषा गृह्णान्त उपरिष्टादुपयामा ऋचा यज्ञस्य धृत्यै” (तैसं ६.५.१०) इति । यज्ञसंश्लिष्य यद्दं यजुःसामभ्यां क्विचते तद्दि शिथिलमिव । वेदेषु सर्वत्र विश्वासात् ‘वेदेतद्वचाऽभ्युचम्’ इत्यृच पृषोदाहरणात् । ‘उपयामगृहीतोऽसि’, ‘अन्तर्यच्छ मववत्’ इत्यादिमन्त्रैर्गृह्यमाणाः पुरस्तादुपयामाः । ‘आ वायो भूय’ इत्यादिभिस्तुपरिष्टादुपयामाः । तत्र यजुषो दाढ्यार्थेमुपयामपूर्वत्वम् । ऋचस्तु स्वमेव ददत्वाश्च तत्पूर्वत्वम् । तदुभयं यज्ञस्य धृत्यै ^{३२}भवति ॥

२०. क-कलशे सोमक्षये । २१. इ.उ.त्रि१-पा.भा.हा-पात्रम् । २२. वृत्कार्क्या ।

२३-२४. आ.हा-इति मन्त्रोक्तौ । २४. क-स्थायाम् । २५. इ.उ.पा.भा.-ग्रहणमन्त्रेण । २६. इ. उ.पा.भा.हा-श्रोषितम् । २७-२८. आ-पुनर्दात्मयेऽन्तर्यामप्रात्रे । २८. इ.उ.पा.भा.हा-तदेव मनेत्स्वयुः, आ.क-एतदेव मनेत्युवत्त्वा । २९. इ.उ.पा.भा.हा-‘सवति’ नास्ति ।

[हारियोजनप्रह-

- सोमपात्राणि प्रशंसितु द्वेषा विभक्तवति—“ प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि ” (तैम ६५ ११) इति । कानिचित् पात्राणि प्रकर्षेण युज्यन्तेऽनुष्ठीयन्ते पुनरावर्त्यन्त इत्यर्थः । ‘यथा—उपाश्रन्तर्थांमपात्रयो ’ प्रातःसवने प्रयुक्तयो पुनस्तृतीयसवनेऽपि प्रयोगः । “ यदुपाश्र-
 ५ गुपात्रग पालीवतमाश्रयणाद्गृह्णाति ” (तैम ६५ ८), “ अन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाश्रयणाद्गृह्णाति ” (तैस ६५ ७) इत्याम्नातत्वात् । अन्यानि तु नावर्त्यन्ते किं तु सङ्घेदेवानुष्ठीयन्ते । तद्यथा—
 द्वित्रैवत्यप्रहादीनि ’, तेषु सङ्घेदुष्ठीयेषु ‘ स्वर्गत्रय ॥ आवृत्तेस्तरेतच्छाकचय इति प्रशंसति—“ यानि परा-
 चीनानि प्रयुज्यन्तेऽमुमेव तैर्लोम्भमि जयति पराष्टिव ह्यसौ लोको यानि पुन प्रयुज्यन्त इममेव तैर्लोकममि
 जयति पुन पुनरिव ह्यय लोक ” (तैस ६५ ११) इति । पराचीनान्यानिवृत्तानि । स्वर्गं पराडिवानावृत्त
 इव । “ स्वर्गे स्थितस्यापि पुनर्नमान्तरेऽपि स्वर्गं प्राप्नुमुद्योगासम्भवात् । मनुष्यलोके स्थितस्य पुनरेतदर्थ-
 १० मुद्योगोऽस्तीति तस्य पौन पुन्यम् ॥ प्रक्रान्तरणे प्रशंसति —“ प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि
 पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधय परा भवन्ति यानि पुन प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधय पुनरा भवन्ति ”
 (तैस ६५ ११) इति । फल्पाके मिनाश परामव । सवत्सरान्तं तदुरवति पुनरामवन्तम् ॥ प्रक्रा-
 न्तरणे प्रशंसति—“ प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वारण्या
 पदाजोऽरण्यमप यन्ति यानि पुन प्रयुज्यन्ते तान्यनु प्राण्या पदाजो ग्राममुपावयन्ति ” (तैस ६५ ११)
 १५ इति । आरण्या व्याघ्रादयोऽरण्यमेवापयन्ति न कदाचिदपि ग्रामम् । ग्राम्यास्तु गवादयस्तृणमत्तुमरण्य
 गरा पुनग्रामं प्रत्यागच्छन्ति ॥ शस्त्रं प्रशंसति — “ यो वै प्रहाणा निदानं वेदं निदानवान्
 भवत्याज्यमित्युनयं तद्वै प्रहाणा निदानं यदुपाश्रुत्वा शंसति तदुपाश्रन्तर्थांमवोर्द्युचैस्तदितरेपा
 प्रहाणामेतद्वै प्रहाणा निदानं य एव वेदं निदानवान् भवति ” (तैस ६५ ११) इति । आज्य-
 मित्युक्त्याज्यप्रदरादिनामकं शस्त्रं प्रहाणाद्वारा प्रहानुष्ठानप्रयोजकत्वात् प्रहाणा निदानं मूलकारणम् ।
 २० तदेतयो वेदं स निदानवाञ्छिरजीविभिर्मातापितृस्वामिभिः सयुक्तो भवति । शस्त्रेणैव यदुपाश्रु
 शस्यते तद्वद्वयोर्भेदयोर्निदानं, यदुचैस्तदितरेपा सर्वेषामितरेषु विशेषं जानतोऽपि तदेव फलम् ॥ “ स्याली
 वायव्यरूपं द्वन्द्वं ” प्रशंसति—“ यो वै प्रहाणा मियुन वेदं प्र प्रनया पशुभिर्मियुनैर्नयते स्थालीभिरन्ये
 प्रहा गृह्णाते वायव्यैरन्य एतद्वै प्रहाणा मियुन य एव वेदं प्र प्रनया पशुभिर्मियुनैर्नयते ” (तैस
 ६५ ११) इति । आश्रयणोक्त्यादिप्रहा स्त्रीरूपाभिर्भृन्मयस्थाडीभिर्गृह्णाते । उपाश्रन्तर्थांमादिप्रहास्तु पुरग-
 २५ रूपैर्दातमयै ’ वायव्ये । वेदेन तु मनुष्यमित्युने पशुमित्युनेश्च प्रनायते युक्तो भवति । ‘ य एव वेदं ’ इति-
 पुनरभिधानमुपसंहारार्थम् ॥ अथ ‘ मन्वीथपुरोडाशान् विधत्ते—“ इन्द्रस्तदृ सोममभीपहाऽपियत् स
 विष्व- व्याच्छेत् स आरामधारमणं भाविन्दत् स एताननुसर्वनं पुराडाशानपदयत् तस्मिन्नपत् तैर् स आराम-
 धारमणमकुत्त तस्मादनुमनं पुरोडाशा निरन्थन्ते तस्मादनुसर्वनं पुराडाशाना प्राभीयादात्मज्ञेवाऽऽरमण
 कुर्ते नैनं सोमोऽस्ति पद्यते ” (तैस ६५ ११) इति । इन्द्रेण विश्वरूपाभिधे र्वष्टु पुत्रे हते सति कुपित

- ३० इ उ पा मा हा—‘ यथा ’ नाम्नि । ३१ उ उ पा मा हा—‘ यामयो, ति१—‘ यामयो प्रापयो ।
 ३२ हा—न प्रयुज्यन्त न निवर्त्यन्ते । ३३ क—द्वित्रैवत्यप्रहादीनि । ३४ त्रि१—सङ्घेदुष्ठीयन्ते, उ
 उ पा मा हा—सङ्घेदुष्ठीयान् । ३५. इ उ त्रि१—पा मा हा—स्वर्गम् । ३६—३६. त्रि१—स्थालीवायव्यादिरूप-
 द्वयम् । ३७. आ हा—‘ दाहमयै ’ नास्ति । ३८. इ उ. पा हा—सवर्नायस्य पुत्रो ।

हारियोजनग्रहः]

त्वष्टा विनेन्द्रं सोमयागं कर्तुं प्रवृत्तस्तदानीनिन्द्रोऽभीषहा यत्नादेवापिवत् । स इन्द्रः सहसा पीतस्य
सोमस्योदरमभ्य इतस्ततो विधाधनाद्वायान्छंद्भिर्विधामातिं प्राप्नोत् । तेनाऽऽर्तः स इन्द्रः स्वात्मनि आरमणं^१
सुखं नालभत । ततस्त्रिष्वपि सवनेषु सवनीयपुरोडाशैः सुखं प्राप्तवान् । तस्मात् पुरोडाशाङ्गिरूप्य तच्छेष-
भक्षण्येन सुखं भवति । सोमश्चैनं नातिपवते नेतस्ततः संचारेण वाधते ॥ तेषु सवनीयपुरोडाशेषु^२ पञ्चद्रव्य-
विधिमर्थवादेनोन्नयति—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति नर्चा न यजुषा पङ्क्तिराप्यतेऽथ किं यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमिति ५
धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या तेन पङ्क्तिरप्यते तद्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् ” (तैसं ६.५.११)
इति । “ पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः ” (तैसं ६.१.१) इत्याम्नानात् पञ्चसंख्यायोगेन पाङ्क्तत्वं वक्तव्यम् । ऋचो
यजुषो वा नास्ति काचिद्विद्यता पञ्चसंख्या । न च मा भूत् पाङ्क्तत्वमिति वाच्यम् । “ पाङ्क्ते यज्ञः ”
(तैसं ६.१.१) इति सर्वत्रोद्घोषणात्^३ । अतः “ किं पाङ्क्तत्वमिति प्रश्नः । धानाद्भिद्रव्येषु नियतया
यवा धानाः । धान्यसंयुक्ताः सक्तवः करम्भः । ऋहिजन्त्या लाजाः परिवापः । पिष्टविकारः पुरोडाशः । १०
पञ्चसंख्यया पाङ्क्तत्वमित्युत्तरम् । ऋष्टा क्षीरविकारः पयस्या ॥

अथ श्रीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ किं स्याच्चमसिनामेव हारियोजनभक्षणम् ।

सर्वेषां वाऽग्निमस्तेषां पूर्ववाक्येणसंनिधेः ॥

लिप्सन्ते सर्वं पुदेति हारियोजनवाक्यतः ।

द्रावस्तुतोऽप्यस्ति भक्षश्चमसिद्वमकारणम् ॥ ”

(जैन्या ३.५.१४-१५) इति ॥

‘ हरिरसि हारियोजनः ’ इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो ग्रहो हारियोजनः । होतृब्रह्मादयश्चमसिनः ।

यस्तु चतुर्णां होतृणां मध्ये चतुर्थो द्रावस्तुद्रामकोऽस्ति नासां चमसी । तत्र चमसिनामेव हारियोजन-
भक्षणम् । कुतः ? ‘ ४^३ यथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति, अथैतस्य हारियोजनस्य सर्वं एव २०
लिप्सन्ते इत्यत्र पूर्ववाक्ये चमसिनां संनिहितत्वेनोत्तरवाक्ये सर्वशब्देन तेषामेवाभिधातव्यत्वात् । अतो
नास्ति द्रावस्तुत्वस्तत्र भक्ष इति प्राप्ते द्रूमः—अथशब्देनैवकारेण च चमसिनात्रद्रामपोद्य^४ वाक्येन
विहितस्य सर्वभक्षणस्य संनिधिमात्रेण^५ संकोचायोगाद्दस्ति द्रावस्तुतोऽपि भक्षः । तस्माच्चमसित्वं न
भक्षणे कारणम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये २५

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

३९. आ. ‘ आरमणम् ’ नास्ति । ४०. इ.उ.पा.हा-‘ सवनीयेषु; त्रि१-पुरोडाशेषु । ४१. त्रि१-
सर्वत्रोपपादानात् । ४२. इ.उ.त्रि१.पा-‘ किम् ’ नास्ति । ४३. इ.उ.पा.हा-‘ यथा ’ नास्ति । ४४. त्रि१-
चमसिमात्रत्वशङ्कामपोद्य; क-चमसिमात्रित्वशङ्कामपोद्य । ४५. पा-‘ संनिहितस्य मात्रः; इ.हा-‘ संनिहितमात्रं ’ ।

अग्न् आयूँश्चि पवस् आ सुवोर्जमिर्षं च नः ।
 आरे वाधस्व दुच्छुनाम् ॥
 उपयामगृहीतोऽस्पृश्ये त्वा तेजस्वते
 एष ते योनिर्ग्रये त्वा तेजस्वते ॥ २९ ॥

५

[अग्न् आयूँश्चि त्रयोविंशतिः]

अग्ने । आयूँश्चि । पवसे । एति । सुम् । ऊर्जम् । इर्षम् । च । न ।
 आरे । वाधस्व । दुच्छुनाम् ॥
 उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीति । अस्ति । अग्रये । त्वा । तेजस्वते ।
 एष । ते । योनि । अग्रये । त्वा । तेजस्वते ॥ २९ ॥

१० अथातिग्राह्याणामग्नेय गृह्णाति—'अग्न् आयूँश्चि' इति गायत्र्या । व्याख्याता चय
 "त्वमग्ने रुद्रः" (तैस १ ३-१४) इत्यत्र । "देवा वा इन्द्रिय वीर्यं व्यमजन्त ततो
 यदस्यशिष्यत" (तैस ६ ६ ८) इत्यादि ब्राह्मणम्, "अप्यग्निष्टोमे प्रहीतव्याः" (तैस
 ६ ६ ८) इत्यादि च । हे अग्ने, आयूँश्चि पवस्व ऊर्जं रसम् इर्षम् अन्नं च न.
 अस्मभ्यम् वा सुम् आनय दुच्छुना दौर्गन्धं चास्माकम् आरे दूरे वाधस्व इति ॥

१५

ग्रहणसादनमन्त्रौ गतौ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाक ॥

२० अग्न् इति ॥ कल्प—'त्रीनग्निष्टोमेऽतिग्राह्यान् गृह्णाति । आग्नेयमैन्द्रं सौर्यमिति । अग्न्
 आयूँश्चि त्रिचिष्टं त्रिचिष्टं ग्रहणसादना" (आपश्चौ १२ १५ ९-१०) इति ॥ प्रथममन्त्र-
 पाठस्तु—'अग्न् आयूँश्चि पवस् आ सुवोर्जमिर्षं च नः । आरे वाधस्व दुच्छुनाम् । उपयामगृहीतोऽस्पृश्ये
 त्वा तेजस्वते एष ते योनिर्ग्रये त्वा तेजस्वते' इति ॥ हे अग्ने, त्वं भक्ततागाम् आयूँश्चि पवसे
 नोद्यपसि वर्षयसीत्यर्थं । अस्माकम् इर्षम् अन्नम् ऊर्जम् बलम् वा सुम् प्रयच्छ । दुच्छुना वैरिसेनाम्
 आरे दूरं यथा स्वाचर्या वाधस्व । स्वष्टमवयम् ॥

१. च-मन्त्राः । २. व-गताः ।

वेन्द्रः अतिग्राह्यग्रहः]

उत्तिष्ठन्नोर्जसा सह पीत्वा शिप्रे अवेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौर्जस्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वौर्जस्वते ॥ ३० ॥

[उत्तिष्ठन्नेकविंशतिः]

उत्तिष्ठन्नित्युत्-तिष्ठन् । ओर्जसा । सह । पीत्वा । शिप्रे इति । अवेपयः ।
सोमम् । इन्द्र । चमू इति । सुतम् ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । ओर्जस्वते ।
एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । ओर्जस्वते ॥ ३० ॥

[वासं ८०३९]

अथैन्द्रं गृह्णाति—‘ उत्तिष्ठन् ’ इति गायत्र्या ॥ हे इन्द्र, सुतम् अभिपुत्रं सोमं पीत्वा ओजसा बलेन महता सह उत्तिष्ठन् शिप्रे हन् । कीदृग्भूते ? चमू अदनकरण-भूते अवेपयः वेपय आचूपणिकां तां तृप्तिं जनयन् हनुयुगलं चालय । चमू ह्यमु अदने । औणादिक ऊप्रत्ययः (उ ८१) ॥

ग्रहणसादने व्याख्याते ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके त्रिंशोऽनुवाकः ॥

अथ सौर्यं गृह्णाति—‘ तरणिः ’ इति गायत्र्या ॥ केचिदाहुः एकत्रिंशोऽयमनुवाकः अस्मिन् प्रदेशेऽव्येतव्य इति । अन्ये तु यथाम्नातेनैव सौर्योऽतिग्राह्यो गृह्यते, नावश्यकमत्राप्ययन-मित्याहुः ॥ तरणिः क्षिप्रगामी पापानां तारयिता वा । तस्तेरनिप्रत्ययः (उ २६७) । विश्व-दर्शतः विश्वं दर्शयितव्यं यस्य सः विश्वदर्शतः । दृश्रोणादिकोऽतप्रत्ययः (उ ३९७) । “ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ” (पा ६.२.१०६) इति विश्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—विश्वस्य दर्शयिता विश्वदर्शतः । व्यत्ययेन पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । ज्योतिष्कृत ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता उत्पा-दयिता । यद्वा—ज्योतिषां ग्रहणक्षत्रादीनां कर्ता उद्गात्रयिता, त्वदधीनप्रकाशत्वात् तेषाम् ।

उत्तिष्ठन्निन्ति ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—‘ उत्तिष्ठन्नोर्जसा सह पीत्वा शिप्रे अवेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौर्जस्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वौर्जस्वते ’ इति ॥ हे इन्द्र, सुते सोमं पीत्वा ओजसा बलेन सह उत्तिष्ठन् चमू अदनकरणभूते शिप्रे हन् । अवेपयः चालय । तन्नाहनलिङ्गेन तुष्टमारमानमस्माकं दर्शयेत्पर्याः । स्पष्टमन्त्रम् ॥

१. सं. ति. य-चालयम् ।

* [६०२ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।] ।

*तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदासि सूर्यं । विश्वमा भासि रोचनम् ॥

उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजस्वत एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजस्वते ॥ ३१ ॥

[तरणिर्विश्वसि]

तरणि । विश्वदर्शत इति विश्व-दर्शत । ज्योतिष्कृदिति ज्योति - कृद । असि । सूर्यं ।

विश्वम् । पति । भासि । रोचनम् ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीत । असि । सूर्याय । त्वा । भ्राजस्वते ।

एष । ते । योनिं । सूर्याय । त्वा । भ्राजस्वते ॥ ३१ ॥

ययाऽऽहु — 'सूर्याभिमुखानि दीप्यन्ते' इति । हे सूर्य, ईदृशस्त्वम् असि । स त्व विश्व
रोचन प्रकाशक ग्रहनक्षत्रादिक सुपुम्नाख्येन रश्मिनाऽनुप्रविश्य आ भासि दृश्यसे लोकेन,
३० तानि वा प्रकाशयसि, तस्मादुच्यते—'ज्योतिष्कृदासि' इति ॥

ग्रहणसादने गते । न त्वाम्नातमित्युक्तम् ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके एकत्रिंशोऽनुवाक ॥

*तरणिरिति ॥ 'तृतीयमन्त्रपाठस्तु—'तरणि' इत्यादिरारण्यके समाभ्नातत्वाद् नाम
व्याख्येयम् ॥

३५ [अथ सूर्योपस्थाने विनियुक्त मन्त्रमाह—'तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदासि सूर्यं । विश्वमा
भासि रोचनम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजस्वत एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजस्वते' इति ॥
हे सूर्य, त्व तरणि अन्धकारोत्तरणहेतु विश्वदर्शत विश्व सर्वे प्राणिभिर्दर्शनीय ज्योतिष्कृ
सर्वैर्मिहोके प्रकाशयसि । विश्व सर्व जगत् रोचन दीप्यमान यथा भवति तथा आ भासि सर्वत
प्रकाशयसि । अग्निष्टोमे योऽयमतिप्राद्यरूपो ग्रहोऽस्ति तादा हे ग्रह, भ्रान्त्वते दीप्तिशुक्ताय यथोक्त-
३० महिनोपेताय सूर्याय त्वा गृह्णामि । अतस्त्व तदर्थम् उपयामगृहीत उपयामेन तृथिवीकार्येण पात्रेण
गृहीत असि । एष हविर्धानमण्डपस्य स्वरप्रदेश एते तव योनि स्थानम् । अतो भ्राजस्वते
शीतिसमते सूर्याय त्वा तत्र प्रवेशे सादयामि । ईदृशोऽयमतिप्राद्यो यस्मै सूर्याय गृह्यते किमु वषट्त्वं तस्य
नाहातन्यमित्यनुपस्थानकाले स्तुत्यर्थो ग्रहोपन्यासो लिङ्गबलात्तस्यातिप्राद्यस्य ग्रहणेऽप्यय मन्त्रो
विनियुज्यते ॥]

३५ १-१ व-तृतीयमन्त्रपाठस्तु पाठस्यैवदायानुसारेण तरणिरित्याद्येकत्रिंशोऽनुवाकमारभ्य मन्त्रपत्रक
पत्रिंशदनुवाकान्त महितोपनिषत्सु प्रथमप्रशाठस्त्वय न्नीकृतचातुहानचिख्यात्प्यारण्यकृतृतीयप्रपाठके समाभ्ना-
नवानान व्याख्येयम् । २ हा-त्यादिमन्त्रपत्रकारण्ये ।

*[तरणिरित्याभ्य पञ्चुवासा तैत्तिरीयारण्येऽपि (३-१६-२१) पठिता । सायणाचार्यै
एतेऽनुवासा आरण्य एव व्याख्याता । भद्रभास्करमिथैरपि आचार्यस्वैत्तारभ्य पञ्चानुवाका आरण्ये एव
३० व्याख्याता । आरण्यकाण्डस्य भाष्यद्वय जिज्ञासनां श्रुते तत् उद्धृत्यान मुद्रितमित्यवधेयम् । एतेषामनुवासा-
नामत्र व्याख्यानाभावात् अनुवाकपरिगणनसगत्यापि भाष्यकारयो दृष्ट्या भिद्यते इति अनुवाकसमाप्तिदर्शनेषु
वाक्येषु स्पष्टमेतत् ।]

आ प्यायस्व मदिन्तम् सोम विश्वाभिरुतिभिः । भवा नः सप्रथस्तमः ॥ ३२ ॥

[आप्यायस्व नर्व]

एति । प्यायस्व । मदिन्तम् । सोम । विश्वाभिः । ऊतिभिरित्युति-भिः ।

भवं । नः । सप्रथस्तम् इति सप्रथः-तम् ॥ ३२ ॥

ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् व्युच्छन्तीभुपसं मर्त्यासः ।

अस्माभिरू नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान् ॥ ३३ ॥

[ईयुरेकानविश्रतिः]

ईयुः । ते । ये । पूर्वतरामिति पूर्व-तराम् । अपश्यन् ।

व्युच्छन्तीमिति वि-उच्छन्तीम् । उषसम् । मर्त्यासः ।

अस्माभिः । उ । नु । प्रतिचक्ष्येति प्रति-चक्ष्यां । अभूत् ।

ओ इति । ते । यन्ति । ये । अपरीषु । पश्यान् ॥ ३३ ॥

१०

[चमसोपदेशनि प्रायश्चित्तम्—‘ आ प्यायस्व ’ इति गायत्री ॥ ‘ सोम ’ मदिन्तम् मादयित्तम् । यद्वा—माद्यतम् आत्मानन्दमय । “ शमित्यष्टान्यो विनुण् ” (पा ३-२-१४१) । “ नाद् घस्य ” (पा ८-२-१७) इति नुट् । ‘ आ ’ प्यायस्व वर्धस्व विश्वाभिः ‘ ऊतिभिः रक्षणैः तर्पणैर्वी अस्माकं ‘ सप्रथस्तमः ’ भव । अतिशयेन प्रथासमन्वितः सप्रथस्तमः । त्वम् अस्मद्विषयाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः भृशं प्रथितो भव अस्माभिः सह वर्धस्व ॥]

१५

+ + + +

[सन्ति वृष्टयो नाम षोडशोष्टकाः “ इयमेव सा या ” (तैसं ४-३-११) इत्याद्याः । तासामियं षोडशी—‘ ईयुष्टे ’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘ ईयुः गताः ’ ते मर्त्याः ‘ ये ’ पूर्वतराम् पुराणतराम् अतीतां ‘ व्युच्छन्तीं विवसन्तीम् ’ उषसम् ‘ अपश्यन् दृष्टवन्तः । ‘ अस्माभिः एव त्विदानीं ‘ प्रतिचक्ष्या प्रतिदिनं द्रष्टव्या अभूत् । ख्याज्जादेशाभावश्छान्दसः* । ‘ ये पुनः ’ अपरीषु परासु २०

[आप्यायस्विति ॥ प्रेतदाहस्थानसमीपेऽवर्तं खात्वा जलं प्रक्षिप्य तेन सेचनं संग्राहणम्, तत्र विनियुक्तां सौमीमृचमाह—‘ आप्यायस्व मदिन्तम् सोम विश्वाभिरुतिभिः । भवा नः सप्रथस्तमः ’ इति ॥ हे ‘ मदिन्तम् अतिशयेन हर्षयुक्त सोम, विश्वाभिः ‘ ऊतिभिः सर्वप्रकारैरस्मदीयरक्षणैः ‘ आ ‘ प्यायस्व सर्वतो वर्धस्व । ‘ नः अस्मान् प्रति ‘ सप्रथस्तमः अतिशयेन प्रथायुक्तो भव ॥]

[ईयुरिति ॥ अथावगाहने विनियुक्तामृचमाह—‘ ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् व्युच्छन्तीभुपसं मर्त्यासः । अस्माभिरू नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान् ’ इति ॥ ‘ ये ’ मर्त्यासः मनुष्याः ‘ व्युच्छन्तीं प्रभातं कुर्वतीम् ’ उषसम् उषःकालेदेवतां ‘ पूर्वतराम् इतरेभ्योऽप्यन्तं पूर्वाम् ’ अपश्यन् पश्यन्ति, ‘ ते मनुष्याः ’ ईयुः तां देवतां प्राप्नुवन्ति । [सा] ‘ अस्माभिः, ‘ ऊ नु अस्माभिरपि नु

(इ.पा २-४-५४ वी ११)

ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि ज्योतिष्कृतं त्वा सादयामि ज्योतिर्विदं त्वा
सादयामि भास्वतीं त्वा सादयामि ज्वलन्तीं त्वा सादयामि मल्मलाभर्वन्तीं त्वा
सादयामि दीर्घमानां त्वा सादयामि रोचमानां त्वा सादयाम्यजस्तां त्वा सादयामि
बृहज्ज्योतिषं त्वा सादयामि बोधयन्तीं त्वा सादयामि जाग्रतीं त्वा सादयामि ॥३४॥

[ज्योतिष्मतीं पटत्रिंशत्]

ज्योतिष्मतीम् । त्वा । सादयामि । ज्योतिष्कृतमिति ज्योति-कृतम् । त्वा । सादयामि ।
ज्योतिर्विदमिति ज्योति-विदम् । त्वा । सादयामि । भास्वतीम् । त्वा । सादयामि । ज्वलन्तीम् ।
त्वा । सादयामि । मल्मलाभर्वन्तीमिति मल्मला-भर्वन्तीम् । त्वा । सादयामि । दीर्घमानाम् । त्वा ।
सादयामि । रोचमानाम् । त्वा । सादयामि । अजस्ताम् । त्वा । सादयामि । बृहज्ज्योतिषमिति बृहत्-
ज्योतिषम् । त्वा । सादयामि । बोधयन्तीम् । त्वा । सादयामि । जाग्रतीम् । त्वा । सादयामि ॥३४॥

[मैत्रं = १३ १९, कर्षं ४०१४]

अनागतासु उपसु पश्यान् पश्येयु इष्टार स्यु । लेख्याडागम. (पा ३ ४ ९४) । ते
अपि आ यन्ति एव आगमिष्यन्त्येव । एव त्रैकाल्येऽपि सर्वे. प्रतीक्ष्यते उपसो महिमा । आ
उ ओ इति निपातसमुदायात्मा निपात । अपरशब्दात् छान्दसो ङीप् (द्र पा ४ १ ३०) ।

३५ एवम् आग्नेज्योति एव व्याप्य तिष्ठतीति उपसः स्तुति ॥]

+ + + +

[द्वादश ज्योतिष्मतीरुपपदधाति—' ज्योतिष्मतीः ' इति ॥ आत्मज्योतिषो बृत्तिभेदा' ते
इष्टकार्त्वेन स्तुयन्ते—ज्योतिष्मती प्रशस्तज्योतिः । ज्योतिष्कृत ज्योतिरन्तरस्य कर्त्री ज्योतिषा
लभ्यिषी भास्वती बहुप्रकाशा । ज्वलन्ती अविच्छिन्नप्रकाशा । मल्मलाभर्वन्ती महाघोषवती ।
" अव्यक्तानुकरणात् " (पा ५ ४ ५७) इति टाच् । दीप्यमाना हृदये आग्निर्भवन्ती ।
२० रोचमाना गगने आग्निर्भवन्ती ॥ अजस्ता अनुपहिंस्या केनचिर्दाप । बृहज्ज्योति बृहत्तयोति ।
बोधयन्ती दृश्य प्रकाशयन्ती । जाग्रती स्वयप्रकाशात्मना ॥]

+ + + +

क्षिप्र प्रविचक्ष्या अमृत प्रत्यक्ष दर्शनीयाऽमृत । एव अन्येऽपि अपरीयु अपरराशियु राष्ट्रीणामवसानेयु
पश्यन् पश्यन्ति ते एवो यन्ति तेऽपि तां देवता सर्वेषां प्राणुवन्ति ॥]

* - v m *

[ज्योतिष्मतीमिति ॥ अथोपोपणे दाहे विनियुक्तानि यत्प्राह— ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि

२५ ज्योतिष्कृतं त्वा सादयामि ज्योतिर्विदं त्वा सादयामि भास्वतीं त्वा सादयामि ज्वलन्तीं त्वा सादयामि
मल्मलाभर्वन्तीं त्वा सादयामि दीर्घमानां त्वा सादयामि रोचमानां त्वा सादयाम्यजस्तां त्वा सादयामि
बृहज्ज्योतिषं त्वा सादयामि बोधयन्तीं त्वा सादयामि जाग्रतीं त्वा सादयामि ' इति ॥ प्रेत दग्धुं वा
समिदं प्रक्षिप्यन्ते ता संशोष्योच्यन्ते— हे समिद, त्वामस्य प्रेतस्योपरि सादयामि स्थापयामि ।

प्रयासाय स्वाहाऽऽयासाय स्वाहा वियासाय स्वाहा संयासाय स्वाहोद्यासाय
स्वाहाऽवयासाय स्वाहा शुचे स्वाहा शोकाय स्वाहा तप्यत्वै स्वाहा तपते स्वाहा
ब्रह्महत्यायै स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ ३५ ॥

[प्रयासाय चतुर्विंशतिः]

प्रयासायेति प्र-यासाय । स्वाहा । आयासायेत्या-यासाय । स्वाहा । वियासायेति
वि-यासाय । स्वाहा । संयासायेति सं-यासाय । स्वाहा । उद्यासायेत्युत्-यासाय । स्वाहा ।
अवयासायेत्यव-यासाय । स्वाहा । शुचे । स्वाहा । शोकाय । स्वाहा । तप्यत्वै । स्वाहा । तपते ।
स्वाहा । ब्रह्महत्याया इति ब्रह्म-हत्यायै । स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा ॥ ३५ ॥

[कास्य-अश्वमेधानुबचनम् ५.६ ; वारं ३.९.११]

[अश्वमेधे रात्रिहोमेषु—'प्रयासाय' इति परमात्मपरिस्पन्दभेदा उच्यन्ते—प्रयासः प्रकृष्टो १०
यासः क्रिया यागादिः । आयासः शालपूर्वः प्रयासः अर्थाजनादिः । मर्यादायामाकारः (पा
२.१.१३) । वियासः विविधो व्यापारः हसितकण्डयितादिः । संयासः समीचीनप्रयत्नः परोप-
कारादिः । उद्यासः उद्भूतो व्यापारः महाभूतविकारादिः । अवयासः निकृष्टो व्यापारः दुष्कर्म ।
शुक शोचयितुस्वभावं दुःखात्मकं कर्म । शोकः तत्फलमात्मधर्मः । तप्यतुः तापहेतुः अनिष्टा-
चरणम् । तपतेरौणादिकोऽस्तुचप्रत्ययः (द्र. उ ४५०) । यकारोपजनञ्छान्दसः । " उदात्त- १५
यणः " (पा ६.१.१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तपः कृच्छ्रादि देहशोषकम् । ब्रह्म-
हत्याग्रहणं महापातकानामुपलक्षणम् । सर्वग्रहणं अनुक्तपरिस्पन्दपरिग्रहार्थम् ॥]

+ + + +

[ब्रह्ममेधे प्रेतस्य देहान्वयवानां स्वकारणोपसंहारे—'चित्तम्' इत्यादि ॥ परमेश्वरस्य
प्रपञ्चाधिष्ठातृरूपगण्युच्यन्ते एते शरीरहोमाः इमां देवताम् अनेन यजामीति । चित्तं महान्
तस्य अधिष्ठाता संतानः पुत्रपौत्रादिः, आन्त्रं माला पुरीतदित्येके । भवः अपामधिष्ठाता । यकृत् २०

'ज्योतिष्मतीम्' इत्यादिभिविशेषणैस्त्वस्तमिच्छिष्टाया ज्वालाया उत्तरोत्तराभिवृद्धयाऽवस्थाविशेषा उच्यन्ते ।
अत्यल्पप्रकाशोपेता ज्योतिष्मती । ईषदधिकप्रकाशोपेता ज्योतिष्कृत् । ततोऽप्यधिकप्रकाशोपेता ज्योतिर्वित् ।
पुंवं भास्वत्यादिषु योजनीयम् । मत्सलेति दृश्यमानकाष्ठध्वनेरनुकरणम् । द्विद्राजुसारेणायं मन्त्र इष्टको-
पधानेऽपि विनियोक्तव्यः ॥] * * * *

[प्रयासायेति ॥ अथ सुवाहुतिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र द्वादशमन्त्रानाह—'प्रयासाय स्वाहाऽऽया- २५
साय स्वाहा वियासाय स्वाहा संयासाय स्वाहोद्यासाय स्वाहाऽवयासाय स्वाहा शुचे स्वाहा शोकाय स्वाहा
तप्यत्वै स्वाहा तपते स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा' इति ॥ प्रेतस्य यमलोके बाधका देवता-
विशेषाः प्रयासादिशब्दवाच्याः तत्रिर्वचनानि तु यथायोगमुद्देश्यानि । तस्यै तस्यै देवतायै शुभेण
गृहीतमिदमाज्यं स्वाहुतमस्तु ॥] * * * *

चित्त् २ संतानेन भ्रं यक्ना रुद्रं तर्निम्ना
पशुपतिं २ स्थूलहृदयेनाग्निं हृदयेन रुद्रं लोहितेन शर्वं मतस्नाभ्यां
महादेवमन्तःपार्श्वेनौषिष्ठहर्नं २ शिङ्गीनिक्रोश्याभ्याम् ॥ ३७ ॥

[चित्तप्रष्टादर्श]

- ५ चित्तम् । स॒तानेनेति॑ स-तानेनं । भ्र॒मम् । यक्ना । रु॒द्रम् । तर्नि॑म्ना । पशु॒पति॑मिति
पशु-पतिम् । स्थूल॒हृदयेनेति॑ स्थूल-हृदयेनं । अ॒ग्निम् । हृदयेन । रु॒द्रम् । लोहितेन । श॒र्वम् ।
मत॑स्नाभ्याम् । महा॒देवमि॑त्तं महा-देवम् । अन्त॑ पार्श्वेनेत्यन्त - पार्श्वेन ।
ओ॒षि॒ष्ठ॒हर्न॑मित्यौषिष्ठ-हर्नम् । शि॒ङ्गी॒निक्रो॑श्याभ्यामिति शिङ्गी-निक्रोश्याभ्याम् ॥ ३६ ॥

- कृष्णो मासविशेष । रुद्र आदित्यस्याधिष्ठाता । तनिमा पद्मदलवत् ततो मांसविशेष । पशुपति
१० पृथिव्या अधिष्ठाता । स्थूलहृदय पद्मकोशाकारो मासविशेष । अग्नि अग्नेरधिष्ठाता । हृदय
सूक्ष्माकाशाधार प्रदेशविशेष । रुद्र यजमानस्याधिष्ठाता । लोहित रक्तम् । शर्वम् आकाशस्या
धिष्ठाता । मतस्ने दीर्घां सिराविशेषौ । महादेव प्राणस्य वायोरधिष्ठाता । अन्त पार्श्वे पार्श्वयोरन्त
अन्त पार्श्वम् । ओषिष्ठहा ओपविपक्षगामी [ओषिष्ठ क्षयपक्ष तद्रामी] चन्द्र । ओषिष्ठशब्दात्
“ तु-च्छन्दसि ” (पा ५ ३ ५९) इतीष्टप्रत्यय । शिङ्गीनिक्रोशये शिञ्जनाधार कोशाकारश्च
१५ स्थानविशेषो यत्र । शिञ्जन नाद । घञि कुत्वे (पा ७ ३ ५२) मन्वर्षाय ईकार
(पा ५ २ १०९ वा २) । निभूत कोश निकोश तयोर्भेदौ शिङ्गीनिक्रोश्यां मासविशेषौ ।
“ भवे छन्दसि ” (पा ४ ४-११०) इति यत् ॥]

+ + + +

- [चित्तमिति ॥ अथ राजगवीहृदयो ह्योमार्योऽथमनुवाक उच्यते । तत्र नवमन्त्रानाह—‘ चित्तं
सतानेन भ्रं यक्ना रुद्रं तर्निम्ना पशुपतिं २ स्थूलहृदयेनाग्निं हृदयेन रुद्रं लोहितेन शर्वं मतस्नाभ्यां
२० महादेवमन्तःपार्श्वेनौषिष्ठहर्नं २ शिङ्गीनिक्रोश्याभ्याम् ’ इति ॥ अत्र द्वितीयान्ताच्चित्तविशेषाद्वा देवताविशेष
वाचिन । तृतीयान्ता सगनादिशब्दा पशोर्मांसविशेषवाचिन । सनानाद्येन मासविशेषेण चित्तान्य
देवताविशेष परितोषयाम इति वाक्यशेष । एत सर्वेन योन्नीयम् । तदेवमस्मिन् प्रपाठके ब्रह्मचित्ति
ब्रह्ममेधयोरङ्गभूता मन्त्रा उक्ता । चातुर्होत्रियचित्तिर्ब्रह्मचित्ति । “ ब्रह्म वै चतुर्होतार ” (तैत्ति ३ १२ ५)
इत्याग्न्यातत्वात् । तस्या ब्रह्मचित्तौ “ चित्तिं सुरु ” इत्यादय “ सुवर्णं धर्मम् ” (तैत्ति ३ १-११) इत्येव
२५ मन्त्रा अनुवाका त्रिनियुक्ता । ब्रह्ममेधे नु कृत्स्नाऽपि प्रपाठको त्रिनियुक्त । आहिताग्नेर्मां दहनादिसंस्कारा
सोऽय पितृमेध । आहिताग्निस्त्वे सति या ब्रह्मत्वञ्च जानाति तस्य दहनादिसंस्कारो ब्रह्ममेध इत्युच्यते । तस्मिन्
ब्रह्ममेधेऽस्य प्रपाठकश्च त्रिनियोग भरद्वाज आह—“ अथात उत्तरं पितृमेधं व्याख्यास्यामी य ब्रह्ममेध इत्या

पोडशिश्रः]

आ तिष्ठ वृत्रहन् रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीनं सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा पोडशिनं एष ते योनिरिन्द्राय त्वा पोडशिनं ॥३७॥

[आ तिष्ठ पड्विंशतिः]

एति । तिष्ठ । वृत्रहन्ति वृत्र-हन् । रथम् । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति । ५
 अर्वाचीनम् । स्विति । ते । मनः । ग्रावा । कृणोतु । वग्नुना ॥ उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः ।
 श्रसि । इन्द्राय । त्वा । पोडशिनं । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । पोडशिनं ॥ ३७ ॥

[वासं ८-१३]

पोडशिनं गृह्णाति—‘ आ तिष्ठ ’ इत्यनुष्टुभा ॥ हे वृत्रहन्, रथम् आ तिष्ठ । यस्मात्
 ते तव स्वभूतौ हरी अश्वौ ब्रह्मणा मन्त्रेण युक्ता युक्तौ । “ सुपां सुलुक् ” (पा ७-१-३९) १०
 इत्याकारः । तस्मात् रथमातिष्ठ इति । किञ्च—ते तव मनः अर्वाचीनं अस्मदज्ञाभिमुखं ग्रावा
 अभिषवाद्वा सु कृणोतु सुष्ठु करोतु वग्नुना वचनीयेन श्रवणीयेनाभिषवशब्देन ॥

ग्रहणसादने व्याख्याते । ‘पोडशिनं’, पोडशेन स्तोत्रेण श्लेष्णे च तद्वाङ् इन्द्रः पोडशी ।
 “ प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स रिरिचानोऽमन्यत स यज्ञानां पोडशधा ” (तैसं
 ६-६-११) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ १५

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वात्रिंशोऽनुवाकः ॥

चक्षते । तथाऽप्युदाहरन्ति—द्विजातीनामपवर्गा (वगो ह्यथे) रथस्तत्त्वदर्शिभिः । ऋषिभिस्तपसो योगोद्विष्टितु
 पुरुषोत्तमम् ॥ होतृश्च पित्रुमेधं च संसृज्य विधिरुत्तरः । विहितस्तु समासेन कृतानामुत्तमः क्रतुः ॥ इति ॥
 तस्य सग्रहेहोतृभिर्होमो भवत्सूक्तेन भरणं, पत्नीभिरुपसादनं, दक्षिणाप्रतिग्रहैर्निर्भागो हृदयैर्हिरण्यशकलान्
 (लाः) संभारयजुर्भिः पात्रचयनं ज्योतिष्मतीभिरुपोषणं नारायणाभ्यामुपस्थानं ब्राह्मण एकहोतेति चानुमन्त्रणं २०
 चित्तं सन्तानेनेति हविराहुतीः प्रयासाय स्वाहिति सुवाहुतीर्मुत्सुकैः नानुशंसनं सौम्या संग्राहनं सौम्याः
 द्वित्योपस्थानमीयुष्ट इत्यवगाहनं समानमत ऊर्ध्वं पैतृमेधिकमायवोद्वनप्राञ्चनात् परं ब्रह्मेत्याचक्षते तानसा-
 धारणे इमशाने प्रयुञ्जीत नानाचार्याय द्विजातीनामेव संतिष्ठते ब्रह्ममेधः ” (भारद्वाज पैतृ २-१-१-२४)
 (इति ।) ॥

आ तिष्ठेति ॥ कल्पः— “ आग्रयणग्रहं गृहीत्वाऽथ पोडशिनं गृह्णाति आ तिष्ठ वृत्रहन्तित्यनु- २५
 द्वित्योपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा पोडशिनं जुष्टं गृह्णातीति । परिभुज्याऽऽसादयति एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
 पोडशिनं इति ” (श्रौत्रै १७-१) इति ॥ पाठस्तु—‘ आ तिष्ठ वृत्रहन् रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।
 अर्वाचीनं सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा पोडशिनं एष ते योनिरिन्द्राय
 त्वा पोडशिनं ’ इति ॥ हे वृत्रहन् इन्द्र, तव हरी अश्वौ ब्रह्मणा मन्त्रेण युक्ता रथयोजितौ । अतो
 रथम् आ तिष्ठ आरोह । अयं ग्रावा वग्नुना वचनेनाभिषवध्वनिना त्वन्मनोऽभिपुते सोमे अर्वाचीनम् ३०
 अभिमुखं करोतु । पोडशसंख्यापूर्कं स्तोत्रं शस्त्रं च यस्येन्द्रस्यास्त्यसौ पोडशी । स्पष्टमन्यन् ॥

१. मै-पोडशिनः ।

२. इ.उ.पा-‘ तव ’ नास्ति ।

इन्द्रमिद्वरीं वहतोऽप्रतिघृष्टश्वसमृषीणां च स्तुतीरूपं यज्ञं च मानुषाणाम् ॥
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा पोडशिर्न एष ते योनिरिन्द्राय त्वा पोडशिर्न ॥३८॥

[इन्द्रमिद्वरीं योनिप्रश्नः]

इन्द्रम् । इत् । हरी इति । वहतः । अप्रतिघृष्टश्वसमिन्द्राय-श्वसम् । ऋषीणाम् ।
५ च । स्तुती । उपेति । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ॥ उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीत । अमि ।
इन्द्राय । त्वा । पोडशिर्न । एष । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । पोडशिर्न ॥ ३८ ॥

असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्ण्या गहि ।

आ त्वा पृणक्त्यन्द्रिय रजः सूर्यं न रुदिमभिः ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा पोडशिर्न एष ते योनिरिन्द्राय त्वा पोडशिर्न ॥३९॥

[असावे ससर्विप्रशतिः]

१०

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शविष्ठ । धृष्णो । एति । गहि । एति । त्वा । पृणक्तु ।
इन्द्रियम् । रजं । सूर्यम् । न । रुदिमिरिति रुदिम-भिः ॥ उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः ।
असि । इन्द्राय । त्वा । पोडशिर्न । एष । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । पोडशिर्न ॥ ३९ ॥

[भैस १-३-३४; कास ४-११]

१५

तस्मिन्नेव माध्यन्दिनसवने गृह्णाति— इन्द्रम् इत्यनुष्टुभा ॥ “सवने सवनेऽभि गृह्णाति”
(तैस ६ ६ ११) इत्यादि ब्राह्मणम् । इन्द्रम् इत् इन्द्रमेव अप्रतिघृष्टश्वस केनाप्य-
प्रवर्षितबलम् । हरी अश्वौ यज्ञम् उप वहत यज्ञस्य समीप प्रापयत । ऋषीणा मनु-
ष्याणा च स्तुती स्तोत्राणि उपवहत यत्र यत्र ते स्तुयन्ति तत्र सर्वत्र इन्द्र प्रापयत ।
यद्वा—इन्द्र हरी अश्वौ यज्ञ प्रापयत ऋषीणा च मनुष्याणा च स्तुतय इन्द्रमेव यज्ञसमीप

२०

प्रापयन्ति, यथाऽर्मा यज्ञसमीपमागच्छति तथा ते अमु स्तुयन्तीत्यर्थः । व्यत्ययेन प्रथमान्याने
द्वितीया । “मनोर्जातौ” (पा ४ १ १६१) इति मनुशब्दादब् पुगागमश्च ॥
ग्रहणसादने गने ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके त्रयविंशोऽनुवाक ॥

तस्मिन्नेव तृतीयसवने गृह्णाति— असावि इत्यनुष्टुभा ॥ हे इन्द्र शविष्ठ बलवत्तम ।

२५

शवम्बल्लद्विष्टनि “निम्नोलोक” (पा ५-३ ६५) इति मत्तुपो लुक । “टे”

इन्द्रमिति ॥ अस्मिन्नेव ग्रहे पञ्च मन्त्रा विद्वत्प्रश्ने । तत्र प्रथम—इन्द्रमिद्वरी वहतोऽ-
प्रतिघृष्टश्वसमृषीणां च स्तुतीरूपं यज्ञं च मानुषाणाम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा पोडशिर्न एष ते
योनिरिन्द्राय त्वा पोडशिर्न इति ॥ ऋषीणा मन्त्राणां स्तुती च मानुषाणां यज्ञं च उपेत
अप्रतिघृष्टश्वस केनाप्यतिरस्कृतबलम् इन्द्रम् पत्र इरा रथेन वहत ॥

३०

असावीति ॥ अथ द्वितीय—असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्ण्या गहि । आ त्वा पृणक्त्य-
न्द्रिय रजः सूर्यं न रुदिमभिः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा पोडशिर्न एष ते योनिरिन्द्राय त्वा पोडशिर्न

१ व-च वहत । २. मै-इन्द्रम् नास्ति । ३ व-प्रापयन्ति ।

पोडशिग्रहः]

सर्वस्य प्रतिशीवरी भूमिस्त्वोपस्थ आऽधित ।

स्योनाऽस्मै सुपदा भव यच्छास्मै शर्म सप्रथाः ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा पोडशिन् एष ते योनिरिन्द्राय त्वा पोडशिने ॥ ४० ॥

[सर्वस्य षड्विंशतिः]

सर्वस्य । प्रतिशीवरीति प्रति-शीवरी । भूमिः । त्वा । उपस्थ इत्युप-स्थे । एति । अधित । ५
 स्योना । अस्मै । सुपदेति सु-सदा । भव । यच्छे । अस्मै । शर्म । सप्रथा इति स-प्रथाः ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । इन्द्राय । त्वा । पोडशिने ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । पोडशिने ॥ ४० ॥

(पा ६४१५५) इति टिलोपः । हे षृष्णो शत्रूणां धर्षयितः । “ त्रिसिगृध्रिष्विषिक्षिपेः क्नुः ” (पा ३२१४०) इति क्नुप्रत्ययः । आ गहि आगच्छ । अस्मच्चङ्म् । गमेः शपो १०
 छक् (पा २४७३) । कस्मादेवमुच्चस इति चेत् ? त्वदर्थमयं सोमः असावि अभिषुतः
 तस्मात् आगच्छेति । किञ्च—इन्द्रियं वीर्यं सोमपानेन च प्रभूततां गतं त्वाम् आ षृष्णुवतु
 आपूरयतु । सूर्यम् इव रजः उदकं यथा रश्मिभिः द्वारभूतैः सूर्यमापूरयति ॥

ग्रहणसादने समाने ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्बिंशोऽनुवाकः ॥

अतः परं षोडशग्रहणमन्त्राः पूर्वं सह विकल्प्यन्ते । तत्र प्रथमा ‘ सर्वस्य ’ इत्यनु-
 षुप् ॥ सर्वस्य भूतजातस्य प्रतिशीवरी प्रत्येकं सुखेन शयनाधिकरणभूता । शेतैरौणादिकं
 क्वरचि उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा-शयानस्य सर्वभूतजातस्य प्रतिशयनं प्रतिमुखं शयनं बालस्य
 जननीव करोतीति प्रतिशीवरी । “ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ” (पा ३२७५) इति क्वनिप्,
 “ वनोर च ” (पा ४१७) इति डीवरेफौ । हे इन्द्र, ईदृशी भूमिः त्वाम् उपस्थे आ २०
 इति ॥ हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन् इन्द्र, ते त्वदर्थं सोमः असावि सुतः । हे षृष्णो धार्ष्ट्ययुक्त,
 आ गहि आगच्छ । इन्द्रियशक्तिः त्वाम् आ षृष्णुवतु आपूरयतु । किमिव ? रश्मिभिः स्वीकृतं रजः
 उदकं सूर्यम् इव । एतच्चान्यत्राऽऽस्मनात्—“ आपः सूर्ये समाहिताः । जन्नापयपः प्रपद्यन्ते ”
 (तैत्ति १०८) इति ॥

सर्वस्येति ॥ अथ तृतीयः—‘ सर्वस्य प्रतिशीवरी भूमिस्त्वोपस्थ आऽधित । स्योनाऽस्मै सुपदा
 भव यच्छास्मै शर्म सप्रथाः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा पोडशिन् एष ते योनिरिन्द्राय त्वा पोडशिने ’
 इति ॥ सर्वस्य भूतजातस्य प्रतिशीवरी आभिमुख्यशायिनी भूमिः त्वामिन्द्र उपस्थे उपरितनस्थाने
 आ अधित आदधातु । हे भूमे, अस्मै इन्द्राय स्योना सुखप्रदा सुपदा शोभननिवासस्थाना च
 भव । अस्मै यजमानाय सप्रथाः अतिविस्तृता सती शर्म सुखं प्रयच्छ ॥

१. व-मुच्यते ॥ १. व-ग्रहमन्त्राः ।

२. क-एतचारण्यके समान्नातम् ।

महा९ इन्द्रो वज्रवाहुः षोडशी शर्मं यच्छतु ।

स्वस्ति नो मघवां करोतु हन्तु पाप्मानं योऽस्मान् द्वेष्टि ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनै ॥ ४१ ॥

[महान् पट्विंशति]

- ५ महान् । इन्द्र । वज्रवाहरिति वज्र-वाह । षोडशी । शर्म । यच्छतु ।
स्वस्ति । नः । मघवैति मघ-वा । करोतु । हन्तु । पाप्मानन् । यः । अस्मान् । द्वेष्टि ॥
उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीत । अस्ति । इन्द्राय । त्वा । षोडशिनै ।
एष । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोडशिनै ॥ ४१ ॥

- २० अग्नि आदधातु । हे भूमे, त्वमपि अस्मै इन्द्राय यजमानाय वा स्थोना सुखा सुपदा
सुखासनभूता च भव । किञ्च अस्मै शर्म शरण सुख वा यच्छ देहि । सप्रथा-
सर्पत्र प्रथिता विस्तीर्णा । छन्दस सर्पस्य सभातः । प्रथया सहितेति वा । बहुव्रीहौ
“ परादिच्छन्दसि बहुलम् ” (पा ६.२ १९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तम् ॥
ग्रहणसादने उक्ते ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ॥

- २५ 'महा९ इन्द्र' इत्यादि । इयमप्यनुष्टुप् ॥ महत्त्वादिगुणनिश्चिष्ट इन्द्र अस्मभ्य शर्म
सुख यच्छतु ददातु । स्वस्ति अविनाश चास्माक करोतु । हन्तु चास्माक पाप्मान पापम् ।
य अस्मान् द्वेष्टि त च हन्तु । यद्वा—योऽस्मान् द्वेष्टि त पाप्मान हन्तु ॥
ग्रहणसादने स्पष्टे ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥

- २० महानिति ॥ अथ चतुर्थं—'महा९ इन्द्रो वज्रवाहुः षोडशी शर्मं यच्छतु । स्वस्ति नो मघवा
करोतु हन्तु पाप्मानं योऽस्मान् द्वेष्टि । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
षोडशिनै' इति ॥ स्पष्टोऽर्थः ॥

- सजोपेति ॥ अथ पञ्चमं—'सजोपा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिव वृत्रहन्तुश्च विद्वान् । जहि
शत्रून् रप गृध्रो मुदस्वाधामयं कृणुहि त्रिधतो नः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनि-
रिन्द्राय त्वा षोडशिन' इति ॥ हे वृत्रहन वृत्र हन्तु, सजोपाः श्रोतिसहितो मरुद्भिः युक्ततया
सगण त्व यत्नमानमार्कं विद्वान् सोमं पिव । अस्माक मारणोद्यतात् शत्रून् मारय । इतरान्
गृध्रं वैरिणः । अथ मुदस्व । अनन्तरम् अस्माक मरुतो भयराहित्यं कुरु ॥

अथ विनियोगवग्रह -

- ३० "गन्धर्वायव वा वायो इन्द्र तस्य पुनर्मह ।
मैत्रावरुणकेऽयं वामाक्षिने द्वौ विकल्पितौ ॥ २ ॥
शुके मन्विनि चक्रेक प्रागिवाऽऽप्रयणे द्वयम् ।
एकेक उक्थ्यभुवयोश्चतुर्दश तु मन्त्रक ॥ २ ॥

२ मै-या त्वमस्ति । * [३ पा ५ ३.६] । * [३ पा ६.३.७८] ।

१ वि-अस्मन्नरणोऽयान् । २. ३ उ नि १. पा- 'अनन्तरम्' नास्ति ।

सुजोषा इन्द्र सर्गणो मरुद्भिः सोमं पिव वृत्रहन्धूर विद्वान् ।

जहि शत्रून् मृधो नुदस्वाथार्भयं कृणुहि विश्वतो नः ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योन्निरिन्द्राय त्वा षोडशिनै ॥ ४२ ॥

[सुजोषालिशब्द]

सुजोषा इति स-जोषाः । इन्द्र । सर्गण इति स-गर्णः । मरुद्भिरिति मरुत्-भिः ।

सोमम् । पिव । वृत्रहन्ति वृत्र-हन् । शूर । विद्वान् ।

जहि । शत्रून् । अपेति । मृधः । नुदस्व । अर्थ । अर्भयम् । कृणुहि । विश्वतः । नः ॥

उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । अस्ति । इन्द्राय । त्वा । षोडशिनै ।

एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । षोडशिनै ॥ ४२ ॥

[मंसं १-३-२३]

‘सुजोषा’ इत्यादि त्रिष्टुप् । हे इन्द्र, सर्गणः सर्वगणः सहितः मरुद्भिः सुजोषाः समानप्रीतिः । पूर्ववदुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् (पा ६-२-१९९) । हे इन्द्र वृत्रहन् वृत्रहन्तः, शूर महाबल, विद्वान् स्वमधिकारं जानन्, सर्वविशेषज्ञानदक्षो वा । ईदृशास्त्वं सोमं पिव । पीत्वा चास्मदीयान् शत्रून् जहि नाशय । मृधः च संग्रामान् कर्तुकामान् अप नुदस्व । अर्थ अनन्तारं अस्मभ्यं विश्वतः सर्वतोऽपि अर्भयं कृणुहि कुरु । “उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवाचनम्” (पा ६-४-१०६ वा १) इति हिलोपाभावः । ‘शत्रून्’ इत्यस्य संहितायां “दीर्घादिति समानपादे” (पा ८-३-९) इति रुत्वम् । पूर्ववदनुनासिकत्वम् (पा ८-३-३) ॥

ग्रहणसादने प्रसिद्धे ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ॥

ऋतुग्रहेर्पूपयामः सर्वेष्वामो प्रयुज्यते ।

ऐन्द्राग्नौ वैश्वदेवश्च त्रयो मारुत्वतग्रहाः ॥ ३ ॥

वैकल्पिकौ द्वौ माहेन्द्रे कदाऽऽदित्यग्रहस्तथा ।

कदा दधिग्रहस्तत्र यज्ञः सोमं पुनः क्षिपेत् ॥ ४ ॥

चिव प्राण्णाऽऽलोडयेद्यां कान्यो दध्नः प्रतिश्रयः ।

त्रयो विकल्प्याः सावित्रे वैश्वदेवे परो ह्यसौ ॥ ५ ॥

पालीवतग्रहस्यास्य होमोऽग्रा इति मन्त्रतः ।

ह्यारियोऽजन्तान्मस्तु हरीः स्येति हुतिर्भवेत् ॥ ६ ॥

शम्भोऽतिग्राह्य आशेषे उन्तिष्ठन् ग्राह्य ऐन्द्रकः ।

पद्भिविकल्प्याः षोडशिनो ग्रहकाण्डं समाप्यते ॥ ७ ॥” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माघवीथे वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदोत्तिरीयसंहिताभाष्ये ३०

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकोनत्रिंशन्वारन्य पञ्चत्रिंशत्पर्यन्ता अष्टानुवाकाः ॥

१. तं.ति-स्वयमधि° । २. व-सर्वदापि ।

३. क-लोडयेद्वा । ४-४. त्रि१.पा-उत्पत्तिग्राह्य; उ-इत्यतिग्राह्य (?) ।

उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाप सूर्यम् ॥

उदिति । उ । त्वम् । जातवेदसमिति जात-वेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतव ।

दृशे । विश्वाप । सूर्यम् ॥

अथ दक्षिण काण्ड सौम्यमेव । तत्र—“ सौरीम्यामृग्या गार्हपत्ये जुहोति ॥”

५ (तस ६ ६ १) इति ब्राह्मणम् २ । ‘उदु त्वम्’ इति प्रथमा गायत्री । द्वितीया त्रिष्टुप् ॥

तत्र प्रथमा—“ उदायुपा ” (तस १ २ ८) इत्यत्र व्याख्याता । ‘त्य तम् इम देव जातवेदस जातप्रज्ञ जाताना वा वेदितार केतव रश्मय उद वहन्ति दृशे द्रष्टु विश्वाप विश्वाप, विश्वो लोको ययैन पश्येदिति । “ सुवर्गाय वा एतानि लोकाय ह्यन्ते यदाक्षिणानि ” (तस ६ ६ १) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

३० अथ द्वितीया—चित्र चापनीय देवानाम् अनीक सघातरूप मण्डलम् । यद्वा—

देवाना रश्मिनाम् अर्नाक मुख समुदायस्थानीय वा । मित्रादीना देवानामपि चक्षु स्थानीय तेऽपि हि तेन प्रकाशित पश्यन्ति । यद्वा—मित्रादिपदप्राप्तिहेतुत्वात् चक्षुरित्युपचर्यते । उपलक्षण चैतत्, सर्वदेवतापदक्षमहेतुत्वात् भवति मण्डलोपासनमिति । ईदृश मण्डलम् उत् अगत उदेति । छन्दसो छुड् (पा ३ ४ ६) । “ गतिस्वा ” (पा २ ४ ७७) इति सिचो लुक् ।

३५ यदा ईदृश मण्डलमुदेति तदा तन्मण्डलान्तर्गतो भगवान् सूर्य जगत जङ्गमस्य तरथुप स्थापत्य च विश्वस्य आत्मा वात्रापृथिवी वात्रापृथिव्यौ अन्तरिक्ष च रश्मिभि आ अप्रा आपूरयति । प्रा पूरणे । पुरुषव्यत्यय । अदादित्वात् शपो लुक् (पा २ ४ ७३) । वाँश् पृथिवी च वात्रापृथिव्यौ । “ दियो वात्रा ” (पा ६ ३ २९) इति वात्रादेश, “ वा छन्दसि ; (पा ६ १ १०६) इति पूर्वसर्वर्णदीर्घ । “ देवताद्वन्द्वे च ” (पा ६ २ १४१) इति

३० पूर्वोत्तरयोर्योगपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६-२ १४०) । पृथिवीशब्दो टोपन्तोऽन्तोदात्तः । ईदृशो भगवाननेन होमेन अस्माकमभिमत साधयन्विति ॥

षट्त्रिंशोऽनुवाक इहा समापिना । सप्तत्रिंशो दक्षिणा वर्णयते ।

उदिति ॥ कल्प —“ प्रचरण्या दक्षिणानि जुहोति । हिरण्य प्रवष्य घृतेऽवधाय उदु त्व

३५ चित्रमिति द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति ” (धापत्री १३.० ६-७) इति ॥ तत्र प्रथमा—‘ उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतव । दृशे विश्वाप सूर्यम् ’ इति ॥ केतव रश्मय, त्वं जातवेदसं तमप्रसहसं सूर्यं देवम् उद वहन्ति ऊर्ध्वदेशेन पृथ प्रापयन्ति । किमर्थम् ? विश्वाप कृत्स्नस्य जगतः सूर्यं दृशे द्रष्टुम् ॥

१. त ति व-अन । २-२ म- इति ब्राह्मणम् नास्ति । ३. [निरुक्त ७ १९] । ३. म-स्थानम् ।

४. म-मित्रादि । ५. उ-सूर्यमण्डले । ६. त ति-पूर्वोत्तरपदयोर् । ७. त ति व-अस्माकमभिमतम् ।

१. ति-वर्णयते ।

दक्षिणा]

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आऽप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगत्स्तस्थुर्ष्वथ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्ति विधेम ॥

चित्रम् । देवानाम् । उदिति । अगात् । अनीकम् । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः । ५
 रति । अप्राः । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । अन्तरिक्षम् । सूर्यः । आत्मा । जगत्ः । तस्थुर्ष्वथः । च ॥
 अग्ने । नय । सुपथेति सु-पथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ।
 युयोधि । अस्मत् । जुहुराणम् । एनः । भूयिष्ठां । ते । नमउक्तिमिति नमः-उक्तिम् । विधेम ॥

आग्नीध्रीये जुहोति—‘ अग्ने नय ’ इति त्रिष्टुभा ॥ व्याख्याता चैयम् “ उभा वाम् ”
 (तैसं १.१.१४) इत्यत्र । हे अग्ने, शोभनेन मार्गेण अस्मान् नय धनार्थम् । हे देव, १०
 विश्वानि वयुनानि ज्ञानोपायभूतानि विद्वान् । किञ्च—जुहुराणं कुटिलत्वभावं च एनः पापम्
 अस्मत्तः युयोधि प्रथक् कुरु । वयं च ते भूयिष्ठां नमउक्तिं विधेम इति ॥

चित्रमिति ॥ अथ द्वितीया—‘ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आऽप्रा
 द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगत्स्तस्थुर्ष्वथ ’ इति ॥ चित्रं रक्तश्वेतादिविधिवर्णं देवानां रस्मी-
 नाम् अनीकं सैन्यसदृशं मण्डलम् उच्यते अगात् “ उदये गच्छति ” । कीदृशम् ? मित्रादिदेवोपलक्षितस्य १५
 कृत्स्नस्य प्राणिजातस्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्चक्षुःस्थानीयं तन्मण्डलस्यः सूर्यः जगतः जज्ञमस्य तस्थुषः
 स्यावरस्य च आरामा सन् लोकत्रयम् वा अप्राः सर्वत्र परितवान् ॥

अत्र इति ॥ कल्पः—“ अग्ने नयेत्याग्नीध्रमेत्य जुहोति ” (इ. आपश्रौ १३-६-१०) इति ॥
 पाठस्तु—‘ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो
 भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ’ इति ॥ हे अग्ने, राये पारलौकिकधनप्राप्त्यर्थम् अस्मान् शोभनेन मार्गेण २०
 नय । हे देव, त्वं विश्वानि वयुनानि सर्वान् मार्गान् विद्वान् जानासि । जुहुराणं कुटिलम् एनः
 पापम् अस्मत् युयोधि वियोजय । “ एते तुभ्यं भूयिष्ठां बहुतरां नमउक्तिं नमस्कारोक्तिं विधेम
 कुर्याम । बहुतरां नमस्कारोक्त्या परिचरेभ्यर्थः ” ॥ दक्षिणहोमं विधत्ते—“ सुवर्गो वा प्रतानि लोकाय
 ह्यन्ते यद्दक्षिणानि ” (तैसं ६.६.१) इति । दक्षिणां दिसुना होतव्यानि दक्षिणानि ॥ होमाधिकरणं २५
 विधत्ते—“ द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्टित्वा आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्षं एवाऽऽक्रमते ”
 (तैसं ६.६.१) इति । द्वाभ्यां वक्ष्यमाणाम्भ्याम् ॥ आग्नीध्रहोमादूर्ध्वं सप्तःप्रवेशं विधत्ते—“ सप्तोऽभ्यैति
 सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति ” (तैसं ६.६.१) इति ॥ मन्त्रान् विनियुङ्क्ते—“ सौरीभ्यामुग्भ्यां गार्हपत्ये
 जुहोत्यमुमेवैनं लोकं समारोहयति नयवत्यचोऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यैव ” (तैसं ६.६.१)
 इति । “ उच्यते स्यम् ”, “ चित्रम् ” इत्येते सौरी । “ अग्ने नय सुपथा ” इति नयवती ॥

२-२. त्रि१-उदिति । ३. आ.क-‘ नवत्र ’ नास्ति । ४-४. आ-तुभ्यं भूयिष्ठां नमस्कारोक्तिं ३०
 विधेम कुर्याम ।

दिवं गच्छ सुवः पत रूपेण(१)वो रूपमभ्यैमि वयसा वयः ।

तुथो वो विश्ववेदा वि भजतु वर्षिष्ठे अधि नाके ॥

दिवम् । गच्छ । सुव । पत । रूपेण (१) । व । रूपम् । अभि । एति । एमि । वयसा । वय । तय । व । विश्ववेदा इति विश्व-वेदाः । वीति । भजतु । वर्षिष्ठे । अवीति । नाके ॥

५ हिरण्य इवा उद्गृह्णाति—' दिवम् ' इत्येकपदया गायत्र्या ॥ हे हिरण्य, 'दिव' गच्छ, दीति वा प्राप्नुहि । ततः 'सुव' आदित्य 'पत' गच्छ ॥

दक्षिणा अभ्यैति—' रूपेण ' इति प्रथमया चतुर्दशाक्षरया ॥ ' अभ्यैमि वयसा वय ' इति द्वितीय-पाद । हे दक्षिणा, ' व ' युष्माक 'रूप मदीयेन 'रूपेण 'अभि 'आ 'एमि आभि-मुद्ध्येन मर्षादया च एमि प्राप्नोमि । किंच—मदीयेन 'वयसा युष्मदीय 'वयः अभ्यैमि इत्येव । गमन १० वा वय । मदीयेन गमनेन युष्मदीय गमनमभ्यैमि, युष्माभिस्तुल्यरूप. तुत्पगतिश्च भूयासमिति ॥

दक्षिणा निभजति—' तुथो व ' इति यजुषा ॥ 'तुथ. नामाग्निः, 'विश्ववेदा विश्वस्य विभागादेर्देहिता । पूर्वपदसुन् (उ ६३८) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्न (पा ६.२ २) च । स एव 'व. युष्मान् 'वि 'भजतु । 'वर्षिष्ठे वृद्धतमे 'नाके सुखैकरूपे स्थाने यथा भवत्यर्थः' तथा वो निभजतु । यद्वा—वर्षिष्ठे नाकात्मनि अत्र स्थाने स एवागल्य वो निभजतु इति ॥

१५ दिवमिति ॥ कल्प—“ दिव गच्छ सुव. पतेति हिरण्य इत्वोद्गृह्णाति ” (आपश्रौ १३.५८) इति ॥ हे हिरण्य, स्वमाकाश प्रति गच्छ, तत स्वर्गं प्राप्नुहि ॥ अनेन यजमानस्य स्वर्गप्राप्तिरित्याह—“ दिव गच्छ सुव पतेति हिरण्य इत्वोद्गृह्णाति सुवर्गमेवैत लोक गमयति ” (तैस ६.६.१) इति । यद्विरण्य प्रबध्य घृतेऽवहित तद्विरण्य घृतहोमाद्ध्य हस्तेनोद्धरेत् ॥

रूपेणेति ॥ कल्प — “ रूपेण वो रूपमभ्यैमि दक्षिणा अभ्यैति ” (आपश्रौ १३.५९) इति । पाठस्तु—' रूपेण वो रूपमभ्यैमि वयसा वय. ' इति ॥ हे दक्षिणा, अनेनोद्धतहिरण्यरूपेण सह वेदेदक्षिणभागेऽवस्थिताना युष्माक 'रूपम् 'आभिमुत्पयेन प्राप्नोमि । कीदृशेन हिरण्यरूपेण ' वयसा कमनीयेन । कीदृशं युष्मद्रूपम् ? 'वय. कमनीयम् ॥ रूपेणेत्यर्थं द्रष्टो हिरण्यपर इत्येतदर्शयति—“ रूपेण वो रूपमभ्यैमोत्याह रूपेण ह्यासा रूपमभ्यैति यद्विरण्येन ” (तैसं ६.६.१) इति । हिरण्येन यद्रूपमभ्यैति तद्रूपेण वा रूपमिति मन्त्रेणोच्यत इत्यर्थः ॥

२५ तुथ इति ॥ कल्प—“ तुथो वो विश्ववेदा वि भजतिवति ता यजमानश्चतुर्धा कृष्णानि स्युद्घृत्य चतुर्थमध्वर्युभ्यां विभजति । यावदध्वर्यवे ददाति तस्यार्थं प्रतिप्रस्थात्रे तृतीयं नेष्टे चतुर्थमुष्ट्रे । एतेनेतरेया दानमुषतम् ” (आपश्रौ १३.५.११-१३) इति ॥ पाठस्तु—' तुथो वो विश्ववेदा वि भजतु वर्षिष्ठे अधि नाके ' इति ॥ हे दक्षिणा, युद्धतमे स्वर्गोऽधिकुदस्तयनामको देव सर्वज्ञो युष्मान् ययोचित 'वि 'भजतु ॥ एतमेवार्थं स्पष्टयति—“ तुथो वो विश्ववेदा वि भजतिवत्याह तुथो ह एव है विश्ववेदा देवाना ३० दक्षिणा वि भजति तैर्देवैना वि भजति ” (तैस ६.६.१) इति ॥

८ व-भजतीत्यर्थः ।

५ आ- ' मह ' नास्ति ।

दक्षिणा]

एतत् ते अग्ने राध ऐति सोमच्युतं तन्मित्रस्य पथा नयर्तस्य पथा प्रेतं

चन्द्रदक्षिणा यज्ञस्य पथा सुविता नयन्ती-

एतत् । ते । अग्ने । राधः । एति । एति । सोमच्युतमिति सोम-च्युतम् ।

तत् । मित्रस्य । पथा । नय । ऋतस्य । पथा । प्रेति । इत ।

चन्द्रदक्षिणा इति चन्द्र-दक्षिणाः । यज्ञस्य । पथा । सुविता । नयन्तीः ।

सदोऽभ्येति—‘ एतत्ते अग्ने ’ इति मध्येज्योतिषा जगत्या । ‘ तन्मित्रस्य पथा नय ’ इति द्वितीयः पादः ॥ विष्णिवैरग्निभिरग्निम् सदोऽग्निशब्देनोच्यते । मत्वर्थायो लुप्यते । ते इति कर्मणः संप्रदानत्वात् (द्र. पाभा १४३२) चतुर्थ्यर्थे पठो (पा २३६२) । ‘ अग्ने, सदः एतदक्षिणांलक्षणं, ‘ राधः धनं ’ ते त्वाम् ‘ आ ’ एति, त्वत्समीपं प्राप्नोति ऋत्विग्न्यो दातुम् । ‘ सोमच्युतं सोमेन च्यावितं, सोमेन राज्ञा स्वयमानीतम् । “ तृतीया कर्मणि ” (पा ६२४८) इति पूर्वपद- १०
प्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—सोमयागार्थं च्युतं च्यवनम् अङ्गत्वेनानुप्रवेशो यस्य, सोमयागद्रव्यमव्याद्वा दक्षिणार्थं च्युतिः यस्य तत्सोमच्युतम् । ‘ तत् राधः ’ मित्रस्य आदित्यस्य ‘ पथा मार्गेण ’ नय येन मार्गेण पदार्थं मित्रो नयति तेन नय ‘ प्रापयेत्यर्थः । काश्चिदाह—सोमयागेन हि अस्य “ प्रच्यु-
त्तमभूत् धनम् ”, तदिदानीं दक्षिणार्थं “ सदस्यान्न नेतव्यम् ” । तदुच्यते—हे सदः, सोमया- १५
गार्थं च्युतं च्यावनम् अङ्गत्वेनानुप्रवेशो यस्य तत् सोमच्युतं त्वमेव मित्रस्य पथा नयेति । उदात्त-
निवृत्तिस्वरेण (पा ६११६१) पथस्तृतीयायाः उदात्तत्वम् । अधुना दक्षिणा आह—‘ ऋतस्य
‘ पथा ’ प्र इत् गच्छत । यज्ञस्य अङ्गभावं प्रतिपद्यमानाः सदः प्रति गच्छत । ‘ चन्द्रदक्षिणाः,
चन्द्रं हिरण्यं तदक्षिणं प्रधानं श्रेष्ठं यासां तादृशो गच्छत, हिरण्यसहिता इत्यर्थः । किंच—‘ यज्ञस्य
‘ पथा “ द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति ” (तैसं ६६१) इत्यादि प्रसिद्धेन मार्गेण ‘ सुविता सुवितेन
स्वितेन सुगमेन । “ सुपां सुलुक् ” (पा ७१३९) इति तृतीयायाः आकारः । “ सूपमा- २०
नात् क्तः ” (पा ६२१४५) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तन्वादित्वात् सोरुवडावेशः (पा
६४७७ वा १) । विकृतत्वादनवग्रहः । ईदृशेन मार्गेण ‘ नयन्तीः नयन्त्यः नीयमानाः प्रवर्त-
माना वा । “ वा इन्दसि ” (पा ६११०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

एतदिति ॥ कल्पः—“ एतत्ते अग्ने राध इति ‘ दक्षिणा निनयतीति ’ ” (आपश्चौ १३६०) इति । ‘ निवयनं मन्त्रेणेति ’ शेषः । पाठस्तु—‘ एतत्ते अग्ने राध ऐति सोमच्युतं तन्मित्रस्य पथा प्रेत २५
चन्द्रदक्षिणा यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीः ’ इति ॥ हे अग्ने, दक्षिणाद्रव्याणि एते ‘ राधः तव ससृदि-

९. मै-‘ ते ’ नास्ति । १० मै-प्रकाशयेत्यर्थः । ११-११. मै-प्रच्युतं भूर्धनम् । १२-१२. व-
सदस्यानेतव्यम् ।

६-६. आ-दक्षिणानिनयने; (आपश्चौसुधे ‘ दक्षिणात्तिनयनः ’) । ७-७. आ-मन्त्र इति ।

ब्राह्मणमद्य राध्यामृषिमापुष्यं पितृमन्तं पैतृमत्यं सुधातुदक्षिणं
ब्राह्मणम् । अद्य । राध्यासुम् । ऋषिम् । आपुष्यम् । पितृमन्तमिति पितृ-मन्तम् ।

पैतृमत्यमिति पेटृ-मत्यम् । सुधातुदक्षिणमिति सुधातु-दक्षिणम् ।

- आत्रेयमभ्यर्थयति—‘ब्राह्मणम्’ इति ॥ ‘अद्य अस्मिन्नहनि’ ब्राह्मणं ‘राध्यास ससाधयेय
५ लभेय इत्यर्थः । ‘ऋषिं द्रष्टार वेदार्थज्ञम् । ‘आपुष्यम् ऋषेर्देवार्थज्ञस्यापत्यम् । “ इतश्चानिज ”
(पा ४ १ १२२) इति टक् । ‘पितृमन्तं पित्रा सम्यगनुशिष्टम् । स हि पितृमानुच्यते मदा
यस्मै जागर्ति पिता । “ हस्वनुङ्म्या मत्पु ” (पा ६-१ १७६) इति मत्पु उदात्तत्वम् ।
‘पैतृमत्यं पितृमतं पितुरपत्यम् । “ बाष्पतिपितृमता छन्दसि ष्य ” (द्र पा ४ १ ८५ वा १) ।
‘सुधातुदक्षिणं गोभनो धातु सुधातु, यातूनामुत्तमं हिरण्यमुच्यते । तदक्षिणा यस्मै स सुधातु-
२० दक्षिण । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम् (पा ६ २ १) । तत्र च “ आद्युदात्तं द्वयञ्छन्दसि ”
(पा ६-२ ११९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

- कारणं सामच्युतं सामवागं प्राप्तमेतदक्षिणाद्रध्यम् । ‘आ’ एति आगच्छति । ‘तत्’ द्रव्यं ‘मित्रस्य’ पथा
शान्तस्य तत्र मार्गेण नय । ह चन्द्रदक्षिणा. सुवर्णादिद्रव्यरूपा, ऋतस्य सत्यस्य पथा मार्गेण
५ ‘प्र’ इत् प्रकरोणं गच्छत सत्यफलकं देवन यथायथ विभक्ता गच्छतेत्यर्थः । ‘कीदृश्यः चन्द्रदक्षिणा ?
‘सुविता गोभनगमनयुक्तं यज्ञस्य पथा यज्ञपुरस्य मार्गेण सद्गोर्देवत्यगोभेच्यवर्तिना नयन्ती
दक्षिणाद्गोभनयुक्तं नायमाना । अत्र सूत्रम्—“ हिरण्यपाणिरंशं गार्हपत्यं नयति जयनेन सद ।
अन्तराऽऽशीत्रं च सदश्च ता उदीची ” (आपुष्यं १३ ६ ८) ॥ दक्षिणाद्रध्यस्य सोमच्युतत्वं प्रकृत-
मित्याह—“ एतत्तत्र अग्ने राध एति सोमच्युतमित्याह सामच्युतं इत्यत्र राध एति ” (तैत्ति ६ ६-१)
इति ॥ मित्रशब्दप्रयोजनमाह—“ तन्मित्रस्य पथा नयेत्याह शान्त्यर्थे ” (तैत्ति ६ ६-२) इति । ‘सुवयो
२० रजांसि’ इति श्रुत्वात् रजस्य पथा चेत् अतान्ति. स्यादतो मित्रस्येत्युच्यते ॥ ऋतशब्दो नात्र
यज्ञवाची किंतु सत्यवाचीत्याह—“ ऋतस्य पथा श्रेत चन्द्रदक्षिणा इत्याह सत्यं वा श्रेतं सत्येनैवेना ऋतेन
वि भक्तं ” (तैत्ति ६ ६-१) इति । सुवस्य अर्धिनस्तृतापिन पादिनश्चत्विजा यथाचितं विभक्त्येत्यर्थः ।
दक्षिणाना सद्गोर्देवत्यगोभेच्यवर्तिना यज्ञमार्गेण गमनं प्रसिद्धमित्याह—“ यज्ञस्य पथा सुविता नयन्ती-
रित्याह यज्ञस्य श्रेता पथा यन्ति यदक्षिणा ” (तैत्ति ६ ६-१) इति ॥

- ब्राह्मणमिति ॥ कल्प—“ ब्राह्मणमद्य राध्यासमित्वाग्नेयाय प्रथमाय हिरण्यं ददाति । द्विती
२५ याय तृतायाय वा । उदमाय य चार्थं सनिहितस्वस्मै दद्यात् ” (आपुष्यं १३-६-१२-१३) इति ॥
त्रिविधा आग्नेया प्रवरे पाठता, अतः ‘प्रथमाय’ इत्यादि विज्ञापणम् । पाठस्तु—“ ब्राह्मणमद्य राध्यास-
सृपिमार्थं पितृमन्तं पैतृमत्यं सुधातुदक्षिणम् ” इति ॥ ‘अद्य अस्मिन्न यज्ञदिने’ ब्राह्मणम् आत्रेयोत्तरं
‘राध्यास हिरण्येन साधयानि तापवाणीत्यर्थः । कीदृशम् ? ‘ऋषिं वेदार्थज्ञम् । ‘आपुष्यं वेदार्थविदं
३० पुत्रम् । ‘पितृमन्तं पित्रा सम्यगनुशिष्टम् । ‘पैतृमत्यं पितृमत्वा सम्यगनुशिष्टाया. पतिप्रताया पुत्रम् ।

८ त्रि१-हे गाव । ९ उ त्रि१-पा-कीर्त्ती । २०-२० त्रि१-श्रो वा अग्नि । २१ क-
‘इति’ इत्यन्धान्तरं ‘सत्येनैव विभजतीति कृत्वा’ ।

[दक्षिणा]

वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षं यतस्व सदस्यैः(२)रस्मद्वात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः

प्रदातारमा विशतानंवहायास्मान् देवयानेन पथेत सुकृतां

लोके सीदत तन्नः सस्कृतम् ॥ ४३ ॥

[रूपेण सदस्यैरुद्घादश्च च]

वीति । सुवः । पश्य । वीति । अन्तरिक्षम् । यतस्व । सदस्यैः (२) । अस्मद्वात्रा इत्यस्मत्-दात्राः । ५
 देवत्रेति देव-त्रा । गच्छत । मधुमतीरिति मधु-मतीः । प्रदातारमिति प्र-दातारम् । एति ।

विशत । अनंवाहायेत्यनंवा-हाय । अस्मान् । देवयानेनेति देव-यानेन । पथा । इत ।

सुकृतमिति सु-कृताम् । लोके । सीदत । तत् । नः । सु-स्कृतम् ॥ ४३ ॥

[सैसं १.३.३७ ; कासं ४.९ ; कपिसं ३.७ ; वासं ७.४१-४८]

यजमानमादित्यमीक्षयति^१—‘वि सुवः’ इति ॥ ‘सुवः स्वर्गमादित्यं वा वि पश्य १०
 विशेषेण पश्य । ‘अन्तरिक्षं च विपश्य इत्येव ।

तं सदस्युपवेशयति—‘यतस्व’ इति ॥ ‘यतस्व व्याप्रियस्व सदस्यैः सह, इदमुपस्थितं
 कर्म कुरु इत्यर्थः । सदसि स्थिता ऋत्विगादयः सर्वेऽपि सदस्याः ॥

यजमानो दक्षिणाः समनुदिशति—‘अस्मद्वात्रा’ इति ॥ वयं दातारो यासां तादृश्यो यूयम् ।
 छान्दसोऽच समास्तान्तः । यद्वा—“ऋतश्छन्दसि” (पा ५.४.१.५८) इति कापि प्रतिषिद्धे १५
 छान्दसोऽकारोपजनः । ‘देवत्रा देवान् गच्छत । ‘देवमनुष्यं” (पा ५.४.५.६) इति द्वितीया-
 न्तात् प्राप्रत्ययः । किञ्च ‘मधुमतीः मधुमत्यः मधुरगुणाः पृहणीयाः । यद्वा—मधुर्वसन्तः, मधुमत्यः
 बहुवसन्ता बहुवयस्का इत्यर्थः । पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् (पा ६.१.१.०६) । ईदृश्यो भूत्वा ‘प्रदातारं
 मां यजमानम्’ आ विशत फलरूपेण । “वयमिह” (तैसं ६.६.१) इत्यादि ब्राह्मणम् । किञ्च

शोभनो धातुः सर्वधातुभ्य उक्तं हिरण्यं दक्षिणा यस्यासौ सुधातुदक्षिणस्तादृशम् ॥ ब्राह्मणादिशब्दैरेद- २०
 शास्त्रपारंगतो विवक्षित इति दर्शयति—“ब्राह्मणमद्य राध्यासमृपिमापेयमित्याहैष वै ब्राह्मण ऋपिरार्षेयो
 यः शुश्रुवान् तस्मादेवनाह” (तैसं ६.६.१) इति ॥

वीति ॥ कल्पः—“सद् पश्य वि सुवः पश्येत्यनुयीक्षते” (आपश्रौ १३.६.१४) इति ॥
 पृतदेवाभिप्रेत्य सदोऽभ्येतीति पूर्वं विहितम् । पाठस्तु—‘वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षं च यतस्व सदस्यैः’
 इति ॥ हे यजमान स्वर्गं वि पश्य । सदस्यवस्थितैर्विप्रेः सह यतस्व अनुतिष्ठ ॥ ‘सुवः पश्य’ इत्यस्या- २५
 भिप्रायं दर्शयति—“वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षमित्याह सुवर्गमेवैतं लोकं गमयति” (तैसं ६.६.१)
 इति ॥ ‘सदस्यैः’ इत्यनया सहायै तृतीयया मित्रताऽभिहितेत्याह—“यतस्व सदस्यैरित्याह मित्रत्वाय”
 (तैसं ६.६.१) इति ॥

अस्मदिति ॥ कल्पः—“अस्मद्वात्रा देवत्रा गच्छतेति नीता अनुमन्य” (आपश्रौ १३.६.१४) इति ॥ पाठस्तु—“अस्मद्वात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदातारमा विशतानंवहाया- ३०

१३. व-त्यमुवीक्षयति ।

१२. क-मित्रता विवक्षितेत्याह ।

तैसं ३९

[दक्षिणा

अनवहाय । क्चो ह्यपु । अपरित्यज्य अस्मान् अस्मामि सहैत्र वर्तमाना असृष्टरिप्रातोत्तर-
कालम् । अस्माभि सहैत्र देवयानेन पथा इत । देवा येन प्राप्यन्ते तादृशेण मार्गेण इत गच्छत ।
गत्वा च सुकृता लोके सीदत अस्माभि सह निपीदत । तत् स्थानं नः अस्माक ससृष्ट
सम्यगुपभोगयोग्यतया कृत निष्पन्न विश्वकर्मणा ईश्वरेण । “ सपर्युपेभ्य ” (पा ६ १.१३७)
इति सुट् । “ सपुकानाम् ” (पा ८ ३ १२ वा १) इति मत्वम् । पूर्वमदनवग्रहः । यद्वा-तत्तत्र
न अस्माक ससृष्ट समनाय । “ समवाये च ” (पा ६ १.१३८) इति सुट् ॥

इति चतुर्थप्रपाठके अष्टात्रिंशोऽनुवाकः ॥

स्मान् देवयानेन पथेत् सुकृता लोके सीदत तत्र ससृष्टम् इति ॥ हे दक्षिणा., अस्माभिर्दत्ता मत्तो
देवेषु ऋत्विक्षु गच्छत, हे गात्र., मधुरक्षीरोपेता सत्य. परलोके प्रदातारं यजमानं रूपान्तरेण आ
२० विशत । अस्मात् अनवहाय अपरित्यज्य देवयानेन पथा इत् सुकृता मार्गेण गच्छत । गत्वा च
पुष्पकृतां स्थाने सीदत । तत् स्थानं नः अस्मदर्थं ससृष्टं सम्यगुपभोगयोग्यतया निष्पादितम् ॥
‘ प्रदातारमाविशत ’ इत्यस्यार्थमाह— ‘ अस्मदात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीं प्रदातारमा विशतेत्याह
वयमिह प्रदातार सोऽस्मानमुत्र मधुमतीरा विशतेति वावैतदाह ” (तैसं ६.६.१) इति ॥ प्रथमतो
दातव्य विधत्ते— “ हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेव पुरस्ताद्धत्ते सुवरीस्य लोकस्यानुकृत्यै ”
२१ (तैसं ६.६.१) इति ॥ तस्य प्रतिग्रहीतृसंबन्ध विधत्ते— “ अग्नीधे ददात्यग्निमुखानेवर्तुन् ग्रीणाति ”
(तैसं ६.६.१) इति । अग्निमुखानग्निसहितान् आधानकालीनवसन्ताद्यदन् । अत्र सूत्रम्— “ हिरण्यं
पूर्णपात्रमुपबर्हणं सार्वसूप्रमित्यग्नीधे ददाति ” (आपथी १३.६१) इति ॥ ऋत्विगन्तरे दानं विधत्ते—
“ प्रहणे ददाति प्रसूत्यै होत्रे ददात्यात्मा वा ष्य यजस्य यदोवाऽऽस्मानमेव यजस्य दक्षिणाभि.
समर्धयति ” (तैसं ६.६.१) इति । प्रसूत्या अनुजानाय । होनुर्वहुमन्त्रपाठेन यज्ञात्मत्वम् । ष्वमृत्वि-
२२ गन्तरे दानमुद्देशम् ॥

अत्र विनियोगसग्रह —

“ उदुभिर्दक्षिणाणा होमो दिवमतो घृतात् ।
हिरण्यमुद्गृह्य रूपे दक्षिणा अभिगच्छति ॥ १ ॥
तुषो वो विश्वेदेति सिन्धाचर्मणि दक्षिणा ।
गृत्ता निनवेत् प्राह्य* हेमाऽऽत्रेयाय यच्छति ॥ २ ॥
वि सुर सद् बालोक्य* ह्यस्मदात्राऽनुमन्त्रणम् ।
ससर्त्रिदोऽनुवाकेऽस्मिन् दश मन्त्रा उदीरिता ॥ ३ ॥ ” इति ॥

अथ सीमाना ॥

दशमाध्यायरप द्वितीयपाठे चिन्तितम्—

३० “ ऋत्विग्दानमदष्टार्थमानस्यै वाऽग्निं ध्रुते ।
“ वैरूप्यास्त्रियमानस्यै दष्टत्वादानते ” श्रुति ॥

* [पा ७ १.३७] । १५ व-‘पननोत्तरकालम् ।

२३. आ उ त्रि१ भा-आधानकालवस, पा-आधानकाले वस । * [आपथीसूत्रे ‘ अग्नीधे ’
इत्यन्यानन्तर ‘ अग्ने ’ इति ।] । १४ उ-त्राद्यम्, त्रि१ भा-त्रय । १५. इ उ त्रि१-पा.आ-ह्यस्यदातु ।
२६. इ उ त्रि१-पा भा-वैरूप्यनियमा । १७. उ उ त्रि१.पा भा-दानति ।

दक्षिणा]

भृतौ च नियमादेतदृष्टं स्याद्विरूपता ।

वचनात्तेन सत्रेषु स्वामित्वात् भृतिः क्वचित् ॥ ” (जैन्या १०-२-९-१०) इति ॥

‘ऋग्विद्युभ्यो दक्षिणां ददाति’ इति प्रकृतौ श्रूयते । तत्किमदृष्टार्थम् आनतर्यं वेति संशयः । भृत्या

परिक्रीय वशीकार आनतिः । अदृष्टार्थं तत्स्यात् । अत्राहिरण्यादीनामदृष्टार्थं त्यागे दानशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् ।

‘यद्येतद्दानं भृतिः स्यात्तदानीमल्पाधिककर्मानुल्लेख्येण’^१ इत्यं देयम् । वैरूप्यं तत्र दृश्यते—स्वल्प-

कर्मणि त्रैघातवीये सहस्रं देयम् । अत्रिके कर्मणि ऋतपेये स्वल्पं सोमचमसमात्रं दीयते । तथा द्वादश-

शतादिपरिमाणनियमो मन्त्रनियमश्च भृतौ नोपपद्यते । कर्मकरानुमत्या न्यूनाधिकभावसंभवात्^२ तक्ष-

रजकादिभृतौ मन्त्रादर्शनाच्च । तस्माददृष्टार्थमित्यग्रिमः पक्षः प्राप्नोति । मैवम् । आनतेर्दृष्टप्रयोजनत्वात् ।

दानश्रुतिस्तु दृष्टार्थभूतावप्यस्ति । भृतिर्देवेति प्रयोगात् । परिमाणमन्त्रनियमाददृष्टमस्तु । दृष्टस्याभावात् ।

वैरूप्यं तु वचनबलाद्भ्युपगम्यते । दक्षिणाया भृतिरूपत्वं प्रत्यक्षवेदवाक्यादप्यवगम्यते—“ दीक्षितम-

दीक्षिता दक्षिणापरिक्रीवा ऋत्विजो याजयेयुः ” (ऋ. कासं ३४-९) इति । तस्मादतिदानमानतर्यम् ।

पुत्रं च सति सत्र ऋत्विजां यजमानत्वाद्भृतिरूपा दक्षिणा न क्वापि देवेत्येतद्विचारफलं द्रष्टव्यम् ॥

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ दक्षिणा द्वादशशतं तस्येत्येतद्वादिषु ।

सत्रेषु केषुचिद्वाऽऽद्ये प्रत्येकं^३ मिलितेषु वा ॥

संख्यागुणस्य प्रत्येकं गवाद्यन्वयतोऽग्रिमः ।

वाक्यभेदाच्च तत्किं तु मिलितेषु समुच्चयात् ॥

प्रस्थाद्यौचित्यतो धान्ये सर्वेषां न समुच्चयः ।

असर्वेऽपि पक्षेऽपि पशवो वैकमेव वा ॥

संख्यौचित्येन पशवो नैतत्स्येत्यन्वयात् ।

एकत्वेऽप्यत्र यत्किञ्चिन्माषा वा गाव एव वा ॥

यत्किञ्चिन्नियमाभावान्माषाः संनिहितत्वतः ।

माषा निराकृता गावः प्रायम्याच्चोपकारतः ॥

तस्येति वाक्याद्गोद्रव्यं न युक्तः प्रकृतः क्रतुः ।

संख्यान्तरं चेद्विकृतौ^४ स्याद्गवां बाध्यतामियम् ॥ ” (जैन्या १०-३-१५-२०) इति ॥

ज्योतिष्टोमे देयद्रव्याण्यनुक्रम्य संख्याविशिष्टा दक्षिणा विधीयते—“ गौश्रावश्रावतरश्च गर्दभ-

श्राजाश्रावयश्च गोहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा ” (पंचविंशब्रा १०-१-१०-११)

इति । द्वादशशतं शतं द्वादशशतम् । तत्र संशयः—येयं संख्या सा किं गवादिस्वैर्द्रव्यविषया किं वा

कतिपयविषया । सर्वपक्षेऽपि प्रतिद्रव्यमिथं संख्या उक्त मिलितानाम् । तत्र गवादिद्रव्याणि प्रधानानि,

संख्या तु तद्गतो गुणः । प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिर्न्याय्या । तस्माद्गवादिद्रव्येषु सर्वेषु प्रत्येकमिथं संख्येति

प्रथमपक्षगते^५ प्रथमे सांख्ये विकल्पे^६ प्राप्ते ब्रूमः—नैतद्युक्तं वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतो मिलितानामिथंसंख्येति द्वितीयः^७ सांख्यो विकल्पोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा सति समुच्चयवाचिनश्च शब्दा अनुगृह्यन्ते । मृतद-

प्ययुक्तमनौचित्यात् । न श्रीह्रियवादिधान्येषु द्वादशशतान्तर्गता द्वित्रादिसंख्योचिता । परिक्रीतस्यत्विजो

द्वित्रिर्वीह्विजैः प्रयोजनाभावात् प्रस्थाधिकत्वाद्यौदिसंख्या तत्रोचिता । न चेयमत्र श्रुता । तस्मात् मिलि-

१८. उ.पा-यजदानम् । १९. इ.उ.पा.भां-कर्मरूपेण । २०. इ.उ.क.त्रि-तक्षकरजं । ३९

२१. इ.उ.पा-चामितेषु । २२. इ.उ.पा.भां-चेत्प्रकृतम् । २३. आ-प्रथमे संख्याविकल्पे; उ.पा.भां-

प्रथमसांख्ये विकल्पे; क-प्रथमसंख्याविकल्पे; त्रि-प्रथमे शब्दाविकल्पे । २४. आ-संख्या; त्रि-शास्ता ।

[दक्षिणा

ताना संवेपा समुच्चय इत्यय पक्षो न युक्त । कतिपयद्रव्यविषया संस्वरेत्यस्मिन्नपि पक्षे किं गवाद्या पद-
निधा पक्षः किं वा दशसु गवादिद्रव्येषुकेन्द्रं द्रव्यम् । तत्र पशुषु श्रयमाणायाम्, सख्याया उचितत्वात् पशव
इति प्राप्ते दृम—नैतद्युक्तम् । 'तस्य द्वादशशत दक्षिणा' इत्यत्र तस्येत्येनैकचरणान्तेन पण्णा
गवादिपशुनामन्वेतुमयोग्यत्वात् । एकरूपक्षेऽपि यत्किञ्चिदेक किं वा मापद्रव्यमुत् गोद्रव्यम् । तत्र

- ५ नियामकाभावात्किञ्चिदिति प्राप्तम् । तत्र । संनिधेर्नियामकत्वात् । 'मापाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा'
इति मापा सनिहिता । तर्ह्यस्तु मापद्रव्यमिति चेत् । न । प्रस्थादिपरिमाणसङ्ख्यापित्येन निराकृतत्वात् ।
तस्माद्रोद्रव्यमिति पक्षः परिशिष्यते । प्रथमश्रुतत्वोपकारौ तत्र नियामकौ । अस्ति हि महाशुपकार ।
'अस्विज प्रतिप्रहीतुर्गव्यैराज्यक्षीरादिभिरग्निहोत्रदर्शपणमासादिसिद्धे' । ननु तस्य प्रकृतस्य अत्रोद्गादशशतं
दक्षिणेत्स्यन्वयाद्रोद्रव्यं न प्रतीयत इति चेत् । न । यद्रोद्रव्यं तस्य द्वादशशतमिति वाक्येन तत्प्रतीतेः ।
- १० वाक्यं हि प्रकरणादुल्लेख्यः (३ मीसू ३३ १४) । तस्माद्गवा द्वादशशतमिति सिद्धान्तः । विकृतिषु यत्र
गोदक्षिणायां सख्यान्तरं श्रुतं तत्राम्या सख्याया बाधो विचारफलम् ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“गोदाने विहिते” स्वेष्या नियतिर्वाऽन्तिमेऽपि किम् ।

अविभागो विभागो वा नियमानुक्तितोऽग्रिम ॥

१५ अविभागो बहुत्वोक्तैर्बहुत्व न विवक्षितम् ।

विभागः स्यात् परस्वत्वमिदंलिङ्गं च द्रव्यते ॥ ” (जैम्या १० ३ २१-२२) इति ॥

पूर्वोक्तं पशु गवा दाने मशय । ऋत्विग्यस्यो देयानामुक्तमरूपानां गवां विभागाविभागयोर्बन्ताने-
ष्टैव प्रयोपिका, उतास्यन्यतरनियति । यद्वाऽपि नियतिस्तदाऽप्यविभागो विभागो वा । तत्र नियामक-
स्यानुक्तत्वादिकञ्चेति तावत् प्राप्तम् । 'ऋत्विग्यस्यो दक्षिणा ददाति' इति बहुवचनश्रवणेन समूहस्य प्रति-

- २० प्रहीतृत्वादविभाग इति पक्षान्तरम् । प्रहेकत्ववद्बुद्ध्यगतत्वाद्बहुवचनं न विवक्षितमित्येकैकं, प्रतिप्रहीत ।
तथा सति विभागोऽवश्यं भवति । समूहाय दत्ते सत्येकैकस्य स्वाभिरजाभावात् परस्वत्वापादनलक्षणो
दानशब्दाद्यो न सिध्यति । किं च—'तुयो वो विश्वेदा पि भजन्' इति मन्त्रे विभागलिङ्गं दृश्यते ।
तस्माद्विभागनियमो रादान्तः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

२५ “स विभागः समो नो वा विशेषाश्रवणात् सम ।

वैषम्यं स्याद्यथायासमेव” तस्यात् समाख्यया ॥ ” (जैम्या १० ३ २३) इति ॥

पूर्वोक्तं स विभागः समः स्यात् । कुत् १० । वैषम्यहेतोर्विद्वेषस्याश्रवणात् । साम्यहेतुस्तु लौकिको
न्यायः । लोके हि पुत्राणां पितृधने समविभागो दृष्टः । तस्मात् सम इत्येक पक्षः । कर्मकरेषु प्रयासानु-
प्येण श्रुतितारतम्यं दृष्टं तद्द्रव्यापीति द्वितीय पक्षः । 'द्वादशाहे दीक्षायामेव समाख्यायते—“अर्धिनो

- ३० दीक्षयन्ति पादिनो दीक्षयन्ति” (३ आपश्वा २१ २ १७-१८ मत्यापादश्री १६ १ ३०) इति । अर्धे
धेपां ऋत्विजा तेऽर्धिनः । एवं पादिनो योजनीयः । तद्विधेयो याजिकमुखादवगन्तव्यः । तत्र श्रौतसमाख्या-
नुरूपे (प्ये)ण केषाचिदर्थं केषाचित्पाद इत्यादिर्विषमो विभाग इति रादान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३० ॥

३५ । २५ क-अभिहिते । २६. इउ कभा-यासं मैवम् । २७. आ-श्रुतं नास्ति ।

समिष्टयजूहोमः]

धाता रातिः सञ्चितेदं जुपन्तां प्रजापतिर्निधिपतिर्नो अग्निः ।

त्वष्टा विष्णुः प्रजया सश्रराणो यजमानाय द्रविणं दधातु ॥

धाता । रातिः । सञ्चिता । इदम् । जुपन्ताम् । प्रजापतिरिति

प्रजा-पतिः । निधिपतिरिति निधि-पतिः । नः । अग्निः ।

त्वष्टा । विष्णुः । प्रजयेति प्र-जया । सश्रराणः इति सं-रराणः ।

यजमानाय । द्रविणम् । दधातु ॥

समिष्टयजूपि जुहोति । पङ्कगमियाणि जुहोति, त्रीणि यजूपि । “यद्वै यज्ञस्य क्रूरम्”

(तैसं ६.६.२) इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्र प्रथमा ‘धाता रातिः’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘धाता त्वष्टा,

‘रातिः दाता सर्वश्रेयसाम् । “मन्त्रे वृष” (पा ३.३.९६) इति क्तिन् उदात्तत्वम् ।

‘सञ्चिता सर्वस्य प्रेरयिता अभ्यनुज्ञाता वा ‘प्रजापतिः परमेष्ठी । स एव विशेष्यते—‘निधिपतिः १०

निधीयन्ते वेदाः’ पुरुषार्था वाऽस्मिन्निति, तेषां पाता रक्षिता निधिपतिः । “परादिःश्चन्द्रसि

वदुल्लम्” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । इतरत्र तु “पत्यावैश्वर्ये” (पा ६.२.१८)

इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘अग्निः’ त्वष्टा ‘विष्णुः’ चैते धात्रादयः सर्वे इदं हविः ‘जुपन्तां

सेवन्ताम् । एते च धात्रादयो यज्ञतनुविशेषा देवता द्रष्टव्याः, यथा—“धाता दीक्षायाम्”

(तैसं ४.४.९) इत्यादि । अधुना एते पूर्वैकैकज्ञ उच्यन्ते । एष धात्रादिर्देवः ‘प्रजया संरराणः १५

सम्पक् रममाणः प्रजया उत्पत्त्या हेतुना ‘यजमानाय ‘द्रविणं वरिष्ठं ‘प्रजादिकं धनं’ ‘दधातु

दधातु’ । रातेस्ताच्छीलिके चानशि (पा ३.२.१२९) शपः श्रुः (पा २.४.७६) । रमते-

र्वाऽन्त्यलोपः ॥

सप्तत्रिंशोऽनुवाके दक्षिणा निरूपिता । अष्टात्रिंशो समिष्टयजूहोमो निरूप्यते ।

धातेति ॥ कल्पः—“जुहोत नवगृहीतं गृहीत्वा धाता रातिरित्यन्तर्वेद्यध्वंस्तिष्ठन् संततं ममशो २०

नव समिष्टयजूपि जुहोति” (आपधौ १३.१८.४) इति ॥ तत्र पङ्कगमियाणि यजूपि जुहोति ॥ पदम्

प्रथमा तावदेवं पठिता—‘धाता रातिः सञ्चितेदं जुपन्तां प्रजापतिर्निधिपतिर्नो अग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया

सश्रराणो यजमानाय द्रविणं दधातु’ इति ॥ ‘धाता’ ‘सञ्चिता’ ‘प्रजापतिः’ ‘अग्निः’ ‘त्वष्टा’ ‘विष्णुः’

च इत्येते पदद्वेषा नः अस्माकम् इदं हविः ‘जुपन्ताम् । कीदृशो धाता ? ‘रातिः’ दानशीलः । कीदृशः

प्रजापतिः ? ‘निधिपतिः’ महापद्मत्रयीदिनामकानां नवानां निर्धानां पालयिता । मोऽयं देवगणो २५

यजमानसंबन्धिण्या ‘प्रजया’ ‘संरराणः’ सम्पक् रममाणः तथा यजमानार्थं ‘द्रविणं’ ‘दधातु’ पोषयतु ॥

१. ध-देवाः; व-‘वेदाः’ नास्ति । २. ध-‘वा’ नास्ति । ३. ध-‘निधिः’ नैव; तस्य ।

४. ति-एवम् । ५. म-प्रजादिम्; ध-प्रजातिलक्षणे धनम् । ६. म-‘दधातु’ नास्ति ।

१. धि१-निरूपिताः । २. धि१-महापद्मत्रयीदिनामकानां; ध-महापद्मत्रयीदिनामकानां । ३. धा.भां-

‘निधीनाम्’ नास्ति । ४. ड.ड.धि१.धा.भां-‘दधातु’ नास्ति ।

समिन्द्र णो मनसा नेपि गोभिः सः सुरिभिर्मघवन्तस्व स्वस्त्या ।

मं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति स देवानां मुमृत्या यज्ञियानाम् ॥

समिति । इन्द्र । न । मनसा । नेपि । गोभिः । समिति । सुरिभिरिति सुरि-भिः ।

मघवन्निति मघ-वन् । समिति । स्वस्त्या ।

५ समिति । ब्रह्मणा । देवकृतमिति देव-कृतम् । यत् । अस्ति । समिति ।

देवानाम् । समत्येति सु-भृत्या । यज्ञियानाम् ॥

अथ द्वितीया— 'समिन्द्र ण' इति त्रिष्टुप् ॥ हे 'इन्द्र, 'न अस्मान् । छान्दस साहितिक णत्वम् । 'मनसा प्राणेन सर्माचीनेन 'गोभि च शब्दं स्तुतिच्छणैश्च 'न 'नेपि मनय मयोजय । मनस्विनो वामिनश्च कुरु, त्वा स्तोतुमित्यर्थ । नयतेर्लोटि णपो लृक् (पा २ ४ ७३) । किंच—'सुरिभि विद्वद्भि होतृप्रभृतिभि स्तोत्रकुरालश्च अस्मान् सनेपि हे 'मघवन् महाधन, 'स्वस्त्या अग्निनाशेन वा अस्मान् मनेपि । किंच—'ब्रह्मणा वेदेन, 'वेदार्थज्ञानेन वा, तदर्थानुष्ठानेन वा अस्मान् सनेपि । किंच यच्चान्यद् 'देवकृत देवार्थं कृतमस्ति । "किम् 'अग्निहोत्रादिकर्म', तेनापि सनेपि । "क्ते च" (पा ६ २ ४५) इति पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् । किंच 'देवाना 'यज्ञियाना यज्ञार्हाणा यज्ञसपादितानामग्न्यादीना 'सुमया कृत्याण २५ मत्या अनुग्रहबुद्ध्या चास्मान् सयोजय । "यज्ञिर्विग्न्या घखनौ" (पा ५ १ ७१) इति घ । "मन्त्रे वृष" (पा ३ ३ ९६) इति उदात्त क्तिन् । "मन्क्तिन्व्याख्यान" (पा ६ २ १५१) इत्यादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । "उदात्तयण" (पा ६ १ १७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

समिति ॥ अथ द्वितीया—'समिन्द्र णो मनसा नेपि गोभि सः सुरिभिर्मघवन्तस्व स्वस्त्या । २० स ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति स देवानां मुमृत्या यज्ञियानाम्' इति ॥ हे 'इन्द्र, स्वमनुग्रहबुद्धेन 'मनसा 'न अस्मान् 'गोभि 'स 'नेपि सयोजय । 'सुरिभि विद्वद्भिर्होतृप्रभृते 'स योजय । हे 'मघवन् 'स्वस्त्या क्षेमेण 'स योजय । 'ब्रह्मणा वेदेनार्थज्ञानसहितेन 'देवकृत देवार्थं कर्म 'यद् 'अस्ति तेन 'स योजय । यज्ञसवन्धिना देवाना 'सुमया अनुग्रहबुद्ध्या 'स योजय ।

२५ ['द्र तत्रा ७०१] । ७. त.ति प ष-वेदान्तज्ञानन । ८-८ म-कर्म अग्निहोत्रादिकम् ।

समित्यञ्जोः]

सं वर्चसा पर्यसा सं तनूभिरगन्महि मनसा स२ शिवेन ।

त्वष्टा नो अत्र वरिवः कृणोत्व(१)नुं माष्टुं तनुवो यद्विलिष्टम् ॥

समिति । वर्चसा । पर्यसा । समिति । तनूभिः । अगन्महि ।

मनसा । समिति । शिवेन ।

त्वष्टा । नः । अत्र । वरिवः । कृणोतु (१) । अन्विति । माष्टुं ।

तनुवः । यत् । विलिष्टमिति वि-लिष्टम् ॥

अथ तृतीया— सं वर्चसा ' इति त्रिष्टुप् ॥ 'वर्चसा वलेन 'पर्यसा पालकेन, क्षीरा-
दिना वा वयं 'सम्' 'अगन्महि संगता भूयास्म । छान्दसो लुङ् (पा ३.४.६) । " मन्वे घस" "
(पा २.४.८०) इति लेः लुक् । " समो गम्यच्छि" (पा १.३.२९) इत्यात्मनेपदम् ।
रुडि वा " बहुलं छन्दसि" (पा २.४.७३) इति शपो लुक् । 'तनूभिः शरीरैश्च शोभनैः १०
समगन्महि । 'शिवेन च कल्याणेन च 'मनसा समगन्महि । 'त्वष्टा च देवः 'नः अस्माकम्
'अत्र अस्मिन्नेव' कर्मणि अस्मिन्नेव वां जन्मनि 'वरिवः वरणीयं धनं 'कृणोतु करोतु । किञ्च—
'अनु' 'माष्टुं शोधयतु च अस्माकं 'तनुवः शरीरात् 'यद् 'विलिष्टं विलसं विगुणीकृतकर्मनिमित्तं
पापं तत्सर्वं विशोधयतु । लिशेरिशेर्वा निष्ठायां " गतिरनन्तरः" (पा ६.२.४९) इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

१५

अथ चतुर्थी— 'यदद्य' इति त्रिष्टुप् ॥ 'अथ अस्मिन्नहनि 'प्रयति वर्तमाने अविच्छेदेन
वितायमाने 'अस्मिन्' 'यज्ञे । " शतुरुनुमः" (पा ६.१.१७३) इति सप्तम्या उदात्तत्वम् । हे
'अग्रे, यत् यदर्थं त्वां 'होतारम् 'अवृणीमहि वृत्तवन्तो वयम् 'इह 'अस्मिन् प्रयोजने पतदनु-
रूपमेव त्वया कृतमिति प्रदर्शयति । कथम् ? 'ऋधक् समृद्धं वैशुण्यं यथा न भवति तथा

सं वर्चसेति ॥ अथ तृतीया— सं वर्चसा पर्यसा सं तनूभिरगन्महि मनसा स२ शिवेन । २०
त्वष्टा नो अत्र वरिवः कृणोतु अनु माष्टुं तनुवो यद्विलिष्टम्' इति । वयं देवतासुप्रद्वबलात् 'वर्चसा वलेन
उदेत्तुना च 'पर्यसा क्षीरादिना 'सम्' 'अगन्महि संगताः स्मः । 'तनूभिः शरीरैः' शोभनैः संगताः ।
'शिवेन श्रद्धालुना 'मनसा संगताः । 'त्वष्टा देवो 'नः' अस्माकम् 'अत्र अस्मिन् कर्मणि 'वरिवः
वरणीयं धनं 'कृणोतु करोतु । किञ्च 'तनुवः शरीराणि 'अनु' 'माष्टुं शोधयतु । 'यद्' 'विलिष्टं पापं
तदप्यनुमाष्टुं ॥

९. मे-अस्मिन् ।

२५

५. नि१-प्रहात ।

६. इ.उ.पा-' शरीरैः' नास्ति । ७. इ.उ.वि.१पा-' नः' नास्ति ।

८. इ-तदपि शोधयतु ।

यद्द्व त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्नग्ने होतारमवृणीमहीह ।
 ऋधगयाडुधगुताशमिष्ठाः प्रजानन् यज्ञमुप याहि विद्वान् ॥
 स्वगा वो देवाः सदनमकर्म य आजग्म सर्वेनेद जुपाणाः ।
 जक्षिनाशंसः पपिवाशंसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि ॥

५

यत् । अद्य । त्वा । प्रयतीति प्र-यति । यज्ञे । अस्मिन् ।

अग्ने । होतारम् । अवृणीमहि । इह ।

ऋधक् । अयाद् । ऋधक् । उत । अशमिष्ठा । प्रजानन्निर्ति प्र-जानन् ।

यज्ञम् । उपेति । याहि । विद्वान् ॥

स्वगेति स्व-गा । व । देवा । सदनम् । अकर्म । ये ।

१०

आजग्मेत्या-जग्म । सर्वना । इदम् । जुपाणा ।

जक्षिनाशंस । पपिनाशंस । च । विश्वे । अस्मे इति ।

धत्त । वसन् । वसूनि ॥

अयाद् अयाक्षी । यजेर्लुङि सिचि वृद्धो “ वहुल छन्दसि ” (पा ७ ३ ९७) इतीडभाव ।

यत एवमत त्वमेव प्रजानन् आत्मीयमधिकार जानन् अनुसदधान इत्यमिथ वृत्तमानसि, तस्मात्

१५ भूयोऽपि अस्मदीय यज्ञ पुन पुन उप याहि आगच्छ विद्वान् सर्वार्थसाधनोपायज्ञ त्वम् ॥

अथ पञ्चमी—“ स्वगा व ’ इति त्रिष्टुप् ॥ हे देवा, व युष्माक सदन स्थान स्वगा

अकर्म स्वगा वृत्तान्तो वयम् । स्वगा इति निपात यथास्वकारण द्योतयति, यथायथम् असकीर्ण

स्थान वृत्तान्तो वयमित्यर्थ । करोतेर्लुङि “ मन्त्रे घस ” (पा २ ४ ८०) इति लेर्लुक् ।

यदिति ॥ अथ चतुर्थी—‘यद्द्व त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्नग्ने होतारमवृणीमहीह । ऋधगयाडुध

२० गुताशमिष्ठा प्रजानन् यज्ञमुप याहि विद्वान्’ इति ॥ हे अग्ने, यत् यस्मात् कारणात् अद्य अस्मिन्

दिने इह देवयजनदशे अस्मिन् यज्ञ प्रयति प्रवर्तमाने सति त्वा होतारम् होमनिष्पादकम् अवृणी

महि तस्मात् कारणात् ऋधक् समृद्ध यथा भवति तथा अयाद् अयाक्षी । उत अपि च त्वम् ऋधक्

समृद्ध प्रजानन् अशमिष्ठा अस्मद्विघ्नदानान्तिमकार्षी । अतस्त्व विद्वान् अस्मदन्ति जानन्निय यज्ञ

उप याहि प्राप्नुहि ॥

२५ स्वगेति ॥ अथ पञ्चमी—‘ स्वगा वो देवा सदनमकर्म य आजग्म सर्वेनेद जुपाणा । जक्षिवा

शंस पपिवाशंसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि ’ इति ॥ हे देवा ये यूय जुपाणा प्रीयमाणा इह

सवना इमानि त्रीणि सवनानि आजग्म आगतास्तेषा व वसदन स्थान स्वगा स्वाधीनम् अकर्म

वयमकाम् । विश्वे ते सर्वे यूय जक्षिवास सवनोपपुरोडाशान् भक्षितवन्त । पपिनांस सोम

पीनवन्तश्च । हे वसन् निवासहतवो यूयम् अस्मे अस्मात् वसूनि धनानि धत्त स्थापयत ॥

३० ९ इउ पा—‘त्वम्’ नास्ति । १० उउ पा—असच्छान्ति । ११-११ क-यूय विश्वेऽस्मे

उ पा-विश्वेऽस्मे ।

यानाऽवह उशतो देव देवान् तान् (२) प्रेरय स्वे अग्ने सुधस्थे ।

वहमाना भरमाणा हवींषि वसुं धर्मं दिवमा तिष्ठतानु ॥

यान् । एति । अवहः । उशतः । देव । देवान् । तान् (२) ।

प्रेति । ईरय । स्वे । अग्ने । सुधस्थ इति सुध-स्थे ॥

वहमानाः । भरमाणाः । हवींषि । वसुम् । धर्मम् ।

दिवम् । एति । तिष्ठत । अनु ॥

“ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.११७) इति तिष्ठ आर्धधातुकत्वात् ङित्त्वाभावः । देवा विश्लेषन्ते—

ये यूयम् इदम् इदानीं सवना सवनानि आजग्म आगताः जुपाणाः प्रीयमाणाः सेवमाना वा, तेषां सदनम् अकर्म इति । “ सुपां सुलुक् ” (पा ७.१.३९) इति इदमो विभक्तेर्लुक् ।

सवनशब्दात् “ शेरुन्दसि ” (६.१.७०) इति शैलौषः । जुपतेस्ताच्छीलिके चानशि (पा ३.२.१२९) शपो लुक् (पा २.४.७३) । ते विश्वे सर्वेऽपि यूयं जक्षिवांसः सवनीयपुरोडा-

शादि भक्षितवन्तः पपिवांसः च सोमं पीतवन्तः हे वसवः लोकानां वासयितारः, अत्मे अस्मासु

धत्त स्थापयत वसूनि धनानि । “ लिङ्गन्यतरस्याम् ” (पा २.४.४०) इत्यदेर्घरत्नादेशः ।

अस्मच्छब्दात् परस्याः सप्तम्याः “ सुपां सुलुक् ” (पा ७.१.३९) इति शोआदेशः ॥

अथ षष्ठी— यानावह इति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने देव दीप्यमान, यान् देवान् १५

उशतः हवींषि कामयमानान् । “ शतुस्तुमः ” (पा ६.१.१७३) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।

आ अवहः आहूतवानसि तान् देवान् प्र ईरय स्वे आत्मीये सदस्थे सहस्थाने, यत्र ते सह

तिष्ठन्ति तत्र प्रस्थापय । “ सुपि स्थः ” (पा ३.२.४) इति तिष्ठतेः कः । “ सध माद-

स्ययोः ” (पा ६.३.९६) इति सहस्य सधादेशः । अयुना देवान् प्रत्याह—हे देवाः,

यूयमपि हवींषि वहमानाः रथादिभिर्वाहनैः वाहयन्तः भरमाणाः हस्तादिभिर्धारयन्तः । यद्वा— २०

भुक्तशेषाण्यपत्याद्यर्थं परिपालयन्तः वसुं सर्वस्य लोकस्य वासयितारं धर्मम् आदित्यम् आ

तिष्ठतं प्राप्नुत । अनु अनन्तरं च दिवं ध्रुलोकमातिष्ठत ॥

यानिति ॥ अथ षष्ठी— यानावह उशतो देव देवान् तान् प्रेरय स्वे अग्ने सधस्थे । वहमाना

भरमाणा हवींषि वसुं धर्मं दिवमा तिष्ठतानु इति ॥ हे अग्ने, देव, उशतः हवींषि कामयमानान्

यान् देवान् आ अवहः वर्णन्यत्ययात् आ हव आहूतवानसि । तान् देवान् स्वे स्वकीये सधस्थे २५

सहनिवासस्थाने प्रेरय । हे देवाः, हवींषि वहमानाः रथादिभिर्नयन्तो भरमाणाः पोषयन्तः वसुं

जगन्निवासहेतुं धर्मम् आदित्यम् आ तिष्ठत आगच्छत । अनु अनन्तरं दिवं स्वर्गमागच्छत ॥

[३. निवृत्त ३.१५] १०. व-वारयन्तः परिपालयन्तः ।

१२. इ.उ.पा-‘ देव ’ नास्ति । १३. इ.उ.पा-‘ यान् ’ नास्ति । १४. इ.उ.पा-‘ रथादि ’ ।

१५. इ.उ.वि१-‘ दिवम् ’ नास्ति ।

३०

यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाह्वैप ते यज्ञो यज्ञपते

सहसूक्तग्राकः सुवीरः स्वाहा

यज्ञं । यज्ञम् । गच्छ । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् ।

गच्छ । स्वाम् । योनिम् । गच्छ । स्वाहा ।

एष । ते । यज्ञ । यज्ञपत इति यज्ञ-पते ।

सहसूक्तग्राक इति सहसूक्त-वाक । सुवीर इति सु-वीर । स्वाहा ।

‘यज्ञ यज्ञम्’ इत्यादीनि त्रीणि यजूपि ॥ हे यज्ञ, यज्ञ परमात्मान विष्णु गच्छ येन त्व प्रतिष्ठित स्या । अनन्तर यज्ञपति यज्ञस्य पाळयितार यजमान गच्छ फलप्रदानेन । अनन्तर च स्वाम् आत्मीया योनिं गच्छ, योनि कारण सर्परिस्पन्दहेतुर्वातारया परमेश्वरस्य क्रियाशक्ति । यथा—‘वाताद्वा अर्धर्युयज्ञ प्रयुङ्क्ते’ (तैत्रा ३ ३ ९) इति । तां गच्छ । स्वाहा स्वाहुतमिदं आज्यमग्नयेऽस्तिप्रति ॥

अथ द्वितीयम्—हे यज्ञपते यजमान, एष यज्ञ सहसूक्तवाक सूक्तग्राकसहित विनिप्रस्तोत्रक सुवीर शोभनेर्वीरै पुत्रपौत्रादिभिर्युक्त तद्देतुता प्रतिपद्यमान ते तत्र स्वाहुत-मिदमा यमग्नयेऽस्तु, इत्यमिदं तत्र भूयादिति ॥

अथ तृतीयम्—‘देवा गातुमिदं’ इति ॥ व्याख्यात—‘वाजस्य मा प्रसवेन’ (तैस १ १ १३) इत्यत्र । देवा गातुमिदं गतिज्ञा गातु मार्गं वित्त्वा लब्ध्वा आगमनकाले

यज्ञमिति ॥ अथ त्रयाणा यजुषा मध्ये प्रथमं यजु -‘यज्ञ यज्ञ गच्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वा योनिं गच्छ स्वाहा’ इति ॥ हे यज्ञ, त्वं स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णु गच्छ । फलप्रदानार्थं यज्ञपतिं यन्मार्गं गच्छ । स्वनिष्पत्यर्थं स्व्या योनिं स्वकारणमृता वायो क्रियाशक्ति गच्छ । स्वाहा हुतमस्तु ॥

एष इति ॥ अथ द्वितीयम्—‘एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाक सुवीर स्वाहा’ इति ॥ हे यज्ञपते यज्ञस्वामिन्, एष अनुष्ठीयमान ते यज्ञ सूक्तग्राकं स्तोत्रै सहित, शोभना धीरा कर्मकुशला कृत्विनो यस्यासौ सुवीर । तत्र इदमाज्यं त्वया स्वाहा हुतमस्तु ॥

११ त ति व-‘स्वाहुतमिदम्’ इत्यस्यानन्तर ‘तव’ । [मैसूरमुद्रितपुस्तके ‘प्रतिपाद्यमान’ इति] ।

समिष्टयजुर्होमः]

देवां गातुविदो गातुं विच्चा गातुमित् मनसस्पत इमं नो

देव देवेषु यज्ञं स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः ॥ ४४ ॥

[कुपोतु तानष्टाचत्वारिंशच्च]

देवाः । गातुविद् इति गातु-विद् । गातुम् ।

विच्चा । गातुम् । इत् । मनसः । पते । इमम् । नः ।

देव । देवेषु । यज्ञम् । स्वाहा । वाचि । स्वाहा । वाते । धाः ॥ ४४ ॥

[मैसं १-३-३८ ; कासं ४-१२ ; कपिसं ३-१० ; वासं ८-१४-२२]

यत्र स्थितास्ते यूयं गातुम् इत तमेव मार्गं समाप्ते कर्मणि गमनाय भजत । किञ्च हे मनसः । पते, सर्वभूतानामन्तरात्मतया मनसोऽपि पते देव, इमम् अस्माकं यज्ञं देवेषु अग्न्यादिषु धाः वेहि त्यापय । एवं हि सरस्वत्याह । तदनन्तरं वाचि वाग्देवतायां शब्दे ब्रह्मणि धाः स्थापय । ततः पश्चादिमं यज्ञं वाते सर्वक्रियाधारे धाः स्थापय, यस्मादयं यज्ञः प्रयुक्तः तत्रैव वाते स्थापय । “ वाताद्वा अर्ध्वर्युयज्ञं प्रयुङ्क्ते ” (तैशा ३-३-९) इत्यादि ब्राह्मणम् । “ वासिष्ठो ह सात्यहव्यः ” (तैसं ६-६-२) इत्यादि च ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

देवा इति ॥ अथ तृतीयम्— देवा गातुविदो गातुं विच्चा गातुमित् मनसस्पत इमं नो देव देवेषु यज्ञं स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः इति ॥ हे गातुविदः मार्गज्ञाः देवाः, गातुं विच्चा भवदागमनमार्गं ज्ञात्वा यज्ञे समाप्ते सति गातुम् इत् पुनस्तमेव मार्गं गच्छत । हे मनसस्पते देव परमेश्वर, नः अस्माकम् इमं यज्ञं देवेषु हविर्भुञ्जत स्वाहा प्रथमं स्थापय । ततो वाचि मन्त्र-रूपायां वाग्देवतायां स्थापय । ततो वाते क्रियाप्रवर्तके देवे धाः स्थापय ॥ यथोक्तमन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते—“ समिष्टयजुरपि जुहोति यज्ञस्य समिष्टयै यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं यदत्येति यन्नात्येति यदति-करोति यन्नापि करोति तदेव सैः प्रीणाति ” (तैसं ६-६-२) इति । सम्यग्यजनं समिष्टं, युज्यन्ते प्रयुज्यन्त इति—“ धाता रातिः ” इत्यादयो मन्त्राः यज्ञेऽपि । समिष्टार्यानि यज्ञं पशुव्याप्याऽऽज्यं जुहुयात् । तच्च यज्ञस्य सम्यगनुष्ठित्यै संपद्यते । क्रूरादिदोषाणां होमेन समाहितत्वात् । क्रूरं पशुहिंसादि । विलिष्टं “ विहितस्य दक्षिणादिद्रव्यस्यालपीभावः । अययानत्ययौ कालकृतौ । तथा हि-पाशुकानां प्रजाजानां चोदकबशेन ” हविरासादनादूर्ध्वमनुष्ठानं प्राप्तं, तनुं ‘ तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्ति ’ इति वचनेन पशुविशसनात् प्रागोवापकृष्टं, तदनाहत्य चोदकबशेनैवानुष्ठानमशास्त्रीयः कालाख्यः । तथा तृतीयसवनोपक्रमे सचनीयपशोरङ्गप्रचारानन्तर-

१८. त्रि१-सकमेव । १९. क-इति यज्ञेऽपि । २०. इ.उ.पा-विहितं । २१. त्रि१-‘ चोदक-बशेन ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ वेशः ’ । २२. आ-प्रागपकृष्टम् ।

समिष्टयजुहोम]

- मेवानूयाजाश्रोदकदशेन प्रासास्ते तु ' आग्निमास्ताद्भ्रवंमनूयाजंश्रन्ति ' इति वचनेन तृतीयसवनस्य समा-
सिकाल उरहृष्टा तदनादृत्योपक्रम एव तदनुष्ठानमशास्त्रीय काला [न] त्यय । " अपर्वाह्यं प्रयाजानु-
यजति " (तैस ६.६.३) इति वचनेनावभृये बर्हिर्नामकश्चतुर्थप्रयाजो निषिद्ध । तन्निषेधमतिक्रम्य तस्यानु-
ष्ठानमतिकरणम् । विहितस्य कस्यचिद्रूपस्य विस्मृतिरकरणम् । अपिशब्द भूरादीना समुच्चयार्थं । तच्च
५ भूरादिकं तैरेव होमे प्रीणाति समादधाति ॥ आहुतिसख्या विधत्ते— " नव जुहोति नव वै पुरये प्राणा
पुरयेण यज्ञ समितो यावानेव यज्ञस्त प्रीणाति " (तैस ६.६.२) इति ॥ प्राणास्तदाधारच्छिद्राणि ॥
नवसु मन्त्रेषु ऋत्युपोरवान्तरसख्या विधत्ते— " पद्भ्रग्नियाणि जुहोति पद्वा क्रनव क्रनवेव प्रीणाति
प्रीणि यजुरपि त्रय इमे लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति " (तैस ६.६.२) इति ॥ यज्ञस्य यज्ञमानप्राप्ति
स्वकारणप्राप्तिश्च मन्त्रपाप्मादेव संपद्यत इत्याह— " यज्ञ यज्ञ गच्छ यज्ञपतिं गच्छेत्याह यज्ञपतिमेवैन.गम-
२० यति स्वा योनिं गच्छेत्याह स्वामेवैन योनिं गमयति " (तैस ६.६.२) इति ॥ सुधीरशब्देन धीर्यप्राप्तिः
सूच्यत इत्याह— " एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्ष्मवाक सुवीर इत्याह यज्ञमान एव धीर्यं दधाति " (तैस ६.६.२) इति ॥ देवा गातुविद् इत्येतन्मन्त्रप्रदासार्यमाख्यायिकामाह— " वासिष्ठो ह सालहृष्यो
देवमाग पप्रच्छ अत् सृजयान बहुयाजिनोऽधीयनो यज्ञे यज्ञ प्रत्यतिष्ठपाश् यज्ञपताश्चिति स होवाच यज्ञ-
पताविति सत्याद्वै सृजया परा वमृचुरिति होवाच यज्ञे वाव यज्ञ प्रतिष्ठाप्य आसीद्यज्ञमानस्यापराभावा-
२५ येति देवा गातुविदो गातु वित्वा गातुमितेरयाह यज्ञ एव यज्ञ प्रति ष्टापयति यज्ञमानस्यापराभावाय " (तैस ६.६.२) इति । " वासिष्ठोऽत्रोत्पद्य सत्यहवस्य पुत्रो देवभागनामान मुनिं पप्रच्छ— " यदा
सृजयाख्यदेशस्थान् बहुविधसोमयागातुप्यायिनो याजितवानसि तदा किं यज्ञं स्वाहा ' इत्येवं यज्ञलिङ्गके
' देवा गातुविद् ' इत्येतस्मिन् मन्त्रे यज्ञ समिष्टयजुहोम समापितवानसि । उत, ' यज्ञपतिं गच्छ ' इत्येव
यज्ञपतिलिङ्गके ' यज्ञ यज्ञं गच्छ ' इत्येतस्मिन् मन्त्रे " इति । तत्र द्वितीयपक्षे सति यस्मात् " सत्यात्
- २० यज्ञात् परामवस्तस्मात् प्रथमपक्ष एवोपादेय इत्युत्तरम् ॥

अत्र विनियोगसप्रह —

" घातानुवाके सर्वस्मिन् समिष्टाख्ययजुषि हि ।

ऋच पढाया शेषाणि यजूष्येतैर्जुहोति हि ॥ " इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदायंप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

२५

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टात्रिंशोऽनुवाक ॥ ३८ ॥

२३ इ.उ.पा-वानात् । २४ इ उ पा- ' सत्यात् ' नास्ति ।

-अवसृज्यः]

उरुः हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिघातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् । अन्वेतवा इत्यनु-एतवै । उ ।

अपदे । पादा । प्रतिघातव इति प्रति-घातवे । अकः । उत । अपवक्त्यप-वक्ता ।

हृदयाविध इति हृदय-विधः । चित् ॥

५

अवभृथार्यमन्तरेण चात्वालोत्करावुपनिष्कामति— उरुः हि राजा ' इति त्रिष्टुभा ॥

वरुणो हि राजा सूर्याय अन्वेतवै सूर्यमन्वेतुम् अनुक्रमेण गन्तुम् उरुं विस्तीर्णं पन्थां पन्थानः मार्गं चकार करोति । साधुनि कर्मणि पुरुषं प्रवर्तयन् अभ्युदयेन योजयतीत्यर्थः । उ-इत्यवधारणे, वरुण एव हि राजा इत्थं करोति । किंच— स एव अपदे अपदनीयस्थाने असाधुनि कर्मणि पादा पादान् प्रतिघातवे प्रतिघातुम् अकः करोति पुरुषं प्रवर्तयतीत्यर्थः । १० कथमित्याह— उत अपवक्ता अप्यपवदिता यः परोक्षे परिवदति पिशुनो यश्च हृदयाविधः प्रत्यक्षमेव अप्रियाणि वदन् हृदयानि विध्यति, वरुणेनैव हि प्रेरितः तथातथा पुरुषो भवति, सोऽस्मान् साधुनि कर्मणि पदं कारयत्विति शेषः । अन्य आह— अपदे अनालम्बेऽन्तरिक्षे अन्वेतवै अनुक्रमेण गन्तुं सूर्यस्य पन्थां पन्थानमुरुं वरुणो राजा यस्माच्चकार, तस्मात् सोऽस्माकमपि पादान् प्रतिघातुं विस्तीर्णं पन्थानम् अकः करोतु अवभृथार्यमपि; यो नाम अपवक्ता पुरुषो हृदयाविधश्च सोऽस्माकमवभृथार्यं मार्गं करोतु गमनप्रतिबन्धं मा कार्षीदित्यर्थः । १५ चकारेत्यस्य " हि च " (पा ८.१.३४) इति निघातप्रतिषेधः । सूर्यशब्दात् कर्मणः संप्रदान-त्वात् चतुर्थी (द्र. पाभा १.४.३२) । पय आवं व्यत्ययेन (पा ७.१.८५; ३.१.८५) द्वितीयायामपि भवति । अनुपूर्वात् एतेः " तुमर्थे सेसेन् " (पा ३.४.९) इति तवैप्रत्ययः, " तवै

अष्टाविंशोऽनुवाके समिष्टयज्ञोमोऽभिहितः । एकोऽचत्वारिंशोऽनुवाकेऽवभृथो वर्णयते । २०

उरुमिति ॥ कल्पः— " उरुः हि राजा वरुणश्चकारेति चेद्या अभिप्रयान्तो वदन्ति । चात्वा-

लाद्वा " (आपश्चौ १३-२०-२) इति । पाठस्तु— " उरुः हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा

उ । अपदे पादा प्रतिघातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् " इति । उदाहरोऽवधारणे । वरुणः एव राजा

सूर्याय सूर्यस्य अन्वेतवै अनुक्रमेण गन्तुम् अपदे निरालम्बेऽन्तरिक्षे उरुं पन्थां विस्तीर्णं मार्गं यस्मात्

चकार तस्मादस्माकमपि पादा प्रतिघातवे पादे प्रक्षेप्तुं मार्गम् अकः करोतु । उत अपि च यः शत्रुः २५

अपवक्ता निन्दको यश्च हृदयाविधः हृदयोपलक्षितं शरीरं ताडयति, चिच्छन्दः समुच्ये, सोऽपि

प्रतिबन्धमहूरवा मार्गं करोतिवित्यर्थः ॥

१. व-मनुगन्तुम् । २. व-अस्थाने असाधु । ३. मै-अप्यवदिता । ४. तं.ति-अपि च ।

५. मै-हृदयादि । ६-६. व-साधुनि कर्मणि कथं कारयत्विति ।

१. नि१-अवसृज्यं प्रयान्तः ।

३०

शतं ते राजन् भिपजः सहस्रं मुर्वी गम्भीरा सुमतिष्टे अस्तु ।

वारधस्व द्वेषो निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥

शतम् । ते । राजन् । भिपज । सहस्रम् । उर्वी । गम्भीरा । सुमतिरिति सु-मति । ते । अस्तु ।

वारधस्व । द्वेष । निर्ऋतिमिति नि-ऋतिम् । पराचै । कृतम् । चित् ।

एन । प्रेति । मुमुग्धि । अस्मत् ॥

चान्तश्च युगपत् " (पा ६ २.५१) इत्येते तत्रैप्रत्ययान्तस्य युगपत् प्रकृतिस्वरत्वम् । " सुपा सुलुक् " (पा ७.१.३९) इति पादशब्दात् द्वितीयाया आकारः । प्रतिपूर्वाद्वातेः तेनैव सूत्रेण तवेन्द्रप्रत्ययः । " तादौ च " (पा ६ २.५०) इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । करोतेऽछान्दसे छुडि (पा ३.४.६) " मन्त्रे घस " (पा २ ४ ८०) इति छेर्छुक् । हृदय विन्यतीति हृदयाविध । त्रिवन्तादकारोपजन छान्दस । " नहिदृतिदृषिष्यधिरुचिसहितनिष् क्वी " (पा ६ ३ ११६) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । बहुवचनान्तमेव वा । चिदिति चार्थे उपमार्थे वा (द्र. निरुक्त १ ४) ॥

अपो दृष्ट्वा यजमान वाचपति—' शत ते राजन् ' इति त्रिष्टुभम् ॥ हे 'राजन् वरुण अपामधिष्ठात , 'शत बहव 'सहस्र बहुतमाश्च 'ते तव 'भिपज' पापस्य शमनहेतवः सन्ति । तस्मात् त्वभ्रसादात् अस्मत्पापमपि ते शमयन्तिविति शेषः । किञ्च—'उर्वी महती 'गम्भीरा दुख-गाहा च 'ते 'सुमतिः कल्याणी मतिः । 'अस्तु अस्मदनुग्रहपरैव सर्वदा भूयात् । " युष्मत्तत्तक्षु पु " (पा ८.३ १०३) इति महिताया पत्यम् । किञ्च—'वारधस्व विनाशाय 'द्वेष द्वेषून् । विजन्ताच्छसु (पा ३.२ ७५ , ४ १.२) । जातौ वा एकत्रचनम् । द्वेषासि रक्ष प्रभृतीनीत्यर्थः । 'निर्ऋतिं च वाधस्व 'पराचै पराङ्मुखीभूताम् । उच्चैरादिष्वदन्वय द्रष्टव्यम् । निर्ऋतिम् इति प्रादिसमासेऽन्वयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २.२) । गतिसमासे " तादौ च " (पा ६ २ ५०) इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च चेदर्थे चित्शब्दः । 'कृतं चित् 'एन पापम् अस्मत् 'प्र 'मुमुग्धि प्रकर्षेण मोचय । व्यत्ययेन शप 'च्छ " (पा २ ४ ७६ , ३.१.८५) ॥

शतमिति ॥ कर्त्तव्य—' शत ते राजन् भिपज सहस्रमित्यपो दृष्ट्वा जपति " (आपधौ ८० २५) इति । पाठस्तु—' शत ते राजन् भिपज सहस्रमुर्वी गम्भीरा सुमतिष्टे अस्तु । वारधस्व द्वेषो निर्ऋतिं पराचै हृतं चिदेन प्र मुमुग्ध्यस्मत् ' इति ॥ हे 'राजन् वरुण, 'ते तव शतसहस्रसंख्याका 'भिपज अस्मदुपद्रवनिवारका सन्ति । तस्मादस्मात् तव 'सुमति अनुग्रहबुद्धिः । 'अस्तु । कीदृशी ? 'उर्वी

अवभृयः]

अभिष्टितो वरुणस्य पाशोऽग्नेरनीकमप आ विवेश ।
 अपां नपात् प्रतिरक्षन्सुर्यं दमेदमे(१)समिधं यक्ष्यन्ने ॥
 प्रातिं ते जिह्वा घृतमुच्यरण्येत्

अभिष्टित इत्यभि—स्थितः । वरुणस्य । पाशः । अग्नेः । अनीकम् । अपः । एति । विवेश ।

अपाम् । नपात् । प्रतिरक्षन्ति प्रति—रक्षन् । असुर्यम् ।

दमेदम इति दमे—दमे (१) । समिधमिति सम्—इवम् । यक्षि । अग्ने ॥

प्रतीति । ते । जिह्वा । घृतम् । उदिति । चरण्येत् ।

अधितिष्ठति— 'अभिष्टितः' इति विराजैकपदया ॥ 'अभिष्टितः अभिभूय क्रान्तोऽस्मा-
 मिर्वरुणस्य पाशः ॥

अप्सु बर्हिः प्रास्यति—'अग्नेरनीकम्' इति त्रिपदया विराजा ॥ हे 'अपां' नपात्, १०
 अपां नप्तः चतुर्थः । 'सुवामन्त्रिते' (पा २.१.२) इति पराङ्गवद्भावे षष्ठयामन्त्रितसमुदायस्य
 षाष्ठिकमामन्त्रिताधुदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । 'अग्नेः तव' 'अनीकं सुखम्' 'अपः अन्नपम्' 'आ
 विवेश । तस्माद् 'असुर्यम्' 'असुरस्य स्वम्' 'असुरैः क्रियमाणं यज्ञविधातं' 'प्रतिरक्षन्' प्रति-
 निवारयन् तत्रातिनोदेन अस्मान् रक्षन् 'दमेदमे यज्ञगृहे यज्ञगृहे यागे यागे इत्यर्थः । 'समिधं
 समित्तथानीयं तत्र समिधनम् इदं बर्हिः हे 'अग्ने, 'यक्षि स्वीकुरु तेन संगतो भव । संगतिकरणे १५
 यजिः' । लेटि " बहुलं हृन्दसि " (पा २.४.७३) इति शपो लृक् ॥

तत्सुवाहुत्याभिजुहोति— 'प्र ते' इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ हे 'अग्ने तव' 'जिह्वा' 'घृतं
 प्रतीत्य' 'उत्' 'चरण्येत्' उक्षिप्य भक्षयतु । चरण गतौ कण्ठवादिः ॥

विपुला सार्वकालिकी^१ । 'गम्भीरा आदरयुक्तेत्यर्थः । 'द्वेषः द्वेषिणो' वाधस्व । 'निरर्कंति यज्ञविधातिनीं
 'पराचैः कुरु^२ तिरस्कृदित्यर्थः । अस्माभिः 'कृतम् अपि पापमस्मत्तः प्रमोचय ॥ २०

अभिष्टित इति ॥ कल्पः— "अभिष्टितो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तमभितिष्ठन्ते" (आपश्रौ
 ८.७.२६) इति । जलमध्यवर्ती सूक्ष्मतन्त्राकारो बन्धनहेतुर्जाविशोपा 'वरुणस्य' 'पाशः । सोऽयम्
 'अभिष्टितः पादाक्रमणेन तिरस्कृतः ॥

अग्नेरिति ॥ कल्पः— "अग्नेरनीकमप आ विवेशेति सूच्यभावारयति" (आपश्रौ ८.८.३) इति ।
 पाठस्तु— 'अग्नेरनीकमप आ विवेश । अपां नपात् प्रतिरक्षन्सुर्यं दमेदमे समिधं यक्ष्यन्ने' इति ॥ 'अग्नेः
 'अनीकं सुखमप्यु प्रविष्टम् । हे 'अपां' नपात् एतन्नामक 'अग्ने, 'दमेदमे तत्तद्गृहे' 'असुर्यम् असुरैः कृतं
 यज्ञविधन्' 'प्रतिरक्षन् प्रतिनिवर्त्य यज्ञं पालयन्' 'समिधं समिधनसाधनं घृतं' 'यक्षि संगतं कुरु । 'ते तव २५

-[द्व. पा ४.४.१२३] । ८. व-यजेः ।

२. आ—'कालिकीत्यर्थः । ३. क—'कुरु' नास्ति । ४. क—'नयितिष्ठन्ते' । ५. इ.उ.क.त्रि१—'वरुण' ।

[अमभ्य

- निष्ठा वृत्त प्रति वृत्त वरणेय उद्युक्ता भवतु ॥ 'उरु हि राजा,' इत्यादिमन्त्रान् व्याचिख्यासु प्राचीन-
मनुष्ठानं निधत्ते—“अमभ्ययजुष्य जुहोति यदेवार्वाचीनमेकहायनादेन करोति तदेव तैरव यजते” (तैसं ६ ६-३) इति । अवभृयाख्यं कर्म कर्तुमुदकममीष जिगमिषुः “आयुदा” (तैसं १-३-१४) इत्यादिमि-
च्छिभिर्मन्त्रैर्जुहुयात् । तथा च सूत्रम्—“आयुदां अग्ने हविषो जुषाण इत्यमभ्ययमवेव्यजुहुयात् । अवभृय
निचक्षुणेति च । नमो रुद्राय वास्तोषतय आयने विज्वण उद्याने यत्परायण आवर्तने विवर्तने यो गोपायति
तद् हुवे ” (आपश्चौ १३-१९ १०-१३ २०-१) इति । इत् पूर्वमेकस्मिन् सवस्तेर यत् कृत पाप “तदेतै
होमैः” अवयजते विनाशयति ॥ अवभृयमुद्दिद्योदकसमीपे गमनं विधत्ते—“अपोऽमभ्ययमवैत्यप्सु वै वरण
साक्षादेव वरणमव यजते ” (तैसं ६-६-३) इति । अपा प्राप्या तद्भिमानीनं वरुण साक्षादभ्यवधानेनैवाव-
यजते पूजयति ॥ गमनकाले प्रस्तातु ‘सामगान विधत्ते—“वर्तमाना वा अन्वितय यजत रक्षारसि जियार
सन्ति साम्ना प्रस्तोताऽन्वद्वैति साम वै रक्षोद्वा रक्षसामपदस्यै ” (तैसं ६-३-३) इति । “त्रित्वसख्या
विधत्ते—“त्रिनिधनमुपैति त्रय ह्येमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो रक्षारस्यप हन्ति ” (तैसं ६-६-३) इति ॥
“ऋत्विग्यजमानाना सर्वेषा निधनोच्चारण विधत्ते—“पुरप, पुरुषो निधनमुपैति पुरप पुरुषो हि रक्षरती
रक्षसामपदस्यै ” (तैसं ६ ६-३) इति । रक्षस्वी सर्वेषा प्रत्येक वाचक रक्षोऽस्मीत्यर्थं । अत्र सूत्रम्—
“सर्वे *सपत्नीकाश्च साम्नो निधनमुपयन्ति । अर्धांश्वे द्वितीयम् । प्राप्य तृतीयम् ” (आपश्चौ १३ २०-४)
इति ॥ मन्त्रोक्तो मार्गविस्तार पादप्रतिष्ठार्थं इत्याह—“उरु हि राजा वरणश्रकारेत्याह प्रतिष्ठित्यै ”
(तैसं ६ ६-३) इति ॥ भिपक्षब्देन यजमानस्य पापोपद्रवपरिहार सूच्यत इत्याह—“शतं ते राज्ञ
भिपज्ञ सहस्रमित्याह मेपजनेवार्थम् करोति ” (तैसं ६ ६-३) इति ॥ मन्त्रेणैव वरणपाश परिदिवत्
इत्याह—“अभिष्ठितो वरणस्य पाश इत्याह वरणपाशमेवामि तिष्ठति ” (तैसं ६ ६-३) इति ॥ अप्सु बर्हि
प्रक्षिप्य तर्धोपरि जुहुयादिति विधत्ते—“यद्दिग्भि जुहोत्याहुतीना प्रतिष्ठिरया अथो अभिवरतेव जुहोति ”
२० (तैसं ६ ६-३) इति ॥ “अग्निवान् वै दर्मस्तम्ब. ” (तैसा २ २-१) इति श्रुतेरग्निपुत्रतम् । अत्र सूत्रम्—
“तृण प्रहस्य सौवमाधारयति । यदि वा पुरा तृण स्यात् सस्मिजुहुयात् ” (आपश्चौ ८-७ २८-२९)
इति । चोदकप्राप्तेषु पञ्चसु प्रयाजेषु बर्हिनामकं चतुर्थं प्रयाज निषेधति—“अपवर्हिष्य प्रयाजान् यजति
प्रजा वै बर्हि प्रजा एव वरणपाशान् मुञ्चति ” (तैसं ६ ६-३) इति ॥ यद्यप्यत्राऽऽज्यभागौ चोदकादेव
प्राप्तौ तथाऽपि मन्त्रनिशेषमभिप्रेत्य पुनर्विधत्ते—“आज्यभागौ यजति यज्ञस्यैव चक्षुपी नान्तरिति ”
२५ (तैसं ६-६-३) इति । आज्यभागयोर्ध्वजक्षुष्टवमन्वश्रुतम्—“चक्षुपी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ ”
(तैसं २ ६-२) इति । प्रकृतौ “अग्निर्ब्रह्मणि ” (तैसं ४ ३ १३) इत्यादिके पुरोनुवाच्ये । इह तु
“अप्स्वग्ने सधिष्टव ” (तैसं ४-२-११) इत्यादिके । तथा च सूत्रम्—“अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति ।
अप्स्वग्ने इत्येषा । अप्सु मे सोमो अग्रवीत् ” (आपश्चौ ८-८ ६-७) इति ॥ प्रचान्देवता विधत्ते—
“वरण यजति वरणपाशादेवै न मुञ्चति ” (तैसं ६ ६-३) इति ॥ स्विष्टहृदेवतां विधत्ते—“आनीवरुण्यै
यजति साक्षादेवै न वरणपाशान् मुञ्चति ” (तैसं ६ ६-३) इति ॥ साक्षाच्छ्रीभ्रमेवेवैरवर्धं ॥ चोदकशतेषु
त्रिष्वनूयाजेषु बर्हिनामकं प्रथमानूयाज निषेधति—“अपवर्हिष्यानूयाजौ यजति प्रजा वै बर्हि प्रजा एव

६. त्रि१-मनुष्ठेयम् । ७-७. आ-इत्यादीनि यजुषि जुहुयात्, त्रि-इत्यादीनि त्रीणि यजुषि जुहुयात् ।
८-८ आ-तदेव तै, त्रि१-तदेव तै होमै । ९. आ पा-‘गमनकाले’ नास्ति । १० आ पा-साम्नाऽ
नूयानम् । ११ क-गीयमानेन साम्ना सह गच्छेद्युरिति शेष । साम्नोऽन्तेऽवस्थितस्य निधननामकस्य
भागस्य निराहति त्रित्वसख्या च, १३ उ-गीयमानेन साम्ना गच्छेद्युरिति शेष । साम्नोऽन्तेऽवस्थितस्य निधन-
३५ साधकस्य भागस्य निराहतिम्, त्रि१-गीयमानेन साम्नोऽन्तेऽवस्थितस्य निधननामकस्य भागस्य
निराहतिम् । १२. आ-‘ऋत्विग्यजमानानाम्’ नास्ति । * [आपश्चौश्वे ‘सहपत्नीका’ इति ।] ।

भवभूयः]

समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः ।

सं त्वां विशन्त्वोपधीरुताऽऽपो यज्ञस्य त्वा यज्ञपते हविर्भिः ॥

सूक्तवाके नमोवाके विधेमा-

समुद्रे । ते । हृदयम् । अप्स्वित्यप्-सु । अन्तः । समिति । त्वा । विशन्तु । ओपधीः ।

उत । आपः । यज्ञस्य । त्वा । यज्ञपत इति यज्ञ-पते । हविर्भिरिति हविः-मिः ॥

सूक्तवाक इति सूक्त-वाके । नमोवाक इति नमः-वाके । विधेम ।

अप्यु सुचं प्रतिष्ठापयति— 'समुद्रे ते' इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ हे अग्ने, तव हृदयं जुहू-
लक्षणं 'समुद्रे समुन्दनशीलासु' अप्यु अन्तः अपां मध्ये 'प्रतिष्ठापयामीति शेषः । "ऊडिदम्" (पा ६.१-१७१) इत्यद्भ्यः सतस्युदात्ता । "उदात्तस्वरितयोः" (पा ८.२.४) इति ततः
परस्यानुदात्तस्य संहितायां स्वरितत्वम् ॥

तामद्भिः पूरयति— 'सन्तु' इति त्रिष्टुभैकपदया ॥ हे जुहु, त्वाम् 'ओपधीः' उत अपि
च 'आपः च साक्षादिदानां त्वां' सं 'विशन्तु प्राप्नुवन्तु । ओपधीरिति पूर्ववत् पूर्वसवर्णदीर्घः
(पा ६.१-१०१) ॥

ता अप्यु जुहोति— 'यज्ञस्य त्वा' इति द्विपदया त्रिष्टुभा ॥ हे 'यज्ञपते यजमान
'यज्ञस्य 'सूक्तवाके सूक्तवाकप्रतिष्ठे फले 'नमोवाके नमोवाकप्रतिष्ठे फले 'त्वां विधेम स्थापयामः । १५.
स्थापनकर्माऽत्र विदधातिः । 'हविर्भिः आभिरद्भिः अप्यु ह्यमानामिः विधेमेति ॥

वरुणपाशानमुञ्चति" (तैसं ६.६.३) इति ॥ प्रयाजान्याजान् प्रशंसति— "चतुरः प्रयाजान् यजति
द्वावन्त्याजौ यद् सं पद्यन्ते यद्वा ऋतव ऋतुन्वेव प्रति तिष्ठति" (तैसं ६.६.३) इति ॥

समुद्रेति ॥ औघावनः— "थयाऽप्यु सुचं प्रतिष्ठापयति समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरिति अयैना-
मद्भिः पूरयति सं त्वा विद्वान्त्वोपधीरुताप इत्यप्स्वेवापो जुहोति यज्ञस्य त्वा यज्ञपते हविर्भिः सूक्तवाके २०
नमोवाके विधेमेति" (यैथै ८.२०) इति । आपस्तम्बस्यैकमन्त्रतान्माह— "ऋजीपस्य सुचं पूरयित्वाऽ-
प्सुपमारयति समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरिति । ततो यो विन्दुवपद्भवते^१ तमुपस्त्रुशेव" (आपब्रौ
१३.२०.१०-११) इति ॥ हे जुहु, ते 'हृदयं विलं समुद्रसमासु' अप्यु अन्तः मध्ये प्रवितिष्ठतु ।
ऋजीपस्त्वया ओपधयस्त्वयं सन्त्यक् प्रविशन्तु । अपि च 'आपः' विशन्तु । अथ वा वरुणं संशोधय व्याक्ये-
यम् । "इदं धावाश्रियी" (तैसं २.६.९) इत्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः । "नमो वाके या चोदित" २५.
(द्र.मैसं ४.५.२) इत्यादिको मन्त्रो नमोवाकः । हे 'यज्ञपते यजमान, त्वदीयैः' 'हविर्भिः देवतः
संतर्ष्य त्वां सूक्तवाकनमोवाकद्वयोक्तफले 'विधेम स्थापयामः ॥

९. सं.व-प्रतिष्ठितमिति ।

१३. उ.क-पठ्यते ।

तैसं ४०

-अभृथ निचङ्कुण निचेरुरासि निचङ्कुणां

देवैर्देवकृतमेनोऽयाडव् मर्त्यैर्मर्त्यकृतमुरोरा नो देव रिपस्पाहि

अवभृथेत्यर्-भृथ । निचङ्कुणेति नि-चङ्कुण । निचेरुरिति नि-चेरु । असि ।

निचङ्कुणेति नि-चङ्कुण । अवेति । देव । देवकृतमिति देव-कृतम् । एनं । अयाट् ।

अवेति । मर्त्यै । मर्त्यकृतमिति मर्त्य-कृतम् । उरो । एति । न । देव । रिप । पाहि ।

- अप्सु अवभृथद्रव्याण्यवकिरति—'अवभृथ' इति । अत पराणि यजूपि ॥ अवभृथयन्ते उ-सृज्यन्ते कानिचित् द्रव्याण्यस्मिन्नियवभृथ कर्मप्रशेष । "अवे भृज" (उ १६८) इति क्यन्-प्रत्यय । हे अवभृथ । कर्मण इदमभान्त्रणम्, तदभिमानिन्या देवताया वा वरुणस्य । हे निचङ्कुण, नीचै क्वणति शब्द करोति अन्कीर्णद्रव्यद्वारेणेति निचङ्कुण । कुणतेर्यङ्लुगन्तात्
- १० (पा २४ ७४) पचाचचि (पा ३१ १३४) छान्दस सप्रसारणम् । कुण शब्दोपकरणयो इत्यस्माद्वा । "न वातुलोप आर्धागतुके" (पा ११ ४) इति गुणाभाप । "घञर्थे कविधानम्" (पा ३३ ५८ वा ४) इति वाऽपिकरणे क, निभृतशब्दकरद्रव्याधिकरणत्वात् । निचेरु अवसि निभृत चरसीति, निभृत वा चरत्यस्मिन्नियौणादिके उप्रत्यये (उ १) छान्दसमेवम् । अत्र क्रियमाणोऽसीर्यथ, निगूढचरद्रव्याभिप्राय वा । किंच—हे निचङ्कुण । व्याख्यातम् । तिरोहित-द्रव्याभिप्रायम् । यद्वा—कण निमीलने, छान्दसमुजम् । कण गतौ वा । यन्नाम किंचित् देवकृत देवेषु कृतमस्माभि एन पाप सम्यगनुष्ठानाभावनिमित्तम् । सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६२२) । तस्य द्वैरे सह अव अयाट् अयायाक्षी अवयज विनाशयेत्यर्थ, अवयजिर्विनाशे वर्तते । यच्च मर्त्यकृत मर्त्येषु कृत पापम् । पूर्ववत् स्वर. (पा ६२२) । तच्च मर्त्ये सहावयज । यजे छान्दसि लुडि (पा ३४ ६) सिचिवृद्धौ "बहुल छन्दसि" (पा ३३ ९७) इति तदभाप । किंच—हे देव उरो मिस्तीर्णात् रिप हिंसितु हिसाया वा । रिपे क्विवन्तात् "सावेकाच" (पा ६१ १६८) इति पञ्चम्या उदात्तयम् । "पातौ च बहुलम्" (पा ८३ ५२) इति तस्या सहितायां सन्म् । तत न आ पाहि परिपाहि ॥

- अवभृथेति ॥ वीषायन — "अथेतमवभृथ सप्रकिरन्ति यत्किंच सोमलिप्त भवत्यवभृथ निचङ्कुण निचेरुरासि निचङ्कुणाव देवैर्देवकृतमेनोऽयाडव् मर्त्यैर्मर्त्यकृतमुरोरा नो देव रिपस्पाहि इति" (वी १० ८२०) इति ॥ आपस्मग्यस्तु—'आयुदां अन्न', 'नमो रद्राय वास्तोऽपतये' इत्येताम्या मन्त्रान्या "मरुते मन्त्र" होमे विनियुक्तवान् । तच्च पूर्वमुदाहृतम् (आपश्चौ १३ १९०१-१३ २० १०) । हेऽवभृथाभिमानिन् वरुण निचङ्कुण, राक्षसभत्सन्तार्थं निवरा च्वनि फारितवानसि । निचेरु असि अस्मद्रक्षार्थं निगूढरवेन चरणशीलोऽसि । हे निचङ्कुण, अस्माभिर्देवेषु कृतम् एण अपराध तै देवै सह स्वम् अव अयाट् विनाशाय । मर्त्येषु कृत्वस्तु कृत तसै मर्त्ये सहावायाट् विनाशाय । हे देव, उरो अधिकात् रिप देवमर्त्यकृतहिंसनात् न अस्मान् आ समन्तात्

१० तति-इभाव । ११ मै-हिसायाम् ।

१४-१४ इउ.पा-सहेत मन्त्रम् नास्ति । १५ क-मृथकर्माभिमानिन् ।

भवभूयः]

सुमित्रा न आप ओषधयः (२) सन्तु दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं
द्विष्मो देवीराप एष वो गर्भस्तं वः सुप्रीतं सुभृतमकर्म देवेषु नः सुकृतो वृतात्

सुमित्रा इति सु-मित्राः । नः । आपः । ओषधयः (२) । सन्तु । दुर्मित्रा इति दुः-मित्राः ।

तस्मै । भूयासुः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्म ।

देवीः । आपः । एषः । वः । गर्भः । तम् । वः । सुप्रीतमिति सु-प्रीतम् ।

सुभृतमिति सु-भृतम् । अकर्म । देवेषु । नः । सुकृत इति सु-कृतः । वृतात् ।

अञ्जलिनाऽप्युपवहति—‘सुमित्रा’ इति ॥ आपः ओषधयः च नः अस्मभ्यं सुमित्राः

सन्तु । शोभनं मित्रं वा यास्ताम् । “नञ्सुभ्याम्” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

द्वेषारं द्वेष्यं च प्रतिरुक्षति—“दुर्मित्राः” इति ॥ यः अस्मान् द्वेष्टि यं च

वयं द्विष्मः तस्मै आप ओषधयश्च दुर्मित्राः भूयासुः, दुष्टं मित्रं मित्रवद्वर्तमानं यास्ताम् । १०

छान्दसमन्तोदात्तत्वम् ॥

ऋजीपमसु प्लावयति—‘देवीरापः’ इति ॥ हे देवीः देव्यः आपः । पूर्ववदीर्घः

(पा ६.१.१०१) । “विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्” (पा ८.१.७४) इति प्रथमस्या-

विद्यमानवत्त्वनिषेधात् द्वितीयं निहन्यते । एषः ऋजीपास्यः वः युष्माकं गर्भः युष्मत्प्रभवः । अतः

तं वः युष्मदर्थं सुप्रीतं युष्माकं सर्वलोकस्य अतिशयेन प्रीतिकरं सुभृतं सुष्टु गुप्तं च अकर्म १५

कृतवन्तो वयम् । “मन्त्रे घस” (पा २.४.८०) इति ल्लेङ्क, “गतिरनन्तरः” (पा ६.२.४९)

इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अतोऽस्मानपि यूयं देवेषु सुकृतः सुष्टु कर्म कृतवतः वृतात् वृत ।

“तस्य तात्” (पा ७.१.४४) इति तादादेशः ॥

पाहि ॥ पाठक्रममनाहत्येत्तन्मन्त्रमादौ व्याचष्टे—“भवभूय निचङ्कुणेत्याह यथोदितमेव वरुणमव-

यजते” (तैसं ६.६.३) इति । निचैरुनिचङ्कुणादिशब्दोदितं वरुणमवयजते उपचरति । धातूनामनेकार्थे २०

स्वाद्यथोचितं व्याख्येयम् ॥ वरुणसंवाधेनपक्षमाधित्य व्याचष्टे—“समुद्रे ते हृदयमभ्यन्तरित्याह

समुद्रे ह्यन्तर्वरुणः” (तैसं ६.६.३) इति । संशब्देन यजमानस्याग्निरोपधीभिश्च समृद्धिः सूच्यत इत्याह—

“सं त्वा विनाशोपधीस्त्वाप इत्याह्नाग्निरेवैनमोपधीभिः सम्यञ्च इधाति” (तैसं ६.६.३) इति ॥

सुमित्रेति ॥ यौघायनः—“अथाञ्जलिनाऽप्युपवहति सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तिवति ।

सां दिशं निरुक्षति यस्यां दिश्यस्य द्वेष्यो भवति दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म २५

इति” (यौघै ८.२०) इति । आपस्तम्बस्यैक एव मन्त्रः—“सुमित्रा न आप ओषधय इत्यपः प्रगाह”

(आपश्रौ १३.२१.१; ८.८.१५) इति ॥ स्पष्टो मन्त्रार्थः ॥

देवीरिति ॥ कल्पः—“देवीराप इत्यवभृथं यजमानोऽभिमान्य” (आपश्रौ १३.२१.१)

इति । पाठस्तु—‘देवीराप एष वो गर्भस्तं वः सुप्रीतं सुभृतमकर्म देवेषु नः सुकृतो वृतात्’

१२. तं. ति. पं. व-उपहरति । १३. व-प्रतिनिक्षेपति । १४-१४. हे-‘दुर्मित्राः इति’ नास्ति । ३०

१५. तं-अमितम् ।

१६. आ. क-उपसंगृह्य ।

प्रतियुतो वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश

एधोऽस्येधिपीमहिं समिदमि तेजोऽसि तेजो मयि

प्रतियुत इति प्रति-युत । वरुणस्य । पाश । प्रत्यस्त इति प्रति-अस्त । वरुणस्य । पाश ।

एध । असि । एधिपीमहिं । समिदमि सम्-इत् । असि । तेज । असि । तेज । मयि ।

५ अपामन्त प्रतिवैति—' प्रतियुत ' इति ॥ 'प्रतियुत प्रत्येक पृथक्कृत 'वरुणस्य 'पाश । पृथक्कृत्य च 'प्रत्यस्त प्रतिक्षिप्त. विनाशित इत्यर्थः । 'पूर्ववद्भवे' प्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २ ४९) ॥

प्रपये समिध कुर्वते—' एधोऽसि ' इति ॥ हे 'समिध्, 'एधः 'अमि एवनी वर्धनी त्वमस्यग्ने । अतस्तादृश्या त्वया वयमपि 'एधिपीमहि वृद्धिं प्राप्नुयाम । यद्वा—तादृश्या त्वया अग्निं वर्धयेम ॥

आहवनीये समिधमभ्यादधाति—' समिध् ' इति ॥ 'समिध् समिन्धनी सदीपनी त्वमग्ने 'असि । तस्मात् 'तेज 'असि तेज साधनमग्नेरसि । तादृशी सा त्व 'मयि अपि 'तेजो 'वेहि स्यापय ॥

इति । हे 'आप. देव्य, 'एष वरुणो युष्माकं गर्भं वदन्तरवस्यतोऽतो 'व 'युष्माकं परितोपाय त वरुण हविषा 'सुमीत 'सुमृत सुष्टु सुष्टे च 'अकर्म वय कृतवन्त । स वरुण 'न अस्मान् 'सुकृत सम्य-

१५ गनुष्ठातृन् वरीतु ॥ स्पष्टार्थत्वात् 'सुमिध्रा न आप ' इति मन्त्रमुपेक्ष्य 'देवीराप ' इत्यस्य स्पष्टार्थ-तामाह—' देवीराप एष वो गर्भं इत्याह यथायजुरैवैतत् ' (तैसं ६ ६ ३) इति ॥ ऋणीयस्याऽप्यु प्रहरिणोऽत्राताना विन्दूना भक्षणामभक्षणयोर्दोषसद्भावात् तत् परिहारायोपस्पशं विधत्ते—' पशवो वै सोमो यद्विन्दूना भक्षयेत् पशुमान्स्वधाद्वरणस्त्वेन गृह्णीयाद्यन्न भक्षयेदपशु स्यान्नैन वरुणो गृह्णीयादुपस्पश्यमेव पशुमान् भजति नैनं वरुणो गृह्णाति ' (तैसं ६ ६ ३) इति । सोमस्य पशुप्राप्तिसाधनत्वात् पशुरम् ।

२० भिद्यन्त इति भिन्द्वो जलकणा । वरुणप्रहण नाम महोदराख्यरोगोत्पत्ति ॥

प्रतियुत इति ॥ कल्प—' अथापामन्त प्रतिवैति प्रतियुतो वरुणस्य पाश प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इति ' (वैश्वो ८-२०) इति ॥ वन्दनस्य हेतु 'वरुणस्य 'पाश 'प्रतियुत पृथक्कृत । 'प्रत्यस्त विनाशित ॥ मन्त्रस्यार्थस्त्वैव फलव्रीत्याह—' प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्याह वरणपाशादेव निमुच्यते ' (तैसं ६ ६ ३) इति ॥ जलास्त्रिगैर्य पुनस्तज्जलमदृष्ट्वैव देवयजनदेशे गन्तव्यमिति विधत्ते—' अप्रती-

२५ क्षमा यन्ति वरुणस्यान्तर्हित्य ' (तैसं ६ ६ ३) इति । अन्तर्हितिरदर्शनम् ॥

एध इति ॥ कवच—' एधोऽस्येधिपीमहीत्याहवनीये समिध आघाय अपो अन्वचारिपमि-र्युपतिष्ठन्ते ' (आपश्रौ १३-२२-६) इति । पाठस्तु—' एधोऽस्येधिपीमहिं समिदमि तेजोऽसि तेजो मयि वेद्यपो अन्वचारिपस् रसेन समसृष्टमहि । पयस्त्रा अन्न आऽगमं तं मा सस् सृज वचसा ' इति ॥ हे समिध्, त्वम् 'एध 'असि वृद्धिहेतुरसि । अतो वयम् 'एधिपीमहि अभिवृद्धिं प्राप्ताः । अयमाद्यो

३० मन्त्र । 'समिध् समिन्धनसाधनम् 'असि, इति द्वितीय । 'तेज कान्तिसाधनम् 'असि । कान्ति

१७ इ उ पा मां-देव । १८ इ उ मि१.पा मा- 'स्पष्टार्थत्वात् ' नास्ति । १९. इ उ- द्वितीयो मन्त्र ।

भवभूयः]

धेह्यपो अन्वचारिषु रसेन समसृक्षमहि ।

पर्यस्वाग् अग्न आऽगमं तं मा सः सुज वर्चसा ॥ ४५ ॥

[दमैदम् ओर्षधय आ षट् च]

धेहि । अपः । अन्विति । अचारिषम् । रसेन । समिति । असृक्षमहि ।

पर्यस्वान् । अग्ने । एति । अगमम् । तम् । मा । समिति । सुज । वर्चसा ॥ ४५ ॥

[मैसं १-३-३९; कसं ४-१३; कविसं ३-११; वासं ८-२३-२७]

आहवनीयमुपतिष्ठते—‘अपः’ इत्यनुष्टुभा ॥ हे अग्ने, अपः कर्म । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । अप्वाब्द एव वा कर्मणि वर्तते । “ऊडिदम्” (पा ६-१-१७१) इति शस उदात्तत्वम् । अपोऽव-
भूयाख्यं कर्म अनु अचारिषम् आनुपूर्व्येण कृतवानस्मि । अतो वयं सर्वेऽपि रसेन फलेन सम-
असृक्षमहि संगताः स्मः । वचनव्यत्यये वा, समसृक्षमहि संगतोऽस्मि । “ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ”
(पा १-२-१०) इति सिचः कित्त्वम् । हे अग्ने, पर्यस्वान् अन्नवान् हविर्भिस्तद्वान् त्वाम् आ
अगमम् आगतोऽस्मि । “ आतोऽटि नित्यम् ” (पा ८-३-३) इति संहितायां रुत्वम् । तस्मात्त्वा
प्राप्तं मा सं सुज संयोजय वर्चसा दीप्या बलेन वा ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

मयि धेहि^३ स्थापय, इति तृतीयः । एतैस्तिवः समिध षादध्यात् । अपः अनु जलमनुप्राप्य अचारिषम्
भवभूयंकर्मानुष्ठितवानस्मि । रसेन फलेन समसृक्षमहि संगतोऽस्मि । हे अग्ने, पर्यस्वान् क्षीरादिसृष्टि-
युक्त, वा अगमम् इहाऽगतोऽस्मि । तं मा वर्चसा बलेन संयोजय ॥ समिदाधानेन वह्निः पूज्यत
इत्याह—“ एधोऽस्येधिपीमहीत्याह समिधैवाग्निं नमस्यन्त उपायन्ति ” (तैसं ६-६-३) इति ।
नमस्यन्तः पूजयन्तः ॥ ‘मयि धेहि’ इत्यस्याभिप्रायसाह—“ तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याह तेज
पेवाऽऽत्मन् धत्ते ” (तैसं ६-६-३) इति । अवशिष्टः स्पष्टत्वादुपेक्षितः ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ उरुं वदन्ति गच्छन्तः सर्वेऽप्यवभूयं प्रति ।

शतं दृष्ट्वा जलं जप्यमभ्याक्रामति तज्जलम् ॥ १ ॥

अग्नेः सुधाऽधारयेत्तु समृजीयं जले^३ क्षिपेत् ॥

अवेति गमने होमः सुमित्रा अवगाहनम् ॥ २ ॥

देवीरित्यभिमन्त्र्याय प्रत्युद्गच्छति तज्जलान् ।

पृथः समिधेज एतैर्होमं आहवनीयके ॥

“अपो अग्नेरुपस्थानमिति^३ मन्त्रास्त्रयोदश ” ॥ ३ ॥ इति ॥

१६-१६. मै-बलेन ; ति.पं-दीप्या वा बलेन ।

२०. इ.उ.त्रि.पा.भां-‘धेहि’ नास्ति । २१. इ.उ.त्रि.१.पा.भां-‘स्पष्टस्वान्’ नास्ति । ३०

२२. आ.क-जले ३- २३. भा.व-जलम् । २४-२४. त्रि.१-अपोऽस्याग्नेरुपस्थानमिति ।

- यद्यप्येतावता सौमिकमन्त्रकाण्ड तद्व्याख्यानरूपं ब्राह्मणं च समाप्त तथाऽपि सन्ति ब्राह्मणदोषा
 अष्टावनुवाका २५-ते श्वश्रैव विप्रियन्ते २५ । तेव्वनुवाकेषु क्रमेणैतेऽर्था प्रतिपाद्यन्ते-यूपैकादशानी, पथैका-
 दशानी, पालीवत पशु, सांम्यचर्वादि, २५ अतिप्राज्ञो ब्रह्म, अदाभ्यमब्रह्म, अनुमदः, पोडशीप्रहश्चेति २५ ।
 ५ तत्र समनन्तरानुवाकप्रतिपाद्या यूपैकादशिन्येकयूपेन सह विकल्पिता । तथा चान्यत्र श्रूयते-“ एकयूपो
 वैकादशिनी वा । अन्येषा यज्ञाना यूपा भवन्ति । एकविंशिन्येकमेधस्य ” (तैसा ३.८.१९) इति ।
 अग्निष्टोमे य सवनीयः पशुस्तेन सहोपरितनानुवाके वक्ष्यमाणा ऐकादशाना पशवो विकल्पिता । तथा च
 सूत्रम्-“ ऋतुपशव ऐकादशानाश्च विकल्पन्ते ” (आपश्रौ १४.११) इति । तत्रैकादशिनपशुयां
 यूपैकादशिनी, ता विधत्ते-“ स्फयेन वेद्विमुदन्ति रथाक्षेण वि मिमीत यूपे मिनोति त्रितृत्वमेव बज्र-
 संभृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तूर्यै ” (तैसा ६.६.४) इति । भूमेरपरितनममेधमपहन्तु वेदिस्थानमुद-
 १० न्यात् । तस्मिन् म्याने वेदिरेकयूपपक्षे पदै विमातव्या ॥ । तथा च पूर्वमुदाहृतम्-“ त्रिंशत् पदानि
 पश्चात्त्रिंशौ ” (तैसा ६.२.४) इत्यादि । एकादशिनीपक्षे स्ववकाशस्य पर्याप्तये रथाक्षेण वेदि मातव्या ।
 तथा च सूत्रम्-“ यथाग्नेदिर्समानात् तदृत्वा दशरथाक्षामेकादशोपरा रजसुं मित्वा ” (आपश्रौ
 १४.५.१०) इति ॥ उपरनान्देन प्रादेनापरिमिता यूपवददेशा विवक्षिता । द्वयोर्द्वयोरवददेशयोर्मध्यदेशो
 रथाक्षेण परिमितस्तादृश्या वेदेर्दक्षिणासमारम्योत्तरासपर्यन्तेषु पदिच्छरूपेणावस्थितेष्वेकादशास्ववटेषु
 १५ यूपानुच्छ्रयेत् । यूपमिति जावावेकवचनम् । स्फयरथाक्षयूपप्राप्तयो बज्रस्य भागा । तथा चाऽऽप्तातम्-
 “ इन्द्रो वृत्राय बज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत् स्फयस्तृतीयं रयस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् ” (तैसा ५.२.६)
 इति । तेषा त्रयाणामत्र मेलनाद्बज्रच्छ्रितृत् सपद्यते । स्तूर्यै हिंसायै ॥ यूपवदस्याधं वेद्यामधं बहिश्चैतथैवं
 तद्देशं विधत्ते-“ यदन्तर्वेदि मिनुयादिवलोककामं जयेद्यद्विर्हेदि मनुष्यलोकं वेद्यन्तस्य सधौ मिनोत्युभयो-
 २० लोर्ऋयोभिजित्यै ” (तैसा ६.६.४) इति । अन्त समीपदेश । वेदिश्चान्तश्च वेद्यन्त तत्सद्युच्छ्रयेत् ॥
 उच्छ्रये काश्चिद् काम्यान् विदोषान् विधत्ते-“ उपरसंमितां मिनुयात् पितृलोककामस्य रक्षानसंमिता
 मनुष्यलोककामस्य चयालसंमितामिन्द्रियकामस्य सर्वान्तमान् प्रतिष्ठाकामस्य ये त्रयो मध्यमालान्तमान्
 पशुकामस्य ” (तैसा ६.६.४) इति । तक्षणरहितानि यूपमूलानि उपराणि त्रैकादशिनी संमिता सदशी ।
 एकस्योपरस्य यावान् आयामस्तावानेव इतरेषा दशानामित्यर्थः । रक्षानादेशस्याल्येन समाना रक्षानसंमिता ।
 चयालविक्षारिण समाना चयालसंमिता । अत एव सूत्रकारिणोक्तम्-“ आयामत उपराणि समानि स्यु ।
 २५ तिर्यक्तो मध्यानि रक्षानाश्च । प्रथिन्नश्चपालानि ” (आपश्रौ १४.६.११) इति । सर्वानुपररक्षानदेश-
 चयालविक्षारान् । एकादशसु पद्यो मध्यमस्तर्वाधर्वादिना द्वौ तेषा त्रयाणामेवोपरादिसाम्यनियमो नेतरेषाम् ।
 तथा च सति पशुप्राप्ति ॥ तामेव पशुप्राप्तिं दर्शयति-“ एतान् वा अनु पशव उप तिष्ठन्ते पशुमानेव
 भवति ” (तैसा ६.६.४) इति ॥ एतान् समान् अनु यजमान पशव प्राप्नुवन्ति ॥ त्रिम्योऽतिरिक्तेष्वेव्यष्टा-
 स्त्रयोन्म्यस्यर्शं विधत्ते-“ व्यतिपजेदितरान् प्रजयैर्वेन पशुभिर्न्यतिपजति ” (तैसा ६.६.४) इति ।
 ३० यूपैकादशिन्या कामनाभेदेन दक्षिणदेशप्रवणत्वं निन्द्रिरोचरदेनप्रवणत्वं विधत्ते-“ यं कामयेत प्रमायुक्
 स्यादिति गर्तमितं तस्य मिनुयादुत्तरार्धं वपिष्ठमय हसीयाःसमेया वै गर्तमिद्यस्यैवं मिनोति वाज्रं प्र
 मीयते दक्षिणार्धं वर्षिष्ठं मिनुयात् सुयर्गकामस्याथ हसीयाःसमाक्रमणमेव तस्सेत् यजमानः कुरुते सुवर्गस्य
 लोकस्य समष्टयै ” (तैसा ६.६.४) इति । गर्तशब्देन दक्षिणदेशानिन्द्रमक्षाने २५ विवक्षितं गर्तस्य
 मीयन्ते येषा अस्यामेकादशिन्यामिति गर्तमित्, तादृशीमुच्छ्रयेत् । अग्निष्ठानामको यो मध्यमो यूपस्तस्मा-
- ३५ २५-२५ इ.उ.पा-वेऽत्रैवापीयते, मां-तत्रैवापीयन्ते । २६-२६ आ-अतिप्राज्ञोऽन्धोऽऽष्ट-
 पोडशी चेति । २७. आ-विमिता । २८ क त्रि१-एतांश्वान् । २९. त्रि१-निम्ने इमशानम्,
 क-निम्नत्वं इमशानम् ।

यूपैकादशिनी]

दक्षिणाधे स्थितं यूपपञ्चकं वर्षिष्ठमत्युन्नतम् । दक्षिणाधे स्थितं पञ्चकं हसीयांसं हस्वम् । ईददयेकादशिनी गर्गमिव तस्यामुच्छ्रितायां तदानीमेव प्रियते । स्वर्गार्थमुक्तवैपरीत्यं कुर्वात् । आक्रमयत आरुह्यते स्वर्गः अनेन सेतुनेत्याक्रमणः ॥ लौकिकदृष्टान्तेन ^{२०} एकस्मिन्नग्निष्टे रक्षानाह्वयवेष्टमग्निष्टद्वये एकरक्षनाविष्टननिषेध-द्वारा पुरुषस्य विवाहद्वयविधिः स्त्रिया विवाहद्वयनिषेधश्च विदधदेकस्मिन् यूपे ^{२०} रक्षानाह्वयं विधत्ते— “यदेकस्मिन् यूपे द्वे रक्षाने परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये विन्दते यज्ञैका रक्षानां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति तस्माच्चैका द्वौ पती विन्दते ” (तैसं ६-६-४) इति । अत्र सूत्रम्— “वग्निष्ठं द्वाभ्यां रक्षानाम्यां परिवीथ ” (आपश्रौ १४-५-१२) इति ॥ ^{२१} रक्षानायाः स्त्रीत्वादेकस्मिन् यूपे ^{२१} रक्षानाह्वयस्यान्त्योर्मैलनं प्रवेष्टनं च कामगमेदेन विधत्ते— “यं कामयेत रुच्यस्य जायेतेत्युपान्ते तस्य व्यतिपजेत् रुच्येवास्व जायते यं कामयेत पुमानस्य जायेतेत्याऽन्तं तस्य प्र वेष्टयेत् पुमानेवास्व जायते ” (तैसं ६-६-४) इति । अन्तयोः समीप उपान्ते । अन्येन सहितमान्तं रक्षानाह्वयभागम् ॥ एकादशभ्योऽतिरिक्तमुपशयाख्यं यूपं विधत्ते— “असुरा देवान् दक्षिणात् उपानयन् तान् देवा उपशयेनैवापानुदन्त तदुपशयस्योपशयत्वं यद्दक्षिणात् उपशय उपशये भ्रातृप्यापचुच्यै ” (तैसं ६-६-४) इति ॥ पुरा कदाचिदसुरा देवान् स्ववशान् कृत्वाऽग्निष्टाद्युपाव दक्षिणभागे समानयन् । तानसुरान् देवा उपशयेनैकादशिलीसमीपे शयानेन यूपेणापालुदन्त । समीपशयनात् उपशयनात् संपन्नम् । उपशय उपशेते शयानरथेन पातयेदित्यर्थः । अत्र सूत्रम्— “उपशयं द्वाभ्यां रक्षानाम्यां परिवीथाग्रेण दक्षिणं यूपं ^{२२} प्राञ्चं निदधाति ” (आपश्रौ १४-६-१२) इति ॥ द्वेष्यं पशुत्वेन निर्दिशेदिति विधत्ते— “सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽथोपशय एवापशुस्तस्य यजमानः पशुर्यज्ञ निर्दिशेदातिमाच्छंजजमानोऽसौ ते पशुरिति निर्दिशेथं द्विष्याद्यमेव द्वेष्टि तमस्मै पशुं निर्दिशति ” (तैसं ६-६-४) इति । अग्निष्टादय एकादश यूपा वक्ष्यमाणैराग्नेयाविपद्भिः स्फुरेताः । उपशये तु पश्चन्तराभावात् यजमानस्याऽऽतिप्रासिद्धेयं निर्दिश्य तद्वाचयेत् ॥ द्वेष्याभावे यूपकं निर्दिशेदिति विधत्ते— “यदि न द्विष्यादास्तुस्ते पशुरिति ब्रूयान्न भ्रान्त्यान् पशून् हिनस्ति नाऽऽरण्यान् ” (तैसं ६-६-४) इति ॥ विहितानाम् एकादशिनीं प्राञ्चसति— “प्रजापतिः प्रजा असृजत सोऽन्नाद्येन व्याप्यत स एतामेकादशिनीमपश्यत् तथा वै सोऽन्नाद्यमवारुण्य यज्ञश्च यूपा भवन्ति दशाक्षरा विराडन्तं विराड् विराडैवाद्याद्यमव रुन्धे य एकादशः खन एवास्यै स दुहृ एवैनं तेन ” (तैसं ६-६-४) इति ॥ द्वायूपानां विराडरूपत्वेन धेनुत्वादेकादशो यूपः स्तनो भवति ॥ पात्नीवताख्यं त्रयोदशं यूपं विधत्ते— “वज्रो वा एया सं भीयते यदेकादशिनी संश्वरा पुरस्तात् प्रत्यञ्चं यज्ञं संमदितोर्यत् पात्नीवतं भिनोति यज्ञस्य प्रत्युत्तञ्चै सयत्वाय ” (तैसं ६-६-४) इति । सैवकादशिनी वज्ररूपा सती पुरस्तादवस्थाय प्रत्यगवस्थितं यज्ञं संमदितुमीश्वरा भवति । मदितस्य पुनः समाधानं प्रत्युत्तञ्चिधः । सयो वन्धः । ‘पिञ् वन्धने’ इत्यस्मादातोस्त्यन्तत्वात् । सयत्वाय दृष्टत्वायेत्यर्थः ॥ यूपैकादशिनी निरूपिता ॥

अथ पञ्चेकादशिनीं विधत्ते— “प्रजापतिः प्रजा असृजत स रिरिचानोऽमन्वत स एतामेकादशिनीमपश्यत् तथा वै स वायुमिन्द्रयं वीर्यमात्मज्ञघत्त प्रजा इव खलु वा एष सृजते यो यजते स एवर्हि रिरिचान इव यदयंकादशिनी भवत्यायुरेव तयेन्द्रयं वीर्यं यजमान आत्मन् घत्ते ” (तैसं ६-५-५) इति । प्रजासृष्ट्या वीर्यादिक्रियाद्विक्तोऽहमिति धीः । तथा यज्ञप्रयासेनाऽपि । पञ्चेकादशिन्या तत्समाधानम् । ते च पशुविशेषा देवतासहितान् अश्वमेधप्रकरणे समाप्ताः— “आग्नेयः कृष्णमीवः सारस्वती मेपी वशुः सौम्यः पौष्णः श्यामः भिनिपृष्टो साईसत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽऽपो मातदः कल्माष ऐन्द्रासः स-हितोऽधोरामः सावित्रो वारुणः पेतः ” (तैसं ५-५-२२) इति । कृष्णमीवत्वादिभिर्विशेषिताः सर्वेऽप्यजाः ।

३०-३०. आ.हा.—‘एकस्मिन्नग्निष्टे.....यूपे’ नास्ति । ३१-३१. आ.हा.—‘रक्षानायाः स्त्रीत्वादेकस्मिन् यूपे’ नास्ति । ३२. आ.हा.—‘रक्षानाभ्याम्’ नास्ति । ३३. आ.—‘प्राञ्चम्’ नास्ति ।

[पथेकादशिनो

- मेपी त्रेत्रैशान्वजाति । विदोपगानि च तस्मिन्नेत्र प्रकारेण व्याख्यास्यन्ते ॥ तानेतानत्र पशून् विशेषेण प्रशसन् विदोपविधिमुन्नयति—“ प्रैशऽऽश्वेयेन वापयति मिथुनः सारस्वत्या करोति रेत सौम्येन दधाति प्र जनयति पौष्णेन बाह्वैरस्यो भवति ब्रह्म वै देवाना वृहस्पतिर्ब्रह्मणः प्रशस्ये प्रजा प्र जनयति वैश्वदेवो भवति वैश्वदेव्यो वै प्रजा प्रजा एवास्मै प्र जनयतीन्द्रियमेन्द्रेणैव रन्ध्रे विश भारतेनौजो यत्समैन्द्राग्नेन प्रसवाय सावित्रो नियंरत्नत्वाय वारण ” (तैस ६ ६ ५) इति । प्रजापयति वीज स्वतः । सपादयति । आग्नेयस्य पुत्र सारस्वत्या खिपा सह मिथुनीकरणम् । सौम्येन योपिति रेतोधारणम् । पौष्णेन प्रजोत्पत्ति । बाह्वै-स्पत्येन ब्रह्मण उरपत्तिसाधनत्वम् । वैश्वदेवेन प्रजाना तदेवतानुग्रह । ऐन्द्रेणोन्द्रियपाठवम् । मास्तेन जनपद-प्राप्ति । ऐन्द्राग्नेन देहपुष्टिर्बल च । सावित्रेणानुष्ठाने प्रेरणम् । वास्तेनोपद्रवराहित्यम् ॥ अत्र पृथक्समा-ष्टमार्गा पशूनां वैश्वदेवेन्द्रमारतानामितरपशुवत् पाठं एव क्रमो यद्यपि प्राप्तस्तथापि तं क्रममनुया प्रशंसति—
- १० “ मध्यत ऐन्द्रमा लभते मध्यत ऐन्द्रेन्द्रिय यजमाने दधाति पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमा लभते वैश्वदेव वा अन्नमन्नमेव पुरस्ताद्धते तस्मात् पुरस्ताद्धमद्यत ऐन्द्रमालम्भ्य मारतमा लभते विद्वै मरतो विशमेयास्मा अनु बध्नाति ” (तैस ६ ६ ५) इति । वैश्वदेवमारतयोर्मध्यमैन्द्रस्य स्थानम् । तेन मध्यम एव वयसि बलाधिक्य यजमाने स्थापयति । विश्वे देवा अन्नभिमामिन । वैश्वदेवस्य पुरस्तादनुष्ठितरान् तत्सयद्धमन्न-मत्तु पुरस्तादेव स्थापयति । तच्चाद्य पुरस्तान् मुखेनाद्यते । मारतस्यैन्द्रमनु वर्तमानत्वात् मरदूपा ग्राम-निवासिप्रता अस्य यजमानस्यानुकूला करोति ॥ कामनाविशेषेण क्रमव्यत्यास विधत्ते—“ यदि कामयेत योऽवगत सोऽप रुच्यता योऽपरुद्ध सोऽव गच्छतिवैन्द्रस्य लोके वारणमा लभेत वारणस्य लोक ऐन्द्र य एवावगत सोऽप रुच्यते योऽपरुद्ध सोऽव गच्छति ” (तैस ६ ६ ५) इति । अवगत प्राप्तैश्वर्यं । अपरुच्यतामैश्वर्यात् भद्रयताम् । अयमेक काम । एतद्विपर्ययोऽस्य काम । तस्मिन्नुभयविधेऽपि कामे सप्तमैकादशस्थानयोरैन्द्रवारणयो स्थानव्यत्यय कुर्यात् ॥ प्रजाना व्याकुलीभारं चेत् कामयेत तदानीमेका-दशाना पशूना क्रमसाकर्षं विधत्ते—
- २० “ यदि कामयेत प्रजा मुञ्चेयुरिति पशून् व्यतिपजेत् प्रजा एव मोहयति ” (तैस ६ ६ ५) इति ॥ उदकप्रवणत्वेन स्यापिताया एकादशयूपपदकेन्द्रक्षिणयूपे वारणस्य-ऽऽलम्भं विधत्ते—“ यदभिमाहृतोऽपां वारणमालभेत प्रजा वरगो गृहीयाद्दक्षिणत उदकमा लभतेऽप-वाहृतोऽपां प्रजानामवर्णप्राहाय ” (तैस ६ ६ ५) इति । अपामभिमाहस्तप्रवाहस्थानमृतो निम्नो देश । तत्रावस्थित उत्तरयूपे बाह्यालम्भेन प्रजाना वर्णप्रहरूपो रोगः स्यात् । दक्षिणयूपे पशोरुद्गुसु त्वेनाऽऽलम्भे रोगो न भवति । दक्षिणयूपेस्योन्नतदेशवर्तित्वेनापामपवाहृत प्रमाहस्यानाभामादित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—
- २५ “ आग्नेयं कृष्णमीवमभिष्ट उपाकरोति । उत्तरे सारस्वतो मेपीम् । दक्षिणे सौम्य धध्रुम् । एवं व्यत्यास दक्षिणापवर्गान् पशूनुपाकरोति । वारणमन्ततो दक्षिणत उदकम् ” (आपश्रौ १४ ६ १३-१५) इति ॥ पथेकादशिनी निरूपिता ॥

- अथ पाल्नीवतपशु विधत्ते—
- ३० “ इन्द्र पत्निया मनुमयाजयत् ता पर्यङ्कितामुदकजत् तया मनुराप्नोत्पर्यङ्कितं पाल्नीवतमुत्सृजति यामेव मनुर्कृदिमार्पणोत् तामेव यजमानः प्रश्नोति ” (तैस ६ ६ ६) इति । अत्र पत्नीशब्देन पाल्नीवतसजके यूप उपाकृतस्यष्टद्वेवताक पशुरपृच्छयते । शात्तान्तरे तथा विधानात् । पथेकादशिनीगत्पत्नीसयाजानन्तरभावित्वादस्य यूपस्य पाल्नीवतत्वम् । अत्र सूत्रम्—
- “ जाघनीमिश्र पत्नी संयाचयन्ति । अनुबन्ध्यावपायां हुतायामग्नेण शात्तामुक्षीयं पाल्नीवतं मिमोति यथाऽधोनाभिमनवस्तीर्णोऽचपालम् । तस्मिन्स्वाष्टं साण्ड लोमशः पिबन् पशुमुपाकृत्य पर्यङ्कितमुत्सृज्या ऽऽश्वेन शेष सस्थापयेत् ॥ याचन्ति पशोरवदानानि स्युस्तावत्तृत्वाऽऽऽयस्यावच्छेत् पशुधर्माऽऽज्यं भवति ॥

३४ त्रि१-स्वदेहे । ३५ आ-‘देह’ नास्ति । ३६ क-‘सिनः प्रजा । ३७ आ-
ह्रियताम् । ३८ त्रि१-उदकप्रवाहणत्वेन । ३९. इ उ पा-पिशाङ्गम् । ४०. क-समापयेत् ।

सौम्यचर्चादिः]

शालामुखीये प्रचरन्तीति विज्ञायते ” (आपश्रौ १४.७.१२-१६) इति । तस्मादिन्द्रः पालीवतयूये नियुक्तेन पशुना मनुमयाजयदिति व्याख्येयम् ॥ पर्यङ्गिकृते पशुवृत्तृष्टे सति कर्मक्षेपस्याऽऽज्येन समासि विधत्ते—“ यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठिताद्यज्ञः परा भवति यज्ञे पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति यज्ञाज्येन पालीवतवत् सन्स्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञं प्रतिष्ठित्यन्तं यजमानोऽनु प्रति तिष्ठति ” (तैसं ६.६.६) इति । “अप्रतिष्ठितादसंस्थापनावत् ॥ “अत्र पशोः कालं विधत्ते—“ इष्टे वपया भवत्यनिष्टे वशयाऽथ पालीवतेन प्र चरति तीर्थे एव प्र चरत्यथो एतर्होमास्य यामः ” (तैसं ६.६.६) इति । वशा बन्ध्या, सा चान्वन्ध्वेत्येतेन नाम्नांच्यते । तदीयवपाहोमादूर्ध्वं हृदयाद्यज्ञहोमात् प्रागेतस्य पालीवतपशोः कालः । स च तीर्थमुचितं स्थानम् । किं चैतस्मिन् कालेऽनुबन्ध्याख्यस्य पशोर्यामि उपरमः समासिर्भवति । तस्य चान्वितमपशुत्वात् समासेः प्रागेव पालीवतप्रचारो युक्तः ॥ देवतां विधत्ते—“ त्वाष्ट्रो भवति त्वाष्टा वै रेतसः सिक्तस्य रूपाणि वि करोति तमेव वृषाणं पत्नीत्वपि सृजति सोऽस्मै रूपाणि वि करोति ” (तैसं ६.६.६) इति । विकरोति विविधानि करोतीत्यर्थः ॥ “पालीवतपशोस्त्वाष्ट्रवे सति तमेव यजमानं त्वाष्टा वृषाणं रेतः सिञ्चन् (म्तं) यजमानस्य पत्नीत्वपि संयोजयति । स चास्मै यजमानार्थं रूपाणि विकरोति विविधानि करोतीति ” ॥ इति पालीवतपशुनिरूपितः ॥

अथ सौम्यं चर्हं विधत्ते—“ धनन्ति वा एतत् सोमं यद्भिपुण्वन्ति यत् सौम्यो भवति यथा मृतायानुस्तरणीं धनन्ति ताहनेव तत् ” (तैसं ६.६.७) इति । सोमस्याभिपवो वधस्थानीयः, अतः अनुस्तरणीयस्यानीयः सौम्यश्रुतः कर्त्तव्यः । नृत्तं दीक्षितमनु स्तीर्यते हन्यत इत्यनुस्तरणी काचिद्गोः । दीक्षितशवस्यावयवेषु हृदयहस्तादिषु गोशवस्य हृदयाद्यवयवान् संस्थाप्य तं दीक्षितं ददेत् । तदर्थं काचित् गौर्हन्यत ॥ चराहोमस्थानं विधत्ते—“ बहुत्तारार्धे वा मध्ये वा जुहुयादेवताभ्यः समदं दध्यादक्षिणार्धे जुहोरेयेषा वै पितृणां दिक् स्वायामेव दिशि पितृस्त्रिवदयते ” (तैसं ६.६.७) इति ॥ बह्वेत्तरार्धमध्यदेशार्धोर्द्धेवाहुतिस्थानत्वात् तत्र विन्धे हामे देवताभिः सह पितृणां समदं कलहं कुर्यात् ॥ “अतो निरवदयते देवदेशाभिकृष्य पितॄन् यजते ॥ चरुक्षोपस्य दानं विधत्ते—“ उद्गातृभ्यां हरन्ति सामदेवत्यो वै सौम्यो यदेव साम्नश्छन्दःकुर्वन्ति तस्यैव स शान्तिः ” (तैसं ६.६.७) इति । सामैव सौम्यचरोरभिमानिदेवता । तथा सति सामवेदसंबन्धि यद्गन्मुद्गातार इत्यं छन्दःकुर्वन्ति विनष्टं कुर्वन्ति तस्य दोषस्य स चरुः प्रतीकारः ॥ तस्मिन्नाज्यपूर्णं चरावुद्गातुभिः स्वदेहच्छाया द्रष्टव्येति विधत्ते—“ अवेक्षन्ते पवित्रं वै सौम्य आत्मानमेव पवयन्ते ” (तैसं ६.६.७) इति । सौम्यचराः शुद्धिहेतुत्वात् तत्रेक्षणेनोद्गातारः स्वदेहं शोधयन्ति । अत्र सूत्रम्—“ आज्येन चरुमभिव्यो-द्गातृभ्यां हरन्ति तमुद्गातारोऽवेक्षन्ते ” (आपश्रौ १३.१३.२२-१३.१४.१) इति ॥ आज्यस्यापर्याप्तौ पुनरप्यन्यत् पूरणं विधत्ते—“ य आत्मानं न परिपश्येदित्तसुः स्यादभिदिदि कृत्वाऽवेक्षेत तस्मिन् ह्यात्मानं परिपश्यत्ययो आत्मानमेव पवयते ” (तैसं ६.६.७) इति । इत्वासुर्गतप्राणः । अभितो दीयते प्रक्षिप्यत आज्यमस्मिन्श्रारवित्प्रभेददिः ॥ काम्येऽवेक्षणे मन्त्रविदोर्धं विधत्ते—“ यो गतमनाः स्यात् सोऽवेक्षेत यन्मे मनः परागतं यद्वा मे अपरागतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मात्सु धारयामसोति मन एवाऽऽत्मन् दाधार न गतमना भवति ” (तैसं ६.६.७) इति । गतमना अन्यवस्थतचित्तः । उद्गातृणां मध्ये गतमनाः ‘यन्मे मनः’ इत्यादिमन्त्रेणावेक्षेत । मदीयं मनो यदि मत्तो निष्क्रान्तं, यदि वा निष्क्रमणोन्मुखं “न त्विदानीं निष्क्रान्तं” ॥ सोमस्य राज्ञः प्रसादाद्विधं तन्मनोऽस्मात्स्वैव धारयामः । मन्त्रसामर्थ्याच्चित्तसमाधानं भवति ॥

४१. इ.उ.पा-अप्रतीतात् । ४२. आ.हा-अस्य । ४३-४३. आ.हा-‘पालीवत.....

करोतीति’ नास्ति । ४४. इ.उ.त्रि१.पा-‘अतः’ नास्ति । ४५-४५. आ.क-‘तदिदानीं निष्क्रान्तस्य ।

तैसं ४०॥

[अतिप्राज्ञा

- “ अमाविष्णु महि धाम प्रिय वाम् ” (तैस १८२२) इत्यनयर्चा घृतयाग विधत्ते— “ अप वै नृतीयमवने यज्ञ क्रामतीजानादनीजानमन्याप्रावैष्णव्यर्चा घृतस्य यजत्रयमि सर्वा देवता विष्णुर्वांशो देवता-
 श्वैव यज्ञं च दाधार ” (तैस ६ ६ ७) इति ॥ ईजानादिष्टवतो यजमानादनीजान पुरपमभिरक्ष्य यजोऽप-
 ५ क्रामति तत्समाधानायाऽऽप्तवैष्णवमन्त्रयाग ॥ तत्र नीचध्वनिं विधत्ते— “ उपा२शु यजति मियुन-
 स्वाय ” (तैस ६ ६ ७) इति । सौम्यचरगतनेत्रध्वनिना सहोपासुध्वनेर्मियुनत्वम् ॥ अनुबन्ध्या विधत्ते—
 “ ब्रह्मवादिनो वदन्ति मित्रो यज्ञस्य स्विए युवते वरुणो दुरिष्ट कर्त्तृर्ह यज्ञ इव यजमानो भगतीति
 १ यन्मैत्रावरुणो वशाभालभते मित्रेणैव यज्ञस्य स्विए२ शमयति वरुणेन दुरिष्टे नाऽऽर्विमाच्छेति यजमान ”
 (तैसं ६०६ ७) इति । यज्ञस्य थदङ्ग सम्यगिष्ट तस्याधिपतिमित्रं स्वयमनाराधितस्तदङ्ग दुरिष्टेन मिश्रयति ।
 दुरिष्टस्याङ्गस्याधिपतिवैरणश्चानाराधितस्तददुरिष्टं संपाद्य स्विएन मिश्रयति । तथा सत्युभाम्या स्विएस्य
 २० विनाशितत्वात् यज्ञ कागतिष्ठेत् ? यज्ञाभावे यजमानोऽपि कुत्र फलोपेतो भवेत् ? वशात्मनेन तुष्टो मित्र
 स्विएं पालयति । वरुणो दुरिष्ट नाशयति । ततो यज्ञस्य सुरिथतरुनिष्फन्स्वरूपामाति यजमानो न
 प्राप्नोति । अत्र सूत्रम्— “ मैत्रावरुणो गा वशामनूयन्ध्यामालभेत ” (आपश्रौ १३-२३-६) इति ॥
 तामनूयन्ध्या प्रशसति— “ यथा वै लाहलेनोर्वरा प्रभिन्दरथेऽमृक्वसामं यज्ञ प्र भिन्तो यन्मैत्रावरुणो वशा-
 मालभते यज्ञायैव प्रभिन्नाय मत्पमन्वाव्हास्यति शान्त्यै ” (तैसं ६ ६ ७) इति । सर्वसत्योपता भूमिस्वैरा,
 २५ तस्या कृष्टाया कर्षणमनु तत्र मत्स्य क्षिपन्ति । शक्त्याधानसाधन गोमयादिद्रव्यं मत्स्य, मतमभिमत
 फलमर्हतीति मत्स्यम् । तद्वदवसाभाभ्या “ कर्षणवद्योग्यतामापादितस्य यज्ञस्य वशात्मनेन मत्स्यप्रक्षेपवत्
 फलननशक्तिर्भवति । तेन चाशक्तिरक्षणस्य दोषस्य शान्तिर्भवति ॥ पुनरपि वशा प्रशसति—
 “ यातयामानि वा एतस्य छन्दोऽसि य ईजानश्छन्दसामेव रसो यद्गशा यन्मैत्रावरुणो वशाभालभते
 ३० छन्दोऽस्येव पुनरा प्रीणास्वयातयामवायायो छन्द स्वैव रस दधाति ” (तैस ६ ६ ७) इति । ईजानो
 यज्ञं कृतवान् । एतस्य छन्दोऽसि गतसागणि भवन्ति । वशा तु छन्दसा सार, वपट्कारदेवतया
 गायत्रीदेवताया शिरसि स्थित्वा पतितेन रसेनोरपद्यत्वात् । एतद्य काम्यपशुकाण्डे (तैस २ १ ७)
 समान्नातम् । अतो वशात्मनेन छन्दसा गतसारत्वाभावात् प्रीतिर्भवति । प्रत्युत छन्द सु विज्ञेपरम
 रथाप्यते ॥ सौम्यचरघृतयागानूयन्ध्या निरूपिता ॥

अथातिप्राज्ञान् विधत्ते— “ देवा वा इन्द्रिय वीर्यं व्यभजन्त ततो यदस्यतिष्यत तदतिप्राज्ञा

- २५ अभवन् तदतिप्राज्ञानामतिप्राज्ञाय यदतिप्राज्ञा गृह्यन्त इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान आत्मन् घत्ते ”
 (तैसं ६०६ ८) इति । इन्द्रवायुमित्रावरुणादिदेवैरिन्द्रियगतसामर्थ्यहेतौ सोमरसे विभक्ते सत्यतिरिक्त्वात्
 रसादौ गृह्यन्ते । तद्व्यहणेन सामर्थ्यं यजमाने स्थाप्यते ॥ विहितानामतिप्राज्ञानामन्यादिदेवतार्थबन्ध
 विधत्ते— “ तेज आग्नेयेनेन्द्रियमैत्रेण ब्रह्मवचम२ सौर्वेण ” (तैस ६ ६ ८) इति । ‘ यजमान आत्मन्
 ३० घत्ते ’ इत्यनुवर्तते । तेज काण्डित । इन्द्रियं बलम् । ब्रह्मवचसं श्रुताभ्ययनसपत्ति । प्रातः सप्तन आग्रयण-
 सादनादूर्ध्वमेतं त्रयो प्रहीतव्या । अत्र सूत्रम्— “ एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयित्वा
 श्रीनमिष्टामेऽतिप्राज्ञान् गृह्णाति । आग्नेयमैन्द्र२ यौर्विमिति । अत्र वायु२वि उत्तिष्ठन् तरणिरिति प्रहण-
 सादना ” (आपश्रौ १२ १५ ९-१०) इति । स्वतिरेकमुत्तेजः पृष्टपट्टे सान्तिप्राज्ञान् विधत्ते—
 “ उवस्तम्भन वा एतद्यज्ञस्य यदतिप्राज्ञाशक्त्रे पृष्ठानि यद् पृष्टे न गृह्णीयात् प्राञ्च यज्ञं पृष्ठानि सःशृणीयु ”
 (तैस ६ ८ ८) इति । यज्ञरूपस्य रयस्यातिप्राज्ञा उत्तम्भनकाष्टस्यानीया । पट्सु त्रिनेपु क्रमेण
 ३५ रयन्वरुद्रद्वैरूपैराजशाकरैवतपामनामर्षे साऽपानि पृष्टतोत्राणि चक्रस्यानीयानि । ततः पृष्टपट्टे
 अतिप्राज्ञरूपोत्तम्भनाभाये तानि पृष्ठानि त यज्ञरथं पुर पातयित्वा सशृणीयुर्विनाशयेयु । तस्मात्तान

४६ क-उपनेन वधसान्धतामा ।

[अदाभ्यः]

गृहीयादित्यर्थः ॥ उक्त्येवोदकप्रासानतिप्राह्यान् प्रतिषेधति— “ यदुक्त्ये गृहीयात् प्रत्यञ्च यज्ञमति
 प्राह्याः संप्रशुणोयुः ” (तैसं ६.६.८) इति । उत्तम्भनमन्तरेणैव पुरतः^{१०} उद्धतसदृश उक्त्यस्तस्मिन् गृहीता
 अतिप्राह्याः । पुरस्तादस्यौन्नत्यमापाद्य यज्ञस्य प्रत्यञ्चं पातयित्वा विनाशयेयुः । तस्मात् तान् गृहीयादि-
 त्यर्थः ॥ पृष्ठपददहेऽप्युक्त्यसङ्गात्वादेतं प्रतिषेधं वारयितुं पूर्ववाक्येणैते विहितस्तद्विद्विश्चजिचागस्या-
 प्युक्त्यसंस्थस्य शास्त्रान्तरे सङ्गात् तत्रापि निषेधं वारयितुं विधत्ते— “ विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या
 यज्ञस्य सर्वायंत्वाय ” (तैसं ६.६.८) इति । रथन्तरादीनि षडपि पृष्ठस्तोत्राणि यस्मिन् सन्ति स
 सर्वपृष्ठः ॥ अग्निष्टोमे तान् विधत्ते— “ प्रजापतिर्देवैभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स भियास्तनूरप न्यधत् तदति-
 प्राह्या अभवत् वितनुस्त्रस्य यज्ञ इत्याहुर्ब्रह्मविद्याप्राह्या न गृह्यन्त इत्यप्यग्निष्टोमे ग्रहीतव्या यज्ञस्य सतनु-
 त्वाय ” (तैसं ६.६.८) इति । व्यादिशत् विभज्य दत्तवान् । तदा स प्रजापतिर्ब्रह्मयन्धिनीः भियास्तनूः
 अपन्यधत्^{११} अपनीय क्वचिद्गोपितवान् । तास्तनवोऽतिप्राह्याः । तस्मादाग्निष्टोमस्य सतनुत्वाय तां गृही-
 यात् । अत्रातिप्राह्याणां पृष्ठपददहाद्विकृतिसंबन्धप्रतीतिः प्रकृताग्निष्टोमेऽपि विधीयन्ते ॥ व्यावृत्तिकामस्य
 तान् विधत्ते— “ देवता वै सर्वाः सदृशीरासन् ता न व्यावृत्तमगच्छन् ते देवा एव एतान् ग्रहानपश्यन् तान
 गृह्णाताऽऽग्नेयमग्निर्न्द्रमिन्द्रः सौर्यं सूर्यस्तता वै तेऽन्याभिर्देवताभिर्व्यावृत्तमगच्छन् यस्यैवं विदुष एते
 ग्रहा गृह्यन्ते व्यावृत्तमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छति ” (तैसं ६.६.८) इति । सदृशीस्तुल्यैश्वर्याः ।
 व्यावृत्तमैश्वर्याधिक्यवल्क्षणम् । इतरैभ्यो व्यावृत्तं भ्रातृव्यदैश्वर्याधिक्यमेतैरतिप्राह्यैः प्राप्नोति ॥ तानति-
 प्राह्यान् प्रशंसति— “ इमे लोका ज्योतिष्मन्तः समावद्दीर्घाः कार्या इत्याहुराग्नेयानस्मिंल्लोके ज्योतिर्धत्त
 ऐन्द्रेणान्तरिक्ष इन्द्रवायु हि सयुजौ सौर्येणामुष्मिंल्लोके ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति
 सयावद्दीर्घानिनान् कुर्वते ” (तैसं ६.६.८) इति । इमे पृथिव्यन्तरिक्षयुल्लोकास्ते चान्यादिदेवतायुग्रहेण
 ज्योतिष्मन्तस्तुल्यसामर्थ्याः । अन्तरिक्षस्य वायुर्देवता न त्विन्द्र इति चेत् न । इन्द्रवायवोः सहावस्था-
 नादैन्द्रवायवग्रहे तद्दर्शनात् ॥ प्रकारान्तरेण तान् प्रशंसति— “ एतान् वै ग्रहान् बभ्रुविक्षवयसाववित्तां
 ताभ्यामिमे लोकाः पराञ्चक्षावाञ्चक्ष प्रासुर्यस्यैवं विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते प्रास्मा इमे लोकाः पराञ्चक्षावा-
 ञ्चक्ष भान्ति ” (तैसं ६.६.८) इति । बभ्रुवाश्च विश्ववाश्च तयोरतिप्राह्यमहिमामिञ्जत्वात् तदर्थमुत्तमा
 अधमाश्वमे लोकाः प्राशुः^{१२} प्रभावं संपत्ताः^{१३} । अतिप्राह्या निरूपिताः ॥

अधादाभ्यग्रहं विधत्ते— “ देवा वै यज्ञोऽकुर्वन् तदसुरा अकुर्वन् ते देवा अदाभ्ये छन्दारति
 सवनानि समस्थापयन् एते देवा अभवन् पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽदाभ्यो गृह्यते भवत्वात्मना पराऽस्म
 भ्रातृभ्यो भवति ” (तैसं ६.६.९) इति । असुरा मासर्षेण देवैरनुष्ठितं यज्ञं स्वयमप्यनुष्ठितवन्तः ।
 ततः^{१४} असुरवज्जनेन देवा गायत्रीविद्युज्जगतीभिर्निष्पाद्यानि त्रीणि सवनान्यदाभ्यग्रहे समापितवन्तः ।
 तत्र हि “ वसवस्ता प्र बृहन्तु गायत्रेण छन्दसा ” (तैसं ३.३.३) इत्यादिभिस्त्रिभिर्नैत्रैश्चयः सोमोदावः
 पृथक्कृतव्याः । अत्र सूत्रम्— “ उपनदस्य राज्ञस्त्रीनश्शून् प्रबृहन्ति । वसवस्ता प्र बृहन्तु गायत्रेण छन्दसे-
 र्येतैः प्रतिमन्त्रम् । तैरेन चतुराभूतोति ” (आपश्रौ १२.७.१९-१२.८.२) इति ॥ तदिदं छन्दसां सवनानां
 च समापनम् । तेन देवानां विभूतिरसुराणां पराभवश्चाभूत् । तद्ददन्त्याप्यदाभ्यग्रहणेन भवति ॥ निर्व-
 चनेन प्रशंसति— “ यद्दे देवा असुरानदाभ्येनादभ्रुवन् तददाभ्यस्थादाभ्यवन् ” (तैसं ६.६.९) इति ।
 अदभ्रुवन् हितितवन्तः । असुरदम्भनहेतुरयं ग्रहः स्वयमन्येन केनचिदपि दम्भितुमशक्यत्वाद्दाभ्यः ॥

४७. त्रि१-उद्धतरथसदृशः । ४८. ६.३. त्रि१.५-‘अपन्यधत्’ नास्ति । ४९. त्रि१-‘ज्योति-
 ष्मन्तः’ इत्यस्यानन्तरम् ‘अत एव’ । ५०-५३. आ-प्रभावन्तः; क-प्रभावसंपत्ताः; नि१-प्रभावन्तः ३५
 संपत्ताः । ५१. आ.क-तदा ।

[अंतु

- एतद्वेदनं प्रजासति—“य एवं वेद दम्नोत्थेव आतृष्य नैनं भ्रातृष्यो ढम्नोति” (तैस ६.६.९) इति ॥ ५५ अथ अदाभ्यग्रहस्य^१ कालं विधत्ते—“ एषा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम तनूयंददाम्य उपनदस्य गृह्णात्यति-
मुक्थै ” (तैस ६ ६ ९) इति । अतिशयेन पापान मोक्षोऽतिमोक्षः । “सोऽस्या अस्तीत्यतिमोक्षिणी ।
प्रजापते ” तादृशोऽयमदाम्य^२ । तस्मादुपनदस्य वक्षेण वदस्य सोमस्य बन्धनाद्विमुक्तयर्थं गृह्णीयात् ।
- ५५ शकटादवरोपितो वक्षवदसोमोऽधिपवणफलकयोरुपर्यवतिष्ठते । तस्य च सोमस्य “बन्धनमुग्रादाग्रहकाले
विश्वस्य “ हन्द्राय त्वा वृषभे ” (तैस १ २ १) इत्यादिभिर्मन्त्रै सोमं मिमीति । तस्मात् विश्वसनात्
प्रागेवादाभ्यो ग्रहीतव्य इत्यर्थं ॥ एतद्वेदनं प्रजासति—“ अति पाप्मानं आतृष्य मुच्यते य एवं वेद ”
(तैसं ६ ६ ९) इति । पापरूप वैरिणमुक्रम्य तस्मिन्तोपद्रवात् मुच्यते ॥ अदाभ्यस्य सोमव्यतिरिक्तं द्रव्य
विधत्ते—“ ध्वन्ति वा एतत् सोमं यदभिपुण्वन्ति सोमे हन्यमाने यज्ञो हन्यते यज्ञे यजमानो प्रह्लावादिनो
२० वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमान कुरुते येन जीवन्सुवर्गं लोकमेतीति जीवग्रहो वा एष यदाभ्योऽनभिपुतस्य
गृह्णाति जीवन्तमैवैतद् सुवर्गं लोकं गमयति ” (तैस ६.६.९) इति । अभिपुत्रेण सोमस्य हतत्वाद्यज्ञे हते
यजमानो हतप्रायो भवति । तादृशवधमन्त्रेण स्वर्गप्राप्तावुपायात् ब्रह्मवादिनो विचार्यादाभ्य निश्चिनवन्त ।
स च जीवतोपेतो ग्रह । तस्मादनभिपुतस्याभिपवरूपधरहितस्य द्रव्यस्य रस तत्र “ गृह्णीयात् । अत्र
सूत्रम्—“ अन्शुमदाम्य वा प्रथमं गृह्णाति । शुक्रं ते शुभ्रेण गृह्णामीति द्रव्यं पयसो निप्राप्त्याणा वा ”
२५ (आपश्रौ १२ ७-१७-१८) इति ॥ अदाभ्यग्रहस्याऽऽध्वनहेतुर्ना सोमादाना त्रयाणां सप्तत्रयगतेषु त्रिषु^३
महाभिपत्रेषु मेलनं विधत्ते—“ वि वा एतद्यज्ञं उन्दन्ति यदाभ्यं स^४ स्थापयन्त्य^५ दानपि सृजति यज्ञस्य
सतत्यै ” (तैसं ६ ६.९) इति । अमरवज्जनाय “ वसवस्त्वा ” (तैस ३.३.३) इत्यादिभिर्मन्त्रैः शुभ्रय-
पृथङ्करणरूपं सवनत्रयसमापनं^६ उर्यै कृतं तद्वदन्पनापि कृतं सत्युपाश्रन्तयोमादीनाम(न)नुष्ठानात्
यज्ञो विच्छिद्येत, तत्परिहाराय पृथक्कृतानशानभिपत्रं मेलयेत् । “अत्र सूत्रम्—“ आध्वनानानु-
२० प्रज्ञानाच्छिधायोशिवय देव सोमं गायत्रेण उन्दसेत्येतं *प्रतिसन्त्रमनुत्पन्नमेकैकं महाभिपवत्त्वपिसृजति ”
(आपश्रौ १२ ८ ४) इति ॥ अदाभ्यो निरूपित ॥
- अयादाग्रहं विधत्ते—“ देवा वै प्रवाहुर्ग्रहानगृह्णत स एतं प्रजापतिरन्शुमपदयत् तमगृह्णीत तेन
वै म आप्नोद्यस्यैव विदुषोऽन्शुगृह्णत ऋणोयैव ” (तैस ६.६.१०) इति । प्रवाहुर्न तुल्यस्वभावात् ।
“प्रजापतिस्तु समृद्धयर्थं^७ बिलक्षणमशुग्रहं गृह्णीत्वा समृद्धोऽभवत् ॥ इतरग्रहवैलक्षण्यं प्रमेण दशयज्ञभि-
२५ पदस्याऽऽवृत्त्यभावो विधत्ते—“ सङ्घमिपुतस्य गृह्णाति सङ्घं स तेनाऽऽप्नोत ” (तैसं ६ ६ १०)
इति । “ अष्टौ कृषोऽग्रसंभिपुणेति ” (आपश्रौ १२ १० ४) इत्यादिना ग्रहान्तरेऽभिपवावृत्तिं श्रुता, न
स्वत्र तथा कुर्यात् किं तु^८ सङ्घदेव । यस्मान् स प्रजापति सङ्घदेवाभिपुत्र्य तेन ग्रहेण सम्यक् समृद्धिं
गत ॥ ग्रहणमन्त्रस्योच्चारणं निरारयितुं मानमनुसंधानं विधत्ते—“ मनया गृह्णाति मन इव हि
प्रजापति प्रजापतेरापयै ” (तैस ६.६.१०) इति । संकटपत्रात्रेण जगत्संज्ञानां प्रजापतेर्भन सादृश्यम् ॥
३० ग्रहणपत्रं विधत्ते—“ औदुग्रेण गृह्णात्पुगं उदुग्बर ऊर्ध्वेवा रन्ध्रे ” (तैस ६ ६ १०) इति ॥
पात्रस्याऽऽकारं विधत्ते—“ चतुर्भुजं भवति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति ” (तैसं ६ ६.१०) इति । चतुष्कोण
मित्यर्थं ॥ वामदेवेन दृश्यं “ कथा नश्चित्रं आ भुवत् ” (सार्सं १.२.२.३ ५) इत्यस्यासृष्टुत्पन्नस्य
साम्नो ग्रहणमन्त्रतामाह—“ यो वा अक्षोरारायान वेदाऽऽयतनवान् भवति वामदेव्यमिति माम गृह्णा
५२ इ उ क त्रि १-‘ अथ ’ नास्ति । ५३ आ क-अदाभ्यस्य । ५४ त्रि १-मोत्रयो तं वाम् ।
३५ ५५ त्रि १-तादृशकार्गारूपो । ५६ आ क वन्धमु, इ उ पा-संबन्धमु । ५७ उ उ -‘ तत्र ’ नास्ति ।
५८ क-‘ त्रिषु ’ नास्ति । ५९ इ उ क पा-‘ त्रयमापन्नम् । ६० इ उ पा-‘ तत्र ’ नास्ति । * [आपश्रौस्ये
‘ प्रतिसवनमनु ’ इति ।] ६१-६१ इ उ पा-प्रजापति सुमसृद्धयर्थम् । ६२ इ उ-‘ त्वथ ।

शोडशी]

मस्याऽऽयतनं मनसा गायमानो गृह्णात्यायतनवानेव भवति" (तैसं ६.६.१०) इति । गृह्णानित्यर्थः ॥ अनुच्छ्वासं ग्रहणकाले विधत्ते— "यदध्वर्युरशुं गृह्णन्नाध्वयेदुभाभ्यां नर्ध्वेताध्वये च यजमानाय च यदध्वयेदुभाभ्यामृध्वेतायतनवानं गृह्णाति सैवास्यर्हिः" (तैसं ६.६-१०) इति । अंशुं नाध्वयेत् समृद्धं न कुर्यात् । तदानीमध्वर्युयजमानयोः समृद्धिर्न स्यात् । अनुच्छ्वासगृहीतिरेवांगोः समृद्धिः । अत्र सूत्रम्— "अंशुं गृह्णन्नेकप्रहायाऽऽसं राजानमुपरे म्युष्य सकृदभिपुत्य वामद्वयं मनसा गायमानोऽनवानं गृह्णाति" (आपश्रौ १२.८.५) इति । कथंचिदुच्छ्वासश्चेत् तदोपनिवारणाय "विधत्ते— "हिरण्यमभि व्यनित्यमृतं वै हिरण्यमायुः प्राण आयुषैवामृतमभि धिनोति" (तैसं ६.६.१०) इति । हिरण्यस्याऽऽभिमृष्येन श्वासं कुर्यात् । तथा सत्यायुःस्वरूपेणैव प्राणवायुना हिरण्यरूपममृतमभिप्रीणयति ॥ हिरण्यस्येयत्तां विधत्ते— "अतमानं भवति अतयाः पुष्यः शतेन्द्रिय आयुष्येचेन्द्रिये प्रति तिष्ठति" (तैसं ६.६.१०) इति । शतनिष्कपरिमितं "शतमानपरिमितं वा हिरण्यं भवति । दशानां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणाम्" "एकैकस्य दशनाडीपु" "संचारात् शतेन्द्रियत्वम् । अत्र सूत्रम्— "यदि व्यवानेदा नः प्राण एतु परावत् इति अतमानं हिरण्यमभि "व्यनीया-वामध्वर्युयजमानश्च" (आपश्रौ १२.८.७) इति ॥ अंशुग्रहादाभ्यग्रहयोः पौर्वापर्यं विकल्पितम् । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्— "अंशुनादाभ्यं वा प्रथमं गृह्णाति" (आपश्रौ १२.७.१७) इति ॥ अंशुग्रहो निरूपितः ॥

अथ षोडशप्रश्नं विधत्ते— "प्रजापतिदेवभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स रिरिचानोऽमन्यत् स यज्ञानां षोडशचेन्द्रियं वीर्यमात्मानमभि समक्खिदत् तत् षोडश्यसवज वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्ति यदाव षोडशः स्तोत्रं षोडशः शस्त्रं तेन षोडशी तत्र षोडशिनः षोडशित्वं यत् षोडशी गृह्यत इन्द्रियमेव तद्गीर्यं यजमान आत्मन् धत्ते" (तैसं ६.६.११) इति । देवभ्यो यज्ञान् विभज्य दत्त्वा स्वायंस्य कस्याप्य-भावाद्रिकतोऽहमिति मन्यमानः स्वात्मानमभिलक्ष्य सद्यथसंयन्धितमिन्द्रियाणामप्रथमप्रदमं षोडशमेदभित्ते समक्खिदत् समुपादाय श्रान्तोऽभवत् । तच्च सामर्थ्यं षोडशिनामकः क्रतुर्भवत् । स च सोमयाग-व्यतिरिक्तो ब्रह्मः कश्चित् "नूतनो न" ॥ प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "देवभ्यो वै सुवर्गां लोको न प्राभवत् त एतत् षोडशिनमपश्यन् तमगृह्णत ततो वै तेभ्यः सुवर्गां लोकः प्राभवत् यत् षोडशी गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्याभिवृत्त्यै" (तैसं ६.६.११) इति । न प्राभवत् न स्वापौनः ॥ "पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "इन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतत् षोडशिनं प्रायच्छत् तमगृह्णीत ततो वै सोऽयं देवतानां पर्येष्येवं विदुषः षोडशी गृह्यतेऽप्रमेव यमानानां पर्येति" (तैसं ६.६.११) इति । अनुजेभ्यो निकृष्टेभ्योऽशरोऽग्रन्तनिकृष्टः । णानुजेति दीवैश्छान्दसः । अर्धं श्रेष्ठ्यम् ॥ कालं विधत्ते— "प्रातःसवने गृह्णाति वज्रो वै षोडशी वज्रः प्रातःसवनं स्वर्गदेवेन योनेर्निर्गृह्णाति" (तैसं ६.६.११) इति । वज्रवद्विनिर्गृह्णानिर्गृह्णानुभयोर्वज्रत्वम् । तस्मादेव साम्यात् प्रातःसवनं वज्रस्य स्वयोनिः । पञ्चान्तरमाह— "सवनं सवनेऽभि गृह्णाति सवनात् सवनाद्वैवं प्र जनयति" (तैसं ६.६.११) इति । अत्र सूत्रम्— "षोडशिने ग्रहणम् । प्रातःसवन उक्तमो धाराग्रहाणान् । सवनेसवने वा" (आपश्रौ १४.२.३-५) इति ॥ नित्यत्वेन विहितस्यैव कास्यत्वमपि विधत्ते— "तृतीयासवने पशुकामस्य गृह्णीयात् वज्रो वै षोडशी पशवस्तृतीयसवनं वज्रेणवास्मै तृतीयसवनात् पशुत्व रूपे" (तैसं ६.६.११) इति । यथा "खादिरो यूपो भवति" (श्रवा ३.६.२.१२) 'खादिर् वीर्यकामस्य सूर्यं हवीत्' ॥

६३. इ.उ.क.पा-विधीयते । ६४. त्रि९-अतमापपरि० । ६५-६५. उ.उ-उग्रम् षोडशीपु ।

६६. क-व्यतीयातामः; (आपस्तम्बप्रातःसूत्रे- 'व्येनयाताम' इति) । ६७-६७. त्रि१-नूतनः षोडशी विधत्ते । किं तर्हि सोमयागमेव । यथा स्तोत्रसवने द्वादशभिर्भुक्तः अग्निष्टोमः पञ्चदशभिर्भुक्तः उक्त्वः तथा षोडशसंख्यापूरकं स्तोत्रं शब्धं यस्मिन् सोमयागे विधत्ते स यागः षोडशी । विहितं प्रहं प्रशंसति । ६८. इ.उ.पा- 'न' नास्ति । ६९. इ.उ.पा- 'पुनः नास्ति ।

[पौढरी

- (४ पत्रा ४ ८) इति "श्रुतिवचनद्वयादेकस्यैव नित्यत्वं काम्यत्वं च तद्वत् ॥ उक्त्वाऽप्यत्रावपि शास्त्रान्तरानुसारेण प्रसक्त प्रतिषेधति— " नोकथ्ये गृह्णीयात् प्रजा वै पशव उक्त्वानि यदुक्थ्ये गृह्णीयात् प्रजा पशूनस्य निष्ठेह्व " (तैस ६ ६ ११) इति । उक्त्वाऽप्यत्रानुगतानां शास्त्राणां प्रजापशुरूपात्वात् वज्ररूपेण पौढशिना दाह भ्यात् । शास्त्रान्तरे विधानादिह निषेधाच्च विकल्प सूत्रे दर्शित — " नोकथ्ये गृह्णीयात् ।
- ५ गृह्णीयाद्वा " (आपश्च १४ २ ८) इति ॥ पौढशिक्रतात्रिवातिरात्रकृतावपि काम्यग्रह विधत्— " अतिरात्र पशुकामस्य गृह्णीयाद्वात्रा वै पौढरी वज्रेणैवास्मै पशूनवकस्य रात्रियोपरिष्ठाच्छमयति " (तैस ६-६ ११) इति । " वज्ररूपेण पौढशिना " पशूनामवराधेऽपि नास्ति बाध । पौढशिशस्त्रस्योपरिष्ठादनुष्ठेयेन रात्रि शब्दोपलक्षितेन शस्त्रसमूहेन तद्वाधोपशमनात् । पशुकामस्यति रिशेषणादन्यस्यातिरात्रे पौढशिग्रहो नास्ति ॥ अधिकारिविशेषेण ग्रह विधत्ते— " अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयाद्वावृत्कामो हि राजन्यो यजते ' (तैस ६ ६ ११) इति । द्वादशभि स्तोत्रै शस्त्रैश्चोपेतोऽग्निष्टोमो वर्णत्रयसाधारण । राजन्यस्तु विप्रवैद्याभ्यां व्यावृत्तिसुकर्य कामयते तदर्थं ग्रहमेत' गृह्णीयात् ॥ अस्मिन् पौढशिग्रहस्तोत्रस्यैकविंश नामक' स्तोम विधत्ते— " साह एवास्मै वज्र गृह्णाति स एन वज्रो भूया इन्धे निर्वा दहत्येकत्रिंशत् स्तोत्र भवति प्रतिष्ठस्यै " (तैस ६ ६ ११) इति । अह्ना सह वर्तत इति एकदिवसनिष्पाद्य सोमयाग साह । तस्मिन्नेव यजमानार्थमभ्यर्च्य पौढशिरूप वज्र गृह्णाति । स च वज्रो वैरिविनाशाय प्रयुक्त एव यजमानमैश्वर्यार्थं प्रकानयति" । अथ वा प्रयोगकौशलाभावात्स्मिन्नेव यजमाने परीतो नि शेषेणैवमेव दहति । अतः पाक्षिकदाहनिवृत्त्या यजमानस्य प्रतिष्ठार्थमेक विंशस्तोत्र संपादयेत् । प्रगीतमन्त्रसाध्यस्तुति स्तोत्रम् । तत्र गानं कृत्वा कर्तव्यम् । एकं सामं कृत्वा क्रियते स्तोत्रीयमिति विधानात् । पौढशिस्तोत्रस्य* " असावि सोम इन्द्र त " (सास २ ३ २ २३ १) इत्युक्तप्रथमा । " इन्द्रमिदरी बहत् " (सास २ ३ २ २३ ३) इति द्वितीया । " आ तिष्ठ वृत्रहन् " (सास २ ३ २ २३ २) इति तृतीया । सोऽयं कृत्वाभि पर्यायैरावृत्ति
- २० विशिष्ट गीयमान एकविंशत्युगात्मको भवति । प्रथमे पर्याये प्रथमद्वितीययोर्ऋचोर्ब्रिहस्पिर्गानम् । तृतीयस्या सृष्टानम् । द्वितीयपर्याये प्रथमाया सृष्टानम् । तृतीयपर्याये मध्यमाया सृष्टानम् । तथा च छन्दोग ब्राह्मण आम्नायने— " सप्तम्यो हिं करोति स तिसृभि स तिसृभि स षक्या सप्तम्यो हिं करोति स षक्या स तिसृभि स तिसृभि सप्तम्यो हिं करोति स तिसृभि स षक्या स तिसृभिः सप्तसप्तमे (न्ये) क विंशत्य त्रिष्टुति " (ताना २ १४ १) इति । सप्तम्य सप्तभिर्ऋग्भिर्हिं करोति गायेत् । यथोक्तावृत्तिवि
- २५ शिष्टेयमेकविंशानामकस्य स्तोमस्य सबन्धिनी विशिष्टा स्तुति । तस्याश्च सप्तसप्तमि(नी)ति नामधेय नित्यर्थ ॥ पौढशिस्तोत्र विधत्ते— " हरिवच्छस्यत इन्द्रस्य प्रिय धामोपाऽऽप्नोति " (तैस ६ ६ ११) इति । हरिश्चन्द्रोऽस्मिन्मन्त्रीति हरिवच्छस्रम् । " इन्द्रमिदरी बहत् " इत्यादिपृष्ठु हरिश्चन्द्रो बहुल-मुपलभ्यते । तेन शस्त्रेणन्द्रस्य परितोपात् तदीयो लोक प्राप्यते । तत्र शस्त्रं द्विविधं विद्वत्तमविद्वत् च । नानाविधच्छन्दसामृचा समेलनेन निष्पादितं विद्वत्तम् । त(य)थावस्थितमविद्वत्तम् ॥ तत्र
- ३० विहरणप्रकार विधत्ते— " कनीयासति वै देवेषु छन्दोऽस्यासन्त्यायाऽस्यसुषुते ते देवा कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि ष्यदासन् ततो वै तेऽमुराणां लोकमनुभूत यत् कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि विदासति भ्रानृष्यस्यैव तल्लोकं वृद्धे " (तैस ६ ६ ११) इति । सन्त्रप्रसिन्दाश्चे बहूनि छन्दसि । तान्शश्वलायनेनोदाहृतानि— " आ स्वा बहन्तु हरय इति तिस्रो गायन् । उपो यु शुष्ठी गिर सुसट्ठा एव मधवन् इत्येका द्वे च पङ्क्ती । यदिन्द्र पृतनाज्ये अथ ते अस्तु इयंत इर्यौपिणइवाहंतौ कृवी " (आपश्च ६ २ ३-५) इत्यादिना । तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टाविंशत्यक्षरोऽपिण्डः । अनयोरेत्याक्षर-
- ३० (आपश्च ६ २ ३-५) इत्यादिना । तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टाविंशत्यक्षरोऽपिण्डः । अनयोरेत्याक्षर-

७० आ- ' श्रुति ' नास्ति । ७१-७१ आ क-वज्रपोडशिना । ७२ आ- ' ग्रहमेतम् ' नास्ति ।

७३ इ उ क पा- ' विशतिनामकम् । ७४ नि १-प्रसासति । * [पौढशिस्तोत्रे गौरीवित पौढशिराम (ऊह २३-१ ४) भवति ।] ।

षोडशी]

स्वेन कनीयस्त्वादेवच्छन्दस्त्वम् । अष्टाक्षरपादैः पञ्चभिश्चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः । पदत्रिंशदक्षरा बृहती । अनयोरधिकोक्षरत्वेन ज्यायस्त्वात्सुरच्छन्दस्त्वम् । एवं छन्दोन्तरेष्वप्युच्येयम् । तत्र देवा गायत्रीछन्दसा पङ्क्तिच्छन्दोऽभितो विहृत्य शश्वमपठन् । विहार आश्वलायनेन सूत्रे^{११} दर्शितः—“ तदेवं शंस्यं विहरेत् । पादान् व्यवधायाधेचंशः शंसेत् । पूर्वोसां पूर्वाणि पदानि । गायत्र्यः पङ्क्तिभिः । पङ्क्तीनां तु द्वे द्वे पदे दिप्येते ताम्यां^{१२} प्रणुयात् । उष्णिहो बृहतीभिः^{१३} ” (आश्वश्रौ ६-३-२-७) इत्यादिना । अस्यायमर्थः—
 १. विहृतं यच्छस्त्रं तदेव विहृतं कुर्यात् । तद्यथा-गायत्र्याः प्रथमं पादं पङ्क्तिः प्रथमपादेन संयोज्यैकमधेचं संपादयेत् । एवं द्वितीयतृतीयपादसंयोगेन पुनरधेचद्वयं संपाद्यम् । पङ्क्तेरवशिष्टं पादद्वयमेकोऽधेचस्त-
 स्यान्ते प्रणवं कुर्यात् । तैरेतेष्वनुष्णिहरेष्वंशे अनुष्टुभौ संपद्येते । एवं गायत्र्यः पङ्क्तिभिः संयोज्याः । अनया विदांसति विहरेदिति । तेन विहृतेन शश्वेण आनुष्ण्यस्थानं विनाशयति ॥ “संख्यान्तर-
 मभिप्रेत्य विहरणं दर्शयति—“ पञ्चराग्यनि रेचयन्ति पठ्वा ऋतव ऋतुनेव प्रीणाति चरवारि पूर्वोऽधेच-
 कल्पयन्ति चतुष्पद एव पञ्चनव रन्ध्रे द्वे उत्तरे त्रिपद एवाव रन्ध्रे ” (तैसं ६-६-११) इति । काचित्
 ऋगष्टात्रिंशदक्षरा, अन्या स्वष्टात्रिंशदक्षरा अपरा^{१४} त्रिंशदक्षरा । “तत्र^{१५} मध्यमायाः पञ्चराग्यनुष्टुभो-
 ऽतिरिच्यन्ते^{१६} । तस्या ऋच आर्द्रा चत्वारि पूर्वस्यामृचि संयोज्यानि । अन्तिमं द्रयमुत्तरस्यामृचि संयोज्यम् ॥
 विहरणे फलितं दर्शयति—“ अनुष्टुभमभि सं पादयन्ति वाग्वा अनुष्टुप तस्मात् प्राणानां वागुत्तमा ” (तैसं
 ६-६-११) इति । तत्र^{१७} आश्वलायनः—“ अनुष्टुपप्रकारं शंसेन् । ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपाम्यामातो विहृतः ”
 (आश्वश्रौ ६-३-२-१२-१३) इति ॥ स्तोत्रोपाकरणस्य कालं विधत्ते—“ समयावित्पिते स्यं षोडशिनः स्तोत्र-
 मुपाकरोत्येतस्मिन् वै लोक इन्द्रो वृत्रमहन्साक्षादेव वज्रं आनुष्याय प्र हरति ” (तैसं ६-६-११) इति ।
 समयावित्पितोऽर्धास्तमितः । “तस्मिन्श्वेवार्धास्तमितकाले पूर्वमिन्द्रो भूलोके वृत्रं जघान ॥ षोडशिनो योग्यां
 दक्षिणां विधत्ते—“ अरुणपिशङ्गोऽश्वो दक्षिणेतद्वै वज्रस्य रूपं समृद्धये ” (तैसं ६-६-११) इति ।
 “अरुणमिश्रपिशङ्गवर्णः । तदेवं ब्राह्मणशेषाणामष्टानुवाकानामर्था निरूपिताः^{१८} ॥

अथ भीमांसा ॥ चतुर्याध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ पात्रस्यावभृथे^{१९} सोमलिप्तस्य नयनं तु किम् ।साधनं प्रतिपत्तिर्वा यन्ति^{२०} तेनेत्यतः श्रुतेः ॥प्राप्ता साधनता मैवं पुरोडाशाहविष्टवतः^{२१} ।

पात्रस्य तदसंबन्धात् प्रक्षेपः प्रतिपत्तये ” ॥ (जैम्या ४-२-१५-१६) इति ॥ २५

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ वरुणगृहीतं वा एतद्यज्ञस्य यदजीषे यद्प्रावाणो यदौदुम्बर्यधिपवण-
 फलेकं तस्माद्यत्किञ्चित्तोमलिप्तं द्रव्यं तेनावभृथं यन्ति ” (द्र. मैसं ४-५-८) इति । निष्पीडितस्य
 सोमस्य नीरसो भागः कजीपम् । तदेतदजीपप्रावादिकं सोमामिववाद्यौ सोमेन लिप्यते । तस्य लिप्तस्य
 सर्वस्य द्रव्यस्यावभृथसाधनत्वमभ्युपयम् । कुतः ? “तेनावभृथं यन्ति” इति तृतीयाश्रुत्याऽवभृथसाधन-
 त्वावगमात् । तस्मात् सोमलिप्तं द्रव्यमवभृथे हविष्ट्वेन नीयत इति चेत् । मैवम् । “ वरुणैकैकपाले-
 नावभृथमवयन्ति ” इत्येनेनोत्पत्तिवाक्यदिष्टपुरोडाशाहविपाऽवरुदेऽवभृथे सोमलिप्तस्य पात्रस्य हविष्ट्वेन
 संबन्धासंभवात् । तथा सत्यवभृथशब्देन तदीयं देशं लक्षयित्वा तस्मिन् देशे सोमलिप्तस्य पात्रस्य

७५. आ.क-भूयस्त्वा । ७६. आ-सूत्रे नास्ति । ७७-७७. क-प्रहिण्यशुष्णिहा बृहतीः

७८. क.त्रि१-शास्त्रान्तं । ७९. आ-अन्या । ८०-८०. इ.उ.पा-तत्र प्रथमायाः प्राचीं पञ्चक्षरा

अन्त्यानुष्टुभोऽतिरिच्यन्ते । ८१. त्रि१-मध्यमायाऽपि । ८२. आ-तत्र नास्ति क-अन्य । ८३. क. ३५

त्रि१-एतस्मिन्नेव । ८४. त्रि१-आरुणमिश्रं । ८५. क.त्रि१-विहृताः ; पा-विहृताः । ८६. त्रि१-

सुधम् । ८७. त्रि१-यान्ति । ८८. इ.उ.पा-हविष्यवत । ८९. क-वरुणहतम् ।

नयनमत्र विधीयत । तच्च नयन प्रतिपत्तये भवति । पान्त्रस्य पूर्वमुपयुक्तत्वात् । तस्मादेतत्प्रतिपत्तिकर्म ॥
दशमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ किं स्यादभृथे बर्हिर्वैषं सर्वमुताऽऽचरेत् ।

यावदुक्त प्रयाचानुपानबर्हिर्निषेधत ॥

५

आद्योऽप्सुमन्तव्रित्याज्यभागोक्त्या परिसरयया ।

“ अन्यनात्र गुणप्राप्तेरपूर्वत्वेन वाऽऽनिम ” ॥ (नैय्या १० ७ २६-२७) इति ॥

ज्योतिष्टामगतेऽवभृथ चतुर्थप्रयाजप्रयमानुपानुपौ बर्हिर्वागो वस्रयित्वा शिष्ट चोदकप्राप्तं
संमनुष्ठेयम् । क्वत् ? “ अपत्रर्हिष प्रयाजान् यजति ” (तैस ६ ६ ३) “ अपत्रर्हिषावन्पानं यजति ”
(तैस ६ ६ ३) इति बर्हिर्वागद्वयमात्रवर्णनावगमात्^१ इति प्राप्ते द्रुम — ‘ अप्सुमन्तावाज्यभागा
१० यजति ’ (आपश्रौ ८ ८ ६) इति परिसरययानुवर्तनेऽनुष्ठेयम् । अधोष्येत चादकप्राप्तावाज्य
भागावभृथाप्सुमच्छन्दोपेतमन्त्रद्वयरूपस्य गुणस्यात्र विधानात् परिसरयेति । मैवम् । लिङ्गत्रमाभ्यामेव
मन्त्रयो प्राप्तत्वात् । अत परिसरयया गृहमघोषयन्तुपसद्वस्त्रापूर्वकर्मत्वेन वा यावदुक्तमनुष्ठेयम् ॥

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ किमप्स्ववभृथ सुत्यनात्र साक्षमुताग्रिम ।

सुत्यत्वेनान्वयाभैव प्रयोगेण तदनुयात ” ॥ (नैय्या ११ २ १०) इति ॥

१५

इदं श्रूयत— अप्स्ववभृथेन चरन्ति (द्र हिश्रौ ९ ५ २३) इति । तत्र वारुण षडकपालोऽवभृथ
सन्वाच्यत्वात् सुत्य कर्म, तेन^१ मुखेनापामन्त्रं श्रूयते । अतोऽत्र द्रव्यदेवतावदपा सुत्यमात्रा
कृत्वात् प्रधानस्यैवाप्स्ववभृथानम् । आपाराज्यभागादान्वाहवनीयेऽनुष्ठेयानीति प्राप्ते द्रुम — स्यादप्येवम् ।
‘ यदि ‘ अवभृथ ’ इत्येतावदेव श्रूयते । इह तु ‘ अप्सु चरन्ति ’ इति श्रवणादवभृथप्रयोगेणापामन्त्र
२० यात् साक्षं प्रधानमप्सु कर्तव्यम् । एतद्विचारत्रयम् “ अत्रभृथयन्पि जुहोति ” (तैस ६ ६ ३)
इत्यस्मिन्ननुवाक द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ यूपान्नादिरेकैक सधा वाऽनुसमोयते ।

एकैक पूर्ववन्नैव वचनात् काण्डसगते ” ॥ (नैय्या ५ २ ८) इति ॥

२५

ज्योतिष्टामऽग्नीषामीयपशां यूपस्य घृतेनाञ्जनमुच्छ्रयणमवदस्य पर्येहण यूपमूलस्य दुहणं मध्ये
रशनया परित्ययणमिरेयेते पदार्था आम्नाता । त चैकयूपक्षे तथैव कर्तव्या । एकयूपस्य च विकर
श्रूयते— “ एकयुपा वकादशिनौ वा । अन्येषा यजानां यूपा भवन्ति । एकविंशतिन्धमधस्य ” (तैस
३ ८ १९) इति । तत्र बहुयूपेवञ्जनादिरेकैक पदार्थं प्राचानत्यपशुपाकरणात्विदनुसमत्तम इति प्राप्त
द्रुम — “ अञ्जनादिपरिव्ययणान्त यजमानो यप नावसृजेत् ” (द्र आपश्रौ ७ १० ५) इति वचनेन
३० यजमानस्य यूपरवागनिषेधाऽञ्जनादिकाण्डम्यानुसमथे सत्युपपद्यते । तस्माद्वात्र पदार्थानुसमय ।

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

‘ सस्कार स्यात्प्रशये न वा यूपोक्तिवोऽग्रिम ।

न ‘ स्यान्नियोननाभावात् तर्पणी छेत्तेन यूपता ” ॥ (नैय्या ७ ३ २३) इति ॥

२०-२० क-अन्वनात्र गुणप्राप्तेरपूर्वत्वेन, इ उ पा-अत्या नाङ्गुणे प्राप्ते, त्रि१-अत्यो नात्र

३७ गुणप्राप्त (नैमिर्नागन्यायमालावस्तरे ‘ अन्यनात्र ’ गुणाप्राप्तेरपूर्वत्वेन ’ इति) ११ आ क-ज्याति-
प्यामावभृथ । १२ इ उ पा-‘ मात्रस्य वर्णनावगतत्वात् । १३-१३ क-सुत्यकर्मत्वेन । १४ आ-स्यात्
द्वयम् । १५-१५ आ क-अपस्ववभृथ इत्येतावत्त्वे । १६ क हा-वाण्तेरिता । १७ क-परिदहणम् ।
१८ क-स्याप्रजा ।

यूप-पथेकादशिन्याँ]

यूपेकादशिन्याँ श्रूयते—“ उपजयो यूपो भवति ” (द्र. श्राम ३.७.२.१) इति । एकादशानां यूपानां समूह एकादशिन्याँ । तत्र दक्षिणतोऽवस्थापित एकादशातिरिक्तो यूप उपशयः । तथा च श्रूयते—“ यदक्षिणत उपजयः ” (तैसं ६.६.४) इति । तस्मिन्नुपशये परिच्ययणादिको यूपसंस्कारोऽस्ति, संस्कारनिमित्तस्यैकस्य यूपशब्दस्य तत्र प्रयुक्तत्वादिति चेत् । मैवम् । संस्कारप्रयोजनस्यात्राभावात् । पशुं नियोकतुं यूपः संस्क्रियते । “ तत्र नियोजनमितरेत्येकादशनु यूपेऽस्ति न तु द्वादश उपशये । तथा च तैत्तिरीयकप्राश्निकम्—“ सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽधोपशय पश्यापशुः ” (तैसं ६.६.४) इति । परिच्ययणादिसंस्काराभावेऽप्यमन्त्रच्छेदनाद्यः केचिद्वर्मास्त्र वाचनिका विद्यन्ते । तावतात्वेन साहचयेन गौणी तत्र यूपोक्तिः । तस्मात्त यूपशब्दो धर्मानतिदिशनीति । एतद्विचारद्वयं “ स्पृशेन वेदिमुञ्चति ” (तैसं ६.६.४) इत्येतस्मिन्ननुवाक द्रष्टव्यम् ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ स्यादेकादशिने दैक्षात् सौत्याद्वाऽऽघोऽस्तु पूर्ववत् ।

रथानाद्वयसौत्यस्त्रिशोपास्तुत्तमोऽन्तमः ” ॥ (जैम्या ८.१.१०) इति ॥

एकादशिन्याः पशव एवमान्नायन्ते—“ आग्नेयः कृष्णधीवः सारस्वती मेवी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः इयामः त्रितितृष्टो वाईस्परवः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माषः ऐन्द्राग्रः संहितोऽधोरामः सावित्रो वारुणः पेतवः ” (तैसं ५.५.२२) इति । यद्यप्यश्वमेधप्रकरणे गृते पठितास्तथाऽपि ज्योतिष्टोम-प्रकरणेऽप्येते विधीयन्ते—“ प्रैवाग्नेयेन वाचयति मिथुनः सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दद्याति प्र जनयति पौष्णेन ” (तैसं ६.६.५) इत्यादिना । तेष्वेकादशिन्युः दैक्षादग्नीषोमीयाद्विध्वन्नातिदेशः स्यात् । कुतः ? अशोषोऽसौत्यस्य पशुप्रकृतिर्येन पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वादिति चेत् । मैवम् । सौत्यगतत्रिशोपलिङ्ग-दर्शनात् । सुत्याकाले भवः सौत्यः सवनीयः पशुः । तत्र चोदकप्राप्ता रथानैका, वाचनिकी द्वितीया । एतच्च तृतीयै निर्णीतम् । तदेतत् रथानाद्वयमग्नीषोमीयपशवसंभवात् सवनीयस्य त्रिशोपलिङ्गमेकं, सुत्या-कालीनत्वं द्वितीयम् । तच्च द्वे लिङ्गे एकादशिन्यु इत्येते । तत्रेदमन्नायते—“ द्वे द्वे रथाने वादाय द्वाभ्यां द्वाभ्यां रथानाभ्यामेकं यूपं परिच्ययति ” (द्र. तैसं ६.६.४) इति । सुत्याकालीनत्वं च तेष्वस्ति । ततः सौत्याद्वर्मातिदेशः ॥

नवमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ कृष्णधीवादिकं नोह ऊहो वाऽस्त्वं न पूर्ववत् ।

देवत्वं न गणस्यात ऊहो बहुभिधिरतथा ” ॥ (जैम्या ९.३.१८) इति ॥

यूपेकादशिन्यामन्त्राद्विदेवताकाः पशव आग्नाताः—“ प्रैवाऽऽग्नेयेन वाचयति मिथुनः सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दद्याति प्र जनयति पौष्णेन ” (तैसं ६.६.५) इत्यादिना । ते च स्वनाम-भिरन्यत्राऽऽग्नाताः—“ आग्नेयः कृष्णधीवः सारस्वती मेवी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः इयामः ” (तैसं ५.५.२२) इत्यादिना । तत्राप्येकत्रचनान्तस्य मेघपतिशब्दस्याऽऽदित्येतिव नोह इति चेत् । मैवम् । अतो बहुवचनान्तस्वमूहनीयम् ॥

१९. आ-द्वादशः । १००. इ.उ.पा-न्तरे । १०१. इ.उ.त्रि१-दशोयु । १०२. क-अतः । १०३. आ-वाऽस्ति । १०४. आ-न्तत्वेनोहनीयम् ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयापादे चिन्तितम्—

“ १०० ऐकादशिनो तन्नं वसाहोमेऽथ भिक्षता ।

तन्न शक्य स्वतो भेद १०१ प्रदानार्धर्चमेदत् ” ॥ (जैन्या ११-२८) इति ॥

एकादशिनेष्वाम्रियसारस्वतसौम्यादिपशुषु वसाहोमस्य सह कर्तुं शक्यत्वात् तन्नमिति प्राप्ते

५ ब्रूम — देवताभेदेन १०२ प्रदानभेदात् तत्तद्याज्यार्धर्चान्तकालानां भिक्षत्वेनानुष्ठानयोगपद्यासंभवोद्भेद ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ यूपैकादशिनी यूपानुतेर्भेदोऽय तन्नत्रा ।

सामीप्यभेदादाद्योऽन्य सामीप्य दृष्टिग यतः ” ॥ (जैन्या ११-२९) इति ॥

यूपैकादशिन्या चोदकप्राप्ता यूपानुति प्रतियुर्ष भिद्यते । कुत ? “ यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा

१० यूपानुतिं जुहोति ” (द्र. मैसं ३-९-२) इति तद्विधानात्, सामीप्याना च भेदादिति प्राप्ते ब्रूम— न तावदत्यन्तसामीप्य संभवति यूपदाहप्रसङ्गात् । अतो यावता भ्यवधानेन यूप दृष्टिगोचरा भवन्ति तावतो देशस्य समीपत्वमभ्युपेतव्यम् । तथा सति १०३ देशैक्यवादाहुतेस्तन्नत्रा ॥

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ किमैकादशिनेष्वस्य कुम्भ्यादीर्भिक्षता न वा ।

असदेहाय १०४ भेदो नो १०५ लिङ्गादेवास्य १०६ सिद्धित ” ॥

२५

(जैन्या ११-४-१५) इति ॥

भिन्नदेवताकेष्वैकादशिनेषु पशुष्वेककुम्भीपाके सति किमङ्ग कां देवतां प्रत्युपाकृतस्य पशोः संबन्धीति संदेहे सति प्रदानं संकीर्षेत । तस्मात् कुम्भ्यादेरावाप इति चेत् । भैवम् । १०६ चिह्नकरणमात्रेण सदेहापगमसिद्धौ लाघवात् । तस्मादत्र तन्नत्रा ॥

२०

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ तन्नत्र हेयमुत नो चिह्नं नास्ति वसास्वत ।

हेयं नो प्रतिपत्तिर्यात् सांकर्येणाप्यदोषत ” ॥ (जैन्या ११-४-१६) इति ॥

एकादशिनेषु १०७ कुम्भ्यादीर्ष्यत् तन्न निर्णीत तत्परित्याज्यम् । १०८ कुत ? अङ्गानामिव वसाना

२५ चिह्नकरणासम्भवेन सांकर्यप्रसङ्गादिति चेत् । भैवम् । वसाहोमस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन द्रव्य प्रत्यपि प्रयोक्तृ- स्वामात्रेण तद्द्रव्यप्रणयार्थं कुम्भोभेदप्रयोजकत्वस्य दूरापेत्तरात् । न चात्र द्रव्यसांकर्यं दोषाय भवति, व्यत्रस्यापकप्रमाणामावात् । ननु तत्तद्देवताविषययाज्यार्धर्चान्तेषु भिक्षा होमा पूर्वं निर्णीता । वादम् । १०९ तथैवार्धर्चान्ते तद्द्रव्यता ११० क्रियायात् द्रव्यसांकर्यं । तस्मात् कुम्भ्यादीस्तन्नत्र न त्याज्यम्, इदं पदक

“ प्रजावति प्रजा असृजन ” (तैम ६-६-५) इत्यस्मिन्ननुवाके द्रष्टव्यम् ॥

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयापादे चिन्तितम्—

३०

“ पर्यग्निकृत पान्नीवत उरभ्युत्त इत्यसौ ।

यामो गुणो वा याग स्यादन्वयाप्यवधानत ॥

प्रथमिज्ञातमालम्ब्यमनूद्योत्सर्गादावदत् ।

गुणं पर्यग्निकृत्याप्य वक्ष्युत्तरनिरुत्तये ॥

१०५. जैमिनीयन्यायमागममुच्यते शुद्धीकरण, आ-एकादशिनिके, क-एकादशिनिकम्; त्रि१-

३५ एकादशिनिके । १०६. शुद्धीकरण, हस्तलिखितेषु मुद्रितपुस्तकेषु च-प्रधानार्थं इति । १०७. शुद्धीकरण, हस्तलिखितेषु मुद्रितपुस्तकेषु च-प्रधानमेदान् इति । १०८. क नि १ पा-देशेक्यासम्भवा । १०९-१०९. इ उ-क पा-भेदोऽस्तु । ११०. इ त्रि १ पा-सिध्यति, क-सिध्यति । १११ इ उ. पा-विहादिकरणं । ११२ क त्रि१-एकादशिनेषु । ११३ आ क- कुत नास्ति । ११४-११४. आ-तथैकैकादशानुवचो ह्येवम् ।

पार्लीवतपशुः]

न द्रुष्टा परिसंख्याऽत्र चोदकात् प्राग्विधौ सति ।

पर्यंत्रिकरणान्ताङ्गरीतिः बलुप्तोकारतः ॥ (जैन्या २०३१९-२१) इति ॥

“ त्वाष्ट्रं पार्लीवतमालभेत ” इति प्रकृत्यैवमान्नातम्—“ पर्यंत्रिकृतं पार्लीवतमुत्सृजति ”
 (तैसं ६०६) इति । तत्र पर्यंत्रिकृतग्रन्थेन संस्कृतपशुद्रव्यस्य, पार्लीवतग्रन्थेन पत्नीवशामक-
 देवतासंबन्धस्य च प्रतीयमानत्वादयं यागविधिः । एवं सति पर्यंत्रिकृतपार्लीवतग्रन्थयोरव्यव-
 हितान्वयो लभ्यते । सिद्धान्ते तु ‘ पर्यंत्रिकृतमुत्सृजति ’ इत्यन्वयं वाञ्छन्ति । तदा व्यवहितान्वयो दुर्वारः ।
 तस्माद्वायव्यपशुवधागविधिरिति प्राते द्रुमः—अनारभ्याधीतत्वाद्वास्ति वायव्ये प्रकृताः^{११} प्रत्यभिज्ञा । इह
 स्वालम्ब्यत्वेन प्रकृतः पशुः पार्लीवतग्रन्थेन प्रत्यभिज्ञायते । तमनूद्य पर्यंत्रिकृतग्रन्थान्वितेनोत्सृजतीत्याख्यातेन
 पर्यंत्रिकरणाल्यो गुणो विधीयते । न च “ प्रकृतिगतस्य पर्यंत्रिकरणस्य विकृतौ चोदकेन प्राप्तत्वादन्यको-
 ऽर्थं विधिरिति वाच्यम् । ”^{१२} उपरितनाङ्गाननुवृत्तेर्विधिप्रयोजनत्वात्^{१३} । नन्वेवं सति परिसंख्या स्यात् ।
 सा च दोषत्रयद्रुष्टा । स्वार्थत्यागोऽन्वयार्थस्वीकारः प्राप्तवाचक्येति त्रयो दोषाः । पर्यंत्रिकरणवाक्ये
 “ स्वार्थो विधिस्त्यज्येत । अन्यार्थो निषेधः स्वीक्रियेत । चोदकप्राप्तानुपरितानान्यङ्गानि बाधयेत् । मैवम् ।
 पर्यंत्रिकरणोत्तरभावीन्यङ्गानि नानुष्टेयानीत्येतस्याः परिसंख्याया अनङ्गीकारात् । कथं तर्हि तन्निवृत्तिः ?
 आर्थिकीति द्रुमः । चोदकप्रवृत्तेः प्रागेवायं विधिः प्रवर्तते । प्रत्यक्षोपदेशस्य शीघ्रवृद्धिजनकतया कल्प्याति-
 देशात् प्रवर्तत्वात् । तथा सत्युपादिद्वैरेवाद्भिर्निराकाङ्क्षायां विकृतौ चोदकस्याप्रकृत्यैवोपरितनान्यङ्गानि न
 प्राप्यन्ते । न चानेन न्यायेन पर्यंत्रिकरणात् प्राचीनानामप्यप्राप्तिरिति वाच्यम् । विधीयमानस्य पर्यंत्रि-
 करणस्य नूतनत्वे सत्युपकारकल्पनापत्या प्रकृतौ यत्कल्पोपकारं पर्यंत्रिकरणं तदवस्थापनस्यैवात्र विधेय-
 त्वात् । प्रकृतौ च प्राचीनानान्तरभाविनाः^{१४} एवोपकारः बलुप्त इत्यत्रापि तादृशस्यैव विधानात् पर्यंत्रि-
 करणान्ताङ्गरीतिः सिध्यति । एवं च सत्युत्सृजतीत्याख्यातेन यद्योक्तपर्यंत्रिकरणविधौ चोदकस्य^{१५} उपरि-
 तनाङ्गोत्सर्गो धातुनाऽनूच्यते । तदेवमत्र गुणविधिः ॥

नवमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् —

“ आज्येन शेषमित्युक्तौ द्रव्यप्रतिनिधिर्भवेत् ।

कर्मान्यद्वाऽग्रिमस्त्यागशेषसंस्थापनोक्तिभिः ॥

अङ्गरीत्या समासत्वाद्देवतोक्त्यनुवर्तनात्^{१६} ।साम्याच्छेषः संस्थितस्तु याग आलम्बनादिवत्^{१७} ॥

(जैन्या ९०४१९-२०) इति ॥

“ त्वाष्ट्रं पार्लीवतमालभेत ” इति प्रकृत्य “ पर्यंत्रिकृतं पार्लीवतमुत्सृजति ” इति श्रुतम् । तत्र
^{११}पुनः श्रूयते—“ आज्येन शेषं संस्थापयेत् ” (द्र. तैसं ६०६६, आपश्री १४०७१३) इति । तदिदमज्यं
 पशुद्रव्यस्य प्रतिनिधिर्भवेत् । कुतः ? उत्सर्गशेषसंस्थापनशब्दैस्तदवगमात् । पर्यंत्रिकरणादूर्ध्वं पशुद्रव्यस्य
 त्यागमभिधाय ‘ आज्येन ’ इति द्रव्यान्तरं पशुस्थानीयं साधनभूतमुपदिश्य^{१२} चोदकप्राप्तमुत्तरकालीनम्
 अङ्गजातं तेन द्रव्येण समापनीयमिति विधीयत इति प्राप्ते द्रुमः—पूर्वाधिकरणन्यायेनाङ्गरीत्या^{१३} पार्लीवतः
 पशुः समासः^{१४} । यदि ‘ पार्लीवतमालभेत ’ इति विहितस्य कर्मणः समाप्तिर्न स्यात्, केवलं पशुद्रव्यत्यागः
 क्रियेत तदा विहितो द्रव्यदेवतासंबन्धरूपो यागो नानुष्ठितः स्यात् । ततो देवतामुद्दिश्य त्यागोऽवश्यं कर्तव्यः ।

११५. आ.क.—प्रकृतं; त्रि १—प्रकृति । ११६. इ.उ.पा.—श्रुति । ११७. आ.—उपरितनाङ्गनिवृत्; इ.

उ.पा.—‘ उपरितनाङ्गाननुवृत्तेः ’ नास्ति । ११८. इ.उ.क.पा.—‘ प्रयोजनात् । ११९. इ.उ.पा.—‘ स्वार्थः ’ नास्ति । १२०. क.—‘ भावित्वेन । १२१. इ.उ.पा.क.—‘ सिद्धिः । १२२. इ.उ.वि.—‘ देवतोक्त्यानुवर्तनात् । १२३. इ.

उ.पा.—आलम्बनादि तत्; क.—आलम्बनादिति । १२४. इ.उ.पा.—‘ पुनः ’ नास्ति । १२५. इ.उ.—‘ मुद्दिश्य ।

१२६. इ.उ.पा.—‘ करणेनाङ्गरीत्या । १२७. इ.उ.पा.—‘ समाप्यः ।

१२८. इ.उ.पा.—‘ समाप्यः ।

[सौम्यचर्चाद्य, पोडशी

तथा सति पशुसाधनके योगे मुख्यतः पशुनैव साधिने कृत, प्रतिनिधि । देवतोद्देशस्यागस्य चोत्पत्तिराख्येनैव सिद्धत्वात् । पर्यगिनकरणोत्पत्तिवाक्येण ^{११८} "अङ्गरोतिविधाने सस्त्रापनीय" ^{११९} "दोषो न कोऽप्यस्ति । तस्मात् आग्यवाक्येन कर्मान्तर विधीयते । देवता तु पानीयतदशब्दस्यानुवृत्त्या लभ्यते । कर्मान्तरत्वेऽपि दोषत्वमुपचर्यते पश्चान्यद्रथ्यकयो पूर्वोत्तरकर्माणो परनीयदाख्याया देवताया एकरत्वेनाग्यवहितानुष्ठानेन चोपक्रमोपसंहारसद्वत्त्वात् । सत्यितिक्रियया चाऽऽत्मननिर्गोपादिवद्यागो लक्ष्यते । हिङ्गप्रत्ययश्चापूर्वभाषानामभिधत्ते । तस्मादाग्यद्रथ्यक परनीयदेवताक दोषवत्पशुयागसमनन्तरोत्तरभाविकर्मान्तरमत्र विधीयते । एतदुभयम् " इन्द्र, पत्निया " (तैस ६ ६ ६) इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ॥

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

" अस्तयाहुतिश्चरौ सौम्ये नास्ति वा पशुपाकृत ।

२०

निवृत्तत्वाद्वास्ति मैवमनिवृत्तेः पुरोरित्येते ॥ " (जैम्या १२ २.४) इति ॥ "

तृतीयसवनीये ये सौम्यचर्चाद्यवस्तेषु हविष्कृदाहाने पुन कर्तव्यम् । ^{१२०} "पशावाहुतायास्तस्या' पशुपाके निष्पन्ने सति निवृत्तत्वादिति चेत् । मैवम् । प्रकृतौ पत्नीसंयाजेभ्य ऊर्ध्वं हविष्कृत पत्न्या ^{१२१} "उत्थान वाक्येन विहितम्" ^{१२२} । पशावपि तत ^{१२३} "पूर्वं निवृत्त्यभावात्" ^{१२४} । तस्मात् तत्कालीनेषु ^{१२५} सौम्यचर्चादिषु नास्ति पुनराहानम् । एतच्च " घ्नन्ति वा एतत् सोमम् " (तैस ६.६ ७) इत्यनुवाके

२५

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

" उक्थयोरुक्थे पोडशी नोत्कृष्येतोत्कृष्यतेऽथ वा ।

स्तोत्रकालाय भोक्त्वं पूर्णवत् पोडशिग्रहं" ^{१२६} ॥

ग्रह पराश्रमुपलभ्य इत्यङ्गाङ्गित्वभासनात् ।

२०

सस्तोत्रे ग्रह उत्कृष्टे स्तोत्रकाले प्रनाथ्यताम् ॥ " (जैम्या ५:२ ३६-३७) इति ॥

ज्योतिष्टोमे पोडशिग्रहं प्रकृत्य श्रूयते— " तं पराश्रमुपलभ्यो निगृह्णाति " इति ।

तृतीयसवने सुषोस्तमयात् प्रागेजोव्यग्रहास्त्रयो गृह्णन्ते । तेभ्यः परस्तादय पोडशी विहितः । यदि कदाचिद्देवानुक्थयग्रहा' अस्तमयावृष्यंमुत्कृष्येरेस्तदा तत ऊर्ध्वं विहितस्यापि पोडशिग्रहस्य नास्त्युत्कर्ष ।

कुत ? पूर्वन्यायेन कालस्यानुसरणीयत्वात् । कालोऽप्येवमाम्नात् — "समयाविविते सूर्ये पोडशिन स्तोत्रमुपा ^{१२५} करोति" (तैस ६ ६.११) इति । समयोऽस्तमय ^{१२६} "तं प्राप्ते" ^{१२७} सूर्ये स्तोत्रप्रारम्भकाल । सोऽयमुत्कर्षे सति बाध्यते । तच्चायुक्त, ^{१२८} "पूर्वप्राग्निहोत्रस्य स्वकालमबाधितुमेवेष्टिमप्येऽनुष्ठानाग्नीकारादिति प्राप्ते ^{१२९} भूम —'पराश्रम्' इति शब्देनोक्थ्येभ्य उत्तरनात् । पोडशिग्रहाङ्गत्वेन विधीयते । ततो मुप्यग्रहस्य कालमबाधितुमुपसर्जनस्य स्तोत्रस्य काल बाधित्वा सस्तोत्रग्रहं उत्कृष्टव्य ॥

द्वादशाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

३०

" विहृती प्रकृतौ वा स्यात् पोडश्युत्कर्षतोऽग्निम् ।

अविलम्बेन वाक्येनानुत्कर्षात्" ^{१३०} "प्रकृतावसौ" ॥ (जैम्या १० ५.१३) इति ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते— " य एव विद्वान् पोडशिन गृह्णाति " (द्र. मैस ४ ७.६) इति ।

सोऽयं पोडशिग्रहो निवृत्तौ निविशते । कुत ? प्रबलेन वाक्येन तस्य ग्रहस्य प्रकरणानुत्कृष्यमाणत्वात् ।

१२८-१२८ क-अङ्गरोतिविधापनीय । १२९ भा क-पश्वर्थमाहु' । १३०-१३०, इ.उ.

३५ त्रि १ पा-उत्थानकालत्वेन । १३१-१३१ इ.उ पा-पूर्ववृत्त्यभावात् । १३२, इ.उ पा-तत्कालीनेषु, त्रि १-तत्कालेषु । १३३, इ.उ पा-ग्रह । १३४ इ.उ-कदाचिद्देवोक्थयग्रह । १३५-१३५, इ.उ पा-अस्तमयं सप्राप्ते । १३६, आ-पूरेमग्निं, त्रि १-पूर्वमग्निं । १३७, क-नृत्कृष्टान्; त्रि १-नुक्थम् ।

पोडशी]

“उत्तरेश्वरिन्द्रारात्रस्य गृह्याते (द्र. मैसं ४-७-६) मध्यमैःशुद्धिरात्रस्य ” (द्र. मैसं ४-७-६) इति हि वाक्यम् । द्विरात्रादीनां च विवृत्तित्वं प्रसिद्धम् । अतः प्रकरणं चाधिरात्रा विवृत्तौ निवेश इति प्राप्ते इमः—
 “अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयात् ” (तैसं ६-६-११) इत्यन्यद्वाक्यमस्ति । तेन प्रकृतिभूतेऽग्निष्टोमे निविशते । न चाऽत्र प्रकरणवाच्यः । अग्निष्टोमस्य ऽग्निष्टोमापान्तरसंस्थारूपत्वेन ततोऽनन्यत्वात् । न चैवं सति चोदकेनैव द्विरात्रादिव प्राप्त्वात् पुनर्विधिवाक्यं व्यर्थमिति शङ्कनीयम् । अहविशेषसंयन्थाय राजन्यादिनिमित्तनैरपेक्षया च तदुपपत्तेः । तस्मात् प्रकृतौ निवेशाः ।

तत्रैवान्यत्चिन्तितम्—

“उक्त्याप्रयणतः स स्यात् केवलाप्रयणाद्भुत् ।

आय उक्तिद्वयादन्त्य उक्त्योर्ध्वनिविधित्वतः ” ॥ (जैन्या १०-५-१४) इति ॥

स पूर्वोक्तः पोडशी यच्चनद्रयत्वेनोक्त्यपात्रादाप्रयणपात्राच्च प्रहीतव्यः । “उक्त्याग्नि-
 गृह्याति”^{१८} पोडशिनम् ” इत्येकं वाक्यम् । “आप्रयणाद्गृह्याति पोडशिनम् ” इति द्वितीयं वाक्यम् । १०
 अत्रोच्यते—आप्रयणपात्रादेव प्रहीतव्यः । उक्तः ? उक्त्यावाच्यस्योत्तरकार्त्विधिपरत्वात् । “सं पराह-
 मुक्त्याग्निगृह्याति ” इत्यर्थकालवाचिनः पराक्शब्दस्य प्रयोगान् । ततो नोभयस्माद्ग्रहणम् ॥

तत्रैवान्यत्चिन्तितम्—

“सवनेषु तृतीये वा स त्रयोक्त्या भवेत् त्रिषु ।

द्वे निन्दित्वा तृतीयस्य विधेन्तत्रैव गृह्यताम् ” ॥ (जैन्या १०-५-१५) इति ॥ १५

स पूर्वोक्तः पोडशिग्रहणेषु सवनेषु भवेत् । उक्तः ? सवनत्रयस्योक्तत्वात् । पोडशिनं प्रकृत्याऽऽ-
 ग्नायते—“प्रातःसवने प्रातो गार्हपत्यिन्गमने ग्राह्यस्त्वृतीयसवने ग्राह्यः ” (द्र. मैसं ४-७-६) इति ।
 नैतद्युक्तम् । सवनत्रयस्यार्थब्राह्मणेन तृतीयसवनस्तावकरत्वात्^{१९} । अत एव वाच्येनैव सवनद्वयं निन्दित्वा
 तृतीयसवनं विधीयते । “यत् प्रातःसवने ” इत्यादिना सवनद्वये^{२०} उपपातद्वेषोऽभिहितः (द्र. मैसं
 ४-७-६) । “तृतीयसवने ग्राह्यः तत्^{२१} सर्वेषु सवनेषु गृह्याति ” (द्र. मैसं ४-७-६) इति प्रस्तापूर्वकं २०
 विहितम् । तस्मात्तृतीयसवन एव पोडशिग्रहः ॥

पुनरप्यन्यत्तत्रैव चिन्तितम्—

“अग्निष्टोमोक्त्यसंयन्धी पोडश्यस्तुतश्चाकः ।

तदुक्तो वाऽग्निमः प्रातस्तत्र संस्थामयाधितुम् ॥

स्तोत्रं भवत्येकविंशं हरिवच्छस्ये ततः ।

इत्यते^{२२} हान्यसंस्थात्वं स्तुतश्चायुतस्ततः ” ॥ (जैन्या १०-५-१६-२७) इति ॥

पोडशिनं प्रकृत्याग्नायते—“अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयादप्युक्त्ये ग्राह्यः” इति । सोऽयमग्नि-
 ष्टोमोक्त्यसंस्थयोर्विहितः पोडशिग्रहः स्तुतश्चायुतस्ततो भवितुमर्हति । अन्यथा तद्वीयाभ्यां स्तुतश्चाग्नायां
 प्रतुलमासौ पोडशिसंस्थात्वं प्रसज्येत, अग्निष्टोमसंस्थात्वमुक्त्यसंस्थात्वं च वाच्येत, “तत्संयन्धिसमाप्य-
 भावादिति प्राप्ते इमः—“एकविंशं स्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्यै हरिवच्छस्ये” (द्र. तैसं ६-६-११) इति ३०
 पोडशिनि प्रत्यक्षाविधिना स्तुतश्चाखे विहिते । किं च—“ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वेदीया स्तोत्रमुपाकरोति”
 (द्र. तैसं ३-१-२) इति^{२३} ग्रहग्रहणचमसोन्नयनयोः^{२४} स्तोत्रनिमित्तत्वं श्रुतम् । न हि सति निमित्ते
 नैमित्तिकं त्यक्तुं शक्यम् । तस्मात् पूर्वसंस्थात्वज्ञानिमन्यसंस्थात्वं चाभ्युपेत्य स्तुतश्चायुतत्वं द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

१३८. क-निर्णयति । १३९. आ-सवनस्योक्तत्वात् । १४०. इ.उ.वि.१.पा-वज्रपाठ^{२५} ।१४१. आ.क-न; इ.उ.पा-सत् । १४२. इ.उ.पा-स्यस्य स^{२६} । १४३. इ.उ.पा-ततस्तत्संयन्धि ।१४४. इ-प्रतिग्रहग्रहण^{२७}; उ.पा-प्रतिग्रहण^{२८} । १४५. इ.उ.पा-स्तोत्रवनिमित्तं; क-तत्र निमित्तत्वम् ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्या

यस्त्रा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि ।

जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्नाम् ॥

य । त्वा । हृदा । कीरिणा । मन्यमानः । अमर्त्यम् । मर्त्यः । जोहवीमि ॥

जातवेद इति जात-वेदः । यशः । अस्मासु । धेहि ।

प्रजाभिरिति प्र-जाभिः । अग्ने । अमृतत्वमित्यमृत-त्वम् । अस्याम् ॥

एवमाध्वरिका मन्त्रा अभूयान्ताः समाप्ता । अतः परमन्योऽनुवाको याज्या, वैश्वदेव काण्डम् ॥

तत्र “ अग्नये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशपाल प्रजाकाम ” (तैस २.२ ४) इत्यस्याग्नेयस्य पुरोनुवाक्या— ‘ यस्त्रा ’ इति त्रिष्टुप् ।

१० इयादेशद्वयेन द्वितीयपादः पूर्यः ॥ हे अग्ने जातवेद जाताना वेदित जातवन वा, य अह मर्त्य मरणवर्मा मनुष्य त्वाम् अमर्त्यम् अमरणधर्माण हृदा मनसा कीरिणा कीर्तयता गुणकीर्तनशीलेन । कीर्तयतेर्ष्यन्तात् “ अच इ. ” (उ ५८८) इतीप्रत्यये धातोरन्त्य-लोपश्छान्दसः । ईदृशेन हृदयेन त्वा मन्यमानः जानन् जोहवीमि भृशमाह्वयामि । ह्वयते “ अम्यस्तस्य च ” (पा ६ १ ३३) इति सप्रसारणम् । यद्वा—त्वदर्धमिदं हनिर्जुहोमि ।

१५ उभयत्रापि यद्गुणन्तात् (पा २ ४ ७४) छट् । “ अनुदात्ते च ” (पा ६ १ १९०) इत्याद्युदात्तत्वम् । येषा सन्नन्धी तत्राहाताऽह तेषु अस्मासु पुत्रपौत्रेषु यश धेहि स्थापय यशस्विनः सर्वानस्मान् कुरु । किञ्च—ताभिः प्रजामिः पुत्रादिभिरविच्छिन्नाभि सह अहम् अमृतत्व दीर्घायुष्यम् अश्ना प्राप्नुयाम् । व्यययेन परस्मैपदम् (पा ३ १.८५) ॥

२० पृक्तानचत्वारिंशोऽनुवाकेः सोमयागं समापितः । अथास्य प्रयागकस्य अन्तिमेऽनुवाके काम्य-याज्यापुरोनुवाक्या उच्यन्ते ।

य इति ॥ इष्टिकाण्डे द्विद्विविक्ता काचिदिष्टिरेवमाग्नेयवते—“ अग्नये पुत्रवते पुरोडाशमष्टा-कपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवास्यै प्रजा प्र जनयति वृद्धामिन्द्र प्र यच्छति ” (तैसं २.२ ४) इति । वृद्धा पुत्रपौत्रादिरूपेणाभिवृद्धियुक्ताम् ॥ तत्राग्नेयस्य पुरोनुवाक्या माह—‘ यस्त्रा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि । जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजा-भिरग्ने अमृतत्वमश्नाम् ’ इति ॥ हे जातवेद, य अहं मर्त्यं सन् कीरिणा गुणकीर्तनशीलेन हृदा मनसा त्वाम् अमर्त्यं मरणरहितं मन्यमान आह्वयामि तादृशेषु अस्मासु पुत्रपौत्रादिरूप-प्रजाभिर्निष्पादितं यश कीर्तिं निधेहि । हे अग्ने, स्वप्नसादात् अमृतत्व देवत्वम् अश्ना प्राप्नुयाम् ॥

१ मै-तृतीयपादः । २-२. व-सनुप्यात्मा । ३ ति-दीर्घायुष्यम् ।

१. क-पञ्चत्वारिंशोऽनुवाके । २-२ क-पञ्चत्वारिंशोऽनुवाके काम्येष्टियाज्याः ।

३० ३. आ-पुत्रपौत्रेणाभिवृद्धाम्, क-पुत्रपौत्ररूपेणा ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

यस्मै त्व२ सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनम् ।

अश्विन२ स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्त२ रयिं नशते स्वस्ति ॥

त्वे सु पुत्र शवसोऽवृत्रन् कामकातयः । न त्वामिन्द्राति रिच्यते ॥

यस्मै । त्वम् । सुकृत इति सु-कृते । जातवेद इति जात-वेदः ।

उ । लोकम् । अग्ने । कृणवः । स्योनम् ।

अश्विनम् । सः । पुत्रिणम् । वीरवन्तमिति वीर-वन्तम् ।

गोमन्तमिति गो-मन्तम् । रयिम् । नशते । स्वस्ति ॥

त्वे इति । स्विति । पुत्र । शवसः । अवृत्रन् । कामकातय इति काम-कातयः ।

न । त्वाम् । इन्द्र । अतीति । रिच्यते ॥

५

तत्रैव याज्या—‘ यस्मै ’ इति त्रिष्टुप् । वीरवन्तमिति तृतीयपादान्तः ॥ हे १०
जातवेदः, १ यस्मै सुकृते शोभनानि कर्माणि कृतवते । २ उ इत्यध्वारणे । यस्मा एव यदर्थमेव
३ स्योनं सुखं ४ लोकं स्थानं ५ कृणवः कुर्याः । कृवि हिंसाकरणयोः । लेट् । “ धिन्विकृण्वोर च ”
(पा ३.१.८०) इत्युप्रत्ययः । “ लेटोऽडाटौ ” (पा ३.४.९४) इत्यडागमः । ६ अश्विनं
गवाश्वादिसहितं ७ रयिं धनं ८ स्वस्ति अविच्छेदेन ९ नशते प्राप्नोति । नशतिर्गतिकर्मा । स एव
त्वयसादात् बहुशो भवति, अश्वपुत्रपौत्रादिमांश्च भवति, १० अन्यैश्च विक्रान्तैः ११ पुरुषैस्तद्वान् १५
भवति, गोमहिष्यादिसंघातस्वामी महाधनश्च भवतीति ॥

अथैन्द्रस्य पुरोनुवाक्या—‘ त्वे सु पुत्र ’ इति गायत्री ॥ १ त्वे त्वयि । “ सुपां सुलुक् ”
(पा ७.१.३९) इति सप्तम्येकत्रचनस्य शेआदेशः । हे २ शवसः बलस्य ३ पुत्र । महाबलश्च,
बलाज्जात ४ इत्युपचर्यते । “ परमपि च्छन्दसि ” (पा २.१.२ वा ६) इति परमपि षष्ठ्यन्तं
पूर्वमामन्त्रितं ग्रथ्यङ्गवद्भवतीति षष्ठ्यन्तामन्त्रितसमुदायस्य आष्टमिकमामन्त्रितसर्वानुदात्तत्वम् २०
(पा ८.१.१९) । ५ कामकातयः स्तुतयः ‘ कामा वाञ्छितानि ’ कायन्ते प्रार्थयन्ते याभिस्ताः

यस्मा इति ॥ अथ याज्यामाह—‘ यस्मै त्व२ सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनम् ।
अश्विन२ स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्त२ रयिं नशते स्वस्ति ’ इति ॥ शोभनं कर्म करोतीति सुकृत् । जातं
जगद्देतीति जातवेदाः । १ हे २ जातवेदः ३ अग्ने, ४ त्वं ५ सुकृते ६ यस्मै यजमानाय ७ स्योनं सुखकर-
सुकृष्टे ८ लोकं स्थानं ९ कृणवः करोषि १० सः यजमानः ११ रयिं धनं १२ स्वस्ति १३ नशते सम्यक् प्राप्नोति । २५
कीदृशं धनम् ? अश्वैः पुत्रैः शूरभैर्योभिश्च संयुतम् ॥

त्व इति ॥ ऐन्द्रस्य पुरोनुवाक्यामाह—‘ त्वे सु पुत्र शवसोऽवृत्रन् कामकातयः । न त्वामिन्द्राति
रिच्यते ’ इति ॥ १ त्वे त्वयि । २ शवसः बलस्य । ३ सु अवृत्रन् सुष्टु वर्तन्ते । कामा भोगाः काम्यन्ते याभिः

४. तं.ति.मै—‘ धारणे ’ इत्यस्थानन्तरं ‘ समिष्टयजूषि ’ उकाररूपः प्लुत उदात्तः इत्युदात्तः
प्लुतः । ५-५. मै-स गवाश्वादिसहितम् । ६-६. व-अश्वैश्च एषिता अश्वैः(न्यैः ?) । ७-७. व- ३०
महाबलाज्जातः । ८. व-कामानि । ९. पं-कामयन्ते ।

४-४. इ.उ.पा-‘ हे जातवेदः ’ नास्ति । ५. इ.उ.त्रि.१.पा-अस्मै । ६. आ-‘ लोकम् ’ नास्ति ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्या

उक्थउक्थे सोम इन्द्रं ममाद नीथेनीथे मघवान् (१) सुतामः ।

यदीं सवाधः पितरं न पुत्राः समानदक्षा अरसे हवन्ते ॥

उक्थउक्थ इत्युक्थे-उक्थे । सोम । इन्द्रम् । ममाद ।

नीथेनीथ इति नीथे-नीथे । मघवान्मिति मघ-वानम् (१) । सुतासं ॥

यत् । ईम् । सवाध इति स-वार्ध । पितरम् । न । पुत्राः ।

समानदक्षा इति समान-दक्षा । अरसे । हवन्ते ॥

कामकातय । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६ २-४२) । तास्त्ययेव सु
अवृत्रन् शोभन वर्तन्ते त्वयेव महाबले क्रियमाणा स्तुतय शोभन्ते, न पुरुषान्तरवदनर्थकता
प्रतिपद्यन्ते । वृतेऽन्द्रान्दसो वृड् (पा ३ ४ ६), “ बुद्धयो वृडि ” (पा १ ३ ९१) इति
१० परस्यैपठम्, च्वादिवाद्बृ (पा ३ १ २६), “ बहुल हन्दिस् ” (पा ७ १-८) वृट् ।
यदुक्त त्वयेव स्तुतय शोभनवृत्तय इति तदेव समर्थयते—हे इन्द्र, तासां स्तुतीनां मध्ये एकाऽपि
‘त्वा’ न ‘अति’ रिच्यते त्वा मिहाय अन्यत्र’ न प्रवर्तते सर्वा अपि त्वद्विषया एयाऽऽत्मान लभन्ते ॥

तत्र यान्या—‘ उक्थउक्थे ’ इति त्रिष्टुप् ॥ ‘उक्थउक्थे श्लेषेणैव सोम इन्द्र ममाद
मादयति तर्पयति । मदेर्ण्यन्तात् (पा १-४ ५५) छान्दसो वृड् (पा ३-४ ६) । “ बहुल-
१५ मन्वयापि ” (उ १९०) इति णिष्ठम् । “ अनुदात्त च ” (पा ८ १ ३) इति द्वितीयम्योत्रय-
शब्दस्यानुदात्तत्वम् । किञ्च—‘नीथेनीथे स्तोत्रेस्तोत्रे सुतासं अभिपुता सोमा मघवान्

स्तुतिभिः सा कामकातय । इन्द्रस्यातिप्रबलत्वात् शरसं पुत्रेत्युपचर्यते । हे शरसः पुत्र इन्द्र,
शरसङ्गीयस्तुतयस्तवपि सुष्ठु वर्तन्ते । काञ्चिदपि स्तुतिं त्वा न अति रिच्यते । सर्वस्य स्तुतिशरस्य
स्वयि विद्यमानत्वात् ॥

२० उक्थउक्थ इति ॥ अथ याज्यामाह—‘ उक्थउक्थे सोम इन्द्र ममाद नीथेनीथे मघवान्
सुताम । यदीं सवाधः पितरं न पुत्राः समानदक्षा अवसे हवन्ते ’ इति ॥ ‘उक्थउक्थे सोमयाग
वर्तिनि तत्तच्छरसे स सोम इन्द्र ममाद’ इत्येवमास । नीथयत्वाद्देव इन्द्रोऽत्रेति नीथो यागप्रदेह ।
‘समानदक्षा तुत्येषु यन्मानेषु कुशला सुतासं पुत्रस्यानीया यत्रमाना पितृस्यानीय मघवान्
‘नीथेनीथे तत्तथागमदेशे अवसे रक्षार्थं हवन्ते आह्वयन्ति । यत् ईम् सवाध यस्मादीदृश आहूतो
२५ मघवा विरोधिष्वसुरेषु बाधकारी तस्मादाह्वयन्ते । पुत्रा पितरं न पितरमिव यथा बाला अन्यै
वाङ्गमाना रक्षार्थं पितरमाह्वयन्ति वदन्तः ।

१० मै-‘अन्य’ नास्ति ।

७ इ उ.पा-‘ शरसः ’ नास्ति, त्रि१-यत्स्य । ८ त्रि१-‘वाक्यस्यार्थस्य । ९ इ उ.त्रि१-
पा-‘ ममाद ’ नास्ति । १० इ उ त्रि१.पा-अन्यदीथे ।

काम्येष्टियान्यापुरोनुवाक्याः]

अग्ने रसेन तेजसा जातवेदो वि रोचसे । रक्षोहाऽमीवचातनः ॥

अग्ने । रसेन । तेजसा । जातवेद् इति जात-वेदः । वीति । रोचसे ।

रक्षोहेति रक्षः—हा । अमीवचातन इत्यमीव—चातनः ।

महाधनम् इन्द्रं मादयतु^{११} । “ आज्ञसेरसुक् ” (पा ७.१.५०) । किञ्च—यत् यदा खलु सवाधः बाधासहिताः शत्रुवादिभिः बाधिता भवन्ति पुरुषाः^{१२} । व्यत्ययेन समासान्तोदात्तत्वम् (पा ३.१.८५) । तदा तेऽपि पितरं^{१३} न पितरमिव पुत्राः^{१४} अवसे रक्षणाय इन्द्रमेव हवन्ते ह्यन्ति । पूर्ववद् संप्रसारणम् (पा ६.१.३४) । ईम् इत्यवधारणे । समानदक्षाः, दक्षः पिता, समानपितृका इत्यर्थः । इन्द्र एव सर्वेषां समानः पितेति ॥

“ अग्नये रसवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेद्यः कामथेत रसवान्त्स्याम् ” (तैसं २.२.४) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—‘ अग्ने रसेन ’ इति गायत्री ॥ हे अग्ने जातवेदः, तेजसा वि रोचसे दीप्यसे । केन हेतुना ? रसेन रसयोगो मम यथा स्यादिति । यद्वा—रसेन मां योजयितुं तेजसा वि रोचसे विशेषेण दीप्यस्व । यद्वा—तद्वेतुत्वात् ताच्छब्दम् । यथा—नड्वल्लोदकं पादरोगं हति । “ अस्मद्सहेतुना तेजसा विरोचसे इति^{१५} । इदं चास्त्वित्याह—रक्षोहा रक्षां हन्ता अमीवचातनः अमीवानामभ्यन्तररोगाणां च नाशयिताऽऽत्माकं भव । क्षीरादिरससृष्ट्विमस्माकं कुरु तद्भोगविन्हेतुंश्च रक्षःप्रभृतीन् सर्वांश्च रोगान् नाशयेत्यभिप्रायः ॥

अग्न इति ॥ इष्टयन्तरं विधत्ते—“ अग्नये रसवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेद्यः कामथेत रसवान्त्स्यामि-
त्यभिमेव रसवन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं रसवन्तं करोति रसवानेव भवत्यजक्षीरे
भवत्याग्नेयी वा एषा यद्वा साक्षादेव रसमव रून्वे ” (तैसं २.२.४) इति । रसवान् क्षीरदध्यादि-
रसोपेतः । “ अजा आग्नेयी ” । अजाया ऋषिवत् प्रजापतिमुखादुत्पद्यत्वादाग्नेयत्वम् । साक्षादन्यवधानेन
शीघ्रमित्यर्थः ॥

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—‘ अग्ने रसेन तेजसा जातवेदो वि रोचसे । रक्षोहाऽमीवचातनः ’
इति ॥ हे जातवेदः अग्ने, रसेन अस्मान् योजय । तेजसा वि रोचसे विशेषेण प्रकाशसे ।
कीदृशस्त्वम् ? यागदेशे रक्षां हन्ता । शरीरेऽमीवस्याऽऽन्तररोगस्य चातनो विनाशकः ।

११. ति.मै—मादयति । १२. व—शात्रवादिभिः । १३. व—पुत्राः । १४. व—‘पुत्राः’ नास्ति ।

१५. व—इत्यस्याः । १६-१६. व—यद्वा रसेन रसहेतुना तेजसा । १७. व—क्षीरादिभोगसम् ।

११-११. आ—‘ अजा आग्नेयी ’ नास्ति ।

कान्धेद्विद्यान्यापुरोसुवाक्याः]

त्वामग्ने वसुपति वसूनामभि प्र मन्दे (२) अध्वरेषु राजन् ।

त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमभि प्याम पृत्सुतीर्मर्यानाम् ॥

त्वाम् । अग्ने । वसुपतिमिति वसु-पतिम् । वसूनाम् । अभि । प्रेति । मन्दे (२) । अध्वरेषु । राजन् ।
 त्वया । वाजम् । वाजयन्त-इति वाज-यन्तः । जयेम । अभिति । स्याम् । पृत्सुतीः । मर्यानाम् ॥

तत्रैव याग्या— 'त्वामग्ने' इति त्रिष्टुप् ॥ हे 'अग्ने' अध्वरेषु 'राजन् चरुपुरोडाशादिभिः ५
 दीव्यमानं त्वां वसूनां सर्वेषां संवन्धिनं नैकस्य द्वयोर्वा 'वसुपतिं वसूनां निव्यस्वामिनम् ।
 इदं समासं व्यासास्यां प्रतिपाद्यते । ईदृशं त्वाम् 'अभि' प्र 'मन्दे आभिमुख्येन तर्पयामि । मदि-
 स्तुतिमोदमदस्वनकान्तिगतिषु । कश्चिदाह— वसूनां देवानां मध्ये वसुपतिमिति । किंच— 'वाज-
 यन्तः वाजमेतन्नामिन इच्छन्तः । त्वयि (पा ३.१.८) ' न च्छन्दस्सामुत्रस्य ' (पा ७.४.३५)
 इतीत्यप्रतिषेधः । यदा वयं वाजमिच्छामस्तदा 'त्वया 'वाजं 'जयेम त्वयैव प्राप्नुयाम । किंच— १७
 'मर्यानां मध्ये 'पृत्सुतीः 'पूतनां कर्तुं 'याः अस्माभिरिच्छन्ति' ताः शत्रुसेनाः 'अभि 'स्याम
 अभिभवेम । " उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्यरः " (पा ८.३.८७) इति पत्वम् । पृदिति
 संग्रामकर्मा " (द्र. निघण्टु २.१९) । तस्मात् 'संग्राममिच्छन्तीति सन् (पा ३.१.७) ।
 छान्दसोऽभ्यासलोपः । विकरणव्यत्ययेन शः । ऋणव्यत्ययेन शत्रुकारस्योकारः । " शत्रुनुमः " १५
 (पा ६.१.१७३) इति नद्या उदात्तत्वम् । यद्वा— पूतनाः सूयन्ते उत्पाद्यन्ते यामिस्ताः १५
 पृत्सुतयः । छान्दसं ह्रस्वत्वं पृद्वावश्च । बहुविकारत्वात्वावगृह्यते । " मनुजितन्त्याख्यायान् " १
 (पा ६.२.१५१) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

त्वामिति ॥ याग्यामाह— 'त्वामग्ने वसुपति वसूनामभि प्र मन्दे अध्वरेषु राजन् । त्वया वाजं
 वाजयन्तो जयेमभि प्याम पृत्सुतीर्मर्यानाम्' इति ॥ हे 'राजन् दीसिमन् 'अग्ने, 'अध्वरेषु यज्ञेषु
 'त्वाम् 'अभि 'प्र 'मन्दे सर्वतः प्रकर्षेण तोययामि । कीदृशं त्वाम् ? 'वसूनां ' 'वसुपतिं धनानां मध्ये २०
 यामि श्रेष्ठानि धनानि तेषामधिपतिमित्यर्थः । 'वाजयन्तः अन्नमिच्छन्तो वयं स्वप्नसादेन 'वाजम् अन्नं
 'जयेम । विरोधिनां मनुष्याणां 'पृत्सुतीः सेनाः ' 'अभि 'प्याम 'अभिभवितुं शक्ता भवेम ॥
 इत्यन्तरं विधत्ते— " अग्नये वाजयन्ते पुरोडाशमशकपालं निर्वपेत् सङ्ग्रामे संयत्ते वाजं वा एष
 सिंसिर्षति यः संग्रामे जिगीषत्यग्निः खलु वै देवानां वाजसृद्धिमेव वाजसृत्स्वेन भागधेयेनोप धावति
 धावति वाजं हन्ति वृत्रं जयति तस् संग्राममयो अग्निरिव न प्रतिश्लेषे भवति " (तैसं २.२.४) २५
 इति । वाजमहं सरति प्राप्नोतीति वाजसृत् । लोके युद्धं जेतुमिच्छुर्वैद्यादुर्ध्वं " वैरिसंयद्धमन्नं कृत्स्नं " १
 सिंसिर्षति " प्राप्नुमिच्छति । अतो वाजसृदिति विशेषणं युक्तम् । वाजं धावति प्राप्नोति तच्छं वृत्रं दातुं
 हन्ति युद्धं च जयति । किं चाग्निरिवायमन्येन प्रतिश्लेषे तिरस्कृतो शक्तो न भवति ॥

२०. तं. ति-वा; व- वाः ' नारिज । २१. मं. तं. ति. व- 'भिरिच्छन्तीः । २२. मं- 'कर्म ।
 २३. तं. ति. मै- 'संग्रामयिदुमि' ।

२५. उ. पा- 'वसुपतिम्' नास्ति । २६. क- युद्धानि । २७-२७. इ. उ- 'वैरिसंयद्धं कृत्स्नं-
 मजम् । २८. आ- 'सिंसिर्षति' नास्ति ।

[कान्येधियाज्यापुरोनुवाक्या.

त्वामग्ने वाजसातमं विप्रा वर्धन्ति सुष्टुतम् । स नो रास्व सुवीर्यम् ॥

अयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वपं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् ।

अयं शत्रूञ्जयतु जहृपाणोऽयं वाजं जयतु वाजसातौ ॥

त्वाम् । अग्ने । वाजसातममिति वाज-सातमम् । विप्राः । वर्धन्ति । सुष्टुतमिति सु-स्तुतम् ।

५ स । नः । रास्व । सुवीर्यमिति सु-वीर्यम् ॥

अयम् । नः । अग्निः । वरिवः । कृणोतु । अयम् । मृधः । पुर । एतु । प्रभिन्दन्निति प्र-भिन्दन् ।

अयम् । शत्रून् । जयतु । जहृपाणः । अयम् । वाजम् । जयतु । वाजसाताविति वाज-सातौ ॥

“ अग्नये वाजसृते पुरोडाशमष्टाकपाळ निर्वपेत् सप्रामे सयत्ते ” (तैस २.२.४) इत्यस्य^{१४} पुरोनुवाक्या—‘ त्वामग्ने वाजसातमम् ’ इति गायत्री ॥ हे अग्ने, त्वा वाजसातम वाजस्यान्नस्य समकृतमम् । सनोते “ जनसनखनक्रमगमो विट् ” (पा ३.२.६७), “ निड्वनोरेनुनासिकः स्यात् ” (पा ६.४.४१) इत्यात्वम् । सुष्टुत सर्वे सुष्टु स्तुतम् । यद्वा—सुष्टु स्तुतो यथा भवति तथा । त्वा विप्राः मेधाविनः वर्धन्ति स्तुतिभिस्त्वा वर्धयन्तीत्यर्थः । “ बहुलमन्यत्रापि ” (उ १९०) इति णिलुक् । यद्वा—“ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.११७) इति शप आर्षधातुकात्वात् णिलोप । स्तौते कर्मणि निघाया “ गतिरन्तरः ” (पा ६.२.४९) इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् । “ उपसर्गात् सुनोति ” (पा ८.३.६५) इत्यादिना पत्वम् । स त्व न अस्मभ्य सुवीर्यं शोभन वीर्यं धन वाजलक्षण रास्व देहि । व्यययेनात्मनेपदम् । “ वीरवीर्यौ च ” (पा ६.२.१२०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

तत्रैव याज्या—‘ अय न ’ इति त्रिष्टुप् ॥ व्याख्याता चैव ‘ त्व सोम ’ (तैस १.३.४) इत्यत्र । अयम् अग्नि अस्माक वरिवः वन कृणोतु । अयं मृधः सप्रामान् २० प्रभिन्दन् पुरस्तात् एतु । अयं जहृपाण सप्रामजयेन दृष्टान्त करण शत्रून् जयतु । अयं वाजम् अत्र जयतु वाजसातौ वाजलाभहेतौ सप्रामे इति ॥

त्वामिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—‘ त्वामग्ने वाजसातमं विप्रा वर्धन्ति सुष्टुतम् । स नो रास्व सुवीर्यम् ’ इति ॥ हे अग्ने, त्वा विप्रा यजमाना अभिदृष्टिं प्रापयन्ति । कीदृशा त्वाम् ? वाजसातमम् अविशयेनात्र त्वत् सुष्टुत स्तोत्रादिं सुष्टु स्तुतम् । म वाट्यास्त्व न अस्मान् सुष्टु सामन्व २५ रास्व देहि ॥

अयमिति ॥ याज्यामाह—‘ अय नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वपं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं शत्रूञ्जयतु जहृपाणोऽयं वाजं जयतु वाजसातौ ’ इति ॥ अयम् अग्निरस्माक वरिवः परिचारक भृत्यवर्गं सेवाययतु । मृध वैरिणो विनाशयन् न अस्माक पुरतो गच्छतु । जहृपाण प्रहरन् शत्रून् जयतु । वाजसातौ अत्रदाननिमित्त परकीयमद्य जयतु ॥ दृष्टयन्वरं विद्यते—‘ अग्नयेऽग्निवते पुरोडाशमष्टाकपाळ निर्वपेद्यस्यान्नाश्रिमिभ्युद्धरेयुर्निदिष्टभागो वा एतयोरन्योऽनिदिष्टभागोऽन्यस्तौ समवन्तौ यजमानमभि ३०

२५ मे-इत्याया ।

१९. वि१-सोमनम् ।

काम्येष्टियान्यापुरोनुवाक्याः]

अग्निनाऽग्निः समिध्यते क्विर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाद् जुहास्यः ॥
त्व५ हग्ने (३) अग्निना विप्रो विप्रेण सन्सता । सखा सख्याः समिध्यसे ॥

अग्निना । अग्निः । समिति । इत्यते । क्विः । गृहपतिरिति गृह-पति । युवा ।

हव्यवाडिति हव्य-वाट् । जुहास्य इति जुह्-आस्यः ॥

त्वम् । हि । अग्ने (३) । अग्निना । विप्रः । विप्रेण । सन् । सता ।

सखा । सख्या । समिध्यसे इति सम्-इध्यसे ॥

“ अग्नयेऽग्निवते पुरोडाशमष्टाकपाळे निर्वपेद्यस्यानावग्रिमभ्युद्वरेयुः ” (तैसं २-२-४) इत्यस्य^{२५} पुरोनुवाक्या—‘ अग्निनाग्निः ’ इति गायत्री ॥ ‘ अग्निना अम्युद्धृतेन अयम् अग्निः पूर्वोद्धृतः त्वम् इध्यते सम्यगेव इध्म उद्ध्यायते^{२६} ’ कविः मेधावी ‘ गृहपतिः गृहस्य पतिः स्वामी । युवा नित्यतरुणः हविर्निर्वा देवानामात्मनश्च मिश्रयिता । हव्यवाट् हविषां^{२७} वोढा । “ वहश्च ” (पा ३-२-६४) इति ऋः । जुहास्यः जुहास्यस्थानीया यस्य । सोऽयमेवंगुणोऽग्निरभ्युद्वरणदोषमुपशमयति शेषः ॥

तत्रैव याज्या—‘ त्वं हग्ने ’ इति गायत्री ॥ हे अग्ने, त्वम् अग्निना अम्युद्धृतेन समिध्यसे सम्यगेवेध्यसे । कीदृशः कीदृशेनेत्याह—‘ विप्रः मेधावी^{२८} विप्रेण मेधाविना समिध्यसे । अयमेकः समिन्धनहेतुः । किञ्च त्वम् प्राज्ञः सता तादृशेनाग्निना समिध्यसे । १५

संभवतः स ईश्वर आतिमातोर्यदग्नयेऽग्निवते निर्वपति भागधेयेवैवैनौ शमयति नाऽऽतिमाच्छति यजमानः ” (तैसं २-२-४) इति । गार्हपत्यादाहवनीयेऽग्निं प्रक्षिप्य तत्राग्निहोत्रं हूयते । तथा सति यस्य यजमानस्य संवन्धिनः पुरुषा विस्मृत्योद्भूत आहवनीयाग्नौ पुनरन्यमग्निमुद्वरेयुः यजमानोऽग्निमुक्तायाग्नये निर्धेपेत् । तत्र विशेष्यरूपोऽग्निर्निर्दिष्टभागो विशेषणरूपस्तर्निर्दिष्टभागस्तादुभौ परस्परं संसृज्यमानौ यजमानं भक्षयितुमसिद्धक्षय संभवतः । ततः स यजमान आतिमातोर्येश्वरो विनाजं^{२९} प्राप्सुं संप्रभवति^{३०} । २० तादृग्नी अग्नयेष्टया क्षाम्यतः ॥

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—‘ अग्निनाग्निः समिध्यते क्विर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाद् जुहास्यः ’ इति । पश्चात् प्रक्षितेन अग्निना पूर्वस्थितः अग्निः सम्यगदीप्यते । सोऽग्निर्विदोषणैः क्विदित्यादिभिर्विशिष्टः ।^{३१} स्पष्टोऽर्थः ॥

त्वमिति ॥ याज्यामाह—‘ त्व५ त्वं अग्निना विप्रो विप्रेण सन्सता । सखा सख्या समिध्यसे ’ २५ इति ॥ हे पूर्वस्थित अग्ने, पश्चात् प्रक्षितेन अग्निना त्वं समिध्यसे । तादृशस्त्वं प्राज्ञज्जात्यभिमानौ सन्मार्गवर्ती प्रियश्च । इतरोऽपि तादृशं पुत्रं । इष्टयन्तरं विधत्ते—“ अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपाळे निर्वपेद्यस्याग्निरुद्भूतोऽहुतेऽग्निहोत्रं उद्घ्यायेत् ” (तैसं २-२-४) इति । यस्य यजमानस्याग्निहोत्रार्थम्

२५. मै-इत्यस्याः । २६. च.मै-उद्घायते । २७. तं.ति.पं.व-‘ मेधावी ’ इत्यस्यानन्तरं ‘ त्वाम् ’ ।

२०. इ.उ.त्रि.पा-‘ ततः ’ नास्ति । २१-२१. इ.उ.पा-प्राप्तो भवति । २२. इ.उ.पा- ३० ‘ सम्यक् ’ नास्ति । २३. आ-‘ स्पष्टोर्थः ’ नास्ति ।

उदग्ने शुचयस्तव

उदिति अग्ने । शुचयः । तव ।

“ शतुनुम् ” (पा ६ १ १७३) इत तृतीयाया उदात्तम् । किंच सखा ममानह्यानः, सख्या ताह्येन चया समानह्यानान् अग्निना समिच्यमे । “ हि च ” (पा ८ १ ३४) इति निघातप्रतिषेय । “ निदि चोदात्तरिति ” (पा ८ १ ७१) इति गतेऽनुदात्तम् । “ उदात्त-वता तिडा ” (द्र पामा २ २-१८ वा ४) इति समास । अदुपदेशाच्छार्त्तानुवातकानुदात्तत्वे (पा ६ १ १८६) यक उदात्तम् । ईदृशास्त्वमभ्युद्धरणदोषमुपशंसयेति शेषः ॥

“ अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशसप्तकपाल निर्गपेयस्याग्निरुद्धृतोऽङ्गुतेऽग्निहोत्र उदायेत् ” (तैस २-२-४) इत्यस्य पुरोनुवाक्यो—‘ उदग्ने ’ इति गायत्री ॥ व्याख्याता चेष “ क्वमने-
१० स्त्र ” (तैस १-३-१४) इत्यत्र । इह तु प्रतीकमस्या गृह्यते । हे ‘ अग्ने, ’ तत्र शुक्रास्तेजो-
विशेषा शुचय शुद्धा भ्रान्त दीप्यमानाः । उक्त्वा इति उद्धृच्छन्ति । किंच तत्रैव स्वभूतानि ।
ज्योतीषि आदित्यादीनि अर्चय अर्चोषि च । यद्वा—तत्र अर्चयोऽर्चयितारो यजमानाः
ज्योतीषि ज्योतीरूपा भवन्ति । स त्वमेवमहातुभान उदापदोपमुपशंसयेति ॥

उद्धृतोऽग्निर्दोमाद् पूर्वमेवोपशंसति स पृथगिति निर्दिशेत् ॥ अत्र द्वासान्तरानुसारिणा मत् पूर्वपक्षत्वेनोप-
न्यस्यति—“ अपर आदीप्यानुद्धृत्य इराणु ” (तैस २-२-४) इति । अपरोऽग्निर्गार्हपत्ये प्रदीप्य
१५ पूर्वोद्धरणम् पुनरुद्धरणीय इति सन्मतम् ॥ तदिदं दूषयति—“ तत्तथा न कार्यम् यद्वागधेयमभि पूर्व,
उद्धृत्यं किमपरोऽभ्युद्धृत्ययेति ” (तैस २-२-४) इति । अग्निहोत्रविर्लक्षण यद्वागधेयमभिलक्ष्य पूर्वो
वद्विरुद्धत्वमेव भागमभिलक्ष्यपरो वद्वि किमुद्धृत्येत् तदनुचितम् । इतिशब्दो हेतौ । तस्मात्
“ तत्तथा न कार्यम् । सिद्धान्त विधत्ते—“ तान्येवावस्थाणानि संनिधाय मन्वेत् ” (तैस २-२-४) इति ॥
२० यान्युल्मुकानि शान्तानि तान्येवावस्थादस्याय ” अरण्योऽग्निमग्निमन्यं कुर्वत् ॥ मन्थने मन्त्रमुत्सादयति—
“ इत् प्रथम जज्ञे अग्नि स्वाद्योनेरधि जातवेदा । स गायत्रिया त्रिष्टुभा जगत्या देवेभ्यो हव्यं वहतु
प्रजानादिति ” (तैस २-२-४) इति । अग्निं पूर्वमितो दग्धकाप्यादुत्पद्य इदानीमपि स जातवेदा गायत्र्या-
दिभि छन्दोभिरनुगृहीत स्वाद्योनेर्दग्धकाप्यादुत्पद्यजायताम् । जातश्च त त देवं प्रजान् देवेभ्यो हव्यं
वहतु ॥ मन्त्रस्य तात्पर्यं यथाचष्टे—“ छन्दोभिरैवैतत् स्वाद्योने प्रजायति ” (तैस २-२-४) इति ।
२५ नन्वस्मिन् सिद्धान्तेऽपि पूर्वोद्धारोऽग्निं प्रमज्ज्येतेत्यासङ्कयाऽऽह—“ एष वा सोऽग्निरित्याहु ”
(तैस २-२-४) इति । स्वकारणादुत्पद्यत्वादेव एव पूर्वोऽग्निं तु मेदोऽस्तीति सिद्धान्तिन आहु ॥ किमपि
तर्हीयमिष्टिरित्यासङ्कयाऽऽह—“ ज्योतिस्तत्र अद्य परापतितमिति यद्गन्धये ज्योतिष्मते निर्दिशति यदेवास्य
ज्योति परापतितं तदेवान् रूपे ” (तैस २-२-४) इति । अस्य पूर्वोनेज्योतिरेव विनष्ट न त्वग्निर्विनष्ट ।
तच्च ज्वालारूपं ज्योतिरिति संपाद्यते ॥

१० २८-२८ मै—‘ शतुनुम् .. समिच्यमे ’ नास्ति । २९ व-इत्यस्या ।

२४ आ-‘ तत्तथा ’ नास्ति । २५ क-पूर्वार्णो ।

त्रि ज्योतिषा ॥ ४६ ॥

विंती । ज्योतिषा ॥ ४६ ॥

मूर्धानं मन्दे हग्ने चतुर्दश च]

आ ददे वाचस्पतय उपयामर्गृहीतोऽस्या वायो अयं वा॒ या वां प्रात॑र्युजा॒श्वयं
धेनस्तं प्र॒लया॒ ये दे॒वास्त्रि॒शशदु॑पयामर्गृहीतोऽसि मूर्धानं मधुश्चेन्द्राग्नी ओर्मासो
म॒रुत्वन्त॑मिन्द्रं म॒रुत्वो म॒रुत्वान् महान् महा॑न्नुवत् कदा वाममदब्धेभिर्हिरण्यपाणिः
सुशर्मा बृहस्पतिर्हिरि॑रस्यै उ॒त्तिष्ठन् तर॑णिता प्यायस्त्रेयुष्टे ये ज्योति॑ष्मती प्रयासाय
चित्तमा ति॒ष्ठेन्द्र॑मसा॒वि सर्व॑स्य म॒हान्स॒जोपा उ॒दु त्यं धा॑तोरु॒ हि यस्त्वा

पद् चत्वारि॑शत् ॥

[आ ददे ये देवा महानुत्तिष्ठन्सर्वस्य सन्तु दुर्मित्राश्चतुष्पञ्चाशत्]

१०

[आ ददे वि ज्योतिषा]

तत्रैव याज्या—‘ वि ज्योतिषा ’ इति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि “ कृणुष्व पाजः ” (तैसं
१-२-१४) इत्यत्र व्याख्याता, इह तु प्रतीकं गृह्यते । अयमग्निर्वृहता ज्योतिषा वि भाति
विशेषेण भायात् अनेन हविषा । किञ्च—विश्वानि महित्वा माहात्म्यानि आविष्कृत्ये
आविष्कृवीत् । किञ्च—अदेवीः अदेवनशीला आसुरीर्मायाः दुरेवा दुष्प्रधर्पाः प्रसहते अभिभवेत् ।
किञ्च—शृङ्गे शृङ्गस्थानीये आत्मीये प्रधाने ज्वाले शत्रूणां वा हिंसके शिशीतिं तीक्ष्णीकुर्यात् ।
किमर्थम् ? रक्षसे विनिक्षे रक्षसो विनाशार्थं ज्वालाभ्यां निक्षणं चुम्बनं शोधनं वा विनाशो वेति ।
स एवमहानुभावोऽग्निरनुगमनद्रोपमुपशमथ्याऽऽत्मनः परापतितं ज्योतिरिवरुन्ध इति ॥

॥ इति भट्टकौशिकभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये प्रथमकाण्डे

चतुर्थप्रपाठके एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

२०

तत्र याज्यापुरोनुवाक्ययोर्वाचोः प्रतीके दर्शयति—‘ उद्रे श्चयस्त्वव ’, ‘ वि ज्योतिषा ’ इति ॥
‘ उद्रे श्चयस्त्वव शुक्रा आजन्तः ’ इत्ययं मन्त्रः “ त्वमग्ने रुद्रः ” (तैसं १-३-१४) इत्यस्मिन्ननुवाके
व्याख्यातः । ‘ वि ज्योतिषा बृहता ’ इत्ययं मन्त्रः “ कृणुष्व पाजः ” (तैसं १-२-१४) इत्यस्मिन्ननुवाके
व्याख्यातः ॥

अत्र विनियोगसमूह —

“ यस्तत्र याग्या पुत्रवस्यामिष्टौ त्वे पुत्रयागके ।

अग्ने रसवघागे तु वसुर्वसुमतीष्यते ॥ १ ॥

स्वामग्ने वाजसृथागे ह्यग्निनाऽग्निवतीष्यते ।

उद वि ज्योतिषे ज्योतिष्मत्ये तत्र चतुर्दश ” ॥ २ ॥ इति ॥

अथ मीमासा ॥ नवमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ ज्योतिष्मती भवेशो वा दशोऽयुद्धतलोपने ।

निमित्तसत्त्वात्स्याध्वमिष्टोत्रार्थोऽद्वित्वमनात् ” ॥ (जैम्या ९-४-११) इति ॥

अग्निहोत्रप्रक्रियायामिदमाग्नयाये—“ अग्रये ज्योतिष्मते पुरोडासप्राकपाल निर्वपेक्षस्याग्निस्त्वेष्टतोऽ-

१० हुतेऽग्निहोत्र उद्वायेत् ” (तैस २-२-४) इति । प्रतिदिनमग्निहोत्रं होतुं गार्हपत्यात् “ उद्वासाऽऽहवनीयेऽग्निः

प्रक्षिप्यते सोऽयमुद्गतोऽग्नि कदाचिदहुतेऽग्निहोत्रे यदि शाम्येत् तदानीमियमिष्टि प्रायश्चित्तमित्यर्थः ।

तत्र दशपूर्णमासार्थमुद्गतस्याप्यग्ने शान्ती सेषे ज्योतिष्मतीऽर्धमेव । कुत ? अग्न्युद्धानस्य निमित्तस्य

सद्भावादिति चेत् । मैवम् । अग्निहोत्रार्थोद्गतस्यैवाग्नेरुद्धान निमित्तमिति प्रकरणादवगम्यते । अनया चेष्टया

अग्निहोत्रार्थवाग्नि पुनरुत्पाद्यते । तथा सत्यग्निहोत्रस्येयमिष्टि सामवायिकमन्नं भवति । अतोऽग्निहोत्रार्थोद्गतो-

१५ द्धानस्य निमित्तस्याभावाच्चैमित्तकीर्णं १ प्रवर्तते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ धार्योद्धाने साऽस्ति नो वा सर्वार्थत्वेन विद्यते ।

गतश्रीत्त्रनिमित्तं * तत्पर्यर्थत्वं न * विद्यते ॥ ” (जैम्या ९-४-१२) इति ॥

इदमाग्नयाये—“ धार्यो गतश्रिय आहवनीय ” (द्र.मीसू १२-४-३१ प्रावरभाष्य) इति ।

२० गतश्रीत्त्रार्थस्त्वेव श्रूयते—“ त्रयो वै गतश्रिय दशुवान् ग्रामणी सान्य ” (तैस २-५-४) इति ।

“ और्वो गौतमो भारद्वाज ” (हिश्रौ १-४-९) इति कदरसूत्रकार । गतश्रीमिर्धार्यमाणस्याऽऽहवनीयस्य

सर्वकर्मार्थत्वे सत्यग्निहोत्रार्थत्वमप्यस्तीति तदुद्धाने सा ज्योतिष्मतीऽर्धविद्यत इति चेत् । मैवम् । न ह्यस्य

धारणेऽग्निहोत्र निमित्तं हि तु गतश्रीत्त्वम् । सर्वकर्मसमुदायस्य चोदनया कदाचिदप्यचोदित्यात् सर्वार्थत्वं

२५ शक्तिमुपशक्यम् । गतश्रीत्त्र निमित्तकीकृत्य घनोऽग्निः प्रसङ्गात् सर्वकर्मसंपत्तुर्ग्रहोत्रेऽप्युपकरोतीति

चेत् । उपकरोतु नाम । न तावता प्रायश्चित्तस्य निमित्तत्व लभ्यते । अग्निहोत्रार्थमुद्गतस्योद्धान तच्चिमिच,

न चान्न तत्रस्ति । किं इत्यस्य यस्य कर्मशित् कर्मणोऽर्थे समुद्गतस्य “ गतश्रीत्त्रनिमित्तं धार्यो ”

क्रियते । तस्मात् निमित्तताभावात् १ नास्ति सेष्टि ॥

इति श्रीमत्सामवायणार्थ निरर्चिते माधवीये वेदाथप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥

वेदाथस्य प्रकाशेन तमो हादे निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वर ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरपरवतारस्य श्रीमद्वागधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञा-

परिपालनेन माधवाचार्येण विरचिते वेदाथप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थ प्रपाठके ॥

३५ २६ इ ट पा-आहत्या* । २७ इ-प्रतिपद्यते । * - * [जैमिनीयन्यायमालायां तु ‘ तत्परार्थ-
त्वात् ’ इति ।] २८-२८. त्रि-गनश्रीत्वस्य निमित्तताधारणम् । , २९. त्रि-‘ निमित्ताभावात् ’
नास्ति ।

— शुद्धिपत्रम् —

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६९	२	हृविधानमिति	हृविधानमिति
९०	२	परापुत्रम्	परापुत्रम्
९९	३	पूर्वतिः	पूर्वतिः
१०४	३	निर्दग्धमिति	निर्दग्धमिति
१२२	१	परमस्यां	परमस्यां
१२५	२	वसवस्त्वा	वसवस्त्वा
१२८	१	अस्यूर्वा	अस्यूर्वा
१४३	४	पत्या	पत्या
१४९	१	ज्योतिप्यं	ज्योतिस्त्वा ज्योतिप्यं
१५४	३	वर्हिः	वर्हिः
१५४	३	सुग्म्य इति	सुग्म्य इति
१७८	१	उद्ग्राभश्च	उद्ग्राभश्च
२१०	४	प्रबोद्धमिति	प्रबोद्धमिति
२१५	४	वः	वः
२१५	९	वां	वां
२२९	१	आगरे	आगरे
२५८	५	निः-ऋत्यै	निः-ऋत्यै
२५९	५	अच्छिन्नम्	अच्छिन्नम्
२६१	२	ईम्	ईम्
२६२	५	पूर्वं	पूर्वं
२६२	७	इषा	इषा
२७०	३	विपश्चिता	विपश्चिता
२७४	२	सोमसखा	सोमसखा
२८४	३	कामम्	कामम्
२९७	२	वरिमाणं	वरिमाणं
२९९	५	ब्रह्मचोदनाविति	ब्रह्मचोदनाविति

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३१२	१	गृह्णामि शाक्त्राय	गृह्णामि शाक्त्राय
३१५	५	धा.	धा
३१८	१	प्रेपे	प्रेपे
३३७	३	सुप्रजावनिरिति	सुप्रजावनिरिति
३६८	२	देमु	देमु
३७३	२	मदे	मदे
३८०	३	सुप्रजा-वनिम्	सुप्रजा-वनिम्
३९९	१	'स्येकपाद'	'स्येकपाद'
४०४	४	वेतु	वेतु
४१०	२	स्व-धा	स्व-धा
४४५	१	सजृद्वेन	सजृद्वेन
४८२	३	आ.पं	आपं.
५०३	२	वयोभिर्	वयोभिर्
५०७	३	अग्ने	अग्ने
५१८	२	युष्माकः	युष्माकः
५५७	३	उपयामगृहीतोऽसि	उपयामगृहीतोऽसि
५७८	२	मवयन्	मवयन्
५८४	६	दिवे-दिवे	दिवे-दिवे
६११	६	वृत्रह्निति	वृत्रह्निति
६१७	५	सदस्यै	सदस्यै
६१७	८	सु-कृताम्	सु-कृताम्
६५९	३	अच्वरेपुं	अच्वरेपुं
६६३	४	वा५ या वा	वा या वा

भाष्यशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२	१६	लौकिकयोकरेव	लौकिकयोरेव
३२	३१	ऐन्द्राश्रेष्ठौ	ऐन्द्राश्रेष्टौ
३३	३	पस्पशा	पस्पशा
४४	२०	पोपको	पोपको
५३	१७	दर्भाऽस्तु	दर्भास्तु
७६	६	तत्रैव	तत्रैव
११०	४	अभ्रये	अभ्रये
११४	२३	दर्भैर्दीप्तैः	दर्भैर्दीप्तैः
१३४	२३	यच्छद्	यच्छद्
१४२	११	प्रसङ्गादिद्	प्रसङ्गादिद्
१४५	२०	महीनामिति	महीनामिति
१६३	१०	‘दुर्कर्षस्या’	‘दुर्कर्षस्या’
१७३	२८	ब्रह्मणान्तरं	ब्राह्मणान्तरं
१८८	१७	सुचौ	सुचौ
१९४	१६	वहि	वहि
२३५	१२	अभ्रये	अभ्रये
२३७	५	‘च्छन्दोवृत्तावाद्युदात्त-	‘च्छन्दो वृत्तावाद्युदात्तः
२५१	१८	स्वीकृत	स्वीकृते
२५४	२८	अग्निमूर्धा	अग्निमूर्धा
२५८	२७	‘दिशे दयया’	‘दिशेदयया’
”	”	श्वापदाश्च	श्वापदाश्च
३१३	२८	देववृत्तान्त	देववृत्तान्तः
३१८	२८	‘वृत्तान्त	‘वृत्तान्तः
३१९	१६	आतिथ्येष्टौ	आतिथ्येष्टौ
३२०	१७	आत्माननेव	आत्मानमेव
३३८	२८	तज्जागधेयं	तज्जागधेयं
३६४	१८	स्वरप्रसङ्गेना’	स्वस्त्रसादेना’
३६६	१९	किमन्येन’	किमन्येना’
३८३	२१	द्वार्याह	द्वार्याह
४२०	१८	मूलभारभ्य	मूलभारभ्य
४२४	२७	कर्माणि	कर्माणि
४३७	४	‘मुचार्य	‘मुचार्य
४५७	७	सम्यगिष्ट्यै	सम्यगिष्ट्यै
६११	१५	अनन्तारं	अनन्तरं

- तत प्रकर्षविवक्षायां तरुप्रस्थयः । “ भूरिदानस्तुद् ” (पा ८.२.१७ वा २) इति तुडागमः । द्वितीयाद्विवचनस्य “ सुपा सुलुक् ” (पा ७.१.३९) इत्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ” (पा ६.२.१३९) । यस्मादह युवा भूरिदावत्तरौ ^१ अथर्वे युवां दातृतमावशृणवम् । शृणोतेर्लेटि शपो दृह् (पा २.४.७३) । कस्मात् पुनरतिशयिनावित्यत आह—^२ विजामातुः । विधावयोरूपादि-
- ५ भिगुणिः ^३ विहीनो जामाता विजामाता । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । विजामाता हि कन्यालोभात् कन्यायते भूरि धन ददाति, ^४ तस्मै यथा वैगुण्यमनादृत्य कन्यां प्रयच्छति, तस्मादपि युवा दातृतमावशृणवम् । ^५ उत ^६ वा अपि वा ^७ स्यात् युवा दातृतमावशृणवम् । स्वाद्यो “ भार्यायाः भ्राता ” । सोऽपि भगिनीस्नेहेन ^८ तद्भ्रजे भूरि धन ददाति । यस्मादेवमाम्यामपि युवां दातृतमावशृणव, तस्मात् युवामेवाह्वयामि । घशब्दः पादपूरणे प्रसिद्धौ वा ।
- १० “ ऋचि तुनुघ ” (पा ६.३.१३३) इत्यादिना तस्य सहिताया दीर्घः । “ अपादात्तुत्तरे विमागे ह्रस्व व्यञ्जनपर । देवाशीकासुम्नाश्चर्तानयुनाहृदयाघोक्व्याशुद्धा ” (तैप्र ३.१-२) इति पदकाले ह्रस्वत्वम् । ^९ अय एतस्मात् कारणात् । “ निपातस्य च ” (पा ६.३.१३६) इति सहिताया दीर्घत्वम् । ^{१०} सोमस्य सोमसदृशस्यास्य हविषः ^{११} प्रयती प्रपया प्रदानेन । “ तादौ च निति कृत्यसौ ” (पा ६.२.५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । तृतीयैकवचनस्य
- १५ “ सुपा सुलुक् ” (पा ७.१.३९) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । हे ^{१२} इन्द्रानी । पादादित्वात् पाष्टिक्रमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । ^{१३} युग्म्यां युवाम्याम् । आत्त्रामानदृष्टान्दन्तः । ^{१४} स्तोम स्तोत्रं ^{१५} जनयामि करोमि ^{१६} नव्यम् अभिनयम् । “ वस्वपसोककविश्लेमनचोनिष्केव-लोक्त्यजनपूर्वतवसूरमर्तपविष्टेम्यश्चन्दसि स्वापै यद्वक्तव्यः ” (द्र. पामा ५.४.३०) इति यत्प्रत्यय । “ यतोऽनात्र ” (पा ६.१.२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । एवमनेन स्तोत्रेण तुसौ
- २० युवा दातृतमीं प्रजा मे दत्तमिति । “ इन्द्रानी वा एतस्य प्रजामपगूहतः ” (तैसं २.२.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

धीर्यं घत्तो नेन्द्रियेण धीर्येण घृष्यते ” (तैसं २.२.१) इति । युद्धभ्रमेणेन्द्रियगतस्य धीर्यस्य घृष्यतिः ॥

द्वितीयामिति निघण्टे — “ अप वा एतस्मादिन्द्रियं धीर्यं धामति य एति जनवामेन्द्रागमेका-
२५ दत्तकपालं निर्वपेजनतामेव्यश्चिन्द्रानी एव श्वेन भागधेयेनोप घावति तावेवारिमश्चिन्द्रिय धीर्यं घच

५. घ-‘रवर । ६. मै-‘ गुणै ’ नास्ति । ७. व-‘ तस्मै ’ नास्ति, त. वि. ५- घ- । ८-८. मै-
मार्याभ्राता । ९. तं. ति. व- ‘स्नेहात् । * ‘हृदया अपा’ इत्यादिश्चेद्. तैप्र-‘भ्याप्याकर्त्रां माहिषेयेनेत्यते ।
सूत्रेणानेन, सहितायां दीर्घं ‘अघायुः’ पदकाले ‘अपयु’ इति कृत्यो भवतीति माहिषेयस्य अभिप्रायः ।

काव्ये धियाज्यापुरोनुवाक्याः]

इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधूनुतम् । साकमेकेन कर्मणा ॥

शुचिं नु स्तोमं नवजातमयेन्द्राग्नी वृत्रहणा जुषेथाम् (१) ।

उभा हि वाꣳ सुहवा जोहवीमि ता वाजꣳ सद्य उशते धेष्टा ॥

इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । नवतिम् । पुरः । दासपत्नीरिति दास-पत्नीः । अधूनुतम् ॥

साकम् । एकेन । कर्मणा ॥

शुचिम् । नु । स्तोमम् । नवजातमिति नव-जातम् । अद्य ।

इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । वृत्रहणेति वृत्र-हना । जुषेथाम् (१) ।

उभा । हि । वाम् । सुहवेति सु-हवा । जोहवीमि ।

ता । वाजम् । सद्यः । उशते । धेष्टा ॥

अथ “ ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत् संग्रामं जित्वा ” (तैसं २.२.१) इत्यस्य १०

पुरोनुवाक्या— “ इन्द्राग्नी नवतिम् ” इति गायत्री त्रिपदा ॥ हे ^१इन्द्राग्नी । पाष्टिकमाधुदात्तत्वम्

(पा ६.१.१९८) । ^२नवतिं नवतिसंख्याकाः^३ ^४पुरः अहुराणां पुरीः शत्रूणां वा । ^५दासपत्नीः

दासाः उपक्षपयितारः प्रजानां, तादृशाः पतयः स्वामिनो यासां पुराम् । दंसिः सौत्रो धातुरुप-

क्षयवृत्तिः । “ दंसेष्टनौ न आ च ” (उ ६.९८) इति टप्रत्ययः । बहुव्रीहौ “ विभाषा

सपूर्वस्य ” (पा ४.१.३४) इति नकारः । ^६साकं सहैव ^७एकेन ^८कर्मणा प्रहरणलक्षणेन १५

तादृशीः पुरः ^९अधूनुतम् अकम्पयतं नाशितवन्तौ । धूञ् कम्पने स्वादिः । वर्णव्यत्ययेन दीर्घः ।

कैयादिकाद्वा धूञो विकरणव्यत्ययेन श्रुप्रत्ययः । तस्मादेवं महानुभावौ युवाम् इमं यजमानं

संग्रामे जितवन्तमनुगृहीतम् अस्मिन्निन्द्रियादिकं धत्तम् । “ वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्धते ”

(तैसं २.२.१) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याव्या— ‘ शुचिम् ’ इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ ^१शुचिं निर्दोषं ^२स्तोमं स्तोत्रं ^३नव- २०

जातं नवम् अभूतपूर्वं जातं जननम् अस्येति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१) ।

सहेन्द्रियेण वीर्येण जनतामेति ” (तैसं २.२.१) इति । ^४विजिगीषुकथार्थं स्वविद्याप्रकटनाय वा

सर्भां जिगसिषोर्वैश्वंशंरूपं ^५वीर्यापक्रमणं भवति ॥

तृतीया त्वेन्द्राग्नेष्टिः षीष्वाचरुश्चैत्रपत्यचरुभ्यामुपरिष्टात्^६ विधास्यते ॥

इन्द्राग्नी इति ॥ तासु त्रिष्टुप्विष्टिषु पुरोनुवाक्यामाह — “ इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधू- २५

नुतम् । साकमेकेन कर्मणा ” इति ॥ दासाः प्रजानामुपक्षपयितारस्तास्करप्रभवस्ते पतयो यासां पुरीणां ता

दासपत्न्यः । हे ^७इन्द्राग्नी, तादृशीर्नवतिसंख्याकाः ^८पुरः युगपत् एकेनैव प्रहारकर्मणा युवां क्षपयतम् ॥

शुचिमिति ॥ याज्यामाह — “ शुचिं नु स्तोमं नवजातमयेन्द्राग्नी वृत्रहणा जुषेथाम् ।

उभा हि वाꣳ सुहवा जोहवीमि ता वाजꣳ सद्य उशते धेष्टा ” इति ॥ हे वृत्रहणौ इन्द्राग्नी,

१०. व-^१संख्यायुक्ताः ।

२४. आ.पा.हा-विजिगीषुकथासु । २५. तं-वीर्यापकृष्टनम् । २६. अ१.तं-^२चरुभ्यामूर्ध्वम् ।

अथ अस्मिन्नहनि । हे इन्द्राग्नी, पादादित्वात् न निहन्यते । पाष्कमामन्त्रिताधुदात्तत्वम् (पा ६.१.१९८) । वृत्रहणा वृत्रस्य पापस्य हन्तारी युवाम् । “सुपा सुलृक्” (पा ७.१.३९) इत्यादिना आकारः । “नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्” (पा ८.१.७३) इति पूर्वस्याविद्यमानत्वनिषेधात् निहन्यते । जुपेयां सेवेयां, नु क्षिप्रम् । “आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत्” (पा ८.१.७२) इत्यविद्यमानवत्त्वात् न निहन्यते । छसार्थधातुकानुदात्तत्वे (पा ६.१.१८६) विकरणस्वरः । हि यस्मात् उभा उभौ वां युवां सुहवा स्वाह्वानौ आह्वयमानावप्यरोपी । “बहुल छन्दसि” (पा ६.१.३४) इति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्ते अनैमित्तिके संप्रसारणे कृते, आतोयुचोऽप्रसङ्गात् (पा ३.३.१२८) “ईवद्बु सुपु कृच्छ्राकृच्छ्र्येषु खल्” (पा ३.३.१२६) इति खल्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । ‘उभा सुहवा’ इति “सुपा सुलृक्” (पा ७.१.३९) इत्याकारः । ईदृशो वा युवा जोहवीमि मृशमाह्वयामि । ह्यतेर्यद्बुक् । “अम्यस्तस्य च” (पा ६.१.३३) इति संप्रसारणम् । “यडो वा” (पा ७.३.९४) इति ईडागमः । “हि च” (पा ८.१.३४) इति निघाते निषिद्धे “अम्यस्तानामादि.” (पा ६.१.१८९) इत्याधुदात्तत्वम् । ता तां युवा वाजम् अन्नम् लशते कामयमानाय यजमानाय । “शतुरनुमो नघजादी” (पा ६.१.१७३) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सथ तदानीमेव धेया धातुतमौ । धानकर्मणो दधातेस्तृचि “तुञ्छन्दसि” (पा ५.३.५९) इति इध्नप्रत्ययः । “तुरिष्ठेमेय सु” (पा ६.४.१५४) इति तुशब्दस्य लोपः । पूर्ववत् निमक्तेराकारः । तां तादृगुणौ युवा यस्मात् जोहवीमि, तस्मादिम स्तोमं जुपेयाम् । अस्मिन्निन्द्रियादिक च धत्तमिति ॥

अथ स्तोमं जुपेया सेवेयाम् । कीदृशम् ? शुचिं निर्दोषं, नवैः उक्तिप्रदोपैर्जातं जन्म यस्य तं नवजातम् । सुहवा रोपगर्वादिरेहिततया सुखेन होतुं शक्यौ युवायुभौ यस्मात् जोहवीमि आह्वयामि तस्मात् तायुभौ युवा कामयमानाय यजमानाय वाजं सचः चत्तम् । तदिदमुत्तरार्थोक्तम् १०-अर्थं, न २० स्तोत्रम् ॥

यद्योक्तकर्मप्रयोगान्त्-पातिनमपरं याग विघत्ते — “पौष्यं चस्मनु निर्देव पूषा वा इन्द्रियस्य धीर्यस्वानुप्रदाता पूषणमेव स्तेन भागधेयेनोप धावति स पूषास्मा इन्द्रिय धीर्यमनु प्र यच्छति” (सैम २.२.१) इति । धीर्यं प्रददानाविन्द्राग्नी अनु पूषा प्रयच्छति ॥

११-११. त. ति व-द्वयोरप्यामन्त्रितयोरविद्यमानवत्त्वात् । शुद्धीकृतोऽयं पाठः । मैसूर पुस्तके लिखितपुस्तकेषु ‘आतोयुचोऽ’ इति लभ्यते ।

२७. आ.क. पा.हा-अक्षविधेयै । २८. अ.१.इ.उ.त.भां हा-‘सुहवा’ नास्ति । २९. क-‘सत्तम्’ इत्यास्यानन्तरं ‘दत्तम्’ । ३०-३०. हा-अक्षमेव न ; अ.१.त-‘नूतन’ ; क-‘नूतनमन्त्रं न ।

कान्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

वयमु त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये । धिये पूषन्नयुज्महि ॥
पथस्पथः परिपति वचस्या कामेन कृतो अभ्यानडर्कम् ।
स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियंधियश् सीपधाति प्र पूषा ॥

वयम् । उ । त्वा । पथः । पते । रथम् । न । वाजसातय इति वाजसातये ।

धिये । पूषन् । अयुज्महि ॥

पथस्पथ इति पथः—पथः । परिपतिमिति परिपतिम् । वचस्या ।

कामेन । कृतः । अभीति । आनद् । अर्कम् ॥

सः । नः । रासत् । शुरुधः । चन्द्राग्रा इति चन्द्र-अग्राः ।

धियंधियमिति धियंधियम् । सीपधाति । प्रेति । पूषा ॥

अथ संग्रामं जित्वा जनतामेष्यतः “पौष्णं चरुमनु निर्वपेत्” (तैसं २.२.१) इति १०
पौष्णश्वरुः अनुनिर्वाप्यत्वेनाम्नातः । १२ तत्रेयं पुरोनुवाक्या—“वयम्” इति गायत्री त्रिपदा ॥
हे पथः पते १३ सन्मार्गस्य १४ दर्शयितः । “पथ्याः पतिपुत्रं” (पा ८.३.५३) इत्यादिना
विसर्जनीयस्य सकारः । “सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे” (पा २.१.२) इति पथ्यन्तस्य
पराङ्गवद्भावात् पथ्यन्तामन्त्रितसमुदायो निहन्यते । हे पूषन्, वयम् उ वयमेव त्वाम्
अयुज्महि योजयामः । “छन्दसि लुड्लुड्लिटः” (पा ३.४.६) इति लड् । “वहुलं १५
छन्दसि” (पा २.४.७३) इति शपो लक् । कमिष ? रथं न रथमिव । उपरिष्ठादुपा-
चारत्वात् उपमानार्थो नशब्दः (द्र. निरुक्त १.४) । किमर्थम् ? धिये कर्मणे कर्मसिद्धयर्थम् ।
“सावेकाचः” (पा ६.१.१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । धीर्विशेष्यते, वाजसातये
वाजोऽन्तं स सन्यते ऽप्यते अस्याम् इति । १५ अधिकरणार्थे किन् १६ “जनसनखनाम्” २०
(पा ६.४.४२) इत्यात्वम् । “मन्क्तिन्व्याख्यानाशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः” २०
(पा ६.२.१५१) इत्युचरपदान्तोदात्तत्वं १६ वाधित्वा दासीभारादित्वात् (पा ६.२.४२)
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशकर्मसिद्धयर्थं त्वां योजयाम इति ॥

तत्रैव यावथा—“पथस्पथः” इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् । पथस्पथः सर्वस्य मार्गस्य ।

वयमिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—“वयमु त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये । धिये पूषन्नयु-
ज्महि” इति ॥ हे सुमार्गपते पूषन्, वयम् एव त्वां रथम् इव योजयामः । किमर्थम् ? धिये धीयते २५
अनुधीयते इति धीः कर्म । कीदृश्यै धिये ? वाजस्याचस्य सात्तिलीभो यस्याः सा वाजसातिस्रस्यै ॥
पथस्पथ इति ॥ याज्यामाह—“पथस्पथः परिपति वचस्या कामेन कृतो अभ्यान-
डर्कम् । स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियंधियश् सीपधाति प्र पूषा” इति ॥ फलकामेन प्रेरितोऽई

१२. मै-तत्र । १३. व-सर्वस्य मार्गस्य ; मै-मार्गस्य । १४. मै-पालयितः । १५. निरुक्त-
मनुस्यस्य श्रुतानामापादितोऽर्थं पाठः । मैसूरपुस्तके लिखितपुस्तकेषु च ‘उपरिष्ठादुपचारत्वात्’ इत्यस्ति । २०
१५. ति-अधिकरणे किन् । १६-१६. ति. व-मन्क्तिन्व्याख्यानेत्यादिनोत्तरं ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः

- “कस्कादिपु च” (पा ८.३.४८) इति विसर्जनीयस्य सकारः । “अनुदात्तस्य च यत्रोदात्त-
लोपः” (पा ६.१.१६१) इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । “अनुदात्तं च” (पा ८.१.३) इत्याभेदित-
स्थानुदात्तत्वम् । परिपतिं परिपालयितारम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) ।
अर्कं स्तोत्रव्यम् । अर्कं स्तवने । कर्मणि घञ् (पा ३.३.१९) । अर्चतेर्वा घञ् । “ चञो
५ कु धिण्यतो ” (पा ७.३.५२) इति कुत्तम् । उभयत्रापि उज्झादिस्वात् (पा ६.१.१६०)
अन्तोदात्तत्वम् । ईदृशं हि पूषणम् । कामेन कृतः । कामेन वशीकृतो जनः । वचस्या वचसा
स्तोत्ररूपेण । तृतीयैकत्रचनस्य याजादेश (पा ७.१.३९) । अम्यान्ट् अभिप्राप्नोति तस्मादहमपि
अथ त्वाम् उपागतोऽस्मीति भावः । अश्रु व्यासौ । “ छन्दसि छड्छड्छडि ” (पा ३.४.६)
इति छड् । श्रम् । परस्मैपदे व्यत्ययेन ह्रड्यादिलोपे (पा ६.१.१६८) ब्रथादिना पत्वम्
१० (पा ८.२.३६) । यद्वा नशेर्गतिकर्मणः छुडि “ मन्त्रे घस ” (पा २.४.८०) इति
लेटुर्ह्र । “ छन्दस्यपि दृश्यते ” (पा ६.४.७३) इत्याडागमः । स पूषा न. अस्मभ्य
रासत् ददातु । रातेलेटि “ सिव्वडुळं लेटि ” (३.१.३४) इति सिप् । “ लेटोऽडाटौ ”
(पा ३.४.९४) इत्याडागमः । किं ददातु ? शुरुधः शोकस्य रुधः निवारयित्रीः ।
क्विप् (पा ३.२.१७८) , कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । पृषोदरादिस्वात्
१५ (पा ६.३.१०९) व्यञ्जनस्य लोपः । काः पुनस्ताः चन्द्राग्रा ओषधीः, चन्द्रः हिरण्यम् असित-
जातिर्वा चन्द्रः, स अप्रं प्रधानमीश्वरो वा यासां ताः, अस्मभ्य ददातु इदानीं प्रज्ञानतामेव धनप्रत्तया
प्रयोजनमिति ता प्रार्थयते ‘ धिय वियम् ’ इत्यादिना चतुर्थेन पादेन ॥ सर्वौ धियं प्रज्ञाम् ।
स पूषा प्रसीपधाति प्रकर्मणः सीपधाति साधयत्वस्माकम् । सिच्यतेर्ष्वन्तात्, धातुत्वे
कृते लेटि “ बहुल छन्दसि ” (पा २.४.७६) इति शप. श्रु, द्विचनानि, “ बहुलं
२० छन्दसि ” (पा ७.४.७८) इत्यम्यासस्येत्त्वम् । तुजादित्वात् (पा ६.१.७) अम्यासस्य
दीर्घत्वम् । वर्णव्यत्ययेन घातोर्ह्रस्वत्वम् । “ लेटोऽडाटौ ” (पा ३.४.९४) इत्याट् ।
“ छन्दस्युभयथा ” (पा ३.४.११७) इति लेट आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । “ इण्को ”
तस्य तस्य सन्मागस्य परिपालक पूषापरपर्यायमर्कं स्तोत्ररूपेण वचसाऽभिध्यासवानस्मि । सोऽस्मभ्य
शोकनिरोधिका रासत् प्रयच्छतु । कास्ताः चन्द्राग्रा चन्द्रवदाह्लादनसाधनमप्रं यासा ता
२५ ओषधी । किं च पूषा धियधियं तत्तद्विषया प्रज्ञा प्रसीपधाति प्रकर्मणः साधयतु ॥
- १७-१७. मै- कामेन कृतं नास्ति । १८-१८ ति प. व- अमुम् । १९ व- इत्यादिनाऽऽ-
डागमः । २०-२० त ति. प व- शुरुधः शुरुधो निरोधरीव चन्द्राग्रा निर्मला । यद्वा छु छुप
दारिद्र्यं वा निरुणद्धीति शुरुधः । २१. मै- प्रसीपधाति नास्ति । २२ त ति व- आत्वे । २३-२३
मै- राप्छुद्विचनानि । २४ मै- दीर्घः । २५ मै- इत्यात्वम् ।
३१. आ क. पा हा- मार्गस्य । ३२. अ. इ. उ त मा. हा- चन्द्राग्रा नास्ति । ३३. पा मा
हा- चन्द्रवदास्वादनम् । ३४-३४ इ उ हा- धिय तत्तद्वियम्, पा मा- धियं न तत्तद्वियम् । ३५-३५ अ. इ.
इ. उ. त. पा. मा. हा- प्रसीपधाति नास्ति ।

काम्येष्टियाज्यापुरोवाक्याः]

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि ।

गामश्च पोपयित्वा स नो (२) मृडातीदृशे ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि धेनुरिव पयो अस्मासु धुक्व ।

मधुश्चुतै घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृडयन्तु ॥

क्षेत्रस्य । पतिना । वयम् । हितेन । इव । जयामसि ।

गाम् । अश्वम् । पोपयित्वा । पति । सः । नः । (२) । मृडाति । ईदृशे ॥

क्षेत्रस्य । पते । मधुमन्तमिति मधु-मन्तम् । ऊर्मिम् । धेनुः । इव । पयः । अस्मासु । धुक्व ।

मधुश्चुतमिति मधु-चुतम् । घृतम् । इव । सुपूतमिति सु-पूतम् । मृतस्य । नः । पतयः । मृडयन्तु ॥

(पा ८.३.५७) इति षत्वम् । यद्वा—विकरणव्यत्ययेन च्छेः “ गिश्रि० ” (पा ३.१.४८) इत्यादिना चङ्द्विचयनादिः । णौ चङ्गुपधाया ह्रस्वत्वम् (पा ७.४.१) ॥ १०

“ क्षेत्रपत्यं चरुं निर्धेपेत् जनतामागत्य ” (तैसं २.२.१) इत्यस्य पुरोनुवाक्या

२६- “ क्षेत्रस्य ” इति-२६ चतुष्पदाऽनुष्टुप् ॥ १० क्षेत्रस्य ११ सत्यनिष्पत्याधारस्य । १२ पतिना पत्या-

धिष्ठात्रा । “ पष्ठीयुक्तश्चन्दसि वा ” (पा १.४.९) इति धिसंज्ञा । तेनानुगृह्यमाणा १३ वयं

१४ जयामसि जयामः । “ इदन्तो मसि ” (पा ७.१.४६) इति इकारः । केनेव ? १५ हितेन

१६ इव । यथा हितेन मित्रेण जनेन १७ अमित्रं जयति, एवं क्षेत्रपतिना जयेम । किं जयेम ?—

१८ गाम् १९ अश्वं २० पोपयित्वा पोपकमन्नादिकं प्रजाम् । आकारः समुच्चये । गां चाश्वं च पोपयित्वा

च । पुपेर्णन्तात् “ स्तनिहपिपुपि० ” (उ ३.१.६) इत्यादिना इत्तुच्प्रत्ययः । “ अयाम-

न्तात्वाभ्येत्स्विष्णुपु ” (पा ६.४.५५) इति णेरयादेशः । २१ सः च क्षेत्रपतिः २२ नः अस्मान्

२३ मृडाति मृडयतु सुखयतु । मृड सुखने तौदादिकः । “ लेटोऽडाटी ” (पा ३.४.९४) इत्याडा-

गमः । २४ ईदृशे यथोक्ते २५ गवादावर्थे अस्मान् स्वामित्वेन स्थापयित्वा सुखयतु । “ त्यदादिपु दशः ” २०

(पा ३.२.६०) इति कण् । इदम ईशादेशः (पा ६.३.९०) । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्

(पा ६.२.१३९) । अत्र यणादेशसवर्णदीर्घयोरकरणेन २६ तृतीयचतुर्थपादौ २७ पूरयितव्यौ ॥

तत्रैव याज्या—‘ क्षेत्रस्य पते ’ इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ हे २८ क्षेत्रस्य २९ पते । पराङ्ग-

दृष्टयन्तरं विधत्ते—“ क्षेत्रपत्यं चरुं निर्धेपेत् जनतामागत्येयं वै क्षेत्रस्य पतिरस्यामेव प्रतिष्ठति ”

(तैसं २.२.१) इति ॥ क्षेत्राणां भूभागत्वात् भूमिः क्षेत्रपतित्वम् । ३० अर्थवादानतप्रतिष्ठाकामोऽग्राधिकारी ॥ २५

क्षेत्रस्येति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह— “ क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि । गामश्च पोप-

यित्वा स नो मृडातीदृशे ” इति ॥ ३१ हितेन पुत्रादिना यथा गवादिजयस्त्वा ३२ क्षेत्रस्य ३३ पतिना ३४ गाम् ३५ अश्वं

पोपकमन्नादिकं च ३६ वयम् ३७ वा समन्तात् जयामः । ३८ सः क्षेत्रस्य पतिः ३९ ईदृशे गवादौ मां सुखयतु ॥

क्षेत्रस्य पते इति ॥ याज्यामाह— “ क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि धेनुरिव पयो अस्मासु

२६-२६. मै- ‘ क्षेत्रस्य इति ’ नास्ति । २७. मै-निष्पत्याधारस्य । २८. पं. अधिष्ठाता; तं, ति. ३०

य- अधिष्ठाता । २९. तं, ति. य- गवादावर्थं । ३०. तं, ति- दीर्घत्वयोरकरणेन । ३१. य- पूर्णौ ।

३६. इ.उ.पा.भा.हा-अर्थवादागतं ।

वद्भावेन पश्यामन्त्रितसमुदायस्य पाठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् (पा ६.१.११८) । ^१मधु-
मन्तम् ^२ऊर्मि मधुरेण क्षीरादिना तद्वन्तमूर्मिम् । अरणशील गवादिसमुदायम् । “ अर्तेरुच्च ”
(उ ४९३) इति ऋ गतौ इत्यस्मात् मिप्रत्यय । ऊकारश्चान्तादेशः । ^३मधुश्चुत मधुर
क्षीरादिकमासिञ्चन्त ^४न केवल मधुमन्तम्, अपि तु ^५सर्वदा प्राणिभ्यः स्रवन्तम् । ^६शुक्तिर्
५ आसेचने । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्नम् (पा ६.२.१३९) । ^७घृतम् ^८इव ^९सुपूतम् ।
“ सु पूजायाम् ” (पा १.४.९४) इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । “ स्वती पूजायाम् ”
(द्र. पाभा २.२.१८ वा ४) इति प्रादिसमासः । तेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम्
(पा ६.२.२) । गतिध्वाभावात् “ सूपमानात् क्तः ” (पा ६.२.१४५) इत्येव न
भ्रमति । ईदृश गवादिसमुदायम् ^{१०}अस्मानु ^{११}धुक्त् ^{१२}स्वयमेव धुद्व अस्मद्वासल्येन, यथा
१० ^{१३}धेनुः ^{१४}पय स्वयमेव दुग्धे दोगृवात्सल्येन । कर्मकर्तरि लकार । “ न दुहस्नुनमाम् ”
(पा ३.१.८९) इति यक्प्रतिषेधः । ^{१५}यद्वा—‘ क्षेत्रम् ’ इत्यध्याह्रियते । गवादिसमुदाय क्षेत्राणि ।
दुहि स्वरितेत् (पा १.३.७२) । किञ्च ^{१६}ऋतस्य ^{१७}यज्ञस्य पतय. अग्न्यादयो देवा ^{१८}न
अस्मानस्मदीय वा त्वया दीयमान गवादिसमुदाय ^{१९}मृडयन्तु । सुखयन्तु । “ छन्दस्युमयथा ”
(पा ३.४.११७) इति णिच्. सार्धधातुकत्वेन टित्त्वाच्छ्रुपधगुणाभावात् (पा ७.३.८६) ॥

१५ धुक्त् । मधुश्चुत घृतमिव सुपूतमृतस्य न पतयो मृडयन्तु ” इति ॥ हे ^१क्षेत्रस्य ^२पते, ^३धेनुः
^४पय ^५इव त्वम् ^६अस्मानु माधुर्यरसोपेतमूर्मिवत् पुन पुनराशुष्येत् ^७द्रव्यान्तरेष्वपि स्वमाधुर्य-
खाविण घृतमत् पर्युषितत्त्रदोपाभावेन ^८सुपूत गालिकंरफलेक्षुरण्डगुडादिभोग्यपदार्थसमूह ^९धुक्त् ।
यज्ञस्य ^{१०}पतय. अस्मान् ^{११}मृडयन्तु ॥

अग्निष्टामैन्द्राग्नेष्टिं विधत्ते — “ ऐन्द्राग्नेष्टामैन्द्राग्नेष्टामुपरिष्टाग्निर्वेदस्यामेव प्रतिष्टापेन्द्रिय
२० र्थ्यमुपरिष्टादात्तमन् घत्ते ” (तैत् २.२.१) इति । क्षेत्रपत्यचरोरुर्ध्वमियमिष्टि । अत्रापि र्थ्यं कामोऽधि-
कारी । जनताभागाद्येति क्षेत्रपत्यस्य काल उपरिष्टादादित्यस्य काल । अत्र याज्यानुवाक्ये
पूर्वमेवोक्ते ॥

इष्टान्तर विधत्ते — “ अग्नये परिष्टिते पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वेदेशो दर्शपूर्णमासयाज्ञी
२५ सन्नमागस्या वा पौर्णमासी वातिपादयेत् पथो वा पृथोऽध्यपथेनैति । यो दर्शपूर्णमासयाज्ञी
सद्यमावास्याया वा पौर्णमासी वातिपादयाद्यग्निमेव परिष्टित् इत्स्वेन भागधेयेनोप धावति स
पवैनमपथात् पन्यामपि नयत्यनद्वावन् दक्षिणा वही हृदप समृद्धयै ” (तैत् २.२.२) इति ।

३२ तं. ति. प- तत्सर्वदा । ३३. तं. ति. व- धुक्त् इत्यस्यानन्तर “ तं गवादिसमुदायं वद
दुग्धं घत्तम् ” । ३४. ति. व- यथा ।

कान्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्टां ते नमउक्ति विधेम ॥

अग्ने । नय । सुपथोत्तं सु-पथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ।
युयोधि । अस्मत् । जुहुराणम् । एनः । भूर्यिष्टाम् । ते । नमउक्तिमिति नमः—उक्तिम् । विधेम ॥

“अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा ५
पौर्णमासी वाऽतिपादयेत्” (तैसं २.२.२) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—“अग्ने नय’ इति
त्रिष्टुप् चतुष्पदा ॥ हे अग्ने देव, सुपथा शोभनेन मार्गेण शाखाविरुद्धेन । “परादि-
श्छन्दसि” (पा ६.२.१९९) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । “आद्युदात्तं द्यञ्छन्दसि”
(पा ६.२.११९) इति तु न भवति, अन्तोदात्तत्वात् पथिन्शब्दस्य, ऋत्वादिर्वा द्रष्टव्यः १०
(पा ६.२.११८) । “न पूजनात्” (पा ५.४.६९) इति समासान्तप्रतिषेधः । ईदृशेन
मार्गेण अस्मान् नय । किमर्थम् ? राये धनाय हविर्लक्षणाय; त्वदीयहविःसंपादनयोग्या वयं यथा
भवामः तथा कुर्वित्यर्थः । त्वं हि विश्वानि वयुनानि ज्ञानान्यभिराद्यान् विद्वान् । “अजिय-
मिशीङ्म्यश्च” (उ ३.४.८) इत्यजेरुननुप्रत्ययः । “अजेर्व्यञ्जयोः” (पा २.४.५६)
इति वीभावश्च । किंच—एतः पापं दर्शपूर्णमासातिपत्तिलक्षणम् अस्मत् अस्मत्तः युयोधि
अपनय । यौतिः पृथग्भावे । लोटि “वहुलं छन्दसि” (पा २.४.७६) इति शपः श्लुः । १५
“वा छन्दसि” (पा ३.४.८८) इत्यपित्त्वाभावेन अडित्त्वात् “अडितश्च”
(पा ६.४.१०३) इति धिभावः । कीदृशमेनः ? जुहुराणं कुटिलस्वभावम् । हुच्छां
कौटिल्ये इत्यस्मात् धातोः^{३५} “हुच्छं सनो लुक् छलोपश्च” (उ २.५.७) इत्यानच्प्रत्ययः ।

पर्वणि पर्वण्यप्रमादेन तद्विधेरनुष्ठानं^{३५} विद्यमानः पन्थाः । कस्मिंश्चित्^{३६} पर्वणि प्रमादेनानुष्ठा-
नाभावोऽपथः ।^{३७} अस्मिन् विषये प्रायश्चित्तरूपेयमिष्टिः । यस्मादेपोऽनङ्वात् भारं वहति तस्मात् २०
समृद्धयै भवति ॥

अग्न इति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह—“अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव
वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्टां ते नमउक्ति विधेम” इति ॥ हे अग्ने,
त्वं दर्शपूर्णमासेष्टिफलरूपाय धनाय अस्मान् अतिपाददोषरहितेन सुमार्गेण नय । हे देव, त्वं
विश्वान् मार्गान् वेदित्वा । नरकहेतुत्वेन^{३८} कुटिलम् अतिपादरूपं पापमस्मत्तो वियोजय । बहुतर्मा २५
नमस्कारोक्तिं तव करवाम ॥

३५. मै-‘धातोः’ नास्ति ।

३७. आ.पा.भा.हा-विद्यमानम् । ३८. इ.उ.पा.भा.हा-कस्मिन् । ३९. तं-‘पर्वणि’ नास्ति ।
४०. तं-तस्मिन् । ४१. इ.उ-कूरफलम् ।

[वाम्येद्विद्यान्यासुरोनुवाक्या

आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छृक्नवाम् तदनु प्रवोढुम् ।

अग्निर्विद्वान्त्स यज्ञात् (३) सेदु होता सो अध्वरान्त्स ऋतून् कल्पयाति ॥

एति । देवानाम् । अपीति । पन्थाम् । अगन्म ।

यत् । शक्नवाम् । नत् । अन्विति । प्रवोढुमिति प्र-वोढुम् ॥

अग्नि । विद्वान् । स । यज्ञात् (३) । स । इत् । उ । होता ।

स । अध्वरान् । स । ऋतून् । कल्पयाति ॥

दुर्द्धितुमिच्छति जुहुषणम् । यद्वा—ह प्रसन्नकरणे, 'जीहोत्यादिकाः, तस्मात् ताच्छीलिके

(पा ३.२.१२९) चानशि शप इक्ष (पा २.४.७५) । " बहुल छन्दसि "

(पा ७.१.१०३) इत्युत्पम् । तदर्थं यं 'ते तुभ्य भूयिष्ठा बहुलमा नमठक्ति नमस्कारोक्ति

१० 'विषम क्रियास्म । विष विघ्नान् । आशिषि लिङ् । " लिङ्गाशिषि " (पा ३.१.८६)

इत्यद् । यामुडादि. (पा ३.४.१०३) । " छन्दस्तुमपया " (पा ३.४.११७) इति

सर्वधातुकरात् सलोप । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । नमस आधुदातत्वम् ।

" पयो वा एषः " (तैस २.२.२) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

तत्रैव याज्या— ' आ देवानाम् ' इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ ' देवाना पन्था पन्थान कर्म-

१५ मार्गं वयम् " आ अगन्म आगता भूयास्म । " मन्त्रे घसहृ " (पा २.४.८०) इत्यादिना

लेङ्ङि । यद्वा— " बहुल छन्दसि " (पा २.४.७३) इति शपो लृक् । " पथिमयोः सर्वा-

नामस्थाने " (पा ६.१.१९९) इति पथिन्शब्दस्याद्युदात्तम् । द्वितीयैकचनेऽपि व्यत्ययेन

(पा ३.१.८५) " पथिमध्यमुक्षामात् " (पा ७.१.८५) इत्याचम् । ये वयं कालातिपत्या

कर्ममार्गात् प्रच्युतास्तेऽपि वयम् । यद्वा— यत कर्ममार्गात् प्रच्युताः तमपि पन्थानमगन्म ।

२० किं कात्स्न्येन सर्वं निर्वोढुं शक्यत इत्येव आह— ' यत शक्त्वान् यान्त् किंचिदेव निपये अनुष्ठानु

शक्नुयाम । लोञ्चाटागम (पा ३.४.९२) । सतिशिष्टो विक्रमणस्वर (पा ६.१.१५८ वा ९) ।

' तत् ' अनु ' प्रवोढुं तच्छतम् कर्मजानम् अनुक्रमेणात्रिच्छेदेन निर्वोढुं पन्थानमगन्म ।

अत्रिच्छेदेन च अनुष्ठानं प्रगाह । प्रवोढुमित्यत्र " तादीं च निति वृत्तौ " (पा ६.२.५०)

इति गते. प्रकृतिस्वरत्वम् । शक्यता कर्मप्रगाहो लक्ष्यत इति लक्षणे अनो कर्मप्रचनीयत्वम्

२५ आ देवानामिति ॥ तत्र याज्यामाह— " आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छृक्नवाम तदनु

प्रवोढुम् । अग्निर्विद्वान्त्स यज्ञात् सेदु होता सो अध्वरान्त्स ऋतून् कल्पयाति " इति ॥ यस्मात्

पयो वयं पूर्वं अष्टा तम् ' अपि ' देवानाम् पन्थानमिदानीमागता । किं कर्तुम् ? ' यत् कर्मा

जुष्टानु ननुम् ' तद् ' अनु क्रमेण ' प्रवोढुम् । अत्रिच्छेदेनानुष्ठानं प्रगाह । यद्यप्यद् न

जानामि तथाप्ययं पविष्टुम् ' अग्नि अपराध समाधानु वेत्ति । अत ' स ' अस्मदर्थं यदर्थि ।

३० ' स एव देवानामाहावा । स. धृतिपद्यात् यज्ञात्वादिवाञ्छ्र कल्पयति ॥

३६. मै- जुहोत्यादिक । ३७. मै- ' वयम् ' नास्ति ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

(पा १.४.८४) । यद्वा-तदिति लिङ्गव्यत्ययेन (पा ३.१.८५) नपुंसकत्वम् । तं पन्थानमनु प्रबोद्धं यस्माद्द्वयं शक्यत्वात् । संभावने लोट् । तस्मात् तमागन्म^{३८} वयमिति । ननु तदवस्थमेव कर्मणो वैकल्यं, कथं वा^{३९} तन्निर्बोद्धं शक्यत इत्यत आह-^{४०} सः एव खलु^{४१} अग्निः पथिकृन्नामा^{४२} यजात् यजेत् । अग्निगुणं यागं निर्वर्तयिष्यति अनतिपन्नतां कर्मणः संपादयिष्यति । लोट् आडागमः (पा ३.४.९४) । कोऽस्य विशेष इत्यत आह-^{४३} विद्वान् सम्यग्यागसंपादनोपायज्ञः । ननु देवानां यागेऽतिपन्ने किमग्निना शक्यमित्यत आह-^{४४} सः एव खल्वग्निः^{४५} होता देवानां साधु आह्वाता । ह्यतेस्तुनि “ बहुलं छन्दसि ” (पा ६.१.३४) इति संप्रसारणम् । देवाः खल्वग्निना ह्यमानाः कर्मणो वैगुण्यमनादृत्य आगमिष्यन्तीति । अधुना किमग्निना^{४६} अशक्यं कर्तुमिति प्रतिपाद्यते ।^{४७} सः खल्वग्निः^{४८} अश्वरान् यागान्^{४९} कल्पयाति कल्पयति अकालकृतानपि फलप्रदानसमर्थान् करोति । यद्वा-^{५०} अश्वरान् ध्वरैः कर्मणो वारकैः कालातिपत्यादिदोषैः रहितानस्मान् अस्मद्यागान् वा करोतु । एवं हि “ नञ्सुभ्याम् ” (पा ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं लभ्यते । ननु कालो बलवान्, तत् कथं तदतिपत्तिः अग्निना परिहर्तुं शक्यत इत्यत आह-^{५१} सः एव खल्वग्निः^{५२} ऋतुन् कालवयवान् कल्पयाति, आदित्यात्मनाप्यग्नेरेवावस्थितत्वात् । यः कालस्यैव स्रष्टा स कथं^{५३} विपन्नं कालम्^{५४} अविपन्नं कर्तुं न शक्नुयात् इति भावः ।^{५५} अत्र ‘ सः ’ इति पदं^{५६} चतुः प्रयुज्यते । तत्र संहितायां प्रथमस्य “ एतत्तदोः ” (पा ६.१.१३२) इति प्रथमा लुप्यते । द्वितीयस्य तु “ सोऽच्चि लोपे चेत् ” (पा ६.१.१३४) इति लुप्यते । तृतीयस्य तु “ अतो रोः ” (पा ६.१.१३३) इति रोरुत्वे गुणे च कृते, “ अनुदात्ते च कुधपरे ” (पा ६.१.१२०) इति रोः प्रकृतिभावः । चतुर्थस्य तु “ भोमगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ” (पा ८.३.१.७) इति यत्वे कृते, “ लोपः शाकल्यस्य ” (पा ८.३.१.९) ^{५७} इति लुप्यते । लोपस्य च असिद्धत्वात् (पा ८.२.१) गुणो न क्रियते ॥

दृष्टयन्तरं विधत्ते — “ अग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् आहिताग्निः सद्य-
ब्रह्ममिव चरेदग्निमेव व्रतपतिं^{५८} स्वेन भागधेयेनोप धावति स पृथ्वेन व्रतमा लभ्ययति । वस्त्यो
भवति ” (तैसं २.२.२) इति । अवस्थं यागव्रतविरोध्यनृतवादादिकं सोऽग्निरेवैनमब्रह्मचारिणं
व्रतं प्रापयति । तत् उत्तरेषु यागव्रतेषु शोभ्यो भवति । अत्र मन्त्रकाण्डे पथिकृच्छिन्नकं मन्त्र-^{५९}
युग्मं पूर्वमाज्ञानमुदाहृतम् ।^{६०} व्रतलिङ्गमुपर्युदाहरिष्यते ।^{६१} मध्यवर्तिनि तु युग्मे विशेषलिङ्गाभावेऽ-
प्युभयसाधारणाह्निदृशेनात्^{६२} पूर्वत्र विकल्पितमित्याहुः केचित् । अपरे तूत्तरत्र विकल्पितमिति
मन्यन्ते । आचार्यास्तु पूर्वत्रैव स्विकृतः संयाज्ये इति मन्यन्ते ॥

३८. मै-तमागताः । ३९. मै-निर्वोद्धम् । ४०. व-न साधु शक्यम् । ४१-४१. मै-विपन्नकालम् ।
४२. ति. व-तत्र ।

३३०

४२. क-व्रतलिङ्गकमुप । ४३. आ. भां-मध्यवर्ति । ४४. आ-^{६३} हाचारणलिङ्गदर्शनात् ।

यद्वाहिष्टं तद्ग्नये बृहदर्चं विभावसो । महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥

यत् । वाहिष्टम् । तत् । अग्नये । बृहत् । अर्चं । विभावसो इति विभावसो ॥

महिषी । इव । त्वत् । रयिः । त्वत् । वाजा । उदिति । ईरते ॥

तत्रैव स्थितकृत पुरोनुवाक्या—' यद्वाहिष्टम् ' इति चतुष्पदानुष्टुप् ॥ 'वाहिष्ट

- ५ वाहयितृत्तम प्रीते प्रापयित् । स्तोत्रमेव चेदृशं भवति । तस्मादीदृशं 'यत् स्तोत्रं 'तत् 'अग्नये अग्नयेमेव । अग्निरेव रमणीय स्तोत्रमर्हति । तस्मादीदृशेन स्तोत्रेण त्वामेव स्तौमीति भावः । वाहयितृशब्दात् " तुशब्दसि " (पा ५.३.५९) इति इष्टनप्रत्ययः । " तुरिष्टेमेयःसु " (पा ६.४.१५४) इति तृशब्दलोपः । व्यत्ययेन तस्यासिद्धत्वम् ।
- ६ अनादृत्य " टे " (पा ६.४.१५५) इति टिलोपः । यद्वा—वाह प्रयत्ने इत्यस्मात् धातोः
- १० तृजन्तात् इष्टनप्रत्ययः । अभीष्टनिर्वहणं प्रयत्नः । हे 'विभावसो तेजोधन, त्वमपि 'बृहत् प्रशस्त मदीय स्तोत्रम् 'अर्चं ब्रह्म मन्यस्य अङ्गीकुरु । किमिति देवतान्तरं मुक्त्वा अग्निरेव स्तूयत इत्यत आह—'त्वत् त्वत् 'रयिः धनम् 'उत्पद्यते । 'उदीरते इति वक्ष्यमाणबहुवचनान्तमत्र एकवचनान्तविपरिणामेन सवध्यते । कस्मादिवः 'महिषी 'इव । महान् ऋयिः महर्षिः महेश्वरः । षृपोदरादित्वात् (पा ६.३.१०९) आकारस्थेत्वम्, रेफलोपश्च । ततः
- १५ पञ्चम्येकवचनस्य " सुपा सुलुक् " (पा ७.१.३९) इति लुक् । महाराजादिव-^{१५} त्वत्तो धनमुत्पद्यते । 'वृपादित्वात् (पा ६.१.२०३) आद्युदात्तत्वम् । यद्वा— महिष्येन गृह्यते, यथा राजमार्यायाः रत्नादिक धनं^{१५} लभन्ते^{१५} एवं त्वत्तोऽपि । " अविमद्योष्टियच् " (उ ४८) इति महेः टिपचि कृते, टित्वात् ङीप् (पा ४.१.१५) । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण (६.१.१७४) ङीप् उदात्तत्वे प्राप्ते, " महिष्यपाढयोर्जायेष्टकात्या चेत् " (फि ६८)
- २० इत्याषुदात्तत्वम् । किंच—'वाजा अन्नान्यपि त्वत्त 'उदीरते उत्पद्यन्ते । ईर गतौ कम्पने च, इत्यदादिकोऽनुदात्तेत् ॥ " आत्मनेपदेष्वनत. " (पा ७.१.५) इत्यदादेशः ॥

यद्वाहिष्टमिति ॥ तत्र पुरोनुवाक्यामाह— " यद्वाहिष्टं तद्ग्नये बृहदर्चं विभावसो ।

महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते " इति ॥ 'यत् प्रायणीय इविः 'तत् 'अग्नये 'बृहत् भवतु । हे

'विभावसो, फलप्रदानेन मा पूजय । यथा 'महिषी मया दत्त कार्यामयात्रां तिलपिष्टादिक भक्षयिष्या

२५ बहुक्षीरादिना पूजयति तद्वत् । तथा सति त्वत्तुमहात् धनं लभ्यनेऽशानि चोत्कर्षेण सपद्यन्ते ॥

४३ ब-अनाश्रित्य । ४४-४४. तं. ति. प. ब-पूर्ववर्ण ईकार आद्युदात्तप्रकरणे द्विवोदासादीनां

(ब-दिवोदासादीनां) छन्दसुपसख्यानम् । यद्वा—महिषीं राजमार्या, साऽपि महिषी । मलधीय ईकार ।

पञ्चम्येकवचनस्य " सुपा सुलुक् " इति लुक् । महाराजादिवत् । ४५. मै—' धन ' नास्ति । ४६. मै—लभते ।

* श्रुतीश्रुतीस्य पाठः । मैमूयुस्तके लिखितपुस्तकेषु च ' महिष्यापाढयोरिष्टकात्यायाम् ' इति पाठः दृश्यते ।

४. ४०. देवस्वदी-अवाहित-पिद्वृजावृत्ती टिप्पण्यः. (पृ ५२; १२९) ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।

पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः ॥

अग्ने । त्वम् । पारय । नव्यः । अस्मान् ।

स्वस्तिभिरिति स्वस्ति-भिः । अतीति । दुर्गाणीति दुः-गानि । विश्वा ॥

पूः । च । पृथ्वी । बहुला । नः । उर्वी ।

भवा । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥

५

तत्रैव याज्या— 'अग्ने त्वम्' इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ हे ^१अग्ने, ^२त्वं ^३नव्य,
^४नव एव नव्यः^५ " वस्वपसोककविक्षेमत्रचोनिष्केयलोक्वजनपूर्वनवसूरमर्तयविष्टेभ्य-
 श्छन्दसि स्वार्थे यद्वक्तव्यः " (द्र. पाभा ५.४.३०) इति स्वार्थे यत्प्रत्ययः ।
 " यतोऽनावः " (पा ६.१.२१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । ^१अस्मान् ^२अति ^३पारय १०
 अतिक्रम्य पारय । पार तीर कर्मसमाप्तौ । अविकलकर्मणः कुरु । किमतिक्रम्य ? ^१विश्वा
 विश्वानि । " शेषश्छन्दसि बहुलम् " (पा ६.१.७०) इति छोपः । ^१दुर्गाणि दुःखेन गच्छन्ति
 येषु तानि दुर्गाणि विध्यपराधलक्षणानि पापानि । " सुदुरोरधिकरणे " (पा ३.२.४८ वा ३)
 इति गमेर्द्धः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) । तान्यतिक्रम्यास्मान् पारय ।
 " अन्येषामपि दृश्यते " (पा ६.३.१३७) इति संहितायां दीर्घत्वम् । नव्यो अस्मानिति १५
 " प्रकृत्यान्तःपादमन्यपरे " (पा ६.१.११५) इति प्रकृतिभावः । ^१स्वस्तिभिः शोभनैर्मागैः
 दुर्गातिक्रमणोपायभूतैः । ^२अस गती^३ । " क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायाम् " (पा ३.३.१७४)
 इति क्तिच् । " तितुत्र^४ " (पा ७.२.९) इतीट्प्रतिषेधः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्
 (पा ६.२.१३९) । किंच ^१नः अस्माकं तत्र वसता ^२पूः नगरी निवासस्थानं ^३पृथ्वी
 विस्तीर्णा महावकाशा अविकलकर्मफलोपभोगयोग्या भवद्विति शेषः । पृथुशब्दः कुप्रत्ययान्त-
 त्वादन्तोदात्तः । " यतो गुणवचनात् " (पा ४.१.४४) इति ङीष् । " उदात्तयो

अद्भ्य इति ॥ याज्यामाह — " अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि
 विश्वा । पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः " इति ॥ हे ^१अग्ने,
^२भक्तिरूपापराधपरिहारायेदानीं प्रवृत्तत्वाद् नूतनः ^३त्वम् ^४अस्मान् फलपर्यन्तानां कर्मणां पारं
 नय । किं कृत्वा ? ^१स्वस्तिभिः यथाशास्त्रानुष्ठानैरतिपादरूपाण्यत्रलरूपाणि वा ^२दुर्गाणि पापानि २५
 विश्वान्यतिक्रम्य । किंच—अस्माकं निवासाय नगरी विस्तृता भवतु । ^३सस्यसंपत्त्यर्थम् ^४उर्वी
^५बहुला भवतु । किंच—त्वमस्मदीयाय पुत्राय दुदिररूपात्वाय च सुखप्रदो भव ॥

४७-४७, तं. ति.पं.ब- नित्ययुवा । ४८-४८ ति- अत्वेः ।

४५, आ.क.तं-गदीयापराध^१ । ४६, तं-सस्यनिष्पत्त्यर्थम् ।

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ (४) मर्त्येष्व्वा । त्वं यज्ञेष्वीड्यः ॥

त्वम् । अग्ने । व्रतपा इति व्रत-पा । असि । देव । एति (४) । मर्त्येषु । आ ॥

त्वम् । यज्ञेषु । ईड्यः ॥

- हृदपूर्वात् ” (पा ६.१.१७४) इति नद्या उदात्तत्वम् । किञ्च—अस्माकं तत्र वसताम् 'उर्वा'
 ५ मेदिनी । स एव स्वर । मा 'बहुला भवतु । बहुभिर्धनधान्यपञ्चादिभिस्तद्गती भवतु ।
 सिध्मादिलक्षणो लृच् (पा ५.२.९७) । यद्वा—बहूनामर्थानां छात्री आदारी उपादयित्री
 भवतु । छाते “आतोऽनुपसर्गे” (पा ३.२.३) इति कः । किञ्च 'तोकाय
 अस्मदीपाय अपयाय 'तनयाय तस्यापत्याय अस्मत्प्राय 'श शमयिता रोगाणां 'भन ।
 गमेर्धन्वात् क्विप् (पा ३.२.७६) । “मिता ह्रस्वः” (पा ६.४.९२), “गेरनिटि”
 १० (पा ६.४.५१) इति णिलोप । किञ्च—'यो 'यापयिता पृथक्कर्ता आगामिना भयानाम्
 अस्मदीयजनसकाशादपनेता च भव । यौते: “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” (पा ३.२.७५)
 इति विच् । “ओतो णित्” (ङ पा ७.१.९०) इति बहुल्यचनान् भवति । “पृथये
 चतुर्थी वक्तव्या” (पा २.३.६२ ३ १) इति वा, “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्यानिनः”
 (पा २.३.१४) इति वा चतुर्थ्यां । तोकं तनयं च रक्षितुं श योथ भव । “द्व्यचोऽ-
 १५ तस्तिड्” (पा ६.३.१३५) इति सहितायाम् 'अ'-स्य दीर्घत्वम् ॥

- “अग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेद्य आहिताग्निः सन्नत्रयमिव चरेत्”
 (तैसं २.२.२) इत्यस्य पुरोनुवाक्या—'त्वमग्ने' इति त्रिपदा गायत्री ॥ “अष्टकसप्तक-
 पट्कसदा प्रतिष्ठानाम्नी, पट्कसप्तकाष्टकैर्वर्धमाना । विपरीता प्रतिष्ठा” (पितृ ३.१४.१५)
 इति वचनात् । 'देवः' इति सप्तमीबहुवचनस्य “सुपा सुलृक्” (पा ७.१.३९)
 २० इत्यादिना स्वादेशः । आकारी समुच्चयमाचिनौ । हे 'अग्ने, देवेषु च 'मर्त्येषु मनुष्येषु' च
 'त्वम् एव 'व्रतपा व्रताना पाता रक्षक' नान्यः कथित् । पाते: 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’
 (पा ३.२.७५) इति वचनात् रिच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.१३९) ।
 किञ्च—'त्वम् एव 'यज्ञेषु' ईड्य स्तुयः । “ईड्यन्द्दृशंसदुहा ण्यतः” (पा ६.१.२१४)
 इत्याद्युदात्तत्वम् । अतोऽस्मान्खण्डितव्रतान् पाहि । त्वामेव वयं स्तुम इति भावः ॥

- २५ त्वमग्ने इति ॥ अथ मातपत्ययागस्यासाधारणे युग्मे पुरोनुवाक्यामाह — “त्वमग्ने
 व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्व्वा । त्वं यज्ञेष्वीड्यः” इति ॥ हे 'अग्ने' त्वम् आगत्य मनुष्येषु
 व्रतपालकः 'देवः' असि । 'आ समन्वात् 'यज्ञेषु' 'त्वं स्तुत्योऽसि ॥

४९. सं. ति-यापयिता । १३. “ओतोऽम्शो” इति सूत्रे सिद्धान्तकौमुदी । “ओतो णित्”
 न्यनेन प्राप्तः णित्द्रावो न भवतीत्यर्थः । ५०. नै- 'मनुष्येषु' नास्ति ।

४७. इ. उ-देवेषु ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

यद्दो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।
अग्निष्टद् विश्वमा पृणाति विद्वान् येभिर्देवाः ऋतुभिः कल्पयाति ॥

[जुषेयामास नो यजा दा त्रयोविशतिश्च]

यत् । वः । वयम् । प्रमिनामेति प्र-मिनाम् । व्रतानि ।

विदुषाम् । देवाः । अविदुष्टरास इत्यविदुः-तरासः ॥

अग्निः । तत् । विश्वम् । एति । पृणाति । विद्वान् ।

येभिः । देवान् । ऋतुभिरित्यृतु-भिः । कल्पयाति ॥ १४ ॥

[इषे त्वा यज्ञस्य शुश्वं कर्मणे देवोऽवभूतं धृष्टिः सं वपाम्या ददे प्रत्युष्टं

कृष्णोऽसि भुवन्मसि वार्जस्योभा वा चर्तुर्दश]

[इषे दृह् भुवन्मष्टाविशतिः] [इषे त्वा कल्पयाति]

१०

तत्रैव याज्या- 'यद्दः' इति चतुष्पदा त्रिष्टुप् ॥ हे 'देवाः', 'वः' युष्माकं 'विदुषाम्' अखण्डितज्ञानानां संवन्धीनि 'व्रतानि' कर्माणि 'वयम्' 'अविदुष्टरासः' अविद्वत्तराः क्षणे क्षणे संभाव्यमानप्रमादाः । अयस्मयादित्वेन (पा १.४.२०) 'भस्त्वात् वसोः संप्रसारणम् । "आजसेरसुक" (पा ७.१.५०) । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (पा ६.२.२) । ईदृशा वयं 'यत्' यस्मात् 'प्रमिनाम' हिंसितवन्तः^{५२} । मीद् हिंसायां^{५३} त्रयादिः । तस्मात् १५ "उपसंवादाशङ्कयोश्च" (पा ३.४.८) इत्याशङ्कायां लेट् ।^{५४} कारणात् कार्यानुमान-माशङ्का । अज्ञानातिशयेन कर्मलोप आशङ्कयते । "लेटोऽडाटौ" (पा ३.४.९४) इत्याडागमः । "स उक्तमस्य" (पा ३.४.९८) इति सकारलोपः । "मीनातेर्विगमे" (पा ७.३.८१) इति धातोः ह्रस्वत्वम् । "हिनुमीना" (पा ८.४.१५) इति णत्वं बहुलवचनान्न भवति । 'तत्' तस्मात् कारणात् 'विश्वम्' अखण्डितं सर्वं कर्मजातम्^{२०} 'अग्निः' एवायमिज्यमानः व्रतपतिनामा 'आ' 'पृणाति' 'आंभिसुख्येन पूरयतु, अखण्डित-मापादयतु । पृ पालनपूरणयोः । लेट् । "धादीनां ह्रस्वः" (पा ७.३.८०) इति ह्रस्वत्वम् । विकरणव्यत्ययो वा । तत्रैव हेतुः, 'विद्वान्, यस्मादयमग्निर्विद्वान्, "विदेः शतुर्वसुः"'

यदिति ॥ याज्यामाह- "यद्दो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः । अग्निष्टद्विश्वमापृणाति विद्वान् येभिर्देवाः ऋतुभिः कल्पयाति" इति । हे 'देवाः', 'विदुषां' युष्माकं^{२५} संवन्धीन्यस्मदनुष्ठेयव्रतान्यत्यन्तमविद्वान्सः 'वयं' प्रकर्येण विनाशायाम् इति 'यत्', 'तत्' सर्वं 'विद्वान्' 'अग्निः' अपूरयतु । यैः कृतफलक्षितकालविशेषैः 'देवान्' हविर्भोक्तुं कल्पयति तैः कालविशेषैः^{२६} प्रतं पूरयतु ॥

५१. व- भसंशकत्वात् । ५२. तं. ति. व- लुप्तवन्तः । ५३. व- कैयादिकः । ५४. म- कारणतः । ५५. ति- 'आभिसुख्येन' इत्यत आरभ्य अनुवाकसमाप्तिं यावत् नास्ति ।

४८. उ-प्रीतम्; द्वा-प्रीतिम् ।

[काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः

- (पा ७.१.३६) । “ उगिदन्वाम् ” (पा ७.१.७०) इति जुम् । “ सान्तमहनः सयोगस्य ” (पा ६.४.१०) इति दीर्घः । सयोगान्तलोप (पा ८.२.२३) । सर्वज्ञ इत्यर्थः । तस्मादापूरणोपायज्ञो यथा स्यात्तथा कर्तुं समर्थ एवेति भावः । के पुनस्त उपाया इत्यत आह—
 “ येभिः वै । “ बहुलं छन्दसि ” (पा ७.१.१०) इति भिस् ऐस् । ऋतुभिः कालावयवैः
 ५ पौर्णमास्यादिभि युष्मान् देवान् अन्यादीन् कल्पयति । देशशब्दवाच्यहविर्जाजाधैः
 [दीन् ये] कल्पयति कल्पयितुमर्हति । “ अर्हे कृत्यत्चश्च ” (पा ३ ३ १६९) इति छिड्ये
 लेट् । पूर्ववदाडागम (पा ३ ४.९४) । तत्कालादीनवयवान् विदुषोऽग्ने व्रतस्याखण्डित-
 द्यापादनमात्रं कियदिनि भावः । तस्मात् व्रतमनेन खण्डितमिति भवद्विरुद्धेगो न कार्यः ।
 अत्र संहितायाम् ‘ अग्निष्टत् ’ इति “ युष्मत्तत्तक्षुःध्वन्त पादम् ” (पा ८.३.१०३) इति
 १० प । ऋतुभिरित्यत्र “ दीर्घादटि समानपादे ” (पा ८.३.९) इति रुवम् । “ आतोऽटि
 नित्यम् ” (पा ८.३.३) इत्यनुनासिकः । एतदुक्तं भवति—अयमग्निं ये पर्वभिरस्माभिः
 अननुष्ठितैरसतुष्टस्तद्विद्वान् वर्तते । तैः सर्वैरदुष्टैः [नुष्ठितैः] रिय अस्मदनुग्रहाय सतुष्टः स
 देवानपीष्टानि य इष्टानस्मद्विषये प्रसन्नान् करोतु ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

- १५ इति “ भट्टभास्करविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये “ प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ” ॥

अथ विनियोगसंग्रहः —

“ अन्त्यानुवाके याज्यानुवाक्याः काम्येष्टिसगताः ।
 काण्डस्य तु द्वितीयस्य द्वितीये प्रश्ने इष्टयः ॥ १ ॥
 उभैर्न्द्रामत्रये युष्ममिन्द्रैन्द्रामत्रये तथा ।
 वयं वोष्ये ५०-चरी क्षेत्र क्षेत्रपत्यचतौ ५१ तथा ॥ २ ॥
 अग्ने पाथिकृते यद्वा घ्रातपत्ये द्वियुष्मकम् ।
 विकल्पेनेति मन्त्रा स्पुरनुवाके चतुर्दश ॥ ३ ॥

अथ भीमांसा ॥ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् —

“ ऐन्द्रामादीष्टयः काम्या याज्या अप्युदिताः क्रमात् ।
 काण्डयोस्ता यथालिङ्गं संचार्या नियमोऽथ वा ॥
 लिङ्गं क्रमसमाख्याभ्यां प्रथलं तद्वशादम् ।
 अकाम्यास्वपि संचार्या याज्या सर्वत्र का क्षतिः ॥

५६. त ति. पं-भट्टकौशिकभास्कर°, व-भट्टकौशिकभास्करमिश्र°. ५७-५७. ति. व- प्रथमे काण्डे
 प्रथमे प्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः । इति समाप्त प्रथम. प्रश्न. (ति-इति प्रथम प्रश्नः समाप्त) ।

३०- ५९-४९. त-चक्षेत्रे क्षेत्रपत्ये ।

काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याः]

समाख्यानात् काण्डयोगः क्रमादिष्टिषु योजनम् ।

अपेक्षते १०-देवमात्रं शक्तिः १० काम्यैकगास्ततः ॥ (जैन्या ३-२-१६-१८) इति ॥

काम्येष्टयस्तकाण्डे क्रमेणान्नाताः—“ ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्य सजाता वी(या)पुः ” (मैसं २-१-१) इत्यादिना । सजाता ज्ञातयो वीपुः विमताः ११ विप्रतिपन्ना इत्यर्थः । “ इन्द्राग्नी रोचना ” (मैसं ४-११-१) इत्यादिके मन्त्रकाण्डे याज्यानुवाक्याः क्रमेणाऽऽम्नाताः । तत्रेदं काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्ड-मिति याज्ञिकानां समाख्ययाऽवगम्यते । तयोर्दिष्टिकाण्डमन्त्रकाण्डयोः प्रथमायामिष्टौ प्रथमपठिते याज्या-नुवाक्ये इत्यादिव्यवस्था । १२ कर्मस्वरूपमात्रप्रकाशानं लिङ्गम् । न च तावन्मात्रेण मन्त्रकर्मणोरङ्गाङ्गिभावः । ततः समाख्यावलात् मन्त्रकाण्डकर्मकाण्डयोः १३ संवन्धावगमेन सामान्येन मन्त्रकर्मणोः संवन्धोऽव-गम्यते । विशेषतस्त्वस्मिन् प्रथमे कर्मणि अर्थं मन्त्र इति क्रमाद्वगम्यते । ऐन्द्राग्नेष्टावैन्द्राग्रमन्त्रः, वैश्वानरैष्टौ वैश्वानरमन्त्र इत्येतादृशो विशेषो १४ लिङ्गेनैवावगम्यत इति चेत् । न । लिङ्गसाधारण्ये क्रमा-पेक्षणात् । “ ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् भ्रातृव्यवान् ” (मैसं २-१-१) इति द्वितीयैरिति । तत्रेन्द्राग्नी पठिता । मन्त्रकाण्डेऽपि “ इन्द्राग्नी नवतिम् ” (मैसं ४-११-१) इत्यादिकमपरमैन्द्राग्नं याज्यानुवाक्यायुगलम् १५ आम्नातम् । न हि तत्र क्रममन्तरेण निर्णेतुं शक्यम् । न च क्रमेणैव तत्सिद्धे-लिङ्गमप्रयोजकमिति घाच्यम् । क्वचित् लिङ्गस्यैव व्यवस्थापकत्वात् । ऐन्द्राग्नाहस्पत्येष्टिरैकैवाम्नाता—

“ यं कामयेत राजन्यमनपोवो जायेत वृत्रान् धनश्चरदिति तस्मा एतमैन्द्राग्नाहस्पत्यं चर्चं निर्वपेत् ” (तैसं २-४-१३) इति । यं राजपुत्रं जायमानं राज्ञः पुरोहितस्य वा काम एव भवति—अर्थं मातृगर्भं देवकृतविध्वेन केनाप्यप्रतिघ्नो जायतां, ज्ञातश्च शत्रून् मारयन् संचरेदिति । तद्वाजपुत्रार्थेयमिति । मन्त्रकाण्डे तदिष्टिक्रमे याज्यापुरोनुवाक्ये ऐन्द्राग्नाहस्पत्ये द्विविधे आम्नाते । “ इदं वामास्ये हविः ” (तैसं ३-३-११) इत्येकं १६ युगलम् । “ अस्मे इन्द्रावृहस्पती ” (तैसं ३-३-११) इत्यादिकम् अपरम् १७ । तयोः प्रथमयुगलस्य १८ क्रमेण विनियोगेऽपि द्वितीययुगलं लिङ्गेनैव विनियोक्तव्यम् । तस्मात् क्रमसमाख्यासहकृतेन लिङ्गेन काम्येष्टिवैता याज्या नियम्यन्ते ॥

द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् —

“ इदं वा युगमयोः किं स्यात् साहित्यं वा विकल्पनम् ।

साहित्यं पूर्ववन्मैव देवताबोधनैक्यतः ” ॥ (जैन्या १-२-४-२) इति ॥

ऐन्द्राग्नाहस्पत्ये कर्मणि “ इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्रावृहस्पती ” (तैसं ३-३-११) इति याज्यानुवाक्ये द्विविधे आम्नाते । तयोः सारस्वत्यादिवत् समुच्चयः । यथा “ सारस्वतीमनुस्य वाग्यन्तत्या, वैष्णवीमनुस्य वाग्यन्तत्या ” (मैसं ३-६-८) इत्यत्र अष्टष्टावत्त्वात् १९ समुच्चयस्त्वद्विति चेत् । मैवम् । दृष्टप्रयोजनस्य देवताबोधनस्यैकत्वात् । तस्मात् विकल्पः ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् —

“ पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुचिता ।

पुरेवाऽऽद्यः समाख्यानात् वचनात् तु समुच्चयः ” ॥ (जैन्या १-२-४-३) इति ॥

“ देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वात् युगमयोर्धया न समुच्चयः, किंतु विकल्प एव तथैक-युगगतयोरिति चेत् । मैवम् । पुरोनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकालीनयाज्यामन्तरेण २० अनुपपत्तेः ।

५०-५०. आ.भां.हा-देवमात्रशक्तिः; इ.उ.क-देवमात्रशक्तिः । ५१. इ. उ. पा.भां.हा-विमताः । ५२. तं-क्रमरूपं । ५३. तं-संवन्धावगतौ । ५४. तं-लिङ्गेनैव गम्यते आ; इ.उ.पां.भां.हा-लिङ्गाद्वगम्यते । ५५. आ-युगलम् । ५६. इ.उ.पा-‘अपरम्’ इत्यस्यानन्तरं ‘युगलम्’ । ५७. आ-युगलस्य । ५८. इ.उ-अष्टष्टावत्त्वात्; तं-अष्टष्टावत्त्वात् । ५९. आ-देवताप्रकाशनरूपकार्यं; उ.पां.भां.हा-देवता-प्रकाशनरूपकार्यं । ६०. इ.उ.पा.भां.हा-कालीनयागमन्तरेण ।

२५

२०

३०

३५

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः)

अत परम् अग्निष्टोममन्त्रा येवाम् आध्वरिका इत्याद्या । एषां च सोमः काण्डऋषिः,
' कृष्ण्य पाज ' (तैसं १.२.१४) इत्यतः प्राक् अध्वरप्रहटाक्षिणानां सोमार्पणत्वात् ॥

- यस्य नि श्मितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
आद्यप्रपाठके दर्शपूर्णमासेष्टीरिक्ता ।
प्रपाठकप्रयेणाय सोमयाग प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥
तदिदं 'सौम्य काण्डम् । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तम्—
“ अध्वरप्रभृतित्रीणि तद्विधिवानपेयिके^१
सवा शुश्रियकाण्डे च नवेन्द्रो गिति धारणा ” ॥ (काण्डानुक्रमणी २.२) इति ।
- १० “ भाप उन्दन्तु ” (तैसं १.२.१-१३, १.३.१-१३; तैमा १.४.८, १.१.१) इत्यादिकमध्वर-
काण्डम् । “ आ वदे प्रावासि ” (तैसं १.४.१-४२, तैमा ३.१६) इत्यादिकं प्रहकाण्डम् । “ उदु स्य
जातवेदसम् ” (तैसं १.४.४३-४७) इत्यादिकं^२ दक्षिणाकाण्डम् । तान्येतानि त्रीणि । “ प्राचीनवरो
करोति ” (तैसं १.१-६, ७.१.१-३, तैमा १.४.१, १.५.४, १.५.९-१२) इत्यादिकं^३ त्रयाणामेतेषां
१५ विधि ॥ “ देव सवित प्रसुव ” (तैसं १.७.७-१२) इत्यादिकं वाजपेयस्य मन्त्रकाण्डम् । “ देवा वै
यथादर्शं यज्ञानाह्रन्त ” (तैमा १.३.२-९) इत्यादिकं वाजपेयस्य विधिकान्धम् । “ देवा वै
(तैमा २.७) इत्यादिका सवा । “ नमो वाचे या चोदिता ” (तैमा ४.१-४२) इत्यादिकं
शुक्रियमन्त्रकाण्डम् । “ देवा वै सत्रमासत ” (तैमा ५.१-१२) इत्यादिकं तद्विधिकान्धम् । तान्येतानि
नवसंख्याकानि चन्द्रस्य काण्डानि । अतस्तेषु ' चन्द्र ऋषि ' इति ज्ञापयेत् ।
- २० सोमाह्वगे दीक्षणीपादौ दर्शमन्त्रातिदेशनात् ।
दर्शोर्ध्वैत्व^४ तत्र मुक्तमग्निष्टोमोऽत्र चर्ष्यते ॥

- ^१ त्रिविधः सोमयाग एकाहाहीनसत्रनामक^५ । एकस्मिन्नेवाहनि सवनप्रयेण निष्पद्य एकाहः ।
द्विराग्रमारभ्यैकादशरात्रपर्यन्ता अहीना । त्रयोदशरात्रमारभ्य सहस्रसवसरपर्यन्तानि सत्राणि । द्वादशाहस्य
द्विरूप । तत्राहीनरूपेण द्विरात्रादीना प्रवृत्तिः, मन्त्ररूपेण त्रयोदशरात्रादीनाम् । तस्य च द्वादशा
२५ हस्यैकाहस्यो ज्योतिष्टोम प्रवृत्तिः । अत एवाऽऽम्नायने—“ एष वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योति-
ष्टोम ” (ऋ. तात्रा १६/१ । यद्यपि ऋक्सवो ज्योतिष्टोमः— अग्निष्टोमोऽरुतिष्टोम उच्यते

१. आ ऋ ना—सौम्य^६ ।
रुतिष्टोमम् । ४-४. ६ उ, नि
सौम्य-उच्यते । ६-६. मै १-निवि

३. उ, नि. २. ना. पा. मा. प्र. १. मै १-
५. क. सं. म. १.